

Ana Britannica

9

Can
Den

E

Hürriyet

AnaBritannica
GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

Encyclopædia Britannica'nın hazırlanmasına katkıda bulunan üniversite danışma komiteleri:

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

<i>Chicago Üniversitesi</i> Hellmut Fritzsche, <i>Başkan</i> Donald W. Fiske, <i>Başkan Yardımcısı</i> Edward Anders	Jack D. Cowan Mihaly Csikszentmihalyi Jack Halpern Eric P. Hamp	Saunders Mac Lane Janet D. Rowley
---	--	--------------------------------------

AVRUPA

<i>Leiden Üniversitesi (HOLLANDA)</i> Hans Daalder, <i>Başkan</i>	<i>Max Planck Biyofiziksel Kimya Enstitüsü (ALMANYA)</i> Manfred Eigen	<i>Sosyal Bilimler Yüksek Okulu (FRANSA)</i> Marc Augé
<i>Floransa Üniversitesi (İTALYA)</i> Mauro Cappellotti	<i>Ruhr Üniversitesi: Max Planck Kömür Araştırmaları Enstitüsü (ALMANYA)</i> Günther Wilke	<i>Yeni Lizbon Üniversitesi (PORTEKİZ)</i> Fernando Gil
<i>Madrid Özerk Üniversitesi (İSPANYA)</i> Pedro Schwartz		
<i>Marburg Üniversitesi (ALMANYA)</i> Otfried Madelung		Jacques Bersani, <i>Sekreter</i>

AVUSTRALYA

<i>Avustralya Ulusal Üniversitesi</i> Brian D. O. Anderson, <i>Başkan</i> John Douglas Ritchie	<i>Melbourne Üniversitesi</i> Warren A. Bebbington Geoffrey Blainey Frank Graham Little	<i>Sidney Üniversitesi</i> David R. Fraser Dame Leonie Judith Kramer
<i>Adelaide Üniversitesi</i> Robert Eugene Bogner	<i>La Trobe Üniversitesi</i> Eric L. Jones	<i>Batı Avustralya Üniversitesi</i> Charles E. Oxnard

BİRLEŞİK KRALLIK

<i>Cambridge Üniversitesi</i> Sir Brian Pippard, <i>Başkan</i> Sir Geoffrey Elton Kurt Lipstein Sir John Lyons	<i>Londra Üniversitesi</i> Maurice Cranston Donald Gunn MacRae David Alfred Martin Donald M. Nicol	<i>Sussex Üniversitesi</i> H. Christopher Longuet-Higgins
<i>Edinburgh Üniversitesi</i> Ian G. Stewart C. Barrie Wilson	<i>Oxford Üniversitesi</i> Uwe W. Kitzinger C. Anthony Storr Sir Keith Thomas	

KANADA

<i>İngiliz Kolumbiyası Üniversitesi</i> William E. Fredeman, <i>Eş-Başkan</i>	<i>Toronto Üniversitesi</i> A. Edward Safarian, <i>Eş-Başkan</i> Calvin C. Gotlieb A. Douglas Tushingham	<i>Victoria Üniversitesi</i> Donovan W. M. Waters
<i>Simon Fraser Üniversitesi</i> J. L. Berggren Peter Kennedy Edward McWhinney Grant Strate	<i>Montreal Üniversitesi</i> François Duchesneau	<i>Waterloo Üniversitesi</i> Frederick R. W. McCourt
		<i>York Üniversitesi</i> John T. Saywell

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.

IMPRIMATUR

Bu ansiklopedi, büyük bölümüyle *Encyclopædia Britannica* çevirisinden ve editörlerce hazırlanmış ek bilgi ve maddelerden oluşmuştur. İçeriği *Encyclopædia Britannica, Inc.* tarafından incelenmiş, yansız, önyargısız, doğru ve geçerli olduğu ve *Encyclopædia Britannica*'nın geniş ve kapsamlı bir ansiklopedi için koyduğu standartlara uygunluğu onaylanmıştır.

AnaBritannica

GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 9

HÜRRİYET'İN OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

ANAYAYINCILIK A.Ş. VE ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.
İŞ BİRLİĞİ İLE YAYIMLANMAKTADIR

Encyclopædia Britannica (Chicago)

Robert P.Gwinn
Yönetim Kurulu Başkanı

Peter B.Norton
Başkan

Fred H.Figge, Jr.
Başkan Başyardımcısı

AnaBritannica (İstanbul)

Nazar Büyüm
Yönetim Kurulu Başkanı

Sadun Sönmez
Genel Müdür

Dr.Cihan Belen
Genel Müdür Yardımcısı

Encyclopædia Britannica

First Edition 1768-1771
Second Edition 1777-1784
Third Edition 1788-1797
Supplement 1801
Fourth Edition 1801-1809
Fifth Edition 1815
Sixth Edition 1820-1823
Supplement 1815-1824
Seventh Edition 1830-1842
Eighth Edition 1852-1860
Ninth Edition 1875-1889
Tenth Edition 1902-1903

Eleventh Edition
© 1911
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Twelfth Edition
© 1922
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Thirteenth Edition
© 1926
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Fourteenth Edition
© 1929, 1930, 1932, 1933, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943,
1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954,
1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964,
1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Fifteenth Edition
© 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985,
1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994
By Encyclopædia Britannica, Inc.

© 1994
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Copyright under International Copyright Union
All rights reserved under Pan American and
Universal Copyright Conventions
by Encyclopædia Britannica, Inc.

AnaBritannica

© 1986, 1992, 1993, 1994

Her hakkı saklıdır. Yazılar ve görsel malzemeler, izin alınmadan,
tümüyle ya da kısmen yayımlanamaz, kullanılamaz. Süreli yayınlarda
(günlük, haftalık, onbeş günlük, aylık gazete ve dergiler)
kısa alıntılar, kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ISBN 975-7760-01-3

93.34.Y.0012.3

Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünlerini Pazarlama Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Büyükdere Caddesi, Üçyol Mevkil, 57, 80725 Maslak, İstanbul

Yapım ve Baskı: Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik AŞ, İstanbul
R. Oldenbourg Graphische Betriebe, Münih

AnaBritannica
Ana Yayıncılık AŞ Adına Sahibi
Nazar Büyüm

EDİTÖRLER KURULU
Philip W. Goetz, *Başkan*
Encyclopædia Britannica Genel Yayın Yönetmeni, Chicago
Prof.Dr.Çiğdem Kağıtçıbaşı
Bogaziçi Üniversitesi, İstanbul

Dr. Andrew Mango
BBC Fransa ve Güneydoğu Avrupa Yayınları Eski Müdürü, Londra
Prof.Dr. İlhan Tekeli
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof.Dr. Nur Yalman
Harvard Üniversitesi, Cambridge (ABD)

DANIŞMA KURULU
Prof.Dr.Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Başkan*, Doç.Dr. Murat Belge, Prof.Dr. Şerif Mardin, Prof.Dr. İlhan Tekeli

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Dr. Gürel Tüzün

GENEL YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Cenap Nuhurat

YAYIN KURULU
Dr. Gürel Tüzün, *Başkan*, Mehmet Aközer, Hasan Kuruyazıcı, Cenap Nuhurat, Ayla Ortaç

YAZI KURULU
Aydan Bulutgil, Fahrettin Çiloglu, Nurettin Elhüseyni, Çiğdem Karabağlı, Muhittin Karkın

YAYIN KURULU SEKRETERİ
Hüsnüye Özdemir

REDAKSİYON KURULU
Atilla Aksel, Engin Alçora, Vesile Buket, Atay Eriş

ARAŞTIRMA
Nalan Barbarosoğlu, Uğur Canbilen, Gülay Eriş, Şevki Evrendilek, Celal Kolay, Sema Köksal, Eray Oral

DİL VE YAZIM DANIŞMANLARI
Ömer Asım Aksoy, Memet Fuat

GÖRSEL MALZEME
Şükran Ayyıldız, Haydar Çalkın, Ferda Erentürk, Mustafa Kaşıkçı, Erol Taşkent

ARŞİV
Yasemin Eraygen, Uygur Erol

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Çiğdem Karabağlı

YÖNETİM SEKRETERİ
Özcan Akkan

SANAT DANIŞMANI
Bülent Erkmen

TEKNİK DANIŞMAN
Yücel Uzman

TEKNİK KOORDİNATÖR
Sefa Esenyel

BİLGİ İŞLEM
Derya Köroğlu, *Danışman*, Hakan Gönenli

BİLGİ İŞLEM-DİZGİ
Mustafa Balaban, Saliha Bilginer, Ali Türkmen, Demet Yılmaz

DÜZELTİ
Nur Ankan, Selçuk Onur, Nurettin Pirim, Ecmel Tanyel, Eyüp Yıldırım

TİCARET MÜDÜRLÜĞÜ
Nusret Şumlu, *Müdür*
Mehmet Altuntaş, Gürsel Geyik, Zerin İçli, Alaattin Okurcan, Adnan Saatçi, Gülten Sadef, Aliye Şimşek

MUHASEBE MÜDÜRLÜĞÜ
Rana Rendantiyen, *Müdür*
Nilgün Aydın, Alihan Ereörnek, Olcay Işık, Sema İşçen, Soner Ünlüer

GENEL HİZMETLER
Filiz Erol, Mustafa Turan

ANABRITANNICA'NIN HAZIRLANMASINA VE YAYIMINA KATKIDA BULUNANLAR

DANIŞMANLAR

Dr. Turan Akay, Prof.Dr. Erdem Aksoy, Doç.Dr. Ömür Akyüz, Prof.Dr. Ali Alpaslan, Prof.Dr. Necla Arat, Prof.Dr. Zeki Aslan, Prof.Dr. Ülkü Azrak, Prof.Dr. İsmet Baran, Prof.Dr. Cem Behar, Dr. Halil Berktaş, Dr. Kürşat Bozkurt, Prof.Dr. Önder Bilgi, Doç.Dr. Çetin Bolcal, Doç.Dr. Reşit Canbeyli, Prof.Dr. Nezihi Canitez, Prof.Dr. Cevat Çapan, Doç.Dr. Yavuz Çotuk, Doç.Dr. Jale Erzen, Doç.Dr. Caner Fidaner, Memet Fuat, Doç.Dr. Semra Germaner, Prof. Gönül Gökdoğan, Doç.Dr. Güney Gönenç, Prof.Dr. Dinçer Gülen, Suna Güler, Doç.Dr. Osman Gürel, Prof.Dr. Bozkurt Güvenç, Doç. Özer Kabaş, Fikret Karakaya, Doç.Dr. Dursun Koçer, Hayim Eliyezer Kohen, Mangeli Kiokosky, Doç.Dr. Nurettin Meriç, Atilla Odabaş, Prof.Dr. Eren Omay, Prof.Dr. Oğuz Onaran, Prof.Dr. Oğuz Oyan, Prof.Dr. Ayla Ödekan, Ahmet Özalp, Sarper Özsan, Kevork Pamukciyan, Ali G. Pasiner, Dr. Mehmet Rifat, Prof.Dr. Kemali Saybaşılı, Selim Somçağ, Dr. Sotiri Tataridis, Prof.Dr. Metin Tuncel, Dr. T. Bedirhan Üstün, Doç.Dr. Ayşegül Yüksel

YAZIM VE ARAŞTIRMA

Prof.Dr. Haluk Abbasoğlu, Erhan Acar, Seyit Ali Ak, M.Nuri Akbayar, Renan Akman, Burçin Aktan, Prof. Filiz Ali, Erdal Alova, Dr. Şahin Alpay, Dr. Üstün Alsac, İbrahim Altınsay, Çağatay Anadol, Fahri Aral, Emine Özden Arkan, Prof.Dr. Güven Arsebük, Hilmi Artan, Dr. Oruç Aruoba, Dr. Zeynep Aruoba, Hasan Ataol, İtir Ay, Osman Bahadır, Levon Balıkcıoğlu, Haluk Barışcan, Taciser Belge, Murat Buket, Nurtan Bulutgil, Sema Bulutsuz, Cüneyt Cebenoyan, Doç.Dr. Nur Centel, Doç.Dr. Tankut Centel, Binnur Çakır, Vural Çakır, Vedat Çakmak, Raşit Çavaş, Sevda Çavaş, Besim Çeçener, S. İnci Çelikkıran, Dr. Feride Çiçekoğlu, Yusuf Çotuksöken, Özden Dilek, Prof.Dr. Ali Dinçol, Kemal Doğan, Kemal Durmaz, Ayşe Efe, Peri Efe, Dr. Levent Efe, Alev Er, Oktay Etiman, Sermin Evrendilek, Şevki Evrendilek, Yaşar Gedikoğlu, Ülge Göker, Dr. Ergun Gökten, Dr. Orhan Gölbaşı, Alper Görmüş, Doç.Dr. Adil Güner, Nurdan Gürbilek, Keremcan Gürses, Roza Hakmen, Doç.Dr. Şükrü Hanioglu, Prof.Dr. Doğan Hasol, Dr. Levent Kayaalp, Zühal Kayaalp, Dr.Mine Kazmaoğlu, Zeynep Kınık, Remzi Hakan Kır, Orhan Koçak, Ahmet Kotil, M. Sabri Koz, Sema Köksal, Yavuz Kösemen, Murat Kural, Turgay Kurtsoy, Prof.Dr. Nilüfer Kuruyazıcı, Dr. Şule Kut, Dr. Gün Kut, Ertuğrul Kürkcü, Ardaş Margos, Doç.Dr. Barış Mater, Tacettin Neciboğlu, Tan Oral, Dr. Baskın Oran, Semih Orcan, Doç.Dr. Sinan Ömeroğlu, Muzafer Öktem, Metin Övet, Doç.Dr. Mehmet Özdoğan, Ülkü Özen, Dr. Şirin Özesen, Korâl Özgül, Rüya Özkalkan, Doç.Dr. Yılmaz Özkan, Sedef Öztürk, Dilek Paksoy, Ayşegül Parmaksızoğlu, Gülin Pazaroğlu, Hilda Hülya Potuoğlu, Doç.Dr. Yavuz Sabuncu, Necdet Sakaoğlu, Yurdanur Salman, Dr. Nail Satlıgan, Şebnem Sayhan, Erhan Sertbaş, Prof.Dr. Veli Sevin, Işık Sirmen, Tarık Sipahi, Gün Soysal, Prof.Dr. Sinan Sönmez, M. Halim Spatar, Şen Süer, Doç.Dr. Sabri Sümer, Cemal Süreya, Doç.Dr. Gencay Şaylan, Doç.Dr. Ataman Tangör, Özkan Taner, Doç.Dr. Bülent Tanör, Emin Tanrıyar, Dr. Uğur Tanyeli, Dr. İştâ Tarhanlı, Yrd.Doç.Dr. Turgut Tarhanlı, Melek Taylan, Sabri Tekay, Aygen Tezcan, Prof. Dr. Zafer Toprak, Meltem Tulgar, Sevgi Tuncer, Doç.Dr. Mete Tunçay, Kemal Tunusluoğlu, Harun Turgan, Dr. Aydın Uğur, İnci User, Oral Ülkümen, Özer Üstel, Galip Yalman, Füsün Yaraş, Nuran Yavuz, İsmail Yerguz, Ayfer Yıldırım, Doç.Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu, Necmi Zeka

DESTEK HİZMETLERİ

Davut Akbayır, Canset Aksel, Huriye Alpdoğan, Mehmet Altun, Ömer Arakon, Mehmet Atay, Mehmet Babacan, Serap Bahadır, Şöhret Baltaş, Ahmet Birsin, Murat Cankocak, Nazan Ciniç, Bülent Coşkun, Fatma Çaylak, Münevver Çaylak, Hatice Çelebi, Seyhun Çelik, Ergül Çetin, Nuray Çobancaoğlu, Kevser Çoruh, Yavuz Dalar, Rıza Doğan, Canan Duran, Gönül Engin, Sevinç Engin, Elif Erim, Dursun Eser, Hatime Eser, Serpil Eyidoğan, Gül Genç, Erdoğan Geyik, Gürsel Geyik, Levent Geylan, Ercan Güngöroğlu, Kamile Gürgül, Dursun Hatko, Mahmure İleri, Suphi İleri, Derya Yücel İncesagır, Hüseyin Karayılmaz, Kralbi Karden, Kudret Köksal, Ülkü Nugay, Cengiz Okatan, Hakkı Oran, Meltem Öneş, Celal Özcan, Songül Özdemir, Nimet Özdemir, Dilek Özding, Şermin Öztürk, Muazzez Pervan, Birol Sancar, Gürhan Södan, Mustafa Şahin, Nurten Şenay, Elvan Şenlen, Ali Şimşek, Aliye Şimşek, Hilmi Şimşek, İbrahim Şimşek, Gül Şirin, Ayten Targan, Akif Toprak, Şahika Tosuner, K. Tülin Turan, Ali Türkmen, Nihal Uygur, Sermet Ünel, Emre Ünsev, Kadir Ünver, Dalita Yazıcıyan, Ayşe Yetmen, Nuriye Yıldırım, Filiz Yıldız, Gülay Yılmaz

ANSİKLOPEDİNİN DÜZENLENMESİNE İLİŞKİN AÇIKLAMALAR

Madde başlıklarının yazımı

Latin alfabesi kullanan ülkelerdeki kişilerin, doğal oluşumların ve kentlerin adları kural olarak özgün yazımlarıyla verilmiş, bu yazımda Türkçede kullanılmayan ayırt edici işaretler de korunmuştur.

Türkiye'de yaygın biçimde bilinen adın özgün addan farklı olması durumunda (Londra/London, Brüksel/Bruxelles örneklerinde olduğu gibi), yaygın olarak bilinen ad kullanılmıştır.

Latin alfabesi kullanılmayan ülkelerdeki kişi, doğal oluşum, kent ve kurumların yazımında kural olarak, sözkonusu alfabelerdeki harflerin Türkçedeki fonetik karşılıklarını temel alan transkripsiyon yöntemi uygulanmıştır.

Kiril alfabesi ile yazılmış özel adların Latin alfabesi ile yazımında, bir alfabedeki harflerin öbüründeki alfabetik karşılıklarını temel alan transliterasyon yöntemine başvurulmuştur.

Çince kökenli sözcüklerin Latin harfleriyle yazımında, günümüzde yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanan Pinyin sisteminden yararlanılmış, eskiden kullanılmakta olan Wade-Giles sistemine göre yazımları gönderme maddesi olarak düzenlenmiştir. Örnek:

A-pao-chi bak. Abaoji

Abaoji

Çince sözcüklerin okunuşu konusunda okura yardımcı olmak amacıyla, her iki transkripsiyon sistemindeki hecelerin nasıl okunacaklarını gösteren tablo Çin dilleri maddesinde verilmiştir.

Kişi adları kural olarak önce soyadı, sonra ilk ad olarak verilmiş, ikisi birbirinden virgülle ayrılmıştır.

Osmanlı döneminin ünlü kişileri ilk adlarına göre sıralanmış, lakapları ayrıç içinde büyük harfle verilmiştir. Örnek:

Abdullah Cevdet

Abdullah Efendi (YENİŞEHİRLİ)

Uzakdoğulu (Çinli, Japon, Vietnamlı vb) ünlü kişilerin soyadı önce, ilk adı sonra verilmiş, bunlar virgülle ayrılmamıştır. Örnek:

Abe Isoo

Abe Masahiro

Kişi adlarının kullanılmayan parçaları soyadını izleyen virgülden sonra ayrıç içinde verilmiştir. Örnek:

Aalto, (Hugo) Alvar (Henrik).

Soyadı soyluluk unvanı ile ilgili olan kişilerde soyluluk unvanı, kural olarak kişinin soyadından sonra ayrıç içinde verilmiştir. Örnek:

Aberdeen (4.Kontu), George Hamilton-Gordon

Alba (3.Dükü), Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel

Günümüzde varlıklarını başka bir adla sürdüren tarihi yerleşim yerleri bugünkü adlarıyla verilmiş, geçmişteki özgün adları gönderme başlığı olarak düzenlenmiş, bugün var olmayanlar ise geçmişteki adlarında verilmiştir.

Yön belirten sıfatlar özgün adın bir parçası ise özgün yazımıyla verilmiş, değilse Türkçeleştirilmiştir (East Lansing, East Chicago, ama East Africa değil Doğu Afrika).

Eğitim ve sanat kurumları ile uluslararası kuruluşların adları, çeviri anlam kaybına neden olmuyorsa Türkçeleştirilerek maddeler Türkçe başlık altında verilmiş, özgün yazımlar gönderme başlığı olarak düzenlenmiştir. Bu tür kurum ve kuruluşlar metin içinde de başlıktaki biçimleriyle yer almış, ayrıç içinde bilinen özgün kısaltılmış ad verilmiştir. Örnek:

British Museum

Museo Nacional de Historia bak. Ulusal Tarih Müzesi

Ulusal Tarih Müzesi

Şirketler kural olarak özgün adlarında verilmiş, gerektiğinde ayrıç içine Türkçe çevirisi konmuştur.

Metinlerde öykü, şiir, makale, resim, heykel, şarkı gibi yapıtlar (" ") işaretleri arasında ve resim, heykel dışında kalanlar özgün yazımlarıyla verilmiş, yayım tarihleri ile Türkçe çevirileri ayrıç içine alınmıştır. Yapılar kural olarak Türkçe verilmiştir.

Bütün öbür yapıtlar özgün adlarıyla ve italik olarak yazılmış, yayım tarihleri ile Türkçe karşılıkları ayrıç içine alınmıştır. Türkçeye çevrilip yayımlanmış yapıtların adı italik olarak, yayım tarihi de ayrıç içinde en sonda verilmiştir. Örnek:

Fri Felt (1905; Özgür Çayırılar)

Leyendas de Guatemala (1930; *Guatemala Efsaneleri*, 1967)

Metinlerde, kişilerin doğum ve ölüm yerleri yaşadıkları çağdaki özgün adlarıyla, bütün tarihler miladi takvime göre verilmiştir.

Alfabetik sıralama

Ansiklopedide yer alan kişi, yer, kavram ve kurumlara ilişkin maddelerin başlıkları Türkçe alfabetik sırada verilmiş, Türkçe alfabede bulunmayan harfler Latin alfabesindeki sıralarında alınmıştır. Bu sıralamada kesme işareti ('), aksanlar ve öbür ayırt edici işaretler dikkate alınmamıştır.

İki başlık arasındaki tek fark bir ayırt edici işaret ise, bu işaretin olmadığı başlık sıralamada öne alınmıştır. Tireli (-) sözcükler iki ayrı sözcük olarak alınmış ve ilk sözcüğe göre sıralanmıştır.

Bir sayı ile başlayan başlıklar, sayı açık olarak yazılmış gibi alfabetik sıraya konmuştur. Sayının başlığın sonunda olması durumunda, sıralama küçük sayıdan büyüğe doğru yapılmıştır.

"Mac", "Mc" ya da "M" ile başlayan özel adlar "Mac" olarak alınmış ve adın "Mac"ı izleyen parçasına göre sıralanmıştır.

McCarey, (Thomas) Leo

MacCarthy Adası

M'Clure Boğazı

McCoy, Sir Frederick

Aynı biçimde yazılan başlıkların sıralanması kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde yapılmıştır. Aynı adı taşıyan kişiler hükümdarlar, papalar, azizler ve öbür kişiler biçiminde sıralanmıştır. Yazımları aynı olan hükümdarlar ülkelerine göre gruplanmış ve her ülke içinde tahta çıkış sıralarına göre, öbür kişiler ise doğum tarihlerine göre sıralanmıştır.

Yazımı aynı olan yerleşim yerleri ülkelerine göre gruplanmış ve her ülke içinde yönetim birimleri sıralamasındaki yerlerine göre büyüktan küçüğe doğru sıralanmıştır.

Alfabetik sıralama harf değil, sözcük esasına göre yapılmıştır. Bir ya da daha çok harften oluşabilen sözcük kendisinden sonra gelen sözcükten bir boşlukla ayrılmıştır. Bu sıralamada tire (-) ve bölü (/) işaretleri de boşluk olarak değerlendirilmiştir. Nokta (.) sözcüğün parçası sayılmış ve alfabetik sıralamada Z'den ve onu izleyen (&) işaretinden sonra alınmıştır.

a cappella

A-cheng

A-erh-chin Shan

a posteriori bilgi

A vitamini

A&P

A. Kadir

AA

Aachen

Göndermeler

Gönderme maddeleri, okurun herhangi bir madde metnini daha iyi anlamasına, o konuda daha fazla bilgi edinmesine yardımcı olacak biçimde düzenlenmiştir. Bir metinde geçen ve ansiklopedide ayrı bir başlık olarak bulunan sözcük ya da özel ad bu açıdan önem taşıyorsa, arkasına (*) işareti konmuş, tamamlayıcı ve ek bilginin hangi başlıklar altında bulunacağı metin içinde ya da sonunda ayrıca belirtilmiştir. Okurun konuyla ilgili bilgilere kolayca ulaşmasını sağlamak amacıyla, bir sözcüğün ya da özel adın farklı yazımları da gönderme başlığı olarak düzenlenmiştir.

KISALTMALAR

AB	Limited Şirket (<i>İsveççe: aktielbolag, aktielbolaget</i>)	Kom.Şrt.	Komandit Şirket(i)
ABD	Amerika Birleşik Devletleri	Ktp.	Kütüphanesi
ADC	Alman Demokratik Cumhuriyeti	kW	kilowatt
AFC	Almanya Federal Cumhuriyeti	kW-sa	kilowatt saat
AG	Anonim Şirket (<i>Almanca: Aktiengesellschaft</i>)	Ltd.	Limited
age	adı geçen eserde	lb	libre
AM	Genlik Modülasyonu	lt	litre
AO	Anonim Ortaklık	m	metre
AŞ	Anonim Şirket	m.	madde
ay	aynı yerde	mbH	Limited (<i>Almanca: mit beschränkter Haftung</i>)
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri	mg	miligram
bak.	bakınız	MHz	megahertz
bas.	baskı, basım	MW	megawatt
baş.	başlangıç tarihi	Mij	Şirketi (<i>Hollandaca: Maatschappij</i>)
BG	Beygir Gücü	ml/sa	saatte mil
bit.	bitiş tarihi	ml	mililitre
BK	Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı	mm	milimetre
BM	Birleşmiş Milletler	no.	numara
Bşk.	Başkan	NV	Limited Şirket (<i>Hollandaca: Naamloze Vennootschap</i>)
C	Celsius	op.	opus
c.	cilt	oz	ons
Cia	Şirketi (<i>İspanyolca: Compañia; İtalyanca: Compagnia</i>)	ö.	ölümü
	<i>Portekizce: Companhia</i>)	örn.	örnek, örneğin
Cie	Şirketi (<i>Fransızca: Compagnie</i>)	ös	ölümünden sonra
Co.	Şirketi (<i>İngilizce: Company</i>)	ÖSSC	Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
cm	santimetre	pA	Limited (<i>İtalyanca: per Azioni</i>)
çev.	çeviri, çeviren	pH	asitlik-alkalilik faktörü
çiz.	çizim için bakınız	PLC	Kamu Limited Şirketi (<i>İngilizce: Public Limited Company</i>)
d.	doğumu	Prof.	Profesör
da	dakika	Rev.	Reverend
D.C.	District of Columbia	res.	resim için bakınız
dB	desibel	S.	Aziz, Azize, Kutsal (<i>Özgün dilinde: Saint, San, Santo, Santa, Sant'</i>)
der.	derleyen, derleme	s.	sayfa
dev/da	dakikada devir	sa	saat
Doç.	Doçent	SA	Anonim Şirket (<i>Fransızca: Société Anonyme; İtalyanca: Società Anonima; Portekizce: Sociedade Anónima; İspanyolca: Sociedad Anónima</i>)
Dr.	Doktor	SFSC	Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti
emk	elektromotor kuvveti	sn	saniye
Ens.	Enstitü, Enstitüsü	SpA	Limited Şirket (<i>İtalyanca: Società per Azioni</i>)
eö	evlenmeden önce	SS	Azizler, Azizeler, Kutsal (<i>İtalyanca: Santissimo, Santissima</i>)
es	evlendikten sonra	SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
eV	elektron Volt	SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
etk.	etkin olduğu yıllar	St.	Aziz, Azize, Kutsal (<i>Özgün dilinde: Saint, Sankt, Sint</i>)
F	Fahrenheit	Sta.	Azize (<i>İtalyanca: Santa</i>)
Fak.	Fakültesi	Ste.	Azize (<i>Fransızca: Sainte</i>)
FM	Frekans Modülasyonu	sür.	sürüyor
ft	foot, feet	Şb.	Şubesi
ft-lb	foot-libre	tab.	tablo için bakınız
gal	galon	tah.	tahmini
geç.	geçici sonuçlar	TAO	Türk Anonim Ortaklığı
GmbH	Limited Şirket (<i>Almanca: Gesellschaft mit beschränkter Haftung</i>)	TAŞ	Türk Anonim Şirketi
gr	gram	TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla	TC	Türkiye Cumhuriyeti
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	ty	tarihi yok
H.	Hicri	ü.	ünlendiği, ürün verdiği dönem
ha	hektar	v.	vaftizi
har.	harita için bakınız	vb	ve benzeri
hd	hüküm sürdüğü dönem	vd	ve devamı
Hz.	Hazreti	vö	ve öbürleri
Inc.	Şirketi (<i>İngilizce: Incorporated</i>)	W	watt
iy	ışık yılı	y.	yaklaşık
İÖ	İsa'dan Önce	Yar.Doç.	Yardımcı Doçent
İS	İsa'dan Sonra	Yar.Prof.	Yardımcı Profesör
Jr.	Junior	yay.	yayımlayan
K	Kelvin	yay.haz.	yayıma hazırlayan
karş.	karşılaştırmaz	yazm.	elyazması
kg	kilogram	yb	yenilenmiş basım
KG	Komandit Şirket (<i>Almanca: Kommandit Gesellschaft</i>)	yık.	yıkılmıştır
kHz	kilohertz	yük.	yükseklik
KK	Limited Şirket (<i>Japonca: Kabushiki Kaiša</i>)	yy	yüzyıl
km	kilometre		
km/saat	saatte kilometre		
kol.	koleksiyon		
Kol.Şrt.	Kollektif Şirket(i)		

Kalıplama, çanak çömleğin biçimlendirilmesinde çok kullanılan yöntemlerdendir. Bunun en eski uygulamalarından biri, bir sepet ya da bez bir torbanın içinin hamurla sıvanmasıdır. Fırınlama sırasında bu tür kalıplar yanarak yok olur ve kalıbın dokusu kabın dış yüzüne geçer. Eski Yunan çanak çömleklerinde bu yöntem çok kullanılmıştır.

Biçimlendirilmiş çanak çömlek, kurumaya bırakılır. Eski çağlarda kurutma için yalnızca güneşten yararlanılırken, daha sonra fırınlar yapılmıştır (bak. çömleği fırını). İlkel yöntemde kaplar, zeminde açılan bir çukurun içine yerleştirilip üstlerine yanacak odun yığını serilirdi. Sonradan özel odun ve kömür fırınları oluşturuldu. Günümüzde gaz ve elektrik fırınları kullanılmaktadır.

Bezenmesi. Günlük kullanım eşyası olan çanak çömlek en baştan beri çeşitli yöntemlerle bezenmiştir. İlk bezeme tekniklerinden biri, sırsız çanak çömleğin üstüne baskı yapmaktır. Baskının ilkel türü parmak baskıdır. Japon Comon çanak çömleğinde (İÖ 1000) ip baskısı kullanılmıştır. Etrüsklerde kullanılan kabartma tekniğinde bezeme, örneklerin oyulu olduğu silindirlerin yumuşak gövde üstünde yuvarlanmasıyla yapılmıştır. Mezopotamya'da rastlanan silindirik mühürler de aynı biçimde kullanılmıştır. Gövde üstüne bezeme örgelerini ayrı parçalar halinde yapıştırma da (aplike etme) kabartma tekniğinin bir türüdür. Bu yöntemin en erken örneğine Akdeniz çanak çömleğinde (İS 1000) rastlanır. Kabartma desen, kabın iç yüzeyinden bastırılarak da uygulanır. Eski Roma'da bu yolla bezenmiş çanak çömleğe *terra sigillata*(*) denirdi. Barbutin tekniğinde kabartmalar nemli kabın üstüne şırınga gibi bir aletle sıkılarak ya

kazınarak gövde renginin ortaya çıkarılmasıdır (bak. kazıma tekniği). *Sgraffito* da denen bu teknik İslam kültürlerinde çok kullanılmıştır. 18. yüzyıldaki mavi desenli beyaz İngiliz porselenleri de *sgraffito* tekniğiyle bezenmiştir.

Sgraffito tekniğine benzer başka bir teknik de astar oyma (*champleve*) tekniğidir. Kabin gövdesi kalın bir astar katmanıyla kaplanır, desendeki örgelerin arası oyularak astar kabartma halinde bırakılır (bak. slip tekniği). İslam ve Çin (Song hanedanı dönemi) çanak çömleklerinde bu teknik çok

Astar oyma tekniğiyle bezenmiş fildişî beyazı sırlı Çin vazosu, Song hanedanı dönemi (960-1279); Percival David Çin Sanatı Vakfı, Londra
Percival David Foundation of Chinese Art, Londra

kullanılmıştır. Delme tekniği fırınlanmamış kaplarda uygulanır. Çin'de Ming hanedanı döneminden kalan kapların bezenmesinde görülen bu tekniğe, yapımı zor olduğu için şeytan işi (*gui gong*) denmiştir.

Sgraffito ve oyma teknikleri dışında astar, boyamada ve kakma yapmada da kullanılmıştır. Örneğin Eski Mısır'daki ilk bezeme örneklerinde hayvan örgeleri, kapların kırmızı zemini üstüne beyaz astarla yapılmıştır. Amerika Yerlileri de astarı renklendirmede kullanmışlardır.

Eski çağlarda çok nitelikli hamurdan yapılmış çanak çömleğin dış yüzü açılarak gözeneksiz hale getirilmiştir (bak. aklı). Anadolu'da İÖ 6500'e, Mançurya'da Banshan'daki mezarlarda İÖ 2000'lere tarihlenen bu türden çeşitli örnekler bulunmuştur (bak. Banshan çanak çömleği).

İlkel çanak çömlek fırınlansa da gözenekleri yok olmadığı için, içinde sıvı maddeleri uzun süre tutamıyor sızdıyordu. Sızdırmazlığı sağlamak için ilk denenen yol çanak çömleklerin bir tür cilayla kaplanması olmuştur (örn. Fiji kapları). Cilalamadan daha gelişmiş bir teknikse sırlamadır. Sırlama genel anlamıyla, çanak çömleğin bir cam katmanıyla kaplanmasıdır. Fırınlanmış kap, cam tozu katılarak elde edilen sır eriyiğiyle bulanarak yeniden fırınlanır. Eriyikteki tanecikler fırınlamayla kilin içine geçerek gözenekleri kapatır, sızdırmazlığı sağlar. Sır, kabın üstüne ya fırçayla sürülür ya da püskürtülür. Bazen kap

doğrudan sır eriyiğinin içine de batırılır. İyî sıranın sert, büzülme özelliğinin de, üstüne sürüldüğü çanak çömlekle uyumlu olması gerekir. İkisinin büzülme hız ve oranları, farklı olursa, fırınlamadan sonra soğuma sırasında sır çatlar. Çin'de bu tür çatlaklar bezeme olarak değerlendirilmiştir. Çanak çömleklerde genelde feldispatlı, kurşunlu, kalaylı ve tuzlu olanak üzere dört tür sır kullanılmıştır. Çağdaş teknoloji ise bunlardan farklı daha birçok yeni sır malzemesi geliştirmiştir. Feldispatlı, kurşunlu ve tuzlu sır saydam, kalaylı sır donuk beyaz bir görünüm oluşturur. İlk kez çanak çömlekte değil de, bezemeli tuğlalarda Asurların kullandığı kayalı sır, 9. yüzyılda Mezopotamya'da yeniden canlandırıldıktan sonra İspanya üzerinden İtalya'ya geçmiştir. 16. yüzyılda Floransa'da yapılan kalay sırlı seramikler bütün dünyada ün salmıştır.

Başlangıçta pratik nedenlerle uygulanan sırlama işlemi, zamanla bezeme amacıyla kullanılır olmuştur. Örneğin sert seramik ve porselen camlaşma ısısına kadar fırınlandıklarından, sızdırmazlığın sağlanması için bunların sırlanması gerekmez. Sır, içine katılan çeşitli oksitlerle boyanarak çanak çömleğin renklendirilmesinde de kullanılmıştır. Seramik, sert seramik ve porselende kullanılan renkli sırların birbirine karışmasını önlemek için *cuerda seca*(*), lakabi (bak. Kaşan seramiği) gibi teknikler uygulanmıştır.

Boya, çanak çömlek bezemesinde çok eski dönemlerden beri kullanılmıştır. Mezopotamya'da Ur'da İÖ 3000'e, Mançurya'da Banshan bölgesinde İÖ 2000'e tarihlenen boyalı örnekler ele geçmiştir. İlk boyalı çanak çömlekler, astarın renklendirilmesiyle yapılmıştır. Renkler önceleri, kilin doğal olarak içerdği oksitlerle sınırlıyken, zamanla çeşitli yollarla yeni oksitler üretilip kullanılmıştır. 19. yüzyılda boya sanayisinin gelişmesine değin kalay, kobalt, bakır, demir, mangan ve antimon oksitleri belli başlı boya maddeleri olmuştur. Beyaz için kalay oksit, gri maviden laciverte kadar çeşitli maviler için kobalt kullanılmıştır. Bakır II oksitle mavi, bakır I oksitle yeşil, karbon monoksitli bakır II oksitle mavimsi kırmızı elde edilmiştir. Demir III oksitle elde edilen uçuk sarıdan siyaha kadar bir dizi rengin en önemlisi portakala kaşan bir kırmızı olmuştur. Demir II oksitini verdiği yeşil rengin kullandığı en iyi örnekler Çin saladonlarında(*) rastlanır. Manganezle mordan siyaha yaklaşan morumsu bir kahverengi, antimonla canlı bir sarı elde edilmiştir.

Çanak çömlekte renk, sır altı ve sır üstü olmak üzere iki teknikte uygulanmıştır. Sır altı tekniğinde(*) fırınlanmış kap sırlanmadan önce boyanır. Sır üstü tekniğinde(*) sırlanmış ve fırınlanmış kap boyandıktan sonra bir kez daha fırınlanır. Bu iki tekniğin bir arada kullanılmasına minai tekniği(*) denir ve ilk kez 12. yüzyılda İran seramiklerinde uygulandığı bilinir. İslam sanatçılarına kullanılmış olan lüster tekniğinde ise (bak. lüster sırlı seramik), sırlanıp fırınlanmış çanak çömlek üstüne altın, gümüş ya da platin tozu içeren bir eriyik sürüldükten sonra tekrar fırınlanır; böylece madeni bir pırıltı elde edilir. Benzer bir etki, çanak çömleğe altın ya da gümüş yaldız uygulanarak da sağlanır. Erken örneklerde yaldızlama, altına zeytinyağı katılarak yapılmıştır. 18. yüzyılda üretilen yaldızlı Sèvres ve Chelsea porselenlerindeyse altınla bal karışımı kullanılmıştır. Çanak çömlek bezemesinde uygulanan başka bir teknik de aktarma tekniğidir(*)

Baskı tekniğiyle bezenmiş beyaz hamurlu Çin vazosu, Shang hanedanı dönemi (İÖ 1300- y.1122). Anyang; Freer Sanat Galerisi, Washington, D.C.
Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

da stampa basılarak yapılır. Mezopotamya, İran ve Suriye'de kullanılan bu teknik, Avrupa'da 3. yüzyılda kalıpla yapılan bezemenin yerini almıştır.

İlkel bezeme yöntemlerinden biri de nemli çanak çömleği sivri uçlu bir alet ya da başparmak tırnağıyla kazıyarak desen oluşturmaktır. Bazı örneklerde kazınmış desenin içi farklı renkteki bir macunla doldurularak çok renkli bir görünüm elde edilir. Kazıma tekniğiyle yapılmış bezemelere Kıbrıs'ta çıkarılan erken çağlara ait buluntularda, günümüzde de ilkel toplulukların eşyalarında rastlanır. Fırınlamadan sonra yapılan kazıma işlemi çok enderdir.

Başka bir bezeme yöntemi de kabın önce astarlanması, sonra astar üstünde desenin

Çanak çömlek taşınabilir bir eşya olduğundan, tarih boyunca ticaret ve göç yoluyla değişik kültür çevrelerinde kolayca yayılmıştır. Bu özelliğinden dolayı, arkeoloji ve sanat tarihi araştırmalarında çanak çömlek buluntularına büyük önem verilir. Değişik

batıda Ege Denizi, kuzeybatıda da Çanak-kale Boğazıyla çevrilidir. İstanbul'dan sonra toprakları Asya ile Avrupa arasında paylaşılmış olan ikinci il Çanakkale'dir. Türkiye'nin Ege Denizindeki adaları Gökçeada ve Bozcaada, gene Türkiye'nin en batı noktası olan Gökçeada'daki Avlaka Burnu ve Anadolu'nun en batı ucu olan Baba Burnu da Çanakkale ili sınırları içindedir.

lendirir. Yüksekliği 300-400 m dolayında olan bazı tepeler, Çanakkale Boğazı kıyılardan başlayarak basamaklar halinde yükselir ve dik eğimlerle Saros Körfezine iner. Biga yöresinde, kabaca kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu, 500-1.000 m yüksekliğinde dağ sıraları vardır. Güneye doğru yükselen bu dağların en yüksek noktası Kaz Dağının il sınırında 1.774 m'ye erişen doruğudur. Sakar Dağının Yenice kasabasının güneybatısında 1.111 m'ye erişen doruğu ise ilin en yüksek noktasını oluşturur.

Biga Yarımadasından çıkan suları kuzey kesimde Marmara Denizine dökülen Koca-baş Çayı, güney kesimdeki Kaz Dağından doğan ve Ege Denizine dökülen Tuzla Çayı, kuzeybatıda Çanakkale Boğazına dökülen Umurbey Çayı, Kocaçay ve Kara Menderes Çayı toplar. İl sınırları dışında Marmara Denizine ulaşan Gönen Çayının bazı başlangıç kolları bu topraklardan doğar. Bunlardan başka çok sayıda küçük akarsu vardır. Birçok küçük dere bulunan Trakya topraklarındaki en önemli akarsu Saros Körfezine dökülen Kavak Deresidir.

Gelibolu Yarımadasındaki Surla (Tuzla) Gölü ildeki başlıca doğal göldür. Kıyılarda bazı küçük lagünlere de rastlanır. Başlıca yapay göller ise Atikhisar, Gökçeada ve Tayfur baraj gölleridir.

Fazla büyük olmayan ovalar akarsu ağzlarında ve geniş vadi tabanlarında toplanmıştır. En önemlileri Ezine ve Bayramiç ovaları ile Evreşe (Kadıköy), Agonya (Hamdi-bey), Biga ve Sinekçi ovalarıdır. Çanakkale ilinde plato düzlükleri geniş alanlar kaplar. Bu platolar daha çok Biga Yarımadasında yer alır.

Ekonomi. Çanakkale, Türkiye'nin gelişmekte olan illerindendir. Ekonomide ağırlık tarımdadır. Sanayi ve ticaret büyük ölçüde tarıma dayanır.

Çanakkale tarımının en önemli özelliği, çeşitlenmiş, gelişmiş ve büyük ölçüde pazara açılmış olmasıdır. En çok yetiştirilen bitkisel ürünler domates, buğday, elma, üzüm, ayçiçeği, zeytin, arpa, bakla ve şeker pancarıdır. Bunların yanı sıra azımsanmayacak miktarda sebze, meyve, pamuk, susam ve tütün de yetiştirilir. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre 1989'da Türkiye bakla üretiminin yüzde 40'ı Çanakkale ilinde gerçekleştirildi.

Sır altı tekniğiyle bezenmiş ejderha örgeli Çin matarası, Ming hanedanı dönemi, 14. yy; Victoria ve Albert Müzesi, Londra
Victoria and Albert Museum, Londra

bölgelerin kültürlerinin, ekonomik gelişme aşamalarının ve üretim tarzlarının çanak çömleğin biçim ve desenlerine yansıyan farklılıkları, önemli veriler olarak değerlendirilir.

Çanak çömlek sanatı özellikle Eski Yunan, Çin, Japon, İran, Selçuklu ve Osmanlı kültürlerinde doruk noktasına erişmiştir. Doğu etkisiyle gelişen Avrupa çanak çömleği de İtalya, Almanya, Felemenk, Fransa ve İngiltere'de gelişme göstermiştir.

çanak çömlek öncesi, AKERAMİK olarak da bilinir, Neolitik Çağda insan topluluklarının karma besin ekonomisine geçtikleri, yani avcılık ve toplayıcılığın yanı sıra hayvan evcilleştirmeye ve bitki üretmeye başladıkları, ama henüz kili pişirip çanak çömlek yapmayı bilmedikleri evre.

Çanakçı, Karadeniz Bölgesi'nde Giresun iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Görele'ye bağlı bir bucak olan Çanakçı, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Çanakçı Belediyesi 1973'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 17.327; kasaba, 6.264.

Çanakkale, güneybatı kesimindeki bazı toprakları Ege Bölgesi, büyük bölümü Marmara Bölgesi sınırları içinde kalan il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 9.737 km² olan Çanakkale ili toprakları hem Anadolu'daki Biga Yarımadasında, hem de Trakya'daki Gelibolu Yarımadasında yer alır. Çanakkale Boğazının birbirinden ayırdığı bu topraklardan Gelibolu Yarımadası kuzeyde Saros Körfezi, kuzeydoğuda Edirne ve Tekirdağ illeri, doğuda Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı, güneyde gene Çanakkale Boğazı, batıda da Ege Denizi; Biga Yarımadası ise kuzeyde Marmara Denizi, doğu ve güneyde Balıkesir ili, güneybatıda Edremit Körfezi,

Doğal yapı. İl, vadiler ve yer yer ovalarla bölünen, yükseltisi fazla olmayan dağlık, tepelik topraklar üstünde yer alır. Biga Yarımadasındaki kesim daha dağlık ve yüksektir. Yükselti güneydoğuya doğru giderek artar. Başlıca dağlar, Gelibolu Yarımadasında, Biga Yarımadasının orta kesiminde ve Edremit Körfezinin kuzeyinde yer alır. Gelibolu Yarımadasının kuzeydoğu kesimini doruğu il sınırları dışında kalan Kuru Dağı ile Ganos Dağının uzantıları engebe-

Çanakkale ili
Ana Yayınçılık Arşivi

Hayvancılık, bitkisel üretimin yanında ikincil konumda olmasına karşın yaygın bir ekonomik etkinliktir. Kıyı kesiminde daha modern yöntemlerle ve pazara yönelik olarak sürdürülen hayvancılık, iç kesimlerde daha çok yerel tüketime yönelik mera hayvancılığı niteliği taşır. En çok koyun ve

İzmir karayoluna yakın şeritte ve Edremit Körfezi kıyılarında yoğunlaşmıştır. Ormanlardaki çok sayıda dinlenme yeri ve kaplıca, iç turizm açısından önem taşır. 1973'te 33.000 ha'lık bir alanda kurulmuş olan Gelibolu Yanımadası Tarihi Milli Parkı'nda birçok şehitlik, anıt ve müzenin yanı sıra

Çanakkale limanından kentin genel görünümü
Art Link

kıl keçisi yetiştirilir. Yöreye özgü hayvanlardan biri Gökçeada'da yetiştirilen İmroz koyunudur. Kumkale ve Gökçeada tarım işletmelerinin gerek sığır besiciliğinin, gerek yüksek verimli İmroz koyunu yetiştiriciliğinin gelişmesine önemli katkısı olmaktadır. Çanakkale içinde sürdürülen geleneksel tarımsal etkinlikler arasında ipekböcekçiliği de yer alır.

Çanakkale balıkçılık yönünden de önemli bir merkezdir. Gerek Marmara, gerek Ege kıyıları açısından çeşitli balıklar yaşar. En çok mercanbalığı, tekir, barbunyalığı, sardalye, lüfer, palamutbalığı, kolyoz ve kılıçbalığı avlanır. Yakalanan balıkların bir bölümü ildeki konserve tesislerinde işlenirken, bir bölümü de taze tüketilmek için İstanbul ve İzmir'e gönderilir.

Temelde tarım ürünlerinin işlenmesine dayanan sanayi oldukça yavaş gelişmiştir. Bunun nedenleri, ilin, ülkenin ana ulaşım bağlantılarının görece uzağında kalması, yakın çevresinde Bursa ve Balıkesir gibi hızla gelişen merkezler olması, askeri ve stratejik önemi nedeniyle sanayi yatırımları açısından çekici bulunmamasıdır. Bununla birlikte, 1973'te kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınması, sanayiye çeşitlilik kazandırmıştır. 1973 sonrası yatırımlar daha çok ve daha geniş ölçeklidir.

Gıda ve içki sanayisi ile taşı toprağa dayalı sanayi, en gelişmiş sanayi dallarıdır. Ülke'deki en büyük salça ve seramik fabrikaları Çanakkale ilindedir. Ayrıca, bir çimento, bir de petrokimya ürünleri fabrikası vardır. Öbür önemli sanayi tesisleri un, konserve, süt ürünleri, şarap, deri, orman ürünleri, dokuma, hazır giyim, zeytinyağı, sentetik deri, metal eşya, tuğla ve kiremit fabrikalarıdır.

Başta süt ürünleri, zeytinyağı ve ayçiçeği yağı tesisleri olmak üzere küçük işletmelere dayalı sanayi de gelişmiştir. Pek çok un değirmeni, tabakhane, şarap imalathanesi vardır. Halı ve kilim dokumacılığı, hayvancılığın yaygın olduğu yörelerde önem taşır. Toprak hediyelik eşya yapımı giderek gelişmektedir. Çan ilçesinde işletilen linyit yatakları vardır.

İl turizm açısından da önem taşır. Gerek Marmara, gerek Ege'ye bakan kıyılarında pek çok doğal plaj vardır. Turistik yatırımlar daha çok Çanakkale-İntepe arasında,

bazı konaklama ve hizmet tesisleri de vardır. İlde yer alan başlıca dinlenme alanları, Balaban, Çam Burnu, Çamlık, Güzelyalı, Hemdemtepe, Kabatepe ve Yaykın orman içi dinlenme yerleridir. Dünyaca ünlü Troya(*) harabeleri ve antik Assos(*) ve Aleksandria Troas kentleri de Çanakkale il sınırları içindedir.

Tarih. Çanakkale yöresi ve Biga Yanımadası, Antik Çağ'da Troas adıyla bilinmekteydi. Homeros'un metinlerinde bu adın Troia ya da Troade gibi değişik biçimlerine de rastlanmıştır. Daha sonra Hellespontos adıyla anılan Çanakkale Boğazı ve çevresi, bugünkü adını II. Mehmed'in (Fatih) Abydos yakınlarında yaptırdığı Kale-i Sultanîye ya da Çanak Kalesi'nden almıştır.

Gerek Beşiktepe ve Kumtepe'de, gerek Troya kentinin katlarında, yöredeki Son Kalkolitik Çağ (İÖ 4000-3500) yerleşmelerine ilişkin önemli buluntular ele geçirilmiştir. Tarihöncesi yerleşmelerin zenginliği, daha 18. yüzyılda yabancı gezginlerin ve arkeoloji meraklılarının ilgisini çekti; ilk araştırma amaçlı gezi 1785-86'da Fransız gezgin Lechevalier tarafından gerçekleştirildi. Bunu başkaları izledi. 19. yüzyılın ilk yarısında Çanakkale'de ABD konsoloslu olarak bulunan J. Calvert'in yaptığı kazı ve araştırmalar sonucunda Troya(*) kent surlarının bir bölümü ortaya çıkartıldı. 1870'te Homeros destanlarında geçen ünlü İlion'u bulmak amacıyla Hisarlık yöresinde kazılarına girişen Alman arkeolog Heinrich Schliemann amacına ulaştı ve birçok seramik buluntu, kalın duvar parçası ve ayrıca Troya kralı Priamos'un efsanevi hazinesini buldu. Schliemann, hazinayı ve başka birçok buluntuyu ülke dışına çıkardığı gibi, yaptığı kazılar sırasında kent surlarının önemli bir bölümünün de yok olmasına yol açtı. Çeşitli kazılarda elde edilen buluntular İstanbul Arkeoloji, Çanakkale ve Truva müzelerinde sergilenmektedir.

Troya'nın Akalar tarafından alınmasını izleyen dönemde, Batı Anadolu kıyılarında kent devletleri kuruldu ve yüksek bir uygarlık düzeyine erişildi. Bu dönemde Anadolu'nun kuzeybatı kesimi Eolis olarak adlandırılıyordu. Pers hükümdarı I. Darius İÖ 514'te Çanakkale Boğazını geçerek, bütün Trakya'yı ve Makedonya'yı ele geçirdi, bu arada Eolis de Pers egemenliğine girdi. Eolis böl-

gesinin batı kesimindeki Troya kenti çevresinde Troas olarak anılan topraklar İÖ 334'te Granikos Çarpması'nı(*) kazanan Büyük İskender'in eline geçti. Daha sonra Seleukos Krallığı'nın, bu krallığın yıkılmasından sonra ise İÖ 190'da Pergamon (Bergama) Krallığı'nın yönetimine girdi. Birçok çatışmadan sonra İÖ 63'te Romalılar Çanakkale Boğazı yöresini denetim altına aldılar. İS 2. yüzyılda Got akınlarına da uğrayan bölge, Bizans İmparatorluğu'na bağlandıktan ve özellikle Konstantinopolis'in (İstanbul) başkent olmasından sonra askeri ve ekonomik üstünlük kazandı. İS 5. yüzyılda Hun ve Slav, 7. ve 8. yüzyılda Arap, 11. ve 12. yüzyıllarda Peçenek akınları oldu. İlk Türkmen akınları ise 10. yüzyıl sonlarında başladı. İzmir ve çevresindeki adaları ele geçiren Çaka Bey 1091'de donanmasıyla Gelibolu önlerine kadar geldi. 1194'te Piza Devleti'ne bağlı bir filo Çanakkale'yi yağmaladı. 1204'te Venedik egemenliğine giren Çanakkale Boğazı kıyılarındaki kaleler 1235'te Nikaia İmparatorluğu'na bağlandı. Yöre, 13. yüzyıl sonlarında Karesioğulları'nın topraklarına katıldı. 1345'te Çanakkale'nin Anadolu'daki kıyı kesimi dışında kalan yerleri Orhan Bey'e bağlı kuvvetler tarafından Osmanlı Beyliği topraklarına katıldı. Kıyı kesiminin alınması ise I. Murad (Hüdavendigâr) döneminde gerçekleşti. Osmanlılar ve Bizanslılar arasında pek çok kez el değiştiren Gelibolu'nun kesin olarak Türk egemenliğine geçmesi de gene I. Murad döneminde oldu.

Çanakkale Boğazı'ndaki ilk savunma örgütü I. Bayezid (Yıldırım) döneminde kuruldu. Gelibolu Kalesi güçlendirilerek buraya bir tersane yapıldı. Toplam 60 parçalık bir Osmanlı donanması buradan Çanakkale Boğazını ve Marmara Denizini denetliyordu. II. Mehmed (Fatih) tahta geçtikten sonra, boğazın savunmasını güçlendirmek amacıyla Kilitbahir Kalesi ile Kale-i Sultanîye'yi yaptırdı. Bu arada gerek 15. yüzyılda, gerek 18. yüzyılda, Osmanlılarla Venedikliler arasında, Çanakkale Boğazı önlerinde ve kıyılarında uzun süren çetin savaşlar da oldu. Boğaz Venediklilerce pek çok kez kuşatma altına alındı.

Osmanlı döneminde Biga ve Gelibolu sancaklarının sınırları içinde olan bu topraklar 16. yüzyılda kurulan Kaptanpaşa Eyaleti'ne bağlıydı. 19. yüzyıla gelindiğinde Trakya kesimi Edirne Eyaleti, Anadolu kesimi ise Cezair-i Bahr-i Şefid Eyaleti'nin sınırları içindedir. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bu eyaletler vilayet haline getirildi. Daha sonra Hüdavendigâr vilayetine bağlanan Biga sancığı 19. yüzyıl sonlarında bağımsız sancak yapıldı.

Çanakkale Boğazı, 19. ve 20. yüzyılda da stratejik önemi korudu. Gerek sıcak denizlere inmek isteyen Ruslar, gerek gücü azalan Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya çalışan Avrupa devletleri, Boğazlar'a çeşitli müdahalelerde bulundular. I. Dünya Savaşı'nın en çetin çarpışmalarının geçtiği Çanakkale Boğazının hukuksal statüsü, ancak 1936 Montreux Sözleşmesi(*) ile açıklığa kavuştu (*bak.* Boğazlar Sorunu).

I. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Boğazı, 10 Ağustos 1914'te İtilaf Devletleri'ne abluka altına alındıysa da geçilemedi. Kuşatmayı 75 bin askerle üç gün içinde bitirmeyi planlayan İtilaf Devletleri ordusu, asker sayısını 500 bine çıkarmasına karşın başarısızlığa uğradı (*bak.* Çanakkale Savaşları).

Boğazdaki kuşatma 9 Ocak 1916'da İtilaf Devletleri'nin buradan çekilmesiyle sona erdi. Ama savaşta yenilen Osmanlı Devlet-

ti, Mondros Mütarekesi ile Boğazlar'ı İtilaf Devletleri'ne açtı ve düşman savaşarak geçemediği boğazdan rahatça geçti. Çanakkale ve Gelibolu'daki bütün istihkamlar İtilaf Devletleri'ne bırakıldığı gibi, Çanakkale de İngiliz ve Fransızlarca işgal edildi. Kurtuluş Savaşı sırasında yöredeki tüm kazalar Yunan işgaline uğradı. Büyük Taarruz'dan sonra, Türk ordusu Çanakkale'yi çeviren tel örgülere kadar dayandı. Bozcaada ve Gökçeada'nın Türkiye topraklarına katılması 1923'ü, boğaz kıyılarında Türkiye'nin egemenlik haklarını tam olarak kullanabilmesi ise 1936'yı buldu.

Kentin yapısı. Çanakkale kenti, Çanakkale Boğazının en dar yerinde, doğu kıyısında yer alır. Kocaçay'ın ikiye böldüğü kentin çekirdeğini, 1463'te II. Mehmed tarafından Çimenlik yöresinde yaptırıldığından Çimenlik Kalesi olarak da anılan Kale-i Sultaniye oluşturur. Eskiden yörede çanak çömlek üreticiliğinin yaygın olması nedeniyle daha sonra Çanak Kalesi olarak anılan bu kale yerleşmesinin adı giderek Çanakkale biçimine dönüştü. Cumhuriyet'in ilanından sonra yavaş bir gelişme gösteren kent, II. Dünya Savaşı'ndan sonra askeri ve stratejik önemine bağlı olarak büyümeye başladı. Daha sonraki gelişimini karayolu bağlantılarının kurulması ve sanayi tesislerinin kurulması belirledi. Kentin büyümesi, kuzey kıyısındaki askeri bölge nedeniyle güney ve doğu yönünde gerçekleşmektedir.

Bir liman kenti olan Çanakkale, Trakya üzerinden gelen İstanbul-İzmir karayolu üzerinde önemli bir duraktır. Çanakkale-Eceabat feribot seferleri, daha kuzeydeki Gelibolu-Lapseki bağlantısından sonra Çanakkale Boğazında Avrupa ile Asya arasındaki ikinci bağlantıyı sağladığından, kent ayrı bir önem taşır. Bu yoldan özellikle yaz aylarında yoğunluk kazanan geçişler, kentin günlük yaşamına ve ticaretine önemli bir canlılık kazandırır.

Büyük sanayi, kent dışında, İzmir ve Balıkesir karayolları üzerinde yerleşmiştir. Güney kesiminde, deniz kıyısında İzmir yolu üzerinde bulunan konserve ve petrokimya fabrikaları yer alır. Küçük sanayi ise kent içine dağılmıştır. Küçük işyerlerini kent dışına çıkartarak bir yerde toplamak amacıyla Balıkesir yolunun güneyinde bir Küçük Sanayi Sitesi'nin yapımı planlanmıştır. Sitenin batısındaki bir alan da gecekondu önleme bölgesi olarak ayrılmıştır. Kentteki yükseköğretim kurumları Trakya Üniversitesi'ne bağlı Çanakkale Eğitim Yüksekokulu ile Çanakkale Meslek Yüksekokulu'dur. Kent Balıkesir'e 209 km, Edirne'ye 223 km, İzmir'e 316 km ve İstanbul'a da 325 km uzaklıktadır.

Tarihsel yapılar. Zengin bir tarih ve kültür mirasına sahip olan Çanakkale'de, Troya dışında daha birçok antik kent kalıntısı bulunur. En önemlisi, kente 11 km uzaklıkta, Kabaklı Çayı kıyısında kurulmuş olan Dardanos kentidir. Kente ilişkin buluntular çimento fabrikasının yapımı sırasında ele geçirilmiştir. Kente 2 km uzaklıkta, Nara Burnunun güneyindeki Abydos ve 34 km uzaklıktaki Sigeion'da kazı ve araştırma yapılmamıştır.

Kale-i Sultaniye dış ve iç kale olarak iki bölümlü üç kat ve bir üst sofadan oluşan görkemli bir yapıdır. Dış kalenin duvarları 5-7 m, iç kalenin duvarları 7 m kalınlığındadır. Kente 6 km uzaklıktaki Nara Kalesi (19. yy) antik Abydos kenti kalıntıları da kullanılarak yapılmıştır. Fatih Camisi (1452) ve Kale Mescidi kentteki öteki önemli tarihsel yapılardır.

Çanakkale Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 432.263; kent, 53.995.

Çanakkale Boğazı, Marmara Denizini Ege Denizine bağlayan boğaz. İstanbul Boğazına göre daha az girintili çıkıntılı,

Çanakkale Boğazının Kilitbahir'den görünümü
Anadolu Yayıncılık Aşvri

buna karşılık uzunluğu onun iki katından fazladır. Rumeli kıyısında, Seddülbahir'in tam batısındaki İlyas Burnundan Çankaya Burnuna kadar uzunluğu yaklaşık 78 km, Anadolu yakasında Kum Burnundan Çardak Fenerine kadar uzunluğu ise yaklaşık 94 km'dir. İlyas Burnu ile Çardak Feneri arasındaki uzaklık yaklaşık 60 km'dir. Boğazın Gelibolu-Çardak Feneri arası (3,2 km) kuzey ağzını, İlyas Burnu-Kum Burnu arası (3,6 km) ise güney ağzını oluşturur. En dar yeri 1,2 km ile Kilitbahir-Çanakkale arasıdır.

Falez (yalıyaz) adı verilen dik kıyıları dışında, özellikle Anadolu kıyılarındaki akarsuların döküldüğü yerlerde delta ovaları ile bazı kıyı okları dikkati çeker. Özellikle Gelibolu Yarımadasının boğaz kıyısı arında 300 m'yi aşan dağlar yer alır (Kocaçimen Tepesi 305 m, Üveyik Tepesi 363 m). Ovalar arasında, Lapseki'nin güneyinde Umurbey Çayı deltası, Çanakkale yakınındaki Kocaçay Deltası ve Kara Menderes Çayının oluşturduğu, İlion Ovası olarak da tanınan delta en önemlileridir. Nara Burnu ile Çardak çevresinde görülen kıyı okları akıntı yüzünden fazla ilerleyememiş, ama kıyılarda küçük yaylar çizerek kumsallar oluşturmuştur. Boğazın kuzey ve orta kesimlerinde kıyının darlaşması akıntının yön değiştirmesine neden olur; böylece, denize doğru uzanan ve uzaktan zor seçilen kıyı okları oluşmuştur. Kıyı okları, sisli havalarda gemiler için büyük tehlike yaratır. 1953'te Nara Burnunda Türk Deniz Kuvvetleri'ne bağlı "Dumlupınar" denizaltısı ile İsveç bandıralı "Naboland" gemisinin çarpışması sonucunda 88 denizci yaşamını yitirmiştir. Boğazın ortasında kuzeyden güneye doğru uzanan ve derinliği yaklaşık 50 m olan bir oluk vardır. Bu olukta yer yer oval biçimli derin çukurlar görülür. Derinlik Nara Burnunun kuzeyinde 102 m'yi, Çanakkale-Kilitbahir arasında ise 109 m'yi bulur. İstanbul Boğazında olduğu gibi, boğazın dar olduğu yerlerde çok güçlü akıntılarının dip birikimine olanak vermemesi sonucu bu derinlikler oluşmuştur. Yazların sıcak ve kurak, yüzey topraklarının geçirimsiz oluşu yüzünden, kıyılardaki bitki örtüsü İstanbul Boğazından daha yoksuludur. Alçaklarda makiler; yamaçlarda bağlar, zeytinlikler, çalılıklar ve kavaklar görülür.

Çanakkale Boğazı da İstanbul Boğazı gibi derin kesimleri deniz sularının altında kalmış eski bir akarsu vadisi. Jeolojik açıdan, Neojen Bölümünden (y. 26-2,5 milyon yıl önce) kalma çökellerin oluşturduğu kıvrım sistemlerinin en çukur yerindedir. Kıvrımlı

Neojen çökellerinin temelinde, batıda Gelibolu Yarımadasının Saros Körfezi boyunca yer yer yüzeye çıkmış Mezozoyik (İkinci) Zaman (y. 225-65 milyon yıl önce), Eosen Bölüm (y. 54-38 milyon yıl önce) ve Oligosen Bölüm (y. 38-26 milyon yıl önce) ait tortullar ile doğuda Biga Yarımadasının Mezozoyik ve daha eski yaştaki tortulları bulunur. Eski temel ile Neojen yaştaki örtü tortullar, boğazın temelinde doğru alçalan ve Üst Pliyosen Bölümünden (y. 2,5 milyon yıl önce) kalma aşınım yüzeyiyle kesilmiştir. Boğaz vadisi bu yüzey üstünde kurulmuş, daha sonra yükselen aşınım yüzeyi içine kollar ile birlikte gömülerek bugünkü görünümünü almıştır. Bu eski akarsu vadisi son buzul çağında, deniz düzeyinin alçalma döneminde yanılarak bugünkü derinliğine ulaşmıştır. Zamanımızdan yaklaşık 25 milyon yıl önce başlayıp yaklaşık 7-10 bin yıl kadar önce denizlerin bugünkü düzeylerine ulaştığı son deniz basması sırasında vadi bir boğaz durumuna gelmiştir. Ama daha önce, son buzul arası dönemde bir deniz geçidi durumuna gelmiş olduğunu gösteren kesin jeomorfolojik kanıtlar vardır. Boğaz kıyılarındaki son buzul arası döneme ait deniz çökellerinin ve sekilerin bulunması bunu açıklamaktadır. Çanakkale Boğazı, Senozoyik (Yakın) Zamanda (y. 65 milyon yıl öncesinden günümüze) İstanbul Boğazı gibi iki kez boğaz haline gelmiş ve her ikisinde de Marmara ile Karadeniz'in hem hidrolojik, hem biyolojik koşullarını derinden etkilemiştir. Buradaki eski akarsu akıntılarının akış yönünün zaman zaman değişmiş olduğu çeşitli kanıtlardan anlaşılmaktadır.

Çanakkale Boğazı Akdeniz ve Ege ile Marmara ve Karadeniz arasında su alışverişini sağlayan iki doğal su yolundan biridir. Kuzey ağzı ile Ege Denizi arasında yaklaşık 20 cm deniz düzeyi farkı bulunmaktadır. İstanbul Boğazında olduğu gibi Çanakkale Boğazında da üst ve alt akıntı olmak üzere iki akıntı sistemi vardır. Karadeniz'den gelen ve yaklaşık binde 16-17 tuzluluğa sahip olan su İstanbul Boğazından geçerek Marmara'ya girer. Bu akıntı sularının tuzluluk oranı Marmara Denizinde yaklaşık binde 22-25'e ulaşır, yoğunluğu ise 1,0175 dolayındadır. Su sıcaklığı mevsimlere göre değişir; kışın 8°C-10°C, yazın 20°C-22°C'dir. Gelen su miktarı lodos ve poyraz rüzgârları, baharda karların erimesiyle ortaya çıkan su fazlası ve Karadeniz'de, Akdeniz ve Ege'ye oranla daha az buharlaşma olmasının da etkisiyle farklılık gösterebilmektedir. Bu sular Marmara Denizini geçerek Çanakkale Boğazına yaklaşık 25-30 m kalınlığındaki üst akıntı biçiminde ulaşır. Hızı saniyede yaklaşık 1,5 m, Ege'ye akıttığı su miktarı yaklaşık 12.600 m³/sn'dir. Üst akıntının kenarlarında, kıyı şekillerinin neden olduğu bazı yön değişimleri sonucunda ters akıntı halkaları oluşur; bunlar, özellikle Anadolu kıyılarındaki güney ve orta kesimlerinde belirgindir. 25-30 m'den sonraki derinliklerde, yoğunluğu 1,0295, sıcaklığı ise 14°C-16°C gibi sabit bir değerde olan, daha tuzlu Ege suyu bulunur. Tuzluluk oranı yaklaşık binde 39 olan bu sular saniyede yaklaşık 0,5 m hızla Marmara Denizine geçer ve Çanakkale Boğazının alt akıntısını oluşturur. Kuzeye doğru gidildikçe kalınlığı azalan ve bir kama gibi Marmara'ya sokulan bu akıntıyla taşınan su miktarı yaklaşık 6.500 m³/sn'dir. Alt akıntının hızı ve getirdiği suyun miktarı sert ve sürekli lodos ile daha da artabilir.

Üst ve alt akıntı suları oksijen ve organik madde açısından zengindir; O₂ değeri 5-6 cm³/lit'dir. Göç yollarının üzerinde bulunması da Çanakkale Boğazını balıkçılıkta Türkiye'nin en verimli yörelerinden biri yapar.

Kıyılarda balıkçılık ve balık konserveciliği oldukça gelişmiştir. Ancak son yıllarda İstanbul yöresindeki, İzmit ve Gemlik körfezindeki kent kanalizasyonları ile sanayi artıkları yoğun bir deniz kirlenmesi yaratmaktadır. Hızlı kirlenmenin yarattığı oksijen azalması, önceden çok bol olan balık türlerinin ve miktarının azalmasına yol açmıştır. Ticari önem taşıyan balıklar istavrit, kefal, köpekbalığı, kolyoz, levrek, lüfer, orkinos ve palamutbalığıdır. Yerel balıklar arasında aky, yaladerma, çitari, dülgerbalığı, hani, ispiri, istrongilos, vatoz, rina, kelerbalığı, uyuşturanbalığı, trakonya sayılabilir.

Yunan mitolojisinde, Kral Athamas'ın çocukları altın postlu, kanatlı bir koçun sırtında Karadeniz'deki Kolkhis ülkesine kaçarken, kızı Helle Çanakkale Boğazında denize düşüp boğulur. Bu yüzden boğaz ilkçağda, Herodotos, Strabon ve Ptolemaios'un yapıtlarında uzun süre Hellespontos adıyla yer aldı. Ortaçağdaki İtalyan denizcilik haritalarında, Anadolu Boğazı anlamına gelen Bucca Romaniae ya da antik Abydos kentinden dolayı Avido ya da Aveo adlarıyla anılıyordu. Haçlı seferleri sırasında ise Sancti Georgii ya da Sanctus Georgius olarak biliniyordu. Batılılara bilinen Dardanelles adı da, Çanakkale kentinin yaklaşık 10 km güneybatısındaki antik Dardanos kentinden gelmektedir. Osmanlı arşiv kayıtlarında ise Boğaz ya da Bahr-i sefid (Akdeniz Boğazı) olarak geçer. Günümüzdeki Çanakkale Boğazı adı 15. yüzyılda kurulan Çanakkale kentine dayanır.

İlkçağda boğaz büyük önem taşıyordu. Anadolu yakasında Troya, Dardanos, Lampsakos, Abydos; Gelibolu Yarımadası kıyılarında ise Sestos, Kressa, İdaion, Madytos gibi ünlü kentler vardı. Ama Marmara Denizi'nin kuzey ucundaki İstanbul Boğazı üzerinde kurulan Konstantinopolis (İstanbul), ulaşım kolaylığının da katkısıyla hızlı bir gelişme göstererek zamanla bu kentlerin çokmesinde etken oldu.

Uluslararası deniz hukuku açısından boğazların hukuksal durumu, 20 Temmuz 1936'da Montreux Sözleşmesi ile düzenlendi. Türkiye, boğazlardan geçişin hukuksal hakkını almış, barış zamanında, bütün dünya ülkelerinin gemilerinin geçişini kendi denetim altına özgür bırakmıştır. Ama savaş zamanında, belirli koşullarda geçiş yasaklama hakkına sahiptir.

Boğazda, uzunluğu oranla pek fazla yerleşim yeri görülmez. Önemli yerleşimler Çanakkale, Lapseki, Gelibolu ve Eceabat'tır.

Çanakkale Savaşları, I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Boğazını ele geçirmeye ve İstanbul'u işgal etmeye yönelik İngiliz-Fransız ortak harekâtına karşı yürüttüğü savunma savaşları (Şubat 1915-Ocak 1916).

İngiliz yetkililerce 1904-11 arasında aynı amaçla ortaya atılan çeşitli planlar hem kara, hem de deniz kuvvetlerinin tepkisiyle karşılaşmıştı. Kasım 1914'te, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında savaş patlak verince, konu yeniden incelendi ve harekâtın bazı tehlikeler içermekle birlikte yapılabileceği sonucuna varıldı.

İngiliz hükümeti, Rus orduların başkomutanı Grandük Nikolay'ın başvurusu üzerine, Kafkas cephesinde Rus ordusu üzerindeki baskıyı hafifletmek için Osmanlı Devleti'ne karşı bir gövde gösterisine girişmeyi kabul etti (2 Ocak 1915). O sırada deniz kuvvetleri bakanı olan Winston Churchill'in hararetle desteklediği birleşik deniz ve kara harekâtı için uygun yer olarak da Çanakkale Boğazı seçildi. 28 Ocak'ta, konuyla ilgili

olarak toplanan Çanakkale Komisyonu donanmanın açık deniz harekâtında yararlı olamayacak kadar yaşlı savaş gemileriyle yapılacağı bir deniz harekâtıyla boğazın ele geçirilmesine karar verdi. Donanmanın boğazdan geçmesi için Çanakkale kıyılarının da tutulması gerektiği düşüncesiyle, 16 Şubat'ta kararda değişiklik yapılarak kara çıkarması için de hazırlıklara başlandı. Bu amaçla Mısır'da General Sir Ian Hamilton komutasında, Fransızların da küçük bir birlikle katıldığı, büyük bir askeri kuvvet toplandı. Savaş gemilerinin 16 Şubat'ta başlattığı ama kötü hava koşulları nedeniyle 25 Şubat'a değin ara verdiği bombardımanın ardından, deniz erlerinden oluşan tahrip birlikleri hemen hiç direniş görmezsizin karaya çıktı; tabyaları tahrip etti. Ama kötü hava koşulları harekâtı yeniden engelledi. 18 Mart'ta İtilaf donanmasının boğazı denizden geçme girişimi Türk deniz ve kara savunması karşısında başarısızlığa uğradı. Üç savaş gemisinin batması, uçunun de hasara uğraması üzerine kara kuvvetlerinin yardımı olmaksızın donanmanın ilerleyemeyeceği kararına varılarak boğazı denizden zorlama girişiminden vazgeçildi.

Mısır'dan gelen İtilaf kara birlikleri Limni Adası açıklarında toplandıktan sonra, Çanakkale Boğazına doğru yola çıktı. Çıkarma harekâtı, 25 Nisan 1915 günü sabahın erken saatlerinde, İngiliz kara ve deniz birliklerinin güneyde Seddülbahir'e, Anzak (Avustralya ve Yeni Zelanda) birliklerinin kuzeyde Arburnu'na karşı giriştiği saldırılarla, Gelibolu Yarımadasının iki ayrı yerinde başladı. Bir Fransız tugayı da Anadolu kıyısındaki Kumkale'de karaya çıktı, ama tutunamadı ve geri çekildi. Oteki kıyılarda ise güçlkle bazı küçük mevziler elde edilebildi. Arburnu kıyılarındaki Anzaklar Mustafa Kemal komutasındaki Türk kuvvetlerinin savunması karşısında yerlerine çakıldı. İngiliz ve dominyon birlikleriyle yapılan takviyelere karşın, önemli bir ilerleme sağlanamadı. 6 Ağustos'ta batı kıyısındaki Suvla Koyunda bir başka çıkarma harekâtına girişildi. Başlangıçta elde edilen bazı başarılarla karşın, Türk savunma kuvvetleri aşılamadı (*bak.* Anafartalar Savaşları).

Mayıs 1915'te, harekât konusundaki görüş ayrılıklarından dolayı, deniz kuvvetleri başkanlığı kurmay heyeti birinci lordu Amiral Lord Fisher görevinden ayrıldı. Eylül 1915'te daha fazla takviye kuvvet olmaksızın kesin sonuç alınamayacağı ortaya çıktı. İngiliz hükümeti Hamilton'ı geri çağırarak yerine Korgeneral Sir Charles Monro'yu gönderdi. Monro'nun askeri kuvvetlerin geri çekilmesi ve girişiminden vazgeçilmesi önerisi, Kasım 1915'te yarımada'yı gezen Savaş Bakanı Lord Kitchener tarafından da onaylandı. Geri çekilme harekâtı aşamalı olarak gerçekleştirildi ve 9 Ocak 1916 günü erken saatlerde tamamlandı.

Çanakkale Savaşları'na toplam 16 İngiliz, Avustralya, Yeni Zelanda, Hindistan ve Fransız tümeni katıldı. İngiliz Uluslar Topuluğu'nun kayıpları 213.980, Türklerin kayıp sayısı ise 190 bindi. Harekât, Osmanlı Devleti'ni Kafkas cephesindeki bazı birliklerini çekmeye zorlaması dışında, İtilaf Devletleri için bir başarı sağlamadı. Ayrıca önemli siyasal sonuçlara yol açtı. Bütün dünyada İtilaf Devletleri'nin askeri alanda beceriksiz olduğu izlenimi doğdu. İtilaf Devletleri'nin Boğazları ele geçirememesi, askeri yardım alamayan ve Karadeniz kıyısındaki limanlarına bağlı deniz ticareti işlemez hale gelen Çarlık Rusyası'nın çökmesinde rol oynadı. Geri çekilme kararının verilmesinden önce, İngiltere'de Asquith'in başkanlığındaki Liberal hükümetin yerini

bir koalisyon hükümeti aldı. Harekâtın baş savunucusu olan Winston Churchill hukümetten ayrılarak bir piyade taburuna komuta etmek üzere Fransa'ya gitti. Çanakkale Savaşları Başbakan Asquith'in istifasını ve Aralık 1916'da yerini David Lloyd George'a bırakmasını hızlandırdı.

Çanakkale seramiği, 18. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarına değin Çanakkale yöresinde yapılan seramik Batı Anadolu'nun geleneksel Milet ısı (°) seramiğine bağlanan kırmızı hamurlu Çanakkale seramiğinin bezenmesinde sır altı tekniğinin yanında bazı renklerde sır üstü tekniği de kullanılmıyır. Boyama, hamur üstüne doğrudan fırçayla yapıldığı gibi, bazen astar boyama da

Kabartma rozet ve tuturlarla bezenmiş bir Çanakkale seramiği sürahî, y. 19. yüzyıl sonu - 20. yüzyıl başı; Topkapı Sarayı Müzesi, Çinili Köşk, İstanbul Ana Yayıncılık Arşivi

uygulanmıştır. Saydam renkli sır altındaki kahverengi, sarı, kırmızı, turuncu ve mavı tonlarından oluşan desenler açıkça görülür. Az da olsa sır üstü altın yıldız renk uygulamaları da yapılmıştır.

Günlük kullanıma yönelik, serbest bir biçim ve desen anlayışıyla üretilen Çanakkale seramikleri 19. yüzyıl başlarından sonra, ithal ürünlerinin de etkisiyle yozlaşmış ve zevksiz kabartmalı örneklerle barok bir görünüm kazanmıştır. Bu grupta duvar çinisine rastlanmaz. Tabak, kâse, küp, sürahî, testi, vazo, biblo biçimlerindeki Çanakkale seramikleri çeşitli desenlerle bezenmiştir. Desen için uygun bir zemin oluşturan çukur tabak ve kâselerde soyut rozetler, çiçek demetleri, stilize benekler görülür. Bordür genellikle aralıklı kafes örgelerinden oluşur. 18. yüzyıldaki zengin halk resmi geleneğini yansıtan yelkenli, camı ya da köşk desenli tabakalarsa izlenimi ve serbest bir betimleme anlayışının ürünleridir. Tek ya da çift kuş, balık ve zırfı figürlü ender örnekler, daha eski Kütahya çinisi geleneğine bağlanan ortak bir Batı Anadolu (Ege) beğenisini yansıtır.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ağızları stilize kuş ya da at başlı, boyunları kanatlı, kapakları Bektaşî kavuğu biçiminde örneklerle sık sık rastlanır. Halka gövdeli testilere barbutin tekniğinde rozetlerle çelenkler applied edilmiştir. Yer yer sırüstü yıldızla, turuncu ve yeşil renklerin de görüldüğü bu örneklerde garip bir biçimlendirme ve aşırı heykelsi bir tutum söz konusudur. Horoz, kuş, aslan, at ve deve gibi hayvanların yanı sıra insan ve gemi biçimleri. Osmanlı üslu-

bunda şamdanlar ve mangallar da Çanakka-
le seramiklerinin değişik örneklerindendir.
1957'de kurulan Çanakka- Seramik Fab-
rikaları ile yöredeki seramik geleneğinin
canlandırılmasına yönelinmiştir.

Çanakya bak. Kautilya

çanakyaprak, SEPAL olarak da bilinir, bir
çiçeğin en dış halkasını (çanak ya da kaliks
bölümü) oluşturan, genellikle yeşil renkli
yapraklardan her biri. Özellikle çiçeğin iç
bölümündeki öbür organları korumakla gö-
revli olan çanakyapraklar birbirleriyle biti-
şik ya da ayrı olabilir.

Çanan, Kore Cumhuriyeti'nin batı kesi-
mindeki Çungçang-namdo'da (Güney
Çungçang ili) kent. Seul'un güneyinde yer
alan Çanan ilkçağdan bu yana bir yol
kavşağıdır. Ünlü halk şarkısı Çanan-Samga-
ri'de (Samgari: "uç çatalı yol") kentin adı
geçer. Çevre illere kara ve demir yoluyla
bağlanan Çanan, Çungçang-namdo'nun ku-
zey kesiminde yetişen tarım ürünlerinin
(pirinç, arpa ve sebze) alınıp satıldığı bir
merkezdir. Çok zarif eski bir tapınak olan
Sangbul-sa, yakındaki bir dağın üzerindedir.
Çanan'ın birkaç kilometre batısındaki
Onyang çevresinde ülkenin en büyük kaplı-
calarından birkaçı bulunur. Ayrıca Hyang-
çung-sa (sa: "tapınak") da buradadır. Nüfus
(1990) 211.382.

Çancu, Kore Cumhuriyeti'nin güneybatı-
sında, Çalla-pukto'nun (Kuzey Çalla ili)
merkezi kent. Sarı Denizin 34 km doğusun-
da yer alır. Üstlerinde tahkim edilmiş
kaleler bulunan dik tepelerle çevrilidir.
Kore'nin en eski kentlerinden biridir. Ülke-
nin, yaklaşık İÖ 57'de Silla, Koguryo ve
Pekçe adlı üç krallığa bölündüğü dönemden
başlayarak yerel sivil ve askeri yönetimler
için stratejik bir nokta olmuştur. Yi haneda-
nının (1392-1910) beşiği olarak bilinen kent-
te pek çok tarihsel kalıntı bulunur. Kent,
nüfusunun büyük ölçüde artmasına karşın
kırsal görünümü korunmuştur; toprakları-
nın dörtte üçü bitki örtüsüyle kaplıdır.
Kuzeyde Tecan üzerinden kara ve demir
yoluyla Seul'e bağlanır. Kunsan ve Yosul
liman kentleriyle de bağlantısı vardır.
1968'de yapılan büyük kâğıt fabrikasının
dışında tekstil ve konserve fabrikaları bul-
nur. Kentte Çonbuk Ulusal Üniversitesi
(1951), Çancu Yüksekokulu (1946) ve Çan-
cu Öğretmen Yüksekokulu (1962) vardır.
Nüfus (1990) 517.104.

çançiçeği, çançiçeğigiller (*Campanulaceae*)
familyasının *Campanula* cinsini oluşturan
300 kadar biryillik, ikiyillik ve çokyillik otsu
bitki türünün ortak adı. Genellikle mavi
renkli, çan biçiminde çiçekleri olan bu
bitkilerin doğal yetişme ortamı kuzey ılıman
bölgeler, Akdeniz çevresi ve tropik bölgele-
rin dağılım kesimleridir. Türkiye'de de yaba-
nıl olarak yetişen birçok türü vardır. Çançi-
çeklerinin çeşitli türleri bahçelerde süs bit-
kisi olarak da yetiştirilir.

Avrupa'nın doğusundaki çayır ve orman-
larda öbekler halinde rastlanan, 15-25
cm uzunluğundaki, *C. carpatica*'nın uzun
saplı ve çanak biçimindeki çiçeklerinin
rengi eflatundan beyaza doğru değişir. Alp
Dağlarının yamaçlarındaki taşlıklarda sey-
rek yığınlar halinde bulunan *C. cochlearii-
folia*'nın mavi beyaz arası renkte sarkık
çiçekleri vardır. "Maviş" adıyla tanınan ve
anayurdu İtalya olan *C. isophylla*, güzel,
mavi çiçekleri nedeniyle saksılarda süs bit-
kisi olarak yetiştirilir. Avrupa'nın güneyin-

de yetişen *C. medium* ikiyillik bir türdür ve
pembe, mavi ya da beyaz renkli büyük çiçek
başakları vardır. Avrasya'nın çayır ve or-
manlarında bulunan *C. persicifolia*'nın na-
rin gövdeli çiçek başakları 30-90 cm yüksek-
liğinde, çan biçimindeki çiçekleri dışı doğru
dönüktür. Avrasya ve Kuzey Afrika'da
yetişen *C. rapunculus* ikiyillik bir bitkidir;
şalgama benzeyen köklerinden ve yaprakla-
rından salata yapılır, yaprakları ayrıca pek-
lik verici ve yaraları iyileştirici özellik taşı-
r. Uzun saplı, eflatun çiçeklerden oluşan çiçek
salkımları, oval biçimli, geniş rozet yaprakla-
rı ve dar gövde yaprakları vardır. Bir
Avrupa türü olan *C. rapunculoides*'in kök-
sapları (rizom) toprağın altında iyice yayılır.
Anayurdu Avrasya olan *C. trachelium*,
kaba, dik ve tüylü bir bitkidir; çiçek
salkımları eflatun renkli, huni biçiminde
çiçeklerden oluşur. Bahçelerde süs bitkisi
olarak yetiştirilen *C. garganica* (bazen
C. elatines'in bir çeşidi olarak sınıflandırıl-
ır), *C. glomerata*, *C. lactiflora*, *C. latifolia*
ve *C. zoysii* türleri *Campanula* cinsinin

Çançiçeği (*Campanula*)
W.H. Hodge

Avrupa kökenli öbür bitkileridir. Nemli
ormanlarda yetişen *Campanula americana*
ise ortalama 2 m uzunluğunda bir Kuzey
Amerika türüdür.

Çandarlı Körfezi, Ege Bölgesi'nde, Çan-
darlı, Aliaga ve Yenifoça yerleşim yerleri-
nin bulunduğu körfez. Kuzeyde Kemikli
Burnu ile güneyde Yıldırım kaya ve Aslan
burunları arasındaki uzunluğu yaklaşık
20 km'dir. Kıyıları oldukça girintili çıkıntılı-
dır. Körfeze dökülen en önemli akarsu
Bakırçay'dır. İzmir'in Dikili, Bergama, Ali-
aga ve Foça ilçelerinin körfeze kıyısı vardır.
Çandarlı Körfezi, ekonomik açıdan bölge-
nin önemli kesimlerinden biridir. Kuzey ve
güney kıyılarında yaz turizmine yönelik
olarak kurulan birçok tesis bulunan körfez
orta kesiminde Aliaga Rafinerisi(*) yer
alır.

Çandarlılar, CANDARLILAR olarak da bili-
nir, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemin-
de ünlü vezirler ve din adamları yetiştiren
aile.

Eskişehir'in Sivrihisar kasabasına bağlı
Cendere köyünden gelen Çandarlılar, 14.
yüzyılın başlarında Cenderi (Çandarlı, Çan-
darlı) olarak tanınırlardı. Ailenin atası Ali,
ahi şeyhlerindendi. Oğlu Kara Halil Pa-
şa(*), Orhan ve I. Murad (Hüdavendigâr)
dönemlerinde Bilecik, İznik ve Bursa'da
kadılık yaptıktan sonra ilk Osmanlı kazas-
keri oldu. Yaya, müselleme ve yeniçeri asker
örgütlerinin kurulmasında rol oynadı.
1385'te askeri yetkilere sahip vezir sanını
aldı. Oğullarından Ali Paşa(*) ve İbrahim
Paşa(*) kazaskerlik ve vezirlik görevlerinde
bulundular. Eski Türk askeri aristokrasisi
ve ulemasının yönetimdeki ağırlığının sim-
gesi haline gelen Çandarlı ailesinden Ali
Paşa, Fetret Devri'nde (1402-13) Türk bey-
lerinin bir kere daha Osmanlı hanedanı

etrafında birleşmesi için çaba harcadı. Buna
karşılık Çandarlıların vezirlik üzerindeki
tekeli neredeyse irsi bir karakter kazandı.
İbrahim Paşa, I. Mehmed'e ve II. Murad'a
vezirlik etti. Onun oğlu Halil Paşa(*),
1429'da getirildiği sadrazamlık görevinde 24
yıl kaldı. II. Murad'ın hükümdarlık döne-
minde (1421-51) yeniden güçlenen devşir-
me ricali, iktidar mevzilerini elinde tutan
eski Türk soylularına karşı giderek genç
sehzade Mehmed'in (Fatih) çevresinde top-
lanıyordu. Bu grup, statükonun değişmesi
için gerekli otoriteyi ancak büyük zaferlerle
sağlayabileceğinden, savaş ve genişleme
yanlıydı. Buna karşılık ümera ve ulema,
statükodan ve dolayısıyla barıştan yanaydı;
bunun için de, hep 1402 Ankara yenilgisini
hatırlatıyor; batı ve doğu, Avrupa ve Asya
cepheleri arasında kışış kalma tehlikesini
barış politikasına gerekçe yapıyordu. Bu
politikanın mimarı Halil Paşa daha II.
Mehmed'in ilk cülusu sırasında (1444) genç
padişahı çatışmış; hakkında, II. Murad'ı
geri getirmek için askeri isyana teşvik ettiği
kuşkusu doğmuş; 1451'den sonra ise Halil
Paşa İstanbul'un kuşatılmasına da hep karşı
çıkılmaktan geri durmamıştı. Sonunda Halil
Paşa, İstanbul'un fethinden sonra 1444'ten
beri süregelen anlaşmazlıklar sonucu tutuk-
lanarak idam edildi. Halil Paşa'nın idamıyla
Osmanlı hanedanına yaklaşık yüz yıldır
ortaklık eden Çandarlı ailesi, yönetimdeki
etkinliğini yitirdi ve bu, aynı zamanda,
genel olarak eski Türk soylularının nüfuzu-
nun kınlanması, egemen sınıfın bileşiminin
devlet eliyle bir ölçüde değiştirilmesi anla-
mına geldi. Bu tarihten Köprülülerin 17.
yüzyıldaki iktidarına değin yönetimde dev-
şirmelerin ağırlığı sürdü. Gene de Çandarlı
ailesinden Süleyman Çelebi kazaskerlik,
İbrahim Paşa da 1498-99'da vezirazamlık
yaptılar. 16-18. yüzyıllar arasında yetişen
ikinci ve üçüncü düzeydeki yönetici, komu-
tan ve din adamları ise önemli bir varlık
gösteremediler.

Çandarlılar, 14. yüzyılın başlarında yerleş-
tikleri İznik'te ve bazı başka Osmanlı kent-
lerinde yaptırdıkları yapılarla, Osmanlı er-
ken dönem mimarlığının seçkin örnekleri-
nin ortaya çıkmasına katkıda bulundular.
İznik'teki cami, imaret, medrese, hankâh
ve türbeleri bu açıdan önemlidir. Aileden
gelen vezirler Osmanlı yönetimi ve ordu
örgütlerinin, merkeziyetçiliği temel alan bir
anlayışa göre oluşmasına öncülük etmiş-
lerdir.

Çandellalar, Gond kökenli bir Racput
klanı. Hindistan'ın ortakuzey kesimindeki
Bundelkhand'da birkaç yüzyıl boyunca hü-
küm süren Çandellalar bölgeye yönelik ilk
Müslüman istilacılara karşı savaşmıştır.

Bölgede ilk kez İS 9. yüzyıl başlarında
egemenlik kuran Çandellaların denetimim-
deki topraklar kuzeyde Yamuna Irmağın-
dan Saugor (Sagar) yöresine, batıda da
Dhasan Irmağından Vindhya Sıradaglarına
uzanıyordu. Çandella egemenliğinin merke-
zi ünlü Kalincar Kalesi'yd. Öteki kaleleri
Khacuraho, Mahoba ve Acaigarh'dı.

Çandella racası Nadna (ya da Ganda)
Lahor'daki Caipal'a, Müslüman Türklere
karşı giriştiği seferlerde yardımcı oldu. Bu-
nun sonucunda, 1001'de Peşaver yakınında
Gazneli Mahmud karşısında uğranılan bü-
yük yenilgiden de payını aldı. Çandellalar
1023'te Kalincar'ı yitirdiler, burası bu tarihten
sonra Hindular ile Müslümanlar arasın-
da sürekli çekişme konusu oldu. Çandella-
lar 1082'de Acmir'in vasalı durumuna düş-
tüler. Çandella egemenliğinin yerini sonun-
da Bundela egemenliği aldı.

Çandır, İç Anadolu Bölgesi'nde, Yozgat
iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba.

Eskiden Çayıralan'a bağlı bir bucak olan Çandır, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Çandır Belediyesi 1930'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 11.317; kasaba, 8.432.

Çandogyo (Kore dilinde "Tanrı Yolunun Dini"), Kore'de Konfüçyüsçü, Budacı, Tao-cu, şamanist ve Katolik kaynaklardan değişik unsurların birleşmesiyle oluşmuş yerel din. Çandogyo dininde, öbür dünyada elde edilecek bir ödül kavramı yoktur; çünkü amacı bu dünyaya adalet ve barış getirmekle sınırlıdır. Çandogyo'ya inanılan bu amaçla *Çangsu* adı verilen bir ayinde kilise-de altların üzerine temiz su koyarak kendilerini Tanrı'ya adadıklarını gösterirler. Tanrı üzerinde düşünmeleri, evlerine girerken ve çıkarken ona dua (*kido*) etmeleri, açgözlük ve şehvet gibi kötü eğilimlerden uzak durmaları ve pazar günleri kilisede Tanrı'ya ibadet etmeleri gerekir.

Kore dilinde 21 sözcükten oluşan bir deyişin (*çumun*) Çandogyo'nun özünü oluşturduğuna ve onu tekrarlayanların aydınlığa kavuşacağına inanılır. Bu deyişin anlamı şöyle aktarılabilir: "Evrenin yaratıcı gücü, bol bol benim içimde bulunsun. Gökyüzü benimle oldukça yaratıcılığın sınırı yoktur. Bu gerçeği unutmadıkça her şey aydınlığa kavuşur". Bu deyiş Çandogyo'nun ana ilkesini de içerir: "Tanrı ve İnsan birdir" (In-Ne-Çan). Tanrının evrenselliğine ve kendi bedenleri ile ruhlarının birliğine yürekten inanılanlar, bu özdeşliği gerçekleştirebilecektir.

Çandogyo, göklerin hükümdarından (Çancu) geldiğine inanılan bir esinle, 1860'ta Çoe Çü tarafından kuruldu. Toplumsal düzeni de değiştirmek istediği için Çoe'ye düşman kesilen yöneticiler 1864'te onu idam ettirdiler. Hareket içinde önemli ağırlığı olan Çoe Si-hyang önderliği üstlendiyse de, 1899'da o da aynı akıbete uğradı. Hareketin üçüncü önderi Son Pyang-hi, kurucusunun bu dine verdiği Tonghak (Doğu Bilgeliliği) adının yerine 1905'te bugünkü Çandogyo adını kullanmaya başladı. 1979'da Kore hükümetinin istatistiklerinde Çandogyo dinine bağlı olanların sayısının 1.100.000'in üzerinde olduğu belirtiliyordu.

Çandra Gupta, MAURYA olarak da bilinir, Hindistan'ın büyük bölümünü tek yönetim altında toplayan ilk imparator (İÖ y. 321-y. 297). Maurya hanedanının (İÖ y. 321-185) kurucusu. Ülkeyi kötü yönetimden ve yabancı egemenlikten kurtarmış, halkın kitlelikten kınlanması karşısındaki üzüntüsü yüzünden başlattığı ölüm orucu sonunda can vermiştir.

Göçmen Mauryaların şefi olan babası bir sınır çatışmasında ölünce, ailesi yoksul düşmüştü. Dayıları Çandra Gupta'yı onu kendi oğlu gibi yetiştiren bir sığırtmaça bıraktılar. Çandra Gupta daha sonra sığır bakıcısı olarak bir aveya satıldı. Brahman önderlerinden Kautilya (Çanakya) tarafından satın alınca, Çandra Gupta Takshaşila'ya (bugün Pakistan'da) götürüldü. Orada askerlik ve güzel sanatlar öğrenimi gördü. İnanışa göre, Büyük İskender'le bir karşılaşmasından sonra, uykusu sırasında bir aslanın vücudunu yalamasıyla uyanmış, bu olay onda bir hükümdarlık umudu yaratmıştı. Kautilya'nın önerisi üzerine iktidarı ele geçirmek üzere parayla asker topladı, halkın da desteğini sağladı. Nanda hanedanının Bhaddasala komutasındaki kuvvetlerini kanlı bir çatışma sonucunda yenerek bu hanedanın zorba yönetimine son verdi.

İÖ 325 dolayında bugünkü Bihar'da Magadha Krallığı'nı kuran Çandra Gupta, Nanda hanedanının dayandığı temelleri yok

etti; etkili bir haberalma örgütü kurmak gibi yönetsel düzenlemelerle karşıtlarını etkisiz duruma getirdi. Büyük İskender İÖ 323'te ölünce Hindistan'da bulunan son iki temsilcisi de ülkelerine döndü; böylece Çandra Gupta İÖ y. 322'de Pencap'ı ele geçirme olanğını buldu. Ertesi yıl, Magadha imparatoru ve Pencap hükümdarı olarak Maurya hanedanını kurdu. İmparatorluğunun sınırlarını Pers Krallığı'na kadar genişletti. İskender'in Asya'daki imparatorluğunu denetimi altına almak isteyen I. Selevkos'un (Nikator) saldırısını İÖ 305'te geri püskürttü. Daha sonra 600 bin kişilik ordusuyla bütün Hindistan'a boyun eğdirecek imparatorluğunu güneyde Vindhya Sıradağlarının ötesine kadar genişletti.

Çandra Gupta'nın, Himalaya Sıradağları ve Kabil Vadisinden (bugün Afganistan'da) Hindistan'ın güney ucuna kadar uzanan imparatorluğu tarihin en büyük devletlerinden biriydi. Bu toprakların en az iki kuşak daha Maurya hanedanının yönetiminde kalması, Ahemeniş hanedanından (İÖ 559-330) ve Kautilya'nın siyaset kitabı *Arthashastra*'dan esinlenerek kurulmuş kusursuz yönetim sistemine bağlanabilir.

Çandra Gupta'nın, 12 yıl sürecek bir kılığı önceden haber veren bilge Bhadrabahu'nun etkisiyle Caynacılığı kabul ettiği söylenir. Kitle karşıısında hiçbir şey yapamayınca son günlerini Hindistan'ın güneybatısındaki ünlü din merkezi Şravana Belgola'da, Bhadrabahu'nun hizmetinde geçirdi ve burada başlattığı ölüm orucu sonunda can verdi.

Çandra Gupta I, Gupta imparatorluk hanedanını kuran Hint hükümdarı (320-y. 330).

Çandra Gupta, Gupta soyundan geldiği bilinen ilk hükümdar Sri Gupta'nın torunuydu. İÖ 3. yüzyılın sonlarında Hindistan'ı oluşturan küçük devletlerden Magadha Krallığı'na (bugün Bihar eyaletinde) bağlı bir bölgede hüküm sürüyordu. Kuzey Bihar'ı ve belki de Nepal'i denetim altında tutan Liçchavilerin prensesi Kumaradevi ile y. 308'de evlenerek gücünü artırdı. Böylece Gupta İmparatorluğu'nun temelleri atılmış oldu. Liçchavilerin ve Guptaların evlilik yoluyla birleşmesi yeni krallığa güç ve saygınlık kazandı. Bu dönemde, bir yüzünde kral ile krallığın, öbür yüzünde de Liçchavilerin tasvirleri bulunan altın paralar bastırıldı. Çandra Gupta'nın taç giydiğine ya da evlendiğine inanılan İS 320 tarihi, Hindistan'da birkaç yüzyıl boyunca Gupta adıyla bilinen zaman diziminin başlangıcı olarak kullanılmıştır. Çandra Gupta'nın hükümdarlığı sırasında krallığın sınırlarının, batıda bugünkü Allahâbad kentine kadar uzandığı ve Ayodhya ile Bihar'ın güneyini içine aldığı sanılır. Eski Sanskrit edebiyatında tanrılara ilişkin efsaneleri ansiklopedik biçimde aktaran *Purana*'larda (Eski Öyküler) bu toprakların Çandra Gupta'ya ait olduğu belirtilir. Ayrıca ona *maharacadhira* (kralların kralı) unvanı verilmesi ve oğlu Samudra Gupta'nın Gupta İmparatorluğu'nun kurulmasıyla sonuçlanan fetihlere girişebilmesi, Çandra Gupta'nın geniş bir bölgeyi egemenliği altında tuttuğunun kanıtıdır.

Çandra Gupta'nın İskitlere de boyun eğdirdiği yolundaki savlar sağlam temellere dayanmamaktadır. Liçchavilerin krallarını öldürerek onları egemenliği altına aldığı ya da veliahtı tarafından öldürüldüğü yolundaki görüşler de doğru gözükmemektedir. Yaygın varsayımına göre Çandra Gupta, danışmanlarının ve krallık ailesi üyelerinin katıldığı bir toplantı düzenlemiş, Prens Samudra Gupta'nın babasının yerine geç-

mesi bu toplantıda resmen kararlaştırılmıştır.

Çandra Gupta II, VIKRAMADITYA olarak da bilinir, Hindistan'ın kuzeyinde hüküm süren (y. 380 - y. 415) güçlü imparator. Samudra Gupta'nın oğlu. I. Çandra Gupta'nın da torunudur. Hükümdarlığı sırasında edebiyat, mimarlık ve heykelticilik alanlarında parlak bir dönem açılmış. Hindistan'ın kültürel gelişmesi doruğa ulaşmıştır.

İnanışa göre, zayıf bir hükümdar olan ağabeyini öldürerek iktidarı ele geçirdi. Geniş bir imparatorluk devralmıştı, barışçı ya da savaşçı yöntemlerle komşu ülkeleri de denetim altına alarak babası Samudra Gupta'nın politikasını sürdürdü. 388-409 arasında Bombay'ın kuzeyindeki Guçerat bölgesini, Batı Hindistan'daki Saurashtra'yı, Malava'yı ve başkenti Uccain'i egemenliği altına aldı. Bu topraklar, Balkaş Gölü (bugün Kazakistan'da) çevresindeki İskitlerin soyundan gelen Saka beylenince yönetiliyordu. Çandra Gupta, ülkesinin güney sınırının güvenliğini sağlamak için kız kardeşi Prabhavati'yi Vakatakların kralı II. Rudrasena ile evlendirdi. Rudrasena ölünce, Prabhavati oğullarının naibesi oldu ve böylece Guptaların güneydeki etkisi arttı. Çandra Gupta'nın Mysore'daki (bugün Karnataka) bir hükümdar ailesiyle de evlilik yoluyla ittifak kurduğu sanılır. Delhi'de Kuvvetli-Islam Camisi'nde bulunan bir demir sütun üzerindeki Sanskrit yazıtta adından övgüyle söz edilen Kral Çandra'nın, II. Çandra Gupta olduğuna neredeyse kesin gözüyle bakılır. Adına bastırıldığı gümüş paraların bazılarında Vikramaditya (Yigiltilik Güneşi) unvanını kullanması, onun Hindu gelenekindeki Vikramaditya krallarının ilk örneği olduğunu düşündürür.

Çandra Gupta, geniş bir imparatorluğu yönetmek için gerekli nitelikleri taşıyan güçlü bir imparatordu. Bu dönemde kralın yaşadığı başkent Ayodhya'nın yanı sıra, Pataliputra da (bugün Patna, Bihar) zengin ve görkemli bir kent durumuna geldi. Hindistan, Çandra'nın yönetimi altında görelî bir refah ve barış dönemi yaşadı. Aynı zamanda bilimsel etkinliklerin de koruyucusu olan Çandra Gupta, gökbilimci Varahamihira, Sanskrit şair ve oyun yazarı Kalidasa gibi bilginlere de sarayında yer verdi. İnançlı bir Hindu olmasına karşın, Budacılara ve Caynacılara her zaman hoşgörü gösterdi. 405-411 arasında Hindistan'da yaşayan Çinli Budacı Faxian, parasız dinlenme evleri ve hastaneler kuran imparatorun yönetim biçiminden ve yardımlarından övgüyle söz etmiş, halkın yönetimden hoşnut olduğunu belirtmiştir.

Çandra Shekhar (d. 1927, İbrahimpatti, Hindistan), Kasım 1990'dan Haziran 1991'e değin başbakanlık görevinde bulunan Hintli siyaset ve devlet adamı.

Sosyalist Parti'nin önde gelen üyelerinden biriyken, 1964'te iktidardaki Hindistan Ulusal Kongresi'ne (INC, Kongre Partisi) katıldı. Eyaletler Meclisi'nde (*Rucya Sabha*) 1962'den 1967'ye değin görev yaptı. Daha sonra 1977, 1980 ve 1989'da olmak üzere üç kez Halk Meclisi'ne (*Lok Sabha*) seçildi.

Kongre Partisi'nin lideri İndira Gandhi'yle 1975'te görüş ayrılığına düştü. Daha sonra Gandhi'nin ilan ettiği olağanüstü hal sırasında bir süre hapsede kaldı. 1977'de çeşitli muhalefet gruplarını bir araya getiren Canata Partisi'nin başkanlığını üstlendi. İzleyen seçim zaferinin ardından, Morarji Desai'nin başbakanlığında, Canata Par-

tisi'nin ağırlıkta olduğu bir koalisyon hükümeti kuruldu. Bu hükümet Canata Partisi içinde görüş ayrılıklarının çıktığı 1979'a değin başta kaldı. Shekhar'ın başında bulunduğu Canata Partisi ve başka bazı muhalefet partileri 1988'de Canata Dal Partisi adıyla V. P. Singh'in başkanlığında birleşti. Başbakanlığı üstlenen V. P. Singh'e karşı muhalefete geçen Shekhar, 5 Kasım 1990'da Canata Dal Partisi'nden ayrıldı ve Halk Meclisi'nde Canata Dal-Sosyalist olarak anılan bir grup oluşturdu. Raciv Gandhi'nin başkanlığındaki Kongre Partisi'nin (İ) sağladığı destekle zayıf bir azınlık hükümetinin başbakanı olarak Singh'in yerini aldı. Bir süre sonra Kongre Partisi'nin (İ) desteğini çekmesi üzerine 6 Mart 1991'de başbakanlıktan istifa etti. Ama parlamento seçimlerinin düzenlenmesini gözetlemek üzere Haziran 1991'e değin bu görevde kaldı.

Çandrakirti (ü. y. İS 600-650), Budacılığın Prasangika mantık okulunun başlıca temsilcisi. Budacı bilge Nagarcuna'nın düşüncesi üzerine *Prasannapada* (Açık Sözlü) adlı ünlü yorumu kaleme almıştır. Nagarcuna'nın sistemini açıklayan daha eski birçok yorum olmasına karşın, Çandrakirti'ninki en yetkin ve özgün Sanskrit dilinde korunmuş tek yorumdur. Öteki yorumların yalnızca Tibet dilinde çevirileri vardır.

Çang San, KYOMCA (Kore dilinde "Alçak Gönüllü Çalışma") olarak da bilinir (d. 1676, Kore - ö. 1759, Kore), Çin sanatının akademik geleneginden sıyrılan ilk Koreli ressam.

Genellikle açık havada çalışarak doğrudan çevresinde gördüklerini resme geçirmiştir. Onun bu çalışma biçimi kısa zamanda başka Koreli ressamlar tarafından da benimsenmiştir. Orta halli bir ailenin oğlu olan Çang San, eşsiz sanat yeteneğiyle çevresindeki soylu kişileri etkiledi, onların desteğiyle saraya girdi ve kısa sürede resmî bir göreve atandı. Çok çalışkan bir ressamdı; 80 yaşında bile her gün resim yapıyordu. Teknik açıdan Güney okulunun bir üyesiydi, ama bir yandan da *cun*(*) tekniğinde eşsiz bir fırça kullanımı geliştirdi. Kalın ve dikey vuruşlarla uygulanan bu teknikle yapılmış unutulmaz resimleri vardır.

Çang Yak-cong, AUGUSTINUS ÇANG olarak da bilinir (d. 1760, Kore - ö. 1801, Kore), Kore'de Katolikliği yayan en önemli önderlerden. Bilim adamlığı geleneğiyle tanınmış bir aileden geliyordu. Yi hanedanının (1392-1910) son dönemlerinde devlet yönetiminde Konfüçyüsçü biçimsellikten uzak gerçekçi ve pragmatik bir yaklaşımı benimseyen Silhak akımının ünlü temsilcilerinden Çan Yak-yong'un da ağabeyiydi. Çang Yak-cong, Kore'ye giren ilk papaz Çinli Zhou Wenmu (James Chou) aracılığıyla Katolik oldu. Kore'de Hristiyanlığın yayılması için büyük çaba harcayan Çang, Katolik öğretileri incelemek ve yaymak amacıyla kurulan Aydınlık Gerçek Derneği adlı enstitünün ilk başkanı oldu. Kore dilinde yazdığı Dinin Temel Başlıkları, bu dilde kaleme alınmış ilk Katolik rehberidir. Kitap aynı zamanda, Çince'nin yayılması sonucu ihmal edilmiş olan Kore alfabesinin de yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Çang Yak-cong'un ikinci kitabı hükümetin baskıları yüzünden yarım kaldı. 1801'de tutuklanan Çang Yak-cong inançlarından dönmeyince 42 yaşında idam edildi.

Çangamire HANEDANI, Orta Afrika'da Zambezi ile Limpopo ırmakları (bugün

Zimbabve toprakları içinde) arasındaki geniş bir bölgede egemenlik kurmuş hanedan. 15. yüzyıldan yaklaşık 1830'da yıkılana değin Orta Afrika'daki en büyük güç olmuş ve Portekizlileri Afrika'nın iç bölgelerinden atmayı başarmıştır.

Hanedanın kurucusu Çangamire, Monomotapa (Mbire) İmparatorluğu'nun hükümdarı Matope'nin pek göze batmayan bir oğluydu. Babası tarafından, ülkenin orta ve güney kesimindeki bölgelere vali atandı. Matope öldükten sonra bağımsızlığını ilan ederek, Rozui adını verdiği kendi krallığını kurdu. Araplarla ticari ilişkilere girdi. Çangamire adını bir hanedan adı olarak kullanan oğlu II. Çangamire de Doğu Afrika kıyısındaki Portekiz yerleşimleriyle ilişki kurdu (y. 1500).

Başlangıçta Portekizlilerle ilişkiler özendirildi, ama 1693-95 arasında, Monomotapa'dan arta kalan topraklara karşı başlatılan seferler sırasında Çangamire, Portekizlileri iç bölgelerdeki bütün garnizonlardan söküp attı. Güney Afrika'daki Zulu savaşlarının yol açtığı büyük göçler sonucunda çıkan Difakane Savaşları sırasında Angoni ve Bandebele kabilelerinin bölgeye gelmeleriyle hanedan yıkıldı.

Çangcin, Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin kuzeydoğu kesimindeki Hamgyang-pukto'nun (Kuzey Hamgyang ili) merkezi. Japon Denizine (Doğu Denizi) bakan Kyangsong Körfezinde yer alır. 1908'de açık liman olmadan önce küçük bir balıkçı kasabasıydı. Japon işgalinin sonraki dönemlerinde (1910-45) Japonların Çin'i istila etmek için kullandığı bir üs olarak hızla gelişti. Kuzey Mançurya Demiryolu Hattı'nın ve Japonya'yla ilişkiyi sağlayan denizyollarının kalkış noktasıydı. Bu dönemde Çangcin'de sıvı ve katı yağ ile demir sanayileri kuruldu. Kore 1945'te bağımsızlığını kazandıktan sonra, güneybatıdaki Namsam kenti ve metalurji işletmelerinin bulunduğu Puryang ilçesiyle (*kuyak*) birleşen Çangcin, Kuzey Kore'nin en büyük sanayi kentlerinden biri durumuna geldi. 1960'ta özerk yönetimli özel kent konumuna yükseltildi ve Çangcin-si adını aldı. Kentte büyük demir-çelik tesislerinin yanı sıra gemi ve makine yapımı ile kimyasal madde, çeşitli dokuma ve zambak üreten sanayi kuruluşları vardır. Nüfus (1987 tah.) 520.000.

Çangcu, Kore Cumhuriyeti'nin orta kesimindeki Çungçang-pukto'nun (Kuzey Çungçang ili) merkezi. Eskiden kıyıya uzak kırsal ağırlıklı bir kent olan Çangcu bugün ilin ekonomik ve siyasal merkezidir. 1970'te Seul'e karayoluyla bağlandıktan sonra hızla gelişmiştir. Kent çevresinde pirinç, arpa, fasulye, pamuk ve tütün yetiştirilir. Başlıca sanayi etkinlikleri tütün işleme ve ipekli dokumadır. Çungbuk Ulusal Üniversitesi, Çangcu Yüksekokulu (1946), Çangcu Kız Yüksekokulu (1969) ve Çangcu Öğretmen Yüksekokulu (1962) gibi eğitim kuruluşları buradadır. Nüfus (1990) 497.429.

çangsung (Kore dilinde "uzun ömür"), Kore'de köylerin ya da tapınakların girişine (bazen de kuzey, güney, doğu ve batı yönlerine) kötü ruhları korkutmak için konan, üzerine insan yüzü yontulmuş tahta ya da taş direk. Pirinç yetiştiren köylüler, *çangsung*'ün koruyucu bir tanrı olduğuna, kötülükleri kovup hastalıkları iyileştirdiğine inanırlar. Bu direkler uzaklık ve sınır belirtmek amacıyla işaret olarak da kullanılır.

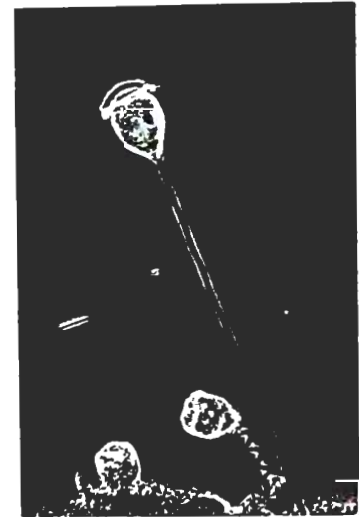
Tipik bir *çangsung* yaklaşık iki metre yüksekliktedir. Kırmızıya boyanmış yüzünde en belirgin öğeler gözler ve dişlerdir.

Çangsung erkek ya da kadın olabileceği gibi, çift olarak da dikilebilir. Erkeğin başında bir taş bulunur ve bazen tacın üzerinde "Yeryüzünün Büyük Efendisi" (*çanhatecangkun*), kadın yüzünün altında ise "Yeraltının Dişi Efendisi" (*çihayacangkun*) yazılır.

Çangsung'a benzer bir manevi anlamı olan *sothe* biraz daha yüksektir ve tepesinde oyma bir turna ya da ördek figürü bulunur. Yi hanedanı döneminde (1392-1910) devlet görevlilerinin anısına evlerin ya da mezarların önüne bunlardan dikilirdi.

çanhayvanı, *Peritrichida* (çevrekirpikliler) takımının *Vorticella* cinsini oluşturan, çan ya da silindirik kirpikli tekhücrelilerin ortak adı. Ağzın bulunduğu uca belirgin bir kirpik halkası, karşı uca ise kasılan bir sap bulunur; bu iki uç arasındaki bölgede genellikle kirpik yoktur. Bakterileri ve öbür küçük tekhücrelileri yiyerek beslenen çanhayvanı, tatlı ya da tuzlu sularda, su bitkilerine, su hayvanlarına ve yüzen maddelere tutunarak yaşar. Çoğu kez kümeler halinde görülürse de, aslında her birey kendi sapıyla ayrı bir yüzeye tutunmuştur. Sapı saran kılıfın içinde bir sıvı ve sarmal biçimde yerleşmiş kasılan bir lif bulunur. Çanhayvanı bütüldüğünde sap lifi kısalır, kılıfı da bir burgu gibi kıvrılır.

Çanhayvanı uzunlamasına ikiye bölünerek ürer. Sapı bölünen hücrelerden

Çanhayvanı (*Vorticella microstoma* türü) (büyütülmüş)
Eric V. Grave

birinde kalır; öbür hücrede ise, ağzın karşı ucunda geçici bir kirpik halkası oluşur. Kirpiklerin hareketiyle suda serbestçe yüzen bu hücre bir sap uzatarak uygun bir yüzeye tutunduktan sonra geçici kirpiklerini yitirir. Bazen bu serbestçe yüzen sapsız hücre, bir yüzeye bağlanmış olarak yaşayan bir çanhayvanına rastlar; iki canlının kavuşup, cinsel birleşmeyi andıracak biçimde eşleşmesiyle oluşan yeni çanhayvanı sonra yeniden hücre bölünmesiyle çoğalır.

çankam edebiyatı, ŞANGAM olarak da bilinir, Tamil dilindeki en eski yapıtları oluşturan ve İS 1-4. yüzyıl arasında Hindistan'ın Madurai kentindeki üç *çankam*'da (edebiyat kurumu) yazıldığı kabul edilen metinler. *Tolkappiyam* adlı bir dilbilgisi ve retorik kitabı ile dindışı şiirleri içeren sekiz antolojiden (*Ettuttokai*) oluşur. Antolojiler *Kurun-tokai*, *Narrinai*, *Akananuru*, *Ainkurunuru*, *Kallitukai*, *Parananuru*, *Patirrupattu* ve *Paripatal* adlarını taşır. Hemen tümüyle dinsel olan erken dönem Hint edebiyatında benzerine rastlanmayan bu şiirlerde konu ya aşk ya da kralların ve onların yaptıkları

nın övülmesiydi. Pek çoğunda, özellikle de kralları övmek için yazılanlarda canlı ve sıcak bir anlatım vardır; erken ve orta dönem Hint edebiyatının başka örneklerinde görülen edebi zorlamalara ise hiç rastlanmaz. Hemen hepsinde dindışı konular işlendiğinden Hint sanatının ortak özelliği olan karmaşık mitolojik atıflara da yer verilmemiştir. Gene de *çankam* şiirinde dinsel nitelikli bazı örneklere rastlanır. *Pattupattu* (On Uzun Şiir) kendini bir tanrıya adama konusunu işleyen en eski Hint şiirini içerir. *Paripatala*'da da Vişnu, Şiva ve Marugan'ı konu alan şiirler vardır.

Çankaya, Ankara kentini oluşturan ilçelerden biri. Küçük bir bölümü dışında tümüyle Ankara metropoliten alanı sınırları içinde kalan Çankaya ilçesi doğuda Mamak, güneydoğuda Balâ, güneyde Gölbaşı, batıda Yenimahalle, kuzeyde de gene Yenimahalle ve Altındağ ilçeleriyle çevrilidir. Cumhurbaşkanlığı konutunun burada bulunmasıyla da Türkiye'nin siyasal

Tasarımını Clemens Holzmeister'in yaptığı Cumhurbaşkanlığı Köşkü, Çankaya
Ara Güler

yaşamında önemli bir odak durumuna gelmiştir. Bu işlevinin de etkisiyle, Ankara'daki üst gelir gruplarının yerleştiği ve bu gruplara yönelik lüks mağazaların, lokantaların, eğlence yerlerinin, büroların yer aldığı bir semttir.

Cumhuriyet öncesinde bağlık, küçük bir kırsal yerleşimdi. Ankara'nın başkent olmasından sonra Atatürk'ün konutunun burada yer almasıyla önem kazanmaya başladı. Büyükelçilikler ve yönetim işlevleri giderek artan bir biçimde Çankaya'da toplandı. Bu süreç içinde Çankaya, bir yandan kentleşip bütünleşirken, bir yandan da lüks bir semt durumuna geldi. 1940'larda hızla-

nan kentleşme ve gecekondulaşma sonucunda lüks konut alanları gecekondu mahalleleriyle kuşatıldı. 1970'lerde başlayan toplu konut uygulamaları, 1980'lerde hız kazandı. Son yıllarda gözlenen bir başka gelişme de özellikle ana caddeler üzerindeki konutların büro ve işyerine dönüşmesidir. Çankaya Belediyesi 1984'te yapılan bir düzenlemeyle Ankara Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı bir ilçe belediyesi olarak kuruldu. Nüfus (1990) ilçe, 714.330; kent, 712.304. Ayrıca bak. Ankara.

Çankırı, güneydoğu kesimi İç Anadolu Bölgesi'nde, daha büyük bölümü ise Karadeniz Bölgesi sınırları içinde kalan il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 8.454 km² olan Çankırı ili kuzeyde Kastamonu, doğuda Çorum, güneydoğuda Kırıkkale, güney ve güneybatıda Ankara, batıda Bolu, kuzeybatıda da Zonguldak illeriyle çevrilidir.

Doğal yapı. İç Anadolu ile Karadeniz bölgeleri arasında geçiş alanı niteliği taşır ve her iki bölgenin özelliklerini gösterir. Kuzey kesimini Kuzey Anadolu Dağlarının ikinci sırasını oluşturan doğu-batı doğrultulu Ilgaz-Bolu Dağları engebeleridir. Yer yer 2.000 m'yi aşan tepeleriyle bu bölge, ilin en yüksek kesimidir. Emirgazi Tepesi bu kesimde 2.404 m'ye erişir. İlin orta kesiminde gene doğu-batı doğrultulu Koroğlu Dağları uzanır. Batı kesiminde yer alan Işık Dağı (1.998 m) bu dağ sırasının il sınırları içindeki başlıca yükseltisidir. Güney kesimini ise Eldivan Dağı (1.786 m) engebeleridir. İl sınırları içindeki en önemli akarsu, ilin güneydoğu ucundan geçen Kızılırmak'tır. En önemlileri Kızılırmak'ı besleyen Devrez Çayı, Acıçay, Tatlıçay ve Terme Çayı ile kuzeydeki Filyos Çayının(*) yörede Soğanlı Çayı ya da Melan Çayı adıyla bilinen bölümüdür. İlde, çoğunlukla yaz aylarında suları çekilen ve sulamada yararlanılamayan birçok küçük göl de vardır. Özellikle Çankırı kenti ile Kızılırmak ilçe merkezi arasındaki jipsli arazide yer alan küçük göller dikkati çeker. Orta ilçesindeki Guldürek Baraj Gölü ilin tek yapay gölüdür.

İl topraklarının küçük bir bölümünü kaplayan ovalar akarsu boylarında yer alır. Kızılırmak'ı yaklaşık 30 km boyunca izleyerek bu ırmakla birleşen akarsuların vadileri boyunca kuzeye doğru uzanan düzlük en büyük ovalık alanı oluşturur. Genç alüvyonlu topraklarla kaplı ova oldukça verimlidir. Devrez Çayının suladığı Ilgaz Ovası, Tatlıçay'ın taşıdığı alüvyonlarla oluşmuş Çankırı Ovası, Melan Çayının suladığı Ovacık Ovası, gene Devrez Çayının suladığı Orta

Ovası, Eskipazar Çayının suladığı Eskipazar Ovası ve Çerkeş Çayının suladığı Çerkeş Ovası ilin öteki tarım alanlarını oluşturur.

Ekonomi. Çankırı, sosyoekonomik gelişmişlik açısından Türkiye'nin oldukça geri kalmış illerinden biridir. 1950'lerden bu yana nüfusun önemli bölümü, başta İstanbul olmak üzere öteki merkezlere göç etmektedir. İlin verdiği göç miktarı, 1975-80 döneminde nüfusta mutlak azalmalara yol açacak boyutlara varmıştır.

Ekonomi temel olarak tarıma dayanır. 1986'da ilde yaratılan gayri safı hasılanın yüzde 52'si tarım kesiminde gerçekleştirilmiştir. 1985'te faal nüfusun yüzde 78'i de bu kesimde istihdam ediliyordu. Bununla birlikte Çankırı tarımının ülke tarımsal üretimi içindeki yeri önemsizdir.

İlin kuzey ve güney kesimleri tarımsal etkinlikler açısından farklılık gösterir. Kuzeyde Ilgaz Dağının kapladığı kesim, Türkiye'nin en önemli orman bölgelerinden olan Batı Karadeniz ormanlarının bir parçasıdır. Ilgaz Dağının özellikle batı bölümü sık ormanlarla kaplıdır. Dağların güneyinde, daha az eğimli plato alanlarda ise bitkisel üretim ve hayvancılık yapılır. En çok ekilen bitki başta buğday ve arpa olmak üzere tahıldır. İlin Türkiye genelinde önem taşıyan tek bitkisel ürünü hayvan yemi olarak değerlendirilen fiğdir. 1989'da Türkiye fiğ ekim alanlarının yüzde 10'u Çankırı sınırları içinde yer alır. Tarımda önem taşıyan öteki bitkisel ürünler kavun, şeker pancarı, patates, domates, karpuz, mercimek ve elmadır (1989).

Ovalık alanların sınırlı oluşu sonucunda, hayvancılık başlıca geçim kaynaklarından biri durumuna gelmiştir. Yüksek kesimlerde mera hayvancılığı yaygındır. En çok koyun, sığır ve Ankara keçisi yetiştirilir. Çankırı Türkiye'de Ankara keçisinin en çok yetiştirildiği illerden biridir. Kuzeydeki ormanlık kesimde arıcılık yapılır; burada elde edilen çam balı ünlüdür. Tavukçuluk daha çok aile tüketimine yöneliktir. Başlıca hayvansal ürünler, tiftik, yün ve baldır.

Kuzeyde yer alan orman alanlarından tomruk, maden direği, tel direği ve yakacak odun elde edilir. Kuru ormanları kara çam, sarı çam, göknar ve ardıc gibi iğneyapraklılarla meşe ve kayın gibi genişyapraklı ağaçlardan oluşur. Baltalık ormanlarda en yaygın ağaç türleri ise meşe ve kayındır.

Sanayinin gelişimi son derece sınırlıdır. Çankırı 1972'de kalkınmada ikinci derecede öncelikli iller kapsamına alındıysa da, özel kesim sanayi yatırımları sınırlıdır. Başlıca sanayi kuruluşları un, süt ürünleri, yem, kereste, dokuma, alçı ve tuğla fabrikaları ile askeri amaçlı üretim yapan bazı tesislerdir.

Tarih. Çankırı İÖ 2000-1200 arasında, İç Anadolu'da gelişkin bir uygarlık kuran Hititlerin egemenliği altındaydı. İÖ 1200'lerde Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra yöre Paflagonların denetimine girdi. Daha sonra Paflagonya adıyla anılan bu topraklar İÖ 7. yüzyıl başlarında Kimmerlerin istilasına uğradı. Lidya, Pers ve Makedonya denetimi altında kalan yöre İÖ 126'da Pontusluların eline geçti. İÖ 64'ten sonra Romalıların denetimine giren Paflagonya Bizans döneminde İS 731'de Arapların saldırısına uğradı. Yöre 1082'de bir Türkmen beyi olan Emir Karatekin'in eline geçti; 1106'da ise Danişmendilerin egemenliği girdi. Daha sonra Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos tarafından ele geçirildiyse de, Bizans egemenliği uzun süreli olmadı.

Anadolu Selçukluların ve Çobanoğulları tarafından da yönetilen yöre 14. yüzyılda Çandarogullarının denetimine girdi. I. Bayezid (Yıldırım) tarafından Osmanlı topraklarına katıldıysa da, Ankara Savaşı (1402) sonrasında Sinop beyi İsfendiyar, topraklarının bir bölümünü geri aldı. Bu dönemde İsfendiyar Bey'in oğlu Kasım Bey Osmanlılara sığınınca I. Mehmed (Çelebi) Çankırı'yı kendisine verdi. İsfendiyar Bey II. Murad döneminde Çankırı'yı tekrar ele geçirdi, ama bir süre sonra kent yeniden Osmanlı topraklarına katıldı. Çankırı yöresi

Çankırı'da eski bir sokak
Anadolu Yayınıncılık Arşivi

19. yüzyıl sonlarında Kastamonu vilayetine bağlı bir sancak olarak yönetiliyordu.

Kentin yapısı. Bilinen ilk adı Gangra olan kent İÖ 104'te Pontuslular tarafından kuruldu. Sonraları Galatların merkezi olan kente Romalılar Germanikopolis adını verdilerse de, bu ad benimsenmedi. Roma ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde Anadolu'daki tıp merkezlerinden biri olan kente Türkmenler Gangara dediler. Daha sonra Kangırı, ya da Kankırı biçiminde söylenen kentin adı zamanla Çankırı'ya dönüştü. Çankırı kenti, ilin güneyinde, eğimli bir alanda, dar bir vadinin içinde yer alır. Tatlıçay kenti ikiye ayırır. Ankara'yı Karadeniz kıyısına bağlayan kara ve demir yolları kentten geçer.

Kuzeyde, Karatekin Tepesinde yer alan Çankırı Kalesi, Romalılardan Osmanlılara geçen uzanan dönem boyunca sağlamlığıyla ünlüydü. Bugün oldukça yıkık durumda bulunan kalenin içinde Roma dönemine ait kaya mezarları ve yeraltı geçitlerinin yanı sıra, Danişmendiler döneminde yapılan Emir Karatekin'in türbesi yer almaktadır. Kentte bugüne değin varlığını koruyabilmiş tek özgün Selçuklu yapısı Taş Mescit'tir. Şifahane olarak da bilinen yapıda bulunan ve hekimliğin simgesi olan yılan kabartması ilgi çekicidir. I. Alaeddin Keykubad döneminde, 1235'te, Emir Atabey Cemaleddin Ferruh tarafından yaptırılmıştır. Yapının yanında 1242-43'te yapılan Darülhadis yer alır. Önemli tarihsel yapılardan biri olan Çankırı Ulucamisi de 1522-58 arasında, I. Süleyman (Kanuni) tarafından Sadık Kalfa'ya yaptırıldı. Sonradan bir depremde zarar gören cami, 1936'daki onarım çalışmalarıyla özgün yapısını yitirdi. Öteki yapılar arasında Ali Bey Camisi (1609), Yeni Cami (1720), Mirahor Camisi (1797), Karataş Hamamı (17. yy) sayılabilir. 17. yüzyıldan kalma Çivitçioğlu Medresesi bugün müze olarak kullanılmaktadır.

Çankırı Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 279.129; kent, 45.496.

çankö, ÇANG GO olarak da yazılır, geleneksel Kore müziğinde yaygın olarak kullanılan, kum saati biçiminde (ince belli), iki başlı büyük davul. Biçimi Japon *tsuzumi*(*) davullarını andırır. Uzunluğu 66 cm'dir.

Çankonun iki başındaki çemberlerin üstüne deri gerilmiştir. Bir tarafına elle, öbür tarafına tokmakla vurularak çalınır.

çantaçiçeği, yüksükotugiller (*Scrophulariaceae*) familyasının *Calceolaria* cinsini oluşturan 200 kadar türün ortak adı. Anayurdu

blokları şekilleriyle yer alır. Belediyelerce yangın yerlerine ya da kamulaştırılmış araziye ilişkin olmak üzere hamur kuralına göre düzenlenen yeni planlardan çıkarılıp sahiplerine verilen tek plan kopyalarına da çap adı verilir. Taşınmaz malın mülkiyetinin alım satım ya da kamulaştırma yoluyla el değiştirmesi durumlarında malın değerinin hesaplanması ve öteki konular açısından kadaströ çapının bulunması zorunludur.

çap pergel bak. pergel

çapa bak. demir

çapa, eski çağlardan beri kullanılan tarım aleti. Uzun bir sap ile bu sapa dik açı yapacak biçimde eklenen kazıcı bir ağızdan oluşur. Günümüzdeki çapaların ağızı metal, sapı ağaçtır. İlk örneklerinde ise kazıcı parça ağaç ya da taştan yapılırdı. Ucu yontularak sivriltilen ve bazen bir taşla ağırlaştırılan kazı sopaları yalnız çapanın değil, günümüz tarımında kullanılan çoğu el aletlerinin de ilk örneğidir. Çapa büyük ölçüde yerini pulluk ve tırmığa bırakmış olmakla birlikte, günümüzde bahçe tarımında toprağı gevşetmek ve yabancı otları temizlemek için kullanılmaktadır. Döner çapa işlenecek topraktaki birçok sırayı aynı anda çapalayabilen gelişkin bir alettir.

çapakbalığı (*Abramis brama*), *Cyprinidae* (sazangiller) familyasından, Avrupa ve Asya'da geniş bir dağılım gösteren tatlı su balığı. Göllerde ve yavaş akışlı akarsularda sürüler halinde yaşayan çapakbalığı solucanlar, yumuşakçalar ve öbür küçük hayvanlarla beslenir. Gövdesi yanlardan basık

Çapakbalığı (*Abramis brama*)
W.S. Pitt - Eric Hosking

ve yüksek, başı küçük, sırtı mavimsi ya da esmer, gümüş renginde bir balıktır; uzunluğu genellikle 30-50 cm'yi, ağırlığı 6 kg'yi bulur.

Mayıs-temmuz aylarına rastlayan üreme mevsiminde erkeklerin deri ve yüzgeçlerinde kabarcıklar belirir; erişkin dişiler de ortalama 150-400 bin kadar yumurta bırakır. Türkiye'nin Marmara Bölgesi'ndeki göl ve akarsularda da bol bulunan çapakbalığı birçok ülkede oltaıyla, ayrıca fanyalı ve serpmeye ağılarla avlanır. Eti pek lezzetli değildir.

Çapakçür bak. Bingöl

Çapan, Cevat (d. 18 Ocak 1933, Danca, Kocaeli), şair, tiyatro eleştirmeni ve çevirmen. Robert Kolej'i (1953) ve Cambridge Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Bölümü'nü (1956) bitirdi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne asistan olarak girdi. 1975'te profesör oldu. Daha sonra Devlet Güzel Sanatlar Akademisi (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) Tiyatro Bölümü'nde ve Boğaziçi Üniversitesi'nde ders verdi. Devlet Tiyatroları edebi kurul başkanlığı yaptı

Şili ve Peru olan, yaklaşık 22-90 cm uzunluğundaki bu bitkilerin bazı türleri, gösterişli çiçekleri nedeniyle evlerde ve bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir. İki parçadan oluşan, güzel renkli ve desenli çiçeklerin küçük bir üst dudacı, şişkin bir çantaya benzeyen büyük bir alt dudacı vardır. Süs bitkisi olarak yetiştirilen *C. grandiflora* iri çiçekli ve biryıllık bir türdür.

çanti, duvarları, ağaç tomruklarının üst üste yerleştirilip (yığma) köşelerinin geçmeli olarak birbirine bağlanmasıyla oluşturulan küçük ev. Tomrukların arasında kalan boşluklar sıva, yosun, çamur ya da tezikle doldurulur. Çantılar, daha çok ormanlık yörelerde bulunur. Kuzey Amerika'da ilk göçmenlerin yaptığı çantıları daha sonra avcılarının, oduncularının ve vahşi doğada yaşayanların yaptıkları izlemiştir. Çantiya Avrupa'da özellikle İskandinav ülkelerinde rastlanır. İsveç'te çantılar ortaçağdan beri yapılmaktadır. İsviçre'nin dağ evleri olan şaleler de birer çantıdır. Anadolu'da Karadeniz Bölgesi'nin ormanlık yörelerinde çanti yapımı yaygındır.

Çeşitli çanti tipleri arasında tek eğimli ahşap çatısı ve küçük pencereleri olanlar en yaygın kullanılanlardır. Çantinin iç mekânı genellikle çok basittir ve tek bir hacimden oluşur. Bazen bu tek hacmin bölmelere ayrıldığı ya da bir asma kat eklenerek büyütüldüğü de olur. Bazen modern yazlık evlerin de rustik bir etki sağlamak için tomruklarla yığma olarak yapıldığı ya da cephelerinin kapak tahtalarıyla kaplandığı görülmektedir.

çap, bir taşınmazın genel kadaströ planından kopya edilmiş geometrik biçimini gösteren küçük plan. Genellikle 1/500, 1/1000 ya da 1/2000 ölçeğinde olur. Planda taşınmazın bitişik olduğu yol ya da yollar adlarıyla, arsa ve komşu arsalar parsel numaralarıyla, yapı

(1978-79). Ansiklopedilerde, yayınevlerinde danışman olarak çalıştı.

İlk şiiri 1952'de *Varlık* dergisinde yayımlandı. Daha sonra *Yeditepe*, *Seçilmiş Hikâyeler Dergisi*, *Yücel* dergilerinde şiirleri çıktı. Şiirlerinde yaşama sevincini, umut ve geleceğe dönük bir güven duygusunu işledi. *Pazar Postası*'nda tiyatro eleştirileri yazdı (1959). *Dönem*, *Şiir Sanatı*, *Papirüs*, *Yeni Dergi*, *Milliyet Sanat* ve *Adam Sanat* dergilerinde yayımladığı şiir çevirileriyle dikkati çekti. 1980'lerde şiir çalışmalarına yeniden ağırlık veren Çapan, *Dön Güvercin Dön* (1986) adlı ilk şiir kitabıyla 1986 Behçet Necatigil Şiir Ödülü'nü aldı. İkinci şiir kitabı *Doğal Tarih* 1989'da yayımlandı.

Çapan Cevat Çapan'ın izniyle

Çapan'ın çevirileri arasında *Sappho* (1960), *Çin'den Peru'ya* (1966), Yorgo Seferis'in şiirlerini içeren *Üç Kırmızı Güvercin* (1971), Yannis Ritsos'un şiirlerini içeren *Umaris Penelope* (1974) ve *Çağdaş İngiliz Şiiri Antolojisi* (1985) sayılabilir. Ayrıca *İrlanda Tiyatrosunda Gerçekçilik* (1966), *Değişen Tiyatro* (1972, 1992) ve *Çağdaş Bir Oyun Yazarı John Whiting* (1975) gibi incelemeleri yayımlanmıştır.

Çapanoğlu, Münir Süleyman (d. 1894, İstanbul - ö. 1 Temmuz 1973, İstanbul), Türk basın tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan gazeteci ve yazar.

Şûra-yı Devlet (Danıştay) üyesi Yozgatlı Çapanoğlu Süleyman Bey'in oğluydu.

Çapanoğlu Ara Güler

I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul Darülfünununu Edebiyat Fakültesi'nde öğrenciyken askere alındı. Mütareke ve Cumhuriyet dönemlerinde *Sabah*, *İkdam*, *Peyan-ı Sabah*, *Alımdar*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Mizan*, *Vakit*, *İleri*, *İslam Mecmuası*, *Büyük Doğu* gibi gazete ve dergilerde çalıştı; yazı işleri müdürlüğü yaptı; çoğunlukla takma adla çeşitli yazılar yazdı.

Türk basın tarihiyle ilgili *Basın Tarihimizde İlave* (1960), *Seksen Yıllık Gazetecimiz Asaf Konselitoğlu* (1961), *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hanrılar* (1962), *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi* (1964), *İdeal Gazeteci: Efendi Babamız Ahmet Mithat* (1964), *Basın Tarihimizde*

Parazitler (1967) ve *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri* (1970) adlı çalışmaları yayımlandı. Ayrıca *Bizde Kadınlık* (1916), *Düğün Gecesi* (1918), *Günahtan Sonra* (1918), *Karakavcolos* (1919) gibi öykü ve romanları vardır.

Çapanoğlu Ayaklanması, Kurtuluş Savaşı sırasında Çapanoğullarının Yozgat'ta giriştikleri ayaklanma (8-27 Haziran 1920). 18. ve 19. yüzyıllarda Anadolu'nun güçlü âyan ailelerinden olan Çapanoğulları(ı). II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki yönetimiyle ters düşmüştü. Aile, İttihat ve Terakki'nin devamı olarak gördüğü Milli Mücadele kadrolarının yürüttüğü savaşa ve Ankara'da kurulan TBMM Hükümeti'ne karşı çıkmıştı. Öte yandan TBMM Hükümeti'nin merkezi bir otorite oluşturması, Çapanoğullarının çıkarlarıyla çatışıyordu.

14 Mayıs 1920'de Yıldızeli'ne (eskiden Yenihan, Sivas) bağlı Kaman köyünde Postacı Nâzım İsyanı olarak bilinen bir ayaklanma başladı. Kendisine padişahın temsilcisi görüldüğü veren Postacı Nâzım, Aynacıoğulları, Deli Hacı, Katil İlyas gibi çetelerle işbirliği yaparak 6-7 Haziran'da Zile'yi işgal etti. Bu arada Ankara Hükümeti'nin ayaklanmayı bastırmakla görevlendirdiği Kılıç Ali Bey, 1 Haziran'da 80 kişilik bir kuvvetle Antep'ten Yozgat'a gitmişti. Orada yörenin ileri gelenleriyle yaptığı görüşmeler sonunda Çapanoğullarının da ayaklanma eğiliminde olduğunun ortaya çıkması üzerine, Çapanoğlu Celal ve Edip beyleri göz hapsine aldırdı. Ama o sırada Arapseyfi'de bulunan Çapanoğlu Halid Bey'in Yozgat'a yürüyeceği haberinin gelmesi üzerine, elinde karşı koyacak kuvveti olmadığı için kentten ayrılmak zorunda kaldı. Bu gelişmeler karşısında Mustafa Kemal bir uzlaşma yolu bulabilmek için Yozgat'a Süleyman Sırrı ve Madenli Rıza beylerden oluşan bir öğüt kurulu (heyet-i nâsiha) gönderdi. Yapılan görüşmeler sonunda Celal ve Edip beyler, bu kurulun yaptığı Kuva-yı Milliye'ye katılma önerisini geri çevirdiler. Bunun üzerine Ankara Hükümeti Çapanoğullarının tutuklanması için karar çıkardı. Bunu haber alan Celal ve Edip beyler de 8 Haziran'da Yozgat'tan ayrılarak Köhne'de (Sorgun) küçük kardeşleri Halid Bey'in kuvvetlerine katıldılar. Çapanoğulları 13 Haziran'da Köhne bucak merkezini bastılar. Ertesi gün de Yozgat'a girdiler ve kenti "padişah adına" yönetmeye başladılar.

Yunanlıların genel bir saldırısına hazırlandığı sırada başlayan ve bu yüzden Ankara Hükümetini güç durumda bırakan Çapanoğlu Ayaklanması'nı bastırmak üzere Çerkes Ethem'in Yozgat'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Kuva-yı Seyyare adıyla bilinen Çerkes Ethem kuvvetleri 20 Haziran'da Ankara'dan hareket etti ve 23 Haziran 1920'de Yozgat'ı kuşattı. Kent kısa sürede Çerkes Ethem'in denetimine geçti. Ayaklanmanın önde gelenleri Alaca'ya doğru çekildiler. Ayaklanmacıları izlemeye başlayan Çerkes Ethem, Alaca ve Yenihan'daki çatışmalardan sonra, 27 Haziran 1920'de Yozgat ve Alaca arasında Arapseyfi'de Çapanoğullarının son kuvvetlerini de yenerak ayaklanmayı kesin olarak bastırdı.

Çapanoğlu Camisi bak. Yozgat Ulucamisi

Çapanoğulları, ÇAPANOGULLARI ve ÇEBARZADELER olarak da bilinir, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında, Bozok (Yozgat) merkez olmak üzere Orta Anadolu'da egemen olan âyan ailesi.

Çapanoğullarının bilinen en eski atası Çapan Ömer Ağa'dır (ö. 1704). Rivayete göre 1650'lerde Horasan'dan Şam'a, oradan

da Orta Anadolu'ya gelerek Bozok'a yerleşen bir aileden geliyordu. Uzun süre kendisinin de bağlı bulunduğu Mamalu Türkmenleri oymağına başkanlık etti ve onların Bozok yöresinde yerleşmelerini sağladı. Oğlu Ahmed Ağa (Paşa) 1728'de Yeni II (bugün Kangal ve yöresi) has voyvodasıydı. Bu görevdeki başarısından dolayı 1732'de Mamalu Türkmeni voyvodalığı da kendisine verildi. 1741'den önce de Bozok voyvodası oldu. Bâbüli ile iyi ilişkiler geliştirerek etkisini gittikçe artırdı. 1744'te Ankara âyanından Muslu Paşazade Salih'in gıyışı ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Aynı yıl Bozok sancığı mütesellimi oldu ve 1745'te kapıcıbaşı rütbesi aldı. 1755'te baş gösteren et sıkıntısı sırasında İstanbul'a koyun göndererek Yeni II voyvodalığını malikâne(*) olarak elde etti (1758). 1761'de mirmiranlıkla Sivas beylerbeyliğine atandıysa da, ertesi yıl bu görevden alındı. 1764'te etkisini Çorum ve Niğde sancaklarına da yayan Ahmed Paşa, haksız uygulamalarının şikâyetlere yol açması üzerine, Bâbüli'nün emriyle 2 Nisan 1765'te idam edildi. Ailenin elindeki haklar da geri alındı.

Ahmed Ağa'nın yerine ailenin başına geçen büyük oğlu Mustafa Bey, 1768'de Bozok mütesellimliğine getirildi ve kapıcıbaşı rütbesi aldı. 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna yardımcı gönderdi. 1772'den başlayarak Bozok mutasarrıflığı ve voyvodalığı da yapan Mustafa Bey, bir yandan da Canıklioğulları, Zareli-zadeler, Zennecioğulları gibi âyan aileleriyle çatışmalara girdi ve sonunda Orta Anadolu'da egemenliğini kabul ettirdi. 1782'de köleleri tarafından öldürülmesi üzerine Bozok sancığı kardeşi Süleyman Bey'e verildi. I. Abdülhamid ve III. Selim ile iyi ilişkiler kuran Süleyman Bey, 1783'te Çankırı sancığı mutasarrıflığını da aldı. Nizam-ı Cedid Ordusu'nun kurulmasını destekledi ve kendi egemenlik bölgesinde bu yeni askerlerin örgütlenmesini sağladı. Bir yandan da Canıklioğulları ile egemenlik mücadelesini sürdürdü. III. Selim'in tahttan indirilmesi üzerine durumu sarsılan Süleyman Bey, Alemdar Mustafa Paşa'nın III. Selim'in yerine geçen IV. Mustafa'yı tahttan indirmesiyle yeniden eski konumunu kazandı. 1808'de İstanbul'da toplanan âyan arasında yer alarak Sened-i İttifak'ı(*) imzaladı ve Sekban-ı Cedid askerini kendi egemenlik bölgesinde örgütlemeye başladı. Süleyman Bey 1813'te öldüğünde güçleri doruğa ulaşmış olan Çapanoğulları, kendilerine mukataa(*) olarak verilen Bozok, Çankırı, Çorum, Amasya, Şarki Karahisar, Sivas, Kayseri, Maraş, Antep, Halep, Rakka, Adana, Tarsus, Konya Ereğlisi, Niğde, Nevşehir, Kırşehir ve Ankara'da büyük bir etkiye sahiptiler.

II. Mahmud (hd 1808-39) âyanın gücünü kırarken, Çapanoğullarının da etkisini iyice sınırladı. Aile üyelerini İstanbul'a getirterek denetim altında tuttu. Tanzimat döneminde aile siyasal alandaki etkili durumunu yeniden elde etme çabasına girdi. Mehmed Cemaleddin Paşa, 1842 ve 1846'da kısa sürelerle Bozok ve Kayseri kaymakamlığına atandı. 1849'dan sonra yönetim kademelerinden büyük ölçüde uzaklaşan Çapanoğulları, büyük servetleri sayesinde, özellikle ekonomik alandaki etkilerini 20. yüzyılın başlarına değin sürdürdü. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki yönetimine karşı çıkan Çapanoğulları, Kurtuluş Savaşı sırasında da Ankara Hükümeti'ne karşı ayaklandılar. Ayrıca bak. Çapanoğlu Ayaklanması.

çapraz (Farsça *çep*: "sol" ve *rast*: "sağ"), göğsü çapraz kavuşan kısa bir yelek türü.

Genellikle çuhadan yapılan bir halk giysisiydi. İnce işlemeleri olmazdı. Ama göğsüne dikilen ve "pafta" denen büyük parça işlemelerle, başka kumaşlardan kesilen parçalarla ve oymalı, nakışlı metal levhalarla süslenirdi. Ayrıca yaka ve etek kenarlarına da şeritler geçirilirdi.

Tersane işçilerinin giydiği çuhadan yapılan ve bir tür cepken olan saltaya da sonraları "aşçı çaprazı", "Laz çaprazı" gibi adlar verilmiştir.

çapraz bulmaca bak. bulmaca

çapraz dokuma bak. dimi dokuma

çapraz döl bak. melez

çapraz döllenme, aynı türün iki ayrı bireyinden gelen erkek ve dişi gametlerin (eşey hücreleri) birleşmesi. Çapraz döllenme olayı, ikievçikli (erkek ve dişi organları aynı bireylerde bulunan) bitkilerde ve bütün aynı eşeyli hayvanlarda görülür. Erkek ve dişi üreme organlarının aynı bireyde bulunduğu erdişi hayvanlar arasında bile çoğu kez çapraz döllenmeyi sağlayan etkin mekanizmalar gelişmiştir. Ayrıca kendini dölleyebilen birçok erdişi türde çapraz döllenme yeteneği vardır. Ayrıca bak. kendini dölleme.

İki ayrı bireyin eşey hücrelerini bir araya getiren birkaç yöntem vardır. Yosun gibi basit yapıları bitkilerde bir bireyin saldıgı hareketli spermalar başka bireyin yumurta taşıyan yapılarına ince bir nemli katman boyunca yüzerek ulaşır. Üstün yapıları bitkilerde ise çapraz döllenme, iğneyapraklılarda olduğu gibi rüzgâr yoluyla ya da balözü toplarken çiçektozlarını bir bitkiden öbürüne taşıyan bazı hayvanlar (örn. arılar, yarasalar) aracılığıyla gerçekleşir.

Hayvanlar arasında çapraz döllenmenin iki temel tipi vardır. Suda üreyen türlerin çoğunda erkek ve dişiler eşey hücrelerini suya salar. Böylece suda dış döllenme gerçekleşir. Karada üreyenlerin çoğunda ise spermanın dişinin vücuduna girmesiyle iç döllenme oluşur. İç döllenme bazı balıklar ve suda üreyen başka türlerde de görülür.

Evrimsel bir süreç olan çapraz döllenme, doğal seçme için gen çeşitliliğinin artmasını sağlayarak, çevresel değişikliklere daha çok uyum gösterebilen türlerin ortaya çıkmasını yardımcı olur.

çapraz kuzen, dayı ya da hala çocuğu. Antropologlar, birinci dereceden kuzenleri teknik düzeyde ayrı ayrı sınıflandırır. Bir kişinin baba soyundan kuzenleri babayanlı, anne soyundan kuzenleri de anayanlı olarak nitelenir; teyze ya da amca çocukları paralel, hala ya da dayı çocukları ise çapraz kuzenler sayılır.

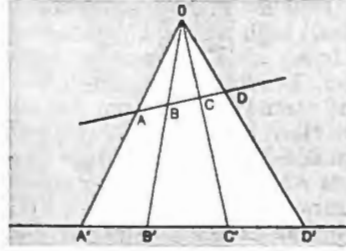
İngilizcedeki kuzen (*cousin*) sözcüğü, bu dört tür ilişkiyi de belirtir. Ama bazı diller paralel kuzenler ile çapraz kuzenleri ayrı kategorilere yerleştirir; bu durumda paralel kuzenler için kullanılan terimler genellikle erkek ve kız kardeşler için kullanılanlarla aynıdır. Az sayıda dil ise, paralel kuzenlerin hepsini tek kategoriye yerleştirirken, babayanlı çapraz kuzenleri anayanlılardan ayırır. Bir başka dil grubu da dört tür kuzenin her biri için, yani babayanlı çapraz kuzenler, babayanlı paralel kuzenler, anayanlı çapraz kuzenler ve anayanlı paralel kuzenler için ayrı sözcükler kullanır.

Bazı toplumlar birinci dereceden kuzenler arasında evliliği ideal sayar. Ama çoğunluk-

la paralel kuzenler arasında evlilik yasak akraba ilişkisi (ensest) tanımına girerken, çapraz kuzen evliliği yeğlenir, hatta kimi zaman zorunlu tutulur. Buna karşılık, çok az örnekte de olsa tam tersi tercihler geçerli olabilir. Öte yandan çapraz kuzenle evlilik özellikle yeğlense bile toplumda bu tür evliliklere çok rastlanmayabilir. Veraset, miras ve ikametle ilgili yerel geleneklerin de evlilik kararları üzerinde etkisi vardır. Çapraz kuzen evlilikleri, çoğunlukla çapraz kuzenlerin anne ve babalarının klanını bir arada tutmanın aracıdır.

çapraz nef bak. transept

çapraz oran, izdüşümsel geometride, izdüşümlerin tanımlanmasında temel önemi olan oran. Bir merkez noktasına göre, bir

Çapraz oran

doğrunun bir başka doğru üzerine izdüşümünde, birinci doğru üzerindeki uzunluklara ilişkin $(AC/AD)/(BC/BD)$ oranı, öteki doğru üzerinde buna karşılık gelen orana eşittir. İzdüşümler, uzunluk ve açı gibi ölçülü büyüklükler arasındaki ilişkilerin çoğunu değişikliğe uğrattığından, izdüşüm altında değişmeyen nitelikleri bulmayı amaçlayan izdüşümsel geometride bu oranın önemi büyüktür. Çapraz oran, 19. yüzyılın başlarında izdüşümsel geometri teoremlerinin ortaya konmasında yaygın biçimde kullanıldı, ama bu kavram, izdüşümsel geometricilerin tümüyle kurtulmayı amaçladıkları Eukleidesçi uzunluk kavramına bağlı olarak tanımlandığından, tatmin edici bir kavram sayılmıyordu. 1847'de Alman matematikçi Karl G. C. von Staudt, çapraz oranı, uzunluğa bağımlı olmadan tanımlayarak bu ayrımı gerçekleştirmiş oldu. 1873'te Alman matematikçi Felix Klein, Eukleidesçi geometrinin uzunluk ve açı büyüklükleri gibi temel kavramlarını von Staudt'un soyut çapraz oranı cinsinden tanımlayarak, bu kez temelde izdüşümsel geometri bulunmak üzere, iki geometriyi yeniden bir araya getirdi.

çapraz tonoz, HAÇ TONOZ. HAÇVARI TONOZ olarak da bilinir, kare planlı bir alanı, köşelerdeki dört ayağa oturarak örten dört yüzeyli tonoz. Birbirini dik yönde kesen iki beşik ya da sivri tonozun ortalarında kalan parçalar manastır tonozunu(*), uçlarındaki parçalar da çapraz tonozu oluşturur. Ayrıca bak. tonoz.

çaprazgaga, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Fringillidae* familyasının *Loxia* cinsini oluşturan ve iğneyapraklı ağaçların kozalaklarını açıp tohumlarını çıkarmaya uyarlanmış çapraz gagalarıyla dikkati çeken üç kuş türünün ortak adı. Hemen hemen tümüyle iğneyapraklı ağaçların tohumlarıyla beslenen çaprazgagalar, besin kıtlığında bazen büyük göçler yaparak, olağan üreme bölgelerinin oldukça uzaklarına kadar yayılabilir.

En iyi bilinen tür olan bayağı çaprazgaga (*Loxia curvirostra*), Avrasya, Kuzey Afrika, Kuzey ve Orta Amerika'da, özellikle ladin ve göknar ormanlarında yaşar. Uzunluğu 16-17 cm, erkeğin kanat ve kuyruk

Çizgili çaprazgaga (*Loxia leucoptera*)
Karl H. Maslowski

telekleri kara, geri kalan bölümleri pembe kızıl, dişisi kirli sarı ve koyu yeşildir. Üreme dönemi genellikle ocak-subat aylarında başlayıp hazirana kadar sürerse de, çaprazgagaların yılın her ayında ürettiği görülmüştür. Bir ağaca yapılan çanak biçimindeki yuvaya dişi kuş üç-dört yumurta bırakır. Çaprazgaga Türkiye'de, başta Karadeniz olmak üzere, Batı Anadolu ve Akdeniz bölgelerindeki iğneyapraklı ormanların yerlisidir.

Avrasya'da, Kuzey ve Orta Amerika'da yaşayan, 14,5 cm uzunluğundaki çizgili çaprazgaga (*Loxia leucoptera*) renk ve yapı olarak çaprazgagaya benzemekle birlikte, her iki kanadındaki iki ak çizgiyle ondan ayrılır. 17 cm uzunluğundaki çam çaprazgagası (*L. pytyopsittacus*) renk olarak bayağı çaprazgagaya benzer, yalnız daha tıknaz yapı ve daha iri gagalıdır. Öbür çaprazgaga türlerinden farklı olarak, özellikle çam ormanlarını yeğler; Avrasya'daki yaşam alanı kuzeydeki tayga bölgesidir.

çaprazlanma bak. parça alışverişi

çar, temel olarak Rusya hükümdarlarına verilen unvan. Eski Roma imparatorlarına verilen "caesar" unvanının değişik bir biçimidir. Rusçada bir dizi unvana kaynaklık etmiştir; çarın karısı *çariçe*, oğlu *çareviç*, kızı *çarevna*, 19. yüzyıldan başlayarak en büyük oğlu ve veliahtı da *çezareviç* olarak anılmıştır.

Ortaçağ Rusya'sında, başta Bizans imparatorları ve yaklaşık 1240'tan sonra da Moğol hanları olmak üzere, en yüksek düzeydeki yöneticileri belirtmekte kullanılırdı. Moskova büyük prensi IV. İvan (Korkunç) 1547'de bu unvanı aldı. Çar sıfatıyla kendisi kuramsal olarak mutlak iktidarı elinde bulundurmamakla birlikte, uygulamada Ortodoks Kilisesi'nin geleneksel otoritesi, Boyar Meclisi ve 1497, 1550 ve 1649 tarihli yasalar onun ve ardıllarının iktidarını sınırlıyordu. 1721'de I. Petro (Büyük) bu unvanın yerine resmi olarak *imperator*'u (Latince "imparator") geçirdi. Zafer kazanmış Romalı generallerin geleneksel unvanı olan *imperator*, I. Petro'nun Rus egemenliğini yayma yolundaki başarılarının ifadesiydi. Bununla birlikte, imparatorluk rejimi 1917 Devrimi'yle yıkılana değin, imparatorlar halk arasında "çar" olarak anılmayı sürdürdü. İlk Bulgar imparatorları (İS 10-14. yy) ve 20. yüzyıldaki Bulgaristan kralları da (1908'den sonra) kendilerine çar adını verdiler.

Çarcu, Türkmenistan'da yönetim birimi (*oblast*). Yüzölçümü 93.800 km²'dir. Ceyhun'un (Amu Derya) orta bölümünde, ırmağın sol yakasındaki Karakum Çölü ile sağ yakasındaki Kızıl Kum ve Sunduklı çölleri boyunca

uzanır. Genellikle düz olmakla birlikte, en güneydoğu ucundaki Gissar Dağlarının ova-ya uzanan bölümlerinde yükseklik 3.139 m'ye ulaşır. Ceyhun ile Afganistan sınırının hemen kuzeyinde Ceyhun'dan ayrılarak batıya doğru akan Karakum Kanalı ulaşımına elverişlidir. Yörede kışların soğuk, yazların sıcak geçtiği, son derece kurak bir kara iklimi görülür. Ceyhun boyunca pamuk üretimi ve ipekböcekçiliği yapılır. Çevredeki çöl bölgesindeyse Karakul koyunu yetiştirilir. Kuzeydeki geniş Açak doğal gaz alanı Orta Asya'dan Urallar'daki sanayi bölgesine giden gaz boru hattına bağlanır. Gaurdak'ta kükürt, güneydoğudaki Svintsovi Rudnik'te kurşun çıkarılır. Sanayi daha çok yönetim biriminin merkezi Çarcu kentinde toplanmıştır. Öteki önemli kentler Gaz Açak ile Kerki'dir. Nüfus (1989 geç.) 735.000.

Çarcu, Türkmenistan'da Çarcu yönetim biriminin (oblast) merkezi kent. Türkmenistan'ın ikinci büyük kentidir. 1886'da Trans-Hazar Demiryolu'nun Ceyhun'a (Amu Derya) ulaşmasından sonra, bir Rus askeri yerleşmesi olarak kurulmuştur. Günümüzde bir demiryolu kavşağı ve Ceyhun üzerindeki en büyük liman kentidir. Çırçır, ipek ve süperfosfat fabrikaları bulunan kentte Astragan kürk imalatı gelişmiştir. Türkmenistan Pedagoji Enstitüsü buradadır. Nüfus (1990) 161.000.

Çardak, Ege Bölgesi'nin iç kesiminde, Denizli iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 657 km² (1989) olan Çardak ilçesi kuzey ve doğuda Afyonkarahisar, güneyde Burdur illeri, batı ve kuzeybatıda da Bozkurt ilçesiyle çevrilidir.

İlçe toprakları genelde düzlüktür. Güney kesimi Söğüt Dağının güneybatı uzantıları engebelenendir. Acıgöl'ün bir bölümü ilçe sınırları içinde kalır. Gölün derinliği az, suları tuzlu ve acıdır. Yaz aylarında suları azalan, hatta yer yer kuruyan gölde canlı yaşamaz. Acıgöl'ün batısında yer alan Hanbat Ovası ilçe alanının büyük bölümünü oluşturur. Acıgöl'ün güneybatısındaki Çaltı Gölünün suları tatlıdır. Tarım alanı kazanmak amacıyla suları bir kanalla Acıgöl'e akıtılan Çaltı Gölü oldukça küçülmüştür. Acıgöl ve Çaltı Gölünü besleyen küçük derelerden başka akarsu yoktur. Bu iki göl su kuşları için çok elverişli bir yaşama alanıdır.

İlçede başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Başta buğday olmak üzere tahıllar ve tütün üretilir, bağcılık yapılır. Hayvancılık ikincil geçim kaynağıdır. En çok koyun, kıl keçisi ve sığır yetiştirilir. Tavukçuluk da yaygın uğraşlardır. Acıgöl'ün sularından sodyum sülfat elde edilir. Çardak'taki sodyum sülfat tesislerinin üretim kapasitesi, Türkiye toplam kapasitesinin yüzde 35'ini oluşturur.

Çardak tarihine ilişkin fazla bilgi yoktur, ama Roma dönemine ait buluntular yöre tarihinin en az İÖ 2-1 yüzyıllara uzandığını ortaya koymaktadır.

Çardak kasabası Maymun Dağı (1.622 m) ve Domuz Tepesinin (1.689 m) güney eteklerinde yer alan küçük bir yerleşimdir. İzmir-Eğirdir demiryolu ile Dinar-Denizli karayolu kasabadan geçer. Denizli'yi uçak seferleriyle ülkenin öbür merkezlerine bağlayan havaalanı Çardak'tadır.

İlçedeki en önemli tarihsel yapı, Selçuklu dönemine ait Çardakhan Kervansarayı'dır (Han-Âbad). I. Alaeddin Keykubad döneminde Eseddin Ayaz bin Abdullah eş-Şahabi'nin yaptırdığı kervansaray (1230) bugün yıkıntı halindedir.

Çardak Belediyesi 1958'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 11.818; kasaba, 3.733.

çardakkuşu, *Passeriformes* (ötlükuşlar) takımının *Ptilonorhynchidae* familyasını oluşturan 17 kuş türünün ortak adı. Avustralya, Yeni Gine ve yoresindeki adalarda yaşayan çardakkuşları toprak üstünde oldukça özenli yapılar kurarlar. Erkek kuş, oluşturduğu çardağın içinde ya da üzerinde gösteri yapar ve yüksek sesle şakır; dişi kuşlar erkeklerle burada buluşurlar ve biraz ötedeki basit yuvalara yumurtlarlar. Çeşitli parlak ve renkli cisimlerle donatılan çardaklar üç çeşittir. *Archboldia papuensis*'in yaptığı platform tipi, çevresine çeşitli cisimlerin yerleştirildiği bitkisel maddelerden yapılmış kalın bir yastıktır. Kuzeydoğu Avustralya ormanlarında bulunan *Scenopoetes dentiostriis* kurumuş yaprakları gümmüşü yüzleri yukarı gelecek ve bir halka oluşturacak biçimde düzenler.

İkinci tip çardaklar temizlenmiş bir alanda, bir ya da daha çok fidan çevresinde biriktirilen ince dallarla yapılan kulelerden oluşur. *Prionodura newtoniana* kuleden kuleye çatı biçiminde bir köprü kurar. *Amblyornis* cinsinin dört türünün erkekleri direğin çevresinde ağaç yosunlarından bir örtü oluşturarak onu çiçekler, yumuşak meyveler ve başka cisimlerle süslerler. Öteki türlerin turuncumsu renkteki tacından yoksun olan *A. inornatus* en süslü bahçeyi

Çardakkuşu (*Sericulus chrysocephalus*)
Albert E. Gilbert

yapar. Kurduğu kulübe bir çocuğun evcilik oynadığı yeri andırarak kadar büyüktür.

Cadde tipi, ince dallardan yapılmış yuvarak bir hasırın üstünde çubuklardan örülmüş iki koşt duvardan oluşur. *Ptilonorhynchus violaceus*; *Sericulus chrysocephalus* ve akrabaları; *Chlamydera maculata* ve akrabaları bu tür çardaklar kurar. *Ptilonorhynchus* ve *Sericulus* türleri bitki özü, kömür tozu ve salyadan oluşan bir boya yapar ve bunu iç duvarlara uygularlar. Boyayı sürmek için bazen yeşil yapraklar kullanılabilir. Bu, bir kuşun aygıt kullanmasının az rastlanan örneklerinden biridir.

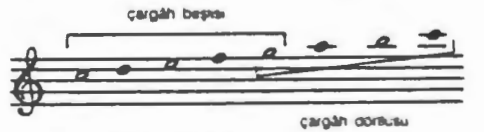
çardaş, Macarların ulusal dansı. Çiftlerin yaptığı bir dans olan çardaş, ağır bölüme (*lassu*) başlar; bunu coşkulu ve hızlı bir bölüm (*friss*) izler. Dans eden çiftler gururlu bir edayla dönerlerken, ayaklarını içe ve dışa doğru savurarak basit bir ayak figürü üzerinde doğaçlamalar yaparlar. Çardaş müziği 3/4 ya da 3/8 ölçülü, zorunlu ve senkoplu ritimlidir. Çoğunlukla bir Çigan orkestrasınca çalınır. 19. yüzyılda, daha eski bir halk dansı olan *magyar kör*'den çıkarak gelişmiştir. Doğu Avrupa'da çardaştan uyarlanmış bir salon dansı yaygındır. Balade de karmaşık Slav ve Macar halk dansı adımlarının kullanıldığı abartılı bir çardaşa rastlanır (örn. Delibes'in *Coppélia*'sı). Liszt, *Macar Rapsodileri*'n-

Çardaş
Interfoto MTI

de çardaşı çağrıştıran bir müzik bestelemiştir.

çargâh, Türk müziğinde bir perdenin ve bir basit makamın ortak adı. Çargâh perdesi, tiz sekizliedeki *do* sesinin adıdır (orta sekizliedeki *do*'ya "kaba çargâh", en tiz sekizliedeki *do*'ya "tiz çargâh" denir). Arel-Ezgi Sistemi'ne (*) göre, çargâh makamının dizisi, çargâh beşlisine çargâh dördlüsünün eklenmesiyle oluşturulmuştur. Daha çok tasavvuf müziğinde kullanılan ve sabâ makamının, durak yerine güçlü (yani çargâh) perdesinde sona eren biçimi olan bir makama da aynı ad verilmiştir. Hüseyin Saadetün Arel ve Suphi Ezgi'nin çargâh dizisini ana dizi olarak seçmesinin nedeni, bu dizinin, Batı müziğinde ana tonalite olan *do* majör gamına çok yakın olması, dolayısıyla notalamama-

Çargâh dizisinin bileşimi
Ana Yayincılık Arşivi

da Türk ve Batı müziklerindeki natürel seslerde fark yaratmamasıdır.

çarık, daha çok sığır derisinden yapılan ve eskiden ucuz ve kolay elde edildiği için köylülerce giyilen ilkel ayakkabı. Anadolu, Orta Asya, Balkanlar ve Kafkasya'da yaygınlık kazanmıştır. Deri sağlamlaştırıp yumuşatmak amacıyla tuz, ayran, bezir ve şap gibi maddelerle terbiye edildikten sonra gölgede kurutularak hazırlanır. En değerli çarıklar manda derisinin sırt bölümünden yapılanlardır. Anadolu'da "kara çarık" ve "dede burnu" diye adlandırılan iki tür çarık yaygındır. Kara çarık tek parça deriden yapılır. Ayak tabanından kıvrılarak ayak çevresini, topuğu ve parmakları ötecek biçimde kapanır. Sırımla bağlanarak ayağa geçirilir. Kalın yün çorapla ya da ayak ve baldıra bir bez dolak sarılarak giyilir. Dede burnu ise kara çarıktan biraz daha ayrıntılıdır. Hitit ayakkabılarında olduğu gibi burnu yukarı doğru kalkıktır. Yanlarında eşit aralıklarla açılmış küçük

delikler bulunur. Bu deliklerden geçirilen sırmalı ayak bileğine bağlanarak kullanılır. Çark üretimi ve kullanımı, 20. yüzyıl ortalarında lastik pabuçların yaygınlaşmasıyla gitgide azalmıştır.

Çarıklı, Hacim Muhittin (d. 10 Ekim 1881, Uşak - ö. 5 Aralık 1965, İzmir), Türk siyaset adamı. Kurtuluş Savaşı sırasında Balıkesir ve Alaşehir kongrelerinin toplanmasına öncülük etmiştir.

İlköğrenimini Urla'da, ortaöğrenimini İzmir'de yaptı. 1904'te Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Çeşitli yerlerde kaymakamlık, mutasarrıflık ve polis (emniyet) müdürlüğü yaptı. Yunanlıların İzmir'i işgal etmesinden hemen sonra 20 Mayıs 1919'da Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti adlı direniş örgütünün kurulmasına ön ayak oldu. Daha sonra direnişi yaygınlaştırmak ve yerel örgütler oluşturmak amacıyla 11 Haziran 1919'da Bandırma'ya gitti. 28 Haziran-13 Temmuz 1919'da Balıkesir'de, 16-25 Ağustos 1919'da Alaşehir'de toplanan kongrelere başkanlık etti. Sivas Kongresi'nin ardından Anadolu'daki bütün direniş örgütleri birleştirildikten sonra, Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'a Karesi (Balıkesir) mebusu olarak katıldı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine Anadolu'ya geçti.

Karesi milletvekili olarak TBMM'ye katılan Hacim Muhittin, bu görevinin yanı sıra 24 Nisan 1920'de olağanüstü yetkilerle Hüdavendigâr (Bursa) valiliğine atandı. Yunanlıların ilerlemesi karşısında Ankara Hükümeti 8 Temmuz 1920'de Bursa'nın boşaltılmasını kararlaştırdı. Ankara'ya döndü. Ağustos 1921'de Konya İstiklal Mahkemesi üyeliğine atandı, Temmuz 1922'ye değin bu görevde kaldı. Ocak-Ağustos 1923 arasında el-Cezire İstiklal Mahkemesi başkanlığı yaptı. 1923'te Giresun'dan milletvekili seçildi. Kasım 1925'te atandığı Şark İstiklal Mahkemesi başkanlığında yaklaşık bir yıl kaldı. 1927-31 arasında Giresun, 1931'den 1950'ye değin Balıkesir milletvekili olarak TBMM'de bulundu. 1950 genel seçimlerinden sonra İzmir'e yerleşti ve orada öldü. Milli Mücadele'ye ilişkin anıları 1967'de, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920)* adı altında yayımlandı.

Çari-Nil dilleri, SUDAN DİLLERİ ÜST OBEĞİ olarak da bilinir, Nil-Sahra ailesinin bir kolu. Mısır'ın güneyinden Tanzanya'nın kuzeyine, Etiyopya ve Kenya'dan Çad'a uzanan bölgede yaygındır. Genellikle dört kola ayrılır: Nil ve Nübye öbeklerini de içeren Doğu Sudan dilleri(*), Orta Sudan dilleri(*), Kunama ve Berta dilleri.

Çarıklar, Afganistan'ın ortadoğusunda, Pervan ilinin (vilayet) merkezi kent. Deniz düzeyinden 1.600 m yüksekliktedir. 65 km güneydeki başkent Kâbil'den kuzeydeki illere giden yol üzerindedir. 1841'de, I. İngiliz-Afgan Savaşı sırasında Çarıklar'da bir İngiliz garnizonu yok edilmişti. 1979'daki Sovyet işgalinin ardından Çarıklar, yakındaki Pencşir Vadisinde üslenen Afgan gerillalarıyla Sovyet ve Afgan ordu birlikleri arasında şiddetli çarpışmalara sahne oldu. Afganistan'ın modern tekstil fabrikasının bulunduğu Golbahar'a yakın oluşu, 1962'den sonra nüfuzun büyük ölçüde artmasına yol açtı. Çarıklar, sofra takımları, gümüş işçiliği ve çanak çömlek üretiminin

yanı sıra üzümleleriyle de ünlüdür. Kentte bir dökümhane vardır. Nüfus (1982 tah.) 25.117.

çark bak. tekerlek

çarkifelek, FIRILDAKİÇEĞİ olarak da bilinir, çarkifelekgiller (*Passifloraceae*) familyasının, *Passiflora* cinsini oluşturan, 400 kadar tırmanıcı otsu bitki türünün ortak adı. Çok özgün çiçekleri olan ve sülükler(*) taşıyan bu bitkilerin bazıları süs bitkisi olarak, bazıları da yenilebilir meyveleri için yetiştirilir.

Yaklaşık 3-9 m yüksekliğe tırmanabilen *P. incarnata*'nın 4-7,5 cm genişlikte pembe ve beyaz çiçekleri, 5 cm uzunluğunda sarı renkli ve yenilebilir nitelikte üzümü meyveleri vardır. *P. lutea* yeşilimsi-sarı çiçekleri ve mor meyveleriyle daha küçük bir bitkidir.

P. quadrangularis gibi bazı türlerin, güzel kokulu meyveleri yenir. *P. edulis* ve *P. laurifolia*, Amerika'nın tropik bölgelerinde meyveleri nedeniyle yaygın olarak yetiştirilir. *P. maliformis* Batı Hint Adalarında yetişir. Çarkifelek meyvelerinin büyüklüğü genellikle bir tavuk yumurtasının-

Çarkifelek (*Passiflora caerulea*) çiçeğinde, beş çanak yaprağın, beş taç yaprağın, koronanın, beş erkek organının ve üç boyuncuklu yumurtalığın görünümü
Grant Heuman-EB Inc

kini aşmaz, ancak *P. quadrangularis*'in meyvelerinin ağırlığı 3 ya da 3,5 kg'ye ulaşabilir.

İnsanal bakışımı ve tabak biçimli çarkifelek çiçeklerinin beş çanak yaprağı ve beş taç yaprağı vardır. Taç yapraklarla erkek organlar arasında bulunan iplik gibi uzantılar (korona) çiçeğin en dikkat çekici özelliğidir. İç bölümde beş erkek organ vardır. Erkek organların üstünde, düğme biçimli tepcikleri olan üç boyuncuklu bir dişi organ bulunur; dişi organın yumurtalığı bir gözle ve üç meyveyapraklıdır (karpelli). Üzümsü meyveler çok sayıda tohum içerir.

Çarkifelek çiçeği (İngilizce *passion-flower*), çoğu kez İsa'nın yaşamının son saatlerinin ve çektiği acıların (Pasyon) simgesi olarak kabul edilir. Korona dikenli tacı, boyuncuklar çarmıha gerilişte kullanılan çivileri, erkek organlar beş yarayı, beş çanak yaprak ile beş taç yaprak ise İsa'ya ihanet eden Yahuda'nın ve yargı gecesi onu üç kez inkâr eden Petrus'un dışında kalan 10 havariyi simgeler.

çarkifelek, işleme, oya ve yazmalarda kullanılan bitki kökenli geleneksel Türk bezeme örgesi. Adı çarkifelek bitkisinden gelir.

Örgenin ortasında bulunan büyükçe bir çiçek, göbeği oluşturur. Göbeğin çevresinde aynı yönde kıvrılan dallar, dalların üstünde

çiçekler, tomurcuklar ve yapraklar bulunur. Bu görünümüyle bir çarkı ya da bir fırıldak gibi da andırır.

Çarkifelek örgesinin göbeğindeki çiçeğin yaprakları ile çevresindeki dallar, genellikle 3, 5, 7, 9 gibi uğurlu sayılan tek sayılarda yapılmıştır. Eskiden bu örgüyle örülmüş ya da bezenmiş çevre, yazma, kese ya da mendiller, kullananların "başı dumanlı" ve "sevda" olduğu anlamına gelirdi. Çengiler ve çengi kolbaşıları özellikle çarkifelekle bezenmiş mendilleri taşıırken, evli kadınlar, oynak ve gözünü dışarıda olmanın işareti sayılıp hoş karşılanmadığı için bunları kullanmaktan kaçınırlardı.

çarliston, 1920'lerde son derece yaygın olan ve sık sık yeniden canlanan caz dansı. Tek başına, çiftlerle ya da grup halinde yapılır, temel ayak figürü ayak uçlarının içe, topukların dışa döndürülerek atılmasından oluşurdu. 1903 kayıtlarında adına rastlanan çarliston ABD'nin bütün Güney eyaletlerinde bilinen, özellikle de Güney Carolina'daki Charleston ile özdeşleştirilen, Siyahlara özgü bir halk dansıydı.

Hareketleri Trinidad, Nijerya ve Gana'nın bazı danslarıyla belirgin benzerlikler taşıyor. Başlangıçta tasassız, özgür bir hava taşıyor, ayak vurma ve el çırpımlarla karmaşık ritimlere uyularak dans ediliyordu. Yaklaşık 1920'de profesyonel dansçılarca benimsenmesinden ve 1923'te Siyahların *Runnin' Wild* adlı müzikalinde sahnelenmesinden sonra çarliston ulusal bir çığırna dönüştü. Dans salonlarına girince önceki coşkusunu bir ölçüde yitirdi.

Çarlistonda müzik, senkoplu ritimde 4 ölçülüdür. Temel ayak figüründe dizler bükülür, ardından ayaklar kendi eksenleri üzerinde içe ve dışa döndürülürken bacaklar düzeltilir. Vücudun ağırlığı bir bacadan ötekine aktarılır; serbest kalan ayak eğik bir açıyla vücuttan dışa savrulur. İleri giderken temel ayak figürünün arasına, ileriye ve geriye bacak savurma gibi enerji gerektiren hareketler serpiştirilir.

Çarmıha Geriliş, Hristiyan öğretisinde Eski Ahit ile Yeni Ahit arasındaki tarihsel dönüm noktası, Hristiyan sanatının en önemli konularından biri. Hz. İsa'nın yaklaşık 32'de, Yahuda'nın Romalı valisi Pontius Pilatus'un buyruğuyla çarmıha gerilişi, gerek tasvirlerde, gerek inanç düzeyinde çok zengin anlamlar kazanmıştır.

Çarmıha germe, İÖ 6. yüzyıldan beri özellikle Persler, Selevkoslar, Yahudiler, Kartacalılar ve Romalılar arasında ölüm cezasını uygulamanın yaygın bir yöntemi idi. Suçlu genellikle önce kırbaçlanır, sonra da kendi çarmıhının yatay parçasını infaz yerine kadar sürükleyerek taşırdı; çarmıhın dikey parçası ise önceden infaz yerinde toprağa çakılmış olurdu. Suçlunun giysileri ya kamçılanırken ya da infaz yerinde çıkarılır, orada kolları iki yana açılarak yatay parçaya sıkıca bağlanır ya da bileklerinden çivile çakılır. Daha sonra yatay parça, çarmıhın direği boyunca yükseltilir ve yerden yaklaşık 3 m yüksekliğe direğe tutturulur. Ardından da ayaklar direğe sıkıca bağlanır ya da çivilenirdi. Direğin ortalarına eklenen bir çikintıyla da vücuda destek sağlanırdı; sonraları ayaklar için de benzer bir dayanmalık kullanıldığını gösteren ender bulgular vardır. Suçlunun başının üzerinde, adının ve suçunun yazıldığı bir yafta bulunurdu. Suçlu büyük olasılıkla bitkinlik ya da kalp yetmezliği sonucunda ölürdü. Şok ve soluk kesilmesiyle ölümü çabuklaştırmak için demir bir çomakla bacakların kırıldığı (*crurifragium*) da olurdu.

Çarmıha germe yöntemi daha çok siyaset ve dinsel eylemcileri, korsanları, köleleri ya

da yurttaşlık haklarından yoksun suçluları cezalandırmak için kullanılırdı. Pers kralı I. Dareios İÖ 519'da Babil'de 3 bin siyasal karşıtı, Yahuda kralı ve başrahibi Alexander Jannaeus da İÖ 88'de 800 Ferisiyi çarmıha gerdirmişti. İlk Hristiyan imparator I. Constantinus, İsa'ya saygı gereğince, İS 337'de Roma İmparatorluğu'nda çarmıha germe uygulamasına son verdi.

İncil metinlerinde İsa'nın çarmıha gerilişinin öyküsü, kırbaçlanmasıyla başlar. Ardından Romalı askerler ona erguvan rengi bir giysi giydirip başına dikenlerden örülmüş bir taç takarlar, "Yahudilerin Kralı" diye onunla alay ederek Golgota adıyla bilinen tepeye kadar yavaş yavaş yürütürler. Kirineli Simun adında biri de İsa'nın çarmıha taşınmasına yardım eder. İnfaz yerinde İsa'nın giysileri çıkartılır, ellerinden çarmıha çakılır. Başının üzerinde, Yahudilerin kralı olduğunu öne sürdüğü için bu cezaya çarptırıldığını belirten bir yafta asılır. İsa çarmıhta üç saat can çekişir. Bu arada askerler İsa'nın giysilerini paylaşırlar; dikişsiz kaftanı için aralarında kura çekerler, seyre gelenler de ona hakaret eder. İsa'nın iki yanında hırsızlık suçundan çarmıha gerilmiş iki kişi daha vardır. Askerler bu iki suçluyu akşamüzeri bacaklarını kırarak öldürürler. İsa'nın ise zaten ölmüş olduğunu görürler; ama emin olabilmek için askerlerden biri İsa'nın

meye başladı. Bu eğilim, dinsel düşüncenin, İsa'nın ölümündeki giz ve Tanrı'nın insan bedenine bürünüşünün niteliği üzerinde yoğunlaşmasını yansıtıyordu. Bu yaklaşım, 13. yüzyılda dönemin mistisizm anlayışı doğrultusunda Batı'da daha da vurgulanarak benimsendi.

İsa'nın betimleniş biçimindeki bu gelişmeye koşut olarak, Çarmıha Geriliş sahnesindeki öbür geleneksel öğelerin de kompozisyona katılmasıyla gittikçe karmaşıklaşan bir ikonografi oluştu. Çoğu tasvirde yalnızca yas tutan Meryem Ana ile Aziz Yuhanna yer alırken, daha kalabalık bazı kompozisyonlarda çarmıhın sağına ve soluna tarihsel ve simgesel figürler yerleştirildi. Bunlar arasında en sık rastlananlar, İsa'yla birlikte çarmıha gerilen biri tövbekâr, iki hırsız; mızrakla İsa'nın böğrünü delen ve sonradan onun Tanrı'nın Oğlu olduğunu söyleyen Romalı asker; İsa'ya bir süngerle sirke sunan asker; Çarmıha Geriliş sırasındaki Ay ve Güneş tutulmasını kişileştiren küçük figürler ile kilise ve sinagogun alegorik simgeleridir. Zaman zaman görülen öbür figürler arasında, İsa'nın giysilerini paylaşan askerler ile Mecdelli Meryem de sayılabilir. İncillerde sözü edilen iki simgesel ayrıntı tasvirlerde düzenli olarak yer alır. Bunlar, çarmıhın dibinde Âdem'in kafatası ile İsa'nın böğründe açılmış yara-

tün çeşitlemeleriyle bu ana düşünceyi simgeler olmuştur.

Ortaçağın sonlarına doğru dinsel sanatın gelişmesiyle, simgesel anlamı bütünüyle ortadan kalkmasa da Çarmıha Geriliş daha az betimlenir oldu. Bu dönemde, özellikle izleyicinin dinsel coşkusunu uyandırmak amacıyla, İsa'nın acılarının betimlenmesi önem kazandı ve sanatçılar yoğun olarak bu temayı işlediler. Çoğu kez ürpertici bir gerçekçilikle betimlenen bu sahnelerde bazen Çarmıha Geriliş'i izleyen alaycı kalabalığın dehşeti de kompozisyona katıldı. Aynı dönemde yapılmış bazı tasvirlerde, İsa'nın gelişini ilk kez müjdeleyen Yafizci Yahya'nın, bu kez İsa'nın fedakarlığını gösteriş de betimlendi. Rönesans sanatı ise Çarmıha Geriliş sahnesine dingin bir idealleştirme getirdi; bu yaklaşım daha belirgin bir duygusal anlatımla barok dönemde de sürdü. Öbür dinsel temalar gibi Çarmıha Geriliş de 17. yüzyıldan sonra giderek daha az işlendi; ama 20. yüzyılda bazı sanatçılarca farklı ve özgün yorumlarla yeniden ele alındı.

Çarmıhtan İndiriliş, Hristiyan sanatında genellikle İsa'nın çarmıhtan indirilmesi teması için kullanılan terim. Hristiyan sanatta çok daha ender rastlanan İsa'nın yatırılmış bedeninin yağlanması sahnesi için de kullanılır. Çarmıhtan İndiriliş tümüyle öyküsel bir sahneydi; simgesel anlamı ya da kilise törenleri ile ilişkili bir işlevi olmadığından erken dönem kilise ikonografisine uygun bir tema değildi. Bu nedenle de 9. yüzyıla değin kullanılmadı. Ortaçağın sonlarında ise İsa'nın yaşamı, özellikle de acılarıyla ilgili mistik düşüncenin yaygınlaşması bu temanın sık sık ele alınmasına yol açtı. Bu tarihten başlayarak Rönesans ve barok dönem boyunca altar panolarında ve çeşitli dinsel resimlerde yaygın olarak işlendi. Çarmıhtan İndiriliş sahnelerinde ölü İsa'nın yanı sıra, İsa'nın gömülmesi için kendi mezarını veren zengin Yahudi Arimatea'lı Aziz Yusuf, İsa'nın gömülmesine yardım eden Yahudi öğretmen Nikodemos, Bakire Meryem, İsa'nın en yakın havarisi Aziz Yuhanna ve Mecdelli Meryem yer alır. Çoğunlukla Yusuf ve Nikodemos birer merdiven yardımıyla İsa'nın bedenini aşağıya indirirken, Mecdelli Meryem İsa'nın ayaklarına sarılır; Meryem ve Aziz Yuhanna ise gözleri yaşlı iki yanda ayakta durur. Daha sonraki kompozisyonlarda Meryem, İsa'nın sağ elini öperken ya da onu kolları arasına alırken betimlenmiştir. Rönesans boyunca çarmıhtan indiriliş sahneleri yoğun bir tinsel ve acıyı yansıtmış, ama ölçülü ve ağırbaşlı bir yaklaşımla işlenmiştir. Barok örneklerde ise Çarmıhtan İndiriliş'e yardım eden bir dizi başka figüre de yer verilmiş, duyguların açıkça ifade edildiği, fiziksel güç ve indirilişin teknik yönleri vurgulanmıştır.

çarpan, iktisatta, toplam ulusal yatırım miktarındaki değişimin toplam ulusal gelir miktarı üzerindeki etkisini gösteren katsayı. Toplam ulusal gelirdeki değişimin toplam yatırımlardaki değişmeye olan oranına eşittir.

Örneğin, bir ekonomide toplam yatırım miktarı 1 milyon TL artırılsa, tüketim harcamalarında da zincirleme bir artış etkisi ortaya çıkar. Yatırım projelerinin doğrudan etkileyen hammadde üreticileri ile bu projelerde çalıştırılan işçilerin gelirlerinde 1 milyon TL'lik bir artış olur. Bu üreticiler ve işçiler, ek gelirlerinin ortalama beşte

"Çarmıha Geriliş", Andrea Mantegna'nın bir yapıtı, 1456-59; Louvre Müzesi, Paris
Giraudon-Art Resource/EB Inc

böğrünü mızrakla deler, yaradan hemen kan ve su çıkar. Yahudi töresi uyarınca İsa günbatımından önce çarmıhtan indirilir, kaya içine oyulmuş bir kabre gömülür.

Öncelikle günahlardan kurtuluşun ve sonsuz yaşama kavuşmanın yalın simgesiyle ilgilenen ve çarmıh cezasının dehşeti karşısında irkilen ilk Hristiyanlar, 5. yüzyıla değin Çarmıha Geriliş'i betimleyen gerçekçi tasvirler yapmadılar; olayı çoğu kez simgelerle tanımladılar. Önceleri kuzu figürü, Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edildiği 5. yüzyıl başlarından sonra da değerli taşlarla bezenmiş bir haç, Çarmıha Geriliş'in simgeleri idi. 6. yüzyılda, İsa'nın insani ve tanrısal iki ayrı doğası olmadığı, yalnızca tanrısal varlık taşıdığı, dolayısıyla da yaralanamayacağı yolundaki heretik görüşlere karşı girişilen mücadele dolayısıyla çok sayıda Çarmıha Geriliş tasviri yapıldı. Gene de ilk tasvirler, İsa'yı canlı, gözleri açık, ölüme karşı zafer kazanmış, yüzünde hiçbir acı izi bulunmayan bir figür olarak betimliyordu. 9. yüzyılda Bizans sanatında İsa ilk kez gözleri kapalı, ölü durumda betimlen-

dan akan kan ve sudur. Kompozisyonun daha dramatik bir boyut kazanmasını sağlayan bu öğeler, ikonografik açıdan, Çarmıha Geriliş'in simgelediği karşıtları, yani ilk günah ile onun karşılığında ödenen kefareti, sinagogun ölümü ile kilisenin canlanmasını, eski ile yeniyi canlandırır. İsa, kendisini feda ederek Âdem'in işlediği ilk günahı (Âdem'in kafatası) temizleyen yeni Âdem'dir (1 Korinthoslulara 15:45). İsa'nın Çarmıha Gerilişi, yeni kilisenin kurulmasını (kan ve su, Komünyon ve vaftiz ayinlerini simgeler) ve sinagogun otoritesinin sona ermesini sağlamıştır. Kilise, kan ve suyu bir kadehte toplarken, gözleri bağlı sinagog sahneden çekilir. Kilise ve sinagogun öbür simgeleri, iki hırsız ile iki askerdir. Tövbekâr hırsız ile İsa'nın tanrısallığını kabul eden asker kilesi, İsa'yı inkâr eden hırsız ile tanrılığını reddeden asker ise sinagogu simgeler. 13. yüzyıldan sonra, Meryem Ana (yeni Havva) gibi İsa'nın sağında yer alan figürler yeniyile, solunda yer alanlar ise eskiyle özdeşleşmiştir. Çarmıha Geriliş zamanla bü-

üçünü harcarsa, başkalarının gelirine de 600 bin TL eklenmiş olacaktır. Sürecin bu noktasında toplam gelir $(1 \times 1 \text{ milyon TL}) + (\frac{1}{5} \times 1 \text{ milyon TL})$ ya da "başlangıçta yapılan yatırım harcaması miktarı artı tüketim için yapılan ek harcama" kadar artmış olacaktır.

Bu süreç, ek harcamalarla tüketilen malların üretkenlerin gelirinde oluşacak yeni artışlarla sürecektir. Bu yeni artışın da gene beşte üç oranında tüketim mallarına harcanacağı varsayılır. Böylece toplam gelirdeki artış $(1 \times 1 \text{ milyon TL}) + (\frac{1}{5} \times 1 \text{ milyon TL}) + (\frac{1}{5} \times \frac{1}{5} \times 1 \text{ milyon TL})$ olur. Bu süreç sonsuz olarak süreceğinden, toplam gelirdeki artışın miktarı bu tür dizilere ilişkin cebirsel formülle hesaplanabilir. Bu hesaba göre artış miktarı $\frac{1}{1 - \frac{1}{5}}$, yani 2,5 çıkar. Böyle yatırımlardaki 1 milyon TL'lik bir artış, toplam gelirde 2,5 milyon TL'lik bir artış yaratacak demektir.

Çarpan süreci kavramı, 1930'larda İngiliz iktisatçı J. M. Keynes'in, toplumda tam istihdamın sağlanacağı bir gelir düzeyine ulaşılması için, özel yatırımlardaki eksikliği gidermek üzere gerek duyulan devlet harcaması miktarını ölçmenin bir aracı olarak önermesiyle önem kazanmıştır. Daha sonraları başka değişkenlerde ortaya çıkan değişimlerin (ithalattaki değişimler gibi) toplam gelir üzerindeki kümülatif etkisini ölçmek için de bu temel kavramdan yararlanılmıştır.

çarpana, Asya göçebeleri arasında ve Anadolu'da kullanılan dokuma tezgâhlarının en basit türü ve bu tezgâhlarda dokunan dokumalara verilen genel ad.

Çarpanada kolan, kemer, kuşak, eğer süsleri ve ip çeşitleri gibi eni dar, boyu uzun dokumalar dokunur, örme ve dokuma tekniği bir arada kullanılır. Çarpana toprağa çakılı kazıklardan yararlanarak yere paralel olarak kurulur. Çarpananın bir ucunu yer kazığına bağlayan dokumacı, çözgü iplerinin ucunu beline ya da sabit bir yere bağlayarak birbirine paralel ve gergin duran bir dokuma alanı elde eder. İşlenecek nakışın türüne göre hazırlanan renkli iplikler, el büyüklüğünde, dikdörtgen biçiminde dört delikli levhalardan geçirilir. Sayıları 4-6 arasında olan deve derisi ya da tahtadan yapılmış bu levhalar, başka tezgâhlarda görülmez. Renkli iplikler çözgü ipleri arasından geçirilerek nakışlar oluşturulur. Dokuma işlemi ilerledikçe nakışlar zaman zaman sıkıştırılır.

çarpma, ÇARPARA, ÇALPARA, ve ŞAKŞAK olarak da bilinir, şimşir, kızılçık, kayacık gibi sert ağaçlardan yapılan dört parçası ikiye ikiye avuca alınıp birbirine vurularak çalınan, kastanyete benzer ritim çalgısı. Parçalar küçük birer mence ya da sınımla birbirine tutturulmuştur. Eskiden daha çok köçeklerin ve çengilerin dans ederken kullandıkları çarpma, günümüzde unutulmuş gibidir. Ayrıca, sert ağaç ya da kemikten yapılmış birkaç plakanın bir sapa tutturulmasıyla oluşturulan ve dize vurularak ya da havada silkilerek çalınan ritim çalgısına da çarpma denir.

Eski Yunanlıların ve Romalıların krotala (*crotala*) adını verdikleri vurmali çalgı da bir tür çarpmaydı. Tahta ya da metal plakalardan yapılır, parmaklara geçirilerek yalnızca kadınların danslarına eşlik etmek üzere ağır bir ritimde çalınırdı. Eski Mısır mezarlarından çıkan parmak zillerinin verdiği esinle Debussy ve Ravel gibi modern Fransız besteciler, özellikle Doğu ve Antik Çağ

havası vermek istedikleri yapıtlarında bugün krotal adı verilen bu çalgıyı kullanmışlardır. Ayrıca bak. kastanyet.

çarpışma, ÇARPMA ya da ŞOK olarak da bilinir, fizikte, iki ya da daha çok cismin ani ve kuvvetli bir biçimde doğrudan etkileşime girmesi. Cisimleri oluşturan maddenin özelliklerinin yanı sıra, çarpışmanın sonucunu belirleyen iki temel etmen çarpma kuvveti ile

Golf sopası ile topun çarpışması; fotoğrafın poz süresi 10^{-6} saniyedir
Harold Edgerton, Massachusetts Institute of Technology

çarpışan cisimlerin birbirlerine değme süresidir. Sert çelik bir bilye, çelik bir levha üzerine düştüğünde, yaklaşık olarak bırakıldığı konuma geri sıçrar; buna karşılık kurşun ya da macundan bir bilye bu kadar geri sıçramaz. Çelik levha ile çelik bilye arasındaki çarpışmaya esnek çarpışma, kurşun ya da macun bilye ile levha arasındaki çarpışmaya ise esnek olmayan çarpışma denir. Tümyle esnek ya da esnek olmayan çarpışma türlerinin arasında, çeşitli esneklik derecelerinden çarpışmalar vardır. Yalnızca atom düzeyinde görülebilen tümyle esnek çarpışmalarda, çarpışan cisimlerin kinetik enerjileri bütünüyle korunur; tümyle esnek olmayan çarpışmalarda ise kinetik enerji kaybı en yüksek düzeye ulaşır.

Bilardo toplarının birbirine, golf sopasının golf topuna, çekicin çiviye çarpması gibi çarpışma türlerinde, cisimlerin birbirine değme süresi çok kısa, çarpma kuvveti ise çok büyüktür. Golf sopasının topa çarpma anını tespit eden fotoğrafta, topun biçiminde ortaya çıkan değişiklik, saniyenin binde biri kadar olan değme anında uygulanan kuvvetin ne denli şiddetli olduğunu göstermektedir. Limit halde sonsuz büyüklükte bir kuvvetin sonsuz küçüklükte bir zaman diliminde uygulanması durumunda, cismin hızında ani bir değişim ortaya çıkar, ama değme süresince konumunda hiçbir değişiklik olmaz. Bu tür kuvvetlere impuls (darbe ya da vuru) kuvveti denir ve bunların ölçülmesi ya da kestirilmesi çok zor olduğundan, etkileri cismin momentumunda ($\text{kütle} \times \text{hız}$) ortaya çıkan değişimle ölçülür. Balistik sarkaç bu ilkeye dayalı olarak çarpışan bir ayardır.

İki cisim çarpıştığında, eşit ve zıt impuls kuvvetleri, iki cisimli sistemin iç kuvvetleridir ve bu nedenle sistemin toplam momentumunda bir değişikliğe yol açmazlar. Bu olgu, cisimlerin çarpışmadan önceki momentumlarının toplamının, çarpışmadan sonraki momentumlarının toplamına eşit olduğunu gösterir. Çarpışmadan önceki ve sonraki kinetik enerjiler arasındaki ilişki, cisimlerin esnekliğine bağlıdır. Cisimlerin başlangıç hızları bilindiğinde, momentum

ve enerji denklemlerinin birlikte çözülmesi yoluyla son hızlar hesaplanabilir.

çarpışma kuramı, özellikle gazların kimyasal tepkime hızlarının saptanmasında kullanılan kuram. Çarpışma kuramı, bir tepkimenin oluşabilmesi için tepkimeye giren atomların ya da moleküllerin bir araya gelmesi ya da birbirleriyle çarpışması gerekliliği üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte tüm çarpışmalar kimyasal değişimle sonuçlanmaz. Çarpışmanın kimyasal değişim oluşturmada etkili olabilmesi için, bir araya gelen atomların ya da moleküllerin iç enerjilerinin en düşük değerinin tepkimenin etkinleşme (aktivasyon) enerjisine eşit olması gerekir. Ayrıca, çarpışan nesnelerin, atom ve elektronların gerekli biçimde yeniden düzenlenmesine uygun bir biçimde yönlendirilmesi gerekir. Bundan dolayı çarpışma kuramına göre, bir kimyasal tepkimenin oluşma hızı etkin çarpışmaların sıklığına eşittir. Atomların ve moleküllerin çarpışma sıklığı, kinetik kuramı kullanılarak belli bir hassaslıkla sadece gazlar için hesaplanabilir. Bu nedenle çarpışma kuramının uygulanması gaz halindeki tepkimelerle sınırlıdır.

çarpma bak. çarpışma

çarpma, aritmetikte temel dört işlemden biri. Ayrıca bak. dört işlem.

çarpma basamak bak. apojyatr

çarpma dalgası bak. şok dalgası

çarpma kabartma, Fransızca REPOUSSE (*pousser*: "ileri doğru itme"), metal eşya bezemede kullanılan bir teknik. Süsleme deseni, çekiç ve kaleme eşyanın arkasından ya da içinden dışarı doğru kabartı oluşturacak biçimde işlenir. Kabartma tamamlandıktan sonra ayrıntılar ön yüzden oyularak

Çarpma kabartma tekniğiyle yapılmış bir Çin metal ağırlığı, Zhou hanedanı dönemi (İÖ y. 1111-255); Freer Sanat Galerisi, Washington, D.C. Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington, D.C.

ya da kazınarak yapılır ve desen son halini alır. Oldukça eski bir metal bezeme tekniği olan çarpma kabartma, özellikle Avrupa'da 16, 17, ve 18. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılmıştır.

çarpma travması, devinen ya da duran bir nesneyle çarpışmanın vücutta yol açtığı incinme. Otomobil, motosiklet, tren vb. kazalarından başka paraşüt atlayışları, uçak kazaları, pilot koltuğunun fırlaması, insanlı roketlerin ani hızlanma ve yavaşlaması, sesüstü rüzgâr patlamaları çarpma travmalarına neden olabilir. Incinmenin ağırlığı çarpışma anındaki hız ve mesafeye, çarpış-

manın yön ve süresine, vücut ya da nesnenin darbeyi yumuşatma özelliğine göre değişir.

Kafa travmalarında, kafatasının ve çarpma alanının altında kalan yumuşak dokunun biçimi değişebilir ve çarpma alanı büyüdükçe kafatası içindeki basınç artabilir, kafatası içindeki oluşumlar yer değiştirebilir ya da kafanın bir kısmı kopabilir. Genellikle böyle durumlarda göz refleksi ve bilinç hemen kaybolur, solunum yetersizleşir ya da durur ve kan basıncı düşer. Çarpma travmaları genellikle yüzde de etkili olabilir ve etkisi çarpmaya uğrayan alana bağlı olarak değişir. Yüzde incinmeye en açık bölgeler burun ve gözler arasındaki kemikçatı ve çenedir. Dişler, elmacık kemikleri ve alın travmaya daha dayanıklıdır.

Boyun omurlarının sıkışması, gerilmesi ya da bükülmesi boyun travmasına neden olabilir. Böyle bir durumda omurlar çıkabilir ya da kırılabilir, omurluk kopabilir. Boyunda yer alan soluk borusu, gırtlak gibi hava geçitlerinin tıkanması boğulmaya neden olur. Boyun travmalarının pek çoğuna çarpma sırasında kafanın ileri-geri savrulması neden olur.

Çarpma basıncından göğüs ve karın da zarar görebilir. Göğüs kafesindeki sıkışma kaburgalar ve göğüs kemiğinde kırıklar oluşturabilir. Çarpışmanın yarattığı sarsıntı ise, kalbi yerinden oynatarak kalp ve büyük damarlarda yırtıklara, ayrıca rahim, dalak, mide ve karaciğer gibi iç organların yer değiştirmesine neden olabilir. Bu organların yer değiştirmesi de genellikle onları yerinde tutmaya yarayan zarların yırtılmasıyla sonuçlanabilir. Taşıt kazalarında, araç içinde oturanların fırlamasını önlemek için kullanılan emniyet kemerleri, bazen travmaya yol açabilir. Bağırsak, böbrek, rahim ve idrar kesesindeki delinme, nedbenlenme, kanama, yarılma ve yırtılmaların çoğu, kaza sırasında emniyet kemerlerinin hareket serbestisini kısıtlamasına bağlanmıştır. Göğüs ve karın travmalarını önleyecek en uygun koruyucu düzenek, vücudun taşıttan fırlamasını engellemekle birlikte çarpma sarsıntısının sönümü süresince, vücudun bir ölçüde oynamasına olanak sağlayacak esneklikte olmasıdır.

Saatte 1.450 km ve üstündeki sesüstü hızlarda da çarpma etkisi oluşabilir. Havayla temas halinde rüzgâr hızının sürtünme kuvvetiyle, açıktaki deri soyulabilir, su kaybedebilir, yırtılabilir ve yanabilir. Gözler, sinüsler, kulaklar, akciğerler ve deride kanamalar görülebilir. Kafanın savrulmasıyla boyun travmaları oluşabilir. Gözkapakları şişip kapanabilir ya da yırtılabilir ve görme kusurları belirebilir. Sesüstü hızlarda, uçaklardan fırlayan pilotların giysileri dayanıklı naylon ya da başka uygun bir dokumadan yapılmamışsa erir. Ayrıca pilotun sürtünme yanıklarından etkilenmemesi için bu giysiler ısıyı iletmeyen nitelikte olmalıdır. Yüz travmalarını önlemek için de özel kasklar gereklidir.

çarpmalı ateşleme, MUSADEMELİ ATEŞLEME olarak da bilinir, hafif ateşli silahlarda, itici barutun çarpma etkisiyle ateşlenmesi yöntemi. 1805'te Alexander Forsyth tarafından geliştirilen çarpmalı ateşleme, ateşli silahlar alanında çığır açıcı bir etki yaptı ve mermi, itici barut ve kapsülden oluşan cephanenin tek birim halinde birleştirilmesini olanaklı kıldı. Potasyum kloratın sert bir darbeyle patladığını bulan Forsyth, daha önceleri çakmakla ateşlenen ateşleme barutu (ağızotu) yerine doğrudan bu maddeyi yerleştirdi. Birleşim, silahın çekiciyle patlatılıyor, bu patlamanın oluşturduğu kuvvitle da asil itici barutu ateşliyordu.

Forsyth buluşunu geliştirerek döneminde kullanılan alaybozan tüfeklerine uygulamaya çalıştı, ne var ki bu çabası fazla ilgi görmedi. Ancak ölümünden bir yıl önce ABD'de ve İngiltere'de çarpmalı ateşlemeyle çalışan silahlar yapılmaya başladı.

çarşaf, 19. yüzyılda Osmanlı kadınları arasında özellikle büyük kentlerde yaygınlık kazanan üstlük. Farsça *çar-seb* (gece örtüsü) sözcüğünden bozmadır.

İran'da peçe ile birlikte çok eskiden beri yaygındı. Emeviler ve Abbasiler döneminde Irak ve Suriye'de de kullanıldı. Torba ve dolma denen bol biçimli türü Osmanlı ülkesine hacılar aracılığıyla girdi. Kasaba ve küçük kentlerde ilgi görmezken, 1880'lerde İstanbul'da yaşamak ve feracenin yerini aldı. Bunda, dekolte sayılacak biçimlerinin yaygınlaşması üzerine, yaşamak ve feracenin 1881'de yasaklanması da rol oynadı. O yıllarda Rumeli'den gelen göçmenler de çarşafın yayılmasına etkili oldular. Önceleri "bid'at" sayılıyorsa da kısa zamanda tutucu kesimin yeğlediği örtü durumuna geldi.

İstanbul tarzı çarşafların kumaşları (lahuraki, vigony, alpaka, şayak, saten, dölion, saten düşes, saten lüks, tafta, krep döşin), renkleri (siyah, füme, barudi, lacivert, limon küfü, nohudi, güvez, nefti, saksonya mavis, türkuvaz, tırşe, yeşim, camgöbeği, yavruağzı), biçimleri (dolma, torba, trabzonkari, milli, harmanlı, fişekli, kloş, volanlı, bastalı, arsuvo, kokiyajlı) çok çeşitliydi. Kumaş, renk ve biçim, giyenlerin yaşını, toplumsal düzeyini gösteren özellikler taşırdı. Örneğin peçe yaşlı kadınlarca gereksiz görülürken, genç kadınlar, üst üste, kalınlı incele ve işlemeli peçeler takarlardı, duruma göre bir ya da birkaçını kaldırırlardı. 20. yüzyıl başlarında guguruk denen tepe topuzu ile turnur adı verilen ve giyeni kalçalı göstermeye yarayan özel yastıklar moda oldu. II. Meşrutiyet döneminde çarşaf bir örtünme ögesi olmaktan çıkarak yaşamak ve ferace gibi vücut güzelliğini dışarıya yansıtan bir giysi durumuna girdi. Avrupa'dan ithal edilen kaliteli hazır çarşaf-lar önemli bir piyasa oluşturdu. 1920'lerde ise sarma ya da altıarsınlık denen, kışları üstüne pelerin de alınan yeni bir çarşaf tipi moda oldu. Çarşafa girmek, çarşafa bürünmek, 12-15 yaşlarındaki kızların çocuk-luktan evlenme çağına geçişlerinin belirtisiydi.

Anadolu'da ise özellikle kırsal kesimlerde çarşaf pek az tutuldu. Kasaba ve kentlerde ehlam, car, dögmeli, alaca, Bağdat çarşafı, kara çarşaf denen türler Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin yaygın olarak kullanıldı. Bunların günümüzde de bazı yerlerde kullanıldığı görülmektedir.

Çarşamba, Karadeniz Bölgesi'nde, Samsun iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.442 km² (1986) olan Çarşamba ilçesi doğuda Terme, güneyde Salıpazarı ve Ayvacık, batıda Tekkeköy ilçeleri, kuzeyde de Karadeniz ile çevrilidir.

İlçe topraklarının büyük bölümü Çarşamba Ovasından (*) oluşur. Güney kesimde Canik Dağlarının(*) kıyıya doğru yaklaşıldıkça alçalan plato alanları yer alır.

Türkiye'nin en önemli akarsularından biri olan Yeşilirmak(*) ilçeyi adeta ikiye böler. İlçedeki diğer önemli akarsu Cıva Burnunun güneybatısında Karadeniz'e dökülen Abdal Çayıdır. Yeşilirmak vadisinin Karadeniz'e doğru açılarak genişlediği yerde, gene ülkenin en önemli düzlüklerinden biri olan Çarşamba Ovası yer alır. Denizin kıyıda biriken maddeleri ufalaması sonucu, ovanın

kıyısında kumullar ayrıca birçok lagun, çukurluk alanlarda da birçok gol oluşmuştur. Çevresi genellikle sazlık ve bataklık olan bu göllerde çeşitli balıklar yaşar. Çe-rek balık kaynakları, gerek doğal güzelliğiyle önemli bir turistik potansiyel vergile-yen bu göllerden en önemlisi Dumanlı-göl'dür. Çakmak Baraj Gölü ile bir bölümü ilçe sınırları içinde kalan Suat Uğurlu Baraj Gölü yöredeki yapay göllerdir.

İlçede başlıca ekonomik etkinlik tarım ol-makla birlikte, sanayi de önemlidir. Sanayi-de küçük işletmeler ağırlıktadır, ama özelle-likte 1980'lerde ölçek büyümesi başlamıştır. Sanayi gibi, 1970'lerden bu yana hızla gelişen ticaret kesimi de temelde tarıma dayalıdır.

Toprakları verimli ve kolay işlenebilir, su kaynakları bol olan ilçede ulaşım ve pazar olanaklarının artması, bitkisel üretimin iyice gelişmesine, çeşitlenmesine ve makineleşmesine yol açmıştır. Özellikle 1930'ların sonunda başlayan akaçlama çalışmalarının 1970'lerde tamamlanması, Suat Uğurlu Barajı'nın sulama kanallarının devreye girmesi, hem

Çarşamba'dan bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

ekonomik değeri yüksek olan ürünlere yö-nelmeyi, hem de dönüşümlü ekimi ve çifte ürün alınmasını sağlamıştır. İlçede mısır, buğday, piring, fasulye, tütün, ayçiçeği, şeker pancarı, soya ve sarımsak yetiştirilir. Sebzeçilik ve meyveciliğin önemi artmakta, Çarşamba kenti de içinde olmak üzere, bütün yerleşim yerlerinin çevresini kuşatan sebze bahçelerinde, yazlık ve kışlık her tür sebze yetiştirilmektedir. Şeftali, elma ve fındık üretimi de önem taşır.

Bitkisel üretimin gelişmesi hayvancılığı bir ölçüde engellemiştir. Ovada ikincil bir uğ-raş olan ve daha çok artık ürünlerin değeri-lendirilmesi için yapılan hayvancılık, vuk-sek kesimlerde on plana geçer. Kıyı kesimi-minde sığır, iç kesimlerde ise koyun yetiştirilir.

İlçedeki başlıca sanayi tesisleri un, konser-ve, bitkisel yağ, şeker, kereste, mobilya, makine, römork, dokuma ve konfeksiyon fabrikalarıdır. İlçede çeltik fabrikaları ile su ürünleri ve fındık işleme tesisleri de vardır.

Çarşamba yöresi oldukça eski bir yerleşim alanıdır. İÖ 8. yüzyıldan önce bu yörede Kaşkalar yaşıyordu. İÖ 6. yüzyılda Pers-lerin denetiminde olan yöre, İÖ 4. yüzyıl sonunda kurulan Pontus Krallığı'na bağlan-dı. İÖ 64'te Roma, İS 4. yüzyılda da Bizans egemenliği altına giren yöre 13. yüzyıl başlarında Trabzon İmparatorluğu tarafın-dan yönetilmeye başladı. 14. yüzyılın ikinci yarısında Taceddinogullarının eline geçen yöre 1428'de Osmanlı topraklarına katıldı. 19. yüzyıl sonlarında Trabzon vilayetinin Canik sancığına bağlı Çarşamba kazasının sınırları içindeydi.

İlçenin orta kesiminde yer alan Çarşamba kenti, Samsun ve Bafra'nın ardından ilin

üçüncü büyük merkezidir. İlin doğu kesimindeki başlıca sanayi, ticaret ve kültür merkezi olan kent karayoluyla Samsun'a 31 km uzaklıktadır. Samsun-Ordu karayolu üzerinde yer alan kentin Samsun'la demiryolu bağlantısı da vardır.

Kentteki başlıca tarihsel yapılar Rıdvan Bey Camisi (1781), Abdullah Paşa Camisi (1847) ve Değirmenbaşı Camisi'dir.

Çarşamba Belediyesi 1925'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 124.270; kent, 38.863.

Çarşamba Çayı, Akdeniz Bölgesi'nde doğan ve İç Anadolu Bölgesi'nde Konya kapalı havzasında sona eren akarsu. Beyşehir Gölünün güneydoğusundan doğal bir gideğen olarak çıkan çay, menderesler oluşturarak kuzeyden Suğla Gölüne(*) akar. Doğal akışını yitirmemesi için kanal içine alınmış olan çayın bu bölümü Beyşehir Kanalı Çayı adıyla anılır. Burada çeşitli volkanik kayaların ayrışması ile yaklaşık 10-30 m kalınlığında alüvyon oluşturmuştur.

Suğla Gölünün doğu kıyısından gene doğal bir gideğenle çıkan çay, sulama amacıyla inşa edilen ve 1962'de işletmeye açılan Apa Barajı'na kadar gene Beyşehir Kanalı Çayı adıyla anılır. Apa'dan sonra Çarşamba Çayı adını alır. Çumra yöresinde kollara ayrılarak, Karakaya yöresindeki bataklıklarda sona erer. Toplam uzunluğu 105 km'dir.

Karların erimesi ve yağışların artmasıyla baharda kabaran suları yaz sonu ile sonbaharda azalır. Çumra Sulama Projesi, Konya'nın birçok ilçesini içine alan yaklaşık 16.000 km²'lik bir alanı kapsar.

çarşamba divanı, Osmanlı Devleti'nde başkent İstanbul'un sorunlarını görüşmek üzere, her çarşamba sadrazamın başkanlığında kurulan divan. Çarşamba divanına İstanbul kadısı, Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata ve Üsküdar) kadıları, Divan-ı Hümayun çavuşları ve tezkireciler katılırdı. Sadrazamın seferde olduğu sıralarda divana onun adına sadaret kaymakamı başkanlık ederdi. Divan toplantısı başlarken Mehterhane'nin nöbet (nevbet) çalması, sadrazamın divana selimi kavuk ve erkân kürkü giyerek katılması değişmez kurallardandı.

Çalışma yöntemi bakımından Divan-ı Hümayun'a benzeyen çarşamba divanında İstanbul'un iâşe, güvenlik, ulaşım, su, temizlik, yangın vb sorunları görüşülürdü. Divanda alınan kararlar, sadrazamın mühürüyle onaylanarak "hüküm" niteliği kazanır ve ilgililere ulaştırılırdı. Ayrıca, İstanbul halkının değişik konulardaki şikâyetleri ve davaları da bu kurulda şer'i yargı yöntemlerine göre ele alınırdı. 15. yüzyılda ortaya çıktığı sanılan çarşamba divanı, Divan-ı Hümayun'un işlevini yitirmesine paralel olarak önem kazandı ve 18. yüzyılda İstanbul'daki en önemli kurul oldu. 1840'larda Bâbîâli'de yapılan reformlar sırasında kaldırıldı.

Çarşamba Ovası, Karadeniz Bölgesi'nin orta kesiminde ova. Büyük bölümü Yeşilirmak'ın yığıldığı alüvyonlarla oluşmuştur. Bölgenin en geniş ovasıdır. Karadeniz kıyısının uzunluğu 75 km kadar olan ovanın iç kesime doğru en geniş yeri 30 km'yi bulur. Bataklık ve lagünlerle birlikte yaklaşık 700 km²'lik bir alanı kaplar.

Pleyistosen Bölüm (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) ve Holosen Bölüm (y. 10 bin yıl öncesinden günümüze) alüvyonlarının oluşturduğu ovanın güneyindeki yükseltilerde Neojen Bölümden (y. 26-2,5 milyon yıl önce) kalma demir bakımından zengin kir-

mızı ve sarı topraklar görülür. En güneydeki dağlık alanlarda ise Üst Kretase (Tebeşir) Döneme (Kretase Dönem y. 136-65 milyon yıl önce) ait volkanik oluşumlar yer alır.

Yeşilirmak güneyden kuzeye eğimi binde 1 olan ovaya girdikten sonra menderesler yaparak akar ve Cıva Burnu doğusunda denize dökülür. Ovanın batısından Abdal Çayı, doğusundan da Terme Çayı geçer. Kıyı aşındırması ile akıntılar kıyının düzleşmesine neden olduğundan, deltanın gelişmesi duraklamıştır. Kıyıdaki başlıca çıkıntılar, batıda Cıva Burnu, doğuda ise Çaltı Burnudur. Kuzey ve kuzeydoğudan esen rüzgârların etkisiyle birçok kıyı oku ve kıyı dili (kordonu) oluşmuştur. Bu oluşumlardan bazılarının birleşmesiyle birkaç lagün ortaya çıkmıştır. Bu lagünler sığ ve yarı tuzludur. Yeşilirmak ve öteki akarsuların yatağındaki değişimler sonucunda oluşmuş

Marakeş'te bir çarşı, Fas

Shostal Assoc.-EB Inc

bazı göller de vardır. Bu göllerin başlıcaları Dumanlıgöl, Akarcık Gölü, Akmazgöl, Kocagöl, Simenlik (Semenlik) Gölü ve Akgöl'dür.

Ovada yıllık yağış ortalaması 600-700 mm'dir. Yıllık sıcaklık ortalaması ise 13°C-15°C'dir. Deniz etkisi nedeniyle yaz ile kış arasında büyük sıcaklık farkları görülmez.

Önemli bir tarım alanı olan Çarşamba Ovasında başta tütün ve fındık olmak üzere çeşitli sebzeler, mısır, ayçiçeği, soya ile elma ve şeftali gibi meyveler yetiştirilir. Terme yöresindeki geniş otlak-

Çarşamba Ovası
Gülşen Çizgen

larda büyükbaş hayvancılık yaygındır. Lagünlerden elde edilen su ürünleri genellikle ihraç edilir.

Samsun-Ordu karayolu, Çarşamba Ovası'nı boydan boya geçer. Ayrıca Çarşamba'yı Samsun'a bağlayan bir demiryolu hattı vardır. En önemli yerleşme merkezleri ovaya adını veren Çarşamba ile Terme'dir.

çarşı, dükkanların toplu olarak bulunduğu alışveriş yeri. Farsça *çehar* (dört) ve *sû* (taraf) sözcüklerinin birleştirilmesiyle ortaya çıkan terim, İran'dan Anadolu'ya, Arabistan'a ve Kuzey Afrika'ya yayılmış ve Arapçaya bir anlam değişikliği olmaksızın *sûk* biçiminde yerleşmiştir. Batı dillerinde "çarşı" anlamında kullanılan *bazaar* sözcüğünün kökeni de gene Farsça olan *bâzâr*'dir.

Eski İslam ülkelerindeki ünlü çarşılar. *Bin Bir Gece Masalları*'nda (1949-54, 2 cilt) çok canlı bir biçimde anlatılır. Çarşı gündüz saatlerindeki kalabalık ve gürültülü havasıyla kentin bağımsız ve ayrı bir birimini oluşturur. Küçük kasabalarda küçük dükkanların sıralandığı dar bir sokaktan, İstanbul gibi büyük kentlerde ise, kilometrelerce uzunluktaki sokak ya da pasajlardan(*) oluşur. Güneş battıktan sonra çarşıya giriş yasaklanır. Çeşitli bölümlere de ayrılabilen

çarşıda aynı tür malları satanlar bir arada bulunur. Kaşan ve Isfahan'da (İran) 17. yüzyılda inşa edilmiş çarşılar, büyük bir mimari bütünlük gösterir. Geçmişte genellikle sıcak çöl güneşinden korunmak amacıyla, çarşıların üzerini kemerli kubbelerden oluşan tek bir tavanla ya da güneşliklerle kapatma yoluna gidilirdi. Günümüzde eski çarşıların çoğu uzun bir evrim sonucunda yenilenerek çağdaş bir görünüm kazanmıştır. Ayrıca bak. alışveriş merkezi; arasta; kapalı çarşı.

Çarşıbaşı, Karadeniz Bölgesi'nde, Trabzon iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Vakıfkebir'e bağlı bir bucak olan Çarşıbaşı, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Çarşıbaşı Belediyesi 1954'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 19.287; kasaba, 6.002.

çarta, Türk halk müziğinde, sığ ve üçgen biçiminde bir gövdesi ve 14 perde bağlı bir sapı olan telli çalgı. Üç ya da dört teli vardır. Birçok özellikleriyle Rus halk çalgısı balalaykayı andırır. Hemen hemen yalnızca Kuzeydoğu Anadolu'nun bazı yörelerinde rastlanan çarta, günümüz halk müziği topluluklarında yer almayan ender halk çalgılarından.

çarter sözleşmesi, deniz ticaret hukukunda, bir yükün taşınması için yapılan navlun sözleşmesi türü. Gemiye tutana yalnızca geminin taşıma kapasitesinden yararlanma hakkını verir; gemi sahibi, geminin sefer ve yönetimini elinde tutmaya devam eder.

Taşıtana ayrılan yerin hacmine göre, tam ve kısmi çarter olarak ikiye ayrılır. Tam çarterde geminin tümü tutulur. En çok

kullanılan tür budur. Kısmi çarterde geminin belirli bir yeri taşıtana ayrılır.

Geminin kullanılma biçimine göre ise yolculuk çarteri ve zaman üzerine çarter söz konusu olur. Yolculuk çarteri, bir geminin belirli bir yükü bir limandan ötekine taşımak üzere tutulmasıdır; gemi birden çok yolculuk yapmak üzere de tutulabilir. Zaman üzerine çarterde ise, gemi belirli bir zaman için tutulur ve navlun zaman ölçüsüne göre saptanır. Bu sözleşmede gemiyi tutan, ambar ve kumanya giderlerini karşılar; ayrıca kaptan ve adamlarına karşı ticari alanda sınırlı bir talimat yetkisinde yararlanır. Genel ticari uygulamada pek sık başvurulmayan çıplak gemi çarteri ve götürü usulde çarter öteki sözleşme biçimlerini oluşturur.

Çarter sözleşmesi yasaya göre özel bir biçime bağlı değildir. Uygulamada denizcilik işleriyle uğraşan simsarlar (*broker*) aracılığıyla ve "tip-sözleşme"lerdeki koşullarla yapılır. Taraflar ya da onlar adına hareket eden yetkili aracılar, *fixing letter* denen bir belgede sözleşmenin önemli koşullarını özet olarak saptadıktan sonra, yazılı sözleşmeyi hazırlar. Yasal açıdan yazılı sözleşme zorunlu olmamakla birlikte, bu yöntem bir kanıtlama aracı olarak yaygın biçimde kullanılır. Taraflardan her biri kendisine navlun sözleşmesine ilişkin bir belge (Türk hukukunda çarter parti) verilmesini isteyebilir (Türk Ticaret Kanunu, m. 1017). Yazılı sözleşme hazırlanırken Bal'k Ülkeleri ve Uluslararası Deniz Konferansı (BIMCO) ile Birleşik Krallık Deniz Ticaret Odası'nın (Chof Sh) hazırladığı formüllere uyulur.

Herhangi bir anlaşmazlık çıktığında, ilgili mahkeme çarter sözleşmesi belgesini inceleyerek konuya açıklık getirir. Ama uygulamada anlaşmazlıklar çoğu kez hakemlik yoluyla çözülür. Çarter sözleşmelerinin en önemli maddeleri malın yüklenmesi ve boşaltılması için öngörülen gün sayısına ve giderleri kimin karşılayacağına ilişkin olanlardır.

Çaruvalar, Río de la Plata'nın kuzeyindeki otlaklarda yaşamış Güney Amerika Yerlileri. Yerleşimleri, bugünkü Uruguay'dan biraz daha geniş bir alanı kaplamıştır. Dilleri hakkında çok az şey bilinir. Dil açısından ilişkili oldukları Yarolar, Kuyenolar, Bohenler ve Minyalar da genel olarak Çaruvalar adı altında toplanmıştır.

Çaruvalar, avcılık ve toplayıcılık yapardı. Kitaya ut geldikten sonra ata binmeyi de öğrenip yabani sığır avcılığı yaparak geçimmeye başladılar. Savaşta oldukça acımasızdılar. Yendikleri düşmanlarının kafataslarını törenlerde kadeh olarak kullanırlardı. Okçulukta ustaydılar; bola(*), sapan ve mızrak da kullanırlardı. Toplumsal ve ekonomik yapıları, Patagonya ve Pampa'da yaşayan öteki göçebelerinkine benziyordu. Yakın akrabaları önceden kendi kendilerini yaralayıp parmak eklemlerini keserlerdi.

Beyazların bölgedeki otlaklara yerleşmesinden sonra bir toplum olarak varlıklarını giderek yitirdiler.

Çarvaka, LOKAYATA olarak da bilinir (Sanskrit dilinde "Dünyevi Olanlar"), yarı felsefi Hint maddeci okulu. Üyeleri öte dünya kavramını, kutsal yazıtları, Vedaları ve ölümsüzlüğü reddeder. Bilgi edinme yollarından (*pramana*) ise yalnızca dolaysız algıyı (*anubhava*) kabul ederler. Her alanda fırsatçılık siyasetinden yana olan bu okulun temsilcilerinin hükümdarlara yalnızca kendi çıkarlarına göre hareket etmeleri için ısrar ettikleri anlatılır. Çarvaka böylelikle Kautilya'nın *Artha-şāstra*'sı(*) gibi bir metnin yazılabileceği düşünsel ortamın yaratıcısı olmuştur.

Çarvaka öğretisi ortaçağ sonlarında ortadan kalkmış, ama önceleri çok etkili olmuştur. Budacı ve resmi Hint felsefe metinlerinde bu öğretiyi çürütmek için yazılmış uzun bölümler yer alır. Çarvaka konusundaki temel bilgi kaynağı da bu metinlerdir.

Çat, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Erzurum iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.386 km² olan Çat ilçesi kuzeyde Aşkale ve Ilıca ilçeleri, kuzeydoğuda Merkez ilçe, doğuda Tekman ilçesi, güney ve güneybatıda Bingöl, batıda da Erzincan illeriyle çevrilidir.

Ülkenin yüksek ve engebeli bir kesiminde yer alan Çat ilçesinin çevresi dağlarla kuşatılmış durumdadır. Kuzey kesimi Karasu-Aras Dağları, güney ve doğu kesimleri ise Karagöl Dağları engebeleridir. Kuzey kesimde, geniş anlamda Palandöken Dağları olarak da anılan Palandöken Dağının(*) batı uzantıları yer alır. Bu kesimde bulunan ve bazı kaynaklarda 2.710 m olarak geçen Dumanlıdağ'ın 3.071 m'ye erişen doruğu ilçenin en yüksek noktasıdır. Çok sayıda kolları ile hem Palandöken, hem Karagöl dağlarını derin bir biçimde parçalayan Tuzla Çayı, ilçeyi hemen hemen tam ortadan boylu boyunca keser. Tuzla Çayı ilçe sınırları dışında Karasu Irmağının(*) katılır. Murat Irmağının(*) önemli kollarından biri olan Peri Suyunu oluşturan küçük derelerden biri ilçenin güney kesiminden kaynaklanır. Dağların arasında ve yüksek kesimlerinde yaylalara rastlanır. Akarsu boylarında ve vadi tabanlarında yer alan düzlükler, genellikle küçüktür.

Hem yükseltinin fazlalığı, hem iklimin sertliği, bitki örtüsünün çeşitlenmesini engellemiştir. Sarıçam ormanlarıyla kaplı Dumanlıdağ dışında orman örtüsüne pek rastlanmaz. Bunda insan eliyle yapılan tahribatin de etkisi olmuştur. Yörenin doğal bitki örtüsü step görünümündedir.

Doğal koşulların elverişsizliği yanında, ulaşım ve pazar bağlantılarının da zayıflığı nedeniyle ilçenin ekonomik gelişme potansiyeli düşüktür. Başlıca geçim kaynağı hayvancılıktır. Daha çok küçükbaş hayvan yetiştirilen Çat, Erzurum ilinin başlıca koyunculuk merkezlerinden biridir. Elde edilen başlıca hayvansal ürünler yağ, peynir, yapığı, kıl ve deridir.

Çat 18. yüzyılda, bugün ilçe sınırları içinde bulunan Yavi köyü yakınlarında kuruldu. I. Dünya Savaşı öncesinde Kığı'ya bağlıyken, Cumhuriyet döneminde önce Tercan ilçesine, 1938'de Aşkale ilçesine bağlandı. 1954'te ise Erzurum iline bağlı bir ilçe yapıldı. Kasaba, il merkezi Erzurum'a 53 km uzaklıktadır.

Çat Belediyesi 1954'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 24.921, kasaba, 3.878.

Çatak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Van iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. 1.826 km² olan Çatak ilçesi doğuda Gürpınar ilçesi, güneyde Hakkâri, güneybatıda Siirt illeri, batıda Bahçesaray, kuzeybatı ve kuzeyde de Gevaş ilçeleriyle çevrilidir.

İlçe yüksek, dağlık bir bölgede yer alır. Kuzey kesimi Van Gölünün güneyindeki Kavuşşahap Dağları olarak adlandırılan yüksek bir dağ sırası tarafından engebelenirilir. İhtiyar Şahap Dağının Çatak kasabasının kuzeybatısında 3.634 m'ye erişen doruğu ilçenin en yüksek noktasıdır. Kuzey kesimi Artos (Çadır) Dağı (3.537 m), kuzeydoğu kesimi Vaviran (Sarıbulak) Dağı (3.387 m), güneydoğu kesimi Damla Dağı (3.376 m), güney kesimi Alandaş Dağı (3.267 m) ve güneybatı kesimi de Arnas (Kepçe) Dağı (3.537 m) engebeleridir. Bu yüksek dağlar arasından, kuzey-güney doğrultusunda akan Çatak Deresi, doğudan ve

batıdan katılan birçok kolla beslenir. Tarıma elverişli tek alan bu dağlar arasında sıkışmış, Çatak Deresi boyunca güneye doğru genişleyen küçük düzlüktür.

Çatak'ta başlıca geçim kaynağı hayvancılıktır. En çok koyun yetiştirilir. Kıl keçisi

Çatak'tan bir görünüm
Ersin Alıcı

sayısında da artış görülmektedir. Sonbahar ve kış aylarında kapalı yerlerde beslenen hayvanlar baharda gür çayırarla kaplı yüksek yaylalara çıkarılır. Yöredeki yaylalardan hayvancılıkla uğraşan göçer aşiretler de yararlanır. Hayvancılık ilçe köylerinin yüzde 90'ının birinci geçim kaynağı olmasına karşın, halen son derece ilkel yöntemlerle sürdürülmektedir. Hayvansal ürünler ve bunların işlenmesi çok sınırlıdır. Yıl boyunca yaylalarda kurulan mandıralarda Van'ın ünlü otlu peyniri üretilir. Son yıllarda Çatak'ta pazara yönelik otlu peynir üretimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Deri ve yapığı üretimi ile evlerde yapılan dokumacılık hayvansal ürünleri değerlendiren öteki etkinliklerdir. Bitkisel üretim ekonomilerde hayvancılıktan sonra gelir. Ovada başta buğday olmak üzere tarla bitkileri yetiştirilir. Meyvecilik, özellikle armut ve ceviz üretimi önem taşır.

İlçedeki Tirişin Yaylasında kaya resimleri bulunmuştur. Mezolitik Çağdan İlk Tunç Çağına değin yapılmış olan kaya resimlerinde av sahneleriyle boğa, ceylan, bizon, fil gibi hayvanlar gerçeğe uygun ya da şematik olarak canlandırılmıştır. Çatak 645'te yöreye gelen Araplar tarafından kuruldu. 13. yüzyılda Moğol istilasına uğrayan Çatak, 1350'den sonra Hakkâri beylerinin egemenliğine geçti. Timur istilasının ardından Safevilerin yönetimi altına girdi ve 1548'de Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Önceleri Şıtak olarak adlandırılan yöre 1865'te kaza yapıldı. I. Dünya Savaşı sırasında Rus işgaline uğradı. Çatak kasabası, Çatak ve Norduz (Narlıca) derelerinin birleştiği dar bir vadiye kurulmuş küçük bir yerleşimdir. Kasaba il merkezi Van'a 81 km uzaklıktadır.

Çatak Belediyesi 1937'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 21.755; kasaba, 4.270.

çatal matal kaç çatal, yalnız erkek çocukların oynadığı bir çocuk oyunu. Sayışma ya da başka bir yolla belirlenen ebe, eğilerek başını başka bir çocuğun bacaklarının arasına sokar ya da karnına yaslar. Yerine göre, başını bir ağaca ya da duvara dayadığı da olur. Bu sırada elleriyle de dizlerini tutarak dengesini sağlar. Öteki oyuncular ebeden 10-15 adım ötede sıra olurlar. Sıra gelen oyuncu koşarak gelir, elleriyle ebenin kollarına abanıp hoplar, sırtına oturur. Ellerini yukarı kaldırır birkaç parmağını açıp "Çatal matal, kaç çatal" diye sorar. Ebe,

oyuncunun kaç parmağını açtığını tahmin ederek söyler. Tutturursa ebelikten kurtulur, üstündeki ebe olur. Tutturamazsa ebeliği sürer ve öbür oyuncular sırayla sırtına atlayıp aynı soruyu sorarlar. Oyun böylece sürer. Ebe'nin sırtına atlayamayan, sırtında duramayıp ayağı yere değen ya da düşen oyuncu da yanarak ebe olur. Bu gibi durumlarda tartışma çıkarsa, anlaşmazlığı ebe'nin başını dayadığı, hakem durumunda ki çocuk çözer. Çatal matal kaç çatal, uzun eşek oyununun bir çeşididir.

Çatalağzı Termik Santrali, Zonguldak'ın Merkez ilçesine bağlı Kilimli bucağının Çatalağzı köyü yakınlarında kurulmuş olan Türkiye'nin ilk yöresel elektrik santrali.

1946'da İngiliz Metropolitan-Vickers adlı şirket tarafından yapımına başlanan santralin birinci ünitesi, 1948'de tamamlanarak 1949'da 40.000 kW'lık bir güçle işletmeye açıldı. (A) Santrali diye de bilinen bu bölüm, başlangıçta Etibank tarafından, 1952'ye değin de Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesi'ne bağlı olarak işletildi. Ekim 1952'de Kandilli-Ereğli-Ümraniye Enerji İletim Hattı ile İstanbul'a bağlandı ve 1953'te Çatalağzı Elektrik İstihsal ve Tevzii Müessesesi adını aldı. 1956'da Sarıyar Hidroelektrik Santrali'nin enterkonnekte sisteme katılmasıyla Çatalağzı Elektrik İşletmesi'ne dönüşen kuruluş, ulusal elektrik sisteminin Kuzeybatı Anadolu bölümünü oluşturdu ve İstanbul'un elektrik gereksinimi bu sistemden karşılanmaya başladı. Sonraki yıllarda, İstanbul'un elektrik gereksinimindeki artış yüzünden, bu şebeke yetersiz kaldı ve 1976'da Ambarlı Santrali devreye girdi. Kentin gereksinimi de büyük ölçüde Ambarlı'dan karşılanır hale geldi.

1948, 1949, 1955 (iki ünite) ve 1956'da eklenen ünitelerle altı üniteye ulaşan (A) Santrali'nin 1987'de kurulu gücü 129 megavat (MW), yıllık ortalama elektrik enerjisi üretimi miktarı da 945 milyon kW-saatı. Düşük değerli taşkömürü artıklarıyla çalışan santral, günde ortalama 2.000 ton dolayında artık kömür tüketmektedir.

Mayıs 1987'de temeli atılan Yeni Çatalağzı Termik Santrali'nin her biri 150 MW kurulu güçteki iki ünitesinden birincisi 1989'da, ikincisi de 1991'de devreye alınmıştır.

Çatalca, Marmara Bölgesi'nde, İstanbul iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.715 km² (1986) olan Çatalca ilçesi doğuda Eyüp ve Gaziosmanpaşa, güneydoğuda Bağcılar, güneyde Küçükçekmece, Büyükçekmece ilçeleri ve Marmara Denizi, batıda Silivri ilçesi, kuzeybatıda Tekirdağ ili, kuzeyde de Karadeniz'le çevrilidir. Büyükçekmece'nin ayrılmış olmasına karşın Çatalca, hâlâ yüzölçümü açısından İstanbul ilinin en büyük ilçesidir.

Karadeniz kıyısındaki kuzey kesimi, Istranca Dağlarının uzantılarıyla hafif engelli bir yapı kazanmıştır. Kuzeybatı kesimde 361 m'ye erişen Garipkuyu Tepesi ilçenin en yüksek noktasıdır. İstanbul'un içme suyu gereksiniminin büyük bölümünü karşılayan Terkos Gölü(*) Çatalca ilçesi sınırları içindedir. Bu göle tatlı su taşıyan birçok dere vardır. Bunların en önemlisi Istranca Deresidir. Günümüzde Alibey Baraj Gölüne dökülen Alibey Deresi ile Küçük Çekmece Gölüne ulaşan Sazlıdere ve Büyük Çekmece Gölünü besleyen Karasu kaynaklarını ilçe topraklarından alır. Bu akarsuların fazla derinleşmeyen

vadilerindeki alüvyonlu topraklar, tarıma son derece elverişli alanlardır.

İlçenin Karadeniz kıyısı boyunca uzanan geniş doğal plajları vardır. Özellikle Karaburun ve Yalıköy (eskiden Podima) önemli bir turistik potansiyele sahiptir. Buralar daha çok İstanbul'un sayfiyesi olma niteliğini taşır.

Çatalca, İstanbul'un kırsal niteliği ağır basan ilçelerinden biridir. Halkın başlıca geçim kaynağı tarımdır. Verimli topraklarında, ekonomik değeri yüksek olan birçok ürün yetiştirilir. İstanbul pazarını besleyen merkezlerden biri olma işlevini Osmanlılardan beri korumuştur. Osmanlılar döneminde yörenin büyük bölümü Hazine-i Hassa mülküydü. İlçede bugün de, o dönemden kalma birçok büyük çiftlik vardır.

Bitkisel üretim çeşitlilik gösterir; tümüyle pazara dönük ve modern niteliktedir. Buğday, arpa, yulaf, mısır, şeker pancarı, ayçiçeği ve soğan en önemli tarla bitkileridir. Sebzeçilik ve meyvecilik, sulanabilen yerlerde, özellikle dere kenarlarında yoğunlaşmıştır. Sebzelere en çok domates, meyvelere ise elma ve armut yetiştirilir. Küçük çapta bağcılık da yapılır. Son yıllarda hızla gelişen etkinliklerden biri de çiçekçilik. Çiçekçilik, İstanbul kentinin ve kıyı şeridinde hızla yayılmaya başlayan yazlık konutların talebi doğrultusunda gelişmektedir.

Hayvancılık da bitkisel üretim kadar gelişmiştir. En çok koyun ve sığır yetiştirilir. Özellikle süt inekçiliği yaygındır. Hayvancılık ileri yöntemlerle yapıldığından verim yüksektir. Elde edilen süt ürünleri İstanbul'a yollanır. Damızlık hayvan yetiştiren ve Anadolu'ya gönderen birçok özel çiftlik de vardır.

Bir zamanlar hayli zengin olan orman varlığı, hem tarla açmalar, hem açık maden işletmeciliği nedeniyle büyük ölçüde yok olmuştur. İlçedeki başlıca mesire yerleri Çilingöz ve Inceğiz orman içi dinlenme yerleridir. Yalıköy'de geyikler ile karacalar için koruma ve üretim alanı kurulmuştur.

Sanayi ve ticaret, büyük ölçüde, yetiştirilen tarım ürünlerinin işlenmesine ve satışına dayanır. Kent çevresinde yoğunlaşan sanayi kuruluşları, daha çok küçük ölçeklidir. Hadımköy bucağında ise büyük ölçekli sanayi tesisleri kurulmuştur. Burada iplik, çelik granül, cam ve çivi üreten fabrikalar vardır.

Çatalca'nın ülkedeki sanayi kumu üretiminde önemli bir yeri vardır. Yalıköy'ün özel kumu cam sanayisinde kullanılır. Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ, döküm ve kuvars kumu gereksiniminin büyük bölümünü Çatalca ve çevresinden karşılamak tadır.

Yöredeki Inceğiz Mağaraları, Kapadokya'daki kaya yerleşmelerine benzer nitelikler taşır. Ama onlardan daha küçük ve daha az süslüdür. İçlerinde odalar, merdivenler, geçitler ve çok katlı yapılanmalar vardır. Bazıları da dinsel mekân olarak düzenlenmiştir ve Hristiyan keşişler tarafından barınak olarak kullanıldıkları sanılır. Daha sonra çoban sığınığı işlevi gören mağaralar, bugün oldukça harap ve bakımsız durumdadır. Mağaralara Çatalca'dan çeşitli araçlarla ulaşılabilir.

Çatalca, Antik Çağda Metra adıyla biliniyordu. Bizans Dönemi boyunca pek çok saldırıya uğradı. 447'de, Attila komutasındaki Hunlar, Çatalca üzerinden Büyük Çekmece'ye kadar geldiler. Avarlar 616'da, Bulgarlar 813'te, Çatalca üzerinden Bizans'a saldırılar. 1090'da Peçenekler, gene Çatalca üzerinden Büyük Çekmece'ye indiler. Yöreyi ilk olarak Osmanlı topraklarına katan I. Bayezid (Yıldırım) oldu. Daha

sonra oğlu Süleyman Çelebi, burayı Bizans'a bıraktı; 1410'da ise yöre yeniden Osmanlılara geçti. Çatalca, Balkan Savaşları(*) sırasında da önemli olaylara ve çatışmalara sahne oldu ve büyük ölçüde yıkıma uğradı. Osmanlı ordusu, 3 Kasım 1912'de Bulgarlar karşısında gerileyerek Çatalca'ya kadar çekildi. Ancak 18 Kasım'da Çatalca'da yapılan savaşta Bulgarlar bozguna uğrattı ve 3 Aralık 1912'de Bulgarlarla Çatalca istasyonundaki bir vagonda ateşkes imzalandı.

Çatalca, 19. yüzyıl sonlarında sancak olarak yönetiliyordu. Cumhuriyet döneminde, 1924'te vilayet (il) yapılan Çatalca, 1926'da İstanbul'a bağlı bir kaza (ilçe) durumuna getirildi.

Çatalca kenti, tepelerin etegindeki ovalık alanda yer alır. 17 km'lik asfalt bir yolla, güneyden geçen Edirne-İstanbul karayoluna bağlanır. Demiryolu bağlantısı da olan kentin 7 km kadar güneyinden Kınalı-Sakarya Otoyolu geçer.

Çatalca Belediyesi 1923'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 64.241; kent, 11.550.

Çatalhöyük, Konya'nın 52 km güneydoğusunda, Çumra ilinde Tarihöncesi yerleşmesi. Doğudaki Neolitik Çağa, batıdaki Kalkolitik Çağa ait olan yan yana iki höyüktен oluşmaktadır. İngiliz arkeolog James Mellaart tarafından 1958'de saptanmış, 1961'de de kazılmaya başlanmıştır. Mellaart'ın

Çatalhöyük'te bulunmuş, tahta oturan ana tanrıça heykeliçli, İÖ y. 6000-5000; Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara
Hasan Kuruyazıcı

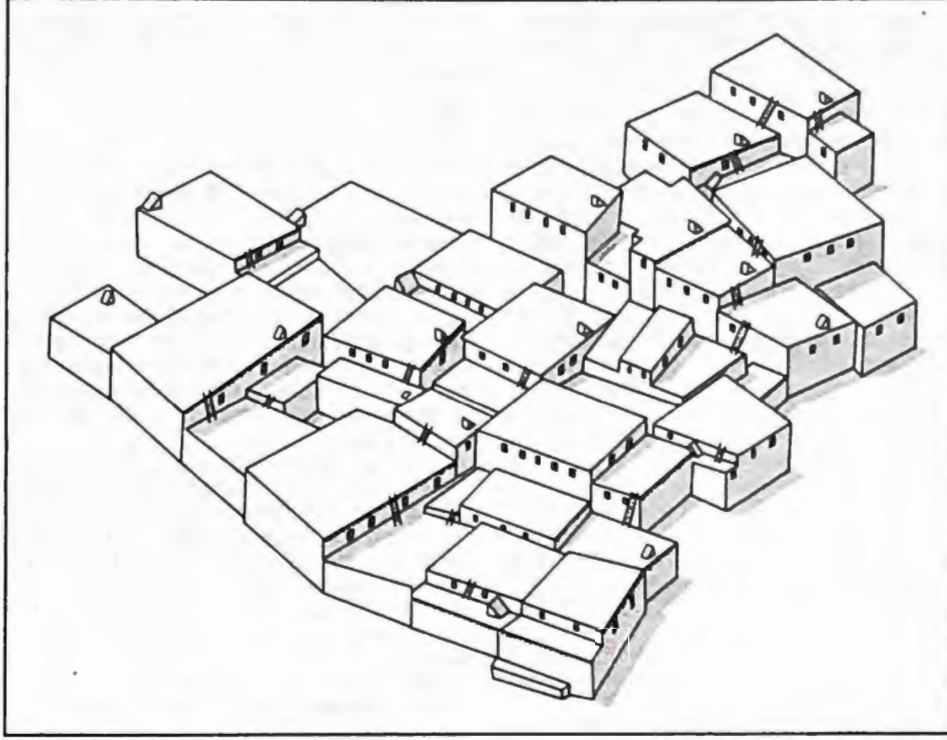
başka bir arkeolojik buluntu konusunda Türk makamlarının istediği bilgiyi vermekten kaçınması üzerine 1963'te durdurulan kazı, iki yıl sonra O. Gurney yönetiminde yeniden başlamıştır. Ama Gurney'nin, bu kazıda asistan olarak bulunan Mellaart'ı kendi yerine bırakıp ayrılması üzerine kazı izni iptal edilmiştir.

Üst üste 14 katın saptandığı Doğu Çatalhöyük, Karbon-14 yöntemiyle İÖ y. 6500-5650 arasına tarihlenmiştir. Yerleşme birbirine bitişik, ama duvarları ayrı evlerden oluşmaktadır. Bütünüyle kerpiçten ve farklı yüksekliklerde yapılmış tek katlı, düz damlı evlerin arasında yer yer avlular varsa da, sokak bulunmamaktadır. Evlere birbirlerinin damlarından geçilerek ulaşmakta, kapı bulunmadığı için içeriye tepedeki bir delikten ve bir merdiven aracılığıyla girilmektedir. Dikdörtgen planlı evler çoğunlukla bir büyük ve bitişikteki bir iki küçük odadan (depo, kiler) oluşmakta, küçük odalara duvarlardaki deliklerden geçilmektedir.

Odalarda oturmak için topraktan sekiler yapılmıştır. Bu sekilerin altına, açık havada çürütüldüğü sanılan ölümlerin kemikleri gömülmüştür. Az sayıda dizleri karnına çekik durumda (hoker) gömülmüş insan iskeleti de bulunmuştur. Ölümlerin yanına armağan olarak erkekler için çeşitli silahlar, kadınlar

lere göre en çok sığır eti yenmiş, öbür hayvanlar daha az avlanmıştır.

İlk yerleşmelerde yalnızca avcılık ve toplayıcılıkla geçinen Çatalhöyük insanları VI. kattan sonra tarıma geçmiş, kaplıca (einkorn) ve germik (emmer) buğdayla- rıyla ekmeklik buğday, yalın arpa ve

Çatalhöyük VI. kattan bir bölüm, İÖ y. 6000-5000 arası; J. Mellaart'ın rekonstrüksiyon çizimi
Helen Gardner, Art Through the Ages (1980) Harcourt Brace Jovanovich Inc

için takı ve süs eşyası konmuştur. Bazı ahşap eşya, ile kürk, deri ve kumaş parçaları da ele geçen mezar armağanları arasındadır.

Çatalhöyük yerleşmesinde pek çok kutsal mekân ya da tapınak vardır. Sayı olarak hemen hemen her iki eve karşılık bir tapınak düşmektedir. Ev olsun, tapınak olsun, bütün yapıların duvarları aralıklarla konmuş ağaç dikmelerle pekiştirilmiştir. Bunların arasında kalan sıvalı yüzeyler evlerde geometrik bezeklerle, tapınaklarda daha renkli av sahneleriyle ve din törenlerini canlandıran resimlerle doldurulmuştur. Tapınak duvarlarında ayrıca koç ve boğa başları, leoparlar, boğa doğuran tanrıça vb gibi kilden yapılmış kabartmalar da yer almaktadır.

Çatalhöyük'teki önemli küçük buluntular arasında taştan ve pişmiş topraktan, en büyükleri ancak 30 cm'yi bulan insan ve hayvan heykelcikleri de vardır. Bunlar, bazen iki yanında leopar olan bir ana tanrıçayı, kucaklaşan bir tanrı çiftini, kucaklarında çocuğunu emziren ya da panter yavrularını tutan bir ana tanrıçayı temsil etmektedir.

Çatalhöyük'te ele geçen çanak çömlek parçaları çok değildir, ama gene de bunların, kilden yuvarlanarak yapılan bantların halka biçimine getirildikten sonra üst üste konmasıyla oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Aletlerin çoğu doğal camdan (obsidyen) yapılmıştır. Ok ve mızrak uçları çoktur. Çakmaktaşıdan kazıyıcı ve oraklar da yaygındır. İlk yerleşmelerde aletler daha büyüktür. Üst katlarda ise boyutlarının küçüldüğü görülür. Cilalı ve sürtme taştan baltalar, öğütme ve perdah taşları (açkılacı), havan elleri, tokmaklar çok boldur.

Çatalhöyük'te köpeğin, en alt katlardan beri evcil olduğu görülür. Bulunan kemik-

bezelye gibi tahıl çeşitlerini yetiştirmişlerdir. Ayrıca sığırı evcilleştirmişler, ama avcılığı da yoğun olarak sürdürmüşlerdir.

Batı Çatalhöyük'te İÖ 5500-5000 arasına, Kalkolitik Çağın başlarına tarihlenen bir yerleşme izlenir. Buradaki kazılar bir mevsim sürmüş ve yalnız iki sondaj çukuru açılmıştır. Bu nedenle ele geçen buluntular ancak sınırlı bilgi vermektedir. Çanak çömlek buluntuları oldukça ilginçtir. Bunların en yaygını omurgalı, geniş ağızlı kaplardır. Hamurlarında samanın katkı olarak kullanılmadığı çanak çömlekler iyi pişmiştir ve bazen astarlıdır. Bej ya da krem rengi açık renk zemin üstüne kahverengi, kırmızımsı kahverengi, pembe ya da kırmızı bantlar arasına yerleştirilmiş geometrik örgelerle bezenmiş, önce mat bir boya ile astarlanıp, sonra aşılanmışlardır.

çatalkuyruk balina (*Balaenoptera physalus*), *Balaenopteridae* familyasından ince

Çatalkuyruk balina (*Balaenoptera physalus*)
Jen ve Des Bartlett Bruce Coleman Inc

uzun gövdeli çubuklu balina. 18-24 m uzunlukta, hızlı ve düzgün yüzen bir balina- dır. Üçgeni bir sırt yüzgeci vardır, çubuk- ları kısadır. Boğazında ve göğsünde 80 ya da daha çok sayıda yarı bulunur. Genel olarak gri renkli olmakla birlikte gövdesinin alt yüzüyle altçenesinin sağ yanında beyaz- lıklar vardır.

Çatalkuyruk balina yeryüzündeki okyanus- ların tümünde bazan birkaçı birarada bazan sayıları yüzleri bulan gruplar halinde yaşar. Yazı kutup sularında geçirerek kabuklu hayvanlar ve küçük balıklarla beslenir ve kışın yavrulamak için daha ılık sulara göç eder. Ticaret yönünden değerli bir türdür, ama aşırı avlanma bu balinaların sayısında önemli bir azalmaya yol açmıştır. Avlanma kısıtlaması getirilerek koruma altına alın- mışsa da çatalkuyruk balinaların soylarının tükenme tehlikesi vardır.

çatalı yükleyici bak. forklift

Çatalpınar, Karadeniz Bölgesi'nde, Ordu iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Fatsa ilçesine bağlı dokuz köy, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasa uyarınca merkezi Çatalpınar kasabası ol- mak üzere bir araya getirilerek ilçe yapılmıştır.

Çatalpınar Belediyesi 1973'te kurulmuş- tur. Nüfus (1990) ilçe, 17.165; kasaba, 4.630.

çatalsopa, gizlilikte su, mineral, hazine, arkeolojik kalıntı gibi saklı şeyleri, hatta ölüleri bulmak için kullanılan çatal biçimin- de söğüt, fındık, üvez ağacı dalı ya da "Y" biçimli madeni bir sopa. Naylon ya da ipek

Bir çatalsopanın kullanımı
Library of Congress, Washington D C

iplikle bağlanmış bir sarkaç biçiminde olan- ları da vardır. İlk kez ortaçağda kullanıldığı sanılır.

Arama yapan kişi çatalsopanın iki ucunu tutar; gizli nesneden alır görüldüğü iletimle iradesi dışında gerilen kasları çubuğun bü- zülmesine ya da titreşime girmesine neden olur. Bu tür arama yapanların bazısı, eşya- nın gizlendiği yeri, çatalsopayı harita üze- rinde dolaştırarak bulabileceklerini iddia eder.

Çatalzeytin, Karadeniz Bölgesi'nde, Kas- tamonu iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 318 km² olan Çatalzey- tin ilçesi doğuda Sinop ili, güneyde Taşkö- pürü, güneybatıda Devrekani, banda Boz- kurt, kuzeybatıda Abana ilçeleri, kuzeyde de Karadeniz ile çevrilidir.

Gelişkin çatlak sistemlerinin bulunduğu yapılar da taşocaklarının açılması daha kolaydır.

Genellikle tortul kayalarda, birbirine dik ve her biri yatak doğrultusuna düşey konumda uzanan, iki çatlak dizisi görülür; dizilerden biri katmanın eğimi yönünde, öteki ise katmanın doğrultusu boyunca uzanır. Çatlaklar arasındaki aralık 2 cm'den birkaç yüz metreye kadar değişir; ardışık katmanlarda ayrılma derecesi, yataktan yatağa değişir ve bu bazı durumlarda tortulların kayacın oluşumu sırasındaki sıkışmasına bağlı olarak belirlenir.

Korkayaçalarda çatlak oluşumu genellikle düzensizdir. Ama granitte, üst yüzeyde birbirlerine dik olarak biçimlenen iki düşey dizi ve yaklaşık yatay yönde çaprazlanan üçüncü bir dizi oluşumuna sıkça rastlanır; bu çapraz çatlaklar ufalanmadan ileri gelir. Erimiş kayalar katmana sokulduğunda, soğumayla birlikte birçok yerde, sütun biçiminde siller (damar katman) ve dayklar (set) oluşur. Soğuma yüzeyine düşey doğrultuda uzanan üç çatlak dizisi, birbirlerini yaklaşık 120°'lik bir açıyla keser. Bunlar, çapları 7-8 cm'yle 6 m arasında değişen çokgen kayasütunları oluştururlar; boyutları, derinlik kayacının soğuma hızına bağlıdır. Kayasütun ne kadar hızlı soğursa sütunlar da o kadar küçük olur.

Gerek tortul, gerek magmatik kayalarda çatlak oluşumunun temel nedeni kabuk hareketleridir. Bununla birlikte hareketin gerçek kaynağı her zaman kolayca görülemeyebilir: Tortulların pekişmesinin yarattığı büzülme, kristalleşmeyle birlikte düzensiz küçük çatlakların oluşmasına neden olur. Sıcak korkayaçların katman içlerine sokulmasından ileri gelen genleşme ve büzülme de buna neden olabilmektedir.

çatlak, kristallerde, dilinim düzlemlerinden farklı yönlerdeki kırılma yüzeyleri. Çatlaklar çakmaktaşı, kuvars ve camda olduğu gibi kavkı biçiminde (midye gibi içbükey eğimli); düzgün; düzgün olmayan biçimli (pürüzlü ve tümüyle düzensiz yüzeyler en yaygın çatlak türüdür); çoğu metalde olduğu gibi çentikli (keskin kenarlı ve sivri uçlu) ve jadyitte olduğu gibi kıymıklı (kısmen kıymıklara ya da liflere ayrılmış) olabilir. Ayrıca bak. dilinim.

çatma, iki ya da daha çok geminin birbiriyle çarpışması. Çatma olayları eski dönemlere göre büyük ölçüde azalmışsa da, çatma nedeniyle uğranan zararlar günümüzde daha da büyümüştür. Roma hukuku çatmadan doğan zararlar için sorumluluğu özel olarak düzenlememişti. Genelde kusurlu gemiye ödenilen zarar, zorlayıcı bir nedenin var olması durumunda eşit olarak paylaşıldı.

Türkiye, denizdeki çatmalara ilişkin bazı kuralları birleştirilmesi konusunda 23 Eylül 1910'da Brüksel'de imzalanan sözleşmeyi 1937'de onaylayarak 1955'te yürürlüğe koymuştur. Buna karşılık çatmadan doğan hukuk ve ceza davalarında yetkili mahkeme düzenleyen 1952 tarihli sözleşmeye ise katılmamıştır. 1910 tarihli sözleşmenin hükümleri sözleşmeye imza atan devletlerin uyruklarına ait gemiler arasındaki çatmalarda uygulanır; savaş gemileri ile kamu hizmetinde kullanılan devlet gemilerine uygulanmaz. Çatmanın yeri önemli değildir. Römorkör ile çekilen gemi arasındaki çatmada ise römorkaj sözleşmesi hükümleri geçerlidir. Türk Ticaret Kanunu'nun çatmaya ilişkin hükümleri birkaç istisna dışında 1910 tarihli sözleşmeye uygundur. Bu hükümler yalnız ticaret gemilerine değil, bü-

tün deniz gemilerine uygulanır. Çatmanın yeri önemli değildir.

Çatmadan doğan zararlarda donatanın sorumluluğunu saptamak için çatma üç başlık altında ele alınır: 1) Kusursuz çatma; umulmayan bir durum ya da zorlayıcı bir kuvvet yüzünden meydana gelen ya da nedeni anlaşılmayan çarpışmalarda, gemilerin ya da gemilerdeki can ve malların uğradıkları zarar için tazminat istenmez. 2) Kusurlu çatma; çarpışma gemilerden yalnızca birinin kusurundan ileri gelmişse, zararı o geminin donatanı ödemek zorundadır. Çatma gemiyi idare eden zorunlu kılavuzun kusuruyla meydana gelmişse, donatan, gemi adamlarının kendilerine düşen görevi yapmış olmaları koşuluyla sorumluluktan kurtulur. Çatma çarpışan gemilerin gemi adamlarının ortak kusurlarından ileri gelmişse, bu gemilerin donatanları çatma yüzünden gemilerin ya da gemide bulunan malların uğradıkları zarar kusurlarının ağırlığı oranında ödemek zorundadır. Bir can kaybı, yaralanma söz konusu olursa gemi donatanları zincirleme (mütelsel) sorumlu olur. 3) Çatma olmak-sızın zarar (kıyasen çatma); bir geminin bir manevra yapmak ya da yapmamak suretiyle ya da kurallara uymamak nedeniyle, başka bir gemiye ya da gemide bulunan can ya da mallara çatma olmaksızın zarar vermesidir. Donatan bu durumda da gemi adamlarının kusurlu bulunmaları koşuluyla sorumlu olur.

çatma, sağlam dokunmuş, kabartma çiçek örgeli ince ipek kadife. Eski bir Türk kumaşdır. İpekle ya da som sırma telle dokunmuş olanları vardır. Hükümdar giysileri çoğunlukla bu kumaştan yapılırdı. Aydos, Bursa, Bilecik ve Üsküdar önemli

Çiçek ve madalyonlarla bezenmiş bir 16. yüzyıl çatma kumaş parçası
Anadolü Yayıncılık Arşivi

çatma üretim merkezleriydi. Çatmalar giysilik, örtülük, perdelik ve yastıklık olarak dokunmuştur. Osmanlı sultanlarının giydikleri çatmadan giysiler bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir.

Catterci, **Bankim Chandra**, Bengal dilinde BANKIM CHANDRA ÇATTOPADHYAY (d. 27 Haziran 1838, Naihati yakınları, Bengal - ö. 8 Nisan 1894, Kalküta, Hindistan), Hintli yazar. Romanlarıyla Bengal edebiyatında dünyazının yerleşmesini sağlamış ve Hindistan'da Avrupa tarzında bir roman okulunun oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Bagnaz bir Brahman ailesindendi. Hooghly College'da, Kalküta'daki Presidency College'da ve ilk mezunlarından olduğu Kalküta Üniversitesi'nde öğrenim gördü.

1858'den 1891'de emekli oluncaya değin Hindistan'da yardımcı yargıç olarak görev yaptı.

Gençliğinde, *Sambad Prabhakar* gazetesinde bazı yazıları yayımlandı; 1858'de *Lalita O Manas* adlı şiir kitabı çıktı. Bir süre İngilizce yazdı ve *Rajmohan's Wife* (Racmohan'ın Karısı) adlı romanı 1864'te *Indian Field*'de tefrika edildi. Bengal dilindeki ilk önemli çalışması olan *Durgeşnandini* adlı romanı, toprak sahibi Racput sınıfından bir erkekle Bengalli bir kadının öyküsüdür. Yaptı, kendi başına çok önemli olmasa da, düşünür Devendranath Tagore'a göre "Bengallileri derinden etkilemişti" ve Bengal romanının doğuşunu simgeliyordu. 1866'da, Tantra törenlerine aykırı olarak gelişen bir aşk öyküsünü konu alan *Kapalkundala*, 1869'da ise Bengal'deki ilk Müslüman istilası sırasında geçen *Mrunalini* yayımlandı.

Bankim Chandra, 1872'de yayımına başladığı *Bangadarşan* gazetesıyla yeni bir çığır açtı; sonraki romanlarından bazıları da bu gazetede tefrika edildi. 1873'te dulları yeniden evlenmelerine ilişkin sorunları ele alan *Bishabrksa* ve *Indira*, 1874'te *Yugalan-guriya*; 1875'te *Radharani* ve *Candrasekhar*, 1877'de *Racani*; 1878'de, en önemli romanı saydığı *Krshnakanter Uil*; 1881'de Racput kahramanlığını ve Müslümanların baskısını anlatan *Racsimha*; 1882'de, Doğu Hindistan Kumpanyası'ndaki Müslüman kuvvetlerine karşı ayaklanan *sannyasi*'leri anlatan ve yurtseverlik duygularını öne çıkartan *Anandamath*; 1884'te, *dakaiti* adlı silahlı soygun çetelerini anlatan, *Debi Çaudhurani* adlı yerel romanı; 1886'da da bir evlilikte ortaya çıkan karışıklıkları ve Hinduların Müslüman zulmüne karşı verdikleri mücadeleyi ele alan *Sitarani* yayımlandı.

Bankim Chandra'nın romanları sürükleyici bulunmakla birlikte, yapısal açıdan hatalı olarak değerlendirilmiştir. Çeşitli olaylar arasında bütünlük sağlanamamasının bir nedeni de yapıtların tefrika olarak yayımlanmasıdır. Olayların gelişimi çoğu zaman talihe bağlıdır ve sık sık doğaüstü etkiler girer. Kişilikler ise çoğu zaman didaktik amaçlar için kurban edilmiştir. Bununla birlikte, Chandra'nın ulaştığı başarı teknik kusurlarını örter. Çağdaşları için onun sesi bir peygamberinki gibidir; yarattığı yığıt Hindu kahramanlar onların yurtseverlik duygularını artırmış ve kendileriyle kıvanç duymalarını sağlamıştır. Chandra, milliyetçilik ile Hinduizmi birleştirmiş ve *Anandamath* romanında yer alan, anımlarını özetlediği "Bande Mataram" (Selam Sana Anne) şarkısı sonradan Hinduların *mantra*'sı (kutsal heceler) ve bağımsızlık mücadelesindeki sloganı olmuştur.

çavdar (*Secale cereale*), buğdaygiller (*Poaceae*) familyasından tahıl bitkisi ve bu bitkinin besin maddesi olarak kullanılan taneleri. Yüksekliği 1-2 m'ye ulaşan bitkinin, başak eksenindeki her boğumda bir başakçık bulunur. Başakçık kavuzları dar ve kısırdır. Bir başakçıkta genellikle iki, bazen de üç çiçek bulunur, bunlardan ikisi taneye dönüşür. Çavdar tanesi buğdaya göre daha ince uzundur. Çavdar kültürünün ilk olarak yaklaşık İÖ 6500'de Asya'nın güneybatısında yapıldığı sanılmaktadır, daha sonra Balkanlar'a ve Avrupa'ya yayılmıştır. Günümüzde, çavdar Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da büyük miktarlarda üretilmektedir. Çavdar, başlıca öbür tahıllar için elverişli olmayan toprak ve iklimlerde ve kış buğdayı üretimi için sıcaklığın çok düşük olduğu zamanlarda, buğdayın yerine kış ürünü olarak yetiştirilir. Tüm tahıllar içinde soğuğa en dayanıklı olan ve yüksek

yerlerde daha iyi gelişen bu bitki, Kuzey Kutup dairesinin kuzeyine kadar uzanan bölgelerde bile yetişir.

Çavdar, başlıca ekmeklik un ve hayvan yemi olarak kullanılır. Yüksek miktarda karbonhidrat, az miktarlarda ise protein, potasyum ve B vitamini içerir. Çavdar, buğdaydan sonra ekmek yapımına en uygun tahıldır. Ancak buğday ekmeği gibi iyi kabarmadığı için, ekmek yapımında genellikle buğday unuyla karıştırılarak kullanılmaktadır. Ayrıca alkollü içki üretiminde kullanılır. Çavdarın yem değeri oldukça yüksektir, öbür yemlerle karıştırılarak hayvanlara verilir. Lifli ve sert sapları hayvanların altına serilir ve damları kapamada yararlanılır, ayrıca şapka ve kâğıt yapımında da kullanılır. Çavdar, yeşil gübre olarak kullanılmak amacıyla da yetiştirilir ve toprağın verimini artırmak üzere toprağa karıştırılır.

Bazı tahıllara önemli zararlar veren pas ve külleme hastalıklarından çok fazla etkilenmez. Ancak, *Claviceps purpurea* adlı mantarın neden olduğu çavdarmahmuzu(*), çavdarın en önemli hastalığıdır.

1970'lerin sonlarında dünyadaki yıllık çavdar üretimi üçte biri Sovyetler Birliği'ne ait olmak üzere yaklaşık 27 milyon ton olmuştur. Çavdar üretiminde başta gelen öbür önemli ülkeler Polonya, Almanya, Arjantin, Türkiye, ABD, İspanya, Macaristan, Fransa, Hollanda, Avusturya ve Danimarka'dır.

Türkiye'nin çavdar üretimi 1988 verilerine göre 280 bin tondur. 1960 sonlarından başlayarak çavdar ekim alanları giderek daralmış, 1970'te 650 bin hektar olan ekim alanı 1980'de 443 bin, 1988'de 180 bin hektara düşmüştür. Kayseri, Konya, Niğde, Yozgat, Sivas ve Nevşehir en çok çavdar üreten illerdir.

Çavdarhisar, Ege Bölgesi'nde, Kütahya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Aslanapa ilçesine bağlı bir, Gediz ilçesine bağlı altı ve Emet ilçesine bağlı 11 köy, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasa uyarınca merkezi Çavdarhisar kasabası olmak üzere bir araya getirilerek ilçe yapılmıştır.

Çavdarhisar Belediyesi 1967'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 12.280; kasaba, 4.035.

çavdarmahmuzu, asklımantarlardan *Claviceps purpurea*'nın bazı tahıllarda, özellikle çavdar başaklarında meydana getirdiği oluşumlar (sklerot).

Bahar ya da yaz başında bu mantarın askosporları rüzgâr ya da böcekler aracılığı

ıyla çavdar çiçeklerinin yumurtalığına taşınır. Burada çimlenir ve hifler meydana getirir. Daha sonra gittikçe yoğunlaşan hif kitlesinden sklerot oluşur. Eczacılıkta önemli bir ürün olduğu için çavdarmahmuzu bazı ülkelerde yapay olarak üretilmektedir.

Çavdarmahmuzu 1-4 cm uzunlukta, siyahımsı-mor renkli ve kıvrık, silindirik çubuklar biçimindedir. Bileşiminde pek çok alkaloidin yanı sıra histamin, tiramin, aminoasitler, asetilkolin, steroller (ergosterol gibi), renk maddeleri ve sabit yağ bulunur. Alkaloidleri üç grupta toplanır; ergometrin, ergotamin ve ergotoksin. Çavdarmahmuzu eskiden damar daraltıcı etkisi nedeniyle doğum sonrası kanamaları önlemek ve doğuma yardımcı olmak amacıyla kullanılırdı, ancak günümüzde, alkaloidleri kullanılmaktadır. Yapay bir halüsinojen olan d-liserjikasit dietilamid (*bak. LSD*) çavdarmahmuzunda bulunan liserjik asitin türevidir.

Çavdarmahmuzu karışmış unların yenilmesi insanlarda ve evcil hayvanlarda çirpimlere, kuru gangrene ve ağır sakatlıklara yol açan ergotizm adlı bir hastalığa neden olur.

Çavdır, Akdeniz Bölgesi'nde, Burdur iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Gölhisar'a bağlı bir bucak olan Çavdır, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Çavdır Belediyesi 1967'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 16.205; kasaba, 3.886.

Çavi Tarlası, Urfa'nın Siverek ilçesinde Kalkolitik Çağa ait bir yerleşmenin bulunduğu höyük. Ayrıca bak. Aşağı Fırat Projesi (Urfa).

Kısaltmalar için cildin başındaki tabloya bakınız.

çavlan, ŞELELE olarak da bilinir, akarsu yatağının, suların dike yakın bir biçimde aniden düştüğü kesimi. Çavlanlar, akarsu akıntılarının içindeki en büyük kesintileri oluşturur. Akarsular çoğunlukla akışları sırasında, aşındırma ve biriktirme yoluyla doğal yapıyı değiştirir ve araziye yavaş yavaş düzleştirir. Zamanla akarsuların profili (eğim gradyanı) yumuşak bir eğri biçimi alır; bu eğri, akarsuyun kaynağına doğru daha dik, ağır bölümüne doğru ise daha yumuşak eğimlidir. Bu eğriyi kesintiye uğratan çavlanlar, aynı zamanda aşınmanın gelişme düzeyini gösteren ölçütleri oluştururlar. Çavlanlar kimi zaman çağlayan olarak da adlandırılır; ama çağlayanlar esas olarak, düşen su miktarının ve düşme eğiminin daha az olduğu çavlan türleridir. Daha az eğimli olmalarına karşılık, yatak gradyanında görülen bölgesel eğim artışından ötürü suları burgaçlı ve beyaz renkte düşen akarsu dökülmelerine ise ivinti denir.

Çavlanların en önemli özelliklerinden birisi çok büyük aşındırma gücüne sahip olmalarıdır. Aşınmanın hızı, suyun düşme yüksekliğine, düşen suyun hacmine, aşağıya taşıdığı kayaların yapısına ve öteki etmenlere bağlıdır. Çoğu durumda çavlanların düşme hattı aşınarak, akarsu kaynağına doğru geriye kayar. Kimi zaman da aşındırmanın yönü aşağıya yöneliktir ve böylece suların düştüğü ağır bölümü aşınarak daha yumuşak bir eğim kazanır. Her iki durumda da, çavlanın profili zaman içinde önemli değişikliklere uğrar. Kayaç döküntüleri taşınmasalar bile çavlanların, döküntükleri taban bölümünün aşındırma enerjileri çok büyüktür. Bu kesimlerde çavlanlar geniş ve derin çukurlar oluşturur. Kimi durumlarda

bu çukurların derinliği, düşme yüksekliği kadar olabilir.

Yüzey şekillerinin kalıcı olmaması çavlanların bir başka özelliğidir. Niyagara Çavlanı gibi çoğu çavlan, bundan 12 bin yıl önce, son büyük buz örtülerinin de orta enlemlerden çekildiği dönemde ortaya çıkmıştır. En eski çavlanlar ise, Afrika ve Güney Amerika'daki büyük platolara ve dikliklere yol açan yükselmelerin yer aldığı Tersiyer (Üçüncü) Dönemin (y. 65-2,5 milyon yıl önce) son dönemlerinde oluşmuştur. Tanganika Gölü yakınlarındaki Kalambo Çavlanı, Güney Afrika'daki Tugela Çavlanı, Etiyopya Platosu üzerinde, Mavi Nil Irmağının yukarı bölümündeki Tisisat Çavlanı ve Venezuela'daki Angel Çağlayanı. Pleistosen Bölüm (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) öncesinde oluşan çavlanlara örnektir.

Çavlanların yüksekliği ile döktükleri su miktarı arasında her zaman doğrudan bir bağlantı bulunmaz. 300 m'nin üstündeki

Kaleteur Çavlanı, Guyana
Peter L. Gould

çavlanların çoğunda, dökülen su miktarı görece azdır. Öyle ki, taban bölümünde su ancak bir çığ gibi çevreye yayılır. Buna karşılık, Laos'un güneyinde yer alan Mekong Irmağındaki Khone Çavlanı yalnızca 22 m yüksekliğindedir, ama burada dökülen su miktarı saniyede 11.330 m³'tür. Yükseklik ve su hacmi ölçütleri birlikte alındığında, Victoria, Niyagara, Paulo Afonso ve Guairá çavlanları, dünyanın en büyük çavlanları olarak kabul edilir.

Çavlanların yeryüzündeki dağılımı düzensizdir ve çoğu yerde bu tür oluşumlara hiç rastlanmaz. Çünkü yeryüzünün birçok bölümü çöllerle ve yarı kurak arazilerle kaplıdır ve buralarda iklim değişikliklerinin etkisiyle oluşan çağlayanlar ya da çavlanlar görülmaz. Buzlarla örtülü kutup bölgeleri ile görece kırılamış, alçak düzlükler ve platolar da çavlan oluşumu için elverişli değildir.

Çavlanlar temel olarak üç tür bölgede toplanmıştır. Bunlar, yüksek platoların kenar bölümleri ile buraları kesen büyük çatlak hatları, karaların iç bölümlerinde bulunan kristalin kayalar ile kayı bölgelelerinde yer alan gevşek tortul oluşuklar arasında uzanan çavlan hattı kuşakları ve özellikle ilk dönemlerdeki buzullaşmanın etkisi altında kalan yüksek dağlık bölgelerdir.

Çeşitli çavlan türleri, oluşum süreçlerine bakılarak üç temel grup altında toplanır. Bunlardan birincisi, akarsu profillerinin, kırılma, buzullaşma ya da başka süreçler sonucunda değişikliğe uğramasıyla oluşan çavlanlardır. Yerkabuğunun birçok bölümü, deniz dibi yayılması, kıta kayması ve genel dağılımı süreçleri nedeniyle hareket halinde. Bu tür geniş çaplı hareketler, yüzeyin belirli derinliklerindeki yerka-

Çavdarmahmuzu
Water Dawn

buğu kayaçlarında gerinimlerin oluşmasına yol açar. Kayaçlar bu gerinimden kurtulmak için akarlar ya da kayarlar ve gelişmeler ani bir biçimde ortaya çıktığında depremler oluşur. Böylece Yer yüzeyinde tepeler ya da bir kuşak halinde tepe dizileri ve eğimli bölgeler ortaya çıkar. Aynı kuşakta ya da çizgide birbirini izleyen kırılmalar, oldukça kısa bir jeolojik zaman dilimi içinde yüzlerce metre yüksekliğe ulaşan kırık basamaklarına yol açar. Bu kırıklar, bölgede bulunan akaçlama sistemlerini kestiğinde de çavlanlar oluşur. Buzullaşma süreci de benzer bir sonuca yol açar. Daha önceleri buzullaşmaya uğramış dağ sıralarındaki buzalaklarının (sirk) ağız bölümlerinde, buz birikiminin ve bu birikimin ana kayaç üzerindeki aşındırıcı etkisinin neden olduğu çavlanlara rastlanır. Ayrıca asılı vadilerin bulunduğu yörelerde de çavlanlar yaygındır. Bu tür vadiler çoğunlukla buzul buzlanının ana vadiyi aşındırarak, vadi tabanının üst bölümlerinde asılı gibi duran

birçok küçük vadinin oluşumuna yol açtığı durumlarda görülür. Akarsu profillerinde değişikliğe yol açan bir başka süreç de, kireçtaşlarının ve öteki karbonatlı kayaçların çözünerek, kuyuların, düdenlerin, mağaraların ve birbiriyle bağıntılı in dizilerinin oluşmasıdır. Bu tür bir karst yapısında çoğunlukla su bulunduğundan, çavlanlar ya da çağlayanlar oluşturmaya başlayabilir.

İkinci ana grup altında sınıflandırılan çavlan türleri, farklı aşınma süreci sonucunda oluşanlardır. Farklı kayaçların, akarsu aşındırmasına karşı dirençleri de farklıdır. Örneğin başkalaşım kayaçları, tortul kayaçlara oranla daha dirençlidir. Tortul kayaçlar da aşındırmaya karşı dirençleri açısından, çimentolanma derecelerine ve içerdikleri kayaç yapılarına bağlı olarak değişik türlere ayrılır. Çavlanlar ya da çağlayanlar ise, bu değişik türden kayaçların üç temel jeolojik düzenleniş durumunda oluşur. Bunlar: 1) Daha dirençli kayaçların görece zayıf kayaçların üzerinde yer aldığı ve böylece koruyucu bir takke oluşturdukları yatay ya da hemen yatay katmanlaşma, 2) dirençli ve

zayıf yatakların birbirini izlediği eğimli katmanlaşma ve 3) sert kristalin kayaç daykalarının ya da damarlarının daha zayıf kayaçlarla yan yana konumlandığı, tortul kökenli olmayan kayaç düzenidir. Her üç durumda da, akış halindeki su zayıf kayaçları daha kolay ve hızlı aşındırır ve böylece daha dirençli kayaçlar yüksekte kalarak çavlan oluşumuna yol açarlar.

Üçüncü tür çavlanlar, yapılanma süreci sırasında oluşanlardır. Setlerin ve böylece de çavlanların oluşumuna yol açan dört temel yapılanma süreci vardır. Bunlar: 1) Çözeltilerden kalsiyum karbonat çökmesi, 2) lav akıntılarının ya da volkan küllerinin ve öteki piroklastik tortulların birikmesinin etkisiyle akaçlamanın bozulması, 3) buz setlerinin oluşması ve daha önceki buzulların çevrede bıraktıkları buztaşı yığınlarının birikmesi, 4) yer kayması ve çığ molozlarının birikmesidir.

çavlan hattı, çok sayıda çavlandan oluşan hat. Çavlan hatları, platoların uç bölümlerinde, akarsuların aşınmaya dirençli kayaçlardan geçerek görece zayıf kayaçların bu-

Dünyadaki Önemli Çavlanlar
(yüksekliklerine ve döktükleri su hacmine göre sıralanmıştır)

adı	ırmak	Ülke	toplam yükseklik (m)	en büyük kesintisiz basamağının yüksekliği (m)	döktüğü ortalama su hacmi (m ³ /sn)	çavlan sayısı (Ç=çağlayan)
Angel (Churün Merü)	Churün	Venezuela	979	807		2
Tugela	Tugela	Güney Afrika	948	411		5
Mtarazi	Inyangombe	Zimbabve	762	479		2
Yosemite	Yosemite	ABD	739	436		3
Cuquenán	Cuquenán	Venezuela	610	317		
Sutherland	Arthur	Yeni Zelanda	580	248		3
Kile		Norveç	561			Ç
Kahwa		ABD	533			Ç
Mardal (Doğu)	Eikesdal	Norveç	517	297		
Ribbon	Ribbon	ABD	491	491		
Kral George VI	Utshi	Guyana	488	488		
Wollomombi	Wollomombi	Avustralya	482	335		
Mardal (Batı)	Eikesdal	Norveç	468			
Kaliwaa (Sacred)	Kalanui Çayı	ABD	463	80		Ç
Kalambo	Kalambo	Tanzanya-Zambia	427	215		
Gavarnie	Gave de Pau	Fransa	422			Ç
Giessbach	Giessbach	İsviçre	391			
Trümmelbach	Trümmelbach	İsviçre	391			
Krimmi	Krimmler Ache	Avusturya	380			
Vettis	Morkedola	Norveç	371			
Papalaua	Kawai Nui Çayı	ABD	366			
Silver Strand	Merced	ABD	357			Ç
Honokohau	Honokohau Çayı	ABD	341			Ç
Lolo	Lolo	Zaire	340	340		
Serio	Serio	İtalya	315			
Barron	Barron	Avustralya	300			
Belmore	Barrengarry Çayı	Avustralya	300			3
Cannabullen	Cannabullen Çayı	Avustralya	300	300		
Horseshoe	Govettis Leap Çayı	Avustralya	300			Ç
Wallaman	Stony Çayı	Avustralya	300			
Staubbach	Weisse Lutschine	İsviçre	290	290		
Pungwe	Pungwe	Zimbabve	277	277		
Helena	Helena	Yeni Zelanda	271			1
Molljus	Reisenelva	Norveç	269	269		
Austerkrök	Torfjordelva	Norveç	257	257		1
Kral Edward VIII	Semang	Guyana	256			
Takakikaw	Yoho	Kanada	254			
Jog (Gersoppe)	Sharavati	Hindistan	253	253		1
Karietur	Potaro	Guyana	251	226		2
Walpio	Kekao Çayı	ABD	244			2
Tully	Tully	Avustralya	240			
Feigum	Feigumelvi	Norveç	218			
Fairy	Fairy	ABD	213			
Fossa	Ulio	Norveç	210	210		
Feather	Fall	ABD	195			
Aurstaet	Aura	Norveç	193	193		
Maletsunyane (Semon Kong)	Maletsunyane	Lesotho	192	192		
Sakaka		Guyana	192	140		
Reichenbach	Reichenbach	İsviçre	190	91		
Bridalveil	Bridalveil	ABD	189	189		
Khone	Mekong	Kamboçya-Laos	14		11.600	1
Niyagara (Horseshoe)	Niyagara	Kanada-ABD	49		5.525	
Paulo Afonso	São Francisco	Brezilya	84		2.800	3-Ç
Uburupungá	Paraná	Brezilya	12		2.750	1
Iguaçu	Iguaçu - Paraná	Arjantin-Brezilya	82		1.750	Ç
Victoria	Zambezi	Zambia-Zimbabve	108	108	1.080	1
Churchill (Büyük)	Churchill (Hamilton)	Kanada	75		990	
Kaveri	Kaveri	Hindistan	98		935	
Ren	Ren	İsviçre	24		700	Ç
Karietur	Polaro	Guyana	251	226	660	1
Detü	Jokulsá	İzlanda	44		200	

lunduğu düzlüklere dökülmesiyle ortaya çıkar. Bu hat, su ulaşımının, yani ırmak ağzından içeriye doğru gemilerin ulaşabilecekleri uzaklığın sınırını da belirler. Su ulaşımı bu noktada kesildiğinden, önemli kentler genellikle çavlan hattı boyunca sıralanır. ABD'nin doğu kesiminde, Apalaş Dağlarının etekleri ile Atlas Okyanusu kıyı ovaları arasında bir çavlan hattı uzanır. Buradaki bellibaşlı tüm ırmaklar (Delaware, Schuylkill, Patapsco, Potomac, James ve Savannah) üzerinde çavlanlar ve hızlı akarsuyun akıntılarının bulunmakta, Trenton, Philadelphia, Baltimore, Washington, Richmond ve Augusta gibi kentler de bu hat boyunca yer almaktadır. Öteki örnekler Afrika, Batı Avustralya, Brezilya ve Hindistan'ın dar kıyı ovalarını içteki kara kalkanından ayıran geniş çavlan hatlarıdır.

Çavuldur, Oğuzların 24 boyundan biri. Uçokların Gök Han Oğulları koluna bağlıdır. Ongunu (kutsal hayvanı) sungurdur (akdoğan). Yazıcıoğlu Ali'nin (15. yy) *Selçukname (Tarih-i Al-i Selçuk)* adlı yapıtı ile bazı 16. yüzyıl Anadolu kaynaklarında adı "Çavındır" olarak geçer. Kaşgarlı Mahmud'un (11. yy) *Divanü Lügati't-Türk*, Reşideddin'in (14. yy) *Cami'dü't-Tevarih*, Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın (17. yy) *Şecere-i Terâkime* yapıtları gibi, Oğuz boylarına ilişkin çeşitli bilgiler içeren kaynaklarda da adı geçmektedir. Reşideddin'e göre Çavuldur adı "şerefli, ünü yaygın" anlamına gelir. Sözcüğün "ün" anlamındaki "çav" kökünden türetildiği sanılmaktadır.

10. yüzyılda ülkelerinden batıya, Hazar Denizinin doğusundaki Mangışlak (Siyah-küh) Yarımadasına göç eden Oğuzların büyük bölümünü Eymür, Döğer, İğdir, Çavuldur, Karkın ve Salur boyları oluştuyordu. Mangışlak Yarımadası 16. yüzyılda Mangıtların istilasına uğradı ve Salur boyu göç etmek zorunda kaldı. Daha sonra Kalmukların baskısıyla Çavuldurlar da başka boylarla birlikte Kafkasya'nın kuzey kesimine göçtüler ve bu bölgedeki varlıklarını günümüze değin korudular. Mangışlak'ta kalan öteki Türkmen boylarını ise 19. yüzyılda Kazaklar göçe zorladı.

Danışmendname'de Danışmend Gazi'nin yaptığı savaşlara katılan Çavuldur Çaka adlı bir emirden söz edilir. Bazı kaynaklarda Alp Arslan'ın Anadolu fetihlerine katılan komutanlar arasında da Emir Çavuldur adı geçer. 16. yüzyılda, Anadolu'da Çavuldur, Çavundur ve Çavdur adlarını taşıyan 21 yer, 20. yüzyıl ortalarında ise 17 yer saptanmıştır. Buna bakılarak bu boyun küçük bir bölümünün Selçuklularla birlikte Anadolu'ya geldiği sanılmaktadır. Ayrıca II. Selim döneminde (1566-74) Bozulus Türkmenleri arasında Çavuldur oymaklarının da bulunduğu ilişkin kayıtlar vardır.

çavuş, Osmanlı Devleti'nde yönetim ve askerlik örgütlenmesinde kullanılan bir unvan.

Göktürkçe ve Uygurcada *çabış*, Çincece *cü-bi-şe* olarak kullanılan sözcük, 10 ve 11. yüzyıllarda çavuş ve çavuşu biçimlerini aldı. Gazneli, Karahanlı, Selçuklu devletlerinde çavuşluk yüksek görevler arasındaydı. 14. yüzyıla değin çavuşlar, siyasal ilişkileri, elçilik görevlerini ve bir ölçüde de protokol işlerini yürütürlerdi.

Osmanlılarda çavuşlar, Orhan Gazi döneminden (1324/26-60) başlayarak denetim ve yoklama görevlerini üstlenmişlerdi. Fatih Kanunnamesi'ne göre teşrifatta, tımarlı müteferrikalardan sonra gelirlerdi. Ulufeli (maaşlı) ve tımarlı olarak iki gruba ayrılan çavuşlar, ayrı kesimlerde hizmet verilerdi. Divan-ı Hümayun çavuşları divan toplantılarında, padişahın saray dışı gezilerinde atlı

ve yaya olarak görev yaparlardı. Kul çavuşları, Yeniçeri Ocağı'nın amirlerindendi ve savaşlarda komuta kademesi ile ileri hatlar arasındaki iletişimi sağarlardı. Acemi Ocağı çavuşu, bu örgütün komutan yardımcısıydı. Tersane çavuşları, tersanede ve kalyonlarda önemli görevler yaparlardı.

Sarayda müezzinlik, müzikçilik, mehterlik yapanlar da çavuş sanını taşırdı. Çavuşağalar, enderunda padişaha birinci sırada hizmet veren saray görevlileriydi. Hizmet alanlarına göre selam çavuşu, küçük çavuş, orta çavuşu, çavuş vekili, divan çavuşu, çavuş gediklisi, başçavuş, çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi gibi rütbeler de kullanılırdı. Çavuşlar yelken külâh giyer, gümüş çevgân taşır, cuma ve bayram selamlıklarında alkışçılık ederlerdi.

II. Mahmud'un 1826'dan sonra gerçekleştirdiği askeri yenilikler sırasında geleneksel çavuşluklar kaldırılarak kara ve deniz ordularında erle subay arasındaki küçük rütbelilere ve gediklilere çavuş sanı verildi. Sözcük, Türk Silahlı Kuvvetleri'nde erbaşlar ve astsubaylar için (çavuş, uzatmalı çavuş, astsubay çavuş olarak) günümüzde de kullanılmaktadır.

çavuşbaşı, Divan-ı Hümayun çavuşlarının amiri. Divan-ı Hümayun'nda reisülküttaba teşrifat yardımcılığı yapan çavuşbaşı, padişahın ya da sadrazamın huzuruna çıkacak elçilere eşlik ederdi. Divan çalışmalarında

Çavuşbaşı
Alta Yapım

elinde gümüş değnekle ayakta dururdu. Divan-ı Hümayun kararlarını yerine getirmek, eyaletlere gönderilecek fermanları tebliğ etmek, halkın divana başvurularına aracılık etmek, divan üyelerini karşılamak ve uğurlamak, divanın çalışma programını aksamadan yürütmek ve güvenliği sağlamak başlıca görevleriydi. Ayrıca İstanbul'a dışarıdan gelenlerin kimlik yoklamalarını yapar, defterhaneyi gözetim altında tutardı. Önemli atama ve uzaklaştırmaları ilgililere duyurarak yeni atanamları alay denen resmi törenle görev yerine götürürdü.

Fatih Kanunnamesi'ne göre, divan kararlarını sadrazamın mührü ile onaylayan çavuşbaşı, divan üyelerine saraydan yemek sunulmasına gözcülük ederdi. Özel çalışma yeri, Divan-ı Hümayun'un yanındaydı. Burada çavuşbaşı kisedarı, çavuşlar emini ve çavuş kâtipleri gibi yardımcıları çalışırdı. 19. yüzyılda giderek önemini yitiren çavuşbaşı, 1836'da kaldırılarak yerine Divan-ı Deavi Nezareti kuruldu.

Çavuşçu Gölü, IĞIN GÖLÜ olarak da bilinir, İç Anadolu Bölgesi'nde göl. Akşehir çöküntü alanının yaklaşık 25 km doğusunda, yüksekliği 1.300 m'yi geçen dağlar arasındaki küçük bir tektonik çukurun içinde, kuzey-güney doğrultusunda yer alır. Kuzeyinde Çavuşçugöl kasabası, güneyinde ise Iğın kenti bulunan Çavuşçu Gölünün uzunluğu yaklaşık 18 km, genişliği yaklaşık 3 km, yüzölçümü 51 km²'dir. Sultan Dağlarından inen ve güneyden göle kavuşan Battal Deresi ile beslenir. Batı kenarındaki sıcak madensuyu kaynağı ile güneydeki Iğın Kaplıcası aynı kırık (fay) çizgisi üzerindedir.

Denizden 1.025 m yükseklikte bulunan Çavuşçu Gölü sığ göllerdendir. Yaz mevsiminde buharlaşmanın artmasıyla göl alanı küçülür. Görünürde dışarıya akıntısı olmasına karşın, suyunun bol olduğu bazı yıllar güney ucundaki bir ayaktan doğudaki Atlantı Ovasına su boşaltır. Ayrıca göl tabanındaki karstik kumullarla yeraltı akarsuyu sistemlerine bağlı olduğundan, suları tatlıdır.

İçinde bulunduğu tektonik çöküntü alanı ile güneydoğusundaki ovalık ve bataklık alanların Pleyistosen Bölümündeki (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) iklim değişiklikleri sırasında daha geniş bir göl alanını oluşturdukları, alüvyon birikimleri sonucunda bugünkü duruma gelerek Çavuşçu Gölü ile Bulasan Bataklığı olarak birbirlerinden ayrıldıkları sanılmaktadır. Türkiye'nin başka bazı gölleri gibi Çavuşçu Gölü de sonbahar ve kış aylarında göçmen kuşların konaklama alanıdır. Eskiden çok sayıda su kuşunun kuluçkaya yattığı bir alan olan gölün güney kesimi kurutulmuş ve bunun sonucunda göl iyice küçülmüştür. Gölün batı kıyısından Afyonkarahisar-Konya demiryolu geçer.

Çavuşesku, Nicolae bak. Ceauşescu, Nicolae

çavuşkuşu bak. ibibik

Çavuştepe, Van-Hakkâri karayolu üzerinde, bugünkü Çavuştepe köyünün doğusunda yer alan Urartu kalesi. Van'dan, göl kıyısını izleyen yolla 56 km, dağ yolu üzerinden 26 km uzaklıktadır.

Bol Sıradağlarının batıdaki bitim noktasında, biri ova düzeyinden 90 m (Aşağı Kale), öbürü 110 m (Yukarı Kale) yükselen iki

Çavuştepe kazı alanında ortaya çıkartılan kalıntılar
ABC Ajansı

tepe üstündedir. Kaleyi ilk kez 19. yüzyıl sonlarında Ihmann-Haupt incelemiş, daha sonra Charles Burney yüzey araştırması yapmış, 1961'de de buradan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Afif Erzen başkanlığında bir ekip kazıya başlamıştır.

Aşağı Kale'de anıtsal surlar, kuleler, burçlar, temelleri kayaya oyulmuş bir saray yapısı, sarnıklar, uzun koridorlar, yiyecek içecek saklamak için mahzenler, atölyeler,

duvarları freskli odalar ve cephesi bazalt taşlarla bezeli bir tapınak bulunmuştur. Tapınağın yazıtından anlaşıldığına göre kale. Urartu dininde 19. sırayı alan Tanrı İrmuşini'ye adanmıştır. Yazıtta burasının Sardurihinili (Sardur kenti) adını taşıdığı ve Urartu kralı Arduşin'in oğlu II. Sardur (hd İÖ 764-735) tarafından kurulduğu da belirtilmiştir.

Tahkim edilmiş bir yolla Aşağı Kale'ye bağlanan Yukarı Kale arkeologlara göre Urartular zamanında bütünüyle tapınağa ve çevresindeki yapılara ayrılmış kutsal bir kaledir. Bu, Urartu tarihinde ilk kez rastlanan bir davranış olup Çavuştepe'nin çok önemli bir yer olduğunun kanıtıdır. Kalenin ortasında cephesi doğuya bakan bir tapınak *cella'sı* (kutsal mekân) yer alır. *Cella*'nın bedren duvarları kireçtaşı bloklardan özenli bir işçilikle yapılmıştır. Çevresinde bulunan 1 m çapındaki sütun kaidelerine bakılarak, galerilerle kuşatılmış olduğu sanılan tapınağın, öbür galerilerle birlikte bütün kaleyi kapladığı söylenebilir.

Tapınağı tarihleyebilecek kesin bir veri olmamakla birlikte, Aşağı Kale'deki İrmuşini Tapınağı'ndan daha eski olduğu sanılmaktadır. Çünkü İrmuşini Tapınağı'ndaki yazıtta, II. Sardur'un orada Tanrı Haldi'ye bir tanrı evi yaptırdığından söz edilmektedir. Bu tanrı evi büyük bir olasılıkla Yukarı Kale'deki tapınaktır. Tapınağın yanında, içinde ergitme ocakları olan bir maden işleme atölyesi de bulunmuştur.

Çok sayıda miğfer, kemer, mühür, üstünde aslan ve boğa figürleri olan bir kalkan parçası, tunç fibulalar, söğüt yaprağı biçimli mızrak uçları, büyük çiviler, çeşitli çanak çömlek parçaları Çavuşkale'de ele geçen küçük buluntulardır. Kale İÖ 7. yüzyılın sonunda İskitlerin Urartu ülkesini ele geçirmesi üzerine önemini yitirmiştir. Toprakta ve surlara saplı olarak bulunan binlerce İskit tipi ok ucu, kalenin uzun süren bir kuşatma sonunda ele geçirildiğinin kanıtı sayılmaktadır.

Çay, doğu kesimde küçük bir bölümü İç Anadolu Bölgesi, daha büyük bölümü Ege Bölgesi sınırları içinde kalan, Afyonkarahisar iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 794 km² olan Çay ilçesi kuzeyde Bolvadin, doğuda Sultandağı ilçeleri, güneyde Isparta ili, güneybatıda Şuhut, batıda da gene Şuhut ve Çobanlar ilçeleriyle çevrilidir.

İlçe alanının büyük bölümünü dağlar ve platolar oluşturur. İlçe topraklarını Sultan Dağları ile güneybatıdan kuzeydoğuya uzanarak ilçenin Isparta'yla sınırını oluşturan ve Sultan Dağlarıyla dik bir açı yaparak kesişen Karakuş Dağları engelbelendirir. Karakuş Dağlarında yükselti 2.000 m'nin altındayken, Sultan Dağları(*) daha yüksektir. Sultan Dağlarının kuzeyindeki Eber Gölünün(*) güneybatı bölümü ilçe sınırları içinde kalır. Gölün kıyıları sazlık ve kamışlıktır, derinliği azdır. 7 km güneyindeki Akşehir Gölüne akan bir gidegeni vardır ve suları tatlıdır. Eber Gölü Akurçay ve bazı küçük dereler tarafından beslenir. Akarçay ilçenin en önemli akarsusudur. İlçenin güneybatı kesiminde Karamık Sazlığı adıyla geçen bir bataklık alan vardır. Kuzey kesimi kurutulmuş tarıma açılan bu bataklık, kuşlar için önemli bir doğal yaşama alanıdır. İlçenin, Eber Gölünü ve Akarçay Vadisini içine alan kuzey kesimi Afyon Ovası üzerindedir. Burada yükseklik 1.000 m'nin altındadır.

Çay ilçesinde başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Ovada tahıl, şeker pancarı ve

haşhaş yetiştirilir. Yüksek kesimlerde mera hayvancılığı yapılır. İlçede un ve selüloz fabrikaları vardır.

Çay yöresi eski bir yerleşim alanıydı. İÖ 17. yüzyıldan sonra birçok kez Hititler ile Arzavahılar arasında el değiştiren yöre, İÖ 1000'lerde Frig egemenliği altındaydı. Daha sonra sırasıyla Lidya, Pers ve Makedonya yönetimleri bu topraklara egemen oldu. Büyük İskender'in ölümünden sonra Makedonya Krallığı'nın topraklarını paylaşmak için İÖ 301'de Antigonos ile Selevkoslar arasında çıkan İpsos Çarpışması(*) bu yörede yapıldı. 15. yüzyılda Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Karahisar sancığına bağlı bir kaza olan Çay, 1850'de nahiye statüsüne indirildi. Kurtuluş Savaşı döneminde kısa bir süre Yunan işgali altında kaldı ve 24 Eylül 1921'de kurtuldu. 1958'de ilçe yapıldı.

Çay kenti ilçe sınırları dışındaki Topraktepe'nin kuzey eteklerinde yer alır. Afyonkarahisar-Konya demir ve kara yolu Çay'dan geçer. Kentin il merkezi Afyonkarahisar'a uzaklığı 48 km'dir. Kentteki en önemli tarihsel yapılar Taş Medrese olarak da bilinen Çay Medresesi'yle(*) onun doğusunda yer alan Taşhan'dır.

Çay Belediyesi 1902'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe. 43.582; kent, 14.147.

çay, çaygiller (*Theaceae*) familyasından, küçük bir ağaç (ya da çalı) olan *Camellia sinensis*'e (ya da *Thea sinensis*) ve bu bitkinin dal uçlarındaki yapraklardan hazırlanarak sıcak ya da soğuk olarak tüketilen içeceğe verilen ad. Çay bitkisinin doğal yetiştirme ortamını, batıda Assam-Myanmar sınırı boyunca uzanan Nagaland, Manipur ve Lushai tepeleri, doğuda Çin ve güneyde Birmanya ve Tayland tepelerinden Vietnam içlerine kadar uzanan bölgeler arasında

Çay (*Camellia sinensis*), Sıtkı Fırat

kalan yelpaze biçimli bir alanın oluşturduğu kabul edilir.

Çay bitkisinin alması dik dizilişli, derimsi ve kenarları dişli yaprakları vardır. Olgun bir çay yaprağı çayın çeşidine göre farklı özellik gösterir; uzunluğu 3,8-25 cm arasında değişir. Çiçekleri beyaz renkli ve hoş kokuludur. Meyve üç gözlü kapsüldür.

Çay bitkisinin başlıca üç ana çeşidi vardır: Çin, Assam ve Kamboçya çayı. Bu çeşitler arasında çok sayıda melez oluşmuştur. Çin çeşidi çok gövdeli ve 2,75 m yüksekliktedir. Soğuk kış dönemlerine dayanabilen bu bitkinin, ekonomik ömrü yaklaşık 100 yıldır. Assam çeşidi, 6-18 m uzunluğunda, tek gövdeli bir ağaçtır. Pek çok alt çeşidi vardır. Düzenli bir budama ve hasat ile ekonomik ömrü 40 yıl sürebilir. Kampuçya çeşidi de tek gövdelidir. Yüksekliği 5 m dolayında

olan bu bitkinin tarımı yapılmaz, ancak öbür çeşitlerle doğal çaprazları oluşmuştur.

Çay çok eski dönemlerden bu yana içecek olarak kullanılmaktadır. Bir Çin efsanesi, çayın İÖ y. 2737'de efsanevi imparator Shen Nong'un hükümdarlığı sırasında kullanılmaya başlandığını söz eder. Ancak çaydan söz eden yapıtlar arasında, araştırmacıların güven duyduğu en eski kaynak, İÖ y. 350'de yazılan eski Çin sözlüğü *Erh Ya'dır*. Çay tarımının, Çin'in iç kesimindeki Sichuan eyaletinde başlayıp zamanla Yangtze Vadisinden aşağılara inerek, deniz kıyısındaki eyaletlere yayıldığına inanılır. Çay tarımı, Çin uygarlığının öbür gelişmeleriyle birlikte 6. yüzyılın sonunda Japonya'ya tanıtıldı. Japonya'da, başlangıçta özellikle Zen Budacı rahiplerce benimsenen çay, 13. yüzyılda halkın sevdiği bir içecek haline geldi. 1684'te, Alman doğabilimci Andreas Cleyer Japonya'da yetişen bir çay çeşidini Cava Adasına götürdü.

Avrupa ve Uzak Doğu arasında ticaretin başlamasıyla birlikte, 17. yüzyıl başlarında çay Avrupa'ya tanıtıldı. Avrupa'da çaydan ilk kez söz eden yapıt, Venedikli yazar Gian Battista Ramusio'nun 1559'da yazdığı *Navigazioni e Viaggi*'dir (Deniz Yolculukları ve Geziler). İngiltere'ye çayı ilk kez, 1615'te İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Firando'daki (Japonya) acentasının sorumlusu R. L. Wickham'ın tanıttığı söylenir. İngiltere'de ilk çay satışı 1657'de Garway'in Kahve Salonu'nda yapıldı.

O dönemde dünyanın en büyük çay tekeli olan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası çayın içecek olarak yaygınlaşmasında önemli rol oynadı. 1773'te, İngiliz Parlamento'su bu tekelin sürdürülmesi amacıyla Çay Yasasını çıkarttı. Bu yasa, Boston Çay Partisi(*) olarak bilinen olaya yol açtı ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nı başlatan en önemli nedenlerden biri oldu.

17. yüzyıl ortalarında, Felemenk'te çay içme alışkanlığı iyice arttı ve öğleden sonra çay içme geleneği Avrupa'dan Nieuw Amsterdam'a (bugün New York kenti) kadar yayıldı. İngiltere'de, öğleden sonraları çay içme geleneğini ise 1840'ta Bedford düşesi başlattı. Buzlu çay, 1904'te St. Louis Dünya Fuarı'nda havanın sıcaklığı nedeniyle sıcak içecek satamayıp çayı soğuk olarak ikram eden Richard Blechynden'in buluşudur.

Hindistan'da çay tarımına ilk olarak 1834'te, yabancı çay bitkisinin yetiştirilmesiyle başladı.

Çay tarımında iklim, toprağın asitliği ve yeterli iş gücü gibi üç etmen çok önemlidir. Çay nemli ve yağmurlu alanları sever. Çay tarımı için, düzenli olarak dağılmış yıllık yağış miktarının en az 1140-1270 mm olması gereklidir. Sıcaklık değişikliklerine dayanıklı olmakla birlikte çayın, yeterince nem olsa bile serin iklimli yerlerde büyüme hızı yavaşlar. Çay toprağı asit özellikte olmalıdır, alkali özellikteki topraklarda çay yetişmez. Çay tarımı için gerekli pH derecesi 5,8-5,4 ya da daha azdır. Çay filizi toplama işi, alana ve ürüne bağlı olarak yeterli sayıda ve becerikli çay toplayıcısı gerektirir. Elle toplama yerine, aletle toplama işlemi zaman zaman denenmişse de, yeterli seçicilikte olmaması nedeniyle alet elin yerini alamamıştır.

Çay bitkisi tohumla ya da çelikle üretilir. Tohumla yapılan üretimde, tohum alınacak ağaçları budanmaz ve yaprakları toplanmaz; tohumlar ya doğrudan yerlerine ekilir ya da daha önce fideliklerde fide elde edilip sonra asıl yerlerine dikilir.

Bitki belli bir erginliğe ulaştıktan sonra budanmaya başlanır. Büyüyüp gelişirken ve yaşamı boyunca pek çok hastalıktan etkilenir. Çay bitkisinin en az 150 böcek ve 380

mantar hastalığına duyarlı olduğu bilinmektedir. Çay hasadına, normal olarak çay fidesinin dikilmesinden üç yıl sonra başlanır. Çay hasadı genellikle tepe tomurcuğu ve onun altındaki iki genç yaprağın koparılması biçiminde yapılır.

Dünyada, işleme biçimine göre kara çay (mayalanmış), yeşil çay (mayalanmamış) ve yarı-mayalanmış çay olmak üzere başlıca üç çeşit çay elde edilir. Kara çaydan, buruk bir tadı olan amber renkli, yeşil çaydan hafif acı ve açık yeşil-sarı renkli, yarı-mayalanmış çaydan ise hafif acı ve açık kahverengi-yeşil renkli içecekler elde edilir.

Kara çay elde etmek için uygulanan genel yöntem şöyledir: Yağışsız günlerde toplanan çay yaprakları, önce soldurulur, daha sonra kıvrılır, ardından kara çay üretiminde en önemli basamak olan mayalandırma işlemi yapılır. Bu işlemde çayın yapısında pek çok kimyasal değişiklik meydana gelir. Daha sonra yapraklar ısıtılarak kurutulur. Yeşil çay üretimi, taze toplanmış yaprağın önce birkaç dakika demir tavalarda kavrulması (Çin'de) ya da buharla ısıtılması (Japonya'da), daha sonra kıvrılması ve kurutulması işlemlerinden oluşur. Yarı-mayalanmış çay, Güney Çin ve Tayland'da Çin çayının özel bir formundan (*chesima*) ve kara çaya benzer bir yöntemle hazırlanır. Kara çaya ve yarı-mayalanmış çaya bazen yasemin, bergamot, portakal çiçeği gibi kokulu bitkiler katılır.

Çay yaprakları yüzde 1-4 kafein, yüzde 10-25 tanen, az miktarda tofillin ve uçucu yağ içerir. Uyarıcı, mideyi, idrar artırıcı ve kabız yapıcı etkileri vardır. Eczacılıkta göz banyolarında yararlanılan çay, ayrıca kafein elde edilmesinde de kullanılır. Bazı Asya ülkelerinde çay yaprakları salamuraya yatırılır ve sebze gibi tüketilir; buna Birmanya'da *leppet-so*, Tayland'da *miang* adı verilir. İçine başka maddelerin katılmadığı bir fincan çayda yalnızca dört kalori vardır ve içeriğinde B-kompleks vitaminleri bulunur. Çayın uyarıcı etkisini kafein, buruk tadını ve rengini tanen, özgül kokusunu ise uçucu yağlar verir.

Çay üretiminin bilimsel olarak incelenmesi 1890 dolayında başladı. Pek çok çay üreticisi ülke, çay verimini ve kalitesini artırmak amacıyla incelemeler yapmak üzere bilimsel araştırma istasyonları kurdu. Yeni işleme yöntemleri ve yeni makineler geliştirildi. 1925'te taze yaprakları kıyan *Legg tobacco cutter*'lar kullanılmaya başlandı. Bu makineler sayesinde, çay yapraklarının hücreleri parçalanarak açığa çıktığı için, kıvrma, mayalandırma ve kurutma işlemleri için gerekli olan süre kısaldı. 1930'da, Assam'da geliştirilen CTC (*crushing, tearing ve curling*) makineleri de çay üretim süresini kısalttı.

Dünyanın en büyük çay üreticileri Hindistan, Çin, Gürcistan, Türkiye, İran'dır. Afrika ve Güney Amerika'da da çay üretimi yapılır. Yeşil çay, başlıca Çin, Japonya ve Tayvan'da üretilir. Uluslararası çay ticaretinin yüzde 98'ini siyah çay oluşturur.

Türkiye'de çayın yetişmesine yalnızca Karadeniz Bölgesi'nin doğu bölümü elverişlidir. 1989 verilerine göre 136 bin tonluk toplam kuru çay üretimi 660 bin ton olarak bildirilen yaş çay yaprağından elde edilmiştir. Bu üretimin odak noktası olan Rize ilini sırasıyla Trabzon, Artvin, Giresun ve Ordu illeri izler. Çay tarımının gerçekleştiği toplam alan ise gene aynı yıl için 89.525 hektardır.

Türkiye'de çay tarımına yönelik çalışmaların tarihi oldukça eskidir. 1878'de Japonya'dan getirilen tohumlarla Bursa dolayında denenen ilk fidelendirme başarılı olamadı.

1918'de Batum çevresinde yapılan çalışmalar çay üretimindeki ilk ciddi girişim sayılabilir. Çay üretimini düzenleyen 407 sayılı ilk yasa 1924 yılında çıkarıldı ve yine aynı yıl Rize'de Çay Araştırma Enstitüsü kuruldu. Ancak Batum'dan getirilen çay fiderine halk ilgi göstermeyince sonuç başarısız oldu. 1930'ların başında Ziraat Umum Müdürlüğü'nde bulunan Zihni Derin, Ziraat mühendisi olarak başlattığı öncü çabalarını sürdürmesine karşın, 1930'ların sonunda çay üretimi yalnızca 150 hektarlık bir alana

Rize'de bir çay bahçesi
Turan Baytop

yayılabilmişti. Çay üretim alanı 1940'ta çıkarılan yasa ile 3 bin hektara, 1951'de çıkarılan yasa ile 6.500 hektara yükseltirken üreticiyi özendirici kararlar alındı. 1953'te çıkarılan yasa ile ekim alanlarını düzenleme yetkisi Bakanlar Kurul'na bırakıldı. 1956'da Ordu, Giresun ve Trabzon illerinde de çay üretimine izin verildi. 1960'ta 26 bin ton dolayındaki yaş çay üretimi 1965'te 60 bin tona, 1970'te 150 bin tona, 1980'de 476 bin tona çıktı.

1940'lara kadar küçük atölyelerde ve elle işlenen çay, 1941'de kurulan Gündoğdu-Uzunkaya, 1942'de kurulan Çayeli Atölyeleri'nde yerli yapım çay kıvrma makinelerinin devreye girmesiyle üretilmeye başladı. 60 tonluk kapasite ile 1947'de üretime giren Rize Çay Fabrikası Türkiye'de kurulan ilk çay fabrikasıdır.

Çay-Kur, tam adı ÇAY İŞLETMELERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, çay tarımını geliştirmek, çayı teknolojik yeniliklere göre işlemek, iç ve dış pazar için kuru çay üretmek, çay ihraç ve ithal etmek amacıyla kurulan etkinliklerinde özerk, sorumluluğu sermayesiyle sınırlı kamu iktisadi kuruluşu.

1924-44 arasında Rize Çay Enstitüsü'nün yürüttüğü çay üretimine ilişkin çalışmalar, 1946'da Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na devredildi. Çay yetiştirme, teknik bakım ve araştırma işleri Tarım Bakanlığı'nca, işleme ve satış ise 1942'den başlayarak Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nce (bugün Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü) yürütüldü. Çay-Kur, yetiştirme ve işlemede eşgüdümü sağlamak amacıyla 1971'de kuruldu. 1973'te örgütlenmesini tamamlayıp çalışmaya başladı. Çay işleme ve paketlemenin serbest bırakıldığı 1984'e değin çay üretiminde tekel konumunu korudu.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı'na bağlı olan Çay-Kur, üreticiden uygun kalitede yaş çay yapraklarını alıp işleme, üretilen kuru çayı iç ve dış piyasanın isteklerine göre paketleme ve pazarlama işlerini yürütür. Bu işleri gerçekleştirmek için gereken tesisleri kurar ve işletir. Ayrıca, çay ekspertesinin yetiştirilmesi, üreticilerin kooperatifleşmesinin sağlanması çalışmaları da yapar.

Genel müdürlüğü Rize'de bulunan Çay-Kur'un taşra örgütü Ankara, Adana, Diyarbakır, Erzurum, İzmir ve Samsun bölge müdürlüklerinden oluşur. Rize'deki Çay Enstitüsü ile Ulaştırma Müdürlüğü de Çay-

Kur'a bağlıdır. Çay-Kur'un, Artvin'de 4, Rize'de 33, Trabzon'da 7 ve Giresun'da 1 olmak üzere, toplam 45 yaş çay fabrika ve atölyesi; Ankara, İstanbul ve Rize'de birer çay paketleme fabrikası vardır.

Çay Medresesi, TAŞ MEDRESE olarak da bilinir, Afyon'un Çay ilçesinde mimar Oğuzbey bin Mehmed'in yaptırdığı kapalı avlulu tipte Selçuklu medresesi Yazıtına göre yapım tarihi 1278/79'dur. Sağır yüzeyleri fazla, dışa oldukça kapalı bir yapıdır. Taçkapısının yer aldığı kuzey cephesi kesme taştan, öbür cepheleri moloz taştan yapılmıştır. Taçkapı, yalın bir saçak silmesiyle biten cepheden yaklaşık 1,5 m kadar daha yukarı yükselirse de, dışa çıkıntı yapmaz. Oldukça yalın bordürle çevrelenen taçkapı nişi yukarıda kademeler halinde daralır, ıki yanında birer sütunçesi vardır.

Üzeri basık kemerli giriş kapısından, sıvrı tonozlu giriş eyvanına geçilir. Kareye çok yakın dikdörtgen biçimli yapının planı son derece simetrik. Giriş eyvanı, büyük bir kubbeyle örtülü orta mekâna açılır. Köşelerde kubbeye geçişin yelpaze gibi açılan üçgenlerle sağlandığı orta mekânın ıki yanında bulunan dörder kapıyla, ince uzun ıki yan mekâna geçilir. Medresenin doğu ve batı beden duvarlarından ıçer pencereyle ışık alan bu yan mekânların ızeri, kemerlerle güçlendirilmiş birer beşik tonozla örtülüdür. Tam karşıda, güney duvarındaki mihrabıyla medrese eyvanı, onun ıki yanında, köşelerde, kapıları orta mekâna açılan birer hücre yer almaktadır. Medrese eyvanının örtüsü beşik tonoz, hücrelerinki ise kubbedir; bu kubbelere geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır.

Giriş eyvanının ıki yanında gene orta mekândan geçilen birer dar hücre bulunmaktadır. Yapının simetrik şemasını bozan tek öge, kuzeybatı köşesine eklenmiş olan türbedir. Türbe, planda yapı kütesinden dışarı taşmaktaysa da, yüksekliği medrese ile aynı tutulmuştur. Kapısı ıçeridedir, kuzey cephesine bakan ıki penceresi vardır ve ızeri bir kubbeyle örtülmüştür.

Giriş eyvanının kemeri, orta mekân kubbesine geçiş üçgenleri ve mihrap, lacivert mozaik çinilerle kaplanmıştır. Kubbe ise ıçeriden, baklava örgeleri ve zıkkaz çizgiler oluşturacak biçimde, sırlı tuğlayla örülmüştür.

Çay Medresesi gerek plan şeması, gerek taş ve çini işçiliği bakımından büyük benzerlikler gösterdiği Konya'daki Karatay Medresesi ve İnce Minareli Medrese'yle birlikte, Anadolu'daki ilk kapalı avlulu medreselerden Tokat ve Niksar Yağlıbasan medreselerinin yaklaşık 100 yıl sonraki uzantısını oluşturmaktadır.

çay töreni, Japonca çado ya da sado (çay yolu) ya da ça-no-yu (sıcak çay), Japonya'da, kökleri Zen Budacılığı ilkelerine ve gündelik yaşamın sıradan güzelliklerine karşı sevgi temeline dayanan geleneksel bir tören. Her şeyin belirlenmiş kurallara uygun olarak yapıldığı, gösterişli bir konuk ağırlama biçimidir. Çayhane(*) denen özel bir odada yapılan çay töreni, ev sahibinin çay takımlarını getirmesiyle başlar. Konuklara özel şekerlemelerin sunulmasından sonra toz halindeki çay yapraklarının sıcak suya karıştırılmasıyla hazırlanan çay dağıtılır. Genellikle açık ve köpüklü olan bu çayın tadı hafif buruktur; belli günlerde daha "koyu çay" (*koiça*) yapılır. Şekerleme ve çayın üstüne çoğu kez hafif bir yemek yenir. Çay bittikten sonra konuklar çay

töreninde kullanılan eşyaya ilişkin sorular sorabilirler. Çay takımlarının odadan taşınmasıyla tören son bulur.

Çin'de ortaya çıkan çay töreni, Japonya'da ilk kez Kamakura döneminde (1192-1333), Zen keşişlerinin uzun meditasyonlar sırasında uyanık kalmak için çay içmeleriyle başladı. Bu uygulama daha sonraları Zen mezhebinin kurucusu Bodhidharma'nın anısına düzenlenen ayinlerin bir parçası haline geldi. 15. yüzyılda ise yakın dostların dışı kapalı bir ortamda bir araya gelerek çay içtikleri bir toplantıya dönüştü. Bu toplantılarda *toko-no-ma*(*) denen küçük bir odada sergilenen resimlerin, kaligrafi örneklerinin ve çiçek düzenlemelerinin estetik değerleri ve çay takımları üzerinde tartışmalar yapıldı.

Çay töreninin en ünlü ustası, 16. yüzyılda askeri diktatör Toyotomi Hiyedoşi'nin sarayında yaşayan Sen Rikyu idi. Sen, çay törenini Japonya'da günümüzde de yaygın olan ve "yalınlık", "sessizlik", "süsten anmımlık" anlamında *vabi* denen bir tarzda düzenlerdi. *Vabi* çay ustalarının yalın ve rustik görünümü çay gereçlerini yeğlemesine yol açtı (*bak. raku*). Sen ve öteki çay töreni ustaları dört ilkeye özel bir önem verirdi: Konuklar ve kullanılan çay takımları arasında uyum; törene katılanlara olduğu kadar, kullanılan gereçlere saygı gösterme; Şinto âdetlerinden kaynaklanan ve konukların çayhaneye girmeden önce ağız ve ellerini yıkamaları gibi simgesel davranışları öngören temizlik; tören gereçlerinin ağır ve özenli biçimde kullanılmasıyla yarattığı dinginlik.

Çay Yasası (1773). Amerika'nın İngiliz kolonisi olduğu dönemde, İngiliz bakan Lord North'un İngiltere çayını Amerika'da pazarlayabilmek için başvurduğu yasal manevra. Townshend Vergi Yasalarıyla(*) getirilen bütün gümrük vergilerinin kaldırılmasına karşın, çaydaki gümrük vergisinin sürmesi üzerine çıkan bunalım 1770'te atlatılmıştı. Amerika'daki koloniler çay satma işi o tarihten beri Felemenkî kaçakçıların elindeydi. Mali güçlükler içindeki İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın İngiltere'de depolamış olduğu 7 bin tondan fazla çayı Amerika'ya satmasını sağlamak amacıyla Çay Yasası yeni vergi düzenlemeleri getirdi. Böylece kumpanyanın, Townshend gümrüğünü ödemesine karşın, piyasaya rakiplerinden daha ucuza girebilmesi sağlandı. Bu arada North yönetimi, Parlamento'nun kolonilerden doğrudan vergi almak hakkını yeniden yürürlüğe koymaya çalışıyordu. Bu yolla Amerika'ya satılan çaylar yerleşimciler tarafından vergi zulmünün bir simgesi olarak görülmeye başladı ve ileride uygulanabilecek haksız vergiler için zemin hazırlayacağı korkusu yarattı. Yerleşimciler, Aralık 1773'teki Boston Çay Partisi'nde(*), bu duruma duydukları tepkiyi dile getirerek tonlarca çayı denize döktüler. Benzer bir protesto eylemi de Nisan 1774'te New York'ta gerçekleştirildi.

Çaybaşı, Karadeniz Bölgesi'nde, Ordu iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Ünye'ye bağlı bir bucak olan Çaybaşı, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla Terme'ye bağlı üç köy de katılarak ilçe yapılmıştır.

Çaybaşı Belediyesi 1972'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 21.721; kasaba, 6.526.

Çaycuma, Karadeniz Bölgesi'nin batı bölümünde Zonguldak iline bağlı ilçe ve ilçe

merkezi kent. Yüzölçümü 450 km² olan Çaycuma ilçesi doğuda Bartın ili, güneyde Gökçebey ilçesi, batıda Merkez ilçe, kuzeyde de Karadeniz'e çevrilidir.

Çaycuma ilçesi oldukça düz bir alanda yer alır. Zonguldak ilinin en önemli akarsularından Filyos Çayı(*) ilçeyi güneyden kuzeye geçer ve Hisarönü (Filyos) bucak merkezinden Karadeniz'e dökülür. Filyos Çayı vadi tabanı Çaycuma kenti çevresinde ve Karadeniz'e döküldüğü kesimde genişleyerek düzlükler oluşturur. Her iki ovanın verimli alüvyon toprakları Zonguldak ilinin en önemli tarım alanlarındandır.

İlçede başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Genelde tarım alanlarının sınırlı olduğu Zonguldak ilinde, Filyos Çayı boyundaki verimli ovalar bitkisel üretim bakımından önem taşır. Bu kesimde mısır, sebze ve meyve üretilir. Hayvancılık, özellikle manda yetiştiriciliği de ilçede yapılan tarımsal etkinliklerdendir. Kırsal kesimde yaşayan halkın bir bölümü Ereğli-Zonguldak Kömür Havzasında "münavebeli işçi" olarak çalışır. İlçe merkezi olan Çaycuma kentinin yanı sıra, Hisarönü'nde de özellikle taş toprağa dayalı sanayi kolunda üretim yapan fabrikalar vardır. 1949'da işletmeye açılan Filyos Ateş Tuğlası Sanayii TAŞ fabrikası, başta yakın çevredekiler olmak üzere sanayi kuruluşları için ısıya dayanıklı tuğla üretir. En önemli sanayi kuruluşu 1970'te açılan ve Türkiye'nin üçüncü büyük kağıt fabrikası olan ŞEKA Çaycuma Kağıt Fabrikası'dır. Fabrikanın üretimi Bartın limanından sevk edilir. Kentte ayrıca yağ imalathaneleri ile un, bisküvi, şekerleme gibi gıda maddeleri üreten imalathaneler, kereste, bıçkı, hızar atölyeleri ve maden işçileri için özel ayak-kabı üreten küçük işyerleri vardır.

Filyos, İÖ 8. yüzyıl ortalarından sonra Teion adıyla bir Miletos kolonisi olarak kuruldu. Karadeniz'in kuzeyinden getirilen malların boşaltıldığı önemlice kolonilerden biriydi. Büyük İskender'in Asya seferini izleyen dönemde Prenses Amastris, Sesamos (Amastris/Amasra) merkez olmak üzere, Kytos (Kidios Kalesi), Kromna (Kurucasi) ve Teion'u birleştirerek Amastris yönetimini kurdu. Teion, Roma döneminde Nikomedeia (İzmit) - Amaseia (Amasya) anayoluna bağlandı. Bizans döneminde, imparatorluğun doğudaki merkezi olan Trapezous yolu üzerinde bir uğrak yeri, sonraları giderek önemini yitirdi; Türklerin Anadolu'ya yayıldığı dönemde küçük bir kale yerleşimi haline gelmişti. Cumhuriyet dönemine değin önemli bir yerleşime sahne olmayan Çaycuma, Zonguldak'ın hızlı gelişimi sonucu giderek kalabalıklaştı. Önceleri Çaycama adıyla, Devrek'e bağlı bir bucak merkeziyken, 1944'te Çaycuma adıyla ilçe yapıldı.

İlçe merkezi Çaycuma kenti, Karadeniz kıyısından 25 km kadar içeride ve bu kesimdeki düzlüğün batı kenarında yer alır. Kent, çevresindeki yoğun kırsal nüfusa hizmet veren bir pazar niteliğindedir. Zonguldak-Bartın karayolu ve Ankara-Zonguldak demiryolu kentten geçer. Kentin il merkezi Zonguldak'a uzaklığı 48 km'dir.

Çaycuma Belediyesi 1944'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 105.586; kent, 13.308.

çayda çıra, Elazığ yöresine ait halay(*) türünden halk oyunu. Genellikle sazsız olarak, "nanay" adı verilen türküler eşliğinde oynanır. Eskiden yalnızca kadınlar oynarken, günümüzde halk oyunları toplulukları tarafından gösteri amacıyla kadın erkek birlikte oynanmaktadır.

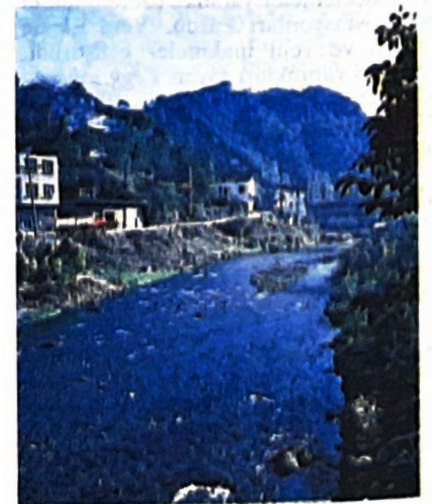
Kına gecesinde oynanan çayda çırada gelin ağılatma havasıyla birlikte gelin hoyratı da okunur. Oyunun bir özelliği de karanlıkta

oynanması olduğu için, tabaklara konan gelin mumu hem ortalığı aydınlatır, hem ortama değişik bir görünüm katar. Genç kızlar, tabak içinde yanan mumlarla gelinin çevresinde oynayıp çayda çıra türküsünü söylerler.

Çayda çıra oyununun çıkışıyla ilgili olarak Elazığ yöresinde iki söylence anlatılmaktadır. Bunlardan biri Elazığ yakınlarındaki bir çayın iki kıyısına yerleşmiş aşiretlerden iki gencin aşkıyla ilgilidir. Sevdalıları geceleri yaktıkları çiralarla işaretlerler, delikanlı kızın yaktığı çiraya doğru yüzüp karşı kıyıya çıkar, ona kavuşmuş. Bir gece çayın azgın suları oğlanı sürüklemiş. Kız da sevgilisini çay boyunca aradığı halde bulamayınca kendisini suya atmış. Çayda çıra türküsü ve oyunu da bu sevdayı dile getirmek için ortaya çıkmış. İkinci söylence ise Elazığ yakınlarındaki Hanngit (ya da Hanıket) Çayı kıyısında yapılan bir düğünle ilgilidir. Bir köy ağası, oğlunu başka bir köy ağasının kızıyla evlendiriyormuş. Kına gecesi birden ay tutulmuş, karanlıkta kalan konuklar bunu uğursuzluk sayıp kötüye yormuşlar. Oğlanın anası duruma üzülüp çevredeki bütün mumları toplamış. Tabaklara dizdirerek yakmış ve oyun oynayan kızların, gelinlerin ellerine tutuşturmuş, kendisi de aralarına katılmış. Karanlıkta çay kıyısında yanan mumların görüntüsü herkesi coşturmuş; bu coşkuyla türküler söylenmiş, halaylar çekilmiş, eğlence sürmüştür. Çayda çıra da söylenceye göre böyle doğup günümüze değin gelmiştir.

Bu oyunun çıkışını ateş kültüne bağlayanlar vardır. Şamanist Türkler büyük meydanlarda yaktıkları ateşin çevresinde ellerindeki meşalelerle dans eder, böylece ateşin kutsallığını belirtmiş olurlardı. Kına gecesi oynanan çayda çırada da ışık ve ateşin yardımıyla kötü ruhları kovmak, gelin ve güveyi kutsamak amaçlanmış olabilir.

Çayeli, Karadeniz Bölgesi'nin doğu kesiminde, Rize iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 473 km² olan Çayeli ilçesi kuzeyde Karadeniz, kuzeydoğuda Pazar, doğuda Hemşin, güneydoğuda Çamlıhemşin, güneyde İkizdere ilçeleri, güneybatıda

Çayeli'nden bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Merkez ilçe, batıda Güneysu ilçesi ve gene Merkez ilçeye çevrilidir.

Dar kıyı şeridi ve hemen ardında yükselen, denize koşut sıradağlarıyla tipik bir Doğu Karadeniz kıyı ilçesidir. Büyük bölümü Doğu Karadeniz Sıradağlarının en yüksek kesimini oluşturan Rize Dağları engebeleridir. Güney kesiminde yükselti

2.000 m'i aşar. Dağlar orman bakımından çok zengindir. 1.500 m yükselti düzeyinde, ilçe ekonomisinde de önemli bir işlevi olan yaylalar yer alır. Oldukça derin bir vadi içinde akarak ilçe topraklarını parçalayan Büyükdere, başlıca akarsudur. Büyükdere, Çayeli kentinin batısında Karadeniz'e dökülür.

İlçe ekonomisinin temeli çay üretimine dayanır. Yörede çay üretimi başlamadan önce ana ürün mısırdı.

Çayeli'nde hem yerleşime, hem de bitkisel üretime elverişli tek alan dar kıyı şerididir. Nüfusun büyük bölümü burada toplandığı gibi, çay ekimi de bu kesimde yoğunlaşmıştır. Türkiye'deki çay ekim alanlarının üçte ikisi Rize ilinde, bunun da yüzde 18'lik bölümü Çayeli ilçesinin sınırları içindedir (bak. çay). Gene kıyı şeridinde meyvecilik, özellikle armut yetiştiriciliği gelişmiş durumdadır.

Hayvancılık eski önemini yitirmekle birlikte hâlâ ikincil bir uğraş, dağ köylerinde ise önemli bir ekonomik etkinlik konumundadır. Çayın yaygınlaşmasıyla yem bitkisi olarak da kullanılan mısırdan üretimi azalmış, bunun sonucunda hayvancılık eskiye oranla büyük ölçüde gerilemiştir. Kıyı kesiminde yaşayan halkın bir bölümü geçimini balıkçılıktan sağlar. Ama son yıllarda Karadeniz'de görülen balık azalması bu sektörü olumsuz biçimde etkilemektedir. İlçenin güneyindeki yüksek, seyrek ve az nüfuslu köylerde sürdürülen hayvancılıkta geleneksel yöntemler kullanılır. Hayvanlar yaz aylarında yüksek yaylalara çıkarılır. Hayvansal ürünlerin üretimiyse aile tüketimiyle sınırlıdır. Başlıca sanayi tesisleri çay atölye ve fabrikalarıdır. İlçe topraklarında bakır-kurşun-çinko-pirit içeren cevher yatakları vardır.

Çayeli İÖ 700'lerde Miletoslu denizciler tarafından kuruldu. Sırasıyla Roma, Bizans ve Trabzon İmparatorluğu egemenliklerine girdi. 1461'de II. Mehmed (Fatih) tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. 1622'de Abaza korsanlarının saldırısına uğrayarak yağmalandı. 19. yüzyıl sonlarında Trabzon vilayetinde Lazistan sancagının Rize kazasına bağlı Mapavri nahiyesinin sınırları içindeydi. I. Dünya Savaşı sırasında Rus işgali altında kalan yöre 1918'de işgalden kurtuldu. Rize'nin Merkez ilçesine bağlı bir bucakken, 1944'te ilçe durumuna getirildi.

İlçe merkezi Çayeli kenti, kıyıda, Karadeniz kıyı yolu üzerinde, Rize kentinin 17 km doğusunda yer alır. Yol boyunca uzanan kent, Karadeniz kıyı yolu üzerinde ortaya çıkmış olan, sürekli çizgisel yerleşmeler dizisinin bir parçasını oluşturur. Kıyı boyunca yer alan mahallelerde çay bahçeleri ile modern, çok katlı apartmanlar iç içedir. 100-200 m yükseklikteki yamaçlarda yer alan mahalleler ise tümüyle köy görünümündedir.

Çayeli kentindeki tek tarihsel yapı, 16. yüzyılda Rize fatihi Cafer Paşa tarafından yaptırılan Cafer Paşa Camisi'dir. 12. yüzyıla ait kalenin kalıntıları, Karadeniz kıyı yolu üzerinde, Çayeli'nin 2 km doğusunda yer alır.

Çayeli Belediyesi 1944'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 51.751; kent, 14.947.

çaygiller bak. Theaceae

Çaygören Barajı, Balıkesir ilinde, Sındırgı-Balıkesir anayolu ile Simav Çayının keştiği noktadan 3 km uzaklıkta, Simav Çayı üzerinde kurulu baraj. Baraj, 17.469 hektarlık bir alanın sulanması ve Simav Çayının denetim altına alınarak taşkınların önlenmesi amacıyla yapılmıştır. 1965'te başlayan baraj inşaatı 1971'de tamamlandı. Toprak dolgu tipindeki barajın temelden yüksekliği

53,5 m, kret uzunluğu 658 m, su toplama hacmi 130 milyon m³, baraj gölünün alanı 8,15 km², su toplama havzası ise 1.510 km²'dir. Baraj gövdesi merkezinde büyük bir çekirdek yer alır. Ayrıca çayın yukarı ve aşağı çığırlarında dere yatağından alınan temiz kum ve çakıldan geçirimsiz bir kabuk oluşturulmuştur. Barajın toprak bölümünde de sağlam kaya dolgusu bulunur. Barajın dolusavağı kapaklı türdendir ve yedi radyal kapaktan oluşur.

çayhane, Japonca ÇA-ŞİTSU, Japon evlerinde özellikle çay törenleri için tasarlanan küçük pavyon ya da oda. Kural olarak evden ayrı olan çayhaneye, *roci* (taze yol) denen ve dış

Roci ve "diz çökme" girişi ile birlikte bir çayhanenin dıştan görünümü
Arthur Drexlér

dünyayla bağlantıyı kesmenin ilk basamağı sayılan küçük bir bahçeden geçerek girilir. Doğal ve incelmeli bir yalınlık duygusu yaratabilmek için malzeme seçimine ve odanın yapısına büyük özen gösterilir. Çayhanenin kendisi saz damlı küçük bir odadan oluşur. Düz ve sıvalı duvarların çeşitli yerlerine değişik yüksekliklerde açılan delikler, içeriye yaygın ve yumuşak bir ışık girmesini sağlayan *şoci*'yle (yan saydam kâğıtla kaplı ahşap kafes) kapatılmıştır. Bir eşiğin hemen arkasındaki 175 cm'den büyük olmayan "diz çökme" girişi, çayhaneye girenleri alçakgönüllülüğü aşılacak amacıyla yapılmıştır. İçerisi diz çökmüş olarak oturan 5 kişiyi alacak büyüklüktedir. Bu, aynı zamanda ideal konuk sayısıdır. Çayhanenin bir köşesinde, resim, çanak çömlek, çiçek düzenlemeleri ve başka sanat yapıtlarının sergilendiği *toko-no-ma*(*) denen küçük bir oda bulunur. Ayrıca kış aylarında çaydanlığın ısıtıldığı küçük bir gömme şömine (*ro*) vardır; yazları ise portatif bir mangal kullanılır.

Evin içinde özel bir oda yerine, aynı bir mekân olarak çayhane kurma düşüncesinin öncülüğünü, çay ustalarının en ünlüsü olan Sen Rikyu (1521-91) yapmıştır.

çayır, iklimin, sık ormanların gelişmesine olanak vermeyecek kadar kurak, ama odunsu olmayan, uzun ömürlü, küçük bitkilerin kalın bir örtü oluşturması için elverişli olduğu ortamlarda gelişen ekosistem. Çoğunlukla düzlük bölgelerde gelişen çayır, yer yer ağaçların ve çeşitli çiçekli bitki türlerinin de görüldüğü karma bir bitki örtüsüne sahiptir. İnsan, başta tarım olmak

üzere çeşitli etkinliklerle doğal çevresini bu ölçüde değiştirmeye başlamadan önce, yer yüzünün yüzde 40-45'inin çayırarla kaplı olduğu sanılır. Bugün ise çayırların büyük ölçüde azalmasını yanı sıra, bu ekosisteme özgü bitki ve hayvanların çoğu da yok olmuştur.

DOĞAL YAPI. İklim. Doğal çayır bölgelerinin yarı nemli-yan kurak arasında değişen iklimi, mevsimlik ya da yıllık yağış dönemleriyle belirlenir. Sonuç olarak çayırarda, birkaç hafta ile birkaç ay arasında değişen kuraklık dönemleri görülür. Ağaç sınırına uzaklık arttıkça kuraklık da şiddetlenir. Özellikle Akdeniz'de ve tropik ya da astropik bölgelerdeki çayırarda yaşayan bitkiler ve hayvanlar için kuraklık olumsuz sonuçlar doğurur. Yüksek sıcaklık da kuraklığın olumsuz etkilerini artırır. Güneş ışınlarının uzun süre güçlü etkisini koruduğu ve yağış miktarının düşük olduğu dönemlerde, hava ve toprak sıcaklığı yükselir. Çayırarda yaşayan pek çok canlı, böyle dönemlerde uykuya yatarak bu duruma uyum gösterir.

İlman bölgelerdeki çayırların çoğunda ortalama yıllık yağış miktarı 250-750 mm arasındadır; bu miktar tropik ve astropik bölgelerde 600-1.500 mm'ye yükselir. Yağış miktarı, topraktaki nem oranını doğrudan etkilediği için, çayırların yapısını ve yayılma alanını da belirler; yılın belli dönemlerinde üst toprak katmanların nemli, ama alt katmanların sürekli kuru olduğu bölgelerde çayır bitkileri ağaçlardan daha kolay büyür.

Tropik ve astropik bölgelerdeki çayırın büyüme dönemi yağmur mevsimince belirlenir ve 120-190 gün kadar sürer. İlman bölgelerde ise büyüme mevsimi, günlük sıcaklık ortalaması 5 -10°C'ye ulaştığında başlar. Böyle bölgelerde kışağısız geçen dönemin 100 gün kadar kısa olabilmesine karşın, çayır bitkileri çoğunlukla 165 günü aşkın yaşar. İsinin en yüksek olduğu aylarda ortalama sıcaklık 15 -20°C'dir; tropik ve astropik bölgelerde ise yağmur mevsiminde sıcaklık 10°C'yi geçmez.

Çayır rüzgârına karşı daha az dirençli olduğundan, bu bölgelerde rüzgârlar genellikle daha hızlı eser.

Yangınlar. Yangınlar çayır ortamının önemli bir özelliğidir. Özellikle yıldırım düşmesiyle çıkan yangınlar, insanların bunları denetim altına almayı öğrenmesinden önce, geniş çayır alanlarının yok olmasına yol açmıştır. Yangınlar, çayırın görece kurak iklimiyle doğrudan ilişkili olduğundan, öteki iklim etkenlerinden ayrı ele alınamaz. Gene de bazı coğrafyacılar, yangını bir iklim etkeni olarak kabul etmeme ve yangından önceki bitki örtüsünün çayırın doğal bitki örtüsü olduğunu öne sürme eğilimindedir. Ama kuraklığın, kolayca yanabilecek sürekli bir bitki örtüsünün egemen olduğu ve sık sık yıldırım düşmesinden dolayı yangınların görüldüğü bölgelerde yangının değişime uğrattığı bitki örtüsünü çayırın kalıcı örtüsü olarak kabul etmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Ormanların büyümesine elverişli olan nemli bölgelerde yangınlar, çayırın doğal sınırlarının korunmasını sağlar. Yangının başlıca işlevi, ormanın çayırın içlerine sokulmasını önlemektir. İlman bölgelerde iklim, çayırın ağaç sınırına yakın kesimleri dışında ormanların büyümesine elverişli değildir. Tropik ve astropik bölgelerde ise ağaçlar ve çalılar, çoğunlukla bir savunma oluşturacak biçimde çayıra yayılmış durumdadır. Bu bölgelerde yağmur mevsiminde büyüyen odunsu olmayan bitkiler, kurak

mevsimde yakıt işlevi görerek yangınları besler.

Yüzey ve toprak yapısı. Çoğu çayırın yüzey yapısı düz ve hafif engebelidir. Ama genellikle buzullaşların ya da lós ve kum tepelerinin gelişmesine olanak tanıyacak kadar düzensizdir. Orman-çayır sınırındaki, hatta orman içindeki kuru yamaçlar, güneş ışınlarına ve rüzgâra daha açık oldukları için çayır bitkilerinin büyümesine elverişlidir. Aynı biçimde, çayırlandaki korunmalı yamaçlar da ağaç gelişimini destekler.

İlman bölgelerdeki çayırarda gerek suyun az olması, gerek topraktaki organik maddelerin çözünabilirlik oranının düşüklüğü, toprak yıkanmasını kısıtlar. Bu yüzden toprağın her katında bol miktarda organik madde vardır ve kimyasal maddeler alt katmanlarda birikir. Böylece bitkiler, topraktaki besleyici maddeleri uzun bir zaman içinde, ağır ağır alır; bu da tarıma olanak verir. Toprağın üst katmanının rengi de, ılıman bölge çayırının organik madde içeriğini göstermektedir. Organik içeriğin yüzde 10'a kadar çıkabildiği ağaç sınırına yakın bölgelerde toprağın rengi siyah, yüzde 3'ün altında olduğu bölgelerde ise kestane ile kahverengi arasındadır.

Tropik ve astropik çayırarda ise yüksek sıcaklık ve yüksek yağış miktarı toprak yapısını etkiler. Bu çayırarda toprak yıkanması çabuk ve kolay gerçekleştiğinden organik maddeler de hızla çürür ve humus birikimi çok az olur. Bu topraklarda görülen kırmızmsı ya da sarımsı renk, yüksek sıcaklıkta öteki minerallerin hızla yıkanıp toprakta yalnızca demirin kalmasından kaynaklanmaktadır. Tarım yapıldığında inorganik maddeler, ılıman çayırarda olduğundan çok daha hızlı tükenir.

Bitki örtüsü. Doğal çayırların bitki örtüsü başlıca tohumlu otsu bitki türlerinden oluşur. Bunlar, kabaca iki gruba ayrılabilir: 1) buğdaygiller ve benzeri bitkiler (özellikle ayakotları), 2) baklagilleri de kapsayan, çoğunlukla genişyapraklı bitkiler. Bu iki ana grubun dışında ayrıca, odunsu bitkiler bulunur: Buğdaygil bitkilerinin uzunluklarını aşmayan çüce çalılar, daha uzun boylu çalılar ve ırmak boyu gibi yerel olarak değişmiş bitki örtülerinde rastlanan ağaç toplulukları. Daha seyrek olarak da, likenler, yapraklıyosunları ve algler gibi toprağın yüzeyini kaplayan tohumlu bitki topluluklarına rastlanır. Çayırlandaki bitki örtüsünün sıklığı ve çeşitliliği nem ve sıcaklık gibi çevresel koşullara bağlı olarak değişir.

Çayır oluşturan tohumlu otsu bitkilerin birinci grubu (buğdaygiller ve benzeri bitkiler), ikinci gruptaki bitkilere göre çayır ortamına daha iyi uyum sağlamıştır. Büyüme biçimleri, yangın ya da hayvanlar tarafından zarar görebilecekleri alanlarda bile yaşayabilmelerini sağlar. Bu bitkilerde büyüme, öbür otsu ve odunsu bitkilerde olduğu gibi tepe noktasından çok, yaprak ve gövde tabanındaki hücre bölünmesi yoluyla olur. Bu da, sürgün ya da yaprakların uçlarından kırılması, yanması ya da hayvanlar tarafından yenmesi durumunda bitkinin büyüme sürdümesine olanak sağlar.

Buğdaygillerin oluşturdugu çayır, bazen bu bitkilerin boylarına göre sınıflandırılır. Yüksekliği 3 m'yi geçen uzun bitkiler bol yağış alan tropik bölgelerde özgüdür. İlman çayırının görece nemli bölgelerinde ise yüksekliği biraz daha az olan (1-3 m) bitkiler yetişir. Boyu 30-90 cm arasında değişen orta uzunluktaki bitkiler ılıman iklimli bölgelerin ormanlara yakın çayırlandında, boyu ancak 15 cm'yi bulan

kısa bitkiler ise kurak bölgelerdeki çayırarda yetişir. Buğdaygillerin toprağı iyice kavrayan ve ağısı bir doku oluşturan saçak kökleri vardır.

Genişyapraklı otsu bitkilerin oluşturdugu ikinci gruptaki bitkiler, çoğunlukla büyüme koşullarının uygun olduğu ağaç sınırının yakınında yetişir. Buğdaygillere göre daha derine kök salan bu bitkiler toprakaltı organlarının birkaç yıl süreyle uyku dönemine girmesi ya da dokularına su toplaması yoluyla kuraklığa uyum sağlar. Bazılarının kök sistemi buğdaygillere benzemekle birlikte, çoğunun kazık kök, yumru ya da soğan gibi değişik toprakaltı organları vardır. Bazı bitkiler ise köklerindeki sürgün veren tomurcuklar nedeniyle, buğdaygillere karşı üstünlük kazanır.

Hayvan varlığı. Çayırlandaki doğal hayvan varlığı sanıldığından çok daha çeşitlidir; ama bir bölümünü küçük hayvanların oluşturmaları, bir bölümünün de yaşamlarının belli bir süresini toprağın altında geçirmesi gözden kaçmalarına neden olmuştur. En çok tanınan çayır hayvanları genellikle büyük otçul memeliler ve av hayvanlarıdır. Kanguru gibi keseli otçullar, kedi ya da köpeklerden yırtıcılar, kemiriciler, kuşlar, sürüngenler ve çekirge gibi büyük böcekler sayılabilir. Ayrıca toprağın altında yaşayan pek çok omurgasız türü vardır.

Çayırarda yaşayan büyük otçul memeliler insan etkinlikleriyle önemli ölçüde azalmıştır. Örneğin Afrika çayırının bir zamanlar ceylan, zebra, manda, zürafa, boğa antilopu, antilop, inek antilopu, suaygırı, su antilopu, impala gibi memelilerin yurduydular. Otlayan yanı sıra ağaçların dal ve yapraklarını da yiyen bazı türler ormanların gelişmesini önleyerek çayırın korunmasına katkıda bulundu. Ayrıca hepçil olan düğmeli domuz gibi türler; aslan, pars, tilki gibi yırtıcılar ve temelde leş yiyici olmasına karşın sürüler halinde ava da çıkan sırtlan gibi yırtıcılar vardı. Asya'daki çayırarda ise yabanıl sığırlar, sayga (bozkır antilopu), yabanıl at, marmot, geyik, yaban domuzu gibi otçullar; kurt ve tilki gibi etçiller yaşar. Önceleri bol olan yabanıl sığır ve at insanlarca büyük ölçüde yok edilmiş, antilop ve marmot ise gene insan etkinlikleri yüzünden çayırın terk etmiştir. Batı Yanküre'deki büyük otçul memelilerin eski jeolojik dönemlerde sayıca daha çok olduğu sanılır. Kuzey Amerika'da eskiden başlıca otçul türler bizon ve Amerika antilopu, bunları avlayan etçiller de kır kurdu ve doru vaşak idi. Güney Amerika'da ise başlıca lama ve devekuşunu içeren otçullar çayırlandaki en önemli otçul memeli kanguru, başlıca yırtıcı ise onu avlayan dingodur.

Çayırarda yaşayan küçük otçul memeliler de fare, sıçan, sıvıfare, yer sincabı, avurdukeseli, çayır marmotu, tavşan ve adavavşanı gibi türleri içeren kemiricilerdir. Bunları avlayan yırtıcıların sayısı insan etkinlikleri sonucunda azaldıkça, kemiriciler de giderek çoğalmıştır. Ama kemiricilerin bitki örtüsünü yok ederek toprağı kolayca aşınmaya uğramasına yol açmaları çayırlandaki doğal yapının bozulmasına neden olmuştur. Çayır ortamına özgü öteki omurgalıları arasında, turna, keklik, kumru gibi pek çok kuş; atmaca, baykuş, kartal gibi yırtıcı kuşlar; böcekleri ve kemiricileri yiyen sürüngenler ve amfibiymalar sayılabilir.

Omurgasızlar ise çayırarda büyük topluluklar oluşturur. Bazı bölgelerdeki çayırarda metrekaşeye binden çok omurgasız düştüğü ve 200'ü aşkın omurgasız türü yaşadığı tahmin edilmektedir. Karınca, termit, çekirge, kelebek, örümcek, solucan, en sık rastlanan türlerdir. Başlıca mikroorga-

nizmalar ise bakteri, işilküf, mantar ve suyosunudur. Tarıma elverişli çayır topraklarında, 15 cm derinliğe kadar hektar başına 330-720 kg arasında bakteri bulunduğu saptanmıştır.

YERYÜZÜNDE ÇAYIRLARIN DAĞILIMI İlman kuşak. İlman bölgelerdeki en geniş çayır alanları Avrasya'da, Kuzey Amerika'da ve Güney Amerika'da yer alır. Kuzey Amerika'da, Kayalık Dağların batısında kalan ve Kanada'dan Texas'a kadar uzanan bölge, güneye indikçe boyları kısalan orta yükseklikte bitkilerden oluşur. Kayalık Dağların doğusunda, daha çok yağış alan bölgedeki kırma çayırlandaki giderek yaprak-döken ormanlara karışır. Güneyde, Akdeniz ikliminin egemen olduğu California vadilerindeki çayırarda kalıcı bitki örtüsü yerini bir yıllık bitkilere bırakır. ABD'nin güneybatısı ile Meksika'nın ortakuzey kesimi giderek çölle birleşen kurak çayırlandaki kaplıdır.

Güney Amerika'daki en önemli ılıman kuşak çayırlandaki Arjantin'in ortadoğusundaki Pampalardır. Burada yıllık yağış miktarı 1.000-1.250 mm arasındadır ve kuraklık sık görülmez. Batıda And Dağlarına doğru kuraklık artar ve topraklar önce kestane rengine, sonra giderek griye dönüşür. Pampalarda son 4 yüzyıldır görülen aşırı otlatma sonucunda özgün çayır bitkileri büyük ölçüde yok olmuştur.

Eski SSCB sınırları içinde kalan Avrasya çayırlandaki Karadeniz'den Kazakistan'a ve Sibirya'ya kadar uzanır. Güneyde iklimin daha ılıman olmasına karşın, kuzeye doğru çayırlandaki ormanlarla birleşir. En önemli bitki türleri sorguotu ve yumaktır. Yumak türleri kuraklığa karşı en dayanıklı çayır bitkileridir.

Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da çayırlandaki daha az yer kaplar. Ayrıca Doğu Afrika yaylalarında da ılıman çayırlandaki bulunur.

Tropik ve astropik kuşak. Tropik ve astropik çayırlandaki Orta Afrika'da ve Güney Amerika'nın orta kesiminde yer alır. Afrika'da yarı çöl ya da çöl biçimindeki çayırlandaki yıllık ortalama yağış miktarının 500 mm'nin altına düştüğü yerlerde görülür.

Güney Amerika'daki en geniş çayırlandaki Venezuela'da And Dağları ile Orinoco Irmağı arasında kalan *llanos*'tur (ovalar). Bölge, çayır ve savan bitkilerini kapsayan ve yüksekliği genellikle 1-3 m arasında değişen bitkilerden oluşur. Brezilya'nın kuzeydoğusundaki yarı kurak bölge de Afrika çayırlandaki benzerlik gösterir.

Anadolu, İran, Pakistan, Afganistan, Tacikistan ve Hindistan'daki çayır bölgeleri, binlerce yıldır süren insan etkinlikleriyle özgün niteliklerini yitirmiştir. Buralarda bugün çöl olan pek çok bölgeyi bir zamanlar çayırlandaki kapladığı sanılmaktadır. İnsan etkinlikleriyle çayırlandaki çöle dönüşmesi son yüzyılda yeryüzünün başka bölgelerinde de gerçekleşmiştir.

ÇAYIRLARIN İŞLEVİ VE KULLANIMI. Çayır ekosistemi, bir besin ağı içinde örgütlenmiş, üretici, tüketici ve ayrıştırıcı öğelerden oluşan karmaşık bir yapıdır. Sistem, üretici bitkilerin gerçekleştirdiği fotosentez sırasında güneş ışınlarından üretilen enerjiyle çalışır. Bu enerji, organik madde durumunda bir organizmadan öbürüne geçer. Her organizma, bedensel işlevlerini gerçekleştirirken enerjinin bir bölümünü açığa çıkarır. Sonunda enerji, gene bitkiler tarafından fotosentezde kullanılmak üzere minerallere dönüşür. Kalıntılar ve hayvan artıklarıyla beslenen mikroorganizmaların ekosistemdeki enerjinin yaklaşık üçte ikisine katkıda bulunduğu sanılmaktadır. Mantar ve bakteri gibi mikroorganizmaların enerji dönüşü-

mündeki en önemli etken olduğu kabul edilmektedir.

İlk insan topluluklarının birçoğu çayır bölgelerinde gelişti. Ama insanlar çayırlardan olduğu gibi yararlanmanın yollarını araştırmaktansa, onları tarıma uygun alanlara dönüştürmeyi yeğlediler. Otlaklarda beslenen evcil hayvanlar, insanın çayırlardaki doğal bitki örtüsünü kendi amaçlarına daha uygun bir bitki örtüsüne dönüştürmesinde en önemli etken oldu. Geçmişte, çayırlarda otlatılan hayvanların doğal çayır sistemini bozduğu öne sürülmüşse de, evcil hayvanların doğal çayır faunasının yerini almasıyla çayırların tümüyle bozulmayacağı bugün bilinmektedir. Tarım açısından bakıldığında, evcil hayvanların dağılımını ve sayısını denetlemek çok daha kolay olduğundan, bu hayvanların doğal faunanın yerini alması çayırların tarımda en elverişli biçimde kullanılması amacına daha uygundur. Gene aynı amaçla, çayırlardaki doğal bitki örtüsünün yerine yem bitkilerinin geliştirilmesi önerilmiştir. Ama bu, ileri bir çevre denetimini gerektirir ve tarıma uygun olmayan çayır bölgelerinde yem bitkilerinin tümüyle doğal bitki örtüsünün yerini alması olanaklı gözükmemektedir.

Zararlı otları ortadan kaldıran maddeler ve gübre kullanarak çayırların tarımsal verimliliğini artırmak için girişimlerde bulunulmuştur. Gübre kullanımının verdiği sonuçlar ortama göre değişiklik gösterir; nem oranının yüksek olduğu çayırlarda daha iyi sonuç alınmıştır. Ama giderek artan miktarda gübre kullanılması, çayırın doğal bitki örtüsünü oluşturan bazı türleri etkilemezken, verimi artıran bazı türlerin de bunların yerini almasına yol açmaktadır. Öte yandan gübre ile verimi artıran türler de gittikçe daha çok gübre kullanımını gerektirmekte ve gübre olmaksızın varlıklarını sürdürmemektedir.

Son 50-100 yıl içinde tarımda gerçekleşen gelişmeler sonucunda çayırlarda, daha az organik madde içeriğine dayanan yeni bir doğal denge kurulmuştur. Yıllık tarımsal bitki örtüsünün oluşturdığı organik madde içeriği, başlangıçtaki organik maddelerin yerini almadan bunun etkileri tümüyle ortaya çıkmaz. Sonraki kuşakların kimyasal gübre kullanımıyla koruyucu önlemler alacağı varsayımı da, organik madde içeriğindeki azalmanın toprak yapısında ortaya çıkartacağı değişiklikleri kapsamamaktadır.

Çayır kuşaklarında gerek tarıma uygun, gerek uygun olmayan ekosistemlerin korunması, yeryüzünde sürekli bir besin kaynağı oluşturmak açısından büyük önem taşımaktadır. İlman çayır kuşakları yeryüzündeki tahıl üretiminin büyük bölümüne katkıda bulunur; ticarî tahılın yüzde 90'ı bu bölgelerde üretilmektedir. Tropik ve astropik çayırların ise, teknolojik gelişmelerle, tarımın ve besin kaynaklarının genişletilmesi açısından ileride önem taşıyacağı sanılmaktadır.

çayır çekirgesi, OT ÇEKİRGESİ, YEŞİL ÇEKİRGE ve UZUN DUYARALI ÇEKİRGE olarak da bilinir, *Orthoptera* (düzkanatlılar) takımının *Tettigoniidae* familyasından, uzun duyargalı, cırcırböceklerine benzeyen, yaklaşık 3 bin çekirge türünün ortak adı. İşitme organlarının ön bacaklarında bulunması, ince duyargalarının vücutları kadar ya da daha uzun olması, dişilerindeki yumurta borusunun kılıç biçimi ve değişik görünüşteki kanat örtüleri ile cırcırböceklerinden ayrılır. Çayır çekirgeleri genellikle kışı yumurta evresinde geçirir. Erkeklerin kanat örtülerini birbirine sürterek çıkardığı ses türe göre değişir.

Decticinae altfamilyasının dışında kalan çayır çekirgeleri yeşil renkli ve uzun kanatlı-

dır. Genellikle ağaçlık ya da çayırılık yerlerde bulunur, *Decticinae* altfamilyasının üyeleri kahverengi ya da siyah renklidir. Erişkinlerinin uzunluğu 2.5 cm'yi aşar. Türleri-

Orchelimum cinsinden bir çayır çekirgesi
S. C. Bessert

nin çoğu kısa kanatlıdır ve bazılarında kanat tümüyle kaybolmuştur. Anadolu'da *Parapholidoptera* ve *Platycleis* gibi cinslerin zaman zaman sürüler halinde çoğalan türleri tarım alanlarına önemli zararlar vermektedir. *Anabrus simplex* ise Kuzey Amerika'daki Büyük Ovalar'da küçümsemeyecek zararlılara yol açar.

Küçük ve orta boylu çekirgelerden oluşan *Conocephalinae* altfamilyasının üyeleri göl ve su birikintilerine yakın çayırılıkta yaşar. Korunmak için suya dalarak sualtı bitkilerine tutunur ve dakikalarca su altında kalabilir. En yaygın cinslerinden biri olan *Orchelimum*'un üyeleri genellikle iri ve turuncu gözleriyle dikkat çeker. Vücutlarının üstü kahverengi, altı yeşil renktedir.

Türkiye'de *Phaneropterinae* altfamilyasının birçok cinsi yaşar. Yeşil ya da sarımsı yeşil renk üzerine kırmızıya çalan kahverengi noktalarla bezeli *Phanoptera* cinsinin, duyargalarının uzunluğu vücudunun 1,5 katı olan ve özellikle sırtında küçük renk lekeleri bulunan *Isophya* cinsinin ve genellikle karın bölümünde sarı ya da koyu renkli bantlar taşıyan *Poecilimon* cinsinin bazı türleri zaman zaman büyük sayılarda bir araya gelerek tarım bitkilerine önemli zararlar vermektedir. Ayrıca *Tettigoniidae* ve *Saginae* gibi altfamilyalara giren çayır çekirgeleri Türkiye faunasında yer alır.

Psuedophyllinae ve *Copiphorinae* altfamilyasına giren birçok tür genellikle Yenidünya'nın yabancıl otlarla kaplı ya da çayırılık bölgelerinde görülür.

çayır kurbağası (*Rana temporaria*), Avrupa ve Asya'ya özgü daha çok karada yaşayan kurbağa. Derisi pürüzsüz, uzunluğu 7,5-8 cm dolayındadır. Rengi gri, yeşilimsi,

Çayır kurbağası (*Rana temporaria*)
Eric Hoekling-Bruce Coleman Inc.

kahverengi, sarımsı ya da kırmızı olabilir. Kırmızı kahverengi ya da kara beneklidir.

Çayır kurbağası sık sık nemli, gölgeli alanlara gider. Çoğu kez laboratuvar hayvanı olarak kullanılır ve bazı ülkelerde eti yenir.

çayır marmotu, Rodentia (kemiriciler) takımının *Sciuridae* familyasından *Cynomys* cinsini oluşturan iri ve kazıcı beş memeli türünün ortak adı. 3-12 cm'lik kuyruklarıyla birlikte uzunlukları 30-43 cm arasında değişir. Çayır marmotları kısa kuyruklu, küçük kulaklı, kısa bacaklı, sarımsı-kahverengi renkte ve gelengi benzeri hayvanlardır. Bir erkek, birkaç dişi ve yavruların bulunduğu, sınırları iyi belirlenmiş alanlardan oluşan kolonilerde toplu olarak yaşarlar. Tanıma "öpücüğü" ve tüylerin temizlenmesi, koloniler içindeki sosyal yapıyı sürdürmek için gerekli sıkı ilişkileri sağlar.

Bir zamanlar ABD'nin batısı ve Meksika'nın kuzeyinde çok bol bulunan çayır marmotları günümüzde gerek dağılım yönün-

Kara kuyruklu çayır marmotu
(*Cynomys ludovicianus*)
Leonard Lee Rue III

den, gerek sayıca çok azalmıştır. Bunun başlıca nedeni ürünlere zarar vermelerinden ve temel besinleri olan otları yemek için çiftlik hayvanlarıyla rekabet etmelerinden ötürü insanlar tarafından avlanmaları ve zehirlenmeleridir. Wyoming, Texas, Oklahoma ve Güney Dakota'da koruma altına alınan koloniler vardır.

Çayır marmotlarının başlıca iki türü vardır. Kuyruğunun ucu kara olan kara kuyruklu çayır marmotu (*C. ludovicianus*) daha yaygındır. Büyük Ovalar bölgesinde dağınık olarak bulunur. Kolonileri, yuvalarının ağzında titizlikle korudukları huni biçimindeki tümseklerle tanınır. Bu tümsekler su basıklarına engel olmanın yanı sıra gözetleme kulesi işlevini görür.

Ak kuyruklu çayır marmotu (*C. leucurus*) beyaz uçlu kuyruğuyla ayırt edilir. Kara kuyruklu çayır marmotundan daha yüksek yerlerde yaşar. Kış uykusuna yatar ve koloni oluşturma eğilimi daha azdır. Her iki tür de baharda doğurur, yaklaşık bir aylık gebelik döneminden sonra doğan yavruların sayısı 10'a varabilir.

çayır taşçaları (*Saxicola rubetra*), *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Turdidae* familyasından bir kuş türü. Yazın Avrasya'nın orta kuşak bölgelerinde ürer, kışı Afrika'da geçirir. Boyu 12,5 cm, üstü kahverengi, boz desenli, göğsü pas kırmızı ve sarıdır. Açık arazide, geniş çayır ve otlaklarda, bazen tarlalarda yaşar. Ötüşü kısa ve madenidir. Böcekçidir. Nisandan haziran sonuna değin süren üreme mevsiminde çalılar arasında yere yapılan yuvaya dişi 5-6 yumurta bırakır. Türkiye'de Doğu Karadeniz ve

Çayır taşçalanı (*Saxicola rubetra*)
E. Breeze-Jones, Bruce Coleman Inc

Doğu Anadolu'nun yüksek yayla ve çayır-
larında kuluçkaya yatar; göç sırasında daha
yaygın olarak her bölgede görülebilir.

Çayıralan, İç Anadolu Bölgesi'nde Yozgat
iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba.
Yüzölçümü 1.445 km² (1989) olan Çayıralan
ilçesi doğuda Sivas, güneyde Kayseri illeri,
güneybatıda Çandır, batıda Boğazlıyan ve
Sarıkaya, kuzeyde gene Sarıkaya ve Akdağ-
madeni ilçeleriyle çevrilidir.

İlçe alanının büyük bölümü dağlar ve
platolarla kaplıdır. Doğu sınırı boyunca
uzanan Akdağlar, ilçenin orta kesimlerine
kadar yayılır. Kuzey kesimini Sırtkıldag
(2.090 m), kuzeydoğu ve doğu kesimini
dorucu ilçe sınırları dışında kalan Karababa
Dağı, güney kesimini Akdağ (Hamzasultan
Tepesinde 2.281 m) engebelenendirir. En
önemli su kaynağı Delice Irmağının ana
kolu olan ve Akdağlar'dan kaynaklanan
Kanak Çaydır. Ayrıca Delice Irmağını ve
Kızılırmak'ı besleyen birçok inili ufaklı
akarsu vardır. Bu akarsuların vadi düzlükle-
ri, ilçenin başlıca tarım alanlarını oluşturur.

İlçede temel ekonomik etkinlik tarımdır.
Bitkisel üretim birinci geçim kaynağı duru-
mundadır. Ekim alanlarının büyük bölümü
buğdaya ayrılmıştır. Patates, ayçiçeği, şeker
pancarı ve baklagiller üretimi de önemlidir.
Meyvecilik, özellikle elma yetiştiriciliği yay-
gınlaşmaktadır. Hayvancılıkta hâlâ gele-
neksel yöntemler uygulanır. En çok koyun
ve sığır yetiştirilir. İlçede kıl ve Ankara
keçisi de yetiştirilir. Hayvancılık ürünleri
sınırlıdır. Çayıralan'ın doğu kesimini kapla-
yan Akdağlar orman varlığı bakımından
zengindir. Kuzey yamaçlarda karaçam, sarı
çam, ardıc gibi iğneyapraklılarla, meşe,
kavak gibi genişyapraklılardan oluşan ve-
rimli korular vardır. Daha düşük yükseltiler-
de egemen ağaç türü meşedir. Çeşitli
geliştirme çalışmalarına karşın, ormancılık
ilçe ekonomisinde önemli bir yere gelememi-
ştir. İlçede bir bitkisel yağ fabrikası ile
tarım araç ve gereci üreten, orman ürünleri-
ni işleyen, hali dokumacılığı yapan işyerleri
vardır.

Çayıralan'ın tarihi Hititlere değin uzanır.
Yöre Roma, Bizans ve Selçuk egemenlikleri-
ni yaşadıkdan sonra Dulkadiroğulları'nın
yönetimi altında kaldı. I. Selim (Yavuz)
tarafından Osmanlı topraklarına katıldı.
Önceleri Çayırşeyhi olarak adlandırılan Çay-
ıralan, 1948'e değin bir bucak olarak
yönetildi; bu tarihte ilçe yapıldı.

Bağlık bahçelik bir yerleşim olan Çayır-
alan kasabası Akdağlar'ın batı eteklerinde
kurulmuştur. 112 km'lik bir karayoluyla

Sarıkaya ve Sorgun üzerinden il merkezi
Yozgat'a bağlanır.

Çayıralan Belediyesi 1926'da kurulmuştur.
Nüfus (1990) ilçe, 24.381; kasaba, 7.644.

çayır düğmesi, gülgiller (Rosaceae) famil-
yasının *Sanguisorba* cinsini oluşturan 35
kadar çokyıllık, otsu bitki türünün ortak
adı. Bütün türler kuzey ılıman kuşakta
bulunur. Almaşık dizilişli, tüysü parçalı
yaprakları ve taçyaprağı olmayan küçük
çiçeklerin oluşturduğu sık başcık ya da
başakları vardır. *S. minor* türünün yaprak-
ları ve kökleri idrar artıncı, kabız yapıcı ve
iştah açıcı etkilere sahiptir. Yaprakları ta-
zeyken salata olarak yendiği gibi, kurutu-
lup suyla kaynatıldığında çay olarak da
içilir.

Çayırılı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Er-
zincan iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi
kasaba. Yüzölçümü 1.480 km² (1989) olan
Çayırılı ilçesi kuzeyde Otlukbeli, doğu ve
güneydoğuda Tercan, güneyde Üzümlü il-
çeleri, batıda Merkez ilçe ve Gümüşhane
ili, kuzeybatıda da Bayburt iliyle çevrilidir.

Son derece dağlık ve yüksek bir kesimde
yer alan ilçe topraklarının güney kesimini
dorucu Üzümlü ilçesi sınırları içinde kalan
Esence Dağı engebelenendirir. Kuzeybatı ke-
siminde uzanan Otlukbeli Dağları doğal sınır
oluşturur. Kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu-
da da Karasu Irmağı(*) sınır çizer. Esence
ve Otlukbeli dağlarından inen bazı dereler
bu ırmağa katılır. Tercan Ovasının batı
uzantıları ilçenin doğu kesimine sokulur.

İlçe halkının ekonomik yaşamı tümüyle
tarıma dayanır. Ana geçim kaynağı hayvan-
cılıktır. Yayılcılık yöntemiyle koyun ve keçi
yetiştirilir. Az miktarda sığır besiciliği de
yapılmaktadır. Bitkisel üretim, doğal yapı-
nın elverişsizliği nedeniyle, ancak Karasu ve
kollarının suladığı eğimli vadilerde yaygın-
dır. En çok buğday, fasulye, yem bitkileri,
şeker pancarı, elma ve armut yetiştirilir.
Hem ekilebilir alanın kısıtlılığı ve iklimin
sertliği, hem de ulaşım bağlantılarının son
derece zayıf olması nedeniyle, üretim mik-
tarları düşüktür. İlçede magnezit yatakları
vardır.

Yöredeki yerleşme tarihinin eskilere da-
yandığı bilinmekle birlikte, bu geçmişe
ilişkin kesin bilgiler elde edilememiştir.
Eski dönemlerde Mans adıyla bilinen yöre,
Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra Selçuk-
luların egemenliğine geçti. Mengücekler,
Anadolu Selçukluları ve İlhanlı egemenlik-
lerini yaşadı, 1401'de Osmanlı topraklarına
katıldı. Bir süre Timur yönetiminde kaldı.
Bunu izleyen Akkoyunlu egemenliği, yöre-
nin kesin olarak Osmanlı Devleti'ne bağlan-
dığı 1473'e değin sürdü. Çayırılı, I. Dünya
Savaşı sırasında, 1916-18 arasında Rus işga-
linde kaldı. Cumhuriyet döneminde bucak
olarak Tercan ilçesine bağlandı. 1954'te ilçe
yapıldı.

Ulaşım bağlantıları çok zayıf olan kasaba,
Erzincan kentine 111 km'lik stabilize bir
yolla bağlanır.

Çayırılı Belediyesi 1954'te kurulmuştur.
Nüfus (1990) ilçe, 21.116; kasaba, 7.076.

çayırpapatyası, KOYUNGOZU ya da ILKBA-
HARÇIĞI olarak da bilinir, bileşikgiller
(*Asteraceae*) familyasından *Bellis* cinsinin
içerdiği altı türe verilen ad. Çayırpapatya-
larının uzun saplarının ucunda açan çiçek
kömeçleri vardır; bu kömeçlerin ortasında
sarı renkli tüpsü çiçekler, çevresinde ise
beyaz ya da pembe tonlarında dilsli çiçekler
bulunur.

Gerçek çayırpapatyası *B. perennis*'tir; ço-
ğunlukla bahçelerde süs bitkisi olarak yeti-
ştirilir. Yaprakları tabanda yer alan bitkinin,

çiçek sapları yapraksızdır ve kömeçlerinin
altında tüylü bürgüleri (yapraksı yapılar)

Çayırpapatyası (*Bellis perennis*)
Sven Samuelsson

vardır. Bazı çeşitleri pembe ya da kırmızı
çiçeklidir.

çayır sedefi, düğünçiçeği (*Ranuncula-
ceae*) familyasından, *Thalictrum* cinsinin
içerdiği 100 kadar çokyıllık otsu bitki türüne
verilen ad. Kuzey ılıman kuşakta, Güney
Amerika'da ve Afrika'da bulunur. Türki-
ye'de de dokuz kadar *Thalictrum* türü
yetiştirmektedir.

Saplı üç yapraklığın oluşturduğu bileşik
yaprakları ve çoğunlukla yeşil, sarı ya da
mor renkli küçük çiçeklerin oluşturduğu
çiçek salkımları vardır. Çiçekler dört ya da
beş çanak yapraklıdır, ancak taç yaprakları
yoktur.

Türkiye'de Kuzey ve Doğu Anadolu'da
bulunan *T. flavum* sarı çiçekli bir türdür;
flavon türevleri, acı madde ve alkaloid
içeren köklerinin müşil ve idrar artıncı
etkisi vardır. Ayrıca *T. minus*, *T. aquilegio-
folium* gibi çeşitli türler de alkaloid içermek-

Çayır sedefi (*Thalictrum dioicum*)
Killy Kohout-Root Resources/EB Inc

tedir. Anayurdu Amerika olan *T. polygo-
mum* ve *T. dioicum* gibi türler ise bahçeler-
de yetiştirilir.

çayır tavuğu, Tetraonidae familyasından
Kuzey Amerika'da yaşayan av kuşları. Ay-
rıca bak. ormantavuşu.

**Çaykara, Karadeniz Bölgesi'nin doğu ke-
siminde, Trabzon iline bağlı ilçe ve ilçe
merkezi kasaba. Yüzölçümü 637 km² (1989)
olan Çaykara ilçesi kuzeyde Dernekpazarı,
doğuda Hayrat ilçeleri, güneydoğuda Rize,
güneyde Bayburt, güneybatıda Gümüşhane
illeri, batıda da Köprübaşı ilçesiyle çevri-
lidir.**

Çaykara, Trabzon ilinin denizden uzak iç
kesiminde, tümüyle dağlık bir alanda yer
alır. İlçenin büyük bölümünü kaplayan
Doğu Karadeniz Sıradağları, doğu-batı

doğrultusunda kıyıya koşut bir biçimde uzanır ve güneye doğru yükselir. Güney kesimini Soğanlı ve Haldizen dağları engeler. Haldizen Dağı, Karakaya Tepesinde 3.193 m'ye erişir. İlçeyi kaplayan dağların eteklerinde yüksek yaylalar vardır. Yaz aylarında sayfiye olarak kullanılan bu yaylalar canlı bir hayvancılık etkinliğine sahne olur. İlçe alanını derin bir biçimde parçalayan Solaklı Çayı Çaykara'nın en önemli akarsusudur. Uzungöl bucağına adını veren Uzungöl yamaçlardan kopan kütlelerin vadiyi kapatmasıyla oluşmuş bir heyelan gölüdür. Derinliği 15-20 m olan gölde saz ve alabalık yaşar.

İlçede temel geçim kaynağı hayvancılıktır. En çok sığır beslenir. Hayvanlar yaz aylarında yaylalara çıkarılır. Sütçülük ve mandıracılık önemlidir. Koyun da yetiştirilir. Ekime elverişli düzlüklerin azlığı nedeniyle bitkisel üretim sınırlı düzeydedir. En yaygın yetiştirilen ürün mısırdır. Karadeniz Bölgesi'nin bütün doğu bölümünde olduğu gibi Çaykara'da da ekmek üretiminde mısır, buğdayın yerini tutar. Fasulye, patates, fındık ve elma ilçede yetiştirilen öteki ürünlerdir. Akarsu boylarında bahçecilik yapılır.

Çaykara'dan bir görünüm
Siltu Firat

İlçe orman varlığı bakımından çok zengindir. Kayın, gürgen, göknar, sarıçam ve ladın ormanları 2.000 m'ye kadar çıkar. Ormanlık ilçede ek bir geçim kaynağı niteliğindedir.

Çaykara yöresi İÖ 550'den sonra Perslerin denetimine geçti. Pontus Krallığı döneminde Roma ve Pontus arasındaki savaşlara sahne oldu. İÖ 66'dan sonra Roma egemenliği altına girdi. Roma'nın ikiye bölünmesiyle (İS 395) Bizans sınırları içinde kaldı. 1204'te kurulan Trabzon İmparatorluğu'nun egemenliğini tanıyan Çaykara yöresi, 1461'de II. Mehmed (Fatih) tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. Cumhuriyet döneminde önceleri Of'a bağlı bir bucak olan Çaykara, 1948'de ilçe yapıldı.

Çaykara kasabası, kasabadan çok bir köy görünümünü taşıyan küçük bir yerleşimdir. Bayburt'u Of yakınında Karadeniz kıyı yoluna bağlayan yol Çaykara'dan geçer. Bu yol Doğu Karadeniz Sıradağlarının kıyı dağlarını 2.330 m yükseklikte Soğanlı Geçidinde aşar. Kasabanın il merkezi Trabzon'a uzaklığı 75 km'dir.

Çaykara Belediyesi 1948'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 21.660; kasaba, 2.250.

Çaykovski, Nikolay Vasilyeviç, CHAIKOVSKY olarak da yazılır (d. 7 Ocak 1851, Vyatka [Bugün Kirov], Rus Çarlığı - ö. 30 Nisan 1926, Harrow, Middlesex, İngiltere), Narodnik önderlerden Rus sosyalist devrimci.

1869'da Petersburg'da radikal öğrencilerin oluşturduğu bir gruba katıldı. Kurucusu

Nikolay Vasilyeviç Çaykovski
H. Roger Violette

Mark Natanson'un 1871'de tutuklanması üzerine grubun önderi oldu. Sonradan Çaykovski Grubu adıyla anılan topluluk, sosyalist düşünceleri olabildiğince yaygınlaştırmayı amaç edinmişti. Yasal olarak yayımlanan siyasal kitaplar dağıtıyor ve sanayi işçileri arasında tartışma grupları örgütüyordu. Böylece çeşitli radikal düşünce akımlarından insanları da kazanarak Rusya'nın ilk önemli popülist hareketi oldu ve 1870'lerin sonlarında ortaya çıkan devrimci partilerin temelini oluşturdu.

Kendi görüşlerindeki değişim sonucunda Çaykovski, gruptan ayrılarak ABD'ye göç etti (1873). 1875-77 arasında Kansas'ta sosyalist bir komünde yaşadı. Komünün dağılmasından sonra Londra'ya giderek yeniden Rusya'daki devrimci hareketle bağ kurdu. Para yardımı topladı, partiden bağımsız bir gazete yayımladı ve Sosyalist-Devrimci Partisi'ye girdi. 1907'de Rusya'ya döndükten sonra kooperatif hareketinin önderleri arasında yer aldı.

1917'de Bolşeviklere karşı çıktı ve Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra Arhangelsk'te kurulan Bolşevik karşıtı (Beyaz) hükümetin başına geçti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Paris'te yapılan barış görüşmelerinde (Ocak 1919) bu hükümeti temsil etti. 1920'de Arhangelsk hükümetinin dağılmasından sonra, Beyazların önderi General Anton Denikin'i desteklemeye başladı. Sonra da önce Paris'e, ardından İngiltere'ye göç etti.

Çaykovski, Peter İliç, PYOTR İLYİÇ olarak da yazılır (d. 7 Mayıs 1840, Votkinsk - ö. 6 Kasım 1893, Petersburg, Rus Çarlığı), 19. yüzyıl sonlarının önde gelen Rus bestecisi. Melodilerinin zenginliği ve orkestra düzenlemeleriyle dikkati çekmiş, *Kuşu Gölü* (1877), *Fındıkkıran* (1892) ve *Uyuyan Güzeli* (1890) bale müzikleri klasik balenin başyapıtları kabul edilmiştir.

Gençliği ve öğrenimi. Rus Çarlığı'nda Vyatka ilinde Votkinsk'te (bugün Kirov yönetim birimi içinde) doğdu. Babası devlet madenlerinde işletme sorumlusuydu. Annesi yarı Fransızdı; Çaykovski de o dönem Rusya'sının çoğu üst sınıf üyeleri gibi Fransız mürebbiye ile büyüdü. Müzik yeteneği çok küçük yaşta kendini belli etmeye de, daha o zamandan nevrozik eğilimli bir çocuk olduğundan, sağlığını olumsuz yönde etkiler kaygısıyla ailesi bu yeteneğini doğrudan desteklemedi. Peter mürebbiyesine çok düşkünlü, ama 1848'de babası iş değiştirip aile önce Moskova'ya, ardından da Petersburg'a taşınınca kadının işine son verildi. Çaykovski 1850'de Petersburg'daki Hukuk Okulu'nun hazırlık bölümüne yazıldı.

Son derece içine dönük, annesini tutkuyla seven bir çocuktur; 1854'te annesi koleradan ölünce ciddi bir ruhsal sarsıntı geçirdi. Bir yandan annesinin ölümünün, bir yandan da yaşamı kolay tarafından alan babasının bu olaydan etkilenmemesinin verdiği acıyla piyano için kısa bir vals besteledi; hatta bir opera bestelemeyi düşündü. Kaybettiği annesine duyduğu anormal sevgi ve babasının silik kişiliği, içindeki gizli eşcinselliği bastırmasına hiç yardımcı olmadı; yalnızca erkeklerin alındığı Hukuk Okulu'ndaki katı disiplin de ancak olumsuz etkisi olabilirdi. Gene de Çaykovski'nin gizli isteklerini dışa vurduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Bu dönemde gördüğü bütün müzik eğitimi gelişigüzel şan, piyano ve armoni derslerinden oluşuyor, o da eksigini sık sık operaya giderek karşıyordu. O yıllarda geliştirdiği opera sevgisinin, Çaykovski'nin müzik beğenisi üzerindeki kalıcı etkisi olmuştur.

1862'de, yeni kurulmuş olan Petersburg Müzik Konservatuarı'na girdi. Adalet Bakanlığı'ndaki memuriyeti ise müzik tutkusunu engelleyecek kadar ilginç değildi. Çaykovski çok geçmeden devlet hizmetinden ayrılarak müzik öğrencisi oldu. Aleksandr Ostrovski'nin *Groza* (1859; *Fırtına*, 1945) adlı oyunundan esinlenerek 1864'te bestelediği ilk orkestra müziği bir uvertürdü; yapıt sonraki müziğinin üslup özelliklerinden birçoğunu taşıdığı gibi, Mendelssohn tutkunu öğretmeni Anton Rubinstein'i dehşete düşüren bazı özellikleri, örneğin gençliğe özgü bir kaballığı da içeriyordu. Gene de Rubinstein'in kardeşi 1865 sonlarında Çaykovski'ye Moskova Konservatuarı'nın armoni öğretmenliğini önerdi.

Sanatı. 1866'da Moskova'ya yerleşerek rahat bir yaşam sürmeye başlayan Çaykovski, Opus 13 *Sol Minör Birinci Senfoni* (1866; *Kış Hülyaları*) üzerinde aşırı çalışması sonucunda ruhsal bunalıma girdi. 1860'ların sonları ile 1870'lerin başlarındaki besteleri, gerek halk türküsünü ele alışı, gerek ulusalcı Rus üslubunun "babası" Mihail Glinka ile ortak bağlarından kaynaklanan armonileriyle Petersburg'daki ulusalcı bestecilerin müziğine belirgin bir yakınlık gösterir. Grubun önderi olan Mili Balakirev'le mektuplaşan Çaykovski, onun önerisiyle *Romeo ve Jülyet* (1869) fantezi uvertürünü yazdı. Bestecinin doğasından kaynaklanan büyüleyiciliği en iyi ortaya koyan yapıtı ise, ilk kez 1876'da oynanan ulusalcı komik operası *Demirci Vakula*'dır (1874). Yapıtın gözden geçirilmiş biçimi *Çereviçki* (1887; *Küçük Pabuçlar*), Petersburg grubunun en özgün bestecisi Modest Mussorgski'nin, gene Nikolay Gogol'un Ukrayna masallarına dayanan *Soroçintsı Panayırı*'na benzer bir özellik gösterir. Ama Çaykovski'nin operası, Balakirev'e özgü folklorik anlatıma Mussorgski'nin bütün yazdıklarından daha yakındır.

Turneye gelen İtalyan komik opera kumpanyasının pirimadonnası Désirée Artôt ile saman alevi gibi parlayıp sönen aşk serüveninden sonra Çaykovski'nin yalnızca bir kadınla duygusal ilişkisi oldu. 1870'lerin ortalarında yeni bir ruhsal bunalım geçirdi. Yaşamındaki bu büyük çöküntü döneminin bir belirtisi, Opus 36 *Fa Minör Dördüncü Senfoni*'si (1877) ve Puşkin'in şürine dayanan *Yevgeni Onegin* operasına (1877-78) yol açan neredeyse histerik beste çalışmasıydı. Operanın acımasızca terk edilen kadın kahramanı Tatyana ile kendisini reddederse intihar edeceğini söyleyen eski müzik öğrencisi Antonina Milyukova'yı özdeşleştirme.

evlenmeyi kabul etmesine yol açtı. Yaşanmayan bir evliliğin başarılı olamayacağını en azından seziyordu; ama karısının bir nemfomanyak olması ve onu başarısız bir intihar girişimine sürükleyecek kadar tiksindirmesi talihsizliğini bir kat daha artırdı. Artık cinsel açıdan hep toplum dışı kalacağını ve çok sevdiği halde çocuğu olmayacağını iyice anlamıştı. Geri kalan ömrünü zaman zaman aşırı içki içerek ve beste yaparak yatıştırabildiği bir yoksunluk ve yalnızlık duygusu içinde geçirdi. Kız kardeşinin Ukrayna'da Kamenka'daki evinde mutlu yazlar geçirdiyse de genç yeğeni "Bob" (Vladimir) Davidov'a âşık olması, boğucu bir suçluluk duygusuna kapılmasına yol açtı. 1876 sonlarında müziğine hayranlık duyan bir kadınla olağandışı bir mektuplaşmaya girmişti. Varlıklı bir dul olan Nadejda von Meck, Çaykovski'ye öğretim görevini bırakarak yalnızca besteye uğraşma olanağını sağlayan yıllık bir maaş bağladı. Kadının isteğine uyarak birbirleriyle hiç karşılaşmadılar. Aralarındaki özel ve kişisel yazışma Çaykovski'den çok, kadın açısından açıklayıcıdır. Kendisini begendirmek tutkusuyla Çaykovski, her zaman gerçek düşüncelerinden çok, Nadejda'nın okumak isteyeceğini sandığı şeyler yazıyordu. Örneğin *Dördüncü Senfoni*'yi Nadejda için bestelediğini yazması kuşkuyla karşılanır. Sonraları da Nadejda von Meck'in sık sık gönderdiği coşkulu mektuplara yanıt vermenin "bıktırıcı" olduğunu ileri sürmüştür. Gene de bu garip ilişki her ikisi, özellikle de boşanma kararından sonra bile isteklerinin sonu gelmeyen karısını ancak parayla uzaklaştırabilen Çaykovski için, çok derinden duyulan bir gereksinimi karşılamıştır. Nadejda von Meck ile platonik ilişkisi onun doğasına çok daha uygun düşmüştü. Kadının cömertliğine layık olma çabası içinde Çaykovski birkaç yıl aşırı üretken oldu. Bu dönemde oldukça kuru besteler olan Opus 37 *Sol Majör Piyano Sonatı*'ni (1878), Opus 43 *Re Minör Birinci Orkestra Süiti*'ni (1878-79), koruyucusu Çar III. Aleksandr'ın taç giyme töreni için yazdığı ve hem sanatsal, hem ticari bakımdan başarı kazanacak bir opera yaratma yolundaki ilk olgun girişimi olan *Orleanslı Kız*'ı (1878-79) besteledi. (Yevgeni Onegin'in ticari başarı sağlayacak kadar dramatik bir "tiyatro" yapıtı olmadığını düşünüyordu.) 1878-81 arası aynı zamanda parlak ve canlı Opus 35 *Re Majör Keman Konçertosu* (1878), Opus 48 *Do Majör Yaylı Çalgılar Serenadı* (1880), Opus 45 *İtalyan Kapriçyosu* (1880) ve Opus 49 *1812 Uvertürü* (1880) gibi bazı çok başarılı yapıtlarını da bestelediği dönem oldu. Moskova'da ilk oynadığında fazla ilgi çekmeyen Yevgeni Onegin, çarın beğenmesi üzerine Petersburg'da olağanüstü başarı kazandı. 1885'te bestelediği Opus 58 *Manfred Senfonisi*, sonu gelmez övgüler aldıktan başka, bazı aşırı dokunaklı bölümleriyle Çaykovski'nin yaşam ve müziğinin son yıllarında izleyeceği yola da işaret ediyordu.

Çaykovski 1885'te Moskova yakınlarında Maidanovo'da bir ev satın aldı; ölümünden bir yıl önce, Klin kasabası yakınlarında, bugün Çaykovski'nin Evi adıyla müze olan eve taşınmaya değin de bu evde oturdu. Bu dönemde Rusya'yı daha çok gezdi; Kafkasya'da iki güzel tatil geçirdi; Tiflis'te coşkulu karşılanıp ağırlandı. Yeniden gözden geçirdiği *Vakula*'nın başarılı icralarıyla, orkestra yönetmeye karşı beslediği nefretin de üstesinden geldi. 1888'de önemli bir yurtdışı turnesine çıktı. Johannes Brahms ve

Edward Grieg gibi bestecilerle tanıştığı Leipzig'de, Hamburg, Berlin, Prag, Paris ve Londra'da kendi yapıtlarını yönetti. Müziği her yerde takdirle karşılandı.

Bu turne Çaykovski'nin yaşamının son döneminin doruk noktasını oluşturdu. Tur-neden sonra yazdığı ikinci Puşkin operası *Maça Kızı* (1890) ve başlangıçta soğuk karşılanan ama en sevdiği balesi olan *Uyuyan Güzeli* (1890) gibi yeni yapıtlarının da beğenilmesine karşın yeni bir ruhsal bunalıma sürüklenmeye başladı. Opus 64 *Mi Minör Beşinci Senfoni*'siyle (1888) sonraki belli başlı yapıtları gitgide daha yoğun bir duygusal ve nevroitik umutsuzluk belirtileri gösteriyordu.

Çaykovski ABD ile İngiltere'yi kapsayan başka turnelere de çıktı. İngiltere'de 1889'da ünlü Opus 23 *Si Bemol Minör Birinci Piyano Konçertosu*'nu (1874-75), 1893'te de *Dördüncü Senfoni*'sini yönetti. 1893'te Cambridge'den onursal müzik doktoru unvanı aldı. Bütün bunlar ve *Fındıklıran* bale müziğinden (1892) konser icrası için alelacele yaptığı süite gösterilen büyük ilgi gibi daha başka başarılar, ruhsal durumundaki karşı durulmaz çöküşü engellemedi. 1890'da Nadejda von Meck'in mektuplarını ve parayı ansızın kesmesi durumu daha da ağırlaştırdı. *Maça Kızı*'nın getirdiği telif hakkı ve devletçe bağlanan aylık dolaşısıyla maddi sorunu yoktu. Ama Çay-

Peter İlç Çaykovski, 1888
Novosti Press Agency

kovski Nadejda'yı hiç bağışlamadı; son hastalığı sırasında bile öfkeyle onun adını sayıkladı.

Çaykovski, son bestesi olan ve haklı olarak başyapıtı saydığı Opus 74 *Si Minör Altıncı (Patetik) Senfoni*'sini Ağustos 1893'te tamamladı. Ekimde Petersburg'daki ilk çalınışını da kendi yönetti, ama yapıtın fazla alkış almaması onu düş kırıklığına uğrattı. Yepyeni bir tarzda yazdığı ağır final bölümünün, daha bir buçuk yıl önce daha hafif bir yapıt olan *Fındıklıran* süitinin ilk çalınışındaki gibi hararetle alkışlarla karşılanması pek beklenemezdi. Oysa, Çaykovski'nin beklediği buydu, dolayısıyla da bunu sorun edindi. "Gizli" programıyla bu yapıta kendi ruhunu koymuş, izleyicilerse bunu takdir edememişlerdi.

Çaykovski'nin ölümü bir esrar perdesiyle örtülmüştür. Öldüğünde, kentteki kolera salgını sırasında kaynamamış su içerek bu hastalığa yakalandığı ve öldüğü öyküsü dillerde dolaşıyordu. 20. yüzyılın ikinci yarısında yapılan araştırmalar ise çar ailesinden bir erkek romantik ilişkiye girdiği yolundaki suçlama üzerine bir skandalı önlemek amacıyla zehir içerek intiharı seçmiş olabileceğini ortaya koymuştur. Gerçek ne olursa olsun, son senfonisinin başarısızlığı yüzünden kendisini öldür-

düğü söylentisi çabucak yayıldı. *Patetik* adlı bu senfoninin yalnızca adı bile bir anda ünlülemesine yetti.

Değerlendirme. En özel bestecilerin arasında sayılan Çaykovski'nin kişiliği ile müziğini birbirinden ayrı düşünmek olanaksızdır. Yapıtları, sonraki yıllarda gitgide daha acı verici hale gelen ve çağının en büyük senfonilerinden biri olan *Altıncı Senfoni* siyle doruğa ulaşan bastırılmış duygularının bazen büyüleyici, bazen gösterişli, ara sıra da kaba bir dışavurumdur. Değişen düzeylerde de olsa melodilerindeki esin zenginliği ve hayal gücünün yanı sıra, orkestra düzenlemeleri de çarpıcı bir yeteneği ortaya koyar. Teknikteki büyük ustalığı, zaman zaman müziğinde görülen zevk sorunlarının da bir ölçüde üstesinden gelmesine olanak vermiştir. Sonraki yapıtlarında bilinçli Rus ulusalcılığına yer vermemişse de, en az ulusalcı besteciler kadar Rusya'ya özgü duygu ve nitelikleri yansıtmıştır. Müzikçi ile halk arasındaki uçurumu kapatmadaki başarısı ise Sovyetler Birliği döneminde o kadar yüceltilmesinin nedenlerinden biridir.

Çaykovski'den bu yana hiçbir besteci tarz ve üslup değişimlerinden, abartılmış ya da hafiflenmiş değerlendirmelerden onun kadar etkilenmemiştir. Bir yandan duygusal yapıtlarıyla çok geniş bir dinleyici kitlesine ulaşmış, ama öbür yandan yarattığı neredeyse hipnotik etki gerçek müziksel niteliklerinin sorgulanmasına yol açmıştır. Gene de Çaykovski'nin değerinin zamanla artmasını beklemek yanlış olmaz; hâlâ keşfedilmeyi bekleyen güzel yapıtlarının bulununun bilinmesi bile böyle bir yargıya varmaya yeter. Çaykovski klasik balenin kuşkusuz en büyük ustasıdır. Senfonilerinin hepsi aynı düzeyde değilse de, içerdikleri müziğin önemi yadsınmaz. Son üç senfonisi haklı bir üne kavuşmuştur, ama bunlara genellikle gözardı edilen *Manfred Senfonisi*'ni de eklemek gerekir. Öte yandan, *Birinci Piyano Konçertosu* ile *Keman Konçertosu* yalnızca birer virtüözlük aracı olarak görülmemelidir. İlk yapıtlarından olan *Romeo ve Jülyet* uvertürü ile zarif *Yaylı Çalgılar Serenadı* da önemli orkestra yapıtlarıdır. Operalarından Yevgeni Onegin bir başyapıt sayılır; *Maça Kızı* da dramatik açıdan etkilidir. Yaylı çalgılar dördlülerinde ulaştığı kursursuzluk, piyano müziğinde genellikle görülmez. Ayrıca sayısız şarkılarından birçoğu da zarif yapıtlardır.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. Opera. *Voevoda* (ilk sahnelenışı 1869), *Undine* (1869), *Opriçnik* (1847), *Mazepa* (1884), *Büyücü Kadın* (1887), *Iolan-ta* (1892). Senfoni. Opus 17 *Do Minör İkinci Senfoni* (*Küçük Rus*, bestelenişi 1872, yenilenişi 1879). Opus 29 *Re Majör Üçüncü Senfoni* (1875), Opus 64 *Mi Minör Beşinci Senfoni* (1888). Solo ve orkestra. Piyano. Opus 44 *Sol Majör İkinci Piyano Konçertosu* (1879-80), Opus 75 *Mi Bemol Majör Üçüncü Piyano Konçertosu* (1893; yalnızca bir bölüm). Viyolonsel. Opus 33 *Bir Rokoko Teması Üzerine Çeşitlenmeler* (1876), Opus 62 *Pezzo capriccioso* (1887). Öbür orkestra yapıtları. Opus 77 *Kader*, senfonik şür (1868), Opus 32 *Francesca da Rimini* (1876), Opus 31 *Slav Marşı* (1876), Opus 67a *Hamlet*, uvertür-fantezi (1888), *Fındıklıran* balesinden düzenlenen Opus 71a *Süiti* (1892), 3 orkestra süiti. Oda müziği. Opus 70 *Souvenir de Florence* (Floransa Anısı, altılı, bestelenişi 1890-92). Vokal müzik. Yaklaşık 100 şarkı, bunlardan Opus 38 No 1 "Don Juan'ın Serenadı" (1878), Opus 38 No 3 "Balo Sesleri Arasında" (1878), Opus 6 No 6 "Sadece Yalnız Kalbim" (1869), Opus 28 No 3 "Neden Rüyamda Seni Gördüm?" (1875).

çaylak. *Accipitridae* familyasının *Milvinae* ve *Elaninae* altfamilyalarını oluşturan yirtıcı kuş türleriyle *Perninae* altfamilyasından kimisi yirtıcı kuş türlerinin ortak adı. Çaylaklar genellikle ince yapılı, küçük başlı, kısa gagalı, uzun-dar kanat ve kuyruk-

ları olan kuşlardır. Yeryüzünün her yanında ılık bölgelerde yaşarlar. Bazı çaylaklar böceklerle beslenir, ötekiler öncelikle leşlerle geçinirlerse de kemirici ve sürüngenleri de avlarlar; az sayıdaki bazı çaylaklar da yalnız salyangoz yerler. Çaylakların uçuşu canlıdır, havada kanatlarını V biçiminde

Kırlangıç kuyruklu çaylak (*Elanoides forficatus*)
James A. Korn

kaldırarak yavaşça kanat çırpır ya da süzülürler.

Gerçek çaylakların (*Milvinae*) gagaları nispeten dar, gagalarının üst bölümünün kenarı tırtıklıdır. En iyi bilinen türler kara çaylak (*Milvus migrans*) ve kızıl çaylaktır (*M. milvus*). Kara çaylak 55-60 cm uzunluğundadır. Vücudu koyu kahverengi, başı daha açık renkli, kanatları ince uzun, kuyruğu çatallıdır. Avrasya, Afrika ve Avustralya'da yaşar. Ilıman bölgelerde yaşayanlar göçücüdür. Bozkır ve öbür açık arazilerde, su kenarlarında ve yerleşim bölgelerinin çevresinde bulunan kara çaylak leşle, küçük memelilerle, kuşlar, sürüngenler, böceklerle ve genellikle ölü ya da ölmek üzere olan balıklarla beslenir. Bir ağaca yapılan yuva ya dişi 2-3 yumurta bırakır. Kara çaylak başta Orta ve Doğu Anadolu olmak üzere Türkiye'nin birçok yöresinde yaşar. Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında bulunmaz.

Kızıl çaylak 60-66 cm uzunluğundadır. Kanat ve kuyruk altları ve başı beyaza çalar, diğer bölümleri kıvılcaklıdır. Kuyruk çatallı kara çaylağından daha derindir. Yalnızca Avrupa'da, Batı Asya'nın küçük bir bölümünde ve Kuzey Afrika'nın batısında yaşar. Bozkır ve ağaçlıklı açık arazilerde bulunur. Beslenme ve üreme davranışları bakımından kara çaylağa benzer. Türkiye'de Doğu Anadolu Bölgesi'nde az sayıda ürer; göç sırasında ve kışın daha yaygın olarak görülür.

Milvinae altfamilyasından Brahman çaylağı (*Haliastur indus*) Hindistan'dan Kuzeydoğu Avustralya'ya kadar uzanan bölgelerde yaşar. Gövdesinin ön bölümleri dışında kıvılcaklıdır. Balık ve çöplerle beslenir.

Kara göğüslü çaylak (*Hamirostra melanosternon*) *Milvinae* altfamilyasından Avustralya'da yaşayan büyük, kara göğüslü bir kuştur. Başlıca besinini tavşan ve kertenkeleler oluşturur. Havadan üstlerine taşlar bırakıp kalın kabuklarını kırarak emu yumurtalarını da yer.

Salyangoz çaylakları yalnız Yenidünya'da bulunur, bunlar da *Milvinae* altfamilyasındadır. Orak biçimli gagaları, tek besinlerini oluşturan salyangozları yemeye uyarlanmıştır. En iyi bilinenleri olan salyangoz çaylağı (*Rostrhamus sociabilis*) bugün Florida ve Küba'da azalmışsa da Doğu Meksika, Orta Amerika ve Güney Amerika'nın doğusunda çok sayıda bulunmaktadır. Siyahımsı ya da koyu mavimsi, kurşun rengi bir kuştur, yaklaşık 50 cm uzunluktadır, gözleri kırmızı, kuyruk sokumu aktır.

Yenidünya'nın kırlangıç kuyruklu çaylağı (*Elanoides forficatus*) *Perninae* altfamilyasından, göz alıcı ak ve kara renkli bir

kuştur. Uzun, çatallı kuyruğuyla birlikte yaklaşık 60 cm uzunluğundadır. En çok Güney Amerika'nın tropikal doğu bölgelerinde rastlanırsa da Orta Amerika'dan ABD'ye kadar olan bölgelerde de bulunur.

Afrika'nın kırlangıç kuyruklu çaylağı (*Chelictinia riocourii*) *Elaninae* altfamilyasından boz ve ak renkli küçük bir kuştur. Nijerya'da Somali'ye kadar uzanan bölgelerde yaşar. *Elaninae* altfamilyasından ak kuyruklu çaylak (*Elanus leucurus*) Arjantin'den California'ya kadar uzanan bölgede bulunur; sayıları artan az sayıdaki Kuzey Amerika yırtıcı kuşlarındandır. Gri renkli bu kuşun kuyruğu, başı ve alt bölümleri aktır, göz alıcı kara omuz lekeleri vardır. Kemiricilerle beslenir. *Elanus* cinsinden benzer çaylaklar tropik Afrika, Asya ve Avustralya'da yaşarlar.

Çaylak, İstanbul'da Mehmed Tevfik'in önce haftada iki, daha sonra üç gün yayımladığı mizah gazetesi. İlk sayısı dört sayfa olarak 1 Şubat 1876'da çıktı. Bu gazeteden dolayı Çaylak Tevfik olarak da tanınan Mehmed Tevfik, aynı zamanda gazetesinin başlıca yazarıydı. Karikatürcüsü ise, daha sonra *Karagöz*'ü çıkaran Ali Fuad'dı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında savaş mizahının güzel örneklerini yayımlayan *Çaylak*, Tanzimat dönemi sonrasında oluşmaya başlayan yeni mizah anlayışının da ilk örneklerini verdi. Bu niteliği dolayısıyla ilgi gördü. Ama II. Abdülhamid yönetiminin, mizah yayınlarından rahatsız olması üzerine, 26 Haziran 1877'de 162. sayısında, kurucusu tarafından kapatıldı.

Çayönü, Diyarbakır ili Ergani ilçesinde, Dicle'nin kollarından Boğazçay'ın kıyısında yer alan ve Anadolu'da bugüne değin bilinen en eski yerleşik köy düzenine ilişkin bulguların ele geçtiği höyük, Karbon-14 ölçümleriyle İÖ 7250-6750 arasına tarihlenmiştir.

Ön çalışmaları 1963'te başlayan kazılar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Halet Çambel ve Chicago Üniversitesi'nden Robert Braidwood birlikte yürütmüşlerdir. Kazılar 1985'ten beri de Mehmet Özdoğan başkanlığında sürdürülmektedir.

Yaklaşık 500 yıl kadar sürdüğü sanılan Çayönü yerleşmelerinde evler taş temelli, dörtgen planlı ve ayrı düzendedir. Boyutları oldukça değişiktir. Büyük yapılardan birinin tabanında *terrazzo*'ya (yerinde dökme mozaik) benzeyen bir döşeme kaplaması vardır. Taş temel üstüne kerpiç duvarlarla yapılmış evlerin içi 6-8 arasında ayrı

hücreye bölünmüştür. Bu hücrelerin depo olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Bazı evlerde de temeller ızgara biçiminde, birbirine paralel ince duvarlar halinde düzenlenmiş, bir yanları açık bırakılmıştır. Böylece döşemenin altında sağlanan hava akımıyla neme karşı önlem alınmıştır. Duvarlarda yangın izleri görülür. Höyüğün daha yukarı katlarındaysa tek ya da iki odalı evler dikkati çeker.

Alet endüstrisinin başlıca hammaddesini doğal cam (obsidyen) ve çakmaktaşı oluşturur. Yontma taş aletlerin çoğu dilgilerdir. Boynuздan orak sapları, yassı kemikten bileklikler vardır. Sürtme taştan boncuklar, gerdançeler, bilezikler, ayrıca öğütme ve ezgi taşları, tokmaklar, burğu taşları, havan elleri, cilalı baltacıklar, boynuzdan çeşitli aletler, ele geçen günlük eşya arasındadır.

Çayönü'nde çanak çömlek yapmaya henüz başlanmadığı görülür. Ama kilden hayvan figürleri, bir kadın heykelciği ve düz damlı ev modelleri bulunmuştur. Bakırdan yapılmama bir biz, telden bükülmüş iğne parçaları, az sayıda boncuk, madenin kullanıldığına ilişkin belgelerdir. Bunların hepsi çekiçle biçimlendirilmiştir. Bir bakır cevheri olan malakitten yapılmama boncuklar da vardır.

Hücre planlı evlerin döşemelerinin altında dizleri kanınlarına çekili biçimde (hoker) gömülmüş ölümler bulunmuştur. Çayönü'nde ana topraktan başlayarak kaplıca (einkorn) ve germik (emmer) buğdayları ekimi yapıldığı, köpeğin evcilleştirildiği görülmektedir. Zamanla koyun ve keçi de evcilleştirilmiş, sığır, geyik ve domuz av hayvanı olarak kalmıştır.

Ele geçen verilere göre Çayönü insanlarının buraya yerleşmeden önce buğday tarımını ve taş temelli yapılar yapmayı bildiklerini anlaşılmaktadır.

Çebişev, Pafnuti Lvoviç (d. 16 Mayıs 1821, Okatovo - ö. 8 Aralık 1894, Petersburg, Rus Çarlığı), özellikle asal sayılar kuramına ilişkin çalışmalarıyla tanınan ve kimi zaman Çebişev okulu adıyla da anılan Petersburg matematik okulunun kurucusu Rus matematikçi.

1847'de Petersburg Üniversitesi'nde, matematik dalında yardımcı profesör olan Çebişev, 1860'ta Fransız Enstitüsü'nün muhabir üyesi, 1874'te de aynı kuruluşun yabancı üyesi oldu. Olasılık kuramının temel eşitsizliği olarak tanınan ve Bienaymé-Çebişev eşitsizliğinin genelleştirilmiş biçimi

Çayönü'nde taş yapı temelleri

İstanbul Üniversitesi, Güneydoğu Anadolu Tarihçesi Karma Projesi

olan Çebişev eşitsizliğini geliştirdikten sonra, bu eşitsizliklerden ilkinin kullanarak, büyük sayıların genel kuramının çok yalın ve kesin bir kanıtını verdi.

Çebişev'in asal sayılar üzerindeki çalışmaları arasında, verili bir sayıdan daha küçük asal sayıların sayısının saptanması da vardır. Kuramsal mekanik üzerinde de çalıştı.

Çebişev
Sovfoto

şan Çebişev, mekanik kol düzenekleri yardımıyla dönme hareketinden doğrusal hareket elde etme sorununu da inceledi. Çebişev paralel hareket sistemi, tam doğrusal harekete çok yakın bir yaklaşım veren, üç kollu bir düzenedir. Matematik alanındaki yapıları, olasılık kuramı, ikinci dereceden biçimler, dik fonksiyonlar, integral kuramı, dişli grupları, harita çizimi ve hacim formülleri gibi çok değişik konuları içerir. 1849'da yayımlanan ve matematik dünyasında yaygın olarak tanınmasına neden olan, *Teoria Şravneni* (Eşleşimler Kuramı) adlı yapıtı, Rus üniversitelerinde yıllarca ders kitabı olarak kullanılmıştır.

Çeboksari, Çuvaş dilinde ŞUPAŞKAR. Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti. Volga Irmağının orta çığırının sağ yakasında, Gorki ile Kazan arasında yer alır. Çeboksari'de 15. yüzyıl ortalarından bu yana yerleşme vardı. 1555'te burada bir kale inşa edildi. Ama kent 1939'da Kanaş'la bağlantısını sağlayan demiryolunun yapımına değin önem kazanmadı. Bu tarihten sonra ise hızla gelişti. Eski radyal kent planı korunarak, ırmak kıyısındaki yüksek kayalıklar boyunca modern apartmanlar ve fabrikalar yapıldı.

Kentin başlıca sanayi ürünleri pamuklu dokuma ile ağır iş ve hafriyat makineleridir. Kentin uydı kasabası Novoçeboksarsk'ta dev bir hidroelektrik santrali vardır; burada ayrıca kimyasal madde üretilmektedir. Kent merkezinde Çuvaş Üniversitesi ile eğitim ve tarım enstitüleri vardır. Nüfus (1989) 420.000.

Çecu, Kore Cumhuriyeti'nin güney kıyısı açıklarındaki Çecu ilinin merkezi ve en büyük kenti. Çecu Adasının kuzey kıyısında yer alır. Tamra-guk adlı bağımsız krallık döneminden bu yana adanın siyasal, ticari ve kültürel merkezi olmuş. 1913'ten sonra liman olarak gelişmiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından da hızla liman tesisleri kurulmuştur. Kentte deniz ürünleri işlenir ve konserve edilir; alkol ve tatlıpatatesten nişasta üretilir. Çecu Ulusal Yüksek Okulu'yla (1955) Çecu Öğretmen Yüksek Okulu'nun (1966) yanı sıra, adanın iç ve dış seferlere açık tek havalimanı da buradadır. Koh, Yang ve Boo adlarını taşıyan üç eski soyun efsanevi beşiği olan Samsang-hyal kentteki tarihsel yerler arasındadır. Nüfus (1990) 232.687.

Çecu Adası, QUELPART ADASI olarak da bilinir, Kore Cumhuriyeti'nde ada ve (1946'dan bu yana) il (*do*). Doğu Çin Denizinde, eskiden parçası olduğu Çalla-nam (Güney Çalla) ilinin 100 km güneybatısında yer alır. Toplam 26 küçük adayla birlikte 1.825 km²'lik bir alan kaplayan Çecu ülkenin en küçük ilidir. Oval biçimli ada doğudan batıya 64 km, kuzeyden güneye 26 km kadar uzanır. Volkanik oluşumlu, kraterinde Bengnokdam kalderası bulunan Halla Dağına (1.950 m) doğru simetrik olarak yükselen bir adadır. Dağ ve çevresi ulusal parktır. Eskiden etkin olan yüzlerce kraterin bulunduğu tepeler, çağlayanların aktığı kıyı uçurumları ve lav tünelleri ile uluslararası turizm merkezidir. Okyanus iklimi bazı astropik bitkilerin yetişmesine olanak verir.

Ada 938'e değin Tamra-guk adıyla bilinen bağımsız bir krallıktı. Korya hanedanı (935-1392) ve Yi hanedanı döneminde (1392-1910), siyasal sürgün ve atlar için otlak yeri olarak kullanıldı. Kore'ye gittiği bilinen ilk Batılı, Felemenkli denizci Hendrik Hamel'dir. 1653'te adaya sürüklenen Hamel, burayı Qelpart adıyla Batı'ya tanıttı.

Stratejik açıdan Kore, Japonya ve Çin'e bağlı olmakla birlikte, adanın kıyıları düz ve batık kayalarla dolu olduğundan limanları gelişmemiştir. Başlıca limanı yönetim merkezi olan Çecu'dur. Kabuğundan kakmacılıkta kullanılan yanardöner sedef elde edilen bir tür istiridye en önemli deniz ürünüdür. Usta kadın dalgıçlar suyunu ve deniz kabuklarını toplarlar. Adanın başlıca tarım ürünü tatlıpatatestir, ülkedeki bira yapımcılarının gereksinim duyduğu arpanın da neredeyse tümü burada yetişir. Güney kıyısında yetişen portakal ve yüksek yerlerde yetişen özel bir mantar türü önemli ihracat ürünleridir. Sayıları giderek artan yabancı turistleri ağırlamak için 1970'lerde kent ve kasabaların birçoğundaki tesisler genişletilmiştir. Nüfus (1990) 514.000.

çece sineği, *Diptera* (çiftkanatlılar) takımının *Muscidae* familyasından *Glossina* cinsini oluşturan, Afrika kökenli, yaklaşık 21 kan emici sinek türünün ortak adı. İnsanlara

Çece sineği (*Glossina brevipalpis*)
Anthony Bannister - EB Inc

uyku hastalığı, evcil hayvanlara *nagana* denen benzer bir hastalığı bulaştırır. İri yapılı, seyrekle ve sert tüylü, akrabası olan karasinekten genellikle daha büyük ve uzunluğu 6-16 mm'dir. Rengi sarımsı kahverengiden koyu kahverengiye kadar değişir. Külleği göğsünde daha koyu renkler, karnında çizgiler bulunabilir. Sert, delici ağız parçaları sokma anı dışında yatay durur. Obür sineklerden farklı olarak duyularlarında tüylü kıl benzeri uzantılar (*arista*) vardır.

Çece sineğinin yaşam süresi 1-3 ay arasında değişir. Larvalar yumurtadan dışının içinde çıkar ve yumurtalık çeperindeki bir çift süt bezinden sağlanan sıvıyla beslenir. Yeterince kan emmemiş dişi sinekten doğan küçük ve gelişmemiş larvaların yaşama şansı yoktur. Beslenme koşulları uygun olursa yaşamı boyunca 10 gün arıyla birer

larva olgunlaştırır. Larva toprak içinde yuvalanır ve bir saat içinde pupa evresine girer; birkaç hafta sonra pupadan erişkin sinek olarak çıkar.

Çece sineği yaşama ortamı için gerekli ağaç ve çalıların bulunduğu her yerde görülür. Her iki cinsiyetteki bireyler de hemen her gün, genellikle en sıcak saatlerde kan emer. İnsana gelen çece sineklerinin yüzde 80 ya da daha çoğu erkektir; dişiler genellikle iri yapılı hayvanlara saldırır.

Çece sineğinin çoğalmasına karşı uygulanan çeşitli yöntemler günümüze değin köklü bir çözüm sağlayamamıştır.

Çecen, Kâzım (d. 23 Ağustos 1919, Elazığ), hidrolik mühendisi. Hidroelektrik santrallerde, akarsuların taşıdığı katı maddele-

Çecen
Kâzım Çecen'in izniyle

rin elenebilmesi için yeni bir sistem geliştirmiştir.

1937'de Yüksek Mühendis Mektebi'nin giriş sınavını kazandı. Aynı yıl bu okulun yerine kurulması düşünülen İstanbul Teknik Üniversitesi'ne (İTÜ) öğretim görevlisi yetiştirmek amacıyla açılan sınavda da başarılı olunca Almanya'ya gitti. 1943'te Berlin Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Fakültesi'ni bitirerek Türkiye'ye döndü. 1945'te İTÜ İnşaat Fakültesi Su Yapıları Kürsüsü'nde asistan oldu. 1949'da doçentliğe yükseldi. 1958-59 arasında Avusturya'da Graz Teknik Üniversitesi'nde çalıştı. 1960'ta İTÜ İnşaat Fakültesi Hidrolik ve Su Kuvvetleri Kürsüsü'nde profesör ve kürsü başkanı oldu. 1963-73 arasında TÜBİTAK Mühendislik Araştırma Enstitüsü'nde çalıştı. 1967'de Berlin'de Gothilf-Hagen Madalyası'nı aldı. 1976'da su alma tesisleri ve yeraltı su akımlarına ilişkin çalışmaları nedeniyle TÜBİTAK Bilim Ödülü'ne değer görüldü. 1979'da Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi'nin kuruluş çalışmalarına katıldı ve aynı yıl bu merkezin müdürü oldu. 1983 İTÜ İnşaat Fakültesi Hidrolik Anabilim Dalı başkanlığına getirildi ve bu görevini emekli olduğu 1986'ya değin sürdürdü. 1987'den sonra çalışmalarına Su ve Deniz Bilimleri ve Teknoloji Araştırma Merkezi ile Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi'nde devam etti.

Çecen, araştırmalarını daha çok su alma tesisleri ve katı madde taşınımı konularında yoğunlaştırdı. Katı madde taşıyan akarsu akımlarında, katı maddesiz bol miktarda su alınmasını sağlayan karışım su alma sistemini geliştirdi. Akarsuların taşıdığı ve hidroelektrik santrallerde büyük sorunlar yaratan katı maddelerin elenmesi amacıyla kurduğu burgaçlanmalı havuz sistemi denenmelerinden de başarılı sonuçlar aldı. Lavabolarda suyun akıtılması sırasında oluşan hava çekirdekli çevriye benzer bir burgaçlanma yaparaktı katı maddenin dışarı atılması düşüncesine dayanan bu sistem 1979'da, Sızır Hidroelektrik Santrali'nde uygulandı. Rize'de İkizdere, Tirebolu'da Doğankent, Kon-

ya'da Göksu-Yerköprü ve Hopa'da Murgul hidroelektrik tesislerinin uygulama projelerini de hazırlayan Çeçen'in *Vahşi Derelerden Su Alma* (1962), *Die Ermittlung des Durchlässigkeits Beiwertes* (1967), İnşaat Sırasında Zeminin Geçirgenliğinin Arazide Tayini) *Hidrolik* (1967-69, 2 cilt), *Hidrolik İletkenliğin Arazide Ölçülmesi* (1972), *Su Kuvvetleri Ders Notları* (1983), *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri* (1984), *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri* (1988), *Halkalı Suları* (1991), *Uskudar Suları* (1991) ve *Sinan's Water Supply System in Istanbul* (1992; Sinan'ın İstanbul'daki Su Tesisleri) adlı yapıtları vardır.

Çeçen halısı, Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Çeçenlere atfedilen el dokuması yer yaygısı. En belirgin desen özelliği stilize hayvan postunu da andıran kenarlarından çengeller çıkan basamaklı çokgen biçimindeki küçük örgelerin yan yana düşey sıralar oluşturacak biçimde düzenlenmesidir.

Bordürü birkaç banttan oluşur. Bunların en genişinin içinde çapraz çubuklar ve

Kafkasya'dan bir Çeçen halısı örneği.

19. yy. M. McCoy Jones Koleksiyonu

M. McCoy Jones Collection fotoğrafı Bruce A. Humphrey

aralarında gülbezeklerle oluşturulmuş bir sıra vardır. Atkısı ve çözgüsü yündendir. Çözgüsü bazen pamuk ipliği karışık da olabilir. Hemen bütün Kafkas halılarında olduğu gibi havı kasıdır.

Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti, ÇEÇEN-İNGUŞİYA olarak da bilinir, Rusya Federasyonu'nun güneybatı kesiminde yönetsel bölüm. Büyük Kafkas Dağlarının kuzey kanadında yer alır. Yüzölçümü 19.300 km²'dir; uç coğrafi bölgeye ayrılır. Birinci bölgeyi, doruk çizgisi cumhuriyetin güney sınırını çizen Kafkaslar oluşturur. Bölgenin en yüksek noktaları Tebulos-Mta (4.493 m) ile Şan (4.451 m) dağlarıdır. Yörenin başlıca ırmakları Sunja'nın kolları Ergun ile Assa'dır. İkinci bölge, Terek ve Sunja ırmaklarının geniş vadilerinden oluşur. Cumhuriyeti batıdan doğuya boydan boya geçen bu vadiler doğuda birleşir; iki vadinin arasında Sunja ile Terek dağları uzanır. Bu dağların en yüksek noktası 664 m'dir; ikisi arasında da Alhan-Çurt Vadisi yer alır. Kuzeydeki üçüncü bölge, Nogay Bozkırının engebeli düzlüklerinden oluşur.

Yüzey şekillerinin çeşitliliği toprağa ve bitki örtüsüne de yansır. Büyük ölçüde yarı-çöl özelliği gösteren Nogay Bozkırı kum tepeleri ve çalılıklarla kaplıdır. Güney ve güneydoğuya doğru, Terek Irmağı yakınlarında, kara toprak ve kestane toprakları üzerinde sorguçotu bozkırları görülür. Nogay Bozkırı, Terek ve Sunja vadilerini de içine alır. Dağların yamaçları 1.950 m yüksekliğe kadar sık kayın, gürgen ve meşe ormanlarıyla kaplıdır. Daha yukarılarda iğneyapraklı ormanlar, onların üzerinde Alp tipi çayırlar, sonra da çıplak kayalıklar, kar ve buz tabakaları bulunur. İklim değişkendir, ama genellikle kara iklimi egemendir. Hem Çeçenler, hem de İnguşlar Müslümandır ve Nah öbeğine giren bir dil konuşurlar. Çeçenler 10. yüzyıldan sonra uzun bir dönem boyunca Ortodoks rahiplerin yönetiminde yaşadılar. 17. yüzyılda bölgede yayılmaya başlayan Müslümanlık 19. yüzyıl ortalarında başlıca din durumuna geldi. Çeçenler, batıda aynı dili konuşan İnguşların yaşadığı bölgenin 1774'te Rusya'nın eline geçmesi üzerine, uzun yıllar öteki Kafkas halklarıyla birlikte Ruslara karşı direndiler. İmam Mansur'un önderliğindeki mücadele, 1791'de onun tutsak düşmesiyle başarısızlığa uğradı. 1813 Gülistan Antlaşması'yla Çeçenlerin dış dünyayla ilişkileri kesildi, bölge Rusların yönetimine girdi. Ruslar Kırım Savaşı'yla uğraşırken, Çeçenler Dağıstanlılarla birlikte Şeyh Şamil'in yönetiminde geçici başarılar kazandılar. 1859'da Şeyh Şamil Ruslara teslim olunca, yandaşlarının pek çoğu Ermenistan'a göç etti.

Terek Irmağı 1860'lara değin bir Kazak savunma hattıydı. Çeçenler ile Ruslar arasında uzayıp giden çatışmalar Lev Tolstoy'un *Kazaki* (1863; *Kazaklar*) romanının arka planını oluşturmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra, Çeçenlerin yaşadığı Terek yönetim birimini de (*oblast*) içine alacak biçimde devrim karşıtı Terek-Dağıstan yerel hükümeti kuruldu. Bu yönetim, Sovyetlere karşı oluşturulan Güneydoğu Birliği içinde yer aldıysa da, bölgenin yönetimi Mart 1918'de Sovyetlere geçti. Terek, Şubat 1919'da karşı-devrimci General Denikin'in işgaline uğradı, ama Mart 1920'de Sovyetler bölgede kesin denetimi sağladı. Kasım 1920'de kurulan Dağı Özbekistan SSC içinde Çeçen ve İnguş illeri (*okrug*) oluşturuldu. 1922'de Çeçen, 1924'te de İnguş illeri Dağı ÖSSC'den ayrılarak özerk yönetim birimleri durumuna getirildi. 1934'te bu iki yönetim birimi birleştirildi. 1936'da Çeçen-İnguş ÖSSC oluşturuldu. Ama II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Çeçenler ve İnguşlar 1944'te Kazakistan ve Orta Asya'ya sürüldüler ve özerk cumhuriyet dağıtıldı. 1957'de sürgünlerin yurtlarına dönmesine izin verildi. Kruşçev yönetimi sırasında Çeçen-İnguş ÖSSC yeniden kuruldu. SSCB'nin 1991'de dağılmasının ardından cumhuriyette bağımsızlık hareketi güç kazandı.

Bugün cumhuriyet nüfusunun yaklaşık yüzde 35'ini Ruslar, yüzde 60'ını Çeçenler ile İnguşlar oluşturur. Nüfusun yaklaşık yüzde 57'si, çoğu başkent Grozni'de olmak üzere bey kent ile üç kentsel yerleşimde yaşar. Ekonominin temelini petrol oluşturur. Petrol çıkarma tesisleri daha çok Grozni ile Gudermes arasındaki Sunja Vadisinde ve özellikle Malgobek dolayında olmak üzere Sunja ile Terek dağlarında yer alır. Rafineriler ise eski SSCB'deki benzer merkezlerin en büyüklerinden olan Grozni'de yoğunlaşmıştır. Petrol boru hatları Hazar Denizi kıyısındaki Mahaçkala'ya, Karadeniz'de Tuapse'ye ve Donets Havzasına uza-

nır. Bolgede doğal gaz da çıkarılır. Petrol ve kimya tesisleri için gerekli makine imalatı Grozni'de yoğunlaşmıştır. Mobilya, döşemelik parke ve muzik aleti yapımının yanı sıra, gıda işleme de yaygındır. Tarım buvuk ölçüde Terek, Sunja ve Alhan-Çurt vadilerinde toplanmıştır.

Ulaşım ağırlıklı olarak demiryoluyla sağlanır. Demiryolu, Terek ve Sunja vadilerini izleyerek Hazar Denizi kıyısındaki Astrahan ile Bakü'ya, Karadeniz kıyısındaki Tuapse'ye ve Azak Denizindeki Rostov'a bağlanır. Grozni'den öteki kentlere ve komşu cumhuriyetlere karayolu bağlantısı vardır. Nüfus (1983 tah.) 1 193 000

çedar peyniri, inek sütünden yapılan sert peynir. Adını, İngiltere'nin güneybatısında bulunan ve ilk yapıldığı yer olan Cheddar bucağından alır. En eski İngiliz peynirlerinden hindir. Geçmişte aile işletmelerinde üretilen çiftlik tipi, günümüzde oldukça azalmıştır.

Çedar peynirinin üretiminde uygulanan geleneksel yöntemle göre, kestirilmiş sütün katı bölümü suyunu bırakması için küçük parçalara bölünür. Daha sonra, genellikle 30-38 cm çapında ve 27-34 kg ağırlığındaki silindirlerden geçinir. Açık turuncu-sarı bir rengi olan peynir ince muslin kumaşa sarılıp balmumu ile kaplanır. En az üç-altı ay bekletilir; ama bir, bir buçuk hatta iki yıl bekletilirse çok daha iyi sonuç alınır. Bekletildikçe, tadı daha da güzelleşen peynirin bekletme sırasında acılaşmamasına dikkat edilir. Özgün biçimine pek benzemese de, günümüzde özellikle İngiltere, Kanada, Vermont, New York ve Wisconsin'deki fabrikalarda yüksek kaliteli çedar peynirleri üretilmektedir.

çedik, eskiden kullanılan, sarı sahtiyanadan yapılmış, meste benzer bir tür ayakkabı. Altı ve üstü aynı incelikte, boyu kısa ve bol konuluydu. Sokağa çıkarken çıplak ayağa mest giyer gibi geçirilir, üstüne gene aynı renkte, tabanı kayış köselesi, yüzü sert meşinden yapılan içi astarlı, arkası açık pabuç giyilirdi. İkisi birden giyilince adına "çedik pabuç" da denirdi. Kadınlar şalvarlarının kaytan ya da sırma ile işlenmiş paçalarını çedigin koncuna soktukları için ayaklarının çıplaklığı pek farkedilmezdi.

Erkekler arasında daha çok ilmiye sınıfından olanlarda ve askerlerde görülürdü. Askerler "edik" ya da "çekme" adı verilen bir çizmeyi çedigin üstüne geçirirlerdi. Bazen de çakşırın paçaları çedigin koncuna dikilir, böylece çakşırıyla birlikte giyilip çıkarılırdı. Günümüzde giyilen mest-lastik, kul lanımı açısından çedik pabucu andırır.

Çehar Mahal-i Bahtiyari, İran'ın batısında il (*ostan*). Batıdan Huzistan (Kuzistan), güney ve güneydoğudan Boyer Ahmedi-i Kohkiluyeh, kuzey, doğu ve güneydoğudan İsfahan illeriyle çevrilidir. Yüzölçümü 14 870 km²'dir. Orta Zagros Dağlarının doğu sınırındaki yüksek ve sarp Bahtiyari Dağlarını kapsayan bir bölgede yer alır. Yağış azdır; kısa süren, düzensiz ve şiddetli yağmurlar görülür. Akışı yıl boyu süren yalnızca birkaç ırmak vardır. Tarımla uğraşan ve goçebe kabilelerden oluşmuş bir konfederasyon biçiminde örgütlenen Bahtiyariler nüfusun çoğunluğunu oluşturur. Bahtiyariler de Lurlar ve Kürtler gibi bir dönem ayaklanmışlar. Başlıca uğraşları tarımdır. Arpa, buğday, pırlıng, yağlı tohumlar, şeker pancarı, patates, ceviz, badem ve elma yetiştirirler. Sanayi küçük ölçekli işletmelere dayanır; başlıca imalat ürünleri tuğ-

la, hazır gıda, çorap, iç çamaşırı, deri eşya, inşaat taşı, dokuma, hasır, sepet, un, kaba dokunmuş halı ve kilimdir. İl merkezi Şehr Kürd ile Borucin arasında karayolu bağlantısı vardır. Nüfus (1986) 631.179.

Çehov, Anton (Pavloviç) (d. 29 Ocak 1860, Taganrog, Rus Çarlığı - ö. 14/15 Temmuz 1904, Badenweiler, Almanya), büyük Rus oyun yazarı ve modern öykünün en önemli ustalarından. 19. yüzyıl Rus gerçekçiliğinin önde gelen temsilcisidir.

İlk yılları. Serf olarak doğan babası küçük bir taşra bakkalıydı. Aynı zamanda sofı ve

Çehov, 1902
David Magarshack

otoriter bir adamdı. Oğlunu kendi dükkânında çalışmaya zorlarken, bir yandan da kendi yönettiği kilise korosuna yazdırdı. Annesinin yumuşak ve sevgi dolu yaklaşımına karşın, çocukluk Çehov için hep acı veren bir anı olarak kaldı. Gene de, sonradan yapıtlarında sık sık izine rastlanan canlı ve etkileyici bir dönemdi.

Çehov, bir süre Yunanlı çocukların gittiği yerel bir okulda okudu. Daha sonra kentteki *gimnaziya*'ya (lise) yazılarak 10 yıl boyunca Yunan ve Latin klasiklerini temel alan bir öğrenim gördü. Düş gücüne fazla olanak tanımayan bu eğitim, Çehov'un yaşamı boyunca klasiklerden nefret etmesine yol açacaktı. Okuldaki son üç yılında tek başına yaşadığı ve alt sınıflardan öğrencilere özel ders vererek geçimini sağladı. Bu arada babası iflas etmiş ve ailesinin öteki üyeleriyle birlikte Moskova'ya taşınmıştı. 1879'da Çehov da Moskova'ya giderek Tıp Fakültesi'ne girdi ve 1884'te doktor oldu. Artık ailesinin geçimini o sağlıyordu; babası çok az para kazanabiliyor, bohem bir yaşam süren iki ağabeyinin de eve pek katkısı olmuyordu. Çehov bu dönemde büyük bir gayretle ailesine seve seve yardım etti. Gazetelere dışardan yazılar ve kısa mizah öyküleri yazdı; bir yandan da tıp alanında çalışmalar yapıyor ve toplumsal yaşama etkin biçimde katılıyordu. 1883-86 arasında *Oskolki* gazetesinde takma adla pek çok yazısı yayımlandı. Daha sonra *Novoye vremya* gazetesinde çıkan *Unter Prişibeyev* (Prişibeyev Çavuş), *Gore* (Acı), *Yeger* (Avcı) gibi öykülerinde kendi imzasını kullandı. *V sumerkakh* (Alacakaranlıkta) adlı öykü kitabıyla 1887'de Rus Akademisi tarafından verilen Puşkin Ödülü'nü kazandı. 1888'e değin, sonraki bütün yapıtlarından daha çok yazı yazdı; bu tarihte artık halkın çok sevdiği bir yazardı. Bu arada, yaklaşık 1.000 sözcükten

oluşan komik kısa öykü türünü başlı başına bir sanat durumuna getirmişti. Aynı zamanda sefaleti ve umutsuzluğu ele alan ve öteki öykülerindeki çılğınca komiklikle garip bir karışıklık sergileyen ciddi yapıtlar da yazdı. Giderek bu yönü ağır bastı ve sonraki yapıtlarına tümüyle egemen oldu.

Olgunluk dönemi. 1888'de, önde gelen edebiyat dergilerinden *Severni vestnik*'te yayımlanan *Step* (*Bozkır*, 1960, 1985) yapıtıyla artık komik öykülere tümüyle sırt çevirmiş oldu. Otobiyografik bir yapıt olan *Bozkır*, Ukrayna'ya yapılan bir yolculuğu bir çocuğun gözünden anlatıyordu. Bundan sonra çoğunlukla kısa öyküler yazdı. Mizah, yapıtlarında her zaman önemli bir öge oldu. Ayrıca giderek daha az sayıda, ama daha nitelikli yapıtlar ortaya koyuyordu. Bu dönemde trajik öyküler de yayımlandı. Bunların arasında en tanınmış olan "Kasvetli Bir Öykü"de (1889) ölmekte olan yaşlı bir tıp profesörünün düşünceleri çözümlenir. *Ivanov* (1887-89) adlı oyunu ise, Çehov'la aynı yaşlarda olan, genç bir adamın kendini öldürmesiyle doruğuna ulaşır. Bu iki yapıt, Çehov'un klinik yapıtları olarak bilinen ürünleri arasında sayılır. Bir doktor olarak Çehov bu yapıtlarında, fiziksel ya da ruhsal açıdan hasta olan insanların çeşitli deneyimlerini yansıtır. 1889'da ağabeyinin veremden ölmesi de bu yapıtların karamsar havasını etkilemiştir. Bu dönemde yayımlanan öteki öykü kitapları *Pistrye rasskazi* (1886; Karışık Öyküler), *Nevinnye reçi* (1887; Masum Masallar) ve *Rasskazi*'dir (1889; Öyküler).

1880'lerin sonlarında kimi eleştirmenler, sağlam siyasal ve toplumsal görüşleri olmadığı ve yapıtlarına belli bir yön vermediği gerekçesiyle Çehov'u eleştirmeye başladılar. Varoluşun amacıyla ne kadar ilgili olduğu belirsizse de, sanatın amacıyla fazlasıyla ilgilendiği açıktı. Ama Rus eleştirmenler ve okurlar edebiyatçıların, aynı zamanda yaşama sanatını öğreten birer öğretmen olmasını bekliyorlardı. Bu eleştiriler ve kentteki entelektüel yaşamın boğuculuğu, Çehov'un Moskova'dan ayrılmasına yol açtı. 1890'da Moskova'nın 10.000 km doğusunda Sibirya'nın güneyine düşen Sahalin Adasına gitti. Burası, bir hapisane adası olarak kötü bir ün yapmıştı. Trans-Sibirya demiryolu çalışmalarının daha başlamadığı bir dönemde, at arabası ve kayıklarla yaptığı bu uzun ve tehlikeli yolculuk, Çehov için bir tür yaşam sınavıydı. Adaya vardktan sonra buradaki koşulları inceleyerek bir nüfus sayımı yaptı. Daha sonra Hong Kong ve Seylan üzerinden deniz yoluyla Moskova'ya döndü. Bulgularını bir araştırma tezi olarak yayımladı. *Ostrov Sahalin* (1893-94; Sahalin Adası) adlı bu yapıt, Rus cezabilim çalışmaları içinde günümüzde de önemli bir yere sahiptir. Kitap, mahkûmların koşullarıyla ilgili çeşitli reformlar yapılmasında rol oynadı. Çehov Sahalin gezisine çıkmadan önce ve sonraki dönemde de oyun yazmayı sürdürdü. 1889'da yazdığı *Leşi* (*Orman Cini*, 1970) adlı dört perdelik uzun güldürüsü, başyapıtlarından biri olan *Dyadya Vanya*'nın (1899; *Vanya Dayı*, 1944, 1984) ilk biçimiydi. Bu oyunun, bir çiftlik evinde geçen ve amaçsız bir yaşamın olağanüstü biçimde işlendiği *Vanya Dayı*'ya dönüşmesi 1890 ile 1896 arasında gerçekleşti. Aynı dönemde yazdığı öbür oyunlar *Medved* (1888; Ayı, 1966), *Predlojenie* (1889; Teklif, 1940), *Svadba* (1889; Düğün, 1946), *Yubiley* (1891; Jübile, 1946) gibi tek perdelik farslardı.

Çehov, Batı Avrupa'ya ilk yolculuğunu yayımcı A. S. Suvorin ile birlikte yaptı. Birçok yapıtını yakın dostu Suvorin yayımlamıştı. Ama özellikle Suvorin'in yayımladığı

Novoye vremya gazetesinin gerici niteliğinden ötürü, dostlukları Çehov'un ününü olumsuz etkiledi. Dreyfus olayında Çehov Dreyfus'u savundu ve gazetecilerle ilişkisini kesmesine yol açtı. Bununla birlikte hiçbir zaman tümüyle politik bir insan olamadı. Hem siyasette, hem de sanatta özgürlüğe büyük değer veriyor ve belli bir siyasal davaya adanmada, bu özgürlük adına bir tehdit görüyordu. Avrupa'dan dönükten sonra *Palata no 6* (1892; 6 Numaralı Koğuş, 1940, 1985/*Alıncı Koğuş*, 1982) adlı yapıtı yayımlandı.

Melihovo dönemi: 1892-98. Çehov, 1891-92'de baş gösteren açlık sırasında doktor olarak görev yaptıktan sonra, Moskova'nın yaklaşık 100 km güneyindeki Melihovo köyünde bir çiftlik evi satın aldı. Yaklaşık altı yıl boyunca burada annesi, babası ve kız kardeşiyle birlikte oturdu. Kısa sürede, buradaki toplumsal yaşamda önemli bir yer edindi. Okul yapımı için parasal destek sağladı, bir doktor olarak tedavi için sürekli kapısına gelen köylülerle ve Moskova, Petersburg gibi başka yerlerden gelen sayısız ziyaretçileri ilgilendi. Bütün bu uğraşlarına karşın, Melihovo'da geçirdiği yıllar öykü yazarlığının en verimli dönemi oldu. *Çernyy monah* (1894; Kara Keşiş), *Ariadna* (1895), *Moyajizn* (1896; Yaşamım), *Razskaz neznamomca* (1893; Yazarı Bilinmeyen Bir Öykü), *Çayka* (1896; Martı, 1944, 1983) bu dönemin önemli yapıtlarındandı. Artık yapıtlarındaki başlıca tema köy yaşamı olmuştu. Bu yönelim *Mujiki* (1897; Köylüler, 1969) adlı yapıtında doruğuna ulaştı. Yapıt Rusya'da, o güne değin yazdığı bütün öykülerden daha çok yankı uyandırdı. Bunun önemli bir nedeni de Çehov'un, Rus yazarların köylülerin yaşamını, şiddetten anlamış olarak, duygusal bir biçimde yansıtmaya eğilimi reddetmesiydi.

Martı ise Çehov'un, Melihovo döneminde yazıldığı kesin olarak bilinen tek oyunudur. Bu dört perdelik dram, yanlış biçimde komedi adıyla sunulurken, 1896'da Petersburg'da sahnelendi. Ama büyük bir başarısızlığa uğradı, hatta izleyici tarafından ıslaklandı. Çehov, umutsuzluğa kapılarak ikinci perdede tiyatrodan ayrıldı ve bir daha oyun yazmamaya karar verdi. Ama oyun iki yıl sonra, Konstantin Stanislavski ve Vladimir Nemiroviç-Darçenko'nun kurduğu Moskova Sanat Tiyatrosu'nda büyük bir başarıyla sahnelenecek ve Çehov'un oyun yazarlığına dönmesini sağlayacaktı. *Martı*, iki tiyatro oyuncusu ile iki yazarın kişiliğinde, yaşlı ve genç kuşaklar arasındaki çatışmayı sergiliyordu ve bazı ayrıntılar Çehov'un arkadaşlarının yaşamından alınmıştı.

Yalta dönemi: 1899-1904. Çehov, 1897'de veremden ötürü akciğer kanaması geçirdi. Hastalığın belirtileri çok önceden ortaya çıkmış, ama Çehov yetenekli bir doktor olmasına karşın bunları görmezden gelmişti. Melihovo'daki toprağını satın Kırım'da deniz kıyısındaki Yalta'ya yerleşti. Evi, İ. Bunin, L. Tolstoy, M. Gorki gibi yazarların uğrak yeri oldu. Bundan sonra kışların büyük bölümünü Yalta'da ve Fransa'nın Rivierası'nda, Moskova ve Petersburg'un entelektüel yaşamından uzakta geçirdi. Artık oyunları da büyük ilgi görmeye başlamıştı. *Martı*'nın yanı sıra *Vanya Dayı*'yı da Moskova Sanat Tiyatrosu'nda sahneye koydu. 1900'de Gorki, Petersburg Bilim ve Sanat Akademisi üyeliğine kabul edilince Çehov olayı protesto amacıyla Akademi'den ayrıldı. 6 Mayıs 1901'de oyuncu Olga Knipper'le evlendi.

1899'da, mali durumunu düzeltmek için oyunları dışındaki bütün yapıtlarının yayımlanmasını çok düşük bir fiyata yayımcı A. F.

Marx'a satmıştı. Gençlik dönemi ürünlerinin çoğunun yer almadığı toplu yapıtları, 1899-1901 arasında Marx tarafından 10 cilt olarak yayımlandı. 1903'te eklerle birlikte yeniden yayımlanan bu basım birçok açıdan yeter-sizdi.

Çehov Yalta döneminde öyküden çok, oyun-lara ağırlık verdi. Moskova Sanat Tiyatrosu için *Tri sestri* (1900-01; *Üç Kızkardeş*, 1944, 1970) ve *Vişnyovi sad* (1903-04; *Vişne Bahçesi*, 1943, 1984) adlı oyunları yazdı. Stanislavski, o güne değin aşırı duygusal olan Rus tiyatrosuna doğal ve gösterişten uzak bir üslup getirmesiyle ün yapmıştı. Ama oyun-larının olabildiğince hafif bir üslupla oynan-masını isteyen Çehov, Stanislavski'nin ya-pımlarını hiçbir zaman istediği doğallıkta ve yalınlıkta bulmadı. Oyunlarındaki kişilerin, yaşamlarının sıkıcılığına ve kısırlığına isyan ettiği anları fazla vurgulanmasını istemiyor ve olgunluk dönemi ürünlerinin trajediden çok komedi olduğunu sürekli yineliyordu.

Üç Kızkardeş, taşralı üç genç kadının özlemlerini duyarlı biçimde yansıtıyordu. *Vişne Bahçesi* ise, çökmekte olan Rus toprak sahipleri sınıfının dokunaklı bir portresiydi. Oyunun kişileri, acıklı durum-larına karşın gene de komiktiler. Çehov da oyunun "bir komedi, hatta yer yer fars" olduğunu vurguladı. Oyunun 1904'te Mos-kova'daki ilk sergilenişi ise kendi başına trajikomik bir oyuna dönüştü. Hastalığı iyice ilerleyen ve laf kalabalığından her zaman nefret etmiş olan yazar, tiyatroya getirilip, bir türlü denetleyemediği öksürük-leri arasında edebiyat yaşamının 25. yılını kutlayan tımturaklı konuşmalarını dinlemek zorunda bırakıldı. Aynı yıl, tedavi için gittiği Almanya'daki Badenweiler'de öldü.

Çehov'un bütün yapıtları ölümünden 40 yıl sonra, 20 cilt olarak *Polnoye sobraniye soçineni i pisem A. P. Çehova* (1944-51; A. P. Çehov'un Bütün Yapıtları ve Mektupla-rı) adıyla yayımlandı. Bu yapıtın sekiz cildinde Çehov'un birkaç bine ulaşan mektupları yer alır. Mektupları, Çehov'un yaşa-ma hep karamsar biçimde baktığı yolundaki inancı boşa çıkartırcasına yaşama sevinciyle dolu ve nüktelidir. Çehov günümüzde en çok oyunlarıyla tanınmasına karşın eleştir-menler, özellikle 1888'den sonra yazılan öykülerinin daha önemli olduğu görüşünde birleşmektedir.

Türkçede, Çehov'un oyun ve öykülerini içeren pek çok derleme yayımlanmıştır: *Hayat Yoldaşı* (1935), *Maske* (1938), *Artis-tin Ölümü* (1939), *İşler Tıkırında Gidiyor* (1939), *Kadın Kalbi* (1939), *Kırmızı Entarili Kız* (1943), *Yalnız Adam* (1945), *Memurun Ölümü* (1952, 1967), *Öyle Bir Hikâye: Bir İhtiyarın Not Defterinden* (1956), *Korkulu Gece* (1962, 1991), *Sayfiyede Yaz* (1966), *Tütünün Zararları* (1966), *Bir Taşralının Öyküsü* (1970), *Öpüş* (1971), *Küçük Köpekli Kadın* (1971), *Prences* (1974), *Maran-gozun Köpeği* (1976, 1989), *Önemli Bir Olay* (1976), *Üç Kedi Yavrusu* (1981), *Taşralı* (1981), *Kaşanka* (1983, 1990), *Tek Perdelik Dokuz Oyun* (1984). Çehov'un oyunları *Bütün Oyunları-I* (1984) ve *Bütün Oyunları-II* (1991) adlarıyla iki ciltte, öykü-leri ise *Hikâyeler* (1946, 1990) ve dört ciltlik *Çehov Toplu Eserler* (1983) adlı derlemeler-de toplanmıştır.

çek, bir banka adına çekilen ve istendiğinde karşılığı ödenen emre yazılı senet ve ödeme aracı. Türk hukukunda öteki ülke hukukla-rından farklı olarak kambiyo senedi olarak kabul edilir. Poliş ve bonodaki gibi bir kredi işlevi taşımaz. Türk Ticaret Kanunu (TTK) çek için bazı özel hükümler getirerek (m. 692-753), geri kalan sorunlar için poli-çeye yollamada bulunmuştur.

Bir çekin düzenlenebilmesi için öncelikle muhatap bankada keşidecinin (çeki düzen-leyen) emrine ayrılmış bir karşılığın bulun-ması ve keşideci ile muhatap arasında bu konuda açık ya da örtülü bir anlaşma yapılması gerekir.

Çekin geçerli olabilmesi için üzerinde çek sözcüğü, çek defteri veren muhatap banka-nın ve çekle işleyen hesabın bulunduğu şube, belirli bir tutarın kayıtsız şartsız havalesi, çekin düzenlendiği tarih ve yer, keşidecinin adı ve soyadı, varsa ticaret unvanı, imzası ve çeki veren bankadaki hesap numarası yer almalıdır. Çek üzerinde ödeme yerinin gösterilmesi zorunlu de-ğildir. Çeke vade ve faiz koşulu konamaz; konmuşsa yazılmamış sayılır.

Çekin ibraz süresi düzenleme tarihiyle birlikte başlar ve ödeme yerinin düzenleme yeri ile aynı olması durumunda 10 gün, aynı kıtada başka bir ülke olması durumunda 1 ay, başka kıta olması durumunda da 3 aydır. Düzenleme gününden sonraki bir tarihi taşıyan çeklere *postdate* çek denir. Banka, yeterli karşılığı varsa süresinden önce ibraz edilen bu tür çekleri ödemek zorundadır. Karşılık bulunmazsa, karşılıksız çeki ilişkin hükümler uygulanır.

Çek ada, emre ya da hamile yazılabilir; lehtar gösterilmemişse hamile yazılı sayılır. Açıkça emre yazılı kaydı bulunmasa da ciro ile devredilebilir. Emre yazılı çek ciro ve teslimle, ada yazılı çek devir beyanı ve teslimle, hamile yazılı çek ise teslimle devredilir. Ciro, hamiline yazılı çeki emre yazılı hale getirmez. Çekte keşideci lehtarın kendisi olabilir. Çek muhatap bankaya ciro edilirse makbuz yerine geçer. Çekler damga resminden muafır.

Son yıllarda yaygınlaşan bir türü de seya-hat çekleridir. Belirli bir tutar için düzenle-nerek bastırılan bu çeklerin karşılığı önce-den tahsil edildiğinden, ödeme provizyon-suz yapılır. Banka seyahat çeklerinde kay-bolma ya da çalınma gibi durumlar için ödeme güvencesi verir.

Çekin ödenmesi, muhatap bankaya ibraz yoluyla olur. Muhatap banka emre yazılı bir çekteki ciro silsilesini gözden geçirmekle yükümlüdür. Ama imzaların sağlıklı olup olmadığını incelemek zorunda değildir. Çek normal olarak meşru hamil olan kişiye nakit olarak ödenir. Ama güvenlik ve kolaylık açısından bazı özel ödeme biçimleri de kabul edilmiştir. Bunlar, yalnızca bir ban-kaya ödenebilen çekler (çizgili çek) ve naklen ödenmesi yasaklanan çeklerdir. Çiz-gili çek, keşidecinin ya da hamilin çekin üzerine sol alt köşeden sağ üst köşeye doğru iki paralel çizgi çizmesiyle olur. Eğer çizgi-lerin arasına hiçbir şey yazılmamış ya da banka yazılmışsa genel çizgili çek, bir banka adı yazılmışsa özel çizgili çek söz konusu olur. Bir çekin keşidecisi ya da hamili, çekin yüz tarafına yatık olarak "hesaba geçirile-cektir" ya da benzer bir kayıt koyarsa, muhatap, çeki, alacak kaydı, takas ya da hesap nakli yoluyla ödeyebilir.

Çekin keşidecinin ya da üçüncü bir kişinin elinden alınma ya da kaybolma gibi istem dışı bir nedenle çıkması durumunda, bu kişiler ibraz süresi içinde bankaya durumu bildirerek çeki ödeme yasağı koyabilirler. Keşideci süresi içinde tahsil edilmeyen bir çekten cayabilir. Çek dolaşımdayken keşi-decinin durumunda, ölüm, medeni hakları yitirme gibi bir değişikliğin ortaya çıkması çekin geçerliliğini etkilemez. Keşidecinin kusurundan kaynaklanmayan sahte ya da tahrif edilmiş bir çekin ödenmesinden doğ-an zarar muhataba ait olur.

Muhatabın çeki ödememesi durumunda hamilin başvuru hakkı doğar. Bunun için

ödememe durumunun resmen saptanması gerekir. Bu da genelde protestoyla yapılır; protesto ibraz süresi içinde yapılmalıdır. Hamil başvuru yoluyla sorumlulardan çekin ödenmemiş bedelini, ibraz gününden başla-yarak yüzde 10 faiz ve protesto giderlerini isteyebilir.

TTK ve Türk Ceza Kanunu'nda (TCK) karşılıksız çek konusunda özel hükümler bulunmadığından, geçmişte bu tür eylemler ancak TCK'nın dolandırıcılıkla ilgili 503. maddesi çerçevesinde cezalandırılıyordu. Son yıllarda yaygınlaşan karşılıksız çek kullanımının piyasa üzerinde olumsuz etki-ler yaratması üzerine, 1985'te 3167 sayılı Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Yasanın 16. maddesine göre karşılıksız çek verenler bir yıldan beş yıla kadar hapisle cezalandırılır. Bu suçtan dola-yı kovuşturma yapılması çek hamilinin şikâ-yetine bağlıdır.

Çek Cumhuriyeti, Çekçe ÇESKA REPUBLI-KA, Orta Avrupa'da ülke. 1 Ocak 1993'e değin Çekoslovakya'yı oluşturan iki fede-re cumhuriyetten biriydi. Bu tarihte Çe-koslovakya'nın iki bağımsız devlete ayrıl-masını öngören anlaşmanın yürürlüğe gir-mesiyle bağımsız bir cumhuriyet oldu. Ta-rihsel Bohemya ve Moravya bölgelerini içine alır. Doğuda Slovak Cumhuriyeti, güneyde Avusturya, güneybatı ve kuzey-batıda Almanya, kuzeyde de Polonya ile çevrilidir. Başkenti Prag, yüzölçümü 78.864 km², 1991 geçici sayım sonuçlarına göre nüfusu 9.092.721'dir.

DOĞAL YAPI. Yüzey şekilleri. Ülkenin Bo-hemya Platosu olarak da bilinen batı kes-i-mi, yükseklikleri 900 m'ye yaklaşan doruk-larla çevrilidir. Bunların başlıcaları Bo-hemya Ormanındaki Şumava ve Český les (Yukarı Pfalz Ormanı) ile Krušné hory (Erzgebirge), Krkonoše (Dev Sıradaglar), Hrubý Jeseník, Nizký Jeseník ve Bohem-ya-Moravya Yükseltisindeki (Česko-Moravská vysočina) doruklarıdır.

Bohemya Yükseltileri yedi ana bölüm-den oluşur. Bunların en büyüğü kütlenin kristalleşmiş yaşı çekirdeğini de içeren Güney Bohemya Platosudur (Jihočeská vysočina). Yükseltinin en önemli kesimi ise Bohemya-Moravya Yükseltileri, Orta Bohemya Platosu, bir göller yöresi olan Güney Bohemya Havzası ve ülkenin gü-neybatısını çevreleyen Sumava altsiste-minden oluşur. Güney Bohemya Platosu-nun kuzeybatısında Berounka Irmağı Yükseltileri başlar. Yörenin merkezinde Plzeň (Pilsen) kenti, kuzeybatısında da Al-manya ile sınır oluşturan Krušné hory yer alır. Bohemya Yükseltilerinin en alçak te-peleri bu kesimdedir. Dördüncü ana böl-üm Polonya sınırında ve Krušné hory'nin doğusunda yer alan Südet Dağlarından oluşur. Bohemya Yükseltilerinin en yük-sek doruklarına da burada rastlanır; yük-seklik Krkonoše'deki Sněžka'da 1.602 m'ye ulaşır. Orta Südetler'in güneyindeki Brno sistemi Bohemya Yükseltilerini çev-releyen beşinci ve son dağ grubudur; gör-kemli Moravya Karstı da buradadır.

Labe Düzluğu (Polabí) olarak da bilinen plato Labe Irmağıyla ikiye bölünür. Irmağın düzlüğün güneyindeki tepeler arasında ku-rulu başkent Prag'ın 30 km kadar aşığınsın-da Vltava kolunu alır. Yedinci ve en kü-çük bölüm Doğu Südetler'le Polonya sınır-ı arasında alçak ve dar bir şekilde uza-nan Odra Düzlüğüdür.

İklim. Karışık iklim tiplerinin görüldüğü ülkede okyanusun etkisi batıdan doğuya gidildikçe azalır. Sıcaklık yüksekliğe göre büyük değişimler gösterir. Prag'da ocak ayı ortalaması -3°C, temmuz ayı ortalaması 18°C'dir. Güneyde 200 gün olan ekin büyüme dönemi dağlık yörelerde 100 güne düşer. Yılda yaklaşık 1.500 mm yağış alan dağlık bölgeler dışında ortalama yıllık yağış miktarı 500-750 mm arasında değişir. Yağışların yüzde 20'si kar, geri kalanı yağmur biçiminde düşer. Temmuz en yağışlı, şubat en kurak aydır. Bahar ve yaz yağmurları kuru tarıma olanak verir.

Akarsular. Ülkenin en önemli iki akarsuyu olan Vltava (Almanca Moldau) ve Labe (Almanca Elbe) kuzeye Almanya'ya doğru akar. Moravya bölgesinin başlıca akarsuyu olan Morava Irmağı güneyde Tuna Irmağına karışır. Ülkede ayrıca pek

çok küçük akarsu vardır. Irmakların ilkbaharda eriyen karlarla yükselen suları yazları iyice azalır.

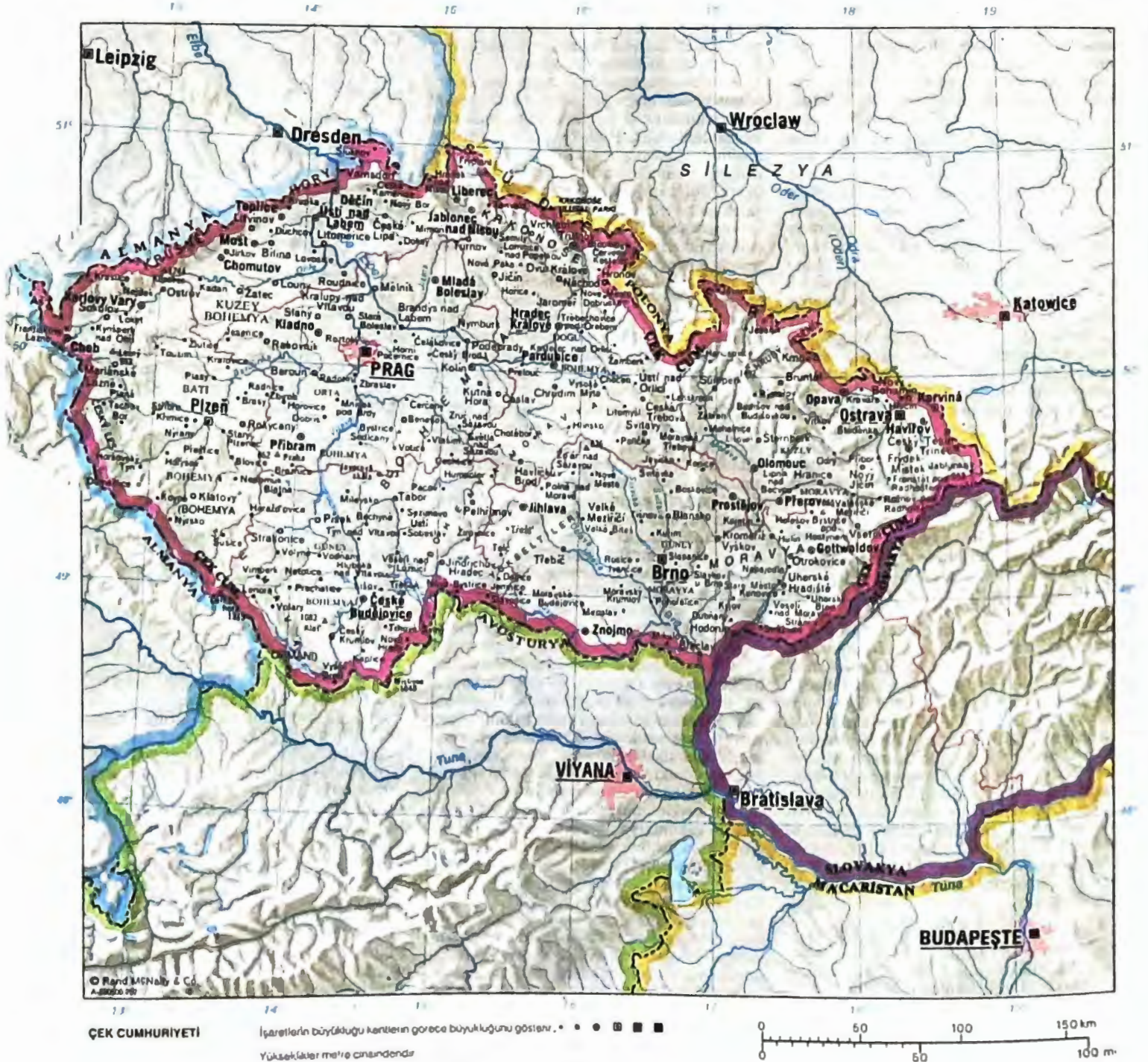
Büki ve hayvan varlığı. Tarla açmak için pek çok orman kesilmişse de, ülkenin büyük bölümü hâlâ ormanlarla kaplıdır. Bohemya ve Moravya'da Avrupa ladini egemendir. Yükseklerde tayga ve tundralara rastlanır. Dağların yüksek kesimlerinde özgün ormanlar korunmuştur. Yaklaşık 1.500 m yükseklikte kerestelik ağaç sınırı başlar. Bu sınırın altında genellikle çüce çamlardan başka ağaç bulunmaz. Alp tipi çayırlarda ot ve çalılar, 2.000 m'den yükseklerde de likenler yaygındır.

Bazı hayvanlar ülkenin her yerinde koruma altına alınmıştır. Bunun sonucunda, örneğin aşırı avlanma nedeniyle soyu tükenmek üzere olan elik yeniden çoğalmaya başlamıştır. Orman ve bataklıklarda sülün, keklik, yabanıl kaz ve ördek gibi av kuşları da yaygındır. Kartal, akbaba, balık kartalı, leylek, puhu, toy ve ormantavuşu gibi da-

ha iri türler çok daha az sayıda bulunur ve birçok yerde koruma altına alınmıştır.

Muflon gibi az sayıda bulunan ya da soyu tükenen türlerin üremesini sağlamak için koruma alanları kurulmuştur. Bohemya Ormanı, Moravya Karstı ve Jizera (Jizerské) Dağları gibi görkemli doğal görünümlere sahip yerler de koruma altındadır. 1963'te kurulmuş olan Krkonoše Ulusal Parkı aynı zamanda gelişmiş bir kayak merkezidir.

Yerleşim dokusu. Sanayileşmenin ve kentleşmenin etkisiyle geleneksel yöreler büyük ölçüde ortadan kalkmışsa da yerel kültür özellikleri bir ölçüde korunabilmiştir. Kırsal kesimde sık bir yerleşim dokusu ve birkaç yüz nüfuslu köyler egemendir. Dağınık yerleşmelere yalnızca 17. ve 18. yüzyıl gibi geç tarihlerde yerleşime açılan bölgelerde rastlanır. II. Dünya Savaşı'nı izleyen kolektifleştirme döneminde küçük düzensiz tarım alanlarının yerini büyük ve düzgün biçimli alanlar almıştır.

Sanayileşmiş bir ülke olan Çek Cumhuriyeti'nde kentleşme oranı çok yüksek değildir. Ama en küçük kentsel merkezlerde bile imalat sanayisi bulunur. Ulusal başkent Prag tarihsel olarak da ülkenin en önemli kentidir. Moravya'nın başlıca kenti ise Brno'dur. Ostrava madenkömürü ve çelik üretiminde ülkenin önde gelen kentidir. Plzeň'de çok eskilerden kalma makine imalat ve biracılık kuruluşları bulunur.

NÜFUS Arkeolojik bulgular Avrupa kıtasındaki en eski yerleşimlerden bazılarının Çek Cumhuriyeti'nde bulunduğunu göstermektedir. Özellikle deniz düzeyinden 275 m'ye kadar olan yüksekliklerde İÖ 4000'lerden bu yana yerleşik tarım topluluklarının yaşadıkları bilinmektedir. İS 5-6. yüzyıllarda Batı Slavlar buraya yerleşmiş, Alman ve Macar azınlıklar ise hem göç, hem yerel nüfusun özümlemesi yoluyla oluşmuştur. Çekçenin ilk yazılı örnekleri 13. yüzyıldan kalmaz. Çekler Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulundukları dönemde kültürel bakımdan Alman ve Batı Avrupa etkisine açılmışlardır; II. Dünya Savaşı sonrasındaki siyasal gelişmeler ve dilsel akrabalık nedeniyle de Doğu Avrupa'yla güçlü bağları vardır.

II. Dünya Savaşı öncesinde nüfusun üçte biri azınlıklardan oluşuyordu. Savaşın ardından 2,5 milyon Almanın ülkeden çıkarılması, Macaristan'la yapılan nüfus mübadelesi ve Rutanya'nın Sovyetlere bırakılması sonucu ülkenin nüfusu bugünkü türdeş yapısına kavuştu. Günümüzde ülke nüfusunun büyük bölümünü Çekler oluşturmaktadır. Kuzeydoğu Moravya'da Polonyalı, kuzeybatı Bohemya'da da Alman azınlıklar yaşar. Ülkede ayrıca kalabalık bir Çingene topluluğu vardır.

Çek Cumhuriyeti'nde doğal nüfus artış hızı dünya ortalamasının (binde 17,3) çok altındadır. Bu durum kentleşmeye eşlik eden yaşam biçimi ve çalışan kadın sayısının yüksekliğiyle açıklanmaktadır. Çek Cumhuriyeti çalışan kadın oranının en yüksek olduğu ülkelerden biridir.

EKONOMİ. 1989'dan önce Çekoslovakya'nın öteki kesimleri gibi Çek Cumhuriyeti'nde de ekonomi devletin yönetimindeydi ve beş yıllık planlarla yönlendiriliyordu. Yalnızca bazı küçük sanayi kollarında ve hizmetlerde özel girişime izin veriliyordu. 1989'dan sonra karma ekonomiyeye geçiş yolunda bazı adımlar atılmıştır.

Madenler. Çek Cumhuriyeti'nde taşkömürü ve linyit üretimi ile nüfus arasındaki oran dünya ortalamasının çok üstündedir. Petrol ve doğal gaz rezervleri ise kısıtlı. Taşkömürü Ostrava-Karviná yataklarından çıkarılır; Kladno, Plzeň Havzası ve Brno yakınlarında da ocaklar vardır. Taşkömürünün çoğunluğu kok niteliğindedir. Açık ocak yöntemiyle işletilen linyit yatakları Chomutov, Most, Teplice ve Sokolov dolaylarındadır. Linyit, elektrik ve havagazı üretimiyle kimya sanayisinde kullanılır. Hodonin yakınlarında az miktarda petrol ve doğal gaz çıkartılır. Prag ile Plzeň arasındaki demir yatakları eski önemini yitirmiştir. Kutná Hora, Příbram ve Jeseník dağlarında kurşun ve çinko. Příbram yakınlarında uranyum, Bohemya'daki Krušné hory'de kalay, Česká Budejovice'de grafit, Plzeň ve Karlovy Vary (Karlsbad) yakınlarında kaolin çıkartılır.

Tarım. Ülke topraklarının beşte ikisini ekilebilir tarım toprakları, sekizde birini otlaklar, üçte birini de ormanlar oluşturur. Ülkedeki verimli düzlüklerde buğday, arpa, mısır, şeker kamışı, hayvan yemi, dağlık yörelerde ise çavdar, ulaf ve patates yetiştirilir. Başlıca tarımsal ürün olan tahılları patates izler. Ayrıca biracılıkta kullanılan şerbetçiotu, erik rakısı (*slivovitz*) için erik ve şaraplık üzüm yetiştirilir. Domuz, sığır, koyun ve tavuk beslenir; mandıracılık da önemlidir.

Ülkenin bazı kesimlerinde havuzlarda tatlı su balıkları üretilir; bu yöntemle üretilen balıkların başında sazan gelir. Ayrıca bazı akarsularda alabalık avlanır.

Sanayi. Başlangıçta en hızlı büyümenin görüldüğü ağır sanayi günümüzde yerini hafif sanayiye ve tüketim mallarına bırakmaktadır. Fabrika, enerji santralleri, ulaşım sistemleri tasarım ve yapımı gibi mühendislik ürünleri sanayi üretiminin dörtte birini oluşturur. İthal hammaddeye dayalı demir ve çelik sanayisi Doğu Avrupa'nın en büyük tesislerini içerir. Gıda sanayisi de önemlidir. Demir, çelik, alüminyum, artılmış petrol ürünleri, gübre, çimento, pamuklu, yünlü ve sentetik dokumalar, kara ve demir yolu taşıtları ve hassas aletler başlıca sanayi ürünleridir. Turizm ve ihracat açısından önem taşıyan geleneksel ürünler arasında cam, porselen, dantel ve ağaç işleri sayılabilir.

Enerji. Çek Cumhuriyeti'nde, önemli bir enerji kaynağı olan kömür ve linyit üreti-

mi yetersizdir. Vltava Irmağı üzerinde hidroelektrik santraller bulunmakla birlikte bunların toplam elektrik üretimi içindeki payı düşüktür. Enerji üretimi ülkenin başlıca ekonomik sorunlarından biridir.

Ulaşım. Ulaşımın, özellikle de yük taşımacılığının önemli bir bölümü demiryollarıyla yapılır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan ve kuzey-güney doğrultusunda Viyana'ya ve Budapeşte'ye uzanan başlıca demiryolu hattının yerini doğu-batı doğrultusundaki ana hat almıştır. Demiryollarının yeniden yapımı ve elektrikli trenlerin devreye girmesiyle ülkenin ticaret olanakları artmıştır.

Ülkede gelişmiş bir karayolu ağı bulunmakla birlikte, Batı'dakine benzer geniş otoyollar çok azdır. Özel araç sayısı da sınırlıdır. Pek çok ülkenin ortak sorunu olan trafik sıkışıklığının yaşanmaması için ülkede ucuz kitle taşımacılığına özellikle önem verilmektedir.

Bir kara ülkesi olan Çek Cumhuriyeti'nde su yoluyla taşımacılık olanakları kısıtlıdır. Ülkedeki ırmakların yalnızca çok küçük bir bölümü ulaşım elverişlidir. Labe yoluyla Hamburg'a yük taşınır.

Prag'da uluslararası bir havalimanı vardır. Eski SSCB'nin Volga Irmağı yöresinden ülkeye petrol taşıyan boru hattı ile Sibiry'a'dan gelip Çek Cumhuriyeti üzerinden Batı Avrupa'ya uzanan doğal gaz hattı taşımacılıkta önemli değişikliklere yol açmıştır.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR
Yönetim. Çek Cumhuriyeti 1 Ocak 1993'e değin Çekoslovakya'nın bir parçasıydı. Çekoslovakya 1948'den 1989'a değin sosyalist federal bir cumhuriyetti. O dönemde siyasal yaşamın örgütleyicisi, siyasal partileri, kitle örgütlerini, sendikaları, kadın ve gençlik örgütlerini bünyesinde toplayan Ulusal Cephe'ydı. Ulusal Cephe'ye, öncü rolü anayasada belirtilmiş olan Çekoslovakya Komünist Partisi (KSC) egemendi. Ulusal Cephe'ye bağlı olmayan örgütler siyasal etkinlikte bulunamazlardı. 1989'un ortalarındaki yaygın protesto gösterilerinin ardından komünist yönetim istifa etti ve yerine komünistlerin ağırlıkta olduğu yeni bir hükümet kuruldu. Hemen ardından Çekoslovakya'nın federal bir cumhuriyet olduğu ilan edildi. KSC'nin öncü rolüne son verildi ve çok partili sistemi öngören bir program hazırlandı. 1990'da da ilk serbest genel seçimler yapıldı. Aynılıkçı Demokratik Slovakya Hareketi'nin büyük bir başarı kazandığı Haziran 1992'deki parlamento seçimlerinin ardından taraflar arasında uzlaşma sağlanamayınca ülkenin iki bağımsız devlete ayrılması ve bunun için gerekli anayasal hazırlıkların yapılması karara bağlandı. 1 Ocak 1993'te yürürlüğe giren antlaşmayla ülke iki bağımsız cumhuriyete ayrıldı. Çek Cumhuriyeti'nin ilk başkanlığına Şubat 1993'te Václav Havel seçildi (Çek Cumhuriyeti'nin 1993 öncesi tarihi için bak. Çekoslovakya).

Sağlık ve sosyal yardım. Tıp alanında dünyanın en iyi örgütlenmiş ülkelerinden olan Çek Cumhuriyeti'nde sosyal yardım hizmetleri hastalık, sakatlık, iş kazası, doğum ve çocuk yardımlarını kapsar. Tıbbi bakım ve ilaç parasızdır. Bebek ölüm ve salgın hastalık oranları çok düşüktür. Ülkenin başlıca sağlık sorunları özellikle orta yaşlı nüfusu etkileyen solunum yolları, kalp ve damar hastalıkları ile kanserdir. Kuzeybatı Bohemya'da Karlovy Vary, Mariánské Lázně ve Františkovy Lázně gibi dünyaca ünlü sağlık merkezleri bulunur.

Vltava Irmağı üzerindeki Prag kenti
ZEFA

Eğitim. Bugünkü eğitim sisteminin kurucusu 17. yüzyılın ünlü eğitim reformcusu Moravyalı Jan Amos Komenský'dir. Çek Cumhuriyeti'nde 6-15 yaşlar arasında eğitim zorunlu ve parasızdır. Okulöncesi eğitime önem verilir; çalışan annelerin gündüzleri çocuklarını bırakabildikleri devlet yuvaları vardır. Ortaöğrenim üç-dört yıldır. Ülkede ayrıca teknik, tarım, ticaret ve toplum sağlığı alanlarında meslek okulları vardır.

Üniversite öğrencilerinin çoğunluğu öğretmenlik, tıp, mühendislik, sosyal bilimler ve tarım eğitimi görür. Başlıca yükseköğretim kurumları, her ikisi de Prag'da yer alan Karlova Üniversitesi (kuruluşu 1348) ile Çek Teknik Üniversitesi'dir (kuruluşu 1707). Prag ve Brno'da enstitüleri bulunan Bilim Akademisi ülkedeki en önemli araştırma kuruluşudur.

KÜLTÜREL YAŞAM.

Edebiyat ve tiyatro. 18. yüzyılda kentli bir orta sınıf okur kitlesinin ortaya çıkışından bu yana edebiyat Çek kültür yaşamı içinde önemli bir yer tutmuştur. 19. yüzyılın başlarındaki romantizm akımının en önde gelen temsilcisi, günümüzde de en büyük Çek şair sayılan Karel Hynek Mácha'dır. 1840'larda romantizm karşı bir tepki olarak gelişen gerçekçilik akımının en önemli temsilcileri Çek romancı Božena Němcová ile siyaset yazarı Karel Havlíček'tir. Jan Neruda ve Svatoopluk Čech gibi şairler ulusalcılık geleneğini sürdürmüştür. 1918'de bağımsızlığın kazanılmasının ardından František Langer oyunlarıyla, Karel Capek roman ve R. U. R. (R. U. R. *Álemšumúl Sun'i Adamlar Fabrikası*, 1927) gibi oyunlarıyla, Jaroslav Hasek ise ününü halen koruyan *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* (1920-23; *Aslan Asker Şvayk*, 1983) adlı romanıyla tanınmıştır. 1948'de komünist rejimin kurulmasıyla birlikte toplumcu gerçekçilik ön plana geçmiş, edebiyata duyulan ilgi azalmıştır. "Buzların çözülmesi" döneminde Ladislav Mňačko gibi, Stalin dönemini eleştiren yazarlar başarı kazanmışsa da, 1969'dan sonra edebiyata duyulan ilgi bir kez daha gerilemiştir. Ayrıca bak. Çek edebiyatı.

Çek Cumhuriyeti'nde kitap en ucuz tüketim mallarındandır. Kitapların çoğunluğunu Batı ve Rus edebiyatlarından çeviriler oluşturur. Asya, Latin Amerika ve öbür gelişmekte olan ülkelerin yayınları da bulunabilmektedir.

Müzik ve sinema. Bedřich Smetana, Antonín Dvořák, Leoš Janáček ve Bohuslav Martinů gibi uluslararası üne sahip besteciler yetiştirmiş olan ülkede opera ve senfoni orkestraları kültürel yaşam içinde önemli yer tutar. Prag'da her ilkbaharda müzik şenlikleri düzenlenir. Caz, halk müziği ve öbür müzik türlerine de ilgi büyüktür.

Çek sinemasının belirleyici özelliği insana ilişkin konulardaki yumuşak ve sevecen yaklaşımıdır. Çağdaş Çek edebiyatında ve gösteri sanatlarının tümünde gündelik yaşamla ilişkin konuları işleme ve yeni anlatım biçimleri bulma kaygısı öne çıkar.

Güzel sanatlar ve el sanatları. Zaman zaman soyut eğilimler ortaya çıkmakla birlikte Çek resim ve heykeline gerçekçilik egemendir. El sanatları arasında cam süslemeciliği, Kuzey Bohemya'ya özgü takı yapımı ve oyuncakçılık başta gelir. Dantelcilik ve geleneksel giysiler eski önemini yitirmişse de, gündelik kullanımı olan seramik ve ahşap eşya yapımı sürdürülmektedir.

Kitaplık ve müzeler. 1958'de Prag'da kurulan Devlet Kütüphanesi, pek çok eski kütüphanenin yanı sıra, 1348'de kurulmuş olan Üniversite Kütüphanesi'ni de içeren kapsamlı bir kuruluştur. Öbür önemli koleksiyonlar 1818'de Prag'da kurulmuş olan Ulusal Müze Kütüphanesi ile Brno'daki Devlet Bilim Kütüphanesi'ndedir. Ülkedeki müzelerin en önemlileri her üçü de Prag'da olan Ulusal Müze (1818), Ulusal Galerisi (1796) ve dünyanın en geniş cam eşya koleksiyonuna sahip olan Dekoratif Sanatlar Müzesi'dir (1885).

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için bak. ANAYILLIK.

Çek edebiyatı, Slav dillerinin bir kolu olan Çekçe'de ortaya konmuş edebiyat yapıtlarının tümü. Bugünkü Çek Cumhuriyeti'nin yerinde 1918'den önce Bohemya ve Moravya gibi krallık ve prenslikler vardı. Edebiyat dilleri, bölge halklarının kendi kimliklerini koruma çabaları içinde doğup gelişti. 9. yüzyılda Aziz Kyrilos ve Aziz Methodios, Almancanın etkisine karşı koymak amacıyla çeşitli yerel dilleri temel alarak Eski Kilise Slavcasını (Eski Bulgarca) ve Kiril alfabesini geliştirdiler. Çek edebiyatının ilk örnekleri, bu dilin evrimi sonucunda 13. yüzyılda yazılan ilahilerdi. Daha sonra Latince kilise dili olarak Slavcanın yerini aldıysa da, Çekçe edebiyat dili olarak yerleşti.

Başlangıç yılları. Çek edebiyatının bugüne kalan en eski ürünleri, 13. yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştı. Ama asıl gelişme 14. yüzyılda oldu. Yüzyılın başında yazılmış bir dizi manzum destan, edebi tekniğin daha bu dönemde bile oldukça geliştiğini gösteriyordu. Çek edebiyatının en eski dindışı yapıtı, Büyük İskender'in yaşamını konu alan *Alexandreis* destanıydı. Manzum Aziz Catherine Destanı ise bu dönemin en başarılı yapıtı sayılır.

1350'den sonra yeni düzyazı türleri ortaya çıktı. Bunlar ilkin azizlerin yaşamöyküleri ve vakayinamelerle sınırlıken, kentli nüfusun ağırlığının artmasıyla eski halk masallarına da edebi konular arasına girdi. Bu dönemde manzum taşlamalar ve didaktik şiirler de yazılıyordu. Yüzyılın sonuna doğru edebiyatın siyasal içeriği daha belirginleşti. Smil Flaška'nın siyasal alegoris *Nová rada*'da (Yeni Meclis) hükümdara karşı Bohemya soylularının hakları savunuluyordu. Tomaš ze Štítyn'in yapıtlarında da dinsel konuların yanında ahlaki ve toplumsal sorunlar işlenmişti.

15. yüzyılda Jan Hus'un başlattığı dinsel reformlar ve bunun sonucunda doğan Husçu hareket Bohemya'yı iki yüzyıl süren bir çatışmanın içine sokunca, edebiyatta yerel konuşma dilinin önemi arttı. Çek Protestanları Batı Avrupalı güçlerle karşı karşıya getiren bu çatışma, yerli kaynaklara dayanmayı gerekli kılıyordu. Hus'un kendisi, günlük dilde verdiği etkili vaazlarının yanı sıra, Çekçe yazım kurallarının geliştirilmesini amaçlayan bir kitap da yazmıştı. Hus'un izleyicilerinden Petr Chelčický'nin radikal toplumsal düşünceler içeren yapıtları, Unitas Fratrum (Kardeşler Birliği) adlı tarikatın doğmasına yol açtı. Moravya Kilisesi'nin öncüsü olan bu tarikat, günlük dile dayalı Çek edebiyatının en önemli kaynaklarından biri olacaktı.

16. ve 17. yüzyıllar. 16. yüzyılın zengin düzyazı edebiyatı içinde, didaktik ve akademik nitelikli olanlar çoğunlukta idi. Hukuk tarihçisi Všebrdy'li Viktorin Kornel'in zarif üslubunda hümanizmin etkisi belirgindi. Bu dönemin düzyazı örnekleri arasında bir dizi seyahatnameyi de saymak gerekir. Çek düzyazısının gösterdiği gelişmenin bir ürü-

nü, Kitabı Mukaddes'in Çekçeye çevrilmesidir. Kraliçe Kitabı Mukaddesi (1579-93) adıyla bilinen bu çeviri, klasik Çek düzyazısı için bir model oluşturmıştır.

1620'de Bohemyalı Protestan kuvvetler, Habsburg ordusu karşısında yenik düştü. Bu yenilgi, Çek topraklarının Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na katılması ve Protestanlığın yasaklanmasıyla sonuçlandı. Katolik Habsburg yönetimi Bohemya'da son iki yüz yılın edebi gelişmesini silmeye girişti. Edebi geleneği ancak ülke dışındaki siyasal sürgünler koruyabildiler. Bunlardan biri, pedagoji ve ilahiyat alanındaki çalışmalarla bütün Avrupa'yı etkileyen Jan Amos Komenský idi. Komenský'nin *Labyrint světa a ráj srdce* (1631; *Dünyanın Labirenti ve Yüreğin Cenneti*) adlı kitabı, Çek düzyazısının doruklarından biridir. Gene de, 18. yüzyıla gelindiğinde, Çekçe edebiyat dili olarak yerini Almancaya bırakmıştı.

Ulusal canlanış. 18. yüzyılda tarihsel incelemelerin yoğunlaşması, Çek bilgin ve yazarları ülkelerinin tarihini ve eski edebiyatlarını araştırmaya yöneltti. Habsburg imparatoriçesi Maria Theresia'nın merkezîyetçi siyaseti Bohemya milliyetçiliğinin güçlenmesine yol açıyor, orta sınıfların bu tepkisi Bohemya soylularınca da destekleniyordu. Edebiyatta yeniden doğuşun ilk örnekleri arasında Josef Dobrovský'nin Çek dili ve edebiyatıyla ilgili araştırmaları önemlidir. Dobrovský'nin çalışmalarıyla edebiyat dili daha kesin kurallara bağlanmıştı. Josef Jungmann, aralarında Milton'ın *Paradise Lost*'unun da (Kaybedilmiş Cennet) bulunduğu çevirileri ve Çekçe-Almanca sözlüğüyle (1835-39) yeni edebiyat dilinin temelini atanlardandır. Bu tarihlerde ortaya çıkan ve ortaçağ başlarından kalma oldukları öne sürülen bazı şiir yazmaları da eski Çek edebiyatına duyulan ilgiyi yoğunlaştırmıştı; ama 19. yüzyılın sonlarında, bu yazmaların aslında o dönemin şairlerinden Václav Han-ka tarafından yazıldığı anlaşılabilecekti. Ulusal edebiyatın gelişmesinde, kentli okur kitlesinin genişlemesinin ve gazetelerin de payı olmuştur. František Palacký'nin 1848-76 arasında yayımlanan Bohemya tarihiyle ilgili beş ciltlik kitabı, klasik Çek düzyazısının son başyapıtıdır.

Çek romantizmi. Öteki Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Çek edebiyatında da 19. yüzyılın ilk yarısında en güçlü akım romantizmdi. Romantik hareketin öncüsü ve Çek şairlerinin belki de en büyüğü Karel Hynek Mácha idi. Mácha'nın en ünlü yapıtı, yayımlandığı sırada hiç ilgi görmeyen lirik destan *Máj*'dir (1836; *Mayıs*). Romantik akımın önemli ürünleri arasında Josef Kajetan Tyl'in Walter Scott tarzındaki tarihsel romanları da anılmalıdır. 19. yüzyılın ortalarında, Karel Havlíček Borovský'nin siyasal gazete yazılarıyla kadın yazar Božena Němcová'nın romanlarında romantizme karşı bir tepkinin doğduğu görülür. Němcová'nın romanlarında ve özellikle *Babička* (1855; *Büyükanne*) adlı yapıtında gerçekçi bir eğilim öne çıkar; Němcová'nın betimlemelerindeki keskinlik, dilin tazeliği ve bireyselliği bugün bile dikkat çekicidir.

19. yüzyılın ortalarında Çek yazarlarının amaçlarından biri Çek edebiyatına Avrupa kültürü içinde saygın bir yer kazandırmaktı. Bu eğilim, adını Mácha'nın yapıtından alan *Máj* dergisi çevresinde toplanmış sanatçıları da belirgindi. Lirik şair Vítězslav Hálek, şair ve öykücü Jan Neruda ve kadın romancı Karolína Světlá, bu grubun en etkili üyeleri idi. 1870'ten sonra Çek edebiyatında iki karışık eğilim ortaya çıktı. *Lumír* dergisine bağlı sanatçılar, Çek kültürünün Avrupalılaştırılmasını savunuyor ve evrensel temalara ağırlık veriyorlardı. Bu eğilimin en güçlü temsilcisi, yeni Çek şiir dilinin kurucu-

cusu da sayılabilecek olan Jaroslav Vrchlický idi. Buna karşılık *Ruch* dergisi ve Svatopluk Čech gibi bazı şair ve yazarlar bu kozmopolit eğilimden uzak kalarak yurt sevgisi ile özgürlükçü bir hümanizmin bireşimini gerçekleştirmeye yönelmişlerdi. Bu dönemde anlatıda gerçekçi ve tarihselci eğilimler egemendi. Alois Jirásek ve Zikmund Winter, Çek tarihiyle ilgili tarihsel araştırmalardan beslenen romanlar yazıyorlardı.

20. yüzyılın sonuna doğru Çek kültüründe daha eleştirel, daha karmaşık ve karamsar bir eğilim güçlendi. Felsefeci T. G. Masaryk, başta romantik idealizm ve kültürel milliyetçilik olmak üzere bütün Çek kültür mirasını eleştiren yazılarıyla dönemin en etkili düşünürüydü. Şiirde Batı Avrupa şiirine koşut olarak simgecilik ortaya çıktı. Antonín Sova ve Otakar Březina gibi şairler, insan duyarlılığının daha ucuca, daha gizemli yönlerini yoklayan zor ve kapalı bir şiire yöneldiler. Silezyalı Çeklerin üzerindeki baskıları karşı çıkan şair Petr Bezruč'un bile geleneksel temaları yeni biçimler içinde verdiği görülüyordu. Edebiyat eleştirisi de, özellikle František Šalda'nın eski ustalarla ilgili incelemelerinde, daha önce görülmemiş bir derinlik kazandı.

İki dünya savaşı arası. 1918'de bağımsız Çekoslovak devletinin kurulması Çek edebiyatına yeni bir ivme kazandı. Türler ve biçimler çeşitlenip zenginleşti. Çek tiyatro yazarlığı ilk kez bu dönemde Karel Čapek ve František Langer'in oyunları ile önem kazandı. Ama Čapek'in asıl başarısı anlatı alanındaydı; fantastik öyküleri ve romanlarıyla yalnız Çek edebiyatını değil, bütün çağdaş dünya edebiyatını etkileyebilen yazarlardan biriydi. Dönemin ikinci önemli romancısı Jaroslav Hašek'in ünlü *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*'si (1920-23; *Aslan Asker Şvayk*, 1963) 20. yüzyıl edebiyatının en çok okunan yapıtları arasındadır. Bu dönemde Ivan Olbracht ile bir üslup ustası olan Vladislav Vančura'nın da Çek romanına katkısı önemlidir.

İki savaş arasında Çek şiirinin de gelişimi sürdü. Bir yandan Bolşevik Devrimi'nin yarattığı heyecan, bir yandan da Avrupa şiirinde Apollinaire, dadacılık, gerçeküstücülük gibi yeni deneyler Çek şairlerini etkilemişti. Sanat eleştirmeni Karel Teige ile şair Vítězslav Nezval, kısa bir "yeni proleter sanat" döneminden sonra, "poetizm" (şiircilik) olarak adlandırdıkları bir şiir akımına öncülük ettiler. Poetizm, gerçekliğin kendiliğinden şiire ve bir mutluluk duygusuna dönüşebileceğini savunuyor ve bu yönüyle Fransız gerçeküstücülüğünü andırıyordu. Bu akımın önemli bir temsilcisi de, 1984 Nobel Edebiyat Ödülü'nün sahibi şair Jaroslav Seifert'ti. Josef Hora ile František Halas da bu dönemde etkili olan şairlerdendir.

1945'ten sonra. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu şairlere yenileri eklendi. Bir yandan toplumsal temalara ağırlık verilirken, bir yandan da biçimsel deneylerin sürdüğü bu dönemde en önemli adları Vladimír Holan, František Hrubín ve Miroslav Holub'dur. Roman ve öyküde Ladislav Mhačko'nun *Ako chutí moc* (1968; *İktidarın Tadı*) adlı romanı, sonradan Çekoslovakya'dan ayrılan Milan Kundera'nın *Zer'i* (1967; *Şaka*, 1969), Bohumil Hrabal'ın *Ostře sledované vlaky*'si (1965; *Sıkı Kontrol Edilen Trenler*, 1969) dönemin yankı uyandıran yapıtlarıdır. Anlatı dalında dikkati çeken yazarlar arasında Vladimír Parál ile Jiří Mězek de vardır.

1945 sonrası dönem, genel olarak edebiyatçıların devletin ilişkilerinin gergin olduğu bir dönem olmuştur. Devletin toplumcu

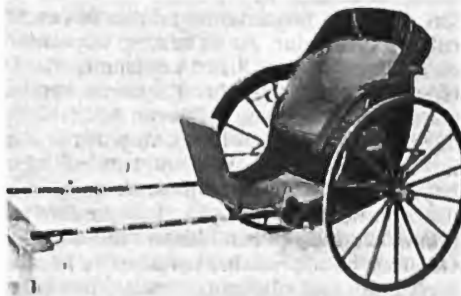
gerçekçilik programıyla sanat alanına müdahale etmesi, Seifert gibi birçok sanatçının susmasına, F. Halas ve Konstantin Biebl gibi şairlerin de intiharına yol açmıştır. 1989'da başlayan demokrasiye geçiş sürecinde edebiyat alanında da özgürleşme görüldü. Oyun yazarı Václav Havel 1989'da Çekoslovakya, 1993'te ise Çek Cumhuriyeti cumhurbaşkanlığına seçildi.

Čeka, VEČEKA'nın kısaltılmış biçimi, 1917-22 arasında Sovyet gizli polis örgütü. Daha sonra KGB'ye dönüşmüştür. *Ayrıca bak. KGB.*

Çekçe, eskiden BOHEMYA DİLİ. Çekçe ČEŠTINA, Slav dillerinin Batı koluna bağlı dil. Slovakça, Lehçe ve Almanya'nın doğusunda konuşulan Sorap dilleriyle yakından ilişkilidir. Çek Cumhuriyeti'nin resmi dilidir. Latin alfabesiyle yazılır. En eski Çekçe kayıtlar 11. yüzyıla ait Eski Bulgarca (Eski Kilise Slavcası) metinlerde rastlanan tek tek sözcüklerdir. 12. yüzyıldan kalma Latince ve Almanca metinlerde de Çekçe açıklamalara rastlanır. Eski Çekçe döneminde (11-14. yüzyıllar) standart bir dil yoktu. Orta Çekçe döneminde (15-16. yüzyıllar), özellikle reformcu Jan Hus'un yazım kurallarında yaptığı yenilikler edebiyat dilinin giderek standartlaşmasını sağladı. Bu dönemin sonuna doğru (1593), Kitabı Mukaddes'in Çekçe çevirisindeki dil, yaygın olarak kullanılmaya başladı.

Slovakçada olduğu gibi Çekçede de uzun ve kısa ünlüler arasındaki fark korunur. Vurgu, sözcüğün ya da ilgeçli deyim ilk hecesindedir. Ayrıca Slav dillerine özgü genizsil ünlülerin yerini gerçek ünlüler almıştır. Günümüzde konuşulan Çekçede yedi ad durumu, üç sayı (tekil ve çoğul), eylemi tanımlayan üç kişi, üç zaman (şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman), iki çatı, üç kip (bildirme, buyrum ve isteme kipleri) ve eylemlerin bitmişlik ve bitmemişlik görünüşleri vardır. Çekçenin, Moravya ve Silezya lehçeleri gibi birkaç lehçesi vardır, ama aralarında büyük farklar bulunmaz. Standart yazı dili, ülkenin orta kesimlerinde konuşulan Prag lehçesine dayanır.

çekçek, Uzakdoğu'da yaygın bir taşıma aracı. İlk kez 19. yüzyılda Japonya'da kullanılan iki tekerlekli çekçeklerin (Japonca *cinrikisa* "insan gücüyle çalışan taşıma

Çekçek, y. 1875, Araba Müzesi, Maidstone, Kent, İngiltere
Museum of Carriages Maidstone Kent
fotoğraf: Sioman & Pettitt

aracı") koltuğu andıran, kapısız bir gövdesi vardır; bunun tepesinde açılır kapanır bir tente bulunur. Sürücü öndeki iki okun arasına girerek iki yolcu alabilen aracı çeker.

Daha sonra ortaya çıkan üç tekerlekli çekçekte yolcu koltuğu iki tekerleğin ortasındadır. Önde ya da arkada olabilen üçüncü tekerleğin üstündeki seledle oturan sürücü, aracı pedalla hareket ettirir.

çekdiri, Osmanlı donanmasında kürekle yürütülen ve yelkenin yardımcı bir araç

olarak kullanıldığı gemilere verilen genel ad.

Çekdiriler savaşta işlevlerine göre çeşitli türlerle ayrılırdı. Bunlardan temel savaş gemisi olan "kadırğa". 25 çift kürekli, ensiz ve uzun bir çekdiriydi. Kadirgadan biraz daha büyük olan "mavna". 26 çift kürekliydi; 24 adet topu ve yelken donanımıyla savaş filosunun en güçlü gemisiydi. En büyük çekdiri tipi olan "baştarde"de 26-36 çift kürek bulunurdu. 36 çift kürekli olan en büyüğüne "kapitanpaşa baştarde" denirdi. Top ve yelken donanımı açısından mavnaya benzerdi. Bu üç tür çekdiride de yalnızca birer filika bulunurdu. Kapitanpaşa baştardeesine benzeyen, "hünkâr baştarde" ya da "baştarde-i hümayun" denilen çekdiri ise sefere serdar olarak katılan vezire ayrılırdı. Hünkâr baştardeisinin bordası, filikası ve kürekleri yeşil, öteki savaş gemilerinininki ise kırmızıydı.

Savaş hattında yer almayıp keşif ve gözleme gibi ikincil işlerde kullanılan, kadirgadan daha küçük çekdiriler de vardı. Bunların 19-24 çift küreklisine "kalite", 18-19 çift küreklisine "pergende", 10-17 çift küreklisine "firkate" denirdi. Ayrıca "karamürsel", "çam gemisi" (çamlica), "kütük", "kanca-başı", "şahtur" ve "kırlangıç" da çekdirilerden gemilerdi. "Uçurma", "Varna beşgirtelisi", "çete gemisi", "at gemisi", "şayka" vb çekdiriler ise yalnızca kürekle yürütülürdü. Bu tür küçük çekdiriler donanmada haberleşme, sığ sularda hareket, boş bırakılmış gemileri yarma ve gerektiğinde ateş gemisine çevirme, nakliye gibi işlerde kullanılırdı. Çekdiri tipi gemiler, kalyonların ortaya çıkmasından sonra kullanılmaz oldu.

çekem bak. ökseotu

çeken ve altçeken, DOMINANT ve SUBDOMINANT olarak da bilinir, müzikte beş tam ses ile iki yarım sestten oluşan diyatonik (yedi notalı) dizinin sırasıyla beşinci ve dördüncü notası (örn. *do* majör dizisindeki *sol* ve *fa*). Tonik (tonaliteye adını veren nota) ile arasındaki güçlü ilişki nedeniyle çeken, 17-19. yüzyıl Batı müziği tonalitesinde çok büyük önem taşımıştır.

Çeken nota üzerine kurulan akorlar, tonik nota üzerine kurulan bir akora çözümlenme eğilimindedir. Bir tonalite ile bu tonalitenin çekeni üzerine kurulan bir tonalite arasında da çok güçlü bir ilişki vardır. Çeken ile tonik nota arasındaki bu ilişkiden sonat gibi müzik biçimlerinde yararlanılmıştır.

Çeken, tonik notanın beş aralık üstünde, altçeken ise tonik notanın beş aralık altında yer alır.

Çekerek, güney kesimi İç Anadolu Bölgesi, daha büyük bölümü Karadeniz Bölgesi sınırları içinde kalan, Yozgat iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.634 km² (1989) olan Çekerek ilçesi doğuda Kadışehri, güneydoğuda Saraykent, güneyde Sorgun, batıda gene Sorgun ve Aydıncık ilçeleri, kuzeyde de Tokat iliyle çevrilidir.

Yeşilirmak Havzası içinde kalan ilçenin büyük bölümü Bozok Platosunda(*) yer alır. İlçe topraklarının doğu kesimini Devinci Dağları, kuzeybatı kesimini de Buzluk Dağları engemelendirir. Yeşilirmak'ın önemli kollarından biri olan Çekerek Çayı, geniş yaylar çizerek ilçenin güneyinden kuzeyine akar. Çekerek Çayını besleyen çok sayıda akarsu, Bozok Platosunun kuzeydoğu kesimini parçalar. Çekerek Vadisi tabanının genişlediği kesimlerde irili ufaklı ovalar vardır.

İlçede başlıca ekonomik etkinlik tarım ve özellikle bitkisel üretimdir. Çekerek Çayı boyunca yer alan ve doğrudan akarsudan yararlanılarak sulanan düzlüklerde önceleri yalnızca patates ve soğan yetiştirilirdi. 1950'lerde sulama olanaklarının geliştirilmesinin yanı sıra yapay gübre ve makine kullanımının yaygınlaşmasıyla bu alanlarda şeker pancarı ve ayçiçeği üretimi de önem kazanmış, sanayi bitkileri giderek ilçenin başlıca gelir kaynağı durumuna gelmiştir. Sebze üretim potansiyeli çok yüksek olmakla birlikte, depolama tesisleri bulunmadığından sebzeçilik pazara yönelik değildir. Bitkisel üretimde buğday ve arpanın da önemli bir yeri vardır. Buğday ekim alanlarında makine kullanımı yaygındır. İlçede hemen her çiftçi ailesinin birkaç hayvanı bulunmasına karşın, hayvansal ürünler üretimi aile içi tüketimle sınırlıdır.

Yöre tarihinin Hititlere değin uzandığı anlaşılmaktadır. Tarihi hakkında herhangi kesin bir bilgi bulunmayan Çekerek, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Tokat'ın Zile ilçesine bağlı Hacıköy adlı küçük bir köydü. 1928'de Yozgat'a bağlandı ve bucak yapıldı. 1944'te ilçe oldu.

Ulaşım bağlantılarının dışında kalan Çekerek'in gelişmemesinde daha büyük bir merkez olan Zile'ye (Tokat) yakınlığının da payı vardır. Nüfusu son yıllarda artış gösteren kentin il merkezi Yozgat'a uzaklığı 90 km'dir.

Çekerek Belediyesi 1944'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 38.420; kent, 10.398.

Çekerek Çayı, Karadeniz Bölgesi'nin orta bölümünde, Amasya'nın 18 km güneyinde Yeşilirmak'a katılan akarsu. Yeşilirmak'ın üç büyük kolundan biri olan Çekerek, 9.000 km²'lik alanın sularını toplar; uzunluğu 331 km'dir. Tokat'ın güneybatısındaki

Çekerek Çayı
Anadolu Yayınılık Arşivi

Deveci Dağları ile Sivas'ın kuzeybatısındaki Çamlıbel Dağlarından inen kolların Artova düzlüğü yakınlarında birleşmesiyle oluşur. Bir süre güneybatı yönünde akar ve gür kaynaklı güçlü kollar alır. Keskin bir dirsek ile kuzeye yönelen Bozok Platosu içinde dar ve derin boğazlar oluşturur. Adını aldığı Çekerek'in doğusundan geçtikten sonra gene batıya, kuzeye ve kuzeydoğuya yönelir. Göynücek'i yaklaşık 6 km geçince batıdan gelen güçlü Çorum Çayı kolunu alır. Buradan yaklaşık 20 km sonra da Amasya Ovasında Yeşilirmak ile birleşir.

Çekerek Çayı bütün yıl bol su taşıyan, yağmura ve kara bağlı karmaşık rejimli bir akarsudur. Baharda yükselen suları, bol yağışlı yıllarda sellere yol açar. Kışın suları azalan çayın ortalama debisi 18,8 m³/sn'dir. Bozok Platosunda akarken çamlık alanlar içinden geçer. Bu kesiminde bol balık yaşar

çeki, eski bir ağırlık ölçüsü. Önceleri 44 okka (yaklaşık 56,5 kg) 1 kantar, 4 kantar da (yaklaşık 226 kg) 1 çekiydi. Daha sonra 195 okka (250 kg) 1 çeki kabul edildi. Uygulamada kantar ve okka, çekinin alt birimleri sayılmadığı gibi, okkanın ağırlığının değiştiği yörelerde de çeki ölçüsü değişmezdi. Çeki, kantar gibi, aynı zamanda bir tartı aletinin de adıydı. Alet basit bir sisteme göre düzenlenmiş sabit üç ayaklı bir sehpaye bağlı uzun çeki kolu ile kolun iki ucundaki tabla ve çeki taşından oluşurdu. Çeki taşı, özel biçimde yontulmuş taş olabilirdiği gibi, demir ya da metal alaşım da olabilirdi. Çeki tartısı, taş ocaklarında, odun iskele ve depolarında, kapan ve çardaklarda kullanılırdı. Çekinin ve çeki taşının, hilelerin önlenmesi bakımından mühürlü olması yasa gereği idi. Günümüzde, ilkel çeki aletleri hâlâ var olmakla birlikte, çeki deyimi odun satışlarında 250 kg karşılığı olarak kullanılmaktadır.

çeki hayvanı, ağır yükleri taşımada yararlanılan evcil hayvan. Çift sürmede ve tekerekli arabaları çekmede çeki hayvanlarını kullanma, Mezopotamya'da İÖ 3000'lerden önce genel bir uygulama biçimini aldı. Sonraki 2.500 yıllık dönem içinde de dünyanın öteki kesimlerine yayıldı. Geçmişte çeki hayvanı olarak daha yaygın biçimde kullanılan ve genellikle çift olarak koşulan öküzün yerini birçok ülkede at ve eşek almıştır. Belçika atı ile Clydestale, Suffolk, Shire ve Percheron gibi bazı at soyları özellikle çeki hayvanı olarak yetiştirilir. Bu atların ağırlıkları 700 kg'den fazla, yükseklikleri ise en az 1,60 m'dir. Bununla birlikte dünyada en önde gelen yük hayvanının evcil manda olduğu söylenebilir. Günümüzde değişik soylardan 78 milyon dolayında manda yük taşımada kullanılmaktadır. Dünyanın az gelişmiş bölgelerindeki çeki hayvanlarının tarımdaki rolü de önemini korumaktadır. Bu hayvanların yemleri kolay yetişir ve kolay sağlanır; fazla bakım istemezler; dışkıları çiftçiler için değerli bir kaynaktır; hayvanların kendileri de verimli yaşam dönemlerinin sonunda besine ve başka ürünlere dönüştürülür.

Çeki hayvanlarından verimli bir biçimde yararlanabilmek için koşum takımları gereklidir. Koşum takımları, hayvanların kas güçlerini, yapılması istenen işe aktarır. Öküz ve benzeri hayvanların koşum takımları, bunların boyunlarına takılan boyunduruklara tutturulur. At ve benzeri hayvanlarda ise, iskeleti sert, üzeri kaplanmış, tasma biçimli hamut kullanılır. Koşumun kendisi boyunduruğu sabana bağlayan basit bir ip düzeni olabileceği gibi, yük ve yolcu arabaları ile kızakların oklarının tutturulduğu, hayvan ya da hayvanların aracı zorlanmadan çekmelerini sağlayan, kayışlardan yapılmış karmaşık bir düzen de olabilir. Özellikle büyük makine parçaları ve havaleli eşya gibi ağır yükleri taşımada çiftler koşulan ve sayıları 24'ü bulan koşum hayvanlarından yararlanma, 19. yüzyılda çok yaygın bir yöntemdi.

Birçok yörede bir atla bir katarın ya da bir öküzle bir ineğin art arda koşulması özellikle küçük çiftçiler arasında yaygın bir yöntemdi. Çeki hayvanlarından su çekme, harman dövme, sal çekirme, orman içlerinden tomruk taşıma gibi işlerde de yararlanılır. Sığır ve at dışında ren geyiği, fil, deve, lama, koyun, keçi ve köpek de çeki hayvanı olarak kullanılır.

çekiç, malzemeleri art arda darbelerle dövmekte kullanılan ağıtların ortak adı. Kullanım alanlarına göre değişik biçimlerde ve ağırlıklarda yapılır. El çekiçleri, ağaçtan

bir sap ile çoğunlukla su verilmiş sert çelikten yapılan baş bölümlerinden oluşur; çekicinin sapı, baş bölümüne açılan bir yuva ya oturtulur. Sap ve baş bölümleri, bir bütün halinde dövülerek ya da dövülerek yapılmış olan çekiçler de vardır. Çekiç başlarının tabanı (döver yüzeyi), çeşitli boyutlarda, sap doğrultusuna göre çeşitli açılarda (paralel ya da eğimli) ve değişik profillerde (düzgün ya da dışbükey) olabilir. Marangoz çekiçlerinde ve keserlerde genellikle, çivi çıkarmaya yarayan delikler ya da tırnaklar bulunur. Taş kırmakta kullanılan büyük çekiçlerin ya da balyozların baş ağırlığı ise, birkaç gramdan 7-8 kg'ye kadar değişir.

Vurucu başları mekanik olarak yükselen ve çoğunlukla kendi ağırlığıyla düşen çekiç donanımlarına şahmerdan denir. Düşme çekici, malzemeyi yerkemi etkisiyle döven şahmerdan türüdür. Buharlı şahmerdanlarda(*) ise kütleçekimi etkisinin yanı sıra, buhar gücüyle inen pistonlardan yararlanılır. Sıkıştırılmış havayla çalışan pnömatrik çekiçlerde, kaya ve çimento kırmaya yarayan matkap türleri ile çelik krişlerin ve sacların perçinlenmesinde kullanılan düz çekiç başlarından yararlanılır.

çekiç atma, iki elle tutulan bir çekicinin, bir daire içinden fırlatılarak atıldığı atletizm dalı.

Yüzyıllar önce Britanya Adalarında gelişen oyunun başlangıcı, efsaneye göre İÖ 2000 dolayında İrlanda'da düzenlenen Tailteann Oyunları'nda Kelt kahramanı Cú Chulainn'in bir araba tekerleğini dingilinden tutup, başının çevresinde döndürerek hiç kimsenin atamayacağı kadar uzağa atmasına dayanmaktadır. Tekerleğin yerini daha sonra tahta bir tutamağın ucuna

Çekiç atma
Don Chadez

bağlanmış iri bir kaya parçası aldı. Eski Töton kabileleri, Tanrı Thor'un onuruna düzenlenen dinsel şöenlerde çeşitli çekiç atma oyunları oynarlardı.

Çekiç atma 1866'dan bu yana İngiltere, İrlanda ve İsveç'te pist ve alan yarışmalarında düzenli olarak yer almıştır. Olimpiyat Oyunları'nda ise 1900'de yer almaya başlamıştır. 1875'te çekiç ağırlığı 7,26 kg, uzunluğu 106,75 cm (sonradan en fazla 121,3 cm) ve çekicinin atıldığı dairenin çapını 2,135 m olarak belirleyen İngilizler, böylece oyunu kesin kurallara bağladılar.

İlk çekiçler tahta tutamaklıydı ve başları dövme demirdendi. Günümüzde, Uluslararası Amatör Atletizm Federasyonu (IA-AF) tel tutamaklı küresel ağırlıkların kullanımını zorunlu kılmıştır. Top, demirden

ya da en az piring kadar sert başka bir metalden yapılır. Ayrıca bu tür bir metalle kaplı olmak üzere içi kurşun ya da başka bir malzemeye de doldurulabilir. Tutamak, bir ucunda topun tutturulduğu düz ya da bilyeli bir fırdöndü, öteki ucunda ise iki elin kavrayabileceği sert bir halka bulunan çelik bir teldir. Çekicinin fırlatılacağı daire, görevlilerin ve izleyicilerin güvenliği için "C" biçimli bir kafese çevrilir.

Modern çekik atma tekniğinde atıcı vücutuyla üç tam ve hızlı dönüş yaparak çekicinin hız kazanmasını sağlar. Bu spor için güç, denge ve çok iyi bir zamanlama gereklidir. Atlet atış yaparken, fırlatma alanını çevreleyen çembere ya da çemberin dışına basarsa, ya da çekik, atış alanında dairenin merkezinden doğru çizilen 40°'lik bir açı diliminin dışına düşerse atış geçersiz sayılır.

Türkiye'ye 1950'lerin başında giren çekik atma sporunda ancak 1970'lerde başarılı atletler çıkmaya başladı. Bununla birlikte ulaşılan düzey henüz dünya standartlarının oldukça gerisindedir. Dünya ve Olimpiyat şampiyonları için bak. spor ve oyunlar: sonuçlar (atletizm); Olimpiyat Oyunları.

çekiçbalığı, *Selachii* sınıfının *Sphyrnidae* familyasından köpekbalıklarına verilen ortak ad. Geniş bir yayılım gösteren çekiçbalığı tüm okyanusların sıcak ve ılık sularında yaşar. Başları alışılmadık biçimde genişleyip düzleştiği ve çekiç biçimini aldığı için bu ad verilmiştir. Burun delikleri ve gözleri başın yan çıkıntılarının uçlarındadır. Özel kafa biçiminin hareket yeteneğini artıran bir dümen işlevi gördüğü, birbirinden uzak

Düz çekiçbalığı (*Sphyrna zygaena*)
Richard Ellis

burun deliklerinin de daha iyi koku almasını sağladığı sanılır.

Çevik ve güçlü olan bu hayvanlar kıyıya yakın ya da az tuzlu sulara girebilir. Çekiçbalığı, İğneli vatoz ve öbür köpekbalıklarını yer. Kimi türleri deri ve yağları için avlanır.

Çekiçbalıkları insan eti yiyen hayvanlar olarak büyük korku yaratmıştır. Üç türü özellikle tehlikeli sayılır. Büyük çekiçbalığı (*Sphyrna mokarran*) 4,5 m ya da daha uzun olabilir. Taraklı çekiçbalığı (*S. lewini*) yaklaşık 3 m'ye kadar büyür. Düz çekiçbalığının (*S. zygaena*), uzunluğu ise 4,25 m'yi bulur. Her üç tür de grimsi renktedir ve tropik denizlerin her yerine yayılmıştır. Daha serin sulara giren düz çekiçbalığı iltayla avlanır. Türler birbirlerinden başın ön bölümünün biçimiyle ayrılır. Bu bölüm, büyük çekiçbalığında düz ve ortası çentikli, taraklı çekiçbalığında dışa doğru kıvrık ve ortası çentikli, düz çekiçbalığında dışa doğru kıvrık ama çentiksizdir.

çekiçbaş (*Scopus umbretta*), *Ciconiiformes* (leyleksiler) takımının *Scopidae* familyasından Afrika'da yaşayan tek kuş türü. Çekiçbaş Afrika'da Sahra'nın güneyinde, Madagaskar ve Arabistan Yarımadasının güney-

batısında bulunur. Uzunluğu 60 cm kadardır. Tüyleri kızıl kahverengi ya da toprak

Çekiçbaş (*Scopus umbretta*)
Christina Loke - Photo Researchers

rengidir. Büyük başının arkasında yatık duran sorgucu dikkat çeker. Kalın, basık, kanca uçlu gagası ve oldukça kısa olan bacakları karadır. Özellikle alacakaranlıkta etkin olan çekiçbaş, başını eğerek bir akarsu kenarında bekler ya da ağır ağır yürüyerek, çamurları önce bir, sonra da öbür ayağıyla karıştırıp yumuşakçaları, kurbağaları, küçük balıkları ve su böceklerini avlar. Çapı 1,8 m, yüksekliği 1,2 m olabilen çok büyük çırpı yuvasını kaya çıkıntılarına ya da ağaç tepelerine kurar. Yandan girişli, kubbe biçimli yuvanın ortasındaki çamurla kaplanmış bölmeye dar bir tünelden geçilir. Çekiçbaş, üçle altı arasında değişen sayıda beyaz renkli yumurta bırakır.

çekince, bir sözleşmenin bazı hükümleriyle bağlı kalmak istemeyen tarafın bu konudaki haklarını saklı tutma yolundaki irade beyanı. Genellikle uluslararası hukuk alanında çok yanlı antlaşmalarda söz konusu olur.

Antlaşmanın imzalanması sırasında ileri sürülen çekinceler, öteki imzacı devletlerce de onaylanırsa kabul edilmiş sayılır. Sonradan ulusal parlamentoda ya da bir devletin antlaşmaya katılması sırasında ileri sürülen çekincelerin geçerlik kazanabilmesi için, ilke olarak antlaşmaya taraf bütün devletlerin açık ya da itiraz etmeme biçimindeki üstü kapalı onayı gerekir. Bununla birlikte Uluslararası Adalet Divanı 1951 tarihli bir istişari görüşünde geniş katılımın istendiği antlaşmalarda bu koşulun zorunlu olmaması gerektiğini savunmuştur. Öte yandan 1969 tarihli Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 20. maddesinde çekince konusuna şöyle bir düzenleme getirilmiştir:

1) Antlaşmada tersi kararlaştırılmamışsa, konmasına antlaşmanın açıkça izin verdiği çekincelerin sonradan geçerlilik kazanması için öteki imzacı devletlerin de sonradan bunu kabul etmesi gerekmektedir.

2) Bir antlaşmanın görüşmelerine katılan devletlerin azlığından ve antlaşmanın konu ve amacından, onun taraflar arasında bütünlüğü tam olarak korunarak uygulanmasının, tarafların bu antlaşmayla bağlı kalma isteklerinin başlıca koşulu olduğu anlaşılıyorsa, konulan çekincenin bütün taraflarca kabulü gerekir.

3) Antlaşma bir uluslararası örgütün kuruluş belgesini oluşturuyorsa, tersi kararlaştırılmamışsa, bu antlaşmaya konacak çekincenin söz konusu örgütün yetkili organınca kabul edilmesi gerekir.

4) Bu durumların dışında;

a) Taraf devletlerden birinin çekinceyi kabul etmesi, çekinceyi koyan devleti, bu devlet açısından antlaşmaya taraf yapar.

b) Taraf devletlerden birinin çekinceye itiraz etmesi, itiraz eden devlet tersine bir niyeti açıkça bildirmedikçe, antlaşmanın

itirazı yapan devletle çekince koyan devlet arasında yürürlüğe girmesine engel olmaz.

c) Bir devletin bir antlaşmayla bağlanma istegini açığa vuran ve aynı zamanda bir çekinceyi de içeren işlemi, antlaşmayı imzalamış olan devletlerden en az birinin çekinceyi kabul etmesiyle geçerlik kazanır.

5) Çekinceye karşı, bu çekince kendisine duyurulduğu günden başlayarak 12 ay içinde buna itiraz etmeyen devletler onu kabul etmiş sayılır.

Türkiye bugüne değin iki konuda çekince ileri sürmüştür. Bunlardan biri Suçluların İadesine Dair Avrupa Sözleşmesi'dir. TBMM'ce 18 Kasım 1959 günü kabul edilmiş olan bu sözleşmeye, imza sırasında ölüm cezasına mahkûm edilmiş olanların geri verilmesi konusunda çekince konmuştur. Türkiye'nin çekince koyduğu ikinci uluslararası belge Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'dir. Bu sözleşme imzaya açıldığı sırada Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na ve Divan'a bireysel başvuru hakkını tanıyıp tanımama konusunda serbestlik tanımış bulunuyordu (m. 25 ve 46). Türkiye, imza sırasında her iki organ için de bireysel başvuru hakkını tanımadığını bildirdi. Daha sonra 29 Ocak 1987 tarihli ek protokolle bu hak bazı çekincelerle kabul edildi. Çekincelerin en önemlisi, bu hakkı tanıyan protokolün yürürlük süresinin üç yılla sınırlandırılmış olmasıdır. Ayrıca ülke içinde bütün yargı yollarına başvurup sonuç alamamış olma koşulu da, bunun uzun yıllar alması nedeniyle, uygulamada sınırlayıcı bir özellik taşımaktadır.

çekiniklik, genetikte, bir gen çiftindeki (alel genler) genlerden birinin, karşıt etki gösteren öbür alelin üstünlüğünden (başatlık) ötürü, kendi özelliklerini açığa çıkarmaması. Her iki alel de aynı kalıtsal özellikten sorumludur ama çekinik genin varlığı canlının gözlenmesiyle saptanamaz. Başka bir deyişle çekinik özellik canlının genotipinde var olmasına karşın, fenotipinde belirgin değildir. Çekinik terimi çekinik durumdaki bir gen çiftinin alellerini barındıran canlıları tanımlamak için kullanıldığı gibi, aynı gendeki öbür alelin etkisizleştirdiği alel için de kullanılır.

çekinme, bir hakkı kullanmaktan ya da bir görevi yapmaktan kaçınma. Bir hakkın kullanılmaması biçiminde ortaya çıkan çekinme, ilgilinin serbest iradesine bırakılmış bir konu olduğundan, hukuka korunur. Parlamentoda ve yönetim organı içinde yer alan kurullarda, dernek ve şirketlerin organlarında oy hakkını kullanıp kullanmamak kişinin serbest iradesine bırakılmıştır. Buna karşılık bazı organlarda serbest irade söz konusu olmaz. Örneğin yargıçlar lehte ya da aleyhte oy kullanmak zorundadırlar. Seçmen olarak oy kullanıp kullanmamak da ilgilinin serbest iradesine bırakılmış olmakla birlikte, bazı hukuk sistemleri seçmen olarak oy vermeyi yalnızca bir hak değil, aynı zamanda bir ödev olarak kabul ettiklerinden oy kullanma zorunluluğunu öngörmüşlerdir. Örneğin Türkiye'de 10 Ağustos 1983 tarihli ve 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 63. maddesi, geçerli bir özürlü olmadan seçime katılmayan seçmenlere 10 bin lira para cezası verilmesini öngörmüştür.

Çekinmenin yasal bir zorunluluk olarak ortaya çıktığı durumlar da vardır. Bunun en belirgin örneği yargıçların bazı koşulların gerçekleşmesi durumunda taraflardan

birinin istemi üzerine ya da kendiliğinden davaya bakmaktan kaçınmak zorunda olmasındır. Ayrıca bak. yargıcın reddi.

çekirdeğin kabuk modeli, atom çekirdeğinin, elektron enerji düzeylerine dayalı Bohr atom modeline benzetme yoluyla tanımlanması. Bu modelde, çekirdeği oluşturan parçacıklar, çekirdek enerji düzeylerinde, nötron ile nötron ve proton ile proton olarak eşlenir. Protonların ya da nötronların sayısı, özellikle kararlı çekirdekleri belirleyen ve sihirli sayılar denen 2, 8, 20, 28, 50, 82 ya da 126'ya eşit olduğunda bu çekirdek enerji düzeyleri doldurulmuş (kapanmış) olur. Eşlenemeyen nötronlar ve protonlar, tıpkı değerlik (valans) elektronlarının çeşitli elementlerin kimyasal özelliklerini belirlemesi gibi, çekirdek türünün özelliklerini belirler. Çekirdeğin kabuk modeli, normal çekirdeklerin bazı özelliklerini, örneğin bunların açısal momentumlarını, çok doğru bir şekilde açıklamaktadır; ancak çok kararsız durumdaki çekirdekler için bu model artık yeterli olamamakta ve değiştirilmesi ya da yerini, çekirdeğin sıvı damlacığı modeli, çekirdeğin toplu modeli, bileşik çekirdek modeli, çekirdeğin optik modeli gibi başka modellere bırakması gerekmektedir.

çekirdeğin optik modeli, atom çekirdeğini bulutlu kristal toplara benzeten tanımlama. Bir parçacık demeti bu yapıya çarptığında, ışığın davranışını andırır biçimde, demetin bir bölümü soğurulur, bir bölümü saçılma uğrar, kalan bölümü ise yapının içinden geçer. Çekirdeğin optik modeli, çarpan (gelen) parçacıkların 10^8 ile 10^9 eV arasında bir enerjiye sahip olduğu çekirdek tepkimelerini açıklamakta çok başarılı olmaktadır.

çekirdeğin sıvı damlacığı modeli, 1936'da Niels Bohr'un ileri sürdüğü ve 1939'da yine Bohr ve John A. Wheeler tarafından çekirdek bölünmesini açıklamakta kullanılan atom çekirdeği tanımlaması.

Çekirdeğin sıvı damlacığı modeline göre çekirdek bölünmesi

R. Weidner ve R. Sellis, Elementary Modern Physics (2. basım)

ması. Bu modelde göre nükleonlar (nötronlar ve protonlar), bir sıvı damlacığındaki moleküller gibi davranırlar. Eğer bu parçacıklara (örn. bir nötronun soğurulması yoluyla) yeterli bir ek enerji verilirse, küresel çekirdeğin biçimi bozularak haltere benzer bir biçim alır, daha sonra ortasından birbirine hemen hemen eşit iki parçaya bölünür ve enerji salar. Bu modelin temelini oluşturan kuram, bütün çekirdeksel olayları açıklamakta yetersiz kalmakla birlikte, çekirdeğin ortalama özellikleri hakkında sağlıklı kestirimler yapılabilmesine olanak sağlamaktadır.

çekirdeğin toplu model, çekirdeğin sıvı damlacığı modeli ile kabuk modelini birleştiren ve bu modellerin tek başlarına açıklayamadığı bazı magnetik ve elektriksel özellikleri açıklamak amacıyla geliştirilmiş olan atom çekirdeği tanımlaması. Çekirdeğin kabuk modelinde çekirdeğin yapısı ve davranışı, eşlenmiş protonlu ve eşlenmiş nötronlu kapanmış kabuklardan oluşan pasif çekirdek özü ile bunun dışındaki aktif (eşlenememiş) nükleonlar (protonlar ve

nötronlar) temel alınarak açıklanır. Çekirdeğin sıvı damlacığı modelinde ise çekirdeğin yapısı ve davranışı (küresel bir su damlacığındaki moleküllerin toplam enerjisi ve yüzey gerilimine olan katkılarının benzer biçimde), tüm nükleonların istatistiksel katkılarının yola çıkılarak kurulur. Toplu modelde çekirdeğin yüksek enerji düzeyli durumları ve bazı magnetik ve elektriksel özellikler (magnetik moment ve dörtkutup momenti), kapanmış kabukların dışındaki nükleonların hareketi, çekirdek özüdeki eşlenmiş nükleonların hareketiyle birleştirilerek açıklanır. Çekirdeğin özü bir sıvı damlacığına benzetilebilir. Bu damlacığın yüzeyinde dolanan kararlı gelgit çıkıntısının yönü, dışında dönmekte olan eşlenememiş nükleonlara yöneliktir. Protonların (pozitif yüklü parçacıklar) gelgiti bir akım oluşturmaktadır ve bu akım çekirdeğin magnetik özelliklerine katkıda bulunmaktadır. Eşlenememiş nükleonların sayısının çoğalmasıyla çekirdekteki biçim bozukluğu artar; ölçülen dörtkutup momentinin varlığı da bu biçim bozulmasıyla açıklanır (bu moment, çekirdek biçiminin bir göstergesi ya da uzaydaki elektrik yükü dağılımının küresel bakışından ne ölçüde sapmasının bir ölçütü olarak düşünülebilir).

çekirdek bak hücre çekirdeği

çekirdek, KURŞUN olarak da bilinir, tabanca, tüfek ya da öteki hafif silahların ateşlenmesiyle namludan fırlayan fişek mermisi. Kimi zaman mermi(*) olarak da adlandırılır; ama mermi esas olarak, içine patlayıcı madde yerleştirilen çekirdek türüdür. Çekirdekler çoğunlukla, ucu konikleştirilmiş silindirik biçimindedir. Tabanca mermilerinin çekirdekleri genellikle yumuşak metalden yapılır. Öte yandan, tüfek ve makineli tüfek çekirdeklerinin iç bölümü yumuşak metalden, dış çeperleri ise sert metaldendir. Zırh delici mermilerin iç bölümlerine ise sertleştirilmiş çelikten çekirdekler yerleştirilir. Kurşun geçirmez yeleklerle işleme amacıyla, bazı silahların çekirdekleri teflonla ya da benzer malzemelerle kaplanır. Av sporunun dışında, ve uzun zamandan beri de savaşlarda kullanılması yasaklanmış olan domdom kurşununun yumuşak metalden uç bölümüne haş biçiminde çentik açılmıştır; çekirdek hedefe girdiğinde bu çentikler yırtılarak ağır ve girdiği deliği büyütür çarpma etkisini artırır.

çekirdek aile, sosyoloji ve antropolojide, evlilik ve ana-babalık ya da evlatlık ilişkisiyle birbirine bağlı, bir erkek ve bir kadın ile onların toplumca kabul edilen çocuklarından oluşan bireyler grubu. Eskiden bu birimin toplumsal örgütlenmenin en temel ve evrensel biçimi olduğu görüşü yaygınken, antropolojik araştırmalar çekirdek ailenin çok çeşitli biçimleri olabileceğini ortaya çıkardıktan sonra, çekirdek ailenin değil, çekirdek aile "kompleksi"nin evrensel geçerlilik taşıdığı görüşü ağırlık kazanmıştır. Çekirdek aile kompleksinde ana-baba, karı-koca, evlat ve kardeş rollerini üstlenen kişiler arasındaki biyolojik ilişkilerin Batı'da belirlenmiş tanımlara uygun olması gerekmez. Örneğin anayanın toplumlarında, çocuğun sorumluluğu biyolojik babasının değil, baba dediği dayısının üzerinde olabilmektedir.

Karı-koca ailesi ve kandaş aile, çekirdek ailenin en yaygın biçimleridir. Karı-koca ailesi evlilik bağına dayanır; anne, baba, çocuklar ve bazı yakın akrabalarından oluşur. Kandaş aile ise aralarında kan bağı olduğu söylenen bir soy çizgisi çevresinde toplanır

ve ana babalar, çocuklar ve torunlar ile çocukların, kan bağı açısından başka bir ailenin de üyesi olabilen eşlerinden oluşur.

Karı-koca ailesinin kararlılığı, evliliğin niteliğine bağlıdır. Bu aile biçimi, pek çok insanın kan bağına dayalı geniş ailelerini terk etmek zorunda kaldığı sanayileşmiş ve akışkan toplumlarda yaygınlık kazanmıştır. Okuryazarlığın yaygınlaşmadığı toplumlarda soyun sürdürülmesi öncelik taşır; kandaş ailenin kararlılığı, uyandırdığı birlik ruhundan ve sürekliliğinden kaynaklanır.

çekirdek alet, büyükçe bir taşın kenarından gene aynı büyüklükte bir taşla birkaç yonga kaldırılarak yapılan ilkel alet. İlk örnekleri yaklaşık 2,5 milyon yıl önceye tarihlenen bu aletler ezme, kesme, yontma gibi kaba işlemlerde kullanılırdı. Ayrıca bak. alet.

çekirdek bellek bak. magnetik çekirdek bellek

çekirdek biresimi, NÜKLEOSENTEZ olarak da bilinir, bütün kimyasal elementlerin, bir ya da iki basit atom çekirdeğinden türeyerek evrensel ölçekte oluşmaları süreci. Bu süreç, Güneş'te ve öteki yıldızlarda süregelenekte olan geniş ölçekli çekirdek tepkimelerini içerir. Kimyasal elementlerin birbirlerinden farkı, atomlarının çekirdeğinde bulunan protonların (pozitif yüklü temel parçacıklar) sayısının farklı olmasından kaynaklanır. Aynı elementin değişik türleri (izotopları) ise birbirlerinden çekirdeklerindeki nötron (yüksüz temel parçacık) sayısı, bir başka deyişle atom kütleli bakımından farklılık gösterirler. Çekirdek türleri, çekirdeğe proton, nötron, ya da her ikisini birden ekleyen, ya da bunları çekirdekten uzaklaştıran tepkimelerle, birbirlerine dönüşebilirler.

Demire kadar (atom numarası 26) olan elementlerin çoğu ve bunların evrendeki bolluğu, hidrojen ve belki bir miktar helyumdan başlayan bir dizi çekirdek kaynaşması tepkimesiyle açıklanabilir. Art arda çekirdek kaynaşmaları yoluyla 4 hidrojen çekirdeği birleşerek bir helyum çekirdeği oluşturur. Helyum çekirdekleri de karbon (3 helyum çekirdeği), oksijen (4 helyum çekirdeği) ve öteki ağır elementleri oluştururlar.

Demirden daha ağır elementlerin ve daha hafif elementlerin bazı izotoplarının varlığı ise, çekirdeğin ardı ardına nötron kapmasıyla açıklanabilir. Nötron kapan çekirdeğin kütleli artar; bunu izleyen radyoaktif beta bozunumunda ise bu nötron, protona dönüşür (bu sırada bir elektron ve bir karşı nötrino dışarı atılır) ve çekirdek kütleli hemen hemen sabit kalır. Proton sayısının artması sonucunda çekirdek, daha yüksek atom numaralı bir elemente dönüşür.

çekirdek bölünmesi, FİSYON olarak da bilinir, uranyum ya da plütonyum çekirdeği gibi ağır bir atom çekirdeğinin hemen hemen eşit kütleli iki parçaya bölünmesi. Çekirdek bölünmesinde çok büyük miktarda enerji açığa çıkar.

Doğada geçerli temel ilkelerden biri, her sistemin, engelleyici bir etki bulunmadığı sürece, potansiyel enerjisinin en alçak düzeyde olacağı biçimi alacağını öngörür. Örneğin, bir dağın tepesinde bulunan su, engellenmediği sürece, aşağı doğru akar, böylece potansiyel enerjisi giderek azalır ve kinetik enerjiye dönüşür. 1905'te Einstein, enerji ve kütleinin aynı fiziksel niceliğin farklı görünüşleri olduğunu ve birbirlerine dönüşebileceğini ortaya koydu. Bir ağır

elementin (atom numarası demirinkinden daha yüksek olan elementler) atomunun çekirdiği iki parçaya bölünürse, oluşacak iki çekirdeğin kütlelerinin toplamı, bölünen çekirdeğin kütlelerinden daha küçük olur; bir başka deyişle iki çekirdekten oluşan yeni sistem daha az enerjiye sahiptir (aradaki kütle farkı, bölünme sırasında enerji olarak açığa çıkar). Bir çekirdek, yine de, hemen bölünüp iki parçaya ayrılmaz. Bunun nedeni, çekirdeği oluşturan nükleonlar (protonlar ve nötronlar) arasındaki etkileşimi oluşturan iki tür kuvvet arasındaki büyük nitelik farkıdır. Protonlar ve nötronlar arasında etkiyen ve çok kısa erimli bir çekme kuvveti olan çekirdek kuvveti ile yalnızca protonlar arasında etkiyen daha uzun erimli elektostatik (Coulomb) itme kuvveti, çekirdek bölünmesinin gerçekleşebilmesi için aşılması gereken bir potansiyel duvarı oluşmasına yol açar. Önüne set çekilen suyun aşağı doğru akamamasına benzeyen bu olguda, aşılması gereken bu potansiyel duvarına (bölünmeye uğrayabilmesi için çekirdeğe verilmesi gereken ek enerjiye) "bölünme engeli" denir. Periyodik tabloda yukarı doğru çıkıldıkça, bir başka deyişle daha ağır elementlere doğru gidildikçe bu engel alçalıldığından, ağır çekirdeklerin bölünmesi daha kolay gerçekleştirilebilir.

Bir çekirdeğin bölünmeye uğraması iki yolla gerçekleşebilir. Suyun aşağı akışını engelleyen duvarda bir delik açılmasına benzetilebilecek olan "kendiliğinden çekirdek bölünmesi"(*) olayı, doğada kendiliğinden ama çok seyrek olarak gerçekleşir. Bölünme için gereken ek enerjinin çekirdeğe dışardan, örneğin çekirdeğin soğuracağı bir nötron aracılığıyla verilmesi yoluyla gerçekleştirilen bölünme ise, suyun düzeyinin, önündeki seti aşabilecek biçimde biraz yükseltilmesine benzetilebilir. Bu tür bölünme, nötron soğurulmasıyla sağlanabileceği gibi, başka parçacıkların (örn. proton, alfa parçacığı, gamma ışını) soğurulması yoluyla da gerçekleşebilir.

Çekirdek bölünmesinde yer alan olaylar dizisi 6 aşamada ele alınabilir. Ağır çekirdek, bir parçacık (örn. bir nötron) soğurarak ek enerji alır, bu da çekirdeğin biçiminde hızlı değişimlere yol açar (1. aşama). Bu titreşimler sonucunda, çekirdek, geçiş durumu adı verilen uzamış bir biçim alır (2. aşama). Bu aşamada çekirdekteki kuvvetler geçici bir denge durumundadır; çekirdek

eğer biraz büzülürse, bölünmez ve fazla enerjisini, örneğin gamma ışınımı salarak giderip özgün durumuna dönebilir; ama eğer çekirdek biraz daha uzarsa, ikiye ayrılır (3. aşama). Sonuçta, "bölünme parçaları" adı verilen iki çekirdek ortaya çıkar. Ayrıca birkaç nötron da salınabilir. İkisi de pozitif yüklü olduklarından birbirlerinden hızla uzaklaşan bölünme parçaları, önemli düzeyde enerji fazlası içerirler ve ilkin "gecikmesiz nötron" olarak adlandırılan nötronlar salarak (4. aşama), daha sonra da gecikmesiz gamma ışınları salarak (5. aşama) bu enerjinin büyük bölümünü dışarı verirler. Bu aşamalarda salınan nötronları ve gamma ışınlarının "gecikmesiz" olarak adlandırılması, bunları, daha sonra ortaya çıkanlardan ayırt edebilmek içindir. Ortaya çıkan iki çekirdek, ilk uyarımdan gamma ışını salınmasına değin geçen yaklaşık 10^{-11} saniyelik süreden sonra, durunluğa erişirler. "Çekirdek bölünmesi ürünü"(*) adı verilen bu çekirdekler, radyoaktif bozunum yoluyla gamma ve beta ışınları ile gecikmiş nötronlar salarak, birkaç saniye ile birkaç yıl arasında değişen bir süre içinde, kararlı izotoplara dönüşürler (6. aşama).

Çekirdek bölünmesi, ağır çekirdeğe gerekli enerji fazlasını verebilen herhangi bir parçacık yardımıyla gerçekleştirilebilir. Pozitif yüklü çekirdeğe en kolay girebilen parçacıklar, elektrik yükü taşımayan nötronlardır. Bölünmenin enerji açığa çıkaran bir süreç olmasının temel nedeni ise, bölünmede ortaya çıkan gecikmesiz nötronlardır, çünkü bu nötronlar yakındaki bölünebilir çekirdeklere girerek yeni bölünmelere yol açarlar. Böylece bir kez başlatılan bölünme süreci kesintisiz sürebilir. Bu süreç zincirleme tepkime(*) olarak adlandırılır. Bir uranyum-235 çekirdeğinin bir ısı nötron(*) soğurarak bölünmesinde ortalama olarak yaklaşık 2,5 nötron ortaya çıkar. Bunların ancak bir bölümü yeni çekirdek bölünmelerine yol açarlar. Bir bölünmede açığa çıkan nötronların yeni bölünmelere yol açmalarının ortalama sayısına "çoğalma çarpanı" adı verilir. Zincirleme tepkimenin oluşabilmesi için çoğalma çarpanının 1'den büyük olması gerekir. Eğer bu sayı 1'den epeyce büyükse (örn. 2 ise), çekirdek bölünmelerinin sayısı yaklaşık her 10^{-11} saniyede ikiye katlanır ve bir nükleer patlama ortaya çıkar; bu, atom bombasının(*) temelini oluşturur. Çekirdek enerjisinin denetimli olarak elde edildiği nükleer reaktörlerde(*) ise, bölünmede or-

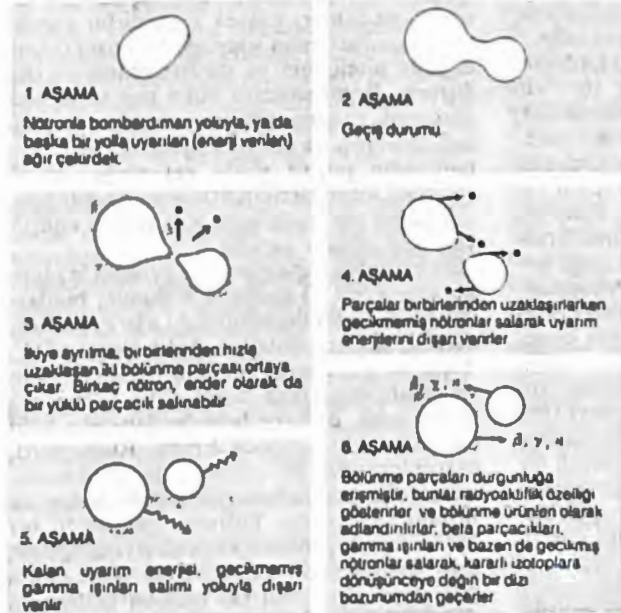
taya çıkan nötronlardan ancak bir bölümünün yeni çekirdek bölünmelerine yol açmasını sağlayan ve böylece çoğalma çarpanını 1 dolayında tutan yavaşlatıcılar(*) kullanılır.

Çekirdek bölünmesinin temel önemi, bölünmede ortaya çıkan çok büyük miktardaki enerjidir. Bir çekirdeğin bölünmesinde yaklaşık 2×10^8 eV'lik (elektron voltluk) enerji açığa çıkar; bu, 1 gram uranyum-235'ten, bölünme yoluyla elde edilebilecek enerjinin 20.000 kilovat-saat dolayında olması anlamına gelir. Çekirdek bölünmesi, büyük ölçekli enerji açığa çıkaran üç tür çekirdek tepkimesinden bindir. Öteki iki tepkime türü, radyoaktif bozunum ve çekirdek kaynaşmasıdır(*). Bölünme enerjisinden, elektrik üretiminde, tıp, sanayi ve başka alanlarda kullanılan radyoaktif izotopların elde edilmesinde geniş ölçüde yararlanılmaktadır. Çekirdek bölünmesi, atom ve nötron bombalarında açığa çıkan çok büyük enerjinin de kaynağını oluşturur.

Çekirdek bölünmesi 1938'de Alman kimyacılar Otto Hahn ve Fritz Strassmann tarafından bulundu. Uranyum çekirdeğini nötronla bombardıman ederek uranyumdan daha ağır elementleri oluşturmaya çalışan Hahn ve Strassmann, bu süreçte çekirdek bölünmesini gerçekleştirdiklerinin farkına varamamışlardı. SSCB'den Yakov Frenkel, Danimarka'dan Niels Bohr ve ABD'den John A. Wheeler'in 1939'da ortaya koydukları kuramsal çalışmalar, çekirdek bölünmesinin oluşumunu ve ilkelerini açıklığa kavuşturdu. Bohr ve Wheeler'in araştırmaları, uranyumda gözlenen çekirdek bölünmesinin, doğada bol olarak bulunan uranyum-238'de değil, doğal uranyumun ancak yüzde 0,7'sini oluşturan uranyum-235 izotopunda gerçekleştiğini belirledi; bu bulgu sonradan deneysel olarak doğrulandı. Uranyum-235'in yanı sıra, plütonyum-239 ve uranyum-233'ün de bölünme tepkimesine girebildikleri daha sonra belirlendi. Denetimli zincirleme tepkime, ilk kez, İtalyan asıllı fizikçi Enrico Fermi ve çalışma arkadaşlarının 1942'de Chicago Üniversitesi'nde kurup çalıştırdıkları nükleer reaktörde gerçekleştirildi. Denetimsiz zincirleme tepkimeyi yararlanan atom bombası ise ilkin 1945'te üretildi. Ayrıca bak. bölünebilir çekirdek; çekirdek modelleri.

çekirdek bölünmesi ürünü, fizikte, ağır çekirdeklerin bölünmesiyle ortaya çıkan ve hem doğrudan doğruya oluşan birincil çekirdekleri (çekirdek bölünmesi parçaları), hem de bunların radyoaktif bozunumuyla sonradan ortaya çıkan çekirdekleri içeren daha hafif çekirdeklerin ortak adı. Çekirdek bölünmesi parçaları, proton sayılarına oranla çok fazla sayıda nötron içerdiklerinden, çok kararsızdır ve nötron salarak, nötronları protonlara, karşıt nötronlara ve fırlatılan elektronlara dönüştürerek (beta bozunumu) ya da ışınlı yoluyla enerji salarak (gamma bozunumu) art arda radyoaktif bozunuma uğrarlar.

Örneğin, uranyum-235'in nötron soğurarak girdiği çeşitli bölünme tepkimesi türlerinden birinde, bölünme parçaları olarak son derecede kararsız bir baryum çekirdeği ile bir kripton çekirdeği ortaya çıkar. Bu iki çekirdek hemen üç nötron salarak baryum-144 ve kripton-89'a dönüşürler. Baryum-144, art arda beta bozunumuna uğrayarak, sırasıyla lantan-144, seryum-144 ve praseodim-144'e, sonunda görece daha kararlı olan neodim-144'e dönüşür.

Bir ağır çekirdeğin bölünmesindeki aşamalar. Aşamalar arasında geçen süreler (saniye olarak): 1-2, 10^{-18} ; 2-3, 10^{-20} ; 3-4, 10^{-13} ; 4-5, 10^{-11} ; 5-6, 10^{-1} den 10^7 ye kadar ya da daha fazla

Kripton-89 ise benzer bozunumlar sonucunda, rubidyum-89 ve stronsiyum-89'dan geçerek kararlı bir element olan itriyum-89'a dönüşür. Bazılarında araştırma ve sanayide yararlanılan bölünme ürünleri, ya kimyasal özellikleriyle, ya da yarı ömürleri ve saldıkları parçacıklar gibi radyoaktiflik özellikleriyle belirlenip tanınırlar.

çekirdek dağılımı, bir hedef çekirdeğin, yaklaşık 50 milyon elektron voltta (MeV) daha yüksek enerjili bir parçacıkla bombardımanı sonucunda, çok sayıda hafif parçacık fırlatarak daha hafif bir çekirdeğe dönüşmesi biçimindeki yüksek enerjili çekirdek tepkimesi. Fırlatılan hafif parçacıklar nötron, proton ya da hidrojen, helyum, lityum izotoplarının çekirdeklerine eşdeğer birleşik parçacıklar olabilir. Tepkime sonucunda ortaya çıkan çekirdek bazen hedef çekirdekten çok daha hafif olabilir; örneğin bakır-63'ün 70 MeV'a hızlandırılmış protonlarla bombardımanı sonucunda nötronlar, protonlar ve alfa parçacıklarının (helyum çekirdeği) yanı sıra klor-38 elde edilmiştir.

çekirdek fiziki bak. nükleer fizik

çekirdek fonksiyon, matematikte bir integral denkleminde, integral simgesi altında bulunan tanımlanmış fonksiyon. Böylece,

$$f(x) = g(x) + \int K(x,y)f(y) dy$$

denkleminde (simge için bak. integral alma), $g(x)$ ve çekirdek fonksiyon $K(x,y)$ bilinen fonksiyonlardır; $f(x)$ ise aranan fonksiyondur. Örnek olarak, yerçekiminin etkisi altında, düşey bir düzlemde yol alan bir cismin izlediği eğrinin denklemi olan ve

$$f(x) = \int_0^x \frac{s(t) dt}{\sqrt{2g(x-t)}}$$

biçimine dönüşen Abel denkleminde, t zaman, g yerçekimi ivmesi olmak üzere, çekirdek fonksiyon,

$$\frac{1}{\sqrt{2g(x-t)}}$$

biçimindedir.

Matematikteki Dirichlet çekirdek fonksiyonu ve Fejér çekirdek fonksiyonu gibi öteki çekirdek fonksiyonlar, Fourier serileriyle ilgilidir. Ayrıca bak. integral dönüşümü.

çekirdek kaynaşması, FUZYON olarak da bilinir, hafif elementlerin atom çekirdeklerinin daha ağır bir elementin çekirdeğini oluşturmak üzere birleşmesi. Birleşen çekirdeklerin, küçük atom numaralı elementlerin çekirdekleri olması durumunda, önemli ölçüde enerji açığa çıkar.

Isıveren (eksotermik) çekirdek kaynaşmalarına ilişkin bilimsel ve teknik sorunlar üzerindeki araştırmalar, bu türden kaynaşmanın bulunduğu 1930'lardan bu yana sürmektedir. Alman asıllı fizikçi Hans A. Bethe, 1939'da, Güneş ve benzeri yıldızların saldırdığı enerjinin, 4 hidrojen çekirdeğinin birleşerek bir helyum çekirdeği oluşturması biçimindeki bir ısıveren kaynaşma tepkimesinden kaynaklandığını belirtti. 1950'lerin başlarında ABD'li araştırmacılar, döteryum ve trityum içeren bir karışımda kaynaşma tepkimesi oluşturarak termonükleer bomba(*) (hidrojen bombası) uretiler. Yine

1950'lerde ABD, İngiltere ve SSCB'de denetimli çekirdek kaynaşmasından enerji üretilmesi konusunda araştırmalara başlandı. İlk büyük gizlilik içinde yürütülen bu araştırmalara ilişkin ilk sonuçlar 1956'da SSCB'li bilim adamları tarafından açıklandı. 1950'den bu yana bilgi alışverişi ve işbirliği ortamı içinde sürdürülen ve hızla tükenmekte olan fosil yakıt kaynaklarının korunmasını sağlamaya, daha ucuz elektrik enerjisi üretmeye olanak verecek termonükleer reaktörlerin(*) gerçekleştirilmesini amaçlayan bu araştırmalar henüz tam bir başarıya ulaşmış değildir. Çekirdek kaynaşması yoluyla enerji üretiminin, çekirdek bölünmesi(*) yoluyla enerji üretimine göre çeşitli üstünlükleri vardır. Çekirdek kaynaşması ürünleri, bölünme ürünleri gibi radyoaktif olmadıklarından, çevreye zararlı etkide bulunmazlar. Ayrıca, çekirdek kaynaşmasında kullanılacak temel yakıt olan döteryum, çekirdek birleşmesinde kullanılan yakıtlara göre çok daha bol ve ucuzdur. 30 lt adi suda yaklaşık 1 gr döteryum bulunur, bu da, enerji içeriği açısından, 9.500 lt benzine eşdeğerdir. Ne var ki, konunun uzmanları, çekirdek kaynaşmasından enerji üretimine ilişkin teknik güçlüklerin aşılması için daha yıllar gerekeceği kanısındadırlar.

Çekirdek kaynaşmaları genel olarak iki türe ayrılır. Birinci türden çekirdek kaynaşmasında, hafif çekirdeklerdeki proton ve nötronlar, yeni bir gruplaşmayla daha ağır çekirdeği oluştururlar. Örneğin, 2 tane döteron (döteryumun, yani hidrojen-2'nin bir protonla bir nötrondan oluşan çekirdeği) kaynaşarak bir helyum-3 çekirdeği oluşturur ve bir nötron açığa çıkar. Ya da yine 2 tane döteron kaynaşarak bir triton (trityumun, yani hidrojen-3'ün, bir protonla 2 nötrondan oluşan çekirdeği) oluşturur ve 1 proton açığa çıkar. Bu tepkimelerin birincisinde 3,3 milyon elektron volt (MeV), ikincisinde ise 4 MeV'luk bir enerji açığa çıkar. Bu 1 gr döteryumdaki çekirdeklerin tümünün kaynaşarak helyum-3 oluşturması durumunda ortaya çıkacak enerjinin 22.000 kW-sa dolayında olacağı anlaşılmaya gelir. İkinci türden çekirdek kaynaşmasında protonlar ile nötronların birbirlerine dönüşmesi söz konusudur. Bu türden tepkimeye örnek olarak 2 hidrojen çekirdeğinin (bir başka deyişle 2 protonun) kaynaşarak bir döteryum çekirdeği oluşturması ve bir pozitron (pozitif elektron) ile bir nötronun açığa çıkmasıdır. Burada, tepkimeye giren protonlardan bir tanesi nötrona dönüşürken, bir pozitron ile bir nötrino oluşmaktadır.

Kaynaşma tepkimesi ancak iki çekirdeğin, birbirlerine, aralarındaki uzaklık 10^{-11} cm olacak kadar yaklaşmasıyla gerçekleşebilir. Çok kısa erimli olan çekirdek kuvvetlerinin, her ikisi de pozitif yüklü olan çekirdekler arasındaki elektrostatik itme kuvvetini yenebilmesi ancak böylece olanaklı olur. Bu itme kuvvetinin çekirdeklerin birbirlerine yaklaşmalarını engellemedeki etkinliği nedeniyle, denetimli çekirdek kaynaşması, ancak elektriksiz yükü en küçük olan döteryum ve trityum çekirdekleri için söz konusudur. Denetimli ısı veren kaynaşma tepkimeleri döteryumdan ya da döteryum-trityum karışımından oluşan bir plazmayı (pozitif yüklü çekirdekler ile elektronlardan oluşan gaz) milyonlarca Kelvin dereceli bir sıcaklığa yükseltmekle gerçekleştirilebilir. Böylesine yüksek bir sıcaklıkta plazma, kendisini oluşturan parçacıkların ısı enerjisiyle tepkimeye girer. Bu enerji, tepkimenin kendi kendine sürmesini sağlamaya yeterlidir ve bu tepkimeden elektrik enerjisi elde edilebilir. Böyle bir zincirleme tepki-

menin oluşabilmesi için, tepkimeye giren sistemin kapalı bir hacimde sınırlanması gereklidir; ama böylesine yüksek sıcaklıklara dayanıklı bir yapı malzemesi bugüne değin geliştirilememiştir. Araştırmacılar, sıcak plazmayı magnetik yöntemlerle, örneğin magnetik aynalar ya da S biçimli magnetik alan simiti (torus) yardımıyla sınırlamayı önermişlerse de, bu yöntemler deneysel olarak tam başarıya ulaşamamıştır. 1989'da, elektrokimyasal bir pil içinde düşük sıcaklık ve basınç koşullarında çekirdek kaynaşması tepkimesinin gerçekleştirildiği öne sürülmüş, ama soğuk füzyon olarak adlandırılan bu olgu, henüz kanıtlanamayan bir iddia olarak kalmıştır. Ayrıca bak. karbon çevrimi; proton-proton tepkimesi; soğuk füzyon; termonükleer tepkime.

çekirdek modelleri, atom çekirdeğinin (atomların pozitif yüklü yoğun özü) varsayımlar, deneysel bilgiler ve genellikle matematiksel olarak ifade edilen sonuçlardan oluşan tanımlamaları. Bir çekirdek modeli, çok miktardaki bilgiyle uygunluk sağlayacak akla yakın benzerlikleri kurarak, atom çekirdeğinin yapısı ve işlevi üzerine oldukça doyurucu bir açıklama ortaya koyar ve böylece çekirdeğin özelliklerine ilişkin kestirimlerin yapılmasını olanaklı kılar.

Çekirdek modelleri iki ana grupta toplanabilir. Bağımsız parçacıklı modeller olarak adlandırılan birinci grup, çekirdeği oluşturan parçacıklar (protonlar ve nötronlar) arasında hemen hiç etkileşim olmadığı; bunların her birinin kendi yörüngesinde, öteki parçacıklar sanki yalnızca pasif katılımcılar gibi hareket ettiği ana varsayımına dayanır. Çekirdeğin kabuk modeli(*) ve bu modelin değişik biçimleri bu gruba girer. İkinci grupta kuvvetli etkileşime dayalı istatistiksel modeller yer alır. Bu modellerde ana varsayım, protonlar ile nötronlar arasında bir bağlaşım bulunduğu ve bunların, aralarındaki kısa erimli büyük kuvveti yansıtır bir biçimde, ortak davranış içinde olduklarıdır. Çekirdeğin sıvı damlacığı modeli(*) ve bileşik çekirdek modeli(*) bu tür modellere örnekler.

Bu iki grubun özelliklerini birleştiren başka modeller de geliştirilmiştir. Örneğin çekirdeğin toplu modeli(*), kabuk modeli ile sıvı damlacığı modellerinin bir karışımıdır.

çekirdek parçacığı bak. nükleon

çekirdek tepkimesi, NUKLEER REAKSİYON olarak da bilinir, yüksek enerjili bir parçacıkla bombardıman sonucunda, atom çekirdeğinin niteliğinin ya da özelliklerinin değişmesi. Bombardıman eden parçacık, alfa parçacığı, gamma ışını fotonu, nötron, proton, döteron ya da ağır iyon olabilir. Bu parçacığın pozitif yüklü çekirdeğe, güçlü çekirdek kuvvetlerinin etki alanına girebilecek kadar yaklaşabilmesi için yeterli enerjiye sahip olması gerekir.

Bir çekirdek tepkimesinde genellikle, tepkimeye giren iki parçacık bulunur; bunlardan birisi hedef durumundaki ağır çekirdek, ötekisi de bombardıman hafif parçacıktır. Tepkime sonucunda iki yeni parçacık ortaya çıkar; bunlardan birisi daha ağırlaşmış bir çekirdek, öteki de fırlatılardan daha hafif bir parçacıktır. 1919'da Ernest Rutherford, gerçekleştirdiği ilk çekirdek tepkimesinde, azotu alfa parçacıklarıyla bombalamış ve fırlatılan parçacığın hidrojen çekirdeği, bir başka deyişle proton (^1H ya da p) olduğunu; azot çekirdeğinin de tepkime sonucunda çok ender rastlanan bir oksijen izotopuna dönüştüğünü gözlemişti. Bu tepkime, şu denklemle gösterilebilir:

Bu denklemde, simgelerin sol üstlerinde gösterilen kutle sayılarının denklem iki yanındaki toplamları, nükleonların (protonlar ile nötronlar) korunumu gereğince birbirine eşittir. Simgelerin sol altlarında gösterilen atom numaralarının (proton sayılarının) denklem iki yanındaki toplamları da birbirine eşittir, bu da elektrik yükünün korunumunun gereğidir. Aynı tepkime, daha kısa bir biçimde ${}^1_0\text{N} (a, p){}^7_3\text{Li}$ olarak gösterilebilir. Bu gösterimde, bombalayan parçacık ile fırlatılan parçacık, parantez içinde ve hedef çekirdek ile tepkime sonucunda oluşan çekirdeğin simgeleri arasına yazılır. Çekirdek tepkimeleri, çoğu kez, bombalayan parçacık ile salınan parçacığın adlarıyla anılır; buna göre, yukarıdaki tepkime alfa-proton tepkimesi, ya da (a, p) tepkimesi olarak anılır. Bazı çekirdek tepkimelerinde 2'den daha çok sayıda parçacık ortaya çıkabilir.

Yapay olarak hızlandırılmış parçacıklarla oluşturulan ilk çekirdek tepkimesi, 1932'de İngiliz fizikçiler J. D. Cockcroft ve E. T. S. Walton tarafından gerçekleştirildi. Bu tepkimede, lityum çekirdeği, hızlandırılmış protonlarla bombardıman edilerek iki helyum çekirdeği (alfa parçacığı) elde edilmişti. Yüklü parçacıkları giderek daha fazla hızlandırıp daha yüksek enerjilere çıkarmak olanaklı oldukça, yüksek enerjili birçok çekirdek tepkimesi oluşturulmuş ve mezonlar, baryonlar ve rezonans parçacıkları olarak adlandırılan çeşitli temel parçacık türleri elde edilmiştir.

Isısalan (endotermik) tepkimeler, çekirdek enerjisini soğururlar ya da bu enerjinin harcanmasına yol açarlar; ısı veren (eksotermik) tepkimelerde ise çekirdek enerjisi açığa çıkar. Güneş'in ve yıldızların çekirdeklerinde oluşan çekirdek tepkimeleri ısı veren türdendir.

çekirdekdışı kalıtım bak. sitoplazmik kalıtım

çekirdeklenme, sıvı ya da buhardan kristal oluşumu sürecinin ilk aşaması. Çekirdeklenme süreci sırasında, az sayıda iyon, atom ya da molekül, katılara özgü kristal yapısında bir araya toplanarak, öteki parçacıkların eklenerek birikecekleri bir merkez oluştururlar ve böylece kristalin büyüterek oluşmasını olanaklı kılarlar.

Çekirdeklenme süreci, heterojen ve homojen çekirdeklenme olarak iki ana grupta toplanır. Heterojen çekirdeklenmede, toz parçacıkları ya da kristalleşmenin gerçekleştiği kabın duvarları gibi değişik cisimlerin yüzeyleri, ilk kristal atomları, iyonları ya da moleküllerinin yönelerek kristal örgüsünü başlattıkları merkez işlevini görür. Homojen çekirdeklenmede ise, akışkanın içinde rasgele devinmekte olan birkaç parçacık, kristal örgüsüne uygun biçimde yan yana gelerek oluşumu başlatırlar. Heterojen çekirdeklenme daha sık gerçekleşen bir süreç olmakla birlikte, aşırıdoymanın ya da aşırısoğumanın derecesi arttıkça homojen süreç daha yaygın duruma gelir. Değişik maddelerin, kararlı bir kristal yapısına ulaşabilecek koşullarda kristalleşme olasılıkları da çok farklıdır; örneğin gliserin, aşırısoğumaya son derece eğimli bir bileşiktir.

çekirdeksel silahlar bak. nükleer silahlar

çekirge, *Orthoptera* (düzkanatlılar) takımının *Acrididae* ve *Tettigoniidae* familyalarından sıçrayıcı böcekler verilen ortak ad. Değişik yaşama ortamlarında bulunurlarsa

Kısa duyargalı çekirge (*Acrididae*)
Earl L. Kubie, Roni Resources

da en çok ırmak kıyılarında uzanan tropikal ormanlarda, yarı-kurak bölgelerde ve otlaklarda görülürler. Renkleri yeşilden zeytuniye ya da kahverengiye kadar değişirken sarı ya da kırmızıyla alacalanabilir. Dokunma duyusu vücudunun çeşitli bölümlerindeki organlar aracılığıyla gerçekleşir. Bunlar baştaki duyargalar ve ağız dokunaçları, karındaki kuyruk duyargası (*cercus*), bacaklardaki alıcılardır. Çekirgeler sesleri karnın altındaki ya da ön kaval kemiğindeki işitme zarı (*tympanum*) aracılığıyla alır. Görmeyi bileşik gözler sağlar. Işık basit gözlerle algılanır. Çekirgelerin çoğu otçul olmakla birlikte, tarım zararlısı olan türlerin sayısı azdır.

Arka bacakların uyluk parçası aşırı büyüyerek sıçramaya çok elverişli bir biçim almıştır. Erkek çekirge ön kanatlarını birbirine sürterek ya da arka uyluklarındaki dişe benzeyen çıkıntılar, ön kanatlar üzerindeki bir kabartıya sürterek vızılı sesler çıkarır.

Kımi çekirgeler özel yaşama ortamlarına uyum sağlamıştır. Güney Amerika'da yaşayan *Marellia remipes* türü omrünün çoğunu su üstündeki bitkilerde geçirir, iyi yüzücüdür ve yumurtalarını su içindeki bitkilerin üzerine bırakır. Çekirgeler genellikle iri böceklerdir. Güney Amerika kökenli *Tropidacris latreillei* gibi bazı türlerin boyu 11 cm'yi aşar.

Yeryüzünün çeşitli bölgelerinde, kurutularak, ezilerek, kızartılarak, bala batırılarak ya da yemeğe katılarak tüketilen çekirgelerin aşırı çoğalmaları kuşlar, kurbagalar ve yılanlar tarafından engellenir. İnsanlar da çekirgeye karşı böcek ilaçları ve zehirli yemler kullanır.

Kısa duyargalı çekirge ya da tarla çekirgesi (*), saldırgan olmayan ve göç etmeyen türlerin yanı sıra, çoğu kez bitki örtüsünü yok eden, sürü halinde yaşayan ve göç eden birçok türü içerir. 1960'lara değin Türkiye'de de büyük zararlara yol açan Sudan çekirgesi ya da çöl çekirgesi (*Schistocerca gregaria*) bu familya içinde yer alır. Uzun duyargalı çekirge ya da çayır çekirgesinin (*) *Phaneropterinae* altfamilyasından birçok cins Türkiye'de yaygın biçimde görülür.

Düzkanatlılar takımının öbür familyaları da çekirgeler adı altında da toplanabilmektedir. Ayrıca bu takımın *Tetrigidae* familyasına giren uyelerine cüce çekirge (*), *Phasmatodea* takımının *Phasmatidae* familyasına giren uyelerine cadicekirkesi (*) denir.

çekirge faresi, *Rodentia* (kemiriciler) takımının *Cricetidae* familyasından *Onychomys* cinsine giren iki fare türünün ortak adı. Yaşama çevresi Kuzey Amerika'nın batısında, kurak bozkırlardır. Bu iki tür kuzey çekirge faresi (*O. leucogaster*) ile güney çekirge faresi (*O. torridus*) adını alır. Boz ya da kızıl kahverengi derilerinin alt kısımları beyaz olan sağlam yapılı kemiricilerdir. 3-6 cm'lik beyaz uçlu kuyruklarının dışında uzunlukları 9-13 cm arasında değişir.

Çayır marmotları ve toprak altında yaşayan obur hayvanların inlerini kullanan çekirge faresi, böcekleri ve küçük kemiricileri avlamak üzere yuvasından geceleri çıkar. Böceklerin çoğalmasını önlemeye yardımcı olduğundan, yararlı hayvanlar arasındadır.

Çekirge Kaplıcaları, Marmara Bölgesi'nde, Bursa kent merkezinin kuzeybatısında bir dizi kaplıca. Nilüfer Çayı ile Uludağ etekleri arasında yer alır. Batıdan kuzeydoğuya doğru uzanan kırık hatlından aldığı sıcak su kaynaklarının en önemlisi. Yukarı

Çekirge'de eski kaplıca, Bursa
Semra Gürer

Çekirge'den çıkan Vakıfbahçe kaynağıdır. Sıcaklığı 47°C olan yüksek debili bu su yoredaki otellere verilir. Obur kaynaklar Bademlibahçe, Karamustafa, Kaynarca, Yenikaplıca, Kükürtlü'dür. Bu kaynakların suları daha sıcaktır. Orneğin Karamustafa Kaynağı suyu 58°C, Kaynarca ve Yenikaplıca kaynaklarının suyu 77°C, Kükürtlü'nün suyu ise 78°C'dir. Kaynaklar yoresinde birçok otel ve kaplıca konaklama yeri vardır. Sodyum, kalsiyum, magnezyum sulfat, bikarbonat bakımından zengin olan Vakıfbahçe sularının sıcak banyo olarak romatizmaya, içme suyu olarak sindirim hastalıklarına iyi geldiği söylenir. Kükürtlü kaynağı az miktarda kükürt içerdiğinden buraya daha çok damar hastalığından yakınanlar gelir. Karamustafa kaynağı radyoaktivitesi en yüksek olan sudur; iç salgı bezlerinin çalışmasını düzenlediği söylenir.

İstanbul'a yakınlık, ulaşım ve konaklama kolaylıkları gibi etkenler yörede canlı bir kaplıca turizminin gelişmesini sağlamıştır. Bizans döneminde Pythia olarak bilinen kaplıcalar, bugünkü adını Çekirge Sultanı'ndan söz edilen bir halk oylusundan almıştır.

çekirgekuşu, *ORUMCEKCUŞU* olarak da bilinir, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Laniidae* familyasını oluşturan 70 kuş türünün ortak adı; özellikle de gerçek çekirgekuşlarını içeren *Lanius* alt familyasının *Lanius* cinsinden 25 tür. Gagalarıyla büyük böcekleri, kertenkeleleri, sıçanları ve küçük kuşları öldürebilirler. Çekirgekuşu avını bir et çengeline asar gibi bir dikene geçirir. Bundan oturu de obur adı kasapkuşudur. Gerçek çekirgekuşları yalnız yaşarlar. Otüşleri çirkindir, boz ya da kahverengi tüyleri sık sık ak ve da kara alacalıdır.

En iyi bilinen tür olan kızıl sırtlı çekirgekuşu ya da bayaz çekirgekuşu (*Lanius collurio*) 17 cm uzunluğunda, sırtı pas kıztı, alt kısımları krem rengi, uzunca kuyruğu kara ya da kıztıdır. Erkeğin gözü hizasında kara bir bant vardır. Yazın Türkiye'nin her bölgesinde, ağaçlıklı açık arazilerde, özel-

likle yol kenarlarındaki tellere tünemiş durumda görülür. Kışı Afrika ve Güney Asya'da geçirir.

Boz çekirgekuşu (*L. minor*) 20 cm boyundadır; sırtı ve başı boz, kanat ve kuyruk telekleri karadır. Göğsü pembeye çalar. Türkiye'nin her bölgesinde az sayıda ürer. Büyük çekirgekuşu (*L. excubitor*) 24-25 cm'lik boyuyla familyanın iri üyelerindendir. Holarktik bölgede geniş bir dağılımı vardır. Renk ve desen olarak boz çekirgekuşuna

Kızıl sırtlı çekirgekuşu (*Lanius collurio*)
Frank Blackburn. Natural History Photographic Agency. EB Inc

çok benzer. Türkiye'de göç sırasında ve kışın görülür. Sakar çekirgekuşu (*L. nubicus*) bu adı, alındaki ak lekeden almıştır. 17 cm uzunluğunda, sırtı, kanat ve kuyruk telekleri kara, göğsü ak ve pas rengidir. Yazları Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerine gelerek ağaçlıklarda ve bahçelerde ürer.

Çalı çekirgekuşları, *Malaconotinae* altfamilyasını oluşturan, Afrika kökenli 40 dolayında türdür. Uzunlukları 15-20 cm kadar, tüyleri daha parlak, yırtıcı gagaları gerçek çekirge kuşlarından daha küçük, kuyruk tüyleri yumuşak ve uzundur. Çalılıkarda avlarına sessizce sokulan birer böcek yiyicisidirler. Hepsisi de keskin ısıklı sesi çıkarır. Çok renkli çalı çekirgekuşu (*Chlorophoneus multicolor*) alt tarafındaki renklerin çeşitliliğiyle tanınır. Bu renkler genelde kırmızı ya da sarının tonları olabileceği gibi bazılarında siyah ya da beyaz olabilir. Dört renkli çalı çekirgekuşunun (*Telophorus quadricolor*) üstü yeşil, alt kısmı altın sarısı ve kıızıdır; boğazı kara bir bantla çevrilidir.

Çan sesli çekirgekuşları ya da çankuşları, çalı çekirgekuşları grubundan Afrika'da yaşayan *Laniarius* cinsinin üyeleridir. Uzunlukları 20 cm kadar, düz renkli, çoğu kez kanatlarının üstü beyaz bantlıdır. Kap-kara olan türler arasında *L. leucorhynchus* vardır. Siyah-beyaz olan *L. aethiopicus*'un alt tarafı hafifçe kıızıdır. *L. erythrogaster* ve berberi çekirgekuşunun (*L. barbarus*) üstü kara, altı parlak kıızıdır.

çekişmesiz yargı, ilgilinin çıkarını koruma ya da birbirine karşı olmayan çıkarları düzenleme niteliğindeki işlerde karar verme, önlem alma ya da işlem yapmaya dayanan yargı türü. Hepsisi de özel hukuk alanına giren bu işlerin bazılarında sulh hukuk, ötekilerinde de asliye hukuk mahkemesi görevli kılınmıştır. Sulh hukuk mahkemesinin görevine giren işler büyük bir çoğunluğu oluşturur. Çekışmesiz yargı işlerinin aralarında bir hukuki uyumsuzluk bulunmayan iki taraf ya da yalnızca istem

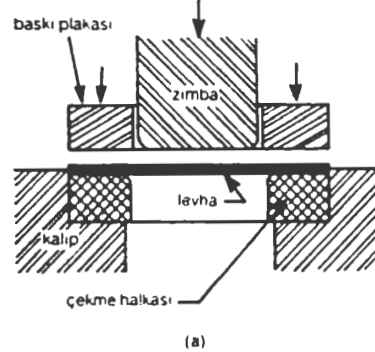
sahibi bir taraf bulunur. Çekışmesiz yargı için kullanılan "tek taraflı dava" ya da "hasımsız dava" nitelendirmeleri pek doğru sayılmaz; bu gibi işlerde tipik bir dava söz konusu değildir. Çekışmesiz yargı işleri özünde yargısal değil, yönetsel bir nitelik taşır. Vesayet, tereke işleri, anonim şirketin onaylanması, sözlü vasiyetname düzenlenmesi, vakfın tescili, mirasın resmi tasfiyesi, evlat edinme izninin verilmesi, şüyun izale-i, veraset ilamı verilmesi gibi işler çekışmesiz yargı alanına girer. Çekışmesiz yargıda basit yargılama usulü(*) uygulanır.

çekme, iplik üretiminde, tekstil elyafından oluşan gevşek fitillerin inceltilmesi işlemi. Fitillerin bir dizi merdane arasından geçirilerek liflerin tek tek düzleştirilmesi ve böylece birbirlerine paralel duruma getirilmesi yoluyla gerçekleştirilir.

Çekme işlemi, gevşek elyaf kümesini incelterek kullanışlı boyutlarda iplik durumuna getirir. Sentetik elyaf üretiminde çekme işlemi, plastik haldeki liflerin uzatılması ve inceltmesi amacıyla uygulanır.

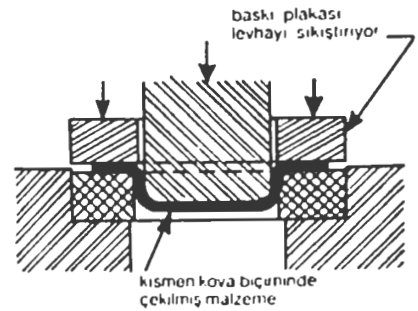
çekme, metal malzemenin sıcak ya da soğuk halde kalıplarda işlenerek biçimlendirilmesi. Derin çekme işlemiyle, düz metal levhalara kova biçimi verilir. Buna karşılık duvar yüksekliği, çapının yarısını geçmeyen kap türlerinin üretildiği çekme işlemine genişleme denir.

Tel çekme işlemi düzgün kesitli metal çubuk elde etmekte yararlanılan en eski işlemlerden biridir. Bu yöntemle, çok çeşitli biçimlerde (yuvarlak, dört köşe, altıgen,

(a)

Çekme işleminde baskı plakası ile zimbanın hareketi

(b)

oval vb) ve yaklaşık 25 mm'ye kadar kalınlıkta tel üretilebilmektedir. İşlem, metal çubukların giderek küçülen çaplarıdaki bir dizi kalıptan geçirilmesi yoluyla gerçekleştirilir. Metal borular da, iç ve dış çaplarının küçültülmesi, malzemenin biçimlendirilmesi ve metalin sertliğinin ve dayanımının artırılması amacıyla kalıplardan çekilir.

Tüm çekme işlemlerinin en önemli özelliği, işlenen malzemenin akmasıdır. Uygulanan kuvvet, metalin esneme dayanımını aşan gerilmeler oluşturarak, malzemenin zimbanın biçimini almasını sağlar. Ama bu gerilmelerin, çatlamlara yol açmayacak bir düzeyde olması gereklidir. Bu arada, malzemenin doğrudan zimbaya değmeyen dış bölümlerinde de gerilmeler oluşur ve bunlar kırılmalara yol açabilir. Bu nedenle, baskı plakalarıyla malzeme düzgün bir biçimde sıkıştırılır. Tek darbeye gerçekleştirilen basit çekme işlemlerinde malzemenin et kalınlığı, yırtılmalara yol açmayacak yeterlikte olmalıdır. Tek darbeden sonra kova biçimindeki alan malzeme öteki pasolarla derinleştirilerek uzatılır.

İnce metal levhaların işlendiği çoğu çekme işleminde, işlem ilerledikçe levhanın sabit kalmasını sağlamak amacıyla çift etkili şahmerdanlardan yararlanılır. Bu tür çekme tezgâhları çeşitli türlerde olmakla birlikte,

hemen hepsinde, iç içe geçmiş iki sürgü bulunur. Sürgülerden biri baskı plakasını denetler ve işlenecek levhayı, asıl darbeyi vuran öteki sürgüye doğru iterek malzemenin sabit kalmasını sağlar. Baskı plakasını destekleyen sürgünün hareketi, krank koluyla ilişkili bir kam mekanizmasıyla düzenlenir. Hidrolik presler de, çalışma hızları ayarlanabildiğinden ve düzenli basınç sağladıklarından, çekme işlemi için uygun tezgâh türleridir.

Dikişsiz haddelerde işlenemeyen malzemelere ise sıcak çekme işlemi uygulanır. Önce dövme sıcaklığına kadar ısıtılan kütükler, düşey zimbalarla dövülerek kova biçimine getirilir. Daha sonra malzeme yine tavlanır ve giderek küçülen çaplarıdaki bir dizi kalıbın bulunduğu çekme tezgâhına kızgın halde yerleştirilir. Hidrolik olarak çalışan zimba, silindirik biçimindeki malzemeyi kalıpların içine iter. İnce et kalınlığında uzun silindirler ya da borular elde etmek için, ısıtma ve çekme işlemleri birkaç kez tekrarlanabilir.

çekme dayanımı, bir malzemenin, çekilerek gerildiğinde kopmadan dayanabileceği en büyük yükün, başlangıçtaki kesit alanına bölünmesiyle elde edilen gerilim değeridir. Çekme dayanımı birim alana düşen kuvvet olarak belirtilir. Birimi, metre sisteminde kg/cm², İngiliz sisteminde ise lb/in² dir (psi). Çekme dayanımından daha düşük düzeylerde uygulanan gerilmeler kaldırıldığında, malzeme tümüyle ya da kısmen başlangıçtaki biçimine ve boyutlarına döner. Gerilim, çekme dayanımına yakın bir

değere ulaştığında, yumuşak malzemeler esnek akına özelliği gösterirler ve hızla boyun denilen dar bir kesit oluşturarak bu bölümden koparlar.

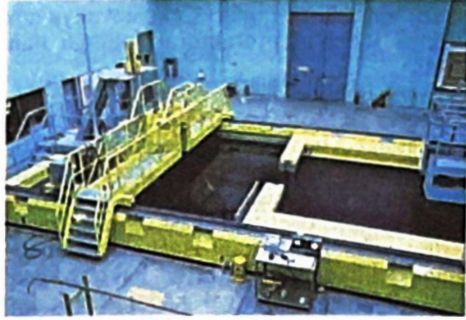
Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi (ÇNAEM), nükleer teknolojilerin kazanılması ve uygulanması amacıyla çalışan araştırma merkezi. Türkiye Atom Enerjisi Kurumu'na bağlı olan ÇNAEM 1962'de Küçükçekmece Gölünün kıyısında kurulmuştur.

ÇNAEM'de Türkiye'nin ilk araştırma reaktörleri olan TR-1 ve TR-2 bulunur. 1959-60'ta kurulmuş olan TR-1 reaktörü, 1 megavat (MW) ısı gücünde, ılık nötronlarla çalışan havuz tipi bir araştırma reaktörüdür. Reaktörün MTR tipindeki yakıt elemanları yüzde 93 zenginleştirilmiş Uranyum-235 içerir. Yavaşlatıcı ve soğutucu olarak su kullanan reaktörde yansıtıcı olarak kalbin ön ve arka yüzeylerinde grafit kullanılmıştır. TR-1'in kalbi, 450 m³ su taşıyan iki bölmeli havuzun küçük bölümündedir ve 8,7 m derinliktedir. Havuz duvarları, biyolojik zırhlama nedeniyle 1,75 m kalınlığında baritli betondandır.

1974'te TR-1'in yetersiz kalması nedeniyle, TR-2 adı verilen 5 MW gücünde yeni bir reaktörün, havuzun büyük bölümünde

kurulmasına karar verildi. Bunun sonucunda TR-1 reaktörü 19 Eylül 1977'de durdurularak söküldü. TR-1'in yerini alan TR-2 reaktörünün yakıt elemanları MTR tipinde, 23 plakalı ve yüzde 93 zenginlikte uranyum-235 içeren UA1 alaşımıdır. Yaşatıcı ve soğutucu TR-1'de olduğu gibi sudur. Yansıtıcı olarak kalbin üç yüzeyinde su, arka yüzeyinde berilyum kullanılır.

Toplam 250 kişinin çalıştığı ÇNAEM, reaktör işletme, nükleer yakıt teknolojisi,

Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi'nde reaktör havuzu
ÇNAEM'in izniyle

radyobiyoloji, sağlık fizigi, nükleer mühendislik, kimya, fizik, sanayi uygulaması, radyoizotop üretimi, radyofarmasötik ve elektronik bölümlerinden oluşan 11 bölüme ayrılır. Bu bölümlerde, nükleer yakıtların ulusal olanaklarla üretilmesi, biyolojide nükleer teknikler kullanılması, radyasyon sağlığı ölçüm ve hesaplaması ve yakıt tasarımları, nükleer teknolojiye ilişkin kimyasal işlemler, parçacık hızlandırma çalışmaları, tıp ve sanayide kullanılan radyoizotopların hazırlanması, nükleer tıpta kullanılacak ilaçların hazırlanma tekniklerinin geliştirilmesi üzerine araştırmalar ve hizmetler gerçekleştirilir.

çekmenliler bak. Suctorida

Çekoslovak Hus Kilisesi, 1920'de Çekoslovakya'da, muhalif bir grup Katolik papazın Çekoslovak Kilisesi adıyla kurdukları ulusal kilise. Öncüleri, dinsel ayinlerde ana dilin kullanılması ve din adamlarının evlenmesinin isteğe bağlı olması gibi reformları savunmak amacıyla 1890'da kurulan Jednota (Katolik Çekoslovak Din Adamları Birliği) idi. 1919'da Vatikan'ın bu istekleri geri çevirmesiyle yeni kilisenin ilk adımları atıldı. Uşcu bir öğreti ve Presbiteryenlik modeline dayalı bir örgütlenmeye girdi. 1972'de de Husçu reformların benimsendiğini vurgulamak amacıyla adı değiştirildi. Başlangıçtaki coşkunun gitgide azalmasıyla kilisenin üye sayısı düştü. 1990'ların başında yaklaşık 650 bin üyesi olduğu öne sürülmektedir.

Çekoslovakya, Orta Avrupa'da 1918'den 1993'e değin varlığını sürdüren ülke. 1918'de kurulan Çekoslovakya, 1948'de federal sosyalist bir cumhuriyet oldu, 1 Ocak 1993'te de Çek ve Slovak cumhuriyetleri adlı iki bağımsız devlete bölündü. Denize kıyısı olmayan bir ülke olan Çekoslovakya 127.903 km²'lik bir alanı kaplıyordu. Güneydoğuda Avusturya ve Macaristan, doğuda Ukrayna, kuzeydoğuda Polonya, kuzeybatı ve batıda da Almanya ile çevriliydi. Başkenti, aynı zamanda Çek Cumhuriyeti'nin başkenti olan Prag'dı.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR. Çekoslovakya 1948'den 1989'a değin sosyalist bir cumhuriyetti. O dönemde siyasal yaşama Çekoslovakya Komünist Partisi'nin (KSC) denetimindeki Ulusal Cephe yön veriyordu. 1989'da SSCB ve Doğu

Avrupa'yı saran reform rüzgârları Çekoslovakya'yı da etkiledi. Bunun sonucunda Komünist Parti'nin öncü rolüne son verildi, ülkenin Çekoslovak Sosyalist Cumhuriyeti olan resmi adı Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti olarak değiştirildi ve çok partili sisteme geçiş kararı alındı. 1990'da ilk çok partili seçimler yapıldı. Ayrılıkçı Demokratik Slovakya Hareketi'nin büyük başarı kazandığı Haziran 1992 seçimlerinin ardından ayrılma tartışmaları gündeme geldi. Taraflar arasında uzlaşma sağlanamayınca ülkenin iki bağımsız devlete ayrılması için gerekli anayasal hazırlıklara başlandı. 1 Ocak 1993'te yürürlüğe giren antlaşmayla da ülke resmen iki bağımsız devlete bölündü. Çekoslovakya'nın yasama organı Federal Meclis'ti. Federal Meclis 150 üyeli (75 Çek ve 75 Slovak) Ulusal Meclis ile gene 150 üyeli (101 Çek ve 49 Slovak) Halk Meclisi'nden oluşuyordu. Ayrıca, Çek ve Slovak cumhuriyetlerinin kendi parlamentoları vardı.

Çek Cumhuriyeti yedi, Slovak Cumhuriyeti ise üç ile (*kraj*) ayrılmıştı. İller ilçelere (*okres*), ilçeler de komünlere (*obce*) bölünmüştü. Çek ve Slovak ulusal başkentleri olan Prag ve Bratislava'nın ayrı yönetimleri vardı.

TARİH.

Çekoslovakya topraklarının bilinen, en eski halkı Bohemya'ya adlarını veren, Kelt kökenli Boilerdi. Hristiyanlığın bölgeye girmeye başladığı dönemde Boilerin yerini German kökenli Markomanlar aldı. 5-7. yüzyıllar arasında çeşitli Slav halkları bölgeye akmalar düzenlemeye başladı. Bu halklardan biri olan Çekler 9. yüzyıla doğru bölgeye egemen duruma geldiler.

Slavların bölgeye gelmesinden önce Moravya ve Slovalkya da Keltlerin, Germanlerin ve Avarların istilasına uğradı. Morava Irmağı çevresinde yerleşen Slav halklarına Moravyalılar adı verilirken, Slav halklarından Slovakların yerleştiği bölgeye Slovakya dendi. Moravya uzun mücadelelerden sonra Bohemya'ya bağlandı; Slovakya ise 11. yüzyıldan 1918'e değin Macaristan'ın bir parçası olarak kaldı.

Bohemya'yı 895'ten 1306'ya değin Praglı Přemysl hanedanı yönetti. I. Boleslav (hd 929-967) ve II. Boleslav (hd 967-999) dönemlerinde Bohemya'nın sınırları doğuda Moravya, kuzeyde ise Silezya ve Galiciya'yı içine alacak biçimde genişledi. 10. yüzyılda bu toprakların çoğu yitirildikten sonra yeniden kazanıldıysa da uzun bir iç karışıklıklar dönemi başladı. Alman ve Polonyalı prenslerle kurulan ittifaklar Bohemya'nın Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu içindeki konumunu güçlendirdi. 1085'e gelindiğinde Přemysl hanedanı Kutsal Roma-Germen imparatorlar tarafından bir krallık olarak nitelendirilecek kadar geniş toprakları yönetiyordu. Aynı yıl II. Vratislav Bohemya kralı olarak taç giydi. 1114'te Bohemya kralları Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun seçici prensleri oldular. 1212 tarihli Sicilya Altın Fermanı'yla Bohemya krallığının imparatorluğa karşı yükümlülükleri azaltıldı.

1306'da Přemysl hanedanı son buldu ve Bohemya tahtı Lüksemburg hanedanına geçti. Güçsüz kralların ardından IV. Karl adıyla Kutsal Roma-Germen imparatoru olan I. Karel, Prag'ı önemli bir kültür ve sanat merkezi durumuna getirdi. Sağlanan barış ortamı 1415'te yakılarak öldürülen Jan Hus'un yandaşları ile Katolikler arasındaki sürtüşmelerle bozuldu. Bohemya, 1526'da Habsburg hanedanının yönetimi altına girdi. Protestan ayaklanmalarının bastırılmasından sonra, Bohemya'nın büyük bölümü doğrudan Avusturya İmpara-

torluğu'na bağlandı. Bu arada Silezya da Prusya'nın eline geçti.

Habsburglar Çekleri sindirmek için idari ve kültürel alanlarda Almanca'yı egemen kılma politikasını izlediler. Ama ulusal direniş bütünüyle ortadan kaldırmadı. 1848 Devrimi'nden sonra serflığın kaldırılmasıyla orta sınıflar önemli bir güç kazandı. II. Otakar'ın Bohemya'ya getirttiği Alman zanaatçıların soyundan gelen Sudet Almanlarına karşı tepkiler yoğunlaştı. Çekler ve Slovaklar arasında bir yakınlaşma başladı. 19. yüzyılın ikinci yarısında milliyetçiliğin ve toplumsal hareketlerin yükselmesiyle çeşitli siyasal partiler ortaya çıktı ve bağımsızlık eğilimi güçlendi. I. Dünya Savaşı'na doğru Prag Üniversitesi'nde Thomas Masaryk'in çevresinde toplanan aydınlar Çek ve Slovak milliyetçiliğini yaymaya başladılar.

Bağımsızlık mücadelesi (1914-18). Bolgede yaşayan Almanlar ile Slovaklar ve Çekler arasındaki çekişme, I. Dünya Savaşı'yla tam bir kopmaya dönüştü. Almanlar İttifak Devletleri'nin yanında yer alırken Çekler savaşa karşı bir tutum takındılar. Savaşın hemen başında yurtdışına kaçan Çek siyasal önderlerinden Tomáš G. Masaryk, eski öğrencisi Edward Beneš ve Josef Dürich gibi önderlerin desteğiyle Çekler ile Slovaklar arasında siyasal birliği sağlama çalışmalarını yürüttü; 1916'da da Çekoslovak Ulusal Konseyi'nin kurulmasına on ayak oldu. Bu arada bir yeraltı örgütü aracılığıyla ülke içindeki muhalefetle de ilişki kuruldu. Kasım 1916'da Franz Joseph'in ölümü üzerine Avusturya-Macaristan imparatoru, olan I. Karel'in başlattığı siyasal yumuşama ortamında ülke dışındaki etkinlikler daha da canlandı. Şubat 1917 Devrimi'nden sonra Rusya'ya geçen Masaryk, serbest bırakılan savaş tutsaklarından İtilaf Devletleri'nin safında çarpışmak üzere bir Çekoslovak ordusu oluşturdu. ABD'nin Avusturya-Macaristan'a savaş açmasından birkaç hafta sonra yayımlanan On Dört Nokta, bağımsız bir Çekoslovakya devleti kurulmasını gündeme getirdi. Ekim Devrimi'nden sonra Vladivostok yoluyla Fransa'ya geçmeye çalışan Çekoslovak birliklerinin giriştiği çarpışmalar, İtilaf ülkelerinde Çekoslovak davasına duyulan yakınlığı güçlendirdi. Roma'da toplanan Ezilen Milliyetler Kongresi'nin (Nisan 1918) ardından Fransa'nın resmen tanıdığı Çekoslovak Ulusal Konseyi, 14 Ekim'de geçici bir hükümet kimliği kazandı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hızla çökerken, 28 Ekim'de Prag Ulusal Komitesi cumhuriyeti ilan etti. İki gün sonra da Slovak Ulusal Konseyi Prag bildirisini onayladığını açıkladı.

Çekoslovakya'nın kuruluşu (1918-25). Cumhuriyetin ilk yılları yurt içindeki ve dışındaki siyasal önderler arasındaki görüş ayrılıkları ve sürtüşmelerle geçti. Masaryk ve Beneš dış ilişkileri üstlenirken beş büyük partinin önderleri de içişlerini paylaştı. Paris Barış Konferansı'nda Bohemya, Moravya ve Slovakya sınırları yeni cumhuriyetin istekleri doğrultusunda belirlendi. Buna karşılık Teschen Dükluğu'nun paylaşılması Polonya ile ilişkileri gerginleştirdi. İç sorunların çözülmesi çok daha ağır bir süreç izledi. İlk yıllar savaş dönemi ekonomisinin yerine yeni bir düzen getirmek, demir ve kara yolları ağını ülkenin yeni sınırlarına uygun bir biçimde yeniden düzenleme çabalarıyla geçti. İzlenen başarılı mali politikalar ülkeyi yıkıcı enflasyon ortamından kurtardı.

Savaş sonrasındaki karışık durum genel seçimlerin yapılmasına elverişli olmadığından, partiler arası uzlaşmayla, başlıca görevi anayasayı hazırlamak olan bir Ulusal Meclis oluşturuldu. Fransa'nın Üçüncü Cumhuriyet anayasası örnek alınarak hazırlanan yeni anayasa 29 Şubat 1920'de yürürlüğe girdi. Temsilciler Meclisi ile Senato'dan oluşacak Ulusal Meclis'e yedi yıllık bir dönem için cumhurbaşkanını seçme yetkisi verildi. Hükümet meclise karşı sorumlu kılındı ve bütün yurttaşlara ırk, din, sınıf ayrımı gözetilmeksizin medeni haklar tanındı.

Südet Almanları dışında halkın büyük çoğunluğu cumhuriyeti destekledi. Südet Almanları anayasaya karşı çıkmakla birlikte parlamento seçimlerine katıldılar. 1925'te Alman temsilcilerinin hükümette yer almasıyla gerginlik bir ölçüde yumuşadı. Bu arada din adamlarının ağırlıkta olduğu Slovak Halkçı Partisi'nin özerklik yönündeki eğilimi, öteki Slovak gruplarının aynı görüşleri benimseyen Çek gruplarıyla olumlu ilişkiler kurması yüzünden gelişme olanağı bulamadı. Cumhuriyetin ilk yıllarında çoğunluk partisi olan Sosyal Demokratlar 1920'de iç çekişmeler yüzünden bölündü ve sol kanat III. Enternasyonal'in (Komintern) Çek Bölümü'nü oluşturdu. Komünistlerin kopmasından sonra Sosyal Demokratlar siyasal üstünlüğü Çek Köylü Partisi'ne (resmi adı Cumhuriyetçi Parti) kaptırdı. Köylü Partisi cumhuriyetin yıkılışına değin koalisyon hükümetlerinin belkemiğini oluşturdu.

Siyasal istikrar dönemi (1925-35). Dış ilişkilerini savaş dönemindeki anlaşmalara göre belirleyen Çekoslovakya, Milletler Cemiyeti'ne bağlı bir dış politika izledi. Yugoslavya ve Romanya ile antlaşmalar yaparak Küçük Antant'ı oluşturdu. Ocak 1924'te de Fransa ile ittifak antlaşması imzalandı. İtalya ile geliştirilen dostça ilişkiler 1922'de Mussolini'nin başa geçmesiyle bozulmaya başladı. Çeklerin kilise karşıtı tutumu nedeniyle papalıkla ancak 1928'de gerçekleştirilebilen antlaşma, kilise ile devlet arasındaki sorunların çözümünü sağladı. Almanya'yla Çekoslovakya arasındaki soğuk ilişkiler 1925'te imzalanan Locarno Paktı'ndan sonra belirli bir gelişme göstermeye başladı. 1927'de katı merkezizeçiliği gevşetmek amacıyla kamu yönetiminin yeniden düzenlenmesi, Slovakların özerklik taleplerini yatıştırmaya yetmedi.

Çok geçmeden Çekoslovakya'ya da ulaşan 1929 Büyük Bunalımı'nın ulı açtığı sarsıntıdan özellikle Almanca konuşanların oturduğu sanayileşmiş bölgeler etkilendi. Bu durum, Almanlar arasında militan bir milliyetçiliğin doğmasına ortam hazırladı. Orta sınıf Alman seçmenlerin desteklediği Prag karşıtı partiler hızla güç kazandı. 1933'te Hitler'in iktidara gelmesinden hemen sonra ekonomik güçlükler içindeki işadamlarının da çabalarıyla tarafsız seçmenleri örgütlemeye çalışılmaya başladı. 1933'te bir jimnastik öğretmeni olan Henlein, Südet Almanları Vatan Cephesi'ni kurdu. 1935'te adını Südet Alman Partisi olarak değiştiren bu örgüt, girdiği ilk parlamento seçimlerinde Südet Almanlarının üçte ikisinin oylarını toplayarak Çek Köylü Partisi'nin ardından ikinci parti olmayı başardı.

Düşüş dönemi ve cumhuriyetin yıkılışı (1935-39). Masaryk'ın Aralık 1935'te cumhurbaşkanlığından ayrılmasından sonra bu göreve büyük bir çoğunlukla Beneš seçildi.

Aynı yıl Sovyetler Birliği'yle imzalanan antlaşma ulusal güvenliği daha da pekiştirdi. Bu antlaşmadan sonra Komünist Parti, III. Enternasyonal'in benimsediği olduğu antifaşist halk cephesi politikası doğrultusunda programını değiştirdi. Alman sınırında Fransa'nın Maginot Hattı'nı örnek alan karmaşık bir savunma sistemi oluşturuldu. Fransız ordusunun ani bir Alman saldırısı karşısında Çekoslovakya'nın yardımına koşacağına ilişkin örtülü bir anlaşma biçiminde yorumlanan bu istihkâmın ele geçirilmesi Fransız savunma sisteminin çözümünü sağlayacağından, Alman tehdidi bir bakıma daha da ağırlaştı. Şubat 1937'de Başbakan M. Hodža'nın Südet Almanları içinde demokratik ilkelere bağlı kesimin desteğini kazanması, Üçüncü Reich'in baskılarına karşı koyabilme umutlarını pekiştirdi. Ama Masaryk'ın ölümünün (Eylül 1937) hemen ardından Hitler, komutanlarına Avusturya ve Çekoslovakya'yı ilhak kararını açıkladı. Alman ordularının Mart 1938'de Avusturya'ya girmesinden sonra, Çekoslovakya bunalımı şiddetlendi.

Çekoslovak yöneticiler Alman tehdidine karşı çok yönlü bir politika izlemeye yöneldiler. Başbakan Hodža, Südet Almanlarını yatıştıracak bir uzlaşma yolu ararken, Beneš dış güçlerle ilişkiye geçti. Bu arada Südet Almanlarının önderi Henlein, başta Londra olmak üzere çeşitli çevreleri Hitler'in maşası olmadığına inandırmayı başardı. İngiltere ve Fransa'da giderek güçlenen "yatıştırıcılık" eğilimi, uzlaşma çabalarının ağırlık kazanmasına yol açtı. Oysa Hitler'in yönergelerine göre hareket eden Henlein'in başıçı maskesinin altında Hitler'e Çekoslovakya'yı savaşmadan ele geçirmeye olanağı sağlama amacı yatıyordu. Beneš Londra ve Paris'in kararsızlığına son vermek umuduyla Lord Runciman'ın ülkedeki durumu yerinde gözlemek üzere Prag'a gelmesini sağladı.

Eylül 1938'de bunalım doruk noktasına ulaştı. İngiltere başbakanı Chamberlain, Berchtesgaden ve Godesberg'de Hitler'le görüşerek Almanların taleplerinin savaşmadan da karşılanabileceği konusunda teminat verdi. Fransa daha önceki sözlerinden vazgeçerek Chamberlain'in izlediği politikayı destekledi. SSCB ile 1935'te imzalanan antlaşma ancak Fransa'nın sözlerini yerine getirmesi durumunda yürürlüğe gireceğinden, bu ülkeden yardım alma şansı da ortadan kalktı. Bu ortamda 29 Eylül 1938'de Münih'te toplanan Hitler, Mussolini, Chamberlain ve Edouard Daladier, Prag hükümetinin Alman nüfusun yüzde 50'yi geçtiği bütün Bohemya ve Moravya topraklarını 10 Ekim'e değin Üçüncü Reich'a bırakmasını kararlaştırdılar.

Beneš bu ilhakı onaylamaktansa cumhurbaşkanlığından ayrılmayı seçti; önce Londra'ya, ardından Chicago'ya gitti. Çekoslovakya'nın toprak kayıpları Münih kararlarıyla bitmedi. Polonya'ya Münih bunalımı sırasındaki tutumunun karşılığı olarak Teschen Düküğü verildi. Macaristan Slovaklar ile Rutenlerin yaşadığı toprakların önemli bir bölümünü aldı. Böylece Çekoslovakya, nüfusunun üçte birini yitirerek savunmasız bir duruma düştü.

Hızla gelişen merkezden kopma eğilimleri toparlanma şansını iyice ortadan kaldırdı. Tiso'nun yönetimindeki Slovak Halkçı Partisi ile Karpatlar'da yaşayan Rutenlerin özerklik taleplerine boyun eğen Prag hükümeti, üç özerk birimden (Çek Toprakları, Slovakya, Rutenya) oluşan çapaşık bir yönetim sistemi oluşturdu. 30 Kasım

1938'de Emil Hácha cumhurbaşkanı olurken, Çek Köylü Partisi önderi Rudolf Beran federal hükümeti kurmakla görevlendirildi. Bu arada Alman tehdidi karmasık parti sistemini kökünden değiştirdi. Çek Toprakları'ndaki sağcı ve merkez partiler Ulusal Birlik Partisi, sosyalistler ise İşçi Partisi altında birleşti. Slovakya'daki Slovak Halkçı Partisi bütün siyasal grupları kendi bünyesinde topladı. Tiso'nun Almanya ile yürüttüğü gizli görüşmeler sonunda 14 Mart 1939'da Slovak Ulusal Meclisi bağımsızlık kararı aldı. Ertesi gün Çekoslovakya'nın Üçüncü Reich'ın protektorası olduğu ilan edildi.

Alman işgaline karşı direniş (1939-45). Bohemya ve Moravya'nın statüsünü belirleyen yasalar Alman müdahalesini kolaylaştıracak boşluklar bırakılarak hazırlanmıştı. Protektora yöneticisi Konstantin von Neurath, Hitler'in özel temsilcisi olarak Prag'a yerleşti. Cumhurbaşkanı Hácha'nın yönetimindeki hükümetin yetki ve hakları kısıtlandı. Protektora iki yıl kadar özerk bir birim görüntüsünü sürdürdükten sonra Eylül 1941'de Neurath'ın yerine atanan Reinhard Heydrich'le birlikte bir terör dönemi başladı. Heydrich'in Mayıs 1942'de öldürülmesi üzerine Almanlar yönetime fiilen el koydular. Hácha cumhurbaşkanı olarak kaldıysa da, Almanlar perde arkasından hükümeti yöneterek baskıcı önlemlerini ve acımasız sömürülerini sürdürdüler. Toplu kıyımlar, Çek yurtseverlerin toplama kamplarına kapatılması, gençlerin çalışmak üzere Almanya'ya gönderilmesi gibi uygulamalar Nazi rejiminin sonuna değin sürdü.

Protektoranın kurulmasından birkaç ay sonra Beneš Chicago'dan Paris'e geçti. Ama Fransız ve İngiliz yöneticilerinden ilgi görmedi. 1940 baharında Fransa'nın düşmesi üzerine, İngiltere başbakanı Churchill, Beneš'i kabul etti ve Jan Šrámek'in başkanlığındaki Çekoslovak geçici hükümeti Londra'da çalışmalarına başladı. Temmuz 1941'de İngiltere ve SSCB, Beneš'i ve sürgündeki hükümeti resmen tanıdı. Beneš bütün gücüyle Münih Anlaşması'nın (1938) geçersiz sayılmasını sağlamaya yöneldi. Londra ve Washington'ın bu konudaki çekimser tutumlarına karşılık, Moskova Beneš'e savaşta ve savaş sonrasında yardım sözü vermekte gecikmedi. Beneš Aralık 1943'te Moskova'ya giderek 20 yıllık bir ittifak antlaşması imzaladı. Bu antlaşma ve Beneš'in Çekoslovak komünistlerinin önderi Gottwald'la yaptığı görüşme, gerek sürgündeki Çeklerin, gerek protektora toprakları ve Slovakya'da etkinlik gösteren yeraltı örgütlerinin politikalarını yönlendirmede belirleyici bir rol oynadı.

Nazilerin SSCB'yi işgal etmesinden sonra Çekoslovakyalı komünistler daha militan bir tutum takınarak yeraltı direnişinin önderliğini ele geçirdiler. Savaşın sonlarına doğru, Kızıl Ordu Batılı Müttefikler'in Almanya-Bohemya arasındaki geleneksel sınır aşmalarından birkaç ay önce Çekoslovakya'ya girdi. Mart 1945'te Beneš ve öteki siyasal önderler Stalin ve Gottwald'la son görüşmeyi yapmak üzere Moskova'ya gittiler. Burada bir savaş sonrası kalkınma programı hazırlandı ve Zdeněk Fierlinger başkanlığa getirildi.

3 Nisan 1945'te Slovakya'nın Koşice kentinde kurulan yeni hükümet cumhuriyetin doğu kesiminde yönetimi sağladiysa da, Moravya ve Bohemya'da savaş mayıs başına değin sürdü. Çek Ulusal Komitesi'nin yönettiği yeraltı çalışmalarına yoğunlaştı ve 5 Mayıs'ta Prag halkı Alman birliklerine karşı ayaklanarak dört gün kahramanca

çarpıştı. Plzeň'de bulunan Müttefik kuvvetleri yardım çağrılarına karşı duruma müdahale etmedi. Sovyet birlikleri 9 Mayıs'ta Prag'a girerek hem askeri, hem siyasal bir zafer kazandılar.

Geçici yönetim (1945-48). Yedi yıllık sürgün yaşamından sonra 18 Mayıs 1945'te Çekoslovakya'ya dönen Beneš, liberal demokrasiyi daha gelişkin bir temelde yeniden kurma düşüncesiyle sonbaharda bir Geçici Ulusal Meclis atadı. Meclis Beneš'i cumhurbaşkanlığına yeniden seçerek daha önce atanmış olan hükümeti onayladı. Fierlinger başbakan olarak kalırken, Gottwald ve öbür partilerin önderleri başbakan yardımcılıklarına getirildi. Ardından Yalta Konferansı kararları uyarınca yapılacak bir genel seçimle yeni yönetime meşruiyet kazandırma kararı alındı. Mayıs 1946'da yapılan genel seçimlerde Komünist Parti oyların yüzde 38,7'sini toplayarak büyük bir zafer kazandı. Gottwald başbakan olurken, işçileri, habersizce, tarım ve maliye gibi önemli bakanlıklara da komünistler getirildi. Jan Masaryk dışişleri, General Ludvík Svoboda da savunma bakanlığını üstlendi. Ulusal Cephe adı altında bir koalisyon oluşturan siyasal partiler, Kurucu Meclis'in yeni anayasayı hazırlayacağı ve ikinci genel seçimlerin yapılacağı 1948'e değin geçici yönetimin sürdürülmesi konusunda anlaşmaya vardı.

Ama partiler arası işbirliği daha başlangıçta çeşitli güçlüklerle karşı karşıya geldi. İlk görüş ayrılıkları savaş sonrası ekonomik kalkınma programının uygulanmasında çıktı. Komünistlerin dışındaki partiler devletleştirme, kamulaştırma ve özel vergilerde daha ileri gidilmemesini ve ABD'den Marshall Planı çerçevesinde yardım alınmasını istemeye başladılar. 1947'de SSCB'nin baskısıyla Marshall Planı'na katılma düşüncesinden kesinlikle vazgeçilmesinden sonra koalisyon içindeki çatışmalar daha da belirleşti. Komünistler bir yandan seçimlerde salt çoğunluğu elde etmeye yönelik bir strateji benimserken, bir yandan da gerektiğinde halkı seferber etmek için örgütlenmeye giriştiler. Ortak taktik ve örgütlenmeden yoksun olan öteki partiler ise hükümet içinde komünistlerin çalışmalarını engellemeye yoluna gittiler.

Beklenen bulanım, seçimler sırasında koluk kuvvetlerini kimin denetleyeceği konusunda patlak verdi. İçişleri bakanı, polis örgütüne komünistlerin alınmasına son verilmesi doğrultusundaki hükümet kararına Gottwald'ın da desteğiyle uymadı. 20 Şubat 1948'de komünist olmayan bakanların büyük bölümü Gottwald'ı da istifaya zorlamak umuduyla hükümetten ayrıldı. Ama Gottwald istifa etmedi ve komünistler boşalan bakanlıkları ve muhalefete geçen partilerin merkezlerini işgal etti. Komünistlerin örgütlediği işçiler Prag sokaklarında omuzlarında tüfeklerle gösteri yürüyüşleri yaptılar. Başkentte ve öteki illerde "eylem komiteleri" oluşturularak, devlet görevlileri bu komitelerle işbirliğine zorlandı. 25 Şubat'ta komünistlerin kilit bakanlıkları elinde tuttuğu ve Sosyal Demokrat Parti'nin sol kanat üyeleri ile öteki partilerden tek tek kişilerin yer aldığı yeni bir hükümet oluşturuldu. Geçici Ulusal Meclis yeni hükümeti ve programını onayladı. Komünist olmayan partilerin önderleri, binlerce aydın ve yönetici ülkeden ayrılarak Batı'ya sığındı. 10 Mart'ta Jan Masaryk ölü olarak bulundu. Çekoslovakya Komünist Partisi ülkenin tek örgütlü kuruluşu olarak halkın büyük çoğunluğunu arkasına almayı başardı.

Halk demokrasisi (1948-60). Bu olaylardan sonra Çekoslovakya bütünüyle dış dünyaya kapanarak iç sorunlara yöneldi. 9 Mayıs'ta

Sovyet sistemini örnek alan yeni bir anayasa kabul edildi. Beneš anayasayı onaylamayarak istifa etti; üç ay sonra da öldü. Yeni seçim yasasına göre tek listeyle yapılan genel seçimlerin ardından Ulusal Meclis Gottwald'ı cumhurbaşkanı seçti; yakın arkadaşları Zápotočský başbakan, Rudolf Slánský parti birinci sekreteri oldu. Ulusal Meclis'in 1948 sonbaharında çıkardığı reform yasaları ve hazırladığı beş yıllık plan uygulamada pek başarılı olmadı.

Gottwald'ın kiliseye karşı açtığı kampanya, 1949 sonbaharında Sovyet danışmanların gelmesinden sonra daha da yoğunlaştırıldı. Manastırlar ve tarikatlar kapatılarak, kilise işleri devlet denetimi altına alındı. Ertesi yıl komünist olmayan yönetici ve siyaset adamlarına karşı başlatılan temizlik hareketinin ardından, parti içinde de "milliyetçi sapma" ya da "Titoculuk"la suçlanan birçok üye tasfiye edildi. Yüz seksen kadar siyaset adamının öldürüldüğü, binlerce kişinin hapsedildiği ve toplama kamplarına gönderildiği bu dönemde siyasal ve ekonomik yaşam tam bir durgunluk içine girdi. 1953'te Stalin'in, hemen ardından da Gottwald'ın ölmesi üzerine, Zápotočský cumhurbaşkanı, Vilém Široký de başbakan oldu. Bu ikilinin baskıları yumuşatma girişimi, bir mali reformu izleyen yaygın gösterilerle boşa çıktı. Durumdan yararlanarak yönetime ağırlığını koyan tutucu kanadın önderi ve parti birinci sekreteri Antonín Novotný, SSCB'nin de desteğiyle eski politikalara dönüşmesini sağladı. 1957'de Zápotočský'nin ölmesi üzerine de cumhurbaşkanlığını üstlenerek parti örgütünde yetişmiş görevlilerden (*apparatchik*) oluşan kadrosuyla birlikte yönetime egemen oldu.

Novotný'nin şiddetle ve yönetsel baskılara dayanan uygulamaları ekonomik sorunları çözemedi. 1958'de girişilen sanayi reformu da kalıcı sonuçlar getirmedi; ilk üç beş yıllık plan döneminde artan sanayi üretimi 1960'ların başında düşmeye başladı. Yüksek üretim maliyeti ve yetersiz kaynaklar nedeniyle yokluklar yaygınlaştı. Tarım sektöründeki kolektifleştirme sonunda ulaşılan üretim düzeyi savaş öncesi yıllardan daha düşük kaldı. Temmuz 1960'ta toplanan parti konferansı ülkenin resmi adını Çekoslovakya Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştiren yeni bir anayasa kabul etti.

Reform hareketi (1960-68). Tarım sektöründeki durumun daha da bozulması ve düşük yaşam düzeyine karşı tepkilerin yoğunlaşması, III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 1962 yazında iptal edilmesine yol açtı. Novotný, Merkez Komitesi'ndeki yeni üyelerin önerdiği reform programını benimsemek zorunda kaldı. Eylül 1964'te hükümet, aralarında ekonomi profesörü Ota Šik'in de bulunduğu bir grup reform yanlısının önerdiği yeni ekonomik ilkeleri kabul etti. Bu ilkeler planlamadan ve merkeziyetçilikten uzaklaşarak karma ekonomiye geçmeyi, sanayi işlerinde yöneticilere daha geniş yetkiler tanınmasını ve verimliliğin işgücü ve sermayenin "kârlılığı" temelinde ölçülmesini öngörüyordu. Toptan fiyatların iki aşamada yeniden düzenlenmesi kararlaştırıldı. Tarımda merkezi planlama gevşetilecek piyasa kuralları one çıkarıldı. Batı'dan döviz girdisini artırmak amacıyla turizmi geliştirici önlemler alındı. Ama Novotný reformları finanse etmek için Batı'dan kredi almaya yanaşmadı ve reformları sınırlı bir çizgide tutmaya çalıştı. Bu durum parti içinde "ekonomistler" olarak adlandırılan baskı gruplarının ortaya çıkmasına yol açtı.

Bununla birlikte Novotný'nin düşürülmesini sağlayan asıl etken kendisinin kısırttığı Slovak milliyetçiliği oldu. Novotný 1950'lerdeki temizlik hareketinin hedefi

olan Slovakları yeniden göreve getirmeye söz vermesine karşın, yeni anayasayla Slovakların özerkliğini daha da kısıtlamıştı. 1963'te partinin Slovakya birinci sekreterliğine getirilen Alexander Dubček, Gustav Husák ve öteki Slovak yöneticiler federal bir yönetim için baskı yapmaya başladılar. Slovakya'da yeniden baskıcı bir politika izlenmesini savunan Novotný, büyük bir tepkiyle karşılaştı. Ote yandan Ekim 1964'te Krušev'in görevden uzaklaştırılmasını protesto etmesi SSCB yönetimi içindeki desteğini önemli ölçüde zayıflattı.

Bu arada 1960'tan beri öğrenciler arasında suregelen huzursuzluk, 1966'da eğitim yılının açılışında yapılan geleneksel torende (*Majales*) düzene karşı bir gösteriye dönüştu. Ertesi yıl öğrenciler okullardaki koşulları protesto ederek sokaklarda polisle çatıştılar. İçişleri bakanının polislerin sert davranışları yüzünden öğrencilerden özür dilemesi Novotný'nin sallantıda olduğunu açıkça gösterdi. Kurumlara yönelik eleştirilerin ve resmi muhalefetin yasaklanmasına karşı çıkan aydınlar da seslerini yükseltmeye başladı. 1967'deki IV. Yazarlar Birliği Kongresi'ndeki konuşmalar nedeniyle yazarlara karşı girişilen baskılar, Merkez Komitesi'nin kasım ayında yaptığı toplantıda açık bir çatışmaya zemin hazırladı. Karşıtlarına örtülü suçlamalar yönelten Novotný, SSCB'den umduğu desteği göremeyince, baskıları karşısında birinci sekreterlikten ayrılarak bu görevi Dubček'e bıraktı.

Prag Baharı (1968). Parti örgütü üzerinde tam bir denetim gücü olmayan Dubček, eski kuşak yöneticilerinden kurtulmak için bu kişileri kamuoyunun baskısıyla karşı karşıya bırakma yoluna gitti. Tutucu kanat hızla çözüldü; Novotný ve çevresi de sert bir mücadeleden sonra çekilmek zorunda kaldı. Oldřich Černík başbakan, Ota Šik ekonomik reformlardan, Husák da Slovakya'dan sorumlu başbakan yardımcısı oldu. 1950'lerin siyasal kurbanlarından Svoboda cumhurbaşkanlığına, Josef Pavel içişleri bakanlığına getirildi. Parti Prezidyumu'nda "yeni"ler çoğunluğu ele geçirdi ve partili genç aydınlar bir Eylem Programı hazırladılar.

5 Nisan'da Merkez Komitesi'nin onayladığı Eylem Programı'nın en önemli noktaları, Slovaklar için özerklik (federasyon), sanayi ve tarım reformları, yurttaşlık hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasıydı. Ayrıca yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden ayrılmasını, hükümetin meclise karşı sorumlu olmasını ve mahkemelerin bağımsızlaştırılmasını öngörüyordu. Programda Komünist Parti'nin seçimlerde obur siyasal güçlerle yarışarak önderliğini kanıtlanması ve parti içindeki bütün görevlilerin seçimle belirlenmesi savunuluyordu. Dubček'in "insancıl sosyalizm" olarak nitelendirildiği bu düzen birçok bakımdan savaş sonrasında kurulan geçici yönetimi andırıyordu.

Bu gelişmeler Çek kamuoyunda beklenmedik sonuçlara yol açtı. Basında sansürün kalkmasının ardından, siyasal partiler hızla örgütlenmeye başladı. 1948'de zorla Komünist Parti'ye katılan Sosyal Demokratlar bile partilerini yeniden kurma çalışmalarına başladı. Resmi komünist gençlik örgütünün çokmesi üzerine çeşitli gençlik kuruluşları ortaya çıktı. Kışeler, çoktan unutulmuş ulusal azınlık ve insan hakları dernekleri etkinlik göstermeye başladı.

27 Haziran'da *Literární listy*'de demokratik gelişmenin daha da hızlandırılmasını isteyen ve çeşitli kesimlerden pek çok kişinin imzasını taşıyan "İki Bin Sözcük"

adlı bir bildiri yayımlandı. Dubček bu gelişmeden kaygılanmakla birlikte, Çekoslovakya'daki dönüşümü yönlendirebileceği kanısındaydı. Ama SSCB'nin tutumu belirgin bir biçimde değişti. Dubček Varşova Paketi üyelerinin konuyla ilgili özel toplantısına katılmayı reddetti. Toplantı sonunda kaleme alınan ve Çekoslovakya'nın karşı-devrim eşiğinde olduğunu ve Varşova Paketi üyelerinin bu tehlikeye karşı Çekoslovakya'yı koruyacaklarını belirten uyarı mektubuna karşın, bu gerginliği görüşmeler yoluyla çözüme umudunu sürdürdü.

Bu nedenle de Parti Prezidyumu'na ülkenin işgalini önlemek için kuvvetlerin Sınır kaydırılması önerisini getiren General Prchlik'in görevine son verdi. Ardından Brejnev'in çağrısı üzerine Sovyet Politbüro üyeleri ile Çekoslovak yöneticilerinin katılacağı bir konferansta sorunları görüşmeyi kabul etti. 3 Ağustos 1968'de Doğu Bloku parti temsilcilerinin katılımıyla Bratislava'da yapılan toplantı sonunda, basının daha sıkı bir denetim altına alınması koşuluyla Çekoslovakya üzerindeki baskının azaltılacağı izlenimini uyandıran esnek bir bildiri yayımlandı.

Ama 20 Ağustos akşamı SSCB, ADC, Polonya, Macaristan ve Bulgaristan birlikleri Çekoslovakya'ya girdiler ve önemli bir direnişle karşılaşmaksızın ülkeyi işgal ettiler. Dubček, Cernik ve öteki önemli yöneticiler tutuklanarak Moskova'ya gönderildi. Halk işgale çeşitli pasif direniş taktikleriyle karşı koymaya yöneldi. 22 Ağustos'ta toplanan XIV. Parti Kongresi Dubček yanlısı bir Merkez Komitesi ve Prezidyum seçti. Ulusal Meclis Dubček'e bağlılığını belirterek olağan toplantılarını sürdürdü. 23 Ağustos'ta Cumhurbaşkanı Svoboda ve Husák bir çözüm yolunu görüşmek üzere Moskova'ya gitti. Anlaşmaya varılmasından sonra Dubček ve öbürleriyle birlikte Prag'a geri dönen Svoboda, Sovyet birliklerinin ülkede kalacağını, siyasal ve kültürel etkinliklerin daha sıkı bir denetim altına alınacağını ve Batı'yla ekonomik işbirliğinin kısıtlanacağını açıkladı.

Sovyet birliklerinin varlığı tutucu kanada, Dubček ve reform yanlılarına kesin bir darbe vurma olanağını sağladı. 26 Ağustos Moskova Protokolü uyarınca XIV. Parti Kongresi geçersiz sayıldı. Böylece yeniden iktidara gelen tutucular, Sovyet baskısından ve reformcular arasındaki bölünmeden yararlanarak adım adım amaçlarına ulaştılar. Bu arada ayrı ulusal meclisleri ve hükümetleri olan Çek Sosyalist Cumhuriyeti ve Slovak Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla federal bir cumhuriyet sistemi oluşturuldu. Jan Palach adlı öğrencinin ulusal bağımsızlığın çığnemesini protesto etmek için kendini yakması kamuoyunda geniş bir yankı uyandırdı. Yakın çevresinin görevden uzaklaştırılmasına göz yuman Dubček sonunda yalnız kaldı ve Nisan 1969'da birinci sekreterlikten alındı. Dubček'in yerine geçen Husák, reform deneylerinin sona erdiğini ve eski düzene dönüleceğini ilan etti.

Husák dönemi. Parti içinde güçlü bir gruba dayanmayan Husák, önceleri eski Novotný yandaşları ile yeni kuşak yöneticiler arasında bir denge politikası izlemeye yöneldi. Parti içinde tam denetimi ancak resmen genel sekreterliğe seçildiği XV. Kongre'de (1976) sağlayabildi. Sovyet yöneticilerinin güvenini kazanması da uzun yıllar aldı. İşgal sonrasında pek çok komünist siyaset adamı Batı'ya sığınmış, milli güvenlik ve istihbarat görevlileri Varşova Paketi'nin sırlarını Batılılara açıklamıştı. Çek göçmenler Batı'daki

komünist partileri de etkileyerek Avrupa komünizminin gelişmesine katkıda bulunmaktaydı. Bu olumsuz görüntüye karşın, Husák Sovyet yöneticilerini ülkesinin Varşova Paketi'nin sadık bir üyesi olduğuna inandırabildi ve 1975'te Svoboda sağlık nedeniyle görevinden ayrılmış cumhurbaşkanlığını da üstlendi.

Federal yönetim sistemini yerleştirme çalışmaları sırasında (1969-71), siyasal muhaliflerini büyük ölçüde tasfiye eden Husák, bütünüyle ekonomik sorunlarla uğraşmaya başladı. Ama sanayi ve tarım alanındaki reformları durdurması, uzun vadeli ekonomik sorunların üstesinden gelmesini güçleştirdi. Bu arada parti içindeki temizlik kültürel ve bilimsel yaşamı olumsuz yönde etkiledi. İşsiz kalan birçok yazar, besteci, gazeteci, tarihçi ve bilim adamı yaşamlarını vasıfsız işçi olarak kazanmak zorunda kaldı. Husák'a karşı mücadeleyi sürdürmeye çalışan komünist aydınlar kovuşturmalara uğradı. Aydınlar arasında artan hoşnutsuzluk, Ocak 1977'de Husák yönetimini kınamak amacıyla kaleme alınan 77 Bildirisi adlı dilekçeyle açık bir biçime dönüştü.

1980'lerin sonlarında bütün Doğu Avrupa'yı saran reform hareketi Çekoslovakya'yı da etkiledi. Polisin 17 Kasım 1989'daki bir öğrenci gösterisini dağıtmak için şiddete başvurması toplumun geniş kesimlerini harekete geçirdi. İki gün sonra Prag'da dev bir gösteri düzenlendi ve Yurttaşlar Forumu (Sivil Forum) adıyla gayri resmi bir muhalefet grubu oluşturuldu. Yurttaşlar Forumu Komünist Parti önderlerinin istifa etmesini, partinin öncü rolüne son verilmesini, basın ve yayın özgürlüğü tanınmasını öngören bir talepler listesi hazırladı. Sonunda komünist yönetim istifa etti ve komünistlerin azınlıkta olduğu yeni bir hükümet kuruldu. Bu arada Cumhurbaşkanı Gustav Husák istifa etti. Alexander Dubček 28 Aralık'ta Yurttaşlar Forumu'nun desteğiyle parlamento başkanlığına seçildi. Parlamento ertesi gün yazar Václav Havel'i geçici cumhurbaşkanı ilan etti.

1990'da yapılan ilk genel seçimlerde oyların büyük bölümünü komünist olmayan muhalif partiler topladı. Aynı dönemde Slovakya'da milliyetçi hareket güçlenmeye başladı. Haziran 1992'deki parlamento seçimlerinden Václav Cleus'un önderliğindeki Sivil Demokrasi Partisi birinci parti olarak çıktı. Ama seçimlerde ayrılıkçı Demokratik Slovakya Hareketi'nin de büyük oy toplaması bölünme tartışmalarını gündeme getirdi. İki parti lideri arasında sürdürülen uzun görüşmelere karşın bir koalisyon hükümeti kurma konusunda görüş birliğine varılamadı. Sonunda Çekoslovakya'nın iki bağımsız devlete ayrılması ve bunun için gerekli anayasal hazırlıkların yapılması karara bağlandı. 1 Ocak 1993'te yürürlüğe giren antlaşmayla Çekoslovakya Çek ve Slovak cumhuriyetleri olmak üzere iki bağımsız devlete bölündü. Ayrıca bak. Çek Cumhuriyeti; Slovakya.

çektirme bak. kadırga

Çelebi, İç Anadolu Bölgesi'nde, Kırıkkale iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Keskin'e bağlı bir bucak olan Çelebi, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Çelebi Belediyesi 1968'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 9.415; kasaba, 4.068.

çelebi, tarikat şeyhlerine verilen unvan. İlk dönemlerde Osmanlı şehzadeleri, daha sonraları seçkin kişiler için de kullanılmıştır.

Özel addan önce ya da sonra gelen çelebi sözcüğünün Çalap (Tanrı) sözcüğünden türediği ve Tanrı'nın övdüğü niteliklerle donanmış kişi, Tanrı adamı anlamında kul-

lanıldığı sanılır. Bu sanı ilk kez Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin müritlerinden Hüsameddin almıştır. Daha sonra Mevlevî şeyhi olanlar ve Mevlânâ'nın soyundan gelenler çelebi sanıyla anılmıştır. Çelebi ayrıca soy-larının Hacı Bektaş'ın oğlu Timurtaş'tan geldiğini savunan Anadolu'daki Bektaşî şeyhlerince de kullanılmıştır. I. Bayezid'in (Yıldırım) oğullarından Mustafa, Süleyman, Musa ve İsa, adlarının sonuna getirilen çelebi unvanı ile anılırken, I. Mehmed, Çelebi Mehmed olarak tanınmıştır. II. Murad'dan (hd 1421-51) başlayarak "çelebi" yerine "şehzade" sözcüğü kullanıldı. Tanzimat'tan sonra da "efendi" sanı resmi geçerlik kazandı.

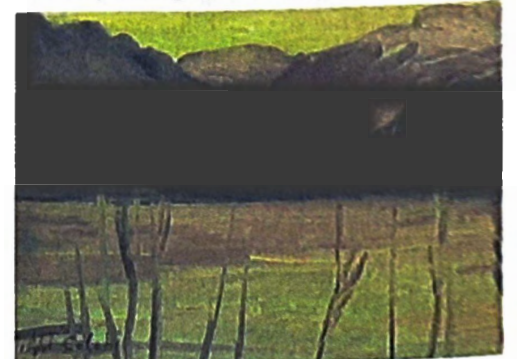
Çelebi, 18. yy minyatürü

Alfa Yapım

Hekim, bilgin, şair ve yazarlar ile bazı elçiler (Mirim Çelebi, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi) ve Boğdan voyvodalığına atanan Fenerliler(*) için de kibar ve seçkin anlamında çelebi sözcüğü kullanılırdı. Sonraları Müslüman ve gayrimüslim zenginleri niteleyen bir sözcük oldu. Günümüzde ise, dünya işlerini fazla ciddiye almayan insanlarla terbiyeli, görgülü, olgun kişileri tanımlamak için kullanılır.

Çelebi, Ali Avni (d. 1 Mart 1904, İstanbul - ö. 25 Ağustos 1993, İstanbul), kübizm, yapımcılık ve dışavurumculuğu kendine özgü bir yorumla birleştiren ressam. Türkiye'de modern resmin ilk temsilcilerinden sayılır.

Ortaöğrenimini Vefa İdadisi'nde (1914-18) tamamladıktan sonra 1918'de Sanayi-i Nefise Mektebi'nin hazırlık sınıfına girdi. İlk ıki yıl Hikmet Onat'ın atölyesinde antik heykellerden çizimler yaptı, resim bilgisiyte tekniğini geliştirdi. 1920'de İbrahim Çalli'nin atölyesine geçerek canlı modelden çizim

"Antalya'dan", 1960; özel kolleksiyon
İsa Çelik

ve yağlıboya çalışmalarına başladı. Avrupa'daki sanat akımlarını izlemek ve resim bilgisini artırmak için okulu bırakarak R. Aşir Acudoğu ve Kenan Yontunç'la

birlikte 1920'lerin başında Almanya'ya gitti, Münih Sanat Akademisi'nde Grober'in derslerine katıldı. İki ay kadar Hans Hofmann'ın özel atölyesine devam ettikten sonra Berlin'e giderek Berlin Güzel Sanatlar Akademisi'nde Kleve'nin öğrencisi oldu. Bir süre sonra Münih'e döndü ve yeniden Hofmann'ın atölyesine girdi, dört yıl süreyle çalıştı. 1927'de Türkiye'ye döndükten sonra Konya Kız ve Erkek Öğretmen okullarına resim öğretmenini olarak atandı. Askerlik görevini 1927-28'de Yıldız Harp Akademisi Matbaası'nda desinatör olarak yaptı. Müstakil Ressam ve Heykeltıraşlar Birliği'nin kuruluş çalışmalarına katıldı. 1930'da bir kez daha Münih'e, Hofmann'ın yanına gitti. 1931'de İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'ne öğretim üyesi olarak atandı, ama çeşitli nedenler yüzünden birkaç ay sonra ayrıldı. 1934'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'ne desinatör olarak girdi. 1938'de Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'nde öğretim üyesi oldu. Önce Léopold Lévy'nin, ardından Feyhaman Duran'ın asistanlığını yaptıktan sonra 1956'da kendi atölyesini yönetmeye başladı. Bu görevini 1968'de emekli olana değin sürdürdü. 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi'nce kendisine onursal profesörlük unvanı verildi.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin yurtiçi gezi programları çerçevesinde 1938'de Malatya'ya, 1942'de Bilecik'e giden Çelebi, 1944'teki 6. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde "Çam Korusu" adlı yapıtıyla birincilik, 1966'daki 5. Tahrir Binali'nde İran Sanat ve Kültür Bakanlığı ikincilik (Zühtü Müritoglu ile birlikte), 1981'de de Kültür Bakanlığı'nın Atatürk'ün 100. Doğum Yılı başarı ödülleri kazandı.

Başlangıçtan beri akademik anlayışa karşı çıkan Çelebi, 1923'te Hofmann'ın atölyesinde kübist anlayış üstünde yoğunlaştı. Bu dönem yapıtlarında kübizmin geometrik ve yapımcı (inşacı) yanı ile Alman dışavurumculuğunun coşkulu renk kullanımı ve duygusallığını birleştirdi. Bu anlayışla 1926'da "Vitrin", "Tavla Oynayanlar" gibi ünlü yapıtlarını gerçekleştirdi. 1930'larda kübist ve dışavurumcu anlayışı dengeli biçimde kullandığı "Silah Arkadaşları" (1932), "Yurdu Savunan Askerler" (1937) gibi resimler yaptı. 1960'lardan sonra yapıtlarında ağırlık kazanmaya başlayan dışavurumcu anlayış, "Büyükkada'dan" (1976), "Piknik" (1979) ve "İğne Ağacı"nda (1979) doruk noktasına ulaştı.

Çelebi belirli zamanlarda belirli konulara ağırlık vermiştir. 1926-37 arasında büyük kent yaşamını ("Maskeli Balo", 1928; "Berber", 1931), 1938-42 arasında yurtiçi gezilerinde gittiği yörelerden doğa görünümünü, 1950'lerde günlük yaşamdan sahneleri ("Hamamda Kese", 1954; "Uçurtma Uçuran Kız", 1958), 1960'larda hayvan ve av sahnelerini ("Kuşçu", 1960; "Balıkçı", 1962; "Kediler ve Sincap", 1967) işlemiş, 1970'lerde özellikle Büyükkada, Çınarcık ve Düzce'den figürlü manzarat yapmıştır.

Yapıtlarında merkezi bir kompozisyon kurulumu egemendir. Ton anlayışı yönünde yer yer klasik sanata özgü nitelikler görülür. Çelebi genellikle manzaralarında kırmızı-yeşil karşıtlığını, sarı, mavi, mor ve turuncuyu, figürlü kompozisyonlarındaysa turuncu-mavi karşıtlığını, yeşil ve sarıyı dengeli bir biçimde kullanmıştır.

Çelebi, Asaf Halet (d. 29 Aralık 1907, İstanbul - ö. 15 Ekim 1958, İstanbul), şair. Dahiliye Nezareti memurlarından Mehmet Sait Halet Bey'in oğluydu. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) sekiz yıl okuduktan sonra çok kısa bir süre Sanayi-i Nefise

Asaf Halet Çelebi
Ara Güler

Mektebi'ne devam etti. Daha sonra Adliye Meslek Mektebi'ni bitirdi. Üsküdar Asliye Ceza Mahkemesi'nde zabıt kâtipliği yaptı; Osmanlı Bankası'nda, Devlet Deniz Yolları İşletmesi'nde çalıştı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Kitaplığı'nda görevliyken öldü.

Gençlik yıllarında divan edebiyatı çerçevesinde gazeller, rubailer yazan Asaf Halet, 1937'den sonra serbest ölçüye geçti ve Batı şiirinin olanaklarından da yararlanmaya başladı. İlk kitapları *He* (1942) ve *Lâmelif* te, (1945) bilinçaltındaki tortuları irdeledi. Daha sonra yayımladığı *Om Mani Padme Hum* (1953, 1983), Hint duyarlığına yönelen yeni şiirleriyle birlikte önceki iki kitap-taki şiirleri içerir. Şiirinin bütününde, dillerden, ideolojilerden hatta toplumsal koşullardan çok, Anadolu-İran-Hindistan çizgisi üzerinde uzanan bir yaşamın görünümünü ses aracılığıyla dile getirdi. Şiir sanatını "somut bir malzemeyle soyut bir âlem yaratmak" sözleriyle tanımladı.

İnceleme türünde yapıtları arasında *Mevlânâ* (1940), *Molla Câmî* (1940), divan metnini de içeren *Eşrefoğlu Divanı* (1944), bir monografi olan *Naima* (1953), rubai çevirilerini de içeren *Ömer Hayyam* (1954), *Divan Şiirinde İstanbul* (1953), *Mevlânâ ve Mevlevilik* (1957) sayılabilir.

Çelebi Halife bak. Cemal Halveti

Çelebi Mehmed bak. Mehmed I

çelenk, genellikle çiçekler, yapraklar ve otlardan örülen, geleneksel olarak onurlandırma ya da kutlamayı simgeleyen yuvarlak askı çelenk(*). Eski Mısır'da üstüne çiçekler dikilmiş, keten bez şeritlerin başa bağlanmasıyla yapılan çelenk çok yaygındı.

"Nice Yıllara", William Powell Frith'in yağlıboya çalışmasından, doğum gününde çelenk takan ve çelenkle süslenmiş bir koltukta oturan çocuğu gösteren ayrıntı, 1856; Harrogate Sanat Galerisi, İngiltere
Harrogate Art Gallery İngiltere

Eski Yunan'da genellikle zeytin, çam, defne, kereviz ya da hurma yapraklarından yapılan çelenkler, Olimpiyat Oyunları'nda birinci gelen atletlere, şairlere ve hatiplere ödül olarak verilir. Genç sevgililer, duygularını belirtmek için sevdiklerinin kapısına çelenk asarlardı. Roma'da da, defne yapraklarından yapılmış çelenkler bir onur işareti olarak, özellikle devlet görevlileri ile savaştan geri dönenlere verilir. İtalya'da Rönesans'ta (y. 15-16. yy) birlikte şenliklerde çelenk taşıma âdeti yeniden canlandı. Victoria İngilteresi'nde, şöenlerde onur konunun sandalyesi çevresinde bir çiçek çelengi bulunurdu.

Çelenkler başından beri dinsel bir anlam da taşımıştır. Yunan ve Roma mitolojisine ilişkin metinler, çelenklerden onur simgelemi olarak söz eder. Ortaçağ'da (y. 5-15. yy) yapılan çelenkler, çoğunlukla tespih biçimindeydi. 18. yüzyılda Meksika'da rahibeler, rahibe oldukları gün sevinçlerini göstermek için başlarına çelenk takarlardı. Dört mumlu Advent çelengi, Noel'den önceki dört pazarı gösteren bir Hristiyan simgesidir.

Kuzey Avrupa, ABD ve Kanada'da Noel sırasında, kutsal sayılan ağaçların yapraklarından ve böğürtlen türü meyvelerden yapılan çelenkleri bir süs ögesi olarak asmak yaygın bir gelenektir. Ölenin ailesinin kapısına yas tutulduğunu göstermek için cenaze çelengi asmak ya da mezarı yaşamın sürekliliğini simgeleyen bir çiçek çelengi bırakmak da yerleşmiş bir âdettir.

çeleta, konsol piyanoya benzeyen vurmali orkestra çalgısı. Patenti 1886'da Parisli Auguste Mustel tarafından alınmıştır. Klavyeli ve basitleştirilmiş piyano mekanizmalı bir dizi metal çubukçuktan oluşur; dolayısıyla da metalofon sınıfına girer. Küçük keçe çekiçler çubuklara vurur. Her çubuk ahşap bir kutu ya da benzeri bir bölmeyle ünlânır. Bu bölme, çubuğun temel armoniğini

Çeleta
Mustel Paris

güçlendirmek üzere akort edilmiştir. Keçe yastıklı surdin ise, bir pedalle çubuklardan kaldırılarak notaların uzun ya da kısa çalınabilmesini sağlar. Normal ses alanı orta do'dan dört oktav yukarı çıkar.

Çubuk yerine kademelendirilmiş çelik divapozonların bulunduğu daha yumuşak sesli benzer bir çalgı olan tipofona bazen çeleta denirse de bu yanlıştır. Tipofonu 1865'te icat eden ve bazı düzeltmelerden sonra

1868'de patentini alan da Mustel'in babası Victor'dur.

çelik, yaklaşık yüzde 0,03 ile yüzde 2 arasında değişen oranlarda karbon içeren demir-karbon alaşımı. Temel olarak pik demirin, yansımali (Siemens-Martin) fırınlarında ya da elektrik fırınlarında ısıtıldıktan sonra, istenen özellikleri kazandırmaya yönelik ek artırma işlemlerinden geçirilmesi yoluyla elde edilir. Günümüzde modern binaların ve köprülerin, otomobillerin ve öteki taşıtların, uzay araçlarının, makinele- rin ve ev gereçlerinin yapımında kullanılan başlıca malzemedir.

Çelik üretiminin gelişimi. 19. yüzyılın ortalarında hızla sanayileşen Batı Avrupa ülkelerinde ve ABD'de yaygınlaşan demiryolu, gemi, makine yapımıcılığı ve inşaat sektörü, demire ve çeliğe olan talebi de aynı oranda artırdı. Savaşlar ve bu arada ilerleyen askeri teknoloji de bu talep genişlemesine katkıda bulunuyordu.

1850'lerde yüksek fırınlarda yeterince bol miktarlarda sıvı pik demir üretilebiliyordu, ama dövme demir ve çelik üretiminde kullanılan *puddle* (pik demiri dövme demire dönüştürmekte kullanılan işlem) fırınlarında ve potalarda, bir defada birkaç yüz kilogramın üstünde ürün elde edilemiyordu. Bir yandan da dövme demire ve çeliğe talebin artması, yeni üretim tekniklerinin geliştirilmesine yol açtı. 1846'da ABD'deki Kentucky'de William Kelly, katışık sıvı demiri soğuk hava üfleyerek çeliğe dönüştürmeyi başardı. İngiltere'de ise Henry Bessemer, 1856'da benzer bir çabayla, kendi adıyla anılan işlemi geliştirdi (*bak.* Bessemer işlemi). Başlangıçta, Bessemer ve Kelly'nin geliştirdikleri bu yöntemle, İngiltere'de ve ABD'de üretilen sıvı ham demirden kaliteli çelik elde etmek pek olanaklı değildi. Ama bir süre sonra, dönüştürücülerde (konverter) hava üflenen metale manganez eklendiğinde, daha yoğun ve çatlamadan kolayca dövme ve haddeleme işlemlerinden geçirilebilen çelik külçeleri (*ingot*) elde edilebileceği bulundu. 1856'da Alman bilim adamları Friedrich ve William Siemens, fırına üflenen havanın ısıtılmasına ve böylece fırın sıcaklığının çok yükseklerle çıkarılmasına yönelik bir teknik geliştirdiler. Bu teknikte, ateş tuğlasıyla örülen bir oda, fırından gelen sıcak gazlarla ısıtılıyor, ardından yakım havası odaya alınarak burada bir süre aynı ısıtma işleminden geçiriliyordu. 1858'de Siemens kardeşler, iki ısıtma odalı ve oldukça sığ gövdeli bir çelik eritme ve artırma fırınının patentini aldılar. Siemens fırınında katı yakıt bir ızgarada yakılıyordu, ama gazları fırının bir ucundan yanma odasına ve sıcak havayı da öteki uçtaki ızgaraya taşıyan kanal donanımı son derece karmaşık ve yetersizdi. 1864'te Fransa'da Pierre ve Émile Martin, gazla yakılan ve fırının her iki yanında ikiye tane Siemens ısıtma odası bulunan bir fırın geliştirdiler. Siemens-Martin fırını ya da yansımali fırın olarak adlandırılan bu fırınlarda, hurda metali eritmek için yeterli sıcaklık düzeylerine ulaşma olanağı elde edildi (*bak.* yansımali fırın işlemi). Püskürtülen havanın ısıtılması yöntemi daha sonraları pota işlemine de uygulandı (*bak.* pota işlemi).

Avrupa'da ve İngiltere'de çıkarılan cevherler yüksek oranlarda fosfor içerdiğinden, bu cevherlerden elde edilen yüzde 1 fosforlu pik demirle, Bessemer işlemiyle ya da Siemens-Martin fırınlarında çelik üretmek olanaklı olmuyordu. 1876'da İngiltere'de Thomas ve Percy Gilchrist, Bessemer dönüştürücüsünün içini silisli tuğlamsılar yer-

ne kireçli tuğlamsılarla ördüler; böylece oluşan yüksek kireç içerikli cüruf, metal eriyikteki fosforu soğuruyordu. Kısa bir süre sonra yansımali fırınlar da, silisli tuğlamsılar yerine magnezyum oksitli ya da kireçli tuğlamsılarla astarlanmaya başladı ve böylece bazik yansımali fırınlar ortaya çıktı.

Elektrik üreticilerinin (dinamo) geliştirilmesiyle, çelik üretiminde elektrik enerjisinden yararlanma sorunu gündeme geldi. 1899'da Fransa'da P.-L.-T. Héroult, ilk elektrik fırını yaptı. Daha sonraları Héroult'un tasarımına dayalı olarak geliştirilen elektrik ark ocaklarıyla, ancak potalarda elde edilebilen yüksek kaliteli özel ve alaşımlı çelikleri sanayi çapında üretmek olanaklı duruma geldi (*bak.* elektrikli fırın).

1870-1950 arasında, dünyadaki çelik üretimi hızla yaygınlaştı ve arttı. 1910'larda asidik Bessemer işlemi yerini giderek bazik yansımali fırın işlemine bıraktı ve bu arada yataklar gibi çeşitli parçaların ve tezgâh takımlarının yapımında kullanılan özel çelikler, asidik yansımali fırınlarda üretilmeye başladı. Bazik Bessemer işlemi ise uzun süre Avrupa'da, çeşitli düşük tenörlü cevherlerden üretilen pik demirin ısıtılmasında kullanıldı. 1920'lerde, alaşımlı çelikler temel olarak elektrik ark ocaklarında üretilir oldu ve pota işlemi giderek kullanılmaz duruma geldi. Dövme demir üretimi sürmekle birlikte, çeliğin giderek daha yaygın olarak kullanılır duruma gelmesiyle gerilemeye başladı. 20. yüzyılın başında çelik üretimi yöntemlerinde ortaya çıkan başlıca gelişme, yüksek fırınların ve yansımali fırınların kapasitelerinin ve üretim birimlerinin artırılması oldu. 1950'de büyük bir yüksek fırında günde 1.500-1.800 ton, büyük bir yansımali fırında da 8-10 saatte 400 ton çelik üretilebiliyordu. Ayrıca üretilen çelik türleri de çeşitlendi, bu arada paslanmaz çelik gibi çeşitli alaşımlı çeliklerin kullanımı yaygınlaştı.

II. Dünya Savaşı çeliğe olan talebi daha da artırdı; ayrıca, birçok ülkede çelik üretim tesislerinin tahrip olması ve savaş sonrasında ortaya çıkan yeni ekonomik düzenler bu talep artışını hızlandırdı. Ne var ki, yüksek fırınlarda hiçbir ön işleme gerek duyulmaksızın kullanılabilecek yüksek demir tenörlü cevherlerin çıkarıldığı madenler de kuruma- ya yüz tutmuştu. Böylece, düşük tenörlü cevherlerden yüksek tenörlü derişikler (konsantr) hazırlama sorunu gündeme geldi. Bunun yanı sıra, yakım havasının basıncı ve sıcaklığı artırıldı, hava yakıtla birlikte üflemeye başladı ve yakım havası oksijenle zenginleştirildi. Çeşitli mekanik geliştirmeler de üretim kapasitesinin artırılmasına katkıda bulundu.

Bessemer'in buluşundan beri metalurjistler, pik demirin çeliğe dönüştürülmesinde hava yerine doğrudan oksijen kullanmayı amaçlamışlardı. Gerçi 1889'da ayrımsal damıtma yoluyla oksijen elde etmek olanaklı duruma gelmişti, ama işlemin maliyeti çelik sanayisine uygulanamayacak kadar yüksekti. Oksijenin sanayi çapında üretimini II. Dünya Savaşı öncesinde, havadan oksijen elde etme tekniğinin bulunmasıyla birlikte yaygınlaştı. Savaştan hemen sonra da Almanya, İsviçre, İngiltere, İsveç ve ABD'deki çelik üretiminde oksijen kullanımını başlandı. Bu amaçla geliştirilen bazik oksijen işleminde (*) (L-D işlemi), saf oksijen mızrak biçimindeki ve suyla soğutulan bir boru içinden sesüstü bir hızda, pik ve hurda demir karışımından oluşan eriyiğin üzerine püskürtülüyordu. Böylece bu fırınlarda, bazik yansımali fırınlarda elde edilen kalitede karbon çeliği üretilir oldu.

Çeliğin sanayi çapında üretiminin başlamasından beri yapımcılar, doğrudan ve dolaylı indirgeme yöntemlerinin üstünlüklerini tar-

tışmışlardı. Dolaylı indirgeme süreci, yü- sek fırında görece katışıklı ham demir üretilmesi ve sıvı haldeki ürünün, çeliğe çelik yapım yöntemlerinden (Bessemer bazik yansımali ya da bazik oksijen) bir- le arıtılması işlemlerinden oluşur. Dolaylı indirgeme, bugün dünya çelik üretiminin başlıca yöntemi; ne var ki, bu işlem için gerekli tesisler büyük yatırımlara gerektirir. Doğrudan indirgemede de görece katışksız demir cevheri, hidrojen karbon ya da karbon monoksitle katı malzeme haline indirginir. Katı metal daha sonra eritilir, alaşımlanır ve işlemler üzere külçeler halinde dökülür. Yüksek saflık oranında demir cevheri kaynaklarının sınırlı olması uzun süreler bu yöntemin yaygınlaşmasını engellemişti. Ama 1965'ten sonra, bu teden yeni yatakların bulunması ve indirgemiş cevheri düşük maliyetle eritebilen modern yüksek gerilimli ark fırınların geliştirilmesiyle birlikte, doğrudan indirgeme işlemi de daha yaygın kullanılır duruma geldi.

Özel nitelikli çelik üretmekte alaşım maddelerinden yararlanma yöntemi, 1861'de takım çeliği yapımında tungsten kullanma yönelik bir patentin alınmasıyla başladı. 1870'lerde ABD, İngiltere ve Fransa'da kromlu çelik yapımı yaygınlaştı; bu tür çelikten yapılmış malzemeler ilk olarak ABD'deki St. Louis'de Eads Barajında kullanıldı. 1883'te İngiltere'de Sir Robert Abbott Hadfield, yüzde 12,5 manganez ve yüzde 1,2 karbon içeren çeliğin darbeye ve aşınmaya karşı son derece dayanıklı olduğunu buldu ve bu çelikler, tren tekerleklerinde, demiryolu traverslerinde ve bazı araçlarının kepgelerinde kullanılmaya başlandı. 1880'lerin sonlarında, silah, zırh levhası ve mermi yapımında nikelli çelik kullanımı yaygınlaştı. Nikelli çeliklere krom eklenerek çok daha dayanıklı alaşımlar elde edildi ve krom-nikelli çelikler makine parçalarında temel malzemesi durumuna geldi. Tezelli takımlarında kullanılan ve yüksek sıcaklıklarda keskin ağızlarının kesici özelliği koruyun hız çelikleri 1900'de ABD'de geliştirildi. Bu çelikler tungsten, krom ve vanadyum içerir. Yüzde 5'in üzerinde krom içeren paslanmaz çelik ise ilk olarak 1912'de İngiltere'de yapıldı. Paslanmaya karşı son derece dirençli olan bu çelikler önce çatı bıçak yapımında kullanıldı. 1909-12 arasında ise Almanya'da krom-nikelli paslanmaz çelik türü geliştirildi. Bu alaşımlı çeliğin bilinen en elverişli bileşimi, yüzde 18 krom ve yüzde 8 nikel içerir.

Çoğu alaşımlı çelik türleri askeri amaçlara yönelik geliştirilmiş olmakla birlikte, savaş sırasında kaynakların azalması, alaşım maddelerinin daha dikkatli biçimde kullanılmasını zorunlu kıldı. I. Dünya Savaşı sırasında, daha az miktarlarda alaşım maddesi kullanılarak, üstün nitelikli yeni alaşımlı çelikler geliştirildi. Benzer bir gelişmenin görüldüğü II. Dünya Savaşı sırasında da borlu özel çelik türü yapıldı. Alaşıma yüzde 0,005 oranında bor eklendiğinde, dayanımı, sertlik ve süneklik özelliklerinde bir değişikliğe uğramaksızın öteki alaşım maddelerinin miktarı yarı yarıya azaltılabiliyordu. Böylece yüksek nitelikli düşük alaşımlı çelik üretimi geliştirildi ve hızlandı.

Çeliğin elde edilişi. Çelik üretiminde kullanılan en yaygın hammadde pik demirdir. Yüksek fırınlarında elde edilen sıvı pik demir, çelik fırınlarında yükün yaklaşık yüzde 50'sini oluşturur. Kimi tesislerde, artık külçelerden sağlanan soğuk pik demir de fırınlara atılır. Tümüyü soğuk yükte çalışan elektrik fırınlarında ve yansımali fırınlarda pik demir metal yükün yaklaşık yüzde 15'in oluşturur. Sıvı pik demir, çelik fırınların

çoğunlukla içi tuğlamsılarla örülmüş üstü açık potalarla taşınır ve alt bölümlerindeki delikten ya da devrilerek ağız bölümlerinden fırına boşaltılır. 100-300 ton arasında sıvı metal alan bu potalarda, pik demir 24 saat kadar katılaşmadan kalabilir. Eski türden yansımali fırınlar ya da Bessemer fırınlarının kullanıldığı tesislerde pik demir çoğunlukla 1.000-1.500 ton kapasiteli özel potalarda biriktirilir ve buradan gerektiğinde çelik fırınlarına taşınır.

Çelik üretiminde en yaygın kullanılan öteki hammaddede türü ise hurda çeliktir. Hurda çelik, çelik tesislerindeki üretim artıklarından, çelik malzemeyle makine, otomobil gibi sanayi ürünleri üreten öteki fabrikalardaki artıklardan ve piyasadan toplanan eski çelik ürünlerinin artıklarından elde edilir. Fiziksel yapıları ile bileşimleri çok değişik olan ve bir dizi istenmeyen madde içermeye olasılıkları bulunan bu malzemeler, çelik ocaklarında eritildikten sonra, gerekli alaşımı sağlamak amacıyla önce incelenir, daha sonra işleminden geçirilir.

Doğrudan cevherden sağlanan metal haldeki hammaddeler, bakır ve kalay gibi katışkıları içermemesinden kullanımı kolaylığı sağlarlar. Ne var ki, bu cevherlerdeki toz, toprak ve kayalardan oluşan ganglar, metal eriyikteki cürufun hacmini artırır. Kimi zaman, köpüksü haldeki cevher sıkıştırılarak kolayca taşınabilen ve yeniden oksitlenmesinin önüne daha kolay geçilebilen briketler durumuna getirilir.

Çelik fırınlarındaki eriyiği istenen birleşime getirmek üzere kullanılan en önemli cüruf oluşturu maddeler kireç, kireçtaşı ve florit (CaF₂). Bu maddelerin kullanımı miktarları, uygulanan arıtma işlemine göre değişir. Kireç ve kireçtaşındaki kükürt oranının en fazla yüzde 0,04, silis içeriğinin ise yaklaşık yüzde 2 olması gerekir. Cüruf oluşturu kırıntı olarak elekten geçirilir, böylece büyük kütleli parçalardan ve tozdan arındırılır. Oksijenle dönüştürme işlemine dayalı üretimde, cüruf oluşturmak için oldukça çok miktarlarda florite gereksinim vardır.

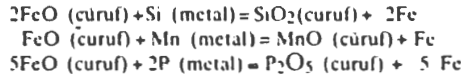
Çelik üretimi temel olarak, hurda çelik, metal eriyik, pik demir ve kimi zaman da bir miktar metal haldeki cevherden oluşan yükün eritilmesiyle başlar. Daha sonra banyoya gerekli karbon içeriğini sağlamak ve katışkıları cürufa almak için arıtma işlemi uygulanır. Ardından da, oksijen içeriğini düzenlemek ve çeliğe gerekli bileşimi kazandırmak amacıyla alaşım maddeleri eklenir. Arıtma sırasında banyodan uzaklaştırılan en önemli katışkı maddeleri karbon, silisyum, manganez, fosfor ve kükürttür. Bu maddeler yükseltgenerek karbonun, karbon dioksit ve karbon monoksit gazlarını, ötekilerin ise, silis (SiO₂), manganez oksit (MnO) ve yükteki kireç (CaO) tepkimeye giren demir II oksit (FeO) halindeki oksitleri içeren cürufu oluşturmaları sağlar. Cürufa giren öteki istenmeyen maddeler, yükte bulunan toz, çimento artıkları, yüksek fırın cürufu ve cevherdeki ganglardır.

Modern çelik fırınları, biçimlerine ve ısıtın sağlanış yöntemine göre çeşitli sınıflara ayrılır. Yansımali fırınların metal banyosunu ve cürufu içeren gövde bölümleri oldukça sığdır. Isı, cürufun üst bölümünü yalayan bir alevle sağlanır. Ark fırınlarının gövdesi de sığdır; ısı ise, grafit elektrotlar ile metal arasında kurulan elektrik arkıyla sağlanır. Armut biçimindeki dönüştürücülere ise ısıyı, yükseltgeyici oksijen gazı sağlar. Süreci sürdürmek için gerekli olan ısı, gaz ile yükteki malzemelerin arasında gerçekleşen tepkimelerle oluşur. İndüksiyon fırınları ise pek yaygın olarak kullanılmaz (bak. indüklemeye ısıtma). Bu fırınlarda hurda yük,

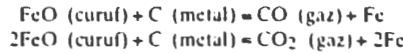
kova biçimindeki bir potaya alınır ve eritme ve arıtma için gerekli olan ısı, elektrik akımının dolaştığı dışardaki bir bobinden metal yüke indüklenen elektrik akımlarından elde edilir.

Üretim süreçleri, çeliğin arıtılması için gerekli olan cüruf türüne ve fırında kullanılan tuğlamsı türüne bağlı olarak da çeşitli farklılıklar taşır. Genel olarak cüruflarda kullanılan temel iki oksit türü, silis (SiO₂) ve fosfor pentoksit (P₂O₅) gibi asitler ile kireç (CaO), magnezya (MgO) gibi bazlardır. Demir II oksit (FeO) ve alümina (Al₂O₃), çelik oluşturu cüruflarda nötrdür, manganez oksit (MnO) ise baz olma eğilimi gösterir. Asidik cüruflar önemli ölçüde silis ve çok az kireç içerir, bazik cüruflar ise önemli ölçüde kireç ve yüzde 20'ye kadar silis taşır. Asidik ya da bazik cüruflardan hangisinin kullanılacağı, fırın yükündeki kükürt ve fosfor düzeyine bağlıdır. Her iki maddenin miktarı, son çelik ürününde bulunabilecekleri düzeyin üstündeyse bazik cürufun kullanılması gerekir, çünkü bu maddeleri ancak bu tür bir cüruf soğurabilir. Cürufun yapısı, cürufu ve metal taşıyacak olan tuğlamsı malzemenin türünü de belirler. Asidik bir cüruf bazik tuğlamsıları hızla çözündürür; ote yandan bazik bir cüruf asidik tuğlamsıları tahrip eder. Asidik çelik fırınlarında kullanılan temel tuğlamsı malzeme silisidir. Bazik tuğlamsılar ise katışksız magnezyadan (MgO), yanmış dolomit (CaO MgO) ya da kireçten yapılır.

Katışksız sıvı demir ya da çelik, oksijen üleyen bir hamlaçtan, fırına cevher halinde atılan demir oksitlerinden, ya da cürufta çözünen demir oksitten gelen oksijenle tepkimeye sokularak hızla arıtılabilir. Cüruftaki demir II oksit ile ham demirdeki silisyum, manganez ve fosfor arasında gerçekleşen tepkimeler şunlardır:

İlk iki tepkime, arıtma sürecinin hemen ilk aşamasında oluşur ve çoğunlukla silisyum ve manganezin tamamına yakın bölümü cürufa çıkar. Karbonun cüruftaki demir oksit tarafından yükseltgenmesine ilişkin tepkimeler ise şunlardır:

Oluşan gaz içinde karbon dioksitin oranı yüzde 1-2 civarındadır. Katışksız sıvı demir 1.600°C'de yüzde 0,24 oranında oksijen çözündürür. Sıcaklık yükseldikçe çözünürlük de hızla arttığından, çelik banyo, cüruftaki demir II oksitten ve yüzeye püskürtülen oksijen jetinden oksijen soğurur. Banyoya eklenen bu oksijen, karbonla tepkimeye girerek karbon monoksit ve karbon dioksit gazlarını oluşturur. 1.600°C'deki bir çelik banyosunda, yüzde 1 oranında karbon gidermek için yaklaşık yüzde 0,002 oranında oksijenin bulunması gerekir. Arıtma süreci sırasında, banyonun karbon içeriği azaldıkça, karbonu gaz fazına çıkarmak için gereken oksijen miktarı da artar. Yüzde 0,1 karbon için en az yüzde 0,02 oranında ve yüzde 0,05 karbon için de yüzde 0,04 oranında oksijene gereksinim vardır. Oksijenin katı çelik içindeki çözünabilirliği çok düşük olduğundan, katılaşma sırasında sıvı metal içindeki oksijen, hızla karbon monoksit gazı halinde gider. Katılaşma sırasında bu gaz çıkışı denetlenmezse, elde edilen çelik külçeler ve dökümler gözenekli ve kırılğan bir yapıya bürüne-

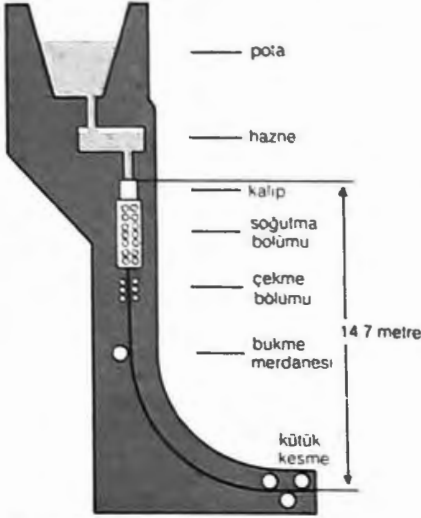
bilir. Bu nedenle arıtma işleminden sonra, sıvı çeliğe alüminyum, silisyum, titanyum ve manganez gibi çeşitli oksijen giderici maddeler eklenir, bu maddeler oksijen içeriğinin büyük bölümüyle birleşerek küçük oksit parçacıkları oluştururlar. Bunların bir bölümü yüzerek yüzeyde kalır, ötekiler ise katılaşmış çeliğin içinde yer alır.

Çelik banyosundaki kükürt, yalnızca bazik bir cürufa giderilebilir. Kükürtün ancak çok küçük bir bölümü artık gaz halinde yok edilebilir. Kükürtün denetlenmesi için temel zorunluluk, cürufta kirecin silis oranının 2,8'in üstünde olması. Cürufun sıcak ve akışkan halde bulunması ve cüruf ile metalin hızla birlikte karıştırılmasıdır. Bazik bir cürufta kükürtün derişikliği yüzde 0,05 ile 0,20 arasındadır. Çeliğin içerebileceği kükürt oranı yüzde 0,01 ile 0,025 civarında olduğundan, bu elementin denetimi, çelik üretiminin başlıca sorunlarından birisidir.

Çeliğin dökülmesi ve işlenmesi Çeliğin yüzey niteliği ile dayanımı, çarpmaya ve yenime karşı direnci gibi fiziksel özellikleri, sıvı çeliğin katılaşma sürecine ve biçimine bağlıdır. Çoğunlukla eriyik haldeki çelik fırından potaya alınır ve buradan taşınarak, dökme demirden hazırlanmış külçe kalıplarına ya da özel kalıplara dökülür. Metal kalıp sıvı metalden daha soğuk olduğundan, kalıbın zemininde ve duvarlarından başlayan bir katılaşma ortaya çıkar. Donma, kalıbın iç bölümlerine yönelik olarak ilerler. Sıvı soğudukça ve donma ilerledikçe, çelikte bulunan karbon ve çözünmüş oksijen birleşerek büyük hacimde karbon monoksit gazı oluşur. Eğer bu gaz oluşumu ve gaz kabarcıklarının hareketi denetlenmezse metal kaynarak kalıbın üstünden taşar ve çelik külçe gözenekli, süngersi bir yapı kazanır. Bessemer işleminin geliştirildiği ilk dönemlerde ciddi sorunlar yaratan bu zorluğun üstesinden gelmek için çeliğe manganez eklendi ve böylece bunun oksijenle birleşerek gaz oluşumunun önüne geçmesi sağlandı. Daha sonraları silisyum, alüminyum, titanyum ve kalsiyum gibi maddelerin de kararlı oksitler oluşturarak oksijen giderici işlev gördükleri bulundu. Döküm sırasında dikkate alınması gereken bir başka etmen de, çeliğin katılaşma sırasında yüzde 7 oranında büzülmesidir. Ayrıca, karbon ve çoğu alaşım elementleri ile kükürt ve fosfor gibi bazı katışkı maddeleri, katılaşma sırasında donmamış sıvı bölüme doğru hareket ederler, bu da son donan bölümün, ilk donan bölümlere oranla çok daha katışık olmasına yol açar.

Bugün çoğu modern çelik tesisinde, külçe döküm yöntemi, yerini sürekli (şerit) döküm tekniğine bırakmıştır. Önceleri alüminyum ve bakır gibi demir dışı metallerin dökümünde kullanılan bu yöntem, çeliğin bu teknikte dökümünde ortaya çıkan sorunların çözülmesiyle birlikte demir-çelik sanayisine de uygulanmaya başladı. Bugün kullanılan gelişkin sürekli döküm makinelerinde kesintisiz biçimde dört köşe ya da dikdörtgen kesitli çubuklar dökülebilmektedir. Şerit dökümün, külçe döküm yöntemine göre başlıca iki üstünlüğü vardır. Birincisi, bu yöntemle, sıvı çelikten daha büyük oranda kullanılabilir ürün elde edilebilir, çünkü dökümün orta bölümünde külçe dökümde olduğu gibi boşluklar oluşmaz, ayrıca döküm uçlarının kesilmesinden kaynaklanan artık oranı en aza iner. İkincisi, şerit dökümlerin yapısı ve bileşimi, külçe dökümlerde olduğunun tersine, çubuk boyunca düzenli bir dağılım gösterir.

Sürekli döküm yönteminde, sıvı çelik fırından potayla taşınır ve potanın dibindeki delikten, döküm makinesinin tuğlamsılarla örülmüş haznesine boşaltılır (bak. Çizim 1). Buradan da suyla soğutulan külçe kalıbına

Çizim 1: Sürekli döküm makinesi

akıtılır. Haznenin görevi, kalıba çıkışı denetlemek ve çelik içindeki metal dışı parçacıkların yüzeye çıkmasını için gerekli zamanı sağlamaktır. Hazneden akıtılan metal, çok değişik türden kalıplara alınabilir. Bu kalıplarda metal soğumaya başlar ve kalıbın duvarlarında ince bir katı çelik katmanı oluşur. Çoğu sürekli döküm makinesinde, katılma bölümünün kalıptan ayrılmasını sağlamak amacıyla, kalıp sallama düzenekleri bulunur. Metal çubuk daha sonra soğutma bölümüne alınır ve burada su jetleriyle hızla soğutulur. Ardında çubuk merdaneler arasında sıkıştırılarak denetimli hızlarda çekilmeye başlar. Tam katılma için belirli bir sürenin geçmesi gerekir ve bunun için de çubuğun 6,3 ile 13 m arasında değişen uzunluklarda yol alması beklenir. Döküm hızı, küçük kesitli çubuklar için oldukça hızlıdır. 230-280 mm boyutlarındaki bir çubuk için döküm hızı dakikada 1-2 m'dir. Tümüyle katılma malzeme daha sonra kesiciler tarafından belirli uzunluktaki kütükler halinde kesilir.

Dökme çelik çubukların ya da külçelerin mekanik özellikleri çeşitli ısı işlemleri(*) ve malzemenin kızgın halde preslerde, şahmerdanlarda ya da haddelerde işlenmesiyle arttırılır. Düzensiz, kaba kristalli döküm yapısı böylece kırıldığı anda lifli bir görünüm veren düzenli bir yapıya dönüştürülür. Ayrıca bu işlemler sonucunda malzemenin tokluğu ve sünekliği de artar. İşleme sırasında, küçük kristal tanelerinin yeni bir yapıya ulaşması için malzeme yeterince sıcak tutulur. Büyük top namluları, otomobil şaftları ve türbin rotorları, dev hidrolik preslerde yavaş yavaş dövülerek işlenir. Akslar, krank milleri ve ağır makine parçaları büyük buharlı şahmerdanlarda dövülür.

Çoğu çelik külçeler ve sürekli döküm çubukları haddelerde biçimlendirilir. Bu işlemden, kızgın haldeki malzeme, çeşitli aralıklarda ve biçimlerdeki merdanelerin arasından geçirilir. Her haddeden geçişte çubuğun enkesiti küçülür, levha malzemenin ise kalınlığı azalır. Belirli kesitli çubuklar, raylar ya da profiller üretmek için çeşitli türden haddelerden yararlanır. Bugün çoğu haddehanede, tek bir çelik kütüğünden, 250 mm kalınlığında, 11 m uzunlu-

ğunda ve 40 ton ağırlığında çubuk elde edilebilmektedir (bak. haddelendirme).

Çelik türleri. Çelikler çeşitli biçimlerde sınıflandırılabilir. En yaygın sınıflandırma yöntemi, katılma sırasında ortaya çıkan yapılarına dayalı olarak yapılır. Bunlardan sönük (sakinleştirilmiş) çelik, banyo sırasında oksijeni tümüyle giderilmiş ve katılma sırasında gaz kabarcığı salmayan (kaynamayan) çelik türüdür. Bunlar çoğunlukla yoğun ve düzenli yapıya gereksinim duyulan uygulama alanlarında kullanılır. Hemen tüm alaşımlı çelikler, sönük çelikler olarak üretilir, çünkü bu malzemelerde yoğunluğu ve bileşimi denetleyebilmek için yüksek düzeyde oksit gidermeye gereksinim vardır. Sürekli döküm işleminden geçirilecek olan çeliklerin de, katılma sırasında yeterince düzgün bir yapıya ulaşabilmeleri için söndürülmeleri gerekir. Genellikle karbon oranı düşük olan kaynayan çeliklerde ise oksit giderme işlemi yapılmaz ve gaz boşlukları külçe yapısına dağılır. Bu tür malzemelerin katılması daha dengelidir ve orta bölgelerinde büzülmeden kaynaklanan boşluklar bulunmaz. Ama sürekli döküm işleminden geçirilecek kaynayan çelik külçelerinin önceden işleminden geçirilerek yapılarının düzenlenmesi ve oksitlerinin giderilmesi gerekir.

Çeliklerin kimyasal bileşimlerine göre sınıflandırılmalarında, malzemenin karbon, fosfor, kükürt ya da silis oranları dikkate alınır. Alüminyum, kurşun ve bakır gibi başka elementler de bulunuyorsa, sınıflandırmada bunlar da belirtilir.

Çeliklerdeki en ucuz ve en etkili alaşım maddesi karbondur. Karbon çeliklerinin yüzde 0,08-0,15 arasında karbon içeren düşük karbonlu türleri, çoğunlukla düşük maliyet, düzgün yüzey, iyi süneklik ve tokluk, kaynaklanabilirlik, kolay biçimlendirme ve işleme gibi özelliklerin arandığı alanlarda kullanılır. Otomobil karoserlerinde kullanılan çelik levhalar, kaynaklanarak döşenen borular, konteyner çelikleri ve kablolar düşük karbonlu çeliklerden yapılan malzemelerdir. Bileşimlerinde yüzde 0,15-0,25 arasında karbon bulunan yumuşak çelikler, kolayca işlenebilir ve daha dayanıklıdır, ama süneklikleri, daha düşük karbon içerikli çeliklere oranla daha azdır. Bu çeliklerden, binaların ve köprülerin yapı malzemelerinin, kamyon gövdelerinin, demiryolu donanımlarının, vida ve civataların yapımında yararlanır. Yüzde 0,25-0,35 arasında karbon içeren orta karbonlu çelikler, yumuşak çelikten daha dayanıklıdır, bu nedenle de büyük boruların, gemi gövdelerinin, şaftların ve çeşitli makine parçalarının yapımında kullanılır. Yüzde 0,35-0,65 karbon içeren karbon çeliklerinden ağır makine parçaları dökülür. Yüzde 0,65'in üzerinde karbon içeren çelikler ise ısı işlemden rahatlıkla geçirilebilir ve sertliğin ve sünekliğin arandığı alanlarda kullanılır.

Alaşım çelikleri, bir ya da daha çok alaşım elementinden yararlanılarak yapılır. Birçok alaşım maddesinin birlikte kullanılmasıyla elde edilen malzemelerin hem üretim maliyetleri daha düşüktür, hem de özellikleri daha gelişkindir. Alaşım çeligi üretiminde kullanılan en önemli alaşım elementleri nikel ve kromdur. Nikel, çeligin dayanımını artırır ama tokluğunu etkilemez. Bunun yanı sıra maliyetinin yüksek olması nedeniyle nikel artık tek başına alaşım elementi olarak kullanılmamaktadır. Krom, az miktarlarda eklendiğinde, çeligin ısı işleme sertleştirilebilmesini kolaylaştırır ve karbonla birleşerek sert ve ince taneler halinde dağılmış karbürler oluşturur; bileşime yüzde 5'in üzerinde katılması durumunda da

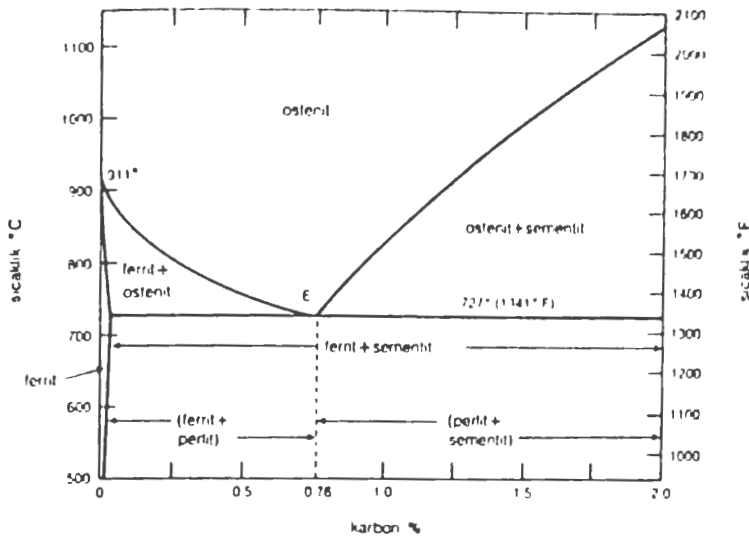
çeligin yenime karşı direncini artırır. Yüzde 0,30-1,60 arasında krom içeren birçok çelik türü, öğütme merdaneleri, bilyeli rulmanlar ve mermiler gibi çeşitli malzemelerin yapımında kullanılır. Krom ve nikel birlikte kullanıldığında çeligin tokluğu ve dayanımı önemli ölçüde artar, sertleştirilebilirliği kolaylaşır. Krom-nikelli çeliklere bir oranda da vanadyum, bor ve molibden gibi elementler de eklenir; bu maddeler, gerekli nikel ve krom miktarını azaltarak üretim maliyetini düşürürler, malzemenin sertlik ve tokluk özelliklerini güçlendirirler.

Yüksek karbonlu çeliklerden elde edilen takım çelikleri, metalleri işleme takımlarının yapımında kullanılır ve aşınmaya karşı son derece dirençlidir. Modern yüksek hız çelikleri, karbonlu takım çelikleriyle gerçekleştirilebilen çalışmaya hızlarının yedi, sekiz katına ulaşmasını olanaklı kılar. Bu çelikler, tungsten, krom, vanadyum ve molibden gibi alaşım elementleri içerir. Döküldüklerinde ve tavlandıklarında yumuşak bir yapı kazanırlar ve en karmaşık biçimlerde rahatça işlenebilirler. Yüzde 1-5 arasında tungstenli çelikler ağaç işleme takımlarında kullanılır. Hepsi yüzde 1 oranında olmak üzere karbon, tungsten, krom ve mangan içerir. Takım çelikleri kolaylıkla sertleştirilebilir. Dövme işleminde kullanılan kalıp çelikleri yüzde 0,3 karbon, yüzde 12 tungsten, yüzde 3 krom ve yüzde 0,4 vanadyum içerir.

Paslanmaz çelikler, ostenitli, ferritli ve martensitli olmak üzere başlıca üç türdedir. En yaygın paslanmaz çelik türü olan ostenitli çelik, yüzde 18 krom ve yüzde 8 nikel içerir. Bu çelikler çok sünek, yenime ve kirlenmeye karşı çok dayanıklıdır; temel olarak besin işleme sanayisinde, kimya sanayisinde, ev gereçleri yapımında, hastane donanımlarının üretiminde kullanılır. Martensitli paslanmaz çelikler krom içermekle birlikte, çoğunlukla nikel içermezler, ya da çok düşük oranlarda içerirler. Tavlandıklarında kolayca işlenebilirler; dayanımları, sertlikleri ve öteki mekanik özellikleri ısı işlem yoluyla artırılabilir. Martensitli çelikler kimya ve petrol sanayilerinde kullanılır. Ferritli paslanmaz çeliklerin bileşimlerinde, martensitlilerininkine benzer, ama karbon içerikleri daha düşüktür ve yenime karşı dirençleri daha fazladır. Yüzde 1'e kadar karbon içeren paslanmaz çelikler, çatal-bıçak yapımında kullanılır.

Çeligin fazları. Sertleştirilmemiş çelikte, ferrit, ostenit ve sementit olmak üzere başlıca üç faz bulunur. Ferrit, alfa (α) demirinin düşük oranda çözünmüş karbon içeren iç merkezli kübik halidir; denge durumunda bulunabilecek en yüksek miktarı, 727°C'de yüzde 0,025'tir. Ostenit, gamma (γ) demirinin belirli ölçüde çözünmüş karbon içerebilecek yüz merkezli kübik halidir; 727°C'de bulunabilecek en yüksek miktarı yüzde 0,76'dır ve bu rakam 1.147°C'de yüzde 2,1'e çıkar. Sementit (demir karbür) ise, bir demir-karbon bileşimidir (Fe₃C). Sementit, 727°C'nin altında ferrite ve grafit, bu sıcaklığın üstünde ise ostenite ve grafitte ayrışır. Ama bu tepkimeler, çoğu çeligin imalatında dikkate alınmayacak kadar yavaştır. Çizim 2'de verilen demir-sementit diyagramında, yavaş soğutulan çeliklerdeki fazların denge bölgeleri görülmektedir. Yüzde 0,025 ile yüzde 2 arasında karbon içeren bu çelikler 727°C'nin altında ferrit ve sementitten oluşurlar. Karbon oranı yükseldikçe ferrit miktarı azalır ve sementit miktarı artar.

Ferrit, yumuşak ve sünek, sementit ise sert ve kırılgandır. Yüzde 0,3 oranında karbon içeren bir çeligin yapısı, 727°C'nin altında

Çizim 2: Demir - sementit diyagramının çelik bölümü

yaklaşık yüzde 94 ferit ve yüzde 6 sementitten, yüzde 1 karbon içeren bir çeliğin yapısı ise yüzde 85 ferit ve yüzde 15 sementitten oluşur. Yavaş soğutulan bir çelikte, 727°C'de geriye kalan ostenit, birbirini izleyen ferit ve sementit katmanlarından oluşan sert ve dayanıklı perlite dönüşür. Karbon oranı yüzde 0,76'ya yükseldiğinde, yavaş soğutulan çelikler daha çok perlit ve daha az ferit içerir; malzemenin sertliği ve dayanımı artar, buna karşılık sünekliği ve tokluğu azalır (bak. Çizim 3). En yüksek süneklik ve tokluk düzeyine sahip çelikler, yavaş soğutulan ya da tavlanan düşük

karbonlu çeliklerdir. Yüzde 0,76'nın üstünde karbon içeren çelikler, tümüyle ostenit fazında bulunduğu bir sıcaklıktan soğutulmaya başlayınca, önce ostenit tanelerinin sınırlarında sementit çökler. Soğuma sürdükçe yapı, sementitle çevrelenmiş ostenit tanelerinden oluşan bir görünüm kazanır. Sonuçta ostenit perlitli oluşturur ve yapı sürekli bir sementit ağı içinde serpili perlit adacıkları halini alır. Bu biçimde oluşturulan çelik dayanımlı olmakla birlikte çok gevrek ve işleme sırasında kırılabilir. Bu çeliklerin, daha sonraki sıcak işlemlerden geçirilmeden önce 760°C'nin üstüne ısıtılmaları gerekir, aksi takdirde soğuma sırasında gevrek yapı kolayca oluşur.

Olagan karbon çeliklerinde, ostenitin perlitte dönüşmesi sıcaklığı ve bu dönüşmenin biçimi, soğuma hızına bağlıdır. Soğuma hızı arttıkça, ostenitin oluşmaya başlama sıcaklığı 550°C'ye kadar düşer ve perlit taneleri çok küçülür. Böylece perlitin sertliği ve dayanımı artar. Soğuma hızı daha da artarsa, ostenitin perlitte dönüşmesinin tümüyle önüne geçilebilir. Bu özellikten yararlanarak çelikler bir dizi ısıtılardan geçirilebilir. Ostenitli bir çelik tavlanaarak fırında yavaş yavaş soğutulduğunda, perlit iri taneler halinde oluşur ve malzeme yumuşak bir yapı kazanır. Havada soğutulan (normalize edilen) çeliklerde perlit taneleri daha küçüktür ve malzeme daha sert, daha dayanımlı ve daha az sünektir. Çeliğe su verildiğinde (suda soğutulduğunda) ise, perlit oluşumu tümüyle ya da kısmen engellenir ve ostenitli yapı 200°C'ye kadar kendisini koruyabilir. Bu sıcaklıkta ostenit, martensit yapısı oluşmaya başlar. Çelikler tavlandıktan sonra suda soğutulduklarında özel nitelikler kazanır.

Martensit, çoğu uygulama alanında kullanılamayacak kadar gevrek ve serttir, ve malzemenin içinde oluşan iç gerilimler, hızlı soğuma nedeniyle giderilemez ve son ürüne aktarılır. Bu tür bir çeliğin 200-600°C arasında yeniden ısıtılarak havada soğutulmasıyla, iç gerilimler giderilir ve malzemenin sertliği ve dayanımı azaltılır, öte yandan tokluğu artırılır. Takım çelikleri 200-250°C arasında bu menevişleme işleminden geçirilerek hazırlanır. Yay çelikleri ise 350-500°C arasında menevişlenerek daha dayanımlı bir yapıya kavuşturulur.

Dünya çelik üretimi. Çelik üretiminin henüz yaygınlaşmakta olduğu 18. yüzyılın başlarında önde gelen çelik üreticisi ülke İsveç'ti. Sanayi çapında üretimin gelişmesiyle birlikte İngiltere demir ve çelik üretiminde öne geçti ve bu konumunu 19. yüzyılda da sürdürdü. Eski emek-yoğun üretim yön-

temleri 1870'ten sonra yerini hızla Bessemer ve yansımali fırın (Siemens-Martin) yöntemlerine bıraktı. 1875'te İngiltere'nin çelik üretimi 790.000 ton, yani dünya üretiminin yüzde 40'ı iken, 1876'da 4,4 milyon tona yükseldi, ama dünya çelik üretimindeki oranı yüzde 22'ye düşü. ABD'nin çelik ve dövme demir üretimi 1880'de İngiltere'ninkini geçtiyse de İngiltere'nin üretimi 1900'de 7 milyon, 1950'de 18 milyon, 1960'ta 27 milyon tona yükselerek 1970'te 31 milyon tona ulaştı. 1896-1970 arasında ABD dünyadaki en büyük çelik üreticisiyken 1971'de birinci sırayı SSCB aldı. Bu süre boyunca üretim artışı yansımali fırın yönteminin yaygınlaşmasından kaynaklanıyordu.

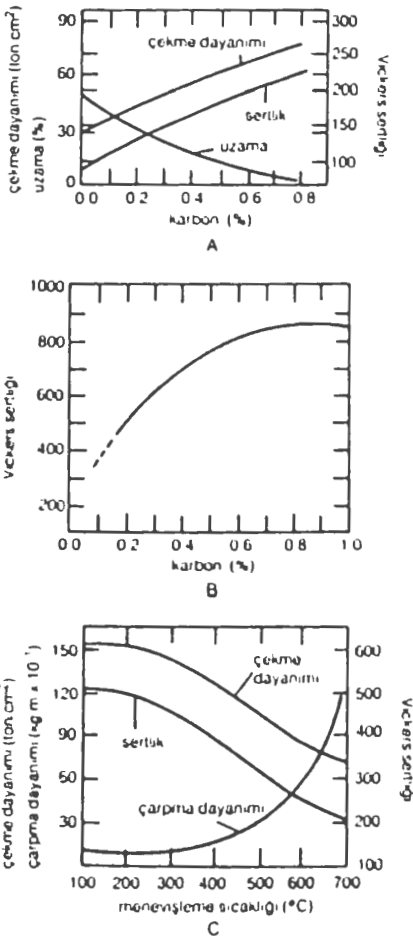
ABD'de 1867'de ilk kez kullanılan asidik Bessemer yöntemiyle 30 bin ton, 1870'te de asidik yansımali fırın yöntemiyle 1 500 ton çelik üretildi. Aynı yıl 42 bin ton asidik Bessemer çeliği yapıldı ve bu yöntemin çıktısı hızla artarak 1906'da 13,8 milyon tonla en yüksek düzeyine ulaştı. Daha sonra giderek önemi azalan bu yöntemden 1967'de tamamen vazgeçildi. Asidik tuğlamsılar ve cüruf kullanımını gerektiren bazik yansımali fırın yöntemi, asit dönüştürücüyle rekabet edemediğinden başlangıçta daha yavaş gelişti. 1908'de yansımali fırın yöntemi üretimde asit Bessemer yöntemini geçti. 1928-61 arasında ABD'de üretilen çeliğin yüzde 85'inden fazlası bu yöntemle üretildi. Bu tarihten sonra bazik oksijen fırınları, yansımali fırınların yerini almaya başladı.

1955'te Avusturya'da geliştirilen bazik oksijen fırınıyla (L-D fırını) üretilen oksijen çeliği üretimi hızla arttı. Bu yöntemle yapılan üretim 1955'te 725 bin tondan 20. yüzyılın sonlarında 70 milyon tona yükseldi.

Almanya'da ise 1900'deki toplam 7,5 milyon ton çelik üretiminin yüzde 65'i bazik Bessemer yöntemiyle, yüzde 31'i ise bazik yansımali fırın yöntemiyle gerçekleştirildi. 1905'te Fransa'daki oranlar ise, yüzde 60 ve yüzde 34'tü, toplam üretim ise 2,5 milyon tondur. Geri kalan bölüm ise asidik yöntemlerle üretiliyordu. Dışardan fosfor oranı düşük cevherlerin getirilmesiyle Avrupa çelik fabrikalarında bazik oksijen fırını ve kaldo işleminin kullanımı giderek arttı.

Eski SSCB'de çelik yapımında kullanılan başlıca yöntem bugün de bazik yansımali fırın işlemidir. II. Dünya Savaşı'nda çelik yapım tesisleri hemen hemen tümüyle tahrip olan Japonya'da karbon çeliklerinin tamamı bazik oksijen işlemiyle üretilir. Alaşımli çeliklerin ve paslanmaz çeliklerin üretiminde de ark fırını kullanılır. Dünyadaki üretim hemen hemen tümünde asidik yöntemler yerini bazik yansımali fırın, bazik Bessemer, bazik oksijen yöntemi ve bazik ark fırını gibi bazik yöntemlere bırakmıştır I. ve II. Dünya savaşları sonrasında 1929 Büyük Bunalm dönemindeki kısa aralıklar dışında dünya demir ve çelik üretimi sürekli arttı; 1970 sonları ve 1980 başlarında ise talep azalması nedeniyle durgunlaştı.

II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki yıllarda ABD en büyük çelik ihracatçısıydı. Daha sonra öteki sanayileşmiş ülkelerin üretim kapasitesi çok artarak bu durumu değiştirdi. Geçmişte başlıca çelik üretici ülkeler daima geri kalmış ülkelere çelik ürünleri ihraç etmişlerse de zamanla birçok küçük ülke hurda demir, çelik ve yerel maden cevherlerini ergitebilen ark fırınları kullanarak küçük çelik fabrikaları kurmaya başladı.

Çizim 3: Bileşimin ve ısıtılmanın, çeliğin mekanik özellikleri üzerindeki etkileri. (A) Tavlama sıcaklığına bağlı mekanik özellikler. (B) Martensit, karbon içermesine bağlı mekanik özellikler. (C) Menevişleme sıcaklığının, menevişlenmiş martensitin mekanik özellikleri üzerindeki etkileri.

1990'da dünya ham çelik üretimi 770 milyon ton olarak gerçekleşti. Bu üretimde birinci sırayı 154 milyon tonla SSCB, ikinci sırayı 110 milyon tonla Japonya, üçüncü sırayı 88,6 milyon tonla ABD ve dördüncü sırayı 67,2 milyon tonla Çin aldı.

Türkiye çelik üretiminde yılda yaklaşık 4 milyon ton kapasiteyle kamu işletmeleri başı çekmektedir. 1986-87 döneminde özel sektör işletmelerinde de yaklaşık 2 milyon ton çelik üretilmiştir. 1990'da ise toplam ham çelik üretimi 9,2 milyon tona ulaşmıştır. Çelik üreten başlıca dört büyük kamu kuruluşundan Karabük, Ereğli ve İskenderun Demir-Çelik fabrikaları piyasa ihtiyacını karşılamak amacıyla, Kırıkkale Demir-Çelik Fabrikası da askeri amaçlar için kurulmuştur. Kamu kesimindeki bütün fabrikalar yansımali fırın yöntemiyle çelik üretirler. Özel sektör çelik üretiminde genellikle ark fırını kullanılır, ancak Bessemer yöntemi kullanan işletmeler de vardır.

Çelik, İsa (d. 19 Mart 1944, Gölner), insan ve toplumu gerçeklerini yansıttığı yapıtlarıyla tanınan fotoğraf sanatçısı.

Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ni bitirdi. Bir süre grafiker olarak çalıştı. Tekin Aral ile birlikte çizgi film çalışmaları

İsa Çelik'in bir yapıtı
İsa Çelik

yaptı. 1973'te İstanbul'da "İnsan" adıyla ilk fotoğraf sergisini açtı. Bunu daha sonraki yıllarda birçok kişisel sergisi izledi, ayrıca toplu sergilere katıldı. Çeşitli konulardaki röportajları *Cumhuriyet*, *Yeni Ortam*, *Vatan*, *Politika* gibi gazetelerde yayımlandı. 1980'de Görsel Sanatçılar Derneği'nin başkanlığını yaptı. 1983'te Belçika'daki bir uluslararası fotoğraf yarışmasında onur diploması aldı. İstanbul Fotoğraf ve Sinema Amatörleri Derneği (İFSAK) onur üyesi ve Fotoğraf Sanatı Uluslararası Federasyonu (FIAP) üyesi olan Çelik'e bu kuruluşça AFIAP (FIAP Sanatçısı) unvanı verilmiştir. Çelik'in birçok fotoğraf ve foto-grafiği afiş, poster ve kart olarak yayımlanmıştır. Kitap kapağı ve kitap resimleme çalışmaları da yapan Çelik ayrıca dia gösterileri düzenlemiş, Nâzım Hikmet'ten uyarlanan *Memleketimden İnsan Manzaraları* ve *Taranta Babu'ya Mektuplar* oyunlarıyla Haldun Taner'in *Ay Işığında Şamata*'sının sahnelenmesinde dia-dekor uygulamaları yapmıştır. 1980'de yayımladığı bir foto-grafik albümü vardır.

çelik bidon, kesik madeni bidondan yapılmış akortlu çalgı. Bidonun kapaksız alt bölümü, yan yüzde belli bir hizadan kesile-

rek ayrılır ve yüzeyi çekiçlenerek içbükey duruma getirilir. Üstünde belirlenen akustik açıdan önemli 3-20 kadar bölgenin çevresinde keski kalemyle yivler açılır. Isıtılarak su verilir ve çekiçlenerek kabartılan işaretli bölgeler kubbe biçimine getirilir

Çelik bidon
Saunders and Associates

Kabartının derinliği, büyüklüğü ve az ya da çok kavisli oluşu onun ses perdesini belirler. Çalgı bu kabartılara lastik başlı tokmaklarla vurularak çalınır.

Çelik bidon 20. yüzyılda, buluntu nesnelerden benzersiz çalgıların yapıldığı Batı Hint Adaları'ndaki Trinidad'da ortaya çıktı. Çelik bando adı verilen 4-100 kişilik toplulukların kullandıkları bu çalgı, bastan tize olmak üzere *boom*, *cellopan*, *guitar pan* ve *ping pong* adı verilen dört boyda yapılır.

çelikbaş (*Salmo gairdneri*), ÇELİKBAŞ ALA-BALIK olarak da bilinir, *Salmonidae* familyasından balık türü. Olağanüstü sıçrayışları ve oltaya takıldığında verdiği çetin mücadeleye tanınır. Yurdu Kuzey Amerika'nın batısıdır; buradan başka birçok ülkeye de taşınmıştır. Hızlı akışlı ırmaklar ile göllerde yaşayan parlak renkli bir balıktır. Derisi siyah beneklerle kaplıdır ve gövdesinin iki yanında kırmızımsı bir çizgi vardır. Ağırlığı 3 kg dolayındadır, ama büyük göllerde yaşayan formlar 5-10 kg arasında değişir. Idaho alabalığının ağırlığı ise 13 kg'yi geçer.

Çelikbaş (*Salmo gairdneri*)
Appel Color Photography

Çelikbaşın bir alttürü de okyanuslara çıkan *S. g. gairdneri*'dir; büyük ve mavimsi renkteki bu balığın ağırlığı da 5-10 kg arasında değişir.

çelikçomak oyunu, tarihi en az 17. yüzyıla değin uzanan bir açık alan oyunu. Kuzey Amerika'ya İngiliz koloniciler tarafından götürülmüştür. 19. yüzyılda İngiltere'de, 20. yüzyıl başlarında da Kuzey Amerika'da yaygınlık kazanmıştır.

Oyunun birçok çeşidi olmakla birlikte, hepsi de yaklaşık 1 m uzunluğunda bir çomak ve uçları hafice sivriltilmiş 2,5-5 cm

kalınlığında ve 10-15 cm uzunluğunda bir çelikle oynanır. Çelik yere yerleştirilir, çomakla ucuna vurularak yerden havalandırılır ve havadayken ikinci bir vuruşla olabildiğince uzağa gitmesine çalışılır. Oyunun bir türünde vuruş yapan oyuncu, karşı takım oyuncusunu çeligi yakalayıp merkez kaleye ulaştırmadan önce, koşarak öbür kaleleri dolaşmaya çalışır. Vuruş yapacak oyuncu üst üste üç kez çelige vurmayı başaramazsa oyun dışı kalır. Karşı takımdan bir oyuncunun çeligi yere düşmeden yakalaması da vuruş yapan oyuncunun yanmasına yol açar. Oyunun eski biçimlerinde, çeligin gideceği uzaklığı önceden tahmin etmek, dört yüzü bulunan çelik yere düştüğünde üstündeki rakamlardan yukarı gelenine göre sayı kazanmak ya da çelik merkez kaleye ulaştırılıncaya değin kaleden kaleye koşarak büyük bir çemberi tamamlamak gibi kuralları vardı. Bazı araştırmacılar çelikçomak beyzbol ve kriket oyunlarının atası olarak kabul ederler.

Çelikçomak Türkiye'de takım halinde oynandığı gibi, iki kişiyle de oynanır. Çeligin ucu sivriltilmez; bunun yerine çomakla havalandırabilmek için, yerde kazılan küçük bir çukurun ya da yan yana yerleştirilen iki düzgün taşın üstüne konur.

Vuruş yapan oyuncu çomak kalenin üstüne bırakır. Karşı taraf havada uçan çeligi yere düşmeden yakalarsa ya da düştüğünden eliyle atıp kaledeki çomakla vurursa kale başındaki oyuncu yanar ve yerini takımdaki başka bir oyuncu alır; iki kişi oynuyorsa oyuncular yer değiştirir. Çomak vurulamazsa kaledeki oyuncu çeligi düştüğü yerde çomakla (üç denemede) çelip havalandırır ve yeniden uzağa fırlatır. Karşı tarafın oyuncusu çeligin bu kez düştüğü yerden üç adımda kaleye atlayabilirse, oyuncu değişir. Atlayamazsa çelikten kaleye kadar çomak boyu ölçü alınarak ya da adımla sayılır; çıkan sayı kazanılan puan olur. Önceden kararlaştırılan puanı dolduran kişi ya da takım oyunu kazanır.

Çelikçomak Anadolu'da oynandığı yere ve oynanış biçimlerine göre çelik (Kütahya), çellik (Muğla), çelle çeldim (İstanbul), çelik çubuk (Kayseri), silük ya da şülük (Konya), met (Kırşehir), met değnek (Niğde), cirmetür (Malatya), düngülüş (Zonguldak), dülük (Isparta) gibi adlarla da anılır.

Çelikhan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Adıyaman iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 584 km² olan Çelikhan ilçesi doğuda Sincik ilçesi, güneyde Merkez ilçe, batı ve kuzeyde de Malatya iliyle çevrilidir.

Engelibeli, dağlık bir alanda yer alır. Güneydoğu Toroslar'ın kolu olan doğu-batı doğrultulu Malatya Dağları ilçe alanını hemen hemen tümüyle kaplar. Bu sıraya bağlı Karlık Dağı kuzey kesimdeki Kelebek Tepesinde 2.430 m'ye erişir. Bu dağlar arasından doğu-batı doğrultusunda akan ve Kâhta Çayına karışan Karaçay, ilçenin en önemli akarsuyudur. İlçe sınırları içindeki tek göl, Abdülharap Gölü olarak da anılan Sazlıca Gölüdür. Sazlıca Gölünün gideğini Karaçay'ın başlangıç kollarından biridir.

Başlıca ekonomik etkinlik hayvancılıktır. En çok kıl keçisi yetiştirilir. Hayvancılık tümüyle ilkel yöntemlerle sürdürülür. Verim çok düşük, hayvansal ürünler üretimi aile tüketimine yöneliktir. İklim ve yüzey şekilleri bitkisel üretimin gelişmesine olanak tanımamaktadır. İlçede en çok buğday ve armut yetiştirilir, bağcılık yapılır. Ama bu ürünlerin hiçbirisi pazara yönelik değildir.

Çelikhan kasabası, Karaçay vadisinin kenarında kurulmuştur. Ulaşım bağlantılarından uzak, dağlık bir alanda yer alır. Çevre-

sindeki nüfusa sınırlı ölçeklerde bazı ticari ve yönetsel hizmetler sunan, köy görünüm-lü, küçük, gelişmemiş bir yerleşimdir. Ka-saba il merkezi Adıyaman'a 57 km uzaklık-tadır.

Çelikhhan Belediyesi 1954'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 21.391; kasaba, 8.033.

çelikleme, bahçecilikte yaygın olarak kul-lanılan, eşeysiz yolla bitki üretme (çoğalt-ma) yöntemlerinden biri. Ana bitkiden kesilen bir parçanın (çelik) toprakta ya da bazen suda köklendirilerek yeni bitki üretil-mesi temeline dayanır. Çelik, bitkilerin çeşitli bölümlerinden elde edilebilir; başlı-cıları kök, gövde (ya da dal) ve yaprak çelikleridir. Bunların içinde en yaygın olanı gövde çelikleridir. Gövde çelikleri, üçte ikisi toprağın içinde kalacak biçimde, kök çelikleri ise tamamı toprağın içinde kalacak biçimde çelikleme yatağına yerleştirilir. Yaprak çeliklerinde yaprak sapları toprağa daldırılarak kök endirilir. Bu genel sınıfla-ma dışında göz çeliği ve yeşil çelik gibi pek çok çelik türü vardır.

Çelikleme yapılacak toprağın hafif, yumu-şak ve nemli olması gerekir. Bazı bitkilerin çelikleri ise su içinde bekletilerek köklendi-rilir. Çeliklerin köklenebilme yeteneği bir-çok etmenle ilişkilidir; bunlardan ilki, bitki-de bitki hormonları, karbohidratlar, azotlu bileşikler ve vitaminler gibi taşınabilir mad-delere bağlı olan etmenler, öbürü ise ışık, sıcaklık, nem ve oksijen gibi çevresel et-menlerdir. Bazı bitkilerde köklenme çok kolay olur; güç köklenen bitkilerde de çevre koşullarını denetim altına alarak ve kök-lenmeyi uyarmak için oksinler (bitki hor-monları) kullanılarak başarılı sonuçlar elde edilir.

çelişiklik ve karşıtlık, tasım mantığında, aynı terimlerden oluşan iki koşulsuz öner-me (özne-yüklem önermesi) arasında ortaya çıkabilecek temelden farklı iki uzlaşmazlık biçimi.

Çelişiklik, iki koşulsuz önermenin hem nicelik, hem nitelik bakımından uzlaşmaz olması durumunda geçerlidir. İki önerme-den biri tümel ("her"), öteki tikel ("bazı") ve biri evetleme, öteki bunun değillemesi ise bu önermeler çelişiktir. Örneğin "Her S, P'dir" ve "Bazı S'ler P değildir" önermeleri çelişiktir. Bazı mantık kuramları yalnız önermeler arasındaki uzlaşmazlığı değil, terimler (örn. "hoş" ve "hoş değil", "ahlak-ki" ve "ahlak dışı") arasındaki uzlaşmazlığı da çelişik sayar.

Karşıtlık, aynı özneyi ve aynı yüklemi taşıyan iki koşulsuz önermeden birinin evet-leme, ötekini bu değillemesi olması durumunda söz konusudur. Karşıtlık önerme-ler "Her S, P'dir" ve "Hiçbir S, P değildir" biçimindedir.

Karşıtlık önermelerin ikisi de yanlış olabilir ama ikisi birden doğru olamaz. Çelişik önermelerden birinin doğru olması, ancak ötekini yanlış olmasına bağlıdır.

çello bak. viyolonsel

Çelni bak. Naberejnye Çelni

Çeltik, İç Anadolu Bölgesi'nde, Konya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Yunak'a bağlı bir bucak olan Çeltik, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Çeltik Belediyesi 1967'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 17.201; kasaba, 4.266.

çeltik faresi (*Oryzomys*), *Rodentia* (ke-miriciler) takımının *Cricetidae* familia-sından memelilerin ortak adı. Güney Ame-

rika'dan ABD'ye kadar yayılan bir alan içinde görülürler. Gövdeleri, üst bölü-mü sarımsı bir renkten boz kahverengiye kadar değişen, altı ise beyaz, sert bir kürkle kaplıdır. Seyrek tüylü kuyrukları dışında boyları 20 cm'ye ulaşır. Özellikle bataklık kıyı bölgelerinde otan yapıtları yuvalarda, toprağın kuru olduğu yerlerde ise kazdıkları oyuklarda yaşarlar. Besinlerini otlar, to-humlar, meyveler, kimi balıklar ya da başka hayvansal proteinler oluşturur. Kimi zaman ürünlere zarar verseler de bu, önemli boyut-larda değildir. Tanımlanan tür sayısı uzman-lar arasında tartışma konusudur ve 60 ile 130 arasında değişir

Çeltikçi, Akdeniz Bölgesi'nde, Burdur ili-ne bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eski-den Merkez ilçeye bağlı bir bucak olan Çeltikçi, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla Merkez ilçe ve Bucak ilçesine bağlı ikiyeşir köyün de katılmasıyla ilçe yapılmıştır. Çeltikçi Belediyesi 1968'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 10.266; kasaba, 2.911.

Çelyabinsk, Rusya Federasyonu'nun orta-batı kesimindeki Çelyabinsk yöne-tim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Miass Irmağı üzerinde, Ural Dağlarının doğu yakasında yer alır. Çelyabinskaya *sloboda*'sına (devlete karşı yükümlülüğü olmayan yerleşim) bağlı Başkırt köyünün bulunduğu yerde 1736'da bir kale olarak kuruldu. 1787'de kent konumunu kazandı. Önceleri bir tarım bölgesinin merkezi olan kent, 1894-96'da Trans-Sibirya Demiryolu'nun buraya gelmesiyle gelişmeye başladı, bundan sonra da sürekli olarak büyüdü. II. Dünya Savaşı sırasında sanayinin doğuya taşınmasıyla gelişmesi çok hızlandı. Bugün Çelyabinsk, Ural sanayi bölgesinin güney yansının merkezidir ve öbür sanayi kentle-rine demiryolu bağlantıları vardır. Eski SSCB'nin en önemli sanayi merkezleri ara-sında yer alan Çelyabinsk'te büyük demir ve çelik tesisleri, kimya kuruluşları, bir çinko rafinerisi, bir demir alüminyum tesisi ve çelik boru, buldozer, traktör, sanayi ma-kinesi, takım tezgâhı ve pres imal eden çok sayıda imalathane ve fabrika vardır. 1930-33 arasında yapılan traktör fabrikası eski SSCB'nin bu alandaki en büyük tesislerin-den biridir. Sibirya'daki en büyük doğal gaz yatağı olan Urengoy'dan Çelyabinsk'e doğ-al gaz ilk kez 1979'da ulaştırılmıştır. Çelya-binsk'te büyük bir politeknik enstitüsü, öğretmen, tıp ve tarımsal makineleşme enstitüleri, ayrıca birçok bilimsel araştırma enstitüsü vardır. Kentte bir opera ile bale ve tiyatro sahnelerinin yanı sıra bir konser salonu bulunmaktadır. Nüfus (1991) 1.148.300.

çember, bir düzlemde, merkez adı verilen bir noktadan sabit uzaklıktaki bütün nokta-ların oluşturduğu eğri.

Düzlemde bir (x, y) noktasının, kartezyen koordinat sisteminin başlangıç noktasına uzaklığı, Pythagoras teoremine göre, $\sqrt{x^2 + y^2}$ olarak verilir. Böylece, merkezi başlangıç noktasında bulunan ve merkezden uzaklığı r olan noktaların oluşturduğu (yarı-çapı r olan) bir çemberin üzerindeki nokta-ların (x, y) koordinatları, bu çemberin denklemi olan $x^2 + y^2 = r^2$ denklemini sağlar. (x_1, y_1) ve (x_2, y_2) noktaları arasındaki uzaklık $\sqrt{(x_1 - x_2)^2 + (y_1 - y_2)^2}$ olarak veril-diğinden, merkezi (h, k) olan r yarıçaplı bir çemberin denklemi de $(x - h)^2 + (y - k)^2 = r^2$ biçimindedir. İkinci dereceden $x^2 + y^2 + 2ax + 2by + c = 0$ genel çokterimli denklemi, $(x + a)^2 + (y + b)^2 = a^2 + b^2 - c$ biçi-mine sokulabilir. Bu denklemin, merkezi

(h, k) noktasındaki r yarıçaplı çemberi gös-termesi için, $h = -a, k = -b$ ve $r^2 = a^2 + b^2 - c$ koşullarının sağlanması gereklidir. Gerçek bir r değeri için, $a^2 + b^2 - c = 0$ olmalıdır; bu koşul sağlanıyorsa, yukarıda verilen genel ikinci dereceden denklem, merkezi $(-a, -b)$ noktası, yarıçapı da $\sqrt{a^2 + b^2 - c}$ olan çem-berlerin denklemidir.

Bir çemberle içinin birleşiminden oluşan kapalı bölge, daire olarak adlandırılır. Dai-re teriminin bazen çember anlamında kulla-nıldığı da görülmektedir.

Çember, bir dik dairesel koninin (tabanı bir daire olan, tepesi de daire merkezinden çıkılan dikme üzerinde bulunan koni) bir düzlemle arakesiti olarak elde edilen, bu nedenle de konikleri(*) olarak adlandırılan ve çember, elips, parabol, hiperbolu içeren eğriler grubuna girer.

Yarıçapı r olan bir çemberin çevre uzunlu-ğu $2\pi r$ değerine eşittir. Burada π ile gösterilen 3,1415926535... sayısı irrasyonel ve aşkın (transandantal) bir sayıdır, bir başka deyişle, iki tamsayının oranı olarak ifade edilemeyen ve hiçbir cebirsel denkle-min kökü olmayan bir sayıdır (*bak. pi*). Yarıçapı r olan bir çemberin sınırladığı alan (dairenin alanı) ise πr^2 olarak veri-lir.

çember, çocuklar ve büyüklerce birçok oyunda kullanılabilen daire biçimli oyun-cak. Toptan sonra dünyanın en yaygın oyuncacı sayılır. Eski Yunanlılar bedeni güçlü olmayanlara yararlı bir egzersiz ola-rak çember çevirmeyi öğütterdi. Eski resim-lerden hem Yunanlı, hem Romalı çocukla-rın çemberi bir oyuncak olarak da kullandı-ğı anlaşılmaktadır. İlk çemberler daha çok metalden, daha sonraki çemberler ise tahta-dan ya da 19. yüzyılda İngiltere ve ABD'de çember çevirme günlerinde kullanılanlarda olduğu gibi metalle çevrilmiş tahtadan ya-pılmaydı. Kuzey Amerika Yerlileri, gençle-re ok atmada nişancılığın inceliklerini öğre-tirken hedef olarak çember kullanırdı. Yu-varlanmakta olan bir çemberin içinden mız-rak geçirmek, yetişkin Eskimolar arasında sık sık oynanan bir oyundu.

Çember bir değnekle ya da elle toprak zeminde, kaldırımlarda ya da sokaklarda yuvarlanır. Ayrıca eksenini çevresinde dön-dürülmesine, belirli bir hedefe atılmasına (halka oyunu) ve hedef olarak kullanılma-sına (basketbol) dayanan çeşitli oyunları da vardır. Açık alanda oynanan çember oyun-ları arasında çember yakalama, çemberlerin içinden geçme (ABD'de Amerikan futbolu oyuncularını idmanlarında çember yerine oto-mobil lastikleri kullanırlar), çembere mız-rak atma ve elde çember çevirme sayılabilir. 1950'lerin sonlarına doğru ortaya çıkan ve plastik bir çemberi bel çevresinde döner durumda tutmaya dayanan hulahup bir süre her yaştan milyonlarca insanı saran bir salgın biçimini almıştı.

çemberkırpıklılar bak. Spirotrichia

çemen, çemenotu tohumunun, kırmızıbi-ber ve sarmısakla birlikte dövülüp macun haline getirilmesiyle elde edilen besin. Rengi kiremiti andırır; kendine özgü, iştah açıcı ve hoş bir kokusu vardır. Bastırılarak suyu çıkartılan etin bütün dış yüzeyine sıvanır. Pastırma adı verilen et bir süre asılarak bekletilir. Çemen, ete hoş bir koku verdiği gibi, doğal biçimde pişip yenecek duruma gelmesini ve bozulmadan korunma-sını da sağlar. Bazı yörelerde pastırma çeme-ni olarak da anılır. Pastırma yapımında kullanıldığı gibi, ekmeğe sürülerek ya da

yufka arasına konarak da yenir. En yaygın kullanıldığı yöre Kayseri ve çevresidir.

çemenotu (*Trigonella foenum-graecum*), boyotu ya da buyotu olarak da bilinir, baklagiller (*Fabaceae*) familyasından bir yıllık bitki. Tohumlarından pastırma çemeni hazırlandığı için çemenotu adıyla bilinir. Avrupa'nın güneyine ve Akdeniz çevresine özgü bir bitkidir; ayrıca Avrupa'nın orta ve güneydoğusunda, Asya'nın batısında, Hindistan'da ve Kuzey Afrika'da yetiştirilmektedir. Türkiye'de yabancı olarak bulunduğu gibi Orta ve Güneydoğu Anadolu'da ekimi de yapılmaktadır. Yüksekliği 1 m'den daha az ve dalları seyrek; üç yapraklıktan oluşan açık yeşil yaprakları ve küçük beyaz çiçekleri vardır. İnce badiçları 15 cm uzunluğunda, kıvrık ve sivri uçludur; içinde 3-5 mm uzunlukta, köşeli ve derin çizikleri olan sarı-kahverengi tohumlar bulunur. Tohumlar trigonellin, kolin, müsilaj ve bir sarı renk maddesi içerir.

Keskin bir tadı ve kokusu olan tohumlar yiyecek, baharat ve ilaç; dalları da çeşitli yiyeceklerde baharat olarak kullanılır; bunlardan ayrıca akçağaç şurubuna benzer bir şurup hazırlanır. Tohumlar çıkartıldıktan sonra geriye kalan badiçların toz haline getirilmesiyle elde edilen ve poy adı verilen üründen bazı yörelerde baharat olarak yararlanılır. Körpe bitkiler Hindistan'da sebze, Kuzey Afrika'da ise hayvan yemi olarak kullanılır. Göğüs yumuşatıcı, balgam söktürücü ve müshil etkisi olan tohumlar eski çağlarda kuvvet verici ve cinsel gücü artırıcı olarak kullanılmıştır. Ayrıca tohumlardan hazırlanan lapadan, çiban tedavisinde yararlanılmıştır.

Çemişkezek, ÇEŞİŞKEZEK olarak da yazılır, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Tunceli iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 877 km² olan Çemişkezek ilçesi doğuda Hozat ve Pertek ilçeleri, güney ve güneybatıda Elazığ, batıda ve kuzeyde de Erzincan illeriyle çevrilidir.

İlçe toprakları oldukça dağlık ve engebeli bir alanda yer alır. İlçenin kuzey kesimini engelendiren Yılan Dağı (2.950 m) en önemli yükseltilidir.

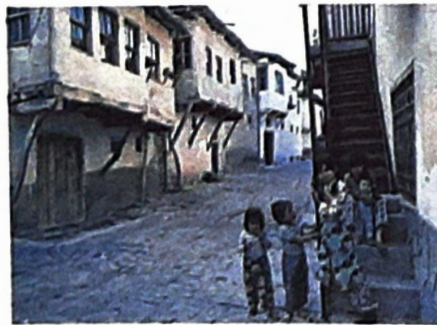
Çemişkezek toprakları güneydeki Keban Baraj Gölüne doğru gidildikçe alçalır. Bu yapay gölün bir bölümü ilçe sınırları içinde kalır. Eskiden Karasu ve Murat ırmaklarına katılan akarsular günümüzde bu baraj gölüne dökülür. Bunlardan en önemlisi bazı kaynaklarda Ali Boğaz Çayı olarak geçen Ormanyolu Çayıdır. Bu akarsuyun vadi tabanı yer yer genişleyerek, yörede çok az rastlanan düzlükler oluşturur. Bir bölümü Keban Baraj Gölü altında kalmış olan bu düzlükler Pulur Ovası olarak adlandırılır.

İklim ve yüzey şekillerinin elverişsizliği, ulaşım bağlantılarının zayıflığı ve Türkiye'nin genelde az gelişmiş bir kesiminde bulunması nedeniyle, Çemişkezek sosyoekonomik bakımdan ülkenin en geri kalmış yörelerinden biridir. 1930'ların ikinci yarısına değin komşu yerleşmelerle bile ulaşım bağlantıları bulunmayan, dışarıyla ilişkileri sınırlı olan yöreye kendi içine kapalı, durağan bir yapı egemendi. 1930'ların sonunda Çemişkezek'i Elazığ'a bağlayan yolun yapımı bir ölçüde hareketlilik yarattıysa da, durağan ve kapalı yapı bugün de kırılmamıştır. Ekonomik olanakların yetersizliği halkın büyük merkezlere göç etmesine yol açmaktadır. Nüfus yoğunluğu düşük, yerleşmeler küçük ve dağınıktır. Çok sayıda köyaltı yerleşimi vardır. Nüfusun önemli

bölümü hâlâ yarı göçebe bir yaşam sürdürmektedir. Başlıca geçim kaynağı olan hayvancılık ilkel yöntemlerle sürdürüldüğünden elde edilen gelir düşüktür. Uzun süren kış aylarında hayvanların beslenmesi büyük sorun yaratır. Hayvanlar ilkbaharla birlikte, kuzeydeki yaylalara çıkartılır ve sonbahara değin buralarda otlatılır. Kış aylarını sürüleriyle birlikte Çemişkezek ve Pertek'te geçiren aşiretler ilkbahardan sonbahara değin yaylalarda kurdıkları çadırlarda yaşar. Koyunun yanı sıra kıl keçisi ve siğir yetiştiriciliği de yaygındır. Hayvansal ürünler üretimi düşük ve yerel tüketime yöneliktir. Elde edilen başlıca hayvansal ürünler kıl, tereyağı, çökelek ve deridir. Bitki örtüsü elverişli olmasına karşın, arıcılık geliştirilememiştir.

Tunceli ilinde çok az yer kaplayan düzlüklerin bir bölümü ilçe sınırları içindedir. Kuzey rüzgârlarını engelleyen kuzeydeki dağ sıraları ve gölün etkisiyle iklim de ilin öteki kesimlerine göre daha yumuşaktır. Ovada başta arpa olmak üzere tahıl ve soğan yetiştirilir. Vadi tabanlarında meyve ve sebze yetiştirilir. Ceviz üretimi önemlidir. İlçeye bağlı Karahisar köyündeki geleneksel çanak çömlekçilik hâlâ sürdürülse de yok olmaya yüz tutmuştur. Deri işlemeciliği küçük ölçekli ve yöre halkının gündelik kullanımına yöneliktir. Halı dokumacılığının yanı sıra özellikle aşiretlerde kilim ve kumaş dokumacılığı yapılır.

Sakıyol (Pulur) köyünde ortaya çıkartılan kalıntılar, yöre tarihinin İÖ 3000'lere uzandığını göstermektedir. Hurrilerin yaşadığı ve bir süre Hitit egemenliği altında kalan yöre İÖ 1200'lerde Muşkilerin denetimine geçti. İÖ 7. yüzyılda yöreye Medler egemen oldu. Çemişkezek, İÖ 332'de Pers Devleti'nin yıkılmasıyla kurulan Kapadokya Krallığı'nın sınırları içinde yer alıyordu. 639'da Arap işgaline uğradı. Malazgirt Savaşı (1071) sonrasında Mengüceklerin egemen olduğu yöre Otlukbeli Savaşı'nın (1473) ardından II. Mehmed (Fatih) tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. 19. yüzyıl sonlarında yöre, Mamuretü'l-Aziz vilayetinin Dersim sancağına bağlı kaza olarak yönetiliyordu. 20. yüzyılın başlarında yörede yaşanan çeşitli ayaklanmalar ve yönetsel değişikliklerden sonra 1936'da Tunceli ili oluşturuldu ve Çemişkezek de buraya bağlı bir ilçe durumuna getirildi.

Çemişkezek'te bir sokak
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Çemişkezek kasabası Ormanyolu Çayının Keban Baraj Gölüne döküldüğü yerde kurulmuştur. Bir ilçe merkezi olmasına karşın, kasabadan çok ırice bir köy görünümünde, durağan, az gelişmiş bir yerleşimdir. Yönetsel işlevler dışında, çevresindeki alana sunduğu kentsel işlevler son derece sınırlıdır. Kasaba günümüzde küçük bir iskele yerleşmesi özellikleri de gösterir. Çemişkezek'in il merkezi Tunceli'ye uzaklığı 98 km'dir.

İlçe sınırları içindeki başlıca tarihsel yapılar arasında en eski olanlar Keban kazıları(*) sırasında araştırılmıştır. Bunların en önemlisi Pulur Höyüğü(*) ile Gâvurhöyük

de denen Yeniköy Höyüğüdür. İlçedeki öbür tarihsel yapılar Yelmaniye Camisi(*), yanlışlıkla Uzun Hasan'ın adı verilmiş olan Uzun Hasan Türbesi (1572), Hamam-ı Atık (15. yy), Sirdin Köprüsü (12. ya da 13. yy), Çemişkezek Köprüsü (19. yy), Ulukale köyü camisi (1979), Ferruhşad Bey Türbesi (1551) ve Ulukale köyündeki Meydan Çeşmesi'dir.

Çemişkezek Belediyesi 1881'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 12.559; kasaba, 3.397.

Alfabetik sıralama sözcük
esasına göre yapılmıştır.

çene, omurgalılarda, ağzın çatısını oluşturan ve ağır boşluğuna bakan kenarlarında genellikle dişler bulunan kemik çifti. Oynak bir altçene (mandibula) ile kafatasına sıkıca bağlı üstçeneden (maksilla) oluşur. Alt ve üst çeneler, birbirine karşıt bir devinimle iş görür ve yiyecekleri koparmak, çiğnemek, ağza alıp yönlendirmek için kullanılırlar.

Altçene iskeleti, damar ve sinirlerin yer aldığı, dişleri tutan bir yay biçimindedir. Ağız yarığına uygun konumdadır. İki ucu, şakak kemiklerinin çukursu oyuklarına oturacak biçimde yukarı bükülerek, kafatasının iki yanında menteşe benzeri çene eklemlerini oluşturur. Üstçene yönünde bükük olan bu kollar, çiğneme önemli rol oynayan kaslara yapışma yeri sağlarlar. Altçene kemisinin orta ön bölümüyle kalınlaşıp güçlenerek, yalnızca insana ve bazı yakın atalarına özgü bir gelişme olan çene çıkıntısını oluşturur. İnsansı maymunlar ve evrim aşamasında daha alt düzeydeki öbür hayvanlarda çene çıkıntısı bulunmaz.

Üstçene kemiği, burun kemerinde burun kemiklerine; göz çukurlarında alın, lakrimal, kalbursu ve elmacık kemiklerine; ağız tavanında damak kemiği ve sfenoid kemiğe, elmacık yayının ön bölümünü oluşturan yan uzantılar aracılığıyla da elmacık kemiklerine sıkıca bağlıdır. Yay biçimindeki alt bölümünde üst dişler bulunur. Kemik gövdesinin içi, orta çizginin her iki yanında, maksilla sinüsleri diye adlandırılan geniş boşluklar içerir.

İnsan dölütü (fetus) ve yavrusunda hem üst, hem de altçene kemikleri ayrı ayrı ikişer bölümden oluşur ve ancak doğumdan birkaç ay sonra orta çizgide kaynaşırlar.

Omurgasızlardan eklemli kemiklilerin bazı gövde uzantıları biçim değiştirerek çene işlevi üstlenmiştir. *Chelicerata* altfilumunun üyeleri, kısıkaçlarını çene gibi kullanabilir ve gene değişim geçirmiş gövde çıkıntılarından pedipalp denen dokunmaçları da kısıkaçlara yardımcı olurlar. *Mandibulata* alt filumundan kabuklular, böcekler ve çokayaklılarda mandibula, ayrıca bazılarında maksilla denebilecek çene organları bulunur. Bu tür organlar özellikle böceklerde daha farklı amaçlara yönelik değişikliklere de uğramış olabilir. Nalyengeçleri ve büyük olasılıkla soyu tükenmiş trilobitler bacaklarının tabanındaki dişli çıkıntılarla (*gnathobases*) yiyeceklerini çiğneyebilirlerse de bu oluşumlar gerçek çene olarak değerlendirilemezler.

Gene omurgasızlardan rotiferlerin yutaklarındaki mastaks denen çiğneyici ağızlar, denizsolucanlarının hortum ağızlarındaki çeneleri, yılan denizyıldızlarında bulunan beş tane üç köşeli çiğneyici ağız, *Gnathobdellida* takımından sülüklerin yutaklarındaki üç dişli damak ve kafadanayaklılarda (örn. ahtapot) kuvvetli, boynuzsu ve papağaninkine benzer gaga tipi ağız, çene görünüşlenmiş önemli oluşumlara örnek sayılabilir.

çene cerrahisi, diş hekimliğinde, çene ve çeneye ilgili yapıların hastalıkları, yaralanmaları ve bozukluklarının tanısını ve cerrahi tedavisini içeren uzmanlık dalı. En yaygın uygulama diş çekimidir. Ağız ve çenedeki mikroplu bulaşmalar, kist denen sıvı ya da yarı katı dolu kesecikler, tümör ve lezyonlar, çene cerrahisinin uzmanlık alanına giren ve genelde dişleri de ilgilendiren sorunlardır. Çene kemiği ve yüz yaralanmaları, tavşandudağı da denen yarı dudak, yarı damak gibi daha karmaşık sorunlar da çene cerrahisinin ilgi alanına girer. Bu tür sorunların çözümünde diş hekimleri ve doktorlar genellikle bir çene cerrahinin yardımına gerek duyarlar. Ağız yapısı ve konumu bakımından çene cerrahisinin kendine özgü sorunları vardır. Dudak ve yanakların yalnızca sınırlı bir girişe olanak tanınması ve altçene ile dilin çok oynak olmasının yanı sıra ağız boşluğunun hava ve yiyeceklerin geçiş yollarının kavşağı olan yutağa açılması, tükürük salgısı nedeniyle sürekli ıslak olması, mikrop sayısı ve çeşitliliği bakımından beden en canlı yeri olması da önemli güçlüklerdir

çene yarışı, ortaoyununda, kavuklu ile pişekânın muhavere bölümünde, kavuklu ile öbür karakterlerin fasıl bölümünde giriştikleri söz yarışı. Bu sırada çeneyi buruna

Tanınmış ortaoyuncu Kavuklu Ali Bey bir çene yarışı gösterisinde
Ara Güler

doğru yaklaşıtarak yapılan mimik gösterisine de çene yarışı denir.

Ortaoyunu bir ana tema üzerine kurulu olmakla birlikte, oyunun süresi oyuncuların isteğine ya da izleyicilerin ilgisine göre ayarlanırdı. Dolayısıyla konuşmalar da her oynanışta değişik uzunlukta olabilirdi. Konuşma sırasında doğaçlama olarak ortaya atılan konuların birbirine eklenmesiyle sözün uzaması sağlanırdı. Arada soluk almak ya da konuşmanın yönünü değiştirmek amacıyla çene, burun ve göz hareketlerine dayalı bir mimik gösterisi de yapılırdı. Bu gösterinin oyuncular arasında git gide bir yarışa dönüşmesi yüzünden, bazı oyuncuların çenelerini burunlarına kadar getirebilmek için bütün dişlerini söktürdükleri bile görülmüştür. Bazı araştırmacılar bu tür çene yarışının, el, ayak ve yüz hünerlerinin önemli bir yer tuttuğu eski kol oyunlarından kaldığı görüşündedir.

çenek, ÇIMYAPRAĞI ya da KOTILEDON olarak da bilinir, bir tohumun embriyonunda bulunan tohum yaprağı. Embriyonlarında tek bir çenek bulunan çiçekli bitkilere birçenekliler, iki çenek bulunanlara ise ikiçenekliler denir. Açıktohumluların embriyonlarındaki çenek sayısı çok değişkendir; 8'den 20'ye kadar ya da daha çok olabilir.

çenesizbalıklar (*Agnatha*), taşemen(*), sülükbalığı(*) ve soyu tükenmiş bazı grupların içeren ilkel balık sınıfı.

Yaşayan türlerinde gövde pulları ve gerçek anlamda çene bulunmaz. İskeletleri kıkırdaktan oluşmuştur ve oksijeni çift solungaçlarıyla alırlar. Kas, sinir, duyum, dolaşım ve daha ilkel balıklarinkine benzeyen boşaltım sistemleri vardır. Fosillerinden bilinen kimi türleri ilk kafataslı hayvanlar arasında yer alır.

Taşemenin uzun ve yılanbalığına andıran bir gövdesi vardır. Gözleri gelişmiştir; başının tepesinde bir burun deliği vardır; sırt yüzgeci ve kuyruğunun çevresinde uzanan alt kuyruk yüzgeci ilkel yapıdadır. Yüzeyi eğe gibi olan ve bir yarım daire oluşturacak biçimde dizilmiş yassı dişlerinin yardımıyla büyük kemikli balıklara tutunur ve onlardan asalak olarak geçinirler. Salyalarından açığa çıkan pıhtılaşma önleyici madde sindirime yardımcı olur. Taşemenler tatlı sularda çoğalırlar. Her yumurtadan bir larva çıkar ve akarsu yatağının biriktirdiği kum ya da çamurun içine yuvalanırlar. Üç yıl sonra başkalaşım geçirerek olgunlaşan taşemen, deniz suyuna dönerek yaşam çemberini yineler. Bazı türler ise tatlı suda kalırlar.

Sülükbalıklarının da uzun, yılanbalığına andıran bir gövdesi vardır. Sırt yüzgeci yoktur, ama kuyruk yüzgeci sırt ve karın bölgelerine doğru uzanır. Ağızlarının yukarısında, zamanla küçülerek görevini yitirmiş ve örtülmüş göz kalıntıları ile bir burun deliği vardır. Besinlerini yalnızca kokuları aracılığıyla bulurlar. *Myxine glutinosa* türü kışkırtıldığı zaman gövdesinin yanlarında bulunan bezlerden iştah kapatıcı, sümüksü, yapışkan bir salgı çıkartır.

Sülükbalıkları genellikle kuyruklarını denizin dibine gömer ve avlarının kokusunu alacak biçimde yalnızca başlarını dışarıda bırakırlar. Çoğu kez ölü balıklar ya da yumuşak gövdeli omurgasız hayvanlarla beslenirler. Eşeyssel organları hem yumurtalık, hem de erbezleri içerir. Ama sülükbalıkları erselik değildir; bu organlardan yalnız biri işlev görür. Dişi balığın yumurtalarından küçük sülükbalıkları çıkar.

Fosilleşmiş takımlar, *Osteostraci*, *Anaspida*, *Heterostraci* ve *Coelolepida*'yı içerir. *Osteostraci*'nin gövdesi taşemen ve sülükbalığınınkinden daha yassıdır ve başıyla solungaçlarının çevresinde ağır bir kemik zırh vardır. Bu zırhın, besinleri süzme işlevi gördüğü sanılır. *Anaspida* türlerinin yanlarından basık gövdesi, bu balıkların dipteki kumlara gömülmeyip sularda yüzdüğünü göstermektedir. *Heterostraci* türlerinin gövdesi ise kalın bir zırhla kaplıdır, burun deliği, taşemen ve sülükbalığının tersine tek değil, çifttir ve ağzın her iki köşesinde yer alırlar. *Coelolepida* takımına ilişkin bilgiler oldukça azdır. Bu balıkların uzunluğu 10 cm'ye ulaşır ve Üst Silüriyen Dönemde (y. 395 milyon yıl önce) gelişmişlerdir.

çeng, Doğu toplumlarına özgü bir tür ilkel arp. Çin'de Qin hanedanı döneminde (İÖ 221-206) Çin Seddi'ni yaptıran ünlü komutan Meng Tian'ın buluşu olduğu kabul edilir. Üçgen biçiminde bir çerçeveye gerilmiş tellerden oluşur. Genellikle çalgının alt bölümünde, sesin artmasını sağlayan bir rezonans kutusu vardır. Parmak ya da mızrapla çalınır; eskiden ipek demetlerinden yapılan telleri günümüzde metaldir.

Oynak köprüleri bulunan ve 13-16 telli olan Çin çengi, *tranh* adıyla günümüzde Vietnam'da kullanılmaktadır. Tayvan'da da Çin çengi için birçok yeni parça yazılmıştır. Çok daha iri bir çalgı olan Japon *koto*'su ile Çin çengi iki dilin yazısında aynı karakterle ifade edilir.

Eski İstanbul'da çok sevilen bir çalgı olan çeng, 17. yüzyıla değin kullanıldıktan sonra Türk müziğindeki bazı sesleri verebilen bir mekanizmaya kavuşturulamadığından bırakılmıştır.

çengi, eski düğün ve eğlencelerde tef, zil ya da çarpapare çalıp oynamayı meslek edinmiş kadın. Sözcük eskiden çeng çalıp oynayan

Çengi
Alfa Yapım

kadın ve erkek oyuncularla gösteri sanatçıları için kullanılırdı. Sonraları yalnız, dans eden kadınlar için kullanılır olmuş, erkek oyunculara da köçek(*) ya da "tavşan" denmiştir.

Çengiler özellikle eski İstanbul'da yaygındı. Öteki oyuncuları gibi onlar da kollar halinde çalışırdı. Bir çengi kolunda bir kolbaşı, yardımcısı, sıracı da denen dört kişilik çalgıcı topluluğu ve sayılan bir düzineyi bulan çengi olurdu. Ayrıca çengi kolunda yardımcıları ve aynacıları da görev yapardı. İstanbul'daki çengi kolları genellikle Ayvansaray'daki Çingeneler arasından çıkardı.

Çengilerin kendilerine özgü giyimleri vardı. Başlarında çepeçevre altınlarla süslü bir "tepelik", alnın tam ortasında "kaşbastı" denen yuvarlak bir altın bulunurdu. Altın sırmayla işlenmiş kadife camedan, üçetek denen ve yenleri dizden aşağıya kadar sarkan ipekli sırmayla süslü entari, bunun altına işlemeli ipek şalvar, göğsü çok açık ipek hilali gömlek, alçak ölçekli işlemeli yumuşak pabuç giyerler, bellerine lahuri şal sanıp üstüne altın ya da gümüş kemer takarlardı.

Koldaki çengilerin yetişmesinden ve yönetiminden sorumlu olan kolbaşı, düğün ya da eğlenti sahipleriyle görüşür, pazarlık ederdi. Bu pazarlığa göre birkaç günlüğüne tutulan kolun bütününü ya da bir bölümü düğün ya da eğlentinin sonuna değin ev sahibi tarafından konuk edilirdi. Osmanlı sarayında da çengi oynatılır, yalnız bu çengiler dışardan tutulmaz, bu hizmet için özel olarak cariyeler yetiştirilirdi.

İstanbul'daki çengi kolları kır kahvelerinde, gezi yerlerinde, bağ ve bahçelerde düzenlenen eğlenterde de gösteri yaparlardı.

çeper etkisi, DERİ ETKİSİ ya da KELVIN ETKİSİ olarak da bilinir, elektrikte, yüksek frekans-

lı alternatif akımların, iletken maddenin yüzeyine doğru toplanma eğilimi. Bu olay, akımın, toplam kesit alanının dar bir bölümünde sınırlanmasına ve böylece iletkenin direncinin artmasına yol açar. Çeper etkisinden yararlanarak, indüklemeye ısıtma(*) yüzeyde yoğunlaştırılabilir ve ısıtılmış alan, uygun biçimde ve büyüklükteki indüklemeye bobinleriyle kolayca denetlenebilir. Çeper etkisi frekans arttıkça daha çok belirginleşir.

çeper hücresi, OKSİNTİK HÜCRE ya da DELO-MORF HÜCRE olarak da bilinir, biyolojide hidroklorik asitin ya da mide özusununun kaynağı olan hücrelerden biri. Midede, özofagusun mideye açıldığı bölümün üst yanındaki şişkin kesimde ve mide gövdesinde (midenin ana bölümü) yer alan bezlerde bulunur.

çeper kemiği bak. yankafa kemiği

Çepni, Oğuzların 24 boyundan biri. Üçokların Gök Han Oğulları koluna bağlıdır. Ongunu sungurdur (akdoğan). İlhanlı tarihçi Reşideddin, Çepni adının "nerede düşman görse hemen savaşır" anlamına geldiğini belirtir.

Çepniler, Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının en kalabalıklarındandı. 13. yüzyıl sonlarında yaygın olarak Sinop, Samsun, Ordu yöresine yerleştiler. 14. yüzyılda güçlü yerel egemenlikler kurdular.

Selçuklu tarihçisi İbn Bibi'nin verdiği bilgilere göre Sinop ve çevresinde yaşayan Çepniler, 1277'de Sinop'a saldıran Trabzon İmparatorluğu donanmasına karşı kenti savundular ve saldırıyı püskürttüler. Bu yörede durumlarını güçlendirdiler ve 14. yüzyıldan başlayarak Çanık adı verilen ve Samsun'un doğusundan Giresun yöresine kadar uzanan ormanlık bölgeyi yavaş yavaş ele geçirdiler. 14. yüzyılın ortalarında bugünkü Ordu ili ve çevresine Bayramoğlu Hacı Emir adlı bir Türkmen beyi egemen oldu. Hacı Emir Bey 1358'de Trabzon İmparatorluğu'nun topraklarına girdi, Maçka'ya kadar giderek yöreyi yağmalayıp geri döndü. İmparator öteki Türk beylerine yaptığı gibi Hacı Emir Bey'e de kızını vererek Türkmen akınlarını önleme yoluna gitti.

Anadolu'ya gelmeyen Çepnilerin önemli bir bölümü öteki Türkmen toplulukları gibi İran'da yurt tuttular ve Akkoyunlu Devleti'nin kuruluşuna katıldılar. Çepniler, Akkoyunlulardan sonra İran'da kurulan Safevi Devleti'nin hizmetinde de bulundular. Safevilerin "korucu" denen hassa ordusunun bir bölümü Çepnilerden oluşuyordu.

16. yüzyılda Çanık ve Trabzon'da yaşayan Anadolu Çepnilerinin önemli bölümü yerleşik yaşama geçmişti. Osmanlı coğrafyacısı Aşık Mehmed, 16. yüzyıl sonlarında kaleme aldığı *Menazirü'l-Avalim* adlı kitabında Trabzon ve yöresinde yaşayan halkın önemli bir bölümünün Çepnilerden oluştuğunu ve bölgenin batı ve güneyindeki dağlara Çepni Dağları dendiğini belirtir.

16. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerinde öteki Türkmen toplulukları arasında dağınık olarak Çepnilere de rastlanır. Bu yüzyılda Çepni boyundan oymakların Halep Türkmenleri, Ulu Yörük, Dulkadırlı, Bozok, Atçeken topluluklarıyla birlikte yaşadığı görülmektedir. 1691'de zorunlu olarak Rakka'ya yerleştirilen Türkmen toplulukları arasındaki Çepni oymaklarının bir bölümü 1728'de Anadolu'ya dönüp Turgutlu ve Bergama yöresine yerleştiler. 16. yüzyılda

Anadolu'da Çepnilere ait 43 yer adı varken bu sayı 20. yüzyıl ortalarında 36'ya inmiştir.

çerçeve anten, verici anten olarak radyo sinyallerini belirli bir doğrultuya göndermek, alıcı anten olarak da gelen sinyallerin kaynağının doğrultusunu belirlemek amacıyla kullanılan ve genellikle düzlemsel bir iletkenlerden oluşan anten. Bu doğrultu belirleme özelliği, ancak antenin boyutları, kullanılan radyo dalgalarının dalgaboyundan çok daha kısa olmak koşuluyla geçerlidir. Ayrıca bak. anten.

çerçeve öykü, içinde bir ya da birden çok öykünün anlatıldığı genel, birleştirici öykü. Joseph Conrad'ın "Heart of Darkness" (1902; *Karanlığın Yüreği*, 1976) gibi tek öykülü örneklerde çerçeve, giriş ve sonuç bölümlerinden oluşur. Birden çok öykünün anlatıldığı çevrimli çerçeve öykülerde ise dışarıdan bazı çerçeveler konmuş ve değişik öyküler ancak gevşek bir yapı içinde birleştirilmiştir. Örneğin, 550 eski Hint masalından oluşan *Cataka*, Budacı ahlak öğretileri çerçevesine oturtulmuştur. Yaygın bir ortaçağ çerçeve öyküsü olan *The Seven Sages of Rome*'da (Roma'nın Yedi Bilgesi) ölüme mahkûm olan bir prensi savunan yedi bilge, infazı ertelemek için her gün yeni bir öykü anlatır. Şehrazat'ın her gece ölümden kurtulmak için kocası hükümdara sonunu getirmedeği bir öyküyü anlattığı *Binbir Gece Masalları* da gevşek çerçeve örneklerindendir.

Boccaccio'nun *Decamerone*'sinde olduğu gibi bazı çerçeveler, anlatılan öykülerle ayrılmaz bir bütün oluşturur. *Decamerone*'de vebadan kaçan 10 kişi kent dışında buluşur ve eğlenmek amacıyla her biri 10 öykü anlatır. Öyküler ortak bir tema çevresinde örülmüş, hem göreneklere saygılı, hem de bireysel davranışlar konusunda önyargısız olabilen görgülü burjuvaların yaşam tarzı yansıtılmıştır. Chaucer'ın *Canterbury Tales*'inde (Canterbury Öyküleri) hac yolculuğu, çeşitli öykücülere bir araya toplayan çerçevedir. Canlı kişilikler olarak ortaya çıkan anlatıcılar, kendi aralarında ve anlatılan öykülerle dramatik ilişkiler geliştirirler.

çerçi (Moğolca *carci*: "haberci"), Anadolu ve Rumeli köy ve yaylalarında daha çok tuhafiyeye eşyası satan gezgin satıcı. Mallarını yere serip sattıkları için "yaymacı" ya da "dökmeci" olarak da bilinirler. Katır ya da merkeplerin sırtına yükledikleri iki taraflı camekanlarla dolayır ve sergilerini köy meydanında ya da önceden tanıdıkları birisinin avlusunda açarlar. Getirdikleri mallar arasında ayna, tarak, makas, iğne, iplik, toka, kemer, sakız, lokum, şeker, boncuk vb gibi daha çok kadınların, gençlerin ve çocukların ilgisini çeken şeyler bulunur. Para ile alışveriş yapmak yerine yün, yumurta, tahıl gibi ürünlerle takası yeğlerler. Böylece hem satıştan, hem de takastan ayrı ayrı kazanç sağlayan çerçiler, topladıkları ürünleri uzun süre yarılarında taşımaz, merkez olarak seçtikleri bir köyde bir ambar kiralayarak orada biriktirirler.

Çerçiler bir araya gelince, başkalarının anlayamayacağı özel bir dil kullanırlar. Bundan amaç alınıp satılan malların niteliği, fiyatı gibi konularda ağız birliğini sağlamaktır.

Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde (17. yy) çerçileri "Esnafl-ı Attârân-ı Seyyârân" diye tanıtır ve İstanbul'da 300 çerçi bulunduğunu bildirir. Gene Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre çerçilerin piri Abuzeddin Gaffari'dir. Çerçiler günümüzde pazar bağının zayıf olduğu bazı yörelerde tek tük de olsa varlıklarını hâlâ sürdürmektedir.

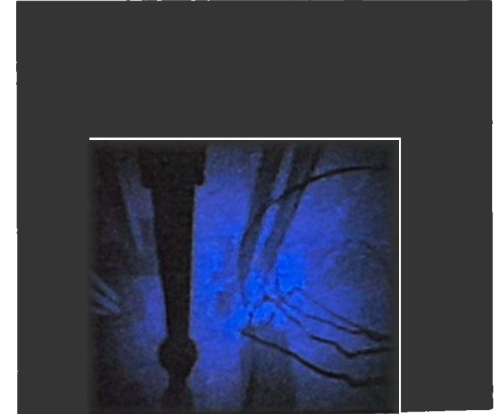
Çeremhovo, Rusya Federasyonu'nun en doğu ucundaki Irkutsk yönetim biriminde (oblast) kent. Trans-Sibirya Demiryolu üzerinde yer alır. Büyük Sibirya Posta Yolu üzerinde bir istasyon olarak 1772'de kuruldu. Genellikle açık ocak yöntemiyle işletilen bitümlü kömür yataklarının başlıca merkezi olarak gelişti. Ama rezervlerin sınırlı olması ve yakındaki Tulun'da da kömür bulunması nedeniyle 1960'larda Çeremhovo'nun önemi giderek azaldı. Çeremhovo'da başlıca sanayi dalları makine imalatı ve mika işlemedir. Nüfus (1987 tah.) 73.000

Çeremisler bak. Mariler

Çerenkov, Pavel Alekseyeviç (d. 28 Temmuz 1904, Novaya Çigla, Rus Çarlığı - ö. 6 Ocak 1990, SSCB), Rus fizikçi. Çerenkov ışıınımı(*) olgusunun araştırılması ve açıklanmasına ilişkin çalışmalarıyla 1958'de Nobel Fizik Ödülü'nü, Sovyet fizikçiler Igor Y. Tamm ve İlya M. Frank ile paylaştı.

1928'de Voronej Üniversitesi'nden mezun olan Çerenkov, SSCB Bilimler Akademisi'nin Fizik Enstitüsü'nde araştırma öğrenciliği yaptığı bir dönemde, 1934'te Çerenkov ışıınımı olayını gözlemledi. Çerenkov, daha sonra aynı enstitüde öğretim üyeliğine, 1959'da da profesörlüğe getirildi.

Çerenkov ışıınımı, yüklü parçacıkların, saydam bir ortamdan, bu ortamdaki ışık hızından daha yüksek bir hızla geçerken oluşturdukları ışık. Bu tür ışıınımlara karşı

Çerenkov ışıınımı
ÇNDEM'in izniyle

duyarlı aygıtlar olan Çerenkov detektörleri, çok yüksek hızlarda hareket eden yüklü temel (atomaltı) parçacıkları saptamakta yaygın olarak kullanılır.

Çerenkov ışıınımı, şiddetli olduğunda bazı nükleer reaktörlerin koruyucu su havuzlarında zayıf, mavimsi-beyaz bir parıltı halinde görülür. Bu durumlarda Çerenkov ışıınımına reaktörden gelen ve ışığın sudaki hızından daha hızlı hareket eden elektronlar neden olur. Işığın sudaki hızı, vakumdaki hızının yüzde 75'ine eşittir.

Yüksek enerjili ve yüklü parçacık ortamdan geçerken yoluna çıkan bazı atomlana elektronlarını koparır. Koparılan elektronların yaydığı elektromagnetik ışıınımlar birleşerek daha güçlü bir elektromagnetik dalga oluşturur. Bu tür dalgalar, su dalgalarından daha hızlı hareket eden bir geminin burun dalgalarına ya da ses hızının üstünde uçan bir uçağın oluşturduğu şok dalgalarına benzetilebilir.

Çerepnin, Nikolay (Nikolayeviç), NIKOLAY NIKOLAYEVICH TCHEREPNIN olarak da yazılır (d. 15 Mayıs 1873, Petersburg, Rus Çarlığı - ö. 26 Haziran 1945, Issy-les-Moulineaux, Paris yakınları, Fransa), ula-

salcı üsluptaki bale, şarkı ve piyano yapıtlarıyla tanınan Rus besteci.

Hukuk öğrenimi gördükten sonra Petersburg Konservatuarı'na girdi ve burada Rimski-Korsakov'dan ders aldı. Belyaev senfoni konserlerinin ve Çarlık Ope-

Çerepnin
Novosti Press Agency

rası'nın orkestra şefliğini yaptı. 1908-14 arasında Batı Avrupa'da sahneye konan Diaghilev opera ve balelerinde orkestrayı yönetti. 1918'den 1921'e değin Tiflis Konservatuarı müdürlüğü yaptı. Daha sonra Paris'e yerleşerek öğretim üyeleri Ruslardan oluşan bir konservatuarı yönetti. Yapıtları arasında *Le Pavillon d'Armide* (Armide Kır Evi), *Narcisse et Echo* (Narkissos ile Ekho) ve *The Masque of the Red Death* (Kızıl Ölümün Maskesi) baleleri ile senfonik şiirler, piyano parçaları ve şarkılar vardır.

Çerepovets, Rusya Federasyonu'nun kuzeybatısındaki Vologda yönetim biriminde (oblast) kent. Şeksna Irmağının doğu kıyısında, ırmağın Volga'nın Ribinsk Göletine karıştığı yerdedir. 1955'te kurulduktan sonra bugüne değin birkaç kez genişletilen demir-çelik tesisleri, eski SSCB'nin bu sektördeki en büyük tesisleri arasındadır. Gemi yapımı, gübre üretimi ve kereste işleme de kentteki önemli etkinliklerdir. Çerepovets, Volga-Baltık Suyolunun güneydeki son durağıdır; suyunun yeniden yapılması kentin ticari işlevini artırmıştır. Nüfus (1989 geç.) 310.000.

Çerez, iştah açmak ya da içkinin getirdiği açlığı bastırmak için yenen yiyecek. Kokteyller, özellikle de aperitifler sek olduğu için öteden beri çerezle birlikte sunulur. Küçük porsiyonlarda, genellikle hayli baharatlı ve lezzetli yiyeceklerden oluşan ordövrlerin yanı sıra, üstlerine çeşitli maddeler sürülerek hazırlanan soğuk ya da sıcak küçük ekmekler ve krakerler klasik çerez türleridir.

İskandinavya'nın *smorgasbord*'u, İspanyolların *tapas*'ı, Türk ve Yunanlıların "meze"si, Mısırlıların *mazza*'sı ve Rusların *zakuska*'sı, yanlarında votka, rakı ya da *sherry* gibi geleneksel bir içki ile birlikte sunulan, özenle hazırlanmış ve çeşitli yiyeceklerden oluşan çerezlerdir. Çoğu mutfaklarda karışık ordövr vardır. Bunlar arasında İtalyanların *antipasto*'su en çok tanınmış olanıdır. *Antipasto* zeytin, fındık, peynir, sucuk, yeşil biber, balık, çiğ sebzeler ve yumurta gibi yiyeceklerden oluşur. Ayrıca, yanında bir sosla birlikte sunulan, çiğ ya da çok az pişmiş sebzeler de (*crudités*) çerez kapsamına girer.

Çerkassi, Ukrayna'da yönetim birimi (oblast). Dinyeper Irmağının orta çığır boyuncasına uzanan Çerkassi'nin yüzölçümü 20.900 km²'dir. Küçük bir bölümü ırmağın aşağı

çığırının sol yakasındaki bir taşkın ovasında, daha geniş olan batı kesimi ise Dinyeper Platosunun küçük vadiler ve erozyon çukurlarıyla birbirinden ayrılan inişli çıkışlı tepelerinde yer alır. Doğal bitki örtüsü olan step çayırları ve dağınık meşe koruları, toprağın tarıma açılması sonucunda ortadan kalkmış, bu yüzden alttaki toprakların aşınması da hızlanmıştır. Nüfusun yaklaşık yarısı kırsal kesimde yaşar; ana geçim kaynağı tarımdır. Temel ürünler buğday ve şeker pancarıdır; ama arpa, mısır, ayçiçeği, tütün ve kenevir üretimi de önemlidir. Mandracılık ve domuz yetiştiriciliği gelişmiştir. Sanayi temel olarak yönetim merkezi Çerkassi kentinde yoğunlaşmıştır. Küçük kentlerdeki sanayi etkinlikleri genellikle tarım ürünlerinin işlenmesiyle sınırlıdır. Nüfus (1989) 1.532.000.

Çerkassi, Ukrayna'daki Çerkassi yönetim biriminin (oblast) merkezi kent. Dinyeper Irmağının sağ yakasında, Kremençug hidroelektrik santralının oluşturduğu göletin kıyısındadır. 15. yüzyılda Polonya Ukrayna'sında kurulan Çerkassi, 1772'de Polonya'nın Birinci Taksimi sırasında Rusya'ya katıldı. 1795'te kent statüsü kazandı. 19. yüzyıl sonlarında Moskova-Odessa Demiryolu'nun kent yakınlarında Dinyeper'i kesmesiyle Çerkassi hareketlenebildi. Makine, gıda işleme ve mobilya sanayilerine 1960'larda selüloz elyaf ve azotlu gübre üreten kimya tesislerinin eklenmesiyle hızla gelişmeye başladı. Nüfus (1989) 290.000.

Çerkes Hasan Olayı, Kolağası (önyüzbaşı) Çerkes Hasan'ın 15/16 Haziran 1876'da düzenlediği, eski sadrazam ve serasker Hüseyin Avni Paşa ve dört kişinin daha ölümüyle sonuçlanan suikast.

Çerkes Hasan, Sultan Abdülaziz'in dördüncü kadınının kardeşiydi. Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından Bağdat'taki 6. Ordu'ya atanmış, ama sarayın korumasıyla Şura-yı Askeri yaveri olarak İstanbul'da kalmış, sonra da Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin yaverliğine getirilmişti. Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da tahttan indirilmesinin ardından yeniden Bağdat'a atandı, göreve gitmek istemediği için 15 Haziran 1876'da tutuklandı. Aynı gün Şura-yı Askeri başkanı Redif Paşa'ya başvurarak Bağdat'a gitmeyi kabul ettiğini bildirmesi üzerine serbest bırakıldı. Çerkes Hasan, Hüseyin Avni Paşa'yı hem Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayından, hem de kendisinin İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmesinden sorumlu tutuyordu.

15 Haziran 1876 gecesi silahlı olarak önce Hüseyin Avni Paşa'nın konasına, paşanın Midhat Paşa ile birlikte olduğunu öğrenince de Midhat Paşa'nın Beyazıt'taki konağına gitti. Ciddi bir engelle karşılaşmadan konağa girdi ve Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa, Hariciye Nazırı Raşid Paşa, Maarif Nazırı Cevdet Paşa, Defter-i Hakani Nazırı Yusuf Paşa, Şura-yı Devlet (Danıştay) Başkanı Midhat Paşa gibi hükümet üyelerinin toplantı halinde olduğu odayı bastı. Hüseyin Avni Paşa ve Raşid Paşa ile kendisini yakalamaya çalışan konağın hademelerinden Ahmed Ağa'yı öldürdü, Kayserili Ahmed Paşa'yı da yaraladı. Olay yerine gelen kolluk kuvvetleriyle çatışmaya girerek Kolağası Şükrü Bey'i ve bir eri daha öldürdükten sonra yakalanarak tutuklandı. Divaniharpte yargılanıp ölüm cezasına çarptırılan Çerkes Hasan, 17 Haziran 1876'da Beyazıt Meydanı'ndaki Serasker Kapısı (bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) önünde asıldı.

Olayı izleyen yıllarda II. Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in, aralarında Hüseyin Avni Paşa'nın da bulunduğu erkân-ı hâl (tahttan indirilenler) denen kişiler tarafından öldürüldüğü savını ileri sürünce, Çerkes Hasan bir kahraman sayıldı ve Edirnekapı'daki mezarı II. Abdülhamid tarafından şehit anıtı olarak yapıldı.

Çerkesçe, ADIGECE olarak da bilinir, temel olarak Kafkasya'nın kuzeybatısında Çerkesler tarafından konuşulan. Abhaz-Adige öbeğine bağlı dil. Batı (ova) ve doğu (dağ) kollarına ayrılır. Batı kolunu, Natihuay (Natihuac), Şapsığ, Hakuş, Bjeduş, Hatikuay, Kemguy (Temirgoy), Yecerikuay, Mehoş, Abzah (Abadzeh) ve Mamhiğ (Mamhetoy) lehçeleri; doğu kolunu ise Kabartay, Mozdok Kabartay, Kuban Kabartay ve Besleney lehçeleri oluşturur. Çerkesçe fonetik ve gövdeleyici bir dildir; çok sayıda ünsüz (lehçelere göre 48-66 arasında) içerir. Ünlü, yarı ünlü, ikili ünlü, ünsüz ve çift ünsüz seslerine yer verir. İki köklü eylemlere de rastlanır. Çerkesçe Kafkasya'nın kuzeybatısı dışında yaşayan Çerkesler ile, Kafkasya'da Çerkesler arasında yaşayan Ermeni, Rum, Tatar ve Yahudiler tarafından da konuşulur.

1920'den sonra Çerkesçe içindeki iki yazı dili gelişmiştir. Kemguy lehçesinden gelişen Adige yazı dili Adige Özerk Yönetim Birimi ile Kıyboyu Şapsığ'de ve ayrıca İsrail'de, Kabartay (Kabartay-Çerkes) yazı dili de Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti ve Özbekistan ile Karaçay-Çerkes Özerk Yönetim Birimi'nde kullanılır. Çerkesçe ile aynı öbekte yer alan ve neredeyse kaybolan Ubihça, yalnızca Türkiye'ye göç eden Çerkesler tarafından konuşulurdu.

Çerkesler, Çerkesçe ADIGE. Kuzeybatı Kafkas dillerinden birini konuşan Kafkas halkı. Çerkes sözcüğü emik ve tarihsel anlamda bütün Çerkesleri, bölgesel anlamda ise Karaçay-Çerkes Özerk Yönetim Birimi'nde (oblast) yaşayan ve Çerkesçe (Adigece) konuşan halkı kapsar. Eski SSCB topraklarına dağılmış olan Çerkesler, üç ana gruba ayrılır: Adige (Adigeya) Özerk Yönetim Birimi ile Karadeniz kıyısında yönetimsel bir birim olmayan Kıyboyu Şapsığ'de (bugün Tuapse ve Lazarevsk ilçeleri [rayon] içinde) oturan Adigeler (165 bin), Karaçay-Çerkes Özerk Yönetim Birimi'nde oturan Çerkesler (46 bin), Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kabartaylar (345 bin). Ayrıca Suriye, Ürdün, Irak, Libya, ABD ve İsrail'de de küçük Çerkes toplulukları vardır. Osmanlı döneminde Türkiye'ye göç eden Çerkes toplulukları Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmiş ve Türk toplumuyla kaynaşarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Tarih. Çerkeslerin Kafkasya'daki varlığı İÖ 3000'lere değin uzanır. İÖ 2000'lerde tarım ve hayvancılığın yanı sıra bakır kullandıkları, seramik eşya ve daha sonra da tunçtan aletler yaptıkları bilinmektedir. Yunanlıların Sindo-Moet olarak adlandırdıkları kavimlerden geldiği kabul edilen Çerkesler, İÖ 6. yüzyılda kuzeyde İskitlerle, Karadeniz kıyısında da Yunanlılarla komşudular. İskitler ve Yunanlılarla kurulan ilişkiler, ekonomik ve kültürel gelişmenin yanı sıra Çerkes kentleri ve yazısının ortaya çıkmasını sağladı.

İÖ 5. yüzyılda merkezi Gorgippia (bugün Anapa) olmak üzere Bosporos Krallığı'nın yanı sıra kurulan Sind Krallığı, varlığını iki yüzyıl kadar sürdürdükten sonra Bospo-

ros Krallığı'na katıldı. Bosporos Krallığı İÖ 3. yüzyılda ucuz Mısır buğdayının rekabetine dayanamayarak ekonomik ve askeri çöküş sürecine girdi. Bundan yararlanan İskitlerin izleyicisi Sarmatlar, İÖ 2. ve 1. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya topraklarını ele geçirdiler. Çerkesler Sarmatları, ancak İS 1 ve 2. yüzyıllarda Maniş Irmağının kuzeyine sürmeyi başarabildiler. Sarmatları daha sonra Alanlar izledi. Ama Çerkeslere asıl darbe 4. ve 5. yüzyıllarda, Alanları da yerlerinden eden Hunlardan geldi. Hun saldırıları sonucunda kıyı kentleri ve deniz ticareti yok oldu ve Çerkesler verimli topraklarının hemen hepsini yitirdi. Hunların çekilmesinden sonra biri Karadeniz kıyısında, öbürü Kuban Irmağının kuzeyinde iki Çerkes kabile federasyonu kuruldu. 10. yüzyılda kuzeydeki Kasog federasyonu kıyıdaki Zih federasyonunu ortadan kaldırdı. Aynı yüzyılda Kasog-Hazar savaşları başladı ve bundan yararlanan Ruslar, Kerç Boğazı çevresindeki Çerkes topraklarında Tmutarakan Prenslığı'ni kurdular. Alanlarla birleşen Kasoglar 11. yüzyılda bu prensliği ortadan kaldırdı.

1220'de Kafkasya'yı istila etmeye başlayan Moğollar, Çerkeslerin bir bölümünü ve Alanların çoğunu yok ettiler. Bunu izleyen Altın Orda saldırıları sırasında topraklarının büyük bir bölümünü yitiren Çerkesler, buna karşılık Moğol saldırıları karşısında zayıflamış olan Alanların bazı topraklarını ele geçirdiler. Kuban Irmağı boyunca uzanan bu yeni topraklar üzerinde 14. yüzyılda Kabartay bölgesi oluştu.

Altın Orda Devleti'nin 15. yüzyılın ikinci yarısında parçalanmasından sonra, daha önce yitirdikleri topraklarının bir bölümünü geri alan Çerkesler, bu kez Altın Orda toprakları üzerinde kurulan Kırım Hanlığı'nın saldırılarına hedef oldular. Kırım Hanlığı Çerkesleri yılda 3 bin çocuk verilmesini de kapsayan, ağır bir vergiye bağladı. Bu durum Çerkeslerin Rusya'ya yaklaşmasına, Kabartay prenslerinin 1557'de Rus koruması altına girmesine yol açtı. Bu yakınlaşma Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı barışçı bir biçimde kolonileştirmesini de beraberinde getirdi. Çerkes-Rus dostluğu 18. yüzyıla değin sürdü.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile girdiği savaşlara son veren 1739 Belgrad Antlaşması ile Kabartay bölgesi bağımsız bir hale getirildi. Ama Osmanlıların Daryal Geçidinin batısındaki geniş stratejik bölgede yaşayan Çerkesler ile Karacay ve Balkarları yöneten Kabartay prenslerini Ruslardan uzaklaştırma politikası başarıya ulaşmadı. Daha önceleri barış içinde yaşayan Kabartay prensleri, 18. yüzyılın ikinci yarısında çekişme içine girdiler. Öte yandan 1767'de Kalebek Kep, Musa Pşıgotuj ve Marem Biço önderliğinde köylü ayaklanmaları başladı. Bu iç karışıklık Kabartay bölgesinde Rus nüfuzunun daha da artmasına yol açtı. Rus yayılmacılığından kaygı duyan Çerkesler, 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlıların yanında yer aldılar. Ama savaş Rusların zaferi ve Kabartay bölgesinin ilhak edilmesiyle sonuçlandı. Ruslar 1776'da Don Irmağından Kabartay'daki Mozdok kalelerine kadar uzanan hat boyunca denetimi sağlamak amacıyla birbirine yollarla bağlanan kaleler ve karakollar kurdular. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, İslamı güçlendirmek ve Rus yayılmasına karşı Kuzey Kafkas halklarını yanına çekmek amacıyla 1780'de Ferah Ali Paşa'yı Soğucak (Gelencik yakınlarında) muhafızlığına atadı.

Ali Paşa, 1781-82'de Soğucak ve Anapa kalelerini kurdurdu ve Çerkesler arasında İslamı yaymaya çalıştı. Bu arada Kırım'ı ve Gürcistan'ı da koruma altına alan Ruslar, Mozdok'tan başlayıp Kuban Irmağının kuzeyinden Karadeniz'e ve Terek Irmağının kuzeyinden Hazar Denizine uzanan müstahkem bir hat oluşturdular. Kuzey Kafkas halkları buna tepki olarak İmam Mansur (Uşurma) önderliğinde ayaklandılar ve 1787-91 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlıların yanında savaştılar. Ama savaş, Rusların Kerç Boğazının denetimini ve Anapa'yı ele geçirmesiyle sonuçlandı. Savaşın sona bulmasıyla bir Rus nüfus yerleştirildi. Rusya 1801'den başlayarak Gürcistan'ı ve Abhazya Prenslığı'ni ilhak etti. Böylece Çerkesler 1812'de Osmanlılara geri verilen Anapa Kalesi'nin de bulunduğu Karadeniz kıyısı dışında bütünüyle kuşatma altına girdiler. Osmanlılar ise Poti'ye kadar gerilediler.

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Çerkesler arasında büyük bir veba salgını baş gösterdi. Mayıs 1828'de Rusların Anapa'yı işgal etmelerinin ardından Osmanlı yardımı kesilince, Çerkesler savunma durumuna geçtiler. 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlılar Çerkesya (Çerkezistan) üzerindeki haklarından Rusya lehine vazgeçti. Ardından Ruslar Çerkesleri teslim olmaya zorlamak için dış dünya ile bağlarını ve kabileler arasındaki ilişkileri kesmeye yönelik bir plan hazırladılar. Ama plan uygulamaya konulmadan Dağıstan ve Çeçenistan'da Gazi Muhammed önderliğinde Müridizm hareketi ortaya çıktı. Bölgede gelişen Nakşibendilik temelinde dinsel bir direniş hareketi olan Müridizm ve Çerkes direnişi, Rus yayılmasına karşı duyarlı olan İngilizlerin dikkatini çekti. İngilizler Çerkesleri desteklemeye ve Osmanlıların bölgede yeniden etkin bir rol oynamasını sağlamaya yöneldiler.

1838'de Çerkeslerin elindeki Soçi ve Tuapse limanlarını ele geçiren Ruslar, iç kesimlere doğru yeni kaleler ve karakollar inşa etmeye başladılar. Egemenlik alanı gittikçe daralan Çerkesler, 1840'ta önce kıyı boyundaki kalelere, ardından Kuban-Gelencik hattındaki karakollara saldırılar. Ama İngilizler ve Osmanlılardan bekledikleri yardımı alamayınca, savunmaya çekildiler. Bu sırada Dağıstan ve Çeçenistan'da Ruslara karşı mücadele eden Şeyh Şamil, Çerkeslerle birleşmek için 1846'da Kabartay bölgesine gitti; ama beklediği ilgiyi görmeyerek Çeçenistan'a döndü. 1848'de bu kez naibi Muhammed Emin'i bölgeye gönderdi. Muhammed Emin, halk geleneği ile bağdaşmayan şeriat mahkemeleri oluşturarak el kesme ve idam gibi sert cezalar uygulamaya ve mutlak bir otorite kurmaya çalıştı. Kırım Savaşı (1853-56) sırasında Çerkesler müttefik donanmasının yardımıyla Novorossiysk kentini ve Taman Yarımadasının bir bölümünü Ruslardan geri aldılar. Şeyh Şamil'in 1859'da teslim olmasından ve Muhammed Emin'in de Rusların yanına geçmesinden sonra, Rus hükümeti Çerkesleri topraklarından çıkarma kararı aldı ve ilk Çerkes göçü başladı.

1862'de harekete geçen Ruslar, Çerkes köylerini basıp yakmaya, geri dönüşü olanaksızlaştırmak için de tarlaları tahrip ederek halkı Karadeniz kıyısına doğru sürmeye başladılar. Bu arada Çerkesler Soçi'de bir ulusal meclis oluşturarak dış destek aramaya giriştiler. Bu girişim Rusların Soçi ve Tuapse kentlerini işgal etmesiyle son buldu (Mayıs 1864). Çerkesya bu tarihten başlayarak Çerkes nüfusundan arındırıldı. Yalnızca Kıyıboyu Şapsığ'da küçük bir Çerkes nüfusunun (bugünkü Adıgeler) kalmasına izin

verildi. Asıl Çerkes nüfusu ise Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakıldı. Taman, Anapa, Novorossiysk, Gelencik, Tuapse, Soçi ve Adler'de Osmanlı gemilerine bindirilen Çerkesler, Karadeniz'in Anadolu kıyılarındaki limanlara, İstanbul, İzmir, Ege Adaları, Rodos ve Kıbrıs'a çıkarıldı. Bir bölümü de Burgaz, Varna ve Köstence'ye götürülerek Balkanlar'a yerleştirildi. Göç sırasında açlık ve salgın hastalıklar yüzünden çok sayıda Çerkes öldü. Anadolu'ya göç ettirilen Çerkesler ise yoğun olarak Orta ve Batı Karadeniz, Kuzeybatı, Batı, İçbatı ve Orta Anadolu'ya yerleştirildiler. Göç işleri 1859'da Petersburg'da kurulan Rus Kafkas Komitesi ile 1860'ta İstanbul'da kurulan Osmanlı Muhacirin Komisyonu'nun yönetiminde yürütüldü; göç ve yerleştirme giderleri ise Osmanlı hükümetince karşılandı. 1830'da 1 milyon üstünde olduğu tahmin edilen Kafkasya'daki Çerkes nüfusu, savaşlar ve göçten sonra, 1897'deki sayıma göre 145 bine düşmüştü.

Şubat 1917 Devrimi'nin ardından Terek ve Kuban yönetim birimlerinde temsil edilen Çerkesler, özerklik istediler. Ekim 1917 Devrimi'nden sonra, Dağıstan ve Terek'te yaşayan Kuzey Kafkas halklarını temsil etmek üzere 1 Aralık 1917'de Vladikavkaz'da (bugün Orconikidze) kurulan Terek-Dağıstan hükümetine katıldılar. Bu hükümetin Sovyetleri tanımayan Kuban ve Don yerel hükümetleri ile birlikte oluşturduğu Güneydoğu Birliği'nin yönetimi Mart 1918'de Sovyetlere geçti. Sovyetlere karşı çarpışan General Denikin 1919'da Terek ve Kuban'ı ele geçirdiyse de, Sovyetler Mart 1920'de duruma yeniden egemen oldu. Kasım 1920'de Rus SFSC'ye bağlı Dağıstan ve Dağı OSS cumhuriyetleri kuruldu. Dağı OSS içinde bir ulusal il (*okrug*) oluşturulan Kabartay Çerkesleri, 1 Eylül 1921'de Dağı OSS'den ayrılarak Kabartay Özerk Yönetim Birimi'ni (*oblast*) kurdular. 1922'de de Kabartay-Balkar, Karacay-Çerkes ve Adige özerk yönetim birimleri kuruldu. Daha sonra Karadeniz kıyısında Şapsığ Ulusal İli (*okrug*) oluşturuldu. 5 Aralık 1936'da ise bugün Çerkeslerin büyük bir bölümünün yaşadığı Kabartay-Balkar OSSC kuruldu.

Toplumsal yapı. İlkçağda Çerkeslerin Karadeniz kıyısında yaşayan bölümü köleciler, iç bölgedekiler ise sınıfsız bir toplum oluşturuyordu. İç bölgedeki Çerkesler çiftçilik, hayvancılık ve avcılıkla geçiniyordu. Yönetimle ilgili sorunları *h'ase* denen bir tür halk meclisinde görüşülüyordu. Toplumsal örgütlenmede *h'ase*'nin yanı sıra bir tür halk okulu işlevi gören *haceş* (konukevi) ve *gegu*'nun da (danslı toplantı) önemli bir yeri vardı. Çerkeslerin ortak mülkiyete dayanan toprak düzeni, 17. ve 18. yüzyıllarda gözlemlenebilir ve yerini feodal bir yapıya bırakmaya başladı. Kıyıdaki Natuhay, Şapsığ, Hakuş, Ubih (Vubih) ve iç kesimdeki yerleşik Abzah kabilelerinde *vork* (soylu) sınıfı oluştu. Sınır boylarındaki Hatukay, Bjeduş, Besleney ve özellikle Kabartay kabileleri arasında da feodal ilişkiler güçlendi. Buralarda büyük toprak ve hayvan sürülerine sahip *psu* (prens) ve *vork* sınıfının altında yer alan halk kesimi *ferkot* (serbest çiftçi), *psul* (serf) ve *vunent* (lardon (köle) oluşuyordu. Bu toplumsal yapı, arkası kesilmeyen antifeodal köylü hareketlerinin başlıca kaynağı oldu.

Söylenceye göre Çerkeslerin yer tanırları (Mezilthe, Thagelec, Amış vb.), gök tanırları (The, Zevathe, Sozerihe, Psathe, Şible vb.), deniz ve ırmak tanırları vardı. Ayrıca Çerkesler meşe ağaçları altında tapınıyor ve

kutsal orman inancını taşırlardı. Bu eski tapınma biçimleri, 6. yüzyılda Hristiyanlığın, 18. yüzyılda İslamın yayılmasına karşın yakın zamanlara değin varlığını sürdürmüştür. Bugün resmi olarak Sünni Müslüman olan Çerkeslerin Mozdok yöresindeki küçük bir grubu Ortodoks Hristiyanıdır.

Sözlü edebiyat geleneği Nart destanına değin uzanan Çerkeslerin, günümüzde gelebilen ilk yazılı ürünleri Arap harfleri ile kaleme alınmıştır. Kabartaylar 1924'te Latin, 1936'da Kiril; Adıgeler 1927'de Latin, 1937'de de Kiril harflerini kullanmaya başladılar. Günümüzde Çerkeslerin üç ayrı edebiyat oluşturdıkları kabul edilir. *Nasipim Yığonu* (1940; Mutluluk Yolu) romanının yazarı Tembot Keraş çağdaş Adige edebiyatının temelini atmıştır. Oyun yazarı İbrahim Tsey, halk şairi Tısgo Teuçoj, şair İshak Meşbaş ve öykü yazarı Hazret Aşın da Adige edebiyatının tanınmış adlarıdır. İlk ürünlerini Beçmirze Paçe (1854-1936) ve Ali Şogentsuk'un (1900-42) verdiği Kabartay edebiyatının öbür tanınmış adları ise Betal Kuas, Alim Kışoko ve Adem Şogentsuk'tur. Öykü yazarı Abdulih Ohute ve şair Husin Goşeko ise Çerkes edebiyatının başlıca temsilcileridir.

Çerkessk, Rusya Federasyonu'nda, Stavropol bölgesine (*kray*) bağlı Karaçay-Çerkes Özerk Yönetim Birimi'nin (*oblast*) merkezi. Kuban Irmağı kıyısında yer alır. 1825'te kurulan kent 1931'e değin *Stanitsa* (Kazak köyü) Batalpaşinskaya, ardından da Batalpaşinsk adını taşıdıktan sonra 1939'da bugünkü adını aldı. Kentte kimya ve metalurji kuruluşlarının yanı sıra gıda işleme tesisleri de vardır. Soğutma gereçleri ve lastik eşya üreten fabrikalar da önem taşır. Çerkessk'te öğretmen okulu, tıp fakültesi, müzik okulları ve bir bölge müzesi vardır. Nüfus (1989) 113.000.

Çerkesya, eski SSCB'de Büyük Kafkaslar'ın batı ucu ile Kuban Irmağı arasında tarihsel bölge. Adını, Karaçay-Çerkes Özerk Yönetim Birimi'nde (*oblast*) ve komşu yörelerde yaşayan başlıca etnik gruplardan biri olan Çerkeslerden alır.

Çerkeş, Karadeniz Bölgesi'nde, Çankırı iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 990 km² olan Çerkeş ilçesi, kuzeyde Ovacık, kuzeydoğuda Bayramören, doğuda Atkaracalar, güneydoğuda Orta ilçeleri, güneyde Ankara ili, batıda ise Bolu ili ve Eskipazar ilçesiyle çevrilidir.

Fazla yüksek olmayan ilçe toprakları engebeli alanlardan oluşur. Kuzey kesimini Kuzey Anadolu Dağlarının ikinci sırası olan Ilgaz-Bolu Dağları engebeleridir. Güney ve güneybatı kesimlerinde ise üçüncü sırayı oluşturan Köroğlu Dağları uzanır. Bu dağ sırası güney kesimdeki Işık Dağı doruğunda 1.998 m'ye erişir. İlçe topraklarının Filyos Çayının(*) yörede Soğanlı Çayı ya da Melan Çayı olarak adlandırılan bölümü toprak. Doğu-batı doğrultulu küçük bir düzlük olan Çerkeş Ovası, bu çaya katılan Çerkeş Çayı boyunca uzanır. Bir zamanlar orman örtüsü açısından zengin olan ilçede, ormanların büyük ölçüde tahrip edilmiş olması nedeniyle bir toprak aşınması vardır. Günümüzde yalnızca dağların yüksek kesimlerinde orman kalıntılarına rastlanır.

İlçe halkının ana geçim kaynağı bitkisel üretim ve hayvancılıktır. En çok tahıl, şeker pancarı ve yerel tüketime yönelik sebze, meyve yetiştirilir. Doğal koşulların elverişsizliği ve genel sosyoekonomik durgunluk nedeniyle ürün sayısı az, üretim miktarı da düşüktür. Ankara keçisi ve koyun yetiştiriciliği ile tavukçuluk ve arıcılık en önemli

hayvancılık etkinlikleridir. Ticarete konu olan ürünler tiftik, yapığı, yumurta, bal ve balmumundan oluşur. İlçe halkı gerek ticari ilişkiler, gerek başka hizmetler için Çankırı'dan çok Ankara'ya bağlıdır. İlçenin çeşitli yerlerinde irili ufaklı tuğla ve kereste imalathaneleri vardır. Halkın yararlandığı başlıca mesire alanı, ilçe merkezine yaklaşık 20 km uzaklıktaki Işık Dağı orman içi dinlenme yeridir.

İlçede iyi nitelikli bentonit ve diatomit yataklarının varlığı saptanmıştır. Soğanlı ve İmanlar köyleri çevresindeki ocaklardan traverten kökenli mermer çıkarılmaktadır. Yörede bulunan kalıntılardan, buranın Hitit, Roma ve Bizans egemenliklerine girdiği anlaşılmaktadır. 11. yüzyıl ve daha sonra Türkmen aşiretlerinin yerleştiği yöre, daha sonra Anadolu Selçuklularına bağlandı. 1417'de I. Mehmed'in (Çelebi), daha sonra Osmanlılara sığınan Candaroğullarından Kasım Bey'in yönetimine girdi. Bağdat Seferi (1638) sırasında IV. Murad'ın ilgisini çekti ve imar edildi. Yöre 19. yüzyıl sonlarında Kastamonu vilayetine Çankırı sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında çıkan Düzce Ayaklanmaları 1920'de Çerkeş'te de etkili oldu.

Çerkeş kasabası, ilçenin ortadoğu kesiminde yer alır. Çerkeş Çayı kenarında

Çerkeş'ten bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

kurulmuş olan kasabadan Zonguldak'ı Ankara'ya bağlayan demiryolu geçer. İstanbul-Samsun yolu da kasabanın hemen kuzeyinden geçer. Kızılcahamam'dan gelen bir başka yol da Işık Dağı Geçidini (1.711 m) aşarak kasabaya ulaşır. Kasaba il merkezi Çankırı'ya 115 km uzaklıktadır. 18. yüzyıldan kalma Pir-i Sami Türbesi ile 16. yüzyılda IV. Murad döneminde yapılmış olan Çerkeş Hamamı, kasabadaki başlıca tarihsel yapılarıdır.

Çerkeş Belediyesi 1878'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 22.145; kasaba, 8.579.

Çerkezköy, Marmara Bölgesi'nin Trakya kesiminde, Tekirdağ iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 296 km² olan Çerkezköy ilçesi doğuda İstanbul ili, güney ve batıda Çorlu, kuzeybatı ve kuzeyde de Saray ilçeleriyle çevrilidir.

İlçe toprakları Ergene Havzasındaki(*) hafif engebeli düzlüklerden oluşur. Bu toprakların suları Ergene Irmağı ve başlıca kollarından Çorlu Çayı topraklar.

1970'lere değin, kırsal nitelikli, küçük bir yerleşmeydi. Ekonomisi, ağırlıklı tarıma dayanıyordu. Temel ürünü ayçiçeği idi. Bu

yıllarda, İstanbul sanayisinde, kent içinde rantın yüksekliği, geniş arsaların bulunması, ulaşım maliyetlerinin artması gibi nedenlerle ortaya çıkan merkezden uzaklaşma eğilimi, mekânsal bir sıçramaya yol açtı. İstanbul sanayisi bir yandan Marmara Bölgesi'nin doğu kesiminde İzmit, Yalova, Bursa gibi merkezlere yatırım yapmaya başlarken, İstanbul'un 100 km batısındaki Çerkezköy de bu gelişmeden payını aldı. Çerkezköy, güçlü bir karayolu bağlantısı yanında, 19. yüzyıldan beri, İstanbul'a demiryolu bağlantısına da sahipti. Ulaşım bakımından bu elverişli konum, arsa fiyatlarının ucuzluğuyla da birleşince, Çerkezköy'ü İstanbul sanayisi için oldukça çekici bir yer durumuna getirdi. Çerkezköy 1971-77 döneminde, Bakanlar Kurulu kararıyla "teşviki öngörülen sanayi bölgesi" kabul edildi ve 2.200 hektarlık bir alan Organize Sanayi Bölgesi kurulmak amacıyla kamulaştırıldı. Kamulaştırılan alanın henüz hiçbir altyapı çalışması yapılmamış 1.500 hektarlık bölümü, teşvik belgesi almış sanayi kuruluşlarının yerleşimine açıldı. Bu gelişmelerle birlikte Çerkezköy, özel sektörün yoğun yatırımlarına sahne oldu. 1970'lerin ikinci yarısında, Çerkezköy'de, son derece büyük ölçekli, modern teknoloji kullanan ve esas olarak dış pazara yönelik üretim yapan sanayi kuruluşları art arda etkinliğe geçti. Birçoğu Türkiye'nin en büyük sanayi kuruluşları arasında yer alan bu tesisler, doküman ile metal eşya ve makine imalat dallarında yoğunlaşmıştı.

Çerkezköy, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra kuruldu ve buraya Çerkesler yerleştirildi. 1 Nisan 1958'e değin Saray ilçesinin bir bucağıydı; bu tarihte ilçe yapıldı.

Önceleri, Çorlu Çayı kenarında kurulu küçük bir kasaba olan Çerkezköy, sanayinin gelişimiyle hızlı bir büyüme sürecine girdi. 1970'te, 6.700 dolayında olan nüfusu, 10 yılda katlanarak 1980'de 13 bine yaklaştı. Ancak nüfusta görülen bu hızlı büyümeye karşın, Çerkezköy kentsel işlevler açısından koşut bir gelişme gösteremedi. Bunun temel nedeni, sanayide elde edilen birikimin kent içinde kalmayıp, tümüyle İstanbul'a akmasıdır. Kent il merkezi Tekirdağ'a 56 km uzaklıktadır.

Çerkezköy Belediyesi 1912'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 41.317; kent, 23.102.

Çermik, topraklarının yarısı Güneydoğu Anadolu Bölgesi, öbür yarısı Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalan, Diyarbakır iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.032 km² olan Çermik ilçesi kuzeyde Çüngüş, kuzeydoğu ve doğuda Ergani ilçeleri, güneyde Şanlıurfa, batıda da Adıyaman illeriyle çevrilidir.

İlçenin kuzey ve kuzeybatı kesimlerine Güneydoğu Toroslar'ın uzantıları sokulur. Kuzey kesimini engebelerinden Akdağ'ın doruğu ilçe sınırları dışındadır. Bu topraklardan kaynaklanan suları Fırat Irmağı topraklar. Eskiden batıda doğal sınır olan bu ırmağın vadisi günümüzde Atatürk Baraj Gölünün suları ile dolmuş durumdadır. Daha önce Fırat'a katılan Çermik Çayı bugün baraj gölüne dökülür.

İlçe ekonomisi bitkisel üretim ve hayvancılığa dayanır. En önemli bitkisel ürünler tahıl, pamuk, üzüm, pirinç, badem ve cevizdir; kıl, tereyağı ve yün üretimi de önemlidir. Pamuk, pirinç, badem ve ceviz ile hayvansal ürünler pazar için üretilir. Geleneksel bir uğraş olan ve el tezgahların-

da yapılan dokumacılık sürmektedir. Çermik Kaplıcası bölge halkının ilgisini çeken bir tesistir.

Eski bir yerleşme olan Çermik, Timur ordularının Diyarbakır üzerine yaptığı seferler sırasında önem kazandı ve Amid olarak bilinen Diyarbakır yöresinin en önemli merkezlerinden biri durumuna geldi. 15. yüzyıl başlarında Akkoyunlu beyleri ile Halep beyi arasında çatışmalara sahne oldu ve birkaç kez el değiştirdi. 1452'de

Çermik'ten bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Akkoyunluların, 1507'de ise Safevilerin egemenliğine girdi. Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra, Osmanlı topraklarına katıldı. 19. yüzyıl sonlarında Diyarbakır vilayetinin Maden sancağına bağlı kaza olarak yönetiliyordu.

Çermik kenti, Diyarbakır'ın kuzeybatısında Sinek Çayı kıyısında uzanan, Kale ve Heykel dağlarıyla çevrili yüksek bir ovada yer alır. Çevresi bağ ve bahçelerle kaplıdır. Ergani üzerinden 85 km'lik bir yolla Diyarbakır'a bağlanır.

Bugün yıkıntı durumunda bulunan, kentin batısındaki Çermik Kalesi'nin ortaçağdan kaldığı sanılmaktadır. Artuklulardan Fahreddin Kara Arslan'ın yaptırdığı Çermik Ulucamisi (12. yy), bitişindeki Şah Ali Bey Camisi (1517), Abdullah Paşa Medresesi (1756-57) ve 16-17. yüzyıl mimari özellikleri taşıyan Saray Hamamı, başlıca tarihsel yapılarıdır. Haburman köyü yakınlarında, Sinek Çayı üzerinde kurulmuş olan Artuklular döneminden kalma Haburman Köprüsü (1179) ile Çermik-Çüngüş yolunda, Sinek Çayı üzerinde yer alan Sinek Çayı Köprüsü (12. yy) hâlâ kullanılmaktadır.

Çermik Belediyesi 1888'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 49.107; kent, 16.531.

Çermik Kaplıcası, Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu bölgeleri sınırının yakınında, Diyarbakır iline bağlı Çermik ilçesinde kaplıca. İlçe merkezinin 3 km doğusunda, Diyarbakır-Çermik karayolunun kenarında yer alır. Yöredeki kırık hatlarının Kretase (Tebeşir) Dönemine (y. 136-65 milyon yıl önce) ait şerit biçimli fışıklar kesildiği bir kaynaktan çıkar. Çevrede birkaç kaynak daha vardır. Asıl kaynağın sıcaklığı 48,5°C, debisi 0,01 m³/sn'dir. Sodyum, klorür ve bikarbonat bakımından zengindir. Kükürtlü hidrojen oranının yüksek olması nedeniyle romatizma ve solunum yolları rahatsızlıklarına iyi geldiği söylenir. Yöre halkının yanı sıra yeterli ulaşım olanaklarıyla bağlı olduğu Diyarbakır ve çevresinden de çok sayıda ziyaretçi çeker. Kaplıcadan yararlanmaya gelenler için 20'den fazla konaklama tesisi vardır.

Çernenko, Konstantin Ustlnoviç (d. 24 Eylül 1911, Bolşaya Tes, Sibirya, Rus

Çarlığı - ö. 10 Mart 1985, Moskova, SSCB), Yuri Andropov'un yerine geçerek, Şubat 1984'ten ölümüne değin SSCB'yi yöneten Sovyet devlet adamı.

Sibirya'nın Krasnoyarsk bölgesinde yaşayan bir Rus çiftçi ailesinden gelen Çermenko, Komünist Parti Yüksekokulu'nu ve Kişinyov Pedagoji Enstitüsü'nü bitirdi. 1931'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne (KPSS) girdi. Parti propagandacısı olarak eğitim görerek, birçok yönetim görevinde bulundu. Ardından Krasnoyarsk (1941-43) ve Penza (1945-48) bölgelerinde parti komitesi sekreterliği yaptı. 1948-56 arasında Moldavya'da ajitasyon ve propaganda çalışmalarını yürüttü. Burada Brejnev'in dikkatini çekerek, Merkez Komite'de benzer bir görevi (1956-60) yürütmek üzere Moskova'ya alındı. 1964'te SBKP birinci sekreterliğine getirilen Brejnev'in kurmay kadrosunun başına geçti. 1971'de Merkez Komitesi asil üyesi oldu; 1977'de de Politbüro üyeliğine seçildi.

Brejnev'in gezilerine sık sık eşlik ettiğinden, en yakın çalışma arkadaşı ve bazı gözlemcilerce de ardılı olarak görülmeye başladı. Ama Brejnev'in ölümünden sonra önderlik konusunda parti içindeki grupların desteğini sağlayamadı ve 12 Kasım 1982'de genel sekreterliğe eski KGB başkanı Yuri Andropov getirildi. Andropov'un ertesi

Çermenko
ABC Ajansı

yılın ağustosunda ölümcül bir hastalığa yakalanıp altı ay sonra da ölmesi üzerine, 14 Şubat 1984'de SBKP genel sekreteri oldu. 12 Nisan'da ise SSCB'de devlet başkanlığına denk olan Yüksek Sovyet Prezidyumu başkanlığına getirildi. Ekonomide reformlar yapmaya, bürokratik hantallığa ve yolsuzluklara karşı önlemler almaya çalışan Andropov'un tersine, eski kuşak devlet görevlilerinin bir temsilcisi olarak statükoyu korumaya çalıştı ve özellikle ABD-SSCB ilişkilerinde katı bir dış politika izledi. Çok geçmeden Andropov gibi sağlığı bozuldu. Hastalığı nedeniyle resmi törenlere katılmamaya başlaması, bu göreve bir geçiş dönemi için getirildiği yolundaki değerlendirmeleri daha da pekiştirdi. Ölümünden sonra yerine Mihail S. Gorbaçov geçti.

Çernigov, Ukrayna'da yönetim birimi (oblast). Yüzölçümü 31.900 km²'dir. Desna Irmağı havzasında, büyük ölçüde kamış ve ot bataklıkları ve meşe, çam, gürgen, akçağaç ormanlarıyla kaplı alçak bir ovada yer alır. Güneyindeki Priluki'nin çevresinde, arazi daha kuru ve daha açıktır; bu kesimdeki verimli çernozem topraklarının çoğu bugün ekilmektedir. Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan Çernigov nüfusunun yarısından çoğu kırsal kesimde yaşar. Tarıma elverişli alanların üçte ikisinde tahıl ekimi yapılır; şekerkamışı, tütün ve mısır da

önemli ürünler arasındadır. Nejin bölgesi salatalık ve soğanıyla ünlüdür. Kuzeyde akaçlama çalışmalarına girilmiş, tarıma elverişli hale gelen topraklarda keten, ke-nevir, çavdar ve patates ekimine başlanmıştır. Sanayi, yönetim biriminin merkezi olan Çernigov kentinde yoğunlaşır. Küçük kentlerde, çiftlik ve orman ürünleri işlenir. Priluki'nin yakınında petrol çıkarılmaktadır. Nüfus (1989) 1.416.000.

Çernigov, Ukrayna'da, Çernigov yönetim biriminin (oblast) merkezi. Desna Irmağı üzerinde, Kiev'in kuzeydoğusunda yer alır. Adından ilk kez 907 tarihli kayıtlarda söz edilmesine karşın, arkeolojik kanıtlar yerleşimin 7. yüzyılda kurulduğunu gösterir. Geçmişte Rusya'nın Kiev bölgesinin başlıca kentlerinden biri ve bir prenslik merkeziydi. Spasski Katedrali 1024'te yapıldı. Çernigov, Tatar istilasının (1239-40) ardından eski önemini yitirdi ve bir demiryolu kavşağı olarak geliştiği yakın çağa değin küçük bir il merkezi olarak kaldı. Kentteki büyük sentetik elyaf tesisinde otomobil lastikleri için kord bezi üretilir. Öbür sanayi ürünleri piyano, gıda maddeleri ve tüketim mallarıdır. Çernigov'da bir öğretmen enstitüsü ve Kiev Politeknik Enstitüsü'nün bir bölümü vardır. Nüfus (1989) 296 000

Çernişevski, Nikolay Gavriloviç (d. 24 Temmuz 1828, Saratov - ö. 29 Ocak 1889, Saratov, Rus Çarlığı), radikal Rus gazeteci ve siyaset adamı. *Şhto Delat?* (1863; *Nasıl Yapmalı*, 1972) adlı klasik yapıtıyla genç Rus aydınları üzerinde son derece etkili olmuştur. SSCB'de genellikle Lenin'in habercisi olarak kabul edilir. Yoksul bir papazın oğlu olan Çernişevski yerel ilahiyat okulunu bitirdikten sonra, 1846-50 arasında Petersburg Üniversitesi'nde tarih ve filoloji okudu. 1854'te *Sovremennik* adlı derginin yazı kuruluna katıldı. Edebiyat eleştirilerinin yanı sıra eğitim sorunu, demiryolu yapımının gerekliliği, ekonomik kaynakların akılcı kullanımı ve serfliğın kaldırılması gibi toplumsal konulara da eğildi. Çar II. Aleksandr'ın serfliği yasaklama kararını coşkuyla karşılamasına karşın, daha sonraları tarım reformundaki eksikliklerden dolayı yönetime cephe aldı ve sert eleştirileriyle radikallerin önderi durumuna geldi. 1862'de Petro Pavlovsk Kalesi'nin zindanına atıldı. *Nasıl Yapmalı?* romanını burada yazdı. 1864'te çıkarıldığı mahkemece yurttashlık haklarından yoksun bırakılarak küreğe mahkûm edildi. 1872'ye değin

Çernişevski, kimliği bilinmeyen bir sanatçının portre çalışmasından ayrıntı
Novosti Press Agency

hapis yattıktan sonra Sibirya'ya sürüldü. 1883'te Astrahan'a gönderildi. Ölümüne birkaç ay kala doğduğu kente dönmesine izin verildi.

Slavofillere karşı Batılılaşma akımının sosyalist kanadı içinde yer alan Çernişevski'nin

etkilendiği düşünsel kaynaklar sol Hegelciler, Fransız ve İngiliz sosyalistleri ile İngiliz yazarlarıdır. John Stuart Mill'in iktisadi kuramlarına sosyalist bir yorum getirmiş ve Belinski'nin sanat görüşlerini pozitivist ve materyalist bir temele oturtmuştur. Toprak sorunuyla ilgili yazılarında köylülüğün devrimci potansiyelini vurgulayarak ortak mülkiyeti savunmuştur.

Cernobil Nükleer Santrali kazası, 20. yüzyılın ilk büyük nükleer kazası. 1972'de SSCB'deki Kiev'in 140 km kuzeyinde kurulan Cernobil Nükleer Santrali'nde ortaya çıkan kazaya, her biri 1.000 megawatt gücünde dört reaktördeki tasarım

Cernobil Nükleer Santrali'nin kaza sonrasında havadan görünümü
ABC Ajansı

hataları ile reaktörlerden birinde güvenlik sisteminin devre dışı bırakıldığı bir sırada deney yapılması yol açtı.

Deneyin yapılacağı 25 Nisan 1986'da önce reaktörün gücü yarıya düşürüldü, ardından da acil soğutma sistemi ile deney sırasında reaktörün kapanmasını önlemek için tehlike anında çalışmaya başlayan güvenlik sistemi devre dışı bırakıldı. 26 Nisan günü saat 01:00'i biraz geçte teknisyenler deneyin son hazırlıklarını tamamlamak üzere ek su pompalarını çalıştırdılar. Bunun sonucunda gücünün yüzde 7'siyle çalışmakta olan reaktörde buhar basıncı düştü ve buhar ayırma tamburlarındaki su düzeyi güvenlik sınırının altına indi. Normal olarak bu durumda reaktörün güvenlik sistemine ulaşması gereken sinyaller ise teknisyenler tarafından engellendi. Su düzeyini yükseltmek için buhar sistemine daha fazla su aktarıldı ve saat 01:23'te deneyin fiilen başlatılması için koşulların oluştuğuna karar verildi. Deneyin amacı, reaktörün çalışması ansızın durdurulduğunda, buhar türbinlerinin daha ne kadar süre çalışmayı sürdüreceklarını ve böylece ne kadar süre acil güvenlik sistemine güç sağlayabileceklerini öğrenmekti. Geri kalan öteki acil güvenlik sinyali bağlantılarını da kestikten sonra türbinlere giden buhar akışı durduruldu. Bunun sonucunda dolaşım pompaları ve reaktörün soğutma sistemi yavaşladı. Yakıt kanallarında ani bir ısı yükselmesi görüldü ve yapım özellikleri nedeniyle reaktör tümüyle denetimden çıkmış oldu. Tehlikeyi farkedene teknisyenler reaktörün durdurulmasını sağlamak amacıyla bütün denetim çubuklarını derhal sisteme sokmaya karar verdiler. Ama aşırı derecede ısınmış bulunan reaktörde saat 01:24'te, yani deneye başlanmasından bir dakika sonra iki patlama oldu. Bu patlamanın ayrıntıları tam olarak bilinmemekle

birlikte, denetim dışı bir çekirdek tepkimesinin gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Üç saniye içinde reaktörün gücü yüzde 7'den yüzde 50'ye fırladı. Yakıt parçacıklarının soğutma suyuyla karşılaşması, suyun bir anda buhara dönüşmesine yol açtı. Oluşan aşırı buhar basıncı reaktörün ve santral binasının tepesini uçurdu. Reaktördeki zirkon ve grafitin yüksek sıcaklıktaki buharla karşılaşması sonucu oluşan hidrojen yanarak bütün santrali ateşler içinde bıraktı.

Kaza sırasında santralde bulunanlar ilk anda 400 rem şiddetinde bir radyasyondan etkilendiler. Kazada 31 kişinin öldüğü açıklandı. Bölgede yaşayan 135 bin kişi başka yörelere taşındı. Uzun dönemde binlerce insanın aşırı radyasyondan kaynaklanan kanser nedeniyle öleceği tahmin ediliyordu. Kazanın yol açtığı radyasyonun etkisi Cernobil bölgesiyle sınırlı kalmadı. Atmosfere yayılan radyoaktif maddelerle yüklü bulutlar özellikle Doğu Avrupa ve Karadeniz üzerinde etkili oldu. Türkiye'nin fındık, çay gibi bazı ürünlerinin ihracatının gerilemesine yol açtı.

Cernobil nükleer kazası, bütün dünyada geleceğin enerji kaynağı olarak görülen nükleer santrallerin güvenliği konusunda kuşku uyandırdı ve yeni santral yapımında bir duraklama görüldü.

Çernov, Viktor Mihayloviç, BORIS OLENIN olarak da bilinir (d. 1 Aralık 1873, Kamışın, Rus Çarlığı - ö. 15 Nisan 1952, New York kenti, ABD), Sosyalist-Devrimci Parti'nin (SR) kurucularından olan Rus siyaset adamı. Yaşamının büyük bir bölümünü sürgünde geçirmiş, Rusya'da geçici hükümetlerin kurulduğu dönemde, kısa bir süre (5 Mayıs-1 Eylül 1917) bakanlık yapmıştır.

1893'te devrimci harekete katıldı. 1902'de kurulan SR'nin Merkez Komitesi üyesi oldu ve parti programını hazırlayanlar arasında yer aldı. Partinin *Revolutsionnaya Rossiya* adlı yayın organının yönetmenliğini yaptı. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde Batı Avrupa'da sürgünde olan Çernov, 1915'te İtalyan ve İsviçreli sosyalistlerin I. Dünya Savaşı'na hemen son verilmesi için düzenledikleri Zimmerwald Konferansı'na katıldı. Konferansta partisinin sol kanadının "emperyalist savaş"ı mahkûm ederek yenilgiyi savunan önergesini destekledi. Ama 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'ya dönerek tarım bakanı olunca, Almanlara karşı yurt savunması görüşünün yanında yer aldı.

1917 boyunca *Delo Naroda*'yı çıkarak partisinin sol kanadına ve Bolşeviklere karşı mücadele etti. Bakanlığı sırasında toprakların kamulasırmaya yönelik planını uygulayamamasına karşın, SR içinde köylülerin çıkarlarını temsil eden bir önder olarak ün kazandı. 18 Ocak 1918'de Petrograd'da (bugün Petersburg) toplanan Kurucu Meclis'in başkanlığına seçildi. Bolşeviklerin ertesi gün meclisi dağıtmasından sonra Bolşeviklere karşı Samara'da kurulan Sosyalist Devrimci hükümette kısa bir süre görev aldı. 1920'de Paris'e göç etti ve II. Dünya Savaşı başlayıncaya değin burada kaldı. Ardından ABD'ye yerleşerek çeşitli anti-komünist dergilerde yazılar yazdı.

Çernovtsi, Ukrayna'da Karpat Dağları üzerinde yönetim birimi (*oblast*). Yüzölçümü 8.100 km²'dir. Karpat Dağlarının doruk çizgisi üzerindeki bir noktadan başlar; dağ etekleri ile Siret ve Prut vadilerinden geçerek Dinyester Irmağına kadar uzanır. Dağ yamaçları kayın, gürgen ve öbür sertodunlu ağaçların oluşturduğu sık ormanlarla kaplıdır. Bu ağaçların yerini yüksek kesimlerde kozalaklılar, doruklarda ise *polonini* olarak bilinen Alp tipi açık çayırlar alır.

Çernovtsi yönetim birimi bölgenin Besarabya ile birlikte Romanya'dan ayrılıp SSCB'ye bağlandığı 1940'ta oluşturuldu. Ukraynalıların toplam nüfusun dörtte üçünü oluşturmalarına karşılık, bu yörenin karmaşık siyasal tarihi, Ruslar, Polonyalılar, Yahudiler, Macarlar, Rumenler ve Moldavyalılardan oluşan çok kanşık bir nüfus yapısına yol açmıştır.

Çernovtsi'nin ekonomisinde tarım ağırlık taşır. Nüfusun beşte üçü kırsal kesimde, dağınık çiftliklerde ve özellikle vadilerde yoğunlaşmıştır. Başlıca ürünler buğday, mısır, şeker pancarı ve ayçiçeğidir. En yüksek kesimlerdeki yaz otlaklarından büyükbaş hayvanlar ve koyunlar yararlanır; vadilerde domuz besiciliği önemli yer tutar. Kerestecilik çok gelişmiştir ve kentlerde kereste işleyen küçük ölçekli tesisler vardır. Dinyester Irmağı üzerindeki komşu Vinnitsa yönetim biriminde, destekleme tesisleri Çernovtsi'de bulunan büyük bir baraj inşa edilmiştir. Yönetim biriminin merkezi olan Çernovtsi dışındaki kentler küçüktür ve buralarda çoğunlukla tarımsal ürün işleyen sanayi kuruluşları vardır. Nüfus (1984 tah.) 909.000.

Çernovtsi, Rumence CERNĂUȚI. Almanca CERNOWITZ, eskiden (1944'e değin) CHERNOVITSI, Ukrayna'da Çernovtsi yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Karpat Dağlarının eteklerinde, Yukarı Prut Irmağının üzerinde yer alır. Çernovtsi'den söz edilen ilk belge 1407 tarihli. Çernovtsi bu tarihte Polonya-Litvanya Krallığı'na bağlı bir kent olarak Bukovina adıyla bilinen bölgenin başlıca merkeziydi. Önce Osmanlıların, sonra da Avusturya-Macaristan'ın eline geçti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Romanya'ya verildi, 1940'ta SSCB'ye geçti. Öteden beri büyük bir ticaret merkezi olan Çernovtsi, 20. yüzyıl başlarında da bir sanayi merkezi ve Lvov, Ternopol, Moldova ve Romanya'ya bağlanan demiryolu hatlarıyla önemli bir kavşak noktası oldu. Modern kentte yünlülük ve pamuklu dokuma, hafif makine, gıda (özellikle et ve şeker) ve kereste sanayileri vardır. Çernovtsi'nin Prut Irmağı üzerinde yaklaşık 11 km uzunluğunda bir kıyısı vardır ve sığ sol yaka üzerinde yeni banliyöler oluşmuştur. Kentte 1875'te kurulmuş bir üniversite ile bir tıp enstitüsü bulunmaktadır. Nüfus (1989) 257.000.

çernozem, KARA TOPRAK olarak da bilinir, 25 cm'den daha kalın ve koyu renkli bir humus katmanı (karbon miktarı en az yüzde 1 olan katman türü) içeren çayır toprağı. Doğal bir toprak türüdür. Alümina bakımından zengin kil katmanları içermeyen ya da killi katmanlar sular tarafından taşınmıştır. Çernozem, ilk kez Rusya bozkırlarındaki otlaklarda tanımlanmıştır. Buradaki çernozem toprakları, kalsiyum karbonat bakımından zengindir; bu yüzden humus katmanıyla iç içe ya da onun hemen altında bulunan kalkerli bir katman içerirler. Yağışın yol açtığı toprak yıkanması çok düşük bir orandadır ve suyla taşınan kil pek az yerde birikim yapabilir. ABD, Kanada ve Arjantin'de ise bu topraklar sodyum, magnezyum ve silis bakımından zengin kalkerli sızma maddelerden oluşur. Bu bölgelerde toprak yıkanması, genellikle kil birikimini sağlamaya yetecek ölçüdedir.

Çernyayev, Mihail Grigoryeviç (d. 3 Kasım 1828, Benderi, Besarabya - ö. 16 Ağustos 1898, Tubişki, Beyaz Rusya, Rus Çarlığı), panslavizm yanlısı Rus generali.

Rus topraklarını Orta Asya'ya kadar genişletmesi ve 1876'da Osmanlılara karşı savaşan Sırp ordularına komuta etmesiyle tanınır.

Çarlık Genelkurmay Askeri Akademisi'ni bitirdikten sonra, teğmen rütbesiyle Kırım Savaşı'na (1853-56) katıldı. 1864'te küçük bir görevle gönderildiği Orta Asya'da Evliya Ata ve Çimken'i ele geçirdi. Daha sonra verilen yönergenin dışına çıkarak, 1865'te Taşkent'i de aldı. Aynı yıl Rus Çarlığı'na bağlanarak Türkistan adı verilen bu yeni Rus eyaletine askeri vali olarak atandı. Daha sonraki yayılmacı seferlerde yenilgiye uğrayınca, 1866'da görevinden alındı.

1875'te Bosna ve Hersek'te Osmanlı yönetimine karşı başlatılan ayaklanmanın Balkanlar'a yayılması üzerine, Osmanlılar Balkanlar'da yaşayan Slav halklarını bastırmak için sert önlemlere başvurdular. Aşırı milliyetçi *Russki Mir* adlı dergisinde Slav halklarının Balkanlar'daki ayaklanmasını ve panslavizm hareketini destekleyen Çernyayev, Rusya'nın Slavları Osmanlı boyunduruğundan kurtarma görevini üstlenmesini ve Balkanlar'da Rus kültür ve etkisinin yaygınlaştırılmasını savundu. 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden Sırp yönetiminin isteği üzerine, yanına 5 bin Rus gönüllüsü de alarak Sırp ordularının komutanlığını üstlendi. Ama ağır bir yenilgiye uğradı. Sırbistan'ın beklentilerinin tersine resmen savaşa girmeyen Rusya, Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'yle yaptığı barış antlaşmasının koşullarından hoşnut kalmadığından, Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kafkasya'da kurmay subay olarak geri hizmetle görevlendirilen, Çernyayev 1882'de tutucu Slavofili eğilimleriyle tanınan III. Aleksandr'ın başa geçmesiyle yeniden göze girdi ve korgeneralliğe yükseltildi. Aynı yıl Türkistan askeri valiliğine getirildi, ama 1884'te serüvenci girişimleri nedeniyle emekliye ayrıldı.

Çeroki dili, eskiden Virginia, Kuzey Carolina, Güney Carolina ve Georgia'da oturan Çerokiler tarafından konuşulan, İrokua ailesine bağlı Kuzey Amerika Yerli dili.

Kendi yazı sistemi olan ilk Amerika Yerli dillerinden biridir; bu yazı sisteminin başlıca özelliği, heceleri gösteren grafik işaretlerden oluşmuş bir hece dizelgesine (hecelge) sahip olmasıdır.

1821'de Çeroki dilinin hecelgesini oluşturan Çeroki asıllı Sequoyah, önce her sözcüğü bir grafik simgeyle belirten bir logografik alfabe hazırladı. Bunun fazla karmaşık olduğunu görünce, İngiliz alfabesinden (kendisi İngilizce bilmiyordu) Latin harflerini aldı, bu alfabenin bazı harflerini değiştirdi ve yeni harfler oluşturdu. Daha sonra bu işaretleri, belli bir kural ya da doğal bağ gözetmeksizin Çeroki dilinin hecelerini (genellikle bir ünsüz artı bir ünlü) karşılayacak biçimde düzenledi. Önce 200 işaretle başladı, daha sonra sayıyı 86'ya indirdi. 1830'da Oklahoma'ya göç eden Çerokiler, resmi belgeler ve gazetelerde bu hecelgeyi kullandılar. Çeroki hece dizelgesi, sonraki 100 yıl boyunca halk tarafından giderek daha az kullanılmakla birlikte, özel yazışmalar ve Kitabı Mukaddes çevirilerinde ve Yerli ilaç tanımlarında kullanıldı.

Çerokiler, Kuzey Amerika'da ABD'nin bugünkü Tennessee eyaletinin doğusu ile Carolina eyaletinin batısında yaşamış İrokua kökenli Yerli halkı. Önceleri Büyük Göller çevresine yerleşmişken, Delaware Yerlileri ile İrokualara yenik düştükten

sonra güneye göç etmişlerdir. Apalaş Dağlarında 100.000 km²'lik bir alana yayılmış olan Çeroki nüfusunun 1650'de 22.500 dolayında olduğu tahmin edilmektedir.

Çeroki yaşam biçimi ve kültürü daha çok Krikler ile öteki Güneydoğu Yerlilerine benziyordu. Çeroki toplumu, kırmızı (savaş) ve beyaz (barış) kentlerin konfederasyonundan oluşmuştu. Kırmızı kentlerin reisleri bir yüksek savaş reisine, beyaz kentlerin reisleri ise bir barış reisine bağlıydı. Beyaz kentler yasaları çığneyenler için bir sığınak işlevi görürdü. Kırmızı kentlerde ise savaş törenleri düzenlenirdi.

Çerokiler 16. yüzyıl ortalarında Avrupalılarla ilk kez karşılaştıklarında, yontma taştan yapılmış bıçak, balta ve keski gibi çeşitli aletler kullanıyorlardı. Sepetçilik, çömlekçilik yapıyor, danı, fasulye ve kabak yetiştiriyor, yiyecek ve giyecek sağlamak amacıyla ayı ve geyik avlıyorlardı. Çeroki evleri, ağaç kabuklarıyla örtülmüş, penceresiz, tek kapılı, çatısında duman çıkması için bir delik bulunan ahşap yapıları. Tipik bir Çeroki kasabası, 30-60 ev ile genel toplantıların yapıldığı ve kutsal ateşin yakıldığı bir kamu evinden oluşuyordu. Bir turfanda meyve ve yeni-ateş ayını olan Yeşil Mısır (Green Corn) şenliği en önemli dinsel törendi.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasındaki bir dizi çarpışma ve antlaşma, Çerokilerin Georgia'daki ve Tennessee'nin doğusu ile Kuzey ve Güney Carolina'nın batısındaki topraklarını büyük ölçüde azalttı. Böylece bu bölgeler beyazlarca ele geçirilip yerleşime açılabilir. Bölgeye yayılmış 200 köyde yaşayan 22 bin kabile üyesi, 18. yüzyıl başlarından sonra askeri ve ticari ilişkilerde İngilizlerle dost kaldı.

Çerokiler ile Kriklerin isteği üzerine 1773'te yapılan Augusta Antlaşması sonucunda beyaz tüccarlar karşısında çaresiz kalmış Yerlilerin borçlarına karşılık, Georgia'da yaklaşık 800 bin hektarı aşkın bir alan yerleşmeye açıldı. Overhill Çerokileri, 1775 Sycamore Shoals Antlaşması ile Kentucky'nin orta kesimindeki geniş toprakları satmaya razı oldular. İngiliz yasalarına aykırı olan bu antlaşmayla Transilvanya Arazi Kumpanyası bölgenin beyazlarca ele geçirilmesi için elverişli bir ortam hazırladı. Av alanlarının kolonicilerce işgal edileceğinden korkan Çerokiler, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın başlarında İngiltere'yi destekleyeceklerini açıkladılar. Temmuz 1776'da reis Sürüklenen Sandal yönetimindeki 700 kişilik bir Çeroki kuvveti, İngilizlerin engelleme girişimlerine karşın Kuzey Carolina'daki Eaton ve Watauga kalelerine saldırdı. Her iki saldırı da başarısızlıkla sonuçlandı ve kabile geri çekildi. Bunun ardından Çerokiler, Krikler ve Çoktavların Eylül ve Ekim aylarında sınır bölgelerine düzenlediği akınlar, Güney eyaletlerindeki düzenli askerler ve milis kuvvetlerince sert bir biçimde karşılandı. Sonunda Çerokilerin gücü kırıldı, ürünleri ve köyleri yağmalandı, savaşçıları dağıtıldı. Yenik düşen Yerliler, DeWitt's Corner (20 Mayıs 1777) ve I. Long Island of Holston (20 Temmuz 1777) antlaşmalarıyla Kuzey ve Güney Carolina'daki topraklarını beyazlara bırakarak barışı sağladılar. İki yıl boyunca bu bölgelerde barış bozulmadı.

Amerikalılar başka cephelerde İngiliz ordularıyla uğraşırken 1780'de Çeroki saldırıları yeniden başladı. Ama General Arthur Campbell ile General John Sevier'in komutasındaki caydırıcı hareket, Çerokileri sındırdı. II. Long Island of Holston Antlaşması (26 Temmuz 1781) ile Çerokilerin yitirdiği topraklara yenileri eklendi. Çerokiler

1800'den sonra beyazların kültürünü benimsemeye başladılar, ABD'yi örnek alan bir yönetimi modeli oluşturdular. Özellikle Horseshoe Bend Savaşı'nda, Reis Junaluska başkanlığında Kriklere karşı Andrew Jackson'a yardım ettiler. Çiftçilik, dokumacılık ve inşaat alanlarında beyazların yöntemlerini uyguladılar. En önemlisi, Krik Savaşı'nda ABD ordusunda savaşmış melez bir Çeroki olan Sequoyah, Çeroki dilinin hece alfabesini geliştirdi. Her simgenin bir heceyi belirttiği bu yazı sisteminin başkanı sayesinde kısa sürede bütün Yerliler okuma yazma öğrendi. Yazılı bir anayasa benimsendi. Hristiyan kutsal metinlerinin çevirisinin yanı sıra dinsel bir yazın gelişti. Şubat 1828'de ilk Yerli gazetesi *Cherokee Phoenix* yayımlanmaya başladı.

Ama beyaz kültürünü hızla benimsemeleri bile Çerokileri, göçmenlerin toprak açlığı karşısında koruyamadı. Çerokilerin Georgia'daki topraklarında altın bulunmasıyla, Yerlilerin bu topraklardan sürülmesi yönündeki baskılar artmaya başladı. Küçük bir Çeroki azınlığının imzaladığı New Echota Antlaşması ile 1835'te Mississippi Irmağının doğusundaki topraklar 5 milyon dolar karşılığında ABD'ye bırakıldı. Çerokilerin büyük çoğunluğu bu sözleşmeyi tanımadı ve ABD Yüksek Mahkemesi'ne başvurdu. Mahkeme, Yerliler lehine karar alarak Georgia eyaletinin Çerokiler üzerinde hukuksal yetkisi olmadığını, dolayısıyla onların toprakları üzerinde hak iddia edemeyeceğini hükme bağladı.

Georgia hükümeti mahkeme kararına uymadı, Başkan Andrew Jackson da uygulamayı reddetti. Sonunda 1830 Yer Değiştirme Yasası uyarınca Çerokiler General Winfield Scott komutasındaki 7 bin asker tarafından topraklarından çıkarıldı. Önce 15 bin kadar Çeroki kamplarda toplandı; bunların evleri Yöre halkı tarafından yağmalanıp yakıldı. Daha sonra Yerliler biner kişilik gruplar halinde, çoğu yaya olarak Batı'ya gönderildi.

Gözyaşı Yolu (Trail of Tears) adıyla bilinen bu tarihsel göç ve zorunlu yer değiştirme, 1838-39 sonbaharı ve kışı boyunca, üstelik çok kötü bir düzenlemeyle sürdürüldü. Soğukların bastırmasıyla birlikte, gıda ikmalinin yetersizliği büyük sıkıntılara yol açtı. Askerler, hastaların ve yürümekten bitkin düşenlerin dinlenebilmesi için yürüyüşü yavaşlatmaya ya da durdurmaya yanaşmadığı için, 116 gün süren yolculuk sırasında yaklaşık 4 bin Çeroki öldü.

Sonunda yürüyüş kolu, bugün Oklahoma'nın kuzeydoğusunda bulunan yeni yurtlarına varabildi. Ama bu kez de oraya daha önce yerleşmiş olanlarla sürtüşmeler başladı. New Echota Antlaşması'nı imzalayanlara yönelik misillemeler ve çeşitli kan davaları Çeroki toplumunu bölüdü.

Oklahoma'daki yeni yurtlarında Çerokiler, ABD hükümetinin 1830'larda Güney'den gene zorla getirdiği Krikler, Çikasarlar, Çoktavlar ve Seminoller ile birleştiler. Yetmiş beş yıl içinde, her kabileye belli bir toprak ayrıldı ve her birinin ABD'den bağımsız yarı-özerk bir yönetimi oldu. Oklahoma'yı eyalet yapma (1907) hazırlıkları sırasında bu toprakların bir bölümü tek tek Yerliler arasında dağıtıldı. Federal hükümetin güvencesi altındaki topraklar ise beyaz aile reislerine ya da kolelere tahsis edildi. 1906'da fiilen feshedilen kabile yönetimleri ancak sınırlı ölçüde varlığını koruyabildi. Günümüzde bazı Çerokiler yerleşirme kamplarında (reservation) yaşamaktadır. Son verilere göre Oklahoma'nın doğusunda yaklaşık 47 bin Çeroki asıllı, 15 bin kadar da tipik Çeroki yaşamaktadır. 1838 sürgününün de dağlara sığınmış birkaç yüz Çeroki.

bugün Kuzey Carolina'nın batısındaki yaklaşık 3 bin Çerokinin atasıdır.

Çerski Sıradağları, Rusça **ИРЕБЕТ ЧЕРСКОГО**, Yakut Özerk Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu'nun Magadan yönetimi birimi (*oblast*) boyunca kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan sıradağlar. Uzunluğu 1.500 km'yi aşan dağ sırası Verhoyansk Dağlarının bir bölümünü oluşturur. Ayrıca Pobyeđa (Zafer) Dağı (3.147 m) gibi deniz düzeyinden yaklaşık 3.000 m yükseklikte birkaç doruğu bulunan, birbirinden oldukça aralıklı bir dizi paralel dağ sırasını da içine alır. Kolima ve Indigirka ırmaklarının yukarı kesimleri, bu sıradağlar arasındaki dar ovalardan akar ve onları görkemli boğazlarla yarar. Çerski Sıradağlarının güney bölgeleri çöküntü alanlarıyla birbirinden ayrılmış platolardan oluşur

çeşitleme, VARYASYON olarak da bilinir, müzikte melodi, armoni ya da kontrpuanı değiştirmeye dayalı temel teknik. En basit türü çeşitleme öbeğidir. Bu tür kompozisyonda iki ya da daha çok cümle parçacığı aynı müziksel malzemeye dayanır ve bu malzeme her defasında farklı çeşitleme teknikleriyle işlenir.

Rönesans vokal müziğinde başlıca iki çeşitleme tekniği vardı. Bunlar strofik (her kıtasında aynı müziğin kullanıldığı) şarkılarda görülen kontrpuan çeşitlemeleri ve bir misla ya da motette bir temel ses üzerinde yapılan çeşitleme öbekleriydi. Çalgı müziğinde ise, sonraki çağlar için çok önem taşıyan farklı bir çeşitleme türü görülmeye başladı. Günümüze ulaşmış en eski çalgı müziği örnekleri, çoğunlukla iki ayrı parçadan oluşan dans müzikleridir. Bu iki parçanın da melodisi aynı, ama tempo ve ölçüleri farklıdır. 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında İngiliz besteciler, özellikle figür çeşitlemesiyle ilgilenerek bu alanda ustalaştılar. Geç Rönesans'tan kalma birkaç parçadan buna yakın, ama önemli ölçüde farklı bir teknik kullanılmıştı; melodiyi taşıyan figür bas sesteydi, izleyen çeşitlemelerde de bu ses temel ya da sürekli bas olarak korunuyordu.

Barok dönemin ilk yıllarına rastlayan 17. yüzyılın başlarında besteciler, en alt seste sürekli yinelenen melodiyi taşıyan figürler kullanarak kısa parçalar bestelemeye önem verdiler. Bas sesler çevresinde gelişen zengin, çok süslü melodilere yöneldiler. Parçanın temel yapısını yalnızca melodiye dayandırarak bütün yetenek ve hayal güçlerini bu konu üzerinde yoğunlaştırdılar.

Passacaglia(*) ve *chaconne*(*) danslarının müziği de, akor yürüyüşlerine dönüşerek çeşitleme türünün ortaya çıkmasına yol açmıştı. *Passacaglia*, strofik şarkıların kıtaları arasında *ritornello* (kısa bir çalgı parçası) biçiminde gitarla çalınan bir akor düzeyindeydi. Hemen hemen aynı zamanda, gene gitar alıştırma kitaplarından alınmış bir başka akor yürüyüşü olan *chaconne* üzerine de çeşitlemeler yapılmaya başladı. Sonradan yapılan bir ayrıma göre *passacaglia*, bas sesinde yinelenen bir melodi üzerine, *chaconne* ise, yinelenen bir armoni düzeni üzerine kurulan çeşitleme öbeği sayıldı.

Claudio Monteverdi'nin sekizinci madrigal kitabında yer alan *Amor, Lamento della nimfa* (Aşk: Nympha'nın Yakınması), dört notalı inici bir figür üzerine kuruluydu. Soprano sesin söylediği bir yakınma bölümüyle üç erkek sesinin buna verdiği karşılık parça boyunca hiç değişmeden tam 34 kez yinelenen bu figüre dayanıyordu. Monteverdi melodi yaratmadaki dehası ve bu dokunaklı temayı ustaca ele alışıyla dinleyiciyi etkileyerek baştaki yinelenmelerin hiç fark edilmemesini sağlayabilmişti.

Barok dönemde en yaygın ve önemli çeşitlemeler bas üzerine yapılanlardı. Ama besteciler başka çeşitleme türlerini kullanmayı sürdürdüler. Figür kontrpuanlı çeşitlemenin gerçek anıtlarından biri sayılan J. S. Bach'ın *Goldberg Çeşitlemeleri*'nde 16+16 ölçülü uzun temayı izleyen 30 çeşitlemenin ardından ilk ezginin yinelenmesine dönülüyordu. Bu çeşitlemelerde birbirinden çok farklı ölçü ve tempolar kullanılmıştı. Armoni ve tonalite açısından durağan bir yapı, bütün çeşitleme türlerinin ortak özelliğidir. Bir melodiye, basa ya da armoni dizisine bir kez yer verildikten sonra, bunlar aynı uzunlukta, aynı cümle ve armoni öğeleriyle ve her kez aynı tonalitede olmak üzere yinelenir. Çeşitlilik ve doruğa ulaşma duygusu, ses sayısı ve dokudaki karşıtlaşmayla, melodi süslemelerinin zenginliği ve karmaşıklığıyla, zaman zaman da ölçüde ve tempodaki değişikliklerle sağlanır.

18. yüzyıl ortalarında müzik yapısı anlayışında büyük bir değişiklik oldu; besteciler armoniye ve tonal bir hedefe yönelişe daha çok önem vermeye başladılar. Bir bestenin başladığı tonalitede bitmesi gerektiği kabul ediliyordu. Daha da önemlisi, öbür tonalitelerin önemi, aralarındaki ilişkinin zayıf ya da kuvvetli olmasına göre belirleniyordu. Beste, başlangıç notasından ya da tonikten başlayarak birtakım tonaliteler içinde gezinmeliydi. Bu, parçaya bir tonal hareketlilik duygusu kazandırıyor.

Solo çalgılar için de çeşitlemeler yazılıyor. Bunların çok bilinen örnekleri Mendelssohn'un Opus 54 *Ciddi Çeşitlemeler*'iyle (1841) Beethoven'ın *Diabelli Çeşitlemeleri*'dir. Ama klasik-romantik dönemde çeşitlemede iki önemli yön belirdi. Bunlardan birincisi çok bölümlü bir oda müziği ya da orkestra yapıtında bir bölüm olarak kullanılabilen "toplular çalış çeşitlemeleri" denebilecek türdü. İkincisi ise, temanın öncekinden çok daha özgür bir biçimde işlendiği serbest çeşitlemelerdi.

Toplu çalış çeşitlemelerinin en başınlı ve ünlü örneklerini veren ilk önemli besteci Haydn'dı. Do Majör *Keman ve Piyano Sonatı*'nda ve Re Majör *Av Borusu Senfonisi*'nin son bölümünde bu tür çeşitlemeler kullanılmıştı. Mozart'ın toplu çalış çeşitlemeleriye daha çok melodi çeşitlemeleri idi. Bunun örnekleri K. 377 *Fa Majör Keman Piyano Sonatı*'nda ve K. 581 *Klarnet Beşlisi*'nde görülür. Schubert "Die Forelle" (Alabalık) adlı şarkısını, Opus 114 *La Majör Piyano Beşlisi*'ndeki (Alabalık Beşlisi) melodi çeşitlemelerine temel aldı.

Bu dönemde çeşitleme tekniklerini en çok kullanan ve bunları günün bazen birbiriyle çelişkili de olabilen müzik üsluplarına başarıyla uyarlayabilen iki besteci Beethoven ile Brahms olmuştu. *Dokuzuncu Senfoni*'nin son bölümü, Beethoven'ın çeşitleme formunu nasıl özgün ve rahat biçimde ele aldığına ışık tutar. Onun en güzel çeşitlemeleri *Üçüncü Senfoni (Eroica)*, Opus 111 *Do Minör Piyano Sonatı* ve Opus 132 *La Minör Yaylı Çalgılar Dörtlüsü*'ndekilerdir. Brahms'ın kullandığı çeşitlemelerde geriye dönüş daha belirgindir. Temayı çok çeşitlendirdiği durumlarda bile çoğunlukla temel yapısını korumuştur.

19. yüzyılın son yıllarında 20. yüzyılın ilk yarısında çeşitleme repertuarı genişlediyse de, serbest çeşitleme tekniğinin ötesinde çarpıcı bir yenilik sağlanmadı. Serbest çeşitleme, temadaki küçük figürleri geliştirip ritim değişiklikleri yaparak temayla çeşitleme arasındaki melodi ilişkisini koruyordu.

Ama bu dönemin en önemli yeniliği, Arnold Schoenberg'in ve öğrencilerinin ya da onunla işbirliği yapan bestecilerin geliştirdikleri oniki ton tekniği oldu (*bak* oniki ton müziği). Bu teknikle yazılmış herhangi bir parça, kromatik dizideki 12 ton üzerinde sürekli bir çeşitleme olarak kabul edilebilir.

Çeşitlemede bestecilerin olduğu kadar, yorumcuların katkısı da önemlidir. Örneğin barok dönemde bestecinin ezgisini seslendirirken, parlak ve anlatımsal figürler, kısa bölümler ve titretimler katmak, susleyip işlemek temel bir şan becerisi sayılırdı. Yorumcular seslerinin güzelliğiyle olduğu kadar, süslemedeki becerileriyle de değerlendirilirdi; her yorumcu süsleme konusunda kişisel bir üslup oluşturmaya çaba gösterirdi. Geç baroğun en popüler vokal biçimi olan *da capo aria* da (*bak* aria) bir çeşitleme biçimiydi. *Da capo aria*'da birinci bölümü, melodisi, bazen de tonu ve tempoyla ona karşı olan ikinci bölüm izlerdi. Bunun ardından şarkıcı birinci bölümü aynen yinelerken, bir yandan da seslendirme yeteneğini ortaya koyardı. Günümüzde de caz, yorumlamada çeşitlemeye özellikle ağırlık veren bir müzik türüdür. Caz müzicisi, çaldığı parçaya teknik becerisi ve yaratıcılık yeteneğini katarak geliştirdiği kişisel çeşitleme üslubuyla dehasını ortaya koyar.

Başka kültürlerin müziğinde de Batı müziğinden farklı ve organik çeşitleme tekniklerine rastlanır. Örneğin Hindistan'ın güneyine özgü sanat müziği, belli bir *raga*(*) üzerine çeşitleme parçalarından oluşan bir demet anlayışını temel alır. *Raga*, kavramsal olarak Batı müziğindeki temadan daha karmaşıktır; özel bir ses dizisi kalıbından, çeşitli melodi düzenlerinden ve kendine özgü melodi ilişkisi ve parçacıklarından oluşur. Oldukça farklı bir çeşitleme anlayışı da Endonezya'nın *gamelan*(*) müziğinde görülür. Bunda çeşitlemeler birbirini izlemek yerine eşzamanlı çalınır. Orkestranın bazı üyeleri kendi çeşitlemelerini aynı anda, aynı ezgi üzerinde yaparlar. Aykırı seslilik (*heterofoni*) adı verilen bu teknik son derece karmaşık, statik bir çeşitlemeye yol açar.

Çeşme, Ege Bölgesi'nde, İzmir iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 260 km² olan Çeşme ilçesi doğuda Urla ilçesi, güney, batı ve kuzeyde de Ege Deniziyle çevrilidir.

Urla Yanımadasının(*) batıya doğru uzanan kesimi Çeşme Yanımadası adıyla anılır. Urla Yanımadasının en alçak alanlarının yer aldığı Çeşme yöresinin kıyıları oldukça girintili çıkıntılıdır; İzmir ilinin en geniş ve güzel plajları bu kıyılardadır. Ilıca Körfezi, Büyükliman, Paşa Limanı ve Şifne Körfezi deniz turizmi açısından önem taşır. Tanay orman içi dinlenme yeriyse Şifne İçmeleri ve Çeşme Kaplıcası başlıca doğal kaynaklardır.

Çeşme, 1960'lara değin kırsal niteliği ağır basan bir yöreydi. Yörede zeytin, üzüm, tütün, anason gibi ekonomik değeri yüksek ürünler yetiştirilirdi. 1960'larda turizmin gelişmeye başlamasıyla, tarımsal üretim büyük ölçüde ortadan kalktı ve turizm ilçenin temel ekonomik etkinliği durumuna geldi.

Çeşme, İzmir metropolünün başlıca sayfiyelerinden biri olduğu gibi, ülke turizminde de önemli bir yere sahiptir. Doğal güzelliklerinin yanı sıra, yatak kapasitesinin büyüklüğü, nitelikli turistik tesisleri, turizme dayalı ticaret ve hizmet işlevleriyle önemli bir turizm merkezi durumundadır. Çok sayıda

yabancı turistin de geldiği ilçenin nüfusu, yaz aylarında çok artar. Yirmiden çok plajı bulunan ilçenin en önemli turistik tesisleri, İlica yöresinde toplanmıştır.

Çeşme tarihinde ilk kez, İonya'nın en önemli kentlerinden biri olan Erythrai'nin (İldırı) iskelesi olarak geçer. Bir liman yerleşmesi olarak sonraki dönemlerde de önemini korumuştur. Daha sonra Lydia, Pers, Pergamon (Bergama) Krallığı, Roma ve Bizans egemenliklerine girdi. Anadolu'ya 11. yüzyılda başlayan Türk akınları sırasında Çaka Bey'in yönetimine geçti. Beylikler döneminde Aydınogullarının toprakları arasına katıldı ve bir deniz üssü durumuna geldi. İlk kez I. Bayezid (Yıldırım) tarafın-

lara oyulmuş bir Asur çeşmesi, akıntı yönünde basamak basamak alçalan havuzlardan oluşuyordu. Su, en alttaki şaha kalkmış iki aslan kabartması ile bezenmiş olan bu havuzların birinden öbürüne küçük oluklar aracılığıyla akıyordu. Geç Helenistik dönemde Yunanistan'da olduğu gibi, su kaynakları Ege uygarlıkları boyunca çoğu zaman kutsal sayılmış, çıktığı yere yapay havuzlar, çevresine ise tapınaklar yapılmıştı. Gerek yazılı kaynaklar, gerekse kazılar Eski Yunan'da çok gelişmiş çeşmelerin olduğunu göstermektedir. Lerna'daki sütunlarla çevrili çeşme, Korinthos'taki *nympha* (su perisi) Pirene'ye adanmış kaynak ünlüdür. Büyük su depolarıyla donatılan ve çoğu kez önüne güneşi kesecek sütunlu bir saçak yapılan Eski Yunan çeşmeleri, daha çok işlevsel nitelikte olurdu.

Çeşme'den bir görünüm
Dutlek

dan Osmanlı topraklarına katılan Çeşme, Ankara Savaşı'ndan (1402) sonra, Timur tarafından yeniden Aydınogullarına verildi. I. Mehmed (Çelebi) döneminde, kesin olarak Osmanlı yönetimine girdi. 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında Çeşme Baskını'na(*) sahne oldu. 19. yüzyıl sonlarında Aydın vilayeti, İzmir sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu. 17 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edilen Çeşme, bu işgalden 16 Eylül 1922'de kurtuldu.

Bugün Silah Müzesi olarak kullanılan Çeşme Kalesi, 1508'de II. Bayezid tarafından yaptırıldı; 1770 Çeşme Deniz Savaşı'nda önemli ölçüde hasar gördü. Erythrai(*) antik kenti, Çeşme'ye 15 km uzaklıktaki İldırı köyündedir. Surları, teras duvarları ve tiyatrosu görülebilen kentte, 1963'ten beri aralıklı olarak kazı yapılmaktadır. İÖ 7. yüzyıldan kalma porselen adak heykelleri, altın, gümüş ve tunçtan yapılmış süs eşyaları yanında İlk Tunç Çağına (İÖ 3500-3000) tarihlenen taş aletler de bulunmuştur.

Çeşme Belediyesi 1882'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 29.463; kent, 20.622.

çeşme, depo ve kaynaklardan borularla getirilen suyun kamunun kullanması için akıtıldığı yapı. Eski zamanlardan beri çeşmeler bahçelerin ve kentsel alanların düzenlenmesinde en önemli öğelerden olmuştur. İlk havuz örneklerinden biri eski Lağas kentindeki (bugün Telloh) İÖ y. 3000'den kalma kayalara oyulmuş Babil havuzuydu. Komel Irmağı vadisinde bulunan gene kaya-

Roma uygarlığında *castellum* adı verilen depolarda toplanan su, hamamlarla büyük konaklardan başka halkın gereksinimini karşılayan sokak çeşmelerine de dağıtılırdı. Pompei'de soyluların evlerindeki bezemeli avlu çeşmelerinin yanı sıra halkın kullandığı sokak çeşmesi örnekleri de bulunmuştur. Sokak çeşmeleri dikdörtgen biçimli basit bir su yalağı ile bunun üstünde yer alan küçük bir gövdeden oluşur; su bu gövdenin tepesindeki taştan oyulmuş insan ya da hayvan başının ağzından akardı.

Romalılar bunların yanı sıra, Helenistik dönemde ortaya çıkan ve daha çok dekoratif bir ağırlık taşıyan *nymphaeum* (çeşme yapısı) türünü de geliştirdiler. Çoğunlukla bir yarım kubbeye örtülü bir eksedra biçimindeki Roma *nymphaeum*'ları, zaman içinde anıtsal boyutlu su gösterisi yapılarına dönüştü. Üst üste birkaç hat halinde düzenleniyor, sütunların arasındaki nişlerle içine yerleştirilen heykellerin ağzından sular akıtılıyordu. Çoğu kez mozaik kullanıldığı zengin bir mimari bezeme anlayışı egemendi. Gerek kalıntılardan, gerekse dönemin duvar resimlerinden Roma çeşmelerinin örneklerini görme olanağı vardır. Bunlar, çeşmenin bir bahçe bezeme öğesi olarak ne kadar tutulduğunu ortaya koymaktadır.

Hristiyanlığın ilk dönemlerinde, örneğin Roma'daki eski San Pietro Bazilikası'nda olduğu gibi, çeşmelere bir arınma simgesi olarak bazilikaların *atrium*'larında yer veriliyordu. Batı Avrupa'da ve Bizans İmparatorluğu'ndaki manastırlarda da böyle avlu

çeşmesi uygulamaları sürdü (örn. Cluny Manastırları).

Ortaçağın başlarında çeşmeler önemini yitirdi; su gereksinmesi büyük ölçekte kuyulardan sağlanır oldu. 12. yüzyıldan sonra sokak çeşmeleri yeniden ortaya çıktı; kaynaklar da mimari açıdan ele alınarak çeşme haline getirildi. Bunlar genellikle bir merdivenle inilerek ulaşılan bir havuz haline getiriliyor, havuzun üzeri bazen duvarlara, bazen de yalnızca ayaklara oturan bir tonozla örtülüyordu. Poitiers'deki Joubert Çeşmesi'nin (yapımı 14. onarımı 16. yy) ilk biçimi de böyledir. Ortaçağda sokak çeşmelerinin genellikle çokgen ya da daire biçiminde, kenarları yer yer yuvarlak çıkıntılar yapan yalakları olurdu. Su, yalağın ortasında yükselen sütun ya da ayağın üstündeki bir dizi oluktan akardı. Ortaçağın sonlarında, çoğunlukla loncalar eliyle gerçekleştirilen kamu yapılarının önemli bir bölümünü çeşmeler oluşturuyordu. Pek azı ayakta kalabilmiş bu çeşmelerden, heykellerle bezeli, demir parmaklıklı gotik üsluptaki kulesiyle Nürnberg'deki 14. yüzyıl sonundan kalma Schöner Brunnen (Güzel Çeşme) önemli bir örnektir.

Ortaçağın sonlarında çeşme abartılı bir bezeme öğesi olarak yemek masalarında bile yer almaya başladı. Bu dönemde Bizans saraylarında çeşitli şaraplar akıtan masa çeşmelerinin varlığından söz eden kayıtlar varsa da, bunun hiçbir örneği günümüze kalmamıştır.

Rönesans'la birlikte İtalya'da çeşme tasarımında heykel sanatının öne çıktığı yeni bir dönem başladı. Düşey bir taşıyıcı üstüne sıralanmış daire ya da çokgen biçimli bir dizi havuzdan oluşan çeşmeler çok yaygındı. Bunların en tepesinde de suyun aktığı bir figür bulunurdu. Leonardo da Vinci de çeşme tasarımları yaptı. Rönesans'ı izleyen barok dönemde çeşmeler, karmaşık bir havuz, heykel ve su oyunu düzenlemesine dönüştü. Roma kenti barok üsluptaki çeşmeleriyle ünlendi. Bunlar arasında Bernini'nin Navona Meydanı'ndaki Dört İrmak Çeşmesi ile Niccolò Salvi'nin Trevi Çeşmesi özellikle önemlidir. Bu tür çeşmeler papa-

Este Villası'ndaki su orgu, 1549; Tivoli, İtalya
O'Reilly - APA

nın önderliğinde meydan ve kiliseleriyle yeniden inşa edilen Roma kentine canlılık kazandırılıyordu.

Bu dönemde İtalya'da sokak çeşmelerinden başka, villaların bahçeleri için de çok gösterişli özgün çeşmeler yapıldı. Ayrıntılı mekanik düzenekler yardımıyla şaşırtıcı etkiler elde edildi. Örneğin Tivoli'de Este Villası'ndaki su orgu (1549) ancak belirli döşeme taşlarına basıldığında çalışıyordu. Este Villası'ndaki çeşme ve Frascati'deki Aldobrandini Villası'ndaki çağlayanda ol-

duğu gibi, çoğu bir yamaç üstünde yer alan bu villaların konumlarından yararlanılarak yüksekte bulunan çeşmelerin aşağıdakilere su vermesi sağlanıyordu.

İtalya'daki bu örnekler Avrupa'nın kuzey ve batı bölgelerinde gelişen anıtsal boyutlu sokak ve süslü bahçe çeşmelerini etkiledi.

İslam mimarlığında temizlik, abdest alma ve su içme işlevlerini karşılamak için yapılan çeşmeler, özellikle Anadolu Türk mimarlığında kent dokusu içinde çarpıcı öğeler oldular. Çeşmelere konumlarına, fiziksel biçimlenişlerine ve yapılaş nedenlerine bağlı olarak "meydan çeşmesi", "çukur çeşme", "oda çeşmesi" ve "namazgâh çeşmesi" gibi adlar verildi.

En yalın biçimiyle suyun depolandığı bir su haznesi, suyun aktığı bir lüle ya da musluk ve bir yalakten oluşan çeşmeler, yapıldıkları dönemin mimarlık üslubu içinde belirgin heykelsi değerler kazandılar. Musluk tablası, musluk bölümünü çevreden ayıran niş, nişin üzerindeki kemer, nişin yüzünü oluşturan kemer aynası, su kabı konan niş ya da konsol, yalak kenarındaki set gibi yapısal; gömme ayak (pilastr), silme, korniş gibi bezemesel ve yazıt, tuğra gibi belgesel öğeler çeşme tasarımını belirleyen etmenlerdi.

Anadolu Türk mimarlığında 13. yüzyıldan kalan çeşme örnekleri azdır. Konya'da Sahipata Camisi, Sivas'ta Gök Medrese ve Afyon'da Çay Medresesi çeşmeleri bu dönemin önemli örnekleridir. Musluğun bulunduğu niş ve nişi çevreleyen bezeme öğeleriyle çeşme cephesi tasarımının ana şeması bu örneklerde belirmişti Osmanlı-

bun en güçlü örneğidir. 18. yüzyılın ikinci yarısının en belirgin ögesi, niş kemerinin kilit taşındaki istiridye kabuğuna dönüşmüş akantus yaprağıdır. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde madalyon, hotoz, kumaş kıvrımları, tuğra, amfora, tüy, silah gibi örgelerle ampir üslup egemen oldu. Sultanahmet'teki Cevri Kalfa Çeşmesi (1819-1920), Maçka'daki Bezmîâlem Valide Sultan Çeşmesi (1839) ve Talimhane'deki II. Mahmud Çeşmesi (1843) bu üslubun özelliklerini taşır. 19. yüzyılın sonlarında, Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi'nde (1881) görüleceği gibi, Osmanlı mimarlığı genelinde çeşmelerde de eklektik bir tavır yaygınlaştı. 20. yüzyılın başına ait Maçka'daki II. Abdülhamid Çeşmesi *art nouveau* ve Osmanlı öğelerinin karışımıyla dikkati çeker. I. Ulusal Mimarlık döneminde klasik Osmanlı üslubu çeşmelerde de yeniden canlandırıldı (Kısıklı Çeşmesi, 1914).

Sokak çeşmelerinden başka, konutlardaki çeşmeler de küçük, ama gerek mimarlık, gerekse heykel sanatı bakımından değer taşıyan örneklerdir. İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda ve 18-19. yüzyıllardan kalan saray, konak ve hamamlardan çok sayıda bu tür çeşme örneği günümüze ulaşmıştır. Topkapı Sarayı'nda III. Murad Odası ve I. Abdülhamid'in Yatak Odası'ndaki çeşmeler, dönemlerinin üsluplarını tanımlayan seçkin yapıtlardır.

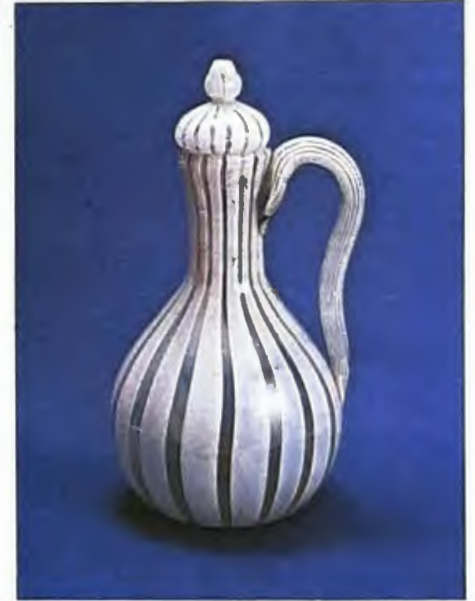
Çeşme Baskını, Temmuz 1770'te Ege Denizi kıyısındaki Çeşme limanında Rus donanmasıyla Osmanlı donanması arasında yapılan deniz savaşı.

1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı sürerken, İngiltere ve Felemenk'ten alınan modern gemilerle güçlenen Rus donanması, Osmanlı donanmasını yok etmek ve Mora'da Yunanlıları ayaklandırmak için Amiral Aleksey Orlov komutasında Akdeniz'e girdi. İngiliz danışmanlardan da yararlanarak Ege Denizinde ve Çanakkale Boğazında Osmanlı Devleti'ni güç durumda bırakmayı amaçlayan bir abluka planı hazırlayan Orlov, Ege Adalarını işgal etmek üzere kuzeye yöneldi. Bu sırada, Kaptanıderya Hüsameddin Paşa'nın komutasındaki Osmanlı donanması İstanbul'a gitmek üzere Çeşme limanından ayrılmıştı. Ama Koyun Adaları önünde bir kalyon arızalanınca donanma demir attı. Rus donanması da aynı yere ulaştı. Bunun üzerine 30 gemiden oluşan Osmanlı donanması, Toprak Adası ile Kalyalıklar arasında savaş düzenine girdi. Rusların üç koldan başlattıkları saldırı, iki tarafın yoğun topçu ateşi ve güverte savaşları ile günbatımına değin sürdü. Çeşme limanına çekilen Osmanlı donanması, liman ağzında savunma önlemleri aldı. 6-7 Temmuz gecesi, Rus gemilerinin top ateşi altında limana doğru yönlendirilen ateş gemileri, yanaşık düzendeki Osmanlı kalyonlarını tutuşturdu, bütün donanma kısa sürede yandı. Kaptanıderya Hüsameddin Paşa, baştardesi ile Sakız'a kaçtı. Cezayirli Hasan Ağa (Paşa) gemisinin havaya uçmasına karşın kurtulmayı başardı. Çeşme Savaşı'nın ardından Limni Adasını kuşatan Orlov, 22 Ekim 1770'te Cezayirli Hasan Paşa'ya yenilerek çekilmek zorunda kaldı.

Çeşme Kaplıcası, Ege Bölgesi'nde, İzmir'in Çeşme ilçesinde kaplıca. İlçe merkezinin 5 km doğusunda Ilıca Körfezi kıyısında yer alır. Kuzey-güney doğrultulu bir kırık hatına bağlı olarak ortaya çıkan pek çok kaynaktan beslenir. Kalker, marn, sarıkil ve volkan tüfleri arasından çıkan ve genellikle çatlaklardan gelen magmatik sulardan oluşan kaynakların en önemlisi 55°C'lik sıcaklığında bir madensuyu olan Topan'dır

(Hamidiye). Çevredeki pansiyon ve otellerin büyük bölümünün suyu bu kaynaktan sağlanır. Denizdeki kaynaklar ile karadaki kaynaklar aynı özellikleri gösterir. Deniz suyuyla yakın olan tuzlu madensularının tuzluluk oranı 27 gr/lt'yi bulur. Çeşme kaynak suları klorür, sülfat, sodyum ve magnezyum bakımından zengindir. İçme olarak kullanıldığında müshil etkisi gösterir. Ayrıca sindirim yollarındaki salgı bezlerini kamçıladığı görülür. Banyo olarak kullanıldığında ise bazı bulaşıcı hastalıklar ile üst solunum yolları kronik hastalıklarına iyi geldiği söylenir.

çeşmibülbül (bülbül gözü), Osmanlı cam sanatındaki ünlü Beykoz işi(*) ürünlerin bir

Çeşmibülbül ibrik, 19. yy; Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ Koleksiyonu, İstanbul
Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ'nın izniyle

türü. 1846'dan sonra Çubuklu'da kurulan yeni bir cam ve kristal imalathanesiyle, daha önce de burada bulunan imalathanelerde üretilmiştir. Çeşmibülbül adının, üstündeki desenlerin bülbül gözündeki çizgilere benzetilmesinden ya da ilk üretildiği yerdeki Çeşme-i Bülbül adlı bir çeşmeden kaynaklandığı sanılmaktadır.

Bir 19. yüzyıl çeşmibülbül sürahi örneği, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ Koleksiyonu, İstanbul
Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ'nın izniyle

Topkapı Sarayı'nda III. Ahmed Kütüphanesi önündeki çeşme, İstanbul
ABC Ajansı

larda çeşme yapımı kent içi su yollarının yapımının hızlandığı I. Süleyman (Kanuni) döneminde çoğaldı. Kaynaklardan künkler aracılığıyla saraylara, konaklara ve konutlara su dağıtımı sağlandığı gibi, mahallelerde hayır yapısı olarak sayısız çeşme kullanıma açıldı. Klasik dönemin sivri kemerli, yalın görünümlü çeşmelerinden sonra, Lale Devri'nde çeşme yapımı hızlandı ve cephe tasarımı zenginleşti. Özellikle meydan çeşmeleri anıtsal bir görünüm kazandı. Aya-sofya'nın arkasındaki III. Ahmed Çeşmesi (bak. Ahmed III. Çeşmesi), Üsküdar'daki III. Ahmed Çeşmesi (1729) ve Tophane Çeşmesi(*), geniş saçakları, küçük kubbeleri ve dört cephelerindeki doğaçla bezeme öğeleriyle bulundukları meydanlarda birer odak noktası oldular. Rokoko üslubunun izleri Üsküdar Saadeddin Efendi Çeşmesi'nde (1741) görülür. Nuruosmaniye Çeşmesi (1755) barok üslu-

Çeşmibülbüller başka Beykoz işi ürünler gibi, Avrupa'da üretilen bazı cam eşya türlerinin Türk beğenisine göre geliştirilmiş biçimleridir. Batı'daki benzerlerinden farklı yanları, ince çizgilerinin yanında belli aralıklarla kalın çizgilerinin de bulunması, ince ve kaliteli olmalarıdır. Çeşitli renkteki cam çubukların cam hamuruna gömülmesiyle elde edilen çeşmibülbül, normalden biraz düşük ısıli fırınlarda uzun süre bırakılarak sertleştirilir.

Çeşmibülbül tekniği ile en çok bardak, sürahi, vazo, gülâbdan, avize, laledan, kâse, fincan ve tesbih üretilmiştir. Süt mavisi, koyu kırmızı, zümrüt yeşili ve beyaz renkli spiral çizgilerin uyumuna dayanan çeşmibülbüllerin altınli, kabartma çiçekli, ve tezhipli olanları da vardır.

Son yıllarda Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ, Paşabahçe'de ürettiği çeşmibülbüllerle bu cam eşya türünü yeniden canlandırmaya çalışmaktadır.

Cetin, Yalçın (d. 1934, İstanbul - ö. 14 Nisan 1977, İstanbul), Türk karikatürcü ve çizgi filmci. 1960'larda girdiği arayış ve ulaşığı bireşimle Türk karikatürünü önemli ölçüde etkilemiştir.

Bir süre Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde (bugün Mimar Sinan Üniversitesi)

Cetin
İsa Cetin

öğrenim gördü. İlk karikatürünü öğrencilik yıllarında *Doğan Kardeş* çocuk dergisinde yayımladı. 1950'lerden 1961'e değin *Medet*, *Hergün*, *Hafta*, *Akbaba*, *Taş*, *Karikatür*, *Tef*, *Dolmuş* gibi dergi ve gazetelerde karikatürler çizdi. 1961'de canlandırma sineması konusunda çalışmalar yapmak üzere AFC'ye gitti. Münih'te TV ve sinema filmleri yaptı. Filmleri AFC, İspanya ve Fransa'da gösterildi. 1964'te Türkiye'ye döndü. Bir yandan *Vatan*, *Cumhuriyet* gibi gazetelerde karikatür çizmeyi sürdürürken, bir yandan da jenerikler ve reklamlar için çizgi filmler yaptı. 1976'da Nasreddin Hoca Uluslararası Karikatür Yarışması'nda Basın Yayın Genel Müdürlüğü özel ödülünü aldı. Karikatürleri Tolentino (İtalya) ve Gabrovo (Bulgaristan) mizah müzelerinde sergilendi ve bu iki müzeye alındı.

1950 kuşağının önemli sanatçılarından olan Yalçın Cetin, 1960'larda Karagöz-Hacivat biçim yapısını karikatüre uygulamaya yöneldi. Dünya karikatürünün o yıllarda iyice belirginleşen grafik bir sanat olma çabasına da uzak kalmadı. Karagöz estetiğinden yola çıkarak oluşturduğu ve grafik değerlerin ağır bastığı yeni üslubunda gittikçe ustalaştı ve kendine özgü bir çizgi diline ulaştı. *Vatan Millet Sakarya* (1974) ve *Dosya* (1977) adlı karikatür albümleri vardır.

Cetine, Sırpça-Hırvatça CETINJE. Karadağ'ın (bugün Yugoslavya'yı oluşturan cumhuri-

yetlerden biri) eski başkenti ve kültürel merkezi. Çetine Platosu üzerinde, deniz düzeyinden 670 m yükseklikte yer alır. Tepelerle çevrili olan kent, Lovćen Dağının (1.750 m) eteklerinde kurulmuştur. Adını, Çetine (Cetina ya da Cetinja) Irmağından alır. Çetine'deki manastır, 1516-1851 arasında Karadağ'da teokratik bir yönetim

Çetine'de manastır, Yugoslavya
J. Allan Cash

sürdüren prens-piskoposların (vladike) merkeziydi. Karadağlılar Osmanlılara ve Arnavutlara karşı sürekli savaştılar; Çetine 1692, 1714 ve 1785'te üç kez Osmanlı işgaline uğradı. İlk işgal sırasında, manastırı savunanlar ellerindeki bütün barutu ateşleyerek manastırla birlikte kendilerini de havaya uçurdular; bu sırada pek çok Osmanlı askeri de öldü.

Önce 1701'de, ardından da 1785'te yenilenen manastır bugüne değin çok iyi korunmuştur. Güney Slav ülkelerinde basılan ilk kitap (1493) buradadır; ayrıca yazma kitaplar ve rölikler vardır. 1450'de inşa edilen Vlaška Kilisesi'nin çevresindeki parmaklıklar, ele geçirilen Osmanlı tüfeklerinden yapılmıştır. Biljarda Şatosu (1838; yenilenmesi 1951) ünlü şair-hükümdar II. Petar Petroviç Njegoš'un (1830-51'de prens-piskopos) sürekli konutuydu. Petar'ın mezarı Lovćen Dağının tepesindedir. Petar'ın özel kütüphanesinin ve sanat koleksiyonunun bir bölümü Njegoš Müzesi'nde sergilenmektedir. Devlet müzesi, 1867'de inşa edilen bir sarayda 1896'da kurulmuştur.

1878-1918 arasında Çetine bağımsız Karadağ'ın başkentiydi; 1918'de Yugoslavya'ya katıldı. Karadağ'ın başkenti 1946'da, Çetine'den Titograd'a taşındı. Yerel sanayi etkinlikleri arasında buzdolabı, ev aletleri ve ayakkabı üretimi sayılabilir. Nüfus (1981) belediye, 20.213.

Cetinkaya, Ali (d. 1878, Afyon - ö. 21 Şubat 1949, İstanbul), asker ve siyaset adamı. Kurtuluş Savaşı'nda Ayvalık'ta ilk direnişi örgütlemiş, Cumhuriyet döneminde bayındırlık ve ulaştırma bakanlığı yapmıştır.

Afyon Rüstiyesi'nde ve Bursa Askeri İdadisi'nde okudu. 1898'de Mekteb-i Harbiye'yi bitirdi. Makedonya ve Arnavutluk'ta çetecilere karşı yapılan savaşlara katıldı. 1907'de Manastır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi, cemiyetin örgütlenmesinde rol oynadı. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra Bulgar çetecilerine karşı gönderilen güçlerin komutanlığını yaptı. Trablusgarp Savaşı'nda (1911-12) Derne'de İtalyanlara karşı çarpıştı. I. Dünya Savaşı'nda Irak, Kafkasya ve Makedonya cephelerinde görev aldı. 1917'de kaymakam (yarbay) oldu. Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) ardından Ayvalık bölgesindeki 72. Alay komutanlığına atandı. 29 Mayıs 1929'da Ayvalık'ı işgal eden Yunanlılara

karşı ilk direnişi başlattı ve halkın da direnişe katılmasını sağlayarak Ayvalık cephesini oluşturdu.

Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Afyon mebusu olarak katıldı. İngilizlerin 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmelerinden sonra Malta'ya sürüldü. 1921'de serbest bırakılınca Ankara'ya gitti ve Afyonkarahisar milletvekili olarak TBMM'ye katılarak Müdafaa-i Hukuk grubunda yer aldı. Halk Fırkası'nın (sonradan Cumhuriyet Halk Partisi) meclis grubu başkan vekilliğini yaptı. 1925'te TBMM'de tartıştığı Ardahan milletvekili Halit Paşa'yı vurdu. Aynı yıl Ankara İstiklal Mahkemesi başkanlığına getirildi. Bu mahkeme 1926'da Mustafa Kemal'e İzmir'de düzenlenen suikast ile ilgili görülen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) kurucuları ile eski İttihatçıları da yargıladı. Çetinkaya 16 Şubat 1934'te nafia vekilliğine (bayındırlık bakanlığı) atandı ve bu görevi 3 Nisan 1939'a değin, 6. ve 7. İnönü, 1. ve 2. Bayar, 1. Refik Saydam hükümetlerinde sürdürdü. 3 Nisan 1939'da kurulan 2. Refik Saydam hükümeti döneminde ilk kez oluşturulan muhabere ve münakale vekilliğine (ulaştırma bakanlığı) getirildi. 20 Kasım 1940'ta bu görevden

Çetinkaya
Türk Tarih Kurumu Arşivi

ayrılan Çetinkaya, ölümüne değin Afyonkarahisar milletvekilliğini sürdürdü.

Cetintaş, Sedat (d. 1889 Arapkir - ö. 6 Ocak 1965, İstanbul), gerçekleştirdiği Osmanlı Türk mimarlığının önemli yapıtlarının rölevelleriyle tanınmış mimar. Mimarlık eğitimini Sanayi-i Nefise Mektebi'nde yaptı, mimar Kemaleddin Bey'in öğrencisi oldu. 1918'de okulu bitirdi, askerlik görevini yapıp kısa bir süre bir dekorasyon fabrikasında, ardından da Bursa Belediyesi Fen İşleri Dairesi'nde çalıştıktan sonra İstanbul'a döndü. Özel büro açarak bir süre serbest mimarlık yaptı. 1922'de Türk Ressamlar Cemiyeti'nin Galatasaray'da açtığı sergiye, Sinan'ın Kadirga'daki yapıtı Sokollu Külliyesi'nin rölevelleriyle katıldı.

Aynı yıllarda İstanbul'un bayındırlık sorunlarıyla da ilgilieniyordu. *İkdam* gazetesinde "İstanbul'un İmarı" ve "Yetim İstanbul" adlı iki yazı yayımladı. Bu arada özel bürosunu kapatmış ve eski mimarlık yapıtlarına karşı beslediği hayranlıkla Maarif Vekâleti Hars Müdürlüğü'ne girmişti. O sırada kendisinden 1932'de ABD'de açılacak Chicago Fuarı'ndaki Türk Pavyonu'nda sergilenmek üzere Sinan'ın yapıtı Şehzade Camisi'nin rölevesini hazırlaması istendi. Cetintaş bu işi yedi ay gibi kısa bir sürede tamamlayarak 12 tane büyük boy pafta çizdi. 1934'te Bursa'daki erken dönem Osmanlı yapıtlarının rölevellerini sergiledi. Ertesi yıl da Ankara Sergievi'nde Bursa,

Edirne ve İstanbul'daki Osmanlı yapılarından yaptığı rölevellerle bir sergi açtı.

Bu arada bir yandan da eski yapıların korunması için çaba gösteriyor, gazetelere yazılar yazarak bu konudaki düşüncelerini yaymaya çalışıyordu. Atatürk'ün emriyle Eski Eserleri ve Anıtları Koruma Heyeti'nin kurulmasında etkin rol aldı. 1936'da Sinan adına düzenlenecek bir sergi için Süleymaniye Camisi'nin rölevellerini hazırlamaya girişti. 1937'de Fransız mimar ve arkeolog Albert Gabriel'in yaptığı Sivas'taki I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası(*) rölevesini inceleyerek saptadığı yanlış ve verdiği sonuçları kanıtlayabilmek için bu yapıda kazıya girişti. Kazı sonucunda darüşşifaya bitişik bir yapının (büyük bir olasılıkla bir tıp medresesinin) temellerini ortaya çıkarttı.

1942'de İstanbul'da II. Mahmud Türbesi'nin rölevelleri üzerinde çalışan Çetintaş'ın hazırladığı paftalardan 195 tanesi 1951'de yurtdışındaki Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne gönderildi. Çetintaş bir yandan da İstanbul kentinin nüfusunun hızla artmasının getireceği sonuçlar üzerinde düşünüyor, yazılarında bir "büyüme değil, şişme" olarak nitelediği bu sağlıksız olguya dikkati çekmeye çalışıyor, geçekundu sorununa işaret ediyordu. 1954'te Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Rölevo Bürosu'ndan emekli oldu. 1957'de Demokrat Parti'den milletvekili seçildi. 27 Mayıs'tan sonra çıkarıldığı Yassıada Duruşmaları'nda aklandı.

Çetintaş'ın en önemli yapıtları Osmanlı mimarlığıyla ilgili büyük boy rölevelleridir. Bunlar bugün İTÜ Mimarlık Fakültesi'nin arşivinde bulunmaktadır. Hazırladığı rölevellerden I. Bayezid (Yıldırım) dönemine değin olanlar *Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri-Bursa'da İlk Eserler* (1946) ve *Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri-Bursa'da Murad I ve Bayezid I Binaları* (1952) adlı kitaplarında toplanmış, klasik dönem ve

Partizanlar olarak bilinen Tito'ya bağlı komünist gerillalarla çarpışan milliyetçi Sırp gerillaları. Bosna'daki ilk Çetnik örgütlenmesinin ardından Karadağ, Hersek ve Dalmaçya'da da benzer çeteler oluşturuldu. Merkezi Sırbistan olan en büyük çetenin komutanı Draža Mihajlović, Müttefik kuvvetlerinin Yugoslavya'yı işgal ederek krallığı yeniden kurmasını sağlayacak bir çizgi izledi. Ekim-Kasım 1941'de Mihver kuvvetlerine karşı eşgüdüm için yürütülen görüşmeler sonuçsuz kalınca, Partizanlarla açık bir çatışmaya girdi (1 Kasım 1941). Sürgündeki Yugoslav hükümetince savaş bakanlığına getirildikten sonra (Ocak 1942), Partizanlara karşı Mihver kuvvetleriyle işbirliği yapmaya yöneldi. Ümitlerini kesen Müttefikler, Çetniklere yaptıkları askeri yardıma 1944'te son verdiler. Çetnikler savaşın sonunda sayıca iyice küçüldü. Ravna Gora'daki karargâhını terk etmek zorunda kalan Mihajlović, Mart 1945'te az sayıdaki yandaşıyla birlikte Tito'nun Partizanlarına tutsak düştü. Belgrad'a götürüldü ve yargılanarak idam edildi.

Çetniler bak. Pahariler

Çetti, Hindistan'ın güneyinde yaygın bir kast grubu. Kuzeydeki tüccar kastlarının oluşturduğu Baniyalar grubuna benzer. Çetniler bankerlik, tefecilik, rehincilik ve satıcılık gibi ticaretle ilgili mesleklerle uğraşırlar. Kullandıkları özel meslek dilinde, sayılar yerine bir ölçüde gizli tutulan adlar kullanılır. Geçmişte bazı Çetti kastlarında, büyük olasılıkla ekonomik nedenlerle, 10 ya da 15 yılda bir toplu düğünler düzenlenir, bu düğün dönemi aylarca sürerdi.

Çevalar, Zambia'nın en doğu kesimi ile Zimbabve'nin kuzeybatısında ve Malavi'de yaşayan Bantu halkı. Batıda yaşayan Bem-balar ile birçok kültürel özellik paylaşırlar. Nyanja olarak da bilinen Çeva dili Malavi'de ağırlık taşır.

sinde çoğu kez tuğ bulunan eski bir Türk askeri çalgısı. Ordu yürüyüş halindeyken, mehter takımının en önünde taşınan çevgân, sapı yere vurularak çalınır ve hem yürüyüşün, hem de müziğin temposunu

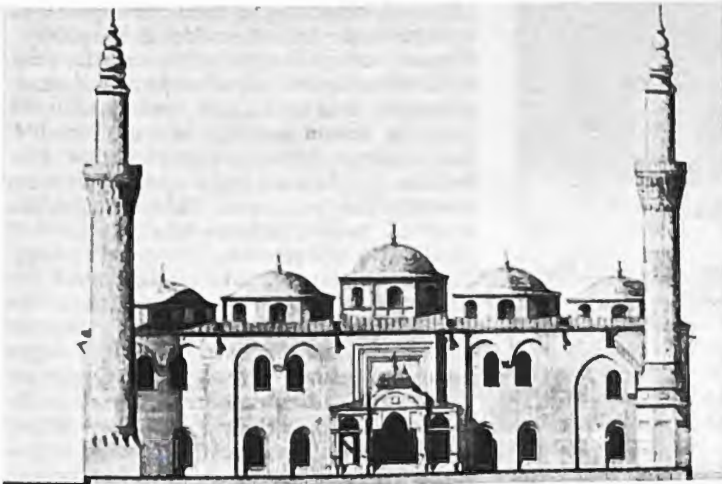

Çevgân, y. 1800; Güzel Sanatlar Müzesi, Boston
Leslie Lindsay Mason Collection of Musical Instruments, Museum of Fine Arts, Boston

belirtirdi. 16. yüzyıldan sonra bazı Avrupa ülkelerinin askeri bandolarında çevgâna benzer çalgılar görüldü. Asya şamanlarının asâsından türediği sanılan çevgânın benzerlerine eski Çin müziğinde de rastlanır.

çevirici, ASSEMBLER olarak da bilinir, belirli bir bilgisayar programını bir dilden ötekine çeviren iki temel yardımcı program türünden biri. Ötekisi, derleyicidir (compiler). Çeviriciler, makine diline yakın bir dil olan çevirici diliyle yazılmış programları makine diline çevirirler. Çeviriciye verilen bu kaynak programlarda, bilgisayarın izleyeceği her komut açık ve seçik bir biçimde, ama simgeler halinde belirtilmiştir. Çevirici, bu programı esas makine diline dönüştürür ya da işlenmek üzere bilgisayar belleğine yüklediği anda makine diline dönüşebilecek duruma getirir. Bunu, simgesel dille yazılmış programdaki simgesel kod sözcüklerinin yerine makine işletim kodlarını ve mutlak adresleri geçirerek gerçekleştirir. Bu işlem, programlama sürecini önemli ölçüde hızlandırır, çünkü örneğin, "ÇIK fiyat"ın, "fiyat denilen değişkenin değerini eldeki değerden çıkart" anlamına geldiğini hatırlatmak, çıkartma işleminin kodunun 15 olduğunu ve kastedilen değerin 1074 numaralı bellek bölümünde bulunduğunu hatırlatmaktan daha kolaydır. Çevirici kodu belirli türden bilgisayarlar için geçerlidir, bu nedenle de çevirici dili programları bir tür makineden ötekisine kolayca aktarılamaz. Ayrıca bak. bilgisayar programlama dili; derleyici.

çevirme, tasım mantığında, bir koşulsuz önermenin (özne-yüklem önermesi) 1) özne

Sedat Çetintaş'ın yaptığı Bursa Ulucami cephe rölevesi, 1949
Erkun Emiroğlu Arşivi

sonrasını kapsayanlar yayımlanmamıştır. Ayrıca eski yapıtların korunması, kent planlaması, mimarlık tarihi ve kuramı gibi konularda pek çok gazete ve dergi yazısı yazmış olan Çetintaş, Türk mimarlık tarihine yurt içinde ve dışında açtığı sergiler, verdiği konferanslarla da katkıda bulunmuştur. Eski yapıları belgeleme aracı olarak fotoğrafla ilgilenmiş, bir gazetenin açtığı fotoğraf yarışmasında birincilik ödülünü kazanmıştır.

Çetnikler, Sırp-Hırvat dilinde ÇETNIC. II. Dünya Savaşı'nda işgalci Mihver kuvvetlerine ve Hırvat işbirlikçilerine karşı direnmek amacıyla ortaya çıkan, ama daha çok

Çevaların ekonomik yaşamı, ormanların kesilip yakılmasıyla elde edilen topraklarda yapılan ekime dayanır. Başlıca ürünleri mısır ve süpürgearıdır. Avcılık ve balıkçılık da önem taşır. Kölecilik geçmişte Çeva toplumunun yaygın bir özelliğiydi.

Çevalarda soy, miras ve ardıllık çizgisi anayarıdır. Birden çok kadınlı evlilik yaygındır. Çevalar küçük, sıkışık ve kazıklarlı çevrili köylerde yaşar. Her yerleşimin, aynı soydan gelen bir başkanı ve yaşlılar kurulu vardır.

çevgân, dört bir yanından ziller, çingiraklar ve zincirler sarkan bir çemberin çok uzun bir sapa tutturulmasıyla oluşturulan, tepe-

teriminin aynı kaldığı, 2) yüklemnin yerini çelişiginin aldığı ve 3) önermenin niteliğinin ya olumluyken olumsuz ya da olumsuzken olumlu duruma getirildiği bir başka önermeye dönüştürülmesi. "Bütün insanlar ölümlüdür" önermesinin çevirmesi, "Hiç kimse ölümsüz değildir" önermesidir. Her koşulsuz önermenin çevirmesi mantıksal olarak kendisiyle eşdeğerde olduğu için, çevirme bir dolsaysız çıkarım biçimidir. *Ayrıca bak. evirme.*

çevirme ağı, ticari balıkçılıkta, balık sürülerinin çevresini sararak avlanmakta kullanılan ağların ortak adı. Serpme ağı, gırgır ağları, dip ve orta su trolleri, taramalı ağlar, dip ağları hep çevirme ağı türleridir.

En yaygın kullanılan çevirme ağları, serpme ağı(*) ve trolüdür. Bir ucu açık torba biçimindeki troller, özel trol gemilerinden dibe ya da orta sulara atılır. Ağ yüzeye çekildikçe, torbanın içinde çevrelenmiş durumdaki balıklar, ağa takılarak yukarı çıkar.

çevre, mendil, başörtüsü, havlu ve değerli kitap örtüsü olarak kullanılan, kenarları kıvrık, işlemelerle bezenmiş, sık dokulu keten bez.

En eski örnekleri 16. yüzyıldan kalan çevreler, dört yanı oyali, yazma desenli ve nakışlı olmak üzere üç türdü. Sırma ve ipek nakışlı çevreler işlemecilik sanatı içinde büyük önem taşırdı.

Mendil olarak kullanılan çevre kare biçiminde olurdu. İnce ya da kalın keten bezin ortası boş bırakılarak çevresi nakışla işlenirdi. Tülbent inceliğinde olanları da vardı. Genellikle ketenin doğal rengi kullanılmakla birlikte, yeşil, lacivert, tarçın renkli bezler de yaygındı. Bunların iki yüzü de kullanıldığından, tersi yüzü aynı olan besap işi nakışla bezenirdi.

Mendilden büyük çevreler başörtüsü, Kuran ve değerli kitap örtüsü, sehpa örtüsü olarak kullanılırdı. Erkeklerin kuşaklarına sokup ucunu sarkıttıkları ter silmeye yarayan çevrelereyse "yağlık" adı verilirdi. Yağlıklar sofrada el ve ağız silmek ya da çıkın yapılarak öteberi taşımak için de kullanılırdı. Anadolu'daki bazı aşiretlerde kadınların giydiği fesin üstüne konan örtüye de yağlık denirdi.

Çevre yalnız ipek iplikle, gümüş ve altın tellerle ya da ipek ipliğe gümüş ve altın tel sarılarak yapılan sırmalı iplikle işlenirdi. Çevrede hesap işi, pesent, muşabak, mürver, sarma, çiniğnesi, kanaviçe işleri gibi nakışlar kullanılırdı. En çok karşılaşılan örgeler geometrik biçimler, rozetler, stilize edilmiş çiçek, yaprak, ağaç ve camidir. Üstünde ipekle işlenmiş beyitler, kullanacak kişi için iyi dilek ifadeleri bulunan çevreler de vardır.

çevre çizgisi haritası, DÜZEY HARITASı. KONTUR HARITASı olarak da bilinir, herhangi bir özelliği, eşdeğerli çizgiler yardımıyla gösteren harita. Böylece bir haritada, bilinen noktalardan hareket edilir ve söz konusu özelliği belirtmek için eşdeğerli çizgiler kullanılır. Bir topografya haritası, örneğin, eşyükseklik çizgileri aracılığıyla bir alanın yükseklik değerlerini verir. Bu tür bir haritada her bir çizgi, aynı yüksekliği gösteren noktalardan geçer ve yükseklik farklılıkları da düzey aralığı olarak nitelendirilir. Ancak düzey haritası, tümüyle nesnel bir yöntem değildir. Çünkü, iki ayrı araştırmacı, düzey belirlemek amacıyla bilinen noktalar arasında ara değerler saplamak zorunda kalacakları için belirli ölçüde farklı haritalar

yapabileceklerdir. Topografya bilgileri dışında, jeofiziksel, jeokimyasal ve başka değişebilir özellikler de bu yöntemde alışılmış biçimde işaretlerle belirtilmiştir. Son yıllarda plan yapan aygıtların gelişmesi, bilgisayarla haritalama olanağını sağlamış ve böylece öznal etkenlerin haritaları etkileme olasılığı ortadan kaldırılmıştır.

çevre donanımı, sayısal (dijital) bilgisayarlarda, bilgi işlem sisteminin dışarıyla iletişimini sağlayan ya da sisteme yeni olanaklar kazandıran, ana işlem birimi dışındaki donanımların ortak adı. Çevre donanımları temel olarak, girdi-çıkı aygıtları(*) ile yardımcı bellek birimlerinden oluşur. *Ayrıca bak. bilgisayar belleği.*

çevre kirlenmesi, her türlü madde ya da enerjinin (örn. ısı, ses) doğal birikiminin çok üstündeki miktarlarda çevreye katılması.

Kirlenme, kirleticilerin etkilediği ortamın niteliğine göre, hava, su ve toprak kirlenmesi olarak sınıflandırılır. Ayrıca kirleticiler etkenlere bağlı olarak, kimyasal, fiziksel, ısı kirlenme gibi alt sınıflandırmalar da

Haliç'te deniz kirlenmesi, İstanbul
Erdal Yazıcı

yapılabilir. Çoğu kirleticisi, aynı anda birden çok doğal kaynağı etkiler.

HAVA KİRLİLENMESİ. Kirleticiler ve kaynakları. Hava kirliliğine yol açan temel beş madde, karbon monoksit, parçacık halindeki maddeler, kükürt oksitleri, hidrokarbonlar ve azot oksitleridir. Başlıca kirlilik kaynakları, motorlu taşıtların, elektrik enerji santrallerinin, sanayi tesislerinin ve konut ısıtma sistemlerinin yakıt artıklarıdır; ayrıca çöplerin, kömür artıklarının ve tarıma elverişli toprak kazanmak amacıyla doğal çevrenin yakılması da benzer kirleticilerin oluşmasına yol açar.

Karbon monoksit (CO), havadan biraz daha hafif, rensiz, kokusuz, zehirli bir gazdır. Yanma sürecinde yakıttaki karbonun, eksik yanma sonucunda tümüyle karbon dioksit yükseltgenmeyip bir bölümünün karbon monoksit dönüşmesiyle oluşur. Başlıca karbon monoksit kaynağı içten yanmalı motorlardır.

Katı ya da sıvı maddelerin parçacıkları, kurum ya da is biçiminde gözle görülebilenlerden, ancak elektron mikroskobuyla gözlemlenecek olanlara kadar değişen boyutlardadır. Çevreyi kirleten parçacıkların oluşumuna yol açan başlıca nedenler, hareket-

siz merkezlerde yakıt kullanımı ile sanayi etkinlikleridir; orman yangınları da küçük bir yüzde oluşturur.

Kükürt oksitleri, kükürt içeren yakıtların yanmasıyla oluşan zehirli gazlardır. Her yıl açığa çıkan kükürt oksitlerinin yaklaşık yüzde 60'ı kömürün yakılmasıyla oluşur. Kentsel bölgelerde yoğunlaşmış olan akar-yakıt kullanımı ve kükürten yararlanan sanayi tesisleri de kükürt oksitlerinin oluşumuna yol açan önemli kaynaklardır.

Hidrokarbonlar da, karbon monoksit gibi eksik yanan yakıtlardan kaynaklanır. Ama karbon monoksidin tersine, atmosferde normal olarak bulundukları yoğunlukta zehirli değildir. Bununla birlikte, fotokimyasal sise yol açıklarından kirliliğin artmasında önemli rol oynarlar. Havadaki hidrokarbonlar genellikle, çöp fırınları gibi büyük tesislerde atık maddelerin yakılmasından, sanayide kullanılan çözücülerin buharlaşmasından ve odun ile kömürün yakılmasından kaynaklanır. Ama en önemli etken, buharlaşma yoluyla ve içten yanmalı motorların egzozundan havaya karışan benzindir. Bu yüzden havadaki hidrokarbonların yaklaşık yüzde 60'ı, çok sayıda motorlu taşıtın bulunduğu kentsel alanlarda yoğunlaşmıştır.

Azot oksitleri, yakıtın çok yüksek sıcaklıkta yanmasıyla oluşur. Bu kirleticisi de gene motorlu taşıtlardan ve elektrik enerji santralleri ile sanayide kullanılan buhar kazanlarının yakım sistemlerinden kaynaklanır. Havada normal olarak eylemsiz halde bulunan azot, yanma sırasındaki yüksek sıcaklıkta oksijenle birleşir ve gaz halinde dışarı atıldığında çabuk soğursa, bu durumda kalır. Azot oksitleri, hidrokarbonlarla birleşerek fotokimyasal yükseltgenleri oluştururlar. Bu yükseltgenler de, havadaki katı ve sıvı parçacıklarla birleşerek hava kirliliğine yol açarlar. Fotokimyasal yükseltgen kirleticiler ozon, azot dioksit, aldehitler, akrolein ve peroksiaçillerdir.

Kentsel bölgelerdeki hava kirliliğine yol açan bir başka önemli madde de kurşundur. Kurşun, sanayi tesislerinden, zararlı canlılarla mücadelede kullanılan kimyasal maddelerden, kömür ve çöp yakımından ve kurşunlu benzin kullanan otomobil motorlarından kaynaklanarak havaya karışır. Kirleticiler dışında, bazı doğal etkenler de hava kirlenmesine yol açar. Güneş ışığındaki morötesi ışınlar, hidrokarbonlarla ve azot oksitleriyle birleşerek fotokimyasal sis oluştururlar ve bu da sıcaklık terslenmesi dönemlerinde atmosfer durgunluğuna neden olur. Bu olay, sıcaklığın, Yer yüzeyinde troposferin (alt atmosfer) içlerine doğru arttığı durumlarda görülür; olaya terslenme denmesinin nedeni de normal olarak sıcaklığın yükseklikle birlikte azalmasıdır. Sıcaklık terslenmesi havanın yükselmesini engelleyerek kirleticisi içeren alt hava katmanının asılı halde kalmasına yol açar. Havada önemli bir yanal hareket gerçekleşmediği sürece kirlilik kalıcı olur.

Zararlı etkileri. Havada kirlenmeye yol açan maddelerin insanlar üzerinde çeşitli etkileri vardır. Havadan solunan karbon monoksit, kandaki oksijenin yerini alarak vücuttaki hücrelere taşınan oksijen miktarının azalmasına yol açar. Kentlerin havasındaki bulunduğu miktarıyla karbon monoksit, zihinsel yetilerin gerilemesine ve en sağlıklı insanlarda bile tepkilerin ağırlaşmasına neden olur; bu da kent yaşamında görülen kazalarda önemli bir etkidir. Ayrıca, kansızlık, kulp yetersizliği ve kan hastalıkları ile kronik akciğer rahatsızlıkları bulunan kişilerin sağlık durumları üzerinde daha da olumsuz etkilerde bulunur.

Kükürt oksitleri, solunum borusunu ve akciğer dokularını etkileyerek, solunum sisteminde geçici ya da kalıcı rahatsızlıklara yol açabilir. Fotokimyasal yükseltgenler göz rahatsızlıklarına neden olur; ayrıca araştırmalar, azot oksitlerinin de insan sağlığına zararlı olduğunu, özellikle çocuklarda gribe karşı direnci azalttığını ortaya koymuştur.

Başka pek çok kirlenme de, etkileri doğrudan ya da kısa sürede gözlenmemesine karşın, halk sağlığı konusundaki kaygıların giderek çoğalmasına neden olmaktadır. Araştırmalar, kentlerde yaşayan insanların vücudunda bulunan kurşun miktarının, vücudun kan üretimini olumsuz yönde etkileyecek oranda olduğunu göstermektedir. Ama çevrede bulunan kurşunun insan sağlığına doğrudan mı zararlı olduğu, yoksa asıl tehlikenin gelecekte besin zincirinde ortaya çıkacak bir kurşun yoğunlaşmasında mı yattığı tartışması sonuçlanmış değildir.

Hava kirliliği, insanların yanı sıra bitki yaşamı, yapılar ve çeşitli eşyalar üzerinde de son derece zararlı etkilerde bulunmaktadır. Pek çok büyük kentin çevresindeki bitki örtüsü hava kirliliği nedeniyle büyük ölçüde yok olmuştur. Ayrıca kentlerde kükürtlü kömür ve akaryakıt kullanımı, buralardaki çelik ürünlerinin kırsal bölgelere oranla dört kat daha hızlı aşınmasına yol açmaktadır. Kükürt oksitleri de yapıların ve heykellerin aşınmasını hızlandırır; havadaki parçacıklar öteki kirlenmelerin aşındırıcı etkisini artırır; ozon ise, kauçuk ürünlerinin daha çabuk parçalanmasına yol açar.

Ulaşımın ağırlıklı karayolu trafiğine dayandığı Türkiye'de de, özellikle büyük kentlerde hava kirliliği önemli bir sorun durumundadır. Batı yönü dışında tümüyle dağ ve tepelerle çevrili Ankara bu konuda çarpıcı bir örnektir. Sık inşa edilmiş binalarla dolu olan, değişik kömür ve akaryakıt türlerinin yakıldığı kentte kışlar büyük bir kirlilik içinde geçer.

Hava kirlenmesinden kaynaklanan ve 1980'lerin ortalarında gündeme gelen bir başka önemli tehlike de, atmosferdeki ozon katmanının incelmesidir. Havalandırma sistemlerinde, spreylere, otomobillerde ve buzdolaplarında kullanılan klorofluorokarbon kökenli kimyasal maddelerin yol açtığı delinme, kutup bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Yeryüzüne ulaşan morötesi ışınların zararlı etkilerini azaltan ozon katmanının delinmesi, bazı uzmanlara göre 20-30 yıl içinde etkisini gösterecek, yeryüzünde 40 milyon dolayında insanın cilt kanseri olmasına ve yalnızca ABD'de yaklaşık 800 bin kişinin ölümüne yol açacaktır. Bazı uzmanlar bu tahminlerde büyük yanlış payının bulunduğunu öne sürmekle birlikte, ozon katmanının delinmesinin yeryüzü için büyük bir tehdit oluşturduğu üzerinde herkes aynı düşüncededir.

SU KIRLENMESİ. Su, doğal durumunda pek çok çözünmüş madde, parçacık ve canlı organizma içerir. Evlerde ve sanayide kullanılan suya çeşitli kimyasal maddeler de katılmıştır. Sulara karışan atıklar çok çeşitlilik gösterse de, başlıca inorganik bileşenleri sodyum, potasyum, amonyum, kalsiyum, magnezyum, klorür, nitrat, nitrit, bikarbonat, sülfat ve fosfattır. Zararlı organik bileşikler ise çok çeşitlidir ve tümü bilinmemektedir; buna karışık belirlenmiş olanları, böcek ilaçları, deterjanlar, fenollü maddeler ve karboksilli asitlerdir. Kirlilik uzun vadede, sudaki canlıların yaşamında ve dağılımında değişikliğe yol açar; bazı balıkların sayısı azalırken, kirlenmeye dirençli başka canlılar sayıca artış gösterir. Su kirliliği ayrıca, göllerin yaşlanmasına ve kurumasına yol açan ötrofikasyonu hızlan-

dırır. Böylece suyun çeşitli amaçlarla insanlar tarafından kullanılması da kısıtlanmış olur. Sanayi atıklarının, böcek ilaçlarının ve öteki zehirli madde atıklarının, sudaki çözünmüş oksijeni tüketmesi, balıkların kitle halinde ölmesine neden olur.

Türkiye'de Marmara Denizi, Haliç, İzmir ve İzmit körfezleri, Burdur Gölü su kirliliğinin en yoğun olduğu yerlerdir. Ama yoğun turizm etkinlikleri ve enerji santrallerinin yapımı Akdeniz kıyılarını da tehdit etmektedir.

Organik ve ısı atıklar gibi çeşitli kirlenmelerin zararlı etkileri doğal süreçlerle ortadan kalkabilir ya da azalabilir. Sulardaki organik atıkların başlıca kaynağı kentlerdeki kanalizasyon sistemleridir. Suda çok büyük miktarlarda yoğunlaşmadıkları sürece bu maddeler, bakteriler ve öteki organizmalar tarafından kararl inorganik maddelere dönüştürülebilir. Bu kendi kendini arıtma süreci sudaki oksijenin yardımıyla gerçekleşir. Ama eğer organik madde miktarı çok fazlaysa, yeterli oksijen olmadan arıtım kötü kokulara yol açabilir.

Suda çözünmeyen tuzlar, gazlar ve parçacık durumundaki maddeler ise bu yolla arıtılmaz. Ayrıca, sanayiden kaynaklanan bu atıklarda kadmiyum, cıva ve kurşun gibi zehirli metaller vardır. Bu maddelerin ne ölçüde zararlı olduğu tam bilinmemekle birlikte, büyük miktarda cıva içeren sular- dan avlanan balık ve benzeri ürünleri yiyen kişilerde ölüm olaylarına ve sinir sisteminde kalıcı bozuluklara çok rastlanmıştır. Ayrıca sudaki asılı parçacıklar, öteki maddeleri soğurarak bakteri gelişimine ve başta DDT gibi böcek öldürücüler olmak üzere pek çok zararlı maddenin dip çamurlarında çökmesine neden olur.

Kirlenmeye yol açan kaynaklar. Evlerden, ticaret ve sanayi kuruluşlarından kaynaklanan kanalizasyon atıkları, su kirlenmesine yol açan başlıca etkenlerdendir. Genellikle kullanılan kanalizasyon sistemlerinde, atık sular yağmur suyundan ayrılmamaktadır. Bu yüzden toplam su miktarı sistemin kapasitesini aştığında atık suların büyük bölümü doğrudan akarsulara boşalan kanallara akar. Büyük kentsel bölgelerde yağmur suyunu toplamak için ayrı sistemler ya da göletler yapılmasına yüksek maliyet yüzünden başvurulmamakta, bu da su kirlenmesini ciddi biçimde etkilemektedir.

Sudan yararlanılan sanayi tesisleri de, bir dizi değişik etkisi olan kirlenmelerin sulara karışmasına yol açar. Sanayileşmenin hızla ilerlemesiyle, sanayi atıkları kanalizasyon atıklarının birkaç kat aşmıştır. Su kirliliğinde en önemli rolü oynayan sanayi dalları kâğıt, kimya, petrol ve demir-çelikler; enerji santralleri da büyük miktarda atık ısının sulara karışmasına neden olur. Plastik üretiminde kullanılan poliklorodifenil, insan, hayvan ve bitki yaşamı için büyük tehlike oluşturmaktadır. Bu madde, canlı hücrelerde biriktikinden ve besin zinciri içinde yoğunlaştığından, başlangıçta çok küçük miktarlarda bulunsan bile, besinler insanlara kullanılmaya başlanana değin tehlikeli miktarlara ulaşmış olur.

Tarım ilaçları, böcek öldürücüler ve kimyasal gübreler de su kirlenmesinde önemli rol oynamakla birlikte bu tarım atıklarının etkileri, kentler ile kentlerin çevresinde yoğunlaşmış yerleşim birimlerinin atıkları ve sanayi atıkları kadar büyük boyutlarda değildir. Kentlerin dışında su kirlenmesine yol açan başka bir etken de, çoğunlukla bırakılmış madenlerdeki asitlerin çevredeki akarsulara karışmasıdır.

Ank ısı. Sanayi tesislerinde, atıkların taşınması gibi işlevlerin yanı sıra soğutma amacıyla da büyük miktarlarda su kullanılır. Bu

tesislerin başında elektrik enerjisi santralleri gelmektedir. Yoğunlaştırıcıların soğutulması için doğal bir kaynaktan alınan su, sıcaklığı yaklaşık 7°C artmış olarak kaynağa geri boşaltılır. Nükleer santraller, fosil yakıt kullanan aynı kapasitedeki santrallerden yaklaşık yüzde 50 daha çok su kullanır. Bu nedenle, enerji santrallerinin soğutulması, çevre kirlenmesinde son derece önemli rol oynayan etkenlerden biridir. Isıl kirlenme, biyolojik ve kimyasal tepkimeleri hızlandırır ve çözünmüş oksijen miktarının hızla azalmasına yol açar. Su sıcaklığı, balıkların yaşamasına olanak vermeyecek düzeye yükselir; bu durum, zararlı alglerin gelişmesine de ortam hazırlayarak besleyici madde artıkları, deterjan, kimyasal gübre ve insan atıkları gibi kirlenmelerin etkisini çoğaltır. Sonuçta atık ısı, göllerdeki ötrofikasyonu hızlandırır.

TOPRAK KIRLENMESİ Tarımsal ve mineral atıklar, yeryüzündeki toplam katı atıkların önemli bir bölümünü oluşturmamakla birlikte, kirlenme olarak görece daha az zararlıdır. Bunun başlıca nedeni de, yerleşim bölgelerinden ve sanayiden kaynaklanan atıklar gibi belli noktalarda yoğunlaşmış olmayıp daha geniş alanlara yayılmasıdır.

Katı atıklar. Hayvan dışkıları, mezbahalardan ve her türlü ekin biçme etkinliğinden gelen atıklar, toprak kirlenmesinin en önemli kaynağıdır. Sığır, domuz, koyun ve tavuk gibi çiftlik hayvanları, toplam insan nüfusundan 1.000 kat daha çok dışkı üretir. Geçmişte, besin maddeleri, otlak ya da çiftliklerdeki hayvanların aracılığıyla yeniden toprağa dönerken, günümüzde kullanılan yenilikler bu atıkların belli alanlarda yoğunlaşmasına neden olmaktadır.

Pek çok kimyasal madde içeren tarım ilaçlarının (örn. böcek öldürücüler, ot öldürücüler, mantar ilaçları) su ve toprak kirlenmesinde önemli payı vardır. Bunlar, besin zincirinde daha ileri organizmalara geçtikçe, her aşamada giderek artan oranda yoğunlaşır ve zincirin son halkasını oluşturan etçilere önemli zararlar verir. Yani, zararlı kimyasal maddeler, basit organizmalarda çok küçük miktarlarda bulunur, bu organizmalar, daha karmaşık organizmalara yendikçe yoğunlaşır; otçulları yiyen etçilere ulaştığında ise zararlı boyutlara varmıştır. Özellikle şahin, atmaca, kartal gibi yırtıcı kuşlarda ve pelikan, karabatak gibi balıklarla beslenen kuşlarda zararlı ilaçların olumsuz etkileri gözlenmiştir. Hücrelerinde biriken DDT ve benzeri bileşikler bu canlıların üreme yeteneğini sınırlamaktadır. Örneğin dişilerin, üstünde kuluçkaya yatılamayacak biçimde yumuşak kabuklu ya da kabuksuz yumurta vermesi sonucunda, Avrupa, Japonya ve Kuzey Amerika'da bazı türlerin sayısında önemli azalmalar olmuştur. Karadeniz Ereğlisi ile Trabzon arasındaki kıyılardan avlanan balıklar üzerinde yapılan araştırmalar da bu bölgede kullanılan zararlı ilaçların denize sızdığını ortaya koymuştur. Aynı kimyasal maddelerin memeliler üzerindeki etkisi ise henüz tam bilinmemektedir. Ama bazı araştırmalar göre DDT, denizlerdeki yaşamın tümüyle bağlı olduğu bitkisel planktonların üremesini azaltmaktadır.

Tarım ilaçlarının biyolojik etkileri üzerinde yapılan yeni araştırmalar, bu maddelerin zararlılar üzerindeki etkisinin giderilmesini ortaya çıkarmaktadır. Pek çok böcek türü bu maddelere bağımsızlık kazanmış durumdadır; ayrıca, kalıtım yoluyla sonraki kuşakların zehirli ilaçlara karşı direnci artmaktadır. Öte yandan bu kimyasal maddelerin sürekli olarak kullanılması, bazı bölgeler-

de önceden bulunmayan zararlı toplulukların türemesine yol açmıştır. Bunun başlıca nedeni, tarım ilaçlarının, otçul böcek nüfusu-nu denetim altında tutan etçil böcekleri yok etmesidir.

Aşınma sonucu biriken tortullar, toprağın bozulmasına ve suların bulanıklaşmasına yol açan bir başka etkidir. Tortul üretimi, orman ve tarım alanlarının kötü kullanımından kaynaklanan ve giderek boyutları büyüyen bir sorundur. Madencilik ve inşaat etkinlikleri de bu alanda rol oynar.

Mineral katı atıkların başlıca kaynağı, madencilik etkinlikleri ve ilgili sanayilerdir. Özellikle açık kömür işletmeciliğinin yol açtığı kirlenme, akarsuların ve akaçlama havzalarının etkilediği gibi, toprağın da kırılaşmasına yol açmaktadır.

Yerleşim bölgelerinden ve sanayi tesislerinden kaynaklanan katı atıklar arasında kâğıt, besin maddeleri, metal, cam, tahta, plastik, kumaş, kauçuk ürünleri, deri ve çöp sayılabilir. Bu maddelerin bir bölümü açık çöp alanlarına boşaltılır, bir bölümü çöp çukurlarına atılıp üstü kapatılır, bir bölümü ise fırınlarda yakılarak yok edilir. Geriye kalan küçük bir bölümü de rüzgârla taşınmaya ya da çürümeye bırakılır ya da başka biçimlerde değerlendirilir (*bak. atık değerlendirme*).

ÇEVREYE ZARAR VEREN ÖTEKİ ETKENLER. *Gürültü.* Gürültünün de insan sağlığını en az hava ve su kirlenmesi kadar etkilediği saptanmıştır. Nabız ve soluma hızlarını artırarak insanların fizyolojik durumunda değişikliklere yol açabildiği gibi, geçici ya da kalıcı işitme bozuklukları da yaratabilir. Gürültüden kaynaklanan işitme bozukluğu milyonlarca insanı işçisini ve bazı askeri persoleni tehdit etmektedir. Ayrıca gürültünün kalp krizine ve yüksek tansiyon, ülser gibi kronik rahatsızlıklara neden olduğu yolunda tıbbi bulgular vardır.

Radyasyon. Düşük etkili, insan ürünü radyasyon X ışınlarından, radyoaktif maddelerden ve televizyon gibi elektronik aygıtlardan kaynaklanır. Tıpta kullanılan araçlardan kaynaklanan radyasyon, insan ürünü radyasyonun yüzde 94'ünü, ortalama bireyin aldığı toplam radyasyonun da yüzde 30'unu oluşturur. Yüksek dozda radyasyonun lösemi ve öteki kanserlere, düşük düzeyde radyasyonun da kalıtsal hastalıklara yol açtığı ve doğal değişimi artırdığı ortaya konmuştur. Atmosferde, uzayda ve su altında yapılan nükleer denemelerin uluslararası antlaşmalarla yasaklanması, 1960'lardan bu yana doğal çevredeki radyasyon düzeyinin azalmasını sağlamıştır.

Doğal çevreye karışan radyoaktif atomların hemen hemen tümü nükleer santrallerden kaynaklanmaktadır. Açığa çıkan başlıca maddeler kripton-85 ile trityum havaya ve su sistemlerine karışır; ama bunlar, dünya nüfusunun aldığı radyasyon miktarını önemli ölçüde artırmamaktadır.

KIRLENMENİN DOĞAL YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ. Atmosferdeki oksijenin (yüzde 21) karbon dioksit (yüzde 0,032) oranı 650/1'dir. Fosil yakıt kullanımı, arazi açma, kireçtaştan çimento elde etme gibi insan etkinlikleri, havadaki karbon dioksit miktarının artmasına yol açmaktadır. Karbon dioksit, Yer sıcaklığı üzerinde önemli rol oynar; Güneş ışığını ve kızılötesi ışıını soğurarak uzaya geri yansıyan ısının bir bölümünü kendinde tuttuğundan karbon dioksit miktarı arttıkça sıcaklık da artar. Fosil yakıt kullanımı sonucunda atmosferdeki karbon dioksit artmasıyla Yer'in sıcaklığının da artacağı ilk olarak 1899'da öne sürülmüştü. Ama sorun günümüzde daha ciddi boyutlara ulaşmıştır ve ısınma

için gerekli olan enerjinin büyük bölümü nükleer santrallerde üretilene değin önemini sürdüreceği sanılmaktadır. Teknolojik etkinlikler de atmosferin dış katmanları için tehdit oluşturmaktadır. Sesüstü uçaklar stratosferdeki su buharı miktarını artırdığı gibi, ozon katmanına da zarar verebilir.

Yer yüzeyinin yüzde 70'ten fazlasını oluşturan okyanuslar da pek çok atık maddenin son durağı olarak kirlenmeden zarar görmektedir. Atıkların çoğu okyanus dibine çöker, ama katı atıklar, akaryakıt ve çöp yüzeyde kalarak akıntı ve rüzgârlarla yayılır. Okyanuslarda kirlenme büyük ölçüde akaryakıt taşıyan tankerlerden kaynaklanır; tankerlerden boşaltılan yakıt artıkları denizlerdeki yaşama büyük zarar vermektedir.

Teknolojiye bağlı olarak gittikçe ciddi boyutlara ulaşan çevre kirlenmesi sonucunda, 1960'lardan başlayarak çevre korumacı hareketler ortaya çıkmış, uluslararası ve ulusal ölçekli yasal düzenlemelerin yapılması, çevre kirlenmesini artıran teknolojilerin bırakılması, sanayi tesislerinde kirlenmeyi önleyici sistemlerin geliştirilmesi ve bu konuda bağlayıcı yasaların çıkartılması gibi çeşitli önlemler alınması gündeme gelmiştir.

çevre koruma, doğal kaynakların ya da belli bir ekosistemdeki bütün çevrenin, yasal, kurumsal, bilimsel ve teknolojik düzenlemelerin de yardımıyla planlı biçimde korunması. 20. yüzyıl sonlarında, insanlığa, erişilebilen en yüksek yaşam düzeyini sağlama amacını içermeye başlamıştır.

Besin, su, hava, ısı gibi yaşamı sürdürmek için gerekli kaynaklar binlerce yıldır insanlar tarafından kullanılmaktadır. Ama günümüzde artan nüfus baskısı, gelişmiş teknoloji ve insanların artık yalnızca temel gereksinimlerin karşılanmasıyla yetinmeyip dinlenme, eğlenme vb etkinlikler için de yeterli alan ve kaynaklar istemesi, doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı artırmıştır. Belli bir yaşam düzeyi sağlamak için tarımda ve bilimdeki gelişkin tekniklerin kullanılması gerekir. Doğal kaynakların gelecek için de korunması gerektiğinin bilincini taşıyan akılcı bir yaklaşımla bu kaynakların kullanımının denetlenmesi, doğadaki besin kaynaklarının tükenmemesini ve doğal çevrenin bozulup yok olmasını sağlayacaktır.

İlk insanın çevreyi korumak için önlemler almasına gerek yoktu; zaten sayıları çok azdı ve teknolojileri de çevreye önemli bir zarar veremeyecek kadar kısıtlıydı. Çok sayıda insanı bir araya toplayan kentlerin gelişmesiyle çevre kirlenmesi gibi sorunlar da ortaya çıkmaya başladı. Antik Çağ'dan kalma buluntularda çevre kirlenmesine ilişkin kanıtlara rastlanır. Atinalılar ve Romalılar her türlü atığı kent dışında açılan çukurlara boşaltırdı. Tarihçilere göre, Roma'da görülen pek çok salgın hastalığın başlıca nedeni bu çukurlara cesetlerin de atılmasıydı. Ortaçağ'da kentlerin daha da gelişip karmaşılaşmasıyla çevre kirlenmesi önemli boyutlara ulaşmaya başladı. Caddele ve su yollarına çöp dökülmesini önlemek için çeşitli yasal önlemler alındı ve hava kirliliğine karşı ilk yasa 1273'te İngiltere'de çıkartıldı. Yaklaşık 1306'da Londra'da bir adam kömür yaktığı için idam edildi ve 1388'de Parlamento, hendeklere ve akarsulara çöp dökülmesini yasakladı. Ama ne çöp dökmeye, ne de kömür yakmaya karşı getirilen yasal önlemler etkili olabildi. Çöple pencereden caddeye boşaltma alışkanlığı, ortaçağ ve Rönesans dönemi boyunca sürdü.

Sanayi Devrimi'yle birlikte, çevre kirlenmesinin etkileri de ilk kez kendini göstermeye başladı. O dönemin teknolojisi, dar alanlarda yoğunlaşmış sanayi tesislerinin yol açtığı kirlenme ve gürültüyü önlemeye yeterli değildi. Klorür, amonyak, karbon mo-

noksit ve metan gibi hava kirleticilerin etkisiyle bronşit ve zatürree olayları artmaya başladı. Sanayi atıkları su kaynaklarında da kirlenmeye yol açtı. Sanayileşmenin ilk geliştiği ülkelerden İngiltere'de, 19. yüzyıl ortalarında, yoğun nüfuslu bölgelerdeki su kirlenmesi ciddi bir sorun durumuna gelmişti. Bu dönemde Thames Irmağından yükselen kötü kokular Londralıların yaşamını oldukça güçleştiriyordu. Bu arada, su kaynaklarına boşaltılan sanayi atıkları pek çok kolera ve tifo salgınına neden oldu. 19. yüzyılda Avrupa'da, havayı kirleten, insan sağlığı için tehlike yaratan, gürültü yapan işletmelere karşı çeşitli cezalar da içeren önlemler uygulamaya kondu. Bunun ilk örneği, 15 Ekim 1810'da Fransa'da çıkartılan bir yasadır. İngiltere'de de, 1821'de buhar makinelerinin sağlığa zararlı etkilerini, 1857'de de hava kirlenmesini önlemek amacıyla birer yasa çıkartıldı. 1881'de de ABD'de, Chicago kentindeki yoğun hava kirliliğine karşı benzer bir yasa çıkartıldı.

20. yüzyılda sanayinin hızla gelişip yaygınlık kazanması, kentlerin büyümesi, yaygın motorlu taşıt kullanımı, nükleer enerji üretimi ve yeni kimyasal maddelerin, zararlı ilaçlarının ve plastiğin geliştirilmesiyle çevre kirlenmesi çok ciddi boyutlara ulaştı. Özellikle motorlu taşıtlar yüzünden, pek çok büyük kentte hastalık ve ölümlere yol açan aşırı hava kirliliği dönemleri yaşandı. Aralık 1930'da, Belçika'nın sanayi bölgelerinden Meuse Irmağı vadisinde 4 gün süren sis, 60 kişinin ölümüne ve yüzlerce insanın hastalanmasına yol açtı. 1950'ler ve 60'larda da çeşitli yerlerde benzer olaylar görüldü.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra sanayideki gelişmenin büyük bir ivme kazanması çevre kirlenmesini artırırken, çevre sorunlarına karşı duyarlılığın ve ilginin de gelişmesine neden oldu. Batı Avrupa'da, çevrecilerin ve başka baskı gruplarının verdiği mücadeleler sonucunda pek çok siyasal parti çevre sorunlarını da programına almak zorunda kaldı, bu konuda yasalar çıkartıldı ve kamuoyunda çevre kirlenmesine karşı duyarlılık gelişmeye başladı. 1970'lere değin çeşitli ülkelerde, hava kirlenmesini önlemeye yönelik pek çok yasa çıkartıldı. 1972'de Stockholm'de toplanan Dünya Çevre Sorunları Konferansı'nda sulardaki kirlenmeye ağırlık verildi; Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin 19 Mayıs 1972'de kabul ettiği Avrupa Toprak Antlaşması da su ve toprak kirlenmesinin önlenmesine yönelik hükümler içeriyordu. İtalya'da 21 Kasım 1984'te çıkartılan ve 1 Ocak 1991'de yürürlüğe giren yasa ile doğanın yok edemeyeceği malzemelerle üretilmiş olan ambalaj ve paketleme yasaklandı. Böylece, uzun vadede çevre kirlenmesinin başlıca öğelerinden biri olan plastik ürünlerine karşı önlem alındı. Çevre koruma çalışmalarının bakanlıklar düzeyinde örgütlü biçimde yürütülmesi, Hollanda, Belçika, Avusturya ve Almanya'da Sağlık Bakanlığı içinde; Kanada, İsveç ve Japonya'da Tarım Bakanlığı, Orman Bakanlığı ve benzeri bakanlıklarda; Türkiye, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde ise yalnızca çevre sorunlarına ayrılmış bakanlıklarda gerçekleştirilir.

Osmanlı döneminde, 19. yüzyılda tarihsel ve kültürel varlıkların korunmasına ilişkin çeşitli yasal düzenlemeler yapıldı ve gerek Osmanlı, gerek Cumhuriyet dönemlerinde çevre sorunları benzer yasalar içinde ele alındı. Doğrudan doğal çevrenin korunmasına yönelik ilk düzenleme 9 Ağustos 1983 tarihli Çevre Kanunu'dur. Daha önceki Belediye Kanunu ve Hıfzıssıhha Kanunu'nda da çevre korumasına ilişkin hükümler yer almakla birlikte, bunlar dağınık ve yetersizdi. Çevre Kanunu, çevre koruma alanında ilke ve hedefleri belirleyecek, bu konudaki plan ve programları inceleyip onaylayacak ve eşgü-

düm sağlayacak bir Yüksek Çevre Kurulu ile doğrudan başbakanlığa bağlı Çevre Müsteşarlığı ve iller düzeyindeki Mahalli Çevre kurulları öngörüyordu. Çevre Müsteşarlığı, 8 Haziran 1984 tarihli kanun hükmünde kararnameyle Çevre Genel Müdürlüğü adını aldı. Kasım 1989'da Başbakanlık Özel Çevre Koruma Kurul Başkanlığı, Ağustos 1991'de Çevre Bakanlığı kuruldu.

903 sayılı kanun hükümlerine göre 1 Şubat 1978'de Ankara'da kurulan Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, ülkede çevre sorunlarıyla ilgili araştırma, yayın, kamuoyu eğitimi gibi çalışmalarını yürüten en etkili gönüllü kuruluştur. Türkiye'nin çevre sorunlarının dokümanını yapan, Çevre Kanunu'nu hazırlayan, nüfus-çevre-ekonomi-ekoloji ilişkileri üzerine konferanslar ve yarışmalar düzenleyen vakıf, kuruluşundan bu yana geçen sürede elli kitap çıkartarak Türkiye'de çevre konusundaki yayın eksikliğini de gidermeye çalışmıştır.

Çevre Kanunu'nun içerdiği en önemli ilkeler şunlardır: 1) Çevrenin korunması hedefine ulaşmak için alınacak önlemler kalkınma çabalarını olumsuz yönde etkilememelidir. 2) Çevre kirlenmesinin önlenmesi, sınırlandırılması ve kirlenmeyle mücadele için yapılacak harcamalar kirlenme tarafından karşılanırlar (kirlenme öder ilkesi). 3) Çevreyi kirlenler ve çevreye zarar verenlerin neden oldukları zararlardan dolayı sorumlu tutulabilmeleri için kusurlu olmaları koşulu aranmaz. Kirlenme yasağını (m. 8) çiğneyenler için o yerin en büyük mülki amiri tarafından verilecek ağır para cezaları öngörülmüştür (m. 20-23). 1990'da çıkarılan Kıyı Kanunu da kıyılarının korunmasını öngören hükümler içermektedir.

Türkiye'de, sanayi ve kentleşmede hatalı yer seçimi, çevre sorunları konusunda bilgi eksikliği ve birçok somut örneğe karşın konunun yeterince önemsenmemesi çevre sorunlarını artırmaktadır. Başlangıçta ağırlıklı olarak hava kirliliği çerçevesinde gündeme gelen çevre sorunlarının öbür boyutlarının da gitgide önem kazanması sonucunda 1980'lerin ikinci yarısından başlayarak çevre koruma sorunu sıkça gündeme gelmiş ve kamuoyunun duyarlılığı gitgide artmıştır. Yurttaşların kendi girişimleriyle oluşan gönüllü çevreci hareketlerin elde ettiği başarılarından biri, Gökova'da planlanan termik santralin yapımının, büyük çevre kirliliğine yol açacağı gerekçesiyle 1991 sonunda hükümet tarafından durdurulmasıdır.

1980'lerde gerçekleşen ve uzun vadeli etkileri olan bazı önemli olaylar da, çevre korumanın ne kadar ciddi ve acil biçimde ele alınması gerektiğini bir kez daha gösterdi. Bunlardan bazıları, 1984'te Hindistan'daki Bhopal'da ABD şirketi Union Carbide Corporation'a bağlı bir böcek ilacı fabrikasından yaklaşık 45 ton metil izosiyanat gazının çevreye yayılması, 1986'da SSCB'deki Çernobil Nükleer Santrali'nde gerçekleşen ve 30'u aşkın ölümün yanı sıra zaman içinde pek çok kanser olmasına yol açacağı sanılan kaza, 1987'de Sandoz ilaç fabrikasından sızan kimyasal maddelerin Ren Irmağındaki canlıların yok olmasına ve ırmağın yıllarca temizlenemeyecek biçimde kirlenmesine neden olması, gene aynı yıl çeşitli sanayi ürünlerinde kullanılan klorofluorokarbonların atmosferdeki ozon tabakasının incelmeye yol açtığını belirlemesi ve atmosferde biriken gazların bir tür "sera etkisi" göstererek bütün gezegende sıcaklığın yükselmesine neden olduğunun saptanmasıdır.

çevrebilim bak. ekoloji

çevrecilik, toplum bilimlerinde, uygarlığın ve toplumun gelişmesinde çevre etkenlerinin önemi üzerinde duran kuramlara verilen ad.

Çevresel belirlemcilik kuramı kültürün oluşmasında doğal kaynaklar, iklim ve coğrafya

konum gibi etkenleri de içeren maddi ortamın belirleyici rol oynadığını ileri sürer. Toplumsal gelişmenin açıklanmasında da tarih ve gelenek, toplumsal ve ekonomik etkenler ile başka kültürel özelliklerin önemi reddeder.

Karşıt bir öğretiyi olan çevresel olanaklılık kuramı ise, doğal ortamın insanlara içinden seçim yapabileceği çeşitli olanaklar sunmaktan öteye gitmediğini öne sürer. Kuramın en aşırı temsilcileri, çevrenin bu seçimin oluşmasını etkilediğini bile yadsımışlardır. Bu kuram olanakların dünya üzerindeki dengesiz dağılımını gözardı eder.

Günümüzde ilk çevresel belirlemcilerin savunduğu kesin nedensel ilişkiler artık kabul görmemekle birlikte, kültürel olguların çevre etkenlerini göz önüne almadan tam olarak anlaşılamayacağı görüşü benimsenmektedir. Çağdaş çevreciler maddi ortamı toplumsal ve ekonomik etkenleri, kültürel gelenekleri ve toplum ile çevre arasındaki etkileşimi içeren genel çevre kavramının parçası olarak ele almaktadır. Bu yaklaşımın ise olasılıklara ağırlık verdiği söylenebilir.

çevredizge bak. ekosistem

çevrekirpikliler bak. Peritrichia

çevreleme politikası, ABD'nin, 1940'ların sonlarında ve 1950'lerin başlarında SSCB'nin yayılmacı politikasına karşı izlediği dış politika stratejisi. Temmuz 1947'de dış politika dergisi *Foreign Affairs*'de yayımlanan imzasız bir makalede, Dışişleri Bakanlığı'nın SSCB dışişmanı George F. Kennan'ın, SSCB'deki rejiminin yumuşayacağı ya da çökeceği beklentisiyle "Rusların yayılmacı eğilimlerinin, uzun dönemde, ama sarsılmaz ve uyanık bir politikayla çevrelenerek denetim altına alınmasını" önerdiği belirtildi. 1947'deki Truman Doktrini(*) çevreleme politikasının ilk yansımasıydı.

çevreperde, tiyatrodaki sahne arkasını, bazen de iki yanı kaplamak ve özel ışıklandırma ile gökyüzü görüntüsü vermek, açık hava ya da büyük bir uzaklık yanılsaması yaratmak için kullanılan arka plan hilesi. 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan çevreperde, çoğunlukla sahnenin arkasındaki yumuşak eğimli, içbükey duvardır. Kubbe usku olarak adlandırılan bir türü, açık hava görünümünü vurgulamak için tepede de eğimli olur. Bazı tiyatrolarda sabit çevreperde olarak kullanılmaya uygun eğimli duvarlar, bazılarında da gerektiğinde indirilip kaldırılabilen bir asma perde vardır. Başka bir tür çevreperde de, sahne ağzının bir yanındaki düşey bir mil çevresine sarılmış olanıdır. Gerektiğinde bütün sahneyi kuşatacak biçimde açılarak kullanılır.

Çevreperdenin yüzeyi, yansıyan ışığın dağılmasını sağlamak için pürüzlüdür, beyaz ya da açık maviye boyanır. Daha sonra üstüne değişik yoğunluk ve renkte ışıklar vurdurularak gökyüzünün açıklığı, kapallığı, günün çeşitli saatleri, mevsimler ve hava durumu belirtilebilir. Bulut, yıldız vb gibi etkiler için dia ya da filmden yararlanılır.

çevresel jeoloji, Yer'in, insan yaşamını ve etkinliğini doğrudan etkileyen ya da bunlardan etkilenen yönleriyle ilgilenen bilim dalı. İnsanların deprem, toprak kayması, sel, yarıdağ püskürmeleri, iklim değişiklikleri gibi jeolojik tehlikelerden korunması, doğal kaynakların işletilmesi ve toprak kullanımının planlanması, çevresel jeolojinin ilgi alanına giren konulardır. Çevresel jeoloji, aynı şekilde, örneğin zehirli maddelerin atılması sonucu suyun ve havanın kirlenmesi gibi insan etkinliklerinin çevre üzerinde yarattığı yıkıcı etkilerle de ilgilenir.

Çok yönlü bir bilim dalı olan çevresel jeoloji, yalnızca Yer bilimleri alanında çalışan deneyimli uzmanlardan değil, ama aynı za-

manda inşaat mühendisleri, kimyacılar ve sosyologlardan da yararlanır

çevresel sanat, 20. yüzyılda gelişen ve özellikle izleyicinin kârından bakmak yerine içine girebileceği, arasında ya da çevresinde dolaşabileceği bir ortam oluşturmaya yönelik sanat biçimi. Yaşam ile sanat arasındaki tarihsel ayrımı ortadan kaldırmayı amaçlayan genel sanat eğiliminin bir parçasıdır. Çevresel sanatçı çamurdan tuşa, ışıktan sese kadar her türlü araç ve malzemeyi kullanabilir. Çevresel sanatta biçimi belirleyen en önemli öğe ortamdır. Sanatçı ya başlı başına yeni bir ortam yaratır ya da önceden var olan daha büyük bir ortamı değiştirir.

ABD'li heykeltci George Segal'in(*) yapıtları kendi yarattığı ortamdaki çevresel heykeli en iyi örnekleri arasındadır. Aslına uygun ayrıntılarla oluşturulmuş sıradan bir çevre içine yerleştirilmiş beyaz alçı figürlerle yapılan mekân düzenlemesi, izleyicide buyulu bir yabancılaşma, zaman içinde bir asılı kalmışlık duygusu uyandırır. Segal'den etkiler taşıyan Duane Hanson'ın ürküntü veren gerçekçi figürleri ise çoğu kez karşılıklı katkılarla sergi mekânını tamamlayacak, hatta zaman zaman bozacak biçimde yerleşir. Kapalı mekân içinde çevre düzenlemeler yapan önemli heykeltçilerden Edward Kienholz'un yoğun bir duygusalılık taşıyan yapıtları oldukça gerçekçi ayrıntılar, çoğu kez de gerçeküstü öğeler içerir. Lucas Samaras ile Robert Irwin ise saydam ve yansıtıcı malzemeleri sergi mekânlarında optik etkiler elde edecek biçimde kullanmışlardır.

Bir başka grup çevresel sanatçı da doğal ve kentsel mekânlarda çalışmış ve yeryüzü sanatı (bak. yoksul sanat) adıyla anılan büyük boyutlu düzenlemeler gerçekleştirmiş. Bunların içinde en önemlileri Robert Smithson ve bazı başka sanatçıların Yer yüzeyinde yaptıkları büyük boyutlu değişikliklerdir. Örneğin Smithson, Utah eyaletindeki Büyük Tuz Gölünde dozer kullanarak kaya ve molozlarla 460 m uzunluğunda bir "Sarmal Dalgakıran" (1970) oluşturmuştur. Christo da, Colorado'daki Grand-Hogback Vadisine verdiği "Vadi Perdesi" (1972) ve "paketlediği" binalarla bu tür uygulamaların öncülerinden bindir. Christo'nun kentlerdeki çevresel yapıtları arasında "hava paketleri" ve "paketlenmiş yapılar" önemli bir yer tutar.

çevresel tiyatro, 1960'lardaki Yeni Tiyatro akımı içinde yer alan bir hareket. İzleyici mekânı ile oyun mekânı arasındaki ayrımı ortadan kaldırıp izleyiciyi yerleşik konumundan çıkartarak oyuna karşı ilgisini artırmaya yönelmiştir. Richard Schechner'in New York kentinde bir garajda Off-Off Broadway (bak. Off-Broadway) anlayışıyla sahnelediği *Dionysus in 69*, *Makbeth* ve *Commune* oyunları bu hareketin ilk örnekleridir.

Schechner ve 1968'de kurulan Performance Group adlı tiyatro topluluğu her oyun için farklı izleyici yerleri düzenleyerek tiyatroya her oyunda ayrı bir biçim veriyorlardı. Dekorlar genellikle, izleyicilere doğru taşmış bir sahneyi çevreleyen değişik düzeylerde platformlar, balkonlar, eğimli yüzeyler ve iskelelerin üstüne kuruluyor, böylece oyuncular için daha geniş bir alan ve izleyiciyle oyuncular arasında daha esnek bir etkileşim elde ediliyordu. İzleyici de oyuna katılmaya çağılıyor, hatta kendiliğinden katılması bekleniyordu. Örneğin *Commune* oyununda izleyiciye garaja girerken ayakta kalması çıkartılıyordu. Schechner tiyatrosunun edebi bir sanat olmadığını ileri sürmüştü. Tiyatronun dolaysızlığı, jestlere dayanmasını, seyirciyi içine almasını, tepkiye ve katılıma açık olmasını bunun en iyi göstergeleri olarak sıralamıştı. Dolaysızlığı artırmak için, geleneksel tek

odaklı tiyatronun yerine, aynı anda birden fazla sahnenin oynanmasına olanak veren çok odaklı tiyatro geliştirildi.

Schechner, tiyatro yaşantısında kullandığı psikofizik oyunculuk çalışmaları, oyun metinlerinin "kolaylaştırılması", tiyatro mekânının biçimlendirilmesi gibi öğeleri Polonyalı yönetmen Jerzy Grotowski'den almıştı.

çevrim, edebiyatta, çoğu zaman farklı kişilerce yazılmış, efsanevi bir kahramanla çevresini konu alan düzyazı ya da manzum anlatılar bütünü. Terim ilk kez Klasik dönemin sonlarında, Homeros'un Troya Savaşı ve kahramanların eve dönüşü öykülerine ek olarak yazılan bağımsız şiirler için kullanılmıştır. Bir başka klasik Yunan çevrimi, Oedipus'un ve onun soyundan gelenleri konu alan "Thebai" öyküleridir. Bu çevrimin en tanınmış yapıtları Sophokles'in *Oidipus Tyrannos* (Kral Oidipus), *Antigone* ve *Oidipus epi Kolono* (*Oidipus Kolonos'ta*) adlı trajedileri ile Aiskhylos'un *Hepta epi Thebas* (Thebai'ye Karşı Yedi Kişi) adlı yapıtıdır.

Ortaçağ romansları üç ana çevrime göre sınıflandırılır: "Büyük Roma konusu", "Fransa konusu" ve "Britanya konusu" (burada "konu" Fransızca *matière* sözcüğünü karşılar ve "içerik", "tema", "başlık" gibi anlamlar taşır). "Roma konusu" gerçekte yanlış bir adlandırmadır; Latin klasiklerinden türemiş bütün öyküler bu çevrime girer. "Fransa konusu" Charlemagne ile On İki Asilzade'den oluşan kurula ilişkindir. "Britanya konusu" ise Kral Arthur'la şövalyelerinin öykülerini, Tristan öykülerini ve *Guy of Warwick* gibi bağımsız İngiliz öykülerini kapsar.

"Çevrim" sözcüğü ortak temalı şiir, oyun ya da roman dizileri için de kullanılır. Zola'nın tek bir ailenin tarihini izleyen 20 romanlık *Rougon-Macquart* çevrimi (1871-93) buna örnektir.

çevrim eğrisi bak. sikloit

çevrimsel biçim, müzikte yapısal bütünlüğü sağlama amacıyla daha önceki bir bölümün bazı motiflerinin, temalarının ya da bütünsel ara bölümlerinin parçanın sonraki bir yerinde yinelenmesi besteleme biçimi. Mozart ve Haydn'in müziğinde görülen ölçülü klasik geleneğin 19. yüzyılda yerini hızla duygusal ve biçimsel aşırılıklara bırakması böyle bir uygulamaya gereksinim duyulmasına yol açtı. 19. yüzyıl gerçekte çalgısal müzikte klasik dram yerine, romantik romanın örnek alındığı dönemdi.

Bir tür çevrimsel tekniği erken örneklerine Mozart'ın *Üçüncü Korno Konçertosu*'nda (1784-87?) rastlanır. Ama büyük ölçekli yapıtlarda yinelenen malzemenin sık sık kullanılması Beethoven'ın *Opus 67 Do Minör Beşinci Senfoni*'si (1808) ile başlar. Bu senfonide bölümler birbirine hem yinelenen bir motifle, hem de müziğin büyükçe bir bölümünün tümüyle yinelenmesiyle bağlanır.

Çevrimsel teknik Beethoven'ı izleyen kuşağın birçok yapıtlarında kullanılmıştır. Franz Schubert'in *Do Majör Wanderer Phantasie*'si (Gezginin Fantezisi) ve Robert Schumann'ın *Dördüncü Senfoni*'si buna örnektir; bunlarda çevrimsel malzeme motifle (kısa melodik-ritmik parçaların kullanılması) değil, büyük ölçüde melodiktir. Bu eğilim, Fransız besteci Hector Berlioz'un yinelenen tema ya da *idée fixe*'inde (saplantı) en yüksek noktasına varır; *Harold en Italie*'de (*Harold İtalya'da*) tema büyük ölçüde aynen yinelenir; *Symphonie fantastique*'in (*Fantastik Senfoni*) her bölümünde ise farklı bir niteliğe burunur.

Temanın dönüşüme uğratıldığı bu son yönemi özellikle Franz Liszt benimsemiştir. Liszt bu ilkeyi *La Majör İkinci Piyano Konçertosu* ve *Si Minör Sonat* gibi bazı yapıtlarının bütününde uygulamış, hep aynı temayı çok değişik kılıklarda kullanmıştır.

Liszt'in öğrencileri, özellikle de Belçikalı besteci César Franck kısa ömürlü bir tür çevrimsel okulun temsilcisi oldu. Franck'ın öğrencisi Vincent d'Indy onun tekniklerini halka tanıttı. Sonraki bestecilerin kullanımında ise çevrimsel teknik, parçada bütünlüğü sağlayan araçlardan yalnızca biri, çoğu kez de ikincil önem taşıyanı oldu.

çeyiz, ÇEHİZ ya da ÇHAZ olarak da bilinir, bir kadının kocasına evlilikle getirdiği mallar. Avrupa'da uzun bir geçmişi vardır. Tarih boyunca kadınların evlenme şansının çoğalmasında bir araç olarak görülmüş, çoğunlukla büyük ailelerin gücünü ve zenginliğini artırmada, hatta zaman zaman ülke sınırlarının ve devlet politikalarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Geleneksel yapıdaki birçok toplumda, damadın başlık parasını(*) ödemek için yaptığı masraflara karşılık gelinin ailesinin bir jesti olarak görülür. Bu değiş tokuş taşıdığı ekonomik nitelik dışında evliliğin onanması anlamına gelir ve iki aile arasındaki dostluğun sağlamaştırılmasında etkili olur.

Türkiye'de çeyiz, gelinin baba evinden koca evine götürdüğü takı, giyim ve daha çok ev eşyasından oluşan ve kadının mülkiyetinde sayılan her türlü malдан oluşur. Çeyiz hazırlama işi geleneksel olarak çocuk yaşta başlar. Kız çocuğu kendi çeyizi için çeşitli çevreler, örtüler, bohçalar işler; halı, kilim dokur. Ana ve baba da kızları için küçük yaşlardan başlayarak, zamanla değerini yitirmeyecek eşya alıp saklarlar.

Eskiden çeyiz eşyası içinde el işlemleri, özellikle de nakış ve dantel en başta gelirdi. Mutlak eşyası olarak da bakır kap kakac gözdeydi ve çeyiz içinde hayli yer tutardı. Her genç kız ve gelin için çeyiz sandığı da ayrı bir önem taşırdı. Genç kızlar bunda kişisel eşyalarını saklar, anahtarını kimseye vermezlerdi. Çeyiz hazırlamanın kendine özgü bir biçimi vardı. Belli zamanlarda birbirlerinin evlerinde toplanan kızlar, kendi aralarında eğlenceler düzenlerler, iş işlerler, motif örnekleri alıp verirdi. İşlemlerde gelecekle ilgili özlere dile getiren motifler de yer alırdı. Çok çekirdekli meyve motifi bereketli ve bol çocuklu, hayat ağacı motifi sağlıklı ve uzun ömürlü bir yuva dileğinin ifadesiydi.

Çeyizlik halıda renkler ve desenler, dokuyan kızın beğenisine bırakılırdı. Ayrıca dokuyan bir tutam saçının, birkaç boncuğun ya da değerli bir giysinin kesilmesi bir parça kumaşın çeyizlik halının uygun bir yerine dikilmesi de âdetti.

Çeyiz eşyası ne kadar çok ve değerli olursa, kıza ve ailesine o kadar saygınlık kazandırır. Kırsal bölgelerde, alınan başlık parası ölçüsünde çeyiz verme göreneği hâlâ vardır. Kız evinin erkek tarafından ağırlık(*) adı altında aldığı başlığın çoğu çeyiz için harcanır.

Köylerde çeyizin damat evine götürülmesi, düğün töreninin renkli bir parçasıdır. Bohçalar, sandıklar ve denklele taşınan çeyiz, kız evinden çıkmadan önce davetlilerin, komşuların, muhtar ve köy ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu bir toplantıda, değerleri belirtilerek bir liste halinde yazılır; tanıklarca, gelin ve damadın yakınlarına imzalanıp muhurlenir. "Çeyiz yazma" adı verilen bu işlem, boşanma durumunda kadının haklarını korumaya yönelik bir önlemdir. Daha sonra atlara ve arabalara yüklenen çeyiz, götürüleceği zaman kız tarafından bir ya da birkaç

delikanlı çeyiz sandığının üzerine oturur, erkek tarafından bahşış ve armağan almadan kalkmazlar. "Çeyiz serme" de çeyize ilişkin geleneklerden biridir. Çeyiz, güveyin evine geldikten sonra, genellikle yatak odasında sergilenir, konu komşu ve akraba kadınları senlen çeyizi görmeye gelirlerdi. Varlıklı ailelerde çeyiz olarak eşyaman yanı sıra toprak (bağ, bahçe, tarla), ev ve taşıt aracı verildiği de olur.

çeyrek kareler yöntemi, iki sayının çarpımını, bu sayıların toplamı ile farklarının karelerinin çeyreklerinin farkını alarak hesaplama yöntemi. Yöntem,

$$ab = \frac{1}{4}(a+b)^2 - \frac{1}{4}(a-b)^2$$

özdeşliğine dayanır. Bu yöntemle, çeyrek kareler için düzenlenmiş tablolardan ya da çeyrek kareleri veren başka yöntemlerden yararlanılarak, çarpma işlemi, toplama işlemine indirgenmiş olur. Tek sayıların karelerinin çeyreğinde daima bulunan 1/4 kesri, yöntem uygulanırken atılabilir. Çok eski zamanlardan beri bilinen bu yöntem için birçok çeyrek kareler tablosu hazırlanmıştır, ama günümüzde bunlardan pek azına kolaylıkla erişebilir. Bu tablolardan en geniş, 200.000'e kadar tamsayıların karelerinin çeyreklerini içerir Çeşitli mekanik ve elektriksel uygulamaları önerilmiş olan yöntem, günümüzde bile, zaman zaman yararlı ve ekonomik olabilmektedir.

çeyrek mil at yarışı, ABD'de kısa mesafeli düz bir parkurda yapılan at yarışı. Başlangıçta çeyrek mil koşulduğu için bu adla anılır. 1607'de Jamestown'ın kurulmasından kısa bir süre sonra Virginia'daki ilk göçmenler arasında ortaya çıktı. Koşuya elverişli her yerde, hatta ormanda açılan bir yolda yapılan yarışlar, zamanla kasabaların ana caddelerinde düzenlenmeye başladı. 1940'larda düzenli bir biçim alan çeyrek mil at yarışları, başta ABD'nin Güneybatı kesimi olmak üzere birçok yerde yaygınlaştı ve uzunluğu 200 ile 600 m arasında değişen yarış parkurlarının sayısı 100'e ulaştı. Çeyrek mil at yarışındaki kural ve yöntemler İngiliz atı yarışlarınıninkiyle aynıdır; ama zaman saniyenin yüzde 1'ine kadar ölçülür. Ödüllü yarışlarda 1 milyon dolar sınırına ilk kez çeyrek mil at yarışlarında ulaşılmıştır. Bu dalda en önemli kupa olan Uçlu Taç, hazırlarda yapılan Kansas Futurity ile New Mexico'daki Ruidoso Downs'ta eylülün ilk pazartesi gününe rastlayan İşçi Günü'nde yapılan All-American Futurity yarışlarını kapsar. (Futurity yarışlarında koşacak atlar doğmadan önce belirlenir ve iki yaşına geldiklerinde koşarlar.)

Otoden beri ayrı bir soy olarak kabul edilen çeyrek mil yarışları atları, starttaki çabuklukları ve süratli koşma yetenekleriyle tanınırlar ve biricinin genellikle fotoğrafı ile saptandığı çok çekişmeli yarışlar çıkarırlar. Virginia'da, İngiliz atı soyundan ayrır Janus ile yerli kısraklardan türetilen bu soyun 1941'de tutulmaya başlanan seçtore kayıtları at sayısı bakımından dünyada birinci sırayı alır. Yıllık olarak kaydedilen 90 bin taydan yalnızca yüzde 12'si yarış atı olur. Geriye kalanlar çiftlik hayvanı ve binek atı olarak kullanılır.

Çhaibasa, Hindistan'ın kuzeydogusundaki Bihar eyaletindeki Singhbhum ilinin merkezi. Subarnarekha Irmağının kolu olan Raru'nun hemen batısındadır. Ulaşım ve tarımsal ticaret merkezi olarak tanınmasına karşın özellikle kromlu demir cevheri çıkarılan bir madencilik yöresidir. Gomalak imalatı ve ipekböcekçiliği önemli uğraşlardır. Çhaibasa 1875'te belediye olmuştur. Nüfus (1981) 45.751.

Çamba, Hindistan'ın kuzeybatısındaki Himachal Pradesh eyaletinde il ve il merkezi kent. İki sıradağın arasında, Ravi Irmağı kıyısında yer alır. İki set üzerinde kurulu olan kentin aşağı kesiminde devlet daireleri ile Bhuri Singh Müzesi, yukarı kesiminde ise konut alanları yer alır. Kentte dokuma ve ilaç üretimi yapılır. Tarım ürünleri ticareti gelişmiş düzeydedir. Bölge 10. yüzyıldan kalma tapınaklarıyla ünlüdür.

Çamba ilinin yüzölçümü 8.195 km²'dir. Himachal Pradesh'in kuzeybatı köşesindeki

Çamba ilinin dağlık kesiminde mısır tarlası, Himachal Pradesh, Hindistan
B Bhansali - Shostak/EB Inc

dağlık araziye içine alır; kuzeyde ve batıda Cemmu ve Keşmir'in ihtilaflı bölgeleriyle komşudur. Kuzey sınırını Himalayalar'ın dorukları oluşturur. Ekonomisi tarıma dayalı olan bölgede geniş orman alanları bulunur. Bağımsız Çamba Prensliği İS 6. yüzyılda kurulmuş ve 1846'da İngiliz yönetimiindeki Hindistan'a bağlanmadan önce Keşmir, Moğol ve Sih egemenliği altında kalmıştır. Prenslik 1948'de Himachal Pradesh'le birleşmiştir. Nüfus (1981) kent, 13.761; bölge, 311.147.

Çambal Irmağı, Hindistan'ın kuzeyinde ırmak. Yamuna'nın en büyük kolu olan Çambal, Madhya Pradesh eyaletinin Indur ilinde, Mhöv'un hemen güneyindeki Vindhya Sıradağlarından doğar. Kuzeye doğru akarak Racasthan eyaletinin güneydoğu kesimine girer ve Bundi ile Kota illeri arasındaki sınırı oluşturur. Burada kuzeydoğuya döndükten sonra Kota'yı geçerek Racasthan-Madhya Pradesh sınırı boyunca akar; ardından güneydoğuya dönerek Uttar Pradesh-Madhya Pradesh sınırının bir bölümünü çizer. Bundan sonra, Uttar Pradesh eyaletinin içinden geçerek Yamuna'ya kavuşur. Uzunluğu 900 km olan Çambal'ın en önemli kolları Banas, Kali Sindh, Sipra ve Parbati'dir. Çambal'ın yatağının aşağı kesimleri, yoğun toprak erozyonu sonucunda 16 km'lik bir bölgede derin hendeklerle yarılmıştır. Burada erozyonla mücadele konusunda önemli bir proje yürütülmektedir.

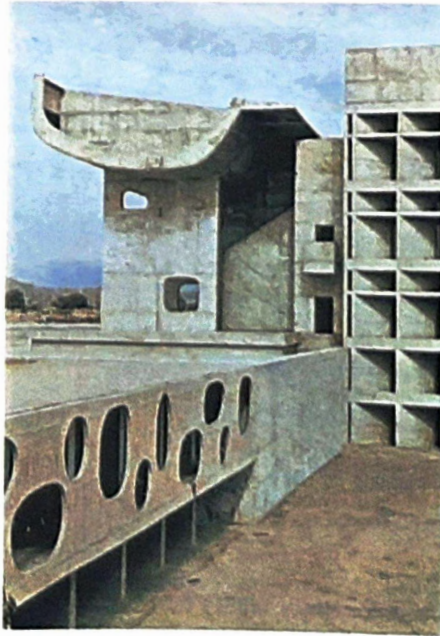
Çamolı Gopeshvar, Hindistan'ın kuzey kesimindeki Uttar Pradesh eyaletinde il ve il merkezi kent. Çamolı kenti, Himalayalar'ın güneyindeki Alaknanda Irmağı üzerinde yer alır. Yüzölçümü 9.125 km² olan Çamolı iliye bütünüyle Himalayalar'ın üzerindedir ve dağın doruğunun bir bölümünü de içine alır. İldeki kentlerin çoğu kutsal ziyaret yerleridir. Nüfus (1981) kent, 9.709; il, 364.346.

Çanda bak. Chandrapur

Çandannagar, Hindistan'ın kuzeydoğusundaki, Batı Bengal eyaletinin Hugli ilinde kent. Hugli Irmağının hemen batısında yer alır ve Kalküta kentsel yığılmasının bir bölümünü oluşturur. Kara ve demir yollarıyla Kalküta ve Burdvan'a bağlanır. Fransızlarca 1673'te kurulduktan sonra ticari alanda gelişti. Önce 1757'de, ardından 1794'te iki kez İngilizlerin eline geçti; ama 1815'te Fransa'ya geri verildi. 1949 plebisiti-nin ardından Hindistan'la birleşti. 1950'de Hugli ilinin sınırları içine alındı. Çandannagar'da Burdvan Üniversitesi'ne bağlı üç yükseköğretim bulunmaktadır. Nüfus (1981) 101.925.

Chandigarh, Hindistan'da Haryana ve Pencap eyaletlerinin ortak merkezi ve birlik toprağı. Sivalik Tepelerinin güneyinde, Sukhna ve Patiali ırmakları arasındaki ova-da yer alır. 1966'da oluşturulan birlik toprağı Chandigarh kentinin yanı sıra çevredeki bölgeyi de kapsar; yüzölçümü 114 km²'dir. Haryana eyaleti için ayrı bir merkezin inşa edilmesi tasarlanmıştır.

Önemli bir kavşak kenti olan Chandigarh kara ve demir yoluyla Delhi, Ambala, Kalka ve Simla'ya bağlanır. 1947'de Hindistan'ın bölünmesinden sonra eski eyalet merkezi Lahor'un Pencap'ın bir bölümüyle birlikte Pakistan içinde kalması üzerine yeni bir kentin kurulması kararlaştırıldı. Ünlü mimar Le Corbusier ve Hintli mimarların işbirliğiyle hazırlanan plan uyarınca yapım çalışmaları 1950'de başladı. Öngörülen genel plan 1960'ların başında tamamlandı. Kent 30'u konut alanı olmak üzere dikkörtgen biçiminde 36 semte bölünmüştür. Her biri yaklaşık 100 hektarlık alan kaplayan semtlerin konut kapasitesi 15 bindir; genel hizmetler her semt için ayrı ayrı düzenlenmiştir. Semt içi ulaşımdan etkilenmeyen, hızlı bir trafik akışına olanak veren bir ana yol şebekesi vardır. Yüksek Mahkeme,

Chandigarh'ta tasarımı Le Corbusier'nin yaptığı Hükümet Binası, Hindistan
Picturepoint Londra

dokuz katlı Hükümet Binası, Eyalet Meclisi ve Vali Evi (Rac Bhavan) gibi resmi yapılar kentin kuzeyindedir. Kuzeydoğuda Sukhna adlı büyük bir yapay göl vardır. Güneydoğuda sanayi kuruluşlarına ayrılmış olan semt, kentten 24 hektarlık bir yeşil kuşakla ayrılmıştır. Pencap Üniversitesi'nin merkezi olan kentte bu üniversiteye bağlı 13 yük-

sekokulun yanı sıra hemşirelik okulları ve mühendislik enstitüleri ile bir devlet müzesi ve sanat galerisi vardır.

Yarıdan çoğunda sulama yapılan birlik toprağında buğday, mısır ve patates gibi ürünler yetişir. Toplam alanın dörtte bir aşkın bölümü ormanlarla kaplıdır. Kent içinde ve çevresinde dokumadan mobilyaya, ilaçtan elektronik donanıma kadar çok çeşitli ürünlerde uzmanlaşmış sanayi kuruluşları vardır. Nüfus (1991) kent, 502.992; (1981) metropoliten alan, 422.841, birlik toprağı, 451.610.

Chandpur, Bangladeş'te Çittagong ilinin Kumilla ilçesinde ırmak limanı. Dakatia ve Meghna ırmaklarının kavşağında yer alır. Önemli bir jüt yükleme limanıdır. Kumilla ve Noakhali'ye kara ve demir yoluyla, Kalküta (Sundarbans üzerinden), Goalundo Ghat ve Narayanganj'a ise ırmak vapurlarıyla ulaşım sağlanır. Chandpur'daki termik santral, jüt presleri ile yağlı tohumlar işleyen kontrplak, kibrit ve kimyasal madde üreten fabrikalara enerji sağlar. Chandpur 1897'de belediye olmuştur. Nüfus (1981) 85.656.

Chandragiri, Hindistan'ın Tamil Nadu (eskiden Madras) eyaletinde, Madras'ın yaklaşık 130 km kuzeybatısında kasaba. Güney Hindistan'daki Vicayanagar'da hüküm süren Aravidu hanedanıyla bağlantısı dolayısıyla tarihsel önem taşır.

Talikota Savaşı'nda (1565) Aravidu hanedanının yıkılması ve Dekkanlıların desteğindeki Müslüman ordusunun Vicayanagar'ı ele geçirmesi üzerine, Aravidu racası Madras'ın yaklaşık 325 km kuzeybatısındaki Penukonda'ya kaçtı. Araviduların başkenti 1585'te Chandragiri'ye taşındı ve burada İS 1000'de yapılmış bir kale güçlendirildi. Burada hüküm süren racalar, parçalanmakta olan bir imparatorluğu 1646'ya değin ayakta tuttular. Chandragiri bu tarihte Golkonda (bugün Haydarabad) sultanının, 1687'de de Babürlülerin eline geçti. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 1639'da racaya bağlı bir yöneticiden, Madraspatnam olarak bilinen bölgede bir kale (St. George Kalesi) ve bir fabrika inşa etme izni almıştı. Bu fabrika çevresinde Madras kenti gelişti.

Chandrapur ("Ay'ın Köyü"), eskiden ÇANDA, Hindistan'ın batı kesimindeki, Maharashtra eyaletine bağlı il ve il merkezi kent. Vardha Irmağı kıyısında yer alan Chandrapur kenti 12-18. yüzyıllar arasında Gond hanedanının merkezi oldu. Daha sonra Nagpurlu Maratha Bhonsles'in eline geçti. 1854'ten sonra, Hindistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1947'ye değin İngiliz Merkezi Eyaletleri'nin parçasıydı.

Önemli kara ve demir yollarının üzerinde bulunan kent, başta pamuk olmak üzere tarım ürünlerinin alınıp satıldığı bir ticaret merkezidir. Bolgenin yeraltı kaynaklarına dayalı sanayi kolları arasında cam işleme önem taşır. Chandrapur, ipekl kumaşlar ve süs terlikleri gibi lüks eşya üretimiyle de ünlüdür. Kentte Nagpur Üniversitesi'ne bağlı dört yükseköğretim vardır.

Chandrapur ili 29.900 km²'lik yüzölçümüyle eyaletin en büyük ilidir. Godavari Irmağının kolları Penganga (Vardha) ile Vain-ganga'nın akaçladığı il toprakları, batıdaki komşularına göre çok daha fazla yağış alır. Bu zengin tarım bölgesinin başlıca ürünleri pirinç, darı, tütün ve pamuktur. Irmak vadileri arasına serpilmiş ormanlık tepeler zengin bir kereste kaynağıdır. Alapalli Or-

manında yüksek nitelikli tikağacı yetişir. Macari, Ghugus, Varora ve Balharşah'da düşük kalitede kömür, Alevahi'de demir çıkarılır. İlde ayrıca bakır yatakları da vardır. Sanayi kuruluşları arasında un, çirçir ve pamuk yağı fabrikaları ile mantar ve kil işleyen tesisler sayılabilir. Bhandak, Markandi ve Vairagarh dinsel ve tarihsel turizm merkezleridir. İlin batı kesiminde Tadoba Ulusal Parkı yer alır. Nüfus (1991) kent, 225.841; (1981) il, 2.055.642.

Çhapra, Hindistan'ın kuzeydoğu kesimindeki Bihar eyaletine bağlı Saran ilinin merkezi. Ghaghara ve Ganj ırmaklarının birleştiği yerin yakınındadır. 18. yüzyılda Felemenkili, Fransız, Portekizli ve İngiliz girişimcilerin burada güherçile arıtma tesisleri kurmasıyla ırmak ticaretinde önemli bir merkez durumuna geldi. 1864'te belediye konumunu kazandı. Önemli demir ve kara yolu bağlantılarının bulunduğu kent bugün bir tarımsal ticaret merkezidir. Başlıca sanayi birimlerinde güherçile ve bezir yağı işlenir. Kentte pek çok park, Bihar Üniversitesi'ne bağlı dört yüksekokul ve Kameshvara Singh Darbhanga Sanskrit Üniversitesi'ne bağlı bir yüksekokul vardır. Nüfus (1981) 111.564.

Çheidze, Nikoloz (d. 1864, Kutaisi, Kafkasya, Rus Çarlığı - ö. 13 Haziran 1926, Leuville-sur-Orge, Fransa), Rus (1917) ve Gürcistan (1918) devrimlerinde önemli rol oynamış Menşevik önder.

Öğretmen olan Çheidze, 1890'larda Marksizmin Gürcistan'da yayılmasına katkıda bulundu. 1907'de Duma'ya (Parlamento) seçildi. Burada Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDRP) Menşevik kanadının önderi oldu ve aşırı sol düşüncelerin sözcüsü olarak ün kazandı. I. Dünya Savaşı'na girilmesine karşı çıktı. Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesinden (1917) sonra Gürcistan'a döndü ve bağımsız Transkafkasya Federal Cumhuriyeti'nin kurulmasını (Nisan 1918) kararlaştıran meclisin başkanlığına getirildi. Bu cumhuriyetin dağılması üzerine bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda (Mayıs 1918) görev aldı. Bolşeviklerin 1921'de Gürcistan'daki Menşevik yönetimi devirmesi üzerine, Fransa'ya göç etti ve daha sonra intihar etti.

Çhenab Irmağı, Hindistan'ın kuzeybatı ve Pakistan'ın doğu kesiminde ırmak. Hindistan'ın Himaçhal Pradesh eyaletindeki Pencap Himalayaları'nda Chandra ve Bhaga ırmaklarının birleşmesiyle oluşur. Sivalik Tepeleri ile Küçük Himalayalar'ın sarp kayalıkları arasında batı yönünde akarak Cemma ve Keşmir'den geçer. Sonra güneybatıya yönelerek Pakistan'a girer ve Indus'un kolu Satlec'le birleşir. Toplam uzunluğu 974 km'dir ve birkaç sulama kanalını besler.

Çhençhular, Hindistan'ın güney kesimindeki Andhra Pradesh eyaletinde yaklaşık 24 bin nüfuslu halk. Dravid dil ailesine bağlı Telugu dilinin değişik türlerini konuşurlar. Saz ve saplardan örülmüş yuvarlak evleri, bölgede yaşayan öbür halkların evlerinden farklıdır.

Bazı Çhençhular büyük ölçüde av ürünleri ve ormandan topladıkları maddelerle, özellikle de yumru köklerle beslenirler. Ok, yay, çapa ve halta ile basit bir bıçak kullanırlar. Dağlık bölgede yaşayan bu Çhençhu grubu Hindistan'da başat Hindu uygarlığından en uzakta kalmış yerli halk-

lardan biridir. Törenleri az ve yalındır. Dinsel ve siyasal işlevlerin ayrışması gelişmemiştir. Küçük karı-koca ailesi ağır basar. Kadınlar erkeklerle eşit tutulur ve ancak erişkinlikten sonra evlenebilirler.

Buna karşılık Çhençhuların çoğu, giderek artan köylü nüfusun baskısı sonucunda, geleneksel göçebe-toplayıcı yaşam biçimini bırakarak tarım ve orman işçisi olmuştur. Büyük çoğunluk Hindu tanrılarını ve törelerini benimseyerek, görece yüksek bir kast statusü kazanmıştır.

Çherrapunci, Hindistan'ın kuzeybatı kesiminde, Meghalaya eyaletindeki Doğu Hasi Tepeleri ilinde kasaba. Şillong Platosunda, Şillong'un yaklaşık 55 km güneybatısındadır. Çherrapunci'nin 74 yıllık yağış ortalaması (11.430 mm) Havaii'deki Waialeale Dağının (11.680 mm) ardından dünyada ikinci sırada gelir. Çherrapunci'de Ağustos 1860 - Temmuz 1861 arasında ölçülen 26.466 mm'lik yağış toplamı 12 aylık bir sürede dünyada ölçülmüş en yüksek değerdir. Temmuz 1861'de elde edilen 92.964 mm'lik yağış miktarı da bir ayda ölçülen en yüksek toplamdır. Bu yoğun yağışın nedeni, kasabanın platonun güney ucunda bulunmasıdır. Bu noktada muson rüzgârları platonun güney yamaçlarından yükselerek hızla soğur ve çok büyük miktarda su buharı yoğunlaşır.

Çherrapunci 1864'e değin bağımsız Hasi eyaletlerinin başkenti idi; bu tarihte yerini Şillong'a bıraktı. Kasabada bugün de çoğunluğu Hristiyan olan ve anaerkil bir toplumsal düzeni sürdüren Hasi kabileleri yaşamaktadır. Çherrapunci bölgenin tarım ürünlerinin toplandığı bir ticaret merkezi-

Çherrapunci'de köy evleri, Meghalaya, Hindistan
David Chandler, Nancy Palmer Agency

dir. Çhera kömür madeni kasabanın yakınındadır. Nüfusunun çoğunluğunu Hasiler oluşturur. Nüfus (1981) 6.097.

Çhhatarpur, Hindistan'ın orta kesimindeki Madhya Pradesh eyaletinde il ve il merkezi kent. Önemli bir karayolu kavşağı, tarım ve dokuma ürünlerinin pazarlandığı bir ticaret merkezidir. Babürlülere karşı başarıyla direnen Bundela kralı Çhhatrasal tarafından 1707'de kuruldu. Daha sonra İngiliz Merkezi Hindistan Delegeliği'ne bağlı Çhhatarpur Prenslığı'nın başkenti oldu, 1908'de belediye olarak düzenlendi. Kentte bugün bir müze, subayların oturduğu modern bir yerleşim merkezi ve Avadesh

Pratap Singh Üniversitesi'ne bağlı uç yüksekokul ile bir hukuk fakültesi bulunur.

Çhhatarpur ilinin yüzölçümü 8.690 km²'dir. Eski Çhhatarpur ile sekiz ayrı prensliğin topraklarını içine alır. Bu topraklar, 1950'de Vindhya Pradesh eyaletiyle, 1956'da da Madhya Pradesh'le birleşmiş bölgelerdir. İl toprakları, Dhasan ve Ken ırmakları arasında uzanan geniş bir ovayı kaplar. Güneyde 450 m'ye yükselen ormanlık tepeler bulunur. Pirinç, kocağarı, buğday, arpa ve baklagiller ilin başlıca ürünleridir. Bölgede çok sayıda eski anıt vardır. Bunlar arasında Hacuraho ile Racgarh Kalesi ve Sarayı da yer alır. Novgong önemli bir pazar merkezidir. Nüfus (1981) kent, 51.959; il, 886.660.

Çhhattisgarh Ovası, Hindistan'ın orta kesiminde, Yukarı Mahanadi Irmağı havzasını oluşturan ova. Genişliği yaklaşık 160 km'dir. Kuzeyde Chota Nagpur Platosu, batıda Maikala Dağları, kuzeydoğuda Raigarh Tepeleri, güneydoğuda Raipur Yükseltileri, güneyde de Bastar Platosu ile çevrilidir. Zengin pirinç ve buğday tarlalarıyla kaplı geniş ve dalgalı bir toprak parçasıdır. Yöredeki başlıca kentler Bilaspur, Raipur, Raigarh ve Durg'dur.

Çhhattisgarh (Otuz Altı Kale) adı önceleri Ratanpur'da y. 750'de kurulan Haihaya hanedanının toprakları için kullanılırdı. Ova uzun süre öteki yörelerle bağı olmayan yalıtılmış bir bölge durumunda kaldı. İngilizlerin egemenliği altında Çhhattisgarh eyaletleri, Doğu Eyaletleri Delegeliği'nin yönetiminde ve vasal statüsündeki 14 prensliğin bir alt delegeliğinden oluşuyordu. Raipur, delegeliğin merkeziydi.

Çhindvara, Hindistan'ın orta kesiminde, Madhya Pradesh eyaletine bağlı il ve il merkezi kent. Önemli bir kara ve demir yolu kavşağında yer alır. İşlek bir pamuk ticareti ve kömür yükleme merkezidir. Başlıca sanayi kuruluşları çirçir ve bıçkı fabrikalarıdır. 1867'de belediye olan kentte Saugar Üniversitesi'ne bağlı dört yüksekokul, hemen kuzeybatısındaki Barkuhi'de de bir madencilik okulu vardır.

Yüzölçümü 11.824 km² olan Çhindvara ili, Satpura Sıra dağlarının orta kesiminde bulunan ve kuzeybatıda sarp tepelere dönüşen bir platoyu kapsar. Güneyde Nagpur Ovasına doğru alçalan platonun güney ve doğu kesimleri, yerimli bir buğday yetiştirme alanı olan Çhaurai Ovasını içine alır. Bol miktarda pamuk ve kocağarı ekilen Nagpur Ovası, ilin en zengin ve kalabalık kesimidir. Yöreyi Vainganga, Penç ve Kanhan ırmakları acağlar. Öbür önemli tarımsal ürünler yağlı tohumlar ve hintkeneviridir. Platoda sığır besiciliği yaygındır. Ayrıca kömür, manganez, boksit ve mermer ocakları işletilir. Çhindvara kentinin yakınlarında Gond hanedanlığının eski başkenti Deogarh yer alır. Nüfus (1981) kent, 75.178; il, 1.233.131.

Çhidambaram, Hindistan'ın güneydoğu kesimindeki Tamil Nadu (eskiden Madras) eyaletine bağlı Güney Arkot ilinde kent. Bereketli Çoleroon Irmağı vadisinde, Madras-Thancavur (Tancor) kara ve demir yolu sistemi üzerindedir. Öncelikle gıda sanayisiyle önem taşıyan kentte ipekli ve pamuklu el dokumacılığı ile giyim sanayisi de önem taşır. Tamil dilindeki *çitt* (bilgelik) ve *ampalam* (hava) sözcüklerinden gelen Çhidambaram adı, Tanrı Şiva'ya Nataraca (uzayda dans eden) sıfatıyla adanmış Hindu tapınağını belirtir. Tapınakta erken Çola dönemine (İÖ 2. yy) özgü ünlü tunç yapıtlar bulunur. Annamalai Üniversitesi'nin bulunduğu kent Hinduların din eğitimi merkezle-

Çhidambaram'da Hindu Şiva tapınağının portali, Tamil Nadu, Hindistan
Tom Putnam

rinden biridir. Nüfus (1981) kent, 55.920; metropoliten alan, 62.543.

çhikan işi, düz muslin üzerine beyaz pamuk ipliğiyle yapılan ince, zarif Hint nakışı. Nasıl çıktığı konusunda bilgi yoktur. Ama 18. yüzyılda Bengal eyaletinden (bugün Bangladeş) Uttar Pradesh'teki

Bir çhikan işinden ayrıntı, Uttar Pradesh, 19. yy; Devlet Müzesi, Lucknow, Hindistan
P. Chandra

Lucknow'a geldiği bilinmektedir. Lucknow bugün de başlıca çhikan işi üretim merkezidir.

Avadh *neva*'larının (mülki amir) yönetimi döneminde çhikan işi kusursuz bir nitelik kazanmıştır. Desenleri basit, kullanılan örgeleri sınırlı sayıda olan bu nakışın değeri çok ince ve düzgün işlenmesinden kaynaklanır. Kullanılan ilmek sayısı da sınırlıdır; en bilinenleri örgü ilmeği, ters atlas ilmeği, uzatılmış atlas ilmeği, ağ ve aplikedir. Çhikan işi ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıyayken, 20. yüzyılın ikinci yarısında çok aranan bir el sanatı olunca yeniden canlanmıştır.

Çhikmagalur, Hindistan'ın güney kesiminde Karnataka (eskiden Mysore) eyaletinin güneybatısında il ve il merkezi kent. Önemli bir kahve işleme ve ticaret merkezidir. Yöredeki kahve, kakule ve biber çiftlikleri için gerekli olan gübre burada üretilir.

Çhikmagalur (eskiden Kadur) ili 7.199 km²'lik bir alanı kaplar. Büyük bölümü Batı Gat Dağları içinde kalan ormanlık platoları doğal bir zenginlik kaynağıdır. Tikağacının yetiştiği bu ormanlar geniş kahve plantasyonları için doğal bir koranak oluşturur. At nalı biçimindeki Baba Budan dağ sırası ilin orta kesiminde 65 km boyunca kıvrılır ve Karnataka'nın en yüksek dağı olan Mulainagiri'yi (1.925 m) içine alır. Bu dağda verimli "siyah pamuk" toprakları bulunur; yörede çıkarılan maden cevherleri Bhadravati'deki demir çelik fabrikalarında işlenir. Batıdan doğan Tunga ve Bhadra ırmakları birleşerek Krişna'nın bir kolu olan Tungabhadra'yı oluşturur. İlin doğu kesimini Vedavati Irmağı akaçlar. Sulama kanallarına su yollamak için her yerde setler yapılmıştır. Başlıca tarım ürünleri piring, kahve, pamuk, tütün ve darıdır. Lâke işleri önde gelen bir yerel el sanatıdır. Öteki önemli kentler Mudigere, Sringeri ve Koppa'dır. Kadur, Birur ve Tarikere, Güney Demiryolu üzerindedir. Nüfus (1981) kent, 60.582; il, 911.769.

Çhika Gölü, Hindistan'ın doğu kesimindeki Orissa eyaletinin doğusunda sığ göl. Bengal Körfezinden dar bir burunla ayrılır. Hindistan'ın en büyük göllerinden biridir; 65 km uzunluğunda, 8-21 km genişliğinde ve yaklaşık 2 m derinliğindedir. Kurak aralık-haziran dönemi dışında Daya ve Bhargavi ırmaklarıyla beslenir. Kurak dönemde de küçük bir geçitten deniz suyu alır. Kuvvetli muson gelgitleri sonucunda denizden ayrılmadan önce körfez olan Çhika'nın üzerinde birçok ada vardır. Buralarda avcılık, yatçılık ve balıkçılık yapılır; kıyılarında dalyanlar ve tuzlalar bulunur.

Chingleput, Hindistan'ın güneydoğusunda, Tamil Nadu (eskiden Madras) eyaletinde il ve kent. Madras metropoliten alanını çevreleyen il, Koromandel Kıyısının kuzey kesiminde, içinden Palar Irmağının geçtiği 7.918 km²'lik bir alanı kaplar. Çit ve süs eşyası yapımında kullanılan ağaç ve çalılarla kaplı kumlu kıyı şeridi dışında genellikle bir piring yetiştirme yöresidir.

Chingleput, 10. yüzyılda hüküm süren Çola hanedanının ilk yıllarında yerleşime açılmıştır. Mahabalipuram'da hâlâ birçok Pallava tapınağı bulunur. İlin yönetim merkezi olan Kanchipuram, Pallava (İS y. 600-903) ve Çola (907-1279) krallarına başkentlik yapmıştır. Chingleput kentinde Vicayanagarların (1336-1565) yaptırdığı bir

Chingleput ilindeki Mahabalipuram yakınlarında kumlu düzlük ve vaha, Tamil Nadu, Hindistan

B.S. Oza: Tom Stack & Associates

kale vardır. Yörenin dış saldırılara açık verimli tarım alanları sırayla Vicayanagarların, Müslümanların, Marathaların ve İngilizlerin işgali altında kaldı. Günümüzde ise Madras'ın gıda gereksinimini karşılayan bir hinterland olarak önem taşır.

Chingleput kenti Palar Irmağı üzerinde bir demiryolu kavşağıdır. Aynı zamanda Kuzey Koromandel Kıyısının ticaret merkezi olan kentte bir tıp yüksekokulu ve Madras Üniversitesi'ne bağlı başka yüksekokullar vardır. Nüfus (1981) kent, 47.329, il, 3.616.508.

Çhitor bak. Çhittorgarh

Çhitradurga, ÇHITALDRUG olarak da bilinir, Hindistan'ın güney kesimindeki Karnataka (eskiden Mysore) eyaletinin doğusunda il ve il merkezi kent. Bir pamuk ticareti merkezi olan Çhitradurga kenti, Hagari Vadisinden geçen demiryolunun son durağıdır. Kentin en önemli sanayi kuruluşları çirçir fabrikalarıdır. 18. yüzyılda Mysore'da hüküm süren Haydar Ali'nin yaptırdığı büyük kaleler buradadır. İS 2. yüzyılda kurulan Chandravalli kentinin kalıntıları Çhitradurga'nın batısındadır.

Çhitradurga ilinin yüzölçümü 10.852 km²'dir. Birkaç paralel tepenin kestiği kurak bir ovada yer alır. Hagari Irmağı üstünde kurulmuş olan Vanivilasa Sagara Barajı piring, şeker kamışı ve pamuk alanlarının sulanmasında kullanılır. Çevrede altın, bakır, kurşun ve demir yatakları vardır. Çhitradurga dışındaki başlıca yerleşmeler Güney Demiryolu boyunca sıralanmış olan Davangere, Chikcatur, Challakere ve Hanhar'dır. Nüfus (1981) kent, 74.580; il, 1.777.499.

Çhittoor, Hindistan'ın güney kesimindeki Andhra Pradesh eyaletinin güneyinde il ve il merkezi kent. Çhittoor kenti, Madras'ın 130 km kuzeybatısında bir ticaret merkezi ve kavşak noktasıdır. Kentteki başlıca sanayi etkinliği bitkisel yağ ve piring unu üretimidir. Hindistan'ın sabuntaşı ocakları kent çevresindeki tepelerdedir.

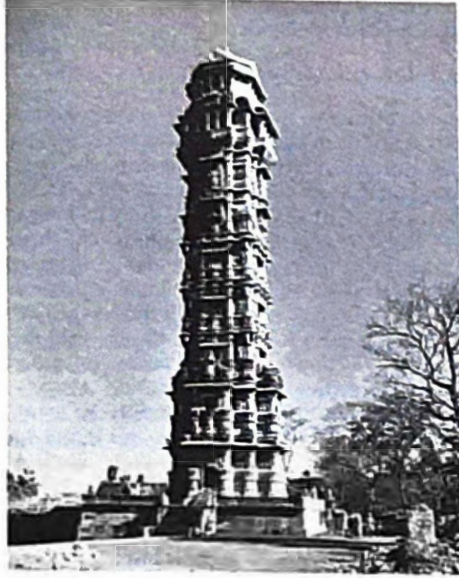
Çhittoor ilinin yüzölçümü 15.200 km²'dir. Kaddapa Dağları yakınından doğan Penner Irmağı havzası boyunca uzanır. Doğal kaynakları yetersizdir. Bölgenin tarım ürünleri arasında yerfıstığı, süpürgedarısı ve akdan sayılabilir. Yüksek kesimlerinden sandal ağacı ve boyaağacı elde edilir. Bir demiryolu kavşağı olan Pakala ile Punganuru ilin başlıca kentleridir. Nüfus (1981) kent, 86.230; il, 2.737.316.

Çhittorgarh, ÇHITOR olarak da bilinir, Hindistan'ın kuzeybatı kesimindeki Rajasthan eyaletinde il ve il merkezi kent. Çhitor Kalesi'nin bulunduğu tepenin eteklerinde yer alır. Demiryolu ve karayolu bağlantılarıyla tarım ürünlerinin pazarlandığı bir merkezdir.

Çhittorgarh, Racput reisi Chitrang'in onuruna eskiden Chitrakut adıyla anılıyordu. 8-16. yüzyıllar arasında Mevar Devleti'nin başkenti ve Sesodia Racputlarının kalesi oldu. Alaeddin Halaci 1303'te, Guccerat hükümdarı Bahadır Şah 1534-35'te, Hint-Türk imparatoru Ekber de 1567-68'de kenti kuşattılar. Kenti savunanlar, her üç kuşatmada da teslim olmaksızın kendileri için ölümü, nileleri için de *cauhar* (aile bireylerinin tümünün kurban edilmesi) yolunu seçtiler. Kent 1568'de Ekber tarafından ele geçirildikten sonra, Mevar'ın başkenti Udaipur'a taşındı. Kentin surları içinde birkaç saray, Cayna ve Hindu tapınakları,

Ün ve Zafer adlarıyla bilinen 12. ve 15. yüzyıl yapısı çok ince oymalarla süslenmiş iki Çayna sütunu bulunur. Kentte Racasthan Üniversitesi'ne bağlı bir devlet yüksek okulu vardır.

Yüzölçümü 10.858 km² olan Çhittorgarh ili, dar, kapalı vadilerle ayrılmış, kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir dizi tepeden oluşur. Halkın başlıca uğraşı tarımdır. Buğday, mısır, kocağan, yağlı tohum-

Çhittorgarh'da Zafer Sütunu,
Racasthan, Hindistan
Stephanie Dunlop - Photo Researchers

lar, pamuk ve şeker kamışı en önemli ürünlerdir. Demir cevheri ve kireçtaşı yatakları işletilmektedir. Nüfus (1981) kent, 42.332; metropoliten alan, 44.990; il, 1.232.494.

Çholi Maheshvar bak. Maheshvar

Çhota Nagpur, Hindistan'ın doğu kesimindeki Bihar eyaletinde, Prekambriyen Zaman (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) kayalarından oluşmuş plato. Rañchi, Hazaribagh ve Kodarma platolarını içine alan 65.509 km²'lik bir alan kaplar. Kuzeyde Ganj ve Son ırmaklarının, güneyde de Mahanadi Irmağının havzaları arasında yer alır. En geniş bölümünü, ortalama 700 m yükseklikteki Rañchi Platosu oluşturur. Tam ortasında, doğu-batı doğrultusunda, kömür yatakları içeren faylı Damodar Vadisi uzanır. Çok sayıda derenin yüksek kesimleri yarması sonucunda, arada tek tek tepelerin yükseldiği bir aşınım düzlüğü (penplen) oluşmuştur.

Yüzyıllar boyunca aralıksız sürdürülen ekim, platonun doğal bitki örtüsünü büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Gene de değerli ormanların bir bölümü bugüne kalabilmiştir. Lak ve ipek gibi orman ürünleri ekonomik bakımdan önem taşır. Çhota Nagpur, Hindistan'ın yeraltı kaynakları açısından en zengin yöresidir. Damodar Vadisinde geniş kömür rezervleri vardır; Hazaribagh bölgesi dünyanın başlıca mika bölgelerinden biridir. Öbür madenler arasında bakır, demir cevheri, kireçtaşı, boksit, asbest ve fosfatlı gübrelerin yapımında kullanılan apatit sayılabilir. Bokaro'da büyük bir termik santral ile gelişmiş bir çelik üretim ünitesi kurulmuştur. Platoyu hoydan boya aşan demiryolları güney ve batıdaki önemli kentleri birleştirerek güneydoğudaki Kalküta ile kuzeydeki Patna'yı birbirine bağlar.

Çhuru, Hindistan'ın kuzeybatı kesimindeki Racasthan eyaletinde il ve il merkezi kent. Çhuru kenti yün, darı, nohut, sığır ve tuz gibi ürünlerin pazarlandığı yöresel bir merkezdir. El dokumacılığı, çömlekçilik ve dericilik gibi bazı küçük sanayi dalları gelişmiştir. Hindistan'ın kuzeyinde yaşamış tarımcı halklardan Catların reisi Çhurru tarafından yaklaşık 1620'de kurulmuştur. Kentte bir hastane ile Racasthan Üniversitesi'ne bağlı bir yüksek okul vardır.

Çhuru ilinin yüzölçümü 16.829 km²'dir. Yalnızca kuzeydoğudaki Katli Irmağınca sulanan kurak, kumlu bir düzlükte yer alır. Güneybatıdaki dalgalı kum tepeleri koyun, sığır ve deve yetiştiriciliğinin yaygın olduğu Bagar yöresinin bir parçasını oluşturur. Bacra (hintdansı), Hint nohutu ve baklagiller bölgenin başlıca ürünleridir. Alçıtaşı yatakları da işletilir. Nüfus (1981) kent, 61.811; metropoliten alan, 62.070; il, 1.179.466.

çıban, FURONKUL olarak da bilinir, stafilokok bulaşması nedeniyle kıl kökü ve çevresinde oluşan irinli şişiklerle ayrırt edilen deri iltihabı. Şişikler sert ve ağrı vericidir; irinin boşalmasıyla iyileşmeye başlarlar. Çıbanlar genellikle ense, yüz, koltukaltı, kalça ve kasklar gibi, bedenin sürtünme ve örselenmeye açık kıllı bölgelerinde oluşur. Gözkapığının kenarındaki çıbanlara arpacık denir. Çok sayıda irinli odaklar oluşturacak biçimde bir araya gelmiş çıban kümeleriyle karbonkül olarak adlandırılır.

Deride çatlamaya yol açan olaylar stafilokokların kıl köklerine ulaşmasını kolaylaştırarak çıban oluşumuna yol açabilirler. Kişinin genel sağlık durumunun bozulması çıban oluşumunu kolaylaştırdığı gibi, bazı koşullar da sağlıklı kişilerde çıbanların ortaya çıkmasında etkili olabilir. Ayrıca bazı kişilerin bedeni, çıban oluşumuna ve bu durumun sık sık yinelenmesine daha yatkındır. Çıban görülen bölgeyi temiz tutmak ve daha başka bulaşmaları önlemek dışında özel bir tedavi gerekmez. Ama ağır vakalarda antibiyotikler genellikle yarar sağlar. Hastanelerde, penisiline dirençli stafilokokların neden olduğu salgın çıbanlar ise, özellikle yaşlı ve yatalak hastalarda önemli sorun yaratır.

çığ, dağ yamacından aşağıya doğru hızla kayan ve yolu üzerindeki her şeyi ezip süpüren büyük kar kütesi. Çığ, kar kütlelerinin temelini bahar yağmurlarının etkisiyle gevşemesi ya da sıcak ve kuru rüzgârların etkisiyle hızla erimesi sonucunda bu kütlelerin ağırlığının eğimli yüzeyin sürtünme direncini aşması durumunda oluşur. Top ateşi, gök gürlemesi gibi şiddetli gürültülerin yarattığı titreşimler kütlelerin harekete geçmesi için yeterli olabilir.

Büyük kar fırtınaları sırasında oluşan ve kar yağdığı sürece kaymaya devam eden çığlar bulunmakla birlikte, çığların büyük bölümü karın belirli bir bölgede birikmesinden sonra oluşur. Çığa yol açan nedenlerden biri de, kar yığınının alt bölümlerinde dip kırığının (zemin yüzeyinde ortaya çıkan altıgen buz kristalleri) oluşmasıdır. Gevşek kırığı kristalleri, kar tanelerinin buharlaşması ve zemine yakın daha büyük ve yoğun buz kristallerinin buhar toplanmasıyla oluşur. Böylece kar yığınının zemine yakın bölümünde gevşemiş, zayıf bir kuşak gelişir ve buradaki tanecekler üstteki kar katmanlarının dağdan aşağı kaymasını kolaylaştırır.

Islak kar çığı, çok ağır ve pekişik dokulu olması ve durur durmaz katılaşmaya başlaması nedeniyle, en tehlikeli çığ türüdür. Kuru çığlar, büyük miktarlarda hava içerir-

ler ve bunun etkisiyle bir akışkan gibi hareket ederler; dar bir vadiye bir yakadan kaydıktan sonra öteki yakanın tepesine kadar ilerleyebilen kuru çığlar da oldukça tehlikelidir. Çığlar, karla birlikte büyük miktarlarda kaya molozu da taşıdıklarından jeolojik yapıda önemli değişikliklere neden olabilir. Farklı boyutlardaki parçaları yamaçların eteklerine taşımanın yanı sıra, ardi ardına oluşuklarında, ABD'nin batı bölgelerindeki bazı dağlarda görüldüğü gibi, büyük ölçekli aşınmalara (erozyon) yol açarlar.

Dağcılar, kayakçılar, yolcular ve dağlık bölgelerde yaşayanlar çığların tehlikesi konusunda sürekli uyarılırlar. İsviçre'de, Kar ve Çığ Araştırma Enstitüsü konuya ilişkin kapsamlı araştırmalar yapmış ve çeşitli korunma önlemleri denemiştir. Ülkenin birçok yerinde korunma çalışmaları yürütülmesine karşın, gene de yoğun kar yağışı dönemlerinin ardından yıkıcı çığlarla karşılaşmaktadır. İsviçredeki bazı eski kasabalarda, çığ tehlikesi altında bulunan açık alanlardaki binalar, akıp gelen karın yönünü değiştirmek için gemi pruvası biçiminde kurulmuştur.

Birçok ülkede kayak alanları, çığı denetleyebilecek yeterlikteki ormanların içine kurulmuştur. Çığ olasılıkları ve denetimleri konusunda eğitim görmüş korucular, kayak alanlarını ve çığların anayollar, öteki yapılar için tehlike oluşturduğu dağ yamaçlarını sürekli gözetlerler. Günümüzde en yaygın denetim yöntemi, çığ kuşağının üst katmanlarında patlatmalar gerçekleştirmektir. Böylece çok büyük birikimler oluşmadan önce kar yığınlarının dağılması sağlanmış olur.

çığ etkisi, fizikte, belirli bir düzeyin üstünde elektriksel kuvvet uygulanan yalıtkan ya da yarıiletken maddelerde, elektrik akımı akışında ortaya çıkan ani artış. Çoğu ametal maddede, dışarıdan bir elektrik alanı uygulanması durumunda serbestçe hareket edebilecek elektron sayısı çok az olduğundan, bu maddelerin adi elektrik akımını iletme özelliği bu serbest elektronların sayısıyla sınırlıdır. Yeterince güçlü bir elektriksel kuvvet, maddenin yapısını oluşturan atomlardan çok sayıda elektron kopararak bunları serbest duruma getirebilir ve böylece maddenin büyük bir elektrik akımının geçmesini sağlayabilir. Çığ etkisi, yalıtkanlarda ve yarıiletkenlerde, Zener etkisi olarak bilinen özellik değişimine yol açar. Çığ etkisi her madde için belirli düzeyde bir elektriksel kuvvet gerektirdiğinden, bu olaydan, Zener diyotu gibi gerilimin duyarlı bir biçimde denetlenmesi gereken elektrik devrelerinde yararlanılır.

Oda sıcaklığında, yalıtkan malzemelerde bile birkaç serbest elektron bulunur. Güçlü elektriksel kuvvetler bu elektronların katı içinde daha hızlı hareket etmesine ve eğer bu hız yeterliyse maddedeki atomlardan birinden bir elektron koparmasına neden olur. Koparılan (uyarılan) bu elektron da hızla hareket etmeye başlar ve bu kez o da bir başka elektron koparır; olay böylece, dağdan kopan bir kar kütesinin düştüğü büyüyen çığ haline gelmesine benzer bir biçimde gelişir.

Elektriksel kuvvet kuldırıldığında, serbestleşmiş elektronlar atomlar tarafından yeniden kapılır ve madde yeniden zayıf bir iletken durumuna döner. Bu türden ani ve yüksek akımlar katıyı yorar, hatta eritebilir.

Çığıracan, İbrahim Hilmi (d. 1876, Tulca, Romanya - ö. 12 Haziran 1963, İstanbul), ilk Türk yayımcılardan biridir.

Ortaöğrenimini tamamladıktan sonra *İkdam* gazetesinde çalışmaya başladı. 1896'da Kitaphane-i İslam adlı ilk yayınevini kurdu. Bu yayınevi daha sonra yine Çığırçan'ın kurduğu Kitaphane-i Askeri ile birleşerek Kitaphane-i İslam ve Askeri, sonra da Kitaphane-i Hilmi ve Hilmi Kitabevi adlarını aldı.

Çığırçan, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra üç ay kadar *Millet* adlı günlük bir gazete çıkardı. Ama asıl etkinliği kitap yayıncılığı alanında oldu. Ders kitaplarının yanı sıra, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Halid Ziya Uşaklıgil ve Ahmed Refik Altınay'ın kitapları başta olmak üzere bini aşkın kitap yayımladı. Öte yandan II. Meşrutiyet döneminin sorunlarını konu alan kitaplar yazdı. *Memalik-i Osmanıye Cep Atlası* (1905), *Tasfiye-i Lisana Muhtaç mıyız* (1911), *Zavallı Millet* (1912), *Milletin Kusurları* (1912), *Milletin Hatıraları* (1912), *Maarifimiz ve Servet-i İlimiyemiz* (1913), *Türkiye Uyan* (1913), *Avrupalılaşmak-Felaketlerimizin Esbabı* (1916) başlıca yapıtlarıdır.

çığırma, kartalın kanat kemiginden yapılan, 25-27 cm boyunda, nefesli Türk halk çalgısı. Ağaçtan ya da kâğıtla yapılan çığırma da vardır. Ama bunlar, kartal kemiginden yapılanlar kadar tiz ve pürüzsüz ses veremediğinden pek tutulmaz. Çalgının yedi deliğinden altısı üstte, biri altıdadır. Günümüzde daha çok Elazığ yöresinin bir çoban çalgısı olan çığırmanın, eskiden İstanbul'da saray fasıllarında da kullanıldığını yazan kaynaklar vardır.

Çılgı Suyu bak. Zap Suyu

çıkır grubu, bir ya da birden çok ortak ve belirli özellik, ilgi, amaç ya da çıkar çevresinde toplanan kişilerden oluşan, örgütlü ya da örgütsüz topluluk. Günümüzde çıkar grupları, başta Batı demokrasileri olmak üzere hemen her ülkede siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamda önemli bir yer tutar.

Çıkır grupları, amaçları bakımından üyelerinin konumunu güçlendirmeyi ve çıkarlarını gözetmeyi temel alan çıkar grupları (örn. işçi sendikaları, işveren örgütleri, meslek odaları) ve daha çok toplumsal bir sorun ya da ilgi çevresinde bir araya gelen çıkar grupları (örn. çevre korumacılar, nükleer silahsızlanmacılar, hayvan sevenler) biçiminde ikiye ayrılabilir. Bununla birlikte iki amacı birlikte yürüten çıkar grupları da vardır.

Yapısal açıdan ise temelde iki tür çıkar grubundan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, sanayileşmemiş toplumlarda daha çok rastlanan ve akrabalık, soy, din gibi bağları temel alan "doğal" çıkar grupları, ikincisi ise özellikle sanayileşmiş ülkelerde özel ve belirli amaçları gerçekleştirmek üzere oluşturulan "kurumsal" çıkar gruplarıdır. Kurumsal çıkar grupları kendi içlerinde çeşitli alt türlerle bölünür. Örneğin ABD'de "Wall Street" ve Türkiye'de "Tahtakale" biçimsel bir yapıya sahip olma anlamında örgütsüz olmakla birlikte, belli bir eğilim ve çıkarlar bütünü oluşturdukları için tipik çıkar gruplarıdır. Bazen tek tek kurum ya da kuruluşlar, içinde yer aldıkları daha geniş tabanlı bir çıkar grubundan ayrı olarak kendi başlarına da bir çıkar grubu oluşturabilirler. Bazı çıkar grupları da geçici (*ad hoc*) bir nitelik taşırlar. 1970'lerden bu yana çeşitli ülkelerde enflasyonu protesto etmek üzere boş tencerelerle yürüyen ev kadınları "anomik" çıkar grubu olarak adlandırılan bu tür iyi bir örnektir. Gene yapısal açıdan, bazı çıkar grupları "potansiyel" çıkar grubu türü altında toplanabilir. Bunlar, resmi ya da gayriresmi bir örgüt içinde ya da çıkar çevresinde birleşmemelerine

karşın, ortak çıkarlarının varlığından oturu çıkar grubu sayılırlar (örn. yaşlılar). Böyle bir grubun üyeleri ortak çıkarlarının bilincinde olmayabilirler; olsalar bile onu gözetme çabası içine girmeyebilirler. Bazen birlikte hareket etmeleri ya da örgütlenmeleri yasalara yasaklanmış ya da kısıtlanmış da olabilir.

Siyasal etkinlikleri açısından, çıkarlarını gözetirken hükümeti, parlamentoyu, bürokrasiyi, siyasal partileri ve öteki karar odaklarını istemleri doğrultusunda etkilemeye çalışan çıkar grupları, baskı grubu(*) olarak nitelendirilir. Bir çıkar grubu zamanla bir baskı grubuna dönüşebilir ya da bir baskı grubu zamanla sıradan bir çıkar grubu gibi davranmaya başlayabilir. Günümüzde hemen her tür çıkar grubu özellikle de üyelerinin ortak çıkarları çevresinde örgütlenmiş çıkar grupları (örn. sendikalar) temel işlevlerini yerine getirirken çoğu zaman bir baskı grubu niteliği kazanırlar. Bazı baskı grupları da zamanla siyasal partilere dönüşerek baskı grubu, dolayısıyla da çıkar grubu niteliklerini yitirebilirler.

ABD, İngiltere ve İsveç gibi ideolojik ve kültürel bölünmelerin derin olmadığı ülkelerde, çıkar grupları genellikle siyasetin dışında kalarak belirli özel hedeflere yönelirler. Konuşma ve örgütlenme özgürlüğü geniş olduğundan "potansiyel" çıkar grupları yok denecek kadar azdır. İngiltere'de yönetim organlarını ve siyasal partileri etkilemede daha çok yerleşmiş resmi kanallardan yararlanılır. ABD'de çıkar gruplarının sesini duyurmasında lobiciliğin yanı sıra kitle iletişim araçları da çok önemli rol oynar. İsveç'te çoğulculuğun getirdiği uzlaşma havası, kararların oluşturulmasında çıkar grupları arasındaki dengelerin gözetilmesini sağlar. Fransa ve İtalya gibi ülkelerde ise çıkar grupları ile bürokrasi ve siyasal partiler arasında daha sıkı ilişkiler görülür. Gelişme yolundaki ülkelere siyasal kültürün parçalanmışlığı çıkar gruplarının geniş bir temsil düzeyine ulaşmasını önler; öte yandan getirilen kısıtlamalar çoğu kez "potansiyel" çıkar gruplarını yasadışı etkinliklere yöneltir. Eski sosyalist ülkelere çok partili düzene geçiş sürecinde, köklü siyasal partiler bulunmadığı için yeni iktidarların biçimlenmesinde çıkar grupları görece önemli rol oynamıştır.

çıkırım, ÇIKARSAMA ya da İSTATİSTİKSEL ÇIKARIM olarak da bilinir, bir istatistiksel dağılımın belirli bir parametresine ilişkin sonuçlar çıkarma işlemi. İstatistiksel çıkarımda temel yaklaşımlardan biri Bayes kestirimidir; buna göre, varılacak sonuçlar, deneyden elde edilen sonuç kullanılarak, parametreye ilişkin sonsal yargılara, (yani, parametreye ilişkin ve deney sonucunun parametre değerlerine bağlı koşullu gerçekleşme olasılığına ilişkin önsel yargılara) dayandırılır. Çıkarımda ikinci yaklaşım ise, deneyden elde edilen sonuç verildiğinde tüm varyaların parametrenin olasılırlık fonksiyonuna dayandırıldığı olasılırlık yaklaşımıdır. Burada, dağılım fonksiyonunu deneysel sonucun fonksiyonu saymak yerine, deney sonucunun parametreye koşullu dağılım fonksiyonunu, olanaklı parametre değerlerinin bir fonksiyonu olarak göz önüne alıp bu fonksiyona ağırlık vermek söz konusudur.

Parametrik olmayan çıkarımda, dağılım fonksiyonuna ilişkin kestiriciler, dağılım fonksiyonunun matematiksel yapısına bağımlı değildir; bu nedenle bilinmeyen bir fonksiyon yapısına sahip bilinmeyen bir dağılıma ilişkin parametre değerlerinin kestiriminde kullanılan bu kestiricilere (parametrik kestiricilerden ayırt etmek amacıyla) parametrik olmayan kestiriciler adı verilir.

çıkırım, mantıkta, verili bilgilerden ya da öncüllerden, geçerli herhangi bir usavurma yoluyla sonuç türetme. Başlıca çıkırım biçimleri şunlardır. Geçerli kanıt biçimlerinin analizi yoluyla, öncüllerde ortak olarak bulunan sonuçların çıkarıldığı tümdengelim; birçok özel durumdan yola çıkarak genel bir önermeye ulaşılan tümevarım; bir tanım kumesindeki sıklık dağılımı temelinde olasılıkları belirten çıkırım; bir nesneler kumesinin ortalama belli bir yüzdesinin belirlenmiş koşulları sağlayacağı sonucunun çıkarıldığı istatistiksel usavurma.

çıkarma, aritmetikte dört temel işlemten biri. Ayrıca bak. dört işlem

çıkarma işlemi bak. özütleme

çıkarsama bak. çıkırım

çıkartma, DEKALKOMANI olarak da bilinir (Fransızca *decalquer* "kopyasını çıkarıp başka bir yere geçirmek", "çıkartma yapmak"), çeşitli yüzeylere aktarılmak için, özel olarak hazırlanmış kâğıtların üzerine ince bir katman halinde basılmış resim ya da desen. Bu tür çıkartmalar, baskı işlemine sokulamayan maddelerin bezenmesinde ve etiketlenmesinde yaygın olarak kullanılır.

Çıkartmalar, kullanım amaçlarına göre çeşitli biçimlerde hazırlanır. Metal yüzeylere uygulanan sıradan çıkartmaların yapımında, önce gozenekli bir kâğıt tabakası nişasta, alümin ve gliserin karışımından hazırlanan bir çözeltiyle kaplanır. Çıkarılacak desen, bu karışımın üzerine çizilir ya da basılır. Ardından basılı kâğıt, birkaç kat mat beyaz murekkeple kaplanır, son olarak da üzerine suda çözünen bir yapıştırıcı katman sıvanır. Çıkartma, ısıtılarak aplitte edildiği yüzeye yapıştır; sırt kâğıdı sıyrılarak çıkarıldığında desen yüzeye yapışık olarak kalır. Çıkartma işleminden kısa bir süre sonra yapıştırıcı su geçirmez özellik kazanır.

Cam malzemeye uygulanan çıkartmaların hazırlanmasında tersine bir sıra izlenir. Önce mat beyaz murekkep katmanlar sıvanır, daha sonra desen basılır, böylece çıkartmanın cama yapıştırıldığında görülebilmesi olanaklı duruma gelir. Porselen malzemeye ve emaye yüzeylere yapıştırılan çıkartmalar, çeşitli minerallerden hazırlanan boyalarla basılır ve ısıya dayanıklılıklarını artırmak için fırınlanır.

20. yüzyıl ortalarında çıkartma tekniği çeşitli sanat alanlarında daha başka türlü kullanılmıştır. Kâğıt, mat bir suluboya olan guvaşla kaplandıktan sonra tuvale ya da başka bir kâğıda bastırılıp çekildiğinde, kut ya da mantar yığınaklarını andıran ilginç desenler bırakır. Alman asıllı gerçeküstücü sanatçı Max Ernst resimlerinde bu tekniği kullanmıştır.

çıkartmalı üç renkli işlem, TRIKROMİ ya da ÜÇ RENK YÖNTEMİ olarak da bilinir, fotoğrafçılıkta, bütün renk tonlarının üç temel renk yardımıyla elde edildiği renkli resim basma yöntemi. Bu işlemde, resmi çekilen cismin renkleri optik filtrelerin yardımıyla üç bileşene ayrılır ve bunların her biri ayrı bir jelatin negatif üzerine kaydedilir. Bu negatifler daha sonra kabartma pozitiflere donuşturulur, renklerin açık ya da koyu tonlarını jelatin katmanının kalınlığı belirler. Ardından bu görüntülere, ilgili rengi veren boyalar emdirilir ve bu boyalı pozitiflerin üzerindeki renkler, baskı yapılacak yüzeyin üzerine sırayla üst üste çıkartılarak renkli fotoğraf elde edilir.

Bir takım jelatin kabartmalı pozitifle, zaman zaman boyayı tazeleyerek ve çıkartma-

yı tekrarlayarak, 150 kadar resim basılabilir. Daha sonraları geliştirilen çok renkli (pankromatik) matrisli filmlerin yardımıyla, kabartma pozitiflerin doğrudan üç renkli negatiflerden elde edilmesi olanaklı duruma gelmiştir.

çıkık, eklem oluşturan kemiklerin, çevredeki dokuları da örseleyerek birbirinden ayrılması. Eklemi yerinde tutan bağ, kas ve eklem kapçığının direncini yenebilecek düzeydeki karşıt güçlerin etkisiyle oluşur. Eklem yüzeylerinin deri dışına çıkmadığı durumlar basit çıkık olarak adlandırılır. Eklem yoresindeki doku ve derinin yırtıldığı ya da kemik uçlarından birinin deriyi delip açığa çıktığı olaylara ise açık çıkık denir. Eklem kusurlu gelişimine bağlı doğuştan çıkıklar da olabilir. Aynı eklemde yinelenen çıkıklar, alışık (habitüel) çıkık olarak adlandırılır. Bu tür çıkıklara ya tam olarak iyileşmemiş eski bir çıkık ya da el ve ayak parmaklarındaki "ikili eklem" denen eklem bağlarının gevşekliği gibi, bedenin yapısına bağlı bir durum neden olabilir. Marfan sendromu gibi, eklem çevresindeki kapçık ve bağların zayıflamasına neden olan hastalıklar da patolojik çıkıklara yol açar.

Eklem bölgesinde ağrı ve duyarlılık, eklemi oynatmaya kalkışıldığında sürtünme ya da törpülenme gibi bir acı duyusunun belirmesi ve eklemi çalıştırmanın olanaksızlaşması, çıkık belirtilerindendir. Eklemde biçim bozukluğu, çevre dokularda şişme ve o bölgedeki deride renk değişikliği genel görüntüler arasında yer alır. Orselenme boyutlarının saptanmasında radyolojik inceleme yararlı olur. Basit çıkıklarda, birbirinden uzaklaşmış olan kemikler ellerin yardımıyla, bazen de çekme (traksiyon) yöntemiyle doğal konumlarına getirilir (reduksiyon) ve iyileşme tamamlanıncaya değin oynatılmaları önlenir. Doğuştan ve yinelenen çıkıklar gibi bireysel farklılık gösteren olaylardaysa, eklemdeki kusurun cerrahi girişimle düzeltilmesi gerekir.

çıkık ve çukur bak. horst ve graben

Çıkış, Eski Ahit'in, İsrailoğullarının İÖ 13. yüzyılda Hz. Musa'nın önderliğinde Mısır boyunduruğundan kurtuluşunu konu alan kitabı.

"Çıkış" adı, Eski Ahit'in Hristiyanlık öncesindeki Yunanca çevirisi Septuagint'te *eksodos* (çıkış) sözcüğünün kullanılmasıyla kaynaklanır. Oysa Eski Ahit'in İbranice metninde ilgili kitabın başlığı *Semot'tur* (Adlar). Kitaptaki öyküye göre, Tanrı'nın gazabı karşısında İsrailoğullarını serbest bırakmak ve Mısır'dan çıkış izni vermek zorunda kalan firavun, daha sonra onları bir su kıyısında sıkıştırır. İbranice metinde "Yam Suf" (Saz Denizi ya da Papirus Bataklığı) olarak adlandırılan bu yer zamanla Kızıldeniz'le özdeşleştirilerek günümüzdeki pek çok çeviriye bu adla geçmiştir. Ama yalnız tatlı su birikintilerinde saz yetiştiği için, "Saz Denizi"nin Mısır'ın kuzeydoğu köşesinde sığ bir göl ya da Kızıldeniz'in kuzey ucu ile daha kuzeydeki göller arasında o dönemde var olan su yolu üzerinde bir sığlık olduğu sanılır. Öyküye göre "Musa'nın deniz üzerine elini uzatmasıyla" kuvvetli doğu rüzgârının suları kurutması üzerine İsrailoğulları karşı kıyıya kolayca geçmiş ama onları izleyen Mısır ordusu sular altında kalmıştır.

Çıkış kitabının 1-18. bölümleri arasında Mısır'daki kölelik dönemi, Mısır'dan çıkış ve Musa'nın önderliğinde Sina Dağına yapı-

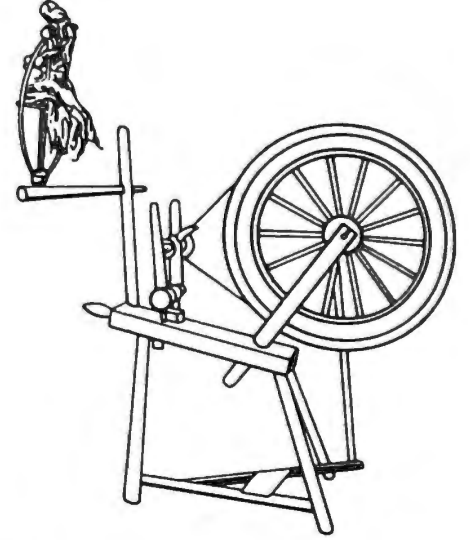
lan yolculuk anlatılır. Kitabın ikinci yarısında ise Sina'da Tanrı ve İsrailoğulları arasında gerçekleşen ahit aktarılır ve İsrailoğullarının yaşamını düzenleyecek yasalar bildirilir. Çıkış, Tanrı'nın İsrailoğullarına verdiği kutsal sözün Tekvin'de başlayan öyküsünü sürdürür; bu nedenle Kitabı Mukaddes'in ilk dört, beş ya da altı kitabını kapsadığı öne sürülen daha geniş bir metnin parçası sayılır.

Araştırmacılara göre, Çıkış'ta üç ayrı gelenğin uzantılarını bulmak olanaklıdır. Tanrı'nın Yehova adıyla anıldığı bölümler, kutsal öykünün belki daha İÖ 950 dolaylarında yazıya dökülmüş, Yahuda'ya özgü bir yorumunu yansıtır. Tanrı'nın Elohim olarak adlandırıldığı bölümler ise aynı öykünün kuzeydeki İsrail Krallığı'nda yaklaşık İÖ 900-750 arasında oluşmuş anlatımdır. İbadetle ilgili konuları ve rahiplere ilişkin düzenlemeleri içeren parçaların da İÖ 5. yüzyılda ortaya çıktığı, bunun Ezra ve Nehemya adlı peygamberlerin getirdiği reformların temelini oluşturduğu düşünülür. Bu üç gelenek, yazılı yapıtın ortaya çıkışından çok daha eski bazı malzemeleri de Çıkış'a aktarmıştır. Dolayısıyla Çıkış, çok eski sözlü ve yazılı tarih anlatımlarını bütünleştirebilmiştir.

çıkma pencere, Avrupa mimarlıklarında, yapının cephesinden dışa doğru taşan ve üç yanında pencereleri bulunan bölüme verilen ad. Zemin kat düzeyinde olabileceği gibi, üst katlarda çıkma biçiminde de düzenlenebilir. Genellikle dikdörtgen ya da yarım altıgen biçiminde yapılır ve taş ya da ahşaptan payanda ya da bindirmeliklere oturtulur. İlk örnekleriyle 15. yüzyıldan kalma geç gotik üsluptaki yapılarda karşılaşılar. Londra yakınlarındaki Hampton Court'ta (y. 1520) olduğu gibi, genellikle büyük kapıların üzerinde ve simetrik bir düzende tasarlandığı görülür. 16. yüzyılda başlayan İngiliz Rönesansı'nda çıkma pencereler konutlarda zemin kat düzeyinde de yapılmıştır. Derbyshire'daki Hardwick Hall'da (1576-97) bu türün başanlı örnekleri vardır. Çıkma pencere İngiltere dışındaki

Avrupa ülkelerinde çok ender kullanılmış, ama 19. yüzyılda gotik canlandırmacılık üslubunda yeniden moda olmuştur. Aynı yüzyılın sonlarında ABD'deki Chicago okulu mimarları da çıkma pencereyi çok kullanmışlardır.

çarkık, iplik eğirmeye ve sarmaya yarayan çark. Çark, bağlı olduğu mile takılı bir kolun, el ya da ayakla çevrilmesiyle çalışır. Tekerlek biçimindeki çark döndükçe, bir sicimle ona bağlanmış iğ de hareket eder.

Çarkık

İğ tutturulan yün, pamuk vb çekildikçe iplik haline gelerek çarkın üstüne dolar. İplikler daha sonra masura olarak sarılır. Ayrıca bak. eğirme.

çarkık, KUYU MAKARASI olarak da bilinir, kuyudan su çekmeyi kolaylaştıran bir tür ilkel aygıt. Makara, mil, çevirme kolu ve yan desteklerden oluşur. Kol elle çevrilerek makara mil çevresinde döndürülür, ucuna bağlı ip böylece makaraya sarılır. Makaranın çapı ne kadar büyük olursa kaldıracağı kuvveti o derecede artacağı için dolu kovanın çekilmesi de kolaylaşır. Çarkık makarası silindirik, dört ya da altı köşeli olabilir. Çevresinde döndüğü mil iki yandan desteklenip sabitleştirilir. Genellikle ağaçtan yapılırsa da metal olanları da vardır. Günümüzde çarkığın yerini su pompaları almaktadır.

Çıldır, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Ardahan iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.416 km² olan Çıldır ilçesi kuzey ve kuzeydoğuda Gürcistan, doğuda Ermenistan, güneyde Kars ili, batıda Merkez ilçe, kuzeybatıda da Hanak ve Damal ilçeleriyle çevrilidir.

25 Mayıs 1992 tarihli ve 3806 sayılı yasa uyarınca kurulan Ardahan ilinin güneydoğu köşesinde yer alan Çıldır, çok yüksek ve dağlık bir ilçedir. İlçenin kuzey kesimini Keldağ (3.035 m), doğu kesimini Akbaba Dağı (3.026 m) ve batı kesimini de 3.197 m'ye erişen doruğu hem ilin, hem de ilçenin en yüksek noktasını oluşturan Kısır Dağı engebeleridir. Dağlar yıl boyunca kar örtüsü altında kaldığından, ilçe akarsu kaynağı açısından çok zengindir. İlçenin kuzey kesiminin sularını Kura Irmağı(*) toplar. Akbaba Dağının kuzeybatı yamaçlarından doğan Başköy Deresi Çıldır kasabasından geçerek Kura Irmağına katılır. Kurtkale bucak merkezi yakınında doğal sınır çizmeye başlayan Kura, daha sonra Gürcistan topraklarına girer. Akbaba ve Kısır dağları yamaçlarından çıkan derelerin bir bölümü Çıldır Gölüne dökülürken, bir bölümü de ilçe sınırları dışında Kars Çayına ulaşır.

Hampton Court'un büyük kapısında, tasarımını Henry Redman'ın yaptığı çıkma pencere, y. 1520, Richmond upon Thames, Londra
A.F. Kersting

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesimindeki en büyük doğal göl olan Çıldır Gölü(*) ilçe sınırları içindedir. Aktaş Gölü olarak da anılan Hazapın Gölünün(*) doğu kesimi Gürcistan'a aittir.

Akarsu vadilerinin tabanları ve tepelik alanlar dışındaki yüksek kesimlerde geniş platolar yer alır Ardahan Platosunun doğu kesimini oluşturan bu düzlükler yükselti nedeniyle bitkisel üretime elverişli değildir, ama zengin çayırarla kaplı olduğundan önemli bir hayvancılık alanıdır. Kura Irmağı vadisindeki küçük ve parçalı ovalarda bir ölçüde bitkisel üretim yapılır.

Çıldır, önemli hayvancılık alanlarından biridir. En çok koyun ve sığır beslenir. Koyun yetiştiriciliğinde mor karaman ve ak karaman, sığır besiciliğinde ise yüksek verimli Doğu Anadolu kırmızısı ve zavod ya da malakan soyları egemendir. Zengin ve çeşitli bitki örtüsü nedeniyle arıcılık gelişmiştir. Başta peynir olmak üzere süt ürünleri ve bal üretimi önem taşır.

Çıldır Gölünün kuzey kıyısında ve Akçakale Adasının bulunan Neolitik Çağdan kalma kalıntılar, menhirler, dolmenler, kromlekler, çanak çömlek parçaları ve Şeytan Kalesi, yöredeki yerleşme tarihinin eskiliğini kanıtlar. Çıldır'ın Urartu egemenliğine girdiğini gösteren izlere de rastlanmıştır. Çıldır Eyaleti sınırları içinde olarak girdiği 19. yüzyılda bu topraklar birkaç kez Ruslar tarafından işgal edildi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'ya bırakılan Çıldır, 1919'da Gürcü, 1920'de de Ermeni işgaline uğramış, 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Türkiye topraklarına katılmıştır. Ayrıca bak. Çıldır Eyaleti.

Eskiden Zurzuna adıyla anılan Çıldır kasabası, Kısır Dağının kuzey eteklerinde, Çıldır Gölünün kuzeybatısında yer alır. Tüm ilçeyle birlikte nüfus yitirmekte olan kasabanın il merkezi Ardahan'a uzaklığı 47 km'dir.

Çıldır Belediyesi 1924'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 24.296; kasaba, 2.119.

Çıldır Eyaleti, 16. yüzyılda Anadolu'nun kuzeydoğusunda kurulan Osmanlı eyaleti. 1535'te Osmanlı topraklarına katılan Çıldır, önceleri Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancaktı. 1578'de Lala Mehmed Paşa'nın Gürcistan'ın önemli bir bölümünü Osmanlı topraklarına katması üzerine, ayrı bir eyalet olarak örgütlendi. Eyalet merkezi (paşa sancağı) bazen Çıldır, bazen de Ahıska'ydı. Çeşitli dönemlerde sınırları genişleyip daralan Çıldır Eyaleti'nin kapsadığı sancak sayısı da buna paralel olarak değişmiştir. Çıldır beylerbeylerinin görevleri arasında, askeri sınır valilerine tanınan yetkilerin yanı sıra, Gürcistan'daki Abaza, Görül, Dadyan, İmereti gibi yerel prenslikler arasındaki anlaşmazlıkları gidermek de bulunuyordu. Çıldır Eyaleti, İran'la imzalanan 21 Mart 1590 tarihli İstanbul Antlaşması ile en geniş sınırlarına ulaştı. 26 Eylül 1618 Serav Antlaşması ile güney kesimi İran'a bırakıldı. Eyalet dirliklerinin 1694-1732 arasındaki kayıtlarını içeren *Defter-i Caba*'ya göre Çıldır Eyaleti şu sancaklardan oluşuyordu: Ahıska, Ahılkelek, Çıldır, Poshov, Aspınza, Hertvis, Ardanoç, Oltu, Livane, Nisf-i Livane, Perterek, Şavşat, Panak, Mamervan, Ardahan-ı Büzürg, Ardahan-ı Küçük, Cacarak, Altun Kala, Öshe, Acarayı Ülya ve Acara-yı Süfla. Eyaletin dirlik sayısı 882'ydi. Dirlik sahibi sayısı bakımından en büyük sancak Ardahan-ı Büzürg'dü (101 dirlik sahibi). Çıldır Eyaleti'ndeki sancakbeylerinin bir bölümüne hasar yurtluk ve ocaklık olarak verilmişti. Sancakbeylerinin güçlü kesimi Müslümanlığı kabul ede-

rek padişahın hizmetine girmişti; ama kalıtsal yoldan dirlikleri ve siyasal gücü elinde tutan Gürcü beyleriydi.

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çıldır Eyaleti Rusların işgaline uğradı. Savaşın ardından imzalanan Edirne Antlaşması (1829) ile Ahıska, Poti ve Anapa Ruslara bırakıldı. Topraklarının büyük bir bölümü Rusların eline geçen Çıldır Eyaleti, 1846'da merkezi Oltu olmak üzere Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancağa dönüştürüldü. 1867 Vilayet Nizamnamesi ile Oltu, Livane (sonradan Artvin), Ardahan ve Ardanoç kazalarını içine alan bir sancak oldu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Ruslara bırakıldı. 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması ile de yeniden Osmanlı topraklarına katıldı.

Çıldır Gölü, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesiminde göl. Gürcistan ve Ermenistan sınırları yakınındaki göl üçgen görünümündedir. Doğusunda Akbaba Dağı, batısında Kısır Dağı yer alır. Gölün su yüzeyi deniz düzeyinden 1.959 m yüksektedir. Güneye doğru gidildikçe daralan gölün genişliği kuzeyde yaklaşık 15 km, uzunluğu ise yaklaşık 18 km'dir. Yüzölçümü 115 km² olan gölün en derin yerinin 130 m olduğu sanılmaktadır.

Çıldır Gölünün oluşması konusunda ağır basan görüş, daha alçakta bulunan Çıldır Ovasından doğusundaki yüksek kütleden gelmiş lav akıntısı ve batıdan gelmiş molozlar ile ayrılmış bir set gölü olduğu doğrultusundadır. Kuzey ve kuzeydoğu kıyılarında uzanan yaklaşık 150 m yüksekliğindeki sırtlar bu görüşü doğrulamaktadır. Bir başka görüş setin lav akıntısıyla ortaya çıkmadığını, arada başka oluşumların da bulunduğunu ileri sürmektedir.

Güneye doğru daralıp sivri bir biçim olarak sona eren gölden Taşbaşı yöresinde

Çıldır Gölünde günbatımı
Anadolu Yayınları Arşivi

çıkan Cara Deresi gideğini, Arpaçay'ın başlıca kolu olan Kars Çayına akar Çıldır-Kars karayolu gölün doğu kıyısını izler. Kuzeydoğusunda Doğruyol kasabası önlerinde birkaç küçük ada vardır.

Çevresinde önemli yerleşim yerleri bulunmayan Çıldır Gölünün suyu tatlıdır. Kışın donan gölde balıkçılık yapılır.

Çıldır Hidroelektrik Santrali, Kars ilinde Çıldır Gölü üzerinde kurulu elektrik santrali. 1975'te işletmeye açıldı. Üç üniteden oluşan santralin kurulu gücü 15,4 megawatt (MW), yıllık ortalama elektrik üretimi 30 milyon kW-sa'dır. Santralda üretilen elektrik enerjisi Kars bölgesinin elektrik gereksiniminin bir bölümünün karşılanmasında kullanılmaktadır.

Çılgin At, Yerli dilindeki adı TA-SUNKO-WITKO (d. 1842?, Rapid City yakını, Güney Dakota - ö. 5 Eylül 1877, Ft. Robinson, Nebraska, ABD), Dakotalara

bağlı Oglala Yerli kabilesinin reisi Büyük Ovaların kuzey kesiminin beyazlarca işgal edilmesine karşı gösterdiği kararlı direniş ve usta savaş taktikleriyle tanınır

1865'te kabilesine onerlik ederek ABD yönetiminin Montana'daki altın madenlerine ulaşacak bir yol inşa etme tasarısına karşı koydu. Wyoming Toprakları'ndaki Phil Kearny Kalesi yakınlarında Yüzbaşı William J. Fetterman ve 80 kişilik boluğunun yok edilmesi olayı (21 Aralık 1866) ile Wagon Box çatışmasına (2 Ağustos 1867) katıldı. II. Fort Laramie Antlaşması'nın (1868) Yerlilerin belirli kamplara yerleştirilmesine ilişkin hükümlerine uymayı reddederek, adamlarıyla birlikte uçsuz bucaksız vahşi topraklara çekildi. Burada bir yandan avcılık ve balıkçılıkla geçinirken, bir yandan da beyazlara ve düşman Yerli kabilelere karşı savaşmayı sürdürdü.

1874'te Dakota Toprakları'ndaki Black Hills'de altın bulunmasından sonra, altın arayıcıları Dakotaların an'laşmadan doğan haklarını hiçe sayarak buradaki geniş Yerli yerleşime bölgesine akın ettiler. Bunun üzerine Tuğgeneral George Crook, Çılgin At'ı Montana Toprakları'ndaki Tongue ve Powder ırmakları kıyılarında bulunan kışlağından uzaklaştırmak için harekete geçti. Çılgin At tepelere çekilip ve Şavenlerle birleşti. Montana'nın güneyindeki Rosebud Vadisinde beklenmedik bir baskın düzenleyerek (17 Temmuz 1876), Crook'u geri çekilmek zorunda bıraktı.

Bu olaylardan sonra Oturan Boğa'nın Küçük Bighorn Irmağı kıyısında bulunan ana Dakota kampına katılmak üzere kuzeye doğru harekete geçti. Yarbay George A. Custer komutasındaki ABD taburunun imha edilmesinde (25 Haziran 1876) önemli rol oynadı. Ardından kabilesiyle birlikte yaşamlarını eskisi gibi sürdürmek üzere tepelere geri döndü. Bu dönüş sırasında bütün Yerlilerin hükümet denetimine girmesini sağlamak amacıyla harekete geçen ve sürekli takviye edilen, Yarbay Nelson A. Miles komutasındaki birlikler peşine düştü. Soğuk ve açlık yüzünden kabilesinin direncinin kırıldığını gören Çılgin At, 6 Mayıs 1877'de Nebraska'daki Red Cloud'da eski düşmanı General Crook'a teslim oldu. Robinson Kalesi'ne hapsedildi. Birkaç ay sonra bazı kaynaklara göre kaçmaya çalışırken öldürüldü. Çılgin At üzerine yazılmış en güvenilir yaşamöyküsü, Mari Sandoz'un *Crazy Horse: The Strange Man of the Oglalas* (1955; Çılgin At: Oglalaların Garip Adamı) adlı yapıtıdır.

Çınar, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Diyarbakır iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.952 km² olan Çınar ilçesi, kuzeyde Merkez ilçe, doğuda Bismil ilçesi, güneyde Mardin, batıda ise Şanlıurfa illeriyle çevrilidir.

İlçenin batı ve güney kesimleri engebeli-dir. Batı sınırı boyunca kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve aynı zamanda Diyarbakır ve Şanlıurfa illerini birbirinden ayıran Karacadağ(*) sönmüş bir yanardağdır. Karacadağ'ın 1.957 m'ye erişen Kollubaba Tepesi ilçenin en yüksek noktasıdır. Güney kesimde ise Mardin-Midyat Eşiği'nin kuzeybatı bölümü uzanır. Bu toprakların sularını Dicle Irmağı(*) toplar. Irmağın yöredeki başlıca kolları Goksu ve Ballıkaya Deresidir. Kuzey kesimde yer alan Diyarbakır Havzası(*) boyunca uzanan düzlükler ilçenin başlıca tarım alanlarıdır.

İlçe halkının başlıca geçim kaynağı bitkisel üretimdir. Hayvancılık Karacadağ yöresin-

de ön plana çıkar. Başlıca ürünler tahıl, pamuk, üzüm ve pirinçtir. Hayvanlardan ise en çok koyun beslenir. Doğal koşulların elverişliliğine karşın ileri teknoloji kullanımı yaygınlaşmadığından, üretim düşük düzeydedir. İlçeye bağlı Ballıbaba köyü çevresinde zengin fosfat yataklarının varlığı saptanmıştır.

Çınar, yeni bir yerleşmedir. Önce Melkis olan ilçe merkezi, daha sonra Hanakpınar köyü yakınlarına taşınmıştır. Çınar kasabası, 1940-50 arasında, Bulgaristan ve Kudüs'ten gelen göçmenlerin buraya ve çevre köylere yerleştirilmesinden sonra büyümüş ve gelişmeye başlamıştır. Diyarbakır-Mardin yolu üzerinde yer alan kentin il merkezine uzaklığı 30 km'dir.

Çınar Belediyesi 1937'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 50.445; kent, 10.080.

Çınar, çınargiller (*Platanaceae*) familyasından *Platanus* cinsinin içerdiği, 10 kadar yaprakdöken ağaç türünün ortak adı. Anayurdu Kuzey Amerika, Avrupa'nın doğusu ve Asya'dır. Bu büyük ağaçlar gövde kabuklarının çatlayıp dökülmesiyle tanınır; elsi lopları olan iri yaprakları ve küremsi

Doğu çınarının (*Platanus orientalis*) yaprakları ve meyve topluluğu
A to Z Botanical Collection - EB Inc

topluluklar oluşturan çiçekleri vardır. Çiçekler tek cinslidir, erkek ve dişi çiçekler ayrı topluluklarda bulunur.

Anayurdu Kuzey Amerika olan, bu yüzden Amerika çınarı da denen Batı çınarı (*P. occidentalis*) çınarların en uzun boylusudur; bazılarının yüksekliği 50 m'ye aşar. Gövde kabukları büyük levhalar halinde dökülür. Küre biçimli meyve toplulukları genellikle tek tek bulunur ve çoğu kez yapraklar döküldükten sonra da düşmez. Avrupa'nın güneydoğusundan Hindistan'a kadar uzanan bölgede yaygın olan Doğu çınarı (*P. orientalis*) ise, 30 m'ye kadar yükselen, gövde çevresi bazen 10 m'ye ulaşabilen ve yüzlerce yıl yaşayan ulu bir ağaçtır. Gövde kabukları öbür türlerin tersine küçük parçacıklar halinde ve yavaş yavaş dökülür. Küremsi meyve topluluklarının 2-6 tanesi bir arada salkımı oluşturur. Akçağaç yapraklı çınar (*P. acerifolia*), Doğu çınarı ile Batı çınarının doğla bir meleziidir ve her iki türün de çeşitli özelliklerini taşır. Boyu Batı çınarından daha kısa, gövdesi ise daha

kalındır; küremsi meyve toplulukları ikiye ikiye bulunur. Yüksekliği 25 m olan California çınarının (*P. racemosa*) gövdesi çoğu kez çatallanma yapar. Yaprakları kalındır, küremsi meyve topluluklarının 2-7 tanesi bir arada bulunur.

Çınarlar hava kirliliğine ve hastalıklara dayanıklı olduğu için büyük şehirlerde ve sanayi merkezlerinde çok yetiştirilir. Çok hızlı büyüyen ulu bir görünüm alan uzun ömürlü ağaçlardır. Yamalı gövde kabukları nedeniyle renkli bir görünümü vardır; dış kabuk soyuldukça iç kabuk beyaz, gri, yeşil ve sarı gölgeler biçiminde ortaya çıkar.

Türkiye'de iki çınar türüne rastlanır. Biri, orman bölgelerindeki dere içlerinde ve akarsu yataklarında doğal olarak yetişen, ayrıca park, bahçe ve yol kenarlarında süs ve gölgelik olarak yetiştirilen Doğu çınarıdır. Öbürü ise Türkiye'de doğal olarak bulunmayan, ama süs ve gölgelik olarak çok yetiştirilen Batı çınarıdır. Başta İstanbul ve Bursa olmak üzere birçok yerdeki tarihi çınar ağaçları "doğal anıt" olarak korunmaktadır. Çınar odunundan, alet sapları, fiç, çit kazığı yapımında ve mobilyacılıkta, ayrıca yakacak olarak yararlanılır. Ayrıca tanen içeren kabukları halk arasında kabız yapıcı ve ateş düşürücü olarak kullanılır.

Çınar Olayı, VAKA-YI VAKVAKIYE olarak da bilinir, 17. yüzyılda İstanbul'da meydana gelen yeniçeri ayaklanması (4-8 Mart 1656).

Sultan İbrahim'in öldürülmesinden (1648) sonra içağalar ile ocak ağaları arasındaki giderek artan sürtüşmeler, Kösem Sultan'ın öldürülmesinden (1651) ve ocak ağalarının yönetimdeki etkinliklerinin sona ermesinden sonra yeni boyutlar kazandı. İbrahim'in yerine tahta çıkan IV. Mehmed'in (Avcı) çocuk yaşta oluşu, Girir Savaşı'nın yol açtığı ekonomik bunalım ve asker ulfelerinin değeri düşük para ile ödenmesi yeniçeriler arasında yoğun bir hoşnutsuzluk doğurdu.

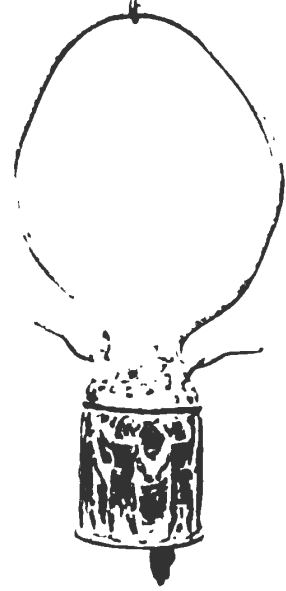
4 Mart 1656'da sipahilerin de katılmasıyla Atmeydanı'nda toplanan yeniçeriler, IV. Mehmed'i ayak divanına çağırıp bazı devlet ileri gelenleri ile saray ağalarını içeren 30 kişinin başını istediler. Ayaklanmacıları yatıştırmak amacıyla bazı görevliler azledildi. Bunu yeterli bulmayan yeniçeriler ertesi gün sarayı kuşattılar. Ayaklanmanın daha da yaygınlaşmasıyla kentte günlük yaşam durdu. Padişah sonunda ayaklanmacıların isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Bundan sonra bir insan avı başladı ve çoğu maliyede görevli yüzlerce kişi öldürüldü. Bazıların cesetleri Atmeydanı'ndaki bir çınar ağacının dallarına asıldı. Beş gün süren ayaklanmanın sonunda ocak ağaları yönetiminde yeniden etkinlik sağladı. Ama bu ocak ağaları, Valide Turhan Sultan'ın hazırladığı bir planla ve şeyhülislamın fetvasıyla 8 Mart 1656'da sarayda idam edildiler. Bu arada kaçan 200 kadar ayaklanmacı da kent kapılarında ve çıkış yollarında yakalanarak öldürüldü.

Dallarına cesetlerin asıldığı çınar ağacı, meyveleri insana benzeyen efsanevi vakvak ağacını çağrıştırdığı için olay Vaka-yı Vakvakiye olarak adlandırılmıştır.

Çınaraltı, İstanbul'da Orhan Seyfi Orhon yönetiminde yayımlanan haftalık düşün ve sanat dergisi. İlk sayısı 9 Ağustos 1941'de, "dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla çıktı. Türkçü-Turancı düşüncüyü savundu. Bu düşünce doğrultusunda tarih, dil, edebiyat ve sanat yazıları yayımladı. II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin Almanya ile ittifak kurmasından yana siyasal bir tutum izledi. 146. ve son sayısı 15 Temmuz 1944'te çıktı. **Çınaraltı** Orhan Seyfi Orhon, H. Emin Erkiyet, Mehmed Emin Yurdakul, Nihal

Atsız, Zeki Velidi Togan, Hüseyin Namık Orkun, Peyami Safa, Behçet Kemal Çağlar, Samim Kocagöz, Mükrimin Halil Yinanç, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Reha Oguz Türkkan, Necdet Sançar gibi yazarlara yer verdi. 26 Ağustos-18 Ekim 1944 arasında yeni dizi olarak dört sayı, 17 Mart 1948'den sonra da kısa bir süre yeniden yayımlandı.

çingirak, çoğunlukla pirinç ya da tunçtan, bazen de bakır, pişmiş toprak, porselen, cam gibi başka katı maddelerden yapılan

Babil yakınlarında bulunmuş eski bir çingirak, İÖ y. 1000
Ernest Morris

küçük el çanı. Çingirakın tutmak için bir sapı, halkası ya da meşin kayışı olur. İlk çingiraklar büyük olasılıkla dövme bakırdı. Tunç Çağından bu yana ise metal olanların çoğu dökümdür.

İlkçağda Asya, Mısır, Yunan ve Roma dinsel törenlerinde çingirakın önemli bir rolü vardı; insanları ibadete çağırmak için kullanılır, cinleri uzaklaştırdığına ve hastaları iyi ettiğine inanılırdı. Ayrıca, Asya ve Avrupa manastırlarında da hem ayinlerde, hem de günlük yaşamı düzenlemede çok geniş işlevleri vardı.

Batı'da sokak satıcıları, tellallar ve gece bekçileri işaret vermek ve dikkat çekmek için çingirak kullanırdı. Eski Yunan'da balık pazarının, Roma'da da hamamların açılışı çingirakla haber verilirdi. Cenaze törenlerinde (çoğunlukla kötü ruhları kovmak için) çalınması ise çok yaygın bir uygulamaydı; bu konu, 11. yüzyıl Bayeux Duvar Halısı'nda işlenmiştir. Ortaçağ Avrupa köylüleri çingirakı bereket büyüsü olarak tarlalarda çalarlardı.

Hem Doğu hem de Batı kültürlerinde dinsel ya da günlük kullanım amaçlı çingiraklar çoğu kez değerli madenlerden yapılmış, gelişkin kabartma bezemeleriyle birer sanat yapıtı olmuşlardır. Günümüze ulaşan en eski örnekler (İÖ y. 655) Ninive'de (bugün Irak'ta) bulunan dökme tunçtan yapılmış 80 çingiraktır. Dövme ve perçinli sacdan yapılmış 40 kadar eski İrlanda çanı da günümüze değin korunmuştur. Bunların en ünlüsü İS y. 552'den kalma Aziz Patrick'in Vasiyeti Çanı'dır (Clog-an-Eadhacta Phatraic).

Diyatonik (yedi notalı diziye göre) akortlu çingirak takımları İngiltere'de ilk kez 17. yüzyılda ortaya çıktı. Bunlar, değişimli ya da dönüşümlü çalışta (*hak. çan*) çeşitli ses dizilerini denemek için kullanılırdı. 18. yüzyılda ezgi çalanlar ayrı bir grup

oluşturmaya başladı; kullandıkları çanların ses sınırları da birkaç kromatik (12 notalı) oktavı buldu.

1847'de ABD'li şovmen P. T. Barnum, Lancashire Çan Çalıcıları'nı, İsviçreli Çan Çalıcıları adıyla Amerika'ya getirdi. Sonraki bütün profesyonel çingirakçılar da bu takma adı benimsedi. ABD'deki çoğu topluluklar, her biri bir masa üzerindeki 2-12 çingirak çalabilen 8-12 çalgıcıdan oluşur. 20. yüzyılda çingirak çalma vodvillerde yaygınlık kazanmış, daha sonra da New England'daki amatör gruplarca geliştirilmiştir.

çingirak saksagani (*Gymnorhina tibicen*), *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Cracticidae* familyasından kuş türü. Anayurdu Avustralya'dır. Adını yüksek, metalik sesinden ve saksagani andıran kara ve ak tüylerinden alır. Çoğu uzman çingirak saksaganını tek bir tür olarak kabul ederse de, bazıları üç türe ayırır: Ak sırtlı (*G. hypoleuca*), batı (*G. dorsalis*) ve kara sırtlı (*G. tibicen*) çingirak saksaganları.

Çingirak saksagani, 35-50 cm uzunluğunda ve gerçek saksaganın tersine, oldukça kısa kuyrukludur. Kırsal bölgelerde kertenkele, yılan ve büyük böcekleri avlayarak beslenir. Özellikle çiftleşme mevsiminde saldırgan; daha büyük kuşlara, hatta insanlara saldırabilir. Açığıtaki yuvalarında ot ve çöplerden başka büyük miktarda tel de bulunabilir.

çingiraklı yılan, *Viperidae* familyasından 30 kadar zehirli yılan türünün ortak adı. Anayurdu Yenidünya'dır. Titreştiğinde hissi bir ses çıkartan kuyruk çingirakı en belirgin özelliğidir. *Crotalinae* altfamilyasından çingiraklı yılanlar, ısı duyarlıdır. Her göz ile burun deliği arasındaki birer küçük çukurda yer alan duyarların yardımıyla avlanır. Çingirakı ise, birbirine gevşekçe bağlanmış boynuzlu parçalardan oluşmuştur. Bu oluşuma her deri değiştirmede bir parça eklenir. Bir uyarı organı olduğu sanılan çingirak, erginlerde genellikle 8-10 parçalıdır.

Çingiraklı yılanın iki cinsi vardır: *S. Catenatus* ile cüce çingiraklı yılanı (*S. miliaris*) içeren *Sistrurus* ve vücudunu dalgalandırarak verevlemesine ilerleyen boynuzlu çingi-

raklı yılan(*) ile bütün öteki türleri içeren *Crotalus*. *Sistrurus* cinsi çingiraklı yılanlar küçüktür ve başlarının üstünde dokuz büyük pul bulunur. *Crotalus* cinsinin üyeleri türlerine göre uzun ya da kısa olabilir. Ama tümünün de başında çoğunlukla küçük olan pullar vardır. Kuzey Amerika'daki en bilinen türlerden çizgili çingiraklı yılan (*C. horridus*) ABD'nin orta ve doğu bölgelerinde, bozkır çingiraklı yılanı (*C. viridis*) batı eyaletlerinde görülür. Sırt derisi baklava dilimleri biçiminde olan *C. adamanteus* ve *C. atrox* çingiraklı yılanların en inleridir.

Çingiraklı yılanlar Kanada'dan Güney Amerika'ya kadar genellikle kurak yerlerde görülür. Boyları, birkaç küçük Meksika türünde olduğu gibi 30 cm'den, *C. adamanteus*'taki gibi 2,5 m'ye kadar değişir. Derisi çapraz şeritli olanları varsa da, büyük bölümü, gri ya da açık kahverengi gibi uçuk renkler üstüne koyu renkli eşkenar dörtgen (baklava dilimi), altıgen ya da benek gibi desenler taşır. Bazılarının derisi portakal rengi, pembe, kırmızı ya da yeşilin değişik tonlarındadır. Bazı örnekleri biçim ve renk açısından tanımlamak çok güçtür.

Türlerin çoğu küçük hayvanları, özellikle de kemirgenleri yer. Yavru çingiraklı yılanların başlıca besini kertenkeledir. Bütün türlerde yumurta dişinin karnında açılır ve genellikle bir düzine kadar canlı yavru doğar. Öbür yılanlar gibi çingiraklı yılanlar da aşırı sıcak ya da soğuğa dayanıklı değildir. Sıcak yerlerde ısı düşene değin bacaklarında bekler ve gece avlanmaya çıkar; kışın bir araya gelerek taş yığınları içinde ya da kaya yarıklarında kış uykusuna yatarlar.

Bütün çingiraklı yılanlar zehirli ve tehlikelidir. Tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi ve çoğunlukla zehirin etkisini daha da artıran geleneksel yöntemlerin bırakılmasıyla çingiraklı yılan sokması eski önemini yitirmesine karşın, gene de küçümsenemeyecek kadar ciddi bir olaydır. En tehlikeli çingiraklı yılanlar Meksika'da yaşayan *C. basiliscus* türü ile Amerika'nın tropik bölgelerinde yaşayan *C. durissus* türüdür. Bu türlerin zehirli öbür çingiraklı yılanlarına göre sinir sistemini daha ciddi biçimde etkiler.

çıplak, nü olarak da bilinir, geniş anlamıyla çıplak insan, dar anlamıyla da çıplak kadın figürü. Sanatta özellikle insan vücudunun idealize edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Çıplaklık, tarih içinde birçok uygarlıkta gerek dinsel törenlere, gerek büyü ve bereket şölenlerine katılabilmenin bir şartı sayıldı. Tarihöncesinde daha çok bereket tanrıçasının bir simgesiydi. Çıplaklık en yetkin biçimde Yunan sanatının klasik dönemiyle (İÖ 5-4. yy) İtalyan Rönesans sanatında (15-16. yy) ulaştı. Çıplak erkek figürü de gerek Tarihöncesi, gerek Tarihsonrası dönemlerde ve ilkel sanatta kutsal törenlerle ilişkililiydi. Yunan sanatının arkaik döneminde (İÖ 8-5. yy) çıplak erkek figürü önceleri ölümlle ilişkili olarak işlenen bir temaydı. İÖ 6. yüzyıldan başlayarak önce kuros(*), İÖ 5. yüzyılda da atlet heykellerinde işlendi. İskender'in ya da Traian'ın savaş sahnelerinde çıplak olarak betimlenmesi, çıplığın Helenistik dönemde ve Roma döneminde hükümdar-kahraman simgesine dönüşmesine ve gitgide gerek mitolojik, gerek öyküsel sahnelerin temel konularından biri haline gelmesine yol açtı. Ortaçağda saflığın ve arılığın bir simgesi olarak yorumlanan kutsal çıplaklık (*nuditas virtualis*), Rönesans'ta insanla doğa arasındaki bağ olarak işlendi. Bu dönemde ortaya çıkan suçluluk çıplaklığı ise (*nuditas crimi-*

nalis), dünyasal ve duyumsal hazı ön plana çıkartarak özellikle lanetlenmiş kişiler, Cennet'ten kovulan Âdem ile Havva figürlerini betimlemede kullanıldı. Bu tema

Namik İsmail'in bir çıplak çizimi; özel koleksiyon
Özel koleksiyon

sonraları ölüm, kötülük ya da ahlak saplantıları üzerinde yoğunlaşan bazı Kuzeyli sanatçılara da öncülük etti (örn. Hieronymus Bosch, "Zevkler Bahçesi").

Rönesans'ta yeniden canlanan Yunan klasiçiliğinin etkisiyle çıplak, simgesel de olsa, Yeni-Platoncu görüş çerçevesinde tanrısal bir içerikte idealize edildi. Donatello, Pollaiuolo, Signorelli ve Michelangelo gibi Rönesans ustalarıyla maniyeristler, başyapıtlarında bu temayı işlediler. 16. yüzyıldan başlayarak, özellikle de 17. yüzyılda barok sanatta çıplak gittikçe daha duyumsal ve anlatımcı bir nitelik kazandı, dolayısıyla da daha az idealize edildi. Saflık, doğruluk gibi yüce erdemlerin simgesi olma özelliği azaldı. Rubens'in kanlı canlı çıplakları bu dönemin en belirgin örnekleridir.

18. yüzyılda Boucher ve Ingres'in çıplakları bir ölçüye kadar baroğun abartılı erotizmini sürdürmekle birlikte, daha zarif, yer yer kıvrak bir biçimselliğe büründü.

Çıplak figürde klasik sanattan beri süregelen idealleştirme eğilimi 19. yüzyılda, Goethe'nin metresini ("Çıplak Maya"), Manet'in de bir sokak kadını ("Olympia") betimlemesiyle bir anlamda sona erdi. Courbet, Degas ve Renoir, duyumsallığı ön plana çıkartarak çıplak figürü gerçekçi bir tavırla işlediler.

20. yüzyıl sanatında ise çıplak, birçok sanatçının dışavurumculuktan kabızme, soyuttan yeni gerçekçilik ve yeni dışavurumculuğa kadar çok çeşitli anlayışlar içinde ve özgün yorumuyla işlendiği, ama belirgin bir simgesel anlamın yüklenmediği bir tema oldu.

Türkiye'de gerek minyatür geleneği içinde, gerek resimde Batılılaşma süreci içinde çıplak genellikle klişeleşmiş semalar içinde ele alındı. Canlı modelden çalışan ilk sanatçılar Ruhi Arel, İbrahim Çallı, Namık İsmail gibi 1914 Kuşağı ressamıydı. Bu dönemin duyumsal yaklaşımı daha sonra yapımcı (inşaa) (Zeki Kocamemi), kübist (Cemal Tollu) ve soyut eğilimler (Ömer

(Üstte) sırt derisi baklava dilimleri biçiminde olan *Crotalus adamanteus*; (altta) çizgili çingiraklı yılan (*Crotalus horridus*)
Jack Dormid

Uluç) çerçevesinde Batı'ya kötü bir gelişim izledi. Heykel alanında ise Ali Hadi Bara, Zühtü Muritoğlu, Hakkı Karayıgıtoğlu, Gürdal Duyar ve Mehmet Aksoy çıplak örnekleri veren başlıca sanatçılardır.

çıplak beton bak. brüt beton

çıplak mülkiyet, KURU MÜLKİYET olarak da bilinir, yararlanma, oturma ya da kullanma hakkı başkasına ait olan mal üzerinde maliklik sahip olduğu yetki. Özellikle miras hukukunda mülkiyet hakkının ikiye parçalanması, Osmanlı hukukunda olduğu gibi Türk Medeni Kanunu'nda da kabul edilmiştir (m. 444). Buna göre miras bırakanın eşi, furuü ile birlikte mirasçı olursa seçme hakkına sahiptir; dilerse terekenin yarısı üzerinde yararlanma hakkını, dilerse dörtte birinin çıplak mülkiyetini alır. Miras bırakanın babası, anası ya da bunların furuüyle birlikte mirasçı olursa, terekenin dörtte birinin çıplak mülkiyetiyle birlikte yansının yararlanma hakkına sahip olur. Miras bırakanın büyükbabaları, büyükanneleri ya da bunların furuüyle birlikte mirasçı olursa, terekenin yarısının çıplak mülkiyetiyle birlikte dörtte birinin yararlanma hakkını elde eder. Ayrıca bak. rakabe.

çıplaklık akımı, NÜDİZM olarak da bilinir, genellikle sağlık ve rahatlık gibi nedenlerle giysi kullanmaya karşı çıkanların oluşturduğu hareket. Çıplaklık akımı, çoğunlukla karşı cinsten kişilerin serbestçe iletişimi kurdugu, ama cinsel ilişkiye girmedigi bir toplumsal davranış tarzıdır. Akım, 19. yüzyıldaki muhafazakâr ahlak tutumuna karşı bir tepki olarak 20. yüzyıl başlarında Almanya'da oluşan başkaldırının sonucunda ortaya çıktı; I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'ya ve 1930'larda da Kuzey Amerika'ya yayıldı. Ama ABD ve Kanada'da kıyıda köşede kurulu birkaç kamp ve plajla sınırlı kaldı. Çoğunda katı kuralların uygulandığı bu kampların atmosferi erotizmden özellikle anıdırılmıştı.

20. yüzyılın ikinci yarısında toplum çıplaklığı az ya da çok gittikçe benimsemekteyse de, çıplaklık akımı henüz geniş bir kabul görmekten uzaktır. Çıplaklık akımına daha çok yetişkinlerin katıldığı, bunların psikolojik açıdan sağlıklı kişiler olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, akımın çocuklar üzerinde yaratabileceği etki, psikologlar arasında tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

çıplaksolungaçlılar bak. Nudibranchia

çıra, çam gibi reçineli ağaçların kolay yanan yağlı ve sakızlı bölümlerinden elde edilen ve ateş tutuşturma ya da aydınlatma amacıyla kullanılan çubuk.

Çıra, aydınlatma gereçlerinin gelişmediği dönemlerde ya bir yere takılarak ya da elde taşınarak kullanılırdı. Günümüzde yalnızca ocak ve soba tutuşturmak için kullanıldığından "tutuşturmalık" olarak da anılmaktadır.

Çırağan Olayı, V. Murad'ı ikinci kez tahta çıkarmak amacıyla 20 Mayıs 1878'de Ali Suavi önderliğinde düzenlenen başarısız darbe girişimi.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin uğradığı ağır yenilgi, Rusların Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar ilerlemeleri, Meclis-i Mebusan'ın süresiz tatil edilmesi gibi etmenler İstanbul'da gerilimli bir ortam yaratmıştı. Bu koşullar, önceleri birlikte

olduğu Yeni Osmanlılarla anlaşmazlığa düşen Ali Suavi'ye, ayrıntıları bugün de bilinmeyen planlarını uygulamak için uygun bir ortam oluşturdu.

Ali Suavi, Rus istilası sırasında İstanbul'a gelen Rumeli göçmenleriyle ve V. Murad'ın yakın çevresiyle ilişkiler kurdu. 19 Mayıs 1878'de *Basiret* gazetesinde yayımladığı bir yazıda devlet içinde bulunduğu durumu vurgulayarak ertesi gün önemli olaylar çıkabileceğinden söz etti. 20 Mayıs 1878'de 70 kadar yandaşıyla Kuzguncuk'tan bir mavna tutup Çırağan Sarayı'na gitti. Bu sırada, aralarında Filibeli Ahmed Paşa'nın da bulunduğu birkaç yüz göçmen ve medrese öğrencisi de sarayın yakınındaki Mecidiye Camisi'nin önünde toplanmıştı. Ali Suavi ve eylemcilerin hepsi sarkıydı. Nöbetçileri, bahçıvanları ve uçakları etkisiz duruma getirerek saraya giren eylemciler, V. Murad'ı gözaltında tutulduğu daireden dışarı çıkardılar. Olayın üzerine gelen Beşiktaş muhafızı Hasan Bey (Yedi-Sekiz Hasan Paşa) ve askerleri ile eylemciler arasında çatışma çıktı. Ali Suavi, Hasan Bey'in vurduğu bir sopa darbesiyle, 21 eylemci de askerler tarafından öldürüldü. Filibeli Ahmed Paşa ve öbür eylemciler de yakalanıp divanharpte yargılandılar, çeşitli cezalara çarptırıldılar. II. Abdülhamid, olaydan sonra Sadrazam Mehmed Sadık Paşa ile Mabeyn Müşiri Said Paşa'yı görevlerinden aldı.

Çırağan Sarayı, İstanbul'da Beşiktaş'la Ortaköy semtleri arasında, deniz kıyısında, Abdülaziz'in yaptırdığı saray.

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın, karısı Fatma Sultan için aynı yerde yaptırdığı ahşap yalı, bahçesinde düzenlenen çırağan âlemlerinden dolayı Lale Devri'nde "Çıra-

Çırağan Sarayı.
Çırağan Palas Oteli-Kempinski İstanbul

ğan" adıyla anılmaya başlamıştı. Daha sonra I. Mahmud, III. Selim, II. Mahmud ve Abdülmecid'in saray olarak kullandıkları bu yalı, 1859'a değin yapılan eklemeler ve onarımlarla değişikliğe uğradı.

II. Mahmud döneminde, yanındaki yapılar yıktırılarak (1836), yerlerine Garabet Balyan'a yeni ahşap yapılar yapıldı. Garabet Balyan'ın Hünkâr Dairesi'nin önüne koyduğu 40 tane mermer kolon, yalıya yeni-klasik bir görünüm kazandırdı. Daha sonraki yıllarda V. Murad'ın kaldığı Harem Dairesi'ni de gene Garabet Balyan yaptırdı.

Abdülmecid, yerine kâğıt bir saray yaptırmak amacıyla bu yalıyı yıktırdı. Niğogos Balyan'ın tasarladığı, Abdülmecid'in ölümü nedeniyle ancak 1863'te, Abdülaziz döneminde başlayabilen yeni sarayın yapımı, Sarkis ve Agop Balyan tarafından yürütülerek 1871'de tamamlandı.

Çırağan Sarayı, bezemeleri açısından seçmeci (eklektik) bir karışım diye nitelenebilirse de, plan şeması olarak Türk konut mimarlığından yalnızca boyutlarının büyüklüğüyle farklılık gösterir. Gerek cephe dü-

zeni, gerek eski fotoğraflarından izlenebildiği kadariyle iç mekân bezemelerindeki seçmeci tasarımı anlayışı ilginç bir deneme sayılır. Bezemelerin kökenleri özellikle Kuzey Afrika İslam mimarlığıyla ilişkili gibi gözükmemektedir. Ama hiçbir bezeme örgüsü özgün biçimiyle kullanılmamış, dönemin Avrupa'daki geçerli anlayışı olan seçmeciliğin süzgecinden geçirilerek uygulanmıştır. Yükseltilmiş bir bodrum katı ile bunun üstündeki zemin ve birinci katlardan oluşan saray denize paralel yerleştirilmiş 120 m x 42 m boyutlarında bir dikdörtgen biçimindedir; ayrıca kara tarafında asıl yapıya dik, 26 m uzunluğunda bir bölümü daha vardır. Bu bölümün uzantısı, saray bahçesi ile Yıldız Sarayı bahçesini ayıran yolun (bugünkü Çırağan Caddesi) üzerinden aşan bir köprüyle biter. Köprünün ayakları üç açıklıklı bir zafer takı biçiminde düzenlenmiştir.

Çırağan Sarayı'nın bahçesinde bulunan ve saray yapılırken yıkılmış olan Mevlevihane'nin türbesindeki mezarlar bodrum kata yerleştirilmişti. Üst katta bir tanesi ortada, ikisi de uçlarda olmak üzere üç tane haç planlı büyük salon vardı. Aslında bu salonların düzeni, geleneksel Türk evindeki dört yandan eyvanlarla genişletilmiş bir orta salonunkinden farklı değildi. Salonlar çift koridorla birbirlerine bağlanmış, koridorların dış cepheye bakan yanlarına odalar getirilmişti. Zemin katta yalnızca orta salon tekrar ediyordu. Saraya bu salonun kara ve deniz taraflarındaki ikişer kollu görkemli mermer merdivenlerle giriliyordu. Yapının iki dar cephesinde de birer giriş ve öbürlerine çok benzeyen birer merdiven bulunmaktaydı. İnşaatı kısmen Fransız ve İtalyan, iç bezemeleri ise azınlık ustalara yaptırılan,

her türlü pahalı malzeme kullanılan ve çok değerli eşyayla donatılan saray 5 milyon Osmanlı altınına mal olmuştu.

Abdülaziz'in çok kısa bir süre kaldığı Çırağan Sarayı daha çok 1876'da tahttan indirilen V. Murad ve ailesinin konutu olarak kullanıldı. Ölümüne (1904) değin burada gözaltında yaşayan V. Murad'ı kaçırıp yeniden tahta geçirmek isteyen Ali Suavi'nin öncülüğündeki 20 Mayıs 1878 tarihli baskın, tarihte Çırağan Olayı olarak bilinmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan'a ayrılan saray, toplantılar için yeniden düzenlenerek 14 Kasım 1909'da açıldı. 20 Ocak 1910'da kalorifer bacasından çıkan alevlerin çatıyı sarmasıyla başlayan yangın sonunda içi bütünüyle yanan saraydan geriye yalnızca beden duvarları kaldı. Çırağan Sarayı 1946'da çıkarılan bir yasayla İstanbul Belediyesi'ne devredildi. Bahçesi uzun yıllar Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün futbol sahası (Şeref Stadı) olarak kullanıldı. Yangından günümüze değin çeşitli tarihlerde, Çıra-

gan Sarayı'nın onarılarak otele dönüştürülmesi düşünülmüş, ama girişimler hep sonuçsuz kalmıştı. Şubat 1986'da imzalanan bir sözleşmeyle Türk hükümeti tarafından yabancı bir yatırımcılar grubuna 49 yıllığına kiralanmış saray, bahçesinde yapılan beş yıldızlı otelle bağlantılı olarak kültürel ve turistik amaçla kullanılmak üzere restore edildi.

Çıraklık, herhangi bir meslek ya da zanaat dalının gerektirdiği bilgi ve beceriyi kazanmak için geçirilen eğitim dönemi. Usta ile çırak arasındaki ilişki, bu ilişkinin koşullarını ve süresini hükme bağlayan yasal bir anlaşma uyarınca sürdürülür.

Tarihçe. Yeterli sayıda zanaatçı yetiştirmek için çeşitli zanaat dallarında gençlere eğitim verilmesinin geçmişi Eski Mısır ve Babil'e kadar iner. Babil kralı Hammurabi'nin İÖ 18. yüzyılda çıkarttığı yasalarda zanaatçıların zanaatlarını gençlere öğretmeleri öngörülmüştü. Bazı eski toplumlarda, örneğin Roma'da, zanaatçıların çoğu köle idi. Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, zanaatçılar mesleklerinin kurallarını korumak amacıyla, *collegia*'lar biçiminde örgütlenmeye başladılar.

13. yüzyılda Batı Avrupa'da meslek loncalarının kurulmasıyla benzer bir uygulama yeniden ortaya çıktı. Bu loncalar, bir kentteki her meslek grubu için çalışma koşullarını düzenliyor ve üretim kalitesi ile yöntemlerini denetliyordu. Usta zanaatçıların yönetiminde olan loncalara girebilmek için genellikle yedi yıl süren bir çıraklık eğitimini tamamlamak gerekiyordu. Bu, yerel tüketim dönük sanayiye de uygun bir sistemdi. Çıraklar, çalıştıkları işyerinde yatıp kalktığından, loncalar çırak-usta ilişkisinin kan bağıнын yerini aldığı bir aile ortamı niteliği taşıyordu.

Loncalar zengin üyelerinin nüfuzundan yararlanarak ve ayrıcalıklarını kötüye kullanarak kentte tekeli bir konum kazanınca, yönetimler ile loncalar arasında çekişmeler başgösterdi. Bu arada yüksek harçlarla meslekten olmayan kişilerin loncaya girmesi önlenmeye ve çıraklığa kabul lonca üyelerinin ya da onların zengin dostlarının oğullarıyla sınırlı tutulmaya başladı. İngiltere'de tepki gören bu uygulamaların önüne geçmek ve tarım ile sanayi için gerekli işgücünü sağlamak için 1563'te çıkartılan Zanaatçılar Tüzüğü ile çıraklık koşullarını belirli bir düzene bağlama yoluna gidildi. Tüzüğün hükümleri uyarınca hiç kimse çıraklık eğitimini tamamlamadan herhangi bir zanaatla uğraşamayacak, hangi zanaatla uğraşacağı da çırığın ailesince belirlenecekti. Tüzük ayrıca kalfa sayısı ile çırak sayısı arasında zorunlu bir oran da öngörüldü; buna göre üç çırığı bulunan her usta en az bir kalfa bulundurmakla yükümlüydü. Ücretleri belirleme yetkisi de, tüzüğün uygulanmasından sorumlu olan sulh yargılarına verildi.

Ortaçağda belirli bir meslekte gerekli bilgi ve beceriyi elde etmek için bireysel eğitim uygulaması, meslek loncalarının dışındaki alanlara da yayıldı. Üniversiteler uzmanlık derecesi verirken aynı ilkedan yola çıkıyor ve dinsel tarikatlar yeni gelenlerin bir adaylık dönemi geçirmesini öngörüyorlardı. Tıpta ise bu sistem, hekimlikten daha düşük bir meslek olarak görülen ve bazen berberlik işini de kapsayan cerrahlık alanında uygulanıyordu. Avukatlık yapabilmek için de, bir süre bu konuda uzman biriyle çalışmak gerekiyordu. İngiltere'de hukuk öğrencilerinin bir avukatın ya da hukuk müşavirinin yanında eğitim görmelerini zorunlu kılan sistem günümüzde de sürdürül-

mektedir. Buna karşılık ABD ve çoğu Avrupa ülkesinde avukatlık yapabilmek için gerekli tek koşul hukuk dalında lisans derecesi almış olmaktır.

Sanayi Devrimi'nin etkileri. Sanayi Devrimi meslek eğitimine yaklaşımı da değiştirdi. Makinelerin yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte, vasıflı ve yarı vasıflı işçilere talep arttı ve meslek eğitimi önemini yitirdi. Ama makinelerin yapımı ve kullanımı hâlâ bireysel beceriye dayandığından, zanaatçılar sanayi toplumunun önemli bir ögesi olarak kaldı. Dolayısıyla çıraklık kurumu da varlığını sürdürdü ve yeni gelişmelerle konumunu daha da sağlamlaştırdı. Bu dönemde üretim standartlarını ve çalışanların haklarını koruma işlevi doğrudan sendikalara geçti. Ev işletmelerinin yerini fabrikaların almasıyla birlikte yeni bir çıraklık sistemi gelişti. Eğitimi tamamlayan çırak doğrudan fabrika işçisi olmaya başladı.

Çıraklığın çok eskiden beri yasalarla düzenlendiği Fransa'da 1803'te bir çıraklık yasası çıkartıldı. Bu yasanın kapsamı 1851'de daha da genişletildi. Napoléon Savaşları sırasında kalkınma sürecine giren Prusya'da çıraklık sanayi eğitiminin önemli bir parçası haline geldi. İngiltere'de el sanatları alanında sürdürülen çıraklık, benzeri başka alanlara da yayıldı. Örneğin eğitimde, öğretmen adayları bir tür çıraklık eğitiminden geçmeye başladı. Genç çiftçiler için de benzer bir sistem geçerliydi.

ABD'de çıraklık koloni döneminden ortaya çıktı. 17. yüzyılda İngiltere'den sözleşmeli çıraklar getirilmeye başladı. Ama göçmenler arasında vasıflı işçilerin oranının yüksek olması nedeniyle çıraklık Avrupa'daki kadar önem kazanmadı.

19. yüzyılda büyük ölçekli makine üretiminin doğurduğu işbölümü, belirli bir alanda uzmanlaşmış yarı-vasıflı işçilerle olan talebi artırdı. Bunun üzerine, yükselmek isteyen işçiler, eğitim görerek becerilerini geliştirmek yoluna gittiler. Bu gereksinimi karşılamak üzere 1823'te Londra'da George Birkbeck'in kurduğu ve bugün Birkbeck College adını taşıyan enstitü, 1859'da New York'ta bilim ve sanatı geliştirmek amacıyla kurulan Cooper Union gibi çeşitli eğitim kurumları açıldı. Fransa'da ulusal düzeyde teknik eğitim 1880'de başladı.

Büro işleri alanındaki ön eğitim ise resmi eğitim sisteminin bir parçasıydı. 19. yüzyılın sonlarında öğrencileri kâtip, kasiyer ve muhasebeci olarak yetiştirmek amacıyla gece okulları kuruldu. Daktilonun bulunuşu ve stenonun yaygın kullanımı sekreterlik okullarını gerekli kıldı. Yeni işe giren büro işçilerine işyerlerinde eğitim verilmesi ise en yeni gelişmelerden biridir.

Yeni teknoloji kuramsal bilgiyi de gerektiriyordu. Ama üniversiteler bu gereksinimi karşılayacak durumda değildi. Bu boşluğu dolduracak okullar açma yönündeki ilk adımlar Fransız Devrimi sırasında atıldı. 1794'te kurulan Politeknik Okul çok geçmeden büyük bir bilim ve teknoloji kurumuna dönüştü. Fransa'ya özgü meslek yüksek okullarının (*grandes écoles*) ilk örneği olan bu okulu, daha sonra meslek gruplarına göre ayrılan Madencilik Okulu, Köprüler ve Yollar Okulu, Ulusal Tarım Okulu ve yakın dönemde kurulan Havacılık Okulu, Ulusal Yöneticilik Okulu gibi kurumlar izledi. Bu okullara özel bir hazırlık gerektiren ve ülke düzeyinde yapılan giriş sınavlarından geçerek girilmektedir.

Günümüzde çıraklık. Avrupa'da çıraklık ortaçağdan başlayarak kesintisiz bir gelişme gösterdi. Ama 20. yüzyılın başlarında geliştirilen üretim zinciri (band sistemi) yöntemi, tekdüze çalışabilecek vasıfsız ya da yarı vasıflı işçileri gerektirdiğinden, uzun

çıraklık dönemi çekici olmaktan çıktı. Bu gelişme sonucunda vasıfsız, yarı-vasıflı ve genç işçilerin uygun işler bulmalarına yardımcı olmak için, birçok ülkede işgücü piyasasını planlı bir biçimde düzenleme yoluna gidildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra çırak tutma sistemi önemli ölçüde değişikliğe uğradı. Özel bir beceri gerektiren işlerde geleneksel çıraklık ilişkileri sürdürülürken, daha az beceri gerektiren işlerde çalışma süreci içinde işi öğrenme yöntemi benimsendi. Bazı fabrikalarda terfi sistemine geçildi; vasıfsız işçilere bir süre vasıflı işçilerin yardımcılığını yaparak uzmanlık gerektiren işleri üstlenme yolu açıldı.

Ortaçağdaki loncalar gibi sendikalar da başlangıçta belirli uzmanlık isteyen alanlara yalnızca beceri sahibi çırakların kabul edilmesini sağlamak amacıyla kurulmuştu. Yarı vasıflı işçilerin zaman içinde vasıflı işler üstlenmeleriyle birlikte sendikalar da yapısal bir değişime sürecine girdi. 1920'lerden başlayarak çıraklık dönemi geçirmemiş işçiler de sendikalara kabul edilmeye başladı. Böylece kalfa ve çırak sayısı arasındaki oran geçerliliğini yitirdi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra çıraklık kurumu, ülkeden ülkeye farklılıklar gösteren bir değişime uğradı. En köklü değişiklikler, savaşın sonra her şeye yeniden başlayan AFC'de gerçekleşti. Bu ülkede, çıraklık eğitimi gerektiren vasıflı işler, yalnızca ön eğitimin yeterli olduğu yarı-vasıflı işler ve el sanatları arasında ayırım yapılır. Çıraklık sözleşmeleri bu ayırma göre düzenlenen ilgili odalarca tescil edilir. Her çırığın ayda ya da üç ayda bir yapılan sınav sonuçlarının kaydedildiği bir iş defteri vardır; bu defter zaman zaman yetkililerce denetlenir. On dört yaşına kadar eğitim zorunludur; ama işyeri eğitimi de programlarına alan ve yarım gün eğitim yapan meslek okullarında bu sınır 18'e çıkartılmıştır. Öğrenciler bazen üç yıllık bir eğitimden geçtikten sonra da bitirme sınavı için başvurabilirler.

Fransa'da meslek eğitimi, Eğitim Bakanlığı'na bağlı Teknik ve Mesleki Eğitim Müdürlüğü'nün denetiminde altındadır. Ayrıca, işveren, sendika ve hükümet temsilcilerinden oluşan ve ülke düzeyinde etkinlik gösteren 24 ayrı danışma komisyonu vardır. 1930'dan sonra kurulan yüksek teknik okullarda okuyanların vasıflı işçiler içindeki oranı yaklaşık üçte biri bulur; bunların üçte birini kızlar oluşturur. Ayrıca Renault Okulu gibi özel işyeri okulları da vardır. Fransa'da çırak olabilmek için 16 yaşına kadar zorunlu olan eğitimi tamamladıktan sonra tamamlamayı kurs denen eğitim programına katılmak, bir işverenin yanında sözleşmeli olarak çalışmak ya da bir zanaatçının yanında yetişmiş olmak gerekir. Ayrıca bütün çırak adayları Teknik ve Mesleki Eğitim Müdürlüğü'nün ya da yerel zanaat odalarının denetiminde yapılan bitirme sınavını vermek zorundadır.

İngiltere'de 1948'de çıkartılan İstihdam ve Mesleki Eğitim Yasası uyarınca Merkezi Gençlik İstihdam Dairesi kurulmuş ve her sanayi dalında bir Ulusal Çıraklık ve Mesleki Eğitim Komisyonu'nun oluşturulması öngörülmüştür. Bu tür konularda genellikle tutucu olan basım sanayisinde, yetenek ve uygunluk sınavları yoluyla seçme yöntemi benimsenmiştir. Motorlu araçların bakımı ve onarımını kapsayan alanlarda ise, eğitimi başlarıyla tamamlayan çıraklara ülke düzeyinde geçerli bir zanaatkar belgesinin verilmesini öngören bir eğitim programı uygulanmaya konmuştur. Telefon ve telgraf teknisyenlerinin geleneksel eğitimden geç-

mesini hiçbir zaman kabul etmeyen Posta Müdürlüğü Teknik Dairesi'nde yeni işe girenler için 3 yıllık bir kurs düzenlenir; bu kursun ilk iki yılında genel eğitim, üçüncü yılında ise uzmanlık eğitimi verilir. Çıraklık eğitimi alanındaki en köklü değişiklik makine sanayisi işkollarında uygulamaya konan "modül sistemi"dir. Bu sistemde bir yıllık genel eğitimi, gene bir yıl süren uzmanlık eğitimi izler, daha sonra sınavlar yapılır ve bu sınavlarda başarı gösterenler, daha yüksek düzeyde bir eğitimden geçerler. İngiltere'de küçük kuruluşların pek benimsemediği çırak alma yöntemi, daha çok büyük işletmelerde uygulanır.

ABD'de çıraklık koşulları Avrupa'dakinden daha esnekler. Çırak olabilmek için 16 yaşını doldurmuş ve 24 yaşını geçmemiş olmak gerekir; ama pek çok işyerinde lise diploması arandığından alt sınır uygulamada 18'e yükselmektedir. Çıraklık eğitimi süresi iki ile beş yıl arasında değişir; eğitim ağırlıklı olarak teknik ve meslek okullarında verilir. 1937'de Çalışma Bakanlığı'na bağlı Çıraklık Bürosu kurulmuştur; Ulusal Çıraklık ve Eğitim Konseyi çeşitli sanayi kuruluşlarında uygulanan eğitim programlarını destekler. Eğitim programı 6'şar aylık bir dizi evreyi kapsar. Toplam 1.000 saati bulan bu programın en az 144 saati sınıflarda geçer. Kalfa ücretinin yüzde 60-90'ı arasında değişen çıraklık ücreti aşamalı olarak artar. ABD'de çıraklar işverenle değil, çalıştıkları işkolunun Yerel Çıraklık Komitesi'yle sözleşme imzalarlar. Bu uygulama özellikle inşaat sektöründe başarılı sonuçlar vermiştir.

Japonya'da çırak ve işçi eğitimi öteki ülkelerde görülmeyen bir özellik taşıyor. İşçi-işveren ilişkilerindeki farklılık, çıraklık kavramını da değiştirmiştir. Japonya'da işçilik ömür boyu sürecek bir ilişki olarak kabul edilir. Toplumsal yükümlülükler işverenin işçisine iş ortamı sağlamasını, işçinin ise ölüncüye ya da emekli olana değin aynı işverenle çalışmayı sürdürmesini gerektirir. Bu nedenle çıraklık, bir işçinin, yaptığı işin niteliği değişse de, yaşamı boyunca çalışacağı işyerinde geçirdiği acemilik dönemi olarak kabul edilir. Japonya'da, başka ülkelerde olduğu gibi, çıraklık ile belirli bir meslek arasında yakın ilişki bulunmaz.

Türkiye'de çıraklık. Türkiye'de de çok eski bir geçmişi olan çıraklık, 13. yüzyıldan başlayarak Anadolu'da yaygın bir esnaf ve zanaatçı örgütlenmesi oluşturan ahilik kurumu içinde yer almıştı. Bu örgütlenmede oluşturulan yamak, çırak, kalfa ve usta kademeleri arasında yükselme belirli koşullara ve sınava bağlanmıştı. Çıraklık kalfa olmadan önce geçirilen oldukça uzun bir bilgi ve beceri kazanma dönemi idi. Yalnız işyeri eğitimine dayanan bu sistem 17. yüzyıldan başlayarak yerini gedik düzenine bıraktı. Gedikler ahilikten kalma geleneklerin ancak bir bölümünü sürdürebildiler. Çıraklıktan ustalığa yükselme düzeni de büyük ölçüde bozuldu. 19. yüzyılda Batı mallarının Osmanlı pazarını istila etmesiyle geleneksel zanaat üretimi büyük bir çöküntüye uğrarken, Tanzimat'tan sonra girilen yenileşme çabaları arasında çıraklık da ele alındı. Geleneksel zanaatlar yanında yeni gelişen sanayi dalları için teorik ve uygulamalı eğitim veren sanayi okulları açıldı. Ancak bu okullar sayı ve nitelik bakımından yeterli bir düzeye ulaşamadı.

Cumhuriyet döneminde becerili insan gücü eksikliğinin büyük ölçüde çıraklık eğitimi kurumlarının bulunmamasından kaynaklandığı açık olarak anlaşıncaya, mesleki eğiti-

min geliştirilmesi, uygulamalı öğretimde sanayi ile işbirliği yapılması kararlaştırıldı. 1934'te Mesleki Tedrisatın İnkişaf Planı hazırlandı. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı sanat okulları içinde akşam sanat okulları açıldı. 1938'de Sınai Müesseselerde ve Maden Ocaklarında Mesleki Kurslar Açılması'na Dair 3457 sayılı yasa çıkarıldı. Gene bu dönemde sanayi alanında faaliyet gösteren bazı iktisadi kamu kuruluşları da çırak okulları açtı.

1960'tan sonra başlayan planlı dönemde çıraklık kurumunun ayrı bir yasayla düzenlenmesi yolundaki girişimler, 1972'de 1591 sayılı Çırak, Kalfa ve Ustalık Kanunu'nun kabul edilmesiyle bir sonuca ulaştı. Ama cumhurbaşkanının onaylamaması üzerine yasa TBMM'ye geri döndü ve ancak 1977'de 2089 sayılı Çırak, Kalfa ve Ustalık Kanunu çıkarılabildi. Mesleki eğitim yanında çırak, kalfa, usta kademelerini yeniden tanımlayan ve düzenleyen bu yasa çıraklığı sözleşmeye bağladı ve çırak eğitimiyle ilgili olarak işyerlerine belli yükümlülükler getirdi. Çıraklığa giriş yaşı 12, ustalık alanlarına göre çıraklık süresini üç-dört yıl olarak belirleyen yasanın uygulanmasına seçilen pilot illerden başlandı. Çırak eğitimi düzenlemek için de Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak Çıraklık Eğitimi Genel Müdürlüğü kuruldu. 1986'da kabul edilen 3308 sayılı Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu ile de bütün meslek kuruluşları ve bağlı işyerleri ile mal ve hizmet üreten kamu kuruluşlarında çalışan çırak, kalfa ve ustalar için uygulanması amaçlanan mesleki eğitim tümüyle Milli Eğitim Bakanlığı'nın görev ve yetki alanı içine alındı. Yasaya göre çırak olabilmek için 13 yaşını doldurmuş, 19 yaşından gün almamış olmak ve en az ilkökulu bitirmiş bulunmak gerekir. Bu yasanın uygulamaya konmasıyla çeşitli illerde açılan çıraklık eğitim merkezlerinin sayısı 286'ya, yasa kapsamındaki çırak sayısı da 180 bine ulaşmıştır (1991).

çıraklık eğitimi, çıraklara meslek ve zanaat dallarında bilgi ve beceri kazandırmaya yönelik eğitim. Yaşları 13-19 arasındaki ilkökulu bitirmiş gençlerin yararlanabildiği bu eğitim döneminde, meslek ya da zanaatın özelliğine göre haftada en az 8, en çok 10 saat olmak üzere genel ve mesleki bilgiler verilir. Çırağın sözleşmeye bağlı olduğu işyeri sahibi, bu eğitimin uygulanabilmesi için ücretli izin vermekle yükümlüdür. Çırakların pratik eğitimleri işyerlerinde ya da çıraklık eğitim merkezlerinde, teorik eğitimleri de eğitim kurumlarında ya da eğitime elverişli işyerlerindeki eğitim birimlerinde yapılır. Çırağın eğitimi sırasında işyerinin kusuru yüzünden meydana gelecek iş kazaları ile meslek hastalıklarından işveren sorumludur.

çıraklık sözleşmesi, ücret ya da o işte çalışma karşılığında çırağa bir meslek ya da sanatın öğretilmesini içeren sözleşme.

İşyeri sahibi, çırağı çalıştırmaya başlamadan önce onun yasal temsilcisi (velisi ya da vasisi) ile bir yazılı sözleşme yapmak zorundadır. İş görmenin temelinde üretim amacına yönelmesi durumunda çıraklık sözleşmesinden çok, bir iş sözleşmesi ve çırak yerine de bir genç işçi söz konusu olur. Usta, çırağın yeme içme ve bazen de yatma giderlerini karşılamamanın yanı sıra, çoğu kez cep harçlığı olarak adlandırılan bir miktar para da öder. Çırağa yaşına uygun asgari ücretin yüzde otuzundan aşağı ücret ödenemez. Bu ücret her türlü vergiden başışık tutulmuştur. Çıraklara her yıl tatil aylarında bir ay ücretli izin verilir.

Çıraklığa sözleşme hükümleri çerçevesinde, mesleğin özelliklerine göre bir aydan az

ve üç aydan çok olmayacak bir deneme dönemi ile başlanır. Çıraklık süresi, mesleklerin özelliklerine göre üç ile dört yıl arasında değişir. Bu süreler mevzuatta emredici hükümlerle saptanmış olduğundan çıraklık sözleşmesinde farklı sürelerin öngörülmesi olanağı yoktur

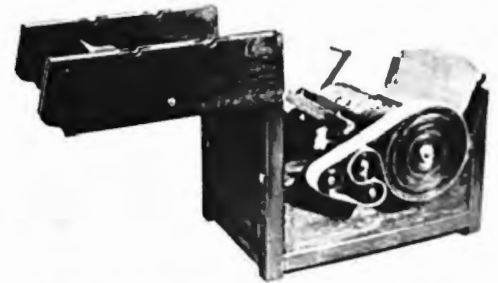
Çırakman, Hüseyin (d. 1930, Köklü köyü, Sungurlu, Çorum), günümüzün ünlü aşıklarından.

İlkokulu dışarıdan sınava girerek bitirdi. Ankara'ya yerleşti. Başlangıçta geleneksel Alevi-Bektaşî temalarını işleyen şiirler söyledi. Daha sonra toplumsal konulara yöneldi. Yaklaşık 300 kadar şiiri vardır.

Başta Ankara Halkevi olmak üzere değişik yerlerde ve toplantılarda çalıp söyledi "Erenler" redifli şiirinin türküsüyle ünlendi. Şiirlerini *Aşık Hüseyin Çırakman-Hayatı ve Eserleri* (1956), *Hoş Geldiniz Erenler* (1969) ve *Sesimiz* (1973) adlı yapıtlarda topladı.

çırçır, *Labridae* familyasının *Symphodus* cinsinden, tropik ve ılıman deniz kıyılarında yaşayan, eti lezzetsiz ve çok kılçıklı küçük balıkların ortak adı. Bu balıkların uzunluğu genellikle 10 cm'yi aşmaz. Çırçır türleri çevreye, mevsime, eşyalarına ve yaşlarına göre değişen canlı renkler alır. Gövdeleri iri pullu ve yanlardan basıkça elips biçimindedir. Solungaç kapağı hizasından başlayan sırt yüzgeci kuyruk sapına kadar yelpaze biçiminde uzar. Öbür yüzgeçleri de iyi geliştiği için, ileriye ve geriye doğru hareketleri kolaylıkla başarır. Yüzme kesesi taşıyan bu balıkların yanal çizgileri belirgindir. Başlıca besinlerini midye, karides ve küçük balık yavruları oluşturur. Türkiye sularında dokuz çırçır türü yaşamaktadır.

çırçır, pamuğun çekirdeklerini ayıklamakta kullanılan makine. 1793'te ABD'de Eli Whitney tarafından geliştirilen çırçır makinesi, ekonomik gelişmenin zorunlu kıldığı buluşlardan biridir. İngiltere'de iplik bükme işleminin makineleşmesi, ABD'de üretilen pamuğa talebin hızla artmasına yol açmıştı; ne var ki, bu ülkede ham liflerin çekirdekleri elle temizlendiğinden, üretim son derece yavaştı ve artan talebi karşılamaya yetmiyordu. Whitney'nin bu sorunu aşmak amacıyla geliştirdiği makinede pamuk, üzeri dişlerle donatılmış bir silindirin tarafından çekiliyor, lifler dişlerin arasındaki oluklardan geçerken tohumlar ezilerek kınılıyor ve

Eli Whitney'nin 1793'te yaptığı çırçır makinesinin modeli
The Bettmann Archive

makinenin altında toplanıyordu. İnsan, hayvan ya da su gücüyle çalıştırılabilen bu makine çok basit olduğu için, Whitney'nin patent almasına karşın başka birçok kimse tarafından taklit edilerek yaygınlaştı. ABD'nin güney kesiminde pamuk üretimini hızla yaygınlaştırarak öteki tarım ürünlerini arka plana itmesi ve köleciliğin burada kurumsallaşması da Whitney'nin buluşuna bağlanır.

Çırpanlı (16. yy), Garp Ocakları'nda yetişen ünlü aşıklardan. Mahlasından dolayı,

Çırpan (bugün Bulgaristan'da) kasabasının olduğu sanılmaktadır.

16. yüzyıl sonlarında yaşayan ünlü denizci Murad Reis'i anlatan bir şiirine dayanarak Kuzey Afrika'da denizcilik yapan Türkler arasında yetişmiş aşıkların en eskilerinden biri olduğu tahmin edilmektedir. Garp Ocakları'ndan yetişen öteki aşıklar gibi Çırpanlı da Avrupa donanmalarının Fas, Tunus ve Cezayir'e saldırılarından, denizcilerin yığılıklarından, gurbette olmanın acılarından söz eder. Eldeki dört şiiri Ahmet Kutsi (Tecer) tarafından *Halk Bilgisi Mecmuası*'nda (1928, 1. cilt) yayımlanmıştır.

çirpınma, KONVÜLSİYON ya da İHTİLAÇ olarak da bilinir, vücuttaki istemli kasların olağandışı şiddetli ve denetimsiz olarak bir spazm nöbeti biçiminde kasılıp gevşemesiyle ayırt edilen patolojik durum. Sara, üremi, gebelik zehirlenmesi, kuduz, tetanos, histeri, strikinin zehirlenmesi, beyin tümörü gibi bozuklukların belirtisi olarak ortaya çıkabilir. Her zaman olmasa da çoğunlukla bilinç yitimiyle birlikte görülür. Çirpınmaya anında müdahale edilmeli, şiddetli ses ve parlak ışıktan korunmalı, vücutun sıcak ve rahat tutulması, hastanın kesin olarak dinlenmesi sağlanmalı, çirpınırken düşme ya da çarpma sonucu ve dilini ya da yanağını ısırtarak yaralanmaması için önlem alınmalı ve mutlaka hekime başvurulmalıdır. *Ayrıca bak. sara.*

çitkuşu, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Troglodytidae* familyasını oluşturan 59 kuş türünün ortak adı.

Çitkuşları, bataklıklar, kayalık araziler ve çalılıklarda böcek avlarlar. Çevredeki varlıkları güçlü şakımalarıyla hemen belli olur. Çoğu türleri yuvalarını kovuklara yaparken, kimileri de sık çalılar içine ya da kaya çıkıntıları üstüne kubbemsi yuvalar kurar. Dişi çitkuşu, yumuşak maddelerle döşediği yuvaya 2-10 yumurta bırakır ve yılda üç ya da dört kez kuluçkaya yatabilir.

Familyanın en yaygın ve en iyi bilinen türü Holarktik bölgede geniş bir dağılımı olan hayağı çitkuşudur (*Troglodytes troglodytes*). Hayağı çitkuşu, Batı Yanküre kökenli olan familyanın Eskidünya'ya yayılmış tek türüdür. 9,5 cm uzunluğunda, ince, sivri gagalı, tımbul yapılıdır. Kanatları küt, küçük kuyruğu her zaman yukarı kalkıktır. Vücudunun üst bölümleri koyu, alt bölümleri açık kahverengi ve nakışlıdır. Sık çalılar arasında gizlenerek dolaşan çitkuşunu görmek zordur, ama kulağa "çıt-çıt-çıt" biçiminde gelen ve kuşa adını veren çağrı ötüşüyle fark edilir. Çok değişik ortamlarda yaşayabilmesine karşın en çok, alt örtüsü zengin olan orman ve ağaçlıklarda bulunur. Erkeğin yaprak, ot ve yosunlardan yaptığı küre-

sel yuvaya dişi 5-8 yumurta bırakır. Çitkuşunun ötüşü cüssesinden beklenmeyecek kadar gür ve melodik, ama monotondur. Türkiye'de Karadeniz ve Marmara bölgelerinin ormanlık ve ağaçlık kesimlerinde yaygın bir yerli kuştur. Ege ve Akdeniz bölgelerinde daha az, Orta ve Doğu Anadolu'da ise çok seyrek görülür.

Ev çitkuşu (*T. aedon*) Kanada'dan Tierra del Fuego'ya kadar Yenedünya'nın hemen her yerinde görülür. Boz-kahverengi ve çizgili olan bu türün boyu 12 cm kadardır. 20 cm boyundaki kaktüs çitkuşu (*Campylorhynchus brunneicapillus*) ABD'nin güneybatısında ve Meksika'daki çöllerde yaygındır. Orman çitkuşları (*Henicorhina*) tropik ormanlarda, bataklık çitkuşları da (*Cistothorus*, *Telmatorhynchus*) tropik ve ılıman bölgelerin sulak alanlarında bulunur. Ötüşleri özellikle güzel olan türler arasında ABD'nin doğusunda yaşayan Carolina çitkuşu (*Thryothorus ludovicianus*), Kuzey Amerika'nın kurak bölgelerinde yaşayan kapız çitkuşu (*Catherpes mexicanus*), Güney Amerika'da yaşayan ötücü çitkuşu (*Cyphorhynchus arada*) sayılabilir. Kaya çitkuşu (*Salpinctes obsoletus*) Büyük Amerika Çölünün batısındaki kayalıklarda yuva yapar.

çivgin (*Phylloscopus collybita*), *Sylviiade* familyasının ötücükuşlar takımından, Avrasya'nın batısına özgü ötöğlen.

Çivgin (*Phylloscopus collybita*)
H. Reinhard - Bruce Coleman Inc./EB Inc

Ortalama 11 cm boyunda, yeşilimsi kahverengi bir kuştur. Ağaç böcekleriyle beslenir. Üstü kubbe biçiminde örtülü olan yuvasını alçakta, toprağa yakın yerlerde yapar.

çıyan, *Chilopoda* sınıfından eklembacaklıların ortak adı. Genellikle birkaç başka sınıfla birlikte çokayaklılar grubuna sokulur. Bütün dünyaya yayılmış yaklaşık 2.800 türü olan çıyan gündüzleri taş, kabuk ve toprak altında saklanarak, geceleri küçük omurgasızları avlayarak yaşar. En sondaki dışında, vücut bölütlerinin her birinde bir çift bacak bulunur. Hızla hareket etmesini sağlayan bu bacakların sayısı 14-177 çift arasında değişir. Çıyanların uzun, çok eklemli bir çift duyargası ve başları arkasında çeneye benzer bir çift zehir tırnağı vardır.

Scutigera ya da *Scutigera* takımından, Avrupa ve Kuzey Amerika'ya özgü 25 mm boyundaki ev çıyanı (*Scutigera coleoptrata*) yapı içlerinde sık görülen tek türdür. Bu türün vücudu kısa ve çizgili, bacakları 15 çift ve çok uzundur. Takımın öbür üyeleri daha kısa ve kancaya benzer bacaklıdır; bazılarında ise son bacak çifti kıskacı andırır.

Toprak çıyanları (*Geophilida* ya da *Geophilomorpha* takımı) kazıcıdır. Vücutlarını solucan gibi kasıp uzatarak yol alırlar. En

büyük çıyanlar tropik bölgelerde görülen *Scolopendrida* ya da *Scolopendromorpha* takımındandır. Bunlardan Doğu Hint Adalarına özgü *Scolopendra gigantea*'nın boyu 28 cm'ye ulaşabilir. Bu in çıyanların sokması ağır vericidir. *Geophilida* ve *Scolopendri-*

Çıyan (*Scolopendra*)
E. S. Ross

da takımından çıyanlar oldukça ağır ve yılankavi biçimde hareket eder.

Küçük taş çıyanları (*Lithobiida* ya da *Lithobiomorpha* takımı) kısa vücutlarını bükmeden, ev çıyanları gibi hızla hareket ettirebilir.

Çi-nui bak. Boco Guksa

Çiatura, Gürcistan'da kent. Büyük Kafkaslar'ın güney eteklerinde derin bir yatak içinde akan Kvirila Irmağı üzerinde kurulmuştur. Dünyanın en büyük mangan yataklarından birinin yer aldığı bölgenin merkezidir. 1849'da bulunan maden cevheri 1879'dan bu yana işletilmektedir. Kent ve cevher işleme tesisleri dar vadi içinde kümelenir. Çevredeki tepelerde yer alan maden ocakları birbirine kablo demiryolu ve teleferikle bağlanır. Nüfus (1974 tah.) 26.000.

Çiba, Japonya'nın Honşu Adasında il (*ken*) ve il merkezi kent. Kanto Ovasının (*heiya*) Büyük Okyanusa bakan kıyısında 5.150 km²'lik alan kaplar. Tokyo Körfezinin (*van*) doğusunda, Tone Irmağının (*gava*) güneyindeki Boso Yarımadası (*hanto*) üzerinde kurulmuştur.

Bu bölge Tokyo'nun piring, sebze ve yumurta gereksinmesi ile çiçek talebini karşılar. Dilyan balıkçılığı gelişmektedir. Tokyo-Yokohama sanayi kuşağı Çiba iline

Emi'de çiçek bahçeleri, Çiba ili, Japonya
Shostal - EB Inc

Çitkuşu (*Troglodytes troglodytes*)
Ronald Thompson - Annan Photo Features

doğru genişleyerek Keiyo Sanayi Bölgesi'ni de içine almıştır. İslah edilmiş arazi üzerinde yükselen fabrikalar kimyasal madde, demir, çelik, petrol ürünleri ve pirinç birası (saki) üretir. Büyük doğal gaz rezervleri işletilmektedir.

İl merkezi ve en büyük kent olan Çiba, Tokyo Körfezinin kuzeydoğu kıyısında yer alır; yarımada'nın ticaret ve kültür merkezidir. Kentte, büyük bir çelik fabrikası da vardır. Çiba Üniversitesi (1949) Çiba kentinin banliyösünde kurulmuştur. Çoşi, kentin doğu kıyısında yer alan önemli bir balıkçılık limanıdır. Güneydeki önemli limanlar Tateyama ve Katsuura'dır. Çiba ve Tateyama'da birer hava savunma karargâhı bulunur. Tone Irmağı üzerindeki Savara'da Suigo-Tsukuba Ulusal Parkı yer alır. Yarımada'nın güney kesiminde çok sayıda Şinto ve Budacı tapınağına rastlanır. Genellikle Narita Fudo olarak adlandırılan Budacı Şinşo Tapınağı her yıl milyonlarca kişinin ziyaret ettiği bir dinsel merkezdir. Nüfus (1990) kent, 829.467; il, 5.555.467

çiçek, yaygın olarak çiçekli bitkiler ya da kapalıtohumlular olarak adlandırılan *Magnoliophyta* (*Angiospermae*) bölümündeki bitkilerin üreme organı. Çiçekler, boyutları, biçimleri, renkleri ve kümelenebilirliğiyle ya çok belirgin ve göze çarpan ya da hiç dikkati çekmeyen yapılar olabilir. Yapısal özelliklerinin olağanüstü çeşitliliği göstermesine karşın, her çiçek büyük ölçüde değişime uğramış bir sürgündür. Tam bir çiçekte, çiçek örtüyaprakları (periant), erkekorganlar ve dişiorganlar gibi başlıca üç bölüm bulunur. Bu üç bölümü oluşturan parçalar, çiçektablası denen bir eksen üstünde birbirine yakın olarak dizilidir.

Asıl üreme organlarının çevresini saran çiçek örtüyaprakları iki bölüme ayrılır: Çanak yaprakların oluşturduğu çanak (kaliks) ve taç yaprakların oluşturduğu taç (korolla). Bazen, zambak ve lealede olduğu gibi, çanak ve taç yaprakları birbirinden ayırt edilemez; bunlara tepal adı verilir. Her erkekorgan ipçik (telcik ya da sapçık) denen bölüm ile çiçektozlarının üretildiği başçıktan, dişiorgan ise tohumtaslaklarını içeren yumurtalık, çiçektozlarını yakalayan tepcecikten ve bu iki bölüm arasında bağlantıyı sağlayan boyuncuktan oluşur. Bir dişiorgan tek bir meyveyaprağından oluşmuş basit, iki ya da daha çok meyveyaprağından oluşmuş bileşikdir.

Çiçekler, sapların ucunda ya da yaprakların koltuğunda tek tek bulunabildiği gibi (örn. gülhatat), belirli biçimlerde kümeler de (örn. leylak) oluşturabilir (bak. çiçekdurumu). Temel işlevi üreme organlarını sarıp korumak olan çiçek örtüyaprakları, koku, renk, biçim gibi özelliklerle ve salgıladığı balözle böcekleri çekerek tozlaşmaya yardımcı olur ya da otlarda ve pek çok ağaçta olduğu gibi, bilinen çiçek görünümüne pek benzemeyen basit yapılar içinde çiçektozu ya da tohumtaslağı ya da her ikisini birden üretir.

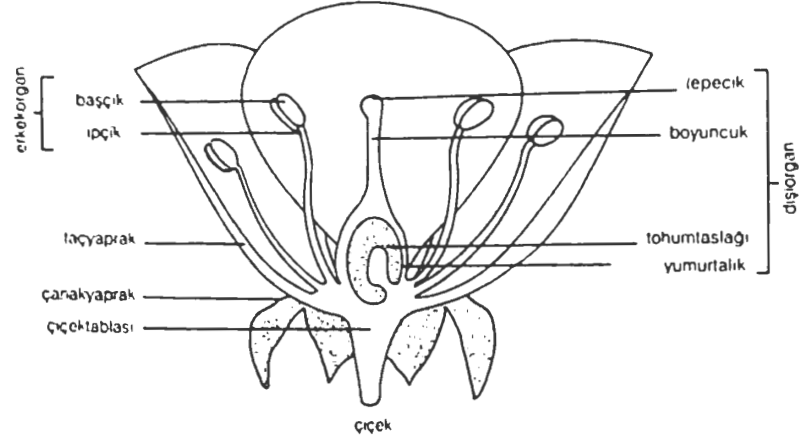
Taç ve çanak yaprakları ile erkek ve dişiorganları bulunan bir çiçek tamdır; tam olmayan bir çiçeğin bu parçalarından biri ya da birkaçı eksiktir. Erkekorganları olmayan bir çiçek dişi, dişiorganları olmayan bir çiçek erkek, erkek ve dişiorganların her ikisini de içeren çiçek ise erdişidir.

Gül ve petunyada olduğu gibi işinsal bakışımı olan çiçeklere düzenli ya da aktinomorf çiçek adı verilir. Orkide ve aslanagzında olduğu gibi iki yanlı bakışım gösteren çiçeklere ise düzensiz ya da zigomorf çiçek denir.

Bir çiçek, yumurtalığının öbür çiçek parçalarına göre konumuna bağlı olarak hipogin, perigin ya da epigindir. Çiçek parçaları yumurtalığın altında bulunuyorsa yumurtalık üst durumlu, çiçek de hipogindir. Yumurtalık, çiçektablasının oluşturduğu çanak benzeri bir yapının (hipantiyum) dibin-

parçası olarak canlı ya da kuru bitkisel malzemelerin düzenlenmesi sanatı.

Çiçek düzenleme, yalnızca taze çiçekleri uzun bir vazoya yerleştirmekten daha karmaşık bir iş olmakla birlikte, böyle basit uygulamalar da sanatın yaygın bir boyutu sayılır. Çizgi, biçim, renk, doku, denge,

Çiçeğin yapısı ve organları

de, çiçeğin öbür parçaları da bu yapının üst kenarlarında yer alıyorsa yumurtalık orta durumlu, çiçek ise perigindir. Çiçektablasının yumurtalığı tümüyle içine alması sonucunda çiçek parçaları yumurtalığın üstünde bulunuyorsa, yumurtalık alt durumlu, çiçek de epigindir. Ayrıca bak. tozlaşma.

çiçek aşısı, çiçek hastalığına karşı vücutta bağışıklık oluşturmak için hazırlanmış aşı maddesi.

Çağdaş bağışıklık biliminin temelini atan ilk aşı, İngiliz hekim E. Jenner tarafından 1798'de çiçek hastalığına karşı denendi. İnek çiçeği hastalığında oluşan deri döküntülerinden alınıp insanlara aşılanan irinin, insana özgü çiçek hastalığına (*variola*) karşı tam bir koruma sağladığı kanıtlandı. Sonraki birkaç yıl içinde kitlesel uygulamalara geçildi. Bütün klinik çiçek hastalığı türlerine karşı tek tip bir aşının bulunması ve virüsün doğal bir kaynağının olmaması, Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) çiçek hastalığını yeryüzünden silme girişiminin başına ulaşmasını sağladı. WHO'nun 1977'de çiçek hastalığının yeryüzünden silindiğini bildirmesi üzerine, bu tarihten sonra çoğu ülkede aşı uygulamasına son verildi. Bugün, gerektiğinde aşı maddesi elde etmek üzere virüsün tutulduğu laboratuvar sayısı bütün dünyada yalnızca 4'tür. Evcil hayvanlar arasında salgına neden olan çiçek hastalıklarının çoğuna karşı geliştirilen etkili aşılar günümüzde de kullanılmaktadır.

Jenner'in buluşundan önce çiçek hastalığından korunabilmek için, hastalığın hafif türüne (*variola minor*) yakalananların deri döküntülerinden alınan irin sağlıklı kişilere bulaştırılıyordu. Türkler, Çinliler ve başka halklarca çok eskiden beri uygulanan bu yöntem İngiltere'de 1721-22'de Lady Mary Wortley Montagu uygulamasına başladı. Amerikalı din adamı Cotton Mather, bu yöntemle aşılanmış olan Afrikalı kölesi Onesimus'tan öğrendiği aşığı gene 1721'den sonra ülkesinde yaygınlaştırdı. Yöntem 1728'de de Güney Amerika'ya girdi. Bu yöntemin güvenilirliğine kuşkuyla bakan birçok hekim ve bazı dinsel topluluklar aşılamaya karşı direndiler. 1798'de ise bugün bilinen biçimiyle çiçek aşısı eski uygulamanın yerini aldı.

çiçek düzenleme, insan bedeni ya da evlerin bezenmesi için ya da halka açık törenlerin, şenliklerin ve dinsel ayinlerin bir

oran ve ölçek, çiçek düzenlemenin önemli öğeleridir; yüzyıllar boyunca bu sanat biçimine uygun birçok düzenleme ilkesi geliştirilmiştir. Ayrıca, düzenlemenin içinde yapılacağı kap ve üzerinde duracağı kaide ya da taban da önemle göz önünde bulundurulur.

Çiçek düzenleme üç boyutlu bir sanattır. Çiçeklerin bir bölümü öne doğru taşınırlıken bazıları da geride bırakılarak üç boyutlu, heykelsi bir nitelik elde edilir. Biçimsel düzenlemeler genellikle bir üçgen, piramit ya da çizgisel bir biçimden oluşan bir dış çizgiye uyar. Bu dış çizginin içi karşıt renk, doku ve yoğunluktaki çiçekle doldurulur. Görsel bir odak noktası oluşturulması da önemlidir. Sanatçılar çoğunlukla, düzenlemenin, içinde yer aldığı kabın en az bir buçuk katı yüksekliğinde olmasını zorunlu kılan geleneksel Japon kuralına bağlı kalırlar.

Değişik teknikler, değişik düzenleme biçimleri yaratır. Bir demet çiçek yapay bir araca gerek duyulmaksızın uzun bir vazo içine yerleştirilebilirse de, çoğunlukla çiçeklerin yerlerinde durmasını sağlamak için saplamalık, tel örgü ya da plastik köpük kullanmak gerekir. Çiçekçi teli, bazı çiçeklerin saplarını uzatmak ya da bazılarının başlarını desteklemek için kullanılır. Korsaj ve çelenklerin saplarını bağlamaya yarayan özel bantlar vardır. Düzenlemeden önce saplara, suya koyma, kesme ya da kırma gibi işlemler uygulanarak çiçeklerin ömrü uzatılabilir.

Fransa ve İngiltere'de 18. ve 19. yüzyıllarda yapılan zarif porselen çiçekler, Meksika ve Japonya'nın kâğıttan şenlik çiçekleri, yapay çiçek düzenleme örnekleridir. Çiçek çelenkleri(*) ve aski çelenkler(*) Antik Çağda çok yaygındı. Tivoli'de Hadrianus Villası'nda bulunan İS 2. yüzyıla ait bir Roma mozaiğinde bu tür betimlemenin ilk örneğini oluşturduğu düşünülen kesilmiş çiçeklerle dolu bir sepet görülür. 17 ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın batısında, özellikle Felemenk ve Fransa'da yaygın olan çiçekli ölüdoğa resimleri, o dönemde çiçek düzenlemelerinin ne kadar gözde olduğunu belgeler.

Çin ve Japonya'nın çiçek düzenleme alanında genellikle dinsel inançlara ve felsefelere bağlı uzun bir geçmişi vardır. Ono Imoko 7. yüzyıl başlarında Japonya'da, Ikenobo adıyla bilinen ve sayısız sanatçı yetiştiren en eski çiçek düzenleme okulunu kurdu. Öteki önemli Japon üslupları 15. yüzyıl ortasında Senkei'nin geliştirdiği

tatebana (dik duran çiçekler) ve *rikka*'dır. İkinci üslupla ortaya çıkan, çiçekleri kenarları eşit olmayan bir üçgen dış çizgi içinde düzenleme, daha sonraki Japon üsluplarına örnek olmuştur. Ayrıca bak. ikebana.

çiçek elması, SUS ELMASI olarak da bilinen gülgiller (*Rosaceae*) familyasının *Malus* cinsinden çeşitli küçük ağaçlara verilen adı. Anayurdu Kuzey Amerika ve Asya'dır. Genel görünüşü, gösterişli çiçekleri ve süs görünümünü veren meyveleri nedeniyle yaygın olarak yetiştirilir. Beyaz, pembe, kırmızı ya da morumsu renkli beş taçyaprak taşıyan güzel kokulu çiçekleri vardır. Elmadan çok daha küçük ve daha ekşi olan meyveleri marmelat ve reçel yapımına uygundur. Bu ağaçlar, elma ağaçlarına göre daha sık dallı ve daha dikenlidir.

Doğu kökenli önemli çiçek elmaları Çin çiçek elması (*M. spectabilis*), Sibiry çiçek elması (*M. baccata*), Toringo çiçek elması (*M. sieboldii*) ve Japon çiçek elmasıdır (*M. floribunda*). Amerika'daki önemli türleri arasında ise *M. coronaria*, Oregon çiçek elması (*M. fusca*), Iowa çiçek elması (*M. ioensis*) ve *M. angustifolia* sayılabilir. *M. floribunda*'dan güzel kokulu, büyük ve katmerli çiçekleri ve kışa kadar dayanıklı rengârenk meyveleri olan melezler üretilmiştir. Çiçek elmalarının bazı kültür çeşitleri karaleke (*Venturia inaequalis*), ardeş pası ve bakteri yanığı gibi hastalıklara duyarlıdır; ama bu hastalıklara dayanıklı melezler de geliştirilmiştir.

çiçek hastalığı, insanda ve evcil hayvanlarda, *Poxviridae* familyasından virüslerin yol açtığı bir dizi bulaşıcı hastalığın ortak adı. Özellikle, irinlenip patlayabilen, iyileştikten sonra da nedbeler bırakabilen deri ve mukozda döküntüleriyle ayırt edilir.

İnsanlarda çiçek hastalığı (*variola*) Çin'de daha İÖ 1122'de tanımlanmıştır; Hindistan'daki eski Sanskrit metinlerinde de bu hastalıktan söz edilir. Mısır firavnu V. Ramses'in (ö. İÖ y. 1156) mumyalanmış kafatasında hastalığın izlerine rastlanmıştır. Çiçek hastalığı tarih boyunca büyük salgınlara yol açmış, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 1977'de hastalığın yeryüzünden silindiğini açıklamıştır. 1977-80 arasında yalnızca 1978'de İngiltere'de bir laboratuvaradaki virüsün yol açtığı iki vaka saptanmıştır.

İnsanda hastalığın ilk belirtisi olan ateşten iki gün sonra deride belirmeye başlayan kabarcıklar, irin toplama ve patlama evrelerinin ardından kuruyarak döküntülere yol açar. Bu döküntüler deride çiçekbozluğu adı verilen belirgin nedbeler bırakır ve özellikle yüzde çoğalarak yayılabilir. Bazen de nedbelerin göze çarpmayacağı ölçüde çok küçük bir noktayla sınırlı kalır. Nedbelerin daha az olduğu ve daha yüzeyle kaldığı bazı vakalar, yakın bir tarihte yapılmadığı için hastalığa karşı tam koruma sağlamayan aşının sonucu da olabilir. Aşının eksiksiz koruma sağladığı vakalarda az sayıda nedbe görülür. Aşı yıllar önce yapılmış olsa bile, aşıyla bir hastada aşılammış bir hastaya orantı daha küçük ve daha belirsiz nedbeler ortaya çıkar. Pek derine işlemeyen bu tür nedbelere hastalığın hafif seyreden türlerinden de (*variola minor*) rastlanır.

Vücudun belirli bir bölgesinde toplanan döküntülerin yanı sıra, bazen daha ateşin başlangıcında toksik küçük kabarcıklar belirir. Bu kabarcıklar kızamık ve kızıl hastalığında olduğu gibi gövde, kol ve bacaklarda yaygın kızarıklıkla biçiminde olabileceği gibi, bit yeniyi ya da daha büyük bir lekeyi andıran koyu kırmızı ve kanamalı kızarıklıklar biçimini de alabilir. Birinci tür kabarcıklar klinik açıdan çok önemli değil-

dir; ama ikinci tür kabarcıklar hastalığın en ağır ve genellikle öldürücü olduğu durumlarda ortaya çıkar. Bu tür hastalar çoğu kez gerçek çiçek döküntüsü başlamadan ölür ve hastalığı tanımlama olanağı bulunamaz. Bu vakalar genel olarak bulaşıcı nitelik taşımaz; çünkü çiçek hastalığı ancak boğazda ve deride tipik döküntüler belirmediğinde bulaşıcı hale gelir.

Çiçek hastalığı hastayla dolaylı ya da dolaysız temas yoluyla geçer; taşıyıcı hayvan yoluyla ya da insan vücudundan başka doğal bir yolla yayılmayan çiçek virüsü çok dayanıklı olduğu için insan vücudu dışında uzun süre yaşayabilir; örneğin pamuk balyalarında 18 ay yaşadığı saptanmıştır. Hastalığa yakalanmış bir kişinin çamaşırları da hastalığın bulaşmasına yol açabilir. Avrupa'daki salgınlarda, toplu çamaşırhaneler hastalığın yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Virüs toz içinde kuruyarak da birkaç ay varlığını sürdürebilir. Bu nedenle bir hastanın ya da ölünün çıkarıldığı odanın dezenfekte edilmesi gerekir. Hastalığın en yaygın bulaşma biçimi, hastanın soluna ve ağızdan serpmeye yoluyla dışarı attığı virüsün solunum yoluyla vucuda girmesidir.

Virüsü çok dayanıklı olmasına karşın, çiçek hastalığı gene de çok bulaşıcı değildir; bir hasta, hastalığı en çok bir ya da iki yakınına bulaştırır. En büyük tehlike, hastalığı hafif biçimde atlatan kişilerin, hastalığın öldürücü türünün farkında olmadan temas yoluyla başkalarına bulaştırmalarıdır. Bu nedenle, hastalığın yayılmasını önleyebilmek için hastayla temas etmiş herkesi incelemeyen geçirmek ve bulaşma belirtisi gösterenleri tecrit etmek gerekir.

Gene insanda deri döküntüleriyle tanınan ve bir herpesvirüs türünün yol açtığı suçiçeği (*), çiçek hastalığı olarak tanımlanan grubun dışındadır.

Koyun çiçeği ve tavşan çiçeği hastalıklarına yol açan virüs türleri havayla taşınır ve solunum yoluyla bulaşır. Atlarda, kümes hayvanlarında ve sığanlarda görülen çiçek hastalığı ise genellikle deri sürtünmesiyle yayılır. Irinli kabarcıklar ile ağız iltihabına yol açan at çiçeğine günümüzde çok seyrek rastlanır. Dokunmayla insana da bulaşabilen inek çiçeği (*vaccinia*) ve yalancı inek çiçeği (*paravaccinia*) hayvanların karn ve meme yöresini tutar. Domuz yetiştirilen ülkelerde domuz çiçeğinin bilinen iki çeşidi de yaygın olmakla birlikte, ender vakalarda ölüme yol açar. Keçi çiçeği ve evcil hayvanlarda görülen en ağır çiçek hastalığı olan koyun çiçeği son yıllarda yalnız Avrupa'nın güneydoğusu ile Kuzey Afrika'da ve Asya'nın belli bölgelerinde etkisini sürdürmektedir.

Çiçekdağı, İç Anadolu Bölgesi'nde Kırşehir iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.409 km² (1989) olan Çiçekdağı ilçesi kuzey ve doğuda Yozgat, güneydoğuda Nevşehir illeri, güneyde Boztepe ilçesi ve Merkez ilçe, güneybatıda Akpınar, batıda da Akçakent ilçeleriyle çevrilidir. İlçe toprakları orta yükseklikteki dalgalı düzlüklerden oluşur. Batı kesiminde yer alan Çiçek Dağının doruğu 1.691 m'ye erişir. Orman kalıntılarına rastlanan kütleli ana çatısı dışındaki kesimleri aşınma sonucunda tarıma elverişli platolara dönüşmüştür. Bu toprakların sularımlı Delice Irmağına katılan bazı dereler toplar.

Halkın başlıca geçim kaynağını tarım oluşturur. Ama gerek engebeli toprak yapısı, gerekse sert iklim koşulları nedeniyle tarımsal üretim oldukça düşüktür. En çok tahıl, şeker pancarı ve elma yetiştirilir. Dağlık kesimlerde hayvancılık ve ormancılık ağırlık kazanır. Çiçekdağı üstündeki platolar, özellikle kuçukbaş hayvan yetiştiriciliğine

çok uygundur. Çiçekdağı Tarım İşletmesi'nin çabalarıyla sığır besiciliği bir ölçüde gelişmiş olmakla birlikte, hayvancılık gelecekteki yapısını korumaktadır. Kavseri-Ankara demiryolu kuzey sınırından geçen ilçede bir un fabrikası vardır.

Çiçekdağı, Abdülmecid döneminin son yıllarında Mecidiye adlı ve Yozgat'a bağlı bir nahiye olarak kuruldu; merkezi Boyalık köyü idi. Abdülaziz döneminde kaza yapılan yöre 19. yüzyıl sonlarında Ankara vilayetinin Kırşehir sancığına bağlıydı. 1930'da Çiçekdağı adını aldı. Kırşehir ilinin 1954'te ilçe yapılması üzerine Yozgat iline bağlanan Çiçekdağı ilçesi, 1957'de yeniden Kırşehir iline bağlandı.

Çiçekdağı kasabası, ilçenin kuzeydoğu kesiminde, Çiçek Dağının doğusunda, kuzeve bakan platonun yamacında yer alır. Güneybatıdaki engebeli alanı Çiçek Dağı Geçidinde (1.300 m) aşan Kırşehir-Yozgat yolu kasabadan geçer. Kasaba 65 km'lik bir volla Kırşehir kentine bağlanır.

Çiçekdağı Belediyesi Cumhuriyet'ten önce kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 24 053, kasaba, 6.468.

çiçekdurumu, çiçekli bitkilerde birden çok çiçeğin dallanmış bir eksen üstündeki yerleşme biçimi. Bazı bitkilerde yalnızca birkaç çiçek, örneğin palmiyelerde ise binlerce çiçek böyle bir eksen çevresinde kümelenerek çiçekdurumu oluşturabilir. Çiçekdurumları, dallanma biçimlerine göre iki gruba ayrılır: Belirsiz ve belirli çiçekdurumu. Birincisinde, en dıştaki ya da en alttaki çiçek tomurcuğu ilk önce açıldığı için ana eksen büyümeyi sürdürür ve kendisinden çıkan bütün yan dallardan daha fazla gelişir. Öbüründe ise ana eksen bir çiçekle sonlandığı için büyümesini sürdürmez ve alttaki en yakın dal onu iterek ana eksen görevini üstlenir; böylece art arda gelen yan dallar sırayla ana eksen durumunu alır (örn. süsen). Belirsiz çiçekdurumunun salkım, başak, tırtıl (kedicik), bileşik salkım, başçık (kömeç ya da çiçekbaşı), yalancı yemsiye ve yemsiye gibi değişik biçimleri vardır.

Salkım: Çiçekler, uzamış ana eksenin üstünde düzenli aralıklarla dizilmiş ve birer sapla ana eksene bağlanmıştır. Burgülerin koltuğundan çıkan çiçek sapları hemen aynı boydadır (örn. aslanagözü).

Başak: Salkımdan tek farkı çiçeklerin sapsız olmasıdır (örn. buğday).

Tırtıl (kedicik): Bütün çiçekleri tekeyleli olan (erkek ya da dişi) ve ana ekseni eğilebilen başaklardan (örn. kavak).

Bileşik salkım: Yan eksenleri dallanmış olan bir salkımdır; her dalda birden çok çiçek bulunur (örn. leylak).

Başçık (kömeç ya da çiçekbaşı): Kısa, etli ve sık bir başaktır; bütün çiçekleri sapsızdır ve çiçektablasının yüzeyinden çıkar (örn. karahindiba).

Yalancı yemsiye: Alt çiçeklerinin sapları üst çiçeklerinininkinden daha uzun olan, bu nedenle çiçekleri aynı düzeyde bulunan bir salkımdır (örn. *Iberis*).

Yemsiye: Ana ekseni çok kısalımsı olan ve bütün saplı çiçekleri aynı noktadan çıkan bir salkımdır (örn. soğan).

çiçeklenme, hidrath bir tuzda kendiliğinden oluşan su kaybı. Tuzun su basıncının, havadaki su buharının kısmi basıncından yüksek olması durumunda oluşur. Çamaşır sodasının ($\text{Na}_2\text{CO}_3 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$) ve Glauber tuzunun ($\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$) su basıncı atmosferdeki su buharı basıncından yüksek olduğu için, bu bileşikler ıstırdıkları suyun tamamını ya da bir bölümünü yitirince yüzeyleri tozlu bir görünüm alır. Su basıncı

düşük olan hidratlı bakır II sülfat ya da mavi vitriyol ($\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$), temas ettiği havanın çok kuru olması durumunda çiçeklenmeye uğrar.

Çiçekli, Edip (d. 1909, Hama, Suriye - ö. 27 Eylül 1964, Brezilya), Aralık 1949'da düzenlediği bir darbeyle başa geçen ve 1954'te iktidardan düşürülünceye değin ülkeyi yöneten Suriyeli subay.

Suriye'de Fransız egemenliğine karşı sürdürülen milliyetçi mücadele içinde yer alan Çiçekli, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye ile Irak'ın siyasal birliğinin savunma akımları karşı çıktı. Aralık 1949'da birleşme olasılığı ortaya çıkınca bir darbeyle yönetimi ele geçirdi.

Başlangıçta açık bir otoriter yönetime yönelmeyecek, savunma bakanı olarak hükümete bir subayın alınması koşuluyla parlamenter sistemin sürdürülmesine izin verdi. Ama Suriye'deki siyasal partilerin gelişmeleri yönlendirmede etkisiz kalmasıyla, iktidar parlamento dışındaki güçlerin eline geçti. Bazı siyasetçiler polis örgütünü savunma bakanının yönetiminden çıkararak, Çiçekli'nin hükümet üzerindeki nüfuzunu azaltmak için çaba gösterdilerse de, bunda başarılı olmadılar. Çiçekli, Kasım 1951'de ikinci bir darbe yaparak, kendisinin kabul edemeyeceği bir hükümet önermiş olan, 1949'da işbirliği yaptığı Başbakan Fevzi Selu'nun tutuklanmasını emretti.

Çiçekli'nin iktidarı, Fransızların yardımıyla güçlendirdiği ordunun tam desteğine dayanıyordu. 1951 darbesinden kısa bir süre sonra, siyasal partilerin çoğu kapatıldı. Çiçekli zamanla yönetimini sürdürmek için anayasal bir temele ve sivil siyasetçilerin desteğine gerek olduğunu görerek yeni düzenlemelere girişti. Toprak reformu yönünde adımlar atarak ABD yardımını reddetti. Ağustos 1952'de, bir kitle partisi haline getirmeyi amaçladığı Arap Kurtuluş Hareketi'ni kurdu. Ama ülkedeki önemli siyaset adamlarından hiçbirini bu partiye katılmadığı gibi, çoğu da kendisine karşı birleşti. Böylece giderek gücünü yitirdi. Askeri bir darbenin ardından Şubat 1954'te sürgüne gönderildi.

çiçektozu, POLEN olarak da bilinir, tohumlu bir bitkide, erkekorganların başçıklarında oluşan ve çeşitli yollarla (rüzgâr, su, böcekler vb) dişiorganlara taşınarak döllenmeyi gerçekleştiren mikrospor. Biçim ve yapı açısından çeşitlilik gösteren çok küçük boyuttaki çiçektozu taneleri bir araya geldiğinde ince bir toz kütesi halinde görülür. Çiçekli bitkilerin (kapalıtohumlular) çiçektozları üç ayrı bölümden oluşur: Ortada, döllenmeden sorumlu olan çekirdekleri içeren sitoplazma bölümü, kenarda çiçektozunun duvarını oluşturan iç katman (intin) ile dış katman (eksin) bulunur. Intin kısmen selülozdan oluşur. En dayanıklı katman olan eksin parçalanmaya karşı dirençlidir; yüksek ısı, güçlü asitler ve güçlü bazlardan çok az etkilenen eksinin bileşimi belirsizdir, bileşenlerine sporopoleninler adı verilir. Çiçektozu taneleri, iç bölümlerinin kolay parçalanabilmesine karşın, dış katmanları sağlamlığı sayesinde tümüyle korunur. Korunma derecesi çevresel koşullara göre farklılık gösterir.

Belirgin yüzey biçimleri ve bakışımı yapıları nedeniyle çiçektozları mikroskopta kolaylıkla tanınır. Çiçektozunun duvar yapısı çoğu kez öylesine özgündür ki bitki türlerinin birbirlerinden ayırt edilmesine yarar. Öte yandan, akrabalığı olmayan bitki fa-

miyalarında da bazen, yapısal olarak birbirine çok benzeyen çiçektozu bulunur.

Bozunmaya karşı yüksek dirençleri, rüzgâr ve suyla geniş alanlara dağılmaları ve bitkiler tarafından büyük miktarlarda üretilmeleri nedeniyle çiçektozu taneleri eski ve yeni jeolojik katmanların bileşiminde çok yaygın bulunan öğelerdir. Bu yüzden, karasal bitki yaşamının başlangıcı ve jeolojik tarihine ilişkin en fazla bilgi çiçektozlarından sağlanmıştır. Ayrıca çiçektozları çok büyük miktarlarda üretildikleri için atmosferde, özellikle de kıtalar üzerindeki bölümlerinde yaygın olarak bulunur. Çiçektozlarının çoğu, içeriğindeki proteinli madde yüzünden, saman nezlesi(*) adıyla bilinen alerjiye yol açar.

Çiçektozunu ve sporları inceleyen bilim dalına palinoloji(*) denir. Ayrıca bak. tozlaşma.

Çiçerin, Boris Nikolayeviç (d. 7 Haziran 1828, Tambov - ö. 16 Şubat 1904, Karaul, Tambov ili, Rus Çarlığı), Rusya'da toplumsal reformu ateşli biçimde savunan liberal tarihçi ve filozof. Rus tarih yazıcılığında başlattığı akım Sovyet bilim adamlarınca Devletçi Okul olarak adlandırılır. Bu okul, devleti Rus tarihindeki başlıca güç olarak tanımlar ve Marx'ın ortaya çıkardığı evrensel doğa yasalarının geçerliliğini yadsır. Çiçerin, çoğunlukça başarılı bir bilim adamı sayılmakla birlikte, kimilerince de 19. yüzyılın etkisiz Rus liberallerinin tipik bir örneği olarak görülür. Çarlık otokrasisinde başıçı yollardan yasal reformlara gidilmesini savunması, Çiçerin'in hem meslek yaşamını olumsuz etkilemiş, hem de Sovyet tarih yazarlarıncı önemsenmemesine yol açmıştır.

Soylu bir aileden gelen Çiçerin, genç yaşlarda Batılı düşünce biçimini benimsedi ve Hegelci felsefe üzerinde yoğunlaştı. Tarih çalışmalarının sonucunda 1857'de Rusya için üç maddelik bir reform programı önerdi: Serfliğin kaldırılması, vicdan özgürlüğü, konuşma ve basın özgürlüğü. Bu önerilerin uygulanabilmesi için gereken başlıca aracın güçlü merkezi yönetim olduğunu öne süren Çiçerin sonuçta meşruti monarşiyi savunmaya başladı. Yaşamı boyunca sosyalizme ve şiddete dayanan devrimci değişime karşı çıktı.

Hükümetle ve öteki Rus aydınlarıyla sık sık arası açılan Çiçerin, geç de olsa 1861'de Moskova Üniversitesi'nde profesörlüğe atandı. Ama hükümetin bir davaya müdahalede bulunmasını protesto etmek amacıyla 1868'de bu görevinden ayrıldı. Daha sonra il yerel meclisinin (zemstvo) etkin bir üyesi olan Çiçerin 1881'de Moskova belediye başkanlığına seçildi. Ama 1883'te Rusya'da bir halk hükümeti kurulmasını açıkça savunduğu için istifaya zorlandı. Yaşamının geri kalan bölümünü akademik çalışmalarla geçirdi. Başlıca yapıtları arasında Siyasal Öğretirler Tarihi (1877), Mülkiyet ve Devlet (1883), Mantığın ve Metafiziğin Temelleri (1894), Devletin Bilimi (1898) ve Hukuk Felsefesi (1900) sayılabilir.

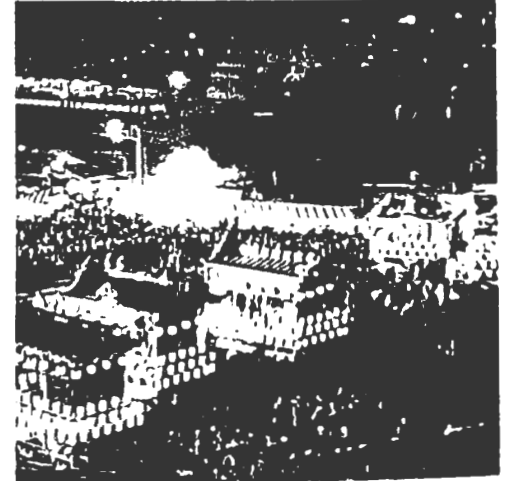
Çiçerin, Georgi Vasilyeviç (d. 24 Kasım 1872, Tambov, Rus Çarlığı - ö. 7 Temmuz 1936, Moskova, SSCB), 1918-28 arasında Sovyet dışişleri bakanı (halk komiseri).

Soylu bir aileden gelen Çiçerin 1897'de Petersburg Üniversitesi'ni bitirdikten sonra dışişlerine girdi. Bu sırada Rus devrimci hareketine katıldı. 1904'te görevinden ayrıldı ve aileden gelen mülklerinden feragat ederek Berlin'e gitti. 1905'te Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDRP) Menşevik kanadına katıldı. Sonraki 12 yıl boyunca tümüyle parti etkinliklerinde yer alarak

Fransız sosyalistler ve İngiliz işçi hareketiyle sıkı bağlar kurdu.

Çiçerin, I. Dünya Savaşı sırasında Londra'da savaş karşıtı eylemlere ve yardım kuruluşlarının etkinliklerine katıldı. 1917'de Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi üzerine İngilizlerce tutuklandı. İngiltere'nin Rusya'daki büyükelçisi Sir George Buchanan'la takas edilerek 3 Ocak 1918'de serbest bırakıldı. Rusya'ya dönerek Rus Komünist Partisi'ne (Bolşevik) katıldı ve yeniden diplomatlığa başladı, Almanya'yla sürdürülen Brest-Litovsk barış görüşmelerinin son aşamasında görev aldı. Mayıs 1918'de dışişleri halk komiserliğine getirildi. Toprak ve ticaret konularındaki anlaşmazlıkları çözümleyen uluslararası müzakerelere katıldıktan sonra, Avrupa ekonomisinin onarılmasını görüşmek üzere Cenova'da toplanan (1922) Avrupa ulusları konferansında Sovyet delegasyonuna başkanlık etti. Burada 16 Nisan 1922'de Almanya'yla imzalanan Rapallo Antlaşması'nın hazırlık görüşmelerini gizlice yürüttü. Bu antlaşma, iki ülke arasında normal ticari ve diplomatik ilişkiler kurulmasını sağlıyor, böylece I. Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB'ye ve Almanya'ya karşı uygulanan diplomatik ve ekonomik tecriti sona erdiriyordu. Çiçerin, Sovyet dış politikasının belirlenmesinde önemli rolü olmamasına karşın, 1928'de hastalık nedeniyle sorumluluklarını azaltmak zorunda kalıncaya değin görevini ustalıkla yürüttü. 1930'da görevinden ayrıldı.

Çiçibu, Japonya'nın Honşu Adasındaki Saitama ilinde (ken) kent. Çiçibu Havzası'nın doğu kesiminde, Ara Irmağı (gava) üzerindedir. İlk kez 19. yüzyıl sonlarında kurulan ipekl dokuma fabrikalarının sayısı bugün kentte ve çevre yerleşmelerde yaklaşık 450'ye ulaşmıştır. Güneydeki Buko

Çiçibu'daki şenliklerde ışıklandırılmış geçit arabaları, Japonya
Tokyo Photo - FPG / EB Inc

Dağının kireçtaşı ocakları büyük bir çimento fabrikasında değerlendirilir. Ayrıca demir cevheri ve başka yapı taşı yatakları da bulunan kent bölge çapında bir taşımacılık merkezidir. Çiçibu-Tama Ulusal Parkı'na gelen turistlerin konakladığı Çiçibu, Şinto tapınağındaki şenliklerle de ünlüdür. Nüfus (1985) 61.013.

Çiçimekler, İS 12. ve 13. yüzyıllarda kuzeyden gelerek Orta Meksika'yı ele geçiren ve bölgedeki Toltek egemenliğine son veren Yerli grupları. Çiçimek dili, Otomi-Pame dil kümesindedir. Çiçimeklerin ne ölçüde yarı-göçebe bir avcı-toplayıcı grubu olduğu ve ne ölçüde tarımla uğraştığı belirlenemmiştir. Başlangıçta büyük olasılıkla tarım

ekonomisine geçmemiş olan Çiçimekler zamanla çiftçiliği benimsediler. Meksika'daki uygarlık merkezlerinin kuzey kesimlerinde ki öbür yerleşik gelenekleri de özümseyen Çiçimekler sonuçta bu merkezleri ele geçirmek üzere güneye yöneltiler. Çiçimeklerin bu akını, İS 5. yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü belirleyen barbar akınlarına benzetilebilir. O dönemde birbirleriyle çekişen Çiçimek kabilelerinden biri de Azteklerdir.

çift, RAIYYET ÇİFTLİK olarak da bilinir. Osmanlı toprak düzeninde, ekip biçmek üzere bir köylü (reaya) ailesinin etkili tasarrufu altında bulunan küçük tarımsal işletme, geçimlik toprak parçası. Başka birçok geleneksel tarım toplumunda olduğu gibi, genellikle bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte arazi kavramından türetildiğinden, bu adla anılır. Bu bağlamda, çift ile çiftlik deyimleri arasında zamanla oluşan ayırım da önemlidir. Çiftlik sözcüğü bir bakıma, üzerinde çift sürülen ve tarım yapılan her türlü toprak işletmesinin kapsamakla birlikte, imparatorluğun geç dönemlerinde daha çok özel mülkiyet altındaki büyük işletmeleri anlatmak için kullanılır hale gelmiştir. Klasik Osmanlı düzeninin temel üretim ve yeniden-üretim birimi olan küçük köylü işletmesi, dönem kanunnamelerinde olduğu gibi, çağdaş dilde de daha çok çift deyiimiyle tanımlanır. Köylü işletmesi için yalnızca çiftlik denmesi ise yanıltıcı olur ve en azından başına raiyyet sözcüğünün getirilmesi gerekir.

Boyutları itibariyle tam çift, "âlâ" ya da verimli toprakta 60-80 dönüm, "evsat" ya da orta kalite toprakta 80-100 dönüm, "edna" ya da kıraç yerlerde 100-150 dönüm (1 dönüm=şerî ölçümde 40 arşın kare, örfi ölçümde 40 adım kare) kabul edilirdi. Ama kanunnamelere ve tahrir defterlerine göre pek çok köylü işletmesi, nim çift (yarım çift) olarak tanımlanan boyutlarda ya da daha küçük olabiliyordu. Sosyo-ekonomik niteliği açısından çift, devletin ya da egemen sınıfın toprak üzerindeki üstün hakları ile köylülüğün küçük işletmeciliği arasında, gene çeşitli geleneksel toplumlarda görülebilen bir karşılık ve iç içeliği yansıtıyordu. Reaya(*), rakabe(*) denen çıplak mülkiyeti devlete ait sayılan mirî arazi(*) üzerinde "ırsı ve süresiz bir kiracı" konumundaydı. Ama bu, köylünün oraya devlet tarafından yerleştirilmesinin değil, devletin köylünün tepesine oturmasının ve bir üst-beylik (İngilizce *overlordship*, Almanca *obereigentum*) kurmasının sonucuydu. Aslında köylülük Osmanlı Devleti'nden çok daha eski, Tarihöncesi'ne uzanan bir varlığa sahipti. Bununla birlikte, devletin toprak üzerindeki egemenliği ve bunun kanunnamelerle ifade edilmiş biçimleri bu ilişkiyi tersine çevirdiğinden, köylü işlediği çifti devletten "almış" gözüküyor, bunun karşılığında da hangi Osmanlı askeri sınıf(*) mensubunun dirliği (bak. dirlik) içinde bulunuyorsa ona, çeşitli somut ödemelere ayrılmış biçimde vergi ya da ekonomik bakımdan daha doğru bir deyimle rant(*) vermekle yükümlü tutuluyordu. Devletin ve egemen askeri sınıfın bir bütün olarak reayayı toprağın tasarruf ve işlenmesinden dışlaması olanaksızdı. Buna karşılık, devletin kişiliğinde egemen sınıf elinde toplanan üst-beylik hakları, raiyyetin bu geleneksel tasarruf hakkını kuşatıyor ve sınırılıyordu. Bu çerçevede içinde çift sahibi raiyyet bir yandan toprağı işleme hakkını aynı aile içinde miras yoluyla nesilden nesile aktarabilir; öbür yandan, tasarrufunda bulunan ve bir çeşit kiracı olduğu kabul edilen tarlasını satamaz, bağışlayamaz, vakıf ya da vasiyet edemez, bütünlüğünü bozamaz, nadas gibi geçerli nedenler ol-

maksızın işlemeden boş bırakamazdı. Raiyyet ölen babasının çiftini devralmak, boyalan bir çifti ekip biçmeyi üstlenmek ya da dışarıdan gelip belirli bir tımarla ilk kez çift almak gibi herhangi bir yol ve nedenle çifti ilk kez girenken, devlet adına arazinin yönetiminden sorumlu kişiye (duruma göre sipahi ya da emin) tapu resmi adı altında bir giriş bedeli öder; hukuken bu, kiranın peşin bölümü (icare-i muacele) sayılırdı. Raiyyet yükümlülüklerini yerine getirmez, örneğin toprağını üst üste üç yıl boş bırakırsa, çifti elinden alınabilir ve bu takdirde ödediği tapu resmi de geri verilmezdi Raiyyet, kendi olanaklarıyla toprağı işler, ekonomik anlamda özerk bir küçük üretici olarak ürünü kaldırma noktasına geldiğinde ise dirlik sahibine, toprağın verimine göre belirlenmiş bir oranda ve aynı olarak ötür(*), ayrıca nakit olarak da kiranın periyodik bölümü olarak yorumlanan ve çift resmi olarak bilinen bir para öderdi. Bu koşullarda sistem, köylünün çift üzerinde devamlılığını sağlamayı ve reayadan dirlik sahiplerine düzenli bir vergi-rant akışını güvence altına almayı öngörüyordu.

çift görme, DIPLOPI olarak da bilinir, genellikle göz kaslarını tutan geçici ya da kalıcı bir inme sonucunda, tek bir nesneyi iki görüntü olarak algılama. İki gözün birlikte gerçekleştirdiği normal görme, her gözde birbirinden biraz değişik oluşan görüntüleri beyin üstüste çakıştırmasıyla sağlanır. Gözlerin ağıtabakalarından birindeki her nokta öbüründeki belli bir noktaya karşılık gelir. Eğer gözlerden birinin dış kaslarından birindeki inme yüzünden o göz doğru konumuna gelemirse, gözlenen nesnenin görüntüsü o ağıtabakasında, düşmesi gereken noktalardan değişik noktalara düşer. Bu yüzden görüntüler çakışamaz ve ayrı ayrı algılanır.

Çift görüntünün yönelişi ve konumu hangi kasın inneli olduğuna bağlıdır. Genellikle ellere yakın nesneler çapraz konumda durur: Sol gözün aldığı görüntü, sağ gözün aldığı görüntünün sağındaymış gibi gözükür. Daha uzaktaki nesneler çift görüntü verdiğinde her görüntü hangi gözle alınmışsa o gözün tarafında yer alır. İnme genellikle gözün doğru odaklama yapmasını da güçleştirdiğinden, inneli gözdeki görüntü normal gözdekinden daha bulanıktır. İki görüntü, gözlerden birinin önüne renkli bir cam yerleştirilerek de birbirinden ayrılabilir.

Çift görme, *Clostridium botulinum* bulaşmasıyla ortaya çıkan botülizm zehirlenmesinin ilk belirtilerinden biri olabildiği gibi, başka bulaşmalarda, kafa yaralanmalarında ve sinir kökenli innelerde ya da kas bozukluklarında da ortaya çıkar. Çift görmeye en sık yol açan göz kası hastalığı, miyasteninin gravis adı verilen türüdür. Çift görmenin ilk belirtisi olarak görülebildiği bu hastalık, daha sonra öbür kasları da etkiler. Oküler miyasteni de çift görmeye yol açabilir; ama iyi huylu olduğu için yalnız göz kaslarını tutar, başka kaslara yayılmaz.

çift izgara işlemi, kâğıt yapımıcılığında, hamurun kâğıt haline getirilmesinde sonsuz bir tel izgara banttan yararlanan Fourdrinier işleminin, çift izgaralı uyarlanmış biçimi. Ayrıca bak. Fourdrinier makinesi.

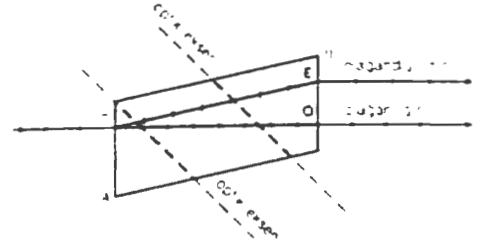
çift kanatlı bak, biplan

çift kırılma, çoğu kristalde, gelen bir ışığın ikiye ayrılarak değişik doğrultulara yönelmesi biçiminde görülen optik özellik.

Gelen ışın kristal yüzeyine dik açıyla girse bile, ışınlardan biri (olağandışı ışın) kırılmaya uğrar. Ama eğer gelen ışın kristale,

kristalin bakışım (simetri) eksenine (kristalografik eksen) paralel doğrultuda girerse bölünmez. Bu doğrultuya optik eksen denir ve kristalin içinden bakışım eksenine paralel olarak çizilen sanal bir çizgiyle gösterilir.

Kübik sistemin dışındaki bütün saydam kristaller çift kırılma özelliği gösterir. Kalsit, buz, mika, kuvars, şeker ve turmalin bu tür kristal türleridir. Kurşunkalemle çizilen bir çizginin üzerine cam konulduğunda tek bir görüntü elde edilir; ama aynı gözlem belirli bir yönde konulan kalsit kristaliyle yapılsa iki çizgi görülür. Ya da paralel bir ışık demeti kristal yüzeyine dik açıyla gönderilirse ekranda iki aydınlık nokta görülür ve kristal, ışık demeti eksenin

Bir kalsit kristali içindeki çift kırılma olayı

çevresinde döndürüldüğünde, bu noktardan biri sabit duran ötekinin etrafında döner. Çizimde kalsit kristali içinde gerçekleşen çift kırılma olayı görülmektedir. Kristalin, yüzeylerden birine dik olan ve optik ekseninden geçen ana kesiti AB olarak gösterilmiştir. Kristal yüzeyine C noktasından giren ışın, CO olağan ışını ve CE olağandışı ışını olarak ikiye bölünür. Çift kırılmada, olağan ışın için kırılma indisi (ortama özgü kırılma açısını veren sayı) ışının doğrultusundan bağımsız olarak sabittir. Öte yandan olağandışı ışın için kırılma indisi, ışının yöneldiği doğrultuya bağlı olarak değişir. Kalsit kristalinde olduğu gibi, olağandışı ışının kırılma indisi, ışın optik eksene dik durumdayken en düşük değerindeyse, bu tür kristaller negatif çift kırılmalı olarak tanımlanır. Öte yandan kuvars kristalinde görüldüğü gibi, bu değer, olağandışı ışın optik eksene dik durumdayken en yüksek değerindeyse, bu tür kristaller pozitif çift kırılmalı olarak tanımlanır. Işık dalgalarının bir madde içindeki hızı, boşluktaki (vakum) hızlarının o dalga boyunun kırılma indisine bölümüne eşit olduğundan, kalsit içinde olağandışı ışın, olağan ışından kuvars içinde olduğundan daha hızlı hareket eder. Olağan ışın ve olağandışı ışın kutuplanmıştır, yalnızca düzlemlerde titreşim yaparlar. Bu düzlemler birbirine dik açı yapar ve olağan ışın optik eksene dik doğrultuda titreşir.

çift maden para sistemi, BİMETALİZM olarak da bilinir, bir maden (tek maden sistemi) yerine iki madenin (geleneksel olarak altın ve gümüş) kullanımına dayalı para standardı ya da sistemi. 19. yüzyılın tipik çift maden para sisteminde bir ülkenin para birimi, sabit altın ve gümüş miktarlarına göre yasayla belirlenirdi. Böylece bu iki maden arasındaki değişim oranı da kendiliğinden saptanmış olurdu. İki maden için özgür ve sınırsız bir pazar yaratan bu sistem, para basımı ve kullanımı üzerine hiçbir kısıtlama getirmiyor ve dolaşımdaki bütün öteki paraların altın ya da gümüşe çevrilebilmesine de olanak veriyordu. Her ülkenin iki maden arasındaki değişim oranını bağımsız olarak saptaması ve bu oranların ülkeden ülkeye önemli farklılıklar göstermesi, çift maden para sisteminin uluslararası kullanımındaki ana sorunlardan birinin kaynağını oluştuyordu.

Fransa, Belçika, İtalya ve İsviçre, çift maden para sistemini uluslararası düzeyde geçerli kılmak amacıyla 1865'te Latin Para Birliği'ni oluşturdular. Birlik iki maden arasında bir oran saptadı ve aynı standart birimlerin kullanılması ve standart sikke basımı koşulunu getirdi. Birliğe daha sonra katılan İtalya ve Yunanistan'ın, sistemin kurallarına aykırı yönde aldığı parasal önlemlerle zayıflayan birlik, Fransız-Alman Savaşı (1870-71) ile birlikte hızla çöktü. 1867'de Paris'te toplanan ve delegelerin çoğunun altın standardı yönünde oy kullandığı uluslararası para konferansı, çift maden para sisteminin yazgısı belirlenmiş oldu.

Çift maden para sisteminin savunucularının ileri sürdükleri başlıca tezler şunlardır: 1) İki madenin birlikte kullanımı daha büyük para rezervleri sağlayabilir; 2) daha geniş bir para bazı fiyatları daha istikrarlı kılar; 3) altın, gümüş ya da çift maden para sistemi standartlarını kullanan ülkeler arasında değişim oranlarının belirlenmesi ve fiyat istikrarı kolaylaşır.

Çift maden para sistemine karşı ileri sürülen tezler ise şunlardır: 1) Tek bir ülke için, uluslararası işbirliği olmadan böyle bir standardı kullanmak uygulamada neredeyse olanaksızdır; 2) iki madenin birden çıkarılması, işlenmesi ve para halinde basılması daha masraflı olacağından, böyle bir sistem gereksiz israf yaratır; 3) fiyat istikrarı para bazının cinsinden başka birçok etkene bağlı olduğu için, çift maden para sistemi fiyat istikrarını artırmaz; 4) sistem sonuçta iki madenin fiyatları arasındaki oranı madenlerin arz ve talep koşullarında meydana gelen değişimleri dikkate almadan dondurur; oysa bu tür değişimler çifte standardın korunması girişimlerini boşa çıkartabilir. Ayrıca bak. Gresham yasası.

çift meclis sistemi bak. iki meclis sistemi

çift oluşumu, madde içinden geçen bir elektromagnetik enerji darbesinden, bir elektron ile bir pozitronun oluşması. Genellikle bir atom çekirdeğinin yakınlarında gerçekleşen bu olay, ışıma enerjisinin doğrudan maddeye dönüşümüdür. Çift oluşumu, yüksek enerjili gamma ışınlarının madde içinde soğurulmasının başlıca yollarından biridir. Çift oluşumunun gerçekleşebilmesi için, elektromagnetik enerjinin, foton adı verilen kesikli nicelik cinsinden en az iki elektronun kütlesine eşit olması gerekir. Bir elektronun kütlesi (m) 0,51 milyon elektron voltluk (MeV) enerjiye eşdeğerdir; bu değer, Albert Einstein'ın ortaya koyduğu $E=mc^2$ eşitliğinden hesaplanabilir (bu eşitlikte E enerjiyi, c ise ışık hızına eşit olan sabit sayıyı göstermektedir). Bu nedenle, iki elektronun oluşabilmesi için, fotonun en az 1,02 MeV'lik bir enerjiye sahip olması gerekir. Çift oluşumunda, fotonun enerjisi bu değerden daha yüksekse, enerjinin artan bölümü, ortaya çıkan elektron-pozitron çiftinin hareketine dönüşür. Belirli bir magnetik alanın uygulanmış olduğu, sis odası gibi iz belirleyici bir aygıtta çift oluşumu gerçekleştirildiğinde, ortaya çıkan elektron ve pozitronun eşit eğrilik yarıçaplı yollar izleyerek ters doğrultularda birbirlerinden uzaklaştıkları gözlenir. Çift oluşumu ilk kez 1933'te bu yolla keşfedilmiştir. Oluşan pozitron, bir elektronla birleşerek hızla yok olur, bir başka deyişle fotona dönüşür.

Gamma bozunumunun bir türü olan içte çift oluşumunda ise, en azından, 1,02 MeV'lik enerji fazlalığı bulunan bir kurarsız çekirdek, ilkin bir gamma fotonu salacağı

yerde, kendi elektromagnetik alanından oluşturduğu bir elektron-pozitron çiftini dışarı fırlatır.

çift resmi, ÇİFT AKÇESİ olarak da bilinir, Osmanlı Devleti'nde reayadan alınan toprak vergilerinden biri. Hukuki bakımdan tekâlif-i örfiye(*) kategorisine girer ve köylünün devletten kiraladığı varsayılan çiftin ilk peşin kira bedeli olan tapu resminden sonra, her yıl alınan periyodik kira bedeli biçiminde yorumlanırdı.

Çift resmi, örfi hukuk derlemelerini ifade eden kanunnamelerle(*) eyaletlere göre saptanır ve Müslüman reayadan yılda bir kez (mart ayında) alınır. Önceleri gayrimüslimler de bu vergiye yükümlü sayılırken, I. Murad döneminde (1361-89) bu uygulamaya son verilerek gayrimüslimlerden çift resmi yerine ispenç(*) adı altında toprak vergisi alınmaya başlandı. Çift resmi, en az bir çift büyüklüğündeki arazide tarım yapan reayadan, bulundukları eyalete göre 22-60 akçe arasında alınır. Bir çiftten daha küçük araziye işleyenlerden alınan miktar ise, toprağın büyüklüğü oranında değişirdi: Nim çiftten (yarım çiftlik), bir çiftten alınan verginin yarısı alınır, daha küçük ekim alanlarının da her 3,5-10 dönümü 1 akçe üzerinden vergilendirilirdi. Çift resmi verenler, topraktan alınan ürün üzerinden ödedikleri öşür dışında ayrıca vergi vermezlerdi. Ancak bazı Rumeli eyaletlerinde, çift resmi veren aile reislerinin yanın-da oturan mücerredlerden (yetişkin bekâr) resm-i mücerred, tarım ya da başka bir işten gelir sağlamanın halinde ayrıca caba bennak, evli olanlardan resm-i bennak, nim çiftten daha küçük araziye işleyen bennaklardan ayrıca her iki dönüm için 1 akçe üzerinden ekinli bennak adı altında vergi alınır. Ama ispenç veren gayrimüslimlerden bennak, mücerred, ekinli gibi vergiler alınmazdı.

Resm-i mücerred, caba bennak, resm-i bennak ve ekinli bennakın miktarları da çift resmi gibi yerel örf ve âdetler temelinde kanunnamelere geçirilir ve her eyalete göre değişirdi. Miktarları gösteren kanunnameler eyalet tahrir defterlerine işlenirdi. Çift resmi, Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra uygulamadan kaldırıldı.

çiftbozan, Osmanlı Devleti'nde işlemekle yükümlü olduğu toprağı terk eden köylüye verilen ad.

Reaya(*) denen Osmanlı köylüsü, başka birçok geleneksel tarım toplumunda olduğu gibi, bir bağimli köylü tipi idi; askeri sınıfl devlet eliyle düzenlenen üst-beyliği karşısında dirliklere bölünmüş miri arazinin "irisi ve daimi bir kiracısı" konumundaydı. Bu çerçevede içinde reaya, belirli bir tımar(*) içinde nesilden nesile tasarruf edip işlediği küçük çiftini bırakıp gidemezdi. Başka bir deyimle, hukuken toprağı bağlıydı ve tımar sahibi, çift bozan reayasını yakalayıp geri getirmek hakkını taşıyordu. Bununla birlikte, Batı Avrupa feodalizminde de hukuken toprağı bağlı olan serflerin zaman zaman topraktan kaçabilmeleri gibi, Osmanlı reayasıda da bir ölçüde yer değiştirebiliyordu. Çiftini bırakıp gitmek, köylülüğün günlük direnme biçimlerinden ve önemli bir nüfus fazlasının doğduğu, dolayısıyla dirlik sahiplerinin kolayca yeni reaya bulabilecekleri koşullarda, çift bozmaya askeri sınıf tarafından da göz yumulabiliyordu. Öte yandan, çift bozma özellikle denn kriz dönemlerinde yaygın bir toplumsal hareket halini alabiliyordu. Yeniden üretim yapamaz duruma düşen köylülerin kitle halinde topraklarını terk etmeleri özellikle Celali Ayaklanmaları(*) sırasında görülmüş; çiftbozanların bir bölümü Celali olmuş, büyük kentlere kaçanlar da işsizlik yüzünden soy-

gun, adam öldürme gibi eylemlere girişerek genel güvenliğin bozulmasına yol açmıştı.

Anadolu'da köylünün toprağını terk etmesi, 1243'teki Moğol istilasından sonra başladıysa da, ilk kez II. Bayezid döneminde (1481-1512) düzeni sarsacak boyutlara ulaştı. Özellikle 16. yüzyıldaki genel ekonomik ve toplumsal bunalım, reayayı daha çok toprağından ayrılmaya zorladı. Çiftbozanlar, "suhtevan" (suhteler) ve "levendai" (leventler) denen iki ayrı sınıflın oluşmasına yol açtı. Köyde geçimlerini sağlayamayan ailelerin, çocuklarını medreselere yollamalarıyla kentlerde suhte (medrese öğrencisi) yığılmaları oluştu. Ama bunların çoğu akıta kalınca, Anadolu ve Rumeli'de şiddet hareketlerine yöneldiler ve bir dizi ayaklanmaya yol açtılar. Leventler ise doğrudan köylerini terk eden gençlerden oluşuyordu. Bir bölümü yerel yöneticilerin "kapu halkı"na alınan leventlerin sayısı gittikçe artınca, çoğu başıboş kaldı (kapısız levent) ve bunlar da ya eşkıyalığa başladılar ya da Celalilere katıldılar. Ege Bölgesi çiftbozanlarının bir bölümü ise Garp Ocakları'na giderek gemici oldular.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar sarsan Celali bölükleri, levent olarak adlandırılan çiftbozan reaya ile "ehl-i örf" denen yerel yöneticilerin birleşmesiyle ortaya çıktı.

Bir yoruma göre Osmanlı Devleti çiftbozan resmi denen ceza vergisini, toprak düzeninin oturmasından beri alıyordu. Başka bir yoruma göre ise, çiftbozanların yaygınlaşması üzerine kitlelik, verimsizlik ve güvensizliğin yol açtığı köyden kente göç hareketini önlemek için uygulanmaya başlandı. Bu vergiyi yasalastıran fermana göre, tahrir defterine reaya olarak yazılan kişinin çift ve çubuğunu bozup tasarrufundaki araziye işlememesi ve geçimini başka işlerden sağlamaya çalışması halinde bir çift için yılda 300 akçe, nim çift (yarım çift) için 150 akçe, daha küçük araziler için de 75 akçe çiftbozan resmi vermesi öngörülmüştü. Ama kullanımındaki verimsiz toprağı bırakıp başka toprağı işleyen bu vergi alınmaz, ürün karşılığı alınan öşür iki katına çıkarılırdı. Sahibi-i arz (dirlik sahibi), boşalan toprağı bir başkasına verirse, önceki reaya çiftbozan resminden kurtulurdu. Kente yerleşen çiftbozan reaya ise bu vergiyi 20 yıl süreyle ödemekle yükümlüydü.

Köyden kente göçü önlemeye yönelik çiftbozan resmine karşın 16. yüzyıl sonunun ve 17. yüzyılın ilk yarısının genel krizinden sonra bir daha göçlerin onu tam alınmadı. Göçün gittikçe artması tımar sistemini de etkiledi. Dirlik sahiplerinin belirlenen sayıda cebelü ile savaşlara katılabilmeleri olanaksızlaştı. Öte yandan kentlerde ırsız nüfusa arttığı gibi, konut ve yiyecek sıkıntısı da baş gösterdi. Bu durumun çiftbozan resmi ile önlenmesine çalışıldıysa da, hiçbir zaman sağlıklı bir uygulama düzeni sağlanamadı. Çiftbozan resmi 18. yüzyılda önemini yitirdi ve göç daha da arttı. Köylerin boşalması, tımar sisteminin çökmesi ve kentlerde nüfus patlaması önlenemedi. Çiftbozan resmi 1839'da Tanzimat'ın ilanını izleyen reformlar sırasında kaldırıldı.

çiftçenettiller (Bivalvia), kabuğu iki çenetten (kapak) oluşan ve midyeler, istiridyeler, taraklar, sulinalar gibi yumuşakçaları içeren sınıf. *Protobranchia* ve *Lamellibranchia* alt-sınıflarına bölünmüş yaklaşık 15 bin türü vardır. Birinci alt sınıf görece daha ilkel türleri kapsar. Çiftçenettillerin yaklaşık 8.500 türü denizde yaşar. Tatlı suda yaşayan çiftçenettiller ise *Unionacea*, *Corbiculacea* ve *Dreissenacea* adlı üç grup altında toplanır.

Çiftçenettillerin boyutları çok çeşitlidir. En iri tür olan dev midyenin (*Tridacna gigas*) uzunluğu 120 cm'yi aşarken ağırlığı 300 kg'ı bulur. Öte yandan birçok türün uzunluğu bir milimetreyi geçmez. Hemen hepsinin eti yenilebilir. Ama yavaşta ortamlarının kirlenmesi, dinoflagellat olarak bilinen organizmaların ve çeşitli basillerin besinlerinin arasına çok miktarda karışması sonucunda, zehirli bireyler ortaya çıkabilir. Birçok midye ve tarak türünün yanı sıra, *Ostrea* ve *Crassostrea* cinsi istiridyeler yenebilen çiftçenettillerin en önemlileridir. *O. edulis* eski Roma Döneminden beri, *Mytilus edulis* ise Fransa'da 18. yüzyılda geliştirilen bir yöntemle yetiştirilmektedir. Günümüzde de birçok istiridye türü Fransa, İspanya, Portekiz, ABD ve Japonya gibi ülkelerde yapay yöntemlerle üretilir. İnci de gene istiridyelerden (*Pinctada* ve *Pteria* cinsleri) elde edilen değerli bir süs eşyasıdır. Buna karşılık *Teredinidae* familyasının üyeleri, tekneleri ve deniz içinde kalan öbür ahşap yapıları, *Pholididae* familyasının üyeleri ise deniz içindeki beton yapıları oyarak önemli zararlar verebilir.

Çiftçenettillerin esnek bir bağla tutturulmuş olan iki çenetli kabukları yanlara doğru basıktır. Bu bağın yardımıyla açılan kapak, çenetler arasında gerili duran iki (bazı türlerde bir) çekici kas tarafından kapatılır. Genellikle kabuk ve manto olarak bilinen iki katmanlı doku, hayvanı tümüyle örter. Çiftçenettillerin başı yoktur ve duyu organlarının büyük bölümü manto kenarlarında toplanmıştır. Türlerin çoğu, vücudun her iki yanında bulunan bir çift geniş ve özelleşmiş solungaç yardımıyla, suda yüzen bitki planktonlarından beslenir. Solungaçın yapısını ince yapraklar biçiminde bir araya gelerek kıvrımlı iplikçikler oluşturur. Çok miktarda su, kirpiksi uzantıların hareketiyle solungaçlardan geçirilir ve özelleşmiş kirpikler, tutulan besin taneciklerini ağza taşır. Yiyecekler ağza girmeden önce özel organlarla ayıklanır. Kimi çiftçenettiller çökeltilerdeki organik maddelerle beslenir, pek azı da küçük kabuklularla geçinen birer etçildir.

Çiftçenettiller genellikle kendilerini yumuşak zeminlere gömerler. Bunun için önce kaslı ayak uzantısını çökelti içine sokarlar; sonra çenetlerini hızla kapayarak çökelti yüzeyine yakın taneciklerin havalandırmasını sağlarlar. Böylece yavaş yavaş derinlere gömülen çiftçenettiller, yukarı uzattığı getirici ve götürücü sifonlar aracılığıyla çökelti yüzeyinden suyla birlikte küçük parçacıkları da alıp verebilir. Manto dokusunun oluşturduğu sifonlar, boruya benzer biçimde kaynaşarak *Penopea generosa* gibi kimi çiftçenettillerde bir metreyi aşan uzunluğa erişir. Öbürleri, ayaklarındaki bir bezin salgıladığı sağlam, boynuzsuz liflerle dip yüzeyine bağlanır. İstiridyeler ve başka birkaç tür, bir kabuğundan dibe yapışır. Çiftçenettillerin bazı grupları sert zeminleri oyabilir; bunlardan *Lithophaga* kimyasal bir etkiyle kireçtaşlarını oyar. *Pholididae* familyasının üyeleri, kayaları kazıyarak içine yuvalanır. Oyucu midye ya da tekne kurdu olarak da bilinen *Teredidae* familyasının üyeleri, beslendikleri ağaçların içinde oyuklar açar. *Pecten* ve *Chlamys* gibi tarak cinsleri ve *Lima* gibi çiftçenettiller, düşmanlarından kaçmak için kabuklarını hızla açıp kapayarak yüzebilirler.

Çiftçenettillerin çoğunda erkek ve dişi üreme organları ayrı bireylerde bulunur. Ayrıca erdişi ve bir ya da birkaç kez cinsiyet değiştiren türleri de vardır. Döllenne suya dökülen yumurta ve spermillerle gerçekleşir. Gelişme aşamalarını genellikle açık denizde geçiren larvalar deniz dibine bağlanmadan önce birkaç hafta süreyle planktonlar ara-

sında sürüklenir. Gelişkin türler trohofor larva ile kabuk, manto ve ayak taslaklarının görüldüğü veliger larva evrelerinden geçerken *Protobranchia* üyelerinde (örn. *Nucula*, *Yoldia*) bir zarla çevrili larva doğrudan erişkin biçimine dönüşür. *Unionidae* üyelerinin kabuklu larvaları, geçici asalak olarak yaşayacakları bir balığın yüzgeç ya da solungacına tutunarak kese oluşturur ve gelişimini tamamladıktan sonra keseyi parçalayarak balıktan ayrılır.

Bir zar örtüsü içinde bulunan kalp, iki yana kulakçıklarla açılan kasılgan bir kanlıcık taşır. Kılcal damar yoktur. Kan genellikle bobrekli bezler ya da solungaçlar yoluyla kalbe döner. Yaptığı basınçla ayağın uzamasını sağlayan kan, birkaç tür dışında hemoglobin taşımaz ve bazı türlerde sindirime de yardımcı olur. İlk çiftçenettillerde solungaç yalnız solunum işlevi görürken, besin toplama ve ayıklama işlevini ağız dokunaçları sağlar. Buna karşın *Lamelli-branchia* üyelerinde solungaç, özellikle beslenmeye ilgili bir organdır. Solungaçlardan süzülüp gelen besin parçacıkları sümüksü bir sıvıyla sarılarak ağız dokunaçları yoluyla ağza girer ve kısa bir yemek borusundan mideye geçer. Sindirilemeyen artıklar anüs-ten dışarı atılır. Çiftçenettillerin sinir sistemleri ilkindir. Birincil sinir merkezleri genellikle yemek borusunun üstünde yer alır. Öbür iki merkez ayakta ve arka çekici kasın alt tarafındadır. Sinir merkezlerini birbirine bağlayan sinir lifleri vücut boyunca ve sifonların içinde yayılmıştır. Duyu organları az gelişmiştir. *Ostreidae* familyası dışındaki türlerde, titreşime duyarlı organlar ayakta yer alır. Çiftçenettiller ışığa duyarlıdır. Işık özelleşmiş hücreler ya da doğrudan sinir sistemi yoluyla algılanır. Orta manto kıvrımında yer alan sayısız duyarğa kimyasal maddelere karşı duyarlıdır.

Birçok çiftçenettiller Paleozoyik (Birinci) Zaman (y. 570-225 milyon yıl önce) başlarından beri kimi küçük değişimlerden geçerek varlığını sürdürmektedir.

Çiftçi pnömokonyozu, ÇİFTÇİ AKCİGERİ ya da HARMANCI AKCİGERİ olarak da bilinir, birden beliren soluma zorluğu, ateş, çarpıntı, özellikle sabah öksürüğü, aşırı balgam ve genel kırıklık duygusuyla ayırt edilen akciğer hastalığı. Küllü saman ya da başka otlardan kalkan tozlara karşı kişide aşırı duyarlılık gelişmesi sonucunda ortaya çıkar. Akut nöbetlerin süresi birkaç gün ile birkaç hafta arasında değişir. Kronik türü ise yıllarca iyileşmeyebilir; ayrıca solunum yetmezliğinden süregelen bronşite ya da akciğer fibrozisine kadar değişik solunum hastalıklarına yol açabilir. Hastalığa yol açan tozlardan sakınmak en etkili tedavidir. Ayrıca bak. pnömokonyoz.

Çiftçi Yasası, Latince LEGES RUSTICAE, 8. yüzyılda büyük olasılıkla İmparator III. Leo'nun (İsaerialı) yönetim döneminde (717-741) düzenlenen ve daha çok köylüler ile içinde yaşadıkları köylere ilişkin sorunlar üzerinde duran Bizans yasası. Çiftçi mülkiyetini korumayı temel alan ve köylülere işlenen suçlar için belirli cezalar da getiren yasa, Slav halklarının imparatorluk topraklarına göç etmesiyle sayıca daha da büyüyen özgür köylülerle ilişkileri belirleme amacına yönelikti. Bu sınıf sonraki yüzyıllarda toplumda egemen bir konum elde etti.

Yasada yer alan hükümler, taşınır ve taşınmaz mallara zarar verici eylemler, değişik hırsızlık türleri ve vergilendirmeye ilgiliydi. Her köy bir mali birim olarak kabul ediliyor ve köyde yaşayan herkesin bir topluluk vergisi ödemesi öngörülüyordu. Yasa uyarınca, suç işleyen bir çiftçinin arazi ve ürünün gerekli vergiyi ödemeyi kabul eden bir başka çiftçiye geçebirdi.

Çiftçi Yasası'nın asıl önemi toprak sahibinin aynı zamanda vergi yükümlüsü olması kuralından yola çıkmasından geliyordu. Başta Sırbistan'da olmak üzere Güney ve Doğu Slavları arasındaki hukuksal düzenlemelerin gelişmesinde önemli rol oynayarak köylülerin yaşamını geniş ölçüde etkiledi.

Çiftçi Yıllığı, İngilizce FARMER'S ALMANAC bugün OLD FARMER'S ALMANAC, hava tahminleri, ekim-dikim zamanları, astronomiyle ilgili tablolar, astroloji bilgileri, öneriler ve kırsal çevreyle ilgili küçük fıkralar ile esprilerin yer aldığı yıllık. İlk kez 1792'de Robert B. Thomas'ın 1793 için yayımladığı çiftçi yılıllığı, ABD Meteoroloji Dairesi ve benzer kurumların ortaya çıkmasından çok önce doğa olaylarının özel yorumlarına dayandırılan hava tahminleri vererek, çiftçilere kuşaklar boyunca tanımsal etkinliklerinde yol göstermiştir. 1830'da taklitlerinden ayırt edilmesi için adına "eski" anlamına gelen *old* sözcüğü eklendi. Günümüzde 1 milyonu aşkın abonesi vardır. ABD'nin en uzun süreyle kesintisiz çıkan yayınıdır.

Çiftçiler Birliği, Almanca BUND DER LANDWIRTE, Alman İmparatorluğu'nda 1893'ten başlayarak etkin olan parlamento dışı örgüt. Şansölye Leo Graf von Caprivi'nin 1892'de uygulamaya başladığı serbest ticaret politikalarına karşı mücadele etmek amacıyla kurulan örgüt, çiftçilere sübvansiyon sağlanması, ithal mallarına gümrük uygulanması ve fiyatların düşürülmesi için çalıştı. Caprivi'nin yerine şansölye olan Hohenlohe, buğdaya uygulanan gümrük oranını artırma sözü verdi. 1900'de Çiftçiler Birliği'nin üye sayısı 250 bine yükselmişti. Bu, 1890'ların ortasındaki üye sayısından 50 bin kişi daha fazlaydı. Birlik o dönemde Parlamento'da (*Reichstag*) yalnızca Alman toprak sahipleri sınıfının ekonomik çıkarlarını temsil eden Muhafazakâr Parti'yi büyük ölçüde ele geçirdi. 1902'deki başbakan tarım ürünlerine uygulanan gümrük oranını (kısmen denizlerde yayılmayı hedefleyen yasaların desteklenmesi karşılığında) 1892'deki düzeye düşürdü, ama bu indirim Çiftçiler Birliği için yeterli değildi. Örgüt 1921'de Devlet Toprak Birliği (*Reichslandbund*) adını aldı.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, toprağı olmayan ya da yetmeyen çiftçilerin aileleriyle birlikte geçimlerini sağlayacak ve işgülerini değerlendirecek ölçüde toprak edinmeleri amacıyla çıkarılmış yasa (11 Haziran 1945). Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda yurda göç eden Türkler ile yurt içinde hükümetin siyasal nedenlerle aldığı yer değiştirme önlemleri sonucunda toprağı gereksinime duyan çiftçilere, yürürlükteki bazı yasa hükümlerinden yararlanılarak çeşitli zamanlarda toprak dağıtımı yapılmıştı. Ama bu yöntemler kapsamlı bir toprak reformunun sağlayacağı yararları sağlamaktan uzaktı. Reform gereğinin ertelenemeyecek ölçüde artması karşısında hükümet bu konuda bir tasarı hazırlayarak meclise sundu. Tasarı mecliste uzun ve çekişmeli geçen görüşmelerden sonra kabul edildi.

Yasanın 1. maddesi, bu yasayla toprak verilenlere ve yeterince toprağı bulunup da üretim araçları eksik olan çiftçilere gerektiğinde onarma ve işletme sermayesi ile canlı ve cansız demirbaş verilmesini de öngörüyordu. Ayrıca toprakların sürekli olarak işlenmesini sağlamak amacıyla, yeni malikın dağıtılan toprağı doğrudan işletmesi, toprağı bazı ayrıt durumlar dışında ortakçılık ya da kira yoluyla işletilmemesi ve yasaya aykırı hareket eden yeni maliklerden topra-

ğın geri alınması gibi bazı önemli ilkeler getiriyordu.

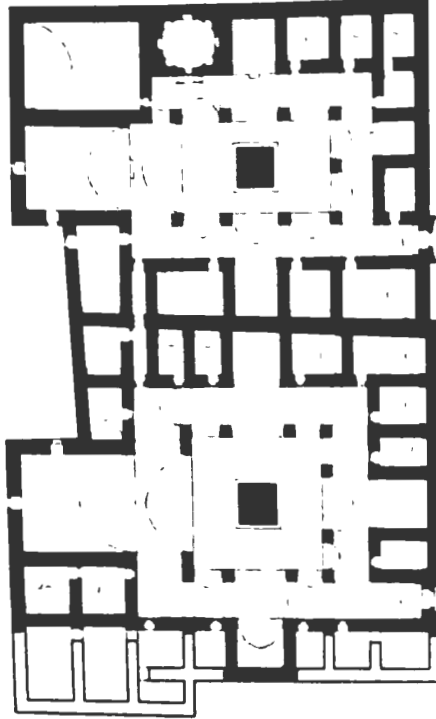
Yasanın siyasal planda direnişle karşılaşmasının en önemli nedeni özel kişilerin topraklarının 5 bin dönümü geçen bölümlerini ve yasanın yürürlüğe girmesinden sonra işletilmeyen toprakların tamamının kamulaştırılmasının öngörülmesiydi. Yasanın TBMM'de kabul edilmesi büyük toprak sahibi bazı milletvekillerinin o dönemde ülkedeki tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılarak mecliste bir muhalefet grubu kurmalarında ve Demokrat Parti'nin kuruluş sürecinin hızlanmasında önemli etken oldu. Yasa bazı önemli eksiklikler ve yöntem yanlışlıkları yüzünden istenen sonucu veremedi. Tasarının hazırlanması sırasında toprak mülkiyetinin dağılımına ilişkin sayısal verilerin araştırılması yoluna gidilmediğinden, bu konuda güvenilir bilgiler yoktu. Toprağın verimli işletilmesi için gereken optimal büyüklükler de bilimsel biçimde saptanmadığından, ortaya çıkacak verim düşmelerini duyarlı olarak hesaplayarak gerekli önlemleri alma yoluna gidilmedi. Ayrıca toprağın miras yoluyla bölünmesine engel olacak bir önlem niteliğindeki "çiftçi ocakları" düzenlemesinin tasandan çıkarılması ve İsviçre'de yapıldığı gibi, ağır borç altına girmiş olan çiftçiye borçtan kurtarmak için bir amortisman sandığı kurulması yolunda bir önlemin alınmaması, yasanın uygulamada başarısız olmasına yol açtı. Sonuçta büyük toprak sahiplerinin elinde bulunan toprakların kamulaştırılmasından çok, devlet topraklarının topraksız ve az topraklı çiftçilere bir ölçüde dağıtılmasıyla yetinildi.

çifte kaval, yan yana bağlanmış iki kavalardan oluşan Türk halk çalgısı. Her biri beş delikli olan kavalların ikisi de aynı boydardır. Eşzamanlı olarak çalınan kavalların birincisiyle melodi seslendirilirken, ikincisi sabit bir sesle buna dem tutar.

Çifte Kümbet, Kayseri'de, Sivas Caddesi üzerinde, kentin yaklaşık 1 km dışında Selçuklu dönemi mezar yapısı. 1247-48'de I. Alaeddin Keykubad'ın karısı Melike Adile Hatun için kızları tarafından yaptırılmıştır. Gene Kayseri'deki Huang Hatun Türbesi'ne benzerse de taş işçiliği bakımından ondan çok yalındır. On beş basamaklı bir merdivenle çıkılan kesme taştan yapının oturtulduğu (mumyalık) kare planlıdır; bunun üstünde sekizgen gövde yükselir. Sekizgen piramit biçimindeki külah bugün yıkıktır, altından içteki kubbe gözükmektedir. Üstü mukarnaslı taçkapı nişini, yıldız geçme örgelerden oluşan geniş bir bordür çevreler; ortada beyaz mermerden yazıt levhası vardır. Daha yukarıda sülüs hatla yazılmış Bakara suresinin bulunduğu kuşak yer alır. Hemen yakında bulunduğu için Çifte Kümbet adının doğmasına yol açan ikinci kümbet bugün ortada yoktur.

Çifte Medrese, ÇİFTELER, ŞİFAİYE MEDRESESİ ya da GİYASİYE MEDRESESİ olarak da bilinir, Kayseri'de birbirine bitişik Selçuklu dönemi tip medresesi ve şifahane yapısı. Yaklaşık 60 m x 40 m boyutlarında bir dikdörtgen oluşturan Çifte Medrese'nin medrese bölümünü (yazıtı bulunmadığı için) I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (hd 1192-96, 1205-11) yaptırdığı sanılmaktadır. Şifahane bölümünü ise 1205/06'da kız kardeşi Gevher Nesibe Hatun'un yaptırdığı, kitabesinden bilinmektedir. Her ikisi de açık avlulu medreselerdir ve dar bir koridorla birbirine bağlanır. Dışa kapalı olarak düzenlenmişlerdir, dış duvarları üstünde pek az pencere

vardır. Ortadaki havuzlu avluyu her iki yapıda da dört yandan revaklar çevirir; revakların arkasında, üzerleri beşik tonozlu hücreler sıralanmıştır. Her hücre sırasının tam ortasında bir eyvan yer alır. Eyvanlar

Çifte Medrese'nin planı
Ana Yayıncılık Arşivi

da beşik tonozla örtülüdür, yalnız girişe göre karşıya gelen ana eyvan geniş ve yapı kütesinden dışa taşacak gibi derin tutulmuşken, öbür üç eyvan, aralarında yer aldıkları hücreler büyüklüğünde yapılmıştır.

Tıp medresesinin sağ eyvanı ile ana eyvanı arasında, iki hücrenin bulunması gereken yere sekizgen planlı bir kümbet yerleştirilmiştir. Kesme taştan bu kümbet sekizgen piramit biçiminde bir külahla örtülüdür. Bu külah içeriden de algılanır ve böylece kümbet, çoğu dışardan külahlı, ama içeriden kubbeli olan Selçuklu kümbetleri arasında ender bir örnek oluşturur. Oturtulmuş (mumyalık) bölümüne avludan küçük bir merdivenle inilir, bunun iki yanındaki iki merdivenle de asıl kümbet mekânına çıkılır. Kümbette ana eyvan arasında kalan köşe, üzeri beşik tonozla örtülü, büyük bir mekânla doldurulmuştur.

Hem medresenin, hem şifahanenin taçkapıları aynı cephe üzerindedir. Ama bunlar yapıların orta eksenleri üzerinde düzenlenmiş, her ikisi de soldaki hücre sıralarının önündeki revakların ekseri hizasına gelecek kadar yana çekilmiştir. Şifahane taçkapısı nişinin içinde, sağ tarafta bulunan aslan kabartmasının, sultanla kardeşinin babaları II. Kılıç Arslan'ın anısına yapıldığı sanılır. Anadolu'daki en eski hastane yapısı olduğu kabul edilen Çifte Medrese bugün Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü'nü barındırmaktadır.

Çifte Minareli Medrese (Erzurum), İATUNİYE MEDRESESİ olarak da bilinir, Erzurum'da Tebriz Kapısı diye anılan yerde, Uluca'mi'nin yanında, eski kent suruna bitişik medrese yapısı. Yazıtı olmadığı için, kimin yaptırdığı ve yapım tarihi bilinmemektedir. 1250-75 arasında bir tarihte yapıldığı, birçok yerindeki yarım kalmış taş işlemlerine bakarak da tam bitirilmeden bırakıldığı sanılmaktadır. Yapıda birbirinden farklı malzeme özellikleri taşıyan bölümlerin varlığını, bugünkü medresenin, daha eski tarihli ve daha küçük bir medreseye kısmen

eklenerek yapılmış olmasıyla açıklayanlar da vardır. Çeşitli savaşlar nedeniyle zarar gören Çifte Minareli Medrese'yi ilk kez IV. Murad onarttıktan sonra top dökümhanesi yapmıştı. 1829'daki Rus işgali sırasında yapıdan alınan birçok parça Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'ne götürüldü. 1846'dan Cumhuriyet'e değin medrese, 1932'de Sipahi Ocağı, 1947-67 arasında Erzurum Müzesi olarak hizmet gören yapı bugün de bir anıt müze olarak ziyarete açıktır.

Çifte Minareli Medrese açık avlulu, iki katlıdır, kesme taştan yapılmıştır. Ön cephesi çok görkemlidir. Dışa doğru çıkıntı yapan yüksek taçkapısı, bitki örgeli bir bordürle çevrilidir. Bunun ortasında, bir sivri kemer içinde tepesi mukarnaslı kapı nişi yer alır. Taçkapının ıki yanında birer minare kürsüsü vardır. Bunların pabuç bölümü taçkapının üstü hizasındadır ve içleri daire bezemeli kare panolarla vurgulanmıştır. Şerefeden sonrası yıkık olan minarelerin gövdesi bir sıra düz, bir sıra firuze renkli sırlı tuğlayla ve 16 dilimli olarak örülmüştür. Minare kürsülerinin zeminine yakın bölümünde, birer tane önde, birer tane de çıkıntı yapan yan yüzde olmak üzere dört niş vardır. Kabartma bir silmeyle

Çifte Minareli Medrese, Erzurum
Ersin Akok

çevrili ve az derinlikli bu nişlerin içine hayatağacı (ya da hurma yaprakları) kabartmaları yerleştirilmiştir. Ağaçların gövdesindeki bir hilalden bir çift ejder figürü çıkar. Taçkapının sağındaki hayatağacının tepesinde çift başlı kartal arması yer alır. Çifte Minareli Medrese taçkapı düzeni ve ön cephesinin sol yanındaki çeşmesiyle Sivas'taki Gök Medrese'yi(*) anımsatır.

Planı 35 m x 48 m boyutlarında bir dikdörtgen biçiminde olan Çifte Minareli Medrese, Anadolu'daki benzerlerinin en büyüğüdür. Girişin iki yanındaki kare mekânlardan sağda, üzeri kubbeli olanı mescittir. Avluyu çevreleyen revakların arkasında iki katta da beşik tonozla örtülü hücre sıraları, her sıranın ortasında da iki kat boyu yükselen birer eyvan yer alır. Üst katta eyvan duvarları revaklara kadar taşarak yapıyı dört bölüme ayırır. Bu nedenle de bu bölümlerin her birine ancak zemin katta köşelerde yer alan ayrı merdivenlerle ulaşılabilir. Yalnız, güneydoğu köşesinde bulunması gereken merdiven bugün mevcut değildir.

Girişin karşısına gelen güney eyvanı içine geniş tutulmuştur, o da iki kat yüksekliğindedir ve dışa doğru taşar. Aslında bu taşma, iki yanındaki derşhane mekânlarının yıkılıp yok olmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu eyvanın sonunda bir kümbet yer alır. Ortadaki bir merdivenle kümbetin kare planlı oturtulduğuna (mumyalık) inilir, ıki kollu bir merdivenle de onikigen planlı mescit bölümüne çıkılır. Kümbetin dışı kemer dizileri, geometrik ve bitkisel örgelerden oluşan şentler ve sağır nişlerle bezelidir. Ön cephesindeki iki tane insan başlı, kanatlı pars figürü

arasındaki çift başlı kartal arması, kapının iki yanındaki birer hurma ağacı gibi kabartmalar tahrir edilmiştir. Kümbeğin üzeri içeriden kubbe, dışarıdan konik bir külahla örtülmüştür. Külahın eteğinde gene zengin bir bezeme bandı kümbeti çevreler.

Çifte Minareli Medrese (Sivas), DARULHADIS ya da VEZİR ŞEMSEDDİN MEDRESESİ olarak da bilinir, Sivas'ta, Kale mahallesinde, I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası'nın karşısında medrese yapısı. 1271-72'de İlhanlı veziri Şemseddin Muhammed Cüveyni tarafından yaptırılmıştır. Kitabesinde mimarın adı geçmez. Bazı yerlerinin harap olması üzerine 1882'de dönemin valisi Sırrı Paşa yalnız ön cepheyi bırakarak medresenin gerisini yıktırmış, yerine bir hastane yaptırmıştır. Bu yapı daha sonra okul olmuş, askeri birliklerce kullanılmış. 1899'da askeri rüştiye, 1914'te ilkokul yapılmış, 1963'te de yıktırılmıştır. 1965-70 arasında yürütülen kazılar sonucunda özgün yapının iki katlı, dört eyvanlı, açık avlulu bir medrese olduğu saptanmıştır.

Yaklaşık 20 m yüksekliğindeki, çok zengin bir taş işçiliğiyle bezenmiş taşkapının solunda iki, sağında üç tane pencere vardır. Çeşitli yüksekliklerdeki bu pencerelerin söveleri de bezemelidir. Taşkapının üstünde, iki yanda tek şerefeli birer minare yükselmektedir. Geçen yüzyıl sonunda harap olan şerefelerin üstündeki petek ve külah bölümleri Cumhuriyet'ten sonra onarılmıştır.

Çifte Minareli Medrese, Sivas
Ersan Arık

Minarelerin kırmızı tuğla örgüsü, aralarına yerleştirilen firuze renkli çinilerin oluşturduğu geometrik örgülerle zenginleştirilmiştir.

Son kez 1973'te onarılan Çifte Minareli Medrese bugün açık hava müzesi olarak kullanılmaktadır.

çifte nakkare bak. nakkare

Çifte Saraylar bak. Cemile ve Münire Sultan Sarayları

çifte sigorta, aynı konuda, aynı tehlikeye karşı, aynı zaman için ve sigorta bedelleri toplamı söz konusu malın değerini aşmamak koşuluyla birden çok kuruluşa sigorta yapılması. Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 1286. maddesinde düzenlenmiştir.

Değerinin tümü sigorta edilen bir menfaat, kural olarak, sonradan aynı kişi tarafından aynı tehlikelere karşı sigorta ettirilemez. Ama bazı koşullarla bu sigorta geçerli

sayılabilir. Bu koşulların başında sonraki ve önceki sigortacıların onayı gelir. Bu durumda sigorta sözleşmeleri aynı tarihte yapılmış sayılarak, hasar meydana geldiğinde sigortacıların TTK'nin 1285. maddesinde saptanmış orana göre ödeme yapması öngörülür. Sigorta ettiren, önceki sigortadan doğan haklarını ikinci sigortacıya devretmiş ya da o haklardan feragat etmişse, bunlar ikinci sigorta poliçesine yazılmadıkça poliçe geçersiz sayılır.

Deniz sigortalarında çifte sigorta TTK'nin 1349. maddesinde düzenlenmiştir ve kara sigortalarındakinden farklıdır. Çifte sigortaya konu olan bir menfaatte sigorta bedellerinin tutarı sigorta değerini aşarsa, sigortacılar sigortalıya karşı zincirleme sorumlu olur. Sigortalı uğradığı zarardan fazla bir para isteyemez ve sigortacılarından her biri yalnız kendi sözleşmesinde yükümlü olduğu bedele kadar sorumludur.

Sigortacıların birbirlerine karşı olan rücu hakları, her birinin sigorta sözleşmesi gereğince sigortalıya ödemekle yükümlü oldukları sigorta bedelleri toplamının sigorta değerine olan oranına göre saptanır.

Sigortalının kötü niyetle yaptırdığı çifte sigorta geçersizdir. Eğer sigortacı sözleşmenin yapıldığı sırada geçersizliği bilmiyorsa, primin tümünü isteyebilir.

çifte vergilendirme, aynı kazancın ya da malın iki ayrı düzeyde ya da iki ayrı devletçe vergilendirilmesi. İç vergi hukuku alanında bu olaya bazen aynı kazanca, geliri genel bütçeye irat kaydolunmak üzere iki ayrı vergi yasaşının uygulanması ve aynı kazançtan hem devlet, hem il özel idaresi ya da belediye için vergiler alınması durumlarında rastlanır.

Türk vergi hukukunda, kurumlar vergisi(*) ile gelir vergisi(*) Gelir Vergisi Kanunu'nda 3239 sayılı yasayla yapılan değişikliklere kadar iki ayrı düzeyde çifte vergilendirmeyi içermekteydi. Böylece bir yandan kurum düzeyinde elde edilen kazançtan kurumlar vergisi alınırken, bir yandan da kurumların paydaşlarına verilen kâr paylarından da ayrıca gelir vergisi alınmaktaydı. Gelir Vergisi Kanunu'nun 85. maddesinin II. bendinde yapılan değişiklik sonucunda, hisse senetlerinin kâr payları ile katılım hisselerinden doğan (adi komandit şirketlerde komanditlerin kâr payları dışındaki) kazançlar gelir vergisinin dışında tutulmuştur. Böylece bu gibi kazançlardan yalnızca kurumlar vergisinin alınmasıyla yetinilmiştir.

Çifte vergilendirme uluslararası düzeyde de ortaya çıkabilir. Uluslararası çifte vergilendirme aynı yükümlülükleri ve aynı vergi konularını birden çok devletin vergilendirmesidir. Böyle bir durum genellikle, vergi alanında bir ülkenin uyguladığı yasaların yerelliği ilkesi ile ötekinin uyguladığı yasaların kişiselliği ilkesi arasındaki çakışmadan doğar. Türk vergi yasaları çifte vergilendirmeyi önleyici hükümlere yer verdiği gibi (Gelir Vergisi Kanunu m. 123, Kurumlar Vergisi Kanunu m. 43 ve Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu m. 12), devlet de çifte vergilendirmeyi önlemeye yönelik çeşitli ikili antlaşmalar yapmıştır.

Çifteler, İç Anadolu Bölgesi'nde, Eskişehir iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 974 km² (1989) olan Çifteler ilçesi doğuda Sivrihisar ilçesi, güneyde Afyonkarahisar ili, batıda Han ve Seyitgazi, kuzeyde de Mahmutiye ilçeleriyle çevrilidir.

Eskişehir ilinin güney kesiminde, Yukarı Sakarya Ovaları olarak adlandırılan orta yükselteli dalgalı düzlüklerin batısında yer

alır. Güneybatıdaki Yazılıkhaya Platosu ilçe sınırları içine girer. Plato üstünde yükselen Karadağ 1.532 m'ye ulaşır. İlçe topraklarının büyük bölümü Yukarı Sakarya Ovası üstündedir. Türkiye'nin en önemli akarsularından olan Sakarya Irmağı(*). Çifteler kentinin 4-5 km güneydoğusunda, Sakarya-başı olarak adlandırılan yöreden kaynaklanır.

İlçede başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. En çok şeker pancarı, buğday ve arpa yetiştirilir. Yulaf ve ayçiçeği üretimi de önem taşır. Hayvancılık başlıca geçim kaynaklarından biridir. İlçede un fabrikası ile marangozhaneler ve tarım araçları üretimiyle uğraşan işyerleri vardır.

Tarihine ilişkin yeterli bilgi olmayan yörede Osmanlı döneminde Çiftlikat-ı Humayun adıyla kurulmuş olan büyük bir çiftlik alanı vardı. Daha sonra Aziziye Harası, Çifteler Harası denen ve orduya hayvan yetiştiren bu tarımsal işletme günümüzde merkezi Mahmutiye kasabasında olan Anadolu Tarım İşletmesi adıyla anılır. Osmanlı dönemi sonunda Eskişehir kazasına bağlı hazineye ait geniş bir çiftlik arazisi olan yörede 1954'te Çifteler adıyla bir ilçe kuruldu.

İlçe merkezi Çifteler kenti, Konya'yı Eskişehir'e bağlayan karayolu üzerinde yer alır. Kent, il merkezi Eskişehir'e 61 km uzaklıktadır.

Çifteler Belediyesi 1951'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 20.073; kent, 11.540.

çiftşeylilik, biyolojide, bir canlının erkek ve dişi gametlerin (eşey hücreleri) her ikisini de üretebilmesi durumu. Bitkilerde ve mikroorganizmalarda çoğu kez birevcikli sözcüğüyle karşılanır. Çokhücreli hayvanlarda ise genellikle erdişlilik(*) olarak adlandırılır.

çiftetelli, Türkiye'nin her yöresinde yaygın bir oyun türü ve oyun havası. Anadolu ve Rumeli'ye İstanbul'dan yayılmış, kına gecelerinde, düğünlerde, eğlencelerde oynanan kıvrak bir oyundur. Daha çok kadınlar arasında oynanır. Kentlerdeki düğün ve eğlencelerde kadın erkek birlikte oynandığı da görülür.

Birçok kişi aynı anda oynarsa da figürlerde birlik, eşzamanlılık yoktur. Herkes kendi becerisine ve arzusuna göre havaya uyararak özgür bir dağılışı içinde tek başına oynar. Arada ikili, üçlü gruplar oluşursa bunlar birbirlerini çöştürerek karşılıklı da oynarlar. Çiftetelli oyununun havası başlangıçta ağırdır, sonra gittikçe hızlanır. Adımlar küçük atılır ya da yalnızca ayak kıvılcıdır. Vücudun havaya uydurulması önemlidir. Omuz, göğüs, göbük ve kalça hareketleri, parmak sıkılması ve gerdan kırılması da oyunun özellikleridir.

Kadınlar çiftetelli oynarken bellerine püskülleri uzun bir şal sıkıca bağlarlar. Bunda amaç kalça ve bel hareketlerinin daha iyi görülmesini sağlamaktır. Püsküllerin uzun tutulmasını nedeniyle dönüşlerde sallanarak hareketleri belirginleşir. Erkekler de bu amaçla bellerine masa örtüsü, şal ve hırka gibi şeyler sararlar. Çiftetelli müziği çoğunlukla hüseyini ve rast ile bunlara yakın makamlardan bestelenmiş anonim parçalardan oluşur. Bunlarda genellikle düyek usulü kullanılmıştır. "Bahriye Çiftetelli", "Sulukule", "Kâğıthane", "İstanbul Çiftetelli", "Kadifeden Kesesi", "Yumur-tanın Yansı" gibi havalar en yaygınlarıdır.

çiftkanatlılar (Diptera), 85 bini aşkın türü içeren böcek takımı. Uç alttakıma ayrılır: *Nematocera* (sürü sinekleri, sivrisinekler), *Brachycera* (sığır sinekleri, an sinekleri, avcı sinekleri) ve *Cyclorhapha* (karasinekler, meyve sinekleri, et sinekleri). Çiftkanatlılar takımının dışında kalan günsinekleri, taşsinekleri, gagalsinekler gibi birçok böceğe de sinek adı verilmektedir; ama kanat yapıları bunları çiftkanatlılardan ayırır. Çiftkanatlılar yeryüzünün bütün yaşama ortamlarında bulunur. Örneğin sürü sineklerinden *Pontomyia natans* denizde, sığır sineklerinden *Tabanus* larvaları ise sıcaklığı 45°C'yi aşan kaynarcalarda bile yaşar.

Takımın en küçük üyeleri 1 mm'yi aşmayan boylarıyla sürü sinekleri, en büyükleri de yaklaşık 8 cm'ye ulaşabilen avcısineklerdir. Takımın başlıca ayırt edici özelliği kanat yapısıdır. Ön kanatlar uçmayı sağlarken, arka kanatlar uçuşta dengeye olanak veren tokmak biçimli organlara dönüşmüştür. Bulunan en eski fosiller Jura Döneminin başlangıcından (y. 190 milyon yıl önce) kalmaz.

Takım üyelerinin göğüs, kanın ve bacak boyutları arasında önemli oran farklılıkları vardır. Bazı sineklerin parlak ve metalik bir görünümü olmasına karşın, çoğu ince bir tüy örtüsüyle kaplıdır. Birçok türün yumurta borusu kanın son birkaç bölütünden oluşan, iç içe geçmiş bir organdır. Bu organın yapısı, sineğin yumurtalarını çeşitli organik maddelerin içine bırakmasını sağlar. Bileşik gözler büyüktür. Örneğin karasineğin (*Musca domestica*) her gözünde 4 bin petek bulunur. Çiftkanatlıların tümünde bulunan duyargalar da yapısal olarak büyük değişkenlik gösterir. Ağız parçaları emmeye elverişlidir. Sivrisinek gibi ilkel sineklerin çeşitli türlerinde dişilerin altçeneleri omurgalıların derisini delerek kanını emmeye uyarlanmıştır. Çeçe sinekleri ve avcı sinekleri gibi daha ileri yapıda, kan emici türler evrim sürecinde altçenelerini yitirmişse de aynı işlevi gören başka ağız parçaları geliştirmiştir.

Başka birçok böcek gibi çiftkanatlılar da yumurta, larva ve pupa evrelerinden sonra erişkin biçimlerini alarak eksiksiz bir başkalaşım geçirir. Daha ileri yapıları sineklerin deri değiştirme sayısında bir azalma görülür. Çeçe sinekleri (*Glossina*) ile üç asalak sinek familyasının (*Hippoboscidae*, *Nycteribiidae*, *Strebelidae*) üyelerinde yalnız bir yumurta oluşur ve bu yumurta sineğin içinde çatlar. Yumurtadan çıkan larva, dişi sineğin içinde beslenir ve dışarı atılan olgunlaşmış larvalar hemen pupaya dönüş-tüğünden bağımsız larva evresi görülmez. Buna karşılık birçok sürü sineği türünde larvalar karmaşık, etkin bir yaşam sürdü-rürken erişkinleri yalnızca çiftleşmeye ve yeni bir kuşağın oluşmasını sağlamaya yetecek kadar yaşar.

Çiftkanatlıların çoğu yumurtlar. Bırakılan yumurta sayısı türe göre 1-250 arasında değişir. Yumurtaların bırakıldığı yer, larvaların yiyeceklerle kolayca ulaşabilmesini sağlayacak biçimde seçilir. Meyve sinekleri (*Trypetidae*, *Drosophilidae*) yumurtalarını çürük meyvelerin içine, atsinekleri ise kokmuş etlerin ya da hayvanların açık yaralarına bırakır. Sap sinekleri ve ur sinekleri gibi birçok türün larvası bitki dokularından beslenirken, obur türlerin larvaları yırtıcıdır. Larvalar bitki ve hayvan dokuları, gübre (bok sinekleri), su (sivrisinekler) ya da petrol sızıntıları (etçil petrol sineği) gibi değişik ortamlara uyum sağlamıştır.

İlkel çiftkanatlıların larvalarında baş, çiğ-neyici ağız parçaları ve ayaklı çıkıntılar (yalancıayaklar) belirgin biçimde gelişmiştir. İleri yapıdaki sineklerde larvaların başı basittir. Ağız parçaları yalnızca dikey hareket eden bir çift kancadan oluşur. Vücudun arka ucunda iki hava deliği vardır. Ayaklı çıkıntılar ise yok olmuştur. Çiftkanatlıların larvaları genellikle bir pupa (larva derisinin sertleşmesiyle oluşan kılıf) ya da koza evresi geçirir. Erişkin sinek pupadan yumuşak, büzümüş ve renksiz olarak çıkar; vücudunu hava yutarak genişletirken kan dolaşımını da sağlar.

Çiftkanatlıların ekolojik önemi büyüktür. Özellikle larvalar organik maddelerin bozulması ve ayrışmasına etkin biçimde katılır. Çiftkanatlılar aynı zamanda besin zincirinin önemli bir halkasıdır. Örneğin suda yaşayan larvalar küçük balıkların beslenmesini sağlar; ayrıca yaşam çevrimlerinin bütün evrelerinde kurbakalar, küçük memeliler, kertenkeleler, kirlangıçlar, yelyutanlar ve obur kuş türleri gibi çok çeşitli omurgalı hayvanlar için gerekli bir besindir.

Bazı çiftkanatlılar zararlı böceklerin asalağı ya da leş yiycisi olarak insana yarar sağlarken, çoğu da çeşitli bitkilerde tozlaşmayı sağlar. Ama bu takımın üyeleri daha çok olumsuz yönleriyle tanınır. Sivrisinekler (*Culicidae*), sığır sinekleri (*Tabanidae*) ve baldırsokanlar (*Stomoxys*) gibi kan emiciler ya da ter ve obür vücut salgılarını emmeye gelen türler insanları genellikle rahatsız eder. Kan emici türlerin hemen tümünde yalnız dişiler, yumurtalarını geliştirmek için kandaki proteine gereksindikleri için kan emer. Çiftkanatlıların çoğu hastalık taşıyıcıdır ve bir kanlıdan ötekine geçtikleri için hastalığı kolayca bulaştırır. Karasinekler kolera, tifo ve dizanteri gibi hastalıkların yayılmasında etkilidir. Sivrisinekler sıtma, sarhumma ve çeşitli virüs hastalıklarını yayar. Bazı sığır sinekleri tularemiyi bulaştırabilir. Çeçe sinekleri tropik Afrika'da uykü hastalığına neden olan tripanozomları taşır. Meyve sinekleri ve sap sinekleri tarım ürünlerine büyük zarar verebilir. Ur sinekleri ve yaprak içinde yaşayan çeşitli sinek larvaları süs bitkilerinde çoğalarak önemli zararlara yol açar.

çiftleşme bak. cinsel birleşme

çiftlik, en geniş anlamıyla, üzerinde çift sürülen ve tarım yapılan her türlü toprak işletmesini kapsar.

Osmanlı toprak düzeninde, zaman zaman çok çeşitli işletme biçimleri, maliye hukuku bakımından çiftlik deyimiyle anılmıştır. Örneğin miri araziden, herhangi bir tımar ya da banka dirlık içinde yer alan bir toprak parçasının tasarrufu ve işletmesi köylüye verilirse buna "reaya çiftliği" ya da "raiyyet çiftlik", Rumeli'de ise yer yer "baştine" adı verilmirdi. Bununla birlikte çift(*), bu tür birimler için daha alışılmış deyim sayılır. "Hassa çiftliği" (kılıç yeri), tımarın sipahilerce doğrudan doğruya işletilebilen, özel bir bölümünü ifade ederdi; ama bunların düzeni kısa zamanda bozulurak 16. yüzyıl sonunda yalnızca adları kalmıştır. "Yaya", müsellem, "yörük toprakları" ve "voynuk baştineleri" ise birer askeri görev çiftliği durumundaydı. İşleticileri, belirli askeri yükümlülükleri yerine getirerek vergi odevlerdi. Çiftlikat-ı Hümayun denen ve mülkiyeti Osmanlı hancedanının olan çok geniş topraklar ise özel kanunnamelerine göre işletilirdi. Ama bütün bunların ötesinde, çiftlik deyimi giderek imparatorluğun geç dönemlerinin büyük özel işletmelerini anlatmak için kullanılır olmuş; günümüz Türkçesinde de bu boyutu öne çıkmıştır.

"Mülk çiftlik" denen bu büyük ölçekli toprakların işletilme düzeni, Osmanlı toprak düzeninin bozulmasına paralel olarak kimlik değiştirdi. 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak taşra zenginleri ve ayan, toprak hukukunun açıklarından da yararlanarak, geniş arazilerin mülkiyetini elde ettiler. Tımar sisteminin çöküşü, toprak vergilerinin toplanmasının miri mukataa(*) olarak belirli kişilere bırakılması da bu açıdan kolaylıklar sağladı. Miri araziler, kısa zamanda mülk araziye ve mülk çiftliğe dönüştü. Özellikle Rumeli'de ayan(*) ve devlet memurları, köylüyü yüksek faizlerle borçlandırıp ucuz fiyatlarla 200-250 hektara ulaşan çiftlikler edindiler. Bu çiftliklere aileleriyle yerleşen işçi-köylüler toprağı ortak olarak işliyor, ayrıca çiftliğin her türlü yapım, onarım ve bakım işlerini de yükleniyorlardı; yerleşik konumları nedeniyle çiftliğin sürekli işçisi sayılıyorlardı. Sürekli işçilik hakkı babadan oğula geçerdi. Yazılı olmayan, gelenekleşmiş sözleşmeler, koşulabilecekleri angaryaları ve hizmetleri belirlemişti. Buna göre yarıcılık, üçleme, dörtleme, ellileme gibi paylaşıma ölçütleri geçerliydi. Örneğin işçiye ev, ekim alanı ve tohumluk veren çiftlik sahibi, ürünün yarısını alırdı. Bu oran, işçiye yalnız toprak verilen yerlerde üçte birdi. Güvensizliğin yaygın olduğu uzak ve dağlık bölgelerde ise çiftlik sahibi derebeylerinin silahlı müfrezeleri, savunma yapıları da vardı. Bunlar, köylü üzerinde daha kapsamlı yaptırımlar uygulamaktaydılar. Bazı çiftlik sahiplenirse topraklarının başında bulunmayarak kentteki konaklarında oturmakta ve çiftliği kâhyalar aracılığı ile yönetmekteydiler. Bunların, kent ve kasaba yönetiminde de eşrafı belde, ayan-ı memleket olarak ağırlıkları vardı. 18. ve 19. yüzyıllardaki bu yeni durum köylünün, haksız paylaşımlara ve koşulduğu angaryaya bir tepki olarak, toprağı iyi işlememesine, hatta tahrip etmesine yol açtı. Bu da genel bir yoksullaşmayı, yaygın işsizliği, hastalıkları ve toprak erozyonunu getirdi. 1857 Arazi Kanunnamesi ile toprağın ve işleyicilerinin korunması yönünde ilk adımlar atıldı. Ayrıca bak. iltizam; malikâne; mültezim.

Çiftlik, İç Anadolu Bölgesi'nde, Niğde iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Merkez ilçeye bağlı bir bucak olan Çiftlik, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Çiftlik (eski den. Özyurt) Belediyesi 1972'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe. 36.345; kasaba. 2.772.

çifttoynaklılar (Artiodactyla), çift parmaklı toynaklıların oluşturduğu memeliler takımı. Çiftlik ve hayvanat bahçelerinin çok tanınan iri ve orta boylu otçul hayvanları bu takımdandır. Çifttoynaklılar takımı dokuz familyaya ayrılır: *Suidae* (domuzlar), *Tayassuidae* (pekarılar), *Hippopotamidae* (suaygırları), *Camelidae* (develer ve akrabaları), *Tragulidae* (cucegeyikler), *Giraffidae* (zarafalar ve okapiler), *Cervidae* (geyikler), *Antilocapridae* (Amerika antilopu) ve *Bovidae* (sığır, koyun, keçi ve antiloplar).

Eosen Bölümün (y. 54-38 milyon yıl önce) sonuna gelindiğinde çifttoynaklılar ayrı bir grup olarak ortaya çıkmıştı; yaklaşık 26 milyon yıl önce sona eren Oligosen Bölümde değişen çevre koşullarına uyum sağlayarak önemini günümüze değin sürdürdü. Takımın yaşayan 150 türü yeryüzüne yaygın biçimde dağılmıştır. Avrasya kökenli olan geyik sonradan Yenidünya'ya geçmiştir; yakın akrabaları zürafa ve okapi ise, suaygırları gibi Afrika'da yaşar. Domuzlar ve *Bovidae*'nin yaklaşık 100 türü hem Doğu, hem de Batı Yarımküre'de yaygındır. İki

pekari türü Orta ve Güney Amerika'ya özgü hayvanlardır. *Camelidae* familyasının daha iri türleri Asya ve Afrika'da, lama ve vikunya gibi daha küçük türleri ise Güney Amerika'da yaşar. Cücegeyiklerin üçüne Asya'nın tropik ormanlarında, birine Afrika'da rastlanır. Gerçek bir antilop olmayan Amerika antilopu Kuzey Amerika'nın batısındaki bozkır ve çayırda bulunur. Et ve sütleriyle yiyecek, post ve yünleriyle giyecek sağlayan çifttoynaklılar, çok eskiden beri insan yaşamında önemli yer tutar. Deve bugün de dünyanın çeşitli yerlerinde taşımacılıkta kullanılmaktadır. At ve gergedan gibi tekttoynaklılardan farklı olarak çifttoynaklılarda bacağın ağırlık eksenini üçüncü ve dördüncü parmaklardan geçer; beşinci parmakları varsa da başparmakları yoktur. Buna karşılık tekttoynaklıların beş parmaklı olanlarında eksen üçüncü ya da ortaparmaktan geçer. Çifttoynaklıları ayırt eden bir başka önemli özellik de aşık kemigidir; her iki ucu da yuvarlak oynar eklemlili olan aşık kemigi boğumsuzdur. Çifttoynaklılarda bileğin bu yapısı, uzun bacaklar ve güçlü kas yapısıyla birleştiğinde, hayvana koşarken daha büyük bir hız kazandırır. Çifttoynaklıların iskelet yapısının da koşmaya elverişli oluşu ve geviş getirmeleri, evrimsel başarılarını sağlayan etkenlerdir.

Takımın birçok üyesinde tek ya da çatal boynuz bulunur. Kafatasının sert ve dallanmış bir uzantısı olan çatal boynuz, erkek geyiklerin çoğunda, Ren geyiğinde ise hem erkeklerde, hem dişide vardır. Erkek geyikler her yıl yenilenen çatal boynuzlarını kavgada ve bölgelerini işaretlemekte kullanır. Kavgası sırasında geyikler genellikle ağır yara açmaktan kaçınır. *Bovidae* üyelerinin genellikle her iki eşeyi de boynuzludur; ama boynuzları kırılıp koptuğunda yenisi çıkmaz. Suaygırları dışında takımın bütün üyelerinin kısa ya da uzun kılı, kimi zaman güzel renkli ya da desenli postları vardır.

Ruminantia alttakımını oluşturan daha gelişmiş çifttoynaklılar, besinlerini fazla çiğnemediği hızla yuttuktan sonra, örneğin kendilerini güvende hissedince ağızlarına geri getirip yeniden çiğnerler. Geviş getirme olarak bilinen bu işlemi yapabilen çoğu çifttoynaklının dört bölümlü karmaşık mide-leri vardır. Kabaca çiğnenerek yutulan yiyecekler midenin birinci bölümü olan iskem-beye iner; oradan da bökeneğe geçerek yumuşatılır. Bökeneğten yeniden çiğnenmek üzere ağza geri giden besinler ikinci kez yutulunca, midenin özellikle selülozu besinleri sindirmeye uyarılmış olan kırk-bayır ve şirden bölümlerine geçerek sindirilir.

Çifttoynaklılarda çiftleşme davranışları oldukça ayrıntılıdır. Kur genellikle erkeğin, büyük olasılıkla dişinin kızışma dönemine girip girmediğini anlamak için, dişinin sidiğini koklamasıyla başlar. Çiftleşmeden önce karşılıklı burun sürme ya da bacaklara dokunma gibi hareketler görülebilir. Gebelik süresi 4-14 ay arasında değişir. Ananın döş yatağına yapışık olan plasenta, dölütün soluk almasını, beslenmesini ve atıkların boşaltımını sağlar. Çifttoynaklıların büyük çoğunluğu tek yavru doğurur; ama kimi geyik türleri ikiz yavrular, bu sayı yabandomuzunda beşe çıkar. Yavrular en az birkaç ay sonra süttten kesilir. Besin bulmaya yönelik bedensel uyarlanmalar arasında domuzların uzun sert burunları ve uzamış azı dişleri ile düğmeli domuzun sık çalılar arasında dolaşmasını sağlayan kalın derisi sayılabilir. Su kıyılarındaki sık bitki örtüsünde yaşayan cücegeyik kök ve yumruları da yiyebilir. Ren geyikleri ise kış boyunca likenlerle beslenir. Çifttoynaklı türlerinin farklı bitkilerle beslenmesi, aynı bölgede

birden çok türün bir arada yaşamasına olanak verir.

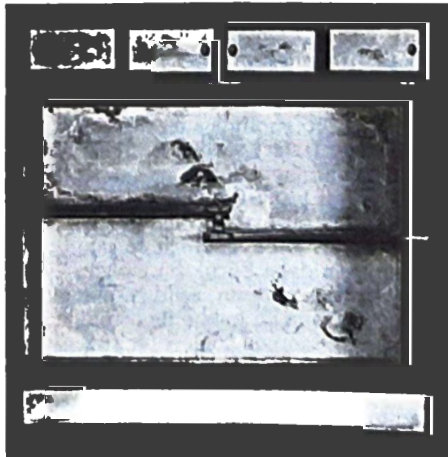
Bazı türler dar bir alan içinde kalırken, bazıları da çoğu kez mevsimlere bağlı göçler biçiminde geniş bir çevre içinde yer değiştirir. Türlerin çoğu, genellikle yırtıcılardan korunmak amacıyla sürü halinde yaşar. En çok yavru, yaşlı ya da hastalar yırtıcılara yem olur. Genel olarak dişiler, yavrular ve onları koruyan yaşlı erkeklerden oluşan sürüler, beslenme, su içme ve üreme bölgelerine en yaşlı bireyin önderliğinde gider.

çiftüzantılı hücre, BİPOLAR HÜCRE olarak da bilinir, gözün ağtabakasında, ışığa duyarlı hücreler ile gangliyon hücreleri arasında bağlantı kuran sinir hücresi. Bu hücrelerden bazıları, çubuk ve koni biçimindeki ışığa duyarlı hücrelerden gelen uyarıları gangliyon hücrelerine, bazıları da gangliyonlardan aldıkları uyarıları çubuk ve koni hücrelere iletir; gangliyon hücrelerinin aksın denenen uzantıları birleşerek görme sinirini oluşturduğundan, çiftüzantılı hücreler doğrudan doğruya duyu hücreleri ile görme siniri arasındaki uyarı iletimini sağlar.

çift yıldız, karşılıklı kütleçekimi etkisiyle birbirine bağlanmış olan ve ortak kütle merkezinin çevresindeki bir yörüngede dolanan yıldız çifti. Yer'in de içinde bulunduğu Samanyolu Gökadası'ndaki yıldızların önemli bölümü, büyük olasılıkla yarı, ya çift yıldızdır ya da daha karmaşık çok yıldızlı sistemlerin içinde yer alır. Bazı çift yıldızlar ise değişen yıldızların önemli bir türünü oluşturur (*bak. orten çift yıldız*).

Bir çift yıldız sisteminin iki bileşeni teleskopla ayırt edilebiliyorsa, bu sisteme görünür çift yıldız adı verilir. Bileşenleri görsel olarak ayırt edilemeyen çift yıldızların bu niteliği bazen spektroskopik gözlem yoluyla ortaya çıkarılabilir, çünkü çift yıldızın bileşenleri sırayla Yer'e doğru ve Yer'den öteye doğru hareket eder. Bu olay, çift yıldızların tayf çizgilerinde Doppler etkisinin yol açtığı frekans kaymaları olarak gözlenir. Yıldızları görülmeyen bazı yıldızların çift yıldız oldukları ise bunların özdevinimlerinde (bir yıldızın arka planı oluşturan uzak yıldızlara göre gözlenen devinimi) değişimlerden anlaşılabilmektedir.

çigai-dana (Japonca *çigai*: "değişik" ve *dana*: "raf"), Japon mimarlığında rafı küçük duvar nişi. Kamakura döneminde (1192-1333) ortaya çıkan şoin konut üslubunda (*bak. şoin-zukuri*) kullanılan bir öğedir. *Çigai-dana*, daha önce rulo resimlerle başka nesnelerin konduğu mobilya

Şoin üslubundaki Katsura İmparatorluk Villası'nın kabul odasında bulunan *çigai-dana*, Kyoto
Tatsuza Sato, Kyoto, Japonya, The Museum of Modern Art, New York

biçimindeki kitaplığın duvara gömülü raflar haline getirilmesiyle oluşmuş ve bazen açık olarak yapılan, bazen de surme kapıyla kapanan *toko-no-ma* denen küçük bir odanın yanı sıra konutlarda yaygın olarak uygulanmıştır. Sozcuk, rafların yerleştiriliş biçimini de tanımlar. Şaşırtmalı olarak yerleştirilen en az iki rafın üzerinde genellikle düz bir raf daha bulunur.

Çigasaki, Japonya'nın Honşu Adasındaki Kanagava ilinde (*ken*) kent. Önceleri küçük bir ticaret merkezi olan Çigasaki 19 yüzyıl sonlarında Tokyo-Yokohama Metropolen Alanı'nın gökde bir banliyosu olarak gelişmiştir. Kuzeyindeki kırsal kesimde bahçe tarımı (çilek ve kasımpatı) yapılır. Elektrikli araç, porselen eşya ve gıda işleme sanayileri kent merkezinde toplanmıştır. Nüfus (1990) 201 672

çiğbörek, içine harcı önceden pıyınlmeden konan börek. Tuz ve karbonat karıştırılarak hazırlanan hamurdan, çok büyük olmayan yufkalar açılır. Kıyma, ince kıyılmış soğan, maydanoz ve baharatın oluşan harc hazırlanır. Daha önce açılan yufkalar ikiye bölünür. Hazırlanan harc yarım yufkanın bir tarafına yayılır. Obür yarısı bunun üstüne kapatılır. Pişerken ya da yerken açılmaması için kenarları parmak ucuyla bastırılıp iyice yapıştırlarak çeyrek daire biçimine getirilir. İstendiğinde kare biçiminde de yapılır. İyice kızdırılmış bol yağda hafifçe kızartılır, sıcak olarak yenir.

çiğdem, susengiller (*Iridaceae*) familyasının *Crocus* cinsini oluşturan 75 kadar küçük, yumru otu bitki türünün ortak adı. Akdeniz'de, Avrupa'nın güneyi ve Akdeniz bölgesinde doğal olarak, yeni kendiliğinden yetişen bu bitkiler ilkbahar ya da sonbaharda gösterişli çiçekler açarlar. Bu yüzden de birçok yörede sus bitkisi olarak yetiştirilirler. Örneğin, Akdeniz'de oğu bir tür olan *Crocus vernus*'tan çok sayıda süs çeşidi geliştirilmiştir. Avrupa'nın güneydoğusundaki kayalık yamaçlarda yetişen *C. flavus* bahar aylarında çiçeklenen önemli türlerden biridir. Akdeniz'de yaygın olan *C. biflorus* açık leylak rengine çiçekler açar.

Anadolu'da 40 kadar çiğdem türünün yetiştiği bilinmektedir. Bunlardan sonbaharda çiçeklenen *C. cancellatus*'un 4-7 yaprağı, mavimsi mor çiçekleri vardır. Bitkinin yumruları ilkbaharda sokulur ve pıyınılarak yenir. Çiğdem türleri içinde ekonomik bakımdan en önemlisi safrandır (*C. sativus*). Bitkinin gene aynı adla anılan kurutulmuş çiçek tepcikleri boya, baharat ve ilaç olarak kullanılan değerli bir urundur. Genel görünümü çiğdemi andıran acı çiğdem(?) bitkisine de bu benzerlikten ötürü bazen çiğdem dendiği olur.

çiğit bak, pamuk tohumu

çiğköfte, Güneydoğu Anadolu'ya özgü yemek. Kıyma, bulgur, taze soğan, maydanoz, salça (ya da domates), tuz, karabiber ve kırmızıbiberin uzun süre yoğrulmasıyla yapılır. Çiğköfte için yağsız ve sınırlı iyice ayıklanarak dövölüp yumuşatılmış et kullanılır. Ayrıca etin makinede çekilmiş değil, suyu kaybolmadığı için satırda dövölerek hazırlanmış olmalı yeğlenir. Önce etin iki katı kadar ince bulgur tepsiye dokulerek tuz ve biraz salça eklenir, iyice yumuşayınca kadar yoğrulur. Daha sonra ince kıyılmış taze soğan ve maydanoz eklenir, bir süre de böyle yoğrulur. En sonunda kıymaya kara ve kırmızı biberin de katılmasıyla bütün malzeme tamamlanmış olur. Bir ku-

çuk leğen içinde, sert hareketlerle etle bulgurun kaynaşması için son kez yoğrularak yenecek kıvamda getirilir. İsteğe göre acılığı artırmak için içine daha fazla kırmızıbiber katılabilir. Ayrıca birkaç diş dövülmüş sarmısak eklendiği de olur. Çiğköfte, istenen kıvama geldiği zaman elle sıkılarak parçalar haline getirilir. Daha çok yufkaya ya da marula sarılarak taze yenir. Yanında dilimlenmiş turp, sumakla yoğrulmuş soğan piyazı da bulundurulur.

Ateş görmeden, sadece yoğurmayla hazırlanıldığından içine konan malzemenin besin değeri kaybolmaz. Çiğköfte, eti karabiber ve kırmızıbiberle iyice yoğurduktan sonra bulgura katılarak da yapılabilir.

Çiğli. Ege Bölgesi'nde İzmir iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Eskiden Karşıyaka ilçesi sınırları içinde yer alan iki köy ve 10 mahalle 27 Mayıs 1992 tarihli ve 3806 sayılı yasa uyarınca bir araya getirilerek ilçe yapılmıştır.

çiğneme, katı yiyecek parçalarını kolayca yutulabilir duruma getirmek için, dişlerin sert yüzeyleri öğütme ve parçalama işlevini görebilecek biçimde altçenenin yaptığı yatay ve dikey hareketler. Kediler ve köpekler yiyeceklerini kolay yutabilecekleri parçaları bölmekle yetinirken, inekler ve gevişgetiren öbür hayvanlar bulamaç durumuna gelinceye değin öğütürler. İnsanlarda ise yiyecekler yutulmadan önce genellikle birkaç milimetreküplük parçalara bölünür, ama parçaların büyüklüğü yiyeceğin yapısına, kişinin alışkanlıklarına ve çocuklukta verilen eğitime göre değişir. Çiğneme sürecinin sindirim üzerinde çok etkisi yoktur; gene de yeterince parçalanmamış et ya da sebze lifleri sindirimi yavaşlatabilir.

Çene hareketlerini sağlayan kaslar istemli olarak çalışır. Ama çiğneme olayı, ağızdaki yiyeceğin uyardığı bir koşullu refleks durumuna da gelebilir. Çiğneme sırasında yiyeceklerle uygulanan basınç, yetişkin insanın azıdişleri için cm² başına yaklaşık 5,5-15 kg, kesiciler içinse 2-5 kg'dır. Çiğneme, yiyeceklerin içindeki dayanıklı liflerin yumuşamasını ve sindirim enzimleriyle etkileşmesini sağlar; tükürük içindeki enzimler bu sırada yiyeceklerin içine işler. Tükürükte bulunan mukus da yiyecekleri kayganlaştırarak yutmayı kolaylaştırır.

çiğneme kası, MASSETER olarak da bilinir, üst ucuyla elmacık yayına, öbür ucuyla da altçene kemiğinin arka bölümüne tutunmuş, en önemli çene kası. Özellikle yiyeceklerin çiğnenmesinde kullanılır. Kasıldığında altçene yukarı çekilir. Dişlerin sıkılmasıyla, çenenin iki yanında ve yanakların arka sınırında şişip sertleşerek kolayca seçilebilir duruma gelir.

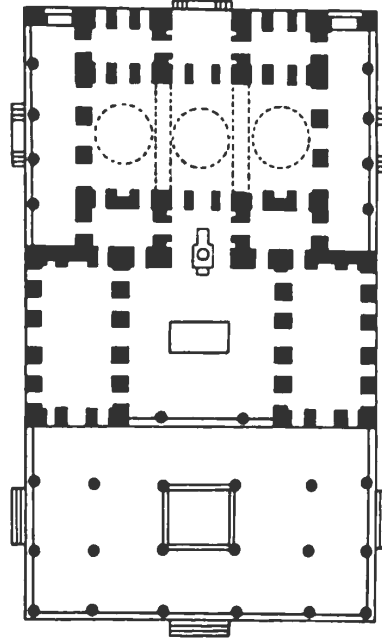
çiğneme tütünü, 19. yüzyılda özellikle ABD'de çok yaygın olan, ağızda çiğnenmek üzere hazırlanmış tütün. En önemli çeşitleri şunlardır: 1) *Flar plug* (yassı tütün) hafif tatlandırılmış ya da hiç tatlandırılmamış parlak tütünün dikdörtgen parçalar biçiminde sıkıştırılmasıyla elde edilir; 2) *nary* (donanma) rom, hindistancevizi, şeker, bal, meyankökü, tarçın ya da başka baharatlarla çeşni kazandırılmış tütünden yassı, dikdörtgen parçalar halinde hazırlanır; 3) *twist* (bükme) kıvrılarak sicim biçimine sokulmuş sert ve siyah tütün parçalarından oluşur; 4) pahalı bir karışımdan elde edilen *fine-cut* "kıyılmış" tütün yaprakları sıkıştırılmadan kullanılır; 5) puro yapımından arta kalan yaprak uçlarından hazırlanmış çiğneme tütünü ise *scrap* (kırpıntı) olarak adlandırılır.

Tütün çiğneme alışkanlığı Amerika'daki bazı Yerli toplulukları arasında daha önce de yaygındı. 1815'ten sonra neredeyse yalnız ABD'ye özgü bir tütün kullanma biçimi haline gelerek piponun yerini aldı. Bu değişim, bir ölçüde Avrupa'daki enfiye ve pipo alışkanlığına karşı söven bir tepkinin, bir ölçüde de Amerika'daki öncü yerleşimcilerin rahatlığı yüzünden tütün çiğnemeyi yeğlemesinin sonucuydu. Sürekli yol üzerinde yaşayan öncüler için tütün çiğnemek, hantal bir pipoyu ağızda taşımaktan daha kolaydı. 19. yüzyılda Amerika'da tütün çiğneyenler için artık bir zorunlu gereksinime durumuna gelen tükürük hokkası, bu değişimin simgesi oldu. 1860'ta Virginia ve Kuzey Carolina'da yapılan sayıma göre 348 tütün fabrikasından 335'i çiğneme tütünü üretirken, yalnızca altısı çiğneme tütünü üretiminin artıklarından yararlanarak içme tütünü üretiyordu.

20. yüzyıl başına gelindiğinde hazır sigaraların giderek daha çok rağbet görmesi, çiğneme tütününe yönelik ilginin azlığını gösteriyordu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, tütün çiğneme alışkanlığı neredeyse unutulacak kadar azaldı.

Cihil Sütun (Farsça *çihil*: "kırk"), İsfahan'da Meydan-ı Şah'a bakan Ali Kapı'nın(*) bahçesindeki köşklardan biri. İsfahan'ın başkent olmasından (1598) sonra Safevi hükümdarı I. Abbas tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.

Dikdörtgen biçiminde bir havuzun kıyısındadır. Önünde, çatısı 20 tane ahşap sütunla

Cihil Sütun'un E. Diez tarafından çizilen planı
Ana Yayıncılık Arşivi

taşınan ve üç yanından merdivenleri olan bir balkonu (talar) vardır. Bu mekân Ahemeniş mimarlığındaki çok sütunlu abadanaların(*) izini taşır. Balkonun dördüncü yanında büyük bir eyvan, yapının içine doğru girintiyapar. Bu eyvan, içinde şahın tahtının durduğu daha küçük bir eyvanla derinleşir. Küçük eyvanın açıldığı enlemesine salon, yan yana üç kubbe ile örtüldür. Bu salonun iki yanında, önleri bir sıra sütunlu birer balkon vardır. Saray savaş, eğlence ve aşk sahnelerinin canlandırıldığı fresklerle bezenmiştir.

Çikamatsu Monzaemon, asıl adı SUGIMORI NOBUMORI (d. 1653 - ö. 6 Ocak 1725, Osaka, Japonya). Japonya'nın en büyük tiyatro yazarı sayılan sanatçı. Bazı araştırmacılara göre, çoğu *bunraku* adı verilen

kukla tiyatrosu için yazılmış 160 oyunu vardır. Önceki dönemlerde *bunraku* oyunları yalnızca kukla oynatanların yeteneklerini göstermesine bol fırsat vermeyi amaçlayan niteliक्सız yazarlar tarafından yazılmış, Çikamatsu ise sanat değeri olan oyunlar yazmayı denemiştir.

Çikamatsu'nun yapıtları tarihsel aşk öyküleri ve aile trajedileri olmak üzere iki ana bölüme toplanabilir. Çağdaş eleştirmenler, genellikle daha gerçekçi ve Batılı tiyatro anlayışına daha yakın olduğu için ikinci grubu yeğlerler. Çikamatsu'nun kukla tiyatrosu üzerindeki görüşleri ise bir dostunun 1738'de yazdığı *Naniva miyage* adlı yapıtla günümüze ulaşmıştır. Bu kitapta Çikamatsu, "sanat, gerçekle gerçek olmayan arasındaki ince sınırdaki yer alır," der. Kendisi de yapıtlarında kukla tiyatrosunun kuralı haline gelmiş olan boş fantezilerle yeni yeni moda olmaya başlayan yüzeysel bir gerçekçilik arasında yön bulmaya çalışmıştır.

Çikamatsu'nun trajedileri, yaşadığı dönemin Osaka kentindeki hemen her türden insanı, tüccarları, ev kadınlarını, hırsızları, fahişeleri ele aldığı için daha gerçekçi sayılır. Bunların pek çoğu birlikte intihar eden âşıkılar gibi, sık rastlanan gerçek olaylara dayanır. Örneğin *Sonezaki Şıncu* (1703; Sonezaki'de Aşk İntiharları) gerçek bir intihar olayından sonraki 15 gün içinde yazılmıştır. Çikamatsu'nun sonraki trajedilerine örnek oluşturan bu ilk çifte intihar oyununda bile, çok kısa sürede yazılmış olmasından kaynaklanan bir kusur yoktur.

Çikamatsu'nun en sevilen yapıtı, *Kokusenya kassen* (1715; Guo Xing Ye Savaşları) adlı tarihsel melodramdır. Yapıt Çin'de Ming hanedanını (1368-1644) yeniden tahta çıkarma girişiminde bulunan Çinli-Japon bir serüvencinin başından geçen olaylara dayanır. Bir başka ünlü yapıtı da hâlâ sık sık sahnelenen *Şıncu ten no Amicima*'dır (1720, Amicima'da Çifte İntihar). Çikamatsu'nun kukla tiyatrosuna özgü yapıtlar vermiş olması, bu tiyatronun yok olmaya yüz tutmasıyla birlikte, seçkin sanatçı kişiliğine karşın çoğu oyununun unutulmasına yol açtı. Kısaltılan ya da büyük ölçüde değiştirilen oyunları yalnızca Kabuki tiyatrosunda ve birkaç başka tiyatrodaki sahnelendi.

Çikasovlar, ABD'nin bugünkü Mississippi eyaletinin düzeyi ile Alabama'da yaşamış, Muskogi dil ailesine bağlı Kuzey Amerika Yerlileri. Başlangıçta Çoktavlar ile birlikte tek bir kabile oluşturdıkları sanılır.

Yarı-göçebe bir halk olan Çikasovlar, yalnızca onların sayılan geniş topraklarla yetinmiyor, daha kuzeydeki kabilelere de baskınlar düzenliyordu. Yenik düşürdükleri kabilelerin sağ kalan üyelerini özümleyerek zamanla karma bir soy oluşturdular. Kolonileşme döneminin başlangıcında tüccarlar Çikasovları "damızlık" biçiminde niteliyordu. Çikasovların evleri köyler biçiminde toplanmak yerine bir akarsu ya da ırmak boyunca kilometrelerce uzanan bir araziye dağılmıştı. Soy çizgisi anayanlıydı. Çikasovlar yüce tanrının gök, güneş ve ateşle ilişkisi olduğuna inanırlardı. Her yıl, Kriklerin Yeşil Mısır (Green Corn) şenliğine benzer bir hasat ve yeni-ateş ayını düzenlerdi.

Avrupalılar ile Çikasovlar arasında ilk ilişkinin, Hernando de Soto'nun 1540-41'deki seferi sırasında kurulduğu sanılır. Çikasovlar, 18. yüzyılda İngilizler ile Fransızlar arasındaki iktidar mücadelesi sırasında, Fransızlara ve Çoktavlara karşı savaşan İngilizlerin yanında yer aldılar. Ayrıca Fransızlarla savaşan Nacezlere Çikasov topraklarını sığınma olanağı tanıdılar. Çikasovların 1786'da ABD ile kurduğu ilk ilişki sonucunda, Çikasov topraklarının kuzey

sının Ohio Irmağı olarak belirlendi. Çikasovlar 1830'larda Krikler, Çerokiler, Çoktavlar ve Seminollerle birlikte Yerli Toprakları'na (bugün Oklahoma'da) zorla göç ettirildi. Yaklaşık 25 yıl boyunca bu halkların her biri kendilerine ayrılmış topraklarda yaşadı ve ABD'yi örnek alan yarı özerk bir yönetim biçimi oluşturuldu. 1907'de Oklahoma'nın eyalet biçiminde düzenlenmesine yönelik çalışmalar sırasında bu toprakların bir bölümü tek tek kabile üyelerine dağıtıldı; geri kalanı da federal hükümetin vesa-yetinde beyaz çiftçilerin ya da özgürleşmiş kölelerin yerleşimine açıldı. Kabile yönetimleri 1906'da temelde ortadan kalktıysa da, sınırlı bir biçimde varlığını sürdürdü. Günümüzde de kimi Yerliler gayriresmi dilde yerleştirme kampı biçiminde adlandırılan kabile topraklarında yaşamaktadır.

Yapılan ilk tahminlerde sayıları 3-4 bin arasında öngörülen Çikasovların nüfusu, Yerli Toprakları'na göç ettirildikleri tarihte 5 bine ulaşmıştı. Günümüzde Çikasov soyundan gelenlerin sayısı 25 bin dolayındadır.

çiklet, *chicle* ve benzeri esnek maddelerden yapılan ve tatlandırılarak çiğnenen bir tür sakız. Akdeniz halkları arasında diş temizlemek ve nefes açmak amacıyla sakız ağacının reçinesini çiğnemek eski çağlardan gelen bir alışkanlıktır. New England kolonicileri güzel kokulu ladin reçinesini çiğnemeyi Yerlilerden öğrendiler. Benzer biçimde, Yucatan Yarımadasında oturanlar da yüzyıllarca bölgenin yağmur ormanlarında yetişen bir ağacın (*Achras zapota*), *chicle* adı verilen sütümsü özünü çiğnemistir.

19. yüzyılda sanayi araştırmacılarının lastik yerine geçecek bir madde olarak umut bağladıkları *chicle*'in kükürtle sertleştirilmesi çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Ama bu işlemler sırasında kurutulan reçinelerin suda çözünmediği, çok esnek olduğu ve tadını koruyabildiği anlaşıldı. Böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısında, tatlandırılmış parafinin yerine çiğnenecek madde olarak kullanılmaya başlandı.

Çiklet üretiminde sertleştirilmiş *chicle* parçaları, önce kırılıp elektren geçirilir ve daha sonra bazı tatlandırıcılar, koku vericiler ve katkı maddeleriyle karıştırılarak kaynatılır. Bu karışım, silindirler arasından geçirilip, soğutulduktan sonra şekerlenir, kesilir ve paketlenir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra çiklet üretiminde hammadde olarak *chicle*'in yerini çeşitli mumlar, plastikler ve sentetik lastik aldı. Günümüzde yapay olarak tatlandırılmış çiklet dünyanın birçok yerinde geniş bir pazar bulmuştur.

çikolata, kakao çekirdeklerinden üretilen, doğrudan şekerleme olarak tüketilmenin yanı sıra şekerleme ve pastalarda tatlandırıcı ve kaplayıcı madde olarak kullanılan ve içecek yapımında yararlanılan bir tür yiyecek. Karbonhidrat bakımından zengin olan çikolata, güçlü bir enerji kaynağıdır; az miktarda uyarıcı teobromin ve kafein alkolitleri de içerir.

Hernán Cortes, 1519'da Meksika'nın Aztek hükümdarı Montezuma'nın sarayında kendisine sunulan kakao tohumundan yapılmış acı içeceği (*xocolatl*) sonradan İspanya'ya da götürerek tanıttı. Burada tarçın ve vanilya ile tatlandırılan ve sıcak olarak içilen bu içecek, yaklaşık bir yüzyıl kadar İspanya'nın sırrı olarak kaldıktan sonra, Fransa'da da öğrenildi. 1657'de bir Fransız, Londra'da açtığı dükkanda bu içeceğin yapımında kullanılan katı çikolata satmaya başladı. Ama yüksek fiyatlar nedeniyle, çikolatayı yalnızca zenginler tüketebiliyor-

du. Aynı dönemde Londra, Amsterdam ve öbür Avrupa başkentlerinde zenginlerin ilgi gösterdiği çikolata evleri açıldı; bunların bazıları daha sonra ünlü kulüplere dönüştü. 1700'lerde İngilizler çikolataya süt ekleyerek daha da geliştirdiler. Ama kakao çekirdeği ithalatına konan yüksek gümrük vergileri çikolatanın maliyetinin düşmesini engelledi ve çikolata tüketimi ancak bu verginin düşürüldüğü 19. yüzyıl ortalarında yaygınlaşabildi.

Amerika kolonilerinde çikolata üretimi 1765'te New England'lı kaptanların Batı Hint Adalarına yaptıkları seferlerden dönerken getirdikleri kakao çekirdeklerinin kullanıldığı Dorchester'da (Massachusetts) başladı.

Çikolata, mayalandırılmış ve kavrulmuş kakao çekirdeklerinin içinden üretilir. Çekirdek içleri öğütülerek çikolata lapası elde edilir; bu lapanın kalıplara dökülerek sertleştirilmesiyle acı çikolata, sıkıştırılmasıyla kakao yağı ve kakao tozu, içine şeker ve fazladan kakao yağı katılmasıyla da tatlı çikolata elde edilir. Tatlı çikolata, ilk kez 1847'de Fry and Sons adlı İngiliz firmasında geliştirildi. Ardından şekerleme ve bisküvilerde kullanılan kaplama çikolatası üretilmeye başladı. Tatlı çikolataya yoğunlaştırılmış süt eklenerek elde edilen sütlü çikolata ise ilk kez 1876'da İsviçreli Daniel Peter tarafından üretilti. Ayrıca *hak*, kakao.

çile, dokumacılıkta, belirli uzunluktaki bir ipliğin sabit iki noktadan geçirilmesiyle oluşturulan demet. Eskiden ipliğin ağartma ve boyama işlemleri için çile haline getirilmesi zorunlu olduğundan, çile aynı zamanda bir ölçü birimi olarak da kullanılmagelmıştır. Kısa, artık ipliklerden yapılan hurda ipek elyafı ve pamuk çilesi 760 m, keten bezi ipliği 270 m, taranmış elyaftan yapılan kamgarn örgü ipliği ise 500 m dolayındadır.

çilecilik, ASKETİZM (Yunanca *askesis*: "tali", "çalışma", "alıştırma") olarak da bilinir, manevi bir yüküye ulaşabilmek için fiziksel ya da ruhsal arzuların yadsınması.

Çileciliğin kökenleri, insanın "bütünsel" bir kişilik, yaratıcılık, düşünsel üretkenlik, "benliği" geliştirme ya da beceri gerektiren işlerde ustalaşma gibi çeşitli ülkelere ulaşma çabasında yatar. Eski Yunan'da bedensel *askesis*, atletleri bedensel kusursuzluğa ulaştırmayı amaçlardı. Yarışmalara (örn. Olimpiyat Oyunları) hazırlanan atletler olağan zevklerden uzak dururlar, güç fiziksel deneylere katlanarak bedenlerini sınarlardı. İlkçağda savaşçılar da savaş yeteneğini pekiştirmek için çeşitli güçlüklerle katlanırdı. Örneğin Yahudiler savaş öncesinde, cinsel ilişkiden kaçınırlardı.

Bedensel yeterlilik dışında bazı değerler geliştikçe, *askesis*'in dile getirdiği kavram zihin açıklığı, moral zindelik, tinsel yetkinlik gibi başka ülkelere de uygulandı; zihinsel yetilerin geliştirilip eğitilmesi yoluyla bilgelige ya da zihinsel başarıya ulaşma çabası ağırlık kazandı. Eski Yunan'da bu tür zihinsel eğitim uygulaması İÖ 5 ve 4. yüzyıllarda Sofistlerin pedagoji sisteminin gelişmesiyle sonuçlandı.

Eski Yunan'da *askesis* kavramının geçirdiği bir başka değişiklik, bilgelinin, arzulanan bir nesneyi ya da fiziksel haz veren bir eylemi seçme ya da reddetme konusunda özgürce davranabilmek biçiminde etik bir kavram olarak tanımlanmasıydı. İradeyi duygusal hazzı dayalı bir yaşam biçimine karşı durabilmesi yönünde eğitmeyi öngören bu *askesis* türü, duyguların us aracılığıyla denetlenmesini savunan Stoacı felsefede anlatımını buldu.

İnsanın, tinsel yönelimlerle ve erdemli özlemlerine karşı direnen aşağı, duvusal ya da bedensel arzularını yadsınması gerektiği görüşü zamanla etik düşüncenin ana ilkelelerinden biri durumuna geldi. Platon, ruhun bilgi ardında özgürce koşabilmesi için bedensel arzuları bastırmak gerektiğine inanıyordu. İS 3. yüzyılda Yeni-Platonculuğun kurucularından Plotinos da bu görüşü savundu. Çileciliği, öncelikle duyguların insanı yönlendirmesine karşı bir denetim aracı sayan Stoacılar, insan saygınlığının ve bilge kişinin serinkanlılığının ancak duygusal yaşam bastırılarak elde edilebileceğine inanıyorlardı.

Tarih boyunca birçok din ve felsefe, çilecilğe, kişinin iradesini ve derin tinsel güçlerini pekiştirici bir işlev kazandırdı. 19. yüzyıl Alman filozofu Arthur Schopenhauer, yaşama iradesini ortadan kaldıracak bir tür çilecilik öneriyordu; ondan önce de Immanuel Kant, Stoacı ilkelere uygun erdemli davranışların gelişmesi için bir tür ahlaki çileciliği savunmuştu. Dinsel çileciliğin doğuşunda ve gelişmesinde belirleyici olan bazı etmenler şunlardı: Doğaüstü güçlerden duyulan korku, doğaüstü güçlerle ilişkiye girebilmek için ayınların gerektirdiği arınmışlığa ulaşma çabası, tanrısal ya da kutsal varlıkların yardımına ve kurtuluşa hak kazanma beklentisi, suçluluk ve günah duygusundan doğan kefaret gereksinimi, insanın tinsel yanını beden ve fiziksel eğilim yaşamın kirliliğinden kurtarma çabalarının temelindeki dualist kavramların gücü. Ama gelişkin dinlerde çileciliğin yaygınlaşmasında başka etmenlerin de payı oldu. Bunların bazıları dünya yaşamının geçiciliği düşüncesi, dolayısıyla öbür dünyaya umut bağlama eğilimi, yaşamın dindışı bir nitelik kazanmasına duyulan tepki ve manevi derinliğin ancak insanın yaşam biçimini sadeleştirerek korunabileceği inancıydı.

Dinsel çileciliğin biçimleri. Katı çileci akımların çoğunda bekârlık kuralı başlıca buyruk olarak benimsendi. İlk Hristiyan topluluklarında bakireler ile bekârların önemli bir konumu vardı. Mezopotamya'daki ilk Hristiyan cemaatlerinde de kilisenin tam üyeliğine yalnızca bekârlar kabul edilirdi; bazı dinlerde de ancak bekârların rahip olmalarına izin verilirdi. Dinsel çileciliğin bir başka temel ilkesi dünya nimetlerinden feragattir. Manastır topluluklarında bu ülkünün gerçekleştirilmesi için büyük çaba harcanırdı. İlk Hristiyan keşişleri dilendikleri sadakalarla yaşarlardı, bu bağışların birikip de (daha sonra Fransiskanlarda ve başka tarikatlarda olduğu gibi) bir mal yönetimi sorunu yaratmamasına çalışırdı. Doğu'da da gezgin Hindu çilecileri ve Budacı keşişler dünya nimetlerinin yadsınmasını öngören kurallara uyarlardı.

Perhiz ve oruç, çileciliğin en yaygın uygulamaları sayılabilir. İlk topluluklar arasında perhiz, bir ölçüde, şeytani güçlerin besinler yoluyla insan bedenine girebileceği inancından kaynaklanıyordu. Bazı yiyecekler özellikle tehlikeli sayılırdı. Dinsel törenler dolayısıyla oruç tutmanın da çok eski kökleri vardı. Eski Yunan dininde Orpheus ve Dionysos kültleri ile Pythagorasçılar arasında etyemezlik yaygındı. Müslümanlarda Ramazan ayı, çoğu kilisede de Büyük Perhiz dönemi başlıca oruç süresi olarak yerleşti. Ama bu olağan oruç süreleri çilecileri doyurmayınca yeni oruç gelenekleri doğdu. Yahudi-Hristiyan çevrelerinde ve Gnostikler arasında sebze türü yiyeceklerle

ilişkin çeşitli kurallar yerleşti; Manici keşişler çok uzun süre hemen hiç yemeden oruç tutabilmeleriyle ün kazanmışlardı. Suriyeli çileciler, uyku süresini azaltmak ve geriye kalan kısa dinlenme süresini de olabildiğince rahatsız geçirmek için her yolu denelerdi; manastırlarda karınlarına ip dolayarak kendilerini garip biçimlerde asarlar, bazıları da direklerle bağlanırdı.

Çileciler kişisel temizliği de hor görürlerdi. Çöllerde ve kavrucu güneşin altında yıkanmadan yaşamak, bedene acı veren bir çile biçimi sayılırdı. Yıkanmayı yasaklayan İranlı Peygamber Mani, çok eski dönemlerden beri bakımsız uzun saçlarıyla kokuşmuş çaputlar içinde dolaşan, tırnaklarını hiç kesmeyen, bedenlerinde kir biriktiren Hintli çilecilerden etkilenmişti. Başka bir çile biçimi olan hareketsizlik, özellikle bir hücre içinde bütünüyle yalnız kalmayı yeğleyen Suriyeli keşişler arasında yaygındı. Çileciler insanlarla olabildiğince az ilişki kurma çabasıyla çöllerde, sarp kayalıklarda ve dağlarda yaşarlardı.

Çileciliğin zamanla içe dönük biçimleri de oluştu. Budacı çileciler, meditasyonun yanı sıra acı veren bir iç gözlem tekniği de uygulardı. Süryani ilahiyatçı Aziz Efraim'e göre suç, günah, ölüm ve tanrısal ceza üzerinde tefekkür eden keşişlerin ruhu kızgın bir lava dönüşmeli ve yürekleri acıyla ezilmeliydi. Daha da yüksek ereklerle ulaşmayı amaçlayan Süryani keşişler, bilinçli biçimde yarattıkları ruhsal korku ve dehşet ortamında aralıksız gözyaşı dökmeye çalışırlardı. Çileciler, benliğe eziyeti sonuna kadar götürmeden, kendilerini amaca ulaşmış saymazlardı.

Bedensel acıya dayalı çileciliğin de zamanla birçok biçimi ortaya çıktı. En yaygın yöntemlerden biri, fiziksel bitkinliğe ya da acıya yol açan deneylere katlanmaktır. Soğuk ve sıcak, bu tür deneyler için uygun birer araçtı. Hindistan'da Hindu fakirlerinin kendilerine acı çekirmek için uyguladığı ilk yöntemlerden biri kör olana değin güneşe bakmak, bir başkası can suyu çekilene değin kollarını başının üstünde tutmaktır. Süryani keşişleri arasında yaygın bir gelenek bele, boyuna, ellere, ayaklara ve çoğunlukla giysilerin altına korse ya da zincir gibi demir ağıtlar takmaktır. Bedensel çileciliğin, ortaçağda İtalya ve Almanya'da bir kitle hareketi biçiminde ortaya çıktıktan sonra bugün bile Meksika'nın bazı yörelerinde ve ABD'nin güneybatısında uygulanan iki başka biçimi de kendini yaralama (özellikle iğdiş edilme) ve kırbaqlatmaydı.

Dünya dinlerinde çileciliğin farklı biçimleri. İnziva, bedensel disiplin, yiyeceklerin niteliğini ve niceliğini belirli kurallara bağlamak gibi çile biçimlerinin, ilkel dinlerde erişirme ayinleri ile kabileye katılma törenlerinde önemli yeri vardı. Doğadaki gizli güçlere söz geçirebilmenin başlıca yolunun özdisiplin olduğu inancıyla, hekimlerin kısa ya da uzun sürelerle inzivaya çekilmesi ve başka çile biçimleri uygulaması zorunlu tutulurdu. Amerika Yerlilerinden Karayaklar arasında ve ABD'nin kuzeybatısındaki öteki Yerli kabilelerinde erkek sayılmaya aday gençler inzivaya çekilirdi. Cenaze ve savaş gibi önemli olaylar dolayısıyla, bazı yiyeceklerden ve birlikte oturmaktan kaçınmayı öngören yasaklar uygulanırdı. Rahipler ve reisler için bu kısıtlamalar daha da sıkı tutulurdu. Helenistik kültür içinde (İÖ y. 300 - İS y. 300) gizem dinlerine bağlı topluluklarda oruç ve cinsel ilişkiden kaçınma türündeki çileci uygulamalar

yaygındı. Akdeniz bölgesinde Doğu'nun gizemli dinlerinin (örn. ana tanrıça kültü) yayılmasıyla, iğdiş edilme gibi çileci uygulamalar yeni bir güç ve yaklaşım kazandı.

Hindistan'da geç Veda döneminde (İÖ y. 1500 - 200), günahı öldürdüğüne inanılan *tapas* ("ısı" ya da "çile") ile tefekkür ve Yoga(*) arasında bağlantı kurulurdu. Upanishadlarda (Hint kutsal metinleri) anlatımını bulan Brahman dininde derin kökleri olan *tapas* anlayışı, Yogalar ve Caynacılar arasında daha da önem kazandı. Caynacılar göre kurtuluş, ancak bütün tutkuların yok edilmesiyle olanaklıydı. Hindistan'daki bu tür çileci görüş ve uygulamaların etkisiyle, Siddharta Gautama da (Buda) manevi yükseliş umuduyla bedensel eziyet deneylerine girişmiş, beklentileri gerçekleşmediği için bundan vazgeçmişti. Ama Buda'nın, acının kaynağında arzuların yattığı yönündeki temel kuramı, çileciliğin giderek Budacılığa da yerleşmesine yol açtı.

Hindu dininde ortaçağda gelişen keşişlik hareketi, çilecilikte ilımlı bir yol izledi. Çin'in (Konfüçyüsçülük ve Taoçuluk) ve Japonya'nın (Şinto) yerel dinlerinde çileciliğin belirgin bir yeri yoktu. Yalnızca Konfüçyüsçü rahipler bir özdisiplin uygulamaları ve belirli dönemlerde belirli yiyeceklerden kaçınırlardı. Taoçuluk içindeki bazı akımlarda da benzer kurallar uygulanırdı. Buna karşılık Şinto dininde çilecilerin görece daha büyük ağırlığı vardı.

Dünyayı Tann'nın yarattığı, dolayısıyla insanın ve dünyanın iyi olduğu ilkesine dayanan Yahudilik ilke olarak çileci bir nitelik taşımıyordu. Yalnızca ibadetin etkisini güçlendirmek ve Tann'dan ödül kazanmak için bazı çileci uygulamalara başvurulurdu. Kimi Yahudilerin, yaşamın kutsallığının kanıtını çilecilikte görmelerine karşın, çileci yaşam biçimi her zaman Yahudi düşüncesine yabancı kaldı. Bu nedenle çileci eğilimler yalnızca bazı tarikatlar arasında yayılabilirdi. Örneğin Esenliler bekârlık, yoksulluk ve itaat ilke edinmişti. 1940'larda Kumran'daki arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkan Lüt Gölü Ruloları'ndan elde edilen bulgular Yahudilik içindeki bu tür akımlara yeni bir ışık tuttu. İÖ 7. yüzyılda İranlı peygamber Zerdüş'tün kurduğu dinde de kurumsal düzeyde çilecilik yer yoktu. Zerdüş'tü dininin kutsal metinlerini içeren Avesta'da oruç tutmak ve çile yasaklanırdı.

Hristiyanlıkta çileciliğin bütün biçimleri gerçekleşme olanağı buldu. İncil metinlerinde çileci uygulamalardan hiç söz edilmeyordu; ama İsa'nın yaşam öyküsünü izleme düşüncesi çileciliğin başlangıç noktasını oluşturdu. Paulus'un Korinthoslulara Birinci Mektup'unda, yarışı kazanmak için kendini durmadan eğitmesi gereken ruhani koşucu imgesi, Hristiyan yaşamına çileci bir bakış biçimini yansıtıyordu. Perhiz, oruç ve gece ibadetleri genel olarak ilk Hristiyanların yaşamına damgasını vurmuştu. Ama gelişen Hristiyanlığın çeşitli kolları daha köktenci bir çileciliği benimsedi. Bu akımlardan bazıları, örneğin Süryaniliğin kaynağındaki mezheplerden biri olan Enkratitler (Yunanca *enkrateia*: "imsak", "nefsini tutma") ve 144'te heretiklikle suçlanarak kiliseden atılan Markion'un yandaşları, erken dönem Hristiyanlığın tarihinde önemli rol oynadılar. İlk yüzyıllar boyunca çileciler, bulundukları cemaatlerden kopmadılar, kilise yaşamında görevler üstlendiler, çilecilikle ilgili görüşlerini din uğruna ölüm ve bekârlık üzerinde odaklaştırdılar. 3. yüzyıl sonlarına doğru Mezopotamya ve Mısır'da manastır hareketleri doğdu ve toplu keşiş yaşamında sürekli bir biçim kazandı. Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmasından (İS 313) sonra yeni bir

güçle ilerleyen manastır hareketi bütün Batı dünyasına yayıldı. Katolik Kilisesi'nde büyük boyutlu yeni tarikatlar kuruldu. Reform hareketinin önderleri çileciliğe karşı çıktığı halde Kalvencilik, Püritenlik, Pietizm, Metodizm gibi hareketler ile Oxford Akımı'nda (ilk kiliseyi örnek alan 19. yüzyıl Anglikan hareketi) çileciliğin bazı biçimleri görüldü. Protestanlığın, iş yaşamında başarıyla simgelenen köktenci yetkinlik ülküsünün ve meşru yollarla elde edilmiş maddi kazançlara bağlanmayı kesinlikle yadsıma eğiliminin dile getirdiği çalışma etiği çilecilikle bağlanırdı.

İslam. İslam tarikatlarında müridlerin kapalı bir yerde belirli bir süre tek başına ibadet etmelerini belirten çile sözcüğü, Farsça *çihil'den* (kırk) türemiştir. Arapçada bu anlamda *erhain* (kırk) sözcüğü kullanılır. Ama çile kavramı geniş anlamda, tasavvuf yoluna giren kişinin kendisini kötülüklerden arındırabilmek için benliğine karşı verdiği mücadeleyi, toplum yaşamından soyutlanmayı, olabildiğince az yemeyi ve içmeyi belirtir. Tarikat yaşamındaki çile bunun belli kurallara bağlanmış, kurumlaşmış biçimidir ve genellikle sözcük anlamına uygun olarak 40 gün, 40 gece sürer. Ama kimi tarikatlarda bu süre üç güne inebildiği gibi, kimilerinde de 1001 güne çıkabilmektedir.

Tarikatların sistemleştirdiği çile, sonradan ve büyük olasılıkla başka dinlerin etkisi sonucunda ortaya çıkmıştır. İlk dönem mutasavvıfları bu tür bir uygulamadan söz etmez. Araştırmacılara göre, çile geleneğini, tasavvuf yaşamının tekkeler biçiminde kurumlaşmasında önemli rol oynayan Ebu Said Ebu'l-Hayr (ö. 1049) başlatmıştır. Sühreverdi'nin (ö. 1235), ünlü yapıtı *Avârifü'l-Maarif'te* çile uygulamasından ayrıntılı biçimde söz etmesi, uygulamanın zamanla iyice kökleştığını göstermektedir.

Mutasavvıflar, çile uygulamasının başka dinlerden kaynaklandığı görüşüne karşı çıkarak, bunun İslama uygunluğunu Kuran ve hadislerden aktarılan delillere dayandırır. Kuran'a göre Allah, Hz. Musa'ya 40 gece ibadet ettikten sonra kitap vermiş ve onunla konuşmuştur. Hz. Muhammed'in de kendisine vahiy inmeden önce kalabalıktan uzaklaştığı, Hıra Dağındaki bir mağaraya çekilerek yalnız başına ibadet ettiği bilinmektedir.

Tekke yaşamının öngördüğü çile, şeyhin gözetiminde gerçekleştirilir. Çile çekilen yer temiz, sakın ve karanlık olmalıdır. Kendisini dünyadan soyutlayan mürid burada 40 gün, 40 gece ibadet eder; bu süre içinde gerekmedikçe konuşmaz, uyumaz ve yemek yemez. Şeyh zaman zaman müridi denetler, çilenin amacına ulaşıp ulaşmadığını öğrenmek için onu çeşitli biçimlerde sınar. Ayrıntılarda kimi değişiklikler olsa da bütün tarikatlara göre çilenin değişmeyen temeli az yemek (killet-i taam), az uyumak (killet-i menam), az konuşmak (killet-i kalam) ve insanlardan uzaklaşmaktır (uzlet-i enam).

Mutasavvıflar için çilenin amacı benliği arındırmak, denetim altına almak, zamanı yoğun biçimde değerlendirmek, günahlardan kaçınarak Tanrı'ya yaklaşımdır. Ama zamanla çilenin bu amacına yenileri de eklenmiştir. Kimileri gayb evrenine ilişkin gizliliklere ulaşmak için, kimileri de keşf ve keramet sahibi olmak amacıyla çileye girmiştir.

Tarikatlar içinde çileye en çok önem veren Halvetiyedir. Yalnız kalma ile eş anlamlı olan adı (halvet) bunun bir göstergesidir. Çile Mevlevilikte biçimsel bir değişime uğrayarak şeyhe, tekkeye ve yol arkadaşlarına hizmet biçiminde anlaşılmıştır. Çilenin süresi de 1.001 güne çıkarılmıştır. Dünyadan ve insanlardan soyutlanma yerine halk içinde Hak'la birlik olmayı seçen Melamilik ile

kalabalık içinde yalnızlığı (halvet der encüm) ilke edinen Nakşibendilikte çile özellikle ilk dönemlerde çok önem kazanmıştır.

İslam tarikatlarında genel olarak bir kez çile çıkarılır. Bununla birlikte birçok kez çile çıkararak, hatta ömrünün bir bölümünü, özellikle de son dönemlerini çilede geçiren mutasavvıflar da olmuştur.

çilek, gülgiller (*Rosaceae*) familyasından, *Fragaria* cinsinin içerdiği 8 türe ve yenebilir meyvelerine verilen ad. Anayurdu Kuzey Yarıküre'nin ılıman bölgeleri olmakla birlikte, Güney Yarıküre'de de geniş ölçüde tarımı yapılır. Alçak boylu otsu bir bitki olan çileğin saçak kök sisteminin hemen üstünden tabanyaprakları çıkar. Yapraklar, tüylü ve kenarları tasteredilmiş üç yaprakçıklardan oluşur. Genellikle beyaz renkli olan çiçekleri yaprakların koltuğundan çıkan ince saplar üstünde küçük salkımlar oluşturur. Bitki yaşlandıkça, kök sistemi odunlaşır ve yeni sürgünler verir. Toprağa değdiğinde köklenen bu yatay sürgünler sayesinde bitki geniş bir alana yayılır.

Çilek meyvesi çiçek ekseninin genişleyip etlenmesiyle oluşur ve yüzeyinde çok sayıda küçük tohum barındırır. Aslında bunlar botanik açısından tohum değil, gerçek birer meyvedir (aken). Mevelerin rengi soluk sarı-kırmızıdan, koyu kırmızıya kadar değişir. Çileğin kendine özgü tadı, içerdiği çeşitli şekerler, organik asitler ve aroma maddelerinden kaynaklanır. Çilek C vitaminince zengin bir meyvedir; ayrıca demir gibi bazı mineralleri de içerir. Taze olarak yendiği gibi pasta, dondurma, reçel ve likör yapımında da geniş ölçüde kullanılır. Çilek kökünden kabız yapıcı, idrar artırıcı ve iştah açıcı etkisi vardır.

Tarımı yapılan iri meyveli çilek 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda ise pek çok ülke kendi koşullarına uygun çilek çeşitleri geliştirmiştir.

Çilek çeşitli topraklarda yetiştirilebilir ve başka tarım ürünlerine göre daha az gübre gerektirir. Kuraklığa dayanıksız olduğu için nem tutan topraklar ya da iyi bir sulama gereklidir. Ertesi yıl ürün alınacak bitkiler sonbaharın başında dikilir. Eğer kışın ya da baharda dikilirse, ilk yıl ürünün zayıflamasını önlemek için bitkilerin çiçekleri koparılmalıdır. Bitkiler genellikle bir-dört yıl tarlada tutulur. Yatay sürgünler kopararak bitkiden ayrılır ya da birkaç bitkinin çevresine sarılır. Kışların sert geçtiği yerlerde, bitkiler bahar geldiğinde dikilir ve bir sonraki yıl kış geldiğinde soğuktan etkilenmemesi için üzeri saman ya da kuru yapraklarla örtülür.

Çilek ticari olarak taze tüketilmek, dondurularak saklanmak ya da konserve ve meyve suyu yapmak üzere üretilir. Çabuk bozulabilme özelliği ve hasadının makineyle yapılamaması nedeniyle tüketim merkezlerinin ya da çileği işleyecek tesislerin yakınında yetiştirilir. Doğrudan küçük sepetlere toplanır ve pazarlanmak üzere paketlenir. Turfanda çilek, cam ya da plastik koruyucular altında yetiştirilebilir. Son derece narın ve dayanıksız bir meyve olduğundan serin ve kuru depolama gerektirir. En çok ABD, Avrupa, Güney ve Doğu Afrika, Yeni Zelanda, Avustralya ve Japonya'da yetiştirilmektedir.

Türkiye'de 1988 verilerine göre 40 bin tonu aşan çilek üretiminin önemli bölümü Bursa ilinden sağlanmıştır.

Çilimli, Karadeniz Bölgesi'nde, Bolu iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Düzce'ye bağlı bir bucak olan Çilimli, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla Konuralp bucağına bağlı uç koy de katılarak ilçe yapılmıştır.

Çilimli Belediyesi 1956'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe. 15.969; kasaba, 3 717.

çilingir, kilit, anahtar ve bu türden ince demircilik işleri yapan zanaatçı. Eskiden anahtar kaybolmuş ve kilitli kalmış kapıları maymuncukla açmak, bozuk kilitleri onarmak ya da yeni anahtar ve kilit üretmek, bazı makinelerin küçük parçalarını eskisine benzer biçimde yeniden yapmak başlıca çilingirlik işleri arasındaydı. Günümüzde kilit, anahtar ve benzeri eşya seri olarak üretildiği için, çilingirlerin önemi azalmış, onların yerini hazır kilit ve anahtar satan ya da bir anahtardan makine ile benzerlerini çoğaltan anahtarcılar almıştır.

Çilkat dokuması, Kuzey Amerika'da Pasifik Kıyı Bölgesi Yerlilerinin en kuzeydekileri olan Çilkatların dokuduğu bir tür uzun giysi ve örtü. Sözcük daha genel anlamda, bu Yerlilerin dokuduğu her türlü giysi için de kullanılır. Tlingit dil grubundan olan Çilkatlar, Alaska kıyısında Cape Fox ile Yakutat Koyu arasında otururlar. Bu tür uzun giysileri üreteler yalnızca onlar değildir. Ama Avrupa kültürleriyle ilk ilişkilerin başladığı dönemden beri en nitelikli ve güzel desenli dokumaları Çilkatlar yaratmıştır. Çilkat giysisi yayıldığından dikkörtgen biçimindedir, yalnız eteği ters "V" harfi gibi açılır. Kenarları ve eteği püsküllerle süslenmiştir. Çözgü iplikleri sedir ağacı lifinden, atkı iplikleriyse dağ keçisi ya da dağ koyunu yününden yapılan bu dokumanın Çimmesyan Yerlilerinden alındığı sanılır. Genellikle beyaz, sarı, siyah ve mavi ya da yeşilden oluşan renkler doğal boyalardan elde edilir.

İlk Çilkat giysilerindeki desenler kumaşın üstüne boyayla yapıldı. Son 200 yıldır kabile kadınları desenleri, erkeklerin levhalarına çizdikleri renkli örneklerle bakarak oluşturmaktadır. Birçok Yerli kabilesinde olduğu gibi, canlı yaratıkları canlandıran desenleri yalnızca erkekler yapabilir; kadınlar ancak soyut geometrik örgeler üretebilir. Ama giysileri süsleyen bu görünüşte soyut desenler, aslında kabilelerin simgesi olan hayvan ya da ruhların gelenekselleşmiş betimleridir. Kuzeybatı Kıyı Bölgesi Yerlileri üç boyutlu bir nesneyi iki boyutlu yüzey üstünde betimlemek için, onun her yönden görünüşünü vermişlerdir. Örneğin bir Çilkat giysisinin üstünde bir balinanın hem sol yandan, hem tam karşıdan, hem de sağ yandan görünüşü yan yana yer alabilir. Bu üçlü betimlemenin üstünde de bir röntgen filmindeki gibi, balinanın içi çizilmiş olabilir. Sanatçı, giysinin üstüne hangü hayvanı dokuduğunun anlaşılması için, onun belirleyici özelliklerini açıkça belirtir. Örneğin, kurdun burnunu uzun, ayınınkini kısa yapar.

Çilkatlar dize kadar inen gömlekler de dokurlar. Bunların desenleri uzun giysilerine benzerse de, daha küçük bir yüzeye yayıldığı için o kadar etkileyici olmaz. Çilkatlar ayrıca tozluklar ve kenarlarını kürkle süsledikleri dans önlükleri de dokumaktadır.

Çiller, **Tansu** (d. 24 Mayıs 1944, İstanbul), iktisatçı ve siyasetçi. Türkiye'nin ilk kadın başbakanıdır.

1963'te İstanbul Amerikan Kız Koleji'ni, 1967'de Robert Kolej Yüksek Okulu'nun (bugün Boğaziçi Üniversitesi) İktisat Bölümü'nü bitirdi. 1963'te Özer Uçuran'la evlendi. Eşyle birlikte ABD'ye giden Çiller New Hampshire Üniversitesi'nde lisansüstü çalışmasını tamamladı (1969). 1971'de Connecticut Üniversitesi'nde doktora derecesini aldı. Bir yıl Yale Üniversite-

si'nde çalışmalar yaptıktan sonra, 1971-73 arasında Franklin and Marshall College'da yardımcı profesör olarak çalıştı. 1974'te yurda dönerek Boğaziçi Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. Daha sonra profesörlüğe yükselen Çiller, 1976-79 arasında Ekonomi Bölümü başkanlığında bulundu. Türkiye ekonomisi konusunda çeşitli araştırmalar yaptı.

1990 yılında siyasete atılan Çiller Doğru Yol Partisi'ne (DYP) katıldı. Aynı yıl DYP'nin Genel İdare Kurulu'na seçildi ve ekonomiden sorumlu genel başkan yardımcısı oldu. Ekim 1991'deki genel seçimlerde İstanbul'dan milletvekili seçildi. Süleyman Demirel'in kurduğu koalisyon hükümetinde ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak görev aldı. Demirel cumhurbaşkanı seçilince DYP genel başkanlığına aday oldu. 13 Haziran 1993'te yapılan DYP Olağanüstü Kongresi'nde genel başkanlığa seçildi; 14 Haziran'da Demirel tarafından hükümeti kurmakla görevlendirildi ve Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olarak 50. hükümeti kurdu.

Çiller'in yayımlanmış yapıtları arasında *Türk Sanayiinde İthal İkamesi ve Koruma Politikası* (1977), *Türk Sanayinin Büyümesinde Kaynaklar* (1981), *İl Düzeyinde Milli Gelir Dağılımı* (1982) ve *Dünya'da ve Türkiye'de Kur Politikaları ve Sorunları* (1983) sayılabilir.

çilli ördek (*Stictonetta naevosa*), parlak boz tüylerindeki koyu beneklerle dikkat çeken, Avustralya'ya özgü ender bir su kuşu türü. Üreme mevsiminde erkeklerin gagası kırmızılaşır. Çilli ördekler yüzeyden beslenen bir ördek türüdür. Uyarı sesleri çıkarmaz, kur gösterisi yapmazlar. Erkek ve dişiler arasında açık bir bağlılık da görülmez. Bu türü bazı uzmanlar *Anatidae* familyası içinde *Stictonettini* adıyla ayrı bir oymak oluşturacak biçimde sınıflandırmışlar. Avustralya hükümetinin soyu tükenme tehlikesi gösteren hayvanlar arasında saydığı bu tür koruma altına alınmıştır.

çim, buğdaygiller (*Poaceae*) familyasından, Kuzey Yarıküre'nin ılıman bölgelerinde yaygın olan *Lolium* türlerine verilen ad. Park, bahçe ve spor alanlarını yeşillendirmede yararlanılan, ayrıca yem bitkisi olarak kullanılan İngiliz çimi (*L. perenne*) ve İtalyan çimi (*L. multiflorum*) en önemli türleridir. *Lolium* cinsinin çok yaygın bir başka türü ise *delice* (*) adıyla bilinen *L. temulentum*'dur.

İngiliz çimi 30-60 cm boyunda, dik ve silindirik gövdeli çokyıllık bir bitkidir. Sivri ya da küt uçlu tüysüz yaprakları vardır. Çiğnenmeye ve biçilmeye dayanıklı bir tür olduğu için yeşil alanlar oluşturmak amacıyla yaygın biçimde yetiştirilir. Nemli topraklarda iyi yetişen bitki, sık sık biçilir ve biçildikçe gelişir. Daha uzun boylu olan İtalyan çimi ise bir ya da ikiyıllık bir bitkidir ve gene benzer biçimde kullanılır. Bu iki tür dışında yumak (*Festuca*), salkımotu (*Poa*), ayrıkçimi (*Agrostis*) ve brom (*Bromus*) türleri de yeşillendirme amacıyla ekilir.

çim hokeyi, her biri 11 oyuncudan oluşan iki takım arasında oynanan bir açık alan oyunu. Oyuncular küçük ve sert bir topu rakip kaleye sokmak için uçları kıvrık bir sopa kullanırlar. Benzer bir oyun olan buz hokeyinden ayırmak için çim hokeyi olarak adlandırılmıştır. Erkekler çim hokeyi karşılaşmaları 1908'den bu yana, bayanlar çim hokeyi karşılaşmaları ise 1980'den bu yana Olimpiyat Oyunları'nda yer almaktadır.

Nerede ve ne zaman ortaya çıktığını belirleyecek hiçbir kanıt olmamasına karşın, hokeyin geçmişinin en eski uygarlıklara kadar uzandığı sanılmaktadır. Nil Vadisindeki eski mezarlarda modern hokeyi andıran bir oyuna ait çeşitli tasvirler bulunmuştur. Araplar, Eski Yunanlılar, Persler ve Romalıların da kendilerine özgü hokeyi oyunları olduğu bilinmektedir. Bunlardan başka Güney Amerikalı Aztekler arasında değneklerle oynanan bir oyunla ilgili izlere rastlanmıştır. Hokey, *hurling*(*) ve *shinty*(*) gibi öteki eski oyunlara da bağlanabilir. Hokey (*hockey*) adının İngilizceye ortaçağda oynanan *hoquet* adlı bir Fransız oyunundan geçtiği sanılmaktadır.

Hokey 19. yüzyılda İngiliz okullarında oynanıyordu. 1861'e ait bir tutanakta, ilk erkekler hokey kulübünün Londra'nın güneydoğusundaki Blackheath'te kurulduğuna ilişkin bir kayıt bulunmaktadır. Londra'daki bir başka hokey kulübü olan Teddington, oyuna birkaç büyük değişiklik getirdi. Bunlar, ellerin kullanılmasının ve sopanın omuzlardan yukarıya kaldırılmasının yasaklanması, top olarak kauçuk bir küpün kullanılması ve en önemlisi de bir şut alanının benimsenmesi idi. Bu son değişiklik o sırada Londra'da yeni kurulmuş olan Hokey Birliği'nin belirlediği kurallar içine de alındı.

Kraliçe Victoria döneminde bayanların spor yapmalarının kısıtlanmasına karşın, hokey bayanlar arasında giderek yaygınlaştı. Oyunun başta Hindistan ve Uzakdoğu olmak üzere bütün dünyaya yayılması büyük ölçüde İngiliz ordusu aracılığıyla oldu. 1928'de hokeyi ulusal spor ilan eden Hindistan, aynı yıl ilk kez katıldığı Olimpiyat Oyunları'nda bu dalda yaptığı beş karşılaşmada hiç gol yemeden altın madalya kazandı. Uzun yıllar elinde tutuktan sonra hokeydeki üstünlüğü 1940'ların sonunda Pakistan'ın kurulmasıyla yitirdi.

Uluslararası hokey karşılaşmaları 1895'te başladı. 1971'de dört yılda bir yapılan Dünya Kupası (sonradan Şampiyonlar Kupası) düzenlendi. Bayan takımlarının 1895'ten bu yana düzenli olarak dostluk maçları yapmalarına karşın, bayanlarda ciddi uluslararası karşılaşmalar ancak 1970'lerde başladı. İlk Bayanlar Dünya Kupası 1974'te düzenlendi.

Öteki uluslararası hokey turnuvaları arasında Asya Kupası, Asya Oyunları, Avrupa Kupası ve Pan-Amerikan Oyunları sayılabilir. Her biri altı asıl ve altı yedek oyuncudan oluşan iki takım arasında oynanan salon hokeyi Avrupa'da da yaygınlaşmıştır.

çimento, ince toz halde bulunan ve suyla karıştırıldığında sertleşerek katı bir kütle durumuna gelen temel yapı malzemesi. Bağlayıcı madde olarak kullanılan öteki çimento türleri genellikle yapıştırıcı olarak adlandırılır.

Romalılar, kireç ve volkan külünden hazırladıkları çimentoyu, Avrupa'da gerçekleştirdikleri yapılarda yaygın olarak kullanmışlardır. 1824'te İngiliz mühendis Joseph Aspdin, Portland Adasında çıkarılan kireçtaşının rengini andırmasından ötürü portland çimentosu(*) olarak adlandırdığı bir çimento türünün patentini aldı. Öncekilerine oranla çok daha dayanıklı ve suya karşı daha uzun süre dirençli olan portland çimentosunun kullanımı hızla yaygınlaştı ve başlıca yapı malzemesi durumuna geldi.

Portland çimentosunun hammaddeleri olan kireçtaşı ve kil, çimentonun dört temel

bileşenini içerir. Bunlar, trikalsiyum silikat ($3\text{CaO} \cdot \text{SiO}_2$), dikalsiyum silikat ($2\text{CaO} \cdot \text{SiO}_2$), trikalsiyum alüminat ($3\text{CaO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3$) ve tetra-kalsiyum alüminoferrit ($4\text{CaO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3 \cdot \text{Fe}_2\text{O}_3$). Az miktardaki öteki elementler ve alkalilerle birlikte, gene az miktarda birleşmemiş kireç ve magnezya da bulunur. Portland çimentosunun bileşiminde, yüzde 60-67 kireç, yüzde 19-25 silis, yüzde 3-8 alümina, yüzde 0,3-6 demiroksit, yüzde 1-3 kükürttrioksit, yüzde 0,5-5 magnezya ve yüzde 0,3-1,3 çeşitli alkaliler bulunur. Çimento yapımında, bu maddeler kırırlı ve ince toz durumuna getirilerek istenen oranlarda karıştırılır. Daha sonra karışım fırında yüksek sıcaklıkta pişirilir. Böylece elde edilen klinker toprakları, malzemenin katılaşmasını geciktiren jips (alçıtaşı) ile birlikte ince halde öğütülerek çimentoya dönüştürülür. Yaş yöntemde malzeme ıslak olarak öğütülür ve çamur halinde fırına gönderilir. Kuru yöntemde, kuru olarak öğütülen malzeme un haline getirilerek fırına gönderilir ya da yarı kuru yöntemde olduğu gibi kuru olarak öğütülür ve ardından nemlendirilerek topraklaştırılır ve fırına gönderilir.

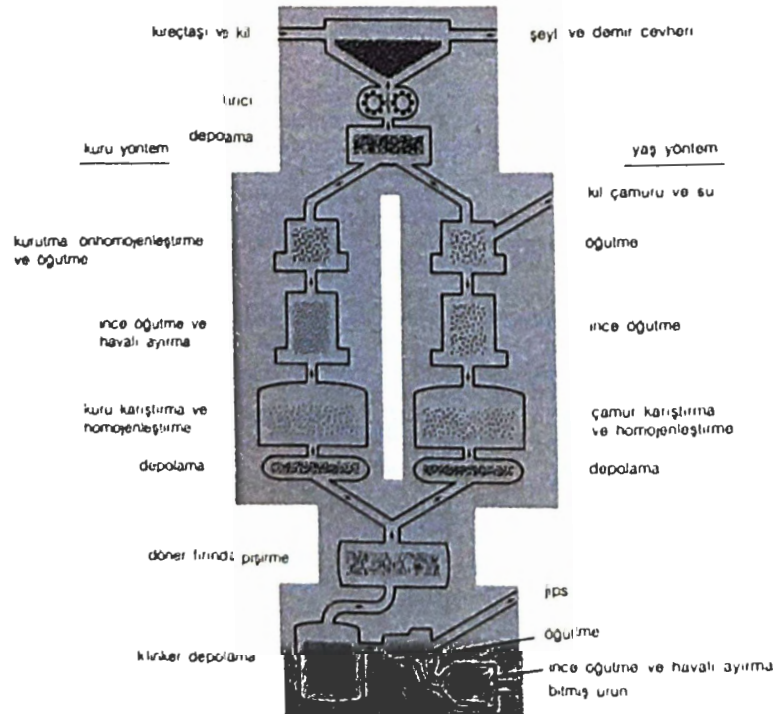
Çimentoya çeşitli başka maddeler eklenerek özel nitelikli çimento türleri hazırlanabilir. Derin sondaj kuyularındaki yüksek sıcaklıklara ve basınca karşı son derece dirençli olan petrol kuyusu çimentosu ve sugeçirmez çimento özel çimento türleridir. Portland çimentosunun suyla karıştırıldığında sertleşmesinin nedeni, malzemenin içindeki kalsiyum silikatlarının hidralanarak jel kolloitleri oluşturmalarıdır. Kalan su buharlaşınca, kolloitli jel, sert bir katı haline dönüşür.

Pik demir üreten yüksek fırınların cüruf artıklarından hazırlanan cüruf çimentosu ve yüksek derişiklikteki alüminatlardan elde edilen alüminli çimentolar, kirli havada bulunan sülfatlar gibi çeşitli kimyasal maddelere karşı dayanıklılığın arandığı alanlarda yaygın olarak kullanılır. Jipsten hazırlanan çimentolardan inşaat sıvası ve hazır levha sıva yapımında yararlanır. Plastiklerden, reçinelerden ve öteki doğal ya da sentetik maddelerden üretilen çimento türleri de vardır.

Tek başına çimento, çok sınırlı amaçlarla, örneğin tavanların sıvanmasında sulu harç olarak kullanılır. Buna karşılık çoğunlukla çeşitli dolgu maddeleriyle (agrega) karıştırılarak uygulanır. Duvar yapımında kullanılan bağlayıcı harç, çimento ile kum karıştırılarak hazırlanır. Beton yapımında ise çimento, çakıl ya da karılmış taşlarla karıştırılır. Her biçimde dökülebilen, dayanıklı ve ucuz olan beton, dünyada en yaygın kullanılan inşaat malzemesidir.

Türkiye'de çimento üretimi. Türkiye'nin toplam çimento üretimi yılda 24,4 milyon tondur (1991). Bu miktarın içinde kamu kuruluşlarının payı yüzde 21,7, özel işletmelerinki ise yüzde 78,3 olmuştur.

1910'da Darıca'da kurulan ve yılda 40 bin ton çimento üretebilen Darıca Çimento Fabrikası Türkiye'nin ilk çimento fabrikasıdır. Yabancı sermayeli Arslan Osmanlı Şirketi'nin kurduğu bu fabrikanın ardından, bir yıl sonra gene yabancı sermayeli Eskişehir Çimento AŞ adlı bir başka yabancı şirket Eskişehir Çimento Fabrikası'nı kurdu. Yılda 20 bin ton çimento üretebilen bu tesis birkaç yıl sonra Darıca Çimento Fabrikası ile, Arslan ve Eskişehir Müttehit Çimento ve Su Kireci AŞ adı altında birleşti. 1926'da kurulan Ankara Çimento Fabrikası, İstanbul'daki çimento fabrikalarının fiyat rekabeti karşısında dayanamayarak 1937'de kapatılmak zorunda kaldı. 1943'te yeniden açılan fabrika yılda 600 bin ton çimento üretir. Orta ve Doğu Anadolu bölgesinin çimento talebini karşılamak için 1943'te Sümerbank Sivas Çimento Fabrikası işletmeye açıldı. Başlangıçta 80 bin ton olan yıllık üretim fabrikaya yeni ekler yapılmayla 460 bin tona yükseldi. 1953'te Eskişehir Bankası ve devlet desteği alınarak Eskişehir Çimento Fabrikası kuruldu. Başlangıçta yılda 200 bin ton çimento üretmesi tasarlanan fabrika 1970'lerde yılda 380 bin ton kapasiteye ulaştı. Eskişehir Çimento Fabrikası'nın üretime geçmesinin ardından, 1957'de yılda 440 bin ton çimento üreten Çorum Çimento Fabrikası, 1958'de yılda 230 bin ton çimento ve 220 bin ton klinker üreten Söke Çimento Fabrikası, 1962'de 500 bin ton yüzde 30 klinkerli ve 220 bin ton

Çimento üretiminde kuru ve yaş yöntemler
D. Meşhan

yüzde 70 klinkerli çimento üreten Bartın Çimento Fabrikası, 1963'te yılda 600 bin ton çimento üreten Konya Çimento Fabrikası kuruldu. 1967'de İstanbul'un gittikçe artan çimento talebini karşılamak için Türkiye'nin en büyük çimento fabrikası olan Akçimento işletmeye açıldı. Yılda 1,35 milyon ton klinker, 1,4 milyon ton da çimento üreten Akçimento, Türkiye özel kesim çimento üretiminin yüzde 10'unu, klinker üretiminin de yüzde 11'ini karşılar. İstanbul'daki öteki çimento fabrikaları Kartal Yunus Çimento Fabrikası ile Zeytinburnu Çimento Fabrikası'nın yıllık üretimleri sırasıyla 630 bin ton ve 225 bin tondur. 1967'de yıllık 350 bin ton çimento üretimiyle, Türkiye'deki kuru sistemli çimento fabrikalarının en büyüğü olan Trabzon Çimento Fabrikası işletmeye açıldı. Bu fabrikalardan başka Van Çimento Fabrikası ve Afyon Çimento Fabrikası sırasıyla 225 bin ton ve 450 bin ton yıllık üretimleriyle Türkiye çimento üretimine katkıda bulunurlar.

çimentolanma, SEMENTASYON olarak da bilinir, kayacın taneciklerinden oluşan kırıntı (klastik) tortullarının, mineral maddelerin gözenek alanlarına çökmesi sonucu sertleşmesi ve kaynaşması. Bu süreç bir tortul kayacın oluşumunun son evresini oluşturur. Çimento (bağlayıcı malzeme), kayacın ayrılması ve önemli bir parçasını oluşturur ve çökeltme süreci kayacın gözenekliliğini ve geçirgenliğini belirler. Pek çok mineral çimento haline dönüşebilir; en yaygın çimento türü silistir (çoğunlukla kuvars). Öte yandan, kalsit ve öteki karbonatlar ile demir oksitler, barit, anhidrit, zeolitler ve kil mineralleri de aynı dönüşümü gösterebilirler.

Çimentonun nasıl ve ne zaman çökeldiği henüz tam olarak belirlenememiştir. Bir bölümü, kayacın içinde oluşmuş gibi görünürken, bir bölümünü de çevredeki suların kayaca taşıdığı sanılmaktadır.

Çimentolanmanın tersi bir sürecin de bulunduğu düşünülmektedir. Kalkerli kumtaşlarının böylesine bir dağılma sürecinin sonucunda oluştuğuna ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Bu durumda, kalkerli çimento ya da tanecikler, tıpkı kireçtaşı gibi çözünürler. Bazı gevrek ve gevşek çimentolu kumtaşlarının içindeki kuvars taneciklerinde görülen buzlu ya da çizikli yüzeylerin, süzülüp gitmiş olan karbonat çimentosunun varlığına kanıt olabileceği düşünülmektedir.

Çimkent, Kazakistan'ın Çimkent yönetim biriminin (oblast) merkezi kent. Sayram Irmağı vadisinde, Ugam Sıradağlarının eteklerinde 512 m yükseklikte yer alır.

Orta Asya'dan Çin'e ulaşan kervan yolu üzerinde en geç 12. yüzyılda kuruldu. Birkaç kez göçebe saldırıları sonucunda yıkıldı. 19. yüzyıl başlarında Hokand Hanlığı'nın bir parçası durumuna geldikten sonra, 1864'te Ruslar tarafından işgal edildi. 1885'te burada bir ilaç (santonin) fabrikası kuruldu.

Çimkent bugün Kazakistan'ın üçüncü büyük kenti ve önemli bir demiryolu kavşağıdır. Ayrıca bölgenin belibaşlı sanayi ve kültür merkezlerinden biridir. Kentte büyük ölçekli kurşun, otomatik pres ve çimento fabrikaları, kimya (Karadag'dan çıkarılan fosfat burada işlenir) ve gıda sanayileri ile hafif sanayi kuruluşları bulunur. 1979'da bir petrol rafinerisi işletmeye açılmıştır. Çimkent'te eğitim, teknoloji ve kültür enstitüleri, çimento araştırma birimleri, Karakul koyunu ıslah enstitüleri ile Kazak ve Rus tiyatroları vardır. Asya kültürü özelliklerini yansıtan tarihsel bir mahalle bugün de ayakta. Nüfus (1989) 393.000.

çimlenme, tohumun genellikle bir dinlenme döneminden sonra filizlenmesi. Gelişimin tamamlanması, suyun yeterince emilmesi, sıcaklık, kullanılabilir oksijen varlığı ve ışık, çimlenmeyi başlatan etmenlerdir. Çimlenme bazen gelişimin erken bir döneminde olabilir, örneğin mangrov (*Rhizophora*) embriyonu tohumtaslağının içindeyken gelişir ve çiçek henüz solmadan içinden şişkin bir kökçük çıkarır. Şili arokaryasının embriyonu ise tohum kozalak-tayken çimlenir. sapçığından (hipokotil) bir yumru oluşturur ve sonra birkaç ay dinlenir. Bezelye ve mısırdaki çenekler (çim-yaprakları) toprak altında kalır; fasulye, ayçiçeği gibi bazı türlerde ise sapçık toprağın üstünde uzayarak çenekleri ışığa ulaştırır ve çenekler burada yeşerip çoğunlukla yaprak görünümü alır. Alkollü içkilerin ve bazı sanayi ürünlerinin üretimi tahıl tohumlarının çimlendirilmesiyle gerçekleşir.

Çimmesyanlar, Büyük Okyanusun kuzey kıyılarında yaşamış Kuzey Amerika Yerlileri. Skeena ve Nass ırmakları ile Milbanke Körfezi çevresinde anakara ile adalara yerleşen Çimmesyanların konuştuğu dil, Penuti dilleri arasında sınıflandırılır. Çimmesyan dilinin değişik lehçeleri, Nass Irmağı boyunca Niska, Skeena Irmağının aşağı çığırı ve kıyı boyunca kıyı lehçesi, Skeena'nın yukarı çığırı boyunca da Kitksan (Gitksan) biçiminde gruplanır.

Çimmesyanların ekonomik yaşamı, Tlingitler ve Haydalar gibi balıkçılığa dayanıyordu. Kuş aylannda kara hayvanları avlanır, yazın ise sürekli yerleşimlerde göçmen sombalığı ve mumbalığı tutulurdu. Yağı dolayısıyla özellikle değer verilen mumbalığı, bölge insanlarının en önemli besin kaynaklarından biriydi. Kışları sürekli oturan, çoğunlukla oymalarla bezenip boyanmış geniş ahşap evler, Çimmesyan ailelerinin zenginliğini simgelerdi.

Niska ve kıyı lehçeleriyle konuşan Çimmesyanlar başlıca dört büyük boya, Kitksan lehçesini konuşanlar ise üç boya ayrılmıştı. Bunlar da ayrıca yerel soylara bölünmüştü. Soy çizgisi anayanlıydı. Her soyun kendine ait avlanma ve balık tutma bölgeleri, meyve bahçeleri, bir evi ya da evleri, soy tarihindeki olayları simgeleyen özel sorguçları ve kendi başkanları vardı. Her soy toplumsal ve törensel bakımdan genellikle bağımsız bir birimdi. Yerel kabileler birkaç soydan oluşurdu. Her soyun ötekilere göre hiyerarşik bir konumu vardı ve hiyerarşinin en üstünde yer alan soyun başkanı kabilenin de başı sayılırdı. Kışlık köy alanı kabilenin ortak mülkiyetindeydi. Törenlere ve savaşlara herkes katılırdı.

Çimmesyanlar, uzlaşımsal niteliği ileri düzeyde gelişmiş uygulamalı sanatlarıyla ünlüydü. Özellikle ölmüş başkanlar için, "totem direği" olarak bilinen oymalı ve boyalı sütunlar dikilirdi. Yeni başkanların onanması ve göreve başlaması dolayısıyla, törenle armağanlar dağıtılan büyük potlaç törenleri düzenlenirdi. Ev yapma, totem direği dikme gibi olaylar sırasında, ayrıca kabile içi ayrıcalıkların simgesel biçimde somutlaştırılması amacıyla da potlaç törenleri yapılırdı.

Çimular, İnka Krallığı'ndan önce Peru'da en büyük ve en önemli siyasal örgütlenmeyi oluşturan Güney Amerika Yerlileri. Çimuların özgün çömlek işleri, Peru'nun kuzey kıyılarında gelişen And uygarlığının son dönemlerinin tarihlenmesine yardımcı olur.

Çimular, ilk yurtları olan Piura'dan güneydeki Paramonga ve Casma'ya fetih yoluyla yayıldılar. Çimu Devleti, nüfusun büyük

artış gösterdiği 14. yüzyılın ilk yarısında biçimlendi. Kentler inşa ederek büyük ölçekli sulama sistemleri kuran Çimular 1465-70 arasında Pachacuti Inca Yupanqui ve onun oğlu Topa Inca Yupanqui yönetimi içinde İnkalara egemenliği altına girdiler. İnkalara, Çimu yüksek uygarlığının siyasal yapı, sulama sistemi ve yol yapımı gibi öğelerini büyük ölçüde kendi imparatorluk örgütlenmeleri içinde erittiler.

Çimu uygarlığı, dev sulama tesisleri temelinde yürütülen tarıma dayanıyordu. Çimular el sanatlarında da ustalaşmıştı; dokuma, altın, gümüş ve bakır işleri yetkin bir düzeydeydi. Kalıp kullanılarak yapılan çanak çömlek türlerinin belirli standartları vardı. Çimularca üretilen çanak çömleğin çoğu düz siyahtı. Yunka (Yunca) ya da Moçika olarak adlandırılan ve artık konuşulmayan Çimu dili, İnka dilinden çok farklı, belki de bütünyle ayrıydı.

Çimu uygarlığının serpilmesi, Peru uygarlığının kentleşme evresi olarak da nitelenen ve 1450 öncesinde 200 ya da 400 yıl boyunca sürdüğü sanılan döneme rastlar. Köylülerden soylulara kadar birçok tabakanın bulunduğu Çimu toplumunun, İnka uygarlığının bütün temel öğelerini küçük ölçekte de olsa barındırdığı sanılmaktadır.

Peru'nun kuzey kıyısında, Trujillo'nun yakınında bulunan Çimu başkenti Chan Chan(*), günümüzde susuzluk nedeniyle bütünyle terk edilmiş sızdır bir yerdir. Ama tümü kerpiçten yapılmış büyük surları, 16-26 km² genişliğindeki, dikdörtgen yapı blokları, sokakları, göletleri ve piramit biçimindeki tapınaklarıyla dünyanın en ilginç arkeolojik sitelerinden biridir. Kentin büyüklüğü, burada binlerce kişinin yaşadığını göstermektedir.

çimyaprağı bak. çenek

Çin 1, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Yer Yörüngesine oturttuğu ilk uydur. 24 Nisan 1970'te Şuang Çeng Zu Tsu'daki roket üssünden fırlatılan bu uydulla SSCB, ABD, Fransa ve Japonya'dan sonra Çin, Yer Yörüngesine uydur yerleştirmeyi başaran beşinci ülke oldu.

"Çin 1" hakkında çok az şey bilinmektedir. Yaklaşık 173 kg ağırlığındadır ve yurt-sever marşlar yayımlayan bir radyo vericisi taşımaktadır.

Çin boksı, Çince TAIJUAN (Yüce Varlık Yumruğu), beden hareketi ya da saldırı ve savunma amacıyla yapılan eski bir Çin sporu.

Dayanıklılık geliştirme çalışmalarında gevşetici beden hareketleri olarak yapılan Çin boksı, edilgenlik ve etkinliği temsil eden *yin* ve *yang*'ın uyumunu da içeren Taiji (Yüce Varlık) ilkelerinden yola çıkılarak geliştirilmiştir. Özenle belirlenmiş duruş ve pozisyonlara dayanan akıcı, ritmik ve ağır hareketleri kapsar. Ama uygulamada bir ustanın sistemi başka bir ustanın sistemiyle hiçbir zaman aynı değildir. Bir saldırı ve savunma yöntemi olarak Çin boksı, *gongfu*'yu(*) andırır ve bir dövüş sanatı olarak kabul edilir. Silahlı ya da silahsız yapılabilir.

Çin'de, sağlıklı olmak amacıyla alet kullanmaksızın yapılan beden hareketlerinin geçmişi 3. yüzyıla değin uzanır. 5. yüzyıla doğru Shao Lin Budacı manastırındaki keşişler ayı, kuş, geyik, maymun ve kaplani taklit eden hareketlerle idman yapmaya başladı. Bu hayvanlara sonradan yılan da eklendi. *Yin* ve *yang* ilkeleri bütün hareket-

lerin uyumunu sağlamak amacıyla Ming hanedanı döneminin başlarında benimsendi (1368).

Çok sayıda okula ayrıldığı sanılan Çin boksundan günümüze yalnızca Wu ve Yang okulları kalmıştır. Yapılması gerekli hareketlerin sayısı okula ve ustaya bağlı olarak 24-108 arasında ya da daha fazla olabilir. Bu hareketler "Beyaz leylek kanatlarını açıyor", "Sırtüstü yatarak maymun gibi kıvrılır" gibi, yarattıkları imgeye göre tanımlanır. Bütün hareketler vücut ağırlığı önde, vücut ağırlığı arkadaki ayakta ya da ata biniş pozisyonunda başlar.

Çin Cumhuriyeti bak. Tayvan

Çin Denizi, Asya'nın güneydoğu kıyılarını çevreleyen ve Büyük Okyanusun batı kesiminin bir bölümünü oluşturan su kütlesi. Kara Çin'i ile Tayvan Adası arasındaki Tayvan Boğazıyla birbirine bağlanan Gü-

çizgi belirler. Büyük Okyanusun batı kesimindeki en büyük "kıyı denizi" olarak, 2.197.300 km²'lik alan kaplar; ortalama derinliği 1.140 m'yi bulur. Deniz tabanının en önemli yüzey şekli, doğusunda bulunan eşkenar dörtgen biçimli derin havzadır; havzanın güney ve kuzeybatısına doğru dimdik yükselen sığlık alanlar sık resiflerle kaplıdır. Havzanın en derin kesimini oluşturan, çukur bir ova biçimindeki Çin Denizi Havzasının en derin noktası 5.015 m'dir. Luzon ve Palawan adalarının yakınlarında birdenbire alçalan kıta sahanlığı yerini Palawan Çukuruna bırakır. Anakara ile havzanın kuzeybatı kenarı arasında uzanan 240 km genişliğindeki geniş ve sığ sahanlık Tonkin Körfezi ile Tayvan Boğazını kapsar. Güneyde Vietnam açıklarında daralarak dünyanın en büyük sahanlıklarından biri olan Sunda Sahanlığıyla birleşir. Borneo, Sumatra ve Malezya arasındaki alanı kaplayan şelfin dış çevredeki derinliği 400 m'dir; iç kesimlerde ise 1.000 m'ye ulaşır. Şelfin tabanı su altında kalmış bir dizi ırmağ vadisinden oluşur. Bu vadiler kıyı çökelle-

Malakka Boğazı sağlar. Güney Çin Denizi'nin 60-1 milyon yıl kadar önce deniz tabanındaki genişlemenin sonucu olarak bir yarılma ve çökme sürecinden geçtiği ve Çin Denizi Havzasının alçalarak geride sayısız mercan resifi, adacık ve kıyı içeren platolar bıraktığı sanılmaktadır.

Sularını denize boşaltan başlıca akarsular Macau yakınlarından dökülen Xi Irmağı (Bati Irmağı) ve Vietnam'daki Kızıl İrmak ile Mekong'dur. Yörenin tropik iklimini büyük ölçüde muson rüzgârları belirler. Muson rüzgârları yazın güneybatıdan, kışın kuzeydoğudan eser. Yıllık ortalama yağış 3.750 mm'yi bulur; yaz tayfunları sık görülür. Musonlar yüzey akıntılarının yanı sıra Güney Çin Denizi ile bitişik denizler arasındaki su değişimini de belirler. Yüzeye yakın sular güneyden gelen akıntıların da etkisiyle yazın oldukça sıcaktır. Kışın yüzey sıcaklığı genelde düşer.

Balıklar açısından oldukça zengin olan Güney Çin Denizi, kıyı kesimindeki yoğun nüfusun hayvansal protein gereksiniminin yaklaşık yarısını karşılar. En çok bulunan deniz hayvanları tonbalığı, uskumru, hamsi, karides ve kabuklulardır. Hint Okyanusu ile Büyük Okyanus arasındaki başlıca ulaşım yolu Malakka Boğazı aracılığıyla Güney Çin Denizinden geçer. Kıyılarda, güneyden petrol ve madenler, kuzeyden ise gıda maddeleri ve işlenmiş mallar taşınır.

Güney Çin Denizinin kuzeydoğusunda yer alan Doğu Çin Denizi batıdan Asya anakarası, doğudan ise Ryukyu Adalarının oluşturduğu zincir, Japonya'nın en güneydeki adası Küşü ve Güney Kore açıklarındaki Çecu Adası ile çevrilidir. Çecu Adası ile anakara arasında bulunduğu varsayılan doğu-batı doğrultulu bir çizgiyle kuzeydeki Sarı Denizden ayrılır. Yüzölçümü 752.000 km²'dir. Ortalama derinliği 350 m'yi ancak bulur; dörtte üçe yakın bir bölümünde derinliği 200 m'nin altında kalır. En derin kesimi olan Okinawa Çukuru, Ryukyu Adaları boyunca uzanır; çukurun en derin noktası 2.717 m'dir. Denizin batı kenarı, Güney Çin Denizinden Sarı Denize doğru uzanan sahanlığın devamıdır. Çin kıyılarından ve doğuda çok sayıda ada ve sığlık bulunur. Sığ sahanlık alanlar akarsuların taşıdığı çökellerle kaplıdır. İç kesimlere doğru daha kalın kum çökellerine rastlanır; bazı yerlerde kayaç, çamur ve derin deniz bataklıkları da vardır. Kuzeyde, kıta sahanlığına yakın paralel kıvrımlar akarsuların taşıdığı çökellerin önünde bir engel oluşturur. Sırtlar arasındaki çökel tabakalarının kalınlığı 1,5 km'yi bulur. Deniz sahanlığının büyük bölümü 300 milyon yıl öncesine tarihlenen Yeni-Katasien Jeosenkline'ne bağlıdır. Okinawa Çukurunun 10 milyon yıl önce oluştuğu sanılmaktadır. Bu bölgede çeşitli deprem merkezleri vardır.

Yazın güneydoğu yönünde Büyük Okyanusun batı kesiminden gelen sıcak ve nemli muson rüzgârları yağışlarla birlikte tayfunlara yol açar. Kışın kuzeybatıdan esen rüzgârlar ise anakaradan soğuk ve kuru bir hava kütlesi taşır. Rüzgârlar, Tayvan yakınlarından geçen sıcak Kuzey Ekvator Akıntısının bir kolu olan Kuroşio'nun (Kara Akıntı) su dolaşımını da etkiler. Yaz aylarında musonların etkisiyle genişleyen ve hızlanan akıntı, denizin iç kesimlerine kadar sokulur. Bu durum, yüzey sularında sıcaklığın günde 30°C'ye, kuzeyde ise 25°C'ye kadar yükselmesine yol açar. Kış aylarında bu akıntının azalmasıyla kıyı akıntıları geniş bir alana yayılır; sıcaklık güneyde 23°C'ye, kuzeyde 5°C'ye düşer. Sarı Denizin sıkıştırıcı etkisi ve huni biçimli koylar nedeniyle özellikle Çin kıyılarında gelgit farkı oldukça yüksektir.

Çin Denizi

ney Çin Denizi (Nan Hai) ve Doğu Çin Denizinden (Dong Hai) oluşur.

Güney Çin Denizi batıdan Asya, güneyden Tayland Körfezinin doğu sınırı ile Malakka Yarımadasının doğu kıyısı, doğudan Borneo, Filipinler ve Tayvan'la çevrilidir. Güney sınırını Sumatra ile Borneo arasında deniz tabanındaki tümsek, kuzey sınırını ise Tayvan'ın en kuzey ucu ile Fujian (ÇHC) kıyısı arasındaki uzun

riyle kaplıdır. Denizin derin kesimlerindeki çökeller genellikle kilden oluşmuştur. Ayrıca denizin her yanında volkanik küllere rastlanır.

Güney Çin Denizi, Büyük Okyanusa Tayvan ile Filipinler arasındaki derin kanalın yanı sıra, doğudaki adalar zinciri ve Borneo ile Sumatra arasındaki sığ kanallarla bağlanır. Hint Okyanusu bağlantısını ise uzun

Doğu Çin Denizi deniz organizmaları açısından son derece verimli bir bölgedir. Çevredeki bütün ülkeler, yerel küçük teknelerin yanı sıra trol gemileriyle de balıkçılık yapar. Güney Çin Denizindeki türlerin dışında sardalye, izmarit ve sütbalığı yakalanır. Çin ve Kore limanları arasındaki yerel deniz ulaşımında yararlanılan Doğu Çin Denizi, aynı zamanda Güney Çin Denizi ile Japonya ve Büyük Okyanusun kuzeyindeki öbür limanlar arasındaki başlıca deniz taşımacılığı yolunu oluşturur.

Çin Devrimi (1911-12), 1912'de Qing (Mançu) hanedanının devrilmesi ve cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanan milliyetçi ayaklanma.

Mançular 17. yüzyılda Çin'i ele geçirdikten sonra, görünürde sürekli silah altında bir işgal ordusu, ama çoğunlukla işsiz güçsüz, aylak bir topluluk olarak yaşadı. 19. yüzyıl boyunca zayıflayan Qing hanedanı, 1908'de dul İmparatoriçe Cixi'nin ölümüyle son yetenekli önderini de kaybetti. 1911'e gelindiğinde imparatorluk tahtında bir çocuk oturuyordu; naipler kurulu da ülkeyi yönlendirebilmekten uzaktı. Yabancı güçlerle girişilen çatışmaların başarısızlığı, yalnızca hanedanın değil, bütün yönetim çarkının sarsılmasına yol açtı.

Çin'in orta kesimlerindeki Hukwang Demiryolu boyunca yeni hatların inşası için,

5 Nisan 1911'de dört güçlü yabancı finans kuruluşuyla bir antlaşma imzalanması devrime yol açan olaylar zincirinin başlangıcı oldu. Pekin hükümeti, Sichuan'da yerel bir şirket tarafından yapımına henüz başlanan bir demiryolu hattını devralmaya ve alınan kredinin bir bölümünü hattın tamamlanması için kullanmaya karar verdi. Önerilen miktar yerel şirket hissedarlarının taleplerini karşılamadı ve Eylül 1911'de bu hoşnutsuzluk açık ayaklanmaya dönüştü. 10 Ekim'de Hankou'da, Sichuan olayı ile hemen hiç ilişkisi olmayan bir komplonun ortaya çıkarılması, Wuchang'daki askeri birlikler arasında ayaklanmaya yol açtı. Bu ayaklanma devrimin kesin başlangıcı olarak kabul edilir. Ayaklanmacılar kısa zamanda Wuchang'daki darphane ve cephaneliği ele geçirdiler ve kentler birbiri ardına Mançulara karşı olduklarını ilan etmeye başladılar. Paniğe kapılan imparator naibi, meclisin bir anayasa hazırlanması konusundaki talebini kabul etti ve eski bir genel vali olan Yuan Shikai'yi hanedanı kurtarması için görev çağırdı. Yuan kasımda başbakan oldu.

Yuan kararlı bir biçimde hareket edebilseydi, ayaklanmayı bastırabilirdi ve kaçınılmaz sonu geciktirebilirdi. Ama zamanı boşa harcadı ve yıl sonunda 14 eyalet Mançulara karşı olduklarını ilan etti. Birçok kentte Mançu birlikleri katledildi; imparator naibi görevinden uzaklaştırıldı. Nanjing'de geçici

cumhuriyet hükümeti kuruldu ve devrimcilerin lideri Sun Yat-sen yurtdışından dönerek cumhurbaşkanı seçildi.

Aralık ayında Yuan ateşkesi kabul etti ve cumhuriyetçilerle görüşmelere başladı. Çocuk İmparator Puyi, 12 Şubat 1912'de, yönetimin halkın temsilcilerine devredildiğini, cumhuriyetçi bir anayasanın hazırlanacağını ve geçici bir hükümetin kurulması için Yuan Shikai'ye tam yetki verildiğini açıklayan bir bildirgeyle tahttan uzaklaştırıldı. Nanjing'deki yönetim, imparatorun ömür boyu unvanını korumasını ve yüksek bir ödenek almasını kabul etti. Sun Yat-sen, ülkenin birliğini sağlamak için cumhurbaşkanlığından ayrıldı ve yerine Yuan seçildi. Cumhurbaşkanını yardımcılığına da devrimin ilk günlerinde Wuchang'daki etkinlikleriyle sıvırlmış olan Li Yuanhong getirildi. Nanjing Parlamentosu Mart 1912'de geçici anayasayı ilan etti ve hükümet nisan ayında Pekin'e taşındı.

Cumhuriyet şaşırtıcı bir hızla ve oldukça kolay bir biçimde kurulmuştu. Ama izleyen yıllarda ulusal birlik yavaş yavaş dağılmaya ve hükümet çökmeye başladı.

Çin dilleri, Çince HAN, Asya'nın doğusundaki en büyük dil öbeği. Çin-Tibet dil

Çince yazımlar: Pinyin'in Wade-Giles karşılıkları

Pinyin	Wade-Giles	Yaklaşık Okunuşu	Pinyin	Wade-Giles	Yaklaşık Okunuşu	Pinyin	Wade-Giles	Yaklaşık Okunuşu	Pinyin	Wade-Giles	Yaklaşık Okunuşu	Pinyin	Wade-Giles	Yaklaşık Okunuşu	Pinyin	Wade-Giles	Yaklaşık Okunuşu
a	a	a	dao	tao	dav	hen	nen	hin	lin	lin	lin	pa	pa	pa	shen	shen	şin
ai	ai	ay	de	te	dö	heng	heng	hing	ling	ling	ling	pai	pai	pai	sheng	sheng	şing
an	an	an	dei	tei	döy	hm	hm	hm	lu	lu	lyu	pan	pan	pan	shu	shu	şu
ang	ang	ang	den	ten	din	hing	hing	hing	lo	lo	lo	pang	pang	pang	shou	shou	şou
ao	ao	av	deng	teng	dıng	hong	hung	hung	long	lung	lung	pao	pao	pav	shu	shu	şu
ba	pa	ba	di	ti	di	hou	hou	hoğ	lou	lou	loğ	pei	pei	pey	shua	shua	şua
bai	pai	bay	dia	tia	dya	hu	hu	hu	lu	lu	lu	pei	pei	pin	shuai	shuai	şuai
ban	pan	ban	dian	tien	dyan	hua	hua	hua	lu	lu	lu	peng	peng	ping	shuan	shuan	şuan
bang	pang	bang	diao	tiao	dya	hual	hual	huay	luan	luan	luan	pi	pi	pi	shuang	shuang	şuang
bao	pao	bav	die	tieh	dye	huan	huan	huan	luan	luan	luan	pian	pian	pyen	shua	shua	şuy
bei	pei	bey	ding	ting	dıng	huang	huang	huang	luan	luan	luan	piao	piao	pyav	shun	shun	şun
beng	peng	bing	dou	tu	dyu	hui	hui	huy	luan	luan	luan	pie	pieh	pye	shuo	shuo	şuo
bi	pi	bi	dong	lung	dung	hun	nun	hun	luo	luo	luo	pin	pin	pin	si	suu	si
buan	pion	byen	dou	lou	dog	huo	huo	huo	m	m	m	pang	ping	ping	sou	sung	şung
biao	piao	byav	dui	tui	düy	ji	chi	ci	mai	mai	may	po	po	po	sou	sou	şog
bie	pieh	bye	dun	lun	dun	jia	chia	cya	mai	mai	may	pu	pou	dog	su	su	şu
bin	pin	bin	duo	to	duo	jian	chien	cyen	man	man	man	pu	pu	pu	su	su	şu
bing	ping	buğ	e	e	ıı	jiang	chiang	cyang	mao	mao	mao	qi	chi	ci	sun	sun	şun
bo	po	bu	en	en	in	jiao	chiao	cyao	mei	mei	mei	qia	chia	cya	suo	suu	şuo
bu	pu	bu	eng	eng	ing	jin	chin	cin	men	men	mun	qian	chian	cyen	ta	ta	ta
ca	tsa	tsa	er	erh	ıı	jing	chung	cıng	meing	meing	mıng	qiao	chiao	cyav	tai	ta	ta
cai	tsai	tsay	fa	fa	fa	jong	chiung	cıuag	mi	mi	mi	qie	chieh	cyie	tan	tan	tan
can	tsan	tsan	fan	fan	fan	ju	chü	cyu	man	men	myan	qin	chin	cin	tang	tang	tang
cang	tsang	tsang	fang	fang	lang	juan	chuan	cuan	mao	mao	myav	qing	ching	cıng	tao	tao	tav
cao	tsao	tsav	fei	fei	lay	jue	chueh	cue	mei	mei	mye	qiong	chung	cyung	lei	le	ıı
ce	tsa	tsı	fen	ten	lin	jun	chun	cun	min	min	mun	qu	chiu	cyu	lei	le	ıı
cei	tsa	tsay	fung	lung	ling	ka	ka	ka	ming	ming	mıng	qu	chiu	cyu	leung	leung	ling
cen	tsen	tsin	hao	hao	hyav	kai	kai	kay	mu	mu	myu	quan	chuan	cuan	li	li	li
cheng	tseng	tsing	lo	lo	lo	kang	kang	kan	mo	mo	mo	que	chueh	cue	ban	ban	byen
che	ch	ca	lou	lou	loğ	kang	kang	kan	mou	mou	moğ	quan	chun	cun	biao	biao	lyav
chan	chan	chan	lu	lu	lu	kao	kao	kav	mu	mu	mu	qun	chun	cun	bie	lieh	hye
chang	chang	chang	ga	ka	ga	ke	ke	kay	n	n	n	ran	jan	ran	ling	ling	ling
chao	chao	çav	gai	kai	gay	ken	ken	kin	na	na	na	rang	jang	rang	tong	tung	tung
che	che	çö	gan	kan	gan	keng	keng	king	nai	nai	nay	rao	jao	rav	lou	lou	loğ
chen	chen	çin	gang	kang	gang	kong	kung	kung	nan	nan	nan	re	je	ıı	lu	lu	lu
cheng	ch'eng	çing	gao	kao	gav	kou	kou	ku	nang	nang	nang	ren	jen	rin	luan	luan	luan
chi	ch'ing	çing	ge	ke	gö	ku	ku	ku	nao	nao	nay	reng	jang	nung	lu	lu	luy
chong	chung	çung	gai	kei	göy	kua	kua	kua	nei	nei	ney	ri	jih	ıı	lun	lun	lun
chou	chou	çö	gan	ken	gin	kua	kua	kua	nen	nen	nen	rong	jang	nung	hoo	lo	hoo
chu	chü	çü	geng	keng	gıng	kua	kua	kua	neng	neng	nıng	rou	jou	ıı	wa	wa	va
chua	chua	çua	gong	kung	gung	kuan	kuan	kuan	ng	ng	ng	ru	ju	ru	wai	wai	vay
chuai	ch'uai	çuai	gou	kou	gö	kuang	kuan	kuang	ni	ni	ni	ruan	juan	ruan	wan	wan	van
chuan	chuan	çuan	gu	ku	gu	kui	kui	kuy	niao	niao	nyav	run	jun	nun	wang	wang	vang
chuang	chuang	çuang	gu	ku	gu	kun	kun	kun	niao	niao	nyav	run	jun	nun	wang	wang	vang
chui	ch'ui	çui	gua	kua	guay	kuo	kuo	kuo	nie	nieh	nyie	run	jun	nun	wang	wang	vang
chun	chun	çun	guan	kuan	guan	la	la	lay	nin	nin	nun	sa	sa	sa	wen	wen	vin
chuo	cho	çuo	guang	kuei	guay	lan	lan	lan	ning	ning	ning	sai	sai	say	weng	weng	vıng
ci	tsi	tsı	gun	kun	gun	lang	lang	lang	nou	nou	noğ	sang	sang	sang	wo	wo	vo
cang	ts'ang	tsang	guo	kuo	guo	lao	lao	lay	nou	nou	noğ	sao	sao	sav	wu	wu	vu
cau	ts'au	tsau	ha	ha	hay	le	le	le	nu	nu	nu	se	se	sgı	xu	xu	şu
cuan	ts'uan	tsuan	hai	hai	hay	le	le	le	nu	nu	nu	sen	sen	an	xu	xu	şu
cui	ts'ui	tsui	han	han	han	le	le	le	nu	nu	nu	seng	seng	ang	xu	xu	şu
cun	ts'ui	tsun	hang	hang	hang	le	le	le	nu	nu	nu	sha	sha	şu	xu	xu	şu
cuo	ts'uo	tsuo	hao	hao	hav	le	le	le	nu	nu	nu	shai	shai	şay	xu	xu	şu
da	la	da	he	he	he	le	le	le	nu	nu	nu	shan	shan	şan	xu	xu	şu
dai	lai	day	hei	hei	hey	le	le	le	nu	nu	nu	shang	shang	şang	xu	xu	şu
dang	lang	dang	he	he	he	le	le	le	nu	nu	nu	shao	shao	şav	xu	xu	şu
						le	le	le	nu	nu	nu	she	she	şı	xu	xu	şu
						le	le	le	nu	nu	nu	she	she	şey	xu	xu	şu

ailesine bağlıdır. Çincenin, yaygınlıkla lehçe olarak adlandırılmakla birlikte, dilbilimciler tarafından genellikle ayrı diller olarak sınıflandırılan farklı biçimleri vardır. Çince adı altında sınıflandırılan dilleri anadili olarak konuşanların sayısı, bütün dünyada başka herhangi bir dili konuşanların sayısından fazladır. Çağdaş Standart Çince, Birleşmiş Milletler'in de beş resmi dilinden biridir.

Lehçelerin ortak ve farklı özellikleri. Günümüzde konuşulan Çin dilleri, yüzyıllardır sese dayalı olmayan ortak bir yazı sistemi kullandıkları için, aynı dilin (Çincenin) lehçeleri olarak adlandırılmışlardır. Bununla birlikte bu dilleri konuşanlar birbirini anlayamaz; aralarındaki fark, örneğin çağdaş Roman dilleri arasındaki fark kadar büyüktür. Bu farklılıkların çoğu, karakterlerin okunuşuna ve sözcük dağılımına ilişkindir. Dilbilgisi farklılıkları ise oldukça azdır. Çin dillerinin aynı alt öbeğinde toplanan dilleri konuşanlar da birbirini anlayamaz. Bu farklılaşma, batı ve güneydoğu eyaletlerinde daha az, Huang He'de ve kıyı bölgelerindeyse daha belirgindir. Çin öbeğine giren diller arasında, Çin'in kuzey, orta ve batı kesimlerinde konuşulan Mandarin dili, Vu (Wu), Kuzey ve Güney Min, Gan, Hakka ve Şyäng (Xiang) dilleri ve ülkenin güneydoğu kesiminde konuşulan Guangzhou (Yue) dili vardır. Çin dilleri, Kuzey ve Güney öbekleri olmak üzere iki öbekte toplanır. Kuzey Çin dilleri (Mandarin lehçeleri) birbirine, Güney Çin dillerinden (Vu, Gan, Yue, Min) daha yakındır.

Bütün Çin dilleri, ortak bir edebiyata dayanan ve harf yerine karakterlerle yazılan ortak bir edebi dile (*guwen* ya da *wenwen*) sahiptir. Bu edebi dilin tek bir okunuş biçimi yoktur; farklı dil ya da lehçeleri konuşanlar metinleri, kendi dillerinin kurallarına göre okur. 1917 öncesinde hemen hemen tek yazı dili *guwen*'di (*). Bu tarihten sonra, Klasik Çin edebiyatı diline canlılık kazandırmak ve halk tarafından daha kolay anlaşılmasını sağlamak için, yazıda yerel konuşma dilinin (*baihua*) kullanılması yaygınlaştı; eski edebiyat dili ölü bir dil haline gelmeye başladı. 1900 başlarında, konuşma dili olan Mandarin dilini (*) temel alan tek bir ulusal dil oluşturulmaya çalışıldı; Çağdaş Standart Çince (*guo* ya, "ulusal dil" ya da *putong-hua* "ortak dil") bu çabanın sonucunda gelişti. 1956'da, standart dilin bütün ülkede yaygın olarak benimsenmesini sağlamak amacıyla, Çincenin Latin alfabesiyle yazımını sağlayacak Pinyin transkripsiyon sistemi (*) geliştirildi. Pekin lehçesindeki karakterlerin okunuşu temel alınarak geliştirilen bu sistem 1958'de benimsendi ve zamanla, İngilizce konuşulan ülkelerde benimsenen Wade-Giles transkripsiyon sisteminin (*) yerini almaya başladı. 1979'da da resmen kabul edildi.

Tarih. Çin dilleri ya da lehçelerinin tarihi üç döneme ayrılabilir: Klasik dönem öncesi (İÖ y. 1500- İS y. 200), Klasik dönem (y. 200-y. 1920) ve Klasik dönem sonrası. Bazı dilbilimcilerse, Çin dillerinin tarihini dört döneme ayırır: İlk-Çince ya da Proto-Çince (İÖ 500'e değin), Eski Çince (İÖ 500'den Hristiyanlık döneminin başlangıcına değin), Orta Çince (İS y. 1000'e değin) ve Çağdaş (Modern) Çince (11. yy'dan günümüze değin). Klasik dönem öncesinden kulan en eski yazıt ve şiir metinleri, İlk-Çince döneminde verildi. Bu yazıtlar, kemik ve kaplumbağa kabukları üzerine yazılmış kehanetlerden oluşuyordu. Çincenin öteki dillerden sözcük alması, daha

sonraki dönemlerde gerçekleşti. Zhou ve Qin hanedanlarına (İÖ 1111-206) denk düşen Eski Çince dönemi, Konfüçyüs ve Mengzi'nin (Mencius) yapıtlarıyla başlar. Bu dönemde dilde önemli değişiklikler oldu; dilbilgisi yazı sisteminde daha açık ve belirgin olarak kendini gösterdi. Orta Çince dönemindeki sesler hakkında var olan bilgiler, İS 601'de bilgin Lu Fayan'ın hazırladığı Orta Çince okunuş sözlüğünden ve 11. yüzyılda saray bilgini Sima Guang'ın yapıtlarından elde edilmiştir. Bu yazıtlar, daha önceki sözlüklerde yer alan sözcükleri, baştaki ve sondaki seslere göre sıralar.

Klasik Çince olarak bilinen dilin temelini, Han hanedanı döneminde (İÖ 206-İS 220) konuşulan Çince oluşturur. Bu yazıtlar, kullanıldığı geniş zaman dilimi içinde çok az değişiklik göstermiş, konuşma dili ve yazı karakterlerinin okunuşunu belirleyen kuralları değiştirmiş için yaygın bir dil olarak kalmıştır. Her ne kadar bu yüzden gerçek bir dil olmadığı ileri sürülmüşse de, gene de uzun yıllar bir iletişim aracı olarak kalmıştır. Tao Yuanming (365-427), Li Bo (701-762) ve Du Fu (712-770) gibi şairler ve Han Yu (768-824) gibi yazarlar bu dilin olanaklarıyla başyapıtlar ortaya koymuşlardır. Ayrıca Klasik Çince, Yeni-Konfüçyüsçü felsefenin de dili olmuştur.

Klasik dönem sonrasında gelişen Çincenin kökleri, Tang hanedanından (618-907) beri kullanılmakta olan ve Orta Çince olarak bilinen yerel konuşma diline uzanır. Bugün Kuzey Çin'de konuşulan dile çok yakın lehçelere dayanan bu dil, büyük olasılıkla Budacı öykü anlatma geleneğinin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Song hanedanı (960-1279) döneminde Budacı ve Konfüçyüsçü filozoflarca polemik yazılarında, ayrıca öykü anlatıcılığı geleneğine dayanan yerel romanlarda ve Yuan hanedanı (1279-1368) döneminden başlayarak da tiyatrodaki kullanıldı.

Çağdaş Standart Çince olarak bilinen ulusal dil, üç ayrı kökene sahiptir: Klasik dönem sonrası yazı dili, imparatorluk döneminin standart konuşma dili (Mandarin) ve Pekin'de konuşulan yerel dil. Köken olarak birbiriyle yakın olan bu lehçeler, bütün ülkede geçerli bir dil oluşturmak amacıyla yakın geçmişte kaynaştırıldı. 1917'de, yazıda konuşma dilini (*baihua*) savunan bilgin Hu Shi'nin başı çektiği bir dizi dil reformu yapıldı. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra ise, devletin etkin politikaları sonucunda Çağdaş Standart Çince bütün ülkede yaygınlaştırıldı.

Çağdaş lehçelerin özellikleri. Çincenin ses sisteminin bir özelliği, ses yapısı aynı olan (yani aynı ünsüz ve ünlülere sahip) sözcük ya da hecelerin anlam farklılığını gösteren titremlerin (ton) kullanılmasıdır. Çağdaş Standart Çince dört titremdir. Daha eski olan Guangzhou dilindeyse Orta Çince olduğu gibi altı titremler bulunur. Çince sözcükler genellikle tek heceden oluşur; çağdaş Çince ise, eski dile oranla, bileşik sözcüklere daha çok yer verir. Çince bileşik sözcüklerde, önek ya da içeklere pek başvurulmaz; daha çok sonekler kullanılır. Guangzhou dili gibi eski lehçeler dışında, Çince sözcüklerin çok azı ünsüzle biter. Çince sözcükler, biçimsel değişiklik göstermez (bükün ya da sözcük türünü gösteren işaretler yoktur); asıl anlamları izin verdiği ölçüde de herhangi bir sözcük türü işlevini görebilir. Çince bükünlü bir dil olmadığı için, sözcükler belirli bir sıraya göre dizilir. Kişi ve sayı, eylemlerden çok adılarda belirtilir. Çinceye belgeli tanımlık yoktur; günümüzde "bir" anlamına gelen sözcük ve gösterme sıfatları bazı durumlarda tanımlık

işlevini görmektedir. Büyük olasılıkla eylemlerden türemiş olan sıfatlar, artıklık derecesi göstermek için bükün yoluyla değişikliğe uğramaz ve biçimsel bir değişiklik geçirmeden belirteç olarak kullanılabilir.

Çin edebiyatı, Çince ortaya konan şiir, oyun ve düzyazı yapıtlarının tümü. Üç bin yıllık kesintisiz tarihiyle dünyanın en köklü edebiyatlarından biridir. Çin yazısı, sesleri gösteren harflere değil, nesneleri ve anımları temsil eden resimsel simgelere (piktogram) dayanır; sabit görüntülerden türeyen böyle bir yazının zaman içinde değişmesi ise sese dayalı bir alfabenin değişmesinden daha zordur. Konuşma dilinde değişik lehçelerin varlığına ve sözcük dağılımının zamanla zenginleşmesine karşın, Çin yazı dili ve edebiyatı 3 bin yıl içinde fazla değişmemiştir. Yabancı istilaların da sarsmadığı bu edebi süreklilik, eski Çin'in uçsuz bucaksız toprakları üzerinde kültürel bütünlüğü sağlayan başlıca etken olmuştur.

GENEL ÖZELLİKLER. Resimyazı, Çin edebiyatının varlık koşullarını, biçim ve içeriğini de etkilemiştir. Okuma yazma öğrenmek, bini aşkın simgeyi ezberlemeyi ve söylenişini öğrenmeyi gerektirdiğinden, nüfusun çoğunluğu eğitimsiz kalmış, yazı dili ile konuşma dili giderek birbirinden uzaklaşmıştır. Yazı dilinin gündelik yaşamdan kopmasıyla biçimsel kuralları kalıplaşmış, yeni içeriklere yeni biçimler arama yolu tıkanmıştır. Buna karşılık, lehçe farklılıkları, Roman dillerinde olduğu gibi zamanla ayrı dillere (Fransızca, İtalyanca vb) dönüşmemiştir. Farklı yörelerden gelen iki Çinli, bir Konfüçyüs metnini farklı sesler ve vurgularla okusalar da, kâğıt üzerinde gördükleri grafik göstergelerin anlamı ikisi için de birdir.

Çin resimsel simgelerinin okunuşu da Çin edebiyatının gelişimini etkilemiştir. Çinceye resimsel simgeler ve sözcükler genellikle tekhecelidir. Bu, sesleri aynı ama anlamları farklı birçok sözcüğün doğmasına yol açmıştır. Çin edebiyatçıları, karışıklığı önlemek için, aynı sesi taşıyan sözcükleri titrem (ton) farklılıklarıyla birbirinden ayırt etme yoluna başvurmuşlardır. Bunun sonucunda, özellikle şiirde müzikal bir dil ortaya çıkmıştır. Çin şiirlerinin çoğu makamlıdır ve genellikle müzik eşliğinde söylenir.

Çin şiirinin bir başka özelliği de kısalığıdır. Grafik görsel etkinin dolaysızlığından yararlanmak isteyen Çinli şair için en büyük ustalık, sözcük tasarrufudur. Çin şiiri, bu özelliğiyle, 20. yüzyılda Batı'da ortaya çıkacak olan imgecilik akımını derinden etkilemiştir. Çin edebiyatında, uzun destanlara ve öbür epik türzlara rastlanmaz.

Çin edebiyatında şiirle düzyazı arasındaki sınır çizgisi de öteki edebiyatlardan daha belirsizdir. Bu özellik, en çok *fu* (uyaklı düzyazı), *pienwen* (paralel düzyazı) ve *bagu wenzhang* (sekiz ayaklı deneme) adları verilen üç yazı türünde belirgindir.

Çin düzyazısı iki kol halinde gelişmiştir. *Guwen* (*) denen klasik edebi düzyazı, eski yazarların ve onların en seçkin izleyicilerinin yapıtlarını örnek alır; bu metinlerdeki ölçü ve kurallardan ayrılmaz. Bu resmi "Mandarin edebiyatı"nın dışında bir de *baihua* denen konuşma diline dayanan düzyazı vardır. Çin edebiyat geleneğinde *guwen* kadar saygın bir yeri olmayan bu düzyazı ancak 13. yüzyıldan sonra zaman zaman edebiyatçıları tarafından kullanılmıştır. 20. yüzyılın başlarında ise *baihua* bir edebiyat akımına dönüşmüş, ders kitaplarının, gazete, dergi ve resmi belgelerin konuşma dilinde yazılması, Çin kültürel yaşamında belirgin bir değişikliğe yol açmıştır.

TARİH. Başlangıç dönemi. Çin yazısının günümüze kalan en eski örnekleri, Shang (Yin) hanedanının (İÖ 18-12. yy) son dönemlerinde kemikler ve kaplumbağa kabukları üstüne yazılmış, başkentteki dinsel törenleri anlatan metinlerdir. Bu metinlerde kullanılan yaklaşık 3.400 simgenin 2.000 kadarı, bugünkü Çin yazısının da temelini oluşturur. Sözdizimi çağdaş Çinceye yakındır.

Çin edebiyatının bir özelliği, mitolojiye dayalı uzun destanların olmayışıdır. Bunun temel nedeni İÖ 12. yüzyılda Zhou hanedanından (İÖ y. 1111-255) başlayarak dinsel törenlerin katı bir bürokratik-hiyerarşik sistem içine sokulmuş olmasıdır. Daha sonraları (Konfüçyüs zamanından sonra) bu sınırlayıcı tutum yumuşamış ve insanlarla tanrılar katı arasında daha dolaysız bir ilişki kurulmuşsa da, Çin edebiyatı mitolojik öğeler açısından görece yoksul kalmıştır. Çin kültüründe ejderhalar, büyülu hayvanlar ve kahramanlar vardır, ama atalarla yaşamından kaynaklanan ve zaman içinde topluluk yaşamından beslenerek zenginleşen bütünsel bir mitoloji yoktur.

Klasik Çin edebiyatının çatısını, Konfüçyüs okulunda derlenmiş olan ve *Wu Jing* (Beş Klasik) adı verilen kitaplar oluşturur: *Shi Jing* (Şiir Klasığı), *Yi Jing* (Dönüşümler Klasığı), *Shu Jing* (Tarih Klasığı), *Li Ji* (Ayin Kayıtları) ve *Chun Qiu* (İlkbahar ve Sonbahar Kayıtları). En eskisi İÖ 12. yüzyıldan kalma 305 aşk şarkısı ve ilahiyi içeren *Shi Jing*'i(*) Konfüçyüs'ün hazırladığı söylenir. Kitaptaki şiirler, müzik ve dans eşliğinde söylenmek için yazılmıştır. Anlatı ögesinden çok lirik ögeyi öne çıkaran, hece sayısını donduran ve müziksel etki için uyaklara ve tonlamaya dayanan *Shi Jing*, Çin şiirinin gelişimini belirleyen kaynaklardan biridir. Eski Çin'den kalan bir başka şiir antolojisi de *Chu ci*'dir (Chu Ülkesinin Şarkıları). Bu kitaptaki şiirler daha uzundur, hece yapıları düzensizdir ve şarkıdan çok şan parçaları olarak söylenmeye uygundur. İÖ 4. yüzyılda altın çağını yaşayan *Chu ci*'nin en büyük temsilcisi, Çin'in adı bilinen eski şairi olan Qu Yuan'dır.

Çin'in en eski düzyazı klasikleri de gene Konfüçyüs zamanında derlenmiştir. Bunlardan *Shu Jing*(*) hükümdarların söylev, buyruk ve bildirilerinden oluşur. *Yi Jing*(*) ise bir fal ve kehanet kitabıdır. Bireysel yazarlığın ürünü sayılabilecek ilk düzyazı kitaplar, Konfüçyüs'ün seçilmiş sözlerini içeren *Lun yü*(*) ile Taoculuğun kurucusu olan Laozi'nin adıyla anılan *Tao-te Ching*'dir (*Taoizm*, 1946/*Yüce Akılın Erdemi*, 1985). Klasik düzyazı, İÖ 5. ve 4. yüzyıllarda mantıkçı Mozi, Konfüçyüs'ün izleyicisi Mengzi ve Taocu bilge Zhuangzi'nin yazılarıyla olgunluk çağına girdi. Çin edebiyatının belirli bir plana göre yazılmış ilk kitabı olan *Lüshi Chun Qiu* ise (Bay Lü'nün İlkbahar ve Sonbahar Kayıtları) İÖ 240'ta tamamlandı. Bu kitapta, 26 bölümde toplanan 60 makalede, çeşitli felsefeler özetleniyor ve Çin folklorundan örnekler sunuluyordu.

Qin ve Han hanedanları (İÖ 221-İS 220). Qin hanedanı döneminde ülkede birliğin sağlanmasıyla saray edebiyatı gelişti. Düzyazı ile şiiri birleştiren *fu*(*) tarzı da bu dönemde ortaya çıktı. Biçimsel açıdan Chu ağıtlarının bir uzantısı olan *fu* parçaları, aristokrasiyi eğlendirmeyi ve devleti yüceltmeyi amaçlayan içeriğiyle onlardan ayrılıyordu. Han yönetiminin edebiyata en önemli katkılarından biri, eski şarkıları ve notalarını derlemek için yüz yıl kadar önce kurulmuş olan Yue Fu'ya (Müzik Bürosu) yeniden işlerlik kazandırmak oldu (İÖ 125). Daha sonraki yüzyıllarda da çalışmasını

sürdüren bu kurum, Çin edebiyatının sürekliliğinin korunmasına yardımcı oldu.

Han döneminde düzyazı daha çok tarih ve felsefe alanlarında parladı. Huainanzi gibi felsefeciler çok sayıda yapıt verdiler. Tarih alanında Sima Qian'in *Shiji* (İÖ y. 85; Tarih Kayıtlar) adlı yapıtı ise yalnızca başlangıçtan Han dönemine değin Çin tarihini incelemekle kalmadı; sonraki çağlarda yazılan hanedan tarihleri için de örnek oluşturdur.

Altı Hanedan ve Sui hanedanı dönemleri (İS 220-618). Han hanedanının yıkılmasından sonra Çin, kuzeyden gelen istilalarla ikiye bölündü. Çin kültürü, Budacılığın etkisine ve kuzeyli kabilelerin saldırısına karşı kimliğini koruma sorunuyla karşı karşıya kaldı. Bu korunma güdüsü, Çin edebiyatında zaten var olan gelenekçi eğilimleri güçlendirdi. Buna karşılık, bir yandan Taoçuluk ve Budacılık gibi felsefeler, bir yandan da dağılan imparatorlukta halk kültürünün hızla gelişmesi, edebiyatçıları yeni deneylere zorladı. Bu çağın en büyük şairi sayılan Tao Qian, bütün bu karşıt eğilimleri dengeleyen yapıtlarıyla Çin edebiyatının da en önemli adlarından biri sayılır.

Gelenekçilikle yenilikçiliğin çatıştığı böyle bir dönemde edebiyat kuramlarının ve eleştirinin gelişmesi de doğaldı. Taoçuluk ve Budacılık, edebiyatta ilk kez bireyci eğilimlerin ortaya çıkmasına yol açtı. İS 3. yüzyılda yaşamış şair ve eleştirmen Lu Ji, edebiyatın asıl görevinin eski ustalara öykünmek değil, yeni ve özgün ürünler vermek olduğunu öne sürdü. Taoçu filozof Ge Hong da, yazar için tekniğin en az ahlaki tutarlılık kadar önemli olduğunu savunuyordu. Birçok yazar, dönemin biçimci edebiyatına karşı çıkarak edebiyatın amacının gerçek durumları ve yaşamın duyguları dile getirmek olduğunu ileri sürdüler. Eleştirilen biçimci edebiyatın en tipik örneği, *pianwen* adı verilen kokslesli düzyazıydı. Paralel çift cümlelerin kurulmasına ve tonlamada denge sağlanmasına dayanan *pianwen*, dönemin en gözde konusu olan soyut felsefe ve din tartışmalarında kullanılıyordu.

Tang hanedanı ve Beş Hanedan dönemleri (618-960). Ülkenin birliğinin yeniden kurulduğu Tang hanedanı dönemi (618-907), edebiyat ve özellikle şiir açısından da Çin tarihinin altın çağı oldu. Basım tekniklerinin bulunup geliştirilmesi de bu döneme rastladı.

Tang şairlerinin önünde, geçmişin bütün edebi birikimi duruyordu; halk edebiyatından da beslenmeye başlamış olan bu zengin gelenekten istedikleri gibi yararlanabilirlerdi. Siyasal birlik, edebi tutuculuğu zayıflatmıştı. Tang şairleri bir yandan şiir dilini titizlikle işleyip şiir biçimlerine daha önce görülmemiş bir keskinlik kazandırırken, bir yandan da yeni biçimleri denemeye başladılar. Dönemin iki büyük şairinden biri esnek biçimler içinde, şarap, müzik, dostluk ve aşk üzerine şiirler yazan Li Bo (701-762) idi. Genellikle Çin'in en büyük şairi sayılan Du Fu ise (712-770) toplumsal ve siyasal sorunlara karşı daha duyarlıydı; şiirlerinde büyük bir cesaretle savaşa ve adaletsizliklere karşı çıkarken, bütün biçimleri kullanmış ve hepsine kendi benzersiz damgasını basmıştı. Dönemin sonlarına doğru, yeni bir şiir türü ortaya çıktı. *Ci* adı verilen bu yeni biçim, *shi* diye bilinen bütün eski şiir biçimlerinden her dizedeki hece sayısının farklı olmasıyla ayrılıyordu. Doğal konuşma ritmini yansıtan ve önceleri yalnız halk şarkılarında kullanılan *ci*, 9. yüzyıldan sonra edebiyatçıları tarafından da benimsendi.

Tang döneminde düzyazı alanındaki en önemli yenilik, aydınların neredeyse bin yıldır kullandığı katı kuralcı *pianwen* gibi

süslü ve yapmacık üsluplara karşı Han Yu öncülüğünde bir tepkinin başlamasıydı. *Pianwen*in duygu ve düşüncelerin doğrudan dile getirilmesine elverişli değildi. Han Yu buna karşı Konfüçyüs metinlerinin görece sade ve akılcı düzyazısından kaynaklanan yeni bir anlatım ve sözdizimi geliştirdi. *Guwen* (eski yazı) adı verilen bu yeni üslup, adının "eski" olmasına karşın, Çinli yazarlara büyük bir özgürlük sağlıyordu; artık, cümleler düşüncenin gerektirdiği kadar kısa ya da uzun tutulabiliyordu. Önceleri yalnızca aydınlar seslenen *guwen*, sonraki dönemlerde yeni bir düzyazı türünün gelişmesini hızlandırarak edebiyatın halka ulaşmasına yardımcı oldu; aşk ve serüven öyküleri, gizemli ve doğaüstü masallar ile kurmaca tarihsel öyküler *guwen*'in açtığı yoldan yazılı edebiyat alanına girdi.

Song hanedanı (960-1279). Çok sayıda edebiyat yapıtının ortaya çıktığı bu dönemde çarpıcı yenilikler görülmedi. Geçen yüzyılların yenilikleri, bu dönemin yazar ve şairlerine yeterince malzeme sağlamıştı. *Guwen* üslubu bu dönemde Ouyang Xiu ve Su Dongpo gibi yazarlarca geliştirildi; Konfüçyüsçülük de yeniden güçlendi. Zhu Hsi gibi filozoflar düzyazıda doğallık ve yalnlığı savunurken gezgin öykücüler de pazaryerlerinde ve tapınak alanlarında halkı eğlendiren kısa öyküler anlatmaya başladı. İlkın dağınık olan bu sözlü öyküler, 12. yüzyıldan sonra bütünleştirilerek yazıya geçirildi. *Huaben* adı verilen yeni tür, günlük konuşma diline *guwen*'den daha yakındı ve asıl meyvelerini 14. yüzyıldan sonra verecekti.

Song dönemi, şürde de Tang şairlerinin mirasını geliştirdi. *Shi* tarzının Song dönemindeki en önemli temsilcisi Lu You'dan günümüze yaklaşık 9.200 şiir ulaştı. *Ci* şiirinin "yüksek sanat" katına çıkarılması da bu dönemde gerçekleşti.

Yuan (Moğol) hanedanı (1279-1368). Kuzeyden Moğol akınlarının başlamasıyla 13. yüzyılın başlarında geleneksel Çin kültürü gene güneye göç etmek zorunda kaldı. Daha sonra Yuan hanedanının kurucusu Kubilay Han siyasal birliği sağladıysa da, kuzeyle güney arasındaki kültürel ikilik sürdü. Güneyde eskiye öykünen tutucu eğilimler güçlenirken, kuzeyde yeniliklere daha açık bir edebiyat ortamı gelişti. Bu çağın en büyük yeniliği, gelişmesi geciken tiyatronun tam bir olgunluğa erişmesiydi. Yuan döneminde yazılmış 1.700'ü aşkın müzikli oyundan bugüne yalnızca 167'si kalmıştır. Öndeyiş ve sondeyış bölümleriyle birlikte dört ya da beş perdeden oluşan bu oyunlarda gerek konuşmaların, gerek şarkıların dili halk diline çok yakındır. Hemen hepsi mutlu sonla biter. Temsil edilen kişiler genellikle orta ve alt sınıflardan gelir.

Şürde önemli gelişmelerin yer almadığı Yuan döneminin verimli edebi türlerinden biri de sözlü halk masallarından kaynaklanan *huaben*'di. Yuan öykücüler, geçen yüzyıldakiler gibi öykülerini pazaryerinde anlatmak yerine takma adla ya da imzasız olarak yayımladılar. Okulların ve basımevlerinin gelişmesi orta sınıflar arasında yeni bir okur kesimi yarattı. Gezgincilerin ve haydutların yaşamını, doğaüstü güçlerle insanların mücadelesini anlatan bu tür yapıtların en önemlisi 14. yüzyılda Lo Guan-zhong'un yazdığı *Shuihu Zhuan*'di.

Ming hanedanı (1368-1644). Yuan hanedanı yıkıldıktan sonra, Çin edebiyatında güneyin gelenekçiliği yeniden egemen oldu. Yuan döneminde, memurların yazılı sınavdaki başarılarına göre işe alınması kuralı kaldırılmıştı; Ming hanedanı, edebi tutucu-

luğu güçlendiren bu kuralı yeniden uygulamaya koydu; adayın edebi yetenekleri bir kez daha *bagu wenzhang* adı verilen çok şematik deneme türündeki başarısıyla ölçülmeye başladı.

Ming şairleri, gerek *shi* gerek *ci* tarzında çok sayıda şiir yazmakla birlikte eski ustalara taklit etmekle yetindiler. Tutuculuğa karşı ilk tepki 16. yüzyılda Kung'an okulundan geldi. Okulun temsilcilerinden Yuan Hongdao edebiyatın zaman içinde değişmesi gerektiğini savunuyor, en iyi ürünlerin kendi çağlarının izini taşıdığını söylüyordu.

Bu dönemde asıl canlılık, konuşma dilinin kullanıldığı tiyatro ve özellikle anlatı alanında görüldü. 16. yüzyıla gelindiğinde, güneyde, *chuanqi* (mucize öyküleri) adıyla yeni bir müzikli oyun türü ortaya çıkmıştı. Konuların çoğu, tarihten ya da halk masallarından değil, o günün yaşamından alınıyordu.

Yuan döneminde yaygınlaşmaya başlayan romanesk tür, Ming döneminde gelişerek, Batı Avrupa'dakilere benzeyen kurmaca gezi öykülerine dönüştü. Romanesek edebiyat, Taocu ve Budacı düşünceler için etkili bir propaganda aracıydı. Dönemin en ilginç "romanı", Qing Ximen adında kurmaca bir karakterin ahlaksızlıklarını anlatan *Jin ping mei* dir(*) 16. yüzyıl Çin toplumunun panoramasını veren bu yapıt, Batı dillerine ancak cinsel ilişkilerle ilgili bölümleri sansür edilerek çevrilebilmiştir.

Qing (Mançu) hanedanı (1644-1911/12). Mançuların 1644'te Çin'i ele geçirmesi kültür alanında bir kopuş yaratmadı. Bu yüzden Ming döneminin, şiir ve resmi düzyazı alanında, Batı edebiyatından ilk çevirilerin yapıldığı 19. yüzyıla değin sürdüğü söylenebilir. Bu dönemde yazarlar yaratıcılıklarını yalnız öykü ve romanda gösterebildiler. Öykü kitapları arasında en çok okunanı, *guwen* üslubuyla yazılan ve gene doğaüstü konuların işlendiği *Liao-Chai chih-i* (1766) adlı yapıtı. 18. yüzyılda dönemin yazarlarını alaya alan *Rulin waishi* gibi toplumsal yergi romanları da ortaya çıktı. Ama çağın başyapıtı, Cao Zhan'ın *Hong lou meng* (Kırmızı Odanın Düşü) adlı romanıydı. Bir aşk üçgeni çevresinde kurulmuş olan ve büyük bir ailenin çöküşünü anlatan kitap, Çin anlatı sanatında trajik bir sonla biten ilk yapıtı. Bu romanların bepsi, gündelik dile yakın bir üslupla yazılmıştı.

Qing döneminde, romanın yanı sıra halk tiyatrosu da gelişti. Bugün geleneksel Çin tiyatrosu ya da Pekin operası(*) diye bilinen oyunlar, müziğe ve dansa fazla yer verilmeyen bu halk tiyatrosunun işlenip inceltilmesiyle ortaya çıkmıştı.

Çağdaş Çin edebiyatı. Batı dillerinden yapılan çeviriler, daha 19. yüzyılda gelenekçi edebiyata ölümcül bir darbe indirmişti. Ama edebi yeniliğin başlangıcı tarihi olarak Chen Duxiu'nun *Xin Qingnian* (Yeni Gençlik) dergisini yayımlamaya başladığı 1916 yılı alınmalıdır.

1917'de bu dergide Çin yenilikçiliğinin ilk bildirisi çıktı. Bildirinin yazarı Hu Shi "Edebiyat Reform Konusunda Bir Öneri Denemesi" başlıklı yazıda, yalnızca düzyazıda değil, şiirde de günlük konuşma diline (*baihua*) dönülmesini öneriyordu. Dergide çıkan ikinci bir yazıda, gerçekçi, canlı, demokratik bir edebiyatın gerekli olduğu savunulmaktaydı. Aynı yıllarda, Hu Shi ve arkadaşlarının gündelik dille yazdıkları ilk şiir çalışmaları yayımlandı. 1919'da Hu Shi'nin ilk bölümünü tamamladığı *Zhongguo Zhexue shi dagang* (Çin Felsefesinin Ana Çizgi-

leri) adlı kitabı konuşulan dille yazılmış ilk akademik yapıtı. Konuşma diliyle yazı dili arasındaki 3 bin yıllık ayrım, böylece ortadan kalkıyordu. 1921'de yeni cumhuriyet hükümeti de okullarda ve resmi yayınlarda *guo yu* (ulusal dil) adı verilen bu konuşma dilini kullanma kararını aldı.

1920'lerde yeni edebiyat ilk ürünlerini vermeye başladı. Yeni edebiyatın en büyük yazarı sayılan Lu Xun "Ah Q Zhengzhuan" (Ah Q'nun Gerçek Öyküsü) gibi birçok dile çevrilmiş öykülerinde, eski duyarlıkları, eski kurumları keskin bir dille ve soğuk bir alayla eleştiriyordu. Bu dönemde Çin romancıları daha çok 19. yüzyıl Rus romancılarının etkisi altındaydı. Şiirde ise İngiliz romantikleri ile Fransız simgeleri arasında gidip gelen bir eğilim kendini gösteriyordu.

1937'deki Japon işgali, edebiyatta siyasal boyutun vurgulanmasına ve Çinli yazarların ulusal direniş teması çerçevesinde birleşmesine yol açtı. Bu siyasallaşma, 1949'da Çin Komünist Partisi'nin iktidara gelmesinden sonra da sürdü. Devrimin önderi Mao Zedong, daha 1942'de yayımladığı "Zai Yan'an wenyi Zotanhui shangde jianghua" (Kültür Sanat ve Edebiyat Üzerine, 1978) başlıklı yazıda, edebiyatın amacının halkın kültür ve bilinç düzeyini yükseltmek olduğunu savunuyordu. Mao'ya göre, sanat yapıtlarında, "devrimci siyasal içerik ile kusursuz bir biçimin birliği" gözetilmeliydi. 1951'de, Çin-Sovyet ilişkilerinin henüz bozulmadığı bir dönemde, üç yapıta Stalin Ödülü verildi. Ding Ling'in *Taiyang zhao zai Sangganhe shang* (Sanggan Irmağı Üzerinde Güneş Doğuyor) adlı romanı, Zhou Li-Bo'nun *Baofeng zouyu* (Fırtına) adlı romanı ve He Jingzhi ile Ding Yi'nin birlikte yazdıkları *Baimao nü* (Beyaz Saçlı Kız) adlı müzikal oyun, halkı yüceltikleri ve toplumcu gerçekçiliğin ilkelerini başarıyla uyguladıkları için bu ödüle layık görülmüştü.

1956-57'de "yüz çiçek açsın, yüz fikir yansın" sloganıyla gelişen kısa süreli "liberal" dönemden sonra, Çin edebiyatında devrimci romantizm akımı başlatıldı. Bu, SSCB'de kabul gören toplumcu gerçekçilik anlayışını bile yeterince devrimci bulmayan ve gerçeklerin değil, olması gerekenin anlatılmasını savunan bir öğretiydi.

1970'lerde ve özellikle Mao'nun ölümünden sonra, Çin edebiyat ve sanatında önemli bir özgürlük dönemi açıldı. Yasaklanmış eski yapıtlara ve Batı dillerinden çevirilere yeniden yönelindi.

Çin-Fransız Savaşı, Çin ile Fransa arasında Vietnam konusunda çıkan savaş (1883-85). Çin'in yeterince modernleşmediğini ortaya koymuş, Güney Çin'de milliyetçi eğilimlerin belirmesine yol açmıştır.

Çin'in koruması altındaki başlıca güney devleti olan Vietnam'a saldırmaya başlayan Fransızlar, 1880'de Cochinchine adını verdikleri güneydeki üç ili (Nam Ky) denetim altına aldılar. Birliklerini Hanoi ve Haiphong'a yerleştirerek 1880'lerde Vietnam'ın kuzeyine doğru yayıldılar. Çinliler de bölgedeki kuvvetlerini artırarak Fransızlarla bir dizi sınırlı çatışmaya girdiler.

1882'de Çinli Genel Vali Li Hong-Zhang Fransa ile anlaşma girişiminde bulundu. Bu anlaşmaya göre bölge iki ülkenin ortak koruması altına girecekti. Ama Paris hükümeti anlaşmaya yanaşmayarak Kuzey Vietnam'a yeni birlikler gönderdi. Bu arada Çin hükümeti içinde ortaya çıkan savaş yanlısı bir grup da saraya baskı yapmaya başladı. Ama, Çin takviye birlikleri Fransızlara yenildi (1883) ve kararsızlık içindeki saray yeni bir çözüm arayışına girdi.

Daha sonra yapılan Li-Fournier Sözleşmesi'ne göre Fransızlar, Kuzey Vietnam'daki Dong Kinh (Tonkin) bölgesi üzerinden ticaret yapabilecek, Çin birlikleri bölgeden çekilecek ve Kuzey Vietnam'daki Fransız hakları tanınacaktı. Buna karşılık Çin de herhangi bir tazminat ödemeyecekti. Bu sırada Çin'de yeniden üstünlük sağlayan savaş yanlıları Vietnam'daki Çin egemenliğinden ödün verilmesine karşı çıktılar. Çatışmalar yeniden başladı. Sorunları askeri yoldan çözmek isteyenlerden Zhang Zhidong kara kuvvetleri komutanlığına atandı ve kuzeye doğru ilerleyerek Çin'in güneyine girmeye çalışan Fransız kuvvetlerini yenmeyi başardı. Ama denizde, 11 buharlı gemiden oluşan yeni Çin filosu yok edildi. Çin'in Fransız yardımıyla yaptığı büyük Fuzhou Tersanesi de yıkıldı. 1885'te Paris'te imzalanan barış anlaşmasıyla Çin, Li-Fournier Sözleşmesi koşullarına uymayı kabul etti.

Çin Halk Cumhuriyeti, Çince ZHONGHUA RENMIN GONGHEGUO, Wade-Giles yazımında CHUNG-HUA JEN-MIN KUNG-HO-KUO. Doğru Asya'da dünyanın üçüncü büyük ve en kalabalık ülkesi. Dünyadaki karaların yaklaşık 14'te birini oluşturan 9.572.900 km²'lik bir alanı kaplar. Toplam dünya nüfusunun yaklaşık beşte birini barındırır. Doğudan batıya 5.000 km, kuzeyden güneye ise 5.500 km uzanır. Kara sınırlarının uzunluğu 20.150 km'yi, kıyılarının uzunluğu ise 14.000 km'yi bulur. Kuzeyde Moğolistan, kuzeydoğuda Rusya Federasyonu ve Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti, doğuda Sarı Deniz ve Doğu Çin Denizi, güneydoğuda Güney Çin Denizi, güneyde Vietnam, Laos, Myanmar, Hindistan, Bhutan ve Nepal, güneybatıda Pakistan, batıda Afganistan, Tacikistan ve Kırgızistan, kuzeybatıda Kazakistan ile çevrilidir. Ayrıca denizlerle ayrıldığı Japonya ve Filipinler ile de komşu sayılır.

Çin 22 yönetim bölgesi, beş özerk bölge ve üç belediyeden (Pekin, Şanghay, Tianjin) oluşan 30 yönetsel birime ayrılır. Anakaradan 160 km'lik Tayvan Boğazı ile ayrılan Tayvan Adası, 1949'dan beri ayrı bir yönetim altında olmakla birlikte, Çin'in bir parçası ve 23. yönetim bölgesi olarak kabul edilir. Başkent Pekin (Beijing) aynı zamanda ülkenin kültür, ekonomi ve ulaşım merkezidir. En büyük sanayi ve ticaret kenti Şanghay, ülkenin önde gelen limanıdır. Çin'in nüfusu (1991 tah.) 1.149.667.000'dir.

Dört bin yılı aşkın bir yazılı tarihi olan Çin, uygarlığın ilk evrelerinde ekonomik ve kültürel bakımdan gelişerek varlığını günümüze değin sürdürmüş birkaç ülkeden biridir. 19. yüzyılda güçsüz ve yozlaşmış bir yönetim altında yabancı devletlerin topraklarını ve kaynaklarını kemirdiği bir yarı-sömürge durumuna düşmesine karşın, 1949'da sosyalist bir yönetimin kurulmasıyla noktalanmış devrimle birlikte yeni bir döneme ve 1970'lerin başında da dünyanın en güçlü devletleri arasına girmiştir.

DOĞAL YAPI

YÜZEY ŞEKİLLERİ. Batıdan doğuya ve güneye doğru alçalan Çin'in yükseltileri üç basamağa ayrılabilir. Ortalama yüksekliği 4.000 m'yi aşan Tibet Platosundan oluşan birinci basamağın batısında kalan Qiangtang, "dünyanın damı" olarak bilinir. Kunlun ve Qilian dağlarının (*shan*) kuzeyi ile Jionglai ve Daliang dağlarının doğusunda yer alan ikinci basamak birdenbire 1.800-900 m'ye inerek yerini birbirleriyle kesişen havza ve platolara bırakır. Bu basamak Moğolistan Platosu, Tarım Havzası, Löss Platosu, Sichuan Havzası ve Yunnan-Guizhou dağlık yöresini kapsar. Dalou Taihang

ve Wu dağları ile Yunnan-Guizhou dağlık yöresinin doğusunda uzanan üçüncü basamak 450 m'den alçak tepelikler ve ovalardan oluşmuştur.

Zengin ve değişken bir topografyası olan Çin'de birçok görkemli yüzey şekli bulunur. Dünyanın en yüksek noktası olan Everest Dağı (Zhumulangma Feng) (8.848 m) Çin-Nepal sınırında yer alır. Turfan Çöküntüsünün en alçak yeri olan Aiding Gölü, deniz düzeyinin 154 m altındadır. Çin'in belirleyici bir özelliği olan ve ülkenin yaklaşık üçte birini kaplayan geniş sıradağlar, ülkenin siyasal, ekonomik ve kültürel gelişiminde de önemli rol oynamıştır. Löss Platosunun güneyinde doğan Çin uygarlığı, güneyde Tibet Platosu, kuzeyde de Gobi Çölü engeliyle karşılaştığından, uzun bir çıkıntı oluşturan Gansu (Hosi) Koridoru boyunca yayılmıştır. Koridorun batıya açılan uzantıları eski Batı ve Doğu uygarlıklarının buluşma yeridir. Huang Irmağının (Sarı Irmak) aşağı çığırları çevresinde odaklanan eski siyasal merkezin Sichuan ve Tarım gibi uzak bölgeler üzerinde tam denetim kuramamasının nedeni de bu doğal engeldir.

Çin, sözü edilen üç yükseklik kuşağının dışında, jeolojik yapı, iklim koşulları ve jeomorfolojik oluşum farklılıklarına göre üç ana bölgeye ayrılır. Bunlar doğu, kuzeybatı ve güneybatı bölgeleridir.

Doğu bölgesi. Bazı yerlerde yüzey şekillerini aşındıran, bazı yerlerde de alüvyonlu ovalar oluşturan akarsuların biçimlendirdiği ve yağış getiren mevsimlik rüzgârlarla ayırt edilen bir muson ikliminin görüldüğü doğu bölgesi, çok sayıda alt bölgeden oluşur.

Eselden Mançurya olarak bilinen kesimde yer alan Kuzeydoğu Ovası, alçak bir sırtın ikiye ayırdığı hafif eğimli geniş bir alanı kaplar. Genelde aşınmış bir yapı göstermekle birlikte, kalın bir toprak örtüsüyle kaplıdır. Geniş ve düz olan ırmak vadileri, mil birikintilerinin oluşturduğu bir dizi seki biçiminde yükselir. Taşkın mevsimlerinde geniş alanlar sular altında kalır.

Kuzeydoğu Ovasının güneybatısında toplu olarak Changbai Dağları (Uzun Beyaz Dağlar) denen bir dizi sıradağ uzanır. Yer yer açık vadilerin parçaladığı sıradağların yüksekliği 450-900 m arasında değişir. Bazı yerlerde sarp doruklar ve dik uçurumlar görülür. En yüksek nokta olan Baitou Dağının (2.744 m) karla kaplı doruğunda güzel bir krater gölü bulunur. Çin'in başlıca ormanlık alanlarından biri olan bölgede tarım yalnızca vadi tabanlarında yapılır.

Huang ve Huai ırmaklarının taşıdığı tortul katmanlardan oluşan Kuzey Çin Ovası, yüksekliği 45 m'nin altında kalan dümdüz bir alandır. Kuvaterner (Dördüncü) Dönem (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) katmanlarının kalınlığı tek başına 750-900 m'ye ulaşır. Akarsular arasındaki çöküntülerde göller ve bataklıklar vardır. Yeraltı su tablası düzeyinin 1,5-2 m'ye yükseldiği alçak alanlarda çayırli bataklıklar ve tuzlu topraklar görülür. Sık nüfuslu olan bölge, Çin'de ekili alan oranının en yüksek olduğu yerdir.

Kuzey Çin Ovası ile batıdaki çöller arasında kalan Löss Platosu, rüzgârların taşıdığı sarımsı toprakları ince topraklarla kaplı tepelerden ve çıplak dağlardan oluşur. Platonun kuzey sınırı Çin Seddi'ne, güney sınırı ise Qinling Dağlarına dayanır. Ortalama yükseklik 1.200-1.500 m arasında değişir. Ama taban kayaçlarının oluşturduğu daha yüksek tekil sıradağlar da vardır; bunlardan Liupan Dağları 2.830 m'ye ulaşır. Kalınlığı genelde 45-200 m arasında değişen löss katmanları suların aşındırıcı

etkisine açık olduğundan, bölgenin yaklaşık yarısı dar geçit ve boğazlarla kaplıdır.

Kuzey Çin Ovasının ortasında yer alan Shandong Tepeleri temelde Erken ve Orta Prekambriyen kristalin şeyl ve granitler ile Alt Paleozoyik tortul kayaçlardan oluşmuştur. Tepeler ve vadiler yer kabuğundaki yükselme ve çökmeler sonucunda faylar boyunca oluşan bloklar biçimindedir. Chiao-Lai Ovasının ikiye ayırdığı bölgenin doğusu Lao Dağı (1.130 m) ve birkaç sırt dışında genellikle 450 m'nin altındadır. Daha yüksek olan batı kesiminde hanedanların tanrısal seçimini simgelediğine inanılan T'ai Dağı (1.532 m) bulunur.

Doğu bölgesinin en büyük dağ sırası olan Qinling Dağları, ülkeyi Kuzey ve Güney olarak ikiye ayıran yüksek ve engebeli bir set biçimindedir. Dağların yüksekliği 900-3.000 m arasında değişir. Qinling Dağları çatallaşan bir vadi labirentinin ayırdığı bir dizi koşut sırttan oluşur.

Qinling Dağlarının güneyine düşen Sichuan Havzası, kuzey ve batıda daha yüksek bir görünüm alan dağlarla çevrilidir. Soğuk

Sichuan Havzasında dağlar ve tarım alanları
ABC Ajansı

kuzey rüzgârlarından korunduğundan, Güneydoğu Çin ovalarından daha sıcak bir iklimi vardır. Chengdu Ovası dışında son derece engebelidir. Doğu kesimindeki sayısız kıvrımlar kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bir dizi sırt ve vadi oluşturmıştır. Ekime elverişli toprakların yetersizliği, tepe yamaçlarında tarım için sekiler oluşturulmasına yol açmıştır.

Güneydoğu Çin, gerisinde görkemli dağların yükseldiği kayalık bir kıyıyla çevrilidir. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu izleyen dağlar bazı yerlerde 1.500-2.000 m'ye ulaşır. Kısa ve hızlı akışlı akarsular dik kenarlı vadiler oluşturmıştır. Başlıca yerleşim alanları dar şeritler biçimindeki kıyı ovalarıdır. Kıyı boyunca uzanan sayısız adalar balıkçılık merkezidir.

Yangtze Irmağının (Chang Jiang) orta ve aşağı çığırları boyunca değişik büyüklükte bir dizi ova uzanır. Özellikle delta alanı ve kolların akarsuyla birleştiği kesimlerde genişleyen ovalar alüvyonlu bir yapı gösterir. Birkaç tekil tepe dışında bölgenin büyük bölümü düz ve alçaktır. Irmak, kanal ve göller sık bir su yolu şebekesi oluşturur.

Yangtze ile Zhu Irmağının (Zhu Jiang) su bölümü çizgisini oluşturan Nan Dağları çok sayıda sıradağ kapsar. Dorukları 1.500-2.000 m'nin üzerine çıkar. Güneydeki toprakların büyük bölümü de tepeliklerdir. Bölgenin tek geniş ovası Güney Çin'in en verimli kesimi olan Zhu Deltasıdır. Duzsuz ve engebeli kıyı şeridi boyunca çok sayıda dağlık burun ve korunaklı koy uzanır.

Güneybatı bölgesi. Yunnan'ın kuzey ve Guizhou'nun batı kesimini kaplayan Yunnan-Guizhou dağlık yöresinin kenarları parçalanmış bir yapı gösterir. Yörenin belirgin özelliği kanyon biçimli vadiler ve sarp dağlardır, bununla birlikte Yunnan engebeli yüzeyiyle bir platoyu andırır. Batıda Dieqi-ang'da 3.682 m'ye ulaşan yükseklik, ırmak vadilerinde 400-500 m'ye kadar düşer. Doğuda yaygın karst oluşumları görülür. Yörenin her yanında dağlarla ayrılmış dağınık küçük göl havzaları vardır.

Ülkenin dörtte birini kaplayan Tibet Platosunun büyük bölümünde yükseklik 4.000-4.500 m'yi aşar. Platonun sınırında yer alan dağlarda 7.000-8.000 m yüksekliğe ulaşan doruklar vardır. Dış yamaçları son derece dik olan bu dağların iç yamaçları genellikle yumuşak bir eğimle iner. Yangtze, Huang, Mekong (Lancang), Saluen (Nu), Indus ve Brahmaputra gibi büyük ırmaklar platonun doğu ve güneydeki sınır uzantılarından

doğar. Yerleşim alanları başta Brahmaputra Vadisi olmak üzere alçak vadilerde toplanmıştır. Platonun en büyük ve en alçak havzası olan Qaidam (Saydam), ülkenin öteki havzalarından daha yüksektir. Qaidam Havzasının geniş kuzeybatı kesiminin yüksekliği 2.600-3.000 m'ye ulaşır; dar güneydoğu kesiminin yüksekliği ise 2.500-2.600 m arasında değişir. Havzaya çakıl, kum ve kıl çöller, yarı çöller ve tuzlu çorak alanlar egemendir.

Kuzeybatı bölgesi. Tibet Platosunun kuzeyinde genellikle 900 m'nin altında kalan Tarım Havzası uzanır. Havzayı kuşatan Tian Shan (Tanrı Dağları) ile Pamir ve Kunlun dağlarından inen akarsular Taklamakan Çölünün kumlu ve çakıllı yüzeyinde kurur. Çölü boydan boya geçebilen Tarım ve Hetian gibi ırmaklar da yalnızca taşkın mevsimlerinde kesintisiz akar. Havza eski bir tuz gölü yatağı olan Lop Nor'un bulunduğu güneydoğu kesimine doğru alçalır.

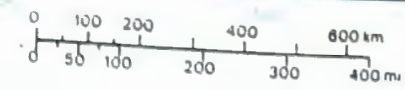
Tarım Havzasının kuzeyinde Tian Shan ile Altay Dağlarının çevrelediği Çungarya Havzası yer alır. Havzanın düz olan yüzeyi güneybatıya doğru hafifçe yükselir. Genelde 300-450 m arasında değişen yükseklik en alçak kesimlerde 185 m'ye kadar iner. Havzanın büyük bölümü sürekli yer değiştiren bakanlarla kaplıdır. Başlıca akarsular Altay Dağlarından inen Qerqıs (Ertix) ve Wulungu (Ulungur) ile Doğu Tian Shan'dan inen Kuidun ve Manas'dır.

Tian Shan'ın Çin'de kalan bölümü karmaşık bir sıradağlar sisteminden oluşur. Kuzey ve güneydeki iki dağ topluluğu, iç sıradağların

© Rand McNally & Co.
A-502785-287

kesintiye uğrattığı çöküntülerle ayrılmıştır. İç kesimdeki sıradağların büyük bölümü başkalaşım kayalarından oluşmuştur. Kuzey ve güneydeki sıradağları Paleozoyik tortul ve korkayaç tortulu katmanlar kaplarken, çöküntüleri Mezozoyik kumtaşları ve yığılımlar doldurur. Doğudaki sıradağların yüksekliği 4.000-4.500 m arasında değişir; bazı tekil doruklar 4.800 m'yi aşar. Yağışların yeterli düzeyde olduğu batı kesiminde 12 km'yi geçen büyük buzullar görülür. Alp tipi çayır bozkırlarının egemen olduğu bu bölge Çin'in en iyi otlak alanlarından biridir.

AKARSULAR VE GÖLLER. Çin'de su toplama havzası 100 km²'yi geçen 50 bini aşkın akarsu vardır. Bu akarsuların taşıdıkları su miktarı yılda 3 trilyon tonu bulur. Bunun yüzde 95,5'i doğrudan denizlere ulaşırken, yüzde 4,5'i de iç kesimde toprakça emilir. Toplam su miktarının yüzde 80'den fazlası Büyük Okyanusa, yüzde 12'si Hint Okyanusuna, yüzde 1'e yakını Kuzey Buz Denizine dökülür. Yüzey sularının ülke çapında dağılımı son derece dengesizdir. Yıl boyunca yeterli suyu bulunan kesimler ülkenin küçük bir bölümünü oluşturur. Su miktarı genelde yağışlı geçen yaz mevsiminde bollar. Güneydoğudan kuzeybatıya doğru gidildikçe dağlık yüzey şekillerinin artmasıyla birlikte yüzey suları da azalır.

Çin'in üç ana su bölümü çizgisinin en küçüğü güneybatıda yer alır ve Hint Okyanusuna akan Brahmaputra, Saluen ve Irrawaddy ırmaklarını besler. Tibet Platosunun kuzey kesimi soğuk bir çöl olduğundan, buharlaşma oranının düşüklüğü sık bir akarsu ağının oluşmasını sağlamıştır. Ama bu akarsular genellikle buzulların oyduğu çöküntülere dökülerek sayısız göller oluşturur. İkinci büyük su bölümü çizgisini oluşturan kuzeybatıdaki iç havzalar, ülkenin yüzde 30'unu kaplamakla birlikte, toplam su

dan dördüncü, su toplama alanı bakımından dokuzuncu sırada yer alan Yangtze, Çin'in en uzun ırmığıdır. Tibet Platosundan doğuduktan sonra ülkenin iç kesimini aşarak Şanghay'ın kuzeyinde Doğu Çin Denizine dökülür. Kunlun Dağlarından doğan Huang Irmağı, sularını Shandong Yanmadasının kuzeyinde Bo Hai Körfezine boşaltır. En güneyde yer alan Xi Irmağı (Batı Irmağı) sularını Yunnan-Guizhou dağlık yöresinden alır. Guangzhou'ya (Kanton) doğru Zhu Deltasına dönüştürerek Güney Çin Denizine karışır. Yangtze Irmağının aşağı çığırı, Zhu Deltası ve Chengdu Ovasında son derece karmaşık bir su yolu sistemi vardır. Buna karşılık Kuzey Çin ve Kuzeydoğu ovalarında ırmakların çoğu düz bir akış izler; az sayıdaki kolları birbirleriyle bağlantısı yoktur. Qionling Dağları-Huai Irmağı çizgisinin güneyinde kalan kesim, toplam ekili alanların üçte ikisini kapsamaya karşın, yetersiz ve düzensiz yağış nedeniyle toplam su miktarının yalnızca altıda birini barındırır.

TOPRAK DOKUSU. Değişken iklim koşullarının hüküm sürdüğü Çin'de, tundra toprakları ile son derece geçirimli olan kuzeydeki tayga podzollü gley toprakları dışında, Avrasya kıtasına özgü bütün toprak türleri görülür. Qionling Dağları-Huai Irmağı çizgisinin kuzeyinde kalan daha kurak ve serin bölgedeki topraklar alkalilere karşı nötr olan kalkerli pedokallerden oluşur; daha nemli ve sıcak olan güneydeki topraklar ise asitlere karşı nötr olan pedalferlerden (kalker içermeyen geçirimli topraklar) oluşur.

Güney ve güneydoğu kıyı bölgesi orman toprak kuşağıyla kaplıdır. Kuzey ve kuzeybatıdaki iç bölgeler ise step kuşağı ile çöl ve yarı çöl kuşağı içinde kalır. Bu iki geniş kuşak arasında bir geçiş kuşağı uzanır.

Kuzeydeki pedokaller ile güneydeki pedalferler arasında nötr topraklar yer alır. Yangtze'nin taşkın ovası kalker içermeyen kalın bir alüvyon katmanı ile örtülüdür. Bazen "çeltik toprakları" olarak sınıflandırılır.

daki düşüşler, henüz azot eksikliği kadar yaygın ve ciddi bir düzeyde değildir.

Geçmişte ülke topraklarının yarısını kaplayan ormanlar, özellikle orta ve güney kesimlerindeki tarla açma ve aşırı aşınma (erozyon) sonucunda zamanla azalmıştır. 1970'lerde yürütülen ağaçlandırma programlarıyla artan ormanlık alanlar, günümüzde toplam toprakların yaklaşık yedide birini bulur. Toprak aşınmasına karşı oluşturulan basamaklı sekiler kırsal kesimin tipik bir özelliğidir. Aşınmanın etkisi özellikle sürekli yağış ve rüzgâr alan Lōs Platosunda belirgindir. Yaz aylarındaki şiddetli yağışlar toprak yüzeyindeki katmanları sürüklemenin dışında akarsu yataklarının milile dölerek taşmasına yol açar.

Çin'de özellikle düzlüklerdeki yaygın taşkınlar tarih boyunca büyük yıkımlara neden olmuştur. Yakın dönemin en büyük doğal afeti 1959'da Kuzey Çin'de 2 milyonu aşkın insanın yaşamını yitirmesine yol açan taşkınlardır. Kuzey Çin aynı zamanda büyük bir deprem kuşağı içinde yer alır. Son olarak 28 Temmuz 1976'da Tangshan kentini yıkan depremde ölenlerin sayısına ilişkin tahminler 250-665 bin arasında değişmektedir.

İKLİM. Hava kütleleri. Çin'in büyük bölümünü kapladığı Güneydoğu Asya ile Büyük Okyanus arasında mevsimlik bir hava kütlesi akımı vardır. Sibirya'dan gelen karasal kutup hava kütlesi kış aylarında Çin'in büyük bölümünü etkisi altına alırken, tropik Pasifik hava kütlesi etkisini yaz aylarında gösterir. Bu iki hava kütlelerinin karşılıklı etkileşimi son derece değişken olan iklim yapısını doğrudan belirler.

Aşırı soğuk ve kuru olan Sibirya hava kütlesi, Moğolistan Platosunu geçtikten sonra Kuzey Çin'e doğru yayılır ve burada birtakım değişimlere uğrar. Sıcaklığı biraz artar ve eski kararlılığını yitirir. Gündüzleri oldukça sıcak olan hava, geceleri dayanılmaz bir soğukluğa ulaşır. Genellikle 10°C olan günlük sıcaklık farkı, bazı durumlarda 25°C'ye çıkar. Baskın kış rüzgârları kasım-mart boyunca etkili olur ve güneye doğru inildikçe yön değiştirir. Kuzey ve kuzeydoğuda kuzeybatıdan, doğuda kuzeyden, güneydoğuda kuzeybatıdan ise kuzeydoğudan eser. Rüzgâr kuşağının yüksekliği genelde 4.000 m'nin altındadır. Güneye doğru giderek düşen bu yükseklik Nanking'de 2.000, Güney Çin'de de 1.500 m'ye iner. Qionling Dağları özellikle batı kesimde soğuk dalgaların güneye inmesini önleyen etkili bir set oluşturur. Moğolistan Platosundan Kuzey Çin Ovasına geçişte ani yükseklik düşüşüne bağlı basınç değişikliğinin etkisiyle ısınan Sibirya hava kütlesi daha kurur bir yapı alır. Daha çabuk ısınan aşağı tabakalar, bölgenin kurak yapısında önemli rol oynar.

Çin'de yaz yağışlarının başlıca nedeni tropik Pasifik hava kütlesidir. Yaz aylarında doğu bölgesini kaplayan bu hava kütlesi, Moğolistan Platosunun sınırına ve Tibet Platosunun doğu eşiğine kadar uzanır. Buna karşılık Sibirya hava kütlesi Moğolistan'ın batı ucuna kadar çekilir. İki hava kütlesi arasındaki cephe kuşağı kuzeye kaydıgından, Kuzey Çin bol yağış alır. Ama güneydoğu musonları durgunlaşınca, cephe kuşağı güneye iner ve Çin'in orta kesimi daha çok yağış alır. Kış aylarında tropik Pasifik hava kütlelerinin etkinliği güneydoğu kıyısıyla sınırlanır. Bu mevsimde Nan Dağlarının güneyindeki tepelik alanlarda ince yağmurlar ve sabah sisleri sık görülür.

Bu iki ana kütlelerin dışında karadan ve denizden gelen ekvator hava kütleleri ile denizden gelen kutup hava kütlesi de iklimin belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Karmaşık yüzey şekilleriyle birleşen hava

Sichuan ve Hubei dağları arasında sınır oluşturan Yangtze Irmağı vadisi, Sichuan Havzası

Emi Schultze - Black Star

miktarının ancak yüzde 5'ini karşılar. Yağışların azlığı nedeniyle bu bölgedeki ırmakların sayısı azdır. Eriyen kar ve buzlarla beslenen kısa ırmaklar dağ eteklerinden göllere doğru ilerledikçe sularını yitirerek kurur; bazıları da iç göller oluşturur. Doğuda yer alan en büyük su bölümü çizgisi ülkenin beşte üçlük bölümünde toplam su miktarının yüzde 85'ini toplar. Çin'in hidrolojik sisteminin temelini oluşturan doğu bölgesi, güneydeki Yangtze ile Huang ırmakları arasındaki sırtla ikiye ayrılır. Dünyadaki akarsular arasında akış hızı bakımın-

lan bu topraklar, büyük ölçüde nötr olup son derece verimli ve zengindir. Kuzey Çin Ovasının kıyı kesiminde yetersiz akaçlama ve kuraklığın ürünü olan tuzlu ve alkalili toprak şeritleri bulunur.

Doğa koşullarının topraklar üzerindeki olumsuz etkileri, yüzyıllardan beri sürdürülen yoğun ekimin de katkısıyla, genelde bir azot ve organik madde eksikliğine yol açmıştır. Organik madde yetersizliği büyük ölçüde ürün sapları ve artıklarını hayvan besini ve yakıt olarak kullanma alışkanlığının sonucudur. Fosfor ve potasyum oranın-

kütlelerinin etkileşimi birçok değişik iklim biçimi ortaya çıkarır.

Sıcaklık. Çin'de sıcaklık genellikle güneyden kuzeye doğru gidildikçe düşer. Zhu Vadisinde 20°C olan ortalama yıllık sıcaklık Yangtze'nin orta ve aşağı çığırlarında 15°C-20°C'ye, Kuzey Çin ve Sinkiang'ın güney kesimlerinde 10°C'ye, Kuzeydoğu Ovasının güneyi, Sinkiang'ın kuzeyi ve Çin Seddi çevresinde 5°C'ye iner. Ülkenin en güney ve kuzey uçları arasındaki sıcaklık farkı 30°C'yi bulur. Bazı istisnalar dışında en soğuk ay ocak, en sıcak ay ise temmuzdur.

Qinling Dağları-Huai Irmağı çizgisinde 0°C olan ocak ayı ortalama sıcaklığı güneye doğru artarak Hainan Adasında 22°C'ye ulaşır. Burada kar çok seyrek yağar ve akarsular hiç donmaz. Çizginin kuzeyinde giderek düşen ortalama sıcaklık Heilongjiang'ın kuzeyinde -28°C düzeyine kadar iner. Nisan ayında Çin'in büyük bölümünde ortalama sıcaklık 0°C'nin üzerine çıkar. Kuzeydoğu Ovasında 2°C-8°C arasında değişen nisan ortalaması, Nan Dağlarının güneyinde 20°C'yi bulur. Yaz aylarında Kuzey ve Güney Çin arasındaki sıcaklık farkı oldukça azdır. Temmuzda 28°C izotermi geniş bir alanı içine alır. Ülkenin en sıcak yerleri Orta ve Aşağı Yangtze Irmağı vadileridir. Kuzey Çin'de sonbahar ilkbahardan daha serin geçerken, Güney Çin'de bunun tam tersi bir durum görülür.

Çin uygarlığının beşiği olan Huang Irmağı'nın orta ve aşağı çığırlarında mevsimler eşit ve düzenli aralıklara bölünmüştür. Öteki kesimlerde ise mevsimlerin süresi büyük farklılıklar gösterir. Heilongjiang'ın kuzeyinde yaz, Guangdong'un güneyinde ise kış görülmez. Yıl boyunca yumuşak bir iklimin hüküm sürdüğü Yunnan Platosundaki Kunming'de kış ve yaz yalnız birkaç hafta sürer.

Yağışlar. Çin'de yağışlar genelde güneydoğudan kuzeybatıya doğru azalan bir dağılım gösterir. Güneydoğu kıyıların belirli yerlerinde yıllık yağış miktarı 2.000 mm'yi geçer. Yangtze Irmağı vadisinde 1.000 mm'yi bulan yağış, Huai Irmağı vadisinde 750 mm'ye, Huang Irmağının aşağı çığırlarında ise 500 mm'ye düşer. Kuzeydoğu Ovası, Kuzey Çin Ovasından daha çok yağış alır. Güneydoğu musonları Lôs Platosunun kuzey kesimine nem miktarı büyük ölçüde düşmüş olarak ulaşır. Burada yıllık yağış 300-500 mm arasında değişir. Büyük Hinggan Dağları, Yin Dağları, Lang Dağı, Qilian Dağları ve Altun Dağını birleştiren çizginin kuzeybatısında kalan kesimde yıllık yağış 250 mm'nin altına düşer. Bu miktar İç Moğolistan'ın batısında, Gansu Koridorunda ve Tarım Havzasında 100 mm'nin altında kalır. Batı rüzgârlarının etkisine açık olan Çungarya Havzası ile İli Vadisine daha çok yağış düşer.

Ülkenin bütününe benzer bir yağış dağılımı gösteren Tibet Platosunun güneydoğu kesimi 1.000 mm'den fazla yağış alır. Platonun doğu eşiginde yağış ancak 500 mm'yi bulur. Kuzeydeki Qaidam Havzasında ise 100-250 mm arasında değişir.

Çin'in iklim koşullarının bir başka özelliği de yağışların yıllara göre son derece değişken olmasıdır. Bu durum sık sık kuraklık ve taşkınlarla yol açar. Özellikle tarım açısından büyük önem taşıyan sonbahar yağışlarında aşırı düzensizlikler görülür. Yağışların büyük bölümü yaz aylarında düşer. Cephe kuşağının kuzeye kaydığı temmuzda Kuzey Çin Ovasının bazı yerlerinde ortalama günlük yağış 35 mm'yi bulur. Yangtze Irmağının güneyinde haziran ayı ortalama günlük yağış miktarı çoğu yerde 20 mm'ye yaklaşır. Sonraki aylarda ise bu düzeyin altına iner. Güneydoğu kıyısının Fuzhou ve Shantou

arasındaki bölümünde ağustos ayında günlük yağışın 300 mm'ye ulaştığı yerler vardır. Bu durum yöreyi etkisi altına alan tayfunların sonucudur.

Genellikle mayıs-kasım arasında görülen tayfunlar, en çok temmuz, ağustos ve eylül aylarında şiddetlenir. Mayısta Shantou'nun güneyini etkileyen tayfunlar, haziran sonunda Wenzhou'ya, temmuzda da daha kuzeye ulaşır. Tayfunların üçte birinden fazlası ağustosta görülür. Eylül'den sonra seyrekleşen tayfunlar yeniden güneye iner.

BITKİ ÖRTÜSÜ VE HAYVAN VARLIĞI. Çin'de 2.700 cins altında toplanan yaklaşık 30 bin tohumlu bitki türü vardır. Bu cinslerden yaklaşık 200'ü yalnızca Çin'e özgü bitkileri kapsar. Orman ağacı türlerinin sayısı 2.500'ü bulur; çiçek açan bitkilerin arasında, bilinen odunsu türlerin yaklaşık yüzde 95'i yer alır. Bunların çoğu tong yağı, kâfur, vernik gibi ekonomik bakımdan değerli ürünler verir. İklim kuşakları arasında

Gobi Çölünün güneyindeki geniş otlaklarda at yetiştiriciliği
Paolo Koch - Rapha / Photo Researchers

aşılmaz doğal engellerin bulunmaması, rüzgâr sisteminin mevsimlere göre değişmesi ve sık sık siklonların ortaya çıkması gibi etkenler, Çin'de tropik ve ılıman kuşağa özgü zengin ve karmaşık bir bitki örtüsünün oluşmasına yol açmıştır. En kuzeydeki Heilongjiang ile en güneydeki Guangdong karşılaştırıldığında, bazı yabani otlar dışında hiçbir ortak bitki türü görülmez. Buna karşılık kuzey sınırındaki ve yüksek dağlardaki taygalarla Kuzey Kutup Dairesi'nde bulunan birçok bitki türüne rastlanır; tropik alanlarda da Ekvator'un aşağısında yetişen bitki türleri bulunur. Güney Çin'deki ve Güneydoğu Asya ülkelerindeki tropik ormanlar pek farklılık göstermez. Çin'in kuzeybatısındaki çöl ve bozkır bitki örtüsü ile Moğolistan ve Kazakistan'daki bitki örtüsü arasında büyük bir benzerlik vardır.

Çin'de kutup tundraları dışında Kuzey Yarıküresi'ne özgü bütün bitki türleri yetişir. Güney Çin Denizi kıyıları boyunca mangrov bataklıkları, Hainan Adasında ve Yunnan'ın güneyinde tropik yağmur ormanları bulunur. Ülkenin öteki kesimlerinde çöl, step, çayır ve savanların yanı sıra tropik ve ılıman kuşağa özgü iğneyapraklı, yaprak-döken ve herdemyeşil bitkilerin egemen olduğu bölgeler vardır. Himalaya gibi yüksek dağlarda zengin bir Alp ve Alp altı bitki örtüsü görülür. Çöl benzeri koşulların egemen olduğu kuzeybatı bölgesinde kuraklığa dirençli seyrek bitkilerle kaplı geniş alanlar bulunur. Çungarya, Qaidam ve Gobi gibi düzlük ve çöküntü alanlarda tuza dayanıklı bitkilerin yetiştiği toprak parçalarına rastlanır. Gobi Çölünün güney kenarında geniş bir otlak şeridi uzanır.

Bitki örtüsünün zenginliği ve yüzey şekillerinin değişkenliği Çin'de çok değişik hayvanların barınmasına ve başka yerlerde

soyu tükenmiş türlerin hâlâ yaşamasına olanak verir. Bu ender hayvanların başında Yangtze Irmağında yaşayan büyük kaşık ağızlı mersinbalığı, ülkenin orta ve doğu kesimindeki küçük timsah türleri, gene batıdaki çörel gelir. Dev pandaların yurdu olan Tibet sınırındaki dağ ve vadiler hayvan varlığı bakımından en zengin bölgeyi oluşturur. Bütün Çin dağlarında memelilerden takin ve kuşlardan çeşitli sülün türleri yaşar. Çin'in saz ve yayıncılığının dünyaya yayıldığı başlıca merkezlerden biri olduğu sanılmaktadır.

Çin'in kuzeydoğusunda Sibiry ormanlarındakine benzer bir hayvan varlığı görülür. Kuzeyde elverişli steplerde Orta Asya kökenli hayvanlar yaşar. Büyük sıradağlar Çin'e özgü hayvan gruplarıyla Palearktik bölge içinde kalır. Güneydoğudaki düzlükler ve dağlar, ılıman kuşaktaki Palearktik

hayvan varlığından Güneydoğu Asya'nın ayırt edici türlerine geçişi yansıtır. Ülkenin en güney kesiminde tropik sürüngenler, amfibyumlar, kuşlar ve memeliler ağırlıktad战略.

YERLEŞME DOKUSU. Kırsal alanlar. Dağlık ve tepelik kesimler dışında kırsal yerleşmelerin çoğunluğu büyük toplu köylerden oluşur. Bu yerleşim tipi yoğun nüfus ve tarihsel geçmişle yakından bağlantılıdır. Köylülerin ürünlerini takas etmeleri için yerel gereksinimlere göre değişen aralıklarla pazarlar kurulur. Bu pazar yerleri yörelere göre değişik adlar alır.

Kuzey Çin Ovasında toplu köyler oldukça dengeli bir dağılım gösterir ve birbirlerine patikalar ve kağı yollarıyla bağlanır. Birbirine yakın olan evler genellikle kerpiç ya da siva topraktan yapılmıştır. Pazar kasabaları ve büyük köyler surlarla çevrilmiştir. Sokakların sayısı ve uzunluğu kasabaların büyüklüğüne ve yüzey şekline göre değişir; bazı sokaklar dar bir geçit görünümündedir.

Çin'in orta ve güney kesiminde kırsal görüntünün belirleyici özelliği pirinç tarlalarıdır. Yangtze Deltasında bağımsız çitliklerden oldukça büyük pazar kasabalarına kadar hemen her türlü yerleşim biçimine rastlanır. Jiangsu yönetim bölgesindeki Tai Gölünün güney ve doğusunda toplu köyler birbirinden birkaç kilometre uzaktadır. Özellikle Aşağı Yangtze kıyılarındaki toplu köylerde çevredeki dağınık yerleşmelerin de yararlandığı alışveriş merkezleri vardır. Birkaç düzine köyün ortasında yer alan pazar kasabaları, yerel ürünlerin toplandığı ve mamul malların dağıtıldığı bir merkez görevini görür. Köyler arasında ulaşım yaygın su yolu ağı ve tekneler aracılığıyla sağlanır. Akarsular ve kanallar üzerindeki sayısız taş köprüler zarf bir yapı taşır.

Sichuan Havzasındaki Chengdu Ovasında nüfusun büyük bölümü sık bambular ve genişyapraklı ağaçlarla çevrili küçük köylerde ya da ıssız çiftliklerde yaşar. Güneydoğu kıyısında ve özellikle delta ovalarında kırsal yerleşmeler çoğunlukla toplu köylerden oluşur.

Çin'in ayırt edici bir özelliği olan mağara konutlar Lōs Platosu ile Shaanxi'nin kuzey, Shanxi'nin batı ve Gansu'nun güneydoğu kesiminde yaygındır. Buralarda lōs tabakası kalın, kereste ise kıt; pek az kereste gerektiren mağara konutlar toprak üstündeki yapılara göre sert iklim koşullarına karşı daha koruyucu olma üstünlüğünü de taşır.

Kentsel alanlar. Çin'de kentleşme devletin sanayileşme çabalarını yoğunlaştırmaya başladığı 1953'ten sonra hızlanmıştır. Kentsel alanlardaki çarpıcı değişimin temelinde modern sanayi ve ulaşımındaki hızlı gelişme yatmaktadır.

İmalat ve madencilik merkezlerinin çevresinde kurulmuş birçok yeni kasaba ve kent vardır. Uzak yörelere demir ve kara yollarının ulaşması Garmo, Sichuanhe ve Shihezi gibi yeni kasabaların gelişmesini sağlamıştır. Sinkiang Uygur Özer Bölgesi'nin merkezi Urumçi, Gansu'nun merkezi Lanzhou ve İç

naklarını sağlamaya, ulusal dillerini ve kültürlerini geliştirmelerine yardımcı olmaya büyük önem verir. Sosyalist devrim öncesinde yalnızca 20'si yazılı olan ve pek azı yaygın olarak konuşulan 50'yi aşkın dilin günümüzde özgürce serpilmiş olması bunun çarpıcı bir göstergesidir.

Çin'de başlıca dört dil ailesi vardır: Çin-Tibet, Altay, Hint-Avrupa ve Güneydoğu Asya. Geniş bir alanı ve kitleyi kapsayan Çin-Tibet dil ailesi içinde en yaygın olarak Han Çincesi konuşulur. Kültürel bütünlüklerine karşın belirgin bölgesel farklılıklar gösteren Hanlar, birbirlerine yabancı gelen bir dizi lehçeyi kullanırlar. Çincenin en önemli kolu "herkesin anladığı dil" anlamına gelen Mandarin dilidir (*putong hua*).

Mandarin dilinin üç biçimi vardır. En tipik örneği Pekin lehçesi olan kuzey biçimi, Qinling Dağları-Huai Irmağı çizgisinin kuzeyinde konuşulur; yaygınlığı açısından ulusal bir dilin temeli olmaya en yakın dildir. Batı biçimi Sichuan Havzası ile Güneybatı Çin'in komşu kesimlerinde konuşulur. Güney biçimi ise Jiangsu'nun kuzey ve Anhui'nin orta ve güney kesimlerinde konuşulur. Hunan'ın orta ve güneyinde konuşulan Hunan (Xiang) lehçesi ile Gan lehçesi Mandarin diline yakındır. Değişik bir lehçe olan Huizhou, Anhui'nin güneyinde küçük ve kapalı bir alanda konuşulur.

lilerin konuştuğu dil Çin'deki hiçbir dil ailesiyle bağlantılı değildir.

Çin'in en büyük azınlık topluluğu olan Zhuangların büyük bölümü Guangxi Zhuang Özerk Bölgesi'nde yaşar. Bazıları da komşu Yunnan ve Guangdong'daki ulusal özerk alanlarda oturur. Geçimlerini pirinç ekiminden sağlayan Zhuanglar animisttir. Guizhou'nun güneyinde toplanmış olan Buyiler, Meolarla (Hmonglar) ortak bir özerk yöreyi paylaşırlar. Guangxi ve Guizhou'da küçük topluluklar halinde oturan Donglar bir özerk yörede Meolarla birlikte yaşarlar. Daylar ise Yunnan'ın güneyinde iki özerk yörede toplanmıştır. Hainan Adasındaki Liler Çin-Day dilini konuşan ayrı bir topluluktur.

Bütün Qinghai-Tibet Platosuna dağılmış olan Tibetliler, Tibet (Xizang) Özerk Bölgesi'nin dışında Qinghai, Yunnan ve Gansu'da oluşturulmuş bir dizi özerk yörede yaşarlar. Kabile özelliklerini sürdürmekle birlikte, göçebe yaşamdan büyük ölçüde kopmuşlardır. Çiftçiliğin yanı sıra hayvan besiciliği ve avcılıkla uğraşırlar. Bölgeye 17. yüzyıldan beri egemen olan Tibet Budacılığının toplumsal ve siyasal kurumlar üzerinde büyük etkisi vardır. Yilerin (Lololar) büyük bölümü Sichuan ve Yunnan arasında toplanmıştır. En yoğun olarak Guizhou'da yaşayan Meo-Yao kolu ortagüney ve güneybatı yönetim bölgelerine ve Doğu Çin'deki bazı küçük alanlara kadar dağılmıştır. Çoğunluğu Hanların etkisi altında geleneksel kabile özelliklerini yitirmiş; ayırt edici yanları yalnızca konuştukları dildir.

Başta güneybatı bölgesi olmak üzere Çin'in birçok yerinde coğrafi sınırlarla ayrılmış etnik topluluklara da rastlanır. Bu topluluklar arasındaki dil engelleri ve farklı ekonomik yapılar görece bir kopukluk içinde yaşamalarına yol açmıştır. Bazı yerlerde Hanlar kasabaları ve verimli vadileri ellerinde tutarken, azınlık halklar da dağlarda ve dağ yamaçlarında tarım ve hayvan besiciliğiyle uğraşırlar. Bununla birlikte son yıllarda karayollarının bütün yerleşmelere ulaşmasıyla, bu topluluklar arasındaki kaynaşma hızlanmıştır.

Çin'deki ikinci büyük dil ailesini oluşturan Altay dillerini konuşan azınlıklar, kuzey ve kuzeybatı bölgesinde toplanmıştır. Altay dillerinin başlıca kolları Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguz dilidir.

En büyük Türk topluluğunu oluşturan Uygurlar, Sinkiang'daki Tarım ve Çungarya havzalarında bir zincir gibi uzanan vahalara dağılmıştır. Genellikle sulu tarımla uğraşırlar. Öteki Türk azınlıklar Kazak ve Kırgız gibi komşu ülke halklarından kopmuş topluluklardan oluşur. Bütün bu topluluklar Müslümandır. Kabile örgütlenmesinin izlerini hâlâ taşıyan Kazak ve Kırgız toplulukları, göçebe hayvancılıkla geçinirler. Daha çok Sinkiang'ın kuzeybatı ve kuzeydoğusunda yaşayan ve sürülerini güden Kazaklar, kış geldiğinde vadilere inerler; İli Kazak özerk yöresinde yerleşik yaşama geçmiş topluluklar da vardır. Kırgızlar ise yüksek dağlarda çobanlık yaparlar; genellikle Sinkiang'ın batı ucunda otururlar.

Eski bir göçebe halk olan Moğollar, en geniş alana dağılmış azınlık milliyettir. Büyük bölümü İç Moğolistan (Nei Monggola) özerk bölgesinde yaşar. Sinkiang, Qinghai ve Gansu'dan Kuzeydoğu yönetim bölgelerine uzanan geniş alanda Moğol kökenli ya da Moğollarla akraba çok sayıda küçük topluluk bulunur. Kabile yapısını sürdüren Moğollar yıl boyunca otlakları dolaşarak koyun, keçi, at, sığır ve deve gibi hayvan sürülerini otlatırlar. Yerleşik tarıma geçmiş olanlar ise hayvan besiciliğini ek bir uğraş olarak sürdürürler. Moğol dili birçok lehçe-

Çin'in önde gelen sanayi ve ticaret merkezlerinden Lanzhou, Gansu

ABC ajansı

Moğolistan'daki Baotou, hızlı kentsel büyümenin en çarpıcı örneklerini oluşturmaktadır. Demiryolunun ilk kez 1952'de ulaştığı Langhou, günümüzde kuzeybatı ve güneydoğu bölgeleri arasında yer alan önemli bir kavşak durumundadır. Geçmişte tüccarların, zanaatçıların ve göçmen çiftçilerin oturduğu silik bir sınır kasabası olan Baotou, bugün ülkenin üçüncü büyük çelik üretim merkezidir.

NÜFUS

ETNİK VE DİŞEL TOPLULUKLAR. Çin çok milliyetli bir ülkedir. Toplam nüfusun (1990) yaklaşık yüzde 92'sini oluşturan Han Çinlileri, Tibet ve Sinkiang dışında ülkenin her yerinde azınlık topluluklardan ya da azınlık milliyetlerden daha kalabalıktır. Aynı kültür, gelenek ve yazı dilini paylaşan Hanlar, Çin toplumunun en homojen kesimini oluşturur. Sayıları 55'i bulan azınlık topluluklar ülke topraklarının yaklaşık yüzde 60'ına yayılmıştır. Belirli bir alanda büyük bir topluluk oluşturan azınlıklara değişen ölçülerde özerklik ve özyönetim hakları tanınmıştır. Devlet bu azınlıkların ekonomik koşullarını iyileştirmeye, yaşam düzeyini yükseltmeye, gerekli eğitim ola-

Güneydoğu kıyı bölgesinde, Şanghay'dan Guangzhou'ya kadar uzanan alanda Mandarin diline daha uzak olan Vu (Wu), Fuzhou (Min) ve Amoy-Shantou gibi lehçelere rastlanır. Güney lehçelerinin en tanınmış olan Guangzhou (Yue) dili, Guangdong'un orta ve batı ve Jiangxi'nin güney kesiminde yaygındır; deniz aşırı Çinlilerin büyük bölümü bu bölgeden gelmedir.

Hanların dışında Huylar ve Mançular da Mandarin dilini konuşur ve Çince alfabeyi kullanırlar. 7. yüzyılda Müslümanlaşan Çinlilerin soyundan gelen Huylar, ülkenin büyük bir bölümünde Hanlarla iç içe yaşarlar. En yoğun oldukları yerler Ningxia Huy Özerk Bölgesi ile Gansu'dur. Dağınık Huy toplulukları Sinkiang'daki özerk yöreler ile Qinghai, Hubei, Guizhou ve Yunnan'daki özerk illerde toplanmıştır. Müslümanlığa çok bağlı olan Huylar arasında son yıllarda toplu yerleşme alanlarına göç etme eğilimi güçlenmiştir.

17. yüzyılda Çin'i istila eden Mançu savaşçıların soyundan geldiklerini öne süren Mançular, genellikle Kuzey Çin ve Kuzeydoğu ovalarında otururlar. Zamanla Çin kültürünü benimseyerek erimeleri nedeniyle, Eski Mançu dilini unutmışlardır. Kuzeydoğuda bir özerk yörede toplanmış olan Kore-

den oluşur. Moğolların büyük bölümü Tibet Budacılığına inanır.

Çin'de iki büyük dil ailesine girmeyen bazı azınlıklar da vardır. Sinkiang'ın en batı kesiminde yaşayan Tacikler Hint-Avrupa ailesinin İran koluna bağlıdır. Çin-Myanmar sınırındaki Kavalır Güneydoğu Asya dil ailesinin Mon-Khmer koluna bağlı bir dil konuşurlar.

NÜFUS ARTIŞI. Tarihsel kaynaklar İÖ 800'lerde Çin'de yaklaşık 13,7 milyon kişinin yaşadığını göstermektedir. Batı Han hanedanının son yıllarında (İS 2) görece olarak sağlıklı ve tam nüfus kayıtları tutulmaya başlandı. Bu sayımlar baş vergisinde temel alındığından, bildirimden kaçınma olayları yaygındı. 1712'de imparatorun nüfus fazlalığının vergiye tabi olmayacağını ilan etmesiyle, sayımlar daha güvenilir bir nitelik kazandı.

Çin'in ekonomik ve kültürel açıdan büyük bir canlılık içinde olduğu Kuzey Song hanedanının son yıllarında (12 yy başları), toplam nüfus 100 milyonu aştı. Sonraki yıllarda kuzeyden gelen kesintisiz ve büyük çaplı istilalar bir nüfus azalmasına yol açtı. Ming hanedanının başa geçmesiyle sağlanan birlik ortamında gerçekleştirilen titiz bir sayım (1381) nüfusun 59,9 milyon olduğunu ve hane başına ortalama 5,6 kişi düştüğünü ortaya koydu. Bu rakam İS 2'de yapılan ilk sayımın sonucuna oldukça yakındı. 15. yüzyıldan sonra nüfusta görülen düzenli artış, yalnızca 17. yüzyılın ortasındaki savaşlar ve doğal afetlerle sırasında kesintiye uğradı. Çin 18. yüzyılda sürekli toprak genişlemesi ve hızlı nüfus artışıyla belirlenen uzun bir barış ve refah dönemi yaşadı. 1762'ye gelindiğinde 200 milyonu aşan nüfus, 1803'te 302 milyona, 1834'te de 401 milyona ulaştı. Bu nüfus büyümesine

ekili alanlarda bir genişleme eşlik etmediğinden, toprak yetersizliği de kendini duyurmayla başladı. 19. yüzyıl başlarında iç karışıklıkların ve dış istilaların yeniden ortaya çıkmasıyla nüfus artışı bir yavaşlama sürecine girdi.

1949'dan sonra sağlık koşullarının ve tıbbi bakımın büyük ölçüde düzelmesi ve salgınların denetim altına alınması, genç kuşakların daha sağlıklı büyümesini sağladı. Ölüm oranının doğum oranına göre daha hızlı düşmesi sonucunda nüfus artışı hızlandı. Artan nüfusa yeterli yiyecek sağlamada karşılaşılan güçlükler, devleti 1955-58 arasında doğum kontrolü uygulamaya yöneltti. Kısa bir aradan sonra 1962'de yeniden başlatılan aile planlaması kampanyasında eğitici önlemlere ağırlık verilerek evlilik yaşını geciktirme hedefi benimsendi. Üç kişilik küçük aile tipini bütün ülkede yaygınlaştırmaya önem verildi. Bu amaçla konut, tıbbi bakım ve sosyal hizmet alanında tek çocuklu ailelere bazı öncelikler tanındı.

Çin'de doğum ve ölüm oranları (1990) sırasıyla binde 21 ve binde 6,3'tür. Bu rakamlar dünya ortalamasının oldukça altında olmakla birlikte, 1989'da 2,2 olan doğurganlık oranı hâlâ amaçlanan düzeyin üzerindedir. Toplam nüfusun (1989) dörtte biri aşkın bölümünü 15 yaşın altındakiler oluşturmaktadır.

NÜFUS DAĞILIMI. Çin'de nüfus yoğunluğu (1991) km² başına 120 kişi düzeyindedir. Bununla birlikte karmaşık doğal koşullar yüzünden nüfus oldukça dengesiz bir dağılım gösterir. Özellikle ülkenin doğu kesimi ile batı ve kuzeybatı kesimi arasında çarpıcı bir karşıtlık vardır. Yangtze ve Zhu deltaları ile Sichuan Havzasının batısındaki Chengdu Ovasında nüfus yoğunluğu çok yüksektir. Bu alanlar yoğun tarımın odak-

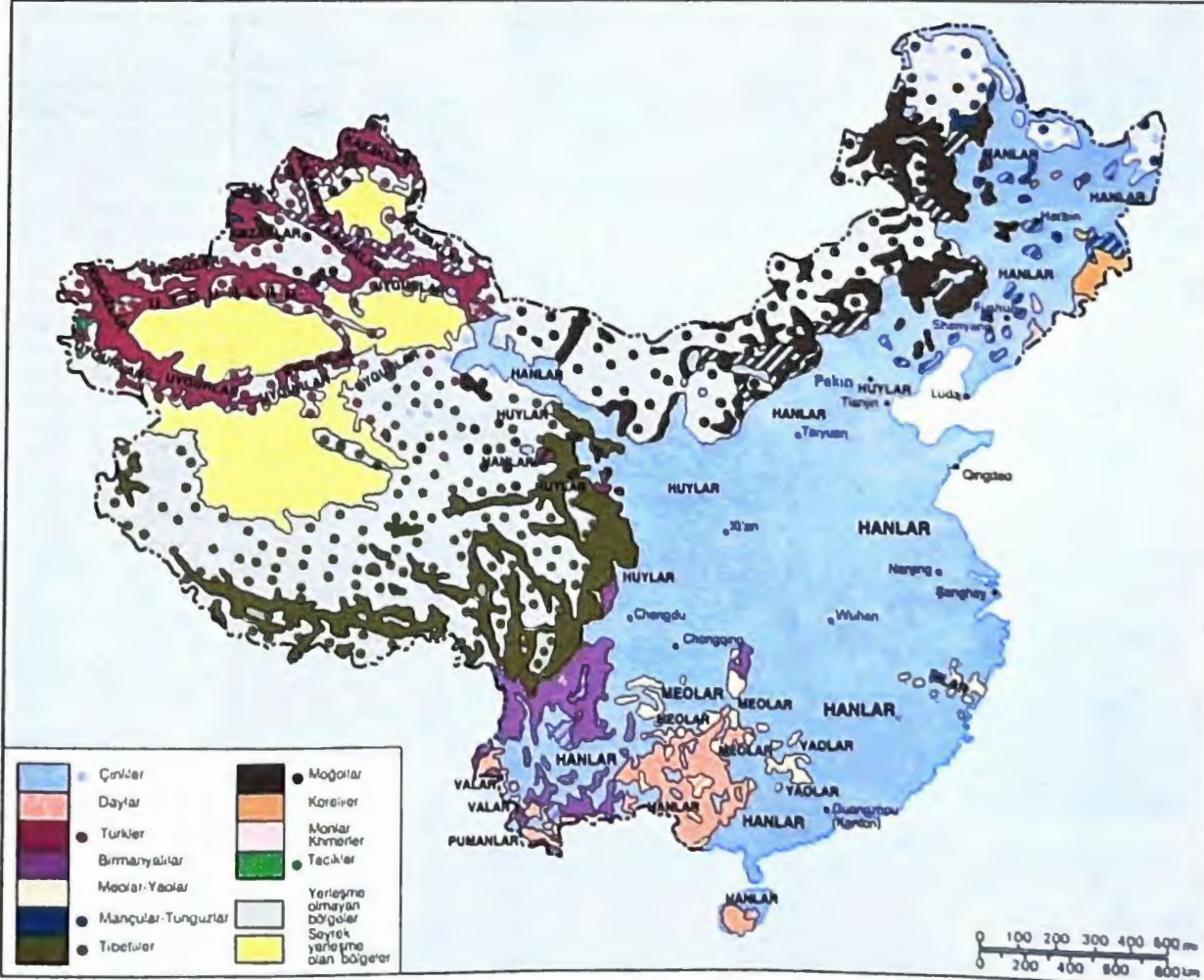
laştığı alüvyonlu ovalara bitişiktir. Doğal engeller ve uzaklık yüzünden ülkenin iç kesimlerinden kopuk olan batı ve kuzeydeki geniş sınır bölgelerinde ise nüfus çok seyrek. Tibet'in kuzeyinde 4.500 m'yi geçen yüksek kesimler, Tarım ve Çungarya havzalarının kumlu çorak alanları ve Lop Nor'un batısındaki çıplak çöl ve dağlar büyük ölçüde ıssıdır.

1950'lerde sınır bölgelerinin önemini kavramaya başlayan yönetim, eski askerleri ve genç aydınları bu alanlara yerleşmeye özendirecek önlemlere başvurmuştur. Boş alanları boydan boya geçen yeni kara ve demir yollarının yapımla birlikte nüfus artmış ve bir dizi madencilik ve sanayi kasabaları kurulmuştur.

Çin nüfusunun büyük bölümü kırsal kesimde yaşar; kentsel nüfus oranı (1990) ancak yüzde 26,2'yi bulur. Bununla birlikte yoğun nüfuslu kentlerin sayısı oldukça yüksektir.

İÇ GÖÇLER. Çin tarihinde kıtlık ve siyasal karışıklıkların yol açtığı birçok iç göç olayı görülmüştür. Yoğun ekim yapılan alanların boşalmasını, genellikle daha kalabalık bölgelerden gelen akınlar izlemiştir. 1640-46 arasında Sichuan'da ayaklanan köylülerin geniş çaplı bir kıyıma uğramasının ardından boşluğu doldurmak için Hubei ve Shanxi'den başlayan göçler 19. yüzyıl ortalarında patlak veren Taiping Ayaklanması'nın (1850-64) bastırılmasından sonra işgücünün büyük ölçüde eksildiği Jiangsu'ya yönelik göçün hızlanması bir başka örnektir.

Çin tarihi büyük ve kalıcı nüfus hareketlerinin genellikle güneye yöneldiğini göster-

Çin'in Genel Etnik Bileşimi

mektedir. Ama güneye göç yollarının sık sık müdahaleci dış güçlerle kapatılması, bu hareketlerin kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatıya kaymasına yol açmıştır. Yakın tarihin en önemli iç göç olayı, Han Çinlilerinin eskiden Mançurya olarak bilinen Kuzeydoğu bölgesine yönelik yerleşme akınıdır.

Qing (Mançu) hanedanının kurulduğu 1644'ten önce, Mançu askerler Çinlileri kaçırarak bölgede zorla çalıştırıyordu. 1668'de imparatorluk fermanıyla Mançurya Çinlilere kapatıldıysa da, göçler gizlice sürdü. 1850'lerde asıl Çin'deki aşırı nüfus ve Mançurya'ya yönelik Rus tehditleri üzerine yumuşatılan yasak, 1878'de bütünüyle kaldırıldı. 1900'den sonra yerleşimin özendirilmesiyle bölgenin nüfusu hızla arttı. Tarıma elverişli olan, gelişkin bir ulaşım sistemi bulunan ve giderek sanayileşen Mançurya geniş iş olanaklarıyla birçok insanı çekmeye başladı. Önceleri mevsimlik olan göçler, geniş bir bölgenin ekime açılmasını sağladı. 1923'ten sonra özellikle sanayiye gelişmenin etkisiyle göçmenlerin yerleşme eğilimi daha da güçlendi ve bu nüfus hareketi kırsal kesimlerden kentlere yönelik bir göç niteliğini kazandı.

Ülkenin başlıca sanayi bölgesi haline gelen Kuzeydoğu dışındaki boş alanlara göçü özendirme çalışmaları başta pek başarılı olamadı. Sonraki yıllarda sınır bölgelerine göçlerde bekâr gençler, kent işçileri, devlet görevlileri ve terhis olmuş askerler ağırlık kazanmaya başladı.

EKONOMİ

Dev nüfusuna ve geniş doğal kaynaklarına oranla dünya ekonomisinde önemsiz bir yer tutan Çin, devrimden sonraki hızlı ekonomik büyümeye karşın, hâlâ gelişme yolunda olan bir ülkedir. Son yıllarda Batı'ya açılma politikasıyla birlikte merkezi planlamadan uzaklaşma yönünde köklü yapısal değişimlerin yaşandığı bir geçiş sürecine girilmiştir. Nüfusun büyük bölümünün geçimini sağladığı tarım, makineleşme ve modern teknikler açısından yetersiz bir düzeydedir. Verim düşüklüğü nedeniyle üretim bütün nüfusu beslemeye her zaman yetmez. Bununla birlikte Çin dünyanın en büyük pirinç ve tong yağı üreticisidir; buğday, tütün, soya, yer fıstığı ve pamukta da ön sıralarda yer alır. Sanayisi birçok ürünü işleyecek kapasitededir. Makine ve donanım gereksiniminin büyük bölümü içerde karşılanır.

Batılı ülkelerle yapılan ticaret yoluyla bazı gelişmiş üretim araçlarıyla donanmasına karşın, Çin'in teknolojik düzeyi bir bütün olarak oldukça geridir. Sanayi üretiminin büyük bölümü geri teknoloji kullanan fabrikalardan elde edilir. Çin pamuklu kumaş, tungsten ve antimon gibi ürünlerde dünyada birinci sıradadır. Pamuk ipliği, kömür, ham petrol ve daha birçok üründe de yüksek bir payı elinde tutar. Son derece zengin mineral kaynaklarının ise yalnızca bir bölümünü işleyebilmektedir.

Çin, Asya ve gelişmekte olan ülkeler açısından önemli bir ekonomik güçtür. Bölgenin sanayi ve tarım üretiminin büyük bir bölümünü karşılamının dışında, belirli hammaddeler ve işlenmiş ürünler için büyük bir

pazardır. Ayrıca gelişmekte olan birçok ülkeye mali ve teknik yardımla destek olmaktadır.

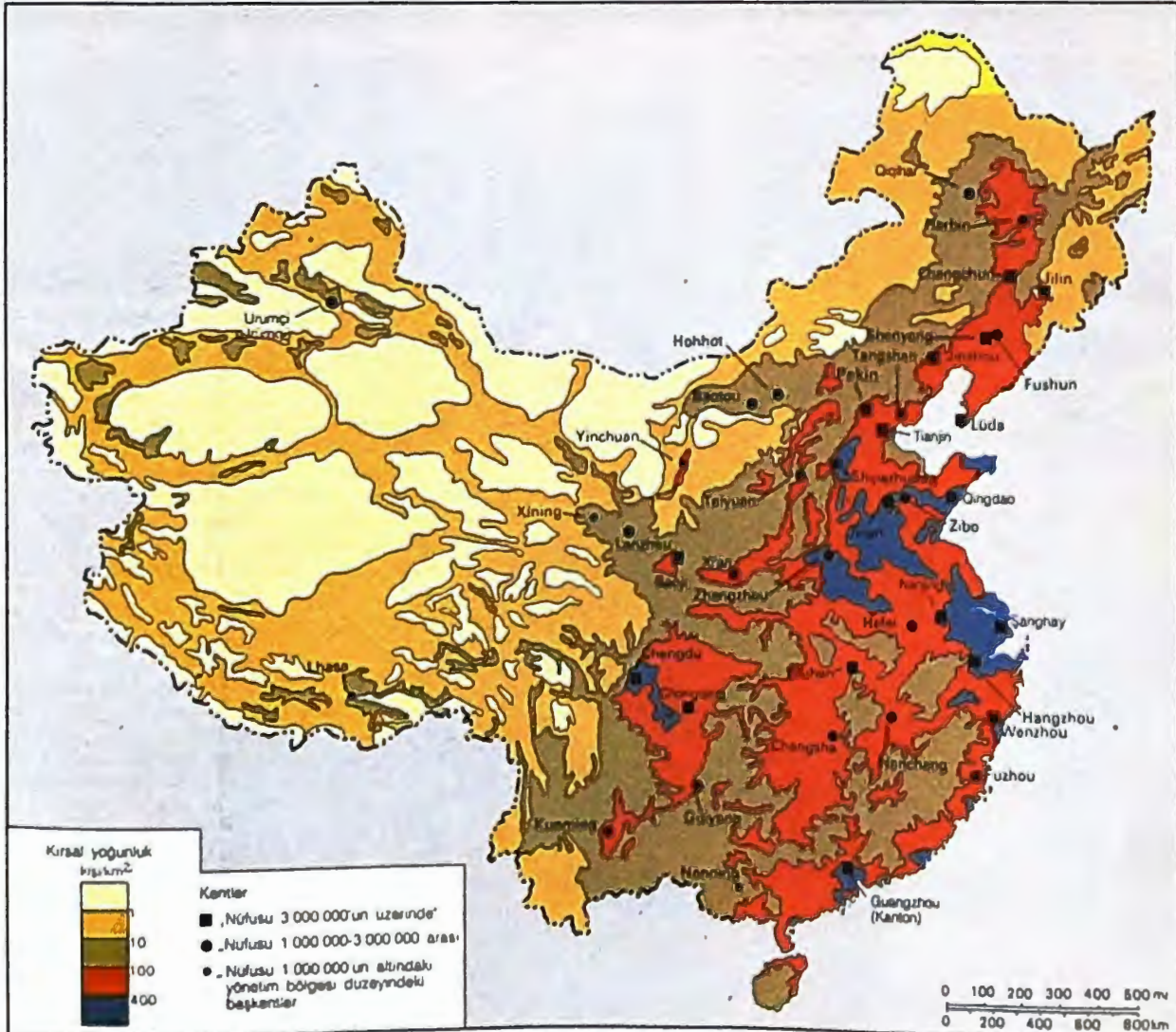
1989 verilerine göre Çin'in gayri safi milli hasılası (GSMH) 393 milyar ABD Doları, kişi başına düşen milli geliri ise 360 ABD Doları'dır.

DOĞAL KAYNAKLAR. Çin'in en önemli mineral kaynağı kömürdür. Yaygın kömür

Zengin kömür yataklarının bulunduğu Shandong'da bir maden ocağı
ABC Ajansı

yataklarının büyük bölümü ülkenin kuzeyinde toplanmıştır. Rezervlerin yaklaşık yarısını barındıran Shanxi dışındaki önemli kömür bölgeleri Heilongjiang, Liaoning, Jilin, Hebei ve Shandong'dur. Sichuan ve güneydeki bazı bölgelerde de önemli miktarda kömür bulunur. Rezervlerin büyük bölümü nitelikli asfaltittir; ayrıca geniş linyit yatakları da vardır. Ülke çapında birçok maden ocağının açılmasıyla üretimde dengeli bir bölgesel dağılım sağlanmıştır.

Çin'in başlıca petrol yatakları Kuzeydoğu bölgesi ile Sinkiang, Gansu, Qinghai, Sichuan, Shandong ve Henan'dadır. Liaoning ve Guangdong gibi yerlerde şeyl petrolü yatakları vardır. 1970'lerin sonundaki sondajlarda Zhu Irmağı ağzı ile Qaidam ve Tarım havzalarında kolay işlenebilir petrol yatakları bulunmuştur. Batılı petrol şirketleriyle birlikte Çin Denizi, Sarı Deniz ve Tonkin (Dong Kinh) Körfezinde de petrol arama ve işleme çalışmaları yürütülmektedir. Çin günümüzde dünyanın önde gelen ham petrol ve petrol ürünleri ihracatçıları arasında girmiştir.

Demir cevheri ülkenin birçok bölgesinde çıkarılır. Yangtze Irmağının kuzeyindeki zengin yataklardan elde edilen demir çevredeki demir-çelik tesislerinde işlenir. Çin nikel, krom ve kobalt dışında demirli alaşımlar bakımından da oldukça zengindir. Mangan ve tungsten rezervleri önemli bir miktarda bulur.

Bakır rezervleri orta düzeydedir; yüksek nitelikli cevher yalnızca birkaç yataktan elde edilir. Bazı yörelerde kurşun ve çinko çıkarılır. Dünyanın en zengin antimon yataklarını barındıran Çin'in boksit, kalay, altın ve fosfat kayaç rezervleri de önemli bir düzeydedir. Kıyılarda buharlaştırma yoluyla elde edilen büyük miktardaki tuzun yanı sıra Sichuan, Yinchuan ve Qaidam Havzası gibi iç kesimlerde de tuz yatakları vardır. Öteki önemli mineraller arasında piritler, flüorit, alçıtaşı, asbest ve çimento sayılabilir.

Çin'in hidroelektrik enerji potansiyelinin büyük bölümü, enerji gereksiniminin hızla arttığı güneybatı bölgesinde yoğunlaşmıştır. Buna karşılık Japonların ülkenin ilk santralını kurduğu Kuzeydoğu bölgesinin potansiyeli düşüktür. Yağışlar mevsimlere göre düzensizlik gösterdiğinden, kış aylarında enerji santrallerinin çoğu normal kapasitenin altında çalışır; yazın görülen taşkınlar ise üretimi olumsuz yönde etkiler. 1950'lerden sonra hidroelektrik enerji kaynaklarının geliştirilmesine büyük önem verilmiş ve çok sayıda santral kurulmuştur.

TARIM. Toplam işgücünün yaklaşık yüzde 60'ının çalıştığı tarım sektöründe makineleşme ve gübre kullanımı ülke çapında dengesiz bir dağılım gösterir. Ülke topraklarının ancak onda birini oluşturan ekili alanların yaklaşık yüzde 45'inde sulamadan yararlanılır. Kırsal kesimde kömürlere dayalı örgütlenme biçimi son yıllarda önemli ölçüde zayıflamıştır. Aynı zamanda temel yönetim birimi olan kömünler, üyelerinin seçtiği organlarca yönetilir ve üretimin gerektirdiği işlerin dışında eğitim, sağlık ve kültür gibi hizmetleri de kendi başına yürütür. Kömün, üretim tugaylarına ve üretim takımlarına ayrılır. Çalışmalarda eşgüdümü sağlayan üretim tugayları, tarımı destekleyecek çeşitli sanayi kuruluşlarını işletir. Üretim takımları genel kömün planı çerçevesinde üretim ve tüketimin düzenlenmesinden sorumludur. 1958'den sonra bireyciliğe ve özel mülkiyete karşı getirilen katı önlemler son yıllarda önemli ölçüde yumuşatılmış ve kömün içindeki birimlerin sorumlulukları artırılmıştır. Kırsal kesimde kömünlerin ve hızla artmaya başlayan özel çiftliklerin dışında ücret sistemine dayalı bir dizi devlet çiftliği de vardır. Bazı çiftlikleri ordu işletmektedir.

Çin'in en önemli tarımsal ürünü pirinçtir. Öteki önemli ürünler buğday, tatlıpatates, mısır, patates, şekerkamışı ve soya fasulyesidir. Ayrıca kocağarı, şeker pancarı, kumdarı, arpa, pamuk, kolza, yerfıstığı, lahana ve domates üretimi de büyük miktarları bulur. Başlıca meyveler elma, armut, portakal ve muzdur.

Çin'in batı kesiminde tarım sulak ve verimli alanlarla sınırlıdır. Yılda genellikle iki ürünün alındığı güney bölgesinin temel ürünü pirinçtir. Kuzeyde ise buğday üretimi ağırlıktadır. Ülkenin iç kesimlerinde pirinç ve buğday at başı gider. Soya fasulyesinin büyük bölümü kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde elde edilir. Çay güneydoğudaki tepelik kesimlerde, pamuk ise iç bölgelerde yetişir. Tütün üretimi ülkenin iç ve güney bölgelerinde yaygındır.

Çayır ve otlaklar ülke topraklarının üçte birini kaplar. Başlıca besi hayvanları domuz (1990'da 361 milyon), koyun, keçi, sığır, manda ve atdır. Başlıca kümes hayvanları tavuk ve ördektir. Sığırların yaklaşık onda biri süt ürünleri için beslenir; mandıracılıkta manda, koyun ve keçi sütünden de yararlanılır. Taşımacılıkta eşek ve katır yaygın biçimde kullanılır. Sığır derisi, yün ve ipek üretimi büyük miktarları bulur.

Balıkçılık beslenme açısından önemli bir kaynaktır. Balıkların yüzde 65'i Büyük Okyanustan, geri kalanı da iç sulardan elde edilir. Yılda yaklaşık 1,5 milyon ton esmer ve kırmızı alg toplanır. Büyük ölçekli gıda üretimine ve artan tarımsal üretime karşın, Çin gıda gereksinimi için ithalata başvurmak zorundadır.

Sosyalist devrimden sonra yürütülen yoğun ağaçlandırma çalışmalarına karşın, Çin'in orman kaynakları yeterli olmaktan

Xinghe ilinde bölge ağaçlandırma çalışmalarına katılan kadınlar, İç Moğolistan Özerk Bölgesi, ABC Ajansı

uzaktır. Qionling Dağlarındaki ormanlar ulaşılmaz olduğundan, kereste üretiminin büyük bölümü Sichuan-Yunnan dağlık yöresi, Heilongjiang ve Jilin'deki ormanlardan sağlanır. Kesilen ağaçların yalnızca üçte biri sanayiye kullanılır. Başlıca orman ürünleri bıçkılık ve aynalık tahta, kontrplak, sunta ve kâğıttır.

SANAYİ. Çin'de sanayi sektörü büyüme hızı ve modernleşme açısından bütün öteki sektörlerden daha öndedir. 1989 verilerine göre milli gelirin yüzde 32,1'ini karşılayan imalat ve madencilik kuruluşlarında toplam işgücünün (1990) yüzde 17,5'i çalışır. İmalat sektörü güçlü bir ağır sanayiye dayanır; hafif sanayi ve tüketime dönük sanayiler de giderek gelişmektedir.

En çok önem verilen sanayi dalları demir, çelik ve kömürdür. Bu alanda üretimin büyük bölümü Anshan, Şanghay ve Wuhan gibi az sayıda merkezden elde edilir. Teknolojik düzeyi geliştirmeye ve tarım ile sanayide verimliliği yükseltmeye yönelik makine yapım sanayisi bütün ülkeye yayılmıştır. Kimya sanayisinde en büyük ağırlık kimyasal gübre, plastik ürünler ve sentetik elyafa verilmiştir. Tüketim malları sanayisinde en önemli yeri, ihracatın da büyük bölümünü karşılayan dokuma ve giyim eşyası tutar.

Petrol ve doğal gaz üretimindeki artışa bağlı olarak arıtma sanayisi de gelişmektedir. 1989'da yaklaşık 582 milyar kW-sa'yı bulan yıllık enerji üretiminin dörtte üçü termik, dörtte biri de hidroelektrik santrallerden sağlanır. Son yıllarda bir dizi nükleer enerji santralının yapımına başlanmıştır.

Başlıca sanayi ürünleri çimento, antılmış petrol ürünleri, ham çelik, pik demir, haddelenmiş çelik, pamuklu, yünü, ipek ve sentetik dokuma ve giyim eşyası, bitkisel yağ, ham şeker, gübre ve haşere ilacı, plastik eşya, metal işleme makineleri, dikiş makinesi, transformatör, pil ve akümülatör, televizyon ve radyo, kamyon, traktör, bisiklet, lokomotif ve vagon, elektronik eşya, saat ve fotoğraf makinesidir.

MALİYE. Çin'de mali ve parasal işlemler Devlet Ekonomi Komisyonu'na bağlı Maliye Bakanlığı ve Çin Halk Bankası'nın denetimindedir. 1950'de Çin Merkez Bankası'nın yerini alan Çin Halk Bankası, Batı'daki merkez ve ticaret bankalarının işlevlerini yerine getirir. Ayrıca işletmelerin ve kamu kuruluşlarının hesaplarını tutarak ekonomik planlar çerçevesinde bir tür mali denetim uygular. Bazı Avrupa ve Asya ülkelerinde şubeleri olan Çin Bankası aracılığıyla dış ticaret işlemlerini de yürütür.

Öteki önemli mali kurumlar arasında beşirli sanayi ve inşaat işletmelerine kaynak sağlayan Çin Halk İnşaat Bankası, olağan ticari işlemleri yürüten ve kamu mevduat bankası olarak çalışan Çin Sanayi ve Ticaret Bankası, tarım sektörüne hizmet veren Çin Tarım Bankası ve yabancılara yatırım yapan Çin Yatırım Bankası sayılabilir. Ülkenin büyük kentlerinde bazı yabancı bankaların da şubeleri vardır. Ekonomik reformlar bankacılık sisteminin rolünü büyük ölçüde artırmıştır. İşletmeler ve bireyler artık doğrudan bankalardan kredi alabilmektedir. Çeşitli dış kaynaklardan sağlanan kredilerle ülkeye yabancı sermaye girişinin hızlanması bir başka önemli gelişmedir.

TİCARET. Ekonominin modernleştirilmesi-ne bağlı olarak dış ticaretin Çin ekonomisinde daha büyük önem kazandığı söylenebilir. 1950 öncesinde Çin'in dış ticaretinde sosyalist olmayan ülkelerin payı yüzde 70'i aşılıyordu. Dört yıl içinde yüzde 74'e çıkan sosyalist ülkelerin payı, SSCB ile ilişkilerin bozulması sonucunda 1965'te yüzde 30 düzeyine kadar indi. Bu arada az gelişmiş ülkelerle kredi ve karşılıksız yardım gibi yöntemleri kullanarak yürütülen ticaret büyük bir gelişme gösterdi. 1980'lerde gelişmiş Batı ülkeleriyle ticari ilişkiler yeniden öne çıktı. Genelde az gelişmiş ülkeler karşı-

sında ticaret fazlası olan Çin, gelişmiş ülkelerle ticaretinde ise açık vermektedir.

Çin'in başlıca ihracat ürünleri ham petrol, gıysi, petrol ürünleri, pamuklu kumaş, kömür ve konservelenmiş gıda maddeleridir. İhracatın büyük bölümü Hong Kong, Japonya ve ABD'ye yöneliktir. İthalat ürünlerinin başında buğday, haddelenmiş çelik, suni gübre, sentetik elyaf, şeker, sentetik polimer ve işlenmemiş pamuk gelir. İthalatta en büyük pay ABD, Japonya, Hong Kong, Kanada ve Almanya'nın elindedir.

EKONOMİNİN YÖNETİMİ. Devletin rolü. Sosyalist bir ülke olan Çin'de 1980'lerde başlayan değişimle merkezi planlamanın ağırlığı azalırken, özel girişim ve piyasanın önemi artmıştır. Bununla birlikte devletin ekonomide hâlâ belirleyici bir rolü vardır. Özellikle sanayi sektörü ve dış ticaretle devlet tekelinin varlığı belirgin bir düzeydedir. Sanayi üretiminin büyük bölümünü devlet kuruluşları sağlar. Ayrıca devlet ve özel mülkiyet ortaklığına dayalı işletmeler vardır; özel ortakların belirli bir ücret ve kâr payıyla işlettiği bu kuruluşlar sıkı devlet denetimine bağlıdır. Devlet uzun ve kısa vadeli ekonomik planların dışında üretim hedeflerini saptama, fiyat ve ücretleri belirleme, kaynak ve yatırımları düzenleme gibi araçlarla da ekonomiye yön verir.

Ekonomide en yetkili organ olan Devlet Konseyi, aynı zamanda parti yöneticisi olan bakanlardan oluşur ve bir dizi komisyon ile komiteyi denetler. Devlet Planlama Komisyonu uzun vadeli planları hazırlar. Devlet Ekonomi Komisyonu yıllık planları düzenlemenin yanı sıra kamu işletmelerine ham madde tahsisatı ve eldeki kaynaklar arasında denge sağlar.

İzlenecek ekonomik politikalar beş yıllık planlara dayanır. Devlet Konseyi'nin yönergeleri doğrultusunda Devlet Planlama Komisyonu'nun hazırladığı genel plan, ilgili bakanlıklar ve yerel planlama organları aracılığıyla bölgelere ulaştırılır. İşletmelerin görüşleri alınarak üretim hedefi gibi unsurları belirlenen ayrıntılı planlar, merkezi yönetime iletilir. Çeşitli işlemlerle denk ve uyumlu bir bütün haline getirilen plan, Devlet Konseyi'nin onayından geçerek kesin biçimini alır.

Ekonomik etkinlikler zorunlu planlama, yol gösterici planlama ya da piyasaya göre düzenlenir. Son iki kategorinin kapsamı sürekli genişlemekteyse de önemli ürünler ve geniş çaplı yatırımlar hâlâ zorunlu planlama sistemine bağlıdır. Reformların getirdiği önemli bir değişiklik planlama alanındaki denetimin yerel birimlere bırakılmış olmasıdır. Öte yandan devlet mülkiyetindeki sanayi işletmelerinin kâr ve zarar sorumluluğunu üstlenmelerine ve devlet kârları üzerinden vergi ödemelerine dayanan yeni bir sistem kabul edilmiştir. Bu arada işletmelere verime göre işçi alma ve çıkarma, serbest piyasada alım ve satıma girme konusunda yeni yetkiler tanınmıştır. Kırsal kesimde de komün sisteminin zayıflamasına bağlı olarak özel girişim ve serbest piyasanın geliştiği söylenebilir. Devletin köylüler üzerindeki denetiminin balıca araçları girdi dağıtımı, kota belirleme ve ürün alımıdır.

Sendikalar. Çin'de tarım kesimi dışındaki işgücünün yaklaşık yüzde 70'i devlet işletmelerinde, geri kalanı kolektif ve özel işletmelerde çalışır. Kalifiye işçi yetersizliği nedeniyle, bu işçilerin çalıştırılması ve transferi yerel büroların denetimindedir. İşçi sendikaları sanayi kolları esasına göre örgütlenmiştir. Yasal düzenlemeye göre

sendikalara üyelik zorunlu değildir. Ama sosyal yardımların dağıtımında sendikalar etkili bir rol oynadığından, sendikalaşma düzeyi oldukça yüksektir. En küçük birim, işletme sendika komitesidir; daha yukarıda yönetim birimleri düzeyinde etkinlik gösteren sendika konseyleri vardır. Toplam 400 bini aşkın sendikayı bünyesinde barındıran Tüm Çin Sendikaları Konfederasyonu, çalışmalarını bir dizi bölgesel federasyon aracılığıyla yürütür.

Ücretlerin belirlenmesinde sendikaların rolü son derece sınırlıdır. Temel işlevleri partiyi desteklemek ve üretimi artırmak olan sendikalar, daha çok sosyal yardım, kültür, eğitim ve sağlık hizmetlerine ağırlık verir.

Ekonomik politikalar. Çin 1950'lerden sonra ekonomik politikalar ve öncelikler bakımından bir dizi geniş kapsamlı değişimden geçti. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (1953-57) sanayide hızlı kalkınmaya ağırlık verilerek kaynakların büyük bölümü ağır sanayi ve yatırım malları sektörüne aktarıldı. Sovyet teknik ve mali yardımıyla çok sayıda fabrika kuruldu. 1958'de II. Beş Yıllık Plan'ın yürürlüğe girmesinden birkaç ay sonra Büyük Atılım(*) politikası kabul edildi. Kırsal kesimde özel mülkiyete son verilerek komünler yoluyla tarımsal üretimi artırmayı ve büyük fabrikaların yanı sıra yerel küçük sanayileri harekete geçirmeyi öngören bu politika, her iki alanda da olumsuz sonuçlar verdi. Bu sırada SSCB'nin yardımlarını kesmesi ve projelerle birlikte teknisyenlerini geri çekmesi, ağır bir ekonomik bunalıma yol açtı.

Bunalım ekonomik politikada tam bir dönüşü zorunlu kıldı. Kırsal kesimde özel mülkiyete izin verilerek komünler küçültüldü. "Tarım ekonominin temeli, sanayi ise öncü gücüdür" ilkesi uyarınca, sanayiden tarıma geniş çapta işgücü kaydırıldı. Sanayi yatırımları kısıldı; bazı büyük fabrikalar kapatılırken, yarım kalmış projelerin çoğu askıya alındı. Doğrudan tarımla ilgili sanayi dallarına ve tüketim malları üretimine ağırlık verildi.

Tarımda hızlı bir düzelme sağlayan yeni politika, 1963'e değin fazla değişikliğe uğramadan sürdü. Bu arada yatırım malları sektörüne kaynak ayırma olanağının doğmasıyla sanayi üretimi ve inşaat işleri de ivme kazandı. Ama büyük Atılım döneminin hatalarından kaçınmaya yönelik pragmatik bir çizgi benimsendi.

Kültür Devrimi'nin başlarında "önceliği siyasete verme" sloganı altında "ekonomizm"i hedef alan saldırılar yoğunlaştı. Merkezi otoritenin zayıflaması ve işçi çekişmelerin şiddetlenmesi ekonomiyi sarıncı, 1967'de devrim ve üretimi birlikte kavrama ilkesi işlenmeye başladı. İstikrarı sağlamak için ekonomik yaşamda orduya giderek artan bir rol verildi. Bir süre yerel yöneticilerin eğilimlerine göre bölgeden bölgeye değişiklikler gösteren ekonomik politika, 1969'un sonlarına doğru kararlı bir yapı kazandı. Bununla birlikte ortaya çıkan güçlükler ekonomiyi olumsuz yönde etkiledi. Üretim miktarının genelde yükselmeye devam etmesine karşın, yatırıma göre üretim düzeyi geriledi. 1970'lerin başında küçük sanayilere ve kendi kendine yeterliliğe ağırlık verildi. Kıt sermaye ve bol işgücüne uygun düşen bu politikada, yabancı saldırılara karşı halk savaşını temel alan savunma anlayışının da etkisi vardı.

Mao sonrası dönemde tınm, sanayi, bilim ve teknoloji ile savunma alanlarını kapsayan Dört Modernleşme politikası benimsendi. Çin'i 2000'li yıllara doğru modern bir ülkeye dönüştürmeyi amaçlayan bu yeni ekono-

mik stratejinin belirleyici unsurları üretkenlik, uzmanlık, karar mekanizmalarında merkeziyetçiliğin yumuşatılması, kâr sisteminin getirilmesi ve maddi teşviklerin geliştirilmesi idi.

Kırsal kesimde ekonomik reformlar ürün fiyatlarının artırılması ve kolektif arazilerin özel olarak işlenmek üzere ailelere bırakılmasıyla başladı. Komün sisteminden uzaklaşma 1980'lerin ortalarında sözleşme süresi ve üretim kotası gibi alanlarda getirilen düzenlemelerle daha da hızlandı. Uluslararası ekonomiyle bütünleşme yönündeki çabalar doğrultusunda devlet işletmelerine özerk bir yapı kazandırıldı ve özel sektörün gelişmesine olanak tanındı. Bu arada yabancı yatırımları çekmek üzere bazı "özel ekonomik bölgeler" oluşturuldu ve kolaylık sağlayıcı yeni yasalar çıkarıldı. Fiyat ve ücret sistemlerini serbest piyasa mekanizmalarına dayandırma yönünde de temkinli bir çizgiyle belirli adımlar atıldı.

ULAŞIM. Çin'de ulusal ekonomi, savunma sistemi ve ulusal birliğin güçlendirilmesiyle yakından ilgili olan ulaşıma büyük önem

Pekin'de bisikletle ulaşım
ABC Ajansı

verilmiştir. Bununla birlikte ulaşım sisteminin yetersizliği ekonomik gelişmeyi köstekleyen engellerden biri olmaya devam etmektedir. Kara ve demir yollarının başlangıçta daha çok kıyı bölgelerinde yoğunlaşması nedeniyle, 1949'dan sonra kuzeybatı ve güneybatı sınır bölgelerinde yeni yolların açılmasına ağırlık verilmiştir. Günümüzde Çin'in hemen her köşesine kolaylıkla ulaşım sağlanmaktadır; en ıssız bölge olan Tibet'te yeni bir yol ağının yapımı sürdürülmektedir.

Demiryolları. Yabancı yatırımlarla 1876'da başlayan demiryolu yapımı, sistemsiz ve birbirinden kopuk bir biçimde gelişti. Suyollarının gelişmiş olması nedeniyle demiryolları sınırlı bir düzeyde kaldı. Devrim sonrasında kömür ocaklarının topladığı doğu bölgesinde demiryolu taşımacılığına ağırlık verilirken, eski hatları genişletme yoluna gidildi. Bu arada önemli hatlarda elektrifikasyona öncelik verildi. 1960'tan sonra kuzeybatı ve güneybatı bölgelerini iç kesimlere bağlamaya yönelik hatların sayısı arttı ve ülke çapında bir demiryolu sisteminin temelleri atıldı.

Çin'de bütün demiryolları devletin denetimindedir. Küçük üretim birimlerine bağlanan yerel hatlarla birlikte demiryollarının toplam uzunluğu (1990) 66.900 km'yi bulur. Demiryolu ağı 15 ana hattan oluşur. Bunlar kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini birbirine bağlayan Pekin-Shenyang; kuzeydoğu bölgesinin başlıca yolu olan Harbin-Lüda; kuzeyden güneye dört önemli akarsu havzasını aşan Pekin-Guangzhou; kuzey ve doğu bölgeleri arasında en önemli bağlantı olan Tianjin-Shanghai; İç Moğolistan ve kuzeybatı bölgesinin ekonomik gelişmesinde önemli rolü olan Pekin-Lanzhou; iç

kesimlerin denizle bağlantısını sağlayan Lanzhou-Lianyungang; zengin petrol yatakları arasından geçen ve 1970'lerin başında Çungarya Havzasına kadar uzatılan Lanzhou-Urumçi; kabaca Yangtze Irmağına koşut olarak uzanıp Pekin-Guangzhou Demiryolu'yla birleşen Şanghay-Zhuozou; Ulan Bator (Demiryolu'yla birleşen Jining-Erlan; Sichuan bölgesinin ilk demiryolu olan Baojichongqing; Sichuan Havzasından denize kestirme bir çıkış sağlayan ve güneybatı bölgesinin gelişmesine büyük katkıda bulunan Chongqing-Zhanjiang; Çin ile Vietnam'ı birleştiren Hengyang-Pingxiang ile Chengdu-Kunming; eski Trans-Sibirya Demiryolu'nun bir parçası olan Manzhouli-Suifenhe; güneybatı yönünde Kuzey Kore'ye giden Shenyang-Dandong hatlarıdır.

Demiryolu ağından başlıca yük olan kömürün dışında tahıl, demir, çelik, pamuk, gübre ve yapı malzemelerinin taşınmasında yararlanır. Petrol ve doğal gazın taşınmasında boru hatlarına ek olarak demiryolları da kullanılır.

Karayolları. Çin'de ilk modern karayolu 1913'te Hunan yönetim bölgesinde Changha ve Xiangtan arasında yapıldı. Devrim sonrasında bu alanda elde edilen en çarpıcı başarı, Tibet'i Sichuan, Qinghai ve Sinkiang'a bağlayan ve dünyanın en yüksek ve uzun yolları arasında yer alan üç karayolunun kurulması oldu. II. Beş Yıllık Plan döneminde karayolu yapımı kampanyası doğrultusunda geniş kitleler seferber edildi. Özellikle ırmakların az olduğu Kuzeydoğu ve Kuzey Çin ovalarında sık bir karayolu ağı oluşturuldu.

İlk motorlu araç fabrikaları I. Beş Yıllık Plan sırasında kuruldu; 1970'lere doğru

yönetim bölgelerinin ve özerk bölgelerin büyük bölümünde yerel taşıt sanayileri kuruldu. Hammadde ve teknoloji bakımından kendi kaynaklarına dayanan bu kuruluşlar, yerel gereksinimlere uygun çeşitli tipte araçlar üretir. Sanayi merkezlerindeki büyük otomobil fabrikaları devlet işletmeleri ile askeri birimlerin gereksinimlerini karşılar. Kırsal kesim ile kentler arasındaki yük taşımacılığında genellikle kamyonlar kullanılır. Son yıllarda özellikle yolcu taşımacılığına yönelik motorlu araç ithaline de başlanmıştır.

Toplam uzunluğu (1990) 1 milyon km'yi aşan karayollarının yüzde 85'i asfaltla kaplıdır. Çin'deki karayolları siyasal, ekonomik ya da askeri önem taşıyan devlet karayolları; yerel yönetimler ve komünlerce işletilen ikincil önemde yerel karayolları; genellikle fabrika, maden ocağı, devlet çiftliği ya da orman işletmelerinin yönetiminde olan özel amaçlı karayolları biçiminde üç kategoriye ayrılır. Özel önemi olan karayollarının yapım ve bakımı merkezi yönetimce yürütülür.

Suyolları. Çin'in büyük su taşımacılığı potansiyeli tam anlamıyla geliştirilmiş olmaktan uzaktır. Ülke çapında bir su yolları ağı oluşturmak amacıyla başlatılan program doğrultusunda, Ulaştırma Bakanlığı bünyesinde ayrı bir daire kurulmuştur. Ulaşım elverişli su yollarının uzunluğu 160 bin km'yi geçer; ayrıca kereste ve bambu taşımacılığında yararlanan birçok su yolu vardır. Suyollarının büyük bölümü ülkenin orta ve güney kesiminde toplanmıştır.

Devrimi izleyen ilk yıllarda liman, iskele ve mavnalı yapımının yanı sıra büyük ırmakların yataklarının temizlenmesi yönünde

önemli yatırımlar yapıldı. Yangtze'nin aşağı çıkışlarında ulaşımı engelleyen adacıklar kaldırıldı ve kıyılardaki setler sağlamlaştırıldı. Zhu ve Songhua ırmaklarında da benzer çalışmalar yapıldı. Bu arada su yolları ışıklı işaret, fener ve şamandıralarla donatıldı.

I. Beş Yıllık Plan döneminde akarsuların yük taşıma kapasitesini artırma hedefi doğrultusunda liman tesisleri genişletildi. Ayrıca Yangtze'nin orta çıkışı ulaşım elverişli hale getirildi. 1958'de başlıca su yollarını ve kollarını kanallarla birbirine bağlama çalışmaları başladı. 1961'de ulaşım açılan büyük su yollarının sayısı 15'e çıktı.

Günümüzde Çin'in en işlek akarsuları Yangtze, Xi, Huai ve Huang ırmaklarıdır. Kuzey yönündeki başlıca su yolu olan Büyük Kanal(*), dünyanın en uzun yapay su yoludur. Bir dizi ırmak havzasından geçerek ülkenin en sık nüfuslu bölgelerini birbirine bağlar. Yapımına İÖ 4. yüzyılda başlanan ve 1779'da tamamlanan kanal, bakım-sızlıktan zamanla dolduğu için devrim sonrasında yürütülen çalışmalarla yeniden ulaşım açılmıştır.

Limanlar. Karasularının genişliğini 12 deniz mili olarak ilan eden Çin'in Nangzhou Koyunun güneyinde kalan kıyıları kayalık ve girintili çıkıntılıdır. Birçok demirleme yeri olan bu kıyıların açıklarında sayısız adalar bulunur. Kuzeyde ise Shandong ve Liaodong yarımadaları dışında kıyılar genellikle düz ve kumludur. Büyük ve küçük olmak üzere toplam 100'ü bulan koylarda 20 kadar açık deniz limanı vardır.

Çin'deki hava, su ve demir yolları ile limanlar; başlıca karayolları su ve demir yollarına koşuttur

Toplam su yatırımlarının yüzde 30'unun liman yapımına ayrıldığı 1950-59 döneminde, yeni limanların yanı sıra eski limanlar da geliştirildi. Sonraki yıllarda 10 bin tonu aşkın gemilerin yanaşmasına elverişli limanlar kuruldu. Bu arada demiryollarının yükünü hafifletmek için taşımacılığın önemli bir bölümü deniz ulaşımına kaydırıldı. 1961'de bir okyanus taşımacılık şirketinin kurulmasıyla, Çin'in uzak ülkelerle bağlantıları da gelişti.

Kıyı taşımacılığı başlıca iki sefer bölgesine ayrılır. Venzhou'dan Dandong'a uzanan kuzey bölgesinin merkezi Şanghay, Shantou'dan Beihai'ye uzanan güney bölgesinin

metlerinin hızla geliştirilmesiyle merkezi Pekin olan geniş bir iletişim ağı kurulmuştur. Önceleri aynı hatların kullanıldığı telgraf ve telefon hizmetlerine, 1970'lerde çeşitli telsiz iletişim araçları eklenmiştir. Günümüzde düzenli posta yolları küçük kırsal birimlere kadar genişlemiş durumdadır. Telekomünikasyon hizmetlerinde 1980'lerde sağlanan gelişme çarpıcı boyuttadır.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

DEVLET YAPISI. Anayasa çerçevesi. Çin Halk Cumhuriyeti'nin (CHC) görece kısa tarihinde 1949, 1954, 1975, 1978 ve 1982'de olmak üzere beş anayasa yapılması kurumsal yapılaşmanın geçirdiği çeşitli evreleri yansıtır. Geniş yelpazeye dayalı halk demokrasisini temele alan 1949 Anayasası, 1954'te yerini

yetkileri artırılarak ekonomik gelişmeye ağırlık verildi. Parti ve devlet yönetimindeki bir dizi değişiklikten sonra benimsenen 1982 Anayasası'nda Dört Modernleşme programına uygun bir çerçeve çizildi ve devlet başkanlığı makamı yeniden oluşturuldu.

1982 Anayasası CHC'yi "işçi sınıfının öncülüğünde ve işçi-köylü ittifakı temelinde demokratik halk diktatörlüğüyle yönetilen sosyalist bir devlet" biçiminde tanımlamaktadır. Önceki anayasalarda yer almayan yasalar önünde eşitlik gibi güvenceleri de içeren bu anayasa, devlet ve yönetim organlarının görevlerini de ayrıntılı bir biçimde belirlemektedir.

Yönetim sistemi. Üniter bir tek parti devleti olan CHC'nin yönetim sistemi yetki birliği ilkesine dayanır. Bu sistemde ülkenin tek siyasal partisi olan Çin Komünist Partisi (ÇKP) belirleyici bir rol oynar. Bütün devlet ve parti organları alt ve üst kademeler arasındaki ilişkileri düzenleyen demokratik merkezîyetçilik ilkesine uyar. Devlet ve partinin işleyişi "tepeden aşağıya doğru" hiyerarşik biçimde düzenlenmiş olan ve kabaca birbirine koşut bir yapılanma gösteren geniş bir bürokrasiye dayanır. Toplumun çeşitli kesimlerini temsil eden "kitle örgütleri" bu bürokrasiye yardımcı olur. Devlet ve parti bürokrasisi bölgesel ve işlevsel temelde örgütlenmiştir. Bölgesel örgütlenmenin temelini yönetim birimlerindeki halk kongreleri ve parti komiteleri oluşturur. İşlevsel düzeydeki örgütlenmeye ise merkezi hükümetin bakanlık ve komisyonları ile ÇKP Merkez Komitesi daireleri yön verir. Bu kuruluşlar altında görev yapan yerel birimler aynı zamanda bölgesel organlara bağlıdır. Bütün kademelerde eşgüdüm ve sıkı denetimi sağlamaya yönelik bu karmaşık yönetim yapısı 10 milyonu aşkın memurun görev yaptığı dev bir bürokrasi yaratmıştır.

Devlet iktidarının en üst organı olan Ulusal Halk Kongresi, yönetim bölgeleri, özerk bölgeler, doğrudan merkezi yönetime bağlı belediyeler ve Halk Kurtuluş Ordusu'nun (HKO) beş yıllık bir dönem için seçtiği temsilcilerden oluşur. Çin'deki bütün azınlık milliyetleri ve Tayvan yönetim bölgesini de temsil eden üyelerin çoğu işçi, köylü ve

Şanghay limanı
ABC Ajansı

merkezi ise Guangzhou'dur. Okyanusa açılan hatların çoğu Tanggu, Şanghay, Lüda, Qingdao, Huangpu ve Zhanjiang limanlarından başlar. Bu limanların hepsi 10 bin tonluk gemileri barındırabilecek kapasitededir. 19. yüzyıldan beri Çin'in en önemli limanı olan Şanghay, günümüzde de her türlü su taşımacılığında bu konumunu sürdürmektedir.

Havacılık. Geniş ve engebeli toprakları olan Çin için en uygun ulaşım biçimi havayoludur. Sivil havacılıktan yolcu, yük ve posta taşımalarının dışında tarım, sanayi ve ormanlarla ilgili çeşitli alanlarda yararlanılır.

Başlangıçta keşif ve orman korumayla sınırlı olan özel amaçlı havacılık etkinlikleri, sonraki yıllarda havadan gözlem, havadan fotoğrafı ölçüm yapma, projeler için veri toplama, tarımsal ilaçlama, fide ve ipekböceği taşıma, göllere havadan balık yavrusu serpmeye gibi çok değişik alanlara yayılmıştır. Çin'in her yanında acil inişlerde kullanılabilecek ve savaş durumunda kolayca askeri bir yapıya dönüştürülebilecek özel amaçlı küçük havaalanları vardır.

Devrimden sonra Pekin, Şanghay, Guangzhou ve Urumçi bölgesel merkezler olmak üzere ülke çapında bir hava ulaşım sistemi kuruldu. Önceleri uluslararası hava ulaşımında Moskova bir aktarma merkezi olarak kullanılıyordu. SSCB ile ilişkilerin bozulmasından sonra Batı Avrupa ve öteki ülkelere doğrudan bağlanan hatlar açıldı. 1958'de Pekin'de kurulan ilk modern havalimanını Şanghay, Guangzhou, Tianjin havalimanları izledi. Uçak yapımının erken bir tarihte başlamasına karşın, özellikle turizm ve yük kargosunun hızla arttığı 1980'lerde uzun mesafeli uçuşlar için dışarıdan önemli miktarda uçak alımı başladı.

Posta ve telekomünikasyon. 1950'lerde ve 1960'larda posta ve telekomünikasyon hiz-

işçi-köylü ittifakı temelinde sosyalizme geçiş döneminin gereklerine uygun bir anayasaya bıraktı. 1958'de halk komünlerinin kurulmasıyla bir değişim sürecine giren bu anayasa, Kültür Devrimi sırasında büyük ölçüde askıya alındı. Devletin üst organları toplanamadı ve devlet başkanının görevleri fiilen boşlukta kaldı. Birçok alanda yetkileri devrim komiteleri üstlendi. 1970'te yeni bir anayasa taslağı tartışmaya açılırken, merke-

Ulusal Halk Kongresi toplantı sırasında
ABC Ajansı

zi yönetim organlarına yeniden işlerlik kazandırıldı. 1975'te kabul edilen anayasada devlet başkanlığı makamının kaldırılması, merkezi yönetimin parti önderliğine bağlanması, silahlı kuvvetlerin denetiminin Merkez Komitesi başkanına verilmesi ve grev hakkının tanınması gibi değişiklikler getirildi. 1978 Anayasası'yla yasama organının

asker temsilcisidir. Kadın temsilcilerin oranı dörtte biri bulur. Seçme hakkından yasayla yoksun bırakılmış olanlar dışında 18 yaşını geçmiş bütün yurttaşlar seçime katılır. İl düzeyindeki halk kongrelerinin üyeleri doğrudan seçimle belirlenir. Daha sonra her birimin temsilcileri bir üst düzeydeki halk kongresine gönderilecek üyeleri seçer.

Ulusal Halk Kongresi yasaları yapar, ulusal ekonomik planları onaylar, devlet bütçesi ve son hesapları inceler ve Devlet Konseyi'nin çalışmalarını denetler. Ayrıca devlet başkanının önerisi üzerine başbakanı atar, başbakan yardımcılarını, bakanları ve komisyon başkanlarını da seçer. Yıllık oturumları arasında Ulusal Halk Kongresi'nin işlevlerini yerine getiren Daimi Komite ayda bir toplanır. Yürütme organının başı olan Devlet Konseyi gerekli yasal ve yargısal önlemleri almanın ve bakanlıklar ile alt organların çalışmalarını denetlemenin dışında, ulusal ekonomik plan ve bütçeyi hazırlayarak uygular. Devlet Konseyi'nin kendi içinden seçtiği Daimi Komite devlet işlerinin yürütülmesinde geniş bir sorumluluk taşır. Ulusal Halk Kongresi'nin yıllık oturumlarında görüşülüp onaylanacak kararlar Devlet Konseyi'nce hazırlanır.

Çin yönetmelik bakımından 22 yönetim bölgesi, beş özerk bölge ve üç belediye ayrılır. Yönetim bölgeleri köklü bir tarihsel ve kültürel geçmişe dayanmakla birlikte, geçmişteki bölgeleri eğilimlerden arındırılmıştır. Özerk bölgeler Büyük Han milliyetçiliğini giderme ve kültürel özerklik yoluyla bütünlük sağlama amacına yöneliktir. Yönetim bölgeleri yöre ve il düzeyinde birimlere ayrılır. Daha alt düzeydeki birimler belediye yöreleri ve komünlerdir. Bütün düzeylerdeki halk kongreleri ve daimi komiteler kendi yönetim alanlarında yasa ve kararları uygulamaktan ve yerel ekonomik plan, bütçe ve hesapları denetlemekten sorumludur.

Çin Komünist Partisi. 1921'de Şanghay'da kurulan ve 1 Ekim 1949'da iktidarı ele geçiren Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) ideolojik ve örgütsel yapısı, uzun bir tarihsel geçmişe dayanır. Kuruluşundan sonra görüş ayrılıkları yüzünden çeşitli hiziplere bölünen ÇKP, 1935-43 arasında Mao Zedong'un önderliği altında bütünlüğe kavuştu ve Mao Zedong'un damgasını vurduğu bir çizgi izlemeye başladı. Düzensiz aralıklarla toplanan parti kongreleri, her zaman siyasal dönüm noktalarını belirleyen bir nitelik taşıdı. Karşılıkların yarattığı örgütsel sarsıntıya karşın, Kültür Devrimi'nden devlet yönetimi, ordu ve kitlelerle ilişkiler açısından daha da güçlenerek çıkan ÇKP, Mao'nun ölümünden sonra yönetici kadrolar bakımından önemli değişiklikler geçirdi.

Marksist öğretiyi uyarınca toplumsal ve siyasal dönüşümün öncüsü olarak kabul edilen ÇKP, devlet yönetiminin de odağını oluşturur. Parti-devlet ilişkileri organik bir bütünlük gösterir. ÇHC tarihinde Kültür Devrimi dahil bütün kampanyalar ÇKP'nin inisiyatifi altında yürütülmüştür. Ülke yaşamına ilişkin bütün temel sorunların çözümü parti önderliğinin karar mekanizmasından geçer. Çeşitli dönemlerde yapısal değişimlerden geçmekle birlikte, ÇKP'nin devlet ve öteki toplumsal yapılar üzerindeki yönlendirici rolü değişmeden kalmıştır.

ÇKP'deki yapısal değişimler 1956, 1969, 1973 ve 1982'de kabul edilen tüzüklerde izlenebilir. Kültür Devrimi'nden sonra IX. Kongre, 60 maddelik 1956 tüzüğüne göre oldukça kısa (12 madde) olan bir tüzük kabul etti. X. Kongre'de (1973) Lin Biao'nun etkisini silmeye yönelik bazı değişiklikler dışında temelde korunan bu tüzük, kararların oluşturulmasında kitlelerin partiyi denetlemesi ve demokratik danışma gibi yeni kavramlar getirdi. 1973 tüzüğüyle parti içi eleştirilerin bastırılmayacağı ilkesi daha açıklıkla vurgulandı. Ayrıca "komünizme geçişin sosyalist yol ile kapitalist yol arasında yoğun mücadeleler dolu, oldukça uzun bir tarihsel dönem kapsayacağı" ve bu geçiş boyunca "sürekli devrim" çizgisinin izlenmesi gerektiği görüşüne yer verildi.

1969 ve 1973 tüzüklerinde, "partinin en üst yönetici organı" olan Ulusal Parti Kongresi'nin seçilme süreci, toplantılarının süresi gibi konular belirsiz bırakıldı. Bir sonraki kongreye değin partiyi yönetmekle görevli Merkez Komitesi ve onun seçtiği Politbüro'nun yapısında da değişiklikler yapıldı. Genel sekreterlik makamı kaldırılarak komiteye bağlı daire ve büroların çoğu dağıtıldı.

Bu arada parti üyeliği için gerekli koşullarda da değişiklik yapıldı. Parti bürokrasisince kötüye kullanılabilecek uyelik işlemleri azaltılarak, partiye alınacak üyelere kişisel devrimci özelliklerin aranması öne çıkarıldı. Öncülük ilkesi uyarınca titiz bir seçime önem verilmeyle birlikte, parti daha geniş kitlelere açıldı.

XII. Kongre (1982) ÇKP tüzüğünde 1970'lerin sonunda partiye egemen olan pragmatik çizgi doğrultusunda bazı düzenlemeler yaptı. Geçmişte Mao'nun gücünü aldığı parti başkanlığı makamının yerine büyük ölçüde yönetsel bir makam olan genel sekreterlik geçinildi. Parti içi eleştiriye sınırlamalar getirilerek, bütün kademelerde düzeni sağlayacak disiplin soruşturma komisyonlarının oluşturulması kararlaştırıldı.

Yeni tüzük uyarınca ÇKP'nin en üst karar organı beş yılda bir toplanan Ulusal Parti Kongresi'dir. Seçimle belirlenen Merkez Komitesi, toplantılar arasında Ulusal Parti Kongresi'nin yetkilerini kullanır. Merkez Komitesi'nin içinden çıkan Politbüro parti yönetimini üstlenen asıl organı oluşturur. Politbüro'nun çalışmalarını da Politbüro Daimi Komitesi yürütür. Başında genel sekreterin bulunduğu Sekreterlik, Politbüro ile Daimi Komite'nin toplantılarını düzenler. Ayrıca Merkez Komitesi'ne bağlı dairelerle birlikte çalışarak gerekli eşgüdümü sağlar.

Son yıllarda ÇKP'yi daha kurumsal bir yapıya kavuşturma yönünde alınan önlemler arasında üst kademe görevlerinin art arda iki dönemle sınırlandırılması, parti ve devletin kilit mevkilerine farklı kişilerin getirilmesi ve atamaların uzmanlığa göre belirlenmesi sayılabilir.

YARGI. Çin'deki reform süreci Kültür Devrimi'nin getirdiği değişikliklerden önce var olan yargı sistemine dönüşmesini sağlamıştır. Böylece halk kongrelerine karşı sorumlu olan halk mahkemelerinin yerini meslekten savcılar ve yargıçların görev yaptığı mahkemeler almıştır. Bu sistemin hukuki çerçevesi yeni çıkarılan çeşitli yasalara ve yargılama usulü kuralına dayanmaktadır. Getirilen bir başka önemli değişiklik avukatlık kurumunun yeniden canlandırılmasıdır. Yeni yargı sisteminin işleyişinde hukukun üstünlüğünü ve yasalar önünde eşitliği zedeleyici uygulamalar hâlâ görülmektedir. Bunun çarpıcı bir göstergesi 1983'te suç eylemlerine karşı açılan kampanyada binlerce kişinin gerekli yasal işlemler tam gözetilmeden tutuklanıp cezaya çarptırılmasıdır.

Geçmişte kovuşturma yetkisini çok geniş ve keyfi biçimde kullanan kamu güvenlik organlarının görev alanı sınırlandırılarak belirli bir düzene bağlanmış bulunmaktadır. Karşı casusluğa ve ekonomik suçlara ilişkin idari denetim Kamu Güvenliği Bakanlığı'ndan alınarak, yeni oluşturulan Devlet Güvenliği Bakanlığı'na verilmiştir.

SILAHLI KUVVETLER. Çin'in bütün kara, deniz ve hava kuvvetlerini bünyesinde toplayan Halk Kurtuluş Ordusu'nun (HKO) resmi tarihi 1 Ağustos 1927'deki Nanchang Ayaklanması'yla başlatılır. HKO 3 milyona varan asker sayısı ile dünyanın en büyük silahlı kuvvetleri arasında yer alır. Askerlik hizmeti 18 yaşına gelmiş ve durumu elverişli bütün erkekler için zorunludur. Kadınlar tıp, veterinerlik ve öteki teknik hizmetler

alanında görev alabilir. İki-altı ay arasında değişen temel askerlik hizmeti daha da uzatılabilir. Terhis edilen askerler hazır yedek olarak tutulur.

Bütün HKO birimlerinde tam askeri statü taşıyan siyasal komiserlere dayalı bir denetim sistemi uygulanır. Merkez Komitesi Askeri Komisyonu'nun başkanı aynı zamanda silahlı kuvvetlerin başkomutanıdır. Askeri konularda bu komisyonun ağırlığı Ulusal Savunma Bakanlığı'ndan çok daha fazladır. HKO'nun birlikleri yedi askeri bölgeye ve 20'yi aşkın askeri yöreye konulandırılmıştır.

Sovyet yardımının kesilmesinden sonra askeri teknoloji alanında büyük ölçüde iç kaynaklara dayanan HKO'yu modernleştirme çabaları, nükleer silahların geliştirildiği 1960'lardan beri sürdürülmektedir. Ama sınırlı askeri bütçe ve başka engeller nedeniyle silah ve lojistik donanımı ile komuta ve kontrol sistemleri öteki büyük askeri güçlere göre çok geridir. Bu durum Çin yönetimini 1980'lerde yeni silah programlarını doğrultusunda dışardan teknoloji ithalatına yöneltmiştir.

EGİTİM Çin'de eğitim sistemi hem belirli değerleri aşılamaya, hem de gerekli insan gücünü yetiştirmeye yönelik önemli bir araçtır. Sosyalist yönetim altında okuryazarlığı yaymada sağlanan gelişmeye karşın, yetişkinler arasında okuryazar oranı (1982) hâlâ yüzde 72,6 düzeyindedir. Ülkenin iş olanakları da eğitim görmüş kesimin beklentilerini karşılamaktan uzaktır. Öteki sorunlar arasında acil gerekler nedeniyle eğitime sınırlı kaynak ayrılması ve aydın karşıtlığını içeren radikal kitle kampanyaları sırasında eğitim düzeyinin düşmesi sayılabilir. Bütün bu çatışan baskılar eğitim politikasını çeşitli dönemlerdeki siyasal yönelim ve önceliklerin duyarlı bir barometresi durumuna getirmiştir. Son yıllarda ekonomik gelişmenin asıl hedef olarak benimsenmesiyle birlikte eğitime verilen önemin artması bu ilişkiyi yansıtmaktadır.

Halk Kurtuluş Ordusu'na bağlı modern tanklar bir geçit töreninde ABC Ajansı.

Çin'in eğitim sisteminde altı yıllık ilköğretimi üçer yıllık iki aşamadan oluşan ortaöğretim izler. Standart üniversite ders programı ise dört yılı kapsar. İlköğretim çağındaki çocukların okullaşma düzeyi yüzde 95 düzeyindedir. Ama ilkököl mezunlarının ancak üçte biri ortaöğretime devam edebilmektedir. Düzenli üniversite öğrenimi görenlerin oranı ise binde birin altındadır. Eleme sınavını kazanarak üniversiteye giren öğrencilerin giderleri devletçe karşılanır. Buna karşılık mezuniyetten sonra devletin vereceği bir işte çalışmayı kabul etmeleri gerekir. Üniversiteye giremeyen öğrenciler için meslek eğitimi olanaklarını artırmak

için özel bir çaba gösterilmektedir. Kentlerde sağlanan eğitimin niteliği kırsal kesime göre çok daha yüksektir.

Başlıca yükseköğretim kurumları teknik dışı alanlarda eğitim veren Pekin Üniversitesi, mühendislik dallarına yönelik olan Qinghua Üniversitesi, sosyalist dönemde kurulmuş tek büyük üniversite olan Çin Halk Üniversitesi, özellikle sosyal bilimlerde öne çıkmış olan Nankai Üniversitesi, birçok fakülteyi kapsayan Şanghay'daki Fudan Üniversitesi ve Güney Çin'in en önemli eğitim merkezi olan Sun Yat-sen Üniversitesi'dir. Ayrıca her yönetim bölgesinin bir üniversitesi ile bütün ülkeye yayılmış olan teknik yüksekokullar vardır.

SAGLIK VE SOSYAL HİZMETLER. Çin'de kırsal kesime yönelik sağlık hizmetlerine özel bir önem verilmiştir. Kentlerde oturan sağlık personelinin belirli aralıklarla kırsal kesime gönderilmesinin dışında, düzenli olarak dolaşan sağlık ekipleri de vardır. Kırsal kesimde çalışacak biçimde kısa süreli yoğun bir eğitimden geçmiş olan "çıplak ayaklı doktorlar" halk sağlığı açısından önemli bir yer tutar. Bu doktorlara çıplak ayaklı denmesinin nedeni aynı zamanda çeltik tarlalarında çalışarak üretime katılmalarıdır. Alınan bütün önlemlere karşın kırsal kesimdeki sağlık hizmetlerinin düzeyi kentlere göre yetersizdir.

20. yüzyıl başlarında çevre kirliliğiyle kötü bir ün yapan Çin, günümüzde titiz bir temizlik standardına ulaşmıştır. Tıpta ve halk sağlığını koruma alanında sağlanan ilerlemelerle kolera, veba, tifo ve kızıl gibi hastalıklar hemen hemen ortadan kaldırılmıştır. Bu gelişmedeki tek istisna, kanı etkileyen bir parazit hastalığı olan şistozomiyozdur. Günümüzde en yaygın hastalıklar kanser ve kalp hastalıklarıdır. 1970'te 60 yıl olan ortalama ömür 1989'da kadınlarda 71 yıla, erkeklerde 68 yıla çıkmıştır. Sağlık konusundaki gelişmenin bir başka göstergesi bebek ölüm oranının (1988) binde 32 düzeyinde olmasıdır.

Batı ve geleneksel Çin hekimliği arasında bir denge sağlamaya çalışan Çin'de 1949'dan bu yana tıp bilimi alanında antılmış sentetik insülin yapımı, kopmuş parmak ve kolları yerine takma, pelin yapraklarını vücudun belirli noktalarında yakarak bazı hastalıkları tedavi etme ve anestezi cerrahide yeni yöntemlerin bulunması gibi çarpıcı ilerlemeler sağlanmıştır. Köklü bir geçmişi olan akupunkturdan habisin ırların iyileştirilmesinde, sağırılık ve dilsizliğin tedavisinde yaygın olarak yararlanılır. Diş çekme gibi tıbbi işlemlerde parmakla masaj anestesizi kullanılır.

Çin'de halkın yaşam düzeyi, yoğun nüfus nedeniyle Batı ülkelerine göre oldukça düşüktür. Bununla birlikte 1949'dan sonra toplumsal yaşamda önemli değişimler gerçekleşmiştir. Devrim öncesi Çin'de genel yoksulluğun dışında varlıklı ve yoksul kesimler arasında da büyük bir uçurum vardı. Nüfusun yalnızca küçük bir bölümü eğitim görebildiğinden kültürel alandaki kopukluk büyüktü. Geleneksel Çin ailesinin temel taşı bütün gelir ve harcamaları denetleyen otoriter aile reisiydi. Konfüçyüsçü ahlak anlayışı aileye büyük önem veriyordu. Akademik başarı bir ün ve onur payesiydi. Üretimin dışında bırakılan kadınlar ile çocuklar aile reisine katı bir bağlılık göstermek zorundaydı.

Devrimle birlikte aile reisinin mutlak otoritesine son verilerek bütün üyeler arasında eşitlik sağlanmıştır. Aile işlerinin yürütülmesinde herkes söz sahibidir; çocuklar bü-

yüklerini eleştirebilir. 1950'de çıkarılan bir yasayla evlenme özgürlüğü getirilmiştir. Çocuk yuvaları, anaokulları ve yaşlılara bakım yurtlarının açılmasıyla önemli bir yükten kurtulan kadınlar, üretime katılmaya başlamıştır. Günümüzde kırsal kesimde tarımsal işgücünün yarısını kadınlar sağlamaktadır. Kentlerde kadınlar çeşitli işkollarının dışında siyasal ve bilimsel çalışmalara da katılmaktadır.

Devlet işletmelerinde çalışanlar, devlet ve parti örgütlerinde görev alanlar iş hastalığı, sakatlık ve gebelik yardımlarının yanı sıra emekleri, sakat, dul ve yetim aylığı gibi halklardan yararlanırlar.

KÜLTÜREL YAŞAM

ÇİN SANATI VE EDEBİYATI. Çin kültürünün belirgin özellikleri olarak kalıcılık ve çeşitlilik en açık biçimde el sanatlarında görülür. Çin'in başlıca el sanatları seramik ve porselen yapımı, yeşim oymacılığı, metal işlemeciliği (altın ve gümüş kakmacılığı ile mine kaplamacılığı) ve vernikli ahşap işleridir. Çin bu alanların çoğunda öncülük de yapmıştır. Gerçek anlamda ilk çanak çömlek perdahları İÖ 2000'lerin sonlarında önce Çin'de yapıldı. Çinliler porselen yapmayı İÖ 6. yüzyılda, yani Avrupalılardan yaklaşık bin yıl önce öğrendiler. Çin'de yeşim oymacılığı, ipekböcekçiliği, ipekli dokuma Neolitik Çağda, vernikli boyama ise Shang hanedanı döneminde (İÖ 18-12. yy) başladı. Yakındoğu'dan çok sonraları başlayan tunç dökümcülüğü, İÖ 1000'lere doğru eski Batı dünyasında erişilemeyen bir güzellik ve ustalık düzeyine ulaştı.

Çin'in en eski sanatları arasında müzik ve dans da yer alır. Yaklaşık beş bin yıllık bir Çin kasesi üzerinde süslü dansçıları gösteren bir resim vardır. Müzik çok eski tarihlerden beri din ve devlet törenlerinde

sonra bunu kendi yazılı dillerine uyarlayan bu ülkelerin bazı yazarları önemli edebi yapıtlarında Çinceyi kullanmışlardır.

Çin edebiyatının en eski klasik yapıtlarından biri İÖ 500 dolayında kesin biçimini alan *Shi Jing* (Şiir Klasığı) adlı şiir derlemesidir. Du Fu ve Li Bo gibi şairlerin yetiştiği Tang hanedanı dönemi Çin şiirinin altın çağı olarak kabul edilir. Bununla birlikte her hanedanın ünlü şairleri vardır; iyi eğitimli Çinlilerin çoğu şiir yazmıştır. Çin'de tarih yazımı da son derece güçlü ve gelişkin bir geleneğe dayanır. Çin'in çeşitli dönemlerini ele alan hanedan tarihleri benzersiz bilgi kaynaklarıdır. Tarihsel romanların gelişmesi ise basımcılığın yaygınlaştığı 11. ve 12. yüzyıllara rastlar. Geleneksel edebiyattan kopuşu sağlayan 4 Mayıs Hareketi (1917-21), günlük konuşma dilinin kullanıldığı ve sıradan insanların yaşamlarına ilişkin temaların işlendiği yeni edebi türlerin gelişmesinde bir dönüm noktası olma özelliğini de taşır.

Çin'in yakın dönemde yetiştirdiği en seçkin yazarlar arasında Lo Guanzhong, Shi Naian, Wu Jingzi, Yuan Ling ve Mao Dun sayılabilir.

Resim ve kaligrafi Çin'de uzun yıllar yalnızca seçkinlerin yaptığı sanatlar olmuştur. Han hanedanı döneminden (İÖ 206-İS 220) günümüze ulaşmış birçok yapıt vardır. Ressamların adlarıyla anıldıkları tarihsel kayıtlar 6. yüzyıla değin uzanmaktadır. Çin resminde ağırlıklı bir yer tutan manzara resminin en canlı dönemi Song (960-1279) ve Ming (1368-1644) hanedanları arasındaki yıllardır. Çin'de kaligrafi resimle eşdeğerde sayılan bir güzel sanat olagelmıştır. Resimlerin çoğunu incelikli yazılmış şiirlerden oluşan başlıklar süsler. Çinlilerin yazılı karakterlere düşkünlüğünü yansıtan kaligrafide titiz "mühür" karakter-

Menteşe saplı bir you tunç kabı, Batı Zhou hanedanı (İÖ y. 1111-771); Freer Sanat Galerisi, Washington, D.C.
Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Washington D.C.

önemli bir yer tutmuştur. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan çalgıların çeşitliliği müziğin ulaştığı yüksek düzeyi yansıtmaktadır. Çin edebiyatı dünyanın önde gelen edebi miraslarından birine dayanır; ayrıca kültürel bağlar yoluyla başta Kore, Japonya ve Vietnam olmak üzere öteki Asya ülkelerinin edebiyat gelenekleri üzerinde de derin bir etki bırakmıştır. Çin alfabesini aldıktan

lerinden gösterişli "çimen" karakterine kadar uzanan birçok değişik üslup geliştirilmiştir. Kaligrafi yapıtlarına "denge", "canlılık", "enerji", "rüzgâr" ve "güç" gibi terimlerle ifade edilen bir dizi soyut estetik değerler biçilir.

Çin resminde modern üslupların gelişmesi 20. yüzyılda başlamıştır. Özgün üsluplarıyla geleneksel Çin estetiğini dış dünyaya tanı-

tan ressamın başında Qi Baishi (1863-1957) gelir. Devrim sonrasında sosyalist gerçekçiliğe yönelen ressamların yapıtlarında fabrika ve köy yaşamına ilişkin konular ağır basar. Siyasal yumuşamayla birlikte geleneksel değerlerin yeniden canlandırığı söylenebilir.

Çin heykelticiliğinin geçmişi en az Zhou hanedanına (İÖ y. 1111-255) değin uzanır. İlk örnekler arasında mezar heykelleri ve süs eşyası önemli bir yer tutar. Ama Çin heykelticiliğinin asıl gelişmeyi, Budacılığın Çin'e girdiği Han hanedanı döneminden sonra gösterdiği söylenebilir. Eski Buda heykelleri Çin dinsel sanatının doruğunu temsil eder.

Tiyatro Çin'de halka dönük sanatların en önemlisidir. Kökeni kötü ruhları kovmak, tarihsel olayları canlandırmak ya da hasat, av ve savaş gibi olaylara hazırlanmak için yapılan eski dinsel danslara dayanır. Öykü anlatıcılığı ve tiyatro türlerinin olgunlaşması Yuan hanedanı dönemine (1206-1368) rastlar. Gösterişli giysilerle şarkı ve dansların, ayrıca dövüş sanatı ve akrobasi den örneklerin sunulduğu Kanton ve Pekin operaları gibi çağdaş tiyatro tarzları Yuan oyunlarından doğmuştur.

Çin kültürel yaşamda en çarpıcı değişimleri 20. yüzyılda yaşamıştır. Yabancı düşünce ve malların ülkeye girişi eski lonca sistemini aşındırarak sendikaların doğuşunu hazırlarken, 1920'lerde benimsenen modern eğitim geleneksel toplum yapısının kabuğunu kırmıştır. Çin Komünist Partisi'nin toplumsal ve ekonomik dönüşüm için kitleleri seferber etmeye çalışması, toplumun geniş kesimlerini siyasal ve düşünsel yaşamın içine çekmiştir. Günümüzde yaşamın her alanında siyasal bir yönlendirme var olmakla birlikte, Kültür Devrimi'nden sonra kültürel konularda daha esnek ve duyarlı bir çizgi izlenmektedir. Çin'de güzel sanatların tarihsel gelişimi için ayrıca bak. Doğu Asya sanatı.

ÇİN FELSEFESİ. Köklü bir geçmişe dayanan eski Çin felsefesi Çin'in özgün bir kültürel mirasını oluşturur. Odak noktası insan ve toplum olan bu felsefede etik ve siyasal görüşler metafizik arayışlara ağır basar. Bununla birlikte insan ve Tanrı (doğa) arasında bir sentez oluşturma çabası Çin felsefesinin bütün tarihini belirleyen bir özellik olmuştur.

Shang (Yin) hanedanından (İÖ 18-12. yy) Zhou hanedanına (İÖ y. 1111-255/256) geçiş aynı zamanda Çin'in kabile toplumundan feodal topluma, Tunç Çağından Demir Çağına geçişiydi. Yeni bir ekonomik ve toplumsal düzen, yeni aletler ve beceriler de gerektiriyordu. Shang halkı sorunlarına çözüm bulabilmek için atalarına dua ederdi; atalarına en az onlar kadar saygı duyan Zhou halkı ise insana yöneldi. Tanrılarla ilişkilerde insan erdemi belirleyici unsur oldu ve insan yazgısını denetleyebilecek bir konuma yükseldi. Dinsel kısıtlamalar insanların yaşamında önemli rol oynamaya devam etmekle birlikte, büyüsel havadan çıkarak etik bir niteliğe kavuştu. Düşüncenin Yüz Okulu bu ortamda ortaya çıktı (İÖ 6-3. yy).

Bu okulların filozofları, bölgeleri gezerek toplumsal reform düşüncelerini yayın devlet memurları ya da bilginlerdi. Konuşmalarında, resmi belgelerde ya da kısa incelemelerde ortaya koydukları düşüncelerle daha sonraki filozoflar için gerekli ortamı hazırladılar.

Çin felsefesi tarihsel olarak dört dönemden geçti: 1) Klasik dönem, 2) Yeni-Taocu ve Budacı dönem, 3) Yeni-Konfüçyüsçü dönem, 4) modern dönem. Klasik dönemin (İÖ 6-3. yy) temel kavramları, Tao (Yol), te

(erdem), ren (iyilik, sevgi), yi (doğruluk), tian (cennet) ve yinyang (dinginlik ile canlılık ya da zayıflık ile güç gibi birbirini tamamlayan iki karşıt kuvvet) idi. Her bir okulun kendi yolu vardı, ama Konfüçyüs'ün Yolu ve Bilge Laozi'nin Yolu en öne çıkanlardı. Konfüçyüs'e göre Tao, İnsanın Yolu, Eski Bilge-Kralların Yolu ve Erdemin Yolu'ydü. Laozi'ye göre Tao, Doğanın Yolu'ydü. Laozi'nin yaklaşımındaki özgünlük, okulunun sonradan Taocu okul olarak adlandırılmasına neden oldu. Bütün okullara göre insana sunulan Tao, onun erdemidir ve en büyük erdemler, özellikle Konfüçyüsçüler için, ren ve yi'dir.

Yeni-Taocu ve Budacı dönemde (İS 3-9. yy) metafizik kavramlara kökten bir yöneliş oldu. Laozi'nin, Tao'yu hiçbir olarak nitelendirmesinin ötesine geçen Yeni-Taocular sonul gerçekliğin varlık mı, yoksa hiçlik mi olduğu ve temel gücün (li) tümel mi, yoksa tikel mi olduğu sorusuna ağırlık verdiler. Onların etkisiyle, ilk Çin Budacı filozofları varlık ve hiçlik sorunları üzerinde durdular. Daha sonra Budacı okullar varlık okulları ve hiçlik okulları olarak iki gruba ayrıldı. Tümellik ve tikellik ya da bir ve çok sorusu, Çin'deki Budacı okulların kurulmasına yol açtı. Bu okullarda bütün şeyleri bir olarak birleştiren ilke ile şeyleri çözümlen olgular arasındaki ilişki ele alındı.

Yeni-Konfüçyüsçü dönemde (11-19. yy) bütün eski kavramlar yerlerini korudu; ama Budacı etkiler altında, etik ve toplumsal sorunları açıklamak için metafizik bir temele gereksinim duyuldu. İlke, maddi güç (qi), Tao, Cennet, Yüce Son (Taiji) ve yinyang

Han İmparatoru Chen Xuan'ın portresi, Yan Liben'e atfedilen ipek el rulosundan ayrıntı, 7. yy; Güzel Sanatlar Müzesi, Boston Museum of Fine Arts Boston

gibi geleneksel metafizik kavramlar Yeni-Konfüçyüsçülüğün terimleri haline geldi. Konfüçyüsçülüğü "yeni" kılan da bu metafizik niteliğiydi.

Modern dönem (20. yy) daha önceki dönemlerle bir benzerlik taşımaz. 20. yüzyıl Çin felsefesi, sırasıyla Batılılaşma, geleneksel felsefenin yeniden kurulması ve Marksizmin üstünlüğü ele geçirmesi evrelerinden geçti. 1920'ler ve 30'larda Darwin, Spencer ve başka düşünürlerin yapıtları çevrildi. Platon, Kant ve Hegel'in öğretilerinin yanında Haeckel, Kropotkin, Nietzsche, Schopenhauer, Bergson, Eucken, Descartes ve James'in öğretileri tanıtıldı. Whitehead, Royce ve Carnap gibi düşünürler de daha sonra ele alındı. Böylece Çin felsefesi bilimsel, olgucu ve pragmatik bir vönde gelişti. Hu Shi'nin (1891-1962) tanıt-

tığı ve geliştirdiği pragmatizm, Batılı sistemler içinde en etkilisi oldu.

Günümüzde Çin'de resmi felsefe olan Marksist düşünce 1920'lerin ortalarından başlayarak yayıldı ve Mao'nun damgasını vurduğu bir çizgide gelişti. Resmi ideoloji, geleneksel Çin felsefesi üzerine çalışmaları yasaklamaz, ama sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirilmesini öngörür. Dünya felsefe tarihinin bir parçası olarak ele alınan Çin felsefesinin materyalizm ile idealizm arasındaki savaşımın bir tarihi olduğu kabul edilir.

TARİH

TARİHÖNCESİ DÖNEM VE SHANG HANEDANI. Arkeolojik bulgular, 1927'de Pekin'in 50 km güneybatısındaki bir mağarada Pekin insanına (*Homo erectus pekinensis*) ait kalıntıların bulunması, Çin'de ilk insan varlığının yaklaşık 350 bin yıl öncesine tarihlendiğini göstermiştir. Çin uygarlığının beşiği büyük olasılıkla Huang Irmağı çevresiydi; bugünkü Hunan, Shandong ve Shanxi bölgelerinde yapılan kazılarda Çin kültürünün ilk ipuçları bulunmuştur.

Huang Irmağının büyük dönemecinin çevrelediği Ordos (Maowusu) Çölünün güney eşikindeki bazı kalıntılar sitlerde bulunan küçük taş aletler, Pleyistosen Bölüme (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) denk düşen bir kültürü yansıtır. Asıl Çin'de Jiangxi'nin güneyindeki bazı kalıntılar dışında Mezolitik Çağı yansıtan bir kültür bulunamamıştır. Buna karşılık kuzey sınırındaki Moğolistan ve Mançurya'da hayvancılık ve ilkel çiftçilikle uğraşan bir mikrolitik kültürün izlerine rastlanmıştır. Chengde bölgesindeki sitlerde bulunan kaba çakıl aletler ve bıçaklar yerleşik tarıma dayalı ilkel Neolitik kültürün belirtilerini taşır. Bu kültürün izlerine boyalı çömlek ve cıvalı taş aletlere dayalı yeni bir Geç Neolitik kültürün görüldüğü Gansu ile Liaodong Körfezi arasındaki sitlerde de rastlanmıştır. Güneye doğru bir yayılmanın eski mikrolitik kültürleri değişime uğrattığını düşündürmektedir.

1921'de Huang Irmağının aşağı çığır yakınlarındaki Yangshao'da avcılık, hayvan besiciliği ve çiftçiliğin yanı sıra dokumacılıkla da uğraştığı anlaşılan sayısız büyük köyler ortaya çıkarılmıştır. İÖ 2500'lere tarihlenen bu toplulukların yetkin seramikleri, Hunan ve Gansu'da yüksek düzeyde bir uygarlığın geliştiğini kanıtlamaktadır. Daha sonraki araştırmalar bu uygarlığın güneye de yayıldığını ve Çin'in Batı Asya ve Hindistan'da olduğu gibi boyalı seramiklerden cıvalı siyah seramiklere geçtiğini göstermiştir. Longshan'dan elde edilen çeşitli eşyalar bu kültür ile bilinen ilk Çin hanedanı Shungların ulaştığı Tunç Çağı arasında bir süreklilik olduğuna ilişkin ipuçları vermektedir.

Yangshao'daki beyaz ve Longshan'daki siyah seramikler çok eski tarihlerde Batı Asya'yla bağların bulunduğu işaret etmektedir. Çin'e özgü olduğu sanılan üç ayaklı sehpalardan bir benzeri Anadolu'da bulunmuştur. Boyalı çömleklerin Çin'de birdenbire ortaya çıkması, aynı sıralarda bu alanda ilerlemiş olan İran ve Güney Rusya'dan etkilenme olasılığını güçlendirmektedir.

1950'lerde yapılan çeşitli araştırmalar eski tarihlerde Güney Çin'in Kuzey Çin'i geriden izlediğini ortaya koymuştur. Aşağı Yangtze çevresinde elde edilen bulgular, bu bölgelerin Batı Zhou hanedanı döneminde (İÖ y. 1111-771) bile Kalkolitik Çağın ilerisine gidemediğini göstermektedir.

Güney'deki aletlerin çoğunda Kuzey'in belirgin bir etkisi vardır; buna karşılık Kuzey'de bilinmeyen ve daha güneydeki Neolitik kültürlerle bağları yansıtan aletlere de rastlanmıştır.

Surlarla çevrili Shang kenti Zhengzhou ile son Shang başkenti Anyang'daki bulgular Tunç Çağındaki evrime ilişkin geniş bilgiler vermektedir. Sıkıştırılmış toprak tahakallardan yapılmış büyük surlar çarpıcı bir mimari yapı gösterir. Kentin içinde seramik fırın ve fabrikaları,

topraklardır. Eski dönem Çin efsaneleri siyasal ve toplumsal etkilerle değişime uğradığından, tarihe ışık tutmada büyük yarar sağlamaz. Bu efsanelerde halka çeşitli aletleri ve işleri öğreten bilge hükümdarlardan söz edilir.

Hakkında kesin tarihsel bilgiler bulunan ilk Çin hanedanı Shang (Yin) hanedanıdır (İÖ 18-12. yy). İlk edebi yapıtlar ve arkeolojik bulgular bu hanedanın birkaç başkent değiştirdiğini göstermektedir. Shang hanedanı en parlak döneminde batıda Shanxi, güneyde Yangtze Irmağı ve kuzeyde Hebei'nin (eskiden Zhen) güney kesimiyle çevrili topraklara egemendi.

(İlkbahar ve Sonbahar) olarak bilinen döneme geçildi. Bir hükümdarın çevresinde toplanmış feodal beylere ve saray işlerini gören soylulara (shi) dayanan ayrı ayrı devletler ortaya çıktı. Bunu devletler arasında önderliği ele geçirmeye yönelik iç kavgalar izledi. Bu kavgalarda öne çıkan devletler zorunlu vergiye dayalı bir ust feodal beylik sistemi kurdular. Böylece çeşitli uydu devletleri çevrelerinde toplayan Qi, Qin, Jin ve Chu devletleri arasında bir güç dengesi oluştu. İÖ 5. yüzyılda Chu Devleti'nin güneydeki egemenliği sarsılınca ve Jin Devleti kendi içinde bölününce bu denge bozuldu. Öteki devletlerde de başlayan çözümlerle yarım yüzyıl süren bir karışıklık başladı. Küçük devletler büyük devletlere yem olurken, büyük devletler içinde yeni hanedanlar başa geçti. Karışıklık bittiğinde yalnızca yedi büyük ve altı küçük devlet ayakta kaldı. Eski Jin toprakları üzerinde Zhao, Han ve Wei devletleri kurulurken, Qi ve Qin'de de hükümdar aileleri değişti. Tek eski devlet olan Chu da büyük ölçüde kuzey kültürü içinde eridi. Yeniden başlayan iktidar mücadelesiyle Zhanguo (Savaşan Devletler) dönemine geçildi.

Toplumsal, siyasal ve kültürel değişimler. Birleşik bir Çin'in temellerinin atıldığı kanlı iç savaşlar döneminde en önemli değişim eski feodal yapının yerini ilkel bir bürokrasi sisteminin alması oldu. Devlet topraklarının feodal bağlar temelinde bölünmesi sonuçta hanedanların gücünden düşmesine yol açtı. Aynı zamanda bu sistemden vazgeçildi. Aynı sıralarda belirli merkezlerden dışı doğru hızlı bir kentleşme süreci başladı. Bu arada Zhou kökenli olmayan halklar giderek bu uygarlığın çekim alanına girdiler. Devletler toprak ve nüfus bakımından büyüdükçe, yeni bir iktidar yapısı oluşturma gereği ortaya çıktı. Hükümdarların kilit makamlara beceri ve kıdem esasına göre kendilerine bağlı adamlar atamalarıyla monarşik iktidar güçlendi. Devlete bağlı topraklarda valilik sistemine dayalı yerel yönetim birimleri kuruldu. Saray kâtipleri ve sayısız görevlilerden oluşan merkezi bir yönetim oluşurken, askerlerden ayrı bir sivil görevliler kadrosu gelişti. Devlet işleri için arşiv tutulmaya başladı.

Daha önce savaşlarda önemli rol oynayan soyluların yerini meslekten savaşçılar ve paralı askerler aldı. Piyadelerin önem kazanmasıyla zorunlu askerlik hizmetine geçildi. Kuzeyde ise bozkır halklarının etkisiyle suvari taktikleri gelişti. Tarımda temel tahıl olan darının yanı sıra buğday, pirinç ve soya fasulyesi ekimi yaygınlaştı. Yoğun tarım, gübre kullanımı, dönüşümlü ekim gibi teknikler ortaya çıktı. Küçük çaplı sulama sistemleri kuruldu. Bulgular arası ticaret canlı bir yapıya kavuşurken, demir işlemeciliği yeni aletlerin yapımını hızlandırdı. Daha önce feodal beyler için çalışan köylüler, yoğun tarıma geçişle birlikte mülk sahibi olmaya ve feodal bağımlılıktan kurtulmaya başladı. Tüccar ve zanaatçıların da benzer bir değişimden geçmesiyle, bütün toplum kesimleri doğrudan devletin uyuğu haline geldi.

Çunqiu döneminin sonlarında eski yönetici ve soylu kesimlerden gelenlerin oluşturduğu, edebiyat ya da askerlik sanatı alanında eğitim görmüş seçkin bir tabaka doğdu. Büyük siyasal ve toplumsal değişikliklere dönüşel bir coşku eşlik etti. Konfüçyüs (İÖ 554-479), Mengzi (İÖ y. 371-289), Mozi (İÖ 5. yy) ve Xunzi (İÖ y. 298-y. 230) gibi filozoflar aynı zamanda devlet görevlisi ve bilge önderler olarak ün yaptı. Sonradan Çin uygarlığının temel kurallarına dönüşen toplumsal kavramları özenle işleyen Konfüçyüs, katı feodal yükümlülükler yerine

Çin'de Tanhonesi'ne ve Shan Dönemine Ait Belli Başlı Sit Alanları

A. Hermann, An Historical Atlas of China (1966) Arden Publishing Company

kemik oyma atölyeleri ve tunç dökümhaneleri vardır. Shang yönetiminin son 300 yılı içinde Neolitik geleneklerden kopuşla birlikte başlıbaşına bir Çin uygarlığının geliştiği görülür. Atlı savaş arabası, ilk yazı denemeleri ve tuncu kalıba dökme yöntemleri gibi örneklerde Batı uygarlığının kalıntılarıyla var olan benzerliklere karşın, özgün bir biçim kolaylıkla gözlenebilir.

Değişik bir teknikle oyulmuş olan Shang beyaz çömleklerinde yeni ve soyut bir üslupla yapılmış hayvan figürleri görülür. Bir başka yenilik de yeşimden yapılmış küçük hayvan heykelleridir. Shang döneminin tunç silahlarında yabancı etkilerin yanı sıra özgün bazı örnekler de saptanmıştır.

Ordos bölgesinde bulunan tunç eşyalar, buradaki gelişimin Avrasya bozkır kuşağı uygarlığının bir uzantısı olduğunu kanıtlamaktadır. Bölgedeki buluntular Mezopotamya çıkışlı olan metal işlemeciliğinin Çin'e kuzeybatıdan girdiği varsayımını güçlendirir niteliktedir.

Çin uygarlığının çarpıcı bir başarısı olan el yazısının Anyang öncesi bir evrime dayandığı bilinmekle birlikte, bu evrimi açıklayacak kesin bulgular yoktur.

Çin uygarlığının kökleri. Çin uygarlığının birçok değişik etnik topluluğun ve ilkel kültür merkezinin karışıp kaynaşmasıyla doğduğu söylenebilir. Bugünkü Sinkiang ve Moğolistan'dan bazı göçlerin ve Batı Asya ile Güneydoğu Avrupa'dan gelen bazı etkilerin varlığına ilişkin bulgulara karşın, bu uygarlığın beşiği büyük ölçüde bugünkü Çin

Hükümdar bir soylular hiyerarşisine dayanıyordu; devlet büyük ölçüde vergi toplayan bir aygıt görünümündeydi. Eski hükümdarlara ve doğa güçlerine tapılırdı. Shangların tarımsal gereksinimler için geliştirdiği takım kaba olmakla birlikte sağlam bir yapı taşıyordu. Resim, işaret ve hece biçimindeki harflere dayanan Shang yazısı, bu uygarlığın en çarpıcı başarılarından biriydi.

Tunç işlemeciliğinde usta olan Shanglar, savaş ve tarımda gelişkin aletler kullanıyorlardı. Darının yanı sıra pirinç ve buğday ekmeyi biliyorlardı. Ticaret geniş bir alana yayılmıştı. Dokumacılık da ileri bir düzeydeydi.

ZHOU VE QIN HANEDANLARI. Zhou tarihi (İÖ 1111-221). Kökenleri kesin olarak bilinmemekle birlikte Shang hanedanına bağlı uyruk bir halk oldukları anlaşılan Coglar (Zhoular) öteki halklarla kurdukları ittifaklara dayanarak, İÖ 1111'de (bazı kaynaklara göre 1122) gücünden düşmüş olan Shang hanedanını devirdiler. Daha sonra Shang egemenliğindeki toprakları ele geçirerek kendi hanedanlarını kurdular. Hükümdarlık ailesinden gelenlerin Huang Irmağı vadisi boyunca kurdukları yeni kentler, doğu ve güney yönündeki yayılma ile birlikte yaygın bir feodal devletler sisteminin çekirdeğini oluşturdu. Zhou yönetiminin ilk iki yüzyılı istikrar ve iç barış içinde geçti. Bununla birlikte kuzeydeki göçbelerle sık sık savaşlar yapıldı. İÖ 8. yüzyılda merkezi yönetimin zayıflamasıyla feodal devletler arasındaki bağlar gevşedi. İÖ 770'te Chunqiu

baba-oğul gibi evrensel insan ilişkilerine dayanan, yetenek ve ahlak üstünlüğünü öne çıkaran bir düzen önerdi. Onu izleyen düşünürler genellikle onun çizdiği temel varsayımlar içinde kaldılar. Bununla birlikte bazıları Konfüçyüs gibi yönetici seçkin tabakanın niteliğini vurgularken, bazıları da iyi örgütlenmiş bir yönetim mekanizmasına öncelik verdiler. Geleneklere karşı cesur çıkışların pek seyrek görüldüğü Çin tarihinde, Chunqiu döneminin yenilikçi ruhu, Konfüçyüsçülüğün iki bin yıllık egemenliğinin ardından ancak 20. yüzyılda yeniden yaşanabildi.

Qin İmparatorluğu (İÖ 221-206). Zhou hanedanının egemenliğini tanıyan eski halklardan birinin yöneticisi olan Qin ailesi, İÖ 7. yüzyıl ortalarında Çin'in batısındaki en güçlü devletin başında bulunuyordu. Doğu yönünde gelişmediği için batıdaki Çinli olmayan halkları boyunduruk altına alan Qin Devleti, böylece öteki devletleri sarsan iç savaşın yıkımından uzak kaldı. Köklü feodal bir sisteme dayanmadığından, kendine özgü merkezi bir yönetim yapısı oluşturmayı başardı. İÖ 4. yüzyılda yetenekli bir bürokrat olan Shang Yang, hukuk düzeninin egemen kılınması, yerel yönetimin bir örnek bir yapıya kavuşturulması ve tarımsal üretimin geliştirilmesi gibi bir dizi reform gerçekleştirdi. Bu sırada Zhou hanedanının iyice zayıflayarak birbirleriyle çekişen devletlerin oyuncu haline gelmesi, ülkeyi bütünleştirecek yeni bir güce duyulan gerekliliği belirginleştirmişti. İÖ 325'te hükümdarlık unvanı üzerinde hak iddia eden Qin ailesi, rakip devletleri bölerek tek tek ortadan kaldırmaya yönelik bir strateji izlemeye başladı. Böylece yarım yüzyıl içinde kesin bir üstünlük kazandı. Çeşitli ittifaklarla doğuda başı çeken Qi Devleti'ni safdışı bıraktıktan sonra, İÖ 260'taki savaşta kuzeyde geniş topraklara hükmeden Zhou Devleti'nin askeri gücünü yok etti. Uzun bir fetih dönemi sonunda İÖ 221'de bütün ülkeyi birleştiren Qin Devleti'nin kralı, Shi Huang Di adıyla imparator sanını aldı.

Shi Huang Di feodal sisteme bütünüyle son vererek bütün ülkeyi içine alan bir yönetim oluşturdu. Geniş bir yol ağı kurarak Bo Hai Körfezinden Tibet'in eşğine

kadar uzanan Çin Seddi'ni inşa ettirdi. Çin'e adını veren bu hanedanın sınırları, sonraki yıllarda asıl Çin olarak kabul edilen toprakları kapsıyordu. Kısa sürede sağlanan büyük değişikliklerin bedeli çok ağır oldu. Milyonlarca insan inşaat işlerinde zorla çalıştırıldı. Varlıklı ve etkili çevreler başkentte oturmaya zorlandı ve ordu dışındaki bütün silahlara el kondu. İmparatoru eleştiren yüzlerce aydın kıyımdan geçirildi ve zararlı görülen bütün kitaplar yasaklandı. Shi Huang Di'nin ölümünü (İÖ 210-209) hızlı bir çözülme izledi. Yangtze yöresinde patlak veren ayaklanma kısa sürede genişleyerek İÖ 206'da imparatorluğun yıkılmasına yol açtı.

HAN HANEDANI (İÖ 206-İS 220). Çin'in ilk uzun ömürlü imparatorluğunu yöneten Han hanedanı Liu Bang'ın, Gao Zu adıyla imparatorluk sanını almasıyla kuruldu. Başkent Changan'da olan Batı (Eski) Han hanedanı (İÖ 206-İS 25) ve doğudaki Lo-Yang'ı başkent yapan Doğu (Yeni) Han hanedanı (İS 25-220) biçiminde iki döneme ayrılan Han yönetimi, veraset sisteminin çok sayıda imparator eşi ve aileleri arasındaki çekişmelere açık olmasından dolayı, genellikle saray entrikalarına ve nüfuz mücadelelerine sahne oldu.

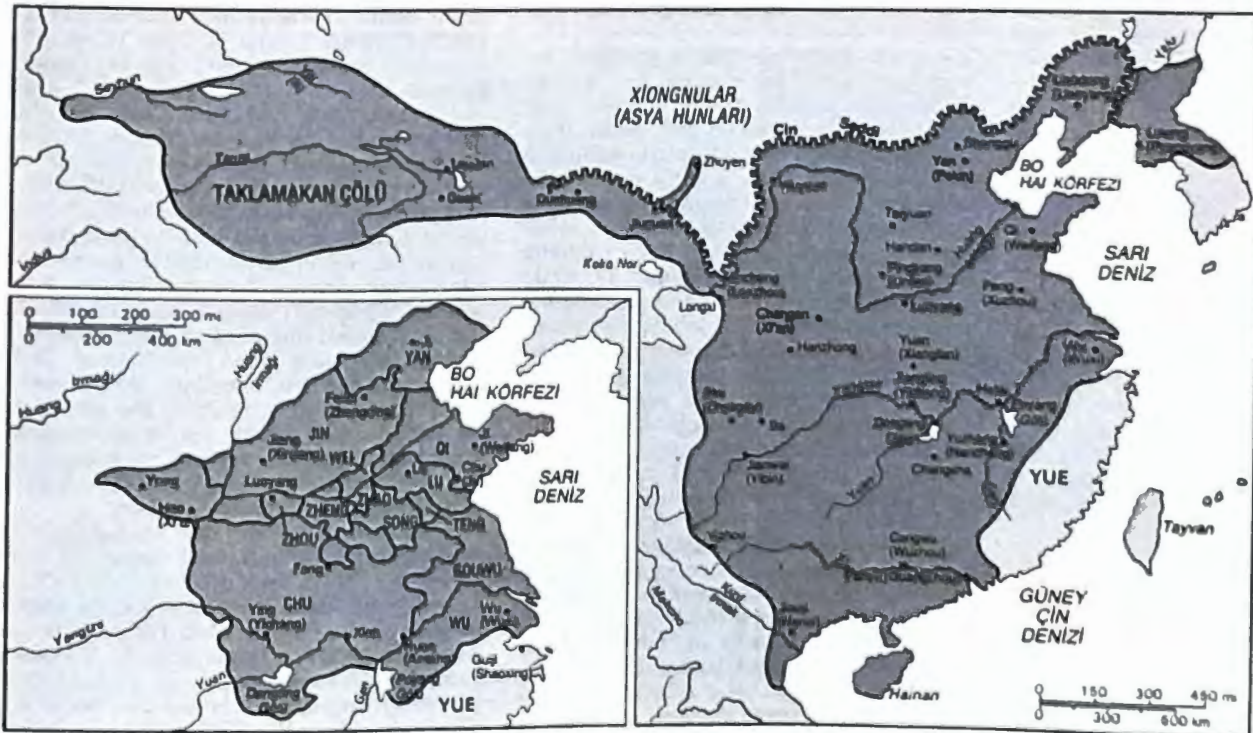
İmparatorlar. Gao Zu, baskıcı Qin yönetimine duyulan tepkiden yararlanarak başa geçmesine karşın, çok geçmeden eski merkezi yönetim yapısını daha da pekiştirdi. Onun ölümünden (İÖ 195) sonra, yönetime İmparatoriçe Lü egemen oldu. Lü'nün, hanedanı kendi ailesine geçirme yönündeki tasarılarına karşın, Liu ailesine bağlı saray görevlileri Liu Heng'in Wen Di (hd İÖ 180/179-157/156) adıyla imparator olmasını sağladılar. Wen Di barışçıl yöntemlerle devlet yönetimine işlerlik kazandırdı. Daha sonra uzun süre başta kalan Wu Di (hd İÖ 141/140-87/86), kuzeydeki göçebe Hunlara karşı bir dizi sefere girişti ve memurluk sistemini geliştirdi. Ölümüne yakın rakip iki eşi arasında baş gösteren yoğun çatışma üzerine, küçük yaşta Zhao Di (hd İÖ 87/86-74-73) imparatorluğa seçildi. Naipliğe getirilen Huo Guang, ailesine büyük bir nüfuz kazandırdı. Sonraki yıllarda genç ve güçsüz imparator-

ların elinde kalan Han hanedanı giderek etkisizleşti. Böylece güçlü bir imparatoriçe ailesinden gelen Wang Mang, naipliğe atandıktan sonra İS 9'da imparatorluk unvanını üstlendi. Ama toprak ve köle sahipliğini kısıtlama gibi önlemlerle varlıklı kesimleri karşısına aldığından, ülkenin çeşitli yerlerinde başına buyruk imparatorlar ortaya çıktı. Birçok çarpışmaya sahne olan Changan, sonunda büyük ölçüde yıkıldı.

İmparatorluk unvanı olarak Han hanedanını yeniden başa geçiren ve başkenti Lo-Yang'a taşıyan Guang Wu Di (hd İS 25?-57/58), ailelerin nüfuzuna son verdi. Askeri yayılmanın ve ticaretin gelişmesiyle 90'larda gücünün doruğuna çıkan Han hanedanı, özellikle 125'ten sonra bir düşüş içine girdi. Kuzeydeki göçebe halkların saldırıları artarken, merkezi yönetim de çözülmeye başladı. Sarı Türbanlar gibi çeteleri bastırmaya çalışan komutanlar ülkeyi etki alanlarına böldüler. Bu komutanlardan biri olan Cao Cao'nun oğlu Cao Pei, İmparator Xian Di'yi tahttan çekilmeye zorlayarak Wei hanedanını kurdu.

Yönetim yapısı. Han hanedanı döneminde genellikle yöneticilerin gösterdiği memur adayları, belirli bir sınamadan geçirildikten sonra sarayda ya da merkezi ve yerel yönetimde görevlendirilirdi. Aldıkları ücrette göre 12 dereceye ayrılan memurlar, sıkı bir hiyerarşiye bağlıydı. Memurların elinde aşırı yetkilerin toplanmasını önlemek amacıyla sorumlulukların dağıtılmasına ve belirli görevlere iki memurun atanmasına özen gösterilirdi. Yönetimin en tepesinde yer alan saray kâtibi, imparator danışmanı ve başkomutan yetkilerini çeşitli devlet işlerini üstlenmiş dokuz bakanla paylaşırdı. Bu iktidar merkezi dış maiyet olarak biliniyordu. İmparatora yakın gözdelelerden oluşan sekreterler zamanla bir "iç maiyet"e dönüştü ve yönetimde daha büyük bir ağırlık kazandı.

İÖ 100'lere doğru eski krallıkların yerel gücünü kıran Han imparatorları, eyaletlere denk düşen komutanlıklar oluşturdular. Sayıları zamanla artırılan komutanlıkların

Han İmparatoru Wu Di Döneminde (İÖ y. 100) ve (çerçeve içinde) Chun Qiu Döneminin Sonunda Çin (İÖ y. 500)

başında merkezi yönetimce atanan bir vali ve bir komutan bulunurdu. Her komutanlık yörelere ve daha alt birimlere ayrılırdı. Bu birimlerde görev yapan soylular, merkezi yönetimi temsil eder ve topladıkları verginin bir bölümünü hizmetlerinin karşılığı

Hunan yönetim bölgesindeki Yangshao'da bulunmuş boyalı mezar kabı, İÖ y. 5000-3000; Doğu Asya Müzesi, Stockholm
Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm

olarak kendilerine ayınırlardı. Merkezi yönetime bağlı müfettişler yerel görevlileri yakından izlerdi.

İmparatorun devlet işleri ve atamalarla ilgili fermanları, yasa ve kurallar düzenli bir dağıtım sistemiyle görevlilere aktarıldı. Görevliler yönetime ilişkin görüşlerini yazılı önergeler biçiminde sunabilirdi; imparatorlar zaman zaman yüksek devlet görevlilerini toplayıp önemli konulardaki görüşlerini alırdı. Toplum ve kamu yaşamındaki işlere ilişkin düzenli takvimler çıkarılırdı. Ayrıca nüfus, toprak ve üretime ilişkin sayımlar yapılarak düzenli kayıtlar tutulurdu. Sistemli bir biçimde toplanan vergilerin en önemlileri toprak ve baş vergileriydi. Bütün sağlam erkekler askerlik hizmetinin yanı sıra yılda bir ay bayındırlık işlerinde çalışmakla yükümlüydü. Tuz ve demir gibi doğal kaynaklar devletin tekelindeydi; verimi düşüren bu tekel İS 1. yüzyıl ortalarında kaldırıldı. İÖ 112'de standartlaştırılan bakır para sistemi uzun yıllar yürürlükte kaldı. Toprakların belirli ellerde toplanması süreci Doğu Han hanedanı döneminde iyice hızlandı; güçlü aileler çok sayıda hizmetli ve silahlı adam beslemeye başladı.

Han imparatorları yönetimlerini ayakta tutmak için tizden bir ödüllendirme ve cezalandırma sisteminden yararlanırlardı. Yasalar genelde herkesi bağlamakla birlikte, soylular birçok cezadan para ödeyerek kurtulabiliirdi. Soruşturma ve yargılamalar belirli kurallar içinde yürütülür ve zor davalar imparatora götürülürdü. Ölüm cezasına çarptırılanların mallarına el konur ve yakınları köleleştirilirdi.

Yabancı halklarla ilişkiler. Çin'de imparatorluk düzenine geçildiği sıralarda, kuzeydeki göçebe halklar da tek bir önder altında birleşmiş bulunuyorlardı. Qin hanedanının düşüşünden sonra Çin Seddi'ndeki savunma önlemleri zayıfladığından, göçebe halkların akınları etkili olmaya başladı. Han imparatorları İÖ 135'e değin haraç ödeyerek barışı korumaya çalıştılar. Wu Di döneminde

başlayan askeri seferlerle saldırı konumuna geçen Han orduları kuzeydoğuda bugünkü Kore topraklarına, güneyde şimdiki Vietnam topraklarına ulaştı. Buralarda ileri karakollar biçiminde yeni eyaletler oluşturuldu. İÖ 112'de Orta Asya içlerine seferler düzenlenmeye başladı. Çin Seddi İÖ 100'lere doğru kuzeybatıdaki Dunhuang'a kadar uzatıldı. Tüccarların koruma altında bu

bölgeye kadar ulaşmalarıyla ünlü İpek Yolu açılmış oldu.

Çin'in uzak bölgelerdeki başarıları uzun sürmedi. Ulaşım hatlarının uzunluğu koloniler oluşturmaya elvermediğinden, kuzeyli göçebelere karşı Taklamakan yöresindeki halklarla dostça ilişkiler kurma yoluna gidildi. Entrikalarla göçebe halkların hükümdarlarını değiştirme ve Çinli prensesleri bazı hükümdarlarla evlendirme gibi yöntemlere başvuruldu. Çin'in bu yollardan sağladığı saygınlık, Batı Han hanedanının son yıllarında sarsılmaya yüz tuttu. Doğu Han imparatorlarının yeniden kurduğu üstünlük kısa sürdü ve göçebe halklar İS 125'ten başlayarak Çin Seddi'nin güneyine yerleşti.

Hanların kuzey yönündeki yayılması savunmanın yanı sıra hayvan ve hayvan ürünleri karşılığında Çin'in elindeki fazla malları satma amacını da güdüyordu. Batıda Roma ve Akdeniz dünyasıyla yürütülen ticarete Partlar aracılık ediyordu. Çin'in sınırlarını çevreleyen tabyalar aynı zamanda ticareti denetlemeye yönelikti. Askeri seferler ve diplomatik girişimler öteki halklarla ilişkileri daha da canlandırdı. İS 97'de Roma'ya gönderilen bir heyet yolculuğunu tamamlayamadıysa da, 166'da bir Roma heyeti deniz yoluyla Çin'e ulaştı. İlk Japon elçileri ise 57'de Han sarayına geldi.

Kültürel gelişmeler. Han yönetimindeki yaygın kayıt tutma geleneği, İS 105'te ilk kez kâğıdın bulunmasını sağladı. Bu buluşun tahta tabaka gibi eski malzemelerin yerini alması 3-4 yüzyılı aldı. Bu arada ilk Çin sözlüğü de İS 100'de derlendi. Han imparatorları özellikle Konfüçyüs'e ait metinlerin toplanmasında ve eğitim yoluyla geniş bir çevreye ulaşmasında önemli rol oynadı. Bütün klasik metinler özenle incelenip ayıklanarak Çin'in ilk bibliyografyası oluşturuldu. Han yazarlarının düzyazı üslubu sonraki yıllarda yalın ve açık anlatımın örneği oldu. İmparatorların kendilerini haklı çıkarmaya ve başarılarını yansı-

maya yönelik çabaları tarih yazımına hız verdi.

İnsanoğluna manevi güçlerin kayrasını sağlayan araçlar olarak görülen Han imparatorları, Wu Di'den sonra dinsel tapınmalarda doğrudan rol almaya başladılar. İÖ 31'de eski kültlerin yerini Gök ve Yer tanrıları aldı. Bu arada doğaötesi güçlerle ilişki kurma inancı yaygınlaştı. İS 1. yüzyıl içinde İpek Yolu tüccarlarıyla Çin'e ulaşan Budacılık kısa sürede yandaşlar buldu. İS 2. yüzyıldan sonra gelişen çeşitli inanç ve öğretiler simya ve bilimsel deneylere kaynaklık etti ve Taoculuğa zemin hazırladı.

Han döneminde saray ve devlet işlerinin gereksinimleri birçok bilimsel ve teknolojik gelişmeye yol açtı. Bunlar arasında matematik, tıp, su ve güneş saatleri sayılabilir. Sarayları süsleme çabası resim, heykel, yeşim, altın ve gümüş eşya yapımı ve

Kakma gümüş, altın, turkuva ve karneliyanla bezenmiş tunç buhurdanlık, Han hanedanı dönemi; Freer Sanat Galerisi, Washington, D.C.
Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art Washington, D.C

ipek dokumacılığını geliştirdi. Devlete ait demir işleme fabrikalarında ince aletler ve gelişmiş silahlar yapıldı. Ulaşım ve sulama amacıyla kanal yapımı büyük önem kazandı.

ALTı HANEDAN (220-589). *Siyasal gelişmeler.* Cao Pei'nin Wei hanedanını kurmasından sonra öteki iki rakip komutan da kendilerini imparator ilan ettiler. Ülkenin iç kesimlerinde Shu-Han hanedanının, Yangtze'nin güneyinde de Wu hanedanının ortaya çıkmasıyla, kanlı çarpışmalarla geçen bir parçalanma dönemi başladı. Bu iç savaş sürecinde güçlerini daha da artıran büyük toprak sahipleri önemli makamları tekellerine aldılar. Shu-Han topraklarını 263/264'te fetheden Wei hanedanı, iki yıl sonra güçlü Sima ailesince devrildi. Bu aile Batı Jin hanedanını kurarak 280'de güneydeki Wu egemenliğine son verdi. Çok geçmeden baş gösteren iç kavgalar, görünüşte sağlanan birliğin dağılmasına yol açtı.

Çin'de ortaya çıkan iktidar boşluğunu kuzeydeki göçebe halklar doldurdu. Çinleşmiş bir Hun önderi olan Liu Yüan komutasında 304'te Kuzey Çin'i istila etmeye başlayan bu halklar, Batı Jin yönetimini yıktılar (316/317). İmparatorluk ailesinin güneye kaçmasıyla, hepsi de Jiankang'da (Nanking/Nanjing) oturan bir dizi hanedan oluşturuldu. Eski Wu (222-280) hanedanıyla birlikte Altı Hanedan olarak bilinen ve

Doğu Jin (317-420), Liu Song (420-479), Güney Qi (479-502), Güney Liang (502-557), Güney Chen (557-589) adları altında birbirini izleyen bir hanedanlar, zayıf olduklarından iç karışıklıkların üstesinden gelemediler. Buna karşılık edebiyat, sanat, felsefe ve dinde en parlak çağlardan biri yaşandı.

Bu sırada Kuzey Çin, On Altı Krallık (303-439) olarak bilinen ve başında "barbar" hükümdarların bulunduğu yarı Çinleşmiş devletlerin egemenliği altında kaldı. Askeri bir aristokrasiye dayanan bu devletler, kendi kimliklerini korumada başarılı olamayarak Çin kültürü içinde eridiler. Daha uzun ömürlü olan ve bütün Kuzey Çin'i birleştirmeyi başaran Tabgaç (Kuzey Wei) hanedanı (386-534/535) bile, bir yüzyıl içinde geleneksel Çin kurumlarını benimsemek zorunda kaldı. Bu hanedanın uyguladığı mali reformlar ve toprak dağıtma politikasıyla yeniden gelişen tarım ekonomisi, kuzeyde homojen bir yapının doğmasını sağladı. Wei İmparatorluğu'nun 520'den sonra parçalanarak rakip devletlere bölünmesi, yeniden iç savaşlara yol açıyorsa da, stratejik bir konumda bulunan Kuzey Zhou (557-581) hanedanı 577'de kuzeyi birleştirmeyi başardı. Dört yıl sonra Yang Jian (soy

sıfatı Wen Di) adlı melez bir komutan tahtı zorla ele geçirerek Sui hanedanını kurdu ve 589'da Yangtze'yi aşarak Nanjing'deki son Çin hanedanına son verdi. Dört yüzyıllık bir aradan sonra bütün Çin'i birleştiren bu devlet, kısa ömürlü olmasına karşın büyük Tang İmparatorluğu'nun temellerini attı.

Düşünsel ve dinsel gelişmeler. Han İmparatorluğu'nun dağılmasını önlemede yetersiz kalan Konfüçyüsçülük, 3. yüzyıl başlarında saygınlığını büyük ölçüde yitirdi. Böylece başta Taoçuluk olmak üzere eski düşünsel akımlara ilgi artmaya başladı. Seçkin aydın tabaka içinde öne çıkan eğilimlerden biri, pratik yönetim işleriyle yakından ilgili olan "adlar öğretisi"ydi (*ming-jiao*). Toplumsal ödevler, dinsel törenler, hukuk ve insan doğasına ağırlık veren bu öğretilerde, "adlar" çeşitli toplumsal işlevleri ifade etmekteydi. Öteki egemen eğilim ise değişen dünyanın gerisindeki kalıcı tözü (*ti*) bulmaya yönelik ontolojik ve metafizik sorunların incelenmesine dayanıyordu. *Xuan Xue* (Karanlığın Bilgisi) olarak bilinen bu eğilim, düşünsel kaynaklarını Taoçuluk ve Konfüçyüsçülüğün yeniden yorumlanmasından alıyordu. Yaşamın gerçekleştirilmesini sağlayan bu eğilimin yaygınlaşmasında aydın çevrelerde moda olan ve "arı söyleşi" (*qingtan*) denen felsefe toplantılarının büyük bir etkisi vardı.

Han döneminin sonlarındaki dinsel ayaklanmaların bastırılmasından sonra küçük ve günlük topluluklar biçiminde varlığını sürdürebilen Taoçuluk, gerek güneyde, gerek kuzeyde yöneticilerden pek destek görmedi. Bu arada 3 ve 4. yüzyıllarda seçkinler ile halk arasındaki tapınma biçimlerinde de belirgin bir ayrım ortaya çıktı. Soylular bedensel ölümsüzlüğe ulaşma hedefi uğruna bireysel düzeyde karmaşık ve pahalı törenler yaparken, halk arasında başlıca tapınma biçimi yerel rahiplerin yönettiği toplu törenlerdi. Gelirlerini dine inananların ödediği vergi ve bağışlardan sağlayan Taoçu rahipler, Budacılığın etkisi altında 5. yüzyıldan sonra bir tür manastır sistemine geçtiler. Ama Budacılığa karşı yürüttükleri sert mücadeleye karşın ikinci planda kalmaktan kurtulamadılar.

Konfüçyüsçü devletin dağılması nedeniyle büyük bir baskıya uğramadan yayılan

Budacılık, yer yer *Xuan Xue* ile kaynaştığından ve ağır vergiler ile karışıklıklardan kaçmak isteyenler için bir sığınak görevi gördüğünden kısa sürede büyük etki kazandı. 6. yüzyıl başlarında önemli bir ekonomik güç kazanan Budacı manastırlar, aynı zamanda birer eğitim ve kültür merkezi durumuna geldiler. Yönetici çevrelerle uyumlu ilişkiler kurulması Budacılığın saygın bir yer kazanmasını ve giderek Çin'e özgü bir kimliğe bürünmesini sağladı. Eğitici dinsel öykülerin sözlü edebiyat aracılığıyla yayılması, Budacı ve Taoçu kavram ve âdetlerin sayısız yerel kùltlerle iç içe geçmesi sonucunda katı kuralları olmayan bir halk dininin doğmasına yol açtı.

SUI VE TANG HANEDANLARI. *Sui yönetimi (581-618).* Sui hanedanının kurucusu olan Yang Jian (hd 581-604), güçlü ordularıyla Kuzey Çin'i kısa sürede denetim altına aldı ve Daxing adıyla yeni bir başkent kurdu. Mançurya'dan Bizans ve Sasani sınırlarına kadar bütün bozkır denetim altında tutan Göktürklerin ikiye bölünmesinden yararlanarak, Batı Göktürklerle ilişkileri geliştirdi. Çin Seddi'ni onardı ve kuzeyden gelen akınları önledi. Ardından Güney Çin'e yöneldi ve birleşmeye tepki olarak ortaya çıkan ayaklanmaları kolayca bastırdı.

Konfüçyüsçü devlet geleneklerini canlandırmakla birlikte Budacılığın gelişmesini destekleyen Yang Jian, yeni bir ceza yasası çıkardı. Yönetimle ilgili yasaları basitleştirerek daha yumuşak hale getirdi. Çok sayıda birimden oluşan karmaşık bir merkezi yönetim aygıtı geliştirdi. Devlet görevlilerini sıkı bir denetim altına aldı. Aşırı bölünmeler sonucu denetimden çıkmış olan yerel yönetim yapısında köklü reformlara girişerek, yönetim birimlerinin sayısını azalttı. Yeni bir sayım yapılarak toprak dağıtımı ve vergi sistemini 5. yüzyıldaki temellerine oturttu. Askeri seferlere ve geniş bayındırlık çalışmalarına karşın tutumlu bir mali politika izleyerek, imparatorluk hazinesini zenginleştirdi. Böylece güneyde işgal ettiği yerlerin halkını 10 yıl vergiden bağışık tutma olanağını buldu. Orduyu düzenli aralıklarla başkentte görev yapan ve büyük ölçüde kendi geçimini sağlayan milis kuvvetleri temelinde örgütledi. Sınırdaki askeri kolonilere çok sayıda birlik yerleştirdi.

İkinci Sui imparatoru Yang Di (hd 604-617), Güney Çin'in imparatorlukla bütünleştirilmesinde önemli rol oynadı. Kuzeydeki toprak, vergi ve askerlik sistemini tam anlamıyla uygulayamamakla birlikte, Konfüçyüsçü ders programına dayalı bir sınav sistemi geliştirerek güney ve kuzeydoğudaki bilgilerin bürokraside görev almasını sağladı. Kuzeybatı bölgesinin üstünlüğünü zayıflatmak için Loyang'da ikinci bir başkent yaptırdı. Kanal sistemini genişleterek doğudaki ovaları birbirine bağladı. Buna karşılık uyguladığı yaygın angarya büyük hoşnutsuzluklara yol açtı.

Bu arada etkin bir dış politika da izleyerek Dongkinh'deki eski Çin yerleşmelerini ve Çampa Devleti'ni egemenlik altına aldı. Tayvan'a seferler düzenledi ve Japonya'yla yeniden ilişkiler kurdu. Orta Asya'daki küçük yerel hükümdarları kendisine bağlayarak Batı'yla ticareti canlandırdı. Ama 610'da Çulo'yu devirerek Batı Göktürklerin başına geçmesini sağladı. Şikoe 612'den sonra Tarım Havzasındaki Çin egemenliğine son vermeye başladı. Doğu Göktürkleri bölmeye yönelik girişimler bu hanlıkla da ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Yang Di'nin 611'den başlayarak Kore'ye

karşı giriştiği bir dizi başarısız seferi iç ayaklanma ve sorunların artması izledi. 617'ye doğru Çin'in büyük bölümü yerel komutanların denetimine girdi. Doğu Göktürkleri yenilgiye uğratarak gücünü artıran ve büyük bir ordu toplayan Li Yuan (soy sıfatı Gao Zu) başkenti ele geçirdikten sonra güneye inerek genç bir Sui prensini imparator ilan etti. Yang Di'nin 618'de kendi maiyetince öldürülmesinin ardından tahtı ele geçirerek Tang hanedanını kurdu.

Tang hanedanının kuruluşu. Ülkenin değişik yerlerinde imparatorluk iddiasıyla ortaya çıkan asi kuvvetlerin bastırılması, 624'e kadar süren uzun ve kanlı çarpışmalar sonunda gerçekleşebildi. Bu askeri seferlerin çoğunu doğrudan yöneten Gao Zu (hd 618-626), merkezi yönetimde Suilerin kurduğu düzeni korudu ve eski saray görevlilerinin çoğunu yerinde tuttu. Yerel yönetim yapısını temelde sürdürmekle birlikte, kendisine boyun eğen ayaklanma önderlerini çeşitli görevlere getirmek için eski birimleri küçük birimlere ayırma yoluna gitti ve yerel çevrelere sınırlı bir özerklik tanımak zorunda kaldı. Bürokrasiyi azaltarak devlet giderlerini büyük ölçüde görevlilere toprak geliri bağlama ve vergi yerine zorunlu hizmet yaptırma gibi yöntemlerle karşıladı. Eşit toprak dağıtım sistemini benimseyerek, toprak satışını kısıtlayıcı önlemler getirdi; büyük mülkleri imparatorluk ailesi, nüfuzlu memurlar, çeşitli devlet örgütleri ve Budacı kurumlarla sınırlı tuttu. Vergi ödeyenlerin elindeki toprakların yarısını erkek çocuklar arasında paylaştırılması ilkesi, özellikle güneyde tam anlamıyla uygulanmamakla birlikte uzun yıllar yürürlükte kaldı.

Bir örnek bir para sistemi konusunda da önemli adımlar atan Gao Zu, yasaların düzenli bir biçimde toplanmasını sağlayarak 14. yüzyıla değin ayakta kalan ve komşu devletlere de örnek olan bir hukuk sistemi oluşturdu.

Tang hanedanının yükselişi (626-755). Gao Zu'nun oğulları arasındaki taht kavgası 625'te doruğuna çıktı. Ülkenin birleştirilmesi için yürütülen savaşlarda önemli bir rol oynamış olan Li Shimin, 626'da askeri bir darbeyle kardeşlerini safdışı bırakarak babasını tahttan çekilmeye zorladı. Tai Zong (hd 626-649) adıyla imparator olduktan sonra çevresine yetenekli Konfüçyüsçü danışmanlar topladı. Önceleri soyluların saraydaki egemenliğini sürdürmekle birlikte, bölgeci arasında belirli bir denge kurdu. Zamanla memurluk sınavı sistemini ve okulları geliştirerek küçük soylu, bilgin ve memur çocuklarına da bürokraside yükselme yolu açtı. Feodal sisteme dönüşmesi yolundaki baskılara karşı koyarak, yerel soyluların yalnızca vergi gelirlerinden yararlanmasına izin verdi. İzlediği ekonomik politikalarla refah düzeyini yükseltti.

630'da iç karışıklıklarla sarsılan Doğu Göktürklerin topraklarını işgal etti ve teslim olan Türk boylarını asker olarak sınır bölgelerine yerleştirdi. 642-643'te yeni bir han yönetiminde birleşmelerine destek olduğu Batı Göktürklerle güçlü bir ittifak kurdu. Böylece Tarım Havzasındaki küçük devletleri denetim altına alarak Çin'in askeri egemenliğini batı ve kuzey yönünde genişletti. Batı'yla ticaretin gelişmesine koşut olarak Sasani ve Bizans imparatorluklarıyla diplomatik ilişkiler kurdu. Ama güneydeki bağımlı devletlerin ve Mançurya'daki Hitanların desteğiyle kuzeyde giderek güçlenen Kogurya Devleti'ne karşı 642'den sonra giriştiği seferlerde büyük kayıplar verdi.

Tai Zong'un 640'larda yönetimdeki etkisini yitirmesiyle veraset kavgası şiddetlendi. Saraydaki nüfuzlu görevlilerin desteğiyle

tahta geçen Gao Zong (hd 649-683), çok geçmeden yönetim işlerini imparatoriçe Wu Hou'nun eline bırakmak zorunda kaldı. Doğulu soyluların yanı sıra küçük toprak sahipleri ve memurların desteğini kazanarak ve ustaca entrikalara girişerek iktidarı ele geçiren Wu Hou, konumunu güçlendirmek için kuzeybatılı soylulara ve eski devlet adamlarına karşı geniş bir temizlik hareketine girişti. İmparatora yakın ailelerin geleneksel statülerinden çok, ellerinde tuttukları resmi makamlara göre sıralanmasını sağlayan yeni bir soyagacı düzenlemesi yaparak eski soyluluk sistemine önemli bir darbe indirdi. Bu arada yeni atamalar bürokrasinin sayıca hızla büyümesine yol açtı.

Gao Zong'un yönetim döneminde Göktürklerle karşı yürütülen savaşlar sonunda Ceyhun (Amuderya) Vadisine kadar olan bütün topraklar 659-661 arasında Çin'in koruması altına girdi. Kore'ye düzenlenen sürekli seferlerle 668'de Kogurya Devleti'ne boyun eğdirildi. Ama Çin kuvvetlerinin 676'da Mançurya'nın güneyine çekilmesiyle, Kore'de güneydeki Silla Devleti egemen duruma geçti. 679-681 arasındaki Doğu Göktürk ayaklanması büyük kayıplarla bastırıldı. Batıda sürekli akınlar düzenleyen Tibetlilerin (Tufan) ilerleyişi 679'da durdurulabildi.

Gao Zong'un ölümüyle tahta çıkan vârisin yerine kendisine bağlı Rui Zong'u başa geçiren Wu Hou, 684'teki bir ayaklanma üzerine yoğun bir şiddete başvurdu ve Tang ailesini sıkı bir gözetim altına aldı. 690'da doğrudan tahta oturarak Çin tarihinin tek kadın hükümdarı oldu. Kendisine kutsal nitelikler yakıştırarak Loyang'ı tapınma merkezi haline getirdi. Seçkin devlet adamlarını görevde tutmakla birlikte gittikçe gözdelelerinin etkisi altına girdi. 700'den sonra devlet işleri üzerindeki denetimini yitirdi.

Bu sırada dış ilişkiler de imparatorluğun aleyhine dönmeye başlamıştı. Hitanların ve ardından Türklerin Hebei'ye yönelik istisaları acımasız sindirme yöntemiyle boşa çıkarıldı. Verimlilik ve servete göre belirlenen yeni hane ve toprak vergileri, toprakların tescilli olmadığı güneye yönelik geniş çaplı göçlere yol açtı. İşlerin giderek çığırından çıkması üzerine, saraydaki devlet görevlileri Wu Hou'yu 705'te tahttan çekilmeye zorlayarak Tang hanedanının yeniden başa geçmesini sağladı. Bir dizi saray içi darbe sonunda Hsuan Tsung imparator oldu.

Tang hanedanı en parlak çağını Xuan Zong'un yönetim döneminde (712-756) yaşadı. Bürokratların yoğun muhalefetine karşın, soylu aileler yönetimde yeniden ağırlık kazandı. 720'den sonra yapılan sayımlarla vergi toplama işi düzene bağlandı. 730'larda uzun yıllar bakımsız kalmış olan kanal sistemi onarılarak tahıl taşımacılığı kolaylaştırıldı. Güney mali açıdan kuzeyle bütünleşti. Bu reformları yürütmek için kurulan olağanüstü yetkili komisyonlar, soyluların güç odağı haline geldi. Soylular 736'dan sonra yönetime kesin bir biçimde egemen oldu. Xuan Zong'un son yıllarında işlerden elini çekmesiyle, bazı bakanlar sarayda büyük bir nüfuz elde etti.

Bu dönemdeki en önemli gelişmelerden biri de, milis sisteminin terk edilmesiyle askeri komutanların güçlerini artırmaları oldu. Yeni kurulan düzenli ordular ve garnizonlar stratejik noktalara yerleştirilen kıdemli askerlerden oluşuyordu. Küçük çaplı harekâtları yürütmeye elverişli olan bu birlikler, büyük çaplı seferlerde bir sefer ordu ve özel bir karargâhla takviye ediliyordu. Bu hantal sistem hareket yeteneği yüksek olan kuzeydeki göçebe süvarilerin ustesinden gelmeye uygun değildi.

Xuan Zong'un başa geçtiği yıllarda Türkler Kapağan Kağan'ın (Mo-ch'o) önderliğinde sınırları Ceyhun'un (Amuderya) ötesine varan birleşik bir imparatorluk kurmuş bulunuyorlardı. Onun ölümünden sonra ardılı Bilge Kağan 718'de Çin'le barış yapma girişiminin boşa çıkması üzerine Çin'in müttefiklerini yenilgiye uğratarak Gansu'ya saldırdı. Sonunda 721-722 yıllarında yeniden barışçı ilişkiler kuruldu. Bilge Kağan'ın ölümünden (734) sonra Türk boyları arasında baş gösteren mücadeleden galip çıkan Uygurlar, Çin'le ittifakı yeğ tuttular ve güç dönemlerde Tang hanedanına destek verdiler. Gansu sınırında 730'dan sonra Tibetlilerle düzensiz aralıklarla yürütülen savaşlar, Tibetlilerin 752'de Yunnan'daki Nan Zhao Devleti'yle ittifak kurmasından sonra sürekli bir tehdit oluşturmaya başladı.

Sınırlardaki bu belirsiz durum, Mançurya'dan Sichuan'a kadar bir dizi askeri valilik oluşturulmasına yol açtı. Büyük orduları denetim altında tutan bu komutanlar, çok geçmeden sivil yönetimi de üstlendiler. Kuzeydoğuda geniş bir bölgeye egemen olan An Lushan, merkezi yönetime güçlükler çıkarmaya başladı.

Tang hanedanı 750'lerde düşüş içine girdi. Büyük bir imparatorluk ordusu Talas Irmağı kıyısında Araplara yenildi. Güneybatıda Nan Zhao'ya karşı girişilen sefer tam bir yıkımla sonuçlandı. Bu arada Mançurya-Kore sınırında denetimin yitirilmesi bağımlı halkların karışıklıklar çıkarmasına yol açtı. Tibetlilerin saldırılarını durdurmak için yapılan askeri harcamalar büyük bir yük haline geldi. Bu istikrarsız ortamda merkezi yönetimin kendi gücüyle ayakta kalması zorlaştı.

Tang hanedanının son yılları (755-907). An Lushan'ın 755'te başlattığı ayaklanma Tang hanedanı için bir dönüm noktası oldu. Ayaklanmacıların Hebei'yi altüst ederek her iki başkenti ele geçirmeleri üzerine imparator Sichuan'a kaçtı. Kuzeybatıda imparatorluğunu ilan eden taht varisi Su Zong (hd 756-62), askeri açıdan güç duruma düştü. Ayaklanma ancak 763'te Uygurların ağır ödünler karşılığında gönderdiği askerlerin yardımıyla bastırılabilirdi. Tibetlilerin Gansu'yu işgal etmesi nedeniyle güçlü asi komutanlarla uzlaşmaya gidilmesi, ülkenin büyük bölümünde bölgesel ayrılıkçılığın kurumlaşmasına yol açtı. Düzenli bürokratik yapı ancak orta ve güney kesimde korunabilirdi. Dai Zong'un yönetim döneminde (762-779/780) saraya Yuan Zai adlı gözde ile hadım edilmiş saray hizmetlileri egemen oldu. Devlet gelirlerinde önemli bir yer tutmaya başlayan tuz tekeli ve kanal taşımacılığı bağımsız bir kurulu denetimi-ne verildi.

Mali durumu düzeltmek isteyen De Zong'un (hd 779/780-805) eyaletlerin belirlenmiş yıllık bir tutarı para olarak ödemesine dayanan bir vergi sistemi getirmesi, 781'den 786'ya değin süren yeni bir ayaklanma dalgasına yol açtı. Ayaklanma sonrasında daha temkinli bir politika izleyen De Zong, yeni vergileri adım adım yerleştirmeyi başardı. Tibet'ten gelen tehdidi azaltarak Nan Zhao ile ittifak kurdu. Saray hizmetlilerinin komutasında güçlü bir imparatorluk ordusu oluşturdu.

Onun yerine geçen Xian Zong (hd 805/806-820), eyaletlere karşı sert bir tutum takındı ve başgösteren ayaklanmaları acımasızca bastırdı. Valilerin gücünü kırmak amacıyla eyalet altındaki birimlerin yönetsel ve mali açıdan merkezi yönetimle doğrudan ilişkiye girmesini sağlayacak önlemler aldı. Ayrıca eyaletleri parçalayarak yaygın bir teftiş ağı kurdu. Günlük devlet işlerini ve yasama çalışmalarını bürokrasi içinden

seçtiği özel sekreterlerin oluşturduğu Hanlin Akademisi'ne bıraktı. Bu durum saray görevlilerinin gücünü önemli ölçüde sarstı. Bu arada ayrı bir kurum olarak büyük bir nüfus elde eden saray hizmetlileri veraset konusunda belirleyici bir rol oynamaya başladı. Saray hizmetlilerinin nüfuzu Wu Zong'un (hd 840-846) başa geçmesiyle sona erdi. Koyu bir Taocu olan Wu Zong, Budacı manastırların çoğunu kapatarak mülklerine el koydu. Sonraları bu tür baskılar kaldırıldıysa da, Budacılık eski konumuna kavuşamayacak ölçüde ağır bir darbe yedi.

9. yüzyılın ikinci yarısında merkezi yönetim giderek zayıflamaya başladı. Yangtze Vadisinde ve güneyde ilk kez hoşnutsuzluk ve başkaldırı belirtileri ortaya çıktı. Hunan'da taşkınların ve bunu izleyen kuraklığın ardından patlak veren köylü ayaklanmaları, imparatorluğun savaş ağaları ve komutanların egemenliği altına girmesini hızlandırdı. Yeniden bölünen Çin ancak 960'ta Song hanedanı altında birleşti.

Din ve sanat alanındaki gelişmeler. Tang imparatorlarının resmen Taoculuğu desteklemesine karşın, Budacılık ayrıcalıklı konumunu uzun bir dönem sürdürdü. Budacılığı Çin'deki eski akımlara uyarlamaya yönelik yeni düşünce okulları ortaya çıktı. An Lushan'ın ayaklanmasından sonra Budacı metafiziği Konfüçyüsçü öğretiyi aşılama çabaları, Song döneminde gelişecek Yeni-Konfüçyüsçülük için gerekli zemini hazırladı. Geniş topraklara sahip olan Budacı

Toplumsal değişim. Tang döneminin başlarında sınav sisteminin değişmesiyle başlayan toplumsal hareketlilik, özerk eyalet yönetimlerinin ortaya çıkmasıyla hızlandı. Eski soyluların siyasal iktidar üzerindeki tekeli kırılırken, bazı soylular eğitim, makam ve toprak mülkiyetine dayanarak ayakta kalmayı başardı. Öte yandan toplumun alt kesimlerinde kölelik ve kiracılık ilişkileri yaygınlaştı. Henan ve Hebei gibi eski yerleşim merkezlerinin nüfusu düşerken, başta Aşağı Yangtze yöresi olmak üzere güneyde ve Sichuan'da hızlı bir nüfus artışı başladı. Ayaklanmalar sırasında geniş toprakların terk edilmesi ve manastır mülklerinin satılması daha yaygın bir toprak sahibi sınıf doğurdu.

Nüfusun verimli güney topraklarına kayması tarımsal üretimi önemli ölçüde artırdı. Şeker ve çay gibi yeni ürünlerin ekimi ve yılda iki ürün alma yöntemi yaygınlaştı. Daha önce kuzeydoğu bölgesiyle sınırlı olan ipek üretimi Sichuan'da ve Yangtze Deltasında da hızla arttı. Bu gelişmeleri ticarete büyük bir canlanma izledi. Eyalet merkezleri geniş bir tüketici kesime hizmet veren pazarlar durumuna geldi. Bütün ülkeyi küçük kırsal pazar kasabaları ağı sardı. Bu arada değişim aracı olarak kullanılan ipeğin yerini gümüş para aldı; para işlemlerine aracılık eden kuruluşlar ortaya çıktı. Vergiler para olarak toplanmaya başladı. Ticareti bir gelir

Dunhuang'da bulunmuş duvar resminden bir bodhisattva ile koruyucu kralları gösteren ayrıntı, Tang hanedanı dönemi, 8. yy; Fogg Sanat Müzesi, Cambridge, Massachusetts

manastırlar, han, hastane ve düşkünler yurdu olarak hizmet vermenin yanı sıra değirmencilik ve tefecilik gibi işler de yapıyordu. Temel eğitimin yaygınlaşmasında manastırların açtığı okulların önemli bir işlevi vardı.

Tang döneminde edebiyatın en parlak dalı şiirdi. 8. yüzyıla doğru saray çevresinin etkisinden kurtulan şairler açık ve doğal bir anlatıma yöneldiler ve yeni biçimler denediler. An Lushan önderliğindeki ayaklanmanın yarattığı toplumsal bilinç, sonradan Çin oyunlarının temalarına kaynaklık eden "mucize öyküleri"nin (*chuanqi*) yazılmasını sağladı. Genel refah düzeyinin yükselmesi-ne bağlı olarak görsel sanatlar da gelişti. Dinsel metinleri çoğaltma çabaları sonucunda ortaya çıktığı sanılan basımcılık başka alanlarda da kullanılmaya başladı.

kaynağı olarak görmeye başlayan merkezi yönetim, bu alanda yeni vergiler getirdi. Özellikle tuz ve çay tüccarları, tefeciler ve deniz aşırı ticaretle uğraşanlar büyük servetler edindiler. Guangzhou'daki Arap topluluğun, Korelilerin ve Uygurların elinde olan dış ticaretteki yabancı egemenliği 9. yüzyılda kırılmaya yüz tuttu. Memurların ticaret ve emlakla yatırım yapmasıyla yönetici kesim ile tüccarlar arasındaki duvarlar yıkıldı. Song döneminin belirleyici özelliği olan kentleşme süreci, daha bu dönemde geniş bir ölçüde ulaştı.

BEŞ HANEDAN VE ON KRALLIK (907-960). Tang hanedanının yıkılışını izleyen kısa süreli bölünmüşlük dönemi, temelde Çin uygarlığının evriminde keskin kopuşlara yol açmadı. Değişim sürecini yansıtan askeri ve siyasal altüst oluşların belirlediği bu geçiş döneminde, Kuzey Çin yeni bir merkezi güç odağı

oluşturma çabalarına sahne oldu. Huang Irmağı boyunca uzanan stratejik ovaları ele geçirerek Büyük Kanal sistemine bağlayan Zhu Wen'in 907'de kurduğu Geç Lian hanedanı yalnızca 11 yıl ayakta kaldı. Bu hanedanın yerini sırasıyla Geç Tang (923), Geç Jin (936), Geç Han (947) ve Geç Zhou (951) hanedanı aldı. Bu militarist yönetimler kişisel bağımlılığa dayalı mutlakiyetçiliği geliştirerek, resmi makamlara yükselmeyi beceri temeline dayandırarak ve gelirlerin toplanmasını düzene bağlayarak merkezi bir otoriteye zemin hazırladı. Geniş mülkleri ellerinden alınan soylular Çin tarihinden silinirken, yeni bir bürokratik çağ biçimlenmeye başladı.

Aynı dönemde ekonomik ve kültürel bakımdan zengin olan Güney Çin ise 10 bağımsız krallığa beşiklik etti: Wu (902-937), Güney Tang (937-975/976), Güney Ping (924/925-963), Chu (927-951), Erken Shu (907-925), Geç Shu (934-965), Min (909-945/946), Kuzey Han (951-979), Güney Han (917-971) ve Wu Yue (907-978). Bazılarının görece bir istikrar kazanmasına karşın, bu krallıklardan hiçbir birliği sağlayabilecek bir güce ulaşamadı. Kıyılarda gelişen deniz ticareti kentleşmeyi hızlandırırken, sürekli göç dalgalarına sahne olan akarsu, ova ve vadi yörelerinde ileri tekniklere dayalı bir tarım doğdu. Bu süreç içinde zamanla değişik yönlerde evrim gösteren karmaşık bir alt kültürler ağı ortaya çıktı. Çevresindeki dağlarla dış etkilerden korunan Sichuan Vadisi, Taoculuğun kalesi haline geldi. Demir teknolojisinin ileri boyutlara ulaştığı bu bölgede yeni baskı tekniklerine geçildi ve ilk kez kâğıt para kullanıldı. Ekonomide ve kültürde bütün ülkeye öncülük eden Yangtze Deltasındaki krallıkların yıkılmasıyla birlikte birçok yenilik Kuzey Çin'e taşındı.

TANGUTLAR, HITANLAR VE JINLER. Çin'in parçalandığı dönemde sınır bölgesinde göçebe ve yarı göçebe halkların Tang uygarlığının etkisi altında kurduğu devletler ortaya çıktı. Kuzeybatıda sulu tarım ve çobanlıkla uğraşan Tibet kökenli Tangutlar, İpek Yolu'nun başlangıç noktasını denetim altında tuttuklarından Çin ile Orta Asya arasındaki ticarete egemen oldular. Budacılığı devlet dini olarak benimseyerek, yönetim ve eğitimde Tang örneğini izlediler. 1038'de kurdukları Xi Xia (Hsi Hsia) Krallığı, komşu devletlerle çatışmalara karşın Moğol istilasına değin ayakta kaldı.

Kuzeyde ise Doğu Moğollarla akraba olan Hitanlar, Mançurya'nın güneyine kadar uzanan Liao İmparatorluğu'nu (907-1125) kurdular. Başkentü Yenjing (bugün Pekin) olan bu devletin ekonomisi at ve koyun yetiştiriciliği ile tarıma dayanıyordu. Devlet tekelinde olan tuz ve ergitme ocaklarından elde edilen demir de önemli ürünler arasındaydı. Hitanlar Çinleşme tehlikesine karşı geleneksel kabile yapısını korumakla birlikte, Tang örneğine uygun ikinci bir yönetim yapısı da oluşturdular. Konfüçyüsçü felsefeye bağlı olmalarına karşın, Çin Budacılığını korudular.

Liao İmparatorluğu'nu deviren Jinler, Kuzey Çin'e girerek Kuzey Song yönetimine son verdikten sonra Jin (Ruzhen) hanedanını (1115-1234) oluşturdular. Çok daha geniş topraklar üzerinde bir azınlık durumunda olduklarından, kendi askeri düzenlerini korumaya önem verdiler. Ama devlet işleri, kültür ve sanatta Çin etkisine açık bir tutum izlediler. Zamanla ekonomik ve askeri güçlerini yitirince, Çinli çoğunluk içinde erimeye başladılar. Daha sonra Cengiz Han ve ardıllarının yönetimi altına girdiler.

SONG HANEDANI. Kuzey Song dönemi (960-1127). Son Zhou hanedanını devirerek Song hanedanını kuran Zhao Kuangyin, Tai Zu (hd 960-976) adıyla imparator olduktan sonra, öteki komutanları çeşitli unvan ve bağışlarla yanına çekmeyi başardı. Ardından askeri valiliklere son vererek esnek bir dengeye dayanan sivil bir yönetim oluşturdu. Merkezde yönetsel, askeri ve mali birimleri ayırarak doğrudan kendisine bağladı. Devlet yönetimine Konfüçyüsçü ilkelere yeniden egemen kıldı; kararlarını oluşturmada bilginlerin ve danışmanların görüşlerine ağırlık verdi. Yönetimine saygınlık kazandırdıktan sonra, savaş ve diplomasi yoluyla ülkeyi birleştirmeye girişti. 965'te Sichuan'ı, 971'de en güneydeki kesimleri, 975'te de zengin Aşağı Yangtze bölgesini ele geçirdi. Güneyde ayakta kalabilen son krallık olan Wu Yue de 978'de savaşmadan teslim olmayı yeğ tuttu.

Tai Zu'dan sonra zorla tahta geçen kardeşi Tai Zong (hd 976-997/998), Hitanlara karşı giriştiği seferde (986) ağır bir yenilgiye uğradı. Bu tarihten sonra Songlar genellikle dışa kapalı bir politika izleyerek komşu devletler-

Shen Zong'un (hd 1067/68-1085/86) şair ve bilgin Wang Ansihi'yi başdanışmanlığa getirmesiyle, ekonomik refah yoluyla toplumsal sorunları çözmeyi temel alan bir reform programı uygulanmaya başladı. Para ekonomisinin yaygınlaşmasını destekleyen merkezi yönetim, doğrudan ticaret alanına girmenin yanı sıra bir tür kredi mekanizması oluşturdu. Köylülere düşük faizli borç vererek tarımsal üretimi artırdı. Mülklerin büyüklüğüne ve verimliliğine göre basamaklı bir vergi sistemi kurdu; angaryayı kaldırdı. Bu önlemler askeri gücün ve silah donanımının da iyileştirilmesini sağladı.

Reformlardan olumsuz yönde etkilenen büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve tefeciler genellikle kuzey kökenli olan tutucu bürokratlarla işbirliği yaparak Wang'ı hedef alan bir muhalefet başlattılar. Zhe Zong'un yönetim döneminin (1085/86-1100) başında naibe imparatoriçenin desteğiyle yönetime egemen olan tutucular, reformların çoğunu kaldırdıysa da, eski düzene işlerlik kazandırmayı başaramadılar. İmparatorun 1093'te yönetimi ele almasından sonra, reformcular yeniden öne çıktı. Devlet

"İpek Yapan Kadınlar", Song İmparatoru Hui Zong'a atfedilen İpek el rulosundan ayrıntı; Güzel Sanatlar Müzesi, Boston Museum of Fine Arts, Boston

le savaşlardan kaçındılar. Üçüncü imparator Zhen Zong (hd 997/998-1022/23) Hitanların yıllık bir vergi karşılığında sınırdaki saldırılardan vazgeçmesini sağladı (1004). Küçük yaşta tahta geçen oğlu Ren Zong (hd 1022/23-1063/64), naibe imparatoriçenin ölümünden sonra Konfüçyüsçü ilkeleri çığneme pahasına kansını boşadı. Bu olay, saraydaki kötü yönetimden hoşnutsuzluk duyan güncel bürokratların muhalefetini ve iç çekişmeleri artırdı. Tangutların bağımsızlıklarını ilan etmelerinden yararlanan Hitanların giriştiği akınlar, saraydaki idealist grubun 1043/44'te yönetimde ağırlık kazanmasını sağladı. Xi Xia Krallığı'nı tanımakla birlikte Tangutları durduran ve Hitanlarla yeniden barış yapan bu grup, bir dizi reformu gerçekleştirmeye koyuldu. Çıkarları zedelenen çevrelerin etkisi altında kalan imparator reformcuları uzaklaştırarak gelecekçileri başa getirdi. 1050'lerde ilımlı idealistlerin yönetime çekidüzen vermelerine karşın, şişkin bürokrasinin ve vergi gelirlerindeki düşüşün yol açtığı sorunlar sürdü.

yönetimindeki bu keskin dönüşler, bürokrasideki dengelerin bozulmasına ve yoğun çatışmalara yol açtı. Sanata düşkün olan Hui Zong'un (hd 1100-25) aşırı harcamaları hazineye büyük bir yük getirdi. Liao İmparatorluğu'na karşı Jin hanedanıyla işbirliği yapılarak girişilen askeri seferler mali dengeyi daha da bozdu. Savaşın kazanılmasında önemli rol oynayan Jinler, bu kez Song topraklarına akınlar düzenlemeye başladılar. Bu sırada Hui Zong'un imparatorluğu henüz devlet işlerine yatkın olmayan oğluna, bırakması, rüşvet ve yolsuzluklar yüzünden niteliği düşen bürokrasideki yozlaşmayı daha da artırdı. Huang Irmağı ovasını geçen Jinler uzun bir kuşatmadan sonra, varılan anlaşmadan vazgeçerek, imparatorluk ailesini tutsak ettiler.

Güney Song dönemi (1127-1279). Huang Irmağı vadisinde doğal engeller ve daha güçlü bir direnişle karşılaşan Jinler işgal ettikleri bölgede denetimlerini pekiştirme gereğinin de etkisiyle daha güneye inemediler. İmparatorun tutsak düşmeyen tek oğlu

Gao Zong (hd 1127-1162/63) güneyde eski sistemi büyük ölçüde koruyarak değişik eğilimlerdeki bürokratları çevresinde toplamayı başardı. Kentlerdeki vergileri yükselterek mali denetimini artırdı. Kıyı şeridi ile sıradaglar arasındaki Hang'ı (bugün Hangzhou) Linan adıyla başkent yaptı. Gezgin çeteleri para karşılığında düzenli birliklere dönüştürerek imparatorluk ordusunu genişletti. İç kesimdeki ovaları Jinlerden geri almak için yapılan bütün baskılara karşın, 1141'de ağır hükümler içeren bir barış antlaşması yaptı. Bu politikaya yönelik tepkiler sürünce, işleri perde gerisinden yönetmek üzere tahtı oğlu Xiao Zong'a (hd 1162/63-1189/90) bıraktı. Jin İmparatorluğu içindeki karışıklıktan yararlanarak başlatılan savaş, Çin'in bağımlılık durumuna son veren daha uygun bir antlaşmayla sonuçlandı (1165). Kırk yıllık bir barış döneminden sonra kuzeye karşı girişilen iki sefer yenilgiye uğradı. Bunu daha önceki benzer bir antlaşma izledi.

Sonraki imparatorlar devlet işlerini büyük ölçüde başdanışmanlara bıraktılar. Yönetimdeki çekişmelerin imparatorluğu zayıflatmasına karşın, Moğol istilasına karşı direniş Linan'ın düştüğü 1276'ya değin sürdü. Son Çin donanmasının 1279'da Guangzhou (Kanton) açıklarında yok edilmesiyle Song yönetimi sona erdi. Savaşın mali yükünü varlıklı kesimlerin üstlenmesi, Yeni-Konfüçyüsçü değerlerin köylüler arasında kök salmış olması ve yerel görevlilerin becerikli bir yönetim göstermesi gibi etkenlerle Moğollara karşı gösterilen güçlü dayanışma, Çin uygarlığının Moğol işgali altında da doğal evrimini izlemesine temel oluşturdu.

Güney Song döneminde devlet yapısı. Güney Song imparatorları bürokratlara karşı genelde ince taktiklere dayanan yumuşak ve uzlaştırıcı bir tutum izlediler. Bu yönetim tarzı başdanışmanların zamanla güçlü bir konum elde etmesine yol açtı. Bununla birlikte görevde kalmak için mutlak yetkileri olan imparatora bağlılık göstermek ve daha alt kademelere karşı bir dene politikası yürütmek zorunda olan başdanışmanlar, hiçbir zaman iktidarı bütünüyle ellerinde tutacak bir düzeye ulaşamadılar.

Gao Zong döneminde mali alanlardaki başanlıyla bürokratlar üzerinde sıkı bir denetim kuran Qin Gui, birçok muhalif kazandı. Babasının sağlığında tahta geçen Xiao Zong daha çok bir başdanışman olarak görev yaptı. Akli dengesi yerinde olmayan oğlunun yerine tahta geçirilen torunu Ning Zong çocuk yaşta olduğundan, başdanışmanlığa getirilen Han Tuozhou önemli yetkiler elde etti. Kendisine yönelik eleştirileri sindirme yöntemiyle bastıran Han, 1205'te Jinlere karşı açılan savaş nedeniyle yasakları kaldırarak bürokrasiyi birleştirmeye çalıştı. Ama yenilgiden sorumlu tutulduğu için, yapılan barışın kurbanı oldu; Konfüçyüsçü ilkelere aykırı olmasına karşın başı kesilerek Jinlere gönderildi. Bir ara dönemden sonra Shi Miyuan ile birlikte başdanışmanlık yeniden önem kazandı. Yumuşak ve dengeli yaklaşımıyla bürokraside istikrarlı bir düzen kuran Shi, Ning Zong'un ölümünden sonra tahta geçecek imparatoru belirleyecek kadar güçlendi. Onun yerine geçen Jia Sidao sıkı bir mali politika izledi ve toprak mülkiyetinin belirli ellerde toplanmasını önlemeye yönelik bir kamulaştırmaya girişti. Bu önlemleriyle etkili çevrelerin tepkisini çektiğinden, haksız yere Moğollar karşısındaki yeniliden sorumlu tutuldu.

İmparatorların başdanışmanları denetim altında tutmalarını sağlayan başlıca güç kendi ayrı hazineleri ve özel istihbarat

ağlarıydı. Ayrıca bürokrasi içindeki rekabet de başdanışmanları gerektiğinde baskı altında tutma olanağını veriyordu.

Güney Song döneminde sürekli memurluk makamlarının sayısı 20 bine kadar ulaşıyordu. Bürokrasideki şişkinliği gidermeye yönelik çabalar, çıkar çevrelerinin sert direnişle karşılaşılacağından, sayıları hızla artan memur adaylarının önü tıkalı kalıyordu. Bu durum atamalarda nüfuz, kayırma ve rüşveti öne çıkıyordu. Öte yandan yasa, kural ve yönetmelikler alanındaki karışıklıklar bürokratik işleyişi hantallaştırıyordu. Bu yüzden bürokraside egemen olan davranış biçimi işleri idare etme ve görünüşü kurtarmaydı. Bu olumsuz tabloya karşın, genelde yasaların gereğini yerine getirme ve işleyişi aksatmama ilkesine titizlikle uyuluyordu.

Bürokratların altında ömür boyu görev yapan yazıcılar, yerel yönetim işleyişini daha iyi bildiklerinden ve çevreyle daha yakın ilişkiler içinde olduklarından, sık sık yolsuzluklara karışıyorlardı. Bürokrasideki bozukluğun en olumsuz sonucu vergi gelirlerinin sürekli düşmesiydi.

Güney Song döneminde Zhu Xi'nin öncülük ettiği Yeni-Konfüçyüsçü okulun öğretisi bu ortamla yakından ilgiliydi. Kuzey Song dönemindeki reformların başarısızlığını izleyen hayal kırıklığının etkisi altında Konfüçyüsçülüğün gerçek anlamını bulma çabalarının ürünü olan bu okul, geliştirdiği sıkı ahlak anlayışıyla aydınlar içinde geniş bir yandaş kitlesi buldu. Başdanışman Han Tuozhou'nun getirdiği kısıtlamalar, bu okulun siyasal bir nitelik kazanmasını ve daha da yaygınlaşmasını sağladı. Shi Miyuan'ın bürokraside denge sağlamak için okulun önderlerine bazı saygın makamlar vermesi ve Moğolların Konfüçyüsçülüğe sahip çıkması, Zhu Xi'nin görüşlerinin resmi ideoloji olarak benimsenmesi sonucunu verdi.

Song uygarlığı. Ekili alanların birkaç kat arttığı Song dönemi büyük bir tarımsal devrime sahne oldu. 11. yüzyılda Çampa'dan getirilen piring türünün ekip biçme süresini 100 günün altına indirmesiyle, yılda iki-üç ürün alınması kolaylaştı. Pamuk ve kenevir gibi yeni ürünler ortaya çıktı. Gelişmiş aletler ve mekanik araçlar insan gücünün verimliliğini artırdı. Altın, gümüş, kurşun ve bakır gibi metaller daha geniş çapta çıkarılmaya başladı. 850-1050 arasında demir ve kömür üretimi İngiltere'nin Sanayi Devrimi'nde ulaştığı düzeyden daha büyük bir hızla arttı. Ama bu iki kaynağı birlikte kullanarak mekanik enerji elde etme düşüncesine varılamadığından, İngiltere'dekine benzer bir teknolojik atılım gerçekleştirilemedi.

Büyük ölçüde el emeğine dayanan imalat, yeni araçlar, işleme sürecinin kısalması, işbölümü ve uzmanlık gibi etkenlerin yardımıyla olağanüstü bir ilerleme gösterdi. Yüksek kaliteli Çin porselenleri uluslararası bir ün kazandı. Üretimde uzmanlaşma ve bölgesel ticaret karşılıklı olarak birbirlerinin gelişmesini hızlandırdı. Ulaşım sisteminin etkinleşmesiyle en uzak yerlerde alışveriş yapma olanağı bulundu. Çok güverteli ve çarklı büyük gemiler, gelişen denizcilik donanımının yardımıyla açık denizlere ulaştı. Deniz ticaretinin güneye yönelmesiyle, İranlı ve Arap tüccarlarla ilişkiler kuruldu. Bazı Çin tüccarları Güneydoğu Asya'ya yerleşti. Çin tarihinde deniz kuvvetleri ilk kez önemli bir askeri rol oynamaya başladı.

Para ekonomisi ülkenin her yerinde belirgin bir yapı kazandı. Ticari ürün ekilen alanların oranı yükseldi. 1065'te toplanan nakit vergi miktarı, 749'daki düzeye göre 20 kat arttı. Büyüyen değişim hacmine koşut olarak polişe ve mevduat belgesi gibi

değerli kâğıtlar ortaya çıktı. Ülke çapında geçerli bir kâğıt para sistemi kuruldu. Abaküsün bulunmasıyla ticari işlemler son derece kolaylaştı. Ticari loncalar yaygınlaştı, ticari kuruluşlar eski kapalı alanlardan çıkarak kentlerin her yanını sarmaya

Song hanedanı dönemine tarihlenen ru vazosu, Ulusal Saray Müzesi, Taipei
National Palace Museum, Taipei

başladı. Ticaretle uğraşanlar toplumda önemli bir ağırlık kazandı. Bazı metropoliten alanların nüfusu bir milyona yaklaştı.

Kent yaşamında eğlence ve oyun yerleri önemli bir yer tutmaya başladı. Üst kesimlerde müzik, şiir ve resim gibi gözde uğraşlar gelişti. Sportmenliğin yerini kibarlık aldı. Yoksulluk ve işsizliğin artmasıyla çeşitli yardım kurumları ortaya çıktı. Tıpta akupunktur, doğum, diş hekimliği, göz hastalıkları gibi dallar gelişti. Teknolojiyi geliştirme çabaları bilimsel araştırmaların yolunu açtı. Yeni baskı teknikleri okuryazar oranını yükseltti. Edebiyat ve sanatta eski biçimleri canlandırmaya yönelik özgün akımlar doğdu.

Kendi döneminde dünyanın birçok yerne göre ileri bir düzeye varan ve çığır açıcı özellikleriyle ortaçağ sonu Batı Avrupa'sını andıran Song uygarlığı, genellikle erken bir modern çağ olarak nitelendirilmiştir. Bu belirleme, Song dönemindeki ilerlemelere ışık tutmakla birlikte yanıltıcıdır. Çünkü bu evre Çin'i modern bir topluma doğru götürmek yerine, değişmeyen Çin efsanesine kaynaklık eden katı bir uygarlığı doğurmuştur. Bu görünüşteki çelişkili durum, modern gelişmelerin eskiye özgü eğilimlerin pekiştiği bir ortamda gerçekleşmesinin sonucudur. Sürekli büyüyen özel toprak mülkiyeti, milyonlarca köylüyü aşın sömürü ve baskıya dayalı geleneksel feodal bağlar altında tutuyordu. Toplumsal sınıflar birbirinden ayıran kurumsal sınırlar hâlâ güçlüydü. Erkek-kadın eşitsizliği geçmişe göre daha sıkı bir yapı kazanıyordu. Değişim süreci dirençli geleneklerin elverdiği sınırlar içinde ilerleyebiliyordu. Örneğin mutlak yetki yönetimin ve bürokrasinin imalat ve ticareti denetim altında tutması, kapitalizmin potansiyel gelişimini geciktiren önemli bir etkeni. Song döneminde biçimlenen kurumsal çerçeve 19. yüzyıla değin değişmeden sürdü. Bununla birlikte Song mirası bütün katlılığına karşın durgunluktan uzaktı. Kökleri geçmişe dayanan Song dönemi aynı zamanda eski ve yeni eğilimlerin iç içe

geçtiği niceliksel değişimlere kaynaklık etti. İçten içe işleyerek geniş köylülüğe kadar inen yeni düşünceler, hızlı ve köklü değişikliklere karşı dirençli, sürekli, kararlı ve yekpare bir toplum yapısı yarattı.

YUAN HANEDANI. *Moğolların Çin'i fethetmesi.* Moğol kabilelerine 1206'da önderliğini kabul ettiren Cengiz Han, birkaç yıl içinde Kuzey Çin'e saldırılar düzenlemeye başladı. Tangutlara 1209'da boyun eğdikten sonra gittikçe zayıflayan Jinlerin topraklarına girdi. 1211'de üç koldan saldırıya geçen Moğol orduları, yağma hareketlerinin ardından Jin başkenti Zhongdu'yu (bugün Pekin) kuşattıysa da sonuca ulaşamadı. Cengiz Han barış yaparak geri çekildi. Ertesi yıl Jin imparatorunun Kaifeng'e taşınması üzerine, Zhongdu'yu aldı. Cengiz Han'ın 1227'de ölümüyle kesilen Moğol saldırıları 1230'da yeniden başladı. Songlarla yapılan işbirliği sonunda Kaifeng'in düşmesiyle Moğolların güney sınırı Huai Irmağına uzandı.

Möngke (Mengü) ve Kubiley hanların komutasında 1250'de Yangtze'deki Song savunma mevzilerini kanatlardan aşan Moğollar, güneybatıya inerek Nanzhao adlı bağımsız Day Devleti'ni yıktı ve bugünkü Vietnam'ın kuzey kesimine kadar ulaştı. 1259'da Möngke'nin yerine geçen Kubilay, önce Songlarla barış yapma yollarını aradı. Bu girişimlerin boşa çıkmasından sonra, 1268'de Çinli uzmanların ve destek birliklerinin yardımıyla sınırın değişik yerlerinde saldırıya geçti. Yangtze üzerinde stratejik bir kale olan Xiangyang'ı beş yıllık bir kuşatmanın ardından teslim aldı. Çarpışarak ilerleyen Moğol kuvvetleri 1276'da Linan'a ulaştı. Song imparatoriçesi ve çocuk yaşta imparator, Kubilay'ın sarayına götürüldü. Direnişi sürdüren Song kuvvetleri Fujian'a ve oradan da Guangzhou'ya çekildi. 1279'da örgütlü direnişin sona ermesiyle, Çin ilk kez istilacı bir kuvvetin tam denetimi altına girdi.

Moğol yönetimi. Kuzey Çin'in istilasından sonra yerleşik bir toplumu yönetme sorunuyla karşı karşıya kalan Moğollar, kendi saflarına geçen Hitan, Jin ve Çin kaçaklarına "dost" (*nökör/nöker*) statüsünü verdiler ve bozkır soylularının yararlandığı bazı ayrıcalıklara tanındılar. Moğol askeri yönetimi ve Jin öncesi Çin geleneklerinin birleşimi- ne dayanan yönetim sistemindeki en önemli görevli bütün yetkilileri elinde tutan *darughachi*'ydi (mühürdar). Eski bir Jin devlet görevlisi olarak Cengiz Han'ın güvenilir danışmanları arasına giren Yelü Chucai, 1229'da başa geçen Ögedey'i resmi bürokrasi ve sabit bir vergi sistemi oluşturmaya ikna ederek merkezi bir yönetim organının oluşturulmasını sağladı. Yerel yönetim birimleri aracılığıyla düzenli vergiler toplayarak Moğol sarayına önemli bir servet kazandırdı. Feodal sistemin direnişiyle karşılaşan bu reformlar kısa sürede işlerliğini yitirdi.

Kubilay'ın başa geçmesiyle Moğol yönetim merkezi Karakorum'dan Shandu'ya (1260), ardından da Zhongdu'ya taşındı (1267). Zhongdu'da kurulan surlarla çevrili yeni kente Dadu (Büyük Başkent) adı verildi. Hanbalık adıyla Asya'da ve hatta Avrupa'da büyük ün kazanan bu kışlık başkent, zamanla Moğol egemenliğinin asıl odağı durumuna geldi. Dış Moğolistan ve Karakorum bir sınır bölgesine dönüştü. 1271'de Çince Yuan hanedanı adının benimsenmesiyle yeni bir imparatorluk yönünde belirleyici bir adım atıldı. Zamanla Çin örneğine uygun bir merkezi yönetim yapısı ortaya çıktı. Eski toprak bölünmesi temelinde oluşturulan yerel yönetimlerin özerkliği bu-

yük ölçüde sınırlandırıldı. Alt kademelerin genellikle Çinlilerin oluşturduğu saray yönetiminde Moğol olmayan görevlilere ağırlık verildi. Moğol soylu sınıfı yalnızca askeri alanda üstünlüğünü koruyabili. Eski Çinli bilgin bürokratlar genellikle yönetimin dışında kaldılar. Bunun başlıca nedeni Moğolların bu bürokratların yönetimdeki becerilerinden çekimleniydi. Değişik azınlıklardan oluşan heterojen yönetimi ayakta tutan tek bağ, güçlü bir hükümdarın varlığıydı.

Songların devrilmesinden sonra Çin toplumu dört sınıfa ayrıldı. Birinci sınıfı her bakımdan ayrıcalıklı olan Moğollar oluyordu. Ardından sırasıyla Moğolların müttefiki olan *semuen*'ler (özel statülü insanlar), Kuzey Çin'deki Çinliler ile öteki toplulukları kapsayan *hanren*'ler, Song uyruğundaki Çinlilerden oluşan *manzi*'ler (güneyli barbarlar) geliyordu. Bu sınıfların altında da azat edilmeleri sıkı koşullara bağlı olan oldukça geniş bir köle tabakası yer alıyordu. Vergi yükümlülerinin yüzde 80'i yüksek makamlara geçme hakkı bulunmayan *manzi*'lerdi. Moğollar ve *semuen*'ler vergilerden bağışık tutulmanın yanı sıra geniş bir yasal koruma altındaydı. Toplumsal tabakalaşma, kurumlar ve hukuk sistemi büyük ölçüde Jin mirasına dayanıyordu.

Moğol-Çinli ikiliği dile de yansiyordu. Her iki dili konuşanların sayısı oldukça sınırlıydı. Yönetimsel ve yargısal işlemler çevirmenler aracılığıyla yürütülüyordu. Moğolca yayımlanan resmi belgeler günlük konuşma dilinde yazılmış Çince bir metin de ekleniyordu.

Moğol istilası kuzey ile güney arasındaki ticari sınırları kaldırarak Çin ekonomisinin bütünleşmesini sağladı. Tahıl, yiyecek ve dokuma taşımacılığında önemli bir rol oynayan Büyük Kanal onarılarak yeniden işler hale getirildi. 1280'lerde denizyaşın tahıl taşımacılığı için Çinli işadamlarına ayrıcalıklar verildi. Büyük bir servet edinen özel filo sahipleri ihanet ve korsanlıkla suçlandılarından, 14. yüzyıl başlarında bu uygulamaya son verildi. Kâğıt paranın bütün ülkede geçerli tek sisteme dönüştürülmesi, iç ticaretin gelişmesine önemli katkıda bulundu. Ekonominin canlılığını koruduğu sürece aksamadan işleyen bu sistem, Moğol yönetiminin sonlarına bozulmaya başladı.

Moğollar Çin'de var olan dinlere geniş bir özgürlük tanıdılar. Cengiz Han döneminde Taocuların kazandığı ağırlık, sonraki yıllarda Budacılara verilen destekle dengelendi. Tibet Budacılığının büyüğü ve metafizik yapısının etkisi altında kalan Kubilay Han, 1264'te başında bir Tibet lamasının bulunduğu özel bir örgütün kurulmasına izin verdi. Bu örgüt yönetim işlerine de baktığından Tibet geniş bir özerklikten yararlanmaya başladı. Song topraklarının fethedilmesinden sonra Hangzhou'da Güney Çin Budacıları için de benzer bir örgüt kuruldu. Gene bir Tibet lamasının yönetiminde olan bu örgüt, zorla para toplama ve mülklere el koyma gibi yöntemlerden dolayı büyük hoşnutsuzluklar yarattı. Yerel Budacılık mezhepleri manastırlar aracılığıyla varlıklarını korudular. Bu manastırlar aynı zamanda Çin kültürünün korunduğu sığınaklar haline geldi. Yoğun baskı ve vergiler çok sayıda insanı manastırlarda yaşamaya yöneltti; 1300'lerde sayıları 500 bini bulan keşişler Yuan yönetimine karşı ayaklanmalarda önemli rol oynadı.

Yuan döneminde Çin'e Yakındoğu ve Orta Asya'dan çeşitli Müslüman topluluklar da geldi. Türk kökenli Öngütler aracılığıyla yayılan Nasturilik 1289'da kendine özgü bir örgütlenme yapısına kavuştu. Tang döneminde gelişen Manicilik ise silinmeye yuz tuttu.

Konfüçyüsçü bilginler de din adamlarına tanınan ayrıcalıklardan yararlandılar. Ama sınav sisteminin kaldırılması seçkin Konfüçyüsçü aydın tabaka için önemli bir darbe oldu. İmparator Buyantu (hd 1311-20) 1313'te sınav sistemini yeniden kurduysa da, uygulamadaki eşitsizlikler Çinlilere yüksek makamların yolunu kapalı tuttu. Aynı dönemde Yeni-Konfüçyüsçülüğü incelemenin zorunlu hale getirilmesi, bu ideolojinin Çin toplumunda kök salmasını sağladı. Bununla birlikte Konfüçyüsçü bilginler yaratıcı yapıtlar üretme yerine Song düşünürlerinin ortaya koyduğu öğretilerle yetindiler.

Çin edebiyatına da tutucu eğilimler egemen oldu. Şiirde yalnızca Yuan yönetiminin sarsıldığı yıllarda parlak örnekler ortaya çıktı. Düzyazıda ise Moğolları eleştiren ve alaya alan yapıtlar önem kazandı. 1343-45 arasında Çinli tarihçilerin çoğunlukta olduğu resmi bir komite Song, Liao ve Jin hanedanlarının tarihlerini derledi. Kentlerde katı biçimsel kurallara ağırlık vermeyen, geniş kitleleri eğlendirmeye yönelik yerel bir edebiyat doğdu. Sahne oyunları için yazılan yapıtlar doruğuna çıktı. Türk ve İran kökenli yazarlar Çin temalarına ve kalıplarına uygun yapıtlar verdi. Bununla birlikte dış dünyadan gelen etkiler sınırlı kaldı.

Moğolların ticaret üzerindeki devlet denetimini kaldırması dış ticarete büyük bir canlılık getirdiyse de, Yakındoğu ve Avrupa'yla bağlantıyı daha çok Arap ve İranlı tüccarlar sağladı. Çin'in başlıca ihracat malı olan ipek, kervan yollarıyla Avrupa'ya kadar ulaştı. Çin seramikleri özellikle İslam ülkelerinde büyük bir pazar buldu. Moğol sınırlarının Güney Rusya'ya kadar uzanmasına karşın, Çin'in Avrupa'yla doğrudan ilişkileri olmadı. Fransisken misyonerlerin 13. yüzyıl ortalarından başlayarak Çin'e yaptığı geziler önemli bir sonuç vermedi. Bununla birlikte Marco Polo'nun anlattıkları Avrupa'da Çin'e karşı ilgiyi artırdı. İslam ülkeleriyle ilişkiler Çin'de bilim, teknoloji, astronomi ve coğrafya alanında önemli etkiler yarattı. Bu arada Çin'deki tıp kitapları Farsçaya çevrildi. Çin sanatının 13 ve 14. yüzyıl İran minyatürü üzerinde önemli etkileri oldu. Çin'deki yönetim biçimi Orta Asya ve Yakındoğu'daki çeşitli Moğol topraklarında örnek olarak benimsendi. Yuan döneminde bir bütün olarak varlığını sürdüren Çin uygarlığı, dışa kapalı yapısını da büyük ölçüde korudu.

Moğol yönetiminin Çin'de karşılaştığı temel ikilem ne Çin'in sivil kurumlarıyla kalıcı bir bütünleşmeyi sağlayabilmesi, ne de kendi askeri ve yayılmacı yönetim yapısını değiştirebilmesiydi. Kubilay'dan sonra daha da belirginleşen bu ikilem, Togan Temur döneminde (1333-68) iyice keskinleşti. Moğol yönetici sınıfının militarizmi zamanla Çin toplumuna da yayıldı ve yönetimden hoşnutsuz Çinli önderler askeri güce dayalı yerel iktidar odakları oluşturmaya başladı. 1350'lerden sonra adım adım gelişen ayaklanmalar, Nanjing'in (Nanking) üs haline gelmesiyle örgütlü bir niteliğe kavuştu. Çin ordularının 1368'de Dadu'yu alması üzerine, Moğol imparatoru ve devrik yönetimi Shandu'ya ve ardından Dış Moğolistan'a kaçtı. Moğolların geride bıraktığı en önemli miras otoriter ve mutlak yönetim anlayışının daha da sertleşmesi oldu.

MING HANEDANI (1368-1644). *Siyasal tarih.* 1360'ların ortalarından çözölen Yuan yönetimi bir dizi yerel devletin tehdidi altında bulunuyordu: Huai Havzasındaki Song, Orta Yangtze Vadisindeki Han, Sichuan'daki Xia ve Yangtze Deltasındaki Wu. Ayrıca bugünkü Zhejiang topraklarının da özerk bir kıyı prensliği vardı.

Moğol kabilelerinin Kuzey Çin'deki egemenlik mücadelesinin ve yerel devletler arasındaki çekişmelerin yarattığı karışıklıktan Ming adıyla yeni bir Çin hanedanı doğdu.

Ming hanedanının kurucusu Zhu Yuanzhang, Yuan döneminde gezgin toprak kiracısı durumuna düşen okumuş bir aileden geliyordu. Genç yaşta Budacı bir manastırda yetiştikten sonra asker olarak Song ordusuna katıldı. Kısa sürede komutanlığa yükselerek 1356'da Nanjing'i ele geçirdi. Burada oluşturduğu güçlü orduyla öteki devletleri birer birer kendisine bağladı ve 1368'de Tai Zu adıyla imparatorluğunu ilan etti. Kuzeyde Moğol işgaline son verirken, egemenliğini güney kıyılarına kadar genişletti. Sonraki yıllarda yürüttüğü seferlerle kuzeybatıda Orta Asya'ya geçiş kapısı olan Hami'ye (1388), kuzeydoğuda Songhua Irmağına (1387), kuzeyde de Baykal Gölü yakınlarına (1387-88) kadar ulaştı. Bu arada içerideki ve sınırdaki direnişlere de son vererek 1398'de bütün Çin'i yönetimi altında birleştirdi.

Toplam 16 imparatorun hüküm sürdüğü Ming dönemi, Çin tarihinin en uzun ömürlü ve kararlı hanedanlarından birine sahne oldu. Kore, Moğolistan, Çin Türkistanı, Birmanya, Siyam ve Vietnam hükümdarlarına üstünlüklerini kabul ettiren Ming imparatorları zaman zaman Japonya, Cava, Sumatra, Seylan, Güney Hindistan, Doğu

minde (1521-66) barışçı ortam bütünüyle sona erdi. Altan Han önderliğindeki Oyratlar 1550'de Pekin yakınlarına ulaşan akınlar düzenlediler. Aynı dönemde Japonların deniz baskınlarıyla güneydoğu kıyıları sürekli yağmalara uğradı. 1560'larda bu tehditlerin ortadan kaldırılmasıyla yeniden istikrar sağlandı.

Hideyoşi komutasındaki Japon kuvvetlerinin 1592'de Çin'e bağımlı Kore'yi istila etmesi üzerine, yeni bir savaş açıldı. Hideyoşi'nin 1598'de ölmesine ve Japonların geri çekilmesine değin kesin bir sonuç alamadan sürdürülen savaş, Çin'in kaynaklarını büyük ölçüde tüketti. Devlet görevlileri arasındaki yoğun çekişmelere sahne olan Wanli dönemi (1573-1620), Ming hanedanı için bir dönüm noktası oldu. Önderlik yeteneklerinden yoksun olan Tianji'nin (hd 1620-27) 1624'te büyük yetkiler verdiği Wei Zhongxian bürokrasi içindeki reform yanlılarını temizleyerek asalak bir yönetim yapısı oluşturdu.

Bu sırada kuzeyde yeni bir tehdit ortaya çıkmış bulunuyordu. Mançurya'nın en doğusunda oturan Mançular, 1619 ve 1622'de Nurhaçi önderliğinde Ming kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra imparatorluğun kuzeydoğu topraklarını egemenlik altına aldılar. Sürekli akınlarla Çin Seddi'ni aşarak Pekin'i tehdit etmeye başladılar. Daha baskıcı hale gelen vergi ve askerlik yükümlülüğü, içinde ayaklanmaları körükledi.

Pekin'deki Yasak Kent'te bulunan Tai he Dian (Büyük Uyum Salonu), Ming hanedanı dönemi
E. Boubaï Photo Researchers, Inc

Afrika kıyıları, Basra Körfezi ve Semerkand gibi uzak yerlerden de vergi aldılar. Böylece 8. yüzyıldan beri sürekli bir düşüş içinde olan Çin'in uluslararası konumunu yeniden güçlendirdiler.

Uzun hükümdarlık döneminde Ming hanedanını belirleyen yönetim yapısı ve politikaların temelini atan Tai Zu'nun yerine torunu Hui Di geçti (1398). Amcalarının gücünü kırmak isteyen Hui Di, Yen'de patlak veren bir ayaklanmayla devrince, tahta Yonglo (hd 1402-24) geçti. Yonglo, Nam Viet'e (bugün Kuzey Vietnam) boyun eğdirdikten ve toparlanmaya çalışan Moğolları sindirdikten sonra, Afrika kıyılarına kadar ulaşan büyük denizası seferler düzenledi. Uzun bir istikrar ve refah döneminin ardından, zayıf imparatorların gözde saray hizmetlilerinin etkisi altına girmesiyle devlet yönetimi sarsılmaya başladı. Zhengtong'un (hd 1435-49, 1457-64) Oyratlara karşı giriştiği askeri seferde yenilgiye uğrayarak tutsak düşmesiyle, sekiz yıl süren bir karışıklık dönemi yaşandı. Jiajing döne-

Li Zicheng adlı bir ayaklanmacı Nisan 1644'te başkenti ele geçirdi. Yardım için çağrılan Mançular başkente girdikten sonra tahta el koydular. Ming hanedanına bağlı güçlerin Güney Çin'de kurduğu çeşitli prensliklerin yeni Qing (Mançu) hanedanına karşı direnişi kısa sürede kırıldı.

Yönetim yapısı. Daha önceki hanedanlardan devralınan kurumlar üzerinde yükselen ve yeni toplumsal ve yönetsel örgütlerle desteklenen Ming devlet sisteminin temel özellikleri 20. yüzyıla değin Çin'e egemen oldu.

Ming yönetiminin toplumsal temeli, 1397'de çıkarılan bir yasayla daha da pekiştirilen kağıt aile reisi otoritesine dayanıyordu. Her aile soydan geçen belirli bir kategoriye giriyordu; başlıca kategoriler sivil, asker ve esnaf aileleriydi. Birbirlerine komşu olan aynı kategorideki aileler özyönetim, yardımlaşma ve gözetim amacıyla çeşitli topluluklar biçiminde örgütlenmişti. Örneğin 10'ar ailelik 10 sivil birimin ve 10 varlıklı ailenin bir araya gelmesiyle bir

"topluluk" oluşuyordu; varlıklı aileler resmi kuruluşlar ile topluluk arasındaki ilişkileri düzenleme görevini sırayla yerine getiriyordu. Lijia (sonradan bujia) denen bu toplumsal örgütlenme bütün Çin halkını sıkı bir denetim altında tutmaya hizmet ediyordu.

Yerel düzeyde temel birimi oluşturan iller (xian) merkezden atanan bir yöneticinin sorumluluğu altındaydı. Komşu iller genellikle büyük bir kentten yönetilen üst yörelere (fu) bağlıydı. Yönetim bölgeleri (sheng) merkezi yönetim ile yörelere arasında bir ara birim işlevini görüyordu. Nanjing ve Pekin çevresindeki bölgeler ise doğrudan merkezi yönetime bağlıydı. Yönetim bölgelerinde devleti temsil eden organlar genel yönetim, denetim ve yargı işleri ile askeri işlerden sorumlu olan ve eşgüdüm içinde çalışan üç kuruluştan oluşuyordu.

Ming merkezi yönetimi ilk başta imparatora başkanlık yapan bir yürütme görevlisinin başkanlık ettiği tek bir kurultan oluşuyordu. Ama 1380'den sonra başkanlığa duyulan güvensizliğin etkisiyle, bu kurul ayrı görevleri yerine getiren altı bakanlığa bölündü. Böylece imparator eşgüdümü sağlayan tek kişi olarak güçlü bir konum kazandı. Merkezi yönetimin önemli bir organı da bürokrasiyi denetlemek ve gerektiğinde imparatora uyarılarda bulunmakla görevli denetleme kuruluştur. İmparatorluğun ayrıldığı beş askeri bölgeden sorumlu olan komisyonların merkezi yönetimdeki ağırlığı da büyüktü.

Askeri komisyonların yönetiminde olan orduda, hanedanın kuruluş döneminde görev yapmış askerlerin soyundan gelenler önemli bir yer tutuyordu. Karakol ve müfrezeler biçiminde stratejik noktalara yerleştirilen askeri birimler, aynı zamanda geçimlerini sağlamak için devletin verdiği topraklarda çiftçilik yapıyorlardı. Asker aileler angarya ve vergi gibi bazı yükümlülüklerden bağışık tutuluyordu. Askerler dönüşümlü olarak başkentte eğitim görmeye ya da önemli noktalarda devriye görevi yapmaya gönderilirdi. Sefer gibi durumlarda çeşitli birimler özel görevli komutanlara bağlanırdı.

15. yüzyılda aşırı merkezîyetçi yönetim yapısındaki aksaklıkları gidermeye yönelik yeni kurumlar oluşturuldu. İmparatorun bakanlar ve öteki merkezi yönetim organlarıyla ilişkilerini düzenlemek üzere yeni bir kurul geliştirken, yerel yönetimde de üst düzeyde eşgüdüm makamlarına bazı yetkiler tanındı.

Ming döneminde kamu görevlerine memur alınması büyük ölçüde sınavlarda gösterilen beceriye dayanıyordu. Makamların babadan oğula geçmesi söz konusu değildi; yüksek görevlilerin tek çocukla sınırlı kadro hakkına ve varlıklı kişilerin parayla makam alma olanağına karşın, bu yollardan bürokrasiye girenlerin yükselme şansları pek yoktu. Unvan ve ücret bakımından daha iyi durumda olan subaylar, yetki açısından sivil görevlilerin altında yer alıyordu. İmparatorluk ailesinin ve evlilik yoluyla imparatora akraba olanların yönetimde etkin görevler alması yasaktı. Sınav sisteminin bir örnek bir yapı taşıması, yaratıcı düşüncüyü baskı altında tutuyordu. Devlettin mali destek gören öğrenciler memurluk sınavlarına il düzeyindeki okullarda hazırlanırdı. Yeterli öğrencilerin daha ileri öğrenim için başkentteki üniversiteye gitme olanağı vardı. Birkaç kademe yapılan sınavlarla en seçkin adayların önemli görevlere getirilmesi sağlanırdı. Genelde yüksek makamlara ancak uzun ve parlak bir meslek yaşamından

sonra ulaşıldı. Kamu görevlerinin kuramsal olarak herkese açık olmasına karşın, eğitim olanaklarındaki eşitsizlik nedeniyle varlıklı kesimlerin belirgin bir üstünlüğü vardı. Terfilerde kayırmacılık ve grupçuluk önemli bir rol oynardı; bununla birlikte memurluk yoluyla sınıf değiştirme olanağı bulunduğundan toplumsal hareketlilik öteki dönemlere oranla daha yüksekti.

Ming yönetiminin en zayıf noktaları bürokrasi içindeki grupçuluk, saray hizmetlilerinin nüfuzu ve soydan geçme askerlik sistemiydi. Ordunun gittikçe hantallaşması, 15. yüzyıl ortalarında zorunlu askerliğe ve sonunda paralı asker toplama sistemine geçilmesine yol açtı. Yönetim yapısı imparatorların keyfi uygulamalarına olanak verdiğinden, bürokrasi tedirgin edici bir baskıyla karşı karşıyaydı.

Yabancı halklarla ilişkiler. Ming imparatorları içinde bürokratik ve merkezîyetçi bir yapı kurarken, bağımlı halklarla var olan feodal bağları koruma yoluna gittiler. Sık sık ayaklanan güney ve güneybatıdaki yerli kabileler, zamanla Çin toplumu içinde eridiler. Komşu devletler imparatora bağımlılıklarını zaman zaman elçiler ve armağanlar göndererek gösterirlerdi. Karadan gelen elçiler yerel yönetimlerce ağırlandı. Denizden gelen elçileri ise Ningbo, Guangzhou (Kanton) ve Xuanzhou limanlarındaki özel deniz ticareti görevlileri (*shibosi*) karşılardı. Yerel yetkililerin gözetiminde başkente gönderilen heyetler, vergilerini öderken değerli armağanlar alırdı. Ayrıca denetlenen özel pazarlarda alışveriş de yapabilirlerdi. Genellikle yabancıların lehine olan bu ticarete sonradan önemli kısıtlamalar getirildi.

Ming dış politikasının başlıca hedefi Moğol tehdidini etkisiz kılmaya yönelikti. Önceleri askeri seferlere dayanan bu politika, Moğolların bölünmesinden ve bazı kabilelerin imparatorluğun emrine girmesinden sonra, savunmaya dönük bir nitelik kazandı. Moğollara özerklik verilerek sınır karakolları Çin Seddi'nin gerisine çekildi. Ama İç Moğolistan'daki askeri denetime son verilmesi, Oyratların boşluğu doldurmasına ve asıl Çin'le bağlantısı zayıflayan kuzeydoğu bölgesinde Mançuların güçlenmesine yol açtı.

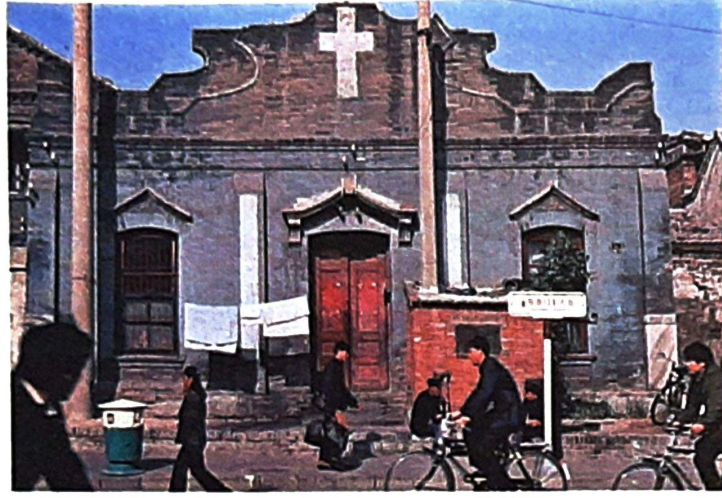
Moğollar dışındaki halklara karşı izlenen politika, yıkıcı bir tehlike oluşturmadıkları sürece ilişkileri bozmamaya dayanıyordu. Cheng Zu döneminde Amiral Zheng He'nin deniz aşırı seferleri ve Nam Viet'in fethedilmesi dışında, genellikle saldırgan politikalarından kaçınma tutumu benimsendi.

Devletin dış ticaret üzerindeki tekelleri ve "barbar" etkilerinin topluma bulaşması korkusu nedeniyle, Çinlilerin kendi başlarına yabancılarla ilişki kurması ve yurtdışına çıkması yasaktı. Bu konudaki kural, güney ve güneydoğuda geleneksel geçim kaynağı olan balıkçılığı destekleyecek ölçüde katıydı. Kısıtlamalara duyulan tepki, zamanla yasakları işlemez hale getirdi. Yetkililer 15. yüzyıl ortalarında yaygınlaşan kaçakçılığa büyük ölçüde göz yummak zorunda kaldı. Çok sayıda Çinli ticaret amacıyla Güneydoğu Asya'ya ve Japonya'ya yөнeldi. Bunun üzerine Ming imparatorları 16. yüzyılda kıyılardaki savunma engellerini pekiştirme yoluna gittiler.

Çin kıyılarına 1514'te ulaşan Avrupalılar Çin'e girmek için zorlayıcı yöntemlere başvurdular. Portekizliler bugünkü Macau'da bir köprübaşı tutarak Guangzhou çevresiyle ticari ilişkiler kurdular. Ticari ayrıcalık istekleri geri çevrilen İspanyollar 1575'te

güney kıyılarına yasadışı yollardan girdiler. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası 1624'te Tayvan kıyılarını denetim altına aldı. Beş gemilik bir İngiliz filosu 1637'de zorla Guangzhou kıyılarına çıktı. Bu arada Rusya da Sibirya üzerinden Çin'in Büyük Okyanus kıyılarına ulaştı.

Çin dilini ve geleneklerini kullanarak 1583'ten sonra Çin'de tutunmayı başaran Cizvit misyonerler, bazı düşmanlıklara karşın, orta ve güney kesimdeki birçok kentte

Pekin'de eski bir misyoner kilisesi
ABC Ajansı

Hristiyan cemaatler oluşturmayı başardı. Bu arada Pekin'de bir kilise kuruldu. Saray çevresinde de yandaş bulan Cizvitler, Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin sınırlı ölçüde de olsa Çin'e girmesinde önemli rol oynadı.

Ekonomi. Ming döneminde dış ilişkilerde kuzeyin öne çıkmasına, kalabalık Güney Çin'den geniş Kuzey Çin Ovasına doğru bir göç akını ve tarıma dayalı kırsal yaşama doğru bir dönüş eşlik etti. Böylece uzun yıllardan beri süren demografik ve ekonomik yönelimler tersine döndü. Huang ve Huai havzalarının üretkenliğini artırmaya yönelik projelerin yanı sıra göçmenlere tohum, araç ve hayvan verme, üç yıllık vergi bağışıklığı gibi kolaylıklar sağlandı. Askerleri yeni toprakları tarıma açmaya özendirerek önlemler alındı. Kuru tarıma elverişli kocaları da ekim alanlarının genişlemesine önemli katkıda bulundu. Daha önce Çin halkının yalnızca onda birini barındıran Kuzey Çin'in toplam nüfus içindeki oranı 16. yüzyıl sonlarında yüzde 40'a ulaştı. 15. yüzyıl sonlarında devlet desteğine son verilmesi, kuzeybatıda tarımsal üretimin düşmesine yol açtı.

Göçler sırasında güneydoğudaki büyük kentlerin nüfusunda çarpıcı düşüşler oldu. Bununla birlikte bu bölge Çin'in en kalabalık, varlıklı ve kültürlü kesimi olarak kaldı. Nanjing, Suzhou ve Hangzhou gibi kentler başlıca imalat, bilim, sanat ve eğlence merkezleri olmaya devam etti. İç barış ve istikrarla birlikte yükselen genel refah düzeyine koşut olarak hızla büyüyen nüfus, 17. yüzyıl başlarında 150 milyona vardı. Amerika'dan gelen yerli tütün, darı ve tatlı patates gibi yeni gıda ürünleri tarıma nüfus artışını karşılayacak sağlam bir temel kazandı.

Ming imparatorlarının geniş topraklara el koyarak küçük parçalar halinde kiraya vermesiyle 15. yüzyılda tarımda küçük köylü işletmeciliği egemen durumuna geldi. Ama toprak kullanımına kalıcı çözümler getirilmediği için, büyük toprak sahipliği yeniden ortaya çıktı ve milyonlarca köylü yarıcı durumuna düştü. Varlıklı ve yoksul kesimler arasında yeni bir uçurum oluştu.

Merkezi yönetim art arda resmi bildiriler yayımlamakla birlikte, ciddi bir reforma girişmedi. Dahası imparatorluk ailesi ve imparatora yakın çevre en acımasız toprak sahipliği biçimlerini uyguladı.

Mali politikada da liberal bir eğilimi benimseyen Ming yönetimi, toprak vergilerini toplama işini kamu görevlilerinin elinden alarak varlıklı aile reislerine verdi. Bu reisler aynı zamanda toplanan vergilerden yerel yönetim, yerel askeri birim ve merkezi

yönetime düşen payları dağıtma görevini de üstlendi. Toprak vergisi oranları toprağın kiralama koşullarına göre belirleniyordu. Çeşitli kesimlere göre değişen angarya yükümlülüğü daha çok para ve gümüş ödenecek yerine getiriliyordu. 16. yüzyılda vergi ödemeleri tek bir kategoriye indirilseyse de, bu yöntem genelde uygulanamadı. Vergi eşitsizlikleri sürerken, gittikçe artan savunma giderlerini karşılamak amacıyla vergi oranları da hızla yükseltildi. Devlet gelirleri başka vergileri de içeriyordu. Maden ve dükkân gibi yerlerden alınan vergiler mülkiyete; tuz, şarap ve transit mal gibi ürünlerden alınan vergiler ise tüketime göre belirleniyordu. Toplanan vergilerin yarısından fazlası yerel makamların elinde kalıyordu; başkente ulaşan bölümün yarıya yakını da imparatorun hazinesine giriyordu. Merkezi yönetimin vergilerin küçük bir bölümünden yararlanmasına karşın, genel refah ve mali titizlik nedeniyle devlet hazinesi güçlüydü. Ama Ming döneminin sonlarına doğru artan askeri harcamalar merkezi yönetimi iflasa sürüklemeye başladı.

Ming yönetimiyle birlikte benimsenen baskı para sistemi hanedanın yıkılmasına değin yürürlükte kaldı. 1375'ten sonra çıkarılan kâğıt paranın değişim gücü çok düşüktü. Ming döneminin başlarında değerli madenlerin değişim amacıyla kullanılması yasaklandıysa da, zamanla dolaşımdaki gümüş miktarı arttı. 17. yüzyıl başlarında İspanyolların Meksika'da ürettiği gümüş paralar güney kıyılarında yaygın biçimde kullanılmaya başladı.

Ming yönetiminin son yüzyılı gerçek bir para ekonomisinin ve başta güneydoğudaki dokuma merkezlerinde olmak üzere özel kişilere ve devlete ait, oldukça geniş ölçekli ticari ve sınai kuruluşların doğmasına sahne oldu. Bu nedenle bazı bilim çevreleri Mançu istilası ve Avrupa sömürgeciligi gibi etkenlerin araya girmemesi durumunda bu "ilkel kapitalizm" in Avrupa türü bir merkantilizme ve sanayileşmeye doğru gelişebileceğini öne sürmüşlerdir. Ama Ming dönemindeki özel kapitalizmin devletin izin verdiği ölçüde geliştiğini ve kamulaştırma

tehlikesi yüzünden cılız kaldığını da göz önüne almak gerekir.

Kültür. Ming döneminde düşünsel yaşama Yeni-Konfüçyüsçülüğü egemen kılan devletin edebiyat, güzel sanatlar, el sanatları ve mimarlık alanındaki koruyuculuğu standart kalıpların oluşmasına yol açtı. Ama bu tekdüzelik ve sıradanlık görüntüsünün altında yerleşik değerlere karşı çıkan yeni arayışlar da vardı. Yaratıcılık coşkusu özellikle Ming döneminin sonlarında belirginleşti.

Ming hanedanı kurulduğunda Taoculuk ve Budacılık bir düşünüş içine girmişti. Zhu Xi öğretilerinin genel geçerliliği ve öteki düşünülere yönelik baskılar nedeniyle 15. yüzyıl felsefi bir durgunluğa sahne oldu. Ama otokratik yönetim altında kişinin kendisini tanımasına dönük çabaların yoğunlaşması, usçuluğa karşı bir bireyciliğin doğmasına yol açtı. 16. yüzyılda hızla çoğalan özel akademilerde (*shuyuan*) yoğun felsefi tartışmalar başladı. Yerleşik değerlere karşı çıkışın aşırı noktalara ulaşması çeşitli baskıların yanı sıra gelenekçi ve ahlakçı çevrelerin ayrıntılı karşı savlar geliştirilmesini getirdi.

El sanatlarının devletten destek gördüğü Ming döneminde, eski gösterişsiz ve tek renkli porselenlerin yerini zengin bezemeli, çok renkli türler aldı. Çok tutulan beyaz

altına alarak Çin'le ticari bağları geliştirdi. 1636'da Qing (Mançu) hanedanını ilan ederek imparator unvanı aldı. İç ayaklanmalarla sarsılan Minglerin yardım çağrısı üzerine Pekin'e giren Mançu orduları, 1644'te kendi hükümdarları Fu-lin'i Çin imparatoru ilan ettiler.

Ming hanedanına başkaldırmış olan dağıtık yerel topluluklar bu kez yeni yönetimi hedef almaya başladılar. Qing yönetimi köylü ordularını denetim altına alarak ülkenin değişik bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan eden Çinli komutanların 1673'te başlattığı genel ayaklanmayı sekiz yıl süren çarpışmalar sonunda bastırmayı başardı.

Mançu devlet yapısı başlangıçta kabileleri temel alan sancak (askeri bölük) sistemine dayanıyordu. Pekin'in alınmasından sonra, adım adım Çin yönetim biçimi benimsendi. Bazı değişikliklerle varlığını sürdüren sancak başları meclisi, Yongzheng döneminde (1722-35) kaldırıldı ve yerine imparatorun çevresindeki danışmanların oluşturduğu Büyük Konsey (*Jumji Chu*) oluşturuldu. Bu arada ilk kez, Kuzeydeki halklarla ilişkileri yürütmek üzere Koloni İşleri Meclisi (*Lifan yuan*) kuruldu. Qing ordusunun çekirdeğini yaklaşık 200 bin kişilik sancak kuvvetleri oluşturuyordu; bunların yarısı başkent ve çevresinde, kalan kesim de yönetim bölgelerinde bulunuyordu. Ayrıca Çinlilerden oluşan ve asker sayısı 600 bini bulan "Yeşil Sancaklar" adlı bir ordu vardı. Qing yönetimi öteki dönemlere oranla çok küçük olan bu birliklerle geniş bir imparatorluğu denetim altında tutmayı başardı.

Kangxi (hd 1661-1722) ve Yongzheng (hd 1722-35) dönemlerinde vergi sisteminde köklü reformlar yapıldı. Bedensel hizmetle yükümlü yetişkin erkeklerin sayısı dondurularak bunun karşılığı olan vergi tutarı toprak vergisiyle birleştirildi. Kamu görevlilerinin devlet gelirlerine gizlice el koymalarını ve halktan aşırı vergi toplamalarını önlemeye yönelik bir ücret sistemi geliştirdi. Yaygın casus ağı ve doğrudan imparatora gönderilen gizli tezkerelemler yoluyla burokrası üzerinde güçlü bir denetim kuruldu.

Qing döneminin başlarında içeride yönetimi pekiştirmek çabalarının yanı sıra sınırlardaki bir dizi sorunla da uğraşıldı. Doğuya doğru yayılan Rusya'yla Sibirya-Mançurya sınırını belirleyen ve kervan ticaretini düzenleyen Nerçinsk Antlaşması (1689) imzalandı. Bunu 1727'de Kiah'ta imzalanan benzer bir antlaşma izledi. Önceleri kürk, altın, gümüş, Avrupa yünleri karşılığında ipekli eşyalara dayanan Rus-Çin ticaretinde 19. yüzyılda giyim eşyası ve çay öne çıktı.

Mogolistan'ın batı kesimi 17. yüzyılın birinci yarısında Qing egemenliğine girdi. Bir Çungar kabile şefinin bütün Mogolistan ve Tibet'i içine alacak Budacı bir krallık kurma girişimi, 1696'daki seferle boşa çıkarıldı. Bir dizi ayaklanmadan sonra Altay Dağlarının gerisine çekilen Çungarlar 1755-58 arasında butünüyle etkisiz hale getirildi. Ardından Tarım Havzasındaki Muslimanların başlattığı bağımsızlık hareketi bastırıldı ve eski ova devletlerinin hükümdarlarına çeşitli yöneticilikler verildi. Pamır Yaylası çevresindeki hanlıklar düzensiz biçimde de olsa vergiye bağlandı.

Mançularla toplumsal ve kültürel bağları olan Mogollarla işbirliğini sağlamak ve bir baskı unsuru olmalarını önlemek için, sancak sisteminden yararlanma ve Mogollar üzerinde etkisi olan lamalara yumuşak davranma yoluna gidildi. Böylece Qing hanedanı 1720'den sonra dış saldırılara karşı Tibet'i koruyuculuğunu üstlendi. Nepal'deki Gurkaların Tibet'e yönelik saldırılarına 1792'deki bir seferle son verildi. Böylece Çin tarihinde ilk kez kuzeyden istila tehdidi ortadan kaldırılmış oldu.

Kuzeydeki bu başarıya karşın, güneydeki halklara karşı yürütülen savaşlar genelde sonuçsuz kaldı. Bununla birlikte sınırların da istikrarı korumak ve Çinle ticareti sürdürmek isteyen bu halklar, belirli bir bağımlılığa dayanan geçmişten kalma ilişkileri benimsediler. Birmanya'da Mungpa-ya'nın yeni bir hanedan kurmasından (1752) sonra Yunnan sınırındaki Shan hükümdarlıklarına yöneltilen tehditler üzerine, Birmanya'ya karşı üç başarısız sefer düzenlendi. Sonunda Birmanya'nın 10 yılda bir vergi ödemeyi kabul etmesiyle anlaşmaya varıldı. Tay Krallığıyla 1665'te kurulan ilişkiler 1852'ye değin sürdü. Çin'deki pirinç için yoğun bir denizyolu ticaretin gelişmesini sağladı. Laos ve Sulu krallıkları da bir süre Çin'e vergi ödediler. İki hanedan arasında bulunmuş olan Vietnam'a yönelik müdahalelerin (1788) başarısızlığından sonra bir tür uzlaşmaya gidildi. Kore ise tam bir bağımlı devlet durumuna getirildi.

Çin'e 1630'larda ulaşan Dominiken ve Fransiskan misyonerlerin Çin gelenekleriyle uyum sağlamaya önem veren çizitlerin tersine, yerleşik dinlere karşı sert bir propaganda girişimi. Hristiyanlığın resmen yasaklanmasına yol açtı. Misyonerlerin çeşitli baskılar altında çalışmalarını sürdürmelerine karşın, Hristiyanlık Çin kültürüne butunleşmeyi başaramadı. Batı'yla 1648'den sonra gelişen deniz ticaretine 18. yüzyıl ortalarında Kanton sistemi denen önemli kısıtlamalar getirildi. Bununla birlikte İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yürüttüğü çay ticareti düzenli bir biçimde gelişti. İngiltere'de çaydan alınan yüksek verginin 1784'te düşürülmesi öteki Avrupalı rakiplerin kaçakçılığına onlediği gibi, İngiltere'yi Guangzhou (Kanton) ile yapılan ticarete en elverişli ülke durumuna getirdi. Bu arada görüşmeler yoluyla Çin pazarını dış dünyaya açmaya yönelik girişimler sonuçsuz kaldı.

Qing döneminin ilk yuzyılında Çin önemli toplumsal ve ekonomik gelişmelere sahne oldu. Başlıca pirinç ekim alanı olan Hunan'a yeni bölgeler eklendi. Çay, pamuk, tütün ve öteki ticari ürünlerin ekimi yaygınlaştı. Bir avuç toprak sahibinin elinde geniş topraklar birikirken, kiracılar üzerindeki somuru yoğunlaştı. Tefeciliğin baskısı azırlaştı. Pirinç ve pamuklu giyim eşyası gibi tüketim mallarının fiyatları 18. yüzyılın ikinci yarısında beş kat arttı. Bununla birlikte köylülerin yaşam düzeyi belirli bir düzeyde kaldı. El sanatları ve sanayi gelişmesinin doruğuna çıktı. Bakır ve kurşun madenciliği, çömlek ve porselen yapımı, çay işleme, pamuk ve ipek dokumacılığı hızla gelişti. Aşağı Yangtze yöresindeki boyacı ve perdah atölyelerinin bazıları ileri işbolumuna dayalı fabrikasyon üretim düzeyine ulaştı. Ülkeye büyük miktarda gümüş ve bakır girmesi para dolaşımını ve ticareti canlandırdı. Kamu görevlileri çeşitli yollardan ı yaşamına yatırımlar yapmaya başladı. Ama devletin denetimi sanayinin özgürce gelişmesini destekleyen bir engel olmaya devam etti. Qianlong'un yönetim dönemiyle (1735-96) birlikte sanayinin altın çağı sona erdi.

1683'te iç barışın sağlanmasıyla hızla artmaya başlayan nüfus, 1794'te 313 milyona, 1850'de 430 milyona ulaştı. 18. yüzyılın sonlarına doğru kalabalık nüfus ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemeye başladı. Bu dönemde özellikle Çin'in batısına yönelik göçler yoğunlaştı. 17. yüzyıl başlarında önemli ölçüde boşalmış olan Sichuan birbirini izleyen göç dalgalarına sahne oldu. Göçmenlerin karşılaştığı sorunlar giderek arttı.

Beş pençeli imparatorluk ejderi örgelenyle bezenmiş bolmeli mineden Çin vazosu, Ming hanedanı dönemi, 15. yy; British Museum, Londra
British Museum, Londra

zemin üzerine mavi bezekli porselenlerde çiçekli ve soyut desenlerin yerini zamanla resimler aldı. Saraydan bağımsız ressamların geleneksel usullardan uzaklaşmasıyla bireyci bir resim anlayışı gelişti. Özellikle manzara resimlerinde son derece zarif ve bir ölçüde romantik ya da mistik bir yalnızlık taşıyan bir üslup yaygınlaştı.

Genellikle eski ustaların örnek alındığı sırde birçok ürün verilmesine karşın, hiçbir şair edebiyat tarihinde özgün bir yer edilemedi. Düzyazıda ise açık ve düz bir anlatım egemen oldu. Yerleşik değerlere karşı tutumun yükselmesiyle edebiyatta da bireyci ve uçarı yapıtlar ortaya çıktı. Bu arada halka yönelik kurgusal ürünler zengin bir içerik ve biçime ulaştı. Yuan döneminde gelişmiş olan opera, yaratıcı katkılarla daha da yaygınlaştı; konularda duygusal bir romantizm öne çıkmaya başladı. Antoloji, ansiklopedi, coğrafya ve tarih alanında birçok yeni çalışmalar yapıldı. Klasik metinler ve dil üzerindeki çalışmalar önem kazandı.

QING DÖNEMİ (1644-1911/12). *Qing hanedanının kuruluşu ve gelişmesi.* Bir Ruzhen (Jin) kabilesinden gelen Mançular, Nurhaçin'in (1559-1626) önderliğinde bölgedeki halkları birleştirdikten sonra, Kuzey Çin'e yönelik saldırılara giriştiler. 1626'da baya geçen Abahay, Kore ve İç Mogolistan'ı denetim

18. yüzyılda bütçenin dengelenmesiyle sağlanan istikrar, para ekonomisindeki genişlemenin ve yönetici kesimlerde artan tüketim eğiliminin etkisiyle sarsılmaya başladı. Bürokrasi içinde 1760'lardan sonra yayılan rüşvet ve yolsuzluk olayları sert önlemlerin alınmasına yol açtı. Bu arada Song döneminden beri var olan gizli dinsel

yüzünden uygulanamadı. Devlet kaynakları hızla azalırken, kanal yapımı ve bakımı gerilemeye başladı. Yetersiz sulama nedeniyle tarımsal denge bozuldu. 18. yüzyıl sonlarına doğru güneydoğu kıyılarında yaygınlaşan korsanlık eylemleri, ancak 1809'da bastırılabilirdi. Kuzey Çin'de 1813'te Pekin'i ele geçirmeye yönelik ciddi bir ayaklanma patlak verdi. Güneyde yoğun göçler Meolar arasında 1816'ya değin süren huzursuzluklara yol açtı. Toprak kiralama ve vergilere

tersine, ticaret hacmi 1846'dan sonra düşmeye başladı. Bu sırada Guangdong'da başlayan yabancı düşmanlığı Çin-İngiliz ilişkilerini yeniden gerginleştirdi.

Uzun çabalarla sonra Guangzhou'ya giriş iznini elde eden İngilizler, Guangzhou halkının gösterileri karşısında 1849'da bu konuda geri adım atmak zorunda kaldılar. Ama Guangzhou güvenli kuvvetlerinin Ekim 1856'da İngiliz bayrağını taşıyan bir Çin gemisine el koyması ve kaçakçılık gerekçesiyle mürettebatını tutuklaması, ertesi yıl İngiliz-Fransız kuvvetlerinin Guangzhou'yu işgal etmesine ve Mart 1858'de Tianjin üzerine yürütmesine yol açtı. Rus ve ABD diplomatlarının da araya girmesiyle hazırlanan bu dört ülkeyle ayrı ayrı antlaşmalar yapıldı. Antlaşmaları imzalamak için Pekin'e giden yabancı heyetlere Dag'u da ateş açılması üzerine, müttefik kuvvetler 1860'ta Pekin'e saldırarak İmparator Xianfeng'i (hd 1850-61) Chengde'ye sürdü. Görüşmeleri yürütmekle görevlendirilen imparatorun kardeşi Prens Gong, antlaşmaları onaylayarak İngiltere ve Fransa'yla yeni sözleşmeler yaptı. Bu arada arabuluculuk yapan Rusya, daha önce çeşitli antlaşmalarla üzerinde ticari ayrıcalıklar elde ettiği Ussuri (Wusuli) Irmağı ile deniz arasındaki toprakları Çin'den aldı.

1858-60 arasındaki düzenlemeler antlaşmalı liman sistemini kurumlaştırmanın yanı sıra, yabancı temsilciliklerin Pekin'de sürekli oturması ve Hristiyanlık propagandasının serbest bırakılması gibi hükümlerle Qing hanedanının saygınlığına ağır bir darbe indirdi. Bu arada bürokrasi savaşı ve barış yanlıları biçiminde iki gruba ayrıldı. Yabancı temsilciliklerle ilişkileri yürütmek üzere oluşturulan Zongli Yamen adlı dairede büyük ölçüde barış yanlıları görev aldı.

Batı'nın nüfuzu altına girmeye başlayan Çin, aynı dönemde bir dizi iç ayaklanmaya da sahne oldu. 19. yüzyılın ilk yarısında çeşitli toplumsal karışıklıkların yaşandığı Guangdong'da, yerli halk ile Jiangsi ve Guangdong'un batısından göç eden Hakkalar arasındaki çatışmalar doruğa çıktı. Bu ortamda Hong Xiuquan'ın yeni bir din ortaya atarak kurduğu Bai shangdi hui (Tanrıya Tapanlar Birliği), çoğu Hakka olan yoksul köylüler ve maden işçileri arasında büyük bir yandaş kitlesi buldu. Güçlü bir Mançu aleyhtarlığı ve geleneksel Çin kültürüne karşı düşmanlığı içeren bu tektanrılı dine inananlar Ocak 1851'de Taiping Tianguo (Tanrısal Büyük Barış Krallığı) adıyla yeni bir devlet kurdular. Nisan 1852'de imparatorluk ordusunun kuşatmasını kıran Taipingler Hunan'a yöneldiler. Hubei'nin merkezi Wuhan'a saldırdıktan sonra, Yangtze boyunca ilerleyerek Mart 1853'te Nanjing'i ele geçirdiler ve burayı başkentleri ilan ettiler. Köylere yeni yöneticiler atayarak ilkel bir komünizmi öngören toprak dağıtımına giriştiler. Ama bu makamları ellerine geçiren eski toprak sahipleri ve yerel yönetim yazıcıları reformun uygulanmasını önlediler.

Mayıs 1853'te Kuzey Çin'e gönderilen bir Taiping ordusu Tianjin yakınlıklarına kadar ulaştıysa da, 1855 ilkbaharında yenilgiye uğradı. Bundan sonra çarpışmalar Yangtze Vadisinde yoğunlaştı. Düzenli ordunun işe yaramadığını gören Qing yönetimi Konfüçyüsçülüğü koruma sloganıyla köylülerden oluşan yerel milis kuvvetleri kurmaya yöneldi. Hunan Ordusu'nun Ekim 1861'de Anhui'nin merkezi Anqing'i ele geçirmesiyle, ayaklanma kitle desteğini yitirmeye başladı. Bu arada Batı silahlarıyla donatılmış, yabancı subayların komutasındaki Çinli paralı askerler de Taipinglerin geriletilmesinde önemli rol oynadı. Haziran 1864'te Nanjing'in düşmesiyle dünya tarihinin en

İpek ve simle işlenmiş mavi satenden Çin imparatorluk kaftanı, Qing (Mançu) hanedanı dönemi; Elgin ve Kincardine Kontu koleksiyonu
Jack Snel-EB Inc

örgütler düzenden hoşnutsuz çevrelerin toplandığı odaklar haline geldi. Özellikle Sichuan bölgesinde guofei denen haydut çetelerinin ve kaçakçıların eylemleri büyük boyutlara ulaştı. 1796'da Hubei'de patlak verdikten sonra Sichuan'a sığınan Beyaz Lotus Ayaklanması, geniş bir kitle desteği kazandı. İmparatorluk kuvvetlerinin ayaklanma üslerini yıkmasından sonra, asiller gerilla taktiklerine başvurdu. Bu taktiklerin üstesinden gelmek için köylerin setlerle çevrilmesi uzun zaman aldı. Kala-balık yerel milis kuvvetleri oluşturuldu. Bunların bir bölümünün saf değiştirmesiyle genişleyen ayaklanma, ancak 1804 ilkbaharında bastırılabilirdi. Qing hanedanı için bir dönüm noktası olan Beyaz Lotus Ayaklanması, imparatorluk ordusunun güçsüzlüğünü sergilemenin yanı sıra yoğun harcamalara yol açarak ekonomik dengeyi bozdu.

Qing hanedanının başa geçmesinden sonra siyasal muhalefete geçen bilim adamları, klasik metinleri güncel konular ışığında incelemeye yöneldiler. Bunu izleyen baskılar akademik bir araştırma anlayışının egemen olmasına yol açtı. Deneysel araştırma olarak adlandırılan bu okul, klasik metinleri derlemeye yönelik geniş çaplı bir çalışmaya girişti. Bu arada Batı bilimlerinden yararlanma yönünde bir eğilim geliştirse de, dinsel çatışmalar nedeniyle etkisiz kaldı. Doğu bilimlerine ve teknolojiye karşı ilgi daha da zayıfladı.

Qianlong'la birlikte başlayan bürokratik baskı ve sömürü, Jiaqing (1796-1820) ve Daoguang (1820-50) dönemlerinde giderek hızlandı. Keyfi vergileri önlemeye yönelik reformlar yüksek görevlilerin muhalefeti

karşı yerel ayaklanmalar ülkenin her yanına yayılarak sürekli bir nitelik kazandı. Artan afyon ithalatı yüzünden dışarıya büyük miktarda gümüş akması ve bunu izleyen Afyon Savaşları halkın yaşam düzeyini düşürerek karışıklıkları artırdı. Bu arada Batılı devletlerin askeri ve ticari sızması da hızlandı.

Qing hanedanının gerilemesi ve yıkılması, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın 1780'lerde Hindistan üzerinden başladığı afyon ticaretini, getirilen yasaklamalara karşın hızla gelişti ve İngiltere'yle önemli bir çatışma konusu haline geldi. İmparatorun Mart 1839'da Guangzhou'da başladığı afyon karşıtı kampanya, çok geçmeden İngiliz birlikleriyle çarpışmalara ve Afyon Savaşları'na yol açtı. Haziran 1840'ta Hong Kong'a varan İngiliz savaş gemileri kuzeyde Bei Irmağı ağzına kadar ilerleyerek İngiliz isteklerini kabul ettirmeye çalıştı. Bir anlaşmaya varılamaması üzerine, Mayıs 1840'ta surlarla çevrili Guangzhou'yu top ateşine tuttu. Qing ordularının zayıflığı ve halkın imparatorluğa karşı duyduğu hoşnutsuzluk, İngilizlerin karada başladığı seferin kolayca başarıya ulaşmasını sağladı. 1842'de Wusong, Shanghai ve Zhenjiang'in düşmesinden ve Nanjing'in teslim olmasından sonra Nanjing Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Hong Kong İngilizlere bırakıldı, beş liman İngiliz gemilerine açıldı, ticari kısıtlamalar kaldırıldı ve iki devlet arasında resmi düzeyde ilişkiler kuruldu. Bunu 1844'te ABD ve Fransa'yla imzalanan antlaşmalar izledi. Bu ülkelerin Çin'le ticaretten eşit ölçüde yararlanmasını öngören hükümler uyarınca bir dizi ayrıcalık tanındı. Ama İngilizlerin beklentisinin

büyük iç savaşlarından biri olan Taiping Ayaklanması(*) sona erdi. Ayaklanmanın yenilgiye uğramasının en önemli nedenleri önderlik içindeki bölünmeler, dinsel fanatizm ve topraksız köylülere sırt çevrilmesiydi.

Aynı sıralarda Anhui, Shandong ve Hunan yöresindeki *nian*'lar (gezin çşkiya), 1850'lerin başındaki taşkınlığın yol açtığı açlığın da etkisiyle önemli bir güç kazanmıştı. 1856-59 arasında Huai Irmağının kuzeyinde Taipinglere karşı oluşturulan tabyalı köylerin yöneticilerini yanlarına çekerek güçlü üsler edinen *nian*'lar, çevredeki bölgelere süvari baskınları düzenleyerek yağmacılığa başladılar. Askeri gücün temelini oluşturan yoksul köylülerin, kaçak milislerin ve tuz kaçakçılarının yanı sıra etkili kabilelerin ve orta sınıfın da desteğini kazanan bu ayaklanma, dayandığı stratejiden dolayı güçlü bir merkezi yapıya kavuşmadı. İmparatorluk birliklerinin 1862'de başlattığı bastırma seferleri başarısızlığa uğradı. Ama tabyalı köy yöneticilerinin teker teker ele geçirilmesi ve Huang Irmağı ile Büyük Kanal boyunca oluşturulan kuşatma hattı ayaklanmanın 1868'de sindirilmesi sağladı.

Yunnan, Shaanxi ve Gansu'da Müslümanlar üzerindeki yoğun dinsel ve yönetsel baskı, 1855'te genel bir ayaklanmaya neden oldu. 1873'e değin süren ayaklanma, iç bölünmeler nedeniyle başarısızlığa uğradı. 1862'de Shaanxi'de patlak vererek Gansu ve Doğu Türkistan'a sıçrayan bir başka ayaklanma ise 15 yıl sürdü.

Bütün bu halk ayaklanmalarının bastırılmasında orta sınıfın mali desteğine dayanan yerel orduların kullanılması, valilerin askeri ve mali özerkliğini artırarak merkezîyetçiliğin çözülmesi sürecini başlattı. Yönetimde Mançuların ağırlığı kaybolurken, ayaklanmalarda önemli rol oynayan Çinliler yüksek mevkilere geldi. Acımasız çarpışmalar olagüstü bir yıkıma yol açtı. Aşağı Yangtze bölgesinde milyonlarca insan öldü. Yıkılan sanayi ve tarım 20. yüzyılın başlarında bile eski konumuna tam anlamıyla ulaşamadı. Bu arada doğal felaketler de büyük kayıplara doğurdu. 1877-78'de Shaanxi, Shanxi ve Hunan'da görülen kuraklık 9-13 milyonluk bir nüfusa güç yıllar yaşattı.

Dış tehdide ve iç ayaklanmalara hazırlıksız yakalanan Qing yönetimi 19. yüzyılın ikinci yarısında konumunu güçlendirmeye yönelik çabalara girişti. Xianfeng'in 1861'de Chengde'de ölmesinden sonra Pekin'e giren yabancı karşıtı saray çevresi, iktidarı ele geçirdi. Ama çocuk yaşta Tongzhi'nin (hd 1861-75) annesi Cixi ve Prens Gong bir darbeye bu çevreyi safdışı bıraktıktan sonra, Zongli Yamen'e dayanan bir yönetim biçimi kurdular. Devletin tükenen gücünü toparlamak üzere zaman kazanmak için Batılı ülkelerle barışçı ilişkiler kurmaya yöneldiler. Yabancı dil ve Batı bilimlerini öğreten Zongli Yamen bünyesindeki Dil Okulu'na benzer okullar Şanghay ve Guangzhou'da da açıldı. Yabancı temsilcilerin gümrük denetimini zayıflatmak için Şanghay'ın yanı sıra Tianjin'de üç kuzey limanını kapsayan bir ticaret müdürlüğü oluşturuldu. İç reformlara ilişkin araştırmalar yapmakla görevlendirilen bir heyet 1868'de ABD, Londra ve Berlin'e gitti. Ertesi yıl Tianjin Antlaşması'nı (1858) gözden geçirerek imzalanan Alcock Sözleşmesi'yle tek yanlı olan "en ziyade müsaadeye mazhar ülke" hükmüne sınırlamalar getirildi. Ama Londra'nın İngiliz tüccarların baskısıyla sözleşmeyi imzalamaması ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Bu sırada Qing yönetiminin el altından desteklediği Hristiyanlık karşıtı hareketler Tianjin Kıymı'yla (1870) doru-

ğuna çıktı. Bu olayda yurttaşları öldürülen Fransızların cezalandırma istekleri geri çevrildi. Ama gittikçe yükselen yabancı düşmanlığı Prens Gong'un siyasal etkisini sarstı.

Taiping Ayaklanması sırasında Batı'yla yapılan askeri işbirliği, Batı teknolojisini alarak imparatorluğu güçlendirme düşüncesini doğurmuştu. Bu doğrultuda başlayan sanayileşme atılımının birinci döneminde (1861-72) ateşli silahlar ve makine yapımına ağırlık verildi. Ama kurulan tersaneler ve fabrikalar öngörülen üretim düzeyine ulaşamadı. İkinci dönemde (1872-94) yatırımlar silah sanayisi dışındaki imalat dallarına kaydırılırken, işletmelerin devlet gözetiminde tüccarlarca yönetilmesi ilkesi benimsendi. Yeni işletmelere memurlar ve eşraf da sermaye katılımlarında bulundu. Ama asıl yatırımcılar anlaşmalı limanlardaki yabancı şirketlerin temsilciliğini yapan kompradorlardı. Başlangıçta belirli başarılar elde eden işletmeler bozuk yönetim, akraba kayırmacılığı ve yolsuzluklar yüzünden zamanla çıkmaza girdi. Kompradorlar ellerinde biriken sermayeyi ülke çıkarlarını gözeterek alanlara yatırmaktan kaçındılar. Sonuç olarak sanayileşme girişimleri yapısal değişiklikler doğurmadı.

Qing yönetiminin 19. yüzyıl başında gerilemesine koşut olarak çevredeki halklar da birer birer Çin nüfuzundan kurtulmaya başladılar. Müslüman ayaklanmaları sırasında Doğu Türkistan'da bazı bağımsız güç odakları ortaya çıktı. Bu arada sınırlara yönelik saldırıları bahane eden Rusya, 1871'de Doğu Türkistan'ın bir bölümünü işgal etti. Ticari ayrıcalıklar ve yüklü bir tazminat karşılığında 1881'de yeniden Çin'e bağlanan kuzeybatıdaki topraklar 1884'te Sinkiang adıyla yeni bir yönetim bölgesine dönüştürüldü.

İngiltere-Nepal Savaşı (1814-16) sonunda İngiliz nüfuzu altına giren Gurkalar, Nepal'de İngiliz ve Çin yanlıları arasında süren çatışmalara karşın gittikçe Çin etkisinden uzaklaştılar. 1841'de Hindistan'dan gelen bir saldırıya tek başına karşı koymak zorunda kalan Tibet, 1855'teki Gurka saldırısında da Çin'den yardım görmeyince bağımsızlığa yöneldi.

1867'de Birmanya'da bir ticari temsilcilik kuran İngilizler, Yunnan sınırındaki çatışmalardan yararlanarak Çin'den yeni ticari ayrıcalıklar elde ettiler. Sınır anlaşmazlıklarının sırasında ilk Çin daimi temsilcisi Londra'da görev aldı (1877). Bunu beş büyük başkentte daha açılan elçilikler izledi. Fransa ve İtalya'nın bölgedeki rekabeti üzerine Ocak

1886'da Birmanya'yı ilhak eden İngiltere, Çin'in krallık kurumunun göstermelik de olsa korunması yönündeki isteğini geri çevirdi. Birmanya hükümetinin 10 yılda bir Çin'e heyet göndermesi biçimindeki sembolik uygulama 1900'de bütünüyle ortadan kalktı.

1802'de tek bir krallık altında birleşen Vietnam, Çin'in bütün protestolarına karşın 1862'den sonra adım adım Fransız nüfuzu altına girdi. 1880'den sonra şiddetlenen çatışmalar savaşa dönüştüyse de, 1885'te yapılan bir antlaşmayla Çin, Fransa'nın Vietnam'daki protektora yönetimini tanıdı.

Japonya'da Meici Restorasyonu'nun başlamasından üç yıl sonra, Çin ile Japonya arasında Batılı devletleri hedef alan bir ticari antlaşma imzalandı. İki ülke arasındaki yakınlaşma Ryukyu konusundaki anlaşmazlıklar yüzünden 1882'de kesintiye uğradı. Bu arada Kore'de etkisini artırmaya çalışan Japonya'nın girişimleri yeni bir bunalım doğurdu. Qing yönetimi Kore'nin ABD'ye açılması ve modernleşmeye yönelmesi için çalışmaya başladı. Tutucu tepkiler karşısında 1882'de askeri müdahalede bulunarak nüfuzunu pekiştirdi ve Japon yanlı reformcuların Aralık 1884'teki bir darbesini önledi. Çin'in Kore'deki üstünlüğüne karşın, Japonya'nın ticari ilişkileri daha büyük bir gelişme gösterdi. Tonghak denen halk dininin 1893'te yabancıları ve yönetim bozukluklarını hedef alan güçlü bir siyasal akıma dönüşmesi üzerine, hem Çin, hem Japonya Kore'ye ordular gönderdi. Ama müdahalecilerin varmasından önce, bu akımın başlattığı ayaklanma dağıldı. Kore'deki askeri varlığını sürdürmek isteyen Japonya, Çin'e birlikte bir reform programı yürütmeyi önerdi. Çin buna karşı çıkınca, beklenen savaş patlak verdi. Temmuz 1894'te Japon deniz kuvvetleri Kangfa'da bir Çin donanmasını yenilgiye uğrattı. Japonların kara ve denizdeki zaferleri birbirini izledi. Böylece Çin Nisan 1895'te ağır bir barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Antlaşma Kore'nin bağımsızlığını tanıma ve tazminat hükümlerinin yanı sıra Tayvan, P'enghu Adaları ve Liaodong Yarımadasının Japonya'ya bırakılmasını öngörüyordu. Altı gün sonra araya girerek yarımadanın geri verilmesini sağlayan Rusya, Almanya ve Fransa, bunun karşılığında çeşitli ayrıcalıklar elde etmek için yoğun bir baskıya giriştiler.

Rusya ünlü müdahalenin hemen ardından Çin'le Japonya'ya karşı gizli bir ittifak

1884'te Fransızlara karşı savaşmaya giden Çin birliklerini gösteren, The Illustrated London News'da yayımlanmış bir resim
ABC Ajansı

antlaşması imzalayarak (1896) Mançurya'nın kuzeyinde Doğu Çin Demiryolu'nu inşa etme hakkını elde etti. Kasım 1897'de Shandong'daki Jiaozhou Körfezini ele geçiren Almanlar, bölgede iki demiryolu hattı kurma ayrıcalığını aldı. Rusya Mart 1898'de Liaodong Yarımadasındaki Lüshun (Port Arthur) ve Lüda'yı işgal ettikten sonra, bu limanların kendisine kiralınmasını ve Doğu Çin Demiryolu'na bağlanacak iki hat açma hakkını sağladı. Bunun üzerine İngiltere de Shandong'daki Weihaiwei limanını kiraladı ve Çin'i Yangtze Vadisini İngiliz nüfuz alanı olarak tanımaya zorladı. Geride kalmak istemeyen Japonya, Fujian'ı nüfuz alanı ilan etti. Guangzhou Körfezini kiralayan Fransa ise güneybatıdaki üç yönetim bölgesinin nüfuz alanı içine girdiğini açıkladı. Böylece bölünmenin esigine gelen Çin'in içine düştüğü bunalım, Yüz Gün Reformu'na zemin hazırladı.

1885'ten sonra Çin'in kendi gücüyle kalınmasını savunan çevrelerde kurumsal ve ideolojik reformların gereği vurgulanmaya başlandı. Kang Yuwei (1858-1925) ve Tan Sitong (1865-98) gibi reformcu düşünürlerin etkisiyle değişimin kaçınılmazlığı, halkın hakları ve bağımsızlık gibi görüşlerin gelecekteki felsefe ve dinlerle bağdaştığı düşüncesi yaygınlaştı. Reformcuların örgütlenme çabaları Nisan 1898'de Pekin'de Ulusal Koruma Derneği'nin kurulmasıyla doruğa ulaştı. Kang çok geçmeden İmparator Guangxu'yu (hd 1875-1908) kazanarak radikal ve hızlı reformlara girişmesini sağladı. 10 Haziran'dan 20 Eylül'e değin süren bu dönemde kurumsal reformlara yönelik bir dizi karar dışında önemli pratik adımlar atılmadı. 21 Eylül'de harekete geçen tutucular Guangxu'yu gözetim altına alarak İmparatoriçe Cixi'nin yönetime el koymasına yardımcı oldular. Reform hareketinin başansızlığa uğramasının başlıca nedenleri, yöneticiler arasında destek görmemesi, Çin-Mançu çekişmesinin öne çıkması ve reformcuların aceleciliği idi. Bununla birlikte reform hareketi belirli bir konuşma ve örgütlenme özgürlüğü yaratma, Batılı düşüncelerin yayılmasını ileriye götürme ve özel girişimciliğin büyümesini hızlandırma gibi önemli sonuçlar da doğurdu.

1896-98 bunalımının ardından ateşli bir yabancı düşmanlığının görüldüğü Shandong, 1900'de Yihe quan (Hak ve Uyum Yumrukları) adlı gizli bir örgütün başlattığı Boxer Ayaklanması'na (*) sahne oldu. Tai-ping Ayaklanması sırasında öz savunma amacıyla kurulan örgüt, Almanların Shandong'daki ilerleyişiyle köylülerden, işsizlerden ve terhis edilmiş askerlerden oluşan geniş bir kitle desteğine kavuştu. Bu arada Qing yönetimi de örgütü el altından desteklemeye başladı. Boxer'lerin 20 Haziran 1900'de yabancı temsilcilikleri kuşatmasından bir gün sonra, Cixi kendisini devirmek istediklerinden kuşku landığı Batılı devletlere savaş açtı. Tianjin'den Pekin'e doğru yola çıkan 2 bin kişilik ortak bir kuvvet yolda Boxer'lerce geri püskürtüldü. Bunun üzerine Batılı devletlerin harekete geçirdiği 19 bin kişilik bir birlik, 15 Ağustos'ta Pekin'e girdi. Cixi ve Guangxu, Xi'an'a kaçtı. Bu arada güneydoğudaki iki genel vali Pekin'i dinlemeyerek Şanghay'daki yabancı konsolosluklarla yabancıların güvenliğini korumayı öngören bir antlaşma yaptılar. Hristiyanlık karşıtı mücadeleden doğmakla birlikte, yurtsever özellikler de taşıyan Boxer Ayaklanması, önderliğin denetiminden çıktığı ve yabancı her şeyi yıkmaya hedefine yöneldiği için etkili bir direniş göster-

remedi. Çin'in toprak ve yönetim bütünlüğünü savunan ABD'nin araya girmesi ve öteki devletlerin Çin'deki rekabeti dondurma konusunda anlaşmaya varmaları, Çin'in yeni nüfuz alanlarına bölünmesini önledi. Eylül 1901'de imzalanan barış antlaşmasıyla Çin yüklü bir tazminat ödemeye zorlandı. Ayrıca Batılı devletlerin Çin'de kalıcı muhafız birlikleri bulundurması ve Pekin ile kıyı kesimi arasındaki kalelerin silahtan arındırılması öngörüldü. Böylece saygınlığı büyük ölçüde yitiren Qing yönetimi reform yönünde yoğun bir baskı altına girdi.

Yüz Gün Reformu'ndan sonra reform önderlerinin çoğu Japonya'ya kaçmıştı. Bu arada Mançu hanedanını hedef alan ve Batı'ya açılmayı savunan devrimci çevreler de Sun Yat-sen'in öncülük ettiği Xingzhong hui (Çin'i Canlandırma Derneği) altında toplanmıştı. Birbirleriyle uzlaşmayan iki kampın 1900'de Yangtze bölgesinde etkili olan gizli bir örgütle işbirliği yaparak ayrı ayrı başlattığı ayaklanmalar kısa sürede bastırıldı.

Boxer Ayaklanması felaketinden sonra Cixi, gönülsüz olarak bir dizi reforma girdi. Memurluk sınavının kaldırılması, modern okullar kurulmasını ve yurt dışına öğrenci gönderilmesini öngören bu reformlar, imparatorluğun saygınlığını kurtaramadığı gibi, Mançu karşıtı duyguların ve devrimci dalgaların daha da yükselmesine yol açtı. Tokyo, Şanghay ve Hong Kong'da yayımlanan gazete ve broşürler aracılığıyla devrimci düşünceler hızla yayıldı. Milliyetçi akımlar sayıları hızla artan Japonya'daki Çinli öğrenciler arasında birçok yandaş buldu. 1902-04 arasında Şanghay'da bir dizi devrimci örgüt kuruldu. 1903'te yayımlanan "Devrim Ordusu" adlı Mançu karşıtı broşür bir milyondan fazla baskı yaptı. Bu ortamda milliyetçilik, demokrasi ve sosyalizme dayanan Üç Halk İlkesi'yle ortaya çıkan Sun Yat-sen, 1905'te Tongmeng hui (Birleşik Parti) adıyla yeni bir örgüt kurdu. Ama ideolojik ve örgütsel bakımdan bütünlükten uzak olan bu örgüt, çok geçmeden çeşitli bölünmelere uğradı.

Rus-Japon Savaşı'nın (1904-05) etkisiyle giderek yoğunlaşan anayasal yönetim istemlerine artık karşı koyamayan saray, Eylül 1906'da bir anayasa yayımlama kararını açıkladı. Ardından merkezi yönetimin dayandığı geleneksel altı kurulu kaldırıarak 11 bakandan oluşan yeni bir hükümet kurdu. Ekim 1907'de danışma organı niteliğinde yönetim bölgesi meclisleri oluşturmaya söz verdi. Ağustos 1908'de de anayasa taslağını ve anayasanın tam olarak yürürlüğe geçmesinden önce izlenecek dokuz yıllık vesayet programını açıkladı. Üç ay sonra Cixi ve Guangxu ölünce, çocuk yaştaki Xuantong (hd 1908-1911/12) babasının nahiyesi altında tahta geçti. Ekim 1910'da toplanan yönetim bölgesi meclisleri ulusal bir danışma meclisi için yoğun baskılara başladı.

Anayasal hareketin başlıca destekçileri yabancıların elindeki ayrıcalıkların geri alınması için çalışan eşraf ve varlıklı tüccarlarıydı. Hunan'da başlayan, ayrıcalıkları geri alma hareketi, yerel memurların ve öğrencilerin desteğiyle ülke çapında yaygınlık kazandı. Ama yabancı şirketlerden alınan Hankou-Guangzhou ve Sichuan-Hankou demiryolu hatlarının inşası sermaye yetersizliği yüzünden gecikince, merkezi yönetim Mayıs 1911'de bu hatları devletleştirerek bir bankacılık konsorsiyumuyla borç sözleşmesi imzaladı. Daha önce ikinci hatta yatırım yapmış olan Sichuanlı eşraf, tüccar ve toprak sahiplerinin başlattığı gösteriler kısa sürede bölge çapında bir ayaklanmaya dönüştü. Saray Hubei'deki bazı birlikleri Sic-

huan'a kaydırarak geride kalan askerlerin bir bölümü ayaklanarak 10 Ekim'de Wuhan'ı ele geçirince 1911 Devrimi'ne yol açan olaylar zinciri başlamış oldu.

Daha çok yerel devrimci grupların etkisiyle ayaklanan askerler, küçük rütbeli subayları da kazanarak Wuhan'ın kilit noktalarını denetim altına aldılar ve bölge meclisini Çin Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmeye ikna ettiler. Çin'in orta ve güney kesimindeki önemli merkezlerde cumhuriyeti desteklemeye yönelik ayaklanmalar art arda patlak verdi. Yeni askeri akademiler ve yeni askeri birlikler cumhuriyet safına geçti. Gizli örgütler güçlerini harekete geçirmede gecikmediler. Devrime karşı olan anayasacı çevreler, imparatorluktan umut kestiklerinden bölge meclislerinin Pekin'den kopmasına ve cumhuriyete katılmasına öncülük ettiler. Ayaklanmaları bastırmakla görevlendirilen, Batılı bir anlayışla kurulmuş seçkin Peiyang Ordusu'nun komutanı Yuan Shikai, ikili bir tutum takınarak devrimcilerle görüşmelere oturdu. 1911 sonlarında yapılan görüşmelerde Qing hanedanına son verilmesi ve Ulusal Meclis'in Yuan'ı yeni cumhuriyetin başkanlığına getirmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Ama Qing hanedanının çekilerek kendisini başa geçireceğini ümit eden Yuan anlaşmadan vazgeçti. Yuan'la ilişkilerini koparan Ulusal Meclis, Sun

Sun Yat-sen (solda) bir kabine toplantısında, 1913
Macdonald Library of the 20th Century

Yat-sen'i cumhurbaşkanlığına getirdi. Qing hanedanı Şubat 1912'de tahttan çekilme kararını açıkladı. Yuan bu belgeye sonradan kendisinin kuzey ile güneyi birleştirmek amacıyla cumhuriyetçi bir hükümet kurmakla görevlendirildiğine ilişkin bir paragraf ekledi.

CUMHURİYET DÖNEMİ Cumhuriyetin ilk yılları (1912-20). 1911 Devrimi cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanmakla birlikte, gerçek anlamda bir demokratik dönüşüm yaratmadı. Ülkenin bölünmesi tehlikesi karşısında Sun Yat-sen otokratik eğilimler taşıyan Yuan Shikai lehine cumhurbaşkanlığından çekildi. Yeni yönetimin yapısını belirleme konusu, Yuan ile devrimciler arasında sürekli çekişmelere yol açtı. Şubat 1913'teki parlamento seçimlerinde çoğunluğu elde eden Kuomintang, yeni anayasada yürütme gücünün parlamentoya karşı sorumlu kılınmasını savunmaya başladı. Bir süre sonra Kuomintang'ın önde gelen yöneticilerinden Song Jiaoren, Yuan'ın adının karıştığı bir suikast sonucunda öldürüldü. Bu arada Yuan parlamentonun muhalefetine karşın yeniden inşa gerekçesiyle yabancı bankalarla kendi başına bir borç sözleşmesi imzaladı. Ardından Kuomintang yanlısı uç askeri valiyi görevden aldı. Devrimci önderlerin başlattığı bir ayaklanmayı bastırdıktan sonra, cumhurbaşkanlığına resmen seçilmesini sağladı. Yetkilerini kısıtlamak isteyen parlamentoyu 10 Ocak 1914'te dağıtarak

kendi isteklerine uygun bir anayasa hazırlamak üzere yeni bir organ atadı.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra İtilaf Devletleri'nin yanında yer alan Japonya, Almanların Çin'deki liman ve demiryollarına el koydu. Ardından 18 Ocak 1915'te Yuan'a, Çin'i sömürgeleştirmeyi amaçlayan Yirmi Bir Talep adlı belgeyi sundu. Yuan kamuoyuna açıklanmayan bu belgedeki ayrıcalıkları sınırlamak amacıyla görüşmeleri sürdürürken, bir yandan da dış destek aramaya çalıştı. Görüşmelerin açığa çıkması üzerine muhalefetin büyük bölümü Yuan'ın çevresinde birleşti. Ama Yuan, Japonların ultimatomu karşısında bütün koşullara boyun eğdi. Japonya varılan anlaşmayla Manchurya, Shandong ve madencilik bölgelerinde geniş ayrıcalıklar kazandı. Çin, kıyılarında öteki devletlere ayrıcalıklar ve üs vermeme yükümlülüğü altına girdi.

Japon tehdidini atlattıktan sonra kendisini imparator ilan etmeye hazırlanan Yuan geniş bir muhalefetle karşılaştı. Yunnan'da patlak veren askeri ayaklanma devrimci komutanların da katılmasıyla Ocak 1916'da Sichuan ve Jiangxi'ye kadar genişledi. Japonlar ayaklanmacılara gizlice destek vermeye başladı. Bölgelerdeki askeri önderler birbiri ardı sıra bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu arada Yuan'a bağlı komutanlardan Duan Qirui ve Feng Guohang desteklerini çektiler. İmparatorluk girişiminden vazgeçmek zorunda kalan Yuan bir süre sonra hastalanarak öldü.

General Li Yuanhong'un cumhurbaşkanlığına getirilmesine karşın, eski Peiyang Ordusu'nun birçok komutanından destek gören Duan başbakan olarak yetkileri elinde topladı. Parlamento yeniden toplandıysa da iktidar belirsizliği sürdü. Şubat 1917'de Almanya'yla diplomatik ilişkilerini kesen ABD, Çin'e aynı yolu izleme çağrısında bulundu. Li öneriye karşı çıkarken, Duan savaşa girilmesinden yana tutum takındı. Ağır baskı altında kalan parlamento Almanya'yla diplomatik ilişkilerin kesilmesi yönünde karar aldı. Bir süre sonra Duan ve yandaşlarının savaşa girme ve parlamento-yu dağıtma istekleriyle karşı karşıya kalan Li, Duan'ı görevden aldı ve Peiyang kliginin güçlü üyelerinden Zhang Xun'u arabuluculuk yapmaya çağırdı. Onkoşul olarak parlamentonun dağıtılmasını sağlayan Zhang, ordusuyla Pekin'e girdikten sonra Qing hanedanını yeniden başa geçirmeye kalktı. Askeri valiler ve komutanlar bu girişime karşı hemen tavır aldı. Temmuzda Pekin'i geri alan Duan ikinci imparatorluk girişimini boşa çıkardı ve yeniden başbakanlığı üstlendi. Feng'in de cumhurbaşkanı vekili olarak Pekin'de dönmesiyle yönetime Zhili ve Anhui klikleri egemen oldu. Duan 14 Ağustos'ta Almanya'ya savaş açtı.

Bu sırada deniz kuvvetlerinin ve milletvekillerinin desteğini alan Sun Yat-sen, Guangzhou'da rakip bir yönetim kurmaya girişti. 31 Ağustos'ta toplanan parlamento askeri bir hükümet oluşturarak Sun Yat-sen'i başkomutanlığa atadı. Ama gerçek iktidar Sun Yat-sen'i yalnızca görünüşte destekleyen askerlerin elinde kaldı. Guangzhou hükümeti İtilaf Devletleri'nce tanınmak için Almanya'ya savaş açtı. Kuzeye karşı bir cezalandırma seferine girişen A Hu fa jun (Anayasayı Koruma Ordusu) Hunan'a kadar ilerleyip Sichuan'ı da yanına çektiyse de, yenilgiye uğrayarak geri çekildi. Mayıs 1918'de güneydeki hükümet, askerlerin ağırlıkta olduğu yedi kişilik bir direktövarlık biçimini alınca, Sun Yat-sen Şanghay'a döndü.

Çin'in savaşa girmesi Alman ve Avusturya ayrıcalıklarına son verilmesi, ödenmemiş

eski tazminatların iptal edilmesi ve barış konferansına katılma hakkı gibi kazançlar sağladı. Buna karşılık Feng'in çekilmesinden sonra Duan'ın egemen olduğu Pekin hükümeti, Japonya'ya yeni demiryolları açma ayrıcalıkları tanıdı. Bu ayrıcalıklar için Japonya'dan alınan borcun büyük bölümü Anhui kliginin güçlendirilmesinde kullanıldı. Öte yandan mütteliklerine Çin'deki Alman ayrıcalıklarını üstlenme hakkını kabul ettiren Japonya, Çin üzerinde bir tür üstünlük kurmuş oldu. Savaşın önemli sonuçlarından biri de, dış rekabetin ortadan kalkmasıyla yerli sermayeye dayalı hafif sanayilerin doğmasıydı. 1918'de Çin'deki sanayi işçilerinin sayısı 1.7 milyona ulaştı. Modern Çin bankalarının sayısı ve sermaye gücü arttı.

Savaş yıllarında yeni bir aydın tabakası da doğdu. Yurtdışında fen, mühendislik, tıp, hukuk, iktisat gibi dallarda öğrenim gören öğrenciler, önemli görevler olarak toplumun modernleşmesine öncülük ettiler. Yeni tip okullar ve öğretmenler özellikle kentlerde yeni bir genç kuşak yetiştirdi. Çin kültürünü ve geleneklerini bütün yönleriyle eleştiri süzgecinden geçirmeyi amaçlayan Yeni Kültür Hareketi düşünsel bir devrim yarattı. Bireysel özgürlük ve eşitlik, bilimsel araştırma ruhu ve sorunlara pragmatik yaklaşım gibi yeni anlayışlarla yola çıkan aydınlar, köklü kurumsal reformları gerçekleştirmek için özellikle öğrenim gören gençliğe eğildiler. Yuan'ın imparatorluk tutkusuna muhalefet amacıyla kurulan *Xin qing nian* adlı dergi, 1917'de Pekin Ulusal Üniversitesi'ndeki yenilikçi öğretim üyelerinin organı haline geldi. Öğrenciler Yeni Kültür Hareketi'ni hızla benimsediler. Edebiyatta konuşma dilini kullanma eğilimi kısa sürede yaygınlaştı. Batı kalıplarından esinlenen yeni edebiyat ürünleri ilgi görmeye başladı.

Versailles Barış Konferansı'nda Japonya'ya Çin'e ilgili olarak verilen ödüllere karşı Pekinli öğrencilerin 4 Mayıs 1919'da giriştiği protesto hareketi, düşünsel akımın bütün topluma yayılmasını sağladı. Öğrencilerin tutuklanması büyük Çin kentlerinde bir protesto dalgasına yol açtı. Dükkan kapatma, bankalardaki işlemleri durdurma ve grev gibi eylemler birbirini izledi. Güç durumunda kalan hükümet, öğrencileri serbest bırakarak Versailles Antlaşması'nı imzalamayı reddetti. 4 Mayıs Hareketi'yle (*) Çin yeni bir devrim dönemecine girdi.

Savaş arası yıllar (1920-37). 1919'da yurtsever dalgalan yükselmesi Sun Yat-sen yandaşlarının Birleşik Parti'yi Kuomintang adıyla canlandırmasını sağladı. 1920 sonlarında militaristlerin görevden uzaklaştırıldığı Guangzhou'ya dönen Sun Yat-sen, parlamentonun yeniden toplanmasını cumhurbaşkanlığına seçildi. Ama 1922 ilkbaharında Manchurya savaş ağası Zhang Zuolin'le işbirliği yaparak kuzeye bir sefer düzenleme girişimine gösterilen tepki üzerine Şanghay'a çekildi. Şubat 1923'te Guangzhou'ya yeniden dönmeyi başararak yönetimini pekiştirmeye başladı.

4 Mayıs Hareketi, 1917 Sovyet Devrimi'nin etkisiyle Marksizme yönelmiş olan aydınların örgütlenme çabalarına da hız kazandı. Yeni Sovyet yönetiminin Karahan Manifestosu'yla (Mart 1920) Çarlık Rusyası'nın Çin'deki ayrıcalıklarından vazgeçmesi, yurtseverler arasında sosyalizme yönelik sempatiyi artırdı. III. Enternasyonal'in (Komintern) desteğiyle kurulan Sosyalist Gençlik Birliği, çeşitli öğrenci önderlerini bir araya getirdi. Temmuz 1921'deki I. Kongre'den doğan Çin Komünist Partisi (ÇKP), Pekin Ulusal Üniversitesi dekanlarından Chen Duxiu'yu başkanlığa seçti. Propaganda ve sendika çalış-

malarında yoğun baskılarla karşılaşan ÇKP, Haziran 1923'te Guangzhou'da toplanan III. Kongre'de uzun tartışmalardan sonra Kuomintang'a katılma ve bu partiyi ulusal devrimci hareketin merkezi haline getirmeye karar verdi. Sun Yat-sen'in çok partili bir ittifaka karşı çıkması yüzünden tek tek üyeler olarak Kuomintang'a giren komünistler, özerkliklerini koruyarak sendikal hareketi denetim altına almaya çalıştılar. Guangzhou yönetimine mali ve askeri destek vermekle birlikte, 1923 ortalarında Pekin yönetimiyle de diplomatik ilişkiler kuran ve ÇKP'yle bağlarını sürdüren SSCB, Çin'i antiemperyalist kampa çekmeye yönelik bir politika izlemeye başladı.

Batılı devletler ise Washington Konferansı'nda (Kasım 1921-Şubat 1922) Çin'in egemenlik ve toprak bütünlüğünü tanıma, istikrarlı bir yönetimin oluşturulmasına fırsat verme ve özel ayrıcalıklardan kaçınarak Çin'i ticarete eşitlik ilkesine uyma konusunda anlaşmaya varmışlardı. Japonya da bazı ayrıcalıklar karşılığında Alman mülklerini geri vermeyi kabul etmişti. Sonraki yıllarda İngiltere, Japonya, ABD ve Fransa, Çin'deki çatışan çıkarlarını bağdaştırma, Pekin yönetimine yardımcı olma ve iktidar çekişmelerine müdahale etmeme politikasını bir süre yürütmeyi başardı. Ama yükselen militarizm ve eşitsiz antlaşmaları hedef olan hareketler bu denge politikasını bozdu.

Bu sırada Çin birleşik ve merkezi bir siyasal yapıdan yoksundu. Pekin'in denetimi dışında olan Güney Çin, Guangzhou yönetiminin yanı sıra çeşitli savaş ağalarının egemenliği altındaydı. Çeşitli askeri yöneticiler arasında bölünmüş olan Sichuan bütün ülkeden kopuktu. İki ana gruba ayrılmış olan Peiyang komutanları, Yangtze Vadisi ve Kuzey Çin'i yanı bağimsız bir biçimde yönetiyordu. Bütün iktidar odaklarının ayrı orduları vardı; vergileri de bu odaklar topluyordu. Zengin topraklara ele geçirme mücadelesi sayısız savaşı, ittifaklara ve ihanetlere zemin hazırlıyordu. Orduların beslenmesi halkı büyük bir yük altında bırakıyordu. Kendi paralarını basan bağımsız yönetimler tüccarlardan ve bankalardan zorla "borç" topluyordu.

Batılı devletler ve Japonya, uyruklarına Çin topraklarında çeşitli ayrıcalıklar ve yargı dokunulmazlığı sağlayan eski antlaşmalar nedeniyle bu kargaşa ortamından pek etkilenmiyordu. Bu durum koruma altındaki ayrıcalıklı bölgelerde bulunan yabancı şirket ve bankalara yerli işadamları karşısında büyük bir üstünlük sağlıyordu. Korumacı gümrüklerin yokluğu yüzünden yerli malların rekabet şansı çok zayıftı. Hristiyan misyonerler hiçbir denetime bağlı olmayan okullarda Çinli gençleri istedikleri gibi eğitiyordu. Çin kıyılarında ve topraklarında çok sayıda yabancı savaş gemisi ve askeri birlik vardı. Geçmişten biriken borçlar Çin ekonomisi üzerinde ağır bir baskı yaratıyordu. Bütün bu nedenlerle Kuomintang'ın emperyalizme karşı başlattığı mücadele kısa sürede etkili oldu.

20-30 Ocak 1924'te I. Ulusal Kongresi'ni yapan Kuomintang, Sun'un Sovyet danışmanı Mihail Borodin'in önerileri doğrultusunda Çin'in bağımsızlığını ve geniş toplumsal reformları önören yeni bir programı benimseyerek merkeziyetçiliğe ve sıkı disipline dayanan yeni bir örgütlenmeye girişti. Sun parti başkanı olarak önemli yetkiler elde etti. Kuomintang Yürütme Komitesi'ne az sayıda komünist de alındı. Guangzhou'da bir karargâh kuran Yürütme Komitesi parti önderlerinin çoğunu bölgesel örgütleri

güçlendirmekle görevlendirdi. Genç subayları yetiştirmek üzere oluşturulan Wampoa Askeri Akademisi'nin başına Çan Kay-şek getirildi. Eylül 1924'te kuzeye yönelik yeni bir sefer başlatıldı. Bu sırada Pekin'de ortaya çıkan bir iktidar değişikliği üzerine görüşmeye oturmayı kabul eden Sun, Pekin'e ulaştıktan hemen sonra öldü ve birleşme yönünde bir adım atılamadı.

Sun'un ölümünden sonra da gelişmesini sürdüren Kuomintang, radikal eğilimin güçlenmesiyle bir iç çatışma dönemine girdi. Mayıs'ta Şanghay'da yapılan antiemperyalist gösterilerde İngilizlerin öğrencilere ateş açması, hazırandaki askeri akademi öğrencileriyle Fransız ve İngiliz denizcilerin silahlı çatışmaya girmesi ülke çapında grev ve boykotlara yol açtı. Komünistlerin öncülüğünde 16 ay süren bu eylem Hong Kong'un ticaretine ağır bir darbe indirdi. Halk arasındaki destekleri gittikçe artan Kuomintang ile ÇKP arasındaki çekişme bu dönemde iyice su yüzüne çıktı.

Kuomintang içindeki tutucuları saf dışı bırakarak partiye daha radikal bir yönelim kazandırmak isteyen sol eğilime karşı tepkiler daha 1925 yazında ortaya çıkmıştı. SSCB ile dostluğun önde gelen savunucularından Liao Zhongkai'nin öldürülmesinden sonra güçbirliği yapan Çan Kay-şek ve Wang Jingwei bazı tutucuları görevden aldılar. Bunun üzerine tutucu kanat Şanghay'da aynı bir merkez oluşturdu. Ocak 1926'da Guangzhou'da II. Ulusal Kongre'yi toplayan sol kanat, radikal politikaları ve SSCB ile ittifakı onayladı. Ama Sovyet subayların varlığı ve grevler sırasında keskinleşen sınıf çatışması, özellikle komutanlar arasında sola karşı muhalefeti güçlendirdi. Ulusal Devrim Ordusu'nun komutanlığına getirilen Çan, Wang'ı sürgüne göndererek yeni görev düzenlemesinde komünistlerin önemli makamlara gelmesini önledi. Ardından yeni bir kuzey seferi için SSCB'den mali ve askeri destek istedi. Askeri danışman olarak gönderilen Kızıl Ordu komutanlarından Blücher'in (Galen) yardımıyla titiz bir sefer planı hazırladı.

Rus keşif uçakları ve propaganda birliklerinden büyük destek gören Ulusal Devrim Ordusu, iki ay içinde Hunan ve Hubei'yi

denetim altına alarak yıl sonunda Jiangxi ile Fujian'ı aldı. Kuomintang hükümetinin merkezi Wuhan'a taşındı. 1927 ilkbaharında devrimci kuvvetler Nanjing ve Şanghay'a saldırma hazırlığına girişti. Buna karşılık siyasi durum bozulmaya başladı. Toprak ağalarını hedef alan köylü ayaklanmaları Hunan ve Hubei'yi altüst etti. Orta Yangtze'deki ticaret ve sanayi merkezleri grev dalgalarıyla felce uğradı. Hankou ve Jiujiang'da İngiliz bölgelerinin işgal edilmesi, bu ülkenin Şanghay'daki mevzilerini korumak için harekete geçmesine yol açtı. Kuomintang kuvvetlerinin denetimine giren bölgelerdeki yabancılar ve varlıklı Çinliler kaçmaya başladı. Kuzeydeki savaş ağaları bir ittifak oluşturmaya yöneldi. Şanghay'daki tutucu Kuomintang önderleri Wuhan'daki merkezi etkilemek için harekete geçti. Sol kanat içinde başını Borodin ve Çan'ın çektiği bir bölünme baş gösterdi. Kuomintang içindeki sol eğilimlilerin tutucu kampa geçmesinden ve emperyalist devletlerle ittifak kurulmasından çekinen ÇKP önderliği devrimci aşırıkları durdurma ve Wuhan'daki merkeze tam bir destek verme kararı aldı. Mao Zedong ve öteki bazı ÇKP üyeleri ise kitle hareketinin sürdürülmesini savundular.

Ulusal Devrim Ordusu'nun martta Nanjing ve Şanghay'ı almasından sonra, iç çatışma doruğuna çıktı. Nanjing'e giren askerler yabancı mülkleri yağmalayarak konsolosluklara saldırdı. Şanghay'da komünistlerin öncülük ettiği genel grev yabancı birlikleri tehdit edecek bir boyuta ulaştı. Tutucu Kuomintang önderleri, bazı ordu komutanları ve Çinli işadamlarının yönlendirdiği Çan, 12-13 Nisan'da Şanghay Genel İşçi Sendikası'na karşı kanlı bir sendirime hareketine girişti ve birçok komünisti tutuklatı. Öteki kentlerde de benzer baskılara girişildi. Nanjing'de tutuculardan oluşan yeni bir hükümet kuruldu. Bu sırada SSCB üzerinden Şanghay'a dönen Wang, komünistlerin hedef alınmasına karşı çıkarak gizlice Wuhan'a kaçtı ve buradaki hükümetin başına geçti. Temmuzda hükümetin devrilmesi yönündeki bir III. Enternasyonal talimatını öğrenen sol kanat önderleri, komünistleri ve Sovyet danışmanları Wuhan'dan uzaklaştırdılar. Böylece önemli desteklerini yitiren ve düşman güçlerin kuşatması altında kalan sol hükümet çok geçmeden çöktü.

ÇKP Guangzhou ordusu içindeki etkisinden yararlanarak Nanzhang'da yönetimi ele geçirmeye çalıştı ve ardından iç bölgelerde Guo Hasadi Ayaklanması'nı başlattı. Bu girişimlerin başarısızlığı uğramasından sonra kurulan Guangzhou (Kanton) Komünü de kısa sürede bastırıldı. Büyük kayıplara uğrayan komünistler dağılık birliklerini toparlayarak hükümetin denetiminden uzak yörelerde askeri üsler kurmaya yöneldiler.

Daha tutucu bir yapıya bürünen Kuomintang, yeniden düzenlenen Ulusal Devrim Ordusu'yla 1928 ilkbaharında kuzey seferini yeniden başlattı. Yolda başka kuvvetlerin de katılmasıyla büyüyen ordu haziran başlarında Pekin'i ele geçirdi. Japonlar Manchurya'ya çekilen Feng yanlısı ordunun izlenmesine izin vermediler. Buna karşılık büyük savaş ağalarının çoğu yenilgiye uğratıldı, kentler ve demiryolları denetim altına alındı. 10 Ekim'de Nanjing başkent olmak üzere Çin Cumhuriyeti Ulusal Hükümeti resmen kuruldu.

Yeni hükümetin önündeki en önemli sorun askeri ayrılıkçılıktı. Batılı devletlerce hemen tanındığından büyük mali kaynaklar elde eden ve askeri yardım alan Çan, eski müttefiklerine karşı giriştiği savaşlarla 1930'a doğru bağımsız askeri yönetimleri teker teker ortadan kaldırdı. Ülkenin

büyük bölümünü denetim altına alan hükümet, ulaşım sistemini geliştirerek vergi sistemini düzene bağladı; ticaret ve sanayiye destekleyici önlemler aldı. Buna karşılık kırsal kesimin durumu daha da bozuldu. Bazı ayrıcalık bölgelerinin geri alınmasına ve gümrük bağımsızlığının elde edilmesine karşın, eşitsiz antlaşmalar büyük ölçüde yürürlükte kaldı. Japonya'nın Manchurya'daki etkisini kırmak amacıyla Huludao limanı genişletilerek yeni demiryollarının yapımına başlandı. Manchurya'nın savaş ağası Zhang Xueliang, Nanjing hükümetiyle bir yakınlaşma içine girdi.

Asya'da Batı'nın nüfuzuna son vermeyi amaçlayan Japonya için Manchurya stratejik ve ekonomik açıdan büyük önem taşıyordu. Büyük Bunalım sırasında ağır yaralar alan Japon iş çevreleri bu zengin bölgenin bütünüyle denetim altına alınması için baskı yapmaya başladılar. Eylül 1931'de Guangdong Ordusu'ndaki bazı subayların giriştiği tertibin ardından Japonya adım adım Manchurya'yı işgal etti ve kukla Manchukoku (Manzhou Guo) yönetimini oluşturdu. 1932-35 arasında Manchurya sınırında yeni topraklar ele geçiren ve 1934'te Doğu Çin Demiryolu'ndaki Sovyet hisselerini alan Japonlar, bazı bölgeleri Nanjing hükümetinden ayırmak için tehditlere giriştiler. Çan bu saldırgan politika karşısında öncelikle komünistleri sindirme gerekçesiyle pasif bir tutum takındı.

Çin'in iç kesimlerinde 15 kadar üs oluşturarak Jiangxi Sovyeti'ni kurmuş olan komünistler, uyguladıkları toprak reformuyla yoksul köylülerin geniş desteğini kazanmışlardı. Manchurya'daki Japon işgali ve 1932'de Şanghay çevresindeki yerel çarpışmalar, komünistlerin etkilerini genişletmelerine fırsat verdi. Bir süre sonra hükümet kuvvetlerinin giriştiği saldırılar sonunda üslerini terk etmek zorunda kalan komünist birlikler, Mao'nun önderliği altında Uzun Yürüyüş(*) olarak bilinen çetin bir yolculuğu gerçekleştirerek Shaanxi'nin kuzeyinde Yenan denen bölgeye çekildiler. Uzun Yürüyüş sırasında Japonya'ya karşı birleşik cepheye dayalı yeni bir strateji geliştiren ÇKP, devrim programını ilimlaştırmak sınıf mücadelesini ikinci plana aldı. Ama imha seferlerini sürdürme konusunda direten Çan, Manchurya ve Kuzeybatı ordularına Yenan üzerine yürüme emrini verdi. Komünistlerin askerler arasındaki etkili propagandası ve Zhang Xueliang'la yaptıkları görüşmeler savaşı onledi. Aralık 1936'da seferin yeniden açılmasını sağlamak için Xi'an'a giden Çan, küçük rütbeli subayların baskısıyla gozaltına alındı. Çan'ın saf dışı bırakılmasının Çin'i yeniden kargaşaya sürüklemesinden çekinen siyasi güçler ve SSCB, Zhang'a baskı yapmaya başladılar. Aralarında Zhou Enlai'nin bulunduğu bazı komünist önderler de Xi'an'a giderek Japonya'ya karşı birleşme koşulluyla Çan'ın serbest bırakılması için çalıştılar. Sonunda iç savaşa son vererek işgale karşı ülkeyi bütünleştirmeyi kabul eden Çan serbest bırakıldı. Xi'an Olayı olarak bilinen bu dönüm noktasından sonra Çin'in etkili iki partisi karşılıklı ödünler vererek işbirliğine yöneldiler.

Japonya'ya karşı savaş (1937-45). 7 Temmuz 1937'deki küçük bir sınır çarpışması, Çin ve Japonya arasında resmen ilan edilmeden bir savaşa yol açtı. Pekin ve Tianjin'i ele geçiren Japonlarla Şanghay önderinde sert çarpışmalar başladı. Tarihinde ilk kez dış düşmana karşı birleşen Çin'in 1937'deki düzenli ordusu 1,7 milyon askeri ve 500 bin yedeği kapsıyordu. Buna karşılık Japonya'nın belirgin bir deniz ve hava üstünlüğü vardı. Çin kuvvetleri Japonya'nın ilerleyişini durduramamakla birlikte, sert bir direniş

1927'de Fransız tankları
Şanghay sokaklarında
Macdonald Library of the 20th Century

gösterdiler. Aralık sonunda Şanghay ve Nanjing düştü. Bu arada Çin'e bir saldırmazlık paktı imzalayan SSCB, Çin'e silah, uçak ve askeri danışman göndermede gecikmedi. 1938 ortalarında Kuzey Çin'deki önemli kentleri ve demiryolu hatlarını denetim altına alan Japonlar, Guangzhou'yu alarak Çin hükümetinin taşındığı Wuhan'ın ikmal hattını kestiler. Ekimde Hankou, Hanyang ve Wuzhang'ın da işgal altına girmesi üzerine, Çin hükümeti ve askeri komutanlığı Chongqing'e taşındı. Böylece Çin savaşın ilk evresinde modern ordularının önemli bir bölümünü, hava kuvvetleri ve tersanelerini, sanayi kuruluşları ve demiryollarının çoğunu, başlıca vergi kaynaklarını ve dışarıdan askeri donanım alabileceği bütün limanları yitirdi. Ama geniş toprakları ve sınırsız insan gücü kaynağını elinde tutmayı başardı.

Savaşın ikinci evresinde (1939-43) birçok küçük çaplı çarpışmaya karşın, cephe hattı pek az değişti. Japonya, Özgür Çin'e boyun eğdirmek için özellikle Chongqing'i hedef alan yoğun bir hava bombardımanına girişti. 1940'ta Nanjing'de Wang Jingwei başkanlığında kurulan kukla yönetim hiçbir varlık gösteremedi; yüz binlerce Çinli mücadeleyi sürdürmek üzere batıya kaçtı. Hükümet dağılmış ordularını yeniden düzene sokarak dışarıdan savaş gereci almaya yöneldi. SSCB ve Batılı devletlerden 1938-40 arasında önemli miktarda kredi alındı. Ama ikmal hatlarının uzun ve saldırıya açık olması malzeme ulaşımını güçleştiriyordu. Almanya'nın Fransa'yı işgal etmesinden sonra İngiltere önemli ikmal kapılarından Rangoon'u geçici olarak kapattı. Japonya Eylül 1940'ta Cinhindi'nin kuzeyini denetim altına alarak Kunming yolunu kesti. Haziran 1941'de Alman saldırısına uğrayan SSCB'nin yardımları giderek azaldı. Özgür Çin'de hükümetin yükselen fiyatlar ve harcamalar karşısında karşılıksız para basması, durdurulması güç bir enflasyona yol açtı. Bürokrasi içindeki yolsuzluklar arttı.

Buna karşılık Japonlara karşı başarılı bir gerilla savaşı yürüten ÇKP giderek güçlenmeye başladı. Yaklaşık 1,5 milyon insanın yaşadığı geri bir bölgeyi denetim altında tutan ve 1937'de üye sayısı ancak 40 bini bulan ÇKP'ye bağlı Kızıl Ordu, 8. Yol Ordusu adını aldıktan sonra Kuzey Çin'de Japon işgali altındaki bölgelere sızarak halkın desteğinde örgütlü bir direniş başlattı. Hükümetin izniyle Jiangsi ve Fujian'daki dağıntık komünist birliklerden oluşturulan Yeni 4. Ordu, Japon hatlarının gerisinde başarılı harekâtlara girişti. 1940'ta üye sayısını 100 bine çıkararak gerilla eylemlerini Yangtze'nin her iki yakasını kapsayan geniş bir alana yaydı. Mao'nun önderliği altında ideolojik ve örgütsel bütünlüğe kavuşan ÇKP, genç kadrolarla saflarını güçlendirdi. Kuomintang hükümeti ile ÇKP arasında alttan alta süren çekişme, Ocak 1941'de Huang Irmağının kuzeyine çekilme yönündeki hükümet emrini dinlemediği gerekçeyle Yeni 4. Ordu'ya yöneltilen saldırıyla ciddi bir gerginliğe ulaştı. Çok partili bir danışma organı olarak 1938'de kurulmuş olan Siyasal Halk Konseyi'nin araya girmesiyle iç savaşın eşiğinden dönüldü. Ama bu tarihten sonra Kuomintang en iyi birliklerini komünistlerin sızmalarını önlemek için kullanmaya başladı.

1941 yazında Japonya'nın Çin'deki savaşa son vererek ağırlığını güney yönündeki ilerleyişe kaydırmak istediğini gören ABD, Japon yayılmasını engellemek amacıyla Çin'e askeri yardım yapmaya başladı. Pearl Harbor Baskını ve İngiliz sömürgelerine yönelik Japon saldırıları, Çin için daha geniş bir uluslararası destek olanağı yarattı.

Ama Japonların Hong Kong'u almasıyla dış dünyayla hava bağlantısını yitirdi ve Birmanya'nın işgal altına girmesiyle her yandan kuşatılmış oldu. Hindistan'daki Assam üzerinden açılan havayolu Çin'in askeri gereksinimlerini karşılamaya yetmedi. Ote yandan ABD ve İngiltere'nin Almanya'yı yenilgiye uğratmaya öncelik vermesi, Çin'in genel strateji içindeki önemini azalttı. Kuomintang hükümetinin Japonları alt etmek için Çin'de bir ABD hava kuvveti oluşturulması yönündeki baskılarına karşın, ABD'li generaller savaş yeteneği yüksek modern bir Çin ordusuna dayanılması konusunda direttiler. Bu doğrultuda çeşitli eğitim merkezleri kurularak Çin ordusuna bağlı yeni birimler oluşturuldu. Kuomintang hükümetinin Güney Çin'de bir havaalanları ağı inşa etmesinden sonra, Çin'de uslenen ABD 14. Hava Kuvveti, 1943 sonlarında Japonlar karşısında taktik dengeyi sağlayarak bir dizi bombardımana girişti. Ama Birmanya'nın kuzeyinde ikmal için bir karayolu açma tasarısı gerçekleştirilemedi. Çan, Churchill ve Roosevelt'in katıldığı Kahire Konferansı'nda gündeme gelen, Birmanya'yı denizden istila etme planının bir yana bırakılması ve ardından büyük miktarda askeri ve mali yardım isteginin geri çevrilmesi, İngiltere ve ABD ile ilişkilerin soğumasına yol açtı.

Bu sırada Pasifik Cephesi'nde sıkışan Japonya bir yandan Assam'a yönelik bir saldırı başlatırken, bir yandan da Çin'in kuzeyden güneye inen demiryollarını ve ABD'nin kullandığı Çin havaalanlarını ele geçirmeye girişti. İngiliz ve Hindistan birlikleri Japonları durdurmayı başardı. Buna karşılık kötü yönetilen zayıf Çin ordusu ciddi bir direniş gösteremedi. Pekin-Hankou Demiryolu'nun çevresini temizleyen Japonlar, Hindistan-Çin sınırına giden yolu açmak için giriştikleri ikinci saldırıda Chongqing yolu üzerinde bulunan Guiyang'a kadar yaklaştılar. Ama deneyimli birliklerini geniş bir alana yayılmış olan yeni toprakları savunmak amacıyla geri çekmeleri üzerine, Kuomintang'ın modern birlikleri karşı saldırıya geçme olanağını buldu.

Kuomintang kuvvetlerinin 1944'teki başarısızlığı, yönetimdeki genel bozulmanın açık bir göstergesiydi. Savaş vurgunculuğu, karaborsa ve yolsuzluklar hükümetin yanı sıra silahlı kuvvetleri de sarmıştı. Giderek yoksullaşan halk arasında savaş bitkinliği ve hoşnutsuzluklar, polisiye baskıların önleyemeyeceği bir boyuta ulaşmıştı. Komünistlerin denetimi altındaki bölgelerde ise kitle örgütleri aracılığıyla seferber edilen halk, Japonlara karşı mücadelede etkin bir biçimde yer alıyordu. Politikaların belirlenmesinde köylülerin görüşüne başvuruluyor, yardımlaşma ve işbirliğine dayalı bir ekonomi politikası izleniyordu. Üretim araçlarının ortaklaşa kullanılmasına dayanan yardımlaşma ekipleri, Japon hatlarının gerisinde zaman zaman gerilla savaşına da katılıyorlardı. Japonların askeri denetimi zayıfladıkça, komünistlerin yönetimi daha geniş bir alana yayıldı. ÇKP'nin VII. Kongresi'nde (Nisan-Mayıs 1945) verilen rakamlara göre Kızıl Ordu'nun asker sayısı 900 bini, milisler ise 2 milyonu aşırıyordu; partinin denetimi altındaki bölgelerde 90 milyon insan yaşıyordu.

Bu arada 1944 yazından sonra hükümet temsilcileriyle ÇKP arasında yürütülen görüşmelerde ilk kez bir koalisyon hükümeti gündeme geldi. Ama askeri komuta, yönetim ilişkileri ve siyasal özgürlükler konusunda anlaşmaya varılamadı. Çan'ın isteği üzerinde ABD'nin yaptığı arabuluculuk girişimleri ve üst düzeyde bir konferansa zemin hazırlama çabaları sonuçsuz kaldı. Mart 1945'te görüşmeler kesildi. Kuomintang siyasal egemenliğini sürdürmek ister-

ken, ÇKP de askeri kuvvetlerini ve kurduğu bölgesel yönetimleri elinde tutma konusunda odun vermeye yanaşmıyordu. 14 Ağustos 1945'te Pasifik Savaşı'nın sona ermesi ve

Japon işgali sonrasında Nanjing'den bir görünüm
Macdonald Library of the 20th Century

Japonya'nın 2 Eylül'de resmen teslim olmasıyla Çin'deki Japon işgali sona erdi.

İç savaş (1945-49). Japonya'nın teslim olmasına yakın, komünist orduların komutanı Zhu De işgal altındaki topraklara girerek silahlara el koyma emri verdi. Buna karşılık ABD uçak ve gemileri Kuomintang kuvvetlerini doğudaki önemli kentlere ve kıyı kesimine taşımaya başladı. Douglas MacArthur Çin'deki Japon kuvvetlerine silahlarını yalnızca hükümet kuvvetlerine bırakma çağrısında bulundu. ÇKP önceden belirlediği strateji çerçevesinde Lin Biao komutasındaki Kuzeydoğu Demokratik İttifak Ordusu'nu zengin maden kaynaklarının bulunduğu ve Çin ağır sanayisi ile demiryollarının yoğunlaştığı Manchurya'ya gönderdi. Lin Biao Kuomintang kuvvetlerinin önünü kesmek için demiryolu hatlarını yıkarak liman girişlerinin çevresini kuşattı. Çok geçmeden iki taraf Manchurya'ya giden geçitlerde sert çarpışmalara tutuştu. Sovyet ordusu çatışmaya doğrudan karışmaktan kaçınmakla birlikte, fabrikaların ve makinelerin büyük bölümünü sökerek gemilerle SSCB'ye taşıdı. Kuomintang 1945 sonuna doğru ABD'nin eğitmiş olduğu en iyi birliklerini Manchurya'nın güneyine yerleştirerek takviye kuvvetlerin havayoluyla taşındığı stratejik demiryolu merkezi Mukden'e kadar ilerledi. Ama Kuomintang mevzileri pek güvenli değildi. Şanghay'ı almaya yönelik bir girişimin ardından Yangtze'nin güneyinden ayrılarak Kuzey Çin'de toplanan 18. Grup Ordusu ve Yeni 4. Ordu kuzeybatıdan denize kadar uzanan geniş bir şeride yayılmıştı. Ayrıca Tianjin-Pekin bölgesi ile Manchurya'daki Kuomintang kuvvetlerinin bütün ikmal hatlarını denetim altında tutuyordu. Güney ve batıdaki geniş toprakları elinde tutan Kuomintang'ın egemen olduğu öteki alanlar Aşağı Yangtze Vadisindeki zengin bölgeleri, Kuzey Çin'deki birkaç önemli kenti ve Tayvan'ı kapsıyordu.

Bu manevralar sürerken Chongqing'de barış görüşmeleri de yapılıyordu. Ekim ortalarında savaş sonrası bir hükümet oluşturmak ve bir anayasa hazırlamak üzere çok partili bir Siyasal Danışma Konseyi'nin

toplanması konusunda anlaşmaya varılmasına karşın, temel konularda hâlâ derin bir görüş ayrılığı vardı. Yıl sonunda Çin'e gelen Truman'ın özel temsilcisi George Marshall, tarafları temsil eden Zhang Zhun ve Zhou Enlai ile birlikte bir üçlü komite oluşturdu. Bu komitenin 10 Ocak 1946'da kabul ettiği ateşkes antlaşması, Siyasal Danışma Konseyi'nin toplantıları için elverişli bir ortam yarattı. Kuomintang, ÇKP, Demokratik Birlik, Genç Çin Partisi temsilcileri ile partisiz delegelerden oluşan konsey, hükümetin düzenlenmesi, asker sayısının indirilmesi, Ulusal Meclis ve anayasa konusunda bir dizi tavsiye kararı aldı. Çan hükümetin bu kararları uygulayacağına söz verdi. Ardından Marshall'ın danışmanlığını yaptığı askeri bir alt komite iki tarafın bir plan çerçevesinde asker sayısını azaltmasını, bütün kuvvetlerin tek bir ordu altında birleştirilmesini ve bu ordunun siyasetten arındırılmasını öngören bir anlaşmaya vardı. Ama çok geçmeden Kuomintang içindeki tutucular ve komutanlar uzlaşmaya karşı bir tutum takındılar. Mançurya'da stratejik noktalarda çıkan çatışmalar yeni gerginliklere ve savaş politikasının öne çıkmasına yol açtı.

Kuomintang kuvvetlerinin hazırlanmış komünistlerin demiryolları üzerindeki denetimini kırmak amacıyla Jiangxi ve Shandong'a karşı geniş çaplı saldırılara girişmesiyle çatışmalar yeniden başladı. ÇKP Kuomintang'a askeri ve mali yardımda bulunan ABD'ye karşı bir propaganda kampanyasına girişti. Silah ambargosu yoluyla hükümeti sıkıştırma çabaları sonuçsuz kalan Marshall, arabuluculuk girişimlerinden vazgeçti. Kuomintang kuvvetlerinin 1946'nın ikinci yarısında Kuzey Çin ve Mançurya'da sağladığı ilerlemeden cesaret alan hükümet, 15 Kasım'da ÇKP ve Demokratik Birlik'in boykot ettiği Ulusal Meclis'i topladı. Meclis güçler ayrılığına ve sınırlı özgürlüklere dayanan bir anayasa kabul etti. Bu sırada enflasyon ve bütçe açığının baskısı altında altın rezervleri piyasaya sunuldu. İhracat gelirleri düşerken, tahıl ve pamuk gibi temel ürünler dışardan alınmaya başladı. ABD'nin yiyecek, giyim eşyası, yatırım malları ve araç yardımlarına ve ucuz silah satışlarına karşın, iç savaş harcamaları bütçeyi aşındırmaya devam etti. Vurgunculuk, stokçuluk ve karborsacılık çığırından çıkarken, ücretli kesimlerin geliri sürekli düştü. Komünistlerin denetimindeki bölgelerde ise istikrarlı ekonomik yapı ve reformcu politikalar ÇKP'nin halktan geniş bir destek görmesini sağlıyordu. Mançurya'da Songhua'nın kuzeyi, doğu bölgesi ve kırsal kesimin büyük bölümünü denetim altında tutan Kuzeydoğu Demokratik İttifak Ordusu, bir dizi saldırı sonunda ağır kayıpları verdirdiği Kuomintang kuvvetlerini birkaç büyük kente ve dar bir demiryolu şeridine sıkıştırmayı başardı. Kuzey Çin'deki komünist kuvvetler de Kuomintang birliklerini kuşatma altına alarak güne doğru ilerlemeye başladı. Böylece 1947 sonlarına doğru stratejik inisiyatif Halk Kurtuluş Ordusu'nun (HKO) eline geçti. Kuomintang kuvvetleri sayıca iki katlık bir üstünlüğe dayanmasına karşın, artık savunma konumuna geçmişti ve son derece dağınıktı. Kasımda karargâhını Pekin-Hankou Demiryolu'yla bağlantılı Shijiazhuang'a taşıyan Mao, "halk savaşının bir dönüm noktasına ulaştığını" açıkladı.

ÇKP'nin bu ilerleyişinde 1946 ortalarında başladığı toprak devriminin katkısı büyüktü. Yoksul köylülerin parti örgütlerinin

öncülüğünde topraklara el koymasına dayanan bu devrim, Kuomintang'ın kırsal kesimdeki desteğini bütünüyle çökertti. Feodal ilişkilerin tasfiye edilmesiyle yaratılan dinamizm, ÇKP'ye güçlü bir kitle temeli kazandı. Bu arada orta köylülüğü devrimden uzaklaştırmamaya da özen gösterildi.

1948'de Çin'in orta kesimine giren HKO birlikleri ovalarda da bazı önemli kasabaları almaya başladı. Mançurya'nın batısına düşen bölgeler komünistlerin eline geçti. Mançurya ve Shandong'daki belirleyici çatışmalarda Kuomintang'ın en iyi orduları imha edildi. Eylülde Jinan'ın alınmasıyla Nanjing'in kuzeydeki geleneksel savunma hattı ve kilit bir demiryolu merkezi olan Xuzhou'nun yolu açıldı. Ardından 600 bin kişilik bir kuvvetle son saldırıya geçen Lin Biao, Tianjin ile Mukden arasındaki demiryolu hattında bulunan Jinzhou ve Changchun'u aldı. Mukden'deki kuvvetlerin karşı saldırısı yenilgiyle noktalandı. Kuomintang'ın toplam kaybı 400 bine ulaştı.

Bu harekâtlar hükümetin bütçe açığını daha da artırdı. Yeni bir para birimi çıkarılarak iç fiyatlar ve döviz kurları donduruldu. Karborsacılığa karşı sert cezalar getirildi. Halkın elindeki altın, gümüş ve yabancı paralar değerinin altında toplandı. Bu önlemler ekonomiyi tam bir durgunluğa sürüklediği gibi vurgunculuk ve yolsuzlukları önleyemedi. Cephedeki yenilgi haberlerinin ulaşmasıyla enflasyonu durdurmaya yönelik son çabalar da boşa çıktı.

Kasım 1948-Ocak 1949 arasındaki çatışmalar Hsuehchow'u denetim altına alma noktasında yoğunlaştı. Kuomintang'ın zırhlı araç ve uçak üstünlüğüne karşın, HKO 65 gün süren çatışmalarda Kuomintang ordularını birbiri ardı sıra kuşatarak yenilgiye uğrattı. Yaklaşık 500 bin kayıp veren Kuomintang birlikleri donanımlarını da savaş alanında bıraktı. Nanjing'in önündeki engeller ortadan kalktı. Bütün dış bağlantıları kopan Tianjin kısa bir kuşatmadan sonra 15 Ocak'ta düştü. Pekin 23 Ocak'ta teslim oldu. HKO sayı ve donanım bakımından kesin bir üstünlük kazandı.

Çan bu gelişmeler üzerine geçici olarak cumhurbaşkanlığından çekilerek görüşme yolunu açmaya çalıştı. Bu arada ABD'nin yardımıyla en azından Güney Çin'i elde tutma girişimi de sonuçsuz kaldı. Şubatla başlayan barış görüşmeleri Kuomintang'ın teslim olmaya yanaşmaması nedeniyle kesildi. Kuomintang hükümeti 23 Nisan'da Guangzhou'ya taşındı. HKO sırayla Nanjing, Hankou ve Shanghai'a girdi. Peng Dehuai komutasındaki ordular Kuomintang'ın güney ve batıyla bağlantısını kesti. 1949'un ikinci yarısında Hainan, Tayvan ve bazı küçük direniş noktaları dışında bütün Çin ÇKP'nin denetimine girdi. Kesin yenilgiye uğrayan Kuomintang hükümeti, Çan'ın 1949 başlarında devletin altın rezervleri ile deniz ve hava kuvvetlerini yanına alarak kaçtığı Tayvan Adasına çekildi. Mao 1 Ekim'de Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti.

**KUOMINTANG VE ÇKP'NİN İDEOLOJİK GE-
LİŞİMİ.** 19. yüzyılda emperyalist sızmalar ve iç bölünmelerin etkisiyle sürekli zayıflayan Çin'in sorunlarını çözmek için başvurulan yolların sonuçsuz kalması, radikal bir toplumsal dönüşüm düşüncesinin genel geçerlilik kazanmasını sağlamıştı. Bu doğrultuda özellikle aydınlar arasında gelişen geleneksel yapıyı kıracak yeni bir düzen arayışı, 4 Mayıs Hareketi'yle toplumun geniş kesimlerine yayıldı. 1920'lerde ve 1930'lardaki köylü ayaklanmaları Çin toplumunun belkemiğini oluşturan bu kesimi de siyaset sahnesine çekti. Bu arada emperyalist sızmanın yarattığı yıkıma karşın, feodal ilişki-

lerin çözülmesi ve kentlerde görülen hızlı ekonomik gelişme Çin toplumuna yeni bir canlılık kazandırdı.

Bu ortamda hızla serpilen milliyetçilik düşüncesi ilk bütünsel ifadesini, Sun Yat-sen'in değişik eğilimleri bağdaştırmayı amaçlayan Uç Halk İlkesi'nde buldu. Bu dönemde Çin'in düşünsel yaşamına egemen olan bazı ortak yönler biçimlenmeye başladı. Dış bağımlılığa son verilmesi, ülkede bütünlüğün sağlanması, toprak ağalığına son verilmesi ve devlet öncülüğünde sanayileşmeye geçilmesi. Bu köklü dönüşümler için genellikle seçkin bir tabakanın öncülüğüne ağırlık verilmekle birlikte, halkı seferber etme ve bilinçlendirme anlayışı da giderek önem kazandı. 1911 Devrimi'nin bütünlüşmesi ve demokratik bir toplum yaratma konusunda yarı yolda kalması, askeri güce dayalı merkezi bir yönetim altında toplumu dönüştürme eğiliminin güçlenmesine yol açtı. 1920'lerden sonra Çin toplumu Kuomintang ve ÇKP'nin temsil ettiği keskin bir yol ayrımına geldi.

Baskıcı yönetimler altında yaratıcı gücünü yitiren geleneksel Çin düşüncesi yeni ideolojilerin oluşumunda yol gösterici bir rol oynamamakla birlikte, işlek bir yazı diline ve zengin bir geçmişe dayandığından bazı özellikleriyle etkisini sürdürdü. Totaliter yönetim biçimi ile özerk toplum yapısından doğan çeşitli ikilikler ve iki aşırı ucu bağdaştırma çabası doğan belirsizlikler ideolojik bir miras olarak varlığını korudu.

Sun Yat-sen'in düşünceleri. Çin'e dünyada saygın bir yer kazandırmayı amaçlayan Sun Yat-sen'in Uç Halk İlkesi'nde milliyetçilik Çin'in dış baskıdan kurtulması, demokrasi halkın kendi kendini yönetmesi, genel refah ise toplumun bütün kesimlerine ekonomik güvence sağlanması anlamına geliyordu.

Sun'a göre Çin'in zayıflamasının başlıca nedeni ulusal bilincin yokluğu idi. Ulusal bilinci geliştirmek için Çin'in geleneksel ahlak anlayışına dayanması gerekirdi; Çin felsefesinin geliştirdiği erdemler, toplumu bütünlüştürecek bir etken olarak değerlendirilmeliydi. Bu çerçevede bireyin kendi kendini yetiştirmesi temel alınmalıydı.

Batı ile Çin'in tarihsel gelişmelerinin büyük ayrılıklar içerdiğini savunan Sun, Batı demokrasisinin olduğu gibi alınmasına karşıydı. Despotizme karşı kesin tutum almakla birlikte, demokrasi anlayışının temelini halkın demokratik yollardan denetleyeceği güçlü bir yönetim oluşturmuyordu. Bu nedenle devletin yönetimi ve bürokrasisi de denetlemeyi sağlayacak geniş bir güçler ayrılığına dayanması gerektiğini savunuyordu.

Sun'un genel refah ilkesi Kuomintang'ı oluşturan değişik kesimleri çıkarlarını bağdaştırma çabasının ürünüydü. Eşitlik ve sosyalizm gibi unsurlar içermekle birlikte, sınıf çatışmasından çok, uyumlu bir dayanışmayı öngörüüyordu. Ayrıca bir evrim sonunda toprağı işleyenlere dağıtılması, sanayi- de devletin sermayeye yön vermesi gibi öneriler dışında açık bir program getirmiyordu.

Sun'a göre ülkenin en ivedi sorunu bütünlüğü sağlamak ve güçlü bir yönetim oluşturmaktır. Başlangıçta bir tür vesayet rolünü üstlenen devlet, kitleleri eğiterek demokrasinin aşağıdan yukarıya doğru inşa edilmesine zemin hazırlayacak ve bu süreç içinde çeşitli kesimlerle işbirliği içinde ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecekti. Değişik yon- lere çekilmeye elverişli olan Sun'un görüşleri, Çin'de siyasal kutuplaşmanın keskinleşmesiyle oldukça farklı yorumlara yol açtı.

Çan Kay-şek'in gelenekçiliği. Kuomintang yönetiminin 1927'den sonra emperyalist

devletlere ve tutucu çevrelere dayanmaya başlamasıyla, Çan Kay-şek partinin temel ilkelerinde büyük değişiklikler yaptı. Çin'in gerilemesini iç siyasal çekişmelere ve Batı demokrasisine özenmeye bağlayarak geleneksel toplumu yüceltme yoluna gitti. Siyasal ve ekonomik gelişmeyi yerleşik düzeni sarsmayacak sınırlar içinde tutma çabasıyla, eski değerleri canlandırmaya yönelik Yeni Yaşam Hareketi'ni başlattı. Birlik düşüncesini yönetime kesin olarak boyun eğmeye dayanan disiplinli bir toplum oluşturma düzeyine indirdi.

Mao'nun görüşlerinin gelişmesi. 1927'de birleşik cephenin dağılmasından sonra, bağımsız bir program ve ideolojiyi geliştirmeye başlayan ÇKP'nin temel çizgisine yön veren Mao'nun görüşleriydi. 1926'da "Çin Toplumundaki Sınıfların Çözümlemesi" adlı makalesiyle ÇKP'nin ittifaklar politikasının temelini atan Mao, büyük toprak ağaları ve kompradorlar dışında bütün toplumu devrim kazanma hedefini ortaya koydu. Hunan'daki köylü ayaklanmalarından yola çıkarak köylülüğü ulusal demokratik devrimin temel gücü olarak alma tezini geliştirdi. Kitlelerin devrimci inisiyatifine güvenmenin gerektiğini vurgulayarak bütün devrimlerin odak noktasının iktidar sorunu olduğunu ortaya attı.

Mao'nun halk savaşı stratejisi 1931'deki Jiangxi Sovyeti deneyiminden doğdu. III. Enternasyonal'in kentlerde ayaklanma stratejisi ile devrimi yaymak için gezgin çeteler oluşturma görüşüne karşı çıkan Mao, halkın desteğine dayalı üsler oluşturmayı temel aldı. Bu üsler Çan'ın 1930-33 arasındaki "imha seferleri"ni başarıyla püskürttü. Sovyet deneyiminin başlangıcında uygulanan katı ve aşırı eşitlikçi toprak devriminin Mao'nun müdahaleleriyle yumuşatılması ve üretimin geliştirilmesine verilen önem, devrimin kitle desteğini genişleterek adım adım yayılmasını sağladı.

Uzun Yürüyüş'ten (1934-35) sonra Çin toplumunun küçük bir örneğini oluşturan sınır bölgelerindeki deneyimler, kitle çizgisi olarak adlandırılan esnek yönetim biçimini ve ekonomide kendi gücüne dayanma anlayışını geliştirdi. Mao bu dönemde Marksist bilgi kuramı üzerine yazdığı makalelerde teori ile pratik arasındaki ilişki üzerinde durarak seçkinlik, öznelcilik ve dogmatizm gibi eğilimleri eleştirdi. Bu makalelerdeki düşünceler ÇKP'nin Çin toplumundaki çelişkileri ve sorunları ele alış biçimine önemli katkıda bulundu.

Mao'nun "Yeni Demokrasi Üzerine" (Ocak 1940) adlı makalesi ise gelecekte öngörülen toplumsal ve ekonomik yapının temel özelliklerini belirleyen bir çalışmaydı. Bu makalede ortaya konan demokratik ve sosyalist devrim aşamalarında izlenecek programlar ve daha savaş yıllarında gerçekleştirilen halk diktatörlüğü oluşturmaya yönelik 1949'dan sonraki sosyalizmi inşa çalışmalarına önemli ölçüde ışık tuttu.

SOSYALİST ÇİN. ÇKP, Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilanından sonra ağırlık merkezini kırsal kesimden kentlere kaydırarak işçi sınıfı, köylülük, küçük burjuvazi ve milli burjuvazi arasında ittifaka ve karşı-devrimciler üzerinde baskıya dayanan bir demokratik halk diktatörlüğü oluşturmaya yöneldi. Bu amaçla Çin Halkı Siyasal Danışma Konferansı Temel Yasası yayımlandı. Konferans ilk oturumunda bu yönetim biçimini onaylayan bir Ortak Program kabul etti. ÇKP için bu yeni kurumsal yapı sosyalizme geçiş öncesindeki geçici bir araç niteliğini taşıyordu.

Savaş yıllarında bitkin düşmüş olan halkın olağan yaşama dönüş yönündeki isteği, genel düzenin sağlanmasını büyük ölçüde

kolaylaştırdı. Büyük kentlerde ve kırsal kesimin önemli bir bölümünde bozulmuş olan yönetim aygıtı ve ekonomik işleyiş hızla rayına oturmaya başladı. Silahlı birliklerce desteklenen parti kadroları ve kolluk kuvvetleri birkaç aylık bir süre içinde vurgunculuk, karaborsa ve yolsuzlukları sındırdı. İvedi ekonomik sorunları çözmek amacıyla geniş çaplı dönüşümler ertelenerek pratik önlemlere öncelik verildi. Kırsal kesimde büyük bir yol almış olan toprak devrimi sürdürüldü ve bir sınıf olarak toprak ağalarının varlığına son verildi. Kentlerde ise ÇKP dışındaki çevrelerle uzlaşma yoluna gidildi. Fabrikalarda, işyerlerinde, okullarda ve devlet kurumlarında birçok bürokrat ve kapitalistin belirli bir denetim çevresinde konumlarını sürdürmelerine izin verildi. Öte yandan devrimci iktidarı koruma düşüncesiyle katı ve bürokratik yöntemlere başvurulması, kadroların yeni makamlar, kurumlara ve geniş yönetim ağıyla uğraşması zamanla kitle çizgisinden ve devrimci coşkudan uzaklaşma yönünde bir eğilimin doğmasına yol açtı. Bu durum, sosyalizmin inşası sırasındaki ortaya çıkan sert ve yoğun mücadeleleri belirleyen en önemli etken oldu.

Yeniden inşa ve iktidarı pekiştirme dönemi (1949-52). Bu dönemde ekonomik ve toplumsal programlarla belirli bir istikrar sağlanarak sanayileşme için gerekli zemin hazırlandı. Devrimci coşkunun hâlâ güçlü olması ve Kore Savaşı, ÇKP yönetiminin militan ve doktriner bir tutum izlemesine yol açtı. ABD'nin Kore'ye müdahalesinin yarattığı tehdit üzerine, Çin Halk Gönüllüleri, Ekim 1950'den sonra Kore'deki savaşta fiilen yer aldı. Çin'deki muharip birliklerin yaklaşık üçte ikisinin çarpışmalarına katıldığı bu üç yıllık savaş, içinde de sıkı önlemlerin alınmasını gerektirdi. Şubat 1951'de karşı-devrimci eylemlerin bastırılmasına ilişkin yönetmelikler çıkarılarak düzen karşıtı eylemleri hedef alan bir kampanya açıldı. Devrimci iktidarı pekiştirmek amacıyla Tibet'e askeri birlikler gönderildi. 1951 sonunda geliştirilen merkezî programlarla kapitalistlerin kent ekonomisi üzerindeki etkisi kırıldı ve önemli görevlerdeki eski bürokratların çoğu ayıklandı. Rüşvet, vergi kaçakçılığı ve yolsuzluk gibi yıkıcı eylemleri gidermeye yönelik kampanyalar yürütüldü. Üretimi artırmaya yönelik programlarla uzun vadeli kalkınmanın temelleri atıldı. Kitle örgütleri yaygınlaştırılarak geleneksel yapıdan kopuşu sağlayacak çeşitli yasalar çıkarıldı.

Ülke çapında iktidarı pekiştirmek amacıyla partinin bölge bürolarına geniş yetkiler tanındı. Mançurya'da Kore Savaşı'nın da etkisiyle geniş sanayi kaynakları ve büyük bir askeri güç yığıldı; buradaki Sovyet danışman ve teknik uzmanlarının sayısı da hızla arttı. Parti, ordu, yönetim ve ekonomik planlama örgütlerinin eşgüdümünden tek başına sorumlu olan Gao Gang, bu güçlü konumuna dayanarak Pekin'de de etkili olmaya başladı. Fabrikalarda Sovyet yönetim biçiminin benimsenmesine öncülük etti; 1952 sonunda Devlet Planlama Komisyonu'nu oluşturmak üzere Pekin'e döndükten sonra bu sistemin ülke çapında uygulanmasını sağladı. Partinin örgütlenme dairesinin başında bulunan Rao Şuşi ile sıkı bir işbirliği kurarak, parti yönetimine egemen olmaya çalıştı.

Yeniden insanın ilk yılları SSCB ile sıkı bir yakınlaşmaya sahne oldu. Mao'nun Aralık 1949'da Moskova'ya yaptığı geziden birkaç ay sonra bir Dostluk, İttifak ve Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması (14 Şubat 1950) imzalandı. Çin ordusu Sovyet modeline göre yeniden düzenlendi; ağır silahlara ve hareket yeteneğine büyük önem verildi.

Çin'e çeşitli kredilerin yanı sıra sanayi projelerine dönük donanım ve teknoloji yardımları yapıldı. Dış politikada uyumlu bir işbirliği sağlandı. Butun bunlarla birlik te Kore Savaşı'nda gerekli askeri yardımın yapılmaması, Sovyet danışmanların kendi modellerine uygun bir ekonomi politikada direktmesi ve Gao Gang ile sıkı bir işbirliği yapması SSCB'ye duyulan güvensizliğin ilk tohumlarını attı.

Sosyalizme geçiş (1953-57) Gao Gang'in güçlenmesi üzerine Merkez Komitesi'nin Şubat 1954 oturumunda başlayan iç mücadele, yaklaşık bir yıl kadar sürdü. Sonunda Gao-Rao kışkırtı saf dışı bırakıldı. Partinin Mart 1955'teki ulusal konferansında Liu Şaoqi, Mao'dan sonra ikinci adamlığa yükselirken, Deng Xiaoping ile Lin Biao da Politbüro'ya girdi. Böylece uzun süreden beri askıda tutulan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1953-57) tam anlamıyla uygulanmaya başladı. SSCB'nin yardımıyla hazırlanan bu plan tarımda kolektifleşmeyi, yeni hammede kaynaklarını geliştirmeyi ve hızlı bir sanayileşmeyi öngörüyordu.

Kırsal kesimde toprak dağıtımından sonra oluşturulan yardımlaşma ekiplerinin sayısı 1954 sonunda yaklaşık 10 milyona ulaşmış bulunuyordu. Gönüllü kolektifleşme yönünde belirli adımların atılmış olması nedeniyle, bu ekipleri altı düzey tarım üreticileri kooperatiflerine dönüştürme çabası büyük bir güçle karşılaşılmadı. Toprakların ortaklaşa işlendiği kooperatiflerde gelirlerin paylaşılmasında toprak miktarının ve işgücü katkısının temel alınması ilkesi benimsendi. Ekim 1955'te kooperatifleri birleştirerek üst düzey tarım üreticileri kooperatiflerine dönüştürmeye yönelik bir kampanya başlatıldı. Tasarruf hakkının kooperatife verildiği ve gelirin paylaşılmasında işgücünün temel alındığı bu sistem, zengin ve orta köylülerden belirli bir direniş gördü. En büyük tepki geleneksel bağların güçlü olduğu köylerde ticari ilişkilerin ileri düzeye ulaştırıldığı köylerden geldi. Bu arada tarımdan sanayiye kaynak aktarmak amacıyla kooperatifler üzerinde sıkı bir denetim kuruldu. Özellikle orta köylüler kâr, kota ve tasarruf yönetmelikleri gibi önlemlere karşı etkin direnişe geçti. Parti üst düzeyinde de ortaya çıkan muhalefete karşın, tarımı kolektifleştirme programı aksatılmadan yürütüldü. Böylece 1956 sonunda köylü ailelerinin yüzde 88'i ileri kooperatifler içinde örgütlenmiş oldu. Kentlerde Devlet Planlama Komisyonu'nun büyük sanayi kuruluşlarının inşasını eşgüdüm altına almasıyla ekonomisi sosyalistleştirme yönünde önemli adımlar atıldı.

Sosyalizme geçiş sürecine daha demokratik önderlik yöntemleri yönünde aşamalı bir dönüşüm de eşlik etti. 1949'dan sonra gerçek iktidarı ellerinde tutan askeri denetim komisyonları yerlerini partinin ağırlıkta olduğu sivil kuruluşlara bıraktı. Çeşitli kamu bürolarının yanı sıra, aşağıdan yukarıya temsil temeline dayalı bir örgütlenme başladı. Böylece 1954'e doğru ülke çapında bir halk kongreleri sistemi oluşturuldu. 20 Eylül 1954'te toplanan I. Ulusal Halk Kongresi, sosyalizme geçişin gereklerine uygun düşen ilk anayasayı kabul etti.

Kentlerdeki hızlı gelişme ve kırsal kesimde başlatılan kolektifleştirme yoğun bir göç akınına yol açtı. Bu durum kırsal kesim aleyhine bir dengesizlik yaratırken, eğitim düzeyini yükseltme çabalarında bilim ve teknolojiye ağırlık verilmesi nedeniyle genç kuşağı devrimci değerlerle donatma hedefi ikinci plana düştü. Sanayi işletmelerinin

eski sahiplerine belirli bir pay ödenmesi temelinde devletleştirilmesine ve bu yoldan kapitalist sınıfın büyük ölçüde tasfiye edilmesine karşın, kentlerde burjuva ideolojisi hâlâ güçlüydü. Bütün bu gelişmeler parti önderliği içinde ağırlık merkezinin kentlere verilmesi politikasına yönelik kuşkuları artırdı.

Bununla birlikte beş yıllık planın başarılı bir biçimde yürütülmesi, ÇKP içinde bir güven havası doğurdu. Bu ortamda toplanan Parti'nin VIII. Ulusal Kongresi (Eylül 1956) partinin yönetim aygıtına resmi bir yapı kazandırarak yeni bir tüzük kabul etti. Parti mekanizmasının düzene oturtulması sürecinde üye sayısındaki artışın yanı sıra üye bileşiminde de önemli değişiklikler oldu. Üyelik koşulları daha da yükseltilecek eğitim görmüş aydınlara öncelik verildi. Bu seçkin eğilime karşın, parti kadroları içinde belirgin bir gevşeklik ve kitle çizgisinden uzaklaşma eğilimi baş gösterdi. Bunun üzerine 1957'den başlayarak parti içi bir düzeltme hareketine girildi.

Bu politika değişikliği öncelikle partinin aydınlara karşı izlediği tutuma yansıdı. Partinin sanat ve edebiyata katılmaması gerektiğini savunan partinin eski sanat ve edebiyat sözcüsü Hu Feng'e karşı açılan kampanyadan (1955) sonra aydınlar ve bilim adamlarını yeniden eğitmeye yönelik bir harekete girildi. Bu hareket 1956 başlarında hızını yitirmeye başladı. Ardından Mao'nun öncülüğüyle "Yüz çiçek açsın, yüz fikir yarışsın" çizgisi benimsendi. Açık tartışma ortamı içinde aydınlara Marksizmin üstünlüğünü gösterme hedefini taşıyan bu kampanyaya önce kuşkuyla bakan aydınlar, bir süre sonra Batılı düşünceleri ve değerleri savunmaya yönelik görüşler ortaya atıldılar. Mao'nun Şubat 1957'de yaptığı ünlü konuşmanın ("Halk İçindeki Çelişkilerin Doğru Bir Biçimde Ele Alınması Üzerine") ardından, tartışmalara sosyalizme hizmet ölçütü temel alınarak belirli sınırlamalar getirildi. İlkbahar sonlarında aydınlardan gelen eleştirilerin yoğunlaşmasıyla sağcılığa karşı sert bir kampanya başlatıldı. Liberalleşmeyi izleyen sertlik politikası, sonradan, parti ve yönetimi hedef alan eleştirileri açığa çıkararak aydınlar içindeki tehlikeli eğilimleri saf dışı etmeye yönelik bilinçli bir taktik olarak yorumlandı.

Kore Savaşı sırasında Sovyet askeri desteğine güveni sarsılan ve ABD'nin doğrudan tehditlerini göz önüne alan Çin yönetimi, 1953'ten sonra içe kapanma politikasından vazgeçerek uluslararası ilişkilerde daha etkin bir tutum izlemeye başladı. Asya ve Afrika'daki bağılantısız ülkelerle ilişkiler geliştirildi. Cinhindi'yle ilgili Cenevre Konferansı'nda (1954) uzlaştırıcı bir rol takınılarak dış ilişkileri normalleştirme yolları arandı. Başbakan Zhou Enlai 1955'te Bandung'da yapılan Asya-Afrika Konferansı'nda bağılantısızlık hareketini ve barış içinde bir arada yaşamayı savunarak Çin'in dünyaya açılma politikasını vurguladı.

ABD ile SSCB arasında 1955-57 arasında başlayan yumuşama havası, Çin'i dış politikada daha militan bir tutum izlemeye yöneltti. ABD'nin çeşitli yerel ittifaklarla Çin'i kuşatma çabalarına tepki olarak, ABD'yi zayıflatmayı hedef alan geniş çaplı bir uluslararası çizgi benimsendi. SSCB'nin 1957'de Çin'de nükleer silahların yapımı için Çin savunma politikasını denetleme koşulunu öne sürmesi, SSCB'den bağımsızlaşma yönündeki süreci hızlandırdı. Mao Kasım 1957'de Moskova'ya yaptığı gezide

"Doğu rüzgarı Batı rüzgarını bastırıyor" sözleriyle Çin'in dış politikadaki yeni yönelimini dışa vurdu. ÇKP Merkez Komitesi'nin bu dönemde yaptığı genel toplantı iç ve dış politikaların kapsamlı bir biçimde gözden geçirilmesi ve bir dizi yeni kararların alınması sonucunu doğurdu.

Yeni yönelişler (1958-61). Çin 1958'de "üç kırmızı bayrak" olarak nitelendirilen üç çarpıcı kampanyanın başlatılmasına sahne oldu: Sosyalist inşa için genel çizgi, Büyük Atılım, kırsal halk komünleri. Sovyet kalkınma stratejisinin yavaş ilerlemesi ve Sovyet yardımlarına bağımlılığın yarattığı tedirginlik, daha 1956'da ikinci kalkınma planına ilişkin yoğun tartışmalara yol açmış bulunuyordu. Tartışmanın odağı Çin'e özgü bir sosyalist inşa noktasında toplanıyordu. Parti içindeki düzeltme hareketinin ardından, parti yönetiminde bilinci bir önderlikle bütün engellerin aşılabileceği anlayışı egemen olmaya başladı. 1957-58 kışında temel yatırımlara dayalı ekonomik programlar ve Sovyet tipi planlama bir yana atıldı. Böylece II. Beş

yaygınlaştırma yolunda yoğun bir çabaya girildi. Altı ay gibi kısa bir sürede 24 bin komün oluşturuldu ve bu komünler üretim tugayları ile üretim takımları biçiminde hiyerarşik birimlere ayrıldı. Bu büyük değişime siyasal ve kültürel alanda da yeni bir hareketlilik eşlik etti. Kitlesele kampanyalar, araştırma programları ve eleştiri-özeleştirli toplantıları bütün ülkeye yayıldı. Özellikle edebiyat ve gösteri sanatlarında çarpıcı bir değişim başladı. Köylüler ve işçiler edebiyatla uğraşmaya özendirildi. Küçük gezgin tiyatrolar halk arasında hızla tutuldu. Geleneksel oyun ve operalar eleştiri süzgecinden geçirilerek güncel temalara uygun olarak yeniden yazıldı.

Komünlerin oluşturulmasını izleyen üç yıl, kötü hasadın da etkisiyle büyük güçlükler içinde geçti. Birçok bölgede üretim düşüşleri ve örgütsel aksamalar görüldü. Parti kadroları yerel çıkarlara öncelik verme eğiliminin üstesinden gelmede güçlük çektiler. Artan huzursuzluklar yer yer karışıklıklara dönüştü.

Modern Çin operası örneklerinden "Beyaz Saçlı Kız"dan bir sahne
Eastfoto

Yıllık Kalkınma Planı'nda (1958-62) hedeflerin açıklıkla belirlenmediği iyimser bir yaklaşım benimsendi. VIII. Parti Kongresi'nin Mayıs 1958'deki ikinci oturumu sonunda özel hedefler kadar siyasal yanı da ağır basan bir genel çizgi açıklandı. "Sürekli çalışarak daha büyük, daha hızlı, daha iyi ve daha verimli sonuçlar elde etme" biçiminde özetlenen bu genel çizgi, parti kadrolarının bilim adamlarına ve teknisyenlere siyasal yol göstericilik yapmasını ve doğrudan pratik çalışmalara katılmasını öngörüyordu. Kadrolar bu süreç içinde "hem kırmızı, hem uzman" niteliği kazanarak teknolojiye ve üretimde "ileri bir atılımı" gerçekleştirecekti.

Büyük Atılım hareketi içinde ağır sanayiye kurma hedefinden vazgeçilmemekle birlikte, ağırlık merkezi kentlerden kırsal kesime kaydırılarak güçlü bir tarımsal temel oluşturmaya önem verildi. Kırsal kesimde tarımı geliştirmeye yönelik büyük projelere girildi. Öngörülen devrimci dönüşümün aracı olarak halk komünleri benimsendi. Bazı geçici kent komünleri de oluşturulmakla birlikte, hareketin asıl merkezi kırsal kesim oldu. İleri kooperatifleri pekiştirmeye yönelik deneylerden yola çıkılarak, komünler kendi kendine yeterli ve bütün etkinliklerini kendi başına yürütecek büyük birimler biçiminde örgütlendi. Kamu mülkiyetine ve geniş çaplı tarımsal planlamaya geçişi hızlandırmak amacıyla, komünleri

Komünlere ilişkin görüş ayrılıkları, Ağustos 1959'da Lushan'da yapılan Merkez Komitesi toplantısında belirgin biçimde açığa çıktı. Özellikle askeri çevrelerden destek alan Savunma Bakanı Peng Dehuai'nin başını çektiği grup siyasete öncelik verilmesine ve sosyalist inşayı hızlandırma çabalarına yönelik eleştirilerini daha sert biçimde ortaya koydu. Parti önderliğinin Büyük Atılım politikasını onaylamasından sonra, bu gruba karşı Lin Biao'nun öncülüğünde geniş çaplı bir temizlik hareketi başlatıldı. Bununla birlikte, komün sisteminde bazı düzenlemelere gidilerek yeniden "üç kademe mülkiyet sistemi"ne dönüldü ve üretim takımlarına daha geniş yetkiler tanındı. Sonraki yıllarda daha küçük birimlere ayırma yoluyla komünlerin sayısı artırıldı ve köylülerle ilişkilerde daha pragmatik bir yaklaşım benimsendi.

Parti önderliğine göre, ekonominin kötüye gitmesinde SSCB'nin birdenbire teknisyen ve danışmanlarını geri çekerek yardımlarını kısmasının da önemli bir rolü olmuştu. Bu olaydan sonra SSCB ile daha da bozulan ilişkiler, bir bakıma parti içi çekişmelere yansıdı; Moskova ve muhalif grupla mücadele ödeş bir yapı kazandı. SSCB ile ideolojik bağlarını büyük ölçüde koparan Çin, dünya komünist hareketi içinde yeni odak olarak ortaya çıkmaya başladı.

Politikaların yeniden düzenlenmesi (1961-65). Üst kademelerde büyük bir değişiklik-

ten geçen HKO, 1960 sonlarından başlayarak parti içinde önemli bir rol üstlendi. Merkezi denetimi güçlendirmeye yönelik yerel örgütsel düzenlemelerde büyük ölçüde HKO'dan yararlanma yoluna gidildi. Ocak 1962'de Merkez Komitesi'nin düzenlediği bir dizi gizli çalışma konferansında, uzun vadeli hedefleri gözden geçirmeye yönelik tartışmalar yapıldı. Bu konferanslarda 1959'da devlet başkanlığını üstlenmiş olan Liu Shaoji ile ÇKP genel sekreteri Deng Xiaoping'in parti ve yönetim işlerindeki ağırlığı daha da belirginleşti. Bu dönemde kendisini parti çizgisi, yönlendirme ve politika sorunlarına veren Mao giderek arka plana çekildi. İzlenen temkinli adımların ve sıkı çalışmanın etkisiyle ekonomi düzelmeye yoluna girdi. Eylül 1962'de ülke çapında bir "sosyalist eğitim" kampanyası başlatıldı.

Bu sırada patlak veren Çin-Hint sınır anlaşmazlığı, eğitim hareketine militan bir yapı kazandı. Ayrıca HKO'nun ön plana çıkmasına yol açtı. Tibet'teki bir ayaklanma üzerine 1959'da sınırda baş göstermiş olan küçük çaplı çatışmalar, Ekim 1962'de Hindistan'ın anlaşmazlık konusu toprakları almaya yönelik hazırlıklara girişmesiyle ciddi bir bunalıma dönüştü. Sınırdaki Hindistan ordusunu yenilgiye uğratan Çin birlikleri, sınırdan içeriye doğru bir toprak şeridini işgal ettikten sonra, geri çekilerek iki yanda askerden arındırılmış bir bölge oluşturdu. Bu başan Mao ve Lin Biao'nun partideki devrimci ruhu güçlendirmede HKO'nun birlik ve disiplinini örnek alma düşüncesini daha da pekiştirdi. Giderek militan bir yapıya bürünen ideolojik bakış açısı, çok gecikmeden uluslararası politikaya da yansdı. 1963 sonlarında Afrika'da bir geziye çıkan Zhou Enlai bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkelerde devrim çağrısında bulunarak SSCB'nin Üçüncü Dünya'daki önderliğine açıkça meydan okudu. ABD'nin ittifak sistemini zayıflatma düşüncesiyle Fransa'yla ilişkiler geliştirilirken, SSCB'den uzaklaşan Arnavutluk'la daha yakın bağlar kuruldu. SSCB'nin Küba bunalımındaki tutumunu korkaklık ve teslimiyetçilik olarak nitelendiren ÇKP yönetimi, bir süre sonra iki ülke arasındaki çeşitli görüş ayrılıklarını dünya kamuoyu önünde açıkça tartışmaya başladı. SSCB'nin ABD ve İngiltere ile Nükleer Denemelerin Yasaklanması Antlaşması'nı imzalamasını Çin karşıtı gizli tertiplere katılma olarak sert biçimde eleştirdi. Bu yeni stratejik durum dış cepheyi güçlendirmede özgüce dayanmaya öncelik verilmesi sonucunu doğurdu. Böylece Mao'nun devrimciye yönündeki çağrılarını aynı zamanda ulusal bir nitelik kazandı.

ÇKP 1963 sonlarında uluslararası komünist hareketteki bölünme doğrultusunda aydınları Sovyet "revizyonizmine" karşı ideolojik mücadelenin içine çekme politikasını benimsedi. Buna koşut olarak "zinde kuvvet" sayılan gençleri yetiştirmeye özel ağırlık verildi. Böylece parti içi kampanyalar yeniden canlılık kazandı. Ama ABD'nin Ağustos 1964'te Kuzey Vietnam'a karşı giriştiği hava saldırılarıyla savaş tehlikesinin ortaya çıkması, parti önderliği içinde Genelkurmay Başkanı Lo Ruiqing'in başını çektiği kanadın iç siyasal mücadeleye son verilmesi, ekonomide Sovyet tipi kalkınma stratejisine dönüşmesi ve SSCB ile ilişkilerin düzeltilmesi yönünde baskı yapmasına yol açtı. Şubat 1965'te Vietnam'a yaklaşık 50 bin kişilik bir destek kuvveti gönderilmesi, görüş ayrılıklarını daha da derinleştirdi. Bu arada bazı parti önderleri kampanyalarda kadroların inisi-

yatifini kısıtlamaya, serbest piyasa ve özel toprak mülkiyetine belirli ölçüde izin vermeye yöneldi. 1965 başlarında bürokratik eğilimlere işaret eden Mao, ilk kez asıl düşmanın parti içinde aranması gerektiğini belirtti.

Bu dönemde özgüce dayanma politikası nükleer silahlar geliştirme çabasına da hız kazandı. Çin Ekim 1964'te ilk atom denemesini gerçekleştirdi. Bununla birlikte, süper devletleri caydırarak nükleer bir düzeye ulaşana değin yurt savunmasında halk savaşını temel alma politikası sürdürüldü. Bu arada ulusal kurtuluş mücadelelerinde de dış güce bel bağlanmaması gerektiği düşüncesi işlendi. Böylece uluslararası düzeyde bir savunma konumuna geçen Çin, giderek kendi içine dönmeye başladı. Merkez Komitesi'nin Eylül 1965'teki gizli çalışma konferansında partiyi devrimcileştirme-ye yönelik kampanyaların üst kademe yönetici ve subaylarca baltalandığı yönünde bir belirleme yapıldı. Buna bağlı olarak bir kültür devriminin gereğine işaret eden bir karar alındı. Lo Ruiqing ve öteki bazı komutanların tasfiye edilmesiyle Çin yeni bir iktidar mücadelesi dönemine girdi.

Çin Kültür Devrimi (1966-69). Bu temizlik hareketi sırasında Şanghay'a çekilen Mao, özellikle ordu yayın organlarını kullanarak seçilmiş belirli hedeflere eleştiriler yöneltmeye başladı. İlk hedef üstü örtülü olarak Peng Dehuai'yi övücü bir oyunu sahneye koyan Pekin belediye başkanı ve tarihçi Wu Han'dı. Bunu çeşitli kültür adamlarına ve yapıtlara yönelik eleştiriler izledi. Beş ay kadar halkın önüne çıkmayan Mao, ordu-nun yanı sıra desteğini kazanmaya çalıştığı gençliği devrimci değerlerle donatacak yeni bir eğitim programı üzerinde çalıştı. Kentler ile kırsal kesim, işçi sınıfı ile köylülük ve kafa emeği ile kol emeği arasındaki ayrılıkları giderme amacını güden bu sistem, Kültür Devrimi'nin sonraki evrelerinde gençliğin hareket geçirimisinde önemli rol oynadı. Politbüro'nun bazı üyeleri 7 Şubat 1966'da Peng Zhen ve Lu Dingyi'nin öncülüğünde kültürel reformlara ilişkin bir "taslak rapor" yayımladı. Henüz kültürel düzeyde süren devrim, aralarında Mao'nun karısı Jiang Qing ve Chen Boda'nın da bulunduğu bir grubun girişimiyle giderek partinin üst kademelerinde ele alınmaya başladı. Mao 7 Mayıs'ta bütün halk için "büyük bir okul" olarak nitelendirdiği orduya kültür ve eğitim konularında önemli sorumluluklar verdi. Dokuz gün sonra parti alt kademelerine, kitle örgütlerine ve orduya gönderilen bir Merkez Komitesi genelgesinde "taslak rapor", hareketi sağa çekmeye yönelik bütünsel bir revizyonizmle suçlandı; hareketin üstüya bir devrimi, bürokratik yönetim mekanizmasını dönüştürmeyi amaçladığı vurgulandı.

Bu genelgeyle birlikte eğitim sistemi sorunu öne çıktı. İlk kez Pekin Ulusal Üniversitesi'nde asılan büyük afişler ve duvar gazeteleri hızla yayıldı. Öğretim üyelerine ve görevlilere sert eleştiriler yönelten öğrenciler kitle toplantıları düzenlemeye ve örgütlenmeye başladı. Haziranda hükümet üniversiteye giriş sınavlarını gözden geçirme kararını açıkladı. Öğrencilerin desteğini kazanmak isteyen parti kadroları arasında siyasal eğilimlerin henüz belirgin olmadığı bir çekişme baş gösterdi. Merkez Komitesi'nin 1 Ağustos'taki toplantısının ardından, Mao "karargâhi bombalayın" çağrısını yaptı. Üç gün sonra Merkez Komitesi 16 maddelik bir karar yayımladı. Kültür Devrimi'nin ana hatlarını ortaya koyan bu karar, devrimci unsurları ortaya yöneticilerin kentlerdeki üslerini ele geçirmeye çağırıyordu. Merkez Komitesi'nde ağır eleş-

tirilere hedef olan Liu ve Deng'in yaptığı özelleştiriler Mao tarafından içtenlikten uzak ve eksik olarak nitelendirildi.

Ülkenin her yanından büyük gösteriler yaparak akın akın Pekin'e gelen ve yarı askeri nitelikteki Kızıl Muhafızlar biçiminde örgütlenen milyonlarca genç, kısım sonlarına değin başkenti sarsan eylemlere girişti. Kızıl Muhafızlar arasında afiş savaşları biçiminde başlayan bulunmeler giderek yaygınlaştı. Aralık başlarında Pekin dışına taşan hareketler, yerel düzeyde yönetime el koyma biçimine dönüştü. Genç kitlelerin katıldığı toplantılar ve Mao'nun düşüncelerini inceleme programları büyük hız kazandı. Bu arada yer yer çatışmaların ortaya çıkması üzerine "solu desteklemek üzere" harekete geçirilen ordu, düzeni sağlama rolünü üstlenerek önemli bir güç kazandı; bu durum bazı yerlerde bölgeci eğilimleri artırdı. Önemli kurumları işgal eden ve parti ile devlet kademelerinde temizlik hareketine girişen ordu kadroları, birçok alanda fiilen yönetimi üstlendi. Yerel parti ve devlet örgütlerinin yerine oluşturulan devrim komiteleri yeni yönetim biçiminin dayanakları haline geldi. Bu gelişmeler merkezi yönetimin otoritesini sınırlarken, özellikle ülkenin batı kesiminde "bağımsız merkezler" ortaya çıktı.

Olumsuz gidişin önünü almak isteyen Merkez Komitesi, Mart 1967'de devrim komitelerine yol gösterecek temel ilkeleri belirleyerek, fabrika kadrolarını ve işçileri çalışma disiplinini güçlendirmeye çağıran açık mektuplar yayımladı. Buna bağlı olarak Liu'yu gözden düşürmeye yönelik bir kampanya açıldı. Bu kampanya sırasında aşırı solcu unsurların ön ayak olduğu şiddet dalgası bütün ülkeyi sardı; dış elçiliklerdeki Kızıl Muhafızlar resmi temsilcileri görevden uzaklaştırdı. Bunalım Temmuz 1967'de doruğa ulaştı. Silahlı gruplar arasında baş gösteren çatışmalar ciddi karışıklıklara yol açtı. Sanayi kenti Wuhan'da bölge askeri komutanının radikallere karşı harekete geçmesi üzerine, Kültür Devrimi Grubu olaya müdahale etti. İstenen sonuç alınamayınca tutuklamalara girişilerek, bölgeye askeri birlikler gönderildi. Bunu belirli komutanların görevden alınması ve Liu'ya yönelik kampanyanın yoğunlaştırılması izledi. Çin'in orta kesiminde gizli bir geziye çıkan Mao, bir tıkanıklık içine giren devrimi yönlendirmek amacıyla bir dizi yönerge yayımladı. Ordudan destek alan Mao yanlısı gruplar Doğu ve Kuzey Çin'in gelişmiş bölgelerinde hızla denetimi sağladı. Ama belirsizlikler ve dalgalanmalar değişik eğilimlerin çarpışması biçiminde bir süre daha etkili oldu. Radikal akımın bir düşüşüne girmesinden sonra, devrim komitelerinin birleşimi de büyük ölçüde değişti. Zhou Enlai'nin temsil ettiği yatıştırma çizgisi giderek egemen olmaya başladı. Deneyimli kadroların öncülüğünde uretime ağırlık verilmesi ve gerekli durumlarda ordu birliklerinin kullanılması, merkezi denetime dayalı basit ve işlek bir yönetim aygıtının oluşmasını sağladı. Ekim 1968'de yapısı büyük ölçüde değişmiş olarak toplanan Merkez Komitesi, Kültür Devrimi'nin amacına ulaştığını açıklayarak, yeni bir parti ve devlet sistemi oluşturma görevini ortaya koydu.

Yeniden inşa (1969-71). Ekim 1968 toplantısı aynı zamanda Çin'in kabuğundan çıkarak yeniden dış dünyaya dönmeye başlangıcı oldu. ABD ile ilişkileri normalleştirme çabalarında, Tayvan sorunu ve Çin'in di-

sağlanamadı. Bununla birlikte birçok ülkeyle diplomatik ilişkiler kuruldu ve ÇHC 1970'te Birleşmiş Milletler'de Çin'in tek temsilcisi olarak yerini aldı. SSCB ile dünyadaki devrimci hareketlere ve Üçüncü Dünya'ya önderlik etme konusunda sürdürülen çekişme, SSCB'nin 1966-68 arasında sınır bölgesine çok sayıda birlik kaydırmasıyla doğrudan bir çatışmaya dönüştü. Mart 1969'da Ussuri (Wusuli) Irmağındaki sınır çarpışmasının iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmesinden sonra, sınırları belirlemeye yönelik bir anlaşma için görüşmelere oturuldu.

ÇKP'nin Nisan 1969'da toplanan IX. Kongresi, Mao'nun siyasal ve ideolojik önderliğini pekiştiren ve komutanların parti üst yönetimindeki ağırlığını artıran düzenlemelerle sonuçlandı. 1956'da seçilmiş olan Merkez Komitesi'nin yüzde 70'i yenilendi. Bununla birlikte yerel parti örgütlerinin biçimlenmesi oldukça karmaşık ve uzun bir süreç izledi. Bu nedenle Ulusal Halk Kongresi'nin toplanması ve yeni bir anayasanın hazırlanması ertelendi. Parti önderliği içinde birliği sağlamaya yönelik adımlar, alttan alta süren iktidar mücadelesini yeniden alevlendirdi. Bu çekişme içinde, aralarında Chen Boda'nın bulunduğu aşırı solcu kanat etkisini yitirirken, birçok alanda Kültür Devrimi öncesindeki programlara dönüldü. İki yıl geçmeden Politbüro'nun yarısı değişti. 1971 yazında Mao'nun ardılı gözüyle bakılan Lin Biao'nun başarısız bir darbe girişiminden sonra SSCB'ye kaçarken bir uçak kazası sonucunda öldüğü açıklandı. Böylece Başbakan Zhou Enlai ikinci adam konumuna yükseldi.

Parti içi yeni mücadeleler (1972-76). Lin Biao ve yandaşlarına karşı yürütülen kampanya yeniden inşa sürecini bir süre daha geciktirdi. Bu arada parti içinde parti ve devlet yapısının biçimlendirilmesinde izlenecek politikalara ilişkin tartışmalar bazı gruplaşmalar doğurdu. Bu durum Mao ve öteki yaşlı önderlerden sonra parti yönetimine egemen olma mücadelesiyle de yakından ilgiliydi. Jiang Qing, Wang Hongwen, Zhang Chunqiao ve Yao Wenyuan'ın temsil ettiği radikal eğilimin ideolojik planda etkisini sürdürmesine karşın, ÇKP'nin X. Kongresi'nde (Ağustos 1973) ve IV. Ulusal Halk Kongresi'nde (Ocak 1975) genellikle eski parti kadrolarına dayanan kurumsallaşma ağır bastı. Saygınlığı geri verilen Deng Xiaoping başbakan yardımcılığına getirildi. Zhou Enlai'nin hazırlanmasına öncülük ettiği V. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1976-80) tarım, sanayi, ulusal savunma ile bilim ve teknoloji alanlarında kapsamlı bir modernleştirme hedefi ortaya kondu.

Zhou'nun hastalanması üzerine, 1974 yazından sonra yönetim işlerini fiilen Deng Xiaoping üstlendi. Bir süre sonra radikal grup Deng'i hedef alan bir kampanya başlattı. Ocak 1976'da Zhou'nun ölümü bir anda siyasal dengeyi değiştirdi. Mao'nun sınıf mücadelesinin önemini vurgulayan sözleriyle şiddetlenen kampanya, Nisan 1976'da Tiananmen Meydanı'nda patlak veren olaylarla doruğuna ulaştı ve Deng'in bütün görevlerden alınmasıyla sonuçlandı. Başbakanlığa uzlaştırıcı bir aday olarak düşünülen Hua Guofeng getirildi. Mao'nun ölümünden (9 Eylül 1976) sonra Dörtlülük Çete olarak nitelendirilen radikal grubu tasfiye eden Hua, Mao'nun seçtiği ardıl olarak konumunu güçlendirmeye girişti.

Deng'in iktidara yükselişi. Hua geçmişten gelen sorunlar karşısında ekonomik düzeni sağlamaya öncelik verdi ve tüketim düzeyi-

ni yükseltmeye yönelik ücret artışı ve maddi teşvikler gibi önlemleri aldı. Ama öngörülen kalkınma planı hedeflerinin gerektirdiği hızlı gelişmeyi sağlayamadı. Bunun üzerine sanayi yönetimini geliştirmeyi ve kilit ekonomik projelere ilişkin yatırımları artırmayı öngören 10 yıllık bir kalkınma planı hazırlanmaya girişti. Birçok üst kademe yöneticisinin gerçekçilikten uzak bulduğu plan ÇKP'nin XI. Kongresi'nde (Ağustos 1977) onaylandı. Ama yeniden güç kazanan Deng, Merkez Komitesi'nin Aralık 1978'deki toplantısında pragmatik bir ekonomik çizginin benimsenmesini sağladı. Hua'nın adım adım etkisizleştirilmesiyle parti ve devlet yönetiminde reformcu kanadın gücü arttı.

Sonraki üç yıl içinde yakın dönemin yeniden değerlendirilmesi süreci içinde, Mao'yu da içine alan bir eleştiri kampanyası açıldı. Ekonominin yeniden düzenlenmesinde yavaş bir büyüme hızı saptandı ve parti önderliği ile bürokrasiyi güçlendirmeye ağırlık verildi. Zhao Ziyang'ın başbakanlığı, Hu Yaobang'ın parti genel sekreterliğini üstlenmesine karşın, arka planda kalan

Deng Xiaoping (solda) ile Hua Guofeng (sağda) bir toplantıda
ABC Ajansı

Deng gerçek iktidarı elinde tuttu. 1985'ten sonra parti içinde bir gençleştirme hareketi başlatıldı. Bu hareketle birlikte ekonomik alanda geniş çaplı reformların da önü açıldı. Ekim-Kasım 1987'de yapılan XIII. Kongre'de Deng ve birçok yaşlı parti önderi Politbüro'dan ayrıldı. Başbakanlığın yanı sıra genel sekreterliği üstlenen Zhao öne çıktı.

Reformcu politikaların ve dış dünyaya açılmanın getirdiği değişikliklerle birlikte halk ve özellikle gençler arasında daha geniş demokrasiye yönelik bir hareket doğdu. Parti önderliğinin 1986 sonlarında "burjuva liberalizmi" olarak nitelendirilen bu harekete karşı aldığı sert önlemler siyasal gerginliğe yol açarken, parti içindeki kanatların çekilmesini de açığa çıkardı. Nisan 1989'da Tiananmen Meydanı'nda toplanan öğrencilerin giriştiği protesto eylemi geniş bir kitle desteği kazandı. Göstericilere karşı ılımlı bir tutumu savunan Zhao'nun saf dışı bırakılmasından sonra Haziran 1989'da öğrenci direnişi kanlı bir biçimde bastırıldı. Ardından parti ve devlet yönetiminde sertlik yanlılarını güçlendiren köklü değişikliklere gidildi. Yeni yönetim ekonomik reformları sürdürmekle birlikte siyasal ve kültürel alanda sosyalist ideolojiye katı bağlılığı geliştirmeye yöneldi. Bununla birlikte parti içinde Deng sonrası iktidar mücadelesine yönelik çekişmeler sürdü.

Kültür Devrimi sonrasında uluslararası ilişkiler. ABD'nin Güneydoğu Asya'da gelemeye başlamasından sonra bu ülkeyle yeniden başlayan diplomatik görüşmeler, ABD başkanı Nixon'ın Şubat 1972'de Çin'e yaptığı geziyle yeni bir aşamaya ulaştı. Kültürel ve ticari alanda geliştirilen ilişkilerin ardından Ocak 1979'da tam diplomatik ilişkiler kuruldu. Vietnam'ın 1979'da Kamboçya'ya müdahale etmesi üzerine girişilen askeri harekât, bu ülkeyle ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı. Bu arada uluslararası düzeyde SSCB'ye karşı bir cephe oluşturma çabaları, Çin dış politikasının Mao'nun Üç Dünya Teorisi'nde ifadesini bulan yeni bir yön kazanmasını sağladı. Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın büyük bölümünü içine alan Üçüncü Dünya'yla birleşmeyi, Japonya, Kanada ve Batı Avrupa'nın oluşturduğu İkinci Dünya'yla ittifak kurmayı ve iki süper devleti kapsayan Birinci Dünya'yla mücadeleyi öngören bu çizgi, 1970'lerin sonunda hegemonya ve savaş peşinde koşmakla suçlanan SSCB'yi asıl hedef olarak gören bir anlayışa ulaştı. Bununla birlikte 1980'lerde "Dört Modernleşme" hedefine bağlı olarak dünya barışını korumanın temel alınmasıyla, SSCB ile de ilişkileri normalleştirme sürecine girildi. İç reformlarla birlikte izlenen dış dünyaya açılma politikası, Tiananmen olaylarına karşı özellikle Batı ülkelerinin gösterdiği tepki nedeniyle sınırlı bir başarı sağlayabildi.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için bak. ANAYILLIK.

Çin hukuku, Çin'de çok eski tarihlerden başlayarak uzun bir evrim içinde gelişen ve Batılı, özellikle de sosyalist hukuk sistemlerinin ülkeye girdiği 20. yüzyıla değin yabancı etkisi dışında kalan hukuk.

Günümüze kalmış en eski ve eksiksiz Çin hukuk derlemesi Tang hanedanı dönemine (618-907) aittir. İS 653'te bir hukukçular komisyonunun hazırladığı bu belge, uzun yıllar yürütülen sistemleştirme çalışmalarına ve toplumsal gelişmelere dayanan bir birikimin ürünüdür. Çin hukuk sistemi başta Konfüçyüsçülük ve Yasalcılık (*Fajia*) olmak üzere birbiriyle çatışan eski toplumsal felsefelerin unsurlarını içeriyordu. Zhanguo (Savaşan Devletler) döneminin (İÖ 475-221) yol açtığı kargaşaya tepki olarak ortaya çıkan bu ana felsefelerin birincisi evrensel yasalara bağlı geleneksel ahlaki eğitime (*li*), ikincisi ise yasalarla belirlenmiş ceza ve ödüllerin benimsenmesine (*fa*) ağırlık veriyordu.

Konfüçyüsçü ideolojinin özü düzenli ilişkiler ve bütün sınıf ve bireyleri kapsayan bir hiyerarşiyi dayalı toplumsal uyum düşüncesiydi. Konfüçyüsçülüğe göre yöneticiler ve üst sınıflar uyruklarını ve alt sınıfları eğitime ödeviyle yükümlüydü. Bu eğitim belirli özel ilişkilere ve somut durumlara uygun düşen, doğru görgü kurallarında ifadesini bulan ve bazı davranış kalıplarıyla pekiştirilen iyilik-sever ve adil bir tutumla yürütülmeliydi. Yalnızca caydırıcı bir güç olması gereken ceza, genelde eğitilmesi güç ya da doğru davranamayacak ölçüde kavrayışsız kişilere uygulanmalıydı. Konfüçyüsçülerin soyut kavram ve genellemelere karşı olumsuz tutumu hukuk alanında da kendisini gösteriyordu. Buna karşılık Yasalcı okul, herkesin öğrenmesi için açıkça yayımlanacak ve anlaşılması ya da uygulanması için özel beceriler gerektirmeyecek birörnek ve nesnel kuralları savunuyordu. En önemli nokta da bu kuralların belirlenmiş ödüller ve cezalarla dayalı bir sistem çerçevesinde yürütülmesiydi. Bu tür kurallar ya da yasalar yöneticilerin uyruklarını denetim altında tutmalarını sağlayacak bir araç görevini görmeliydi. Kon-

füçyüsçüler cezalandırmayı yalnızca eğitimin bir uzantısı olarak görürken, Yasalcılar her türlü iyilikseverlik inancına gevşetici ve yozlaştırıcı bir etken olarak karşı çıkıyordu. Bu çatışan ilkeler arasındaki mücadele uzun yüzyıllar sürdü.

Qin hanedanı (İÖ 221-206) devlet yapısını güçlendirmek ve imparatorluğu bütünleştirmek için etkili bir araç olarak gördüğü Yasalcı öğretiyi benimseme yoluna gitti. Ama bu hanedanın uyguladığı sert yöntemler çıkarılan yasaların tepki görmesine ve böylece Konfüçyüsçülüğün etkisini artırmasına neden oldu. Daha sonraki Han hanedanı döneminde (İÖ 206-İS 220) egemen olan siyasal gelenekçilik, bir ceza sistemi olarak benimsediği hukuka, statü ve koşullara göre farklı bir uygulamaya gitme gibi Konfüçyüsçü düşünceleri de kattı. Böylece resmi hukuk sistemi, hukuka devlet yapısı içinde önemli bir konum vermeye pek istekli olmayan Konfüçyüsçü yaklaşım ile geçmişten devralınan sert ceza mekanizmasının düzene boyun eğmeyen unsurların üstesinden gelme ve ahlak değerlerine uyulmasını sağlama açısından yararlı olduğunu savunan, daha gerçekçi Yasalcı yaklaşımı bağdaştırmış oldu. Birbirine çatışan iki felsefenin paylaştığı bazı ortak ilkeler de vardı. Bu ilkeler cezanın caydırıcı bir güç olarak gerekli olduğu, eşitsizlik ve hiyerarşinin toplumsal açıdan daha istenir bir durum olduğu, ticaretin hukukta yer verilecek ölçüde önem taşımadığı ve yaptırımlarla desteklenen ahlaki yönergelerin ve yasal buyrukların istenen sonuçları kendiliğinden gerçekleştireceği noktalarında toplanıyor ve Çin hukuk sistemi içinde dokunulmaz bir nitelik taşıyordu. Yasal yargılama usullerinin hukuk içindeki öneminin kavranamaması ve bu doğrultuda bir adım atılmaması son ilke de ifadesini bulan anlayıştan kaynaklanıyordu. Yasal yönergeler, uygulamada, çatışan çıkarları dengelemeye yönelik asgari zorunlu kural ve yöntemlerden çok, hedef alınması gereken kalıp ve idealler olarak görülüyordu.

Hukuk sistemi üzerinde evren içinde imparatora yüklenen tanrısallığın de önemli bir etkisi vardı. İmparator ve temsilcileri yeryüzündeki karışıklıklardan dolayı Tanrı'ya karşı sorumlu olduğundan, herhangi bir karışıklık ortaya çıktığında kozmik dengeyi yeniden sağlamanın bir aracı olarak cezaya başvurulması zorunluydu. Hukuksal bir sorunun ortaya çıkması bile başlıbaşına bir karışıklık sayılır ve hemen her zaman bir ceza verme yoluna gidilir. Dahası hukuk genel anlamda görevlilerin hak eden kişilere verdiği cezulardan oluşan bir sistem biçiminde ele alınıyordu. Hukuki sorumluluk ve ceza sorumluluğu arasında herhangi bir ayırım gelişmiş değildi. Bu bakımdan tek tek kişilerin ya da toplulukların birbirleri aleyhine dava açması ancak bir karışıklık durumunda söz konusu olabilir.

Birleşik bir imparatorluğun doğmasıyla Çin'deki bütün uyruklar tek bir hukuk sistemine bağlanmış oldu. Ama hukukun kendisi, imparatorun, halkı ayrıcalıklılar, sıradan insanlar ve köleler biçiminde üç sınıfa ayırdığından özüde eşitsizlik ilkesini de içeriyordu. Ayrıca akrabalık hiyerarşisinin de derecelere ayrılmasını öngörüyordu. Görevlerinin başında olan ya da onurlu biçimde emekliye ayrılmış memurlar, devlet vergileri ve hukuk davalarından bağışık tutulma konusunda belirli ayrıcalıklardan yararlanırdı. Rütbenin yükselmesiyle orantılı olarak ayrıcalıkların sayısı ve kapsamı da artardı. Zarar verici eylemlere ilişkin bütün davalarda, cezaların şiddeti ilgili tarafların karşılıklı konumlarına göre değişirdi. Daha üst sınıfta yer alan bir kişiye ya da akrabalık

hiyerarşisi çerçevesinde daha büyük olan birine verilen zarar daha ağır bir cezayı gerektirirdi. Tersine olarak, zararın daha alt konumda bulunan bir kişiye karşı meşru bir disiplin önleminin uygulaması olarak görüldüğü durumlarda hiç ceza verilmezdi.

Bütün uyruklar haksızlık yapanları hölge-nin en üst yönetim makamına ihbar etmekle yükümlüydü. Bu makam her ayın belirli günlerinde kişilerin şikâyetlerini ve sorunlarını götürdüğü bir mahkeme olarak görev yapardı. En üst yönetici kendi yönetimi altındaki bölge içinde bildirilen bütün olayları incelemek, sanık durumundaki kişileri tutuklayarak yargılamakla görevliydi. Yargılamada davayla ilgili kanıtlar araştırılarak değerlendirildikten sonra davanın ceza yasasının hangi hükümlerine ilişkin olduğu belirlenir ve sanık ile öteki ilgili kişilere verilecek cezalar kararlaştırılırdı. Yerel üst yöneticinin yakınlarının karıştığı davaların komşu bir üst yöneticiye devredilmesi taraf-sızlığın korunması açısından zorunluydu. Davayı tam anlamıyla kapsayan bir ceza yasası bölümünün bulunmadığı durumlarda, benzer durumlarla ilgili ilkelerden yola çıkılarak karşılaştırma yöntemiyle başvurulabilirdi. Yasalarda ortaya çıkabilecek boşlukları kapatmak için "Yapılmaması gereken işler" başlığı altında toplanan ve geniş bir kapsamı olan ceza yasası bölümünden yararlanılırdı. Önceki bir davayı örnek alan bir ilkeye dayanmak söz konusu olamazdı; bununla birlikte yasalar gözden geçirilirken başvuru kaynağı olarak eski kararlara yer verilirdi.

Davaların görülmesine ilişkin kesin belirlenmiş zaman sınırlamalarına karşın, üst yönetici, inceleme aşamasında ve hüküm vermek için gerekli olan suç ikrarını sağlamada izlenecek yöntemler konusunda hemen hiçbir kısıtlamayla bağlanmazdı. Bu nedenle sanıkların mahkemelerde dayak yemesi ve bazen işkenceden geçirilmesi alışılmış bir durumdur. Bir şikâyetin temelsiz olduğu kanıtlandığı zaman, haksız yere suçlamada bulunan kişi, sanığın hüküm giyme durumunda çarptırılacağı cezayı çekmek zorunda kalırdı. Üst yöneticinin kendisi bile yasaları uygularken yaptığı yanlışlıklardan dolayı yönetsel yaptırımlara uğrama tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu yüzden Çinlilerin çoğu genellikle mahkemeye düşmekten çekinirlerdi. Gayriresmi elkitaplarında üst yöneticilere davaları kabul ederken titiz davranma ve uyusmazlıklarını mahkeme önüne çıkmadan çözmeleri için tarafları uzlaştırmaya çalışma öğütü verilirdi.

Kadınlar, ergin olmayan gençler, yaşlılar ve ayrıcalıklılar gibi belirli kesimler dışında, sanıkların mahkemelerde temsilci bulundurma hakkı tanınmazdı. Bunun sonucu olarak Çin'de savunma avukatlığı ya da davavakilliği gibi meslekler gelişme olanağı bulamadı. Başkaları adına ücret karşılığında dilekçe yazanlar sayılmazsa, hukuk işlerinde yarı mesleki bir uzmanlık düzeyine ulaşmış tek kesim üst yöneticilerin hukuk yazıcılarıydı. Bu kişiler yetiştirmek üzere yanlarına aldıkları yardımcılara bilgi birikimlerini aktarıp ve daha sonra hukuk yazıcısı olarak işe alınmalarını sağlardı. Üst yöneticiler yalnızca kadimlerin büyük ölçeğinde bu yazıcıların bilgi ve deneyimine dayanırlardı. Hukuk işlerindeki becerilerinden dolayı ün kazanmış yazıcılar, oldukça yüksek ücretler alırdı. Bazı yazıcılar devlet hizmetine girmek için düzenli olarak yapılan memurluk sınavlarını vererek sonradan üst yöneticilik makamına kadar yükseltilirlerdi.

Davalar kubaca devlet yönetimi hiyerarşisine denk düşen bir mahkemeler zinciri

inde üst mahkemelere gönderilirdi. Hafif cezaları yerel düzeyde yerine getirme olanağı bulunmakla birlikte, bir bambu sapıyla dövmekten daha ağır bir cezayı gerektiren bütün davaları önem derecelerine bağlı olarak daha üst yargı makamlarına göndermek zorunluydu. Karardan hoşnut kalmayan taraflar da temyiz için üst mahkemeye başvurabilirdi. Evlilik, miras gibi kişisel konularla ilgili bir hüküm gerektiren davalar ile suçlardan dolayı açılan davalar arasında yargılama usulu bakımından küçük bir ayırım yapıldı. Ama bu ayırım Batı hukuk sistemlerindeki ceza ve hukuk davaları ayırımından farklıydı. Yönetim bölgesi düzeyinde "kişisel" kategoriye giren davalar yönetim bölgesi hazine memurluğunda kesin karara bağlanırdı; buna karşılık "ceza" kategorisine giren davalara adli makam bakardı. Bu makamların yetkisini aşan davalar ve hüküm karşılaştırma yöntemiyle verildiği bütün davalar başkentte bulunan Cezalar Dairesi'ne gönderilirdi, ölüm cezasını gerektirecek kadar ağır olan davalar ise başkentteki üç yüksek yargı organından oluşan bir mahkemede görülür ve bu mahkemenin salık verdiği karar kesin biçimini almak üzere imparatora sunulurdu. Son kararın yerine getirilmesi bazı durumlarda iki yıl ertelenirdi. Böylece Çin hapishanelerinin acımasız koşullarına dayanarak yaşamalarını sürdürebilenler bir af ya da beraat kararıyla kurtulma olanağına kavuşabilirdi.

Ozgün bir felsefi geleneğin ve benzersiz bir tarihsel geçmişin ürünü olan Çin hukuku, 20. yüzyıla değin kendine özgü yapısını korumayı başardı. Dahası Çin'in hukuk alanında geliştirdiği ilkeler, öteki kültürel alanlarda olduğu gibi, Uzakdoğu'daki komşu ülkeler üzerinde güçlü bir etki bıraktı. Örneğin sınır komşusu Kore'de İÖ 1-İS 3. yüzyıllar arasındaki kolonileşme girişimlerinin ürünü olarak ortaya çıkan kültürel benzerlikler, Roma'nın Britanya üzerindeki etkisiyle kolayca karşılaştırılabilir. Bazı Kore krallıkları kendi istekleriyle benimsedikleri Çinileştirme uygulamasının bir parçası olarak Çin örneğine uygun bir hukuk düzeni kurdular. İS 7. yüzyılda Çin siyasal kurumlarının benimsendiği Japonya'da da ceza yasası, yönetsel yasalar ve yasayı tamamlayıcı yönetmelikler gibi hukuksal düzenlemelerde Tang hanedanı döneminin hukuk sistemi örnek alındı. Sonraki yüzyıllarda Çin etkisinin yeniden canlanmasıyla Japon feodal beyleri kendi nüfuz alanlarındaki hukuksal sistemi düzenlerken Ming Yasaları'na dayanan yorumlara başvurdular; Japonya'ya özgü dava konularında bile Çin yasaları ve davaları kararlarda kaynak olarak gösterilmeye başladı. Tokugawa döneminde (1603-1867) Konfüçyüsçülüğün güçlü etkisi, kişiler arası anlaşmazlıklarda dava açma yerine arabuluculuğun yeğ tutulmasına yol açtı.

Çin-Japon Savaşı, Japonya ile Çin arasında çıkan ve Japonya'nın bir dünya gücü olarak belirlenmesine yol açarken Çin'de imparatorluğun güçsüzlüğünü ortaya koyan savaş (1894-95). İki ülkenin Kore'de üstünlük sağlama çabalarından çıktı. Kore uzun süredir Çin'e bağlı en önemli ülkeydi. Ama Japon adalarının karşısındaki stratejik konumu, kömür ve demir yataklarıyla da Japonların ilgisini çekiyordu. Batı teknolojisini benimsemeye başlayan Japonya 1875'te Kore'ye baskı yaparak bu ülkeyi dışa, özellikle Japon ticaretine açılması ve dış ilişkilerinde Çin'den bağımsızlaşması için zorladı.

Japonya, kısa zamanda Kore yönetimindeki radikal yenilikçi güçlerle özdeşleşti; Çin ise kraliyet ailesi çevresindeki tutucu görevlileri desteklemeyi sürdürdü. 1884'te Japon yanlısı bir grup reformcu, Kore'de hükümeti devirme girişiminde bulundu. Ama General Yuan Shikai komutasındaki Çin birlikleri, Japon elçilik muhafızlarından birçoğunu da öldürerek kralı kurtardı. Tarafların birliklerini Kore'den çekme konusunda anlaşığı Li-İto Sözleşmesi'yle Japonya ile Çin arasında savaş önlendi.

1894'te ise modernleşme programının başını ve genç Koreliler üzerindeki nüfuzunun artmasıyla gururlanan Japonya artık uzlaşma yanlısı değildi. Aynı yıl, 1884 hükümet darbesinin Japon yanlısı Koreli önderi Kim Ok-kyun, büyük olasılıkla Yüan Shikai'nin ajanlarından Şanghay'da öldürüldü. Cesedi bir Çin savaş gemisiyle Kore'ye gönderilerek öteki ayaklanmacıları yıldırma amacıyla teşhir edildi. Japon hükümetinin doğrudan hakaret olarak değerlendirildiği bu olay Japon kamuoyunda da büyük tepkiyle karşılandı. Aynı yıl Kore'de çıkan Tonghak Ayaklanması'nı bastırmak için kralın isteği üzerine Çin hükümetinin Kore'ye birlikler göndermesi, durumu daha da gerginleştirdi. Japonya bunu Li-İto Sözleşmesi'nin ihlali sayarak Kore'ye 8 bin kişilik birlik çıkardı. Çin takviye kuvvetlerini taşıyan İngiliz buharlı gemisi "Kowshing" in Japonya tarafından batırılması ise çatışmayı alevlendirdi.

Sonunda, 1 Ağustos 1894'te savaş ilan edildi. Yabancı gözlemciler, kalabalık Çin kuvvetlerinin kolay bir zafer kazanacağını tahmin ediyordu. Ama Japonlar, modernleşmiş, iyi donanımlı ve hazırlıklıydılar; hem karada, hem denizde çabuk ve ezici zaferler kazandılar. Mart 1895'te, Shandong ve Manchurya'yı istila ettiler; Pekin'e denizden ulaşma egemen konumdaki kaleleri de güçlendirdiler. Bu durumda Çin barış istedi.

Savaş sona erdiren Şimonoseki Antlaşması (1895) ile Çin, Kore'nin bağımsızlığını tanıdı. Tayvan ile yanındaki Peng-hu Adalarını ve Manchurya'daki Liaodong Yarımadasını Japonya'ya bıraktı.

Ayrıca büyük bir tazminat ödemeyi ve toprakları üzerinde Japonya'ya ticari ayrıcalıklar vermeyi de kabul etti. Japonya'nın genişlemesinden kaygılanan Rusya ile Fransa ve Almanya'nın ortak müdahalesiyle antlaşmada sonradan değişiklik yapıldı; Japonya, Liaodong Yarımadasını Çin'e geri vermek zorunda kaldı. Çin'in yenilmesi, Batılı devletleri Çin hükümetinden daha fazla istekte bulunma konusunda cesaretlendirdi. Savaş Çin'de bir reform hareketine ve Qing (Mançu) hanedanına karşı devrimci etkinliklerin başlamasına yol açtı.

Çin-Japon Savaşı, Japonya'nın, 1931'den başlayarak Çin toprakları üzerinde nüfuzunu genişletmesine karşı Çin'in ülke çapında direnişe geçmesiyle çıkan savaş (1937-45). 1937-38 arasında Japonya, Çin'deki milliyetçi Çan Kay-şek hükümetini devirmek amacıyla ülkenin doğusundaki geniş bir bölgeyi işgal etti. Bir süre her iki taraf da ilerleyemedi; Japonya kuvvetlerini Güneydoğu Asya'ya ve Batılı güçler ile müttefiklerine karşı 1941'de başlayan Pasifik Savaşı'na kaydirdi. II. Dünya Savaşı'nda Müttefikler tarafından yenilgiye uğratılınca Çin'den çekilmek zorunda kaldı (1945).

Çin Komünist Partisi (ÇKP), Çince ZHONGGUO GONGCHAN DANG, Wade-Giles ya-

zımında CİTUNG-KUO KUNG-CH'AN TANG, uzun süreli bir mücadele sonunda Çin'de sosyalist bir yönetim kuran ve günümüze değin ÇHC'de tek başına iktidarda bulunan siyasi parti.

4 Mayıs Hareketi(*) içinde yetişen ve Bolşevik Devrimi'nin zaferinden sonra Marksizme yönelen Li Dazhao ve Chen Duxiu gibi devrimcilerin girişimiyle 1921'de kuruldu. Çin'in kanışıklıklar içinde çalkalandığı 1920'lerde Mao Zedong, Liu Shaoqi ve Li Lisan gibi yöneticilerin önderliğinde işçiler arasında örgütlenme mücadelesine girişti. 1924'te III. Enternasyonal'in yönergesi doğrultusunda Kuomintang'a katıldı. Önceleri iyi işleyen bu ittifak içinde giderek güç kazanmaya başladı. Ama 1927'de Şanghay'ın kurtarılmasından sonra Çan Kay-şek yönetimindeki Kuomintang'ın sendikalara ve komünistlere karşı giriştiği şiddet hareketleri karşısında yeraltına geçmek zorunda kaldı.

Aralarında Mao'nun da bulunduğu birçok ÇKP yöneticisi ve kadro, Kuomintang ile kopmanın ardından kırsal kesime çekildi. Köylüler arasında yürütülen çalışmalar sonunda 1931'de Güney Çin'de 10 milyon insanı barındıran Çin Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Bu cumhuriyetin yıkılması üzerine, Mao geriye kalan kuvvetlerle birlikte Uzun Yürüyüş (1934-35) olarak bilinen çetin bir yolculuk sonunda kuzeydeki Yen'an'a sığındı. Bu yürüyüş sırasında aynı zamanda parti içinde önderlik konumuna yükselen Mao'yu destekleyen yöneticilerin başında Zhou Enlai ve Zhu De geliyordu.

Çan Kay-şek'in 1936'daki "Xi'an Olayı" üzerine iç savaş son vermesinden sonra, ÇKP ile Kuomintang arasında Japon istilacılara karşı bir birleşik cephe oluşturuldu. Savaşın dışında kalmaya yönelik bir strateji izleyen Kuomintang'ın tersine Japonlara karşı savaşa ağırlık veren ÇKP, bu yoldan halk içindeki desteğini önemli ölçüde artırdı. Savaşın sonunda denetimi altındaki bölgelerde yaşayanların sayısı 100 milyona ulaştı. Deneysel ordu ve geniş bir ittifakın biçimlendirdiği siyasal programıyla Kuomintang'ı tehdit edecek bir düzeye geldi.

1946'da iç savaş yeniden patlak verince, toprak devrimi politikasıyla köylüleri yanı sıra çekmeyi başardı. Buna karşılık kötü yönetim ve moral bozukluğu nedeniyle güçsüzleşmiş olan Kuomintang, çok geçmeden arkasındaki zayıf desteği de yitirdi ve kesin bir yenilgiye uğradı. Çan Kay-şek yandaşlarıyla birlikte Tayvan'a kaçarken, 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti ilan edildi.

ÇKP 1949'dan sonra ABD'nin büyük baskısına ve tehditlerine karşı SSCB ile sıkı bir ittifaka girerek Sovyet modeline uygun bir kalkınma politikası benimsedi. 1950'lerin sonunda ABD tehdidinin azalmasıyla birlikte, ÇKP ile Sovyetler Birliği Komünist Partisi (KPSS) arasında dış siyaset ve ideoloji konularında giderek artan anlaşmazlıklar su yüzüne çıktı. Sovyet modelinin Çin'e uygun olmadığına ilişkin kuşkularını dile getirmeye başlayan Mao, Stalin'e yönelik eleştiriler, sosyalizme barışçı geçiş ve Batı ile barış içinde bir arada yaşama gibi konularda da KPSS'ye karşı bir tutum takındı. Bu arada Büyük Atılım gibi programlarla sosyalist gelişmeyi hızlandırma yoluna gidildi. Sağlanan bazı başarılarla karşın, özellikle ekonomide bir dizi olumsuz gelişme ortaya çıktı.

Mao 1966'da Çin Kültür Devrimi'ni(*) başlattı. Partinin sağ, sol ve merkez kanatları arasında çatışmalara sahne olan bu dönemde devlet ve parti mekanizması büyük bir sarsıntı geçirdi. Devlet başkanı Liu Shaoqi suçlulukla suçlanıp devrilirken, sol

kanadın ağırlığı arttı. 1969'dan sonra Zhou Enlai ordunun da desteğiyle parti örgütünü yeniden düzenlenmesini sağladı. 1971'de parti içinde Mao'dan sonra gelen, sol kanadın önde gelen adlarından Lin Biao bir uçak kazasında öldü ve daha sonra gizli bir darbe planlamakla suçlandı. Görünürdeki bütünlük havasına karşın, parti kanatları arasındaki mücadeleler sürdü. Sağa karşı yeni bir kampanyanın başlatıldığı 1976'da Zhou Enlai, Zhu De ve Mao gibi önderlerin ölümüne kısa aralıklarla birbirini izledi. Kısa bir süre sonra aralarında Mao'nun dul eşinin de bulunduğu ve Dörtlülük Çete olarak adlandırılan radikal grup tasfiye edildi. Siyasal yaşamında sık sık iniş ve çıkışlar yaşamış olan Deng Xiaoping yeniden ön plana çıktı. Kültür Devrimi resmen sona erdirilirken, sanayi, tarım, bilim-teknoloji ve savunma alanlarını kapsayan Dört Modernleşme programı benimsendi. Sanat ve eğitim üzerindeki kısıtlamalar gevşetildi ve devrimci ideoloji üzerindeki vurgu yumuşatıldı. 1980'de Yugoslavya ve İtalya, 1982'de de Fransa olmak üzere birçok ülkenin komünist partileriyle ilişkiler normalleştirildi.

Mao'nun ölümünden sonra 1981'e değin Hua Guofeng'in yürüttüğü parti başkanlığı görevine, bu tarihte Deng'e yakınlığıyla tanınan Hu Yaobang getirildi. Ekonomide liberalleşmeyi ve Batı türü demokrasiyi savunan Hu 1987'de liberalleşmenin genişletilmesi istemiyle başlatılan öğrenci ayaklanmaları karşısında istifaya zorlandı, yerine Deng'in desteğini taşıyan reform yanlısı Zhao Ziyang getirildi. Sovyetler Birliği'nde başlatılan *glasnost* (açıklık) ve *perestroika* (yeniden yapılanma) politikalarına karşı soğuk bir tutum takınan ÇKP yönetimi 1989 baharında patlak veren demokrasi yanlısı kitlesel gösterilerle sarsıldı. Bunalımdan çıkabilmesi için ödün verilmesini savunan Zhao görevden alındı, yerine sertlik yanlısı Jiang Zemin getirildi; yeni bir Politbüro oluşturuldu. Merkez Komitesi Askeri Komisyonu başkanlığını sürdüren Deng'in onayıyla demokrasi yanlısı gösteriler şiddet kullanılarak bastırıldı, 20'yi aşkın gösterici halkın önünde idam edildi. Deng bu son resmi görevini de aynı yıl Jiang'a devretti. Günümüzde yaklaşık 40 milyon üyesi bulunan partinin başlıca yayın organları *Renmin ribao* (Halkın Günlüğü) adlı günlük gazete ile *Hongqi* (Kızıl Bayrak) adlı aylık kuram dergisidir.

Çin Kültür Devrimi, tam adı BÜYÜK PROLETER KÜLTÜR DEVRİMİ, Çince WUCHANJIE, JI WENHUA DAGEMING, Çin Komünist Partisi (ÇKP) başkanı Mao Zedong'un iktidardaki son 10 yılı içinde (1966-76) devrimci coşkuyla canlandırmak amacıyla başlatıldığı hareket.

1960'ların başlarında SSCB ile Çin arasında ortaya çıkan gerginlikler sırasında Bolşevik Devrimi'nin amacından uzaklaştığı kanısına varan Mao, Çin'in de aynı yolu izlemesinden çekiniyordu. Mao'yu Kültür Devrimi'ni başlatmaya yönelten bir başka neden de, bir kısım çalışma arkadaşlarının Büyük Atılım'ın(*) neden olduğu ekonomik çöküntüden kurtulmak amacıyla uyguladıkları programlara karşı duyduğu kuşkuuydu. Parti yönetiminin en üst kademesinde, Mao ile Liu Shaoqi ve Deng Xiaoping gibi başka önderler arasında bir iç mücadele söz konusuydu ve Mao, Liu ile Deng'in yürürlüğe koyduğu istikrar ve toparlanma programlarına "kapitalizm yolu" gözüyle bakıyordu. Ayrıca, kendi kadrolarının ülke ve parti yönetimindeki rolünün azalmasına tepki duyuyor ve Çin gibi geleneksel olarak seçkin bir toplumda, kentlere dayalı bir

toplumsal katmanlaşmanın oluşmasından çekiniyordu. Buradan yola çıkarak, üretim araçları üzerindeki mülkiyetin sosyalist dönüşümünün geri dönüşüm mümkün olduğu, dolayısıyla "proletarya diktatörlüğü altında devrimin sürdürülmesi" gerektiği biçimindeki kuramını ortaya koydu ve Kültür Devrimi için dört ana hedef belirledi: Daha önce belirlenmiş ardılların yerine son dönemlerde geliştirdiği düşünceleri benimseyen yeni önderleri getirmek; Çin Komünist Partisi'ni yeniden düzenlemek; Çin gençliğine devrimci bir deneyim kazandırmak; eğitim, sağlık ve kültür alanlarında seçkin eğilimleri azaltmak için siyasal çizgide bazı değişiklikler yapmak. Mao bu hedeflere ulaşmak için ilk olarak kentlerdeki gençleri harekete geçirdi. Partiye ve orduya, Kızıl Muhafızlar(*) adı altında örgütlenen gençleri engellememe konusunda emir verdi.

Mao partinin ve devletin mevcut yönetim organlarını bir kenara iterek Kültür Devrimi'ni yürütmeye kendisine yardımcı olacak bir ekip de oluşturdu. Karısı Jiang Qing ülkenin kültürel yapısını yönlendirmek için radikal aydınlardan oluşan bir grup kurdu. Savunma bakanı Lin Biao, ordunun Mao'yu desteklemesini sağladı. Uzun süredir Mao'nun yardımcılığını yapan Chen Boda, Başkan Mao'nun ideoloji ve güvenlikle ilgili yönergelerini uygulamak amacıyla güvenlik görevlileri Kang Sheng ve Wang Dongxing ile birlikte çalışmaya başladı. Başbakan Zhou Enlai olağanüstü karışıklıkların egemen olduğu dönemlerde bile, yönetimin etkinliğini korumasında önemli rol oynadı. Ama Mao'nun yardımcısı olan bu kişiler arasında da çatışmalar vardı; Kültür Devrimi'nin tarihi Mao'nun doğrudan girişimleri kadar, bu kişiler arasındaki çatışmaları da yansıtır.

Mao, Kültür Devrimi'ni resmen Ağustos 1966'da, VIII. Merkez Komitesi'nin XI. Birleşik Oturumu'nda başlattı. Okulları kapattı ve Kızıl Muhafızları bütün geleneksel değerlere ve "burjuva" olan her şeye saldırmaları ve parti görevlilerini açığa eleştirmeleri konusunda yönlendirdi. Mao, bu önlemin hem gençler, hem de eleştirilen parti kadroları için yararlı olacağını düşünüyordu.

Hareket hızla büyüdü; çok sayıda yaşlı insan ve aydın saldırılara hedef oldu. Bunların birçoğu da öldü. Kızıl Muhafızlar birbiriyle amansızca mücadele eden rakip hiziplere bölündü; bunların her biri Mao'cu düşüncenin gerçek temsilcileri olduğunu iddia etmeye başladı. Harekete hız kazandırmak amacıyla yaratılan Mao kültü neredeyse dinsel bir boyuta ulaştı. Bütün bunların sonunda ortaya çıkan anarşi ve terör kentlerdeki ekonomiyi tümüyle felce uğrattı. 1968'deki sanayi üretimi 1966'daki düzeyin yüzde 12 altına düştü.

Kızıl Muhafızlar örgütünün kurulduğu ilk yıllarda, Politbüro'nun en yetkin üyeleri iktidardan uzaklaştırıldı. Bunların en önemlileri, o zamana değin Mao'nun ardılı olarak kabul edilen Devlet Başkanı Liu Shaoqi ile Parti genel sekreteri Deng Xiaoping'dir. Ocak 1967'de yerel Parti komiteleri devrilecek, bunların yerine yeni siyasi organlar oluşturulmaya başlandı. Şubat 1967'de henüz tasfiye edilmemiş olan üst düzeydeki Parti önderleri Kültür Devrimi'nin durdurulması için çağrıda bulundular. Ama Mao ve onun radikal yandaşları duruma egemen oldular ve hareket yeniden yükseldi. 1967 yazında karışıklıklar bütün ülkeye yayıldı ve kentlerde, Kızıl Muhafızların çeşitli hizipleri arasında büyük silahlı çatışmalar patlak verdi.

1967'de Mao, Lin Biao'nun yönetimindeki orduya Kızıl Muhafızları desteklemeleri

çağrısında bulundu. Hareketin içine çekilen ordu radikal gençliğe tam bir destek verme yerine yeni parçalanmalara uğradı. 1967 yazında, Wuhan kentindeki askeri birliklerin komutanı Chen Zaidao'nun iki önemli parti önderini tutuklamasıyla gerginlikler daha da arttı.

Birbirini izleyen politika değişikliklerinden sonra, Mao 1968'de, ülke yönetimi üzerindeki denetimini daha da güçlendirmek için, Çin Komünist Partisi'ni yeniden örgütlemeye karar verdi. Bu politikanın sonucunda okulların, fabrikaların ve devlet dairelerinin başına yönetici olarak asker ve subaylar atandı. Aynı anda ordu binlerce Kızıl Muhafızı kırsal kesimde siyasal çalışma yapmak üzere taşraya gönderdi. Böylece, kentlerin düzeni bir ölçüde yeniden sağlandı. Bu girişim, Mao'nun iç anlaşmazlıkların üstesinden gelemeyen Kızıl Muhafızlar konusundaki düş kırıklığının bir göstergesiydi. Ağustos 1968'de Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgali, Çin'deki güvensizlik duygusunu daha da artırdı, Mao ülkedeki kargaşaya son verme çabalarını hızlandırdı.

İki ay sonra, VIII. Merkez Komitesi'nin XII. Birleşik Oturumu'nda, Parti Kongresi'nin toplanması ve partinin yeniden örgütlenmesi için çağrıda bulunuldu. Bu tarihten sonra Kültür Devrimi'nin bir iniş içine girmesiyle kimin iktidara geçeceği konusu, Çin'deki siyasal mücadelenin odak noktası haline geldi.

Nisan 1969'da, ÇKP'nin IX. Kongresi'nde Savunma Bakanı Lin Biao'nun adı, Mao'nun resmi ardılı olarak geçince ordunun ağırlığı daha da arttı. Askerler hem yeni bir yapı kazanmış olan parti örgütüne, hem de ÇKP Merkez Komitesi'ne egemen oldu. 1969 baharında Çin-Sovyet sınırında meydana gelen çatışmalardan yararlanan Lin Biao sıkıyönetim ilan etti ve parti başkanlığına gelmesinde kendisine rakip olabilecek kişilerden kurtulmak için siyasal konumundan yararlanma yoluna gitti. 1966-68 arasında tasfiyeye uğramış çok sayıda Parti önderi, sıkıyönetim döneminde öldü ve birçoğu da aynı dönemde büyük sıkıntılar çekti.

Kısa sürede Lin'e karşı muhalefet oluştu. Mao'nun kendisi de, iktidarı hemen ele geçirmek isteyen bir ardıldan kuşku duyduğundan Lin'e karşı harekete geçti. Başbakan Zhou Enlai ve Mao'nun karısı Jiang Qing güçlerini Mao ile birleştirdiler. Mao'nun yardımcısı Chen Boda ise Lin'i desteklemeye karar verdi. Böylece, 1970-71'de Çin toplumunu düzene sokmak için alınan önlemlere karşın, önderliğin üst kademelerindeki anlaşmazlıklar giderek artmaya başladı.

Bu gerginlikler ilk kez 1970 yazında yapılan ÇKP Merkez Komitesi toplantısında su yüzüne çıktı. Mao bu toplantıdan hemen sonra Lin'i uyarmak amacıyla Chen Boda'ya karşı bir eleştiri kampanyası başlattı. Ağustos 1970'te Chen Boda ortalkıtan kayboldu. Çekişmenin doruk noktasına ulaştığı Eylül 1971'de Lin'in Mao'ya karşı başarısız bir suikast girişiminden sonra Sovyetler Birliği'ne kaçma girişimi sırasında öldüğü açıklandı. Lin'in ölümünü izleyen birkaç hafta içinde, ordu yüksek kademelerinde bulunan komutanlar tasfiye edildi.

Mao'yu Kültür Devrimi sırasında desteklemiş bulunan çok sayıda insan Lin'in ölümü üzerine çok büyük bir düş kırıklığına uğradı. Milyonlarca insan, Mao'nun başlıca yandaşı ve ardılı olan Lin'i iktidara getirmek ve onun "revizyonist" rakiplerini saf dışı etmek için uzun bir mücadele vermişti. Lin Biao'nun ölümüne ilişkin resmi açıklamaların halk arasında uyandırdığı kuşku, parti kadroları arasındaki çekişmelerin etkisiyle daha da yoğunlaştı.

Başlangıçta Lin'in ölümünden en fazla Zhou Enlai yararlandı ve 1971'in sonundan 1973 ortalarına değin Çin'i yeniden istikrarlı bir çizgiye oturtmaya çalıştı. Eğitim sisteminin canlandırılması için çaba gösterdi ve daha önce tasfiye edilmiş kızileri yeniden görevlerinin başına getirdi. Çin'in yabancı ülkelerle olan ekonomik ve siyasal ilişkileri yeniden gelişmeye başladı. 1969'da ülke ekonomisinde başlayan canlanış, bir duraklama döneminden sonra yeniden hız kazandı. Mao, bu girişimleri onaylamakla birlikte, Kültür Devrimi'nin ilk fırsatta eleştirilerek hedef olacağı yolunda kuşku da taşıyordu.

1972'de Mao'nun şiddetli bir felç geçirmesi, Zhou'nun da ölümcül bir hastalığa yakalandığını öğrenmesi, iktidara kimin geçeceği konusunda süregelen tartışmaları on plana çıkardı. Zhou, 1973 başlarında, Mao'nun ardılı olarak hazırlamak istediği Deng Xiaoping'in yeniden yönetim geçmesi için Mao'nun onayını sağladı. Kültür Devrimi sırasında radikallerin tasfiye ettiği Deng'in yeniden ortaya çıkışı, Jiang Qing ve yandaşlarının, Çin'i daha radikal bir çizgiye oturtma konusundaki umutlarını yitirmelerine yol açtı.

1973 ortalarından Mao'nun ölümüne değin (Eylül 1976) geçen dönemde, iktidar sürekli olarak, sonradan Dörtlül Çete(*) olarak adlandırılan Jiang Qing ve yandaşları (Wang Hongwen, Zhang Chunqiao, Yan Wenyuan) ile Zhou/Deng grubu arasında el değiştirdi. Jiang ve yandaşları, ideolojik eğitimi, siyasal seferberliği, sınıf mücadelesini, aydın karışıklığını, eşitlikçiliği ve yabancı düşmanlığını savunurken, ötekiler ekonomik büyümeyi, istikrarı, eğitim sisteminin geliştirilmesini ve pragmatik bir dış politika izlenmesini hedefliyordu. Bu iki güç arasında denge sağlama konusunda başarısız kalan Mao, her ikisinin bileşimini kendi kişiliğinde somutlaştıracak bir ardıl aramaya koyuldu.

1973 ortalarından 1974 ortasına değin yönetime egemen olan radikaller, Zhou Enlai'ye ve onun siyasal çizgisine saldırmak için, Lin Biao ve Konfüçyüs'e karşı bir eleştiri kampanyası başlattılar. Ama ekonomik sorunlar ve artan karışıklıklar Mao'nun Temmuz 1974'te yeniden Zhou ve Deng'e yönelmesine yol açtı. Zhou'nun hastaneye yattığı 1974 yazından 1975 sonbaharına değin geçen dönemde Deng bütün siyasal yetkileri elinde topladı. 1975 sonbaharında, radikaller Mao'yu Deng'in izlediği siyasal çizginin sonuna Kızıl Devrimi'ni ve Mao'nun kendisini yadsınmaya kadar varacağına inandırdılar. Mao bunun üzerine, Deng'in duvar gazeteleri (*dazibao*) yoluyla eleştirilmesini kabul etti. Ocak 1976'da Zhou Enlai öldü ve nisanda Deng, Mao'nun da onayıyla resmen tasfiye edildi. Mao'nun eylülde ölümü ve Ekim 1976'da Dörtlül Çete'nin tasfiyesi, Mao'nun son anda belirlenmiş resmi ardılı Hua Guofeng tarafından Kültür Devrimi'nin sona erdirilmesine; daha sonra da parti içindeki güçlü taraftarlarının dayatmasıyla Deng'in 1977'de yeniden göreve getirilmesine yol açtı.

Kültür Devrimi, kırsal alanda yaşayanları fazla etkilememekle birlikte, ülke bütününde önemli sorunlar yarattı. Siyasal istikrarsızlık ve ekonomik politikalardaki sürekli değişiklikler, ekonomik gelişmenin yavaşlamasına ve yönetimin halka mal ve hizmet sunma kapasitesinde düşüşlere neden oldu. Politika değişiklikleri, bir önceki politikayı destekleyenlerin konumunu tehlikeye düşürdüğünden, devlet görevlileri uygulamala-

rında çekimser davranmaya başladı. Öte yandan, Mao'nun ölümü ve Kültür Devrimi'nin sona ermesiyle birlikte (Kültür Devrimi, resmen Ağustos 1977'de ÇKP'nin XI. Kongresi'nde sona erdirilmesine karşın, gerçekte Mao'nun ölümü ve Dörtlü Çete'nin tasfiyesiyle 1976 sonbaharında bitti), yaklaşık 3 milyon Parti üyesi ve haksız yere tasfiyeye uğramış milyonlarca insan görevlerine geri dönme beklentisi içine girdi. Bu sorunlara acil çözümler bulmak amacıyla, 1970'lerin sonunda cesurca önlemler alındıysa da, Kültür Devrimi'nin olumsuz etkileri, bu harekete son verilmesinden sonra da sürdü.

Bu olumsuz etkilerden biri kuşaklar arasındaki farklılaşmadır: Kültür Devrimi sırasında ilk gençliklerini yaşayanlar düzenli bir eğitim alamamışlar ve sorunlarını sokaklara dökmekle çözmeyi öğrenmişlerdi. Radikal devrimci coşkunun yerine, eğitime ve girişimcilğe önem veren Kültür Devrimi sonrası politikalar da, bu kişilerin üretici olabilecekleri görevler bulmalarını sağlamaya yetmedi.

Kültür Devrimi'nin yarattığı bir başka önemli sorun da, Parti ve yönetim kademelerindeki yozlaşmadır. Kültür Devrimi sırasında uygulamların ve gene bu hareketin bir sonucu olan ihtiyaç maddelerindeki kıtlığın yarattığı sıkıntı, insanları amaçlarına ulaşmak için geleneksel kişisel ilişkilere, rüşvete ve benzeri yollara başvurmak zorunda bırakmıştı. Bütün bunların yanı sıra, 1970'lerdeki iktidar çekişmeleri, halkın Parti önderliğine ve sistemin kendisine kuşkuyla yaklaşmaya başlamasına yol açtı. Özellikle, Mao'nun ölümünden sonra Kültür Devrimi'nin hedeflerinin ve sonuçlarının reddedilmesi, çok sayıda insanı siyasetten uzaklaştırdı.

Çin lahanası, turpgiller (*Brassicaceae*) familyasından, Doğu Asya kökenli iki ayrı bitkiye verilen ad. İki tür de yaygın biçimde yetiştirilir. *Brassica pekinensis*, açık yeşil, kırıksık yapraklarıyla sık bir baş oluşturur. Michihli ya da Tientsin adı verilen çeşidin, yaklaşık 45 cm uzunluğunda ve silindirik

Çin lahanası (*Brassica chinensis*)
Shunp Watari EB Inc

biçiminde marula benzeyen bir başı vardır. Başları daha kısa ve kalın olan Napa çeşidi ise 30 cm uzunluğundadır. *Brassica chinensis*'in parlak, koyu-yeşil yapraklardan ve kalın, gevrek beyaz saplardan oluşan, ama çok sık olmayan bir başı vardır. Özellikle sarı çiçeklerinin bulunduğu iç bölümü değerlidir. Çin lahanaları pek çok ülkede salata ve yemeklerde kullanılır. Dünyaca ünlü Kore turşusu *kimchi*, çoğu kez Çin lahanası ile yapılır.

Çin Mahallesi, İngilizce CHINATOWN, ABD'nin California eyaletindeki San Francisco kentinde Çinlilerin yaşadığı ünlü mahalle. On altı kadar kare bloktan oluşur. 65 bin dolayındaki nüfusuyla Doğu'nun dışın-

daki en büyük Çinli yerleşim bölgesidir. Mahalle, mali ve ticari bölgeler ve otellerle çevrilidir. Antikacı dükkanları, lokantaları, çayhaneleri, tapınakları, tiyatroları, Amerika Çin Tarihi Derneği Müzesi ve Çin Mahallesi Mumya Müzesi ile büyük bir turist merkezidir.

Chinatown adı, ABD'de örneğin Chicago, New York, Portland gibi kentlerdeki başka Çin mahalleleri için de kullanılır

Çin memurluk sistemi, eski Çin'de memurların yarışma sınavıyla seçildiği yönetim sistemi. Çin İmparatorluğu'nun iki bin yıl ayakta kalmasında önemli rol oynamış ve Çin toplumunda kişilerin alt sınıflardan yukarıya doğru yükselmesinin başlıca yollarından birini oluşturmuştur. Daha sonra öteki Asya ve Batı ülkelerinde geliştirilen memurluk sistemlerine de örnek olmuştur.

Qin hanedanının (İÖ 221-206) ilk merkezi bürokratik imparatorluğu kurmasıyla, kadroların yeteneğe göre belirlendiği bir yönetim sistemi oluşturma gereği ortaya çıktı. Qin bürokrasisinde görev almak, yerel memurların tavsiyesine bağlıydı. Daha sonra gelen Han hanedanı da (İÖ 206-İS 220) başlangıçta bu sistemi benimsedi. İmparator Wu Di döneminde memurları Konfüçyüsçü yönetim anlayışına göre eğitmek ve sınamak üzere bir imparatorluk üniversitesi kuruldu (İÖ 124).

Sui hanedanı (581-618) bu sınav sistemini sürdürerek daha düzenli bir biçimde uyguladı. Ayrıca yerel memurların yerel aristokratlar yerine merkezi hükümetçe atanması ve yerel milis kuvvetlerinin merkezi hükümeti temsil eden yöneticilere bağlı olması kurallarını getirdi. Tang hanedanı (618-907), bilim adamlarının çalışmalarını sürdürebilecekleri yerel okullar sistemini kurdu. Bürokraside üst kademelere yükselmek isteyenler, Konfüçyüs Klasikleri alanındaki bilgi düzeyinin ölçüldüğü *jinshi* sınavlarına katılırdı. Bu sistem zamanla bürokrasiye memur almanın başlıca yöntemi haline geldi. Tang hanedanının son yıllarında çöken eski aristokrasinin elindeki iktidar, bürokraside ağırlığı oluşturan orta sınıf kökenli bilim adamlarının eline geçti. Memurluk sistemi Song hanedanı döneminde (960-1279), en parlak noktaya ulaştı. Yetenekli, ama yoksul kişilere yardım etmek üzere ülke çapında devlet okulları kuruldu; kan ve evlilik bağıyla akraba olan memurlar arasındaki iş ilişkileri engellendi; imparatorluk ailesinden gelenlerin yüksek görevlere gelmesi yasaklandı ve terfiler, bir başkasının yükselmesini öneren kişiyi onun davranışından tümüyle sorumlu tutan bir değer sistemine dayandırıldı.

Song döneminde bürokrasinin daha yüksek kademelerinde bulunan hemen tüm memurlar, *jinshi* sınavından geçerek bu görevlere gelmeye ve sınavlar düzenli olarak yapılmaya başladı. 1065'ten sonra her üç yılda bir açılan bu sınavlara, yalnızca yerel düzeydeki yeterlik sınavlarında başarı gösterenler girebiliyordu.

Memurluk sistemi Ming hanedanı döneminde (1368-1644) son biçimini aldı. Qing (Mançu) hanedanı (1644-1911), Ming sistemini hemen hiç değiştirmeden benimsedi. Bu dönemde memurların asil oldukları yerde çalışmaları yasaklandı ve yerleri üç yılda bir değiştirilmeye başladı. Memurluk sınavı yerel düzeyde yapılan *xiucai* (yetiştirilmiş yetenek), yöre merkezinde yapılan *juren* (tavsiye edilmiş kişi) ve Pekin'de yapılan *jinshi* biçiminde üç kademeye ayrıldı. Yüksek görevlere gelebilme olanaklarını yalnızca *jinshi* sınavı sağlıyordu, ama öteki sınavları verenler de angarya ve bedensel cezadan kurtulmak, hükümetten ödenek almak ve

orta sınıfın üst kesiminde kabul edilmek (yalnızca *juren* sınavını verenler için) gibi belli ayrıcalıklardan yararlanıyordu.

Sınav hilelerini önlemek amacıyla ayrıntılı önlemler alınırdı. Herhangi bir bölgenin üstünlük kazanmasını engellemek için, ülkenin farklı yörelerine belirli memurluk kotaları verilirdi. Sınavlarda sorulacak konular Konfüçyüsçülüğün Dokuz Klasığı'yla sınırlıydı. Sınav yanıtları son derece kesin kurallara bağlandığından sekiz ana başlığın yer aldığı, karakter sayısının 700'le sınırlandırıldığı ve konuların belli bir düzene göre sunulduğu yerleşik sınav kâğıdı biçimi, "se-kiz ayaklı deneme" (*bagu wenzhang*) olarak adlandırılmaya başladı. Adayın yaratıcı yeteneğine fırsat tanımayan bu sistem, biçimi düşünceden üstün tuttuğu için sık sık eleştirildi.

Qing hanedanı sınav sistemine 1905'te modernleştirme girişimleri sırasında son verdi. Memurluk sisteminin kendisi ise 1911'de hanedanın çöküşüyle birlikte ortadan kaldırıldı.

Çin mumu, Uzakdoğu'ya özgü çeşitli böceklerden elde edilen, beyaz ya da sarımsı-beyaz renkli mum. Bu amaçla en çok, *Ceroplastes ceriferus* ve *Ericerus pe-la* türü kabuklubitlerden yararlanılır. İspirmeçet mumuna benzemekle birlikte, Çin mumunun yapısı daha sert ve gevrek, erime noktası daha yüksektir. Çin mumu elde etmek için, böcekler ve bunların ağaç dallarına bıraktığı salgılar toplanarak suda kaynatılır. Kaynatma sonucu dibe çöken böcek artıkları, mum özütünden ayrılarak domuz yemi olarak kullanılır.

En çok mum ve cila yapımında kullanılan Çin mumu kâğıt aharlayıcısı olarak da değerlendirilir. Eskiden Çin'de ses kısıklığına, ağrıları, sinir bozukluğuna ve bağırsak kurtlarına karşı ağız yoluyla ilaç olarak da kullanılırdı. Kırık kemiklerin kaynaması için, ayrıca dışarıdan yara iyileştirici merhem olarak da Çin mumundan yararlanılmıştır.

Çin müziği, Doğu Asya müziğinin geleneksel biçimlerinden ve bilinen en eski ve en gelişmiş müzik sistemlerinden biri. Doğu Asya müziği Kore ve Japon müziğini de içine alır

Çin müziğinin belgelenebilmiş en eski aşamalarında nefesli ve vurmali çalgılardan küre flüt (*xun*), pan flüt (*pai-xiao*), serbest kamışlı ağız mızıkası (*sheng*), taş çan ve çan takımları (*ging* ve *zhong*) ile davulun (*gu*), ayrıca da vurmali idyofonların (*zhu* ve *wu*) kullanıldığı saptanmıştır. İÖ y. 5000'lerden kalma en eski *xun*'ların ses aralığı düzeni temelde minör üçlü sisteme dayalıdır. Daha sonraki Çin bestelerinde ise genellikle *zhu*, *shang*, *yu*, *jue* ve *gong* armonileri olarak bilinen kapsamlı bir armoni sistemi kullanılmıştır.

Bugün büyük çeşitlilik gösteren Çin müziği vokal müzik, balad, dans, tiyatro ve çalgı müziği olarak sınıflandırılabilir. Vokal müzikte melodi yürüyüşü ve Çincenin, ölçülü kullanılan müziksel anlatım araçlarıyla kaynaştığı göze çarpar. Baladlarda müziksel anlatımın zenginliği edebi yaratıcılığı tamamlar. Dans müziğinde ise büyük orkestralar ve çokritimlilik egemendir.

Çin tiyatrosundaki 360'ı aşkın yöresel uslupta üç ana sisteminin kullanıldığı görülür. Bunlar *yi-yang-giang*, *kun-giang* ve *bangzi-giang* adı verilen opera sistemleridir. Eşlik açısından incelendiğinde *yi-yang-giang* sisteminde nefesli ve yaylı çalgıların genellikle az kullanıldığı *kun-giang* sisteminde nefeslilerin, *bangzi-giang*'da ise yaylıların egemen olduğu görülür. Her üç sistemde de vurmaliara geniş yer verilir. Operanın yapısı genellikle bağımsız melodi-

lerin bir süit biçiminde bir araya getirilmesiyle ya da bir dizi temel melodinin ritmik olarak genişletilmesiyle oluşturulur.

Orkestra, topluluk ve solo çalgı müziğinde çok bölümlü bir biçimsel kalıba uyulur. Giriş ya da öngaliş (gi), temanın açılışı (cheng), geçiş (zhuan) ve sonuçtan (he) oluşan dört aşamalı bir gelişme çizgisi izlenir.

Çin çalgıları akustik malzeme ve çalınış biçimlerine göre sınıflandırılır. Metal, taş, kil, deri, ipek, tahta, sukabağı ve bambu gibi maddelerden yapılan bu çalgılar çalınış biçimlerine göre de nefesli, vurmali, mızraplı ve yaylı olarak adlandırılır.

Çin müziğinde orkestra düzeni ipek (si), bambu (zhu), kamış nefesli (chui) ve vurmali (da) çalgıların tonal özellikleri üzerine kurulmuştur. Orkestra yorumlarında ton kaygısı, melodik ve armonik kaygılara ağır basar. Çin çalgısal müzik repertuvarının tümünde ton kullanımındaki titizlik belirgindir.

Çin Picin İngilizcesi, 17. yüzyılda İngilizler ile Çinliler arasında ticaret dili ya da *lingua franca*(*) olarak kullanılmak üzere, İngilizcede değişiklik yapılarak geliştirilmiş karma dil. *Pidgin* ("picin") sözcüğünün İngilizcede "iş" anlamına gelen *business* sözcüğünün bozulmuş biçimi olduğu sanılır.

Picin İngilizcesi, 1664'te İngilizlerin Çin'in Guangzhou (Kanton) kentinde ilk ticaret merkezini kurmalarından sonra ortaya çıktı. Çinliler İngilizleri küçük görerek onların dilini öğrenmeye çalışmadıklarından, Çince öğrenmekte çok güçlük çeken İngilizler Picin İngilizcesini geliştirdi; Çinliler de ticari ilişkilerde bu dili benimsedi. Picin İngilizcesi, 19. yüzyılın sonlarına değin kullanıldı. Daha sonra Çinliler, İngilizlerin alay konusu yaptığı bu dili kullanmayı küçük düşürücü bularak, standart İngilizce öğrenmeye başladılar. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Picin İngilizcesi yalnızca Hong Kong'da kullanıldı.

Çin Picin İngilizcesi, yaklaşık 700 İngilizce sözcükten oluşan bir dağarcığa sahiptir; başka kaynaklardan alınmış az sayıda sözcüğü de içerir. Dilbilgisi ile sözdizimi yalın ve durumsaldır; dilbilgisi kategorileri, sözcüklerin köküne sonekler getirilerek bükün yoluyla, ilgeçlerle ya da benzer yöntemlerle değil, sözcüklerin tümcedeki yerleriyle gösterilir. Çin Picin İngilizcesindeki bazı tipik tümceler şunlardır: *Hab gat lening kum daun* (There is rain coming down; "Yağmur yağıyor"), *Tumolo mai no kan kum* (Tomorrow I can't come; "Yarın gelemem"), *Mai no hab kachi basket* (I didn't bring a basket; "Sepet getirmedi").

Çin sanatı, Neolitik Çağdan başlayarak Çin'de ortaya çıkan çeşitli yapıt ve üsluplar. Çin Neolitik kültürü ülkenin kuzeyinden Kore ve Japonya'ya yayılmış, aralarındaki ırksal, dinsel ve ulusal farklılıklara karşın Doğu Asya kültürü kapsamına giren bütün bu kültürler kaynağı etmiştir. Ayrıca bak. Doğu Asya sanatı.

Çin satrancı, Çince XIANGQI. İS 700'lerden bu yana Çin'de oynanan bir strateji oyunu. Oyunda kullanılan taşlar, ağır silahları ve kaleleri, filleri, atlıları, piyadeleri ve savaş arabalarını temsil eder. Her oyuncunun 16 taşı vardır. Bazı durumlarda rakibin ordusundaki taşa denk düşen taşların adları değişiktir. Satranç tahtasının dörder sıralık sekiz kareden oluşan iki yarısı bir kare genişliğinde bir boşlukla birbirinden ayrılır. Bu boşluk Huang Irmağını (Sarı Irmak) temsil eder.

Çin satrancı, taşların karelerin üzerinden değil de çizgilerin kesişme noktaları üzerinden hareket etmesi bakımından, Batı'da oynanan satrançtan ayrılır. Çinliler bu oyun tarzını, satrancın Hindistan'dan gelmesinden önce yaygın olan *go*(*) oyunundan biliyor-

lardı. Bir başka büyük değişiklik de taşların damada olduğu gibi yassı olmasıdır. Bu taşların neyi temsil ettikleri kırmızı ya da mavi yazılarla gösterilir.

Çin Seddi, Çince WAN LI CHANG CHENG (On Bin Li'lik Duvar), Moğolca JAGAN KERME (Beyaz Duvar), Sarı Denizdeki Bo Hai Körfezinden, Orta Asya'nın içlerine kadar, doğu-batı doğrultusunda 2.400 km boyunca uzanan duvar. Tarihte gerçekleştirilmiş en büyük inşaat projelerindendir.

Bu büyük istihkâmın bazı bölümleri İÖ 4. yüzyılda yapılmıştı. Qin hanedanının (İÖ 221-206) ilk imparatoru Shi Huangdi'nin komutanlarından Meng Tian tarafından tamamlandı. Shi Huangdi İÖ 214'te, var olan birçok savunma duvarını gözetleme kulele-

Juyong Guan Geçidindeki bir gözetleme kulesinden Çin Seddi'nin görünümü
Nicholas Turner - Black Star/EB Inc

riyle tahkim ederek tek bir sistem halinde birleştirmeye karar vermişti. Gözetleme kuleleri, hem surları koruyor, hem gündüz duman, gece ateşle işaret vererek Xi'an yakınındaki başkent Xianyang ile iletişimi sağlıyordu. Çin Seddi'nin yapılmasına neden olan başlıca düşman Hunlardı.

Çin Seddi başlangıçta kısmen taştan örülmüş, kısmen de topraktan yapılmıştı. Doğu bölümünün iç yüzeyi ise tuğla kaplıydı. Sonradan, özellikle 15 ve 16. yüzyıllarda önemli ölçüde yenilendi. Ana duvar çoğu yerde 9 m, kuleler ise yaklaşık 12 m yüksekliktedir.

Çin su geyiği (*Hydropotes inermis*), *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Cervidae*

Çin su geyiği (*Hydropotes inermis*) ve yavrusu
P. Morris - WC1

(geyikgiller) familyasından. Çin ve Kore'de yaşayan geyik türü Bataklıklarda, tarlalarda ve dağ eteklerinde yaşayan Çin su geyiği genellikle yalnız dolaşır Ürktüğünde tavşan gibi sıçrayarak kaçır. Omuz yüksekliği yaklaşık 50 cm'dir. Kalın ve kaba postunun üstü kahverengi, altı aktır. Erkeğin boynuzları yoktur; kıvrık ve çok uzun olan üst köpekdişleri ağzından dışarı doğru fırlar

Çin takvimi, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti ve Tayvan (Çin Cumhuriyeti) ile bazı komşu ülkelerde (örn Japonya), Gregoryen (Batı) takvimin yanı sıra kullanılmakta olan tarihleme sistemi. Çin takvimi esas olarak Ay'ın hareketini temel alır. Birbirini izleyen 29 ve 30 günlük 12 aydan oluşur ve 354 güne ya da Ay'ın yaklaşık 12 tam dönüşüne eşittir. Takvim yılını 365 günlük Güneş yılıyla uyumlu duruma getirmek için araya konulan ek aylardan yararlanır. Bir yıldaki aylar numaralarla, kimi zaman da, eski zamanlardan yıllara ve günün saatlerine takılmış olan 12 hayvan adıyla gösterilir. Bu hayvanlar sırasıyla fare, öküz, kaplan, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, kuş, köpek ve domuzdur. 1984 içinde başlayan Çin yılı, Fare Yılı idi.

Çin Tarih Müzesi, Çince ZHONGGUO LISHI BOWUGUAN. Wade-Giles yazımında CHUNG-KUO LI-SHIIH PO-WU KUAN. Pekin'de Tiananmen Meydanı'nın doğu ucundaki büyük yapıda yer alan iki önemli müzeden biri. 1961'de açılmıştır. Devrim Müzesi ile aynı binayı paylaşır. Sergilenen yapıtlar Çin'in ilk çağlardan 1840 Afyon Savaşı'na değin olan dönemi kapsar. İlkel, köleci ve feodal toplum olarak üç bölümden oluşur ve her konu, sergiler, modeller ve resimlerle açıklanır; bunların çoğu eski yapıtların çağdaş kopyaları ya da modelleridir. Müzede, Pekin insanının kemiklerinin modellerinden 18. ve 19. yüzyıllarda misyonerler tarafından Çin'e getirilen bilimsel araçlara kadar birçok yapıt vardır. Ayrıca tunç heykeller, çanak çömlek, lake işleri, yeşimtaşları ve dokuma ürünleri gibi çok sayıda süs eşyası sergilenmektedir.

Çin tarzı, Fransızca CHINOISERIE. 17 ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da özellikle iç mekân tasarımı, mobilya, çanak çömlek, dokuma ve bahçe tasarımı alanlarında Çin üsluplarının hayali bir yorumu olarak ortaya çıkan Batılı üslup. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde önce İngiliz ve İtalyan, daha sonra da başka ülkelerin el sanatçıları Çin'den ithal edilen zarif mobilyalar, porselenler ve işlemelerdeki bezemesel örgeleri serbestçe kullanmaya başladılar. İç mekân tasarımlarında görülen Çin tarzının ilk önemli örneklerinden biri Versailles'da XIV. Louis için Louis le Vau'nun yaptığı 1670-71 tarihli porselen odayı (bugün yok olmuştur). Bu moda öyle hızla yayıldı ki, o dönemde, özellikle Almanya'da, krallığa ait hiçbir konut, Çin odası olmadan bütünüyle bitmiş sayılmadı. Çin odası genellikle, Versailles örneğinde de olduğu gibi, prenslerin gözdeleleri için hazırlanırdı. 1714-22 arasında Württemberg'deki Ludwigsburg Sarayı'nda yapılan Lackkabinett bu amaçla düzenlenmişti. Temelde barok ve rokoko üsluplarla bir arada uygulanan Çin tarzının en belirgin özellikleri aşırı yaldız kullanılması, vernik işi, Delft seramiklerinde görüldüğü gibi mavi ve beyaz renkler, asimetrik biçimler, desenlerde bilinen perspektif anlayışından uzaklaşma ve Doğu'ya özgü figür ve örgelerdir. Çin tarzı, hafifliği, değişken örgeleri ve simetriye uymamasıyla kendini güzel sanatlarda da belli

etti. Fransız Antoine Watteau ve François Boucher'nin resimleri bu özelliklerin görüldüğü belirgin örneklerdir.

Çin tarzına duyulan ilgi, bahçe düzenlemelerinde büyük ölçüde biçimsellikten sıyrılmasına sonucunu doğurdu. 18. yüzyıl boyunca pagodalar ve çayhaneler(*) Avrupa parklarında gazeboların(*) yerini aldı. İngiltere'de Çin felsefesi konusunda Avrupa kaynaklı düşüncelere eklenen İngiliz romantizmi, inceliği ve doğalcılığı, İngiliz bahçesi denen bahçe düzenini ortaya çıkardı. İngiltere'de Sir William Temple'in *On the Garden of Epicurus* (1685; Epiküros Bahçeleri) adlı yapıtındaki yetersiz bilgilere bağlı kalınmasına karşılık kara Avrupa'sında, Çin'de bulunmuş olan Sir William Chambers'in *Designs of Chinese Buildings* (1757; Çin Yapılarından Çizimler) adlı yapıtı sonraları daha etkili oldu.

19. yüzyılda Çin ve Doğu Asya sanatları, Türk, mısır, gotik ve Yunan sanatları gibi yeniden keşfedilen başka üsluplarla rekabet etme durumuna düşünce, Çin tarzı giderek ortadan kalktı. Daha sonra 1930'larda, yalnızca iç mekân tasarımında kısa bir süre için yeniden ortaya çıktı.

Çin-Tibet dilleri, Çince, Tibet dili ve Birman dili başta olmak üzere 300'ü aşkın dil ve ana lehçeden oluşan dil ailesi. Konuşanların sayısı açısından, Hint-Avrupa dillerinden sonra dünyanın ikinci büyük dil ailesini oluşturur. Bu aileye bağlı çeşitli Çin dilleri(*) Çin ve Tayvan'da ve dünyanın birçok yerine dağılmış Çinli göçmenler tarafından, Tibet-Birman dilleri(*) Tibet ve Myanmar (Birmanya) ile bütün Himalayalar bölgesinde konuşulur.

Sınıflandırma. Çoğu dilbilimci Çince, Tibet dili ve Birman dilini, Çin-Tibet ailesinin üç ana sınıflamasının (sırasıyla Çin, Tibet ve Birman öbekleri) temsilcisi olarak kabul eder. Bu eski edebiyat dillerinin dışında, 13. yüzyıldan bu yana bir yazı dili olarak gelişen Tay dili (Siyam dili), uzun süre Çin-Tibet ailesinin bir kolu olarak sınıflandırılan Day dillerini temsil eder. Ama günümüzde, Day dillerinin Çin-Tibet dilleriyle ortak bir kökene dayanmadığı, bu diller arasındaki benzerliklerin karşılıklı etkileşim sonucunda ortaya çıktığı yaygın olarak kabul edilmektedir.

Çin-Tibet dil ailesi temel olarak sözcük dağarcığı, biçimbilim, sözdizim ve sesbilim açısından iki öbekte toplanır: Çin dilleri ve Tibet-Birman dilleri. Tibet dillerine yakın olmakla birlikte, özellikle sözdizim açısından Çin dillerinden farklılık gösteren Karen dilleri(*) ancak Tibet-Karen öbeği sınıflandırmasının bağımsız bir üyesi olarak Çin-Tibet ailesine sokulabilir. Batı Çin'de ve Güneydoğu Asya anakarasının kuzeyinde konuşulan Meo-Yao dillerininse(*) Çin-Tibet ailesiyle ancak uzak bir akrabalığı vardır.

Dilbilimciler 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında Himalayalar, Hindistan ve Çin'de çok sayıda dil ortaya çıkarmış, bunların sözcük dağarcıklarıyla dilbilgisi yapılarını belirlemeye çalışmışlardır. 19. yüzyılın sonlarına doğru karşılaştırmalı Çin-Tibet dilleri incelemelerine olanak veren bir temel oluşturulabilmiştir. Çin-Tibet dillerinin ortak özelliklerinin çoğu türsel (tipolojik) niteliktedir. Bu özellikler şöyle sıralanabilir: 1) Çoğu sözcük tek hecedir; 2) sesbirimsel titremler, yazılışları aynı olan sözcüklerin anlamlarını farklılaştırır; 3) sözcüğün kökünün önüne, içine ya da sonuna getirilen eklerle sözcüğün anlamı

değiştirilir; 4) sözcüğün başına gelen titreşimli ya da titreşimsiz kapantılılar aynı kök içinde birbirinin yerini alabilir; 5) sözcüğün gövdesinde ünlü değişimi yoluyla anlam değiştirilebilir; 6) sözcük sınıfları belirgin değildir (adlar ile eylemler arasında belirgin bir ayrım yoktur); 7) topluluk adlarıyla birlikte sayı belirten sınıflandırıcı adlar kullanılır; 8) sözcükler belirli bir sıraya göre birbirini izler. Çin-Tibet dillerindeki ortak sözcüklerin sesbilimsel benzerlikleri ise, bu dillerin ortak bir kökenden türediği savını destekleyen önemli kanıtlardan biridir.

Çin dilleri. "Çince" terimi İÖ 2. binyılın ortasından günümüze uzanan bir zaman dilimi içinde kullanılmış çok sayıda dil ve lehçeyi kapsar. Bu dil ya da lehçeler sesbilgisel olmayan ortak bir yazı sistemi kullanmakla birlikte, karşılıklı anlaşılabilir olmaktan uzaktır. Çin yazı sistemi, her simgenin bir sözcüğü belirttiği logografik bir sisteme dayanır.

Çin dilleri, ticari ve siyasal ilişkiler sonucunda, bazı Hint-Avrupa dillerinden, Güneydoğu Asya ve Day dillerinden etkilenmiştir. İS. 1. yüzyıldan sonra, özellikle de Budacılığın etkisiyle, Hint-Ari dillerinden sözcükler almış ve bu sözcüklerin Çince karşılıkları oluşturulmuştur. Yazı dili ile bazı yerel lehçelerin kaynaştırılmasıyla oluşturulan Çağdaş Standart Çince adlı ulusal dil, Çin Halk Cumhuriyeti'nin yanı sıra Tayvan ve Singapur'da da eğitimde ve radyo yayınlarında kullanılmaktadır.

Tibet-Birman dilleri. Tibet dili(*) ve Birman dili(*) birlikte Tibet-Birman öbeği altında toplanır. Bod, Himalaya, Kaçin, Kuki, Miri (Mişing) gibi diller Tibet-Birman dillerinin alt öbekleri olarak sınıflandırılır. Ama dilbilimciler, bu sınıflandırma üzerinde görüş birliğine varmamışlardır. Tibet-Birman dillerinin İlk-Tibet-Birman dili (Proto-Tibet-Birman dili) denen ortak bir dilden türediği varsayılır. Bu öbekte toplanan dillerin her biri, Orta ve Güney Asya halklarının gelişimindeki coğrafi ve toplumsal etmenlere bağlı olarak çok değişik biçim ve zamanlarda bu ortak kökenden farklılaşmıştır.

Tibet yazı sistemi, Hint-Ari dillerinin yazı sistemleri gibi alfabetiktir. Çağdaş Tibet dillerinde, okunuş yazılı dilden büyük ölçüde farklılaşmıştır. Büyük olasılıkla Çin dillerinin etkisiyle Orta Tibet lehçelerinde titrem sistemi gelişmiştir. Tibet dilinin siyasal etmenlere bağlı olarak Çin dillerinden zamanla daha da etkilenmesi olasıdır.

Hindistan kökenli bir yazıdan türeyen Birman yazı sistemi de alfabetiktir. Birman yazı dili bugünkü biçimini, 15. yüzyılda ya da daha eski bir tarihte almıştır. Tibet dilleri gibi Birman dillerinde de sesbilgisi sistemi büyük ölçüde değişmiş, ama dilbilgisi kategorileri hemen hemen aynen korunmuştur. Çağdaş Standart Birman dili köklü değişimler sonucunda oluşmuştur.

Çin-Tibet Sıradağları bak. Daxue Dağları

Çin yazı sistemi, Çince sözcükleri, çoğu resimsel simgelerden türemiş karakterlerle gösteren, büyük ölçüde logografik yazı sistemi. Çince sözlüklerde, genellikle karakter olarak adlandırılan 40 bin kadar simge vardır. Ama uygulamada, Çin telgrafçılarının 4 birimli kod gruplarına ayırdığı 10 bin kadar simge yeterlidir. Çinceyi okuyup yazabilmek için en az 2 bin karakteri bilmek gereklidir. Belirli sözcükler, çoğu zaman ya sözcüğün anlamını ifade eden tek bir simge ile ya da bir simge grubu ile gösterilir.

Çin yazı sisteminin İÖ 2. binyılın başlarında gelişmeye başladığı sanılmaktadır. Bili-

nen ilk yazıtlar, Shang (Yin) hanedanı döneminden (İÖ 18-12. yy'lar) kalmadır. Kaplumbağa kabuğu ya da kemik parçaları üzerine kazınmış kehanetlerden oluşan bu yazıtların her birinde 10 ile 60 arasında karakter kullanılmıştır. Geç Shang hanedanı (İÖ y. 1123) ve onu izleyen Zhou hanedanı (İÖ y. 1111-255/256) döneminin ilk yıllarından kalma yazıtlarda görülen *guwen*(*) Çin yazısının gelişiminde

Kemik üstüne kazınmış kehanetlerden oluşan yazıtlar, İÖ 14. ya da 12. yüzyıl, Shang hanedanı dönemi, Xiaotun

The Syndics of the University Library, Cambridge, Cambridge, UK

daha sonraki bir aşamayı temsil eder. Zhou hanedanı döneminde kullanılan başlıca yazı, *Zhouwen* (Zhou yazısı) olarak da adlandırılan *dazhuan*'dı(*) (büyük mühür). Zhou hanedanının son zamanlarında *dazhuan* bir ölçüde bozuldu; Qin hanedanı dönemine (İÖ 221-206) rastlayan İÖ y. 213'te onun yerini *xiaozhuan*(*) (küçük mühür) aldı. Bu dönemde yazı fırçası kullanılmaya başladı ve karakterler daha modern bir görünüm kazandı. *Lishu*(*) olarak adlandırılan bu modern yazıdan birçok değişik üslup geliştirildi.

Çinliler, geleneksel olarak yazı karakterlerini *liushu* (altı yazı) olarak adlandırılan altı türe ayırırlar. Bunların en yaygını olan *xing sheng* türünde, anahtar (ya da kök) adı verilen ve anlam belirten bir karakter ile okura sözcüğün okunuşunu hatırlatma işlevini gören bir ses ögesi birlikte kullanılır. Bu ses ögesi, genellikle yazılmak istenen sözcükle aynı biçimde okunan başka bir karakterin kısaltılmış biçimidir. Örneğin *ko* ("ırmak") sözcüğünü gösteren karakter, anlamı belirten *shui* ("su") ile, sesi belirten *ko*'dan oluşur; ama *ko*'nun ("meyve") anlamı burada hiçbir değer taşımaz. Böylece oluşturulan "su-ko" simgesi, "ırmak" anlamına gelen *ko* sözcüğünü belirtir. Çin yazı sistemindeki karakterlerin yüzde 75'i bu türdendir.

Öteki karakter türlerinden *xiang xing*, piktografik (resimsel) simgelerden türemiş karakterlerden oluşur; bu karakterlerde anlam ögesi, başlangıçta bir resimle ifade ediliyordu. Örneğin, *tian* ("tarla") sözcüğünü göstermek için bir tarlayı simgeleyen dörde bölünmüş bir kare karakteri kullanılır. *Zhi shih* türünde, karakterler mantıksal ya da soyut kavramları simgeler; örneğin, *er* ("iki") sözcüğü iki yatay çizgi ile belirtilir. *Huiyi* türünde karakterler, aralarında mantıksal

bir bağ olduğu düşünölen birimlerin birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Örneğin, "doğru, içten" anlamına gelen sözcüğü gösteren karakter, "insan" ve "sözcük" için kullanılan simgelerin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. *Zhuan zhu* türü var olan karakterlerde değişiklik yapılarak elde edilen karakterleri içerir. Örneğin, *shan* ("dağ") sözcüğünü gösteren karakter yana döndürüldüğünde *fou* ("plato") anlamını verir. *Jia jie* türü ise, anlamı farklı, ama okunuşu benzer başka sözcükleri gösteren karakterlerden alınan ya da başlangıçta karıştırıldığı için kullanımı bu biçimde yerleşen karakterleri içerir. Örneğin, "ayak" sözcüğünü gösteren karakter *zu*, "yeterli olmak" sözcüğünü belirtmek için de kullanılır.

Çin yazı sistemindeki karakterler, sözlüklerde, içerdikleri ya da eskiden beri bağıntılı kabul edildikleri anahtarlara (anlam belirten karakterler) göre sıralanır. Sayıları 214'ü bulan bu anahtarlar çağdaş sözlüklerde, bunları yazmak için gerekli kalem darbesi sayısına göre sıralanır.

Çince için, Çin yazı sistemindeki karakterler ve Latin alfabesi temel alınarak sesleri belirten (fonetik) yazı sistemleri geliştirilmiştir; bunlar bugün yaygın olarak kullanılmaktadır. Çincenin Latin dillerindeki yazımını standartlaştırmak isteyen Çin hükümeti, 1958'de Pinyin transkripsiyon sistemini(*) benimsedi. Çin'in ana lehçesi olan Pekin ya da Kuzey Mandarin lehçesindeki seslerin transkripsiyonuna dayanan bu sistem, giderek 19. yüzyılda geliştirilen Wade-Giles transkripsiyon sisteminin(*) yerini almaktadır.

Çin yeşimleri, Neolitik Çağda (İÖ y. 3000-1500) Çin'de yeşimden oyularak yapılmış çeşitli eşya. Çin'de nefrit ve jadeit ile başka sert taşlara da genel olarak yeşim denir. Taşın cinsinden çok, ondan yapılan eşya önemlidir; kendi başlarına değerli

Yeşimden yapılmış at başı, Han hanedanı dönemi (İÖ 206-İS 220); Victoria ve Albert Müzesi, Londra
Victoria and Albert Museum, Londra

sayılan bu nesnelerin, sertlik, dayanıklılık ve güzellik gibi nitelikleri insanlığın erdemlerini simgeler.

Yeşim, Çin tarihinin hemen her döneminde yaygın olarak kullanılmış ve dönemin üslup özellikleri doğrultusunda işlenmiştir. Neolitik Çağda Çin yeşimleri oldukça sade ve bezemesizdi; Shang (İÖ 18-12. yy), Zhou (İÖ 1111-255) ve Han (İÖ 206-İS 220) hanedanı dönemlerinde bezemeye gittikçe daha çok yer verildi; özellikle hayvan figürleri ve döneme özgü çeşitli örgeler kullanıldı. Daha sonra, Qing (Mançu) hanedanı döneminde (1644-1911/12) tunç kap-

lardan kaynaklanan biçimlerle sanatçının olağanüstü teknik yeteneğini gösteren resim örgeleri görüldü.

Erken dönem (Neolitik'ten Zhou'ya) yeşimleri beş gruba ayrılır: 1) Boncuk, pandomantif, kemer tokası gibi süs eşyası ve takılar; 2) savaştan çok törenlerde kullanılan silahlar ve benzeri araçlar; 3) tılsım yerine kullanılmış olabilecek figürler (özellikle gerçek ve mitolojik hayvan heykelcikleri); 4) *huan* (büyük bir deliği olan bileziğe benzer disk), *huang* (düz, yarım daire biçimi pandomantif), *han* (ağustosböceği biçiminde oyulmuş, ölünün ağzına konan figür), *Zhang* ve *gui* (düz, yassı, sahibinin resmi mührü olarak kullanılan tablet) gibi simgesel değerleri olan küçük eşya; 5) *cong*(*), *xuanji*(*) ve *bi*(*) gibi, bazı temel biçimlerde yapılmış, ama değeri ve işlevi tam olarak bilinmeyen daha büyük nesneler.

Cinantekler, Meksika'nın güneyindeki Oaxaca kentinin kuzeydoğusunda yaşayan Orta Amerika Yerlileri. Sayıları 20. yüzyılın sonlarında 110 bin dolayında olan Cinantekler dağlık ve ulaşılması güç bir yörede yaşar.

Geleneksel biçimde saçlarını örmüş iki Cinantek kıızı
Donald Cordry

Orta Amerika Yerlilerinin çoğu gibi Cinantekler de tarımla uğraşır. Başlıca ürünleri mısır ve fasulyenin yanı sıra yam (tatlı patates) ve yuccadır. Cinantekler elle ve çapayla tarım yapar. Protein gereksinimini tavuk, domuz ve balık etiyile karşılar. Yabani meyve toplanan yanı sıra az da olsa meyve yetiştirirler. Dikdörtgen biçimindeki geniş ve penceresiz evleri, dikey yerleştirilen tomruklar üzerine sazlardan yapılmış bir çatıyla örtülür. El sanatlarının gerilemesine karşın yörede çanta ve sepet yapımı sürmektedir. Kadınların bugün de giydikleri *huipil*'lerin (uzun pamuklu bir üstlük) kumaşları yörede dokunur. Bazı yerlerde kadınlar, parlak, renkli desenlerle dokunmuş astarlı ya da astarsız değişik bir *huipil* giyerler. Erkeklerin geleneksel giysileri artık kullanılmamaktadır.

Compadrazgo (vaftiz ana-babası) töreni, çeşitli ayin ve yükümlülükler yoluyla, çocuğun ana ve babasını seçilmiş vaftiz ana-babasına bağlar. Cinantekler Katolikliği benimsemiş, ama buna yerli ögeler eklemiştir. Yağmur ve bereket törenleri artık bırakılmıştır.

Cincu, Kore Cumhuriyeti'nin güneyinde, Kyangsang-namdo'da (Güney Kyangsang ili) kent. Naktong Irmağına karşın Namiçan'ın üzerinde, Pusan'ın batısındadır. Uç Krallık döneminden (İÖ 57-İS 668) başlayarak çeşitli adlar altında yerel yönetim

merkezi olan Cincu, 1895-1925 arasında il merkezi oldu. Günümüzde çevre illeri birbirine bağlayan ulaşım kavşağı ve Kyangsang-namdo'nun batı ilçelerinin ekonomik ve kültürel merkezidir. Cincu Tarım Yüksekokulu'nu da barındıran kent, çeşitli işlerde yararlanılan Nan-çan Barajı'nın 1968'de tamamlanmasıyla hızla gelişmiştir. Çiri Dağını (1.915 m) ve çevre alanları içine alan bir ulusal park, kentin kuzeybatısında yer alır. Eski bir kent olması nedeniyle Cincu'da birçok tarihsel kalıntı bulunmaktadır. Nüfus (1990) 258.365.

çinçilla, *Rodentia* (kemiriciler) takımının *Chinchillidae* familyasından, Güney Amerika'da yaşayan küçük kemirici memeli. Son derece ince tüyleri nedeniyle postu çok değerli olan çinçilla, uzun kuyruklu ve kısa

Çinçilla (*Chinchilla laniger*)
Jane Burton - Bruce Coleman Ltd

kulaklı bir tavşanı andırır. Püsküllü kuyruğuyla birlikte uzunluğu 35-40 cm'yi bulur. Yumuşak ve açık boz tüyleri daha koyu renk yansımaları verirken kara bir çizgi de kuyruğu boyunca dolaşır. Uzmanlara göre *Chinchilla laniger* adlı tek bir tür ya da kısa kuyruklu çinçilla (*C. brevicaudata*) ve uzun kuyruklu çinçilla (*C. laniger*) olmak üzere iki tür vardır.

Çinçillalar Şili ve Bolivya Andları'nın kuru ve kayalık bölgelerinde dağınık gruplar halinde yaşar. Oyuklarda ya da kaya yarıklarında barınır, ancak günün erken ya da geç saatlerinde dolaşır. En ufak bir tehlike-ye yuvasına kaçarsa da kısa süre sonra yuvadan yeniden çıkar. Çinçilla tohum, meyve, ot ve yosun yer. Genellikle yılda iki kez ikiser yavru doğurur. Gebelik süresi 110 gün dolayındadır.

Geçmişte avlanma yüzünden neredeyse soyu tükenen çinçillalara yabani ortamlarda bugün de çok az rastlanır. Günümüzde ticari olarak yetiştirilen çinçillaların büyük çoğunluğu 1923'te ABD'de bulunan birkaç örnekten türetilmiştir.

Çine, Ege Bölgesi'nde, Aydın iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.229 km² (1989) olan Çine ilçesi kuzeyde Merkez ilçe, kuzeydoğuda Yenipazar, doğuda Bozdoğan ilçeleri, güneyde Muğla ili, batıda da Karpuzlu ve Koçarlı ilçeleriyle çevrilidir.

Büyük Menderes Havzası içinde yer alan Çine ilçesi topraklarını, Menteşe Dağları kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundaki doğu ve batı kollarıyla engebelendirir. Doğu kesiminde doruğu ilçe sınırları dışında kalan Madran (Madranbaba) Dağı, güney kesiminde ise Gökbel Dağı (1.422 m) yükselir. Hem Doğu, hem de Batı Menteşeleri'den çıkan birçok dere, ilçe topraklarını güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda boydan boya kesen Çine Çayına katılır. Büyük Menderes Ovasından(*) sonra Aydın ilinin en büyük ovası olan Çine Ovası, bu çayın

taşıdığı alüvyonların birikmesiyle oluşmuştur. Güney-kuzey doğrultusunda eğimli olan ovanın doğusu, batısı ve kuzeyi yaylalar ve dağlarla çevrilidir. Bu ova Büyük Menderes Ovasının parçası sayılmaz. Çine Çayına katılan Madran Çayı üzerinde Topçam Baraj Gölü vardır.

İlçede, toprakların verimliliği, iklimin ve sulama olanaklarının elverişliliğinden başka, ulaşım bağlantıları ve pazar ilişkilerinin de gelişmiş olması nedeniyle çeşitlenmiş ve yüksek verimli bir bitkisel üretim etkinliği vardır. Hayvancılık ve ormancılık ise dağlık yörelerde ağırlıklıdır. Tarıma dayalı sanayi oldukça gelişmiştir. Tahıl da üretilmekle birlikte, asıl gelir pamuk, zeytin, yerfıstığı, sebze ve meyve üretiminden sağlanır. Zeytinyağı ve sabun atölyeleri ile çirçir, dokuma ve tarım aracı fabrikaları, başlıca sanayi tesislerini oluşturur. Dağlık yörelerde işletilen bazı kireç ocaklarının yanı sıra ilçe topraklarında zumpara taşı yatakları vardır. Başlıca mesire alanı Çine-Aydın yolunun kenarındaki Madran Dağı orman içi dinlenme yeridir.

Çine, ticaret yolları üzerinde olması ve doğal koşulların elverişliliği nedeniyle eski bir yerleşme alanıdır. Karya, Lidya, Pers ve Roma egemenliklerinde kalan, Bizans ve Selçuklu dönemlerinde birçok önemli olaya ve çatışmaya sahne olan Çine, Menteşeoğulları yönetiminden sonra II. Murad zamanında Osmanlı topraklarına katıldı (1426). İlk dönemlerde Menteşe (Muğla) sancığına bağlıyken, Tanzimat'tan sonra Aydın sancığına bağlandı. I. Dünya Savaşı'nın ardından, 1919'da bir süre İtalyan işgaline uğradı.

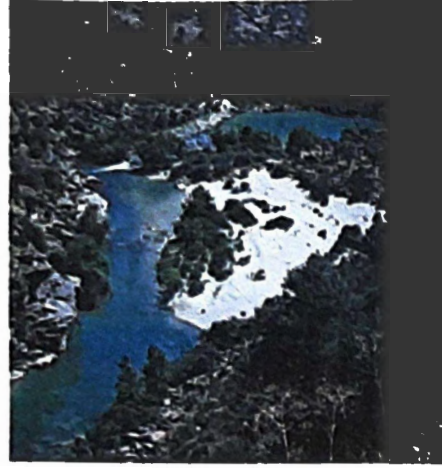
Bugünkü Çine kenti eskiden Kıroba adlı küçük bir köydü. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle gelen Filibe, Çırpan ve Zara göçmenlerinin yerleştirilmesiyle büyüdü. Adı da Hamidabad olarak değiştirildi ve o sıralarda yönetsel merkez Eskiçine'den buraya taşındı. 19. yüzyılda Aydın-Muğla ticaret yolu Çine'den geçtiğinden, ekonomik yaşam iyice canlanmıştı. Madran Dağı'nın güneybatı eteklerinde kurulmuş olan Çine kenti, Aydın-Muğla yolu üzerinde yer alır. Çevresi bağlık ve bahçelik alanlarla kaplıdır. En eski mahallesi Hamitabat adıyla anılan kent, çevresi için önemli bir ticaret ve hizmet merkezidir. Kentin il merkezinin Aydın'a uzaklığı 36 km'dir.

Yöre, tarihsel yapılar açısından zengindir. 13. yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başlayan Eskiçine ilçe merkezine 10 km uzaklıktadır. Kente 26 km uzaklıkta, Doğanıyurt (eskiden Araphis) köyünde antik Alabanda(*) kentinin senato binası, agorası, Helenistik anıtmazarı ve tiyatrosunun giriş kapıları basamakları ayakta. Eskiçine'deki Ahmed Gazi Camisi 1308'de Menteşeoğulları döneminde yapılmıştır. Kare planlı ve tek kubbeli caminin minaresi yoktur. Bu yapının hemen bitişiğindeki Ahi Bayram (İbrahim) Camisi 14. yüzyıl yapıdır.

Çine Belediyesi 1888'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 54.188; kent, 15.201.

Çine Çayı, Ege Bölgesi'nde, Büyük Menderes'in kolu akarsu. Muğla'nın batısındaki dağların eteklerinden doğan çay İkizdere, Karpuzlu, Malgaç, Koçak, Emirdoğan, Kısır, Torluk, Köşk dereleri gibi kollarla büyür. Yatağan Ovasından geçen bölümü, Yatağan'ın eski adıyla Ahiköy Çayı olarak ya da Dipsizçay diye anılır. Etekleri maki ve zeytin ağaçlarıyla kaplı bu ovanın dar bir boğaza dalar ve Eskiçine yakınların-

da Çine Ovasına çıkar. Sonra kuzeybatıya yönelerek ovanın güneyinden sonra yeniden dar bir boğaza girer. Bu boğazın yamaçlarında makiler, çam ormanları, güneybatı yanında zeytin ağaçları vardır. Boğazdan

Çine Çayı, Aydın
Ortaç

Aydın Ovasına çıkan çay, Aydın'ın güneyinde, Koçarlı'nın doğusundaki bir noktada Büyük Menderes Irmağına ulaşır.

Muğla-Aydın Karayolu büyük bir kesiminde dar ve yer yer derinleşen Çine Çayı vadisini izler. 99 km uzunluğundaki akarsu doğusundaki Akçay'a göre daha az su taşır.

Sulama ve taşkın önleme amacıyla Çine Çayına katılan Madran Çayı üzerinde kurulan Topçam Barajı 1984'te hizmete girmiştir. Çine Çayı üzerinde inşa edilmekte olan sulama, enerji üretimi ve taşkın önleme amaçlı Çine Barajı'nın yapımı sürmektedir (1991).

çingene pavuryası, ÇAGANOZ olarak da bilinir, *Portunidae* (yüzücü yengeçler) familyasının *Carcinus* cinsinden küçük yengeç türlerinin ortak adı. Ilman ve tropik kıyılarda, taşların arasında yaşayan çingene pavuryası, az tuzlu sulara dayanıklı olduğundan akarsu ağızlarına da girebilir. Türkiye sularında, özellikle Marmara, Akdeniz ve Ege'nin kuzeyinde bulunan başlıca iki tür, yaklaşık 4 cm uzunluğundaki *Carcinus maenas* ile *Carcinus mediterraneus*'tur. Eti yenmeyen çingene pavuryası özellikle balıkçılar tarafından yem olarak kullanılır.

Çingene sancağı, Osmanlı Devleti'nde Rumeli topraklarında yaşayan Çingenelerin yönetsel, mali ve askeri işlerini düzenlemek amacıyla kurulan, Rumeli Eyaleti'ne bağlı sancak.

Osmanlı ülkesinde yaşayan Çingeneler, 16. yüzyıla değin yalnız cizye ve ispenç ödeyerek vergi yükümlülüklerini yerine getiriyorlardı. Osmanlı sınırlarının batıda genişlemesinden sonra, 1520'de Rumeli Eyaleti ile İstanbul ve yöresinde yaşayan Çingeneler bir sancak sayıldı; sancağa da Çingene sancağı dendi. Sancak Çingeneleri, Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye ayrıldı. Müslüman olanlar hane başına yılda 22 akçe, mücerredler de (yetişkin bekâr) aynı miktarda vergi vermekle yükümlüydüler. Gayrimüslimler için bu miktar 25 akçeydi. Arusiye, cürüm ve cinayet akçesi gibi tekâlif-i örfiye türünden vergileri öbür reaya ile aynı miktarda verirdiler. Müslüman ve gayrimüslim Çingenelerin bir arada konup göçmeleri, aynı işi birlikte yapmaları ve birbirleriyle evlenmeleri yasaktı. Çingenelerin bazıları müsellemdi(*). Bunlar avâz ve tekâlif türü vergilerden bağışık tutulurdu.

Sefer sırasında ise öbür müsellemler gibi askerlik hizmetiyle yükümlüydüler. Çingene müsellemleri 300 ocaktan (her ocak beş kişi) oluşur, orduda ikmal ve haberleşme gibi geri hizmetlerde görevlendirilirdi.

Çingene sancağının yöneticisi sipahi ya da silahtarlardan atanırdı. "Çingene beyi" ya da "mir-i Kiptiyan" olarak adlandırılan bu yönetici, sancakbeyinin yetkilerine sahipti. Vergileri toplamak, göçebe Çingenelerin güvenliğini sağlamak, seferde müsellemleri toplayıp orduya göndermek başlıca göreviydi.

Çingenece, ROMANI olarak da bilinir, bütün dünyadaki Çingenelerin konuştuğu, Kuzey Hint-Ari dilleriyle yakınlığı olan dil. Fiziksel antropologların Hindistan'dan dünyaya dağıldıklarını kabul ettiği Çingeneler günümüzde daha çok Avrupa'nın doğusunda yoğunlaşır. Çingeneler genellikle bir azınlık olarak tanınmadıkları için dillerinin de yasal bir statüsü olmamıştır.

Karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının ortaya çıkardığı bulgular, Çingenecinin Kuzey Hint dillerinden y. 11. yüzyılın başlarında ayrıldığını düşündürür. Slovenyalı dilbilimci Franz von Miklosich, Çingenecinin bütün dünyada konuşulan çağdaş lehçelerini, Avrupa'daki kökenlerine göre 13'e ayırdı; bunlar Yunan, Rumen, Macar, Çek-Slovak, Alman, Leh, Rus, Fin, İskandinav, İtalyan, Sırp-Hırvat, Gal ve İspanyol lehçeleridir. Bu lehçe farklılıkları, Avrupa'ya yerleşen Çingenelerin dilinin, çeşitli Avrupa dillerinden etkilenmesi sonucunda oluştu. Çingenece bu dillerden birçok sözcük aldı, ayrıca sesbilgisi ve dilbilgisi yapıları da etkilendi.

Çingenecinin bütün lehçelerindeki ünlü ve ünsüz sistemleri, Sanskrit dilindeki sistemlerin değişimiyle oluşmuştur. Bu değişimlerin bazıları, çağdaş Hint dillerinin geçirdiği değişimlerle uygunluk içindedir. Bazıları ise, daha eski bir döneme aittir (örn. sözcüğün başına gelen *dr-*, *tr-* ünsüz kümeleri ve sözcüğün ortasına gelen *s{h}*, *ş{h}* ünsüzlerinin korunması). Birkaç değişimin nedenini açıklamaksa oldukça zordur. Tipik bir Orta Avrupa lehçesinde (Krakov-Lovari) *i*, *e*, *a*, *o*, *u* ünlüleri bulunur. Hint-Ari dillerindeki üstdamaksıl ünsüzler zamanla yok olurken Slav dillerindeki sürtüşmü ve yankapantılı sesler Çingeneceye girmiştir.

Çingenecinin çağdaş Kuzey Hint dillerine benzer bir dilbilgisi sistemi vardır. Çingenecideki dolaysız durum Sanskrit dilindeki yalın durum ve belirtme durumundan, dolaylı durumsa tamlayan durumundan türemiştir. Bengali ve Hintçede olduğu gibi sözdizimsel amaçlarla adların arkasına çeşitli ilgeçler getirilebilir. Eylem çekiminde üç kişi, iki sayı (tekil-çoğul), beş zaman (şimdiki zaman, geçmişte bitmemiş zaman, geçmiş zaman, geçmişte bitmiş zaman, gelecek zaman) ve üç kip vardır.

Çingenecinin, Çingenelerin gezginciliğini en iyi yansıtan özelliği sözcük dağarcığıdır. Kökenini oluşturan Hint dilleri dışında Çingenece şu ana kaynaklardan beslenmiştir: İran dilleri (Farsça *doshman*'dan *doshman* "düşman"), Ermenice, Yunanca (*dromos*'tan *drom* "yol"), Rumence (*bolă*'dan *bolta* "dükkân"), Macarca (*bűn*'den *bino* "günah") ve Slav dilleri (*glas* "ses"; *rebnko* "göl"; *grob* "mezar"; *dosta* "yeter"; *ale* "ama"). Hint-Ari dillerinden alınan sözcükler arasında da Hintçe *bhũkh*'den *bokh* "açlık", Sanskrit *bala*'dan *bāl* "saç", *za* "gitmek" eyleminin geçmiş zaman ortacı *gelo* "gitmiş" (Bengali *cava*, *gælo* ile karşılaştırılabilir) ve Prakrit dillerindeki *ratta*'dan *rat* "kan" sayılabilir.

Yazı geleneği olmayan Çingenece, zengin bir sözlü geleneğe sahiptir. Günümüze değin varlığını sürdürebilmesinin nedenlerinden biri, yaşam tarzları komşu topluluklarla çatışmalara yol açan Çingenele arasında bir argo ya da gizli dil işlevi görmesidir. 20. yüzyılda bazı Doğu Avrupa ülkeleri Çingenece şiir ve halk masallarını kendi ulusal yazılarıyla yayımlamışlardır. Çingene olmayanlar da (gace'ler) bazen Çingenece yapıtlar vermiştir.

Çingenele, Çingenece ROM ("erkek" ya da "koca"), ilk yurtları Hindistan'ın kuzey kesimi olan, bugün başta Avrupa olmak üzere bütün dünyaya yayılmış, Kafkas ırkından esmer tenli topluluk. Çoğunlukla yaşadıkları ülkenin anadilini ve Hindistan'ın kuzeyindeki modern Hint-Avrupa dilleriyle ilişkili olan Çingenece (Romani) konuşurlar. Sürekli göçlerle Hindistan'dan ayrılarak 11. yüzyılda İran'a, 14. yüzyıl başlarında Güneydoğu Avrupa'ya, 15. yüzyılda Batı Avrupa'ya ulaşmışlardır. 20. yüzyılın ikinci

Çingenele
ABC Ajansı

yarısında, Kuzey ve Güney Amerika ile Avustralya'ya da yayılmışlardır. Kendileri dışındaki bütün topluluklar için "budala", "ahmak", "barbar" gibi küçültücü anlamlara gelen gace adını kullanırlar.

Göçebe bir yaşam biçimi sürdürmeleri, resmi nüfus sayımlarında daha önce sayıldıkları yerlerde bulunmamaları ve öbür göçebelere aynı sınıfa sokulmaları, Çingenelelerin toplam nüfusu hakkında kesin bir sayıya varmayı son derece güçleştirir. Toplam Çingene nüfusu 2-3 milyon arasında tahmin edilmektedir. Çeşitli ülkelerdeki Çingene kültürü uzmanlarının düzensiz olarak yayımladığı raporlar da önemli istatistiksel veriler sağlamaz. Günümüzde Çingenelelerin büyük çoğunluğu Avrupa'da ve özellikle bu kıtanın orta ve batı kesimlerinde yaşamaktadır.

Egzotik göçebe Çingene imgesinin yarattığı yaygın canıya ve Çingenele üzerine yazan yazarların bunu pekiştiren görüşlerine karşın, göçebeliliği sürdüren Çingenelelerin sayısı gittikçe azalmaktadır. Bununla birlikte göçebelilik, Çingenelelerin temel özelliği olarak kalmıştır. Bütün göçebe Çingeneleler, en azından mevsimden mevsime, ulusal sınırları dikkate almayan belirli bir yol boyunca göç ederler. Sanki akraba ve kabile bağlarından oluşmuş bir zinciri izlerler. Çingenelelerin kendi istekleriyle yaptığı bu göçler, sürgün ya da tehcirlerle daha da artmıştır. Batı Avrupa'ya ulaşmalarından 80 yıl kadar sonra hemen her ülkede başvurulan sürgünlere karşın, terk ettikleri ülkelere şu ya da bu yoldan yeniden girmeyi başarmışlardır.

Yerleşik toplumların yanı başında yaşayan bütün göçebe kabilelerin başına gelen günah keçisi olarak görülme durumu, Çingeneleler için de söz konusudur. Yerel halkların Çingeneleleri sürekli suçlayıp hor görmesi, daha sonraki resmi baskılar için bir başlangıç oluşturmuş ve ev sahibi ülkelerdeki yetkililerle ilişkileri sürekli çekişme içinde geçmiştir. Çingeneleleri yerleştirmeye ve özümlemeye yönelik resmi kararlara karşın, yerel yetkililer kamp yeri vermek gibi basit bir konukseverliği bile reddetmişlerdir. Nazilerin II. Dünya Savaşı boyunca Ari kökenlileri üstün tutan felsefesi bile, yaklaşık 400 bin Çingenele sistemli olarak yok edilmesine engel olmamıştır. Fransız yasaları Çingenelelerin kamp kurmasını yasaklamış ve polis denetimi altına alınmalarını öngörmüştür. Buna karşılık öteki yurttaşlar gibi vergi vermelerini ve askerlik yapmalarını zorunlu kılmıştır. İspanya ve Galler, Çingenelelerin tam anlamıyla özümlememekte birlikte, yerleşik düzene geçtikleri ülkelerin en tipik örnekleri sayılır. Geçmişte Doğu Avrupa'daki sosyalist ülkeler, Çingenelelerin göçlerine son vermek amacıyla, zorunlu bir yerleştirme programı uygulamaya çalışmışlardır.

Çingeneleler geleneksel olarak yerleşik toplumun çevresinde göçebe bir yaşam sürdürmelerini sağlayacak işlerle uğraşırlardı. Erkekleri hayvan ticareti, hayvan terbiyeciliği ile oynatıcılığı, lehimcilik, demircilik, kalaycılık ve çalgıcılık, kadınları ise falcılık, ilaç satıcılığı, dilencilik ve dansçılık yapardı. Veterinerlik ortaya çıkmadan önce, çiftçiler hayvan sağlığı ve besiciliği konusunda Çingenelelerin öğütlerine güvenirdi. Kırk kap kakac, tava ve metal aletler, Çingenelelerin onarması için saklanırdı.

Kapalı yapılarını korumalarına karşın, Çingeneleler gace'lerin dünyasındaki gelişmelerden sürekli etkilenmektedir. Yöcülükler artık araba, kamyon ya da bir treylere bağlı karavanlarla yapılmaktadır. Hayvan ticaretinin yerini kullanılmış araba ve kamyon ticareti almıştır. Paslanmaz çelik kap ve tava üretiminin artmasıyla kalaycılık mesleğinden olan Çingenelelerin bir bölümü kentlerde oto ve makine tamircisi olarak iş bulmuştur. Gezinir sirkler ve lunaparklar, hayvan terbiyecisi ve bakıcısı, bayi ve falcı olarak çalışan Çingeneleler için yeni iş olanakları yaratmıştır.

Klasik bir Çingene ailesi, karı-koca ve evlenmemiş çocukları ile en azından evli bir oğul, kansı ve onların çocuklarından oluşur. Yeni evlenen çift, gelinin aile kurallarını öğrenmesine değin koca ailesinin yanında kalır. İdeal olan durum, en büyük oğulun ailesiyle birlikte evden ayrılmaya hazır olduğu sırada, daha küçük bir oğulun evlenerek eşiyle birlikte ev halkına katılmasıdır. Eskiden evlilikler, öteki aileler, topluluklar ve bazen de öteki kabilelerle bağları güçlendirmek amacıyla aile ya da topluluk (vitsa) büyüklerince düzenlenirdi. Bugün bu uygulama büyük ölçüde terk edilmiştir. Çingene evliliğinin temel bir özelliği de damadın ailesi tarafından gelinin ailesine verilen başlık parasıydı.

Çingeneleler belirli kültür ve lehçe farklılıklarının güçlendirdiği sınırlı bir yerellik duygusu da içeren kabilelere ayrılmıştır. Bazı Çingene kültürü uzmanları uç ana kabile belirlemiştir: 1) Balkanlar'dan ve Orta Avrupa'dan gelen, demircilikle uğraşan ve büyük çoğunluğu oluşturan Kalderaslar; 2) İber Yarımadası, Kuzey Afrika ve Güney Fransa'da oturan ve eğlence sanatlarında usta olan Jitanlar (İngilizce *Gitanos*; Fransızca *Gitan*); 3) genellikle Fransa, Alsace ve Almanya'da yaşayan, gezgin

eğlence yerlerinde, sirklerde çalışan ve Sintiler olarak da bilinen Manuşlar (İngilizce *Manush*, Fransızca *Manouches*) Bu uç ana grubun her biri de, uzmanlık alanları, geldikleri bölgeler ya da her iki özellik açısından, iki ya da daha çok alt gruba ayrılır.

Münih, Moskova, Bukreş, Sofya (1906) ve Rowne'de (1936) düzenlenen bazı "uluslararası" kongrelere karşın, bugüne değin bütün Çingenelelerin benimsediği "kral" ya da "meclis" gibi tek bir üst makam olmamıştır. Çingene kralları yalnızca romantik halk öykülerinde geçen kahramanlar olmakla birlikte, Çingeneleler arasında gerçek bir siyasal yönetim mekanizması vardır. Çingeneleler üzerine yazan yazarların kullandığı "kabile" sözcüğü oldukça belirsizdir. Yerel halklarla ilişkiler içine girdikleri ilk dönemlerde "kont" ya da "duk" gibi soyluluk unvanları alanların, sayıları ön aileden birkaç yüz aileye değin toplulukları yöneten kabile reisleri olduğu sanılmaktadır. Kabile reisleri (voyvoda) topluluğun ondan gelen aileleri arasından omur boyu görev yapmak üzere seçilir ve bu makam babadan oğula geçmez. Reisin gücü ve yetkileri, topluluğun büyüklüğüne, geleneklerine ve öbür topluluklarla ilişkilerine bağlı olarak değişir.

Voyvodanın başlıca görevleri bütün topluluk adına mali işleri yürütmek, göçün nasıl yapılacağını belirlemek ve yerel belediye yetkilileriyle görüşmelerde sözcülüğü üstlenmektir. Yönetim işlerini topluluğun yaşlılarından oluşan ve kararlarında topluluğun en yaşlı kadını *phuri dai*'ye danışan bir meclis aracılığıyla yürütürdü. Gücünü kadınların aile gelirine katkısından ve topluluk içinde bir grup olarak örgütlenmiş olmasından alan *phuri dai*'ler, özellikle kadın ve çocuklar hakkındaki kararlarda söz sahibiydi.

Çingenelelerin toplumsal denetim kurumlarının en güçlüsü, yerleşmiş kurallar ile adalet değerlerinin yanı sıra topluluk mahkemesinin kuruluşu ve işlevişi anlamına gelen *kris*'ti. Çingene yasaları bağlilik, birbirini tutma ve karşılıklı çıkarları gözetme gibi temel ilkelere dayanırdı. Bu yasalara aykırı davranışları ve anlaşmazlıkları yargılayan *kris* mahkemesinin verebileceği en kötü ceza kişiyi topluluktan kovmaktır. İlişkiyi kesme hükmü kişinin bazı toplu etkinliklere katılmaktan yoksun bırakılması ve hizmet işleriyle cezalandırılması biçimini de alabilirdi. Bazı durumlarda, yaşlılar cezalandırılan kişinin topluma yeniden donmesine karar verir ve bu kararı bir banışma ziyafeti izlerdi.

Çingene topluluklarının temel olan *vitsa*'lar anayanlı ya da babayanlı olarak aynı soydan gelen, 200 kadar aileden oluşan gruplardır. Büyük bir *vitsa*'nın, kendi reisi ve meclisi olabilir. Gruptan biryle evlenmek yoluyla, *vitsa* üyeliğine hak kazanılabilir. Üyelerden bağlilik ve ekonomik işbirliği *vitsa* düzeyinde değil, aile düzeyinde beklenir. Çingene dilinde aile için özel bir sözcük yoktur. Bir Çingene, herhangi bir anlaşmazlıkta işbirliği için, fiziksel olarak yakını olsun ya da olmasın, anlamlı bir akrabalar çevresiyle birlikte davranır.

Çingeneleler, halk inanışlarının ve adetlerinin yayılmasında aracı olarak önemli bir rol oynamışlardır. Yerleşik düzene geçtikleri yörelerde de 20. yüzyılın ikinci yarısında köylüler arasında kaybolmaya yüz tutan ulusal adetlerin, dansların ve benzeri geleneklerin koruyucuları olmuşlardır. Görenek

ve düşünceleri değişik yörelere taşıyarak müzik ve dans sanatını zenginleştirmelerine, bazı temel el sanatlarına yenilikler getirmelerine karşın, edebiyat alanında hiçbir katkıda bulunmamışlardır. Flamenko nasıl yazılı bir müzik türü olmamışsa, Çingenece de yazılı bir dil olmamıştır. Bunun tek nedeni geçmişte okuryazarlığın kuraldışı sayılması değildir. Kapalı kültürlerinin iç dünyasını açığa vurmak istememeleri de bir başka önemli nedendir.

20. yüzyılın ikinci yarısında giderek kültürleri içinde ortaya çıkan çatışmalarla uğraşmaya başlayan Çingeneler, artık kendilerini düşman bir çevrenin baskılarından çok, sanayileşmiş kentlerin yaşam biçimleri üzerindeki aşındırıcı etkilerine karşı koruma zorunluluğuyla karşı karşıya gelmiştir. Çingene müziginde işlenen aileye ve etnik gruba bağlılık temaları, Çingene âdetlerinin korunmasına önemli katkıda bulunmuştur. Ama dış dünyanın maddi çekiciliğine kapılan daha genç ve yetenekli bazı Çingene müzisyenler erdemlerini dile getirdikleri kültürün bütünlüğünü ve ekonomik güvenliğini tehdit etmektedir. Çekirdek aile, ekonomik bağımsızlık ve Çingene olmayanlarla yapılan evlilikler Çingene yasalarını zayıflatmıştır. Köylülerin tersine kimliklerini korumada daha dirençli oldukları kabul edilen Çingenelerin, dış dünyadan kendi kültürlerine uyacak özellikleri seçme ve uyarılma konusundaki alışlagelmiş becerileri açısından zorlu bir deneyimden geçtiklerini söylenebilir.

çingülü (*Hibiscus rosa-sinensis*), KONTES ya da VİSKOZ olarak da bilinir, ebegümecigiller (*Malvaceae*) familyasından, süs bitkisi olarak yetiştirilen küçük ağaç. Anayurdu Çin

Çingülü (*Hibiscus rosa-sinensis*)
Sven Samuelsson

ve Japonya'dır. Doğal ortamında yüksekliği 4,5 m'ye ulaşabilen çingülü bahçelerde yetiştirildiğinde genellikle 2 m'yi aşmaz.

Yumurta biçimli, sivri uçlu ve tüysüz yaprakları, kırmızı renkli büyük çiçekleri vardır. Beyaz, sarı, pembe ve turuncu renkli, katmerli pek çok kültür çeşidi geliştirilmiştir. Türkiye'de de Güney Anadolu'da park ve bahçelerde yaygın olarak yetiştirilir.

Cinhe, Kore Cumhuriyeti'nin güneyinde, Kyangsang-namdo'da (Güney Kyangsang ili) kent. Cinhe Körfezi kıyısında yer alır. Güzel manzaralı doğal limanını, Kace Adası ve Kosang Yanımadası korur. Rus-Japon Savaşı (1904-05) sırasında Japonlarca bir deniz üssü olarak kullanılan liman, daha

sonra deniz kuvvetleri limanı olarak gelişti. Kore Deniz Kuvvetleri'nin karargâhı ve Kore Deniz Akademisi buradadır. Kent Pusan ve Masan'a demiryolu ve düzenli işleyen deniz seferleriyle bağlıdır. Kiraz çiçekleri ve doğal güzelliklerinden dolayı çok sayıda turist çeker. Başlıca sanayi kuruluşları 1960'larda kurulan yapay gubre ve reçine fabrikalarıdır. Nüfus (1990) 120.207.

Çinhindi, eskiden (1950'ye değin) FRANSIZ ÇINHİNDİ, Fransızca INDOCHINE FRANÇAISE. Önce Fransız sömürge imparatorluğu, ardından Fransız Birliği çerçevesinde Fransa'ya bağlı olan bugünkü Vietnam, Laos ve Kamboçya'nın oluşturduğu bölge. Çinhindi sözcüğü, bölge kültüründe Hint ve Çin etkilerinin birbirine karışmış olduğunu gösterir.

1858-93 arasında Çinhindi üzerinde adım adım egemenlik kuran Fransa, bölgeyi yönetmek için önce Çinhindi Birliği'ni oluşturdu. Vietnam'ın en güney kesimini oluşturan Cochinchine (Nam Ky) dışında, eski Vietnam, Kamboçya ve Laos kraliyet hanedanları federal yapıda bir merkezi yönetim altında varlıklarını sürdürdü. Başında Fransız ticaret bakanına karşı sorumlu olan bir Fransız genel valinin bulunduğu merkezi yönetim, dış ilişkilerde, maliye, savunma, gümrük ve kamu hizmetleri konusunda bağımsızdı. Cochinchine'de ise yönetim bir valisi ile Fransız bürokrasisinin elindeydi.

Japonlar, 1940'ta Vietnam'ın kuzeyindeki Tonkin (Dong Kinh) bölgesini, ertesi yıl da Çinhindi'nin tümünü işgal etti. Ama Çinhindi'deki yönetimi Japonların müttelikleri Taylara bıraktığı Vietnam ile Kamboçya'nın batı illeri dışında, bu istiladan pek etkilenmedi. Fransız Vichy Hükümeti'nin bölgede Mart 1945'e değin yönetimi sürdürmesine izin verildi. Bu tarihte Japonlar yerel Fransız görevlileri saf dışı ederek özerk Vietnam Devleti'nin kuruluşunu ilan etti.

Japonların Ağustos 1945'te teslim olmasıyla bu yönetim çöktü. Kuzeyde Ho Şi Minh önderliğinde Vietnam'ın bağımsızlığı için savaşan Viet Minh direnişçileri hemen Vietnam Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan ederek iktidarı ele geçirdi. Aynı yolu izleme konusunda kararsızlık geçiren Laos ve Kamboçya krallıkları ise, çok geçmeden yeniden Fransız işgali altına girdi. Fransızlar, yeni ve daha büyük bir Fransız Birliği'nin bir parçası olarak Vietnam Demokratik Cumhuriyeti'nin de bağımsız bir devlet olarak içinde yer alacağı Çinhindi Federasyonu'nu kurdu. Ama Fransız Birliği bölgesinin doğrudan Paris'ten yönetilmesi sonucunu doğurdu.

Bir süre sonra I. Çinhindi Savaşı olarak bilinen çatışma patlak verdi. 1949-50'de savaşın durakladığı bir dönemde, Fransa, bölgedeki çıkarlarını korumak üzere bir girişimde bulunarak, Vietnam, Laos ve Kamboçya'yı, Fransız Birliği içinde bağımsız ve kendi kendini yöneten devletler olarak tanıdı. Böylece bu devletleri birleştiren "Fransız Çinhindi" düşüncesi ortadan kalktı. Ama bu devletlerin önderleri kukla yöneticilerdi. Bölgenin gerçek bağımsızlığı ancak Fransa ile Viet Minh arasındaki savaş sona erdiren 1954 Cenevre Konferansı sonrasında gerçekleşti.

Çinhindi Savaşı, 20. yüzyılda Vietnam, Laos, Tayland ve Kamboçya'da önce Fransa (1946-54), ardından 1950'lerden başlayarak ABD ile sürdürülen çatışmalar. Bu savaşlar genellikle Fransız Çinhindi Savaşı ve Vietnam Savaşı(*) ya da I. ve II. Çinhindi savaşları olarak adlandırılır. İkinci savaş Nisan 1975'te sona ermiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Vietnam'ı adımı adım ele geçiren Fransızlar, bu ülkeyi önce bir sömürge (1883-1939), sonra da bir denizaşırı toprak (1930-45) olarak denetim altında tuttu. Vietnamlılar ancak Ho Şi Minh'in bağımsızlık ilan ettiği 2 Eylül 1945'te yeniden yönetime geldi. Bağımsızlığı tanımayan Fransızlara karşı 1946'dan sonra Ho Şi Minh önderliğinde yürütülen gerilla savaşı (I. Çinhindi Savaşı), 7 Mayıs 1954'te Dien Bien Phu'da Vietnamlıların zaferiyle sona erdi. 21 Temmuz 1954'te Cenevre'de imzalanan bir anlaşmayla Vietnam 17. enlemden geçen bir sınırla komünistlerin egemen olduğu kuzey ve ABD'nin desteklediği güney biçiminde geçici olarak ikiye bölündü. Güney Vietnam'daki komünist yanlısı ayaklanmacıların etkinlikleri, büyük yıkım ve çok sayıda insanın ölümüyle sonuçlanan ABD müdahalesine ve Vietnam Savaşı olarak da bilinen II. Çinhindi Savaşı'na (1965-75) yol açtı. Savaş ABD birliklerinin 27 Ocak 1973'te imzalanan ateşkes antlaşması gereğince geri çekilmeye başlamasıyla kısa bir süre durduktan sonra yeniden başladı. 1975'te Güney Vietnam'daki hükümet devrildi ve yerine komünistlerin egemen olduğu bir yönetim kuruldu (30 Nisan). 2 Temmuz 1976'da iki Vietnam, Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti adı altında yeniden birleştirildi.

1863'ten sonra Fransızların denetimine giren Kamboçya, 1953'te Prens Norodom Sihanuk'un önderliğinde bağımsızlığına kavuştu. Sihanuk, Vietnam çatışmasında tarafsız bir tutum takınmakla birlikte, Vietnamlı komünistlerin Kamboçya'da barınmalarına göz yumdu. 18 Mart 1970'te silahlı kuvvetler içindeki sağ kanadın gerçekleştirdiği hükümet darbesinin hemen ardından, ABD ve Güney Vietnam kuvvetleri, Kamboçya-Vietnam sınırındaki komünist sığınaklarını ortadan kaldırmak amacıyla Kamboçya'yı işgal etti. Bu sırada Kamboçya'nın yeni yöneticileri, Kızıl Khmerler olarak bilinen Kamboçyalı komünistlerin artan tehdidiyle karşı karşıya geldi. ABD, Kızıl Khmerlerin etkinliklerine son vermek amacıyla 1973'e değin Kamboçya'nın kırsal yörelere bir dizi yoğun bombardıman düzenledi. Ama 5 yıl süren iç savaşın sonunda 17 Nisan 1975'te Kamboçya'nın başkenti Phnom Penh Kızıl Khmerlerin eline geçti. Daha sonraları Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti ile ortaya çıkan gerginlikler, bu ülkenin Ocak 1979'da Kamboçya'yı işgal ederek kukla bir yönetim kurmasına yol açtı. Bu ülkedeki iç savaş taraflar arasında Ekim 1991'de bir barış antlaşması imzalanmasına değin sürdü.

20. yüzyılın başında Fransız protektorası olan Laos, 1949-54 arasında atılan bir dizi adımla bağımsızlığını kazandı. Hükümet sağcılar ile yansızlar arasında birkaç kez el değiştirdikten sonra, 1962'de Prens Souvanna Phouma'nın önderliğinde sağcılar, yansızlar ve Pathet Lao (Lao Ülkesi) olarak bilinen Laoslu komünistlerin yer aldığı bir koalisyon hükümeti oluşturuldu. Koalisyon döneminde komünistler ile komünist olmayanlar arasında ülkenin uzak illerinde denetim kurma mücadelesi sürdü. 1975'te Güney Vietnam'ın ortadan kalkmasıyla Kuzey Vietnamlıların desteklediği Pathet Lao, bütün Laos'ta denetimi ele geçirdi.

çini, pişmiş topraktan yapılan, levha biçiminde, bir yüzü renkli ve sırlı duvar kaplama malzemesi. Sözcük geniş anlamda, aynı biçimde yapılan tabak, kâse, testi gibi çanak çömlek için de kullanılır. Osmanlılar levha halinde çini için "kâşi", çanak çömlek için de "çini" sözcüklerini kullanarak bu iki türü birbirinden ayırmışlardır. Bu kullanımın

koklerinde çini levhanın Anadolu'ya İran'dan (Kâşan kenti önemli bir çini merkeziydi), çini çanak çömleğin de Osmanlılara Çin'den gelmesi yatmaktadır. Çini çanak çömlek için bak, çanak çömlek.

Hazırlanması. Çini hamurunun ana malzemesi temiz ve iyi cins kildir. İçine belirli oranlarda kuvars ve kireç de katılır. Kil önce içindeki yabancı maddelerden temizlenip havuzda suyla karıştırılır; bu çamur bekletilip süzülerek çeşitli havuzlardan geçirilir. Boza kıvamına geldikten sonra kalıba dökülür. Kalıptan çıkarılıp güneşte kurutulan çini levha, üstündeki pürüzler zımparalanıp temizlendikten sonra fırına yerleştirilir; fırının ağzı örülerek kapatılır. Pişirme ısı amaç ve ulaşılmış teknolojiye göre değişir. Örneğin Anadolu Selçuklu çinileri 700°C-800°C'de, Osmanlı çinileri ise 900°C-1.000°C'de fırınlanmıştır. Fırın söndükten sonra, içindekilerin birden bire soğuyup çatlamaması için hemen açılmadan birkaç gün soğumaya bırakılır.

Bezenmesi. Bundan sonra çininin renklendirilme aşaması gelir. Hamuru sert, ince taneli ve açık renkli olan çini astarlanmaz, böyle değilse boyamadan önce astarlanması gerekir. Ardından üstüne silkmeye(*) deseni çizilir ve boyanır. Sonra desenin korunması için sirlanır. Sırlama çininin bir anlamda cam bir katmanla kaplanması demektir. Sır sıvı haldedir, fırçayla ya da püskürtülerek sürülür. Bazen çininin sıra daldırıldığı da olur. Çini bundan sonra tekrar fırınlanır, böylece sır sertleşerek camı hale gelir.

Tek renkli olacak çinilerin boyanmasında renkli astardan yararlanılabilirse de, daha çok renkli sır kullanılır. Bunun için sıra çeşitli maden oksitleri katılır. Çinilerin desenlerinin yapılmasında çeşitli yöntemler kullanılır. Sır altı tekniğinde(*), üstüne desen yapılmış çini sirlanıp fırınlanır. Fırınlamayla saydamlaşan sıran altında desen ortaya çıkar. Sır üstü tekniğinde(*) desen, önce sirlanıp fırınlanmış çininin üstüne yapılır. Çininin bundan sonra yeniden fırınlanması sırasında, boyalar sıran altına geçer. Minai tekniğinde(*) bu iki teknik bir arada kullanılır. Sır altı tekniği daha çok Osmanlılarda, sır üstü tekniği Anadolu Selçuklularında, minai ise İranda kullanılmıştır. Luster tekniği de (bak. luster sırlı seramik) çinide madeni bir pırıltı elde etmek için yararlanılan bir sır üstü uygulamasıdır. Desenin renkli sırlarla yapılması durumunda, çeşitli sırların birbiri içine akmaması için *cuerda seca*(*), lakabi (bak. Kâşan seramiği) gibi teknikler uygulanır.

Yapılarda kullanılması. Yapılarda en çok kullanılan sırlı pişmiş toprak malzemelerin başında sırlı tuğla gelir. Sırlı tuğla, tuğlanın genellikle dar ve uzun olan bir yüzünün renkli sırla kaplanmasıyla elde edilir ve bu nedenle de tam anlamıyla bir çini türü sayılmaz. Sırlı yüzü dışta kalacak gibi işlenir. En çok rastlanan renkleri turkuvaz, lacivert ve patlıcan morudur. Yapıda kırmızısı renkli sırsız tuğlayla birlikte dikey, yatay ve çapraz yerleştirilerek örülür. Böylece çok çeşitli geometrik desenler, hatta harfleri köşeli olduğu için bu tekniğe çok uygun düşen küfi yazı kuşakları bile oluşturulabilir. Böyle düzenlemelerde en çok kullanılan örgeler baklavalar, kancalar, yatay ve düşey yönde uzanan zikzaklar, çapraz çizgiler, yivlerdir. Sırlı tuğlayla yapılan bezemeler, yapının dışında daha çok cami ve medrese minareleriyle türbe duvarlarında, yapının içindeyse kemerlerde, tonozlarda, kubbe-lerde, tromp ve pandantif gibi kubbeye geçiş öğelerinde uygulanmıştır. Karahanlılar, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularının önemli yapılarının vazgeçilmez bir bezeme malzemesi olan sırlı tuğla,

Osmanlılarda erken dönemin bazı yapılarından sonra kullanılmamıştır.

Yapılarda düz levha çiniler daha çok iç duvarların kaplanmasında kullanılır. Bunlar ya tek renkli ya da çok renkli (desenli) olur. Tek renkli çinilerin birkaç ayrı renginin bir arada kullanılarak geometrik düzenlemeler oluşturulmasına Anadolu Selçuklu ve erken Osmanlı yapılarında çok rastlanır. Tek

Kubadâbad Sarayı'nda çift başlı kartal figürlü, sekiz köşeli yıldız biçiminde Selçuklu çinisi, y. 1236; Karatay Çini Eserleri Müzesi, Konya Ara Güler

renkli çini levhalar daha çok üçgen, kare, altıgen, sekiz köşeli yıldız ve uçları sivri haç biçimlerinde olur. Selçuklularda bu biçimlerin hemen hepsinde desenin kullanıldığı örnekler de vardır. Ama Osmanlılarda desenli çini levhalar hemen bütünüyle kare (kenar boyu 20-30 cm) ve dikdörtgen biçimli yapılmıştır. Yazıtlarda, yapıların iç duvarlarındaki yazı kuşaklarında ve lahitlerde karşılaşılan bir uygulama da kabartma çinidir. Daha çok Osmanlılarda kullanılan kabartma çini, hamur yumuşakken üstüne kalıp bastırılarak elde edilir. Kalıptaki desenin çukur yerlerine dolan hamur, çininin kabarık yerlerini oluşturur. Kabartma çinide en çok turkuvaz, lacivert, yeşil, mor ve beyaz renkler kullanılmıştır. Lacivert zemin üstüne beyaz yazılı kabartma çinilerle daha çok yazı kuşaklarında karşılaşılar. Bunlar, çininin tümüne beyaz astar çekildikten sonra, yazılı yerler renksiz saydam sır, çukur zemin ise lacivert sırla kaplanıp fırınlanarak hazırlanmıştır. Tek renkli kabartma çinilerse en çok lahitlerde görülür.

Özellikle Anadolu Selçuklularında yaygın olan bir çini duvar kaplaması tekniği de mozaik çinidir. Yapımı zor, ama görünümü çok zengindir. Küçük parçalardan oluştuğu için, kemer, tonoz, kubbe gibi eğrisel yüzeylerin, mihrap gibi girintili çıkıntılı yapı öğelerinin kaplanmasına çok uygundur. Belirli bir desenin her parçası, tek tek daha büyük levhalardan kesilir, renklendirilir ve fırınlanır. Her parça rengine en uygun ısıda fırınlanabildiği için, çok canlı ve nitelikli renkler elde edilir. Mozaik çini parçaların arkası hafif konik yapılır. Kaplanacak yüzey düzse, parçalar desene göre, sırlı yüzleri alta gelecek gibi dizildikten sonra üstlerine harç dökülerek birleştirilir. Böylece ortaya çıkan levha daha sonra yapıdaki yerine yerleştirilir. Eğrisel bir yüzeyin kaplanmasında da yöntem aynıdır; yalnız mozaik parçaların üstüne dizilmesi için, kaplanacak yüzeyin alçıdan negatif bir kalıbı çıkartılır.

Mozaik görünümü, tek renkli çininin üstündeki, desenin dışında kalan yerlerin, yani zemindeki sırların kazınmasıyla da elde edilir. Böylece çini levhanın gri beyaz rengi ortaya çıkar ve motif bunun içinde sıran renginde, sanki tek tek parçalardan yapılmış bir

mozaik gibi belirir. Sahte mozaik diye anılan bu teknik oldukça az kullanılmıştır.

Tarihsel gelişimi. Sırlı pişmiş toprak malzeme tarihte daha çok Asya, Ortadoğu ve Akdeniz çevresinde üretilmiş ve kullanılmıştır. Ama Mezopotamya ve Mısır sırlı tuğlalarıyla Orta Asya ve İslam çinileri arasında eldeki bilgiler bakımından büyük bir zaman boşluğu vardır. Sırlı malzeme üretiminin Orta Asya Türkleri ne, zengin bir seramik geleneği olan Çin'den geçtiği sanılır. Uygur tapınak ve evlerinde döşeme çinileri bulunmuştur. İslam sanatında Emevîler döneminde Rakka ve Bağdat çiniciliği gelişmiştir. Günümüze orneği ulaşmış ilk İslam çinileri Tunus'ta Kevrevan Camisi'nde 8. yüzyılda yapılmış olanlardır. Bu çinilerdeki bitki ve hayvan desenleri maden oksitleriyle sır ustune uygulanmıştır. Araplar bu tekniği ve İslam desen anlayışını İspanya ve Akdeniz adalarına taşımışlardır. Bu kültür çevresinde luster, *cuerda seca* ve mozaik çini uygulamaları yapılmış, ortaçağ ve sonrasında da Avrupada majolika(*) üretimi yaygınlaşmıştır. Ortaçağda İspanyol (bak. azulejo) ve İtalyan çiniciliğinde Doğu ve İslam'a özgü süsü desen anlayışı yaygınken, yavaş yavaş bunun dışına çıkmış, anlatımcı bir tutum ağırlık kazanmıştır. Erken Rönesans sanatçısı Andrea della Robia, Meryem ve İsa'nın yaşamlarından sahneleri işlemiş, 17. yüzyılda Çin kaynaklı mavi beyaz Delft seramiği(*) ortaya çıkmıştır. Daha sonra rokoko döneminde bazı Avrupa saraylarında rastlanan porselen odalar da sırlı pişmiş toprak malzemenin ilginç uygulamalarındandır.

Türklerin İslam dinini kabul etmelerinden sonraki ilk çini örnekleriyle Horasan ve İran'da karşılaşılar. Gazneli Mahmud'un (hd 998-1030) Leyker-i Bazar Sarayı'nda gri yeşil, açık kahverengi ve sarı sırlı, Doğu mitolojisinden kaynaklanan hayvan figürlü kabartma çiniler vardır. Urgenç'teki Fahreddin Razi ve Harezmi hükümdarı Alaeddin Tekiş (ö. 1200) kumbetlerinde, Merağa'daki Kumbet-i Kırmızı'da, Damgan Mes-cid-i Cuması'nın minaresinde, Kazvin Mes-cid-i Cuması'nda, Merv'deki Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in türbesinde (ö. 1157) kullanılmış olan turkuvaz sırlı tuğlalar, Karahanlı ve Büyük Selçuklu çini sanatının örneklerini oluşturur. Anadolu Selçuklularından da etkilenen İlhanlı ve Timurlu çini sanatı, 13. yüzyılda mozaik çini uygulamasına yönelmiştir. Çini yapımı Sultanîye ve Semerkant gibi merkezlerde gelişmiştir. Bu kentlerden birincisindeki Olcaytu, ikincisindeki Şah Zinde türbelerinde mozaik çininin bütün yapı yüzeyini kaplamaya yöneldiği görülür. İran çiniciliği zamanla kendini tekrarlar duruma düşerek Safevîler dönemi sonrasında giderek tükenmiştir.

Anadolu Selçuklu çini sanatı, Büyük Selçuklu çiniciliğinden kaynaklanır. Yapılarda çini genellikle tuğla örgünün yanında az miktarda, ama dengeli olarak kullanılmıştır. Dış ve iç mekânlarda sırlı tuğla, kabartma ya da mozaik çini uygulamaları görülür. Selçuklu çinisi, kırmızı hamurlu ve astarsız bir çinidir. Saraylardan başka yapılardaki çinilerde hayvan ve insan figürü yoktur, bezeme programı yazı, bitkisel örgeler ve geometrik geçmelerden oluşur. Yazı, Kuran ayetlerini içeren kuşaklarla yazıtlarda kullanılmıştır. En çok nesih ve sulus yazıya rastlanır. Bazen de yazıya geometrik ya da bitkisel bir düzenlemeyle ivice bezemesel bir ağırlık kazandırıldığı olur. Bitkisel bezemede en çok kullanılan örgeler rumiler(*), palmet ve lotuslar, kıvrıkdallardır(*)

Anadolu Selçuklularında çini simgesel ve bezemesel bir malzeme olmaya Konya'daki Alaeddin Camisi'nin mihrap ve kubbesindeki örneklerle başlamış, Sırçalı Medrese(*) ile tartışmasız tek duvar kaplama malzemesi haline gelmiş, Karatay Medresesi'nin(*) kubbesindeyse doruğa ulaşmıştır. Beyşehir'deki Kubadâbad Sarayı(*) kazılarında ele geçen sır altı ve lüster teknikleriyle

Sahip Ata Camisi mihrabında renkli düz çini ve mozaik çini uygulaması, 13. yy, Konya
Ara Güler

yapılmış çinilerin niteliği, daha sonraki Osmanlı çinilerinininkine yakındır. Sekiz köşeli yıldız biçimindeki levhaların uçları sivri haçlarla bağlanmasından oluşan Kubadâbad Sarayı'ndaki çini panolarda renk olarak mor, lacivert, siyah ve turkuvaz; desen olarak bağdaş kurmuş figürler, çift başlı kartallar, hayat ağaçları, yırtıcı hayvanlar ve bitkisel örgeler kullanılmıştır.

Erken Osmanlı döneminde sırlı tuğla, renkli sır, mozaik çini uygulamaları sürmüştür. İznik'teki Yeşil Cami(*), Bursa'daki Yeşil Külliyesi'nin(*) camisi ve türbesi ile Muradiye Külliyesi'nin camisi, Edirne'deki Muradiye Camisi, İstanbul'daki Çinili Köşk gibi örnekler bir ölçüde Osmanlı öncesi çini sanatının bir devamıdır.

Erken Osmanlı dönemi sonlarında mozaik çini uygulaması da, tek renkli mavi ve turkuvaz çiniler de yok olmuştur. Bu dönemin başka bir önemli olayı, İznik'in giderek en önemli çini üretim merkezi durumuna gelmesidir.

16. yüzyıl başlarında, İstanbul'daki Şehzade Mehmed ve I. Selim (Yavuz) türbelerinde olduğu gibi, çinilerin geleneksel renkli sır uygulamasıyla ve Selçuklu izleri taşıyan desenlerle oluşturulduğu görülür. Yüzyılın ortasında, özellikle Mimar Sinan'ın camilerinde kullanılan çinilerde, bu sanatta yeni bir atılımın gerçekleştiği izlenir. Süleymaniye Camisi'nde sır altı tekniğiyle çok renkli uygulamalar yapılmıştır. Mihrap yanlarındaki panolarla pencerelerdeki yazılarda, bilinen mavi ve beyaz renklerin yanına, sır altı terniğinin en zor elde edilen rengi olan kırmızı da katılmıştır. Gene Sinan'ın Rüstem Paşa Camisi'nde(*) Osmanlı çiniliği doruğa ulaşmıştır. Bu çinilerin hamuru sert, beyaz ve gözeneksizdir; genellikle

astarsız kullanılmıştır. Sırları saydam, parlak ve çok niteliklidir. Zümrüt yeşili ve parlak mavi, mercan kırmızısından yakut kırmızısına kadar kırmızının çeşitli tonları, bu dönem çinilerinin temel renkleridir.

Sır altı tekniğiyle yapılmış hatayi desenli Osmanlı (İznik) çinisi, 1561, Rüstem Paşa Camisi, İstanbul
ABC Ajansı

Yazı ve az miktardaki geometrik geçmelerin dışında, bezemede ağırlık bitkisel örgelerdedir. Lale, karanfil, gül, sümbül, narçiçeği şakayık gibi çiçekler (*bak. hatayi*), sivri yapraklar, kıvrıkdallar, rumiler, palmetler bunların bazılarıdır. Çini artık bir anlamda duvar resminin yerini almıştır. Desenler tek levhadan taşarak birçok levhadan oluşan ponaları kaplamaya başlamıştır (ulama çini). Desen olarak en çok bahar açmış ağacın kullanıldığı bu tür panoların Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde çarpıcı örnekleri bulunur. Bütün bu çiniler İznik'te, ama İstanbul'daki saray nakkaşlarının hazırladığı örneklerle göre üretilmiştir.

17. yüzyıl çinileri aynı desen zenginliğini sürdürürse de, daha katı, simetrik ve tekdüze bir görünüm almıştır. Sırları donuk, kumlu ve çatlaklıdır. Geçen yüzyılın ikinci yarısında beliren ünlü domates kırmızısı, bir daha görünmemek üzere kaybolmuştur. Bu yüzyılın temel rengi hafif maviye kaçan yeşildir. Çiçek örgeleri hâlâ kullanılmaktaysa da, servi ağacı gibi yeni bir motif ortaya çıkmıştır. Yalnız dinsel yapılarıdaki çinilerde görülün minyatür üslubunda yapılmış Kâbe desenli panolar da ilginçtir. Bu dönemin en önemli çinileri İstanbul'da Sultan Ahmed Külliyesi(*) camisindedir. Gene İstanbul'da Yeni Cami'nin hünkâr köşkünde, Topkapı Sarayı'ndaki, Bağdat ve Revan köşklerinde de önemli örnekler bulunur.

17. yüzyılın sonunda çinicilik duraklamıştır. İznik atölyelerinin üretimi iyice azalmış, yeni bir merkez olarak gelişen Kütahya'nın çinileri de niteliğin düzelmesini sağlayamamıştır. 18. yüzyılın başlarında Lale Devri'nde, İstanbul'da Edirnekapı yakınlarındaki Tekfur Sarayı'nda bir çini atölyesi kurulmuştur. Burada yapılan üretimin örnekleri Hekimoğlu Ali Paşa Camisi'nde görülebilir. Sırlar çatlak, gözenekli ve matır. Renkler akmış ve bulanıklaşmıştır. 18. yüzyılda İtalya, Avusturya, Felemenk gibi ülkelerden gelen ithal çinilerin rekabeti de eklenince, Osmanlı çiniliği iyice çökmüştür. 19. yüzyıl sonlarında başlayan I. Ulusal Mimarlık akımında yeni-klasikçi bir anlayışla yapılarda yeniden çini kaplamanın kullanılması, Kütahya çiniliğine kısa süreli bir canlanma getirmiştir. Bugün Kütahya, geleneksel niteliğe ulaşmak için denemelerin yapıldığı bir çini merkezi durumundadır. Ayrıca bak. fayans.

çini mürekkebi, çizim ve yazımda kullanmak için nemlendirilen çubuk biçiminde siyah pigment ya da su gibi sıvı bir ortamda dağılmayan bu pigmentle yapışkan bir bağlayıcı içeren akışkan mürekkep. Bu çubuk ya da kalıplar, kandil isi ya da kömür karasına zamlı ya da tutkal karıştırılarak bazen de parfüm katılarak hazırlanır.

Çini mürekkebi, İsa'nın doğumundan yüz yıllarca önce Çin ve Mısır'da kullanılırdı. Işık geçirmezliği ve dayanıklılığı nedeniyle bugün de çok tutulur.

Hindistan'da çini mürekkebi kemik, katan, zift ve başka maddelerin yakılmasıyla elde edilen kömür karasından yapılır.

Çinici, Behruz (d. 7 Eylül 1932, İstanbul), mimar. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'ni 1954'te bitirdi. Aynı yıl bu fakültenin Şehircilik Kürsüsü'ne asistan olarak girdi, 1955'te Maçka Teknik Okulu'nda öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. 1956'da mimar Ayhan Tayman'la birlikte özel büro açtı. 1961'de, mimar olan eşi Altuğ Çinici'yle birlikte ODTÜ kampusu ve yapıları için açılan proje yarışmasına katılarak birinci oldu. 1962'de, bu kampusun uygulamasını gerçekleştirmek üzere öğretim üyeliğinden ayrılarak Ankara'ya gitti ve yeni bir büro kurdu. Bundan sonra mesleğini hep eşiyle birlikte sürdüren Çinici, katıldığı birçok mimarlık yarışmasında çeşitli dereceler kazandı. 1972-74 arasında TC Turizm Bankası'nda danışman mimarlık yaptı. 1977'de TBMM Vakfı sanatçı üyeliğine seçildi ve 1978'de meclisin ek yapılarının tasarım ve uygulamasına başladı. 1980-84 arasında TBMM Halkla İlişkiler Binası'nı yaptı. 1982'de Ankara'daki YÖK Sitesi'nin danışman mimarı oldu. Yurtiçinde çeşitli yerlerde ve yurtdışında Libya'da büyük ölçekli toplu konut ve turistik tesis tasarımları gerçekleştirdi. Bunlar arasında Burhaniye'deki Ar-Tur Tatil Köyü (1959), Çorum'daki Binevler (1971-73) ve Güllük'teki Tatil Köyü (1977), Yalova'daki Aydın Kent (1977) ve Ceylan Kent (1983) yazlık konut yerleşmeleri dikkati çeker. Çinici 1985'te Ankara'da Oran mahallesi yanında milletvekilleri için bir toplu konut yerleşmesi gerçekleştirdi; TBMM Camisi'nin tasarımını yaptı.

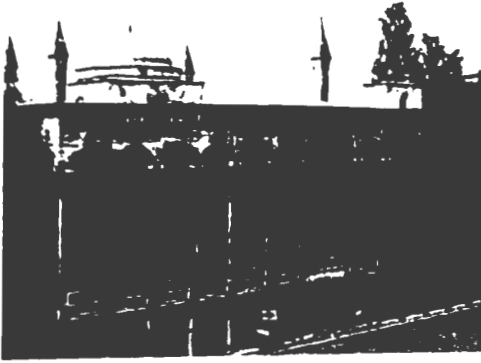
ODTÜ kampusunda hemen her yapının farklı biçimlenişleriyle beliren Çinici'nin serbest mimarlık ve çeşitlilik anlayışı, daha sonra da hep sürdü. Kampusun ilk yapılarında egemen olan brütalist eğilimleri, çeşitli biçim arayışlarından geçerek son çalışmalarında geleneksel Türk mimarlığına özgü öğelerin post-modern bir bireşim içinde ele alınmasına kadar ulaştı.

Behruz Çinici 1980'de, merkezi Paris'te bulunan UIA (uluslararası Mimarlar Birliği) Fransa Bölümü'nce Sir Robert Matthew Ödülü'ne, 1982'de ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nce Pritzker Ödülü'ne aday gösterildi. 1982'de merkezi Provence'ta bulunan Uluslararası Hadara Derneği'ne onur üyesi seçildi. Altuğ-Behruz Çinici çifti 1984'te Sedat Simavi Vakfı Ödülü'nü Antalya Kaleiçi ve Yat Limanı onarımını gerçekleştiren mimarlar ile paylaştılar. Çalışmalarının bir bölümünü *Altuğ-Behruz Çinici Mimarlık Çalışmaları 1961-70* adlı kitaplarında yayımladılar.

Çinili Köşk, SIRÇA KÖŞK ya da SIRÇA SARAY olarak da bilinir, İstanbul Arkeoloji Müzeleri avlusunda bulunan, 1472/73'te II. Mehmed'in (Fatih) yaptırdığı köşk. Mimarinin Atik Sinan olduğunu belirten bazı kaynaklar vardır.

Kesme taş ve tuğladan yapılmış, zengin çini bezemeli bir yapı olan Çinili Köşk'ün 32 m x 34 m ölçülerinde kareye çok yakın

dikdörtgen biçiminde bir planı vardır. Yükseltilmiş bir bodrum ve bir zemin kattan oluşur. Ön cephesinde yapının bütün enjini kaplayan, derinliği az bir revak vardır. İki taraflı mermer bir merdivenle çıkılan bu revağı 14 tane köşeli mermer sütun taşır. Revağın arka duvarında, tam ortada, fazla

Çinili Köşk, 1472/73, İstanbul
Ekin Emuroğlu

derin olmayan eyvan nişinin içinde giriş kapısı bulunur. Buradan kubbeye örtülü bir mekâna, ondan da yapının tam merkezindeki ikinci bir kubbeli mekâna geçilir. Bu sonuncusu, üç yanından birer eyvanla genişletilmiş, böylece haç biçimli bir orta salon elde edilmiştir. Haçın kolları arasına yerleştirilmiş kubbeli birer mekânla da kare planın dört köşesi doldurulmuştur. Bu haç biçimli merkezi plan, daha geç tarihli konut yapılarında da karşılaşılan bir çözümdür.

Çinili Köşk III. Murad zamanında elden geçirilmiş, 1737'de bir yangın geçirmiştir. Bugünkü mermer sütunlu revak, o zaman yanan ahşap dikmeli revakın yerine yapılmıştır. 1873-91 arasında Âsâr-ı Atika Müzesi'nin deposu olarak kullanılan köşkün eskimiş çinileri 1910'da Kütahya çinileriyle değiştirilmiştir. 1953'te onanılarak, İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü nedeniyle içinde II. Mehmed'in eşyaları sergilenmiştir. 1967'de, Topkapı, Türk ve İslam Eserleri ve Konya müzelerinden getirilen 13-19. yüzyıldan kalma çinilerin sergilendiği bir bölüm olarak ziyarete açılmıştır. Bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne bağlıdır.

çinkin-bori (Japoncada "altın kakmalı oyma"), Japon lake işçiliğinde, özellikle lakeli kaplarda çizgi gibi ince, altın kakma bantlarla desen yapma tekniği. Desen lakeli

Çinkin-bori tekniğiyle bezenmiş bir 19. yüzyıl yazı takımı, Tokugava dönemi; Victoria ve Albert Müzesi, Londra
Victoria and Albert Museum, Londra

yüzeye ince uçlu oyma kalemiyle kazındıktan sonra oyuklara, uygulanacak altın tozunu ya da telleri sabitleştirmek için vernik sürülür.

Bu teknik Çin'de Song hanedanı döneminde (960-1279) geliştirilmiştir. Kyoto'daki

Daitoku Tapınağı'nda ve bazı başka yerlerdeki örnekler, bu teknikte yapılan çok sayıda Çin kaynaklı kabin Japonya'ya Muromachi döneminde (1338-1573) ulaştığını gösterir. Bu dönemde Japon sanatçılar da çinkin-bori tekniğini kullanmaya başlamışlardır. 18. yüzyılda en tanınmış çinkin-bori ustası, Noto yöresindeki (bugün Işıkava ili) Vacima'da yaşayan Tate Cunsuke'dir. Bu teknik Wajima lakeli kaplarının özelliği olarak kalmıştır.

çinko (Zn), kimyasal element; periyodik tablonun 11b grubunda (çinko grubu) yer alan, erime noktası düşük, yaşam için gerekli ve çok geniş kullanım alanı olan bir metaldir. Çinko, Roma döneminde, bakırla yaptığı piring alaşımı halinde bilinirdi. Çinkoyu metal halde ilk kez 13. yüzyılda Hintli metalurjistler ayırmış, 16. yüzyılda ise Çinli metalurjistler yaygın olarak üretmeye başlamışlardır. Batıda, ticari amaçlı çinko üretimi 18. yüzyıl ortalarında İngiltere'de William Champion'ın çabalarıyla yaygınlaştı.

Bulunduğu yerler, kullanım alanları ve özellikleri. Doğada bakırdan biraz daha bol miktarda bulunan çinkonun yerkabuğundaki dağılımı ton başına ortalama 65 gr'dır. En yaygın çinko mineralı olan sfalerit (çinkoblend) ile bunun yükseltgeme ürünleri smitsonit ve hemimorfit, Yer'deki çinko cevherlerinin yaklaşık tamamını oluşturur. (Yalnızca ABD'de, New Jersey'deki Ogdenburg'da bulunan çinko mineralleri franklinit, vülemit ve zinkit yatakları, bugün ticari önemini yitirmiştir.) Avustralya, Yeni Zelanda ve ABD'de, çinkonun doğada serbest metal halinde bulunduğu ilişkin iddialar henüz kanıtlanmış değildir. Mineralojik özellikleri için bak. doğal elementler (tablo).

Çinko, insan vücudunda eser halinde bulunan ve yaşam açısından gerekli olan elementlerden biridir. Kırmızı kan hücrelerinde yoğun halde bulunur ve karbon dioksit metabolizmasına ilişkin birçok tepkimenin oluşmasını sağlayan karbonik anhidraz enziminin önemli bir bölümünü oluşturur. Pankreasta bulunan çinko, insülin depolanmasına yardım eder. Ayrıca, proteinlerin mide ve incebağırsakta sindirilmesini sağlayan bazı enzimlerin de önemli bileşenlerinden biridir. Meyve ve yeşil veren ağaçlarda çinko yetersizliği çeşitli hastalıklara neden olur. Sıcakkanlı hayvanlarda kan proteini hemoglobinde bulunan demirin üstlendiği, dokulara oksijen taşıma görevini, salyangozlarda kan proteini olan hemostikotipsinin bileşimindeki çinko yerine getirir.

Çinko üretiminde, çinko sülfür mineralinin cevher içinde oldukça düşük düzeyde bulunması nedeniyle, işlenebilecek bir derişki elde etmek amacıyla, cevherin önce zenginleştirme işleminden geçirilmesi gerekir. Bu amaçla kullanılan en yaygın yöntem, kükürt mineralinin katışıklı bileşenlerden (gang) ayrıldığı köpüklü yüzdürmedir. Bu işlemde cevher önce kırılarak suyla karıştırılır ve ardından un kıvamında öğütülerek çamur haline getirilir. Çamur yüzdürme banyosuna alınarak çeşitli kimyasal köpürtücülerle birleştirilir ve sürekli karıştırılır. Mineral parçacıkları köpüklere yapışarak yüzeye çıkar, ganglar ise dibe çöker. Özütleme işleminden önce çinko derişikleri 1.200°C'de kavrularak çinko sülfürün, çinko oksite ve kükürt dioksit gazına dönüşmesi sağlanır.

Çinkonun metal halde elde edilmesinde kullanılan, elektroliz işleminin dışındaki tüm yöntemlerde, çinko oksitin indirgenmesi süreci temel alınır. Dikey ya da yatay potalarda sürdürülen potalı işlemlerde, çin-

ko oksit karbonla indirgenerek çinko gazı ile karbon monoksit gazı elde edilir. Tepkime için gerekli ısı, bir dış kaynaktan sağlanır. Çinkonun gaz fazındaki derişikliği yüksektir. Yatay potalarda, çinko gazı potanın bir ucuna yerleştirilen yoğunlaştırıcılara alınarak burada damıtılır. Bu yöntemle toplam çinkonun yüzde 75'i kazanılabilir. Dikey potalarda ise tepkime gazları, potanın üst bölümündeki yoğunlaştırıcıya beslenir ve çinko buharı burada kapalı bir çinko banyosu içinde hızla karıştırılır. Dikey potalarda bu yolla günde yaklaşık 7-10 ton arasında çinko üretilebilir. Elektrottermik işlemde ise, çinko oksidin karbonla indirgenmesi için gerekli olan ısı, yükte bulunan kömürün doğrudan elektriksel dirençle ısıtma özelliğinden yararlanılarak sağlanır. Grafit elektrotların sağladığı elektrik, yüküne düzgün bir biçimde dağıtılmış ve önceden ısıtılmış kömür ve sintir topraklarıyla karşılaşır ve yükün istenilen sıcaklığa çıkması sağlanır. Oluşan çinko buharı ve karbon monoksit gazı daha sonra yoğunlaştırıcılara alınır.

Çinkonun yüksek fırınlarda özütleme işlemi önceleri karşılaşılan başlıca zorluk, yükseltgeme tepkimelerini oluşturduğu gazdan, çinko buharının yoğunlaştırılmasıydı. Bugün bu sorun aşılmıştır. Kavrulmuş çinko ve kurşun derişikleri (sinter) ve sanayi kömürü, kule biçimindeki fırına üstten yüklenir. Altıtan da ısıtılmış hava üflenir; hava yukarı doğru yükseldikçe yakıtı yakar. Fırın ürünleri, çinko içeren gaz ile sıvı fazlardır; bu iki ürün fırının tabanında birbirinden ayrılır ve zaman zaman dışarı alınır. Sıvılar sintirin kurşun oksit bileşeninin indirgenmesinden elde edilen kurşun eriyiği ile, cevherdeki gangların yol açtığı oksit cürufu eriyiğinden oluşur. Gaz ise, yüzde 6 çinko, yüzde 11 karbon dioksit ve yüzde 18 karbon monoksit içerir. Bu bileşim fırının üst bölümünden yoğunlaştırıcıya alınır ve burada kurşun damlacıklarından oluşan yoğun bir sağnaktan geçirilir. Çinko, sıvı kurşun tarafından söğürülür ve ardından söğütüldüğünde sıvı bir katman halinde kurşundan ayrılır.

Bugün dünyada çinko üretiminin yaklaşık yarısı, ilk olarak I. Dünya Savaşı'nın sonlarında geliştirilen elektroliz işlemiyle gerçekleştirilmektedir. Bu işlemin temel aşamaları, sülfürlü derişiklerin kavrulmasıyla elde edilen çinko oksitlerinden ve seyreltik sülfürik asitten oluşan bir çözeltinin hazırlanması ve ardından, böylece oluşturulan çinko sülfatın elektroliz yoluyla ayrıştırılmasıdır. Bakır, kadmiyum, kobalt ve germanyum gibi elektrolizi etkileyecek ya da çinko ürününü kirletebilecek çeşitli katışıklar, çinko tozunun sürekli karıştırılmasıyla, çözeltiden çöktürülür.

Dünyada üretilen çinko temel olarak, demir ve çelik malzemelerin koruyucu kaplamalarında, basınçlı dökümlerde, piring ve çinko levha yapımında kullanılır. Üretim geri kalan bölümlerinden ise boya, ilaç gibi maddelerin hazırlanmasında yararlanır. Çinko kaplamalar, yapı çeliği sac, boru, kablo ve çivi gibi çeşitli çelik malzemeleri yenifte karşı korur. Başlıca çinko kaplama yöntemi olan galvanizlemede(*), çelik malzeme önce asit içinde temizlenir, galvanizleyici maddeyle kaynaşmaya hazırlamak amacıyla çeşitli kimyasal maddelerle işlenir ve ardından yaklaşık 440°C'deki erimiş çinko banyosuna daldırılır. Yüzeyde çeşitli demir-çinko alaşımı katmanlar oluşur, en dışarda ise yalnızca çinko katman yer alır. Öteki çinko kaplama yöntemleri ise, malzemele-
rin yüzeyine erimiş çinko parçacıklarının

püskürtülmesi, küçük boyutlu malzemelerin döner tamburlar içinde sıcak çinko tozuyla ısıtılması biçimindeki Sherard işlemi(*) ve geniş yüzeylerin zengin çinko içerikli boyalarla sıvanmasıdır. Basıncılı döküm yoluyla hazırlanan çinko kalıp dökümlerinde yüzde 99,99 oranında çinko içeren katışksız ürünlerden yararlanılır ve buna yüzde 4 alüminyum ile yüzde 0,04 magnezyum eklenir. Böylece elde edilen döküm ürünlerinin önemli bir bölümü otomotif sanayisinde kullanılır. Ayrıca çinko alaşımı dökümleri, anahtar, kapı kolu, banyo malzemeleri, oyuncak ve inşaat malzemesi yapımında kullanılır. Çinko-bakır alaşımı olan piring(*), yüksek dayanımlı, yenime karşı dirençli ve elektriksel iletkenliği yüksek bir malzemedir; piring ürünlerin sanayide ve günlük yaşamda çok geniş uygulama alanları vardır. Haddelenmiş çinko levhaların ve şeritlerin başlıca kullanım alanları ise pil sanayisi ile inşaat ve basım etkinlikleridir. Kuru pillerin çoğunda negatif elektrot yerine geçen pilin dış kabı çinkodan yapılır.

Yeni dökülmüş çinkonun yüzeyi mavimsi gümüş rengindedir ama havanın etkisiyle yavaşça yükseltgenir ve üzerinde gri renkli koruyucu bir oksit katmanını oluşturur. Yüksek saflıktaki çinko (yüzde 99,99) sünektir. Çok az oranda katışkılı olan türü (yüzde 99,8 saf) ise soğuk haldeyken oldukça gevrek, ama 100°C'nin üzerinde kolaylıkla haddelenerek ince levha durumuna getirilebilir. Çinko kristalleri, yakın birleşmiş heksagonal yapıdadır. Demir ve çinko birlikte, yenimleyici bir ortamda kaldıklarında bir elektroliz gözesi oluştururlar ve çinko daha yüksek elektrot potansiyeli nedenleriyle yükseltgenerek Zn^{2+} iyonuna dönüşür. Bu tepkime, galvanizleme işleminin temelini oluşturur.

Doğal çinko, çinko-64 (yüzde 48,89), çinko-66 (yüzde 27,81), çinko-67 (yüzde 4,11), çinko-68 (yüzde 18,57) ve çinko-70'ten (yüzde 0,62) oluşan beş kararlı izotopun karışımıdır.

Başlıca bileşikler. Kimyasal bileşiklerinde çinkonun birleşme değeri genellikle +2'dir. +1 değerli birkaç bileşiği bulunmuştur, ama +3 ya da daha büyük değerli hiçbir bileşiğine rastlanmamıştır.

En önemli çinko bileşiklerinden biri olan çinko oksit (ZnO), çinko buharının havada yakılması yoluyla çeşitli boyutlarda ve biçimlerdeki kristaller halinde ve yüksek saflıkta hazırlanabilir. Isıyı kolayca soğurma ve iletme özelliklerine sahip olması nedeniyle genellikle kauçuk malzemelere ısı dağıtıcı olarak katılır. Çinko oksitte kristal örgüsü açık yapıdadır ve çinko ile oksijen iyonları hacmin yalnızca yüzde 44'ünü kapsar. Örgüdeki boşluklara çinko ya da başka atomların yerleştirilmesi gibi çeşitli özel yöntemlerle kristal yapısında değişikliklere yol açılabilir. Çinko oksit kristallerine, bu tür işlemler aracılığıyla, çeşitli elektriksel, fotoelektriksel özellikler ile katalizör özelliği kazandırılabilir. Böylece çinko oksit, televizyon tüpleri ile flüoresan lambaların üretiminde yanıletken madde olarak kullanılır. Birçok bileşiğin tepkimeye girme özelliğini etkilediğinden, yapay kauçuk ve metanol gibi çeşitli maddelerin üretimine katalizör olarak da katılır. Çinko oksitin elektriksel iletkenliği ışığın etkisiyle birkaç katına çıkarıldığından, bu özellikten çeşitli fotokopi işlemlerinde yararlanır.

Çinko sülfat ($ZnSO_4$), elektroliz yoluyla çinko üretimi sürecinde ara bileşik olarak elde edilir. Zararlı ot ilaçları ile fibrin ve reyon (yapay ipek) üretiminin başlıca ham-

maddesini oluşturur, ayrıca boyacılıkta mordan (boyasaptar) olarak kullanılır. Çinko klorür ($ZnCl_2$) ise, doğrudan tepkimeyle ya da bazı tepkimeler sonucunda oluşan sulu çözeltilerden buharlaştırma yoluyla hazırlanır. Nemlenirliği (su soğurma gücü) çok yüksek olduğundan, kurutma maddesi ve eritken olarak kullanılır. Sulu haldeki çinko klorürden, kerestelerin çürümesinin önlenmesinde yararlanır. Doğada sfalerit minerali halinde bulunan çinko sülfür (ZnS), çinko tuzları çözeltilerinin hidrojen sülfürle işlenmesi yoluyla da hazırlanabilir. Çok uzun süreden beri beyaz pigment olarak kullanılan çinko sülfür, artık yerini titan dioksit bırakmaktadır. Az miktarlarda bakır, manganez, gümüş ya da arsenik eklenerek etkinleştirildiğinde çinko sülfür ısıldama özelliği kazanır ve bu haliyle röntgen ekranlarında, kol ve masa saatlerinin ısıldamalı kadrantlarında kullanılır. Çinko ile fosforun doğrudan birleştirilmesiyle hazırlanan çinko fosfordan (Zn_3P_2) temel olarak kemirici öldürücü ilaçların üretilmesinde yararlanır.

Dünya ve uluslar ölçeğinde, çinko cevherlerinin çıkarımı, rezervi, metal artımı ve ticaretine ilişkin istatistik bilgiler için bak. madencilik (tablo).

atom numarası	30
atom ağırlığı	65,37
erime noktası	419° C
kaynama noktası	907° C
özgül ağırlığı	7,13 (20° C)
birleşme değeri	2
elektronların yerleşimi	2-8-18-2 ya da (Ar) $3d^{10}4s^2$

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de temel çinko minerali galen ile birlikte, çinko-kurşun yataklarından elde edilir. Türkiye'nin başlıca çinko-kurşun yatakları Pontid, Anadolu ve Toros kuşaklarında yer alır. Pontid kuşağı güney ve kuzey Pontid volkanik kuşağı olmak üzere iki bölüme toplanır. Güney Pontid volkanik kuşağındaki çinko-kurşun yatakları, Tersiyer (Üçüncü) Dönemde (y. 136-65 milyon yıl önce) sıcak sularla taşınan malzemelerin damarlar biçiminde çökmesiyle oluşmuştur. Kuzey Pontid volkanik kuşağında yer alan çinko-kurşun yatakları ise, katmanlı kurşun-çinko-bakır cevherlerinden oluşur. Güney Pontid volkanik kuşağında yer alan Balya Madeni yatağı yüzde 5,2 çinko, yüzde 2,78 kurşun tenörlü, 6,7 milyon ton; Dursunbey (Göğü Kuyu) yatağı yüzde 3,25 çinko, yüzde 3,64 kurşun, yüzde 0,25 bakır tenörlü, 1,86 milyon ton; Kalkım Handeresi yatağı yüzde 2,65 çinko, yüzde 4,24 kurşun tenörlü, 1,5 milyon ton; Yenice Arapuçan yatağı 1,2 milyon ton; Koyulhisar Sisorta yatağı yüzde 4,22 çinko, yüzde 1,81 kurşun, yüzde 0,88 bakır tenörlü, 1,1 milyon ton; Şebinkarahisar Asarcık yatağı yüzde 10 çinko-kurşun, yüzde 1 bakır tenörlü 1 milyon ton rezerve sahiptir. Kuzey Pontid volkanik kuşağında yer alan Çayeli Madenköy yatakları yüzde 4,34 çinko, yüzde 2,88 bakır, yüzde 11 kurşun tenörlü, 30 milyon ton; Tirebolu Köprübaşı yatakları yüzde 2,56 çinko, yüzde 1,77 kurşun, yüzde 33 bakır tenörlü 9,87 milyon ton rezerve sahiptir.

Anadolu kuşağında bulunan çinko-kurşun yatakları, Simav yöresindeki damar tipi çinko-kurşun yatakları, Bayındır çevresindeki katmanlı başkalaşım yatakları ve Akdağ yakınındaki çinko-kurşun yatakları olmak üzere başlıca üç bölgeye dağılmıştır. Bayındır Sarıyurt yatağı yüzde 3,70 çinko, yüzde 2,76 kurşun tenörlü 860 bin ton rezervlidir. Simav yöresindeki damar tipi

yatakların en önemlilerinden biri olan Karakoca çinko-kurşun yatağının 316 bin ton rezervi vardır. Akdağ yöresi çinko-kurşun yatakları, Kırşehir masifi başkalaşım kayaçları ve mermerler ile bunlar arasına sokulan siyenitli derinlik kayaçlarının değişim bölgelerinde yer alır.

Toros kuşağı çinko-kurşun yatakları, İçtoros kuşağı Bolcardağı yatakları, Sarız-Tufanbeyli kuşağında yer alan Aladağ yöresi karbonatlı çinko-kurşun yatakları ve Doğu Toros Keban-Malatya kuşağı yataklarına ayrılır. Bolcardağı yatağında yüzde 4,7 çinko, yüzde 5,4 kurşun tenörlü ve 33,5 gr/ton gümüş, 10,4 gr/ton altın içeren 284.300 ton rezerv saptanmıştır. Yahyalı Aladağ yatağı yüzde 22 çinko tenörlü 262 bin ton; Çamardı Tekneli yatağı da yüzde 25 çinko, yüzde 3,37 kurşun tenörlü 946 bin ton rezerve sahiptir.

Türkiye'deki çinko-kurşun yataklarında kurşunlu çinko ve çinko üretiminin büyük bölümü özel işletmelerce, küçük bir bölümü de Etibank tarafından yapılmaktadır. 1991'de Türkiye'nin ham çinko üretimi 24 bin ton, külçe ve metalik çinko ile çeşitli çinko alaşımları ve zamak üretimi ise 18.300 ton olarak gerçekleşmiştir.

çinko grubu elementleri, periyodik tablonun IIb grubunu oluşturan kimyasal elementler dizisi. Çinko (Zn), kadmiyum (Cd) ve cıva (Hg) bu grupta yer alır.

Birçok ortak özellikleri bulunan çinko grubu elementlerinin oldukça önemli farklılıkları da vardır. Her üçü de gümüşü beyaz renkli metallerdir ve erime ve kaynama noktaları görece düşüktür. Oda sıcaklığında sıvı halde bulunan tek metal olan cıvanın kaynama noktası da bütün öbür metallere daha düşüktür. Çinko grubu elementleri, yerkabuğunda değişik oranlarda bulunur. Bu oranların çinko için yaklaşık milyonda 80 (bakır milyonda 70 ve kurşun milyonda 16'dır), kadmiyum için milyonda 0,15 ve cıva için milyonda 0,08 olduğu sanılmaktadır. Kadmiyum her zaman, çinko ya da çinko-kurşun cevherleriyle birlikte bulunur ve çinko ve kurşun ergitme işlemlerinin bir yan ürünü olarak elde edilir. Bütün önemli cıva yatakları ise, zincifre (HgS) mineralinden oluşur.

Çinko temel olarak, çinko oksitin karbonla indirgenmesinden sonra oluşan çinko buharının yoğunlaştırılması yoluyla üretilir. Bununla birlikte çinko sülfatın elektroliz yoluyla ayrıştırılması yöntemi de yaygın olarak kullanılmaktadır.

Çinkodan, çelik malzemelerin yenime karşı kaplanmasında yararlanır. Ayrıca, piring alaşımlarının, bakırla birlikte başlıca ham-maddesini oluşturur. Kadmiyum, fiziksel olarak çinkoya benzemekle birlikte daha yoğun ve yumuşaktır, kolayca parlatılabilir ve alkalilere karşı dirençlidir. Çinko sülfürün kavrularak çinko okside dönüştürülmesi sırasında oluşan dumanların, çeşitli yöntemlerle işlenmesi yoluyla elde edilir. Başlıca kullanım alanı ise metal kaplamacıdır. Ayrıca, uzun ömürlü pillerin yapımında, nikel ya da gümüşle birlikte kadmiyumdan yararlanır. Cıva üretiminde ise, zincifrenin, sodyum hipoklorit ya da sodyum sülfür içinde kolayca çözünme özelliğinden yararlanır; cıva daha sonra çözelti içinde, çinko ya da alüminyumla ya da elektroliz yoluyla çöktürülerek elde edilir. Normal sıcaklıklarda kuru havadan, oksijenden ya da karbon dioksitten etkilenmeyen cıva, aynı zamanda elektriği iyi iletmediğinden, elektrik ölçüm ve denetim aletlerinde yaygın olarak kullanılır. Ayrıca cıva lambalarından mor-ötesi ışınım kaynağı olarak yararlanır.

Atom yapılarındaki belirli kimyasal ilgilerden ötürü çinko grubu elementleri, benzer kimyasal davranış özellikleri gösterir. Her üç element de, en dış kabuklarından iki elektron salarak +2 yüklü iyonlar oluştururlar ve daha iç kabuklarında 18 elektronun bulunduğu kararlı bir yapıya ulaşırlar. Sıradan kimyasal tepkimeler, üçüncü bir elektronun kopması için gerekli olan yüksek enerjiyi sağlayamaz. Çinko grubu elementleri, en dış kabuklarındaki iki elektron aracılığıyla ortaklaşım bağı (kovalans

luluğu. 17. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına değin birbirini izleyen kabile savaşlarına ve çatışmalara sahne olan toprakları, 1889'da İngiliz kuvvetlerinin Chin Tepelerinin(*) içlerine düzlediği ilk seferin hemen ardından ilhak edilmiş ve İngiliz yönetimi Çinlerin Myanmar düzlüklerine yaptıkları bas-kınlara son vermiştir.

Genellikle birkaç yüz evden oluşan geleneksel Çin köyleri, kendine yeterli ve kapalı birimler biçiminde örgütlenmişti. Bazı köylerde yönetim yaşlılar kurulunun, bazılarının

Çinko Grubu Elementlerinin Bazı Özellikleri

	çinko (Zn)	kadmiyum (Cd)	cıva (Hg)
Atom numarası	30	48	80
Atom ağırlığı	65,37	112,41	200,61
Erime noktası (°C)	419,57	321	-38,8
Kaynama noktası (°C)	907	767	357
Yoğunluğu katı (gr/cm ³)	7,14 (20°C)	8,65 (20°C)	14,17 (-38,9°C)
sıvı (gr/ml)	6,48 (500°C)	7,821 (500°C)	13,546 (20°C)
Birleşme değeri	2	2	2,1
Elektronların yerleşimi	(Ar)3d ¹⁰ 4s ²	(Kr)4d ¹⁰ 5s ²	(Xe)4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ²
İzotop bolluğu	⁶⁴ Zn (50,9), ⁶⁶ Zn (27,3), ⁶⁷ Zn (3,9), ⁶⁸ Zn (17,4), ⁷⁰ Zn (0,5)	¹⁰⁶ Cd (1,4), ¹⁰⁸ Cd (1,0), ¹¹⁰ Cd (12,8), ¹¹¹ Cd (13,0), ¹¹² Cd (24,2), ¹¹³ Cd (12,3), ¹¹⁴ Cd (28,0), ¹¹⁶ Cd (7,3)	¹⁹⁶ Hg (0,15), ¹⁹⁸ Hg (10,1), ¹⁹⁹ Hg (17,0), ²⁰⁰ Hg (23,3), ²⁰¹ Hg (13,2), ²⁰² Hg (29,5), ²⁰⁴ Hg (6,7)
Radyoaktif izotopları	60-63, 65, (kütle numarası) 69, 71, 72	103-105, 107, 109, 115, 117-119, 121	185-195, 197, 203, 205, 206
Çekirdek kaynama ısısı (cal/gr)	24,1	13,2	2,82
Buharlaşma ısısı (cal/gr)	426	240	70,6
20°C'deki özgül ısı (cal/gr°C)	0,092	0,055	0,033
20°C'deki elektrik direnci (mikro ohm-cm)	5,75	7,6	95,8
Sertliği (Brinell ölçeği)	38,1	29,0	—
Kristal yapısı	ybh	ybh	rombo
Yarıçapı			
Atom bağı (Å)	1,33	1,48	1,50
İyon bağı (M ²⁺ Å)	0,75	0,99	1,12
İyonlaşma enerjisi (elektron-volt)			
Birincil	9,36	8,96	10,2
İkincil	17,89	16,84	18,65
Üçüncül	40,0	38,0	—
Elektronegatifliği (Pauling)	1,6	1,7	1,9

* rombo romboedrik, ybh yakın birleşmiş heksagonal

bağı) kurabilirler. Bu eğilim özellikle cıvada çok belirgindir, çinkoda ve kadmiyumda ise giderek azalır.

Çinko, yalnızca +2 değerlidir. Çinko karbonatta (ZnCO₃) olduğu gibi, iki elektron vererek iyon bağı (elektrovalans bağı) kurabilir. Ayrıca, kısmen iyon bağı ve kısmen ortaklaşım bağıyla bağlanan çinko klorür (ZnCl₂) bileşiğinde olduğu gibi, bu iki elektronu paylaşabilir.

Kadmiyum bileşiklerleri daha çok iyon halindedir, ama bağlanık gruplarla (merkezdeki bir metal iyonuna elektron veren atomlar, iyonlar ya da moleküller) karmaşık iyonlar da oluşturur; amonyakla oluşturduğu [Cd(NH₃)₄]²⁺ ya da siyanür iyonuyla oluşturduğu [Cd(CN)₄] biçimindeki karmaşık iyonlar buna örnektir. Çinko ve cıvadan farklı olarak kadmiyum, çözeltilerde, (CdCl₂) ve (CdCl₄)²⁻ formülleriyle gösterilen karmaşık iyonları oluşturabilir.

Genellikle ortaklaşım bağıyla bağlanmış olan cıva II bileşiklerleri, karmaşık iyonlar halinde de bulunabilir. Cıva I tuzlarının hepsi iyon halinde, çözünür bileşiklerdir. Kadmiyum ve çinkodan farklı olarak cıva, ısıtıldığında oksijenle kolayca tepkimeye girmez. Ayrıca, cıva II oksit asit özelliği göstermez.

Çinko grubu metalleri zehirlidir. Kadmiyumu zehirlenme tehlikesi ise çinkonunkinden çok yüksektir. Cıva ile bileşiklerleri ise öteki iki metalden çok daha zehirlidir.

Çinler, Myanmar'ı (Birmanya) Hindistan'dan ayıran sıradagların en güney kesiminde oturan Moğol kökenli kabileler top-

da da köy başkanlarının elindeydi. Ayrıca geniş bir bölge üzerinde siyasal denetimi olan ve toprakları eken köylülerden vergi alan soydan geçme kabile şefliği vardı.

Günümüzde Çinlerin ekonomisinde tarım en önemli yeri tutar. Dönüşümlü olarak ekilen topraklar birkaç yıl sürüldükten sonra ağaçların yetişmesi için yeniden boş bırakılır. Başlıca ürünler pirinç, mısır ve dandır. Daha çok eti için beslenen hayvanlardan sığır ve öküz yaygın olarak yetiştirilir. En önemli hayvan, evcilleştirilmiş bir Hint yabanöküzü cinsi olan *mithan*'dir.

Avcılıkta yığıtlık göstermek Çinler için dinsel bir önem de taşıyor; çok sayıda av hayvanı öldürenin öteki dünyada yüksek bir yer edineceğine inanılır. Kişilerin toplum içindeki konumunu verdikleri ziyafetler belirler.

Kuki, Mizo ve Lakher halklarıyla ortak özellikler taşıyan Çinler, birbirine yakın çeşitli Tibet-Birman dillerini konuşurlar. Çokkarınlılık yaygındır; soy babayanlı bir çizgi izler. Gençler babalarının klanı dışından eş seçer.

Geleneksel dinin temelini oluşturan sayısız tanrılar ve ruhlar için çeşitli adak ve kurbanlar sunulur. Misyonerlerin Hristiyanlaştırdığı Çinlerin sayısı yüksektir. Gene de kabileler yapılarını koruyabilmiş, Birmanya'nın etkisi de sınırlı kalmıştır.

Çinnampo bak. Nampo

çinso, Japon sanatında, y. 1200'lerde, özellikle Zen Budacıların geliştirdiği portre

türü. *Çinso*'larda yüksek mevkideki rahipler resmi giysileriyle, bir sandalyede otur-

Rahip Daigaku Zenci'nin kimliği bilinmeyen bir Japon sanatçı tarafından yapılmış *çinso*'su, 1271, Kamakura dönemi; Kenço Tapınağı, Kamakura, Japonya

muş olarak canlandırılmıştır. Teknik açıdan büyük bir ustalık ve özenli bir işçilikle gerçekleştirilen *çinso*'lar basit ve ağırbaşlı renkleriyle çok incelikli bir uyum duygusu uyandırır.

Zen öğretisinde bir ustanın portresi en önemli resim türüydü. Zen keşişleri, ustalalarının hareket ve öğretilerinden esinlenerek kendi ruhsal yaşantılarını içinde aydınlanmayı ararlardı. Çalışmasını tamamlayan keşiş diploma olarak kendi ustasının bir portresini alırdı. Genellikle her portrenin üst bölümünde ustanın yazdığı bir de simgesel şiir bulunurdu.

çinte, KIRAZKUŞU olarak da bilinir, *Emberizidae* familyasının *Emberizinae* altfamilyasını oluşturan 281 kuş türünün ortak adı. Tohumla beslenen çinteler, görünüş olarak *Fringillidae* familyası üyelerine benzer. Grup üyeleri bütün dünyaya yayılmış olmakla birlikte en çok tür Neotropikal bölgede yaşar. İyi bilinen bazı türleri şunlardır:

Bayağı çinte ya da çinte (*Emberiza hortulana*) 16,5 cm uzunluğundadır. Vücudunun alt bölümleri kızıl kahverengi, sırtı kahverengi, erkeğin başı kirli yeşil, boğazı sandır. Ağaçlık açık arazilerde yaşar. Yazın Türkiye'nin her bölgesinde görülebilir.

Sarı çintenin (*E. citrinella*) erkeğinin sırtı ve kuyruk üstü açık kahverengi, öteki yerleri parlak sandır. Avrasya'da geniş bir dağılım gösterir. Türkiye'nin kuzeybatısında ürer.

Boğmaklı çinte (*E. cirrus*) 16,5 cm uzunluğundadır. Boğazını çevreleyen kara bir şerit çenesindeki kara leke ile birleşir. Karadeniz Bölgesi'nin batı bölümü ile Marmara ve Ege bölgelerinin yerli kuşudur. Ağaçlık ve çalılıklarda yaşar.

Karabaş çintenin (*E. melanocephala*) uzunluğu 16.5 cm'dir. Erkeğin sırtı açık kahverengi, alt bölümleri ve boynu parlak sarı, başı karadır. Yazın yerel olarak görüldüğü Karadeniz Bölgesi dışında bütün bölgelerde, ağaçlık açık arazide ve tarım alanlarında oldukça yaygındır.

Saz çintesi (*E. schoenichus*) 15 cm uzunluğundadır. Erkeğin sırtı çizgili kahverengi,

Üstte: Bayağı çinte (*Emberiza hortulana*)

Altta: Sarı çinte (*Emberiza citrinella*)

(Üst): H.J. Carlson Ardea Londra
(Alt): S. Dalton Natural History Photographic Agency EB Inc

alt bölümleri beyaz, başı ve boynu karadır. Dişinin başı kahverengidir. Yazın Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerindeki sulak alanlarda kuluçkaya yatar, kışın Batı Anadolu'daki sulak alanlarda da görülür.

Tarla çintesinin (*Miliaria calandra*) uzunluğu 18 cm'dir. Baştan aşağı soluk kahverengidir. Ötüşü madenidir. Türkiye'nin hemen hemen her yöresinde, özellikle tarım alanlarında görülen yerli bir kuştur.

Kar çintesi (*Plectrophenax nivalis*) Kuzey Kutbuna yakın tundra bölgelerinde ürer.

Çinuklar bak. Şinuklar

Çipça dilleri, bugün Nikaragua, Kosta Rika, Panama, Kolombiya'nın batısı ve Ekvador'u kapsayan bölgede 16 yüzyıl öncesinde konuşulan Güney Amerika Yerli dilleri. Çipça öbeğine bağlı, artık kullanılmayan Muiska dili, merkezi Bogotá yakınlarında olan güçlü Çipça İmparatorluğu'nun diliydi. Günümüzdeki önemli Çipça dilleri arasında Panama'da konuşulan Guaymı ve Move, Kolombiya'da konuşulan Cuna ve Paez ve Ekvador'da konuşulan Kayapa (Kolorado) sayılabilir. Bazı dilbilimciler Çipça dilleriyle Orta ve Güney Amerika'da küçük toplulukların konuştuğu bazı dilleri Çipça dilleri üst öbeği içinde sınıflandırmışlar.

Çipçalar, MUISKALAR olarak da bilinir. İspanyol fetihleri sırasında Kolombiya'nın bugünkü Bogotá ve Tunja kentlerini çevreleyen yüksek vadilerde yaşayan Güney Amerika Yerlileri. O dönemde sayıları 500 bini aşan Çipçaların en önemli özelliği, İnka Krallığı dışında kalan öteki Güney Amerika halklarına göre çok daha merkezi

bir siyasal yapı içinde örgütlenmiş olmalarıydı. Değişik kabile reislerinin yönetimi altındaki çok sayıda küçük birim, fetih ve ittifaklar yoluyla, iki büyük ve birkaç küçük devlet biçiminde bütünleşmişti. Hükümdarlığın soydan geçtiği bu devletler çok istikrarlı değildi; ama İspanyol müdahalesinin, daha geniş siyasal birimlerin oluşması yönündeki gelişmeyi kesintiye uğrattığı kuşkusuzdur. 16. yüzyılda siyasal bütünlüğü yok edilen Çipçalar, 18. yüzyılda dillerini de unutarak öteki halklar gibi sömürgeci İspanyol kültürü içinde özümlemişlerdir.

Çipça toplumunun temelini, yoğun tarım, çok çeşitli el sanatları ve oldukça gelişmiş bir ticaret oluşturuyordu. Büyük köylerde haftada bir kurulan pazarlarda tarımsal ürünler, çanak çömlek ve pamuklu dokuma gibi mallar değişime sunulurdu. Komşu halklarla ticaretten elde edilen altın, süs eşyalarının yapımında ve sunu olarak ayinlerde kullanılırdı. Altın kullanma ayrıcalığı elinde tutan üst sınıf üyeleri tahtirevanlarda taşınır ve toplumun öteki kesimlerinden büyük saygı görürdü. Soy çizgisi anneye göre belirlendiği için, kabile reisleri ile dinsel önderlerin yerine kız kardeşlerinin erkek çocukları geçerdi. Buna karşılık toprak mülkiyetinin verasetinde baba soyu izlenirdi. Önemli makamlara getirilecek kişiler ilerdeki görevlerine iyi hazırlanmak için 6-12 yıl süren bir oruç ve inziva döneminden geçerlerdi.

Rahiplik görevi soydan geçmekle birlikte rahipler örgütlü bir sınıf oluşturmazdı. Başlıca görevleri çok sayıda tapınak ile kutsal yerleri korumak ve arasıra düzenlenen karmaşık toplu törenleri yönetmekti. Özellikle altın ve kumaş sunular, bütün dinsel törenlerde en önemli yeri tutardı. Bazı özel durumlarda Güneş tanrısına insan kurban edilirdi.

Çipevalar bak. Ocibualar

Çipevyalar, Kanada'nın kuzeyinde yaşayan, Atabask dil öbeğine bağlı en kalabalık Yerli halkı. Çipevyaların yaşadığı alan, tabanı Churchill Irmağının 1.600 km'lik kıyısı boyunca uzanan, tepe noktası ise 1.120 km kuzeyde bulunan bir üçgeni andırır. Bu bölgede yer yer verimsiz kıraç toprakların bolduğu kuzey ormanları bulunur.

Çok sayıda bağımsız boya bölünmüş olan Çipevyalar, ren geyiklerinin mevsimlik hareketlerini izleyen göçebe bir halktı. Başlıca yiyeceklerini, giysi ve çadırları için kullandıkları deriyi, ağ ve ipliklerini ren geyiğinden sağlardı. Ayrıca bizon, misköküzü, küçük av hayvanları, su kuşları ve balık avlardı.

Çipevya kültürü, koşullara iyi uyanların sağ kalması ilkesine dayalı çok acımasız bir yaşam biçimini yansıtıyordu. Her boyda güçlü erkekler zayıfları ezer, onların mallarına el koyar, kadınlarını ellerinden alırdı. Kadınlar çok aşağılanır, küçük yaşta evlendirilir ve neredeyse yük hayvanı gibi kullanılırdı. *Tobogan* adı verilen kızakları onlar çeker, ağır yük taşırlar, sayısız kısıtlama altında yaşarlardı. Yaşama ayak uyduramayan yaşlılar ve zayıflar ölüme terk edilirdi. Buna karşılık cinayet iğrenç bir davranış sayılır ve pek ender görülürdü. Çipevyaların inançlarında hayallerin, düşlerin ve koruyucu ruhların büyük önemi vardı. Ayrıca hekimlerin insanları iyileştirebileceği gibi, hasta da edebileceğine, öldükten sonra daha mutlu bir yaşama kavuşulacağına inanırlardı.

Hudson Körfezi Kumpanyası 1717'de Churchill Irmağının ağzında bir kürk ticareti merkezi kurunca Çipevyalar kürk hayvanı

avlamaya yöneldiler. Ayrıca daha batıdaki Dogribler ve Sarıbuçaklarla sürdürülen kürk ticaretine aracılık ettiler ve sık sık büyük kazançlar sağladılar. 1781'deki çiçek hastalığı salgını Çipevyaların büyük bölümünü yok etti. Salgının daha sonra da baş göstermesi, yetersiz beslenme ve kürk ticaretinin azalması, Çipevya nüfusunu günümüzde yaklaşık 5 bine kadar düşürdü.

Çipura (*Sparus aurata*), *Sparidae* familyasından balık türü. Karadeniz'in Romanya kıyıları ile Akdeniz kıyılarındaki, ayrıca Atlas Okyanusunda Kanarya Adaları çevresinde yaşar. Genellikle kıyıya yakın yerlerde küçük sürüler halinde görülür ve soğuk aylarda derin sulara çekilir. Etinin lezzetliyle tanınan çipura Marmara Bölgesi'nde aynak olarak da bilinir. Uzunluğu 20-35 cm arasında değişir; buna karşılık bazı çipuralar 6-7 kg ağırlığa ulaşabilir. Elips biçimli vücutu kalın pullarla örtülü, damagi ve çeneleri çok serttir. Koni biçimindeki sivri dişleriyle deniz kabuklularını kolaylıkla kırar. Karnı beyaz, sırtı açık mavi ve sarı, yanakları pembemsi renktedir.

Çiray, Gül (d. 1939, Vidin, Bulgaristan), altı yıl içinde 47 rekor kırmış ve Balkan atletizm şampiyonalarında birincilikler kazanmış atlet.

Atletizme 1955'te Ankara'da başladı. Aynı yıl milli atletizm takımına seçildi ve İstanbul'da yapılan Balkan Şampiyonası'na katıldı. 1958'de beşi 400 m'de, dördü 800 m'de olmak üzere arka arkaya dokuz Türkiye rekoru kırdı. 1958 ve 1960'ta Balkan Şampiyonası'nda bayanlar 800 m'de birinci oldu. 1959, 1960 ve 1962'de Balkan kros şampiyonluklarını kazandı. Kendisi gibi atlet olan Ahmet Akbaş'la evlendi. Antrenörlük yaptı.

Çirçik, Özbekistan'ın Taşkent yönetim biriminde (*oblast*) sanayi kenti. Çirçik Irmağı üzerinde, Taşkent'in 30 km kuzeydoğusunda yer alır. 1935'te birkaç kasabanın birleşmesiyle kuruldu. Bu kasabalar, Çirçik hidroelektrik santralının yapımı ile azotlu gübre ve benzer maddeler üreten büyük bir elektrokimya tesisinin kurulmasına koşut olarak gelişti. Elektrokimya tesisinde bugün ayrıca demirli alaşımlar üretilmekte, tarım, kimya ve elektroteknik sanayileri için makine imal edilmektedir. Taşkent Politeknik Enstitüsü'nün bir bölümü buradadır. Nüfus (1989 tah.) 156.000.

Çiriguanolar, Andlar'ın doğuda Bolivya sınırlarında kalan etekleri ile Arjantin'de yaşayan ve Guarani dilini konuşan Güney Amerika Yerlileri. Dil ve kültür açısından Amazon Havzasının tropik yağmur ormanlarında yaşayan ve bahçecilikle uğraşan savaşçı Tupi-Guarani Yerlileriyle ilişkili-dirler.

Çiriguanoların ataları, 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başlarında Paraguay'dan ayrılıp Gran Chaco'yu aşarak bugünkü yurtlarına yerleştiler. Bu göçler sırasında Gran Chaco'nun kuzey uzantısında yaşayan, Aravak dilini konuşan ve uzun yıllar İnka uygarlığının güçlü etkisi altında kalmış olan binlerce Çane çiftçisini boyun eğdirme ve köleleştirme yoluyla kendi iplerinde erittiler. Tupi-Guarani halklarının en batı kolunu oluşturan Çiriguanolar, And uygarlıklarıyla en yakın ilişki içine giren topluluk olmakla birlikte, İnkalardan çok Çanelerin doğrudan etkisi altında kaldılar.

20. yüzyıl sonlarında sayılarının 20 binden az olduğu sanılmaktadır. Karşılıklı evlilikler yoluyla Bolivyalılar, Paraguaylılar, Çaneler ve öteki And topluluklarıyla karışmışlardır.

Birçoğu şeker fabrikalarında çalışmak üzere Arjantin'e göç etmiştir. Chaco bölgesindeki siyasal karışıklıklar da Çiriguano geleneklerinin sılınmasında önemli rol oynamıştır.

Çirikahuva Ulusal Anıtı, ABD'de Arizona eyaletinin güneydoğusunda, ender volkanik kayaç oluşumlarıyla tanınan yabani alan. Douglas'ın 64 km kuzeydoğusunda, Chiricahua Dağlarının batı kanadındaki 48,5 km²'lik sırt ve kanyonlar içinde kümeleşmiş uzun, ince ve sivri tepeliklerden oluşur. 1924'te ulusal anıt yapılmıştır. Yüze oluşumlarının, yerkabuğunun yaklaşık 1 milyar yıllık püskürme ve aşınma hareketlerinden kaynaklandığı saptanmıştır. Bölge, bir zamanlar Cochise ve Geronimo önderliğindeki Apaş Yerli kabilelerinin yerleşim alanıydı.

Çirikahuvalar, 19. yüzyıldaki Apaşı savaşları sırasında en çok korku uyandıran Apaşiler.

Arizona'nın güneydoğusundaki Chiricahua ve Dragoon Dağları ile, New Mexico'nun yakın bölümlerinde ve Meksika'nın Chihuahua eyaletinde yaşıyorlardı. Büyük olasılıkla Apaşilerin en göçebe grubunu oluşturan Çirikahuvalar, bu nedenle yağmaya dayalı bir yaşam biçimini sürdürüyorlardı. Öteki Apaşı kabileleri gibi Çirikahuvalarda da merkezi bir kabile otoritesi yoktu. Baskınları ve savaşları yöneten temel birim, kandaşlardan oluşan boydu.

En ünlü Apaşı şeflerinin çoğu, Çirikahuva ya da Mimbreno Apaşileri arasından çıktı. Çirikahuvaların en ünlü savaş önderi, Cocise, bir beyaz çocuğu kaçırdığı yönünde haksız bir suçlamaya uğrayınca, 1861-72 arasında Arizona'nın güneydoğu kesiminde bir ayaklanma havası estirdi. Cocise'nin 1874'te ölmesi üzerine yerine en büyük oğlu Taza geçti. Çirikahuvaların ve onlarla yakın ittifak içindeki Mimbreno Apaşilerinin öteki önderleri arasında, Mangas Coloradas, Geronimo ve Victorio ile 1870'lerde alışılmadık eylemlere giriştiğinde 70 yaşını aşmış olduğu için genellikle İhtiyar lakabıyla anılan Nana sayılabilir.

Çirikov, Aleksey İliç (d. 1703 - ö. Kasım 1748, Moskova, Rus Çarlığı), Vitus Bering'in Kuzey Buz Denizine düzenlediği araştırma gezisine komutan yardımcısı olarak katılan Rus kâşif. Güney Alaska'yı keşfetmiş ve böylece Rusya'nın Kuzeybatı Amerika'nın 55° güney enlemine kadar olan kesimi üzerindeki hak iddialarını güçlendirmişti.

1727'de Bering'in Büyük Okyanusun kuzeyine düzenlediği ilk araştırma gezisine katıldı. Bering'in başkanlığındaki bu grup, Ağustos 1728'de Bering Boğazı olarak bilinen boğazdan geçerek Kuzey Buz Denizine ulaştı.

Çirikov, Bering'in 1733-43 arasındaki Büyük Kuzey Seferi'ne gene komutan yardımcısı olarak katıldı. Bu kez görevi Sibiry'a'nın Kuzey Buz Denizindeki kıyılarının haritasını çıkarmak ve Amerika'ya giden yollar aramaktı. Bering, Martin Spangenberg ve öteki subaylar, Rus donanmasında görevli Danimarkalı denizcilerdi, buna karşılık Çirikov, keşif grubunda yer alan tek Rus subayıydı. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra Ohotsk'tan Amerika'ya doğru yola çıkıldı. "St. Paul" (Svitoy Pavel) adlı geminin komutası Çirikov'a verilmişti; Bering ise geziye katılan bilim adamlarını ve erzakları taşıyan daha küçük gemilerin eşlik ettiği "St. Peter"e (Svitoy Pyotr) komuta ediyordu. 20 Haziran'da, patlak veren bir fırtına Çirikov ve Bering'i birbirlerinden ayırdı. Çirikov birkaç gün bulunduğu yerde kaldıktan sonra, tek başına doğuya doğru yelken

açtı. Bu arada Bering, kuzeye ve doğuya doğru ilerliyor, bilmeden ölümüne gidiyordu.

11 Temmuz'da Çirikov'un mürettebatı karaya yaklaşıldığına işaret eden bazı belirtiler fark etti, dört gün sonra da karaya ulaştı. Burası, Alaska'nın en güneyinde, günümüzde İngiliz Kolumbiyası'nın bulunduğu bölgenin açıklarındaki Galler Prensi Adasıydı. Çirikov gemisiyle, günümüzde Addington Burnu olarak bilinen bölgede demirledi. Ertesi sabah, bir araştırma ekibi bölgeyi incelemek için yola çıktı. Bir hafta geçmesine karşın gidenlerden bir haber alınamaması üzerine, Çirikov, elinde kalan son küçük gemiyle yeni bir araştırma ekibi yolladı. Bu ikinci ekipten de hiç kimse geri dönmeyince başka çaresi kalmadığından, doğuya doğru yelken açmak zorunda kaldı. Yola çıktığında, suyu bitmek üzereydi, sis ve iskorbütten 76 kişilik mürettebatının yansını yitirmişti ve Kuzey Kutup Bölgesinin kısa süren yazı da sona ermek üzereydi. Çirikov, dönüş yolu üzerindeki çok sayıda adayı keşfettikten sonra 8 Ekim'de Kamçatka'daki Avaça Koyuna ulaştı.

Ertesi bahar, Bering'i aramak için düzenlenen sefere Çirikov başkanlık etti. Çirikov ve beraberindekiler, günümüzde Bering Adası olarak bilinen adanın yakınlarından geçerken, Bering'in gemisi "St. Peter" in burada battığını bilmiyorlardı. Hava koşulları kötüleşince limana dönmek zorunda kaldılar; Çirikov yeniden yola çıkmadan önce, batan "St. Peter" gemisinden kurtulmayı başaranların geri dönmeleri üzerine bu yolculuk da iptal edildi.

Bu, Çirikov'un son araştırma gezisi oldu. Daha sonra Petrograd'a dönerek burada, Kamçatka Yarımadasının haritasının çıkarılması çalışmalarına katıldı.

çirişotu, zambakgiller (*Liliaceae*) familyasından, köklerinden çiriş elde edilen çokyillik iki ayrı bitki türüne (*Eremurus spectabilis* ve *Asphodelus aestivus* [ya da *A. microcarpus*]) verilen ad.

Doğu ve Güney Anadolu dağlarında yetişen *E. spectabilis*, 1-2 m yükseklikte otsu bir bitkidir. Rozet yaprakları ve sarı çiçekleri vardır. Köklerin güneşte kurutulup toz haline getirilmesiyle çiriş elde edilir. Çirişin su ile karıştırılmasıyla hazırlanan hamur, ayakkabı ve kesekâğıdı yapımında yapıştırıcı olarak ya da bazı dokumaları apreleme amacıyla kullanılır. Çirişotu kökleri eskiden uyuz ve frengi tedavisinde kullanılmıştır. Taze yaprakları ise bazı yörelerde sebze olarak yenir.

Tüm Akdeniz bölgesine özgü bir bitki olan *A. aestivus* Anadolu'da da yaygındır. Yaklaşık 1 m yükseklikteki bu bitkinin tabanda demet oluşturan şeritli yaprakları ve pembemsi beyaz renkli çiçeklerin oluşturduğu çiçek salkımları vardır. Eskiden kökleri toz haline getirilir ve çiriş olarak kullanılırdı.

Çirmen Savaşı, Osmanlılarla Sırlar arasında yapılan ve Sırbistan'ın güney kesimi ile Makedonya'nın Osmanlı denetimine girmesiyle sonuçlanan çarpışma (26 Eylül 1371). I. Murad'ın (hd 1360-89) Edirne'yi alarak (1361) Balkanlar'a açılan Meriç Vadisine egemen olması üzerine, Balkanlar'daki Hristiyan devletler Osmanlıları bölgeden çıkarmak için bir ittifak kurmuştu. Bu konudaki ilk girişimler yenilgiyle sonuçlandı ve 1366'da Bulgarlar da Osmanlı egemenliğine girdi. Ardından, Sırbistan'ın güneyinde hüküm süren Vukasin, 1371'de 70 bin kişilik bir orduyla Meriç Vadisine girdi. Ama Filibe ile Edirne arasındaki Çirmen'de (Çronomen) mola veren ordusu küçük bir Osmanlı kuvveti tarafından pusuya düşürül-

dü; aralarında Vukasin'in de bulunduğu çoğu Sırp askeri öldürüldü.

Çirmen Savaşı, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne bağımlılığını kesinleştirirken, Sırbistan'ın güneyindeki krallığın da bağımsızlığını yitirmesiyle sonuçlandı. Ayrıca Makedonya'da ve zamanla bütün Balkan Yarımadasında Osmanlı yayılmasının yolu açılmış oldu.

çisenti, hava akımlarıyla sürüklenen çok küçük su damlacıklarından oluşan yağış türü. Çisenti damlacıkları genellikle 0,2 ve 0,5 mm çapındadır. Daha küçük olanlar yoğunlukla bulut ya da sis damlacıklarıdır, daha büyük olanlara ise yağmur damlası denir. Çisenti, yoğunlukla sisle birlikte gelir, ama yere düşmesi bakımından sisten farklıdır. Çisenti yoğunlukla stratus bulutlarından kaynaklanır. Ayrıca bak yağmur

Çistopol, Rusya Federasyonu'nda, Tatar Özerk Cumhuriyeti'ndeki Çistopol ilçesinin (rayon) yönetim merkezi. 1781'de Çistoye Pole kasabasının Çistopol adını almasıyla kuruldu. Bugün Volga Irmağı üzerindeki Kuybişev Baraj Gölü kıyısında bir limandır. Başlıca sanayi dalları arasında gemi onarımı, metal işçiliği, un ve kereste üretimi sayılabilir. Kentte bir öğretmen okulu ve bir biyoloji araştırma merkezi vardır. Nüfus (1987 tah.) 65.000.

Çistyakovo bak. Torez

Çişpiş bak. Teispes

Çiştîye, Hindistan ve Pakistan'da yaygın bir İslam tarikatı. Hindistan'da fakir tarikatı ya da kasti olarak da bilinir. Adını kurucusu Sıriyeli Ebu İshak'ın Horasan'da yerleştiği Çişt köyünden alır.

Hindistan'a 12. yüzyılda Muineddin Çiştî'nin getirdiği Çiştîye, ülkenin en yaygın tarikatlarından biridir. Varlığın birliği (vahdet-i vücud) ilkesine tarikatın özellikle kuruluş döneminde büyük önem veriliyordu. Çiştîye mensupları bütün dünya nimetlerinden vazgeçerek kendilerini, yalnızca Tanrı'yı düşünmeye, onun için yaşamaya adanmışlardı. Devletle hiçbir ilişkiye izin verilmez, mal mülk edinme hoş görülmezdi. Tanrı'nın adlarının açık (cehri) ve gizli (hafî) zikri, Çiştîye tarikatının temel kurallarından biriydi. Çiştîye mensupları barışçıldılar. Kuruluş döneminin bu ilkelerine bugün de saygı gösterilmekle birlikte, günümüzde tarikat içinde mülk sahipliği gibi bazı şüphalara daha hoşgörülle bakılmaktadır.

Çiştîye tarihinde Büyük Şeyhler dönemi olarak bilinen 1200-1356 arasında Racputana, Pencap ve Uttar Pradesh'te merkezi bir dergâhlar ağı kuruldu. 14. yüzyıldan sonra bu dergâhlarda, tarikatın çeşitli kolları ortaya çıktı. Bunlardan en yaygın olanlar 15. yüzyılda Rudevli'de kurulan Sabriye kolu ile 18. yüzyılda Delhi'de Şah Kelimullah Cihanâbâdi tarafından canlandırılan Nizamiye koludur.

çit, hayvanları kapatma, yabancıların girmesini engelleme ya da bezeme amacıyla bahçe, bostan gibi yerlerin çevresine dikilen engel. Çit yapımında en çok kullanılan malzemeler kereste, toprak, taş ve metaldir. Ayrıca canlı bitkilerden oluşan doğal çitler de oldukça yaygındır, örneğin İngiltere ve kara Avrupa'sında çalılardan, Latin Amerika'da kaktüslerden çit yapılır. Bol kereste üretilen ülkelerde birçok ahşap çit türleri geliştirilmiştir. Geçmişte SSCB'de ve ABD'nin batısındaki ovalarda kesekten yapılan çitler, yoğun yağış olmadığı sürece

uzun yıllar ayakta durabiliyordu. Günümüzde yaygın bir çit malzemesi olan tel, seri üretim yöntemlerinin gelişmesiyle ilk kez 19. yüzyıl ortalarında kullanıldı. Çelik, beton ve gerektiğinde koruyucu malzeme ile kaplanan ahşap dikmeler arasına gerilen tel örgü çitler hem ekonomik, hem dayanıklı olduğundan hızla benimsendi. 1860'larda dikenli telin, 1874'te de bunu üreten makinenin icadı, büyükbaş hayvan otlaklarının sağlam biçimde çevrelenmesine olanak verdi.

Çoğunlukla tek bir dikenli tel şeridinden oluşan elektrikli çitler, bazen hayvanların geçici olarak bir yere kapatılması için kullanılır.

çit engelli at yarışı, hendek ya da engel atlamalı bir at yarışı. Tarihinin Ksenophon'a (İÖ 4. yy) değin uzanmasına karşın, İngilizce *steplechase* olan adını 18. yüzyılda İrlanda'da tilki avcılarının önceden hazırlanmadan yaptıkları yarışlardan almıştır. Bu yarışlar kilise çan kulelerinin (*steeple*) önemli noktalar olarak alındığı doğal bir parkurda koşulurdu. Çit engelli at yarışı, engellerinin sabit olması bakımından, engelli at yarışlarından ayrılır. Uzun yıllar süvari subaylarının gözde sporlarından biri olarak kaldı. Günümüzde İngiltere'de, Fransa'da, İrlanda'da ve bir ölçüye kadar da ABD'de yaygındır. Atlarda aranan özelliklerin başında dayanıklılık geldiği için genellikle yetişkin atlar yeğlenir; 10 ya da daha yaşlı atların yarışlara katılması sık rastlanan bir durumdur. Yarış atlarının çoğu yarımkanlıdır ve bu terim safskan İngiliz atı olmayan bütün atlar için kullanılır. En ünlü çit engelli at yarışı İngiltere'de, Liverpool yakınlarındaki Aintree'de, 30 ya da daha çok engelli 7.180 m'lik bir parkurda her yıl düzenlenen Büyük Ulusal At Yarışı'dır. Bu yarış birkaç kez ağırlığı 80 kg'ye varan biniciler kazanmıştır. Öteki önemli yarışlar arasında İrlanda Büyük Odülü ve Paris Büyük Çit Engelli Yarışı sayılabilir. İngiliz Büyük Ulusal At Yarışı'nı örnek alan Amerikan Büyük Ulusal At Yarışı ilk kez 1894'te New York'taki Belmont'ta koşulmuştur.

çita (*Acinonyx jubatus*), *Carnivora* (etçiller) takımının *Felidae* (kedigiller) familyasından, ince uzun gövdeli, uzun bacaklı etçil memeli. Afrika'nın güney, orta ve doğu bölümlerinde ve Yakındoğu'da yaşar. Yakındoğu'da soyu neredeyse tükenmek üzeredir. Kısa mesafelerde dünyanın en hızlı koşan hayvanıdır; saatteki hızı 95 km'yi

Çita (*Acinonyx jubatus*)
Leonard Lee Rue III

bulabilir. Uzun bacakları ve güçlü kalça kasları kadar gövdesi de koşmaya yatkındır. Ayak tırnaklarında koruyucu kılıfın olmaması ve tırnaklarını ancak bir ölçüde içeri çekebilmesiyle öteki kedigillerden ayrılır.

Çitanın uzunluğu 140 cm'yi bulur. Kuyruğu 75-80 cm dolayındadır. Omuz yüksekliği

ortalama 80 cm, ağırlığı 50-60 kg kadardır. Doğduktan sonra yaklaşık üç ay süreyle başında, koyu benekli ve uzun tüylü gövdesinin omuz ve sırtında mavi gri lekeler görülür. Erişkinlerin kaba ve kıvrıkcık postu üstte soluk sarı, altta beyazdır. Gövdelerinde çok sayıda kara benek ve gözlerinin kenarlarının aşağıya doğru giden kara bir çizgi bulunur. Eskiden A. rex adıyla ayrı bir tür sayılan kral çitası, ana türün bir alttürüdür. Postundaki sık beneklerin kimileri yer yer birleşerek çizgiler ve daha büyük lekeler oluşturur.

Çita tek başına ya da küçük gruplar halinde, genellikle sabah ya da akşamüstü avlanır. Avına (özellikle küçük antiloplara) önce yavaşça yaklaşır, sonra birdenberi üzerine atılır. Asya'da çok eskiden beri tuzağa düşürülerek evcilleştirilen çita, koşan avları yakalamak için kullanılmış, ama doğal koşulları dışında genellikle üretilmemiştir. Çitanın gebelik süresi 95 gündür ve iki ile dört arasında yavru doğurur.

Çitanın Afrika alttürünün sayısı azalmıştır. *Red Data Book* kayıtlarına göre, Asya alttürü (*A. j. venaticus*) soyu tükenme tehlikesi olan hayvanlar arasındadır.

Çita, Rusya Federasyonu'nun en doğusundaki yönetim birimi (*oblast*). Merkezi Çita kenti, yüzölçümü 431.500 km²'dir. Ağın-Buryat özerk ilini de (*okrug*) içine alır. Topraklarında Yablonovo gibi dağ dizileri, platolar, vadiler ve geniş havzalar görülür. Çoğunlukla Dahuria melezinin oluşturduğu iğneyapraklı ormanlar yaygındır. Güneydeki çöküntü alanlarında orman bozkır karışımı bir bitki örtüsüne ve bozkırlara rastlanır. Kurak ve sert bir kara iklimi egemendir. Çita'da Buryat halkları ve küçük bir Evenk topluluğu da yaşamakta birlikte, nüfusun büyük çoğunluğu 17. yüzyılın ortasında yöreye yerleşen Ruslar oluşturmıştır. 1654'te Nerçinsk, Çin'le yapılan ticarete önemli bir merkez olarak kuruldu. Rusların Amur Irmağının aşağılarına doğru yayılmasını durduran Nerçinsk Antlaşması'ndan (1689) sonra ise Çita bir sınır bölgesi ve sürgün yeri olarak kaldı; ağır suçlular ve siyasal tutuklular Nerçinsk'in doğusundaki gümüş madenlerinde çalışmak üzere gönderildi. 1890'larda Trans-Sibirya Demiryolu yapılıncaya değin bölgede çok az serbest yerleşme kuruldu. Bu demiryolu günümüzde de başlıca ulaşım eksenidir. Ekonomiye madencilik ve maden işleme sanayisi egemendir. Baley'deki altından bakı, kalay, tungsten, molibden, kurşun, çinko, flüorit, lityum, tantal ve linyit kömürü çıkartılır. Kerestecilik yaygındır. Petrovsk-Zabaykalski metalurji merkezinin bölgesel önemi vardır. 1950'lerde ekim alanların genişletilmesine karşın bitkisel üretim gelişmemiştir. Daha çok hayvancılık yapılır ve özellikle koyun yetiştirilir. Özel çiftliklerde tilki ve sincap kürkü üretilir. Nüfus (1989 tah.) 1.378.000.

Çita, Rusya Federasyonu'nun en doğusundaki Çita yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Çita ve İngoda ırmaklarının birleştiği noktadadır. 1653'te kışlık bir kamp olarak kuruldu; 1690'da kentin kalesi yapıldı. Sonradan Doğu Çin Demiryolu'nun geçtiği kervan yolu üstünde bulunan kent, Çin ile yapılan ticaretin merkezi haline geldi. Aralık 1825'teki ayaklanmadan sonra buraya sürgüne gönderilen Dekabristler kenti geliştirdiler. Ama kentin asıl gelişmesi 1890'larda yapımına başlanan Trans-Sibirya Demiryolu'nun açılmasından sonra oldu. Doğu Sibirya'nın bir sanayi ve kültür merkezi olan bugünkü kent, ırmak vadilerinden Çerski Sıradağlarının alçak yamaçlarına doğru ya-

yılmıştır. Trans-Sibirya Demiryolu'nun, Harbin ve Shenyang'dan (Mukden) gelen Doğu Çin Demiryolu'yla birleştiği kavşak kentin yakınlarındadır. Bu kavşak, yörede büyük bir lokomotif ve demiryolu onarım fabrikasının kurulmasına yol açmıştır. Bir makine imalat fabrikasının da bulunduğu Çita'da dokuma, koyun postu ve deri işleme ile gıda sanayileri vardır. Kentin banliyösü Çernovskye Kopi'de linyit kömürü çıkarılmaktadır. Nüfus (1989) 336.000.

Çita Cumhuriyeti *bak.* Uzakdoğu Cumhuriyeti

çital *bak.* benekli geyik

çitari (*Sarpa salpa*), SARPA ya da SARPAN olarak da bilinir, *Sparidae* familyasından, okyanuslar ve bunların uzantısı denizlerin ılıman ve sıcak kıyı bölgelerinde yaşayan balık türü. Akdeniz ve Marmara Denizinin kıyılarında da irili ufaklı sürüler halinde görülen çitariler kışın derin sulara çekilir, Uzunluğu en çok 45 cm'yi bulur. Yanlardan basıkça gövdesi elips biçimindedir. Baş gövdesine oranla küçük ve gözlerinin üstünden aşağıya doğru basıktır. Çeneleri güçlü olmasına karşın ufak bir ağzı vardır. Solungaç kapağından başlayarak kuyruğa değin uzanan yanıl çizgi sırt eğrisiyle bakışımı bir yay çizer. Çitarinin sırtı esmer, iki yanı ve karnı gümüş rengindedir. Ayrıca yanlarında altın sarısı çizgiler yer alır. Görünüşünün güzelliğine karşın eti, mercan, karagöz gibi aynı familyanın öbür balıkları kadar lezzetli değildir.

çitari, ipekle karışık pamuk ipliği ile dokunan, daha çok sarı ve kırmızı yollu, eski bir kumaş türü. İnce ve dayanıklı olur, daha çok elbise ve üçetek yapıldı. Şam ve Bursa çitarileri canlı, parlak renkleriyle başta İstanbul piyasası olmak üzere her yerde aranır ve tutulurdu.

18. yüzyıldan sonra, Avrupa'dan gelen ucuz tekstil ürünleriyle rekabet edemeyen Osmanlı dokumacılığı gerilerken, çitarinin de üretimi azaldı, ancak saray ve çevresi için yapılır oldu. 19. yüzyılda ise bütünüyle ortadan kalktı.

Çitimaçalar, Algonkin dilleri üst öbeğine bağlı Kuzey Amerika Yerli kabilesi. Eskiden Louisiana'nın güneyindeki Grand Gölünün çevresine yerleşmiş olan Çitimaçalar Florida'nın batısında, Meksika Körfezinin kuzey kıyısında yaşayan en güçlü kabiledi. Tahminlere göre, 1650'de kabilenin nüfusu 3 bindi. Çitimaça dil öbeği, Çitimaça kabilesinin yanı sıra Vaşa ve Çavaşa kabilelerini de içine alıyordu. Çitimaçalarda içevillige dayalı bir kast sistemi vardı. Halktan biryle evlenen soylu kişi halkın arasında yaşamak zorundaydı. Önderlik soya bağlıydı. Tekeylilik kuralı katı biçimde uygulanırdı; kadınların önemli yetkileri vardı. Çitimaçalar güneşe tapınırlar, ölümlerin kemiklerini ikinci kez toprağa gömerler, kafa biçimini bozma gelenegini uygularlardı. Erkekler burun süsü kullanır, saçlarını uzatır, kollarına, bacaklarına ve yüzlerine dövme yaparlardı.

Çitimaçalar, güneydoğu kabilelerinin çoğunda görülen kulübe gibi evlerde yaşarlardı. Sepet örmedeki yaratıcılık ve ustalıkları ünlüydü; Çitimaçaların kullandığı çift-örgü tekniği her iki yözde de farklı desenler oluşturuyordu. Kabile mısır, fasulye, kabak, yabani meyve ve çeşitli çilek türleri yetiştirir, geyik ve ayı avlar, balık tutardı. Çitimaçalar 18. yüzyıl başlarında 12 yıl süreyle Fransızlarla savaştılar. Sonunda Fransızlar üstün gelince, Louisiana kolonisinin ilk yıllarında Fransızların kölelerinin çoğunu Çitimaçalar oluşturdu. Çitimaçalar 1781'de bugünkü Plaquemine'in yakınında-

ki bir yöreye yerleştirildi. 1881'e gelindiğinde hâlâ varlığını koruyan Çitimaçalar, Louisiana'da Grand Gölü kıyısındaki Charrenton yakınında yaşıyordu. Bu kabilenin soyundan gelen yaklaşık 260 kişi günümüzde de Louisiana'nın aynı bölgesindeki yerleşime kamplarında yaşamaktadır.

çitlembik, karaağaçgiller (*Ulmaceae*) familyasının *Celtis* cinsini oluşturan 70 kadar ağaç ve çalı türünün ortak adı. Özellikle ilimian ve tropik bölgelerde yaygındır. Kerestesi ticari açıdan değerlidir; bazı türleri de süs bitkisi olarak önem taşır.

Güney Avrupa, Kuzey Afrika ve Türkiye'de yaygın olan adı çitlembik (*C. australis*) 20-25 m'ye kadar yükselebilen ve kışın yapraklarını döken bir ağaçtır. Yaprakları sivri uçlu, dişli kenarlı ve gri-yeşil renklidir. Küre biçimli, siyahımsı renkli meyveleri kabız yapıcı olarak kullanılır. Kafkas çitlembiği (*C. caucasica*) adı çitlembiğe çok benzeyen bir türdür; Kafkaslar'da, İran'ın kuzey bölgelerinde ve Anadolu'da bulunur. Coğrafi dağılımı Güneydoğu Avrupa ve

Batı çitlembiği (*Celtis occidentalis*)
Water Dawn

Batı Asya olan Doğu çitlembiği (*C. tournefortii*) Türkiye'nin her yerine yayılmış, 5-6 m yükseklikte bir çalıdır.

Kuzey Amerika'nın doğusunda yetişen Batı çitlembiğinin (*C. occidentalis*), tabandan çıkan üç çıkıntılı damar taşıyan parlak yeşil yaprakları ve bezelye büyüklüğünde, morumsu siyah renkli yenebilir meyveleri vardır. Gövde kabuğunda bazen sigile benzeyen yumrular bulunur. Yüksekliği 12-30 m arasında değişen bu ağaçlar, çoğunlukla caddenin kenarlarında yetiştirilir. Daha kısa bir tür olan *C. laevigata*'nın anayurdu Kuzey Amerika'nın orta kesimlerindeki nemli topraklardır.

çitleme hareketi, Batı Avrupa'da ortaçağda henüz köy topluluklarının ortak kullanımına açık olan çayır, otlak ve ekilebilir alanların, bireysel mülkiyet altında, sınırları belli topraklar halinde birleştirilmesi ya da bölünmesi. Tarihöncesi kabile düzeninin ilkel kolektivizminden artakalan ortak kullanım hakkının giderek ortadan kalkması, dağınık toprakların belirli ellerde toplanması ve tarımda kapitalist gelişimin önünün açılması sonucunu doğurmuştur.

İngiltere'de ilk ve istisnai örneklerine 12. yüzyılda rastlanan çitleme girişimleri özellikle 1450-1640 arasında hız kazandı. Bunda, yünlü dokumacılığın henüz Sanayi Devrimi öncesindeki gelişimi önemli rol oynadı. Nitekim 15, 16 ve 17. yüzyıllarda çitlemenin başlıca amacı yün ticaretine ve dolayısıyla koyun yetiştiriciliğine yönelik malikâne sahiplerine hayvanlarını sürekli otlatabilecek-

leri alanlar sağlamaktır. Çitlemeden önce, tipik bir ortaçağ manorunda(*), köyün etrafında (uygulanan ürün rotasyonu sistemine göre) iki ya da üç büyük, açık tarla (*open-field*) ve çayır, onların dışında da meralar uzanırdı. Her köylü ailesinin küçük işletmesi, tek bir toprak parçası halinde değildi; büyük açık tarlaların her birinden birkaç küçük dilim (*strip*) alacak biçimde, dağınık parçacıklardan oluşuyordu. Kış için ot kesimi ve kurutulmasına yarayan çayırılık arazi de, gene aynı biçimde küçük dilimlere ayrılmıştı. Gerek tarla, gerekse çayır, ekim zamanından harmana ya da ot kesimine değin bireysel kullanıma açıktı; geri kalan zamanlarda ise, asıl meralarla birlikte ortak otlaklar olarak kullanılıyordu. İşte bu tür ortak alanların çeşitli bölümlerinin çalı ya da çitlerle çevrilmesiyle toprak üzerinde ortak kullanım hakkına son verilmiş oldu. 1750-1860 arasında gerçekleşen ve sonuçları açısından daha önemli olan ikinci çitleme hareketinin başlıca amacı ise hayvancılıkta değil, tarımda verimliliği artırmaktı. Ama tarımsal verimin yanı sıra toplumsal yapıda da değişikliklere yol açtı. Çitleme hareketinin Parlamento'da yasalaşmasında önemli rol oynayan büyük toprak sahipleri kendi dağınık topraklarının arasında kalan başka toprakları satın alarak ya da karşılığında başka yerlerdeki topraklarını vererek topraklarını birleştirdiler. Böylece sınırları hem çitlerle, hem de yasal olarak belirlenmiş bireysel mülkiyete geçildi. Topraksız köylüler ile çitlemenin maliyetini karşılayamadıkları için topraklarını satmak zorunda kalan küçük toprak sahiplerinin bir bölümü büyük topraklarda gündelik tarım işçisi olarak çalışmaya başlarken, bir bölümü de sanayi işçisi olarak çalışmak üzere kentlere göç etti. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İngiltere'de çitlenmemiş ekili alanlar kalmamıştı.

Kapitalist gelişimde daha geriden gelen öteki Avrupa ülkelerinde 19. yüzyıla değin önemli bir çitleme hareketi görülmedi. Ortak kullanıma açık toprakların çitlenmesine yönelik anlaşmaların 16. yüzyılda başladığı Almanya'da, çitlemeyi özendirir kararname 18. yüzyılın ikinci yarısında çıkarıldı. Bununla birlikte geniş çapta bir çitleme ancak 1850 sonrasında gerçekleşti. 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa ve Danimarka'da, 1861'de topraksız köylülerin özgürlüğe kavuşmasından sonra Rusya'da ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Çekoslovakya ve Polonya'da da yönetimler çitlemeyi özendirici politikalar izlediler.

Modern tarım için önemli bir engel oluşturan, ekilebilir topraklar üzerinde ortak kullanım hakkı günümüzde bütün Avrupa'da büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte ortak kullanıma açık tarım alanlarının tipik özelliği olan dağınık ve dar tarla parçalarının ekimi ve geniş otlak ve orman alanları üzerinde ortak kullanım hakkı başka yerlerde bugün de geçerliliğini korumaktadır.

Çitpavan, KONKANASTI olarak da bilinir, Hindistan'ın batısında Konkan (Goa yöresi) ve Maharashtra bölgelerinde yaşayan Brahman kasti. Bu kasttan gelen Puna (Poona) peşvalarının (Ashta Pradhan'ın [Sekizler Konseyi] en yaşlı üyesi) yönetimi sırasında (1713-1818), Maharashtra'da yönetici olarak büyük önem kazandılar. Genellikle açık renk gözlü ve açık tenli olmaları, kazaya uğramış Avrupalı denizcilerin soyundan geldikleri söylentisine yol açmıştır. Çitpavan Brahmanlarının çoğu yöneticilik geleneğini sürdürmektedir. Bazıları da başka meslekler ve akademik görevler edinmişlerdir.

Çitrafarna bak. Tissaphernes

Çitral, Pakistan'da, Kuzeybatı Sınır Eyaleti'ne bağlı Malakand ilinde ilçe ve ilçe merkezi kent. Eskiden bir prenslikti Çitrar ya da Kaşkar olarak da bilinen kent. Kunar Irmağı üzerinde, yaklaşık 3 km genişliğindeki bir vadide yer alır. Deniz düzeyinden yüksekliği 1 490 m'dir. Kentte devletçe işletilen bir yünlü dokuma ve ipekçilik merkezi, önceleri prensin (*mihier*) kalesi olan Magor, bir polo sahası, çevrede ise meyve bahçeleri vardır. Hava yoluyla Peşaver'e bağlı olan Çitral'a karadan Dir ve Loverav Geçidi (3.118 m) ya da Gilgit ve Şendur Geçidi (3.734 m) yoluyla ulaşılabilir.

Bugün Çitral'ın bulunduğu vadi, 10. yüzyılda Çinliler tarafından fethedildi ve birkaç yüzyıl Çin egemenliğinde kaldı. 11. yüzyılda İslam dinini benimseyen halk, İsmailiye mezhebindedir. 17. yüzyılda, Hint-Türk imparatoru Babür'ün soyundan geldiğini öne süren Mihter hanedanı kuruldu. Güzellikleriyle ünlü Çitral kadınlarının Peşaver ve Afganistan'a satılması önemli bir gelir kaynağıydı ve kentin köle ticaretinin merkezi durumuna gelmesini sağladı. İngilizler, 1889'dan Pakistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1947'ye değin kenti Mestuc'dan yönettiler ve bir garnizon bulundurdular. Geçerli dil, en önemli kabile olan Hosların dili Hovaridir. Çitralılar iyi binicidir ve polo ulusal oyunlarıdır.

Yüzölçümü 14.851 km² olan Çitral ilçesi, kuzeyden ve batıdan Afganistan ve Hindu-kuş Dağları, güneyden Svat Kohistan'daki Dir ve Kalam, doğudan Gilgit ile çevrilidir. Kuzeydeki Tacikistan'dan Vahan koridoru ile ayrılır. Tinc Mir'de 7.690 m yüksekliğe ulaşan görkemli sıradağlar, verimli vadiler ve sık çam ormanlarıyla kaplı ilçe topraklarını Kunar Irmağı akaçları, Hindu-kuş Dağlarından doğan ırmak, güneybatı doğrultusunda akarak Afganistan'a ulaşır; burada Derya-yı Konar adıyla bilinir. Daha sonra 480 km boyunca güneybatı yönünde akıp Celalâbâd'ın tam doğusunda Kâbil Irmağına karışır. İlde yetiştirilen başlıca ürünler buğday, pirinç, mısır ve arpa-dır. Ceviz, üzüm, kayısı ve dut da yetiştirilir. Demir, bakır, kurşun, mangan ve antimon gibi madenlerin bolluğuna karşın, ulaşım güçlüğü nedeniyle yatakları işletilmemektedir. Hançer, kılıç kabzası, işlemeli kumaş gibi el sanatı ürünleri ihraç edilir. Nüfus (1981) kent, 34.832; ilçe (1981), 208.000.

çitserçesi, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Prunellidae* familyasını oluşturan *Prunella* cinsinden, Eskidünya'da yaşayan 12 kuş türünün ortak adı. Ardıc kuşununkini andıran gagaları ve yuvarlak kanatları, kendilerine özgü bir sıçrayışları vardır. Böceklerle beslenirler. Gerçek serçelerle akrabalıkları yoktur.

Bayağı çitserçesi ya da çitserçesi (*P. modularis*) 14,5 cm uzunluğundadır. Gerdanı ve göğsü boz, karnı ak, öteki bölümleri kahverengidir. İlk bakışta serçeyi andırırsa da ince gagasıyla ayırt edilir. Çalılık ve ağaçlık bölgelerde, ormanlarda yaşar. Türkiye'de Karadeniz bölgesi ile Batı ve Orta Anadolu'nun kuzey kesimlerinde yaşar.

18 cm uzunluğundaki dağ çitserçesi (*P. collaris*) bayağı çitserçesine benzemekle birlikte, siyah beyaz benekli gerdanı ve gövdesinin yanlarındaki kızıl lekelerle ondan ayrılır. Palearktik bölgenin dağlık kesimlerinde yaşar. Türkiye'de, Anadolu'nun çeşitli dağlık bölgelerinde, genellikle 2.500-

4.000 m arasındaki yükseltilerde az sayıda görülür.

Çittagong, ÇITTAGRAM olarak da bilinir, Bangladeş'te yönetim birimi, il ve il merkezi kent. Ülkenin Hint Okyanusu kıyısındaki başlıca limanıdır. Karnaphuli Irmağı ağzının hemen kuzeyinde önemli bir ulaşım merkezidir. Dakka ve Kumilla'yla demiryolu, Feni ve Kumilla'yla karayolu, Dakka, Cessore, Cox's Bazar ve Kalküta'yla da havayolu bağlantısı vardır. Bangladeş'in en önemli ikinci sanayi kenti olan Çittagong'daki tesisler kuzey ve kuzeydoğu yönlerinde yaklaşık 16 km boyunca yayılır.

Çittagong'un doğal limanı, 1947'de ticaretin büyük bölümünün Kalküta'dan buraya aktarılmasından sonra hızla gelişmiştir. Limanda çok sayıda dalgakıran ve gemi bağlama yeri vardır; kuru dok ile öteki büyük yapılar 1970'lerin başında tamamlanmıştır. Bangladeş'te üretilen jüt, nafta ve çayın büyük bölümü buradan ihraç edilir.

1864'te belediye olan Çittagong'da birkaç hastane, bir etnoloji müzesi, bir tip fakültesi, teknoloji enstitüsü ve 15 fakülteli Çittagong Üniversitesi (1966) bulunur. Kentün yakınlarında bir askeri okul ve bir sivil denizcilik okulu vardır.

Arap denizciler 10. yüzyılda Çittagong'a gidip gelmeye başladılar. Burayı Bengal'in zengin bir kenti olarak niteleyen Portekizliler kente Porto Grande adını verdiler. 14. yüzyılda Müslümanların ele geçirdiği kent, önce Arakanlılarca alındı. 1666'da Babürlülerin Bengal *nevab*'ı (mülki amir) bütün bölgeyi işgal ederek kente İslamabad adını verdi. Çittagong 1760'ta İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'na verildi.

Çittagong ilinin yüzölçümü 7.216 km²'dir. Bengal Körfezindeki dar bir kıyı şeridinden ve verimli vadilerle birbirinden ayrılmış alçak tepelerden oluşur. İldeki başlıca ırmaqlar Karnaphuli, Feni, Halda, Sangu ve Matamuhari'dir. Yağmur sularının tepelerden taşıdığı kum ve kil çökelleri vadileri doldurmuştur. Başlıca ürünler, pirinç, çay, şeker kamışı, kırmızıbiber ve sebzeler; ayrıca bambu gibi değerli orman ürünleri elde edilir, tatlı ve tuzlu su balıkları avlanır. Çittagong'da cam kumu ve radyoaktif mineral yatakları vardır.

Çittagong yönetim biriminin 44.753 km²'lik yüzölçümü Çittagong, Çittagong Tepeleri, Noakhali, Kumilla ve Silhet illerinden oluşur. Nüfus (1981) kent, 980.000; metropoliten alan, 1.388.476; il, 5.476.167; (1990 tah.) yönetim birimi, 29.311.000.

Çittagong Tepeleri, Bangladeş'in güneydoğusundaki Çittagong yönetim birimine bağlı il. Yüzölçümü 13.180 km²'dir. Doğuda Hindistan'ın Mizoram birlik topraklarındaki Mizo Tepeleri ile batıda Çittagong ili arasında, güneybatıya doğru uzanan bir dizi tepeli içine alır. Bu tepelerin en yüksek 1.230 m ile Keokradong'dur. Yörenin yoğun ormanlarından bambu, kamış ve tığağı ile yağlıboya ve vernik yapımında kullanılan *gurfun* gibi değerli ağaçlar bulunur. Ulaşım, tepelerin eteklerinden geçen Feni ve Karnaphuli ırmaklarının yanı sıra, bu tepelere paralel akan Sangu ve Madhumati ırmaklarıyla sağlanır. İlde pirinç, yağlı tohumlar, çay ve tütün yetiştirilir; Bangladeş'in pamuk üretiminin tümü bu bölgede gerçekleştirilir. Sanayi aile işletmelerine dayanır; başlıca ürünler pamuklu dokuma, bambu sepet ve ağdır. Karnaphuli Projesi'nin bir parçası olan Karnaphuli Barajı ve Göleti il ekonomisi için büyük önem taşır. İl merkezi Rangamati'dir. Nüfus (1981 geç.) 746.026.

çivibaşı bezeme, erken gotik mimarlıkta kullanılan ve bir çivinin başını andıran bezeme örgesi. Çivibaşları, çivilerin tahtaya saplanıp kalmasını sağlamaktan başka bezeme işlevi de görürdü. Çivibaşıyla çok değişik desenler yapılabilirdi. Bugüne çok az sayıda örneği kalmış özgün Norman üslubu kapı kanatlarının üstündeki çivibaşları menteselerle ön yüzdeki demirden dişli süslemeleri sabitleştirmektedir. Bu tür kapılarda kullanılan çiviler pek uzun olmamakla birlikte, başları bazen çok çıkıntılıdır. 16 ve 17. yüzyıllarda kullanılan çekiç biçimindeki kapı tokmakları çoğu zaman büyük başlı bir çiviye vurulurdu. Özellikle kapıların dış yüzündeki kilitler de çoğu zaman çivibaşları ile bezenirdi.

çivit bak. indigo

çivit yılanı (*Drymarchon corais*), *Colubridae* familyasından, ABD'nin güneydoğusundan Brezilya'ya kadar olan bölgede yaşayan uysal ve zehirsiz yılan. Familyanın en iri türlerinden biridir; bugüne değin bilinen en uzun çivit yılanı 2,8 m'dir. ABD'de rengi mavi-karadır. Vücutlarının ön bölümleri kahverengi olanları da vardır. Zehirli yılanları da içeren küçük omurgalı hayvanlarla beslenir. Avını sikarak değil, çeneleriyle ve halkalarının ağırlığıyla ezerek öldürür.

Savunma durumunda ısıkl gibi ses çıkarır ve kuyruğunu titretir, ama çok sıkımadıkça saldırmaz. *Gopherus* cinsinden kaplumbağalarla aynı kovuğu paylaşabilir. 1970'lerin sonlarına doğru sayısı çok azalmış ve tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan türler arasında girmiştir.

çivitağacı, çivitağacı olarak da bilinir, baklagiller (*Fabaceae*) familyasından *Indigofera* cinsinden çeşitli çalı türlerinin ortak adı. Daha çok sıcak iklimlerde yetişir. Genellikle küçük yapraklıklara ayrılmış bileşik yaprakları ve salkımlar oluşturan

Çivitağacı (*Indigofera*)
A to Z Botanical Collection - EB Inc

pembe, mor ya da beyaz çiçekleri vardır. Meyveleri ise, tohumları arasında ince bölmeleri olan bir kılıf biçimindedir.

I. sumatrana ve *I. arrecta* gibi bazı türler, indigo (çivit) adı verilen bir boyarmaddenin kaynağıdır. Bu bitkilerin üretimi ve boyarmaddenin çıkarılması, indigonun biresimsel (sentetik) olarak üretildiği 20. yüzyıl başlarına değin Hindistan sanayisinde önemli yer tutuyordu.

çivitolu (*Isatis tinctoria*), turpgiller (*Brassicaceae*) familyasından, iki ya da çok yıllık otsu bitki. Anayurdu Avrasya'dır. Boyu 90 cm'ye ulaşır. Küçük sarı çiçeklerin oluşturduğu çiçek salkımları ile tek tohum içeren kanatlı ve oval biçimli meyveleri

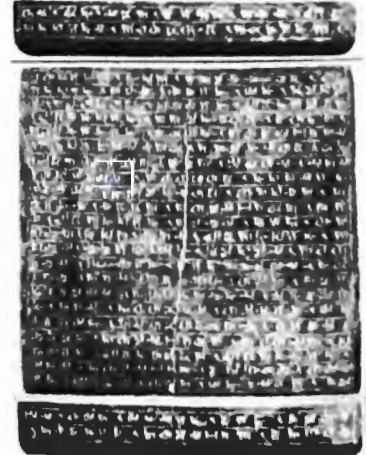
vardır. Tüylü gövde yapraklarının tabanı ok biçimlidir; dipteki uzun yapraklar ise mızrağa benzer. Kurutulmuş dip yapraklarından ıslatma ve mayalandırma işlemiyle, indigo (çivit) adıyla bilinen mavi renkli boyarmadde elde edilir. Eskiden önemli bir boyarmadde kaynağı olan çivitolu, sonraları indigo biresiminin (sentez) gerçekleştirilmesiyle önemini yitirmiştir.

çiviyazısı, eskiçağda Ortadoğu'da yaygın olarak kullanılan yazı biçimi. İÖ y. 4. binin sonlarından İÖ 1. yüzyıla değin birçok dili yazmak için kullanılmıştır.

Bilinen en eski çiviyazılı belgeler, İÖ 4. binden 2. binlere değin Mezopotamya'nın güneyinde ve Kaldea'da yaşayan kavimlerin dili olan Sümerceyle yazılmıştır. Eski Uruk kentinde (Kitabı Mukaddes'teki adı Ereğ) bulunan bu yazılar resimiyazı (piktograf) biçimindeydi. Bunda nesneler resimlerle, sayılar yinelenen çizgi ya da dairelerle, özel adlarsa, betimlenen nesneyi göstermek yerine, hece ya da harf gibi okunan resimlerle anlatılıyordu.

İÖ 3. binlerde resimler giderek belirli ortak anlamlar taşıyan çizgisel anlatımlara dönüştü. Bu çizgiler, yumuşak kil tabletlerin üstüne bir aletin sivri ucunun verek olarak bastırılmasıyla oluşturulduğu için çiviye benziyordu. Erken çiviyazısı örneklerinde yazı, kolonlar biçiminde yukarıdan aşağıya doğru yazılıyordu. İÖ 3. binyıl içinde soldan sağa doğru yazılmaya başladı ve işaretler yan çevrildi. Bu değişimleri geçirdiği sıralarda, Mezopotamya'yı istila eden Sami dil grubuna bağlı Akadlar çiviyazısını kendi dillerine uyarladılar. Akad dilindeki en eski çiviyazısı örneklerine, Eski Akad ya da Erken Akad döneminde (İÖ y. 2450- y. 1850), Akadların büyük hükümdarı Sargon'un (Şarrukin) yazıtlarında rastlanır. Akad dilinden türeyen Asur ve Babil lehçelerinin yazılmasında da çiviyazısı kullanıldı.

Elam, Kassit, Pers, Mitanni ve Hurri dilleri de çiviyazısı ile yazıldı. Hurri çiviyazısı sistemini bir Hint-Avrupa dili konuşan Hititlere aktardılar. Luvi ve Hatti dillerinin konuşulduğu Hititlerin egemenliğindeki bölgelerde de çiviyazısı kullanıldı.

Persepolis'teki Kserkses yazıtından Eski Farsça çiviyazısı örnekleri
Oriental Institute, the University of Chicago

İÖ 7. ve 6. yüzyıllarda Aramcanın Yakın-Doğu'da kullanılan yaygın ortak dil olması, Fenike yazısının yaygınlaşması ve Pers İmparatorluğu'nun büyüyerek Mezopotamya'nın siyasal bağımsızlığını ortadan kaldırması, çivi yazısının gittikçe daha az kullanılmasına yol açtı. Gene de bazı tutucu rahip ve bilim adamları daha birkaç yüzyıl bu yazıyı kullanmayı sürdürdüler. Bilinen en geç çivi yazılı tablet İS y. 75'e tarihlenmektedir.

Çözölebilen ilk çivi yazısı belgeler Ahemeniş İmparatorluğu'nu kuran Pers hanedanına ait üç dilde yazılmış kraliyet yazıtlarının Eski Farsça bölümleridir. Bunlar üzerinde 1800'lerin başında çalışan Georg Friedrich Grotefend'in(*) araştırmaları, daha sonraları İngiliz subayı Henry C. Rawlinson'ın(*) ve Alman kökenli Fransız bilim adamı Jules Oppert'in araştırmalarına da ışık tuttu. Bu yazıtların öteki bölümleri, hâlâ bütünüyle çözölemeyen Elam diliyle ve ancak Sami dillerinden olduğu anlaşıncına çözölebilmüş olan Akad diliyle yazılmıştı. Akad dilinin okunabilmesiyle, bütün çivi yazısı sistemi anlaşılabilirlik kazandı ve bu yazıyla yazılmış başka dilleri de okuma olanağı doğdu. Önceleri, ayrı bir dil değil de, Akad dilinin bir başka yazılışı olduğu düşünülen Sümer dili, çivi yazısı kullanılarak yazılan diller arasında en son çözölebildi.

çivi yazısı hukuku, Sümerlerin bulduğu ve Ortadoğu'da İÖ 3000'lerden başlayarak üç bin yıl boyunca kullanılan çivi yazısıyla yazılmış metinlerin çözülmesiyle ortaya çıkarılmış yasalar bütünü. Başta Sümerler, Babilliler, Asurlar, Elamlılar, Hurlar, Kassitler ve Hititler olmak üzere eski Ortadoğu halklarının büyük bölümüne ait yasaları kapsar. Etnik farklılıklara karşın bu halklar benzer uygarlıklar geliştirmelerine olanak veren yakın bir ilişki içindeydi. Bu kültürel ortaklık, çivi yazısıyla yazılan Akad dilinin diploması ve bilim dili olarak yayılmasıyla belirli dönemlerde daha da güçlü bir yapı kazandı. Bu bakımdan, belirli tek bir grup yasayı çivi yazısı hukuku olarak adlandırmak, bilimsel zorunluluktan doğan ve keyfilikten uzak bir sınıflandırmadır. Yerine başka bir terim kullanmak ise yanlışlıklara yol açar. Örneğin "Mezopotamya hukuku" söz konusu yasalar dizisinin yalnızca bir bölümünü kapsar. Eskiden kullanılan "Ortadoğu hukukları" kavramının ise kapsamı daha geniştir; ayrı toplumsal ve kültürel gelişmelerin ürünü olan Yahudi ve Mısır hukukları gibi farklı sistemleri de içine alır.

Birçok halk ve krallıktan kalma çivi yazısı yasa derlemelerinde bazı ortak özellikler saptanmıştır: 1) Metinlerin birçoğunda hükümdarın yaptığı işlerin önemini vurguladığı, koyduğu yasaların hedefini açıkladığı ve bir dilek ya da gözdağı biçiminde bu yasalara uyulmasını buyurduğu öndeys ve sondeys bölümleri vardır; 2) tanrısal esinle yazılmış izlenimi vermelerine karşın dinsel olmayan yasalar, siyasal yöneticilerin koyduğu ve bir sisteme bağladığı kurallardan oluşmaktadır; 3) bu kurallar görenekler, yargı kararları ve hükümler gibi değişik kaynaklara dayanmakla birlikte, hükümdarlarca konmuş olduklarından yasa ya da kararname niteliği taşır; 4) Doğu'ya özgü eski "yasa derlemeleri"nde, modern yasa derlemelerinin tersine, hukukun belirli bir alanına uygulanabilir bütün kararlar sistemli bir biçimde ele alınmaz ya da başka bir deyişle, çok çeşitli konulara değinmekle birlikte son derece önemli olan birçok kural görenekler temelinde yerleşmiş oldukları için genellikle gözardı edilir; 5) hukuksal görenekler herkesçe bilindiğinden, derlemelerde daha çok tekil durumlara ağırlık

verilmekte ve bunlar da örnekler ya da teamüller biçiminde ortaya konmaktadır; genel ve soyut formüller oluşturma yönünde bir çaba görülmez; 6) öğretiye dönük bir amaç güdülmediğinden, en azından çağdaş hukuk anlayışı açısından düzensiz sayılabilecek bir sıralama görülür; bazı durumlarda yasa hazırlayıcısının maddeleri belirli yargısal ölçütlerle ya da belirli düşünceler ve somut konular bütünlüğüne göre sıraladığı görülmekle birlikte, düzenlemelerin bugünkü ölçüler içinde açıklanması genellikle çok zordur.

Günümüze kalmış çeşitli yasa derlemelerinin en eskisi. Ur kentini yöneten Sümer hanedanlarından birinin kurucusu olan Ur-Nammu'ya aittir. İÖ 2100'lere tarihlenen bu yasa derlemesi büyüclük, kaçak köleler ve bedensel zararlar üzerinde durmaktadır. Sümer hukukunun daha zengin bir kalıntısı olan Lipit-İstar Yasaları'nda (İÖ y. 1934-24) tipik bir özellik olan öndeys, maddeler ve sondeys sıralaması görülür. Yasa metinlerindeki kişi hakları, evlilik, veraset, cezalar, mülkiyet ve sözleşme gibi konular yer almaktadır.

Daha eski örnekleri de olmakla birlikte. Babil hukukunun herkesçe kabul edilen en yetkin anıtı Hammurabi Yasaları'dır (İÖ y. 1758). Bu yasaların asıl kayıtları 1901-02'de bir taş anıt üstünde bulunmuştur. Taş anıtın tepesindeki alçak kabartma, kralı adalet tanrısının önünde dua ederken göstermektedir. Bunun hemen altında yer alan oyma çivi yazısıyla yazılmış yasa metni, öndeys ve sondeysin dışında 282 paragraftan oluşmaktadır. Yasaların bazı bölümlerinin kopyalarının bin yıllık bir tarih dilimi içinde başka halkların yaşadığı yerlerde de bulunmuş olması, bu yasaların Antik Doğu'da ve yürürlükten kalktığı ülkelerde bile kalıcı bir iz bıraktığını doğrulamaktadır. Öteki bazı Ortadoğu yasa derlemeleri gibi, Hammurabi Yasaları da sırayla ceza hukuku, kişi hukuku, aile hukuku ve fiyat tarifeleri üzerinde durmaktadır. Mülkiyet hakkına ve öteki ekonomik konulara daha büyük önem vermesi açısından, hem eski Ortadoğu yasa derlemelerinden, hem Batı dünyasındaki Yunan ve Roma hukuklarından farklı bir özellik taşır. Gerçekten de, bireyselleşme, özel mülkiyet ve ticari değişim düzeyi gibi noktalarda 1. hanedan dönemindeki Babil toplumunun, örneğin cumhuriyet döneminin başlarındaki Roma toplumundan çok daha "çağdaş" olduğu söylenebilir.

Asur hukuku, çok daha sonraları ortaya çıkmış olmasına karşın, bu toplumun daha alt bir uygarlık düzeyinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Günümüze kalmış olan tabletler, Asurların henüz imparatorluk çağına ulaşmadıkları İÖ 15-13. yüzyıllar arasındaki dönemin hukuksal koşullarını yansıtmaktadır. Bu metinler özel mülkiyet, taşınmaz mallara ilişkin sorunlar ile kadın ve aile hukuku üzerinde durmaktadır. Atılgan toplumun özelliklerini taşıyan bu hukuk, oldukça katı kurallara dayanmaktadır.

Bölgeyi istila eden öteki halkların hukuk sistemleri içinde süzölmeye değer en ilginç örnek İÖ 14. yüzyıla tarihlenen Hitit Yasaları'dır. Bu hukuk sistemi büyük ölçüde kapalı bir kırsal ekonomi düzeyinde kalmış olan ve feodal bir aristokrasinin egemenliği altında yaşayan bir toplumun özelliklerini yansıtmaktadır. Ceza yasaları Asur'dakilere oranla daha yumuşak olmakla birlikte, maddi bedelin öngörüldüğü durumlarda oldukça kabadır.

Çivril, Ege Bölgesi'nde, Denizli iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.499 km² olan Çivril ilçesi kuzeyde Uşak ve Afyonkarahisar illeri, batıda ve güneyde gene Afyonkarahisar ili, güneybatıda Bak-

lan ve Çal ilçeleri, batıda Bekilli ilçesi ve gene Uşak ilıyla çevrilidir.

İlçe toprakları, bir çokuntı alanı ile bunu çevreleyen dağlardan oluşur. Kuzey kesimindeki Dumbay Tepesinde 1.930 m'ye erişen Bulkaz Dağının güneybatı uzantısı ilçenin batı kesimini de engebelendirir. İlçenin en yüksek noktası, Akdağ'ın doğu kesimde 2.446 m'ye erişen Kıraca-tepe'dir. Güney kesimini de Bozdağ (1.347 m) engebelendirir.

Çivril'in en önemli su kaynağı, Büyük Menderes Irmağıdır(*). Akarsu, ilçenin doğu kesiminde yer alan Işıklı Gölüne(*) bir yandan girer, obur yandan çıkar. Irmağa Çivril yoresinde katılan başlıca akarsu Kufi Çayıdır. İlçenin orta kesiminde yer alan düzlükler Çivril Ovası adıyla anılır. Büyük Menderes Irmağının suladığı Çivril Ovası, ilçenin en önemli bitkisel üretim alanıdır. Denizden yüksekliği 850 m'dir.

İlçede başlıca geçim kaynağı bitkisel üretimdir. En çok buğday, arpa, şeker pancarı, daha az miktarda da haşhaş, pamuk ve susam yetiştirilir. Üzüm, elma ve şeftali üretimi de önem taşır. İlçedeki bağlarda daha çok razakı türü üzüm yetiştirilmektedir. Sebzeçilik de yapılır. Ayrıca hayvancılık da önemli bir geçim kaynağıdır. En çok koyun ve sığır yetiştirilir. Işıklı Gölünde kerevit, sazın ve turnabalığı avlanır. Su ürünleri, ilçede kurulu olan Seraserli, Süngüllü ve Sundurlu su ürünleri kooperatiflerince pazarlanmaktadır.

Çivril yoresinde Osmanlı dönemine değin en önemli yerleşim Işıklı oldu. Antik Çağda Eumeneia adıyla anılan kent, o dönemde Romalıların önemli bir dinsel merkezi durumundaydı. Yöre daha sonraları sırasıyla Bizans, Anadolu Selçukluları ve çeşitli beyliklerin egemenliğine girdi. Osmanlı döneminde, Işıklı giderek önemini yitirirken, 19. yüzyıl sonlarında küçük bir koy durumunda olan Çivril gelişti. Yöre 20. yüzyıl başlarında Hüdavendigâr (Bursa) vilayetinin Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında 1921'den 1922'ye değin Yunan işgali altında kaldı.

Çivril kenti, Çivril Ovasının kuzey kesiminde kurulmuştur. Sultaç istasyonundan ayrılan bir şube hattı kenti Afyonkarahisar-Denizli demiryoluna bağlar. Kent, il merkezi Denizli'ye 96 km uzaklıktadır. Yöredeki en önemli tarihsel kalıntı olan Beycesultan(*) höyüğü kent yakınlarındadır.

Çivril Belediyesi 1914'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 61.441; kent, 11.445.

çiy, ŞEBNEM olarak da bilinir, geceleri havadaki su buharının yoğunlaşarak üstü açık nesnelerin üzerinde bıraktığı su damlacıkları. Havanın sakin ya da rüzgârın hafif olduğu açık gecelerde oluşur. Yüzeyin sıcaklığının suyun donma noktasının altında olması durumunda birikinti, kiragi(*) durumunu alır. Çiğin açık gecelerde oluşmasının nedeni böyle gecelerde havaya açık yüzeylerin ısıma yoluyla ısı kaybetmesidir. Cismin iç bölümünden yüzeye bu kaybı giderecek etkili bir ısı iletimi olmazsa, yüzey soğur. Çimen, ot, bitki ve ağaç yaprakları gibi çoğu madde havaya oranla daha hızlı ısı yayıdıklarından geceleri havadan daha soğuk olurlar. Soğuk yüzey yakınındaki havayı soğutur ve eğer hava yeterince atmosfer nemi taşıyorsa çiy noktasına kadar soğuyabilir. Bu durumda da havadaki su buharı yoğunlaşarak yüzeyin üzerinde toplanır. Çiy oluşumunu etkileyen başka bir süreç de su buharının yayınıdır. Su buharının bitki örtüsü üzerine düşey doğrultudaki

yayınım hareketinin olası iki biçimi vardır. Birincisi, havadaki su buharı miktarının yüksekliğe koşut olarak arttığı koşullarda bu su buharı kütlelerinin atmosferden aşağıya doğru hareket etmesidir. İkincisi ise, toprağın yüzey sıcaklığının, yaprakların sıcaklığından daha yüksek olması durumunda, su buharının yukarılara doğru hareketi biçimindedir. Bunlara bağlı olarak çiyyer, 1) su buharının havadan toprağa doğru yayınımla oluşanlar ve 2) su buharının toprak yüzeyinden havaya doğru yayınımla oluşanlar biçiminde sınıflandırılır. Birinci sürece çiyy yağışı denir; ikincisi ise damıtma olarak tanımlanabilir.

Çiyyi ölçmek için çeşitli aygıtlar geliştirilmiştir. R. Leick'in gözenekli jips (alçıtaşı) levhaları ve S. Duvdevani'nin boyalı ahşap plakaları bunların en yaygın kullanılanlarıdır. Leick'in yönteminde, çiyy miktarı jips levhasının tartılması yoluyla belirlenir, buna karşılık Duvdevani'nin aygıtında optik bir çiyy cetvelinden yararlanılır. Bunların yanı sıra, biçimleri ve tartış yüzeylerinin ağırlığı çevredeki cisimlere uygun duruma getirilmiş çeşitli kaydedici çiyy terazileri geliştirilmiştir. Damıtma olayı en iyi bu tür terazilerle gözlemlenebilir. Bazı durumlarda, yapraklar üzerinde çiyy oluşmasına karşılık, ağırlıkta herhangi bir değişiklik görülmeyebilir, hatta bir ağırlık kaybı ortaya çıkabilir. Bu durum, çiyyin, su buharının, ağırlığı ölçülen sistemin bir bölümünden bir başka bölümüne, yani topraktan yapraklara doğru yayılması sonucunda oluştuğunu gösterir.

Bitkiler üzerinde oluşan çiyyin miktarı tam anlamıyla belirlenememektedir. Çiyy düşen gecelerde bu miktarın, çok küçük ölçeklerden yarım milimetreye kadar değiştiği sanılmaktadır. G. Hofmann *Die Termodinamik der Taubildung* (1955; Çiyy Oluşumunun Termodinamiği) adlı yapıtında geceleyin 10 saatlik bir süre içinde en çok 0,7 mm çiyy birikebileceğini ama bu miktarın da ancak rastlanan koşullarda gerçekleşebileceğini öne sürmüştür. Buna göre, yıllık çiyy miktarı, soğuk ve hemen hemen kurak sıcak iklimlerde yaklaşık 1,3 cm ile yani nemli sıcak iklimlerde yaklaşık 7,5 cm arasında değişir. Toprakdan damıtma yoluyla oluşan çiyy, nem kazancı olarak kabul edilemeyeceğinden yıllık çiyyin tümü hidrolojik açıdan önemli olmayabilir. Ama kimi çöl arazilerde ve yani kurak bölgelerde net nem kazancı, buralara düşen yağış miktarına kadar yaklaşabilir ve böylece çiyy, bitki ve hayvanların temel nem kaynağı durumuna gelebilir. Bu tür koşullarda çiyy, kayaçların parça ufalanması sürecinde de önemli rol oynayabilir. Biyolojik açıdan ise çiyyin faydası tartışmalıdır çünkü çiyy bitkileri tahrip eden mantarların büyümesini hızlandırabilmektedir.

Çiyiltepe, Asaf (d. 1 Şubat 1934, Ankara - ö. 7 Haziran 1967, İslâhiye, Gaziantep), kurduğu topluluklar ve sahnelediği öncü oyunlarla Türk tiyatrosunda önemli bir yeri olan tiyatro adamı.

İlk ve orta öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde tamamladı. Bir süre İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne devam etti. 1954-56 arasında amatör bir topluluk olan Cep Tiyatrosu'nda oynadıktan sonra tiyatro eğitimi görmek üzere Fransa'ya gitti. Başta Théâtre National Populaire (TNP) olmak üzere bazı tiyatrolarda oyunculuk ve yönetmenlik yaptı. Almanya, İsveç ve Finlandiya'da inceleme ve araştırmalarda bulundu. Türkiye'ye döndükten sonra 1960'ta İstan-

bul Belediyesi Şehir Tiyatrosu'na girdi. 1962'de bir grup arkadaşıyla birlikte Arena Tiyatrosu'nu(*) kurdu. Burada sahneye koyduğu ve oyuncu olarak da rol aldığı Alfred Jarry'nin *Übü* ve Jaroslav Hašek'in *Aslan Asker Şvayk* oyunları büyük yankı uyandırdı.

Çiyiltepe 1963'te Ankara Sanat Tiyatrosu'nu(*) kurarak sanat yönetmenliğini üstlendi. Samuel Beckett'ten *Godot'yu Bekleyen*, Nikolay Gogol'dan *Ölü Canlar*, Cahit Atay'dan *Sultan Gelin*, Bertolt Brecht'ten *Arturo Ui'nin Yükselişi* ve Orhan Kemal'den *72. Koğuş* gibi döneminin önemli oyunlarını yönetti. Kalıplaşmış tiyatro anlayışının karşısına toplumu ve dinamik bir anlayışla çıktı; yurtdışında aldığı sağlam tiyatro eğitiminden de yararlanarak Türk tiyatrosuna yeni bir soluk getirdi. *72. Koğuş*'la 1967'de en iyi yönetmen seçildi. Ankara Sanat Tiyatrosu topluluğunun bir Anadolu turnesine geçirdiği trafik kazası sonucunda öldü.

Çiyiltepe tiyatrodan başka edebiyatla da uğraşmış, şiirlerini 1950'lerin ortalarında çeşitli dergilerde yayımlamış, 1957'de de *Cumhuriyet* gazetesinin Yunus Nadi Şiir Ödülü'nü kazanmıştır.

çizge kuramı bak. graf kuramı

Çizgen, Gültekin (d. 29 Şubat 1940), yapıtları ve çalışmalarıyla Türkiye'de fotoğraf sanatının gelişmesine katkıda bulunan fotoğrafçı.

İstanbul'da Sanki Georg Avusturya Lisesi'ni bitirdi. Bir süre Güzel Sanatlar

Gültekin Çizgen'in bir yapıtı
Gültekin Çizgen Koleksiyonu

Akademisi'nin Grafik Sanatlar Bölümü'nde okudu. 1958'de fotoğraf çalışmalarına başladı ve 1961'de ilk sergisini açtı. Sonraki yıllarda yurt içinde ve dışında 60'tan çok karma sergiye katıldı ya da kişisel sergi açtı; çok sayıda dia gösterisi gerçekleştirdi. Yapıtlarını *International Photo Almanach*, *Camera*, *Bauen und Wohnen* gibi yabancı dergilerde yayımladı. Bu çalışmalarının yanı sıra *Mimarlık ve Sanat*, *Mimarlık*, *Fotoğraf*, *Milliyet Sanat Dergisi*, *Yeni Fotoğraf* dergilerinde sanat yazıları yazdı. O dönemde evli olduğu Engin Çizgen ile birlikte *Yeni Fotoğraf* (1976-81) adlı dergiyi yayımladı.

Fotoğraf dalında 1964'te Yapı ve Kredi Bankası Ödülü'nü, 1966 ve 1983'te Ali Naci Karacan Ödülü'nü alan Gültekin Çizgen'in gerek siyah-beyaz, gerek renkli fotoğraf çalışmaları, sanat yaşamı süresince görsel ve grafik bir anlatımdan belgeli bir anlatıma doğru bir değişim izlemiştir. Çizgen hem yapıtları, hem de kuramsal çalışmalarıyla Türk fotoğraf sanatının yönelmesinde etkili olmuş, bu sanat dalının Türkiye'de gelişmesi için büyük çaba harcamıştır. *Göllerimiz* (1975), *Fotoğrafçılık ve Karanlık Oda Bilgisi* (1980), *Siyah Beyaz Fotoğraflar* (1980), *Türkiye Fotoğrafları* (1980) fotoğraflarını topladığı başlıca yapıtlarıdır.

çizgi film, bir hareketin bütün evrelerinin önce resimlerinin yapılması, sonra bunların

tek tek filme aktarılmasıyla gerçekleştirilen film. Canlandırma sinemasının en yaygın dalıdır. Ayrıca bak. canlandırma.

çizgi integrali, çok değişkenli bir fonksiyonun, bir C eğrisi boyunca, yay uzunluğu s'ye göre tanımlanmış

$$\int_C f(x,y) ds = \lim \sum_{i=1}^n f(x_i, y_i) \Delta s_i$$

integrali. Burada limit, C eğrisinin en uzun parçası Δs_i sıfıra yaklaşıırken erişilen limitir.

$$\int_C f(x,y) dx \text{ ve } \int_C f(x,y) dy$$

çizgi integralleri de benzer biçimde tanımlanır. Çizgi integralinin, matematiksel analiz her alanında, mekanikte ve alanlar kuramında önemli uygulamaları vardır. Karmaşık değişkenli fonksiyonlar kuramında, bir fonksiyonun kapalı bir eğri boyunca alınan çizgi integrali, çevre integrali olarak adlandırılır ve yaygın olarak kullanılır.

çizgi roman, gazete, dergi, kitap gibi basılı bir ortamda çizim dizileri aracılığıyla anlatılan öykülere verilen ad. Çizgi romanda anlatımın ağırlığı daha çok çizimlerde, ama yazı da, konuşma ve düşünme balonları içinde buna katılır. Ayrıca kısa açıklamalar, ünlem sözcük ve imleri de kullanılır, böylece resimle yazının birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturduğu bir anlatım biçimi ortaya çıkar.

Çizgi romanda çizimler gerçekçi ya da karikatürleştirilmiş, öyküler de gerçekçi ya da gerçeğe dayalı olabilir. Öykü bir kerde bitebileceği gibi, birkaç dizi boyunca da sürebilir. Önemli olan bunların çizgi romanın bilinen, tanınan kahramanlarının başından geçiyor olmasıdır. Çizimlerin içine yerleştirildiği kareler, öykünün aşamalarını belirler. Öykülerde kullanılacak kare sayısı çizgi romanın yayımlandığı ortama göre 3-4 ile 12-15 arasında değişir. Karelerin sayısı ve düzenleniş çizimleri olduğu kadar, öykünün kurgusunu da etkileyen önemli bir öğedir.

Çizgi roman hem biçimi ve yapısı, hem işlevi açısından en çok masala benzer. Her ikisinde de kahramanlar yaşlanmaz, ölmez; hayvanlar, bitkiler insan gibi konuşup davranır; olağandışı olaylar geçer, doğaüstü güçler kahramanların yardımına yetişir. Bu özellikleriyle çizgi roman masal gibi biraz eğlendirir, biraz ders verir; sanayileşmiş çağımızda masalın yerini almıştır denebilir.

Çizgi roman önceleri önemsenmemiş, hatta hor görülüyordu. Ama daha sonra, en az sinema kadar etkili bir anlatım türü olduğu anlaşılmıştır. Gerek çizim, gerek öykü konusunda küçümsenemeyecek düzeyde sanatçılar yetiştirmiş olması, çizgi romanın bağımsız bir yaratı alanı olarak görülmesini sağlamıştır.

Tarihsel gelişme. Görsel öğeleri art arda sıralayarak bir öykü anlatmak çok eskiden beri kullanılan bir yöntemdir. Sanat tarihi bunun kabartma, duvar resmi, mozaik, vitray, hatta seramik ve dokuma gibi çeşitli alanlardaki örnekleriyle doludur. Grafik sanatlar bu anlatıma en uygun olduğundan resim, oymabaskı, ağaç baskı, minyatür gibi dallarda dizilere dayanan anlatımlar kullanılmıştır. Baskı teknikleri ilerledikçe resimleme, karikatür gibi sanatlarda da çizim dizilerinden yararlanıldı, bu da giderek çizgi romanın bağımsız bir tür biçimine dönüşmesine yol açtı.

Çizgi roman basılı bir ortamda yer alıyordu, onun için gelişmesi de baskı tekniklerinin ilerlemesine paralel oldu. Bu bakımdan en çok karikatüre benzer; bu iki sanat dalı

arasındaki etkileşim günümüzde de sürmektedir. Çağdaş çizgi romanla çağdaş karikatürü aynı sanatçının, İngiliz oymabaskıcı William Hogarth'ın(*) başlattığı kabul edilir. Hogarth toplumsal eleştiriyi yüklü oymabaskı karikatürlerini birbirini izleyen diziler biçiminde de yapmıştı.

Çizgi romanın ilk öncüleri 19. yüzyılda ortaya çıktı. 1830'dan sonra bağımsız yayın araçları haline gelmeye başlayan mizah dergileri karikatürü öne çıkardı, bu sanat da çizgiyle anlatımın sınırını kısa zamanda dizileri de kapsayacak biçimde genişletti. Bu tür bir anlatımı ilk deneyenler arasında İsviçreli öğretmen Rudolphe Töpffer (1799-1846) ve Fransız oymabaskıcı Gustave Doré(*) vardı. Ama 19. yüzyıl sanatçıları arasında en çok Wilhelm Busch(*) çizgi romanı etkiledi. Bu Alman mizahçısı öykülerini daha vurucu kılmak için, yazdığı dizeler arasına karikatürler de yerleştiriyordu. 1865'te yayımlanan *Max und Moritz*'te bu yöntemi, iki yaramaz çocuğun başına gelenleri anlatan birkaç öykü boyunca kullandı.

19. yüzyılda çizgi romanı hazırlayan etkenlerden biri de, yüzyılın ikinci yarısından sonra yayımlanmaya başlayan çocuk dergileriydi. Bunlar çizgi romanı en çok kullanan ortam olarak bu anlatım türünün gelişmesinde önemli bir rol oynadılar. İngiltere'de Charles Ross ile eşi Marie Duval'ın yarattıkları "Ally Sloper", ilk sürekli çizgi roman kahramanıydı. Öyküleri 1867-76 arasında çocuklara yönelik dergilerde yayımlandı.

Bu öncüler gerçek çizgi romancılardan ayıran özellikleri, hepsinin de yazıyı çizimden ayrı tutmasıydı. Resimlendirilmiş öyküler olmaktan ileri gidemeyen bu türde yazı, çizim olmadan da izlenebiliyor ve resimlerin altında yer alıyordu. Çizimler ise anlatılan öykünün belli bir anını dondurarak görüntüleyen ikinci derecede bir öğe durumundaydı. Bu anlatım biçimi daha sonra zaman zaman kullanıldıysa da, yerini daha yetkin çizgi romana bıraktı.

İlk öncülerinin Avrupa'dan çıkmasına karşın, çizgi roman çağdaş biçimini ABD'de aldı. Bunu biraz da, bu ülkede 19. yüzyıl sonuna doğru kızışan ve daha çok okuyucu kazanmak için her yeniliği deneyen yayın organlarının, özellikle de gazetelerin arasındaki mücadelele hazırlanmıştı. 1894'te gazeteler eklerinde tam sayfa renkli resimli öyküler veriyorlardı. 1896'da J. Pulitzer'in çıkardığı *New York World* ilk kez doyurucu bir biçimde basmayı başardığı sarı rengi okuyucularına sunmak için bir karikatür dizisi kullanmak istedi. Richard F. Outcault'un(*) bu amaçla yarattığı "Yellow Kid" (Sarı Çocuk), çizgi romanın başlatıcısı sayılır. ABD'ye yeni gelen göçmenleri konu alan mizahıyla bu dizi uzun, sanı gecelikli bir çocuk çevresinde geçiyordu. Öyküleri bitiren çarpıcı sözler, Sarı Çocuk'un düşünceleri ya da söylemek istedikleri biçiminde geceliğinin üstünde yazılı olarak belirliyordu. Bu da yazıyı resme katma yolunda bir adımdı. Dizi öyle tuttu ki, yaratıcısı bir süre kendi gazetesi ile W.R. Hearst'un *New York Journal*'ı arasında paylaşılmadı.

İlk çağdaş çizgi roman 1897'de çıkmaya başlayan "The Katzenjammer Kids", yaratıcısı da Rudolph Dirks'tür. Bu çizgi roman konuşma balonları aracılığıyla yazıyı çizimin içine alıyordu. Sesleri, konuşmaları, hatta düşünceleri resme katma yöntemi olan konuşma balonunun ilk örnekleri Rönesans dönemi Alman oymabaskılarında vardı. Daha sonra bir süre de İngiliz karikatüründe kullanıldı. Dirks bir süredir unutulmuş olan bu tekniği çizgi romana uyarlamakla çok daha hareketli bir anlatım biçimi elde etti. Dönemin alışkanlıklarına uyarak gaze-

tesini değiştirmek istediği zaman açılan davayı yitirdi, çizgi romanını "The Captain and the Kids" adıyla sürdürmek zorunda kaldı. (Bu dizi Türkiye'de gazetelerde "Kaptan ve Edi ile Büdü" adıyla yayımlandı.)

Çizgi roman 1907'de günlük gazete sayfalarında da görülmeye başladı. 1913'te sanatçıların yapıtlarını yayın araçlarına ileten dağıtım örgütlerinin kurulmasıyla da gazete ve dergilerin ayrılmaz parçası durumuna geldi.

İlk çizgi romanlar çocuk ve mizah dergilerinde, pazar eklerinde çıktığı için, öykülerine mizah, çizimlerine de karikatür egemendi. 1920'lerin sonuna değin süren bu dönemde bazı oldukça başarılı yapıtlara rastlanıyordu. Winsor McCay'ın(*) 1906'da yayımlanan "Little Nemo in Slumberland" (Küçük Nemo Düşler Ülkesinde) adlı çizgi romanı bunların en iyilerinden biriydi. Ama ününü ABD dışında duyurmuş ilk çizgi roman George McManus'un (1884-1954) "Bringing Up Father" ("Güngörmüşler") adlı yapıtıydı. İlk kez 1913'te yayımlanan bu çizgi roman, bugün üçüncü yazar-çizer kuşağı tarafından sürdürülmektedir. Soyut bir mizah anlayışı olan "Krazy Kat" (Deli Kedi) ABD dışında çok tanınmamıştı. Bu çizgi romanı George Harriman 1911-44 arasında çizmişti.

Çağdaş çizgi roman. Bir film şendi gibi akıcı biçimde birbirini izleyen karelerin getirdiği hareketlilik ile düş gücü ürünü anlatımlara sağladığı kolaylık, kısa sürede çizgi romanın sınırlarının genişlemesine yol açtı.

Yazar E. R. Burroughs'un 1912'de yarattığı "Tarzan" ın, 1929'da Harold R. Foster (1892-1982) tarafından çizgi romana uyarlanması, gerçekçi çizimlerin kullanıldığı macera çizgi romanlarının başlangıcı oldu. Bunu başkaları izledi. Alex Raymond'un(*) "Flash Gordon"u ("Baytekin") 1933'te yayımlandı. Bu dönemde mizah-karikatür çizgisini sürdüren yapıtlar da yok değildi. Chic Young'ın(*) "Blondie"si ("Fatoş") 1930'da, Al Capp'ın(*) "Li'l Abner"i de ("Hoş Memo") 1934'te çıkmaya başladı. Bir orta sınıf ailesi çevresindeki olaylara dayanan "Fatoş", bugüne kadarki en başarılı çizgi roman sayılır. Bütün dünyada 1 200'den çok gazete de yayımlanmaktadır. Yaratıcısının ölümünden sonra oğlu Dean Young ile Jim Raymond tarafından sürdürülmektedir.

Çizgi roman önceleri gazete ve dergilere bağlı olarak yayımlanırken bir süre sonra yalnız bu iş için basılan dergi ya da kitapçıklar da görülmeye başladı ve bundan sonraki gelişmesi onlara bağlı olarak gerçekleşti. 1938'de Jerry Siegel ile Joe Shuster'ın yarattıkları "Superman" ("Süpermen"), hem çizgi romana olağanüstü güçlerle donatılmış kahraman tipini kazandırdı, hem çizgi roman dergilerinin yeni bir yayın türü olarak yerleşmesine yol açtı.

II. Dünya Savaşı çizgi roman dergilerinin çeşitlenmesine ve dünyanın her yanına yayılmasına neden oldu. Ama savaş bittikten sonra bu dergiler, yayımladıkları çizgi romanların içerdiği şiddet öğeleri nedeniyle yaratıldıkları ülkelerde bile eleştirilmeye başlandı. Her yandan gelen suçlamalar sonucu 1954'te çizgi roman yayımcıları uyacaklarını belirttikleri bir dizi sınırlamayı yürürlüğe koyarak kendi kendilerini denetlemeye başladılar. Bu da dönemin önemli yapıtlarının mizah-karikatür ağırlıklı olmasına yol açtı. Walt Kelly'nin(*) "Pogo"su 1948'de, Mort Walker'ın (1923) "Beetle Bailey"i ("Hasbi Tembeler") ve Charles Schulz'un(*) "Peanuts"ı ("Yer Fıstıkları") 1950'de yayın yaşamına katıldı.

Çağdaş çizgi romanın ortaya çıkması üzerine geri kalan, hatta uzun bir süre ABD'nin pazarı olmaktan kurtulamayan Avrupa ülkelerinde, II. Dünya Savaşı'ndan sonra nicelik değilse bile nitelik açısından ABD çizgi romanı düzeyinde yapıtlar üretilmeye başladı. Özgün yapıtlardan biri "Tintin"dir ("Tenten"). Hergé takma adını kullanan Georges Rémi'nin (1907) yarattığı bu çizgi roman ilk kez 1929'da Belçika'da yayımlandı. Fransız Morris'in (Maurice de Bavere) "Lucky Luke"u ise ("Red Kit") 1946'da çıktı. Bu çizer daha sonra yazar Rene Goscinny (1926-77) ile de çalıştı. En unlu Avrupa çizgi romanlarından biri olan ve Goscinny'nin yazıp Albert Uderzo'nun (1927) çizdiği "Astérix" de ("Asteriks") 1959'dan beri yayımlanmaktadır. Mizah-karikatür ağırlıklı bu yapıtların yanı sıra Jim Holdaway ile Peter O'Donnell'in "Modesty Blaise"i ("Dışi Bond") 1962'de İngiltere'de yayımlanmaya başlayan bir dedektiflik-casusluk çizgi romanıdır.

Avrupa'nın bu alana katkısı, yetişkin okurlar için hazırlanan çizgi roman oldu. Çizgi romanları küçükler kadar büyüklerin de beğenerek izlediği bilinmekteydi. Gene de bu yaratı alanı daha çok çocuklara yönelik görülmüş, bu da bazı konulara değinmemek gibi özelliklerin çizgi romanın ayrılmaz parçası olduğunu düşündürmüştü. Fransız çizgi romancı Jean-Claude Forest (1930) 1962'de yayımlamaya başladığı "Barbarella" ile bu görüşü değiştirerek yetişkin okura yönelik çizgi romanın öncülüğünü yaptı. Bu çizgi romanı "Jodelle" (1966) gibi başka yapıtlar izledi.

ABD'de çizgi romanı yenileştirmek için çeşitli girişimler oluyordu. Bunların en başarılısı yazar Stan Lee'nin (1922) yaklaşımıydı. Lee, önceleri genel akıma uyarak üstün güçlü kahramanların öykülerini anlatırken, bir süre sonra onlara herkeste rastlanabilecek küçük zayıflıklar vermeye başladı. Okurları olağanüstü güçleriyle yarattıkları düş dünyasına götüren kahramanlar, bu kez de zayıf yanlarıyla okuyucunun sevgisini kazanmayı başardılar. Bu da bütün dünyada çizgi roman izleyicilerinin çoğalmasına yol açtı. Hepsisi de 1960'larda yaratılan "The Fantastic Four" (Şahane Dörtler), "Spider-Man" (Örümcek Adam), "Thor", "The Hulk" gibi bu tür çizgi romanların çizerleri arasında Jack Kirby (1917), Joe Orlando (1927) gibi adlar bulunmaktaydı.

Çizgi roman ortamını kullanan ilginç çıkışlar da oluyordu. Bunlardan biri 1952'de ABD'de yayımlanmaya başlayan *MAD* mizah dergisiydi. Bu dergi çizgi romanı kullanarak çizgi romanı alaya almasıyla ün kazandı. Başka bir çıkış da 1970'lerde gene ABD'de yeraltı çizgi romanlarıyla (*underground comic*) oldu. Çoğu üniversite ortamından gelen genç bir yazar-çizer kuşağı, çizgi romanı, bazı tabuları yıkmak ve acımasız bir toplumsal siyasal eleştiri ortamı oluşturmak amacıyla kullandılar. Yapıtlarını dağıtım şirketleri aracılığıyla değil de, özel olarak yayımlatma yolunu seçtikleri için yeraltı çizgi romancıları adı verilen bu sanatçılar arasında Robert Crumb, Gilbert Shelton, Jay Lynch gibi adlar sayılabilir.

Günümüzde çizgi roman yeryüzünün her ülkesinde izlenen bir anlatı türü olmuştur. Başka sanatlar gibi, bugün çizgi roman da çeşitli amaçlarla kullanılan bir yaratı alanıdır. Örneğin dünya edebiyatının basyapıtlarını ya da unlu kişilerin yaşamöykülerini konu alan çizgi romanlar olduğu gibi, turistik rehber olarak ya da yabancı dil öğretmek amacıyla düzenlenenler de vardır.

Bugün bu çizgi roman ürünleri müzelere alınmakta, bilimsel araştırmalara konu olmaktadır. Bu alandaki yaratıları tanıtmak ve özendirmek amacıyla dernekler oluşturulmaktadır. 1961'de Paris'te kurulan Çizgi Roman Sevenler Derneği, 1964'te Çizgi Romanı İnceleme ve Araştırma Derneği'ne (SOCERLID) dönüşerek bu girişimlere öncülük etmiştir. Kurucuları ve üyeleri arasında başka sanat ve uğraş alanlarından ünlü adlar da bulunmaktadır. 1965'te de ilk uluslararası çizgi roman kongresi İtalya'nın Bordighera kentinde toplanmıştır.

Türkiye'de çizgi roman. Minyatürcülük, çarşı ressamlığı gibi geleneksel uğraşlar bulunmasına karşın, Türklerde resimli anlatım türleri yaygınlaşmamıştır. Çizgi roman Batı'dan gelen sanatlar arasındadır, gelişmesi de oradaki gibi baskı tekniklerine bağlı kalmıştır. Türkiye'de de bu konuya resimleyici ya da karikatürcüler öncülük etmiş, en önemli yayımlayıcıları çocuk ve mizah dergileri olmuştur.

Çizgi roman türü anlatımlar Cumhuriyet'in ilanından sonra yaygınlaştı. 1928'deki Harf Devrimi'ni izleyen yıllarda okuryazar sayısının çoğalması, gazete ve dergilerin satışını yükseltmiş, bu da yeni bir karikatürcü kuşağının yetişmesine yol açmıştı. Bu kuşağın en önemli temsilcisi olan Cemal Nadir(*) Türkiye'de çizgi romanın da öncülerindendi. Yaratmış dizilerin en başınlısı "Amcabey"di. Cemal Nadir'in büyüklerle seslenen yapıtlarının yanı sıra, çocuklar için hazırladığı çizgi romanlar da olmuştu.

Batılı çizgi romanlar Türkiye'ye 1930'larda girdi. İlk örnekler çocuk dergilerinde çıkan

mına katılmaya başladılar. Bunların en ünlüsü 1980'lerin başında da bir süre yayımlanan *Pecos Bill*'di. Onu, sevilirlikte bugüne değin geçilmemiş olan *Tom Miks* izledi. Ratip Tahir Burak'ın(*) konularını tarihsel olaylardan alan çizgi romanları da türünün en başarılı örnekleri arasındaydı. 1950'ler karikatürcülerin yoğun bir biçimde bu alana yöneldiği yıllar oldu. Bunlar arasında, ilk öykülerini A. Nesin'in yazdığı Turhan Selçuk'un(*) "Abdülcanbaz", bir de Oğuz Aral'ın(*) "Utanmaz Adam"ı okurlar arasında kazandıkları sevgiyle öne çıktılar.

1960'larda çizgi roman da karikatür gibi durgun bir dönem geçirdi. Gazete ve dergilerde Türk çizerlerinin yapıtları azaldığı gibi nitelikleri de düştü. "Fatoş"un tiplerini anımsatan tipleriyle "Hüdaverdi"yi Sezgin Burak (1935-1978) çizerken, Faruk Geç de (1931) günlük yaşamdan aldığı konuları gerçekçi bir çizim anlayışıyla öyküleştirdi. En önemli gelişme karikatürcü Suat Yalaz'ın (1932) "Karaoğlan"ıydı. Bunun gibi tarihsel bir ortama yerleştirilerek anlatılan başka öyküler arasında Sezgin Burak'ın "Tarkan", Ayhan Başoğlu'nun da "Malkoçoğlu" adlı yapıtları vardı.

1970'ten sonra, gene karikatüre paralel olarak, çizgi romanda da bir kıpırdanma görüldü. 1972'de karikatürcü ve çizgi romancı Oğuz Aral'ın çıkarmaya başladığı *Gırgır* mizah dergisi, bu anlatım biçiminin en yoğun kullanıldığı ortam oldu. O. Aral'ın en başarılı çizgi romanlarından biri olan "Avanak Avni" ile Özden Ögrük'ün (1955) "Çılgın Bediş"i bu dergide yayımlandı. 1980'lerde bozuk Türkçesiyle ilginç bir tipleme deneyi olarak başlayan "Muhlis Bey", Latif Demirci'yle(*) Behiç Pek'in (1957) ortak ürünleriydi. Galip Tekin ise fantastik

çizgili fok (*Histiophoca fasciata*), *Phocidae* familyasından fok türü. Büyük Okyanus'un kuzeyinde ve Bering Denizinde yaşar. Erkeklerin uzunluğu 1,7 m, ağırlığı 95 kg dolayında, gövdesi koyu kahverengi ve geniş sarımsı çizgilerle bezelidir. Dişilerin ve yavruların renkleri daha soluk, çizgileri daha az belirgindir. Çizgili fok yalnız ya da küçük topluluklar halinde yaşar; balık, kalamar ve öbür deniz hayvanlarıyla beslenir. Eskimolar için derisi değerlidir. Japon fok avcıları tarafından az sayıda avlanır. 1960'larda toplam nüfusunun 5-20 bin arasında olduğu tahmin ediliyordu.

çizgili kas, İSTEMLİ KAS ya da İSKELET KASI olarak da bilinir, enine kırmızı ve beyaz çizgilerin ardışık dizildiği ince uzun kas liflerinden oluşan demet. Uçlarıyla iskelet kemiklerine tutunur ve vücut bölümlerinin birbirine göre bütün devinimlerini sağlarlar. Düz kaslar ve kalp kasından farklı olarak istemli çalışan çizgili kaslar, vücutta en yaygın bulunan kas çeşididir. *Karş. düz kas.*

çizik, buzullaşmış kayaç yüzeylerinde görülen küçük ve kavisli çatlak. Çiziklerin boyu genellikle 1-5 cm arasındadır, ama mikroskopla görülemeyecek kadar küçük ya da 50 cm'ye varan uzunluklarda olanları da vardır. Buzulların altında yer alan daha çok granit gibi sert ve kolay kırılan kayaçların üzerinde görülen çizikler, buzul üzerinde düzensiz biçimde yuvarlanan ya da kayan kayaç bloklarının çarpması ve baskı yapması sonucunda oluşur. Çizikler genellikle iç içe diziler halindedir ve çatlakların yönelimi buzul hareketinin doğrultusuna diktir. Başlıca üç tür çizik görülür: Kayaçtan küçük bir parçanın kopmasıyla oluşan ve buzul akışına ters yönde içbükey olan hilal biçimli oyuk; yine kayaçtan parça kopmasıyla oluşan ama bu kez buzul akışı yönünde içbükey olan hilal biçimli çatlak; ve kayaç hareketine bağlı olmaksızın buzul akışı yönünde içbükey olan yarımay biçimli çatlak. Belirli bir dizi içindeki çizik sayısı, çoğunlukla buzul akış yönünde giderek azalır.

çizim, DESEN olarak da bilinir, bir yüzey üstünde imgeler oluşturma sanatı ya da tekniği. Genellikle uygulama yüzeyi kâğıt, çizim malzemesi ise mürekkep, kurşunkalem, tebeşir, kömür kalem ya da mum boyadır. Çizim, kütle ve renkten çok biçimin vurgulanmasıyla resim sanatından, üretilmesinin bittiği anda sonuca varılmış olmasıyla da taş baskı ve aside yedirme baskı gibi öteki grafik sanatlardan ayrılır.

"Avanak Avni"nin *Gırgır* dergisinde yayımlanmış bir serüveni, 1987

Oğuz Aral'ın çizimi

macera dizileriydi. II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda siyasal ve ekonomik alandaki görece serbestleşme, basının çeşitlenmesine ve dış dünyaya açılmasına neden olmuş, bu da çizgi romanların gazete ve dergilerin değişmez bir parçası haline gelmesini sağlamıştı. Türk sanatçılarının yaratılarına daha çok mizah ve çocuk dergilerinde raslanmaktaydı. Ramiz Gökçe'nin(*) "Tombul Teyze ile Siska Dayı" gibi tek karelik dizileri ile Selma Emiroğlu'nun(*) "Karakedi Çetesi" bunlar arasındadır.

Daha önce örnekleri olmuşsa da, bağımsız çizgi roman dergileri 1950'lerde yayın yaşa-

korku öykülerini anlatan ve başka çizgi romanlara da örnek olan bir tür kara mizahı bu dergide geliştirdi.

Günümüzde çizgi roman Türkiye'de de benimsenmiş bir anlatım biçimi ve yaygın bir yayın türü haline gelmiştir. Çizgi roman dergileri çeşitlenerek çoğalmakta, yabancı dizilerin nitelikli basımları yapılmaktadır. Türk sanatçılarının yapıtları da gazete ve dergilerde yayımlanmakta, kitap biçiminde çıkmaktadır. Yapıtlarını yurt dışında yayımlama olanağını araştıran çizerler bile olmaktadır. Sanat dergileri sayfalarında çizgi romana ilişkin inceleme ve araştırmalara yer vermektedir.

"Kazmalı Uç Adam", Francisco de Goya'nın fırça çizimi; Metropolitan Sanat Müzesi, New York
Metropolitan Museum of Art, New York

Belirli dönemlerde çizgi, çizimin temel ögesi olarak görülmüştür. Gerçekten de, birçok çizimin yalnızca dış çizgilerden oluşmasına, birçoğunun da çizgiye dayanmasına karşın, çizgi çizimin belirleyici özelliği olarak görülmemelidir. Çünkü örneğin Georges Seurat'ın tebeşirle ya da John Constable'ın sepyayla(*) yaptıkları çalışmalarda olduğu gibi bazı çizimlerde hiçbir çizgi bulunmayabilir. Çizimler çoğu zaman tek renkli olmakla birlikte, renkli mum boya ya da lavi(*) gibi çeşitli renklendirme malzemeleri de kullanılabilir.

Çizim, çoğunlukla resim, heykel ya da mimarlık gibi daha somut bir alanda yapılacak çalışmaların ilk adımını oluşturur. Mobilyadan makineye kadar insan eliyle üretilen her tür nesnenin yapımında hemen her zaman çizimler ya da planlar kullanılmıştır. Rönesans öncesinden günümüze ulaşabilen çok az sayıda çizimlerin hemen hepsi bu tür hazırlık çalışmalarıdır. Bu alzhın, çizim malzemelerinin kolay bozulur nitelikte olması sonucu ortaya çıktığını göz önünde bulundurmak gerekirse de, ortaçağda hazırlık çizimlerinin zaten genelde model kitaplarındaki standart tasarımlara göre yapıldığı, dolayısıyla da her sanatçının kendi çizimini yapması gerekmeyişi unutulmamalıdır. En tanınan ortaçağ model kitabı Villard de Honnecourt'unkidir; bunda geometrik biçimlerden yola çıkılarak nasıl insan ve hayvan çizimleri yapılacağı gösterilir. Kitapta doğadan yapıldığı ileri sürülen çizimlerin bile oldukça kalıplaşmış özellikleri bulunduğu görülür.

Rönesans öncesinde Giotto'nun doğacı yaklaşımının etkisiyle çizim teknikleri değişti; model kitaplarındaki stilize dış çizgilerin yerini doğadan yapılan çizimler aldı. Dış çizgiler içindeki biçimlere tarama yoluyla ışık-gölge(*) etkisi verilerek üç boyutlu bir görünüm kazandırıldı. Cennino Cennini, *Il libro dell'arte* (1437; Ustanın Elkitabı) adlı yapıtında ustalardan kopya ederek çizim yapmanın yanı sıra, doğadan da çalışılmasını salık veriyordu. İtalyan Rönesansı boyunca çizim, bağımsız bir teknik olmaya ve sanat kuramı içinde önem kazanmaya başladı. Özellikle, daha resimsel özellikler gösteren Venedik üslubuna karşı nitelikteki Floransa sanatında görüldüyordu. Floransa'da fresk sanatının yaygın olması, çizim anlayışını da belirledi. 1435'te, Leon Battista Alberti çizimi dış çizgi ile bir tuttuğunu yazıyor ve iyi bir çizimin çoğu zaman kendi başına da çok güzel olduğunu kabul etmekle birlikte, onu gene resmi oluşturan "üç parça"dan biri olarak tanımlıyordu. Gerçekten de, freskleri uygulamak için bazen duvara kazınan dış çizgiler, Rönesans'ta yaygın bir çizim türüydü. Alberti'ye göre resmin ikinci parçası olan kompozisyon, görülen nesnelerin resmin içine yerleştirme yöntemiydi. Bundan 50 yıl sonra Piero della Francesca her iki "parça"yı da az çok kapsayan daha geniş bir tanım yaparak, çizim dengesinde, orantılı biçimde yerleştirilen profil ve dış çizgilerin anlaşılması gerektiğini yazdı. Genç Leonardo da Vinci defterlerinde, çizimlerin şiir taslaklarına benzediğini belirterek, bunlara başka bir gözle bakılması gerektiğini savunuyordu. Da Vinci kendisi de teknik açıdan deneysel çizimler yapıyordu. Bunlar çoğunlukla herhangi bir resmin ön taslağı olarak düşünülmemiş, bağımsız çizimlerdi. Bunlardan etkilenen Raffaello ile Michelangelo çizimi, figürler arasındaki ilişkileri çözümlemeye ve biçimleri oluşturmaya yarayan bir araç olarak kullandılar. Michelangelo bu amaçla, heykel sanatındaki yontma yöntemlerine benzer bir sık tarama üslubu geliştirdi. Ustaların değişik üsluplarını ortaya koymak

için onların çizimlerini toplamayı akıl eden Giorgio Vasari'nin yazılarında, çizim kavramı oldukça önem kazandı ve kapsamı genişledi. Vasari'nin çizim için kullandığı, hem tasarım, hem çizim anlamına gelen *disegno* sözcüğü başka birçok şeyi de içeriyordu. Ona göre *disegno*, resim, heykel ve mimarlıktan oluşan üç ana sanat dalının temelini oluştuyordu. Sözcük olarak yalnızca alışılmış anlamda bu sanat yapıtlarının gerçekleştirilmesinde kullanılan hazırlık çizimlerini değil, aynı zamanda Yeni-Platonculuk doğrultusunda bir anlayışla, bunların yaratılmasında sanatçının imgelerine Tanrı tarafından yerleştirilen ana düşünceyi de tanımlıyordu. Bu anlamda çizim, bütün yaratıcı süreçlerin başlatıcısıydı.

Bu görüşü benimseyenler doğal olarak kompozisyonlarını tasarlarken her aşamada çizimden yararlanma gereğini duyuyorlardı. Dolayısıyla bu ressamlarla, dış çizgiler ya da tekrar tekrar yapılan ön çizimler olmadan çalışan Venedik okulu ressamları arasındaki ayırım gittikçe büyüdü. Çizimin işlevi konusundaki bu ayrı anlayış ve uygulamalar daha sonraki yüzyıllar boyunca da rakıp resim okulları arasında sürdü. Çizimi sanatın temeli olarak gören anlayış, 16. yüzyılda Annibale Carracci'nin kurduğu, doğaya bakarak çizimler yapan sanatçıların toplandığı akademi ile bağdaştırılır oldu.

Bu arada çizim daha bağımsız bir hale geldi. Örneğin Albrecht Dürer, Hans Holbein ya da 16. yüzyıl Fransız saray ressamlarının portre çalışmaları olduğu gibi, önemli kişilerin yüz çizgilerinin saptanması için bir araç olarak kabul edildi. Rembrandt çizim çalışmalarını, resim ya da oyma baskılarını hazırlamada kullanmaktan çok, bağımsız bir sanat türü olarak ele aldı. 17. yüzyıla gelindiğinde çizimler artık belirli bir pazar değerine kavuşmuştu; sanat yapıtı alıp satanlar çizim koleksiyonculuğunda uzmanlaşmışlardı; imza taklitçileri de bu durumdan yararlanmaya başladılar. British Museum ve Ashmolean Müzesi'nde daha çok 17 ve 18. yüzyıl sanatçıların yaptıklarıyla sanat uzmanlarının topladıkları yapıtlardan büyük çizim koleksiyonları oluştu.

18. ve 19. yüzyıllarda çizgi ve resim konusundaki eski tartışma, klasik ve romantik resim okulları arasındaki rekabetle birlikte yeniden canlandı. Salt çizgiden oluşan çizimlerin ustası Jean-Auguste-Dominique Ingres, "çizim sanatta dürüstlük, çizgisel çizim ise her şeydir" diyordu. 19. yüzyıl sonlarında İngiltere'de John Ruskin ve Ön-Raffaellocular benzer görüşleri savundular; ama bir kuşak sonra izlenimciler çizimi resmin temeli olarak almadılar, ayrı bir sanat türü olarak uyguladılar. 20. yüzyılda çizim, hemen her sanatçının çalışmaları arasında önemli bir yer aldı, ayrı ve bütünüyle özerk bir sanat biçimi niteliğini kazandı. Çizgiye gerek betimleyici, gerek salt dışavurumcu nitelikleri için kullanılır oldu. *Ayrıca bak.* fırça çizim; kömür kalem çizim; kuruşnkalem çizim; leke çizim; mürekkepli kalem çizim; tebeşir çizim.

Çkalov bak. Orenburg

Ço Sok (Kore dilinde "Geniş İrmak"), ÇANGGANO ya da ÇVI ONG (Yaşlı Sarhoş Adam) olarak da bilinir (d. 1595). Yi hanedanı döneminin (1392-1910) önemli ressamlarından biri. Özellikle kuş resimleriyle tanınmıştır. Bilim adamı olmak üzere eğitim gördü. Kendisine önerilen birçok resmi görevin hiçbirini kabul etmeyerek günlerini resim yapmakla geçirdi. En sevdiği konu saksagan kuşlarıydı. Bu kuşlara olan düşkünlüğünden ötürü içinde saksagan

"Ağaçtaki Kuşlar", Ço Sok'un mürekkep ve boyayla yaptığı rulo resmi. Ulusal Müze, Seul
National Museum of Korea, Seul

figürü bulunan her resmin onun elinden çıktığı ileri sürülmüştür.

Ço Sok-çin, SARINO (Kore dilinde "Küçük Yeşim Taşı") adıyla da bilinir (d. 1853, Kore - ö. 1920, Kore). Yi hanedanının (1392-1910) son dönemlerinde yaşamış ressam. Resimleriyle Çin ve Kore'deki Konfüçyüsçü üslupları yeniden canlandırmıştır.

Saray ressamlığı yapan bir ailenin çocuğuydu. Yaşlı ustalarla çalışması için küçük yaşta Çin'e gönderildi. Dönüşünde sazan balığı resimleri ve Yi hanedanının portreleri konusunda uzmanlaştı. Daha sonra resmi görev verilerek bir yerel yöneticiliğe getirildi. Yi hanedanının yıkılmasından sonra klasik üslupta ressam yetiştiren Resim ve Kaligrafi Akademisi ile Ressamlar ve Kaligraflar Derneği'nin (Sohva Hyobhui) kurulmasına katkıda bulundu.

çoban, küçük ve büyük baş hayvan sürüsünü güden, otlatan, koruyan kişi.

Güttükleri hayvanın cinsine göre kuzu, koyun, sağmal, koç, yoz, dana ve sığır çobanı gibi adlar alırlar. Çobanlıklar Anadolu'da eskiden dağlı Türkmen ve Yörüklerin işiydi. Günümüzde daha çok yoksul ve kimsesiz gençler çobanlıklar yapmaktadır. Çoban, genel olarak yaz ve kış dönemleri için yaklaşık altı ay sürelerle tutulur. "Yaz çobanı" martın ilk haftasından ekimin son haftasına, "kış çobanı" ise ekimin son haftasından martın ilk haftasına değin iş yapar. Bir köyün bütün hayvanlarından oluşan sürü için köylüler ortaklaşa çoban tutar. Bu çoban genellikle köyden ya da yakın çevredendir. Sağım işi genellikle sürü sahibinin kirdaki ağlarında yapılır.

Yazın ögle sıcaklığında koyun otlatılmaz. Çoban sürüyü gölgeli gündüz yatağına götürür. Sürüyü gündüz yatağına götürmede çobanın yardımcısı "sürü başı" denen bir koyun ya da keçidir. Sürü başına "kös koyunu", "el koçu", "teke seyis", "koyun

seyis" gibi adlar da verilir. Çoban, "kös" diye seslenince buna alıştırmış olan hayvan, önceden belli olan yatak yerine doğru yürümeye başlar, sürü de onu izler.

Sıcak azalınca çoban sürüyü yeniden yaylıma çıkarır. Otlanacak yere gelince köpeğiyle

Koyunlarını otlatan bir çoban

Dışık

sürüyü yedekleyip sürü başı davarı gezdirir. Yazın sürü gece yatağına götürülüp açık havada yatırılır. Sürü ile birlikte çoban da kepenek içinde uyur. Çobanın bir de "yatak koçu" olur. Çoban uyurken yatak koçunu bir iple parmağına bağlar. Bir koyun gün doğmadan kalkıp sürüden ayrılırsa "yatak koçu" da kalkar. Böylece ip gerilir ve çoban uyanır.

Kış aylarında sürü yalnız gündüzleri kar olmayan yerlerde otlatılır. Karakış geldiğinde otlatma işi bütünüyle durur. Hayvanlar kuru yemle beslenir. Bu durumlarda iki üç günde bir hayvanlar çevrede dolaştırılır, bu arada ağılın temizliği yapılır. Bu yüzden kış çobanı çoğunlukla ağıl ve çevresinde çalışır.

Koyun yıkama, koç katımı, yün kırma, koyunun yüzü, yavru lamanın ne zaman başlayacağı gibi konularda sürü sahibini uyarmak ve bu işler sırasında yardımcı olmak çobanın görevleri arasındadır. Çoban hakkı eskiden tahıl ya da hayvan olarak ödenirdi. Günümüzde genellikle para ödenmektedir.

Çoban, Mehmet (d. 1905, Balıkesir - ö. 8 Mayıs 1969, İstanbul), dört kez Balkan şampiyonluğunu kazanmış Türk güreşçi. Kırk bir yaşında katıldığı Avrupa Şampiyonası'nda üçüncü olmuştur.

Güreşe 15 yaşında başladı. Çayır güreşlerinde "Beyköylü Çoban" olarak tanındı. Kurtdereli Mehmed pehlinanın öğrencisi oldu. Askerliğini yaptığı sırada 1928 Olimpiyat Oyunları için İstanbul'daki ulusal takım kampına gönderildi. İlk antrenörü Macar Raul Peter'di. Amsterdam'daki Olimpiyat Oyunları'nda ağır sıklette altıncı oldu. Bu tarihten sonra 18 yıl boyunca bu sıklette ulusal takımda yer aldı. Grekoromen stilde güreştiği Balkan Şampiyonası'nda 1932'de ikinci, 1933'te ise bütün rakiplerini yenerik şampiyon oldu. Daha sonra da 1934, 1935, 1937 ve 1940'ta Balkan şampiyonluğunu kazandı. Berlin'deki 1936 Olimpiyat Oyunları'nda grekoromende dördüncü oldu. II. Dünya Savaşı nedeniyle bir süre uluslararası yarışmalara katılamadı. Doktorların hastalığı ve ileri yaşı nedeniyle güreşmemesini önermesine karşın, 1946 Avrupa Şampiyonası'na katılarak serbest stilde bronz madalya kazandı. Güreş yaşamında 18 kez Türkiye birincisi oldu. Başarılarından dolayı Atatürk'ün de övgüsünü kazanan Çoban Mehmet, Atatürk'ün "Beni yener misin?" sorusuna "Seni dünya yene-memiş, ben mi yeneceğim?" yanıtını vermesiyle tanınır.

çoban bayramı, Anadolu'da çobanlık döneminin bitiminde yapılan şenlik. Altı aylık dönemler için tutulan çobanların dönem sonunda sürüyü teslim edişleri, hayvanlara iyi bakıp bakmadıklarının denetlenmesi ve bir araya gelerek eğlenmeleri için düzenlenir. Genel olarak çoban bayramı denen bu şenlikler yörelere göre değişik adlarla anılır.

Çoban bayramının akarsu kıyılarında yapılması gelenektir. Şenliğin yapılacağı yer ve zaman çevreye duyurulur. Akarsuyun uygun bir yerinde küçük bir set yapıp yaklaşık 2 m derinliğinde bir gölcük oluşturulur. Sürüdeki koyunların sırtları boyanır. "Sürü başı" olan koyun özel olarak rengârenk boyanır, küçük çan ve nazar boncuklarıyla süslenir.

Çobanlar sürülerini gölcüğün karşısına getirirler. Amaç, çobanın sürüyü gölcüğe sokup karşıya geçirmesidir. Buna suya çekilme denir. Çoban "viyaaa" diye bağırıp suya doğru koşar. Ardından çobanı izlemek üzere eğitilen ve "sürü başı" olan koyun da gider. Sürü her zaman olduğu gibi, bu hayvanın ardından suya girer. Göleti duraklamadan, kolaylıkla geçen sürünün iyi otlatıldığı düşünülür. Sürüsü suya girmeyen çoban köylünün güvenini yitirir. Suya çekilme bitince yenir, içilir, çoban ve çobanlıkla ilgili anılar, öyküler anlatılır. Çoban, istemedi de olsa ekinlerine zarar verdiği köylüler varsa onlarla helalleşir. çobanlık hakkı olan parasını ve armağanlarını alır.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Gebze'de, eski Bağdat Caddesi üzerinde, Rumeli beylerbeyi Çoban Mustafa Paşa'nın 1523/24'te yaptırdığı külliye. Bazı kaynaklarda ileri sürüldüğü gibi Mimar Sinan'ın yapısı olmak için çok erken tarihlidir. Bu yanlışlık, sonradan Sinan tarafından onarılmış

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde medrese bölümü, Gebze, Kocaeli
Doğan Kırık

(belki bazı bölümlerinin de eklenmiş) olmasından kaynaklanmaktadır.

Cami 106 m x 117 m boyutlarında büyük bir dikdörtgen avlu içindedir. Avlunun üç kenarı külliye yapılarıyla çevrilmiş, güney kenarı da bir duvarla sınırlanmıştır. Kesme taş-tuğla karışımı almasıık duvarlı cami, bütün kenarları 14,5 m uzunluğunda bir küp biçimindedir. Üzerini tek bir kubbe kapatır, kubbeye geçiş dilimli tromplarla sağlanmış-tır. Yapının en ilginç özelliklerinden biri renkli mermerden kakma olarak yapılmış Memlük üslubundaki bezemeleridir. Caminin 3,5 m yüksekliğe kadar çepeçevre iç duvarları, mihrap ve minberi, son cemaat yeri duvarı göz alıcı mermer işçiliğiyle kaplanmıştır. Çoban Mustafa Paşa'nın bu bezeme üslubunu, altı ay kadar valilik yaptığı Mısır'da görüp beğendiği ve I. Selim'in (Yavuz) Mısır seferinden dönerken yanında getirmiş olduğu ustalara yaptırttığı düşünülebilir. Caminin ahşap kapı kanatları ve pencere kapakları künde-kân tekniğiyle yapılmış, çeşitli metal, sedef, fildişi ve lületaşından kakmalarla zenginleştirilmiştir.

Son cemaat yeri, altı sütunun taşıdığı beş kubbeye örtülmüştür. Tek şerefeli minare bunun batı ucundadır. Mimar Sinan İstanbul'da Haseki semtinde yaptığı Haseki Hürrem Sultan Camisi'nde bu camiyi örnek almıştır.

Caminin mihrap duvarının güneyinde kalan ayrı bir avlu içinde, tam kible ekseni üzerinde Çoban Mustafa Paşa'nın sekizgen planlı, kesme taştan bir yapı olan türbesi yer alır. Her cephesinde silmelerle bir dikdörtgen oluşturulmuş, bunun içine altı üstlü iki pencere yerleştirilmiştir. Türbe girişi, caminin mihrabı karşısında düzenlenmiş, dört sütunun taşıdığı bir saçakla vurgulanmıştır. Üzeri kubbeye örtülü türbenin iç duvarları, yüksekliğinin üçte birine kadar turkuvaz renkli düz çinilerle kaplıdır.

Cami avlusunun batı kenarı boyunca bir sıra halinde tabhane ve imaret odaları dizilmiştir. İmarette yemekhane, mutfak, fırın ve kiler gibi bölümler vardır. Tabhane ile imaretin arasındaki batı cümle kapısının üstüne, iç içe iki oda halindeki kütüphane yerleştirilmiştir; buraya dışarıdan bir merdivenle çıkılır. İki parçalı kervansaray, avlunun kuzey kenarının tam ortasında bulunan kubbeli cümle kapısının sağında ve solunda yer alır. İnce uzun kervansaray mekânları, beden duvarlarına ve ortada bir sıra üstündeki dört ayağa oturan ikişer beşik tonozla örtülmüştür. Küçük hücrelerle bir semahane-den oluşan tekke, önlerindeki revak bugün yıkılmış olan kubbeli odalarıyla darüşşifa, revaklı küçük bir avlunun üç yanındaki kubbeli hücreleri ve dördüncü yanındaki dershanesiyle medrese, cami avlusunun doğu kenarı boyunca uzanır.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde avlu, cümle kapısı, şadırvan, cami ve türbenin aynı doğru üstünde sıralanmasıyla kible ekseninin vurgulandığı plan şemasını Mimar Sinan da Lüleburgaz'daki ve İstanbul'da Kadırga'daki Sokullu külliyesiyle, Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi'nde uygulamıştır.

Çoban Yıldızı bak. Venüs

çobanaldatan, *Caprimulgiformes*(*) takımının *Caprimulgidae* familyasını oluşturan 72 kuş türünün ortak adı. Yeni Zelanda ve bazı Okyanusya adalarının dışında, tropik bölgelerden ılıman bölgelere kadar dünyanın hemen her yerinde görülebilirler. Boz, kahverengi ya da kızıl kahverengi gibi, çevreye uyum sağlayarak gizlenmelerine yardımcı olan renkler taşır ve böceklerle beslenirler.

Bayağı çobanaldatan (*Caprimulgus europaeus*), *Caprimulgiformes* takımının en geniş cinsini oluşturan 35 kadar benzer türü temsil eder. Boyu 30 cm dolayındadır. Avrupa'nın hemen her yerinde ve Asya'nın

Bayağı çobanaldatan
(*Caprimulgus europaeus*)
Eric Hestlung

Kuzey Amerika'da yaşayan
Chordeiles minor
Kenneth W. Fink - Root Resources

batı bölümlerinde ürer; kışı Afrika'da geçirir.

Lir kuyruklu çobanaldatan (*Uropsalis lyra*) Güney Amerika'nın kuzeybatısında yaşar. 60 cm'yi aşabilen kuyruk telekleri, toplam uzunluğunun yüzde 80-90'ını oluşturur.

Afrika'da yaşayan *Semeiphorus vexillarius*'un siyah-beyaz renkte, oldukça ilginç görünümlü kanatları vardır. Kanatlarının ortasındaki uçma teleklerinin uzunluğu 50-70 cm'yi bulabilir.

Kuzey Amerika'nın pek çok yerinde görülen *Chordeiles minor* kışın Güney Amerika'ya göç eder. Yaklaşık 20-30 cm boyunda, genel olarak boz kahverengi tüylü, kanat ve boğaz bölümlerinde ak lekeler olan, genizden gelen keskin ötüşlü bir kuştur. Kur yapma döneminde havada dalışlar yaparak uçarken hisirtili sesler çıkarır.

çobançantası (*Capsella bursa-pastoris*), CINGILDAKLİOT olarak da bilinir, turpgiller (*Brassicaceae*) familyasından, yol kenarlarında ve çayırarda yetişen yabancı bitki. Bütün dünyaya yayılmış olmakla birlikte, anayurdu Akdeniz bölgesidir. Dört taçyap-

Çobançantası (*Capsella bursa-pastoris*)
G E Hyde - EB Inc

rağı olan küçük beyaz çiçekleri sapların ucunda kümeler oluşturur. Çiçek sapları boyunca dizilen yassı, yürek biçimli, yeşil meyveleri vardır. Gövde yaprakları küçük ve ok biçimlidir. Dallanmış çiçek sapları, karahindibanıninkine benzer derin dişli yaprakların arasında çıkar. Bitkinin yüksekliği bazen 45 cm'ye ulaşır. Çiçekli dallarının kabız yapıcı ve idrar artırıcı etkisi vardır.

çobandüdüğü bak. avşarotu

çobangülü (*Anthyllis vulneraria*), YARAOTU olarak da bilinir, baklagiller (*Fabaceae*) familyasından çokyıllık otsu bitki. Avrupa ve Kuzey Afrika'daki çayırarda ve kurak yerlerde yetişir. 15-40 cm yükseklikte ve tüylü bir bitkidir. İnce yaprakları 1,4-3,8 cm uzunluğundadır. Çiçekleri sarı, kırmızımsı ya da beyaz renklidir. Çiçekli dalların yaraları iyi edici ve kabız yapıcı etkisi vardır. Eskiden böbrek hastalıklarının tedavisinde kullanılan çobangülü günümüz-

de kaya bahçelerinde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Çobanlar bak. Pastoureaux

Çobanlar, Ege Bölgesi'nde, Afyonkarahisar iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Merkez ilçeye bağlı bir bucak olan Çobanlar, 9 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Çobanlar Belediyesi 1955'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 24.972; kasaba, 6.675.

Çobanların Tapınması, Hristiyan sanatında karşılaşılan en yaygın temalardan biri. Çobanların, Luka İncili'nde de anlatıldığı

"Çobanların Tapınması", Giorgione'nin pano resmi, y. 1508; Ulusal Sanat Galerisi, Washington, D.C.

National Gallery of Art, Washington, D.C. Samuel H. Kress Collection

gibi, yeni doğmuş İsa'ya biat etmelerinin görselleştirilmesidir. Daha eski olan, ama az kullanılan Çobanlara Müjde sahnesinden kaynaklanır. Bu sahnede çobanların kırlarda melekten mucizevi doğumun haberini aldıkları an canlandırılmaktadır.

Çobanların Tapınması aynı konu olarak Batı'da 15. yüzyıla değin ele alınmamıştır. Önceleri 4. yüzyıl erken Hristiyan sanatında, Müneccim Kralların Tapınması sahnesinde bir iki çobana yer verilirdi. Çobanlar, o yörede İsa'ya biat eden ilk kişiler olarak Hristiyanlığın Yahudiler arasında, Yahudi olmayan müneccim krallar ise pagan dünyasında yayılmasını simgelerdi.

Çobanların Tapınması taşıdığı yalın dinsel anlamdan ötürü Kuzey resminde ve Rönesans dönemi İtalyan resim okullarında, daha sonra da barok dönemde altar panolarıyla daha başka dinsel resimlerde yaygın olarak işlenmiştir. Bunların çoğunda çobanlar, müneccim kralların görkemli armağanlarına bazı küçük simgesel armağanlarla karşılık verirler. En sık rastlanan armağan, belki de İsa'nın kendisini feda etmesini simgeleyen, ayakları bağlı bir kuzudur. Çobanların Tapınması teması 16. yüzyılın sonunda tür resmine esin kaynağı olmuş, 16. ve 17. yüzyıllar boyunca da, kırsal konulara karşı gösterilen geniş ilgi sonucunda yaygınlık kazanmıştır.

Çobanlı, (İsmail) Cevat (d. 1870, İstanbul - ö. 13 Mart 1938, İstanbul). Çanakkale savunmasındaki başarılarıyla tanınan asker. Arapkirli müşir (mareşal) Şakir Paşa'nın oğluydu. Mektebi Sultani'de (sonradan Galatasaray Lisesi) okudu. 1891'de Harbiye Mektebi'ni, 1894'te Erkân-ı Harbiye (Kur-

may) Mektebi'ni bitirerek orduya katıldı. 1901'de mirliva (tuğgöral) oldu. II. Meşrutiyet'in ilamından sonra rütbesi kaymakamlığa (yarbay) indirildi. Trablusgarp (1911-12) ve Balkan (1912-13) savaşlarına katıldı. 1914'te yeniden mirlivalığa yükseltildi ve I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale, Galiçya ve 7. Ordu komutanı olarak Filistin Cephesi'nde savaştı. Çanakkale'deki başarılı savunmada önemli rol oynadı. Mondros Mütarekesi'nden sonra bir süre erkân-ı harbiye-i umumiye reisliği (genelkurmay başkanlığı) yaptı. 16 Mart 1920'de İstanbul'u

işgal eden İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. 15 Ocak 1922'de serbest bırakıldıktan sonra el-Cezire Cephesi komutanlığına atandı (9 Şubat). II. dönem (1923-27) TBMM'ye Elazığ milletvekili seçildi ve 3. Ordu müfettişliğine atandı. 1924'te milletvekilliğinden çekildi. 1926'da orgeneral oldu ve 1935'te Askeri Şura üyeliğinden emekliye ayrıldı. Kurtuluş Savaşı'ndaki hizmetlerinden ötürü İstiklal Madalyası'na değer görüldü.

Çobanlılar, ÇUPANILAR olarak da bilinir, 14. yüzyılda İlhanlılara bağlı olarak İran, Azerbaycan, Gürcistan, Arran ve Anadolu'da etkinlik gösteren Moğol ailesi.

Ailenin kurucusu Emir Çoban, Sunduz kabilesi soylarındandı. Gazan Han döneminden (1295-1304) başlayarak uzun süre Anadolu valiliği yaptı. 1316'da ölen Olcaytu'nun yerine tahta çıkan Ebu Said Bahadır'ın küçük yaşta olmasından yararlanarak yönetimi ele geçirdi ve 10 yıl elinde tuttu (1317-27). Onun yerine Anadolu valiliğiyle görevlendirilen oğlu Timurtaş (Demirtaş), 1322'de merkezi yönetime karşı ayaklanarak bağımsızlığını ilan etti; ama ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilen babası Emir Çoban Anadolu'da duruma egemen oldu ve Timurtaş'ı Ebu Said Bahadır'ın huzuruna götürerek bağışlanmasını sağladı. Emir Çoban'ın oğullarından Dimişk Hoca ve Çılav merkezde görevlendirilirken, Şeyh Mahmud Gürcistan'ı, Emir Hüseyin de Horasan ve Mazenderan'ı yönettiler.

Ebu Said Bahadır'ın, Celayirli Hasan Büzürgün karısı ve Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun'a(*) aşık olup evlenmek istemesi üzerine gelişen olayların ardından, Emir Çoban'ın ve Anadolu'da ikinci kez ayaklan-

dıktan sonra Memlûklere sığınan Timurtaş'ın 1327'de öldürülmeleriyle Çobanlıların gücü sarsıldı. Ama Bağdat Hatun'un Ebu Said Bahadır'la evlenmesi Çobanlıların yeniden güçlenmesini sağladı. Bağdat Hatun'un 1335'te öldürülmesinden sonra Celayirli-lerle ittifak kuran Emir Çoban'ın oğlu Sargan, 1336'da Diyarbakır'a girerek önce burada, 1338-40 arasında da Arran'da bağımsız olarak hüküm sürdü. Timurtaş'ın oğlu Hasan Küçük, bu ittifaka cephe alarak Hasan Büzürg'e savaş açtı ve 1338'de İlhanlı Devleti üzerindeki Celayirli egemenliğine son verdi; Olcaytu'nun kızı Satı Beg'i ilhan ilan etti. Ardından Mardin Artuklularını İlhanlılara bağladı. Hasan Küçük'ün 1343'te ölümünden sonra Çobanlılar bir süre daha Azerbaycan, Arran, Irak ve Doğu Anadolu'ya egemen oldularsa da, 1360'ta Celayirli hükümdarı I. Üveys egemenliklerine son verdi.

Çobanoğulları, yaklaşık 1227-1309 arasında Kastamonu-Sinop yöresinde egemenlik kurmuş beylik.

Beyliğin kurucusu Hüsameddin Çoban, Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan döneminin (1155-92) sonlarına doğru Kastamonu'ya uç beyi olarak atanmıştı. Orada Türkmenlerden önemli bir güç oluşturduğu gibi, I. Keykubad'ın buyruğuyla Anadolu Selçuklu tüccarlarının güvenliğini sağlamak için 1224'te Kırım seferine çıkarak Suğdak'ı ele geçirdi. Onun ölümünden sonra beyliğin başına geçen oğlu Alp Yürek döneminde, 1243 Köseadağ yenilgisinin ardından, Anadolu Selçukluları ile birlikte Çobanoğulları da Moğolların egemenliğine girdi ve Kastamonu 1258'de vezir Tuğrai'ye iktâ olarak verildi. Bu sırada Çobanoğulları siyasal bağımsızlıklarının yanı sıra ekonomik bağımsızlıklarını da yitirdiler. 1280'den önce Çobanoğullarının başına geçen Muzaffereddin Yavlak Arslan, Anadolu Selçuklu hükümdarları III. Keykhusrev ile II. Mesud arasındaki taht mücadelesinde II. Mesud'u destekledi ve onun 1284'te Konya'da tahta çıkmasında etkili oldu. 1292'de Çobanoğullarının başına geçen oğlu Mahmud Bey, İlhanlı egemenliğine son verdi ve kardeşi Ali'nin komutasında Bizans'a akınlar düzenletti. Babasının bilgileri koruma görevini sürdürdü. Onun döneminde Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi de Çobanoğullarına bağlıydı. 1309'da Candaroğulları Kastamonu'ya girerek Çobanoğullarının egemenliğine son verdi.

Çobanoğullarının özellikle Kastamonu ve Taşköprü'de yaptırdıkları mimarlık yapıtlarının çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bunların arasında en görkemli yapı, Taşköprü'deki Muzaffereddin Yavlak Arslan Medresesi'dir.

çobanpüskülü, ıslırgan olarak da bilinir, *Aquifoliaceae* familyasının *Ilex* cinsini oluşturan 400 kadar ağaç ve çalı türünün ortak adı. Her iki yarıkürenin de tropik ve ılıman bölgelerinde bulunur. Alışık olarak dizilmiş basit yaprakları ve tek ya da kümeler halinde bulunan, genellikle yeşilimsi renkli küçük çiçekleri vardır; erkek ve dişi çiçekler genellikle ayrı bitkilerin üstündedir. Çekirdekli, sulu meyveleri parlak kırmızı ya da siyahimsi renklidir.

Anayurdu Batı ve Güney Avrupa olan Avrupa çobanpüskülü (*I. aquifolium*) 15 m yükseklikte, yaprakdökme bir ağaçtır; dikenli, koyu yeşil yaprakları ve genellikle kırmızı meyveleri vardır. Çok sert olan odunu tornacılıkta değerlidir; yaprak ve meyveleri ise idrar artırıcı etkiye sahiptir.

Daha uzun bir tür olan Amerika çobanpüskülü (*I. opaca*) dikenli yapraklı ve genellikle kırmızı meyvelidir. Her iki türün de dikensiz ve sulu meyveli çeşitleri vardır. Anayurdu Türkiye ve Kafkasya olan Ana-

Çobanpüskülü (*Ilex*)
W.H. Hodge

dolu çobanpüskülü (*I. colchica*) 1-3 m boyunda, dikenli yapraklı bir çalıdır. Genç çalımı ve herdem yeşil bir tür olan *I. cornuta*'nın anayurdu Doğu Asya'dır, parlak yeşil yapraklarının arasında kırmızı renkli meyveler bulunur. Anayurdu Doğu Asya olan *I. crenata* 6 m yüksekliğinde, yaprakdökme bir çalıdır; küçük yaprakları ve siyah meyveleri vardır. *I. vomitoria* ve *I. verticillata* türlerinin anayurdu Kuzey Amerika'nın doğusudur. *I. decidua*, 10 m yüksekliğe kadar büyüeyebilen, kırmızı meyveli, yaprakdökme bir çalıdır. Güney Amerika'da yetişen *I. paraguariensis* ise kışın yapraklarını dökmez; yüksekliği 6 m'ye erişen bu çalının yapraklarından *mate* adı verilen bir çay yapılır.

çobanüzümü bak. yabanimersini

Çobanzade, Bekir (Sıtkı) (d. 1893, Karasubazar, Akmesit - ö. 1937'den sonra?), Kırmızı Türkolog ve şair. İlk ve orta öğrenimini Karasubazar'da yaptı. İstanbul Sultanisi'ni (İstanbul Erkek Lisesi) bitirdi (1915), Macaristan'a giderek Budapeşte Üniversitesi'nde Türk filolojisi, Arap ve Macar edebiyatları tarihi öğrenimi gördü (1915-19). Kırım'a döndükten sonra Tutaykoy Pedagoji Yüksekokulu'nda öğretmenlik yaptı, Kırım Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türkoloji profesörlüğüne getirildi. 1924'te Bakü Üniversitesi'ne geçti. 1926'da Bakü'da toplanan Türkoloji Kongresi'ne katıldı. 1937'de görevine son verilerek sürgüne gönderildi. Bundan sonra kendisinden haber alınamadı.

Çobanzade, Rusya'daki Türklerin kültürlerinin Batılı örneklerle uygun biçimde gelişmesinden yanaydı. Komünizme karşı "ulusal sosyalizm"i savunmaya çalıştığı gibi, Batı uygarlığından en geniş anlamda yararlanılması gerekliliği üzerinde durmuştu. Bu amaçla da Bakü Türkoloji Kongresi'nde, Türkçe seslerin yazımında Arap harflerinin yetersizliğini ileri sürerek Latin alfabesine dayanan bir yazı sisteminin hemen bütün Türk illerinde kullanılması tezini ileri sürmüştü. Türklerin kültürel birliğini sağlamak amacıyla yönelik dil çalışmaları arasında, özellikle Türk dillerinin karşılaştırılması ve tarihsel dilbilgisinin yazılması konusunda özel bir önem vermişti.

Başlıca yapıtları arasında *Türk-Tatar Lisaniyatına Medhal* (1924), *Kırım Tatar İlmî Sarfı* (1925), *Türk Dili ve Edebiyatının Tedris Usulü* (1926), *Kumuk Dili ve Edebiyatı Tetkikleri* (1926), *Türk-Tatar Dialektolojisi* (1927), *Türk Grameri* (1930) sayılabilir.

çocuk diş hekimliği bak. pedodonti

çocuk edebiyatı, çocuklar için kaleme alınmış yapıtların oluşturduğu edebiyat. Tanımı ve kapsamı konusunda değişik görüşler bulunmakla birlikte, bağımsız bir edebiyat türü olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında geliştiği kabul edilir.

Çocuk edebiyatının oldukça geç gelişmesi, belirli kültürel ve ekonomik nedenlerle açıklanabilir. Yakın zamanlara değin, çocuklar yetişkinlerin küçük birer modeli sayılıyor ve ayrı bir çocuk dünyasının varlığı kabul edilmiyordu. Bu yüzden, çocukların özel meraklarını karşılayan, onların kavrayış düzeyleri göz önünde tutularak hazırlanmış edebiyat yapıtlarına da gerek duyulmuyordu. Öte yandan, matbaanın bulunmasından önce kitap yapımı oldukça zaman alan, pahalı bir işti. Bu koşullarda, çocuklar için ancak eğitim kitapları hazırlanabiliyor, onlara edebiyat zevkini tattırmayı amaçlayan kitaplarla uğraşılıyordu. Çocuk edebiyatının gelişmesini önleyen bir başka olgu da toplam nüfus içinde okuryazar oranının düşüklüğüydü. Özel olarak çocuklara yönelik kitapların üretim ve dağıtımı, ancak eğitimin kitleselleşmesi ve yaygın bir kitap pazarının doğmasından sonra ekonomik açıdan kârlı bir iş haline gelebilmiştir.

TANIMI VE KAPSAMI. Çocuk edebiyatının okurlarının, okuma yazma öğrenmiş ve 14-15 yaşlarını aşmamış çocuklar ve "genç insanlar" olduğu kabul edilir. Ama bu tanımla belirsizleştiren iki olgu vardır. Günümüzdeki çevre koşulları çocukların 12-15 yaşları arasında hızla gelişmesine, çocukluktan çıkmasına yol açmaktadır. Bu yaşlardaki çocuklar, çocuk kitaplarının yanı sıra, yetişkinler için yazılmış kitapları da okuyabilmektedir. Öte yandan, yetişkinlerin çoğunda da çocuksu bir yan sürer. Bu yüzden, Lewis Carroll'ın *Alice's Adventures in Wonderland*'i (1865; *Alis Harikalar Diyarında*, 1956) gibi bazı çocuk kitapları, yetişkinler arasında da geniş bir okur kitlesi bulabilmektedir.

Çocuk edebiyatının kapsamı da tartışılabilir. Bazı yaklaşımlara göre, dünya klasiklerinden çocuklar için yapılmış uyarlamalar bu türe girer. Ama bunun tersini savunanlar da vardır. Resimli kitapları ve çocuklar için hazırlanmış çizgi romanları çocuk edebiyatı sayanlar olduğu gibi, bunları edebiyat kapsamı içinde düşünmeyenler de bulunmaktadır. Ama asıl güçlük, hem çocuklar, hem de yetişkinlerin okuyabileceği yapıtlarla ilgilidir. William Golding'ın *Lord of the Flies*'i (1954; *Sineklerin Tanrısı*, 1979) gibi, konuları çocuklarla ilgili olan, ama üslup ve evrensel anlamlarıyla çocuklardan çok yetişkinleri ilgilendiren romanlar genellikle bu türe sokulmaktadır. Aynı durum, aslında yetişkinler için yazılmış, ama sonradan çocukların okuma listelerine de girmiş olan *La Fontaine*'in *Fables*'i (1668-79; birçok bölümü *La Fontaine'in Masalları*, 1948; *La Fontaine'den Seçmeler*, 1983 ve daha birçok başka kitapta Türkçe yayımlanmıştır) ve Charlotte Brontë'nin *Jane Eyre*'i (1847; *Jane Eyre*, 1945) için de geçerlidir. Ama Walter Scott'ın *Ivanhoe*'su ya da Alexandre Dumas'ın (Baba) *Les trois mousquetaires*'i (1844; *Üç Silahşörler*, 1934) gibi, büyükler için yazılmış olduğu halde "çocuksu" bir duyar-

lılığı yansıtan yapıtların durumu biraz daha karışıktır. Dünya edebiyatının biçim ve içerik yönünden daha incelikli, güç anlaşılır ve karmaşık bir hule gelmesiyle birlikte, *Uç Silahşörler* gibi görece "basit" yapıtlar da kendiliğinden çocuk edebiyatı sınıfına "düşmüşlerdir".

Çocuk edebiyatı adında ayrı bir türün olamayacağını savunular da vardır. Bunlara göre edebiyat tek ve evrensel; çocuklar kendi yeteneklerine ve yaşlarına göre bu edebiyattan değişik tatlar alabilirler. Ama çocukların kavrayış düzeyine göre hazırlanmış yapıtlar, "edebi" sıfatını alamayacak kadar ilkindir. Bu görüşü savunular, çocuğu bir sanat ve edebiyatın varlığını kabul etmekte, ama çocuklar için yapılmış bir edebiyatın olamayacağını öne sürmektedirler. Gene de bu görüşler bugün azınlıktadır.

Günümüzde çocuk edebiyatı terimi, yetişkinlerce de okunabilen, ama özel olarak çocuklar için yazılmış kurmaca yapıtları belirtmektedir. Bu edebiyatın, yetişkin edebiyatından ayrı, kendine özgü edebi, estetik, biçimsel özellikleri, iki yüz yıllık bağımsız bir tarihi vardır. Bu özellikleriyle "edebiyat" adını almaya hak kazanmıştır. Bütün bu nitelikler göz önünde tutulduğunda ders kitapları ve başka öğretici yapıtlar, La Fontaine'in masalları gibi aslında büyükler için yazılmış kitaplar ve çizgi romanlar, çocuk edebiyatının kapsamı dışında kalmaktadır.

ULUSAL FARKLILIKLAR. Ülkeler arasındaki tarihsel, kültürel ve ekonomik farklılıklar, çocuk edebiyatlarının gelişme düzeyleri ve içerikleri üzerinde etkili olmuştur. Çocuk edebiyatının Batı Avrupa'da daha erken geliştiği görülür. Uzakdoğu ülkelerinin birçoğunda çocuk edebiyatı henüz sözlü evreyi aşamamıştır. Hindistan ve Sri Lanka gibi dil birliğinden yoksun ülkelerde de tam anlamıyla gelişmemiştir. Az gelişmiş ülkelerin hepsinde, okulların yetersizliği ve okuryazar nüfus oranının düşüklüğü, çocuk edebiyatının gelişmesini yavaşlatmaktadır. Yerli geleneklerden beslenen yaratıcı bir çocuk edebiyatının doğmasına önemli bir engel de, az gelişmiş ülkelerde 1950'den sonra Amerikan kültürünün televizyon, çizgi roman vb gibi araçlarla yoğun bir egemenlik kurmuş olmasıdır.

Asya ülkelerinin çoğunda, babaya ve devlete bağlılığı temel alan otoriter bir kültürün varlığı da çocukların hayal gücüne seslenen yapıtların yaratılmasını güçleştirmektedir. Bunun en iyi örneği, ekonomik bakımdan oldukça gelişmiş bir ülke olmasına karşın çocuk edebiyatı alanında ancak 1950'lerden sonra önemli ürünler verebilen Japonya'dır. Bu tür ülkelerde çocuk edebiyatı daha çok folklorla ya da öğretici yapıtlarla sınırlı kalmaktadır.

Batı Avrupa'da da çocuk edebiyatının gelişme düzeyi açısından kuzeyle güney arasında belirgin farklar görülür. İspanya, İtalya ve Yunanistan'da çocuk edebiyatı ancak son 50 yıl içinde gelişmiştir. Buna karşılık İngiltere, İskoçya, İskandinav ülkeleri ve Almanya, modern anlamdaki çocuk edebiyatının beşiği sayılır. ABD'de bile, Kuzey ve Güney eyaletleri arasında çocuk edebiyatının gelişme düzeyi ve zenginliği açısından önemli farklar vardır. Bunun bir nedeni de, Akdeniz ülkeleriyle ABD'nin güneyinin, geleneklerin etkisinden daha geç sıyrılmış olmasıdır.

ÇEŞİTLİ ÜLKELERDE ÇOCUK EDEBİYATI. İngiltere. İngiltere'de çocukları eğlendirmek amacıyla taşıyan popüler edebiyat, Rönesans'ın başlarında ortaya çıktı. Aisopos'un hayvan öyküleri, masallar, efsaneler, Kral Arthur ve Robin Hood efsaneleri üzerine kurulu serüvenler, peri masalları, ninniler

ve tekerlemelerden oluşan bu edebiyat yalnız çocukların değil, yetişkinlerin de düş gücünü besliyordu.

Ama gelişmiş bir çocuk edebiyatının ilk evrensel örnekleri 18. yüzyılda ortaya çıktı. Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe*'suyula (1719-22; *Robinson Crusoe*, 1946) Jonathan Swift'in *Gulliver's Travels*'i (1726; *Gulliver'in Seyahatleri*, 2 cilt, 1943) aslında çocuklar için yazılmış olmasa da bütün Batı dünyasında çocuk kitaplarının gelişimini etkiledi. İsviçreli yazar Wyss'in *Der Schweizerische Robinson*'u (1812-27; *İsviçreli Robinson*, 1946) bu etkinin en ünlü örneğidir.

İngiltere'de küçük okurlar için yazılmış ilk kitaplar, Thomas Boreman'ın *Cajanus, the Swedish Giant*'ıyla (1730; İsveçli Dev Cajanus) John Newbery'nin *A Little Pretty Pocket-Book*'uydu (1744; Sevimli Küçük Cep Kitabı). *The History of Little Goody Two-Shoes* (1765; İki Pabucun Öyküsü) ilk çocuk romanlarından biriydi. İlk çocuk manzumeleri, ninniler ve tekerlemeler derlemesi olan *Mother Goose* (Kaz Ana) 1791'de çıktı (bak. Kaz Ana). Bu dönemde çocuk şiiri alanında Ann ve Jane Taylor kardeşlerin yapıtları oldukça etkili oldu. Ama bu türün en başarılı örneklerini *Book of Nonsense* (1846; Şaşmalıklar Kitabı) ile Edward Lear verdi.

19. yüzyılda Frederick Marryat'ın *Children of the New Forest*'ıyla (1847; Yeni Ormanın Çocukları) tarihsel çocuk romanları çığırı açıldı. Thomas Hughes'un *Tom Brown's School Days*'i (1857, *Tom Brown'un Okul Serüvenleri*, 1985) okul öyküleri türünün, Catherine Sinclair'in *Holiday House*'u da (1839; Tatil Evi) gerçekçi çocuk romanları türünün en başarılı örneklerindendi. Grimm Kardeşler'in ve Andersen'in masalları İngilizceye bu yıllarda çevrildi.

Yalnız İngiliz değil, dünya çocuk edebiyatının başyapıtı sayılan *Alis Harikalar Diyarında* 1865'te yayımlandı. Bütün dünya dillerine çevirileri ve uyarlamaları bulunan bu yapıtta birlikte çocuk edebiyatının altın çağı açıldı. Fantastik edebiyatın da en önemli yapıtlardan biri olan bu kitabı Jean Ingelow'un *Mopsa the Fairy* (1869; Peri Mopsa), Maria Mulock Craik'in *The Little Lambe Prince* (1875, Küçük Aksak Prensi), Robert Louis Stevenson'ın *Treasure Island* (1881; *Define Adası*, 1939), Oscar Wilde'in *The Happy Prince, and Other Tales* (1888; *Mutlu Prensi, 1960*), Rudyard Kipling'in *The Jungle Book* (1894; *Cengel Kitabı*, 1936) ve *Just So Stories for Children* (1902; Çocuklar İçin Öyküler) ve J. M. Barrie'nin *Peter Pan* (1904; *Peter Pan*, 1950) adlı yapıtları izledi. Bu dönemde okul öyküsü, serüven romanı, tatil romanı, genç kız ve aile romanları, tarihsel romanlar, hayvan öyküleri, mesleki eğitim romanları gibi türlerin en başarılı örnekleri yayımlandı.

20. yüzyılda ahlaksal öyküler, serüven ve okul romanları gibi türlerde bir gerileme görülürken, belgesel kitaplar, çocuklar için yazılmış yaşamöyküsü kitapları ve ansiklopedilerin satışında hızlı bir artış görüldü. Bunların yanı sıra, okula yeni başlayan çocuklar için hazırlanmış kitaplar da geniş bir pazar buldu.

20. yüzyıl İngiliz çocuk edebiyatının önemli bir özelliği, toplumsal sorunları gerçekçi bir biçimde işleyen yapıtların çoğalmasındır. Serrailiers'in *Silver Sword*'unda (1958; Gümüş Kılıç) Alman işgali sırasında Polonyalı dört çocuğun başına gelenler anlatılır; ulusal ayrılıklar ve ırkçılık gibi sorunlar ilk kez bu romanla çocuk edebiyatının gündemine girmiştir. John Rowe Townsend ve Leila Berg gibi yazarlar da aynı çizgiyi sürdürmüşlerdir.

Tatil ve serüven öyküleri gibi türlerin gerilemesine karşın, tarihsel roman ve fan-

tastik öykü alanında 20. yüzyılda parlak ürünler verilmiştir. Rosemary Sutcliffe'nin *The Eagle of the Ninth* (1954, Dokuzuncu Kartal) ve *Warrior Scarlet* (1958, Kırmızı Savaşçı) parıltılı usullarıyla tarihsel roman türünün en başarılı örnekleri sayılır. Fantastik edebiyat alanının en parlak yapıtlarını ise J. R. R. Tolkien ve C. S. Lewis vermişlerdir. Tolkien'in dokuz dilde 3 milyondan fazla satılan unlu üçlemesi *Lord of the Rings* (1954-55; Yüzükler Tanrısı) gelecekte ortaçağ romans ve efsane konularını düşsel bir çerçevede içinde işleyen bir alegoridir. Lewis'in düşsel ülke Narnia ile ilgili *The Lion, the Witch and the Wardrobe* (1950; *Aslan, Cadı ve Sihirli Dolap*, 1982) ve oteki kitaplardan oluşan yedi ciltlik yapıtı ise, çocukların zevklerine daha yakın, daha yumuşak tonlu, daha heyecanlı bir anlam taşır.

ABD. Amerikan çocuk edebiyatı İç Savaş'ın sonlarına değin İngiltere'deki gelişmeleri izlemekle yetindi. 17 ve 18. yüzyıllarda çocuk kitaplarında daha çok öğretici amaçlara önem veriliyordu. ABD'de gerçek anlamıyla çocuk edebiyatı İç Savaş'ın sonra Louisa May Alcott ve Mark Twain'in romanlarıyla başladı. Louisa May Alcott'un *Little Women* (1868-69; *Küçük Kadınlar*, 1931) ve March ailesiyle ilgili obur romanları, bugün bile zevkle okunmaktadır. Mark Twain'in *The Adventures of Tom Sawyer* (1876; *Tom Sawyer'in Maceraları*, 1945) ve *The Adventures of Huckleberry Finn* (1884; *Hakilberi Fin'in Maceraları*, 1944), çocuk romanları olmanın ötesinde, dilleri ve usullarıyla Amerikan edebiyatının da klasikleri arasındadır. Aynı yıllarda Howard Pyle, ortaçağ romanslarını konu alan tarihsel romanlarıyla, çocuk edebiyatında dönemin duygusal eğilimini temsil eder. Bu duygusallığı paylaşan bir başka yazar da *Little Lord Fauntleroy* (1886; *Küçük Lord*, 1944) adlı romanıyla Frances Eliza Burnett'tir.

Fantastik roman türünde L. Frank Baum'un Oz adlı düşsel ülkede geçen *The Wonderful Wizard of Oz* (1900; *Sihirbaz Oz*, 1984) zaman zaman *Alis Harikalar Diyarında*'yla karşılaştırılmış da, Carroll'ın yapıtındaki incelik ve buluş zenginliğinden yoksundur.

İngiltere'de Edward Lear'ın öncülüğünü yaptığı saçma şiir(*) türü, 20. yüzyılın başlarında ABD'de gelişti. Bu türün en başarılı temsilcileri Laura E. Richards ve Theodor Seuss Geisel'dir. Aynı dönemde Elizabeth Madox Roberts'in baladları da dikkat çeker.

İki dünya savaşı arasında kalan dönemde, gerçekçi tarihsel romanlar da yazılmıştır. Duygusallıktan uzak, araştırmaya dayalı bu türün en çok okunan ürünleri James Boyd'un *Drums* (1925; *Davullar*) ve Eric Kelly'nin *The Trumpeter of Krakow* (1928, *Kraków Trampetçisi*) adlı romanlarıdır.

Mizah alanında Florence ve Richard Atwater'ın, hayvan öyküleri türünde Will James'in adları sayılabilir. Laura Ingalls Wilder'in ABD'nin ormanlık yörelerindeki yaşamı betimleyen ve sonradan televizyona uyarlanan *Little House in the Prairie* (1932, *Küçük Ev*, 1976) dizisi ise canlı uslubuyla dikkati çeker. Televizyona ve sinemaya uyarlanan bir başka yapıt da Eric Knight'in *Lassie Come Home*'udur (1940; *Lassie Yuvaya Donuş*, 1987).

II. Dünya Savaşı sonrasında ABD'de çocuk edebiyatında iki yeni özellik gözlenir. Birincisi, bilimkurgu türünün gösterdiği olağanüstü gelişmedir. Yalnız çocuklara

değil, yetişkinlere de seslenen bilimkurgu romanlarının en ünlü temsilcileri Robert Heinlein, Isaac Asimov ve Ursula Le Guinn'dir. İkinci özellik, Joseph Krumbold ve Nath Hentoff gibi yazarların romanlarıyla etnik farklılık, ekonomik sömürü, cinsellik gibi konuların çocuk edebiyatına da girmesidir.

Geleneksel türlerden resimli öyküde de yeni tekniklerin yol açtığı bir gelişme göze çarpar. İlk kez 1901'de Beatrix Potter'ın *The Tale of Peter Rabbit*'iyle (Pamuk Tavşan, 1956) çocuk edebiyatına giren resimli öykü, 1950'lerde Louise Fatio'nun *The Happy Lion*'i (Mutlu Aslan) ve Else Minarik'in yazdığı ve Maurice Sendak'ın resimlediği "Küçük Ayı" dizileriyle devam etti.

Fantastik anlatı türü de daha incelikli, daha edebi hale geldi. Bu alanda en başarılı yapıtlar James Thurber'in *The 13 Clocks* (1950; 13 Saat) ve E. B. White'in *Charlotte's Web* (1952; Charlotte'un Ağı) adlı dizileri ile Russell Hoban'ın felsefi bir boyut taşıyan, yoğun bir olay örgüsüyle yazılmış *The Mouse and His Child* (1969; Fare ile Yavrusu) romanıdır.

Almanya ve Avusturya. Bu ülkeler, çocuk edebiyatı alanındaki kuramsal çalışmalarıyla dikkat çeker. Bugün yalnızca Almanya'da çocuk edebiyatının geliştirilmesiyle ilgilenen 300'ü aşkın kurum bulunmaktadır.

Aydınlanma dönemine değin Alman çocuk kitaplarında, dinsel ve öğretici boyut ön plandaydı. Aydınlanma, çocuğun bağımsız bir varlık olarak görülmesini sağladı. Bu gelişmenin ilk ürünü, Joachim Heinrich Campe'nin *Robinson der Jüngere* (1779; Genç Robinson) adlı romanı oldu. Ama çocuk edebiyatı asıl romantizmle birlikte doğdu ve gelişti.

Romantizmin iki yazarı, Achim von Arnim'le Clemens Brentano'nun eski halk kaynaklarından derledikleri masallar ve şarkılar kitabı *Des Knaben Wunderhorn* (1805-08; Çocuğun Büyülü Borusu), Almanya'da yeni bir duygusal iklimin yerleşmesini sağladı. Kitabın etkileri, Fransa'da La Fontaine'in masallarının yarattığı etkiye denkti. Aynı ölçüde etkili bir başka kaynak kitap da Grimm Kardeşler'in halk masalları derlemesi oldu. Bu kitap, bütün bir masal geleneğinin (E. T. A. Hoffmann, Brentano, Ludwig Tieck, Wilhelm Hauff) doğmasına temel hazırlamıştı. Romantizmin yol açtığı başka bir ürün de Heinrich Hoffmann'ın gerçeküstü çocuk şiirleriydi. Onun küçük çocuklar için yazdığı *Struwwelpeter* bütün Avrupa dillerine çevrildi ve çocukların sevgilisi oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında çocuk edebiyatının başlangıçtaki sanatsal düzeyinin düştüğü ve daha çok eğlendirmeye yönelik ticari ürünlerin yaygınlaştığı görüldü. Karl May'in Amerikan Yerlilerini ve Vahşi Batı'yı anlatan öyküleri en çok satan kitaplar arasına girdi. 20. yüzyılın başlarında iki şair, Christian Morgenstern ile Joachim Ringelnatz, yetişkinlerdeki çocuksu yana seslenen ve hüzünlü bir "hınzırlık" yansıtan şiirleriyle, sanatsal düzeyi yükseltti, yeni bir çocuk şiiri akımı başlattılar. Bu çizgiyi sürdüren asıl çocuk şairleri, James Krüss ve Josef Guggenmos oldu.

İki savaş arasında düzyazı alanında en önemli yapıtlar, okul öyküsü türünde Wilhelm Speyer'in *Der Kampf der Tertia's* (1927; Üçüncü Sınıfın Kavgası) ile Erich Kästner'in *Emil und die Detektive*'siydi (1929; *Emil ve Dedektifler*, 1967). Alman çocuk edebiyatının en önemli yazarlarından

sayılan Kästner, *Die Konferenz der Tiere* (1949; *Hayvanlar Toplantısı*, 1981) adlı yapıtıyla Almanya dışında da büyük bir okur kitlesi buldu.

Hitler döneminde önemli bir yapıtın görüldüğü Almanya'da 1945'ten sonra Michael Ende'nin romanlarıyla çocuk edebiyatı yeni bir canlanışına girdi. *Momo* (Momo, 1984) romanının yazarı Ende'nin yanı sıra, Kästner ve Krüss de fantastik düzyazı alanında ürün vermeye devam ettiler. Avusturyalı Erica Lillegg'in, bölünmüş bir kişiliği anlatan gerçekçi fantezisi *Vevi* (1955) dönemin ilgi çeken yapıtlarından oldu.

İskandinav ülkeleri. Bu ülkelerde, özellikle de İsveç'te, dünya çocuk edebiyatının en çok okunan yapıtlarından bazıları yaratılmıştır. İsveç'te çocuk edebiyatının zenginliğinin önemli bir nedeni, refah devleti uygulamalarıyla çocuk eğitim ve kültürüne ayrılan kaynakların genişliğidir.

18. yüzyıla değin Alman çocuk edebiyatını izleyen İsveç'te, bu yüzyılın ikinci yarısında yerli kaynaklardan beslenen bir çocuk edebiyatı doğdu. Bu gelişmede, Danimarkalı Andersen'in yolunda gidenlerin payı büyüktü. Helena Nyblom ve Anna Wahlenberg, 20. yüzyılın başlarında İsveç'in ilk özgün peri masallarını yazdılar. Ama İsveç çocuk edebiyatının en önemli yapıtı Selma Lagerlöf'ün *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*'siydi (1906-07, 2 cilt; *Nils Holgersson'un İsveç Gezisi*, 1951, 3 cilt). Eğitim. Bakanlığının siparişi üzerine bir coğrafya kitabı olarak hazırlanan bu yapıt, sonuçta fantastik sanatın bir örneği olmuştu. Aynı tarihte yayımlanan Laura Fitinghoff'un 1860'lardaki kıtlıkla ilgili *Barnen från Frostmofjället*'i (1907; *Yayla Çocukları*) gerçekçi çocuk romanının bir klasikiydi. Resimli kitap alanında 20. yüzyılın ilk yarısında gene bir kadın sanatçının, Elsa Beskow'un çalışmaları vardı. İsveç çocuk edebiyatının önemli bir başka yazarı da, üç kitaplık bir dizinin ilk kitabı olan *Pippi Långstrump*'un (1945; *Uzunçorap*, 1975) yazarı Astrid Lindgren'dir. Mizah ve "saçma" yazı alanında 1940'lardan sonra Åke Holmberg'in dedektif dizileri ile şair Lennart Hellsing'in *Daniel Doppsko* (1959) adlı yapıtı görüldü. Britt G. Halqvist gibi şairlerle birlikte anılan İsveç çocuk şiiri de zengin bir tür olarak varlığını sürdürdü.

Norveç'te gerek çocuk edebiyatı, gerek ulusal edebiyat, ülkenin Grimm Kardeşler'i sayılabilecek olan P. C. Asbjørnsen ve Jørgen Moe'nun 1841-44 arasında yaptıkları halk masalları derlemesiyle başladı. Moe, özel olarak çocuklar için de yazmıştı. Şiirleri, Norveç çocuk kültürünün bir parçası haline gelmişti. Daha sonraki kuşak içinde, küçük bir kasabalı kızla ilgili "Inger Johanne" dizisinin yazarı Dikken Zwilgmeyer, oyun yazarı Barbra Ring ve peri masalları yazarı Johan Falkberget dikkati çekti. II. Dünya Savaşı sonrasında en önemli adları arasında ise, Halvor Floden, Zinken Hopp, Jan Magnus, Thorbjørn Egner ve Finn Havrevold sayılabilir.

Danimarka, Andersen'in 1835-71 arasındaki yayımlanan masallarından (*Andersen Hikâyeleri*, 1938; *Andersen Masalları*, 1954, 1990; *Andersen'den Masallar*, 1982, 1989 ve daha birçok başka ad altında Türkçeye çevrilmiştir) sonra çocuk edebiyatında bu düzeyde başka bir ürün veremedi; daha çok çevirilerle yetindi. Gene de Halfdan Rasmussen'in 1964 Danimarka Çocuk Kitabı Ödülü'nü kazanan *Bjørnerim*'iyle (Çocuklara Şiirler) Anne Holm'un kaybolmuş bir çocuğun Danimarka'ya yolculuğunu anlatan *David* (1963) adlı romanı, çocuk edebiyatının doruklarından sayılmaktadır.

Finlandiya'da ise Zacharias Topelius ve Anni Swan'ın peri masalları, 19. yüzyılın bu alandaki en önemli yapıtları arasındadır. Ama Fincenin Avrupa kökeni bir dil olmaması, çoğu Finlandiyalı yazarın İsveççe yazmasına yol açtığı için, bu ülkede çocuk edebiyatı öteki İskandinav ülkelerinin zenginliğine erişememiştir.

Fransa. Fransız çocuk kitaplarında çok uzun bir süre öğretici eğilimler egemen oldu. 19. yüzyıla değin bu çizginin dışında kalan tek yazar, 17. yüzyılda, "Uyuyan Güzel", "Kırmızı Şapkalı Kız" ve "Çizmeli Kedi" gibi ünlü masalların yaratıcısı Charles Perrault'ydü. Rousseau'nun *Émile; ou, de l'éducation* (1762; *Emil yahut Terbiye Dair*, 1932), çocuk edebiyatındaki öğretici vurguyu güçlendirdi. Rousseau'nun öğrencilerinden Madame de Genlis, çocuk kitaplarında her türlü olağanüstü olayın aklıca olarak açıklanması gerektiğini savunuyordu.

19. yüzyılda Madame de Ségur'un "iyi aile kızları" ile ilgili "Sophie" dizisiyle çocuk edebiyatına belli bir duygusalılık, hatta canlılık geldi. Ama bu alanda yüzyılın en büyük yazarı hiç kuşkusuz *De la terre à la Lune* (1865; *Aya Seyahat*, 1939) ve *Vingt mille lieues sous les mers* (1870; *Deniz Altında Yirmi Bin Fersah*, 1949) adlı kitapların yazarı Jules Verne'di. Aynı dönemde Alphonse Daudet gibi yazarlar da çocuk öyküleri yazdılar.

Fransa'da çocuk edebiyatının parlak dönemi 20. yüzyılda başladı. 1911'de J. H. Rosny, Tarihöncesi'nde insanların yaşamıyla ilgili bir resimli kitap hazırladı. Yankısı çok uzun süren bu kitap, 1981'de *La guerre du feu* (Ateş Savaşı) adıyla sinemaya uyarlandı. André Maurois'nin *Patapoufs et filifliers*'i (Şişkolarla Siskalar, 1969) savaşıla ilgili yumuşak bir taşlamaydı. Maurois'nin *Le pays des 36.000 volontés*'i de (36 Bin İstek Ülkesi) çocukların en sevdiği kitaplardan biri oldu. Charles Vildrac'ın *Les lunettes du lion*'u (1951; *Aslanın Gözlüğü*) kısa sürede çocuk klasikleri arasına girdi. Antoine de Saint-Exupéry'nin *Le Petit Prince*'i de (1943; *Küçük Prensi*, 1953) çocuk kitabı olarak yazılmamasına ve içerdiği karamsar felsefeye karşın, bütün dünya çocuklarının sevdiği yapıtlardan biri oldu.

1930'lardan sonra Fransa'da "Tintin" (Tenten), "Astérix" (Asteriks) ve "Lucky Luke" (Red Kit) gibi çok yaygınlık kazanan çizgi romanın yayımlandı. Çocuk kitaplarının sayısında da büyük bir artış görüldü. 1945 sonrasında başarılı yazarların arasında Maurice Druon ve Henri Bosco vardı. Aynı dönemde, Colette Vivier ve Paul-Jacques Bonzon da her türlü öğretici kayıdan uzak, gerçekçi çocuk romanlarıyla dikkati çektiler. Maurice Vauthier masalsı öykü türünde, Paul Berna ise polisiye roman türünde başarılı oldu. Bu dönemde çocuk şiirleri alanında en önemli ad Pierre Gamarra'ydı. Elliden çok çocuk romanı yazan ve 1964'te Andersen Ödülü'nü kazanan René Guillot da kitapları başka dillere en çok çevrilen yazarlar arasındaydı.

Rusya/SSCB. Devrim öncesi Rusya'da çocuk edebiyatı zengin değildir. Adları anılabilecek yapıtlar arasında Ivan Krilov'un masalları, A. N. Afanasyev'in derlediği halk öyküleri (*skazki*), çocuklara anlatılan ve bazıları kitap halinde yayımlanan destanlar, Pyotr Eršov'un klasikleşmiş *Konyok gorbunok*'u (1834) ve Tolstoy'un çocuklar için yazdığı ahlaksal öyküler sayılabilir.

1917'den sonra çocuk edebiyatı alanında iki eğilim ortaya çıktı. Maksim Gorki gibi bazı yazarlar "yaratıcı fantezi"yi yuceltiyor, "insanı iradesiz bir yaratık ya da tepkisiz bir işçi haline değil, yeni bir kültürü yaratacak

özgür ve etkin bir sanatçı haline getirecek" bir çocuk edebiyatını savunuyorlardı. Ama egemen eğilim, çocuk edebiyatında da toplumcu gerçekçilik çizgisinde yürümesinden yanaydı. Bu yüzden, peri masalları karşısında makineler yüceltildi; teknolojiyle uyum halinde çalışan "yeni Sovyet insanı"nın yaşamıyla ilgili kitaplar art arda yayımlandı. Bu dönemde Rusya'nın zengin masal geleneği ve folkloru bir yana itilmişti. 1940'lardan sonra en başarılı çocuk yazarları Samuil Marşak, Sergey Mihalkov, Lev Kassil ve N. Nosov oldular. Yuri Kazakov'un hayvan masalları da bu türün bütün dünyada en ustaca yazılmış örnekleriydi. Şiir alanında gelecekçiliğin ünlü şairi Mayakovski'nin bazı parçalarıyla günümüz şiirlerinden Agniya Barto'nun yapıtları dikkati çeker.

Türkiye. Türkiye'de çocuk edebiyatı Tanzimat'la birlikte başladı. Daha önce çocuklar için yazılmış yapıtların sayısı çok azdı. Bunlar arasında Nabi'nin *Hayriye* adlı mesnevisi anılmalıdır. Bu kitapta şair, oğluna başarılı olmasını sağlayacak dinsel ve meslek bilgileri, öğütler verir. Bu türden bir başka öğretici yapıt Sümbülzade Vehbi'nin *Lütfiye* mesnevisidir. Bunların yanında, yazıya geçirilmeden kalan, masallar, fıkralar ve tekerlemelerden oluşan oldukça zengin bir sözlü edebiyat vardır.

Tanzimat döneminde, dünya çocuk klasikleri ya da çocuklar için "uygun" olduğu düşünülen yapıtlar Türkçeye çevrilmeye başladı. Ahmed Midhat, Şinasi ve Recaizade Ekrem, Fransızcadan manzumeler ve ahlaksal öyküler çevirdiler. Aynı dönemde *Robinson Crusoe*, *Gulliver'in Seyahatleri* ve Jules Verne'in kitapları da Türkçeleştirildi. Bunu çocuk dergileri izledi. En yaygın çocuk dergisi 1904'te çıkmaya başlayan *Çocuk Bahçesi* oldu.

II. Meşrutiyet döneminde de çocuk edebiyatı bir "eğitim aracı" olarak görülüyordu. Şiir alanında, "Dağ Başını Duman Almış" marşının yazarı Ali Ulvi Elöve'nin *Çocuklara Nesişmeler*'i (1912), İbrahim Alaaddin Gövsa'nın *Çocuk Şiirleri* (1913) öğretici yapıtlardı. Tevfik Fikret'in *Halûk'un Defteri* (1911) ve Şermin (1914) adlı yapıtları da bu öğretici eğilimi yansıtır. Milli Edebiyat döneminde bu çizgi sürdü. Ziya Gökalp'in *Kızıl Elma* (1914), *Yeni Hayat* (1918) ve *Alın Işık* (1923) kitaplarında topladığı manzumeler, Ali Ekrem Bolayır'ın *Çocuk Şiirleri*'yle (1917) *Şiir Demeti* (1925) ve Fuad Köprülü'nün *Mektep Şiirleri* (1917) adlı kitapları, bu akımın çocuk edebiyatına katkılarıdır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında şiirdeki yalınlaşmayla birlikte birçok yazar çocuk edebiyatına da yöneldi. Hececi şiirler arasında çocuk şiiri yazmamış olan yok gibiydi. Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Akıncı Türküleri*'yle (1938) Yusuf Ziya Ortaç'ın *Kuş Cıvılları* (1938) ve Sizin İçin'i (1938) çocuk şiirlerinin toplandığı kitaplarıdır. Hececilerden Orhan Seyfi Orhon, Enis Behiç Koryürek, Omer Bedrettin Uşaklı, Orhan Şaik Gökay, Ahmet Kutsi Tecer, Kemalettin Kamu, Vasfi Mahir Kocatürk ve İbrahim Zeki Burdurlu da çocuklar için şiir yazdılar. Yedi Meşale şairlerinden Yaşar Nabi Nayır'ın da çocuklar için şiirleri vardı.

Roman ve öykü alanında Cumhuriyet'in ilk yıllarında Halide Edip Adıvar, Aka Gündüz, Mahmut Yesari ve Reşat Nuri Güntekin'in yapıtları görüldü. Mahmut Yesari'nin *Bağrıyanık Ömer*'i (1930), Reşat Nuri Güntekin'in *Kızılık Dalları* (1932), Huriye Öziz'in *Köprüaltı Çocukları* (1936), Fahrettin Sertelli'nin *Tahırları Deviren Çocuk* (1937) adlı romanları, öğreticilikle ger-

çekçilik ve duygusalı bir potada eritebilen yapıtlardı. Tarihsel serüven romanı alanında ise Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun *Kızıl-tuğ* (1923), *Atlı Han* (1924), *Kolsuz Kahraman* (1930) ve *Fatih Feneri* (1949), Nihal Kutsal'ın *Bozkurtların Ölümü* (1946) ve *Bozkurtlar Diriliyor* (1949) gibi yapıtları çocukların sevdiği kitaplar arasına girmiştir.

1940 ve 50'lerde Fazıl Hüsni Dağlarca, Behçet Necatigil, Ceyhan Atuf Kansu ve Cahit Kulebi gibi usta şairler çocuklar için de şiirler yazdılar. Dağlarca *Açıl Susam Açıl* (1967) ve *Kuş Ayak* (1971) kitaplarıyla çocuk şiirine daha sonra da devam etti. 1960'ların çocuk şiiri alanında en önemli ürün *Ülkü Tamer'in Virgölün Başından Geçenleri*'i (1965) oldu. Öğretici eğilimin bir eleştirisini de içeren bu şiirler, içerdikleri ince ve hüzünlü alaycılıkla "yetişkin şiiri"ni de etkiledi. Daha sonraki çocuk şiirleri arasında Süreyya Berfe'nin *Çocuk-ça'sı* (1978) dikkati çekti.

II. Dünya Savaşı yıllarında ve 1950'lerde düzyazı çocuk edebiyatı alanında Kemalettin Tuğcu'nun duygusal romanları görüldü. Edebi düzeyi tartışmalı olmakla birlikte, bu yapıtlar çocuklara okuma sevgisi aşılaması ve eğiticiğe yönelmemiş olmasıyla daha önceki çocuk romanlarından ayrılıyordu. Oğuz Özdes, Kozanoğlu'nun çizgisinde romanlar yazdı. Çocuk yazarları arasında *Bir Gün Büyüyeceksin* (1966) adlı romanıyla Mehmet Seyda ile Rakım-Nimet Çalapala ve Mümtaz Zeki Taşkın'ın adları da anılmalıdır. Rifat Ilgaz'ın 1966'da sahnelenen *Hababam Sınıfı* (1967) adlı oyunu da, yetişkinler kadar çocukların da ilgisini toplamıştır.

1970'lerden sonra Aziz Nesin, Cengiz Bektaş, Müjdat Gezen, Işıl Özgentürk ve Vedat Dalokay gibi yazarlar çocuklara seslenen yapıtlar verdiler. Bu dönemde çocuk romanına en çok eğilen yazar Gülsen Dayıoğlu'dur. Dayıoğlu'nun *Fadîş* (1970), *Dört Kardeşiler* (1971) ve *Dünya Çocukların Olsu* (1981) adlı romanlarıyla *Ben Büyüyünce* (1979) adlı kitabında topladığı öyküleri, gerçekçilikle ince bir duyarlılığı birleştirir. Fakir Baykurt *Sakarca* (1976) adlı romanıyla, Yaşar Kemal de *Filler Sultanı ile Kırmızı Sakallı Topal Karınca* (1977) adlı anlatısıyla çocuklara seslenen yazarlar arasında yer almıştır.

çocuk emeği, yasal yaşı altında istihdam edilen işgücü. Pek çok Batı ülkesinde 20. yüzyılın ilk yarısında çıkarılan yasaların etkili biçimde uygulanmasıyla, ticari tarım sektörü dışında 15 yaşın altındaki çocuk işçi oranı yok denebilecek düzeydedir. Orneğin ABD'de Adil Çalışma Koşulları Yasası'yla (1938) çalışmada en alt yaş sınırı imalat dışı sektörler için okul saatleri dışında olmak üzere 14, eyaletler arası ticari kuruluşlar için okul saatleri içinde 16, Çalışma Bakanlığı'na tehlikeli olarak nitelendirilen işler için 18 olarak belirlenmiştir. Buna karşılık, sanayileşmenin daha geri olduğu ülkelerde taşocaklarında, madenlerde, fabrikalarda, tarlalarda ve hizmet sektöründe hâlâ milyonlarca çocuk çalıştırılmakta ve yedi yaşındaki çocuk işçilere bile rastlanmaktadır. Ortadoğu'daki bazı ülkelerde çocuk emeğinin toplam işgücü içindeki oranı yüzde 10'u aşar; Asya'nın bazı yerlerinde ve Latin Amerika'nın önemli bir bölümünde de bu oran yüzde 2 ile 10 arasında değişir. Bu ülkelerde işe alınma ve çalışma koşullarına ilişkin yasalar ya hiç yoktur ya da sınırlıdır. Düşük gelir düzeyi ve eğitim olanaklarının yetersizliği çocuk işçi çalıştırmayı kısıtlayıcı yasal önlemleri büyük ölçüde işlemez duruma getirmiştir.

Çocuk işçi çalıştırmanın belirli bir yasal düzene bağlanması yönünde ilk adımlar 18.

yüzyıl sonlarında İngiltere'de atıldı. Bu dönemde, geniş ölçekli imalatteki hızlı gelişme, madencilik alanında ve sanayi kuruluşlarında çok küçük yaşta çocukların çalıştırılmasına yol açmıştı. 1802'de yoksul çocukların çirçir fabrikalarına çirak olarak verilmesini denetim altına almak amacıyla çıkarılan ilk yasa, herhangi bir yaptırım öngörmediğinden pek etkili olmadı. 1833'te çıkarılan Fabrika Yasası işyerlerinin denetlenmesine dayalı bir sistem getirdi. Bu alanda uluslararası düzeydeki örgütlü çalışmalar 1890'da Berlin'de ilk Uluslararası Çalışma Konferansı'nın toplanmasıyla başladı. Yaş standartları konusunda belirli bir anlaşmaya varılamayan bu konferansı benzer konferanslar ve başka uluslararası girişimler izledi. 1900'de çocukların çalıştırılmasına ilişkin hükümlerin uluslararası plandaki çalışma yasalarının bir parçası olarak benimsenmesini sağlamak amacıyla İsviçre'nin Basel kentinde Uluslararası Çalışma Yasaları Birliği kuruldu ve 16 ülkede şubesi açıldı.

Birleşmiş Milletler'e bağlı Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 1960'ta 70'i aşkın üye ülkede çocuk işçilere ilişkin hukuksal durum ve uygulama konusunda yayımladığı bir rapor, tarım ve el sanatları gibi sanayi dışı iş alanlarında, çocuk işçileri korumaya yönelik önlemlerde ciddi boşluklar bulunduğunu göstermiştir. ILO'ya bağlı uzmanlar, temel iş güvenecelerini içeren çalışma yasalarının hazırlanması, çalışma yaşamının müteaddatları aracılığıyla denetlenmesinin örgütlenmesi ve bu alandaki personelin eğitilmesi konusunda çeşitli ülke hükümetlerine yardımcı olmuştur. Ayrıca bölgesel konferanslarda da tarım, kömür üretimi, iç suyuolları ve inşaat sektörlerinde çalışan çocuk işçilerin sorunlarına ve Ortadoğu, Asya ve Latin Amerika'da gerekli olan temel koruyucu düzenlemelere özel önem verilmiştir.

Türkiye'deki ilgili mevzuatta çocuk emeğinin tanımı yapılmamıştır. Bununla birlikte, Umumi Hıfızısıha Kanunu'nun 173. maddesinde 12 yaşından küçüklerin çalıştırılması yasaklanmıştır. Bu yasağa karşın 12 yaşından küçük kişilerin çalıştırılması durumunda, iş güvenliğini hüküme aykırı davranılması olması nedeniyle hizmet sözleşmesi geçersiz sayılır. İş Kanunu'nun 75. maddesine göre, çalıştırma yasaklarının kapsamına giren çocuklarla gençler, çalışmaktan alıkonur. Ama fiilen bir hizmet ilişkisinin varlığı kabul edilerek bu durumda olan çocuklara ve gençlere, hizmet ilişkilerinin denetim makamlarınca sona erdirilmesine değin yaptıkları iş için ücret ödenmesi gerekir.

çocuk esirgeme, çocukların fiziksel, toplumsal ve psikolojik açıdan sağlıklı gelişmesini ve mutluluğunu sağlamaya yönelik hizmet ve kurumlar. Özellikle yoksul ya da ailenin bakım ve gözetiminden yoksun çocukları kapsar. Sanayileşmiş ülkelerde, özellikle büyük kentlerde oldukça uzmanlaşmış bir dizi hizmeti içerir. Bunlar, yaşamı sürdürmek için gerekli bakımı sağlamanın ötesinde, kişilik gelişimi, meslek seçiminde rehberlik ve boş zamanların değerlendirilmesi gibi konularla da ilgilidir. Azgelişmiş ülkelerdeki ya da savaş ve afet sonrasında çocuk esirgeme hizmetleri yalnızca yiyecek yardımı, barınma ve basit halk sağlığı önlemleri gibi, çocukların sağ kalması için gerekli önlemleri kapsar. Bir ülkedeki genel yaşam ve eğitim düzeyi ile mali kaynaklar, çocuk esirgeme hizmetlerinin ulaştığı düzeyi belirleyen etkenler arasındadır.

Çocuk Esirgeme Kurumu, eskiden HİMA-YE-İ ETİFAL CEMİYETİ, Atatürk'un öncülüğünde kurulan hayır kurumu.

Milli Mücadele sırasında, savaşa katılanların çocuklarına bakmak amacıyla 10 Haziran 1921'de kuruldu ve 1 Ekim 1921'de çalışmalarına resmen başladı. Savaş yüzünden kimsesiz kalan çocukların bakımını ve eğitimi de üstlendi. TBMM tarafından desteklenerek düzenli gelir kaynaklarına kavuşması için kuruma bazı ayrıcalıklar tanındı. Gelir kaynakları bağışlar, devlet yardımı, üye aidatları, pul satışları, kurumun taşınmaz mallarından alınan kiralara, işletme ayrıcalıkları (Bartın içme suyu ve Ankara'daki Kavacık içme suyu), balo ve piyangolardan oluşuyordu.

Çocuk Esirgeme Kurumu çocuk sağlığı ile ilgili yayınlar yapmak; çocuk bakımına ilişkin kurslar açmak; doğumevleri kurmak, annelere, yoksul ve hasta çocuklara, çalışan annelerin çocuklarına yardım etmek; yoksul çocuklara okul için araç-gereç sağlamak; çocuk tiyatrosu, sineması ve kitaplığı kurmak; ihtiyaç durumunda olanlara yetim çocuklara yiyecek, giyecek yardımı yapmak; çocuk yuvaları, çocuklar için hastane, sanatoryum, prevantoryum ve dinlenme kampı kurmak; çocuk haklarını korumak için önlemler almak ve yetişkin çocuklara iş bulmak gibi görevler üstlenmiştir. Türkiye'nin bütün il merkezleri ile çok sayıda ilçe merkezinde şubeleri vardır.

Çalışmalarının daha verimli duruma getirilmesi amacıyla 1983'te, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlanarak Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü adı altında yeniden örgütlenmiş, 1989'da da aynı adla Başbakanlık'a bağlanmıştır.

çocuk evi, İtalyanca CASA DEI BAMBINI, üç-altı yaş arası çocuklar için. Maria Montessori'nin(*) kurduğu anaokulu.

Zihinsel özürli çocuklara yönelik bir eğitim yöntemi geliştiren Montessori, bu yöntemi öğrenme bozukluğu olmayan çocuklara uygulamak istedi. 1906'da Roma'da yoksul aileler için model konut olarak tasarlanmış bir apartmanda bir oda buldu. Buradaki ailelerin başboş çocukları apartmanın her yerini kırıp dökmüştü. Montessori odaya "Casa dei Bambini" adını verdi ve oyuncaklar, oyun küpleri, çocuk oyunları topladı. 1907'de açıldığında okulun 50 öğrencisi vardı. Gözetimin en aza indirildiği okulda, küplerle yapım oyunu ve çeşitli parçacıkları birbirine uydurmaya çalışmak çocuklara ortallığı kırıp dökmekten daha eğlenceli gelmişti. Birkaç ay sonra San Lorenzo'da, 1908'de de Milano'da yeni çocuk evleri açıldı. İsviçre'de, İtalyanca konuşulan Ticino kantonunda, devlet anaokulları çocuk evlerine dönüştürülerek okul öncesi eğitimi de Montessori yöntemleri izlenmeye başladı. Viyana ve Cenevre'de de benzer okullar açıldı.

Montessori'nin bir hukümet kararnamesine karşı çıkması üzerine, birçok çocuk evi ve oteki Montessori okulları Faşist hükümet tarafından 1934'te kapatıldı, ama II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1947'de yeni okullar açıldı. Ayrıca bu, anaokulu.

çocuk felci, POLYOMİYELİTİ olarak da bilinir, felce yol açmayan hafif bir enfeksiyondan, istemli kasların kasılma özelliğini yitirdiği genel bir felce kadar değişebilen belirtilerle tanımlanan, bulaşıcı, akut virus hastalığı.

Yeryüzünün birçok bölgesinde büyük salgınlara neden olmuştur ABD'de hastalığın kesintisiz sürdüğü 1942-53 dönemi, kayıtlar

ra geçmiş en uzun süredir. Bu ülkede yalnız 1950'de 33.344 olay bildirilmiştir. 1952'de Danimarka, Almanya ve Belçika'da ağır salgınlara yol açan çocuk felci, Asya'da da Bombay, Singapur, Japonya, Kore ve Filipinler'de kırılmaya yol açmıştır. 1960'lardan bu yana ise, kalkınmış ülkelerde denetim altına alınabilmiştir. Hastalık yapıcı etkisi azaltılmış canlı virüslerin ağızdan verildiği Sabin aşısı ile ölü virüslerin şırıngayla deri altına verildiği Salk aşısının genel ve bölgesel uygulamaları, hastalığın denetim altına alınmasını sağlamıştır.

Çocuk felci virüsünün vücuda ağız yoluyla girdiği sanılmaktadır. Sindirim yolu boyunca emilerek kana ve lenf sıvısına geçen virüs, vücuda yayılır ve sonunda merkez sinir sistemine ulaşır. Hafif baş ve boğaz ağrısı, ateş, bulantı, kusma, ıshal, huzursuzluk ve sersemlik erken ve genel belirtileridir. Ateş yavaş yavaş yükselir ve iki-üç gün içinde en yüksek noktasına ulaştıktan sonra hızla düşer. Çocuk felcine yakalananların yüzde 80'inden çoğunda felç görülmez ve hastalık üç-dört gün içinde iyileşir. Ağır geçtiği durumlarda hastanın huzursuzluğu artar, boynu sertleşir, kolları, bacakları ve sırtı ağrır, kaslarında gevşeme görülür.

Omurliliğin ön boynuzundaki hareket (motor) sinir hücrelerinin yıkımı, inemli (paralit) çocuk felcine yol açar. Sinir hücrelerinin kendini yenileme özelliği olmadığından, yok olan hücrelerin yerini yenileri alamaz. Çok orselenmemiş hücreler zamanla normal işlevlerini üstlenecek duruma gelebilir; buna bağlı olarak kasların da eski işlevlerine kavuşmaları beklenebilir. Hastalığın, sonradan izleri silinen geçici bir güçsüzlükten, kullanılmayan kasların giderek erimesiyle süren kalıcı bir felce kadar değişik etkileri olabilir.

Virüsün omurliliğin üst bölümünü etkilemesi durumunda, hastalarda solunum güçlüğü görülebilir. Çocuk felci virüsü, omurliliğin tam üstündeki soğanlığı ya da beyin sapını tutarak yutma ve konuşma işlevlerini yöneten sinir merkezlerini yıkıma uğrattığında boğazda biriken salgılar soluk yolunu tıkayarak boğulmaya yol açabilir.

Felç öncesi dönemde tam bir yatak dinlenmesi, hastanın çevreden yalıtılması ve dikkatle izlenmesi hastalığın iyileşmesinde önemli yer tutar. Felçten sonra ise, ortaya çıkabilecek biçim bozukluklarını önlemek amacıyla kol ve bacaklar hareket ettirilir; kaslar yeniden güç kazandıkça bu alıştırmalar artırılır. Solunum için, çekik ciğer ya da trakeotomiyle hastanın soluk borusuna yerleştirilen burundan ciğerlere basınçlı hava pompalamak gibi mekanik destek gereklidir. Boğazda biriken salgılarsa uygun bir emici araç yardımıyla temizlenir.

Hastalığa karşı doğal yatkınlığın aşamalı olarak bireysel değişim gösterdiği sanılmaktadır. Herhangi bir bulaşma belirtisi göstermeden, birçok insanın kanında hastalık etkenine karşı antikorların varlığı saptanmıştır.

Genelde, hastalık geçtikten sonra ömür boyu bağışıklık kazanıldığı düşünülmektedir. Ama bazı durumlarda ilk hastalığa yol açan virüsün bağışıklama açısından değişik bir soyunun, ikinci kez hastalığa yol açtığı görülmüştür.

Hastalığa yakalanmayı kolaylaştıran etkenlerin başında yaş ilk sıradadır; çocuklarla gençler en sık etkilenen yaş grubunu oluştururlar. Ayrıca yorucu çalışmalar, ani ısıtma ve gebelik gibi durumlar da bulaşmayı kolaylaştırıcı etki gösterir.

çocuk felci aşısı, POLYO AŞISI olarak da bilinir, çocuk felci virüsünden hazırlanan koruyucu aşı. Virus, alı yanaklı şebegin böbrek dokusundan üretilir. Hazırlanan aşı

iki çeşittir: Biri ölü virüs içerir ve vücuda şırıngayla aşılanır (Salk aşısı); öbürü ise zayıflatılmış canlı virüs içerir ve ağızdan verilir (Sabin aşısı). Poliovirus denen hastalık etkeninin üç ayrı türü tanımlanmıştır, gerek canlı, gerek ölü virüsten hazırlanan aşılarla bu üç türün de bulunması gerekir. Kişi her aşılama virusün yalnız bir soyuna karşı bağışıklık kazandığından, üç tür virüse de bağışıklık geliştirip hastalığa karşı tam bir direnç oluşturabilmesi için, çocuk felci aşısının aralıklı olarak üç kez yinelenmesi zorunludur.

çocuk gelişimi, biyolojik insan yavrusunun toplumsal bir insan olması yolunda, iç ve dış etkenlerle ortaya çıkan birbirine bağlı bir dizi düzenli değişiklik. Bedensel, zihinsel, toplumsal ve ruhsal bir bütün olarak gelişme, büyümeden ayrı olarak, yeni yeteneklerin ve davranış kalıplarının belirmesi biçiminde gerçekleşir.

Çocuk gelişimi kuramları arasında çocuğun temel nitelikleri ve gelişimi üzerine önemli felsefi görüş ayrılıkları vardır. Ana tartışma konularından biri, çocuğun çevresi ile ilişkisinde etkin mi, yoksa edilgen mi olduğu yolundadır. 17. yüzyıl filozoflarından John Locke, çocuğu çevresel güçlerin biçimlendirdiği edilgen bir ürün olarak görür. 18. yüzyıl düşünürlerinden Jean-Jacques Rousseau ise çocuğun çevresini etkin biçimde ele aldığını öne sürmektedir. Günümüz kuramlarından psikanaliz ve Davranışçılık çocuğun edilgen olduğu görüşüne katılırken, İsviçreli psikolog Jean Piaget'nin kuramlarında çocuk etkin olarak ele alınır.

İkinci tartışma boyutu çocuk gelişiminin aşamalı bir nitelik mi, yoksa süreklilik mi taşıdığı yolundadır. Pek çok kuram gelişimin, dönem, çağ, evre, devre adlarıyla nitelenen zaman dilimleri içerisinde basamaklı bir sıra izlediğini varsayar. Örneğin psikanalize göre ağızsal (oral), dışkı (anal), fallik, gizil (latent) ve üreyimsel (jenital) dönemler aşamalı olarak birbirini izler. Öte yandan Davranışçılık, gelişmenin süreklilik taşıdığı görüşüyle evreli bir yaklaşıma karşı çıkar ve davranış etkileyen süreçler üzerinde durur.

Gelişimin bir amaca mı yönelik, yoksa açık uçlu mu olduğu konusu da tartışmaların üçüncü boyutunu oluşturmaktadır. Freud ve Piaget'nin kuramlarında ideal bir kalıp tanımlanır. Freud, libidoyu üreyim alanına getirmiş bir kişilik amaçlarken, Piaget'nin gelişmeye koyduğu hedef mantıksal usavurmadır. Oysa Davranışçılıkta ve günümüzdeki bilişel kuramlarda, özgül bir son basamak öngörmek yerine açık uçlu bir gelişim tanımlanmaktadır.

Bu üç boyutlu tartışmaya katılan bütün kuramlarda gelişim, önceden belirli bir sıra izler; çocukta doğuştan var olan ve kalıtım yoluyla aktarılan yetiler gelişim süreci içerisinde yeterli olgunlaşmayla birlikte açılıma uğrarlar. Örneğin, çocuk önce başını tutmayı öğrenir, sonra kollarını, ellerini, en son da bacaklarını kullanmayı başarır. Buna "baş-kuyruk" kuralı denir. Gelişme, yalından karmaşığa doğru ilerler; örneğin konuşma sürecinde önce heceler, sonra sözcükler, en son da tümce kurma öğrenilir. Somut sözcükler soyut kavramlardan önce kazanılır. Bu yetilerin ortaya çıkması için öncelikle yeterli bir olgunlaşmanın gerçekleşmesi gerekir; örneğin yoğun bir alıştırmaya destekle bile bir çocuğu 6-7 aylıktan yürütmek ya da konuşturmak olanaksızdır. Olgunlaşma sürecinin başlatıldığı gelişmeyi, öğrenme ve toplumsallaşma tamamıdır. Konuşma yetisi çocukta potansiyel olarak vardır, ama hangi dilin öğrenileceği çevreye bağlıdır. Öte yandan konuşma çağına gel-

miş bir çocuk gerekli uyaranları almaz ve çözümlü ilişkiden yoksun kalırsa, konuşma hiç gelişemeyebilir ya da çok yavaş bir gelişme gösterebilir. İnsan davranışının gelişimine ilişkin kuramlar çocuğun ya zihinsel ya da dürtüsel gelişmesini ele almıştır. Bu alanda psikanaliz ve toplumsal öğrenme yaklaşımları, insan güdülenmesi ve gelişmesini açıklayan oldukça değişik kişilik kuramları öne sürmüştür. Psikanaliz kuramı ideal bir yetişkin kişiliği tanımlar ve buna yönelik dürtüsel gelişim üzerinde durur. Toplumsal öğrenme kuramı ise olgunluk ve bireysel ayrımlar gibi kavramlara karşı göreceli ve açık uçlu bir tutum alarak davranış, güdülenme ve değerlerin dış nedenlerine ağırlık verir.

Çocuğun fiziksel gelişimi gebelik süreciyle başlar. İlk aşamada yumurtanın döllenip dölüyağının duvarına gömülmesiyle oluşan embriyonda temel olarak organlar gelişir. Sonraki dölüt (fetüs) evresinde bunlar oldukça hızlı büyür. Dölüyağının iç ortamı her dölüt için aynı değildir; bu açıdan annenin yaşı, beslenmesi, ilaçlar, radyasyon, hastalıklar, hatta annenin duygusal durumu bebeğin gelişimini etkiler. Doğum için yeterli gelişim ortalama 40. haftada tamamlanır; belli bir süre (37 hafta) ve kilodan (2.500 gr) düşük doğan bebeklere erken doğmuş (prematüre) denir. Bu çocuklar okul çağına değin yaşatlarına oranla düşük bir gelişim gösterebilirler. Doğum sırasında olabilecek travmalar ve oksijensiz kalma da gelişimi olumsuz yönde etkileyebilir.

Doğum sonrası bebeklik döneminde de hızlı bir gelişme görülür. Yenidoğanda beyin kabuğu bulunmamakla birlikte, altbeyin doğumun hemen sonrasında bir dizi davranış refleksi sağlar. Örneğin ağzına bir şey verilen bebek emmeye başlar, yanığına dokunulduğunda o yana döner, avucunun içine dokunulduğunda tutar, gözüne ışık tutulur ya da el çırpılırsa gözlerini yumar. Beyin kabuğu geliştikçe alt merkezler üzerinde denetim kurarak bu refleksleri istemli davranış durumuna sokar.

Yenidoğan görme yönünden oldukça yetkin olmasına karşın, uyaranları ayırt etmesi ve görsel dikkatini odaklayabilmesi ilk altı ay içinde gerçekleşir. Öbür duyuların gelişimi de benzer bir yol izler. Hareketlerdeki gelişme, kas ve sinir sistemlerinin olgunlaşmasına bağlı olarak ilerler. Duyuları ve hareket yetileri tam gelişmemiş olan bebek, bu dönemde temel olarak ağızlı işlevlere bağlı bir yaşam sürer. Bu dönemde iç ortamın dengesi (homeostazi) henüz oturmamış olduğundan, içten ve dıştan gelen uyaranlar kolaylıkla dengeyi bozup bir gerginlik yaratabilir. Bu gerginlik ayırtmış bir tepki biçiminde, bütün bedenle ağlama, tepinme, terleme, ıkmama biçiminde dışa vurulur.

Başlangıçta gereksinimlerinin anında do- yurulmasına bekleyen bebek, bunların dü- gün aralıklarla karşılandığını göre göre beklemeyi öğrenir. Doğum sonrasında her- hangi bir özgül duygu tepkisi göstermeyen bebeğin giderek artan alıcı yetileri, annenin bunları doyurma yollarına denk düşecek biçimde düzenlenir. Ruhsal alanda bu, dış- takı tanıdık nesne ve kişiler evreniyle ba-ğıntılı bir iç evrenin gelişmesine bağlıdır. Bilişsel yetilerinin gelişmesiyle anneyi tanı-yan bebek, ona karşı bağıllık geliştirir. Yedi aylık olduğunda annesini yabancılarından ayırt eder, yabancıları yadırgar ve onların kucığına gitmek istemez; buna yabancı bunalıtı (anksiyete) denir. Benzer biçimde annesi bebeği alışkın olmadığı durumlarda yalnız bırakırsa gene bunalıtı ve ağlama görülür. Ayrıllık bunalıtısı denen bu durum çocuğun anneye karşı geliştirdiği bağıllığın

sonucudur. Bu durum çocukta nesne süre- kililiğinin kazanılmasıyla birlikte giderek azal-ır ve 18 aylık olduğunda çocuk artık annesinin geri döneceğini öğrenmeye baş- lar. Bu aşama sağlanana değin anne ayrılığı ve uzun süreli anne yoksunluğu, çocuk için en özeleyici olaydır. Oksuz yuvaları gibi ya- cılı kurumlarda yetiştirilen çocuklarda anne yoksunluğu nedeniyle büyük oranlar- da çeşitli bedensel ve ruhsal bozukluk ile gelişme gerilikleri gözlenmiştir. Burada önemli olan, sürekli aynı kişinin düzenli biçimde çocukla ilgilenmesidir.

Sinir sistemi ve kaslarının olgunlaşmasıyla bebek ellerini kullanma, yurume ve konuş- ma yeteneklerini geliştirir. Bu yeteneklerle giderek daha özerkleşen ve etkinleşen çocuk, yakın aile çevresi içinde önemli biliş- sel, dürtüsel ve ahlaki gelişmeler gösterir. Bu dönemin ruhsal alanda en önemli olayı dışkılama denetiminin kazanılmasıdır. Top- lumsal kuralları edinilmesinin bir ilkörneği olan bu denetim, kişinin içte tutma ve dışa bırakma davranışlarının temelini oluşturur.

Çocukta en önce gelişen bilişsel birim, ilkel bir soyutlamayla olayların kabaca zi- hinde temsil edilmesi olan "şemalar"dır. Giderek bu şemalardan "imgeler" oluşturu- lur; böylece zaman ve mekânla ilişkin ayrıntı- lar zihinde korunur. Daha üst bir soyutla- ma basamağında "simgeler" in gelişimi, yani yaşantı içindeki nesne ve niteliklerin simge- iştirilip adlandırılması söz konusudur. Da- ha sonra simge dizilerinin farklı kümeler içinde değerlendirilmesiyle "kavramlar" oluşturulur; örneğin oyun oynanan değişik nesnelerden oyuncak kavramının edinilmesi gibi. Birden çok kavram arasında bağıntı kurulmasıyla da "kurallar" çıkarsanır; şeker tatlıdır kuralında şeker ve tatlı kavramları arasında ilişki kurulması gibi.

Sorun çözme becerisi, algılama, belleme gibi yetilerin yanı sıra deneme-yanılma, varsayım oluşturma ve tümevarım yoluyla yeni kavramlar ve kurallar üretme becerile- rini de gerektirir. Bu becerilerin gelişimi sırasında kuralları çıkarsamanın nasıl edi- nildiği tartışma konusudur. Bir görüşe göre çocuk her gün bir kural öğrenerek bunları gelecekte kullanmak için belleğinde koru- maktadır. Piaget'nin görüşüne göre soyutla- manın ya da usavurmanın gelişiminde çeşitli aşamalar vardır ve ancak belirli bir olgunlu- ğa erişildikten sonra karmaşık kurallar olu- şturulabilir. Piaget'ye göre bilişsel gelişim başlıca dört evreye ayrılır: 1) Duyusal- devimsel dönem, ilk iki yılın büyük bölümü- nü içerir. Başlangıçta kendisini çevresindeki nesnelerden ayırt edemeyen bebek, giderek birtakım duyularını kullanmaya başlar; ilk yılın ikinci yarısında olgulaşan hareket yetenekleri kullanıma girer ve ikinci yılda duysal ve devimsel yeteneklerin eşgüdümü sağlanmaya başlar. Bebek bu dönemin son- unda duyu ve hareket yoluyla karmaşık olmayan zihinsel etkinliklerde bulunabilir. 2) İşlem öncesi dönemde mantıksal düşün- me işlemi gelişmemiştir. Örneğin 2-7 yaş çocukları miktar, ağırlık ve sayı korunumu- nu anlayamaz; ince uzun bir bardaktaki suyun miktarını, aynı hacimdeki kısa geniş bir bardaktakinden çok sanır. 3) Somut işlemsel dönem 7-11 yaşlarını kapsar. Bu dönemde somut düzeyde mantıksal düşün- me başlar ve çocuk artık korunum ilkesini kavrayabilir. 4) Formel işlemsel dönem 11 yaşından sonra başlar. Mantıksal düşünme yetişkinler düzeyine erişir. Çocuk artık, yanıtlarının haklılığını gösterecek kurallar ve mantık yollarını bulmaya başlar. Kurdu- ğu varsayımları sınar, soyut kavramlar ara- sında geçişler yapabilir.

Dil yeteneklerinin gelişimi de, hareket yeteneklerinin gelişiminde olduğu gibi du-

zenli bir sıra izler. İki aylıkken "a" ve "sesleri" çıkarmaya başlayan bebek, yeterli olgunlaş- ma ve bilişsel gelişme sonucunda belirli sesler ile simgeler ve kavramlar arasında bağıntı kurar. Böylece bazı kavramlarla belirli sesleri eşlemeğe başlar. Çocuk da- ğarcığı geliştikçe tek sözcüklü tümceler yerini iki uç sözcüklü tümcelere bırakır. Yaklaşık 18 ayda sözcükleri art arda diz- meye ve böylece dilbilgisini öğrenmeye başlayan çocuk, daha önce hiç duymadığı tümceler oluşturabilir. 3-6 yaş arası "oyun dönemi", "okul öncesi dönem" ya da "falik dönem" olarak anılır. Bu çağda çocuk sürekli deneme ve öğrenme içerisinde- dir, ama anlatım gücü zayıf, düşünce yeteneği sınırlıdır. Somut düşünür, düşünceyle sözü, sözle eylemi birbirine karıştırabilir, düş- gücünün de etkisiyle gördüklerini yanlış algılayıp çarpıtabilir. Zaman kavramı ısı gelişmemiştir. Öte yandan durtu ve istekle- rini bir ölçüde erteleyebilmekle birlikte, çoğu kez kuyulları gözletmeden isteklerinin hemen karşılanmasını isteyebilir. Oyun, bu çağda en belirgin uğraş ve en doğal öğren- me biçimidir. Bu dönemin belirgin özellikle- rinden biri de, cinsel uyanış ve ilgidir. Çocuğun kendi bedeni, cinsel ayrımlar, anne ve babayla özdeşleşme ve onlara yönelik düşkünlük ruhsal alanda en önemli konuları oluşturur. Psikanaliz kuramına göre bu dönemde, çocuğun yetişkinliğe geçişinde en önemli adım olan Oidipus karmaşası(*) yaşanır.

Çocuğun ahlaki duyarlılığı, aile yuvasından çıkıp dış dünyaya açıldığı, toplumsal çevre- ye karıştığı 5-12 yaşları arasında hızla geli- şir. Piaget, çocuklardaki doğru ve yanlış duygusunun katı ve otoriter bir anlayıştan, giderek esnek ve göreceli bir niteliğe doğru geliştiğini öne sürer; örneğin beş yaş çocuğu yalanı ne olursa olsun yanlış diye bellerken, yaş ilerledikçe bu kurala dışlamalar getirir. ABD'li psikolog Lawrence Kohlberg ahlak- ın gelişmesini, ceza yoluyla uyum, başkala- rından, özellikle otoriteden onay görme gereksinimi ve bireysel vicdanın gelişmesi gibi üç aşamalı bir süreç olarak tanımlar. Bu gelişimdeki en önemli belirleyici etken aile- nin değerler sistemidir; ilk yıllarda ana- baba ve kardeşlerin gelişim üzerinde çok önemli etkileri vardır. Sonraki dönemde arkadaşların, öğretmenlerin ve kitle iletişim araçlarının etkileri belirginleşir. Ruhsal alanda kızıl dönem diye adlandırılan bu evrede toplumsallaşma süreci, pek çok kul- türde okul yaşamındaki başarı ve üreticiliğe yöneliktir.

Üreme sisteminin olgunlaşmasıyla çocuk- luk sona erip ergenlik(*) dönemi başlar. Yetişkinliğe geçiş dönemi olarak nitelenen ergenlik, çocukluk ve yetişkinlikten kesin sınırlarla ayrılmaz. Bu evrede, erken çocukluk dönemininkine yaklaşıp aynı hızda bedensel büyüme ve üreyimsel olgunluk gerçekleşir. Ayrıca önemli ruhsal değişimler görülür. Cinsel uyanışın yanı sıra toplum içindeki yeri, kimliği ve rolleri gencin en önemli sorunlarını oluşturur. Bu açıdan kendini dışa vurma, değerlendirme, ta- nımlama ve benimseme için yaşantılarıyla oluşturduğu gruplar genç için yaşamsal önem taşır. Ayrıca bak. gelişme, gelişme psikolojisi.

çocuk hastalıkları, özellikle bebek ve çocukların sağlığını olumsuz yönde etkile- yen bütün bozukluk, kusur ya da olağandışı durumlar.

Çocukluk döneminde bulaşıcı hastalıklar oldukça yaygındır. Yetişkinlerde hastalık

yapan mikroorganizmalar genelde çocukları da etkiler, ama bazı bulaşıcı hastalıklar daha çok çocukluk döneminde görülür. Su çiçeği, kızamık, kabakulak ve kızamıkkık gibi herkesçe bilinen bu hastalıkların ileri yaşlarda pek sık görülmeysiinin nedeni, genellikle hastalığı erken yaşta geçiren kişilerin kazandığı uzun süreli bağışıklıktır. Bulaşıcı hastalıklar, kalkınmakta olan ülkelerde bebek ve çocuk ölümlerinin başlıca nedeni olarak günümüzde de etkisini sürdürmektedir. Bu durum, vücudun mikroorganizmalara karşı direncini azaltan kötü beslenme ve çevre sağlığı koşulları ile sağlık hizmetlerinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Kalkınmış ülkelerde ise, altyapısı iyi kurulmuş pis su ve kanalizasyon sistemleri, sağlıklı su dağıtım ağı, düzenli aşı uygulamaları, beslenme koşullarının iyileştirilmesi ve sağlık hizmetlerinin en iyi biçimde sağlanması, bulaşıcı çocuk hastalıklarının şiddetini ve görülme sıklığını azaltmaktadır. Doğuştan gelme bozukluk ve hastalıkların görülme sıklığı oldukça azdır. Tay-Sachs hastalığı gibi bazı kalıtsal metabolizma bozuklukları ile dolaşım, sinir, bağışıklık ve sindirim sistemlerindeki ağır bozukluklar, genellikle yaşamın ilk iki yılında ölüme yol açar. Bu tür bozukluklar gelişmiş ülkelerde de bebek ölümlerinin başlıca nedenidir. Down sendromu, yumru ayak ve yarı damak gibi bazı başka doğuştan bozukluklar da yaşam boyu süren, değişik derecelerdeki özürlerle neden olur.

Solunum sistemi hastalıklarından bademcik ve adenoid iltihabı, kuşpalazı deneni ve genellikle virüsten ileri gelen gırtlak ve küçükdil iltihabı, bir bakteri hastalığı olan boğmaca, burun mukozasının iltihaplanmasına yol açan alerjik rinit ve astım özellikle çocukluk döneminde görülür. Hiyalin zar hastalığı olarak da bilinen solunum güçlüğü sendromu, erken doğan bebeklerin çoğunu ve süresinde doğanların bazısını etkileyen ağır bir bozukluktur.

Çocukluk döneminde görülen dolaşım sistemi hastalıklarının çoğu, kalp ve kalbi besleyen büyük damarların doğuştan kusurlu olmasından ya da romatizma kökenli kalp hastalıklarından kaynaklanır. Doğuştan kalp kusurları arasında kalbin ana damarlarının ters konumu, kalp boşluklarını ayıran bölmelerdeki delikler, kalp kapakçıklarındaki özürler ve kalp boşluklarının kusurlu gelişmesi başta gelir. Romatizmal kalp hastalığı kalbin iltihaplanmasına yol açar ve sıklıkla kalp kapakçıklarının bozulmasına neden olur. Bu hastalık, bir streptokok bulaşmasıyla ortaya çıkan akut eklem romatizması sonrasında gelişir. Ama kapakçıklarda oluşturduğu zararlar, eklem romatizmasının üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra da ortaya çıkabilir.

Kan ve kan yapıcı dokularla ilgili çocukluk hastalıkları arasında Rh hastalığı, kalıtsal kansızlıklar, hemofili ve lösemi sayılabilir. Dölüt eritroblastozu olarak da bilinen Rh hastalığında, bebeğin alyuvarları doğumdan önce yıkıma uğrar. Yenidoğanda görülen bu durum, bebekle anne arasındaki kan uyumsuzluğundan kaynaklanır. Genetik bozukluklara bağlı kalıtsal kansızlıklardan orak hücreli kansızlık ve talasemide alyuvarlardaki yapı bozukluğu tanıtıcı özelliktedir. Bir başka genetik hastalık olan hemofili de pıhtılaşmayı geciktirir. Cinsiyete bağlı olarak kalıtım yoluyla geçen bu hastalık erkeklerde görülür, ama taşıyıcısı kadınlardır. Kan yapıcı dokuların kanseri olan lösemi ise, çocuklarda en sık görülen kanser türüdür.

Yüksek ateşle ortaya çıkan çırpınma (hale), sara ve beyin ırları çocuklarda en sık görülen sinir sistemi bozukluklarıdır. Bunlardan başka, anensefali (beynin bir bölümünün yokluğu), hidrosefali (beyindeki aşırı sıvı basıncı) ve spina bifida (omurilikteki bir tür yapı bozukluğu) gibi doğuştan gelen bir dizi kusur da sinir sisteminin işlevlerini etkiler.

Hormon üreten iç salgı sistemi de çocukluk döneminde çeşitli hastalıklarla karşılaşır. Tiroid bezinin az çalışması kretinizme yol açar. Bu bozukluğun giderilmemesiyle ağır zekâ geriliğine neden olur. Pankreasın yeterli miktarda insülin hormonu salgılayamaması şeker hastalığına yol açar. Çocuklukta görülen başka bir iç salgı bozukluğu da, hipofiz bezinin salgıladığı büyüme hormonunun azlığı ya da çokluğudur. Bu düzensizlik hipofize bağlı cücelik ya da devlik biçiminde ortaya çıkar. Gene cinsel gelişmeyi uyaran hormonların erken salgılanması sonucunda görülen erken ergenlik de bir iç salgı düzensizliğidir.

Çocukların hızla büyümekte olan vücutlarının besin gereksinimi de büyüktür. Bu bakımdan, dengeli bir beslenmenin yokluğu, çocukları olumsuz etkiler. Çok az kalori içeren bir beslenme düzeni, bitkinlik, büyümede duraklama ve mikroorganizmalara duyarlılığın artmasıyla tanımlanan genel beslenme bozukluğuna yol açar. Kalori içeriği yeterli, ama protein bakımından yetersiz bir beslenme ise gerek fiziksel, gerek zihinsel gelişmede bozuklukların tanıtıcı olduğu kvaşıyorkor hastalığıyla sonuçlanır. Genel beslenme bozukluğu ve kvaşıyorkor, kalkınmakta olan ülkelere çoğunda önemli bir sağlık sorunu durumundadır. Vitamin ya da mineral gibi, çok az da olsa alınması zorunlu özgül bir besin maddesinin yokluğu da başka beslenme bozukluklarına yol açar. Örneğin demir eksikliğine bağlı kansızlık bebeklerde ve küçük çocuklarda oldukça yaygındır.

Görünüşte hiçbir hastalığı yokken, bebeğin beklenmedik ölümü, beşik ölümü ya da ani bebek ölümü sendromu olarak adlandırılır. Yeryüzünde yaşamın ilk yılında en yaygın ölüm nedeni olan bu durum, çoklukla erken doğan bebeklerde, yoksul çevrelerde ve genellikle gece uykusu sırasında görülür. Özellikle yaşamın üçüncü ve dördüncü ayları soğuk kış dönemine gelen bebeklerde daha sık gerçekleşir. ABD gibi en kalkınmış ülkelerde bile, canlı doğan her 350 bebekten biri bu nedenle yaşamını yitirmektedir. Kesin ölüm nedenleri saptanamamış olmakla birlikte kuramsal olarak; doğuştan bir kalp kusuru, tanımlanmamış bir alerji ya da bir virüs bulaşması, kan şekeri düzeyinin enzim yetersizliğine bağlı olarak birdenbire düşmesi, gene doğuştan kurşun ya da kadmiyum zehirlenmesi ve hipoksi gibi çocukluk hastalıkları bu ölümlerin başlıca nedenleri olarak düşünülmektedir.

Çocuklar, ıpkı erişkinler gibi, fiziksel olduğu kadar duygusal hastalıklardan da etkilenirler. Duygusal düzensizlikler, özellikle, bireyin çocukluktan erişkinliğe geçişine eşlik eden toplumsal ve cinsel değişimlerle boğuştuğu ergenlik döneminde öne çıkar. 13-19 yaşlar arasındaki duygusal sorunlar, önemsiz bunaltı (anksiyete) ve çalkantılardan, şizofreni, sosyal çevreden kopuş, uyuşturucu kullanımı ve intihar gibi ciddi sorunlara kadar uzanır.

çocuk mahkemesi, suç işlemiş ya da kimsesiz kalmış çocukların sorunlarıyla ilgilenen özel mahkeme. Devletin gerektiğinde ana baba rolünü üstlenme işlevini yerine getirir. Çocuk mahkemelerinin bulunmadığı

yerlerde bu görev başka mahkemelerce yürütülür.

Çocuk mahkemeleri genellikle terk edilmiş ya da geçimi ailelerince sağlanamayan çocukların bakımıyla ilgili hukuk konuları ve çocukların toplum dışı davranışlarından kaynaklanan ceza konuları olmak üzere iki tür davaya bakar. Çoğu ülkenin yasalarında, belirli bir yaşı (genellikle 18 yaş) altındaki gençlerin öncelikle çocuk mahkemelerine çıkarılması öngörülür. Durumu değerlendiren çocuk mahkemesi gerektiğinde davayı öteki mahkemelere devredebilir.

Çocuk mahkemeleri sisteminin temelinde yatan düşünce, çocuklara özel bir ilgiyle yaklaşmak gerektiğidir. Buna göre, çocukları yanlış davranışlarından dolayı cezalandırmak yararsız ve adaletsiz bir tutumdur; bunun yerine onları ıslah etme yoluna gidilmelidir. Bu yüzden çocuk mahkemelerinde dava sırasında resmiyetten uzak, seven bir tutum benimsenir.

İlk çocuk mahkemesi 1889'da Chicago'da kuruldu. Sonraki yıllarda, bu uygulamaya hızla bütün dünyaya yayıldı. Bugün yapı ve yargılama usulleri açısından bazı değişiklikler göstermekle birlikte Avrupa, Latin Amerika, İsrail, Irak, Japonya ve başka birçok ülkede çocuk mahkemeleri bulunur.

Özellikle ABD'de çocuk mahkemelerinde resmi işleyişin olmamasının çocuklara yararlı mı, yoksa zararlı mı olduğu konusu geniş tartışmalara yol açtı. Çok sayıdaki dava dosyası ve yetersiz yargıçlar yüzünden çocuk mahkemelerinin amacına ulaşmadığı ve mahkemelerin ağır koşullarını yumuşatma hedefinin tersine, çocukların öteki sanıklara tanınan haklardan yoksun kalması gibi bir durumun ortaya çıktığı öne sürüldü. ABD'deki mahkemeler bu eleştiriler doğrultusunda çocuklara, tanıklara sorular sorma, duruşmalarda söz alma, kendi aleyhinde ifade vermeye zorlanmama ve avukat tutma gibi haklar verdi.

Türkiye'de 7 Kasım 1979 tarihli ve 2253 sayılı yasayla düzenlenen çocuk mahkemeleri ancak Ekim 1987'de kurulabildi. Yasa, bir ölçüde uzmanlık esasına uygun çocuk mahkemelerinin kurulmasını öngörüyordu.

Yasaya göre çocukların yargılanmasında uygulanacak esaslar şunlardır: 1) Duruşmalar gizli yapılır (m. 25/1); 2) eğitim hakkı sahiplerinin duruşmada hazır bulunmaları gerekir (m. 25/2); 3) ilk soruşturma yapılmaz (m. 19/3); 4) küçükler hakkında şahsi dava açılmaz (m. 23); 5) şikayete bağlı suçlarda şikayetten vazgeçilse dahi çocuk suçlu hakkında eğitim, gözetim ve ıslah vb önlemleri uygulanır (m. 24); 6) yargılamada çocuğun kişiliğinin araştırılması gerekir (m. 20).

Mahkemece çocuklara uygulanması öngörülebilecek önlemler ise şunlardır: 1) Veliye, vasiye ya da bakıp gözetmeyi üzerine alan bir akrabaya verme; 2) bakıp gözetmeyi üzerine alan bir aile yanına yerleştirme; 3) bu amaçla kurulmuş çocuk bakım ve yetiştirme yurtlarına ya da benzeri resmi ya da özel kurumlara yerleştirme; 4) yasayla belirlenmiş fabrika, tarım işletmesi ve benzeri işyerlerine ya da meslek sahibi bir usta yanına yerleştirme; 5) resmi ya da özel bir hastaneye, tedavi evine ya da eğitimi güç çocuklara özgü kurumlara yerleştirme.

Suçlu çocuklara önlem uygulanması durumunda bunların mahkemece, daha önce resmi olarak görevlendirilmiş sosyal hizmet uzmanları, pedagoğ, psikoloğ ve psikiyatrların gözetimi altına konmasına karar verilir.

çocuk malları, çocuğun bir hukuk öznesi olarak sahip olduğu mallar. Çocuğun medeni haklarını kullanma ehliyetini elde etmesine değin ana babanın yönetimi altında kalır.

Ana baba, çocuk ergin oluncaya değin onun mallarından yararlanabilir. Bu hak kural olarak çocuğun bütün mal varlığını kapsar. Ama yararlanılan bölüm çocuğun bakım, geçim ve eğitime ilişkin giderlerden sonra kalan bölümdür. Evliliğin sona erdiği durumlarda, çocuğun velayetini alan taraf mallarının yönetimini de üstlenir. Veli yargıca dört ay içerisinde çocuğun mallarını gösteren bir mufredat defteri vermek ve yatırımlar sonucunda çocuğun mal varlığında meydana gelen değişiklikleri bildirmek zorundadır. Velayet sona erdiği zaman, mallar çocuğa ya da vasisine teslim edilir ve gerekli hesap verilir. Ana baba çocuğun mallarına ilişkin her türlü kusurdan sorumludur. Çocuğun mallarındaki zarar ve eksikliğin kendi kusurlarından ileri gelmediğini ispat yükü ana babaya düşer.

Çocuğun mallarından bir bölümü "serbest mallar" olarak ana babanın yönetimi ve yararlanma hakkı dışında tutulmuştur. Serbest mallar şunlardan oluşur: 1) Çocuğa yapılan koşullu bağışlar; 2) çocuğun çalışmasının ürünü olan kazançlar; 3) çocuğa bir meslek ya da sanatın icrası için verilen mallar.

Ana baba çocuk mallarını yönetme ve bundan yararlanma hak ve ödevlerini kötüye kullanıyorsa, yargıç onları çağırarak uyarabilir. Çocuğun mallarının tehlikeye düşmesi durumunda ana babanın uygun görülecek güvenceleri vermelerini ister (rehin, kefalet, varlığın bir bankaya yatırılması gibi) ya da malların yönetimi konusunda yardımcı olmak üzere bir kayyım atar. Velayetin kaldırılması durumunda, ana babanın çocuğun mallar üzerindeki yönetim ve yararlanma hakkı sona erer.

çocuk oyunları, büyük ölçüde fantezi ve düş gücüne dayalı, kendiliğinden, planlanmamış etkinlikleri kapsadığı gibi, kuralları belirlenmiş oyunları da içerebilen çocuk eğlenceleri. Pek çok oyun günlük yaşamdan esinlenerek yaratılmıştır ve içinde doğduğu kültürü yansıtır.

Bazı çocuk oyunları yüzyıllardır oynanmaktadır. Salıncağa 10' 1600'de Giri'te, beş ya da daha fazla taşı havaya fırlatıp gene havada yakalamaya dayanan beştaş oyunu(*) ya da aşık oyununa(*) Eski Yunan'da rastlanır. Köşenbeni yanı sıra, yassı bir cisim ya da parayla yazı tura atılarak bir takımın öteki takımı kovaladığı bir oyun 2 bin yıl öncesine dayanır. Toplumsal eğilimlerin değişimiyle bazı oyunların yaygınlığı azalmıştır. Özellikle hayvanlara yönelik şiddet içeren oyunlar zamanla ortadan kalkmıştır. Bazı oyunlar planlı hale gelmiş ve genellikle eğlenceli olma niteliklerini yitirmişlerdir.

Teknolojik buluşlar çocuk oyunlarının gelişmesini büyük ölçüde etkilemiştir. Örneğin lastiğin keşfi, top oyunlarının sayısını artıran ve daha yaygınlaşmasını sağlayan yeni tür topların yapılmasına yol açmıştır. Başka toplumlarla kurulan yeni kültür ve ticaret bağlarının sonucunda değişik oyuncaklar (örn. Çin'den Batı'ya geçen uçurtma [*]) ortaya çıkmıştır. Video ve bilgisayar teknolojisi de elektronik oyuncaklarla büyüyen yeni bir kuşak yaratmıştır.

Çocuklar oyunları öncelikle ana babalarından ya da başka yetişkinlerden öğrenirler. Oyun çoğunlukla çocuğa, yaşamının sonraki dönemlerinde yararlı olacak yeteneklerini geliştirmeyi öğreten bir eğitim ortamı sağlar. Modern sporlarda belirli kurallara dayanma eğilimi olmasına karşın, çocuklar genellikle özel donanım, hazırlık ve oyun alanı gerektirmeyen oyunları daha çok severler. Özellikle seksek, birdirbir ve bilye oyunları, içinde koşma, kovalama

ve yakalamanın yer aldığı çeşitli doğal oyunlar en yaygın çocuk oyunlarıdır. Özellikle tahmin oyunları, sorulu oyunlar ve bedensel eşgüdümü sınavan türden pek çok oyun çocuklar ve yetişkinler tarafından birlikte oynanır.

Özel olarak imal edilmiş oyunlar ilk kez 17. yüzyılda, eğitime başlangıç aracı olarak kullanıldı. Ülkelerin haritalarının parçalara ayrılması ve doğru olarak yeniden birleştirilmesi biçimindeki coğrafya oyunlarının gelişmesiyle boz-yap bilmeceleri ortaya çıktı. Belirli bir parkurda oyuncuları taşıyan ilerleterek sonuca ulaşmaları ilkesine dayanan oyunlar bunu izledi. Pek çok 19. yüzyıl oyunu bugün de oynanmaya devam etmekte, birçoğunun da daha yeni ve karmaşık çeşitlemeleri üretilmektedir. 1933'te geliştirilen ve bir tür borsa oyunu olan monopoli ya da parampara, bütün zamanların en sevilen oyunlarından biri olmuştur.

Anadolu çocuk oyunları özelliklerine göre çeşitli gruplarda toplanabilir: Türkülu, tekerlemeli, bilmeceli ve danslı oyunlar (aç kapıyı bezirgânbaşı [*], ambara vurdum bir tekme [*], yağ satarım-bal satarım [*]); türküş oyunlar (elim sende [*], samut); bir araçla oynanan oyunlar (bilye oyunu [*], çelikçomak oyunu [*], kuka, beştaş, çember çevirme, uçurtma uçurma); yalnız belirli çevrelerde oynanan oyunlar (kent ve kasabalarda [alaylar alaylar, altın beşik, kutu], köylerde ve göçebelerde); cinsiyete göre oynanan oyunlar (yalnız erkek çocukların oynadığı orman, birdirbir [*], uzun eşek [*], kargı; yalnız kız çocukların oynadığı tekerleme, görücü, turma, alaylı; kız erkek karışık oynanan araba, esnaf, çömlek, çingirdak); mevsime, yere ve zamana göre oynanan oyunlar (ilkbaharda telden teleme; yazın ve sonbaharda imam kunduz, ceviz, kozalak; kışın bodda, kızıştı; açık havada tura, uzun urgan, korebe [*]; kapalı yerde elim elim epelek, komşu komşu, ad koymaca, yuzük; gündüzleri ya da geceleri eşim eşim, tasmım ta, kızgın taş); büyüklerin taklit edildiği oyunlar (cirit, esir almaca); bedensel güçle ve el ayak becerisiyle oynanan oyunlar (uzun eşek, çatal matal kaç çatal, ip atlama); tek tek oynanan oyunlar (seksek [*], çubuk, kazık atmaca); toplu olarak oynanan oyunlar (saklambac [*], ayak yere basmaz, pişti).

Günümüzde çocuk oyunları, yuva, anaokulu ve ilkököl eğitiminin yaygınlaşmasıyla daha değişik nitelikler kazanmıştır. Buralarda öğretilen yarkılı eğitici oyunlar, okul dışı zamanlarda geleneksel oyunlarla birlikte oynanmakta, yeni çeşitlemeler ortaya çıkmaktadır.

çocuk psikiyatrisi, çocuklukta ruhsal bozuklukların incelenmesi ve tedavisi. Çocukların zihinsel ve duygusal rahatsızlıklarının tanı ve tedavisinde, yetişkin hastalara uygulanan dan farklı bir yaklaşım gerekir. Çocuk, gelişiminin en hızlı ve kritik dönemlerini yaşamaktadır. Gelişiminin bir aşamasından öbürüne geçtikçe kişiliği değişip biçimlenir. Ruh hekiminin, çocuğun kişilik gelişimindeki sağlıklı ve sağlıklısız yönleri tanımlayabilmesi için, özellikle ergenlikteki çeşitli yaş düzeylerinde sürekli değişen kişilik kalıpları hakkında kapsamlı bilgiye sahip olması gerekir.

Yetişkinlerdeki ruhsal bozuklukların tedavisine ilişkin birçok genel ilkenin çocuk psikiyatrisine de uygulanabilmesine karşın, çocuklarda görülen bazı özel sorunlar, özel teknikler gerektirir. Çocuk çoğu kez ana-babası tarafından tedavi için ruh hekimine götürülür; ama ruh hekimine bayıran, okul ve çocuk muhkemesi gibi toplumsal bir kuruluş da olabilir. Çocuğun davranışına ve

öteki tıbbi, psikolojik ya da toplumsal etkenlere ilişkin temel bilgilerin büyük bölümü ana baba, çocuk doktoru, psikolog, öğretmen ya da sosyal hizmet görevlilerince sağlandığı için, çocuk ruh sağlığı uzmanları, çocukla sık ve yakın ilişki içinde bulunan ana baba ve uzmanlarla işbirliği içinde çalışır.

Çocuk psikiyatrisi büyük ölçüde, çocukları etkileyen nevroitik tepkilerin ya da duygusal uyumsuzluk sorunlarının incelenip tedavi edilmesini kapsar. Çocuklardaki duygusal uyumsuzluklar, çoğu zaman davranış bozuklukları, olumsuz kişilik özellikleri ya da psikosomatik rahatsızlıklar biçiminde ortaya çıkar. En sık görülen nevroitik tepkiler ise, kekemelik, aşırı hareketlilik, fobiler, spazmlar, yuzde ve bedenin başka bölgelelerinde tik benzeri hareketlerdir. Yenidoğanda annenin bakımından yoksun kalma ya da anne ile ilişkide sorunlar olması, içe kapanıklık, sürekli ağlama, yeme güçlüğü, uykusuzluk gibi sorunlara, fiziksel ya da zihinsel geriliğe ya da her ikisine birden yol açabilir. Daha büyük çocuklarda sık rastlanan davranış bozuklukları arasında sürekli tırmak yeme, parmak emme, yatak ıslatma ve öfke nobetleri sayılabilir. Ayrıca, itaat-sızlık, yalan söyleme, hırsızlık, çevreye zarar verme, kavga etme, yangın çıkarma, zalimlik, evden kaçma gibi davranış bozuklukları ya da bunlara yakınlik görülebilir.

Yetişkin hastaların tedavisinde olduğu gibi çocukların ruhsal tedavisinde de bu bozuklukları etkileyen genetik, yapısal ya da fiziksel etkenlerin belirlenmesi gerekir. Bunun yanı sıra çocuk ve ana baba ilişkisinin davranış bozukluğuna olan etkisinin saptanması da önemlidir. Ana baba arasındaki geçimsizlik ve bununla ilişkili olan alkolizm, düşmanlık, şiddet, çocuğun ihmal edilmesi ya da üstüne düşülmesi ya da ana-babanın çocuk için hırsları ve beklentileri olması gibi durumlarda çocukta davranış bozuklukları sık görülür. Ana babada nevroz, psikoz ya da başka ruhsal bozuklukların varlığı da çocukla ana babanın ilişkisini olumsuz etkileyebilir. Ana babanın çocuk hakkındaki bilinçdışı duygularının ve çocukla ilişkilerini olumsuz etkileyen çatışmaların belirlenmesi gerekir. Kimi zaman, ana babanın duygusal davranışları çocuğun olumsuz davranışlarının nedeni değil, sonucudur. Kişilik sorunlarına yol açan bir başka önemli etken de çocuğun kardeşleriyle olan ilişkisidir. Ana babadan birinin olumu ya da evden uzaklaşması, çocuğun onunla özdeşleşme ya da ondan farklılaşma yoluyla sağlıklı buyume şansını azaltarak derin ve kalıcı etki yapabilir.

Okul deneyimi de kişilik sorunlarına neden olabilir. Pek çok çocuk, günümüzdeki öğretim yöntemlerine uyum sağlayamadığı için davranış ve öğrenme bozuklukları göstermektedir. Örneğin algılama güçlüğü olan çocuklar, okumayı öğrenmekte başarısız olabilir ya da yaş düzeylerine uygun okuma becerileri geliştiremezler. Sonuçta da, ailelerinin ve okulun standartlarına ulaşamama kaygısı taşır. Bu duygular davranış bozukluklarına yol açabilir.

Çocuklara, yetişkinlere uygulanan pek çok tedavi tekniğinin yanı sıra, oyun tedavisi gibi daha uzmanlaşmış yöntemler de uygulanır; bu yöntemde küçük çocuklar oldukça rahat bir ortamda çeşitli oyun ve oyuncaklar aracılığıyla fiziksel ve duygusal enerjilerini özgür bırakır ve yeni davranış kalıplarını deneme olanakları bulurlar.

çocuk psikolojisi, çocuklardaki psikofizyolojik süreçleri, özellikle bu süreçlerin

yetişkinlerdeki psikofizyolojik süreçlerden farklarını, doğumdan ergenliğin sonuna değin nasıl geliştiğini ve bir çocuktan obürüne nasıl ve neden farklılık gösterdiğini araştıran bilim dalı.

Çocuk psikolojisinin, doğrulanmamış varsayımlar yerine kesin deneysel temellere dayalı bir bilim dalı olarak görece kısa bir geçmişi vardır. 1840'ta Charles Darwin, daha çok garip bir hayvan hakkında veri toplayan bir doğa bilimcinin yaklaşımıyla, kendi çocuklarından birinin gelişimi üzerine günlük kayıtlar tutmaya başlamıştı. Alman psikofizyolog W. T. Preyer *Die Seele des Kindes* (1882; Çocuk Ruhü) adlı daha ayrıntılı bir yapıt yayımlayarak bir dizi yeni çalışmaya öncülük etti. 1891'de ABD'li eğitim psikologu G. Stanley Hall, çocuk psikolojisine ve pedagojiye yönelik *Pedagogical Seminary* adlı dergiyi yayımlamaya başladı. Kısa süre sonra James Sully, İngiltere'de Çocuk Araştırmaları Kurumu'nu kurdu. 20. yüzyıl başlarında, Fransız Alfred Binet, Alman Ernst Neumann, ABD'li Edward L. Thorndike ve Arnold Gesell, İsviçreli Jean Piaget bu alanda önemli araştırmalar yaptılar. Bugün üniversite ve yüksekokullarda, çocuk psikolojisi, insan gelişimi ve ilgili konularda temel eğitim verilmektedir.

Çocuk psikolojisine ilişkin veriler, akrabalar, öğretmenler ve başka kişilerin günlükler, okul kayıtları, kişisel dosyalar, resmi raporlar ve benzeri kaynaklarda bulunan gözlemlerinden sağlanır. Karşılıklı görüşme ya da anketler aracılığıyla yetişkinlerden de veri toplanır. Bu yöntemlerle, nicel bir değerlendirme ya da derecelendirme olanı sağlanarak değişik kaynaklardan elde edilen verilerin karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Böylece, örneğin belli bir davranış biçiminin hangi sıklıkta ortaya çıktığı anlaşılabilir.

Çocukların yazdığı mektuplar, öyküler, denemeler, şiirler, yaptıkları resimler ve besteler, otobiyografik belgeler ve ruh hekimlerinin derledikleri sorunlu çocuk öykülerini de zengin bir bilgi kaynağı oluşturur. Ayrıca, çocukların, izlendiklerinin farkına varmadan özgürce davranmalarına olanak veren tek yönlü pencere ya da aynalar kullanılabilir. Rüya çözümlemeleri ve serbest çağnışım yoluyla toplanan psikanaliz verileri de bilgi kaynakları arasında sayılabilir.

Gelişimin izlediği çizgiyi tanımlamak için yatay (normatif) ve dikey (genetik) yaklaşımlardan yararlanılır. Yatay yaklaşım, her yaş düzeyinden çocukların bulunduğu örnek grupların incelenmesini içerir; dikey yaklaşımda ise, aynı yaş düzeyinden bir örnek grup yıldan yıla izlenir. Her iki yöntemde de, standart testler aracılığıyla nicel değerlendirmeler yapılabilir.

Psikolojik gelişme çizgisini tümüyle, genel bir şema ya da formülle göstermek amacıyla, yeterli olması da çeşitli girişimlerde bulunulmuştur.

Standart testler aracılığıyla yapılan araştırmalar temel olarak, birbirini izleyen, nitel açıdan farklı gelişim aşamalarından çok, çocuktaki süreçlerin doğumdan başlayarak karmaşıklık, verim ve örgütlülük açısından nicel bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Fiziksel gelişme (örn. boy ve ağırlık) erkeklerde 1, 2 ve 15. yaşlarda dikey büyüme açısından hafif bir ivme kazanır; bu ivme kızlarda daha erken görülür. Her ivme döneminin ardından, boy ve ağırlıkça daha hızlı ve uzun süren bir artış başlar. Psikolojik işlevlerde ortaya çıkan kararsız ve den-

gesiz değişimler de bu bedensel değişimlere eşlik etme eğilimindedir. Ama bu önermeler ortalama verilere dayanmaktadır; tek tek çocuklardan sağlanan veriler çok daha duzensizdir.

çocuk suçları, ergenlik çağına gelmemiş bireylerin suç niteliği taşıyan eylemleri. Toplumun koyduğu hukuk ve ahlak kurallarına uymayan bütün davranışları kapsamakla birlikte, genellikle ergin bir kişinin işlemesi durumunda ceza gerektirecek eylemleri belirtmek için kullanılır. Hukukta ergenliğin başladığı yaş ülkelere göre 15 ile 18 arasında değişir.

Batı toplumlarında genelde 11 yaşında başlayan çocuk suçları en çok 14-15 yaş grubunda görülür. Bu dönemde en çok işlenen suçlar küçük çaplı hırsızlıklardır. 16-17 yaşlarına doğru zarar verme, yıkıcılık, saldırı ve silah kullanma gibi daha ağır ve tehlikeli suçlar öne çıkar. Çocuk suçlarının çoğu yetişkinliğe geçtikten sonra bu davranışlarından vazgeçerler. Bu durumun temelinde yaşam koşullarındaki değişim yatar. Gençlik döneminin çalkantılı ruhsal durumunu atlatacak olgunlaşan, belirli bir iş edinen ve evlilik gibi sorumluluklar yüklenen gençler, toplumca benimsenmiş ölçülere uygun davranış biçimlerine yönelir. Kesin verilerle kanıtlanmış olmamasına karşın, çocuk suçlarının genellikle olağan yaşama uyum göstermeye yatkın olduğu söylenebilir; bununla birlikte çocuk suçlarının ileri yaşta da suç işleme oranı öteki çocuklara göre daha yüksektir. Ayrıca daha erken yaşta suç işlemeye başlayanların bunu yetişkinlik döneminde de sürdürmeye eğilimli olduğu öne sürülebilir.

Öte yandan bazı ortak özelliklerden yola çıkarak çocuk suçlarının bileşimi konusunda çeşitli genellemeler yapmak da olanaklıdır. Örneğin ABD'de çocuk suçları arasında erkek çocukların oranı yüzde 80'i bulur; Avrupa ülkeleri ve Japonya'daki oranlar da benzer düzeydedir. Kız çocukları arasında suç işleme eğilimi genellikle yaş ilerledikçe yükselir. Hüküm giymiş çocuk suçlulara ilişkin istatistikler alt sınıflardan gelenlerin ağırlıkta olduğunu göstermektedir. Bu konuda ortaya atılan bazı kuramlara göre, alt sınıflardan gelen çocuk suçlular, değer yargıları arasındaki çatışmadan derin biçimde etkilenirler. Bu nedenle güç koşullara göğüs germe, tehlikelere atılma ve otoriteye boyun eğmeme gibi davranışlara yönelirler. Başka kuramlar ise toplumun gösterdiği maddi ve manevi hedefler ile bunlara ulaşma olanaklarının kısıtlılığı arasındaki çelişkinin alt sınıflardan gelen çocukları suç işlemeye yönelttiğini başlıca etken olduğunu öne sürmektedir. Orta sınıf çocukları arasında suç işleme eğilimi ise genellikle dar aile çevresi ve babanın evden kopukluğuna bağlanır; bu kurama göre annenin etkisi altında yetişen çocuk "erkekliği"ni kanıtlamak için toplumun değer yargılarıyla çatışmaya girer.

Çocukların suç işleme eğilimlerinin ortaya çıktığı ortam genellikle okuldur. Çocuk suçluların çoğu öğrenimde pek başarı gösteremeyen ve okul yaşamlarında mutsuz olan çocuklardır. Erken yaşta okuldan ayrılan ve iş olanakları bulunmayan çocuklar arasında suç işleme oranı oldukça yüksektir. Çocuk suçluların aile yaşamında da birçok ortak özellikler görülür. Bu çocukların baba ve anneleri genellikle suç işlemeye yatkın ve içkiye düşkün kişilerdir; çocuklarına gerekli maddi ve manevi ilgiyi gösteremezler. Aile içindeki disiplin tutarsızdır ve çoğu zaman fiziksel şiddete dayanır. Uyumсуз ilişkiler çocuğu evden kaçmaya yöneltir.

Bazı araştırmacılar çocuk suçlarının tepkisel ya da düşünmeden yapılan davranışlara

yatkınlık, narsistlik ve isteklerinin hemen karşılanmasına gereksinim duyma gibi ortak kişilik özellikleri gösterdiğini öne sürdü. Bunun da ötesine giderek çocuk suçluların güçlü ve dayanıklı bir fiziksel yapıyla ayırt edilebileceklerini savunan kuramlar ortaya atıldı. Ama ortalama çocuk suçlu tipini belirlemeye yönelik bu tür genellemeler büyük ölçüde kuşkuyla karşılanmıştır. Günümüzde geçerli olan genel kanıya göre, bazıları psikolojik anormallikler göstermekle birlikte, çocuk suçluları öteki çocuklardan ayırt etmek pek kolay değildir.

Toplumdan kaynaklanan engellenme duygusu ve düş kırıklıkları dışında çocukları suç işlemeye yöneltti bir başka etken de genellikle bütün çocuklar arasında yaygın olan çete örgütlenmesidir. Bu çeteler içinde üstün bir konum elde etme ve göze girme çabası çocukların suç işlemesinde önemli rol oynar. Çete ortamı çocuğa okulda ya da başka kurumlarda bulamadığı ödüllendirilme duygusunu tatma olanağı verir. Eskiden çocuk suçluların oluşturduğu çetelerin başıbozuk ve hedefsiz bir yapı taşıdığı düşünülürdü. Oysa yakın dönemdeki araştırmalar bu çetelerin çok iyi örgütlenmiş olduğunu ve köklü bir geçmişe ve kurallara dayandığını ortaya koymuştur. Çocuk çeteleri genellikle üç tür altında toplanır: 1) Suç işleminin yaşamın olağan bir parçası durumuna geldiği gettolarda bulunan ve gasp, soygun, hırsızlık gibi işlerle uğraşan "suç" çeteleri; 2) daha çok yeni kentel alanlarda var olan ve orta sınıf değerlerine karşı düşmanlıklarını yıkıcı eylemlerle ortaya koyan "çatışma" çeteleri; 3) başarısızlık ve düş kırıklıklarının kaynağı olarak gördükleri gerçek yaşamdan uzaklaşmak için esrar ve öteki kaçış yollarına başvuran "içe kapanık" çeteler.

Günümüzde çocuk suçluların erken yaşta, en azından okula başladıktan iki-üç yıl sonra ortaya çıkarılabilecekleri genel kabul gören bir görüştür. Çocuk suçluların önceden belirlenmesinde aile geçmişinin ve çevre koşullarının araştırılması, aile içi ilişkilerin incelenmesi ve çocuğun okuldaki davranışlarının gözlemlenmesi yöntemlerine başvurulur. Bununla birlikte olumsuz eğilimleri belirlenen çocukları ileride suç işlemekten alıkoyabilecek bir yöntem geliştirilememiştir.

Suç işlemiş çocuklarla ilgilenmek devletin sorumluluğudur. Bu alanda uygulanan en yaygın yöntem, cezası ertelenen çocuk suçlunun, bir gözetim görevlisinin denetimi altında belirlenmiş kurallara çerçevesinde yaşamak üzere salıverilmesidir. Bu uygulamada daha çok ilk kez suç işleyen ya da hafif bir suçla yargılanan çocuklar için söz konusudur. Gözetim, yasada öngörülebileceği gibi mahkemenin takdirine de bırakılabilir. Çocuk mahkemeleri bazen hüküm vermeden önce gözetim görevlisinin, sanığın durumunu inceleyerek bir rapor vermesini de isteyebilir. Gözetim altına alınan çocuk suçlunun sağlıklı bir çevre içinde kendi geçimine katkıda bulunacak üretici bir yaşamı sürdürmesine çalışılır. Bu bakımdan büyük sorumluluklar yüklenen gözetim görevlisi hem yasaları uygulayan, hem de toplumsal bir hizmeti yerine getiren bir kişi olarak otorite ve sevecen yaklaşımları birleştirme gibi güç bir görevle karşı karşıyadır.

Bazı davalarda ve gözetimin etkili bir sonuç vermediği durumlarda çocuk suçluyu bir ceza kurumuna kapatma yoluna gidilir. Gerek gözetim sisteminde, gerek ceza kurumlarında sıkı disiplinden psikanaliz ve grup terapisini temel alan psikolojik yaklaşıma kadar değişik yöntemlere başvurulur. Ceza kurumlarının bazılarında çocuk suçlu-

yu uysallaştırmaya, bazılarında ise yeniden eğitmeye ağırlık verilir. Yapılan araştırmalar, gözetimi sisteminin bazı sorunlara yol açmasına karşın, başarı oranının yüzde 70 ile 90 arasında değiştiğini göstermiştir. Çocuk suçlunun ceza kurumuna girmesini önlemek için başvurulan bir başka yöntem de çocuğun istikrarlı bir ailenin yanına verilmesidir. Son yıllarda önem kazanan bir konu da ceza süresinin bitiminden sonra topluma uyum sağlama açısından çocuğun özel bakım altına alınmasıdır.

Türk hukukunda çocuk suçlu kavramı suçu işlediği anda 18 yaşını bitirmemiş kimseleri kapsar (Türk Ceza Kanunu [TCK] m. 53-55). Eylemi işlediği zamanda 11 yaşını bitirmemiş olanlar hakkında kovuşturma yapılamaz ve ceza verilemez. Ancak eylem 1 yıldan çok hapis ya da daha ağır ceza gerektiren bir cürümse savcının istemi üzerine çocuk, 18 yaşını geçmeyecek bir süreyle sınırlı olmak üzere devletin yönetim ya da gözetimi altındaki bir eğitim ya da işahveine konur (TCK m. 53) ya da gözetim ve koruma için ana, baba ya da bir vasiye verilir. Ama yasalar 18 yaşından küçük çocukların tutuklu oldukları sürece cezaevlerinin sıbyan koşullarında kalmalarını, hüküm giydikten sonra çocuk ceza ve işahvelerine gönderilmelerini ön-görmektedir. Bu durum uygulamada çeşitli sorunlara yol açar. Çoğu zaman yargılamanın aşırı uzaması çocuk suçluların, cezalarının büyük bölümünü tutuklu olarak, yani yetişkinlerin kaldığı cezaevlerinde çekmesine yol açmakta, bu da çocuk suçlular için pek çok psikolojik sorun doğurmaktadır.

Suç oluşturan eylemi işlediği zaman 11 yaşını bitirip de 15 yaşını doldurmamış olan çocuklar sevgin değillerse haklarında hiçbir ceza düzenlenmez. Ancak işlenen eylem 1 yıldan çok hapis ya da daha ağır ceza gerektiren cürümlerdense bunlara da 11 yaşını bitirmemiş olanlar hakkındaki hüküm uygulanır. Çocuk işlediği eylemin suç olduğu sevginliğiyle davranmışsa cezalandırılır, ama suçunun cezası yasayla belirlenen ölçülerde indirilir. Eylemi işlediği anda 15 yaşını bitirmiş olup da 18 yaşını bitirmemiş olanların suçunun cezası da belli ölçülerde indirilir (TCK m. 54-55). Hakkında ceza düzenlenen çocuklar, hükmün yerine getirilmesine başlandığı tarihte 18 yaşını doldurmamışlarsa cezaları çocuk işahvelerinde ya da çocuk cezaevlerinde çektilir. 647 sayılı cezaların infazı hakkındaki yasanın 39. maddesine göre koşullu olarak salıverilen çocuk suçlu, genel güvenlik gözetimi altında tutulmaz.

Ayrıca haklarında TCK'nın 54. ve 55. maddelerine göre ceza düzenlenen çocuk suçlulara, yetişkinlere uygulanan kamu hizmetlerinden yasaklılık cezası uygulanmaz.

çocuk tiyatroları, programı çocuklar için yazılmış ya da uyarlanmış, eğitici yanı ağır basan oyunlardan oluşan tiyatrolar.

İngiltere'de I. Elizabeth döneminde, Almanya'da da 17. yüzyılda çocuk ya da öğrenci oyunculara çeşitli oyunlarda rol verildiği görülmüşse de, ilk çocuk tiyatrosu örnekleri 18. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkmış, 1829'da ise Théâtre du Gymnase-Dramatique'te Gymnase Enfantin adlı bir çocuk tiyatrosu kurulmuştur. ABD'de ilk çocuk tiyatrosu girişimleri 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. İngiltere'de Sir Ben Greet 1918'den başlayarak Old Vic tiyatrosunda ve çeşitli okullarda çocuklara Shakespeare oyunları sahnelemiş, Old Vic'te bir tiyatro okuluyla Young Vic adlı bir çocuk tiyatrosu kurulmuştur. Çocuk tiyatrosunun hızla geliştiği 20. yüzyılda en verimli çalışmaların yapıldığı ülkelerden biri eski SSCB olmuş-

tur. SSCB'de ilk çocuk tiyatrosu 1921'de Moskova'da kurulmuş, kukla tiyatrolarıyla birlikte bunların sayısı 1980'lerde 150'yi aşmıştır.

Türkiye'de tiyatronun başlangıcından bu yana çocuk oyunları yazılmıştır. II. Abdülhamid döneminde birçok çocuk oyununun yazıldığı, 1888-1921 arasında da 20'den çok çocuk oyununun dergilerde yayımlandığı görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminde ilkokullara tiyatro dersleri de konmuş, ama izleyen savaş yıllarında bu uygulama sürdürülememiştir.

Cumhuriyet döneminde İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatrosu'nda başlayan çalışmalar, tiyatronun Tepebaşı'ndaki Dram Bölümü'nde ilk çocuk tiyatrosunun kurulmasıyla sonuçlandı. 1 Ekim 1935'te perdelerini *Çocuklara İlk Tiyatro Dersi* adlı oyunla açan Şehir Tiyatrosu'nu 1946'da İzmir Şehir Tiyatrosu, 1947'de de Ankara Devlet Konservatuarı Tatbikat Sahnesi izledi. Ferih Ege-men yazdığı, yönettiği ve rol aldığı çocuk oyunlarıyla bu tür tiyatroların gelişmesine önemli katkılarda bulundu.

Ödenekli tiyatroların öncülüğünde başlayan çocuk tiyatrosu çalışmaları kısa zamanda bir çocuk tiyatrosu geleneği oluşturdu. Gerek kültürel hizmet, gerek ek kazanç amacıyla bazı özel tiyatrolar da çocuk oyunları sahnelemeye başladı. 1960'tan sonra Türk Ticaret Bankası'nın Keloglan Çocuk Tiyatrosu ve Akbank Çocuk Tiyatrosu özel çocuk tiyatrosu çalışmalarının sürdürülmesine yardımcı oldu. Bu dönemde Binbir Gece Çocuk Tiyatrosu, Dünya Çocuk Oyuncuları Topluluğu, Afacan Çocuk Tiyatrosu gibi kısa ömürlü, Anadolu Çocuk Oyunları Kolu(*) gibi önemli çocuk tiyatroları kuruldu. Özel tiyatroların çoğu da yan etkinlik olarak çocukların gidebileceği saatlerde çocuk oyunların sergilemeyi sürdürdü.

1980'lerde çocuk tiyatrosu etkinlikleri büyük ölçüde Devlet ve Şehir tiyatrolarının çalışmalarıyla sınırlı kaldı. Televizyon yayınlarının gelişmesi ile tiyatro salonlarının ve tiyatro topluluklarının azalması bunun başlıca nedenlerindendir.

çocuk toplulukları, I. Elizabeth döneminde İngiltere'de erkek çocuklardan oluşan ve gösterileri büyük bir ilgiyle izlenen tiyatro kumpanyaları. Oyuncu çocuklar çoğunlukla kilise ve katedrallerin koro okullarından seçilirdi. Bu okullarda çocuklara müzik derslerinden başka dinsel oyunlar ve klasik Latin oyunları oynatılarak oyunculuk eğitimi de verildi. VIII. Henry döneminde Kilise Çocukları ve Paul'un Çocukları gibi topluluklar, gösteri yapmak ya da şölen ve törenlere katılmak üzere sık sık saraya çağrılıyordu. Kraliçe I. Elizabeth döneminde 8-10 kişilik profesyonel kumpanyalar biçiminde örgütlenen bu topluluklar, saray dışında halk için gösteriler vermeye de başladılar. Toplulukların başkanları çocuklara müzik ve oyunculuk dersleri vermek gibi günlük işler dışında, müzik ve oyun yazma, yapımcılık, yönetmenlik, mask oyunları ve çeşitli gösteriler düzenlemek gibi işleri de üstlenmişlerdi.

16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında çocuk toplulukları, profesyonel erkek oyuncu kumpanyalarını tehdit edecek ölçüde benimsenmişlerdi. Shakespeare, çocuk oyuncular için *Hamlet* oyununda "günümü-zün modası", "yavru kuşlar" gibi küçümseyici sözler kullanmıştır. Çocuk oyuncular yaklaşık 1576-80 arasında ilk Blackfriars Tiyatrosu'nda, 1600'de de Kilise Çocukları topluluğu adına alınan bir izinle ikinci Blackfriars Tiyatrosu'nda gösteri yaptılar. İçlerinden John Marston ve Ben Jonson'un

yapıtları da olmak üzere, birçok önemli oyun sundular. Jonson da genç oyuncular-dan birinin ölümü üzerine bir şiir yazdı. 1610'larda çocuk topluluklarının unu sönmeye başladı. Bu çöküşü, toplulukların siyasal eleştirisi konusunda çok sivri davranmaları hızlandırmış olabilir.

çocuklara kötü muamele, çocuklara bilingli olarak acı ve eziyet çekirilmesi. Fiziksel şiddete başvurma, sozle yaralama, barınma, beslenme, tıbbi bakım ve duygusal destek gereksinimlerini yeterli düzeyde karşılamama ile enest, tecavüz, ırza geçme ve çocuk pornografisi bu terimin kapsamına girer. Tiptaki tanımıyla "hırpalanmış çocuk sendromu"nun önüne geçmek için hemen bütün dünyada ceza yasaları konmuştur. Çocuklara kötü muamele, geleceğe donuk çok ciddi sonuçlara yol açabilir. Bunların başlıcaları arasında fiziksel gelişmenin gecikmesi, dil ve biliş yetilerinin tam gelişmesi, kişilik sorunları, öğrenme ve davranış bozuklukları sayılabilir.

Çocukları korumak için hazırlanan ilk yasalardan biri, Çocuklara Eziyetin Önlenmesi İçin Ulusal Örgüt'ün kurulduğu 1844'te İngiltere'de çıkarıldı. Daha sonra başka ülkelerde de benzer demekler kuruldu. ABD'de çocukların korunmasını yasaya bağlayan ilk eyalet 1875'te New York oldu; öteki eyaletler de bu yasayı örnek aldı. Günümüzde bütün ABD eyaletlerinde çocuklara eziyet cezası gerektiren bir suçtur. 1974'te ABD Kongresi'nin bir kararıyla Çocuklara Eziyet ve İhmalle İlgili Ulusal Merkez kuruldu.

Çocuklara eziyet yaygın, ama büyük ölçüde bildirilmeyen ve kayıtlara az yansıyan bir olgudur. Örneğin, ABD'de ana baba ya da velilerce eziyet ya da ihmâl olayları hakkındaki tahminler 100 çocukta 1'den, 7 çocukta 1'e kadar değişmektedir. ABD'de her yıl en az 500 bin çocuk fiziksel, çok daha fazlası da duygusal açıdan kötü davranış ve ihmâl görmektedir. Ama özellikle enest ve öteki cinsel suçların pek azı bildirilmektedir. Çok yaygın olmasına karşın çocuklara kötü muamele aile, dost çevresi ve tıp görevlileri tarafından da sık sık gözardı edilmektedir. Bilgisizlikten çok önyargı, endişe ve utanç bu tür özel şiddet uygulamalarının yok sayılmasına, dolayısıyla da kötü davranma olaylarının sürüp gitmesine yol açmaktadır.

Çocuklara eziyet çektiğine çeşitli nedenlerden kaynaklanabilir, ama bunların bazılarını özellikle önemlidir. Ana babalarda görülen eziyetçi davranış kalıpları, baskı yaratan durumlar ve güçsüzlük duygusuyla baş edebilmek için geliştirilmiş tepkiler olarak düşünülebilir. Bu tür davranışlar yetişkinin, kendi savunmasız çocuklarına isteklerini ve denetim gücünü dayatarak, denetleyemediği durumlarla başa çıkabilmeye ya da ruhsal dengeyi yeniden kurmaya yönelik çarpık çabalandır. Yakın zamandaki pediatrik ve psikiyatrik araştırmalar, çocuklarına kötü ve insanlık dışı davranan ana babaların büyük bölümünün, kendi çocukluklarında fiziksel ve zihinsel açıdan kötü muamele gördüklerini ortaya koymuştur. Aşırı disiplin altında ve ana baba sevgisinden yoksun bir çocukluk geçirmiş bireylerin, çoğu kez çocuklarını cezalandırarak meyru ana babalık haklarını kullandıkları inancıyla aynı tutumu kendi çocuklarına yönelmesi tipik bir davranıştır.

Uygun toplumsal ve psikoterapik müdahalelerle çocuklara eziyet eden kişilere yardımcı olunabilir. Duygusal açıdan sorun-

lu olan bu kişiler, davranışları açığa çıkarıldığında rahatlamakta ve kendilerine yöneltilen terapiye olumlu yanıt vermektedir.

Çocuklara kötü muameleye karşı, saldırganın hapse atılmasından, çocuğun vesayetinin ana babadan ya da suçu işleyen başka kişilerden alınmasına kadar değişen yasal yaptırımlar vardır.

Türk Ceza Kanunu çocuklara karşı kötü muameleyi çeşitli maddelerinde düzenlemiştir. 477. maddeye göre her kim büyütme, okutmak, bakmak ya da korumak için kendisine verilen kimsenin (çocuğun) üzerinde taşıdığı eğitim hakkını ya da söz dinletme yetkisini kötüye kullanmakla o kimsenin sağlığının bozulmasına ya da bir tehlikeyle karşılaşmasına yol açarsa 18 aya kadar hapsolunur. Ayrıca ailesiyle birlikte yaşayan 12 yaşından küçük bir çocuğa acıma ve sevecenlikle uzlaşmayacak biçimde kötü davranışta bulunan kişiye 30 aya kadar hapis cezası verilir. Nesep ve sıhrı akrabalık bakımından furu durumunda olan bir çocuğa kötü davranılırsa ceza 3 aydan 3 yıla kadardır (m 478). Koruması altındaki 12 yaşından küçük çocuğu bile kendi başına bırakan kişi de 3 aydan 30 aya kadar hapis cezasına çarptırılır.

Çocuklar, Meksika'nın güney kesiminde, Oaxaca eyaletinin kuzeyinde yaşayan ve Popoloka dillerinden birini konuşan Orta Amerika Yerlileri. Sert bir iklimin hüküm sürdüğü engebeli ve parçalanmış yüksek bir bölgede yaşarlar. Temel uğraşları olan tarımda saban ve çapa kullanırlar. Başlıca ürünleri, mısır, fasulye, bezelye, çeşitli sebze ve baharatlardır. Son yıllarda verimi artırmak için sulamadan da yararlanmaya başlamışlardır. Kesimlik keçi, tavuk ve hindi besler, çevreden yabani yiyecek toplarlar. Damları sazla örtülü, çalı çırpı ya da kalastan yapılmış evlerden oluşan toplu köylerde otururlar. El sanatlarının çoğu kaybolmuştur; ama komşu İkskatek Yerlilerinde olduğu gibi palmye yapraklarından örülmüş şapkalar önemli bir geçim kaynağıdır. Alışlagelmiş Meksika köylü giysilerini kullanırlar. *Compadrazgo* denen vaftiz ana-babalığı yaygındır; ama bununla ilgili geleneksel tören büyük ölçüde basitleşmiştir. Yoksullara yardım gibi amaçlarla kurulmuş kilise dışı kuruluşlar (*cofradías*), cemaatin koruyucu azizleri adına şenlikler düzenler ve bu azizlerin resimlerini korur. Eski tanrılar ve ruhlarla ilişkin efsaneler bugün de anlatılmakla birlikte, Katoliklik eski yerel dini büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır.

Çodor halısı, Çodor Türkmenlerinin elde dokudukları döşeme yaygısı. Hem halı olarak, hem de çadırda içine eşya koymak ya da deve sırtında yük taşımak için yapılan heybelerde kullanılmak üzere dokunur. Kendine özgü bordo kırmızısından kestane rengine kadar değişen renklerde olur. Başka bir özelliği de kenarları basamaklı, oval biçimli gül örgesidir.

Halılarda bu gül örgeleri, farklı renklerde ve ardışık biçimde, diyagonal sıralar oluşturacak gibi dizilir. Küçük rozetleri birbirine bağlayan dallar da baklava biçimli ince bir ağ oluşturur. Heybe yüzlerinde görülen yarım güllerin içindeyse, stilize bir ağaç motifinin iki yanında bir çift kuş örgesine yer verilir. Küçük rozetler heybeden heybe-ye çok değişiktir, aralarında halılarda görülen dal bağlantıları da yoktur. Çodor halılarında genellikle Sine düğümü kullanılır;

Türkistan'da dokunmuş bir Çodor halısından ayrıntı, 19. yy özel koleksiyon, New York Private collection New York. Fotoğraf: Otto E. Nelson - EB Inc

özellikle saf yün ya da tiftikle dokunan heybe yüzleri çok ince olur.

Çoe Çe-u (d. 1824, Kyangyang-pukto [Kuzey Kyangyang ili] - ö. 1864, Seul, Kore), Budacı, Taocu, Konfüçyüsçü ve bazı Katolik öğeleri birleştiren Tonghak (Doğu Bilgeliği) mezhebinin kurucusu. Vahye ilişkin görüşlerin ağır bastığı bu karma mezhep Kore'nin geleneksel düzenini sarsan Batı kültürüne temelden karşıydı. Daha sonra Çandogyo (Tanrı Yolunun Dini) adıyla anılan mezhep, dış etkilere karşı koyabilmek için ülkenin güçlenmesi gerektiğini savunarak Kore'nin modernleşmesinde önemli rol oynadı.

Yoksul bir köy öğretmeninin oğlu olan Çoe, yüksek bir memuriyete girebilmesi için geçmek zorunda olduğu sınavlarda sürekli başarısızlığa uğradı. Mayıs 1860'ta, Ok Savaşında İngiliz-Fransız kuvvetleri karşısında Çin'in yenik düştüğünü, ayrıca Güney Çin'de Hristiyanların başlattığı Taiping Ayaklanması'nın (1850-64) zafere ulaştığını öğrenince, Kore'yi Batı ülkeleri kadar güçlü kılacak bir din kurması için görevlendirildiğini ilan etti. Öğretisine Tonghak adını vererek Tanrı'ya hizmet etmenin bütün insanların görevi olduğunu savunmaya başladı. Çoe'nin öğretisine göre, herkes iman sahibi olduğu takdirde bütün insanlar "tek bir gökyüzü" altında barış içinde yaşayabilir, aynı gökyüzü altında eşit olabilir.

Çoe'nin yeni öğretisi büyük bir yandaş kitlesi topladı; özellikle Kore'nin güney kesimindeki ezilmiş, yoksul köylüler arasında hızla yayıldı. Bu öğretinin estirdiği rüzgârla başlayan ayaklanma Çoe'nin tutuklanması ve 20 yandaşıyla birlikte idam edilmesiyle sonuçlandı. Ama Tonghak öğretisi Kore'nin bütün köylerine yayıldı ve sayısız köylü isyanına yol açtı. Çoe'nin, dış etkiler-

le savaşabilmek için Kore'nin güçlenmesi gerektiği yolundaki öğretisi, daha sonra siyasal ve ekonomik reformları gerçekleştirenler için sağlam bir dayanak oluşturdu.

Çoe Kyang, KUNCE (Kore dilinde "Sagdu-yulu Çalışma") olarak da bilinir (ü. 15. yy, Kore), Yi hanedanının (1392-1910) başlarında yaşamış en ünlü Koreli ressamlardan biri. Yi hanedanının ilk saray ressamıdır.

"Balıkçılar", Çoe Kyang'ın İpek üstüne boyayla yaptığı bir resim Kim Hyong-te Koleksiyonu, Seul Kem Hyong - te. Seul

Portre ressamlığında çok üstündü, kraliyet ailesinin pek çok üyesinin portresini yaptı. Başarıları kraliyet resim dairesinin başına atanmasına ve soyluluğa yükseltilmesine yol açtı.

Çoe Si-hyang (d. 1826, Kore - ö. 1899, Seul), Kore'de yabancı karşıtı Çandogyo (Tonghak) mezhebinin ikinci önderi. Mezhebin kurucusu Çoe Çe-u'nun 1864'te idam edilmesinden sonra mezhebin yayılmasını sağlayan yeraltı çalışmalarını örgütlemiştir.

Çoe Çe-u'nun ölümünden sonra, Çoe Si-hyang dağılan safları yeniden birleştirmek için yeraltı örgütlerinden bir ağ kurmak gibi zor ve önemli bir görevi üstlendi. 1880-81'de Tonghak öğretisini özetleyen iki dinsel metin yayımlayarak mezhebin düşünsel temelini oluşturdu. Bu metinlerde, Çoe Çe-u'nun Tanrı katında bütün insanlar eşit olmasa da herkesin Tanrı'ya hizmet etmesi gerektiği yönündeki düşüncelerini geliştirdi. Ayrıca, "herkes Tanrı'ya hizmet ettiği kadar insana da hizmet etmelidir," kuralını getirerek öğretinin dinsel ilkelerine toplumsal bir içerik kazandırdı. Öte yandan Kore'nin Batılı sömürgeci devletler kadar güçlü olması gerektiğini ısrarla savundu. 1892'de on binlerce taraftarıyla birlikte "Batı'yı Kovun, Japonları Kovun, Doğruluğun Yolunu Açın," sloganı altında barışçı bir gösteri düzenledi; mezhebin kurucusu Çoe Çe-u'nun suçsuz olduğunu savunarak yönetimde reform yapılmasını istedi. 1894'te "kokuşmuş hükümete" karşı Tonghak Ayaklanması olarak bilinen isyanı başlattı. Ayaklanma acımasızca bastırıldı. Çoe Si-hyang 1898'de tutuklandı ve ardından idam edildi. Ama bu arada Tonghak mezhebi bütün Kore'de yayılmıştı.

Çofu, Japonya'da, Honşu Adasında, Tokyo metropolünde (to) kent. Doğuda Tokyo kenti, güneyde Tama Irmağı (gava) ile çevrilidir. Tokugawa döneminde (1603-1867) Koşu Karayolu (kaido) üzerinde yer alan bir posta kasabasıydı. 1920'lerin başlarında Tokyo'ya demiryoluyla bağlandıktan sonra sanayisi hızla gelişmeye başladı.

Ürünleri arasında makine, elektrik donanımı, kimyasal maddeler ve gıda maddeleri sayılabilir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Tokyo-Yokohama Metropoliiten Alanı içinde yer alan bir yerleşim banliyösü oldu. Kuzeyinde bulunan Cindai (Tanrıların Çapı) Tapınağı 733'te inşa edilmiştir. Bir hipodrom ve bir eğlence parkı vardır. Nüfus (1990) 197.680.

Çöge Zambil, eskiden DUR UNTAŞI. İran'ın Huzistan ilinde, Susa yakınındaki eski Elam sit alanı. Özellikle orta Elam dönemine (İÖ y. 1500-1000) tarihlenen kalıntılarıyla tanınır. Elam hükümdarı Untaş-Gal (hd İÖ y. 1250) burada görkemli bir

Çöge Zambil'de ziggurat, Huzistan
Josephine Powell

ziggurat, tapınaklar ve bir saray inşa ettirmiştir. Ziggurat, türünün bilinen en büyük örneğidir. Kalıntıların, kenarları 102 m olan kare bir tabanı vardır ve yüksekliği 24 m'dir. Zigguratın gerçek yüksekliğininse bunun iki katı olduğu tahmin edilmiştir. Çöge Zambil'de, mimari kalıntılara ek olarak, orta Elam dönemine ait zengin silindirik mühür koleksiyonu da içeren çok çeşitli küçük eşya bulunmuştur.

çoğalma bak. üreme

çoğul kişilik, aynı bireyde birbirinden bağımsız iki ya da daha çok kişiliğin bir arada bulunduğu ruhsal bozukluk. Bu kişiliklerin her biri, kişinin algıları, düşünceleri, kendini ve çevresini tanıması ve ilişki kurması bakımından ayrı özellikler taşır, bu yüzden birbirinden oldukça farklı davranış biçimleri geliştirebilir ve belli dönemlerde ötekileri dışlayarak kişinin bilincine yerleşebilir. Çoğul kişiliğin yaygın görülen türünde kişiliklerden biri bilince egemen olur. Bu baskın kişilik denetim kendisinden çıktığı zaman olanları anımsayamaz (bellek yitimi); ama öteki kişilikler çoğu zaman baskın kişiliğin varlığını ve yaptıklarını bilir, hatta bazen başka birinden söz edercesine onun davranışlarını yorumlayıp eleştirirler. Kişilikler arasındaki farklılıklar, onların görünümüne, huylarına ve yürüyüş, yüz ifadesi, el kol hareketleri gibi bedensel ifadelerle kişiliklerini dışa vurma biçimlerine de yansır. Kişilikler çoğu zaman farklı adlar kullanır; el yazıları, elektroensefalografileri (EEG) farklıdır ve yansıtıcı kişilik testlerine verdikleri yanıtlar birbirine benzemez. Bir kişilikten öbürüne geçiş çoğu kez ani olur; bu geçiş genellikle bir ruhsal zorlanım ya da çevresel uyaranlar başlatır.

Çoğul kişilik bozukluğu temelde, zihinde yüklenim yaratan bazı düşünce ve duygu kümelerinin bağlı oldukları olay ve deneyimlerden koparak çözümleri ve benliği etkilemeleri sürecine bağlıdır. Bu süreç, genellikle çocukluğa dayanan, acı verici, rahatsız edici ya da kişi için kabul edilemez olan deneyimlere yanıt olarak gelişir. Vakaların çoğunda cinsel bir zedelenme ya da ağır duygusal örselenme yaratacak bir olay saptanmıştır. Benlik bu sarsıntının (travma) yarattığı çatışmayla başa çıkma ya da onlar-

dan kaçma yolunda değişik kişilikler geliştirmektedir. Eskiden çoğul kişilik bozukluğunun şizofreninin bir görünümü olduğu düşünülürdü, oysa bugün bilimsel bir çözümlene düzenineğin yol açtığı nevrotik bir bozukluk olduğu kabul edilmektedir.

Çoğul kişilik örneklerine oldukça ender rastlanır. Bugüne değin yalnızca birkaç yüz vaka bildirilmiştir. Ama son çalışmalar bu bozukluğun sanıldığından daha yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Çoğul kişilik vakaları kadınlarda erkeklerle oranla üçdüküz kat daha sık görülmektedir. Çoğul kişilik tedavisinin amacı, kopuk kişilikleri yeniden tek ve birleşik bir kişilik biçiminde bütünleştirmektir. Bunun için de baskın kişiliğin aşamalı olarak öbürlerinin varlığını öğrenmesi, bireyin her kişiliğin temsil ettiği çatışma halindeki eğilimlerini tanıyıp kabul edilmesi gerekir. Bu süreç çoğunlukla başlangıçtaki aynışmaya yol açan sarsıntının ortaya çıkartılıp bilinç düzeyine getirilmesiyle olanaklıdır.

çoğulculuk, PLÜRALİZM olarak da bilinir, toplumsal ve siyasal düşüncede bir toplum içindeki dinsel topluluklar, sendikalar, meslek kuruluşları ve etnik azınlıklar gibi farklı grupların özerkliği beliren kavram. Terim hem liberal Batı, Hem de sosyalist ideolojilerde önemli bir yer tutan ve bu tür grupların varlığının yararlı olduğunu ileri süren öğreti için de kullanılır. İngiltere'de 20. yüzyıl başlarında bir araya gelen F. Maitland, S. G. Hobson, Harold Laski, R. H. Tawney ve G. D. H. Cole gibi yazarlar çoğulculuğun en güçlü savunucuları olmuştur. Aşırı noktalara varan kapitalizm koşulları altında bireyin yabancılaşmasına tepki gösteren bu yazarlar, bireyin ortaklık duygusunu tatması için toplumsal bir bağlamla bütünleşmesi gerektiğini savunuyor ve ortaçağdaki lonca, beratlı kent, köy, manastır ve üniversiteleri bu tür bir toplumun tarihsel örneği olarak sunuyordu. Çoğulculara göre, ekonomik ve yönetsel ademimerkeziyetçilikle modern sanayi toplumunun bazı olumsuz yönlerinin üstesinden gelinebilir.

Çoğun Barajı, Kırşehir'de, Kılıçözü Irmağı üzerinde kurulu olan, toprak-kaya dolgu baraj. 4.370 hektarlık bir alanın sulanması amacıyla DSİ tarafından 1975'te işletmeye açıldı. Toplam dolgu hacmi 558.600 m³, baraj gövdesinin temelden yüksekliği 46 m, kret uzunluğu 206 m, göl alanı yaklaşık 2,4 km² ve normal su düzeyinde depolama hacmi yaklaşık 21,7 milyon m³'tür. Su toplama havzası 238 km² olan barajın karşısında alışı dolusavağının kret uzunluğu 55 m'dir.

çoğunluk sistemleri, oylamayı gerektiren seçim ya da benzeri toplu karar mekanizmalarında, geçerli oy çokluğunu elde eden aday ya da seçeneğin kabul edilmesini öngören yöntemler. Çoğunluk sistemleri, geçerli oy çokluğu kavramının niteliğine göre üç alt bölüme ayrılır. Bunlardan basit (adi/nispi) çoğunluk sistemi geçerli oyların dağılımında oranlara bakılmaksızın en çok oyu alan aday ya da seçeneğin kabul edilmesini öngörür. Mutlak (salt) çoğunluk sisteminde oylamaya konu olan aday ya da seçeneğin ötekilerin oy toplamından daha çoğunu, başka bir deyişle geçerli oyların yarısından bir fazlasını alması gerekir. Tek sayılı görece küçük gruplarda oy sayısının yarısı, toplam oyların bir eksiğinin ikiye bölünmesiyle bulunur. Nitelikli (mevsuf) çoğunluk sisteminde ise aday ya da seçeneğin kabul edilebilmesi için geçerli oyların üçte iki, dörtte üç, beşte üç ya da hepsi (oybirliği) gibi önceden belirlenmiş bir orana ulaşması koşulu aranır. Yasalarda oy

çokluğundan söz edilen durumlarda "mutlak çoğunluk" kastedilir. Buna karşılık basit çoğunluk ya da nitelikli çoğunluk esaslarından birinin uygulanabilmesi için yasa da bunu belirtecek açık bir hüküm bulunması zorunludur. Öte yandan basit çoğunluk esası yalnızca iki karşıt seçeneğin bulunduğu karar alma sürecinde değil, ancak ikiden çok adayın yarıştığı seçim sürecinde uygulanabilir. Yasalar nitelikli çoğunluğu, çok önemli sorunların karara bağlanması yöntemi için öngörür. Özellikle "pariter yapıları kurullar"da azınlığın korunması için bu yönteme başvurulur. Seçim sistemlerinde çoğunluk sistemlerine alternatif yöntem, geçerli oyların belirli formüllerle adaylar arasında dağıtıldığı nispi temsil(*) sistemi- dir. Ayrıca bak. seçim.

Çok Aynalı Teleskop, İngilizce tam adı MULTIPLE MIRROR TELESCOPE (MMT), dünyanın en büyük astronomi teleskoplarından biri ABD'de Arizona eyaletinde, Tucson'un 60 km güneyinde yer alan Hopkins Dağının 2.600 m yüksekliğindeki doruğunda kurulmuştur. 15-25 m sınıfından optik teleskopların ilk örneği olan Çok Aynalı Teleskop, 180 cm çapında altı teleskopun topladığı ışığı tek bir görüntüye dönüştürür. Bu nedenle de 450 cm çapındaki tek bir teleskopun ışık toplama gücüne sahiptir. Pek çok teknik yenilikten yararlanılması nedeniyle Çok Aynalı Teleskop'un yapım giderleri, aynı güce sahip geleneksel teleskoplarınkinden daha az olmuştur. Yapımı 1979'da tamamlanan Çok Aynalı Teleskop, Smithsonian Institution ile Arizona Üniversitesi'nin ortak malıdır ve bu kuruluşlar tarafından işletilmektedir.

çok partili sistem, bir siyasal sistemde üç ya da daha çok sayıda siyasal partinin bulunması ve bunların iktidar değişimi sürecinde yer alabilmesi. İktidarı başlıca iki parti arasında el değiştirdiği iki partili sistemden(*) ayrılan en önemli özelliği, sık sık koalisyon hükümetlerine yol açmasıdır. Ayrıca bak. siyasal parti.

çok sahneli tiyatro, bir oyun alanında birden çok mekânın aynı anda gösterildiği sahne düzeni. İlk kez ortaçağ tiyatrosunda kullanılan bu düzende, oyunun oynandığı alanın kenar boyunca, izleyiciye bakan yüzü açık, oda biçiminde, değişik mekânları temsil eden sahneler dizilirdi. İngiltere'de bunlara ev ya da mansion denirdi. Oyuncular bu sahnelerden birinde oyunun bir bölümünü oynadıktan sonra, başka mekânda geçen bir bölümü oynamak için hiç ara vermeden başka bir sahneye geçerlerdi.

Çok sahneli tiyatro Hristiyan ayinlerinden kaynaklanan oyunlarla başladı. Kitabı Mukaddes'ten ve İsa'nın yaşamından alınan olaylar kilisenin içinde kurulan sahnelerde genellikle papazlar tarafından canlandırılırdı. Bazen, mimarisi uygun düştüğünde, kilisenin belirli bölümlerinden de sahne olarak yararlanılırdı. Örneğin kriptâ Cehennem ya da İsa'nın mezarı, koroyeri ise Cennet olarak kullanılırdı.

12. yüzyılda oyunların kiliseden açık havaya çıkmaya, pazar yerlerinde oynanmaya başlaması üzerine dekorlara da gittikçe daha çok özen gösterilir oldu. İki baştaki sahnelerden biri Cennet, biri Cehennem oluyor, araya da saray, tapınak, kent kapısı, hatta denizdeki gemi gibi bu dünyaya ait mekânların canlandırıldığı sahneler yerleştiriliyordu. Genellikle içinden alev ve dumanların fışkırdığı, oyuncuların şeytan kılığında dolaştığı bir canavar ağzı biçiminde düzenle-

nen Cehennem en özenilerek hazırlanan sahneydi.

Rönesans'ta tiyatro salonlarının yapılma-ya, oyunların açık havadan tekrar kapalı mekânlara taşınmaya başlamasından ve değişebilir dekorların geliştirilmesinden sonra çok sahneli tiyatro düzeni gittikçe daha az kullanılır oldu ve ortadan kalktı.

Arthur Miller'in *Death of a Salesman* (Satıcının Ölümü) adlı oyunu için Jo Mielziner'in hazırladığı çok sahneli tiyatro düzeni, 1949

Eileen Darby - Graphic House Inc

Özellikle iç ve dış mekânları, aşağı ve yukarı katları, aynı aynı yerleri ve düş sahnelerini aynı anda canlandırmada çok kullanışlı bir çözüm olan çok sahneli düzen, çağdaş tiyatrodan yeniden geçerlik kazandı. Eugene O'Neill, Arthur Miller, Tennessee Williams gibi yazarların bazı oyunları bu düzende başarıyla sahnelendi.

çok taraflı hukuksal işlem, birden fazla kimsenin iradesiyle oluşan hukuksal işlem. Özel hukukta bir hukuksal işlemin oluşması için kural olarak birden çok kişinin iradesi zorunludur. Bu özel hukuktaki "iradelerin eşitliği ilkesi"nin bir sonucudur. Bu ilkeye göre hiç kimse tek yanlı iradesiyle bir başkası hakkında hukuksal sonuç yaratacak bir işlem yapamaz. Bununla birlikte yasa bazı istisnai durumlarda böyle bir işleme olanak tanımıştır. Örneğin vasiyet, bağış, kocanın kansından evlilik birliğini temsil yetkisini alması gibi işlemlerde bu durumla karşılaşılar.

Özel hukuk alanında tipik ve en yaygın olan işlemler çok taraflı işlem niteliğindeki sözleşmelerdir. Sözleşmelerde bunları oluşturan iradelerin konuları ve yönelimleri amaçlar birbirinden farklıdır. Bir kimsenin bir derneğe girmesi de çok taraflı bir işlemdir. Dernek üyesi olmak için hem üye adayının bu konuda bir istemde bulunması, hem de bu istemin derneğin yönetim kurulunca kabul edilmesi gerekir. Burada da karşılıklı olarak açıklanan iradelerin konu ve amaçları birbirinden farklıdır. Derneğe üyelik için başvuranın iradesinin konusu üye sıfatını kazanmak, yönetim kurulunun iradesinin konusu ise o kimseyi üyeliğe kabul etmektir. Üyeliğe başvuranın amacı, derneğin amacına katılmak ve etkinliğinden yararlanmak, derneğin amacı ise üyelik istemini kabul ederek genişlemek ve güçlenmektir.

Kamu hukukunda çok taraflı işlem istisnai bir durumu oluşturur. Kural olan tek taraflı

işlemdir. Örneğin idare hukuku alanında imtiyaz sözleşmesi tipindeki işlemler çok taraflı işlem niteliği taşır. Buna karşılık yasama organının yasa ya da karar biçimindeki işlemleriyle idare organı içerisinde yer alan meclis, encümen, komisyon vb adlar taşıyan kurulların kararları çok taraflı değil, çok iradeli işlemlerdir. Çünkü bu tür işlemleri oluşturan iradelerin konu ve amaçları aynıdır. Kararın oluşumuna birden çok irade katılmış olsa bile sonuçta dış karşı

tek bir irade varmışçasına hareket edilir. Bu tek irade, onu oluşturan birden çok iradenin bir bileşkesidir. Bu nedenle yasa biçiminde ortaya çıkan bir işlem, yasama organı üyelerinin tek tek iradelerinin bir araya gelmesi ve çoğunluk yönteminin uygulanmasıyla oluşsa da, tek iradenin ürünü sayılır. Kamu hukuku alanında kurul halinde etkinlik gösteren organların bütün kararları "kolektif işlem" adını alan tek taraflı işlemlerdendir.

çok taraflı suç, işlenebilmesi için birden fazla failin bulunması zorunlu olan suç. Zina, cürüm işlemek için örgüt kurma, hükümet biçimini değiştirmek için gizli örgüt oluşturma gibi çok failli eylemler bu suçlardandır. Çok taraflı suçlarda bunların birincil nitelikteki faillerine, tek taraflı suçlardan farklı olarak, suç ortaklığı hükümleri uygulanmaz. Çünkü çok taraflı suçlarda gerek fiil, gerek fail birden çoktur. Oysa suç ortaklığında fiil tek, fail birden çoktur. Çok taraflı suçlarda her fail, bağımsız fail olarak suçlanır. Örneğin zina suçunda suçun tarafı olan erkek ile kadından her biri kendi suçundan sorumludur. Bununla birlikte zina suçunun birincil nitelikte fail durumundaki taraflarını bu suça azmettiren kimse de ikincil fail sıfatıyla suç ortağı durumundadır. Cürüm işlemek için örgüt kurma suçunu birincil fail olarak işleyen kimselerden her birinin fiiline, azmettirme yoluyla suç ortağı olarak katılmak da söz konusu olabilir. Bu durumda suç ortağı çok taraflı suçun ancak ikincil faili olarak sorumlu tutulur. Çünkü söz konusu suçun oluşması için suça katılması zorunlu değildir.

çok yüksek frekans bak. VHF

çokayaklı, ÇOKBACAKLI olarak da bilinir, omurgasızların *Arthropoda* (eklembacaklılar) filumundan *Diplopoda* (bak. kırkayak), *Chilopoda* (bak. çayan), *Pauropoda*(*) ve

Symphyla(*) sınıfları ile soyu tükenmiş *Archipolypoda* grubunun üyelerine verilen ortak ad. Bazı uzmanlar bu hayvanları *Myriapoda* sınıfı altında toplar ve yukarıda sözü edilen sınıfları birer alt sınıf olarak kabul ederler. Küçük bir grup olan çokayaklıların günümüze değin 11 bin yaşayan türü sayılmıştır.

Çokayaklılar genellikle seyrek görülen hayvanlardır. Bazıları geniş kitlesel göçlerle dikkat çekerken, bazıları da ev ve öbür yapıların kuytu köşelerinde barınır. Kimi tropik türlerin ısırganı ağır vericidir. Çokayaklılar ormanlık bölgelerin ekolojik dengesini korumada önemli rol oynar. Sınırlı bir çevre içinde yer değiştirmeleri, nemli ve korunaklı yerlere bağımlılıkları, deniz suyundan kaçmaları ve oldukça eski bir jeolojik zamanda ortaya çıkmalarına karşın pek az evrim geçirmiş olmaları nedeniyle karasuları ilişkilerinde güvenilir bir kılavuz sayıldıklarından, coğrafi dağılım ve evrimleşmenin anlaşılması için yararlı bilgiler sağlarlar.

Yaşayan dört sınıfı ile tropik ve ılıman bölgelere büyük ölçüde dağılmış olan çokayaklılar, bazı yerlerde toprağın organik bölümünü (humus) kaplayarak toprak faunasında öne çıkar. Büyük ölçüde bitkisel çürükçül olduklarından ölmüş bitki artıklarının hızla ayrışmasını sağlarlar. Çokayaklıların etçil türleri de vardır. Çeşit ve sayıca en çok ormanda bulunurlarsa da, çayanlar başta olmak üzere kimi kırkayak türleri otlak ya da yarı kurak çevrelerde bulunur. Çokayaklıların çöl koşullarında yaşayan türleri de vardır.

çokbiçimlilik, POLİMORFİZM olarak da bilinir, biyolojide, aynı türün bireyleri arasında görülen yapısal ya da işlevsel değişikliklerin tümü. Bu değişiklikler ya genetik farklılıklardan ya da her canlının yaşadığı ve uyum sağlayabildiği çevredeki koşulların farklılığından kaynaklanır. Az sayıdaki bazı özelliklerde, örneğin kan gruplarında, tümüyle genetik farklılık söz konusudur ve dış çevreden gelen herhangi bir etki bu özelliği değiştiremez. Oysa, canlıların özelliklerinden pek çoğu, aynı anda hem genlerce, hem çevre koşullarınca belirlenen değişikliklere uğrayabilir. Üstelik, herhangi bir değişikliğin genlerden mi yoksa çevre koşullarından mı kaynaklandığını salt gözleme dayanarak belirlemek olanaksızdır. Örneğin bir hayvan, ana babasından aldığı genler nedeniyle olabileceği gibi yetersiz beslendiği için de kendi türünün öbür bireylerinden daha cılız ve küçük yapılı olabilir.

Genetik değişiklikler süresiz ve sürekli olarak sınıflandırılabilir. İlkesel olarak, bu iki tip değişikliğin genetik temeli aynıdır; süresiz değişiklikler genellikle belli bir özelliğin kalıtımından sorumlu olan alel genlerce denetlenir. Buna karşılık, sürekli değişiklikte rol oynayan çok sayıdaki genetik etki, her biri küçük çaptı, ama benzer etki yaratan birçok genin birbirine eklenen yığılmalı etkisinden doğar.

Süresiz bir değişiklik, bir canlı topluluğunun bireylerini, kesin çizgilerle birbirinden ayrılan iki ya da daha çok biçime böler. Eğer bu biçimlerden her birinin bireylerde görülme sıklığı değişim (mutasyon) olayıyla açıklanacak kadar yüksekse, bu değişikliğe (hatta böyle bir değişikliğe uğrayan topluluğa) çokbiçimli denir. Süresiz değişikliklerin en çarpıcı örneklerinden biri üstün yapılı canlıların erkek ve dişi olarak farklılaşması, öbürü de insanlardaki kan gruplarıdır.

Buna karşılık, sürekli ya da çoketkenli değişiklikte, bireyler arasında bu kadar kesin biçim farklılıkları yoktur; bunun yerine aşırı uçlar arasındaki geniş bir yelpazede,

kolayca sezilemeyecek, derece derece farklılıklar görülür. Bu tür değişikliğin en sık karşılaşılan örneği, insan topluluklarının bireyleri arasındaki küçük boy farklılıklarıdır. Çokbiçimli değişiklik ile çoketkenli değişiklik arasındaki ilişki önemlidir. Çoketkenli değişiklikte, örneğin insan boyunun genetik bileşeninde olduğu gibi, küçük, benzer ve yığılmalı etkisi olan çok sayıda gen rol oynar. Bu genlerin çoğu, genellikle normal bir canlı topluluğunun tüm bireylerine dağılmış olduğundan, çoketkenli değişiklik çokbiçimlilikten daha kolay gelişen bir farklılaşmaya yol açar.

Öte yandan, belli bir özellik bir canlı topluluğu içinde hem sürekli, hem süreksiz değişikliğe uğrayabilir. Böylece, normal bireylerinin boyları açısından sürekli bir değişiklik gösteren bir insan topluluğunda aynı zamanda cüce ya da dev bireyler gibi çok aşırı ve kesin farklılıklar da bulunabilir.

Genetik olmayan değişikliklerin de birçok örneği saptanmıştır. Bu örneklerden biri, hayvan türlerinin erişkin bireylerinin fenotipinde (kalıtsal yapının dıştan görünen özelliklerinde) mevsimlik değişikliklerin ortaya çıkmasıdır; örneğin, bazı kuşların tüyleri ile bazı memelilerin postu, mevsime bağlı olarak renk değiştirir. Fiziksel çevrenin etkisi bitkilerde çok daha belirgin olarak göze çarpar. Toprağın bileşimi, güneş ışığının miktarı, su ve başka etkenler, bitkinin boyunu, yaprakların büyüklüğünü, biçimini ve rengini, çiçeklerin sayısını, görünümünü ve bitkinin öbür fiziksel özelliklerini etkileyebilir. Bazı tatlı su balıklarının fenotipi, bu balıkların yaşadığı su ortamının kimi fiziksel ve kimyasal özelliklerine (örn. sıcaklık, asitlik derecesi vb) bağlıdır. Karıncalar ve arılar gibi toplu yaşayan böceklerde, genetik yapısı aynı olduğu halde morfolojik yapısı farklı olan değişik sınıfların ortaya çıkması, larvaların beslenmesinden ve başka çevresel koşullardan kaynaklanır. Bazı kelebek türlerinde de, sıcaklık ve nemlilik farklılıkları gibi fiziksel koşullar, birbirinden çok değişik fenotipteki bahar ve yaz döllerini ya da kurak ve yağışlı mevsim döllerinin ortaya çıkmasına yol açabilir.

Eşeyssel yolla üreyen türlerde, iki birey bile aynı genetik yapıda olmadığından, genetik değişiklikler fenotip değişikliklerinin belirleyicisi olarak büyük önem taşır. Nitekim, genetik değişikliklere bağlı olarak, bireyin morfolojik, fizyolojik ya da sitolojik bütün özellikleri değişebilir. Bir topluluğun bireyleri arasındaki değişiklikler, bazı özelliklerin varlığını temel alan birçok sınıfa bölünebiliyorsa, çokbiçimlilik denen bu değişiklik genellikle bir tek genin denetimi altındadır; bununla birlikte, çokbiçimliliğin ortaya çıkması için gerekli olan genetik temel bir genin ayrılmasıyla, bir süper genle (bir kromozomun, birden fazla gen taşıyan ve bir birim olarak davranan bölümü) ya da özelleşmiş bir kromozom çiftiyle de sağlanabilir.

çokbiçimlilik, POLİMORFİZM olarak da bilinir, kristalografide katı haldeki kimyasal bir bileşiğin birden çok biçimde kristalleşebilme özelliği. Fiziksel bakımdan belirli ölçüde farklı olan bu kristaller, bazen kimyasal özellikler bakımından da farklılıklar gösterir. Bununla birlikte çözeltileri ve buharları aynıdır. Aynı elementin, değişik kristal ya da molekül yapısında bulunmasına ayrı biçimlenme ya da alotropi denir. Bununla birlikte, ayrı biçimlenmenin, oksijen (O₂) ve ozon (O₃) örneğinde olduğu gibi, yalnızca farklı molekül yapılarını belirtmek için kullanılması gerektiği ileri sürülmüştür. Bu nedenle, çokbiçimlilik, aynı türden bir bileşik ya da elementin kristalleşme biçimlerindeki farklılığı anlatmak için kullanılmakta-

dır. Birçok element ve bileşiğin kristal yapısındaki bu farklılıklar ilk kez 1820'lerde Alman kimyacı Eilhardt Mitscherlich tarafından saptanmıştır. Bazı bileşiklerin farklı biçimlerinden biri, bütün koşullarda öbürlerinden daha karardır; oysa öbür çokbiçimli bileşikler için bu geçerli değildir. Biçimlerden biri belirli bir sıcaklık ve basınç aralığında kararlı iken, bir başkası değişik sıcaklık ve basınç koşullarında karardır. Her iki durumda da, daha az kararlı olan biçim daha kararlı olan bir biçime dönüşür. Bu dönüşümün hızı çoğu zaman o kadar düşüktür ki, gerçekte kararsız olan bir yapı, uzun süre belirsiz bir biçimde kalabilir. Birinci gruba örnek, kalsiyum karbonatın aragonit denen ortorombik yapılı (birbiriyle dik açı yapan ve eşit olmayan üç kristal eksenine bulunan) türü ile, kalsit olarak adlandırılan heksagonal yapılı (60 derecelik açılarda kesilen üç eşit eksen ve bu üçüne dik dördüncü bir eksenine bulunan) türüdür. Kalsit daha kararlı bir yapıdadır; aragonit 470°C'ye yakın sıcaklıklarda hızla kalsite dönüşür, ama bu dönüşüm oda sıcaklığında çok yavaş gerçekleşir. İkinci grubun en tipik örneği silistir. Silisin kuvars, tridimit ve kristobalit biçimleri yalnızca kendilerine özgü belirli sıcaklık ve basınç aralıklarında kararlıyken öbür türleri yavaş yavaş kararlı bir yapıya dönüşme eğilimindedir.

Yapay kristal maddelerin hazırlandığı koşullar, genellikle belirli bir kristal biçimini öngörür. Bu nedenle, özellikle pigment üretiminde özel bir dikkat gösterilmesi gerekir. Çünkü, renk, yansıtıcılık ve saydamlık gibi özellikler, maddenin çokbiçimliliği nedeniyle çoğu zaman değişikliğe uğramaktadır.

çokembriyonluluk, POLİEMBRYONİ olarak da bilinir, döllenmiş tek bir yumurtadan iki ya da daha çok embriyondan gelişmesi. Birçok bitki ve hayvan türünde yaygın bir olay olan çokembriyonluluk, her batında birbirinin tipatıp eşi dört yavru doğuran dokuz kemeri armadillo da hemen her gebelikte yinelenen kadar olağandır. *Hymenoptera* (zarkanatlılar) takımından böceklerde de çokembriyonluluğun çarpıcı örneklerine rastlanır; bazı tirpankurtlarının asalağı olan *Copidosoma truncatellum*'ün konak solucanın gövdesine bıraktığı tek bir yumurtadan 2 bin kadar yavru gelişir.

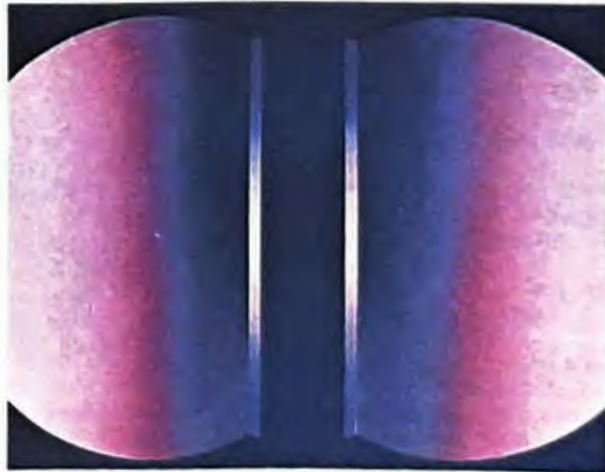
Çoker, Adnan (d. 20 Ekim 1927, İstanbul), Türkiye'de soyut resmin ilk temsilcilerinden biri.

1944-51 arasında İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) Zeki Kocamemi'nin öğrencisi ol-

du. 1953'ten 1955'e değin İstanbul ve Ankara'da çeşitli kuruluşlarda kartograf ve desinatör olarak çalıştı. 1955'te açılan Avrupa sınavını kazanarak burslu olarak Paris'e gitti. Orada Henri Goetz ve André Lhote'un öğrencisi oldu. 1960'ta Türkiye'ye döndü; aynı yıl Akademi'nin Resim Bölümü'ne asistan olarak atandı. 1963'te akademiden bir grup ressamla Mavi Grup'u kurdu. 1964'te Fransız hükümetinin bursuyla yeniden Paris'e gitti ve bir yıl süreyle Hayter'in atölyesinde oymabaskı çalıştı. 1961'de İstanbul Sanat Festivali Resim ve Heykel Sergisi'nde, 1962'de 23. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde birincilik. 1981'de Türkiye İş Bankası yarışması Resim Büyük Ödülü, 1973'te DYO Ödüllü Resim Yarışması'nda başarı ödülü, 1976'da XI Uluslararası İskenderiye Bienali'nde ikincilik ödülü kazandı.

Adnan Çoker öğrencilik yıllarında Mondrian, Kandinsky ve Malevich'in sanatına ilgi duymuştu. 1951'den başlayarak geometrik soyut denemelere girişti ve bu eğilimini 1950'lerin ortalarına değin sürdürdü. Paris'te bulunduğu yıllar soyut anlayışın Avrupa ve dünyada yoğun olarak uygulandığı bir dönemdi. 1960'ların ortalarına değin Çoker soyut dışavurumcu yapıtlar gerçekleştirdi. Bu yapıtlarında desen ve renge ağırlık vermedi; başta beyaz olmak üzere siyah ve prusya mavisini karıştırarak kullandı. 1964'te bir süre boya maddesine ağırlık vererek yürüyen, asılmış, başsız soyut bedenler çizdi. Bunlar, soyut dışavurumculukla bugünkü tutumu arasında bir geçiş oluşturan resimlerdi. Çoker 1964'ten sonra Selçuklu ve Osmanlı mimarlık yapıtlarından etkilenerek yeniden soyut anlayışa yöneldi. "Askı ya da kalıp biçim" olarak adlandırdığı bu mimarlık biçimlerini siyah bir boşluk içinde verdi. Kullandığı siyah fon, biçimleri belirginleştirerek karşıt bir değer yaratmakta, hem tarafsız ve edilgen bir etki yapmaktaydı. Çoker bu dönemden sonra, yapıtlarında, yalın geometrik biçimler kullanıp renkleri aza indirerek (pembe ve mor tonları) biçim-renk dengesini sağlamayı amaçladı. 1970'lerin ortalarından sonraki yapıtlarında ton derecelendirmeleriyle parlaklıklar ve metal etkisi elde ettiği izlenmektedir.

çokeşlilik, POLİGAMİ (Yunanca *polys*: "çok" ve *gamos*: "evlilik") olarak da bilinir, aynı anda birden çok eşle evli olma. Terim, hem çokkarınlılık, hem çokkocalılık durumunu

"Açık Simetn", Adnan Çoker'in yağlıboya çalışması, 1975; Adnan Çoker Koleksiyonu
Adnan Çoker'in izniyle

kapsamakla birlikte, genellikle çokkarlılıkla eşanlamlı olarak kullanılır. Tarihsel bulgular çokkarlılığın dünyanın birçok yerinde var olduğunu göstermektedir. Ama bu evlilik biçiminin tek başına egemen olduğu hiçbir topluma rastlanmamıştır. Çokkarlılığı yeğ tutan ya da hoşgören halkların çoğunda erkeklerin büyük bölümü tekeşlidir. Bunun başlıca nedeni evlilik yaşına gelmiş kadın sayısının sınırlı olması ya da yalnızca varlıklarının birkaç karı ve aileyi geçindirebilecek durumda bulunmasıdır.

Erkekler açısından çokkarlılığın yeğ tutulmasının bazı nedenleri şöyle sıralanabilir: Çok sayıda karının ekonomik açıdan ailenin zenginliğine katkıda bulunması; özellikle, gebelik ve emzirme dönemlerinde evli çiftlerin cinsel ilişkiden kaçınmasını öngören kültürlerde erkekler bu gereksinimi başka eşlerle giderme olanağı sağlaması; geniş bir ailenin reisine toplumda daha güçlü bir konum ve saygınlık kazandırması. Çokkarlılık kadınlar da bazı avantajlar sağlar. Özellikle evli olmayan kadınların yerleşik bir rol üstlenemediği toplumlarda, kadın sayısının fazlalığı çokkarlılığı kadınlar için de istenir bir yaşam biçimi durumuna getirebilir. İşlerin paylaşılması yoluyla kadının çalışma yükünün hafiflemesi de, çokkarlılığı kadınlar için çekici kılan bir etken olabilir. Her iki cinse sağladığı belirli avantajlara karşın, çokkarlılığı dayanan evlilikler genellikle yoğun çekimlere ve cinsel kıskançlıklara yol açar. Uyumu sağlamak için karılardan birine, çoğunlukla da birincisine kıdemli bir konum verilir; ayrıca her karı çocuklarıyla birlikte ayrı oda ya da evlerde oturur.

Gelişmiş toplumlarda ekonomik değişikliklerin, kentleşmenin ve kitlesel eğitimin etkisiyle çokkarlılık giderek ortadan kalkmıştır. Batılı yaşam biçiminin genelde geçerlilik kazanması ve Batı ülkelerindeki kadın hareketlerinin etkisi de çökeşliliğin gerilemesinde önemli rol oynamıştır. Çokkocalılık ise, çoğu zaman ayrıksı bir durum ya da bazı özgün yerel koşulların ürünü olarak değerlendirilecek kadar seyrek görülür. Bu evlilik biçimini, akrabalık görevleri ya da konuksevirlilik anlayışıyla bağlantılı olarak bazı toplumlarda yaygın biçimde uygulanan ve belli erkeklerle, evli kadınla cinsel ilişkide bulunma ayrıcalığını sağlayan âdetle karıştırmamak gerekir. Kültürel evrimcilerin çokkocalılığı insanların gelişimindeki bir evrenin kalıntısı olarak gören kuramları da günümüzde geçerliğini yitirmiştir.

Çokkocalılığa dayalı bir evlilikte, bütün kocaların kardeş olduğu ya da akrabalık ilişkilerine göre kardeş sayıldığı durumlarda, bazen bütün çocukların en büyük kardeşin soyundan geldiği kabul edilir. Bazen de kardeşlerden biri, özel bir törenle babalık rolünü üstlenir ya da bütün kardeşler eşit ölçüde baba sayılır.

Bu tür evlilik birliğinin bir biçimi de, kadının ilk evliliğini sona erdirmeden başka bir erkekle birlikte yaşamasıyla ortaya çıkar.

Çağdaş hukuk düzenleri çökeşliliği yasaklamış ve çoğu kez ceza tehdidi altına koymuştur.

Osmanlı Devleti'nde de geçerli olan İslam hukuku kurallarına göre erkeğin dörde kadar kadınla birleşmesine izin verilmesine karşılık, Türk Medeni Kanunu, eşlerden birinin evlenme sırasında evli olması durumunda bu evlenmenin geçersiz olduğunu kabul etmiştir (m. 112). Ayrıca Türk Ceza Kanunu'nun 237 maddesine göre, aynı

anda birden çok kişiyle evli olanlar ve bu durumu bildikleri halde evlilik sözleşmelerini yapan evlendirme memurları, üç aydan iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılır.

çokgen, POLİGON olarak da bilinir, n köşeli ve n kenarlı düzlemsel şekil. Çokgenler, n 'nin aldığı değere bağlı olarak adlandırılır: 3, üçgen; 4, dörtgen; 5, beşgen; 6, altıgen; 7, yedigen; 8, sekizgen; 9, dokuzgen; 10, ongen vb. Çokgenin bütün kenarları eşitse eşkenarlı, bütün açıları eşitse eşaçılı, bütün kenarları ve bütün açıları eşitse düzgün olarak tanımlanır. n köşeli düzgün bir çokgende A iki kenar arasındaki açı, B çokgenin içine çizili ya da dışına çizili bir çemberin merkezini iki köşeye birleştiren doğruların arasındaki açı, a bir kenarın uzunluğu, r dışına çizili çemberin yarıçapı ve S çokgenin alanı olarak alındığında,

$$A = (n - 2)\pi/n \text{ radyan} \quad B = 2\pi/n \text{ radyan}$$

$$a = 2R \sin B/2 \quad r = a/2 \cot B/2$$

$$R = a/2 \csc B/2 \quad S = na^2/4 \cot B/2$$

Hiçbir iç açısının ölçüsü 180° 'yi geçmeyen ve uzatıldığında çokgenin içine giren bir kenarı bulunmayan çokgenler, dışbükey olarak tanımlanır. İçbükey çokgenlerde ise, iç açılarından en az birinin ölçüsü 180° 'nin üstündedir ve en az iki kenar uzatıldığında çokgenin içine girer. Bir çokgenin köşegeni, bitişik olmayan iki köşeyi birleştiren doğrudur. Küresel çokgen, küre yüzeyine çizilmiş ve kenarları büyük çember yayları olan çokgendir.

Çokgenin kenarları çoğunlukla doğru olarak kabul edilir; ama kenarları eğri olan çokgenler de vardır ve bunlar eğrisel çokgen olarak adlandırılır.

çokhalkalı havza, Güneş sisteminde yer alan çeşitli gezegenlerde ve uydularda gözlemlenen, iç içe geçmiş halkalar biçimindeki jeolojik oluşumların ortak adı. Binlerce kilometre karelik alanlara yayılabilen bu tür havzaların dış halkaları, dik yüzleri içe bakan yar tipindeki yükseltilerdir. Daha küçük çokhalkalı havzaların sıradan kraterlere benzemesi ve çevrelerindeki yapının radyal çizgiler halinde yayılan püskürme örtüsü biçiminde olması bu oluşumların anı ve çok sert çarpmalar sonucunda ortaya çıktığını düşündürmektedir. Büyük olasılıkla halkalar, çarpma sırasında gelişen krater oluşumu sürecinin belirli bir aşamasında yapılmıştır, ama bunların çarpma sonrasındaki çökmenin etkisiyle oluştuğuna ilişkin varsayımlar da bulunmaktadır. Tekne biçimindeki kraterler ile havza yapıları arasında değişen çeşitli yapılara da rastlanır; bunlar çoğunlukla, merkezinde bir doruğu bulundugu krater oluşumları ile merkezinde doruk halkaları yer alan daha büyük kraterler biçimindedir. Ay yüzeyinde yer alan çokhalkalı havzaların en belirginleri Ay'ın görünmeyen kesiminde bulunduğu Ay'ın yapıların belirli jeolojik oluşumlar olarak tanımlanması, oldukça geç tarihlerde ve G. K. Gilbert (1893), Ralph B. Baldwin (1949 ve 1963), W. K. Hartmann ile G. P. Kuiper (1962) gibi ABD'li astronomların ve jeologların çalışmaları sonucunda gerçekleşti. 1960'larda ABD Jeolojik Araştırma Kurumu tarafından yürütülen Ay'ın haritasını çıkarma çalışmaları sırasında, stratigrafik birimlerin belirlenmesinde çokhalkalı havzalar çok önemli rol oynamıştır.

çokhücreli canlı, kimi yönlerden ayrılmaz bir bütün oluşturacak biçimde birleşmiş, kimi yönlerden birbirinden bağımsız çok sayıda hücreden oluşan, bitki ya da hayvan, bütün canlıların ortak adı. Çokhücreli canlı geliştikçe, hücreleri belirli işlevleri üstlene-

cek biçimde özelleşir ve hücreler arasında bir işbölümü başlar; böylece, her hücre, yaşam süreçlerinden birinde etkinlik gösterdiği için, öbür yaşamsal gereksinimleri açısından öbür hücrelere bağımlı duruma gelir.

Uzmanlar, çokhücreli hayvanları *Metazoa* ya da *Animalia* adıyla hayvanlar âlemi, çokhücreli bitkileri ise *Metaphyta* ya da *Plantae* adıyla bitkiler âlemi olarak sınıflandırır. Üçüncü âlem olan *Protista* ise tekhücreli canlıları içerir. Tekhücreli canlılarda özelleşme hücrealtı düzeyde ortaya çıkar; başka bir deyişle, çokhücreli canlılarda hücrelere, dokulara ve organlara dağılmış olan temel yaşamsal işlevlerin tümü, bu canlılarda tek bir hücrede toplanmıştır. Ayrıca bak. tekhücreliler.

çokkarlılık, POLİGINİ (Yunanca *polys*: "çok" ve *gyn*: "kadın") olarak da bilinir, erkeğin aynı anda birden çok kadınla evli olması. Ayrıca bak. çökeşlilik.

çokkocalılık, POLİANDRİ (Yunanca *polys*: "çok" ve *aner*, *andros*: "erkek") olarak da bilinir, kadının aynı anda birden çok erkekle evli olması. Ayrıca bak. çökeşlilik.

çoklama bak. multipleks yayını

Çokodo Şucin bak. Akutagava Ryunosuke

Çokolar, Panama ve Kolombiya düzlüklerinde yaşayan Yerli halk. Karip dili konuşan Çokoların en kalabalık grubu Kuzey Çokolardır. Bu grup, Kolombiya'da Büyük Okyanusa, Panama'da da San Miguel Kör-

Mogué Irmağı kıyısındaki ormanlarda yaşayan bir Çoko ailesi, Panama
Thomas Hollyman Photo Researchers

fezine dökülen ırmakların aşağı çığırlarında kurulmuş köylerde yaşar. Güney Çokolar, San José Irmağı çevresinde yoğunlaşmıştır. Katiolar ise, Atrato Vadisinin doğu kesimlerine yerleşmiştir.

Çoko köyleri, genellikle ırmak boylarında kazıklar üstüne yerleştirilmiş yuvarlak evlerden oluşur. Amerika kıtasının hemen bütün tropik kesimlerinde olduğu gibi Çokolar da tarım alanı açmak için ormanları yakarak bahçecilik yaparlar. Komşularının çoğundan farklı olarak, yalnızca sebze ve meyve yetiştirirler. Ayrıca okla ve borudan zehirli çubuk üfleterek avlanırlar.

Çoko toplumunun çekirdeğini hanehalkı oluşturur; hanenin başlıca sözcüsü hanehalkı içindeki en yaşlı erkektir. Hem erkekler, hem kadınlar tarla sahibi olduğu ve tarlaların yakınında yaşamak gerektiği için sık sık ev değiştirilir; dolayısıyla hanehalkını oluş-

turanlar her zaman değişebilir. Çoko efsaneleri, komşu Kunalarla yapılmış savaşları anlatır. Çokolar 17. yüzyılda birkaç kez İspanyolları bozguna uğratmayı başarmıştır.

çokritimlilik, ÇAPRAZ RİTİMLİLİK olarak da bilinir, bir bestede aynı anda karşıt ritimlerin kullanılması. Ritim karşıtlaşmaları tek bir ölçü içinde (örn. üçlemeli sekizliklere karşı iki tane sekizlik nota) yer alabileceği gibi, karşıt ölçülerin eşzamanlı kullanılmasıyla da elde edilebilir. İkinci türe hem Endonezya'daki *gamelan* gibi Batılı olmayan birçok müzik biçiminde, hem de bazı Batı, özellikle de Amerikan bestecilerinde rastlanır.

Çokritimli ve çokölçülü dokular, Charles Ives ve öğrencisi Elliott Carter gibi Amerikalı bestecilerin en belirgin üslup özellikleri arasındadır. Ayrıca caz ve rock da içinde olmak üzere Afro-Amerikan müziğinde de çokritimlilik yaygındır.

çokruhluluk, bireyin yaşamının ve kişiliğinin çok sayıda ruhun karmaşık ilişkilerinden oluştuğu inancı. Özellikle Asya'nın kuzey ve iç kesimleri ile Endonezya'da yaygındır. Bazı geleneklerde değişik ruhlr beden farklı organlarıyla özdeşleştirilir; bazılarında ise ruhlr ile kişilik özellikleri arasında bağ kurulur. Bireyi oluşturan farklı ruhlardan her birinin ölümden sonraki yazgısı da farklıdır. Kuzey Asya halklarının çoğu, ruhlardan birinin cesette kaldığına, birinin yeraltı dünyasına indiğine, bir başkasının da gökyüzüne uçtuğuna inanır.

Çokruhluluk inancının en ilginç örneğine, Brezilya'da yaşayan Apapokuva Guarani'leri arasında rastlanır. Bu inanca göre, tanrıların yurdunda kusursuz biçimlenmiş ince, bitkisel bir ruh doğum sırasında bebeğin içine girer. Doğumdan kısa süre sonra ona atılan bir hayvan ruhu eklenir. Bireyin kişiliği, ruhunu aldığı hayvanın türüne göre gelişir. Örneğin yumuşak huylu kişiler kelebek ruhu almıştır; zalim ve saldırgan kişilerde ise jaguar ruhu vardır. Ölümden sonra bitkisel ruh cennete gider; hayvan ruhu ise kabileyi sürekli rahatsız eden ürkütücü bir hortlak biçimini alır.

çokseslilik, POLİFONİ olarak da bilinir, en geniş anlamıyla bir müzik parçasının görece bağımsız iki ya da daha fazla sayıda sestene ya da partiden oluşması. Tek bir ezgi çizgisine yer verilen tekseslilikten(*) ve akorlu dokuların ön plana çıkarıldığı eşseslilikten(*) farklıdır. Çokseslilikte farklı sesler birbirinden ayrı ve ritim açısından birbirinden az çok bağımsız olarak algılanır. Eşzamanlı ezgi çizgilerinin bir araya getirilmesi demek olan kontrpuan, bazen çokseslilikle eş tutulursa da gerçekte hem çokseslilikte, hem de tekseslilikte uygulanabilen bir tekniktir. Örneğin Palestrina da, Mozart da kontrpuan kullanmış, ama birincisi çoksesli dokulara yer verirken ikincisi temelde eşsesli müzik yazmıştır. Dolayısıyla, özgül anlamıyla çokseslilik, yakından bağlantılı ve birbirini tamamlayan ezgi çizgilerinin dinamik etkileşimleri ile yaratılan çokpartılı dokulara ilişkindir. Bu etkileşimin örneğin kanonlarda ve füglerde yol açtığı canlılık birden kesilmez; bu yüzden de çoksesli bestelerin özellikle sonlarına doğru eşsesliliğe ve işlevsel armoniye yer verilir. Çokseslilik ile işlevsel armoninin tam bir uyum içinde olduğu J.S. Bach'ın füglarında, genellikle bir pedal nota parçayı sona erdiren kadansın habercisi olur ve uzatılan çoksesli pasajın karar kılabilceği bir yer olarak iş görür.

Salt vokal çoksesliliğin en parlak dönemi, işlevsel armoninin henüz yaygınlık kazanmadığı 16. yüzyıldır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ise işlevsel armoninin önemini yitir-

mesi çoksesli dokuların, özellikle Arnold Schoenberg ve izleyicilerinin oniki ton müziğinde öne çıkmasına yol açtı.

çoktanrıcılık, birden çok tanrıya ya da tanrısal varlığa, iyilik ya da kötülük kaynağı doğuştan güclere tapınmayı ya da onlardan sakınmayı temel alan inanç ve ayin sistemi.

Çoktanrıcılık, tektanrı bir geleneği paylaşan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dışında hemen bütün dinlerin ortak özelliğidir. Çoktanrı bazı kültürlerde, örneğin Hindu dininin belirli biçimlerinde, çok sayıda tanrının üzerinde tek bir yüce yaratıcıya inanılır ya da her tanrı yüce varlığın pek çok görünümünden biriyle özdeşleştirilir. Budacılık gibi bazı dinlerde tanrılar daha yüksek bir erek, durum (örn. Nirvana) ya da kurtarıcı karşısında ikincil bir konum tanınır. Öte yandan, örneğin Eski Yunan dinindeki Zeus gibi bazı tanrılar öteki tanrılardan daha üstün sayılırsa da bu tam ve mutlak bir üstünlük değildir. Çoktanrılı kültürlerde özgü olan cınlara ve ruhsal güçlere inanç, Hristiyanlığın Yeni Ahit'te anlatımını bulan biçiminde olduğu gibi tektanrı dinlerde de görülebilir. Doğuştan güçlerin tanrılardan ayrılan başlıca özelliği, genellikle belli bir adla nitelenmemeleri ve kavramsal bir belirsizlik taşımalarıdır.

Çoktanrıcılığın öteki inanç biçimleriyle değişmez bir ilişkisi yoktur. Sami kökenli dinlerin tanrı inancı ile çoktanrıcılığı bağdaştırmak olanaksızdır; ama örneğin Vişnuculukta yüce tanrı kavramı ile çoktanrıcılık yan yana bulunur. Mahayana Budacılığında çoktanrıcılık, insanın anlayış yetisinin aşağı basamaklarına özgü bir aşamadır ve sonunda aşılması öngörülür; Theravada Budacılığında ise çoktanrıcılık, aşkın kurtuluş inancı yanında bir tür eklenti gibi hoşgörüldür.

Çoktanrıcılığın tanrıları ve doğuştan güçleri çok değişik biçimler alabilir. Doğadaki güçleri ve nesneleri tanımlayan kültürlerde doğa tanrıları, genel olarak göğe, havaya ve vere ilişkin olanlar biçiminde sınıflandırılabilir. Hint-Ari geleneğindeki Surya (Güneş), İndra (Yağmur ve Fırtına) ve Agni (Ateş) bu üçlü ayrımın belirgin örneğidir. Gök tanrıları genellikle çok güçlüdür ve yaratma gücüyle özdeşleştirilir; mitosa dayalı düşünce biçimi çoğunlukla yaratma ile ışık arasında ilişki kurar. Avcı ve tarımcı kültürlerdeki bereket ayinleri, doğanın canlanma ve çürüme çevriminde güneşe özel bir önem verir; güneş yaygın bir biçimde eksiksiz, her şeyi kavrayan bir bilgiyle özdeşleştirilir. Gök tanrıları bazen havaya özgü işlevler de üstlenir ve böylece çok daha büyük bir güç kazanır. Örneğin Zeus, yıldırım buyruğu altında tutar. Zeus ve İndra gibi tanrıların fırtınayla ya da bereket getiren yağmurla ilişkilendirilmesi, bu tanrıların savaşlarda da etkili olduğu inancını güçlendirir. Gökle ilgili tanrılar, yıldız ve gezegenlere özel anlamlar veren astrolojinin gelişmesinde etkili olmuştur. Yerle ilgili tanrısal güçlerin başında, bitkilere can veren ana tanrıça gelir. Çoktanrı kültürü çevreleyen belirli doğal özellikler de genellikle tanrısal anlam kazanmıştır. Yunanistan'daki Olympos Dağı gibi kutsal tepeler, Hindistan'daki Ganj gibi kutsal ırmaklar buna örnekler.

Çoktanrı inanç biçimlerinin çoğunda bitkiler de tanrılaştırılır ya da başka tanrılarla bağlantılı bir ağırlık taşır. Genellikle ağaçların yer ve gökle simgesel bir ilişkisi olduğuna inanılır. Bitkiliği canlandıran tanrıların çoğu, ekilen ya da dikilen bitkilerle, örneğin Orta Amerika'da mısırla, Akdeniz çevresinde de üzümle ilişkilidir. İlkçağdaki Dionysos kültüründe üzüm, coşkunluğu ve tarımsal etkinliği simgesel biçimde bütünleştirir. Bereket dinlerinin "ölen ve dirilen"

tanrıları (örn. Adonis, Attis, Osiris, Tamamuz) başlangıçtaki tarımsal bağlamından zamanla sıyrılarak daha kişisel ve ruhsal bir anlam kazanmıştır. Bu tür öğelerin, çarmıhı hem ölüm, hem diriliş ağacı olarak gören Hristiyanlığa da aktarıldığı söylenebilir. Batı'da bereket dinlerinin günümüzdeki en belirgin kalıntılarından biri, bereketi ve yaşamın sürekliliğini simgeleyen ökseotunun kiş gündönümünde (22 Aralık) uğur getireceği inancıdır.

Tanırsal güçler arasında hayvanların yeri, çoktanrı kültürün ekonomik temelini ve hayvanların davranış biçimleri ya da görünüşleriyle ilişkilendirilen özelliklere bağlıdır. Yılan kültü Hint geleneğinde özel önem taşır. Eski Ahit'teki Adem ve Havva öyküsünde gene yılanın belirleyici önemi vardır. Babil'in Gılgamış Destanı'nda da yılanın gençleşmenin sırrını bildiği söylenir. Bir olasılıkla erkeklik organına benzetildiği ve topraktaki delikler içinde yaşadığı için yılan bir tür bereket simgesidir. Hindistan'da yarı-insan yarı-maymun biçimindeki Hanuman figüründe odaklaşmış maymun kültü de yaygındır. Tanrıların hayvan biçiminde canlandırıldığı kültürler, rahiplerin tanrıları temsil etmek üzere çeşitli maskeler takdığı ayinlerden beslendiği, yarı-insan gibi karma biçimlerin de bu uygulamadan kaynaklandığı öne sürülebilir.

İnsanın, yaşamını çevreleyip yönlendiren doğuştan güçlerle canlı bir ilişkiye girebilmesi, tanrıların insan biçiminde canlandırılmasına da olanak verir. Antropomorfizm(*) olarak adlandırılan bu eğilim, tanrıların gerek düşüncelerinde, gerek tutkularında eksiksiz birer insan gibi tasarlandığı Eski Yunan'da özellikle belirgindir. Sanat yapıtlarındaki tanrı tasvirleri de antropomorfizmi beslemiştir. Bir tanrı heykeli genellikle tanrının yalnızca simgesel bir betimi değil, aynı zamanda o tanrının varlığının ve gücünün toplandığı yerdir. Dolayısıyla pek çok kültürde tasvirlerin tanrısallıkla yüklü olduğuna inanılır.

Tanrılar insan kişiliği taşıyabileceği gibi, tanrıların soyundan geldiğine inanılan ya da olağandışı bir güç taşıyan insanlar da tanrısal birer varlık gibi düşünülebilir. Tanrısal krallık kavramı, ilkçağ Ortadoğu uygarlığının yaygın kültür özelliklerinden biridir. İmparatorların tanrılaştırıldığı Roma dünyasında da, imparatorun göklerin oğlu sayıldığı Japonya ve Çin'de de bu eğilim görülür. Kahramanlar ve başka önemli kişiler de yarı-tanrısal, hatta bunun ötesinde bir konum kazanabilir. Çin geleneğinde Guan Di ve öteki kahramanlar, Hindistan'da Rama ve Krişna buna örnekler. Budacı ve Caynacı geleneklerde *buda* ve *tirthankara* olarak bilinen bilge ve ermişler zamanla birer kült konusu olmuştur.

Çoktanrı kültürler, doğadaki çeşitli güçlerin yanı sıra bazı toplumsal vb işlevleri de tanımlama eğilimindedir. Örneğin Vedanta geleneğinin tanrısı Brahma, yaratıcılığın yanında Brahman sınıfının iktidarını da kişileştirir. Çoktanrı kültürler arasında toplumsal konuların belki de en ince biçimde işlendiği örnek, geç dönem Taoculuğudur. Çin'in imparatorluk sarayındaki bütün işlevlerin göksel bir izdüşümünü sunan tanrılar öbeğidir. Çeşitli kültürlerde hekimlik (örn. Eski Yunan'da Asklepios), gemicilik, çiftçilik gibi işlevleri simgeleyen tanrılar da vardır. Öte yandan Eski Mısır'da Osiris, Hindistan'da Yama, Eski Yunan'da Hades, Hristiyanlık öncesi İskandinav dininde Hel gibi, ölümler ve ölümden sonraki yargıyla ilişkilendirilen tanrılar çoktanrı kültürler-

de özellikle önem taşır. Savaş (örn. Eski Roma'da Mars, Hindistan'da Skanda), bilim (örn. Hindistan'da Sarasvati), aşk (örn. Eski Yunan'da Aphrodite, Hindistan'da Kama) tanrıları da birçok kültürde belirleyicidir. Çeşitli kategorilerin ve ilişkilerin bu biçimde tanımlanması, doğal güçler ile toplumsal uzlaşımlar arasındaki ayrımın bulanık olduğu mitolojik düşünme biçiminin ürünüdür.

Çoktanrı dinlerin tanrıları öbeğinin ardından, ruhlardan, cinlerden ve tanrısal topluluklar için yaşamsal önem taşıyan başka doğaüstü güçlerden oluşmuş zengin bir fon yer alır. İnsana düşman güçleri kişileştiren karşı-tanrıları, çoğunlukla egemen kültüre yenik düşmüş eski kültürün tanrıları ya da yeni tanrıların yerinden kovduğu eski tanrılarıdır (örn. Eski Yunan'da Titanlar). Yeni ile eski arasındaki savaş, çoğunlukla iyilik ile kötülüğün mücadelesini simgeleyen destansı söylenceler biçimini alır. Orpheus metinlerinin ana söylencesi bunu çok iyi örnekler: Zeus, oğlu Dionysos-Zagreus'u yiyen Titanları, üzerlerine şimşeklerini indirerek yok eder. Titanların küllerinden yaratılan insan, Titanlara özgü kötülük ile tanrısallığın bir bileşimidir. Çoktanrı dinlerinde iyilik ile kötülük bazen tek bir tanrıda bütünleştirilir ve iyilik ile kötülüğün, yaratıcılık ile yıkıcılığın birbirini bütünlendiğine inanılır.

Çoktavlar, bugünkü Mississippi eyaletinin güneydoğusunda kalan yorede yaşamış, Muskagi dil grubuna bağlı Kuzey Amerika Yerli kabilesi. Çok yakın bir lehçeyi konuştukları Çikasovaların bir kolu olduklarına ilişkin kanıtlar vardır. 18. yüzyıl ortalarında, Pearl, Chicasawhay ve Pascagoula ırmaqları boyunca 60-70 kadar yerleşmede 20 bin Çoktav yaşıyordu. Çoktavlar duvarları çamurla sıvanmış, çatıları sazla örtülü, tomruktan ya da ağaç kabuğundan yapılmış kulübelerde yaşıyorlardı. Güneydoğuda tarımla uğraşan kabilelerin en beceriklisi olarak, satmak ya da alışverişte kullanmak üzere üretim fazlası elde edebilen tek kabileydi. Mısır, fasulye ve balkabağı eker, balıkçılığın yanı sıra yabanıl meyve ve fındık toplayıp geyik ve ayı avcılığı yaparlardı.

Çoktavlar saçlarını kesmezdi. Ölümünden birkaç gün sonra yapılan bir ayinde, özgün dövmeleri olan, uzun tırnaklı erkek ve kadın görevliler ölümleri parçalayıp kemiklerini ayırırdı. Çoktavlar, Güneydoğu Yerlileri arasında yaygın olan, erkek bebeklerin kafalarını yasallıma âdetini de uygulardı. En önemli dinsel törenleri, yaz ortalarında kutlanan bir turfanda meyve ve yeni ateş ayını olan Busk ya da Yeşil Mısır (Green Corn) Şenliği'ydı.

Beyazların yöreye yerleşmesinden sonra başlayan çatışmalarda, genellikle İngilizlere ve öteki Yerli kabilelere karşı Fransızların yanında yer aldılar. Ayrıca Çikasovalarla da bir süre savaştılar. Fransız ve Yerli Savaşları'nda (1754-63) Fransızların yenilgiye uğramasından sonra topraklarının bir bölümünü ABD'ye bırakmaya zorlandılar ve Mississippi boyunca batıya doğru göç etmeye başladılar. 19. yüzyılda Avrupa pamuk piyasasının gelişmesi Çoktav topraklarını ele geçirme yönündeki baskıyı artırdı ve 1820'de Mississippi'nin ortabatasında 2 milyon hektarlık topraklarına el kondu. 1830'larda Krikler, Çerokiler, Çikasovalar ve Seminollerle birlikte bugünkü Oklahoma'ya doğru göçe zorlandılar. 20. yüzyılın başlarına değin, her kabile kendisine ayrılan toprakta ABD sistemini örnek alan yarı ozerk bir yönetim biçimini sürdürdü. Oklahoma'ya

eyalet statüsü verme (1907) hazırlıkları sırasında, bu toprakların bir bölümü Yerliler arasında paylaşıldı; geriye kalanı ise Federal Hükümet'in denetiminde beyaz göçmenlerin yerleşimine açıldı ve azatlı kölelere dağıtıldı. 1906'da fiilen kaldırılan kabile yönetimleri, gene de sınırlı bir biçimde varlıklarını sürdürdü. Günümüzde bazı Yerliler yerleşime kamplarında yaşamaktadırlar. Bugün Oklahoma'daki Çoktav kökenlilerin sayısı 17.500 kadardır. Ayrıca Mississippi'de de bir Çoktav kampı vardır.

çokterimli, KATLİTERİM ya da POLİNOM olarak da bilinir, n sayıda değişken için,

$$c_1 x_1^a x_2^b \dots x_n^c + c_2 x_1^a x_2^b \dots x_n^c + \dots + c_n x_1^a x_2^b \dots x_n^c$$

biçimindeki oranlı integral fonksiyon. Bu ifadedeki her terim için c_i katsayı, $a_i, b_i, \dots, v_i$ sırasıyla $x_1, x_2, \dots, v_i$ 'nin derecesidir ve her terimin toplam derecesi $a_i + b_i + \dots + v_i$ 'dir. Katsayısı sıfır olmayan herhangi bir terimin x_i 'deki en yüksek derecesi, çokterimli-nin x_i 'deki derecesi ve katsayısı sıfıra eşitlenmeyen herhangi bir terimin en yüksek toplam derecesi, çokteriminin derecesidir. Her biri birer sabit olan c_i katsayıları, gerçek ya da karmaşık olabilir.

Tüm terimleri aynı dereceden olan çokterimliler, homojen olarak tanımlanır. Eğer bunlarda bir, iki, üç vb değişken bulunuyorsa, sırasıyla birterimli, ikteterimli, üçterimli vb olarak adlandırılır. Eğer dereceleri 1, 2, 3 vb ise, sırasıyla doğrusal, kuadratik, kübik vb biçimler ya da denklemler halindedir. En genel durum, tek değişkenli n 'inci dereceden çokterimlidir ve

$$a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$$

biçiminde gösterilir. Bu tür bir çokterimli için, temel cebir kuramına göre, yalnızca tek bir sabitler kumesi $(x_1, x_2, \dots, x_n)$ vardır ve

$$(x - x_1)(x - x_2)(x - x_3) \dots (x - x_n) = 0.$$

Sabitler çokteriminin kökleridir. Bunlar gerçek ya da karmaşık olabilir, ama hepsinin değişik olması koşulu yoktur. Eğer $k \leq n$ kökleri birbirine eşitse, kök k -katlıdır denir. Aşağıdaki bağıntılar kökler için geçerlidir:

$$\begin{aligned} x_1 + x_2 + \dots + x_n &= -a_1/a_0; \\ x_1 x_2 + x_1 x_3 + \dots + x_{n-1} x_n &= a_2/a_0; \\ x_1 x_2 x_3 + \dots + x_{n-2} x_{n-1} x_n &= -a_3/a_0; \dots \\ x_1 x_2 x_3 \dots x_n &= (-1)^n a_n/a_0 \end{aligned}$$

Doğrusal, kuadratik, kübik ve bikuadratik ya da kuvarlık denklemlerin kökleri, katsayıları içeren cebirsel ifadelerin terimleriyle elde edilebilir, ama dördüncü dereceden daha yüksek çokterimliler bu yöntemle çözülemez. Çeşitli derecelerden denklemlerin köklerinin yaklaşık değerleri, grafik ya da sayısal yöntemlerle belirlenebilir.

n 'inci sıradan tek değişkenli bir çokterimli-de, asıl denklemin köklerini önceden belirlenmiş bir biçimde değiştirecek yeni bir değişkenden yararlanmak gerekebilir. Bu işleme değişken dönüşümü denir. Özgün x değişkeninin dönüştürülmesine yönelik olasılıklar şöyledir: (a) $-x$, tüm köklerin işaretleri değiştirilir; (b) x/h , tüm kökler h sabitiyle çarpılır; (c) $1/x$ ve denklemin x^n ile çarpılması, yani kökler, özgün köklerin tersidir; (d) $x+h$, artı işaret kullanılıyorsa kökler h sabitinin miktarıyla azaltılır, ya da eksi işaret kullanılıyorsa h 'le çoğaltılır.

Diferansiyel denklemlerin çözümü çoğunlukla çokterimlidir.

çoktonluluk, müzikte, birbirinden farklı iki ya da daha çok sayıda tonaliteye (beste-de kullanılan birbiriyle ilişkili nota ve akorlar dizisi) aynı anda yer verilmesi. Yalnızca iki tonalitenin kullanılmasına bazen ikitonluluk da (bitonalite) denir.

Çoktonluluk ilk kez 20. yüzyılın başlarında ortaya çıktı. Stravinsky *Petruşka*'sında do majör ile fa# majörü birleştirerek (piyano klavyesi göz önüne getirilirse) "siyah tuşlarla beyaz tuşları karşı karşıya" kullandı. Sergey Prokofyev'in Opus 17 *Sarcasm*'i (Acı Alay) sağ eldeki fa#minör tonaliteyi sol eldeki si bemol majör tonaliteyle karşı karşıya getirir; Darius Milhaud'un *Saudades do Brasil*'inde de do tonundaki melodi la bemol majör tonunda bir eşlikle birleştirilmiştir. Bu tür tonalite birleştirmeleri, Wagner sonrası kromatizminin mantıksal sonucu olan diyatonik armoni uygulamalarının 20. yüzyıldaki uzantıları sayılabilir.

çoktürel tepkime bak. heterojen tepkime

Çokueler bak. Baçokueler

çokuluslu şirketler, yatırım ya da ortaklık yoluyla ya da şubeleri aracılığıyla, kurulduğu ülke dışındaki ülkelerde de etkinlik gösteren şirketler. Çokuluslu şirketler özellikle II. Dünya Savaşı ertesinde ortaya çıkmış, 1960'lardan sonra da sayıları ve etkinlik alanları giderek artmıştır. Uluslararası sermaye dolaşımının önemli bir bölümü günümüzde çokuluslu şirketler aracılığıyla gerçekleşir. Önceleri, mülkiyeti ya da birden çok ülkeye dağılmış şirketleri niteleyen "çokuluslu" terimi zamanla bugünkü anlamını kazanmıştır.

Çokuluslu şirketler temel etkinlik biçimlerine göre sınıflandırılabilir. Kuruldukları ülke dışındaki ülkelerde doğal kaynakları işletmek ve hammadde sağlamak üzere etkinlikte bulunan şirketler, çokuluslu şirketlerin en eskileridir. Günümüzde az gelişmiş ülkelerde kolları bulunan çokuluslu şirketlerin büyük bölümünü bunlar oluşturur.

Ticarete yönelik çokuluslu şirketler, gittikleri ülkelere ana şirket ürünlerini pazarlar. Bu şirketler ayrıca ev sahibi ülkelerde ana şirket ürünlerinin benzerlerini imal eder ya da ürünün ana ülkeden gelen parçalarının montajını yaparak pazara sunar.

Üretimine yönelik çokuluslu şirketler, bir ürünün tamamını ya da bir bölümünü ana ülke dışındaki çeşitli ülkelere üretir. Üretim sürecine uluslararası nitelik kazandıran bu tür şirketler, üretim maliyetlerinin düşük olduğu, özellikle de ucuz işgücü bulunan ülkeleri seçer.

Son olarak, teknik ve mali danışmanlık gibi yüksek uzmanlık gerektiren etkinlikte bulunan çokuluslu şirketler de vardır.

Uluslararası ticaret, yatırım ve üretim alanlarında günümüzde önemli payı bulunan çokuluslu şirketlerin, az gelişmiş ülke ekonomilerine katkısı yoğun tartışma konusudur. Çokuluslu şirketlerin, gelişmiş ülkelere teknoloji transferi yapması ve ev sahibi ülkelere istihdam yaratması bu şirketlerin olumlu etkileri arasında sayılır. Buna karşılık çokuluslu şirketlerin, ev sahibi ülkelerin kaynaklarını somurduğu, az gelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere yönelik değer aktarımında önemli rol oynadığı ve ulusal devletlerin egemenliğini tehdit eden birer güç durumuna geldiği öne sürülmektedir.

çokyillik bitki, belirli bir gelişme döneminden sonra her yıl çiçek açan ve pek çok yıl yaşayabilen bitki. Bu gruba giren bitkilerin bazıları otsu bitkiler, çoğunluğu ise ağaç ve çalılarıdır. Çokyillik bitkiler çiçek açmaya başlamadan önce bir gelişme dönemine gereksinim duyar; örneğin Avrupa kayını (*Fagus sylvatica*) 30-40 yıl süren bir gelişme dönemi geçirir ve bu süre içinde çiçeklenme olmaz. Bazı çokyillik bitkiler ise (pamuk, domates gibi) doğal olarak yetiştirildikleri tropik bölgelerde, birinci yılda çiçeklenebilir.

ve meyve verebilir. Bu tip bitkiler çoğunlukla ılıman kuşaklarda bir yıllık olarak yetiştirilir.

Çola HANEDANI. Güney Hindistan'da hüküm sürmüş Tamil hükümdarlık ailesi. Çok eskiye dayanan geçmişi tam olarak bilinmemekle birlikte, *çankam* edebiyatının(*) ilk örneklerinden önceki bir tarihte, verimli Kaveri Vadisinde ortaya çıktığı sanılmaktadır. En eski başkenti Uraiyur'du (bugün Tiruçchirappalli).

Ortak ataları olan efsanevi kral Karikalan aracılığıyla soylarını eski Uraiyur ailesine dayandıran Andhra ve Dekkan'daki küçük aileler, toplu olarak Çola ya da Çoda adıyla tanınıyordu. Çola ülkesi ise güneydeki Vagai Irmağından başkenti Kançi (Kançhipuram) olan kuzeydeki Tondaimandalam'a kadar uzanıyordu. Klasik Tamil edebiyatının önemli bir bölümü ile Tamil mimarlığının büyük anıtları, Şivacılığın yeniden canlandığı ve güneşe özgü bir Vişnuculuğun geliştiği *çankam* döneminden kalmaz. Çola kralları döneminde mali yönetim, köylerdeki özyönetim ve sulama kesin kurallara bağlanmıştı.

Çola kral ve imparatorları yerine göre Parakeşarivarman ya da Racakeşarivarman unvanlarıyla anılırdı. Bu nedenle hanedanın kronolojik çizgisi tam anlamıyla çözülememiştir. Vicayalaya'nın (hd 850-870) Pallava bölgesinde giriştiği işgali, daha sonra I. Aditya (hd 870-907) sürdürdü. Pandyalara başkenti olan Madurai'yi yıkan kişi olarak tanınan I. Parantaka (hd 907-y. 953) Seylanlı istilacıları yenerek 926-42 arasında Çola ile Pandya topraklarını birleştirdi. Rashtrakutalar ile uzlaşmaya vararak 940'ta Nelor'u aldı; ama Rashtrakutaların kralı III. Krişna da Tondaimandalam'ı ele geçirdi.

Yetenekli bir yönetici olan I. Racaraca (hd 985-1014) Vengi'yi (Godavari çevresindeki yöreler) savundu ve Gangavadi bölgesini (bugün Karnataka eyaleti) işgal ederek Batı Ganga hanedanını ortadan kaldırdı. 996'ya doğru Kerala'yı (Çera ülkesi) ve Seylan'ın (bugün Sri Lanka) kuzey kesimini ele geçirdi. Bu savaşlarda kazandığı ganimetle Tancor'da büyük Brhadişvara Tapınağı'nı yaptırdı. 1014 öncesinde Lakshadvip ve Maldiv Adalarını aldı.

Racaraca'nın oğlu I. Racendraçola Deva (hd 1014-44) hükümdarlığın sınırlarını daha da genişletti. Oğullarından birini Madurai'de tahtta bırakarak, Seylan'ın fethini tamamladı. Dekkan Yarımadasını aşarak (y. 1021) Ganj Irmağına ulaştı ve Ganj'dan aldığı suyu yeni başkent Gangaikondaçolapuram'a getirtti. Malakka Yarımadası ve Takimadalarının bir bölümünü ele geçirdi.

Racadhiraça (hd 1044-54) Pandyalara ve Çeralara karşı savaştı. 1046'da Batı Çalukya hükümdarı I. Someşvara'yı yenilgiye uğrattıysa da, Çalukyalarla savaştığı Koppam Çarpışması'nda öldürüldü (1054). Çola hükümdarı Viraracendra (hd 1063-69) Çalukya hanedanını Dekkan sınırları içinde etkisiz hale getirmeye çalıştı. Ama onun ölümünden sonra Vikramaditya Çalukya, Çola hanedanı içindeki çatışmalardan yararlanma fırsatını buldu.

Miras yoluyla hem Çola, hem de Doğu Çalukya tahtına geçen I. Kulottunga (hd 1070-1122) akıllıca bir politika izleyerek Dekkan'dan vazgeçti ve doğu kıyılarında birliği sağlamaya yöneldi. 1166'dan sonra Çolalar, Pandyalar ve yeniden bağımsızlığını kazanmış olan Seylan arasında Pandya tahtının kime geçeceği sorunu üzerinde sonu gelmeyen çekişme ve çatışmalar baş gösterdi.

1216'dan sonra Hoysala hükümdarları Çola ülkesinden toprak koparmaya başladı;

eski Çolalara bağlı olan feodal beyler bağımsızlıklarını ilan etti; kuzeydeki devletler de bu çatışmalara karıştı. Bu karışıklıklardan yararlanan Pandyalar 1257'de Çola ülkesini fethetti. Böylece Çola hanedanı da 1279'da ortadan kalktı.

Çollar, Meksika'nın güneydoğu kesimindeki Chiapas eyaletinin kuzeyinde yaşayan Maya kökenli Yerli halk. Çol dili, kuzeydeki komşularının konuştuğu Çontal ve Guatemala'nın doğusunda konuşulan Çorti ile yakından ilişkilidir. 16. yüzyıl başlarındaki İspanyol fetihleri döneminin Çol kültürü üzerinde çok az şey bilinmektedir. Maya dili uzmanları, Maya hiyerogliflerindeki dilin, Çol dilinin eski biçimlerinden biri olabileceği görüşündedir. Çol ve Çontal halkları, yurtlarında dağlık bölgeler bulunmasına karşın düzlüklerde yaşarlar. Yörede iklim nemli, yağış miktarı yüksektir. Çollar tarımla uğraşırlar; başlıca ürünleri mısır, fasulye ve kabaktır. Ayrıca kahve, şeker kamışı, patates, pirinç ve çeşitli sebze yetiştirirler. Kümes hayvanı ve domuz besiciliği ekonomik bakımdan önemlidir. Dokumacılık sürdürülmele birlikte el sanatları gerilemektedir. Çolların giyimi yarı gelenekselidir. Kadınlar pamuklu kısa kollu bluz ile uzun etek, erkekler ise pantolon, ceket ve hasır şapka giyer. Evlerin çatıları palmiyeyle örtülür; dikmelerden yapılan duvarlar bazen kireç ya da çamurla sıvanır.

Çol dini putperest öğelerle bütünleşmiş Katolikliktir. Kilisede, kutsal dağlarda ve mağaralarda azizlere ibadet edilir; Güneş, Ay ve taştan yapılmış putlar yüceltilir. Hastalık nedeni sayılan kötü ruhları kovmak için sağaltma törenleri yapılır.

çomak, bir tür vurmali çalgı. Yaklaşık 20 cm uzunluğunda ve 2,5 cm çapında sert tahtadan yapılmış bir çift çomaktan oluşur. Rezonans sağlamak için çukurlaştırılarak kapatılan avucun üstünde parmak uçlarıyla tutulan çomakların birine öbürüyle vurularak tiz, çınlamalı bir ses elde edilir.

Kökeni Afrika-Küba halk müziğine dayanan çomak, Latin Amerika dans orkestralarında sabit ritim kalıpları elde etmek için kullanılan çalgılardan biridir. Eski çağlardan beri pek çok uygarlıkta hem ayinlerde, hem de eşlik etmek ya da dikkati çekmek amacıyla kullanılan ritim çubuklarının modern örneğidir.

çomak hücre *bak.* çubuk hücre

çoninler (Japonca *çonin*: "kentli"), Japonya'da Tokugava (Edo) döneminin (1603-1867) ilk yıllarında ortaya çıkan ve zengin, nüfuzlu bir toplumsal kesim oluşturan kentli sınıf.

Kentlerde (*ço*) oturdukları için *çonin* adını alan sınıfın üyeleri çoğunlukla tüccardı, ama zaman zaman esnaf ve zanaatçılar da aralarına katılırdı. Zorunlu borç almaları, mal ve mülklerine el konmasına ve zenginliklerini sınırlamak için çıkarılan yasalara karşın, Tokugava döneminde sayıları hızla arttı. Refah ve zenginlikleri, kendilerine ağır biçimde borçlanan köylü ve samurai (savaşçı) sınıflarının yaşadığı ekonomik güçlüklerle tam bir karşılık içindeydi. Genellikle devletin sorumlu tutulduğu bu durum büyük tepkilere ve hoşnutsuzluğa yol açıyordu.

Japonya'da *çonin*'lerin parasal desteğiyle astronomi, tarım, tıp ve inşaat mühendisliğinde ilerlemeler gerçekleşti. Ayrıca, özellikle Genroku dönemi(*) (1688-1704) ve Bunka-Bunsey döneminde(*) (1804-29) büyük kentlerde özgün bir *çonin* kültürü gelişti. Belirgin özelliği tüketim harcamalarının aşırı boyutlara ulaşması olan bu kültür, *haiku* (17 heceden oluşan Japon şiiri),

Kabuki ve *corun*(*) tiyatrosu gibi, sanatta yeni biçimlerin ortaya çıkmasını ve Japonya'da erotik roman ile kısa oyunun gelişmesini sağladı. Geyşalar gibi, başlıca görevi erkekleri eğlendirmek olan kadınlar da ilk kez bu dönemde önem kazandı.

Batılı çağdaşlarının tersine *çonin*'ler, devlet desteğinden bağımsız olmaya çalışmadılar. 1868'de feodal düzene son veren Meiji Restorasyonu sırasında (1868-1912) devlet müdahalesinden kurtulup bağımsız biçimde gelişme olanağı bulduktan sonra gittikçe güçleri azalmaya başladı. Genellikle samurai sınıfından girişimciler *çonin*'lerin iş dünyasındaki yerini aldı.

Çonolar, Şili'nin güneyindeki Corcovado ve Penas körfezleri arasında yaşamış Güney Amerika Yerli halkı. Bugün soyu tükenmiş olan Çonoların nüfusu tarihin hiçbir döneminde birkaç yüzü aşmamıştır. Dilbilimciler ve etnograflar da Çonoları hiçbir zaman yeterince betimleyememiştir. Çono dilinin hangi dillerle ilişkili olduğu bilinmemektedir. Son Çono ailesinin saptandığı 1875'ten sonra bütün Çono kabilesinin ortadan kalktığı ya da öteki Fuego halkları arasında eridiği sanılmaktadır.

Kıyı boyunca göçebe bir yaşam süren Çonolar kuş ve fok avlar, balık tutar, balık yumurtası ve kabuklu deniz hayvanları toplar, zaman zaman da kıyıya vurmuş balinaları değerlendirirler. Deniz dibine dalarak kabuklu hayvan toplamak kadınlar arasında yaygın bir gelenektir. Erkekler balık tutarken ağaç kabuğu liflerinden yapılmış ağlar kullanır, fokları da ham deriden örülmüş ağlarla avlarlardı. İspanyol egemenliği öncesinde Çonoların beslediği tek evcil hayvan, uzun tüyleri olan küçük bir köpekti. Çono köpekleri avcılık ve balıkçılıkta kullanılmak üzere yetiştirilirdi. Ağaç kabuğu ve öteki sebze lifleriyle karıştırılıp giysi ve hasır biçiminde dokunan iplik de köpeklerin uzun, kabarık tüylerinden elde edilirdi. İspanyollardan önce Çonolar, küçük bahçelerde patates ve başka bazı sebzeler yetiştirmek dışında tarım yapmazlardı. Kolomb sonrası yıllarda mısır ve arpa ekmeye, az sayıda koyun ve keçi yetiştirmeye başladılar.

Çontallar, Meksika'nın güneydoğusundaki Tabasco ve Oaxaca eyaletlerinde yaşayan Maya kökenli Yerli halk. Dil bakımından güneydeki komşuları Çollar ve Guatemala'nın doğusunda yaşayan Çortiler ile yakından ilişkilidir. Çontallar ve Çollar benzer bir çevre ile kültürü paylaşırlar. Bolgede yağış çok, iklim nemlidir. Çontalların başlıca ürünleri darı, fasulye ve kabaktır. Şapka yapımı bölge için ekonomik bakımdan büyük önem taşır; bu amaçla palmiye yaprağı liflerinden dokunan şeritler kullanılır. Öbür el sanatlarının çoğu unutulmuştur. Çontalların giyim eşyaları fabrika yapımıdır. Erkekler pantolon ve gömlek, kadınlar ise pamuklu giysiler giyer. Kadınların bazı özel günlerde ayakkabı giydiği de görülür. Çontal evleri ahşap dikme ve tahtalardan yapılmıştır; çatıları palmiyelerle örtülmüş, çamur ve kireçle sıvanmıştır.

Çontal dini, koruyucu azizler üzerinde odaklanmış Katolikliktir. Yıllık şenliklerde azizler günü kutlanır. Kilise hem halkın sorunlarını çözmek, hem de eğlenmek için toplanılan bir yerdir. Putperestlik döneminin dağ ve orman tanrılarıyla ilişkilendirildiği anlatılan cinler ve cüceler de yüceltilir.

Çoorg, KODAGU (Kanar dilinde "sarp yer") olarak da bilinir, Hindistan'ın güneyinde

Karnataka (eskiden Mysore) eyaletinde il. Batı Gatlar'ın güney ucunda yer alır. Yüzölçümü 4.104 km²'dir. Çok yağışlı ve ılıman bir iklimin görüldüğü engebeli ve dağlık bir alanı kaplar. Karnataka Platosundan başlayan gür ormanlı dağlar genellikle 1.500 m'den yüksektir. 1.600 m'i geçen doruklardan en önemlileri Tadmamol, Pushpagiri ve Kottebetta'dır. İl toprakları Yukarı Kaveri Irmağı ve kollarıyla akaçlanır. Bu ırmağın Ganj'in hayat veren bazı özelliklerini taşıdığına inanılır.

Vadi tabanlarında pirinç yetiştirilir. Kahve ekimi dağ yamaçlarında açılan alanlarda yapılır. Öteki ürünler çay, kakule, kauçuk, biber ve darıdır. Güneyde portakal bahçeleri, batıda yaprak dökmeyen kerestelik ormanlar vardır.

9. yüzyıldan sonra bağımsız bir krallık olan Çoorg. 16. yüzyıl sonlarından 1834'e değin hemen hemen kesintisiz olarak bir Hindu hanedanının yönetiminde kaldı. Bu tarihte İngiliz egemenliği altına girdi ve önce il, 1950'den sonra da eyalet oldu. Sert doğa koşulları nedeniyle bazen "Hindistan'ın Galleri" olarak da adlandırılırdı. 1881-1947 arasında Mysore yüksek komiserince yönetildi. Çoorg 1953'te Mysore'a bağlandı. Başlıca kentleri il merkezi Merçara, Somvarpet, Viraracendrapet ve Ponnampet'tir. Nüfus (1981) 461.888.

çorap, genellikle ayakkabı içinde ayağa giyilmek üzere, elde ya da makinede örülerek üretilen giysi. Erkekler, kadınlar ve çocuklar için kısa ve diz altı, kadınlar için uzun ve külotlu türleri vardır.

Eski Yunanlı şair Hesiodos (ü. İÖ 8. yy) hayvan kılından örülen bir ayakkabı astanından (*piloi*) söz eder. Romalıların ayaklarına, bileklerine ve bacaklarına meşin ya da kumaş bantlar sardıkları bilinir. İlk kez İS 2. yüzyılda adı geçen *udones* de kumaştan, keçeden ya da hayvan postundan kesilerek dikilen, ama esnek olmayan bir çorap türüydü. Eski Mısır mezarlarında İS 3. ve 6. yüzyıllar arasına tarihlenen örme çoraplar bulunmuştur.

El örgüsü çorap bugünkü biçimine 17. yüzyılda ulaştı. İlk örgü makinesini icat eden William Lee'ye, dokuduğu çorapların İspanya'dan ithal edilen ince ipekli çoraplardan daha kaba olduğu gerekçesiyle Kraliçe I. Elizabeth patent vermedi. Lee makinesini geliştirerek daha ince çoraplar üretmeyi başardıysa da, el örgücülerine zarar vermesinden korkulduğu için patent isteği gene geri çevrildi. 1610 dolaylarında Fransa'da yoksulluk içinde ölen Lee'nin erkek kardeşi İngiltere'ye geri dönerek mekanik dokuma sanayisini başlattı.

Lee'nin makinesi dönemine göre son derece gelişkinde ve çok uzun süreler kullanılan tek örgü makinesi olarak kaldı. Bu tezgâhın temel çalışma ilkelerinden modern makineelerde de yararlanılmıştır; ayrıca, özgün makinedeki yaylı kancalı iğneler günümüzdeki çorap örme makinelerinde de kullanılmaktadır.

Kesiksiz çoraplar önce düz olarak örülür, sonra elle biçimlendirilerek arkalarından dikilir. Örgü, 1864'te William Cotton'ın İngiltere'de Leicestershire'daki Loughborough'da icat ettiği, yassı kollu makineyle ileri geri atkılar atılarak gerçekleştirilir. Örmeye, jartiyerin tutturulduğu daha kalın üst bölümden başlanır. Bilekte, azaltılan iğne sayısı, topukta artırıldıktan sonra parmak ucuna doğru yeniden azaltılarak çoraba biçim verilir.

Dikişsiz çoraplar 19. yüzyılın ortalarında geliştirilen çembersel makinelerde örülür. Bunlarda yapılan örgüde ilmek sayısı çoğal-

tılıp azaltılmadığından, yüz yıla yakın bir süre çoraplar düz bir boru biçiminde örülmüş ve bacağı günümüzdekiler kadar iyi sarmamıştır.

1940'larda kullanılmaya başlayan naylon ipliğin termoplastik özellikleri, boru biçimindeki çorabın ısıtılarak istenen kalıcı biçimin verilmesine olanak tanıdı. Dikişsiz çorap 1950'lerde çok gelişti ve kadınların büyük bir çoğunluğu bu tür çorabı kullanmaya başladı. 1960'larda bir çift çorabın bir külotla bütünleştirilmesiyle, kalçaları da sararak bele kadar gelen tek parça külotlu çorap üretildi.

20. yüzyılın başlarında kadın çoraplarının yaklaşık yüzde 88'i pamuk, yüzde 11'i yün, yüzde 1'i de ipekli. Bunu izleyen 35 yıl boyunca ipek ve reyon (suni ipek) çoraplar giderek yaygınlaştı. Ama daha sonra ortaya çıkan naylon çorap bir anda hepsinin yerini aldı.

Çorabın ağırlığı ipliğin kalınlığına ve makinenin master denen iğne açıklığına göre değişir. Naylon ipliğin ölçüsü denyedir; denye numarası küçüldükçe iplik incelir.

Doğu Anadolu'dan geometrik figürlü, renkli bir yün çorap örneği
Ersin Aköz

Bacağı saran çoraplarda 4,2 cm'ye düşen iğne sayısı mastarı belirler; master numarası büyüdükçe ilmekler sıklaşır. İncelik hem mastara, hem de denyeye bağlıdır: 60 master-15 denye, 51 master-15 denyeden daha sıkı örülmüştür ve bu nedenle, iplik kalınlığının aynı olmasına karşın daha kalın ve dayanıklıdır. 60 master-30 denye ve 51 master-30 denye olanlar da daha ağır ve kalın çoraplardır.

Anadolu'da kırsal bölgelerde kullanılan çoraplar iki ya da beş şişe ve elle örülür. Renk, motif ve kullanılan iplik türü bakımından her bölge ayrı özellikler gösterir. Kuzey ve Batı Anadolu'da daha çok pamuk, Orta Anadolu'da yün ve tiftik, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yün, Marmara ve Trakya'da ise pamuk ve ketenden örülen çoraplar ağırlıktadır.

Eskiden Anadolu'da çorap ipliklerinin boyanmasında, canlılığını uzun süre koruyan kökboyalar kullanılırdı. Günümüzde büyük çoğunlukla, benzeri el sanatları ürünlerinde olduğu gibi, bu işte de yapay boyalar kullanılmaktadır.

Anadolu çorapları renkli ve renksiz olmak üzere iki türdür. İkisinin de hem kısa, hem de uzun konçlusu olur. Kısa ve renksiz çoraplar genellikle lastik konçlu olup kasaba ve kentlerde giyilir. Köylü çoraplarının kısa olanlarında lastik konç seyrek görülür. Bunun yerine püsküllü bağlar vardır ve çoğunlukla kadınlar giyer. Uzun konçlu köy çorapları ise erkekler içindir.

Köy çorapları motif türlerine göre, kent ve kasaba çorapları ise motiflerden başka örgü türleri ile oluşturulan kendinden desenlerine göre anılır. Bunlar arasında Ankara'nın kadınsırrı, saat kordonu, sıçan yolu, Konya'nın teley, bahçeli, gelin yanağı, pıtrak, dörtgöz; Bursa'nın pazarek, yörük; Malatya'nın maden, karakazan; Gaziantep'in bebekli, kuşlu; Isparta'nın gülbahçeli; Sivas'ın yandım alamadım, incili küpe, ateş gemisi, hünkâr kilidi, fincean göbeği, sarhoş yolu, aşık kirpiği, kâtip cinciği çok unludur.

Erzurum ve Sivas çorapları örgü desenleri ve motifleri yönünden Anadolu'da bu alandaki en üstün el sanatı ürünleridir. Sivas köy çoraplarının motifleri, renkleri ve desenleri giyenlerin köyünü, ailesini, uğraşını, evli, bekâr ya da nişanlı olduğunu da gösterir. En süslü olanları gelin, güveyi ve genç kız çoraplarıdır. Orta ve ileri yaştaki erkekler ise genellikle daha yalın motifli ya da yalnız örgü desenleriyle süslü çoraplar giyerler.

Anadolu çoraplarında görülen motifler bitkilerden, canlı varlıklardan, süslü eşya ve yazılardan ve çeşitli simgelerden alınmış ve stilize edilmiş biçimlerden oluşur. Bu motifler çoraplara kenar, orta, serpm ve köşe olarak adlandırılan dört biçimde yerleştirilir.

Makinede üretilen naylon ve iplik çorapların yaygınlığına karşın el örgüsü çoraplar Anadolu'da günümüzde de üretilmekte, özellikle kış aylarının çetin doğa koşullarına karşı, sağlığa uygunluğu ve alışılmışığı nedeniyle köylerde hâlâ kullanılmaktadır.

çorba, et, tavuk, balık, baklagiller ve sebzelerin su, süt ya da herhangi bir sos içinde, tuz, biber vb gibi tatlandırıcılarla birlikte pişirilmesiyle elde edilen sulu yiyecek. Çorba pişirilmesi, içine sıvı maddelerin konabileceği çanak çömleğin yapılışı kadar eskidir. Ateşin ısısına dayanıklı kaplar yapılmadan önce çorba, içine kızdırılmış taşlar atılarak yapılırdı. Çorbanın pişirme süresinin uzun olması, az miktardaki kemikli ya da sert et ve balıktan besin değeri yüksek bir yiyecek elde edilmesine olanak verir.

Batı'da hafif çorbalar ilk yemek olarak sunulur, daha koyu ve kuvvetli çorbalar ise resmi olmayan yemeklerde antre olarak içilir. Çin'de çok sulu bir çorba, yemek boyunca içecek yerine kullanılır. Unlu kuş yuvası ya da köpek balığı yüzgeci çorbası gibi hazırlanması büyük özen ve karmaşık işlemler gerektirenlerse yemek arasında ya da yemeğin sonuna doğru sunulur.

Batı'da bazı çorbalar soğuk içilir. İspanyolların bir tür salata sayılabilecek *gazpacho*'su (domates, sarımsak, soğan, salatalık, yeşilbiber, ekmek içi, zeytinyağı, sirke ve suyla, pişirilmeden yapılır), Polonyalıların *chłodnik*'i (pancar, ekşi krema, turşu ve kabuklu deniz ürünlerinden yapılır), Yahudilerin *schav*'i (kuzukulağından yapılır) ve Danimarkalıların *kaernemaetkskoldskaf*ı (yağsız ayanla yapılır) en bilinen soğuk çorbalar arasındadır. Konsome de (et suyu) soğuk olarak servis yapılabilir; etli kemiklerle hazırlandığı için, soğukken, içinde bulunan doğal jelatin nedeniyle jole halinde olur.

Çorbaların ana maddesi genellikle et ya da tavuk suyudur. Yalnızca kemik ya da etli kemik kaynatılarak elde edilmiş koyu olmayan et suları, içine ayrı pişirilmiş sebzeler, pirinç ya da hamur, küçük et köfteleri katılarak tatlandırılır ve zenginleştirilir. Çıplımsı yumurtanın sıcak et suyuna damlatılmasıyla elde edilen İtalyanlar *stracciatella* ve Çinlilerin yumurta damlası çorbaları buna örnektir.

Çorba, içine un katılarak, yumurtayla terbiye edilerek, tereyağı ya da krem

içinde ezilmiş sebze püresi eklenerek koyulur. Balık ya da kabuklu deniz ürünlerinin süt ya da kremayla pişirilmesiyle bir tür koyu çorba elde edilir. Bazen balık yerine et ya da sebze kullanılır. Louisiana'da Kreollerin yaptığı *gumbo* adı verilen baharatlı çorbalarda Afrika, Avrupa ve Amerikan Yerli mutfaklarının öğeleri bir araya getirilmiştir.

Haşlama yemeklere benzeyen özlü çorbalar bütün dünyada kırsal kesim mutfaklarının yaygın yemeğidir. Bunlar genellikle kök sebzelerle ve baklagillere taze ya da fume et eklenmesiyle yapılır. İtalyanların *minestrone*'si (sebze, kuru fasulye, makarna ya da şehriyeyle yapılır), Fransızların *garbure*'ü (beykin ile lahana ya da başka sebzelerle, içine bazen peynir ve bayat ekmek de katılarak yapılır), Ruslarla Polonyalıların borç çorbası(*), İsveçlilerin *ärter med flask*'i (nohut ve domuz etiyle yapılır) ve Hollandalıların *erwtensoup*'i (bezelye çorbası) bu türün ünlü örnekleridir.

Çorba Türk yemek kültüründe de önemli bir yere sahiptir. Öğle ve akşam öğünlerinde ilk yemek olarak içildiği gibi, kahvaltı etmenin yaygın olmadığı kırsal bölgelerde sabahları da içilir. Göçebelik döneminde başlıca geçim kaynağı hayvancılık olduğu için süt, yoğurt gibi hayvansal ürünlerle yapılan çorbalar ağırlıktaydı. Yoğurtlu un ve yoğurtlu yarma çorbaları Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce de bildikleri en yaygın türlerdi. Bozca aş da denen yoğurtlu bulgur çorbası ise Anadolu'ya yerleştikten sonra yaygınlık kazandı. Gene Anadolu'da öğrenilen piringli yoğurt çorbası da (yayla çorbası) aynı adla anılırdı. Yoğurt katkılı tarhana çorbası bugün de Anadolu'da çok yapılır.

Türklerde et suyuyla hazırlanan çorbalar da vardır. Örneğin tirit, yağlı et suyuna ekmek ve bulgur katılarak yapılır. Taneli ve ezme olarak baklagillerden yapılan çorbalarla (mercimek çorbası gibi) şehriye ve erişteyle yapılan çorbalar da önemli bir yer tutar. Bugün Asya Türklerinin en tanınmış çorbalarından olan ımaç da bir erişte çorbasıdır. Bazı yörelerde un çorbası da bu adla anılır. Ayrıca birçok çorbanın yumurta, limon, un ve yoğurtla terbiyeli türleri de yapılır. Bazılarında nane, kıyma ve salça da konur. Bunların dışında işkembe, balık, av eti, baş, midye gibi etli çorbalarla kuşkonmaz, karnabahar çiçeği, bezelye, madımak, ebegümeci gibi sebzelerden yapılanlar daha çok yerel özellikler taşır.

Çorbanın Türklerde çeşitli törensel anlamları da vardı. Örneğin Osmanlılarda her hafta salı günleri yapılan divan toplantısından önce yeniçeriler çorba çıkarırdı. Yeniçerilerin çorba içmeleri yönetimde bağlı oldukları anlamına gelirdi. Eskiden yaygın olarak kullanılan "bir çorba içmeye buyrun," biçimindeki yemek daveti, günümüzde de bir ölçüde sürmektedir.

Çorbacı, Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ocağı'nın bölük zabıtlarına, Tanzimat'tan sonra ise gayrimüslimlerin yerel ileri gelenlerine verilen unvan.

Önceleri İstanbul Acemi Ocağı'nı oluşturan 31 bölüğün komutanları ve yeniçeri yaya bölükbaşları için bir lakap olarak kullanılan "çorbacı", 16. yüzyıldan sonra ocak unvan ve rütbeleri arasına girdi. Orta zabıtları çorbacı olarak adlandırılırken, bunların en kademelerine "yayabaşı", bölük çorbacılarının en kademelerine de "başbölükbaşı" denirdi. Her ortada bir çorbacı vardı. Bunlara bu adın verilmesinin, ocakların Osmanlı padişahına bağlılığını belirten "ocak" ve "kazan" deyimleri gibi simgesel bir anlamı vardı. Çorbacılar kırmızı çuhadan uzun kollu cüppe, uzun entari, şalvar, sarı mest

pabuç giyerler, şal kuşak bağlarlardı. Bölük komutanı olarak her türlü cezayı verme ve uygulama yetkileri vardı. Ağır cezalar için yeniçeri ağasının onayını alırlardı. Yardımcılarına çorbacı yamağı denirdi. 1825'te bu unvan kaldırılarak yerine "orta ağası" rüt-

Çorbacı, Vanmour'un taş baskı çalışması, 1714
Alfa Yapım

besi kondu. Ertesi yıl Yeniçeri Ocağı ile birlikte bu da kaldırıldı.

Çorbacı unvanı, eyaletlerde yeniçeri yazımanının gelenekleştiği 18. yüzyılda simgesel olarak ocağa kaydolun ayan ve eşraf ile Tanzimat döneminde gayrimüslim köylerin muhtarları, vilayet ve sancak meclislerindeki cemaat temsilcileri, Rum ve Ermeni büyük tüccarlar için de kullanılmıştır.

Çorlu, Marmara Bölgesi'nin Trakya kesiminde, Tekirdağ iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.132 km² (1986) olan Çorlu ilçesi kuzeyde Saray ve Çerkezköy ilçeleri, doğuda İstanbul ili, güneyde Marmaraereğlisi ilçesi ve Marmara Denizi, güneybatıda Merkez ilçe, batıda Muratlı ilçesi, kuzeybatıda da Kırklareli iliyile çevrilidir.

Çorlu toprakları, Trakya'daki Ergene Havzası(*) içinde yer alır. Genel olarak hafif engebeli bir düzlük niteliği taşır. İlçenin doğu kesimindeki alçak sırtlar, Ergene Havzasının da doğudaki doğal sınırını oluşturur. Bu geniş, az parçalanmış, alçak alüvyonlu düzlük dışında, Marmara Denizi kıyısında dar bir şerit biçiminde uzanan kıyı ovaları vardır. İlçe topraklarını Ergene Irmağı(*) ile önemli kollarından Çorlu Çayı sular. Değirmendere gibi bazı küçük akar-sular da Marmara Denizine dökülür.

İlçenin genellikle düz olan Marmara Denizi kıyıları, geniş kumsalları ve plajları ile önemli bir sayfiye alanıdır.

Çorlu'dan bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Çorlu, elverişli doğal yapısı, güçlü ulaşım bağlantıları ve stratejik önemiyle Tekirdağ'ın en gelişmiş ilçelerinden biridir. İlçede ileri tarımsal üretim, gelişip çeşitlenmiş bir sanayi ve canlı ticaret etkinlikleri vardır. Osmanlı döneminden bu yana süregelen bitkisel ve hayvansal ürünleri ile İstanbul'u besleyen bir merkez durumundadır. Son dönemde aynı zamanda bir sanayi ve ticaret merkezi de olmuştur.

İleri teknoloji kullanan bitkisel üretim önemli ölçüde çeşitlenmiştir. Büyük miktarlarda buğday, arpa, yulaf, şeker pancarı, ayçiçeği, elma, üzüm ve kiraz yetiştirilir; buğday-ayçiçeği dönüşümlü ekimi yaygındır. Hayvancılık da, bitkisel üretim kadar gelişmiştir. Hemen hemen tümüyle besi hayvancılığı yapılır. En çok kıvrıkcı koyunu ve kültür ırkı sığırlar yetiştirilir. Çok sayıda mandırada elde edilen süt ve süt ürünleri büyük ölçüde İstanbul pazarına yollar. İlçede büyük ölçekli modern un fabrikalarının yanı sıra, bitkisel yağ, metal eşya ve makine, ambalaj kâğıdı, çimento torbası, karton, oluklu mukavva ve oluklu karton üreten pek çok fabrika vardır. Sanayi tesisleri Çorlu kentinde yoğunlaşmıştır. Şerefli yöresindeki geniş bir alanda kurulmuş olan Trakya Birlik entegre yağ tesisleri, Tekirdağ sınırları içindeki en büyük sanayi tesislerinden biridir. Tarım araç ve gereçleri yapan, tarımsal ürün işleyen küçük işyerleri de önemli yer tutar.

Yöredeki ilk insan yerleşmesi İlk Tunç Çağına (İÖ 3500-3000) uzanır. Yörenin bazı kesimlerinde Troya I özellikleri taşıyan buluntulara rastlandı. Trakların yurdu olan bu topraklar İÖ 6. yüzyılda Perslerin, İÖ 4. yüzyılda da Makedonyalıların eline geçti. Roma ve Bizans egemenliğindeyken çok çeşitli güçlerin saldırısına uğrayan yöre, 1359'da I. Murad tarafından kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. 19. yüzyıl sonlarında Edirne vilayetinin Tekirdağ (Tekirdağ) sancağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu. Balkan Savaşları (1912-13) sırasında Bulgarlar tarafından işgal edilen Çorlu, tüm Tekirdağ(*) yöresiyle birlikte 1920'den 1922'ye değin Yunan işgali altında kaldı.

Çorlu kenti ilçenin iç kesiminde, önemli ulaşım bağlantıları üzerinde yer alır. Uluslararası çapta önem taşıyan kara ve demir yolları kentten geçer. Tekirdağ, Edirne, İstanbul gibi il merkezlerine yakın olan kent, önemli bir ticaret merkezidir. Kent, il merkezi Tekirdağ'a 36 km, İstanbul'a ise 104 km uzaklıktadır. İlçedeki en önemli tarihî yapı, Sultan Süleyman Camisi'dir. Çorlu Belediyesi 1877'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 104.303; kent, 74.681.

Çorlulu Ali Paşa Külliyesi, İstanbul'da Çarşıkapı semtinde, Yeniçeriler Caddesi üzerinde, II. Mustafa'nın damadı ve III. Ahmed'in sadrazamı Çorlulu Ali Paşa'nın (ö. 1711) 1708-09'da yaptırdığı külliye.

İki avlusu vardır, her ikisine de caddeden girilir. Soldaki avlunun kuzey kenarı boyunca bir sıra halinde medrese odaları sıralanır. Bunların önündeki revakın üzeri, başlıkları baklavalı sütunların taşıdığı tekne tonozlarla örtülüdür. Avlunun güney sınırını, ikinci bir medresenin arka duvarı oluşturur. Cami, bu ince uzun avlunun sonunda, şadırvan ise ortasında yer alır. Üç sıra tuğla, bir sıra taşla örülmüş almasıık duvarlı cami kare planlı, tek kubbelidir. Beş açıklıklı bir son cemaat yeri vardır. Öbürlerinden daha geniş tutulmuş olan orta açıklık kubbeyle örtülüdür. Biri kubbenin sağında, öbürü solundaki iki tane aynalı tonoz, geri kalan

ikişer açıklığı örter. Son cemaat yerindeki sütunların başlıkları ters bir yarım küre

Çorlu Ali Paşa Külliyesi, İstanbul
ABC Ajansı

biçimindedir ve dört yanından püsküle benzeren birer süs sarmaktadır. Bu, klasik dönemde alışılmış mukarnası ya da baklavali sütun başlıklarından çok farklı bir uygulamadır.

İkinci avlu, birincisine paraleldir ve caminin güneyinde yer alır. Gene caddeden girilen bu avlunun da kuzey kenarında medrese odaları sıralanmaktadır. Odaların arka pencereleri ilk avluya bakmaktadır. Bazı kaynaklarda darülhadis olduğu belirtilen bu medresenin kubbelerle örtülü revakı, caminin batı duvarında son bulur. Avlunun ortasında bir şadırvan, medrese odalarının karşısında bir sıbyan okulu ve medresenin kubbeli dershanesi bulunmaktadır. Cami kütlesiyle arkadaki sokak arasında kalan dar bir geçit avluları birbirine bağlar. Bu geçidin bir ucunda, daha yüksekteki arka sofağa çıkan bir de merdiven vardır.

Külliyenin haziyesi, iki avlu girişi arasında. Yeniçeriler Caddesi boyunca uzanır. Hazikeyi caddeden ayıran duvar, şebekeli pence-reler ve yarım daire nişlerle, klasik dönemdeki benzerlerine göre çok daha hareketli ve serbest bir biçimde düzenlenmiştir.

Çorotegalar, İspanyol fethi sırasında Kosta Rika'nın kuzeybatı kesiminde yaşayan en güçlü Yerli kabilesi. Oto-Mange dil ailesinden Mange dilini konuşan Çorotegalar, bugünkü Chiapas eyaletindeki anayurtlarından, büyük olasılıkla İspanyolların gelişinden kuşaklar önce göç etmişlerdi. Mısır yetiştirirler, pazarda alışveriş ederlerdi. Şeflerin seçimle başa geçtiği yarı-demokratik bir toplumsal yapıları vardı. Komşu halklarla sık sık savaşırlardı. Savaşta pamukla doldurulmuş kumaşlar giyerek korunurlar, ok, yay, tahta kalkan ve küçük kamalar kullanırlardı. Dinsel törenleri, ayinlerde içki içilmesi bakımından Güney Amerika geleneklerini andırırdı. Öte yandan insan kurban etmek, dil, kulak ya da cinsel organları yaralamak gibi gelenekleri Meksika'ya özgüydü. Özel olarak yapılmış tapınaklarda bir tanrıları öbeğine taparlardı. Çorotega dili ve kültürü sömürge döneminde ortadan kalktı.

Çortiler, Guatemala'nın doğusunda, Honduras'ta ve El Salvador'un bu ülkelere komşu bölgelerinde yaşayan Maya Yerlileri. Dil bakımından Meksika'nın güneydoğusundaki Tabasco, Chiapas ve Oaxaca eyaletlerinde yaşayan Çollar ile Çontallara yakındırlar. Kültürel bakımdan ise batıdaki komşuları Pokomamlarla benzerlikleri daha çoktur. Değişik yüzey şekillerini barındıran bir bölgede yaşarlar. Düzluklerde iklim sıcak ve nemlidir; yüksek kesimlerde ise serin hava giderek soğur. Çortiler tarım ve küçük çaplı ticaretle uğraşır. Her köy uzmanlaştığı tarım ya da el sanatı ürününü, gereksinimlerini karşılamak üzere öteki Çorti köylerine satar ya da takas eder. Başlıca tarım ürünleri mısır, meyve ve sebze, şeker kamışı, kahve, tütün ve fasulyedir. Satılan mal ve el ürünleri arasında sepet, şapka, örülmüş hasır, tabaklanmış deri, ahşap ürünler, doğrama işleri, çanak çömlek, mangal kömürü, deri eşya, sabun, çivit boyası ve işlenmiş şeker kamışı sayılabilir. *Tortilla* (Meksika'ya özgü mayalandırılmış düz mısır ekmeği) ve fasulye temel besinlerdir.

Tipik Çorti evi birkaç yatak odası, bir mutfak ve dış binalardan oluşur. Dikmelerden oluşan bir bina çatısı yaprak ve sazlarla örtülür. Dokumacılık ve çömlekçilik ev içinde ve köy düzeyinde yapılır. Giyim yarı geleneksel bir özellik gösterir. Kadınlar elde dokunmuş etek ve bluz, erkekler ise beyaz pamuklu gömlek ve pantolon giyer.

Kural olarak ev halkı birbirleriyle akraba sekiz ya da dokuz aileden oluşur. Aile topluluğunun en büyük erkeği ev halkının başkanlığını üstlenir. Çocukların vaftiz edilmesiyle törensel akrabalık bağı kurulmuş olur. En yaygın inanç olan Katolikliğin odak noktasını koruyucu azizlere saygı oluşturur. Kilise dışında yoksullara yardım gibi amaçlarla kurulmuş *cofradía* adlı kuruluşlar, şenlikler düzenler ve köyün koruyucu aziziyle ilgili işleri üstlenir. Çeşitli yerli tanrı ve ruhlara da adaklar sunulur.

Çoruh Irmağı, Anadolu'dan doğup Karadeniz'e dökülen akarsuların en doğuda olanı. Uzunluğu 466 km'dir ve bunun 442 km'si Türkiye sınırları içindedir.

Çoruh Irmağı
Oral Ukan için

Çoruh Irmağı, Erzurum-Kars Platosunun kuzeybatısındaki Mescit Dağının batı yamaçlarından doğar. Başlangıçta doğu-batı doğrultusunda akarken Bayburt önlerinde bir yay çizerek kuzeye yönelir. Bayburt'un içinden geçer ve hemen kuzeydeki Düzüker Ovasında, batıdan Gökçedere ile Bepınar Deresinin birleşmesiyle oluşan Mam Suyu kolunu alır. Burada doğuya yönelerek Kuzey Anadolu Dağlarının birinci ve ikinci sıraları arasında derin bir vadi oluşturur. İspir'in doğusundaki kesiminde Çoruh Vadisi, her iki tarafındaki dağların 3.000 m'yi aşan yükseltileri arasında, Türkiye'nin en derine gömülmüş

vadilerindendir. Çoruh Irmağı, daha doğuda Yusufeli'ni geçtikten sonra sağdan en önemli kolu olan Oltu Çayını (151 km) alır. Oltu Çayı da Tortum Gölünün ayağı olan Tortum Çayını (120 km) bu kavuşma yerinden az önce kendine katar. Oltu kavşağından sonra kuzeye yönelen Çoruh Irmağı, kıyı dağlarını derin boğazlarla dikine yayar. Erzurum'u Artvin'e bağlayan karayolu bu boğazlardan geçer. İrmak Artvin'e yaklaşıncan, sağ taraftan, Şavşat ve Ardanuç çevresinin sularını toplayan Berta Suyunu alır. Daha sonra eğimli bir yamaçta kurulmuş olan Artvin kentinin aşağı mahallelerinden, sonra da Borçka'nın ortasından geçerek Muratlı (eskiden Maradit) yakınlarında Türkiye topraklarından ayrılır. Çığırının 24 km'lik aşağı kesimi Türkiye sınırları dışında kalan Çoruh, Gürcistan'daki Batum'un güneybatısında kıyıları düzleşmiş küçük bir deltadan Karadeniz'e dökülür.

Çoruh Irmağı kış aylarında az su taşır. Baharda nisandan başlayarak yağmurlar ve kar erimesi nedeniyle kabaaran yağar, mayıs ayında en yüksek düzeyine erişir. Çoruh Irmağının yalnız mayıs ayında taşıdığı su, bütün kış mevsimindeki toplam suyunun iki katına yakındır. Yaz aylarındaki su miktarı, kış düzeyinden yüksektir; sonbaharda ırmaktaki su azalır. Su toplama alanı 19.900 km² olan Çoruh Irmağının ortalama debisi yaklaşık 200 m³/sn'dir. İrmak Karadeniz'e yılda yaklaşık 550 milyon m³ su boşaltır. Çoruh Irmağı 1992'de rafting (akarsu krosu) sporuna açıldı.

Çoruh-Kelkit Dağları, Karadeniz Bölgesi'nin doğu bölümünde, kıyıya paralel iki dağ sırasından iç kesimde kalana verilen genel ad. Çoruh-Kelkit Vadi Oluğu ile Kuzey Anadolu Dağlarının kıyı sıradağlarından ayrılır. Kuzeydoğudaki Yalnızçam Dağlarından başlayıp İspir'in güneyindeki Mescit Dağında 3.239 m'ye kadar yükselir. En batıdaki Kop Dağından (2.918 m) sonra Otlukbeli ve Köse dağlarıyla sona erer. Güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan dağlar, Paleozoyik (Birinci) Zamana (y. 570-225 milyon yıl önce) ait şistler, Mezozoyik (İkinci) Zamana (y. 225-65 milyon yıl önce) ait kalkerler, Eosen Bölüm (y. 54-38 milyon yıl önce) ve Kretase (Tebeşir) Döneminden (y. 136-65 milyon yıl önce) kalma fişler ile daha genç jipsli dizilerden ve volkanik kayalardan oluşur.

Bitki örtüsü, kıyı dağlarına göre yoksuldur. Yörede doğal orman alanları, 1.900-2.000 m'den sonra görülür. Güney yamaçlarda soğuğa dayanıklı sarıçam, kuzey yamaçlarda ise alçalarda meşe ile ardıç, yükseklerde göknar ve kayın görülür. Dağları kıyı dağlarından ayıran bir başka özellik de sırtlarının üstünde yüksek düzlüklerin bulunmasıdır. Bayburt-Aşkale karayolunun geçtiği Kop Geçidi (2.425 m) çevresindeki yüksek düzlükler bunun en belirgin örneğidir. Dağların doğu kesimlerinde ise, Çoruh Irmağının güneyden aldığı kolların geriye doğru aşınım ile dağlar arasına gömülmüş olması, araziye sert bir görünüm kazandırarak 3.000 m'ye varan yükseltileri fark edilmez kılar.

Çoruh-Kelkit Vadi Oluğu, Karadeniz Bölgesi'nin doğu ve orta bölümlerinde, kıyıya koşut iki dağ sırasını birbirinden ayıran vadi sistemi. Kelkit ile Bayburt arasındaki düz tabanlı çöküntü alanında Çoruh doğuya, Kelkit ise batıya yönelir. Daha doğuda ve daha batıda Çoruh ile Kelkit ırmakları gittikçe gömülürler. Oluğun en çok derinleşen kesimi Çoruh Vadisinde, İspir yöresindedir. Kelkit Vadisinde

yer yer genişleme ve darlaşma noktaları art arda gelir. Suşehri dolaylarında genişleyen oluk (Suşehri ya da Endires Ovası), Koyulhisar-Reşadiye arasında düzleşir. Daha batıda Niksar dolaylarında genişleyen Kelkit Vadisinin Erbaa'nın batısındaki kesimine Taşova adı verilir.

İnsan eliyle yapılmış kadar düzgün oluşu, Çoruh-Kelkit Vadi Oluğunun normal bir vadi olmadığını, iki akarsuyun tektonik bir çukura yerleştiğini gösterir.

Çorum, topraklarının yaklaşık yarısı Karadeniz Bölgesi, öbür yarısı da İç Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalan il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 12.820 km² olan Çorum ili, doğuda Amasya, güneyde Yozgat, güneybatıda Kırıkkale, batıda Çankırı, kuzeybatıda Kastamonu, kuzeyde de Sinop ve Samsun illeriyle çevrilidir.

Doğal yapı. Dağlar il alanında fazla yer tutmaz. Kuzey kesimi Kuzey Anadolu Dağlarının bazı sıraları engemelendirir. Ilgaz Dağının doğu uzantıları Kargı'nın kuzeyinde 1.922 m'ye, Köroğlu Dağları ise Kargı ile İskilip arasındaki Kös Dağının Erenler Tepesinde 2.065 m'ye erişir. Erenler Tepesi, ilin en yüksek noktasıdır. Karlıktepe'de 1.781 m'ye ulaşan Köse Dağı ilin orta kesimini, Mecitözü'nün güneybatısında 1.812 m'ye yükselen Kırklar Dağı da güneydoğu kesimini engemelendirir. Orta yükseklikteki plato düzlükleri il topraklarında çok yer tutar. Bozok Platosunun(*) bir bölümü ilçe sınırları içinde yer alır. Akarsu vadilerinin parçalı olduğu bu dalgalı düzlükler ilin başlıca hayvancılık alanlarıdır. İl topraklarından kaynaklanan sular Karadeniz'e ulaşır. En önemli akarsu zikzaklar çizerek il topraklarından geçen Kızılırmak'tır. İl sınırları içinde bu ırmağa katılan başlıca kollar Devrez Çayı ile Delice Irmağıdır. İl sınırları dışında Kızılırmak'a katılan Gökırmak'ın bazı kolları ilin kuzey kesimindeki dağlık alandan doğar. Yeşilırmak'ın başlıca kollarından Çekerek Çayı güneydoğu kesimden geçer. Çorum Çayı bu akarsuya il sınırları dışında katılır. Önemli bir doğal göle rastlanmayan ilde sulama amaçlı Alaca

ve Çorum barajları ardında oluşmuş küçük birer yapay göl vardır. Alaca ilçesinin Önükaya köyünde sulama amacıyla Osmanlı döneminde yapılmış olan bir bent ve ardında da suların biriktiği bir gölet bulunur.

Kuzey Anadolu Kırık Kuşağının geçtiği ilin kuzey kesimi oldukça etkin bir deprem alanıdır. 1943'te oluşan Çorum depremi(*) 600'den fazla can kaybına yol açmıştır.

Ekonomi. İl ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayanır. Faal nüfusun büyük bölümü tarım kesiminde çalışır. İlde oldukça çeşitlenmiş bir bitkisel üretim etkinliği vardır. En çok yetiştirilen bitkisel ürünler sırasıyla buğday, şeker pancarı, arpa, soğan, yem bitkileri, kavun, domates, patates, üzüm, yeşil mercimek, karpuz, ayçiçe-

yörelere ön plana geçen hayvancılık, genelde ikincil bir uğraş olarak ve geleneksel yöntemlerle yapılır. Daha çok koyun, sığır ve kıl keçisi yetiştirilir. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, daha çok yerleşim yerlerinin çevrelerinde ve ovalık kesimlerde yaygındır. 1970'lerde ahır besiciliğine ve kültür ırklarına doğru yavaş bir geçiş başlamıştır. Bir miktar Ankara keçisi de yetiştirilen ilde hayvansal ürünlerin başında deri, yün, tiftik ve süt gelir.

Sanayi büyük ölçüde tarıma dayalıdır. İmalat sanayisi, ilin 1972'de kalkınmada ikinci derecede öncelikli iller kapsamına

Çorum'dan bir görünüm

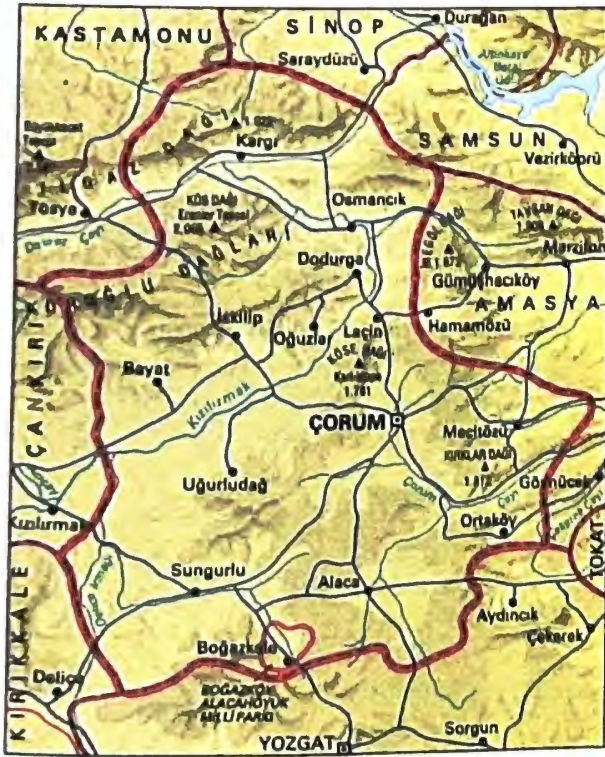
ABC Ajansı

ği, nohut ve elmadır. Çorum ili ülkedeki yeşil mercimek, pırlıng ve soğan üretiminde azımsanmayacak bir düzeydedir. Yüksek

alınmasından sonra belli bir gelişme ve çeşitlenme içine girmiş ve tarım dışı dallarda bazı yatırımlar gerçekleşmiştir. Sanayi yatırımları daha çok Çorum kentinde yoğunlaşmıştır. Başlıca sanayi kuruluşları un, bisküvi, süt ürünleri, şeker, yem, kereste ve parke, döküm, alçı ve kireç, çimento, tuğla ve kiremit fabrikalarıdır. Küçük sanayi, gıda ve dokumacılık dallarında yoğunlaşmıştır. Makarna, ırmık, nişasta, bitkisel yağ, leblebi işleme imalathanelerinin yanı sıra, geleneksel bakırcılık, halı, kilim, yün ve tiftikten giyim eşyası dokumacılığı da sürdürülmektedir.

Çorum, doğal ve tarihsel değerler açısından oldukça zengin bir ildir. Yörede halkın yararlanacağı başlıca dinlenme alanları Abdullahyayla, Çatak, Elmalı Beli ve Kırkdilim orman içi dinlenme yerleridir. Alaca ve Boğazkale ilçelerindeki Hitit yapı kalıntılarının bulunduğu arkeolojik alanların bir bölümü Boğazköy Alacahöyük Milli Parkı(*) olarak koruma altına alınmıştır. İlin en önemli yeraltı kaynağı linyittir. Alpagut ve Dodurga yörelerinde işletilen yataklardan çıkarılan linyitler yüksek niteliklidir.

Tarih. Çorum, hem doğal yapı ve konumunun elverişliliği, hem de doğu-batı ve kuzey-güney doğal geçiş yolları üzerinde yer alması nedeniyle, çok eski bir yerleşim alanıdır. Başta Alacahöyük(*) ve Hititlerin ünlü başkenti Boğazköy(*) (Hattuşa) olmak üzere çok sayıda kazı yapılmış ve yerleşmeleriyle Çorum'un tümü bir arkeolojik alan niteliği taşır. Alacahöyük, Kuşsaray, Büyükgölük, Pazarlı, Eskişarap ve Boğazköy çevresinde yapılan kazılarda Kalkolitik Çağ (İÖ 5500-3500) ile İlk Tunç Çağına

Çorum İli

Ana Yayıncılık Arşivi

(İÖ 3500-3000) tarihlenen yapı kalıntıları, çanak çömlek parçaları, süs eşyaları, silahlar ve çeşitli araçlar bulunmuştur. Çorum yöresinde İÖ 2000'lerde Hattilerin yaşadığı, Hattuş olarak bilinen bir kent devleti vardı. İÖ 1800'lerde Kussara krallarına alınarak başkent yapıldı ve Hattuşa adı verildi. İÖ 1200'lerde Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra yöre Frig egemenliğine girdi. Kimmerlerin İÖ 7. yüzyılda Frig egemenliğine son vermesinden sonra İÖ 6. yüzyılda Perslere, İÖ 4. yüzyılda Makedonyalılara, daha sonra da Kapadokyalılara bağlanan yöreye İÖ 2. yüzyıl başında Galatlar yerleşti. İS 1. yüzyıl başlarında Roma denetimine giren bu topraklar Bizans yönetimindeyken 710'da Arapların saldırısına uğradı. 11. yüzyılda Danişmendlilerin, 12. yüzyılda da Anadolu Selçuklularının yönetimine giren yöre, 13. yüzyılda çıkan Baba İshak Ayaklanması'ndan etkilendi. Daha sonra İlhanlıların denetim alanında kalan Çorum yöresi Eretna Beyliği ile Kadı Burhaneddin Devleti tarafından da yönetildi. 1392'de, Kadı Burhaneddin komutasındaki güçlerle I. Bayezid'in (Yıldırım) oğlu Ertuğrul Bey komutasındaki Osmanlı ordusu, Çorum'un Kırkdilim Kalesi önünde karşılaştılar; Osmanlı ordusu yenilgiye uğradı. Kadı Burhaneddin Devleti'nin 1398'de yıkılmasından sonra Osmanlı topraklarına katılan Çorum, 1511'deki Şahkulu Baba Tekeli Ayaklanması'nın(*) önemli odaklarından biri oldu. 16. ve 17. yüzyıllarda Celali Ayaklanmaları'nı derinden yaşayan Çorum'da Çapanoğulları 18. ve 19. yüzyıllarda uzun süren güçlü bir nüfuz kurdular. Türkmen ve Kürt aşiretlerinin yanı sıra Ermeniler ile Rumların da yaşadığı bu topraklar 19. yüzyıl sonlarında Ankara vilayetine bağlı bir sancak olarak yönetiliyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında Çapanoğlu Ayaklanması'na(*) sahne olan ve zaman zaman Pontusçu Rumların saldırılarına da uğrayan Çorum, Cumhuriyet'in ilanından sonra il yapıldı. Yörenin yakın tarihinde onlarca insanın öldürülmesiyle sonuçlanan kanlı olaylar, Çorum Olayları(*) olarak anılır.

Kentin yapısı ve tarihsel yapılar. Eski bir yerleşim merkezi olduğu bilinen kent, Bizans döneminde Nikonias adıyla anılırdı. Bugünkü adının Danişmendlilerin buraya yerleştirdiği Çorumlu oymağından geldiği sanılır.

Çorum Çayının batı kenarında kurulmuş olan kent, kuzeybatıdaki Köse Dağı ile güneydoğudaki Kırklar Dağı arasında uzanan bir düzlükte yer alır. Son 20 yılda nüfusu ikiye katlanan kent, Ankara-Samsun yolu boyunca hızla gelişmektedir. Kentteki sağlık kurumları Devlet, Göğüs Hastalıkları ve SSK hastaneleri, yükseköğretim kurumları ise Ondokuz Mayıs Üniversitesi'ne bağlı Çorum Mühendislik Fakültesi ve Çorum Meslek Yüksekokulu'dur. Kent Samsun'a 174 km, Ankara'ya ise 243 km uzaklıktadır.

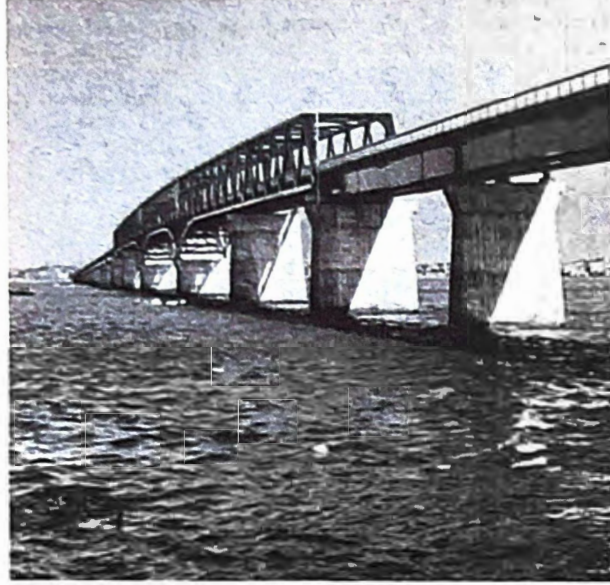
Kentin çevresinde çok sayıda höyük, türmülüs, nekropol, yerleşme kalıntıları ve kaya kabartmaları bulunmaktadır. Yapılan çeşitli kazılarda bulunan Kalkolitik, Tunç, Hitit, Frig, Galat, Roma, Bizans, Selçuklu dönemlerine ait buluntular ile yakın dönem el sanatı örnekleri 1968'de açılan Çorum Müzesi'nde sergilenmektedir.

İçinde ahşap evler ve minaresiz bir mescit bulunan Çorum Kalesi'nin Bizans döneminden kaldığı sanılır. 13. yüzyılda Selçuklularca yapılan Çorum Ulucamisi birkaç kez depremde yıkılıp yenilenmiştir. Bugünkü yapı büyük bölümüyle 18. yüzyıl sonundan

kalmadır. 16. yüzyıl yapısı Hamid Camisi ve Han Camisi, yapım tarihleri bilinmeyen Hıdırlık, Kubbeli ve Kulaksız camileri, 15. yüzyıl yapısı Güpür ve Paşa hamamları ile 16. yüzyıl yapısı Ali Paşa Hamamı kentteki başlıca tarihsel yapılarıdır.

Çorum Belediyesi 1876'da kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 609.863; kent, 116.810.

Çorum Barajı, Çorum'da, Çomarbaşı Deresi üzerinde kurulu olan toprak dolgu baraj. Sulama ve içme suyu sağlamak amacıyla DSI tarafından yapılan baraj, 1977'de işletmeye açıldı. Yılda 3 milyon m'

Çoşu'da Tone Irmağı üzerindeki Çoşu-Hasaki Köprüsü, Japonya
Imperial Press - FPG, EB Inc

içme suyu, 1.100 hektarlık arazinin de sulama suyunu karşılar. Gölet alanı 0,56 km², normal su düzeyinde depolama hacmi 7,18 milyon m³, temelden yüksekliği ise 48,5 m'dir. Barajın yapımında toplam 590.000 m³ dolgu malzemesi kullanılmıştır.

Çorum depremi, 26 Kasım 1943'te, Çorum, Samsun, Ladik ve Vezirköprü'yü kapsayan bir alanı etkileyen yersarsıntısı. Richter ölçeğine göre 7,2 şiddetinde 20 sn kadar süren deprem, Çorum kentine büyük zarar vermiş, 2.554 evin yıkılmasına, 618 kişinin ölümüne ve 217 kişinin de yaralanmasına neden olmuş, ayrıca 5.375 hayvanın da ölümüne yol açmıştır.

Konumu 41° 05' kuzey enlemi, 33° 72' doğu boyları ve merkez noktasının derinliği 10 km olan bu depremle doğuda Destek Boğazından başlayarak batıda Filyos Irmağının keskin bir dönüş yaptığı yere kadar uzanan 280 km boyunca bir kırık oluşmuştur.

Çorum Olayları, Temmuz 1980'de Çorum'da sağ-sol ayrımı temelinde, mezhep çatışması biçiminde çıkan kanlı olaylar.

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) genel başkan yardımcısı Gün Sazak'ın 27 Mayıs 1980'de öldürülmesi üzerine Çorum'da da gerginlik arttı. Alevi ve Sünni mahalleler arasında barikatlar kuruldu ve sokağa çıkma yasağına karşı, çatışmalar oldu. 4 Temmuz'da Alaeddin Camisi'nin bombalandığı yolunda çıkarılan söylentiler üzerine, Alevi mahalleleri saldırıya uğradı, evler ve işyerleri yakıldı, yağmalandı. İtfaiye araçları ile güvenlik güçleri saldırıya uğrayan mahallelere giremediler.

Olayların genişlemesi üzerine Samsun, Amasya ve Kayseri'den kente güvenlik güçleri ve askeri birlikler getirildi; yeniden sokağa çıkma yasağı kondu. Ama olayların

önü alınamadı. Güvenlik güçleriyle askeri birliklerin çekilmesi ve sokağa çıkma yasağının kaldırılmasından sonra, çatışmalar yeniden başladı. Çorum'un ilçelerinde de benzer olaylar görüldü. Kentte yaşam bütünüyle felce uğradı. Resmî makamlar olaylar sırasında 25 kişinin öldüğünü açıkladı. Kayıp ihbarlarının sayısı ise 100'ün üzerindeydi.

Çoşi, Japonya'da, Honşu Adasındaki Ciba ilinde (ken) kent. Tone Irmağının ağzında ve İnubo Burnunun yakınlarında yer alır. 17. yüzyılda Edo (bugün Tokyo) ile Japon-

ya'nın kuzeyi arasında ulaşımı sağlayan denizyolu üzerinde bir ticaret limanıydı. 19. yüzyıl sonlarında kıyı balıkçılığının ve deniz ulaşımının gerilemesiyle, açık deniz balıkçılığı önem kazandı. Günümüzde ülkenin doğu kesiminde deniz ürünlerini işleme sanayisi gelişen, en önemli açık deniz balıkçılığı merkezlerinden biridir. Soya fasulyesinden yapılan ve balık üstüne konan sosuyla da ün yapmıştır; bu sanayinin kökleri 17. yüzyıla değin gider. Ayrıca İnubo Burnu ve Byobuga Gölü gibi güzel manzaralı yerlerden dolayı önemli bir turizm merkezidir. Nüfus (1980) 89.416.

çotira bak. çütre

çov-çov, başlıca özelliği karaya çalan mavi dili olan köpek soyu. Çin'de yetiştirilen ve soyunun Han hanedanına (İÖ 206-İS 220) değin gittiği bilinen bu köpek, bazı uzmanlarca en eski soylardan biri sayılır. Adının 19. yüzyılda Doğu'dan taşınan mallar için

Çov - çov
Sally Anne Thompson EB Inc

kullanılan İngilizce terimden geldiği sanılmaktadır. Çov-çov büyük başı, kalın tüyleri ve boynunu çevreleyen yeleşi ile yapılı bir hayvandır. Tüyleri tek renkli, çoğunlukla kıza çalan kahverengi, kara ya da grı-mavidir. Erişkinlerin omuz yüksekliği 46-51 cm, ağırlığı 23-27 kg arasındadır. Çov-çov genellikle sahibine sadık, yabancılar karşı lse çekingendir.

Çoybalsan, BAYAN TUMEN olarak da bilinir. Moğolistan'ın doğu kesiminde, Dornod (Doğu) ilinin (aymag) yönetim merkezi kent. Kerulen Irmağı üzerinde yer alır. Bir manastır merkezi olarak kuruldu ve zamanla Sibiry-aÇin yolu üzerinde bir ticaret merkezi durumuna geldi. Adı, 1921'deki devrimin komünist kahramanlarından Khorloghiyin Çoybalsan onuruna verildi. 1939'da Trans-Sibiry-a Demiryolu'nun bir kolunun tamamlanmasından beri Moğolistan'ın doğudaki en önemli ulaşım merkezi durumundadır. Ülkeyi doğu-batı doğrultusunda kateden büyük bir karayoluyla da Hovd'a ve başkent Ulan Bator'a (Ulaanbaatar) bağlanır. Çoybalsan'da bir elektrik santrali vardır; çevresinde kömür madenciliği yapılır. Ayrıca bir yün yıkama tesisi, bir et kombinasi ve tuğla harmanları bulunur. Kentte bir tarım yüksekokulu vardır. Nüfus (1979) 28.600.

çögen bak. çövenotu

çögen, ÇEVGÂN ya da ÇEVGEN olarak da bilinir, at üzerinde top ve ucu eğri uzun sopalarla oynanan eski bir spor. Çögen, topu çölmeye yarayan sopanın da adıdır. Ortaçağda Uzakdoğu ve Yakındoğu'da çeşitli halkların oynadığı çögen, Haçlı Seferleri sırasında Batı'ya da geçerek polo ve golfa kaynaklık etmiştir. Günümüzde Anadolu'nun bazı yörelerinde hâlâ oynanır.

Çögenin eğri bölümünün iç yanı topun kolay çelinebilmesi için ağırla kaplanır. Akça ağaç ya da söğüt ağacından yapılan topun çapı 10-15 cm olur ve üstü deriyle kaplanır. Oyundaki takımlar "amaç" adlı bir delikten topu geçirmeye çalışırlar. Yedi topu delikten geçiren takım oyunu kazanır. Takımların oyuncu sayısı alanın büyüklüğüne göre 4-50 kişi arasında değişir. Atlı oyuncular, ellerindeki çögenlerle topu çeler ve amaca doğru sürmeye çalışırlar.

çögür, biçimi bağlama ailesinden divan sazına benzeyen telli Türk halk çalgısı. Evliya Çelebi'ye göre (17. yy) beş telli, tahta göğüslü, 26 perdeli, gövdesi büyük bir saz olan çögürü yeniçeriler çok severek çalarlardı. Çögür 18. yüzyıla değin saray müziğinde de kullanılmıştır. Çok yaygın olduğu dönemlerde saz şairlerine çögür şairi de denmiştir.

çögürten bak. çörten

çökelek, EKŞİMİK ya da KESİK olarak da bilinir, yağı alınmış süt ya da ayranın kaynatılmasıyla elde edilen bir tür peynir.

Çökelek yapılacak sütün önce yağı alınır, sonra harlı ateşte kaynatılır. İçindeki su yavaş yavaş buharlaşır, asıl süt katılaşır dibe çöker. Bunu hızlandırmak için sütün içine bir parça limon sıkılır ya da limon tuzu atılır. Ocaktan indirilen tortu torbaya doldurulup yüksekçe bir yere asılır. Arta kalan sular da süzülür. Süt çökeleği bir kaç gün içinde küflendiği için, bunu önlemek amacıyla hafifçe tuzlanır. Ayrandan yapılan çökelek çabuk bozulmaz; tuzlanarak küpte ya da tulumda, kış ortasına değin saklanır.

çökeltme, toprak mekanizinde, suyun içinde asılı durumdaki katı parçacıkların dibe

çökmesiyle oluşan tortulaşma olayı. Çökeltme hızı, parçacıkların boyutuna, biçimine, yoğunluğuna ve suyun ağırlığına bağlıdır. Parçacıkların büyüklüklerine göre sınıflandırılmasında hazen bunların göreceli çökeltme hızlarından yararlanılır.

Çökeltme, aynı zamanda, derin yumuşak kil yataklarının üstünde yer alan yapıların hareketini de tanımlar. Bu hareket, belirli bir yapının oluşumu tamamlandıktan sonra birkaç yıl daha sürebilir. Kilin içindeki mineral parçacıkları, sıkıştırılabilir açık bir yapı oluşturlar. Bu yapı içindeki boşluklar suyla dolar; boşlukların arasındaki açıklıklar küçüldükçe su akıntısı giderek engellenir. Başlangıçta yükün büyük bölümünü, sıkıştırılması oldukça güç olan su taşır. Yükün gerilimi, zaman içinde sudan kil yapıya doğru aktarılmaya başlayınca çökeltme olayı gelişir.

çökeltme hızı bak. sedimantasyon hızı

çökeltme tankı, kanalizasyon sularının arıtılmasında yararlanılan aygıt. Büyük kentlerin modern kanalizasyon sistemlerinde, atık sular önce bir dizi süzgeçten ve elekten geçirilerek kabu maddelerden arındırılır, ardından bir dizi tanka beslenir. Taş siperi ya da yalak olarak adlandırılan bölümde kum ve cürufaları çökelttilen ve ön çökeltme tanklarında ağır organik maddeleri ayrılan kanalizasyon suları, havalandırma tanklarında kimyasal olarak etkinleştirilmiş, bol bakterili çamur ve küçük hava kabarcıklarıyla karıştırılarak organik maddelerin hızla yükseltgenmesi sağlanır. Son çökeltme tankları, karışım içinde asılı halde bulunan cisimleri ayırır.

Alman mühendis Karl Imhoff'un geliştirdiği iki katlı tankta, çökelttiler üst katta biriktirilir ve buradan, bakterili çamur işleminin gerçekleştirildiği ikinci kata kaydırılır. Daha yeni tanklarda bu işlemler pompalar aracılığıyla hızlandırılmıştır. Ayrıca bak. etkinleşmiş çamur yöntemi.

çökeltmeyle sertleştirme, metal alaşımların bileşenlerinden birinin çökeltilmesiyle sertleştirilmesi işlemi. Metal alaşımlarda görülen yaşlanma(*) olayının hızlandırılarak bir işlem halinde uygulanması nedeniyle, kimi zaman yapay yaşlandırma olarak da adlandırılır. Aşırı doymuş katı çözeltiler oluşturabilen alaşımlarda yararlanılan bu yöntemlerde, çökeltilecek bileşenin alaşım içinde yüksek sıcaklıktaki çözünürlüğünün düşük sıcaklıktakinden yüksek olması gerekir. Çökeltmeyle sertleştirme işleminde alaşım önce ısıtılarak tek faz haline getirilir ve çözünür tüm çökelti parçacıklarının çözünmesi için bir süre bekletilir. Ardından hızla soğutularak iki fazlı duruma getirilir. Hızlı soğutma denge çökeltilerinin oluşmasını önleyerek, aşırı doymuş katı bir çözeltilerin ortaya çıkmasını sağlar. Oda sıcaklığında ya da bunun üzerindeki sıcaklıklarda, aşırı ince geçiş yapıları oluşur. Soğutulan alaşımın uygun sıcaklıkta tekrar ısıtılmasıyla, çökeltmeyle sertleşme gerçekleşir. Bazı bakır, alüminyum ve magnezyum alaşımlarının mekanik özellikleri, çökeltmeyle sertleştirme yöntemiyle artırılır.

çökerten, FIDE KOK ÇURUKLUĞU ya da FIDE BAYGINLIĞI olarak da bilinir, fideliklerde, tohum ya da toprak yoluyla fidelere bulaşan *Rhizoctonia solani* ve *Aphanomyces coenophialae* ile *Pythium*, *Phytophthora*, *Botrytis*, *Fusarium*, *Cylindrocylindrium*, *Diplodia*, *Phoma* ve *Alternaria* cinsinden mantarların yol açtığı bitki hastalığı. Hastalığın erken gelişen tipinde, yeni filizlenmiş olan tohumlar

toprağın içinde, genç fideler ise daha toprağın üstüne çıkmadan çürür. Gec gelişen tipinde, henüz toprağın üstüne çıkmış olan fideler birdenbire solar, buruşur ve kökleri çuruduğu için olur. Hastalığa vakalanan odunsu bitki fidelere solup kuruduktan sonra bile toprağın üstünde dik olarak kalır, ardından kökler çürür. Çökerten hastalığı özellikle çimlenmenin yavaş olduğu soğuk ve çok nemli topraklarda büyük zararlara yol açar.

Hastalığın önlenmesi için yapılması gereken ilk iş, tohumların iyi aklanmış ve iyi işlenmiş aydınlık topraklara ya da perlit, turbalık yosunu ve vermikülit gibi maddelerden hazırlanan steril karışımlara ekilmesidir. Ayrıca, toprağın buhar, sıcak hava ya da gazlarla dezenfekte edilmesi gerekir. Bunların yanı sıra, tohumların sıkı sıkıya biçimde ve derine ekilmesinden, aşırı sulamadan, aşırı golgeden ve aşırı gübrelemeden kaçınılmalı; çatlak ve kırık olmayan tohumlar, toz halindeki mantar ilaçlarıyla ilaşılanmalıdır. Hastalık, erken aşamalarında sıvı mantar ilacı uygulamasıyla denetim altına alınabilir.

çökkünlük bak. ruhsal çöküntü

çöktürme, kimyada, bir çözelti içindeki herhangi bir maddeyi, çözücüsünden ayrılarak dipte çökelecek biçimde katı hale dönüştürme. Bunun için, ya çöktürülecek ayrılacak olan madde çözünmez hale getirilir ya da çözücünün bileşimi değiştirilerek, içindeki maddenin çözünürlüğü azaltılır. Çöktürme ile kristalleştirme arasındaki ayrım, çözünürlüğün azaltılmasına ya da katı maddenin yapısının düzenli hale getirilmesine yönelik yöntem farkından kaynaklanır.

Genellikle metal iyonlarını sulu çözeltilerden ayırmak için çöktürme işlemine başvurulur. Gümüş nitrat gibi çözünür bir tuzun çözeltisi içinde bulunan gümüş iyonları, sodyum klorür çözeltisinden sağlanan klorür iyonlarıyla çöktürülür; klorür ve gümüş iyonları, suda çözünmez bir bileşik olan gümüş klorürü oluşturmak üzere birleşirler. Benzer biçimde, baryum iyonları sülfat iyonlarıyla, kalsiyum iyonları da oksalat iyonlarıyla çöktürülür. Belirli iyonları ya da birbirleriyle ilgili iyon gruplarını çöktüren ayıraçları sırayla uygulayarak, metal iyonları karışımlarının çözünmesinde kullanılan şemalar geliştirilmiştir.

Birçok durumda, herhangi bir maddenin, oldukça katışıksız ve kolayca ayrılabilir yapıda çıktığı koşulları seçme olanağı vardır. Bu gibi çökeltilemlerin ayrılması ve ağırlıklarının saptanması, çeşitli bileşiklerin miktarlarının doğru olarak belirlenmesini sağlayan bir yöntemdir.

Çeşitli bileşenleri içeren bir çözeltiden tek bir maddeyi çöktürmek için yapılan denemelerde, çoğu kez çökelen kristalin içinde, maddenin saflığını ve kimyasal çözümlemesinin doğruluğunu azaltan katışkılar da verilir. Bu istenmeyen katışkılar, seyreltik çözeltilerin kullanılmasıyla ve çöktürme ayıraçlarının yavaş yavaş eklenmesiyle önlenir. Etkili bir teknik olan homojen çöktürmede, çöktürücü ayıraç, çözelti içinde birleşim yoluyla oluşturulur. Bunun zor olduğu durumlarda, saf olmayan çöktürme ayırmak için yeniden çözündürme gerekir. Katışkılar çözeltiden ayrılır ve yeniden çöktürme işlemi uygulanır.

çökük göğüs bak. kunduracı göğüsü

çöküntü, jeolojik etmenlerin ya da insanlar tarafından yaratılan koşulların etkisiyle Yer yüzeyinin çökmesi sonucunda ortaya çıkan

çukur yapı. Görece uzun bir zaman dilimi içinde oluşan ve yavaş gelişen çökme olayına çoğunlukla alçalma denir. Büyük kuşaklar halinde oluşan ve tortulların birikebileceği çukurluklara yol açan çökmelerin ortaya çıkardıkları yüzey şekillerine jeosenkinal(*) denir; doğrusal olmayan çökmeler ise havzalar ve düzensiz çukurlar oluşturur. Mağara oluşumu sırasında Yer yüzeyi altındaki çözültüler, zemin yüzeyinde bir dizi çöküntüye yol açabilir. Bu çöküntülerin oluşturduğu yüzey şekillerine toplu halde karst(*) adı verilir. Maden ya da sondaj kuyusu açma çalışmaları sırasında da benzer oluşumlar ortaya çıkabilir. Birikinti çökelleri içeren el değmemiş alanların sulanması sırasında da çökmeler olabilir. Suyun toprağın içlerine kadar inmesi, yapıyı oluşturan parçacıkların gevşeyerek dağılmasına ve ardından da ıslanmış alanlardaki tortulların pekişmesine neden olur.

çöküntü vadisi, RIFT VADİSİ ya da **TEKTONİK ÇÖKÜNTÜ** olarak da bilinir, eğim anımlı ya da normal kırıklık (fay) arasındaki yerkabuğu bölümünün çökmesiyle oluşan uzun çukurluk. Bu tür kırıklık Yer yüzeyinde oluşur ve kırık düzleminin üst kesimindeki kayaç malzeme, kırık zeminindeki kayacın daha aşağısında toplanır. Çöküntü vadisi, tektonik hareketler sonucu ortaya çıkar ve bu özelliğiyle aşınma yoluyla oluşan akarsu ve buzul vadilerinden ayrılır.

Genellikle dar ve uzun olan çöküntü vadilerinin uzunluğu zaman zaman birkaç yüz kilometreyi bulur. Bu vadilerin tabanı büyük ölçüde volkanik birikintilerle ve deniz ya da göl tortullarıyla kaplı olduğu için görece düz bir yapı gösterir. Yamaçları ise basamaklar ve sekiler halinde, dik bir biçimde aşağı iner. Vadi kenarındaki yükseltiler bazen birkaç bin metreye ulaşabilir. Merkezdeki çukura genellikle graben denir; bununla birlikte bu terim bazen ana çukurda ya da ondan ayrılan ikincil çukurlarda oluşan alt kırık vadileri gibi daha küçük çöküntüler için de kullanılmaktadır.

Çöküntü vadileri hem kıtalarda, hem okyanus havzalarının tabanında bulunur. Bugün kabul edilen levha tektoniği(*) kuramına göre, bu vadiler Yer yüzeyini oluşturan kıta ve okyanus levhalarının birbirinden ayrıldığı uzaklaşma kuşaklarında ortaya çıkmaktadır. Atlas ve Hint okyanuslarında uzanan büyük sırtların tepeleri boyunca sayısız denizaltı çöküntü vadisi saptanmıştır. Bu sırtların, okyanus kabuğunun yarıldığı ve mantodan (litosfer ile Yer çekirdeği arasındaki katman) yükselen magmanın yeni bir kabuk oluşturduğu alanlarda ortaya çıktığı sanılmaktadır.

Çöküntü vadilerinin kıtalar üzerindeki dağılımı düzensiz ve oldukça seyrek. Bununla birlikte bu oluşumların, levha ayrılmasının henüz başlangıç aşamasında olduğu yörelerde ortaya çıktığı gözlenmektedir. Çoğunun tabanında yanardağ levhalarının oluşturduğu konik yığınlar ve derin göller bulunur. Kıtasal çöküntü vadilerinin en yaygın olduğu yer Doğu Afrika'dır. Buradaki vadiler kuzey yönünde kesintisiz olarak Kızıldeniz'e, doğu yönünde ise okyanusun orta kesimindeki sırt sistemine doğru uzanır. Başka önemli çöküntü vadileri arasında Rusya Federasyonu'ndaki Baykal Çöküntü Vadisi, Almanya'daki Ren Çöküntü Vadisi ve ABD'de California'daki Büyük Vadi sayılabilir.

çöl, bitki örtüsü seyrek, aşırı kurak, geniş karasal alanların oluşturduğu ekosistem türü.

Çöllerin, büyük ölçüde kumla kaplı ve jeolojik çağlar boyunca önemli bir değişim geçirmemiş alanlar olduğuna inanılır. Oysa kum çöller, yeryüzündeki toplam çöl alanının küçük bir bölümünü oluşturur ve örneğin Afrika'daki Sahra'nın yüzey alanının yalnızca yüzde 10'u kumla kaplıdır. Öte yandan, yeryüzündeki kuraklık koşulları jeolojik tarih boyunca önemli değişimlere uğramıştır. Bugün çöllerle kaplı alanlarda ortaya çıkarılan bulgular, ilk insanların bu bölgelerde bazı memeli hayvanları avladığını göstermiştir; oysa bu çöllerde memeli yaşamının gelişmesi olağışıdır. Ayrıca, Sahra'nın orta kesimindeki yüksek bölgelerde bir zamanlar meşe ve sedir ağaçlarının yetiştiği; Afrika'nın güneybatısındaki Kalahari Çölü ile İran Çölünde eskiden göl sistemlerinin bulunduğu; ABD'nin batısındaki Ölüm Vadisinde, derinliği 180-210 m'yi bulan bir su kütlesinin yer aldığı saptanmıştır. Günümüz çöllerinde bulunan eski yüzey şekillerine ait kalıntıların yanı sıra, vahalarda hâlâ yaşayan özelleşmiş balıklar ve timsahlar da bu bölgelerin bir zamanlar çok daha nemli doğal ortamlar oluşturduğunu göstermektedir.

ÇEVRESEL ETKENLER. Dağ sıraları ve platolar, volkanik doruklar, tortul oluşumlu birikinti yelpazesi olarak adlandırılan çevresel yüzey şekilleri, kumullar, kurumuş göller, çöl düzlükleri ve çöküntüler, çoğunlukla sert, çıplak ve sarp olarak tanımlanan çöl ortamındaki belligiş yüzey şekilleridir.

Kuraklığın nedenleri. Çölün en ayırt edici özelliği olan kuraklık, başta atmosfer hareketi olmak üzere çeşitli nedenlere dayanır. Yer'in kendi ve Güneş çevresindeki dönme hareketi, yeryüzüne gelen ışınların kutuplardan çok. Ekvator bölgesinde yoğunlaşmasına yol açar; Ekvator'da ısınan hava yükselerek soğur, açığa çıkan nem yoğunlaşarak tropik kuşağa yönelir ve hava, 30° kuzey ve 30° güney enlemleri arasında aşağı iner; böylece iki büyük astropik yüksek basınç kuşağı oluşur. Yeryüzündeki bazı büyük çöller bu iki yüksek basınç kuşağının altında ya da yakınında bulunur.

Birçok çöl de yüksek enlemlerde, yani belligiş kurak kuşakların güneyinde ya da kuzeyinde yer alır. Kuzey Amerika Çölünün büyük bölümü ve Arjantin'deki Patagonya Çölü bu gruba girer. Bu kurak alanlar, sıcak, nem yüklü rüzgârların bir dağ ya da benzeri engelle karşılaşması

Hidroloji. Kurak alanların hidrolojik yapısını belirleyen etkenler iklim, yüzey şekilleri ve jeolojik yapıdır. İklimde, yağış ve buharlaşma belirleyici rol oynar; bir bölgedeki su dengesi bu iki değişkenin denetimindedir. Kurak alanlarda yağış oldukça değişkendir ve yıllık yağış miktarı düştükçe değişkenlik artar. Bu değişkenlik de yüzeydeki su akışını doğrudan etkiler; çöllerdeki yüzey akışı ancak yoğun yağışlardan sonra gerçekleşir. Bir başka nem kaynağı da çiydir. Çiy, atmosferdeki su buharının yoğunlaşmasından ya da topraktaki nemden kaynaklanan su buharından oluşur. Ama her iki durumda da günlük çiy miktarı 0.2 mm'yi geçmez. Çöllerde bulunan çiy, çok az miktarda olsa da bazı durumlarda önemlidir; örneğin Güneybatı Afrika'daki Namib Çölünde, okyanustan gelen nemli havayla oluşan çiy, bitki örtüsünün gelişmesine olanak verir. Ayrıca kayalardaki kimyasal ufalanma için gerekli nem kaynağını oluşturur.

Güneş ışınları, hava sıcaklığı ve atmosferdeki nem ile ilişkisi nedeniyle, bir iklim etkeni sayılabilecek olan buharlaşma, bütün çöl bölgelerinde büyük önem taşır. Her yerde, toplam yıllık buharlaşma toplam yıllık yağıştan fazladır; bu da sürekli bir su kaynağı olmadığı sürece su kütlelerinin oluşmasını engeller. Çöllerdeki sıcak kuru rüzgârlar da buharlaşmayı artırır; böylece topraktaki nem ve bitki gelişimi engellenir.

Hidrolojiyi etkileyen yüzey şekilleri ve jeoloji bir arada ele alınabilir. Yüzey şekilleri kuraklığa elverişli bir ortam oluşturabileceği gibi, yüksek bölgelerin olduğu yerlerde yağışı artırıcı rol de oynayabilir. Örneğin Sahra'nın orta kesimlerinde yer alan 3.415 m yüksekliğindeki Tibesti Masifi, çölün ortasında nemli bir ada gibidir.

Kayaçların türü ve yapısı, toprağın niteliği, yüzeyin gözeneklilik ve geçirgenlik özellikleri gibi jeolojik etkenler ve hidroloji de önemli rol oynar. Örneğin kayalardaki çatlak ve yarıklar ya da toprağın çok geçirgen olması, su kaybına yol açarak belli miktardaki yağışın sağladığı yüzey akışını olağanın çok altına düşürür.

Yüzey suları. Kurak ve nemli bölgelerdeki akarsular birbirinden oldukça farklıdır. Sözelimi nemli bölgelerdeki akaçlama sistemleri günümüzde var olan akış koşullarını yansıtır. Çöllerdeki akaçlama sistemleri ise, akarsuların ve nemin çok daha bol olduğu

Nulud Çölünde günbatımı, Suudi Arabistan
Feyzi Alqa

durumunda yükselerek soğuması ve nemden arınmış olarak dağın rüzgâr alan yamaçlarına inmesi yoluyla oluşur.

Başta Taklamakan ve Gobi olmak üzere Orta Asya çöllerinin oluşumu da fiziksel coğrafya koşullarına bağlıdır. Kıtanın denize uzak iç kesiminde yer almaları, böylece en önemli nem kaynağının çok uzağında olmaları, bu bölgelerin çölleşmesine yol açmıştır. Bu nedenle kara ve deniz alanlarının dağılımı, yeryüzündeki çöllerin konumunu belirleyen bir başka önemli etkidir.

Pleyistosen Bölümünde (y. 2,5 milyon - 10 bin yıl önce) oluşmuştur. Nemli ve yarı nemli bölgelerdeki akarsular kalıcıdır ve tümü bir sistemde birleşerek sonunda denize kavuşur. Çöllerdeki akarsular ise dağınık ve birbirinden kopuktur. Akarsuların oluşabilmesi için, yağışın buharlaşma ve toprak yıkanması sonucunda ortaya çıkan su kaybını karşılayacak miktarda olması gerekir. Bu da çoğu zaman ancak bir fırtınadan sonra gerçekleşir. Bu yüzden çöllerdeki yağış, bol miktardaki pekişmiş kum ve çakıl nedeniyle

büyük oranda tortul yüklü ve oldukça şiddetlidir; örneğin Sahra'daki bir fırtınadan sonra 40 dakika içinde 36 mm yağış kaydedilmiştir. Ama böyle bir olay, yaklaşık 100 yılda bir gerçekleşir. Akaçlama çoğu zaman denize ulaşmadığı için de çöllerde büyük ve kalıcı akarsular oluşmaz.

Yüzey suları alçak çöküntülerde sona erdiğinde bataklık bölgeler ya da göller oluşur. Bu bölgede yeterli yağış varsa ve akış yeraltı sularıyla destekleniyorsa tatlı su gölleri ortaya çıkabilir. Ama çöllerdeki göllerin

alan bölgelerde bulunur. Kışın sıcaklık donma noktasının çok altına düşebilir ve yüzey uzun dönem karla kaplı kalır. Yazın ise sıcaklık 40°C'ye kadar çıkabilir. Yıllık yağış 200-300 mm arasındadır; bunun önemli bir bölümünü kar yağışı oluşturur. Egemen bitki örtüsü çalılırdır, ama dağılımı, Ekvator'a yakın kuru çöllerdeki kadar seyrek değildir. Özellikle tuz birikiminin olduğu yerlerde ıspanakgiller (*Chenopodiaceae*) familyasından bitkiler görülür; ayrıca yavşan (*Artemisia*) türlerine de rastlanır.

Gobi Çölü, Moğolistan

© Kİ Luce-Focus

çoğunun dışarıya akışı olmadığından tuzluluk oranı çok yüksektir. Suyun sürekli buharlaşması da yüksek tuzluluk oranına katkıda bulunur. Bu göllerde, binde 200-300 gibi tuzluluk oranlarına rastlanabilir.

Yüzeyaltı suları. Bütün çöllerde yüzeyaltı suları bulunmasına karşın, yeterli sondaj çalışması yapılmadığından toplam miktarları belirlenememiştir. Yüzeye yakın kesimlerde yağıştan kaynaklanan ve topraktaki nemi oluşturan su, kanallar aracılığıyla yeniden yüzeye döner ve buharlaşarak yok olur. Bunun altında, kimi zaman derinliği 100 m'ye ulaşabilen ikinci bir katman vardır. Bu katman görece kuru olsa da, daha az geçirgen katmanlarla kuşatılmış ve su içeren tortullardan oluşan merccekler taşıyabilir. Altında ise yeraltı su katmanı denen, doygun bir katman bulunur.

Bazı çöllerin yüzey yapısı bir havza biçimindedir. Su içeren katman yüzeye yükselerek yağış miktarının yüksek olduğu kesimlerde açığa çıktığında, yeraltı suyunun en önemli kaynağını oluşturur. Örneğin Avustralya'daki Büyük Artezyen Havzası'nın toplam alanı yaklaşık 1,76 milyon km²'dir. Ama su miktarının en yüksek olduğu yer, havzanın doğu sınırındır; 100 bin km²'lik bir alana yayılan bölgede yıllık yağış miktarı 625 mm'dir.

Çöllerde yapılan araştırmalar, yüzeyaltı su katmanlarının ortalama 20-30 bin yaşında olduğunu ortaya koymuştur. Bu da Mısır, Libya ve Sahra'ya komşu öteki bölgelerde çıkan suyun, yeraltı su sistemine Pleistosen Bölümündeki yağışlar sırasında katıldığını gösterir. Bu yüzden yüzeyaltı sularına çoğu zaman fosil su denir.

Su katmanı havzanın dışı yönelik ucunda yer alır ya da yüzeyde bir çıkma yaparsa, su taşıyan katmandaki suyun değişik derinliklerde olmasından kaynaklanan bir basınç farklılığı ortaya çıkacaktır. Böylece kaynaklara, vahalara ve yüzeye yakın birikintilere olanak veren artezyen suyu oluşur. Yüzeyaltı sularının geçirgen tortullarda ya da su taşıyan katmana kadar uzanan çatlaklarda birikmesi de gene bu oluşumlara ortam hazırlar.

ÇÖL TÜRLERİ. Soğuk çöller. Soğuk çöller genel olarak Asya'nın iç kesimlerinde ve Kuzey Amerika'daki sıradaglar arasında yer

Çalılık çöller. Tropik bölgelerdeki çöllerin büyük bölümü bu gruba girer. Sahra'da akasya (*Acacia*) türleri; Kuzey Amerika'daki Mojave ve Chihuahuan çöllerinde ve Güney Amerika'da *Larrea tridentata* gibi türler; Avustralya'nın kurak kesimlerinde gene akasya, daha nemli kesimlerinde ise okaliptüs (*Eucalyptus*) türleri ağırlıktadır. Bu çöllerde otçul memeliler de yaşar, ama bunlar genellikle yağışın yüksek olduğu dönemlerde çevre bölgelerden çöle gelip yaşam koşulları güçleştğinde ayrılırlar. Amerika'da ak kuyruklu geyik ve pekari, Avustralya'da ise kanguru bu hayvanlara örnektir.

Kaktüs çöller. Çeşitli familyalardan, etli ve sulu gövdeleri olan, kuraklığa dayanıklı bitkileri barındıran bu çöllere oldukça az rastlanır. Meksika'nın kuzeybatısı ile Arizo-

na'da bulunan Sonora Çölü, Peru ile Arjantin arasındaki bölge ve Namib Çölü yeryüzündeki kaktüs çölleridir. Bu çöllerdeki başlıca bitkiler Amerika kıtasına özgü kaktüsgiller (*Cactaceae*) familyası ile Afrika'da bulunan sütleğengiller (*Euphorbiaceae*) familyasından türlerdir.

Otsu bitki çöller. Kimi çöllerin bitki örtüsünü çokyıllık otlar oluşturur. Bu bitkilerin gövdeleri ancak bir yıl yaşasa da, kökleri yaşamayı sürdürerek her yıl yeni gövdeler üretir. Avustralya'nın güneyindeki Nullarbor Ovası otsu bitki çöllerine örnektir; burada, kesintisiz bir kireçtaşı katmanını örten ince toprak katmanı suyun rahatça içeri sızmasına olanak verir. Bu ortam çalılışın gelişmesine elverişli değildir, ama Afrika'nın güneyindeki bazı bölgelerde kaktüs benzeri alçak bitkiler ağırlıktadır.

Tuz çöller. Çöllerde, toprağın yüksek oranda tuz içerdiği birçok bölge vardır. Çoğunlukla sodyum klorür ağırlıkta olmakla birlikte, bazı yerlerde sulfatlar ya da karbonatlar daha yoğun bulunabilir. Bu bölgeler çoğunlukla kapalı akaçlama havzalarında, Ürdün ve İsrail'deki Lüt Gölü gibi tuz göllerinin ya da Güney Avustralya'daki Eyre Gölü gibi büyük yağmurlardan sonra taşkına uğrayan tuzluların çevresinde oluşmuştur. Yüksek tuz oranı canlı yaşamına elverişli olmadığından, ancak ıspanakgiller (*Chenopodiaceae*) familyasının çalılış ya da çalimsı bitkileri yetişir.

Kum çöller. Kumullarla kaplı çöller bitki örtüsünün gelişmesi için elverişli olmadığından, burada toprağın, geniş yayıllımlı bitki köklerinin ya da rizomların yardımıyla pekişerek kararlı bir yapı kazanması oldukça güçtür. Alt katmanların çok hareketli oluşu ve rüzgârlar da, var olan bitki topluluklarının bir anda yok olmasına yol açabilir. Dolayısıyla bu çöllerde art arda gelen ve çevreye giderek daha iyi uyum sağlayan bitki toplulukları gelişemez. Kum çöller yeryüzünün en kararlı biçimde çıplak ve kuraç kalan bölgeleridir.

CANLI YAŞAMI. Kıt su kaynaklarıyla çöl, çok kısıtlı bir biyolojik etkinliğe olanak tanır. Pek az bitki suyun yokluğunda foto-

Dünyadaki Çöller

Çöl (yeri)	alan (km ²)	Ortalama yıllık yağış (mm)	En yüksek sıcaklık °C	En düşük sıcaklık °C
Afrika				
Kalahari (Afrika'nın güneybatısı)	260 000	200-660	47	-13
Libya (Libya, Mısır, Sudan)	—	381	45	1
Namib (Afrika'nın güneybatısı)	135 000	—	—	—
Sahra (Kuzey Afrika)	8 600 000	200	43	10
Amerika, Kuzey				
Büyük Havza (ABD'nin güneybatısı)	492 000	250	—	—
Chihuahuan (Meksika'nın kuzeyi)	450 000	—	—	—
Mojave (ABD'nin güneybatısı)	65 000	130	47	-14
Sonora (ABD'nin güneybatısı ve Baja California)	310 000	180	48	-8
Amerika, Güney				
Atacama (Şili'nin kuzeyi)	140 000	75	—	—
Patagonya (Arjantin'in güneyi)	673 000	90-430	45	-11
Asya				
Arabistan (Güneybatı Asya)	2 330 000	100	51	12
Büyük Hint (Hindistan ve Pakistan)	200 000	100-500	50	5
Gobi (Çin'in kuzeybatısı ve Moğolistan)	1 300 000	70-200	45	-40
Karakum (Türkmenistan)	350 000	70-150	—	—
Kevir (İran'ın orta kesimi)	260 000	—	—	—
Kızılkum (Özbekistan, Kazakistan)	300 000	100-200	—	—
Lüt (İran'ın doğusu)	52 000	—	—	—
Rubûl-Halî (Arabistan Yarımadasının güneyi)	650 000	—	—	—
Suriye (Suudi Arabistan, Ürdün, Suriye ve Irak)	260 000	125	49	-8
Taklamakan (Çin'in kuzeyi)	270 000	10-38	38	-20
Avustralya				
Büyük Kum (Batı Avustralya'nın kuzeyi)	400 000	—	—	—
Büyük Victoria (Batı ve Güney Avustralya)	647 000	—	—	—
Simpson (Kuzey Toprakları)	145 000	—	—	—

sentez yapabilir; bitkiler olmayınca da öteki organizmaların gelişmesi olanaksızdır. Kıtaların iç kesimlerindeki soğuk çöllerde her yıl kuraklık görülür. Kışların kuru ve soğuk geçmesi de canlı yaşamını olumsuz etkiler; oysa daha fazla yağış alan yerlerde kışın biriken kar, canlılar için koruyucu bir bitki örtüsü işlevi görebilir. Tropik çöllerde ise soğuk sorun olmamakla birlikte, yüzeyin çıplak oluşu yüzünden canlılar güneş ışınlarından korunamaz. Toprak yıkanmasının kısıtlı oluşu ve bunun sonucunda organik madde birikiminin çok az olması, rüzgârla taşınan kumların aşındırıcı etkisi, buharlaşma sonucu yüzeydeki yüksek tuz miktarı, çöldeki yaşamı olumsuz etkileyen öteki koşullardır.

Sonuç olarak, kıyı kumulları, kayalıklar, insan etkinliklerine bağlı olarak kıraçlaşmış bölgeler gibi gene canlı yaşamı için pek elverişli olmayan ortamların tersine, çöldeki canlı toplulukları her kuşakta öncü bir rol üstlenmek zorundadır. Öteki ortamlarda, ilk canlı kuşağı yüzey yapısında değişiklikler yaratarak sonraki kuşaklara daha yaşanır bir ortam bırakır. Böylece art arda, her biri öncekinden daha karmaşık topluluklar gelişir. Çölde ise her yeni kuşak ya da topluluk mücadeleyi baştan almak zorundadır.

Bununla birlikte, çöllerde azımsanmayacak canlı toplulukları vardır. Bunlar çöl koşullarına çeşitli biçimlerde uyum sağlamıştır. Örneğin çöldeki çokyıllık bitkiler geniş alanlara yayılmıştır. Toprağın üstünde kalan bölümleri çok seyrek dağılmışsa da, kökleri yeni bitkilerin gelişmesine olanak vermeyecek kadar birbirine yakındır. Ayrıca bitki örtüsü su kaynaklarının çevresinde yoğunlaşma eğilimindedir.

Bitkiler gibi belli bir yere bağlı olmayan ve yaşamlarını sürdürmek için güneş ışığına daha az gereksinim duyan hayvanların yaşam ortamı daha büyük çeşitlilik gösterir. Her bitki topluluğunun çevresinde belli hayvan toplulukları gelişmiştir. Bu yaşam ortamları arasındaki karşılıklı hareketlilik de daha çok türün yaşamına olanak sağlar.

Çöl ortamına uyarlanma. Tekhücreliler. Çöl toprağında da, başka topraklarda rastlanan miktar ve çeşitlilikte mikroorganizmalar yaşar. Bazı çöllerin yüzeyinde mavi-yeşil alg türleri gelişmiştir. Bunlar, atmosferdeki azotu dönüştürerek bitkilerin kullanımına elverişli duruma getirir. Ayrıca toprağın organik ve mineral maddeleri süzücü özelliklerinde değişime yol açarlar.

Bitkiler. Çöllerde yaşayan bitkiler içinde en önemlileri algler, likenler, yosunlar, denizüzümü (*Ephedra*) türleri gibi açıktohumlular ile akasya türleri gibi kapalıtohumlulardır. Bitkiler, atmosferdeki karbon dioksiti alarak fotosentez yoluyla besin üretirler. Bu da bitkinin su yitirmesine yol açar. Çöl bitkileri bu duruma çeşitli biçimlerde uyum sağlamıştır. Bazı biryillik bitkiler kuraklık dönemlerinde uykuya yatar. Sonora Çölünde yaşayan *Fouquieria splendens* gibi bitkiler bu dönemlerde yapraklarını döker; damkorugugiller (*Crassulaceae*) familyasından bitkiler, karbon dioksiti alarak gece karboksil asit biçiminde depo eder, gündüz güneş ışığında karbondihidrat dönüşür; öbür bazı bitkiler, kuraklık dönemlerinde gövde ve yapraklardaki kütikülün kalınlaşması, yaprakların bir mum katmanı oluşturması ve kıvrılarak kapanması gibi uyarlanmalarla yapraklardaki gözenekleri aracılığıyla gerçekleşen kimyasal alışverişini denetler; başta kaktüsçiller olmak üzere birçok tür uzun süre su depolayabilir; bazıları da yeraltı su katmanına erişebilecek uzunlukta köklere sahiptir.

Omurgasızlar. Omurgasızların önemli bir bölümü deniz ortamına gereksindiği için çöllerde bulunmaz. Başlıca türler, yassı-solucanlar gibi asalak yaşayanlar; birkaç salyangoz türü gibi kuraklığa uyarlanmış yumuşakçalar; örümcek gibi eklembacaklılar; akrep gibi *Arachnida* (örümceğimsiler) üyeleri; otçul kırkayak ve etçil çıyanlar; termit, kelebek, sinek, karınca, arı, yabanarası, çekirge, çeşitli kınkanathlar gibi pek çok böcek türüdür.

Bu hayvanların büyük bölümü, aşırı güneş ışığı, yüksek sıcaklık ve buharlaşmaya karşı yaşamlarını toprak altında sürdürür. Birçoğu vücutlarında su depolayabilir; bazıları da en elverişsiz çevre koşullarının oluşturduğu dönemleri en az etkilenebilecekleri yumurta ya da pupa evresinde geçirirler.

Omurgalılar. Çöllerin tuz oranı düşük ve kalıcı sularında balıklar yaşayabilir; öteki ekosistemlerle ilişki olmadığı için bunlar çoğu zaman yöreye özgü türlerdir. Amfibyumlar, larva evresinde suya gereksinim duymalarına karşın, çok hızlı bir başkalaşım geçirir ve var oldukları su birikintileri kurumadan çöle uyum sağlayabilirler. Keler, yılan, kaplumbağa çöllerde çokça bulunan hayvanlardır. Tropik çöllerdeki sularda su kaplumbağası ve timsaha da rastlanır. Kuşlar ise çeşit açısından çok olmakla birlikte, ağaç ya da kayalık gibi yuva yapmalarına elverişli oluşumlar bulunmadığından çöllerde sürekli yaşamazlar. Afrika ve Avustralya'da devekuşu ve emu gibi uçamayan türler. Kuzey Amerika'da kartal, akbaba gibi yırtıcı kuşlar yaygındır. Mağaralarda ve kaya yarıklarında yaşayan yarasa-lar; keme, fare gibi kemiriciler; Afrika ve Arabistan çöllerindeki şebekler; hızlı hareket ettikleri için geniş bir alandaki bitki örtüsünden yararlanabilen, keçi, antilop gibi toynaklı hayvanlar ve aynı zamanda hörgüçler gibi su depolayarak kuraklığa uzun süre dayanabilen deve; kedigillerden bazı küçük türler ve aslan; bazı köpek türleri, kır kurdu, sırtlan, dingo gibi avcı hayvanlar ve başta kanguru olmak üzere keseliler, çöllerdeki memeli yaşamını oluşturur.

İnsanlar. Pek çok insan topluluğu çöl ortamında yaşamaya uyum sağlamıştır. Ama bu uyum, hayvanlardaki gibi fizyolojik olmaktan çok davranışsal ve kültürel-dir. Nil Vadisi ve Dicle ile Fırat ırmaklarının vadileri çöllerden geçer; uygarlığın beşiği olan bu bölgelerde sulama tarımı yapan çeşitli topluluklar gelişmiştir. Sulamanın olanaksız olduğu yerlerde ise göçebe kültürler ortaya çıkmıştır. Sulama tarımı ve göçebe yaşamı dışındaki uyarlanmalara örnek olarak az pencereli ve kalın duvarlı konutlar, suyun üstü kapalı derin sarnıçlarda saklanması, güneşten korunmak için beyaz giysilerin kullanılması ve deve gibi çöl hayvanlarının evcilleştirilmesi sayılabilir.

Çöl Babaları, Mısır Çölündeki çileci yaşamlarıyla 3. yüzyıldan sonra manastır hareketinin temelini oluşturan Hristiyan münzeviler. Erkekler için dokuz, kadınlar için de iki manastır kuran Tebli Aziz Pakhomios (İS y. 290-346) Batı dünyasındaki toplu yaşam manastırlarının kurucusu sayılır.

İsa'nın yaşamındaki yoksulluk, Tanrı'ya hizmet ve nefsinin inkâr öğelerini örnek alan ilk keşişler imsak, ibadet ve çalışma andı içerlerdi. Çöl Babaları'na göre inzivaya çekilmek İsa'nın şu çağrısına uymak demektir: "Eğer kâmil olmak istersen, git, nen varsa sat ve fakirlere ver, göklerde hazinen olacaktır ve gel, benim ardınca yürü" (Matta 19:21).

çöl engereği (*Echis carinatus*), *Viperidae* (engerekçiller) familyasından zehirli yılan. Afrika'nın kuzeyinden Sri Lanka'ya kadar uzanan çöllerde ve kurak bölgelerde yaşar. Uzunluğu ender olarak 60 cm'yi aşan çöl engereği, engerek türlerinin en zehirlisidir ve ısırgı genellikle öldürücüdür.

Sinirli ve saldırgan olan çöl engereği, çöl kemiricilerinin kazdığı oyuklarda ve taşların altlarında gizlenir. Rengi boz ya da gridir, sırtında bir dizi ak benek, her iki yanında da açık renk birer zikzaklı çizgi bulunur. Urktığında pürtüklü pullarının birbirine sürterek tipik bir ısıklık sesi çıkarır.

çöl kakırcası (*Selevinia betpakdalaensis*), BETPAKDALA KAKIRCASI olarak da bilinir, Kazakistan'daki Betpak-Dala Çölünde yaşayan ve ilk kez 1939'da bulunan küçük, kemirici memeli. *Rodentia* (kemiriciler) takımının *Seleviniidae* familyasının tek üyesidir ve büyük olasılıkla *Gliridae* familyasından kakırcalarla akrabadır. Uzun tüylü ve boz renkli kalın postuyla tıkHz bir hayvandır. Gövdesi, uzun kuyruğu dışında 8 cm kadardır. Tam anlamıyla bir gece hayvanıdır; birkaç dakikadan fazla güneşte kaldığında hemen hastalanır. Daha çok örümcekler ve böceklerle beslenen, iyi tırmanır, kısa sıçrayışlarla ilerler ve kış uykusuna yatar.

çöl kaldırımı, kurak bölgelerde, kınılmış ince çakıl, çakıl ya da kocataş parçalarının pekişmesiyle oluşan yüzey şekli. Çöl kaldırımı, düz ya da hafif eğimli çöl düzlüklerinde, çöl yelpazelerinde ya da bahadalarla ve Pleistosen Bölümünden (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) kalma eski göl ya da ırmak sekilerinde oluşur.

Ender görülen yağmurlar içeri doğru süzülürken, toprak yüzeyinin altındaki mil (ince kum) taneciklerini yanıl doğrultuda ve yamaçtan aşağıya doğru hareketlendirir. Çakıl yoğunlaşmasına yol açan bu süreç, rüzgârın etkisiyle yüzeydeki ince tortulların savrulup gitmesiyle de hızlanır. Böylece çöl kaldırımı suyun ve rüzgârın ortaklaşa etkisiyle oluşur. Kılcal su akıntılarının buharlaşması, kalsiyum karbonat, jips (alçıtaşı) ve başka tuzların çökmesine ve böylece bunların ince çakılları çimentolayarak çöl konglomeralarını (çakıl kayaç) oluşturmalarına yol açabilir. Bu yolla iyice pekişen ve düzgün bir yüzey oluşturan ince çakıllar rüzgâr kolaylıkla savuramaz. Sahra Çölünde bu biçimde oluşan alanlar uzun süreler kervan yolu olarak kullanılmıştır. Buna benzer başka bir oluşum da, rüzgârın tüm malzemeyi sürükleyip götürerek geride yalnızca çıplak kaya yüzeylerini bıraktığı hamadalarda görülür.

çöl kasrı, Suriye, Ürdün ve Filistin'de Emeviler döneminde (İS 661-750) yönetici

Amman yakınlarındaki Kasr Amre, 712-715, Ürdün
Halle Bildarchiv

ve soyluların kent dışında yaptırdıkları konaklara verilen ad. Önceleri kent yaşamından usanan göçebe kabile reisleriyle hanedan üyeleri için birer inziva yeri olarak yapıldığı düşünülen bu kasırların, sulama yapılan bölgelerde, kışlaların yakınında ve ticaret merkezlerinde kurulmuş olduğu göz önünde tutulunca, aynı zamanda kale ve av köşkü olarak kullanıldıkları da düşünülmektedir. Çöl kasırlarının çoğu, yaşama bölümlerinden başka bir cami, bir hamam ve resmi bir salonu da içermektedir. Bu salonun taht odası ya da eğlence mekânı olarak kullanıldığı sanılır.

Günümüze değin varlığını sürdürebilmiş çöl kasırlarının çoğu zengin bezemeleriyle ünlüdür. Bu desenler genellikle, göçebe çadırlarını bezemek için kullanılan dokumalardaki desenlerin büyütülmüş uygulamalarıdır. Hirbetü'l-Mefcer'deki zarif tonozlar ve hamam kubbeleri, Kasrû'l-Hayr'daki(*) alçı kabartma cephe, Mşatta Sarayı'ndaki(*) kireçtaşı frizler ve Kasr Amre'deki(*) freskler bu çöl kasırlarından günümüze ulaşan önemli örneklerdir.

çöl tilkisi (*Fennecus zerda*), *Canidae* (köpekçiller) familyasından, çölde yaşayan tilki türü. Kuzey Afrika'da, Sina ve Arabistan

Çöl tilkisi (*Fennecus zerda*)
Anthony Merchea - The National Audubon Society Collection Photo Researchers

yarımadalarında bulunur. Uzunluğu 36-41 cm, ağırlığı 1,5 kg dolayındadır; iri kulaklarının uzunluğu 15 cm'yi aşabilir. Uzun tüylü kalın postunun rengi, kirliliğe beyazdan kum rengine doğru değişir. 18-31 cm uzunluğundaki kuyruğunun ucu karadır. Sıcaktan korunmak için gündüz saatlerini ininde geçirip geceleri avlanır; böcekler, küçük hayvanlar ve meyveyle beslenir. 51 gün süren gebelik döneminden sonra 2-5 kadar yavru doğurur.

çölleşme, iklim değişikliklerinin, insanlar tarafından yaratılan koşulların ya da her ikisinin etkisiyle çöl alanlarının kurak ya da yarı kurak bölgelere yayılması ve yerleşmesi. İklim etmeni, geçici ama şiddetli kuraklık dönemlerini ve kalıcı kuraklığa yönelen uzun süreli iklim değişikliklerini içerir. İnsan etmeni ise, iklimin yapay olarak değiştirilmesine yol açan etkinliklerden oluşur; kurak bölgelerde bitki örtüsünü tahrip ederek biyolojik yaşamın yok olmasına yol açmak ve böylece aşınmanın (erozyon) etkisini son derece artırmak, aşırı ekimle toprağı yorarak verimsizleştirmek, sulama, sanayi ya da madencilik amacıyla yüzey ve yeraltı su kaynaklarını tüketmek, çölleşmeye yol açan temel insan etkinlikleridir.

Çölleşme, kurak ya da yarı kurak topraklarda, yaşamı korumak için gerekli olan kaynakları yok eder. Bu süreç, yeraltı sularının azalması, yüzeydeki toprağın ve suların tuzlanması, yüzey sularının kuruması, aşınmanın artması ve doğal bitki örtüsünün ortadan kalkmasıyla belirginleşir. Çölleşme özelliği gösteren alanlarda bu belirtilerin tümü birden görülebilirse de, bir teki bile çölleşme sürecinin başladığına işaret

eden yeterli bir kanıttır. Çölleşme, genellikle kuraklıktan ya da insanların aşırı kullanımından etkilenen alanlarda başlar ve kurak, yarı kurak bölgelere doğru yayılır.

Çölleşme, yalnızca çöl olmayan bölgelerle sınırlı değildir. Doğal yaşam ile bitki örtüsü arasında nazik bir denge kurulduğu çöl içi bölgelerde de görülebilir. ABD'nin güneybatısında yer alan Sonora ve Chihuahuan çöllerinde, doğal yaşamın ve bitki örtüsünün azalmasına bağlı olarak, son 100 yıldan bu yana gittikçe artan bir kısırlaşma görülmektedir.

Kamuyuğunun çölleşme olgusuna gösterdiği ilgi, Afrika'da Sahel'de görülen ve Sahra Çölünün güneye doğru yayılmasını hızlandıran aşırı kuraklık dönemi (1968-73) sırasında artmıştır. 1977'de Kenya'nın Nairobi kentinde toplanan Birleşmiş Milletler Çölleşme Konferansı'nda (UNCOD) çölleşmenin dünya çapında yol açacağı sorunlar tartışılmıştır.

çölminesi (*Euphorbia splendens* ya da *E. milii*), sütlegengiller (*Euphorbiaceae*) familyasından, yaygın olarak yetiştirilen dikenli süs bitkisi. Anayurdu Madagaskar'dır. Bütün bir yıl boyunca çiçek açarsa da, Kuzey Yarıküre'de yetiştirilen çeşitlerinin en iyi çiçeklenme dönemi kış aylarıdır. Yayılmış dalları ve gri renkli, kalın dikenleri olan bitkinin uzunluğu 2 m'ye ulaşabilir. Yaşlandıkça dokülen oval yaprakları ve parlak kırmızı renkli iki bürgü (çiçeklerin tam altından çıkan yaprakları) ile çevrili küçük çiçekleri vardır; çiçekler bir araya gelerek kümeler oluşturur. Çölminesinin, sarı çiçekli çeşitleri de yetiştirilmiştir.

çölyak hastalığı, çocuklarda ve yetişkinlerde, çok pis kokulu, yağlı ve fazla miktarda dışkılama, genellikle çeşitli vitaminlerin eksikliğiyle birlikte, ilerleyici beslenme bozukluğu ve büyümenin duraklamasıyla tanımlanan, sindirim sistemindeki emilim bozukluğu sendromu. Oldukça ender rastlanan çölyak hastalığının ileri dönemlerinde çocuklarda küçük alyuvarlı, yetişkinlerde ise büyük alyuvarlı ağır ve ölümcül kansızlık tabloları görülür. Çocuklarda genellikle 6 ve 21. aylar arasında, çoğu kez bir mikrobiyotik bulaşmasından sonra ortaya çıkan bu hastalık, arada düzleme dönemleriyle kesintiye uğrayan bağırsak bozuklukları, ishal ve zayıflama dönemleriyle kronik bir gelişme gösterir. Yetişkinlerde hastalık genellikle 30 yaşından sonra başlar; hastalığa yakalananların yüzde 25'i, çocukluk çağında sık sık ishal olan ya da çölyak hastalığı geçirmiş olan kişilerdir. Hafif seyreden çölyak hastalığında iştah ve kilo kaybı, ruhsal çöküntü ve huzursuzluk, birbirini izleyen ishal ve kabızlık dönemleri görülür. Daha ağır durumlarda, kalsiyum ve D vitamini eksikliğine bağlı olarak kemiklerde ağrı, biçim bozuklukları ve gözenek artışıyla belirgin kemik dokusu yikımı (osteoporoz); A vitamini eksikliğine bağlı olarak görme bozuklukları; K vitamini eksikliğine bağlı olarak kanama eğilimi ve C vitamini (askorbik asit) eksikliğine bağlı olarak iskorbüt görülebilir. Çölyak hastalığının temel nedeni bilinmemekle birlikte, hastalığın çoğunda, kalıtsal bir yatkınlık gözlenmiştir. Glutensiz bir beslenme rejimi uygulanan hastalarda genellikle belirtiler ortadan kalktığı için çölyak hastalığının, buğday, arpa, çavdar gibi tahıllarda bulunan gluten proteininin sindirimi için gerekli peptidaz enziminin eksikliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Tedavide, proteini zengin, ama gluten ve doymuş yağlara yer vermeyen bir diyet uygulamak başarılı sonuç verirse de, hastalığın ilerlemiş durumunda ayrıca destekleyici girişimler gereke-

bilir. Bazı uzmanlar çölyak hastalığını benzer belirtilerle tanımlanan ve daha çok tropik ülkelerde görülen sprue hastalığı'nın tropik olmayan biçimi olarak kabul ederler.

çömçe, cisimci olarak da bilinir, ağaçtan yapılan kepçe ya da büyük kaşık.

Sözcük hemen bütün Türk dillerinde kepçe yerine kullanılmaktadır. Anadolu ağzında çömçü, çöme, çönce, çümçe biçimlerinde de söylenir.

Dayanıklı ağaçlardan yapılan çömçe büyük tencerelerde ya da kazanlarda et bulgur, salça, şıra, pekmez kaynatırken ve pişirirken karıştırmak, sonra da paylaştırmak amacıyla kullanılır. Bazı yörelerde çamıyır kazanlarını karıştırmada da çömçe kullanıldığı bilinmektedir.

çömçe gelin, Anadolu'da, kuraklık dönemlerinde yağmur yağmasını sağlamak için çocuklarla gençlerin yaptıkları toren ve bu toren için özel olarak hazırlanan kukla.

Bir sırığa kol olarak iki çömçe takılıp entarı giydirilir. Baş gelin gibi duvakla süslenir. İki çocuk çömçelerden tutup bu kuklayı yürütürken, obur çocuklar da hep bir ağızdan söyledikleri tekerlemelerle onları kapı kapı izlerler. Eğer çömçeler sıkı bağlanmışsa ortadaki sıırıktan tutulan kukla havaya kaldırılır. Yağmur yağmasını ve bol ürün elde edilmesini dileyen tekerlemeler söyleyen topluluğa, önünde durduğu evden yağ, bulgur, mercimek vb verilir. Aynı evden bir başka kişi de çömçe gelinin başından aşağı bir tas su doker.

Bu toren bazı yörelerde "çullu kadın" ya da "kepçe kadın" gibi adlarla anılır. Bazı yörelerde çullu kadının yerini, soyunup yalnız iç donu ile kalan bir erkek çocuk alır. Çocuğun başının üstüne ters çevrilmiş bir kalbur ya da kevgir konur. Sular bunların üzerinden dökülünce, yağmur yağmasına benzer bir görünüm oluşur. Gittikçe kalabalıklaşan çocuk topluluğu son evin önünde durur; oradaki kadından toplanan malzemeye çocuklara yemek pişirirler.

Hazırlanan kuklanın başından aşağı su dökme geleneği, şamanların yağmur tanrısı törenlerini anımsatır. Şamanlar da kutsal keçe heykellerinin önünde aynı töreni yaparlardı. Çömçe gelin töreni, kuraklığın uzaması durumunda yağmur yağdırmak amacıyla güden, benzerlik büyüsüne dayalı bir gelenek olarak da değerlendirilmektedir.

çömlekçi çarkı, yatay olarak donen daire biçimli bir tabladan oluşan ve kıl topaklarının işlenmesinde kullanılan tezgâh. Çömlekçinin ayağıyla döndürdüğü çarkın dairesel devinimi nesnelerde simetriyi sağlar.

İlk çömlekçi çarklarına ilişkin bilgileri, bu aygıtlarla yapılan çanak çömlekler sağlamaktadır. Hızlı çarkta ya da yavaş donen çarklarda yapılmış çanak çömlekler farklılıklar gösterir. İlk hızlı çömlekçi çarkı örneğinin, Uruk döneminde (IO y. 3400) Mezopotamya'da kullanıldığına ilişkin bilgiler, bu yöreden elde edilen çanak çömlek kalıntıları ve resim yazıların yardımıyla sağlanmıştır. Daha önceleri bir çeşit doner tabla ya da yavaş donen çarkla, el yapımı çanak çömleklerin özellikle ağız bölümüne biçim verilmiştir.

Hızlı çark Mezopotamya'dan Avrupa'ya yayılmış ve IO y. 2400'de Minos uygarlığı aracılığıyla Avrupa'ya girmiştir. Kazılarda bulunan çömlekçi çarkı, organize bir çanak çömlek kültürüne işaret eder ve daha gelişmiş çömlekçi fırınlarıyla birlikte görülür.

çömlekçi fırını, elde ya da çarkta üretilen çanak çömleğin pişirildiği ocak.

İlk çömlekçi fırınları doğrudan yakıt olarak kullanılacak malzemenin oluşurdu. Sonraları, çim ya da otan yapılan ocaklar geliştirildi ve çanak çömlek bunların içinde pişirilmeye başladı.

Daha sonraları fırın, bir ateşlik ile bundan ızgaralarla ayrılmış çanak çömlek koyma bölümü halinde ayrılmıştır. Ateş ızgaralardan geçerek çanak çömleğe ulaşır.

Daha gelişmiş çömlekçi fırınları kilden yapılmış ve her fırınlama işleminden sonra çanak çömleği çıkarmak için bu yapı yıkılmıştır.

Daha yüksek ısı ise ateşin, kil yapının bir tarafından verilmesi ve yapının tepesinin kızmasıyla sağlanır.

Fırınlar da, çömlekçi çarkı gibi, el sanatlarında uzmanlaşıldığını belgeler ve yalnızca ekonomik gelişimin olduğu evrelerde görülür.

çömlekçikuşu, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Furnariidae*(*) familyasının *Furnarius* cinsini oluşturan altı kuş türünün ortak adı.

En iyi bilinen tür olan kızıl çömlekçikuşu (*Furnarius rufus*), 20 cm uzunluğunda, iri bir bülbulü andıran kızıl kahverengi bir kuştur. Böceklerle beslenen ve Güney Amerika'nın bozkırlarında yaşayan çömlekçikuşu, adını ilginç yuva yapma yönteminden alır. Aralıktan şubata geçen süren yağmur mevsiminde, çamurla kuru otları karıştırarak, 25 cm yüksekliğinde, 20 cm çapında, ekme fırınına andıran küremsi bir yuva yapar. Dişisi 3-4 yumurta yumurtlar ve kuluçka görevini erkekle birlikte üstlenir.

çöp kaldırma, insan yerleşimlerinde biriken katı atıkların toplanması ve yok edilmesi. Katı atık sorununun çözümü için bütün toplumlarda bazı sistemler geliştirilmiş olmakla birlikte, bunun temel bir sağlık ve kamu hizmeti olarak kabul edilmesi oldukça yenidir.

Gerekli önlemler alınmadan rasgele bir yerde yığılan çöpler yüzyıllar boyunca önemli bir hastalık kaynağı olmuş, su kaynaklarının mikropolanmasına, sineklerin, farelerin ve öteki hastalık taşıyıcı hayvanların üremesine yol açmıştır. 20. yüzyıl başlarında İngiltere'de bu tür hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla çöpler yakılmaya başlandı.

Modern toplumlarda sanayileşme kışı başına çöp miktarında büyük artışlara yol açtı. ABD'de 1970 sonlarında kişi başına düşen yıllık çöp miktarı 22,7 ile 26,3 ton arasındaydı. Sanayileşmeyle yeni tür atıklar da ortaya çıktı. Uygun biçimde yok edilmediklerinde toplum sağlığı açısından son derece tehlikeli olabilen bu atıklar arasında özellikle zehirli kimyasal ve radyoaktif maddeler ön sırada yer almaktadır. Yakın geçmişte zehirli kimyasal maddelerin gerekli önlemler alınmadan taşınması ve depolanması ya da çevreye atılması yüzünden kirlenen bazı yerleşim birimlerinin tümüyle boşaltılması gerekmiştir.

Genellikle bireyler de atıklar konusunda özensizdirler. Çoğu yerde insanların çöplerini caddelere ve karayollarına attıkları, bazı ülkelerde de hurda arabalarıyla eski buzdolaplarını rasgele yol kenarlarına terk ettikleri görülmektedir. ABD'de yılda 15,3 milyon m³ bu tür atık biriktiği tahmin edilmektedir.

Çöpler genellikle ya tek tek evlerden çöp torbalarıyla alınmakta ya da cadde ve sokaklara konmuş kamuya ait büyük çöp

kutularında biriken çöpler sıkıştırma mekanizmasıyla kapasiteleri artırılmış çöp kamyonlarına aktarılmaktadır. Kent dışında bir yerde açılmış büyük çukurlara boşaltılan çöpler buldozerle düzlenerek sıkıştırılmakta ve üstü toprakla örtülmektedir. Bir süre sonra dolan çöp çukuru tümüyle kapatılmakta ve üstüne bir park bile yapılabilmektedir. Ama pek çok kent çöp gömcek yer bulmakta zorluk çekmekte ve çöplerini daha seyrek nüfuslu yörelere taşımaktadır.

Çöp gömme kapasitesi sınırlı yerlerde benimsenen yakarak kül haline getirme yöntemi de bir başka çözümdür. Yanabilir çöpler, dev bir fırından oluşan fabrikaya getirilir ve burada iki aşamada tam olarak yakılır. Hava kirlenmesini önlemek için de yanma sonucunda çıkan gazlar filtreden geçirilerek temizlenir. Bu tür tesislerin harcamaları, çöplerin yakılmasıyla ortaya çıkan ısı enerjisinin yararlanılarak azaltılabilmektedir. Münih, Frankfurt, Paris ve Montreal'de bu tür tesisler vardır.

İrmak ya da denizlere dökerek atıklardan kurtulma yöntemi çoğu zaman canlılara zarar verebilecek bir doğa kirlenmesine yol açmaktadır. Bu nedenle uzun zamandır sürdürülen çöplerin dubalarla açık denize taşınarak atılması pek çok ülkede yasaklanmıştır. Organik atıkların suyu karıştırılarak yok edilmesinde kullanılan oldukça etkili ve güvenli bir yöntem de evlerde ya da gıda hizmeti veren kuruluşlarda kanalizasyon sistemine bağlanan bir öğütücünün kullanılmasıdır. Bu tür aygıtlar kamu kanalizasyon sistemine katılan suyu çok az, ama arıtma tesislerine ulaşan katı atıkları önemli ölçüde artırmaktadır.

Metal eşya, cam ve gazete kâğıdı gibi yeniden kullanılabilir atıkların toplanarak üretim sürecine katılmaları ciddi biçimde ilk olarak II. Dünya Savaşı sırasında başladı. 1970'lerin başından bu yana da bu tür çalışmalar bir ölçüde yeniden canlandı. ABD'de bazı eyaletlerde içecek şişeleri için depozito ücreti alınmasına ilişkin yasalar çıkarılması karayollarındaki çöplerin azalmasını sağladı. Yeniden kullanılabilir atıkları değerlendirmek için de çeşitli şirketler kuruldu; örneğin hammadde kullanılmış kâğıt olan ürünler yaygınlaştı.

çöpcübalığı, *Cobitidae*(*) familyasından birçok küçük tatlı su balığı türünün ortak adı. En tanınmış olanlarından akvaryum ya da bayağı çöpcübalığı (*Acanthopthalmus kuhlii*) yaklaşık 8 cm uzunluğunda, dikine siyah şeritli bir balıktır. Aynı familyadan Türkiye'nin akarsu ve göllerine dağılmış birçok tür de çöpcübalığı adıyla tanınır. Bu balıklardan hiçbirinin ekonomik değeri yoktur. Çöpcübalıkları oksijenin öbür balıkların çoğu için yetersiz kaldığı bulanık sularda bile yaşayabilir.

çöpleme, *Helleborus* ve *Veratrum* cinsinden çeşitli zehirli otsu bitki türlerine verilen ad. Bazıları bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Düğünceğegigiller (*Ranunculaceae*) familyasında yer alan *Helleborus* cinsi, anayurdu Avrasya olan 20 kadar çokyillik bitki türünü içerir. Bu bitkilerin kalın kökleri ve uzun saplı, parçalı yaprakları vardır. Güzel görünümülü çiçeklerinde, taçyaprağı benzeyen beş çanak yaprak bulunur. Karadeniz Bölgesi'ndeki dağlarda çok rastlanan ve danabağırtan ya da bohçaotu adlarıyla da bilinen çöplemecik (*H. orientalis*) 60 cm'ye kadar uzayabilen bir türdür. Kenarları dişli, parçalı yaprakları ve yeşilimsi beyaz çiçekleri vardır. Saponin ve glikozit içeren kökleri, özellikle veteriner hekimlikte, hayvanlarda-

ki dış asalaklara karşı kullanılır. Avrupa'da yetişen noelgülünün (*H. niger*) parçalı, elsi yaprakları ve kış boyunca açan beyazımsı ya da pembemsi yeşil çiçekleri vardır. Patlakotu (*H. vesicarius*), yeşil çöpleme (*H. viridis*) ve kokuşuk çöpleme (*H. foetidus*) iyi bilinen öbür türleridir.

Zambakgiller (*Liliaceae*) familyasından, yaklaşık 45 türü içeren *Veratrum* cinsi, Kuzey Yarıküre'nin nemli bölgelerinde yaygındır. Bir Avrupa bitkisi olan ak çöpleme (*V. album*), Türkiye'de de Kuzeydoğu Anadolu dağlarındaki çayırarda yetişir; yüksekliği 50-100 cm olan bitkinin paralel damarlı büyük yaprakları ve yeşilimsi beyaz renkli çiçeklerden oluşan çiçek salkımları vardır. Çeşitli alkaloidler (veratridin, jervin, protojervin vb) içeren köksapları (rizom) dışarı-

Yeşil çöpleme (*Helleborus viridis*)

G.E. Hyde, The Natural History Photographic Agency - EB Inc.

dan vücut asalaklarına karşı kullanılır. Köksapları elde edilen aksırtıcı toz, burun tıkanıklığını açmak üzere enfiye biçiminde kullanıldığı için, bitkinin köksapları kökenfiye adıyla satılır. Orta Avrupa'da yetişen *V. nigrum* ile anayurdu Kuzey Amerika olan *V. viride* türlerinin de benzer etkileri vardır.

çörek, has undan yapılan küçük ve yumuşak ekme çeşidi.

Daha lezzetli ekme yapma isteğiyle ortaya çıkan çörek, başlangıçta ekme hamuruna yalnız zeytinyağı ya da tereyağı katılarak yapılmıştır. Anadolu'da üstüne yumurta sarısı da sürülür. Ayrıca içine şeker katılanları da vardır. Çörek, mayalı hamurdan, genellikle yuvarlak olarak yapılır. Hamur açıldıktan sonra halka ya da burma biçimi verildiği gibi, ortasına fındık, ceviz gibi bir kuruyemiş konduğu, üstüne çörekotu ve susam serpildiği de olur. Köylerde mayasız hamurdan sıcak küde pişirilenlere "kül çöreği" adı verilir. İki ekme sacı arasında ve kızgın kül içinde pişirilen bir tür köy çöreğine de "kömbe" denir. Değirmencilerin kızgın taş üstünde mayasız ve tuzsuz olarak hazırlayıp pişirdikleri çörekse "pağaç" adıyla anılır. Ayrıca açma, çatal, halka, ay, çıraklar, paskalya, simit gibi adlarla anılan değişik çörek türleri de vardır.

çörekotu, düğünceğegigiller (*Ranunculaceae*) familyasının *Nigella* cinsini oluşturan bitkilerin ortak adı. Bazı türleri baharat ve ilaç olarak kullanılır, bazıları da süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Çeşitli ülkelerde tohumu için yetiştirilen adı çörekotu (*N. sativa*) 20-30 cm yüksekliğinde, biryillik bir bitkidir. Kara çörekotu olarak da bilinen bitkinin mavimsi renkli çiçekleri ve çok tohumlu meyveleri vardır. Sabit ve uçucu yağlar, acı madde ve saponin içeren tohumları iştah açıcı, idrar ve adet söktürücü olarak kullanılır. Tohumların sı-

kılmasıyla elde edilen yağ ise saç dökülmesine ve kepeğe karşı etkilidir. Çörekotu tohumları, ekmek ve çöreklerde baharat olarak kullanılır.

Anayurdu Akdeniz Bölgesi olan Şam çörekotu (*N. damascena*), yeryüzünün ılıman bölgelerinde süs bitkisi olarak yetiştirilir. Yüksekliği 45-60 cm'ye ulaşan bitkinin, yeşil ipliksi bürgülerin oluşturduğu bir

Şam çörekotu (*Nigella damascena*)
Vahide Finnis

çember içinde açan mavi ya da beyaz renkli çiçekleri, rengi bazen mora çalan yuvarlak meyveleri vardır. Bazı melez çeşitlerinde pembe ya da mor çiçeklere de rastlanır. Tohumlarından çıkarılan çilek kokusundaki uçucu yağ, parfüm sanayisinde kullanılır. Yabani çörekotu (*N. arvensis*) ise kırılı beyaz, yeşilimsi ya da mavimsi renkli çiçekleri olan 50 cm yüksekliğinde bir türdür; tohumları idrar artırıcı olarak kullanılır.

Türkiye'de, özellikle Afyon, Burdur ve Isparta yörelerinde adı çörekotunun ekimi yapılır, obür iki tür ise yabani olarak yetişir.

çörel, SEMENDER olarak da bilinir, *Urodela* takımından 320 kadar kuyruklu amfibiym türünün ortak adı. Çoğunlukla, kuzey yarıkürenin ılıman bölgelerindeki tatlı sularda ve nemli ormanlarda yaşar.

Genellikle kısa gövdeli, 10-15 cm uzunluğunda, dört bacaklı, kaygan ve ıslak derili hayvanlardır. Birçoğu ilginç desenleri ya da parlak renkleriyle dikkati çeker. Kuyruk uzunluğu genellikle gövde uzunluğuna eşittir. Takımın en iri türü olan ve Japonya'da yaşayan dev çörel (*Andrias japonicus*) uzunluğu 180 cm'ye, ağırlığı 25 kg'ye ulaşabilir. Solunuma yardımcı olan, çok sayıda kılcal damarla kaplı derilerinde pigment hücreleri ve bazıları zehir salgılayan salgı bezleri bulunur.

Çörellerin suya bağımlı birçok türü karada yaşayan akrabalarına benzerse de, *Pseudobranchius* gibi suda yaşayan cinslerin bacaklarında arka bacaklar kaybolmuş, *Amphiuma* cinsinde gövde iyice uzarken kuyruk kısalmış ve bacaklar küçülmüştür. Oyuqlarda yaşayan *Proteus* cinsinden çöreller ise kordür ve derilerinde pigment bulunmaz.

Plethodontidae familyasının birçok türü kara yaşamına büyük bir uyum göstermiştir ve larva (tetari ya da iribay) evresinden başlayarak bütün yaşam çevrimini karada geçirir. Buna karşılık, obür çörellerin larvaları gelişmesini tamamlayabilmek için mutlaka su ortamına gereksinim duyar. Larva evresi birkaç günde sona erebileceği gibi, birkaç yıl da sürebilir. Bazı çöreller başkalaşıma geçirmediği için, larva dönemindeki birçok özellik erişkin bireylerde de görülür. Bazı türlerin kimi bireylerinde ya da türde

topluluklarında başkalaşıma değişik evrelerde duraklayabilir. Obür türlerde ise yarıbaşkalaşıma görülür. Pedomorfozun(*) neoteni tipine giren bu başkalaşıma çörellerin tümüne özgü olmakla birlikte, en uç örnekleri *Proteidae* ve *Necturidae* familyalarında görülür. Örneğin bazı çöreller, larva evresine özgü olan solungaçlarını yaşam boyu korurken, başkalaşıma geçiren türlerde solungaçların yerini soluk deliği ya da solungaç yarığı alabilir. Bu yapıların tümüyle ortadan kalktığı türler de vardır.

Erişkin çörellerin çoğu, gündüzleri gizlenip gece avlanmaya çıkar. Bazıları üreme mevsimine değin ver altında gizlenir ya da gizlendiği yerden çıkmak için nem ve sıcaklık koşullarının uygun olmasını bekler. Çöreller, başta böcekler olmak üzere solucan, yılan ve obür küçük hayvanlarla beslenir. Ağaçlara tırmanan bazı tropik türler, uzun ve yapışkan dillerini hızla fırlatarak yakaladıkları avları aynı hızla ağızlarına çekerler.

Yalnızca *Cryptobranchioidea* alttakımını oluşturan ilkel türlerde dış döllenme, obür türlerin tümünde çok karmaşık kur yapma davranışları ve iç döllenme görülür. Dış, erkeğin bıraktığı jelatinimsi sperma kesesini boşaltım deliğinden içeri alır. Birçok türün üremesi suda, pek azının ki karada gerçekleşir.

Kuzey Amerika, Avrupa, Sibirya'nın batısı ve Asya'nın güneybatısında dağılım gösteren *Salamandridae* familyasının *Triturus* cinsi 20 kadar türü kapsar. Bu çörellerin gövdeleri ince uzun, kuyrukları iki yandan basıktır. Birçok Eskidünya türünde, erkeklerin sırtında üreme mevsimi boyunca iyi gelişmiş bir yüzgeç bulunur; bu özellik, aynı cinsin Türkiye'de bulunan uç türünde de görülür. *Triturus* cinsinden çöreller üreme mevsimini suda geçirdikten sonra karaya çıkar ve toprağa gömülerek ya da taşların altına gizlenerek yaşar. Ortalama uzunluğu 7-9 cm olan küçük çörel (*T. vulgaris*) sırtı erkeklerde yeşilimsi esmer, dişilerde sarımsı kahverengidir; sırtlarında koyu kahverengi ya da kara lekeler bulunur. Karnın orta bölümü erkeklerde portakal rengi ve koyu yuvarlak lekeli, dişilerde daha açık renk ve daha küçük lekeli. Bu tür, Türkiye'nin kuzeybatısında ve İzmir'e kadar uzanan bölgede görülür. Şeritli çörel (*T. vittatus*) küçük çörel benzerse de boyu daha uzundur (ortalama 10-15 cm). Erkeklerin üreme mevsiminde taşıdıkları sırt yüzgeci kuyruk yüzgecine bitişmez. Gövdenin iki bacak arasında kalan yanlarında gümüş rengine berrin birer şerit vardır. Türkiye'de iki ayrı coğrafi bölgede yaşayan iki alttürü belirlenmiştir, bu bölgelerden ilki Karadeniz kıyıları ile Anadolu'nun kuzeybatısı, ikincisi ise Mersin, Adana ve Antakya dolaylarıdır. Pürtüklü çörel (*T. cristatus*) uzunluğu 17 cm'yi bulabilir. Gövdesi oldukça kalın, derisi özellikle karada yaşayan bireylerde pürüzlüdür. Türkiye'de şeritli çörel yayıldığı bölgelerde görülür.

Salamandra cinsinden lekeli çörel (*S. salamandra*) Türkiye'de geniş bir dağılım gösterir. Gövdesi kalın, kuyruğu öteki türlerden farklı olarak silindirik biçiminde ve gövdeden daha kısadır. Çok değişik renk ve desenlerdeki örnekleri bulunmakla birlikte, genellikle kara üstüne sarı ya da portakal rengi, bazen de kızıl lekeler taşır.

Mertensiella cinsinin Türkiye'de de bulunan iki türü Kafkas çörel (*M. caucasica*) ile kara çörelidir (*M. luschanii*). Kafkas çörelinin, rengi karadan kahverengine doğru değişen sırtında yuvarlak ya da uzunca, genellikle iki sıra boyunca dizilmiş sarı lekeler bulunur. Kara çörel suya daha az bağımlı olan türlerdendir.

Kuzey Amerika'da yaygın bir tür olan *Notophthalmus viridescens* sürekli olarak suda yaşamaya başlamadan önce iki uç yıl kadar karada kalır. *Cynops pyrrhogaster* türü Japonya'da evlerde beslenir.

çörkü bak abakus

çörtlen, ÇÖĞÜRTEN olarak da bilinir, mimarlıkta, yağmur suyunun çatının dışına atılması için yapıya dik olarak düzenlenen kısa oluk.

Çörtlenin en eski örneklerine Eski Yunan ve Roma'da rastlanmıştır. Bunlar pismış toprak ya da taştan oluklardır. Gotik mimarlıkta çörtlenin yeniden kullanıldığı görülür. Gotik çörtlenler genellikle bir korniş

Atina Akropolisindeki Parthenon'da bulunan bir çörtlen 10-5 yy
A. J. J. J.

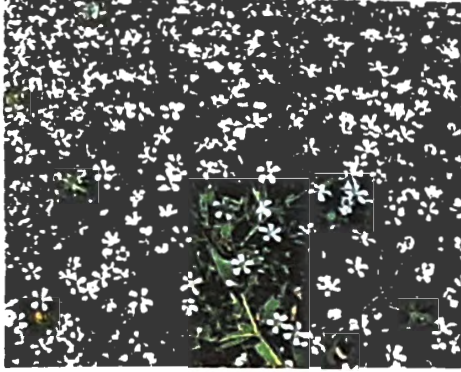
silmesinin üstünde, suyu uzağa atmak için ağzını içeri doğru uzatmış garip ve korkunç görünümlü bir kuş ya da hayvan biçiminde tasarlanmıştır. Rönesans'tan başlayarak çörtlen, Avrupa'da giderek daha az kullanılmıştır. 20. yüzyılda özellikle Le Corbusier, çörtleni yeniden canlandırarak yapılarında sık sık yer vermiştir. Selçuklu ve Osmanlı mimarliklarında çörtlenler genellikle taştan ve bezemesiz yapılmıştır. Anadolu halk mimarlığında da, düz çatılı taş ve kerpiç evlerde taş ya da ahşaptan çok yalın çörtlenler kullanılır. Ağzından akan suyun ruzgârla duvar yüzeyine vurmasını ya da düştüğü yerde çukur açmasını engellemek için ahşap çörtlenlerin ucuna eğimli bir tahta çakılır, böylece su yayılır.

Çörtlen gerek geleneksel, gerek çağdaş Japon mimarlığında da çok kullanılan bir yapı öğesidir. Japonya'da çörtenden yere kadar bir zincir sarılarak suyun ruzgârla çevreye saçılmadan, bunun üstünden suzularak akması sağlanır.

çörtük (*Echinophora stibiorpiana*), TARHA, SAOTU, ÇÖRDÜK ya da ÇÖVÖRDÜK olarak da bilinir, maydanozgiller (*Apiaceae*) familyasından iki ya da çok yıllık tuylu bitki. Çalıyı andırır ve yüksekliği 20-50 cm arasında değişir. Uçucu yağ içeren topraküstü bölümü yaraları iyileştirici etki gösterir. Çörtük, koku vermek amacıyla turşulara ve tarhana hamuruna katılır. Aynı amaçla kullanılan bir başka *Echinophora* türü de dikenli çörtüktür (*E. tornefortii*).

çövenotu, ÇÖĞEN, HELVACI, ÇÖVENİ ya da ŞARKÇÖVENİ olarak da bilinir, karanfilgiller (*Caryophyllaceae*) familyasından bazı *Gypsophila* türlerinin ortak adı. Yükseklikleri 30-100 cm arasında değişen bu çok yıllık otsu bitkilerin basit yaprakları ve pembe ya da beyaz çiçekleri vardır. Çövenotunun, yaklaşık yüzde 10-25 oranında saponin içe-

ren kalın kökleri Türkiye'de tahin helvası yapımında, ayrıca temuzleyici olarak kullanılır. Çöven kökü daha çok Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde yetişen *G. arrosti nebuloza*, *G. bicolor*, *G. crinalis*, *G. perfoliata* ve *G. venusta* türlerinden elde

Çövenotu (*Gypsophila venusta*)
Turan Bayındır, Ege, 1990

edilir. Avrupa'da bitkinin köklerinden, doküma ve eczacılık sanayilerinde kullanılan saponin çıkarılır.

çözeltili, bağıl miktarları çözünürlük sınırına kadar değişebilen iki ya da daha çok maddeden oluşan homojen karışım. Özellikle sıvı haldeki maddeler için kullanılan çözeltili terimi gazlar ve katılar için de kullanılabilir. Örneğin hava, temel olarak oksijen ve azottan oluşan, ama az miktarlarda başka gazlar da içeren bir gaz çözeltisi, pirinç ise, bakır ve çinkodan oluşan katı bir çözeltidir.

Canlılardaki biyolojik süreçler önemli ölçüde çözeltilere bağlıdır. Akciğerlerdeki oksijen, çözelti halindeki kan plazmasına ulaşır; alyuvarlarda hemoglobinin kimyasal olarak birleşir ve vücut dokularına gider. Sindirim ürünleri de vücudun değişik bölgelerine çözelti halinde taşınır. Sıvıların, öteki akışkanları ve katı maddeleri çözebilme yeteneğinden pek çok alanda yararlanır. Kimyacılar, maddeleri ayırmada, arıtmada ve kimyasal çözümleme yöntemlerinde çözünürlük farklılıklarından yararlanır. Kimyasal tepkimelerin çoğu çözelti durumunda gerçekleşir ve tepkenlerin çözünürlüğünden etkilenir. Kimyasal üretimde kullanılan donanımların yapımında, kimyasal bileşiklerin çözücü etkisine dayanıklı maddeler kullanılır.

Bir katı ya da gazın bir sıvıdaki çözeltisinde, sıvıya çözücü, katı ya da gaza ise çözünen denir. Her iki bileşenin de sıvı olduğu durumda bu ayırım önemini yitirir. Bir çözeltideki herhangi bir bileşenin derişikliği ağırlık ya da hacim birimleri ya da mol sayısı ile gösterilebilir. Bu birimleri, mol/litre ve mol/kg gibi bir arada kullanıma olanakları vardır.

Bazı tuzların kristalleri, iyon örgüleri içerir. Bunlar, ardi ardına artı ve eksi yüklü olan atomlar ya da atom gruplarıdır. Bu tür bir kristalin çözünmesi için, çözücüdeki elektrik yükleri, kristaldeki kohezyonu sağlayan karşıt yüklü iyonların çekim gücünden yüksek olmalıdır. Erimiş bir tuzdaki iyonlar ya da çözücünün moleküllerindeki elektriksiz çiftkutuplu bir etkiyi sağlar. Su, metil alkol, sıvı amonyak, hidrojen florür bu çözücülerdir. Çözücünün çiftkutuplu molekülleriyle çevrilen çözünmüş madde iyonları birbirlerinden ayrılarak, yüklü elektrotlara giderler. Elektrikli iletilen bu tür çözeltilerdeki çözünen maddeye elektrolit denir.

Basit, kutupsuz (elektrolit olmayan) moleküller arasındaki çekimin potansiyel enerjisi oldukça kısa aralıktır; yaklaşık olarak, aralarındaki uzaklığın 7. kuvveti oranında azalır. Elektrolitlerde ise yüklü iyonların çekim ve itme enerjisi aralarındaki uzaklığın 1. kuvveti kadar azaldığından, bunların çözeltileri, elektrolit olmayanların çözeltilerinden çok farklı özellikler gösterir.

Genellikle, bütün gazların tınguyle karıştırılabilir ya da orantıya bağlı olmaksızın çözünebilir olduğuna inanılır ama bu yalnız normal basınçlarda doğrudur. Kimyasal açıdan farklı iki gaz, yüksek basınçta çok sınırlı biçimde karıştırılabilir. Helyum ve ksenon, 20°C'de, 200 atmosferden düşük basınçta tınguyle karışabilir, ama basınç yükseldikçe karışma oranı azalır.

Pek çok farklı metal, sıvı haldeyken karıştırılabilir ve kimi zaman önceden bilinen bileşimler oluşturur. Bazıları ise katı çözeltiler oluşturabilir (*bak.* alaşım). Kendi erimiş tuzlarının içinde hafifçe çözünebilen bazı metaller de vardır. Cıva, 25°C'de, sıvı etkin toforon (P₄) içinde kimyasal değişime uğramadan yüzde 0,03 oranında çözünür.

Sıvıların önemini ve özelliklerini kavrama gereksinimi, Eski Yunanlı filozofları çözeltileri incelemeye yöneltmiştir. Ortaçağdaki simyacılar, değersiz metalleri altına dönüştürmek ve sonsuz yaşamın sırrını çözmekle olduğu kadar, tüm maddeleri çözebilen bir çözücü bulmakla da ilgileniyorlardı. Çözeltiler konusundaki ilk genel kuram, geçişim(*) kavramına dayanıyordu. Çözücüye geçirip çözünen maddeyi geçirmeyen bir zar aracılığıyla çözelti çözücünden ayrılacak olursa, çözelti zardan geçen çözücüyü soğurup daha seyreltik olacaktır. Çözeltiye, geçişime basıncı denen belirli bir artı basınç uygulayarak bu süreç durdurulabilir. 1886'da Hollanda asıllı kimyacı J.H. van't Hoff, çözünen madde, bunun çözelti üzerindeki kısmi buhar basıncı Henry yasasına uyacak kadar seyreltik olduğunda, geçişime basıncının derişiklik ve sıcaklığa bağlı olarak derişiklik gösterdiğini ortaya koydu; bu, yaklaşık olarak, çözünen maddenin aynı hacimdeki bir gaz olması durumunda gerçekleşecek derişikliğe eşitti.

Bu bağıntının bulunması, seyreltik çözeltilerdeki çözünen maddenin, çözücünün kaynama noktası, donma noktası ya da buhar basıncına olan etkileri aracılığıyla, molekül ağırlıklarının saptanmasında kullanılan denklemler geliştirilmesini sağladı.

çözgü, ARIS ya da ERİŞ olarak da bilinir, bir dokumanın iskeletini oluşturan, uzunlamasına (düşey) iplikler.

Dokuma türü ve deseni, enine (yatay) atkı(*) ipliklerinin çözgülerin arasında geçiriliş biçimine göre değişir. Atkı ve çözgüler eşit biçimde birbirinin altından ve üstünden geçirildiğinde, dokumanın en ilkel türü olan düz bez dokuma ya da bezayağı oluşur. Kilim, ciciim, zili, sumak vb dokumalar, atkıların çözgü ipliklerinin arasından daha karışık düzenlerde geçirilmesiyle yapılır.

çözücüyle ayırma, SOLVOLİZ olarak da bilinir, su ya da alkol gibi bir çözücünün ayırıcı olarak katıldığı ve ortamda, tepkime için gerekli miktardan daha fazla bulunduğu kimyasal tepkime. Çözücüyle ayırma tepkimeleri genellikle, molekül içindeki bir atomun ya da bir atom grubunun başka bir atom ya da atom grubuyla yer değiştirdiği ornatma tepkimeleridir. Böyle bir tepkimede çözücü, çözünen molekülün bir atomu ya da atom grubuyla yer değiştiren, elektronca zengin atomlar ya da atom grupları (nükleofil) gibi davranır ya da nükleofilleri üretir. Bazı çözücüler ise, yüksek sıcaklıkta ya da

kuvvetli bir bazın varlığında, alkil halojenürlerden alkenleri oluşturan giderme ayırıcı rolünü üstlenir. Çözücüyle ayırma tepkimeleri, genellikle, kullanılan çözücüye göre adlandırılır; örneğin ayırıcı olarak su kullanıldığında, bu tepkimeye hidroliz (suyula ayırma) denir.

çözümleme (matematikte) *bak.* matematiksel çözümleme

çözümleme, ANALİZ olarak da bilinir, fizikte ve kimyada, madde örneklerinin fiziksel özelliklerinin ya da kimyasal bileşimlerinin ya da özellikle modern fizikte, çekirdek etkileşimleri sonucu ortaya çıkan temel parçacıkların enerjilerinin ve başka özelliklerinin belirlenmesi. Bu amaçlara yönelik çok sayıdaki sistematik yordam, başlangıçtan beri öteki fiziksel bilim dallarının gelişimiyle yakın ilişki içinde sürekli gelişmektedir.

Özellikle kimyasal çözümleme son derece farklılaşmış dallara ayrılmış, bu dallar da, her biri belirli türden problemlerin çözümüne yönelik kollara bölünmüştür. Belirli bir bileşik örneği, element bileşkesinin ya da molekül yapısının belirlenmesi amacıyla çözümlenebilir; bileşim çoğunlukla, örneğin bozulmasına yol açan kimyasal tepkimeleri de içeren işlemlerin yardımıyla saptanır, ama molekül yapısı temel olarak, örneği bozmayan ve malzemenin fiziksel özelliklerini ölçmeye yönelik yöntemlerle incelenir. Bu tür ölçümlerin çoğu, elektromagnetik ışının ilgili madde tarafından soğurulduğu ya da salındığı dalgaboylarını gösteren spektroskopi tekniklerinin kullanılmasını gerektirir.

Çeşitli maddelerden oluşan karışımlar ise genellikle, bileşenlerin saptanması, ayrılması ve ölçülmesi yoluyla çözümlenir. Bu işlemler için bileşenlerin, uçuculuk, bir elektrik ya da kütlegekimi alanındaki hareketlilik ya da birbirine karıştırılmayan iki madde arasındaki dağılım gibi fiziksel özellik farklılıklarından yararlanır.

Malzemelerin fiziksel özelliklerinin çözümlenmesinde kullanılan başlıca yöntem malzeme deneyidir. Örneğin, çelik ya da ağaç malzemelerin deneyi, bunların çeşitli koşullar altındaki davranışlarını ve özelliklerini ölçmeye yöneliktir. Mekanik, ısı, elektriksiz özelliklerin saptanmasını amaçlayan deneyler ile yenime, ısımaya ve biyolojik bozulmaya karşı direnci ölçmeye yönelik deneyler ve örneği bozmayan deneyler başka malzeme deneyi türleridir. Ayrıca *bak.* analitik kimya; kimyasal çözümleme; kromatografi; malzeme deneyi; nicel çözümleme; nitel çözümleme; spektrokimyasal çözümleme; spektroskopi.

çözümleyici diller, ANALİTİK DİLLER olarak da bilinir, tümce içindeki sözdizim ilişkilerini göstermek için, bütün(*) yerine özel dilbilgisel sözcük ya da ilgeçler kullanan dil. Çözümleyici diller genellikle ayrışkan diller(*) sınıfına da girdiğinden bu iki terimi birbirinin yerine kullanıma eğilimi yaygındır. Vietnam dili ve Klasik Çince hem çözümleyici, hem de ayrışkan dillerin tipik örnekleridir. Çözümleyici diller bireşimli dillerle(*) karşıtlık gösterir.

ÇS alaşımı, *Precipitation Hardening* (Çökeltmeyle Sertleştirme) sözcüklerinin baş harflerinden gelen PH ALAŞIMI olarak da bilinir, çökteltmeyle sertleştirme işleminden geçirilerek hazırlanan alaşımların ortak adı. Ayrıca *bak.* çökteltmeyle sertleştirme.

Çu Irmağı, Kırgızistan ve Kazakistan'da ırmak. Cüvanarik ve Koçkor ırmaklarının birleştiği noktada Tian Shan'dan (Tannı

Dağları) doğar. Boam Boğazi boyunca kuzey yönünde akarak Çon-Kemin'le birleşir. Ardından, verimli Çu Vadisi boyunca kuzeybatıya yönelir; bu vadiye ırmaktan sulama amacıyla yararlanılır. Çu daha sonra Muyunkum Çölünün kumlarında kaybolur. Toplam uzunluğu 1.305 km olan ırmak 62.500 km²'lik bir havzayı akaçlar.

Çubek, Sadık (d. 5 Ağustos 1916, Buşehr, İran), öykü, oyun ve roman yazarı. Çağdaş İran edebiyatının önde gelen yazarlarından. Karışık örgülü, ayrıntılarda ölçülü ve tek bir tema çevresinde yoğunlaşan kısa öyküleri bazı eleştirmenlerce İran minyatürleriyle karşılaştırılmaktadır.

Şiraz kentinde büyüyen Çubek 1937'de Tahran Amerikan Koleji'ni bitirdi. Edebiyatta kendisine yol gösteren ünlü İranlı yazar Sadık Hidayet'in yanı sıra Henry James, William Faulkner ve Ernest Hemingway gibi ABD'li yazarlardan da etkilendi. Bununla birlikte, konuşma dilini kullanarak kendine özgü bir üslup geliştirdi ve ruhsal durumları ustaca yakaladığı öykülerini tam bir gerçekçilikle kaleme aldı.

En ünlü yapıtları, her biri günlük yaşamın bir yönünü anlatan 11 bölümlük öykü derlemesi *Hayme Şebbazi* (1945; Kukla Oyunu), *Enterî ki lûtiyeş morde bûd* (1949; Terbiyecisi Ölen Maymun), yergili oyunu *Tûp-i lâstik* (1962; Lastik Top) ile *Tengsir* (1963; *Tengsir*, 1979) ve *Seng-i Sebûr* (1967; Sabır Taşı) adlı romanlarıdır. Ayrıca, aralarında Lewis Carroll'ın *Alice's Adventures in Wonderland* (Alic Harikalar Diyarında) ve *Through the Looking Glass* (Tılsımlı Ayna) adlı yapıtlarının da bulunduğu birçok yapıtı Farsçaya çevirmiştir.

Çubu (Japonca "orta bölüm"). Japonya'da Honşu Adasının orta kesiminde bölge (*chiho*). Niigata, Toyama, İshikawa, Fukui, Yamanaşi, Nagano, Gifu, Şizuoka ve Aichi illerini (*ken*) içine alır. Doğuda Kanto, batıda Kinki bölgeleriyle çevrilidir. 66.774 km²'lik bir alanı kaplar.

İşlevsel olarak tek bir birim özelliği taşıyamakla birlikte, jeomorfolojik açıdan bir bütün oluşturur. Kuzeydoğu, Güneybatı ve Şiçito-Mariana dağ sıralarının üst üste geldiği bölgede, dağlar, ovalar ve volkan kuşakları Honşu'nun genel doğrultusunu hemen hemen dik açılarla keser. Akaişi, Kiso ve Hida (Japon Alpleri) sıradağları; Fossa Magna çatlağının oluşturduğu ova ve Fuji Volkan Kuşağı bu jeolojik yapılardan bazılarıdır. Honşu Adasının en geniş yeri Fossa Magna (280 km), en yüksek noktası ise Fuji Dağıdır (3.776 m).

Çubu üç alt bölgeye ayrılabilir. Japon Denizi boyunca uzanan Hokuriku Niigata, Toyama, İshikawa ve Fukui illerini kapsar. Karlı ve kasvetli geçen kış mevsiminden dolayı buraya genellikle "Japonya'nın Tersi" (Ura Nihon) denir. Sanayi etkinlikleri arasında alüminyum eritme faaliyeti ve gübre üretimi sayılabilir.

Ada içlerindeki Yamanashi, Nagano ve Gifu illerinden oluşan Tosan, II. Dünya Savaşı'ndan önce Japonya'nın ipek böcekçiliği merkeziydi. Burada pirinç dışında çeşitli meyveler ve dut yetiştirilir. Başlıca sanayi ürünü ölçüm aletleridir. Yüksek dağların arasındaki derin boğazlar önemli bir hidroelektrik enerji kaynağı olmanın yanı sıra turizm açısından da çok ilgi toplar.

"Japonya'nın Yüzü" (Omote Nihon) olarak bilinen Tokai, Şizuoka ve Aichi illerinden oluşur. Kış aylarında Hokuriku'nun tersine rüzgârlı ve açık bir hava görülür. 20. yüzyılın başlarından bu yana, Osaka'nın etkisi ve modern ulaşım sisteminin yardımıyla hızlı bir sanai ve kentsel gelişme

göstermiştir. Bu çarpıcı gelişme özellikle Aichi ilinin merkezi ve Japonya'nın önde gelen sanayi bölgelerinden Nagoya'da belirgindir. Nüfus (1988 tah.) 20.858.000.

Çubuk, İç Anadolu Bölgesi'nde, Ankara iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.503 km² (1989) olan Çubuk ilçesi kuzeyde Çankırı ili, doğuda Kalecik, güneydoğuda Akyurt, güneyde Altındağ ve Keçiören, batıda da Kazan ve Kızılcahamam ilçeleriyle çevrilidir.

İlçe topraklarının büyük bölümü engebeli alanlardan oluşur. İlçeyi kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan ve Kayağız-Aydos Dağları olarak da adlandırılan bir dağ dizisi engebeleridir. Aydos Dağı kuzey kesimde 1.879 m'ye, Mire Dağı da orta kesimde 1.635 m'ye erişir. İlçenin batı bölümünün sularını Ova Çayına katılan Kocaçay, doğu bölümünün sularını ise Ankara Çayının en önemli kollarından biri olan Çubuk Çayı(*) toplar. Ankara kentinin içme suyu gereksiniminin bir bölümü, Çubuk Çayı üzerindeki Çubuk I ve Çubuk II barajlarından sağlanır. Ankara kentine 12 km uzaklıktaki Çubuk I Barajı, aynı zamanda önemli bir dinlenme alanıdır. Çubuk Çayının suladığı Çubuk Ovası, 250 km² genişliğinde, verimli bir ovadır.

Ekonomik yaşam bitkisel üretime dayanır. Arpa, buğday ve baklagil türleri gibi tarla bitkileri yanında, özellikle Çubuk Çayı kıyılarında sebze ve meyve de üretilir. Elma ve armut, en çok yetiştirilen meyvelerdir. İlçede perlit ve tuğla-kiremit hammaddesi yatakları vardır.

Eski bir yerleşme yeri olan Çubuk'ta, Hititlerden kalma bir kale yıkıntısı ile bir mağaraya rastlanmıştır. Sırasıyla Frig, Galat, Pers, Roma, Bizans ve Selçuklu egemenliklerine giren yöre, Osmanlı Döneminde önem kazandı. Ankara Savaşı'nın (1402) ardından, bir süre Timur yönetiminde kaldıktan sonra, yeniden Osmanlı topraklarına katıldı. Bu dönemde adı Çubukabad'dı. 19. yüzyıl sonlarında Ankara vilayeti Merkez sancağına bağlı bir kazaydı. 1900'lerin başında nahiye durumuna getirilen Çubuk, Cumhuriyet'ten sonra ilçe oldu.

Ankara kentinin 30 km kuzeyinde, doğudan ve batıdan dağlarla çevrelenmiş Çubuk Ovasının kuzey ucunda yer alan Çubuk kenti, Çubuk Çayının iki yakasına yayılmıştır. Armut üretiminin önemli olduğu kentte, 50 yataklı bir devlet hastanesi vardır.

Çubuk Belediyesi 1901'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 51.964; kent, 22.935.

çubuk, BAR (Fransızca *barre*) olarak da bilinir, balede stüdyo duvarları boyunca

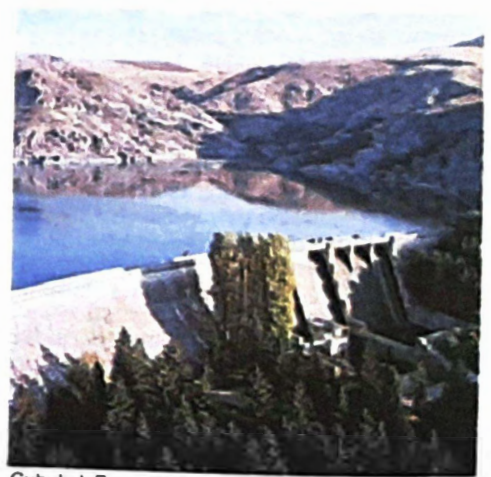
Çubukla alıştırma yapan bale öğrencileri, Moskova Akademik Koreografi Okulu
Tass Sovfoto

uzanan yatay tirazdan Çoğunlukla ahşaptan yapılır, yerden yüksekliği yaklaşık 1 m olur. Alıştırma çalışmalarında (çubuk ya da bar çalışması) dansçılarca tutunarak destek almakta kullanılır. 19. yüzyılda klasik baledin gelişmesinden bu yana bale eğitiminin temel bir parçasını oluşturur

çubuk, eskiden tutun içmek için kullanılan, pipoya benzer uzun ağızlık. Uzunluğu 35-50 cm arasında değişen çubuk birbirine eklenmiş parçalardan oluşur. Ortası delik olan asil gövde gül, yasemin, acemkirazı, pelesenk, abanoz gibi ağaçlardan ya da metalden yapılır. Telkârî, savatlı gümüş ve altından olanları da vardır. Zümrüt, vakut vb değerli taşlarla süslü murassa çubuklar da yapılmıştır. Tütüne hoş bir koku kattığı için eskiden gövdesi yasemin ağacından yapılan çubuklar daha çok beğenilirdi. Gövdenin ucundaki ağız bölümüne "imame" denir. Bir yumru biçimindeki bu parça eskiden daha çok kehribar ve fildişinden yapılırdı; gümüş, kemik, ağaç ve zümrüitten olanlarına da rastlanmıştır. Gövdenin alt ucuna geçirilen, içine tütün konan hazneye "lule" denir. Lüle çoğunlukla pırsımış kırmızı seramik hamurundan yapılırdı. Ahşap ve fildişi luleler de kullanılmıştı. Lülenin üretildiği başlıca yer İstanbul'du. Bahçekapı, Tahtakale, Galata (Luleciler Sokakı), Tophane önemli imalat merkezleriydi.

Saray ve köşklere, çubukçubaşı ya da ateşçi adı verilen görevliler çubukları temizler, tütünlerini hazırlardı. Toplantı ve törenlerde konuklara sunulan çubuklar, kor halindeki kömürle yakılırdı. İçildikten sonra temizlenen çubuklar, çubukluk denen raflı dolaplarda saklanırdı. Çubuk, sarma ya da hazır sigara içme alışkanlığının yaygınlaşmasıyla yerini yavaş yavaş ağızliga bıraktı.

Çubuk I Barajı, Ankara'nın 12 km kuzeyinde, Çubuk Çayı üzerinde kurulu olan dairesel eksenli beton ağırlık barajı. Ankara'nın su gereksinimini karşılamak amacıyla yapımına 1929'da başlanan baraj, Cumhuriyet döneminin ilk beton ağırlık barajı

Çubuk I Barajı, Ankara
Anadolu Yayıncılık Arşivi

olarak 1936'da işletmeye açılmıştır. Baraj, 220 m yarıçaplı dairesel bir eksene sahiptir. Bu alan kemerlenme etkisinin sağladığı artırması dikkate alınarak seçilmiştir. Baraj gövdesinin 4,5 m onunde, sızmayı ve kabarmayı önlemek amacıyla akaçlama ve baca sistemleri kurulmuştur. Barajın akaçlama havzası 720 km², gölet alanı 1,76 km², toplayabildiği en çok su miktarı 13,5 milyon m³, temelden yüksekliği 598 m, kret uzunlu-

ğazi varar. Gono Irmağı boyunca eski zamanlardan beri çok önemli olan bir karayolu uzanır. Boğazın batısında bulunan Kammurî Dağları bazen bağımsız bir bölüm olarak ele alınır. Yalnızca birkaç tepesinin yüksekliği 1.000 m'yi geçmesine karşın, Kammurî Dağları bloğunun yüksekliği 1.300 m'yi bulur.

Belkemiği Sıradağları güneyde dik bir eğimle birdenbire Kibi Platosuna iner. Yüksekliği 180-600 m arasında değişen bu plato dik ve daha genç boğazların birbirinden ayırdığı aşınmış tepelik alanlardan oluşur. Kibi Platosu ile Belkemiği Sıradağları arasındaki bir dizi iç havzayı doğu-batı doğrultusunda uzanan bir tren yolu izler. Başlıca havzalar Tsuyama, Numi ve Miyoshi'dir.

Belkemiği Sıradağlarının kuzeyinde yer alan İvanı Platosu, karst oluşumlarının görüldüğü batıdaki Akıyoşi Platosu bölümü dışında, Kibi Platosundan daha dar ve daha engebelidir. Yarım daire biçimindeki çok sayıda çukurluk, yanardağlardan akan lavların oluşturduğu kubbelerin altında kalmıştır. Tottori ilinde bulunan 1.711 m yüksekliğindeki Dai Dağı da bunlardan biridir.

çuha, saf yünden, ince ve sık dokunan, çok kısa havlı giysi kumaşı. Çoğunlukla cepken, camedan, fermene, yelek, çakşır, potur, kaput, avniye ve terlik gibi erkek giysileri için kullanılırdı; bazen kadınlara kışlık ferace yapıldığı da olurdu. Türkler çuhayı Anadolu'ya gelmeden önce de dokurlardı. Anadolu'ya geldikten sonra göçebe Türkmenler küçük el tezgâhlarında çuha üretimini sürdürdüler. Daha sonra kentlerde daha büyük çaplı üretime geçildi. Anadolu'da çuha üretiminde Antakya önde gelirdi. İstanbul çuhaları da ünlüydü. Osmanlı Devleti'nin hızlı gelişmesiyle halkın ve ordunun artan çuha gereksinimi başlangıçta İran, Mısır ve Türkistan'dan karşılandı. Sonraları İstanbul, Bursa, Şam, Edirne, Selanik ve İslimye'de (bugün Sliven, Bulgaristan) kurulan atolyelerde Osmanlı çuhacılığı bir ölçüde gelişme gösterdi ve iç piyasanın artan gereksinimini karşılamaya başladı. Yedi ayrı renkte dokunan Osmanlı çuhalarına incelik, kalınlık ve desenlerine göre poturlu, mor, sakız, miski vb gibi adlar veriliyordu. Dokunuştaki boyutlarına göre üçe ayrılan çuhanın yedi endazeliğine (4,2 m) yağmurluk, altı endazeliğine (3,6 m) mirahur, dört endazeliğine (2,4 m) çakşırılık denirdi.

Çuha, yün ipliğinden dokunur, dövülerek havlı bir ölçüde giderildikten sonra kullanılacak hale getirilirdi. Butun kumaş türlerinde olduğu gibi çuha tıyatları da harekalan yün çilesi üzerinden belirlenirdi. Renkler de tıyatlarda küçük değişikliklere yol açardı. Belgelerden anlaşıldığına göre 16. yüzyılda İstanbul piyasasında en pahalı çuha kırmızı renkli oluyordu. Bu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı dokumacılığı duraklama içine girince, çuhacılık da gerileme gösterdi. 18. yüzyılda, başta saray olmak üzere zengin ve kibar çevrelerde Avrupa çuhasından dikilmiş giysiler moda oldu. Prangon, konton, frengi sakarlata, london, bunduki, ankone, karkasona adlarını taşıyan İngiliz, Fransız ve Venedik çuhaları aranan kumaşlar oldu.

Başta yeniciler olmak üzere bütün kapıkulu askerlerine yılda bir kez giyim kışımına birlikte 10 endaze de çuha verilirdi. Çuha dağıtımını geleneksel olarak ramazanda Kadın Gecesi başları, üç gün sürerdi. İstanbul dışındaki askere çuha yetiştirmediği için, onlara bunun yerine parası gönderilir, bu paraya "çuha baha" denirdi.

Çuhacılık da başka meslekler gibi lonca örgütü içinde yer alırdı. Kumaşın niteliği,

rengi, kullanılacak malzemenin miktarı ve fiyatı esnaf ileri gelenleri ve kadı tarafından belirlenir ve denetlenirdi.

Çuhacıyan, Dikran (d. 1836, İstanbul - ö. 10 Mart 1898, İzmir), operetleriyle unlu Ermeni asıllı Osmanlı besteci. Küçük yaşta müzige ilgi duydı. Manzoni adlı bir İtalyandan piyano dersleri aldı. 1861'de müzik eğitimi için Milano'ya gitti, piyano ve armoni öğrendi. İstanbul'a döndükten sonra Bedros Mağakyan'ın yönettiği Şark Tiyatrosu için küçük besteler yaptı (1864). Bir süre özel dersler vererek geçindi. Kınar (Kemence) adlı müzik derneğini kurdu. 1868'de bestelediği *İkinci Arzak (Olympia)* adlı operasının oynayacağı Naum Tiyatrosu yanınca (1870) yeniden ders vermeye başladı. Beyazıt semtinde kurduğu bir tiyatrodaki 1872'de sahnelenen ve ilk Türk opereti olan *Arifin Hilesi* ile büyük ün kazandı. 1874'te de *Köse Kâhya* opereti sahnelendi. 1875'te bestelediği en tanınmış yapıtı *Leblebici Horhor* Aga ilk kez Ocak 1876'da Beyoğlu Fransız Tiyatrosu'nda oynandı. Çuhacıyan, 1878'de II. Abdulhamid'in onunde bir müzik programı sundu ve orkestrayı yönetti. *Zemire* adlı komik operası 1880'de İstanbul'da sahnelendi. Çuhacıyan *Zemire*'yi sahneye koydurmak düşüncesiyle Fransa'ya gittiyse de, bunu sağlayamadı; yerine başka yapıtları seslendirildi. 1897'de bestelediği son operası *Indiana* sahnelenmeden kaldı. Çuhacıyan'ın V. Hugo ve A. de Musset'in şiirleri üzerine yazdığı solo şarkıları, dinsel müzik parçaları ve çeşitli piyano besteleri de vardır. İzmir'de yapılan cenaze töreninde kendi bestelediği cenaze marşı çalınmıştır.

Operetlerinde, geleneksel Türk makamlarını Batı armonisi ile kaynaştırmaya çalışmıştır. Bazı operetlerinin şarkıları dilden dile dolamıştır. Piyanist ve besteci olarak Avrupa'da da ün kazanmış. "Ermeni Verdi" ve "Şark'ın Offenbach'i" gibi adlarla anılmıştır. *Leblebici Horhor* Aga opereti Almanca, Fransızca ve Rumcaya çevrilmiştir. Weinberg'in 1916'da filme almak istediği bu operet, Muhsin Ertuğrul tarafından 1923'te sessiz, 1934'te de sesli olmak üzere iki kez sinemaya aktarılmıştır.

çuhaçiçeği, çuhaçiçeğigiller (*Primulaceae*) familyasının *Primula* cinsini oluşturan 500

Çuhaçiçeği (*Primula vulgaris*)
Etiler, Beşiktaş, İstanbul

otsu bitki türünün ortak adı. Daha çok Kuzey Yarımküre'nin serin ve dağlık bölgelerinde bulunan ve yavaş büyüyen bu bitkilerin büyük bölümü çokyıllık, bazıları ikiyılıklardır. Türlerin çoğu 25-50 cm yüksekliğindedir; bununla birlikte çok kısa (5 cm) ve da çok uzun (120 cm) türlere de rastlanır. Çuhaçiçeği türleri güzel çiçekleri nedeniyle süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Çuhaçiçeklerinin saplı yaprakları uzun, yuvarlak ya da puskul biçimindedir ve bir araya toplanmıştır, alt yüzeydeki orta da-

mar genellikle çıkıntılıdır. Kırmızı, pembe, mor, mavimsi beyaz ve lacivert olmak üzere çenekleri ya tek tek bulunur ya da simetrik biçiminde kümeler oluşturur. Çiçeklerin beş taçyaprağı birbirleriyle, birlecek boru biçiminde almıştır. *P. alba*, *P. elatior* ve *P. verticillata* türleri pek çok ülkede bahçelerde yetiştirilen süs bitkileridir. Anadolu'da vahamı olarak yetişen ve bazı yörelerde tutvaçiçeği adı verilen bu türlerin kokleri içeriklerindeki saponin ve glikonitler nedeniyle bileam sokturucu ve göğüs yumuşatıcı olarak kullanılır. Çiçeklerinin balgam sokturucu etkisi vardır. *P. million* des ve *P. sinensis* türleri genellikle serdarda yetiştirilir.

çuhaçiçeğigiller *buğ* Primulaceae

çuhadar, ÇUHADAR olarak da bilinir. Osmanlı Devleti'nin saray askerlik ve yeminli örgütlerinde kullanılan bir ünite.

Çuhadar bir 19. yy taş baskısından ayrıntı. Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi, İstanbul

Çuhadarlık, I. Mehmed (Çelebi) döneminde (1413-21) kuruldu. Çuhadar erkanı havass-ı evanı (Hasoda ağaları) denen saray ağalarının önde gelenlerindendi. Tesvifatla, Hasoda'da rikabdardan sonra İken, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-81) hasodabası ve silahdardan sonra üçüncü sırada yer aldı ve çuhadar ağa olarak anılmaya başladı. Saray dışında padişaha atlı olarak eşlik etmek, yağmurluğunu taşımak, kürklerini ve kattanlarını saklamak, selamlik törenlerinde halka padişah adına gümüş para dağıtmak, halkın dilekçelerini toplayıp silahdar ağaya vermek, bulunmadığı zamanlarda ona vekalet etmek, savaşlarda padişahın koruyuculuğunu yapmak, ulute dağıtımında, birinci ağa bölüğünden padişaha ayrılan uluteyi alıp padişahın bahsiyle birlikte yenicilere dağıtmak ve 17. yüzyıl sonlarına değin de başmabeyimliği yürütmek başlıca görevleriydi. Yardımcıları başçuhadar, ikinci, üçüncü ve dördüncü çuhadarlardı. Ayrıca emrinde lala, kullukçu, zuluflu baltacı, sotah, heybeli ve vedekçi denen hizmet personeli olurdu. Başçuhadarın buyruğunda 40 çuhadar bulunurdu.

Çuhadarlık saray dışında da vardı. Sadrazamın konagında ayak işlerine bakan görevliye "iç çuhadar" denirdi. Kapı çuhadarları vezir ve yüksek memurların işlerini yürütenler, konaklarında tesvifat ve güvenlik işlerini bakarlardı. "Leblebi çuhadarları"

istihbarat işlerinde çalışırlardı. Yeniçeri Ocağı'nın resmi dairelerle ilişkilerini yürüten ve ocak mensubu olan görevliye de "çuhadar-ı bâb-ı ocak" denirdi. Sekbanbaşının yaveri de "sekban çuhadarı" olarak anılırdı. Kapı çuhadarlığı bir san olarak 20. yüzyıl başına değin kullanıldı.

Çukov, Vasili İvanoviç (d. 12 Şubat 1900, Serebriannye Prudi, Moskova yakınları - ö. 18 Mart 1982), Sovyet komutanı ve mareşali. II. Dünya Savaşı sırasında Stalingrad (Volgograd) Çarpışması'nda Sovyet savunma kuvvetlerine komuta etmiş. Hitler'in ordularının püskürtülmesinde görev almış ve Berlin'e yönelik Sovyet ileri harekâtını yönetmiştir.

Bir köylü ailesinden gelen Çukov 12 yaşında bir makine atölyesine çırak girdi. 1917 Sovyet Devrimi'nden sonra, 18 yaşında Kızıl Ordu'ya katıldı. İç Savaş sırasında ilk kez Tsaritsın'da (sonradan Stalingrad) çarpıştı. 1919'a doğru Komünist Parti'ye girdi ve alay komutanı oldu. Daha sonra askeri akademide eğitim gördü. 1939'da Sovyetlerin Polonya'yı işgalinde, 1939-40 yıllarında Rus-Fin Savaşı'nda görev aldı. Stalingrad'a çağrıldığında Çin'de askeri ataşeydi.

Almanlar Ağustos 1942'de 700'den fazla uçak, 500 tank, 1.000 havan ve 1.200 topla donanmış, 22 tümenlik bir kuvvetle doğrudan Stalingrad'a saldırdı. Çukov, "Ya bu kenti koruruz ya da burada ölürüz." sloganıyla sert bir direniş gösterdi. Kent içindeki ve banliyölerdeki çarpışmaların çoğu süngü ve el bombalarıyla göğüs göğüse yürütüldü. Bu hareket sırasında en az 300 bin Alman ve 400 bin Sovyet askeri öldü ya da yaralandı. Kasımda karşı saldırılara girişen Sovyet kuvvetleri yıl sonuna doğru saldırı üstünlüğünü ele geçirdi. General Çukov, kuvvetlerini Donets Havzasına, ardından Kırım ile kuzeydeki Beyaz Rusya'ya yöneltti. Daha sonra Berlin'e yönelik Sovyet ileri harekâtını başlattı. 1 Mayıs 1945'te Almanlardan Berlin'i kendi eliyle teslim aldı.

Savaşın sonra Almanya'daki Sovyet işgal kuvvetlerine atandı. 1949'da bu kuvvetlerin komutanlığını üstlenerek, 1953'e değin bu görevi sürdürdü. 1953-60 arasında Kiev askeri bölgesinin komutanlığını yaptı. Daha sonra Moskova'da çeşitli askeri görevler aldı. 1952'de Komünist Parti Merkez Komitesi aday üyesi oldu; 1961'den ölümüne değin asil üye olarak görev yaptı.

Çukarin, Viktor İvanoviç (d. 9 Kasım 1921, Krasnoarmeyskoye, Ukrayna SSC - ö. Ağustos? 1984, Moskova), uluslararası yarışmalarda 11 madalya kazanan ilk büyük Sovyet jimnastikçi.

Lvov'daki Beden Eğitimi Enstitüsü'nü 1950'de bitirdi. 1963'te aynı okulda asistan oldu. 1952'de Helsinki Olimpiyat Oyunları'nda Sovyet jimnastik takımının üyesi olarak atlama beygiri, kulplu beygir ve karışık bireysel hareketlerde altın madalya kazandı. 1956 Melbourne Olimpiyat Oyunları'nda da gene takımıyla birlikte paralel ve karışık bireysel hareketlerde altın madalya aldı. Ayrıca 1952 oyunlarında halka ve paralelde, 1956 oyunlarında ise yer hareketlerinde gümüş madalyalar kazandı. 1949-51, 1953 ve 1955'te SSCB jimnastik şampiyonu olan Çukarin 1948, 1952, 1954 ve 1956'da tek hareketlerde birincilik aldı. 1961'den sonra Ermenistan SSC, 1972'den sonra da Ukrayna SSC jimnastik takımlarının antrenörlüğünü yürüttü. 1951'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) üyesi olan Çuka-

rin'in *Put K Verşinam* (Doruğa Giden Yol) adlı yapıtı 1955'te yayımlanmıştır.

Çukçi Denizi, Rusça ЧУКОТСКОЕ МОРЕ Kuzey Buz Denizinin bir bölümü. Batıda

Çukçi Denizinde buzlar üstünde bir kutup ayısı
Joe Rychetnik - Photo Researchers

Vrangel Adası, güneyde Sibirya'nın kuzeydoğu ve Alaska'nın kuzeybatı kesimleri, doğuda Beaufort Denizi, kuzeyde de Kuzey Kutbu kıta yamacı ile çevrilidir. Yüzölçümü 582.000 km², ortalama derinliği 77 m'dir. Temmuz-ekim arasında ıç Bering Boğazından hem batı, hem doğu yönünde ulaşım elverişlidir. Bu dönemde buz taşıyan akıntılar Sibirya kıyısı boyunca güneydoğu yönünde akar. Çeşitli yerli ayıbalığı türleri ile morsların yaşadığı Çukçi Denizinde yaz aylarında balina ve deniz kuşları da konaklar.

Çukçi özerk ili, eskiden (1977'ye değin) ÇUKÇI ULUSAL İLİ. Rusya Federasyonu'nun Magadan yönetim biriminde (oblast) il (okrug). Sibirya'nın en kuzeydoğu kesiminde yer alır. 737.700 km²'lik bir alanı kaplar. Anadıl Irmağı havzası dışında genellikle dağlık ya da engebeldir. Sert Kuzey Kutbu iklimi yüzünden bitki örtüsü tundralar ve güneydeki birkaç küçük ormanla sınırlıdır. 1930'da Çukçilerin yerleşmesi için oluşturulmasına karşın, Rus göçmenler Çukçiler ile Even, Koryak ve Yakutların toplam nüfusundan daha kalabalıktır. Çukçi özerk ili günümüzde Sibirya'nın önde gelen altın alanıdır. Altın çıkarılan başlıca merkezler, Şmidt Burnunun (mis) doğu ve kuzey kıyısı ile Bilibino bölgesidir. Ayrıca kuzeyde kalay, tungsten ve cıva, il merkezi Anadıl yakınlarında da bir miktar kömür çıkarılır. Nüfus (1983 tah.) 146.000.

Çukçiler, LUORAVETLANLAR olarak da bilinir, Sibirya'nın kuzeydoğu ucunda, Rusya Federasyonu'na bağlı Çukçi özerk ilinde (okrug) yaşayan halk. 1799 sayımında nüfusu 14 bin olarak belirlenen Çukçilerin bir bölümü ren geyiği yetiştirir, öbür bölümü ise denizcilikle uğraşır. Ren geyiği yetiştiriciler, ilin en doğu kesiminin iç bölgelerinde, Çukçi Yanımadası ile yarımadanın Sibirya'daki hinterlandında, denizci Çukçiler ise Kuzey Buz Denizi ile Bering kıyılarında yaşarlar. Her iki grup da Eski Sibirya dil ailesine bağlı Louravetlan dilini konuşur. Çukçiler, dil ve kültür bakımından Koryaklar ve Kamçadallarla akrabadır.

Geçmişte Çukçilerin tek geçim kaynağı evcilleştirilmiş ren geyiği sürüleriydi. Bu sürüler hem uluşım, hem et ve süt, hem de giyecek ve barınma gereksinimlerini karşılıyordu. Denizci olanlar ise Kuzey Buz Denizinde mors, fok ve balina gibi memeli hayvanlar avlıyor, balıkçılık yapıyor.

Çukçilerin geleneksel konutlarının, yaşama biçimlerine göre değişen özellikleri vardı. Denizciler, yerleşik köylerde ve yarısına kadar yerin altında kalan evlerde otururlar-

dı; ren geyiği yetiştiriciler ise mevsime göre sürekli otlak değiştiren ve çadırlarda yaşayan göçebelerdi. Ulaşım için, ren geyiklerinin ya da köpeklerin koşulduğu büyük kızaklar kullanılırdı. Denizciler ise ağaç omurgalı ve deri kaplı sandallarda avlanırdı.

Eskiden denizci Çukçilerin temel toplumsal ve ekonomik birimi, yakın akraba birkaç ailenin oluşturduğu kayık takımıydı; bu takıma bazen komşular da katılırdı. Köyler hem akraba, hem akraba olmayan ailelerin bir araya geldiği yerleşim birimleriydi. Ren geyiği yetiştiren Çukçilerin ekonomik birimi ise, birlikte sürü güden ailelerin oluşturduğu konaklama kümesiydi.

Çukçi dinine göre, evren görünmez ruhlarla doludur. Kurbanlar büyük bayramların en önemli öğesini oluşturur. Kehanet ve hastaları iyileştirme amacıyla şaman törenleri yapılır.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra kolektif çiftliklere yerleştirilen Çukçiler teknik yeni-

Sibirya'daki bir devlet çiftliğinde ren geyiği çobanı bir Çukçi
Sovfoto

liklerden ve ekonomik gelişmeden yararlanmışlardır.

Çukobirlik, tam adı ÇUKUROVA PAMUK TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ. ortaklarının ürünlerini satın alıp işlemek, iç ve dış pazarlarda alıcı bulmak, üretim için gerekli araç ve gereçleri sağlamak, üreticiye kredi vermek amacıyla kurulan tarım satış kooperatifleri birliği.

1940'ta Adana, Ceyhan ve Tarsus tarım satış kooperatiflerinin birleşmesiyle kuruldu. Başlangıçta ortak sayısı 394'tü. Özellikle 1960'tan sonra ve 1970'lerde, Çukurova ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden yeni katılımlarla ortak sayısı hızla arttı. Sayısı 40 bin dolayında bulunan Çukobirlik'in ortaklarının büyük bölümü küçük üreticilerdir. Otuz dekarından küçük işletmelerin toplam ortaklara oranı yüzde 90 dolayındadır. Ortaklarından aldığı kütül pamuğu kendi fabrikalarında ya da kiraladığı fabrikalarda işleyip saf pamuk ve çiğit elde eden Çukobirlik, saf pamuğun büyük bir bölümünü iç ve dış pazarlara sürerken, bir bölümünü de kendi iplik fabrikalarında kullanır. Çukobirlik'in pamuk ve pamuktan elde edilen yan ürünleri işleyen fabrikaları, çeltik kurutma tesisleri ve bir ulaştırma işletmesi vardır.

Çukovski, Korney İvanoviç, asıl adı NIKOLAY VASILYEVİÇ KORNEYÇUKOV (d. 31 Mart 1882, Petersburg, Rus Çarlığı - ö. 28 Ekim 1969, Moskova, SSCB), edebiyat eleştirmeni, dil kuramcısı, çevirmen ve çocuk kitapları yazarı. İlk çağdaş Rus çocuk edebiyatçıları olarak tanınır.

Öğrenimini tamamladıktan sonra gazetecilik yapmaya başladı. 1901-05 arasında Odessa'da yayımlanan bir gazetede çalıştı ve iki yıl gazetenin Londra muhabirliğini yaptı. 1905-08 arasında, yergi yazılarına yer veren *Signal* dergisini yayımladı ve yazar Leonid Andreyev üzerine bir kitap yazdı. Yapıt, üç kuşak boyunca Rus edebiyatını ele alan bir anı ve çözümlemeler dizisinin ilk kitabıydı. Çukovski aynı dönemde Dickens, Mark Twain ve Whitman gibi İngiliz ve ABD'li yazarların yapıtlarını Rusçaya çevirdi.

Çevirileri, eleştirileri ve özellikle 19. yüzyıl şairi Nikolay Nekrasov üzerine yaşamı boyunca sürdürdüğü çalışmalarıyla başarı kazandı. Ama asıl ününü, çocuklar için ve çocuklar üzerine yazdığı kitaplarla sağladı. *Krokodil* (1917; Timsah), *Moydodir* (1923; Onları İyice Yıka) ve *Tarakanışçe* (1923; Dev Hamamböceği) gibi yapıtları, manzum masal türünün klasiklerinden sayılır. Düzenli bir ritmi, hafif ve muzip bir havası olan bu yapıtlar, devrim öncesi çocuk şiirlerinin hantal ve ruhsuz havasını dağıtmıştır. Dayanışma ve toplumsal sorumluluk gibi geleneksel temalar, bu canlı yüklerde ikinci planda kalır. Genellikle gündelik yaşamı ve çocukların yakınlık duyduğu hayvanları konu alan bu fanteziler tiyatro ve sinemaya, bazıları Prokofyev tarafından olmak üzere baleye ve operaya uyarlanmış ve SSCB'de ilgiyle karşılanmıştır. Çukovski'nin çocukların dilini incelediği *Ot dvuh do pyati* (1933; İki Yaşından Beş Yaşına) adlı kitabı, ailelerin çok tuttuğu bir başvuru kaynağı olmuş ve 20'den çok baskısı yapılmıştır.

Çukray, Grigori (d. 23 Mayıs 1921, Melitopol, Ukrayna SSC), sinema yönetmeni. Toplumcu gerçekçilik anlayışına romantik bir boyut getiren filmler yapmıştır.

Moskova'da, Devlet Sinema Enstitüsü'ndeki (VGİK) öğrenimini II. Dünya Savaşı yüzünden yarıda bıraktı. Paraşütçi ve piyade subayı olarak katıldığı savaşta beş kez yaralandı. Savaştan sonra sinema okuluna dönerek Mihail Romm ve Sergey Yutkeviç gibi tanınmış sinemacıların öğrencisi oldu.

Yutkeviç'e asistanlık ederek sinemaya başladı. İlk filmi *Nazar Srodolia* (1955) Taras Şevçenko'nun bir oyununun uyarlamasıydı. Ertesi yıl, Sovyet savaş filmlerinin geleneksel kahramanlık kalıplarından uzaklaştığı ikinci filmi *Sorok Pervyi* (Kırk Birinci) ile dikkatleri çekti ve ülkenin önde gelen yönetmenleri arasına girdi. Cannes Film Şenliği'nde Jüri Büyük Özel Ödülü kazanan bu filmi, hem Cannes'da, hem ABD'de bir şenliğe katılan ilk Sovyet filmi olarak San Francisco'da ödül alan *Ballada o Soldate* (1959; *Askerin Türküsü*) izledi. Çukray'ın savaş sırasındaki kişisel deneyimlerinden izler taşıyan ve uluslararası düzeyde ilgi gören film, toplumcu gerçekçi çizgiye şiirsellik ve romantizm katıyordu. Çukray 1961 tarihli *Çistoye Nebo'da* (Bulutuz Gök) Stalin dönemine daha doğrudan bir eleştiri yöneltti; film bazılarınca başarılı, bazılarınca ise oportünist bulundu. *Jili-bili starik so staruhoy* (1965; Bir Varmış Bir Yokmuş, Bir İhtiyarla Karısı Varmış) adlı filmiyle Batı'da yeniden ilgi gören Çukray, belgesel filmler de çekmiştir.

teknikinden biri. Yüksek baskı(*), taş baskı(*) ve şablon baskıdan(*), deseni oluşturulan mürekkebin, yalnızca levhanın çukurlaştırılmış alanlarına yedirilmesi ve basıldığı anda yalnızca bu bölümlerin kâğıda çıkmasıyla ayrılır. Oymabaskı(*), aside yedirme baskı(*), leke baskı(*), soğuk kazı(*), yumuşak zemimli (verniss mou) ve mum boya türü aside yedirme baskı, çeşitli çukur baskı teknikleridir. Japon baskı ustaları çok eskilerden beri beyaz kâğıt üstüne kabartma beyaz desen (*gauffrage*) etkisi sağlamak amacıyla mürekkeplenmemiş çukur baskı levhaları kullanmışlardır. Kor baskı ya da mürekkepsiz çukur baskı olarak bilinen bu teknik, günümüzde Batılı sanatçılar tarafından da uygulanmaktadır.

Bir başka tür çukur baskı tekniğindeyse, üstüne basılacak desene göre çeşitli parçaların tutturulduğu bir baskı bloğu kullanılır. Blok mürekkeplendikten sonra yüzeyi silinir ve desen yalnızca bloğun üstüne tutturulan parçaların aralıklarında kalan mürekkebin kâğıda aktarılmasıyla elde edilir. Bu yöntem, nitelikli baskı için kullanılan kâğıt sayfa beslemeli makinelerde ya da gazete eki, katalog, paket kâğıdı, dergi basımında kullanılan rulo kâğıt beslemeli makinelerde uygulandığında, tıfdruk baskı (rotogravür) adını alır. Burada metin, dizgi ya da fotokompozisyon yoluyla hazırlanan filmlerin fotoğrafının çekilmesiyle elde edilir.

Norveçli Rolf Nesch'in "metalgrafik"leri, Amerikalı Boris Mango'nun "cellocut"ları ve Amerikalı Arthur Deshaies'in pleksiglas oymabaskıları en yeni çukur baskı teknikleri arasındadır. Deshaies, Marcel Fiorini vb oymabaskı sanatçıları çeşitli çukur baskı tekniklerini yüksek baskı teknikleriyle bir arada kullanmışlardır.

Çukurca, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Hakkâri iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.009 km² olan Çukurca ilçesi, kuzeyde Merkez ilçe, doğuda Yüksekova ilçesi, güneyde Irak, batıda da Şırnak iliyle çevrilidir.

Türkiye'nin en dağlık yörelerinden biri olan Hakkâri'nin güneybatı kesiminde yer alan ilçe toprakları çok yüksektir. Bu yüksek ve engebeli alanda yer alan Hakkâri Dağları Güneydoğu Toroslar'ın bir parçasıdır. Çukurca kasabasının kuzeydoğusunda yer alan Gare Dağının 3.460 m'ye erişen doruğu ilçenin en yüksek noktasıdır. Son derece derin ve dik vadilerle parçalanmış olan bu dağların yüksek kesimlerinde bazı düzlükler yer almakla birlikte, yükselti ve iklim koşullarının sertliği nedeniyle yaşama olanakları son derece kısıtlıdır. Buralarda

ancak göçebe hayvancılık yapılabilir. Irak sınırına yaklaştıkça iklim bir ölçüde yumuşar ve sınırlı bir bitkisel üretime olanak verir. İlçe topraklarının sularını Dicle Irmağının kollarından Zap Suyu(*) toplar.

Büyük Zap Suyu vadisinin çok az verde biraz genişleyen tabanında akarsuyun taşıdığı bol sudan yararlanılarak çeltik ekimi yapılır. Ekonomik yaşam temel olarak hayvancılığa dayanır. Bitkisel üretim miktarca düşük olmakla birlikte, oldukça çeşitlenmiştir. En çok mısır, üzüm, ceviz ve sebze yetiştirilir.

Eski bir yerleşim merkezi olduğu sanılan Çukurca'nın eski adı Çal'dı. 20 vuzvıl başlarında Musul sorunu nedeniyle önem kazandı. 1926'da Ankara Antlaşmasıyla Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katıldı ve Hakkâri iline bağlandı. 1953'te ilçe yapıldı. Irak sınırına çok yakın olan kasaba il merkezi Hakkâri'ye 73 km uzaklıktadır.

Çukurca Belediyesi 1953'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 20.351, kasaba, 5.205.

Çukurova, Akdeniz Bölgesi'nin doğu kesiminde, Türkiye'nin en geniş delta ovası.

Adı ve sınırları coğrafyacılar ve başka uzmanlar arasında tartışma konusudur. Bazılarına göre kuzeyde Orta Toroslar'dan başlayarak doğuda Amanos Dağlarının eteklerine, güneyde Akdeniz kıyısına kadar uzanan büyük ovaya Adana Ovası, bu ovanın Seyhan ve Yakapınar'ın (eskiden Misis) yakınlarından başlayarak Ceyhan'ın aşağı çığırında yayılıp Akdeniz'e kadar uzanan kesimine Çukurova, Misis tepeleriyle ayrılarak Ceyhan kenti yakınlarından başlayıp doğuda Osmaniye, kuzeyde Kadırlı ve Kozan kentlerine kadar uzanan kesimine de Yukarı Ova adı verilir. Bazılarına Çukurova'yla Yukarı Ova'nın ikisine birden Çukurova adını verirler. Yörede oturanlar Çukurova adını bu biçimde, geniş anlamda kullanırlar. Bazı coğrafyacılar da Orta Toroslar'ın eteklerinden Akdeniz'e kadar uzanan geniş ovanın butununu Adana Ovaları adıyla anmak, bunun için de daha çok sayıda ova birimleri ayırmak (Tarsus Ovası, Yüreğir Ovası, Ceyhan Ovası ya da Yukarı Ova, Haruniye Ovası, Osmaniye Ovası, Yumurtalık Ovası, Misis Ovası gibi) eğilimindedir.

Çukurova kuzeybatıda Bolkar Dağları (3.524 m), kuzeyde Aladağlar (3.756 m), doğuda Amanos Dağlarıyla (2.240 m) çevrilidir. Dar anlamda Çukurova'nın 3.000 km²'ye yaklaşan yüzölçümüne karşılık, ge-

Çukurova'da pamuk hasadı
Anadolu Fotoğrafik Arşivi

çukur baskı, *INTAGLIO* olarak da bilinir, özgün baskı sanatındaki dört temel baskı

niş anlamda Çukurova'nın yuzölçümü 5.000 km²'yi aşar.

Çukurova, Seyhan ve Ceyhan ırmaklarıyla Tarsus (Berdan) Çayının taşıdığı alüvyonların yığılması sonucunda uzun bir dönemde oluşmuştur. Karışık yapılı bir delta görünümündedir. Holosen Bölümde (y. 10 bin yıl öncesinden günümüze) alüvyon yığılmasıyla ortaya çıkan yeni kesim Çukurova ya en son eklenmiştir. Bunun gerisinde Pleyistosen Bölümde (y. 2.5 milyon-10 bin yıl önce) ait daha eski delta vardır. Bu eski deltanın yüzeyleri bugün üç ayrı tarafa halinde yüksek kalmıştır. Buralarda alüvyon kalınlığı 100 m'yi geçer. Deltanın yeni ve eski kesimlerinin sınırını kabaca eski yerleşmelerin izleri olan bir höyükler çizgisi belirler.

Delta denizden birkaç sıra halindeki kumul setleriyle ayrılır. Kumul setleri kuşağıyla deniz arasında lagünler vardır. Bunlar Ceyhan Deltasında Akyayan ve Kokarot gölleri, Karataş'ın batısında Akyatan Gölü, daha batıda Seyhan ağzının doğusunda Tuz Gölü ve batısında Dipsizgöl'dür. Bu sığ ve tuzlu göllerin çevreleri bataklıktır.

Bugünkü delta alanında alüvyon yığılması her noktada aynı kalmamış, deltanın en fazla büyüdüğü kesim zamanla yer değiştirmiştir. Karataş'ın batısında az olan birikme, Karataş'ın doğusunda kalan Ceyhan Deltasında en yüksek düzeyine ulaşır. Deltanın oluşumunda büyük rol oynayan Seyhan ve

tim mallarıyla bu tüketim mallarının işlendiği alet ve makineler üretimi önemli sanayi dallarıdır. Oteden beri ovanın simgesi olan iplik ve dokuma sanayisinde büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. Çimento ve kimya sanayileri de gelişme içindedir. Gelişmenin bir sonucu olarak fabrika alanlarının, verimli tarım alanlarının bir bölümünü kapladığı göze çarpar.

Yörede tarımın gelişmesi ve çeşitlilik göstermesinde, sulama ve aklaçlama şebekelerinin kurulmuş olması önemli yer tutar. Bent ve barajlardan hem taşkın önleme, hem sulama, hem de enerji üretimi amacıyla yararlanılmaktadır. Bunlardan en önemlileri Seyhan Irmağı üzerindeki Seyhan Barajı ile Tarsus Çayı üzerindeki Berdan Barajı'dır. Bu hidroelektrik santrallerden başka bir de vakit olarak petrol kullanılan Mersin Termik Santrali vardır. Ataş Rafinerisi bu santralin yanındadır.

Çukurova'daki pamuk üreticilerinin önemli bir bölümü kısa adı Çukobirlik olan Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliğinde örgütlenmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarında Ceyhan yakınlarında Anavarza'da kurulmuş olan hara, 1984'te Çukurova Tarım İşletmesi adını almıştır.

Çukurova'da önemli ulaşım ve taşıma yolları vardır. Akdeniz Bölgesi'nin doğusunda, komşu olduğu İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine bağlayan karayollarıyla demiryolu buradan geçer. Şakirpaşa Havaalanı ovanın ortasında yer alır. Mersin limanı aynı zamanda Türkiye'nin en önemli ihrac

çı'nın bütün sanayi bölgelerine yaydı. Yapı ve Kredi Bankası hisselerinin büyük bir bölümünü satın alarak bankacılık alanında etkinliğini genişletti. Bu yolla Yapı ve Kredi Bankası'nın iştiraki olan birçok büyük kuruluş da denetim altına aldı. Ayrıca Selanik Bankası'nı (1888) satın alarak Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası AŞ (bugün Interbank AŞ) adı altında etkin bir banka durumuna getirdi. Bugün Çukurova Holding'in bünyesinde bankacılığın dışında kimya, makine, taşıma, gıda, tekstil alanlarında etkinlik gösteren bir çok kuruluş vardır. Çukurova Holding grubundaki şirketlerin 1990'daki toplam geliri 11,2 trilyon TL, vergi sonrası net kârı ise 654,8 milyar TL olmuştur.

Çukurova Üniversitesi, 30 Kasım 1973'te, 1786 sayılı yasayla Adana'da kurulan üniversite. Temelini o zaman Ankara Üniversitesi'ne bağlı Adana Ziraat Fakültesi ile Atatürk Üniversitesi'ne bağlı Adana Tıp Fakültesi oluşturmıştır. 28 Mart 1983'te çıkarılan 2809 sayılı yasayla yükseköğretim kurumları yeniden düzenlenirken, Adana İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi de üniversiteye katıldı. Aynı yasayla yeni birimlerin de kurulduğu Çukurova Üniversitesi'nde Eğitim, Fen-Edebiyat, İktisadi ve İdari Bilimler, Mühendislik-Mimarlık, Tıp ve Ziraat fakülteleri, Antakya, Ceyhan, İskenderun, Mersin ve Osmaniye meslek yüksekokulları; Adana ve Hatay eğitim yüksekokulları; Mersin Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu; Sağlık Bilimleri, Sosyal Bilimler ve Fen Bilimleri enstitüleri bulunmaktadır. Ayrıca bak. üniversite.

Çukurpinar Düdeni, Akdeniz Bölgesi'nde mağara. İçel'in Anamur ilçesine bağlı Sugözü köyü yakınlarındadır. Toplam derinliği 1.180 m olan mağaranın uzunluğu yaklaşık 3 km'dir.

Mezozoyik (ikinci) Zamana (y. 225-65 milyon yıl önce) ait kalkerler içinde oluşmuştur. 1989'da Boğaziçi Üniversitesi Mağara Araştırma Kulübü tarafından bulunmuş ve Ağustos 1992'ye kadar yapılan beş araştırma çalışması sonucunda bu derinliğe ulaşılmıştır. Düdenin ana galerisi daralarak sona erdiğinden araştırmalar yan kollarla sürdürülmektedir. Çukurpinar Düdeni dünyanın en derin 20 mağarasından biridir.

Çukyo Sanayi Bölgesi, Japonca ÇUKYO KOGYO ÇİTAL. Japonya'da, merkezi Nagoya olan sanayi bölgesi. Aichi, Gifu ve Mie illerinin (ken) bazı bölümlerini kapsar. Yönetilme ya da siyasal bir statüsü yoktur. Güneyde İse Körfeziyle (van) çevrilidir. Ovalık ve tepelik bir araziden geçen İbi, Kiso ve Nagara ırmaklarıyla akaçlanır. Dokuma, seramik ve motorlu taşıt üretiminde ulaştığı yüksek düzeyle, Japon sanayisinde önemli bir yer tutar.

Tokugawa döneminde (1603-1867) pamuklu dokumanın üretildiği bölgede yunlu dokumacılık Rus-Japon Savaşı'ndan (1904-05) sonra başladı. Devletin ağır sanayi yatırımlarıyla gelişen Keihanshin (Kyoto-Osaka-Kobe) Sanayi Bölgesi'nin tersine, yerel girişimcilerin tüketim malları alanındaki yatırımlarıyla kendiliğinden gelişti. II. Dünya Savaşı sırasında burada kurulan ağır savaş sanayisi tesisleri savaştan sonra başka amaçlı sanayi tesislerine dönüştürüldü. 1950'lerde ve 60'larda yeni yatırımlara gidildi. Bölgenin Nagoya dışındaki önemli kentleri Toyota ve Yokkaichi'dir. Nagoya'da basım sanayisi ve demir dışı metal eşya üretimi önem kazanmıştır. Adını otomatik örgü makinesini bulan Toyoda Sakichi'den

Çukurova'dan genel görünüm
Ersin Adu

Ceyhan ırmakları, ovada sık sık yatak değiştirmiş, bazen birleşmiş, bazen ayrılmışlardır. Çukurova'nın Seyhan ve Ceyhan'ın aşağı çığıruları arasında kalan kesimine Yüreğir Ovası adı verilir. Ceyhan y. 2500 yıl öncesine değin, Seyhan gibi Karataş'ın batısında denize ulaşırken, sonradan Bebeli Boğazını yararak doğuya dönmüş ve İskenderun Körfezine dökülmeye başlamıştır. Daha yakın yıllarda (1935) da bir taşma sonucunda güneye yönelmiştir, o tarihten beri Hurma Boğazından denize dökülmektedir. Seyhan Irmağı ise Tarsus Çayının ağzının hemen güneydoğusundaki Deli Burundan Akdeniz'e dökülür.

Çukurova'da yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlı geçer. Akdeniz iklimi egemendir. Bu iklim Çukurova'yı Türkiye'nin potansiyeli yüksek ve en yoğun tarım alanı yapar. Sanayide hammadde olarak kullanılan pamuk ve susam uzun yıllardan beri ekimi yapılan geleneksel kültür bitkileridir. 1960'larda üretimi önem kazanan yer fıstığının yanında, besin sanayisinde kullanılan çeşitli sebze ve turuncgiller başta olmak üzere meyve, pırlaç, baklagiller ve tahıl üretimi de günden güne gelişmektedir. Nüfusun yoğun oluşu, üretimin çeşitliliği, ulaşımın gelişmesi ve yöre ürünlerinin Mersin limanı aracılığıyla dış dünyada tanınması Çukurova'da sanayiye de geliştirmiştir. Hammaddesi tarıma dayalı geleneksel tüke-

merkezlerindendir. Bundan başka Karataş ve Yumurtalık iskeleleri de vardır. Mersin'de bir serbest bölge kurulmuştur.

Çukurova'nın en önemli yerleşim yerleri Adana, Mersin, Tarsus, Ceyhan ve Osmaniye kentleridir.

Çukurova Holding, Türkiye'nin en büyük holdinglerinden biri. Çukurova Holding'in temelini oluşturan Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ, 1925'te Karamahmet ve Eliyeşil aileleri tarafından kuruldu. Şirket bir süre sonra Tarsus'ta Mavromati ve Mersin'de Şaşıatiler iplik ve dokuma fabrikalarını devraldı. II. Dünya Savaşı sırasında, dokuma sanayisi ürünlerine artan talepten yararlanarak sermayesini güçlendirdi. 1950'lerde tarım araçları ve iş makineleri ithalatına yöneldi. Caterpillar Tractor Company temsilciliği ve kısmen imalatçılıkla iç piyasasını yaklaşık yüzde 90'ını ele geçirdi. Bu girişim ve 1954'te Pamukbank'ın kurulması şirketin holdingleşmesi sürecinde önemli dönüm noktaları oldu. 1960'larda ithalata yönelik yeni şirketlerle daha da büyüyen ve ithal edilen iş makinelerinin bazı parçalarını üretmeye yönelik yeni tesisler açan Karamahmet ve Eliyeşil grubu, 22 Temmuz 1972'de 120 milyon TL sermaye ile Çukurova Holding'i kurdu.

Holding, önceleri Çukurova ve İstanbul ile sınırlı kalan yatırımlarını 1970'lerde Türki-

alan Toyota, 1936'da dokumacılığın yanı sıra otomobil üretimine de geçmiştir; günümüzde Japonya'nın motorlu taşıt üretiminde ilk sırayı alır. Yokkaichi'de kimyasal madde üretimi 1920'lerde başlamış, petrol rafinerileri ise 1940'larda kurulmuştur. Çukyo içinde kalan daha küçük sanayi yörelerinin en önemlileri Nagoya, Yokkaichi, Tsu ve Matsuzaka kentlerini kapsayan İse Körfezi Kıyı Yöresi ile Çita Yarımadası Yöresi'dir. Batı Mikava Yöresi'nin merkezi Toyota'dır. Bişu Yöresi ise bir dokumacılık merkezi olan İçinomiya çevresinde gelişmiştir. 1980'lerin başında Çukyo'nun başlıca sorunları toprak ve su yetersizliği ile hava kirliliği idi. Bölgenin hava, deniz, kara ve demir yoluyla donanmış geniş bir ulaşım ağı vardır.

çulhakuşu, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Remizidae* familyasının *Remiz* cinsini oluşturan yedi kuş türünün ortak adı. En iyi bilinen tür olan bayağı çulhakuşu ya da çulhakuşu (*Remiz pendulinus*) Avrasya

Çulhakuşu (*Remiz pendulinus*)
M. J. Butler

ve Kuzey Afrika'da yaşar. 11 cm uzunluğundaki kuşun başı ve karnı ak, öbür bölümleri kahverengi ve bozdur; başındaki koyu renkli tüyler, gözlerinin üstünden geçen kara bir maske oluşturur. Sazlık, ve bataklıklarda, çevresinde çalı, ilgin ve söğütler olan akarsu ve göl kıyılarında yaşar. Adını, bir ağaç dalının ucuna asılı olarak bitki lifleri, örümcek ağları ve yosunlardan ustaca ördüğü yuvasından alır. Türkiye'nin yerli kuşlarından olan çulhakuşu Karadeniz Bölgesi dışındaki bütün bölgelerde, özellikle söğüt ağaçlarının bulunduğu su kıyılarında görülür. Öbür türlerinin hepsi Afrika'da yaşar.

Çulım Irmağı, Rusya Federasyonu'nda, Krasnoyarsk bölgesi (*kray*) ve Tomsk yönetim biriminde (*oblast*) akarsu. Obi Irmağı'nın sağ yakasındaki en uzun koldur (1.799 km). Akaçlama havzası 134.000 km²'lik bir alanı kaplar. Bel ve Çymori ırmaklarının birleşmesiyle oluşur. Kuznetsk Aladağları'nın kuzeydoğu yamaçlarından doğar. Bu dağların arasından kuzeye doğru aktıktan sonra, Batı Sibirya Ovası boyunca kuzey ve kuzeybatıya yönelerek Obi Irmağına karışır. Ulaşım elverişli olan aşağı çığırında, çok sayıda göl ve menderes oluşmuştur. Başlıca kolları Serej, Uryup, Kiya, Bolşoy Uluy ve Kemçug'dur.

Çulım Türkçesi, Batı Sibirya'da Çulım Irmağı boyunca yaşayan Çulım Türklerinin konuşulan Türk lehçesi. Türk dillerinin sınıflandırılmasında Altay-Abakan (Hakas) alt öbeğine giren Çulım Türkçesi, Şor ve Kızıl Türkçelerine çok benzer.

Çulım Türkçesinin iki ana kolu Aşağı Çulım Türkçesi ve Orta Çulım Türkçesidir. Bu iki kol arasında dilbilgisi, sesbilgisi ve sözcük dağarcığı bakımından bazı farklılıklar vardır. Çulım Türkçesinin en büyük özelliği ç sesini *ts*'ye çevirmesidir: "Ağaç" yerine *ağats*, "güç" yerine *kuts* gibi. Çulım Türkçesinde ikili ünlüler vardır: *Suak* ("soğuk"), *uak* ("ufak"), *kuök* ("guguk") gibi. Gelecek zaman *-gok, -gök* (*men purgom* "ben gideceğim"); *-luk, -lök* (*ol kellük* "o gelecek"); *-ruk, -şuk, -nuk, -yuk, -suk, -tsuk* (*ol tannük* "o öğrenecek", *ol össük* "o büyüyecek") ekleriyle kurulur.

çulluk, *Charadriiformes* takımının *Scolopacidae* familyasının *Scolopax* cinsini oluşturan, tıknaz gövdeli, uzun gagalı altı kuş türünün ortak adı. Ayrıca aynı familyanın çeşitli cinslerinden birçok kıyı kuşu da su çulluğu(*) adıyla tanınır. Nemli ve sık ormanlarda yaşayan çulluklar, avcıyı şaşırtan kurnaz kuşlardır; dökülmüş yaprakların arasına sinerken sarımsı kahverengi benekli tüyleriyle kendilerini iyice gizler, neredeyse üstlerine basılıncaya değin hareketsiz kalır, sonra birdenbire fırlayarak uçarlar. Gözleri öbür kuşlarınkinden daha geride olduğu için görme alanları 360 dereceyi bulur. Kulak deliği de göz çukurunun arkasında değil, altındadır.

Yalnız yaşayan ve daha çok akşam karanlığında avlanmaya çıkan çulluğun başlıca besini yer solucanlarıdır; ayaklarıyla yere vurarak solucanları toprağın üstüne çıkarmaya zorlar, daha sonra uç bölümü pense gibi açılıp kapanan gagasıyla solucanları topraktan çekip çıkarır. Bu beslenme alışkanlığı nedeniyle çulluklar, toprak donmaya başlar başlamaz bulundukları bölgeden ayrılarak göç etmek zorunda kalırlar. Tek bir kuş, günde ağırlığının iki katı ya da 450 gr kadar solucan yiyebilir; bazı ülkelerde, içinden sindirilmemiş ya da yarı sindirilmiş solucan kütleli çıkan çulluklar daha değerli bir av hayvanı sayılır.

Çulluk bahar başlarında yuva yapar ve dişi kuş, çoğu kez bir ağacın dibinde, yapraklardan yapılmış bir yuvaya bıraktığı dört kadar yumurtanın üstünde tek başına kuluçkaya

Eskidünya çulluğu (*Scolopax rusticicola*)
D. Middleton, Bruce Coleman Inc

yatar. Ürkütüldüğünde, yavrularından birini ayaklarıyla kavrayarak uçar. Yavrular erişkinlerin büyüklüğüne bir ay içinde ulaşırlar.

Eskidünya çulluğu (*Scolopax rusticicola*) 34 cm uzunluğundadır. Tüyleri öbür çulluklar gibi kahverengi tonları üstüne karışık nakışlıdır. İngiltere'den Japonya'ya kadar bütün Palearktık bölge boyunca, nemli ve karışık ormanlarda yaşar. Kuzey bölgelerde üreyenler kışın güneye göç ederler. Göç

mevsimi sırasında Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarında kadar ulaşan çulluklara rastlanır. Çiftleşme mevsiminde erkek kuş, sabah ve akşam alacasında kurbaga vraklamasına benzer bir ses çıkarak üreme bölgesindeki ağaçların üstünde uçar. Türkiye'de göç sırasında ve kıyın kıyı bölgeleri ormanlarında görülür.

Amerika çulluğunun (*Scolopax minor*) dışısı, gagasıyla birlikte yaklaşık 30 cm uzunluğundadır, erkeği biraz daha küçüktür. Kanatları çok yuvarlaktır ve dış telekleri, uçuş sırasında titreşim sesleri çıkarmasını sağlayacak biçimde, giderek incilir. Erkek kuş, kur gösterisi sırasında 60-90 m yüksekliğe kadar sarmal biçimde uçarak yükseldikten sonra, kanat çırparak başlangıç noktasına doğru iner ve bu uçuş sırasında hoş bir ısıklık sesi çıkarır. Bu gösteri akşam alacasında olur ve yükselip alçalma uçuşu 30 dakika süreyle birçok kez yinelenir. Amerika çulluğu, Kuzey Amerika'nın ılıman bölgelerinde ürer ve ABD'nin güneybatısında kışlar.

Öbür dört tür Hindistan'da ve Doğu Hint Adalarında bulunur.

çulluk sineği, *Diptera* (çiftkanatlılar) takımının *Rhagionidae* familyasından, genellikle ormanlık bölgelerde yaşayan sineklerin ortak adı. Uzunlukları 8-15 mm arasında değişen bu koyu renkli sineklerin başları yuvarlak, bacakları uzundur; kanırları ucu doğru inceliyor sivrilir. Larvaları gelişmelerini toprakta ve suda tamamlar.

Çulluk sineklerinin çoğu sokucu değildir; yalnız, Kuzey Amerika'nın Büyük Okyanus kıyılarında yaşayan *Symphoromyia* cinsinden çulluk sineklerinin dışısı kan emerek beslenir ve sağlık açısından önemli bir zararlı sayılır.

Çulpan bak. Venüs

Çumaşlar, California kıyıları ile Malibu'dan kuzeye doğru Estero Körfezine kadar uzanan iç kesimlerde yaşamış bazı Yerli gruplarının ortak adı. Hakan kökenli bir dil konuşan Çumaşlar, kuzeyde Santa Barbara açıklarındaki uç adaya da yerleşmişlerdir. En önemli Çumaş gruplarını belirten Obispenyo, Purisemenyo, Ynezeno, Barbarenyo ve Ventureneno adları, sırasıyla San Luis Obispo de Tolosa, La Purisima Concepción, Santa Ynez, Santa Barbara ve San Buenaventura adlı Fransiskan misyonlarından gelir. Oteki büyük Çumaş grupları iç kesimlerde yaşayan Emigüanolar ve Kuyamalar ile adalarda yaşayanlardır. Çumaşlar, boğaz adalarına 1542-43'te gelen kâşif Juan Rodríguez Cabrillo'nun karşılaştığı ilk California Yerlileri arasındadır.

Çumaş nüfusunun büyük bölümü kıyılarda toplanmıştı. Bunlar daha çok balık, deniz yumuşakçaları, deniz memelileri ve kuşlarla beslenirdi. Kubbe biçimindeki geniş evlerinde çok sayıda oda bulunur ve birkaç aile bir arada yaşardı. Ayrıca tedavi ya da ayın amacıyla kullanılan terleme evleri de vardı. Koyler, Çumaşların siyasal ve toplumsal örgütlenmesinin temelini oluştururdu. Çumaşlar el sanatlarında özellikle ustalasmıştı. Tahta kanolarını ziftle macunlayarak su geçirmez duruma getirirlerdi. Ayrıca sabun-taşından kova, tahta, balına kemigi ve başka malzemelerden çeşitli aletler üretirler. Sepetçilikle de uğraşırlardı. Çumaşlar kaya resimleriyle de ünlüdürler. California'nın güneyinde müdye kabuğunun para olarak kullanılmasına da Çumaşlar öncülük etmiştir. Günümüzde Çumaş soyundan gelenlerin sayısı 100'un altındadır.

Cumra, İç Anadolu Bölgesi'nde Konya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 3.205 km² (1986) olan ilçe kuzeyde Karatay, doğuda Karapınar ilçeleri, güneyde Karaman ili ve Güneysınır ilçesi, güneybatıda Bozkır, batıda da Akören ve Meram ilçeleriyle çevrilidir.

Cumra Türkiye'nin en büyük kapalı havzası olan Konya Ovasında(*) yer alır. Düzlukların çok yer tuttuğu ilçe topraklarında önemli bir yükseltiye rastlanmaz. İlçenin en önemli akarsuyu Çarşamba Çayıdır(*). Çok değerli bir tarım alanı olan bu topraklar Çarşamba Çayının taşıdığı sudan yararlanarak açılan kanallar aracılığıyla sulanır. Cumra sulaması olarak adlandırılan bu sulama şebekesinde yer alan Apa Barajının ardındaki yapay gölün bir bölümü ilçe sınırları içinde kalır.

İlçe ekonomisi tarıma dayalıdır. Yetiştirilen başlıca bitkiler buğday ve şeker pancarı, arpa, nohut, ayçiçeği, patates, üzüm ve yem bitkileridir. Bitkisel üretimin yanı sıra hayvancılık, özellikle koyunculuk ve koyun sütü üretimi önem taşır.

Büyük bir Neolitik Çağ yerleşmesi olan Çatalhöyük(*) ilçe sınırları içinde. Cumra kentinin 13 km kuzeyindedir. 1958'de James Mellaart'ın bulduğu Çatalhöyük, 1961-65 arasında kazılmıştır. Cumra ilçesindeki Alibey Höyüğü'nde de Hititlere ait bir yerleşim bulunmuştur.

1919'da Bozkır Ayaklanmaları(*) ve 1920'de de Konya Ayaklanması'na sahne olan Cumra, 1926'da ilçe yapıldı. Konya'nın 43 km güneydoğusunda yer alan Cumra kenti, oldukça geniş bir tarımsal bölgenin ticaret, hizmet ve ulaşım merkezidir. Gıda sanayisinin yanı sıra, ambalajlamada kullanılan kraft kâğıt torba üreten bir fabrikası vardır. 13 km'lik bir yolla, ilçeyi kuzeyden güneye geçen Konya-Mersin karayolu'na bağlanır. Konya-Ereğli demiryolunun da geçtiği kentte 25 yataklı bir devlet hastanesi vardır.

Cumra Belediyesi 1926'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 74.040; kent, 28.781.

Çun Du Huan (d. 18 Ocak 1931, Neçoni, Kore), 27 Ağustos 1980-25 Şubat 1988 arasında Kore Cumhuriyeti'nin devlet başkanı olan Koreli general.

Bir köylü ailesinden gelen Çun, 1951'de Tegu'daki bir teknik okuldan mezun olduktan sonra Kore Askeri Akademisi'ne girdi. 1955'te akademiyi bitirdi ve piyade subayı olarak orduya katıldı. 1958'de Tuğgeneral Lee Kyu Dong'un kızı Lee Soon Ca ile evlendi. Kore Savaşı sırasında etkin bir görev almadı. Vietnam Savaşı sırasında Güney Vietnam'da bir Kore birliğine komuta etti. Ordu içinde hızla yükseldi ve 1961'de Park Çung Hi'nin askeri bir darbeye iktidarı ele geçirmesinden sonra cuntanın içişleri bakanlığını yaptı (1961-62). 1963'te Kore Merkezi Haberalma Örgütü'nün (KCIA) personel şefliğine getirildi. Çeşitli resmi görevlerde bulunduktan sonra 1978'de general oldu.

1979'da Başkan Park'ın öldürülmesinden sonra, suikastle ilgili soruşturmayı yürütmekle görevlendirildi. Aralarında rakibi Genelkurmay Başkanı General Çung Sung Fa'nın da bulunduğu birçok kişiyi sanık olarak tutukladı (Aralık 1979). Ordu içindeki kliklerin çatışmasından yararlanarak, Çung yanlılarının çoğunu tasfiye etti. Resmi devlet başkanının Çoi Kyu Hah olmasına karşın, gerçek iktidarı elinde tuttu. Nisan 1980'de KCIA'nın başına geçti ve mayısta ordunun sıkıyönetim ilan etmesini sağladı.

Çoi'nin 16 Ağustos'ta istifa etmesinden sonra ordudan ayrılarak, 27 Ağustos'ta resmen devlet başkanlığını üstlendi. Sıkıyönetim koşulları altında yeni anayasayı yürürlüğe koydu.

Çun, yönetimi sırasında çeşitli bunalımlarla karşılaştı. 1982'de ortaya çıkan mali skandal üzerine hükümet üyelerinin varısını görevden almak zorunda kaldı. 1983'te bir suikast girişimi sırasında, birkaç bakanla üst düzey görevlisi öldü.

Devlet başkanı olarak siyasal istikrarı sağlamaya ve ekonomik gelişmeyi hızlandırmaya çalıştı. Güney Kore'de ihracata dayalı ekonomik büyüme o dönemde de sürdü ve ülke hızla sanayileşti.

Çun 1987 yılında yedi yıllık görev süresi dolunca, yürürlüğe koymuş olduğu anayasa gereği yeniden başkan olamayacağından, Roh Te Vu'yu iktidardaki Demokratik Adalet Partisi'nin adayı olarak seçti. Muhalefetin artan baskısı karşısında, başkanlığı sırasında iktidarın kötüye kullanılmış olmasından dolayı 1988 yılında özür dilemek zorunda kaldı. Servetini devlete bağışladı ve Budacı bir manastıra katıldı.

Çunçan, Kore Cumhuriyeti'nin kuzey kesimindeki Kangvan ilinin merkezi kent. Kuzey Han ve Soyang ırmaklarının birleşmesiyle oluşmuş bir havzada yer alır. Kore Savaşı (1950-53) sırasında ağır yıkıma uğradıktan sonra, modern bir kent olarak yeniden inşa edildi. Seul'den gelen demiryolunun son durağı ve bir karayolu kavşağıdır; akarsu ulaşımı olanaklarından da yararlanır. Yörede yetişen pirinç, darı, soya fasulyesi gibi tarım ürünlerinin pazarlandığı bir merkez durumundadır. 1960'tan sonra yakınlarında kurulan hidroelektrik santralin katkısıyla hafif sanayisi hızla gelişmiştir. Kentte Çunçan Ulusal Tarım Yüksekokulu, Çunçan Öğretmen Yüksekokulu (1962) ve Sangsim Kız Yüksekokulu (1964) vardır. Nüfus (1990) 174.153.

Çungarlar, CUNGARLAR ya da CONGARLAR (Moğolca con: "sol" ve gar: "el") olarak da bilinir. Moğol ordusunun sol kanadını oluşturan Batı Moğol halkı. Çungarların anayurdu, İli Vadisi ile Çin Türkistanı'ydı. 17. yüzyılda Budacılığı benimseyen Çungarlar birçok benzerliklerinden dolayı Oyratlarla(*) özdeş sayılır.

Çungarya Aladağları, Rusça CUNGARSKI ALATAU. Tian Shan'ın (Tanrı Dağları) kuzey uzanan bölümü. Kazakistan ve Çin arasındaki sınırda Polokonu (Borohoro) Dağlarına bağlanır. Yüksekliği 4.464 m'ye ulaşır. Gümüşkurşun yataklarından başka birçok sıcak su kaynağı vardır.

Çungarya Geçidi, Rusça CUNGARSKIYE VOROTA. Çince ZHUNGAR MEN. Çungarya Aladağları ile Baerluko ve Mali sıradağları arasında geçit. Kazakistan'daki Balkaş-Alakol Çöküntüsü ile Çin Halk Cumhuriyeti'nin batı kesimindeki Aibi Gölü havzasını birbirine bağlar. Genişliği 10-40 km arasında değişir. Güneydoğu rüzgârı soğuk mevsimde vadinin en dar kesimine bir kasırga şiddetinde ulaşır. Çungarya Geçidi çok eskiden beri göçebe kabileleri İç Asya'dan Kazakistan bozkırlarına ulaştıran bir geçiş yolu. 13. yüzyıl başlarında Cengiz Han'ın askerleri de aynı yolu kullandı. Çungarya Geçidinden geçmesi planlanan Aktogay-Çin Demiryolu'nun yalnızca Kazakistan'daki bölümü tamamlanmıştır. Bu hat sınırda Drujba İstasyonu'nda son bulur.

Çungarya Havzası, Çince ZHUNGAR FENDI. Çin'in Sinkiang Uygur Özerk Bölgesinde

geniş havza. Kuzeyde Çin-Moğol sınırında uzanan Altay Dağları, güneyde de Polokonu (Borohoro) ve Pokota dağları ile çevrilidir. Pokota Dağları doğu-batı doğrultusunda uzanarak doğruca Tian Shan'ın (Tanrı Dağları) kuzeyine ulaşır. Batı sınırı oluşturan Çungarya Aladağları ve Tarbagatay Sıradağları, havzayı Kazakistan'daki Balkaş-Alakol Çöküntüsünden ayırır. Bu sıradağlar üzerindeki en önemli geçit, Kazakistan'daki Alakol ve Balkaş göllerine açılan Çungarya Geçididir. Havzanın kuzey ucundaki Oerqisi Irmağı (Kara İrtiş) Kazakistan sınırını geçerek Zaysan Gölüne dökülür; bunun dışında Çungarya bir iç akaçlama havzasıdır. Altaylar'dan doğan akarsular Jili Gölüne, güneydeki dağlardan gelenler de Manasi Gölüne ve Çungarya Geçidinin hemen güneydoğusundaki alçak bir çöküntü bölgesinde bulunan Aibi Gölüne (Moğolca Ebinuur) dökülür. Genel olarak kuzeydoğudan güneybatıya doğru eğimli olan çöküntü alanının deniz düzeyinden yüksekliği 500-1.000 m arasında değişir. Buna karşılık Aibi Gölünün yüksekliği yalnızca 100 m'dir.

Çungarya Havzası çok kurak bir bölgedir. Yıllık yağış toplamı 150-300 mm arasındadır. Sıcaklık farkları da oldukça yüksektir. Ama bölgeyi çevreleyen dağlar çok daha fazla yağış alır. Kuzeydeki sıralar ile Altaylar'ın büyük bölümü ormanlarla kaplıdır. Havzanın orta kesiminin doğusu çöl olmakla birlikte bütünüyle kıraç değildir. Bu çöl, çoğu tuzlu bataklıklarda son bulan mevsimlik çayların suladığı bozkır ve yarı-bozkırlarla çevrilidir. Havzada az sayıda ırmak vardır. Altaylar'ın etekleri boyunca batıya, Kazakistan'a doğru akan Oerqisi Irmağı Çin'in Kuzey Buz Denizine dökülen tek akarsuyudur. Çungarya Havzasında nüfusun çoğunluğunu Uygurlar ile çeşitli Türk ve Moğol halkları oluşturur. Yerli Han Çinlileri ise yalnızca güneydeki vahalarda, devlet çiftliklerinde ve sanayi bölgelerinde yaşamaktadır.

Çungcu, Kore Cumhuriyeti'nin orta kesimindeki Çungçang-puk (Kuzey Çungçang) ilinde kent. Han Irmağı üzerinden Seul'e bağlanan Çungcu, il merkezinin 1909'da Çungcu'ya taşınmasına değin bölgenin yönetsel ve ekonomik merkeziydi. Geleneksel bir tarım merkezi olan kent 1950'lerde gübre fabrikasının kurulmasıyla sanayi alanında da gelişmeye açıldı. Nüfus (1990) 129.964.

Çungçang-nam, Kore dilinde GÜNEY ÇUNGÇANG. Kore Cumhuriyeti'nin ortabattı kesiminde il. Batıda Sarı Deniz, kuzeyde Kyanggi, doğuda Çungçang-puk (Kuzey Çungçang), güneyde de Çalla-puk (Kuzey Çalla) illeri ile çevrilidir. Yüzölçümü 8.803 km²'dir; topraklarının üçte biri ekilir. Pirinç, ginseng, tutun ve nane yetiştirilen en verimli bölgelerden biridir. 3.200 km'lik kıyı şeridinde ile bağlı 250'den fazla ada bulunur. Kıyıda kabuklu deniz ürünleri işlenir. 22.250 hektarlık bir alanı kaplayan açık kumsallarda güneşte buharlaştırma yöntemiyle tuz elde edilir. Alçak tepelerle kaplı kesimde et ve süt üretimi amacıyla beslenen sığırlar otlatılır. En önemli maden ürünleri altın, gümüş ve kömürdür; yeni bulunan monazit ve zirkon yatakları da önem taşır. Yöreye özgü ünlü rami kumaşı (Hansan-Mosi) Hanşan bölgesinde üretilir. Gyeryang Dağı (828 m), birçok eski tapınağın yanı sıra özgün kaya ve taş oluşumlarını barındıran bir ulusal parkın içindedir. Çeşitli yerel dinsel topluluklar bu tapınaklarda bir araya gelir. Sasan Kıyısı Ulusal Parkı'nda ülkenin en ıy plajları yer alır. İl merkezi Tecan bir sanayi

kentidir. İldeki öbür kent Çanan'dır. Nüfus (1990) 3.089.000.

Çungçang-puk, Kore dilinde KUZEY ÇUNG-ÇANG. Kore Cumhuriyeti'nin orta kesiminde il. Ülkenin denize kıyısı bulunmayan tek ilidir. Kuzeyde Kangvan, doğuda Kyang-sang-puk (Kuzey Kyangsang), güneybatıda Çallapuk (Kuzey Çalla), batıda Çungçang-nam (Güney Çungçang), kuzeybatıda da Kyanggi illeri ile çevrilidir. Yüzölçümü 7.431 km²'dir. Büyük bölümü dağlık olan Çungçang-puk'taki havza düzlüğü, kuzeyde Noryang Dağlarından doğuda Sobek Dağlarına kadar uzanır. Han Irmağının kolu Namhan kuzey, Kum Irmağı ile onun kolu Mi-çan da güney ve batı yönlerinde akar. Ülkenin önemli tarım alanları arasında yer alan bu düzlükte pirinç, arpa, fasulye ve tatlıpatatesin yanı sıra *ginseng*, sarı yapraklı tütün (1912'de Virginia'dan getirilip dikilmiştir) ve elma gibi Çungçang-puk'ta özgü ürünler yetişir. Yeraltı kaynakları arasında altın, demir, kömür, steatit, flüorit, molibden, mermer, grafit ve kireçtaşı bulunur. Kuzeyde çimento üretimi gelişmektedir. Çungçang-puk'ta tütün üretimi ve ipek dokumacılığı türünden etkinliklere yönelik ev tezgahları vardır. Güneydeki Sobek Dağları üzerinde yükselen Songni Dağı (1.057 m) ulusal park olarak düzenlenmiştir; ülkenin en eski tapınaklarından olan Pobcu-sa burada yer alır. Çungçang-puk'taki kentler, il merkezi Çangcu ile Çangcu'dur. Nüfus (1990) 1.414.000.

çunke, bugün de yaygın olarak kullanılan çok eski bir Çin yelkenli gemisi. Kış bölümü yüksek, pruvası ise uzundur. Beş direği, keten panellerden ya da bambu şeritleriyle

Yelkenli saz örgülerden yapılmış geleneksel bir çunke
BBC Multan Picture Library

yassılatılmış saz örgülerden oluşan dört yakalı yelkenlerle donatılmıştır. Her yelken jaluza gibi tek çeşitte açılıp kapanabilir türdendir. Ağır dümeni, salma karine (omurga) işlevi görür. Gövde bölümü enine ve boyuna sağlam ağaç bölmelere ayrılır ve bu bölmeler teknenin sağlamlığını önemli ölçüde artırır.

Çin çünkeleri ortaçağ başlarında Endonezya ve Hindistan sularına kadar gidebiliyordu.

çusimpo üslubu, ilk kez Korya dönemi (935-1392) ortalarında gelişen bir Çin mimarlık üslubunun Kore'deki uyarlaması. Terimin sözcük anlamı "dikme üstüne yerleştirilmiş payanda düzeni"dir. Geleneksel mimarlık Song döneminde (960-1279) Çin'in güneyinde, özellikle Fujian eyaletinde ayrıntılarda bazı değişikliklere uğramıştı. Böylece ortaya çıkan yeni üslup 12. yüzyıl-

da kültür ve ticaret ilişkileriyle Kore'ye ulaştı. Ayrıca Çin'deki Tianzhu üslubu da Japonya'ya yayıldı ve orada Teñciku adıyla anıldı.

Çusimpo üslubunun başlıca özellikleri şöyle sıralanabilir: 1) Payandalar gruplar halinde ve yalnız dikmelerin tepesinde kullanılır; 2) dikmeler birbirlerine yatay kırışlarla bağlanmaz; payanda grupları doğrudan dikmelerin tepesine oturtulur; 3) dikmenin tepesindeki kare biçimli bir parça, payandalar için yastık görevi yapar; bunun üstüne gene kare biçimli, kenarları S harfi gibi oyulmuş daha küçük yastıklı payanda işlevi görmek üzere yerleştirilir; 4) payandalar, çatı aşıklarının yükünü yayan en üstteki tek bir öge dışında, çaprazlama yerleştirilir; 5) tavan kaplaması yoktur, kiriş ve aşıklar açıkta bırakılır.

Çust çanak çömleği, adını, Orta Asya'da Aral Gölü yakınlarındaki eski Fergana'da bulunan bir Tunç Çağı yerleşmesinden alan çanak çömlek türü. Kuzey Çin'deki Yang-Shao kültürüyle bir bağlantısı olabilir; en azından her iki kültürün çanak çömlek üslupları arasında benzerlikler vardır. En nitelikli Çust çanak çömlekleri kırmızı astarlı, fırınlandıktan sonra siyah renkli çarpıcı geometrik desenlerle bezenmiş olanlardır.

Çust çanak çömleğine benzeyen, ama ondan daha erken tarihli (Kalkolitik-Tunç Çağı) örnekler Türkmenistan'ın güney bölgelerinde Karatepe'de bulunmuştur. Bu açık renkli kapların üstünde siyahla yapılmış çeşitli geometrik örgeler ya da sadeleştirilmiş hayvan figürleri vardır.

Çuşingura, tam adı KANADEHON ÇUŞINGURA (Japoncada "Sadık Savaşçılar Antolojisi"). KIRK YEDİ SADIK RONIN olarak da bilinir, Japon Kabuki(*) tiyatrosunun klasik oyun dizisi. Yaklaşık 1748'de Takeda Izumo'nun Namiki Sosuke (Senryu) ve Miyoshi Şoraku ile birlikte geleneksel kukla tiyatrosu *bunraku*(*) için yazdığı bir özgün metinden uyarlanmıştır. Kırk yedi ronin'in(*), beylerini intihara zorlayan adamlardan intikam almak için bekledikleri 1701-03 arasındaki iki yılın olayları 11 perdede işlenir. Çok uzun olduğu için çeşitli kısaltılmış biçimleri sahnelenen oyun, çok sayıda filme de konu olmuştur.

Çuvaş edebiyatı, Çuvaşça sözlü ve yazılı yapıtların tümü. Yazılı örneklerin azlığı, eski Çuvaş edebiyatı hakkındaki bilgilerin sınırlı kalmasına yol açmıştır. Çuvaşları Hristiyanlaştırmak isteyen misyonerler, küçük bir Çuvaş dilbilgisi kitabı hazırlamış (1769), Kitabı Mukaddes'i Çuvaşçaya çevirmiş, dua kitapları hazırlamışlardır. Çuvaş halk edebiyatı ise ancak 19. yüzyılda kitaplaşabilmiştir. August Ahlquist (1826-99) bu edebiyatın zenginliğine dikkati çekmiş, Alexandra A. Fuchs bir derleme hazırlamış (1840), yazar ve araştırmacı Nikolay İvanoviç Polorussov da halk destanı *Puler İlni*'yi (Beyler Kentinin Fethi) bulup yayımlamıştır. 19. yüzyılda yetişen Çuvaş yazar ve şairler daha çok günlük yaşamı, özellikle de köy yaşamını konu almıştır. İlk Çuvaş gazetesi *Hibar* (Haber) 1905'te haftalık olarak yayımlanmış, genç yazarlar iki yıl çıkabilen bu gazete çevresinde toplanmıştır. Gazetenin yayımına son verildikten sonra Çarlık rejimi Çuvaşça kitap basımını yasakladığıysa da N. İ. Polorussov Çuvaş masal ve efsanelerini derlemiş, Nikolay Vasilyeviç Vasilyev öykü, şiir türündeki çalışmalarıyla yeni Çuvaş edebiyatının canlılık kazanmasına çalışmış, Vasilyev Subossinni de antolojisinin (1911) şiir ve öykü

örneklerine yer vermiştir. T. Kırillov, Efimov, Korenkov, Yurkin gibi yazarların katkılarıyla gelişen Çuvaş edebiyatında dünya klasiklerinden yapılan çeviriler de görülmeye başlamıştır. Çuvaş tiyatrosu 1917'de Kazan'daki girişimlerle başlamış, Batılı ve Rus yazarların yapıtları sahnelenmiştir. 1917 Devrimi başlangıçta Çuvaş edebiyatının gelişmesini engellemiş, bu arada pek çok Çuvaşça yapıt yok edilmiştir. Öte yandan *Hibar* gazetesinin yeniden yayınlanmaya başlaması, Çuvaş tiyatrosu için yararlı sonuçlar vermiştir. Akimov'un, Pavlov'un, Efremov'un oyunları bu gazetede yayımlanmıştır. 1919'da çıkmaya başlayan *Surampus* (Şafak) dergisi de Çuvaş edebiyatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Devrimden sonra Semen Vasilyeviç Elger, P. P. Husankay, N. İ. Polorussov gibi yazarlar ulusal duyguları pekiştiren, özgür düşüncüyü savunan, uygarlık nimetlerinden yararlanmayı öğütleyen ürünler vermişlerdir. Çağdaş Çuvaş edebiyatının önemli adları arasında V. Rzya, I. N. İvnik, A. Talvir, M. Sumilov-Uyap, P. N. Osipov, İ. Tuktaş anılabilir.

Çuvaş Özerk Cumhuriyeti, ÇUVAŞIYA olarak da bilinir, Rusya Federasyonu'nun Avrupa bölümünün orta kesiminde yönetsel bölüm. Volga Irmağının orta çığırının sağ yakasında yer alır. Yüzölçümü 18.300 km²'dir. Ülke topraklarının batısını Sura, orta kesimini Bolşoy Tsivil ve Mali Tsivil, doğusunu da Kubnia ırmakları sular; bu akarsuların tümü Volga Irmağının kollarıdır. Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin büyük bölümünü alçak, hafif dalgalı, sık sık koyaklarla parçalanmış Çuvaş Platosu oluşturur. Bu plato, Volga Platosunun en kuzey ucudur; hafif bir eğimle Volga'nın taraçalarına ve taşkın ovalarına doğru alçalır. Batıda Sura boyunca çok eski dönemlerde ortaya çıkmış alüvyon kumları bulunur.

Orman ve orman-bozkır kuşakları arasındaki sınır cumhuriyetin içinden geçer. Sura kumluklarında sık çam ormanları bulunur. Kuzeydeki gri orman topraklarında yaprakdöken ve karışık ağaçların oluşturduğu ormanlar yer alır. Eski ormanlık alanların büyük bölümü aşırı kesim nedeniyle tükenmiştir. Bu alanların yarıya yakın bölümünde ekim yapılmaktadır. Cumhuriyetin doğu ve güneydoğu kesimlerinde yer yer kara toprak dilimleri vardır; bunların hemen tümü ekilidir. Volga ve Sura boylarında taşkın ovası çayıruları bulunur. Bölgede ılıman kara iklimi egemendir; yazlar ılık, kışlar uzun ve soğuk geçer. Yıllık yağış miktarı 400-500 mm dolayındadır.

Bir Türk lehçesi konuşan Çuvaşların yaşadığı bölge 16. yüzyılda Ruslarca ele geçirildiğinde burada yerleşik bir tarım toplumu vardı. Bölge 1920'de özerk yönetim birimi (*oblast*) olarak düzenlendi. Nisan 1925'te özerk cumhuriyet oldu; 1929-36 arasında Gorki bölgesinin (*kray*) bir bölümünü oluşturdu. Nüfusun yüzde 58'i kentlerde yaşar. Cumhuriyette dokuz kent ve altı kentsel yerleşim birimi bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Çeboksarı, Alatur, Kanaş, Şumerlya ve Novoçeboksarsk'tır.

Çuvaş Özerk Cumhuriyeti ekonomisinin ağırlığını tarım oluşturur. Başlıca ürünler tahıl, kenevir, patates, sebze, keten, şeker pancarı ve tütündür. Volga boyunca meyve bahçeleri uzanır. Bölgede büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra domuz yetiştirilir. Hayvan yemi ekilen alanlar giderek artmaktadır. Birim tarım alanına düşen

hayvan sayısı Rusya'nın Avrupa bölümünün orta kesimindeki bölgelerin ortalamasının çok üzerindedir. Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde üretilen süt ürünleri ve et Moskova bölgesi ile Gorki'ye gönderilir.

1917 Ekim Devrimi'nden önce çok sınırlı olan sanayi etkinlikleri II. Dünya Savaşı'ndan sonra ciddi gelişme göstermiştir. Aynı zamanda bir ırmak limanı olan Çeboksarı'da elektrikli araç, makine parçaları, dökme demir, çeşitli dokuma, alkol ve deri eşya üretilir. Kentte ayrıca bölgesel bir Çuvaş müzesi bulunur. Tahl üretim merkezi durumundaki Alatır'da lokomotif ve otomobil atölyeleri ile elektromekanik fabrikası vardır. 1930'larda gelişen Şumerlya'da mobilya, ahşap kaplama, döşemelik tahta, yöredeki meşelerden de tanen üretilir. Bir tersanenin bulunduğu Mariinski Posad ile Kozlovka, Volga üzerindeki en önemli kereste merkezleridir. Bu iki kentte ayrıca prefabrikte evler, demiryolu traversi ve kibrit odunu üretilmektedir. Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde gıda işleme, dokuma ve deri sanayileri de yaygındır. Vulnari'de ağaçtan elde edilen kimyasal maddeleri ve Buinsk'ten gelen fosforiti işleyen kimya tesisleri kurulmuştur. Buinsk ve İbresi'de şist çıkarılır; Volga kıyısındaki taşkın ovalarından da turba elde edilir. 1980'lerde Novoçeboksarsk'ta bir hidroelektrik santralin yapımına başlanmıştır.

Moskova'dan gelen ana Trans-Sibirya Demiryolu, Cumhuriyet topraklarından geçer. Bu hattın Kanaş'tan Çeboksarı'ya, oradan da Saransk ve Penza'ya giden kolları vardır. Karayolları Çeboksarı'yı Gorki, Kazan ve Ulyanovsk'a bağlar. Nüfus (1989 geç.) 1.336.000.

Çuvaşça, Rusya Federasyonu'ndaki Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Çuvaşların konuştuğu Türk lehçesi. Aşağı Çuvaşça (Anatri) ve Yukarı Çuvaşça (Viryal) olmak üzere iki ana kola ayrılır. Ayrıca bazı ağızları da vardır. Yukarı Çuvaşça ülkenin kuzeybatı, Aşağı Çuvaşça ise güney ve kuzeydoğu kesimlerinde kullanılır. Yazı dili Aşağı Çuvaşçaya dayanır.

Çuvaşça ses, yapı ve sözcük dağarcığı özelliklerinden ötürü önceleri Türkleşmiş bir Fin-Ugor dili ya da Altay dillerinin bağımsız bir kolu sayılmıştır. Sonraki araştırmalar ise Türk dillerinin bir kolu olduğunu ortaya koymuştur. Çuvaşçaya ilişkin belgeler son iki yüzyıldan kalmaz. Rusça kaynaklarda da bazı eski Çuvaşça adlara rastlanmıştır. 19. yüzyıl Tatar bilginlerinden Hüseyin Feyizhan bulduğu ilginç benzerliklere dayanarak Çuvaşçanın Volga Bulgarçasının bir devamı olduğunu ileri sürmüştür. Eski Çuvaşların 7. ya da 8. yüzyıldan 15. ya da 16. yüzyıla değin Arap harflerini kullandıkları bilinmektedir; bu yazı örneklerine yalnızca bazı mezar taşlarında rastlanmıştır. 19. yüzyılda ise Çuvaş yazar İvan Yakovleviç Yakovlev (1848-1930) Kiril alfabesine dayalı yeni bir yazı sistemi geliştirmiş, bu alfabe Çuvaş yazı dilinin ve edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Türkçeye karşılaştırıldığında Çuvaşçanın sesbilgisel yapısında birtakım değişiklikler olduğu görülür. Ana Türkçe *a* ünlüsü Çuvaşçada *u* (*allut*; *ayaklura*; *ayilupa* gibi), *e* ünlüsü *a*'ya (*ked*- "git-mek"/*kay*;- *ber*- "ver-mek"/*par*- gibi) dönüşmüştür. Ana Türkçe *o* ve *ö* ünlüleri ise Çuvaşçada *u* olarak geçer (*yollsul*; *kör*- "gör-mek"/*kur*;- *ot* "ateş"/*vut* gibi). Ana Türkçedeki uzun ünlülere bir ölçüde Çuvaşçada da rastlanır. Çuvaşçanın en büyük özelliği, Ortak Türkçedeki *z*'yi

r'ye, *ş*'yi de *ʎ*'ye çevirmesidir; *sakız/suher*, *otuz/veder*, *kız/ʎur*, *güz/ʎer*, *semitz/sumer*; *kış/hel*, *eşik/alek*, *taş/çul*, *beş/pillek* gibi. Bu özelliğinden dolayı Çuvaşça, Türk dillerinin sınıflandırılmasında Z/R öbeğine sokulmuştur. Ana Türkçedeki *d* sesi Çuvaşçada *r*'ye dönüşmüştür (*adak* "ayak"/*lura*; *kadın/ʎuren*; *tod*- "doymak"/*ʎieran*- gibi). Ortak Türkçedeki *ç* sesi ise Çuvaşçada *ʃ*'ye çevrilmiştir (*çeri* "asker"/*ʃsar*; *iç*- "iç-mek"/*ʃas*;- *üç/ʃisse* gibi).

Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Çuvaşçada da erillik-dişlilik ayrımı yoktur. Çoğul eki *-sam*, *-sem* (bazen *-samer*, *-semer*) iyelik eklerinden sonra getirilir. Eylem çekimi bakımından, öbür Türk lehçelerinden büyük ölçüde ayrılmıştır: *epe şenman* ("ben üşümedim"), *vut huras* ("ateş yakalım") gibi.

Çuvaşçanın sözcük dağarcığında Türkçe kökenli sözcükler çoğunluktadır. Rusça, Çeremişçe, Tatarca, Moğolca ve Arapça sözcükler de bazı sesbilgisel değişikliklerle Çuvaşçada kullanılmaktadır.

Çuvaşlar, Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde nüfusun büyük bölümünü oluşturan halk. 1990'ların başlarında Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Çuvaşların sayısı 1 milyon dolayındadır. Ayrıca SSCB'nin dağılmasından sonra kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'nda yaklaşık 850 bin Çuvaş yaşamaktadır.

Çuvaşlar bir Türk lehçesi konuşurlar ve İS 4. yüzyılda Orta Asya'dan Volga'nın batısına göç eden Bulgarların soyundan geldiklerini öne sürerler. Ama Bulgarlarla yerli halkın karışması sonucunda da ortaya çıkmış olabilirler. Dilleri öteki Türk dillerinden farklıdır. Dinsel inançlarıyla da öbür Türk halklarından ayrılan Çuvaşlar Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdır. Mari halkıyla 1200 yıldır yakın ilişkiler içinde yaşamakla birlikte, genellikle öbür komşularıyla yakın kültürel bağlar kurmaktan kaçınmışlardır.

Çuzenci Gölü, SATSU-NO-UMI (Mutluluk Denizi) olarak da bilinir, Japonya'nın Honşu Adasının ortakuzey kesimindeki Toçigi

Çuzenci Gölü ve Kagon Çavlanı, Japonya
SE Hedin Osman Agency

ilinde (*ken*) göl. Nikko Ulusal Parkı içinde, denizden 1.237 m yükseklikte yer alır. Yat turizmi, alabalık avcılığı, kayak alanları ve kutsal yerleriyle ünlü bir dinlenme bölgesidir. Kuzey kıyısında volkanik Nantai Dağı (2.484 m) yükselir. 23 km'lik girintili çıkıntılı kıyılarının büyük bölümünü alçak dağlar

çevirir. Batı ve kuzeybatısındaki küçük ırmaklarla beslenen göl, doğu ucunda, lav seti ile kapanarak 170 m derinliğe ulaşan yapısal bir çöküntüyü de kaplar. Göl suyunun dışarıya aktığı tek ağız olan Daiya Irmağı, gölün doğusundan doğarak 100 m yükseklikteki Kagon Çavlanını oluşturur. Çok sayıda Japon genci bu çavlıandan atlayarak intihar etmiştir.

Çüngüş, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Diyarbakır iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 489 km² olan Çüngüş ilçesi doğuda Ergani ve Çermik ilçeleri, güneyde genç Çermik ilçesi ve Adıyaman ili, batıda Malatya, kuzeyde de Elazığ illeriyle çevrilidir.

Diyarbakır ilinin dağlık kuzeybatı kesiminde yer alır. En önemli yüzey şekli, kuzey ve orta kesimini boydan boya engebelendiren, güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu Maden Dağlarıdır. Bu sıradağın en yüksek noktası Akdağ'dır (2.230 m). İlçe topraklarının sularını Fırat Irmağı toplar. Türkiye'nin önemli hidroelektrik tesislerinden biri olan Karakaya Barajı Çüngüş ilçesi ile Malatya'nın Doğanyol ilçesi arasındadır. 1987'de hizmete giren bu barajın altında oluşan yapay gölün bir bölümü ilçe sınırları içinde kalır. Akarsu vadilerinin tabanlarında, ova sayılabilecek küçük düzlüklere rastlanır.

Doğal koşulların elverişsizliği ve ulaşım olanaklarının yetersizliği yüzünden ekonomik yaşam durgundur. Halkın geçim kaynağı hayvancılık ve bitkisel üretimdir. En çok koyun beslenir; tahl, üzüm, pamuk, kavun ve karpuz yetiştirilir. Tarım geleneksel yöntemlerle yapıldığından ve pazar ilişkileri yeterince gelişmemiş olduğundan verimlilik düşüktür.

Çüngüş yöresi 19. yüzyıl sonlarında Diyarbakır vilayetinin Maden sancağının Çermik kazasına bağlı bir nahiyeydi. Cumhuriyet'in başlarında nüfusu iyice azaldığı için köy statüsüne indirilen Çüngüş, 1935'te bucak, 1953'te ise ilçe yapıldı.

Çüngüş kasabasının, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Kale, Pekler ve Kömeağaç yerleşimlerinin birleştirilmesiyle kurulduğu söylenir. Çüngüş kasabası, Çermik üzerinden 111 km'lik bir yolla Diyarbakır'a bağlanır. Kasabada 15. yüzyıl yapısı bir manastır ve 12 m yüksekliğinde, 500 m²'lik bir alana yayılan bir kilisenin kalıntıları vardır. Duvarları yıkık durumda olan Çüngüş Kalesi, 150 m yüksekliğinde bir kaya üstüne inşa edilmiştir; su sarnıçları hâlâ sağlamdır. 13. yüzyıldan kalma, kiliseden dönüştürülerek yapılmış olan Cami-i Kebir, 17. yüzyıldan kalma Ali Bey Camisi ve Çüngüş Hamamı öteki önemli tarihsel yapılarıdır.

Çüngüş Belediyesi 1949'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 17.067; kasaba, 3.935.

çürük akçe, MAGŞUŞ SIKKE. ZÜYÜF AKÇE olarak da bilinir, Osmanlı Devleti'nde düşük ayarlı gümüş sikkelere ve mangırlara (bakır para) verilen ad. Ayrıca bak. akçe.

çürüklük, yüzlerce toprak bakterisi ve mantar türünden ileri gelen çeşitli bitki hastalıklarının ortak adı. Bir bitkinin bütün bölümlerini etkileyebilen bu hastalıkların ortak özellikleri bitkinin bozulmasına ve çürümeye yol açmalarıdır; bitkinin çürüyen bölümleri, hastalık etkenine bağlı olarak sertleşir, kurur, süngerleşir, sulanır ya da cıvıklaşabilir.

Tohum çürüklüğü, genellikle tohumların çimlenmek üzere şiştikleri dönemde bakteri ve mantarların etkisiyle ortaya çıkar. Özellikle serin, nemli ve ağır topraklara ekilmiş tohumlarda görülen bu çürüklük ürünün

düzensiz, seyrek ve zayıf olmasına yol açarak büyük zararlar verir.

Kök çürüklüğü, başta *Armillaria mellea* ve *Clitocybe tabescens* türleri ile *Pythium*, *Phytophthora*, *Aphanomyces* ve *Fusarium* cinsinden çeşitli mantarlardan ileri gelir. Hastalığın etkisiyle diriliğini kaybeden ve büyümesi yavaşlayan bitkiler sararıp solar, bazen yapraklarını da döker. Bol gübre ve su verilse bile bitki eski sağlığına kavuşamaz. Ağaçların kökleri küfle ya da rizomorfen siyah iplikçiklerle kaplanır (*Armillaria*, *Clitocybe*) ve bitki yavaş yavaş ölür. Kök çürüklüğünü önleyebilmek için, bol miktarda organik madde içeren, iyi hazırlanmış ve iyi akaçlanmış topraklara sağlıklı ve dayanıklı bitki çeşitlerinin ekilmesi, bir yıllık ve iki yıllık bitkilerin dönüşümlü olarak yetiştirilmesi, çok sıkışık ekim yapılmaması, yaralanmaların önlenmesi, gübreleme, sulama ve budamayla bitkinin diriliğinin korunması, ayrıca böceklerin, ipliksolucanların, yabancı otların ve kemiricilerin denetlenmesi gerekir. Çiçek, çalı ve ağaç yetiştirilen alanlarda, fidelerin mantar ilaçlarıyla ilaçlanması, fideliklerde ve saksılarda kullanılan toprakların ısıyla ya da kimyasal maddele sterilize edilmesi de iyi sonuçlar verir.

Gövde çürüklüğü, meyve ve orman ağaçlarının odununu çürüterek büyük zararlar veren bir mantar hastalığıdır. Özellikle *Daedalea*, *Fomes*, *Lenzites*, *Polyporus*, *Poria* ve *Stereum* cinsinden mantarların bulaş-

masıyla başlayan gövde çürüklüğünde ağaçların odunları renk değiştirir, lekelenir, ağırlığını kaybeder, yumuşar, parçalanır ya da ufalanır; bu çürüme genellikle uzun bir zaman dilimi içinde yavaş yavaş ortaya çıkar. Hastalık etkeni çoğu kez ağaçtaki yaralardan bulaşır. Gövde ve dallardaki yaralarda kav mantarları, tabandaki yaraların çevresinde ise şapkalımantarlar ürer. Ağaçların üstünde geniş mantar kümelerinin belirmesi, bitkinin dokularının büyük ölçüde çürüdüğünü gösterir. Gövde çürüklüğünün önünü alabilmek için ölmüş ve kurumuş dallar kesilmeli, ağaçlar budanmalı, hastalık etkeni mantarları barındırabilecek delikler açan ağaç zararlılarından korumak için genç ağaçlar bezlerle sarılmalı, ağaçlardaki yaralar ilerlemeden tedavi edilmelidir.

Meyve çürüklüğünde, bakteri ve mantarlardan ileri gelen lekelerin genişleyerek birleşmesi sonucunda dokular yumuşayarak dağılır ve renk değiştirir. Bütün meyvelerde görülebilen bu hastalık çoğu kez yaralanmayla başlar. *Erwinia* ve *Pseudomonas* cinsinden bakterilerin bulaştığı meyvelerde çürüyen bölümler sulanır, ezilir ve kokuşur; öbür bazı bakteri ve mantarlardan (*Pythium* ve *Phytophthora* cinsleri dışında) ileri gelen çürükler ise sert ve kurudur, ayrıca bazen küflenme görülür. Meyvede çürüklüğe yol açan bakteri ve mantarlar çoğu kez böcekler aracılığıyla taşınır ve bitkinin öbür organlarına da zarar verebilir. Meyve çürüklüğü, özellikle meyvelerin saklandığı ılık ve nemli depolarda hızla yayılır. Ayrıca bak. boz çürüklük.

çütre, ÇOTIRA olarak da bilinir, *Tetraodoniformes* takımının *Balistidae* familyasını oluşturan 30 kadar balık türünün ortak adı. Tropik ve ılıman denizlerin sığ kıyılarında yaşayan çütrelere oldukça basık gövdeli, genellikle iri pullu, küçük ağızlı, fırlak gözlü ve çok renkli balıklardır. Birinci sırt yüzgecinde bulunan üç dikenden ilki gerektiğinde dikleşebilir ve bu dikenini hep dik kalacak biçimde kilitleyip sabitleştiren ikinci diken bir tetik gibi geri çekilmedikçe gevşemez. Böylece kilitlenen bu uzun ve güçlü diken sayesinde balık saklandığı yarıklara sıkıca tutunabilir.

Çütrelere, kıyıya yakın kayalıkların ve deniz bitkilerinin arasına sığınarak yaşayan az hareketli balıklardır. Eti pek lezzetli olmadı-

ğı gibi, bazı tropik türleri de zehirlenmelere yol açabilir. Uzunlukları en çok 40 cm'dir. Akdeniz'de de yaşayan ve sevrek olarak

Balistes conspicillatus türü çütre
Douglas Fleumer

Marmara Denizine giren *Balistes capriscus* türü en çok 40 cm'ye kadar uzayabilir. Atlas Okyanusunun tropik bölgelerinde *B. vetula*, Oryantal bölgede ise *Rhinecanthus aculeatus* en yaygın bulunan türlerdir.

çütre, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Fringillidae* familyasının *Carpodacus* cinsini oluşturan 21 kuş türünün ortak adı. Çütrelere yaklaşık 15 cm uzunluğunda, genellikle boz ya da kahverengimsi kuşlardır; erkeklerin baş, göğüs ve kuyruksokumları kıızıdır.

Avrasya'da yaşayan bayağı çütre (*C. erythrinus*) 14,5 cm uzunluğundadır. Erkeğin baş, göğüs ve kuyruksokumu parlak kızılımsı pembe, karnı ak, öbür bölümleri kahverengidir. Dişinin ak karnı dışında her tarafı kahverengidir. Ormanlarda ve meyve bahçelerinde yaşayan çütre Türkiye'de Karadeniz Bölgesi ve Uludağ ormanlarında ürer; kışı Afrika'da geçirir.

Kuzey Amerika'nın kuzeyinde üreyen mor çütrenin (*C. purpureus*) erkeği bayağı çütreye benzer. Alt bölümleri çizgili olan ve alnında kırmızı bir şerit bulunan ev çütresi (*C. mexicanus*) Kuzey Amerika'nın batısında yaygın olarak görülür. *C. puniceus* ise Himalayalar'ın 5.500 m yüksekliklerinde, büyük olasılıkla öbür ötücükuşların tümünden daha yüksekte üreyen bir türdür.

Armutta Penicillium expansum türü kült mantarlarından ileri gelen meyve çürüklüğü
Carlo Benicacqua - SCALA Art Resource / EB Inc

d' (özel adlarda), "d" harfinde verilen başlıkların dışındaki girişler için "d" den sonra gelen asıl sözcüğe bakınız (örn. Alembert, Jean Le Rond d').

D çizgileri, spektroskopide, tayfin sarı bölgesinde yer alan, sodyuma özgü bir çift çizgi. Bu çizgiler arasındaki aralık çok küçük olduğundan, ayırma gücü düşük spektroskoplarla fark edilemez. D çizgileri, Güneş tayfında kırmızı uçtan başlayarak dördüncü belirgin soğurma çizgisidir, buna uygun olarak alfabenin dördüncü harfi D ile gösterilir. 5895,94 ve 5889,98 Å (angström = 10^{-10} m) dalgaboylarındaki D₁ ve D₂ bileşenlerine ayrılmıştır. Güneş atmosferinin renk-küre (kromosfer) bölümünde, 5874,62 Å dalgaboyunda bir soğurma çizgisi bulunmuş ve D₃ olarak adlandırılmıştır. Bu çizgi helyumun varlığına işaret eder.

D Grubu, 1933'te İstanbul'da Nurullah Berk, Cemal Tollu, Zeki Faik İzer, Elif Naci, Abidin Dino ve heykeltıraş Zühtü Müritoglu'nun kurdukları sanat topluluğu. İlerici bir sanat anlayışının verleşmesine katkıları olan grup, Türkiye'de kurulmuş dördüncü sanat topluluğudur ve adını bu nedenle alfabenin dördüncü harfinden almıştır.

İlk sergisini Tünel semtindeki Narmanlı Yurdu'nun altında, Mimoza adlı şapkacı dükkânında açan topluluk, etkinliklerini 1940'ların sonlarına değin sürdürdü. Bu süre içinde gruba 1934'teki dördüncü sergide Turgut Zaim ve Bedri Rahmi Eyuboğlu; 1939'daki yedinci sergide Halil Dikmen, Esref Üren, Eren Eyuboğlu, Arif Kaptan ve Salih Uralı; 1941'deki dokuzuncu sergide Hakkı Anlı, Sabri Berkel, Fahrünnisa Zeid, heykeltıraş Nusret Suman; 1946'da da Zeki Kocamemi katıldılar. Grup 1947'deki 15. sergisinin ardından dağıldı.

D Grubu sanatçıları etkinliklerini, sergilerin yanı sıra çeşitli dergi ve gazetelerde Türk sanatı üzerine yazarak da sürdürüyordu. Gazeteci Fikret Adil topluluğu destekliyor, Nurullah Berk, Abidin Dino, Bedri Rahmi Eyuboğlu, Halil Dikmen ve Elif Naci yazılarıyla Türk sanatında çağdaşlaşmanın gerekliliğini vurguluyorlardı. *Ar* dergisi topluluğun yayın organı niteliğindeydi.

D Grubu bir bakıma 1928'de kurulmuş olan Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nin ortak bir anlatımdan uzak tavrına karşı çıkıyordu. Müstakiller izlenimcilik, yapımıcılık ve Alman dışavurumculuğu gibi birbirinden oldukça farklı eğilimleri bünyesinde toplayan bir kuruluştur. Berk, Dereli ve Kocamemi gibi bazı D Grubu üyeleri daha önceden Müstakiller grubu içinde yer almışlardı. Türk sanatının çağdaş Avrupa akımları doğrultusunda gelişmesi gerektiğine inanan bu sanatçıları, bütün izlenimci teknikleri reddediyor, kompozisyonu, kübist ve yapımci (inşaaıcı) ilkelerden yola çıkarak sağlam bir desen ve kuruluş üstüne oturtmayı amaçlıyorlardı. Ayrıca Müstakiller'den farklı olarak, ortak bir sanat görüşünün oluşturulmasına inanıyorlardı. Bu ortak yaklaşım, D Grubu'nun birçok üyesinin, yanlarında öğrenim gördükleri Marcel Gromaire, Fernand Léger, André Lhote ve Otton Friesz gibi sanatçıların kübist ya da kübist-yapımci üslupları doğrultusunda idi.

D Grubu Türk sanatı içinde en etkin ve başarılı grup hareketi olarak tanımlanırsa da, amaçladığı ortak yaklaşımın dışında ortak bir üslup geliştirmemişti. 1947'de dağıldıklarında sanatçıların her biri kendi çizgisi doğrultusunda çalışmaya başladı

Nurullah Berk minyatür ve hat sanatına özgü yerel örgelere dayanan dekoratif bir anlayışa, Cemal Tollu eski Anadolu'ya özgü kunt Hitit biçimlerini bireşimci kübizme bağdaştırmaya, Zeki Faik İzer soyut dışavurumculuğa, Zühtü Müritoglu soyuta, Bedri Rahmi Eyuboğlu ise Anadolu el ve halk sanatlarına dayanan dekoratif bir gör-sellliğe yöneldi.

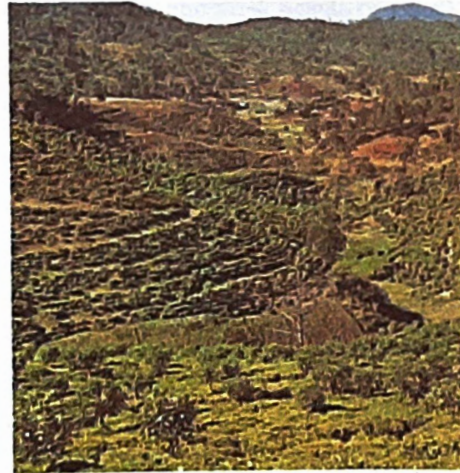
D katmanı, iyonosferin en alt bölümünü oluşturan bölge; Yer'den yüksekliği yaklaşık 55-90 km arasındadır. D katmanının, iyonosferin öteki (E ve F) katmanlarından farkı, bu bölgedeki serbest elektronların geceleri oksijen iyonlarıyla yeniden birleşerek oksijen molekülleri oluşturmaları ve böylece tümüyle yok olmalarıdır. Bu nedenle geceleri radyo dalgaları bu katmandan yansımaz ve buradan geçerek çok daha güçlü yansıtıcılar olan E ve F katmanlarına ulaşır. Gündüzleri D katmanı radyo dalgalarını belirli oranda yansıtır ama dalgaların gücü azalır. Bu nedenle de yayınlar zayıflar, erim kısalır. D katmanının üst sınırı, E katmanıyla iç içe geçer.

d-liserjik asit dietilamit bak. LSD

D vitamini bak. vitamin D

da (özel adlarda), aşağıdaki başlıkların dışındaki girişler için "da" dan sonra gelen asıl sözcüğe bakınız (örn. Gama, Vasco da).

Da Lat, Vietnam'ın güney kesiminde, Lam Dong ilinin (*tin*) merkezi ve belediye. Ho Şi Minh kentinin (eskiden Saygon) kuzeydoğusuna düşer. Deniz düzeyinden 1.500 m yükseklikte, Lam Vien (Fransızca Lang Bian) Platosu üzerinde bulunan bir gölün

Da Lat yakınlarında bir çay plantasyonu, Vietnam
P. Schmid - Shostal / EB Inc

kıyısında, çevresinde çok güzel çağlayanlar bulunan çamlık tepeler arasında yer alır. 19. yüzyılda kurulan ve adını kenti boydan boya geçen Da (bugün Cam-Ly) Irmağı ile Lat halkından alan Da Lat, Fransız yönetimi sırasında bir dağ sayfiyesi, yazlık başkent ve avcılık merkezi olarak gelişti. İliman bir iklimi vardır. Don olayı görülmez, ama hava yıl boyu serin geçer. 1.750 mm'lik yıllık yağışın büyük bölümü temmuzdan ekime değin süren güneybatı musonları sırasında düşer. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Ho Şi Minh kentinde satılan iliman kuşak sebzelerinin merkezi olagelmıştır. Zengin kırmızı topraklarda kauçuk, çay ve kahve plantasyonları da bulunur. Da Lat'ta 1976'da kurulan bir yüksek okul vardır. Lien Hiep'teki ticari havalimanının yanı sıra, karayoluyla Ho Şi Minh kentine, demiryoluyla da 88 km güneydoğudaki Phan Rang

limanına (Güney Çin Denizi) bağlanır. Nüfus (1971 tah.) 86.636.

Da Nang, Fransızca TOURANE, Vietnam'ın orta kesiminde Quang Nam-Da Nang ilinin (*tin*) merkezi kent. Güney Çin Denizine açılan at nalı biçiminde bir körfezin güney ucunda yer alır. Vietnam'ın en büyük kentlerinden biri ve orta kesimdeki başlıca limanıdır. Yüksekliği 1.413 m'ye ulaşan Annam Sıradağlarının (Truong-Son) kuzeydoğu cephesinin bir bölümünü kapatmasına karşın, limanı kuzeydoğu kıy musonlarından bir ölçüde etkilenir. Doğuda Tien Sa Yanımadası (*ben dao*) ve 700 m yüksekliğe ulaşan Da Nang Burnu (*mui*) ile çevrilidir.

1787'de Con Son Adalarıyla birlikte Fransa'ya bırakıldı. 1858'de Fransızlarca kısa bir süre işgal edildi. Sonraki yıllarda limanı protektora yönetimi dışında bir Fransız imtiyaz bölgesi olarak işletildi. 1954'teki bölünme sonunda Hue kentinin Kuzey Vietnam içinde kalmasıyla, önemi daha da arttı.

1960'larda eski ilkel dokuma ve ipek eğirme tezgâhlarına modern bir dokuma fabrikası eklendi. 1970'lerde makine ve içki fabrikaları kuruldu. 1965'te burada büyük bir hava üssü inşa eden ABD, liman tesislerini büyük ölçüde genişletti. 1980'lerin başlarında Vietnam'ın en modern ve en büyük limanlarından biri durumuna geldi. Öteki önemli kuruluşları 1976'da açılan bir hastane ile bir politeknik okulu-
dur. Ho Şi Minh kentine (eskiden Saygon) ve Hanoi'ye kara ve demir yoluyla bağlanır.

Da Nang'ın ilginç yerleri arasında, bölgeye ait pek çok el sanatı ürünlerinin korunduğu Çam Müzesi ve kent çevresindeki kireçtaşı mağaralarda bulunan Budacı tapınaklar sayılabilir. Ngu Hahn Son (Mermer Dağlar) kentin hemen kuzeyinde kalır. Nüfus (1989) 370.670.

Da Ponte, Lorenzo, asıl adı EMANUELE CONEGLIANO (d. 10 Mart 1749, Ceneda, Treviso yakınları, Veneto, İtalya - ö. 17 Ağustos 1838, New York kenti), İtalyan şair ve libretto yazarı.

Yahudi bir ailenin çocuğuydu. 1763'te vaftiz edildi ve sonradan papaz oldu. Gençlik dönemindeki hovarda yaşamı ve özellikle dinsel konulardaki özgürlükçü düşünceleri yüzünden 1779'da Vatikan'dan kovuldu. Viyana'ya yerleşerek İmparator II. Joseph'in sarayında resmi şair oldu ve birçok muzikçi için başarılı librettolar yazdı. 1783'te Mozart'la tanıştıktan sonra edebiyat yaşamının en başarılı dönemi başladı. Kısa aralıklarla uç başarıyı *Lenozze di Figaro* (1786; *Figaro'nun Düşünü*), *Don Giovanni* (1787) ve *Così fan tutte*'yi (1790) yazdı. Hiçbir zaman yitirmedigi ustalığı, başkalarından aldığı temalara yeni bir canlılık kazandırmasına, trajik ve komik öğeleri iç içe kullanabilme yeteneğine dayanıyordu. Özellikle Don Juan efsanesinden yaptığı uyarlama edebiyat alanındaki etkisini uzun süre korudu.

II. Joseph'in ölümüyle Da Ponte yeniden gezgin bir yaşam sürmeye başladı. 1792-1805 arasında Londra'da kaldıktan sonra ABD'ye göç etti ve sonunda New York'a yerleşti. Burada bütün zamanını, Columbia College'da verdiği İtalyan dili ve edebiyatı derslerine ve İtalyan kültürüne ilişkin etkinlikleri geliştirmeye adanmıştı. *Memorie* (1823-27, 4 cilt; *Anılar*) adlı yapıtı, temelde yazarın yazgının ve düşmanlarının kurbanı olduğunu göstermeye yönelikse de, 19. yüzyıl başlarındaki ABD'yi başarılı biçimde anlatmasıyla önem taşır.

Da Xue (Çince "Büyük Bilgi"), Konfüçyus (İÖ 551-479) ile müridi Zengzi'nin yazdığı kabul edilen Çince metin. Bu kısa

metin yüzyıllar boyunca *Wu Jing*'den (Beş Klasik) biri olan *Li Ji* (Ayin Kayıtları) içinde bir bölüm olarak kaldı. 12. yüzyıl filozoflarından Zhu Xi'nin "Dört Kitap"tan (*Si Shu*) biri olarak ayrı bir metin halinde yayımlanmasıyla kalıcı bir üne kavuştu.

Da Xue'ye göre bir hükümdar önce kendi ülkesini düzene sokamazsa dünya barışı sağlanamaz. Ama hiçbir hükümdar kendi evinden önce ülkesinde düzeni kuramaz. Bunun gerçekleşmesi de hükümdarın kalbini ıslah etmesine ve içtenlikle kişisel yaşamını düzenlemesine bağlıdır. Bu erdemler her şeyin araştırılmasıyla elde edilen yüce bilginin doğal sonucudur. Bu nedenle de iyi yönetim ve dünya barışı, hükümdarın incelemelerinin sonunda bilgeliğe dönüşmesi ile gelişmeye başlayan kişisel erdemine ayrılmaz biçimde bağlıdır.

Da Xue'nin önsözünde Zhu Xi bu metnin kişisel gelişmenin bir aracı olduğunu belirtir. Yazara göre her birey sevgi ve iyilik (*ren*), doğruluk (*yi*), geleneksel davranış yasalarına uygunluk (*li*) ve bilgeliği (*zhi*) özelliklerini geliştirmelidir. Ama erdem herkes tarafından eşit ölçüde kazanılamaz. Bu nedenle Tanrı, Çin'in tarihöncesi altın çağındaki beş efsanevi hükümdarı olan Fu Xi, Shen Nong, Huang Di, Yao ve Shun dönemlerinde olduğu gibi, en erdemli olanın yönetmesini sağlayacaktır. Ayrıca bak. *Si Shu*.

Da Yu (Çince "Büyük Yu"), Çin mitolojisinde Tufan'ı dindiren kurtarıcı kahraman. En eski Çin hanedanı Xia'nın kurucusu kabul edilir. Hakkındaki sayısız efsanelerin

ların yardımıyla suyun denize akışını sağlar ve böylece dünyayı yerleşime uygun kılar.

Daba Dağları, Wade-Giles yazımında TA-PA. Çin'de Sichuan ile Shaanxi yönetim bölgelerini birbirinden ayıran dağ sırası. Hanzhong (Shaanxi) yakınlarındaki bir havza ve Han Irmağı (*shui*) vadisiyle ayrıldığı kuzeydeki Qinling Dağları (*shan*) gibi, bu dağlar da Kunlun Dağlarının doğu uzantısını oluşturur. Kabaca kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanarak Sichuan Havzasının doğu sınırını çizen ve doğuda Yangtze Boğazı bölgesinde Wu Dağlarıyla birleşen geniş bir dağ kuşağıdır. Qinling kadar yüksek ve kütleli olmamakla birlikte, ortalama yüksekliği 2.000 m'yi geçer. Doğudaki bazı tekil doruklarda ve batı uçtaki bölümlerinde yüksekliği 2.200-2.700 m'ye ulaşır. Çok karmaşık bir akarsu sistemi vardır. Genelde Yangtze Irmağı ile Han Irmağı sisteminin akacılama alanlarını birbirinden ayırır. Batıda ise Qinling Dağlarından doğarak Shaanxi'den Sichuan'a ve Güneybatı'ya giden başlıca yolu açan Jianling Irmağıyla (*jiang*) kesilir. Büyük bir bölümü dolomitli kireçtaşından oluşmuştur.

İlk kez Batılı coğrafyacıların bütün dağ sırasını belirtmek için kullandığı Daba Dağları terimi, gerçekte Ba Dağları denen Hanzhong bölgesinin güneyindeki dağ sırasını kapsar. Bu bölüm, en büyük doruklarından biri olan Mizang'dan (2.472 m) dolayı Mizang Dağları olarak da anılır. Jiulong (Judiao) Dağları terimi de bazen dağ sırasının doğu bölümü için kullanılır. Yang ilinin (Shaanxi) doğusunda kalan orta kesimde Xingzi Dağı adıyla bilinen ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir dizi yüksek sırt bulunur.

Daba Dağları üzerinde çok az insan yaşar. 18. yüzyılda yerleşime açılmış olmasına karşın, büyük bölümü ayak değmemiş ormanlarla kaplıdır. Daha kurak olan batı ucunda daha seyrek bir orman örtüsü görülür.

Dabie Dağları, Wade-Giles yazımında TA-PIEH. Çin'in orta kesiminde dağ sırası. Kabaca kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanarak Yukarı Huai Irmağı (*he*) ile Yangtze Irmağı arasındaki su bölümü çizgisini oluşturur. Ayrıca Hubei'nin doğu ve kuzeydeki Henan ve Anhui ile sınırını çizer. Gerçekte dağ sırasının güneydoğuda Anhui'yi çevreleyen daha yüksek bölüme ait olan Dabie Dağları terimi, genelde, Hubei'deki Guangshui'nin batısında yer alan ve gerçek adı Tongbai Dağları (*shan*) olan kuzeybatı yönündeki uzantıyı da kapsar. Bu dağ sıraları Batı'daki coğrafya kitaplarında Huai Yang Dağları olarak da geçer.

Dağ sırasının batıda kalan yarısında ortalama yükseklik 300-400 m'dir; en yüksek noktalar batı ucunda yer alan Tongbai Dağı (1.144) ve Qijian Feng'dir (1.014 m). Güneydoğu bölümü 1.000 m'yi geçen ortalama yüksekliğiyle daha karmaşık ve görkemli bir set oluşturur. En yüksek noktası olan Huo Dağı (1.780 m) dışında 1.500 m'yi aşan birkaç doruğu daha vardır. Burada bulunan Dafu, He ve Bei-xia dağları Huai Ovasına doğru uzanarak Huai Irmağı ve Yangtze Irmağı arasında alçak tepelerden oluşmuş bir su bölümü çizgisi olan Huayang Dağları ile birleşir.

Bölgenin karmaşık bir yapısı vardır. Dağ sırasının genel kıvrılma eksenini, büyük Qinling Dağları ile Funiu Dağları kıvrılma kuşağının doğu ucunu oluşturur. Dafu Dağları ile öteki sıradağların oluşturduğu ikinci eksenler bölgenin ana yapısıyla Yangtze Irmağının güneyinde birleşir. Bu değişik

yapıların birbirine yüklenmesinden dolayı bölgede sık sık deprem olur.

Günümüzde de büyük bölümü ormanlık olan Dabie Dağlarından bol miktarda ke-reste ve bambu elde edilir. Yoğun meşe ve mantar meşesi ağaçlarıyla Çin'in en önemli mantar üretim merkezi olan bölgede yüksek kaliteli çay da yetiştirilir. Tarım alanları vadi ve küçük dağ havzalarıyla sınırlıdır. Son birkaç yüzyılda bazı yüksek yerlerde tarla açma yoluyla mısır, patates, kenevir ve buğday ekilmesi, önemli erozyon sorunlarına yol açmıştır.

Asıl Dabie Dağlarından geçen başlıca yol Macheng'den (Hubei) Huai Vadisindeki Huangchuan'a (Henan) uzanır. Daha batıda Wuhan'dan (Hankou) kuzeye giden ana kara ve demir yolu daha elverişli geçitlerle dağları aşar.

Dabola, Batı Afrika'da, Gine'nin orta kesiminde il ve il merkezi kent. Dabola kenti Tinkisso Irmağı yakınındaki Fouta Djallon Platosunun doğu ucunda yer alır. Conakry-Kankan Demiryolu üzerindedir. Mamou, Kouroussa ve Faranah'dan gelen yollar burada kesişir. Bir yerfistiği yağı işleme fabrikası vardır. Pıncık, fıstık, darı ve sığır ticareti yapılan başlıca merkezdir. Yüzölçümü 8.998 km² olan Dabola ili genellikle savanlarla kaplıdır. Denizden ortalama yüksekliği 300 m kadardır. İlde daha çok Müslüman Fulani (Peul ya da Fulbe), Dialonk ve Malinke (Mandingo) halkları yaşar. Başlıca ihracat ürünü yerfistiğidir. İlin batı ve kuzey kesimlerinde önemli boksit yatakları vardır. Nüfus (1983 geç.) kent. 18.428; (1983) il, 97.986.

Dąbrowa Górnicza, Polonya'nın güneybatı kesiminde, Katowice ilinde (*województwo*) kent. Katowice kentinin hemen kuzeydoğusunda, Czarna Przemsza Irmağı üzerindedir. 1796'da kömür üretiminin başlamasıyla birlikte gelişti. 19. yüzyılda madencilik ve metalurji araştırma merkezi olarak önem kazandı. 1889'da Polonya'nın ilk madencilik okulu burada açıldı. 1916'da kent oldu. Günümüzde Górny Śląsk (Yukarı Silezya) sanayi bölgesi içinde ve Katowice-Varşova Demiryolu üzerindedir. Dünyanın en kalın kömür katmanlarından biri (24 m) üzerinde kurulmuştur. General Zawadzki madeninin bazı damarları bugün ulusal jeolojik koruma alanına dönüştürülmüştür. Nüfus (1990 tah.) 136.000.

Dąbrowska, Maria, eö MARIA SZUNSKA DOMBROWSKA olarak da yazılır (d. 1889, Rusów, Kalisz yakınları - ö. 19 Mayıs 1965, Varşova, Polonya), Polonyalı yazar ve edebiyat eleştirmeni. 1860'lardan I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına değin geçen dönemde, sıradan insanların yaşamlarını konu alan ve çağdaş Polonya ailesinin tarihini anlatan *Noce i dnie* (1932-34, 4 cilt; Geceler ve Günü) adlı romanıyla tanınmıştır.

Belçika'da ve İsviçre'deki Lozan Üniversitesi'nde öğrenim gördü. II. Dünya Savaşı öncesinde, yaşamını Fransa ve İngiltere'de sürdürdü. Öykü kitapları arasında, bütün yaşamı boyunca köylülere duyduğu yakınlığın etkilerini taşıyan *Ludzie stamądlu* (1925; Orların İnsanları) *Gwiazda Zaranna* (1955; Sabah Yıldızı) yer alır. Oyunları arasında ise *Stanisław i Bogumił* (1945; Stanisław ve Bogumił) adlı tarihsel oyunu sayılabilir. Dąbrowska ayrıca, Polonya asıllı İngiliz yazar Joseph Conrad üzerine, *Szkice o Conradzie* (1959; Conrad, Taslakları) adlı kitapta toplanan bir dizi eleştirel deneme yazdı ve 17. yüzyıl İngiliz yazarı Samu-

Da Yu, ipek üstüne yapılmış resim;
Ulusal Saray Müzesi, Taipei
National Palace Museum, Taipei, Tayvan

birinde Da Yu'nun olağanüstü doğumu anlatılır. Buna göre, Gun adında birine büyük bir tufanı denetim altına alma görevi verilir. Suyu durdurmak için, Gun cennetten bir parça sihirli toprak çalar. Hırsızlığa kızan yükseklerin tanrısı, Gun'un öldürülmesini emreder. Gun'un mucizevi bir biçimde bozulmayan bedeni üç yıl sonra ikiye yanılır ve içinden oğlu çıkar. Oğul Da Yu uzun yıllar büyük çaba harcayarak ejderha-

el Pepys'in günlüğünü Lehçeye çevirdi. 1964'te, başka Polonyalı yazarlarla birlikte hükümetin sansür politikasına karşı çıktı.

Dąbrowski, Jan Henryk, DOMBROWSKI olarak da yazılır (d. 29 Ağustos 1755, Pierzchowice, Kraków yakınlarında - ö. 6 Haziran 1818, Winnogóra, Polonya), Polonyalı general. Rusya'ya karşı yapılan Ta-

Dąbrowski, kimliği bilinmeyen bir Polonyalı sanatçının portre çalışmasından ayrıntı; Ulusal Müze, Varşova
National Museum, Varşova

deusz Kościuszko Ayaklanması'ndaki (1794) rolünden ötürü ülkesinde ulusal kahraman sayılmış, daha sonra da Napoléon ordularında örgütlediği Polonya alaylarına komuta etmiştir.

Saksonya ordusunda hizmet ettikten (1772-92) sonra, Ruslara karşı mücadele etmek için 1792'de Polonyalılara katıldı. 1794'te Tadeusz Kościuszko Ayaklanması'nda görev aldı; Varşova savunmasında kendini gösterdi, sonra da Poznań ilinde Prusyalılara karşı girişilen ayrı bir saldırıyı yönetti. Polonya'nın Üçüncü Taksimi'nden (1795) sonra, Paris'e giderek Direktuar yönetiminin İtalya'da bir Polonya lejyonu oluşturma izni aldı (1796). 1797-1801 arasında komuta ettiği bu birlikle Koalisyon Savaşları'nın bir parçası olan İtalya'daki Fransız-Avusturya Savaşı'na (1792-1801) katıldı, 3 Mayıs 1798'de Roma'ya girdi ve lejyonun Ruslara karşı önemli kayıplar verdiği Trebbia Çarpışması'nda (17-19 Haziran 1799) dikkatleri üzerine çekti. Amiens Antlaşması'ndan (1802) sonra general rütbesiyle İtalyan Cumhuriyeti'nin hizmetine girdi. 1806'da bir ayaklanma çıkarmak üzere Napoléon tarafından Polonya'ya yollandı. 6 Kasım'da Poznań'a ulaşan Dąbrowski, yıl sonuna doğru Polonyalılardan oluşturduğu yedi birliğin başına geçerek Napoléon'un kurdurduğu Varşova Düklüğü'nün savunmasına yardımcı gitti. 1807'de Danzig (Gdańsk) ve Friedland çarpışmalarında kendini gösterdi. 1809'da Galiciya'da, Avusturya ordularına karşı savaştı. Ekim 1809'da Fransa ile Avusturya arasında imzalanan Schönbrunn Antlaşması'yla Batı Galiciya, Varşova Düklüğü'ne bırakıldı. 1812'de Napoléon'un Rusya seferinde Polonya tümenlerinden birine komuta etti. Bu sefer sırasında Berezina Irmağı üzerindeki çatışmada yaralandı. 1813'teki Leipzig Çarpışması'na katıldı. 1814'te Polonya'ya geri döndü. Rus çarının Polonya ordusunu yeniden örgütlemle görevlendirdiği generallerden biri de oydu. 1815'te süvari generalliğine ve yeni kurulan Polonya Krallığı senatörlüğüne atandı.

Dac Lac, Vietnam'ın ortabatı kesimindeki dağlık bölgede il (*inh*). Batıda Kamboçya ile çevrili 19.800 km²'lik bir alanı kaplar. Yönetim merkezi Buon Me

Thuot'tur. 1976'da Darlac ve Quang Duc illerinin birleşmesiyle oluşturulmuştur. Ormanlarla kaplı, bazalt oluşumlu iki platoyu içine alır. Annam Sıradağlarının (Truong Son) batısında bulunan Dac Lac Platosu (*cao nguyen*) deniz düzeyinden ortalama 700 m yüksekliktedir. Güneydeki daha alçak yerlerde oldukça geniş pirinç ekim alanları bulunur. Daha güneydeki Mnong Platosunun yüksekliği, Annam Sıradağlarının bir kolunun 1.565 m'ye ulaştığı orta kesim dışında, çoğunlukla 500 m ile 1.000 m arasında değişir.

1976'dan sonra devlet çay, kahve ve küçük plantasyonlarını yeniden üretime geçirmiştir. Büyük plantasyonlar devlet çiftlikleri olarak, daha küçükleri ise yerel yönetimlere bağlı kooperatifler aracılığıyla işletilir. Çayırılık alanlardan sığır yetiştirmede yararlanılır. İlin ormanlık olan üçte birinde ise kereste üretimi yapılır. Öteki ürünler arasında mısır, fasulye, muz ve avokado sayılabilir. Kuzeydeki Quang Nam-Da Nang, Binh Tri Trien ve Thai Binh illerinden yöreye çeşitli nüfus akınları olmuştur. Devlet, il nüfusunun üçte ikisini oluşturan ve Çam dili konuşan Radeler ile Mon-Khmer dili konuşan Mnong, Gia Lai ve benzer toplulukları yerleşik tarıma geçirmeye yönelik bir politika izlemektedir. Karayolları ili boydan boya geçer ve Ho Şi Minh kenti (eskiden Saygon), Play Cu, Cong Tum ve Nah Trang'a bağlar. Nüfus (1989 geç.) 974.000.

Dacang Jing (Çince "Büyük Ambar Metinleri"), Japonca DAIZO, Çin'de ve Japonya'da dinsel kural olarak kabul edilen Budacı yapıtların tümü. Standart Çin baskısında 2 bini, son Japon baskısında 3 bini aşkın çok değişik nitelikteki yapıtı bir araya getirir. Güneydeki benzerlerinden farklı olarak bu dev "ambar" yüzyıllar boyunca genişledi. 1. yüzyılda Sanskrit dilindeki metinlerin çevirileriyle başladı ve derlemenin belkemiğini oluşturan bu çeviriler 8. ya da 9. yüzyıllara değin sürdü. Sanskrit dilindeki metinlerin çoğu kaybolduğu için bunlar Çince (ya da Tibetçe) çevirilerinden bilinir.

Dacang Jing Hinayana (Küçük Taşıyıcı) ve Theravada (İhtiyarlar Yolu) kurallarını, özellikle de bunların Sarvastivada (Her Şey Gerçektir Öğretisi) uyarlamalarını içerir. İrili ufaklı bütün Mahayana (Büyük Taşıyıcı) *sutra*'larının (özdeyişler) birden çok çevirileri ile birlikte hem Hintçe, hem Çince sayısız yorum ve teze yer verir. Ayrıca geç dönem Tantra incelemeleri, dinsel tarih metinleri, Çinli yazarların kutsal kişilerin yaşamlarını konu alan yapıtları ile Yuan (1206-1368) ve Ming (1368-1644) hanedanları döneminde yazılmış sayısız dinsel şiir de bu derlemenin kapsamındadır.

Dach, Simon (d. 29 Temmuz 1605, Memel - ö. 15 Nisan 1659, Königsberg, Doğu Prusya), Alman şair. 17. yüzyılda Königs-

Dach, oymabaskı
Bavaria - Verlag

berg'de ortaya çıkan, orta sınıftan şairlerin oluşturduğu çevrenin önderidir. Çevre, edebiyatta, Otuz Yıl Savaşları (1618-48) döneminin baskı ve kargaşasını yansıtan erken barok hareketinde önemli yer tutmuştur.

Dach, uzun yıllar varlıklı ailelerin çocuklarına özel ders vererek geçimini sağladı. 1639'da Königsberg Üniversitesi'nde şiir konusunda ders vermeye başladı. Königsberg orta sınıf çevrelerindeki evlilik, doğum, ölüm gibi olayları anmak için yazdığı şiirleri müziksel nitelikleri, cana yakın ve yalın üsluplarıyla ayırt edilir. Ama halk şarkılarından öğeler taşıyan şiirlerinde bu geleneksel tutumu aşmıştır. Bu şiirleri, çoğu zaman Alman ilahi yazarlarının en büyüğü kabul edilen Paul Gerhardt'ın ilahilerinin öncüsü olarak görülebilir.

Dachau, Almanya'nın güneydoğu kesiminde, Bavyera eyaletinde (*Land*) kent. Münih'in kuzeybatısında, Amper Irmağı kıyısındadır. İlk kez 805 yılı kayıtlarında sözü edilen Dachau, 20. yüzyıla değin küçük bir pazar kasabası olarak kaldı. 1934'te tüzel kimlik kazandı.

Dachau, doruğunda Wittelsbachların şatosu ve bir bölge kilisesi (1625) bulunan bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kentin pitoresk doğal görünümü burayı manzara ressamları için çekici kılmıştır. Sanayi ürünleri arasında kâğıt, karton, elektrik donanımı, doku-ma ve seramik sayılabilir.

1933'te Dachau'nun dış mahallelerinde, eski bir cephane fabrikasının yerinde SS'ler (*Schutzstaffel*) tarafından bir toplama kampı kuruldu. 1960'ta burada bir müze ve öldürülenleri anma şapelleri açıldı. Nüfus (1989 tah.) 34.183.

Dachau, Almanya'daki ilk Nazi toplama kampı. Adolf Hitler'in şansölye olmasından beş hafta sonra, 10 Mart 1933'te kuruldu. Münih'in yaklaşık 16 km kuzeyindeki Dachau kentinin dış mahallelerinde kurulan Dachau toplama kampı, SS'lerce (*Schutzstaffel*) örgütlenen bütün öteki kamplar için bir model ve eğitim merkezi oldu. II. Dünya Savaşı sırasında güney Almanya ve Avusturya'da, Dachau'daki ana kampa bağlı yaklaşık 150 kamp daha açıldı ve tümüne birden Dachau denildi. Güneydeki bu kamplar, orta ve kuzey Almanya'daki Buchenwald ve Sachsenhausen kamplarını tamamlıyordu. Dachau'nun tarihi boyunca, ana kamptan en az 160 bin, şubelerinden ise 90 bin tutuklu geçti. Tam olmayan kayıtlara göre hastalık, kötü beslenme ve fiziksel baskıdan ötürü "doğal azalma" yoluyla bu kamplarda en az 32 bin tutuklu öldü; ama çok daha fazlası Polonya'daki imha kamplarına gönderildi.

Dachau, Alman doktor ve bilim adamlarının tutuklular üzerinde tıp deneyleri yapmak üzere laboratuvarlar kurduğu ilk ve en önemli kamptı. Bu tutuklular, 1) atmosfer basıncındaki ani yükseliş ve düşüşlerin insanlar üzerindeki etkilerini saptamak, 2) sıcakkanlı yaratıklar üzerinde donmanın etkilerini incelemek, 3) tutuklulara sıtma bulaştırdıktan sonra onları, etkileri bilinmeyen çeşitli ilaçlarla tedavi etmek ve 4) deniz suyu içmenin, gıdasız ya da susuz yaşamın etkilerini araştırmak için yapılan deneylerde kobay olarak kullanıldılar. Dachau, II. Dünya Savaşı boyunca süren bu deneyler ve acımasız yaşam koşullarıyla, tüm kamplar arasında en kötülerinden biri olarak ün saldı. Savaşın sonra, Dachau ve öteki kamplardaki bilim adamları ve doktorlar, Nürnberg'de "Doktorlar Davası"nda yargılandı; yedisi ölüme mahkûm edildi. 1960'tu kampın yerinde bir müze ve öldürülenleri anma şapelleri açıldı.

Dachstein, Avusturya'da, Alpler'in kuzey kesiminde dağ kütlesi. Yukarı Avusturya (Oberösterreich), Salzburg ve Steiermark federal eyaletlerinin (*Bundesländer*) sınırlarında yer alır. En yüksek noktası Hoher Dachstein (2 995 m) olan dağ kütlesinin yüksek bölgeleri arasında Alpler'in en doğu ve en kuzeyindeki buzullar da bulunur. Bunların en büyüğü, 5,3 km²'lik bir alanı kaplayan Hallstätter Buzuludur. Dağ kütlesinin Alpler'e özgü görünümü kayakçıları ve dağcıları buraya çeker. Dachsteineishöhle ve Koppenbrüllerhöhle'deki buz ve kireçtaşı mağaraları da ilgi toplayan yerlerdir. Dağ kütlesinde bunlardan başka 240 mağara daha bulunduğu saptanmıştır.

Dacke Savaşı, Dacke ayaklanması olarak da bilinir, 1523-60 arasında hüküm süren I. Gustaf'ın (Vasa) baskıcı Reform politikasına karşı İsveçli köylülerin çıkardığı ayaklanma (1542-43). Başarısız olmasına karşın ayaklanma, kralın merkezileştirme çabalarını engellemiş, Gustaf'ın rejimi yumuşatmasına yol açmıştır.

Småland bölgesi köylüleri Katolikliğin saray tarafından baskı altına alınmasını protesto etmek için 1542 ilkbaharında yasadışı bir kişi olan Nils Dacke önderliğinde krala karşı silahlı ayaklanma başlattılar. Soyluların ve devlet icra memurlarının acımasız vergi toplama işlemleri de köylülerin huzursuzluğunu artırmıştı. Ellerine geçirdikleri bütün devlet görevlilerini öldürdükten sonra, Smålandlılar Dacke önderliğinde büyük bir kuvvet topladılar. Ailesi İsveç'e üç kral naibi vermiş olan Svante Sture'ye tahta geçme önerisinde bulundular. Ama Sture bu iç savaş çağrısını kabul etmedi.

Ayaklananların kral ordusuna karşı 1542 sonbaharında kazandığı zaferin ardından kasımda kralla ateşkes anlaşması yapıldı. Bunun üzerine kral ulusal birlik için İsveçli köylülerin rejimle işbirliği yapmasını istedi. Kendisi de bölgesel memurlarını denetim altına almaya söz verdi. Gene de Smålandlılara bir ders vermeye kararlıydı. Bölgedeki askerlerini artırarak 1543 başında ayaklananları ezdi. Dacke'nin çarpışmalarda öldürüldüğü sanılmaktadır. Öbür liderler idam edildi; Smålandlılar ise ağır para cezalarına çarptırıldı. Ayaklanma başarısız olmakla birlikte, Gustaf'ı hükümdarlık döneminin geri kalan bölümünde sert yönetimini yumuşatmaya yöneltti.

Dacko, David (d. 24 Mart 1930, Bouchia, Oubangui-Chari, Fransız Ekvator Afrika'sı), 1960-65 ve 1979-81 dönemlerinde Orta Afrika Cumhuriyeti'nin devlet başkanı. Daha önce öğretmenlik yapan Dacko, Başkan Barthélemy Boganda'nın yönetimi sırasında çeşitli bakanlık görevlerinde bulundu. Boganda'nın ölümünden sonra, onun akrabası olduğunu öne sürerel, başkanlığı elde etti. 31 Aralık 1965 gecesi Eddine Ahmed Bokassa tarafından devri'inceye değin, ülkeyi tek parti rejimiyle yönetti.

Kendisini "Orta Afrika İmparatorluğu"nun hükümdarı ilan eden Bokassa'nın 13 yıllık acımasız yönetiminden sonra, 21 Eylül 1979'da bir darbeyle Bokassa'yı devirdi ve ülkede yeniden cumhuriyetin kurulduğunu, kendisinin de başkan olduğunu ilan etti. Eylül 1981'de General André Kolingba'nın önderliğindeki bir darbe sonucunda iktidardan düşürüldü.

Dacokan, Nara ve Heian dönemlerinde Japon imparatorluk devlet konseyi (710-857). 1868'de imparatorluk yönetiminin yeniden kurulmasından sonra oluşturulan devlet konseyine de aynı ad verildi. Bu yeni düzenlemede *Dacokan*, yasama ve yürütme

organları ile altı daireye ayrıldı. Birkaç kez değişikliğe uğradıktan sonra 13 Eylül 1871'de yasama organı Sol Meclis (*Sa-in*), değişik bakanlıkları yöneten Sağ Meclis (*U-in*) ve bu iki meclisin yetkilerini bünyesinde toplayan Merkezi Meclis (*Sei-in*) biçiminde örgütlendi.

Dacokan'ın otokratik yapısı imparatorluğun kurulmasını izleyen karışıklık dönemine uygun düşüyordu. Ama yönetim çok geçmeden parlamenter bir sisteme geçilmesi yönünde baskılarla karşılaştı. 1885'te *Dacokan* kaldırılarak yerine imparatora karşı sorumlu olan bir kabine kuruldu. Dört yıl sonra da ilk Japon anayasası yayımlandı.

Dacorum, İngiltere'nin Hertfordshire iline (*county*) bağlı ilçe (*district*). Yüzölçümü 210 km²'dir. Kuzeyde Londra Havzasının sınırını çizen Chiltern Tepelerinin bir bölümünü içine alır. Londra'nın bazı dış banliyöleri ile kent merkezine 40 km uzaklıktaki Hemel Hempstead yeni kenti, Dacorum ilçesine bağlıdır. 12. yüzyılda "yüzler" (*hundreds*) olarak anılan ve illeri oluşturan yönetsel bölümlerden birinin taşıdığı Dacorum adı, büyük olasılıkla eskiden bölgeye yerleşmiş olan Daci kabilesinin anısını sürdürüyordu. 1974'te kurulan ilçeye bu eski ad verildi. İlçe merkezi Hemel Hempstead'dir. Nüfus (1982 tah.) 131.100.

Dactylorhiza, salepgiller (*Orchidaceae*) familyasından, 30 kadar türü içeren orkide cinsi. Avrasya'nın nemli çayırlarında, ayrıca Kuzey Afrika'da, Alaska'da ve Atlas Okyanusundaki bazı adalarda yetişir.

Dallanmış yumrularıyla tanınan bu cinsin Avrupa'da yetişen en yaygın türleri *D. incarnata*, *D. sambucina* ve *D. fuchsii*'dir. Türkiye'de, özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde yetişen bazı *Dactylorhiza* türlerinden salep(*) elde edilir.

Daçya, Antik Çağ'da Karpat Dağları ve Transilvanya'nın (Erdel), günümüzde ise Romanya'nın ortakuzey ve batı kesimlerinin oluşturduğu bölgeye verilen ad. Daçyalılar önceleri Tuna'nın güneyinde ve Karpatlar'ın kuzeyinde bulunan topraklara yerleşmişti; burada kurulan Roma eyaleti zamanla kuzey ve doğu yönünde daha geniş toprakları içine aldı. Tarımla uğraşan Daçyalılar zengin olmuş, demir ve altın yataklarından da yararlanırlardı. İÖ 4. yüzyılda Atina köle pazarına girdikten sonra, Yunanlılarla ticaret yaparak (özellikle şarap ithal ederek) Yunan parası kullanmaya başladılar. Bir Trakya lehçesi konuşmakla birlikte, kültürel açıdan, komşuları olan İskitlerden ve İÖ 4. yüzyılda gelen Kelt istilacıların etkilenmişlerdi. İÖ 112, 109 ve 75'te Roma birlikleriyle çarpıştı. İÖ y. 60-50'de Burebista'nın birleştirdiği ve genişlettiği Daçya Krallığı, onun ölümünden sonra dört parçaya bölündü.

Daçyalılar, İmparator Augustus döneminde (İÖ 27-İS 14) ve İS 69'da Roma'nın

Roma döneminde Daçya
R. Tietze ve H. Follard, *Atlas Historique de la Région Méditerranéenne* (1968), George Philip & Son Ltd

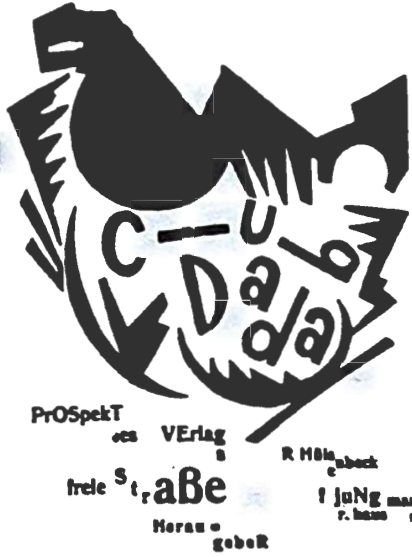
Moesia Eyaleti'ne saldırdılar da geri püskürtüldüler. İmparator Domitianus dönemindeki Daçya Savaşları (İS 85-89) sonun da Roma egemenliğini tanıdılar. Traianus döneminde 101-106 arasında yeniden patlak veren çatışmalar, hutunayla boyun eğmeyle noktalandı. Daçyalıların büyük bölümü kılıçtan geçirildi ya da kuzeye sürüldü. Büyük miktarda servete el kovan Romalılar Daçya madenlerini kendi adlarına işletmeye başladılar. Roma'da Daçya Savaşları anısına Traianus Sütunu dikildi. Önemli yolların yapılmasıyla Daçya'da Roma etkisi daha da genişledi. Sarmisegetuza ile Tsierna (Orsova) birer koloniyeye dönüştürüldü. Hadrianus döneminde Daçya Eyaleti kabaca Transilvanya'ya denk düşen Yukarı Daçya (Superiora Dacia) ve Valahya (Eflak) bölgesine denk düşen Aşağı Daçya (Inferiora Dacia) biçiminde ikiye ayrıldı.

İS 159'da Antoninus Pius bölgenin yönetsel yapısını yeniden düzenleyerek topluca Tres Daciae olarak bilinen üç eyalete ayırdı: Dacia Porolissensis, Dacia Apulensis ve Dacia Malvensis. Bu eyaletler de konsül düzeyinde bir valiyeye bağlandı. Marcus Aurelius İS y. 168'de eyaletleri tek bir askeri bölge olarak birleştirdi. Roma topraklarının sınırları hiçbir zaman açıkça belirlenmemekle birlikte, Romalılar bölgedeki ırgalden hem askeri, hem maddi açıdan yararlar sağladılar.

dadacılık, 20. yüzyıl başlarında Zurich, New York, Berlin, Köln, Paris ve Hannover kentlerinde sanat ve edebiyat alanında ortaya çıkan nihilist hareket. Gruba bağlı çeşitli sanatçılar "dada" adının kökenine ilişkin değişik açıklamalarda bulunmuştur. Yaygınlıkla kabul edilen açıklamaya göre bu ad, Jean Arp, Richard Hülsenbeck, Tristan Tzara, Marcel Janco ve Emmy Hennings'in de aralarında bulunduğu bir grup genç sanatçı ve savaş karşıtının, Hugo Ball'ın Zurich'te açtığı Cabaret Voltaire adlı *café*'de 1916'da yaptıkları bir toplantıda benimsenmiştir. Bir Fransızca-Almanca sözlüğün arasına sokulan bir mektup açacağının rastgeleliği saygıya alınarak ve Fransızca "oyuncak tahta at" anlamına gelen "dada" sözcüğü bu grubun, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı umutsuzluktan ve burjuva değerleri karşısında duyduğu tiksintiden kaynaklanan protesto eylemlerini ve alışılmış estetiğe karşı çıkan yapıtlarını anlatmak için kullanılmıştır. Dadacılığın habercileri arasında, daha sonra hareketin önde gelenlerinden olan Marcel Duchamp sayılabilir. Duchamp "Bisiklet Tekerleği" adlı ilk hazır nesnesini(*) 1913'te ortaya koymuştu. Sonradan kaybolan bu yapıt, bir taburenin üstüne tutturulmuş bir tekerlekten oluşuyordu.

Dadacılık ABD'de Alfred Stieglitz ve Walter Arensberg gibi iki zengin sanatseverin çabalarıyla gelişti. Stieglitz'in New York kentindeki "291" adlı sanat galerisi (*bak. Photo-Secession Grubu*) ve Arensberg'in stüdyosu hareketin merkezi haline geldi. ABD'de Zurich'teki harekete koşut, ama ondan bağımsız olarak ortaya çıkan etkinliklere Man Ray, Morton Schamberg ve Francis Picabia gibi sanatçılar da katıldı. Bunlar hem yapıtları, hem *The Blind Man*, *Rongwrong* ve *New York Dada* gibi yayınlar aracılığıyla dönemin geçerli estetik değerlerini yıkmaya giriştiler. ABD ile Avrupa arasında gidip gelen Picabia, New York, Zurich ve Paris kentlerindeki dadacı gruplar arasındaki bağlantıyı sağladı. Picabia

nın çıkardığı 291 adlı dadacı dergi, 1917-24 arasında Barselona, New York, Zürich ve Paris'te yayımlandı.

Berlin'de yayımlanan Club Dada'nın kapağı, 1918
Ana Yayıncılık Arşivi

Zürich grubunun kurucularından olan Hülsenbeck'in Berlin'e götürdüğü dadacılık orada daha siyasal bir nitelik kazandı. Hülsenbeck'in yanı sıra Raoul Housmann, Hannach Höch, George Grosz, Johannes Baader, Otto Schmalhausen, Wieland Herzfelde ve kardeşi (Alman milliyetçiliğini protesto etmek amacıyla adını İngilizce John Heartfield'e çeviren) Helmut Herzfelde gibi Alman sanatçılar da harekete katıldılar. Bunların kullandığı başlıca anlatım yöntemlerinden biri, yapıştırılmış fotoğraf parçalarıyla basılmış mesajlardan oluşan fotomontajdı. Bu tekniğin en etkili örneklerini, "Kaiser Adolph" gibi Nazi karşıtı son dönem çalışmalarını Heartfield verdi. New York ve Zürich'teki gruplar gibi, Berlin'deki sanatçılar da halka açık toplantılar düzenlediler ve yaptıkları tuhaf-liklarla izleyicileri şaşkına çevirip öfkelen- dirdiler. Ayrıca *Club Dada*, *Der Dada*, *Dada-Almanach* ve *Jedermann sein eigener Fussball* (Herkes Kendi Kendinin Futbol Topudur) gibi yayınlar hazırladılar. İlk Uluslararası Dada Fuarı, Haziran 1920'de Berlin'de açıldı.

Dadacı etkinlikler, Almanya'nın öbür kentlerinde de sürdürüldü. 1919 ve 1920'de Köln'deki hareketin önde gelen temsilcileri Marx Ernst ve Johannes Baargeld'di. Bu kentte çıkan dadacı yayınlar arasında *Die Schamade*, *Bulletin D*, *Dada W/3* ve *Der Ventilator* yer alıyordu. Hannover'deyse Kurt Schwitters dadacılıkla yakın ilişki içindeydi. Kendi kolaj, konstrüksiyon ve edebiyat ürünlerine Merz adını veren Schwitters, yapıtlarında onlarla aynı malzemeleri (örn. artık malzemeler) kullanmakla birlikte, sanata karşı çıkan dadacılar- da görülmeyen incelikli ve estetik bir etki elde etti.

Dadacılık Paris'te daha çok edebiyat alanında gelişti. Dadacılar, toplumda yerleşmiş anlam ve düzen kavramlarına karşı çıkarak, dil ve biçimde deneylere giriştiler. Çıkar- dıkları çok sayıda broşür ve dergi içinde en önemlisi 1919-24 arasında yayımlanan ve André Breton, Louis Aragon, Philippe Soupault, Paul Éluard ve Georges Ribemont-Dessaignes'in yazılarının yer aldığı

Littérature'dü. Dadacılık 1922'den sonra gücünü yitirmeye başladı ve grup üyeleri gerçeküstücülüğe(*) yöneldi.

Dadacılık 20. yüzyıl sanatı üzerinde geniş bir etki bıraktı. İlk kez Duchamp'ın "3 Standart Stopaj" (1913-14, Modern Sanat Müzesi, New York) ve Arp'ın "Rastlantı Yasalarına Göre Düzenlenmiş Kareler" (1916-17, Modern Sanat Müzesi, New York) uyguladıkları, kaza ve rastlantıya dayanan teknikler, daha sonra gerçeküstü- cüler ve soyut dışavurumcular tarafından kullanıldı. Kavramsal sanat da köklerini dadacılığa buldu; çünkü sanatçının zihin- sel etkinliğinin ("düşünsel anlatım"), yaratı- lan nesneden daha önemli olduğunu ilk vurgulayan Duchamp'dı.

Dadaloğlu, asıl adı VELİ (ü. 19. yy), aşık. Türkmen aşıklarının önde gelen temsilcilerinden biridir. Kul Mustafa mahlasını da kullanan Aşık Musa'nın oğ- ludur. Toros Dağlarında, Kozan, Er- zin, Payas yörelerinde yaşayan göç- be Türkmenlerin Avşar boyundan olduğu, az da olsa öğrenim gördüğü ve Avşar beylerinden Küçük Alioğlu ve Kozanoğlu' nun yanında imamlık, kâtiplik yaptığı ileri sürülürse de, elde bunu kanıtlayacak belge yoktur. Dadaloğlu daha çok Gâvur ve Ahır dağları yörelerinde yaşadı; Çukurova'yı, Toroslar'ı, Orta Anadolu'yu dolaştı. Göçer Türkmen aşiretlerinin kendi aralarındaki çatışmalar, zaman zaman da Osmanlı yön- etimine başkaldırmaları onun şiirini derinden etkiledi. Osmanlı Devleti bu başkaldırmala- ra kesin bir çözüm getirmek için 1865'te Fırka-i Islahiye adlı bir ordu kurarak bölge- ye gönderdi. Ayaklanmalar bastırılarak aşi- retler Anadolu'nun başka yörelerine yerleş- tirildi. Bu sırada Dadaloğlu'nun aşireti de Orta Anadolu'da bugün için kesin olarak bilinmeyen bir yere iskân edildi.

Dadaloğlu'nun öbür 19. yüzyıl aşıkların- dan bir iki noktada ayrıldığı görülür. O, kent yaşamından uzakta yaşadığı için, şiiri- nin ortamı da göçerlik koşullarını yansıtır. Ayrıca aynı nedenle onda, 19. yüzyıl aşıkla- rında daha çok görülen divan şiirine yaklaşı- ma eğilimine hiç rastlanmaz. Değişlerinde kullandığı dil Güney Anadolu Türkmen boylarının kullandığı halk Türkçesidir.

Her türlü güzelliğe tutkun olan Dadaloğlu asıl ününü, tarihsel olaylar nedeniyle içinde bulunduğu kavgı ortamında söylediği tür- külerle yapmıştır. Karacaoğlu'nun doğa ve sevgi şiirlerinde gösterdiği üstün söz yetene- ğiyle, Köröğlu'nun yiğitlik ve kavgacı anla- tım biçimi Dadaloğlu'nda birleşir. Şiirlerin- de aşiret yaşamının bütün özelliklerini, göçebelikten kopuşa gösterilen tepkileri, yaşanan olayların acı yönleri ile ilişkilerini duru ve yalın bir dille verir. Kavganın yanında bir duygu ozanı olduğu da bilinen Dadaloğlu'nun yüz kadar şiiri sözlü kaynak- lardan derlenerek günümüze ulaşmıştır.

dadaş, Doğu Anadolu'da, özellikle Erzu- rum ve yöresinde büyük kardeş, ağabey, delikanlı, babayığit kimse anlamına gelen, dostça seslenme sözü.

Birbirini tanıyan ya da tanımayan kişiler arasında hitap sözcüğü olarak kullanılması, özellikle Erzurum yöresinde yaygındır. Er- zurumluların kendileriyle özdeşleştirdikleri duduşın haksızlığa boyun eğmemek, kimse- den korkmamak, ölümü göze alıp iyilik yolunda her tehlikeye atılmak, geleneklere bağlı olup onları yaşatmak gibi nitelikleri olduğuna inanılır.

Bu özellikleriyle dadaşlar, Batı Anadolu' nun mertlik, yiğitlik simgesi olan zeybekle- re benzerler. Kahramanlık, yiğitlik konula-

rına dayalı olan Doğu Anadolu'nun gele- neksel halk oyunu bar(*) dadaşlarca oynanır.

Geleneksel dadaş giyimini eski dönemlerin giysileri olan cepken, yelek, zıvga, kuşak, yemeni, serhatlık ve pazubentten oluşur. Genellikle işlemeli olan bu giysiler bele sokulan gümüşlü hançerlerle tamamlanır.

Daday, Karadeniz Bölgesi'nin batı kesii- minde, Kastamonu iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 973 km² olan Daday ilçesi doğuda Merkez ilçe, güneydo- ğuda İhsangazi, güneyde Araç ilçeleri, batı- da Zonguldak ili, kuzeybatıda Pınarbaşı, kuzeyde Azdavay, kuzeydoğuda da Ağlı ilçeleriyle çevrilidir.

Daday ilçesi toprakları, Kastamonu ilinin kuzey kesimini engebelendiren Küre Dağ- larıyla, güneyini engebelendiren Ilgaz Dağ- ları arasında, yer yer akarsu vadileriyle parçalanmış platolardan oluşur. Kuzeydo- ğusundaki Ballıdağ'ın yüksekliği 1.746 m'ye ulaşır. Başlıca akarsu Gökirmak'ın başlan- gıç kolu olarak kabul edilen Daday Çayı- dır. Daday'ın önemli düzlükleri de bu akarsu boyunca doğuya doğru genişleyerek uzanır.

İlçe ekonomisi tarıma dayalıdır. Başlıca geçim kaynağı bitkisel üretimdir. Ovada, başta şeker pancarı ve buğday olmak üzere tarla bitkileri yetiştirilir. Patates üretimi yerel tüketime yöneliktir. Az miktarda meyvecilik de yapılır; en çok elma ve Erik yetiştirilir. Hayvancılık ilçenin ikinci geçim kaynağıdır. En çok koyun ve sığır beslenir. İlçedeki ekonomik etkinliklerden biri de ormancılıktır.

Antik Çağda Dadybra olarak adlandırılan Daday yöresi, Bizans döneminden bu yana çeşitli yerleşmelere sahne oldu. Daday önce Candaroğullarının egemenliği altındayken 13. yüzyılda Osmanlı topraklarına katıldı. Bu dönemde küçük bir bucaktı. 19. yüzyıl sonlarında Kastamonu vilayeti Merkez san- cağına bağlı bir kaza olarak yönetiliyordu.

İlçe merkezi Daday kasabası, Daday Çayı- nın suladığı küçük bir ovanın kenarında kurulmuştur. İl merkezi Kastamonu kenti- ne 30 km uzaklıktadır; ana ulaşım bağlan- larının dışında kaldığı için gelişmemiş, küçük bir yerleşim olarak kalmıştır. Orman ürünlerine dayalı küçük sanayisi vardır.

İlçeye bağlı İnciğez köyünde yer alan Hikmet Ağa Konağı, saptanabilen en eski Türk evlerinden biri olmasıyla dikkat çeker. Konağın büyük yazlık odasında bulunan yazıtta, 1632'de yapıldığı belirtilmektedir.

Daday Belediyesi 1873'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 15.131; kasaba, 3.502.

Daddah, Moktar Ould (d. 25 Aralık 1924, Boutilimit, Moritanya, Fransız Batı Afrikası), bağımsız Moritanya'nın ilk devlet başkanı (1961-78). İki ırktan (Magripli ve Siyah) gelen dağınık ve yarı göçebe bir halkı sıkı, ama becerikli bir yönetim altında birleştirme yolundaki çabalarıyla tanın- mıştır.

Aristokrat bir aileden gelen Moktar Ould Daddah, üniversiteyi bitirerek avukat olan ilk Moritanya'lı idi. 1950'lerin ortalarında Paris'ten döndüğünde, iki rakip partiden daha ilımlı olan Moritanya İlerici Birliği'ne katıldı ve 1957'de meclis üyeliğine seçildi. 1958'de Yürütme Konseyi başkanı, 1959'da başbakan, 1961'de de devlet başkanı oldu. Bu arada 1958'de çeşitli partileri bir araya getirerek kurduğu Moritanya Yeniden Ku- ruluş Partisi, 1960'ta geriye kalan başlıca muhalefet partisini de bünyesine aldı.

Moktar Ould Daddah'ın ilk hedefi, güney- de tarımla uğraşan azınlık ile orta ve kuzey kesimdeki göçebe çoğunluk arasında var

olan bölünmüşlüğü gidererek ulusal birliği gerçekleştirmektir. Önceleri temelde parlamenter sisteme dayanan bir yönetimle yerel nüfuz sahipleri ile modernleşme yanlısı genç kuşak arasında bir denge kurmaya çalıştı. Ama 1964'te genel sekreterliğini yaptığı Moritanya Halk Partisi'nin egemenliğine dayanan otoriter tek-parti yönetimine yöneldi. Temmuz 1978'de eski İspanyol Sahra'sının bir bölümünü ilhak etmeye yönelik girişimlerin yarattığı hoşnutsuzluk üzerine, Yarbay Mustafa Ould Salek'in başını çektiği askeri bir darbeyle devrildi.

Daddi, Bernardo (d. y. 1290, Floransa? - ö. y. 1355, Floransa?), erken Rönesans dönemi İtalyan ressamı. Giotto'nun öğrencisi olmuş, Sienalı sanatçı Lorenzetti'nin etkisinde kalmıştır. Giotto'nun yapıtlarındaki heykelsi niteliklerle Siena sanatının bazı özelliklerini birleştirmeye çalışmış, bu yaklaşım Giotto'dan sonra egemen üslup haline gelmiştir.

Daddi, 1328-48 arasında büyük boyutlu altar panolarında işlediği Madonna resimlerinden küçük boyutlu özel ibadet panolarına kadar çok farklı nitelikte yapıtlar üretmiştir. Kullandığı teknikte figürlerine yalnızca Giotto'nun bir öğrencisinden beklenebilecek bir hafiflik kazandırdığı gibi, vücut kıvrımlarını vurgulayarak bunlara incelik de katmıştır. Goblele kaplı tahtaların önündeki başları yana dönük figürler keskin ve canlı bir biçimde işlenmiştir. Başlı çocuk İsa'ya doğru hafifçe eğik olarak betimlediği Madonnaları ise oldukça rahat bir atmosfer içinde ve yüzünde bir tebessümle vermiştir.

Daddi'nin Ognissanti Kilisesi için 1328'de tamamladığı triptik (üç kanatlı pano) (bugün Uffizi Galerisi, Floransa) en başarılı yapıtlarının tipik örneğidir. Ayrıca, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki galerilerde sergilenen çok sayıda küçük boyutlu resmi de vardır.

Dadié, Bernard Binlin (d. 1916, Assini, Fildişi Kıyısı), şair, oyun yazarı, romancı ve yönetici. Yapıtlarında, Afrika'nın geçmişinden gelen geleneksel temaların yanı sıra çağdaş Afrikalının eşitlik, onurlu bir yaşam ve özgürlük özleminden de esinlenmiştir.

Yükseköğrenimini Senegal'de yaptı. Burada katıldığı bir folklor ve tiyatro hareketi onun ilk oyunlarını yazmasında yüreklendiren bir rol oynadı. Yöneticilik dalında diploma aldıktan sonra 11 yıl Fransız Siyah Afrika Enstitüsü'nde çalıştı. 1947'de Fildişi Kıyısı'na döndükten sonra da oyun yazmaya olan ilgisi sürdü. Öğretmenlik ve yazarlık yaptı; Ulusal Tiyatro Stüdyosu'nu kurdu ve sonunda Fildişi Kıyısı sanat ve araştırma müdürü ve kültür bakanı oldu.

Yayımlanan ilk yapıtı *Afrique debout* (1950; Ayaga Kalkan Afrika) bir şiir derlemesiydi. Bunu, Fildişi Kıyısı'nın Fransız sömürgesi olduğu dönemdeki toplumsal ortamını canlandıran otobiyografik romanı *Climbié* (1953) ve Paris sosyetesini özgün bir bakışla inceleyen mektup tarzında yazılmış *Un Nègre à Paris* (1959; Paris'te Bir Siyah) izledi. Afrika'nın sözlü geleneklerine duyduğu sevgiyle, Afrika toplumunun manevi omurgasını oluşturduklarına inandığı pek çok efsane, fabl, halk öyküsü ve atasözünü içeren birkaç derleme yayımladı. Sonraki iki romanı *Patron de New York* (1964; New York'un Patronu) ve *La Ville où nul ne meurt* (1968; Hiçbir Şeyin Ölmediği Kent), ABD ve Batı'daki yaşamın yansımasıdır. Dadié 1967-70 arasında bir şiir kitabı ve aralarında *Monsieur Thôgô-Gnini*'nin de (1970) bulunduğu birkaç oyun yayımladı. *Commandant Taurcault et ses nègres* (1980;

Komutan Taurcault ve Kara Derilileri) adlı romanı 1980'de yayımlandı.

Dadra-Nagar Haveli, Hindistan'ın batı kesiminde, Gucerat ve Maharashtra eyaletleri arasında yer alan birlik toprağı Bombay'ın 200 km kuzeyindedir. Üç kasabası bulunan Dadra ile 69 kasabası bulunan Nagar Haveli olmak üzere iki kesimden oluşur. Yüzölçümü 500 km²'dir. Goa-Daman-Diu birlik toprağıyla birlikte, Hindistan hükümetince yönetilir. Bölgenin yarısını ormanlar kaplar. Öbür yarısında pirinç ve başka tahıllar yetiştirilir, ayrıca hayvan otlatılır.

Bölge 1789'da Portekiz denetimine girdi. Yerli halkın 1954'te başlattığı bağımsızlık hareketleri, Portekizlileri burayı Hindistan'a bırakmaya zorladı. Dadra-Nagar Haveli 1961'de birlik toprağı konumunu kazandı. Bölge nüfusunun yaklaşık yüzde 90'ı tarımla uğraşan Adivasi kabile halklarından oluşur. Yönetim merkezi Silvassa, birlik toprağının en büyük kenti ve ticaret merkezidir. Nüfus (1991 geç.) 138.401.

Dadu, TAIDU olarak da yazılır. Wade-Giles yazımında TA-TU. Moğolca HANBALIK. Moğol egemenliği sırasında Pekin'in(*) Çince adı.

Dadu, Pakistan'da Sind eyaletinin Haydarabad ilinde ilçe ve ilçe merkezi kent. Dadu kenti İndus Irmağının hemen batısındadır. Bir dağıtım merkezi olduğu için kara ve demir yolu ile 160 km güneydoğudaki Haydarabad'a ve ayrıca Karaçi ile Kuetta'ya bağlanır. İlçede Sind Üniversitesi'ne bağlı kız ve erkek devlet yüksekokulları vardır.

Yüzölçümü 19.016 km² olan Dadu ilçesi kuzeyde, 1931'den önce bir parçası olduğu Larkana ilçesi, doğuda İndus Irmağı, güneyde Tatta ilçesi ve batıda da Kirthar Dağları ile çevrilidir. İndus Irmağı üzerindeki Sukkur Barajı'ndan gelen suyla beslenen Dadu Kanalı sistemi ile sulanan bölge verimli alüvyonlu topraklardan oluşur. Buğday, gram (bir tür Hint fasulyesi), pirinç ve kacadarı temel tarımsal ürünlerdir. Batıdaki dağlık bölgede geniş kömür, mermer, selestit ve cam kumu yatakları vardır. İlçede tarım araçları atölyeleri de bulunur. Kotri'de dokuma, plastik ve kâğıt üretimine dayalı hafif sanayi gelişmiştir. Nüfus (1981) kent, 39.298; ilçe, 1.077.053.

Dadupanthi, (Sanskrit dilinde "Dadu'nun yolunu izleyenler"), 16. yüzyılda yaşayan Hindu ermiş Dadu'nun müritleri. Bir halleş olan Dadu, 1544'te Ahmedabad'da doğmuştur. Bugünkü Racasthan eyaletinde, Caipur yakınındaki Naraina'ya yerleşti; burası, günümüzde de müritlerinin merkezidir. Dadu, Vedaların (ilk Hindu Kutsal Metinleri) üstünlüğüne, kast ayrımlarına, tapınak ziyaretleri ve haclar gibi insanlar arasında ayrılık yaratan ve dışı yönelik olan ibadet biçimlerine karşı çıktı. Bunların yerine *capa'yı* (Tanrı'nın adını da içeren kutsal sözcüklerin yinelenmesi) vurguladı. Hem Hindu, hem Müslümanlar Dadu'nun müridi olarak kabul edilirdi. Dadu'nun öğretileri ve ilahileri 5 bin dizelek bir antolojide toplandı. *Bani* (Şiirsel Deyişler) adlı bu derlemeye tarikat içinde büyük saygı gösterilir.

Daflalar, BANGNİLER olarak bilinir, Hindistan'ın kuzeydoğu kesimindeki dağlık birlik toprağı Arunaçhal Pradesh ile Bhutan'ın doğu kesiminde yaşayan kabile halkı. Çin-Tibet dil ailesinin Tibet-Birman öbeğine bağlı bir dil konuşurlar.

Daflalar, ormanların kesilip yakılmasıyla elde edilen arazilerde tarım yaparlar, ayrıca

avcılık ve balıkçılıkla geçinirler. Deniz düzeyinden 900-1.800 m yükseklikteki bölgelerde, kazıklar üzerine kurulmuş evlerde otururlar. Soy çizgisi babayanlıdır. Kimi zaman 60-70 kişilik bir grup oluşturan her soy, iç bölmeleri olmayan, ama her aile için ayrı bir ocağın bulunduğu bir uzunevde yaşar. Bu babayanlı hane birimi dışında hiçbir resmi toplumsal örgütlenme ya da köy yönetimi yoktur. Daflalar, doğayla ilişkilerdirdikleri ruhlara inanırlar.

Dafydd AP EDMWND (ü. 1450-80). Galli şair. Gal şiirinde, *hard*(*) denen halk ozanlarının uymak zorunda olduğu 24 ölçünün kesin bir sınıflamasını ve tanımını yapmıştır. Bu ölçü sistemi, 1451'de Galli şair ve müzikçilerin bir araya geldiği Carmarthen *eisteddfod*'da(*) açıklanmıştır. *Bard*ların kullandığı şiir biçimlerinin ustası olan Dafydd, zarif ve teknik açıdan kusursuz aşk şiirleri, övgü ve ağıtlar yazmıştır. Yapıtları, Thomas Roberts'in yayıma hazırladığı *Gwaith Dafydd ab Edmwnd* (1914) adlı kitapta toplanmıştır.

Dafydd AP GWILYM (d. y. 1320, bir olasılıkla Brogynin, Cardiganshire - ö. y. 1380, Strata Florida, Cardiganshire, Galler). Gal edebiyatının en büyük adlarından biri kabul edilen şair. Biçimci bir şiir geleneğine o zamana değin görülmemiş bir içtenlik, canlılık ve doğallık getirmiştir.

Yaşamı konusunda fazla bilgi yoktur; yalnızca Galler'in güneyinde yerleşmiş aristokrat bir aileden geldiği, Anglesey ve Caernarvonshire'a gittiği, Cardiganshire'in seçkin ailelerinden çoğunu da tanıdığı bilinmektedir. *Awll* (od) ve uyaklı beyitlerden oluşan *cywydd*(*) biçimlerinde yazdığı şiirler, *bard*(*) denen halk ozanlarının ortaya koyduğu Gal şiirini iyi bildiğini ve Galler'in "prens şairleri" geleneğinden olduğunu gösterir. Belirli şiirsel geleneklere bağlı kalmayın yanında serbest şiir yapıları ve geniş bir sözcük dağarcığından yararlanması, trubadurlardan ve gezgin bilginlerden etkilenmiş olabileceğini gösterir.

En önemli şiirleri, aşk ve doğa güzelliklerinin incelikli betimlemeleridir. Dafydd ap Gwilym'in *hard* şiirine getirdiği serbest ve rahat hava Galler'in sonraki şair kuşaklarını etkilemiştir.

Dafydd NANMOR (d. 1440'tan önce, Nanmor, Merioneth - ö. y. 1480, Whitland, Carmarthenshire?), Galleri, uyaklı beyitlerden oluşan *cywydd*(*) biçiminin ustalarından sayılan Galli ozan. Şiirlerinin geleneğe ve aristokraseye olan inancını dile getirir. Bunların çoğu, Tudorların siyasal isteklerini desteklemek amacıyla yazılmıştır. Bir bölümü de basit ve içten aşk şiirleridir. "Llio's Hair" (Llio'nun Saçları) ve "Maiden's Elegy" (Genç Kızın Ağıtı), *cywydd* biçiminde yazılmış en iyi şiirlerinden sayılır. Thomas Roberts ve Ifor Williams'in derlediği *The Poetical Works of Dafydd Nanmor* (Dafydd Nanmor'un Şiirleri) 1923'te yayımlanmıştır.

Dagbambalar bak. Dagombalar

Dagda (Kelt dilinde "İyi Tanrı"), EOCHAID OLLATHAIR (Herkesin Babası Eochaid) ya da IN RUAD RO-FHESSA (Büyük Bilgelğin Kırmızısı/Güçlüsü) olarak da bilinir, Kelt dininde, mitolojik İrlanda halkı Tuatha Dé Danann'ın (Tanrıca Danu'nun Halkı) önderlerinden biri. Pek çok güçlerle donatılmıştı ve hiç boşalmayan bir yemek kazanı-

na, meyvesi hiç eksik olmayan ağaçlara, biri canlı, öteki durmadan kebab gibi kızaran iki domuza sahipti. İnsanları hem öldürebilecek, hem iyileştirip yaşatabilecek güte büyük bir sopsa vardı. Kendi kendine çalan arpiyla mevsimleri çağırırdı. Dagda, uğursuz savaş tanrıçası Morrigan ile evlenmişti.

Dagens Nyheter (İsveççede "Günlük Gazete"), Stockholm'de yayımlanan günlük sabah gazetesi. İsveç'in en etkili ve en büyük gazetelerinden biridir. 1864'te Rudolf Wall tarafından kuruldu. Uzun süre sanat haberleri, dış haberler ve yerel siyasete ilişkin haberlerle olduğu kadar, her sınıftan okuyucuya seslenebilmesiyle de dikkat çekti. Siyasette genelde liberal bir politika izlemiştir. İsveç'teki öbür bütün gazetelerden daha çok reklam alır. 1960'larda bir süre İsveç'in en çok satan gazetesi olduysa da, tabloid boyda basılan kardeş günlük akşam gazetesi *Expressen* tirajda *Nyheter*'in yerini aldı. İki gazetenin ayrı yazı işleri kadrosu vardır. 1980'lerin başlarında *Dagens Nyheter*'in tirajı 400 binin üzerindeydi.

Dagens Nyheter 1920'ler ve 30'larda Almanya, İtalya ve İspanya'daki otoriter hükümetlerin oluşturduğu tehlikeler konusunda okuyucuları uyarmıştı. Ama II. Dünya Savaşı sırasında Adolf Hitler ve Nazizme karşı eleştirilerini yumuşattı ve bu konuda İsveç hükümetinin tarafsızlık politikasını benimsedi.

Dagly, Gerhard (d. y. 1653, Spa, Belçika - ö. 1714 sonrası?, Ren Bölgesi?), saray sanatçısı. Avrupa tarzı lake işçiliğinin en büyük ustalarından biri olarak barok üslubun ortaya çıkmasında önemli katkılar olmuştur. Doğu ülkelerinden lake işi eşya ithal edilmeye başlandıktan sonra birçok Avrupalı zanaatçı bu işçiliği taklit etmeye başlamış, Spa kentindeki zanaatçılar özellikle "Bois de Spa" adı verilen küçük lake kutuların yapımında ustalaşmıştır. Dagly'nin gençlik yılları hakkında da bir süre bu kentte çalıştığı dışında pek bilgi yoktur.

Dagly 1687'de Berlin'de Brandenburg büyük elektörü Friedrich Wilhelm'in saray sanatçısı (*Kammerkünstler*) olarak atandı; 1688'de onun yerini alan III. Friedrich (sonradan Prusya kralı I. Friedrich) döneminde de bu görevini sürdürdü. Friedrich, yönetimi sırasında birçok önemli sanatçı ve mimarı sarayına topladı; Dagly de dekorasyon ve bezeme işlerini yönetmekle görevlendirildi. Saray odalarının dekorasyonu ve mobilyaların tasarımıyla uğraştığı bu dönemde odaların duvarlarını Doğu sanatı örneklerinden yararlanarak zengin bir lake işçiliğiyle kapladı. Uygulamaları, Berlin'in sonradan birçok Avrupalı zanaatçısı etkileyecek bir denemeler merkezi olmasına yol açtı. Mobilyalarında genellikle Uzakdoğu kökenli sahnelerle bezeme örgelerine yer verdi; hem geleneksel siyah ve yaldız, hem süt beyazı zemin üstüne yeşil, mavi ve kırmızı gibi kendine özgü bir renk düzeni uyguladı. Yapıtları, Çin tarzının(*) 18. yüzyıl Fransa'sında çok yaygınlaşmasına yardımcı oldu.

I. Friedrich'ten sonra oğlu I. Friedrich Wilhelm'in 1713'te Prusya kralı olması Dagly'nin dünyasını altüst etti. Yeni kral sarayda büyük bir temizliğe girişti; sanatın gereksizliğine, sanatçının ise kolaylıkla gözden çıkarılabileceğine inanıyordu. Bu tarihten sonra çalışmayı bırakan Dagly hakkındaki en son bilgi, 1714'te Ren Bölgesinde bulunduğuydur.

1689'dan yaklaşık 1713'e değin sanatçıyla birlikte çalışan kardeşi Jacques Dagly, ağabeyinin sanatının sırları ile birlikte Paris'e göç etti. Versailles Sarayı'nın kraliyet dekoratörleri olan ünlü Martin kardeşlerin ortaya koyduğu yeniliklerin temelinde de Gerhard Dagly'nin sanatı yatıyordu.

Dagobert I (d. 605 - ö. 19 Ocak 639, Saint-Denis, Fransa), Frank ülkesinin fiilen bölünmesinden önce hüküm sürmüş son Merovenj kralı. II. Clotaire'in oğluydu. 623'te Austrasia'nın, 629'da da bütün Frank ülkesinin kralı oldu. ülkesini güvence altına alabilmek için Bizans imparatoru Herakleios ile bir dostluk anlaşması imzaladı. Gasconlar ile Bretonları yenilgiye uğrattı; doğu sınırlarında Slavlara karşı seferler düzenledi. İspanya'da tahtı zorla ele geçiren Vizigot önderi Swinthila'ya (Svintila) yardım amacıyla 631'de bir ordu gönderdi. Frank başkentini Austrasia'dan, krallığın daha etkin biçimde yönetilebileceği merkezi bir konumda bulunan Paris'e taşıdı. Sonra da Austrasialıları yatıştırmak için üç yaşındaki oğlu Sigebert'i 634'te Austrasia kralı yaptı. Adaletle saygısıyla ün salan Dagobert, buna karşın haris ve sefahat düşkünü bir kişiydi. Ölümünden sonra yerine oğulları III. Sigebert ile II. Clovis geçti.

Bu dönemde yapılan mezarların zenginliği ve kiliselerdeki kuyumcu işleri Dagobert yönetiminin gönceli ile güzel sanatlarda sağladığı canlanmanın göstergesidir. Dagobert ayrıca Frank hukukunu gözden geçirmiş, bilimleri özendirilmiş, güzel sanatları korumuş ve ilk büyük Saint-Denis Manastırını kurarak birçok bağışta bulunmuştur.

Dagobert II, AZİZ DAGOBERT olarak da bilinir (d. y. 650 - ö. 23 Aralık 679, Stenay yakınları, Lorraine; yortu günü, 23 Aralık), Austrasia'nın Merovenj kökenli Frank kralı. Babası III. Sigebert'in 656'da ölmesinden sonra bir İrlanda manastırına gönderildi ve Austrasia tahtına saray nazırı Grimoald'in oğlu Childebert (Evlatlık) geçti. Grimoald ile Childebert'in düşmesinden sonra, Dagobert'in kuzeni olan Neustria kralı III. Clotaire 662'de II. Childeric'i Austrasia tahtına geçirdi. 675'te Childeric'in öldürülmesi üzerine, York piskoposu Wilfrid'in yardımıyla Dagobert'in izi bulundu ve 676'da tahta geçmesi sağlandı. Dagobert'in üç yıl sonra öldürülmesi, bütün Frank topraklarının biçimsel olarak III. Theoderich'in yönetimi altında birleştirilmesine yol açtı.

Dagobert III (d. 699 - ö. 715/716), Merovenj hanedanından Frank kralı. 711'de babası III. Childebert'in yerine geçti. Çocuk yaşta hüküm sürdüğü dönemin büyük bölümünde sarayın Austrasialı yöneticisi Herstalli II. Pépin'in gölgesinde kaldı.

Dagombalar, DAGBAMBALAR olarak da bilinir, Gana'nın kuzeyinde, Dagbon kabile topraklarında oturan halk. Nijer-Kongo dil ailesinin Gur koluna bağlı Dagbane dilini konuşurlar. Dagomba çeliği, Konkomba ve Çakossi gibi kabilelerin bir bölümü ile bağımlı kabileleri de kapsar.

Efsaneye göre 14. yüzyılda kuzeyli istilacıların kurduğu Dagomba Krallığı, başlangıçta güneyde Kara Volta'ya kadar uzanıyordu. 17. yüzyıl ortalarında Goncalars (Guanğlar) fetihleri nedeniyle giderek küçüldü. Dagombalar yüzyılın sonunda Asantilere boyun eğdiler ve 1874'te İngilizlere yenilmelerine değin Asantilere köle vermek biçiminde yıllık vergi ödemek zorunda kaldılar.

Dagombalar çiftçilikle geçinir. Başlıca ürünleri kacadarı, darı, mısır, tatlıpatates ve yerfıstığıdır. Çiftlik işlerini genel-

likle erkekler yapar; kadınlar hasata yardım eder. Ayrıca sığır, koyun, keçi, tavuk ve heçtavuğu besler, avcılık ve balıkçılıkla da uğraşırlar.

Dagombalar duvarlarla çevrili, toplu köylerde yaşarlar. Ev halkı akraba erkekler, eşleri, çocukları ve ailenin baktığı öteki kişilerden oluşur. Dagomba nüfusu sıradan kabile üyeleri ve yüksek sınıf biçiminde ikiye ayrılır. Sıradan kabile üyeleri arasında toplumsal örgütlenmenin temeli, babayanlı aile yapısıdır. Anayanlılık daha çok ruhsal niteliklerin geçmesindeki rolünden dolayı önem taşır. Babayanlı soylar hiyerarşik olarak düzenlenmiş bölümlere ayrılır. Ataların kutsal mezarlarının koruyucusu olan soy başkanları, manevi otoriteyi temsil eder. Dagomba dininin temel özellikleri atalara ve toprağa tapınmadır.

Yüksek sınıf içinde en önemli akrabalık birimi, hem kadın, hem de erkek soyu yoluyla tek bir büyükbaba ya da büyük büyükbabadan gelen ve *dang* olarak bilinen soy topluluğudur. Merkezi Dagomba devletinde, bir önceki büyük şefin (*ya-na*) yerini yalnızca oğulları alabilir. Bu makam bölge şefleri arasında dönüşümlü olarak el değişir.

Dagon, DAGAN (İbrani ve Ugarit dillerinde "tahıl") olarak da yazılır, Batı Sami kavimlerinin ürün bereketi tanrısı. Yakındoğu'da yaygın olarak tapılan Dagon efsaneye göre sabanın mucididir. Kültür, İÖ y. 2500'e değin iner. Ras Şamra'da (eskiden Ugarit) bulunan metinlere göre, Tanrı Baal'in babasıydı. Ras Şamra'daki önemli bir tapınağın yanı sıra Filistinlilerin tanrısı olarak bilindiği Filistin'de Aşer'deki Beyt-dagon (Yeşu 19:27), Gaza (Hâkimler 16:23) ve Aşdod (1. Samuel 5:2-7) gibi yerlerde de adına yapılmış kutsal yerler vardı. Bitkileri yetiştirme işlevlerinin İÖ y. 1500'de Baal'e geçmesine karşın, Ras Şamra'da önem sırası bakımından en büyük tanrı El'den sonra gelirdi.

Daguerre, Louis-Jacques-Mandé (d. 18 Kasım 1789, Cormeilles, Paris yakınları - ö. 10 Temmuz 1851, Bry-sur-Marne, Fransa), fotoğraf basma işlemi pratik duruma getiren *daguerreotype* yöntemini geliştiren Fransız ressam ve fizikçi. İlk olarak 1826'da Fransız J.-N. Niépce'in geliştirdiği teknikte elde edilen fotoğrafların kalitesi çok düşüktü ve yaklaşık sekiz saatlik bir pozlandırma süresi gerektiriyordu. Daguerre'in işleminde ise pozlandırma süresi 20-30 dakikaya indi.

Önceleri vergi memurluğu yapan Daguerre, daha sonra tiyatrolarda dekor olarak kullanılan resimler yapmaya başladı. 1822'de Paris'te ışık değişimlerinden oluşan çeşitli efektlerin yer aldığı "Diorama" adlı görsel bir gösteriyi sahnelemeye girişti. Londra'daki Regent's Park'ta düzenlediği benzer bir gösteri, 1839'daki bir yangında yok oldu. 1814'ten beri Güneş ışığı yardımıyla sürekli resimler elde etme konusunda çalışmalar yapan Niépce, 1826'da Daguerre'in aynı alandaki çabalarını öğrendi. İki mucit 1829'dan Niépce'in öldüğü 1833'e değin, helyografi yönteminin geliştirilmesinde birlikte çalıştılar. Daguerre, Niépce'in ölümünden sonra da çalışmalarını sürdürdü ve 9 Ocak 1839'da *daguerreotype* yöntemi, Fransız Bilimleri Akademisi'nin bir toplantısında ünlü astronom ve fizikçi D.-F.-J. Arago tarafından üyelere tanıtıldı. Daguerre, Légion d'honneur nişanıyla ödüllendirildi. 1839'da fotoğrafçılık alanındaki hizmetlerine karşılık Daguerre'e 6 bin frank, Niépce'in vârislerine ise 4 bin franklık yıllık gelir bağlandı.

daguerreotype, fotoğraf elde etmede ilk başarılı yöntem ve bu yolla elde edilen görüntü. Adını, Joseph-Nicéphore Niépce'in yardımıyla 1830'larda bu tekniği geliştiren Fransız mucit Louis-Jacques-Mandé Daguerre'den almıştır. Daguerre ve Niépce gümüş iyodürle sıvanmış bakır bir levhanın üzerine ışık verildikten (pozlama) sonra cıva buharına tutulup normal tuz eriyiğiyle sabitlenmesi durumunda, levhanın üzerinde kalıcı bir görüntünün oluşacağını buldular. 19. yüzyılın ortalarında çok sayıda *daguerreotype*, özellikle de portreler yapılmış, sonraları bu yöntemin yerini yaş kollodyum işlemi almıştır.

Dagupan, Filipinler'de, Luzon Adasının batı kesiminde liman kenti. Dagupan Irmağının ağzı yakınında, Lingayen Körfezinin güney kıyısındadır. 1590'da Augustinusçu misyonerler tarafından kurulmuştur. Balık, tuz, pirinç ve meyve üreten bir bölgenin limanı olan Dagupan, Manila-Kuzey Demiryolu ile karayolu ağından yararlanır. Kentte bir üniversite, modern bir katedral ve bazı imalathaneler vardır. Kent 1947'de tüzel kimlik kazandı. Nüfus (1990) 122.000.

Dagurlar, Mançu dilinde DAHUR. Rusça DAUR. Çince DAHUR (Wade-Giles yazımında TA-HU-ERH), Çin'in Heilongjiang eyaleti sınırları içinde yaşayan Moğol halk. Sayıları 100 bin dolayında tahmin edilmektedir. Önceleri, konuştukları dilin Tunguzca ya da Moğolca ile Tunguzcanın bir karışımı olduğu sanılıyordu. Bugün, 13. yüzyıl belgele-
rindeki özelliklerini korumuş olan eski bir Moğol lehçesi olduğu bilinmektedir. Rusça'daki Daur sözcüğü Daur Sıradağlarından gelmektedir.

17. yüzyılda Rus göçmenleri geldiğinde Dagurlar Transbaykal'in doğusunda ve Amur bölgesinde yaşıyorlardı. Ortodoks Kilisesi 1682'de Dagurlara misyonerler gönderdi. Ama Dagurların Rus egemenliği altına girmesini istemeyen Çin hükümeti, onları başka bir bölgeye yerleştirdi. Dagurlar 20. yüzyılın başlarında daha çok, Heilongjiang'da, Hailar kenti çevresinde ve Nen Irmağı vadisinde Qiqihar (Ch'i-ch'i-ha-erh) kenti yakınında yaşıyorlardı. Halkın başlıca geçim kaynakları arasında, tarım, ormancılık, avcılık, hayvancılık ve at yetiştiriciliği sayılabilir. Toplum yaşamında klan sistemi egemendir. Asıl dinleri şamanizm

olmakla birlikte, Tibet Budacılığına bağlı olanlar da vardır.

dağ, çoğunlukla dik yamaçlı, yükseltisi çevresindeki arazinin üstünde ve sınırları oldukça belirgin yüzey şekli. Genellikle tepeden daha yüksek bir yüzey şekli olarak bilinmekle birlikte, dağ tanımının dayandığı asıl ölçüt, çoğu durumda yükseklikten çok, söz konusu yüzey şeklinin çevresine egemen bir konumda bulunmasıdır. Dağlar genellikle birbiriyle bağlantılı bir zincir ya da sıra biçimindedir; zincirler bir araya gelerek dağ sistemlerini oluşturur. Himalayalar, Alpler ve Kayalık Dağlar yeryüzünün en önemli dağ sistemleridir.

DAĞ TÜRLERİ. *Kubbe dağlar.* Bu dağlar Yer yüzeyinin, çatlak oluşmaksızın yukarı doğru kıvrılmasıyla oluşur. Görece düzdür ve parçalanmış yüzeyleri yumuşak eğimlerle çevre düzlüklere iner. ABD'nin Güney Dakota eyaletindeki Black Hills kubbe biçimli dağlara örnektir.

Blok dağlar. Yerkabuğunun dev bloklar biçiminde, doğrusal çukur kuşakları boyunca yükselmesiyle oluşur. Lawrence Dağları örneğinde olduğu gibi sert biçimde yükselir. Blok kırılma, ince bir tortul kayaç katmanının altındaki granit tabanı etkiler. Farklı mekanik özellikleri olan taban ve üst katman, tektonik kuvvetlere de farklı biçimlerde yanıt verir; taban, bloklar halinde kırılıp yükselirken, daha zayıf olan tortul katman kıvrılma geçirir. Orta Avrupa'daki dağlar böyle oluşmuştur.

Riftlerle çevrili dağlar. Uzun, doğrusal çukur alanları olan riftler, büyük ölçüde yukarı doğru kıvrılma geçirmiş bölgelerde yer alır ve iki yandan kırıklarla (fay) sınırlanmıştır. Rift vadilerinin kıyısından yükselen dağlar oldukça dik ve parçalanmış durumdadır. Birer rift olan Yukarı Ren Vadisi ve Kızıldeniz'in çevresinde böyle dağlar bulunur.

Kıvrımlı dağlar. Bu dağlar, yanal sıkışma ve belli bir bölgede art arda gelen yukarı kıvrılmalar sonucunda oluşur. Genellikle granit ya da gnaystan bir taban üstünde yükselen, ince, katmanlı tortul kayaçların üstünde yer alırlar. Tortul kayaç katmanının taban üstünde yanal olarak kaymasıyla basit kıvrımlı dağlar oluşur. Böylece düz, birbirine paralel sırtlar ve vadiler ortaya çıkar. İsviçre'deki Jura Dağları bu yapıya

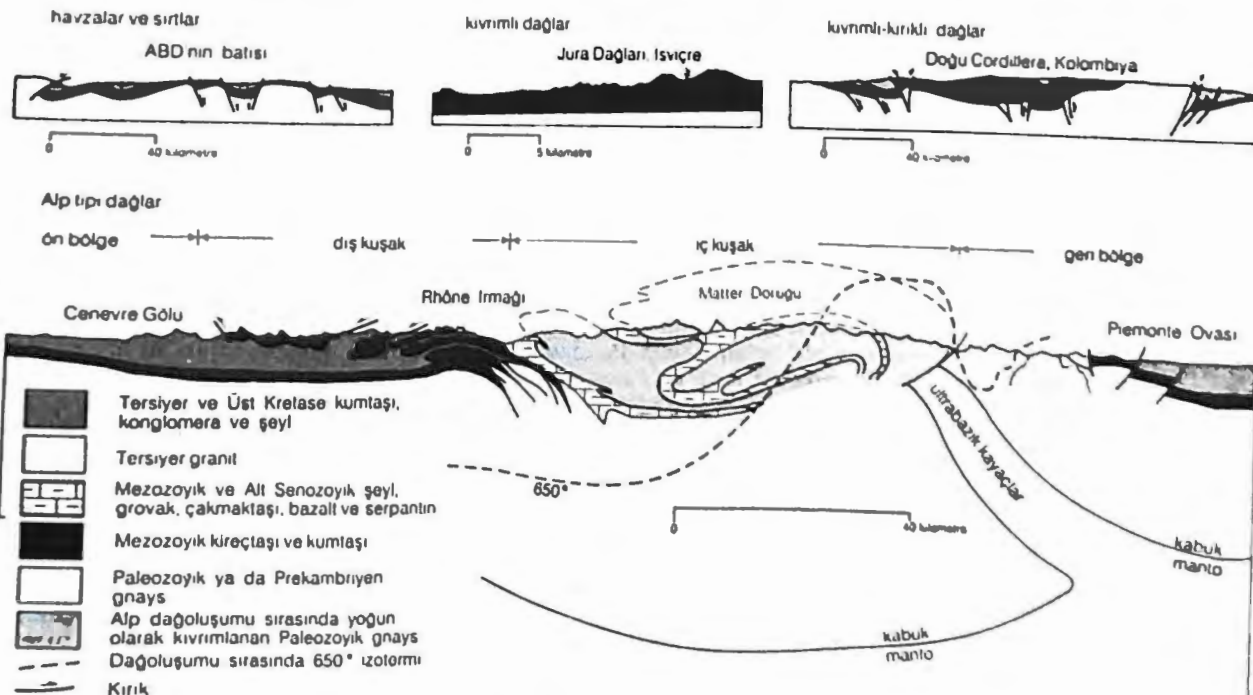
örnektir. Kıvrılma ve kırılma sonucunda oluşmuş dağlar ise daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Tabana ve üst katmana etkiyen sıkıştırma kuvveti, sert taban kayaçlarının çatlaklar boyunca kama biçiminde kırılmasına, görece hareketli üst katmanın da paralel kıvrımlar oluşturmaya yol açar. Kolombiya'daki Doğu Cordillera kıvrılma-kırılma süreci sonucunda oluşmuş dağlara tipik bir örnektir.

Yanardağlar. Bu dağlar, üst üste binen lav akıntılarının ve tuf katmanlarının ürünüdür. Japonya'daki gibi dik yanardağ konileri, merkezi bir ağızdan boşalan lav ve tuflerden oluşmuştur. Patlamalar ya da kaldera denen daire biçimli çanak, bu dağların koniyi andıran biçiminde değişikliklere yol açabilir; Endonezya'daki Krakatoa Yanardağı buna örnektir.

Ada yayları. Kavisli bir zincir oluşturan volkanik adalar, Büyük Okyanusun batısındaki en belirgin yüzey şeklidir. Dışbükey yanları, derin bir çukurla ayrıldıkları okyanusa bakar. En önemli yanardağ konileri ise yayların karaya bakan içbükey kesiminde yer alır. Ada yayları yoğun yanardağ etkinliklerine sahne olur.

Alp tipi dağlar. Orta Avrupa'daki Alpler ya da Kuzey Amerika Cordillerası gibi Alp tipi dağlar, kıvrılma ve kırılma sonucunda oluşmuş, karmaşık, bakışsız kuşaklardır. Bitişik düzlüklerden keskin biçimde yükselir ve biri aşamalı olarak bu düzlüklerle birleşen, öteki giderek uzaklaşan iki kuşağa ayrılırlar. Düz bölgeden giderek uzaklaşan dış kuşak, kıvrılma geçirmiş katmanlı kayaçların üstünde yükselir; iç kuşak ise, gnays ve şist gibi başkalaşmış kayaçlardan oluşur. Bu kayaçların yoğun biçim bozuklukları geçirmiş bir kuşaktan kaynaklanmaları, başkalaşıma uğramaları, granit magma sokulmaları ve yanardağ etkinlikleri, Alp tipi dağlarla ada yaylarının oluşumu arasında önemli benzerlikler olduğunu göstermektedir.

Alp tipi dağ kuşakları, yakın jeolojik zamanlardaki tektonik etkinliklerin ürünüdür. Ana vadiler genellikle, geç dağ oluşum olaylarıyla ortaya çıkmış kırık kuşaklarını izler. Paralel vadi ve sırtlar, ABD'deki Kayalık Dağlar örneğinde olduğu gibi, paralel antiklinaller ve senklinaller oluşturan

Temel dağ türlerinin temsili jeolojik kesitleri

muştur. Akaçlama sistemi doğrusaldır ve küçük kırıkları, kıvrımları ya da çatlak sistemlerini izler. Vadilerden sert biçimde yükselen sırtlar bir araya gelerek sarp doruklar oluşturur.

Kalın dağlar. Bu dağlar, aşınma sonucunda büyük ölçüde erimiş dağların arta kalan bölümlerinden oluşur. Aşınma, yumuşak bir kayac tabanı olan bölgeleri oyarak vadiler oluşturur; geriye sırt biçimini almış sert kayac oluşumları kalır. Kimi zaman da eski yüzey şekilleri yumuşak tortul kayalara gömülür. Yerkabuğunun yukarı doğru kıvrılması ya da yumuşak katmanların kalkmasıyla eski yüzey şekilleri açığa çıkar. ABD'deki St. François Dağlarında yaklaşık 65-7

milyon yıl önce, Prekambriyen Zamana (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) ait tepelerin aşınmasıyla böyle bir yapı oluşmuştur.

YERYÜZÜNDEKİ DAĞ SİSTEMLERİ. Yeryüzünde başlıca iki dağ sistemi vardır: Büyük Okyanus (Pasifik Çevresi) Dağ Sistemi ve Akdeniz'den Endonezya'ya kadar uzanan Tetis ya da Akdeniz-Himalaya Dağ Sistemi. Bütün kıtalardaki dağ kuşakları bu iki sisteme bağlıdır.

Büyük Okyanus Sistemi. Bu sistem, farklı jeolojik ve fizyografik özellikler gösteren üç bölümden oluşur: 1) Kuzey Amerika Cordillerası ve Sibirya'nın doğusundaki dağ kuşakları, 2) Güney Amerika Cordillerası, 3) Büyük Okyanusun batısındaki ada yayları.

Kuzey Amerika Cordillerası, platolar, havzalar ve alçak sırtlarla birbirinden ayrılmış

iki Alp tipi dağ kuşağından oluşur. Doğudaki kuşak, Kuzey Amerika Platformuna bakan dağ zincirlerinden oluşur; batıdaki ise Alaska ile California arasındaki kıyı bölgesi boyunca yay biçiminde uzanır. Cordillera, Paleozoyik (Birinci) Zamanda (y. 570-225 milyon yıl önce) yoğun kıvrılma geçirdi; Mezozoyik (İkinci) Zamana (y. 225-65 milyon yıl önce) doğru, bazılarını yanardağ biçiminde kopuk sırtlardan oluşturdu. Tersiyer (Üçüncü) Dönem (y. 65-2,5 milyon yıl önce) ortalarında kıvrılma büyük ölçüde tamamlanmıştı. Bu dönemde dağlar kırık havzalarıyla parçalandı ve havzalar çökül ve kumla doldu. Yanardağ etkinlikleri Washington, Oregon ve Meksika'nın orta kesimindeki dağları biçimlendirdi. California'dan Alaska'ya uzanan kıyı kuşağı Tersiyer Dönemden bu yana yüzlerce kilometre

Dünyadaki Yüksek Dağlar

Adı ve Yeri	Yüksekliği (m)	İlk tırmanış yılı	Adı ve Yeri	Yüksekliği (m)	İlk tırmanış yılı
Afrika					
Kilimanjaro (Kibo Doruğu), Tanzanya	5.895	1889	Makalu I, Himalayalar, Nepal - Tibet, ÇHC	8.463	1955
Kenya (Batan doruğu), Kenya	5.199	1899	Cho Oyu, Himalayalar, Nepal - Tibet, ÇHC	8.201	1954
Margherita, Stanley Dağı, Zaire - Uganda	5.119	1906	Dhaulagiri I, Himalayalar, Nepal	8.167	1960
Ras Daşın, Sirhan Dağları, Etiyopya	4.620	1841	Manaslu I, Himalayalar, Nepal	8.163	1956
Meru, Tanzanya	4.565		Nanga Parbat I, Himalayalar, Pakistan	8.126	1953
Lageda, Etiyopya	4.532		Annapurna I, Himalayalar, Nepal	8.091	1950
Kansimbi, Virunga Dağları, Zaire - Ruanda	4.507	1903	Gašerbrum I, Himalayalar, Pakistan - Sinkiang, ÇHC	8.068	1958
Analu, Etiyopya	4.480		Brood Doruğu I, Karakurum Dağları, Pakistan	8.047	1957
Ueyonober, Etiyopya	4.472		Gosainthan I, (Shrista Pangma), Himalayalar, Tibet, ÇHC	8.012	1964
Mikeno, Virunga Dağları, Zaire - Ruanda	4.437	1927	Gyachung Kang I, Himalayalar, Nepal - Tibet, ÇHC	7.952	1964
Buahit, Etiyopya	4.437		Kangbachen, Himalayalar, Nepal	7.903	1974
Elgon, Kenya - Uganda	4.321	1890	Himalchuli I, Himalayalar, Nepal	7.893	1960
Kuzey Amerika			Disieghil Sar I, Karakurum Dağları, Pakistan	7.885	1960
McKinley, Alaska Sıradağları, Alaska	6.194	1913	Doruk 29 (Dakura), Himalayalar, Nepal	7.871	1970
Logan, St. Elias Dağları, Yukon	5.951	1925	Nuptse I, Himalayalar, Nepal	7.855	1961
Citlaltépeti (Orizaba), Neo - Volcánica Cordillerası, Meksika	5.700	1848	Maşerbrum, Doğu Doruğu, Karakurum Dağları, Pakistan	7.821	1960
St. Elias, St. Elias Dağları, Alaska - Yukon	5.489	1897	Nanda Devi, Batı Doruğu, Himalayalar, Hindistan	7.816	1936
Popocatepeti, Neo - Volcánica Cordillerası, Meksika	5.465	1519	Ngojumba Ri, Batı I, Himalayalar, Nepal - Tibet, ÇHC	7.806	
Foraker, Alaska Sıradağları, Alaska	5.304	1934	Rakaposhi, Karakurum Dağları, Pakistan	7.788	1958
Ixtacihuatli, Neo - Volcánica Cordillerası, Meksika	5.230	1889	Kancut Sar I, Karakurum Dağları, Pakistan	7.760	1959
Lucania, St. Elias Dağları, Yukon	5.226	1937	Kamel I, Himalayalar, Hindistan - Tibet, ÇHC	7.758	1931
King, St. Elias Dağları, Yukon	5.173	1952	Namuchabawa, Himalayalar, Tibet, ÇHC	7.758	
Steele, St. Elias Dağları, Yukon	5.073	1935	Guerla Mandata (Memo Nani), Himalayalar, Tibet, ÇHC	7.728	
Bona, Wrangell Dağları, Alaska	5.005	1930	Wulukumushu, Kunkun Dağları, Sinkiang, ÇHC	7.723	
Blackburn, Wrangell Dağları, Alaska	4.996	1912	Kongur, Muştagata Dağları, Sinkiang, ÇHC	7.719	
Sanford, Wrangell Dağları, Alaska	4.949	1838	Cannu, Himalayalar, Nepal	7.710	1962
Wood, St. Elias Dağları, Yukon	4.842	1941	Tiriç Mir, Hinduş Dağları, Pakistan	7.690	1962
Vancouver, St. Elias Dağları, Yukon - Alaska	4.785	1949	Saser Kangri I, Karakurum Dağları, Pakistan	7.672	1973
Churchill, Wrangell Dağları, Alaska	4.766		Gongga, Da Xue Dağları, Sichuan, ÇHC	7.556	1932
Toluca, Neo - Volcánica Cordillerası, Meksika	4.680	y. 1800	Kula Kangri, Himalayalar, Bhutan - Tibet, ÇHC	7.553	
Fainweather, St. Elias Dağları, İngiliz Kolumbiyası, Alaska	4.663	1931	Muştagata, Pamir, Sinkiang, ÇHC	7.546	1956
Hubbard, St. Elias Dağları, Yukon - Alaska	4.577	1951	Komünizm, Pamir, Tacikistan	7.495	1933
Bear, Wrangell Dağları, Alaska	4.520	1951	Jongsang, Himalayalar, Nepal	7.483	1930
Güney Amerika			Gangapurna, Himalayalar, Nepal	7.455	1955
Aconcagua, And Dağları, Arjantin - Şili	6.959	1897	Zafer, Sheng-li Dağları, Sinkiang, ÇHC - Kırgızistan	7.439	1956
Ojos del Salado, And Dağları, Arjantin - Şili	6.893	1937	Avrupa		
Bonete, And Dağları, Arjantin	6.872	1913	Elbruz, Kafkaslar, Rusya Fed.	5.642	1874
Tupungato, And Dağları, Arjantin - Şili	6.800	1897	Dihlaur, Kafkaslar, Rusya Fed.	5.204	1888
Pissis, And Dağları, Arjantin	6.779	1937	Koştanlau, Kafkaslar, Rusya Fed.	5.151	1889
Mercedario, And Dağları, Arjantin	6.770	1934	Şara, Kafkaslar, Rusya Fed. - Gürcistan	5.068	1888
Huascarán, Cordillera Blanca, And Dağları, Peru	6.768	1908	Canglaur, Kafkaslar, Rusya Fed. - Gürcistan	5.058	1903
Tres Cruces, And Dağları, Arjantin - Şili	6.753	1937	Kazbek, Kafkaslar, Gürcistan	5.033	1868
Llullaillaco, Batı Cordillera, And Dağları, Arjantin - Şili	6.723	1952	Şota Rustaveli, Kafkaslar, Rusya Fed. - Gürcistan	4.960	
Cachí (El Libertador), Pastos Grandes Dağları, And Dağları, Arjantin	6.720	1904	Mont Blanc, Alp Dağları, Fransa - İtalya	4.807	1786
Yerupayá, Huayhuash Cordillerası, And Dağları, Peru	6.634	1950	Cimara, Kafkaslar, Gürcistan	4.780	
Incahuasi, And Dağları, Arjantin - Şili	6.620	1910	Uşba, Kafkaslar, Gürcistan	4.700	1888
Sajama, Batı Cordillera, And Dağları, Peru	6.542	1939	Uipata, Kafkaslar, Rusya Fed.	4.634	
El Muerto, And Dağları, Arjantin - Şili	6.540	1950	Dufourspitze (Rosa Dağı), Alp Dağları, İsviçre - İtalya	4.649	1855
Coropuna, Ampato Cordillerası, And Dağları, Peru	6.425	1911	Tihlengen, Kafkaslar, Rusya Fed. - Gürcistan	4.611	1903
Ilampu, Cordillera Real, And Dağları, Bolivya	6.421	1928	Dom (Mischabel), Alp Dağları, İsviçre	4.545	1858
Ausangate, Vilcanota Cordillerası, And Dağları, Peru	6.384	1953	Çayırıkbaşı, Kafkaslar, Rusya Fed.	4.536	
Ancohuma, Cordillera Real, And Dağları, Bolivya	6.380	1915	Weiss, Alp Dağları, İsviçre	4.505	1861
Ampato, Ampato Cordillerası, And Dağları, Peru	6.310	1972	Tebuloemta, Kafkaslar, Rusya Fed. - Gürcistan	4.493	
Chimborazo, Batı Cordillera, And Dağları, Ekvador	6.310	1880	Sugan, Kafkaslar, Rusya Fed.	4.486	1896
El Cóndor, Batı Cordillera, And Dağları, Arjantin	6.300		Matter, Alp Dağları, İsviçre	4.478	1865
Colorados, Alto de los Colorados, And Dağları, Ekvador	6.049		Bazar-Dyuzi, Kafkaslar, Rusya Fed. - Azerbaycan	4.466	1873
Colapari, Orta Cordillera, And Dağları, Ekvador	5.897	1872	Şan, Kafkaslar, Gürcistan	4.451	
Cristóbal Colón, Sierra Nevada de Santa Maria, Kolombiya	5.775	1939	Tepli, Kafkaslar, Rusya Fed.	4.431	1896
Ruliz, Orta Cordillera, And Dağları, Kolombiya	5.400	1938	Adayhoh, Kafkaslar, Rusya Fed.	4.408	
Bolívar, Menda Cordillerası, And Dağları, Venezuela	5.002	1936	Dent Blanche, Alp Dağları, İsviçre	4.357	1862
Antarktika			Grand Combin, Alp Dağları, İsviçre	4.314	1859
Vinson Masifi, Sentinel Sıradağları, Ellsworth Dağları	5.140	1966	Laboda, Kafkaslar, Rusya Fed. - Gürcistan	4.313	
Tyree, Sentinel Sıradağları, Ellsworth Dağları	4.965	1967	Dôme du Góúter, Alp Dağları, Fransa	4.304	1784
Shinn, Sentinel Sıradağları, Ellsworth Dağları	4.801	1968	Okyanusya		
Kirkpatrick, Kraliçe Alexandra Sıradağları	4.528		Jaya (Sukarno, Carstensz), Sudirman Sıradağları, Endonezya	5.030	1962
Asya			Pimslit (Idenburg), Sudirman Sıradağları, Endonezya	4.800	1962
Everest, Himalayalar, Nepal - Tibet, ÇHC	8.848	1953	Trikora (Wilhelmina), Jayawijaya Dağları, Endonezya	4.750	1912
K2 (Godwin Austen Doruğu) (Çogori), Karakurum Dağları	8.611	1954	Mandala (Juliana), Jayawijaya Dağları, Endonezya	4.700	1959
Pakistan - Sinkiang, ÇHC	8.586	1956	Wisnumuri (Jan Pieterszoon Coen), Jayawijaya Dağları, Endonezya	4.595	
Kançuncunga I, Himalayalar, Nepal - Hindistan	8.516	1955	Wilhelm, Bismarck Sıradağları, Papua Yeni Gine	4.509	
Lhotse I, Himalayalar, Nepal - Tibet, ÇHC			Gilwe, Bismarck Sıradağları, Papua Yeni Gine	4.368	
			Kubor, Kubor Sıradağları, Papua Yeni Gine	4.359	
			Herbert, Bismarck Sıradağları, Papua Yeni Gine	4.267	

kuzeye kaydı. Senozoyik (Yakın) Zaman'daki (y. 65 milyon yıl öncesinden günümüze) kırılma, yukarı kıvrılma ve aşınma Cordillera'ya bugünkü yükseltisini kazandırdı.

Sibirya'nın doğusundaki dağlar da gene iki

Türkiye'nin En Yüksek Dağları

Dağın adı	Yüksekliği (m)
Ağrı Dağı	5 137
Reğli Tepesi (Uludoruk), Cilo Dağı	4 135
Suppa Durek, Cilo Dağı	4 060
Suphan Dağı	4 058
Kaşkar Dağı	3 932
Erçiyas Dağı	3 917
Karaağrı Sıvrisi, Cilo Dağı	3 900
Küçük Ağrı Dağı	3 896
Maunsell Sıvrisi, Cilo Dağı	3 850
Semdi Dağı, Sal Dağı	3 810
Mordag, Hakkâri Dağları	3 807
Orta Durek, Cilo Dağı	3 770
Demirkazık Doruğu, Aladağlar	3 756
Karakulak Doruğu, Cilo Dağı	3 750
Kızılkaya Tepesi, Aladağlar	3 725
Emir Tepesi, Aladağlar	3 720
Verçenik Tepesi, Rize Dağları	3 711

Ölçüm yöntemlerindeki farklılıklar nedeniyle çeşitli kaynak ve mebnlerde yükseklikler az da olsa değişiklik gösterebilir.

Alp tipi kuşaktan oluşur. İç kesimdeki kuşak Kuzey Buz Denizinden Ohotsk Denize uzanır. Büyük Okyanusa yakın olan kuşak ise Anadur'dan Kamçatka'ya kadar olan dağ sıralarını içine alır.

Orta Amerika'daki dağlar ile Antil Denizindeki ada yayları Kuzey ve Güney Amerika'daki sistemleri birleştirir. Güney Amerika'daki Andlar, Şili'nin orta ve güney kesimlerinde, Yüksek Cordillera denen tek bir dağ kuşağından oluşur. Peru ve Bolivya'da daralarak Doğu ve Batı Cordillera diye anılan iki kuşağa ayrılır. Kolombiya ve Venezuela'da ise üçe bölünerek Doğu, Batı ve Orta Cordillera adlarını alır. Yalnızca Kolombiya'daki Batı Cordillera, Venezuela'daki Doğu Cordillera'nın bir bölümü ve Şili'deki Yüksek Cordillera'nın en güney ucu Alp tipi dağlardır. Andlar'ın geri kalan bölümü kıvrılma-kırılma sonucunda oluşmuştur. Alp tipi kuşak, Triyas Döneminden (y. 225-190 milyon yıl önce) Kretase (Tebeşir) Döneminin (y. 136-65 milyon yıl önce) başlarına değin uzanan zamandan kalma kalın şeyller, grovaklar, çakmaktaşı ve volkanik kayalardan oluşur. Cordillera'nın geri kalan bölümü ise Prekambriyen ve Paleozoyik zamanlardan kalma başkalaşmış kayalardan oluşan bir taban üstünde yükselir. Geç Kretase ve Tersiyer dönemlerde, özellikle Batı ve Doğu Cordilleralar yoğun biçimde kırılıp kırılırken, kırık havzaları da yükselmekte olan dağlardan gelen çakıl-kaya ve kumtaşlarıyla doldu. Aynı dönemlerde birçoğu hâlâ etkin olan andezit oluşumlu yanardağ konileri oluştu.

Büyük Okyanusun batısında iki dizi ada yayı bulunur. Dıştaki sistem Aleut, Kuril-Kamçatka, Bonin-Mariana yaylarını, Bismarck Takımadalarını, Solomon Adalarını, Tonga-Kermadec yayını ve Yeni Zelanda'yı içine alır. İçteki sistem ise Sahalin-Japonya-Ryukyu yayı ile Filipinler yayından oluşur ve Endonezya'nın oluşturduğu yay ile Tetis Dağ sistemine bağlanır. Dış yaylardaki küçük adalar Geç Tersiyer Dönemden kalma volkanik kayalardan oluşmuştur. Yeni Zelanda ve Yeni Gine ile içteki ada yayları ise, Paleozoyik ve Mezozoyik zamanlara ait grovak, çakmaktaşı, şeyl ve volkanik kayalardan oluşmuş Alp tipi kuşaklardır.

Tetis Sistemi. Bu sistem, Avrasya kıta platformunu Afrika ve Hindistan kıta platformlarından ayırır. Batıda, iki Alp tipi kuşaktan oluşur. Kuzeydeki kuşak Penibético Sıradağları, Alpler, Karpatlar, Balkanlar, Kafkaslar ve Elburz dağlarını kapsar.

Güneydeki kuşak ise Tel Atlasları, Apeninler, Yunanistan ve eski Yugoslavya'daki dağlık bölgeler, Toroslar, Zagroslar, Umman ve Belucistan'daki dağ sıralarından oluşur. Macaristan Havzası, Rodoplar, Kuzey Anadolu Dağları, İran ve Afganistan platoları iki kuşak arasında yer alır. Afganistan ve Endonezya arasındaki bölgede Himalayalar, Myanmar'ın batısındaki dağlar ve Endonezya ada yayları Alp tipi bir kuşak oluşturur. Çin'in güneyinde ve Çinlindi'nde yer alan daha yaşlı dağların Tetis Sistemiyle ilişkisi tam olarak bilinmemektedir. Sistemin çevresinde de, İspanya'daki Pireneler, Cantabria Dağları, İber Yarımadasındaki dağlar; Kuzeybatı Afrika'daki Yüksek Atlaslar; İsviçre ve Fransa'daki Juralar gibi kıvrılma-kırılma ile oluşmuş dağlar vardır.

Alp tipi kuşakların dış zincirini, Paleozoyik yaşlı başkalaşmış bir temel üstünde yükselen, Erken Mezozoyik Zamandan kalma kireçtaşları oluşturur. İçteki zincir ise Mezozoyik şeyller, grovaklar ve ofiyolitten oluşur. İki kuşak arasında yer alan dağlar Mezozoyik Zamandan kalma kireçtaşları, şeyller ve bazı bölgelerde, Paleozoyik temelli volkanik kayalardan oluşmuştur. Bu kayalar Geç Mezozoyik ve Senozoyik zamanlarda kıvrılma geçirerek üst üste binmiştir.

Tetis Dağ sistemi, Tetis adı verilen büyük bir denizden yükseldi. Karbonifer (y. 345-280 milyon yıl önce) ve Permiyen (y. 280-225 milyon yıl önce) dönemlerde oluşmaya başlayarak Erken Mezozoyik Zamanda en büyük genişliğine ulaştı. Alp kuşağının dış bölümündeki kireçtaşları kıtalara yakın sığ sularda çökelirdi. İç kuşaktaki şeyller birbirini izleyen iki derin su kuşağından birikti. İki kuşak arasındaki bölge de gene sığ sulardaki çökeltiyle oluştu. Kretase Döneminin sonlarında iç kuşakta ve iki kuşak arası bölgede kıvrılma başladı. Aynı dönemde Cordilleralar yükseldi ve aşınmayla oluşan ezik dokulu döküntüler dağ cepheleleri boyunca uzanan derin havzalarda birikti. Tersiyer Dönemde kıvrılma ve yükselme hareketleri gerçekleşti. Dağ oluşumunun tamamlandığı Geç Tersiyer Dönemde, dağların kuzey ve güney sınırlarını çizen taşkın düzlükleri oluştu. Pliyosen (y. 7-2,5 milyon yıl önce) ve Pleistosen (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) bölümlerindeki yükselme ve aşınma dağlara bugünkü görünümünü kazandırdı.

Öteki dağ sıraları. Kuzey ve Güney Amerika, Afrika, Hindistan ve Avustralya'daki platform bölgelerinde yer kabuğunun yukarı kıvrılmasıyla oluşmuş kubbe dağlar vardır. Bunlar, kıtaların orta kesimlerinde bulunan Amazon, Kongo, Mississippi gibi havzalara yumuşak eğimlerle iner. Kubbe dağlar, Prekambriyen Dönemden kalma kalkanların ya da Paleozoyik Alp kuşaklarının parçasıdır.

ABD'nin güneybatısındaki havza ve sıradağlar, geniş ve düz havzalarla ayrılan, yukarı kıvrılmış kırık bloklarıyla ayırt edilir. Sibirya, Moğolistan, Sinkiang-Uygur, Tibet gibi bölgeler de havzalar, sıradağlar ve kıvrılma-kırılma ürünü dağ kuşaklarıyla kaplıdır. Pamir, Kunlun, Tian Shan (Tanrı Dağları), Altaylar gibi yeryüzünün en yüksek dağ sıraları bu bölgelerde yer alır. Sibirya'nın doğusundaki dağlar, Prekambriyen Dönemden kalma başkalaşmış bir temel üstünde yükselir. Tibet, Moğolistan, Sinkiang ve komşu bölgelerdeki dağlar ise Erken Paleozoyik yaşlı Alp tipi bir temel üstünde oluşmuştur. Jura Dönemindeki (y. 190-136 milyon yıl önce) kıvrılma hareketleriyle başlayan Pliyosen ve Pleistosen bölümlerinde doruğuna ulaşan dağ oluşumu, bugün de deprem etkinlikleriyle sürmektedir.

Batı Avrupa'daki dağlar da Prekambriyen ve Paleozoyik bir temel üstünde, blok kırılma ve yukarı kıvrılmayla oluşmuştur. Paleozoyik Zamanda başkalaşım geçiren yapı, Permiyen Dönemde aşınmaya uğramış, Mezozoyik ve Senozoyik dönemlerde aşamalı olarak yükselmiş ve Pliyosen Bölümde bugünkü biçimini almıştır. Ayrıca bak. dağ oluşumu.

Dağ, Şevket (d. 1876, İstanbul - ö. 1944, İstanbul), doğacı bir yaklaşımla ele aldığı ama izlenimci özellikler de taşıyan tarihsel yapı ve iç mekân resimleriyle tanınmış ressam.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk mezunlarından olan Şevket Dağ, okulu bitirdikten

"Cami içi". Şevket Dağ'ın yağlıboya çalışması, 1928; İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi Arşivi

sonra (1897) Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) ve İstanbul Öğretmen Okulu'nda 23 yıl süreyle resim öğretmenliği yaptı. Güzel Sanatlar Birliği'nin kuruluş çalışmalarına katıldı ve uzun yıllar birliğin yönetim kurulu görevi aldı. Katıldığı Galatasaray sergilerinin yanı sıra uluslararası Paris, Atina, Münih ve Sofya sergilerine gönderdiği yapıtlarıyla çeşitli madalya ve ödüller kazandı. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında iki dönem Konya ve Siirt milletvekilliği yaptı. Figürlü resme hemen hemen hiç yakınlık duymayan Şevket Dağ bir iç mekân ve cami ressamı olarak tanınmıştır. Resimlerinde görünümlere bağlı kalarak doğacı bir anlayışla çalışmıştır. Konularını oluşturan İstanbul'un tarihsel yapılarını incelemiş, örneğin Ayasofya'da sekiz yıl kadar çalışmıştır. Teknik olarak zaman zaman akademik geleneği benimsemiş, iç mekân resimlerinde ise ışığı izlenimci bir biçimde kullanmıştır.

Dağ Adamları, Kuzey Amerika'daki Kayalık Dağların batısındaki bölgeye, önceleri kürk hayvanı avlamak amacıyla giden öncüler. El değmemiş akarsu yörelerindeki kunduzları değerlendirebilmek için bölgeye yönelen bu avcılar zamanla Uzakbatı'nın kâşifleri oldular. En deneyimlileri Fransız avcılardı; Amerikalı ve İspanyol kürk tüccarları da onlara katıldılar. St. Louis, 19. yüzyıl başlarında bu avcılar için tüccarların ve yük arabalarının gelip gittiği önemli bir üs işlevini gördü. Giderek Yerlilerle iç içe geçen Dağ Adamları, onların hem süs

merakını, hem de gelenek ve inançlarının büyük bölümünü benimsediler. Özellikle Green River'da (bugünkü Wyoming'de) düzenlenen yaz buluşmaları ticaret ve eğlenceyi bütünleştirerek gelenekleştirdi. Dağ Adamları, yöreye temelli yerleşmeye gelenlere de kılavuz ve izci olarak hizmet ettiler. Ama bu insanların yaşam biçimi gelişen uygarlığın kuralları arasında giderek eridi.

dağ aylası bak. Brocken halkaları

dağ billuru bak. neceftası

dağ hastalığı bak. dağ tutması

dağ iklimi, yüksek bölgelere özgü iklim. En genel ve belirgin özelliği, hava sıcaklığının çevredeki düzlüklere oranla düşük olmasıdır. Terim, özel bir iklim tipini değil, yüksekliği iklim koşullarının çevredeki düzlüklere göre önemli farklılıklar göstermesine yetecek ölçüde fazla olan bölgelerin iklimini tanımlar.

Tüm dağ iklimlerinin belirgin özelliği, günlük sıcaklık farklılıklarının yüksek olmasıdır. Hava yoğunluğunun düşük olması ile toz ve su buharının azlığı, gün içinde güçlü Güneş ışınlarının doğrudan toprağa ulaşmasına ve gece de ısının hızla kaçışına neden olur. Çoğu tropik dağlık bölgelerde günlük sıcaklık farklılıkları, mevsim farklılıklarından çok daha büyüktür.

Havanın, dağların ve yüksek bölgelerin rüzgâr gören kesimlerinde zorunlu yükselmesi soğumasına neden olur ve havanın su buharını artık tutamayacak kadar soğuması bol yağışlara yol açar. Rüzgâr görmeyen kesimler ise, genellikle daha kuraktır. Dağlık bölgelerde kar yağışı yoğundur ve kar örtüsü yılın büyük bölümünde kalkmaz.

Dağlık bölgelerde, düzensiz fiziksel yapı yüzünden birçok yerel rüzgâr oluşur. Anabatik ya da yukarı eğimli rüzgârlar, katabatik ya da aşağı eğimli rüzgârlar, yağış rüzgârları (büyük ölçekli, soğuk katabatik) ile dağ ve vadi rüzgârları (vadilerde gün içinde anabatik ve katabatik olarak dönüşüm gösterirler) bunlar arasındadır.

Dağlık bölgelerdeki düşük atmosfer basıncı ve oksijen azlığı, genel olarak dağ tutması adı verilen önemli fizyolojik etkiler yaratır. Bununla birlikte çoğu insan, belli bir süre sonunda bu koşullara uyum sağlayabilir.

dağ ispinozu (*Fringilla montifringilla*), *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Fringillidae* familyasından ispinoz türü. İskandinav Yanımadasından Japonya'ya kadar uzanan bölgelerdeki çam ve huş ağacı ormanlarında ürer; kışlamak için güneye doğru göç ederken bazen Avrupa üstünden milyonlarcasının geçip gittiği görülür. Dağ ispinozu 15 cm uzunluğunda, güzel ötüşlü bir kuştur. Erkeğinin tüyleri daha çok kara, kuyrukso-kumu ak, göğsü ve omuzları açık kırmızımsı kahverengi, dişisinin gövdesi kahverengi, arka bölümü çizgilidir. Türkiye'de göç sıra-

sında görülen dağ ispinozu, kışın Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışındaki ormanlık yörelerde ispinozla karışık sürüler halinde bulunur.

dağ kara oluşumu bak. tektonizma

dağ kargası, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Corvidae* familyasından, dağlarda yaşayan, gagaları aşağı doğru kıvrık iki karga türünün ortak adı. Deniz kıyısındaki

Kızılca dağ kargası (*Pyrrhocorax pyrrhocorax*)
John Markham

dik yarlarda ve Britanya Adalarından Çin'e kadar uzanan kayalık dağlarda yaşayan kızılca dağ kargasının (*Pyrrhocorax pyrrhocorax*) gagası kıvrık, Fas ve İspanya'nın yüksek dağlarından Himalayalar'a kadar uzanan bölgelerde yaşayan sarı gagalı dağ kargasındaki (*P. graculus*) sandır. Her iki kuş da yaklaşık 38 cm uzunluğunda, parlak mavimsi siyah renktedir. Kızılca dağ kargaları toplu halde yaşar, havada akrobasi hareketleri yapar ve ötüşü ıslık sesin andırır.

dağ keçisi, YABAN KEÇİSİ olarak da bilinir, *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Bovidae* familyasından, beş yabanıl keçi türünün ortak adı. Bunlardan en tanınmış tür olan bayağı dağ keçisi (*Capra degagrus*) evcil keçinin atasıdır. Uzunluğu 130-180 cm, erkeklerin ağırlığı 50-85 kg, dişilerin ağırlığı 35-60 kg arasında değişir. Postu sert kıllı, açık sarı-boz renklidir; yazın kızılalar. Tekelerin, her yıl biraz daha uzayarak bazen 1 m'yi aşan, geriye doğru kıvrık boynuzları ve sakalları vardır. Dişilerin boynuzları daha kısa ve küttür.

Sarp kayalıklarda ve dağlık bölgelerde sürüler halinde yaşayan bayağı dağ keçisi, sabahın erken saatlerinde ve akşamüzerleri toplu halde otlar, günün geri kalan bölümünü kuytu yerlerde dinlenip geviş getirmekle geçirir. Çiftleşme mevsimi kasım-aralık aylarıdır; dişiler, beş aylık bir gebelik süresinin sonunda bir ya da iki yavru doğurur.

Bayağı dağ keçisi, Ege Denizindeki birkaç Yunan adasında evcil keçilerle karışmış küçük topluluklar halinde, Batı Asya'nın Türkiye'den Afganistan'a kadar uzanan bölgelerinde ise yabanıl sürüler halinde bulunur. Türkiye'de, Toroslar boyunca Akdeniz Bölgesi'nde, Doğu Anadolu'da ve Doğu Karadeniz dağlarında yaşar.

Kuzey Amerika'da yaşayan ak dağ keçisi (*) obür dağ keçilerinden ayrı bir oymak (*Rupicapra*) içinde sınıflandırılır. Bu oymak elik (*) ve goral (*) gibi antiloplara yakın özellikler gösteren türlerden oluşur. Obür dağ keçilerine ve yabanıl keçilere ilişkin toplu bilgi için bak. keçi.

dağ koyunu (*Ovis orientalis*), YABAN KOYUNU olarak da bilinir, *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Bovidae* familyasından, evcil koyunun atası olan yabanıl koyun türü. Postu kızıl kahverengi, uzunluğu 120-175 cm, erkeklerin ağırlığı 45-70 kg, dişilerin ağırlığı 35-50 kg kadardır. İki yaşını geçen koçların boyun çevresinde uzun tüylü bir yele oluşur.

Dağ koyunları sarp, engebeli arazilerde ve dağlık bölgelerde sürüler halinde yaşar, sabahın erken saatlerinde ve akşamüzeri otlar, gün ortasında dinlenir. Genellikle kışa girerken çiftleşen dağ koyunları beş aylık bir gebelik süresinin bitiminde bir ya da iki yavru doğurur.

Dağ koyunu Asya'da, Anadolu'dan başlayıp Türkmenistan ve Keşmir'e kadar uzanan bir kuşak boyunca yaşar. Türkiye'de iki alttürü bulunur. Konya'nın Bozdağ yöresindeki koruma alanında yaşayan topluluk, dişileri boynuzsuz olan *O. o. anatolica* alttüründendir. Dişileri kısa boynuzlu olan ikinci alttür, İran'da kışlayıp, bahar başlarında küçük topluluklar halinde Türkiye'nin Ağrı, Van ve Hakkâri illerine gelerek güz sonuna değin burada kalan *O. o. armenica* dir. Obür yabanıl koyunlara ilişkin bilgi için bak. koyun.

dağ tutması, DAĞ HASTALIĞI ya da YÜKSELTİ HASTALIĞI olarak da bilinir, deniz düzeyine yakın alçak yerlerden 2.500 m'nin üstündeki yükseltilere çıkan kişilerde görülen akut fizyolojik tepki. İnsanların çoğunda yükseklerdeki düşük atmosfer basıncına uyum sağladıkça yavaş yavaş iyileşme görülürse de, bazı kişilerde son derece ağır olabilen bu tepki, hasta yeniden alçak bölgelere indirilmediğinde ölümlü sonuçlanabilir. Dağ tutmasının başlıca belirtileri olan soluk kesilmesi ve kalp çarpıntısı, aslında yükseklerdeki oksijen azlığına fizyolojik uyum sağlamanın abartılı bir biçimidir. Soluk kesilmesi ve kalp çarpıntısının yanı sıra sersemleme, baş ağrısı, ayak ve bacaklarda şişme, sindirim sistemi bozuklukları ve güçsüzlük gibi belirtiler de görülebilir. Bu belirtiler genellikle yükselti değişikliğinden sonraki ilk altı saat ile dört gün içinde ortaya çıkar ve iki ile beş gün kadar sürebilir.

Dağ tutmasının en ağır tepkisi olan akciğer ödemi, yüksek bölgelere ilk kez çıkanlardan çok, yüksek yerlerde yaşamaya uyum sağlamış olan ve bir süre deniz düzeyinde kaldıktan sonra yeniden dağa çıkan kişilerde görülür. Akciğer ödeminde, akciğerlerde biriken sıvı hastanın yeterince oksijen almasını engellediğinden, hemen oksijen verilmesi gerekir ve hasta alçak bölgelere indirildiğinde belirtiler hızla yok olur.

1937'den önce bilinmeyen bir hastalık olan dağ tutması, ulaşım olanaklarının artması sonucunda, eskiden güçlükle ulaşılabilen Andlar'ın, Himalayalar'ın ve Kayalık Dağları'nın yüksek kesimlerine kalabalık turistik gezilerin düzenlenmeye başlamasıyla giderek önem kazanmıştır. Hastalığın atmosfer basıncı düşüklüğünden ve oksijen azlığından ileri geldiği sanılmakla birlikte gerçek nedeni bugüne değin açıklanamamıştır ve bazı belirtilerin hormon salgısı değişikliğine bağlı olabileceği düşünülmektedir.

dağ yağmurcunu (*Eudromias morinellus*), *Charadriiformes* takımının *Charadriidae* familyasından bir yağmurcun türü. Üst bölümleri benekli kahverengi olan kuşun gözlerinin üstünden geniş, beyaz bir çizgi geçer; boz renkli göğsü ile kızılımsı kahverengi karnını da dar beyaz bir şerit ayırır. Yaklaşık 20 cm uzunluğundaki dağ yağmurcunu Avrasya'dan Batı Alaska'ya ve güney-

Dağ ispinozu (*Fringilla montifringilla*)
L. R. Dawson, Bruce Coleman Ltd

Dağ yağmurucu (*Eudromias morinellus*)

John Markham

de Britanya ile Balkanlar'a kadar uzanan tundralarda ve dağlarda yuvalanır, kış başında Kuzey Afrika'ya ve Ortadoğu'ya göç eder. Göç sırasında Türkiye'nin birçok yöresinde özellikle Orta Anadolu'daki sulak alanlarda az sayıda görülür. Yuvaya ilişkin görevlerin büyük bölümünü erkek kuş üstlenir.

Dağarcık, İstanbul'da Ahmed Midhat'ın çıkardığı dergi (1871-72). Yayım süresi belirtilmeyen *Dağarcık*, Kasım 1871'de çıkmaya başladı, 1872'de 10. sayısında yayımı son buldu. Dergide Ahmed Midhat'ın telif, çeviri ve uyarlamalarına, Recaizade Mahmud Ekrem'in çeviri ve telif yazılarına, Fénelon, Voltaire, Chateaubriand gibi Fransız yazarlarından çevrilere, edebiyat, fen, felsefe ve biyografi konularına yer verilmişti. Gene Ahmed Midhat'ın Darwin'in evrim kuramına ilişkin "Veladet" ve "Duvardan Bir Sada" başlıklı yazıları dinsel çevrelerde büyük bir tartışmaya yol açmıştı.

dağcılık, dağlık bölgelerde ulaşılması zor yüksekliklere tırmanmayı ya da ulaşmayı amaçlayan spor. Daha çok zevk için yapılan dağcılık, bu konuda eğitim görmemiş olanlar için tehlikeli bir uğraştır. Dağcılık terimi, geniş anlamda, ulaşılması çok zor olmayan alçak tepelere yürüyerek tırmanma için de kullanılmakla birlikte, gerçek anlamda belirli bir deneyimi gerektiren, arazi ve hava koşullarının son derece ağır olduğu yerlere tırmanmayı kapsar. Kaya, buz ve kar tırmanışları ve bir ölçüde de yüksek dağlarda yapılan kayak, dağcılığın tipik örnekleridir. Dağcılığın öbür açık hava sporlarından farkı, bu sporu yapanların amaca ulaşmak için büyük ölçüde kendi güç, dayanıklılık ve karar verme becerilerine dayanmaları ve hiçbir yapay spor alanına gerek duymamalarıdır. Dağcının mücadele alanı, bütün engelleriyle birlikte karşısına dikilen doğadır. Bununla birlikte dağcılık öteki birçok spora göre daha büyük bir ekip çalışması gerektirir. Ekipteki her dağcı her aşamada, hem arkadaşlarını desteklemek, hem onlar tarafından desteklenmek zorundadır.

Tarihçe. Çağdaş anlamda dağcılık sporu, Cenevreli genç bilim adamı Horace-Bénédict de Saussure'un 1760'ta Chamonix'te yaptığı gezi sırasında Mont Blanc'ı (4.807 m) görerek bu doruğa tırmanmaya ya da tırmanılmasını sağlamaya karar vermesiyle başladı. İlk çıkış için koyduğu para ödülü, ancak 26 yıl sonra, 1786'da Chamonix'li doktor Michel-Gabriel Paccard ve yüklerini taşıyan Jacques Balmuk'un gerçekleştirdiği tırmanışla sahibini buldu. Bir yıl sonra Saussure de, Mont Blanc'a tırmanmayı başardı. 1850'den sonra İngiliz dağcılar, İsviçreli, İtalyan ve Fransız rehberlerle İsviçre'nin yüksek doruklarına birbiri ardı sıra tırmanışlar yaptılar. 14 Temmuz 1865'te İngiliz sanatçı Edward Whymper'in öncülü-

günde gösterişli bir biçimde gerçekleştirilen Matterhorn (4.478 m) çıkışı dağcılığın gelişimindeki dönüm noktalarından biri oldu. 19. yüzyılın ortalarında, İsviçreli dağcılığın saygın bir spor olarak kabul edilmesine katkıda bulunan bir dağ rehberleri birliği oluşturdu ve Orta Avrupa'daki dorukların yolları bir bir açılmaya başladı.

1870'e gelindiğinde Alpler'in bütün önemli doruklarına tırmanılmıştı. 19. yüzyıl sonlarına doğru Avrupalı dağcılar ilgisini Güney Amerika'daki Andlar'a, Kuzey Amerika'daki Kayalık Dağlara, Kafkas Dağlarına, Afrika'daki doruklara ve sonunda Himalayalar'a yöneldi. 1897'de Andlar'ın en yüksek doruğu olan Aconcagua'ya (6.959 m), 1898'de Kayalık Dağlarda Grand Teton'a (4.190 m) tırmanıldı. İtalyan Abruzzi dukü Luigi Amedeo Guiseppe 1897'de Alaska-Kanada sınırındaki St. Elias Dağına (5.489 m) ve 1906'da Doğu Afrika'da Ruwenzori Sıradağlarındaki Margherita Doruğuna (5.109 m) başarıyla ulaştı. 1913'te Amerikalı Hudson Stuck Alaska'da, Kuzey Amerika'nın en yüksek doruğu olan McKinley'e (6.194 m) tırmandı.

20. yüzyılda dağcılığın uluslararası niteliği de ortaya çıkmaya başladı. Giderek daha fazla Avusturyalı, Çinli, İngiliz, Fransız, Alman, Hintli, İtalyan, Japon ve Sovyet

Elbruz Dağında buzul tırmanışı yapan bir grup dağcı, Kalkasya, Rusya Federasyonu ABC Ajansı

dağcı, dünyanın en geniş dağcılık alanı olan Himalayalar'la ilgilenmeye başladı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz dağcılar Everest'in doruğuna tırmanmayı kendilerine amaç edindiler. Bu arada öteki ülkelerden dağcılar Himalayalar'daki öbür doruklara başarılı çıkışlar yaptılar. SSCB'den bir ekip 1933'te günümüzde "Komünizm Doruğu" olarak bilinen Stalin Doruğuna (7.495 m) tırmandı. 1936'da bir Alman ekibi Siniolchu'ya (6.888 m), bir İngiliz grubu Nanda Devi'ye (7.817 m) başarılı çıkışlar gerçekleştirdiler. II. Dünya Savaşı belirgin bir duraklamaya yol açtı. 1940-47 arasında, dağcılık çevrelerinin güvenilir dergisi *The Alpine Journal*'ın sayfalarında hiçbir "ilk çıkış" haberi yer almadı. Savaş sonrası ilk "ilk çıkış" 1947'de René Dittert önderliğinde bir Fransız ekip tarafından Satopanth'ta (7.075 m) gerçekleştirildi.

Fransızlar Haziran 1950'de Annapurna I'e (8.091 m), Almanlar ile Avusturyalılar 1953'te Nanga Parbat'a (8.138 m), İtalyanlar 1954'te K2'ye (8.611 m), İngilizler 1955'te Kançencunga'ya (8.586 m), İsviçreli 1956'da Lhotse'ye (8.516 m) tırmandılar. Bütün bunların ötesinde Yeni Zelandalı Edmund Hillary ve Şerpa rehber Tenzing Norgay'in 29 Mayıs 1953'te dünyanın en yüksek tepesi Everest'e (8.848 m) ulaşmaları dağcılığın doruk noktası oldu. Albay John Hunt'un önderliğindeki bu tırmanış 30 yıl içinde yapılan sekizinci denemeydi; ayrıca üç de araştırma gezisi düzenlenmişti. Mayıs 1955'te bir Fransız ekibi ve Şerpa rehber, Makalu I Doruğuna (8.463 m)

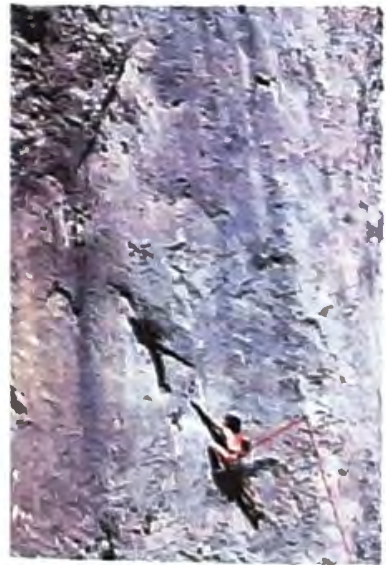
çıkmayı başardı. Daha önce de belirtildiği gibi, dünyanın en zor tırmanılan doruklarından biri olarak kabul edilen Kançencunga'ya (8.586 m) 1955'te Charles Evans öncülüğünde bir İngiliz ekip tırmandı. Ama Sikkim hükümetinin isteği üzerine kutsal doruğun hemen yakınında durdu.

1960'larda dağcılık sporunda bazı yenilikler görüldü. Alpler'in altın çağında olduğu gibi bir kez çıkılan doruklara yeniden tırmanışlarda daha zor yollar arandı. Tırmanılması olanaksız görülen kaya duvarlara ileri tırmanış teknikleriyle ve özel çiviler kullanılarak çıkılmaya başlandı. Düz yüzeyli yüksek granit duvarlarda günler, haftalar süren tırmanışlar yapıldı. 1970'te Amerikalı dağcılar Sierra Nevada'daki masif granit El Capitan'ın 914 m'lik dik güneydoğu duvarına 27 günde tırmandılar.

Yöntemler. Deneyimli bir dağcının, bu sporun üç kategorisini oluşturan yürüyüş, kaya tırmanışı, kar ve buz tekniklerinde yetkin olması gerekirse de, bunların her biri oldukça farklıdır. Bu nedenle dağcılar bu kategorilerin tümünde aynı derecede yetkin olması zordur. İyi bir tırmanışçı kendi fiziksel ve zihinsel yeteneğine ve amacına uygun bir dengeyi kurabilmelidir.

Her türlü tırmanışın temeli yürüyüştür: çünkü eninde sonunda tırmanış, bir ayağın öbür ayağın önüne atılması ve bu hareketin sürekli yinelenmesinden oluşur. En yorucu saatler, alçak yamaçlardaki yavaş ve uzun süren tırmanışlarda ya da gün doğumundan önceki sıkıcı buzul geçişlerinde yaşanır. Eğitim sırasında disiplinin gereğini iyi kavramamış bir dağcı, başarının ve yükseklerin zevkinden yoksun kalır.

Kaya tırmanışının esasları önce küçük kayalıkta çalışarak öğrenilir. Buralarda takım çalışmasının ve ip kullanımının incelikleri kavranır; ayrıca eşgüdümlü bir denetim ve zamanlama üzerinde çalışılır. İp, sikkeler (bir ucunda delik ya da halka olan, uygun kaya çatlaklarına ya da buza çakılabilen metal çivi; piton olarak da bilinir) ve karabin (sikkeye takılabilen ve içinden ipin geçirildiği bir kenarı açılabilir yaylı halka) başlıca güvenlik gereçleridir. Duvar tırma-

Kaya tırmanışı yapan bir dağcı

ABC Ajansı

nışlarında iple güvenlik önlemi alınır. Tırmanıcı yükselerek sikkeleri uygun bir yere çakar ve güvenlik ipini de karabinden geçirir ve bu işlemi yineleyerek yükselir. Sikkeler çeşitli boylarda ve biçimlerde ola-

bilir. Tırmanıcı, bulunduğu noktadaki çatlağa en uygununu çakar. Çıkış sırasında sikkelerden basamak ya da tutamak olarak da yararlanır.

Kaya tırmanıcılarının çoğu için asıl önemli olan eller ve işin büyük bölümünü yüklenen ayaklardır. Konuya yabancı biri, bir dağcının çok güçlü kolları ve bacakları olması gerektiğini düşünür. Oysa aşırı güç ancak çok zor tırmanışlarda gerekebilir. Genelde tırmanıcı ellerini denge için, ayaklarını ise yükselmek için kullanır; kendisini kayanın tepesine çekmek için kullanmaz.

Kaya tırmanışında denge en önemli unsurdur. Ağırlık merkezinin olabildiğince ayakların doğrultusu üstünde kalmasına ve kayanın izin verdiği ölçüde vücudun dik tutulmasına dikkat edilir. Bu tür bir duruş tırmanıcının gözlerini kullanmasına olanak sağlar. Tırmanış sırasında dikkatli bir gözlemde bulunmak, aygının basamaklarda gereksiz yere kaymasını önler. Tırmanıcı, kayayla en az üç noktada temas halinde olmalıdır: Ya iki el ve bir ayak ya da iki ayak ve bir el. Tutunmak için atlamak ya da hamle yapmak tırmanışta en tehlikeli harekettir. Ritmik tırmanışın hızı duvarın zorluğuna göre değişir. Ritim zor öğrenilir ve kaya tırmanışçılığında ustalığın göstergesi sayılır.

Tırmanış ne kadar zor olursa ellerin destek için kullanılması o ölçüde artar. Baca çıkışı adı verilen, silindirik biçimli dikey boşluklara tırmanışta eller her iki yana açılarak silindirin iç yüzeyine dayanır. Çatlak çıkışlarında el yumruk yapılarak çatlağın içine sıkıştırılabilir. Kayalara tırmanılırken avuç içi ile

Everest'e çıkan dağcılar bir buzul çatlağını geçerken, Tibet ABC Ağnesi

düz yüzeye abanılarak, tutunmak için gerekli sürtünme sağlanır.

Her tırmanış için iniş rotasının önceden saptanmış olması temel bir kuraldır. İnilemeyecek yere çıkmak tehlikelidir. Dik kayalardan inmek, basamakları yukardan görme güçlüğü, tırmanıcının inmeye karşı isteksizliği ve inişte elleri kullanmanın güçlüğü gibi nedenlerden dolayı genellikle tırmanmaktan daha zordur. En hızlı dönüş yolu çift ip tekniği kullanarak inmektir. İpin iki ucu da aşağıya sallandırılır ve orta noktastından sikkeye asılır. İki ip birlikte tutulur ve sürtünme sağlayacak bir biçimde vücuda dolanır; el gevşetildikçe vücut ipin sürtünmesinden dolayı yavaşça aşağıya doğru kayar.

Karda, buzda ya da kayada ip kullanmak bir sanattır. Bir çıkışta ya da çift ip

teknikleriyle inişte yeterli uzunlukta ip kullanmak gereklidir. İyi ip kullanan bir kişi, tırmanışta ekip için büyük önem taşır. İpte yetkinleşmek öncelikle deneyim gerektirir. Sikkeler ve karabinler iyi yerleştirilmeli ve ip bunların içinden en güvenli, aynı zamanda iniş ve tırmanış sırasında en az güç harcatacak biçimde geçirilmiş olmalıdır. İpin, sıkışabileceği çatlaklardan, keskin kayalardan ve çalılardan uzak tutulması gerekir.

Kar ve buz tekniğinde, yüksek dağlarda yapılan çıkışlarda önceki malzemelerin yanı sıra buz kazması kullanmak da oldukça önemlidir. Kazmanın sapının bir ucunda karşıt biçimde yerleştirilmiş ufak bir kürek ve tırtıllı kazma, öbür ucunda büyük bir çivi bulunur. Buz kazması buzda basamak açmada, yarıkları sondalamada, dik yamaçlarda destek almada, ipin güvenlik için bağlanmasında ve gerekli durumlarda denge aracı olarak kullanılır. Krampon (dağ ayakkabısının altına takılan çivili taban) buz üzerinde aygının kaymasını önler, dik eğimli karda ve buzda kazma ile açılmış olan basamaklarda rahat ilerlemeyi sağlar. Çok dik olmayan eğimlerde, basamak açmadan yalnızca kramponla tırmanılabilir. Çok dik kar ve buz tırmanışlarında ise buz sikkesi ve karabin kullanılır. Yivli buz sikkeleri döndürülerek buza sokulur ve yuvasında donması beklenir.

Uzun ve eğimli kar tırmanışı çok sıkıcı bir iştir. Adımları yavaş ve ritmik atmak gerekir. Bu yürüyüş çok zaman alır. Çıkışa, genellikle kar yüzeyinin sert olduğu sabahın erken saatlerinde başlanır. Dağcılığın bütün türlerinde olduğu gibi kar ve buz çıkışlarında da doğru karar vermek önemlidir. Tırmanışın uzunluğu, hava koşulları, çıg tehlikesi ve güneş göz önünde bulundurulmalıdır.

Türkiye'de dağcılık. Türkiye'de dağcılığın tarihçesi 1800'lerin ortalarına uzanır. Hristiyan dünyasının dinsel nedenlerle Ağrı Dağına duyduğu ilginin etkisiyle, 1700'lerden başlayarak bu yörede yapılan geziler ve 1829'da Friedrich Parrot'un gerçekleştirdiği ilk çıkış, dağcılık sporu açısından pek önemli bulunmaz. Sonraki yıllarda Alman profesör Karl Koch'un 1846'da Kaçkar Dağlarında, W. Rickmer Rickmers'in 1894'te Kaçkar ve Altıparmaklar'da, Dr. Franz Xaver Schafer'in 1901'de Aladağlar'da, Dr. Georg Kunne ve Wilhelm Martin'in 1927'de Aladağlar ve Karadağlar'da, Ludwig Krenek ve Ludwig Sperlich'in 1931'de Cilo ve Sat dağlarında yaptığı tırmanışlar bu dağların tanıtılmasında öncü bir rol oynamıştır.

Türklerin dağcılık sporuna ilgileri önceleri askeri amaçlı olmak üzere I. Dünya Savaşı yıllarında başladı. Savaş sırasında İtalyan cephesinde Avusturyalı bir dağcı birliğinin tatbikatını izleyen Pertev Paşa, Osmanlı ordusu bünyesinde de benzer bir birlik kurulması önerisinde bulundu. Önerinin kabul edilmesi üzerine Avusturya'nın Ortler bölgesinde Avusturyalı dağcı Albay Bilgeri 5 subay ve 40 astsubaya temel dağcılık eğitimi verdi.

Miralay Cemil Cahit Bey'in 28 Ağustos 1924'te Erciyes tırmanışı ilk Türk çıkışı olarak kabul edilir. Cumhuriyet sonrasında da Türk ordusu ile ilişkisini sürdüren Albay Bilgeri, 1927-28'de Türkiye'ye gelerek Eğirdir'de üçer ay süreyle dağcılık kursları düzenledi. Bu çalışmalar sonunda 1928'de Türk Dağcılık Cemiyeti adı altında ilk dağcılık örgütü kuruldu. 1939'da Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü (BTGM) bünyesinde Dağcılık ve Kış Sporları Federasyonu oluşturuldu. Federasyonun kuruluş yıllarında ve sonraki yıllarda ilk başkanlığını yapan Latif Osman Çıkıgil ile Muvaffak Uyanık, Asım Kurt, Bozkurt Ergör ve Muzaffer Erolgez dağcılık sporunun gelişmesine önemli katkılarda bulundular.

1950'lerden sonra Türkiye'de İtalyan, Alman ve Polonyalı dağcılar özellikle teknik çıkışlarıyla adlarını duyurdular. 1955'te Adolf Mayer ve Alfred Duspiwa Aladağlar'da Kızılay (3.615 m) kuzey duvarının, Demirkazık (3.756 m) kuzeybatı sırtının, Direktaş (3.510 m) kuzeybatı duvarının ilk çıkışlarını gerçekleştirdiler ve 47 değişik doruğa tırmandılar. 1962'de Bernhard Mladil ve Rudiger Steuer Cilo Dağlarında Uludoruk'un (Reşko 4.135 m) kuzey duvarına büyük buzul üzerinden ilk çıkışı gerçekleştirdiler. 1966'da Cilo Dağlarında Göl Dağı kuzeydoğu duvarını ilk kez Doug Scott ve Brian Watts çıkırtı. 1967'de Martin Lutterjohann ve Herbert Zehetner Cilo Dağlarında Türkiye'nin en uzun ve zor duvarlarından birisi olan Uludoruk'un batı duvarına ve Suppa Durek'in (4.060 m) doğu duvarına ilk çıkışları gerçekleştirdiler. 1967'de gene Cilo Dağlarında Andrzej Kus ve Andrzej Mroz Uludoruk'un batı duvarındaki en teknik rota olan büyük çatlağı çıkırtı. 1969'da Toni Fuchs, Ilse Fuchs, Muzaffer Erolgez ve Servet Taştan oluşan bir Avusturya-Türk ekibi Cilo Dağlarında Köşe Durek'in doğu duvarına, Alman dağcı Walter Kellerman da Ağrı'nın kuzeydoğu buz duvarına tırmandı.

1970'lerde Türk dağcılar da yüksek düzeyde teknik tırmanışlar ve kış çıkışları yapmaya başladı. Bozkurt Ergör ve Sönmez Targan Demirkazık'a (3.756 m), Bozkurt Ergör Ağrı'ya (5.137 m), Yalçın Koç Reşko'ya (4.135 m) ve Kaçkar'a (3.932 m), Yalçın Koç ve Hüseyin Özbek Kaldı'ya (3.748 m), ilk kış çıkışlarını gerçekleştirdiler.

Türk dağcılar 1980'lerde yurtiçindeki başarılı tırmanışların yanı sıra yüksek irtifa dağcılığına da yöneldiler. 1980'de Kafkaslar'daki Elbruz Doruğuna (5.642 m) çıkan Mecit Doğru, Halil Alpay ile birlikte 1983'te Lenin Doruğuna (7.134 m) ve 1985'te Komünizm Doruğuna (7.495 m) başarılı tırmanışlar yaptılar.

Dağdaki Vaaz, Hz. İsa'nın yandaşlarına ve kalabalık bir dinleyici kitlesine verdiği vaazlarla dinsel öğretilerinden ve ahlaki sözlerinden oluşan Kitabı Mukaddes metinleri. İnsanları, eskinin kıyas anlayışı yerine, düşmanı bile sevmeyi öğreten yeni bir sevgi yasasına dayalı düzenli bir yaşama davet eder. Matta İncili'nin 5-7. bölümlerinde yer alan Dağdaki Vaaz bazı kutsama dualarını ve Rabbin Duası'nı da içerir.

Matta İncili'ndeki (5:3-12) dokuz kutsama duasında, Gökyüzü Krallığı'na ait olanlara özgü belirli nitelik ve deneyimi taşıyanların mutluluğundan söz edilir. Bunlar Luka İncili'nde Ovadaki Vaaz'da (6:20-23) yer alan dört kutsama duasının genişlemiş biçimleri olarak kabul edilir. Ayrıca Yeni Ahit'in başka bölümlerinde de kutsama duaları vardır (örn. Matta 11:6, Luka 7:23 ve Yuhanna 20:29).

Oratio Dominica (Latince "Efendinin Sözleri") ya da Pater Noster (Latince "Babamız") olarak da bilinen Rabbin Duası Hz. İsa'nın yandaşlarına öğrettiği ve bütün Hristiyanların ayinlerde en çok kullandığı duadır. Yeni Ahit'te Luka İncili'nde (11:2-4) kısa, Matta İncili'nde Dağdaki Vaaz'da (6:9-13) ise daha uzun biçimi yer alır. Her ikisinde de dua etme biçimi olarak önerilmiştir. Bilim adamları Luka İncili'ndekinin aslına daha yakın olduğunu, Matta İncili'n-

deki fazla parçaların ayınlerde eklendiğini kabul ederler. Dua bir giriş cümlesi ve yedi yakarıdan oluşur.

dağeteği, ETEKDUZU ya da PIYEMON (İtalyanca *pie monte*) olarak da bilinir, dağların eteklerinde, yer değiştiren akarsuların sürüklediği döküntülerin birikmesiyle oluşan yüzey şekli. Nemli iklimlerdeki alüvyonlu bölgelerde rastlanan dağetekleri, kuru iklimlerde bahada(*) adını alır.

dağı bak. entropi

dağılım, biyolojide, canlıların zaman içinde belirli bir bölgeye ya da bütün yeryüzüne yayılması.

Dağılımın incelenmesiyle doğrudan ilişkili olan iki bilim dalı sistematik ve evrimdir. Canlılar arasındaki ilişkileri çözmeye çalışan sistematik, canlıları belli kurallara göre sınıflandırırken, bütün biyoloji bilimi için gereken ayrıntılı temel bilgileri de sağlar. Canlıların sistematiklerinin ve dağılımının birlikte değerlendirilmesi, evrimsel biyolojinin öncülleri olan Darwin ve Wallace'in da kanıtladıkları gibi evrim kavramının gelişmesine yol açmış, öte yandan doğal seçme sürecinin anlaşılması da yeryüzü tarihinde canlıların dağılımındaki değişikliklerin nedenlerine ışık tutmuştur.

Herhangi bir canlı soyunun belirli bir alanda bulunma olasılığı rasgele dağılım, canlıların küçük topluluklar oluşturdukları kümelenme biçiminde dağılım ve bireylerin belli bir alanda kabaca eşit aralıklarla yerleştikleri düzenli dağılım gibi üç değişik kalıptan birine uyabilir. Dağılım biçimini, çoğu kez topluluk içindeki ilişkilerin doğası belirler. Şempanzeler gibi toplu yaşayan hayvanlar kümelenme eğilimi gösterirken, kuşlar gibi bölge seçme davranışı geliştirmiş olan hayvanlar düzenli dağılıma eğilimindedir. Bir bölgedeki dağılımın hangi kalıba uyduğunu doğru olarak saptayabilmek için çok titiz ve ayrıntılı bir inceleme yapmak gerekir. Örneğin birbirinden oldukça uzakta üç ağaçtan her birinde bir grup maymun yaşıyorsa, bu maymunların dağılımı kuşkusuz kümelenme biçimindedir; ama her ağaçtaki maymun kümesinin dağılımı kendi içinde düzenli dağılım kalıbı gösterebilir.

Dağılım günlük, aylık ya da yıllık değişikliklerle zamana bağlı olarak da değişebilir. Bu tür değişiklikler en çok, yaz aylarında belli bir bölgede kalabalık topluluklar halinde bulunan, ama kış mevsimi geldiğinde o bölgeden tümüyle ayrılan göçmen hayvanlar arasında görülür. Canlıların dağılımını belirleyen etkenler ya rüzgâr, su ve benzeri çevresel koşullar gibi dağılımı yönlendirici niteliktedir ya da mevsim değişikliklerinde olduğu gibi bir bölgeden göç eden canlıların nereye yerleşeceklerini önceden belirlemeyip rastlantılara bırakan türdendir. Dağılım, türlerin birbirleriyle ya da besin kaynaklarıyla ilişkilerinden de etkilenir. Bir bölgenin bitki örtüsünün sınırları, o bölgedeki hayvan türlerinin yaşama alanının sınırlarını da çizdiğinden, aynı yiyecekleri paylaşan hayvan türleri arasındaki rekabet çoğu kez türlerden birinin bölgeyi öbür hayvanlara bırakarak çekilmesiyle sonuçlanır.

Kayalık kıyılardaki gelgit sınırları arasında, hemen hemen tek bir çizgi boyunca dağılım gösteren yumuşakçalar gibi çok daha kısıtlı yaşama alanına bağımlı olan canlılarda, dağılım kalıplarını incelemek ve düzensizlikleri saptamak oldukça kolaydır. Oysa, başta insan ve insana bağımlı hayvanlar olmak üzere, bütün yeryüzüne dağılmış olan bazı türlerde dağılım kalıplarının saptanması son derece karmaşık ve güçtür.

Gerek bitkilerin, gerek hayvanların dağılımı genellikle üreme dönemlerinde gerçekleşir. Bölgelerdeki aşırı kalabalıklaşma sonucunda, bireylerin eş ya da yiyecek bulmak üzere doğdukları alanın dışına çıkmak zorunda kalmasıyla yeni topluluklar oluşur. Özellikle böceklerin bu konudaki yetenekleri benzersizdir. Doğu Afrika'da yaşayan göçmen çekirgelerin, biri açık yeşil renkte, tembel ve yalnız yaşayan, öbürü çok hareketli, çok kalabalık sürüler halinde dolaşan ve yollarının üstündeki bütün bitkileri yiyen, koyu renkli iki değişik biçimi vardır. Açık yeşil renkli çekirgelerin yavrularının kalabalık bir toplulukta büyüdüğü zaman, başkalaşım geçirerek erişkin dönemde koyu renkli çekirgelere dönüştükleri saptanmıştır. Bu olaya dönemsel çokbiçimlilik adı verilir. Çekirgeler, toplulukları kalabalıklaştıkça ve yiyecek kaynakları azaldıkça, gelişme ve davranışlarında değişiklik geçirerek bütün olası dağılım kalıplarını sergilerler.

Bazen doğal seçme süreçleri de bir türün dağılımını kısıtlayabilir. Örneğin, yüksek doruklarda ve karadan uzak adalarda uçamayan kuş ve böceklerin sayıca üstün olduğu görülür.

Canlılar bazen rüzgâr, su ve başka canlılar aracılığıyla da edilgin biçimde dağılıma uğrayabilir. Örneğin bitkiler tohum ve sporlarını rüzgârın, suyun ve böceklerin yardımıyla çevreye yayarlar; hatta ipekotu tohumlarında olduğu gibi, çoğu kez daha geniş bir alana yayılmış daha çok döl verebilmek için taşınmayı kolaylaştırıcı biçimsel uyum gösterirler.

Tohumların dağılımında da hayvanlar önemli rol oynar; örneğin kuşların ya da memelilerin yedigi tohumları sindirilmeden dışkıyla atılarak ya da kancaları, çengelleri ve yapışkan salgılarıyla bu hayvanlara tutunarak değişik alanlara yayılabilir. Asalaklar dağılım aracı olarak konaklarını ya da başka canlıları kullanırlar. Örneğin tavşanlarda asalak yaşayan miksoma virüsü, bir sivrisineğin vücuduna geçerek 60 km ötedeki başka bir tavşana taşınabilir.

Canlıların dağılımını kısıtlayan en önemli engeller dağlar, okyanuslar ve çok değişik iklim koşullarının egemen olduğu çöller ya da benzeri oluşumlardır. Bazı canlılar, önlerine çıkan bu engelleri aşabilir; örneğin kuşlar uçarak Manş Denizini geçebildiği halde ayıların yüzerek geçme şansı yoktur.

Jeolojik çağlar boyunca, birçok türün dağılımını ve soyunu sürdürme olanağını etkileyen köklü iklim değişiklikleri olmuştur. Öte yandan kıtaların kayması da birçok türü birbirinden ayırmış ve türleri evrimsel gelişmelerini bağımsız olarak sürdürmeye zorlamıştır. Bütün bu köklü değişiklikler bir yana, hiç değilse son 10 bin yıldır canlıların dağılımında en önemli rolü oynayan etken insanogludur.

dağılım fonksiyonu, bir sistemin belirli bir değere ya da değerler dizisine sahip olma olasılığını belirten matematiksel anlatım. Örneğin, bir gaz molekülünün hızının x , y , z koordinatlarındaki bileşenlerinin sırasıyla u , v , w olma olasılığı dağılım fonksiyonu ile sonsuzküçük hacimin $(du dv dw)$ çarpımına eşittir; başka bir deyişle $dP = f(u, v, w) du dv dw$ 'dir. Bu çarpımda $f(u, v, w)$ molekülünün hızını tanımlayan dP ise hızın x bileşeninin u ile $u+du$ arasında, y bileşeninin v ile $v+dv$ arasında ve z bileşeninin w ile $w+dw$ arasında bulunma olasılığını belirten terimlerdir (*bak.* Maxwell-Boltzmann dağılım yasası). Sistemin eksiksiz tarifi konum ve yönelim gibi öbür değişkenleri de içerebilir. Dağılım fonksiyonları bu değişkenlerin birini ya da tümünü kapsayabilir.

dağılım özelliği, matematikte, sayılar arası işlemlerin taşıdığı ve $a(b+c+d)=ab+ac+ad$

biçiminde gösterilen özellik Burada tek terimli a çarpanı, çok terimli $b+c+d$ çarpanının terimlerine dağılmakta ya da her terimine tek tek uygulanmakta ve $ab+ac+ad$ çarpımını vermektedir. Böylece birkaç sayıyı toplayarak, toplamı herhangi bir sayıyla çarpmak; her bir sayıyı çarpan sayıyla ayrı ayrı çarparak çarpımları toplamakla aynı sonucu verir. Ayrıca *hak* birleşme özelliği, değişmelilik özelliği

Dağıstan dilleri, DOĞU KAFKAS DİLLERİ olarak da bilinir. Kuzeydoğu Kafkasya'da, Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde ve Azerbaycan'ın kuzey bölümünde konuşulan dil öbeği. Avar-Andi-Dido, Lak-Dargva ve Lezgi öbeklerinden oluşur. Bu dillerin çoğunun ayırt edici özelliği, karışık oluşturan sert ve yumuşak unsuzler içermesi, çekim durumlarının çokluğu ve belgeli tanımlığın bulunmasıdır. Dağıstan dilleri çoğu kez Nah dilleri(*) ile birlikte Nah-Dağıstan, Kuzeydoğu Kafkas ya da Çeçen-Lezgi dilleri olarak da sınıflandırılır. Dağıstan dillerinden Avar, Lak, Dargva, Lezgi ve Tabasaran dilleri yazılı dillerdir. Önceleri Arap harflerinin kullanıldığı bu dillerde 1928'de (Tabasaran dili 1932'de) Latin, 1938'de de Kiril alfabeleri benimsenmiştir. Ayrıca *bak.* Avar-Andi-Dido dilleri; Lak-Dargva dilleri; Lezgi dilleri.

Dağıstan halısı, Doğu Kafkasya'nın Dağıstan bölgesinde (Rusya Federasyonu), çoğunlukla küçük boyutlarda üretilen el dokuması döşeme yaygısı.

Oldukça ince dokunan düğüm ipleri yünden olur ve kısa kesilir. Çözgüleri yün,

Kafkasya'da dokunmuş bir Dağıstan halısı, 1894; özel koleksiyon, New York Private collection, New York, fotoğraflar Otto E. Nelson EB Inc.

atıklarıysa çoğunlukla pamuktandır. Desenleri çok parçalı ve geometriktir, parlak renkli bir mozaik izlenimi uyandırır. Çeşitli desenler arasında altıgenler, palmetler ya da diyagonal sıralar halinde düzenlenmiş baklavalılar, bahçe planları ve kaleyi anımsatan örgeler vardır. Özgün desenler Bakü, Çiçi, Lezgi ve Derbent adları altında sınıflandırılır. Bunlara yakın zamanlarda birçok yeni ad daha eklenmiştir. Beş dilimli basit namaz seccadelerinde, her birinde bir çiçek deseni bulunan altıgenlerden oluşan

bir zemin yaygındır. Dağıstan ve Şirvan halıları arasında kesin ayırım yapmak olanaksızdır.

Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nun Avrupa'daki kesiminin güneyinde yönetsel bölüm. Büyük Kafkas Dağlarının kuzey yamacının doğu ucunda 50.300 km²'lik bir alanı kaplar. Güney sınırı Kafkas Dağlarının Guton Dağında 3.646 m'ye, Bozar-Dyuzi Dağında da 4.466 m'ye ulaşan ana doruk hattından geçer. Dağıstan'ın doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Kuma Irmağı yer alır. Başkenti Mahaçkala'dır.

Dağıstan coğrafi açıdan beş bölgeye ayrılabilir. Güney yarısının büyük bölümünü Sulak, Samur ve Kurak ırmaklarının vadi ve kanyonlarıyla yarılmış engebeli Kafkas Dağları ile Dağıstan İç Platosu kaplar. Bu bölgenin kuzeyinde yüksekliği 920 m'ye ulaşan ikinci bir dağ kuşağı bulunur. Dağlar ile Hazar Denizi arasında kalan dar kıyı ovası üçüncü bölgeyi oluşturur. Petrol ve doğal gaz yataklarına sahip olan bu ovanın genişlediği yerde başlayan dördüncü bölge, alçak ve bataklık ovalar ile Terek Irmağı deltasından oluşur. Deltanın hemen ilerisinde uzun ve kumlu Agra Han Yarımadası başlar. Terek'in hemen kuzeyinde yer alan, kumullarla kaplı Nogay Bozkırları beşinci bölgeyi oluşturur.

İklim genelde sıcak ve kurudur. Alçak kesimlerde, ortalama sıcaklık ocak ayında -3,6°C, temmuz ayında 23°C dolayındadır. Dağlık bölgenin bitki örtüsü, vadilerde ve kanyonlarda yaprakdöken ormanlardan, yüksek tepelerde çam ve huşgacı ormanlarından, ağaç sınırının üstünde de Alp tipi çayırardan oluşur. Tepe yamaçlarında yer yer step bitki örtüsüyle kesintiye uğrayan yaprakdöken ormanlar bulunur. Alçak yamaçlarda seyrek esmer toprak alanlarıyla bölünen verimli kestane rengi topraklar egemendir; Hazar Denizi kıyısında ise tuzlu bataklık toprakları yaygındır. Kuma Irmağının güneyindeki kurak bölge çalılarla kaplı yarı çöl bir yapı gösterir.

Adı "dağ ülkesi" anlamına gelen Dağıstan'da 7. yüzyılda başlayan Arap akınlarının etkisiyle, 9. yüzyılda İslam dini yayılmaya başladı. 10. yüzyılda Arap egemenliği arttı ve Abbasilere bağlı valilikler (âmil) oluşturuldu. Öte yandan Dağıstan ile Rusya arasında ticari ilişkiler gelişti. 11. yüzyılda ülkenin büyük bir bölümü Büyük Selçukluların eline geçti. 13 ve 14. yüzyıllardaki Moğol ve Tatar saldırılarını İran'ın Dağıstan'ı istilası izledi ve İran yönetimi altında yerel prenslikler (şamhallık) kuruldu. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu prensliklerin bazıları Rusya'nın koruması altına girdi. Ama Dağıstan üzerinde Rus, Osmanlı ve İran çekişmeleri sürdü. Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması uyarınca Dağıstan 1813'te Rusya tarafından ilhak edildi.

19. yüzyıl başlarında Dağıstan'ın kıyı kesimi ile güneyinde gelişmiş bir feodal düzen vardı. Yönetim toprak sahibi soyluların (hanlar ve prensler) elindeydi. Üretici halk sınıfı ise soyluların ve ruhban sınıfının elindeki toprağa bağlı rayiatlar (serf) ve kullardan (köle) oluşuyordu. Dağlık kesimlerdeyse ekonomi hayvan yetiştiriciliğine ve ürün değişimine dayanıyordu. Rus yönetimi, merkezileşme yoluyla ekonomik ve kültürel gelişmeyi sağladı. Buna karşılık ağır vergiler, zorunlu çalışma yükümlülükleri vb getirildi. Bu uygulama halkın direnmesine ve Rus yönetimine karşı savaşmasına

yol açtı. Dağıstan ve Çeçenistan'da nüfusun yaklaşık yüzde dördünü oluşturan Şafiilerin din adamlarından Gazi Muhammed, Hamzat Bek ve Şeyh Şamil'in önderliklerinde verilen mücadele, 1859'da Şeyh Şamil'in Ruslara tutsak düşmesiyle son buldu. Dağıstan 1877'de tamamen Rus denetimine girdi. İzleyen yıllarda yeni ayaklanmalar olduysa da bastırıldı.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra, 1 Aralık 1917'de Dağıstan ve Terek yönetim birimlerinde (oblast), Tapa Çermoyev başkanlığında devrime karşı Terek-Dağıstan yerel hükümeti kuruldu. Bu hükümet, Kuban ve Don hükümetleri ile birlikte Güney Birliği'ni oluşturdu. Ama bölgenin denetimi Mart 1918'de Sovyet yönetimine geçti. Ardından Çermoyev hükümeti Osmanlıların desteğinde 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti adı altında bağımsızlığını ilan etti ve Ekim-Kasım 1918'de Dağıstan'da yönetimi yeniden ele geçirdi. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi gereğince Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesinden sonra, Mayıs 1919'da Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Sovyet yönetimine karşı savaşan General Denikin tarafından yıkıldı. 30 Mart 1920'de yeniden Sovyet denetimine geçen Dağıstan'da 20 Ocak 1921'de Dağıstan ÖSSC kuruldu. Terek ve Kuma ırmakları arasında kalan kuzey kesimi II. Dünya Savaşı'nın başında Rus SFSC'ye bağlandı. 1944'te, Çeçen ve İnguşlar Almanlar ile işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Orta Asya'ya sürülünce, onların toprakları ile Dağıstan'ın savaşın başında Rus SFSC'ye verilen parçası birleştirilerek, Grozni yönetim birimi oluşturuldu. 1957'de Çeçen-İnguş ÖSSC yeniden kuruldu ve Dağıstan'ın Terek'in kuzeyinde kalan toprakları, Çeçen-İnguş ÖSSC'ye bırakılan küçük bir bölüm dışında, geri verildi.

Nüfus bileşimi bakımından büyük çeşitlilik gösteren Dağıstan'da toplam 30 etnik topluluk ve 81 ayrı ulustan insanlar yaşar. Nüfusun yaklaşık yüzde 80'ini Avar, Rus, Dargi, Kumuk ve Lezgiler oluşturur. Başkent Mahaçkala, Derbent, Kızılyar, İzberbaş ve Buynaksk Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin önde gelen kentleridir.

Dağıstan petrol ve doğal gaz yönünden zengindir. Ayrıca kömür, demir cevheri, demir içermeyen metal ve azrak metal yataklarına sahiptir. Engebeli yüzey şekilleri arkası ve maden potansiyelinin yeterince değerlendirilmesini engellemiştir. Sanayinin temelini Mahaçkala ve İzberbaş yakınlarındaki kıyı şeridinde bulunan petrol ve doğal gaz yatakları oluşturur. Öteki önemli sanayiler makine yapımı, inşaat malzemeleri, şarap ve cam üretimi ile gıda işleme ve keresteciliklerdir. Demir işleme ve halıcılık geleneksel el sanatlarıdır. Karakoysu Irmağı üzerindeki Gergebil, Terek Irmağı üzerindeki Kargalinskaya ve Sulak Irmağı üzerindeki Çirkey, Çıryurt ve Kızılyurt barajlarında elektrik üretilir. Ülkede ayrıca birkaç termoelektrik santral vardır. Nüfusun büyük bölümü geçimini başta hayvancılık olmak üzere tarımdan sağlar; toprakların ancak yüzde 15'i ekime elverişlidir. Tepe yamaçlarında taraca halinde tarım alanları oluşturulmuştur. Terek Deltası bölgesi ve Hazar kıyılarındaki sulama tesisleri sebze ve meyve tarımına olanak verir. Başlıca tahıl ürünleri buğday, mısır ve Terek Deltasında üretilen pirinçtir. Hazar Denizi kıyılarında balıkçılık önemli bir yer tutar. Dağıstan demiryoluyla Moskova, Bakü, Astrahan ve Gudermes'e bağlanır. Hazar Denizi üzerinden, başlıca liman olan Mahaçkala'ya ulaşılır. Bütün demiryolu istasyonları aynı zamanda karayoluyla da birbirine bağlıdır. Nüfus (1985 tah.) 1.737.000.

Dağıstanlı, Mustafa (d. 3 Kasım 1932, Çarşamba, Samsun), Dünya ve Olimpiyat şampiyonlukları kazanmış güreşçi.

Güreşe küçük yaşta karakucakla, minder güreşine ise askerliği sırasında başladı. 1951'de 57 kiloda güreştiği Nasuh Akar'ı yenerek Türkiye şampiyonu oldu. Milli mayoyu ilk kez 1953'te giydi. 1954'te Tokyo'da yapılan Dünya Şampiyonası'nda serbest stilde, 1955'te Barselona'da yapılan Akdeniz Oyunları'nda da grekoromen stilde birincilik aldı. 1959'da serbest stil Dünya Kupası ve Melbourne Olimpiyat Oyunları şampiyonu oldu. Altmış iki kiloya geçtikten sonra 1957 ve 1959 Dünya şampiyonluklarını kazandı. Bu arada 1958'de Sofya'da hiç yenilgi almadan dünya ikincisi oldu. 1960'ta Roma Olimpiyat Oyunları'nda altın madalyayı, ardından Balkan şampiyonluğunu kazandı ve güreşi bıraktı. Türkiye'de yaptığı 320 güreşten 319'unu, uluslararası karşılaşmalarda yaptığı 73 güreşten de 70'ini kazandı. Serbest stilde hiç yenilgi almayan ve hiç tuş olmayan Dağıstanlı, güreştiği dönemde dünyanın en iyi güreşçilerinden biri olarak kabul edildi. Güreşi bıraktıktan sonra bir süre antrenörlük yaptı ve Güreş Federasyonu'nda görev aldı. Ayrıca otobüs işletmeciliğiyle uğraştı ve Samsun'dan iki dönem (1973-80) milletvekili seçildi.

dağıtım, tasım mantığında, bir önermenin bir teriminin, terimin belirttiği öbeğin tümüne uygulanabilir olması. Bir önermedeki bir terimin dağıtılmış olabilmesi için, o önermenin, özgün terim yerine, kaplamı özgün terimin kaplamının bir parçasını oluşturan bir başka terim taşıması dışında kendisinden farksız olan bütün öteki önermeleri içermesi gerekir. Bir başka deyişle, o önermede kullanıldığı biçimiyi özgün terim, belirttiği öbeğin bütün üyeleriyle kaplamalıdır. Öte yandan, ilgili önermede belirttik biçimde kaplamının yalnızca bir bölümüne gönderide bulunan ya da genel olarak kaplamının tümüne gönderide bulunmayan terim dağıtılmamış sayılır. Dolayısıyla "huş bir S, P değildir" biçimindeki bir önermede, hem özne, hem de yüklem dağıtılmıştır. "Bazı S'ler P'dir" biçimindeki bir önermede ne P ne de S dağıtılmıştır. "Her S, P'dir" biçimindeki önermelerde S dağıtılmış, P dağıtılmamıştır. Son olarak, "bazı S'ler P değildir" biçimindeki önermelerde S dağıtılmış, P ise dağıtılmıştır. Kısacası, yalnızca tümel önermelerde özne terimi (S) dağıtılmış ve yalnızca olumsuz önermelerde yüklem terimi (P) dağıtılmıştır. Doğal olarak, tekil terimler (bu arada, tekil terim biçiminde kullanılan özel adlar) her zaman dağıtılmıştır; çünkü bu terimler yalnızca bir nesneye gönderide bulunur ve daha azına gönderide bulunamaz.

Dağıtımın önemi, öncüllerde dağıtılmamış olan hiçbir terimin sonuç önermesinde dağıtılmıy olamayacağı yönünde biçimsel bir çıkarım ilkesini dile getirmesidir.

dağkunduzu (*Aplodontia rufa*), Rodentia (kemiriciler) takımının *Aplodontiidae* familyasının yaşayan tek üyesi. Kuzey Amerika

Dağkunduzu (*Aplodontia rufa*)
H. Douglas Pratt

nın batısında, özellikle suyu bol ormanlık bölgelerde yeraltında kazdığı yuvalarda yaşıyan dağkunduzu otçul ve gececi bir hayvandır; çok geniş tünel sistemleri kazarak, yiyeceğini yerin altında depolar. Tıknaз yapılı, kalın postlu, karnı boz, öbür bölümleri kızılımsı ya da kahverengi, gözleri ve kulakları çok küçük, kuyruğu yok denecek kadar kısadır. Uzunluğu 30-46 cm, ağırlığı 1-1,5 kg arasında değişir. Dişisi, bir ay kadar süren bir gebelik döneminden sonra baharda iki ile altı arasında yavru doğurur.

dağlalesi, ANEMON ya da MANİSALALESİ olarak da bilinir, düğünçiçeğigiller (*Ranunculaceae*) familyasının *Anemone* cinsini oluşturan 120 kadar çokyıllık otsu bitki türünün ortak adı. Dünyanın her yerine yayılmış olan bu bitkiler en çok kuzey

olduğu Türk Dil Kurumu'nun 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra kapatılması üzerine, arkadaşlarıyla birlikte *Türk Dili Dergisi*'ni çıkarmaya başladı (1987).

Yayımlanan ilk ürünü *Yeni Adana* gazetesinin düzenlediği bir yarışmada birincilik

Dağlarca
Ara Güler

kazanan bir öyküydü (1927). "Yavaşlayan Ömür" adlı ilk şiiri ise 1933'te *İstanbul* dergisinde çıktı. Kuleli'de öğrenciyken, yayımlanmamış şiirlerinden oluşan *Bahçeler* adlı şiir defteri, Yusuf Ziya Ortaç ile Faruk Nafiz Çamlıbel'in, dergilerdeki ilk ürünleri de Peyami Safa'nın dikkatini çekmişti. Bundan sonra şiirleri *Varlık* (1934-72), *Kültür Haftası*, *Yücel*, *Aile*, *İnkılapçı Gençlik*, *Yeditepe*, *Türk Dili*, *Yenilik*, *Vatan*, *Çağrı*, *Türkçe*, *Ataç*, *Türk Yurdu*, *Yön*, *Devrim* gibi dergi ve gazetelerde yayımlandı.

Dağlarca'nın ortaya çıkışı hece şiirinin tıkanıdığı yıllara rastlar. İlk şiirlerinde Necip Fazıl Kısakürek'in etkisi altındadır. *Havaya Çizilen Dünya*'daki (1934) parçaların çoğunda bu etki açıkça görülür. Gene de Dağlarca daha ilk yazdıklarında şiirsel ağırlığı, kendine özgü ve o güne değin çağdaş Türk şiirinde görülmemiş bir yana kaydırmayı bilmiştir. Necip Fazıl'ın evren içinde olmasına karşılık, o daha çok doğa içindedir; nesneleri bir çeşit somut nesneyle algılar. *Havaya Çizilen Dünya* Türk şiirine yeni bir hava, yeni bir ruh kazandırma girişiminin de habercisidir. Ama o dönemde şiirde geniş ölçüde etkili olan Orhan Veli ve arkadaşlarının getirdikleri yenilikler genç şairler için büyük bir esin kaynağı olmuş, bu nedenle Dağlarca'nın şiiri bir kan dolaşımı yaratamamıştır. Öte yandan Dağlarca, şiirinin bu ilk evresinde yüksek bir dil beğenisi-ne de ulaşmış değildir.

Dağlarca'nın asıl şiiri, büyük bir yapı kurma çabasına giriştiği *Çocuk ve Allah* (1940) adlı kitabıyla başlar. Onun bundan sonraki gelişimi "sezgi" ve "us" dönemleri olmak üzere iki ayrı evrede incelenebilir. *Havaya Çizilen Dünya*, *Çocuk ve Allah*, *Daha* (1943), *Çakırın Destanı* (1945), *Taş Devri* (1945) birinci dönemin yapılarıdır.

İkinci dönem *Âsıl* (1955) ile başlayıp Dağlarca'nın günümüzdeki şiirlerine kadar sürer. 1949-55 arasındaki kitaplar da bir geçiş döneminin özelliklerini taşır: *Uç Şehitler Destanı* (1949, 1988), *Toprak Ana* (1950), *Sivaslı Karınca* (1951), *Anutakbir* (1953), *İstanbul Fevîh Destanı* (1953).

Sezgi döneminde Dağlarca'nın, kendine özgü bir dil yarattığı ve onun içinde dönüp durduğu izlenir. İnsanı Tanrı'ya, Tanrı'yı da biyolojiye yaklaştırmaktadır. İnsanların ortak destinanı mı, yoksa doğanın metafiziğini mi yazmayı amaçladığı belli değildir. Karanlıkta önünü ardını görmeden, ama güvenle ilerlediği sezilir.

Âsıl'daki şiirlerde, Dağlarca'da güçlü bir Türkçe tutkusunun başladığı görülür. Bundan sonra dilde arılaşma kavgasına katılmış, şiirinde de bir dilci tavrı göstermiştir. Bu da onu zorunlu olarak sezgiden kopararak

usun ağır bastığı bir şüre yöneltmiştir. Bu değişim süreci içinde, Dağlarca'nın şiirsel araçları hiç değişmemiş, buna karşılık us döneminin ürünlerinde (*Batı Acısı*, 1958, *Özgürlük Alanı*, 1960; *Vietnam Savaşımız*, 1980) siyasal ve evrensel temalar öne çıkmıştır.

Dağlarca 1970'ten sonra büyük ölçüde çocuklar için şiirler yazmaya yönelmiştir: *Kuş Ayak* (1971), *Arkaüstü* (1974), *Yazıları Seven Ayı* (1980). Bunlarda yaşama sevinci, dünya birliği özlemi temalarına ağırlık vermiş ve naif bir duyarlık yaratmak istemiştir.

Şiirleri birçok dile çevrilen Dağlarca *Çakırın Destanı*'ndaki bir şiiriyle 1946 CHP Şiir Yarışması'nda üçüncü olmuş, *Âsıl*'yla 1956 Yeditepe Şiir Armağanı'nı, *Delice Böcek*'le (1957) 1958'de TDK Şiir Ödülü'nü ve Millî Talebe Federasyonu'nun Turhan Emeksiz Armağanı'nı (1966), 1973 Arkin Çocuk Edebiyatı Yarışması'nda üç şiiriyle Yarışma Üstün Onur Ödülü'nü kazanmıştır. 1977'de *Horoz*'la Sedat Simavi Vakfı Edebiyat Ödülü'nü Peride Celâl'le paylaşmıştır. Dağlarca 1967'de de Uluslararası Şiir Forumu (Pittsburg, ABD), tarafından yaşayan en iyi Türk şairi, 1974'te *Milliyet Sanat Dergisi*'nce yılın sanatçısı seçildi. Yugoslavya'da yapılan 13. Struga Şiir Şenliği'nde Altın Çelenk Büyük Ödülü'nü (1974) kazandı.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. *İstiklal Savaşı*, *Samsun'dan Ankara'ya* (1951), *İstiklal Savaşı*, *İmzalar* (1951), *Merlanı da Olmak* (1958), *Hoo'lar* (1960), *Cezayir Türküsü* (Fransızca, İngilizce Arapça çevirileriyle, 1961), *Akılm* (1962, 1981), *Türk Olmak* (1963), *Yedi Mehmetler* (1964), *Çumakale Destanı* (1965, 1987), *Diyardan Gazel* (1965), *Kazmalama* (1965), *Yersuğ* (1965), *Açıl Susam Açıl* (çocuk şiirleri, 1967), *Kublay Destanı* (1968), *İlâvî* (1968), *19 Mayıs Destanı* (1969), *Vietnam Kırsı* (1970), *Huroquma* (Fransızca, İngilizce çevirileriyle, 1971), *Malazgirt Ululaması* (1971), *Kınalı Kuzu Ağdı* (1972), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk* (1973), *Yusuf Çocuklar Koçaklaması* (1976), *Hollandalı Doruluklar* (1977), *Kaçan Avılar Ülkesinde* (1982), *İlk Yapıda 50 Yıl Sonrakiler* (1985), *Uzaklarla Givirmek* (1981).

Dağlı, Muhtar Yahya (d. 19 Mart 1891, Kolonya [Herseke], Görice, Arnavutluk - ö. 9 Ocak 1960, İstanbul), Türk halk edebiyatı üzerine çalışmalarına tanınan yazar.

İlk ve ortaöğrenimini Görice, Pirlepe ve Manastır'da yaptı. Manastır'da bazı ilk ve orta dereceli okullarda öğretmen ve Orman İdaresi'nde memur olarak çalıştı. Balkan Savaşı'nda İstanbul'a geldi. Bir süre Adapazarı ve İzmir'te görev yaptıktan sonra askere alındı. I. Dünya Savaşı yıllarında Kafkas Cephesi'nde bulundu. Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Tayyare Cemiyeti Piyango Müdürlüğü'nde (1926-40), Marbuat Umum Müdürlüğü'nde (1940-44) ve Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü'nde (1944-60) çalıştı.

Bektaşî Tomanı ve Nefesleri (1935), *Kaygusuz Abdal* (1935; 2. bas. 1941), *Tokatlı Gedayî* (1943) adlı kitapları, Bektaşî edebiyatıyla ilgili ilk çalışmalardandır. Davulcu manileri de ilk kez *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları* (1948) adlı kitabında derlenmiştir.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan (d. 1900, Deyrızor, Suriye - ö. 26 Kasım 1977, İstanbul), Türk tarihi ve folkloruyla ilgili çalışmalarıyla tanınan yazar.

İlk ve orta öğrenimini Deyrızor'da yaptı. Bir süre Budapeşte'de Sanatlar Yüksekoku-lu'nda okudu. İznik, Adapazarı, Mudurnu ve Bolu'da öğretmenlik yaptı. Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Savaşın sonra Gaziantep, Isparta, Balıkesir ve İzmir'de öğretmenlik görevinde bulundu. İstanbul'da Eski Şark Eserleri Müzesi'nde çalıştı. Ankara

Dağlalesi (*Anemone quinquifolia*)
Grant Heiman - EB Inc

ılıman kuşağın ağaçlık ve çayırılık kesimlerinde bulunur. Rüzgârla dağılıp uçacakmış izlenimini veren zarif çiçekleri nedeniyle bu cins, "rüzgâr gülü" ya da "çiçeği" anlamında Yunanca *Anemone* adı verilmiştir. Dağlalelerinin, rengârenk ve gösterişli çiçekleri nedeniyle bahçelerde yetiştirilen pek çok çeşidi vardır. Gelinciğe benzeyen ve yumru-ları olan *A. coronaria*'nın birçok çeşidi, bahçecilik ve çiçekçilikte değerli bir süs bitkisidir. Baharda çiçeklenen *A. apennina*, *A. blanda* ve *A. pavonina* sevilen dağlalesi türleridir. Japon dağlalesi (*A. hupehensis* ya da *A. japonica*) gibi sonbaharda çiçeklenen bazı türler de süs bitkisi olarak yetiştirilir. Beyaz dağlalesi (*A. nemorosa*), deride su toplanmasına yol açar. Çeşitli türlerin çiçekli dalları balgam söktürücü ve idrar artırıcı olarak kullanılır. Meyveleri daha değişik yapıda olan bazı türler, genellikle *Pulsatilla* adıyla ayrı bir cins içinde sınıflan-dırılır.

Dağlarca, Fazıl Hüsnü (d. 1914, İstanbul), Cumhuriyet döneminin önde gelen şairlerinden. Babası subay olduğu için ortaokulu bitirinceye değin hemen her sınıfını ayrı il ve ilçelerde okudu. Ortaöğrenimini Kuleli Askeri Lisesi'nde (1933), yükseköğrenimini Harb Okulu'nda (1935) tamamlayarak orduya katıldı. Önyüzbaşı rütbesindeyken kendi isteğiyle askerlikten ayrıldı (1950); kısa bir süre Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nde çalıştı. Daha sonra İstanbul'da, Aksaray'da Kitap adlı bir kitabevi açtı (1959). Yayımcılık da yaptı, Ocak 1960'la Temmuz 1964 arasında *Türkçe* adlı aylık bir dergi çıkardı (43 sayı). 1970'te kitabevini kapattı, yalnız şiirle uğraşmaya başladı. Uzun yıllar yönetim kurulu üyesi

Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü yaptı (1934-36). Daha sonra Adapazarı ve İstanbul'da yeniden öğretmenliğe döndü. Antalya milletvekili olarak TBMM'de bulundu (1943-46). Son görevi olan Çocuk Esirgeme Kurumu müfettişliğinden 1950'de emekliye ayrıldı.

Dağlıoğlu Çorumlu (Çorum), Başpınar (Gaziantep), Yeni Türk (Eminönü), Uludağ (Bursa), Konya (Konya), Kaynak (Balıkesir) gibi halkevleri yayın organlarıyla dönemin birçok gazete ve dergisinde tarih, sanat tarihi ve folklorla ilgili derleme ve araştırma yazıları yayımladı. Yerel gözlemlerden, arşiv belgelerinden, mezar taşlarından, yazılardan yararlanarak hazırladığı bu çalışmalar Anadolu kentlerinin tarihleri açısından büyük önem taşır. Araştırmalarının yalnızca *Miladi XVI. Hicri X. Asırda Antep* (1937-39, 2 cilt), *Miladi XVI. Hicri X. Asırda Gaziantep Köyleri* (1938), *Onaltıncı Asırda Bursa 1558-1589* (1940) gibi küçük bir bölümü kitaplaşmıştır. Ayrıca *Şemseddin Sami* (1934) adlı bir kitabı da vardır.

dağmuşmulası, gülgiller (*Rosaceae*) familyasının *Cotoneaster* cinsini oluşturan 50 kadar çalı ya da küçük ağaç türünün ortak adı. Anayurdu Avrasya'nın ılıman bölgeleri olan bu bitkilerin pek çok türü dünyanın başka ılıman bölgelerine de götürülmüştür.

Dağmuşmulası (*Cotoneaster multiflorus*)
Clarence E. Lewis

Dağmuşmulası türleri süs bitkisi olarak çok yetiştirilir. Düz kenarlı ve almaşık dizilişli yaprakları, rengi pembeden beyza doğru değişen küçük çiçekleri ve kırmızımsı siyah renkli, küçük, gösterişli meyveleri vardır. Genellikle kümeler oluşturan ya da tek tek bulunan çiçekler beş taç ve beş çanak yapraklıdır. Yaklaşık 8 mm çapındaki meyvelerde iki ile beş arası çekirdek bulunur.

Süs bitkisi olarak yetiştirilen çeşitli türleri nedeniyle dağmuşmulaları bahçe düzenlemesi açısından önem taşır. *Cotoneaster horizontalis*, *C. dammeri* ve *C. apiculatus*, yüksekliği 1 m'nin altında olan alçak boylu türlerdir. İyi bir toprak örtüsü oluşturabilen *C. adpressus*'un yüksekliği ise 30 cm'yi aşmaz. *C. divaricata*, *C. acutifolius*, *C. multiflorus* ve *C. integerrimus*, yükseklikleri 1-4 m arasında değişen çalılardır. Buna karşılık, *C. affinis*, *C. cooper's* ve *C. frigidus* gibi sıcak kuşak türlerinin yüksekliği 4,5-6 m'ye ulaşır. Anadolu'da yaygın olan *C. nummularia* türünün meyveleri iştah açıcı ve balgam söktürücü olarak kullanılır.

dağoluşumu, OROJENEZ olarak da bilinir, genellikle jeosenklinal alanlarda görülen

dağ oluşması olayı. Karaoluşumunun(*) (epirojeniz) tersine, dağoluşumu, doğrusal kuşaklar boyunca görece kısa bir zaman dilimi içinde gerçekleşir ve yoğun biçim değişiklikleriyle sonuçlanır. Dağoluşumu sürecinde genellikle katmanlarda kıvrımlar ve kırıklar oluşur, aşılal uyumsuzluklar ortaya çıkar ve dağoluşum kuşağına bitişik alanlarda kırıntı tortul kamalar birikir. Magma sokulması ve bölgesel başkalaşım (metamorfizma) olaylarına da, oluşum süreci sırasında sık rastlanır. Dağoluşumlarına, kıtaların çarpışması, okyanus levhalarının kıtaların altına girmesi, kıtaların yarılması, kıtaların okyanus sırtlarına bindirmesi ve başka nedenler yol açabilir.

19. yüzyılda, ABD'nin doğusundaki Apalaş Dağlarında yapılan incelemeler sonucunda, dağ sıralarının jeosenklinal kuşaklardan oluştuğu ortaya atıldı. Jeosenklinalın, yaşlı kristalin kayalardan oluşan bir sınırla okyanus havzasından ayrıldığı düşünülmüyordu.

20. yüzyıl başlarında, dağ sıralarının bakışlı bir biçim bozukluğuna uğradığı düşüncesi gelişti; sıradagın temelini oluşturan jeosenklinal sıkıştıkça, içteki başkalaşmış ve dibe sokulmuş kuşak, kıvrımlar biçiminde her iki yana yayılıyordu. Ama çoğu dağ sisteminde kıvrılma tek doğrultuda gerçekleştiğinden, bu açıklama bütün dağoluşum olayları için geçerli değildi. 1930'ların sonlarında, gene Apalaşlar'da yapılan araştırmalarda, bölgede derin biçimde çökerek lav akıntılarıyla dolmuş çukurlukların bulunduğu saptandı. Ayrıca eskiden burada tektonik kara parçalarının, yani kuşak içinde yükselmiş kara alanlarının bulunduğu gösteren izlere rastlandı. Yoğun yanardağ etkinliklerinin gerçekleştiği bu kuşaklara öjeosenklinal adı verildi; bunlar, yerkabuğu tektoniğindeki başlıca hareketli kuşaklar olduklarından, gerçek anlamda birer jeosenklinaldı.

1950'lerde geçerli olan görüş, okyanus havzalarının kalıcı olduğuydu. Kıtaların, dağoluşumunun okyanus havzalarının kenarındaki kayaları pekiştirmesiyle genişleyip yayıldığı düşünülüyordu. Okyanusların jeolojik açıdan çok genç olduğunun anlaşılmasıyla bu görüş çürütüldü. Yaklaşık 1960'ta yerkabuğunun, okyanus sırtlarındaki riftlerle birbirinden ayrılan geniş bloklara bölündüğü anlaşıldı. 1968'de, okyanustaki yerkabuğu levhalarının, Atlas Okyanusunda olduğu gibi okyanusun ortasındaki sırtlardan başlayarak yayıldığı ve Güney Amerika'nın batı kıyısındaki gibi kıtaların ya da Büyük Okyanustaki ada yaylarında görüldüğü gibi başka okyanus levhalarının altına girdiği artık biliniyordu. Okyanusların sürekli değişim halinde ve geçici yapılar olduğunun anlaşılması ve yerkabuğu levhalarının hareketli olduğu kavramı, dağ sistemlerinde görülen çeşitli özelliklerin açıklanabilmesini sağladı. Böylece dağoluşumu olaylarının, levhaların hem oluşmasına, hem de yok olmasına yol açan süreçlerle ilişkisi ortaya çıkarıldı. Çeşitli dağ kuşaklarının yapısı ve kayaç türleri arasındaki benzerlikler, bunların benzer levhalar boyunca ya da onların içinde oluştuğunu ortaya koymaktadır. Gene de dağ kuşakları büyük çeşitlilik gösterdiğinden genellemeler yapmak güçtür. Dağoluşumu çok çeşitli nedenlere dayansa da, pek çok büyük yüzey şekli gibi dağların da değişmez ve kalıcı olmadığı doğrulanmıştır.

Dahhak, tam adı DAHHAK BİN KAYS EŞ-ŞEYDANI (ö. 746, Kefertüsa, Suriye), Emevîlere karşı ayaklanan Haricî önderi.

Haricîlerin önderi Said bin Behdel eş-Şeybani'nin 745'te ölmesi üzerine yerine geçen Dahhak, Haricîleri çevresinde topar-

lamayı başardı. Nisan 745'te Küfe valisi Nazr bin Said el-Hereşi ile Hira valisi Abdullah bin Ömer'i bozguna uğratarak Küfe'yi ele geçirdi. El-Hereşi, Emevî halifesi II. Mervan'a (hd 744-750) sığınmak üzere Suriye'ye giderken, Vâsit'te kalan Abdullah bin Ömer, Ağustos 745'te başlayan kuşatmadan birkaç ay sonra teslim olmak zorunda kaldı. Yapılan anlaşma uyarınca Abdullah bin Ömer Kesker, Meysan, Destmeysan ve Dicle'nin aşağı bölümleri ile Ahvaz ve Faris'in valisi oldu. Dahhak ise Küfe'ye döndü.

746'da Musul halkı Dahhak'a başvurarak kenti almasını istedi. Bunun üzerine Dahhak, II. Mervan'ın valisini kovarak kenti ele geçirdi. Verdiği yüksek aylıklarla kısa zamanda asker sayısını artırdı. Bu sırada Hims'i ele geçirmek için uğraşan II. Mervan, Dahhak üzerine oğlu Abdullah'ı gönderdi. Nusaybin'e kadar ilerleyen Abdullah, yenilerek geri çekildi. II. Mervan, Hims'i ele geçirdikten sonra Haricîlere karşı harekete geçti. 746 sonlarında Dahhak'la Kefertüsa yakınlarında karşılaştı. Gün boyu süren savaşta Dahhak öldü. Yerine geçen Heyberi de öldürülünce Haricîler Musul'a çekilmek zorunda kaldı.

dahil medresesi, Osmanlı medrese sisteminde haric ve sahn medreseleri arasındaki aşama. İptida-i dahil ve hareket-i dahil olmak üzere iki bölüme ayrılırdı.

Dahil elli de denen bu medreseler, bir gelenek olarak padişahlar, valide sultanlar ve padişah çocukları tarafından yaptırılırdı. Dahil medresesini bitiren suhte (medrese öğrencisi), sahn-ı seman ya da sahn-ı Süleymaniye'ye geçer ve danişmend(*) unvanını alırdı. İstanbul'daki başlıca dahil medreseleri II. Mehmed'in (Fatih) yaptırdığı musla-ı sahn (tetimme) medreseleriydi. Musla-ı sahn, sahn medreselerine öğrenci yetiştirdiği için dahil medresesi derecesinde sayılmıştır. Dahil medresesinde öğrenim süresi önceleri bir yılken, 16. yüzyıl sonunda altı aya indirildi.

Dahil müderrisleri, kibar-ı müderrisin sınıfının altında yer alan devriye sınıfından olurdu. Gündelikleri 50 akçeydi. Medresedeki görevleri evvel (birinci), sāni (ikinci) ve sālis (üçüncü) sıralamasını izlerdi. Medrese örgütünün bozulduğu 17. yüzyılda medresesiz dahil müderrislikleri ortaya çıktı. Niteliksiz birçok kişiye dahil payesi verildi. Kurallara uygun olarak dahil müderrisliğine geçenler ise kadrosuzluk yüzünden uzun süre beklemek zorunda kalıyorlardı. Ulema çocuklarına (beşik uleması) belirli bir yaşa geldiklerinde dahil payesi verilmesi giderek kural haline geldi.

Dahil medreselerinde fıkıh (Merginani'nin *Hidaye*), usul-i fıkıh (Sadeddin Teftazani'nin *Telvihi*), hadis (Buhari'nin *Sahih*) ve tefsir (Zemahşeri'nin *el-Keşşaf* ya da Kadı Beyzavi'nin *Muhtasari'l-Keşşaf*) dersleri okutulurdu. Ayrıca bak. medrese.

dahili nizamname bak. içtüzük

Dahiliye Nezareti, II. Mahmud döneminde kurulan ve 1835-1922 arasında Osmanlı Devleti'nin içişlerini yöneten bakanlık.

Osmanlı Devleti'nde içişlerine önceleri sadaret kethüdaları(*) bakardı. II. Mahmud'un merkezi örgütteki reformları sırasında, 1835'te bu makamın yerine Umur-ı Mülkiye Nezareti kuruldu. Son sadaret kethüdası Pertev Efendi'ye de umur-ı mülkiye nazırı sanı verildi. Mülkiye Nezareti, 1837'de Dahiliye Nezareti (Umur-ı Dahiliye Nezareti) adını aldı. Tanzimat dönemi boyunca, bazen sadarete bağlı bir daire.

hazen de içişleri yönetiminden ve iç güven-likten sorumlu bir bakanlık sayıldı. 1838'de Başvekâlet oluşturulunca Dahiliye Nazırı, Deavi, Hariciye ve Maliye nazırlarıyla ilk Heyet-i Vükela'da (Bakanlar Kurulu) yer aldı. Ama Abdülmecid (hd 1839-61) ve Abdülaziz (hd 1861-76) döneminde kabine üyesi değildi. Buna karşılık, mülki örgütlenmeye verilen önem nedeniyle sadrazamdan sonraki devlet adamları arasında özel bir yeri vardı.

Dahiliye Nezareti, 1871 Vilayet Nizamnamesi ile 1876 İdare-i Nevahi Nizamnamesi'ni uygulayan ve denetleyen merkezi örgütün yeni bir yapıya kavuşturulması amacıyla, 1877'de ikinci kez düzenlendi. Merkezi yönetime bağlı 30 vilayet ile bağımsız sancaklar doğrudan bu nezarete bağlandı. İmtiyazlı eyaletler ise nezaretin sorumluluk alanı dışında tutuldu. Bu yeni düzenlemede de dahiliye nazırının valiler üzerindeki yetkileri sınırlı tutuldu. Vali ve mutasarrıflar doğrudan padişah tarafından atanırken, dahiliye nazırına yalnızca kaymakam ve nahiye müdürlerini atama yetkisi verildi. 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi uyarınca dahiliye nazırı, Vükela Meclisi'nin daimi üyesi oldu. Bununla birlikte nezaretin sadarete bağlılığı ve Bâbırali dairelerinden sayılması II. Meşrutiyet'in ilanına değin sürdü.

Dahlan, Kicai Hacı Ahmed (d. 1868, Yogyakarta, Cava, Endonezya - ö. 23 Şubat 1923), Müslümanlığın Endonezya'daki uygulanışında ve birçok ulusal önder üzerinde etkili olan Muhammediye adlı Müslüman reform örgütünün kurucusu.

Zengin bir tüccar olan Dahlan, 1900'lerin başında hac için Mekke'ye gitti. Dönüşünde dinsel reform hareketlerine katıldı. Öncele-ri ibadete ilişkin biçimsel konularla, ardından Mısır'daki reformcuların ortaya attığı daha temel sorunlarla ilgilenmeye başladı. Reformcuların amacı dört fıkıh mezhe- bini ortadan kaldırarak, Kuran'ın özüne dönmek ve böylece gittikçe modernleşen toplumun gereksinimlerine uygun bir İslam düşünce geliştirmekti. Mayıs 1912'de Batılı bir örgütlenme anlayışıyla kurulan Muhammediye örgütü, Hollanda Doğu Hint Adaları yönetimince de yasal olarak tanındı. Örgütün eylem programı, okul, hastane ve benzer toplumsal kuruluşların açılması ve yönetilmesi türünden eğitsel ve toplumsal çalışmaları temel alıyordu. Hristiyan misyoner toplulukların programlarını örnek alan bu hareket, bir yandan da bu toplulukların etkinliklerini azaltmayı amaçlıyordu. Örgütün siyasal eylemlerden kaçın- masına karşın, Dahlan siyasal amaçlı Sarekat İslam (İslam Birliği) ile yakın ilişkiler kurulmasını sağladı.

Örgüte bağlı okullar, 1915'te hükümetten yardım almaya başladı. Çocuklarının gele- ceğini eğitim yoluyla güvence altına almak isteyen, ama bunu Hristiyan okulları yerine Müslüman okullarda gerçekleştirmeyi yeğ-leyen Endonezyalılar, bu okullara büyük ilgi gösterdi. 1920'den sonra Muhammediye hareketi, kurulduğu Yogyakarta'dan bütün Cava'ya ve öteki adalara yayıldı ve Endonezya'da yeni gelişen orta sınıf üzerinde çok güçlü bir etki bıraktı.

Dahlbergh, Eric, Kont (d. 10 Ekim 1625 - ö. 16 Ocak 1703, Stockholm), İsveçli asker, devlet görevlisi ve grafik sanatçısı. İsveç'in Danimarka'yla yaptığı savaşta (1675-79) ve I. Kuzey Savaşı'nda (1700-21) üstün yararlılık göstermiş ve Kral XI. Karl'ın orduyu yeniden düzenleme programı çerçevesinde istihkâm çalışmalarını yönetmiştir.

İsveç'in Polonya seferinde istihkâmcı ola- rak görev aldıktan (1655-57) sonra, geri

dönerek Danimarka'ya karşı yürütülen sa- vaşa katıldı (1657-58). Savaşın akışına iliş- kin yararlı bilgiler içeren güncesinde İsveç' in zaferinde belirleyici katkısı bulunduğunu ileri sürer. 1674'te albay ve karargâh komu- tanı olduktan sonra İsveç'in Danimarka'yla yaptığı savaşta (1675-79) önemli bir rol oynadı.

1680'den sonra birçok kalenin inşa edilme- si ve onarılması işini yürüttü. Özel danış- man, kont, feldmareşal (1693) ve Livonya genel valisi (1696) unvanlarını aldı. I. Kuzey Savaşı çıkınca, Sakson saldırısına karşı Riga'yı başarıyla savundu. 1702'de İsveç'e döndü. Ölümünden sonra yayımla- nan *Suecia Antiqua et Hodierna* (1717; Geçmiş ve Bugünüyle İsveç) adlı kitap için yaptığı çizimler teknik ressam olarak tanın- masına yol açtı.

Dahlgren, John Adolphus Bernard (d. 13 Kasım 1809, Philadelphia - ö. 12 Tem- muz 1870, Washington, D.C., ABD), ABD'li mucit. Biçimi nedeniyle "soda şişe- si" olarak bilinen yivsi topu geliştirmiştir. Topun şişeye benzeyen yapısı, top ateşlen- diğinde namluda oluşan basınçtaki değişik- liklere göre metal kalınlığının farklı tassa- rımlanmasından kaynaklanır. Farklı basınç- lar, namluya açılan deliklere, basınçın şid- detini göstermeleri amacıyla piston ya da alaybozan misketi gibi cisimler yerleştirile- rek saptanmıştır.

Dahlgren 1826'da ABD Deniz Kuvvetle- ri'ne katıldı ve 1847'de ordudonatım sınıfı- na geçti. Yaptığı top, ilk olarak bir deney teknesine yerleştirildi ve bu gemi 1857-59 arasında Dahlgren'in komutasında birçok sefere katıldı. I. Savaş çıktığında öteki subaylar Konfederasyon yanlısı oldukları için istifa ederlerken Dahlgren, Washington Donanma Tersanesi'nde kalan üç subaydan biriydi. Dahlgren birçok etkin deniz görevi- ne katıldı; önce albaylığa, daha sonra 1863'te tuğamirallığe yükseltildi. Öldüğün- de Washington Donanma Tersanesi komu- tanıydı.

Dahlia bak. yıldızçiçeği

Dahlmann, Friedrich (Christoph) (d. 13 Mayıs 1785, Wismar, Mecklenburg - ö. 5 Aralık 1860, Bonn), Alman birliğinin Avus- turya olmaksızın Küçük Almanya çerçevesi içinde sağlanması düşüncesini savunan ünlü liberal tarihçi. Almanya'yı meşruti bir mo- narşi altında birleştirmeye yönelik başarısız bir girişim olan 1848 anayasa taslağının hazırlanmasında büyük rol oynamıştır.

1812'de Schleswig'deki Kiel Üniversitesi' ne tarih profesörü olarak atandı. 1829'da Göttingen Üniversitesi'ne geçti ve burada 1833 tarihli liberal Hannover anayasasının hazırlanmasına yardımcı oldu. 1837'de Hannover tahtına geçen Ernest Augus- tus'un anayasayı tanımaması üzerine, yedi

Dahlmann, Adolf Hohnock'in oymabaskısından ayrıntı, 1844

Archiv für Kunst und Geschichte, Berlin

Göttingen profesörünün imzaladığı ve Al- man halkı arasında büyük sempati uyandı- ran ünlü protestoya önyak oldu. Görevin- den alınarak Hannover'den kovuldu. Bir- kaç yıl Leipzig ve Jena'da kaldıktan sonra, 1842'de Prusya kralı IV. Friedrich Wil- helm'in çağrısı üzerine Bonn Üniversite- si'nin öğretim kadrosuna katıldı. Burada İngiliz yönetim biçiminin üstünlüğünü sa- vunduğu yapıtlar kaleme aldı.

1848 Devrimi sırasında toplanan Frankfurt Meclisi, Dahlmann'ın görüşlerine yer veren Temel Haklar Bildirgesi'ni kabul etti. Bir anayasa taslağı olan bu bildirge, Prusya'nın önderliğinde meşruti bir monarşinin kurul- masını, konuşma ve din özgürlüğünü ve yasalar önünde eşitliği savunuyordu. Bir süre sonra Frankfurt Meclisi IV. Friedrich Wilhelm'i Almanya imparatoru seçti. Tacı Prusya hükümdarına sunmak üzere Berlin'e giden temsilciler heyetinde yer alan Dahl- mann, Friedrich Wilhelm'in bu girişimi kabul etmemesi üzerine ulusal meclisten istifa etti. Gene de Haziran 1849'da topla- nan Gotha Konferansı'nı destekledi ve Frankfurt Meclisi'nden daha kısa ömürlü ve daha tutucu olan Prusya (1849-50) ve Birlik (1850) parlamentolarında görev aldı. Daha sonra siyasal yaşamdan çekildi.

dahma (Avesta dilinde "sessizlik kulesi"), Farsilerde, Zerdüşt dinsel törenlerine uy- gun olarak ölüyü yok etmek için bir tepenin üzerine kurulan kule. Ölüler tuğla ya da taştan yapılmış 8 m yüksekliğindeki bu kulenin tepesindeki izgaralara yatırılır. Ak- babalar yalnızca iskeleti bırakacak biçimde etleri yiyince, kalan kemikler izgaraların arasından aşağıdaki çukura düşer. Böylece cesedin ateşle ve toprakla temas etmenin vereceği acıdan kurtulduğuna inanılır.

Dahn, (Julius Sophus) Felix (d. 9 Şubat 1834, Hamburg - ö. 2 Ocak 1912, Breslau, Almanya), Germen uygarlıkları konusunda uzmanlığıyla tanınan Alman hukukçu, ta- rihiçi, şair ve romancı.

1849-53 arasında Münih ve Berlin'de hu- kuk ve felsefe öğrenimi gördü. Ardından

Dahn
Bavaria - Venag

Münih, Würzburg, Königsberg ve 1895'te rektör olarak atandığı Breslau üniversitele- rinde hukuk dersleri verdi. En önemli tarihsel yapıtları *Die Könige der Germanen* (1861-1907, 11 cilt; Germen Kralları), *Die Urgeschichte der germanischen und roma- nischen Völker* (1881-90, 4 cilt; Alman ve Latin Uluslarının Kökenleri), *Deutsche Geschichte von der Urzeit bis 843* (1883-88; Başlangıcından 843'e Değün Alman Tarihi). Şiirlerinin büyük bölümü baladlar- dan oluşmakla birlikte, en ünlüleri Germen

tarihinin ilk dönemine ilişkin *Harald und Theona* (1854-55; Harald ile Theona) ve *Die Amelungen* (1857-58'de yazıldı, 1876'da yayımlandı; Amelunglar) adlı manzum destanlarıdır. En başarılı olduğu tür ise tarihsel romandır. *Ein Kampf um Rom* (1876-78, 4 cilt; Roma İçin Mücadele) adlı romanında, Ostrogotların İtalya Yarımadasında kurduğu devletin genleşme ve çöküş dönemini büyük bir başarıyla canlandırmıştır.

Dahomey, 18. ve 19. yüzyıllarda, bugünkü Benin'in güney kesiminde hüküm sürmüş krallık. İnanişa göre 17. yüzyıl başlarında komşu Whydah (bugün Ouidah) Krallığı gibi köle ticareti yoluyla zenginleşmiş Allada Krallığı'nın başına geçmek için üç kardeş birbirleriyle çekişiyordu. Allada'ya egemen olan kardeşin önünden kaçan öbür kardeşlerden birincisi gneydoğuya giderek Whydah'ın doğu kıyılarında Porto Novo'yu, Do-Aklin adındaki ikincisi ise kuzeye giderek Abomey Krallığı'nı kurdu. Bu kardeşlerin üçü de Yorubaların doğudaki güçlü krallığı Oyo'ya haraç ödüyordu.

Do-Aklin'in torunu Ouegbaca (hd y. 1645-85) Abomey'i güçlü bir devlet durumuna getirdi. Onun yerine sırasıyla Akaba (hd 1685-1708) ve Agaca (hd 1708-32) geçti. Gine Körfezi kıyılarındaki Avrupalı tacirlerden silah almak isteyen Agaca, Avrupa kalelerinin kurulmuş olduğu Allada (1724) ve Whydah'ı (1727) ele geçirdi. Böylece genişleyerek Dahomey adını alan krallık, Avrupalılara köle satışıyla daha da zenginleşti ve Tegbesu (hd 1732-74), Kpengla (hd 1774-89) ve Agonglo (hd 1789-97) dönemlerinde yeni topraklar elde etti. Gezo'nun (hd 1818-58), Adandozan'ı (hd 1797-1818) tahttan indirmesinden sonra gücünün ve ününün doruğuna ulaştı.

Dahomey Krallığı, Afrika'da benzeri olmayan mutlakiyetçi bir yönetim biçimine dayanıyordu. Görkemli bir maiyetle çevrili olan kral, krallık ailesi, halk ve kölelerden oluşan ve katı sınıf çizgileriyle ayrılmış toplumun en tepesinde yer alıyordu. Ülkeyi, otoritesi için bir tehdit oluşturmeyen halktan gelme memurların oluşturduğu merkezi bir bürokrasi aracılığıyla yönetiyordu. Saray dışında görev yapan her erkek memurun hareketlerini izlemek ve krala danışmanlık yapmak için sarayda birer kadın memur görevlendirildi. Egemenlik altına alınan halklar kız alıp verme, bir örnek yasalar ve geleneksel Yoruba düşmanlığı yoluyla özümlelendirdi.

Krallık, sınırlarını genişletmenin yanı sıra köleleştirilecek tutsakları yakalamak amacıyla yürütülen savaşlara uygun olarak örgütlenmişti. Köleler ya silah karşılığı Avrupalılara satılır ya da ordunun ve sarayın yiyecek gereksinmesini karşılayan büyük kralliyet çiftliklerinde çalıştırılırdı. Yaklaşık 1680'den başlayarak yapılan düzenli nüfus sayımları askerlik için temel alınırdı. Avrupalıların Amazon olarak adlandırdığı kadın askerler savaş dışındaki dönemlerde kralın özel muhafızları olarak hizmet ederdi.

En büyük kral olan Gezo sarayın görkemini artırdı, güzel sanatları özendirdi ve bürokrasiye sıkı bir düzen verdi. Ordularıyla Dahomey'i Oyo'ya haraç ödemekten kurtardı. Ama İngilizlerin 1840'tan sonra denizasırlı köle ticaretine son vermesiyle krallığın kaderi de değişmeye başladı. Gezo yeni bir gelir kaynağı yaratmak amacıyla palmiye yağı ihracatına yöneldi. Elde kalan köleler palmiye plantasyonlarında çalıştırıldı. Gene de palmiye yağı köle ticareti kadar kârlı olmadığından, Glele döneminde

(1858-89) bir ekonomik gerileme başladı. Fransızlar Porto Novo ve Cotonou'nun denetimini ele geçirip kıyı ticaretini buralara çektikten sonra, Whydah'ın ticareti çöktü. Behanzin'in (hd 1889-94) tahta çıkmasından sonra Fransızlarla çatışmalar şiddetlendi. 1892'de Alfred-Amédée Dodds komutasındaki Fransız kuvvetleri Dahomeylileri yenerek bir protektora yönetimi kurdular. Behanzin Antil Adalarına sürgün edilirken, Dahomey de başkenti Porto Novo olan Fransız sömürgesine, bir yıl sonra da Fransız Batı Afrikası'na katıldı.

Dahomeyler bak. Fonlar

dai, sistemlerini Kuran'ın Batını yorumu üzerine kuran İsmaililik, Karmatilik ve Dürzilik gibi örgütlenmelerde, kendi düşüncelerini başka inançtaki insanlara aşlamakla görevli propagandacıların ortak adı.

İsmaililikte imam, hüccet ve zü-massadan sonra gelirler. Başlarında dai-i ekber (en büyük davetçi) bulunur. Bâb da denen en büyük davetçi, sıralamada kendisinden sonra gelen dailerin yöneticisidir. Ondan sonra gelen dai-i mezun (izinli davetçi), kendisine getirilen istekliyi yemin ettirerek örgüte kabul eder ve ilk bilgileri verir. Onun altında da mükelleb (avlanmaya alıştırmış) denen dailer vardır. Bunlar uygun yapıdaki kişileri seçerek örgüte katılacak duruma getirirler.

Karmatilikte dailer ilk beş sırayı alan nâtik, esas, imam, bâb ve hüccetten sonra altıncı sırada gelirler. Karmati dailerinin başında büyük dailer ve âyan bulunur. İkinci sırada ise avlayıcı dailer yer alır.

Dürzi örgütlenmede dailer, asıl önemli beş ruhani dereceden sonra gelirler. Yetkilerini tâli denen ve beşinci sırada yer alan başkandan alırlar. Dürzi dailerin emri altında ayrıca mezun ve mukassir adı verilen görevli dailer vardır. Ayrıca bak. Batınilik.

Dai citen (Japoncada "Büyük Sözlük"), Tokyo'da, 1953-54 yıllarında 13 resimli cilt olarak yayımlanan Japonca sözlük.

1934-36 arasında yayımlanmış 26 ciltlik bir sözlüğün yeni basımıdır; cilt sayısı azaltılmış, birçok yeni madde eklenmiştir. Çağdaş, klasik ve teknik dil ile çeşitli lehçelere ait 400 bini aşkın sözcük içerir. Bunların çoğu, özellikle de çağdaş ve teknik sözcüklerin büyük bölümü, yabancı dillerden alınmadır. Sözlükte ayrıca, yaklaşık 300 bin kişi, yer ve edebi yapıt adı ile çeşitli resimler yer alır.

Sözlük bunlara ek olarak Japonca dilbilgisi üzerine bazı genel bilgiler ile Japoncanın yazımında kullanılan Çince karakterlerin (*kanci*) dizimini içerir; dizindeki karakterler yazımlarında kullanılan kalem darbesi sayısına göre sıralanmıştır. Ayrıca söyleniş güç olan sözcüklerle yabancı kişi ve yer adlarına ilişkin eklere de yer verilmiştir.

Dai hyakkaciten (Japoncada "Büyük Ansiklopedi"), Japonca olarak Tokyo'da yayımlanan kapsamlı genel ansiklopedi.

İlk kez 1931-35 arasında 28 cilt olarak yayımlanan ansiklopediye 1939-52 arasında dört cilt eklendi. 1951-53 arasında da 15 ciltlik yeni bir baskısı yapıldı. 1955-63 arasında *Sekai dai hyakkaciten* (Dünya Ansiklopedisi) adı altında 33 cilt olarak yayımlandı. Uzmanların yazdığı yaklaşık 70 bin maddesiyle kısa sürede temel başvuru kaynağı durumuna gelen bu ansiklopedinin son üç cildi 1958-63 arasına ilişkin bilgilerin yanı sıra kronolojik bir dünya tarihi çizelgesi, Japon kent, kasaba ve köylerinin listesi, kısaltmalar ve özel adlar dizini gibi eklerden oluşur.

Sekai dai hyakkaciten'in tümüyle gözden geçirilmiş yeni baskısı 1964-68 arasında iki ciltlik atlas ekiyle birlikte, 23 cilt olarak yayımlandı.

Dai-İçi Kangyo Bank Ltd., Japonya'nın en büyük ticari bankalarından biri. Merkezi Tokyo'da bulunan banka Japonya'daki şubelerinin yanı sıra yurt dışında da etkinlik göstermektedir.

1971'de ikisi de büyük ve önemli ticari banka olan Dai-İçi Bank Ltd. (kuruluşu 1873) ile Nippon Kangyo Bank Ltd.'nin (kuruluşu 1897) birleşmesiyle kuruldu. Banka genel ticari bankacılık hizmetlerinden başka resmi kurumlar adına ulusal piyango düzenler; doğal kaynaklarla ilgili şirketlere danışmanlık da içinde olmak üzere finans ve danışmanlık hizmetleri ile Avrupa para piyasasını da kapsayan uluslararası hizmetler sunar.

Dai Jin, Wade-Giles yazımında TAI CHIN, DA WENJIN (Wade-Giles yazımında TA WEN-CHIN) olarak da bilinir (d. 1388, Qiantang, Zhejiang ili, Çin - ö. 1462), Güney Song hanedanı dönemindeki (1127-1279) Ma Xia (Ma Yuan ile Xia Gui'nin adlarından) denen akademik manzara resmi üslubunun, Ming dönemi başlarında yeniden canlanmasını sağlayanların başında gelen ressam. Bu üslup, Güney Song hanedanının başkenti Hangzhou'nun da içinde yer aldığı Zhejiang bölgesinden esinlenilerek Zhe okulu(*) adıyla anılmıştır.

Dai Zhen, Wade-Giles yazımında TAI CHEN, yazarlık adı DAI DONGYUAN, Wade-Giles yazımında TAI TUNG-YUAN (d. 19 Ocak 1724, Xiuning, Anhui - ö. 1 Temmuz 1777, Pekin, Çin), Çinli deneyci filozof. Qing (Mançu) hanedanı döneminin (1644-1911/12) en büyük düşünürü olarak kabul edilir.

Yoksul bir ailenin çocuğu olan Dai, ödünç kitaplar okuyarak kendini eğitti. Devlet memurluğu ön sınavlarını verdiği halde, bürokrasinin üst kademelerinde yükselmesini sağlayacak çok şematik ve katı kurallı *jinshi* sınavında hiçbir zaman başarılı olamadı. Gene de bilgeliliğinin ünü, 1773'te imparatorun ona İmparatorluk Elyazmaları Kütüphanesi'nde derleyicilik görevi vermesine neden oldu. Dai bu görevdeyken başka yerde bulunması olanaksız nadir kitapları okuma fırsatına kavuştu. 1775'te üst kademede sınavında altıncı kez başarısızlığa uğrayınca, imparator onu özel bir emirle *jinshi* sıfatını verdi ve Dai böylece İmparatorluk Akademisi'nin üyesi oldu. Özellikle matematik, filoloji, eski coğrafya ve Konfüçyüs Klasikleri üzerine yaklaşık 50 yapıta yazar, yayımcı ya da derleyici olarak imza attı.

Dai, Budacı ve Taocu etkilerle yanlış yönlendirildiklerine inandığı Song düşünürlerinin felsefi dualizm görüşlerine karşı çıktı. Song filozofları insan doğasının ikili bir yapı gösterdiğini, bunun tutkulara yol açan maddi yapı (*qi*) ile bu maddi yapıya yol açan aşkın bir tinsel yapıdan (*li*) oluştuğunu ileri sürüyorlardı. Dai buna karşı tekçi bir düşünce sistemi önererek *li*'nin her şeyde, hatta arzulara bile var olan temel ve evrensel bir yapı olduğunu ileri sürdü. *Li*'nin bilgisine varmak, Song filozoflarının inandığı gibi meditasyon sırasında birdenbire yaşanan bir deneyim değildi. Bu bilgiye edebi, tarihsel, filolojik ya da felsefi araştırmalarda ancak kesin yöntemler kullanarak ve çetin bir çalışma sonucunda ulaşılabilirdi.

Dai, kendi çalışmalarında bu dikkatli araştırma yöntemlerinden yararlandı. İngiliz matematikçi John Napier'ın logaritma kuramları üzerine kısa bir makale yazdı.

Sonuncusu kendi karşılaştırması olan ve yedi eski matematik yapıtını içeren bir derleme yayımladı. İçlerinde eski okunuş biçimlerinin sınıflandırılmasının da yer aldığı birkaç filoloji kitabı yazdı. Ayrıca eski Çin'deki 137 su yolu üzerine bir inceleme olan 6. yüzyıl klasiği *Shui jing ju'yu* (Suyolları Klasiği Üzerine Yorum) derledi.

Song felsefesi bürokrasinin koruması altında olduğu için Dai'nin katkıları ölümünden sonraki yıllarda büyük ölçüde ihmal edildi. Ama deneysel araştırma gereğini vurgulaması, Batı felsefesinin "bilimsel" ve pragmatik yaklaşımına benzediği için düşünceleri 20. yüzyılda yeniden incelenmeye başladı. 1924'te Dai'nin doğumunun iki yüzüncü yıldönümü Pekin'de kutlandı. 1936'da da yapıtlarının eksiksiz ve güvenilir bir baskısı olan *Dai Dongyuan xiansheng quanji* (Bay Dai Zhen'in Toplu Yazıları) yayımlandı.

Daidala, Eski Yunan'da, en büyük Tanrı Zeus'un karısı Hera onuruna Kithairon Dağında düzenlenen şenlik. Bu şenlik sırasında Hera'nın tahta bir tasviri önce gelin gibi giydirilerek taşınır, ardından gene Hera'ya kurban edilmiş hayvanlar ve odundan bir sunakla birlikte yakılır. Zeus'un, kendisinden uzaklaşan Hera'yı böyle bir tasvirle kışkırtarak yeniden kazandığına inanılır. Daidala şenliklerinde, Zeus ile Hera'nın barıştıktan sonra yeniden "evlenmesi" de canlandırılır. Bir yandan bu efsane, öbür yandan da Avrupa'da bahar ve yaz ortasında yapılan birçok putperest töreninde odun yakma geleneğinin yaygınlığı, Daidala'nın gerçekte tanrısal bir bereket ayini olduğunu düşündürmektedir.

Daidalos (Yunancada "Ustaca İşlenmiş"), Eski Yunan'da efsanevi mimar ve heykeltari. Girit kralı Minos'un ünlü labirentini de onun yaptığı söylenir. Minos, gözünden düşen Daidalos'u hapse attırır. Daidalos kuştüylerini balmumuyla yapıştırarak kanatlar yapar ve oğlu İkaros ile birlikte Sicilya'ya kaçar. Güneş çok yakın uçtuğu için kanatları eriyen İkaros denize düşerek boğulur. Cesedinin karaya vurduğu adaya daha sonra İkaryia adı verilir.

Eski Yunanlılar kimin yaptığı bilinmeyen birçok heykel ve yapının Daidalos'un elinden çıktığını ileri sürmüşlerdir. Daha sonra eleştirmenler heykellerde bacakların birbirinden ayrı yapılması ve gözlerinin açık durumda gösterilmesi gibi gelişmeleri Daidalos'un gerçekleştirdiğini savunmuşlardır.

Daidalos ile İkaros'u birlikte betimleyen bir alçak kabartma; Albani Villası, Roma

Alinan - Art Resource / EB Inc

Yazar Pausanias'a göre, ağaçtan yapılmış heykeller Daidalos'tan önce de *daidalos* adıyla anılırdı.

Daidalos heykelleri Yunan sanatında Doğu etkilerinin egemen olduğu, Doğulaşma diye bilinen dönemlerden kalmaz. Doğu etkileri özellikle cepheden betimlenen başlarda görülür. Saçlar, Doğu figürlerindeki başları anımsatır biçimde takma gibi durur (*bak. sfenks*), yüzler köşeli ve üçgenimsi, gözler iri, burun da oldukça büyüktür. Kadın figürlerinde vücutlar daha yalın bir geometrik biçimde olur; bel yüksek, elbise kıvrımları gelişigüzdür. Küçük heykeltariler kil levhalarla ve vazolar kabartmalarındaki figürlerle izlenen bu niteliklerin Peloponez Yarımadası, Girit ve Rodos adalarını içine alan bölgede etkili olduğu sanılmaktadır.

Daiei Japonya'nın önde gelen film şirketlerinden biri. Çoğu filmleri genç ve kentli seyirciye yönelik olmakla birlikte, II. Dünya Savaşı sonrasında Japon sinemasının başlıca klasiklerini de gerçekleştirmiştir.

1942'de, Japon hükümetinin Şinko, Daito ve Nikkatsu yapımcılarını birleştirmesiyle kuruldu; Nikkatsu yalnızca bağımsız bir dağıtım şirketi olarak kaldı. Kurosawa'nın 1951 Venedik Film Şenliği'nin büyük ödülünü kazanan *Raşomon*'u (1950; *Sarı İrkin Şehveti*), Mizoguchi'nin *Ugetsu monogatari*'si (1953; Yağmurdan Sonraki Soluk Ayın Oyküleri) ve ilk renkli Japon filmi olan Kinugasa'nın *Cigokumon*'u (1953; *Cehennem Kapısı*) gibi üç başarılı film, şirketi mali sıkıntılardan kurtardı. Şirket 1950'lerde geniş perde yapımlarına geçtiyse de, Aralık 1971'de iflas etti.

Daigak Guksa, asıl adı UÇAN (d. 1055, Kore - ö. 1101, Kore), Koreli Budacı rahip. San (Çin'de Chan, Japonya'da Zen) Budacılığın Çante mezhebinin kurucusudur. Uçan 11 yaşında Budacılığa ilgi duydu ve *Avatamsaka-sutra*'yı (Buda'nın Büyük ve Engin Güldestesi Üzerine Özdeyişler) incelemeye başladı. 1084'te Çin'e gitti; Song sarayında bir buçuk yıl kalarak Budacı edebiyatı inceledi, derlemeler yaptı. Aralarında Jingyuan'ın da bulunduğu birçok Çinli Budacı rahip ile tanıştı ve üstat Jizhe'nin *stupa*'sını (kutsal eşyaların saklandığı yapı) ziyaret etti. Çin'e gelirken yanında getirdiği, Fazang'ın *Avatamsaka-sutra* yorumları büyük ilgi topladı.

Ülkesine döndükten sonra Liao ve Silla rahiplerinin yazılarını derlemeye başladı. Hungvong-sa Tapınağı'nda başrahip olarak çalışırken 4.750 kadar Budacı metin derledi. Budacı metinlerin tümünü bir araya getiren *Tripitaka*'nın (Uçlu Yasa ya da Uç Sepet) Kore'de oluşturulan ikinci derlemesi de bunlardan biriydi. Chan (Zen) Budacılığıyla *Avatamsaka-sutra* öğretilerini birleştiren Çinli Budacı Guifeng'in görüşlerine katıldı. 1097'de Çante adıyla yeni bir mezhep kurdu. Bu mezhep Guifeng'i örnek alarak *Saddharmapundarika-sutra*'da (İyi Yasa [ya da Doğru Öğreti] Üzerine Özdeyişler Derlemesi) öğretildiği biçimiyle San (Chan) Budacılığıyla *Avatamsaka-sutra*'nın ana öğretisini birleştirmeyi amaçlıyordu. Daigak Guksa ulusal kalkınmaya da ilgi duyuyordu; 1097'de onun önerisiyle madeni para basılmaya başlaması bunun bir işaretiydi.

Daigo, tam adı DAIGO TENNO, asıl adı ATSUKIMI (d. 6 Şubat 885, Kyoto - ö. 23 Ekim 930, Kyoto), Japonya'nın 60. imparatoru. Japon yönetimini 857-1160 arasında elinde tutan Fucivara ailesinin gücünü kısıtlamak için babası Uda'nın başlattığı politikayı sürdürmede başarılı olamamıştır.

897'de tahta geçtiyse de, uzun süre gerçek iktidar emekli imparator olan babasının elinde kaldı. Babasının ölümünden sonra onun yolunu izleyerek imparatorun buyruklarını aşağıya ileten *kampaku*(*) makamına Fucivara ailesinin bir üyesini atamadan imparatorluğu yönetmeye çalıştı. Bu makamı boş tutarak, babasının küçük soylu ailelere dayanma politikasını sürdürdü. Bu görevlilerin arasında ünlü bilgin Sugavara Miçizane de bulunuyordu.

Fucivara ailesinin başı olan Fucivara Tokihira 901'de Sugavara'yı sürgüne yollatmayı başardı. Daigo bundan sonra Fucivara'nın siyasal manevralarına karşı direnemedi. Daigo'nun ölümünden sonra *kampaku* makamını yeniden ele geçiren bu aile, üç yıllık bir kesinti dışında, 1160'a değin başta kaldı.

Daigo, Go-, tam adı GO-DAIGO TENNO, asıl adı TAKAHARU (d. 26 Kasım 1288, Kyoto - ö. 19 Eylül 1339, Nara'nın güneyindeki Yoşino Dağları, Japonya), 1318-39 arasında Japon imparatoru. Şogunluk sistemini yıkarak monarşik yapıyı geri getirme çabaları iç savaş ve imparatorluk ailesinin iki rakip gruba bölünmesine yol açmıştır.

Takaharu'nun tahta geçtiği sırada Japonya, tarihinin en karışık dönemlerinden birini yaşıyordu. Siyasal iktidar belirsiz sınırlarla iki ayrı yönetim arasında bölünmüş durumdaydı. Kyoto'da oturan imparatora bağlı yasal yönetimin karşısında, Japonya'nın doğusundaki Kamakura'da oturan şogunun başında bulunduğu fiili bir yönetim yer alıyordu. Ama her iki yönetim de kararlı ve birleşik bir yapıya dayanmıyordu. Kendi yönetim alanlarında gerçek anlamda bir otorite uygulamaktan uzak olan imparator ve şogun, güçlü ailelerin kuklası durumuna gelmişti.

11. yüzyılda *insei* (inzivaya çekilerek yönetim) denen garip bir uygulamanın benimsendiği Kyoto'da, siyasal iktidar çok daha dağınık bir yapı gösteriyordu. Eski yetkileri yeniden elde etmeyi amaçlayan bu uygulama uyarınca, imparatorlar tahttan çekilerek bir manastıra kapanıyor ve burada oluşturdıkları yeni bir yönetim aracılığıyla ülkeyi uzaktan yönetme yoluna gidiyor. Boşalan tahta ise imparatorluk ailesinin henüz ergin olmayan bir üyesi geçiriliyordu; bu yüzden görünürdeki imparator ancak zamanı gelip çekildiğinde gerçek yönetimi eline alıyordu. Takaharu'dan önceki yedi imparatorun altısı çocuk yaşta tahta çıkmış, bunlardan biri üç, biri de yedi yaşında imparator olmuştu.

Kyoto'daki siyasal karışıklığı artıran bir başka etken de tahtın imparatorluk ailesinin birincil ve ikincil kolu arasında sırayla el değiştirmesi biçimindeki gelenektir. Uzun yıllardan beri veraset sorunu konusunda birbirleriyle çekişen bu kollar, şogunluğun yarattığı tehdit karşısında bir anlaşmaya vararak ikincil koldan gelen Takaharu'nun başa geçmesini kabul ettiler. 1318'de tahta oturan Takaharu "Son Daigo" anlamına gelen Go-DAIGO hükümdarlık adını aldı.

Şogunluk üzerindeki denetimin Minamoto ailesinden Hoco ailesine geçtiği Kamakura'da da en az Kyoto'daki kadar kural dışı bir yönetim sürüyordu. Hocolar şogun makamına geçmek için gereken koşulları tasamдықlarından, kendi atadıkları kukla şogunların naipleri olarak yönetimi ellerinde tutuyorlardı. Önceleri Fucivara ailesinin genç çocukları arasından seçilen kişiler atanmış şogunluk makamına, zamanla imparatorluk ailesi üyeleri getirilmeye başladı. 14. yüzyıla doğru nüfuzları önemli ölçüde sarsılan Hocoların elindeki naiplik makamı da bir başka güçlü aile olan Nagasakilerin deneti-

mi altına girdi. Bu ailenin üstünlüğü ele geçirmesini kolaylaştıran en önemli etken, sekiz yaşında naiplik görevine getirilen Hoco Takatoki'nin gençliğinde bu işin üstesinden gelememesiydi. Zamanının büyük bölümünü köpek kavgaları izlemek gibi işlerle geçiren Takatoki'nin yetişkinlik dönemindeki sefahat düşkünlüğü ve akılsızca davranışları şogunluğa duyulan güvenin çok yerde ortadan kalkmasına yol açtı. Naiplik makamını denetiminde tutan Nagasaki Takasuke'nin yakınlarını ve dostlarını kayırması da eskiden şogunluğu destekleyenlerin birçoğunun karşıt tutum almasına neden oldu.

Bu gelişmeleri ve giderek büyüyen hoşnutsuzluk belirtilerini göz önüne alan Go-Daigo, daha tahta geçmeden şogunluk sistemini yıkmak ve imparatorluk maiyetini yeniden yönetimin başına getirmek için gizli tertiplere girişmişti. İmparator olduktan sonra da el altından sürdürdüğü bu yöndeki çabalar, 1320'lerde bazı yüreklendirici sonuçlar elde etmesini sağladı. Ama 1331'de gizli tertibi açığa çıktı ve Kyoto'dan kaçmaya çalışırken Kamakura kuvvetlerince yakalanarak Japon Denizindeki Oki Adalarına sürgün edildi.

Ama imparatorun öteden beri hazırlıklarını yaptığı ayaklanma artık başlamıştı. İmparatorun gözaltında tutulduğu birinci yıl içinde imparatorluk ve şogunluk yandaşları arasında zaman zaman patlak veren, birbirinden kopuk çarpışmalar, 1333'te ihanet ve zorbalıklarla dolu bir iç savaş biçimini aldı. Şogunluğa bağlı bazı kuvvetlerin komutanları saf değiştirerek düşman kuvvetler yerine Kamakura üzerine yürüdü. Beklemedikleri bir saldırıyla karşılaşan Hoco Takatoki ve yandaşları yaşamalarını kurtarmak için kaçmayı yeğ tuttular. Böylece Japonya'daki ilk askeri yönetim 150 yıllık bir dönemin ardından sona ermiş oldu. Bir başka çarpıcı ihanet örneği veren Aşikaga Takauçi, başında bulunduğu şogunluğa bağlı ana ordularla Kyoto'yu şogun adına ele geçirmek yerine, buradaki şogunluk garnizonuna saldırarak kenti Oki'den kaçmayı başarmış olan imparatora teslim etti.

Go-Daigo, Kemmu yönetiminin yeniden kurulmasına büyük katkısı olan Hoco'ya bağlı soylulara şükran borcu duyduysa bile, bunu ödemeye yönelik değerbilir bir tutum göstermedi. Yalnızca bazı topraklar ve alt düzeyde bir danışmanlık görevi verdiği Takauçi dışındaki soyluları bir yana itti. Bunları ödüllendirmedeği gibi, yeni yönetime de almakta kaçındı. Takauçi'nin gelmeyi umduğu şogunluk makamına kendi oğlu Prens Morinaga'yı getirdi. Bu katı davranışlarıyla Takauçi'nin yanı sıra yönetimini pekiştirmek için hâlâ desteğine gerek duyduğu savaşı sınıfının büyük bölümünü de karşısına aldı. Tarihçiler Go-Daigo'nun en büyük başarısızlığının ve karşılaştığı sorunların Japonya'daki koşulların artık bütünüyle sivil aristokrasiye dayanan bir yönetime elverişliğini görememesinden kaynaklandığı konusunda görüş birliği içindedir.

1335'e doğru kendini şogun ilan eden Takauçi ile onu asi olarak kabul eden Go-Daigo arasında açık bir çatışma başladı. Bunu izleyen savaşta imparatora bağlı kuvvetler bütün güçlerini ortaya koyarak savaşıya da ülkenin güneybatısındaki Küşü'ye kadar giderek büyük bir ordu toplamış olan Takauçi'nin sayıca üstün kuvvetleri karşısında yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Zaman zaman Kyoto'nun çevresine ve içine kadar uzanan çarpışmaların sürekli değişen seyri içinde birkaç kez kaçmak zorunda

kalan Go-Daigo, 1336'da eski imparatorluk başkentinden bir daha geri dönmek üzere ayrıldı. Kyoto'ya giren Takauçi, imparatorluk ailesinin birincil kolundan gelen Kogon'u hemen tahta çıkardı. Go-Daigo ise Nara'nın güneyindeki Yoşino Dağlarında kendine bağlı yeni bir imparatorluk maiyeti oluşturdu. Böylece imparatorluk ailesi içindeki iki rakip grubun yeniden birleştiği 1392'ye değin Japonya'ya iki başlı bir yönetim egemen oldu. Bu dönem boyunca Go-Daigo ile onun soyundan gelen imparatorların güneydeki nüfuz alanı Yoşino Dağlarının yakın çevresiyle sınırlı kalırken, Kogon ile onun soyundan gelenlerin oturduğu kuzeydeki imparatorluk sarayı Aşikaga ailesinin denetimine girdi.

Daikoku, Japon mitolojisinde Yedi Şans Tanrısı'ndan (Şiçi-fuku-cin) biri. Zenginlik tanrısı ve çiftçilerin koruyucusudur. Efsanelerde ve sanatta esmer tenli, iri yarı, sağ elinde dilekleri yerine getiren asası, sırtında

Daikoku, Hokurei'nin bir resminden ayrıntı, 1851; Etnoloji Müzesi, Viyana
Museum für Völkerkunde, Viyana

değerli eşyalarla dolu çantası ve iki piring çuvalı üzerine oturur durumda betimlenir. Zenginlik temasını vurgulamak için pirinci kemiren farelere de yer verildiğine rastlanır.

Genellikle Daikoku ile Budacılık yoluyla Japonya'ya gelen ve "Sekiz Korkunçlar"dan biri olan Hint tanrısı Mahakala arasında bağ kurulur. Şinto dininde de tanrı ve mitolojik kahraman Okuninuşu(*) ile özdeşleştirilir; Çin karakterleriyle yazıldığına bu ad Daikoku biçimini okunur. Ayrıca bak. Şiçi-fuku-cin.

Daily Express, Londra'da yayımlanan günlük gazete. Sansasyonel haberciliğin yanı sıra uluslararası olaylara geniş yer vermesiyle tanınır.

Kurulduğu 1900'den beri ısrarla geniş okuyucu kitlesine ulaşmaya çalışmış ve yüksek tiraj konusunda öteki popüler gazetelerle sürekli yarışmıştır. Bu nedenle sık sık en başa geçtiği iddiasında bulunur. Gazetenin dünya haberlerine verdiği önem, I. Dünya Savaşı sırasında başlamıştır. Bu dönemde savaş muhabiri olan ABD yurttaşı Percival Phillips'e başarılı haberlerinden dolayı şövalyelik unvanı verilmiştir. Günümüzde İngiltere'nin ulusal benliğine ilişkin simge ve değerlerin ateşli bir savunucusu olan *Daily Express* bağımsız bir siyasal çizgi izler. Tabloid boyda çıkan öteki popüler gazetelerin tersine tam sayfa kullanır. Gazetenin sahibi olan Express Newspapers Ltd., *Sunday Express* ve *Daily Star* gibi başka gazeteler de yayımlamaktadır.

Daily Mail, Londra'da yayımlanan ve uzun yıllar dış haberleriyle tanınan gazete. Büyük bir okur kitlesine ulaşmayı başaran ilk İngiliz gazetelerinden biridir.

Gazetenin geçmişi 1787'de kurulan *Hull Packet*'e kadar uzanır. 1884'te *Hull Evening*

News'la birleşen bu gazete, 12 yıl sonra Londra'ya taşındı ve sonradan Northcliffe vikontu olan Alfred Harmsworth tarafından *Daily Mail* adıyla çıkarılmaya başladı.

Bağımsız yayın politikasıyla tanınan gazete, özellikle Fransa'daki Dreyfus Olayı'nı (1894-1906) ve Boerlerle yapılan Güney Afrika Savaşı'nı (1899-1902) geniş olarak yansıtmaya dikkat çekmiştir. Başka ülkelerin gazetelerine haber, makale ve fotoğraf da satmaktadır.

Daily Mirror, Londra'da yayımlanan ve sansasyonel olaylara geniş yer vermesiyle tanınan günlük gazete. Tiraj bakımından genellikle birinci sırada yer alır.

1903'te, sonradan Northcliffe vikontu olan Alfred Harmsworth tarafından, tabloid boyda ve resimli olarak yayımlanmaya başladı. Sansasyonel haberlere, insanların genel olarak ilgi duyacağı konulara ve kişilerin başından geçen ilginç olaylara ağırlık veren gazetenin bağımsız tutumu, pek çok olaya "sokaktaki adam bürokrasiye karşı" tavrıyla yaklaşabilmesini sağlamıştır.

Gazete, *Sporting Life*, *Sunday Mirror* ve *The Sunday People*'i de yayımlayan Mirror Group Ltd.'ye aittir. Şirketin geçmişte Gana, Nijerya ve Sierra Leone gibi az gelişmiş ülkelerde hisse sahibi olduğu gazetelere teknik açıdan desteği *Dail Mirror* sağlamıştır.

Daily Telegraph, The, Londra'da yayımlanan günlük gazete. *The Times* ve *The Guardian* ile birlikte, İngiltere'nin nitelikli "üç büyük" gazetelerinden biri olarak kabul edilir. 1855'te *Daily Telegraph* and *Courier* adıyla kurulan gazete, yüksek düzeyde bir habercilik anlayışını, ilginç konular ve uygun bir yorumculukla birleştirmeyi başarmış, orta sınıfa özgü tutucu bir yaklaşımla sunduğu kapsamlı haberlerle geniş bir okur kitlesi kazanmıştır. Başından beri haberciliği genel bir ilke olarak benimseyerek, muhabirleri aracılığıyla Amerikan İç Savaşı'nı, 1870-71 Fransız-Alman Savaşı'nı ve 1872-76 II. Carlismo Savaşı'nı ayrıntılı bir biçimde vermiştir. 1870'te Sir Henry Morton Stanley'nin Kongo Irmağına düzenlediği keşif gezisine mali destek sağlayan kuruluşlar arasında yer almıştır. *The Daily Telegraph*, hükümet ve sendikalara ilişkin araştırma haberciliğiyle de tanınır. Öteki gazetelere göre işçi-işveren uyumsuzluklarından pek etkilenmeyen bir gazetedir. Lord Hartwell başkanlığındaki aile şirketinin yönetimi altında uzun yıllar mali istikrarını korumayı başarmıştır.

Daily World, eskiden *DAILY WORKER* (1924-58), *THE WORKER* (1958-68), New York kentinde yayımlanan ve ABD Komünist Partisi'nin görüşlerini yansıtan günlük gazete.

Partinin yayın organı ve "yarı resmi" sözcüsü olan *Daily Worker*'in okurları arasında, aynı zamanda gazetenin abone listesini izlemekle görevli birçok hükümet ajanı da vardır. 1958'de haftalık *The Worker*'a dönüşen gazete, 10 yıl sonra salı-cumartesi günleri arasında yeniden günlük olarak çıkmaya başladı. Bir süre sonra daha geniş bir okur kitlesine ulaşabilmek amacıyla adını *Daily World* olarak değiştirdi. *Daily World*'de Komünist Partisi'nin görüşlerini yansıtan makale ve siyasal yorumların yanı sıra toplumsal gelişmelere ve çalışma yaşamına ilişkin haberler yer alır. Londra'da yayımlanan ve benzer siyasal çizgide olan *Daily Worker* da, aynı nedenlerle adını *Morning Star* olarak değiştirmiştir.

Dalmbert, DAGOBERT olarak da bilinir (ö. 14 Haziran 1107, Messina, Sicilya Norman

Prensligi), Piza'nın ilk başpiskoposu. Kudüs patriği olarak I. Haçlı Seferi'nde önemli rol oynamıştır.

1088'de piskopos oldu. 1092'de Piza başpiskoposluğuna yükseltildi. 1095'te Fransa'ya giderek Clermont Konsili'nde I. Haçlı Seferi çağrısında bulunan Papa II. Urbanus'a bu yolculuğunda eşlik etti. Ertesi yıl Piza'ya dönerek 1098'de Kutsal Topraklar'a doğru yelken açan bir haçlı donanması topladı. Kendisi de 1100'de ordusunun başında Kudüs'e vardı. Kudüs patriği Chocques'li Arnulf'un yasal yoldan seçilmediğini iddia ederek görevine son verdi ve onun yerine geçti. Ardından Kudüs kralı Godefrroi de Bouillon'u ve Antakya (Antiocheia) prensi I. Bohémond'u vasalları ilan etti.

Godefrroi Temmuz 1100'de ölünce Kudüs tümüyle Daimbert'in eline geçti, ama Godefrroi'nin o sırada Edessa (Urf) kontu olan kardeşi I. Baudouin ordusuyla Kudüs'e yürüdü ve Daimbert'i zorlayarak krallık tacını giydi. Güçlü konumunu gittikçe yitiren Daimbert 1102'de Kudüs'ten sürüldü; Baudouin onun unvanını geri aldığı gibi hazinesine de el koydu. İtalya'ya geri dönen Daimbert, Papa II. Paschalis'e başvurarak onun desteğini sağladı. Suriye'ye gitmek üzere yelken açtıysa da Sicilya'ya vardığında Messina'da öldü.

Daimler, Gottlieb (Wilhelm) (d. 17 Mart 1834, Schorndorf, Württemberg - ö. 6 Mart 1900, Cannstatt, Stuttgart yakınları, Almanya), otomotiv sanayisinin öncüleri arasında yer alan makine mühendisi ve mucit. 1885'te ilk başarılı içten yanmalı ve yüksek hızlı motorlardan birinin patentini aldı ve benzinin yakıt olarak kullanılmasını sağlayan bir karbüratör geliştirdi. Tanınmış bir mucit olan Wilhelm Maybach ile uzun yıllar birlikte çalıştı. Daimler ve Maybach, geliştirdikleri bir benzin motorunu 1885'te bisiklet üzerinde denediler. 1886'da dört tekerlekli bir araba, 1887'de de bir sandala motor taktılar. Sonunda 1889'da otomobil olarak tasarlanmış dört tekerlekli bir araç geliştirmeyi başardılar. 1890'da Cannstatt'ta Daimler-Motoren-Gesellschaft kuruldu ve bu şirket 1899'da ilk Mercedes otomobili yaptı.

Daimler-Benz AG, Almanya'da Mercedes-Benz otomobillerinin yanı sıra jet ve başka taşıt motorları, ağır yük kamyonu ve otobüs üreten şirket. Merkezi Stuttgart'tadır. Carl Benz ile Gottlieb Daimler'in kurduğu iki öncü Alman otomobil şirketinin 1926'da birleşmesiyle kuruldu. Her ikisi de benzinli otomobil motorunu daha önce bulduğunu öne süren bu girişimcilerden Benz, tek silindirli benzin motoruyla çalışan ilk otomobilini 1885'te yaptı ve 1887'de otomobil satışlarına başladı. Daimler ise 1883'te bir dizi benzin motoru projesi geliştirdi ve 1885'te Almanya'da üç tekerlekli ve benzin motorlu bir aracın patentini aldı.

Daimler 1890'da, hızla gelişen Daimler otomobilleri serisini üretmek üzere Daimler-Motoren-Gesellschaft'ı kurdu. Daimler'in ürettiği ilk lüks otomobil 1889'da Fas sultanına satıldı. 1901'de de dört silindirli motorla çalışan ilk otomobil piyasaya çıkarıldı. Aynı zamanda bir diplomat olan, Daimler şirketinin önde gelen ortaklarından Emil Jellinek, Alman olduğu çok belirgin olan Daimler adının Fransa'da tutmayacağı düşüncesiyle bu dört silindirli otomobil serisine kızı Mercedes'in adının verilmesini önerdi.

Otomobilin yanı sıra kamyon da üreten Benz şirketi, I. Dünya Savaşı öncesinde, mazotu yanma hücrelerine yüksek basınç

altında püskürtme ve yakıt artırımını sağlayan dizel motorlu kamyonlar üretmeye başladı.

1926'daki birleşmeden sonra iki şirketin mühendis kadrosu, Mercedes'in klasik "S" dizisinin projesini yaratmak için birlikte çalıştılar. Daimler-Benz, yolcu taşıtlarında dizel motorları kullanan ilk şirket oldu. Dizel motorlu Mercedes-Benz 1936'da satışa sunuldu.

II. Dünya Savaşı sırasında Alman tanklarında, bombardıman ve savaş uçaklarında Daimler-Benz motorları yaygın biçimde kullanıldı. 1944'te Müttefiklerin bombardımanı sonucunda neredeyse tümüyle yıkılan Daimler-Benz fabrikaları sonradan yeniden kuruldu. 1980'lerin başlarında hem Almanya'da, hem Almanya dışında Mercedes'e olan yüksek talep, Daimler-Benz'i satış değerleri açısından Almanya'nın en büyük otomobil üreticisi durumuna getirdi. Şirket 1980'lerin ortalarında, elektrik sistemleri, türbin motorları, radyo ve radarla iletişim sistemleri üreten AEG AG; uzay, havacılık ve tıp ürünleri üzerinde çalışan Dornier GmbH ve uçak motoru üreten Motoren & Turbinen Union GmbH şirketlerini satın alarak yüksek teknolojide çeşitliliğini geliştirdi.

daimon, DAEMON olarak da yazılır, Eski Yunan dininde doğaüstü bir güç. Homeros'un *theos* (tanrı) ile hemen hemen eşanlamli kullandığı terim, büyük tanrılardan herhangi birinin eylemlerini ifade edebilir. Ama Homeros'ta sözcüğün dişil ya da çoğul kullanımına rastlanmaz. Homeros geleneğini sürdüren şairler ise insan özelliklerini taşıyan tanrılardan sürekli söz etmekle birlikte, olaylara bu tanrıların değil, bir *daimon*'un neden olduğunu kabul ederler. Dolayısıyla belirli bir tanrı kastedilmeden, beklenmedik herhangi bir doğaüstü müdahaleyi anlatmak için kullanılmıştır. *Daimon*'un yazgı anlamında da kullanıldığı görülür; örneğin Herakleitos, "insanın kişiliğini belirleyen onun *daimon*'udur," der. Terim belirli kült tanrıları için çok ender, ama o ölçüde iyi tanımlanmamış tanrılar için sık sık kullanılmıştır. Hesiodos'un Altın Çağın ölümlerini *daimon* olarak adlandırması, sözcüğün daha aşağı tanrılar için kullanımına örnektir.

Platon'dan başlayarak *daimon* tanrıları insanlar arasındaki varlıkları tanımlamak için kullanıldı. Hristiyanlıkta da pagan tanrıların eylemleri, düşmüş melekler olarak kabul edilen kötü *daimon*'lara yüklendi.

Sokrates, sözcük anlamına sadık kalarak *daimon*'u kendisini iyi eylemlere yönelten, kötü eylemlerden alıkoyan bir "iç ses" olarak tanımladı. Sokrates'in bir *daimon*'un idaresinde olduğu inancı, çevresindekilerin onun ölüm kararını vermesine kadar varmıştır.

daimyo, 10. yüzyıldan sonra Japonya'da ortaya çıkan güçlü toprak sahibi yöneticilere verilen ad.

Japonya'da 8. yüzyılda kamu mülkiyeti sisteminin çökmesinden sonra, ülke topraklarının bölündüğü özel mülkler üzerinde askeri denetimi uygulayan yerel yöneticiler için *daimyo* terimi kullanılmaya başladı. 14. ve 15. yüzyılda *şugo* (askeri vali) olarak adlandırılan *daimyo*'lar ortaya çıktı. Aşikaga Şogunlarının atadığı bu *daimyo*'lar il büyüklüğündeki alanları yönetimleri altında tutuyordu. 15. yüzyılın ortalarında ülkenin denetimini ele geçirmek için aralarında başlayan çekişmeler, Japonya'nın bir dizi küçük devlet biçiminde bölünmesine yol açtı. *Sengoku daimyo*'ları olarak anılan bu yerel güç odakları, topraklarını doğrudan işledikleri ya da vasallara dağıttıkları küçük, ama sınırları belirgin bölgelere egemen

oldular. 16. yüzyıldaki savaşlar bu bölgelerin giderek genişlemesine yol açtı. Sonunda 1603'te Tokugava Ieyasu öbür *daimyo*'lara üstünlük sağlayarak Tokugava şogunluğunu kurdu.

Tokugava döneminde bölgelerinde birer küçük hükümdar gibi davranan *daimyo*'ların kendi vasalları ve hizmetçileri vardı. Bununla birlikte hepsi Şoguna bağlılık yemini etmek zorundaydı. *Daimyo*'lar Tokugava ile olan ilişkilerine bağlı olarak akraba (*şimpan*), vasallığı babadan oğula geçen (*fudai*) ve müttefikler (*tozama*) biçiminde sınıflandırılıyordu.

Tokugava döneminin sonuna (1867) doğru *daimyo*'lar devlet yönetimindeki güçlerini yitirerek kendi bölgelerinde yetkisiz birer aristokrat durumuna geldiler. 1869'da Meiji yönetimi *daimyo*'ları ellerindeki toprakları imparatora devretmek zorunda bıraktı. Ayrıca bak. şogunluk.

Daing Parani (ö. y. 1726), Selebes Adasında, Makasar (bugün Ujung Pandang) çevresinde ortaya çıkan serüveni bir topluluğun önderi. Ticaret olanakları bulmak için Selebes'in güneyinden gelen becerikli ve savaşçı bir halk olan Bugilerin, Malay siyasal yaşamına katılmasına ön ayak olarak Raca Kechil'in Johore Krallığı tahtını ele geçirmesine yardım etti. Ardından 1722'de saf değiştirerek, tahttan indirilen sultanın oğlu Süleyman'ın başa geçme çabalarına destek oldu. Bunun karşılığında Bugilerin kraldan hemen sonra gelen özel bir makamı elde etmesini ve Johore'un gerçek yöneticisi durumuna gelmesini sağladı. Malay'ın kuzeyindeki devletlerden Kedah'da karıştığı bir hanedan çatışması sırasında öldürüldü. Ailesi ve yandaşları, 18. yüzyıl boyunca bütün yarınmadada nüfuzlarını genişlettikten sonra, Malakka'daki Felemenkiler ile Negri Sembilan adlı bir devlet kuran Minangkabau halkı karşısında yenilgiye uğradı.

daire, bir çemberin çevrelediği düzlemsel alan. Ayrıca bak. çember.

daire, bir tür def. Ayrıca bak. def.

Daire ve Kare, FRANZİSÇA CERCLE ET CARRE. 1929'da Paris'te ressam ve eleştirmen Michel Seuphor ile ressam Joaquin Torres Garcia'nın kurdukları sanat örgütü. Temel amacı, özellikle yapımcı sanatçıların yapıtlarını sergilemek olan örgüt 1929-30'da bir de dergi çıkarmıştır (üç sayı). Ayrıca bak. Soyutlama-Yaratma.

Daito, Japonya'da, Honşu Adasındaki Osaka ilinde (*fu*) kentsel il. Osaka kentinin doğu sınırında yer alır. Ikoma Dağlarından doğuya, 17 ve 18. yüzyıllarda ıslah edilmiş düzlüklerde yer alan Osaka Ovasına kadar uzanır. Önceleri tarımsal bir yerleşimdi. Osaka ile demiryolu bağlantısı sağlanıp ardından tekstil fabrikaları kurulduktan sonra gelişmeye başladı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra dağların eteklerinde metal ürünleri ve elektrikli aletler üreten fabrikaların kurulmasıyla bir sanayi kenti durumuna geldi. Bugün aynı zamanda Osaka-Kobe metropoliten alanının banliyölerinden biridir. Nüfus (1990) 126.460.

Dajabón, Dominik Cumhuriyeti'nin kuzeybatı kesiminde il ve il merkezi kasaba. Orta Cordillera'nın kuzey yamaçlarında, Dajabón Irmağı üzerinde ve Haiti'deki Ouanaminthe'nin karşısında yer alan Dajabón kasabası, 1771-76 arasında kuruldu.

Bağımsızlık Savaşı sırasında terk edildikten sonra, Restorasyon Savaşı'nın (1865) ardından yeniden yerleşime açıldı. 1938'de il merkezi yapıldı. Günümüzde yönetsel işlevinin yanı sıra kahve, muz, bal, kereste ve kürk gibi ürünlerin toplandığı yerel ticaret merkezi olarak kullanılır. Montecristi ve çevredeki öteki önemli merkezlere ikincil bir karayoluyla bağlanır.

Dajabón ili batıda Haiti ile çevrilidir. 1938'de sınır bölgelerini geliştirme planı çerçevesinde, Montecristi'den ayrılan topraklar üzerinde Libertador adıyla oluşturulmuş ve 1961'de bugünkü adını almıştır. Yüzölçümü 890 km²'dir. Sömürgecilik döneminde İspanya ile Fransa arasında büyük tartışmalara neden olan Orta Cordillera'nın bir bölümü ile eteklerini kaplar. Nüfus (1981) kasaba, 8.808; (1990 tah.) il, 64.123.

Dakar, Senegal'in başkenti. Batı Afrika kıyısının başlıca limanlarından biridir. Cap Vert (Yeşil Burun) Yarımadasında, Gambia ve Senegal ırmak ağzlarının tam ortasında yer alır. Adı, demirhindi ağacının Wolof dilindeki karşılığı *dakhar*'dan ve

sekiz bağımsız devlete bölünmesiyle pazar alanları daraldı. Kısa ömürlü Mali Federasyonu'nun (1959-60) başkentliğini yapan Dakar, 1960'ta Senegal Cumhuriyeti'nin başkenti oldu. II. Dünya Savaşı sonrasında başlayarak hızlı bir kentsel genişleme gösterdi.

Birbirine karşıt çeşitli kesimleri barındıran kentin güneyinde kamu binaları, hastaneler, Pasteur Enstitüsü ve büyükelçilikler yer alır. Bağımsızlık Meydanı'nın (Place de l'Indépendance) çevresinde toplanmış olan iş merkezi kuzeyde kalır. Ana liman, tersane, balıkçı limanı ve yerfıstığı ihracat depoları kentin kuzey ve doğusu boyunca uzanır. İhracat depolarının yakınında ve demiryolu hattının yanında eski yerfıstığı ezmeye tesisleri ve öteki fabrikalar bulunur. Daha kuzeyde ise Hann sanayi bölgesi yer alır. İş merkezi ile kuzeybatı uzantısı 1939'a değin boş alanlarla çevriliydi. Planı 1916'da Fransızlarca hazırlanan Senegal'in ilk kent dışı semti Medina'nın güneyindeki bu alanı, günümüzde sanayi tesisleri, spor alanları ve mağazalar doldurmuştur. Kentin kuzeyindeki Yoff Havalimanı Avrupa ve Güney Amerika arasında sefer yapan uçakların önemli bir durak noktasıdır.

Bölge tropik Afrika'nın önde gelen sanayi ve hizmet merkezlerinden biridir. Başlıca sanayileri yerfıstığı işlemeciliği, balık konservecililiği, un üretimi, bira yapımı, kamyon montajı ve petrol arıtmacılığıdır. Uluslararası pazarlara da açık olan ticaret oldukça gelişmiştir. Gorée Adasında deniz ve tarih, Dakar'da ise etnografya ve arkeoloji müzeleri vardır. El sanatları toplu olarak bir köyde sürdürülür. Bir park ve hayvanat bahçesini barındıran Hann dışında pek az açık alan bulunur. Manuel Burnundaki uçurumun kenarında açılmış olan güzel manzaralı yol, adaları seyretme olanağını sağlar. Kıyıda bazı iyi plajlar vardır. Nüfus (1988) 1.447.642.

Dakhin Şahbazpur Adası, Bangladeş'te Khulna yönetim birimine bağlı Bakerganj (Barisal) ilinde ada. Meghna Halicinde yer alır. Uzunluğu 69 km'dir; genişliği 16-24 km arasında değişir. Doğusundaki Hatia Adasından Meghna Irmağının kollarından Şahbazpur Irmağı, batısındaki anakardan ise Tetulia Irmağıyla ayrılır. Meghna Irmağının sürüklediği millerle oluşmuştur. Irmağın ilkbaharda yükselen suları, adanın doğu kesimini kaplayarak dere ve su yataklarının taşmasına yol açar. Kasırga ve fırtınaların oluşturduğu dalgalar sık sık adayı etkiler. Dakhin Şahbazpur ile anakara arasında vapur seferleri vardır.

Dakibya bak. Gebze

dakika, zaman ölçümünde, 60 saniyeden oluşan zaman dilimi. Günümüzde, sezyum elementi atomlarının belirli koşullar altında yaydığı ışınım cinsinden tanımlanır. Dakika, önceleri saatin 60'ta biri ya da Yer'in Güneş'e göre kendi çevresinde dönüşünün ortalama süresi olan ortalama güneş gününün 1.440'ta biri (60×24 [saat]=1.440) olarak tanımlanıyordu. Güneş yerine yıldızlara göre belirlenen yıldız zamanı dakikası, ortalama güneş dakikasından saniyenin küçük bir bölümü kadar daha kısadır. Atom zamanıyla ölçülen dakika, süre bakımından ortalama güneş dakikasına hemen hemen eşittir.

Dakiki, tam adı EBU MANSUR MUHAMMED BIN AHMED (ö. y. 976-981, Tus), İranlı şair. Samaniler döneminin en ünlü şairlerinden.

Önceleri Maverünnehir'de hüküm süren Çağanıyan ya da Âl-i Muhtac emirlerinden

Fahrü'd-Devle Ebu Said Mansur'a methiye yazdı. Samani hükümdarları Mansur bin Nuh (hd 961-976) ve II. Nuh bin Mansur (hd 976-997) döneminde ünlendi. Dakiki'ye asıl ününü sağlayan yapıtı, II. Nuh bin Mansur'un emriyle yazmaya başladığı ve ölümüyle yarım kalan 1.000 beyitlik *Guştasname*'dir. Bir destan kahramanı olan Guştaspi ve Zerdüş'tün ortaya çıkışını konu edinen yapıtı, Firdevsi'nin *Şehname*'sinde aynen yer almıştır.

Dakin çözeltisi, CARREL-DAKIN SIVISI olarak da bilinir, mikroplu yaraların temizlenmesinde kullanılan, sodyum hipokloritli antiseptik çözelti. İlk kez I. Dünya Savaşı sırasında kullanılan Dakin çözeltisi, İngiliz kimyacı Henry Drysdale Dakin ile Fransız cerrah Alexis Carrel'in ideal bir yara antiseptiği bulmak üzere yaptıkları uzun araştırmaların ürünüdür. Mikrop öldürücü etkisi daha çok olan, fenol (karbolik asit) ya da iyotlu bazı çözeltiye ya da mikroorganizmaları yok ederken canlı hücreye zarar verir ya da kan serumuyla karıştığında etkisini yitirir. Dakin çözeltisinin bu tür sakıncaları olmadığı gibi, ölü hücreler üstündeki çözücü etkisiyle de ölü dokuların canlı dokulardan ayrılmasını hızlandırır.

Dakin çözeltisi, bir sodyum hidroksit ya da sodyum karbonat çözeltisinden klor gazı geçirilerek hazırlanır. Etkili bir çözelti elde etmek için, sodyum hipoklorit iherçerinin binde 4,5-5 arasında olması ve serbest alkali içermemesi gerekir. Hazırlanan çözelti kararsız olduğundan birkaç günden fazla saklanamaz. Carrel-Dakin tedavisi, yaralı bölgenin belirli aralıklarla ve bol antiseptik çözeltiyle yıkanmasına dayanır.

Dakka, Bangladeş'in orta kesiminde il ve yönetim birimi. Yüzölçümü 7.470 km² olan Dakka ili, Meghna, Padma (Ganj) ve Camuna (Brahmaputra) ırmaklarının çevrelediği düz bir ovayı kapsar. Ortasında yüksek Madhupur Ormanının yer aldığı ovayı başta Dhalesvari, Burhi Ganga ve Lakhya olmak üzere çeşitli ırmak ve dereler bir ağ gibi sarar. Başlıca tarım ürünleri arasında pirinç, jüt, şeker kamışı ve yağlı tohumlar sayılabilir. Bir devlet sığır çiftliğinin de bulunduğu ilde jüt işleyen ve iplik, sicim, sepet, pamuklu elbise ve sandal üreten sanayiler vardır. Başkent Dakka'nın yanı sıra, Bengal'deki Pala hükümdarlarının eski başkenti olan antik Vikrampur kenti de (8-12. yy) buradadır.

Dakka yönetim birimi 30.772 km²'lik bir alanı kaplar ve Dakka, Mimensingh, Cemalpur, Tangail ve Feridpur illerinden oluşur. Nüfus (1990 tah.) yönetim birimi, 34.035.000.

Dakka, Bangladeş'in başkenti; Dakka yönetim birimi ve ilinin merkezi kent. Dhalesvari'nin bir kanalı olan Burhi Ganga Irmağının hemen kuzeyinde yer alır. Adının bir zamanlar bölgede yaygın olan *dihak* ağacından ya da tapınağı kentin batısında yer alan Dhakesvari'den (Gizli Tanrıça) geldiği söylenir.

Tarihinin günümüzden yaklaşık bin yıl öncesine uzanmasına karşın, ancak Babür'lerin Bengal eyaletinin merkezi olduktan (1608-39 ve 1660-1704) sonra önem kazandı. Bu dönemde İngiliz, Fransız ve Felemenkli tüccarların uğrak yeri olan canlı bir deniz ticareti merkezi olarak gelişti.

İslam döneminin başlıca tarihsel yapıları arasında Lal Bagh Kalesi (1678) ve bir Bengal valisinin karısı olan Bibi Pari'nin (ö. 1684) bu kale içindeki mezarı, Bara Katra (büyük kervansaray, 1664), Çhota Katra (küçük kervansaray, 1663) ve bir Şii ünlü olan Hüseyini Dala (1642) sayılabilir. 17.

Dakar'dan bir görünüm
Leverit Geylan

bugün birinci iskelenin bulunduğu yerin güneyinde kalan eski bir Lebu kıyı köyünün adından gelir.

Avrupalıların yöredeki ilk yerleşimi, Felemenkilerin 1617'de Dakar Burnu açıklarındaki Gorée Adasını işgal etmesiyle başladı. 1677'de adayı ele geçiren Fransızlar anakarayı ancak 1857'de işgal edebildi. Dakar Burnunda bir iskele yapılımasından sonra, Güney Amerika'ya sefer yapan Fransız buharlı gemileri kömür almak için buraya uğramaya başladı (1866). Saint-Louis'den Dakar'a giden ilk Batı Afrika demiryolunun açılması (1885), kentin gelişimini hızlandırdı. Bu arada demiryolu hatı çevresinde yerfıstığı ekimi de gelişti. Dakar, 1904'te Saint-Louis'nin yerine Fransız Batı Afrika-sı'nın federal başkenti oldu.

I. Dünya Savaşı sırasında limanın önemi arttı. 1924'te Fransız Sudanı'na (bugün Mali) giden demiryolu hattının açılmasıyla limanda transit ticaret başladı. Birçok tesis kurulduğu Dakar, 1930'larda bir yerfıstığı yükleme limanı olarak, daha doğudaki Rugisque'in yerini aldı.

Dakar, II. Dünya Savaşı sırasında bütün Fransız Batı Afrikası gibi Fransa'daki Vichy Hükümeti'ni tanıdı. General Charles de Gaulle'e bağlı Özgür Fransa kuvvetlerinin limanı ele geçirme girişimlerinin başarısızlığına uğramasından sonra, Fransız Batı Afrikası'nın Müttefikler'e katıldığı 1943'e değin bir duraklama dönemi geçirdi.

II. Dünya Savaşı sırasında, yörenin ve Kuzey Afrika'nın bitkisel yağ gereksinimini karşılamak amacıyla başlayan yerfıstığı yağı çıkarımını başka sanayiler de izledi. Ama 1950-61 arasında Fransız Batı Afrikası'nın

yüzyıldan kalma öteki önemli yapılar Hindu Dhakesvari tapınağıyla Portekizlilerin yaptırdığı Tejgaon Kilisesi'dir. Başta Beytül-Mükerrrem olmak üzere 15. yüzyıldan sonra yapılmış 700'ü aşkın caminin bulunduğu Dakka'da Birman ve Tay dinsel yapıları da vardır.

Eyalet merkezinin Murşidabad'a taşınması (1704) ve muslin sanayisinin gerilemesiyle düşüş dönemine giren kent, 1765'te İngilizlerin denetimi altına girdi. 1864'te belediye yapıldıysa da, Doğu Bengal ve Assam eyaletinin merkezi oluncaya (1905-12) değin gerilemeye devam etti. 20. yüzyıl başlarında bir ticaret ve bilim merkezi durumuna geldi. 1947'de Doğu Bengal eyaletinin, 1956'da da Doğu Pakistan'ın merkezi oldu. 1971'de, bağımsızlık savaşı sırasında büyük yıkıma uğradı; savaştan sonra yeni Bangladeş devletinin başkenti ilan edildi.

Dakka günümüzde 16 km güneyindeki ırmak limanı Narayanganj'la birlikte ülkenin en büyük sanayi merkezidir. Geleneksel ürünlerin başlıcaları, camdani (bir tür figürlü muslin), nakış işleri, ipek ve mücevherler. Banliyölerdeki başlıca sanayi ürünleri jüt, pirinç, pamuk ve tüketim mallarıdır.

Kentte Dakka Üniversitesi (1921), bu üniversiteye bağlı 15 resmi yüksekokul, bir mühendislik ve teknoloji üniversitesi, bir tıbbi üniversitesi, bir nükleer bilimler eğitimi ve araştırma merkezi ve bir kütüphane yer alır; ayrıca bir stadyum ve kent merkezine 1,5 km uzaklıkta Ramna adlı bir park vardır. Nüfus (1990) metropoliten alan, 5.731.000.

Dakota, İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin (RAF), ABD yapısı "DC-3" uçaklarına verdiği ad. Ayrıca bak. DC-3.

Dakotalar, SIULAR olarak da bilinir, Siu öbeğinden bir dil konuşan Kuzey Amerika Ova Yerlilerine ya da bu halkların oluşturduğu konfederasyona verilen ad. Dakota "Mütetefikler" anlamına gelir. Yaygın olarak bilinen Siu adı ise Dakotalara Ocibualar tarafından yakıştırılan Nadouesiu'nun (Engerekler, yani "düşmanlar") kısaltılmış biçimidir. Dakotalar Santiler, Yanktonlar ve Titanlar olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştı; bunlar kendilerini sırasıyla, Dakotalar, Nakotalar ve Lakotalar olarak adlandırdı. Santiler ya da Doğu Dakotaların içinde Emdeokantonlar, Vopitnlar, Vapakudiler ve Sissetonlar; Yanktonların içinde Yanktonlar ve Yanktoneyle; Titanlar ya da Batı Dakotaların içinde de Sihasapalar ya da Karaayaklar, Yukarı ve Aşağı Bruleyle, Hunkpapalar, Minikancular, Oglalalar, Yaysızlar (*Sans Arcs*) ve İki-Tencereliler (*Two-Kettle*) ya da Oohenonpalar yer alıyordu.

Santi Dakotaları, 17. yüzyıl ortalarına değin Superior Gölü çevresinde yaşıyordu. Burada yabancı pirinç ve fasulye topar, geyik ve bizonun yanı sıra kanolardan zıpkınla balık avlardı. Ocibualarla yaptıkları aralıksız savaşlar yüzünden Minnesota'nın güney ve batı bölgelerine göç etmek zorunda kaldılar. Titan ve Yankton Dakotaları da Minnesota'dan, bugünkü Kuzey ve Güney Dakota'yı oluşturan ovalık bölgelere göç zorlandılar. Burada geleneksel tarım etkinliklerini ve çanak çömlek yapımını bırakarak Ova Yerlilerine özgü yaşam biçimini benimsediler.

Dakotalar, öteki Ova Yerlileriyle pek çok kültürel özelliği paylaşıyordu. Amerika Yerlilerine özgü konik bir çadır olan *tepee*'lerde yaşarlardı. Erkekler savaşta gösterdikleri kahramanlık ölüsünde saygınlık kazanırdı; seferde ele geçirilen atlar ve kafa derileri yigittik göstergesiydi. Savaş ile doğuştan inançlar arasında yakın bir bağlantı

vardı. Savaşçıları düşmanlardan korumak amacıyla kalkanların üstüne, görülen düşlere uygun, renkli figürler çizilirdi. Dakotalar, kabilelerinin en önemli töreni olan güneş dansının oldukça incelikli bir biçimini sergilerdi.

Dakotaların dininde, evreni yöneten dört tanrısal güç vardı; bunların her biri de kendi içinde hiyerarşik bir düzene göre dörde ayrılmıştı. Bizon figürünün de dinde önemli yeri vardı. Titan Dakotaları arasında ise, ayı figürü önemliydi; kişinin düşünde kendisini ayı gibi güçlü görmesinin hastalıkları iyileştirici etkisi olduğuna inanılırdı. Santi Dakotaları da, savaşa gidecek olanları korumak amacıyla önceden törensel bir ayı avı düzenlerdi.

Dakota kadınları, oklukirpi dikenini ve boncukla yapılan süslemelerde ustaydı. İşledikleri geometrik desenler, işleyen ile kullanan için her zaman aynı olmasa da bazı simgesel anlamlar taşırdı. Bazı Dakota kabileleri de hayvan postlarının üstüne tarihlerindeki önemli olayları işlerdi. Kabile içi düzeni sağlamakla yükümlü savaşçı grupların en önemli görevi bizon avlarını yönetmektir. Kabilde ayrıca dans, şaman ve kadın grupları bulunurdu.

Santi Dakotaları 1851 ve 1859'da Minnesota'daki topraklarından ayrılmak zorunda bırakılarak kamplara yerleştirildiler. Beyazlarla yapılan antlaşmaların bozulması ve beyazlara ait bölgelerin sınırının giderek genişlemesinin yarattığı baskı sonucunda Doğu Dakotaları, 1862'de şefleri Küçük Karga önderliğinde ayaklandılar. Yenilgiye uğrayınca da Dakota ve Nebraska'ya göçe zorlandılar. Missouri Irmağıyla Teton Dağları arasındaki bölgenin ve güneyde Platte Irmağıyla kuzeyde Yellowstone arasında kalan toprakların oluşturduğu Titan ve Yankton arazisi, 1849'daki altına hücumdan sonra beyazların istilasına uğradı. Oglala şeflerinden Kızıl Bulut, 1865-67 yıllarında, Dakotaların av bölgesinden geçecek bir yolun yapımını engellemek amacıyla beyazlara savaş açtı. ABD hükümetinin 1868'deki antlaşması ile Wyoming'in kuzeyindeki kaleleri bırakmayı kabul etmesine karşın, Black Hills'de altın bulunmasından sonra, Dakota toprakları yeni bir madenci akımına uğradı. Bunu izleyen çarpışmalarda Dakotalar, 1876 yazında Little Bighorn'da zafer kazandıysa da, kısa süre sonra yenilerek kamplara yerleştirildiler. Ama şeflerden Oturan Boğa, Çılgın At ve Gall, kabilelerini kamplara yerleştirmeyi reddettiler. Çılgın At 1877'de teslim olduktan sonra öldürüldü. Kanada'ya kaçan Oturan Boğa ise 1881'de ABD'ye geri döndü. Umutlarını büyük ölçüde yitiren Dakotalar arasında, 1890-91 yıllarında, kurtarıcının bir gün geleceğini, eski güzel günlere yeniden dönüleceğini ve ölmüş olanlarla yeniden birleşileceğini telkin eden "Hayalet Dansı" dini yaygınlaşmaya başladı. Bunun, zaten duyarlı olan barış dengesini bozacağına inanan ABD yetkilileri, elebaşlarını yakalamak için harekete geçtiler. Oturan Boğa 1890'da kendisini yakalayan Yerli Polisi tarafından öldürüldü. Aralık 1890'daki Wounded Knee katliamı ile beyazların baskısına karşı Dakota direnişi tümüyle sona erdi.

20. yüzyılın sonlarında Dakota nüfusu 40 bin dolayındadır. Bunun yüzde 75'i aşkın bölümü Kuzey ve Güney Dakota, Montana ve Nebraska'daki kamplarda yaşar. Bunun dışında Kanada'da da birkaç bin Dakota yaşamaktadır (bak. Siu savaşçıları ve antlaşmaları).

dakriyosistit, gözyaşı kesesinin, mikroorganizmaların bulaşması sonucunda iltihaplanması. Gözyaşı, gözün iç köşesindeki

küçük deliklerden geçerek gözyaşı kesesine aktıktan sonra burun boşluğuna geçer. Gözyaşı kesesi ile burun boşluğu arasındaki bu bağlantı nedeniyle, burundaki mikroorganizmalar gözyaşı kesesine ulaşabilir ve gözün iç köşesinde ağırlı bir şişlikte kendini gösteren iltihaplanmalara yol açabilir. Gözyaşı kesesinin kronik iltihabı ise, gözyaşı kanalının tıkanarak gözyaşının buruna geçişini engellemesinden kaynaklanır.

Dakshin Kannad, GÜNEY KANARA olarak da bilinir, Hindistan'ın güney kesiminde, Karnataka (eskiden Mysore) eyaletinin güneybatısında il. Doğusunda Batı Gatlal, batısında ise Umman Denizinin Malabar

Dakshin Kannad ilindeki Mangalar yakınlarında pirinç tarlaları, Karnataka, Hindistan
Baldev - Shostal Assoc. / EB Inc

Kıyısı uzanır. Sık ormanlarla kaplı topraklarının yüzölçümü 8.441 km²'dir. 1956'ya değin Tamil Nadu eyaletindeki Madras'a bağlıydı. Halkın temel besini olan pirinç ile başlıca ticari ürün olan şeker kamışının yaygın olarak yetiştirildiği ilde hindistancevizi, arekceviz, mango ve kaju ikincil ürünlerdir. Doğudaki yüksek alanlarda biber plantasyonları ile karaağaç ve tikağacı ormanları yer alır. Netravati Irmağının yukarı kesimlerinde bulunan kaolin çok sayıda karo seramik imalathanesinde değerlendirilir. Öteki önemli ırmakları arasında Gurpur, Sita ve Haladi sayılabilir. Nüfus il merkezi Mangalor ile Malpe ve Kundapur gibi limanlarda, Karkal, Mudbidri, Bantval, Uppinangadi ve Puttur gibi kentlerde yoğunlaşmıştır. Ulaşım kıyı boyunca uzanan bir karayolu ve yer yer bağlantısız bir iç vollar sistemiyle sağlanmaktadır. Nüfus (1981) 2.376.724.

daktilo bak. yazı makinesi

daktylos (Yunancada "parmak"), klasik şiirde bir uzun, iki kısa heceden (İngiliz şiirinde bir vurgulu iki vurgusuz heceden) oluşan ayak. Homeros'un *Ilyadu* ve *Odysseia*'sı ile eskiçağa ait başka destanlarda kullanılan, bir uzun iki kısa heceden oluşan ayaklarla yazılmış altılı ölçü (*daktylikos heksametros*) belki de klasik şiirin en eski ve en yaygın ölçüsüdür. Bu ölçünün uzun bir şiir boyunca kullanılması, bir kesiklik yaratarak doğal sözcük vurgusunu aksattığından, İngiliz şiirinde çok örneği yoktur. Ama 19. yüzyıl şairlerinden Robert Browning ve Algernon Charles Swinburne'un bu ölçüyü başarıyla kullanmalarından sonra, İngiliz şiirinde *daktylos*'a daha sık rastlanmaya başlanmıştır. Dizeye canlı ve oynak bir ritim kazandıran *daktylos*'un çok kullanılan bir çeşidinde sondaki vurgusuz heceden birine yer verilmez.

Dal Irmağı, İsveççe DALALVEN, İsveç'in orta kesiminde, Koppalberg, Gävleborg ve Uppsala illerinden (*län*) geçen ırmak. Uzunluğu 520 km olan Dal Irmağı, Norveç

sının yakınlarında doğan Doğu Dal ve Batı Dal ırmaklarının Djurâs yakınlarında birleşmesinden oluşur. Doğu Dal Irmağı güzel görünümü tepelerin ve hâlâ süren yerel geleneklerin turistleri çektiği bir tarım bölgesinde yer alan Siljan Gölünden geçer. Bu iki kolu alan Dal Irmağı güneydoğuya yönelir ve maden yönünden zengin Bergslagen bölgesinden geçerek Krylbo'ya ulaşır. Daha sonra kuzeydoğuya doğru kıvrılır, 520 km yol aldıktan sonra Skutskär'da Botni Körfezine dökülür. Dal Irmağı İsveç'in orta kesimlerinde kereste ve demir tesisleri için önemli bir enerji kaynağıdır. Ağaç kütükleri bazı yörelerde hâlâ geleneksel biçimde ırmakta yüzdürülerek taşınmaktadır.

dal yılanı (*Dispholidus typus*), *Colubridae* familyasından, Afrika'da, Sahra'nın güneyindeki savanlarda yaşayan zehirli yılan. *Colubridae* familyasının, zehiri insanlar için öldürücü olan tek üyesidir. Bukalemunları ve kuşları avlamak üzere tırmandığı ağaçlarda, gövdesinin ön bölümünü gerekerek havada uzun süre asılı tutabilir.

Rengi ve biçimi nedeniyle dal yılanını sarıldığı dallardan ayırt etmek çok güçtür. Düşmanını korkutmak için boynunu şişirir, sonra da ısırarak üzere saldırır. Familyanın öbür üyelerinde olduğu gibi üstçene kemiğinin gerisinde bulunan zehir dişleri ağzın içine doğru iyice uzanmıştır. Zehiri ne kadar az olursa olsun insanı öldürecek kadar güçlüdür.

Dalaba, Batı Afrika'da Gine'nin ortabatı kesiminde ve il merkezi kent. Dalaba kenti Futa Djalon Platosunda, Mamou'dan Pita ve Labé'ye giden yolun üzerindedir. Yörede yetiştirilen pirinç, manyok, domates, soğan, portakal ve patlıcan gibi ürünler ve sığırlar burada alınıp satılır. Kentin bir hastanesi, bir ortaokulu ve tarım deneyleri yapılan bir botanik bahçesi vardır. Yüzölçümü 5.750 km² olan Dalaba ili yer yer savanlarla kaplı, dağlık bir arazide oluşur. Burada yaşayanların çoğu Müslüman Fulanilerdir. Nüfus (1983) il, 132.802.

Daladier, Édouard (d. 18 Haziran 1884, Carpentras - ö. 10 Ekim 1970, Paris, Fransa), Fransız siyaset ve devlet adamı. Başbakan olarak Münih Anlaşması'nı(*) (30 Eylül 1938) imzalamıştır.

1919'da Vaucluse ilinden (*département*) Radikal Parti milletvekili olarak Temsilciler Meclisi'ne seçildi. Paris'te kısa sürede ün kazandı. Haziran 1924'te sömürgeler bakanı olarak ilk Herriot hükümetine girdi. 1925-33 arasındaki çalkantılı yıllarda savaş bakanı, kamu eğitimi bakanı ve bayındırlık bakanı olarak yedi ayrı hükümette görev yaptı. 31 Ocak 1933'te başlayan ilk başbakanlığı ancak Ekim 1933'e değin sürdü. Ocak 1934'te yalnızca dört hafta ayakta kalan ikinci bir hükümet oluşturdu. Bir yandan çeşitli hükümetlere girip çıkarken,

bir yandan da Radikal Parti'nin Sosyalist Parti ve Komünist Parti ile Halk Cephesi koalisyonunu (1935) oluşturmaya öncülük etti.

Uluslararası durumun giderek kötüleştiği bir sırada, savaştan kaçınmak amacıyla, İngiliz başbakanı Neville Chamberlain'la birlikte hareket ederek Hitler Almanyası'na Çekoslovakya'nın Südet bölgesini işgal olanağı veren Münih Anlaşması'nı imzaladı. Haziran 1940'ta Fransa Almanyaya teslim olunca sürgünde bir hükümet kurmak için Fransız Kuzey Afrikası'na kaçtı. Ama Vichy Hükümeti'nin buyruğu üzerine Fas'ta tutuklanarak Fransa'ya geri getirildi. Şubat 1942'de Riom'da yapılan yargılamada öteki davalıları birlikte, Pétain grubunu savaş için gerekli hazırlığın yapılmamasından kısmen sorumlu olmakla suçladılar. Daha sonra Almanlara teslim edildi ve 1945'e değin tutuklu olarak kaldı. Savaş sonrasında Temsilciler Meclisi'nde yer aldı (1946-58). 1953'te siyaset sahnesinden silinmeye başlayan Radikal Parti'nin başkanlığına getirildi. De Gaulle'ün hazırladığı 1958 anayasasına karşı çıktı. Bir süre sonra siyasetten çekildi.

dalak, karın boşluğunun sol yanında, göğüs ve karın boşluklarını ayıran diyaframın hemen altında yer alan ve lenf sisteminin parçası olan organ. İnsanda yaklaşık yumruk büyüklüğünde olan dalak bol kanla beslenir. Lenf bezleri nasıl lenf dolaşımının süzgeçleri ise, dalak da kanın temel süzgecidir.

Diştan kalın bir bağdoku örtüsüyle sarılmış olan dalağın içi, ayrı ayrı bölgeler oluşturmamak biçimde birbiriyle karışmış ve tüm dalak kütesine dağılmış olan iki ayrı dokudan oluşur: Kırmızı öz ve beyaz öz. Beyaz öz, genellikle dalak damarlarının çevresini saran lenf dokusudur. Kırmızı öz ise kanla dolu sayısız kanalcıktan oluşur ve kanın süzülmesi daha çok bu dokuda gerçekleşir.

Dalağın beyaz özünde, lenf sisteminin temel öğeleri olan plazma hücreleri, lenfositler ve lenf düğümleri bulunur. Bu dokunun görevi, tıpkı lenf düğümleri gibi, kana karışan mikroorganizmalara ve öbür antijenlere karşı savaşmaktır. Hem kırmızı, hem beyaz öзде bulunan fagositöz hücreleri, yabancı maddeleri kandan ayıklar ve antikorların oluşumuyla sonuçlanan bağışıklık tepkisini başlatır. Lenfositlerin üreme odakları da dalağın beyaz özündedir.

Kırmızı öz, kanı süzme işlevine ek olarak, işe yaramayan alyuvarları yok etme görevini de üstlenmiştir. Alyuvarların normal yaşam süreleri 120 gündür; dalağın kırmızı özü, yozlaşmış ya da işe yaramaz duruma gelmiş alyuvarları kan dolaşımından ayıklayıp parçalar ve içerdikleri hemoglobini, vücuttan atılan bir boyarmadde ve yeniden hemoglobin yapımında kullanılabilecek bir demir molekülü halinde ayrıştırır.

Bazı hayvanlarda dalak, gerektiğinde kullanmak üzere kanı depolayabilir; hayvanın kendini savunması ya da kaçması gerektiğinde, dalakta biriken kan dalak örtüsünün kasılmasıyla yeniden dolaşıma aktarılır. Bu özelliğin insan dalağında bulunmadığı sanılmaktadır.

dalak büyümesi, SPLENOMEGALI olarak da bilinir, yozlaşmış ya da yaşlanmış alyuvarları parçalayarak yok eden ve kanı geçici bir süre için depolayabilen dalağın genişleyerek irileşmesi. Dalak büyümesi birçok hastalığın belirtisi olabilir; örneğin bazı iltihaplı hastalıklarda, kan hastalıklarında, sıtmada, kalıtsal dalak kusurlarında, kist ve ur oluşumuna yol açan hastalıklarda, bazı kan kanseri türlerinde dalak büyümesi görülebilir.

lir. Dalak büyümesinin konjestif tipinde, kapıtoplardamara açılan dalak toplardamarındaki dolaşım bozukluğu nedeniyle dalak aşırı kanla dolarak şişer. Bu tip dalak büyümesinin nedeni karaciğer hastalıkları, kapıtoplardamardaki ya da dalak toplardamarındaki yapı ve işlev bozuklukları, kalp zarının iltihaplanması (perikardit) ya da konjestif kalp kusurlarıdır.

Büyüyen dalağın hacmi, bu büyümeye yol açan nedene bağlı olarak normal boyutlarının 80 katına ulaşabilir. Normal bir dalak kalbin pompaladığı kanın ancak yüzde 5'ini tuttuğu halde, büyüyen dalak yarısından fazlasını tutabilir ve sonuçta kalbe ve dolaşım sistemine ağır bir yük bindirir. Ayrıca, dalak büyümesi çoğu kez kan plazmasının artmasına yol açtığından, bir yandan kan plazmasındaki artış, öte yandan dalakta daha çok sayıda alyuvarın parçalanması kansızlıkla sonuçlanabilir.

Dalak büyümesine yol açan hastalığın tedavi edilmesiyle, organ normal boyutlarına ve işlevlerine kavuşabilir. Yalnız, dalak dokusu ağır biçimde yıkıma uğramışsa dalağın cerrahi girişimle çıkarılması (splenektomi) gerekebilir.

dalak hastalığı bak. şarbon

dalak iltihabı, SPLENİT olarak da bilinir, mikroorganizma ve asalakların bulaşması ya da kist oluşması sonucunda dalağın büyüyecek iltihaplanması. Vücudun çeşitli bölgelerine yerleşmiş mikroorganizma ve asalaklar, karın boşluğunun sol üst bölümünde yer alan ve kanı geçici bir süre için depolayarak, işe yaramayacak kadar yaşlanmış ya da yozlaşmış alyuvarları süzen dalağa kan yoluyla kolayca bulaşabilir. Zatürreede, dalak hafifçe büyür ve yumuşar; dokusu pelte kıvamında, kesit yüzeyi de kırmızı-boz renktedir. Tifoda, organın dokularında daha çok kan biriktiği için, dalak büyümesi daha ağır boyutlardadır. Kandaki tek çekirdekli akyuvarların aşırı derecede arttığı bulaşıcı mononükleoz hastalığında, dalak normal boyutlarının üç-dört katına ulaşabilir. Bu hastalıkta, dalağın tüm dokusunda ve kırmızı özünün kanla dolu kanallarında büyük akyuvar kümeleri oluşur; dalağın dış örtüsü ve içindeki esnek lifli kirşirlerle esnekliğini ve sağlamlığını yitirir. Bu hastalıklardan başka, frengi, cüzam ve verem de dalak iltihabına yol açabilir.

Dalakta, apse denen irin dolu keseciklerin oluşması, çok seyrek görülen bir olaydır. Bu durum genellikle üst karın boşluğunda dalak yakınındaki bir bakteri bulaşmasından kaynaklanır. Mide ülseri, atar ve toplar damarlardaki kan pıhtıları ve dalak hematomları gibi yan belirtiler de bu enfeksiyonlara eşlik edebilir. Tedavi, apsenin cerrahi girişimle boşaltılmasına ve antibiyotik kullanımına dayanır.

Dalaman, Akdeniz Bölgesi'nde Muğla iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Dalaman ilçesi kuzeyde Köyceğiz ilçesi, kuzeydoğuda Denizli ili, doğuda Fethiye ilçesi, güneyde Akdeniz, batıda da Ortaca ilçesiyle çevrilidir.

Doğu ve kuzey kesimleri dağlık, güneybatı kesimi ise ovalıktır. İlçe topraklarının büyük bölümünü Boncuk Dağı engelenir. Güneybatıya doğru uzanan bu dağın batı ucundaki Çal Dağının yükseltisi 2.184 m'dir. Fethiye Körfezinin(*) Göcek Koyundan başlayarak kuzeybatı ve batı kıyıları ilçe sınırları içindedir. Kıydan başlayarak ilçe topraklarının büyük bölümü ıgne yapraklı ağaçlardan oluşan gür bir orman örtüsüyle kaplıdır. Yer yer günlük (sığla) ormanlarına da rastlanır. İlçe topraklarının sularını Dalaman Çayı toplar. Dalaman

Daladier, y. 1950
H. Roger - Viollet

Ovası, Muğla ilinin de en verimli ve zengin tarım alanıdır. 1950'lerde başlayan, daha sonra da sürdürülen akaçlama ve sulama çalışmaları sonucunda ova, 1970'lerde büyük bir bitkisel üretim gücüne erişmiştir. Bitkisel üretim bütünüyle ticari niteliktedir. Dalaman Çayının ağzına 10 km uzaklıkta, Fethiye-Köyceğiz yolu üzerinde yer alan Dalaman Tarım İşletmesi'nin bitkisel üretimin gelişmesinde önemli etkisi olmuştur. Burada, ilçedeki yarı açık cezaevinde bulunan hükümlüler de çalıştırılmaktadır. İlçede hızar atölyeleri vardır; başta günlük yağ olmak üzere çeşitli orman ürünleri elde edilir.

Dalaman, asıl gelişmesini kâğıt fabrikasının ve havalanının açılmasına borçludur. Kâğıt sanayisi için gerekli olan hammadde ve su kaynakları bakımından son derece elverişli olan yörede SEKA'nın 1971'de kurduğu kâğıt fabrikası, Dalaman'ın gelişimini etkileyen ilk önemli adım olmuştur. 1,6 milyon m² bir alanda kurulan fabrikada sülfat selülozu, viskoz selülozu, yazı-bası kâğıdı, çeşitli karton türleri ve kuşe kâğıt üretilmektedir. Dalaman'ın özellikle dağ köylerinden büyük ölçüde göç almasına yol açan fabrikanın yarattığı iş olanaklarından Muğla ili imalat sanayisinde çalışanların dörtte üçü yararlanmaktadır.

1982'de işletmeye açılan Dalaman Havaalanı ise, Muğla ili ile Dalaman'ın durumunu ve seviyeni değiştiren ikinci önemli etken olmuştur. Havaalanına THY ve öbür havayolu şirketleri tarafından tarifeli ve çeşitli charter seferleri düzenlenir. Bir bölümünü yabancı turistlerin oluşturduğu yolcular buradan, başta Bodrum, Marmaris, Fethiye ve Datça olmak üzere, yöredeki turistik merkezlere gitmektedir. Muğla ilinin dış turizme açılmasında ve Dalaman'ın ilçe yapılmasında önemli bir yer tutan havaalanına, 1985'te 82 bin yolcu iniş yapmıştır. Kent, il merkezi Muğla'ya yaklaşık 90 km uzaklıktadır.

Dalaman Belediyesi 1967'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 26.408; kent, 15.025.

Dalaman Çayı, Akdeniz Bölgesi'nin batı sınırı yakınında Akdeniz'e dökülen akarsu. Gölhisar'ın güneyinde Yeşilgöl Dağının kuzey yamaçlarından çıkar. 229 km uzunluğundaki Dalaman Çayı, başlangıç kesiminde Horzum Çayı olarak bilinir. Önce kuzey, daha sonra kuzeybatıya yönelerek Gölhisar Ovasından geçer; bu kesimde de Kelekçi Çayı adıyla anılır. Ardından Acıpayam Ovasının güneyinde büyük bir dirsek yaparak güneybatıya yönelir. Buraya kadar olan kesimde az eğimli bir yayla suyu görünümü taşır. Acıpayam Ovasından sonraki orta kesiminde ise zaman zaman genişliği 2,5 m'ye kadar inen dar ve derin vadiler içinden geçer ve çağlayanlar yaparak büyük bir hızla akar. Yöre halkı bu vadilere kapız adını verir. İki tarafındaki dağlardan kaynaklanan Hüsniye, Gürlek suları ile Gökçay, Örençay, Cehennem Deresi gibi küçük

akarsuları aldıktan sonra, Örentepe ile Bulgurlutepe arasından Dalaman Ovasına girer. Burada bir ova ırmağı biçiminde yavaş akarak doğudaki Karaburun ile batıdaki Akçaburun arasından Sansu yöresindeki sığ bataklıkta Akdeniz'e ulaşır. Birçok yeraltı kaynaklarıyla, özellikle Gölhisar yöresindeki kalkerli yapı altındaki sularla beslendiği için yaz mevsiminde de suları boldur. 3.500 km²'lik bir alanın sularını toplayan çayın ortalama debisi 49 m³/sn'dir.

Dalaman Ovası, Akdeniz Bölgesi'nin en batısında yer alan kıyı ovası. Aynı adı taşıyan akarsuyun taşıdığı alüvyonların yığılmasıyla Dalaman Çayının ovaya açıldığı Ortaca yakınlarından Akdeniz kıyısına kadar olan uzunluğu 16 km, genişliği ise 12 km'dir. Genel görünümü paralelkenar biçimindedir.

Dalaman Ovasını üç taraftan çeviren küteller, büyük kırık (fay) çizgileriyle sınırlanarak bugünkü biçimlerini almışlardır. Ova dolgusunun genel eğimi kuzey-güney doğrultusunda binde 1'dir. Bu eğimli dolgu, Dalaman Çayının farklı dönemlerde farklı yataklarda akması sonucunda oluşmuş birikinti yelpazelerinin birbirlerine eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Dalaman Çayı, batıya doğru aktığı sıralarda doğal bir liman durumunda bulunan koyun ağzını doldurarak Köyceğiz Gölünün oluşmasına yol açmış, sonra yeni yatağına çekilmiştir.

Dalaman Ovası verimli ovalardandır. Kurulan bir akaçlama şebekesiyle sulanan ovada başta pamuk olmak üzere turuncgiller ve sebze gibi çeşitli bitkisel ürünler yetiştirilmektedir. Ovadaki en büyük yerleşmeler Dalaman ve 1987'de ilçe merkezi durumuna getirilen Ortaca'dır.

Dalaman Ovasında bulunan üç önemli kuruluş yörenin ve Türkiye'nin ekonomik yaşamında önemli yer tutar. Bunlardan biri Mısır hıdivlerinden Abbas Hilmi Paşa'nın geniş arazisi üzerinde kurulu olan Dalaman Tarım İşletmesi, öbürü Dalaman Kâğıt Fabrikası'dır. Bu fabrikada Toroslar'dan kesilip Dalaman Çayına atılarak akıntıyla getirilen tomruklar işlenir. Üçüncü önemli kuruluş 1982 yılında işletmeye açılmış olan Dalaman Havaalanı'dır.

Daland Zadagad, Moğolistan'ın ortagüney kesimindeki Gobi Çölünde bulunan Ömnögovü (Güney Gobi) ilinin (aymag) yönetim merkezi kasaba. Daland Zadagad 514 km kuzeydoğudaki başkent Ulan Bator'a (Ulaanbaatar) karayoluyla bağlanır. Yörede bulunan kahverengi ve bitümlü kömür yatakları ticari amaçla işletilir ve çıkarılan kömürden çok elde edilir. Sanayi kolları arasında çimento ve gıda üretimi sayılabilir. Nüfus (1979) 10.100.

Dalarna, eskiden DALECARLIA, İsveç'in orta kesimindeki Svealand bölgesinde yönetim bölgesi (landskap). Yüzölçümü 29.237 km²'dir. Norveç sınırından, Botni Körfezindeki Gävle yakınlarına kadar uzanır. Kopparberg ilinden (län) ve Gävleborg ilinin kuzeybatı yöresinin bir bölümünden oluşan Dalarna, Bergslagen demir madenleri bölgesinin büyük bölümünü içine alır. İsveç'in Danimarka baskısından kurtulmasında iki kez (1434 ve 1521) rol oynadığı için tarihsel açıdan büyük önemi vardır. Daha sonraki yıllarda, Falun'daki bakır ve Bergslagen'deki demir madenleri İsveç'in güçlenmesinde mali destek sağlamıştır. 17. yüzyılda İsveç'in gücü, II. Gustaf'ın (Adolf) Otuz Yıl Savaşları'nda (1618-48) düzenlediği seferlerle doruğa ulaşmıştır.

Kuzeybatıda ormanların bulunuşu ve güneydoğuda madencilik, sanayi ve tarımın gelişmiş olması, ekonomik yapının büyük bir değişkenlik göstermesine yol açar. Tekstil ve ağaç işçiliğine bağlı sanayileri, doğal güzellikleri, yerel mimarlık özellikleri ve yörede yaşayan halkların kendilerine özgü lehçeleri, özellikle Siljan Gölü yöresini turistlerin uğrak yeri haline getirmiştir. Nüfus (1988 tah.) 283.845

Dalay Lama, Tibet Budacıları arasında yaygın Dge-lugs-pa (*) (Sarı Şapka) tarikatının başkanına verilen unvan. 1959'da ülke ÇHC yönetimine girinceye değin Dalay Lama'lar Tibet'in hem tinsel, hem de siyasi yöneticisiydiler.

İlk Dalay Lama Tibet'in orta kesimindeki Tashilhunpo Manastırı'nın kurucusu ve başkeşişi Dge-'dun-grub-pa idi (1391-1475). 14. yüzyılda gelişmeye başlayan, lamaların yeniden doğacağı inancı uyarınca da ardılları onun yeniden dünyaya gelişleri olarak görüldü ve merhametli *bodhisattva* (Geleceğin Budası) Avalokiteşvara'nın vücut bulması olarak kabul edildi.

Tarikatın bir sonraki başkanı Dge-'dun-rgya-mtsho (1475-1542), Lhasa'nın hemen dışındaki 'Bras-spungs (Drepung) Manastırı'nın başkeşişi oldu. Manastır bu tarihten sonra Dalay Lama'nın başlıca merkezi haline geldi. Ardılı Bsod-nams-rgya-mtsho (1543-88), ziyaret ettiği Moğol hükümdarı Altan Han'dan Tibetçe *rgya-mtsho* (okyanus) sözcüğünün Moğol dilindeki karşılığı olan onurlandırıcı *ta-le* unvanını aldı. Batı dillerine "dalay" olarak geçen ve bilgeliliğin enginliğini ve derinliğini simgelediği düşünülen bu unvan başkeşişin iki önceline de ölümünden sonra verildi. Tibetliler Dalay Lama'ya, Rgyal-ba Rin-po-che (Büyük Değerli Fatih) adını verirler.

Dördüncü Dalay Lama Yon-tan-rgya-mtsho (1589-1617), Altan Han'ın torununun oğluydu ve yeniden dünyaya geliş zinciri içinde Tibetli olmayan tek başkandı.

Onun yerini alan Ngag-dbang-rgya-mtsho (1617-82) genellikle "Büyük Beşinci" olarak anılır. Beşinci Dalay Lama Hoşut Moğollarından aldığı askeri yardımla rakip tarikatlara üstünlük sağlayarak Tibet'in siyasi yönetiminde Dge-lugs-pa tarikatının egemenliğini kurdu. Dalay Lama'ların Lhasa'daki görkemli kışık sarayı Potala da onun yönetimi sırasında yapıldı.

Altıncı Dalay Lama Tshangs-dbyangs-rgya-mtsho (1683-1706), romantik şiirler yazan zevk düşkünü biriydi ve konumuna pek uygun düşmüyordu. Moğollar tarafından görevine son verildikten sonra askerler eşliğinde Çin'e götürülürken yolda öldü.

Yedinci Dalay Lama Bskal-bzang-rgya-mtsho (1708-57) döneminde bir iç savaş yaşandı ve Çinli Mançular Tibet üzerinde egemenlik kurdular. Sekizinci Dalay Lama 'Jam-dpal-rgya-mtsho (1758-1804) 'Nepal' den gelen Gurkaların ülkeyi istilasıyla karşılaştı, ama Çinlilerin yardımıyla onları yendi. İzleyen Lung-rtogs-rgya-mtsho (1806-15), Tshul-khrims-rgya-mtsho (1816-37), Mkhas-grub-rgya-mtsho (1838-56) ve 'Phrin-tas-rgya-mtsho (1856-75) adlı dört Dalay Lama da genç yaşta öldü; bu dönemde ülkeyi naipiler yönetti.

On üçüncü Dalay Lama Thub-bstan-rgya-mtsho (1875-1933) büyük bir kişisel otoriteyle hüküm sürdü. Çin'de Qing (Mançu) hanedanına karşı 1911'de başlatılan başarılı ayaklanma, Tibetlilere dağınık Çin kuvvetlerini ülkeden atma olanağını verdi ve Dalay Lama da bağımsız bir devletin başkanı olarak ülkeyi yönetti.

Dalaman Çayı
Anadolu Yayıncılık Arşivi

On dördüncü Dalay Lama Bstan-'dzin-rgya-mtsho (Tenzin Gyatso olarak da bilinir) 1935'te Çin'in Qinghai eyaletinde, Tibetli bir ana babadan dünyaya geldi. 1940'ta Dalay Lama oldu, ama 1950'de ülkeyi işgal eden ÇHC kuvvetlerine karşı Tibet halkının başlattığı ayaklanmanın başansızlığı uğramasından sonra 1959'da Hindistan'a kaçtı. Hindistan'da Himalayalar'daki Dharmasala kentinde bir sürgün hükümeti oluşturdu. Çin'in Tibet üzerindeki egemenliğine karşı şiddetle başvurmaksızın yürüttüğü mücadele dolayısıyla 1989 Nobel Barış Ödülü'yle onurlandırıldı. On dördüncü Dalay Lama'nın Tibet Budacılığı üzerine çeşitli kitaplarıyla bir otobiyografisi vardır.

Dalcroze, Émile Jaques bak. Jaques-Dalcroze, Émile

daldırma, bir bitkinin herhangi bir bölümünün, özellikle dallarının, ana bitkiden koparılmadan toprağa daldırılıp köklendirilmesine dayanan bitki çoğaltma yöntemi. Bahçecilikte etkili ve çabuk sonuç veren bir yöntem olan daldırma, doğada sık sık kendiliğinden gelişen bir olaydır; örneğin ahududu bitkisinin sarkan dalları toprağa değdiğinde köklenmeye başlar. Asma, dut, incir, fındık, ayva, portakal ve böğürtlen gibi pek çok bitki daldırma yöntemiyle çoğaltılabilir. Bahçecilikte yaygın olarak uygulanan başlıca daldırma çeşitleri adi daldırma, uç daldırması, hendek daldırma, tepe daldırması ve hava daldırmasıdır. Adi daldırmada, bitkinin dallarından biri, açılan bir çukura ucu dışarda kalacak biçimde yerleştirilir, üstü toprakla örtüldükten sonra köklenmesi beklenir ve köklenme tamamlandıktan sonra genç bitki ana bitkiden kesilip alınarak başka bir yere dikilir. Uç daldırma yönteminde, ahududu gibi bazı bitkilerin gövde uçları toprağa gömülerek, kök ve sürgün vermesi sağlanır; bu yöntemde, adi daldırmadan farklı olarak, dalların ucu toprağın içinde tutulur. Özellikle asma, böğürtlen ve kızılcık gibi bitkilerin çoğaltılmasına elverişli olan hendek daldırma yönteminde, uzun ve düz bir dal, açılan sığ bir hendeğe yatay olarak yerleştirilir ve ucu dışarda kalacak biçimde üstü toprakla örtülür; zamanla dalın uzunluğu boyunca çok sayıda kök ve yeni sürgün oluşur. Bu yöntemin başlıca yararı, tek bir dal ya da sürgünden çok sayıda yeni bitki elde edilmesidir. Tepe daldırması, dinlenme döneminde bitkinin tepesinin ya da gövdesinin toprak yüzeyine yakın bir yerden kesilmesine ve daha sonra yeni gelişen sürgünlerin diplerinin toprakla doldurularak köklendirilmesine dayanır. Öbür yöntemlerden daha değişik olan hava daldırmasında, bir bitkinin topraktan oldukça uzakta olan dallarında yaralar açılır ve bu yaraların üstü çamurla sıvanıp yosunla sarılarak köklenmeye bırakılır; köklenen genç bitki genellikle dinlenme döneminde ana bitkiden ayrılır. Eşeyli yolla çoğaltılması güç olan bazı süs bitkileri ile turuncgil ve incir ağaçları bu yöntemle çoğaltılmaktadır.

Başarılı bir daldırma uygulaması için, köklenme ortamının sürekli nemli tutulması, iyi havalandırılması ve uygun sıcaklıkta olması gerekir. Sıkışık ve ağır topraklar köklenmeyi engelleyebilir.

Dale, Sir Henry (Hallett) (d. 9 Haziran 1875, Londra - ö. 23 Temmuz 1968, Cambridge, İngiltere), asetilkolini ayırtırmayı başaran (1914) İngiliz fizyoloji bilgini. Sinir uyarılarının kimyasal iletimine ilişkin buluşları nedeniyle, 1936 Nobel Fizyoloji ya da

Tıp Ödülü'nü Alman farmakoloji uzmanı Otto Loewi ile paylaşmıştır.

1909'da, Cambridge'de tıp öğrenimini tamamlayan Dale, 1904'te Wellcome Fizyolojik Araştırma Laboratuvarları'nda çalışmaya başladı. Çavdarmahmudunun kimyasal bileşimi ve etkileri üstüne araştırma yaparken bazı alerji ve anafilaksi tepkilerin sorumlu olduğu düşünülen histamini ya da histamin benzeri bir maddeyi buldu. 1914'te, sonradan Tıbbi Araştırma Konseyi haline gelecek olan kuruluşa katılan Dale, 1928'den 1942'ye değin Ulusal Tıp Araştırmaları Enstitüsü'nün yöneticiliğini yürüttü. Ayrıca Royal Society'nin ve II. Dünya Savaşı sırasında Bakanlar Kurulu Bilimsel Danışma Komitesi'nin de başkanlığını yaptı. Atom Enerjisi Danışma Komitesi'nin üyeliğine seçilen Dale 1932'de "sir" unvanı, 1944'te Liyakat Nişanı aldı.

d'Alembert ilkesi, Newton'ın ikinci hareket yasasının, 18. yüzyıl Fransız matematikçisi Jean le Rond d'Alembert(*) tarafından geliştirilen alması biçimi. Gerçekte, bu ilkeyle bir dinamik problemi, bir statik problemine indirgenir. Newton'ın ikinci yasası, bir cisme etkiyen kuvvetin (F), cismin kütlesi (m) ile ivmesinin (a) çarpımına eşit olduğunu ($F=ma$) belirtir; d'Alembert ilkesi ise cismin kütlesi ile ivmesinin çarpımının ters işaretlenmiş halinin, kuvvetle toplamının sıfır olduğunu [$F-(ma)=0$] öne sürer. Başka bir deyişle cisim, gerçek F kuvvetiyle yalancı $-ma$ kuvvetinin etkisi altındayken dengededir. Eylemsizlik kuvveti olarak da anılan bu yalancı kuvvet, cisme etkiyen kuvvetin ters yönlüdür.

Dengedeki cisimlere etkiyen bilinmeyen kuvvetler, hareketli cisimlere etkiyenlere oranla daha kolay belirlenebildiğinden, makine parçalarına ilişkin kuvvet ve gerilim çözümlemeleri, eylemsizlik kuvvetlerinin yardımıyla kolaylaştırılabilir. Örneğin dönen bir diskte oluşan gerilimlere ilişkin formülleri kurarken, diskin üzerinde seçilen bir ögenin, gerilimler tarafından oluşturulan radyal ve teğetsel kuvvetler ile dış doğru yönelen eylemsizlik (merkezkaç) kuvvetinin birleşik etkisiyle dengede kaldığı varsayılır.

Dalén, Nils (Gustaf) (d. 30 Kasım 1869, Stenstorp - ö. 9 Aralık 1937, Stockholm, İsveç), İsveçli mühendis. Gaz lambalarının, Güneş ışığının etkisine bağlı olarak açılıp kapanmasını sağlayan otomatik güneş vanasını (solventil) geliştirerek 1912'de Nobel Fizik Ödülü'nü kazanmıştır. Güneş vanasıyla lambaların gün doğarken kendiliğinden sönmesi, gün batarken ya da sisli havalarda gene kendiliğinden yanması olanaklı duruma gelmiştir. Aygıt hızla yaygınlaşarak, dünyanın her yerindeki deniz şamandıralarında ve insansız deniz fenerlerinde kulla-

nılmaya başlamıştır. 1906'da asetilen gazı üreten Gas Accumulator Company'de başmühendis olan Dalén, gazlar ve türbinler üzerine çalıştı, sıcak hava türbini motorlarını ve buhar türbinlerini geliştirdi. 1909'da şirketin işletme müdürü oldu ve aynı dönemde asetileni soğurarak patlama tehlikesi olmadan gazın yoğunlaştırılmasını sağlayan agamassan maddesini geliştirdi. 1913'te bir deney sırasındaki patlamada gözlerini kaybetti ama ölüncüye değin araştırmalarını sürdürdü.

dalga, bir su kütesinin yüzeyinde, parçacıkların birbiri ardına oluşturdukları salınım hareketleriyle ortaya çıkan ve normal olarak ileriye doğru hareket eden kabarmıklık. Dalgalar ve salınımlar, düzensiz ve rasgele olabileceği gibi, tepe noktaları arasındaki dalgaboyları eşit ve frekansları belirlenmiş düzenli yapılarda da bulunabilir. Düzenli dalgalar, ilerleyen dalga özelliği gösterebilirler; bu durumda dalgaların tepeleri ve çukurlukları, kendi hareket doğrultularına dik olarak sabit bir hızla yayılır. Bu tür dalgalar, herhangi bir ilerleme hareketinin bulunmadığı durağan dalga özelliği de gösterebilirler; bu durumda ise, dalganın belirli bölgelerinde yukarıya ya da aşağıya doğru hiçbir hareket bulunmaz (düğüm noktaları), buna karşılık öteki bölgelerde yüzey, düzenli frekanslarla belirli bir yüksekliğe çıkar ve ardından bir çukurluğa dökülür.

Dalga hareketini denetleyen ve onun sürekliliğini sağlayan iki fiziksel işlerlik vardır. Çoğu dalgalarda, ortalama su düzeyinin üstüne ya da altına doğru yer değiştiren yüzey sularını eski konumlarına döndüren kuvvet, kütleçekimdir. Akışkanın, durgunluk konumuna dönerken kazandığı kinetik enerji, kütlelenin bu konumun ötesine geçmesine neden olur ve bu da salınan dalga hareketine yol açar. Dalgaboyları çok kısa olan dalgacıklarda ise, denge konumuna geri döndürücü kuvvet, yüzey gerinimidir; bu tür dalgalarda yüzey, gergin bir zar özelliği gösterir. Eğer dalgaboyu birkaç milimetreden daha az ise, yüzey gerinimi harekete egemen olur; bu tür dalgalara kılcık dalga denir. Kütleçekiminin egemen kuvvet olduğu yüzey yerçekimi dalgalarında dalgaboyu yaklaşık 10 cm'den daha büyüktür. Dalgaboyları bu ikisinin arasında bulunan dalgalarda, geri döndürücü kuvvetlerin her ikisi de önem taşır.

Su dalgalarının yayılmasına ilişkin matematiksel kurama göre, genlikleri uzunluklarına oranla daha küçük olan dalgaların profili sinüzoidal olabilir ve dalgaboyları ile yayılma hızını denetleyen dalga periyodları arasında belirli bir ilişki bulunur. Daha uzun dalgalar, kısa dalgalardan daha hızlı ilerler; bu olguya ayrılma(*) denir. Eğer dalganın genliği uzunluğunun yirmide birinden daha az ise, böyle dalgalara uzun yerçekimi dalgaları denir ve bu tür dalgaların dalgaboyları periyodlarıyla doğru orantılıdır. Suyun derinliği arttıkça, dalgalar daha hızlı ilerler. Kılcık dalgalarda ise, daha kısa dalgaboyuna sahip dalgalar, daha uzun dalgaboylu dalgalardan daha hızlı ilerler.

Dalgaların enerjisi, genliklerinin (yüzeyin durgunluk konumundan yukarı ya da aşağı doğru yaptığı en büyük yer değiştirme) karesiyle orantılıdır. Matematiksel çözümlemeler, dalgaların tepe noktaları ve çukurluklarının hızlarından oluşan faz hızları ile enerji ve sinyal taşıma hızlarından ve doğrultularından oluşan grup hızları arasında bir ayırımın yapılmasının gerekli olduğunu gösterir. Ayrılma eğilimi olmayan uzun dalgalar için her iki hız birbirine eşittir; oysa derin sulardaki yüzey yerçekimi dalgaların-

Dalén, y. 1913
Ulster Bilderdienst

da grup hızı, faz hızının yalnızca yarısı kadardır. Bu nedenle, küçük bir göl üzerinde bir noktadaki ani bir tedirginlikten sonra yayılmaya başlayan bir dalga katarında dalga yüzünün ilerleme hızı, tepe noktalarının hızının ancak yarısı kadardır. Kılcal dalgalarda ise grup hızı, faz hızının bir buçuk katıdır.

Genlikleri boylarından daha büyük olan dalgalar, matematiksel olarak pek kolay tanımlanamazlar. Ayrıca bu dalgaların biçimleri de sinüzoidal olmaktan uzaklaşır. Çukurluklar yassılaşma eğilimi gösterirken tepe noktası bir noktaya doğru sivrilir ve konik bir biçim kazanır. Derin sularda bir dalganın yüksekliği, boyunun en çok yedide biri kadardır. Dalga bu yüksekliğe yaklaşıpken sivri uçlu tepe noktaları beyaz köpük oluşturmaya başlar. Sığ sularda uzun genlikli dalgalar bozulma gösterir, çünkü bu dalgaların tepe noktaları çukurluklara oranla daha hızlı hareket eder ve hızla yükselen ve yavaşça düşen bir dalga profili ortaya çıkar. Bu tür dalgalar, kumsalın daha sığ bölümlerine doğru ilerlerken, kırılıncaya kadar dikleşerek yükselirler.

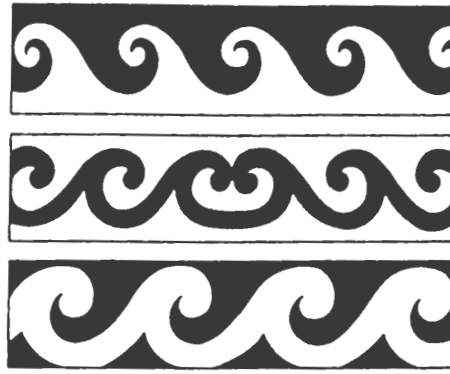
Deniz yüzeyindeki dalgalar, rüzgârın etkisiyle oluşur. Dalgaların oluşumu sırasında deniz yüzeyinin hareketi düzenli değildir ve farklı frekanslarda çeşitli salınım hareketleri içerir. Dalga tayfı, okyanusbilimciler tarafından farklı frekansdaki enerji dağılımlarının tanımlanmasında kullanılmaktadır. Tayfın biçimi, üzerinde esen fırtınanın hızına, yönüne ve fırtınanın süresi ile su yüzeyinden olan yüksekliğine bağlı olabilir. Bu bilgiler dalga tahmininde kullanılır. Fırtına geçtikten sonra dalgalar ayrılıma uğrar. Kısa periyodlu dalgalar iç sürtünmelerle sönmeye yüz tutarken daha uzun periyodlu olanları (yaklaşık 8-20 saniye) uzun aralıklarla yayılırlar.

dalga aşınımı yüzeyi, ABRAZYON YÜZEYİ ya da DALGA DÜZLÜĞÜ olarak da bilinir, dik yarların tabanında, yüksek gelgit düzeyinden başlayan ve alçak gelgit düzeyinin altına kadar uzanan hafif eğimli kayaç düzlüğü. Dalga aşındırmasının sonucu olarak gelişir; kumsallar, kıyıyı aşınmaya karşı korur ve böylece yüzey oluşumunu önler. Bu tür aşınımı yüzeyleri dalgaların uçurum tabanını oyması ve sarkık durumda kalan kayaçların düşmesiyle genişler. Kıyı yarlarında ise dalgalar, daha gevşek kayaçları aşındırır, daha dayanıklı kayaçlar geride çıkıntı halinde kalır. Bu düzensizlikler deniz kemerleri, deniz bacakları ya da deniz mağaraları biçimini alabilir.

Dalga aşınımı yüzeyinin gelişimi kayacın yapısına ve tipine bağlıdır. Granit gibi aşınmaya karşı dayanıklı, sert ve yoğun kayaçlar düzlük oluşumuna az yol açarlar ya da bazen engel olurlar. Az sayıdaki bazı durumlarda ise yarlar doğrudan derin sulara iner. Bu durum genellikle yeni kırık (fay) oluşumu ya da yanardağ etkinlikleri sonucunda ortaya çıkar. Bu tür yarlar dalga aşındırmasından çok az etkilenirler ve bu nedenle aşınım yüzeyi oluşmaz.

Düzlükler, deniz düzeyindeki değişimlere bağlı olarak, oluşumlarını tamamlayarak bataabilir ya da yükseltilirler. Yükselmiş düzlükler kıyı sekisi olarak adlandırılır. Bu sekiler, kıyılarda deniz düzeyinin zaman içerisinde yükselme ya da alçalmalarının saptanmasında yardımcı olur. Bu durum özellikle deniz düzeyinin arada bir hareket-siz kalarak bir dizi seki oluşturduğu kıyılarda geçerlidir.

dalga bezek, Yunan ve Roma mimarlığında stilize edilmiş kıvrımlı örgenin yinelenmesinden oluşan bezeme. Görünüşü kırılan

Çeşitli dalga bezek türleri
Ana Yayıncılık Arşivi

bir dalgayı andırır. Bir yüzeye kabartma, oyma ya da boyama yoluyla yapılabilen bir bezeme saçaklıkların orta bölümünde, baştabanla saçak silmesi arasındaki frizde yer alır.

Bezemenin üstünde bulunduğu silme, dalga silmesi diye anılır. Dalga biçimlerinin ya da kıvrımların arasındaki alanlar başka stilize öğelerle bezenebileceği gibi, kink dalgalar aşağıya bakacak gibi tersine çevrilerek de kullanılabilir. Dalga bezek Yunan ve Roma, Rönesans ve Rönesans canlandırmacılığı dönemleri yapılarında çok rastlanan ve Korent'le İon düzenini birleştiren kompozit düzen içinde yaygın biçimde kullanılmıştır.

Dalga bezek, çoğu zaman beyaz üstüne siyahla ve kesin bir renk karşıtlığı oluşturan biçimde işlenerek, zaman zaman mobilyaların ve başka ev eşyasının bezemesi için de kullanılmıştır.

dalga cephesi bak. dalga yüzü

dalga çözümleyicisi, HARMONİK ÇÖZÜMLEYİCİ ya da TAYF ÇÖZÜMLEYİCİSİ olarak da bilinir, periyodik olarak yinelenen bir fonksiyonun sinüzoidal bileşeklerinin bağlı genliklerini ölçmekte kullanılan matematiksel alet. Aletten özellikle, ses dalgaları, alternatif elektrik akımları, gelgit olayları, mekanik hareketler ve Güneş lekeleri gibi fiziksel olguların incelenmesinde yararlanır. Birçok karmaşık problem, periyodik fonksiyonların bileşeklerine ayrılması yöntemiyle çözülebilir.

Dalga çözümleyicisinin temelinde yatan matematiksel ilke Fourier serileridir. Dalga çözümlemeye yönelik ilk alet, 1876'da İngiliz matematikçi ve fizikçi William Thomson (sonradan Lord Kelvin) tarafından geliştirildi. Gelgit hareketlerinin dalga çözümlemesinde kullanılan bu alet, 11 takım mekanik integral alma aygıtından oluşuyor ve aygıtlardan her biri, çözümlenecek bir dalga için kullanılıyordu (*bak.* integral alma aygıtı). 1898'de ABD'li fizikçiler A. A. Michelson ve Samuel W. Stratton, 80 kadar katsayı içeren fonksiyonların integral hesabını yapabilen daha karmaşık bir aygıtın tasarımı gerçekleştirdiler. 20. yüzyılda dalga çözümleyicileri ve birleştiricileri (sintezayzer) artık tümüyle mekanik olmaktan çıkmış ve elektromekanik aletler durumuna gelmiştir.

Bazı modern elektronik tayf çözümleyicileri ve birleştiricileri, elde ettikleri sonuçları bir katot ışınlu lambanın ekranına yansıtır.

dalga düzlüğü bak. dalga aşınımı yüzeyi

dalga fonksiyonu, kuantum mekaniğinde, bir parçacığın dalga özelliklerini matematiksel olarak belirleyen değişken nicelik. Bir parçacığın, uzayın ve zamanın belirli bir noktasına ilişkin dalga fonksiyonu değeri, parçacığın o yerde ve o zamanda var olma

olasılığını verir. Ses dalgası turunden dalgalarla benzerlik kurulacak olursa, bir dalga fonksiyonu (Ψ), parçacık dalgasının (ya da de Broglie dalgasının) genliğinin bir ifadesi olarak düşünülebilir. Bu tür dalgalar için genliğin hiçbir fiziksel önemi olmamasına karşılık, dalga fonksiyonunun karesi (Ψ^2), fiziksel bir anlam taşır: belirli bir Ψ dalga fonksiyonuyla tanımlanan parçacığın belirli bir yerde ve anda bulunma olasılığı Ψ değeriyle orantılıdır.

dalga hareketi, bir denge ya da durgunluk durumunun bozulmasıyla oluşan hareketin (tedirginliklerin), ortam içinde yer değiştirerek düzenli biçimde yayılması. Dalga hareketinin en yaygın bilinen türü, su üzerindeki yüzey dalgalandır. Ote yandan ses ve ışık da dalga benzeri tedirginlikler halinde yayılır ve temel (atomaltı) parçacıkların hareketi dalga benzeri özellikler gösterir. Bu nedenle dalga hareketinin incelenmesi, tüm fiziksel bilim ve mühendislik alanlarının önemli bir konusunu oluşturur.

Su dalgaları, denge durumunu bozan kaynaktan dışarıya doğru yayılarak, tedirginliği uzaklara taşır. Tedirginliğin yakınlarında yüzen bir yaprağın hareketi incelendiğinde yaprağın, özgün konumunun çevresinde aşağı yukarı salındığı görülür. Bu, onun dalga hareketi sonucunda yer değiştirme yapmadığını kanıtlar. Daha uzakta bulunan bir yaprak belirli bir süre sonra benzer hareketler yapar. İkinci yaprağın hareketi ilk yaprağın hareketinin eşi olmakla birlikte, belki hareketin şiddeti o kadar büyük olmayacaktır. Deniz yüzeyinde gezen dalgalar sinyal ve enerji iletirler ve belirli bir hızları vardır. Su, dalgaların yayılması için gerekli ortamı oluşturur. Dalgalar aracılığıyla enerji ortam içine iletir ama ortamın kendisi hareket etmez.

Dalga hareketinin en basit türleri, havanın, kristalin, katı ya da gergin sıvım gibi esnek ortamların dalgalanmasıdır. Örneğin, bir metal blok yüzüne sert bir darbe indirildiğinde yüzey malzemesinin uğradığı biçim değişikliği metali yüzeye yakın bölümlerde sıkıştırır ve bu sıkışmayla tedirginlik daha alt katmanlara iletir. Yüzeyin ilk biçimine dönme süresi ve sıkışmanın maddenin içinde yayılma hızı, maddenin esneklik derecesine bağlıdır. Bu bir sıkışma dalgası örneğidir. Sınırlı bir değişikliğin esnek bir ortam içinde iletilmesinin incelenmesi, dalga hareketinin çoğu biçimlen için aynıdır.

Söz konusu sistemlerin çoğunda, küçük genlikli iki ya da daha fazla dalga birbirlerini bozmaksızın üst üste gelebilir. Bunun karşılığı olarak karmaşık bir yayılma, birkaç sabit bileşene ayrıştırılabilir. Örneğin, radyo dalgalarının iletiminde, yüksek frekanslı bir sinyal, düşük frekanslı bir radyo dalgasının üzerine bindirilebilir ve daha sonra alıcıda eksiksiz olarak ayrıştırılır.

En basit dalgalarda tedirginlik, sabit bir frekans ve dalga boyunda ve periyodik salınımlar halinde ilerler. Bu sinüzoidal salınımlar, hemen tüm doğrusal dalga hareketi biçimlerinin incelenmesine temel oluşturur. Örneğin seste, tek bir sinüs dalgası başka herhangi bir tınının bulunmadığı arı bir ton üretir ve aynı notayı çalan farklı müzik aletlerinin ayırt edici tınıları, farklı frekanslı sinüs dalgalarının eklenmesinden kaynaklanır. Elektronikte, rezonans devrelerindeki (akordlu devreler) elektrik akımlarının doğal ritmik salınımları, sinüzoidal radyo dalgaları elde etmekte kullanılır.

Dalga türleri. Dalgalar birkaç biçimde sınıflandırılabilir. En basit sınıflandırma, dalga hareketinin iletimini sağlayan ortama göre yapılanıdır. Örneğin su dalgaları su üzerinde yayılır. Ses dalgaları genellikle havada yol alır ama aynı zamanda herhangi bir gaz, sıvı ya da katı madde içinde de ilerleyebilir. Buna karşılık, boşlukta ses iletilmez.

Işık, X ışınları, radyo dalgaları, mikrodalgalar, morötesi ışınlar, kızılötesi ısı ışınları, çeşitli elektromagnetik ışınlm(*) türleridir. Bu tür ışımlar ilerleyebilmek için maddi bir ortama gereksinim duymazlar. Uzak yıldızlardan gelen ışıklar yıldızlararası uzaydan geçerek Yer'e ulaşır. Elektromagnetik dalgalar, hareketli elektrik yükleri ile değişken akımlar tarafından yaratılır ve elektromagnetik alan salınımı yapar. Önemli bir dalga türü olan elektromagnetik dalgalar, boşluk içinden geçebilme özelliği taşır. Bir elektromagnetik alan ile buna ilişkin enerjinin uzayda yayılması, elektromagnetik dalgayı oluşturur. Bir su dalgası içindeki mekanik yer değiştirmeye karşılık gelen nicelik, elektromagnetik alanın şiddetidir.

Dalgalar aynı zamanda, ortamdaki parçacıkların hareket biçimlerine göre de sınıflandırılabilir. Bu tür sınıflandırmanın önemli bir yararı, çok farklı ortamlarda olsalar bile dalgaların arasındaki benzerlikleri ortaya çıkarmasıdır. Örneğin gitar telinin çekilmesiyle bir dalga oluşturulabilir. Bu hareketle oluşan dalga enine dalgadır(*). Enine dalgalarda ortamın parçacıkları, dalganın yayılma doğrultusuna dik yönde titreşirler. Enine dalgalara başka bir örnek de bir elektromagnetik dalga türü olan radyo dalgasıdır. Parçacıkların elektrik ya da magnetik alan tarafından hareket ettirildiği radyo dalgasında, elektrik ya da magnetik alanın doğrultusu, radyo dalgasının yayılma doğrultusuna 90° diktir. Alan içinde bulunan bir atomun elektronu, elektrik alanının etkisiyle dalganın yayılma doğrultusuna dik biçimde titreşmeye başlar.

Bir ses dalgasında, ortamın parçacıkları, yukarıda enine dalgalar için yapılan tanımın tersine, yayılma doğrultusuyla aynı yönde titreşir. Bu nedenle ses dalgaları boyuna dalgaların(*) bir örneğini oluşturur.

Bir dalga türünün kolay ya da zor ilerlemesi, ortamın özelliklerine bağlıdır. Örneğin, sıvılar boyuna dalgaları kolaylıkla iletir ama enine dalgaları yayamaz. Bunun nedeni, sıvıların enine titreşimler için yeterince esnek olmamasıdır. Depremler, hem enine hem boyuna dalgalar oluşturur. Dalga iletiminde ortamın rolü, yer kabuğunun iç kısımlarının fiziksel yapısının incelenmesini olanaklı kılar.

Bir başka dalga türü burulma dalgalarıdır. Eğer bir metal çubuğun ucu bükülürse burulma çubuğun alt bölümüne iletilir. Çubuk içindeki parçacıklar, çubuk merkezi civarında çubuğun eksenine düşey bir düzlem içinde dönme hareketine uğrar. Eğer çubuğun ucu periyodik olarak ileri geri bükülürse çubuk içinde periyodik bir dalga hareketi oluşabilir.

Su yüzeyi dalgaları tekdüze bir özellik gösterir; su molekülleri dairesel bir hareket içinde kıvrılır. Dairesel hareket, su moleküllerinin sıkıştırılmaz olma özelliğinden ileri gelir. Bu nedenle sıvılar, önemli yer değiştirmeler içeren tam bir enine titreşim yapamaz ama eşzamanlı olarak boylamasına hareket eder. Bir dairesel hareket, birbirlerine dik iki doğrusal titreşim hareketinin bileşimi olarak düşünülebilir. Su dalgasında

daireysel hareket, su yüzeyine dik ve dalganın ilerleme doğrultusunda çizilen bir doğruyu içeren bir düzlem üzerinde yer alır. Dairenin üst ucundaki su, yayılma yönünde ileri doğru hareket ederken alt ucundaki su ise geriye doğru hareket eder. Burada tanımlanan dalgalar derin su yüzeylerinde görülen dalgalardır. Sığ su dalgalarının hareketi elips biçiminde olur.

Dalga denklemi. Dalga hareketi genel anlamda, belirli bir tedirginliğin bir ortam içinde ilerlemesi olarak alındığında, bu tür bir dalga hareketi, ortamın tüm noktalarının zaman içinde bulunacakları konumların belirlenmesiyle tanımlanır. Dalga hareketinin tek boyuttaki uzay-zaman tanımı, yer değiştirmenin (y) ilerleme uzaklığına (x) göre ikinci kısmi türevinin, faz hızının (v) karesinin tersi ile yer değiştirmenin (y) zamana (t) göre ikinci kısmi türevinin çarpımına eşitliği biçiminde verilir. Buna göre,

$$\frac{\partial^2 y}{\partial x^2} = \frac{1}{v^2} \frac{\partial^2 y}{\partial t^2}$$

Faz hızı, frekans (f) ile dalgaboyunun (λ) çarpımına eşitlendiğinde, bu denklem

$$y = A \sin 2\pi (ft + x/\lambda) \pm B \cos 2\pi (ft \pm x/\lambda)$$

biçimini alır. Dalga denklemi, çözüm için iki sabite (A ve B) gereksinim duyan ikinci basamaktan bir diferansiyel denklemdir. Bu sabitler, başlangıç koşullarından elde edilir. Eğer $t=0$ zamanda, yer değiştirme $y=0$ ve uzaklık $x=0$ ise, $B=0$ olur.

Dalga denklemi birden çok boyutlarda ya da başka koordinat sistemlerinde de yazılabilir. Dalga hareketinin bütün matematiksel çözümlemeleri bu bağıntıyı temel alır. Mekanik ortamlar için, faz hızı v , Newton yasalarından hareketle elde edilir. Elektromagnetik dalgalarda ise, elektromagnetik ışıma hızı c 'nin bulunması için, Maxwell denklemlerinden yararlanmak gerekir.

Titreşim hareketi. Dalga hareketi, ortam parçacıklarının titreşim hareketinden oluşur. Esnek bir ortamdaki bir parçacık, olagan denge durumundan saptırıldığında, parçacığı eski konumuna yeniden döndürmek isteyen bir kuvvet oluşur. Parçacık yer değiştirmeye zorlandığı ve sonra bundan kurtulduğu zaman eski denge konumuna ulaşır ve parçacığın momentiyeli hareket öteye taşınır. Böylece birbiri ardına yinelenen bir titreşim ya da periyodik hareket(*) ortaya çıkar.

Bir yaya asılmış kütle çekilip bırakıldığında, yay önce yukarıya sonra aşağıya olmak üzere titreşim hareketi yapar. Yay Hooke esneklik yasasına (*bak.* Hooke yasası) uyu-yorsa, kütlelerin denge konumundan uzaklığı (y), $y = A \sin (2\pi ft)$ bağıntısıyla belirlenir. Burada f frekans (saniyedeki titreşim sayısı), t zaman ve A zaman ve konumdan bağımsız bir sabittir. A sabitine dalganın genliği denir. Sinüs fonksiyonun maksimum değeri 1 olduğu için, maksimum yer değiştirme miktarı da A kadardır. Bir tam titreşim, en alt konumdan en üst konuma ve oradan da başlangıç noktasına geri dönen bir hareketi içerir. Bir tam titreşimin gerçekleşmesi için geçen zamana periyod denir. Yukardaki bağıntıda genlik ve frekans sabit olduğu için herhangi bir andaki yer değiştirme miktarı, titreşimin başlamasından sonra geçen zamanın uzunluğuna bağlıdır. Bu bağıntıyla tanımlanan hareket basit harmonik hareket(*) olarak adlandırılır. Dalga hızı (v) ise, frekans (f) ile dalgaboyunun (λ) çarpımına eşittir ($v=f\lambda$). Farklı frekanslardaki dalgalar farklı hızlarla ilerleyebilir. Bu olaya ayrılma(*) denir. Işık

dalgalarında ayrılma, renk düzenleyici ve tayf üretici bir rol oynar.

Enerji iletimi. Basit bir sinüzoidal dalga, bir yay boyunca yayıldığı zaman yay içindeki her parçacık basit harmonik hareketi yapar. Her titreşen parçacık içerdiği belirli bir enerjiyle salınır. Bu nedenle belirli uzunluktaki herhangi bir yayın belirli bir enerjisi vardır. Yayın birim kütesinin içerdiği enerji miktarı,

$$E = 2\pi^2 f^2 \mu A^2 \lambda$$

bağıntısıyla verilir. Burada, f frekans, μ birim kütle, A genlik ve λ dalgaboyudur. Eşitlikte de görüldüğü gibi enerji, dalga genliğinin karesiyle orantılıdır. Bu, tüm dalga türleri için geçerli olan genel bir sonuçtur.

Elektromagnetik dalgalar da enerji iletir. Bir elektromagnetik dalga, bir elektrik alanı ile bir magnetik alan içerir. Bu alanların her biri, alan yönünde ve alanın şiddetiyle orantılı uzunluğu bulunan bir okla gösterilir. Elektrik alan vektörü ve magnetik alan vektörü, birbirlerine ve dalganın yayılma doğrultusuna dik durumdadır. Dalganın yayılması sırasında elektrik ve magnetik vektör sinüzoidal olarak değişir. Başka bir deyişle elektrik alanı, gerilmiş yay örneğinde olduğu gibi mekanik yer değiştirmeye karşılık gelen elektrik alan şiddeti ile yayılma doğrultusuna hemen hemen dik olarak titreşir. Elektromagnetik dalganın içerdiği enerji, elektrik alan şiddetinin karesiyle orantılıdır. Enerji, serbest aralıktaki ışık hızıyla taşınır. Serbest aralık ayrılma eğilimi göstermez, çünkü serbest aralıktaki tüm frekanslar aynı hızla ilerler. Ayrılma eğilimli bir ortamda durum daha karmaşıktır. Genel olarak, enerji tek bir dalgayla taşınmaz. Farklı frekansta başka dalgaların da varlığı gerekir. Bu, genel olarak enerjinin faz hızıyla taşınmayacağı anlamına gelir.

Dalgaların üst üste binmesi. Dalga hareketinin çözümlenmesi, tek bir dalganın incelenmesiyle gerçekleştirilmiş sayılmaz. Çünkü dalgalar doğada çoğu zaman birbirlerini etkiler biçimde bulunurlar. Dalga hareketinin en önemli özelliklerinden birisi, iki ya da daha fazla dalganın birbirlerini yok etmeksizin iç içe geçmeleridir.

Gergin bir sicimden ters yönde ilerleyen iki dalganın birleşmesi bir duraklı dalga örneği oluşturur. Duraklı dalgada, iki enine dalga da aynı düzlemde titreşir ve frekansları ile maksimum genlikleri eşittir. Duragan dalga(*), ters yönde ilerleyen iki dalgadan oluştuğu için sicim boyunca ilerleme göstermez. Frekansları farklı iki dalga üst üste gelebilir. Böyle bir durumda bileşik dalga, iki sinüzoidal etkenin bir sonucu olarak belirlenir. Etkenlerden biri iki özgün frekansın ortalamasıyla salınım yaparken öbürü iki frekans arasındaki farkın yarısına eşit bir frekansla salınır. Frekansları hemen hemen aynı olan iki dalga birleştiği zaman frekans farklılığı, ortalama frekansa göre küçük olacağı için bileşik dalga ortalama ya da yakın bir frekansla salınır. Ama genlik frekans farklılığına bağlı olarak değişime gösterir. Genliğin bu değişimi, ortalama frekans modülasyonu olarak adlandırılır (*bak.* modülasyon). Dalga genliği modülasyonu, salınımların zarfını (tüm dalga tepelerini birleştiren eğri) belirler. Görece yavaş olan zarf salınımına "vuru" denir. Eğer iki müzikçi aynı notaları, biraz farklı akort edilmiş aletleriyle çalmaya girişirlerse vurular işitilebilir.

Kırınım ve girişim. Tüm dalgaların iki önemli özelliği, kırınım(*) ve girişimdir(*). Bir dalga, ekran ya da başka bir engel

içindeki küçük bir deliğe doğru yöneltildiğinde, delikten farklı yönlerde geçerek çıkar. Böylece normal olarak düz bir yol izleyen ışık ışınları, küçük bir delik içinden geçerken yukarı kıvrılabilir. Bu, kırınım dır.

Girişim ise, aynı uzayı paylaşan iki dalga- nın birbirine eklenmesi ve tedirginliklerin üst üste binmesiyle oluşur. Eğer dalgalar uyum içinde birleşmişlerse yani iki dalga aynı fazda ise, tedirginlikler artar ve geniş- ler. Dalga fazlarının farklı olduğu durum- larda dalgalar yok edici girişim yaparlar ve bu nedenle ya azalır ya da tümüyle kaybo- lurlar.

Doğrusal olmayan dalgaların incelenmesi matematik olarak daha karmaşıktır. Bu tür dalgalar çoğu uygulamada büyük önem taşıyabilir. Bunlar genellikle daha karmaşık bir yapı ve davranış gösterir. Doğrusal olmayan dalgalar, haberleşme şebekeleri ve sarmal gökadam kolları gibi sistemlerde önemlidir.

dalga hızı, periyodik ya da çevrimsel bir hareketin, herhangi bir doğrultuda birim zamanda katettiği uzaklık. Bir dalga- nın hızı, dalgaboyu ile frekansının (saniyedeki titreşim sıklığı) çarpımına eşittir ve şiddetin- den bağımsızdır.

Katı bir cisim içinde bir nokta titreşim yaparsa, frekansları aynı olan enine dalga- lar(*) ile boyuna dalgalar(*) yayılır ve boyuna dalgalar, dalgaboyları daha uzun olduğundan, daha hızlı hareket eder. Bu nedenle, örneğin enine (birincil) ve boyuna (ikincil) dalgalardan oluşan sismik dalgalar, Yer içinde iki farklı hızda yol alır.

Boyuna dalgalar (örn. ses dalgaları), beliri- li bir ortamın aracılığıyla yayılır ve bu dalgaların hızı, ortamı oluşturan maddenin yoğunluğuna ve esnekliğine bağlıdır. Sesin havadaki hızı, saniyede yaklaşık 330 m, suda saniyede 1,5 km ve çelikte saniyede 5 km'dir. Frekansları ne olursa olsun bütün ses dalgaları, havada aynı hızda hareket eder. Işık hızı da vakumda (boşlukta) frekansından bağımsızdır; ama saydam bir ortamda, malzemenin içindeki ayrılım(*) etkisine bağlı olarak değişir ve ortamın kırma indisıyla ters orantılıdır.

dalga izi, sığ deniz, göl ya da ırmak kökenli yüzey şekli. Birbirini izleyen dalgalar biçiminde, bakışımı yamaçlardan, keskin tepelerden ve yuvarlak çukurluklardan oluşur. Dalga izleri, kumlu tabanda salınım dalgala- rı tarafından oluşturulur; salınım dalgaların- da yalnızca dalga- nın biçimi hızla ilerler, ama hemen hemen kapalı düzey yörüngeler- de hareket eden asıl su parçacıklarının karaya doğru taşınması çok yavaş gerçekleşir. Yüzeydeki bu yörüngesel hareket, aşağıya doğru gittikçe azalan bir kuvvetle iletilir; ama eğer su derinliği dalgaboyunun yarısından daha az ise, su hareketi tabana yakın bölümlerde de etkili olur. Bununla birlikte, tabanın sıkıştırılmasıyla en alttaki yörüngeler hemen hemen yassı elipsler biçimini alır ve taban suyu ritmik olarak ileri geri hareket eder. Eğer, bu yatay hareketin hızı, yatağı oluşturan taneleri hareket ettirebilecek düzeye ulaşır, dalga izleri oluşmaya başlar. Tabanda bulunan herhangi bir çıkıntı, her iki yanda karşılıklı burgaçların oluşmasına yol açar ve böylece yamaçları bakışımı keskin bir sırt ortaya çıkar.

dalga kılavuzu, bazı radyo donanımların- da elektromagnetik dalgaları vericiden an- tene ya da antenden alıcıya doğru yönlendirmekte kullanılan, metal borudan aygıt. Tıpkı insan kulağının ses dalgalarını toplayıp odaklaştırarak kıvrımlı kulak yoluna

yöneltmesi gibi dalga kılavuzları da elektro- magnetik dalgalar için benzer bir kanal işlevi görür.

Dalga kılavuzları yalnızca belirli dalgaboy- ları için kullanılır. Bir elektromagnetik dalga- nın dalga kılavuzu aracılığıyla iletili- bilmesi için, dalgaboyunun kanalın çapıyla aynı ya da ondan daha küçük olması gerekir. Bu nedenle dalga kılavuzları, dal- gaboyları 1 mm ile 1 m arasında değişen kısa mikrodalgalar için kullanışlıdır. Bir elektromagnetik dalga- nın dalga kılavuzu içindeki davranışı, İskoçyalı fizikçi James Clerk Maxwell'in geliştirdiği ve onun adıyla anılan denklemlerle önceden saptanabilir. Bir elektromagnetik dalga- nın dalga kılavu- zu içindeki hareketinin başlıca iki biçimi, enine elektrik (EE) ve enine magnetik (EM) modlarıdır (kipler). Her iki mod da sonsuz sayıdaki yayılım altmodundan oluş- şan genel yayılım türüdür.

Bir dalga kılavuzunun en uygun kesiti, yönlendireceği dalga- nın özelliklerine göre belirlenir. En basit ve en yaygın kullanılan dalga kılavuzları, eni boyunun yaklaşık iki katı olan dikdörtgen kesitli aygıtlardır. Basitlik ve yaygın kullanımı açısından ikinci sırada çembersel kesitliler gelir. Bu iki tipe ek olarak, bombeli ya da elips biçiminde olan çeşitli kılavuz türleri de vardır. Dalga kılavuzlarının mikrodalgaları köşeli ortam- ların ötesine iletmeleri gerektiğinde, özel mafsallardan ve dirseklerden yararlanılır. Mikrodalgaları 90°'lik bir açıyla döndürmek için de, kılavuzla uygun bükümler verilir. Ayrıca, T-tipi birleştirmeler ve daha birçok karmaşık birleştirme türleri de geliştiril- miştir.

Dalga kılavuzunun kendisi, ilettiği elektro- magnetik dalga- nın enerjisini çevreye yay- maz, ama bu işlevi görecekt biçimde kolayca uyarlanabilir. Bunun bir yolu, dalga kılavu- zunun çeperlerinde delikler ya da yivler açmaktır. Bir başka yol ise, dalga kılavuzu- nu belirli bir noktadan ayrılarak boynuz (huni) biçiminde genişletmek ve böylece mikrodalgaların bu açıklıktan ısımasını sağ- lamaktır. Bu tür aygıtlara huni anten denir. Huni antenler, öteki anten türleri gibi hem verici hem alıcı olarak kullanılabilir.

Dalgaların yönlendirilmesinde birçok elek- tromagnetik kanallama aygıtından da yarar- lanılabilir. Yalıtılan bir zarfla sarılmış silin- dir biçimindeki bir kablo ile bunun çevresi- ne yerleştirilen içi boş silindir biçimindeki bir iletkenin oluşan koaksiyal kablolar, tıpkı dalga kılavuzu gibi işlev görür. Elek- tromagnetik dalgaların kılavuzlayan bir baş- ka malzeme de optik elyafıdır. Saç teli inceliğinde son derece katıksız cam ya da plastik ipliklerden oluşan optik lifler, ışık ışınlarını, ciddi bir enerji kaybı olmaksızın kilometrelerce uzağa taşıyabilir.

dalga mekaniği, kuvantum mekaniğinin, özellikle 1926'da Avusturyalı fizikçi Erwin Schrödinger tarafından geliştirilen ilk bi- çimlerinden biri. Ayrıca bak. Schrödinger denklemi.

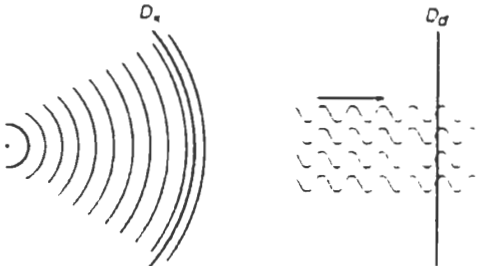
dalga oyuğu bak. deniz mağarası

dalga-parçacık ikiliği, ışık ve elektronlar gibi, hem parçacık hem dalga özelliği taşı- yan fiziksel yapıları tanımlamakta kullanı- lan kavram. 1905'te ilk olarak Albert Eins- tein, elde ettiği deneysel bulgulara dayana- rak, o zamana değin bir elektromagnetik dalga türü olarak kabul edilen ışığın, aynı zamanda parçacık benzeri bir yapıya sahip olduğunu, ya da kesikli (ayrı ayrı) enerji paketleri halinde kümeleştiğini gösterdi. 1924'te ise Fransız fizikçi Louis-Victor Broglie, daha önceleri maddesel parçacıklar olarak kabul edilen elektronların ve öteki

parçacıkların, aynı zamanda dalga özelliği gösterdiğini ve dalgaboyu ve frekans gibi özelliklerinin bulunduğunu one surdu. 1927'de elektronların dalga yapısı deneysel olarak saptandı. Ertesi yıl da, aynı olgunun dalga ve parçacık özellikleri arasındaki tümleyicilik ilişkisi tanımlandı (bak. tümle- yicilik ilkesi).

dalga sayısı, atom, molekül ve çekirdek spektroskopisinde frekans birimi. Gerçek frekansın ışık hızına bölünmesiyle elde edil- ir ve birim uzaklıktaki dalga sayısına eşittir. Herhangi bir dalga- nın frekansı (Yunan alfabesindeki ν [nu] harfiyle simgelenir). ışık hızının (c) dalgaboyuna (λ) bölümüne eşittir ($\nu = c/\lambda$). Tayfın görünen bölümün- deki tipik bir tayf çizgisinin dalgaboyu $5,8 \times 10^{-7}$ cm'dir; bu dalgaboyu, yukarıdaki denklem uyarınca $5,17 \times 10^{14}$ Hz'e (hertz, saniyedeki çevrim sayısıdır) karşılık gelir. Frekans ve öteki değerler çok büyük oldu- ğundan, bu sayı genellikle ışık hızına bölü- nerek küçültülür. Frekansın ışık hızına bölü- nmesiyle (ν/c), yukarıdaki denklemden $1/\lambda$ elde edilir. Dalgaboyu, metre olarak ölçül- düğünde, $1/\lambda$, bir dalga katanının bir metre uzunluğundaki bölümüne düşen dalga sayı- sını verir; santimetre olarak ölçüldüğünde de, bir santimetredeki dalga sayısını gösterir. Bu sayı, tayf çizgisinin dalga sayısı olarak tanımlanır. Dalga sayısının birimi, metrenin tersi ($1/m$ ya da m^{-1}) ya da santimetrenin tersidir ($1/cm$ ya da cm^{-1}).

dalga yüzü, DALGA CEPHESİ olarak da bilinir, dalga- nın yayıldığı ortam içinde, aynı fazda titreşen noktaların oluşturduğu sanal yüzey. Eşit fazlı noktalar, periyodik hare-

Dalga yüzü

ketlerin tamamlandıkları bölüme özdeş olan noktalardır ve eşit fazlı tüm noktaların birleştirilmesi yoluyla çizilen düzlem, dalga yüzünü oluşturur. Çizimde, bir nokta kay- naktan yayılan bir ses dalgasında oluşan küresel bir dalga yüzü (D_k) ile paralel bir ışık demetinde oluşan düzlemsel bir dalga yüzü (D_d) görülmektedir. Enine ve boyuna dalgalardan oluşan dalga yüzleri, dalga- nın kaynağına, içinden geçtiği ortama ve karşı- laştığı engellere bağlı olarak, çeşitli biçim- lerdeki yüzeyler halinde olabilir.

dalgaboyu, bir dalga- nın, eşit fazlı ardışık noktaları arasındaki uzaklık. Eşit fazlı nok- talar, periyodik hareketlerinin tamamladık- ları bölümü özdeş olan noktalardır. Dalga- boyu, enine dalgalarda(*) çoğunlukla tepe- den tepeye, ya da çukurdan çukura, boyuna dalgalarda(*) ise, sıkışmadan sıkışmaya ya da seyreلمeden seyreلمeye ölçülür. Genel- likle Yunan alfabesindeki lambda (λ) har- fiyle simgelenen dalgaboyu, belirli bir or- tam içinde ilerleyen dalga katanının hızının (v), frekansına (f) bölünmesiyle elde edilir ($\lambda = v/f$).

dalgakıran, MENDİREK olarak da bilinir, bir limanı, demirleme yerini ya da marinayı dalgalardan korumak amacıyla kıyı açığında

inşa edilen yapı. Kıyıyı yalayan akıntıları keserek kıyı aşınmasını bir ölçüde önler. Ama uzun dönemde aşınma ve tortullaşma oluşumları, akıntıların kesilmesi ya da dolgu yapılması gibi yollarla etkili biçimde önlenemez. Bir alandaki tortullaşmanın ortadan kaldırılması başka bir yerdeki aşınmayla dengelenecektir; bir dalgakıran ya da bir dizi yapı bu olgunun ortaya çıkmasını engelleyemez. Karş. sedde.

dalgakuşu (*Aphriza virgata*), *Scolopacidae* familyasının *Calidritinae* altfamilyasından, yalnızca Amerika'da dağılım gösteren kıyı kuşu. Yaklaşık 25 cm uzunluğundaki dalg-

Dalgakuşu (*Aphriza virgata*)
Herbert Clarke

kuşları Alaska'nın güneyindeki dağların yüksek ve kayalık bölgelerinde ürerler. Dişi yerde kurumuş yuvaya dört yumurta bırakır, yavruları ve yuvayı koruma işini de erkek kuş üstlenir. Erkeğin birdenbire yuvadan fırlayıp uçuşmasının, yerde bulunan yuvayı basarak ezebilecek hayvanlara karşı bir uyarı olduğu sanılmaktadır. Dalgakuşları genellikle Alaska'dan California'ya kadar uzanan çok dalgalı, yosunlu ve kayalık kıyılarda kışlar, bazıları da Şili'nin güneyine kadar iner.

dalgalı borç, nicelik bakımından sürekli değişiklik gösteren kısa vadeli hazine borcu. Devlet bu tür borçlanmaya genellikle bütçe gelirlerinin giderleri karşılamaması, mali yıl içinde gelirlerle giderler arasında denksizliğin (kasa açığı) ortaya çıkması gibi nedenlerle başvurur. Gereksinim duyulan para bu yoldan sağlandıktan sonra, gelirin arttığı aylarda elde edilen fazla gelirle (kasa fazlası) borç kapatılır. Devletin kısa sürede gelir getirecek yatırımlar için düşük faizli borçlanmaya gereksinim duyduğu durumlarda kredi kurumları dışında kaynak bulma yoluna gidilir.

Dalgalı borçlar bütçe emanetleri, adi emanetler, bankalardan sağlanan kısa vadeli avanslar ve hazine bonolarından oluşur. Bütçe emanetleri mali yıl içinde hazinece ödenmesi gerekmemekle birlikte yıl sonuna değin çeşitli nedenlerle ödenmeyen paralar. Bunlar bütçe emanet hesabına kaydedilir ve ödeninceye değin hazinece faizsiz olarak kullanılır. Adi emanetler, artıma ve eksiltmelerde ilgililerce yatırılan teminatlar ile anonim ortaklıklar ve bankalarca ödenen yedek akçeler gibi yasal zorunluluklar nedeniyle hazineye yatırılan paralardır. Bankalardan sağlanan avansların başında, Merkez Bankası'nın tutarı cari yıl genel bütçe ödenekleri toplamının yüzde 15'ini aşmamak koşuluyla hazineye açtığı kısa vadeli avans gelir. Avansın vadesi bütçe yılıyla sınırlıdır. Ayrıca bu avansın yasaya göre TC Merkez Bankası'nın sermaye ve yedek akçe toplamının yüzde 50'sini geçme-

mesi gerekir. Bundan başka Osmanlı Bankası ile TC Ziraat Bankası ve Devlet Yatırım Bankası da statü gereği hazineye avans açmak zorundadır.

Dalgalı borçların başka bir türü de hazine bonosudur(*). Bu, devletin kısa vadeli borçlanma karşılığı çıkardığı bir borç senedir. Hazine bonosunun vadesi bir yılı aşmaz. Ayrıca bak. borçlanma.

dalgalı sigorta, çeşitli konularda bir ya da birden çok rizikonun belirli bir süre için sigortalınması. Bu tür sigortada sigorta edilen değerler, sigorta dönemi boyunca her an değişebileceğinden, ancak hasar meydana geldiğinde belirlenir. Dalgalı sigortaya bazen abonman sigortası da denir. Çünkü, arada hasar meydana gelse bile, belirli süre sona ermedikçe sözleşme devam eder. Bir işverenin çalıştırdığı bütün işçileri bir yıl içinde uğrayabilecekleri kazalara karşı belirli bir miktar para karşılığında sigorta ettirmesi, dalgalı sigortaya bir örnektir.

dalgaoölçer, ONDMETRE olarak da bilinir, bir elektromagnetik dalganın eşit fazlı ardışık dalga yüzleri arasındaki uzunluğu ölçmekte kullanılan aygıt. Bu ölçüm çoğunlukla dolaylı olarak, dalganın frekansını ölçerek yapılır. Elektromagnetik dalgaların dalga boyları, farklı yayılma ortamlarında farklı olmakla birlikte dalgaoölçerlerin ayarlanmasında çoğunlukla dalganın boşlukta hareket ettiği, yani saniyede 299.792.458 m yol aldığı varsayımı temel alınır. Böylece dalga boyu (λ), dalganın yayılma hızının (c), hertz cinsinden titreşim frekansına (f) bölünmesiyle elde edilir.

50 kHz ile 1.000 mHz arasındaki frekanslar genellikle, ayarlanmış bir indüktans kapasitans (bobin-kondansatör) devresinin yardımıyla ölçülür. İndüktansın (L) ve kapasitansın (C) değerleri saptandıktan sonra frekans, $f = 1/\sqrt{LC}$ formülüyle belirlenir.

Daha yüksek frekansların ölçümünde kullanılan dalgaoölçerlerde, ayarlanmış eleman olarak eşeksenli (koaksiyal) hatalardan ya da oyuk rezonatörlerden (sesleyici) yararlanılır. Bunların en basit türlerinden biri, kaymalı (hareketli) bir kısa devre içeren bir devreden oluşan Lecher tel dalgaoölçeridir. Kısa devrenin sinyalleri en yoğun olduğu iki nokta bulunarak, bir dalgaboyunun yansına eşit uzaklığı doğrudan ölçmek olanaklıdır.

Dalgaranga Krateri, Batı Avustralya'da, Dalgaranga yakınlarında küçük meteor krateri. Çapı 21 m, derinliği 3,3 m'dir. Eskiden beri varlığı bilinmekle birlikte, meteor kökenli olduğu ilk kez 1938'de öne sürüldü. Çevreden hem demir, hem taş benzeri meteor parçaları toplanmıştır. Yeterli araştırma yapılmamış olmasına karşın, boyutlarından ötürü kraterin meteor düşmesi sonucunda oluştuğu sanılmaktadır.

dalgıç, DALGIÇKUŞU olarak da bilinir, *Gaviiformes* takımının *Gaviidae* familyasını oluşturan, dalgıcı dört su kuşunun ortak adı. Eskiden bu kuşlar, aralarındaki yüzeysel benzerlikler nedeniyle, batağanlarla birlikte *Colymbiformes*(*) takımı içinde sınıflandırılırdı. Uzunlukları 60-90 cm arasında değişen dalgıçların ayırt edici özellikleri güçlü ve sivri gagaları, küçük ve sivri uçlu kanatları, parmaklarından üçünün perdeli oluşu ve bacaklarının gövdenin çok gerisinde bulunmasıdır; bacaklarının bu konumu dalgıçların iyice yalpalayarak yürümesine yol açar. Sık ve yoğun tüyleri üst bölümlerde daha çok kara ya da boz, alt bölümlerde aktır. Çiftleşme döneminde sırt tüyleri beyaz nakışlarla süslenir. Kızıl gerdanlı dalgıç

Gavia immer türü dalgıç
Charlie Ott - The National Audubon Society
Collection / Photo Researchers

(*Gavia stellata*), yazın boynundaki kızılımsı kahverengi lekeyle öbür dalgıçlardan kolayca ayırt edilebilir; kışın bu türün sırtında küçük ak benekler oluşurken, öbür türlerin sırtı nakışları yok olur.

Gerçek birer su kuşu olan dalgıçlar, suyun altında uzun süre yüzebilir ve 60 m derinliğe kadar dalabilirler. Türlerin çoğu tek tek ya da çiftler halinde yaşadığı halde, bazıları, özellikle kara gerdanlı dalgıç (*G. arctica*) sürüler halinde kışlar ya da göç eder. Dalgıçların ötüşü, gırtlaktan gelen, ürkütücü çığlıklarıyla kolayca tanınır. Daha çok balıklar, kabuklular ve böceklerle beslenen bu kuşların yuvaları, su kenarına yığılmış bitki kümeleri biçimindedir; dişi dalgıç bu yuvaya, kabuğu benekli, yeşilimsi kahverengi iki (bazen üç) yumurta bırakır. Kuluçkaya yatma görevini erkek ve dişi birlikte üstlenir. Yaklaşık 30 gün içinde yumurtadan çıkan yavrular, tüyleri kurur kurumaz ana-babalarıyla birlikte suya girerler. Dalgıçlar aslında iyi birer uçucudur; ama kızıl gerdanlı dalgıç dışındaki bütün türler, geniş bir su yüzeyinden havalanmadıkça uçuşa geçemezler. Bu nedenle, kızıl gerdanlı dalgıç bütün su kıyılarında yaşayabildiği halde, öbür türlere yalnız büyük göllerde rastlanır.

Kuzey Amerika'da en çok bulunan dalgıç türü *G. immer*, bu türün Avrasya'daki karşılığı ise *G. adamsii*'dir. Hemen hemen yalnızca kutup çevresinde dağılım gösteren kızıl ve kara gerdanlı dalgıçlar, kışın Karadeniz, Marmara ve Bogazlar'da tek tük görülebilir.

dalgıç çanı, yalnızca alt bölümü açık bir kap biçiminde, çoğunlukla bir basınçlı hava kaynağıyla donatılmış, tek kişilik dalgıç aleti. İlk olarak, en ilkel biçimiyle Aristoteles'in sözünü etmiş olduğu dalgıç çanı, ancak 18. yüzyılın sonlarında, İngiliz mühendis John Smeaton'un ağıta bir hava pompası yerleştirmesiyle kullanıma elverişli bir araç durumuna geldi. İndirildiği derinlik ne olursa olsun, dalgıç çanının içindeki boşluğa temiz hava dolar. Havanın basıncı, su basıncı ile pompa tarafından otomatik olarak ayarlanır; fazla hava kabın alt kenarlarından dışarı sızar. Çan derine indikçe, içerdeki su seviyesi yükselmeye başlar. Su yüzeyine yükseldikçe de, azalan su basıncı içerdeki su seviyesini düşürür. Böylece, çanın içindeki basınç, dışardaki basınçla aynı kalır. Çeşitli buluşlarla boyutları küçültülen ve daha kullanışlı duruma getirilen bazı gelişkin dalgıç çanı türleri günümüzde de kullanılmaktadır.

dalgıç elbisesi, sualtı dalgıçlarında kullanılan ve dalgıca hava sağlamak amacıyla yüzeye esnek bir boruyla bağlı olan su geçirmez elbise. 19. yüzyılın başlarında

Güney Çin Denizinde dalgıç hazırlığı yapan bir dalgıç
US Navy

geliştirilen dalgıç elbisesi, su geçirmez kumaştan yapılmış bir elbise, ağırlık takılmış ayakkabılar, kalın camlı bir lombozu bulunan küre biçiminde metal bir başlık ve hava sağlama donanımından oluşur. Bu haliyle son derece hantal olan ve dalgıca çok sınırlı hareket olanağı veren dalgıç elbisesi, günümüzde bağımsız soluma aygıtlarıyla donatılmıştır.

dalgıçböcek, Coleoptera (kırkanatlılar) takımının *Dytiscidae* familyasını oluşturan 4 bini aşkın böcek türünün ortak adı. Bu oval ve yassı gövdeli böceklerin uzunluğu 1,5 mm'den başlayıp 35 mm'yi aşabilir. Suda yaşamaya çok iyi uyum sağlamış olan dalgıçböceklerin arka bacakları uzun, kürek gibi yassı ve hayvanın su yüzeyinde batmadan durmasını sağlayacak biçimde şaşıktır.

Dalgıçböcek (*Dytiscus*)
Jane Burton - Bruce Coleman Ltd

Gene su yaşamına uyarlanmanın sonucu olarak, soluk delikleri karın bölümünde, kanat kılıflarının (elitra ya da kırkanat) uç bölümünün altındadır. Böcek, su yüzeyinin hemen altında baş aşağı eğik durumda dinlenirken, kanat kılıflarının ucunu kaldırarak havayı soluk deliklerinden içeri çeker; dalaçağı zaman da, suyun altındayken solu-yacağı havayı kanatlarının altında biriktirir. Bazı türlerde erkeklerin ön bacaklarında, suda çiftleşirken dişinin kaygan gövdesine sıkıca tutunmalarını sağlayan emici yastıklar bulunur. Etçil olan dalgıçböcekler, suda yaşayan böcekleri ve öbür su canlılarını, hatta kendilerinden büyük balıkları avlayarak beslenir.

Dişiler yumurtalarını suya ya da su bitkilerinin üstüne bırakır. Çeneleri orak biçiminde olan ince uzun larvaları, son derece oburdur; bu larvalar, çenelerindeki kanallar aracılığıyla sindirim salgılarını avının içine

akıtır ve hayvanın sindirilmiş dokularını emerek alır. Erişkinler gibi larvalar da karınlarındaki soluk delikleriyle solunum yapar ve su yüzeyine asılı olarak durabilir. Bazı türlerde ipliksi karın uzantıları solungaç işlevi görerek, larvanın suyun üstüne çıkmadan soluk almasını sağlar. Larvalar pupa evresini nemli toprakta geçirir.

Yeryüzünün hemen her yanına dağılmış olan *Dytiscus* ve *Cybister* cinslerinin üyeleri, bazı Doğu ülkelerinde yenmek üzere özel olarak yetiştirilir. *Sieltitra* cinsinin üyeleri kördür ve derin kuyularda yaşar.

Dalhousie (Markisi ve 10. Kontu), James-Andrew Broun Ramsay (d. 22 Nisan 1812, Dalhousie Şatosu, Midlothian - 6. 19 Aralık 1860, Dalhousie Şatosu, Midlothian, İskoçya), 1847-56 arasında Hindistan genel valisi olarak görev yapan İngiliz devlet adamı. Giriştiği fetihler ve ilhaklarla Hindistan'ın bugünkü sınırlarını çizmiş ve merkezi bir yönetim kurmuştur.

Oxford'daki Christ Church College'da öğrenim gördü. 1836'da Lady Susan Hay ile evlendi ve ertesi yıl Parlamento'ya girdi. Sir Robert Peel'in Muhafazakâr hükümetinde ticaret bakan yardımcısı (1843), ardından ticaret bakanı (1845) oldu. 1846'da Peel'in istifa etmesi üzerine hükümetteki görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Ertesi yıl, yeni kurulan Liberal hükümetin Hindistan genel valiliği önerisini kabul etti.

Dalhousie Ocak 1848'de Hindistan'a geldiğinde ülkede durum sakin görünüyordu. Oysa iki yıl önce Sihlerin kurduğu Pencap ordusuyla İngilizler arasında şiddetli çarpışmalar olmuş ve İngilizler durumu güçlüğüle denetim altına alabilmişlerdi. İngiliz desteğindeki yeni Sih yönetiminin baskıcı politikalarının yarattığı hoşnutsuzluklar, Nisan 1848'de Multan'da yerel bir ayaklanmaya yol açtı. Yerel görevlilerin derhal harekete geçilmesi yolundaki önerilerine karşın geç davranılması yüzünden, karışıklıklar bütün Pencap'a yayıldı. Dalhousie Kasım 1848'de ayaklamayı bastırmak için İngiliz birliklerini Pencap'a gönderdi. Birbirini izleyen askeri zaferlerin ardından 1849'da Pencap'ı ilhak etti. Bazı çevrelerce Pencap'ı ilhak etmek için yerel bir ayaklanmanın büyümesine göz yummakla suçlandıysa da, hizmetlerinin karşılığı olarak marki unvanını aldı.

1852'de Rangoon'da başgösteren ticari anlaşmazlıklar yaklaşık yüzyıldan beri bölgeyi denetim altına almak için birbirleriyle çekişen İngiltere ve Birmanya (bugün Myanmar) arasındaki ilişkilerin yeniden gerginleşmesine ve II. İngiltere-Birmanya Savaşı'nın başlamasına yol açtı. Savaş, İngilizlerin bir yıl geçmeden Rangoon ve Pegu'yu ilhakıyla sonuçlandı. Dalhousie gene saldırgan siyaseti nedeniyle eleştirilere uğradı. Ama savaşın sonunda Birmanya'da İngiltere'nin çıkarlarına çok uygun bir yönetim kuruldu ve İngiltere Asya'nın en büyük limanlarından biri olan Rangoon'u ele geçirmiş oldu.

Dalhousie, barışçı yöntemlerle de toprak kazanmak için her fırsattan yararlandı. O dönemde İngiliz hükümetinin denetimi altında hızla güçlenen Doğu Hindistan Kumpanyası, Hintli hükümdarlarla askeri destek karşılığında bir İngiliz temsilci ve askeri birlikler bulundurma gibi ayrıcalıkları içeren çeşitli antlaşmalar yapmıştı. Bu ilişkiler çerçevesinde oğlu olmayan bir hükümdarın vâris olarak bir evlat edinmek için İngiliz hükümetinden izin istemesi gelenek haline gelmişti. İngilizlerin Hindistan'daki konumunu daha da güçlendirmeye çalışan Dalhousie, bu iznin verilmemesi durumunda, söz konusu devletin "son bulacağı"nı ve topraklarının İngiltere'ye geçeceğini öngö-

ren bir karar çıkardı. Bu yoldan 1848'de Satara, 1854'te de Cihansi ve Nagpur'u ilhak etti.

Ama 1856'da neva'b'ın (mülki amir) ülkeyi kötü yönettiği gibi bir gerekçeyle Ayodhya'yı ilhak etmesi, Müslüman seçkinlerin büyük tepkisine yol açtı. Bu arada çoğu Ayodhyalı olan İngiliz ordusu içindeki Hintli askerlerin ve toprak sahibi soyluların eski ayrıcalıklarını yitirmesi, ertesi yıl başlayan Hint Ayaklanması'nı hazırlayan önemli bir etken oldu.

Dalhousie merkezi bir yönetim yapısı oluşturma için öncelikle bir haberleşme ve ulaştırma ağı kurmaya girişti. Demiryollarının yapımı doğrultusunda ilk adımları attı. Haberleşmeyi kolaylaştırmak için telgraf hatları döşetti; merkezi bir posta sistemi kurarak pul karşılığında mektup yollanmasını sağladı. Ayrıca dul kadınların kocalarıyla birlikte yakılması ve insanların kurban edilmesi gibi uygulamaları yasakladı. Okullarda anadillerde eğitim verilmesini ve kız çocuklarının okutulmasını özendirdi.

1856'da genel valilikten ayrılarak İngiltere'ye dönen Dalhousie, aşırı çalışma ve gerginlikler yüzünden bozulmuş olan sağlığının daha da kötüleşmesiyle 1860'ta öldü.

dalıciborankuşu, Procellariiformes takımının *Pelecanoididae* familyasını oluşturan beş küçük deniz kuşu türünün ortak adı. Kutupaltı bölgelerde yaşayan bu türlerin en yakın akrabaları borankuşları, yelkovanlar ve albatroslardır; bununla birlikte, daralan evrimin tipik bir örneğini veren dalciborankuşları, bu uzun kanatlı türlerden çok kuzey yarıkürenin kısa kanat, küçük dalciborankuşlarına benzer. Dalciborankuşları gibi dalciborankuşları da ak ve kara renkli, kısa kanatlı ve tıknaz gövdelidir; kanatlarını kullanarak suyun altında yüzebilir. Familyanın en yaygın ve en küçük türü olan bayağı dalciborankuşu (*Pelecanoides urinatrix*) yaklaşık 16 cm uzunluğundadır; en iri türü olan Peru dalciborankuşu (*P. garnotii*) ise yaklaşık 25 cm uzunluğundadır ve yalnızca Güney Amerika'nın batı kıyılarında, 6° ile 37° güney enlemleri arasındaki bölgede görülür.

dalıcımartı, Charadriiformes takımının *Alcidae* familyasını oluşturan, birinin yakın geçmişte soyu tükenmiş, öbürleri en çok Kuzey Kutbu ve kutupaltı bölgelerde, daha az olarak da kuzey yarıkürenin ılıman kuşağında dağılmış 22 kuş türünün ortak adı.

Hepsi yüzücü ve dalıcı deniz kuşları olan dalciborankuşların kanatları ve bacakları kısa,

Küçük dalciborankuşu (*Alte alte*)
H. Jon Jonsson

ayakları perdelidir. Deniz kıyılarındaki yarların sekilerine, kaya yarıklarına ya da kovuklara koloni halinde yuva yaparlar. Birçok tür kış mevsimini açık denizlerde geçirir. Besinleri tümüyle balıklar, kabuklular, yumuşakçalar ve planktonlar gibi deniz canlılarından oluşur. Türlerin hemen hepsi-

Ustura gagalı dalıcmartı (*Alca torda*)
Wolfgang Lummer

nin sırtı ve başı kara, göğsü ve karnı aktır. Bacakları gövdenin gerisinde olduğu için karada dik durur ve yürümekte güçlük çekerler. Bu özellikleriyle nun penguenlerine benzerlerse de aralarında akrabalık yoktur. Soyu tükenmiş olan büyük dalıcmartı (*Pinguinus impennis*) dışındaki bütün türler aynı zamanda iyi birer uçucudur. 75 cm uzunluğunda, şişkin gagalı bir pengüene benzeyen büyük dalıcmartı Atlas Okyanusunun kuzeyindeki kayalık adalarda yaşıyordu. Uçamadıkları için özellikle 19. yüzyıl başlarında denizciler tarafından çok sayıda avlandıklarından sayıları hızla azaldı. Sonuncu çift 1844'te İzlanda açıklarında öldürüldü.

Cephus grylle
Peter Laub - Ardea

Atlas Okyanusunun kuzey kıyılarında üreyen 40 cm uzunluğundaki ustura gagalı dalıcmartının (*Alca torda*) büyük ve keskin kenarlı bir gagası vardır. 35 cm uzunluğundaki *Cephus grylle*'nin gagası sivri ve kara, ayakları kıızıdır. Üreme mevsiminde kanatlarında beliren birer ak leke dışında, tüyleri tümüyle karadır. Kuzey Kutup Dairesi çevresinde ürer; kışı Maine, İngiltere ve Bering Boğazına kadar uzanan bölgelerde geçirir. 40 cm uzunluğundaki *Uria aalge*'nin sırtı ve başı kara, alt bölümleri aktır. Kuzey Kutup Dairesi'nden başlayıp güneyde Nova Scotia, Portekiz ve Kore'ye kadar uzanan bölgede ürer.

Familiyanın en küçük üyesi olan küçük dalıcmartı (*Alle alle*) 20 cm uzunluğunda, ak ve kara renkli, kısa gagalıdır. Kuzey Kutup Denizindeki kayalık adalarda ve kıyılarda üreyer bu küçük yapıtlı tür çok usta bir dalıcdır.

dalız, VESTİBÖL olarak da bilinir, içkulakta, şakak kemiği içine yerleşmiş, içi sıvı dolu bir kanal sistemi olan kemik dolambacın orta bölümü. Dalız orta kulağın iç bölümüne bağlanır; orta kulaktaki üzengi kemiğinin tabanı da dalızın dış duvarındaki oval pencereye dayanır. Önden salyangoza (koklea), arkadan ise yanmdaire kanallarına açılan dalızın içinde, denge organının birer parçası olan, kesecik (*sacculus*) ve kırıbacık (*utricle*) adında iki küçük bölme ayırt edilir. Kesecik ve kırıbacığın içini, bir mozaik deseni oluşturacak biçimde döşeyen, biri yuvarlak, öbürü silindirik biçimindeki kırpıksi (tüylü) duyu hücrelerinin başın hareketini algılamaya yardımcı olduğu sanılmaktadır. Bu hücreler özellikle yerçekimi kuvvetlerine duyarlıdır. Ayrıca bak. içkulak.

dalız-salyangoz siniri bak. iştme siniri

Dali, Çin'de Yunnan yönetim bölgesinin (*sheng*) ortabatı kesiminde kent. Dalibaizu (Dalibai) özerk yöresinde (*zizhizhou*) bir il (*xian*) merkezidir. Er Gölünün (*hai*) verimli batı havzasında yer alır.

Hindistan'ın kuzey kesimine ve Birmanya'ya giden ticaret yolu üzerinde bulunan Dali, Yunnan'ın geleneksel ticaret ve siyaset merkeziydi. Çinlilerin Kunming olarak adlandırdığı ve önceleri Baiman kabilelerinin oturduğu yörede İÖ 1. yüzyılda bir Çin sınır karakolu kuruldu. Çin'in gevşek denetimi İS 6. yüzyılda sona erdi. 738'den sonra Yunnan'da ortaya çıkan güçlü Nanzhao Devleti yöreye egemen olarak Dali kentini kurdu. Bu kent 9. yüzyıl başlarında Nanzhao'nun ardından Yunnan'ı denetim altına alan Dali Krallığı'nın başkenti (937) oldu. 1094'te kurulan Houli adlı devlet 1253'teki Moğol istilasına değin yöreyi elinde tuttu.

Moğollar, ele geçirdikleri Yunnan'ın başkentini daha doğuda olan Kunming'e taşıdılar. Dali 20. yüzyıl ortalarına doğru ticari üstünlüğünü göl kıyısında ve daha güneyde yer alan Xiaguan kentine kaptırdı ve önemini yitirdi. Nüfus (1970 ortaları tah.) 10.000-50.000.

Dalı, Salvador (Felipe Jacinto) (d. 11 Mayıs 1904, Figueras - ö. 23 Ocak 1989, Figueras, İspanya), gerçeküstücülüğün(*) en önde gelen temsilcilerinden İspanyol ressam ve özgün baskı sanatçısı.

Madrid Güzel Sanatlar Okulu'nda eğitim gördüğü sıralarda metafizik resmin öncülerinden de Chirico ve Carra'nın etkisi altında

Dalı
Ara Güler

kaldı. Aynı dönemde Ön-Raffaellocuların ayrıntılı gerçekçiliğine ve Ernest Meissonier gibi 19. yüzyıl ressamlarının yapıtlarına da derin bir ilgi duydu. 1927'de Madrid'de İber Sanatçılar Derneği'nin sergilerine katılmaya başladı, ayrıca Barselona'da Dalmau Galerisi'nde sergiler açtı. Şair Federico García Lorca ve sinema yönetmeni Luis Buñuel ile bu sıralarda arkadaş oldu. 1928'de iki kez Paris'e gitti, Picasso ve Miro ile tanıştı. Ertesi yıl Goemans Galerisi'nde yapıtlarını sergiledi ve gerçeküstücülük akımına katıldı. Aynı yıl şair Paul Eluard'ın eski karısı Gala ile evlendi. Dalı'nın yaşamında her zaman önemli bir yeri olan Gala onun gerçeküstücülükle bütünleşebilmesinde de önemli bir rol oynadı. Dalı, Buñuel ile 1928'de *Un chien andalou* (Bir Endülüs Köpeği), 1930'da da *L'Âge d'or'u* (*Altın Çağ*) çevirdi. 1934'te Lautréamont'un *Les chants de Maldoror* (1869; Maldoror'un Şarkıları) adlı kitabını resimledi. 1937'de İtalya'ya bir gezi yaptı. II. Dünya Savaşı nedeniyle 1940'ta birçok Avrupalı sanatçı gibi ABD'ye gitti, 1941'de New York kentindeki Modern Sanat Müzesi'nde bir retrospektif sergi açtı. Aynı yıl *La vie secrète de Salvador Dalí* (Salvador Dalı'nın Gizli Yaşamı) adlı otobiyografisini kaleme aldı. Bu kitapta, çocukluğunda şiddetli iştleri krizleri geçirdiğini belirtiyordu. Okulda öğrencileri ayaklanmaya kışkırttığından cezalandırılmış, 1926'da da okuldan uzaklaştırılmıştı. Dalı yaşamı boyunca olağandışı tavırları ve gösterişçi yanıyla da ününü sürdürdü.

Dalı'ye göre insan, klinik paranoya olayında olduğu gibi, gerçek bir düş dünyası yaratmalı, ama bunu yaparken de usun denetim altında tutulup iradenin bilinçli olarak bir süre askıya alındığını da unutmamalıydı. Bu yöntemin sanatsal yaratının yanı sıra, günlük yaşamda da benimsenmesini savunan Dalı, hem yapıtlarına, hem de yaşamına bu doğrultuda yön verdi. 1936'da Londra'daki Uluslararası Gerçeküstücülük Sergisi'nin açılışına dalgıç giysileri içinde ve tasmalarından tuttuğu iki tazyıla gelmesi bu tür davranışlarının bir örneğiydi.

Dalı, Sigmund Freud'un bilinçaltı imgelerin erotik çağrışımları üzerine yazdıklarından ve Paris gerçeküstücülerinin bilinçaltını ortaya çıkarma eğilimlerinden büyük ölçüde etkilenmişti. Gerçeküstücülükte düşüncenin herhangi bir mantık çizgisi izlemeden akmasını temel alan otomatizm(*) kavramını benimsediye de, bunu öbür gerçeküstücülerden daha iyimser bir bakış açısıyla işledi ve bu eğilime "eleştirel paranoya" adını verdi. Yapıtlarında yarattığı düşsel gerçekçilik (büyük gerçekçilik), betimlediği gerçekdışı düşsel mekân ve garip düşsel imgelem ile bir karışıklık oluşturuyordu. Bu yapıtlarda düşle gerçeği ayırmak neredeyse olanaksızdı. Dalı'nın amacı günlük uğraşları alaycı bir tavırla düşsel hale getirmektir.

Çoğu kez karanlık bir Katalan manzarası içine yerleştirilmiş, vücudundan yarı açık çekmeceler çıkan insan figürleriyle ("Yanan Zürafa", 1936-37, Sanat Müzesi, Basel) sanki balmumundan yapılmış ve güneş ısıyla eğilip bükülmüş saatler ("Belleğin İsrarı", 1931, Modern Sanat Müzesi, New York) en sık kullandığı temalardı. Veristik gerçeküstücülük olarak da anılan bu eğilim içinde Dalı birbiriyle ilişkisiz düşsel imgeleri gerçekçi bir yaklaşımla ve otomatizm yöntemini kullanarak bir araya getirmişti. "Ay-dınlatılmış Hazlar" (1929, Modern Sanat Müzesi, New York), "Delfi Vermeer'in Bir Masa Olarak Kullanılabilen Hayaleti" (1934, Salvador Dalı Müzesi, Cleveland, Ohio) ve "İç Savaş Sezgisi" (1936, Sanat Müzesi, Philadelphia) onun bu doğrultuda ki önemli yapıtlarıdır.

"İç Savaş Sezgisi", Dali'nin bir yapıtı,
1936. Sanat Müzesi, Philadelphia
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Dali 1937'deki İtalya gezisinde Raffaello ile İtalyan barok ressamlarının etkisi altına girdi ve kendine özgü bir çağdaş klasiklik arayışına yöneldi. 1939'da André Breton tarafından gerçeküstücüler grubundan çıkartılan Dali, II. Dünya Savaşı sonrasında mistik bir anlayışa yönelmekle birlikte, gerçeküstücü öğelerden bütünüyle uzaklaşmadı. "Son Yemek" (1955, Ulusal Sanat Galerisi, Washington, D. C.), "Diriliş" (1961, Bruno Paglioli Koleksiyonu, Mexico) ve "Dali'ye Bakan Gala" (1965, André François Petit Galerisi, Paris) geç dönem yapıtlarına örnektir.

Dalian bak. Lüda

Dalin, Olof von (d. 29 Ağustos 1708, Vinberg - ö. 12 Ağustos 1763, Stockholm, İsveç), İsveç'in ilk popüler yazar ve tarihçisi. İsveç kültürüne Aydınlanma çağı düşüncelerini tanıtmıştır.

Yoksul bir din adamının oğluydu. Lund Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Stockholm'e geldikten sonra aristokrat aileler tarafından aranılan bir özel öğretmen ve davetlerin değişmez konğu oldu. Joseph Addison'ın *The Tatler* ve *The Spectator* dergilerini örnek alan, İsveç'in ilk edebiyat dergisi, ünlü *Then swanska Argus'ta* (1732-34) imzasız yayımlanan bazı yazıların ona ait olduğu anlaşıncı, İsveç edebiyat çevrelerinde büyük bir ilgi gördü. Ama yazdığı iki oyun ve oldukça iddialı epik şiiri *Swenska friheten* (1742; İsveç'in Özgürlüğü) başanlı olamadı. En iyi ve en beğenilen yapıtı *Sagan om hästen*'de (1740; Atın Öyküsü) at İsveç halkını, atın sahipleri de çeşitli İsveç krallarını temsil eder. Dolaylı yoldan siyasal görüşlerini yansıttığı halk baladlarının en tanınmış *Huttvisan*'dır (Şapka Baladı). Çok canlı bir üslupla yazdığı üç ciltlik *Svea rikes historia* (1747-62; İsveç Krallığı'nın Tarihi) ise en büyük ilgi alanı olan tarih üzerinedir. Kraliçe Luise Ulrika'nın edebiyat toplantılarının önde gelen konuklarından biri olan Dalin, sonradan III. Gustaf adıyla tahta çıkan veliahta da özel dersler vermiştir.

Dalip Singh, DHULIP SINGH olarak da yazılır (d. Eylül 1837, Lahor, Hindistan - ö. 22 Ekim 1893, Paris), Sihlerin Lahor mihracesi (1843-49).

Yaklaşık 50 yıl Pencap'a egemen olan ve "Lahor Aslanı" olarak tanınan Rancit Singh'in oğlu olan Dalip, babasının ölümü-

nü (1839) izleyen yoğun iktidar çekişmeleri ve suikastlar sonunda annesinin çabasıyla mihrace ilan edildi (1843). Ama gerçek iktidar dayısı Javahir Singh ile annesinin Brahman sevgilisinin elinde kaldı. Bu arada Sih ordusu da sürekli güç kazanarak yabancı subayların denetimine son verdi ve 1845'e değin iki katlık bir artışla asker sayısını 70 bine çıkardı. İngilizlere karşı girilen I. Sih Savaşı'nın (1845-46) ardından yapılan barış antlaşmasıyla Dalip, sınırları küçülmüş Sih Krallığı'nın mihracesi olarak tanındı. Ama İngiliz Hindistanı yönetiminin vesayeti altına alındı ve Lahor'daki İngiliz temsilcisinin adına ülkeyi yönetmesi kararlaştırıldı.

1848'de Multan ve Hazara'da İngilizlere karşı patlak veren hareketlerin yaygın bir Sih ayaklanmasına dönüşmesiyle, II. Sih Savaşı (1848-49) başladı. Sihlerin Gucerat Çarpışması'nda (21 Şubat 1849) yenilgiye uğramasından sonra, mart ayında mihrace tahttan indirilerek krallığı İngiliz Hindistanı'na ilhak edildi. Yılda 12 bin sterlin maaş bağlanan Dalip, Hristiyanlığı kabul ederek İngiltere'ye yerleşti. Burada toplumdaki iyi kabul gördü. 1882'de maaşının artırılması için yaptığı başvurunun reddedilmesi üzerine, Fransa'ya geçti ve Hristiyanlıktan döndü.

Dalkılıç, Muharrem (d. 1938, Gaziantep), 800 m, 5.000 m ve krosu Balkan birincisi olmuş ve Balkan Karması'nda yer almış atlet.

Spora Gaziantep Kale Gençlik Kulübü'nde futbol oynayarak başladı. 1955'te Saip Aksoy'un özendirmesiyle kros yarışmalarına katıldı. 1956'da 1.500 m ve 5.000 m gençlerde Türkiye birincisi oldu. Ankara'da Besim Aybars tarafından çalıştırıldı. İlk kez 1957'de seçildiği milli takımda 70 kez yer aldı. 1958-65 arasında sekiz kez Türkiye kros şampiyonluğunu, dört kez Ömer Besim Koşalay Krosu'nu kazandı. 1.500 m'de üç kez, 5.000 m'de ise 14 kez Türkiye rekoru kırdı. 1.500 m'de 1959-64 ve 1967-69 arasında, 5.000 m'de 1960, 1964-65, 1967 ve 1969'da, 800 m'de ise 1963'te Türkiye birincisi oldu. Bir süre Fenerbahçe forması altında yarıştı. 1960'ta 800 m'de Balkan üçüncüsü oldu. 1962'de gene 800 m'de Balkan şampiyonluğunu kazandı. 1963'te krosu ve 5.000 m'de Balkan birincisi oldu; Balkan Karması'na seçildi ve Helsinki'deki yarışlarda 5.000 m'de Türkiye rekoru kıra-

rak Finlandiya Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı kazandı. Pist yarışlarında ve krosu hem Türkiye hem de Balkanlar'ın en iyi atletleri arasında gösterildi. 1970'te atletizmi bıraktıktan sonra atletizm ajanlığı yaptı ve atletizm federasyonlarında görev aldı.

Dall koyunu (*Ovis dalli*), *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Bovidae* familyasından, anayurdu Kuzey Amerika olan yabanıl koyun türü. Alaska'dan İngiliz Kolumbiyası'na kadar uzanan sarp bölgelerde yaşar. Postunun rengi beyaz ile siyaha yakın koyu kahverengi arasında değişir. Hem erkeğin, hem dişinin, neredeyse kapalı bir halka oluşturacak biçimde kıvrılmış in ve enine çizgili boynuzları vardır. Omuz yüksekliği 1 m, koçların ağırlığı 90 kg dolayındadır.

Dallam, Thomas (d. y. 1570, Lancashire - ö. 1614'ten sonra, İngiltere), İngiliz org yapımcısı.

Dallam'ın gençliği üzerine, demirciler loncası üyesi olan birinin yanına çırak girdiğinden, daha sonra kendisinin de lonca üyesi olduğundan başka pek bir bilgi yoktur. Kraliçe Elizabeth Doğu Tuccarları Kumpanyası'nın etkinliklerine kolaylık sağlamak ve Osmanlı padişahı III. Mehmed'in dostluğunu kazanmak amacıyla 1599'da İstanbul'a armağanlar göndermişti. Dallam da kendi yaptığı orglu bir mekanik saati padişaha sunmak için birlikte gitti. Bu yolculukta tuttuğu günlük 1893'te yayımlandı.

Dallam 1605-06'da King's College'a bir org yapmak üzere Cambridge'e taşındı. 1613'te Worcester Katedrali'ne (tasarımını Thomas Tomkins'in gerçekleştirdiği) iki klavyeli bir org, Edinburgh'daki Holyroodhouse Kraliyet Şapeli için bir bas org yaptı. 1613-14'te Eton College'in orgunu yaparken ona, kendisi gibi demirciler loncası üyesi olan oğlu Robert'in yardım ettiği sanılır. Obür iki oğlu George ve Ralph da hem İngiltere'de, hem de Cromwell Cumhuriyeti döneminde ailece yerleştikleri Bretonya'da org yapımıyla uğraştılar.

Dallan Forgaill (u. 15. yy sonları), döneminin en önemli İrlandalı şairlerinden. *Amra Choluim Chille* ya da *Eulogy of St. Columbkille* (Aziz Columba'ya Ovgu) adlı ilk uzun İrlanda şiirinin yazarı olduğu sanılır. Aziz Columba'nın ölümü üzerine 597'de yazılan bu şiir, İrlanda edebiyatının günümüze kalan en eski metinlerinden olan *Boz İnek Kitabı* (*) ile İrlanda ve Latin ilahilerini içeren *Liber Hymnorum* (İlahiler Kitabı) adlı yapıtlar içinde yer alır; iki metin de tam olarak çözülememiştir. Şiir, daha sonra İrlanda sagalarında görülen eski ve aliterasyonlu bir üslupla yazılmıştır.

Dallan Forgaill'in yaşamaına ilişkin kesin bilgi yoktur. *Eulogy*'nin oluşuna göre, yüksek bir ücret istemekle suçlanan profesyonel halk ozanlarını başarıyla savunan Aziz Columba ile 595'te Drum Cetta toplantısında tanışmıştır. Bu ozanların taleplerini savunduğu sonraki bir toplantıda öldüğü söylenir.

dallanma, belirli kararsız atom çekirdeği türlerinin, iki ya da daha çok bozunma sürecinden geçerek radyoaktif parçalanmaya uğraması. Örneğin, belirli radyoaktif maddelerin bazı çekirdekleri bir elektron salarak (negatif beta bozunumu), ötekileri ise bir alfa parçacığı salarak (alfa bozunumu) bozunurlar. Böylece, bismut-214 atomlarının yüzde 99'undan çoğu elektron salarak polonyum-214'e, geriye kalanları (yüz-

de 0,021'i) ise alfa parçacıkları salarak talyum-210'a dönüşürler.

Dallapiccola, Luigi (d. 3 Şubat 1904, Pisino, Istria, Avusturya İmparatorluğu - ö. 19 Şubat 1975, Floransa, İtalya), İtalyan besteci. Katı kurallı oniki ton tekniğiyle sıcak ve duygusal bir anlatıma ulaşabileceğini göstermiştir.

Çocukluğunun büyük bölümünü Trieste'de geçirdi. I. Dünya Savaşı sırasında ailesiyle birlikte Avusturya'nın Graz kentinde alıkondu. Burada Verdi ve Wagner'in müziğini tanıma fırsatını buldu. 1921'de Floransa'da Luigi Cherubini Konservatuarı'na girdi; 1934'te de konservatuarın öğretim kadrosuna katıldı. II. Dünya Savaşı'ndan önce piyanist ve öğretmen olarak tanınan Dallapiccola, eskiden beri Ferruccio Busoni, Arnold Schoenberg ve Alban Berg'in müziğine ilgi duymaktaydı. 1939'da oniki ton müziğindeki deneylerine başladı. *Canti di prigionia* (1938-41; Hapishane Şarkıları) adlı üçlemesiyle olgun bir besteci olarak belirdi. Vurmalı çalgılar, arplar ve piyanolardan oluşan bir orkestra ve koro için bestelenen bu yapıt, faşist öğretiyeye karşı bir protestoydu ve bir ölçüde ölümler missası "Dies Irae"nin (Gazap Günü) dinsel ezgisine dayanıyordu. Dallapiccola bu yapıtta oniki ton tekniğini özgün bir biçimde kullanmıştı.

Dallapiccola'nın vokal müziği en etkileyici yapıtları olarak kabul edilir. Çoşku dolu metinlerden ve çeşitli yaratıcı anlatımlardan yararlandığı koro bestelerinde hem Latin sıcaklığı, hem de karmaşık bir teknik göze çarpar. Kızı için yazdığı *Quaderno musicale di Annalibera* (1952; Annalibera'nın Müzik Defteri) adlı piyano kitabı İtalya'nın faşist yönetimden kurtulmasını kutlamak için yazdığı koro ve orkestra üçlemesi *Canti di liberazione*'nin (1955; Kurtuluş Şarkıları) büyük bölümünün temelini oluşturmuştur. *Volo di notte* (Gece Uçuşu) adlı operası ise ilk kez 1940'ta Floransa'da sahnelenmiştir.

Dallapiccola 1950'lerde ve 1960'larda Massachusetts'te, Tanglewood'daki Berkshire Müzik Merkezi'nde ve ABD'nin başka kentlerinde kompozisyon dersleri verdi. Özellikle de genç İtalyan bestecileri üzerinde çok etkili oldu. Elektronik müziğin önde gelen bestecilerinden Luciano Berio onun öğrencileri arasındaydı.

Dallas, ABD'de, Texas eyaletinin kuzey kesimindeki Dallas ilinde (county) kent. 1846'dan beri il merkezidir. Trinity Irmağı üzerinde yer alır. Eyaletin, Houston'dan sonra ikinci büyük kenti ve Farmers Branch, Garland, Grand Prairie, Highland Park, Irving, Mesquite, Richardson ve Uni-

versity Park kentlerini içeren bir bileşimin metropolüdür. 53 km batısında Fort Worth kenti yer alır. İrmak kıyısında ilk kulübeyi 1841'de John Neely yaptı. Burada giderek küçük bir köy gelişti. Yerleşimin adı, büyük olasılıkla ABD başkan yardımcısı (1845-49) George Mifflin Dallas'tan geliyordu. 1858'de, yakındaki La Réunion'da kurulan, ama başarısızlıkla sonuçlanan Fourier'ci komünden Fransız ve İsviçreli zanaatçıların gelmesiyle yerleşim büyümeye başladı. 1870'lerde bölgeye demiryolunun ulaşması da ticari gelişmeye hız kazandı. Büyük bir toptancı pazardı. Kentteki perakendeci kuruluşlar Güneybatı'ya hizmet vermeye başladı; bunlardan Neiman-Marcus uluslararası ün kazandı.

1907'de Dallas Pamuk Borsası kuruldu. 1920'lerde, ABD'de yetişen pamuğun yüzde 40'ı Dallas çevresinden geliyordu. Bugün pamuğun kent ekonomisine katkısı azalmıştır, ama çirçir makineleri yapımı önemini korumaktadır.

30 Ekim 1930'da C. M. ("Baba") Joiner, Doğu Texas'ta büyük petrol yatakları buldu. Bu keşif Dallas'ı, bütün petrol sanayisinin denetimini elinde tutan büyük bir merkez durumuna getirdi. Bunun sonucunda Dallas, Güneybatı'nın önde gelen mali merkezi oldu. Bugün birçok sigorta şirketinin merkezi buradadır. Ayrıca Dallas, bilgisayar bilimleri ve tıp alanında da önemli bir merkezdir; Amerikan Kalp Derneği'nin merkezi buradadır. Oldukça çeşitlenmiş durumdaki sanayi gıda, ulaştırma araçları, uçak parçaları ve makine imalatını içerir. Giyim eşyası üretimi de önemlidir; kent bölgenin moda merkezi olarak tanınır. Bir ulaşım ve haberleşme odağı olan Dallas'ta, ABD Kara ve Hava Kuvvetleri Haberleşme Birimi'nin uluslararası merkezi bulunur. Dallas-Fort Worth Havalimanı 1973'te açılmıştır.

Kasım 1963'te Başkan John F. Kennedy'nin arabayla geçerken bir suikast sonucu öldürüldüğü yerde bugün John F. Kennedy Meydanı vardır.

Bölgedeki başlıca eğitim kurumları Bishop College (1881), Dallas Baptist College (1897), Baylor Dişçilik Yüksekokulu (1905), Güney Metodist Üniversitesi (1915), eskiden Güneybatı Tıp Okulu olan Texas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Merkezi Dallas Kampusu (1943), Dallas Üniversitesi (1956), El Centro College (1966), Texas Üniversitesi Dallas Kampusu (1969) ve Richard College'dır (1972).

Dallas, opera, bale, müzikaller, senfoni konserleri gibi kültürel etkinlikleriyle de tanınır. Tiyatro Merkezi, tasarımcı Frank Lloyd Wright'ın yaptığı tek tiyatro binasıdır. Birkaç büyük göl dinlenme ve eğlence olanağı sağlar. Eyalet Fuar Alanı'nda, yıllık geleneksel Amerikan futbolu turnuvasının yapıldığı Cotton Bowl Stadyumu, bir konser salonu, çeşitli müzeler, bir planetarium, bir akvaryum, bir park ve eyalette her yıl düzenlenen en büyük sergilerden birinin yer aldığı fuar bulunmaktadır. Beyzbol takımı Texas Rangers Arlington Stadyumu'nda, Amerikan futbolu takımı Dallas Cowboys ise Texas Stadyumu'nda maç yapar. Heykel bahçeleri ile ilgi çeken Dallas Alışveriş Merkezi kentteki etkileyici yapılar arasındadır. Dallas 1856'da kasaba, 1871'de kent olarak tüzel kimlik kazandı. Nüfus kent, (1990) 1.006.877; Dallas-Fort Worth metropoliten alanı (1990), 3.885.415.

Dallin, Cyrus Edwin (d. 22 Kasım 1861, Springville, Utah - ö. 14 Kasım 1944, Boston, ABD), atlı Yerli heykelleriyle tanınan ABD'li sanatçı. Konularını, çoğu kez çağdaşlarında görülen melodramatik etkilerden uzak, doğalcı bir yaklaşımla işlemiştir.

"Barış İşareti" (1894, Lincoln Parkı, Chicago), "Büyücü" (1899, Fairmount Parkı, Philadelphia) ve "Sir Isaac Newton" (Kongre Kütüphanesi, Washington, D.C.) en önemli çalışmalarıdır.

Dalling ve Bulwer, (William) Henry Lytton (Earle) Bulwer, Baron (d. 13 Şubat 1801, Londra - ö. 23 Mayıs 1872, Napoli), İngiliz diplomat. Osmanlı Devleti ile yapılan Baltalimanı Antlaşması'nın ve İngiltere'nin Washington, D.C.'deki büyükelçisi olarak ihtilafı Clayton-Bulwer Antlaşması'nın(*) (19 Nisan 1850) görüşmelerine katılmıştır.

Harrow Okulu ile Cambridge'deki Trinity College ve Downing College'daki öğreniminden sonra orduya katıldı. 1829'da diplomat oldu. 1838'de Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye önemli ticaret ayrıcalıkları tanıdığı Baltalimanı Antlaşması görüşmelerini yürüttü. 1843'te Madrid büyükelçiliğine atandı. 1848'de İspanyol meşrutiyetçiliğine duyduğu yakınlık yüzünden diktatör Ramon Narvaez tarafından ülkeden çıkarıldı.

ABD'deki büyükelçiliği sırasında (1849-52) sevilen bir kişi olması, Clayton-Bulwer Antlaşması'nı sonuçlandırmasına yardımcı oldu. Her iki ülke tarafından onaylanmasına karşın, İngiltere'ye tanıdığı ayrıcalıklar nedeniyle antlaşma ABD'de tepki gördü.

Bulwer 1856'da Kırım Savaşı'nın arkasından yapılan görüşmelerde önemli rol oynadı. Son diplomatik görevi İstanbul'daki büyükelçiliği oldu (1858-65). 1871'de soyluluk unvanı aldı. Evelyn Ashley ile birlikte Lord Palmerston'ın 1870-76 arasında yayımlanan beş ciltlik resmi yaşamöyküsünün yazandır.

Dallmeyer, John Henry (d. 6 Eylül 1830, Loxten, Vestfalya - ö. 30 Aralık 1883, Yeni Zelanda açıkları), İngiliz mucit ve mercek yapımcısı.

Küçük yaşlardan başlayarak bilimsel konulara ilgi duyan Dallmeyer, Osnabrück'te bir süre bir gözlükçünün yanında çıraklık yaptıktan sonra 1851'de Londra'ya geçti ve önce bir gözlükçünün, daha sonra da mercek ve teleskop yapımcısı Andrew Ross'un yanında çalışmaya başladı. Bir sene kadar şirketin satış işlerinde çalıştıktan sonra Ross'un bilim danışmanlığına getirildi. Bir süre sonra Ross'un kızıyla evlenen Dallmeyer, 1859'da patronunun ölümü üzerine büyük bir servetin ve teleskop imalathanesi'nin mirasçısı oldu. Fotoğraf makineleri için objektif üretimine girişti ve portre ve peyzaj objektifleri, mikroskop mercekleri ve optik fenerlerin yoğunlaştırıcıları üzerinde geliştirmeler yaptı. Güneş'in fotoğraflarını çekmekte kullanılmak üzere çeşitli teleskop türleri (fotohelyoskop) geliştirdi. Dallmeyer'in oğlu Thomas Rudolphus Dallmeyer (1859-1906) ise 1891'de telefotograf merceklerini geliştirdi ve kullanımını yaygınlaştırdı, ayrıca, 1899'da *Telephotography* (Telefotograf) adlı kitabını yazdı.

dalma-batma bölgesi, kıtaların kenar bölgelerinde yer alan okyanus çukuru kuşağı Levha tektoniği(*) kuramına göre okyanus çukurları, daha eski deniz tabanlarının kıta levhalarının altına dalması ve buralardaki birikmiş çukur tortullarını aşağıya, Yer'in üstmanto (astenosfer) bölümünün işlerine doğru sürüklemesiyle oluşur. Bu nedenle dalma-batma bölgeleri, okyanus ortası sırtların tam karşısıdır; yeni deniz tabanı, sırtlarda üstmantodan başlar, yunal olarak dışarı yayılır ve sonunda okyanus havzalarının kenarlarında dalar ya da kaybolur.

Dalmaçya, Sırp-Hırvat dilinde DALMACIA. Hırvatistan'da bölge ve yönetim birimi (ob-

Dallas, Texas
Art Link

last). Adriyatik boyunca uzanan bir kıyı şeridi ile kıyıya paralel adalardan oluşur. Anakarada en geniş yeri yaklaşık 45 km, Kvarner (Quarnero) Körfezinden Kotor (Cattaro) Körfezine kadar toplam uzunluğu da yaklaşık 375 km'dir. Kuzeyden güneye başlıca adalar, Krk (Veglia), Cres (Cherso), Rab (Arba), Pag (Pago), Dugi (Lunga), Brač (Brazza), Hvar (Lesina), Vis (Lissa), Korčula (Curzola), Mljet (Meleda) ve Lastovo'dur (Lagosta). Engebeli ve kıraç bir dağ silsilesi olan Dinar Alpleri Dalmasya'yı Bosna-Hersek'ten ayırır. Yüksekliği 450-1.900 m arasında değişen doruklarda iki ana geçit vardır: Krka Irmağı kanyonu ve Bosna içlerine kadar uzanan Neretva Irmağı vadisi. Çok sayıda körfez ve doğal limanın bulunduğu kıyı şeridi doğal güzelliği ile tanınır. İklim ılımandır; yazlar kuru, sonbahar ve kışlar bol yağmurlu geçer, kar çok az yağar.

Dalmasya'da bilinen ilk yerleşim İlyrialı-larca kuruldu. Dalmasya adı da büyük olasılıkla Delmata adlı İlyria kabilesine dayanmaktadır. Hint-Avrupa kökenli kabile, İÖ y. 1000'den başlayarak Balkan Yarımadasının kuzeybatısını istila etmişti. 4. yüzyılda bölgeye yerleşmeye başlayan Yunanlılar, adalarda, en ünlüleri İssa (bugün Vis), Pharos (bugün Hvar) ve Korkyra Melaina (bugün Korçula) olan kolonilerle anakarada birkaç kent kurdular; bunlardan biri de bugünkü Split yakınında bulunan Salona'dır (Solin). İlyrialıların karşı koymaları üzerine Yunanlılar Romalılardan yardım istedi. Böylece İÖ 229'da uzun yıllar süren Roma-İlyria savaşları başladı. İÖ 155'te başkent Delminium'un düşmesi üzerine Dalmasya, Roma uygarlığının etkisine girdi. Batı Roma İmparatorluğu çökünce, İS 481'de Odovakar'ın, sonra da Theoderich'in egemenliğine geçti ve Gotlarla İmparator I. İustinianos arasındaki savaşlara sahne oldu.

1420'de kalıcı bir Venedik egemenliği kurulana değin, Dalmasya yaklaşık 30 kez el değiştirdi; Bizanslılar, Yunanlılar, Macarlar, Tatarlar, Hırvat ve Sırp prensleri, Venedikliler, Sicilyalılar ve Normanlarca fethedildi. Ama bunlardan yalnızca Hırvat kralları ve Venedik dukeleri Dalmasya'nın karakteri üzerinde kalıcı iz bırakacak kadar uzun süre egemen oldular.

1420'de Hırvatistan kralı Napolili Ladislav'ın yönetimi teslim ettiği Venedik Cumhuriyeti 1797'ye değin yörede egemen oldu. Bu dönemde Osmanlılarla savaşlar yapıldı. Fransa, Campo Formio Antlaşması'yla (1797) Venedik'i Avusturya'ya verince, Dalmasya da Avusturya egemenliğine girmiş oldu; ama 1805'teki Pressburg Antlaşması'yla bu kez Napoléon'a bırıskıldı. Napoléon'un düşmesinden sonra Avusturya'ya geri verildi ve 1918'e değin Avusturya tahtına bağlı kaldı.

I. Dünya Savaşı sırasında gizlice yapılan Londra Antlaşması'yla (1915) İtilaf Devletleri İtalya'ya, kendilerine destek vermesine karşılık, Dalmasya'nın kuzey kesimini de kapsayan geniş topraklar vaat etmişti. Bu antlaşma savaş sonrasındaki barış görüşmelerini güç duruma soktu. Sonunda Yugoslavya ile İtalya arasındaki Rapallo Antlaşması (12 Kasım 1920) ile, anakarada Zadar (Zara) bölgesi, adalardan da Cres, Loşinj (Lussino) ve Lastovo dışında bütün Dalmasya Yugoslavlara verildi. Orta Adriyatik'teki Palagruza Adaları da İtalya'ya geçti. II. Dünya Savaşı'nda, Yugoslavya Mihver Devletleri arasında paylaşıldığında İtalya tarafından ilhak edilen Dalmasya, 1947'de Hırvatistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak bütünüyle Yugoslavya'ya geçti ve yönetim merkezi Split kenti oldu.

Dalmasya'nın başlıca kentleri Zadar, Split (Spalato), Šibenik (Sebenico), Dubrovnik (Ragusa), Trogir (Trau), Korčula ve Kotor'dur. Bölgenin ekonomisi temel olarak tarıma dayanır. Toprak ekmeçlik tahıl ekimine uygun olmamakla birlikte, zeytincilik, sebzecilik ve özellikle bağcılık için elverişlidir. Eski Yugoslavya'daki şarap üretiminin üçte birini Dalmasya'nın bağları karşıladı. Zengin boksit yatakları, Šibenik yakınındaki alüminyum rafinerisinde işlenir. Split çevresindeki geniş kireçtaşı yatakları da eski Yugoslavya'daki çimento üretiminin üçte birinden fazlasını sağladı. Yörede ayrıca kimyasal madde ve gıda fabrikaları vardır. Gemi tersaneleri Split'te toplanmıştır. İrmaklar, Krka ve Neretva'nın kısa bir bölümü dışında ulaşımaya elverişsizdir, ama çağlayanları doğal birer hidroelektrik enerji kaynağı işlevi görür. Turizm de önemli bir ekonomik etkinlik durumuna gelmiştir; Dubrovnik ve Split Akdeniz'de en çok turist çeken yerlerdendir. Nüfus (1981 geç.) yaklaşık 902.000.

Dalmasya dili, ölü bir Roman dili. Eski-den Veglia (bugün Krk) Adasından Ragusa'ya (bugün Dubrovnik) kadar uzanan Dalmasya kıyısında konuşulmaktaydı. Ragusa'da konuşulan dilin 17. yüzyılda, Veglia'dakinin ise 19. yüzyılda kullanımdan kalktığı sanılmaktadır.

Dalmasya köpeği, adını Adriya Denizinin Dalmasya kıyılarından alan köpek soyu. Gerçekten de, ilk kez ne zaman ve nerede üretildiği belli olmayan bu köpeklerin bili-

Dalmasya köpeği
Sally Anne Thompson - EB Inc

nen ilk yurdu Dalmasya kıyılarıdır. Bir zamanlar bekçi köpeği, av köpeği, itfaiye ve ordu köpeği, çoban köpeği ve sirk köpeği olarak kullanılan Dalmasya köpekleri, daha çok atlı yolcu arabalarının koruyucusu olarak tanınmıştır. Gövde yapısı çok dengeli, ince ve zarif olan bu köpeklerin postu beyaz üstüne koyu benekli, tüyleri kısa ve parlaktır. Omuz yüksekliği 48-58 cm, ağırlığı 16-25 kg arasında değişir. Genellikle uysal ve cana yakındır.

dalmatike, Katolik ve bazı Anglikan diyakozların gündelik cüppelerinin üstüne giydikleri ayin cüppesi. İlk kez Dalmasya'da kullanıldığı sanılan bu giysi, 3. yüzyıldan sonra Roma'da yaygınlaştı; zamanla yalnız diyakozlara özgü bir hale geldi.

Uzun, geniş, kapalı, beyaz renkli bir cüppe olan dalmatikenin, başın geçmesi için bir yarığı, gene uzun, geniş kolları vardı. Kuşaksız olarak giyilirdi. Ketten, pamuklu, yünlül ya da ipekli kumaştan yapıldı. Kol ağzlarını saran, önde ve arkada omuzlardan aşağı inen renkli şeritlerle süslenirdi. 9. yüzyıldan sonra kalın kudifeden, Şam

Kadife üstüne altın işlemeli bir İspanyol dalmatikesi, 16. yy. Amerika İspanyol Demegi Koleksiyonu, New York Hispanic Society of America, New York

ipeğinden ya da brokar ipekliden yapılmaya başladı; boyu dize kadar yükseldi, hareket özgürlüğü sağlamak amacıyla yanları açıldı, kolları da kısaldı. 12. yüzyılda dinsel ayin renklerinde yapılan dalmatikeyi diyakozlar dış giysi olarak, piskoposlar ise kolsuz ayin cüppelerinin altına giyiyorlardı. 20. yüzyılın ortalarında dalmatike yeniden ilk başlardaki gibi uzun, beyaz ve fazla süslü olmayan bir cüppe haline geldi.

Diyakoz yardımcılarını daha kısa bir tür dalmatike giyerlerdi. Katolik piskoposların kolsuz ayin cübbelerinin altına giydikleri dalmatike 1960'tan sonra piskoposlar için zorunlu giysi olmaktan çıktı.

Daloo, Fildişi Kıyısı'nın ortabaşı kesiminde Daloo ilinin (*département*) yönetim merkezi (1969) kent. Kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusundaki başlıca yolların kavşağında yer alır. Orman bölgesinden gelen kahve, kakao, kola cevizi ve kereste (*sipo*) gibi ürünler, burada toplandıktan sonra ihraç edilmek üzere kıyı kesimine gönderilir. Aynı zamanda piring, manyok, muz ve yerelmesine dayalı yerel bir ticaret merkezi olan Daloo'da birkaç bıçkı fabrikası, bir köy teknik enstitüsü (1967) ve Tarım Bakanlığı'nın bölgesel bir bürosu bulunur. Katolik piskoposluk merkezi olmanın yanı sıra birkaç Protestan kilisesini de barındırır. Bete kabilesinden Gboto ile Guro kabilesinden Daloo'nun kurduğu ilk yerleşme, 1903'te bir Fransız askeri karakolu oldu. Bete ve Guro (Kueni) kabileleri günümüzde de çoğunluğu oluşturmakla birlikte, kente çok sayıda Bole (Baule), Dyula ve Mosi göçmeni de yerleşmiştir. Abanoz ve fildişi heykeller yerel el sanatları merkezinde sergilenir. 101 bin hektarlık bir alanı kaplayan Marahoué Parkı kentin yakınlarındadır. Nüfus (1984 tah.) kent, 59.500; (1979 tah.) il, 368.585.

Dalokay, Vedat (d. 10 Kasım 1927, Elazığ - ö. 21 Mart 1991, Kırkkale yakınları), mimar. 1944-49 arasında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde okudu. 1950-51'de PTT ve Bayındırlık Bakanlığı'nda mimar olarak görev yaptı. 1951-52'de Paris'teki Sorbonne Şehirçilik Enstitüsü'nde lisansüstü çalışması yaparken August Perret ve Le Corbusier gibi ünlü mimarların bürolarında çalıştı. Eskişehir

Porsuk Otel (bugün Orduevi) sınırlı yarışmasını kazanınca 1953'te Ankara'ya dönerek büro açtı (1954).

Birçok ulusal proje yarışmasına katıldı, 13'ü birincilik olmak üzere 24 ödül kazandı. Bunların içinde uygulanan önemli yapılar Ankara'da Elektrik İşleri Etüt İdaresi (1955), Kocatepe Camisi (1958) ve Türk Standartları Enstitüsü'dür (1964). Uluslararası İslamabad Kral Faysal Camisi (Pakistan, 1970), Cidde İslam Kalkınma Bankası Genel Merkezi (Suudi Arabistan, 1980) ve Başbakanlık Kompleksi (Pakistan, 1984) proje yarışmalarında da birinci oldu.

Dalokay'ın Ankara Kocatepe Camisi için çağdaş teknoloji doğrultusunda hazırladığı proje, alışlagelmiş cami imgesine ters düşüğünü öne süren çevrelerin baskısı sonucu uygulanamadı. Temelleri dökülmüş olan yapı değiştirilerek yerine Osmanlı klasik dönem camilerinin özelliklerini taşıyan bugünkü cami yapıldı. Dalokay Kral Faysal Camisi (1970) tasarımında da geleneksel kalıpların dışına çıkan yeni bir biçim arayışına gitti, klasik kubbeli cami biçimini yinelemeyerek betonarmeyi gereği gibi kullanan bir öneri geliştirdi.

Tasarımını Vedat Dalokay'ın yaptığı İslamabad Kral Faysal Camisi'nin maketi, 1970
Ana Yayıncılık Arşivi

Mimarlık uygulamalarının yanı sıra meslek kuruluşlarında da etkinlik gösteren Dalokay 1964-68 arasında Mimarlar Odası genel sekreterliği ve Ankara Şubesi başkanlığı, 1969-70 arasında TMMOB ikinci başkanlığı görevlerini yürüttü. Ayrıca 1973-76 arasında Ankara belediye başkanlığı yaptı. Kentin özellikle bayındırlık sorunlarıyla ilgilenerek belli başlı meydanlara yeni bir düzenleme getirdi. Çeşitli meslek dergilerinde kentleşme, gecekondular, belediyecilik ve dinsel mimarlık konularında yazıları yayımlanan Dalokay edebiyatla da ilgilendi. 1980'de *Kolo* adlı çocuk romanıyla TDK Çocuk Yazını Ödülü'nü kazandı. 1991'de özel arabasıyla geçirdiği bir trafik kazası sonucunda karısı ve bir oğluyla birlikte öldü.

Dalou, (Aimé-) Jules (d. 31 Aralık 1838, Paris - ö. 15 Nisan 1902, Paris), barok öğeler içeren alegorik grup heykelleri ve sıradan insanları konu aldığı daha yalın çalışmalarıyla tanınmış Fransız heykeltıraş. Yapıtlarındaki barok niteliklere karşın, Fransız heykeltıraşlarındaki doğalcı eğilim içinde anılır. İlk kabartmalarında ve büyük boyutlu anıtlarında öğretmeni Jean-Baptiste Carpeaux'un klasikçi üslubunun etkileri izle-

Jules Dalou'nun "İşçi Anıtı" için pişmiş topraktan hazırladığı "Köylü" heykeli, 1897; Petit Palais, Paris
R. Guillemot - Connaissance des Arts, Paris

nir. Paris'teki en önemli yapıtları arasında Ulus Meydanı'ndaki (Place de la Nation) tunçtan "Cumhuriyetin Zaferi"yle (1879-99) Lüksemburg Bahçeleri'nde ressam Eugène Delacroix'nın anısına gerçekleştirdiği 1890 tarihli anıt sayılabilir. Daha sonraki küçük boyutlu heykellerinde ressam Jean François Millet'nin insan yaşamına ve emeğine duyduğu sevecenlik ve beslediği duygusallığı çağrıştıran bir yaklaşıma yöneldiği görülür. Bunun örnekleri arasında çeşitli ana-çocuk gruplarıyla, yaklaşık 1889-98 arasında tasarladığı, ama ölümüyle yarım kalan "İşçi Anıtı" için pişmiş topraktan hazırladığı işçi figürleri (Petit Palais, Paris) sayılabilir.

Dalradiyen Dizi, Geç Prekambriyen Zaman ile Alt Kambriyen Dönem arasında (y. 600-560 milyon yıl önce) oluşan, ileri ölçüde kıvrımlanma ve başkalaşım geçirmiş tortul ve volkanik kayalar dizisi. İngiltere'de, İskoçya'daki Highlands'ın güneydoğu bölgesinde 720 km'lik bir kuşak halinde bulunur.

Kapladığı alanın çoğu kesimlerinde fosil içermeyen Dalradiyen Dizinin üst katmanlarında, *Pagetides* cinsinden trilobit fosillerinin ender örneklerine rastlanır. Bu cinsten trilobitler, Kuzey Amerika'daki Alt Kambriyen kayalara özgü olduğundan, Dalradiyen Dizinin üst bölümlerinin de Alt Kambriyen dönemde oluştuğu düşünülmektedir, ama Prekambriyen-Kambriyen sınırı henüz belirsizdir.

Kaledoniyen dağ oluşumu süreci sırasında gelişen başkalaşım, sıcaklık artması ve mekanik gerilmelerin yoğunlaşması sonucunda yer kabuğunun kimyasal ve fiziksel özelliklerinin değişmesi, Dalradiyen'in baştaki tortul özelliğini bozmamıştır. Bu özgün özellikler bugün, kuvarsit, kireçtaşı, konglomera ve grovaklarda korunmaktadır. Öte yandan dizide bulunan ince taneli tortul kayalar arduvaz, fillit ve şistlerdir. Günümüzde oluşmasını sürdüren yataklaşma süreci grovaklarda ve kuvarsitlerde görülebilmektedir. Dalradiyen Dizinin toplam kalınlığının 9.100 m'ye ulaştığı ve büyük olasılıkla jeosenkinal bir yığılmaı simgelediği düşünülmektedir. Dalradiyen Dizi katmanlarına İrlanda'da, özellikle Kuzey Donegal'de de rastlanır.

Dalriada, İS 5. yüzyıldan sonra toprakları Kuzey Kanalinin her iki yakasına yayılan ve bugünkü Kuzey İrlanda'nın Antrim ilinin kuzey kesimi ile, İskoçya'daki İç Hebridler ve Argyll'in bir bölümünü kapsayan eski bir İrlanda Krallığı. İrlanda'nın kuzeyinde yaşayan İskoçlar daha eski bir tarihte Argyll'e göç ederek bölgeye egemen olmuşlardır. 5. yüzyılın ikinci yarısında İrlanda'daki Dalriada Krallığı'nın başında bulunan aile bu bölgeye geçerek Dunadd ve Dunolly'yi başlıca kaleleri durumuna getirdi. Zamanla önemini yitiren İrlanda Dalriadası 9. yüzyıldaki Viking istilalarının ardından bütünüyle ortadan kalktı. İskoçya'daki Dalriada Krallığı ise Piktlerin yoğun saldırılarına karşın genişlemesini sürdürdü. 9. yüzyılın ortalarında Kral I. Kenneth (Macalpin) Piktleri kesin olarak egemenliği altına aldı. Böylece bütün ülke İskoçya olarak tanınmaya başladı.

Dalrymple, Alexander (d. 24 Temmuz 1737, New Hailes, Midlothian, İskoçya - ö. 19 Haziran 1808, Londra, İngiltere), İskoçyalı coğrafyacı. İngiliz Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'nın ilk hidrografi uzmanıdır. Büyük Okyanusun güneyinde, Büyük Güney Toprağı adını verdiği geniş ve kalabalık bir kıtanın var olduğu savını ortaya atmıştır.

1757-64 arasında zamanının büyük bölümünü Doğu Hint Adalarında geçirek Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ticaretini artırmak için çalıştı. 1779'da kumpanyanın hidrografi uzmanı oldu. 1769'da Royal Society tarafından Venüs gezegeninin geçişini gözlemek amacıyla Büyük Okyanusun güneyine düzenlenecek bir seferin başkanlığına önerildi. Ama Büyük Güney Toprağı'nı bulma tasarsını da gerçekleştirmeyi umduğu seferin başkanlığı Kaptan James Cook'a verildi. Cook var olduğu sanılan kıtanın hiçbir izine rastlamadan geri döndü.

Dalrymple, 1770-71'de yayımladığı iki ciltlik *Historical Collection of the Several Voyages and Discoveries in the South Pacific Ocean*'da (Büyük Okyanusun Güneyindeki Çeşitli Gezi ve Keşiflere İlişkin Bir Tarihsel Derleme) söz konusu kıtanın var olduğu savını işlemeyi sürdürdü. Kitabın büyük ilgi görmesi üzerine, Cook ikinci seferinde yeniden Büyük Güney Toprağı'nı aramaya koyuldu. Ama böyle bir kıtanın var olmadığına ilişkin kanıtlarla dönünce, kendisine cephe alan Dalrymple'in ağır eleştirisi yazılarına hedef oldu.

1795'ten ölümüne değin Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'nda hidrografi uzmanlığı yapan Dalrymple, bakanlığın hidrografi bölümünü kurdu ve birçok değerli okyanus haritası yayımladı.

Dalsland, İsveç'in güneybatı kesiminde, Norveç sınırında yönetim bölgesi (*landskap*). 3.708 km²'lik yüzölçümüyle en küçük yönetim bölgelerinden biridir. Doğudan Vänern Gölü, batıda Norveç ve Bohuslän yönetim bölgesi, kuzeyde de Värmland yönetim bölgesiyle çevrilidir. Büyük kesimi yönetim bakımından Alvsborg iline (*län*) bağlıdır. Toprakları güneydoğusundaki düzlüklerden ormanlara, dağlara ve göllere kadar değişen, birbirinden çok farklı yüzey şekilleri gösterir.

Dalsland, konumu yüzünden sık sık İsveç ile Norveç arasında savaşlara sahne oldu. Kısa bir süre Norveç'e bağlı kaldı (y. 1100). Son 200 yıl boyunca önemli bir ekonomik etkinlik olan demir çelik sanayisinin önemini yitirmesi ve eski tarım yöntemlerinin çoğalan nüfusun gereksinmelerine karşılık verememesi üzerine 19. yüzyılın sonuna doğru buradan çok sayıda insan ABD ve Norveç'e göç etti. Bu göçü engellemek amacıyla kerestecilik, metal eşya, selüloz ve

kâğıt üretimi gibi yeni sanayi etkinlikleri başlatıldı.

Norveç ve komşu yönetim bölgeleriyle Dalsland arasında demiryolu bağlantısı vardır. Vänern ile Kattegat arasında Göta Irmağı üzerinde ulaşım yapılır. 1860'larda yapılmış bulunan Dalsland Kanalı, Vänern'den Norveç sınırına kadar suyuyla gitme olanağı verir. İngiltere ve Avrupa'daki başka limanlara düzenli ulaşım Vänern kıyısındaki Amål limanından sağlanır. Başka önemli kentler Mellerud, Bengtsfors, Ed ve Brålanda'dır. Nüfus (1983 tah.) 56.430.

Dalton KARDEŞLER, ABD'de Batı'nın tarihinde tren ve banka soygunlarıyla ün salan dört kardeş: Grattan ("Grat"; 1861-92), William ("Bill"; 1863-94), Robert ("Bob"; 1870-92) ve Emmett (1871-1937).

Lewis Dalton ile karısı Adeline Younger, İç Savaş ve ardından gelen Yeniden İnşa dönemlerinin zor günlerinde 15 çocuk yetiştirdiler. Önceleri Missouri'deki Cass ilinde yaşıyorlardı. Bir süre Kansas'taki Coffeyville'de kaldıktan sonra gene Missouri'ye döndüler ve sonunda Oklahoma Yerli Bölgesi'ne yerleştiler. Çiftin, sonradan kanun kaçağı olacak dört çocuğu önceleri sığır çobanlığı yapıyordu. Federal polis müdür yardımcısı olan ağabeyleri Frank'in 1887'de viski kaçakçılarının öldürülmesi üzerine Grat, Bob ve Emmett kanun adamı olarak çalışmaya başladılar. Ama 1889'da, daha bu görevdeyken at hırsızlığına başladılar. Bir yıl sonra hırsızlık yaptıkları ortaya çıkınca üçü de polislikten uzaklaştırıldı; onlar da bir çete oluşturarak at hırsızlığını sürdürdüler. 1890-91'de kumarhane, tren ve banka soygunculuğuna başladılar. O zamana değin evli, saygıdeğer bir yurttaş olan, ama kardeşleri yüzünden meslek yaşamı zarar gören Bill de bu dönemde onlara katıldı.

5 Ekim 1892 sabahı Bob, Grat ve Emmett, Dick Broadwell ve Bill Powers'la birlikte Kansas'ın Coffeyville kasabasında bir banka soygunu sırasında halkın yayılım ateşiyle karşılaştılar. Emmett dışında çetedeğerlerin tümü öldü. Yaralı olarak ele geçirilen Emmett, Lansing'deki Kansas Eyalet Hapishanesi'nde 14 yıl yattı. 1907'de affedildi ve 13 Ağustos 1937'de ölene değin Los Angeles'ta saygıdeğer bir işadımı olarak yaşamını sürdürdü. Bill Dalton ise, Coffeyville baskınından önce Oklahoma'ya dönmüştü. Önce Bill Doolin'in çetesine katıldı, sonradan kendisi bir çete kurdu. 8 Haziran 1894'te, Oklahoma'ya bağlı Ardmore'daki çiftlik evinin ön verandasında kızıyla oynarken arkasından saldıran güvenlik güçlerince vurularak öldürüldü.

Dalton, John (d. 6 Eylül 1766, Eaglesfield, Cumberland - ö. 27 Temmuz 1844, Manchester, İngiltere), maddenin atom kuramını yaptığı katkılarla modern fiziksel bilimlerin kurucuları arasına giren İngiliz kimyacı ve fizikçi.

Quaker mezhebinden bir dokumacının oğlu olan Dalton, henüz 12 yaşındayken Cumberland'daki bir Quaker okulunun yönetimini üstlendi. İki yıl sonra da kardeşi ile birlikte Kendal'daki bir okulda öğretmenliğe başladı ve 12 yıl bu okulda çalıştı. O yıllarda İngiltere Kilisesi'ne bağlı olmayanlar Cambridge ve Oxford üniversitelerine alınmadığından, Presbiteryenler Manchester'da, hem papaz adaylarına, hem de halktan kişilere üst düzeyde nitelikli öğrenim olanağı sağlamayı amaç edinen New College'ı kurmuşlardı. Dalton bu okulda bir süre matematik ve doğa felsefesi öğretmenliği yaptıktan sonra 1800'de Manchester Edebiyat ve Felsefe Derneği'nin sekreterliğini üstlendi. Hem halka açık, hem de özel matematik ve kimya dersleri vermeye başla-

dı. 1817'de Felsefe Derneği'nin başkanlığına getirildi ve ölümüne değin bu unvanını korudu.

Öğretmenliğinin ilk dönemlerinde yetenekli bir meteorolog ve alet yapımcısı olan zengin bir Quaker'in etkisiyle matematik ve meteoroloji konularıyla ilgilenmeye başladı. 1787'de başladığı ve yaşamının sonuna değin sürdürdüğü ilk bilimsel çalışması, yaşadığı göl bölgesindeki iklim değişikliklerini inceleyen ve 200.000'in üzerinde kayıtlı yer aldığı bir günce tutmaktı. 1793'te *Meteorological Observations and Essays* (Meteorolojiye İlişkin Gözlemler ve Makaleler) adlı kitabını yayımladı. Daha sonra bitki ve böcek örnekleri toplamaya girişti. 1787'de tanık olduğu bir kutup ışığı (atmosferdeki elektrik çalkantılarının etkisiyle gökyüzünde oluşan kimi zaman renkli şekiller) olayından etkilenerek bu konuyu araştırmaya yöneldi. Kuzey Yanküre'de izlenen kutup ışığı olayları üzerine yazdıkları, öteki bilim adamlarından bağımsız olarak geliştirdiği kendi özgün düşüncesinin ilk ürünleridir.

John Dalton, William Allen'in portre çalışmasından W. Worthington'ın yaptığı oymabaskı, 1814
British Museum Londra. Fotoğraf, J.R. Freeman & Co. Ltd

Kutup ışıkları üzerindeki araştırmaları sonucunda Yer'in magnetikliği ile kutup ışığı ışınları arasında bir ilişki olması gerektiği sonucuna vardı: "Önceki bölümlerden elde edilen bulgulara göre kutup ışığı ışınlarının demire benzer bir yapıda olduğunu düşünmek zorundayız, çünkü başka hiçbir madde magnetik değildir. Böylece, atmosferin üst bölümlerinde demirin ya da daha doğrusu mıknatıs çeliğinin kimi özelliklerine sahip esnek bir akışkanın bulunduğu ve bu akışkanın, magnetik özelliklerinin etkisiyle silindirik biçimli ışınlar durumunu aldığı sonucuna varırız".

Dalton, meteoroloji alanındaki araştırmaları sonucunda, alize rüzgârlarının, Yer'in kendi çevresindeki dönme hareketinin ve sıcaklık farklarının etkisiyle oluştuğu düşüncesini geliştirdi, ama bu kuramın daha önce 1735'te George Hadley tarafından öne sürüldüğünden habersizdi. Ayrıca, barometre (basıncölçer), termometre (sıcaklıkölçer), higrometre (nemölçer), yağmur, bulutların oluşumu, atmosfer neminin yapısı, dağılımı ve buharlaşması ile çiy noktası kavramı üzerine makaleler yazdı ve bunları Felsefe Derneği önünde okudu. Dalton, yağmurun, atmosfer basıncındaki değişikliklerden değil, sıcaklığın düşmesinden kaynaklandığını ilk olarak belirledi. Suyu yaptığı çalışmalar sonucunda suyun yoğunluğunun en yüksek olduğu sıcaklığı 5,8°C olarak belirledi (bu değer daha sonraları 3,97°C olarak düzeltil-di). Ayrıca, kendisinde ve kardeşinde bulunan renk körlüğü üzerine, başka bilim adamlarıyla birlikte incelemeler yaptı ve "Extraordinary Facts Relating to the Vision of Colors" (1794; Renklerin Görülmesine

İlişkin Olağandışı Olgular) başlıklı makalesini yazdı.

Dalton, çevresinde bulunan ama henüz çözülmemiş birçok bilimsel problemi kolayca saptama becerisine ve çok çeşitli konular üzerinde araştırmalar örgütlemeye yeteneğine sahipti. Bir düz veriden kolayca bir kuram çıkarabiliyordu. Dehasının en çarpıcı ürünlerini, 19. yüzyıla girerken başlattığı kimya çalışmalarını verdi. New College'da altı yıl boyunca kimya dersleri vermesine karşın, kimya araştırmaları alanında hiç deneyimi yoktu. Bu alandaki çalışmalarına da gene sezgi gücü, bağımsız düşünme ve var olan olgulardan kalkarak kurama varma yetisine dayanarak girişti. Gazlar üzerine yaptığı ilk çalışmalarının sonucunda kendi adıyla tanınan kısmi basınçlar yasasını buldu (*bak.* Dalton yasası). Buna göre, değişik gazlardan oluşan bir karışımın toplam basıncı, birleşimde yer alan gazlardan her birinin tek başına uyguladığı kısmi basınçların toplamına eşittir. Dalton aynı deneylerden, gazların mutlak sıcaklıklarıyla doğru orantılı olarak genleştiklerine ilişkin yasayı geliştirdi (bu yasa, Dalton tarafından geliştirilmiş olmakla birlikte bugün Charles yasası [*] olarak bilinir). Bu araştırmalarından elde ettiği bulguların kalkarak gazların suda çözünürlüğünü kanıtlayan ve yayını (difüzyon) hızlarını belirleyen yeni deneyler gerçekleştirdi. Atmosferin yapısına ilişkin araştırmaları sonucunda da, kimyasal bileşimin 4.500 m yüksekliğe kadar sabit kaldığını buldu. Kimyasal elementlerin gösterilmesine ilişkin bir simgeler sistemi geliştirdi ve elementlerin bağıl atom ağırlıklarını saptadıktan sonra 1803'te bunları bir tablo halinde düzenledi. Ayrıca, kimyasal bileşiklerin, elementlerin ağırlıkça belirli basit sayısal oranlarda birleşmeleriyle oluştuğuna ilişkin kuramını ortaya attı; bu kuram, daha sonraları belirli ve katlı oranlar yasalarının geliştirilmesine temel sağlayacaktı. Bütün bileşimini bulan Dalton, eterin de yapısını çözümlenerek kimyasal formülünü kurdu. Son olarak da, en önemli çalışması olan ve tüm elementlerin, atom adını verdiği aynı ağırlığa ve aynı yapıya sahip olan çok küçük ve bölünemez parçacıklardan oluştuğunu öne süren atom kuramını geliştirdi.

Dalton'un çalışmaları ve çoğu *New System of Chemical Philosophy* (1808, 1810, 1827, 3 cilt; Yeni Kimya Felsefesi Sistemi) adlı yapıtında toplanan yazıları, yöntemlerinde bağımsız ve özgün, başka çalışmalardan yararlanmak konusunda çekingen, hatta bunun kendisini sık sık yanılgılara sürüklediğine inanan bir bilim adamının, olgulardan ve düşüncelerden sentezlere ulaşma dehasını çarpıcı bir biçimde sergiler. Çok az dostu olan, hiç evlenmeyen, neredeyse bir münzevi yaşamı süren Dalton, kendini tümüyle bilimsel sorunlara çözüm bulmaya adanmıştı.

1822'de Royal Society'nin üyeliğine seçilen ve 1826'da bu derneğin Altın Madalyası'yla ödüllendirilen Dalton, Fransız Bilimler Akademisi'nin muhabir üyeliğine kabul edildi. Ayrıca İngiliz Bilim Geliştirme Derneği'nin kurucularındandı.

Dalton Planı, ortaöğretimde bireysel öğrenmeye dayalı eğitim yöntemi. 1919'da Helen Parkhurst'un, bazı ilerici eğitimcilerin öğrenme hızında kişiler arası farklılıkları göz ardı eden geleneksel sınav sistemine yönelttikleri eleştirilerden yola çıkarak geliştirdiği plan. Önce bir özürlüler okulunda, sonra 1920'de Dalton'daki (Massachusetts) bir lisede uygulandı.

Dalton Planı ders programındaki her konunun birer aylık ödevler biçiminde ayrılmasını öngörüyordu. Kendi çalışma programlarını düzenlemede serbest olan öğrenciler, ellerindeki ödevi bitirmeden bir başkasına geçemiyordu. Ayrıca öğrencileri grup çalışmalarına özendirilmeye önem veriliyordu. Bir süre ABD, İngiltere ve SSCB gibi Avrupa ülkeleri ile Batılı devletlere bağlı sömürgelerde benimsenen Dalton Planı, bireyci yaklaşımı nedeniyle eleştirildi ve sonunda uygulamadan kaldırıldı. Ayrıca bak. ilerici eğitim hareketi.

Dalton yasası, bir gaz karışımının toplam basıncının, karışım içindeki gazların kısmi basınçlarının toplamına eşit olduğunu belirten fiziksel kimya kuralı. Kısmi basınç, karışımı oluşturan gazlardan her birinin, karışımın bulunduğu hacmi tek başına ve aynı sıcaklıkta doldurması durumunda uygulayacağı basınçtır.

1801'de İngiliz kimyacı John Dalton tarafından deneysel yoldan geliştirilen yasa, birleşimi oluşturan gazların ideal gaz davranışı göstermeleri koşuluyla ve birbirleri arasında herhangi bir etkileşime girmedikleri varsayılarak, gazların kinetik kuramından kaynaklanır. Dalton yasası, yeterince düşük basınçlarda ve yüksek sıcaklıklarda bulunan ideal gazlar için, yaklaşık olarak geçerlidir.

Daltonganaj, Hindistan'ın kuzeydoğu kesimindeki Bihar eyaletinde, Palamau ilinin yönetim merkezi kent. Kuzey Koel Irmağı'nın doğusunda kurulmuş olan Daltonganaj, karayolları kavşağında yer alan bir tarım ürünleri ticaret merkezidir. Gomalak imalatı da yapılan kentte Rançhi Üniversitesi'ne bağlı iki yüksekokul vardır. Kuzeyinde Daltonganaj kömür havzası yer alır. 1862'de Chota Nagpur'da İngiliz yetkilisi olarak görev yapan Albay Dalton tarafından kurulan kent 1888'de belediye olmuştur. Nüfus (1981) 51.952.

daltonizm, özellikle kırmızı ve yeşil renkleri ayırt edememe biçiminde ortaya çıkan, genellikle kalıtsal nitelikte renk körlüğü. Bu kusur, ilk kez İngiliz fizik ve kimya bilgini John Dalton'un gözünde saptanarak tanımlandığı için bu adla anılır. Ayrıca bak. renk körlüğü.

Daly, Reginald Aldworth (d. 19 Mayıs 1871, Napanee, Ontario, Kanada - ö. 19 Eylül 1957, Cambridge, Massachusetts, ABD), magma sokulmalarına ilişkin ayak açma kuramını geliştiren Kanada asıllı ABD'li jeolog. Bu kurama göre, erimiş magmalar yerkabuğunun üst bölümlerine doğru yükselirken, çevrelerindeki kayaları eritmez, ama onların parçalanmalarına neden olur. Bunun sonucunda, magmadan daha yoğun olan kayalar aşağı doğru çöker ve böylece magmanın yukarı doğru çıkması için yer açılmış olur. Çoğu korkayacın oluşumunu ve yapısını açıklamada bu kuramdan yararlanılmıştır.

1898'de Harvard Üniversitesi'ne jeoloji öğretmeni olarak atanan Daly, 1901'de Kanada Uluslararası Sınır Komisyonu'nun jeologluğuna getirildi ve altı yıl kadar Alberta'nın batı kesimlerinde ve İngiliz Kolumbiyası'nın güneyinde yer alan dağlık bölgelerde gerçekleştirilen araştırmaları yönetti. Magmanın ayak açması kuramını ilk kez bu dönemde, 1903'te ortaya attı.

1907'de, Cambridge'deki Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT) jeoloji profesörü olan Daly, Hawaii ve Samoa'ya geziler düzenleyerek bu adalarda yaptığı

incelemeler sonucunda, mercan adalarının ve resiflerinin oluşumuna ilişkin "buzul denetimi" kuramını geliştirdi. Bu kurama göre, Pleistosen Bölümde (y. 2,5 milyon bin yıl önce) gerçekleşen buzul oluşumu ve erimesi süreçleri sırasında deniz düzeyindeki oynamalar mercanların oluşmasında ve yüksekliği 75 m'yi bulan yapıların ortaya çıkmasında başlıca etken olmuştur.

1912'de Harvard Üniversitesi'nde Sturgis Hooper Kürsüsü'nde jeoloji profesörü olan Daly, 1942'de emekliye ayrıldı. 1936'da, kıta etekleri boyunca rastlanan denizaltı kanyonlarının, bol miktarlarda asıltı malzeme içeren yoğun akıntıların aşındırıcı etkisiyle oluştuğunu ileri sürdü. Daly çok sayıda gözlemi tutarlı kuramlar halinde birleştirme yeteneğiyle, 20. yüzyılın önde gelen jeologları arasında yerini almıştır.

Daly Irmağı, Avustralya'da, Kuzey Toprakları'nın kuzeybatı kesiminde ırmak. Arnhem Bölgesi'nin batısındaki tepelerde King, Katherine ve Flora ırmaklarının birleşmesiyle oluşur ve yaklaşık 320 km boyunca kuzeybatı yönünde akarak Timor Denizindeki Anson Körfezine dökülür. Daly Irmağı, büyük kolu Fergusson ile birlikte 58.640 km²'lik düz ve hafif engebeli, üstünde sığır yetiştirilen bir havzaı akaçlar. Irmağın ağzından 8 km içerideki Daly River kasabası çevresinde yoğunlaşan tarım, taşıma olanaklarının yetersizliği ve belli dönemlerdeki taşkınlarla dolayı genellikle yerfıstığı ve tütünle sınırlıdır. Yörenin ilk valisi Boyle Finnis'in 1865'te keşfettiği ve adını daha sonra Güney Avustralya valisi olan Sir Dominick Daly'den alan Daly Irmağı, ağzından 110 km içerilere kadar ulaşım elverişlidir. Ayrıca Fitzmaurice'e kadar uzanan Yerli kampının doğu sınırını da bu ırmak çizer.

dalya bak. yıldızçiçeği

dalyan, deniz, göl ya da büyük akarsularda, kıyılara yakın ve bağlantılı yerlerde kurulan ve geçici balıkları avlamakta kullanılan, sabit ve büyük ağ düzeni. "U" biçiminde denize çakılmış kazıkların arasına ağların gerilmesi yoluyla kurulur. Dalyanın içine balık girdiğinde, ağız bölümü başka bir ağla kapatılır. İçeride kalan balıklar ikinci bir ağla toplanarak teknelere çekilir.

Dalyanlar ilk çağlardan günümüze değin birçok değişikliklere uğrayarak kullanılagelmıştır. Kapan görevi gören bu sabit ağ düzeninin kuruluş biçim ve amaçlarına göre üç türü vardır. Türkiye sularında yaygın olarak kullanılan "asıl dalyan" adını taşır. Alt bölümü tümüyle ağla kapatılmış olan bu dalyan türünün "şire dalyanı", "büyük şire dalyanı", "yarım şire dalyanı",

"kıрма kepastı dalyanı" ve "çekme dalyanı" olarak adlandırılan değişik tipleri vardır. Asıl dalyanlar kuruluş mevsimlerine göre "yaz" ve "kış" dalyanları olmak üzere ikiye ayrılır. "Kotra" da denen ikinci tür genellikle "çit dalyanı" olarak adlandırılır; bunlar göl ve akarsu ağzlarına ince kazık ve kamışlar halinde örülür ve ayrıca ağ kullanılmaz. Üçüncü tür ise "direksiz dalyan"dır. Daha çok torik ve orkinos türünden balıkların avlanması için kurulur. Türkiye kıyılarında yaygın değildir.

Dalyanın kurulduğu alana "dalyan tarlası", balık girdiği zaman kapatılan giriş açıklığına "dalyan kapısı", balığın girişini haber veren gözcüye "balık nöbetçisi", balığın alındığı orta bölüme "dalyan avlusu" denir.

Dalyanların kurulu olduğu kıyılardaki yerleşim yoğunluğu, deniz kirliliği, ışık ve gürültünün çoğalması, balık sürülerinin yer değiştirmesinde büyük etkisi olan yunusların bilinçsizce yok edilmesine ve göç eden balık sürülerinin kıyılara sokulmadan geçip gitmelerine yol açmaktadır. Bu nedenle büyük emek ve harcama gerektiren dalyanlar giderek verimsizleşmektedir. Ayrıca, trol ya da elektronik araçlarla balık avcılığının gelişmesiyle dalyanlar avcılık önemini yitirmiştir. Kayıklardan salınan ağların çevrelenmesiyle balık avlanan volü yerleri de bu olumsuz gelişmelerin etkisiyle azalmıştır.

dalyan gölü, kıyılarda alüvyon yığılması sonucunda denizden ayrılarak göl haline gelmiş bazı küçük göllere Türkiye'de verilen ortak ad. Bu göllerde balıkçılık yapmak amacıyla kurulmuş dalyanlar vardır. Bunla-

Dalyan Gölü, Edirne
Anadolu Yayıncılık Arşivi

nın üçü dalyan gölüne örnek gösterilebilir. Meriç Deltasında Enez'in güneyinde yer alan Dalyan Gölü bir kıyı ovasıyla çevrilidir; Meriç'in kabardığı zamanlarda sular altında kalır. Suları tuzlu olan bu gölde balıkçılık da yapılır. Ege Bölgesi'nde, Çandarlı Körfezindeki Bakırçay Deltasında bulunan göllerin en büyüğü olan Dalyan Gölü

Köyceğiz Gölü ağzında kurulmuş bir çit dalyanı, Muğla
Dialek

yarım daire biçimindedir. Bakırçay'ın eski ağzlarından birinin, terk edildikten sonra, bir kordonla kapanması sonucunda oluşmuştur. Marmara Bölgesi'nin güney bölümünde Susurluk Çayının denize ulaştığı noktanın batısına düşen Dalyan Gölünün tuzluluk oranı düşüktür. Bol balık bulunan gölde kurulmuş dalyanlarda balıkçılık yapılır.

Dam, (Carl Peter) Henrik (d. 21 Şubat 1895, Kopenhag - ö. Nisan 1976, Kopenhag, Danimarka), Danimarkalı biyokimyacı 1939'da K vitamini bulmasıyla sonuçlanan çalışmaları ve kanamayı durdurucu maddeler üzerindeki incelemeleriyle 1943'te, Nobel Fizyoloji ya da Tıp Ödülü'nü Edward A. Doisy ile paylaşmıştır.

1929-34 arasında çalışma arkadaşları ile birlikte gerçekleştirdiği deneyler sonucunda civcivlerde beslenme yetersizliğinin, kanama eğiliminin artmasına ve pıhtılaşma zamanının uzamasına neden olduğunu ortaya çıkaran Dam, bu hastalığı kanamayı durdurucu bir vitaminin eksikliğine bağladı. Daha sonra yağda çözünemediğini ve yeşil yapraklarda bulunduğunu saptadığı bu maddeyi K vitamini olarak adlandırdı. 1939'da Doisy ve Dam, birbirlerinden habersiz olarak yoncadan bu vitamini elde ettirler (bileşiğin bitkide sentezlenen biçimi, kökeni başka olan biçimlerinden ayırt edilebilmesi için daha sonraları K₁ vitamini olarak adlandırılmıştır).

1920'de Kopenhag Politeknik Enstitüsü'nden mezun olan Dam, daha sonra Tarım ve Veteriner Okulu'nda, ardından da Kopenhag Üniversitesi Fizyoloji Laboratuvarı'nda dersler verdi. 1940'ta ABD'ye giderek başta New York'taki Rochester Üniversitesi'nde olmak üzere çeşitli kuruluşlarda konferanslar verdi ve araştırmalar yaptı. 1946'da Politeknik Enstitüsü'ne geri döndü.

dama, bitişik kareleri iki karşı renkteki bir tahta üstünde oynanan dünyanın en eski oyunlarından biri. Günümüzde biraz farklı kurallarla milyonlarca insanın oynadığı damaya benzer oyunların 10 y. 1600'de Mısır'da oynandığı bilinmekte, Homeros ile

varsa ve bu taşın arkasındaki kare boşsa, üstünden atlayarak rakibin taşını almak ve boş kareye kendi taşını koymak zorundadır. Alınan taş oyundan çıkartılır. Yeni gelinen karede de aynı durum söz konusuysa, aynı yönde ya da zikzaklarla birbirini izleyen atlayışlar sürdürülmelidir. Birden çok yönde atlama yapılabilecek durumlarda oyuncu istediği yönü seçer. Taş, dama sırası adı verilen son sıraya ulaştığında üstüne aynı renkten bir taş daha konarak dama yapılır. Dama olan taş geriye gidebilir ve geri giderken de taş alabilir. Rakip oyuncunun bütün taşları alındığında ya da kalan taşlarının önü kapatılarak hareketleri engellendiğinde oyun kazanılmıştır. İki oyuncunun da kazanamayacağı görülür ve oyun yinelenmelerle sürerse beraberlik ilan edilir.

Önceleri ustaların oyunlarında hiçbir kısıtlama yoktu; açılış hamleleri de tümüyle serbestti. Ama turnuva oyunlarında fazla ihtiyatlı usta oyuncuların çok sık berabere kalması, oyuncuları daha değişik ve cesur oyun tarzlarına zorlayan yöntemlerin geliştirilmesine yol açtı. Örneğin tarafların ilk hamlelerinin oynanabilecek 47 kombinasyon içinden kura ile saptandığı iki hamle kısıtlaması ve siyahın ikinci hamlesinin de önceden belirlendiği üç hamle ya da Amerikan kısıtlaması gibi kurallar kondu. Daha az kullanılan bir başka yöntem de oyun başlamadan önce birer taşın kurayla oyundan çıkarılmasıdır. Resmi olmayan yaygın biçiminde ise kısıtlamasız özgün dama oynanmaktadır.

Türk daması. Tahtadaki 64 karenin hepsinin kullanıldığı bir dama türüdür. Oyuncuların 16'şar taşı vardır. Taşların 8'i ikinci, 8'i de üçüncü sıraya dizilerek oyuna başlanır. Taşlar ileriye ya da yana doğru hareket edebilir; geri ya da çapraz gidemez. İleriye ya da yana doğru üstünden atlanan taş alınır. En fazla taş alınabilecek yönde hareket edilmelidir. Alınan taşlar tek tek oyundan çıkartılır. Dama olan taş ileriye, yana ya da geriye doğru istenildiği kadar ilerleyebilir.

Polonya daması. Daha çok kara Avrupa'ya oynandığından Avrupa daması olarak da bilinir. Oyun 100 karelik bir tahta üzerinde 20'şer taşla oynanır. Taşlar çapraz olarak ileriye doğru hareket eder, ama taş alırken hem ileri hem geri gidilebilir. Rakibin arka sırasına ulaşan taş dama olur. Ama son sıraya ulaşıldığında hâlâ alınabilecek taş varsa, oyuncu bunları da almak zorundadır. Bu hareket sonucunda son sıradan uzaklaşan taş dama olmaz; hamlesini tamamladığında son sırada kalırsa dama olur. Dama olan taş çapraz olarak birkaç kare birden gidebilir; korunmasız taş ya da damaları ilabilir ve taş almak üzere yönünün değişti-
rilebilir. Oyuncu en çok taş alabileceği yönü seçmek zorundadır; seçmezse kendi taşını ya da damasını kaybeder.

Alman daması *Damenpiel*, İngiltere'deki gibi 64 karelik tahtada 12'şer taşla oynanan bir tür Polonya damasıdır.

İspanyol daması. İngiltere ve Amerika'da oynanan damaya benzeyen İspanyol damasında taşlar ileriye doğru olduğu kadar, geriye de hareket edebilir. Dama olan taş, aynı yönde olmak üzere çaprazındaki bütün boş karelerden geçebilir, yolu üzerindeki taşları alabilir ve taş almak için yön değiştirebilir.

Halma. Yunancada "atla" anlamına gelen *halma*, 1880 dolayında ortaya çıkmış bir tür damadır. Oyuncular 256 karelik tahtanın bir köşesine yerleştirilen taşları karşı köşeye ilerletmeye çalışır. Taşlarının tümünü karşı köşeye yerleştiren oyunu kazanır. İki kişi 19'ar taşla, dört kişi ise 13'er taşla oynar. Dört kişilik oyunda ikişer kişi ortak olabilir.

Halma üç kişiyle de oynanabilir, ama karşı köşesinde rakip bulunmayan oyuncunun şansı daha azdır.

Taşlar her hamlede bir boş kare olmak üzere herhangi bir yönde ilerleyebilir. Ayrıca, ilerisinde boş bir kare bulunan bitişikteki rakip ya da kendi renginden taşın üstünden atlayabilir. Üstünden atlanan taş oyundan çıkarılmaz. Bir hamlede pek çok atlama yapılabilir; bunu sağlamak için oyuncular kendi taşlarında merdiven ya da şeritler oluşturmaya çalışır.

Çin daması. Sayıları iki ile altı arasında değişebilen oyuncuyla oynanan Çin daması *halma*'dan türemiş, 1930'larda ABD'de de oynanmaya başlamıştır. Taşların hareketi *halma*'daki gibidir ama taş yerine genellikle bilyalar kullanılır. Her oyuncunun 10 ya da 15 taşı vardır. Oyun tahtası ise altı köşeli bir yıldız biçimindedir ve üstünde kareler yerine küçük delikler vardır.

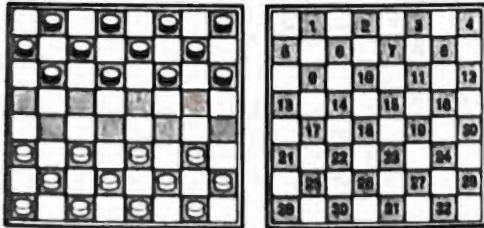
damak, omurgalıların, ağzın tavanını oluşturan ve ağız ile burun boşluklarını ayıran kemik çatı. Memelilerde, bu sert damağın arkasında, kemik desteği olmayan ve küçük dil denen etli bir uzantıyla sonlanan yumuşak damak bulunur.

Tüm damak yüzeyinin üçte ikisini kaplayan sert damak, az miktarda mukus salgılayan nemli ve dayanıklı bir mukoza katmanıyla örtülü düz ve yassı bir kemikten oluşur. Çiğneme sırasında dil, ağızdaki yiyecekleri karıştırarak bol tükürükle ıslamasını sağlarken, damak mukozasının katlanmasıyla oluşan çok sayıda kıvrım da yiyeceklerin hemen yutaya kaymasını önleyerek bu sürece yardımcı olur. Sert damak, bir yandan dilin rahatça hareket edebileceği bir boşluk sağlar, bir yandan da burun boşluğunun sert tabanını oluşturarak ağız içindeki basınç nedeniyle burun yollarının tıkanmasını önler. Evrimin alt basamaklarındaki omurgalıların çoğunda, sert damağın üstünde dişler bulunur.

Yumuşak damak, kendisine hem hareket yeteneği, hem destek sağlayan kas ve bağ dokudan oluşmuş son derece esnek bir yapıdır. Yutma ve emme sırasında yukarı kalkarak, burun boşluğu ile yutağın burun bölümünü, ağız boşluğundan ve yutağın ağız bölümünden bütünüyle ayırır. Yumuşak damağın böylece yukarı kalkması, ağız boşluğunda bir vakum yaratarak yiyeceklerin soluk borusuna kaçmasını engeller.

Omurgalıların, iyi gelişmiş sert damağın ilk örneğine sürüngenlerde, insandakine benzer sert ve yumuşak damak yapısına ise yalnızca kuşlarda ve bazı memelilerde rastlanır. Balinaların birkaç türünde, damaktaki mukoza katmanı, balinaçubuğu ya da balin olarak bilinen sert, kemiksi levhalara dönüşmüştür.

damak yarıklığı, doğum öncesi yaşamın ikinci ayında kapanması gereken iki damak levhasının tam bitişmemesi biçiminde ortaya çıkan ve oldukça sık görülen doğuştan kusur. Damak yarıklığı yalnızca yumuşak damakla sınırlı kalabileceği gibi, sert damağa doğru ilerleyerek burun boşluğu ile ağız boşluğunun tam olarak ayrılmasını da engelleyebilir; bu durumda genellikle burun bölmesi ve sapan kemigi de oluşamaz. Damak yarıklığı bazen, tavşandudadı denilen dudak yarıklığı ve başka kusurlarla birlikte görülür. Süt çocuklarında emme yeteneğini kısıtlayarak kötü beslenmeye yol açabilen damak yarıklığı, daha sonraki dönemlerde konuşma güçlükleri doğurur. Bu kusurun giderilebilmesi için, genellikle çocuk 18

Dama tahtasında taşların yerleştirilmesi (solda) ve karelerin numaralandırılması (sağda)

Platon'un yapıtlarında da bu oyunlardan söz edilmektedir. Yaklaşık 12. yüzyıldaki bir uyarlamayla 64 karelik satranç tahtası üstünde oynanmaya başlamış, 15. yüzyılın sonlarında zorunlu taş alma kuralı eklenmiş ve böylelikle modern damanın özü ortaya çıkmıştır.

İngiltere ve Amerika'da dama. İki kişi tarafından 64 karelik bir tahta üstünde, 12'si koyu (siyah), 12'si açık (beyaz) renkli 24 yassı taşla oynanır. Oyunda yalnızca koyu kareler kullanılmakla birlikte anlaşılmasını kolaylaştırmak için çizimlerde karelerin ters renkte gösterildiği de olur. Kareler çizimde gösterildiği gibi numaralandırılır ve oyunun başlangıcında siyah taşlar 1'den 12'ye kadar olan karelerde, beyazlar ise 21'den 32'ye kadar numaralanmış karelerde yer alır.

Dama, taşın çapraz olarak ileriye, bitişik boş kareye sürülmesiyle oynanır. Siyahlar önce başlar. Bitişik karede rakibin bir taşı

aylık olduğunda cerrahi girişime başvurularak, ağız ve burun boşlukları arasında sızdırmaz bir bölme oluşturur. Başarılı bir ameliyattan sonra bile çocuğa konuşma eğitimi uygulamak gerektiği gibi, kulak, burun ve sinüslere mikroorganizmaların bulaşma tehlikesi de önlenemeyebilir.

damaksıl, sesbilgisinde, damakta oluşturulan ünlü ve ünsüzlere verilen ad. Damaksıllar, dilin yüzeyinin sert damağa yaklaştırılması ya da değdirilmesiyle oluşturulur. Almanca *ich* ("ben") sözcüğündeki *ch* sesi ve Fransızca *agneau* ("kuzu") sözcüğündeki *gn* (ny olarak okunur) sesi, damaksıl ünsüzlere örnek gösterilebilir. İngilizcede, *you*'daki ("sen", "siz") *y* sesi (yarı ünlü) dışında gerçek damaksıl ünsüzlere rastlanmaz. (*Ship*'teki "gemi" *sh* sesi ve *azure*'daki "gök mavisi" *z* olarak yazılan *zh* sesi, genellikle damaksıl-dişyuvasıl sesler olarak sınıflandırılır). Türkçede "keçi" sözcüğündeki "e" sesi damaksıl ünlüye örnek gösterilebilir.

damaksıllaşma, sesbilgisinde, ünsüz seslerin, dilin yüzeyinin sert damağa normal okunuşunda olduğundan daha fazla yaklaştırılarak oluşturulmasına verilen ad. Örneğin Rusçaya damaksıllaşmış ünsüzler, belli bir ünsüzle birlikte bir *y* sesi de aynı anda çıkarılıyormuş gibi okunur. İngilizcede *canyon* ("kanyon") sözcüğündeki *ny*, damaksıllaşmış bir sese oldukça yakındır. Damaksıllaşmış ünsüzler, dilin yüzeyinde ve sert damakta gerçekleşen damaksıl ünsüzlerden ayrılır.

Damal, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Ardahan iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Hanak ilçesine bağlı bir bucak olan Damal, 27 Mayıs 1992 tarihli ve 3806 sayılı yasanın 1/12. maddesi uyarınca ilçe yapılarak Kars iline, aynı yasanın 2/1. maddesiyle de yeni kurulan Ardahan iline bağlanmıştır. Damal Belediyesi 1972'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 11.240; kasaba, 2.326.

Damaliscus, *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Bovidae* familyasından, Afrika antiloplarını içeren cins. Bu cinsin en iyi bilinen türü, aşırı avlanma nedeniyle soyu tükenmeye yüz tuttuğu için Güney Afrika'da korunma altına alınan bonteboktur (*D. dorcas*). Bontebokun(*) iki alttüründen biri olan blesbok (*D. d. philippi*) yarı evcilleştirilmiştir.

Damaliscus cinsinin öbür üyeleri, sassabi ya da sessebe (*D. lunatus*) türü ile *D. korrigum*'un alttürleri olan topi, tiang ve korrigumdur. Omuz yüksekliği 127 cm'yi aşan bu iri yapılı antilopların postu kızılımsı kahverengi, yüzleri, omuzları, kalçaları ve bacaklarının üst bölümü kara lekeli. Hemen hemen bontebokla aynı büyüklükte olan ve yüzünde beyaz bir leke bulunan, kızılımsı kahverengi postlu Hunter inek antilopu ya da hirola da (*Beatragus hunteri*) bazı uzmanlarca *Damaliscus* cinsi içinde sınıflandırılır.

daman, *Hyracoidea* takımını oluşturan tavşan iriliğinde, küçük, toynaklı memelilerin ortak adı. Anayurdu Afrika ile Asya'nın en güneybatısı olan damanlar, tıknaz gövdeli, çok kısa bir boyunla gövdeye bitişen iri kafaları, kısa ve ince bacakları, küçük kulakları ve kısa kuyruklarıyla kemiricileri andıran hayvanlardır. Tanıtıcı anatomik özellikleri, arka ayaklarındaki birinci ve üçüncü parmaklarının küçük toynaklı, ortadakinin pençe gibi kıvrık tırnaklı olması; sırtlarında bir koku bezi, üstçenede bir çift

kıvrık ve sürekli büyüyen kesicidiş, altçenede keski gibi dört kesicidiş ve gergedanlarınakinne benzeyen azıdişlerinin bulunmasıdır. *Heterohyrax* ve *Procavia* cinslerini oluşturan kaya damanları, kayalar arasında toplu halde yaşar ve gündüzleri dolaşarak

Heterohyrax cinsinden kaya damanları
Leonard Lee Rue III

besinini arar. Ağaç damanları (*Dendrohyrax*) ise ağaçlarda topluluk oluşturmaktan yaşıyan gececil hayvanlardır. Türlerin hepsi daha çok bitkisel besinleri yeğler.

Erişkinleri yaklaşık 30-50 cm uzunluğunda ve 4-5 kg ağırlığında olan damanlar, ayaklarındaki özel yastıklar yardımıyla kolayca tırmanabilen çevik hayvanlardır. Dişiler, yedi ya da sekiz aylık bir gebelik döneminden sonra, bütünüyle tüylenmiş 1-3 kadar yavru doğurur. Pitonlar, kartallar ve *Felidae* familyasının aslan, kaplan, leopar gibi iri türleri damanların doğal düşmanıdır.

Damanların soyoluş çizgisi tam olarak bilinmemekle birlikte, temel özelliklerine dayanarak bu hayvanların toynaklı memeliler kolundan türeyen eski ve gelişmemiş bir dal olabileceği sanılmaktadır. Orta Oligosen Bölümünden (y. 30 milyon yıl önce) kalma fosillerinden anlaşıldığı kadanyla, bu ilk damanların çoğu, neredeyse bugünkü atların boyutlarına ulaşan çok iri hayvanlardır.

Daman, eskiden DAMAO, Hindistan'ın batı kesiminde, Goa, Daman-Diu birlik top-rağına bağlı Daman ilinin yönetim merkezi kent. Umman Denizinin Kambay Körfezi kıyısında, Gucerat eyaletine bağlı Valsad iliyle çevrilmiştir. Eski bir kalesi vardır. Günümüzde bir iş merkezidir.

Yüzölçümü 72 km² olan Daman ili, Daman Ganga Irmağıyla Moti Daman ve Nani Daman adlı iki bölüme ayrılır. Başlıca ürünün pirinç olduğu Nani Daman'da son yıllarda buğday da ekilmeye başlamıştır. Sanayi 1970'lerde gelişmiştir. Balıkçılık ve hurma suyundan içki üretimi de ekonomide önemli yer tutar. Balık tutkalı yapımında kullanılan *ghol* adlı kurutulmuş balık ürünü Avrupa'ya ihraç edilir.

1780'de Nagar Haveli ile birlikte Portekiz egemenliğine giren Daman, zamanla canlı bir liman durumuna geldi. Portekiz'in denizlerdeki gücünün zayıflamasına bağlı olarak önemini yitirdiyse de, 1961'e değin bir Portekiz sömürgesi olarak kaldı. Nüfus (1981) kent, 21.003; il, 48.560.

Daman-Diu, Hindistan'ın batı kıyılarındaki birlik toprağı. Yüzölçümü 112 km²'dir.

Birlik toprakları birbirinden çok ayrı iki bölgeden oluşur. (Daha önce Daman ve Diu ile birlik oluşturan Goa 1987'de eyalet oldu.) Daman bölgesi Gucerat kıyısında, Hindistan'ın bir eyaleti olan Goa'nın kuzeyinde yer alır. Öteki bölge Gucerat Yarımadasının güneydoğu kıyısındaki Diu Adasıdır. Daha önce Portekiz sömürgesi olan Daman ve Diu, Goa ile birlikte 1962'de Hindistan'a katıldı.

Ekonominin en önemli sektörü tarımdır. Yetiştirilen ürünler arasında pirinç, danı, şeker kamışı, yerfıstığı, muz ve ananas sayılabilir. Nüfus (1991 geç.) 101.439.

damar, insan ve hayvanda kanı ve lenfi (akkan), bitkilerde su ve besinleri dokulara taşıyan kanal. Ayrıca bak. kan damarı. Bitkiler için bak. iletim sistemi.

damar, FILON olarak da bilinir, jeolojide, istenmeyen kayaçların ya da minerallerin (gang) içinde, belirli sınırlar arasında yayılmış halde bulunan cevher kütlesi. Temel iki damar türü, yarık (çatlak) damarı ile basamaklı (kıvrık) damardır.

En eski anakayaç çökelleri olan yarık damarları, daha çok iki boyutlu ve yassı şerit yapıdadır. Yarık damarları, kimi zaman uzun bir zaman aralığıyla birbirinden ayrılan iki aşamada oluşur; ilk aşamada çatlak ortaya çıkar, daha sonra bu çatlak cevherle dolar. Çatlak damarlarının değişik tiplerine rastlanabilir: Yalın yarık damarlarının çeperleri oldukça düzgün ve birbirine paraleldir; bôlmeli olanlarının çeperleri ise düzensiz ve açıldır; yayvan mercekse damarlar, ipe dizilmiş kalın mercekler halindedir; yaygı tipindeki yarık damarları, birbirine koşut ve oldukça yakın çatlaklardan oluşur; bileşik tipteki damarlar ise, birbirine az çok koşut yarıklar halinde bulunur ve kısmen yerinde dönüşüme uğramış kayaçların köşegenlerinden keser.

Basamaklı damarlar, kısa, oldukça düzenli aralıklarla birbirini izleyen ve daykları (şerit biçimli korkayaç kütleleri) boydan boya kesen kırıklarda oluşur. Bu damarların eni, daykların eni kadardır, ama boyuna büyük uzaklıklara yayılabilir. Basamaklı damarlar, yarık damarları kadar önemli değildir ve onlar kadar sık bulunmaz.

Damar, Arif (d. 23 Temmuz 1925, Çanak-kale), şair. İstanbul Erkek Lisesi'nde okurken öğrenimini yarım bıraktı (1943). İstanbul'da çeşitli işlerde çalıştıktan sonra Ankara'da Atatürk Orman Çiftliği'nde görev aldı (1944-47). Üç yıl süren ve sürgün alaylarının

Arif Damar
Anadolu Yayıncılık Arşivi

da geçen askerlik hizmetinden sonra İstanbul'da döndü (1950). Yaşamını bir süre Mahmutpaşa'da seyyar satıcılık yaparak kazandı. 1951'de Türk Ceza Kanunu'nun 141. maddesine aykırı siyasal eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle tutuklandı. İki yıla yakın hapis yattıktan sonra delil yetersizliğinden beraat etti. Avukat kâtipliği, muhasebecilik yaptı. Suadiye'de Yeryüzü adında bir kitabevi açtı. Emekli olduktan sonra kendini bütünüyle yazılarına verdi.

Çok erken yaşta şiire başlayan Arif Damar'ın ilk yapıtı "Edirne'de Akşam" 1940'ta *Yeni İnsanlık* dergisinde yayımlandı. Daha sonra *İnsan* (1941), *Gün* (1941), *Anı* (1945) dergilerindeki şiirleriyle dikkati

çekti. Toplumsal gerçekçi anlayıştaki genç sanatçılardan biri olarak belirdi. Kavgacı, ama barışçıl ve insancıl yanı ağır basan, dil ögesini ve biçim kaygısını elden bırakmayan bir şiir kurmaya yöneldi. Yönetimine katıldığı *Yeryüzü* dergisinde yayımladığı yapıtlarında bu şiirin başarılı örneklerini verdi. Arif Barikat adını kullandığı bu dönemin şiirlerinden yaptığı bir seçmeler kitabı olan *Günden Güne* (1956), basıldıktan beş ay sonra toplatıldı; daha sonra amlandı.

Arif Damar daha sonra, İkinci Yeni şairlerinin yanında, imgeye ağırlık tanyan, biçim ve dil araştırmalarına giren bir şair olarak da belirmiştir. Bu yanı sıra 1940 kuşağı adıyla anılan arkadaşlarından ayrılır. 1958'de yayımlanan *İstanbul Bulutu* (Cemal Süreya'nın *Üvercinka*'sı ile birlikte 1951 Yeditepe Şiir Armağanı) ve *Kedi Aklı* (1959) adlı kitapları bu yaklaşımın ürünleridir.

Sonraki şiirlerini içeren *Alıcı Kuş* (1956) ve *Ay Ayakta Değildi* (1984) adlı kitapları her iki dönemin bileşkesi denebilecek bir şiir arayışını ortaya koyar.

Arif Hüsnü, Ece Ovalı takma adlarını da kullanan Damar, düzyazılarında şiir üzerine düşüncelerini işlemiş, *Ulus* ve *Tanin* gazetelerinde makaleler yayımlamıştır.

Öbür yapıtları arasında *Saat Sekizi Geç Vurdu* (1962), *Seslerin Ayak Sesleri* (1975), yeni ve toplu basımı, 1975, 1990), *Ölüm Yok ki* (1980), *Acı Ertelenirken* (1985), *Onarılan Kendini* (1992) sayılabilir.

damar katman bak. sil

damar sertliği, ARTERİYOSKLEROZ olarak da bilinir, atardamarların, özellikle yağlanma ve kireçlenme nedeniyle esnekliğini yitirerek sertleşmesiyle sonuçlanan damar hastalığı. Damar sertliğinin başlıca üç tipi vardır: Atardamarın iç katmanında (iç gömlek) ateroskleroz; atardamarın orta katmanında ya da gömleğinde kalsiyum çökeltilerinin olduğu Mönckeberg damar sertliği ve küçük atardamarları (arteriyol) etkileyen arteriyol sertliği. Aterosklerozda, atardamarın iç katmanında yağ çökeltilerinin birikmesi, bu katmanda nedbe dokusunun oluşmasına ve kireçlenmeye yol açabilir. Gittikçe kalınlaşarak damarın iç boşluğunu daraltan yağ birikintileri kanın akışını engellerken, kireçlenme de damarın esnekliğini azaltarak kan basıncının artmasına neden olabilir.

Kalp kasına oksijenle yüklenmiş temiz kanı taşıyan koroner atardamarların sertleşmesi, kalbin yeterince oksijen almasını engelleyerek, kalp kasının bir bölümünde doku ölümüne (miyokard enfarktüsü) yol açabilir. Gözün ağtabakasındaki küçük atardamarların sertleşmesinde görüntü bulanıklaşır; eğer kan basıncı düşürülmezse sonuçta ağtabaka ve görme siniri atrofiye uğrayabilir.

Beyin atardamarlarının sertleşmesi, beyne giden kan miktarının azalmasına yol açarak, unme denen ani bilinç kaybı ve felçle sonuçlanabilir. Bacak atardamarlarının sertleşmesi ise, gene kan akımının engellenmesine bağlı olarak zaman zaman topallamaya ve bacaklarda, iltihap odaklarının oluşmasını kolaylaştıran yaraların açılmasına yol açabilir.

Damaraland, Namibia'da tarihsel bölge. Bugün Namibia'da bir yönetim birimidir. Damaraland adı önceleri, Bergdamarlardan (Damaralar) çok Herero ve Koisan (Hotanto) halklarının yaşadığı Namibia'nın ortakuzey kesimindeki topraklar için kullanılmıştır. Avrupalıların ilk kez 1791'de karşılaştığı Bergdamalar bu tarihte Herero ve Koisan halklarınca ezilmiş ve yerlerinden edilmişti. Tarihi Damaraland'ı içine alan topraklar,

merkezi Windhoek olmak üzere batıda Namib Çölünden doğudaki Kalahari Çölüne ve kuzeyde Ovamboland'dan güneydeki Büyük Namaqualand'a kadar uzanır.

Otlaklarla kaplı olan ve yılda 330-500 mm yağmur alan bu topraklar, yerli halkın etkinlikleri arasında bulunan göçebe avcılığa ve çoban yaşamına uygun olduğu kadar 20. yüzyılın başlarından bu yana yerli halkı yerinden ederek sürülerine el koyan Avrupalıların sığır besiciliği için de elverişlidir.

Odendaal Komisyonu (1962-63), Güney Afrika'daki *apartheid* (*) yurtluklarına (*bantustan*) benzeyen bir Bergdama yurtluğunun kurulmasını ve bunun var olan dört Bergdama yerleşime alanından, Avrupalılara ait belirli bölgelerden ve çeşitli devlet topraklarından oluşmasını önerdi. Kurulan bu yurtluk Namibia içindeki yönetim birimlerinden biri oldu. 46.560 km²lik bir alanı kaplayan Damaraland batıdan Swakopmund, doğudan Outjo, Otjiwarongo ve Omaruru, güneydoğudan da Karibib yönetim birimleriyle çevrilidir. Kuzeyinde Kaokoland yerli yerleşime bölgesi yer alır. 1978'de yapılan bir tahmine göre iş bulma olanaklarının azlığı yüzünden Bergdamaların yalnızca yüzde 25'i bu yurtlukta yaşamaktadır. Damaraland'ın merkezi Khorixas'tır (eskiden Welwitschia). Nüfus (1978 tah.) Bergdama Damaraland, 20.000.

Damaralar bak. Bergdamalar

damarlı bitkiler (*Tracheophyta*), iletimdoku yani damar sistemine sahip 260 bin kadar bitki türünü kapsayan bölüm ya da filum. Bugün yeryüzündeki bitki örtüsünün önemli bir bölümünü damarlı bitkiler oluşturur.

Birbirinden çok farklı bitkiler içeren bu bölüm dört altbölüme (ya da sınıf) ayrılır: Yaprakları ve kökleri olmayan, eğrelti benzeri ilkel bitkilerin oluşturduğu *Psilopsida*; tüysü yaprakları olan ve daha çok atkuyrukları adıyla bilinen *Sphenopsida*; yüzeyi kaplayarak büyüyen ve kibritotları adı verilen küçük bitkilerin oluşturduğu *Lycopside* ile eğreltileri, açıktohumlular ve kapalıtohumluları kapsayan *Pteropsida*.

İletimdoku sistemi, temel olarak su ve çözünmüş mineralleri ileten odundoku (ksilem) ile daha çok şeker gibi besin maddelerini ileten soymukdokudan (floem) oluşur.

Yeşil alglerden (*Chlorophyta*) türediği sanılan damarlı bitkilerin en eski fosilleri, Silüriyen Dönem (y. 430-395 milyon yıl önce) kayaçlarında bulunmuştur.

damarlı seramik, doğal mermer ya da akik görünümlü sağlamak için çeşitli renk-

Damarlı seramikten bir Çin kavanozu. Tang hanedanı dönemi (618-907); Güzel Sanatlar Müzesi, Boston Museum of Fine Arts, Boston, Hoyt Collection

lerdeki killerin karıştırılmasıyla yapılan seramik. Bilinen en eski örnekleri 1. yüzyılda Roma'da yapılmış ve oradan Çin'e kadar uzanan geniş bir bölgeye yayılmıştır. Damarlı seramik elde etmek için çeşitli teknikler vardır. Bunların en çok uygulananları beyaz, kahverengi ve gri damarlı kilden bezeme bantları yapılması, manganez kahverengisiyle alacalı bağa etkisi sağlanması, çeşitli renklerdeki kil levhaların birbiri üstüne yerleştirildikten sonra ezilerek homojen bir kütle haline getirilmesi (*bak. akik damarlı seramik*) ve kabin yüzeyine renkli astar sürülmesidir.

Damaskios, asıl adı GEORGIOS PAPANDREU (d. 3 Mart 1891, Dhorvitsia - ö. 20 Mayıs 1949, Atina, Yunanistan), Atina başpiskoposu. 1944-46 arasındaki iç savaş sırasında Yunanistan kral naipliği yapmıştır.

Balkan Savaşları (1912) sırasında orduda er olarak görev aldı. 1917'de papaz, 1922'de

Damaskios, 1948 BBC Hulton Picture Library

Korinthos piskoposu oldu. 1938'de Atina başpiskoposluğuna seçildi. Ama Ioannes Metaksas yönetimine karşı olduğundan, bu seçim iptal edilerek yerine Trabzon piskoposu Khristanthos atandı. Ardından sürgüne gönderildi. II. Dünya Savaşı'nda Yunanistan'ın Alman işgali altına girmesinden sonra Khristanthos'un yerine geçmek üzere Temmuz 1941'de geri çağrıldı. Başpiskopos olarak Alman işgaline karşı çıktı ve haktan Yahudileri saklamalarını istedi.

Almanların ülkeyi terk etmesinden sonra başlayan iç savaş sırasında, sürgünde bulunan Kral II. Georgios'un onayıyla 31 Aralık 1944'te naipliğe atandı. Yoğun bir siyasal bunalımın yaşandığı sonraki 16 ay içinde beş başbakan atadı ve Ekim 1945'te bir geçiş hükümeti oluşturdu. 28 Eylül 1946'da yapılan plebisitte Yunan halkının monarşinin geri gelmesini kabul etmesinden dört gün sonra kral naipliğinden istifa etti. Kendini bütünüyle başpiskoposluk görevlerine verdi.

Damaskios (d. y. 480 - ö. y. 550), Yeni-Platoncu filozof, Akademia'nın(*) son başkanı.

İskenderiyeli İsidoros'un öğrencisi ve yakın arkadaşıydı. İsidoros'un yaşamöyküsünü de kaleme alan Damaskios yaklaşık 520'de Akademia'nın başkanı oldu. İmparator Iustinianos'un 529'da öteki pagan okullarıyla birlikte Akademia'yı da kapattığı sırada Damaskios bu görevi sürdürüyordu. Akademia'nın öteki altı üyesiyle birlikte I. Hüsrev'in sarayında görev yapmak üzere İran'a gitti. 533'te Iustinianos ile Hüsrev arasında yapılan anlaşmanın bir maddesi gereğince sürgündeki bilgilerin Atina'ya dönmesine izin verildi.

Atina'da felsefeye yönelik ilgi, İran sarayında olduğundan çok daha sıcaktı. Damaskios, günümüze ulaşan en önemli yapıtı

Aporiai kai lyseis peri ton proton arkhon'da (İlk İlkelerle İlgili Sorunlar ve Çözümler) Yeni-Platoncu düşünür Proklos'un kapsamlı sistemini ayrıntılarıyla işliyordu. Bu yapıt, Atina'da gelişmiş Yeni-Platonculuğun kılı kırk yaran mantığını ve teosofik fantezilerini sürdürmesine karşın, insan düşüncesinin tanımlanamaz ilk ilkeyi hiçbir zaman kavrayamayacağı üzerindeki ısrarıyla gerçek mistisizmin yollarını açtı. Bu ilkeyi, alışlagelmiş "Bir" adıyla bile nitelemeye yanaşmayan Damaskios'a göre insan, ilk ilkenin türetilmiş gerçeklikle ilişkisini yanlışsız biçimde tanımlayamazdı. İlk ilke, insan düşüncesinin ve dilin erişebileceği alanın ötesindeydi; gerçekliğin basamaklarının da tümüyle dışındaydı. Bu yüzden de her şey, özellikle de insan ruhu, dile getirilemeyen gizemli bir yolla da olsa, dolaysız ve aracsız biçimde ondan pay alabilirdi. Damaskios putperest olduğu halde, sonraki Hristiyan mistiklerine öncülük etmiştir.

damasko, DİMİŞKİ ya da ŞAM KUMAŞI olarak da bilinir, desenli dokuma türü. En eski, gerçek damaskolar tümüyle ipekten dokunurdu, ama daha sonraları ne tür iplikten dokunursa dokunsun, belirli tipteki kumaşlar damasko olarak adlandırılmaya başlamıştır. Düz damaskolar birer takım atkı ve çözgüyle ve kimi zaman iki renkli olarak dokunur; buna karşılık karmaşık damaskolarda daha çok atkı bulunur. Jacquard tezgâhında dokunan damaskolarda, iki ile dokuz arasında değişen sayılardaki atkı ipliğinin üzerinden çözgü yumakları geçirilerek saten yüzey oluşturulur. Desenler ise tafta dokumayla elde edilir ve buradaki atkılar ve çözgüler birbirine dik açıyla atıldığından, farklı bölümler, saten alanlara göre daha mat bir görünüm alır.

Damasko dokumalar Avrupa'ya 11. yüzyılda, Şam'a giren Haçlı askerleri tarafından taşındı ve ilk önceleri keten üreten ülkelerde, örneğin 13. yüzyılın ortalarında Fransa'da ketenden dokunmuş damaskolar hızla yaygınlaştı. 15. yüzyılda bir Felemenk kenti olan Courtrai'de, 17 ve 18. yüzyıllarda da Felemenk'teki Haarlem'de dokunan damasko keten masa örtüleri büyük ün kazandı.

Eski damaskoların eni 45-63 cm arasındaydı, bu nedenle de atkı ipliğini taşıyan mekik, kaldırılan çözgü ipliklerinin altından bir kenardan ötekine elle atılabiliyordu. 1835'te, mekanik dokuma tezgâhlarının geliştirilmesiyle, 125 cm'ye ulaşan enlerde damasko kumaşlar dokunmaya başladı.

damasko çeliği, ŞAM ÇELİĞİ olarak da bilinir, eski çağlarda, başta Şam olmak üzere birçok bölgede, silah yapımında kullanılan çelik türü.

Damasko çeliği, demir şeritlerin birçok kez ocakta ısıtılıp üst üste dövülmesi yoluyla üretiliyor, bu arada malzemeye az miktarlarda karbon eklenerek olağanüstü sertlikte kılıçlar ve bıçaklar elde ediliyordu. Üst üste eklenen demir şeritlerin karbon içeriği değişik olduğundan, malzeme ıslak ya da damarlı bir görünüm kazanıyordu. Bu yöntem daha sonraları top yapımında da kullanıldı ama güvenilirli bulunmayıp bir süre sonra bırakıldı.

Damaskos bak. Şam

Damaskos Belgesi, tam adı DAMASKOS TOPRAGINDAKİ YENİ SÖZLEŞME BELGESİ, ZADOK PARÇALARI olarak da bilinir, ilkçağda Filistin'deki Kumran yöresinde yaşamış Yahudi

mezhebi Essenlilerden günümüze ulaşan en önemli yapıtlardan biri. IV. Antiokhos'un (Epiphanes) İÖ 175'ten 164/163'e değin Filistin Yahudilerine yönelttiği kıyım sırasında Essenliler, Yahuda'da Kumran yöresindeki çöle kaçtılar. Damaskos Belgesi'nin yazıldığı tarih kesin olarak saptanamamıştır; ama İS 66-70'te Kumran cemaatini dağılmak zorunda bırakan büyük Yahudi ayaklanmasından önce yazılmış olması gerekir. Ayrıca bak. Lüt Gölü Ruloları.

Kahire'deki Ezra Sinagogu'nun *geniza*'sında (kitap deposu) 1896-97'de 10-12. yüzyıllardan kalma iki yazma bulundu. Essen cemaati aynı zamanda Zadok'un (Doğru Kişi) Oğulları adını da kullandığı için, elyazmaları Bir Zadok Yapıtının Parçaları başlığı altında yayımlandı. Daha sonra Kumran'daki IV. ve VI. mağaralarda pek çok İbranice parçanın bulunması, bu belgenin gerçekten de Essen mezhebinin öğretini ve yasa derlemelerinin en önemlilerinden biri olduğunu doğruladı.

Damaskos Belgesi başlıca iki bölümden oluşur. Birinci bölüm mezhebin dinsel öğretisini açıklar; Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki ahde bağlılığı, Sebt'e ve öteki kutsal günlere uyma geleneklerini vurgular. Ayrıca mezhebin önderi Doğruluk Öğretmeni'nden söz eder; bu kişinin kimliği araştırmacılarca belirlenmemiştir. Doğruluk Öğretmeni'nin, Lanetli Rahip'in (Kudüs'teki Hasmoneus hanedanından gelen Jonathan [İÖ 152-143] ve Aleksander Jannaeus [İÖ 103-76] adlı iki başrahipten biri) düşmanlığı yüzünden kovuşturmaya uğradığı ve sürüldüğü sanılmaktadır. Essenliler, Öğretmen'in ölümünden 40 yıl sonra bir mesih çağını açılacağına inanıyorlardı. Belgenin ikinci bölümü, yeminlere, ayin temizliğine, cemaat toplanmalarının kural ve ilkelerine, yargıların seçimine ve yeni üyelerin mezhebe kabulünü ve eğitilmesini gözetken Korumucu'nun görevlerine ilişkin bir kurallar listesi içerir.

Damastes bak. Prokrustes

Damasus I (AZIZ) (d. y. 304, Roma - ö. 11 Aralık 384, Roma; yortu günü, 11 Aralık), 1 Ekim 366-11 Aralık 384 arasında papa. Papalığı sırasında, Roma'nın papalık merkezi olarak üstünlüğünü kabul ettirmiştir.

Önceli Papa Liberius döneminde diyakoz olarak görev yaptı. Ariusçuluğa(*) karşı çıktığı için Roma imparatoru Constantius'un sürgüne gönderdiği Liberius'a eşlik etseyse de, daha sonra Roma'ya dönerek, papalık makamına getirilen ve Ariusçuları koruyan II. Felix'i (karşı-papa) tanıdı. Felix'in ölümünden (22 Kasım 365) sonra Liberius ile barışmasına karşın, papalık süresi boyunca saf değiştirdiği dönemde kazandığı düşmanların çıkardığı karışıklıklara hedef oldu. Papa seçildikten hemen sonra, rakip aday Ursinus'u destekleyen azınlıkla karşı karşıya geldi. Ama resmi yöneticileri yanına alarak, Ursinus ve yandaşlarını bastırdı. Heretik görüşleri bastırmak için etkin bir politika izledi. 368 ve 369'da toplanan iki sinodda Konstantinopolis (İstanbul) piskoposu Makedonios ile Laodikeia piskoposu Apollinaris'un (Genç) kilisenin temel inançlarına aykırı öğretilerinin mahkûm edilmesini sağladı. Günümüze 24 örneği kalmış *anathema* lar(*) ve yazılarla 4. yüzyılın çeşitli heretik görüşlerine karşı mücadele etti. Doğu'da Ariusçuluğa son vermek amacıyla, Kaisareia (Kayseri) piskoposu olarak Anadolu'nun büyük bir bölümünde kilisenin başı sayılan Aziz Basileios ile uzun görüşmeler yaptı. Ama ortak düşmanları Ariusçuluğa karşı izlenecek politika konusunda anlaşamadıklarından, bu görüşmelerden bir sonuç alamadı.

Damasus, kilisenin kurucusu Havarî Aziz Petrus'un oluşturduğu bir kilise olarak Roma'dan papalık merkezi olarak söz eden ilk papa oldu. 380'de Batı ve Doğu imparatorları Gratianus ile Theodosius, Aziz Petrus'un öğrettiği biçimiyle Hristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun dini ilan ederek, Roma ve İskenderiye piskoposlarının ortaya koyduğu öğretileri temel aldılar. Yeni bir din merkezi olarak öne çıkan Konstantinopolis'in gittikçe artan gücünden tedirgin olan Damasus, 382'de Roma'da topladığı bir sinodda Roma'nın üstünlüğünü resmen ilan etti. Sinoda katılan Aziz Hieronymus (y. 342-420) Roma'da kalarak Damasus'un sekreteri, yakın danışmanı ve dostu oldu. Damasus'un isteği üzerine Kitabı Mukaddes'in Latince çevirisini gözden geçirdi. Bu metin daha sonra Vulgata(*) olarak anıldı. Latinceyi ayin dili ilan eden Damasus, şehitlerin mezarlarını ortaya çıkarma çabaları ve mezar taşlarına yazdığı şiirlerle de tanınır. Ayrıca katakompların onarımı ile uğraşmış ve birçok kilise inşa etmiş ya da onarmıştır.

Damasus II, asıl adı POPPO (d. Bavyera - ö. 9 Ağustos 1048, Palestrina, Papalık Devletleri), 17 Temmuz - 9 Ağustos 1048 arasında papa. Çok kısa süren papalığı, Alman imparatorları ile Roma'daki bazı soylu grupların papalığı denetim altına alma mücadelelerini rastlamıştır.

Brixen piskoposluğunu yürütürken, Kutsal Roma-Germen imparatoru III. Heinrich tarafından II. Clemens'in ardılı olarak önerildi (Aralık 1047). Ama 1045'te papalık görevinden kendi isteğiyle ayrılmış olan ve Roma'nın güçlü Tuscalani ailesinden gelen IX. Benedictus, bir ay önce papalık makamını ele geçirmiş bulunuyordu. Heinrich'in emriyle sürgüne gönderilen Benedictus'un papalık üzerinde hak iddiasının boşa çıkarılmasından sonra papalık makamına oturabilen Damasus, 23 gün görevde kaldıktan sonra sıtmadan öldü.

damat, evlenen erkeğe, kendi ailesi dışındakilerce verilen ad. Eskiden yalnız Osmanlı hanedanından kadınlarla evlenen erkekler için kullanılan bu sözcük, sarayın etkisiyle önce büyük kentlerde olmak üzere halk arasında da yaygınlık kazandı. Anadolu'da ise aynı anlamda güveyi(*) sözcüğü kullanılır.

Damat İbrahim Paşa bak. İbrahim Paşa (DAMAT)

Damat İbrahim Paşa Külliyesi, Nevşehir'de Camikebir mahallesinde, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın 1718-26 arasında yaptırdığı cami, medrese, imaret, sibyan mektebi hamam ve handan oluşun külliyesi. Nevşehir Kalesi'nin altına, kentin yüksek bir noktasına yerleştirilmiş olan külliye, camisi Kurşunlu Cami adıyla da bilinir. Güney, kuzey ve batıdan üç girişi olan geniş bir avlu içinde yer alır. Avlunun kuzey kapısı çapraz olarak yapılmıştır. Avludaki şadırvan da, bu kapıyla caminin cümle kapısını birleştiren çapraz eksenin üzerinde değildir. Şadırvan 12 köşeli bir su haznesinden ve sekiz sütuna oturarak bunu örten bir kubbeden oluşur. Ahşap kubbenin içi Lale Devri üslubunda kalem işleriyle bezenmiştir.

Kesme taştan yapılmış camiye beş kubbe bir son cemaat yerinden girilir. Buradaki revak kemerleri iki renkli taştandır, kubbe-lerin içi kalem işleriyle bezenmiştir. Caminin kare planlı ana mekânını örten yaklaşık 17 m çapındaki kubbe, dört trompla (tono-bingi) sekizgen bir kasnak üstünde yükselir.

Tromp kemerleri iç duvardaki gömme sü-tunlara oturur. Bütün bu öğeler Lale Devri kalem işlerinin yetkin örnekleriyle kaplıdır. Dikdörtgen biçimli geniş mihrab nişi, mermerle kaplanmış ve bitkisel örgelerle bezenmiştir. Üzerini yarım bir aynalı tonoz örter.

Yapının dışında, güney duvarının köşelerindeki payandalar kademeli olarak yükselir ve trompların hizasında, kubbeye örtülü sekizgen birer ağırlık kulesiyle son bulur. Kubbe kasnağının sekiz köşesinde de aynı biçimde kubbeye örtülü sekizgen ağırlık kuleleri vardır. Dikey hareket böylece vurgulanırken, yapı her yükseklik kademesinde ince silmelerle çevrelenerek yatay çizgiler de ortaya çıkarılmıştır. Dış cephesi genel olarak klasik dönem üslubuna uygun olan camiye bu özellikler Lale Devri'ne özgü bir görünüm kazandırır. Alışılmıştan daha yüksek kürsü, pabuç ve gövde bölümleri ve şerefesinin altındaki süslemeleriyle minare bir 19. yüzyıl yapısıdır.

Külliyenin medrese, imaret ve sıbyan mektebi, bir kenarı cami avlusunun batı duvarına paralel, dik açılı üçgen biçiminde bir alanda yer alır. Medrese bu alanın kuzeyine yerleştirilmiştir. Doğu ve batısında eyvanlı iki girişi, kare biçimli, revaklı bir avlu çevresinde 17 tane öğrenci hücre, kuzey köşesinde bir dershanesi vardır. Dershanenin pandantifler üstüne oturan kubbesi kalem işleriyle bezelidir. Yapı bugün Nevşehir Merkez Kitaplığı olarak kullanılmaktadır.

Medresenin güney duvarına bitişik olan imaret yan yana dizilmiş bir mutfak ve iki

ze yalnızca kayalara oyulmuş olan bir arka bölümle, bunun önünde, üzeri tonozla örtülü üç mekân kalmıştır.

Damat İbrahim Paşa Sebili, İstanbul'da, Şehzadebaşı semtinde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın 1720'de yaptırdığı külliye-nin Şehzadebaşı Caddesi'ne bakan köşesinde yer alan sebil. Planı, yarısı sokağa taşan bir daire biçimindedir. Üzeri küçük bir kubbeye örtülmüştür. Sütunlarla birbirin-

Damat İbrahim Paşa Sebili, Bartlett'in bir oymabaskı çalışması, 1839

Miss Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, 1839 fotoğraf. Alfa Yapım

den ayrılmış dışbükey biçimli beş tane penceresi vardır. Her pencerenin kemeri, iç ve dışbükey kıvrımlarla biçimlendirilmiş tek bir lento halindedir. Pencereilerin içine döke demirden baklava desenli şebekeler yerleştirilmiştir. Her şebekenin en üstüne Lale Devri'nin simgesi haline gelmiş olan bir lale örgesi konmuştur. Cephe, saçak altına kadar yoğun biçimde alçak kabartma kıvrımdal ve çiçek örgeleriyle bezelidir. Bütün bu özellikler yapıya Osmanlı klasik dönem mimarlığında görülmeyen bir hareketlilik kazandırmaktadır.

Dambadeniya HANEDANI, 1255'ten y. 1330'a değin Seylan'ın (bugün Sri Lanka) büyük bir bölümünü yöneten ve önceleri Dambadeniya kentinde oturan hükümdarlık ailesi. 1215'te Seylan'ın kuzeyinde hükümdarlığını ilan eden Malay kökenli Magha'ya karşı direniş sırasında ortaya çıkan hanedanın kökeni bilinmemektedir.

Seylan'ın güney kesiminde resmen 1232'de başa geçen Dambadeniya hükümdarları, Güney Hindistan'daki bir müttefik devletin de yardımıyla 1255'te Magha'yı yendiler. Ama 1260'larda Seylan'a yeniden saldıran yeni Malay istilacıları Seylan'ın kuzeyinde bir yüzyıl boyunca küçük bir krallık olarak varlıklarını sürdürdüler. 1280'lerden sonra başkentini Dambadeniya'dan taşınmasına karşın bu adı sürdüren hanedanın yıkılmasından sonra, 1340'larda Gampola hanedanı başa geçti.

d'Amboise, Jacques, asıl adı JOSEPH JACQUES AHEARN (d. 28 Temmuz 1934, Dedham, Massachusetts, ABD), 1949-84 arasında New York Kent Balesi'nin dansçısı ve koreografi. Hem klasik, hem karakter rollerindeki enerjik ve güçlü yorumlarıyla beğenilmiştir.

Eğitimi Amerikan Bale Okulu'nda yaptı. İlk kez 12 yaşında, Bale Derneği'nin gösterilerinde sahneye çıktı, 15 yaşında New York Kent Balesi'ne girdi. 1953'te rol aldığı Lew Christensen'in *Filling Station*'ında (Benzin İstasyonu) işçi Mac rolündeki başa-nısıyla bütün Amerika'da tanındıktan sonra

solo dansçılığa yükseldi. *Western Symphony* (1954; Batı Senfonisi), *Stars and Stripes* (1958; Amerikan Bayrağı), *Meditation* (1964; Meditasyon) ve *Who Cares?* (1970; Kime Ne?) balelerinde önemli kompozisyonlar yaratarak kendini teknik açıdan yetkin bir karakter dansçısı olarak kabul ettirdi. Repertuarı içinde *Kuşu Gölü*, *Fin-*

dikkıran, *Apollon* ve soyut *Gounod Senfonisi*'nde (1958) önemli roller üstlendi. Ayrıca *Seven Brides for Seven Brothers* (1954; *Yedi Kardeşe Yedi Gelin*), *Carousel* (1956; *Atlıkarınca*) ve *Off-Bear* (1986) filmleriyle *Shinbone Alley* (1957) adlı Broadway müzikalinde de rol aldı.

Koreograf olarak çalıştığı yapıtlar arasında, müziğini Mozart'ın *Üçüncü Korno Konçertosu*'ndan alan 15 dakikalık komik bale olan *The Chase* (1963; *Takip*), Şostakoviç'in *Birinci Yaylı Çalgılar Dörtlüsü*'yle hazırlanmış üç erkek ve bir kadın için yarı soyut bir deneme *Quatuor* (1964) ve *Saint Sæns*'in müziği üzerine *Irish Fantasy* (1964; *İrlanda Fantazisi*) sayılabilir.

Amerikan Bale Okulu'nda dersler veren ve New York Eyalet Üniversitesi'ne bağlı dans okulunda öğretmen ve müdür olarak görev yapan d'Amboise, daha sonra da, dans öğrenimini sürekli genişleyen devlet okulları çevresine taşıyabilmek için kurduğu, kâr amacı gözetmeyen Ulusal Dans Enstitüsü'nün başına geçmiştir.

damga mühür, baskı yüzünün tersinde bir sapı ya da tutamağı bulunan ve çok çeşitli biçimleri olan mühür türü. Ayrıca bak. mühür.

Damgan, İran'ın kuzey kesiminde, Semnan iline (*ostan*) bağlı ilçe (*sehristan*) merkezi kent. Elburz Dağlarının hemen güneyinde, 1.200 m yükseklikte, kıraç ve taşlık büyük bir düzlükte yer alır. Horasan'a giden kara ve demir yollarının üstündedir. Yaklaşık 9. yüzyıldan kalma Tarikhane Camisi'nin İran'daki en eski cami olduğu sanılır; Selçuklular döneminden kalma birçok kümbet de hâlâ ayakta. Teppe Hisar yakınlarında yapılan arkeolojik kazılar, buranın Tarihöncesinden başlayarak Sasaniler dönemine değin yerleşim merkezi olduğunu göstermektedir. Damgan, ortaçağda Kumis eyaletinin önemli bir kenti ve merkezi olmuş, 1723'te Afganlar tarafından yıkılmıştır. Kentte şamhistiği ve badem ticareti önemlidir. Nüfus (1986) 34.057.

Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nde cami ve şadırvan, 1718-26, Nevşehir Anadolu Yayıncılık Arşivi

yemek odasından oluşur. Mutfak kubbeye, bitişigindeki oda beşik tonozla, ikinci oda da aynalı tonozla örtülüdür. İmaret bugün, üçgen alanın ucuna yerleştirilmiş sıbyan mektebiyle birlikte müze olarak kullanılmaktadır. Sıbyan mektebinin alt katı kayaya oyulmuştur. Bunun üstünde iki kubbeli bir revak ve aynalı bir tonozla örtülmüş dikdörtgen biçimli dersane odası yer alır.

Hamam külliyesinin kuzeyinde, öbür yapı-lardan ayrı inşa edilmiştir. Kubbeye örtülü ve ortasında sekizgen biçimli bir havuzu bulunan soyunma bölümünden soğukluğa geçilir. Dikdörtgen planlı bu bölümün ortası kubbeye, bir yanı beşik tonozla, öbür yanı aynalı tonozla örtülmüştür. Sıcaklığa beşik kemerli bir kapıdan girilir; ortasında göbek taşı, yanlarında kurnalı sekiler vardır, üzeri bir kubbeye örtülüdür. Sıcaklığa bitişik su deposu ve külhan yer alır.

Beylik Hanı adıyla bilinen han, cami avlusunun doğusundadır. Handan günümü-

damıtılmış içkiler, DAMITIK İÇKİLER olarak da bilinir, şaraptan ya da mayalandırılmış çeşitli meyve ve bitki suları ile nişastalı maddelerden damıtma yoluyla elde edilen konyak, viski, rom ve rakı gibi alkollü içkiler. Damıtılmış içkilerin bileşimindeki alkol oranı bira ve şarap gibi mayalama yoluyla elde edilen içkilerden daha yüksektir.

Damıtılmış içki üretiminde hammadde olarak yararlanılan en önemli meyvelerden biri üzumdür. Yöresel üretime bağlı olarak şeftali, elma ve öbür bazı meyvelerden de yararlanılır. Şeker kamışı ve şeker pancarı rom yapımında kullanılır. Ayrıca pirinç, arpa ve çavdar gibi tahıllardan da damıtılmış içki üretiminde yararlanılır.

Damıtma işleminin temelinde, alkol ve suyun kaynama noktalarının (alkol 78,5°C, su 100°C) farklı oluşu yatar. Alkol içeren mayalandırılmış sıvı, bu iki nokta arasındaki bir sıcaklığa kadar ısıtıldığında kaynama noktası daha düşük olan alkol buharlaşarak ana sıvıdan ayrılır; daha sonra alkol buharları yoğunlaştırılarak alkol oranı daha yüksek bir sıvı elde edilir. Genellikle, hemen kullanıma uygun olmayan bu damıtık sıvı, şişelenerek satılmadan önce bir süre olgunlaşmaya bırakılır.

damıtma, bir sıvının, buharlaştırıldıktan sonra yeniden yoğunlaştırılarak sıvı hale dönüştürülmesi. Bir çaydanlıktan çıkan buharın, damıtılmış su damlacıkları olarak soğuk bir yüzeyde birikmesi bunun en basit örneğidir. Damıtma, sıvıları uçucu olmayan katılardan ayırmada ya da kaynama noktaları farklı olan iki ya da daha çok sıvının birbirinden ayrılmasında kullanılır. Damıtma yoluyla ham petrolden benzin, gazyağı ve makine yağı elde edilmesinde bu maddelerin kaynama noktalarının farklı olmasından yararlanılır. Damıtma sanayide, formaldehit ve fenolün işlenmesinde, deniz suyunun tuzunun giderilmesinde kullanılır. Damıtma işleminin eski çağlarda da kullanıldığı bilinmektedir. Aristoteles (İÖ 384-322), saf suyun deniz suyunun buharlaştırılmasıyla elde edildiğinden söz eder. Plinius (Yaşlı) (İS 23-79) ise, reçinenin ısıtılmasıyla elde edilen yağın, imbik olarak bilinen bir ayağın üst kısmına yerleştirilen yün üzerinde toplandığı ilkel bir yoğunlaştırma yöntemini anlatmıştır.

Sanayide ve laboratuvar araştırmalarında kullanılan pek çok damıtma yöntemi, basit damıtmanın çeşitli biçimleridir. Temel işlem, içinde sıvının ısıtıldığı bir imbik, buharı soğutmak için bir yoğunlaştırıcı ve damıtılan ürünü biriktirmek için bir toplama kabını gerektirir. Bir karışımın ısıtılmasıyla, ilk olarak en uçucu olan ya da kaynama noktası en düşük olan madde damıtılır. Karışımındaki öbür maddeler de bundan sonra kaynama noktalarına göre sırayla damıtılır ya da buharlaşarak uçar. Bu basit aygıt, uçucu olmayan maddeler içeren bir sıvının arıtılması ve kaynama noktaları çok farklı olan sıvıların ayrılması için yeterlidir. Laboratuvarlarda kullanılan damıtma aygıtları, genel olarak camdan yapılır ve mantarlar, lastik tapalar ya da buzlu cam bağlantılarıyla birleştirilir. Sanayideki uygulamalarda ise büyük, metal ya da seramik bir aygıt kullanılır.

Basit damıtma, kaynama noktaları yakın olan sıvıların ayrılmasına elverişli olmadığından, petrol arıtımı gibi bazı uygulamalar için, ayrımsal damıtma adı verilen bir yöntem geliştirildi. Ayrımsal damıtma bir- birlerinden olabildiğince farklılaşmış damıt-

ma ürünlerinin elde edilmesine olanak sağlar. Bu işlemde, imbik başlıkları, ayırma kolonları ve yoğunlaşan buharın bir kısmının imbige geri dönmelerini sağlayan yoğunlaştırıcılar özellikle önemlidir. Yükselen buhar ile aşağı inen sıvı arasında mümkün olan en yakın temasın sağlanması amaçlanır. Böylece, az uçucu madde sıvı halde imbige geri dönerken yalnız çok uçucu madde toplama kabına doğru ilerler. Çok uçucu bileşenlerin ters akımlı buhar ve sıvı arasındaki temasla arıtılmasına, zenginleştirme denir.

Çok etkili damıtma ya da çok aşamalı buharlaştırma basit damıtmaya benzeyen başka bir yöntemdir. Bir sıvıyı buhara dönüştürmek için ısıtma gerektirmeyen bu işlem, suyun tuzdan arıtıldığı büyük ve ticari kuruluşlarda kullanılır. Sıvı, yüksek atmosfer basıncı bir tanktan daha alçak basıncı bir tanka geçirilir. Alçak basınç, sıvının hızla buharlaşmasına yol açar ve elde edilen buhar damıtma ürünü olarak yoğunlaştırılır.

Bir vakum pompası kullanılarak saf bir vakum ortamın elde edildiği basınç azaltma işlemine vakumlu damıtma denir. Bu yöntem, yüksek sıcaklıklarda kaynayan ya da atmosfer basıncı altında kaynadığında bozulan maddelerle çalışılırken kullanılır. Buhar damıtması, damıtmanın normal kaynama noktasından düşük sıcaklıklarda gerçekleştiği bir yöntemdir; suyla karışmayan ve kimyasal tepkimeye girmeyen yağı asitleri ve soya yağı gibi maddelerin damıtılmasında uygulanır. Bu yöntemde, imbikteki sıvının içinden buhar geçirilerek ısı verilir ve sıvının buharlaşması sağlanır.

Damien (Peder). ASIL ADI JOSEPH DE VEUSTER (d. 3 Ocak 1840, Tremelo, Belçika - ö. 15 Nisan 1889, Molokai, Hawaii), Hawaii'deki cüzamlılar arasında yaşayarak, kendini misyonerlik çalışmalarına adanmış Belçikalı papaz.

Braine-le-Comte'ta eğitimini tamamladıktan sonra, 1858'de Leuven'de (Louvain) İsa'nın ve Meryem'in Kutsal Yüreği (Sacré Cœur) Birliği'ne katıldı. Kardeşi Peder Pamphile hastalanınca, 1863'te onun yerine misyoner olarak Hawaii'deki Sandwich Adalarına gitti. 1864'te Honolulu'ya vardı ve aynı yıl papazlığa atandı. Hawaii yönetiminin Molokai Adasındaki Kalaupapa'ya sürdüğü (1873) cüzamlıların acıklı durumundan etkilenecek, gönüllü olarak buranın sorumluluğunu aldı. Hem papaz, hem hekim olarak çalıştı; su ve gıda ikmalini düzene koydu; bannakları yaşanılır duruma getirdi ve iki yetimhanesini kurdu. Bu arada Molokai'de yaşadığı 16 yıl boyunca yalnız altı yıllık bir dönemde öteki papazlardan yardım gördü. 1884'te cüzama yakalandı ve hastalarını bırakmak zorunda kalacağı için tedavi görmeyi reddetti. Kemikleri 1936'da Leuven'e taşındı.

Daha sağlığında ortaya atılan çeşitli ahlak-sızlık söylentilerine karşın, ölümünden kısa bir süre sonra açılan soruşturma sonunda temize çıktı. 1965'te Hawaii, Washington, D.C.'deki Ulusal Heykel Salonu'nda Damien'e bir onur yeri ayrılmasını önerdi.

Damiens, Robert-François (d. 9 Ocak 1715, La Thieuloye - ö. 28 Mart 1757, Paris, Fransa), 1757'de Fransa kralı XV. Louis'ye başarısız bir suikast girişiminde bulunan Fransız fanatik.

Bir kapıcının oğlu olan Damiens, uşak olarak çeşitli işlerde çalıştı. Bu işlerin bir bölümünden hırsızlık yaptığı gerekçesiyle atıldı. 5 Ocak 1757'de Kral Louis'yi Versailles'da arabasına binmek üzereyken bıçakladı. Louis'nin hafif bir yarayla atlattığı bu olay, Fransız Katolik Kilisesi içinde iki

rakip hizip olan Cizvitler ve Jansencileri hedef alan önemli siyasal yankılara yol açtı. Birçokları Damiens'in krala karşı düzenlenmiş bir Cizvit komplosunun içinde yer aldığı ileri sürerken, bazıları da Jansencileri destekledikleri için krala çatışmaya girmiş olan *Parlemen*'lerin (Yüksek Mahkeme) ajanı olmasından kuşkulanıyordu. Bütün bu söylentilere karşın hükümet, akli dengesini yitirmiş olan Damiens'in herhangi bir komploya karıştığına kanıtlayamadı. Krala karşı suikast düzenlemekten suçlu bulundu ve Place de Grève'de atlara bağlanarak parçalanmaya mahkûm edildi. Öldürülmeden önce dört saat boyunca yaralarına kaynar yağ, erimiş balmumu ve kurşun dökme, kızgın kerpertenle vücudundan et koparma gibi barbarca işkencelerden geçirildi. Ölümünden sonra evi yerle bir edildi. Kardeşleri adlarını değiştirmeye zorlandı, babası, karısı ve kızı Fransa'dan sürüldü.

Damir, ed-, Sudan'ın kuzeyinde, Kuzey Bölgesinin ve en-Nil ilinin (*müdiriye*) merkezi kent. Nil'in doğu kıyısında, Kassala'nın 352 km kuzeybatısında yer alır. Deniz düzeyinden 353 m yüksekte bulunan kent, kuzeydeki hurma yetiştiren bölgelerin ticaret merkezidir. Başlıca sanayiler hurma paketleme, alkollü içki damıtma ile yörede yetiştirilen domates, mango, sebze gibi öbür ürünlerin konservelenmesidir. Kent, Nil'e hemen hemen paralel uzanan demir ve kara yoluyla Şendi, Atbera ve Berber'e bağlanır. Port Sudan ile Hartum arasında uzanan yaklaşık 853 km uzunluğundaki petrol boru hattı kentin dış mahallelerinden geçer. Nüfus (1973) 17.086.

damkoruğu, damkoruğugiller (*Crassulaceae*) familyasının *Sedum* cinsini oluşturan 600 kadar otsu bitki türünün ortak adı. Ilıman kuşakta ve tropik bölgelerin dağlık kesimlerinde yaygın olan bu bitkilerin bazı türleri, değişik yaprakları ve beyaz, sarı, pembe ya da kırmızı renkli, gösterişli çiçekleri nedeniyle seralarda yetiştirilir. Bazı türleri de halk arasında yara ve nasır tedavisinde kullanılır.

Damkoruğunun alçak boylu türleri kaya bahçelerinde, taş duvarlarda ve bahçe kenarlarında yetiştirilir. Acı damkoruğu (*S. acre*), beyaz damkoruğu (*S. album*) ve *S. spurium* genellikle kaya ve duvar üstlerinde yosun gibi kümeler oluşturur. Yeşilimsi çiçekli *S. maximum*, kırmızı-mor çiçekli *S. telephium* ve pembe çiçekli, mavimsi yeşil yapraklı *S. sieboldii*, sevilen süs bitkileridir. *S. mexicanum*, *S. morganianum* ve *S. lineare* gibi türler ise asılı saksılarda yetiştirilir.

damkoruğugiller bak. Crassulaceae

damla hastalığı bak. gut

damla kesim, askı kolye, küpe ve benzer takılarda kullanılacak değerli taşların armut biçiminde tıraşlanması yöntemi. *Pendeloque*, pırlanta kesim(*) yöntemiyle tıraşlanan yuvarlak elmasın armut biçiminde tıraşlanmış olanıdır. *Briolette* ise yüzeyi üçgen ve dikdörtgen fasetlerle (tıraşlanmış yüzey) kaplı, ince uzun, sivri uçlu armut biçiminde bir taştır.

damlalı cam, belirli bir teknikte bezenmiş cam eşya. Bu teknikte kabin yüzeyine yapıştırılan eriyik camdan damlaların aşağıya doğru çekilip uzatılmasıyla virgüle benzer biçimler elde edilir. Romalı cam ustalarının bildiği bu teknik çok değişik dönemlerde kullanılmıştır. 6. yüzyıldan kalma Töton işi cam eşyadaki bu tür damlalı genellikle "pençe" denir.

Cam eşyayı daha da süslemek için damlaların üstüne dikey çentikler açıldığı da olur. Bu tür ince işlenmiş damlalara bazen "fil hortumu" denir. Bazen de damlalar aşağı doğru çekildikten sonra dışı doğru bükülüp uzun bir "S" harfine benzetilir; bunlar "çengel" adıyla da anılır. Damlalar kapla aynı ya da karşıt renkte olabilir; boyutları ise birkaç milimetreden birkaç santimetreye kadar değişebilir.

damlalık, mimarlıkta, saçak, denizlik ve balkon gibi çıkıntı yapan öğelerden süzülen yağmur suyunun yapının yüzüne gelmeden ileriye akıtılması için bunların alt yatay yüzeylerine boydan boya yapılan küçük çıkıntı ya da yiv.

damlataş, kireçtaşlarının içindeki "çözelti" oyuklarında biriken mineral tortu. Bu tür oyukların tabanından ya da eğimli duvarlarından aşağı akan ince su sızıntıları, kalsiyum karbonat (kalsit), jips (alçıtaşı) ya da öteki mineral katmanlarının oluşmasına yol açar. Mineraller önce suyun içinde çözünürler ve ardından suyun çözünmüş karbon dioksiti ve böylece mineral taşıma özelliğini yitirmesi sonucunda çökerek damlataşları oluştururlar. Damlataşlar genellikle beyaz ya da yarı saydamdır. Kimi zaman da suda çözünmüş başka minerallerin rengini alır.

Damlataş Mağarası, Antalya'da Alanya ilçe merkezindeki yarımadanın batı kıyısında yer alan karstik mağara. Per-

Damlataş Mağarasında sarkın ve dikmeler, Alanya, Antalya
Ata Lelik

miyen Dönemde (y. 280-225 milyon yıl önce) oluşan mağaranın kireçtaşı ve mermer duvarlarındaki çatlaklar, deniz dalgaları ile yüzey sularının aşındırması sonunda oluşmuştur. Yarımadada, yer kabuğu katmanlarının Yer yüzeyine dik durumda bulunması, yüzey sularının mağaraya sızmasını kolaylaştırmış, sarkıt ve dikmelerin bolca oluşmasına yol açmıştır. 45 m uzunluğunda olan Damlataş Mağarası, turistik öneminin yanı sıra, havasının astımı ve benzeri hastalıklara iyi geldiği inancıyla sağlık nedeniyle de ziyaret edilir.

dammar, Güneydoğu Asya'ya özgü çeşitli ağaçlardan elde edilen bazı sert reçinelere verilen ad. Başta *Shorea wiesneri* olmak üzere *Shorea* (salağacı) cinsinin çeşitli türlerinden, ayrıca *Burseraceae* familyasının bazı türlerinden elde edilen dammar hem tıpsı olarak, hem de siva, vernik ve lakların yapımında kullanılır; örneğin nitroselüloz ve dammarla hazırlanan lakların özelliği çabuk kurumasıdır. Dammarın kloroform ya da ksilen içindeki çözeltisi, mikroskopta incelemek üzere dilimlenmiş ince biyolojik kesitlerin korunmasında ve mikroskop camının üstüne yerleştirilmesinde kullanılır. Bu reçinelerin terebentin esansıyla karışı-

mindan ise, saydam, düzgün ve sert bir yüzey oluşturarak kuruyan ince bir vernik elde edilir.

Dammartin, Fransa'da ortaçağ kontluğu. Merkezi bugün Seine-et-Marne ili içinde kalan ve Meaux'un kuzeybatısına düşen Dammartin-en-Goële idi.

Resmî kayıtlarda adı geçen ilk kont olan Hugh, 10. yüzyılda burada bir şato yaptırdı. 11 ve 12. yüzyıllarda Dammartin kontları hem Fransız krallarına, hem de Flandre kontlarına karşı koyacak kadar güçlüydü. Aynı zamanda Boulogne kontu olan Dammartin kontu I. Renaud (Raynald), 1214'te içinde yer aldığı uluslararası ittifakın Bouvines Çarpışması'nda Fransa kralı II. Philippe'e (Auguste) yenilmesinden sonra, 1227'de hapisanede intihar etti. Kralın ele geçirdiği Dammartin kontluğu daha sonra oğlu Philippe Hurepel'e geçti. Ardından birçok aile arasında el değiştirerek 1439'da Antoine de Chabannes'in denetimine girdi. Jeanne d'Arc ile birlikte katıldığı savaşlarla ün kazanmış olan Antoine de Chabannes (ö. 1488), Écorcheur (deri yüzücü) denen soyguncu paralı asker çetelerinin önderi oldu ve Halkın Mutluluğu İçin Birlik topluluğuna katılarak XI. Louis'e karşı savaştı. Daha sonra da Louis'nin yanında Burgonyalıları karşı karşıya. Torununun kızı Françoise d'Anjou-Mézières'in yaptığı ilk evlilikten olan vârisler, kontluğun kendilerine düşen bölümlerini Montmorency'lere ve Guise'lere sattı. Bu olay uzun süren bir davaya yol açtı ve sonuçta Montmorency'ler davayı kazanarak kontluğa sahip çıktılar. Kral XIII. Louis, Henry de Montmorency'nin ihaneti üzerine kontluğa el koydu (1632), şatoyu yıktırttı ve toprakların mülkiyetini Condé prenslerine verdi.

damnatio, Roma hukukunun klasik döneminde kişiler arasındaki hukuksal uyumsuzlukları çözen mahkemenin davalıyı belli bir para tutarını ödemeye mahkûm etmesi. Eski hukukta yargıcın, yasa koyucunun ya da bir kişinin, herhangi bir konuda bir kimseyi tek yanlı bir irade açıklamasıyla borç altına sokmasına *damnatio* denirdi. Bu yoldan borç altına sokulan kimse, Roma borçlar hukukunun temel kuralına göre, borçlandığı kimseye bedeni ve kişiliğiyle bağımlı duruma gelirdi. Alacaklı borcunu yerine getirmeyen borçluyu yerel yöneticinin izniyle alıkoyabilir ve borcu ödemeye hazır olduğunu bildirecek bir kefil (*vindex*) göstermemesi durumunda hapsedebilirdi. *Damnatio*, bir kimsenin başka bir kimseye mal vasiyet etme yükümlülüğü anlamına da gelirdi.

damnum, Roma hukukunda bir kimsenin kendisine ya da malına verilen zarar. Mala zarar verilmiş olduğunun kabul edilebilmesi için fail ile zarar gören mal arasında maddi bir temasın doğmuş olması gerekirdi: İÖ 287'de *tribunus* olan Aquilius'un çıkardığı yasaya göre, başkasının malına verilen zararın karşılanması için şu yollara gidilirdi: 1) Başkasına ait bir köle ya da hayvan öldürülmüşse, malın sahibi için taşıdığı özel değer de göz önünde tutularak, olaydan önceki yıl içerisinde ulaşmış olduğu en yüksek değer ödettilirdi; 2) başkasına ait herhangi bir mala başka türlü bir zarar verilmişse, malın son ay içerisinde ulaşmış olduğu en yüksek değer ödettilirdi. Zarar birden fazla kimsenin bir araya gelerek işledikleri bir eylem sonucu ortaya çıkmışsa, tazminatın tutarı zararın dört katı artırılırdı. Çürük bir yapının kısmen ya da tamamen yıkılması sonucunda ya da inşaat için yapılan kazı nedeniyle komşuya verilen zarar (*damnum infec-*

tum) için de tazminat söz konusuydu. Ayrıca borçlunun borcunu yerine getirmemesi nedeniyle alacaklının uğradığı fiili zarar (*damnum emergens*) ile yoksun kaldığı kâr tutarı da (*lucrum cessans*) borçluya ödettilirdi.

Damodar Irmağı, Hindistan'ın kuzeydoğu kesiminde ırmak. Bokaro ve Konar gibi kollarıyla birlikte Bihar eyaletinin Hazaribagh ilindeki Chota Nagpur Platosundan doğar. Genellikle doğu yönünde 592 km yol alarak Batı Bengal'den geçer ve Kalkuta'nın güneybatısında Hugli Irmağı ile birleşir.

Bihar-Batı Bengal sınırı boyunca uzanan Damodar Vadisi Hindistan'ın en önemli kömür ve mika alanlarını barındıran canlı bir sanayi bölgesidir. Bellibaşlı kömür alanlarında (Charia, Raniganj ve Giridih) açık maden işletmeciliğiyle kolayca kömür çıkarılır. 1948'de çalışmaya başlayan Damodar Vadisi Kurumu çok amaçlı dört baraj inşa etmiştir: Tilaiya, Maithon, Konar ve Pençhet Hill. Durgapur saptırma barajı ile kömür havzalarını Hugli-Kalkuta sanayi kompleksine bağlayan 128 km uzunluğunda bir kanalı da kapsayan bu projeden taşkın denetiminde, hidroelektrik enerji üretiminde, kömür yakan elektrik santrallerinde, büyük bölümü Batı Bengal'de kalan 385 bin hektarlık bir alanın sulanmasında, ağaçlandırmaya çalışılmasında ve balık üretiminde yararlanılır. 20. yüzyılda büyük bir göç akınına uğrayan vadinin tarımsal ve sanayi gelişmesinde önemli rol oynayan proje, çeşitli dinlenme ve eğlence olanakları da sunar. Aralarında Dhanbad, Chana ve Sindri'nin de bulunduğu çok sayıda kent yoğun bir kara ve demir yolu ağıyla birbirine bağlanır.

Damoh, Hindistan'ın orta kesiminde, Madhya Pradesh eyaletinde il ve il merkezi kent. Damoh kenti tarıma dayalı bir ticaret merkezidir. Başlıca sanayileri yağlı tohum işlemeciliği, el dokumacılığı, metal kap kacak ve çanak çömlek yapımıdır. Her hafta kurulan bir hayvan pazarı vardır. 14. yüzyılda Müslümanların yönetimine girdikten sonra önem kazandı. Daha sonra Maratha valilerinin yönetim merkezi, 1867'de de belediye oldu. Kentte bir hastane ve Saugar Üniversitesi'ne bağlı üç yüksekokul vardır. Yüzölçümü 7.301 km² olan Damoh ili 1956'da oluşturulmuştur. Vindhya Sıradaglarının doğu ucu ile tepelerle çevrili verimli Sonar Irmağı vadisini kapsar. Başlıca tarım ürünleri tahıl, baklagiller ve yağlı tohumlardır. Damoh kentinin yakınında 6. yüzyıldan kalma iki Vişnu tapınağı ve Gondların bölgedeki eski merkezi olan, tepe üzerine kurulu Singargarh Kalesi bulunur. Nüfus (1981) kent, 75.573; metropoliten alan, 76.758; il, 751.453.

Dampier, William (d. Ağustos 1651, East Coker, Somerset - ö. Mart 1715, Londra, İngiltere), sonradan İngiliz Deniz Kuvvetleri Bakanlığı adına Avustralya, Yeni Gine ve New Britain'in bazı kıyılarını keşfeden korsan. Doğa olaylarına ilişkin dikkatli gözlemleri bazı açılardan bilimsel keşiflerin öncüsü sayılmasına yol açmıştır.

On altı yaşında öksüz kalan Dampier, önce Newfoundland'e, ardından Doğu Hint Adalarına ve Meksika Körfezi'ne gitti. 1678-91 arasında özellikle Güney Amerika'nın batı kıyılarında ve Büyük Okyanusta korsanlık yaptı. Bir yolculuğunda Avustralya'ya (büyük olasılıkla Melville Adası yakınlarındaki kuzey kıyısına) kadar gitti (1688).

İzleyen 10 yıllık yaşamı bilinmeyen Dampier, daha sonra İngiliz Deniz Kuvvetleri Bakanlığı adına keşif gezilerine çıkmak üzere "Roebuck" gemisinin komutanlığına atandı. 14 Ocak 1699'da İngiltere'den yola çıktı ve Ümit Burnunu dönerek 26 Temmuz'da Batı Avustralya açıklarındaki Shark Koyuna ulaştı. Kuzeye doğru kıyılarda keşifler yaparak o tarihten sonra Dampier Takımadaları diye anılan adalara ulaştıktan sonra Yeni Gine'ye geçti ve adanın kuzeyinden dolaşarak New Britain'e ulaştı. Harap bir gemi ve huzursuz mürettebatıyla yoluna devam eden Dampier, gemisini tamir ettirmek ve erzak almak için Cava Adasındaki Batavia'ya (bugün Cakarta, Endonezya) yöneldi. 17 Ekim 1700'de İngiltere'ye doğru yola çıktı. Ama 22 Şubat'ta, Atlas Okyanusunun güneyindeki Ascension Adasının açıklarında, geminin tehlikeli bir biçimde su almaya başlaması üzerine "Roebuck" terk edildi. Mürettebat İngiltere'ye dönmekte olan savaş gemileri konvoyu tarafından 3 Nisan'da kurtarılan dağın adada kaldı. İngiltere'ye döndükten sonra Dampier, hükümetin özel izniyle ticaret gemilerini yağmaladığı iki sefer daha yaptı ve ikincisinde 200 bin sterlin değerinde ganimet elde etti. Ünlü kitabı *A New Voyage Round the World* (Dünyanın Çevresinde Yeni Bir Yolculuk) 1697'de yayımlandı. Seyir defterlerinden birindeki anlatımıyla, tayfunu betimlediği bilinen ilk Avrupalı oldu.

Dâmrei Dağları, Khmer dilinde CHUOR PHNUM DAMREI ("çevresinde bulutların döndüğü dağlar"), eskiden FİL DAĞLARI, Kamboçya'nın güneybatı kesimindeki Krâvanh Dağlarının bir kolu olarak kuzey-güney doğrultusunda uzanan yüksek tepeler dizisi. Dâmrei Dağları, Tayland Körfezinden başlayarak 110 km kuzeye uzanır; Bokor Dağları üzerindeki Bok Koü Dağında 1.081 m yüksekliğe ulaşırlar. Sık ormanlarla kaplı tepelerin güneybatı musonlarına açık olan batı yamaçlarına yılda 3.800-5.000 mm, doğu yamaçlarına ise yılda yalnızca 1.000-1.500 mm yağış düşer. Dâmrei Dağları 1975'e değin Kamboçya biber üretiminin başlıca merkeziydi.

Damrong Racanubhab (d. 21 Haziran 1862 - ö. 1 Aralık 1943, Bangkok). Tayland prensi, Kral Mongkut'un oğlu ve Kral Chulalongkorn'un kardeşi. Modern eğitime geçilmesine ve merkeze bağlı yerel bir yönetimin kurulmasına öncülük etmiştir. Kendi kuşağının en önde gelen aydını olarak kabul edilir.

Sarayda, Kral Chulalongkorn'un 1870'lerin başında kardeşleri için kurdurduğu İngiliz okullarında gördüğü öğrenim yalnızca dört yıl sürdü. Ardından askerlik mesleğine hazırlık olarak Kraliyet Muhafız Alayı'na katıldı. 18 yaşında bu alayın komutanı oldu. Alaya alınan kraliyet ailesi ve soylu sınıf çocuklarının askeri ve bürokratik görevler için yeterli bir eğitimin geçmediklerini görerek, 1881'de Suan Kulap (Gül Bahçesi Sarayı) Okulu'nu açtı. 1885'te kendi denetiminde bir eğitim dairesi kurulmasını sağladı. 1887'de ayrı bir yönetim birimine dönüşürken bu daire, 1892'de bakanlık oldu.

1892'de eğitim bakanlığına aday gösterilen Damrong, olağanüstü yeteneklerinden dolayı bürokrasinin kilit noktası olan içişleri bakanlığına getirildi. 100'e yakın yönetim birimini 14 bölge altında toplayarak, bölgelerin başına modern eğitim görmüş genç memur ve kraliyet görevlileri getirdi. Ademimerkeziyetçi yerel yönetim sistemini modernleştirerek özerk yapıya kısa sürede son

verdi. Atadığı görevliler aracılığıyla vergi toplama ve doğal kaynakları kiralama işini düzene bağladı ve modern mahkeme ve okulların açılmasını sağladı.

1915'te genç yeğeni Kral Vaciravudh'un isteği üzerine istifa ettikten sonra kendini akademik çalışmalara verdi. Tayland tarihine ve edebiyatına ilişkin geleneksel metinlerin korunmasına ve basılmasına ön ayak oldu. Siyam Derneği'nin ve Ulusal Kütüphanesi'nin kurucuları arasında yer aldı. 1932 Devrimi'nden sonra Pinang'a sürüldü. Çeşitli konulardaki kitap ve makalelerinin sayısı bini aşkındır.

Damrosch, Walter Johannes (d. 30 Ocak 1862, Breslau, Prusya - ö. 22 Aralık 1950, New York kenti), Prusya asıllı ABD'li orkestra şefi ve besteci. Çalışmalarıyla Amerikan müzik yaşamını yarı yüzyıldan uzun bir süre etkilemiştir.

1871'de New York'a yerleşen Alman kemancı ve orkestra şefi Leopold Damrosch'

Damrosch
Brown Brothers

un (1832-85) oğluydu. Müzik çalışmaya babasıyla başladı. Babası ölünce, onun kurmuş olduğu New York Senfoni Derneği'nin ve New York Oratoryo Derneği'nin orkestra şefliğini üstlendi, ayrıca Metropolitan Operası'nda şeflik yaptı (1885-91). Daha sonra, özellikle Alman operalarını yorumlayan Damrosch Operası'nı (1894-1900) kurdu. 1903'te New York Senfoni Derneği'ni yeniden örgütledi ve bu derneğin 1927'de Filarmoni Derneği ile birleşmesine değin orkestranın yönetmenliğini yaptı.

Babası gibi Damrosch da açık bir Wagner yanlısıydı. 3 Mart 1886'da, New York'ta bir konser vererek *Parsifal*'i yorumladı. Brahms ve Çaykovski'nin senfonilerinin Amerika'daki ilk yorumlanışını da Damrosch yönetti. Yeni müziğe yakınlık beslememesine karşın, çağdaş Avrupalı ve Amerikalı bestecilerin birçok yapıtını tanıttı. Radyoda senfonik müzik yayınlarının öncüsü oldu; gene radyoda okullar için haftalık bir açıklamalı müzik programı hazırladı. Yetenekli bir besteci idi; ama yazdığı operalar pek önemli olamadı. *The Scarlet Letter* (1896; Kızıl Harf), *Cyrano de Bergerac* (1913), *The Man Without a Country* (1937; Yurtsuz Adam) ve *The Opera Cloak* (1942; Opera Pelerini) bunların bazılarıdır. Ayrıca oyunlar için fon müzikleri de besteleyen Damrosch *My Musical Life* (1923; 2. baskı 1930; Müzik Yaşamım) adlı bir otobiyografi yazdı. New York Oratoryo Derneği'nin yöneticiliğini yaptı (1898-1912), New York kenti Müzik Enstitüsü'nün (1905-26) kuruluşunda çalıştı ve öğrenciler için elkitapları yayımladı. Kardeşi Frank Damrosch da (1853-1937) orkestra şefiydi.

Damsa Barajı, Nevşehir'de, Ürgüp'ün 11 km güneyinde Damsa Çayı üzerinde kurulu olan baraj. 475 hektarlık bir alanın sulanması amacıyla yapımına 1952'de özel bir

şirket tarafından başlanan barajın 1956'dan sonraki yapım çalışmaları DSI'ye devredildi ve 1971'de işletmeye açıldı.

Toprak dolgu tipinde yapılan barajın su depolama kapasitesi 3,27 milyon m³ ve gölet alanı 0,48 km²'dir. 79 km²'lik bir su toplama havzası olan barajın temelden yüksekliği 26 m, kret uzunluğu 470 m'dir. Kapaksız serbest düşmeli dolusavağı 64 m genişliğinde ve önündeki kanal 275 m uzunluğundadır. Baraj gövdesi içinde yer alan geçirimsiz çekirdek 10 m genişliğinde bir hendekle ana kayaya oturtulmuştur.

damtaşı bak. arduvaz

Damu (Sümer dilinde "çocuk"), Mezopotamya dininde, Sümer tanrısı. Güneydeki meyve bahçeleri bölgesinde, Fırat Irmağı üzerinde ve Ur yakınında yer alan Girsu'nun kent tanrısıydı. Enki'nin oğlu olan Damu'nun özellikle ağaç ve bitkilerin ilkbaharda yeniden canlanmasını sağladığına inanılırdı. Daha çok kadınların katıldığı tapınma töreni, dadısı olan sedir ağacının kabuğu altında yatarak kaybolan Damu'ya ağı yakma ve onu arama çevresinde gelişirdi. Arama, tanrının ırmaktan yeniden görünmesiyle sona ererdi.

Damu'nun kültü, bölgenin orta kesimindeki otlaklarda yaşayan halkın taptığı Sümer tanrısı Çoban Dumuzi'nin benzer özellikler taşıyan kültürünü etkileyerek onunla iç içe geçmiştir. İyileştirme tanrıcısı ve İsinli Nininsina'nın kızının adı da Damu idi.

Damville, Henri bak. Montmorency (Dükü), Henri I

Dana, Charles A(nderson) (d. 8 Ağustos 1819, Hinsdale, N. H., ABD - ö. 17 Ekim 1897, Glen Cove, New York), *New York Sun* gazetesinin yayın yönetmeni olarak ülke çapında ün kazanan ABD'li gazeteci.

1839'da Harvard'a girdi. Ama sağlık ve maddi durumu el vermediğinden 1841'de okulu bırakmak zorunda kaldı. Komünal bir yaşam kurulan Brook Çiftliği'ne(*) katılarak 1846'ya değin yönetim kurulunda yer aldı. Toplumsal değişim idealleriyle gerçekleştiremeyeceğini görünce, buradan ayrılarak Boston'da *Weekly Chronotype*'ta çalışmaya başladı. Ertesi yıl *New York Tribune*'ün yazı kadrosuna katıldı; 1848'de gittiği Avrupa'dan devrimci ayaklanmalarla ilgili mektuplar yazdı. 1849'da *New York Tribune*'e dönerek gazetenin yayın yönetmeni oldu ve kölelik karşıtı akımı etkin bir biçimde destekledi. 1862'de gazetenin yayın müdürü Horace Greeley ile anlaşmazlığa düşünce istifaya zorlandı. Savaş Bakanı Stanton'ın isteği üzerine bakanlığın özel soruşturması görevlisi oldu. Zamanının büyük bölümünü cephede geçirerek, Stanton'a sürekli raporlar gönderdi. 1864-65 arasında savaş bakanının ikinci yardımcısı oldu.

1868'de *New York Sun*'ın hissedarı ve yayın yönetmeni oldu. Dana'nın yönetim altına giren *New York Sun*, Başkan Andrew Johnson'ın Senato'da yargılanmasına karşı çıktı. 1868 başkanlık seçimlerinde desteklediği Ulysses S. Grant'a başkanlık döneminde sert eleştiriler yöneltti. 1872'de Cumhuriyetçi Parti içindeki liberal kanadın ayrılmasında önemli rol oynadı ve Horace Greeley'nin adaylığına ılımlı bir destek sağladı. 1876 başkanlık seçimlerinde Samuel Tilden'dan yana tutum takındı; tartışmalı bir seçim ardından başkan olan Rutherford B. Hayes'e "Sayın Düzmece Başkan" gibi adlandırdı. Dana'nın yayın yönetmenliğine geçmesinden sonraki 20 yıl içinde bütün gazetecilerin beğendiği ve özendiği bir gazete durumuna gelen *New York Sun*, "en taze, en canlı en güncel" haberleri vernie iddiası

doğrulayan ve "insanların ilgisini çekecek konuları bulma" alanındaki ustalığını yansıtan yayınlar yaptı. Bu düzeye gelmesinde, Dana'nın genellikle yeni mezun olmuş başarılı gençleri çalıştırması önemli rol oynadı. Başyazılarındaki canlı üslup karşın sık tutarsızlıklara düşen Dana, Brook Çiftliği dencyimi ve 1848'de Avrupa'dan yazdığı mektuplar sırasında taşıdığı liberal görüşlerden zamanla uzaklaşarak tutucu bir eğilim benimsedi. Tutuculukta da aradığını bulamayınca *laissez-faire* (bırakınız yapsınlar) kapitalizminin şaşmaz bir savunucusu oldu. Gazeteciliğin yanı sıra George Ripley ile birlikte *The New American Cyclopaedia*'yı (1857-63) yayıma hazırladı. *The Household Book of Poetry* (1857; Ailenin Şiir Kitabı) adlı başarılı bir Amerikan şiirleri antolojisi derledi. Başlıca kitapları *Recollections of the Civil War* (1898; İç Savaş Anıları) ve *The Art of Newspaper Making* dir (1895; Gazete Çıkarma Sanatı).

Dana, James D(wight) (d. 12 Şubat 1813, Utica, New York - ö. 14 Nisan 1895, New Haven, Connecticut, ABD), ABD'li jeolog, mineralog ve doğabilimci. Büyük

James Dana
Yale University Library

Okyanusun güney bölgelerine, ABD'nin kuzeybatısına, Avrupa'ya ve birçok başka bölgelere düzenlediği araştırma seferleriyle buralarda dağların oluşumu, yanardağ etkinlikleri, denizdeki yaşam, kıtaların ve okyanusların kökeni ve yapısı üzerine önemli incelemeler yapmıştır.

Charles Bartlett Akademisi'ni bitirdikten sonra 1830'da Yale College'a giren Dana, 1833'te buradan mezun oldu ve ABD Deniz Kuvvetleri'ne bağlı Akdeniz araştırma ekibindeki subaylara matematik dersleri vermeye başladı. 1836'da New Haven'a döndü ve Yale'de kimya ve mineraloji profesörü olan eski hocası Benjamin Silliman'ın asistanlığını üstlendi. Dana'nın ilk önemli yapıtı, henüz 24 yaşındayken yayımladığı *A System of Mineralogy* (1837; Bir Mineraloji Sistemi) oldu; birçok baskısı yapılan 580 sayfalık bu çalışması, bugün de klasik bir mineraloji elkitabı olarak kullanılmaktadır. 1838'de Charles Wilkes'in komutasında Antarktika'ya yönelik bir ABD araştırma seferine katılan Dana, dört yıl süreyle bölgenin jeolojik yapısını inceledi, ayrıca zooloji çalışmalarına etkin olarak katıldı. Seferden döndükten iki yıl sonra, 1844'te, Yale'deki hocasının kızı Henrietta Silliman'la evlenerek New Haven'a yerleşti. Zamanının büyük bölümünü bilimsel çalışmalara ayıran Dana, verimli yılları olan 1844-54 arasında, toplam 7 bin sayfayı bulan birçok kitabın yanı sıra, çoğunu kendisinin çizdiği yüzlerce tablo yayımladı. Antarktika seferine ilişkin çalışmalarını ise,

çizimlerle donatılmış dört ciltte topladı, ayrıca konuyla ilgili sayısız kısa makale yazdı.

Dana, çalışmalarını temel olarak jeoloji alanında yoğunlaştırmıştı. Yayımlanan çok sayıdaki yapıtı arasında, *Manual of Mineralogy* (1848; Mineraloji Elkitabı) ile mineralerin, matematik, fizik ve kimya bilgisine dayalı olarak sınıflandırılması sistemini geliştirdiği *A System of Mineralogy*'nin gözden geçirilmiş üç yeni baskısı bulunur. Benjamin Silliman tarafından kurulan ve kısa sürede önde gelen bir bilimsel araştırma organı durumuna gelen *American Journal of Science*'a editör ve yazar olarak katılan Dana; burada yazdığı eleştirel yorumları, özgün makaleleri ve ortaya attığı yeni kuramsal düşünceleriyle, ABD'deki jeoloji bilimini derinden etkiledi; bu alandaki çalışmalara hız ve yon kazandırdı. Özellikle jeolojik olgulara yol açan fiziksel süreçler üzerinde durdu ve kıtaların ve okyanus havzalarının kökeni ve yapısı, dağ oluşumunun niteliği ve yanardağ etkinlikleri gibi Yer'in fiziksel özelliklerinin oluşumuna ilişkin temel konularda parlak genellemeler yaptı. Dana, kendi çalışmalarının yanı sıra, ABD'li ve başka jeologların elde ettikleri bulguların kalkarak, Yer'in zaman içinde gelişen bir jeolojik birim olduğu yolundaki savını geliştirdi. Yer'in eriyik halden zamanla soğuyarak büzülüp katılaştığı yolundaki kurama dayanarak, günümüzdeki kıtaların ilk soğuyan bölgeler olduğunu, daha sonraki büzülmelerin kıtaların arasındaki okyanus alanlarının çökmesine yol açtığını ileri sürdü. Dana'ya göre, okyanus tabanı yerleştikçe kıtaların kenar bölümlerine basınç uygulamış, bu da Apalaş, Kayalık ve And dağları gibi büyük sıradağların oluşmasına yol açmıştı. Dana, Yer'in fiziksel özelliklerinde görülen bu değişim sürecinin önemini vurgulamakla birlikte, canlıların evrimine ilişkin düşünceleri kabul etmekte oldukça isteksiz davrandı.

1850'lerin başlarında ünü, uluslararası alana yayılan Dana, aralarında tanınmış ABD'li botanikçi Asa Gray, İsveç asıllı doğa bilimci ve Harvard öğretim üyesi Louis Agassiz ve Charles Darwin'in de bulunduğu döneminin önde gelen pek çok bilim adamıyla sürekli olarak yazışlıyordu. Hepsisi, Dana'nın düşüncelerini önemli ölçüde etkiledi. Dana'nın hizmetlerini ödüllendirmek amacıyla Harvard Üniversitesi'nin önerisi doğrultusunda Yale'de kurulan Silliman Kürsüsü doğa tarihi profesörlüğü 1856'da Dana'ya verildi. Ama üç yıl sonra Dana, uzun yıllar boyunca aşırı çalışmasının getirdiği gerilim ve yorgunluk nedeniyle ağır biçimde hastalandı ve bir daha tümüyle iyileşemeyerek yaşamının geri kalan 35 yılını inzivaya çekilerek, herkesten uzakta geçirmek zorunda kaldı. Dana, içinde bulunduğu güçlüklerle karşın gene de çalışmalarını sürdürdü ve akademik ödül ve unvanlarının çoğunu bu dönemde kazandı. Amerikan Bilim Geliştirme Derneği ile Amerika Jeoloji Derneği'nin başkanlıklarına seçildi, ayrıca, Ulusal Bilim Akademisi'nin kurucu üyeliğini üstlendi.

1862'de *Manual of Geology*'nin (Jeoloji Elkitabı) 4. baskısını hazırlayan Dana, 1864'te, konuya ilişkin daha temel bilgiler veren *A Text-book of Geology* (Jeoloji Ders Kitabı) adlı yapıtını yayımladı. 1872'de ise, Antarktika seferi sırasında başlattığı mercan resifleri üzerindeki önemli çalışmalarını *Corals and Coral Islands*'da (Mercanlar ve Mercan Adaları) topladı. Mercan adalar üzerine o güne değin toplananlardan çok

daha kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler içeren bu yapıtında Dana, Darwin'in mercan adalarının okyanus tabanının çökmesi sonucunda oluştuğu ve bu sürecin kanıtını oluşturdıkları yolundaki görüşünü de doğruluyordu. Ayrıca, Darwin'den bağımsız olarak, resif oluşturan mercanların yalnızca sığ tropik suların sert zeminlerinde yaşadıkları ve çoğunlukla volkanik adaların çevresinde şakaklı resifler oluşturdıkları sonucuna vardı. Dana'ya göre mercan adalarının eteklerinde belirli derinliklerde görülen mercan kayalarları ile yalnızca resif kayalarından oluşan mercan adalarının buralarda bir zamanlar geniş volkanik arazilerin bulunduğu ve sonraları bunların Büyük Okyanusun derinliklerine gömülmüş olduğuna işaret ediyordu. Dinsel görüşlere son derece bağlı bir insan olan ve son yıllarını, Darwin'in ortaya attığı organik evrim kuramına karşı mücadele etmekle geçiren Dana, canlı türlerinin özel olarak yaratıldıklarına inanıyordu. Ama gene de, canlı türleri ile bunların yaşadıkları çevre koşulları arasında karmaşık bir ilişkinin var olduğunu da kabullenmişti. Darwin'in son derece ikna edici ve etkili savını kendi zooloji bilgisiyle birleştiren Dana, sonunda evrim kuramını benimsedi ve *Manual*'ının son baskısında, bu kuramı doğrulayan görüşler ileri sürdü. Dana için doğal ve tanrısal olan, birbirinden ayrılmaz bir bütündü ve tüm doğa ve yaşamın sürekli gelişiminin tasarımı tanrısal, ilahî gücün yansımasıydı.

Amerikan jeoloji bilimi, Dana'nın yaşadığı dönemde ve büyük ölçüde onun önderliğinde, dağınık ve birbirinden kopuk olgular topluluğu ve sınıflandırması olmaktan çıkıp etkin bir bilim dalı durumuna gelmiştir.

Dana, Richard Henry (d. 1 Ağustos 1815, Cambridge, Massachusetts, ABD - ö. 6 Ocak 1882, Roma), ABD'li hukukçu ve ünlü *Two Years Before the Mast* (Gemi Tayfalgında İki Yıl) kitabının yazarı.

Geçirdiği kızamık sonunda görme yeteneği zayıfladığından Harvard Üniversitesi'nden ayrılmak zorunda kaldı. Ağustos 1834'te sağlığına kavuşmak için denizci olarak California'ya gitti. California limanlarına uğrayarak ticaret için hayvan derisi topladı. Horn Burnundan dolaştı ve 1836'da dönerek yeniden Harvard Üniversitesi'ne girdi. Bu yolculuk hastalığının geçmesini sağladığı gibi ezilen insanlara yakınlık duymasına da yol açtı. Baroya kabul edildiği 1840'ta *Two Years Before the Mast* adlı kitabını yayımladı. Yaşamını anlattığı bu yapıtta, "sıradan bir tayfanın denizdeki yaşamını olduğu gibi" aktardı ve birlikte çalıştığı denizcilerin karşılaştığı kötü davranışları yansıttı. 1841'de, zamanla denizcilerin hakları ve görevleri konusunda temel başvuru kaynağı olan *The Seaman's Friend*'i (Denizcinin Dostu) yayımladı. Karşılaştığı yoğun muhalefete aldırılmayarak, Boston'da Kaçak Kole Yasası uyarınca yakalanan Siyahların avukatlığını ücretsiz olarak üstlendi. Massachusetts başsavcısı olarak görev yaparken (1861-66), ABD Yüksek Mahkemesi'nde görülen Amy Warwick Davası'nı (1863) kazanarak, Birlik'in güneydeki limanları, Konfederasyon eyaletlerine uluslararası düzeyde savayan taraf statüsü vermemek için abluka altına alabilmesini sağladı.

Henry Wheaton'un *Elements of International Law* (1866) adlı kitabını yayıma hazırlaması, kitabın eski yayıncısının hakkında

dava açmasına neden oldu. Mahkemede başkasının yapıtını izinsiz kopya etmekle suçlanması, 1868 Kongre seçimlerini kaybetmesinde önemli rol oynadı. 1876'da Başkan Ulysses S. Grant kendisini İngiltere'ye elçi olarak atamak isteyince, Senato bu olayı öne sürerek kararı onaylamadı. Öbür yapıtları arasında *To Cuba and Back* (1859; Küba'ya Gidiş ve Dönüş), *Speeches in Stirring Times* (1910; Heyecanlı Günlerde Konuşmalar) ve *An Autobiographical Sketch* (1953; Bir Otobiyografi Taslağı) sayılabilir.

danaburnu, *Orthoptera* (düzkanatlılar) takımının *Gryllotalpidae* familyasını oluşturan 65 kadar böcek türünün ortak adı. Bazı uzmanlar bu böcekleri *Gryllidae* familyası içinde sınıflandırır. Danaburnu, kazmaya uyarlanmış ön ayaklarıyla gevşek ve nemli

Gryllotalpa cinsinden bir danaburnu
Anthony Bannister - EB Inc

topraklarda açtığı yeraltı yuvalarında yaşayan kazıcı bir böcektir. Daha çok solucanlarla ve böcek larvalarıyla beslenmesine karşın toprağın altında galeriler kazarken önüne çıkan bitki köklerini kestiği için, özellikle fidanlıklara, sebze ve meyve bahçelerine büyük zararlar verir. Bu özelliği nedeniyle Türkiye'nin bazı yörelerinde bostankesen, keseğen ya da buzağıdışi olarak da anılır.

Danaburnunun silindirik biçimindeki gövdesi kadife gibi çok ince tüylerle kaplı, kanatları kısa, kuyruk duyargaları uzundur; hafifçe öne eğik duran başı uca doğru sivrilir. Yuvalarından yalnızca geceleri, en çok da üreme döneminde dışarı çıkarlar. Takımın öbür üyeleri gibi uzun bir yumurtalı borusu olmayan dişi böcek yumurtalarını toprağın 10-20 cm altındaki odacıklara bırakır; bazen, yumurtadan çıkan yavruların yemesi için bu odacıklara bitki parçaları da yığar. Türkiye'de de bulunan *Gryllotalpa gryllotalpa* türü, böceklerde pek görülmeyen bir davranışla, yumurtaları ve yavruları korumak üzere yuvayı bekler. Erkek danaburnu, sürekli yinelenen boğuk bir sesle öter.

Danaidae, *Lepidoptera* (pulkanatlılar) takımından böcek familyası. Bazı uzmanlar bu kelebekleri *Nymphalidae*(*) familyasının *Danainae* altfamilyası içinde sınıflandırır. *Danaidae* familyasını en tanınmış türleri, Eskidünya'da dağılım gösteren *Danaus chrysippus* ve Yenedünya'ya özgü *D. gilippus* ile kral keleşbeği(*) (*D. plexippus*) gibi *Danaus* cinsinin üyeleridir. Türlerin çoğu Eskidünya ile Yenedünya'nın tropik bölgelerinde yaşarsa da, ılıman kuşakta dağılmış örnekleri de vardır. Çok renkli, iri ve gösterişli olan bu kelebeklerin erişkinlerinin kanatları uzun, genellikle açık kahverengi üstüne ak ve kara nakışlıdır. Kuşuk olan ilk bacak çifti yürümek için kullanılmaz. Yönü-

nü önceden saptayarak ağır ağır uçan bu kelebeklerin bazı türleri, örneğin kral keleşbeği uzun göçler yapabilir. Bazı türlerde, erkeklerin arka kanatlarındaki keselerde dişileri kendine çekmek üzere koku salgılayan koku pulları bulunur.

Larvaların, genellikle parlak çizgiler ya da şeritlerle süslü olan gövdelerinden iki-dört çift kadar etli uzantı çıkar. Bu familya üyelerinin gerek larva, gerek keleşbeğe evresinden önce avcısı hayvanların saldırısına uğramaması, larvalarının bazı bitkilerin sütsü ve acı özsuvarıyla beslenmesine bağlıdır. Hem kolayca ayırt edilecek renklerle bezenmiş hem de lezzetsiz oldukları için, düşmanlarının saldırısından korunabilen bu kelebekleri benzeşme(*) yoluyla taklit eden birçok keleşbeğe de aynı düşmanlardan korunmuş olur.

Gözelici renklerle bezenmiş, altın sarısı lekeleri olan pupaları, genellikle gövdenin arka ucundaki bir çengelle kendisini dalların ucuna asarak gelişmesini tamamlar.

Danakil Ovası, Etiyopya'nın kuzeydoğu kesiminde, Cibuti sınırında kurak ova. Rift Vadisi ve Awash Irmağının en kuzey ucunda yer alır. Kızıldeniz'den etkin yanardağlarla ayrılır. Ovaya giren bütün su kaynakları buharlaşarak kurur. Ovanın kuzey kesiminde yer alan çok büyük bir havza olan Kobar Çukuru deniz düzeyinin 116 m altındadır. Danakil Ovası bir iç denizin kurumasıyla oluşmuştur. Yaklaşık 1.200 km² lik bölümü tuzla kaplıdır. Tuz rezervlerinin 1 milyon tonun üstünde olduğu tahmin edilmektedir. Kalıpları halinde kesilen tuz, katır sırtında Etiyopya'nın öteki bölgelerine götürülür. Ovanın tek sakinleri Cibuti'deki Afarlarla yakınlığı olan göçebe çobanlardır. Ovanın güney kesimlerinde yer alan Danakil Ulusal Parkı, Hararge ilinin yaklaşık 450 km² lik bölümünü kaplar.

Danakiller bak. Afarlar

Danané, Fildişi Kıyısı'nın batı kesiminde, il (*département*) ve il merkezi (1969) kent. Nuon (Nipoué/Cestos) Irmağının kolu Boan Irmağının üzerinde ve Man kenti ile Liberya ve Gine'den gelen yolların kavşağında yer alır. İlginç ahşap maskları ve danslarıyla tanınan Danaların (Yafuba, Yakuba) çoğunluğu oluşturduğu ormanlık bölgenin piri, kahve ve kola cevizi gibi ürünlere dayanan başlıca ticaret merkezidir. Çevresinde Cavalla Irmağının üzerinde sarmaşık benzeri bitkilerden yapılmış köprüler bulunur. Danané ilinin yüzölçümü 4.600 km²'dir. Nüfus (1975) kasaba, 19.608; il, 170.249.

Danao, Filipinler'de, Cebu Adasının doğu kesimindeki Cebu ilinde kent. Cebu kentinin 27 km kuzeydoğusunda yer alır. 1844'te kurulmuştur. Çevredeki kömür yataklarının Camotes Denizine açılan limanı olmanın yanı sıra piri ve mısır yetiştiren kıyı tarım alanlarının da hizmet merkezidir. Adı yerel dilde "sığ lagün" anlamına gelen *danawan*'dan türetilmiştir. Çevresinde denize girmeye elverişli kumsallar vardır. 1961'de kent tüzel kimliği kazanmıştır. Nüfus (1980) 56.967.

Danaos, Eski Yunan efsanesinde, Mısır kralı Belos'un oğlu ve Aigyptos'un ikizi. Kardeşi onu Mısır'dan atınca, Danaos da 50 kızıyla (Danaos kızları) birlikte Argos'a kaçır ve kral olur. Ardından Argos'a gelen Aigyptos'un 50 oğlu, kızlarını kendileriyle evlendirmesi için Danaos'u zorlarlar. Danaos kızlarına düğün gecesi kocalarını öldür-

melerini buyurur. Kocasını Lynkeus'a kıyamayan Hypermestra'dan başka kızların hepsi babalarının buyruğunu yerine getirir. Öteki kızlarına talip bulmakta güçlük çeken Danaos, onlara yörenin gençleriyle evlenmelerini söyler. (Öykünün başka bir biçiminde Lynkeus, Danaos'la kızlarını öldürür ve Argos tahtını ele geçirir.) İşledikleri suç yüzünden lanetlenen Danaos kızları, yaşam boyu dibi olmayan bir tasi suyla doldurma cezasına çarptırılırlar. Aigyptos'un oğullarının karıları tarafından öldürülmesinin, yazları Argolis'teki ırmak ve pınarların kurumasını simgelediği düşünülmektedir.

Danapur, DINAPORE ya da DINAPUR olarak da bilinir, Hindistan'ın kuzeydoğu kesiminde, Bihar eyaletinin Patna ilinde kent. Ganj Irmağı kıyısında yer alır. Önemli bir demir ve kara yolu kavşağı ve tarım ticaret merkezidir. Başlıca sanayileri basımçılık, yağlı tohum işlemeciliği ve metal eşya yapımıdır. Kentte Magadh Üniversitesi'ne bağlı bir yükseköğretim ile askeri bir kışla vardır. 1887'de belediye olmuştur. Nüfus (1981) 58.684.

Danbury, ABD'de, Connecticut eyaletinin güneybatı kesiminde, Fairfield iline (*county*) bağlı ilçe düzeyinde yönetim birimi (*township*) ve aynı alanı kaplayan kent. Still Irmağı kıyısında ve Berkshire Dağlarının eteklerinde yer alır. 1685'te yerleşime açılan kent, adını İngiltere'deki Danbury'den almıştır. 1702'de kasaba tüzel kimliği kazandı. Eski ilçe düzeyinde yönetim birimi alanının içinde kalan belediye, 1889'da kent oldu; 1965'te kent ile yönetim birimi birleşti. Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında Amerikan ordusunun önemli bir karargahı olan Danbury, Nisan 1777'de General William Tryon komutasındaki İngilizlerce yakılıp yağmalandı. Günümüzde elektrikli aletler ve makine gibi ürünlere dayalı bir imalat kentidir. 1780'de Zadoc Benedict'in başlatığı ve son yıllarda gerilemekte olan şapka sanayisiyle tanınır. Scott-Fanton Müzesi'nde tarihi bir şapka sergisi vardır. Connecticut'ın en büyük fuarı olan Danbury Fuarı, 19. yüzyıl başlarından bu yana her yıl düzenlenir. Batı Connecticut Eyalet Yüksek Okulu (1903) buradadır. Kıyı şeridi 100 km'ye yaklaşan yapay bir göl olan Candlewood Gölü çevresinde yer alan sayfiye merkezi kente bitişiktir. Nüfus (1990) kent, 65.585; metropoliten alan, 187.867.

Danby (Kontu) Thomas Osborne bak. Leeds (1. Dükü), Thomas Osborne

Danca, Danca DANSK, Danimarka'nın resmi dili. Kuzey Germen dillerinin Doğu İskandinav koluna aittir. Yakın akrabası olduğu öteki İskandinav dillerinden 11. yüzyılın başında ayrılmaya başlamıştır. Eski Danca kayıtlar Jutland'dan İsveç'in güneyine kadar uzanan bölgede bulunur. rünik alfabeyle yazılmış yazıtlardır (İS y. 250-800). En eski yazmalar ise 13. yüzyıldan kalmaz.

Danca, İskandinav dilleri içinde en çok değişmiş ve eski Ortak İskandinav dilinden en fazla farklılaşmış olandır. Ortaçağda ad durumları giderek yok olmuş ve Hansa Birliği'ndeki tüccarlarla ilişkiler sonucunda Aşağı Almancadan birçok sözcük, önek ve son ek alınmıştır. Çağdaş Danca'da yalnızca iki durum (yalın durum ve tamlayan durum) ve iki cins (ortak cins ve yansız cins) vardır. Ses sisteminin en belirgin özelliği, titremeli (tonal) bir vurgudan türemiş olan gırtlak vuruşudur (*stød*).

Danimarka'nın bütün İskandinavya ve İrlanda'daki siyasi gücü ve nüfuzu, Danca

nin İsveç ve İzlanda dillerini bir ölçüde etkilemesine yol açmıştır. Reform dönemin-den 19. yüzyıla değin de, Norveç'in resmi ve idari dili Danca olmuştur.

Dance, George (GENÇ) (d. 1741 - ö. 14 Ocak 1825, Londra), İngiliz mimarlığında yeni-klasik anlayışın ilk temsilcilerinden. Kraliyet Akademisi'nin ilk üyelerinden biri ve o dönemde Londra'da gerçekleştirilen geniş kapsamlı kentsel yenileme etkinliklerinin sorumlusudur.

1735'ten 1768'e değin Londra kenti başmimar olan George Dance'in (Yaşlı) en küçük oğluydu. Mimarlık öğrenimini babasının bürosunda, daha sonra yurtdışında, özellikle de İtalya'da yaptı. Babasının ardından başmimarlık görevini üstlendi, bundan kısa bir süre sonra da en ünlü yapıtı olan Newgate Hapishanesi'ni (1770-80) tasarladı.

Bir kent plancısı olarak, Londra'nın görünümünü değiştiren meydanlar ve yarım daire oluşturacak gibi dizilen sıra evler (*rescent*) düzenledi. 1768'de Minories'teki Amerika Meydanı'nı, 1777'de Finsbury Meydanı'nı ve y. 1814'te Finsbury Circus'u tamamladı. Kentish Town'daki Camden arazisinin imarı için hazırladığı kapsamlı bir planın yalnızca Camden Caddesi'ni içeren bölümü onun önerdiği biçimde gerçekleştirildi. London Wall'daki All Hallows Kilisesi (1765-67) Dance'in bugüne ulaşabilen bir-kaç yapıtıdır.

Dancourt, Florent Carton (d. 1 Kasım 1661, Fontainebleau - ö. 7 Aralık 1725, Courcelles-le-Roi, Orléans yakınları, Fransa), oyun yazarı ve oyuncu. Fransız tiyatrosunda töre komedisinin(*) yaratıcısı ve Devrim öncesinin en sevilen oyun yazarlarından.

Tanınmış bir burjuva ailesinin oğlu olan Dancourt, Paris'te Cizvitler tarafından eğitildi ve hukuk okudu. 1680'de oyuncu Thérèse de La Thorillière ile evlendi. Birlikte, ilk kez 1685'te sahneye çıktıkları Comédie-Française'de 33 yıl boyunca çalıştılar. Komedi oyunculuğu ve oyun yazarlığındaki ustalığıyla XIV. Louis'nin dikkatini çeken Dancourt, Molière'in yerini alan tiyatrocu olarak kabul edildi.

Molière gibi, Dancourt da döneminin insan tiplerini çizmekte ustaydı ve komedilerinde güncel olaylardan yola çıkarak toplumdaki sahtelikleri ve çöküşü alaya alıyordu. Düzyazı biçiminde yazılmış, sanatsal savlar taşımayan oyunlarında, nükteli, akıcı diyalogları ve komik durumlardan sonuna kadar yararlanma yeteneğiyle karakterlerinin kusurlarını gülünçleştiriyordu. En tanınmış yapıtı *Le chevalier à la mode* (1687; Gözde Şövalye), bir servet avcısının aynı zamanda üç kadınla olan ilişkisini anlatır.

Dancourt, Gabriel Gence'in yağlıboya çalışmasından ayrıntı, 1706; Comédie-Française Koleksiyonu, Paris
Graudon Art Resource/EB Inc

Öteki oyunları, orta sınıftan kadınların beceriksizce soyluları taklit ettiği *Les bourgeois à la mode* (1692; Gözde Burjuvalar) ve *Les bourgeois de qualité* (1700; Nitelikli Burjuvalar), dönemin kumar modasını ele alan *La désolation des joueuses* (1687; Kâğıt Oynayan Hanımların Üzüntüsü) ve kaba taşralı davranışlarıyla alay eden *La maison de campagne*'dir (1688; Kır Evi).

Dancourt'un adıyla basılan 50'den çok oyunun, sayısı saptanamayan bir bölümü başka yazarlarla ortak çalışmalarıdır. Dancourt 1718'de ani bir kararla malikânesine çekildi ve ölümüne değin Kitabı Mukaddes'in Mezmurlar Kitabı'nın çevirisiyle uğraştı.

Dandakaranya, Hindistan'ın ortadoğu kesiminde coğrafi bölge. Yaklaşık 92.300 km²'lik bir alanı kaplar. Batısında Abuchmar Tepeleri, doğusunda ise Doğu Gatlar yer alır. Madhya Pradesh eyaletinin Bastar ili, Orisa eyaletinin Koraput ve Kalahandi illeri ile Andhra Pradesh eyaletinin Doğu Godavari, Vishakhapatnam ve Srikakulam illerinin bir bölümü bölge sınırları içinde yer alır. Kuzeyden güneye 320 km, doğudan batıya 483 km uzanan bölgenin adı, *Ramayana* adlı Hindu destanında geçen İblis Dandak'ın yaşadığı Dandak Ormanından gelir. Sırasıyla Nafaların, Vakatakaların ve Çalukyaların egemen olduğu Dandakaranya Adivasilerin (Gondların) yurduudur. Bölgenin büyük bölümü kumlarla örtülü. kuzeyden güneybatıya doğru alçalan peneplen biçimindedir.

Bölge, doğuda birden yükselen ve batıya gittikçe yükseltileri azalan geniş, ormanlık platolardan ve tepelerden oluşur; oldukça geniş ovalar da vardır. Bölgeyi Mahanadi Irmağı ve kolları (Tel, Konk, Udanti, Hatti ve Sandul) ile Godavari Irmağı ve kolları (İndravati ve Sabari) akaşlar. Plato ve dağ yamaçları ince bir balıkcıl toprak tabakasıyla kaplıdır; ova ve vadilerde ise verimli alüvyon toprağı bulunur. Ekonomik değeri yüksek nemli salağacı (*Shorea*) ormanları bölge alanının yaklaşık yarısını kaplar. Ekonomisi geçimlik düzeydeki tarıma dayalıdır; piring, baklagiller ve yağlı tohumlar yetiştirilir. Başlıca sanayi etkinlikleri piring ve hintbezelyesi (*dal*) işleme atölyeleri, bıçkıcılık, kemik tozu üretimi, *bidi* (sigara) üretimi, ancılık ve mobilya yapımına dayalıdır. Boksit, demir cevheri ve manganez yatakları vardır. Pakistanlı müteccilere yardımcı olmak amacıyla 1958'de federal hükümetin kurduğu Dandakaranya Kalkınma İdaresi, Bhaskel Barajı'yla Pakhancore Göleti'ni inşa etmiş Cagdalpur, Boregaon ve Umerkot'taki marangozluk merkezlerini kurmuş ve Bolangir-Kozilum Demiryolu projesi gibi girişimlerle müteccilerin yerleşim alanlarında kara ve demir yollarını yapmıştır. Uçak motoru fabrikası Sunabedadır. Ulusal Mineral Geliştirme Kurumu (NMDC) Bailadila'daki demir yataklarını işletir. Önemli kentler Cagdalpur, Bhavani-patna ve Koraput'tur.

Dandanakan Savaşı, Büyük Selçuklular ile Gazneliler arasında yapılan ve Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu kesinleştiren meydan savaşı (20-23 Mayıs 1040).

Horasan'da egemenlik kurmaya başlayan Selçuklular, Gazneli Devleti'nin batı sınırında bir tehdit oluşturur hale gelmişti. Önce Selçuklu yayılmasına önem vermeyen Gazneliler, 1038'de bu sorunu kökten çözmeye yöneldiler. Ama o yıl Serahs'ta uğradıkları yenilgi, bağımsız Büyük Selçuklu egemenliğinin başlangıcı oldu. Ama bu tarihten sonra da Gaznelilerle Selçuklular arasındaki savaşlar sürdü. Selçuklular 15

Mayıs 1039'da Gaznelilere yenilince, vur kaç yöntemleriyle savaşımaya başladılar. Çağrı Bey, bir yıl kadar süren bu yıpratma savaşından sonra Tuğrul Bey ve öbür Selçuklu önderlerinin Dehistan ve Gurgan yönüne çekilme düşüncesine karşı çıktı ve Gazneli ordusunu bir meydan savaşına çekmeye çalıştı.

Selçuklu komutasındaki Oguzlar Mayıs 1040 ortalarında saldırıya geçtiler ve ağır donanımlı, hareket yeteneği zayıf Gazneli ordusuna karşı üstünlük sağladılar. Selçukluların su kaynaklarını ve kuyuları tahrip etmesi üzerine Gazneli hükümdarı I. Mesud, suyu bol olan Merv yakınlarındaki Dandanakan'a yöneldi, ama orada da aynı olayla karşılaştı. Bu durum ordunun disiplininin bozulmasına yol açtı. 20 Mayıs'ta saldırıya geçen Selçuklu kuvvetleri, üç gün süren şiddetli çarpışmalar sonunda 23 Mayıs 1040'ta Gazneli ordusunu yok ettiler. I. Mesud 100 kadar süvari ile kaçarak ancak canını kurtarabildi. Hazinesi ve silahları Selçukluların eline geçti.

Dandanakan galibiyeti Büyük Selçuklu Devleti'ni Horasan ve Harezm'in en güçlü devleti haline getirerek kalıcılığını sağladı.

Dandenong Sıradağları, Avustralya'da, Victoria'nın güney kesimindeki Melbourne'un doğusunda, Avustralya Cordillerası'nın bir bölümünü oluşturan sıradağlar. Adı, Avustralya Yerli dilinde "yüksek" anlamına gelen *tanjenong* sözcüğünden gelir. En yüksek Dandenong Dağı (635 m) olan 500 m'nin üstünde birkaç tepesi vardır. Yakınlarındaki kıyı ovasının iki katı yağış alan verimli volkanik topraklarla kaplı sıradağlarda yoğun bir bitki örtüsüne rastlanır. Melbourne'un dış mahallelerinin içlerine kadar sokulduğu bölgede meyve ve çiçek bahçeciliği ile mandıracılık yaygındır.

Sıradağların güneybatı yamaçlarında ve aynı adı taşıyan çayın üzerinde yer alan Dandenong kenti, tarım ürünlerinin pazarlandığı ve işlendiği bir merkezdir. 1852'de Dandenong'da kurulmuş olan okalitüs yağı fabrikasının Avustralyalıların kurduğu ilk şirket olduğu sanılmaktadır. 1960'ların başlarından sonra bölge sanayi alanında hızlı bir gelişme göstermiş ve planlı gelişmeyi sağlamak amacıyla 1977'de Dandenong Sıradağları İdaresi kurulmuştur. Sıradağlar Melbourne'un başlıca eğlence ve dinlence alanıdır; kentin su gereksiniminin büyük bölümünü de karşılar. Doğayı koruma alanlarının arasında lirkuşlarıyla ünlü Sherbrooke Orman Parkı ve Ferntree Gully ile Churchill ulusal parkları yer alır.

Dandin (ü. 6. yy sonları ve 7. yy başları, Hindistan), Sanskrit dilinde yazdığı düzyazı romansları ve şiir yorumlarıyla tanınan Hintli yazar. Ona ait olduğu kesinlikle belirlenmiş yapıtlar yalnızca *Daşakumaracarita* (On Prensin Serüvenleri) ve *Kavyadarşa*'dır (Şiir Sanatının Aynası).

Daşakumaracarita aşk ve taht peşinde koşan 10 prensin başından geçenleri konu alır. Yapıtta insanın kötü yanlarının gerçekçi betimlemeleri ile doğaüstü güçlerin büyüleri ve tanrıların insan ilişkilerine katışmaları iç içe geçmiştir.

Kavyadarşa ise *Kavya*'nın (saray şiiri) çeşitli türlerine uygun düşen ideal üslup ve duyarlılığı tanımlayan bir edebi incelemedir.

Dandolo AİLESİ, Venedik tarihinde önem taşıyan eski İtalyan ailesi. Kentin lagündeki adacıklardan anakaraya yayılmaya başladığı

dönemde hızla önem kazandı. 11. yüzyılda artık zengin aileler arasına girmiş, San Luka, San Severo ve San Moisé kollarının da öne çıktığı 12. yüzyılda ise kilise ve devletteki en yüksek görevler için mücadele edebilecek konuma gelmişti. 1146-54 arasında Grado patriği olan Enrico di Domenico Dandolo'nun, Michiel ailesine ve 1130-48 arasında dük (*doge*) olan Pietro Polani'ye karşı ayrıcalıklarını savunmak için mücadeleye girmesi üzerine, bütün Dandolo ailesi sürgüne gönderildi. Yaklaşık 10 yıl sonra evlilik bağları ve siyasal ayrıcalıklar yoluyla yeniden barış sağlandı.

Michiel ailesinin gücü azalınca, Dandololar ile Dük Sebastiano önderliğindeki Ziani ailesi arasında çekişme baş gösterdi. Sebastiano kendinden önceki Venedik düklerinin savaş yanlış politikaları yerine, barışa ve içte yapılacak reformlara dayalı bir program öneriyordu. 1192'de San Luka kolundan yaşlı Enrico Dandolo (ö. 1205) dük oldu. Enrico, Bizans imparatorunu devirip Konstantinopolis'te (İstanbul) bir Latin İmparatorluğu kurulmasına yol açan IV. Haçlı Seferi'nin düzenlenmesinde etkin rol oynadı. Ayrıca Doğu'da ailesi için geniş bir nüfuz alanı sağladı. Marco Dandolo, Ege Denizindeki Andros Adasının yöneticisi oldu; Giovanni Dandolo ise uzun süre Tyros (Sur) kolonisini sömürecek olan güçlü bir kumpanya kurdu. Ama Dandoloların politikası, kolonicilerin Venedik'ten kopma eğilimi göstermesi üzerine sorunlar yarattı. Bu gelişmeye tepki olarak 13. yüzyılın büyük bölümünde Ziani ve Tiepolo aileleri iktidara geldi. Dandolo ailesinin etkinliği de Girit, Negroponte (Egriboz), Ege Adaları ve Dalmaçya'yla sınırlı kaldı.

Venedik'teki bir iç bunalım döneminde Tiepolo ailesine karşı tepkilerin büyümesiyle, 1280'de San Severo kolundan Giovanni Dandolo (ö. 1289) dük oldu. Aynı dönemde Venedik ve Cenova arasındaki mücadele, Akdeniz'de genel bir bunalıma dönüşmek üzereydi. Bunalımın yükünü Dandolo ailesinden gelen öbür iki dük çekmek zorunda kaldı: Francesco (1329-39) ve Andrea (1343-54). Her yanda müttelifler arayan Dandololar uzlaşmayı inatla reddettiler; bu arada deprem, veba salgını (1348), mali kriz ve Cenovalılar karşısında uğranan son yenilgi de (1354) durumu iyice güçleştirdi.

Andrea'dan sonra Dandololardan kimse dük olmadı. Ama aile üyeleri, cumhuriyetin çöküşüne değin Venedik'te önemli devlet görevlerinde bulundular.

Dandolo, Enrico (d. 1107?, Venedik - ö. 1205, Konstantinopolis), 1192-1205 arasında Venedik Cumhuriyeti dükü (*doge*). Bizans İmparatorluğu'nun Latin istilasına uğramasına ve Venedik'in büyümesine yol açan IV. Haçlı Seferi'nin başlıca destekleyicilerinden olmuştur.

Babası Vitale önemli devlet görevlerinde bulunmuştu. Dandolo, siyasal yaşamı boyunca Venedik hükümeti adına önemli görevlerle birçok kez yabancı ülkelere gönderildi. 1171'de Konstantinopolis'e (İstanbul) giden bir heyette Dük Vitale II. Michiel'e eşlik etti. Ertesi yıl, Bizans büyükelçisi ile birlikte yeniden Konstantinopolis'e gitti ve bir söylentiye göre Venedik'in çıkarlarını savunma konusunda fazlaca gayretkeş davrandığı için Bizans imparatorunun emriyle kör edildi. Ama IV. Haçlı Seferi'nin tarihini yazan ve Dandolo'yu kişisel olarak tanıyan vakanüvis Geoffroi de Villehardouin, bu görme bozukluğunun ba-

şından aldığı bir yaradan ileri geldiğini belirtir. Dandolo, Konstantinopolis'teki görevinden sonra Sicilya Krallığı'na (1174), daha sonra da Ferrara'ya (1191) büyükelçi atandı. Dük Orio Mastropiero'nun manastıra çekilmesi üzerine, 1 Haziran 1192'de 85 yaşındayken dük seçildi.

İlk olarak görevinin yetki ve sorumluluklarını belirten "düklük yemini"ni etti. Düklüğü sırasında ceza yasasını değiştirdi ve Venedik'in geleneksel yasalarını hukuksal bir temele yerleştirerek medeni kanunun ilk toplu basımını yaptı. Para sistemini de değiştirdi ve *grosso* ya da *matapan* adı verilen bir gümüş sikke bastırdı. Böylece, Doğu ile ticaretin gelişmesini amaçlayan geniş ölçekli bir ekonomi politikası başlattı.

Dandolo, 1192'de Verona ve Treviso, 1200'de Aquileia patriği, 1199'da Bizans imparatoru, 1201'de de Kutsal Roma-Germen imparatoru ile antlaşmalar yaptı. 1199'da Pizalılarla yaptığı savaştan zaferle çıktı.

Bütün bunlara karşın, Dandolo'nun tarihsel önemi IV. Haçlı Seferi sırasında oynadığı role dayanır. Fransız baronlarının ordularını taşımak için yaptığı antlaşmalar; Macaristan kralının elinde bulunan Dalmaçya kıyılarındaki Zara'nın (bugün Zadar) ele geçirilmesinde Fransız baronlarının yardımları karşılığında Haçlı Seferi için parasal kaynak bulması ve Konstantinopolis'i ele geçirebilmek için Haçlıları ikna etmesi seferin kaderini belirlemiştir. Ayrıca, vakayinamelerde belirtildiğine göre, ilerlemiş yaşına karşın çarpışmalara ön saflarda katılmış ve adamlarını yüreklendirmiştir.

Konstantinopolis'in Haçlıların eline geçmesinden sonra, Bizans İmparatorluğu topraklarının Venediklilerin payına düşen bölümüne atıfla kendisi ve gelecekteki Venedik dükleri için "bütün Roma İmparatorluğu'nun dörtte bir buçukunun efendisi" unvanını aldı. Seferin en güçlü önderlerinden biri olarak Konstantinopolis'teki harekâtları yönetmek ve Venedik'in çıkarlarını kollamak amacıyla burada kaldı. Venedik'teki Büyük Kanalı kıyısında bulunan büyük Dandolo Sarayı'nın inşası için oğlu Renier'e Konstantinopolis'in değerli mermerlerinden gönderdiği söylenir. Sarayın bulunduğu San Luca'da 19. yüzyılda yapılan bir kazıda, Mudejar üslubunda bir binanın kalıntıları ile yeşil mermerden bir sütun bulunmuştur.

Dandolo 1205'te Konstantinopolis'te öldü ve üstüne dükün başlığı ile Aziz Markos'un arması işlenmiş mermer bir lahit içinde Ayasofya'nın girişine gömüldü. Lahtın, 1453'te Ayasofya'nın camiye çevrilmesi sırasında kaldırıldığı sanılmaktadır.

Dandolo dük olduğunda, Venedik Cumhuriyeti içte ve dışta önemli sorunlarla karşı karşıyaydı. Dandolo, ileri bir medeni kanun ve anayasal sistem oluşturarak iç sorunları çözdü. Venedik'in Adriyatik ve Doğu'daki çıkarlarını gözetmek amacıyla uyguladığı kurnazca ticari yöntemlerle geniş topraklar elde etti. Ayasofya'ya gömülmesi, Venedik'in zengin ve güçlü bir devlet olmasında Konstantinopolis'in taşıdığı önemi vurgulayan bir simge olmuştur.

Dandolo, Vincenzo (d. 12 Ekim 1758, Venedik - ö. 12 Aralık 1819, Varese, Lombardiya-Venedik Krallığı), İtalyan kimyacı ve devlet adamı. Devlet adamı olarak İtalya'da demokratik düşüncenin gelişimine büyük katkıları olan Dandolo, bilim adamı olarak da özellikle tanımla ilgili yazılarıyla Avrupa çapında ün kazanmıştır.

Sıradan bir aileden gelen Dandolo, Padova Üniversitesi'nde kimya eğitimi gördükten sonra, yeni bilimsel kuramların, özellikle de Fransız kimyacı Antoine-Laurent

Lavoisier'nin kuramlarının savunucusu oldu.

Demokratik ilkeleri benimseyen Dandolo, İtalya'nın ya da en azından Venedik'in demokratik bir cumhuriyet olmasını düşlüyordu. Venedik oligarşisine karşı çıkan ayaklanmada önemli rol oynayan Dandolo, Venedik'in geçici belediyesinin (Mayıs-Ekim 1797) başlıca önderlerinden biri oldu. Belediyenin düşmesi ve Venedik'in denetimini Avusturya'ya bırakan Campo Formio Antlaşması'nın (*) 17 Ekim 1797'de imzalanmasıyla Napoléon tarafından kurulan Cisalpina Cumhuriyeti'nin (1797) senatörü oldu. Ardından Fransa'ya gitti ve burada en önemli siyasal yapıtı *Les Hommes nouveaux, ou Moyens d'opérer une régénération morale*'i (1799; Yeni İnsanlar ya da Ahlakal Yeniden Doğuşu Gerçekleştirmenin Yolları) yazdı.

1804'te Napoléon, Dandolo'yu Dalmaçya'ya genel vali olarak atadı. Beş yıl süren bu görevi sırasında Dalmaçya'nın olduğu kadar kendi haklarını da özenle koruyarak Dalmaçya'nın yönetimini bir ölçüde yeniden düzenledi. Dalmaçya'da izlediği politika yüzünden görevinden alındı. 1809'da kont oldu.

1814'te Napoléon'un düşmesi üzerine Varese'deki büyük mülküne dönen Dandolo kendini bilimsel çalışmalarına ve kitap yazmaya verdi. Yünü için beslenen hayvanlar ve ipekböcekleri üzerine yazdığı yapıtı dikkate değerdir.

Dandong, Wade-Giles yazımında TANG, eskiden (1965'e değin) ANDONG, Çin'de, Liaoning yönetim bölgesinin (*sheng*) güneydoğusunda kent. Yöre düzeyinde bir belediye (*shi*) olarak Liaoning'in Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti sınırı boyunca uzanan illerini de (*xian*) kapsar. Yalu Irmağı ağzından 35 km içerdedir.

Tang hanedanı (618-907) 7. yüzyılın ortalarında Liaoning'in güneyinde Andong adıyla bir protektora kurdu. 16. yüzyılın sonlarında Ming hanedanı (1368-1644), bugünkü kentin 4 km kuzeydoğusunda bulunan ve günümüzde Jiuliancheng olarak bilinen yerde Zhenjiangboa Kalesi'ni inşa ettirdi. Bu kale Ming hanedanının son döneminde ve Qing (Mançu) hanedanının (1644-1911/12) ilk yıllarında önemli bir stratejik konumdaydı. 19. yüzyılın ortalarına değin seyrek bir nüfusun yaşadığı çevredeki topraklar, 1862-74 arasında yerleşime ağıldıktan sonra, çoğunluğu Shandong yönetim bölgesinden gelen göçmenlerle doldu. 1876'da düzenli bir yönetimin kurulmasıyla il merkezi yapılan kent, zamanla gelişerek Changbai Dağları (*shan*) bölgesinin dışa açılan doğal kapısı ve Kore ile Mançurya (bugün Kuzeydoğu) arasında bir ticaret merkezi oldu. Tanım ürünlerinin, özellikle de çevre yörelerden gelen soya fasulyesinin toplandığı bir yer olmanın yanı sıra özellikle kereste ihracatı yapan bir liman olarak önem kazandı. Bu dönemde Tianjin, Şanghay ve Shandong yönetim bölgesiyle kıyı ticareti yapan büyük bir çünke filosu vardı. 1907'de antlaşma gereği yabancı ülkelerle ticaret yapan bir liman olarak dışa açıldı.

20. yüzyıl başlarında Shenyang'a (Mukden) bağlanmasını sağlayan demiryolunun yapımla önemi daha da arttı. Rus-Japon Savaşı (1904-05) sırasında Japon ordusunun inşa ettiği demiryolunun denetimini, Portsmouth Antlaşması (1905) uyarınca Japonlara verildi; böylece Mançurya mallarının önemli bir çıkış kapısı oldu. Bununla birlikte denizden 35 km içerde, yatağı hızla dolan bir ırmağın üzerinde yer alan doğal limanı yeterli olmaktan uzaktı. Japon istilası sıra-

sında (1931-45) Yalu'nun ağzındaki Dong-gou'da yapımına başlanan modern açık deniz limanı tamamlanmadı. 1933'te sanayi kalkınmasında önde gelen merkezlerden biri olarak seçilen kentte dokuma sanayisi büyük bir gelişme gösterdi; ayrıca kereste işlemciliği ve kâğıt hamuru tesisleri kuruldu.

1949'dan sonra da gelişmesini sürdüren kent sanayisi son derece çeşitlenmiştir. Günümüzde dokuma sanayisi pamuklu ve ipekli dokumacılık ile ipek ve sentetik iplik yapımını da kapsamaktadır. Öteki önemli sanayi ürünleri kâğıt ve kâğıt hamuru, ilaç, sanayi amaçlı kimyasal maddeler ve kauçuktur. Nüfus (1989 tah.) 503.900.

Danegeld, İngiltere'de Anglosakson yönetimi sırasında Dan istilacıları parayla elde etmek için II. Ethelred döneminde (978-1013, 1014-16) konan vergi. Terim aynı zamanda Anglonorman krallarının topladığı mükerrer vergiler (*geld*) için de kullanılır. Norman İstilasından önce tutulan kayıtlarda *Danegeld* sözcüğüne rastlanmaz; bu dönemde genellikle Eski İngilizce *gafol* (İngilizce *gavel*: "haraç") terimi kullanılmıştır. Danların 9. yüzyılda da parayla elde edildiği görülmekle birlikte, *Danegeld* sözcüğü çoğunlukla 991'den arabaklarla 1016'ya değin yapılan ödemeler için kullanılırdı. 1012-51 arasında, paralı Dan askerlerinin maaşlarını ödemek için toplanan *heregeld* adlı yıllık vergiden de farklıdır. Anglonorman ve Angevin hükümdarları 1162'ye değin *geld* toplamayı sürdürmüşlerdir.

Danelaw, DANELAGH ya da DANELAGA olarak da yazılır, 9. yüzyıl sonlarında Anglosakson İngilteresi'nin işgalci Dan ordularınca kolonileştirilen kuzey, orta ve doğu kesimlerine Anglosakson dilinde verilen ad. 11. ve 12. yüzyıllarda, İngiltere'nin Tees ve Thames ırmakları arasında kalan bütün doğu kesimi, yerel mahkemelerde güneydeki Wessex hukukundan ve batıdaki Mercia hukukundan farklı özellikler taşıyan özgün bir örf ve âdet hukukunun yürürlükte olduğu ayrı bir bölge olarak kabul ediliyordu. Bölgenin adı, bu özgün hukukun Dan kökenli olduğu varsayımından hareketle Eski İngilizcede "Danların hukuku" anlamına gelen *Dena lagu*'dan türetilmiştir. Çağdaş araştırmalar bu varsayımı doğrulamıştır.

Danlar bu geniş alanın tümünde yoğun olarak yerleşmiş olmamakla birlikte, kurdukları güçlü askeri aristokrasi yerel gelenekler üzerinde iz bırakmaya yetecek kadar uzun bir dönem bölgeye egemen olmuştur. Bölgede Danca kişi ve yer adları günümüze değin gelmiştir. Eski yerel yönetim sisteminde, Anglosakson bölgelerindeki *hundred* (yüz hane) biriminin karşılığı *Danelaw* bölgesinde *wapentake* denirdi. Başlangıçta her *hundred* belirli sayıda *hide*'i içerirdi; kıta Avrupa'sında *huba* ya da *hof* olarak da bilinen bu birim, bir köylü ailesinin işlediği geçimlik toprağı (çift-hane) ifade ediyordu. *Hundred* örgütlenmesi, güçlü bir olasılıkla, çok eski bir dönemde kabilelerin ilk yerleştikleri alanların, çift-hanelerden kral adına aynı vergi (*rant*) toplanmasını kolaylaştırmak amacıyla "yüzer hane"lik gruplara bölünmesinden doğmuş; bu düzenleme, 9. yüzyıldaki büyük Viking ordularının içerdikleri kabile ya da klan parçacıklarının toprağı yerleşmesi sırasında, *wapentake* adıyla uygulanmıştı. Gene Danelaw bölgesinde, Anglosakson *hide*'inin karşılığı olan geçimlik birim ise *plowland* adıyla biliniyordu. "Sabanla sürülen arazi" anlamına gelen bu terim, bu tür bütün geleneksel çift-hane sistemlerinin kökeninde yatan "bir çift hay-

vanın ya da bir sabanın işleyebileceği toprak miktarı" kavramını çok yakından yansıtır. Danelaw'daki hukuk sisteminin başlıca farklılıkları, huzuru bozanlara ağır para cezaları verilmesi ve ağır ceza sanıklarının davalarında yargılamanın aristokratlardan oluşan bir jüri raporuyla başlaması gibi yargılama usullerine dayanıyordu. Danların yoğun olduğu yerleşim merkezlerinde, toprağı değil, yalnızca bir beye bağlı olan ve dolayısıyla toprakla birlikte alınıp satılamayan görece özgür köylülerin oluşturduğu *sokemen* sınıfı öteki bölgelere göre çok daha kalabalıktı. Bu, Viking istilasının İngiliz serflerinin özgür köylü kökenli kesimini güçlendirdiğine işaret eder.

dang bak. deng

Dangerfield, Thomas (d. 1650, Waltham, Essex - ö. 1685, Londra, İngiltere). 1678'deki hayali Katolik Komplosu'nun yarattığı panik sırasında yalan söyleyerek İngiliz Katoliklerini tertip hazırlamakla suçlayan muhbir. Katolik Komplosu, Anglikan papaz Titus Oates'un, Katoliklerin Kral II. Charles'ı öldürüp iktidarı ele geçirmek için plan yaptıkları yolundaki savlarına dayandırılmıştı.

Dangerfield gençliğinde, çiftçilik yapan babasını soymuş, kalpazanlık ve başka suçlardan ötürü birçok kez hapse atılmıştı. Elizabeth Cellier adlı bir Katolığın hizmetine girdikten sonra, zanlı Katolikleri suçlayan kişileri karalamakla görevlendirildi. Ama kısa süre sonra patronuna ihanet ederek Katolik soyluların, II. Charles'ı ve Whig oneri Shaftesbury I. kontu Anthony Ashley Cooper'ı öldürmesi için Elizabeth Cellier aracılığıyla kendisine para verdiklerini öne sürdü.

Dangerfield'in düzenlediği ve söz konusu suçlamayı doğrulayan belgelerin Cellier'nin evindeki bir un fişisinin içinde bulunmasına karşın, Dangerfield'in duruşma sırasındaki tanıklığı öylesine kuşku uyandırıcıydı ki, sonuçta Cellier ihanet suçlamasından aklandı.

Dangerfield, bu olaydan sonra da önemli görevlerdeki Katoliklere karşı suçlamalarını sürdürdü; suçladıkları arasında II. Charles'ın kardeşi York dükü James de vardı. En sonunda 1685'te, "Narrative" (1679; Anlatı) adlı Katolik karşıtı yazısı yüzünden iftira suçundan hüküm giydi. Bir direğe bağlanarak halka teşhir edildikten ve kamçılандıktan sonra Robert Frances adlı davavekilinin saldırısına uğradı. Bu saldırı sırasında gözüne baston sokulan Dangerfield kısa süre sonra öldü.

Dângrêk Dağları, Khmer dilinde CHUÔR PHNUM DÂNGRÊK. Tayland'ı Kamboçya'dan ayıran, 450-600 m yükseklikteki ormanlık tepeler dizisi. Doğu-batı doğrultusundadır. Mekong Irmağından batıya doğru yaklaşık 320 km uzanır ve Tayland'da San Kamphaeng yakınlarındaki tepelik araziye birleşir. Temelde Tayland'ın kuzeydoğu kesimindeki kumtaşılarından oluşan Khorat Platosu'nun güney yüzünü oluşturan Dângrêk Dağları, kuzey yönünde Tayland'daki Mun Irmağına (*mae*) doğru yavaş yavaş alçalır. Güneyde ise Kamboçya düzlüklerine doğru daha keskin bir düşüş görülür. Kamboçya'nın Preâh Vihear ilinde (*khêr*) bulunan en yüksek noktası 761 m'dir.

Dangs, Hindistan'ın ortabatı kesiminde, Gucerat eyaletinin güneydoğusunda ili. Doğudan ve güneyden Maharashtra eyaletiyle komşudur. 1950'lerin ortasında yapılan yönetsel düzenleme sırasında oluşturularak Bombay eyaletine bağlanan il, 1960'ta

Bombay'dan ayrılan Gucerat eyaleti sınırları içinde kalmıştır. 1 683 km'lik, yer yer deren uçurumlarla bölünmüş dağlık bir alanda kuruludur. Kereste ve bambu önemli ürünlerdir. Başlıca tahıllar ise darı ve pirinçtir. 1970'ten sonra başka tahıllar da ekilmeye başlamıştır. İl merkezi Ahva ile obur kasabalara ulaşım eyalet karayolları ve bir demiryolu ile sağlanır. Nüfus (1981) 113 664

danışma, kamu yönetiminde, kesin karar verilmeden önce hukuk, yönetim, ekonomi ve teknik alanlarda uzmanlaşmış kişi ya da kurullardan gerekçeli görüş alma. İdare hukuku üç türlü danışma ongormuştur. En sık rastlanan danışma türü, kesin kararın verecek olan makamın görüş alma ve alınan görüşü uygulama konusunda butunıyla serbest olduğu isteğe bağlı danışmadır. Hukümet ve idare kuruluşları somut bir olaya ilişkin olmamak koşuluyla Danıştay'dan bir idari sorun hakkında görüş belirtmesini isteyebilir. Danıştay'ın bu konudaki görüşü bağlayıcı değildir. Kesin karar verilmeden önce başvurulması gereken, ama uyulması zorunlu olmayan türden danışma, örneğin bir derneğin kamu yararına çalışan derneklere sayılıp sayılmayacağı hususunda Danıştay'ın 1. dairesince verilen kararda söz konusudur. Uygun görüş olarak da bilinen danışma türünde, kesin karar verilmeden önce görüş alınması ve bu görüşe uyulması zorunludur. Bu nedenle, idarenin bu tür görüş alma işlemleri konusundaki iradesi "kurucu" değil, "katılmacı" niteliktedir. Örneğin 1943 tarihli 4353 sayılı yasa gereğince devlete ait olan ve değeri 10 bin lirayı aşan haklardan ve davadan vazgeçme ya da sulh olma işlemleri için Danıştay'dan uygun görüş alınması gerekir.

İdare makamı, ikinci türden danışmalarda, aldığı görüşe uygun olmayan bir karar verdiğinde, bir gerekçe göstermekle vukumludur. Uygun görüş, bir karar alınması durumunda bağlayıcı bir nitelik taşır; ama ilgili makam uygun görüş istediği bir konuda kesin bir karar almaktan vazgeçme yoluna da gidebilir.

Danışma Meclisi (DM), 12 Eylül 1980 Harekâtı'ndan sonra oluşturulan Kurucu Meclis'in organlarından biri.

Millî Güvenlik Konseyi'nin(*) (MGK) çıkardığı 29 Haziran 1981 tarihli ve 2485 sayılı Kurucu Meclis Teşkilî Hakkında Kanun'a göre, Kurucu Meclis iki ayrı organdan oluşuyordu: MGK ve DM. Yasama organı işlevi taşıyan DM'nin, doğrudan yasa önerme yetkisinin yanı sıra, MGK'nin gönderdiği yasalarda değişiklik yapma yetkisi de vardı. Ama kabul ettiği yasa ve kararların kesinleşmesi MGK'nin onayına bağlıydı. MGK ayrıca DM'nin tatilde olduğu surelerde ve "gerekli görülen hallerde" yasama yetkisini doğrudan kullanabiliyordu.

DM üyeleri iki gruptan oluşuyordu. Her ilde vali o ilden DM'ye girecek üye sayısının üç katı sayıda aday saptıyor, MGK'nin bu adaylar arasından seçtiği 120 üye DM'ye katılıyordu. İkinci grup, MGK'nin doğrudan atadığı 40 üeydi. DM'ye üye olmak için, yükseköğrenim görmüş, 30 yaşını bitirmiş ve 12 Eylül 1980'den önce herhangi bir siyasal partiye girmemiş olmak gerekiyordu. Ama MGK'nin doğrudan atadığı üyeler için yükseköğrenim kaydı yoktu.

DM, 23 Ekim 1981'de açıldı ve başkanlığına Sadi İrmak seçildi. Önemli görevleri arasında, yeni bir anayasa ile siyasi partiler ve seçim yasalarının hazırlanması bulun-

yordu. Yeni anayasanın hazırlanması için Orhan Aldıkaçtı başkanlığında bir Anayasa Komisyonu oluşturuldu. Komisyonun hazırladığı anayasa tasarısı DM'de görüşülüp onaylandı ve MGK'nın yaptığı değişikliklerden sonra 7 Kasım 1982'de halkoylaması ile kabul edildi.

DM üyelerinin geleceğe yönelik siyasal girişimlerde bulunmasını önlemek amacıyla ileride siyasal parti kurucusu olamayacakları hükme bağlanmıştı. Ama sonradan bu hüküm kaldırıldı. DM üyelerinin birçoğu, yeni siyasal partilerin kuruluşuna katıldılar ve önemli görevler üstlendiler. 6 Kasım 1983 genel seçimlerinden sonra yeni parlamentonun göreve başlamasıyla DM'nin hukuksal varlığı sona erdi.

Danıştay, idari davaları gören ve karara bağlayan yüksek idare mahkemesi ve yürütme organıyla merkezi idarenin yönetim işlerinde görevli en yüksek danışma ve inceleme kurulu. Bağımsız bir anayasa kurumu olan Danıştay, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra kaldırılan Şûra-yı Devlet'in(*) yerine geçmiş ve ilk kez 1924 Anayasası'nın 51. maddesinde düzenlenerek 1925 tarihli ve 669 sayılı yasayla kurulmuştur. 1927'de çalışmaya başladıktan sonra, 1931'de kuruluş yasası değiştirilmiş, 1938'de de 3546 sayılı yasayla yeniden düzenlenmiştir. Bu yasa da 1948'de ve 1959'da iki kez değiştirilmiştir. 1961 Anayasası, 1924 Anayasası'ndan farklı olarak Danıştay'ı yargı bölümü içerisinde düzenlemiş olmakla birlikte, bir idare ve danışma organı olma niteliğini de korumuştur. 1961 Anayasası'nın 140. maddesinde öngörülen Danıştay Kanunu ancak 1964'te çıkarılabilmektedir. Bu yasa da 1973 tarihli ve 1740 sayılı yasayla değiştirilmiştir.

Milli Güvenlik Konseyi (MGK) döneminde çıkarılan 6 Ocak 1982 tarihli ve 2575 sayılı yasa Danıştay'ı önceki statüsünden farklı olarak özel görevli bir ilk derece mahkemesi ve genel görevli bir temyiz mercii durumuna getirmiş ve yeniden örgütlemiştir. Yasa Danıştay'ın aynı zamanda bir idare ve danışma organı olma niteliğinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır.

Yapısı. Danıştay kurul halinde çalışan bir organdır. İkiyi yönetsel, sekizi de yargısal görevler yapan 10 daireden oluşur. Ayrıca gene yönetsel görevler yapmak üzere kurulan İdari İşler Kurulu ile Genel Kurul; yargısal görevleri yerine getiren İdari Dava Daireleri Genel Kurulu ile Vergi Dava Daireleri Genel Kurulu ve İçtihatları Birleştirme Kurulu gibi organları vardır. Yasa bunlardan başka Başkanlık Kurulu ile Disiplin Kurulu ve Yüksek Disiplin Kurulu oluşturulmasını öngörmüştür. Her daire bir başkan ve en az dört üyeden oluşur. Dairelerde yeteri kadar tetkik hâkimi bulunur. Görüşme sayısı beşir ve kararlar oy çokluğuyla verilir.

İdari İşler Kurulu idari dairelerin başkan ve üyeleriyle her yıl Genel Kurul'ca seçilecek 10 dava dairesi başkan ve üyesinden oluşur. Bu kurula Danıştay başkanı ya da başkan vekillerinden biri başkanlık eder; toplanma ve görüşme yeter sayısı 15'tir. Kararlar oy çokluğuyla verilir.

Genel Kurul Danıştay başkanı, Danıştay başsavcısı, başkan vekilleri, daire başkanları ve üyelerle genel sekreterden oluşur. Toplanma ve görüşme yeter sayısı başkan ve üyelerin tam sayısının yarısından fazlasıdır. Kararlar oy çokluğuyla verilir.

İdari ve Vergi Dava Daireleri genel kurulları, ayrı ayrı idari dava daireleri başkanla-

nyla üyelerinden ve vergi dava daireleri başkanlarıyla üyelerinden oluşur.

İçtihatları Birleştirme Kurulu Danıştay başkanı, Danıştay başsavcısı, dava daireleri başkanları ve üyelerinden kurulur. Toplanma ve görüşme yeter sayısı 31'dir. Toplantıda hazır bulunanlar çift sayıda olursa en kідemsiz üye kurula katılmaz. Esas hakkındaki kararlar birinci toplantıda kurul üye sayısının salt çoğunluğuyla, bu toplantıda karar yeter sayısı sağlanamazsa ikinci toplantıda mevcudun salt çoğunluğuyla verilir. Kurulun öteki kararları oy çokluğuyla verilir.

Başkanlık Kurulu Danıştay başkanının başkanlığında başkan vekilleri ile Genel Kurul'ca seçilecek bir idari daire başkanı, bir idare dava dairesi başkanı, bir vergi dava dairesi başkanı ve bir üyeden oluşur. Danıştay başsavcılığını ilgilendiren işlerle kurulca gerekli görülen öteki işlerin görüşülmesinde, başsavcı toplantılara katılır ve oy kullanır. Kararlar oy çokluğuyla verilir. Bütün bu kurullarda oylarda eşitlik durumunda başkanın bulunduğu taraf çoğunluğu sağlamış sayılır.

Disiplin Kurulu Genel Kurul'un her takvim yılı başında seçeceği bir daire başkanıyla bir üyeden ve birinci sınıfa ayrılmış bir tetkik hâkimi ve Danıştay savcısı tarafından oluşur. Genel sekreter kurulun doğal üyesidir. Daire başkanı kurula başkanlık eder. Kararlar oy çokluğuyla verilir.

Yüksek Disiplin Kurulu, her takvim yılının başında, Danıştay başkanı, Genel Kurul'ca her daireden seçilecek birer üyeyle ikisi dava daireleri ve biri de idari daireler başkanları arasından seçilecek üç daire başkanından kurulur. Danıştay başsavcısı kurulun doğal üyesidir. Kurul üye tam sayısı ile toplanır ve üçte iki oy çokluğuyla karar verir.

Danıştay üyeleri, idari yargı yargıç ve savcılığı, bakanlık, müsteşarlık, elçilik, valilik, generallik, amirallik, Cumhurbaşkanlığı genel sekreterliği, genel ve katma bütçeli dairelerde ya da kamu kuruluşlarında genel müdürlük ya da en az bu derecedeki tetkik ve teftiş kurulu başkanlığı, yükseköğretim kurumlarında hukuk, iktisat, maliye, kamu yönetimi profesörlüğü, bakanlık başhukuk müşavirliği, müşavir avukatlığı ya da muhakkemat müdürlüğü yapanlar arasından seçilir.

Danıştay'da boşalan üyeliklerin dörtte üçü idari yargı yargıç ve savcılar, dörtte biri ise öteki görevler arasında seçilir. İdari yargı yargıçlığı ve savcılığı görevlerinde bulunanlar Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'na(*) öteki görevlerde bulunanlar ise Cumhurbaşkanlığı'na Danıştay üyeliğine seçilir.

Danıştay başkanı, başsavcısı, başkan vekilleri ve daire başkanları kendi üyeleri arasından Danıştay Genel Kurulu'na üye sayısının salt çoğunluğuyla seçilir. Danıştay başkanı ve başsavcı seçilebilmek için sekiz yıl, başkan vekili ve daire başkanı seçilebilmek için altı yıl süreyle Danıştay üyeliği yapmış olmak gerekir. Bu görevlerin süreleri dört yıldır. Süresi bitenler yeniden seçilebilirler.

Danıştay tetkik hâkimleriyle savcıları beş yıl meslekte hizmet etmiş idari yargı yargıçları arasından gene Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'na atanırlar.

Danıştay dava dairelerinde görev yapacak üyelerin, yüksek öğrenimlerini hukuk, siyasal bilimler, idari bilimler, iktisat ya da maliye alanlarında yapmış olmaları gerekir.

Görevleri. Danıştay'ın yargı ile ilgili görevleri yanında idari görevleri de vardır.

Danıştayın yargı ile ilgili görevleri şunlardır: 1) İlk derece mahkemesi olarak Bakan-

lar Kurulu kararlarına, müşterek kararnamelere, başbakanca alınacak kararlara, bakanlıkların düzenleyici işlemlerine ve yasanın 24. maddesinde gösterilen öteki idari işlemlere karşı açılacak iptal ve tam yargı davaları ile imtiyaz sözleşmelerinden doğan idari davaları çözümlmek, il merkezi belediyeleri ile il özel idarelerinin seçilmiş organlarının organlık sıfatını yitirmeleri konusundaki istemleri inceleyip karara bağlamak; 2) temyiz mercii olarak, ilk derece idare ve vergi mahkemelerinin bölge idare mahkemelerine(*) itiraz yoluyla götürülmeyen kararlarını inceleyip karara bağlamak; 3) uyuşmazlık mercii olarak, idari yargı yerleri arasında çıkan görev ve yetki uyuşmazlıklarını gidermek; 4) bir dairenin ya da İdari ve Vergi Dava Daireleri Genel Kurulları'nın kendi kararları arasında, bir daire ile İdari ve Vergi Dava Daireleri Genel Kurulları'nın kararları arasında ve bir dairenin kararıyla başka bir dairenin kararı arasında çıkan içtihat aykırılıklarını gidermek amacıyla içtihatları birleştirmek.

Danıştayın idari görevleri ise şunlardır: 1) Başbakanlıkça ya da Bakanlar Kurulu'na gönderilen yasa tasarı ve önerileri hakkında görüş bildirmek; 2) tüzük tasarılarını ve imtiyaz sözleşme ve şartlaşmalarını incelemek; 3) cumhurbaşkanlığı ve başbakanlıkça gönderilen işler hakkında görüş bildirmek; 4) merkezi idare makamları arasında çıkan görev ve yetki uyuşmazlıklarını gidermek (devletle öteki kamu tüzel kişilerinin organ ve makamları arasındaki görev ve yetki uyuşmazlıkları dava konusu yapılmak gerektiğinden idari yoldan çözümlenemez); 5) il özel idarelerine ilişkin mevzuat hükümleriyle öngörülen konularda idari denetim yapmak; 6) Memurin Muhakematı Hakkında Kanun'a göre memurların ceza kovuşturmasına ilişkin idari ve yarı yargısal kararlar vermek.

Yasa tasarısı ve önerilerinin Danıştay'ın incelemesine sunulması zorunlu olmamakla birlikte, tüzük tasarılarının incelemeye sunulması 1982 Anayasası'nın 115. maddesiyle zorunlu kılınmıştır. 1961'den bu yana hiçbir yasa tasarısı ya da önerisi Danıştay'ın incelemesine sunulmamıştır.

Danıştay ile hükümet ve bakanlıklar arasındaki ilişkiler, Başbakanlık aracılığıyla sağlanır. Özel kişiler Danıştay'a görüş almak için başvuramazlar; buna karşılık idari uyuşmazlıkların çözülmesi için doğrudan doğruya dava açabilirler.

Genel bütçe içinde kendine özgü bir yen olan Danıştay'ın yönetimi ve temsili Danıştay başkanına aittir. Danıştay her ne kadar bağımsız bir yüksek mahkeme ve en üst idari yargı merciiyse de, hem 2575 sayılı yasanın, hem de 1982 Anayasası'nın konuya ilişkin düzenlemeleri, bu idari yargı yemı adli yargı yerlerine çok yakınlaştırmıştır. Bu durum, temeli daha 19. yüzyılın ikinci yarısında atılarak yüzyıl içerisinde Fransız örneğine paralel bir biçimde geliştirilmiş olan idari rejimi ciddi bir biçimde zayıflatmıştır. Ayrıca bak. devlet şurası.

Daniaçu Vorku (d. 1936, Addis Ababa, Etiyopya), Etiyopyalı oyun ve roman yazarı, edebiyat tarihçisi ve şair. Etiyopya dışında daha çok, İngilizce yazdığı romanı *The Thirteenth Sun* (1973; On Üçüncü Güneş) ile tanınır. Roman, Daniaçu'nun Amhara dili ve edebiyatında uzmanlaştığı Addis Ababa Haile Selasiye I Üniversitesi'ndeki akademik görevini yitirmesiyle sonuçlanan uzun siyasal etkinliklerini anlatır.

The Thirteenth Sun, Haile Selasiye'nin gerici yönetimi altındaki Etiyopya'nın bir alegorisidir. Alegori, kutsal bir ziyarete sahne olan bir yanardagdaki tapınağın oluş-

turduğu küçükevren içinde, Etiyopya toplumunun olağanüstü somut, canlı ve şişirilmiş biçimde yansıtılmasına dayanır. Yapıtta Etiyopya'daki Hristiyanlık, siyaset, sınıf ilişkileri, cinsellik, boşanmalar ve ülkenin değişik ulusal özellikleri alaycı, ama sevecen ve özgün bir anlatımla işlenmiştir.

Danican-Philidor, André ve François-André bak. Philidor, André; Philidor, François-André

Daniel, Gabriel (d. 8 Şubat 1649, Rouen - ö. 23 Haziran 1728, Paris, Fransa), Fransız Cizvit tarihçi. Yapıtları arasında önemli bir Fransa tarihi de bulunur.

1667'de Cizvitlere katıldı. Daha sonra, Paris'teki Cizvit kütüphanesinde çalıştı ve XIV. Louis tarafından ülkenin tarih yazıcılığına atandı. Bu görevdeyken, ilk tamamlanmış basımı 1713'te yayımlanan *Histoire de France depuis l'établissement de la monarchie française* (Fransız Monarşisinin Kuruluşundan Bu Yana Fransa Tarihi) adlı önce çalışmasını hazırladı. Ayrıca, *Histoire de la milice française* (1721, 2 cilt; Fransız Askeri Tarihi), Pascal'ın düşüncelerine karşı yazılmış *Entretiens de Cléandre et d'Eudoxe sur les lettres provinciales* (1694; Kleandros ile Eudoksos'un Taşra Mektupları Üzerine Sohbetleri) ve Descartes'in görüşlerine karşı çıkan *Voyage du monde de Descartes* (1691; Descartes'in Dünyasına Yolculuk) adlı yapıtları vardır.

Daniel, Samuel (d. 1562?, Taunton, Somerset, İngiltere - ö. 1619), şiir ve düzyazı alanlarında felsefi tarih anlayışı ile öne çıkan İngiliz şair.

1581'de Oxford'a girdi. 1585'te Sir Edward Dymoke'un koruması altında bir çevirisi yayımlandıktan sonra Paris'te İngiliz büyükelçisinin yanında bir iş buldu. Ardından İtalya'ya giderek Padova'da şair Battista Guarini'yi ziyaret etti. 1592'den sonra Lincoln'da Sir Edward Dymoke'un hizmetinde çalıştı; Wilton'da William Herbert'in (sonradan Pembroke kontu) Yorkshire'daki Skipton Şatosu'nda da Lady Anne Clifford'ın öğretmenliğini yaptı. 1604'te Kraliçe Anne'in isteği üzerine, *The Vision of the Twelve Goddesses* (On İki Tanrıça'nın Hayali) adlı maskı yazdı. Oyunda kendisi de dans eden kraliçe, Blackfriars Tiyatrosu'nun çocuk toplulukları için oyun seçme hakkını vererek Daniel'i ödüllendirdi.

Daniel'in 50 sonesini içeren ilk şiir kitabı *Delia* (1592) Edmund Spenser'in övgüsünü kazandı; kitabın sonraki basımlarına yeni soneler eklendi. *The Complaint of Rosamond* (1592; Rosamond'un Yakınması) adlı trajik monologunda gençliğin ve güzelliğin geçiciliğini işleyen Daniel, *The Tragedie of Cleopatra*'da (1594; Kleopatra'nın Tragedisi) Seneca'nın oyun üslubunu örnek aldı. Güller Savaşı'nın manzum bir anlatımı olan *The Civile Warres* (1595-1609; İç Savaşlar) ise bir ölçüde Shakespeare'in *II. Richard* ve *IV. Henry* adlı oyunlarını etkilemiştir.

Daniel'in belki de en güzel şiiri, Fulke Greville'e adadığı "Musophilus: Containing a Generall Defence of Learning"dir. (Musophilus: Eğitimin Genel Savunması). *Poeticall Essayes* (1599; Şiirsel Denemeler) adlı yapıtında ünlü "A Letter from Octavia to Marcus Antonius" da (Octavia'dan Marcus Antonius'a Mektup) yer alır. Thomas Champion'ın *Observations in the Art of English Poesie* (1602; İngiliz Şiir Sanatı Üzerine Gözlemler) adlı eleştirisine bir yanıt olan *Defence of Ryme* (Uyak Savunusu) 1603'te yayımlandı. Daniel "Uliyses and the Siren" (1605; Odysseus ile Siren) ve *A Funerall Poeme upon the Earle*

of Devonshire (1606; Devonshire Kontuna Cenaze Şiiri) adlı yapıtlarında ün ve onur temalarını işledi. 1604'te oynanan ve 1605'te yayımlanan *The Tragedie of Philotas* (Philotas'ın Tragedisi) adlı yapıtında bir süre önce idam edilen Essex 2. kontu Robert Devereux'ye yakınlık gösterdiği gerekçesiyle saldırılara hedef oldu. Obur mask oyunları arasında Inigo Jones'un dekorlarıyla sahneye konan *Tethys' Festival* (1610; Tetis Festivali) ve 1606'da yayımlanan İtalyan tarzı pastoral trajikomedi *The Queenes Arcadia* (Kraliçenin Arkadia'sı) sayılabilir. *Hymens Triumph* (1615; Evliliğin Zaferi) Daniel'in son pastoral yapıtıdır. *The Collection of the Historie of England* (1612-18; Toplu İngiltere Tarihi) III. Edward dönemine değin İngiliz tarihini anlatır.

Daniel Kitabı, Eski Ahit'i oluşturan kitaplardan biri. Yahudi kutsal metinlerinde üçüncü bölüm olan Ketuvim'de (Yazılar), Hristiyanlar Kitabı Mukaddes sınıflandırılmasında ise Peygamberler bölümü arasında yer alır. Kitabın ilk bölümünde (1-6. bablar) II. Nabukadnezar (Kitabı Mukaddes'te Nebukadnetsar), Belşazar (Kitabı Mukaddes'te Belşatsar), I. Dareios ve II. Kyros (Kitabı Mukaddes'te Koreş) gibi çeşitli krallar döneminde Daniel ve arkadaşlarının başından geçenler üçüncü kişi ağzından anlatılır. Çoğunlukla birinci tekil kişi ağzından yazılmış olan ikinci bölümde ise Daniel'in gördüğü üç hayal ile bir düş anlatılır. İkinci bölümün yazarı olarak sunulan Daniel, 1. babbaki bilgilere göre, Babil'e sürgüne gönderilmiştir.

Bir bölümü (2:4-7:28) Aramca yazılmış olan kitabın dili, Babil Sürgünü (İÖ 6. yy) sonrasında derlendiğinin göstergesi sayılabilir. Kitapta sürgün dönemi konusunda yer alan birçok hatalı bilgi (örn. İÖ 605'te bir tehcir uygulaması olmamıştır; Dareios, Kyros'un önceli değil ardılıdır) bu yargıyı doğrular. Kitaptaki dinsel görüşlerin İÖ 6. yüzyıla ilgisi olmadığı için birçok araştırmacı Daniel Kitabı'nın İÖ 2. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı görüşündedir. Bu araştırmacılara göre, Daniel'in gördüğü hayaller Yahudilerin IV. Antiokhos Epiphanes (İÖ 175-164) döneminde uğradığı kıyımla ilişkilidir. Dürüst kişiliği nedeniyle yüceltilen Daniel, ezilen kavim için örnek gösterilir. Kimliği bilinmeyen yazar, doğruluğu ve bilgeliğiyle efsaneleşmiş bir kahramandan söz eden Ugarit ve Fenike kaynaklarından da esinlenmiş olabilir.

Kitap, tarihe bir kıyamet beklentisiyle yaklaşır. Tanrı'nın saltanatının başlayacağı, doğru kişilerin dirileceği ve inananların elemenden kurtulacağı dönem canlı bir dille betimlenir. Kitabı okuyanların ve dinleyenlerin, din uğruna ölmek pahasına da olsa her acıya katlanmaları öğütlenir.

Daniell, John Frederic (d. 12 Mart 1790, Londra - ö. 13 Mart 1845, Londra, İngiltere), kendi adıyla tanınan elektrik pilini geliştiren İngiliz kimyacı ve meteorolog. Buluşu, ilk elektrik pili türü olan volta pilinin yerini almış ve batarya kullanımının yaygınlaşmasını sağlamıştır.

1820'de atmosfer nemliliğinin belirlenmesinde yaygın olarak kullanılan bir çiy noktası nemölçeri (higrometre) geliştiren Daniell, atmosfer hareketleri ve alize rüzgarları üzerine yaptığı araştırmaları *Meteorological Essays and Observations* (1823; Meteoroloji Makaleleri ve Gözlemleri) adlı yapıtında topladı, ayrıca gelişkin meteoroloji aygıtlarına ilişkin ayrıntılı tasarımlar gerçekleştirdi. Bu yapıtın daha sonraki bir basımında, Güneş ışımasının ve Yer'in so-

ğumasının meteoroloji üzerindeki etkilerini tartıştı. *Essay on Artificial Climate Considered in Its Applications to Horticulture* (Yapay İklimin Bahçecilikteki Uygulamaları Üzerine Makale) adlı yapıtında da, nemliliğin seralardaki önemini sergiledi.

1831'de, Londra'da yeni kurulmuş olan King's College'da kimya profesörü olan Daniell, ertesi yıl, ısı ölçmekte yararlanılan yeni bir pirometre türü geliştirdi ve bu aygıtın kullanım alanlarının ayrıntılı bir açıklamasını içeren makaleler yazdı. Bu çalışmasıyla Royal Society'nin Rumford Madalyası'yla ödüllendirildi.

İlk sürekli elektrik kaynağı olan volta pili, bu alanda önemli bir yenilik olmakla birlikte sınırlı bir uygulama alanı buluyordu; çünkü volta pili, üzerinden akım çekildiğinde derhal gücünü yitiriyordu. 1836'da Daniell, uygulama boyunca gücünü yitirmeden düzenli akım sağlayan yeni bir pil türü geliştirdi. Daniell pili, elektrik araştırmalarına hız kazandırdı ve sanayide birçok uygulama alanı buldu. 1837'de Daniell'e, elektrik pili üzerindeki çalışmaları nedeniyle Royal Society'nin en büyük ödülü olan Copley Madalyası verildi.

Daniil Kievski, DANIİL PALOMNIK (Hacı Daniil) ya da KIEVLİ DANIİL olarak da bilinir (ü. 1107), bilinen en eski Rus seyahatname yazarı. Kutsal Topraklar'a yaptığı hac yolculuğunu anlattığı yazılarında yörenin Haçlı seferlerinden önceki durumunu betimlemiştir.

Rusya'da bir manastırın başkeşişiydi. Filistin'e 1106-07 arasında gittiği sanılır. Seyahatnamesi İstanbul'da başlar; Anadolu'nun batı ve güney kıyılarını izleyerek Kıbrıs'a, oradan da Kutsal Topraklar'a varır. Fazla araştırma eğilimi olmayan Daniil, topografya ve ölçüm gibi konularda da yanlış yapmakla birlikte, bir yıldan çok yaşadığı Kudüs'ü ayrıntılarıyla tanımlar. Kudüs'teki Paskalya Yortusu'yla ilgili yazıları zamanın dinsel tören ve ayin usullerine ışık tutacak niteliktedir. Daniil, Lüt Gölüne, Hevron'a (el-Halilü'r-Rahman) ve Şam'a üç yolculuk yapmış ve bu yolculuklarda Kudüs'ün Latin kralı I. Baudouin'e eşlik ettiğini yazmıştır.

Seyahatnamenin günümüze ulaşan 76 yazmasından yalnızca beşi 1500 öncesinden kalmadır. Metnin İngilizce çevirisi C. W. Wilson'un notlarıyla birlikte Library of Palestine Pilgrims Text Society (Filistin Hac Yazıları Derneği Kütüphanesi) dizisinin dördüncü cildinde (1895) yer alır; C. R. Beazley'in *Dawn of Modern Geography* (1901; Modern Coğrafyanın Şafağı) adlı yapıtının ikinci cildine de alınmıştır.

Danilevski, Nikolay Yakovleviç (d. 10 Aralık 1822, Obertse, Oryol Guberniya ili - ö. 19 Kasım 1865, Tiflis, Gürcistan, Rus Çarlığı), Rus doğabilimci ve tarih felsefesi. *Rossiya i Evropa* (1869; Rusya ve Avrupa) adlı kitabında ilk kez, tarih felsefesinin birbirini izleyen bir uygarlıklar dizisi olduğunu ileri sürmüştür. Ruslar ile Slavların Batı etkisi dışında kalarak, Batı'daki örneklerinden daha iyi olmasa da, en azından farklı olan kendi özgün kültürel miraslarının yarattığı siyasal mutlakiyetçiliği geliştirmeye çalışması gerektiğini savunmuştur. Genellikle Rus milliyetçiliğini biyolojik bir temele oturttuğu kabul edilir. Görüşleriyle Rus düşünürlerinden Konstantin Leontyev'i, Batılı filozoflardan da Oswald Spengler'i etkilemiştir.

Danilo I, tam adı DANILO NIKOLA PETROVIC-SCEPCJEVIC (d. y. 1670 - ö. 11 Ocak 1735),

Petrović-Njegoš hanedanından ilk Karadağ hükümdarı. Hanedan, 1697'den, Karadağ'ın yeni kurulan Yugoslavya Devleti'ne bağlandığı 1918'e değin hüküm sürmüştür.

Danilo 1696'da, ardılarını kendi akrabaları arasında seçme yetkisiyle piskopos-prens (*vladika*) yapıldı. Bu yetki, ülkenin teokratik sistemindeki veraset ilkesine de uygundu. Piskopos-prenslerin bekâr kalma zorunluluğundan ötürü bu tarihten sonra hükümdarlık düzenli olarak amca ya da dayıdan yeğene geçti.

I. Danilo'nun hükümdarlığı sırasında, 1702'nin Noel gecesi prenslikte yerleşik Müslümanlara karşı katliama girişildi; 1712'de ülkeyi istila eden Osmanlılar Tzarevlat'za büyük bir yenilgiye uğratıldı; 1714'te Çetine (Cetinje) Osmanlılarca ele geçirildi ve buradaki manastır üçüncü kez yıkıldı; 1715'te Danilo'nun I. Petro'yu (Büyü) ziyaretiyle birlikte Rusya ile yakın ilişkiler başladı. Rusya'nın yardımıyla Danilo, küçük krallığının uğradığı yıkımı bir ölçüde onardı. Ölümünden sonra yerine yeğeni Sava Petrović (hd 1735-67) geçti.

Danilo II, tam adı **DANILO PETROVIĆ NJEĞOŠ** (d. 25 Mayıs 1826, Njegoš, Karadağ - ö. 13 Ağustos 1860, Kotor), Karadağ'ın 1851-52'de piskopos-prensi (*vladika*) ve prensi (1852-60). Karadağ'ı hükümdarlığın veraset yoluyla belirlendiği bir prenslik durumuna getirmiştir.

Seçim yoluyla piskopos-prenslige getirilen amcası II. Petar Petrović Njegoš'un ölümü üzerine Karadağ'ın piskopos-prensi oldu. Ertesi yıl prens unvanı aldı (1852). 1853'te Ostrog yakınlarında Osmanlıları yendi, ama Kırım Savaşı sırasında Osmanlılara saldırımdan kaçındı. Barışçı politikasının dağılırlar arasında yarattığı hoşnutsuzluk, sonunda açık bir ayaklanmaya dönüştü. Karadağ'ın bağımsızlığının tanınması yolundaki isteği ve öteki talepleri Paris Kongresi'nde kabul görmedi. 1858'de "Karadağ'ın Kılıcı" olarak anılan kardeşi Mirko, Grahovo'da Osmanlı ordularını yendi.

II. Danilo, 1855'te yurttaşlık haklarını ve dinsel özgürlükleri tanıyan bir yasa çıkardı. 11 Ağustos 1860'ta Kotor Körfezi üzerindeki Persano'da, ülkedeki ayaklanmanın ardından sürgüne gönderdiği bir Karadağlı tarafından vuruldu; iki gün sonra da öldü. Erkek çocuğu olmadığı için yerine kardeşi Mirko'nun oğlu Nikola geçti.

Danilo Romanoviç, lakabı **GALIÇYALI DANILO** (d. 1201 - ö. 1264), Rusya'nın batı kesimindeki Galiçya (bugün Polonya'da) ve Volinya (bugün Ukrayna'da) prensliklerini yöneten, Orta Avrupa'nın doğusundaki en güçlü prenslerden biri.

Galiçya ve Volinya'yı birleştirmiş olan babası Prens Roman Mstislaviç, Polonyalılara karşı savaşırken öldüğünde (1205) Danilo dört yaşındaydı. Babasının tahtında hak iddia edenlere karşı mücadele ve Volinya üzerindeki egemenliğini kurma çabasına ancak 1221'den sonra girişebildi. Galiçya'da denetimi ise 1238'de sağlayabildi. Daha sonra ülkesini zenginleştirmeye, toprakları üzerinde yeni göçmenler yerleştirmeye, Lvov ve Chelm (bugün Polonya'da) gibi yeni kentler kurmaya ve ticareti geliştirmeye girişti.

Danilo Moğol istilasından (1240-41) sonra Moğol hanının hükümdarlığını tanımak zorunda kaldı. Ama hana bağlılığını bildirmekle birlikte, Moğol yönetimini devirme girişimini destekleyecek müttefikler bulmak umuduyla batıdaki komşularıyla yakın iliş-

kiler geliştirdi. Bu tasarısını kolaylaştırmak için oğullarını Macaristan, Avusturya ve Litvanya hükümdar ailelerinden kızlarla evlendirdi. Papayı da ülke kilisesinin başı olarak tanımaya söz verdi.

Bütün bu çabaları sonucunda hiçbir askeri yardım alamayınca Danilo 1256'da Moğollara karşı kendi başına bir sefer düzenledi ve onları Volinya'dan çıkardı (y. 1257). Ama 1260'ta Volinya'ya giren yeni bir Moğol kuvveti Danilo'nun büyük kentlerde kurduğu tahkimatı kaldırttı. İşgalciler daha sonra ülkeden ayrıldılarsa da vergi ve asker toplamak amacıyla yönetim kademelerinde kendi adamlarını bırakarak kalıcı bir otorite kurdular. Direnmekten vazgeçen Danilo, geri kalan ömrünü Moğol hanının gönülsüz ama itaatkâr bir vasalı olarak sürdürdü.

Danilova, Alexandra, Rusça tam adı **ALEKSANDRA DIONİSYEVNA DANILOVA** (d. 20 Kasım 1904, Peterhof, Rus Çarlığı), başbalerin. ABD balesine hem klasik Rus, hem de çağdaş Diaghilev repertuvarlarının geleceğini ve eğitimini getirmiştir.

Danilova, Leningrad'da (bugün Petersburg) Rus İmparatorluk ve Sovyet Devlet Bale okullarına devam etti. Burada Agrippina Vaganova'nın yanında eğitim gördü ve Mariinski Tiyatrosu'nda (bugün Kirov Devlet Akademik Tiyatrosu Opera ve Balesi) solist oldu. 1924'te George Balanchine'in yönetimindeki küçük bir bale topluluğuyla Batı Avrupa'da turne-

Danilova *Kuşu Gölü*'nde
Penguin Photo Collection

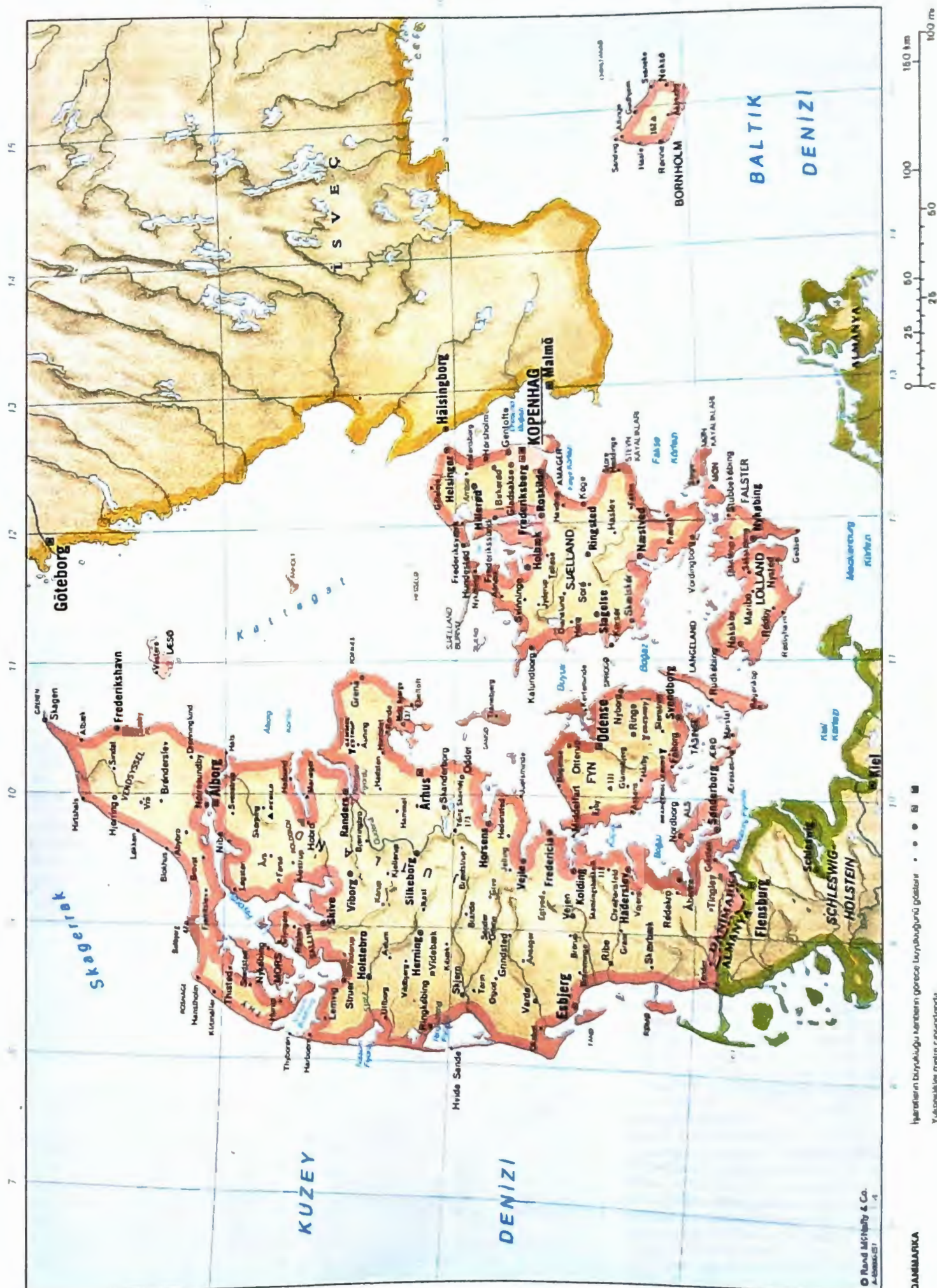
ye çıktı. Bu grupla giden bütün sanatçılar Diaghilev'in yönetimindeki Rus Balesi'ne katıldılar ve Rusya'ya geri dönmediler. Danilova *Apollo*, *La Pastorale* ve *The Triumph of Neptune* (Neptün'ün Zaferi) balelerinde başrollerde dans ederek kısa zamanda ün kazandı. 1929'da Diaghilev ölünce Monte Carlo Rus Balesi'ne geçti. Bu topluluğun primadonnası olarak 1933'te Amerika'da ilk kez sahneye çıktı ve büyük bir ABD turnesi yaptı. Sadler's Wells Balesi gibi çeşitli bale topluluklarında konuk sanatçı olarak rol aldı. Balenin Büyük Anları (1954-56) adlı kendi bale topluluğuyla Japonya, Filipinler ve Güney Afrika'da turnelere çıktı. 1958 Capezio Ödülü'nü kazandı. Ayrıca romantik rollerden soyut Balanchine rollerine kadar uzanan geniş repertuvarıyla, özellikle de *Le Beau Danube*'daki (Güzel Mavi Tuna) sokak dansçısı, *Galit Parisienne*'deki (Paris Eğlenceleri) eldiven satıcısı, *Kuşu Gölü*'ndeki Odette ve *Coppélia*'daki Swanilda gibi rollerindeki benzersiz tiplmeleriyle büyük ün kazandı.

Danilova ayrıca bir müzikal güldürüde de (*Oh Captain!*, 1958) rol aldı, dersler verdi ve konferans turları yaptı. *The Turning Point* (1977; Dönüm Noktası) filminde küçük, ama önemli bir rol aldı. Amerikan Bale Okulu'nun bir öğretim üyesi olarak, yıllık çalışmalarında klasik balelerin örnek bölümleri ve Balanchine ile birlikte New York Kent Balesi için *Coppélia*'yı sahneledi (1974-75). Ayrıca başka topluluklar için de baleler sahneye koydu.

Danimarka, resmi adı **DANİMARKA KRALLIĞI**, Danca **KONGERIGET DANMARK**. Faro dilinde **KONGARIKHIDH DANMARK**. Grönland dilinde **DANMARKIP NALAGAUVIA**. Batı Avrupa'nın orta kesiminde, kuzeye doğru bir çıkıntı oluşturan Jutland Yarımadasının kuzey kısmı ile bir dizi adayı kaplayan küçük ülke. Krallığa bağlı özerk deniz aşırı topraklar olan Grönland (2.175.600 km²) ve Faroe Adaları (1.399 km²) dışında 43.080 km²'lik bir alanı kaplar. Başkenti Kopenhag'dır (København). Kuzeyden güneye 335 km, doğudan batıya da 290 km (en doğudaki Bornholm Adası göz önüne alındığında 440 km) boyunca uzanır. Adalarla birlikte 6.860 km²'yi bulan kıyı şeridi batıda Kuzey Denizi'ne, kuzeyde Skagerrak'a, doğuda Kattegat ile Baltık Denizine bakar. Toplam 483 adanın en büyüğü olan Sjælland (Zealand) İsveç'ten Øresund'la (Sund Boğazı) ayrılır. Jutland ve Sjælland arasında yer alan ikinci büyük ada Fyn batıda Küçük Boğaz ve doğuda Büyük Boğazla çevrilidir. Danimarka tek kara komşusu olan güneydeki Almanya ile yalnızca 65 km uzunluğunda bir sınır çizgisine sahiptir. Kuzey Denizindeki konumundan dolayı Batı Avrupa ile sıkı ilişkileri olan Danimarka, İskandinavya ve Orta Avrupa arasında da tarih boyunca maddi, kültürel ve ticari bir köprü işlevi görmüştür. Danimarka'nın 1991 tahmini nüfusu 5.146.000'dir.

DOĞAL YAPI. Danimarka anakarası, deniz düzeyinden ortalama yüksekliği ancak 30 m'ye ulaşan düzlüklerden oluşur. En yüksek noktası yarımada'nın orta kesimindeki Yding Skovhøj'dur (173 m). Yüzey şekillerinin yapısını Kuvaterner (Dördüncü) Dönemde (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) Kuzey Avrupa'yı kaplayan buzullar belirlemiştir. Kuzeybatı kıyısındaki Nisum Fiyordundan başlayarak doğuda Viborg'a kadar uzandıktan sonra güneye yönelerek yarımada'yı boydan boya geçen buzullaş sınıırı, eriyen buzulların yaydığı kum ve çakıl tabakasıyla kaplı batı bölgesi ile doğudaki kum ve kil karışımından oluşmuş verimli ovaları birbirinden ayırır. Kuzeybatıdaki Lim Fiyordu çevresinde deniz tortularının oluştuğu ve bir bölümü bataklıklar altında kalmış sayısız kum ve çakıl alanları uzanır. Yarımada'nın kuzeyinde ve güney kıyılarında tuz bataklıkları bulunur. Adalarda yer yer tebeşir ve kireçtaşı katmanlarını rastlanır. Sert kayaların görüldüğü tek yer Bornholm Adasıdır. Yaklaşık yüzde 85'i kalın bir buz tabakasıyla kaplı olan Grönland, genellikle Prekambriyen Zamana (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) ait gnays ve granit kayalardan oluşmuş dağlık bir yapı gösterir. En yüksek noktası Gunnbjørns Fjeld'dir (3.700 m). Batı ve doğu kıyılarında tabandaki kayalar yer yer buz tabakasının üstüne çıkar. İsokya ile İzlanda arasında yer alan yüksek ve engebeli Faroe Adaları, suya dirençli bazaltlı lav katmanlarından oluşmuştur.

Danimarka'nın en büyük akarsuyu Gudenå, Jutland'ın ortadoğu kesiminde doğar. 157 km'lik bir çıkırdan sonra doğu kıyısındaki Randers Fiyordunda denize dökülür. Ülkedeki sayısız göllerin en büyüğü Sjælland'daki Arresø Gölüdür (40 km²). Jut-

Haritelerin büyükölçölü kartlarını görece büyükölçölü haritalarıdır.
Yaklaşık ölçekteki haritalardır.

land'ın batı kıyısındaki bazı fiyortlarda geniş lagünler oluşmuştur. Yeraltındaki kireçtaşlarıyla karışarak kireçli bir yapı kazanan buzla taşlarını örten topraklar, yüzyıllarca süren ekimin etkisiyle son derece verimli hale gelmiştir. Günümüzde ülke topraklarının yaklaşık üçte ikisi tarıma elverişlidir.

İlman kuşak içinde değişik hava kütlelerinin bulunduğu bir noktada yer alan Danimarka'nın iklimi kararsız bir yapı gösterir. Sıcak Kuzey Atlantik Akıntısı, iklimi önemli ölçüde etkiler. En soğuk ay olan şubatta

Odense ve Ålborg'dur. Kırsal kesimde arazilerin ortak kullanıldığı çekirdek köyler 1800'lerden sonra yerini dağınık çiftliklere bırakmıştır. Buz sınırının batısında yerleşmeler seyrek, nüfus yoğunluğu da düşüktür. Buna karşılık nüfus artış hızı yüksektir. Nüfus yoğunluğunun daha sık olduğu doğuda ise kırsal nüfus giderek azalmaktadır. 1991 verilerine göre ortalama nüfus yoğunluğu km² başına 119,4 kişidir. Kentsel nüfus oranı yüzde 86,4'tür.

Doğum ve ölüm oranlarının sırasıyla binde 12,4 ve binde 11,9 (1990) olduğu Danimarka'da, nüfustaki azalışı Güney Avrupa ülkelerinden gelen geçici işçiler dengeler.

EKONOMİ. Avrupa Topluluğu (AT) üyesi olan Danimarka'da büyük ölçüde imalat sanayisi ile hizmet ve bankacılık sektörlerine dayanan karma bir ekonomi yürürlükte. Oldukça yetersiz doğal kaynaklarına karşın, yaşam düzeyi bakımından dünyada ilk sıralarda yer alır. 1989 verilerine göre gayri safi milli hasılası (GSMH) 105,3 milyar ABD Doları, kişi başına düşen milli gelir ise 20.510 ABD Doları'dır 1980-89 döneminde yıllık gerçek GSMH artışı yüzde 2,2 olmuştur.

Yoğun ekimin uygulandığı toprakların yarısından fazlası başta arpa olmak üzere tahıl ürünlerine ayrılmıştır. Öteki önemli ürünler şeker pancarı, buğday, kolza ve patatestir. Toprakların büyük bölümü kooperatifler biçiminde örgütlenmiş olan küçük ve orta çiftçilerin elindedir. Çayır ve otlaklar ülke topraklarının yüzde 6'sını oluşturur. Çiftlik hayvanları içinde eti ve sütü için beslenen sığır ile domuz ağırlıktadır. Kümes hayvanları ve ördekler de önemli bir yer tutar. Dünyada 10. sırada yer alan balıkçılık sektöründe ringa, morina ve pisibahçı başta gelir.

Danimarka'nın geniş kireçtaşı yatakları dışındaki en önemli maden kaynağı son yıllarda Kuzey Denizinde bulunan petrol ve doğal gaz yataklarıdır. Bu yatakları tabmini rezervi sırasıyla 62 milyon ton ve 113,3 milyar m³'tür. Çinko ve kurşun yatakları işlendiği Grönland'ta uranyum ve toryum bulmak için yoğun araştırmalar yürütülmektedir. Toplam işgücünün yaklaşık dörtte birinin çalıştığı imalat sanayisi değişik ürünlere dayanır ve oldukça gelişmiştir. İşlenmiş petrol ve metal ürünleri ile makinelerden sonra en önemli ürünler çimento, domuz eti, işlenmiş gıda, giyim eşyası, mobilya ve kâğıttır. Sanayi kuruluşları, petrol tesisleri ve konut yapımına dayanan inşaat sektörü ekonomiye önemli bir katkıda bulunur. 1989'da 22,8 milyon kW-sa olan elektrik üretiminin büyük bölümü termik santrallerden sağlanır. Ülkeye her yıl gelen 4 milyonu

Grönland'ın başkenti Godthåb ve arkada bölgeye özgü buzla kaplı tepeler, Danimarka

ABC Ajansı

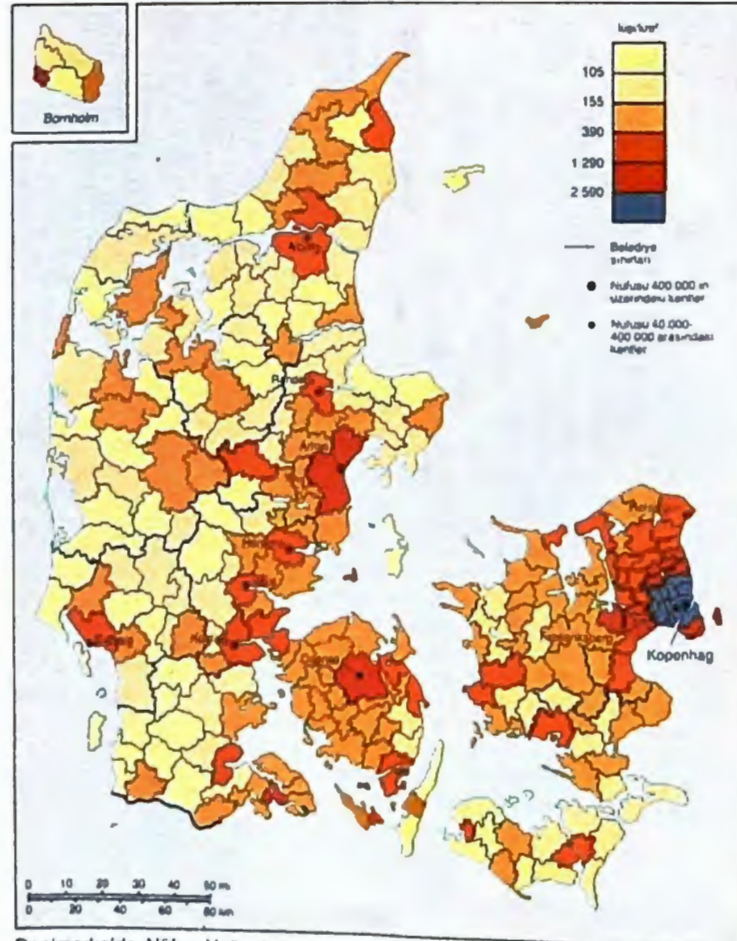
ortalama sıcaklık 0°C'dir. Temmuz ayı ortalama sıcaklığı ise 16°C'yi bulur. Nem oranı genelde yüksektir. Yıllık ortalama yağış 400-800 mm arasında değişir. Yağışların büyük bölümü yaz ve sonbahar aylarında düşer. Grönland'da sıcaklık ve yağış kuzeye doğru gidildikçe düşer. Faroe Adalarında yoğun sis ve şiddetli yağışlarla belirlenen okyanus iklimi görülür.

Danimarka'nın yaklaşık yüzde 10'u ormanlarla kaplıdır. Doğal bitki örtüsünü oluşturan meşe, karaağaç, kayın ve ıhlamur gibi yaprakdöken ağaçların yanı sıra, ladin ve göknar ağaçlarına da rastlanır. Başlıca bitki türleri kum bitkileri ve çalılarıdır. Tundraların egemen bitki örtüsünü oluşturduğu Grönland'ın güneyinde salata ve turp gibi sebzelerin yanı sıra, saman olarak kullanılan otlar yetişir. Faroe Adalarında geniş çaplı koyun besiciliğine elverişli bir bitki örtüsü vardır.

Sık nüfus ve yoğun ekim nedeniyle Danimarka'da sığın, ayı ve yaban sığırı gibi memeli hayvanların soyu büyük ölçüde tükenmiştir. Bununla birlikte hâlâ ülkenin birçok yerinde karacaya rastlanır; Jutland'daki ormanlarda da kızıl geyik yaygındır. Çiftlik hayvanlarının sayısı yüksektir. Sürekli burada yaşayan birçok kuş cinsi saptanmıştır. Denizlerde zengin bir hayvan varlığı bulunur. Grönland'da ren geyiği, kutup ayısı, kakım, kar tavşanı ve kutup tilkisi gibi memelilerin yanı sıra çok sayıda deniz kuşu yaşar. Tatlı ve tuzlu su balıkları yönünden de oldukça zengindir.

NÜFUS. Kökeni Neolitik Çağ'da birbiriyle karışan çeşitli ırklara dayanan bugünkü Danimarka halkı, İskandinav halklarının tipik özelliklerini taşır. Tek azınlık topluluğu Jutland'ın güneyinde yaşayan Almanlardır. Grönland'da Eskimolar ile Danların karışmasıyla ortaya çıkmış olan yerli halk ağırlıktadır. Faroe Adalarında oturanlar 9. yüzyılda buralara yerleşen İskandinav göçmenlerinin soyundan gelir. Danimarka nüfusunun yaklaşık dörtte biri Kuzey Avrupa'nın başlıca transit limanlarından biri olan Kopenhag'da oturur. Öteki önemli kentler Århus,

Germien dillerinin bir alt bölümünü oluşturan Danca, İsveççe ve Norveççe ile büyük bir benzerlik taşır. İsveççeyle ancak 1100'lerde ayrılmaya başlamıştır. Faro dili, modern Norveççe ve İzlanda dilini andırır. Grönland ve Faroe Adalarında yerel diller birincil konumda olmakla birlikte, okullarda Danca zorunlu olarak okutulur. Danimarka'da nüfusun yüzde 90'ı aşan bölümü Evanjelik Lutherci mezhebe bağlıdır.

Danimarka'da Nüfus Yoğunluğu

aşkın turist (çoğu Alman) önemli bir gelir kaynağıdır.

Son yıllardaki sanayileşme programıyla daha da artan hammadde gereksinimi büyük ölçüde ithalat yoluyla karşılanır. Geçmişte tarım ürünleri, deniz taşımacılığı ve turizm gelirleriyle dengelenen dış ticarette, 1960'lardan sonra sanayi ürünleri de önem kazanmıştır. Kuzey Denizindeki yeni petrol yataklarının yakıt ithalatının yükünü hafifletmesine karşın, ticaret ve bütçe açıkları dış borçlanmanın artmasına yol açmıştır. Dış ticarette Almanya, İsveç ve İngiltere en önemli yeri tutar.

Bütçe gelirlerinin başlıca kaynağı gümrük, tüketim ve gelir vergileridir. Kamu giderlerinde ağırlığı sosyal hizmet, eğitim ve savunma alanları oluşturur. Geniş özgürlüklerden yararlanan sendikalar, işsizlik sigortası programını da yürütür. İşverenler de oldukça örgütlüdür.

Toplam uzunluğu (1988) 2.837 km olan demiryollarının büyük bölümünü Danimarka Devlet Demiryolları işletir. Bütün karayolları asfalt kaplanmıştır. Jutland ile adaları birbirine bağlayan feribotlar Almanya, İsveç ve Norveç'e de seferler düzenler. Çok sayıdaki korunaklı liman gelişkin bir deniz taşımacılığına olanak verir. Ülkenin başlıca uluslararası havalimanı Kopenhag'ın güneydoğusundaki Kastrup'tur.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR. Danimarka, hükümdarın yalnızca sembolik yetkiler taşıdığı meşrutî bir krallıktır. Hükümdarın atadığı başbakan ve kabine üyeleri tek meclisli yasama organı olan *Folketing'e* (parlamento) karşı sorumludur. Grönland ve Faroe Adalarının ikişer üyeyle temsil edildiği, 179 üyeli *Folketing* dört yılda bir seçilir. Oy kullanma yaşı 18'dir. Uygulanan nispi temsil sistemi nedeniyle genellikle hiçbir parti salt çoğunluğa ulaşmaz. Başlıca partiler işçileri temsil eden Sosyal Demokrat Parti, kentlerdeki orta sınıftan destek gören Muhafazakâr Halk Partisi, AT ve NATO üyeliklerine karşı çıkan Sosyalist Halk Partisi ve geleneksel olarak çiftçilerin çıkarlarını savunan Liberal Parti'dir. 1953 Anayasası uyarınca başbakan istediği zaman yasama organını feshederek seçimlere gidebilir. *Folketing*'den çıkan yasalar kralın imzası ve en az bir bakanın onay imzasıyla yürürlüğe girer.

Anayasa uyarınca 1954'te oluşturulan *Ombudsman*, yurttaşların yönetim organlarıyla ilgili şikâyetlerini değerlendirir ve gerekirse mahkemelere gönderir. Hükümet üyeleriyle ilgili şikâyetler *Folketing'e* götürülür. Yargı sisteminin başında Yüksek Mahkeme bulunur. Yargıçlar hükümdarca atanır.

Eğitim 7-16 yaş arasındaki çocuklar için zorunludur. Okulların büyük bölümü devlet yönetiminde ve parasızdır. Özel okullar devletten geniş mali destek görür. Yetişkinler için açılmış olan halk okulları sınavsız ve serbest bir ders programı uygular. Ülkede ticaret, teknik ve meslek yüksekokullarının yanı sıra beş üniversite vardır. Bunların en önemlisi 1479'da kurulan Kopenhag Üniversitesi'dir.

Danimarka'da dünyanın en eski ve en kapsamlı sosyal güvenlik sistemlerinden biri yürürlükte. Altmış yedi yaşını geçen herkes yaşlılık aylığı alır. Sosyal güvenlik sistemi emeklilik, sakatlık, hastalık, anne-lik, işsizlik ve ölüm yardımlarını kapsar. İş kazası sigortasını işverenler karşılar. Zorunlu olan genel sağlık sigortası çerçevesinde herkes parasız tedavi görür; ilaç giderlerinin büyük bölümü devletçe ödenir. Sağlık koşulları son derece gelişmiştir. Ortalama yaşam süresi kadınlarda 77,7 yıl, erkeklerde 71,8 yıldır (1987-88). Yüksek yaşam düzeyi

boş zamanların verimli bir biçimde değerlendirilmesine olanak sağlar.

Kitle iletişim araçlarına hiçbir sansür uygulanmaz. Radyo ve televizyon yayınlarını bağımsız bir kamu kuruluşu olan Danimarka Radyosu yürütür. Bu kurumun gelir kaynağı alıcılardan alınan ruhsat ücretleridir.

KÜLTÜREL YAŞAM. İngiliz, Fransız ve Alman kültürünün izlerini taşıyan Danimarka kültürü, birçok alanda uluslararası düzeyde sanatçılar yetiştirmiştir. Kökleri 15 yüzyıl önceye giden Danimarka edebiyatının ilk örnekleri İzlanda sagaları ve Danimarkalı keşiş Saxo Grammaticus'un ünlü tarih kitabı *Gesta Danorum* (Danların Tarihi) aracılığıyla günümüze değin ulaşmıştır. Baladlar zengin ortaçağ edebiyatını yansıtır. Son yüzyılların en büyük yazarları arasında Norveç doğumlu Ludvig Holberg, Hans Christian ve filozof Søren Kierkegaard sayılabilir. Danimarkalı romancılar Henrik Pontoppidan 1917'de, Johannes V. Jensen de 1944'te Nobel Edebiyat Ödülü'nü almıştır. Ortaçağ ahlak oyunlarından doğan Danimarka Tiyatrosu, zengin bir repertuvara sahiptir. Danimarka Kraliyet Balesi, Auguste Bournonville'in 19. yüzyıldaki koreografik katkılarıyla uluslararası düzeyde ün

ülkeyi birleştirerek Norveç'te fetihlere girişti. Sweyn Forkbeard'ın İngiltere'yi ele geçirmesiyle oluşturulan İngiltere Danimarka İmparatorluğu I. Knud döneminde en geniş sınırlarına ulaştı. Ama onun ölümünden (1035) sonra İngiltere ve Norveç ayrı kralların yönetimine girdi.

12., 13. ve 14. yüzyıllar. Kilisenin desteğiyle krallığın gücünü pekiştiren II. Svend Estridsen'dan sonraki krallar, soyluların ve kilisenin muhalefetiyle karşılaştı. Zamanla kral adayları arasında bir iç savaşa dönüşen bu çatışmalar, I. Valdemar'ın 1157'de tek kral olarak tanınmasıyla sona erdi. Baltık ticaretini baltalayan ve Danimarka kıyılarına akınlar düzenleyen Vendlere karşı yürütülen savaşlarla Almanya'da ilk Dan fetihleri başladı. Oder-Vistül'e kadar uzanan yeni toprakların büyük bölümü 1225'te yitirildi. II. Valdemar döneminde kralın yetkilerini kötüye kullanmasını önlemek amacıyla, soyluların ve kilise görevlilerinin baskısıyla oluşturulan *hof* (konsey) 1282'de her yıl toplanan düzenli bir meclis ve en yüksek mahkeme niteliğini kazandı. Bu arada mali durumun bozulmasıyla krallık topraklarının

Kopenhag limanından genel görünüm
Levent Geylan

kazanmıştır. 1950'den beri her yıl düzenlenen Kopenhag Yaz Şenliği büyük ilgi görür. Müzik çeşitli okullar ve orkestralar aracılığıyla desteklenir. 1754'te kurulan Danimarka Kraliyet Güzel Sanatlar Akademisi heykeli Bertel Thorvaldsen ve mimar Arne Jacobsen gibi ünlü adlar yetiştirmiştir. Danimarka'nın seramik, cam ve mobilya alanındaki sanayi ve el sanatı tasarımları dünya çapında tanınmıştır.

TARİH. İlk yerleşmeler ve Viking çağı. Arkeolojik kalıntılar Danimarka'daki ilk yerleşmelerin 100 bin yıl öncesinde kurulduğunu göstermektedir. Neolitik Çağ'da gelişen göçebe avcılık ve balıkçılık zamanla yerini yerleşik tarıma bıraktı. İS 1. yüzyılda birbirini izleyen göçlerle başlayan savaş ve karışıklıklar, özellikle Roma'nın çöküşünden sonra belirgin bir nitelik kazandı. Bu dönemde İsveç'ten gelen Dan kabileleri sonunda bütün ülkeyi fethetti. Sınırlı kabile örgütlenmeleri, 7. yüzyılda başlayan Viking çağıyla birlikte Roskilde, Hedeby ve Jelling gibi krallıklara dönüştü. Bu krallıklar Frankların kuzeye yönelik akınları sonunda Avrupa'nın öteki kesimleriyle yakın ilişkiye girdi. 9. yüzyıl başlarında Frank istilalarının durdurulmasından sonra, 811'de yapılan bir antlaşmayla Eider Irmağı güney sınırı olarak belirlendi. Hristiyanlığın bölgede yayılmaya başladığı 10. yüzyılda üstünlüğü ele geçiren Jelling kralları

büyük bölümü rehin olarak soyluların eline geçti. 1340'ta kral olan IV. Valdemar bu toprakları çeşitli yollardan geri alarak Danimarka'yı birleştirdi. Mülklerini yöneten temsilcilerin (*lensmaend*) silahlı adamlarını temel alan yeni bir ordu oluşturdu. *Hof*un yerine yüksek devlet görevlileri, piskoposlar ve büyük şato yöneticilerinin yer aldığı bir devlet konseyi olan *Rigsråd*'ı geçirdi. Bu arada Hansa Birliği'ne karşı destek bulmak için kızı Margrethe'i Norveç kralı VI. Håkon ile evlendirdi. Bunun üzerine birleşen Hansa Birliği, İsveç, Mecklenburg ve Holstein kontları ve Jutland'ın büyük feodalleri 1367'de Valdemar'ı ülkeden kaçmak zorunda bıraktı. Üç yıl sonra imzalanan Stralsund Antlaşması'yla Hansa Birliği'ne ticari ayrıcalıklar tanındı.

Kalmar Birliği. Valdemar'ın ölümünden (1375) sonra Danimarka tahtına seçilen Margrethe'in küçük oğlu Olav, 1380'de ölen babasının yerine Norveç kralı oldu. Naibe olarak her iki tahtın yönetimini elinde tutan Margrethe, Olav'ın ölmesinden (1387) bir yıl sonra Mecklenburg yönetiminden hoşnutsuz olan İsveç soylularının desteğiyle İsveç tahtının da naibeliğini üstlendi. Ardından kız kardeşinin torunu Erik'in 1389'da Norveç, 1396'da da Danimarka ve İsveç kralı olarak tanınmasını sağladı. Ertesi yıl Kalmar'da yapılan taç giyme töreninde üç

ülkenin aynı kral altında ortak bir dış politika izlemesini, ama içişlerinde bağımsız olmasını öngören yazılı bir anlaşmaya varıldı.

1412'de ölene değin Kalmar Birliği'nin başında kalan Margrethe, kraliyet yetkilerini büyük tepkilere yol açmadan pekiştirmeyi başardı. Bu arada gerekless ödünler vermeksizin Almanlarla barışçıl ilişkileri sürdürdü. Onun yerine geçen Erik yeni kentler kurarak Danimarka'nın ticaretini geliştirdi. Norveç ve İsveç'teki önemli görevlere Danimarkalıları getirdi. Ama izlediği yayılma politikasıyla büyük maddi zararlar açtı. Hansa Birliği'nin İskandinav ülkelerine karşı uyguladığı ticari abluka İsveç'teki hoşnutsuzlukları daha da artırdı. Birbirini izleyen ayaklanmalar üzerine 1438'de sürgüne gitmek zorunda kalan Erik, ulusal konseylerin aldığı kararlarla her üç tahttan da indirildi. 1440'ta Danimarka kralı seçilen yeğeni Christoffer, iç işlere karışmamak koşuluyla İsveç ve Norveç tahtlarının da başına geçti. Ama 1448'de vâris bırakmadan ölünce, Kalmar Birliği geçici olarak dağıldı. İsveç, kral olarak Karl Knutsson'u (VIII. Karl) seçti. Danimarka konseyi ise Oldenburg kralı Christian'ı (I. Christian) başa geçirdi. Önce İsveç'e katılan Norveç, 1450'de Christian'ı kral olarak tanıdı.

15. ve 16. yüzyıllar. 15. yüzyıl Danimarka'sının en önemli özelliklerinden biri *Rigsråd* ile kralın iki başlı bir yönetim oluşturmasyıydı. Kralların tahta geçerken bir beratla konseye verdikleri güvenceleri çiğnemeleri alışılga gelen bir durumdur. Bu dönemde özgür çiftçiliğe ve kiracılığa dayanan toprak düzeninde giderek serflik ilişkileri belirme-

Günümüzde kraliyet ailesi müzesi olarak kullanılan Rosenborg Sarayı, 16. yüzyıl, Kopenhag
Levent Geylan

ye başladı. Geniş toprakları elinde tutan kilisede giderek soylu kökenli din adamları egemen oldu. Bu arada önceleri büyük ölçüde askeri hizmete bağlı olan soyluluk dar ve kapalı bir yapı kazandı. Toprak sahiplerinin çoğu aynı zamanda tüccar ve gemi sahibiydi.

I. Christian (hd 1448-81) İsveç ile yeniden birleşme görüşmelerinin sonuçsuz kalması üzerine 1451'de bu ülkeye savaş açtı. Ayaklanan İsveç soylularının yardımıyla 1457'de İsveç kralı olarak tanındıysa da, 1464'teki

ayaklanmanın üstesinden gelemeyerek çekilmek zorunda kaldı. 1471'de giriştiği ikinci sefer başarısızlıkla noktalandı. Bu arada 1460'ta vârisless kalan Schleswig-Holstein topraklarının bir bütün olarak Danimarka tahtına geçmesini sağladı, *Rigsråd*'in gücünü kırmak amacıyla 1468'de dört sınıfın temsilcilerini toplantıya çağırma uygulamasını başlattı.

Christian'ın yerine geçen oğlu Hans (hd 1481-1513), yönetsel görevleri soyluların tekelden çıkarma yoluna gitti. İngilizler ve Felemenkiler ile çeşitli ticaret antlaşmalarını imzaladı. 1483'te İsveç kralı unvanını aldıysa da, ancak uzun bir savaştan sonra taç giyebildi (1497). 1501'de İsveç tahtından uzaklaştırıldı; yeniden giriştiği savaştan (1506-13) bir sonuç alamadı. Oğlu II. Christian (hd 1513-23) İsveç içindeki bölünmelerden yararlanarak 1520'de yeni bir saldınyaya geçti ve İsveç tahtına oturdu. Ama Danimarka ordusunu yenilgiye uğratan Gustaf Vasa, ertesi yıl İsveç tahtına naip olarak seçildi. Çeşitli kısıtlamalarla tepki gösteren Danimarka soyluları II. Christian'ı amcası I. Frederik lehine tahttan çekilmeye zorladı. Gustaf Vasa'nın İsveç kralı olmasıyla Kalmar Birliği kesin olarak dağıldı.

Soylulara karşı dengeli bir politika izleyen I. Frederik (hd 1523-33), Danimarka, Felemenk ve Hansa Birliği tüccarları arasında bir uzlaşma sağlamaya çalıştı. Kiliseye karşı krallığın gücünü artırmak için Lutherci vaizleri ülkeye çağırdı. Onun ölümünden sonra Lutherciligin resmen benimsenmesinden çekinen *Rigsråd*'daki tutucu Katoliklerin yeni kral seçimini ertelemesi, iç savaşa yol açtı. 1534'te başa geçen III. Christian, Katolik piskoposları hapse atarak bütün mülliklerine el koydu. 1539'da oluşturulan Lutherci kilise devlet yönetiminin dışında kaldı. İç savaşın en önemli sonuçlarından biri de kralın çevresinde kenetlenen soylular ve tüccarlara dayanan güçlü bir monarşinin ve merkezi yönetimin doğmasıydı. II. Frederik döneminde (1559-88) çiftçilerden ve Öresund'dan geçen gemilerden alınan vergiler krallığın ekonomik gücünü de artırdı.

17. ve 18. yüzyıllar. IV. Christian (hd 1588-1648) yayılmacı dış politikasında pek başarılı olmamakla birlikte, kamu yönetimi ve yargı sistemini pekiştirdi. Soyluların III. Frederik'in (hd 1648-70) yetkilerini kısıtlama girişiminin devlet yönetimini çıkmaza sokmasından sonra, 1660'ta hazırlanan yeni anayasa ile tam bir mutlakiyetçi yönetime geçildi. Giderek güçlenen büyük toprak sahipleri yönetimde de ağırlık kazandı. Kraliyet topraklarının büyük bölümü borçlanmalar yoluyla elden çıktı. Kuzey Savaşları sonunda İsveç'le çatışmalara son veren Danimarka, dengeyi korumak amacıyla Rusya, Felemenk ve zaman zaman Fransa'yla ittifak politikası izledi. Bütün Avrupa devletlerinin Baltık Denizeine serbest çıkıştan yana olması nedeniyle başarılı olan bu devlet politikası, İngiltere'nin denizlerdeki üstünlüğünün belirginleşmesiyle giderek bozulmaya başladı.

Doğal kaynakları ve sanayisi yetersiz olan Danimarka, tarım ürünleri alanında da Avrupa pazarlarına girme gücünden yoksundu. Bunun temel nedeni geri ve baskıcı toprak düzeniydi. Toprakların yüzde 90'ını elinde tutan 300 kadar büyük toprak sahibinin zorunlu askerlik sistemiyle birleştirilmiş yoğun sömürsü verimliliği büyük ölçüde düşürüyordu. 1784'ten sonra liberal bir gümrük sistemine geçilerek köylüler üzerindeki feodal baskıların çoğu kaldırıldı. Toprak reformu sonunda köylülerin yüzde 60'ı toprak sahibi durumuna geldi. Devletin de desteğiyle tarımsal üretim giderek gelişti.

Vergi, askerlik ve yönetim gibi konularda izlenen yumuşak politikalar nedeniyle 18. yüzyılda yaygın bir hoşnutsuzluktan bulunmadığı Norveç'te, Danimarka yönetimine karşı tek önemli muhalefet kereste tüccarlarından ve ihracatçılarından geliyordu. Avrupa mali çevreleriyle ilişkilerin kısıtlanmasına tepki gösteren bu çevreler, çıkarları açısından İngiltere ile barışın sürdürülmesinden yanaydı.

Napoléon Savaşları ve 19. yüzyıl. Danimarka'nın 1794'te İsveç'le imzaladığı ve 1800'de Rusya ile Prusya'nın da katıldığı tarafsızlık antlaşmasını bir tehdit olarak gören İngiltere, 1801'de Danimarka donanmasının büyük bir bölümünü yok etti. Ardından, birleşen Avrupa'nın İngiltere'yi istila etmek için Danimarka donanmasını kullanma tehlikesini ortadan kaldırmak için Ekim 1807'de Kopenhag'ı bombalayarak bütün donanmanın teslim olmasını sağladı. Bu durum Danimarka'yı İngiltere'ye yönelik ittifaka girmeye itti. İngiltere'yi abluka altına almak için uygulanan kıta sistemi, Norveç'in ticaretine büyük bir darbe vurdu. Napoléon'un Leipzig Çarpışması'nda (1813) yenilgiye uğramasından sonra, İsveç'in Danimarka'ya yönelik tehdidi yeniden ortaya çıktı. Danimarka Kiel Barış'ıyla (14 Ocak 1814) denizasını toprakları dışında Norveç üzerindeki bütün haklarını İsveç'e bıraktı. Norveç'teki bir ayaklanmadan sonra kurulan bağımsız krallık, büyük devletlerden destek görmediğinden İsveç ordusuna direnemeyerek teslim oldu.

Napoléon Savaşları sonunda Kopenhag uluslararası finans ve ticaret alanındaki rolünü Hamburg'a kaptırdı. Hızla artan enflasyon ve dış tahıl pazarlarının daralması ekonomik bunalımı daha da derinleştirdi. Ama 1830'larda fiyatların ve para sisteminin istikrar kazanmasıyla ticaret yeniden canlandı. Bu arada sanayileşme yönünde ilk adımlar atıldı.

Fransa'daki Temmuz Devrimi'nden (1830) sonra liberal bir anayasa yönündeki talepler yoğunlaştı. 1834'te sınırlı bir seçimle belirlenen dört yerel danışma meclisi oluşturuldu. Liberal akım, akademik çevreler ve orta sınıf içinde hızla güçlenmeye başladı. VIII. Christian (hd 1839-48) belediyelerin oluşturulmasına olanak veren yasalar çıkardı. Bu arada çiftçiler arasında gelişen tepkiler Venstre adlı liberal bir partinin doğmasına yol açtı. 1848'de Avrupa'yı saran devrim dalgasının etkisiyle hükümette liberalleşme yer verildi. 1849'da toplanan bir kurucu meclis mutlak monarşiyi son vererek yeni bir anayasa kabul etti. İki meclisli (*Folketing* ve *Landsting*) bir parlamento oluşturuldu. Yargı bağımsızlığının yanı sıra temel hak ve özgürlükler tanındı.

Bu sırada Almanya ile Schleswig-Holstein sorunu üzerinde çıkan çatışma milliyetçiliğin de güçlenmesine yol açtı. Danimarka'ya bağlı olan bu dükliklerde 1848'de başlayan ayaklanma Prusya'nın askeri desteğiyle üç yıl sürdü. 1851 ve 1852'de varılan anlaşmalarla Danimarka'daki Ulusal Liberal hükümet Schleswig'i ilhak politikasından vazgeçti. Alman Konfederasyonu'nun bu dükliklerin iç işlerine karışması üzerine konuyu yeniden gündeme geldi. 1857'de Muhafazakârların yerine yeniden iktidara gelen Ulusal Liberaller, 1863'te Prusya'nın başlı sorunlarla uğraşmasından yararlanarak Schleswig'in Holstein'dan ayrılıp doğrudan Danimarka yönetimi altına girmesini sağlayan bir anayasa değişikliği yaptılar. Ama Danimarka Şubat 1864'te patlak veren savaşta yenilgiye uğrayarak, Viyana Antlaşması'yla (1864) her iki düklüğü de bırakmak zorunda kaldı.

Bu kaybın ardından yönetime yeniden Muhafazakârlar geldi. 1866'da kabul edilen yeni anayasayla büyük toprak sahiplerinin ağırlıkta olduğu *Landsting* önemli ölçüde güç kazandı. Ulusal Liberaller, Muhafazakâr Parti içinde eridi. 1870'te değişik grupların bir araya gelmesiyle oluşturulan Birleşik Sol, 1872'de *Folketing*'de çoğunluğu elde etti. Reform isteklerine karşı direnen Muhafazakâr hükümetin yol açtığı bunalım, ancak 1894'te varılan uzlaşmayla sona erdi. 1901'de Birleşik Sol'un iktidara gelmesiyle parlamenter demokrasiye geçiş yolu açıldı.

Bu gelişmenin temelinde 1850'lerden sonra yaşanan hızlı toplumsal ve ekonomik değişiklikler yatıyordu. 1870-1901 arasında sanayi ve tarım teknolojisindeki ilerlemeye paralel olarak kentlerin nüfusu iki kat arttı. Dışardan büyük bir sermaye ve hammadde akışı başladı. Tarımsal ihracat büyük bir artış gösterirken, kırsal kesimde kooperatifleşme hareketi de yaygınlaştı.

20. yüzyıl. Birleşik Sol hükümeti serbest ticaret, devlet ve kilise ilişkilerine son verilmesi, eğitimin demokratikleştirilmesi ve vergi sisteminde gelirin temel alınması gibi bir dizi reform gerçekleştirdi. 1905'te birliğin bölünmesinden sonra oluşturulan Radikal Liberal Parti, 1913-20 arasında Sosyal Demokratların desteğiyle iktidarda kaldı. 1915'te anayasada yapılan değişikliklerle seçme ve seçilme hakkı genişletildi. Bunu yargı ve toprak reformları izledi.

Fransız-Alman Savaşı'ndan (1870-71) sonra sıkı bir tarafsızlık politikası izleyen Danimarka, I. Dünya Savaşı'nda da aynı politikayı sürdürdü. Bu durum ihracatı ve deniz taşımacılığı ticareti olumlu yönde etkiledi. Bununla birlikte hammadde ve tüketim malları sıkıntısı, ekonomiye ve halka belirli yükler getirdi.

Savaş sonrasında Versailles Antlaşması uyarınca yapılan plebisit, Schleswig'in kuzey kesimi Danimarka'ya geri verildi. Bu arada birbirini izleyen hükümetler önemli ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldı. 1929'daki Büyük Bunalım yoğun bir işsizliğe yol açtı. Dünyada yükselen gümüş duvarları karşısında dış ticarete sıkı bir devlet denetimi başladı. Bu arada işçilere ve çiftçilere dönük çeşitli toplumsal reformlar gerçekleştirildi. 1930'ların sonunda ticaretin gelişmesiyle sanayi yeniden büyümeye başladı.

Dış politikasında uluslararası sorunların barışçı bir biçimde çözülmesini temel alan Danimarka, 1930'larda Almanya'nın yeni sınırları tanımasını sağlama çabalarında bir başarı elde edemedi. Bununla birlikte bu güçlü komşusunu karşıya almaktan kaçınarak, Hitler'in saldırmazlık paktı önerisini kabul etti. Ama Alman birlikleri Nisan 1940'ta Danimarka topraklarını işgal etti. Büyük partilerin oluşturduğu koalisyon hükümeti Kasım 1941'de Anti-Komintern Pakt'ı imzalamak zorunda kaldı. 1943 seçimlerinde halk Nazizme karşı eski demokratik partilere tam bir destek verdi. Bu arada Almanlara karşı örgütlü bir direniş hareketi başladı. 1943 yazında Almanlar fiilen yönetimi üstlenerek Danimarka ordusunu terhis etti. Almanların 1945'te çekilmesinden sonra direnişi yöneten Danimarka Özgürlük Konseyi ve eski partilerin yer aldığı bir koalisyon hükümeti kuruldu. Yapılan ilk seçimlerde Liberal Parti iktidara geldi.

Danimarka savaş sonrasında Schleswig'le ilgili olarak bir sınır değişikliğine gitmekten kaçındı. Kuzey ülkeleri arasında bir savunma birliği oluşturma girişiminin sonuç vermemesi üzerine, Nisan 1949'da NATO'ya katıldı. AFC'nin NATO'ya katılmasından sonra Bonn Protokolü'yle (1955) Schles-

wig'in güneyinde kalan Danimarkalıların hakları güvence altına alındı.

1950'lerde enflasyonun yol açtığı güçlüklerle karşı vergileri artırma ve zorunlu tasarruf yöntemlerine başvuruldu. 1953'te anayasada *Landsting*'in kaldırılmasını da içeren bazı değişiklikler yapıldı. 1957'den sonra kısa süreli koalisyon hükümetleri dönemine geçildi. Bu arada Kral IX. Frederik'in 1972'de ölmesiyle yerine kızı II. Margrethe geçti.

1950'lerin sonunda ticaret dengesindeki açığın düzelmesiyle canlanan ekonomi, 1960'larda yeniden bozulmaya yüz tuttu. Bu durum devletin ekonomiye müdahalesini artırdı. Öte yandan dış ticaretin serbestleştirilmesi yönünde atılan adımlar 1973'te yürürlüğe giren AT üyeliğiyle daha ileri bir düzeye ulaştı. 1973'ten sonra petrol fiyatlarının artması işsizlik oranının yükselmesine yol açtı.

1973 seçimlerinde sol partilerin gösterdiği büyük gerilemeye karşın, sonraki yıllarda da Danimarka siyasal yaşamına egemen olan sol ve sağ koalisyonlar geleneği sürdürdü. 1977 seçimlerinde gücünü toparlayan Sosyal Demokrat Parti, Anker Jørgensen'in başkanlığında birkaç dönem iktidarda kaldı. Ama özellikle artan dış borçların etkisiyle 1982'de hükümetten ayrılmak zorunda kaldı. Başbakanlığı üstlenen Muhafazakâr Poul Schlüter bir azınlık koalisyon hükümeti kurdu.

Ülkenin 20. yüzyıldaki ilk Muhafazakâr başbakanı olan Schlüter'in enflasyonu denetim altına almak için yürürlüğe koyduğu ekonomik program etkisini ancak 1985-86'da gösterdi. Dış borçlar ve ödemeler dengesi açıklarından kaynaklanan sorunlar ise 1980'ler boyunca sürdü. Schlüter başbakanlığı sırasında dört kez (1984, 1987, 1988, 1990) seçime gitmek ve birkaç hükümet değişikliği yapmak zorunda kaldı. 1991'de Danimarka ekonomisi 10 yıllık bir durgunluk döneminin ardından ağır da olsa yeniden canlanmaya başladı. Bu arada İskandinav ülkeleriyle daha yakın ilişki kurmak için çeşitli girişimler başlatıldı. Haziran 1992'deki halkoylamasında, AT ile daha bağlayıcı bir birliği öngören Maastricht Antlaşması reddedilirse de, Mayıs 1993'teki halkoylamasında kabul edildi.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için bak. ANAYILLIK.

Danimarka Akvaryumu, Danca DANMARKS AKVARIUM. Kopenhag'ın dışındaki Charlottelund'da yer alan, Danimarka'nın en büyük akvaryumu. Çok ender balıklardan oluşmuş koleksiyonuyla tanınan bu akvaryumdaki 3 bini aşkın örnekten 200 kadan, akciğerlibalık, kör mağarabalığı, *Periophthalmus* cinsi ve ABD'den getirilen ilkel spatülbalık gibi deniz ve tatlı su türleridir. Akvaryumda ayrıca denizsakayıkları, ahtapotlar ve denizatları gibi ilgi çekici deniz omurgasızlarından örnekler de sergilenir.

Danimarka Akvaryumu 1939'da açıldı; 1974'te, bahçe düzenlemesi içinde mimari öge olarak kullanılan akvaryumları da kapsayacak biçimde genişletildi. Akvaryumda, balık fizyolojisi ve asalaklık konusunda, Danimarka Kraliyet Bilimler Akademisi'nce desteklenen araştırma programları yürütülür.

Danimarka Boğazı, Grönland ile İzlanda arasında yer alan ve bir bölümü Kuzey Kutup Dairesi içinde kalan boğaz. En dar yeri 290 km'dir. Grönland Denizinden güneye doğru 480 km boyunca uzanır ve Atlas Okyanusunun kuzeyinde açık sulara kavuşur. Soğuk Doğu Grönland Akıntısı boğaz-

zın batı yakası boyunca güneye doğru akar ve Kuzey Buz Denizinden ve Grönland'dan gelen buzdağlarını taşır. Daha ılık olan İrminger Akıntısının bir kolu İzlanda kıyısı yakınlarında kuzeye doğru akar II Dünya Savaşı sırasında İngiliz savaş gemisi "Hood", 24 Mayıs 1941'de Alman savaş gemisi "Bismarck" tarafından bu boğazda batırılmıştır.

Danimarka edebiyatı, Danca ortaya konan edebiyat yapıtlarının tümü. İlk izlenne 800-1100 arasından günümüze kalmış, runik alfabeyle yazılmış yazıtlarda rastlanır. 5 yüzyıldaki büyük kabile göçleri sırasında ortaya konan metinlerin özgün kopyaları kaybolmuş olmakla birlikte bu yapıtların içerikleri, yaklaşık 1200'e ait İzlanda sagalarında ve Danimarkalı keşiş Saxo Grammaticus'un yazdığı *Gesta Danorum* (Danların Tarihi) adlı kitapta korunmuştur. Ortaçağ Danimarka edebiyatının en zengin biçimi, halk baladidir. Danimarka'da 12. yüzyılda Hristiyanlığın yayılmasıyla, Latince temel edebiyat dili olmuş ve yerel dili öne çıkaran yeni bir edebi akımın başladığı 1536 Protestan Reform hareketine değin bu durum korunmuştur.

Danimarka'ya 17. yüzyılda ulaşan Avrupa Rönesans edebiyatı, büyük bir bilim ve öğrenme çağı ile birlikte klasik kalıplara sıkı bir bağlılığı da getirmiştir. Norveç doğumlu Ludvig Holberg ve Johan Herman Wessel'in 18. yüzyılda modern Danimarka edebiyatının oluşumunda büyük katkılarda olmuştur. 19. yüzyıl romantizminin ondan gelen adı Adam Oehlenschläger'dir. 1870'lerde Georg Brandes'in başlattığı doğalcılık akımı, August Strindberg, Henrik Ibsen ve öbür İskandinav yazarları etkilemiştir. Doğalcılığın bir başka önemli temsilcisi Jens Peter Jacobsen'dir. Yapıtları birçok dile çevrilen masal ustası Hans Christen Andersen de 19. yüzyılın önemli yazarları arasındadır. 20. yüzyıl Danimarka edebiyatının önde gelen adları arasında 1917 Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan romancı Henrik Pontoppidan, 1944'te aynı ödülü kazanan romancı Johannes Vilhelm Jensen ile yazar Isak Dinesen (Karen Blixen), romancı Martin A. Hansen, şair ve romancı Klaus Riefbjerg sayılabilir.

Danimarka Kraliyet Balesi, 1748'de Kopenhag Kraliyet Tiyatrosu'nda kurulan bale topluluğu. 1771'de topluluğun okulunu kuran Pierre Laurent, dramatik baleler repertuarını oluşturan başyönetmen Vincenzo Galeotti (1775-1816), 1829-77 arasında başyönetmenlik yapan ve topluluğun günümüzde ün yaptığı klasik üslubu yaratan August Bournonville gibi bale ustalarının katkılarıyla gelişmiştir.

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında bir gerileme dönemi geçiren Danimarka Kraliyet Balesi, Harald Lander'in 1932'den 1951'e değin süren başyönetmenliği sırasında canlılığını yeniden kazandı. Erik Bruhn, Henning Kronstam, Peter Martins ve Peter Schaufuss gibi dünyaca ünlü solo dansçıların yetişmesini sağladı. Ayrıca George Balanchine, Sir Frederick Ashton ve Birgit Cullberg gibi sanatçıların koreografisiyle birçok çağdaş yapıtı sahnelendi. 1953'ten sonra turnelere çıkan topluluk Lander'i izleyen ve aralarında 1978'de sanat başyönetmenliğine getirilen dansçı Henning Kronstam'ın da bulunduğu sanatçıların yönetiminde ününü artırdı.

danio, *Cyprinidae* (sazanğiller) familyasının *Danio* cinsinden, tropik bölgelerde

dağılmış, ince uzun gövdeli tatlı su balıklarını ortak adı. Çevre koşullarına dayanıklı, çok hareketli ve gözüpek olan bu balıklar kalabalık sürüler halinde dolaşır. Uzunlukları genellikle 4-5 cm kadar olan danieların bazı türleri tanınmış akvaryum balıklarıdır. Örneğin, 11 cm uzunluğuyla cinsin en iri türü olan, mavi ve sarı çizgilerle bezeli dev danielo (*D. malabaricus*) akvaryumlarda yaygın olarak yetiştirilir.

danişmend (Farsçada "bilgili"). Osmanlı döneminde sahn medresesi öğrencilerine verilen unvan.

Dahil medresesini ya da musıla-ı sahnı bitiren suhte (medrese öğrencisi), bir üst aşama olan sahn medresesine girer ve danişmend olurdu. Danişmend medresinin hücrelerinde (oda) kalır ve iki akçe gündelik alırdı. Danişmendler törenlere ulema giysiyle katılırlar, şeyhülislam ve kazaskerlere eşlik ederlerdi. Aralarında başanlı olanlar muid unvanı alır ve alt derecedeki medreselerde müderrisler yardımcı olarak ders verirdi. Sahn medresesini bitiren danişmend, görev almak istediği yere göre Rumeli ya da Anadolu mülazemet defterine yazılır, nevbet (sıra) beklerdi. Nebbet bekleyenlere mülazim denirdi. Sıra gelince alt dereceden başlamak üzere öğretim yolunu seçenler müderris, kaza (yargı) yolunu seçenler kadı olarak atanırdı. Askeri sınıfa geçmek isteyenlere ise 20 bin akçe ile zeamet verirdi.

Nebbet usulü, önceleri sıra gözetilmeksizin yapılan atamalarda haksızlıkları ortadan kaldırmak için Şeyhülislam Ebussuud Efendi (şeyhülislamlığı 1545-74) tarafından kondu. 16. yüzyılın sonunda bu kurallar işlerliğini yitirdi, iltimas ve rüşvetle müderrisliğe ya da kadılığa atananlar gittikçe çoğaldı. Bu usulsüzlükler, nevbet süresinin uzaması, işsiz medreselileri çeşitli yasa dışı eylemlere yöneltti; 17. ve 18. yüzyıllarda "suhte şekaveti" denen olayların yaşanmasına yol açtı.

Danişmend, İsmail Hâmi (d. 1892, Merzifon - ö. 12 Nisan 1967, İstanbul), Türk, İslam ve Osmanlı tarihi üzerine yapıtlarıyla tanınmış tarihçi.

Cebel-i Garbi mutasarrıflarından Emir Mehmed Kâmil Bey'in oğludur. Özel öğrenim gördü. Şam İdadisi'ni ve 1912'de İstanbul'da Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'nde kâtip olarak çalıştı. Aynı yıl Maliye Meslek Mektebi'ni bitirdi (Maliye Yüksekokulu) yakıncağ tarihi öğretmeni, 1913'te Darülfünun Edebiyat Şubesi'nde dinler tarihi müderris yardımcısı, 1914'te Mülkiye Mektebi'nde siyasi tarih ve medeniyet tarihi öğretmeni oldu. Kasım 1914'te Bağdat Hukuk Mektebi müdürlüğüne atandı. I. Dünya Savaşı'nın sonunda İstanbul'a döndü. Nisan 1919'da *Memleket* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazete, Mondros Mütarekesi'ne karşı yazıları nedeniyle Temmuz 1919'da kapatıldı. Danişmend bundan sonra İstanbul temsilcisi olarak Sivas Kongresi'ne katıldı. Amerikan mandasını savunarak kongrenin genel eğilimine ters düştü. Bir süre Sivas Kongresi'nin ardından yayımlanmaya başlayan *İrade-i Milliye* gazetesinin başyazarlığını yaptı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra tarih araştırmalarına yöneldi, sözlük çalışmaları yaptı. Gerçek adıyla, Muhti ve Râbia Hatun mahlaslarıyla şiirler yazdı. *Türkler'le Hind-Avrupalılar in Menşe Birligi* (1935-36, 2 cilt), *Fransızca-Türkçe Resimli Büyük Dil Kılavuzu* (1935, 3 cilt; Reşad Nuri Darago, Ali Süha Delilbaşı ve Nurullah Ataç ile

birlikte), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (1947-55, 4 cilt), *Garp Menbalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı* (1961), *Garp Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi* (1964), *Tarihi Meseleler ve Menkıbeler Lugatı* (1966), *Garp Menbalarına Göre Garp İliminin Kur'anı-Kerim Hayranlığı* (1967, 1980), *Sümer-Türk Dil Birliği* (1967, 2 cilt), *Tarihi Hakikatler* (1979, 2 cilt) başlıca yapıtlarıdır.

Danişmend Gazi, asıl adı GÜMÜŞTEKİN ya da GÜMÜŞTİĞİN AHMED (ö. 1105), Danişmendlilerin kurucusu. Yaşamı ve savaşları *Danişmendname* adlı destana konu olmuştur.

Batı, Arap ve Türk kaynaklarında soy kökenine ilişkin farklı bilgiler vardır. Son araştırmalara göre Danişmend Taylu Ali'nin oğlu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu I. Süleymanşah'ın dayısıdır.

Danişmend Gazi, Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşı'nın (1071) ardından Anadolu'nun fethiyle görevlendirdiği komutanlar arasındaydı. 1071'de Sivas'a girdi ve Yeşilirmak yöresini ele geçirerek Danişmendli Devleti'ni kurdu. 1086'da, I. Süleymanşah'ın ölümünün yarattığı otorite boşluğundan da yararlanarak Karadeniz yöresinde önemli bir üs durumundaki Niksar'ı aldı. 1096'da başlayan Haçlı akınlarına karşı direnen Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan'a yaklaşık 80 bin kişilik bir orduyla yardım etti. Ama Konya Ereğlisi yakınlarında yenilerek çekilmek zorunda kaldı. Güçlerini toparlayınca, Trabzon dükü Gavras'ın eline geçen Bayburt'u 1098'de geri aldı. Malatya'yı elinde bulunduran Gabriel'in Haçlılarla ilişki kurması üzerine kenti kuşattı. Gabriel'in yardım istediği Antakya (Antiocheia) prensi I. Bohémond'u 1100'de bozguna uğratarak tutsak etti. 1101'de I. Kılıç Arslan'la birlikte Amasya yakınlarında Haçlıları yendikten sonra, yeniden Malatya'ya yöneldi ve 18 Eylül 1101'de kenti ele geçirdi. 1103'te Bohémond'u salıvermesi karşılığında aldığı fideden pay vermeyince I. Kılıç Arslan'la arası açıldı. Bizanslılarla anlaşan I. Kılıç Arslan, Elbistan ve Maraş'ı Haçlılardan aldıktan sonra Maraş yakınlarında Danişmend Gazi'yi yenilgiye uğrattı. Bu savaşla bozulan Danişmendli-Anadolu Selçuklu ilişkileri Danişmend Gazi'nin ölümünden sonra da uzun süre düzelmeyi.

Danişmendliler, yaklaşık 1071-1178 arasında Orta ve Kuzey Anadolu'da hüküm süren Türkmen beyliği.

Beyliğin kurucusu Danişmend Gazi'nin adının Anadolu'da ilk duyulması, Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Süleymanşah'ın 1086'da ölümünü izleyen karışıklık dönemine rastlar. Danişmend Gazi, I. Haçlı Seferi'ne (1096-1110) karşı direnişte önemli başarılar kazandı. Yerine geçen oğlu Emir Gazi Gümüştiğin, Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan'ın oğulları arasındaki egemenlik çatışmalarına karıştı ve 1116'da I. Mesud'un iktidarı ele geçirmesine yardımcı oldu. Ardından, Malatya-Ankara, Kayseri ve Kastamonu'yu Mesud'un rakiplerinden aldı (1127), Kilikya'ya girdi ve Ermenilerin yardımına gelen Antakya (Antiocheia) prensi II. Bohémond'u yendi. 1133'te Emir Gazi, Kastamonu'yu bir yıl önce ele geçiren Bizans imparatoru II. Ioannes Komnenos'tan geri aldı. Abbasi halifesi Mustersid ve Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer, Hristiyanlara karşı kazandığı başarılarından ötürü Emir Gazi'yi melik unvanıyla ödüllendirdiler. Emir Gazi 1134'te ölünce yerine oğlu Mehmed geçti. Mehmed'in saltanatı döneminde II. Ioannes, Kilikya ve Kuzey Anadolu'daki Danişmendli kalelerini ele

geçirmek için girişimlerde bulunduysa da başarı kazanamadı.

Mehmed'in ölümü (1142) üzerine Danişmendli toprakları iki kardeşi ve oğlu arasında bölündü. Kardeşlerinden Yağıbasan Sivas'ı, Aynü'd-Devle Malatya ve Elbistan'ı, oğlu Zünnun ise Kayseri'yi aldı. Yağıbasan'ın 1164'te ölmesinden sonra Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan Sivas ve Kayseri bölgelerine sürekli müdahale etti ve sonunda Danişmendli topraklarına girdi. Ama Zünnun'un kayınpederi Şam atabegi Nureddin Zengi onu durdurdu. Nureddin 1174'te ölünce Kılıç Arslan Sivas'ı, Yeşilirmak Vadisini, Tokat ve Amasya'yı ele geçirdi (1175), Zünnun öldürüldü. Malatya bölgesi 1178'de Anadolu Selçuklu denetimine girdi ve Danişmendli egemenliği sona erdi.

Danişmendliler, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Yönetim ve askeri örgütlenmede Anadolu Selçuklularını örnek almışlardır. Bayındırlık işlerine önem vererek Tokat, Sivas, Kayseri ve Malatya'da önemli yapılar yaptırmışlardır.

Danişmendli hanedanının kökeni Selçuklularla Anadolu'ya göç eden Türkmen topluluklarından Danişmendli aşiretine dayanır. Danişmendliler yoğun olarak Orta Anadolu'ya yerleşmişlerdi. Osmanlı döneminde bile Orta Anadolu Türkmenleri bağlı oldukları oymaklara göre Danişmendli, Yağıbasanlı olarak anılmışlardır.

Danişmendname, Danişmend Gazi'nin (ö. 1105) yaşamı ve savaşları çevresinde oluşan destan. Danişmend Gazi'nin yaşamını ilk kez 1245'te İbn A'lâ destansı bir biçimde kaleme almıştır. Bu destansı yapıta göre Danişmend Gazi, Battal Gazi'nin oğludur. 970'te yanına birkaç cengâver alarak İslamiyeti yaymak amacıyla Malatya'dan Bizans üzerine yürür. Önce Sivas'a, oradan da Orta Karadeniz yöresine geçer. Rum, Ermeni ve Gürcü kuvvetlerini yener. Zile, Amasya, Çorum gibi birçok kenti alır. Niksar'da büyük bir Hristiyan ordusunu yenilgiye uğrattı. Yeni bir sefer için Canık'e giderken yolda pusuya düşer ve yaralanır. Birlikte olduğu Danişmendli beylerinden birçoğu da ölmüştür. Aldığı yaradan dolayı Danişmend Gazi de ölünce İslam ordularında yenilgiler başlar. Yapıtın bundan sonraki bölümünde Danişmend Gazi'nin oğlu Emir Gazi Gümüştiğin'in (ö. 1134) serüvenleri ve babasının öcünü alışı anlatılır. Yapıtı ilk yazımından yaklaşık bir yüzyıl sonra Tokat'ta, Arif Ali adlı biri, manzum parçalar katarak yeniden kaleme almış, 16. yüzyılda da Gelibolulu Mustafa Âli büyük bir olasılıkla ondan yararlanarak *Mirkâtü'l-Cihad* adıyla yeniden düzenlemiştir.

Tarihsel açıdan yer yer değerli bilgiler de içeren destan, daha çok Anadolu'da oluşmuş ilk Türkçe destanlardan biri olması nedeniyle önemlidir. Orta Anadolu'da yaygın olan *Battalname*(*) geleneğinin etkilerini taşıyan *Danişmendname*, onun bir devamı sayılmıştır. Dili ve anlatımı bu yüzden yerel özellikler taşır. Halk arasında yaşadığı, okunduğu, anlatıldığı için yapıta zamanla birçok dinsel ve şiişel parça da eklenmiştir. Tarihçilerle edebiyatçıların sürekli ilgisini çekmiş ve Fransız Türkolog Irène Mélikoff tarafından yayımlanmıştır (*La geste de Melik Danişmend*, 1960; 2 cilt).

Daniyen Kat, Paleosen Bölümde (y. 65-54 milyon yıl önce) oluşmuş kayalık dizilerinin en alt, en eski katı ve bu kayaların çökeldiği zaman dilimi. Monsiyen Katın altında yer alan Daniyen Kat, adını, Danimarka'da saptanan yüzey oluşumlarından alır; Ko-

penhag'ın güney kesimlerinde bol miktarda Daniyen kireçtaşı çıkartılmaktadır. Daniyen Katın ayırt edici fosil faunası, istiridye, denizkestanesi ve *Notilus* cinsinden kafadanayaklılardan oluşur. Daniyen Katın, Kretase (Tebeşir) Döneminin (y. 136-65 milyon yıl önce) en son dönemlerinde oluştuğunu savunular bulunmakla birlikte, bu katmanların Paleosen Dönemin başlangıç evrelerinde oluştuğu daha yaygın kabul görmektedir.

Danjon, André Louis (d. 6 Nisan 1890, Caen - ö. 21 Nisan 1967, Paris, Fransa), geliştirdiği astronomi araçlarıyla ve Yer'in kendi çevresindeki dönme hareketi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Fransız astronom.

1914-19 arasında Fransız ordusunda görev yapan Danjon, daha sonra Strasbourg'daki Universite Gözlemevi'nde astronom olarak çalışmaya başladı. 1930'da bu kuruluşun yöneticiliğine getirildi ve ertesi yıl Strasbourg Üniversitesi'nde astronomi profesörlüğüne atandı. 1954'te ise Paris'teki Astrofizik Enstitüsü'nün yöneticisi oldu.

Konum bilgisine (küresel astronomi) ilişkin araştırmalar yapan Danjon, yıldızların meridyenden geçişini gözlemekte kullanılan geçiş (transit) aygıtının artık daha duyarlı bir duruma getirilemeyeceği sonucuna vararak, yeni bir aygıt üzerinde çalışmalara girişti ve 1956'da kendi adıyla anılan 60°'lik prizmalı usturlabı geliştirdi; dört yıllık bir deneme döneminden sonra Danjon usturlabı 30'dan çok gözlemevinde kullanılmaya başladı.

Konum ve kadir saptamakta kullanılan birçok başka duyarlı aygıt da yapan Danjon, bu araçlarla Yer'in kendi çevresindeki dönme hareketinde görülen düzensizlikleri araştırdı. 1958'de Yer'in dönme periyodundaki ani artışların, Güneş'teki yoğun etkinliklerle eşzamanlı olduğu sonucuna ulaştı. 1955-58 arasında Uluslararası Astronomi Birliği'nin (IAU) başkanlığını yapan Danjon, 1963'te akademik yaşamdan ayrıldı.

Danlar, GIO ya da YAKUBA olarak da bilinir. Fildişi Kıyısı'nın batısındaki dağılık bölgede ve Liberya'nın doğu sınırında yaşayan etnik ve dilsel topluluk. Güneydeki Gereleler (Guereler) ile akraba olana Danlar, Mande dil ailesinin Güney koluna bağlı bir dil konuşurlar; Mande dil ailesi bugün bulundukları toprakların batı ya da kuzeybatısında ve bir olasılıkla Malinkeler (Mandingolar) arasında gelişmiştir.

Danlar, yükseklikleri 450-1200 m arasında değişen, sıcak ve nemli iklimi, sık bir bitki örtüsüyle kaplı Dang ve Toura dağlarında yaşarlar. Sömürge döneminden önce, bölge halkı geçimini büyük olasılıkla avcılık ve toplayıcılıkla sağlıyordu. Uzun yıllar dışı kapalı kalan bölgenin tarihine ilişkin fazla bilgi yoktur. Danların ve komşularının savaşçı halklar oldukları söylenmekle birlikte, Danların aktarılan savaşlara katılıp katılmadıkları tartışma konusudur; bazı araştırmacılara göre bu savaşlar gerçekte yapılmamış, yalnızca Danların sözel geleneğinde yer almıştır. Danların hem sömürge döneminde, hem de günümüzde ekonomik ve siyasal merkezlerden uzak bir bölgede yaşamalarının da bu savaşçılık söylentisini güçlendirdiği sanılmaktadır. Ayrıca kendi dinsel inançlarını sürdürmeyi yeğ tutmaları nedeniyle, bölgede Hristiyanlığı yayma çabaları başarılı olamamıştır.

Danlar klan temelinde yükselen müttefik topluluklara ayrılırlardı; merkezi bir yönetsel örgütlenme ise ancak savaş gibi zorunlu durumlarda ortaya çıkardı. Günümüzde de Fildişi Kıyısı'nın Danané ve Man

gibi kasabalar ile hükümetin etkin bir yöntem kurabilmek için oluşturduğu büyük köylerdeki mahalleler, bu eski örgütlenmeyi yansıtır. Akrabalık ilişkilerinin hem ana, hem baba yanlı olduğu Danlar arasında tekeşli evlilik yaygındır; daha önce başlık parası olarak verilen özel bakır halhalların yerini günümüzde kumaş ve para ile Batı tipi giysi gibi gösterişli eşyalar almıştır.

Danlar dağların yamaçlarında pırnç ve manyok yetiştirirler; kauçuk ve kahve de önemli ürünlerdendir. Ayrıca Malinkelerin ve öteki yabancı halkların plantasyonlarında işçi olarak çalışırlar.

Danların koyu renkli sert ağaçlardan yapıtları küçük maskeler ünlüdür. Öteki yerel gruplarca da yapılan bu maskeler, önemli dinsel ayinlerde kullanılır. Dan sanatının öteki örnekleri arasında, önemli kişilerin ilk eşlerini temsil eden büyük tahta kaşıklar ve evlerin iç duvarlarına yapılan resimler sayılabilir.

Dannevirke, DANEVIRKE olarak da yazılır (Dancada "Danların Siperi"), Danların Germen saldırılarına karşı inşa ettiği eski sınır suru. Schleswig kentinin güneyinden Hollingstedt köyü yakınlarında Treene Irmağı bataklıklarına kadar uzanır, uzunluğu yaklaşık 17 km'dir. Yapımına IS 808'de, Vestfold kralı Godfred (Gudfred) döneminde başlandı. 934'te Germen kralı I. Heinrich (Kuşçu) bu suru aşarak Danimarka topraklarının bir bölümünü ele geçirdi. Danimarka kralı I. Harald (Mavi Diş) (hd y. 940-985) Dannevirke'yi genişletti. Ama bu da Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Otto'nun 974'teki saldırılarını engelleyemedi. Schleswig ve Holstein'in 15. yüzyılda Danimarka'nın egemenliğinde birleşmesinden sonra, Dannevirke bakımsız kaldı. 1848'de Prusya saldırısına karşı Danimarkalılar suru aceleyle onardılarsa da, Prusya topraklarının üstünlüğüne karşı koyamadıkları için buradaki savunma 23 Nisan'da çöktü.

1850'den sonra Dannevirke, büyük masraflarla onarılıp güçlendirilerek "aşılmaz" hale getirildi. Ama 1864'te Schleswig-Holstein sorunu yüzünden çıkan savaşta Prusyalıların Schleswig'in doğusundaki Schlei Körfezi üzerinden ilerlemeleri üzerine Danimarkalılar 6 Şubat'ta hiçbir savunma yapmadan geri çekildiler. Prusyalılar da daha sonra suru yakdılar.

Dannevirke'nin uzun bir çizgi halindeki kalıntısı bugün hâlâ çok etkileyicidir. Burada 1900'de başlatılan sistemli kazılarda bazı önemli buluntular, özellikle de değerli runik yazıtlar ele geçirilmiştir.

D'Annunzio, Gabriele (d. 12 Mart 1863, Pescara - ö. 1 Mart 1938, Gardone Riviera, Garda Gölü, İtalya), 20. yüzyıl başının ve faşist dönemin en üretken ve tartışılan yazarlarından biri olan İtalyan romancı, şair, oyun ve öykü yazarı, gazeteci, askeri kahraman ve siyasal önder.

Siyasal alanda tanınmış, Pescara'lı zengin bir toprak sahibinin oğluydu. Roma Üniversitesi'nde öğrenim gördü. On altı yaşındayken ilk şiir kitabı *Primo vere* (1879; İlk Dizeler) yayımlandı. İlk şiirlerinden ayrı, daha özgün bir nitelik taşıyan *Canto novo* ise (1882; Yeni Şarkı) tutkulu ve duyumsal betimlemelerle doluydu. Otobiyografik bir roman olan *Il piacere*'de (1889; Zevk) D'Annunzio'nun Nietzsche'yi çağrıştıran üstün insan kahramanlarından ilki yer alıyordu. *L'innocente*'nin (1892; Masum, 1971) başkışısı de bunlardan biriydi. En tanınmış romanı *Il trionfo della morte* (1894; Ölümün Zuferi, 1964) yayımlandığında D'Annunzio oldukça ünlü bir yazar olmuştu. Gerek bu yapıtında, gerek onu izleyen *Le vergini delle rocce*'de (1896; Kayaların

isakireleri) yalnızca kendi çıkarlarını gozetmen ve bütünleyle ahlak kavramı dışında kalan Nietzsche kahramanları canlandırmıyordu.

D'Annunzio verimli edebiyat çalışmalarını I. Dünya Savaşı'na değin sürdürdü. En

D'Annunzio
EB 1rc

önemli şiir yapıtı *Laudi del cielo del mare della terra e degli eroi*'dir (1899; Göğe, Denize, Toprağa ve Kahramanlara Övgü). Toscana'da geçirdiği bir yaz mevsiminin kokularını, tatlarını, seslerini ve yaşantılarını lirik bir biçimde yeniden yarattığı *Alcyone*'yi (1904) çoğu kimse D'Annunzio'nun en büyük şiir yapıtı olarak değerlendirir. 1894'te D'Annunzio'nun tiyatro oyuncusu Eleonora Duse'yle uzun sürecek ilişkisi başladı. D'Annunzio onun için 1899'da sahnelenen *La gioconda* (Şen) ve 1901'de sahnelenen *Francesca da Rimini* (Rimintılı Francesca) gibi oyunları yazdı. Duse ile olan ilişkisini erotik romanı *Il fuoco*'da (1900; Alev) anlattı. 1904'te sahnelenen ve en büyük oyunu sayılan *La figlia di Iorio*'da (Iorio'nun Kızı) Abruzzi köylülerinin korku ve boşanmalarını güçlü bir şiirsellik ile işledi.

D'Annunzio 1910'da borçları yüzünden Fransa'ya kaçmak zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı başladığında, savaşa girmesini savunmak üzere ülkesine döndü. İtalya savaşına girince ordunun çeşitli bölümlerinde görevler üstlendi, en son hava kuvvetlerine girdi ve bir çarpışma sırasında bir gözünü yitirdi. 1919'da D'Annunzio ve bazı yandaşları, Versailles Antlaşması'na karşı, İtalya'nın üzerinde hakkı olduğuna inandıkları Dalmasya limanı Fiume'yi işgal ettiler. D'Annunzio 1921'e değin bir diktatör olarak Fiume'yi yönetti. Fiume 1924'te İtalyanların eline geçti. D'Annunzio daha sonra ateşli bir faşist oldu. Mussolini onu, bir unvan vererek ve yapıtlarının ulusal basımlarını yaptırarak ödüllendirdi. Gardone Riviera'ya çekilen D'Annunzio daha sonra anılarını ve itiraflarını kaleme aldı.

Danoğulları, İsrailoğullarını oluşturan 12 kabileden biri. Adını Yakub'un (İsrail), karısı Rahel'in cariyesi Bilha'yla ilişkisinden olan iki erkek çocuğun büyüğünden almıştır. Öteki 11 kabilenin dokuzunun adları gene Yakub'un oğullarından, ikisinin adları ise Yakub'un oğlu Yusuf'un oğullarından gelir.

Musa'nın ölümünden sonra, İsrailoğulları Yeşu'nun önderliğinde Vaat Edilmiş Topraklar'a geldi ve bölge 12 kabile arasında paylaştırıldı. Kudüs'ün hatısında kalan bölge Danoğullarına verildi. Daha sonra, kabilenin bir bölümü kuzeydoğuya giderek Laiş kentini aldı ve adını Dan olarak değiştirdi. Bu kent İsrail'in en kuzeydoğu ucunda yer aldığından, İsrail'i tanımlamak

için kullanılan "Dan'dan Beer-Şeba'ya" deyiminin bir parçası haline geldi.

Danoğullarının büyük kahramanı Şimşon (Samson), Delila'nın kendisini ele vermesine değin, efsanevi gücünü Filistinli istilacılara karşı kullanmıştır. İÖ 721'de Asurluların İsrail Krallığı'nı ele geçirmesinden sonra tarihten silinen 10 kabilelerinden biri de Danoğullarıdır. Bu kabileler Yahudi efsanelerinde İsrail'in On Kayıp Kabilesi olarak geçer.

Danois bak. danua

Danquah, J(oseph Kwame Kyeretwi) B(oakye) (d. Aralık 1895, Bepong, Altın Kıyısı - ö. 4 Şubat 1965, Nsawam, Gana), Kwame Nkrumah'ın başlıca muhaliflerinden olan Ganalı siyaset adamı.

Londra'da hukuk ve felsefe eğitimi gören Danquah, Altın Kıyısı'na (bugün Gana) döndükten sonra 1927'de özel bir hukuk bürosu kurdu. 1931'de *Times of West Africa* adlı gazeteyi yayımlamaya başladı. 1934'te Sömürgeler Bakanlığı'yla görüşmeler yapmak üzere İngiltere'ye gönderilen heyetin sekreterliğini yaptı. 1937-47 arasında Altın Kıyısı Gençlik Konferansı'nın genel sekreterliğini yürüttü. 1940'ların başında anayasal reformlar için etkin bir mücadeleye başladı. 1946'da Yasama Konseyi'ne girdi. 1947'de üyelerinin büyük bölümü Batulaşmış çevrelerden gelen ve adım adım özerkliğe geçişini isteyen Birleşik Altın Kıyısı Konvansiyonu'nun (UGCC) kurucuları arasında yer aldı. 1948'deki gösterilerden sonra partinin genel sekreteri olması istenen Nkrumah'la birlikte kısa bir süre için tutuklandı. Bu olay ikisinin de ününü artırdı. Nkrumah 1949'da UGCC'den ayrılarak daha radikal bir kitle örgütü olan Konvansiyon Halk Partisi'ni (CPP) kurdu. Danquah ise bazı UGCC üyeleriyle birlikte anayasal reformlar hazırlamakla görevli resmi komisyonda yer aldı. Bu tutumu kitle desteğini yitirmesine ve CPP önderlerince açıkça ihanetle suçlanmasına yol açtı.

1951'de Yasama Meclisi'ne girdiyse de, 1954 ve 1956 seçimlerini kazanamadı. 1960'taki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Nkrumah'a karşı adaylığını koydu. Çekişmeli geçen seçimlerde oyların ancak yüzde onunu alabildi. 1961'de komplo hazırlamakla suçlanarak hapsedildi. 1962'de serbest bırakıldıktan sonra Gana Barolar Birliği'nin başkanlığına seçildi. 1964'te yeniden tutuklandı ve bir yıl sonra da öldü.

Başlıca yapıtları *Gold Coast: Akan Laws and Customs and the Akim Abuakwa Constitution* (1928; Altın Kıyısı: Akan Yasaları ve Gelenekleri ile Akim Abuakwa Anayasası) ve *The Akan Doctrine of God*'dir (1944; Akanların Tanrı Öğretisi).

dans, bir duygu ya da düşüncüyü iletmek, bir öykü anlatmak ya da salt hareketten alınacak haz için bedeni, genellikle müzik eşliğinde hareket ettirme sanatı. Somut kanıt bulunmamakla birlikte, dans etme güdüsünün insanın yeryüzündeki yaşamı kadar eski, hatta iletişim araçlarının ilki olduğu kabul edilebilir. Dinsel, büyüsel, toplumsal amaçlı olabileceği gibi, yalnızca estetik kaygıyla da yapılabilir. Dansın insanın doğal etkinliklerinden ayrı bir sanat olarak ortaya çıkması el çırpma, ayak vurma yoluyla sağlanan bir ritme eşlik etmesiyle başlamıştır. Ama dans fiziksel varlığı olmayan, yalnızca dansçıların bedeninde yaşayan ve onlarla birlikte ölen bir sanattır. Filme alınarak korunması ve kesin

yazımının yapılabilmesi için yakın zamanlara gelinmesi gerekmiştir (*bak. dansyazım*). 15. yüzyıla değin dans konusunda yazılı anlatımlara rastlanmaz. Bu yüzden de eski çağların dansları ancak resim, çizim ve heykellerden varsayım ve çıkarsama yoluyla bilinebilir.

Kökeni ve gelişimi. İlk insanların nasıl dans ettiği bilinmiyorsa da, günümüzde de varlığını sürdüren kabileler bu konuda aydınlatıcı olabilir. İlk danslar büyük olasılıkla basit sevinç anlatımları ya da karşı cinsin ilgisini çekmeyi amaçlayan hareketlerdi; ritim de çoğunlukla ayak vuruşlarıyla sağlanıyordu. Çok geçmeden bütün kabileyi ilgilendiren amaçlarla kullanılmaya, iyi ürün almak, havaların iyi gitmesini sağlamak, yağmur yağdırmak için dans edilmeye başladı. Bunların bir bölümü bugün de sürmektedir.

Araştırmacılar bütün uygarlıkların toplumsal yaşamında dansın önemli rol oynadığını saptamışlardır. Eski Mısır ve Peru

Romalılar sahne ve seyirlik oyunlarında daha dünyalı ve daha grotesk dans türleri geliştirdiler. Tiyatro dansı Romalılar döneminde eski inceliğini yitirdiyse de, dansın toplumsal önemi kavranmıştı ve soyluların kızları dans dersleri alıyorlardı. Mim sanatını geliştiren ve 16. yüzyılda ortaya çıkan İtalyan *commedia dell'arte*'sine kaynaklık eden de Romalılar oldu.

Batı'nın günümüz danslarına temel oluşturan çeşitli dinsel, toplumsal ve sahne dansları gelişirken Doğu'da tümüyle farklı dans hareketleri ortaya çıktı. Batılı dans teknikleri çoğunlukla ayak kullanımına dayanırken, Doğu'nun sanat dansında ayaklardan ritmi sürdürmek için yararlanılıyor, asıl güzellik ve ince anlamlılık üst beden, özellikle de el, ayak, baş ve boynun hareketleriyle sağlanıyordu.

Roma'nın yıkılışından sonra Avrupa'ya egemen olan Katolik Kilisesi'nin neredeyse yok ettiği sahne dansları, Rönesans İtalyası'nda öbür sanatlarla birlikte yeniden doğ-

Bir törende dans eden Wakamba kabilesi çocukları, Makindu, Kenya

Bill Hornan - FPG

uygarlıklarında oldukça karmaşık ve güzel ayın dansları gelişmişti. Eski Yunanlılarda ise dans, sağlam akıl ve sağlam vücudun vazgeçilmez ögesi idi. Platon, kişileri soyulaştıracağına, uyumlu ve zarif kılacağına değinerek ideal devletinde dansa yer verilmesini istiyordu. Başlı başına bir hareket güzelliği edinen, bunun yanı sıra grotesk ve komik biçimleri de gelişen dans, İÖ 500'de doruk noktasına ulaşan Yunan tiyatrosuna girdi. Tiyatroda dansa yer verilmesi de bu tarihte başladı.

III Ahmed'in 'huzurunda gösteri yapan dansçılar, Levni'nin *Surname-i Vehbi*'deki minyatürü, 18. yy; Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul

Topkapı Sarayı Müzesi İstanbul Fotoğraf Ara Güler-EB inc

du. İtalyanlar dansı, çeşitli seyirlik oyunlar ve saray eğlenceleriyle birleştirdiler. Domenico da Piacenza'nın *De arte saltandi et choreas ducendi* (1416; Dans Etme ve Dansları Yönetme Sanatı) adlı kitabı da bu danslara ilişkin ilk yazılı kaynak oldu. İtalyan dans ustaları modern çağlardaki dans sanatını yönlendirirken çoğu kez halk danslarının özellikleri de soyluların daha biçimsel danslarına katılmaya başladı. Bu dönemde saray eğlencelerine giren saray dansları, 18. yüzyıl sonunda profesyonel dansçıların geliştirdiği ayrı bir teknikle yavaş yavaş klasik baleye dönüştü.

Halk danslarından farklı bir tür olan sosyete dansları, üst sınıfların salon dansları olarak gelişti; özellikle 20. yüzyılda sınıf ayrımlarının aşınmasıyla da bütün sınıflar arasında yaygınlaştı. Yeni dans adımlarının ve ritimlerin bulunmasıyla çeşitli dönemlerde çeşitli danslar gözde oldu. İngiltere kraliçesi I. Elizabeth cüretkâr havaya kaldırma figürleri içeren *volta* dansını çok seviyor ve çevresindeki din adamlarını debşete düşürüyordu. Avrupa'yı sardığı 19. yüzyılda çok cüretkâr sayılan vals ise bugün ağırbaşlı, büyüleyici bir dans olarak kabul edilir. 20. yüzyılda da gelip geçici dans çığnıklarına tanık olundu; 1920'lerin Charleston, 1950'lerin *rock and roll* fırtınaları bunlardandır. Bu tür dansların hepsi toplumsal yapıyı ve "çağın ruhu"nu yansıtır.

Öğeleri. Dansı oluşturan başlıca öğeler dansçı, koreograf, eşlik, sahne efektleri ile anlatı yöntem ve araçları biçiminde sıralanabilir.

Dans sanatı dansçının bedeni aracılığıyla var olur. Dansın niteliğini ve yapısını da dansçının fiziksel, duygusal ve ulusal özel-

likleri belirler. Dans etme tarzları kadın erkek farkının yanı sıra, büyük ölçüde ülkelere, üsluplara, ulusal giysilere, hatta iklime bağlıdır. Kuzey danslarının daha canlı, güney danslarının daha ağır olduğu söylenebilir. Kalın giysilere bürünmüş Eski-molar çok çevik hareket edemezler. Güney-doğu Asya insanların geleneksel güzel giysileri içindeki dansları ise çok zariftir. Çeşitli grupların istilasına uğrayan Filipin-ler'de bunların hepsinin katkısıyla çok çeşitlenmiş bir dans kültürü oluşmuştur.

Bütün dünyada kadınların ve erkeklerin dans üslupları değişikliği gösterir. Ulusal dansların çoğunda erkekler güçlerini ve erkekliklerini, kadınlar da çekiciliklerini ve kadınlıklarını ortaya koyarlar. Ama balede kadınlar için düşünülmüş bazı adımları erkeklerin de kullandığı, bazı kadınların da erkeklerle özgü üsluplarda uzmanlaştığı görülür. 20. yüzyılın büyük Çigan dansçısı Carmen Amaya, flamenko dansındaki fırtınalı süratle erkekleri geride bırakmış, Hindistan'da ise Shanta Rao genellikle erkeklerle özgü olan *kathakali* üslubunda ustalaşmıştır.

Dansçı genellikle küçük yaşta bedenini eğitmeye, esneklik ve çeşitli hareketlere yatkınlık kazanmaya başlar. Hindistan'da Hindu dansçılar yalınayak dans ederler ve bale ya da öbür Batı danslarındaki virtüöz ayak kullanıma başyurmada onun kadar karmaşık bir teknik beceri gösterirler. Hint dansının yaklaşık 2 bin yıllık elkitabı *Bharata Natya-şāstra*, bedeninin bütün bölümlerinin hareketlerini tanımlar. Yalnızca *mudra*'nın (elin duruş biçimi) 4 binden fazla türü olduğu saptanmıştır. 20. yüzyılda Hint sanatını Batılılara ve dünyaya tanıtanlar, Uday Shankar ile Ram Gopal gibi öncülerdir.

Solo dansçının ya da topluluğun danslarını tasarlayan ve düzenleyen koreograf, dans tarihinin en önemli kişisidir. Toplu dansların adımlarını, biçim düzenlerini, sahnedeki yer ve birleşimleri, dans anlatısını, iletişimi ve bilinen hareketleri daha karmaşık biçimlerde kullanarak yeni dans tekniklerini tasarlayan beyin, koreografıdır.

Akla gelebilecek her türlü ses dansa eşlik edebilir. Hatta dans etmek için mutlaka sesin olması gerekmez. Ritim duygusu olan dansçı sesin yokluğunda da son derece karmaşık hareketler yapabilir. Büyük olasılıkla ilk dans eşlikleri el çırpma, ayak vurma, ünleme ve daha sonraları belki davul olmuş, şarkı da önemli rol oynamıştır. Kullanılan çalgılar hemen her zaman dansın doğduğu ülkenin öz çalgıları olmuştur. Örneğin Cava ve Bali danslarına *gamelan*(*) orkestrası eşlik eder. Gene etkili bir eşlik de sözdür. Salt bu amaçla yazılabildiği gibi, dansçı okunan bir şiiri sahnede hareketlerle "yorumlayabilir". Bazen müzikçiler

ve dansçılar birbirleriyle yarışmasına doğaçlama yaparlar.

Dans seyirlik bir etkinlik olduğundan, her türlü giysi, makyaj ve sahne efektinden yararlanabilir. Popüler Japon tiyatrosu *Kabuki*'de giysilere çok önem verilir ve dansçı sahne süsleriyle iyice biçimlendirilerek kendi kişiliğinden uzaklaştırılır. Hindistan'ın seyirlik *kathakali* danslarında dansçıların gösteri öncesinde yaptıkları makyaj dört saat sürer. Batı'nın daha gerçekçi olan gösterilerinde de giysi ve dekor önemli rol oynar. Külotlu çorap (*maillot*) bulunana değin kadın bale sanatçıları yükseğe sıçrayamaz, bacaklarını yukarı savuramazlardı. Son yıllarda vücudun büyük bölümünü örten tek parça çorap ve *leotard*'lar (kadın ve erkek dansçıların giydikleri esnek giysi) her iki cinsde de tam bir hareket özgürlüğü sağlamıştır (*bak. bale kostümü*).

Günümüzde koreograflar her türlü ışıklandırma ve sahne araçlarından yararlanmakta, danslarda uzun süredir projeksiyon kullanılmaktadır. ABD'de modern dans(*), özellikle Alvin Ailey, Jr. ve Merce Cunningham'ın çalışmalarında görüldüğü gibi tiyatrodaki yeniliklere çabucak ayak uydurmakta, hatta bazen öncülük etmektedir. Alwin Nikolais Dans Topluluğu belki de danstan çok, tiyatro ve televizyonda etkili olmuştur.

Dansta birçok şeyin anlatılabilmesine karşılık bazı şeyler anlatılamaz. İlerleyen yıllar, karakterlerin yaşlanmasıyla anlatılabilir. Işıklıdırımayla günün çeşitli zamanları canlandırılabilir. Ama bazı ilişkileri dans ya da mimle anlatmaya olanak yoktur. Dansla bir aşk ilişkisi anlatılabilir, oysa kan akrabalıkları anlatılamaz. Dansçı birbirinden farklı iki yolla izleyiciyle iletişim kurar. Bunlardan biri bedeni ve yüzüyle duygularını saçmak, öbürü ise ancak "o dili" bilen izleyicilerin tam olarak anlayabileceği karmaşık jest ve mim dilini kullanmaktır.

Dans türleri. Dans sanatı, kişinin kendi zevki için yaptığı en yalın biçimlerinden, Doğu dansının karmaşıklık ve inceliklerine, Batı'nın dansa dayalı modern, görkemli yapımlarına kadar uzanan çok değişik türleri kapsar.

Doğal bir güdü olarak dans hem eğitilmiş, hem de hiç eğitim görmemiş kişiler tarafından yapılabilir. Hiçbir kurala bağlı olmayan eğitilmemiş kişi, danstan büyük kişisel haz alabilir, ama bir teknik ya da hareket repertuarından yoksun olması dansını kısıtlar. Kurlsız ya da yaratıcı dans günümüzde de bazı okullarda özendirilmekle birlikte, eğitilmediği halde gerçek anlamda dans sanatçısı olabilenlerin sayısı çok azdır. Isadora Duncan bu tür sanatçıların 20. yüzyıldaki başlıca örneğidir. Toplu ya da çift oluşturarak yapılan danslarda, birkaç

temel dans adımının öğrenilmesi yeterli olur.

Solo ve toplu dans genellikle belli bir amaçla yapılır. Şaman ya da büyücünün doğadaki ruhlarla ilişki kurmak ve kötü ruhları kovmak için yaptığı hareketler, tekli dansın başlangıcıdır. Uygarlaşmış halklarda ise solo dansçılar bir tekniği ya da dans üslubunu sergilemek üzere gösteri yapmaya başladı. "Konser dansçıları" 1920'lerde ve 1930'larda Almanya'da, daha sonra da ABD'de modern dansın öncüleri arasından çıktı. Ama bütün danslarda dansçıların topluluk içinde solo yaparak ün kazandıkları özel dansları vardı. Örneğin 19. yüzyıl romantik balerini Fanny Elssner, kastan-yetli İspanyol *cachucha*'sı ile, büyük Rus klasik balerini Anna (Pavlova) Pavlova, ünlü *Kuşunun Ölümü* solosuyla, 20. yüzyılın en büyük İspanyol dansçısı Antonio, topuk vurmali bir flamenko(*) dansı olan *zapateado*'su ile anımsanır.

Toplu danslar çeşitli kategorilere ayrılır. Halk dansı, çoğunlukla toplu yapılan, bazen başı çeken kişinin başlattığı bir danstır. Gene toplu bir dans olan salon dansında piste çok sayıda çift çıkar ve zaman zaman

1978 Avrupa salon dansı şampiyonu olan İngilt David Sycamore ve Denise Weavers çifti gösterilerini sunarken
ABC Ajansı

dans sırasında eşler değiştirilir. Klasik balede(*) *corps de ballet* ya da *chorus* (solo dansçıyla birlikte bütün bale topluluğu), gösteriyi sürdürme ve başlıca dansçılar için bir çatı oluşturma işlevini görür.

Belli bir ırka ya da ülkeye özgü her tür dansa etnik dans adı verilir. Dinsel amaçlı kabile danslarından özellikle Doğu'nun tizlikle yetiştirilmiş saray dansçılarının dinsel gösterilerine kadar çok çeşitli dans bu grupta toplanır. Etnik dans bütün dünyadaki geleneksel dans üsluplarını kapsamakla birlikte, sahne ya da gösteri danslarıyla halk dansını içine almaz.

Dünyanın her yerinde insanlar kendi eğlenceleri için halk dansları yaratmışlardır. Bunlar gösteri dansları olmamakla birlikte zevkle seyredilebilir; son zamanlarda da özellikle koruma amacıyla profesyonel, resmî ve amatör topluluklarca oynanmaktadır.

Batı'da saray dansları, genellikle halk danslarından gelme özellikler işlenerek oluşturulmuş toplu danslardı. Ortaçağda bunlara temel olan *curole*'ün(*) *branle* ve *farandole* adlı iki türü bütün saray danslarına kaynaklık etti. 12. yüzyıl Provence'ında,

Alvin Ailey'nin hazırladığı *Revelations* adlı modern dans gösterisinden bir sahne: kostüm ve dekor, Ves Harper; Alvin Ailey American Dance Theatre
Jack Mitchell

dans alayı halinde yapılan *estampie*'ler saray dansları olarak gelişti. 15. yüzyıl İtalya'sında ise tekdüze ritimli *danza* ile ritimleri sürekli değişen *ballo* ilk kez birbirinden ayrıldı. 16. yüzyılda Fransa ve İngiltere saraylarında pavan, *galliard* ve *courante* gibi danslar yaygınlaştı. 17. ve 18. yüzyıllarda daha karmaşık ritimli ve figürlü *sarabanda*, gavot, menuet ve *hornpipe* gibi danslar gelişti. Fransız Devrimi ve Napoléon Savaşları'ndan sonra saray dansları ortadan kalktı.

"Sosyete dansı", "sosyal" ya da "popüler" dans da denen salon dansları(*) bugün özel toplantılarda ya da dans salonlarında yapılmaktadır. 1820-90 arasının popüler dansları vals, kadril ve polkaydı. Rus ve Doğu Avrupa soyluları ayrıca mazurka ve çardaş gibi ulusal uyarlamalarla da dans ediyorlardı.

Başlangıçta dans ederken erkeğin kadını kollarına alması çok ayıp sayılırdı; 1950'lerde gençler bir kez daha birbirlerinden ayrı dans etmeye başladılar. Çift dansları daha yaşlı ve daha özel grupların dansı olmaya yüz tuttu. 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan salon dansı şampiyonaları da profesyonel dans gösterilerine dönüştü ve salon dansıyla ilgisi kalmadı.

Fransa kralı XIV. Louis, 1671'de saray eğlencelerini profesyonel dansçılara verince, klasik balenin temelini atmış oldu. İtalyanların bu alandaki çalışmalarından yararlanan dans ustaları klasik balenin temel duruş ve hareket kurallarını belirlediler. İlk ilkeleri Fransızlarca belirlendiği ve balede Fransız Devrimi'ne değin Fransızlar egemen oldukları için, klasik dans tekniğindeki hâlâ Fransızca terimler ve tanımlar kullanılır.

Bale hareketlerinin yapaylığı bazı dansçılarca eleştirilmiş ve 20. yüzyılda dansla anlatım için çeşitli yeni yollar aranmıştır. Almanya'da Mary Wigman modern dansın kurucusudur. Isadora Duncan'ın çalışmalarının sağlığında büyük ölçüde gözardı edildiği ABD'de, Wigman'ın öğrencisi Hanya Holm ile Doris Humphrey, Martha Graham ve öğrencileri modern dansa önemli bir konum sağlamıştır. Sinema ve televizyon da danstan ustaca yararlanmış, sinemanın en ünlü dansçısı ayak vurmali *tap* dansını müzikal filmlerin en önemli ögesi durumuna getiren ABD'li Fred Astaire olmuştur. Sahne dansı, film ve televizyonda daha az başarılı olmuşsa da, bu alandaki en önemli örnekleri özellikle *Singin' in the Rain* (1952); *Yağmur Altında* ile Gene Kelly, *All That Jazz* (1979) ile Bob Fosse yaratmışlardır.

Dans, Agnes deMille'in koreografisiyle *Oklahoma!*'dan başlayarak müzikallerin önemli bir ögesi durumuna gelmiştir. Jerome Robbins *West Side Story*'de (1957; *Batı Yakasının Hikâyesi*), Gower Champion *Hello, Dolly!*'de (1964) ve Michael Bonnett *A Chorus Line*'de (1976) dansla müzikalin olağanüstü bir birleşimini başarmışlardır.

dansitometre bak. yoğunlukölçer

dansyazım, dans hareketlerinin yazıyla kaydedilmesi. Günümüze ulaşan en eski dansyazım denemesi 15. yüzyılın son yarısından kalmaz; İspanya'da Cervera Belediyesi'nin arşivlerinde bulunan bu yazımlarda harf simgeler kullanılmıştı. Avusturyalı Margerete'nin kitaplığında bulunan gene bu döneme ait *Livre des basses danser* (y. 1460) ve *L'Art et instruction de bien danser* (y. 1488) adlı iki belgede de dansyazım olarak sözcük kısaltmaları yer alıyordu. Dansya-

zım yöntemleri zamanla Thoinot Arbeau'nun *Orchésographie* (1588), Raoul Feuillet'nin *Chorégraphie, ou l'art de décrire la danse* (1700), Koreografi ya da Dans Tanımlama Sanatı) ve Arthur Saint-Léon'un *La Sténochoreographie* (1852; Steno Koreografi) gibi yapıtlarıyla daha da geliştirildi. 1892'de Rus Vladimir Stepanov, ritim yazım için özel bir porte kullanarak bu alanda büyük bir gelişme gerçekleştirdi. Ama o günlerde yalnızca yetersiz ritim terimleri ve işaretleri kullanılıyordu ve bunlar dans adımı terimlerinden ve işaretlerinden ayrıldı.

Macar Rudolf Laban, bugün hâlâ büyük ölçüde kullanılmakta olan Laban işaretleme sisteminin(*) ilkelerini açıklayan *Choregraphie* (1926) ve *Kinetographie* (1928) adlı yapıtlarını yayımladı. Laban'ın kuramı ile Margaret Morris'in gene o dönemde geliştirdiği *Notation of Movement* (1928; Hareket Yazımı) adıyla yayımladığı kurama gelinceye değin bütün yazım yalnızca dans adımlarıyla sınırlı kalmıştı. En sonunda, her hareket tipinin tanımlanabildiği bir yol bulunmuştu. Bu kullanışlı yöntem özellikle dansla yapılan tedavi alanında yararlı olmuştur. Burada *Effort-Shape* (Efor-Biçim) adı verilen sistemin temelini büyük ölçüde Laban'ın düşünceleri oluşturmaktaydı. Ayrıca Laban işaretleme sistemi, kesin hareket yazımı ile kesin ritim yazımı aynı anda birleştiren ilk yöntemdi. Laban'dan önceki sistemlerin hiçbirinde bu yapılmamıştı. Bu sistemin, hareketleri gereken biçimde kaydetmekte son derece kullanışlı olduğu ortaya çıktı. Laban işaretleme sistemi vücudun sağını, solunu ve ortasını gösteren üç dikey çizgi içinde düzenlenmiş bir dizi simgeye dayanıyor, bu işaretler bir müzik portesine paralel olarak ilerliyordu.

Morris yazım sistemi yalnızca dans adımlarını değil, genel hareketi de kaydetme olanağı bakımından Laban işaretleme sistemi kadar kullanışlı olmakla birlikte, tempo ile ritmin ayrı ayrı gösterilmesi gibi sakıncalı bir yanı vardı. Yararlı bir başka yazım sistemi de Rudolf ve Joan Benesch'in 1950'lerin ortalarında geliştirdikleri ve koreoloji adını verdikleri Benesch sistemidir. Londra'daki Koreoloji Enstitüsü'nün (1962) benimsediği bu yazım, daha çok İngiliz Kraliyet Balesi'nce kullanılmaktadır. Benesch sistemi, kullanılması Laban işaretleme sisteminden daha basit olmakla birlikte, tempo ve ritim kayıdındaki sınırlılığı yüzünden eleştirilmektedir.

Laban işaretleme sisteminin yaygınlığı, özellikle New York'ta 1940'ta Laban'ın düşüncelerini geliştirmek üzere kurulmuş olan Dansyazım Bürosu sayesinde artmaktadır. Laban'ın ölümünden sonra Almanya'dan Albrecht Knust, ABD'den Ann Hutchinson Guest, Laban işaretleme sisteminin belli başlı uzmanları durumuna gelmişlerdir. Dansyazım aracılığıyla pek çok dans, gelecek kuşaklar için korunmuştur, ama kayıt işlemleri hâlâ ağır ve zahmetli olmaktadır. Son zamanlarda dansyazımın kullanılabilişliğini artırmak için özellikle Columbia Üniversitesi'nde yazım işlemini bilgisayar kumandalı bir video gösterim bağlantısıyla birleştiren bir sistem geliştirmek yolunda çalışmalar yapılmaktadır.

Dante ALIGHIERI (d. y. 15 Mayıs - 15 Haziran 1265, Floransa - ö. 13/14 Eylül 1321, Ravenna), İtalya'nın en büyük şairi, Batı edebiyatının en büyük ustaları arasında sayılan yazar, edebiyat kuramcısı, ahlak felsefecisi ve siyasal düşünür. *La divina commedia* (y. 1310-21; *İlahi Komedya*, 1955-56 3 cilt; 1984, 2 cilt) adlı manzum destanı Hristiyanlık öğretisinin ve dünya edebiyatının başyapıtlarındandır.

Gençlik yılları. Dante'nin yaşamıyla ilgili bilgilerin büyük bölümü yapıtlarından çıkarılmaktadır. Floransalı bir burjuva ailesinin oğlu olarak doğdu; ömrü boyunca da bu kente bağlılık duydu. *İlahi Komedya*'nın "Paradiso" (Cennet) bölümündeki bazı kantolarda ailesinin kökenini anlatırken atası Cacciaguida'dan söz eder; Alighieri soyadı da bu büyükbabasının karısının adından gelir. Dante, ustası Brunetto Latini ve yetenekli dostu Guido Cavalcanti'yi de anlatır, ama ana babasıyla ilgili hiç bilgi vermez. Annesi Bella'yı küçükken kaybettiği, babasının da ikinci kez evlendiği bilinmektedir. Dante, ablası ve biri kız, öbürü erkek iki üvey kardeşiyle büyüdü. Babası öldüğünde 18, 1277'de nişanlandığı Gemina Donati'yle evlendiğinde de 20 yaşındaydı. Floransa'da siyasal ve ekonomik üstünlük sağlamak isteyen imparatorluk yanlısı Ghibellinolar ile papalık yanlısı Guelfolar arasındaki uzun mücadelede Dante'nin ailesi, Guelfoların yanında yer aldı; Guelfolar 1266 Benevento Savaşı'yla kentte yönetimi ele geçirdi. Bu tarihten sonra da şiddetli çekişmelere sahne olan Floransa'da yitşen Dante, *İlahi Komedya*'da ayrılıkların asıl sorumlusu olarak feodal soyluları gösterir.

Çocuk yaşta dilbilgisi ve retorik çalışmalarıyla Latin yazarları tanıma fırsatını bulan Dante, değişik edebi akımların boy attığı Floransa kültür çevresinin etkisiyle ilk gençlik döneminde şiir yazmaya başladı. Bu yıllarda en çok Brunetto Latini ve Guido Cavalcanti'nin etkisinde kaldı. Kent yönetiminde etkin, süslü Latince düzyazıda usta olan ve felsefi metinlerle İtalyanca şiirler yazan Latini, Dante'nin önünde büyük bir örnekti. Edebiyatın yazarı ölümsüzleştirdiğini de ondan öğrendi. Bununla birlikte Dante, Sicilya Okulu'nun ve Guittane d'Arezzo'nun izinden giden Floransalı şairlerden de etkilendi. Ama sanatını gerçekte yönlendiren Guido Cavalcanti'nin şiirleri ve onunla kurduğu dostluk oldu. Cavalcanti'nin etkisiyle Dante balad türüne yeni ve dramatik bir boyut kazandırdı. Esin kaynağı Beatrice için yazdığı şiirlerde ise geleneksel aşk şiiri modellerini bırakarak, ustalarının ustası Guido Guinizelli'nin izinde kendi üslubunu yarattı. Beatrice'nin güzelliğini tarınsal bir belirti, metafizik bilginin aracı olarak gördüğü bu şiirlerde mistik bir kıyaslamaya yöneldi. "Donne ch'avete intelletto d'amore" (Aşkta Anlayan Kadınlar) adlı kanzonası *stil nuovo* (yeni üslup) olarak bilinen edebi eğilimin bir çeşit şiiel bildirgesiydi. Ama bu gelişmeler, Cavalcanti ile arasırdı doğacak ayrılığın da habercisiydi.

La vita nuova. Dante dokuz yaşından ben aşık olduğu Beatrice Portinari'nin 1290'da ölümünden sonra yoğun bir çalışma dönemine girdi. 1283-93 arasında yazılmış 31 şiirin düzyazı bir çerçeveye içine yerleştirildiği *La vita nuova* (y. 1293; *Yeni Yaşam*) bu dönemin ilk önemli ürünüdür ve Beatrice'ye duyduğu ilk gençlik aşkını anlattığı bu tür "anı kitabı" niteliğini taşır. Yapıtın düzyazı çatısı içinde yer alan şiirlerin üslupları oldukça değişik; örneğin ilk bölümde 10 yıl kadar önce Cavalcanti'ye yazdığı bir sone yer alır. Lirik şiirlerin edebi ve manevi anlamlarını açıklayan düzyazı bölümler ise bir tür otobiyografik roman niteliğindedir. Bu bölümde Dante dokuz yaşında Beatrice'ye rastlamasından sonraki 18 yılı anlatır. *La vita nuova*'daki övgü şiirlerinde, Dante'nin sonraları "Paradiso"da geliştirdiği Beatrice ile Tanrı arasındaki paralel ilişki teması ilk kez ele alınır. Beatrice de modern esin perisinin ilk büyük örneği olarak belirlir.

Beatrice'nin ölümü Dante'nin yaşamında olduğu kadar şiirinde de yeni bir dönemi

başlangıcı oldu. Klasik yazarların yapıtlarını okuduğu, dinsel ve felsefi tartışmalara katıldığı bu dönemde Dante'nin olgunluk dönemi başyapıtlarının temaları, üslup ve ölçü özellikleri belirmeye başladı. Aşk dışında felsefe ve öğreti temalarının işlendiği şiirler yazdı. 1296'da aşkına karşılık vermeyen Pietra adlı bir kadın için yazdığı dört *rime petrose* (duygulu şiir) ise hem ölçü, hem de üslup bakımından şairin olgunluk dönemini çağırıştırır. Provans trubaduru Arnaut Daniel örnek alınarak yazılan bu şiirler *İlahi Komedy*'daki üslubun da habercisidir. Dante'nin günün düşünce akımları ve ya-

amacıyla 1301'de Sta. Trinità Kilisesi'nde toplandılar. Günümüze kalan belgelerden Dante'nin Beyaz Guelfolardan oluşan büyük bir grubun önderliğini yaptığı, Floransa'daki 1300-01 olaylarında da önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Kenti tehdit eden tehlikeler karşısında Dante 1301'de üç kez bütün iktidarın lonca yönetimine verilmesi çağrısında bulundu. Ama papayla anlaşılan Fransa kralının kardeşi Charles de Valois, Floransa sınırlarındaki Siyah Guelfo karargahına varmıştı. Bir uzlaşma girişiminde daha bulunan Beyazlar, aralarında Dante'nin de

"Dante ve Yapıtı", Domenico di Michelino'nun bir resmi, 1465; Floransa Katedrali
Alınan - Mansell / Art Resource

şam biçimlerini değerlendirdiği felsefi kanzonaları ise Floransa'daki siyasal olayların izini taşır.

Siyasal yaşamı ve 1302 sürgünü. Guelfo komününün demokratik ülkülerine bağlı kalan Dante, 1289'da süvari olarak Ghibellinolarla karşı Campaldino Çarpışması'na ve Piza'nın Caprona Kalesi'ne düzenlenen sefere katılmıştı. 1295'te Giano della Bella'nın devrilmesini izleyen günlerde Doktorlar ve Ezzacılar Loncası'na girdi ve etkin olarak politikaya atıldı. 1296'da Yüzler Konseyi'ne (yurttaş parlamentosu) katılarak soylulara karşı çıkarılan yasaları destekledi. Dante'nin bu dönemdeki ahlaki ve demokratik eğilimleri ahlaki soyluluğu ve güzelliği öven kanzonalarına yansımıştır.

1297'de Papa VIII. Bonifatius kendisine karşı olan Romalı Colonna ailesine karşı bir sefer düzenledi. Kardinal Matteo d'Acquasparta'yı da yardım toplamak için Floransa'ya gönderdi. Olayla ilgili kesin tutumu bilinmemekle birlikte Dante "Inferno'da (Cehennem) papanın iktidar hırsından açıkça söz eder. Guelfoların Siyah Guelfolar ve Beyaz Guelfolar olarak ikiye ayrılmasının bir nedeni de Bonifatius'un bu hırsıdır. Papanın görünürde iki tarafı uzlaştırmak, ama gerçekte Siyahları desteklemek için Matteo d'Acquasparta'yı 1300'de ikinci kez Floransa'ya göndermesinden sonra Dante Guelfo Birliği'ni güçlendirmesi için 7 Mayıs'ta San Gimignano'ya gönderildi. 15 Haziran - 14 Ağustos 1300 arasında altı lonca başkanından biri sıfatıyla kent yönetimine seçildi. Dante ve öbür yöneticiler taraf tutmayarak hem Siyah, hem Beyaz Guelfoların ileri gelenlerini sürgüne gönderdiler. Sürgün edilenler arasında Dante'nin eski dostu Guido Cavalcanti de vardı. Dante lonca yönetiminden ayrıldıktan sonra Beyaz Guelfolar sürgündeki yandaşlarını geri çağırdılar. Siyahlar ise yönetimi ele geçirmek

bulunduğu üç kişilik bir kurulu papaya elçi gönderdiler. Böylece Dante bir daha dönmek üzere Floransa'dan ayrıldı. 1301'de kente giren Charles kısa sürede aşırı Siyah yandaşlarının desteğini kazandı. Sürgündeki Siyahlar Floransa'ya dönüşüne Beyazlar yargılanmaya başladı. Kamu fonlarını kötüye kullanmakla suçlanan Dante üç gün içinde 5 bin florin gibi çok yüksek bir parayı ödemeye ve iki yıl Toscana bölgesi dışında sürgün yaşamaya mahkûm edildi. 1302'de Floransa dışında bulunduğu için para cezasını ödeyemeyen Dante'nin 14 arkadaşıyla birlikte yakılarak idamına karar verildi. Dante karara şiddetle karşı çıktı ve Ghibellino yanlısı ailelerin askeri yardımıyla Floransa'ya zorla girmek için sürgündeki öteki Beyazlar ve Ghibellinolarla birleşti. 1303'te XI. Benedictus'un papa olmasıyla sürgündekilerin baş umutları arttıysa da Siyahlar görüşmeleri çıkmaza soktular. Dante Arezzo'da bulunan sürgünleri savunan I. Mektup'u bu görüşmeler öncesinde yazdı. 1304'te Benedictus'un ölümünden sonra Beyazlarla Ghibellinolar yeniden silaha sarıldılar, ama La Lastra'da uğradıkları yenilgiden sonra bütün umutları söndü. Floransa'ya karşı silahlanmayı reddeden Dante bu çatışmayı onaylamamış ve uzlaşma politikası önermişti. Bu tutumunun kanıtı o dönemde yazdığı *De vulgari eloquentia* (y. 1304-07; Halk Dilindeki Belagat Üzerine) ve *Il convivio* (y. 1304-07; Ziyafet) adlı yapıtlarında görülebilir.

De vulgari eloquentia, *Il convivio* ve *De monarchia*. Parasız, korumasız, dostsuz olarak İtalya'da dolaşan Dante huzuru okumakta ve şiir yazmakta buldu. 1303'te Forlì ve Verona'ya gitti. 1304-06 arasında felsefe, hukuk, retorik çalışmaları için uygun bir ortam olan Bologna'da kaldı. *De vulgari eloquentia* ile *Il convivio*'ya da burada başladı. Hem avunmak, hem doğduğu ken-

tin sınırlarını artık çok aşmış bir düşünür ve sanatçı olduğunu göstermek için ortaya koyduğu bu yapıtlar Floransa'ya duyduğu özlemi yansıtır. İkisi de olgun bir coşku ve özlü, zorlamasız bir ritimle yazılmış, ikisi de tamamlanmamıştır.

Dört kitap olarak tasarladığı, ama II. Kitap, XIV. bölümde yarım bıraktığı *De vulgari eloquentia* Dante'nin dilbilime, felsefeye ve retoriğe duyduğu ilgiyi yansıtır. Latince yazılmış olmakla birlikte yapıt, halkın anlayabileceği ölçüler bulmaları için şairleri yönlendirmeyi amaçlayan bir tür bildirgerdir. Dante I. Kitap'ta *locutio vulgaris* (zaman ve mekân içinde değişken, iletişim aracı olan dil) ile *grammatica* (kurallarla durağan biçime sokulmuş edebî dil) arasında bir karşıtlık kurar. Yapıtın asıl amacı İtalyan yerel diline belirli kurallar koymaktır. Provans, Fransız ve İtalyan yerel dillerini inceleyen Dante, edebî bir dil için İtalyancanın pek çok lehçesinden birini seçer.

1306'da Bologna komünü Floransalı sürgünleri sınır dışı etti. Dante 1307 sonu ya da 1308 başına değin İtalya'da dolaştı. Bu arada *Il convivio*'yu yazmayı sürdürdü. Ama 15 kitap olarak tasarladığı yapıtın ancak dört kitabını yazabildi. *Il convivio*'nun ansiklopedik ve didaktik içeriği, ustası Brunetto Latini'yi anımsatır. *Treisor* adlı ansiklopedik yapıtını Fransızca yazan Latini bilimsel kitapların Latince yazılması geleneğini kırmıştı. Bu yapıtta kendi ana dilini kullanan Dante ise İtalyan edebî düzyazısının temellerini attı. Yapıtın amacı, günün siyasal ve ahlaki sorunlarını hukuksal ve metafizik bir çerçeve içinde ele almaktır.

Bologna'dan sürülen Dante 1306'da Sarzana'da Luni piskoposu ile Marki Franceshino Malaspina arasında barışı sağladı. Dante'ye göre süregiden huzursuzlukların nedeni bir Kutsal Roma-Germen imparatoru olmamasıydı. Bu yüzden 1309'da papanın imparatorluk tacını giydirmek için Roma'ya çağırıldığı Heinrich'i bir kurtarıcı olarak gördü. Prenslere ve İtalyan halkına "Universis et singulis" (Birlikte Tek Olarak) başlıklı V. Mektup'u yazarak (1310) imparatorun gelişini selamlamalarını istedi. 1311'de Heinrich'e yazdığı VII. Mektup'ta ise, kendisine karşı çıkan Floransa üzerine yürümesini önerdi. Bu yüzden Floransa'nın sürgünleri için çıkardığı affın dışında bırakıldı. Ama imparatorun kenti kuşatan birliklerine de katılmadı.

Dante'nin Latince yazdığı *De monarchia* (y. 1313; Monarşi Üzerine) üç kitaptan oluşur. İlk iki kitapta *Convivio*'daki görüşler yinelenerek imparatorluğun gerekli olduğu savunulur. Üçüncü kitapta imparatorun gücünün doğrudan Tanrı'ya mı, yoksa onun vekili papaya mı bağlı olduğu tartışılır. Dante'ye göre papanın olduğu gibi imparatorun yetkisi de doğrudan doğruya Tanrı'dan gelir. Bu yüzden de kilisenin dünya işleriyle doğrudan ilgilenmesi öngörülmemiştir. *De monarchia*'da Tanrı'nın insanlığa yüklediği iki amaç gösterilir; bunlardan birine zaman içinde, öbürüne sonsuzluk içinde ulaşılır. Dünyadaki mutluluğa imparatorun yol göstericiliğinde, ilahi mutluluğa ise yalnızca papanın yol göstericiliğinde varılabilir. Tanrı'nın sadık kulu olan imparator ise papaya saygı göstermelidir.

Heinrich ile papa V. Clemens'in arasının açılması ve imparatorun ansızın ölmesi Dante'yi düş kırıklığına uğrattı. Bir süre Toscana'da kaldıktan sonra, 1316'da Verona'ya, 1318'de de şair Guido da Polenta'nın konugu olarak Ravenna'ya gitti. Burada

karısı Gemma Donati'den olan çocukları Pietro, Iacopo ve Antonia ile buluştu. Tarihsel temalı Latince bir şiir yazmasını isteyen Bolognalı dilbilimci Giovanni di Virgilio'ya yanıt olarak Latince iki eglog yazdı. Guido da Polenta tarafından elçi olarak gönderildiği Venedik'ten Ravenna'ya dönerken sıtmaya yakalandı. 1321'de öldüğünde *İlahi Komedya*'nın "Paradiso" adlı bölümünü yeni bitirmişti.

İlahi Komedya. *Il convivio* ve *De vulgari eloquentia*'yı yarım bırakarak 1308 sıralarında yazmaya başladığı *İlahi Komedya*'da Dante acılarını, umutlarını, nefretlerini ve her şeyden üstün tuttuğu inancını uçsuz bucaksız bir freskte yansıttı; ahlaki ve siyasal dünya görüşünü, insanın ödev ve amaçları konusundaki düşüncelerini manzum biçimde anlattı. Dante her şeyden önce bir şairdi. Bu nedenle de insanlığın ruhani olarak ve uygarca yenilenmesine ilişkin düşlerini ancak şiir diliyle anlatabilirdi. Ortaçağın alegorik şiir geleneğine yakından bağlı olan *İlahi Komedya*'yı yazarken Vergilius'un *Aeneis*'ini örnek aldı; Kitabı Mukaddes'in şüresel dilinden ve kutsal metinlerden etkilendi.

İlahi Komedya "Inferno" (Cehennem), "Purgatorio" (Araf) ve "Paradiso" (Cennet) başlıklı üç bölümden ya da *cantica*'dan (ilahi) oluşur. İtalyan halk diliyle yazılan yapıtın uyak düzeni *terza rima*'dır (*aba, bcb, cdc*...). Yapıtta 100 kanto yer alır, her *cantica*'da 33 kanto vardır; bir kanto ise öndeys olarak yazılmıştır. Böylece Üçleme'yi simgeleyen 3 sayısı yapıtın bütün bölümlerini belirler. *İlahi Komedya*'nın konusu Dante'nin Vergilius'un ve Beatrice'nin yol göstericiliğinde Cehennem, Araf ve Cennet'te yaptığı yolculuktur. Yapıtta göre yer-yüzünde mutluluğa ahlaki ve düşünsel erdemler yoluyla ulaşılabilir. İlahi mutluluğa ise inanç, umut, hayırseverlik gibi Hristiyan erdemlerine göre yaşayarak varılabilir.

İlahi Komedya'daki yolculuk sırasında şair uygar olmayan, aklın ve erdemin bulunmadığı dünyayı simgeleyen "karanlık orman"dan, sonsuz iyiliği simgeleyen Tann'nin ülkesine doğru sürekli yükselir. Şairin geçirdiği deneyim alegorik anlamda Dante'nin kendi ruhsal yaşamının tarihidir. Okur, dinsel bir alegori içinde, yaşanan dönemin trajik durumu üstüne düşünmeye ve çözüm yolları aramaya çağılır. Dante'ye göre insanlığın tükenmek bilmeyen hırsına ancak imparatorluk engel olabilir; kilise de başlangıçtaki saf ve yoksul durumuna dönmelidir. Korumucusu Cangrande'ye yazılan XIII. Mektup'la birlikte düşünüldüğünde *İlahi Komedya*'nın amacının "bu dünyada yaşayanları acılardan kurtarıp mutluluğa götürmek" olduğu söylenebilir.

Değerlendirme. İtalya'nın yetiştirdiği en büyük şair olan Dante, Shakespeare ve Goethe'yle birlikte Batı Avrupa edebiyatının üç büyük dehasından biri olarak kabul edilir. *İlahi Komedya*'yı Latince yerine İtalyanca yazarak Avrupa edebiyatının Latince dışında yeni bir evrime yönelmesini etkilemiş, ayrıca İtalyancanın gelişmesini kesin bir dönüm noktası olmuştur. Dante'nin İtalyan edebiyatı tarihinde önemli yer tutan öteki yapıtları bir yandan yeni edebi biçimler getirirken bir yandan da 14. yüzyılın Petrarca ve Boccaccio gibi ünlü şair ve yazarlarını etkilemiştir. Şairin yaşamöyküsünü yazan Boccaccio, 1373-74'te *İlahi Komedya* üzerine bir dizi konferans vermiş, Dante'nin yapıtları daha o dönemde üniversite programına alınmıştır. Dante'nin *divino poeta* (ilahi şair) adıyla anılması ise 1555'te Venedik'te yapılan baskısında yapıtının yal-

nızca *Komedya* olan adına bu sıfatın eklenmesine yol açmıştır.

dantel, süs olarak kullanılmak için üretilen delikli dokuma. İlmek atma, ağ gibi örme, örme ya da iplik bükme yoluyla, iğne, iğ, mekik ya da tığla yapılır. Dantel ile hazır bir dokuma üstüne yapılan işleme(*) arasında kesin bir ayırım yapmak oldukça güçtür. Örneğin Limerick (*bak. ağ üstüne işleme*) ve ağ dantel(*) gibi bazı danteller kimi zaman delikli dokuma (*bak. ağ kumaş*) üstüne yapılan bir tür işleme olarak nitelendirilirken, delikli dokuma görünümünde olan ince örgüler, bazı müzelerin dantel sınıflamasına karşın, genelde dantel olarak kabul edilmez. Ayrıca dokuma tezgahında yapılan delikli dokumalar da (örn. brokar tül) dantel sınıflandırmasına girmez.

1800'lerden önce dantel ipliği genellikle ketendi; 1800'den sonra, daha çok pamuk kullanılmaya başladı. İpek, metal iplikler ve ender olarak da yün, ödağacı lifi ve pek çok çeşitli kıl da dantel yapımında kullanılıyordu.

Sanat değeri taşıyan danteller ya iğne danteli ya da iğ dantelidir. Oldukça güç bir teknik olan iğne danteli, dantelin ilk yapılmaya başladığı dönemler dışında amatörlerce pek fazla benimsenmedi. İğ dantelininse üstün bir beceri ve ustalık gerektiren karmaşık türlerinin dışındaki basit örneklerini hem amatörler, hem el sanatçıları yaygın olarak ürettirler. İkincil sayılan teknikler arasında antika işi(*) (*punto tirato*), aplike dantel(*), kesme işi(*) (*punto tagliato*), file ya da ağ dantel, makrame(*) ya da düğümlü dantel (*punto a groppo*), *punto avorio*, tığ danteli(*) ve şerit gipür(*) vardır.

Delikli süs dokumalarının ilk örneklerine Eski Mısır mezarlarında rastlanırsa da, gerçek dantel Rönesans'tan önce görülmez. Ayrıca bazı basit tekniklerin ilk kez Yakındoğu'da ortaya çıkmış olmasına karşın, dantel sanatı Avrupa kökenlidir. 15. yüzyılın sonlarında bazı İtalyan ve Felemenk resimlerinde, keten giysilerde ve yastıkların çevresinde iğne dantelinin başlangıcı olan, süslü kenar dikişleriyle dantel benzeri dar ara süsleri görülür. İlk iğ danteli konusunda fazla bilgi yoktur.

İğne danteli. İğne dantelinde desen önce parşöme ya da kalın bir kâğıda çizilir. Ardından dantelin katkısını oluşturmak amacıyla desenin ana çizgilerinin üstünden teğelle geçilir. İğne ve tek sap iplikle farklı sıklıkta bir dizi ilmik oluşturulur. İlmikler üstlerine gelecek ilmik sırasını tutması için düz bir sıra halinde yapılır. İğne örneğe batırılmadan yalnızca çatki üstünde çalışılır. Bütün desen bittiğinde örnekle dantel arasındaki teğel sökölür ve dantel örnekten ayrılır.

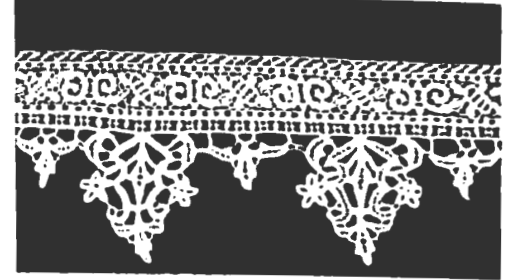
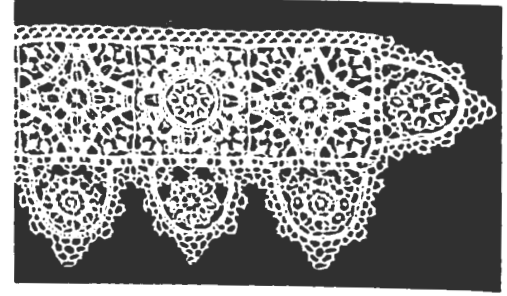
Fransa'da XIV. Louis döneminde Maliye Bakanı Jean-Baptiste Colbert, Alençon'da (*bak. Alençon danteli*) ilk imalathaneleri kurdu ve Venedik'ten ustalar getirtti. Ardından Argentan'da (*bak. Argentan danteli*) ve Bayeaux'da da imalathaneler açıldı. Bayeaux'da 1855'te geliştirilen ve temelde Alençon dantelinin motiflerinin kullanıldığı bu danteller Colbert danteli olarak anılır.

1720'den sonra Brüksel'de Alençon dantelinin taklitleri üretildi, 19. yüzyılın ikinci yarısında da iğne ile tül danteller(*) yapıldı. 1840'tan sonra İrlanda'da Armagh'taki Tyrnan'da, Cork'taki Youghal'da, Kerry'deki Kanmare'da ve Wexford'daki New Ross'ta 17. yüzyıl Venedik dantellerini temel alan imalathaneler açıldı.

Doğu Akdeniz adalarında, özellikle Kıbrıs ve Rodos'ta Bibila danteli adı verilen daha kaba bir tür iğne danteli üretilirdi. Bazen renkli ipliklerin de kullanıldığı bu danteller-

de çiçekler sıkışık bir düzen içinde, yapraklarsa kıvrık dalların ucunda ve çiçekten ayrı bir biçimde verildi. Bunlarda zemin genellikle ilmiklerden oluşturulurdu.

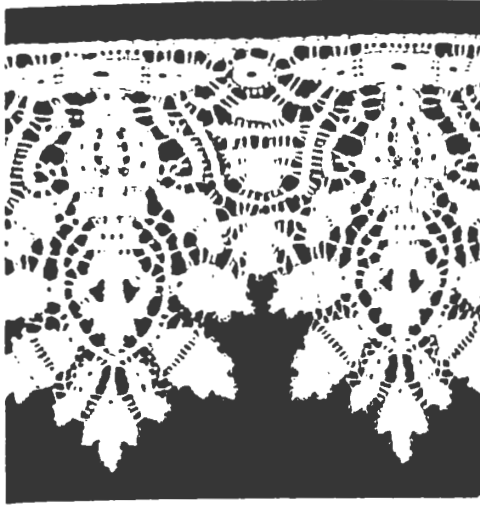
İğ danteli. Kopanaki olarak da bilinen bu dantel türü ince uzun özel makaralara (iğ)

Venedik iğne danteli örnekleri, 16-17. yy; Boymans-van Beuningen Müzesi, Rotterdam
Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam

sanılmış ipliklerin birbiri içinden geçirilmesiyle yapılır. Model bir kâğıda çizilir ve düğüm noktaları minik delikler açılarak işaretlenir. Kâğıt, bir yastık ya da özel bir sehpanın üstüne yerleştirilir ve ipliklerin uçları, sarılı oldukları iğler aşağı sarkacak biçimde buna iliştilir. Sonra her ele bir çift iğ alınıp bunlar birbiri içinden geçirilerek düğümler oluşturulur ve her düğüm yastığın üstündeki model kâğıdında delikle gösterilmiş yere bir iğneyle tespit edilir. Sonra yeni bir çift iğ alınarak bu işlem bir yandan öbür yana doğru tekrar edilir. Oluşturularak biten dantel, iğneler alınarak yastığın üstünden kaldırılır.

Saçakların düğümlenmesi uygulamasından türeyen bu teknik, iğne dantelinden daha sonra ortaya çıkmış ve ilk örnekleri büyük olasılıkla 16. yüzyıl başlarında yapılmıştır. İlk olarak İtalya'da mı yoksa Flandre'da mı yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. İlk iğ dantelleri dar bir şerit halinde işleyen, dar açılı nakış sıralarından oluşuyordu ve desenler genellikle iğne danteli örneklerine benziyordu. İğ danteli 16. ve 17. yüzyıllarda kolalı yüksek yakalarda çok kullanıldı. Fransız iğ dantelleri arasında Lille, Arras, Paris ve Cluny işleri ünlüdür. Eskiden Flandre sınırları içinde bulunan, Fransa'nın kuzeybatısındaki Lille kentinde 16. yüzyıldan beri yapılan Lille danteli, çok ince, altıgen gözlü zemin dokusu ile tanınmıştır. Bu dantel ağ biçimli zemin üstüne küçük kare noktalar serpiştirilerek yapılır. Buna benzer bir başka iğ danteli de 17. yüzyılda Arras'ta üretilmeye başlamıştı. Lille dantelindekilere benzer çiçek motiflerinin ege-men olduğu bu dantel oldukça sağlamdır. 1634 dolayında Île de France'ta var olduğu bilinen dantel sanayisinin bir ürünü olan Paris danteli, bükülmüş iplikle yapılmış, altı köşeli yıldız biçiminde bir ağ dokusundan oluşurdu. 19. yüzyılın ortalarında Fransa'daki Cluny Müzesi'nde sergilenen geometrik desenli 16. ve 17. yüzyıl dantelleri örnek alınarak yapıldığı için Cluny danteli diye anılan dantel 1862'den sonra Lorrain'de, ayrıca İngiltere'de Nothingham'da ve Belçika'da Brugge, Ieper (Ypres) ve Courtrai gibi merkezlerde üretildi.

Flandre işi bir iğ danteli (kopanaki), 17. yüzyılın ilk çeyreği; Boymans-van Beuningen Müzesi, Rotterdam
Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam

İngiltere'de yapılan iğ dantelleri arasında ise Honiton, Buckinghamshire, Bedfordshire ve Leavers dantelleri önemliydi. 17. yüzyıl ortalarında Devonshire'daki Honiton'da yapılmaya başlayan dantel, daha çok 19. yüzyılda üretilen ve noktalı ağ zemin üstüne çiçek motiflerinin egemen olduğu desenlerle tanınır. Yaklaşık 1665'ten 20. yüzyılın ilk çeyreğine değin, özellikle Olney ve Newport Pagnell'e yerleşen Flaman ve Fransız dantel işçileri, Lille danteline özgü altıgen ağ zemin ve çiçek motiflerini kullanarak Buckinghamshire dantelini ürettiler. Bu dantelin özelliği, çeşitli başka desenlerin yanında gül ve lale motifleriydi. Gene aynı tarihte Bedfordshire'da da benzer bir dantel üretilmeye başlamıştı. Ama bu, yaklaşık 1851'den sonra daha kolay işlenen, daha ucuz ve daha kaba bir dantel haline geldi. Nottingham'lı John Leavers'ın 1813'te patentini aldığı bir makineyle ürettiği dantel kendi adıyla anılacaktı. Önceleri Buckinghamshire danteline, daha sonra başka dantellere benzetilerek yapılan Leavers dantellerinin yüzyılın ortasından sonra çok gelişmiş makinelerde üretilenlerini el işi dantellerden ayırmak çok zordur. 18. yüzyıl sonuyla 19. yüzyıl başlarında Danimarka'da Tønder'de (bugün Tønder) çiçek desenli iğ dantelleri yapıldı. Özgün bir üslubu bulunmamakla birlikte Tønder danteli İngiltere'de çok tutulmuştu.

Makine yapımı dantel türlerinin rekabetine karşın el işi dantel yapımı I. Dünya Savaşı'na değin sürdü. İğ, iğne ve ağ dantelinin büyük bir bölümü, Avrupa ve ABD'ye ibraç edilmek üzere Çin'de üretiliyordu. 1920'lere gelindiğinde dantel yapımı her yerde hızla yok olmaya başladı. 20. yüzyılın ikinci yarısında Burano ve Brugge gibi merkezlerde daha çok hediyelik eşya türünde danteller üretilirdi.

İlk bilinen dantel örnek kitapları 1527'de Matteo Pagano tarafından Venedik'te ve Pierre de Quinty tarafından da Köln'de basılmıştı. Bu kitaplar saraylı ve soylu hanımlar için hazırlanmış, onlara ithaf edilmişti. İlk broşürlerde genellikle teknik açıklamalar yoktu. Daha sonra yaygınlaşan örnek kitapları içinde en beğenilenleri Parisli Federico de Vinciolo'nun (1587), Venedikli Cesare Vecellio'nun (1592), gene Venedikli Isabetta Catanea Parasole'nin (1595) ve Frankfurtlu William Hoffman'ın (1604, genişletilmiş baskı 1607) dantel ve işleme desen kitaplarıdır. Geoffrey Whitney'nin *A Choice of Emblemes* (1586; Amblemlerden Seçmeler), John Taylor'ın *The Needle's Excellency* (1621; İğnenin Üstünlüğü) ve Richard Shorleyker'ın *A*

schole house for the needle (1624; İğne Danteli Okulu) bu alanda İngiltere'de basılmış başka kitaplarıdır.

Danthonia, buğdaygiller (*Poaceae*) familyasından, 100'ü aşkın çokyıllık bitki türünü içeren cins. Anayurdu Güney Yarıküre'nin ılıman bölgeleri olan bu bitkiler, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Amerika'da yem bitkisi olarak önemli bir yer tutar. Grimsi yeşil renkli yaprakları birbirine karışmış dağınık kümeler oluşturan *D. spicata*, Kuzey Amerika'nın kurak ve fakir topraklarında yetişir.

Danton, Georges (-Jacques) (d 26 Ekim 1759, Arcis-sur-Aube - o. 5 Nisan 1794, Paris, Fransa), monarşinin yıkılması ve Birinci Cumhuriyet'in kurulmasında (21

Danton, Constance-Marie Charpentier'in portre çalışması; Carnevalez Müzesi, Paris
J.E. Bulloz

Eylül 1792) önemli rol oynayan Fransız devrimci önder ve hatip. Kamu Güvenliği Komitesi'nin ilk başkanı olarak görev yapmış, ama Terör Dönemi'nde gitgide sertleşen bir muhalefet yürütmesi giyotine gönderilmesine yol açmıştır.

Gençliği. Avukat Jacques Danton'un ikinci karısı Marie-Madeleine Camus'den doğan oğluydu. Bir süre Champagne'da okula gitti. 1773'ten sonra Troyes'daki Oratoryen rahipler tarafından eğitildi. 1784'te Reims'de hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra, Paris'e giderek avukatlık yapmaya başladı. 1787'de yasama ve yargı işlevleri olan *Conseil du roi*'da (Krallık Konseyi) avukatlık görevini satın aldı. Ardından da Antoinette Charpentier ile evlendi.

Danton, devrimin patlak verdiği Temmuz 1789'da Cordeliers bölgesinin yurttaş muhafız örgütüne (*garde bourgeoise*) girdi ve ekimde bölge başkanlığına seçildi. 1790 ilkbaharında, bölgesinden bazı militanlarla birlikte sonradan Cordeliers Grubu olarak tanınan örgütü kurdu. Bu dönemde Danton'un ünü henüz bölge sınırlarını aşmamıştı. Ocak 1790'da geçici Paris Komünü üyesi olduysa da, meclis eylülde son biçimini aldığı zaman yeniden seçilmeyi başaramadı. Ocak 1791'de Paris ili (*département*) yöneticiliğine seçildi, ama bu görevinde etkili olamadı.

Danton, 1791'de Cordeliers Grubu ile bir başka politik örgüt olan Jakobenler Grubu'nda yaptığı konuşmalarla adını duyurdu. Ama asıl XVI. Louis'nin haziranda ülkeyi terk etme girişimini izleyen bunalım sırasında devrimci hareket içinde etkili olmaya başladı. Cordeliers Grubu üyeleri, kaçma girişiminin ardından kralın tahttan çekilmesini talep eden bir dilekçe sundular. Altında imzası bulunanların bir bölümünün 17 Temmuz'da Ulusal Muhafız Birliği tarafından katledilmesine yol açan bu dilekçede Danton'un imzası yoktu. Gene de Danton olayları izleyen baskı döneminde Londra'ya

sığındı. Théâtre Français bölgesinden Yasama Meclisi seçimlerine katılmak üzere Paris'e döndü ve Aralık 1791'de Paris Komünü savcı yardımcılığına seçildi.

Nisan 1792'de, Avusturya ve Prusya'ya savaş ilan edilmesinin yol açtığı bunalım sırasında, Danton halkın çıkarlarını savunmayı sürdürdü. 18 Haziran'da kralın danışmanı olan General Marquis de Lafayette'i konumundan yararlanarak siyaset oyunları yapmakla suçladı. Ama 20 Haziran'da Tuileries Sarayı onundeki gösterilere katılmadı. 10 Ağustos 1792'de kralığın yıkılmasına yol açan ayaklanma sırasındaki rolü açık değilse de, ayaklanmanın başarıya ulaşmasında çok etkili olduğu kabul edilir.

Monarşinin yıkılması. Danton, Devrim Mahkemesi'nde yaptığı konuşmada 10 Ağustos olaylarından "sorumlu" olmakla ovundu; ama ayaklanma onun ya da başka birinin çabalarıyla değil, kentin her yanından gelen adız militanların ortak eylemi sonucunda başarıya ulaşmıştı. Kralın devrilmesinde önemli bir rol oynamamakla birlikte, Yasama Meclisi'nce adalet bakanlığına seçildi. Danton yeni kurulan hükümetin resmen başkanı olmadığı halde en etkili üyesiydi. Bunda devrimci geçmiş kadar güçlü kişiliği ve çabuk karar verme yeteneği de önemli rol oynadı.

25 Ağustos 1792'de Longwy'nin işgal edildiği haberi gelip İçişleri Bakanı Jean-Marie Roland hükümeti Paris'ten Blois'a taşıma önerisinde bulununca, Danton buna şiddetle karşı çıktı ve Yürütme Konseyi'nin savaş çağrısında bulunan bildiriyi yayımlamasını sağladı. 2 Eylül sabahı Verdun'un kuşatıldığı haberi Paris'e geldi ve halk hainleri bulmak için cezavetlerini basmaya başladı. Bu sırada Danton, Yasama Meclisi'nde en ünlü konuşmasını yapıyordu: "Anayurdun düşmanlarını yenmek için cesarete, daha çok cesarete, bugün ve her zaman cesarete ihtiyacımız var; işte o zaman Fransa kurtulacaktır."

Eylül 1792 katliamları. Danton bu konuşmayı yaparken cezaevi katliamları başladı. Devrimcilerin ılımlı kanadı Jirondenler bu olaydan Danton'u sorumlu tuttular. Katliamları onun (ya da bir başkasının) düzenlediğine ilişkin kanıt yoksa da, Danton'un bunları durdurmak için herhangi bir çaba göstermediği kesindir. Ağustos ayaklanması gibi eylül katliamı da bir kişinin değil, Paris halkının eylemiydi.

Danton 6 Eylül'de Paris temsilcisi olarak Konvansiyon'a seçildi. Burada devrimci gruplar arasındaki anlaşmazlıklar sona erdirmek için büyük çaba gösterdiyse de uzlaştırma politikası Jirondenlerin engellemeleri yüzünden başarılı olamadı. Adalet bakanlığından ayrıldığı zaman Jirondenler ona verilen paranın hesabını istediler. Danton'un hesabını veremediği gizli harcamalara ayrılmış 200 bin livre, onun olaydan kırınglık duymasına, siyasal saygınlığının da zedelemesine yol açtı.

Danton bir görevle Belçika'ya gönderildiğinden, XVI. Louis'nin yargılanması başladığında Konvansiyon görüşmelerine katılmadı. Ama 15 Ocak 1793'te mahkemede hazır bulunarak, kralın ölüm cezasına çarptırılması ve bu cezanın tecil edilememesi yönünde oy kullandı. Görüşmelere katılmamakla birlikte, 1792 sonbaharından sonra davanın yönlendirilmesinde önemli rol oynamıştı. Eski bir devrimci olan Lomath kontu Theodore'un *Mémoires*'ında (Anılar) belirttiğine göre Danton, kralı kurtarmak istemiştir. Yoğun çabalarına karşın, bu konuda Jirondenlerin desteğini kazanamayınca, ruşvet yoluyla İngiliz hükümetinin

müdahale etmesini sağlamak için General Charles-François du Périer Dumouriez'yle birlikte bir komploya giriştiği ve ancak bunda başarısız olunca kralın idamı yönünde oy kullandığı sanılmaktadır.

Devrimin önde gelenlerinden olan Danton'un adı sık sık entrikalara da karıştı. Belçika ordusuna komuta eden Dumouriez ile olan ilişkileri hiçbir zaman aydınlatılmadı. Neerwinden yenilgisinden (18 Mart 1793) sonra Dumouriez Avusturya saflarına geçtiğinde, Jirondenler Danton'u generalin suç ortağı olmakla suçladı. Bunun üzerine Danton aynı suçlamayı Jirondenlere yöneltti ve bu olay aralarının onarılmaz biçimde açılmasına neden oldu.

Danton'un Kamu Güvenliği Komitesi. Danton, 7 Nisan 1793'te ilk Kamu Güvenliği Komitesi üyeliğine getirildi. Bir önceki gün kurulmuş olan bu komite devrimci hükümetin yürütme organına dönüşürken üç ay boyunca fiilen hükümet başkanlığını yürüten Danton da özellikle dışişleri ve askerlik konularıyla ilgilendi. Yönetimde bulunduğu bu ikinci dönemde bir uzlaşma ve anlaşma politikası izledi; düşmanla diplomatik görüşmeler yapmanın yollarını aradı. Danton müttefik koalisyonunu dağıtmak, hatta genel barışı sağlamak için görüşmelerin yararlı olacağına içtenlikle inanmış olabirdi. 1793 ilkbaharında galip durumdaki düşmanı ödünler vererek silahsızlandırmaya çalışmak artık düşünülmezdi. İzlediği anlaşma politikası yüzünden konumu sarsılan Danton'a 10 Temmuz'da görev süresi biten komitenin yerine kurulan yeni Kamu Güvenliği Komitesi'nde yer verilmedi.

İlimli muhalefetin lideri. Bu tarihten sonra Danton'un siyasal davranışı belirsizleşti. Birçok durumda Kamu Güvenliği Komitesi'nin politikasını desteklediği halde, belki de siyasal durumu istikrara kavuşturabilecekken, etkin bir rol oynamayı reddetti. Zaman zaman, gene halkın savunucusu ve kitlelerin taleplerini dile getiren biri olarak ortaya çıktı. Bununla birlikte giderek sağa kaydı ve istese de istemesi de, Cordeliers Grubu'nun içinden çıkan ilimli Indulgents (Hoşgörülüler) Grubu'nun önderi olarak görülmeye başladı.

4-5 Eylül 1793'te Paris'teki büyük halk gösterileri sırasında halkın taleplerini etkili bir dille savunmakla birlikte, hareketi sınırlamaya ve denetim altına almaya çalıştı. Örneğin, daha önce sürekli toplanan bölgesel meclis oturumlarının haftada ikiye indirilmesini istedi.

Teröre karşı çıkışı. Danton'un ilimli politik çizgisi 1793 sonbaharında daha da belirginleşti. Ama doğrudan müdahaleden kaçınarak hükümet politikasının eleştirilmesini arkadaşlarına bıraktı. Terör baskısına duyduğu hoşnutsuzluk, sağlık ve aile nedenlerini ileri sürerek politik yaşamdan çekilmesine yol açtı. Ekim 1793'te bir arkadaşına Jirondenlerle ilgili olarak, "onları kurtarmayı beceremeyeceğim," dediği ve ardından göz yaşlarına boğulduğu söylenir. 12 Ekim'de Konvansiyon'dan izin alarak doğduğu kente gitti. 21 Kasım'da geri döndüyse de dönüş nedenleri açık değildir.

Paris'e döner dönmez siyasal etkinliklerine yeniden başladı. Kiliseye karşı yürütülen harekette asırlıklardan kaçınılması konusunda Kamu Güvenliği Komitesi'ni ateşli bir biçimde destekleyen Danton, daha sonra da hükümete bağlılık andı için din adamlarının aylıklarının kaldırılmasına, dolayısıyla kilise ve devletin ayrılmasına karşı çıktı. Danton'un hükümetin istikrar politikasını destekleyişinde, açığı vurulmamış kişisel ve siyasal güdülerinin de rol oynadı.

Tutuklanmış ya da tutuklanma tehlikesi olan arkadaşlarını kurtarmaya kararlı olduğu gibi, aynı zamanda hükümetin devrimci gidişini de yavaşlatmak istiyordu. Jacques Hébert ile onun Cordeliers Grubu'ndaki dostlarının desteklediği aşırı terör ve sonuna kadar savaş görüşüne dayanan siyasete her noktada karşıydı.

1 Aralık 1793'te devrimci radikallere artık rollerinin sona erdiğini bildirerek ilimli siyasal çizgisini açıkça ortaya koydu. 1794 başında Danton ve arkadaşları daha sert bir muhalefet izlemeye başladılar. Devrimci gazeteci Camille Desmoulins, *Le Vieux Cordelier* adlı gazetesi aracılığıyla Dantoncu görüşlerin sözcülüğünü yapıyordu. Artık, yalnızca Robespierre'in Terör yönetimi değil, hükümet politikası bütünüyle eleştiriliyor ve böylece muhaliflerin umutları körükleniyordu.

Hükümetin sağdan gelen baskılara karşı harekete geçmeye karar vermesi olayların akışını tersine döndürdü. Coşkulu bir devrimci olan ve Danton'a yakınlığıyla tanınan oyun yazarı Fabre d'Églantines, Fransız Hindistan Kumpanyası olayında suçlanarak, Ocak 1794'te tutuklandı. Danton, milletvekillerinin halk önünde yargılanmasını isteyerek, dolaylı yoldan onu savunmaya çalıştı. Bunun üzerine bir milletvekili açıkça Danton'u ima ederek, "Fabre'in yanında oturan ve hâlâ ona aldanana yazıklar olsun," diye bağırды.

Bu olay Indulgents Grubu'nun yalnızca yenilgisinin değil, artık gözden çıkarılmış bulunan bu gruba yöneltilen karşı saldırının da habercisiydi. Danton ve arkadaşları kısa zamanda Hébert'in başını çektiği, Enragés (Öfkeliiler) olarak bilinen sol hizbin saldırılarına hedef oldu. Ama sağ ve sol gruplar arasındaki çatışmalar keskinleşip aşırı solun tutumu sertleşince hükümet Mart 1794'te Hébert ve Cordeliers Grubu'nun önderlerini tutuklattı. Ölümüne mahkûm edilen bu kişiler, 24 Mart'ta idam edildiler. Bunun üzerine Danton ve arkadaşları harekete geçme zamanının geldiğine inanarak baskılarını artırdılar. Ama hükümetin ilimli sağ muhalefet karşısında gerilemeye hiç niyeti yoktu. Birçok kez, kendisine yönelik tehditler konusunda uyarılan Danton ise korkmuyor ve "cesaret edemezler" diyordu. Sonunda 29-30 Mart 1794 gecesi Danton ve arkadaşları tutuklandı.

Danton'un yargılanması. Danton, Devrim Mahkemesi önünde görüşlerini cesaretle savundu. Konvansiyon, Danton'u susturmak için ulusal adalete hakaret eden sanığın mahkemeden çıkartılması kararını aldı. Bunun üzerine Danton, "artık kendimi savunmayacağım," diye bağırды; "beni ölümüne gönderin, şeref içinde uyuyayım". Danton, 5 Nisan 1794'te arkadaşlarıyla birlikte giyotinle idam edildi; cellata, "başımı halka göster, zahmete değer," dedi.

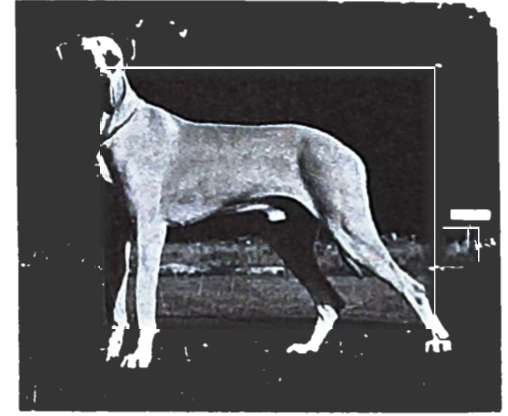
Değerlendirme. 19. yüzyılın ilk yarısında suçlanan Danton'un itibarı İkinci İmparatorluk döneminde geri verildi ve Üçüncü Cumhuriyet sırasında bir kahraman olarak yüceltilti. Hakkındaki önemli bir tartışma konusu zenginliğine ve dolayısıyla nüfuzunu kötüye kullanımına ilişkindir. Yaşadığı dönemde belge yokluğundan kanıtlanamamasına karşın, çağdaşlarına göre Danton'un nüfuzunu kötüye kullandığı açıktı. 20. yüzyılda akademik görüş başlangıçta iki bakış açısına ayrılmıştı: Bunlardan birine göre Danton gerçek bir demokrat ve sağlam bir yurtsever, ötekine göre ise devrime ihanet edebilecek ve kendisini saraya satabilecek ilkesiz bir politikacıydı. Bugün genel olarak Danton'un saraya bilgi taşıdığı ve bunun karşılığında saray bütçesinden para aldığı kabul edilmektedir. Ama, ulusuna ve dev-

rimci davaya bağlılığından da kuşku duyulmamaktadır.

Danton, *sans-culotte*'larla (ücretli işçiler ve esnaf) öteki devrimci önderlerden daha yakın ilişkiler kurabilmiş ve onların tutkularını paylaşabilmiş bir önderdi. Bunun yanı sıra cömertliği, hoşgörüsü ve enerjisiyle halkı hoşnut etmeyi de başarmıştı. Bütün bunlar halkın sevgisini kazanmasını ve 1792 yaz bunalımı sırasında devrime en iyi biçimde hizmet etmesini sağlamıştı.

Danu, ANU ya da DANA olarak da yazılır. Kelt dilinde, toprak ana tanrıçası ya da dişiligin kaynağı. Doğu Avrupa'dan İrlanda'ya kadar çeşitli adlar altında tapılırdı. Mitolojisi çelişkili ve karmaşıktır. Eski halkların ana tanrıçalarının yanı sıra birçok Kelt tanrıçası da onunla özdeşleştirilirdi. Bereket, bilgelik ve rüzgâr tanrıçası olarak tanrıları emzirdiğine inanılırdı. İrlandalılardan efsanevi tanrıları topluluğu Tuatha Dè Danann (Tanrıça Danu'nun Halkı) onun adını taşır. Aynı adı kişiler ya da tanrıçanın uzantıları olarak kabul edilen bu topluluk, İrlanda folklorunda büyü yeteneği olan periler biçiminde varlığını sürdürür.

danua, DANOIS olarak da bilinir, domuz avarında kullanılmak üzere en az 400 yıl önce

Danua
Sally Anne Thompson - EB Inc

Almanya'da geliştirilen köpek soyu. Cana yakın, sahibine bağlı, atılgan ve çevik hayvanlar olan danuaların alımlı bir gövde yapısı, iri ve sağlam çeneleri vardır. Kısa tüyleri kara, sarımsı kahverengi, kırılı, külrengi ya da ak üstüne kara lekeli. Omuz yüksekliği 70-80 cm, ağırlığı 54-68 kg arasında değişir. Bu soyun Danimarka ile olan ilişkisi bilinmemekle birlikte, adını Danimarkalı anlamındaki Fransızca *Danous* sözcüğünden almıştır.

Danville, ABD'de, Virginia eyaletinin ortagüney kesiminde kent. Pittsylvania ilinin (county) sınırları içinde kalmakla birlikte, yönetim bakımından bağımsızdır. Dan Irmağı kıyısında, Greensboro'nun (Kuzey Carolina) 77 km kuzeydoğusunda yer alır. 1728'de The Ford at Wynn's Falls adıyla kurulan ilk yerleşme, 1793'te tüzel kimlik kazandı ve yöredeki tütünün toplanarak ırmak yoluyla taşındığı bir nokta oldu. 1848'de demiryolunun tamamlanmasıyla ülkenin önde gelen parlak yapraklı kurutulmuş tütün pazarlarından biri durumuna geldi. İç Savaş sırasında Güneyliler burada bir tutsak kampı kurdular. Birçok Kuzeyli mahkûm Danville Ulusal Mezarlığı'nda gömüldü. Richmond'ın düşüşünden sonra birkaç gün Konfederasyon başkenti oldu. Günümüzde Danville Güzel Sanatlar ve Tarih Müzesi olarak kullanılan Güney Eyaletleri Anısal Malikanesi, Konfederasyon

un Son Başkenti (Last Capitol) olarak bilinir.

1880'lerde Dan Irmağı Pamuk İmalathaneleri'nin gelişmesiyle önde gelen bir dokuma merkezi olan kentin öteki önemli sanayi ürünleri alçıtaşı ürünleri, araba lastiği, cam ve madeni eşyadır. 1938'de tamamlanan Dan Hidroelektrik Santrali kent yönetiminin ce işlettir. Başlıca öğretim kurumları Averett College (1859) ile Danville Community College'dır (1968). İngiliz Avam Kamarası'nın ilk kadın üyesi Lady Astor (eö Nancy Witcher) burada doğmuştur (1879). Danville 1830'da kasaba, 1870'te de kent tüzel kimliği kazanmıştır. Nüfus (1990) kent, 53.056; metropoliten alan, 108.711.

Danyal, Nezih (d. 26 Eylül 1945, İzmit), Türk karikatürcü.

İlk ve orta öğrenimini İzmit'te tamamladı. İstanbul'da başladığı yükseköğrenimini yarıda bırakıp askere gitti. Dönüşünde bir süre TRT'de, daha sonra da özel kuruluşlarda grafiker olarak çalıştı. Kitap kapağı, afiş, kitap resmi, tiyatro dekoru ve jenerik filmi yaptı. *Hayat, Akbaba, Ulus, Bilim ve Sanat, Güneş, Gazete* gibi dergi ve gazetelerde karikatürlerini yayımladı. Yurt içinde ve dışında çeşitli sergiler de açan Danyal, 3. Balkan Film Festivali'nde (1979) jenerik filmi dalında iki arkadaşıyla birlikte başarı ödülünü, 1980'de Ankara Sanatseverler Derneği'nin ulusal kültüre katkı armağanını kazandı.

Ulusal bir karikatür çizgisi arayan Danyal, çizgi sanatını güçlendirmek için geleneksel motiflerden de yararlandı. Karikatürlerinde çarpıcı ve sert geometrik çizgiler kullandı. İlk karikatürlerini *Nezih Karikatür Albümü*

Nezih Danyal'ın bir yapıtı
Ana Yayıncılık Arşivi

mü'nde (1965) topladı. *Devir* (1979) adlı ikinci albümündeki yapıtları kendine özgü bir nitelik taşır ve Türk karikatürünün ulusal kimlik arayışının önemli deneylerinden sayılır. *Otuz Yılda Bir Çizgiler* adlı albümü 1990'da, *90 Öncesi* ise 1991'de yayımlanmıştır.

Danzig bak. Gdańsk

Danzig sorunu, Danzig'in (Gdańsk) Almanya'ya katılması amacıyla Alman Nasyonal Sosyalist yönetiminin giriştiği çabaların Polonya'nın direnciyle karşılaşması üzerine ortaya çıkan uluslararası siyasal bunalım (1938-39).

Baltık Denizi kıyısındaki stratejik konumundan dolayı çeşitli dönemlerde Almanya ile Polonya arasında bir çekişme konusu olan Danzig, Versailles Antlaşması gereğince "serbest kent" ilan edilmiş ve 1922'de

Polonya'nın gümrük sınırları içerisine alınmıştı. Nazilerin başa geçmesinden sonra benimsenen Drang nach Osten (*) politikası Danzig'in Almanya'ya katılmasını da amaçlıyordu. Alman dışişleri bakanı Joachim von Ribbentrop Polonya'ya, Danzig'in Almanya'ya bırakılması ve Almanya ile eski Doğu Prusya arasında bir karayolu yapılmasına izin verilmesi karşılığında iki devlet arasında 1934'te imzalanmış olan saldırmazlık paktının 25 yıllık bir dönem için yenilenmesini ve Anti-Komintern Pakt (1936) çerçevesinde SSCB'ye karşı ortak bir mücadele yürütülmesini önerdi. Polonya 25 Ekim 1938'de verdiği yanıtta yalnızca Danzig'in "serbest kent" statüsünün Milletler Cemiyeti garantisinin yerine Almanya ve Polonya'nın ortak garantisi altına alınmasını kabul edebileceğini bildirdi.

Polonya'nın Danzig sorunda Almanya'nın isteklerine boyun eğmeyeceği anlaşılınca Hitler Alman ordularına Danzig'i işgal için gerekli planın hazırlanması emrini verdi. Almanya'nın 1934 tarihli Alman-Polonya Saldırmazlık Paktı'nı 27 Nisan 1939'da feshetmesi üzerine durumun gerginleştiğini gören İngiltere, son bir çaba harcayarak Almanya ile Polonya'yı görüşme masasına oturtmak istedi. İngiltere'nin 28 Ağustos'ta yaptığı bu öneriye Almanya razı olmuş görünürdü ve tam yetkili bir Polonya temsilcisinin 30 Ağustos akşamına değin Berlin'e gelmesini istedi. Ama temsilci Berlin'e ancak 31 Ağustos'ta gelebildi. Hitler verilen sürenin geçmiş olduğunu bildirerek bu temsilciyle görüşmeyi reddetti ve hazır bekleyen Alman orduları savaş ilan edilmeksizin 1 Eylül 1939'da Polonya topraklarına girmeye başladı. Polonya bu durum karşısında İngiltere ve Fransa'dan vermiş oldukları garantiyi yerine getirmelerini istedi. İngiltere ve Fransa Almanya'ya ultimatom vererek, kuvvetlerini Polonya'dan çekmemesi durumunda Polonya'ya karşı yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda kalacaklarını bildirdiler. Almanya'nın bu ultimatomu yanıt vermeyerek işgal hareketini sürdürmesi üzerine, 3 Eylül 1939'da İngiltere ve Fransa Almanya'ya savaş ilan etti. Böylece II. Dünya Savaşı başlamış oldu.

duo bak. tao

Dao Sheng, Wade-Giles yazımında TAO SHENG, asıl adı ZHU (d. y. 360, Pengcheng, Çin - ö. 434), Çinli Budacı keşiş ve bilgin.

Nanjing'de Zhu Fada'i'den eğitim aldıktan sonra, Lushan'daki manastırda yedi yıl Hui Yuan'ın yanında kaldı. Ardından kuzeye, Changan'a giderek Kumaraciva ile tanıştı ve bilgi dağırcığı ve konuşma sanatındaki ustalık açısından en önde gelen Budacı bilginler arasına girdi. Yaklaşık 409'da güneye geri döndü. Devrimci öğretilerine tepki gösteren tutucu keşişler yüzünden sürülene değin Lushan ve Nanjing'de ders verdi. Bilinçli zihinsel bir seçim ve çabanın ürünü olmayan kendiliğinden eylemlerin insanın yazgısını etkilemediğini ileri sürdü. Ayrıca anı bir aydınlanma ile Budalığa ulaşılabilirliği, Budacılık çerçevesinde kavranamayan varlıklar da (*iççhantika*'lar) içinde olmak üzere bütün duyarlı varlıkların Buda doğasını (Evrensel Zihin) taşıdığı, içinde yaşanan dünyanın ötesinde bir Buda dünyası olmadığı gibi görüşler yaydı. Ruhun bedenden kurtulmasıyla eriştiği özgürlüğü işleyen *Parinirvana sutra*'nın tümü Çinceye çevrilince, Dao Sheng'in görüşleri haklılık kazandı. Öğretilerinin çoğu 6 ve 7. yüzyıllarda Zen Budacılarca geliştirilerek sistemleştirildi.

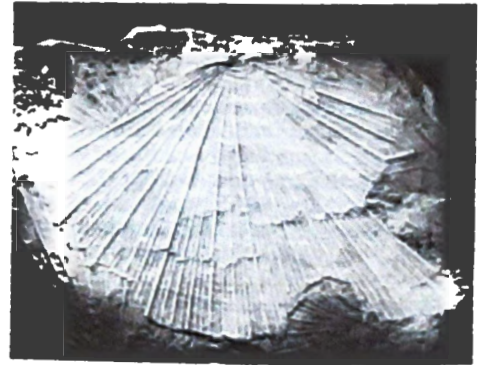
Daoguang, Wade-Giles yazımında TAO KUANG, asıl adı MINNING, ölümünden sonraki

sıfatı CHEN DI, soy sıfatı QING XUAN ZONG, (d. 16 Eylül 1782, Pekin - ö. 25 Şubat 1850, Pekin, Çin), Çin'de, Qing (Mançu) hanedanının altıncı imparatoru (1820-50). Yönetim yapısındaki bozulmayı önlemeye yönelik girişimlerinde pek başarılı olamamıştır.

Tahta çıktığı sırada önceki hükümdarlar döneminde imparatorluğun hazinesi büyük ölçüde boşalmış olduğundan, özel harcamalarını kısarak ülke maliyesini düzeltmeye çalıştı. Ayrıca su baskınlarını ve bunun neden olduğu kıtlıkları önlemek için Huang Irmağı (Sarı İrmak) kıyısındaki bentleri ve Güney Çin'den başkent Pekin'e pınır taşımada yararlanılan Büyük Kanal'ı onarma işine girişti. Rüşvetçi memurların onarım için ayrılan parayı zimmetlerine geçirmesi ve Daoguang'ın da onarım sorunlarının büyümemesi için çalışan işçilerin sayısını azaltmaktan kaçınması yüzünden çalışmalar sonuçsuz kaldı. 1849'da Büyük Kanal kullanılmaz hale gelince, piring taşımasının deniz yoluyla yapılma zorunluluğu doğdu; ama bu yol da korsanların yarattığı tehlikelerle doluydu. Daha önce kanalda çalışan binlerce gemici işsiz kalınca huzursuzluklar yaygınlaştı.

Bu arada Daoguang'ın Batılı tüccarların yürüttüğü afyon ticaretini engellemek için 1838'de bazı girişimlerde bulunması, Çin ile İngiltere arasında I. Afyon Savaşı'nın (1839-42) patlak vermesine yol açtı. Savaş harcamaları ve savaştan sonra imzalanan barış antlaşması uyarınca ödenen yüklü tazminat, ülke içindeki hoşnutsuzluğu daha da artırdı. Daoguang, Güney Çin'de Taiping Ayaklanması (1850-64) olarak bilinen, siyasal ve dinsel nitelikli büyük ayaklanma başladığı sırada öldü.

Daonella, *Bivalvia* (çiftçenethiler) sınıfının soyu tükenmiş cinsi. Triaş Dönemi (225-190 milyon yıl önce) kayaçlarının tanıtıcı ya da kılavuz fosillerinden olan *Daonella*'nın ge-

Triaş Dönemi kayaçlarında *Daonella* fosili
British Museum (Natural History) Fotoğrafı: 1002

niş üst kabuğu ince, ışınal damarlarla süslüdür. Alt kenarı dairesel olan kabuğun üstünde ince büyüme halkaları bulunabilir.

Daphnae, Yunanca DAPHNAI. Kitabı Mukaddes'te TAHAPHNES, bugün TELLU D-DEFENE, Mısır'da, bugünkü eş-Şarkıye ilinde (*muhafaza*), el-Kantara yakınlarında antik kale ve yerleşim yeri. Sir Flinders Petrie'nin 1886'da yaptığı kazılarda, I. Psammetikos tarafından İÖ 7 yüzyılda yaptırılmış, 13 m kalınlığında bir surla çevrili çok büyük bir kale ortaya çıkarıldı. Babillilerin İÖ 587'de Kudüs'ü yıkmalarının ardından, Peygamber Yeremya da işlerinde olmak üzere birçok Yahudi Tahphanes'e kaçtı. İÖ 6. yüzyılda II. Ahmose, Naukratis'e Yunan ticaret tekelini verince, kent önemini yitirmeye başladı.

Daphne, *Thymelaeaceae* familyasından, 50 kadar çiçekli çalı türünü içeren cins. Anayurdu Avrasya olan bu türlerden bazıları ılıman iklimlerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

Kurtbağı (*Daphne pontica*)
Tunus Baytop Koleksiyonu

Orta, Güney ve Doğu Avrupa ile Kuzey Afrika ve Türkiye'de dağılım gösteren *D. laureola* 0,5-1,5 m boyunda, kışın yapraklarını dökmeyen bir çalıdır; kalın, parlak yaprakları, dalların uçlarına yakın yerlerde toplanmış yeşil tonlarında küçük çiçekleri ve siyah renkli zehirli meyveleri vardır. Mezeryon (*D. mezereum*) yaklaşık 1,5 m yüksekliğinde zehirli bir bitkidir; Avrupa, Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu dağlarında yetişir. Kışın yapraklarını döken bu yüksek boylu çalının keskin kokulu pembe çiçekleri ve parlak turuncu meyveleri vardır; kurutulmuş meyve kabukları idrar artırıcı, terletici ve müshil olarak kullanılır. Havadana ya da develikotu (*D. oleoides*) Güney Avrupa'dan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bölgelerde yaygındır. Yaklaşık 1 m'ye kadar boylanabilen bu çalının beyaz renkli çiçekleri ve sulu, kırmızı meyveleri vardır. Kuzey Anadolu'da, ormanların açıklık yerlerinde bulunan kurtbağı ya da sırimbağı (*D. pontica*) kışın yapraklarını dökmeyen, sarı çiçekli ve siyah meyveli bir çalıdır. Pembe renkli, hoş kokulu çiçekleri olan *D. cneorum* soğuga dayanıklı, tırmanıcı ya da sürüncü bir bitkidir. Salkım biçiminde, eslatun renkli ve güzel kokulu çiçekler açan *D. odora*'nın seralarda yetiştirilen pek çok çeşidi vardır.

Daphne, Yunan mitolojisinde, defne (Yunanca *daphne*) ağacını kişileştiren *nympha* (su perisi). Bir ırmak tanrısının (bir olasılıkla Ladon) kızıdır. Tesalya, Peloponnesos ve Suriye'deki kırlarda dolaşan Daphne, Apollon'u ve öteki bütün aşıklarını reddeder. Apollon onun peşine düşünce, Daphne babasına ya da toprağa kendisini kurtarması için yalvarır; bunun üzerine *nympha* bir defne ağacına dönüşür. Defne ağacı ve defne yaprakları bu nedenle özellikle Apollon'la ilişkilendirilir. Apollon defneyi şairlerin, Roma'da da zaferlerin simgesi olarak kullanır. Daphne'nin aşıklarından Leukippos da Apollon'un kıskançlığı yüzünden öldürülmüştür.

Daphnephoria, Eski Yunan dininde, Boiotia'daki Thebai kentinde her dokuz yılda bir düzenlenen şenlik. Thebai'deki İsmenos

adlı ırmağı kişileştiren Apollon İsmenos ya da Apollon Khalazios (Dolu Tanrısı) onuruna düzenlenirdi. Şenlik sırasında yapılan geçit töreninin başlıca ögesi, seçkin bir aileden gelen ve ana babası henüz sağ olan bir erkek çocuğuydu. Çocuğun önünde en yakın akrabalarından biri yürür, tunç küreler ve defne (Yunanca *daphne*) çiçekleri asılı, kurdelelere dolanmış bir zeytin dalı taşırdı. Onu Apollon İsmenos'un genç rahibi *Daphnephoros* (Defne Taşıyıcısı) izlerdi. *Daphnephoros* ayrıca Apollon tapınağında da tanrıya tunçtan bir üçayak adardı. İnanişâ göre bu şenlik, ilk kez Thebaili komutan Polematas'ın gördüğü bir düş üzerine düzenlenmişti. Bu düş sırasında Polematas'a, Aiollara ve Pelasglara karşı savaşan Thebaililerin zafer kazanması için böyle bir tören yapılması gerektiği bildirilmiştir.

Daphnia, *Crustacea* (kabuklular) sınıfının *Cladocera* takımından, tatlı sularda yaşayan supirelerinin en tanınmış cinsi. Ayrıca bak supiresi.

Daphnis, Sicilyalı çobanların efsanevi kahramanı ve pastoral şiirin yaratıcısı. Hermes ile Sicilyalı bir *nympha*'nın (su perisi) oğlu olduğu ve bir defne koruluğunda çobanlar tarafından bulunduğu söylenir. Efsaneye göre bir *nympha*'nın gönlünü çeler; ama sadakatsizlik gösterdiğinden *nympha* onu kör eder. Bunun üzerine flüt çalarak ve çoban şarkıları söyleyerek kendini avuttu. Çok geçmeden ölür; bazı kaynaklarda da Hermes'in kendisini Cennet'e almadığı belirtilir. Teokritos'a göre, Eros ve Aphrodite'yi kızdıran Daphnis, ceza olarak karşılıksız bir aşka çarptırılır ve Aphrodite'nin acıma duygusuyla kendisini kurtarmaya çalışmasına karşın ölür.

Dapitan, Filipinler'de, Mindanao Adasının batı kesiminde Zamboanga del Norte ilinde kent ve liman. Sulu Denizinin Dapitan Koyunda yer alır. İlin kuzeydoğusundaki başlıca iki kentten biridir; il merkezi Dipolog'un 12 km kuzeybatısına düşer. 1963'te tüzel kimlik kazanmıştır. Yazılanıyla milliyetçi harekete esin kaynağı olan Filipinli yurtsever José Rizal'in 1892'de buraya sürgün edildikten sonra kaldığı ev bugün de ayakta. Temel ekonomik uğraşlar balıkçılık (istavrit, sardalye, palamut ve hamsi) ve bitkisel üretimdir. En önemli tarım ürünü kopradır. Nüfus (1980) 54.694.

Daqing petrol alanı, Wade-Giles yazımında TA-CH'ING, Çin'in Heilongjiang yönetim bölgesinde ülkenin en önemli petrol kaynaklarından birini oluşturan alan. Songhua-Liao Havzasının kuzeyinde, Qiqihar ve Harbin arasında; Harbin'in kuzeybatısındaki Anda'nın çevresinde yer alır. 1950'lerin sonunda keşfedilen alanda 1958'de başlayan sondaj çalışmaları, aşırı soğuk ve yeraltındaki donmuş toprak katmanları yüzünden güç koşullar altında sürdürüldü. 1960'larda büyük çaplı geliştirme çalışmalarına geçilerek büyük bir rafineri inşa edildi. 1980'e gelindiğinde alandaki rafinerilerin günlük petrol işleme kapasitesi 128 bin varil düzeyine erişmişti. Bu arada petrol yan ürünleri ve artıkları kullanan ek kimyasal tesisler de kuruldu. 1973'te liman kenti Qinhuangdao'ya ham petrol taşımak üzere inşa edilen boru hattı, 1975'te Pekin rafinerilerine kadar uzatıldı. Pekin'e gelen ham petrolün bir bölümü demiryoluyla ülkenin başka yerlerine ulaştırılmaktadır. 1980'de yaklaşık 50 milyon ton olarak hesaplanan Daqing'in ham petrol üretimi, Çin'in ürettiği toplam petrolün yaklaşık yarısını oluşturmaktadır.

1960'ların ortalarından sonra, Mao Zedong'un sosyalist inşa çizgisine göre örgütlenmiş bir büyük sanayi kuruluşu örneği olarak tanıtılan Daqing, işçilerin geliştirdiği teknik yeniliklerden yararlanma ve geniş ölçekli sanayi ile yerel düzeyde kendine yeterliliği sağlamaya yönelik küçük işletmeleri birleştirme açısından övülmüştür. Petrol sanayisindeki büyümeye paralel olarak işçi ailelerinin işlettiği çiftlikler de hızlı bir gelişme göstermiştir.

Daquin, Louis-Claude (d. 4 Temmuz 1694, Paris - ö. 15 Haziran 1772, Paris), Fransız klavsenici, orgcu ve klavyeli çalgılar bestecisi. Çalışının temizliği ve titizliğiyle ünlenmiş, bestelerinin yumuşak çekiciliğiyle beğenilmiştir.

Besteci Elisabeth Jacquet de La Guerre'in torunuydu. Altı yaşındayken XIV. Louis'nin huzurunda çalmıştı. On iki yaşına geldiğinde profesyonel orgcu olmuştu. Birçok göreve atandıktan sonra 1739'da Kraliyet Şapeli'nin orgculuğuna getirildi. En tanınmış yapıtı olan *Le Coucou*'yu da içeren *Premier livre de Pièces de Clavecin*'le (1735; Klavsen Parçaları Birinci Kitabı) başarılı bir *carol*'lar(*) derlemesi olan *Noëls pour l'orgue et le clavecin* (Org ve Klavsen İçin Noel Parçaları) adlı yapıtları yayımlanmıştır.

dar burunlu maymun, *Primates* takımının *Anthropoidea* (insansılar) alttakımından, Eskidünya'da dağılım gösteren ve tipik burun yapılarıyla Yenidünya'nın yassı burunlu maymunlarından ayrılan maymun türlerinin ortak adı. Bu adlandırma yalnızca *Cercopithecidae* familyasının üyeleri (genonlar, babuinler, baykuş maymunları ve benzerleri) için kullanıldığı gibi, *Hylobatidae* (gibonlar), *Pongidae* (insansımaymunlar) ve *Hominidae* (insangiller) familyalarını da kapsıyacak biçimde kullanıldığı olur. Dar burunlu maymunların ayırt edici özellikleri, burun deliklerinin birbirine yakın ve burnun iyice ucunda olması, kulaklarında kemik geçitler bulunması, kuyruklarının kavrayıcı olmaması, alt ve üst çenenin her iki yarısında ikişer küçük azıdişinin bulunmasıdır.

Dar es-Salaam (Arapçada "barış limanı"), DARÜ'S-SALIM VE DAR ES-SALEM olarak da yazılır, Doğu Afrika'da, Tanzanya'nın hükümet merkezi ve en büyük kenti. Dar es-Salaam ilinin de merkezi olan kent, ülkenin sanayi merkezi ve ana limanıdır. İklimi sıcak ve nemlidir. Yılda 1.100 mm

Dar es-Salaam'da liman, Tanzanya
Kay Honkanen - Osman Agency

yağış alır. 1862'de Zengibar sultanı tarafından Mzimba köyünün yerinde kuruldu. 1887'de Alman Doğu Afrika Kumpanyası burada bir istasyon kuruncaya değin, küçük bir liman olarak kaldı. Merkez Demiryolu'nun (1907) başlangıç noktası olan kent, Alman Doğu Afrikası'nın (1891-1916) ve Tanganika'nın (1961-64) başkentiydi. 1974'ten bu yana da Tanzanya'nın hükümet merkezidir. Yeni ulusal başkent, resmî

dairelerin taşınmasından sonra Dodoma olması kararlaştırılmıştır. Dar es-Salaam bugün batıda Tanganika Gölü kıyısındaki Kigoma'ya, kuzeyde de Victoria Gölü kıyısındaki Mwanza'ya giden demiryolunun ilk istasyonudur. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki ekonomik gelişme sonucunda birçok yüksek modern yapı yapıldı. Bir hastane kompleksi, bir teknik enstitü ve yüksek mahkeme bunların bazısıdır. Eğitim kurumları arasında Dar es-Salaam Üniversitesi (1961'de University College olarak kuruldu ve 1970'te üniversite statüsü verildi), birçok kütüphane, araştırma enstitüleri ve Ulusal Müze (kolleksiyonlarında Mary Leakey'in 1959'da Olduvai Boğazında bulduğu, 1.750.000 yıllık *Zinjanthropus boisei* kafatası da yer almaktadır) vardır. Dar es-Salaam'ın doğal limanı, Tanzanya'nın büyük bölümünün tarım ve maden ürünlerinin ihraç edildiği önemli bir pazardır. Aynı zamanda Kongo için transit geçiş limanıdır. 1975'te tamamlanan Tanzam Demiryolu Zambia'yı Dar es-Salaam limanına bağlar. Yörede sabun, boya, sigara, metal ve cam eşyalar, tekstil, ahşap oyma ve ayakkabı üretilir. Nüfus (1988) 1.360.850.

Dara bak. Dareios I

Darab, İran'ın güneybatı kesiminde, Fars ilinde (*ostan*) kent ve ilçe. Yüksek sıradağların hemen güneyinde, deniz düzeyinden 1.200 m yüksekte, sulak bir havzada yer alır. Ilıman bir iklimi vardır. Yörede meyve, tahıl, pamuk ve tütün yetiştirilmekle birlikte alçak kesimler hâlâ Baharlı kabile-since kışkık otlak olarak kullanılır. Tuz yatakları öteden beri önemli bir geçim kaynağıdır.

Bugünkü Darab kenti, Darabjird kentinin hemen kuzeydoğusuna düşer. Ahemeniş hanedanınca kurulduğu söylenmekle birlikte, yıkıntıların çoğu Sasani döneminden kalmadır. 1,6 km çapında bir daire biçiminde olan dört kapılı eski kentin ortasında bir kayalık üstüne kurulmuş ateşgede vardı. Nüfus (1985 tah.) kent, 31.300; (1976) ilçe, 106.189.

daralma, STENOZ olarak da bilinir, vücuttaki herhangi bir kanal ya da geçişin çapının küçülmesi. Genellikle doğuştan olan bu kusurun en önemli ve en sık karşılaşılan örnekleri pilor darlığı, aort darlığı, idrar borusu (üreter) ve siyek (üretra) darlığıdır. Mide ile onikiparmakbağırsakları arasındaki geçidin (pilor) daralması, yenidoğanda oldukça sık görülen bir oluşum bozukluğudur. Erkek çocuklarda kız çocuklara oranla dört kat fazla, Kafkas ırkında da siyah ırktan daha sık görülen bu kusurun giderilebilmesi için hemen cerrahi tedaviye başvurmamak gerekir.

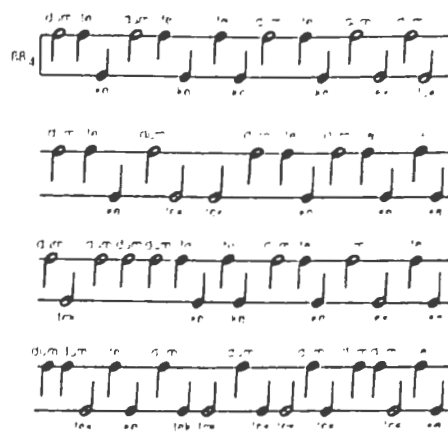
Aort, akciğer damarları ve kalp kapakçıklarının darlığı erken yaşlarda hafif ya da ağır dolaşım bozukluklarına yol açar ve ancak ameliyatla tedavi edilebilir.

İdrar borusu ve siyek darlığı, tıkanıklık noktasının üstünde kalan kesimde idrar yollarının gerilmesine yol açarak, böbreğin işlevlerini yerine getirmesini güçleştirir ve çoğu kez böbrek iltihaplarıyla sonuçlanır.

Vücuttaki doğal kanal ya da geçişlerin genellikle doğuştan hiç bulunmamasına ya da kapalı olmasına ise atrezi(*) denir.

Kısaltmalar için cildin başındaki tabloya bakınız.

darb-ı fetih, Türk müziğinde 88 zamanlı, 63 vuruşlu bir büyük usul. Çoğunlukla peşrev ve birinci beste formlarındaki yapıt-

Darb-ı fetih usulünün vuruşları
Ana Yayıncılık Arşivi

ların ölçülmesinde kullanılmıştır. Darb-ı fetih usulündeki paşrevlerin çoğu beş hanelidir.

darbeyn usulleri, Türk müziğinde 16-48 zamanlı usullerden elde edilen 48-124 zamanlı bileşik büyük usuller. Dokuz darbeyn usulü vardır:

1. fer (16/4) + muhammes (32/4) = 48/4
2. nim-sakıl (24/4) + berefşan (32/4) = 56/4
3. devr-i kebir (28/4) + berefşan (32/4) = 60/4
4. 2 remel (28/4 + 28/4) + muhammes (32/4) = 88/4
5. 2 firengifer (28/4 + 28/4) + 2 devr-i kebir (28/4 + 28/4) = 112/4
6. 3 firengifer (28/4 + 28/4 + 28/4) + berefşan (32/4) = 116/4
7. 2 remel (28/4 + 28/4) + 2 muhammes (32/4 + 32/4) = 120/4
8. 2 devr-i kebir (28/4 + 28/4) + 2 berefşan (32/4 + 32/4) = 120/4
9. nim-sakıl (24/4) + sakıl (48/4) + fahte (20/4) + berefşan (32/4) = 124/4

Darbeyn usullerinin her birine ayrı ad verilmemiştir.

Darbhanga, Hindistan'ın kuzey kesiminde, Bihar eyaletinde il ve il merkezi kent. Darbhanga ili Ganj'in kolu olan Bagmati Irmağının hemen doğusunda yer alır. Önemli bir kara ve demir yolu kavşağı olan kentte tarım ürünleri, mango ve balık ticareti yapılır. Piriñç, hintkeneviri ve şekerin işlenmesi ile ayakkabı bağlama üretimi başlıca sanayi etkinlikleridir. 16. yüzyılda kurulan Darbhanga raj adlı malikânenin merkezi olan kentte Anandbagh Sarayı yer alır. 1864'te belediye olmuş, 1961'de sarayın bulunduğu yerde Kameshvara Singh Darbhanga Sanskrit Üniversitesi açılmıştır. Kentteki müzede el sanatları ürünleri ve arkeolojik buluntular sergilenmektedir.

Yüzölçümü 2.296 km² olan Darbhanga ili, çukur yerlerinde bataklıklar ve göller bulunan büyük bir alüvyonlu ovada yer alır. Suları Kareha Irmağı tarafından toplanır. Önemli ürünleri tahıl, yağlı tohumlar, tütün, şeker kamışı ve mangodur. Nüfus (1991) kent, 218.274; (1981) il, 2.008.193.

Darboux, (Jean-) Gaston (d. 14 Ağustos 1842, Nîmes - ö. 23 Şubat 1917, Paris, Fransa), geometri ve analiz alanlarına önemli katkılarda bulunan ve kendi adıyla anılan integrali geliştiren Fransız matematikçi.

1866-67 arasında Paris'teki Collège de France'ta matematiksel fizik asistanlığı yaptıktan sonra, 1867-72 arasında Louis le Grand Lisesi'nde, 1872-73'te Yüksek Öğretmen Okulu'nda (École Normale Supérieure), 1873-90 arasında Sorbonne'da ders verdi. Çok iyi bir öğretmen ve tanınmış bir matematikçi olmasının yanı sıra yetenekli bir yöneticiydi.

Darboux'un hemen hemen bütün matematik araştırmaları geometri alanında idi. 1864 ve 1866'da dik (ortogonal) düzlemler üzerine hazırladığı tezlerinden sonra 1870'te ikinci dereceden kısmi diferansiyel denklemler üzerine, yeni bir integral alma yöntemi içeren çalışmalarını yayımladı. *Sur une classe remarquable de courbes et de surfaces algébriques et sur la théorie des imaginaires* (1873, Bir Grup Olağanüstü Eğriler ve Sanal Sayılar Kuramı Üzerine) adlı yapıtında, sıklıkla olarak adlandırdığı düzlem grubuna ilişkin kuramını geliştirdi.

1887-96 arasında hazırladığı dört ciltlik *Leçons sur la théorie générale des surfaces et les applications géométriques du calcul infinitésimal* (Düzlemlerin Genel Kuramı ve Sonsuzküçükler Hesabının Geometrik Uygulamaları Üzerine Dersler) yapıtı en önemli çalışmalarından bındır ve sonsuzküçükler geometrisi alanında daha önceleri yaptığı araştırmaların çoğunu içerir. 1898'de *Leçons sur les systèmes orthogonaux et les coordonnées curvilignes* (Dik Sistemler ve Eğrisel Koordinatlar Üzerine Dersler) başlıklı yapıtını yayımladı. Darboux ayrıca, büyük sayıların fonksiyonlarına yaklaşık değerler bulma, kesikli fonksiyonlar, dinamik ve oteki matematik konularında tezler hazırlamıştır.

darbuka, kum saati biçimindeki gövdesinin bir ucu deri gerilip kapatılmış, öbür ucu açık bırakılmış vurmali çalgı. Türkiye'de olduğu kadar Arap klasik ve halk müziğinde, özellikle Kuzey Afrika'da yaygın olarak kullanılır. Genellikle pişmiş topraktan ya da ağaçtan yapılır. Dizler arasına sıkıştırılıp ya da yanlamasına koltuk altına alınıp şişkin tarafında gerili deriye her iki elle vurularak çalınır. Çalgıyı tutan sol elin parmaklarıyla derinin kenarlarına küçük parçalara bölünmüş zayıf zamanlar, sağ el parmaklarıyla da ortasına kuvvetli zamanlar vurulur.

Darbukaya 19. yüzyıl sonlarında, Batı müziğindeki vurmali çalgılardan esinlenilerek akort vidaları eklendi. Madeni gövdeli ve akort vidaları bulunan modern darbuka 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da ilk kez fasıl programlarında kullanıldı, giderek Türk müziğinin en yaygın ritim çalgısı durumuna geldi. Halk arasındaysa genellikle dümbelek adıyla bilinen toprak gövdeli darbuka yaygınlığını korudu. Darbukayı Hector Berlioz *Les Troyens* (1855-58; *Troyalılar*) adlı operasında, Darius Milhaud ise *Senfonik Süit*'te (1932) kullanmıştır.

Darby, Abraham (d. 1678?, Dudley yakınları, Worcestershire - ö. 8 Mart 1717, Madely Court, Worcestershire, İngiltere), demir cevherinin kok kömürüyle ergitilmesi tekniğini geliştiren İngiliz demirci ustası.

Bristol'deki dökümhanesinde uzun yıllar bakırı kok kömürüyle ergiten Darby, 1708'de Bristol Iron Company'yi kurdu ve Severn üzerindeki Coalbrookdale'de düşük kükürtlü kömür yataklarına yakın bir yerde dökümhane açtı. 1709'da kok kömürüyle çalışan bir fırında, oldukça nitelikli demir üretmeye başladı. Yakıt olarak odunkömüründen çok daha ucuza gelen kok kömürü, ağır yük kaldıramayan odunkömürüne oranla daha büyük fırınların yapılmasına olanak verdiğinden verimliliği de artırıyordu.

Darby'nin ürettiği demir ince dökümler yapmaya son derece elverişliydi, böylece, kok kömürüyle üretilen demir, kap-kacak ve benzeri öyuk eşya yapımı gibi alanlarda piriñçle rekabet eder duruma geldi.

1712'de Thomas Newcomen'in buhar makinesini geliştirmesi, demir için yeni ve çok

önemli bir pazar yarattı. Darby, Coalbrookdale'deki fabrikasında 100'den çok buhar makinesi silindiri döktü. 1758'de şirketin yönetimini oğlu II. Abraham Darby (1711-63) devraldı. 1779'da ise torunu III. Abraham Darby (1750-91), Coalbrookdale'de dünyanın ilk demir köprülerinden birinin yapımını gerçekleştirdi. 1802'de de Coalbrookdale Fabrikası İngiliz mühendis ve mucit Richard Trevithick için, yüksek basınçlı bir buhar kazanıyla çalışan ilk demiryolu lokomotifini üretti.

Darciling, Tibet dilinde DORCE-LING, Hindistan'ın kuzeydoğusunda, Batı Bengal eyaletine bağlı il ve il merkezi kent. Darciling kenti, Sikkim Himalayaları'nın Büyük Rangit Irmağı yatağına çok dik biçimde inen ve Kançencunga Dağında (8.586 m) en yüksek noktasına ulaşan dar ve uzun bir sırtta kuruludur. Adı "yıldırım yurdu" anlamına gelir. Ünlü bir dağ sayfiyesi olan Darciling önemli kara ve demir yolu bağlantılarının yanı sıra havayoluyla da Kalküta'ya bağlanır.

İngilizlerin 1835'te Sikkim racasından satın alarak askerleri için sanatoryuma dönüştürdüğü Darciling, 1850'de belediye statüsü kazandı. Başlıca alışveriş merkezleri Chau-rastha ve Mall'dır. Kasabanın en yüksek noktası olan Gözlemevi Tepesinin (2.175 m) doruğunda Hinduların ve Budacıların kutsal saydıkları Mahakal Tapınağı bulunur. Birch Tepesinde bir doğal park ve Dağcılık Enstitüsü vardır. Lloyd Botanik Bahçeleri 1865'te düzenlenmiştir. Kentte bir hayvanat bahçesi, ulusal tarih müzesi, koşu alanı ve birçok hastane vardır. Biri tıp alanında olmak üzere 10 yükseköğretim kurumu olan Batı Bengal Üniversitesi (1962) buradadır.

Yüzölçümü 3.075 km² olan Darciling ili, iki ayrı bölgeden oluşur. Birinci bölgede dağ sıralarının yanı sıra Küçük Himalayalar sisteminin oluşturduğu derin vadiler yer alır. Ovalardan dik biçimde yükselerek 3.000 m'yi aşan bu vadilerin en yüksek noktası Sandakphu'dur (3.630 m). İkinci bölgeyi oluşturan ve tabanı çakıllı ovalarla kaplı olan Tarai içinden geçen akarsularla basık sekiler biçiminde parçalanmıştır. Başlıca ırmakları Tista, Büyük Rangit, Mahananda, Mechi ve Balasana'dır. Yöredeki ormanlardan değerli kereste elde edilir. Başlıca tarımsal gelir kaynağı, Tarai'den 1.830 m yüksekliğindeki alanlara kadar uzanan plantasyonlarda yetiştirilen çaydır (Darjeeling çayı). Öteki önemli tarım ürünleri pirinç, mısır, kakule ve buğdaydır. Bakır, demir cevheri, dolomit ve kireçtaşı yatakları işletilir. Darciling ili Bhutan Savaşı'ndan (1864-65) sonra Kalimpong topraklarının alınmasıyla kurulmuştur. Nüfus (1981) kent, 57.603; il, 1.024.269.

Darcy, Henri-Philibert-Gaspard (d. 10 Haziran 1803, Dijon - ö. 3 Ocak 1858, Paris, Fransa), Fransız hidroloji mühendisi. Akışkanların homojen, gözenekli ortamlardaki katmanlı (laminer) akışını tanımlayan bağıntıyı (bugün Darcy yasası[*]) olarak bilinir) geliştirmiş ve yeraltı suyu hidrolojisinin kuramsal temellerini atmıştır.

Öğrenimini Paris'te tamamlayan Darcy, doğduğu kent olan Dijon'a döndü ve kentin içme suyu şebekesinin tasarımı ve yapım çalışmalarında görev aldı. Bu çalışması sırasında borular içindeki akışa ilişkin deneyler yaptı ve daha önceleri dikkate alınmayan boru iç yüzeyindeki pürüzlerin akışa karşı direnci artıran bir etken olduğunu gösterdi. Kum içinden süzerek su arıtımı tekniğini kullanmayı düşünerek içi kum

dolu borularla deneyler yaptı ve elde ettiği bulgulara dayanarak kendi adını taşıyan yasayı geliştirdi.

Darcy yasası, 1856'da Fransız mühendis Henri Darcy tarafından geliştirilen ve akışkanların geçirimsiz malzemelerin içinden akışını tanımlayan matematiksel bağıntı. Yeraltı sularının taneli (kırıntılar halinde) ortamlardaki akışını belirlemeye yönelik niceliksel çalışmalara temel sağlayan bu bağıntı, daha sonraları kuramsal ve uygulamaya yönelik yanılarıyla geliştirilmiş ve örneğin petrolün kumtaşı, kireçtaşı gibi malzemelerin içinden akışını formüle eden daha karmaşık ve gelişkin bağıntılar elde edilmiştir. Temel bağıntıdan kalkarak geliştirilen en önemli formüllerden biri de, yeraltı sularını taşıyan geçirimsiz sutaş katmanının belirli bir kesit alanından akan su miktarının hesaplanmasında kullanılır. Buna göre debi, akışın gerçekleştiği kesitin alanı, hidrolik eğim (akım yönündeki toprağın birim uzaklıktaki yüksekliği) ve geçirimsizlik katsayısının çarpımına eşittir. $Q_d = PIA$ olarak gösterilen bağıntıda Q_d , günde litre cinsinden debi; P , metrekaşe başına günde litre cinsinden geçirimsizlik katsayısı; I , uzunluğun her metresi başına hidrolik eğimin metre cinsinden değeri ve A , akışın geçtiği kesit alanının metrekaşe cinsinden değerini verir.

Dard dilleri, PİŞAÇA DİLLERİ olarak da bilinir, Pakistan, Keşmir ve Afganistan'da konuşulan Hint-İran dilleriyle yakın akraba olan dil öbeği. Genellikle üç alt öbeğe ayrılır: Nuristan ya da Batı Dard dilleri, Hovari ya da Orta Dard dilleri (Pakistan'ın kuzeybatısındaki Çitral bölgesinde konuşulur) ve Doğu Dard dilleri (Şina ve Keşmir dillerini de içerir). Bazı dilbilimciler, Dard adını yalnızca dilin Doğu alt öbeği için kullanır, öbeğin tümünü ise Pişaca dilleri olarak adlandırır.

Dard dillerinin Hint-İran dil ailesi içindeki yeri, dilbilimciler arasında tartışma konusu olmuştur. Bazıları, Dard dillerini Hint-İran dillerinin henüz farklılaşmamış olduğu bir evresinden türediğini ileri sürer. Bir başka grup ise, Doğu ve Hovari öbeklerinin Hint-Âri dillerinden olduğunu ve Nuristan alt öbeğinin bu öbeğe girmediğini savunur.

Dard dilleri içinde yalnızca Keşmir dili edebiyatta yaygın olarak kullanılmıştır. Şina dışındaki Doğu Dard dilleri, daha güneyde konuşulan Hint-Âri dillerinin etkisiyle büyük değişim geçirmiştir. Dard dilleri, ses sistemi ve sözcük dağarcığıyla öteki Hint-İran dillerinden ayrılır. Vedalarda kullanılan Sanskritte birlikte Hindistan ve İran'da giderek yok olan bazı sözcükler Dard dillerinde korunmuştur.

Dardanos, Yunan mitolojisinde Atlas'ın kızlarından Elektra ile Zeus'un oğlu. Efsaneye göre, Hellespontos (bugün Çanakkale Boğazı) üzerindeki Dardanieli'nin kurucusu ve Troya'daki Dardanielilerin atasıdır. Aineias aracılığıyla Romalıların da atası olduğu inanılır.

Dardanos, kardeşi İasion'u öldürdükten sonra Peloponnesos'un orta kesimindeki Arkadia'dan denizi geçerek Samothraki'ye (Semendirek) kaçır. Ada seller altında kalınca, Anadolu yakasına geçerek Troya'ya yerleşir. Frigya kralı Teuker onu dostça karşılar ve kızı Batieia ile evlendirir. Dardanos böylece Troya kralları soyunun atası olur.

Dardistan, Pakistan ve Keşmir'in kuzey kesimlerinde, Dard adı verilen halkların yaşadığı bölge. Çitral'ı, Panckora Irmağının yukarı bölümünü, Svat Tepelerini ve Gilgit Vekilliliği'nin kuzey kesimlerini içine alır.

İlkçağ tarihçilerinden Plinius (Yaşlı), Ptolemaios ve Herodotos'un da sözünü ettiği Dardların, Pencap'taki ovalardan İndus Vadisine çıkan ve kuzeyde Çitral'a kadar yayılan Ari kökenli halklar olduğu söylenir. 14. yüzyılda İslam dinini benimseyen Dardlar, üç ayrı Gilgit lehçesi (Hovari, Buruşaski ve Şina) konuşur, Arap kökenli bir alfabe kullanırlar.

Dareios I, lakabı BÜYÜK DAREIOS, Persçe DARAYAVAHUŞ ya da DARA, Latince DARIUS, (d. İÖ 550 - ö. 486), İÖ 522-486 arasında hüküm süren Pers kralı. Ahemeniş hanedanının en büyük hükümdarlarından biri olan Dareios, yönetici dehasıyla ve büyük yapı projeleriyle ünlüdür. Birkaç kez Yunan anakarasını ele geçirme girişiminde bulunmuşsa da, İÖ 492'de donanmasının bir fırtınada batması, İÖ 490'da da ordularının Marathon'da Atinalılara yenilmesi yüzünden başarılı olamamıştır.

Tahta çıkışı. Dareios, Part ülkesi satrapı Hystaspes'in (Viştaspa) oğluydu. Döneminin tarihi üzerine temel kaynaklar kendi yazıtları, özellikle de Bisütun'da bulunan ve tahta geçişini konu alan üç dildeki yazıttır. Yunan tarihçileri Herodotos ve Ktesias'ın

Dareios I, Persopolis'teki hazine odasının kuzey avlusunda bulunan bir alçak kabartmadan ayrıntı. İÖ geç 6.-erken 5. yüzyıl; Arkeoloji Müzesi, Tahran Oriental Institute, University of Chicago

konuya ilişkin açıklamaları da bu resmi kayıtlara dayanmakla birlikte, bazı efsanelerle örülmüştür.

Herodotos'a göre, II. Kyros'un (Kuras) tahta karşı gizli planlar yapan bir kişi olarak kuşku duyduğu Dareios, daha sonra başa geçen oğlu II. Kambyses'in (hd İÖ 529-522) özel muhafız birliğine girdi ve onunla birlikte Mısır seferine katıldı. Kambyses dönüş yolunda Suriye'ye geldiğinde kardeşi Smerdis'in (Bardiya) ayaklanarak tahta el koyduğunu öğrendikten kısa bir süre sonra öldü (İÖ 522). Media'ya dönen Dareios Eylülde altı Pers soylusunun yardımıyla Smerdis'i öldürdü ve tahta geçti. Bisütun yazıtlarında, gerçekte Kambyses'in kardeşini daha önce gizlice öldürttüğünü ve kendini kral ilan eden kişinin Smerdis kılığına giren Gomatas adlı bir Mecusi olduğunu ve onu öldürmekle tahtın Ahemeniş hanedanına dönmelerini sağladığını öne sürdü. Oysa kendisi hanedanın ikinci bir kolundan geliyordu; üstelik dedesi ve babası sağ olduğundan onun atlayarak tahta geçmesi de olanaksızdı. Bazı çağdaş araştırmacılar Dareios'un Gomatas öyküsünü davranışını haklı göstermek amacıyla uydurduğunu ve öldürülen kralın Kyros'un gerçek oğlu olduğunu savunmuştur.

Dareios, karşılaştığı genel direniş nedeniyle yönetimini zorla kabul ettirme yoluna gitti. Smerdis'i öldürmesinin ardından özel

İkile doğu eyaletlerinde, imparatorluğu karışmaya sürüklenme tehlikesiyle karşı karşıya bırakan geniş çaplı ayaklanmalar başladı. Elam, Babil, Media ve Sagartia'da genellikle eski hükümdarların soyundan geldiğini öne süren kişilerce bağımsız yönetimler kuruldu. Babil'de iki, Elam'da üç kez ayaklanma çıktı. İran'da Vahyasdata adlı biri Smerdis olduğunu öne sürerek halktan geniş bir destek gördü. Ama bütün bu ayaklanmalar kendiliğinden ve birbirinden kopuk bir nitelik taşıyordu. Dareios küçük ordusuyla bu hareketleri teker teker bastırmayı başardı. Bisütün yazıtlarına göre 19 savaşta dokuz ayaklanma önderini yenerek tutsak etti. Elam'daki üçüncü ayaklanmayı bastırdığı İÖ 519'a doğru doğuyu bütünüyle denetim altına aldı. Bu arada yönetimini tanımayan Sardes satrabı Oroites ile Mısır satrabı Aryandes'i öldürttü.

İmparatorluğun güçlenmesi. Ülke içinde düzeni sağlayan Dareios, sınır güvenliğini sağlamak ve göçebe kabilelerin akınlarını engellemek için bir dizi sefere girişti. İÖ 519'da Hazar Denizi'nin doğusundaki İskitlere saldırdı ve birkaç yıl sonra da İndus Vadisini ele geçirdi. İÖ 513'te Trakya'nın doğusunda yaşayan halklara boyun eğdirdikten sonra, Tuna Irmağını aşarak Avrupalı İskitlerin üzerine yürüdü. Ama İskit göçmenleri geri çekilirken geride bırakılan toprakları yakıp yıktıklarından, erzak yetersizliği nedeniyle bu seferden vazgeçmek zorunda kaldı. Anadolu'daki satraplar Trakya ve Makedonya'nın fethini tamamlarak Limni ve İmroz adalarını aldılar. Böylece Yunanistan'a giden yollar ve Karadeniz'den boğazlar yoluyla yapılan tahlil ticareti Perslerin denetimine girdi ve Asya'daki Yunan topraklarında kurulan Pers yönetimini Avrupa'nın müdahalelerinden korumak için Yunanistan'ı fethetmek bir zorunluluk haline geldi.

Herodotos'a göre daha İskit seferinden önce gemilerini Yunan kıyılarına gönderen Dareios, Atina ve Eretria'nın, İÖ 499'da Pers yönetimine karşı İon ayaklanmasını desteklemelerine değin askeri bir harekâta girişmedi. Bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra Dareios'un damadı Mardonios, Atina ve Eretria'ya karşı bir sefer düzenlemekle görevlendirildi. Ama Pers donanması İÖ 492'de Aynaroz açıklarında fırtınaya yakalanarak batınca seferden vazgeçildi. İÖ 490'da bir Med olan Datis'in komutasındaki yeni bir ordu Eretria'yı yakıp yarakarak halkını tutsak ettiyse de, daha sonra Marathon'da Atina ordularına yenildi. Mısır'da çıkan ayaklanma yüzünden ertelenen üçüncü sefer hazırlıkları tamamlanmadan Dareios öldü.

Yönetim alanındaki etkinlikleri. Önceki kralların fetihlerini sürdürerek pekiştiren Dareios, Pers tarihine en büyük katkıyı yöneticiliğiyle yaptı. Kyros'un başlattığı imparatorluğun satraplıklara bölünerek örgütlenmesi işini tamamladı ve satraplıkların yıllık vergi ödemelerini düzene soktu. Hükümdarlığı döneminde imparatorluğun ticaretini geliştirmek yolunda geniş çaplı ve uzak görüşlü projelere girişildi. Para, ağırlık ve uzunluk ölçüsü birimleri standartlaştırıldı; kara ve deniz yolları geliştirildi. Karyandalı Skylaks'in önderliğinde bir keşif heyeti İndus Irmağında aşağı giderek ırmağın ağzından Mısır'a ulaşan deniz yolunu buldu. Ayrıca İÖ 7. yüzyılda Mısırlı yöneticilerden II. Neko'nun Nil Irmağı ile Kızıldeniz'i birbirine bağlamak amacıyla yapımına başladığı sanılan ve yarım kalan kanal onarılarak tamamlandı.

Dareios imparatorluğun değişik halklarını bir örnek bir yönetim altında toplamak için çeşitli önlemler almakla birlikte, Kyros'un

yerel dinsel kurumlara karşı saygılı tavrını sürdürdü. Mısır'da Tanrı Amon adına Herga Vahasında bir tapınak yaptırdı. İdfu'daki tapınağa bağışlarda bulundu ve başka tapınakların onarılmasına ön ayak oldu. Sais Tapınağı'ndaki tıp okulunun yeniden açılmasını sağladı; Mısır satrabına yerli din adamlarına danışarak Mısır yasalarını düzenleme emrini verdi. Mısır elsanelerine ülkenin en büyük yasa koyucularından ve hayırsever hükümdarlardan biri olarak geçti. İÖ 519'da Yahudilere Kyros fermanı çerçevesinde Kudüs Tapınağı'nı onurma izni verdi. Kyros'un Yunan tapınaklarına tanıdığı ayrıcalıkları sürdürdü. Bazı uzmanlara göre Dareios'un kendisi, yazıtlarının da gösterdiği gibi, Zerdüşt öğretisinden etkilenmiş dinsel inançlara taşıyordu. Zerdüşt dininin İran'ın resmi dini olması da genellikle Dareios'a bağlanır.

Dareios bayındırlık işlerinde de Ahameniş hanedanının en büyük hükümdarı oldu. Döneminde, İran mimarisinin kazandığı üslup, imparatorluğun sonuna değin değişmeden kaldı. İÖ 521'de Susa'yı başkent yaparak kentin surlarını yeniledi; ayrıca bir taht salonu (abadana) ve bir de saray yaptırdı. Yazıtlarında sarayının yapılması için imparatorluğun her yanından nasıl malzeme ve usta getirttiğini anlatır. Kendi yurdu Fars'ta (Persis) bulunan 'Persepolis' te, Pasargadai'deki eski başkentini yerini almak üzere yeni bir krallık konutu yaptırdı. Kentin surları, abadanı, toplantı salonu, hazine odası ve kraliyet sarayı döneminde tamamlanmamış olmasına karşın, onun yapıtları olarak kabul edilir. Ekbatana (Hemedan) ve Babil'de de onun döneminden kalma yapılar vardır.

Dareios II Okhos (ö. İÖ 404, Babil), Ahameniş hanedanından, İÖ 423-404 arasında hüküm süren Pers kralı.

I. Artakserkses'in Babil'de bir cariye olan oğludur. Hyrkana (Varkana) satrabı olarak görev yaparken, üvey kardeşi Sekyandianus'u (Sogdianus) devirip öldürterek tahtı ele geçirdi ve Dareios adını aldı. Hadım edilmiş saray hizmetlileri ile acımasız ve hırslı bir kadın olan üvey kız kardeşi ve karısı Parysatis'in etkisi altında kaldığından, saraydaki entrika ve rüşvet olayları büyük boyutlara ulaştı. Hyrkana ve Media'daki ayaklanmalar, çabuk bastırılmalarına karşın, yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluğun belirtiyordu.

İÖ 413'te Syrakusa'da Atinalılara karşı kazanılan savaştan sonra, İÖ 448'den beri Atina'nın denetimi altında olan Anadolu kıyı kentlerini yeniden ele geçirmeye karar verdi. Anadolu satrapları Tissaphernes ve Pharnabazos'a gecikmiş vergilerin toplanması emri verildi ve Atina'ya karşı Sparta'yla bir ittifak oluşturuldu. Yapılan savaşta İonia'nın büyük bölümü ele geçirildi, ama başka yerlerde Tissaphernes'in Sparta kuvvetlerine sınırlı bir destek vermesinin de etkisiyle aynı başarı gösterilemedi.

İÖ 407'de bütün kaynaklarıyla Sparta'yı destekleme politikasını benimseyen Dareios, oğlu Kyros'u (Genç), Tissaphernes'in yerine Anadolu kuvvetlerinin başkomutanlığına getirdi ve Sparta donanmasını yeniden kurması için geniş mali olanaklar sağladı. Bu çabalar sonucunda, İÖ 405'te Aigospotamo'de Atina'nın gücü kırıldı. Dareios bir süre sonra hastalanarak öldü.

Dareios III, KODOMMANOS olarak da bilinir (ö. İÖ 330, Baktriane), Ahameniş hanedanının İÖ 336-330 arasında hüküm süren son kralı.

Hanedanın ikincil bir kolundandır. III. Artakserkses ve Arsens'i zehirleyerek öldü.

ren saray hizmetlisi Bigas'ın desteğiyle tahta çıktı. Etkisini kırmak istediği Bigas'ın suikast planını öğrenince, hazırladığı zehiri zorla ona içirdi.

İÖ 337'de Makedonyalı II. Philippos Pers egemenliğindeki Yunan kentlerini ele geçirmek amacıyla Korinthos Birliği'ni kurarak 336'da Anadolu'ya bir oncu birlik gönderdi. Ama temmuz ayında Dareios'un kıskırttığı sanılan bir suikast sonucu öldürüldü. Philippos'un oğlu Büyük İskender İÖ 334 ilkbaharında Çanakkale Boğazını aşarak Anadolu'ya girdi. Granikos'ta (Kocabaş Çayı) Pers ordusunu yenilgiye uğrattı. Dareios'un böyle bir saldırıya karşı gerekli hazırlığı yapmamış olmasından yararlanarak bir yıl içinde Anadolu'nun büyük bir bölümünü ele geçirdi ve Kilikya'ya ulaştı. İÖ 333 sonbaharında harekete geçen Dareios, Issos'ta bozguna uğradı ve annesi, karısı ve çocuklarını savaş alanında bırakarak kaçtı.

Büyük İskender'e gönderdiği mektupların ikincisinde ailesi için büyük bir fidye ödemeyi, Fırat Irmağının batısında kalan bütün Pers topraklarından çekilmeyi ve ittifak karşılığında kızını İskender'e vermeyi önerdi. İskender, iki mektubu da reddederek Mezopotamya'ya girdi. İskender'in Dicle ve Fırat'ı geçmesine karşı koymayan Dareios, bugünkü Musul'un doğusunda Gaugamela'da savaşa girişti. İÖ 1 Ekim 331'de kesin bir yenilgiye uğradı. Askerlerinin çarpışmayı sürdürmesine karşın, savaş arabasına binerek kaçtı. Önce Ekbatana'ya (Hemedan), sonra da İskender'in yaklaşması üzerine Baktriane'ye çekildi. Satrap Bessos tarafından tahttan indirilerek öldürüldü.

Darekutni, asıl adı EBUL-HASAN ALI BIN OMER (d. 918, Bağdat - ö. 4 Aralık 995, Bağdat), Arap hadis bilgini. Hadis usulu dalının öncülerindendir. Basra, Küfe, Vâsıt, Suriye ve Mısır'da ünlü hadisçilerden ders aldı. Kıraat (Kuran okuma) ve fıkıh öğrendi. Ayrıca edebiyatla da uğraştı. Hadis konusundaki derin bilgisinden dolayı "emirü'l-müminin fil-hadis" sanı verilen Darekutni'nin yapıtlarının büyük bölümü günümüze ulaşamamıştır. En ünlü yapıtı olan *es-Sünen* (1892) hadis derlemelerinin alışılmış biçimlerinin tersine, yalnızca önemli fıkıh sorunlarına ilişkin hadisleri içerir; bunların değişik biçimlerini ve çeşitli isnatlarını birlikte gösterir. *Kitabu İlelül-Hadis* adlı yapıtı hadislerin doğruluğunu zedeleyen nedenlere ilişkin önemli bir çalışmadır. Sahih hadisleri derlediği *İlzanat ale's-Sahihayn*, Buhari ve Müslim'in *Sahih* adlı hadis derlemelerinde yer alan 200'e yakın zayıf hadisi irdelediği *el-İsdrakat ve'l-Te'ebbu*, hadis kitaplarındaki yanlışları gösterdiği *et-Tahsif* ile kıraat alanında klasik bir yapıt olan *Kitabul-Kıraat* öbür önemli yapıtlarıdır.

Darende, Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı kesiminde Malatya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 2.020 km² (1989) olan Darende ilçesi doğuda Hekimhan, güneydoğuda Akçadağ ilçeleri, güneyde Kahramanmaraş ili, batıda gene Kahramanmaraş ve Sivas illeri, kuzeyde gene Sivas ili ve Kuluncak ilçesiyle çevrilidir.

Çevresi dağlarla kuşatılmış olan ilçenin orta kesimi çukurluktur. Doğu kesimini sırtlarıyla doğal sınır oluşturan Akçababa Dağı (Akçababaçalı Tepesinde 2.164 m), güney kesimini Kepez Dağı (2.140 m), batı kesimini de doruğu ilçe sınırları dışında kalan Hezanlı Dağı engelendirir. İlçe topraklarının surlarını, Fırat Irmağının(*) kollarından Tohma Suyu toplar. 255 km

uzunluğundaki bu akarsu, asıl kol olarak kabul edilen çay ile yukarı kesimlerde Balıklıtohma Çayı adıyla anılan Ayrıtohma Çayının Darende Ovasında birleşmesiyle oluşur. İlçenin başlıca tarım alanı Tohma Suyu vadi tabanının genişlediği kesimde yer alan alüvyonlu Darende Ovasıdır.

İlçe ekonomisi bütünüyle tarıma dayanır. Bitkisel üretim önemlidir. Başlıca ürünler buğday, şeker pancarı, nohut ve patatestir. Sulak kesimlerde sebzeçilik yapılır. İlçe meyve bahçeleriyle de ünlüdür. En çok yetiştirilen meyveler dut ve kayısıdır. Bağcılık da önde gelen tarımsal etkinliklerdendir. Hayvancılık ikincil bir uğraş niteliğindedir. En çok koyun ve kıl keçisi yetiştirilir. Sığırçılık önem taşımakta, geleneksel yöntemler kullanıldığı halde Malatya ilinin en nitelikli sığırları burada yetiştirilmektedir.

8. yüzyılda yöreyi ele geçiren Araplar buraya Tıranda adını verdiler. 12. yüzyıl sonlarında Anadolu Selçuklularının eline geçen yöre, daha sonra Dulkadiroğulları ve Memlüklerin yönetiminde de kaldı. 1516'da Osmanlı topraklarına katılan yöre, 19. yüzyıl sonlarında Sivas vilayeti Merkez sancağına bağlı bir kazaydı; 20. yüzyıl başlarında Malatya sancağına katıldı.

İlçe merkezi Darende kenti, Malatya-Kayseri-Ankara karayolu üzerinde yer alır. Çevresindeki tarımsal bölgeye küçük ölçekli ticaret ve hizmetler sunan, küçük bir yerleşimdir. Kent, il merkezi Malatya'ya 110 km uzaklıktadır. Eski Darende tarımsal yapılar baskından zengindir. Buradaki camilerden çoğunun yalnızca minareleri ayakta kalabilmiştir. Doğu ve kuzey duvarları dışında yıkık durumundaki Darende Ulucamisi'nin Dulkadiroğulları döneminden kaldığı sanılmaktadır. Gene Eski Darende'de bulunan Sadrazam Külliyesi'nin 1782'de Sadrazam Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Külliye camii, türbe ve kütüphaneden oluşur. Bu caminin de bugün yalnızca minaresi durmaktadır. Türbedeki iki mezardan biri Hasan Paşa'nındır. 18. yüzyıla ait olduğu sanılan Bedesten (Hacı Hüseyin Paşa Arastası), 1837'de Hasan Paşa tarafından yaptırıldığı sanılan Hasan Paşa Hamamı (Çarşı Hamamı) ve biri Hacı Hüseyin Paşa'ya ait olan İkiz Türbe, Eski Darende kasabasının öteki tarihî yapılarıdır. Bugünkü Darende kasabasının yakınlarındaki Şeyh Hamid-i Veli Zaviyesi de (Somuncu Baba) önemli tarihî yapılarıdır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, yazıtından 1640'ta onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Önceden dergâh olarak kullanılan zaviye, sonradan cami ve türbeye dönüştürülmüştür. Zaviyenin yakınlarında Şeyh Hamid-i Veli'nin çilehanesi olduğuna inanılan bir de mağara vardır.

Darende Belediyesi 1868'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 48.612; kent, 11.488.

Darende Steli, Malatya ili, Darende ilçesinde bulunmuş, geç Hitit dönemine (İÖ 8. yy) tarihlenen yüksek kabartma mezar steli. Ön yüzünde Tanrıça Hepat, sol yan yüzünde tanrılaştırılmış bir Hitit kralı, sağ yan yüzünde de hava tanrısı canlandırılmıştır. Tanrılaştırılmış kralın Şuhumeli adlı bir kralın babası ya da oğlu olduğu sanılır.

Dares (FRIGYALI). Troyalı Hephaistos rahibi. Homeros'un yapıtı *Ilyada*'da başlıca kişilerden biri olarak adı geçer. Troya Savaşı'nı ilk elden anlatan, kayıp bir Homeros öncesi kaydın da yazarı olarak bilinir. İS 5. yüzyıldan kaldığı sanılan *Daretis Phrygii de Excidio Trojae historia* (Frigyalı Dares

in Troya'nın Yıkılışı Üzerine İncelemesi) adlı yapıtın, bu anlatının Latince çevirisi olduğu söylenir. Savaşı Troya yanlısı bir yaklaşımla anlatan yapıt, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından Rönesans'a değin süren ve Homeros'un yapıtlarının yalnızca kulaktan dolma bilgilerle tanındığı dönemde, Latince konuşulan Batı dünyasında çok etkili oldu. Troya romansları yazan ortaçağ yazarları tarafından da kaynak kitap olarak yaygın biçimde kullanıldı.

Dareste de la Chavanne, Antoine (-Elisabeth-Cléophas) (d. 28 Ekim 1820, Paris - ö. 6 Ağustos 1882, Lucenay-Lès-Aix, Nièvre, Fransa), Fransız tarihçi. Kendi alanında temel bir kaynak sayılan ünlü yapıtı *Histoire de France* (1865-79, 9 cilt; Fransa Tarihi) ile tanınır. Paris'te Paleografi Okulu'nda öğrenim gördü. 1847'de Grenoble'da, tarih dersleri vermeye başladı. 1849'da da Lyon Üniversitesi'ne geçti ve uzun yıllar burada kalarak sonunda rektör oldu. Öbür önemli yapıtları arasında *Histoire de L'administration en France*, (1848, 2 cilt; Fransa İdari Tarihi), *Histoire des classes agricoles en France* (1853; Fransa'da Kırsal Kesimdeki Sınıfların Tarihi) ve *Histoire de la Restauration* (1879, 2 cilt; Restorasyon Tarihi) sayılabilir.

Daret, Jacques, JAMES DARET olarak da bilinir (d. y. 1404, Tournai, Fransa - ö. y. 1470), Flémalle'li Usta'nın güçlü etkilerini yansıtan Tournai'li erken Rönesans Fransız ressamı. Yalnızca 1433-35 arasında tarihlenen yapıtları bilinir. Flémalle'li Usta'nın geliştirdiği Flaman gerçekçiliğini benimsemişti. Tournai loncasına başkanlık etti. Üslubu yapaydır; en iyi yapıtı Arras'ta St. Vaast Altar Panosu'dur (bu çalışmanın bir parçası Berlin Devlet Müzesi'ndedir). Daret ayrıca yazma kitaplara tezhip yapmış, duvar halısı desenleri, kraliyet şenlikleri için dekorlar hazırlamıştır.

Darfur (Arapçada "Fur'ların Yurdu"), tarihîsel Biladü's-Sudan'ın (Arapçada "Siyahlar Ülkesi"), günümüzdeki Sudan'ın batısına denk düşen bölgesi. Doğuda Kordofan, batıda Vaday, güneyde Bahrü'l-Gazal, kuzeyde de Libya Çölüyle çevrilidir.

Tarihöncesi çağlarda Darfur'un kuzeyinde oturanlar, Nil Vadisinin sülaleleri öncesi halklarıyla aynı soydandı. Bölgenin İÖ y. 2500'den sonra Assuan'dan Mısır kervanlarının ticaret alanı içine girdiği sanılmaktadır. Dacu ya da Dagu adı verilen ilk yerli hükümdarlar, büyük olasılıkla, Eski Mısır'la bağlantılıydı; Darfur, Yeni Krallık döneminde Mısır'la ve Kuş Krallığı döneminde Napata ve Meroi'yle ticari ilişkiler içindeydi.

Hristiyanların bölgeye egemen olduğu dönem (900-1200), Müslümanlığın Kanem'den doğuya doğru yayılmasıyla sona erdi. 1240'lara doğru, Kanem kralının doğuda Sai'ye kadar uzanan Mısır ticaret yolu üzerinde hak iddia etmesiyle Kanem ve Bornu'nun bölgedeki nüfuzu başladı. Darfur'un, bu hükümdarlıkların parlak dönemlerinde eyalet statüsü aldığı sanılmaktadır.

Fur adına tarihte ilk kez 1664'te rastlanır. Bu dönemde bölgedeki Keira sultanları Fur terimini kendi dinlerini ve yönetimlerini kabul eden Siyah halkı belirtmek için kullanıyorlardı. Hanedanın zamanla Siyahların eline geçmesiyle, hanedan üyeleri de Fur adıyla anılmaya başladı.

Sultan Musa döneminden (1670-82) sonra, her sultan kendi başkentini (*fasir*) ayrı bir yer taşıdı. Sultan Muhammed Daura (hd y. 1682-1722) camiler yaptırarak İslamı yaydı, Cimri'yi fethetti ve Kebkebei'de bir

Vaday ordusunu yenilgiye uğrattı. Ebu'l-Kasım (hd y. 1749-50) ise yaptığı savaşta Vaday ordularına yenildi. Muhammed Teyrab (hd 1752-57) bir sefer sırasında Şendi'de öldü; yerine geçen kardeşi Abdurrahman er-Reşid, el-Faşir'i sürekli başkent yaptı. Bundan sonra başa geçen ve 1839'da değin ülkeyi yöneten Muhammed el-Fazl, bölgede yaşayan yarı bağımsız Arap kabilelerini buyruğu altına almak için çalıştı. Yerine geçen üçüncü oğlu Hüseyin (hd 1839-73), Fur sultanlarının başlıca köle kaynağı Bahrü'l-Gazal'ı ele geçiren Arap köle tüccarlarıyla çatışmaya girdi; bu çatışma, Hüseyin'den sonra başa geçen İbrahim döneminde de (1873-74) sürdü.

Darfur sonraki yıllarda eyalet statüsüyle Mısır'a bağlandı. Mısırlılar bölgede çıkan çeşitli ayaklanmaları bastırdılar. 1881'de vali olarak atanan Rudolf Karl Slatin, Sudanlı siyasal önder ve din reformcusu Mehdi'nin kuvvetlerine karşı bir süre direndikten sonra, Aralık 1883'te teslim olmak zorunda kaldı. Bu tarihten sonra Darfur Mehdi'ye bağlandı. Mehdi'nin yerine geçen Halife Abdullah'ın 1898'de devrilmesi üzerine Sudan'da kurulan yeni İngiliz-Mısır yönetimi, Ali Dinar'ı Darfur sultanı olarak tanıdı (1899). 1915'te ayaklanan Ali Dinar kendisini cezalandırmak amacıyla gönderilen kuvvetlerle yaptığı çarpışmada öldürüldü (Kasım 1916). İle dönüştürülen Darfur, daha sonra Darfurü's-Şimaliye ve Darfurü'l-Cenubiye olarak ikiye ayrıldı.

Darfurü'l-Cenubiye, GÜNEY DARFUR olarak da bilinir, Sudan'ın batısında, Darfur Bölgesinde il (*müdiriye*). Kuzeyden Darfurü's-Şimaliye ili, batıdan Çad ve Orta Afrika Cumhuriyeti, güneyden Bahrü'l-Gazal, doğudan Kordofanü'l-Cenubiye illeriyle çevrilidir. Yüzölçümü 162.529 km²'dir. 1975'te eski Darfur ilinin bir bölümü üzerinde kuruldu. Ortakuzey bölümü, Merre Dağlarının volkanik platolarıyla kaplıdır. Platolar ilin en çok yağış alan bölgesidir; İbre, Bülbül ve Gendi gibi birçok büyük akarsu dağlardan doğar ve ilin içinden geçerek güneye doğru akar. Bahrü'l-Gazal'ın başlıca kollarından olan Bahrü'l-Arab ilin güney sınırına hemen hemen paraleldir. İlin çoğunlukla taşlı ve kumlu olan topraklarında, bir mevsimlik otlar, tropik maki bitki örtüsü ve bodur çalılar yetişir.

Başlıca ekonomik etkinlik tarımdır; yıl boyu ekim yapılır. Başlıca ürünler, kocada- ni, darı, susam, yerfıstığı, çeşitli kökbitkiler, pirinç, meyve ve sebzeler. Susam ve yerfıstığı yağı, sabun, gıda, deri eşya ve ahşap eşya başlıca sanayi ürünleridir. Kurşun, çinko, bakır ve altın madenleri çıkarılır. İl merkezi Nyala demir ve kara yoluyla ed-Duveyn'e, karayoluyla da Rehedü'l-Berdi'ye bağlanır. Araplar ve Furlar çoğunluğu oluşturur; azınlıklar, Nübyeliler, Buceler, Zegaveler ve Daculardır. Nüfus (1983) 1.765.752.

Darfurü's-Şimaliye (Arapçada "Kuzey Darfur"). Sudan'ın kuzeybatısında, Darfur bölgesinde il (*müdiriye*). Batıdan Çad, güneyden Darfurü'l-Cenubiye ili, kuzey ve kuzeydoğudan eş-Şimaliye ili, doğudan da Kordofanü's-Şimaliye iliyle çevrilidir. 1975'te eski Darfur ilinin bir bölümünün ayrılmasıyla oluşturulmuştur. Yüzölçümü 346.155 km²'dir. Yağışsız mevsimlerde kuruyan birçok akarsuyla akaçlanır; bunların başlıcaları, kuzeyde Hover, kuzeydoğuda Mecrur, orta kesimde Şekku'l-Cueyfi ve Fugama, batıda da Ümm Sekkat, Ebu Aradeyb ve Ebu Sant'tır. Ortalama yüksekliği 2.200 m olan Merre Dağları ortagüney bölümünü kaplar ve el-Faşir'in 120 km

güneybatısındaki Merre Dağında 3.085 m'ye ulaşır.

Nüfus yoğunluğu düşük olan kuzey bölümü, oldukça engebesiz ve kuraktır. Güneydeki bozkırlarda bazı dikenli çalılıklar yetişir. Kurak kuzey bölgesinde deve, koyun ve keçi beslenir; Merre Dağları yöresindeki bol yağışlar yoğun ekim yöntemiyle tahıl, pirinç ve meyve yetiştirilmesine olanak verir. Geleneksel el sanatları arasında fildişi, deri ve tahta işlemeciliğiyle halı dokumacılığı sayılabilir. İl merkezi el-Fasir'in el-Cuneyne ve Ümm Keddade'yle karayolu bağlantısı vardır. İlde nüfusun çoğunluğunu oluşturan Arapların yanı sıra Zegaveler ve Furlar gibi azınlıklar da yaşar. Nüfus (1983) 1.327.947.

Darga, Muhibbe (d. 13 Haziran 1921, İstanbul), Türk arkeolog. Ön Asya dilleri ve kültürleri konusundaki çalışmalarıyla tanınır.

1943'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nü bitirdi. 1945'te aynı bölüme asistan oldu. 1947'de doktora

Darga
Muhibbe Darga'nın izniyle

derecesini aldı. 1947-51 arasında Theodor Bossert, Uğur Bahadır Alkım ve Halet Çambel ile birlikte Karatepe(*) kazılarında çalıştı. Hitit hiyeroglifleri üzerinde araştırmalar yaptı. 1950'de ayrıldığı üniversiteye 1959'da yeniden girdi; 1965'te doçent, 1973'te profesör oldu. 1985'te emekliye ayrıldıysa da, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nde ders vermeyi sürdürdü.

1973'te Keban Baraj Gölü kurtarma projesi kapsamında Degirmen Tepe Höyüğü'nde Refik Duru'yla birlikte çalışan Darga, 1978'den başlayarak Aşağı Fırat Projesi çerçevesinde Karakaya Baraj Gölü alanı içinde kalan Şemsiye Tepe kazısının başkanlığını üstlendi. Elazığ'ın Baskil ilçesi sınırları içindeki Şemsiye Tepe'de sürdürülen çalışmalarda, ilk ve Orta Tunç Çağına ait bir yerleşim ve küçük buluntularla, bu katların üstünde bir Roma dönemi sınır kalesi ortaya çıkarıldı (bak. Aşağı Fırat Projesi [Elazığ]).

Darga, Hititçe metinlerin okunmasına da katkıda bulunmuş, yaptığı dil araştırmalarıyla, işlevleri bilinmeyen pek çok Hitit yapı ve heykelinin tanımlanmasını sağlamıştır. Side dilinde yazılmış yazıtlar konusundaki araştırmalarıyla da Anadolu kültürünün aydınlatılmasına yardımcı olmuştur. Hitit yasalarının Türkçeye aktarılması üzerinde çalışmıştır.

Başlıca yapıtları arasında *Karahna Şehri Kültü Envanteri* (1973), *Eski Anadolu'da Kadın* (1976, 1984), *Hitit Mimariği* (1985) sayılabilir.

Dargeçit, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Mardin iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Eskiden Midyat'a bağlı bir bucak olan Dargeçit, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasa uyarınca İdil'e bağlı beş ve

Gercüş'e bağlı üç köyün de katılmasıyla ilçe yapılmıştır.

Dargeçit Belediyesi 1986'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 31.436; kent, 10.079.

Dargomijski, Aleksandr (Sergeyeviç) (d. 14 Şubat 1813, Tula yakınları - ö. 17 Ocak 1869, Petersburg, Rus Çarlığı), Rus şarkı ve opera bestecisi.

Petersburg'da yetişti. Piyano ve keman çalan, kompozisyon yaparak oyalanan yetenekli bir amatör müzikçiydi. Besteci Mihail Glinka ile tanıştıktan (1833) sonra kompozisyona daha ciddi olarak eğildi. Victor Hugo'nun metninden bestelediği ilk operası *Esmeralda*'yı 1839'da tamamladı. Bunu öbür iki operası, *Bacchus'un Zaferi* (1845) ve Puşkin'in metninden bestelediği *Rusalka* izledi. Şarkılarında kişisel bir mizah ve hiciv tarzı geliştirdi. *Fin Fantezisi*, *Kosaçok* (Kazak Dansı) ve *Baba Yaga* gibi orkestra parçalarında armoni konusundaki denemeci tutumuyla dikkati çekti.

1866'dan sonra dramatik gerçekçiliğin öne çıktığı bir ulusal Rus müziği geliştirmeye yöneldi ve Puşkin'in *Kamennı gost* (Taş Konuk) adlı oyununu bestelemeye başladı. Tümüyle tam ton dizisinde bestelenmiş bölümler içeren yapıt, bir tür müzikli belagat metnidir. Beste Balakirev ve çevresinin, özellikle de Mussorgski'nin ilgisini çekti. Dargomijski ölünce, yapıtın partiyonunu Cui tamamladı. Rimski Korsakov da orkestra düzenlemesini yaptı.

Darhan, Moğolistan'ın kuzeyinde, Ulan Bator'un (Ulaanbaatar) kuzeybatısında kasaba ve özerk belediye. SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinin yardımıyla 1960'ların sonunda kurulan büyük bir sanayi kompleksi, kenti Moğolistan'ın en büyük sanayi merkezlerinden biri durumuna getirdi. Kombine inşaat sanayisi çimento, tuğla, ahşap ve çelik üretimi gerçekleştirir. Öbür sanayi kolları gıda, otomobil onarımı, yün-lü kumaş, halı, sepicilik ve giysi üretimidir. 68 km kuzeydeki Şarin Gol'den demiryoluyla taşınan kömürle çalışan bir elektrik santrali, hem yöredeki sanayi kuruluşlarına, hem de Sühbaatar ve Ulan Bator'a elektrik sağlar. Nüfus (1989) 85.800.

dan, buğdaygiller (*Poaceae* ya da *Gramineae*) familyasından, çeşitli tahıl bitkileri ve bu bitkilerin besin maddesi ya da hayvan yemi olarak kullanılan taneleri (tohumları). Büyük olasılıkla ilk kez Asya ya da Afrika'da en az 4 bin yıl önce ekimine başlanan dan bitkileri bugün de Asya'nın büyük bir bölümünde, Bugimsız Devletler Topluluğu'nda (BDT) ve Afrika'nın batısında önemli bir besin kaynağıdır. Ortaçağ'da Avrupa'nın en önemli yiyecek kaynaklarından olan bu tahıllar, bugün bu kıtanın batısında ve ABD'de daha çok otlak ve yem bitkisi olarak değerlendirilir.

Birçok ülkede başta kocadan, kumdan ve cindarı olmak üzere pek çok dan türü yetiştirilir. Yüzlerce yıldır Afrika'nın temel besin maddelerinden biri olan kocadan (*Sorghum* cinsi, özellikle *S. vulgare* türü) ısıca dayanıklılığı nedeniyle özellikle sıcak ve kurak bölgeler için değerli bir tarım ürünüdür. İÖ 700'de Asur'da kocadan tarımı yapıldığı bilinmektedir. Tanelerinin yanı sıra başka bölümlerinden de yararlanan kocadanın (*S. vulgare*) değişik adlarla anılan pek çok çeşidi vardır. Örneğin saplarında şekerce zengin bir özsu bulunan şekerdansından pekmez yapılır. Odunsu yapıdaki çiçek salkımlarından süpürge yapılı süpürge dansı ile kuru ot ve hayvan yemi olarak kullanılan sudanotu yaygın olan öbür kocadan çeşitleridir. Genellikle 0,5-2,5 m

Kumdan (*Panicum miliaceum*)
Turan Baytop Koleksiyonu

(bazen 4,5 m) kadar boylanabilen kocadanın sap ve yaprakları beyaz, mumsu bir katmanla kaplı, bazı çeşitlerinde sapların içi şekerli bir özsuyla doludur. Yaprakları ortalama 5 cm genişliğinde, 60 cm uzunluğundadır. Çiçek salkımları, bitkinin çeşidine ve çevre koşullarına bağlı olarak dik ya da eğik, sık ya da seyrekleşebilir. Salkımlarda 800-3.000 arasında tane bulunur. Buğdayninkinden daha küçük olan tohumlarının rengi, biçimi ve boyutları çeşide göre değişir. Besin değeri mısıra oranla daha düşük olan kocadanı yüksek miktarda karbonhidrat, ayrıca yüzde 10 protein, yüzde 3,4 yağ, kalsiyum, az miktarda demir, B₁ vitamini ve nikotinik asit içerir. Taneleri, ekmek, pide ve lapa yapılarak besin olarak tüketildiği gibi, hayvan yemi olarak, ayrıca yemeklik yağ, nişasta, dekstroz, alkollü içki ile boza üretiminde ve dokuma sanayisinde kullanılır. Sapları hayvan yemi, yapı malzemesi ve şilte dolgu su olarak değerlendirilir. En çok ABD'de ve Afrika'nın güneyinde yetiştirilen, Türkiye'de ise Trakya bölgesinde yaygın olan şekerdansının saplarından şeker ve pekmez elde edilir, ayrıca hayvan yemi olarak kullanılır. Bazı ülkelerde, bu tatlı sapları çiğneme alışkanlığı vardır. Süpürge dansı ise birçok ülkede özellikle süpürge yapımında kullanılır. Afrika'nın en önemli tahıl ürünlerinden olan kocadanı ayrıca ABD, Hindistan, Pakistan, Çin, BDT, İran, Arabistan Yarımadası, Arjantin, Avustralya ve Avrupa'nın güneyinde de büyük miktarda yetiştirilir.

Bozadansı, akdan ya da saçakdan olarak da bilinen kumdan (*Panicum miliaceum*) çok eski zamanlardan beri yetiştirilen, Babil ve Asurların beslenmesinde önemli yeri olan bir tahil bitkisidir. Ekimden 60-80 gün sonra olgunlaşan kumdan, gelişme süresi en kısa olan dan türüdür. Yüksekliği 50-150 cm arasında değişen bitkinin sapı ince ve içi boştur. Her sapta 6-8 kadar yaprak bulunur; yapraklar 1,5-2 cm genişlikte, 30-40 cm uzunluktadır. Çiçekleri bir araya toplanarak kancık salkımlar oluşturur. Yaklaşık 3 mm uzunluğunda ve karbonhidratça zengin olan tanelerde yüzde 7-14 protein, yüzde 3,5-5 yağ bulunur. Kumdan Asya'da ve Avrupa'

nin doğusunda daha çok besin maddesi olarak, ABD'de ise büyükbaş hayvanlar ve kümes hayvanları için yem olarak kullanılır. Kumdarının en büyük üreticileri BDT, Çin, Hindistan ve Mançurya'dır.

Kirpidarı ya da kuşdarısı olarak da bilinen cindarının (*Setaria italica*) anayurdu Güney ve Doğu Asya'dır. En eski tarım bitkilerinden biri olan cindarının Çin ve Hindistan'dan Avrupa ve Amerika'ya yayıldığı sanılmaktadır. Yüksekliği 30-100 cm arasında değişen bitkinin yaprakları 20-25 cm, sık ve karışık çiçek salkımları ise 30 cm uzunluğundadır. Cindarının birçok çeşidinde, çiçekdurumu, bir salkım eksenine üstünde oluşmuş eğikçe bir silindir görünümündedir. Cindarının tanelerinde karbonhidrat, yüzde 9-17 protein ve yüzde 4-6 yağ bulunur. Cindarı, Çin ve öbür Asya ülkelerinde ekmek ve lapa yapımında kullanılan önemli bir besin maddesidir. Ayrıca, kuşlar, kümes hayvanları ve büyükbaş hayvanlar için yem olarak kullanılır; birçok ülkede, özellikle Kuzey Amerika ve Avrupa'nın batısında kuru ot elde etmek üzere yetiştirilir. En büyük ekim alanları Asya'nın güney ve doğu kesimleri, Afganistan, İran ve BDT'dedir.

Hindistan ve Afrika'nın önemli besin ürünlerinden olan hintdarısı (*Pennisetum glaucum*), Hindistan'da *bacra* adıyla anılır. Hintdarısı, düşük verimli ve az nemli topraklarda kolaylıkla yetişen bir bitkidir. Ragidarısı (*Eleusine coracana*) ise Asya'nın güneyi ile Afrika'nın bazı kesimlerinde besin olarak tüketilen önemli bir tarım bitkisidir.

Dünyada, toplam darı ekiminin yüzde 49'u Asya'da, yüzde 35'i Afrika'da yapılmaktadır. Türkiye'de ise darı üretiminde en büyük payı Güneydoğu bölgesi alır.

Dari dili, Hint-Avrupa dil ailesinin bir kolu olan Hint-İran dillerinin İran öbeğine bağlı dil. Peştuca ile birlikte Afganistan'ın iki resmi dilinden biri ve Farsçanın Afganistan'da konuşulan lehçesidir. Dile göre uyarlanmış Arap harfleriyle yazılır; pek çok Arapça ve Farsça sözcük içerir. Sözdizimi Farsçadan çok farklı değildir, ama vurguları daha belirsizdir. Dari dilinde niteleyici olarak *-ra* son eki kullanılır. Dari dilinin ünlü sistemi Farsçanınkinden farklıdır; ayrıca Dari dilinde daha fazla ünsüz vardır.

Afganistan'da halkın üçte biri, yani yaklaşık 5 milyon kişi Dari lehçesini konuşur. Bu lehçe Tacik, Hazari ve Çahar Aymaklarının birinci dilidir. Afganistan'da değişik dilleri konuşan topluluklar ortak iletişim dili olarak Peştucadan çok Dari dilini kullanır.

Darién, Panama'nın doğusunda il ve Panama Kustasının doğu ucunda geleneksel bölge. Geleneksel bölge Kolombiya'nın kuzeybatısında ve Urabá Körfezi çevresinde bulunan Antioquia ve Chocó illerine kadar uzanır ve Orta Amerika ile Güney Amerika arasındaki ana bağlantıyı oluşturur. Tropik yağmur ormanlarıyla kaplı, sıcak ve nemli bir bölge olduğundan nüfus yoğunluğu düşüktür.

İlk kez 1501'de ulaşılan bölgeyi, Kolomb iki yıl sonraki son yolculuğu sırasında gördü. 1510'da Urabá Körfezinin batı kıyısında Güney Amerika'daki ilk Avrupa yerleşmesi olan Santa María de la Antigua del Darién kuruldu. Ünlü İspanyol fatihi (*conquistador*) Balboa, Büyük Okyanusa doğru ünlü yürüyüşüne buradan başladı (1513). Birkaç yıl sonra bazı koloniciler bölgeden ayrılarak Panama kentini kurdu. Zamanla

Santa María tümüyle terk edildi. 17. yüzyılda bir İskoç ticaret kumpanyasının Portobello ile Cartagena arasında kurduğu yerleşme çevresinde başlatılan kolonileşme girişimi de kısa ömürlü oldu.

Darién ili Antil Denizi kıyısındaki San Blas adlı şerit dışında, Panama'nın bütün doğu kesimini kapsar. Yüzölçümü bakımından Panama'nın en geniş (16.803 km²), nüfus bakımından ise en küçük eyaletidir. 1980'de bölgede km²'ye yalnızca 6 kişi düşmekteydi. İlin merkezi ve en önemli kenti olan La Palma, San Miguel Körfezi yakınındaki Tuira Irmağı halici üzerinde kuruludur. La Palma, Panama kentine havayoluyla bağlanmasına karşın, büyük ölçüde dış dünyadan kopuktur ve 1970-80 arasında nüfusu düşüş göstermiştir. İlin ovalık kesimlerinde mısır ve pirinç yetiştirilir ve hayvan besiciliği yapılır. Ayrıca ormanlardan kesilen tomruklar işlenir. Nüfus (1986 tah.) 37.200.

Darién Körfezi, İspanyolca GOLFO DE DARIÉN. Antil Denizinin güney ucunda üçgen biçimli girinti. Güneybatıda Panama, güneydoğu ve doğuda Kolombiya ile çevrilidir. Kolombiya'daki Caribana Burnu ile Tiburón Burnu arasında kalan iç kesime Urabá Körfezi adı verilir; sığ olan bu körfez mangrov ağaçlarıyla çevrilidir. Atrato Irmağının deltası körfeze sokularak bir çıkıntı oluşturur. Kuzeybatıda Panama kıyısı boyunca uzanan Kaledonya Koyunda 1979'da yapılan arkeolojik kazılarda 17. yüzyıl İskoçya kolonisi Yeni Kaledonya'nın kalıntıları, 1699'da batan "Olive Branch" adlı bir geminin enkazı ve 1698-1700 arasında kullanılan St. Andrew Kalesi bulunmuştur.

Dario, Rubén, asıl adı FÉLIX RUBÉN GARCÍA SARMIENTO (d. 18 Ocak 1867, Metapa - ö. 6 Şubat 1916, León, Nikaragua), Nikaragualı şair, gazeteci ve diplomat. 19. yüzyıl sonunda İspanyol Amerikası'nda gelişen moder-

Dario
Archivo General de la Nación. Buenos Aires

nismo(*) edebiyat hareketinin öncüsüdür. Şiirlerindeki ritim, ölçü ve imge yapısıyla hem İspanyol Amerikası'nda, hem de İspanya'da şiirin canlanmasında ve modernleşmesinde etkili olmuş, son derece özgün üslubuyla şiirde bir gelenek oluşturmuştur.

On dört yaşından başlayarak Rubén Darío adıyla çok sayıda şiir, ayrıca aşk, kahramanlık ve serüven öyküsü yazdı. Bu yapıtlar biçimsel olarak öykünmeye dayanmakla birlikte, çok canlı bir düş gücünün ürünüydü. 1886'da Nikaragua'dan ayrılarak bütün yaşamı boyunca sürececek yolculuklarına başladı. Bir süre için Şili'ye yerleşti; düzyazı ve şiirlerden oluşan ilk önemli yapıtı *Azul'u* (1888; Mavi) burada yayımladı. İspanyol Amerikan edebiyatında yeni bir dönemin habercisi olarak karşılanan yapıt, ilk dönemlerinde yakınlık duyduğu "sanat için sanat" görüşünü yansıtır. Fransız Parnasçı-

ların(*) etkisini taşıyan şiirler, nesnel bir dille daha çok egzotik konuları işler. Düzyazılarında ise, İspanyolcanın uzun ve dilbilgisi bakımından karmaşık cümle yapısı yerine yalın ve dolaysız bir dil kullanmıştır.

Orta Amerika'ya döndükten sonra kısa süren iki evlilik geçirdi. 1893'te Kolombiya konsolosluğuna Buenos Aires'e gitti. Buradaki kozmopolit ortam, şiirleri için esin kaynağı oldu. Buenos Aires'teki genç yazarlar Darío'yu önder kabul ederek onun çevresinde *modernismo* akımını oluşturdular. Darío ikinci önemli yapıtı olan *Prosas profanas y otros poemas* (1896; Kutsal Olmayan İlahiler ve Başka Şiirler) adlı şiir kitabında *Azul'daki* yeni üslup arayışını sürdürmekle birlikte, egzotik sahne ve kişileri, çağdaş Fransız simgeci şairlerinin etkisiyle nesnel olmaktan çok, simgesel bir anlayışla işledi. Bu yapıt, *modernismo*'nun "kaçış" döneminin doruk noktasını oluşturur.

Darío, 1898'de Buenos Aires'te çıkan *La Nación* gazetesinin muhabiri olarak Avrupa'ya gitti. Paris ve Majorka'da oturmakla birlikte, gazeteci ve diplomat olarak Avrupa'ya sayısız yolculuk yaptı. Bu arada, dünyadaki gelişmelerin ve ilerleyen yaşının da etkisiyle dünya görüşü büyük bir değişime uğradı. Sanat dünyasının dışındaki sorunlarla da yakından ilgilenmeye başladı. İspanya'nın 1898'deki yenilgisinden sonra Kuzey Amerika emperyalizminin oluşturduğu tehdit, İspanyolca konuşan halkların dayanışması, İspanya'nın Yenedünya'daki egemenliğinin çökmesinden sonra İspanyol Amerikası'nın geleceği ve insanlığın yüzyıllardır süregelen sorunları, Darío'yu ilgilendiren konular arasındaydı. Birçoklarıncı başyapıtı kabul edilen *Cantos de vida y esperanza* (1905; Yaşam ve Umut Şarkıları) bu sorunlara duyduğu ilgiyi yansıtır ve aynı zamanda şiir tekniğindeki deneylerin ve sanatsal becerisinin doruk noktasını oluşturur.

1914'te I. Dünya Savaşı patlak verince Darío, hasta ve sefaletin eşiğine gelmiş olarak Avrupa'dan ayrıldı. Mali durumunu düzeltmek amacıyla bir dizi konferans vermek üzere Kuzey Amerika'ya gitti; ama New York'tayken zatürreeye yakalandı ve ülkesine döndükten kısa bir süre sonra öldü.

Darío, asıl ününü sağlayan üç büyük yapıtının yanı sıra 100 kadar öykü ve masal, birkaç şiir kitabı ve ele aldığı konuların derinlemesine açıklayan edebi eleştiriler de yazmıştır. Ayrıca *La Nación* ve başka gazetelerde yayımlanan makaleleri vardır.

Darío'nun yapıtlarının birçok İspanyolca baskısı yapılmıştır; bunlardan iki ciltlik *Obras completas* (1971; Bütün Yapıtları) A. M. Plancarte tarafından yayıma hazırlanmıştır.

Darir, asıl adı MUSTAFA BIN YUSUF BIN OMER (ö. 1392'den sonra), divan edebiyatında siyer türünde ilk yapıtı vermesiyle tanınan şair.

Erzurumludur. Doğuştan kör olduğu için bu anlama gelen Darir mahlasını kullandı. Kendi kendini yetiştirdi. Arapça öğrendi. 1377'de Mısır'a giderek çalışmalarını burada sürdürdü. Yazdığı siyer (Hz. Muhammed'in yaşamı) bugünkü bilgilere göre divan edebiyatında bu tür yapıtların ilkidir. *Tercümetü'd-Darir* olarak da bilinen beş ciltlik siyeri (*Siretü'n-Nebi*) birçok yazılı kaynaktan ve sözlü rivayetten yararlanarak kaleme almıştır. Yapıt duru bir Türkçeyle yazılmıştır; nazım ve nesir karışıktır. Nazım bölümleri kendinden sonra yazılan Türkçe mevlidler üzerinde etkili olmuştur. Darir'in bir başka önemli çalışması da ünlü Arap

tarihçi Vakidi'nin *Filtuhû's-Şam* adlı yapıtının çevirisidir.

Dariye, divan şiirinde dar (ev) ile ilgili kasidelere verilen ad. Bazı divan şairlerinin özellikle caize amacıyla en küçük fırsatları bile değerlendirmeye yönelik tutumları sonucunda ortaya çıkan türlerden biridir. Gazel tarzında da yazılırdı. Örneklerine az rastlanan dariyeler, yeni yaptırılan köşk, saray, yalı vb binalar için kaleme alınırdı. Şair söz arasında bina tasvirini bırakıp binayı yaptırmanın övgüsüne geçerdi. Dariyelerin kitabe ya da levha olarak binaların bir köşesine yerleştirildiği de olurdu. Ayrıca binalar için tarih kıtası olarak kaleme alınan kitabeler de yer yer dariye özellikleri taşıır.

Darkot, Mehmet Besim (d. 16 Şubat 1903, İstanbul - ö. 1 Nisan 1990, İstanbul), Türkiye'de çağdaş coğrafyanın gelişmesine katkıda bulunan coğrafyacı.

1923'te İstanbul Muallim Mektebi'ni, 1928'de de Darülfünun Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nü bitirdi. Maarif Vekâ-

Darkot
Besim Darkot'un izniyle

leti tarafından Fransa'ya gönderildi. Strasbourg Üniversitesi Coğrafya Bölümü'nü bitirerek 1932'de Türkiye'ye döndü. Aynı yıl Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nde müderris muavinliğine atandı. 1933 Üniversite Reformu'nda Türkiye ve ülkeler coğrafyası doçenti oldu. 1939'da profesörlüğe yükseldi. 1941'de I. Coğrafya Kongresi'ni toplamasına, 1942'de Türk Coğrafya Kurumu'nun kurulmasına ve 1943'te de *Türk Coğrafya Dergisi*'nin çıkartılmasına öncülük etti. 1956'da ordinaryüs profesör oldu. 1973'te bu görevinden emekliye ayrıldı.

İlk yapıtı *İlmekteplerde Coğrafya Muallim Kitabı*'ndan (1926) dolayı Maarif Vekâleti tarafından ödüllendirilen Darkot, çeşitli öğretim aşamaları için birçok ders kitabı yazdı. Çeşitli ölçeklerde Türkiye duvar haritaları ve iki İtalyan coğrafyacı ile birlikte *Resimli Modern Atlas*'ı hazırladı. Kentleşme, kentlerin tarihsel coğrafyası, iktisadi coğrafya, nüfus hareketleri, iklim bilgisi ve haritacılık alanlarındaki çalışmalarıyla Türkiye'de çağdaş coğrafyanın gelişmesine önemli katkılarda bulundu. *İstanbul'un Coğrafyası* (1938), *Boğazların Menşei* (1938), *Kartografya Dersleri* (1939), *Avrupa Coğrafyası I* (1949), *Türkiye İktisadi Coğrafyası* (1955), *Ege Bölgesi Coğrafyası* (1978, M. Tuncel ile birlikte) ve *Marmara Bölgesi Coğrafyası* (1981, M. Tuncel ile birlikte) başlıca yapıtlarıdır.

Darling, Jay Norwood, takma adı DING DARLING (d. 21 Ekim 1876, Norwood, Michigan - ö. 12 Şubat 1962, Des Moines, Iowa, ABD), siyasal karikatürcü. Uzun meslek yaşamı boyunca çok çeşitli konulara değinmiş ve iki kez Pulitzer Ödülü almıştır.

Karikatür çizmeye küçük yaşta başladı. Wisconsin'deki Beloit College'da okurken öğretim üyelerini balerin olarak çizdiği bir karikatür nedeniyle bir yıl okuldan uzaklaştırıldı. 1900'de mezun oldu, Iowa'da Sioux kentinde bir gazeteye girdi. Yaptığı bir duruşma sahnesi karikatürü çok beğenilince aynı gazetede her gün çizmeye başladı.

1906'da Des Moines'taki *Register*'in karikatürcüsü oldu. Bu görevi, New York'taki *Globe*'de çalıştığı iki yıl dışında, emekli olana değin (1949) sürdürdü. 1917'den başlayarak karikatürlerinin dağılımı *New York Tribune* ve onun yayın ajansı tarafından yapıldı. William F. Cody'nin (Buffalo Bill) ve Başkan Theodore Roosevelt'in ölümü üzerine çizdiği karikatürler özellikle dikkati çekti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra karikatürlerinde barışın koruyucusu olarak Milletler Cemiyeti konusunu izledi. 1923'te ve 1943'te Pulitzer Ödülü'nü kazandı.

Doğayı koruma hareketlerinin ateşli bir savunucusuydu, 1934'te ABD Biyoloji Araştırmaları Kurumu'na başkan seçildi. Yirmi ay bu görevde kaldı, yaban hayvanları ve bitkilerin korunması için özel araziler ayrılmasını sağladı ve bir fon oluşturdu. 1936'da Ulusal Yabanıl Yaşamı Koruma Federasyonu başkanlığına seçildi. 1960'ta doğal kaynakların korunmasındaki önemli hizmetlerinden dolayı Audubon Madalyası'nı kazandı.

Karikatürleri John M. Henry tarafından *Ding's Half Century* (1962; Ding'in Yarım Yüzyılı) adlı kitapta toplanmıştır.

Darling Downs, Avustralya'da, Queensland'in güneydoğu kesiminde hayvancılık ve tarım bölgesi. Avustralya Cordillerası'nın batısında yer alır; güneyde Dumaesq ve Macintyre ırmaklarına doğru uzanır. Condamine Irmağı havzasının büyük bölümünü kaplar. Yüzölçümü yaklaşık 14.200 km²'dir. 450-600 m yükseklikte düz bir plato görünümündedir. Yeterli yağış miktarı (ortalama 635 mm) ve verimli bazalt toprakları nedeniyle yoğun bir nüfus barındırır. Önde gelen bir buğday ve mandracılık merkezidir; ayrıca arpa, yulaf, çavdar, mısır, kocadağı ve dana da yetiştirilir. Başlıca çiftlik hayvanları koyun, kümes hayvanları, domuz ve sığırdır. Moonie petrol alanı ve doğal gaz alanlarının yanı sıra, geniş kömür rezervleri vardır. 1827'de Allan Cunningham'ın keşfettiği bölgeye Yeni Güney Galler valisi Sir Ralph Darling'in adı verilmiştir.

Darling Irmağı, Avustralya'da Murray-Darling akarsu sisteminin en uzun ırmağı. Yeni Güney Galler-Queensland sınırının doğu kıyısına yakın bir bölümünde, Avustralya Cordillerası'ndan birkaç kol biçiminde doğar. Yeni Güney Galler'i genel olarak güneybatı doğrultusunda geçer ve 2.700 km²'lik bir çığırda sonra Murray Irmağının Güney Avustralya'da bulunan ağzından 240 km uzaktaki Wentworth'te bu ırmağa karışır.

Ana kaynağı genellikle Severn Irmağı olarak kabul edilir. Severn Irmağı çığır boyunca sırayla Dumaesq, Macintyre, Barwon ve sonunda da Darling adını alır. Ana ırmağın aşağı çığırındaki Culgoa, Warrego, Paroo, Gwydir, Namoi, Macquarie ve Bogan kollarının su düzeyi, kuraklık ve taşkınlar nedeniyle iniş çıkışlar gösterir. Çığırın büyük bölümünde yılda ortalama 250 mm'den az yağış alan geniş alkali topraklardan geçen ırmak, kollarından kazandığı su miktarından daha fazlasını buharlaşma yoluyla yitirir. Kollarından çoğu bazen ana ırmağa ulaşmadan kurur. İrmaktan ayrılarak iç havzalarda kuruyan kollar da vardır;

ama bunların çoğu tuzlu ovalara akar ve yağışlı geçen yıllarda yeniden ortaya çıkarak ana ırmağa katılır. İrmaktan ayrıldıktan sonra yeniden birleşen kolların en tipik örnekleri Great Anabranç ile Talyawalka Deresidir. Great Anabranç, Menindee Göllerinin aşağısında Darling'den ayrılır ve Murray'la birleşir; Talyawalka ise Wilcannia yakınlarında ayrılır ve 80 km aşağıda Menindee yakınlarında Darling'e katılır. Darling sisteminin tamamı 650.000 km²'lik bir havzayı akaçlar ve Menindee'de yıl boyunca saniyede ortalama 102 m³'ü boşaltır. Irmağın ortalama eğimi kilometrede 2.5 cm'dir.

Darling'in kaynak bölgesine, 1815'ten sonra hayvancılıkla uğraşan kolonistler yerleşti. Yeni Güney Galler valisi Sir Ralph Darling, 1828'de kâşif Charles Sturt'ı, Macquarie Irmağının aşağı çığırını incelemekle görevlendirdi. Sturt önce Bogan'a, 1829 başlarında da Barwon ve Culgoa ırmaklarının birleştiği yerden Darling'e ulaştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında taşımacılıkta önemli rol oynayan ırmak, daha sonra yerini demiryollarına bıraktı.

Kış aylarındaki 250 mm'lik yağış sınırı, Darling Havzasını kurak ya da yarı kurak bozkırlardan oluşan batıdaki bir hayvancılık bölgesi ve doğudaki nemli tarım bölgesi biçiminde ikiye ayırır. Hayvancılık bölgesinin 325 000 km²'lik bölümü hemen tümüyle yün üreticilerinin elindedir; burada hayvan otlatmaya elverişli büyük çiftlikler bulunur. Tarım, Darling Irmağı boyunca sulama yapılabilen küçük bir kesimle sınırlıdır. Wilcannia, Bourke ve Brewarrina'da yemlik ot, daha güneydeki Malle bölgesinde üzüm ve turuncgil yetiştir. Çeşitli mühendislik projeleri akaçlama bölgesine büyük bir gelişme potansiyeli kazandırmıştır. 1945'te çıkarılan Darling Irmağı Set Yasası'yla içme suyu ve sulama amaçlı göletler oluşturmak üzere bir dizi barajın inşasına girilmiştir. 1960'ta tamamlanan Menindee Gölleri Su Toplama Projesi'yle toplam 1.794.000.000 m³'lük göletler kurulmuştur. Bu sistem Aşağı Murray'ın akışını da düzene sokarak Güney Avustralya'da daha güvenilir sulama olanakları yaratmıştır. Kıyıdaki yüksek düzlükler ile batı yamaçlarında kurulan baraj sistemi taşkınları önleyerek, değişik ürünlerin yetiştirilmesine ve daha kurak olan batıdaki ovalara oranla daha yoğun bir yerleşime olanak vermiştir.

Darling Sıradağları, Batı Avustralya'da, Büyük Platonun kenarında, kıtanın güneybatı kıyısına koşut faylardan oluşmuş dağ sırası. Perth'in batısında, kuzeydeki Moore Irmağından güneydeki Bridgetown'a kadar 320 km uzanır. Ortalama yüksekliği 250-300 m arasında değişir; en yüksek dorukları Cooke Dağı (582 m), Solus Dağı (557 m) ve Dale Dağıdır (543 m). Denize akan ırmakların oluşturduğu dar ve derin vadilerle parçalanmıştır. Helena, Canning ve Collicie ırmaklarının üzerinde sulama ve içme suyu amaçlı barajlar yapılmıştır. Perth yakınındaki John Forrest Ulusal Parkı'nı içine alan bölgede reçine ve okaliptüs ağaçlarından elde edilen odun kömürünün yanı sıra pik demir ve boksit üretilir. Darling Sıradağları, adını Yeni Güney Galler valisi (1825-31) Sir Ralph Darling'den almıştır.

Darlington, Cyril Dean (d. 19 Aralık 1903, Chorley, Lancashire - ö. 26 Mart 1981, İngiltere), İngiliz biyolog. Kromozomlar üzerindeki çalışmaları, eşeysel yolla üreyen türlerin evrimindeki kalıtım meka-

nizmalarının temel kavramlarına ışık tutmuştur.

Kent'deki Wye College'da fen bilimleri öğrenimi gören Darlington, Merton'daki, sonradan Bayfordbury'ye taşınan, John Innes Bahçecilik Kurumu'na girerek 1939'da bu enstitünün yöneticisi oldu. 1953'te, Oxford Üniversitesi'nde botanik profesörlüğüne atandı.

Darlington, genetik çalışmalarına 1920'lerde John Innes Bahçecilik Kurumu'nda William Bateson'ın yanında başlamıştı. Hocası Bateson kromozom kuramını hiçbir zaman benimsemezken, Darlington kalıtsal bilginin bir kuşaktan öbürüne kromozom denen hücre bileşenleriyle aktarıldığını savunan kuramın ilk destekleyicilerinden biri oldu. Gametlerin oluşması (meoz bölünme) sırasında kromozomların hareketlerini inceleyerek ve meoz bölünmede homolog kromozomlar arasında parça alışverişi (ya da değişimi) olduğunu kanıtlayan Thomas Hunt Morgan'ın çalışmalarından yararlanarak bir evrim kuramı geliştirdi. Darlington'ın kuramına göre, gelecek kuşağın kalıtsal özelliklerini belirleyen en önemli etken kromozomlar arasındaki bu parça alışveriştir.

Darlington'ın başlıca yapıtları A.P. Wylie ile birlikte hazırladığı *The Chromosome Atlas of Flowering Plants* (1956; Çiçekli Bitkilerin Kromozom Atlası), tarihsel bir yorumlama olan *Darwin's Place in History* (1959; Darwin'in Tarihteki Yeri) ve bilimdeki ilerlemeleri insani değerler açısından ele aldığı *The Little Universe of Man*'dir (1978; İnsanın Küçük Evreni).

Darmesteter, Arsène (d. 5 Ocak 1846, Château-Salins - ö. 16 Kasım 1888, Paris, Fransa), Fransız dilbilimci. Eski Fransızca üzerine çalışmalarıyla Fransız dili tarihine açıklık getirmiştir. Doğubilimci James Darmesteter'in kardeşidir.

Traité de la formation des mots composés dans la langue française (1873; Fransızcada Bileşik Sözcüklerin Oluşumu Üzerine İnceleme) ve *La Vie des mots étudiés dans leurs significations* (1887; Anlamları Bakımından Sözcüklerin Yaşamı) adlı yapıtlarını yayımladı. 1881'de Sorbonne Üniversitesi'nde Eski Fransız dili ve edebiyatı profesörü oldu. Fransız dilbilimciler Adolphe Hatfeld ve Antoine Thomas ile birlikte *Dictionnaire général de la langue française*'i (1890-1900, 2 cilt; Fransız Dilinin Genel Sözlüğü) hazırladı.

Darmesteter, James (d. 28 Mart 1849, Château-Salins - ö. 19 Ekim 1894, Maisons-Laffitte, Fransa), eski İran dili üzerine çalışmalarıyla ünlü Fransız Doğubilimci. Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avesta'yı İngilizce ve Fransızcaya çevirmiştir.

İlk önemli çalışması, Zerdüşt dininin mitolojisi üzerine yazdığı tezdirdir (1875). 1877'de Paris Yüksek Araştırmalar Okulu'nda eski İran dilini öğretmeye başladı. Araştırmalarını sürdürerek *Études iraniennes* (1883; İran Araştırmaları) adlı yapıtlarını yayımladı. 1885'te Collège de France'ta profesör oldu ve ertesi yıl Hindistan'a gitti. Döndüğünde, Afgan şarkılarının çevirilerinden oluşan bir kitap ile Afgan dili ve edebiyatı üzerine önemli bir deneme yayımladı. L. H. Mills ile birlikte yaptığı Avesta'nın İngilizce çevirisi, Alman doğubilimci ve dilbilimci Max Müller'in yayına hazırladığı *Sacred Books of the East* (1883-87, 4 cilt, 23 ve 31; Doğunun Kutsal Kitapları) adlı yapıtıta yer aldı. Avesta'nın Fransızca çevirisi *Le Zend-Aves-*

ta'yı (1892-93, 3 cilt) ise tarihsel bilgiler içeren bir yazıyla birlikte yayımladı. Günümüze ulaşan en eski Avesta metinleri İÖ 1. yüzyıldan, metinlerin büyük bölümünün ise İS 3. yüzyıldan kalma olduğunu ileri sürdü. Fransızca uzmanı olan ağabeyi Arsène Darmesteter'in ölümünden sonra da onun yazılarını yayımladı.

Darmstadt, Almanya'nın ortagüney kesiminde, Hessen eyaletinin (*Land*) güneyinde il (*Regierungsbezirk*). Doğusunda Bavyera, güneyinde Baden-Württemberg, batısında Rheinland-Pfalz eyaletleri, kuzeyinde Gießen ve Kassel illeri yer alır. Yüzölçümü 7.446 km²'dir, sınırları tarihsel Hessen-Darmstadt ve Nassau bölgesinin kuzey bölümüyle çakışır. 1945'te iki Hessen ilinden biri olarak kurulan il öteki Hessen'in güneyinde yer alıyordu. 1980'de yapılan yeni bir yönetim düzenlemesiyle bölündü ve kuzeydeki toprakları yeni Gießen iline katıldı. İl, adını yönetim merkezinden alır.

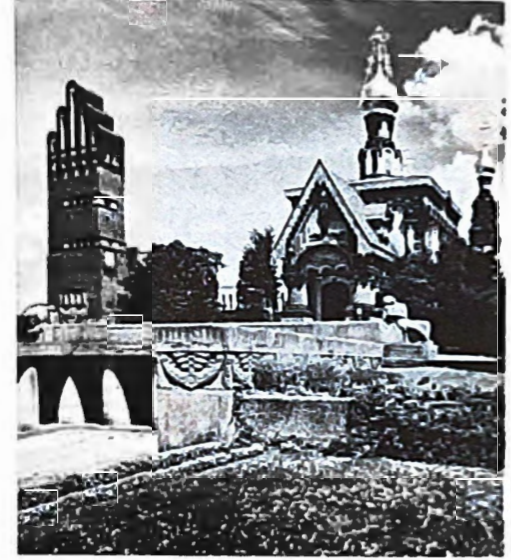
Orta Darmstadt'ı, doğudan batıya doğru akan Main Irmağıyla kolları Nidda ve Kinzig akıyor. Main Irmağı, Wiesbaden ve Mainz kentleri yakınında Darmstadt'ın batı sınırını çizen Ren Irmağına katılır. Kuşkonmaz ve çeşitli sebzelerin üretimiyle ünlü, verimli Yukarı Ren Havzası ilin güney sınırından kuzeyde Darmstadt kentine kadar uzanır, bu noktada doğuya doğru genişleyerek Ren-Main Havzasını oluşturur. Havza, Darmstadt ilinin kenarında yer alan kuzeybatıda Taunus Dağlarının dik güney yamaçları, kuzeydoğuda Vogel Dağı, doğuda Spessart Dağları ve güneydeki Oden Ormanıyla çevrilidir. Yükseklikler arasındaki boşluklardan geçen demiryolu, karayolu ve ırmak ulaşım ağları, Ren-Main Havzasındaki büyük kentsel sanayi kompleksinde birleşir. Başlıca merkezleri, Hessen'in en büyük yerleşmesi Frankfurt am Main, eyalet merkezi Wiesbaden, Darmstadt, Offenbach, Hanau, Rüsselsheim ve Bad-Homburg kentleridir. Frankfurt am Main'in güneyindeki kumlu topraklarda kozalaklılardan oluşan geniş orman kuşakları bulunur. Frankfurt'un kuzeyinde havza lötle kaplı ve verimli Wetterau Ovası ile birleşir. Bu ova, Frankfurt'tan Hessen eyaletinin kuzey sınırına uzanan ve Orta Ren Yükselteleri ile Orta Hessen Yükselteleri arasında bulunan Batı Hessen Çöküntüsü'nün en güneyindeki havzadır. Darmstadt'ın başlıca tarım bölgesi olan Wetterau'nun, Taunus Dağlarının soğuk kuzey rüzgârlarını kesmesi sonucu, ılımlı bir iklimi vardır. Buradaki başlıca tarım ürünleri buğday ve şeker kamışıdır.

Bölgedeki nüfus yoğunluğu, Wiesbaden'in batısındaki Taunus dağlık bölgesinde km²'de 20 kişiden Ren-Main Havzasının büyük bölümünde km²'de 500 kişiye kadar değişir. Nüfusun yaklaşık yüzde 60'ı kentlerde ve nüfusu 20 binin üzerinde olan kasabalarda yaşar. Almanya'nın en önemli sanayi bölgelerinden biri olan Ren-Main Havzası, başta mühendislik, makine ve kimya olmak üzere, çeşitli sanayi kollarında uzmanlaşmıştır. Frankfurt am Main, ülkenin batısındaki en büyük ticaret ve ulaşım merkezidir. Offenbach deri eşya üretiminde, Hanau da kauçuk ürünleri imalatında önemli birer merkezdir. Şarap üretimi, Wiesbaden'in batısındaki Taunus Dağlarının sarp güney kesiminde yer alan Rheingau bölgesinde ve Oden Ormanının batı yamaçlarındaki Bergstrasse boyunca yoğunlaşmıştır. Darmstadt'ın yüksek bölgelerindeki turistik merkezler, kaynak suları ve güzel kayın ve meşe ormanlarıyla, bölgedeki kalabalık kentlerden dinlenmek için gidilebilecek elverişli yerlerdir. Wiesbaden bir

sanayi merkezi olmanın yanı sıra, 27 kaplıcasıyla dünyaca ünlü bir sağlık merkezidir.

Darmstadt ilinde yaşayan halkın çoğunluğu Hessen Frankları soyundan gelir ve Ren-Frank lehçesi konuşur. Nüfusun yaklaşık üçte ikisi Protestan, üçte biri de Katoliktir. Kırsal yerleşimler genellikle büyük ve düzensiz köyler biçimindedir; yüksek yaylalarda tek tek çiftlikler ve birkaç evden oluşan küçük köyler yaygındır. Frank (Orta Almanya) tipinde yapılmış olan genellikle iki katlı ve yarı ahşap çiftlik evleriyle ahırlar dikkörtgen biçimli bir avlunun çevresinde sıralanır. Bölgenin önde gelen yükseköğretim kurumu Frankfurt'taki Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'dir. Nüfus (1989 tah.) 3.440.194.

Darmstadt, Almanya'nın ortagüney kesiminde, Hessen eyaletinde (*Land*) kent. Ormanlık bir plato olan Oden Ormanı ile Ren Irmağı arasında, hafif eğimli bir ovada kurulu olan kent, Frankfurt am Main'in güneyinde ve Mainz'in güneydoğusunda yer

Darmstadt'ta tasarımı Joseph Olbrich'in yaptığı Dugun Kulesi (solda) ve Rus Kilisesi (sağda), Almanya

German National Tourist Office

alır. Adı ilk kez 11. yüzyılda geçen Darmstadt, 14. yüzyılda Katzenelnbogen kontlarına ait küçük bir köydü. 1330'da tüzel kimlik kazandı, 1479'da da Hessen prenslerine devredildi. 1567'de Hessen-Darmstadt soyunun (1806'dan sonra grandüklük) konutu, 1919-45 arasında da Hessen eyaletinin merkezi oldu. I. Ludwig adıyla ilk grandük olan Kont X. Ludwig (1790-1830) döneminde yeni kent inşa edildi. Sanayileşme, özellikle de kimya sanayisinin gelişmesi, 19. yüzyılda Darmstadt'ın hızla büyümesini sağladı. Daha önce eski ve yeni iki kasabadan oluşan Darmstadt, II. Dünya Savaşı sırasında büyük hasara uğradıysa da tarihsel binalardan birçoğu ayakta kaldı; savaştan sonra kent yeniden inşa edildi.

Kentin önemli yapıları ve sanat ürünleri. "X. Ludwig" heykeli (33 m yüksekliğinde); düklük şatosu (1568-95); bugün müze ve av hayvanları parkı olan Kranichstein av köşkü ve Darmstadt'ta doğmuş olan Çariçe Aleksandriya onuruna Çar II. Nikolay'ın yaptırdığı Rus Kilisesi'dir (1898-99). Kentin doğusundaki Mathildenhöhe'de, 1899'da Grandük Ernst Ludwig'in kurduğu sanatçılar kolonisi bulunur. Batıda, Ren Irmağı üzerindeki Kuhkopf Adası, ender su kuşlarının korunmaya alındığı bir alandır. Darmstadt'ta Eyalet Müzesi ve Kitaplığı, bir teknik üniversite (1836), mühendislik, güzel sanatlar ve müzik okulları ile bir porselen

müzesi vardır. Her yıl yapılan Darmstädter Gespräche (Darmstadt Söyleşileri), entelektüel konularda seminerlerin ve resim sergilerinin yer aldığı bir etkinliklerdir.

Darmstadt, çok çeşitli sanayi kollarında etkinlik gösterilen bir merkezdir. Başlıca imalat dalları kimya, makine, radyo ve fiındır. Nüfus (1989 tah.) 136.067.

Darnel Davası, BEŞ ŞÖVALYE DAVASI olarak da bilinir, İngiliz uyruklarının özgürleşme tarihinde bir dönüm noktası olan dava (1627-28). Haklar Dilekçesi'nin yasalaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Mart 1627'de Sir Thomas Darnel ile Sir John Corbet, Sir Walter Earl, Sir Edmund Hampden ve Sir John Hevingham adlı öteki dört şövalye, saraya zorunlu borç vermeyi reddettikleri için Kral I. Charles'ın buyruğuyla tutuklandılar. Tutuklular hapsedilmeleri için tahtın bir neden göstermesini ya da kefaletle serbest bırakılmalarını istediler. Kasım 1627'de şövalyelerin ihzar emrinin (*habeas corpus*) yazılı olarak verilmesi için yaptıkları başvuru, *Kings Bench* (Kraliyet Yargı Kurulu) önünde tartışıldı. Savunma avukatları büyük ölçüde ortaçağ teamülleri-ne ve Magna Carta'nın 39. maddesine dayanarak kişilerin yürürlükteki yasalara göre yargılanmadan özgürlüklerinden yoksun bırakılmayacağını ileri sürdüler. Taht ise Tudor teamüllerine göre takdire dayalı geniş tutuklama yetkileri bulunduğunu iddia etti. Yargıçlar şövalyelerin kefaletle serbest bırakılması istegini reddetmekle birlikte, tahtın her zaman neden göstermeksizin kişileri tutuklayabileceği yönünde bir karar vermekten kaçındı. Şövalyelerin 1628'de serbest bırakılmasından sonra da Parlamento'da konuya ilişkin tartışmalar sürdü. I. Charles'ın zorunlu borç vermeyi reddeden uyrukları tutuklatmamayı kabul etmesiyle yumuşamayan Avam Kamarası, Magna Carta'ya ilişkin yorumunu hükümdara zorla benimsetmek için baskı yapmaya başladı. Bu çatışmanın sonucunda aynı yıl içinde Haklar Dilekçesi yasalaştı.

Darnley, Henry Stewart, Lord, STUART olarak da yazılır, ROSS KONTU, ALBANY DÜKÜ (1565-67) olarak da bilinir (d. 7 Aralık 1545, Temple Newsom, Yorkshire, İngiltere - ö. 9/10 Şubat 1567, Edinburgh), İskoçya kraliçesi Mary'nin kuzeni ve ikinci kocası; Büyük Britanya kralı I. James'in (İskoçya kralı VI. James) babası. İskoçya tahtı konusunda Arran 2. kontu John Hamilton ile çekişen Lennox 4. kontu Matthew Stewart'ın ve VII. Henry'nin torunu olarak İngiltere tahtında hak iddia eden Margaret Douglas'ın oğludur.

Annesinin İngiliz tahtına geçmesini sağlamak için evlendirmek istediği öteki taht adayı Mary ile, ilk kocası Fransa kralı II. François'nın ölümünden kısa bir süre sonra Fransa'da tanışmış olan Darnley, Şubat 1565'te İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'in izniyle İskoçya'ya gitti. Nisan sonunda bu evliliği benimsediğini açığa vuran Mary, kendisini önce Ross kontu (bu unvan daha önceleri İskoçya kralının oğullarından birine verilirdi), daha sonra da Albany dükü yaptı. Bunun üzerine Elizabeth ve Özel Danışma Kurulu bir mesaj göndererek planlanan bu evliliğin iki ülkenin "ortak dostluğu için tehlikeli" olduğunu bildirdiler. Bu tehdide aldırmayan Darnley ve Mary 29 Haziran 1565'te Katolik ayini ile evlendiler. Bu evlilik aynı zamanda John Knox'un sözcülüğünü yaptığı İskoçya Protestan Kilisesi'ne, Mary'nin evlilik dışı üvey kardeşi Moray kontu James Stewart'ın siyasal emellerine ve İskoçya tahtında hak iddia eden Hamilton ailesine de ters düşüyordu.

Darnley, R. Elstrack'ın bir oymabaskısından ayrıntı
British Museum, fotoğraf. J. R. Freeman & Co. Ltd

Bir süre sonra Darnley'nin çekici görünümünün altında yatan olumsuz özellikler Mary'nin de göreceği biçimde açığa çıktı. Zamanla aylak, küstah ve sarhoş bir kişiye dönüşen Darnley, Mary'nin sekreteri David Riccio'yu kıskanmaya başladı ve onun öldürülmesiyle sonuçlanan bir komploya karıştı (9 Mart 1566). Ele verdiği suç ortakları Riccio'nun öldürülmesi için yaptığı yazılı anlaşmayı Mary'ye gösterdiler. Böylece Darnley, Mary'nin gözünden iyice düştü.

19 Haziran 1566'da James'in doğması da Darnley'nin rahatsız edici davranışlarına son vermedi. Sonunda Mary'nin Edinburgh yakınındaki geçici konutu Kirk o'Field'de bulunduğu bir sırada, kaldığı ev havaya uçuruldu. Daha önce boğularak öldürüldüğü sanılmaktadır. Üç ay sonra da Mary cinayeti hazırladığı öne sürülen Bothwell 4. kontu James Hepburn ile evlendi.

darphane, madeni paraların, genellikle yasayla belirlenmiş bileşimlere, ağırlıklara, boyutlara ve toleranslara uygun olarak basıldığı yer.

İlk devlet darphanesini İÖ 7. yüzyılda bir Anadolu halkı olan Lidyalıların kurduğu varsayılır. Onları, Ege Adalarında yaşayan Yunanlılar izledi ve sikke basımı bir yandan İran ve Hindistan'a, bir yandan da İtalya ve öbür Akdeniz ülkelerine yayıldı. Büyük bir olasılıkla İÖ 4. yüzyılda sikke basmaya başlayan Romalılar, modern darphaneciliğin de temellerini attılar.

Bunlardan bağımsız olarak İÖ 7. yüzyılda Çin'de de başlayan madeni para basımı, oradan Japonya'ya ve Kore'ye yayıldı.

Ortaçağda Avrupa'da ticaret yeniden canlanırken, darphane sayısı da arttı. Bu dönemde her ayrı feodal otorite, krallar, kontlar, piskoposlar ve özgür kentler, kendi sikkelerini basma ayrıcalığını kullanıyorlardı. 13. yüzyılda yalnızca Fransa'da 50'den çok darphane vardı. Bunun sonucunda çoğu kez ticareti güçleştirecek kadar çeşitli sikke ortaya çıktı.

16. yüzyılda İspanyollar, Güney Amerika ve Meksika'da, buralardan çıkarılan altın ve gümüşü madeni para haline getirmek için darphaneler kurdular.

Osmanlı Devleti'nde sikkelerin basıldığı ilk darphaneler üzerine bilgi yoktur. Darphane-i Âmiye olarak bilinen Osmanlı devlet darphanesi II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-81) İstanbul'da Irgatpazarı semtindeydi. Daha sonra Bursa, Edirne, Amasya, Gümüşhane, Halep, Bağdat, Cezayir, Tunis, Mısır, Saraybosna, Üsküp, Belgrad, Serez ve Tiflis'te de darphaneler açıldı. 17. yüzyılın ikinci yarısında para ayarındaki yolsuzlukları önlemek için İstanbul'daki darphane Topkapı Sarayı'na taşındı ve bir süre sonra öbür kentlerdeki darphaneler kapatıldı.

Darphane-i Âmiye Muhasebe, Muhabere, Sikkez, Damga, Çeşni, Mubayaa-i Mes-

kuk ve Gayrimeskuk. Hazine, Dökümhane, Demirhane, Çarkhane, Sikkhane, Kalhane, Ayyar-ı Evzan, Ambar, Odacı ve Hammal bölümlerinden oluşuyordu. Haccân-ı Divan-ı Hümayun arasından seçilen ve başdefterdarı bağli bir emin tarafından yönetilirdi. 18. yüzyılda darphanenin bir tür banka niteliği ve işlevi kazanması üzerine Darphane-i Âmiye emini, başdefterdarın emrinde alınarak sadrazama bağlandı. I. Mahmud döneminde (1730-54) bu görevin adı Darphane-i Âmiye Nazırlığı oldu. 1835'teki maliye reformunda Darphane-i Âmiye Defterdarlığı kuruldu. 1838'de Umur-ı Maliye Nezareti oluşturulunca darphane de ayrı bir nazırlık durumuna getirildi.

Darphane'de para basımı, cülusu izleyen günlerde eminin yönetiminde yapılır, yeni sikkeler, ilk rikab töreninde yeni padişaha sunulurdu. Para basımı işinde sikkeciyan, kalciyan kehlecian, dolapçı, telci, baddecı, cilacı, sayıcı, sikkici, sebikeci, vezneci, arayıcı, yassılavıcı, sarraf, dideban, perdahçı, sikke vurucu, vezzan gibi uzmanlar çalışırdı. Darphane kethüdası ise kurumun uzman nitelikli birinci derecede amiriydi. Buyruğunda sımars, kâtip, sikkezenbaş, serçeşme nazır, serçeşme sahib-i ayar gibi şefler vardı. Darphane, II. Mahmud döneminde (1808-39) Avrupa'dan getirtilen makinelerle modernleştirildi. 1842'de çeşik yöntemi yerine sarkaç yöntemine geçildi. Para basımı 1853'te pres, 1911'de de makine presi ile yapılmaya başladı. Nişan ve madalyaların hazırlanması da darphanenin görevleri arasındaydı. 1843'te Darphane-i Âmiye dışında para basımı yasaklandı. Kurum 1881'de Meskukat-ı Şahane Müdürlüğü'ne bağlanarak son kez düzenlendi. Cumhuriyet döneminde Darphane ve Damga Matbaası Müdürlüğü adıyla Maliye Bakanlığı'na bağlandı. 1967'de Beşiktaş'ta bugünkü binasına taşındı ve 1984'te Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na bağli ayrı bütçeli bir kuruluş haline getirildi.

Çağdaş ülkelerin çoğunda yalnızca bir darphane vardır (ama İngiltere'de Galler'deki Llantrisant'ta bulunan darphane piyasadaki paranın çok önemli bir bölümünü basarken, Tower Hill'deki Londra Darphanesi daha çok bir yönetim merkezidir). ABD'deki çeşitli dönemlerde etkin olan yedi darphaneden yalnızca Philadelphia ve Denver'deki darphaneler çalışmaktadır. Koleksiyoncular için madeni paraların ilk örnek dizileri de San Francisco'da basılmaktadır.

İstanbul'daki darphane, madeni ufak para, hatıra parası, Cumhuriyet altını, zıynet altınları, madalya, her türlü pul ve değerli kâğıtların basımını sağlamaktadır.

Madeni para talebinin bir ulusal darphanenin ekonomik olarak verimli çalışmasını sağlayacak düzeyde olmadığı ülkelerde, madeni para basımı yabancı ülkelerdeki darphanelerde yaptırılır. İngiliz darphanesi 16. yüzyıldan bu yana başka ülkeler için de para basmaktadır. Birçok darphane, başta değerli madenlerin arıtımı, madalya ve mühür basımı olmak üzere, asıl işlevlerinden başka işlevleri de yerine getirmektedir.

Darquier de Pellepoix, Louis (d. 19 Aralık 1897, Cahors, Fransa - ö. 1945?), antisemitik görüşleriyle tanınan Nazi işbirlikçisi Fransız siyasetçi adamı.

Eski ve seçkin bir ailenin çocuğuydu. Toulouse Üniversitesi'nde öğrenim gördükten sonra işletmeciler olarak olaylı bir çalışma yaşamına girdi. Parlamento karşıtı aşırı sağın 6 Şubat 1934'te düzenlediği gösterile-

re katıldı ve ayaklanmada yaralandı. Paris belediye meclisi üyesi olduğu dönemde Fransız Yahudi Aleyhtarları Birliği'ni örgütledi ve merkezi Almanya'da bulunan Uluslararası Antisemitik Örgüt tarafından desteklenen *Le France enchainée* adlı bir gazete kurdu. Gazetenin yayımı II. Dünya Savaşı'nın başında durduruldu. Darquier antisemitik propaganda yaptığı için 1939'da iki kez hapse mahkûm oldu.

II. Dünya Savaşı'nın başlangıcında esir düştü, ama hemen serbest bırakıldı. Mayıs 1942'de Vichy Hükûmeti'nde Yahudi işleri sorumlusu olarak görev aldı ve Nazilerin Yahudileri yok etme politikasını savundu. Kendisinden nefret eden Mareşal Philippe Pétain'in "Monsieur le tortionnaire" (Bay İşkenceci) olarak hitap ettiği Darquier, Ocak 1944'te el konulan malları kötüye kullanma suçuyla tutuklandı ve istifa etmek zorunda kaldı. Fransa'nın kurtuluşundan sonra yakalandığı, yargılandığı ve idam edildiği öne sürüldüye de, sonradan İspanya'da yaşadığı söylentisi yayıldı. Aralık 1947'de giyabında yargılandı ve ölüme mahkûm edildi.

Darracq, (Pierre-) Alexandre (d. 10 Kasım 1855, Bordeaux, Fransa - ö. 1931, Monaco), motorlu araçların seri üretimi düşüncesini ortaya atan otomobil sanayicisi.

Tarbes'daki top dökümhanesinde teknik ressam olarak deneyim kazandıktan sonra 1891'de Gladiator Cycle Company'yi kurdu. 1896'da şirketini sattı ve kısa bir süre elektrikli otomobil üretti. Bu arada döner silindirli Millet motosikletlerinin yapımına katıldı.

1898'de, Léon Bollée'nin geliştirdiği iki kişilik küçük arabaları seri halde üretmeye başladı. Yanış arabaları da üreten Darracq, araba yarışçıları için bir de okul açtı. 1906'da geliştirdiği V-8 tipi Darracq marka yarış arabası, saatte 197 km'ye ulaşmayı başardı. Darracq'ın fabrikası 1920'de Talbot-Sunbeam'la birleşti ve 1952'de dağılıncaya değin Darracq, Talbot-Darracq ve Talbot marka otomobiller üretti.

Darrang, Hindistan'ın kuzeydoğusunda, Assam eyaletinin ortakuzey kesiminde il. Yönetim merkezi Tezpur'dur. Bhutan ve Dafla tepeleriyle Brahmaputra Irmağı arasında yer alır. Irmak adalarıyla birlikte 8.775 km²'lik bir alanı kaplar. Büyük bölümü Brahmaputra'nın kollarıyla sulanan ovalardan oluşur. Bu alüvyonlu topraklarda büyük miktarda çay, piriñ ve şeker kamışı yetişir. İpekböcekçiliği de bir ölçüde gelişmiştir. Sanayisi çay, piriñ ve yağlı tohum işlemeciliği ile imalat işlerini kapsar. Başlıca ticaret merkezi Brahmaputra'dır. Kuzeyindeki tepelerde koruma altına alınmış ormanlar vardır. Nüfus (1971) 1.726.188.

Darrivilyen Kat, Avustralya'da ve bir ölçüde de Yeni Zelanda'da Ordovisiyen Dönemde (y. 500-430 milyon yıl önce) oluşmuş kayaç dizisi ve bu kayaçların çökel-diği zaman dilimi. Darrivilyen Kat, Yapani-yen Kat kayaçlarından daha genç, ama Gisborniyen Kat kayaçlarından daha yaşlıdır. *Glyptograptus* ve *Diplograptus* cinsinden grapolitlerden oluşan hayvan fosilleriyle tanınır. Darrivilyen Kat hayvan fosilleri Avrupa'dakilerden çok Kuzey Amerika'daki fosil topluluklarıyla benzerlik göstermektedir.

Darrow, Clarence (Seward) (d. 18 Nisan 1857, Kinsman yakınları, Ohio - ö. 13 Mart 1938, Chicago, ABD), savunma avukatı

olarak girdiği birçok dramatik cinayet davasıyla ABD hukuk tarihine geçen avukat. Konuşmacı, tartışmacı ve değişik konuları ele alan bir yazar olarak tanınır.

1878'de Ohio barosuna kabul edildi. 1887'de Chicago'ya taşındı ve Haymarket Ayaklanması'nda (4 Mart 1886) cinayetle suçlanan Anarşistleri kurtarma girişimlerine katıldı. Sonradan Illinois valisi olan yargıç John Peter Altgeld ile arkadaşlığı sayesinde, 1890'da Chicago kent yönetimi avukatlığına atandı; ardından da Chicago and

Darrow, 1924
Chicago Historical Society

North Western Railway şirketinin avukatlığını üstlendi. Pullman Grevi'yle (Mayıs-Temmuz 1894) ilgili davada mahkemeye hakaret ettikleri gerekçesiyle federal hükümetçe haklarında dava açılan ve tutuklanan Amerika Demiryolu Sendikası başkanı Eugene V. Debs ve öteki sendika önderlerini savunmak üzere demiryolu şirketindeki görevini bıraktı. Debs ve arkadaşlarının hüküm giymelerine ve kararn ABD Yüksek Mahkemesi'nce de onaylanmasına karşın, Darrow iş hukuku ve cinayet davaları avukatı olarak ülke çapında ün kazandı. Pennsylvania antrasit kömür madeni grevi (1902-03) sırasında hakem mahkemesinde grevci işçileri temsil etti; sorgulama sırasında yalnızca maden işçilerinin çetin çalışma koşullarını değil, madenlerde çalıştırılan çocuk işçi sayısının yüksekliğini de kamuoyunun gözleri önüne serdi. 1907'de eski Idaho valisi Frank R. Steunenberg'i öldürmekle suçlanan radikal işçi önderi William D. Haywood'un beraat etmesini sağladı. Los Angeles Times binasını dinamitlemekle suçlanan McNamara kardeşlerin, yargılanmalar sırasında beklenmedik bir anda ifade değiştirerek suçu kabullenmelerinin ardından işçi davalarına bakmaktan vazgeçti (1911).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Darrow, savaşa karşı çıkan ve eyalet güvenlik yasalarını ihlal ettikleri gerekçesiyle haklarında dava açılanları savundu. Chicago'da 14 yaşındaki Robert Franks'i öldürmekle suçlanan Richard Loeb ve Nathan Leopold'u hapisten değilse de, idamdan kurtardı (1924). Tennessee eyaletindeki Dayton'da açılan ünlü davada (10-21 Temmuz 1925), derslerinde Darwin'in evrim kuramını anlattığı için eyalet yasasını çiğnemekle suçlanan lise öğretmeni John T. Scopes'un savunmasını üstlendi. Sweet Davası'nda (1925-26) ise Detroit'in bir beyaz mahallesindeki evlerini basan ırkçı bir grupla çatışan Siyah ailenin beraat etmesini sağladı.

Darrow çeşitli zamanlarda Altgeld ve şair Edgar Lee Masters ile ortak çalıştı. Konuşmalarında ve yazılarında *closed-shop* sistemini ve anlatım özgürlüğünün hiçbir biçimde kısıtlanmamasını savundu; idam cezasına, içki yasağına, koruyucu gümrük tarifelerine ve Milletler Cemiyeti'ne karşı çıktı. Yayıtları arasında *An Eye for an Eye* (1905; Göze Göz) adlı romanı ile *Crime: Its Cause and Treatment* (1922; Suç: Nedeni ve Teda-

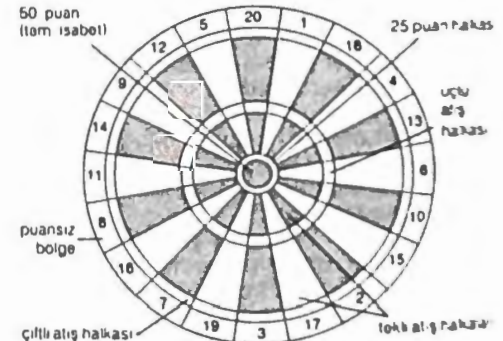
visi), *The Prohibition Mania* (1927, Victor S. Yarros ile birlikte; İçki Yasası Çılgınlığı) ve *The Story of My Life* (1932; Yaşam-öyküm) sayılabilir. David W. Rintels'in oyunlaştırdığı *Savunma İçin Clarence Darrow* adlı oyun Kenter Tiyatrosu tarafından oynanmıştır.

darşana (Sanskrit dilinde "görü"), Hindu inanışında, uğurlu bir tanrıyı, kişiyi ya da nesneyi görerek kutsanmak. *Darşana*'nın inanana kazandırdığı lütuf, görülen tanrıya, hangi koşullarda görüldüğüne, zamana ve yere göre değişebilir. Tanrı tasvirlerinin geçit törenleriyle sokaklarda dolaştırıldığı *ratha yatra*'lar (araba şenliği) sırasında, tapınaklara daha önce giriş izni olmayanlar da tanrıyı görebilir. Gurular (tinsel önder) müritlerine, yöneticiler uyruklarına, ayrıca kutsal hac yerleri de ziyaretçilerine *darşana* gücü verebilir.

Hindu felsefesinde *darşana* her biri olaylara kendine özgü biçimde bakan ve Vedaları belirli bir yorumla ele alan değişik sistemlerde anlatımını bulmuş bir bakış açısıdır. Geleneksel öğretilere göre altı *darşana* vardır. Samkhya, Yoga, Nyaya, Vaişeshika, Mimamsa ve Vedanta. Ayrıca başka *darşana*'lardan da söz edilir. Budacılığın, Caynacılığın ve maddeci Çarvakaların geleneksel öğretinin dışında kalan *darşana*'ları bunlar arasındadır.

dart, kapalı yerlerde oynanan hedef oyunu. Üstünde numaralanmış daireler bulunan bir nişan tahtasına küçük okların (*dart*) atılmasıyla oynanır. 19. yüzyılda İngiliz otel ve *pub*'larında tutulmuş, 20. yüzyılda daha da yayılmıştır.

Genellikle mantardan, sert kıldan ya da karaağaçtan yapılan nişan tahtası, 1'den 20'ye kaçır değerlerin yazılı olduğu 20 puan dilimine bölünmüştür. Ayrıca alınacak puanı belirleyen iç içe altı halka bu dilimleri keser. En içte 50 puanlık merkez ("tam isabet"), bunun hemen dışında 25 puanlık bir halka, geniş bir "tekli atış" halkası, dar bir "üçlü atış" halkası, başka bir geniş "tekli atış" halkası ve en dışta dar bir "çiftli atış" halkası vardır. "Üçlü atış" halkasını vuran oyuncu tahta üstündeki

Dart nişan tahtası ve puan sistemi

puanın üç katını, "çiftli atış" halkasını vuran oyuncu ise iki katını alır. "Tekli atış" halkalarından alınan puan tahtada yazılı olmalıdır.

Belirlenmiş kurallarla oynanan *dart* oyununda her oyuncuda üç *dart* vardır. *Dart* 16 cm uzunluğundadır. Hedefe iyi gitmesi için arkasına tüy takılmıştır, sivri ucu ağırdır. Oyuncu oyuna genellikle herhangi bir "çiftli atış" puanıyla başlar. Bu puanı ve daha sonra kazanacağı puanları, önceden belirlenmiş bir sayıdan (genellikle 301 ya da 501) çıkarır. Oyunu kazanmak için son atışta elde edilen puanla birlikte tam sıfıra ulaşmalıdır. Resmî olmayan oyunlardaysa oyuncular genellikle puanlarını üst üste toplarlar ve önceden belirlenmiş sayıya ilk ulaşan oyuncu oyunu kazanır.

Oyunun "kriket" olarak anılan bir türünde atış yapan takım oyuncusu merkezi vurur, sa atış sırasını öteki takım alır. "Futbol" denen tür iki oyuncuyla oynanır. "Saat çevresinde" (*round the clock*) denen *dart* oyununu istenen sayıda oyuncu oynayabilir. "Çiftli atış" halkasını vuran oyuncu, 1'den 20'ye kadar numaralanmış dilimleri sırayla vurmak zorundadır.

Dart ortaçağda okçular için bir eğitim oyunuydu. VIII. Henry'yle başlayarak Tudor kralları zamanında yaygınlaştı. 1620'de "Mayflower" adlı gemiyle Amerika'ya giden göçmenler de yolda *dart* oynayarak vakit geçirmişlerdi. 20. yüzyılda oyun, Atlas Okyanusunun her iki yakasında da yayıldı. Britanya Adalarında 7 milyon *dart* oyuncusu bulunduğu tahmin edilmektedir. 1953'te kurulan Ulusal Dart Birliği'ne bağlı 7 bin kulübe üye 1 milyon kadar *dart* oyuncusu vardır. Oyun ABD'nin de pek çok yöresinde yaygındır ve 1 milyondan fazla kişi tarafından oynanmaktadır. ABD Dart Birliği 1969'da kurulmuştur.

Dart, Raymond A(rthur) (d. 4 Şubat 1893, Toowong, Brisbane, Queensland, Avustralya - ö. 22 Kasım 1988, Johannesburg, Güney Afrika), Avustralya doğumlu

Vixen Tor, Dartmoor'da bir kaya oluşumu, Devon
A. F. Kersting

Güney Afrikalı fiziksel antropolog ve paleontolog. *Hominidae* (insangiller) fosillerini bularak insanın kökenine ilişkin bilgilere büyük katkıda bulunmuştur.

1924'te, Asya'nın insan soyunun beşinci olarak kabul edildiği yıllarda, Dart'ın Güney Afrika'daki büyük Kalarahri Çölü yakınlarında bulduğu Taung kafatasında insansı özellikler saptaması, Charles Darwin'in bugünkü insanın atası sayılabilecek türlerin Afrika'da yaşamış olabileceği yolundaki görüşünü destekleyen bir bulgu oldu. Dart, bu fosili *Australopithecus africanus* adını verdiği yeni bir cinsin ve türün örnek tipi olarak tanımladı. Dart'ın maymun beyni kadar büyük beyni olan bir canlının diş ve duruş özellikleri açısından insana yakın olduğu yolundaki savı, bazı özelliklerin öbürlerinden daha önce geliştiğini öne süreren mozaik evrim ilkesine geçerlik kazandırdığı için başlangıçta tepkiyle karşılandı. Ayrıca bu sav, insanlaşmayı daha büyük bir kafatası yapısıyla başlatan Elliot Smith'in mozaik evrim anlayışından kesin biçimde ayrılıyordu. Bununla birlikte, zamanla Dart'ın kuramını destekleyen yeni kanıtlar ortaya çıkarıldı. 1947'de Dart, Güney Afrika'nın Makapansgat bölgesinde *Australopithecus prometheus* adını verdiği yeni bir fosil buldu.

Queensland ve Sidney üniversitelerinde öğrenim gören Dart, 1923-58 arasında Johannesburg'daki Witwatersrand Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde ders verdi. Bu üniversitede onun adına Afrika İnsan Araştırmaları Enstitüsü kuruldu.

Dartford, İngiltere'de, Kent iline (*county*) bağlı ilçe (*borough*). Thames Irmağının güney kıyısındadır ve Londra metropoliten alanına komşudur. Adını, Londra-Canterbury yolunun Darent Irmağını aştığı sığlık yerden (*ford*) alır. Londra ile kara Avrupa'sı arasındaki başlıca güzergâh üzerinde olması nedeniyle, İngiliz tarihindeki birçok olayda rol oynamıştır. III. Henry'nin kız kardeşi Isabella, 1235'te İmparator II. Friedrich'le vekâlet yoluyla burada evlendirildi. VIII. Henry'nin karısı Anne of Cleves'in ve I. Elizabeth'in Dartford'da özel konutları vardı. 16. yüzyılda İngiltere'de kâğıt yapımının ilk kez denendiği yerlerden biri de Dartford idi. Bu sanayi, tebeşir işletmeleri ve çimento fabrikaları yanında önemini bugün de sürdürmektedir. Sanayi ve yerleşim kuzeyde yoğunlaşmıştır. North Downs yakınlarındaki güney kesimi ise daha çok kırsal niteliktedir. İlçenin yuzölçümü 70 km²'dir. Nüfus (1981) kasaba, 63.064; (1986 tah.) ilçe, 76.100.

Dartmoor, İngiltere'nin güneybatı kesiminde Devon ilinin (*county*) batısında yayla bölgesi. Kuzeyden güneye 37 km, doğudan batıya 32 km genişliğindedir. Toprakları çiplak ve ıssız, başlıca bitkisi süpürgeotu-

dur. Granit platonun üstünde blok halinde yıpranmış kayalar yükselir. En yüksekleri Yes Tor (618 m) ve High Willhays'dır (632 m).

Dartmoor, Saksonlar döneminde krallığa ait koruluk bir bölgeydi. Orta kesimleri 1337'den sonra Cornwall Düküğü'nün eline geçti. 1951'de 946 km² büyüklüğünde bir ulusal park haline getirildi.

Bölgenin nemli kesimlerinde aralarında Dart, Teign ve Avon'un da bulunduğu sekiz ırmak doğar. Devon'daki kasabaların suyu genellikle bu ırmaklardan sağlanır. Çayırlarında yabanılasmış midilliler vardır, ayrıca koyun ve sığır yetiştirilir. Taşocağı (granit ve kaolin) işletilmesi ve turizm öbür ekonomik etkinliklerdir. Yörede az sayıda yerleşme vardır. Bunların en büyüğü, içinde Dartmoor Cezaevi'nin bulunduğu Princetown'dır. Dartmoor Cezaevi 1806'da Napoléon Savaşları'nda tutsak alınan Fransızlar için yapılmış, 1850'den sonra da buraya ağır suçlular kapatılmıştır.

Dartmoor yabanıl güzelliğiyle, Sir Conan Doyle'un ünlü Sherlock Holmes romanlarından *The Hound of the Baskervilles* (*Baskerviller'in Köpeği*, 1958) başta olmak üzere pek çok İngiliz polisiye romanında konunun geçtiği yer olarak seçilmiştir.

Dartmouth, Kanada'da, Nova Scotia'nın ortagüney kesiminde, Halifax iline (*county*) bağlı kent. Halifax limanının doğu kıyısında, Halifax'ın karşısında yer alır. Adının kaynağı belirsizdir; İngiltere'deki aynı adlı

kasabanın ya da Dartmouth 2. kontunun adını aldığı yolunda varsayımlar vardır. Dartmouth, 1784'te Quaker'ların kurduğu balina avcılığı kumpanyasının merkezi oldu. Halifax limanını Fundy Körfezi'ne bağlayan ve bugün terk edilmiş olan 85 km uzunluğundaki Shubenacadie Kanalinin inşası edilmesi (1826-61) giderek büyüdü. 1873'te kasaba olarak tüzel kimlik kazandı. 1917'de limandaki büyük bir patlama sonucunda bir bölümü yerle bir olduysa da, I. Dünya Savaşı'nda ve II. Dünya Savaşı'nın ortasında kasabada büyük ekonomik atılımlar gerçekleşti. Kasaba ile çevresindeki yedi yerleşimin birleşmesiyle oluşturulan bugünkü kent, 1961'de tüzel kimlik kazandı. Başlıca ekonomik etkinlikler petrol rafinasyonu, depolanması ve dağıtımı; gemi yapımı, melas üretimi; demir dökümü; uçak ve elektronik parça imalatı ile başka hafif sanayi dallarıdır. Kent, 1955'te açılan Argus L. Macdonald (1.236 m) ile 1970'te açılan A. Murray MacKay (1.596 m) kopruları ve feribot seferleriyle Halifax'a bağlanır. Yakınlarında bir uçak gemisi üssü ve Bedford Okyanusbilim Enstitüsü vardır. Nüfus (1986) 65.243.

Dartmouth (2. Kontu), William Legge, LEWISHAM VİKONTU, 4 DARTMOUTH BARONU (d. 20 Haziran 1731 - ö. 15 Temmuz 1801, Blackheath, Kent, İngiltere), Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na yol açan olaylarda önemli rol oynayan İngiliz devlet adamı.

Westminster Okulu'nda ve Oxford'daki Trinity College'da öğrenim gördü. 1750'de Dartmouth kontu olan büyükbabasının unvanını devraldı. Ardından siyasete atıldı ve Mayıs 1754'te Lordlar Kamarası'na girdi. Rockingham markısının ilk hükümetinde ticaret bakanı olarak yer aldı ve Özel Danışma Kurulu üyesi oldu (Temmuz 1765). Kısa süren görevi sırasında, siyasal bir hata olarak gördüğü Damga Yasası'na karşı çıktı ve yasanın kaldırılması için çalıştı. 1769'da John Wilkes'i destekleyen Rockingham'la arası açıldı.

1772'de üvey kardeşi Lord North'un huku- metinde Amerika'daki kolonilerden sorumlu devlet bakanı oldu. Amerika'daki İngiliz düşmanlığının giderek artması üzerine, gerilimi azaltmak amacıyla bir yatıştırma politikası izledi. Boston Çay Partisi bu politikayı etkisiz hale getirince, koloniler üzerinde yeniden sıkı bir denetim uygulamaya yöneldi. Desteklediği Dayanılmaz Yasalar ve kaldırılmasına karşı çıktığı Québec Yasası (1774) gerginliği daha da artırdı. Kolonilerle uzlaşmaya yönelik yeni önerilen de reddeden Dartmouth, 1776'da giderek büyüyen ayaklanmayı bastırmak için ezici kuvvete başvurulmasını savundu. Ama kolonilerle karşı bir savaş yönetmek istemediğinden, Kasım 1775'te görevinden istifa etti. Lord North'u desteklemekten amacıyla 1782'ye değin başmühürdar (*lord privy seal*) olarak kabinde yer aldı.

Koyu bir Anglican olan Dartmouth, Metodist John Fosley ve Quaker John Fothergill ile yakın dostluklar kurdu. Connecticut'ın Lebanon kentinde yetim Yerli çocuklarını okutmak üzere kurulan Moor Vakıf Okulu için İngiltere'de bağış toplanmasına önyak oldu. Sonradan New Hampshire'in Hanover kentine taşınan bu okul Dartmouth College adını aldı. Dartmouth'un siyasal yaşamı, B. D. Bargar'ın *Lord Dartmouth and the American Revolution* (1965, Lord Dartmouth ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı) adlı kitabında incelenmiştir.

Dartmouth College, ABD'de, New Hampshire eyaletine bağlı Hanover'da temel bilimler alanında karma öğretim veren yüksek okul.

Geçmiş Rev. Eleazar Wheelock'ın 1754'te Connecticut'a bağlı Lebanon'da Yerli çocuklarını eğitmek amacıyla kurduğu Moor Vakfı Okulu'na dayanır. İngiltere kralı III. George'un New Hampshire valisi John Wentworth'un hazırladığı bir beratı onaylamasından (1769) bir yıl sonra, Wheelock'ın New Hampshire'in kırık bir alanında inşa ettirdiği ahşap bir binada yükseköğretime geçildi. Sonradan bu yüksekokula, Moor Vakfı Okulu'na İngiltere'den mali yardım sağlayan mütevelli heyetinin başkanı Dartmouth 2. kontunun adı verildi.

Dartmouth College, ABD'de temel bilimler öğretimi veren küçük yüksekokullar içinde yeniliğe en açık okul olmasıyla tanınır. Okulda en çok ağırlık verilen konular İngilizce, kimya, jeoloji, tarih, matematik ve dildir. Ayrıca Asya, Siyah halklar, çevre sorunları, Amerika Yerlileri ve kentleşme sorunları gibi alanlarda da özel ders programları uygulanır. Genellikle küçük sınıflarda verilen derslerde yakın bir öğrenci-öğretmen ilişkisi vardır; derslerin yanı sıra çok sayıda seminer verilir. Dartmouth College'in önemli bir özelliği de tıp, mühendislik ve iş yönetimi gibi meslek bölümlerinin yüksek nitelikli eğitim vermesidir.

Dartmouth College Davası, resmi adı DARTMOUTH COLLEGE MÜTEVELLİ HEYETİ-WOODWARD DAVASI, Dartmouth College'in, 1769'da İngiltere kralı III. George'dan aldığı berat konusunda ABD Yüksek Mahkemesi'nde görülen dava (1819). Mahkeme, beratın bir sözleşme niteliği taşıdığı ve bu nedenle New Hampshire eyalet yasama meclisince bozulamayacağı kararını vermiştir. Beratın okulu yönetme yetkisini verdiği sürekli mütevelli heyeti, 1815'te dinsel bir anlaşmazlık üzerine okulun yöneticisi Rev. Eleazar Wheelock'u görevden almıştı. New Hampshire eyalet yasama meclisi bu karara tepki olarak beratta değişiklik yapan bir yasa çıkarttı ve mütevelli heyetinin yerine geçecek bir denetçiler heyeti oluşturdu. Mütevelli heyeti Wheelock'la işbirliği yapan okul sekreteri William H. Woodward aleyhine dava açtıysa da, eyalet mahkemelerinde davayı kaybetti.

ABD Yüksek Mahkemesi'nde mütevelli heyetini okulun mezunlarından ve dönemin en ünlü avukatı olan Daniel Webster temsil etti. New Hampshire mahkemelerinin kararını bozan Yüksek Mahkeme, Federal Anayasa'nın eyaletlerin bir sözleşmede ve dava konusu açısından bir beratta yer alan yükümlülükleri değiştirmesini yasakladığı (X. Bölüm, m.1) görüşünü savundu. Dartmouth College kurucularının mütevelli heyetle, bu heyete sağladıkları mali kaynakları sürekli kullanma konusunda sözleşme yaptıkları sonucuna vararak kararında şu görüşe yer verdi: "Kurucular, oluşturdukları eğitim kurumunu yönetme hakkının, insan öngörüsünün sınırları çerçevesinde uygun gördükleri kişilerin elinde kalmasını sağlayacak bir sistem için sözleşme yapmışlardır." Sonradan iş sözleşmelerine de uygulanan bu kararın, işyerlerinin ve şirketlerin, hükümetin düzenleme yetkisinin büyük ölçüde dışında tutulması açısından kapsamlı etkisi olmuştur.

Daru, Pierre-Antoine (-Noel-Mattieu-Bruno), Kont (d. 12 Ocak 1767, Montpellier - ö. 5 Eylül 1829, Meulan, Fransa).

Napoléon döneminde imparatorluk ordusu- nu örgütlemeye başan göstererek birçok resmi görev almış Fransız yönetici.

1784'te askeri işler dairesine girdi. Devrim hükümetlerinin hizmetinde çalıştıktan sonra, Ocak 1795'te Savaş Bakanlığı'nda görev aldı. Yöneticilikteki üstün yeteneği sayesinde sürekli yükseldi ve sırasıyla Savaş Bakanlığı genel sekreteri (1800), İmparatorluk Devlet Konseyi üyesi (1805), Büyük Ordu genel müfettişi (1806) ve savaş bakanı (1811) oldu. Napoléon'un tam güvenini kazandığı için, 1807'de Prusya ve Avusturya'da fethedilen toprakların yönetimiyle görevlendirildi. 1814'teki yeniliden sonra görevden çekildi. Yüz Gün döneminde yeniden imparatorluk hizmetinde çalıştı.

Bourbon restorasyonu döneminde Soylular Meclisi'ne girerek aşırı kralcıların gerici politikalarına karşı çıktı. Zamanının çoğunu tarih ve edebiyat araştırmalarına ayırdı. Dört ciltlik Horatius çevirisi (1804-05) nedeniyle 1806'da Fransız Enstitüsü'ne seçildi. 1819'da yedi ciltlik *Histoire de la République de Venise*'i (Venedik Cumhuriyeti Tarihi), 1826'da da üç ciltlik *Histoire de la Bretagne* (Bretanya Tarihi) adlı çalışmasını yayımladı.

darü'l-harb (Arapçada "savaş ülkesi"), İslam hukukuna göre İslamın siyasal egemenlik sınırları dışında kalan, yönetim ve hukuk düzeni İslam ilkelerine göre düzenlenmeyen ülke.

İslam hukukçuları dünyayı darü'l-İslam (İslam ülkesi) ve darü'l-harb olarak ikiye ayırırlar. Darü'l-harbde darü'l-İslamın tersine, yasama, yürütme ve yargı yetkileri Müslümanların elinde olmadığı gibi, doğal olarak ülkenin siyasal, ekonomik ve hukuksal düzeni de İslam ilkelerine göre düzenlenmemiştir. Bu nedenle darü'l-harb deyiimi yalnız Müslümanların sürekli savaş durumunda oldukları ülkeleri değil, Müslüman olmayan ülkelerin tümünü dile getirir. Bu açıdan, o ülkede yaşayan insanların Müslüman olup olmaması önemli değildir.

Ülkeler ayrımı, kaçınılmaz olarak, bir savaş ülkesinde yaşayan Müslümanlar için kimi hukuksal sonuçları da birlikte getirir. Örneğin böyle bir ülkede yaşayan Müslümanlar, o ülkede İslamı egemen kılmak için çalışmak zorundadırlar. Eğer bu yolda çalışma olanakları ellerinden alınmışsa, o zaman da İslam ülkesine göç etmekle yükümlüdürler.

Darü'l-harb belirli koşullarda darü'l-İslama dönüşür. Bunlardan birisi, darü'l-harb halkının tümüyle Müslüman olmasıdır. Bu durumda İslam hükümleri yürürlüğe girer, dolayısıyla bu ülke artık İslam ülkesi olur. İkinci bir yol da Müslümanların darü'l-harbi fethederek İslam hükümlerini yürürlüğe koymasındır. Çoğunluğu Müslüman olmasa bile, İslam egemenliğinin tanındığı, bütün düzenlemelerin İslam ilkelerine göre yapıldığı bir ülke darü'l-harb olmaktan çıkıp darü'l-İslam durumuna gelir.

İslam ülkesiyle savaş durumunda olan ülke bu duruma son vererek barış anlaşması yaparsa darü's-sulh (barış ülkesi) olarak adlandırılır. Bu tür anlaşmalar geçici olabileceği gibi, sürekli de olabilir. Anlaşmanın sürekliliği için barış ülkesi halkının cizye ve haraç ödemesi ve İslam hükümlerinin uygulanmasını kabul etmesi gereklidir.

Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye, 12 Ağustos 1918'de İstanbul'da kurulan resmi nitelikte dinsel kurum. Kuruluş amacı 20. yüzyıl başında özellikle Avrupa'da Doğu'nun geri kalışının başlıca nedeni olarak gösterilen İslam dininin yüceliğini, düşün ve erdem

zenginliğini ortaya koymak, eleştirileri yanıtlamak, hurafelerle mücadele etmek ve genç kuşakların dinsel eğitimi yönündir. İttihat ve Terakki iktidarı bu girişimle, güttüğü Türkçülük siyasetinin yanında İslamcılık siyasetini gündeme getirmek istemiştir.

Görev ve yetkilerini belirleyen ana nizamnameye göre her biri en az üç üyeden oluşan kelâm, fıkıh ve ahlak encümenlerinden oluşan kurum, dinsel yayınlar yaparak, din eğitimi veren okulların gelişmesini ve yenilerinin açılmasını sağlayarak, İslamı doğru olarak tanıttak toplantılar düzenleyerek vb etkinliklerle görevlerini yerine getirecekti. Kurum üyelerini şeyhülislam seçiyordu. Çalışmalarına başladıktan sonra önce İstanbul'daki Medresetü'l-Vâizin ile Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ (İmam ve Hatip Okulu) birleştirilip kuruma bağlandı. Ama aynı yıl İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesi, padişah değişikliği ve özellikle de Mütareke'yi izleyen karışık ortam yüzünden dinsel konularda görüş bildirilen, bildiri yayımlayan ama asıl işlevini yerine getiremeyen bir kuruluşa dönüştü. Kurum VI. Mehmed'in (Vahideddin) ülkeyi terk edişinin ertesi günü, 18 Kasım 1922'de aldığı kararla da çalışmalarına süresiz olarak son verdiğini duyurdu. Kuruluşundan kapanışına değin geçen süre içinde Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye üyeliğine seçilenler arasında Haydarzade İbrahim Efendi (şeyhülislam), Mustafa Sabri Efendi (şeyhülislam), İsmail Hakkı (İzmirli), Mehmet Akif (Ersoy), Muhammed Hamdi (Yazır), Saffet (Yetkin) ve Said-i Nursi sayılabilir.

Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi, II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'daki medreselerin birleştirilmesiyle oluşturulan eğitim kurumu.

II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllarda, pozitif bilimlerle donatılmış bilgili ve aydın müderrisler, kadılar ve din adamları yetiştirmek amacıyla medreselerde reformlara gidildi. 1914'te çıkarılan İslah-ı Medaris Nizamnamesi ile İstanbul'daki bütün medreselerde aynı eğitim programının uygulanması ve bu medreselerin tek medrese sayılması kararlaştırıldı. Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi olarak adlandırılan yeni medresede öğretim süresi 12 yıl olarak saptandı. Medrese her biri dört yıl süreli, tâli kısmı evvel (ortaokul), tâli kısmı sani (lise) ve âli (yüksek okul) olmak üzere üç bölüme ayrıldı. Her bölümün başında medreseyi yöneten müdür-i umumiye (genel müdür) bağlı müdürler vardı. Müdür-i umumi Meşihat'ın (Şeyhülislam) medreselere bakmakla yetkili olan Ders Vekili'ne bağlıydı. Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'ne altı yıllık sübhan mekteplerini (ilkokul) bitirenler alınıyordu. Tâli bölümleri bitirenlere şehadetname, âli bölümünü bitirenlere de icazetname veriliyordu. Âli bölümü bitiren şeri ilimlerde ihtisas yapmak isteyenler için ayrıca iki yıllık Medresetü'l-Mütehassisin(*) bulunuyordu. 1914 nizamnamesi taşıra medreselerini de programa bağlaması ve öğretim süresini beş yıl olarak öngörmüştü.

Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nin kuruluş yılında ders programı tâli bölümler için Kuran, tefsir, hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, Türkçe, Arapça Farsça, kelâm, felsefe, riyaziye, tabiiye, iktisat ve maliye, hitabet ve mevize, malumat-ı kanuniye, tarih, hukuk, hafızussihha; âli bölüm için tefsir, hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, hilafiyat, kelâm, tanh-i fıkıh, felsefe, edebiyat-ı Arabiye, hukuk ve kavanin olarak belirlenmişti. Ayrıca tâli bölümlerde seçmeli dersler kapsamında malumat-ı fenniye ve ahlakiye, malumat-ı içti-

maie ve kanuniye, yabancı dil olarak da Fransızca, Almanca ya da İngilizce vardı. Eylül 1917'de çıkarılan Medaris-i İlimiye Hakkında Kanun ile Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi, iptida-i harîc, iptida-i dahil ve sahn bölümlerine ayrıldı. Her bölümün öğretim süresi üç yıla indirildi. İptida-i harice ayrıca iki yıllık hazırlık sınıfı kondu. Medresetü'l-Mütehassısın'ın adı ise Medrese-i Süleymaniye oldu ve bir de edebiyat bölümü eklendi. Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmesiyle kaldırıldı.

darü'l-İslam (Arapçada "İslam ülkesi"), İslam hukukuna göre yasama, yürütme ve yargı yetkisinin Müslümanların elinde olduğu, Müslümanların imamının (devlet başkanı) otoritesinin kabul edildiği, siyasal, ekonomik ve toplumsal düzenlemelerin İslam ilkelerine göre yapıldığı ülke.

İslam hukukcularının büyük çoğunluğuna göre İslam egemenliğinden çıkan ülke, darü'l-harbe(*) dönüşür. Şafii hukukçular ise bir kez darü'l-İslam olan bir yerin, sonsuza değin böyle sayılacağı görüşünü savunurlar. Onlara göre egemenliğin el değiştirmesi ve İslam dışı yasaların yürürlüğe konması durumu değiştirmez. Bu olay bir istila anlamı taşır ve bütün Müslümanlar bu istilayı ortadan kaldırmakla yükümlüdürler.

Darü'l-Ulum (Arapçada "İlim Yuvası"), Hindistan'ın en önde gelen medresesi. Muhammed Abid Hüseyin tarafından 1867'de Uttar Pradesh eyaletinin Saharanpur ilinde kuruldu. 18. yüzyıl Müslüman reformcularından Şeyh Velîyullah'ın öğretileri ile Hindistan'da 19. yüzyıl başlarında yaygınlaşan Vehhabilik, Darü'l-Ulum'da kurallara ve geleneğe sıkı sıkıya bağlı bir ilahiyat anlayışının yerleşmesinde etkili oldu.

Medresenin bugünkü programında da fıkıh, tefsir, hadis, kelim ve felsefe gibi geleneksel dallar ağırlığını korur. İslam dininin temel bilgileriyle ilişkisi olmayan, bid'ata yol açabilecek modern bilim dalları programa alınmaz. İslamın çağdaş uygulamaları da dine sonradan eklenmiş unsurlardan arındırmak üzere işlenir. Amaç, öğrenciyi Müslüman cemaate önderlik edebilecek biçimde yetiştirmektir.

Darü'l-Ulum'da öğrenim gören yaklaşık 1.500 öğrenci İslam dünyasının dört bir yanından seçilerek gelir. Medrese 67 bin kitap ile Arapça, Farsça ve Urdu dilinde kaleme alınmış pek çok yazma barındıran kütüphanesiyle ünlüdür.

Darülaceze, kimsesizlerle düşkün ve sakatları barındıran, iş yapamayacak durumda olanların bakımını, kimsesiz çocukların eğitim ve öğretimini üstlenen İstanbul'da kurulu düşkünlerevi.

7 Kasım 1892'de temeli atılan Darülaceze, 2 Şubat 1896'da hizmete girdi. Yapımına

her dinden kişiler bağışta bulunduğu için din ayrımı gözetmeksizin herkese hizmet vermesi kararlaştırıldı, içinde bir caminin yanı sıra bir kiliseyle havra da yapıldı.

Darülaceze kuruluşunda yönetim yapısı, dört pavyon, hastane, yetimhane, süt çocuğu pavyonu, çamaşırhane, hamam ve fırından oluşuyordu. Ayrıca terzilik, çorapçılık, kunduracılık, marangozluk, demircilik yapıları atölyeler, halı tezgahları ve meslek sanat okulu vardı.

Kuruluş yıllarında Dahiliye Nezareti'ne bağlı olan kurum, 28 Ocak 1895'te yürürlüğe giren iki ayrı yönetmelik çerçevesinde yönetiliyordu. 23 Temmuz 1908'de Belediye'ye, 14 Mart 1910'da da Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye'ye (Belediye Sağlık İşleri Müdürlüğü) bağlandı. 3 Ekim 1912'de yönetimi Sıhhiye Müdürlüğü'ne bırakıldı.

Bugün İstanbul Belediyesi'ne bağlı olan Darülaceze, 1946'da kurulan bir döner sermaye işletmesi ile yönetilir. İşletmenin amacı iş yapabilecek durumdaki düşkünlere çalışarak onurlu bir yaşam sürmelerini sağlamaktır. Darülaceze'nin bünyesinde sakat ve yaşlılar için 400 yataklı bir de hastane kurulmuştur.

Darübedayi bak. Şehir Tiyatrosu

Darülelhan, Türkiye'de açılan ilk resmi müzik okulu. Maarif Nezareti'ne bağlı okullara Türk ve Batı müziğini bilen müzik öğretmeni yetiştirmek üzere 1917'de açılan Darülelhan, 1923'e değin Evkaf Nazırı Ziya Paşa başkanlığındaki Musiki Encümeni tarafından yönetildi.

1923'te müdürlüğe Musa Süreyya Bey getirildi. Bu dönemde Muhiddin (Sadak), Edgar Manas, Seyfeddin (Asal), Cemal Reşid (Rey), Osman Zeki (Üngör), Veli (Kamık), Ekrem Besim (Tektaş) ve Mesud Cemil, Batı müziği bölümünde; Rauf Yekta, Zekâizade Hafız Ahmed Efendi (İrsoy), Muallim İsmail Hakkı Bey, Tamburi Faize (Ergin), Kemani Reşad (Erer), Tamburi Dürri (Turan), Udi Sedad (Öztoprak) ve Mesud Cemil, Türk müziği bölümünde ders verdiler.

1924-26 arasında *Darülelhan Mecmuası* adlı bir de dergi çıkaran kurum, daha sonra Türk müziği klasiklerinin ve derleme gezilerinde saptanmış halk ezgilerinin notalarını fasiküller halinde yayımladı.

Darülelhan 1927'de İstanbul Belediyesi'ne bağlandı ve yeniden örgütlenerek İstanbul Belediye Konservatuvarı adını aldı. Kapatılan Türk müziği bölümünün öğretim elemanları konservatuvara bağlı Türk Musikisi Tetkik ve Tasnif Heyeti'nde görevlendirildi.

Darülfünun, Osmanlı Devleti'nde üniversite derecesinde yükseköğretim kurumu. İstanbul'da 1863, 1870, 1874 ve 1900'de olmak üzere dört kez açılmış, 1933 Üniversite Reformu'nda kaldırılarak yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur.

Darülfünun'un kurulması, ilk kez Meclis-i Maarif-i Muvakkat (Geçici Maarif Meclisi) tarafından 21 Temmuz 1846'da önerildi. Bu öneri üzerine aynı yıl İstanbul'da Ayasofya yakınındaki bir arsada Darülfünun binasının yapımına başlandı. Gerekli ders kitaplarının hazırlanması görevi de 1851'de kurulan Encümen-i Dâniş'e (Bilim Akademisi) verildi. 1857'de öğretmen gereksinimini karşılamak için, biri tabiiye, öbürü riyaziye öğrenimi görmek üzere iki öğrenci Paris'e gönderildi.

Yatılı olan Darülfünun-ı Osmani 12 Ocak 1863'te yaklaşık 18 yılda tamamlanabilen binasının bir bölümünde, Derviş Paşa'nın halka açık olarak verdiği bir fizik dersiyle

açıldı. Derviş Paşa fizik ve kimya, Ahmed Vefik Efendi (Paşa) tarih, hekimbaşı Salih Efendi botanik, Mehmed Cevdet Efendi coğrafya, Osman Saib Efendi astronomi derslerini okuttu. Bu dersler, halkın ilgisini artırmak için dönemin sadrazam ve nazırlarınca da izlendi. Darülfünun-ı Osmani'de İbrahim Edhem Paşa'nın başlattığı, çoğu Batı dillerinde yazılmış 4 bin ciltlik bir kütüphane kuruldu. Derviş Paşa'nın çabasıyla fizik ve kimya aletleri ile mineral örnekleri sağlandı. Ama burada verilen dersler medrese öğrencileri ile ulemanın tepkisini çekmeye başladı. Ayasofya'daki binaya Maliye Nezareti'nin yerleşmesi üzerine, Darülfünun-ı Osmani 1865'te Çemberlitaş'taki Nuri Efendi Konağı'na taşındı ve aynı yıl ahşap konağın yanmasıyla kapandı.

Darülfünun'un ikinci kez açılması 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle ele alındı. Nizamnameye göre Darülfünun-ı Osmani adıyla bir nazırı (rektör) yönetiminde açılacak olan okul, Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk, Ulum-i Tabiiye ve Riyaziye olmak üzere üç şubeden (fakülte) oluşacaktı. Bilimsel ve yönetsel özerklik verilen Darülfünun-ı Osmani'de mezuniyet rüusu (lisans) ile biten öğrenim süresi üç, müderrislik rüusu (doktora) ile biten öğrenim süresi dört yıldı. Öğrenim dili Türkçe olarak kabul edilmiş, ama bu dilde yeterlilik kazanan müderrislerin yetişmesine değin Fransızcanın kullanılması öngörülmüştü. Ayrıca yabancı öğretim üyelerinden yararlanma yoluna da gidilecekti. Darülfünun'a gündüzlü olarak sınıfla öğrenci alınacaktı. Bu ikinci girişim için Çemberlitaş'ta Sultan Mahmud Türbesi yakınında bir bina yapıldı. Okulun müdürlüğüne de Hoca Tahsin Efendi getirildi. 2 Şubat 1870'te *Takvim-i Vakayi*'de Maarif Nezareti'nin öğrenci kayıtlarına ve ders programına ilişkin olarak yayımlanan duyuruda, Hikmet ve Edebiyat Şubesi'nin adı İlahiyat ve Edebiyat Şubesi olarak değiştirildi. Sınavı kazananların önemli bir bölümünü medrese öğrencilerinin oluşturması ve bunların da Ramazan'da cerre çıkmış olmaları nedeniyle Darülfünun-ı Osmani gene halka açık ders vermek üzere 20 Şubat 1870'te Sadrazam Ali Paşa'nın huzurunda Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından açıldı. Bir süre sonra Cemaled-din Afgani'nin Darülfünun'da yaptığı bir konuşmada peygamberliğin bir sanat olduğunu söylemesi dinsel inançlara aykırı bulunduğundan, okul müdürü görevinden uzaklaştırıldı. Afgani de ülkeden ayrılmak zorunda bırakıldı ve halka açık konferanslar yasaklandı. 1871 ortalarında da Darülfünun-ı Osmani kapatıldı.

1874-75 öğretim yılında Mekteb-i Sultani bünyesinde Mekâtib-i Âliye-i Sultaniye adıyla ilk sınıfları açılan okul, ertesi yıl Darülfünun-ı Sultani adıyla yeniden öğretime başladı. İlm-i Hukuk, Turuk u Maabir Mektebi (Yollar ve Köprüler Okulu) adıyla da anılan Ulum-ı Fünun-ı Riyaziye ve Tabiiye ile Edebiyat mekteplerinden (fakülte) oluşan kurumun öğretim dili Türkçe ve Fransızca olarak belirlendi. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye de okula bağlandı. Okulun müdürü Sava Paşa'ydı. Öğrenim süresi dört yıldı ve mektebi bitirmek için "doktora" sınavını verme koşulu konmuştu. Bu sınavı veremeyenler daha basit bir sınavla "Lisaniye" derecesiyle mezun olabiliyordu. Turuk u Maabir Mektebi'nden doktora sınavını veremeyenlerin "kondüktör" unvanıyla mezun olmaları kabul edilmiş, ayrıca bu mektebin içinde Kondüktör Mektebi ya da Mühendisin-i Mülkiye Muavinliği Mektebi

Darülaceze, İstanbul
Odatçık

açılmıştı. 1881'de Hukuk Mektebi ile Mühendislik bölümleri Darülfünun-ı Sultani'den ayrıldı. Bu tarihten sonra bir süre daha öğretimi sürdüren Edebiyat Mektebi de kapanınca, Darülfünun üçüncü kez tarihe karıştı (1882).

Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin çekirdeği sayılan ve 1900'de açılan Darülfünun-ı Şahane, Ulum-ı Aliye-i Diniye, Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye ile Edebiyat şubelerinden (fakülte) oluşuyordu. Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye de şubelerden sayıldı. Çagalolu'daki Mülkiye Mektebi binasında 1 Eylül 1900'de öğretime başlayan Darülfünun-ı Şahane'nin yönetimi Mülkiye Mektebi müdürü Recai Efendi'ye verildi. Ama Hukuk ve Tıbbiye mekteplerinin yönetimi ayrıydı. Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi'yle, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin okula ilişkin hükümleri yeniden düzenlendi. Bu yeni nizamnamenin en önemli yanı, bilimsel ve yönetsel özerkliğin kaldırılmasıydı. Öğrenim süresi Ulum-ı Aliye-i Diniye'de dört, öteki iki şubede üç yıldır. 1903'te Edebiyat şubesinin öğrenim süresi iki yıla indirildi. Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi de ikinci sınıftan başlayarak Riyaziye ve Tabiiye olarak iki bölüme ayrıldı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra Askeri ve Mülki tıbbiyeler Haydarpaşa'daki binada birleşerek Tıp Fakültesi adını aldı.

1909'da Darülfünun-ı Osmani adını alan kurum, aynı yıl Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağı'na taşındı. Darülfünun-ı Osmani, Ulum-ı Şeriye, Ulum-ı Hukukiye, Ulum-ı Tıbbiye, Fünun ve Ulum-ı Edebiye olmak üzere beş şubeden oluşuyordu. İstanbul'daki Eczacı ve Dişçi mektepleri Ulum-ı Tıbbiye Şubesi'ne, vilayetlerdeki tıbbiye ve hukuk mektepleri de doğrudan Darülfünun'a bağlandı. 21 Nisan 1912'de çıkarılan bir nizamnameyle şubeler fakülte adını aldı. Şam Tıbbiye Mektebi Tıp Fakültesi'ne bağlanırken, Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi de Darülfünun kapsamına alındı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra, 1915-16'da yapılan reformlar sırasında Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan öğretim üyeleri getirildi. Darülfünun-ı Osmani modern bir üniversite görünümünü kazandı. Kurumun bilimsel ve yönetsel işlerini düzenlemekle görevli Darülfünun Divanı (Üniversite Senatosu) kuruldu. Edebiyat Fakültesi'nde beş yıllık öğretim süresi Elsi-ne (Diller) bölümü açıldı (19 Ağustos 1916).

11 Ekim 1919'da yeni bir nizamname çıkarıldı ve Darülfünun-ı Osmani özerk hale getirildi; öğretimde sömestr usulü kabul edildi. Bu nizamnamede Darülfünun-ı Osmani'nin Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fünun medreselerinden oluşan bir eğitim kurumu olduğu belirtiliyor, fakülte deyimini kaldırılarak bölümler medrese olarak adlandırılıyordu. Bu nizamnameye göre, bugünkü rektör statüsündeki darülfünun müdürü, darülfünun emini adını alacak ve müderrisler arasından seçilecekti. Bu arada, 1914'te kızlar için kurulan İnas Darülfünunu, 1921'de kapatıldı ve okul, bu tarihten sonra kız öğrenci de kabul etmeye başladı. Mütareke döneminde profesörlerin ülkeden ayrılması, bazı Osmanlı öğretim üyelerinin İstanbul'u işgal eden İngilizlerce tutuklanarak Malta'ya sürülmesi ya da görevden uzaklaşmak zorunda bırakılmaları sonucunda öğretim önemli ölçüde geriledi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, 21 Nisan 1924'te çıkarılan 493 sayılı İstanbul Darülfünunu'nun Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında

Kanun ve buna bağlı İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi ile okulun adı İstanbul Darülfünunu olurken, medrese yerine de fakülte deyimini kullanılmaya başladı. Tıp, Hukuk, Edebiyat, İlahiyat ve Fen fakültelelerinden oluşan İstanbul Darülfünunu, bilimsel ve yönetsel açıdan özerk bir kurum sayılmakla birlikte, Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştı. Nizanameye göre Darülfünun emini (rektör) vekâlete bağlıydı ve üç yılda bir müderris ve muallimler tarafından seçilecekti. 1932'de Cenevre Üniversitesi profesörlerinden Albert Malche, Darülfünun hakkında bir rapor hazırlamakla görevlendirildi. Ertesi yıl bu rapora dayanılarak hazırlanan tasarrufların yasalaşmasından sonra, 31 Temmuz 1933'te özerk İstanbul Darülfünunu kaldırılarak yerine Maarif Vekâleti'ne bağlı, siyasal otoritenin denetimi altında İstanbul Üniversitesi kuruldu. Ayrıca bak. 1933 Üniversite Reformu; İstanbul Üniversitesi.

darülhadis, İslam ülkelerinde hadis okutulan medrese. Osmanlı medrese sisteminde en yüksek aşamaydı (bak. medrese).

İslam devletlerinde özellikle 11-14. yüzyıllar arasında Kuran okuma yöntemlerini öğreten darülkurralara koşut olarak birçok darülhadis açıldı. Şeriat kurallarında yanılmamak için, kavli, fiili ve takriri hadislerle dayalı bütün sünnetler darüladislerde yüzyıllarca incelenip araştırıldı. Bağimsiz birer medrese ya da genel nitelikli medreselerin bir bölümü olan darüladislerde önce usul, kavaid, istilahat, sarf ve nahiv, lügat ve ahkâm-ı diniye, bunlarda yeterlilik gösterenlere de hadis usulü ve yardımcı öbür hadis ilimleri okutuluyordu.

Anadolu Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde yaygınlaşan darüladislerin başlıcaları Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum'da açılmıştı. Anadolu Selçuklularının medrese geleneğini daha da geliştiren Osmanlılar, ilk darüladisleri İznik, Bursa ve Edirne'de açtılar. I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-66) İstanbul'da Süleymaniye Külliyesi içinde en büyük darüladisi yaptırarak 1557'de hizmete açtı. Burası bir din bilimleri akademisi niteliğindeydi. Bu nedenle de Osmanlı ilmiye sınıfı içinde müderrislik aşamalarının en üstü darüladis müderrisliği sayılırdı. Bu aşamaya ulaşan müderris, resmî ve dinsel törenlere müderrislerin başkanı sanı ile katılırdı. Darüladis müderrisi istediği takdirde mahreç mevleviyetlerinden birine kadı olarak atanırdı. İstanbul'daki darüladislerin dışında, eyalet merkezlerinde de çok sayıda darüladis vardı.

darülkurra, ortaçağ İslam ülkelerinde, Kuran okuma yöntemlerini öğreten medrese bölümü.

Darülkurraların asıl işlevi, kari denen ve Kuran'ın en güzel biçimde okuyan kişiler ve imamlar yetiştirmektir. Güzel okuma daha 7. ve 8. yüzyıllarda önemsenmiş, tilavet (Kuran'ı güzel sesle ve usulüne göre okuma) ve kiraat (Kuran'ı kuralına uygun okuma) birer din bilimi olarak gelişmişti. İlk İslam medreselerinde sürekli Kuran okunmuş özel mekânlar vardı. Darülkurra denen bu salonlarda, hafızlar bir tür yarış havası içinde değişik üslup ve makamlarla Kuran okurlardı. Bu tür eğitim hafızların sistemli biçimde yetişmelerine olanak verdiğinden, cami ve medrese vakfiyelerinde darülkurralara ve buralarda eğitim görenlere önemli paylar ayrılırdı.

Anadolu Selçuklu külliyelerinde darülkurralar, cami kapsamında ya da ayrı bir mekân olarak yer alırdı. Osmanlı Devleti'nde yalnızca hafız yetiştiren ve Kuran'ı ses incelikleriyle öğretmeye dönük kurumlara darülhuffaz (hafız okulu), tilavet ve kiraatın

yanı sıra Arapçayı da öğreten yüksek bölümlerine ise darülkurra denildi. Bu medreselerin ortak amacı, hafız, cüzhan, mevlidhan, imam, hatip ve müezzin yetiştirmektir. 1924'te medreselerin kapatılmasından sonra, darülkurra ve darülhuffaz geleneği, camiler, dernekler ve Kuran kursları aracılığı ile sürdürülmeye çalışılmıştır.

darümuallimat, Osmanlı Devleti'nde ilk ve orta öğretim için kadın öğretmen yetiştiren okul.

Osmanlı Devleti'nde kızlar için ilk iptidaiye (ilkokul) ve rüştiyelerin (ortaokul) açılması 1860'larda gerçekleşti. Bu okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde bir kız öğretmen okulunun açılması öngörüldü. 26 Nisan 1870'te dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın öncülüğünde Darümuallimat adıyla İstanbul'da Sultanahmet semtindeki bir konakta öğretime başlayan ilk kız öğretmen okulu, Darümuallimat-ı Sıbyan ve Darümuallimat-ı Rüşdi bölümlerinden oluşuyordu. Okulun öğretim süresi sıbyan muallimliği için iki, rüştiye muallimliği için dört yıldır. İlke olarak gayrimüslimler de kabul edilmekle birlikte, kayıt yaptıranlar daha çok Müslüman kız öğrencilerdi. Ulum-ı diniye, hesap, coğrafya, nakış, hat ve resim dersleri okutulan Darümuallimat'ta öğretmen bulnamadığı için Osmanlıca dersi konmamıştı. Ders programı Darümuallimin'e koşut olarak hazırlanan Darümuallimat'ta farklı olarak Sıbyan Şubesi'ne 1879'da usul-i talim dersi konduysa da 1880'de kaldırıldı. Öte yandan yalnızca kız öğrencilere yönelik olan tedbir-i menzil (ev idaresi), dikiş-nakış ve amelîyat-ı hıyatiye (biçki dikiş) dersleri okutulmaya başlandı. Münif Paşa'nın üçüncü Maarif Nazırlığı sırasında (1885-91) okulda Batı ülkelerindeki "yaparak, yaşayarak öğrenme" yöntemine dayanarak, usul-i talim ve terbiye dersleri ilk kez aktif yöntemle uygulamaya konuldu. Darümuallimat'ta 1893'te yapılan düzenlemede üç yıllık rüşdi bölümünün altında bir de ihtiyat bölümü kuruldu. 1910-11 öğretim yılında Fatih semtinde Darümuallimat'ın bir yatılı bölümü (Leyli Darümuallimat) açıldı. II. Meşrutiyet döneminde, 1913'te çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu ve Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'na dayanılarak bazı büyük vilayet merkezlerinde yeni darümuallimatlar açıldı. 1916'da çıkarılan bir nizamnameyle İstanbul Darümuallimatı iptidai, ihzari ve âli olmak üzere üç bölüme ayrıldı. 1918'de Çapa'daki binasına taşındı ve ilk uygulamalı dersler burada başlatıldı. 1922'de Maarif Vekâleti'ne bağlanan darümuallimatlar, 1924'te kız muallim mektebi (kız öğretmen okulu) adını aldı.

darümuallimin, Osmanlı Devleti'nde ilk ve orta öğretime erkek öğretmen yetiştiren okul.

1838'de iptidaiye (ilkokul) ve rüştiye (ortaokul) denen, modern okulların açılması, bu okullara öğretmen yetiştirecek kurumların gündeme getirdi. Rüştiyelere öğretmen yetiştirme amacına yönelik ilk erkek öğretmen okulu, 16 Mart 1848'de Darümuallimin-i Rüşdi adıyla İstanbul'da Fatih semtindeki bir iptidai mektebinde öğretime açıldı. Medrese öğrencilerinin alındığı okulu çekip çıkarmak için öğrencilere aylık bağlandı. Öğretim süresi üç yıl olarak belirlendi. Medrese geleneğinin etkisiyle başlıca dersler, Arabi, Farsî ve riyaziyyat (hesap, cebir, hendese) idi. Ayrıca tarih, coğrafya, imla, inşâ, yazı ve resim okutuluyordu. 1868'de iptidai mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere Darümuallimin-i Sıbyan açıldı. Bu okulun öğrenim süresi iki yıldır ve den

programı ulum-ı diniye, ilm-i maharic ve tecvid, hesap, tarih, coğrafya, imla ve inşa, hüsn-i hat, Türkçe sarf ve teheciden (heceleme) oluşuyordu. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Darülmuallimin'in iptidai, rüşdi ve idadi olmak üzere üç bölümden oluşması öngörüldü. Ama idadilere (lise) öğretmen yetiştiren Darülmuallimin-i İdadi, idadilerin açılmasından iki yıl sonra 1874'te açılabilirdi ve öğrenim süresi üç yıl olarak belirlendi. Darülmuallimin'in sıbyan bölümünün yerini alan iptidai bölümünde usul-i tedrisiye, lisan-ı Türki, hesap, muhtasar tarih-i Osmanî, muhtasar coğrafya, mebadi-i hendese ve mesaha, Farisi, hat; rüşdi bölümünde Arabi, Farisi, hesap, cebir, hendese, tarih, coğrafya, imla, inşa, rik'a, resim; idadi bölümünde hesap, muamelat ve usul-i defteri, cebir, mantık, tarih-i umumi ve Osmanî, lisan-i ecnebi, hüsn-i hat, resim, inşa-i Türki, ilm-i belagat, hendese, müsellelat-ı müsteviye, kozmografya, mebadi-i ulum-ı tabiiye, hıfzıssıhha dersleri öngörülmüştü. 1875'ten sonra, İstanbul'un dışında Bosna, Girit, Konya, Sivas, Amasya, Kudüs, Trabzon, Aydın, Halep, Mamuretülaziz (Elazığ), Erzurum, Musul ve Van gibi vilayet merkezlerinde yeni darülmualliminler açıldı. Bu okullar genellikle parasız yatılıydı. Ayrıca darülmuallimiyat denen ve öğretmenlerin hizmet içi eğitimine yönelik bölümler kuruldu. Bu yolla taşradaki sıbyan mekteplerinin yetersiz öğretmenleri eğitilirken, bir yandan da öğretmen açığını kapatmak amacıyla gezici öğretmenlik kursları düzenlendi.

İstanbul Darülmuallimini'nin idadi bölümü 1880'de kapatıldıysa da, 1890'da yeniden açıldı. 1891'de yapılan düzenlemede iptidai, tâli ve âli bölümlere ayrılan okulun toplam öğrenim süresi altı yıldı. 1902'de iptidai bölümü kaldırılarak rüşdi bölümü altı yıla çıkarıldı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yayımlanan bir nizamnamayla İstanbul Darülmuallimini iptidai, mahreç ve âli bölümlerine ayrıldı. Böylece rüşdi bölümün yerini mahreç aldı. Âli bölüm de üç yıla çıkarılarak edebiyat, tabiiyat ve riyaziyyat şubelerine ayrıldı. 1909'da âli bölüm kaldırılarak öğrencileri Darülfünun'a alındı. 1916'da çıkarılan nizamnamayla İstanbul Darülmuallimini iptidai, ihzari ve âli olmak üzere yeniden üç bölüme ayrıldı. 1924'te de Darülmuallimin adı erkek muallim mektebi (erkek öğretmen okulu) olarak değiştirildi.

darü's-saade ağası, KIZLAR AGASI olarak da bilinir, Osmanlı sarayında haremağalının başı, harem ile enderunu kapsayan ve darü's-saade denen bölümün en büyük amiri.

Edirne ve İstanbul saraylarında darü's-saade, iç ve en son bölümdü. Saray-ı Cedid-i Amire (Topkapı Sarayı) darü's-saadesi mekânı açısından daha büyük yapılmıştı. Görevin kısa bir süre akağalara geçtiği 16. yüzyıl dışında zenci hadımağalar arasından atanan darü's-saade ağasının acemi ağası, nöbet kalfası, ortanca, hasırlı, yaylabası oğlanı, başkapı gulamı, hazine kethüdası, müsaheb ağa, oda lalası, hazine vekili, hazineedar, Eski Saray ağası aşamalarından geçmesi gerekirdi.

Harem ve hass-ı'l-has denen padişah özel dairesinin hizmetlilerinden sorumlu olan darü's-saade ağası, teşrifatta sadrazam ve şeyhülislamdan sonra gelirdi. Siyasal kararlarda ve dış ilişkilerde de ağırlığı vardı. Bir görevi de Haremeyn (Mekke ve Medine) vakıflarını yönetmekti. Ayrıca evkaf-ı selatin denen padişah vakıflarına da bakardı. Bunun yanı sıra her yıl surre göndermek, dolap denen Haremeyn hazinesi hesaplarını

tutmak, Bursa, Edirne, Merzifon ve İsakçı'daki vakıfların mütevelliliğini padişah adına yapmak ve buralardan gelen ceb-i hümayun akçelerini hazine kethüdasına teslim etmek de görevleri arasındaydı. Çarşamba günleri

Darü's-saade ağası, Vanmour'un taş baskı çalışması, 1714

Alfa Yapım

vakıf mukataa ihalelerinin, ferağ, intikal ve mahlulat işlemlerinin ve vakıf kurumlarındaki görevlilerin atamalarının görüldüğü ağa divanına başkanlık ederdi. 1836'da haremeyn ve selatin vakıflarının nazırlığı görevinin alınmasına karşın, çadır mehterleri, bazirgân ve pişkeşçiler üzerindeki amirliği ile saray dışındaki sultanların aylıklarının dağıtılması görevi bir süre daha sürdü. Tören ve teşrifat açısından şehzadelerin doğum müjdesini sadrazama duyurmak, beşik alayı düzenlemek, padişahın ölüm haberini duyurmak, cülus ve cenaze törenlerini düzenlemek, ölen padişahın terekkesini deftere geçirip iç hazineye teslim etmek, padişahın gezilerine ve ziyaretlerine katılmak, sultan nikâhlarında vekillik etmek gibi birçok görevi de bulunan darü's-saade ağası, savaş sırasında iç hazineyi korur, yararlık gösteren askerlere padişah adına bahşiş ve çelenk (nişan karşılığı verilen sorguç) verirdi. Saray baltacıları da darü's-saade ağasının buyruğundaydı. Sarayda özel bir mutfak, Ahırkapı'da bir ahır ve atları vardı. Selimi kavuk, dört yenli ağır sırt samur, yaz aylarında ise varsak, sincap kürk giyer ve belindeki som mücevherli akıyla (köstekli bıçak) törenlere katılırdı. Bu görevden uzaklaştırılanlar Mısır, Mekke ya da Medine'ye sürgüne gönderilirdi. I. Ahmed döneminde (1603-17) saraydaki etkileri artan darü's-saade ağaları, İstanbul'daki ayaklanmalara kanıştıkları için giderek gözden düşüler ve II. Mahmud (hd 1808-39) döneminde görevleri haremağalının amirliğiyle sınırlandı. Tanzimat döneminde ise darü's-saade düzeni kaldırıldı.

Darüşşafaka Lisesi, İstanbul'da Darüşşafaka Cemiyeti'nin yönetiminde, yetim ya da ana-babasız yoksul öğrencilere parasız ortaöğrenim veren özel yatılı okul.

Darüşşafaka'nın geçmişi Kapalıçarşı'da çalışan çıraklara okuma olanağı sağlamak amacıyla Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adlı bir derneğin kurulduğu 1865'e değin iner. Dönemin önde gelen bazı yöneticilerince de desteklenen dernek, önce Beyazıt'ta Simkeşhane'deki Valide Ematullah Kadın Mektebi'ni onararak öğretime açtı. İlginin büyük olması üzerine ikinci okul olarak Aksaray'daki Ebubekir Paşa Mektebi hizmete açıldı. Maarif Nezareti'nin bu okulları

kapatmasından sonra, babasız ve yoksul çocuk okutmak üzere, toplanan bağışlarla yeni bir okul binası yapımına girildi.

Haziran 1873'te Darü's-Sefekati'l-İslamiye adıyla Fatih'teki binasında öğretime başlayan Darüşşafaka, ilk mezunlarını 1881'de verdi. 1903'te Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin dağılması üzerine Maarif Nezareti'ne bağlandıysa da, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden kurulan derneğin yönetimine verildi.

Daha ilk yıllarda ileri ve modern bir eğitim ve öğretimin öngörüldüğü okulda, Mekâtib-i Askeriye (Askeri Mektepler) Nazım Süleyman Paşa'nın girişimiyle, askeri öğretmenlerin ders vermesi, yeni ders kitapları yazılması ve çevrilmesi sağlandı. Daha sonra Sakızlı Esad Paşa'nın önerisiyle, Fransa'daki La Flèche Askeri Lisesi'nin programı uygulanmaya başlandı.

Derneğin adı 1935'te Türk Okutma Kurumu, 1953'te de Darüşşafaka Cemiyeti oldu. Halen uygulanmakta olan yönetmelik de aynı yıl yürürlüğe girdi. 1955-56 öğretim yılında, bazı derslerin İngilizce okutulduğu bir koleje dönüştürülen okula, 1969'da kız öğrenciler de alınmaya başlandı.

Darüşşafaka Lisesi'ne özel olarak yapılan seçme sınavı ile öğrenci alınmaktadır. Öğretim süresi bir yıl hazırlık, üç yıl orta, üç yıl da lise olmak üzere toplam yedi yıldır.

darüşşifa, ŞİFAHANE olarak da bilinir, İslam ülkelerinde eskiden hastaların tedavisi edildiği, pratik ve gözleme dayalı sağlık bilgilerinin verildiği eğitim ve sağlık kurumlarının genel adı. İslam dünyasının birçok ünlü hekimi buralarda yetişmiştir. Ortaçağda hastaneler daha çok akıl hastaları için düşünülmüştür. Osmanlılar akıl hastalıkları hastanesi yerine bimarhane sözcüğünü kullanmışlardır. Bugün kullanılan bimarhane de bu sözcükten gelir. Darüşşifa ya da şifahane Osmanlılarda daha çok genel hastane anlamında geçer.

İlk darüşşifa 707'de Şam'da Emevi halifesi Velid bin Abdülmelik tarafından kuruldu. İlk Emevi darüşşifalarından biri de Fustat'ta (Eski Kahire) Ebu Zübeyd'in evinde kurulan bimarhaneydi. Darüşşifaların parlak dönemi Abbasiler ile başladı. Bu dönemde Halife Harun Reşid ve Bermekiler Bağdat'ta darüşşifalar yaptırdılar. Mısır'a vali olarak gönderilen ve orada bağımsız bir devlet kuran Ahmed bin Tolun da bugün hâlâ ayakta duran bir darüşşifa yaptırdı (872-875). Bugünkü modern hastanelere benzer bir düzeni olan bu darüşşifada akıl hastaları için ayrı bir bölüm vardı. Mısır'da İhşidiler döneminde kurulan Bimaristan-ı İhşid de gelişmiş bir tedavi kurumu.

Bazı kaynaklara göre ilk Selçuklu darüşşifası, Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün Nişabur'da yaptırdığı bimaristandır. Alp Arslan'ın 1067'de Bağdat'ta yaptırdığı medresenin de bir darüşşifası vardı. Sultan Sencer dönemi vezirlerinden Ahmed Kaşi, Kaşan, Ebher, Zencan, Gence ve Erran'da darüşşifalar yaptırmıştı. Kirman Selçuklularından Turanşah'ın ve Arslanşah'ın oğlu Mehmed'in Berdesir'de darüşşifalar yaptırdığı da bilinmektedir.

Artukluların Mardin'de ve Silvan'da yaptırdıkları darüşşifalar ile kitabesi yeni bulunan Harput'taki darüşşifa, Anadolu'daki en eski Türk darüşşifalarıdır. Konya'da Maristan-ı Atik (Eski Darüşşifa) adıyla bilinen darüşşifa, 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyıl başlarında hizmete girmiştir. Konya'daki Alaeddin Darüşşifası'nın ise I. Keyku-

bad döneminde (1220-37) yaptırıldığı sanılır. Eski Malatya'da 13. yüzyıl sonlarına tarihlenen darüşşifanın dokuz odasının olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda varlığı belirtilen bir başka darüşşifa ise 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başlarında kurulduğu sanılan Akşehir Darüşşifası'dır.

Günümüze değin ulaşabilen en eski Selçuklu dönemi hastanesi, Atabeg Nureddin Zengi'nin 1154'te Şam'da yaptırdığı darüşşifadır. Nureddin Zengi bundan başka Halep, Rakka, Trablusşam ve Hama'da da birer darüşşifa yaptırmıştı. Şam'daki darüşşifa, Adudü'd-Devle'nin 981'de Bağdat'ta yaptırdığı Adudi Bimaristanı ve Memlük hükümdarı Kalavun'un 1284'te Kahire'de yaptırdığı Kalavun Darüşşifası ile birlikte İslam dünyasının en ünlü üç darüşşifasından biri sayılır. Bugünkü anlamıyla, klinik derslerinin hasta yatağı başında verildiği bir tıp fakültesi niteliğinde olan bu darüşşifada İbn Ebi Usaybia, İbnü'n-Nefis, İbnü'l-Kuff gibi ünlü hekimler yetişmiştir.

Anadolu'da günümüze değin ulaşabilen Selçuklu darüşşifalarından biri Kayseri'deki Çifte Medrese'nin(*) bir bölümü olan Gevher Nesibe Hatun Şifahanesi'dir. Sivas İzzeddin Keykâvus Dürüşşifası(*), Divriği Turan Melik Darüşşifası (bak. Divriği Ulu camisi ve Darüşşifası), Çankırı Atabeg Cemaleddin Ferruh Darüşşifası, Tokat Muineddin Pervane Darüşşifası da adlarını taşıdıkları kişilerce yaptırılmıştır.

Osmanlılar başlangıçta, birçok Selçuklu ve Memlük darüşşifası açık olduğu için, Anadolu'da darüşşifa kurmak gereksinimini duymadılar. Yeni darüşşifaları daha çok yeni fethedilen kentlerde yaptırıldılar. İlk Osmanlı darüşşifası Bursa'dadır. Yıldırım Külliyesi'nin(*) bir parçası olan yapı 15. yüzyılın başında tamamlanmıştı. İstanbul'da Fatih Külliyesi'nin(*), Edirne'de Bayezid II Külliyesi'nin(*), İstanbul'da Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'nin(*) ve Süleymaniye Külliyesi'nin(*) darüşşifaları en ünlü Osmanlı darüşşifalarıydı.

Osmanlı darüşşifalarının en belirgin özelliği, külliyelerin bir parçası olmalarıydı. Bu külliyeler halkın toplumsal, kültürel ve sağlık gereksinimlerini karşılayan birer merkezdi. Önceleri Anadolu Selçuklu döneminin kültürel geleneklerinin sürdürüldüğü Osmanlı darüşşifalarında, II. Bayezid döneminde değişik mimari tasarımlar uygulandı ve darüşşifalar işlevsel ve akılcı biçimde planlanarak inşa edilmeye başladı. Müzikle tedavi, banyo tedavisi, tehlikeli akıl hastalarının tecriti için ayrı bölümler yapıldı. İslam geleneği doğrultusunda Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de usta hekimlerin yanında teorik ve pratik tıp eğitiminin verildiği darüşşifalar, 19. yüzyılın ortalarına değin birer tıp okulu gibi hekim yetiştirdiler.

Darü't-Tıbaatî'l-Âmire bak. Matbaa-i Âmire

Darüttalim-i Musiki, besteci ve eğitimci Udi Fahri Bey'in (Kopuz) öncülüğünde İstanbul'da kurulan ve 1916-31 arasında etkinlik gösteren müzik derneği.

Küçük bir konservatuvar özelliği taşıyan dernek, dönemin ünlü müzیکçilerinin ders verdiği ve çok sayıda genç müzیکçinin yetiştiği etkili bir kurumdu. Öğretmen ve öğrencilerinden oluşan Darüttalim-i Musiki Heyeti adlı topluluk da plaklar doldurmuş, yurt içinde ve dışında konserler vermiştir.

Darwin, Avustralya'da Kuzey Toprakları'nın başkenti ve en büyük limanı. Timor

Denizindeki Clarence Boğazında derin bir girinti olan Darwin Koyunun girişinin kuzeydoğusuna düşen alçak bir yarımada da yer alır. 1839'da "HMS Beagle"ın topografi John Stokes'un kurduğu limana İngiliz bilim adamı Charles Darwin'in adı verildi. 1869'dan önce buraya yerleşen olmadı. 1911'e değin Palmerston olarak tanınan yöre, bu tarihte Güney Avustralya yönetiminden Avustralya Uluslar Topluluğu'na geçti ve limanın adıyla anılmaya başladı.

1930'larda burada hava hizmetlerinin gelişmesi, sonra da II. Dünya Savaşı'nda bir yakıt ikmal merkezi ve askeri üs olarak kullanılması sonucunda Darwin hızla büyüdü. 1942'de Japonlarca pek çok kez bombalandı ama, büyük bölümü yeniden inşa edildi. 1959'da kent statüsü verildi. 1974'te bir siklon, kentin hemen her yerinde zarara yol açtı; halkın üçte ikisi kenti boşaltmak zorunda kaldı. Hükümetin yardımıyla ikinci kez inşa edilen Darwin, bugün Avustralya'nın en modern kentlerinden biridir.

Kent, art bölgesinde gelişmekte olan kırsal kesimin ve madencilik yörelerinin hizmet merkezi durumundadır. Ekonomisi de, resmî hizmet sektörünün yanı sıra, kiremit ve tuğla imalatı, meyve konserveçiliği, et paketleme, kerestecilik etkinlikleri ile siğir, piring, uranyum madeni ve bir miktar sedefli kabuk ihracatına dayanır. Bir ulaşım ve haberleşme merkezi olan Darwin'de uluslararası havalimanı vardır. Doğu ve batı kıyıları boyunca gelen denizyollarının, 509 km güneydoğudaki Birdum'dan gelen demiryolunun, 15.264 km güneydoğudaki Alice Springs'den gelen Stuart Karayolu'nun, Güney Avustralya'daki Adelaide'den gelen telgraf hattının ve Büyük Britanya'yla bağlantılı denizaltı kablo hattının son noktasıdır. Nüfus (1981) 56.482.

Darwin, Charles (Robert) (d. 12 Şubat 1809, The Mount, Shrewsbury, Shropshire - ö. 19 Nisan 1882, Down House, Downe, Kent, İngiltere), canlılarda evrimin doğal seçme yoluyla gerçekleştiğini öne süren kuramıyla bilim ve düşünce tarihinde devrim yaratan İngiliz doğa bilimci. Temel olarak, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (1859; *Türlerin Kökeni*, 1970, 1984) adlı büyük yapıtında geliştirdiği görüşleri, zamanın bilim ve din çevrelerini derinden etkilemiş, sonraki dönemlerde de sıkça gündeme gelen önemli tartışmalar başlatmıştır. Evri-

mi doğal seçme ilkesine dayandıran akım, Darwincilik(*) olarak anlandırılır.

Gençliği. Darwin, ana tarafından, ünlü seramik ustası I. Josiah Wedgwood'un, baba tarafından da çeşitli dallarda uzman bir hekim, şair, filozof ve mucit Erasmus Darwin'in torunuydu; aynı zamanda, öjenik biliminin kurucusu Sir Francis Galton'un üvey kuzeniydi. Sekiz yaşındayken annesini yitirince ablası tarafından yetiştirildi; kendisine insancıl bir kişilik aşılayan ablasına yaşam boyu sevgi duyuyordu. Geç gelişen ve kendi kendine yalanlar uydurup durmadan düş kuran bir çocuktü. Posta mühürleri, çakıtaşı ve mineral örnekleri toplamaya bayılıyordu.

1818'de Shrewsbury Okulu'na girdi. Ama yalnızca Latin ve Yunan klasiklerinin öğretiliği okulunu sevmeyi ve başarısız bir öğrenci oldu. Derslerinden çok doğayla ve sporla ilgilenmesi yüzünden babası onun, ailesi için bir yüzkarası olacağına inanıyordu. Darwin, daha sonra tıp öğrenimi için Edinburgh Üniversitesi'ne gönderildi. Ama burada da başarısızlığı uğradı; dersler onu bilimden soğuttu, izlediği bir ameliyat ise midisini bulandırdı. Deniz hayvanları toplamak, balıkçılarla denize açılmak, kuş doldurmak gibi işlerle uğraşıyordu. Sonunda tıp öğrenimini bırakıp 1827'de papazlık eğitimi için Cambridge'deki Christ's College'a gitti. Burada da bütün zamanını kendisi gibi atıcılığa, avcılığa ve biniciliğe düşkün bir arkadaş topluluğuyla birlikte geçirdi. Ama bir yandan da değerli bilim adamlarıyla tanıştı ve özellikle botanik profesörü John Stevens Henslow'un etkisiyle doğa tarihine ilgi duymaya başladı.

"HMS Beagle" gezisi ve bilime yönelişi. 1831'de "Beagle" adlı geminin çıkacağı araştırma gezisine katılması için Henslow aracılığıyla yapılan öneriyi kabul etti. Beş yıl süreceği gezi sırasında Patagonya, Tierra del Fuego, Şili ve Peru kıyılarındaki haritası çıkartılacak, Büyük Okyanustaki bazı adalarda incelemeler yapılacak ve bir dizi zaman ölçüm istasyonu kurulacaktı. Gemi, 27 Aralık 1831'de Devonport'tan yola çıktı. Atlas Okyanusundaki Cabo Verde Adaları'na geldiklerinde Darwin, yanardağları doğrudan inceleme olanağı buldu. Kendi gözlemlerini Charles Lyell'in *Principles of Geology* (1830-33, 3 cilt; Jeolojinin İlkeleri) adlı yapıtının ilk cildindeki bilgilerle karşılaştırdı. Henslow ona, bu kitabı yanına almasını, ama tek satırına inanmamasını söylemişti. Oysa Darwin, kendi gözlemleri sonucunda, Lyell'in savunduğu birörneklilik kuramını(*) kesin biçimde benimsedi. Buradaki gözlemleri, onun gelecekteki bilim adamı kişiliğinin de temelini oluşturdu. Darwin, Brezilya'da ilk kez tropik ormanları gördü. Arjantin'de, tembelhayvan, mastodon ve at gibi canlılara ait ilk fosillerini buldu; Tierra del Fuego'da ise ilk kez, Avrupalılara "vahşi" olarak nitelediği insan topluluklarından biriyle karşılaştı. Galápagos Adalarındaki kaplumbağa ve kuş türleri üzerine yaptığı incelemeler ise ileride evrim kuramının önemli bir dayanağını oluşturacaktı.

Darwin, Şili'de tanık olduğu bir depremin, toprak düzeyinin yükselmesine olan etkisini ve yanardağ etkinliğiyle ilişkisini gözlemledi. Kıyıya çıktıkları her yerde uzun, güç ve tehlikeli keşif gezilerine başlıyor, gördüğü her dağa tırmanıyor, çevreyi inceleyip örnekler topluyordu. Spora olan düşkünlüğü gezi sırasında çok işe yaradı; birkaç kez arkadaşlarının yaşamını kurtardı. Serüvenlerle dolu yolculuk boyunca, Galápagos Adalarından sonra Tahiti, Yeni Zelanda, Avustralya, Cocos Adaları, Mauritius, Coney Afrika, St. Helena, Ascension Adası ve zaman ölçümü için yerleştirdikleri krono-

Darwin, John Collier'in yağlıboya çalışması; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

metrelere bakmak üzere yeniden Brezilya'ya uğrayan "Beagle" gemisi, 2 Ekim 1836'da İngiltere'ye döndü.

Darwin'in çalışmaları, tümüyle gezi sırasında gözlemlerine ve topladığı örneklerle dayanır. *Journal of Researches into the Geology and Natural History of the Various Countries Visited by H.M.S. Beagle, 1832-36* (1839, yb 1845; Beagle Gemisinin Uğradığı Çeşitli Ülkelerin Jeolojisi ve Doğa Tarihi Üzerine Yapılan Araştırmaların Günlüğü, 1832-36) adlı ilk yapıtı önce jeolojiye ağırlık veriyordu; ama ikinci basımda doğa tarihi öne çıktı. Darwin, 1842-46 arasında, "Beagle" gezisindeki gözlemlerine ilişkin üç kitap daha yayımladı. Evrim kuramının yarattığı büyük ilgi bunların gölgede kalmasına yol açmışsa da, bu yapıtlar Darwin'in çalışmalarının temelini oluşturmıştır.

Mercan poliplerinin, yalnızca 20 kulaçtan daha sığ, 20°C'den daha sıcak, duru tuzlu sularda yaşayabildiği ve bütün mercan adalarıyla set resiflerinin yaklaşık olarak deniz düzeyinde bulunduğu olgularından yola çıkan Darwin, mercan adaları ve resiflerin, deniz tabanının çökmesiyle oluştuğu ve mercanların, taban bölümleri aşağı çöktükçe yukarı doğru büyüdükleri sonucuna vardı. Sonradan yapılan birçok sondaj çalışmasında, yaklaşık 1.500 m derinlikten çıkarılan mercanların, canlıyken 35 m boyunda bulunduklarının belirlenmesi, Darwin'in görüşlerini doğruladı. Karaların sınırında yer alan başka bir resif türü ise, deniz tabanının yükselmesine bağlı olarak deniz düzeyinin üstünde bulunuyordu. Darwin, mercan adaları, set resifleri ve kara sınırındaki resiflerin dağılımlarını haritaya işlediğinde, okyanus dibinde büyük alanların çöküntüye uğradığını, bazı bölümlerin de yükselmiş olduğunu gördü. Bütün etkin yanardağlar, yükselmiş bölümlerde yer alıyordu. Bu gözlem, Güney Amerika'da Darwin'in, yanardağ etkinliği ile toprak düzeyinin yükselmesi arasında saptadığı bağıntıyı da doğruluyordu.

Petroloji (kayaçbilim) alanındaki çalışmaları sonucunda, yanardağ lavları ile plütonların (derinlik kayaçları) arasında yakın ilişki olduğunu ortaya koydu. Kristalin granitler ile camsı lavlar, benzer mineraller içeriyordu. Ayrıca katmanların eğim ve doğrultusu üzerine çalışmaları sonucunda, dilinim ve yaprak katman düzlemlerinin büyük alanlar boyunca değişmez kaldığını ve kilometrelerce uzanan toprak yükselmelerinin ana eksenlerine paralel olduğunu buldu. Üstelik bu dilinim ve yaprak katman düzlemleri ile tortul katmanlaşma düzlemleri arasında ilişki yoktu; bunlar, basınç ve yeniden kristalleşme yoluyla tortul katmanların üstüne binmişti. Darwin'in bu buluşu, kayaçlardaki başkalaşıma ilişkin "biçim bozulması" (deformasyon) kuramının temelini oluşturdu.

Evrim kuramı. Darwin'in gezi sırasında topladığı hayvanlar, bir uzmanlar grubunca sınıflandırılarak onun yönetiminde yayımlanan *The Zoology of the Voyage of the Beagle* (1840-43; Beagle'in Gezisinde Saptanan Zoolojik Bulgular) adlı kitapta sunuldu. Ama Darwin'in biyoloji alanındaki katkısı daha farklı bir nitelikteydi. Geziye çıkarken o da başkaları gibi, türlerin değişmezliği konusunda kuşku duymuyordu. Ama gezi sonrasında kafasında pek çok soru oluşmuştu. Birbirine uzak coğrafya bölgelerinde benzer hayvanların bulunması, sözelimi Güney Amerika'da yaşayan reaa ile Afrika'daki devekuşu arasındaki benzerlik; öte yandan, bitişik bölgelerde türdeş olmayan, ama birbirine benzeyen canlıların yaşaması, örneğin Galápagos Adalarının her birinde fiziksel koşulların aynı olmasına

karşın, farklı kaplumbağa ve kuş türlerinin bulunması, onda kuşku uyandıran en önemli saptamalarıydı.

1837'de, bu soruların ve karşılaştırmalı anatomi, embriyoloji, sınıflandırma, coğrafi dağılım ve paleontolojiye ilişkin daha birçok sorunun, türlerin değişmezliği düşüncesinin bırakılmasıyla doyurucu biçimde yanıtlanabileceğini gördü. Birçoğu ortak atadan gelen türler, evrim yoluyla yeni türlere dönüşmüştü. Türlerin kökenine ilişkin evrimci görüş, başka türlü ortak bir açıklayıcı ilkedden yoksun kalan bütün bu sorulara açıklık getiriyordu. Ama bu kuramı tamamlamak için, evrimin işleyişinde rol oynayan ilkeyi de açıklamak gerekecekti.

Darwin, tanımda sağlanan ilerlemenin, istenen özelliklere sahip bitki ve hayvan soylarının dikkatle seçilip üretimde kullanılmasına ve böylece daha iyi niteliklerin sonraki kuşaklara aktarılmasına dayandığını ilkedden yoksun kalan bütün bu sorulara açıklık getiriyordu. Türlerin doğal evriminde de aynı ilkenin rol oynadığını kanıslanıyordu. Bir türün bütün bireylerinin özdeş olmadığı, tersine değişiklik (varyasyon) gösterdiğinin bilincindeydi; doğa ekonomisi içinde yer aldıkları ortama uyum sağlayan soylar üreyip gelişiyor, iyi uyum sağlayamayanlar yok oluyordu. Darwin, daha 1837'de doğal seçme ilkesini kavramıştı, ama doğada bu sürecin nasıl işlediğine açıklık getirmesi gerekiyordu. Malthus'un *An Essay on the Principle of Population* (1798, yb 1826; Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme) adlı yapıtında, aradığı yanıtı buldu. Malthus, dünya nüfusu geometrik oranda artarken, besin kaynaklarının aritmetik oranda arttığını ortaya koyuyor ve nüfus artışı denetlenmezse, sonuçta yoksulların açlık ve ölümle karşı karşıya geleceğini savunuyordu. Ama besin üretimine yeterli öncelik verilip parasal kaynak ayrıldığında, besin kaynaklarının yapay yöntemlerle ne kadar artırılacağı üzerinde durmadığından, Malthus'un savı sağlam temellere dayanmıyordu. Bununla birlikte Darwin, insanlar için geçersiz olan bu savın, bitki ve hayvanlara uygulandığında geçerlilik kazanacağını gördü; çünkü bitkiler ve hayvanların, besinlerini yapay yollardan çoğaltma olanağı yoktu. Bitki ve hayvanlardaki görece yüksek ölüm oranı, birbirini izleyen kuşaklar boyunca doğal seçme ilkesinin işlenmesini sağlıyordu. Doğal seçme ise, türlerin çevreye gittikçe daha iyi uyum göstermesini sağlayan zorlayıcı güçtü. Çünkü yaşam savaşında türler birbirleriyle rekabet içindeydi; ya daha hızlı üremeye dönük uyarlanmalar geliştirecekler ya da rakiplerinden daha güçlü ve hızlı olan türler varlığını sürdürmeyi başaracaktı. Bu yüzden bütün canlılar, en basitten en gelişmişe doğru bir evrim geçir-mişti. Varlığını sürdürebilen ilkel organizmalar ise bunu, yaşadıkları ortamda kendileriyle rekabet edecek daha gelişmiş canlıların olmayışına borçluydu. Dolayısıyla evrim, bir fanusun içinde gerçekleşmiyordu, tersine türlerin kapladığı ekolojik alanlarla sıkı biçimde ilişkiydi. Bu görüşleriyle Darwin, ekoloji biliminin öncülerinden sayılacaktı.

Evrim kavramı, daha önce de, Montesquieu, Maupertuis, Diderot gibi Fransız düşünürler, Darwin'in dedesi Erasmus Darwin ve Fransız biyolog Lamarck tarafından ortaya atılmıştı. Hatta Lamarck, tekhücreli canlılardan insana kadar uzanan bir "evrim ağacı" çizmişti. Ama Lamarck'in evrime ilişkin kanıt getirmemesi; evrimin nedenini canlılarda kusursuzluğa yönelme eğiliminin bulunduğu varsayımına dayandırması ve gene aynı ölçüde temelsiz olan, evrimin, canlıların gereksinimleri doğrultusunda gerçekleştiği, yani kullanılmayan organların

körelip daha sık kullanılanların geliştiği inancı, kuramının bilim çevrelerinde kabul görmemesine neden oldu. Örneğin Lamarck, fosil zürafaların günümüzde yaşayanlardan daha kısa boyunlu olmasını, zürafaların ağaç tepelerindeki yaprakları yiyebilmek için boyunlarını sürekli yukarı doğru uzatmasına ve sonuçta bu organın gelişmesine dayandırmıştı. Bu görüş Darwin'in doğal seçme ilkesiyle aşıldı. Darwin'e göre bu değişimin nedeni, zürafa topluluklarındaki uzun boyunlu bireylerin yaşam savaşını kazanması, yani kısa boyunluların beslenemeyerek yok olmasıydı.

Darwin, evrim konusunda yeterli kanıt sunan ve doğal seçme yoluyla canlıların çevreye nasıl uyum sağladığını açıklayan ilk kişiydi. Ama bu buluşunu bir süre yayımlamadı. 1842'de bulgularını bir taslak biçiminde kaleme aldı; 1844'te bunu genişleterek bir deneme durumuna getirdiyse de botanikçi arkadaşı Joseph Dalton Hooker dışında kimseye göstermedi. 1846-54 arasında bütün zamanını, canlı ve fosil *Cirripedia* (sülükayaklılar) türlerini inceleyip sınıflandırmakla geçirdi. Bu yorucu çalışmaya, türlerin kökenine ilişkin incelemesine temel olan, türlerdeki değişikliğin derecesi ve sınıflandırma sorunları üzerinde deneyim kazandırdı. Araştırmalarının sonuçları, canlı ve cansız, denizde çeşitli nesnelere tutunarak yaşayan ve serbestçe yüzen *Cirripedia* türleri üzerine dört ciltlik bir monografi olarak 1851-54 arasında yayımlandı.

1856'da Darwin, evrim ve doğal seçme konularındaki buluşlarını yazıya dökmeye başladı. Bu arada uzaklaşan evrim (birçok cins içindeki türlerde görülen daha geniş kapsamlı değişiklikler), coğrafi dağılım ve okyanus adalarındaki türdeş toplulukların yayılımında deniz ve rüzgârın etkisine ilişkin çalışmaları ile arkadaşları Lyell, Hooker ve Thomas Henry Huxley'yle yaptığı tartışmaların sonuçlarını da sürekli yapıtına ekliyordu. Çalışması düzenli biçimde ilerlerken, 18 Haziran 1858'de hiç ummadığı bir haber aldı. O sırada Malaya Takımadalarında bulunan Alfred Russel Wallace adlı bir doğa bilimci, Darwin'in evrim ve doğal seçme konusundaki görüşlerini eksiksiz biçimde içeren kısa bir çalışma yapmıştı. Darwin, 20 yıldır üzerinde çalıştığı konuda önüne geçileceği korkusuyla büyük bir telaşa kapıldı; ama Lyell ve Hooker, Darwin ile Wallace'ın hazırlayacağı ortak bir bildiriyi 1 Temmuz 1858'de Londra'daki Linné Derneği'nde sunmaya karar verdiler.

Darwin daha sonra, üzerinde çalıştığı asıl yapıtının "özeti" dediği metni kaleme aldı. 24 Kasım 1859'da yayımlanan, *Türlerin Kökeni* adlı bu özet, satışa çıkar çıkmaz tükendi ve 1872'ye değin altı baskı yaptı. Darwin, bu yapıtıyla iki ayrı grubun birden düşmanlığını kazandı. Birinci grup, Darwin'in bilimde varsayımlardan yararlanma yöntemine karşı çıkan ya da düpedüz, onun kendi ünlere gölge düşürmesinden çekinen eski kafalı bilim adamlarından oluşuyordu. İkinci gruptaki düşmanlar ise din adamlarıydı. Darwin iki açıdan onlar için tehdit oluşturmuyordu: Eger evrim kuramı doğruysa Eski Ahit'in Tekvin Kitabı'nda anlatılan yaratılış öyküsü yanlış ve eğer evrim, doğal seçme yoluyla kendiliğinden gerçekleşiyorsa, canlıların oluşumunda tanrısal bir iradeye yer yoktu. 30 Haziran 1860'ta İngiliz Bilim Geliştirme Derneği'nin Oxford'daki toplantısında, Piskopos Samuel Wilberforce ile Huxley arasında ser tartışmalar geçti. Ama Huxley, Darwin'in görüşlerine alaycı bir üslupla saldıran pisko

posu akılcıca yanıtlarıyla susturdu ve İngiltere Kilisesi bir daha bilim karşısında resmi tutum takınmadı.

Darwin, *Türlerin Kökeni*'nde yer alan ilkeleri açıklayıp genişlettiği üç kitap daha yayımladı: *Kültür bitkileri ile evcil hayvanların kökenlerini ve bu canlılardaki değişiklikleri incelediği The Variation of Animals and Plants Under Domestication* (1868; Evcilleştirilen Hayvan ve Bitkilerde Değişiklik); evrim ilkesini insana uyguladığı ve doğal seçme sürecinin tamamlayıcısı olarak eşeye bağlı seçme kavramını geliştirdiği *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (1871, 2 cilt; *İnsanın Türeyişi*, 1968, 1. cilt; *Seksüel Seçme*, 1977, 2. cilt); psikoloji ve etoloji alanlarında önemli bir katkı olan *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872; *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi*). *Türlerin Kökeni*'nde kısaca değindiği eşeye bağlı seçme ilkesini, *Seksüel Seçme*'de geliştirdi ve bunun da evrimde önemli rol oynadığını öne sürdü. Yapıtta, aynı türden bireyler, özellikle de erkekler arasında karşı cinsi elde etmek için girilen rekabette, renk, yele, kuyruk, boynuz vb özellikleriyle ötekilere tercih edilen bireylerin, daha çok döl verme şansına sahip olduğunu, dolayısıyla bu özelliklerin tür içinde baskınlık kazandığını açıkladı. Ayrıca bak. evrim.

Botanik alanındaki çalışmaları. Darwin'in öteki kitapları bitkilerle ilgilidir. Ama tümünde de, çevreye uyum sağlama, bunun kökeni, geliştirilmesi ve yaşamı sürdürebilme konusundaki önemine ağırlık verilmiştir. *On the Various Contrivances by Which British and Foreign Orchids are Fertilised by Insects* (1862; İngiltere ve Başka Ükelerde ki Orkidelerin Böcekler Aracılığıyla Döllenme Yolları Üzerine) adlı yapıtında, çiçekli bitkilerdeki üremeye yönelik uyarlanmaların evrimini açıkladı. Rüzgârla döllenmeyen bitkiler, üremek için böceklerle bağımlıydı. Bu yüzden evrim sürecinde, bu tür bitkiler, böcekleri çekmek için, renkli çiçekler ve böceklerin kolayca konmasını sağlayan yapılar geliştirmişlerdi. Çiçekli bitkilerle böcekler, Jura Döneminde (y. 190-136 milyon yıl önce) hızlı ve paralel tür evrim geçirmişti. Böylece böcek, renklerinin çekiciliğine kapılarak çiçeğe konuyor; balöz bulmak için hortumunu çiçeğe soktuğunda, çiçektozları dağılarak böceğin üstüne dökülüyor ve böcek başka çiçekleri dolaştıkça, onların da döllenmesini sağlıyordu.

Çiçeklerin, böcekler aracılığı ile çapraz olarak döllenmesini gören Darwin, bunun doğal seçme açısından üstünlük sağladığı varsayımından yola çıkarak bir deneye girişti: Aynı anaç bitkiden aldığı, ama bir bölümü kendi kendine, öbürleri çapraz olarak tozlaşmış tohumlardan iki grup bitki yetiştirdi. Sonuçta, çapraz döllenmiş bitkilerin daha büyük, daha canlı ve daha verimli olduklarını gördü. Artık, bitkiler ve hayvanlarda neden iki ayrı eşey bulunduğunu açıklayabiliyordu; bu, çapraz döllenmeye olanak veren bir uyarlanmaydı ve sonradan genetik biliminde yapılan çalışmalarla, gen alışverişindeki rolü de ortaya konacaktı. Ama çağdaşı Mendel'in genetik alanındaki çalışmalarından habersiz olan Darwin, kalıtsal özelliklerin nasıl değiştiği ve bu değişimin sonraki kuşaklara nasıl aktarıldığı sorularına yanıt bulamadı. Günümüzde kalıtsal değişim, değişim kavramıyla açıklanmaktadır.

Darwin'in botanik alanına bir başka katkısı da bitkilerdeki büyüme üzerine yaptığı

çalışmalarıdır. Darwin, bitkilerdeki sınırlama ve tırmanma özelliğinin de çevreye daha iyi uyum sağlamaya yönelik olduğunu ortaya koydu. Böylece bu bitkiler, kalın, odunsu bir gövde oluşturmaksızın bir mevsim içinde hava ve Güneş ışığından en fazla yararlanmalarını sağlayacak ölçüde yukarı doğru büyüyebiliyorlardı. Bazı türlerde yaprakların sülüğe dönüşmesi, bazılarının da sülüklerinin ucunda, sert yüzeylere tutunabilmelerini sağlayan yapışkan diskler geliştirmeleri, daha ileri uyarlanma biçimleriydi.

Bu gözlemler Darwin'i, kök ve sürgün uçlarının farklı yönlerde daha hızlı büyümesine yol açan etkenleri araştırmaya yöneltti. Buradaki en önemli buluşu, sürgünlerin büyüyen ucunun ışığa duyarlı olduğuydu. Öyleyse, "gövdenin yukarı bölümünde ışıktan etkilenen ve bunu aşağıdaki bölümlere de ileten bir madde" olmalıydı. Benzer biçimde, köklerde de yerçekimine duyarlı olan bölümler uçlardı. Uçları sert bir yüzeye değen kök yön değiştiriyor ve büyümesini farklı yönde sürdürüyordu. Bitkilerdeki büyüme hormonları ile ilgili bilgileri, Darwin'in bu deney ve araştırmalarına dayanır. Darwin'in böcekçi bitkiler üzerine çalışmaları da doğal seçme kuramını doğrular nitelikteydi. *Drosera* cinsinden bitkilerle ilgili deneylerini oğlu Francis Darwin tamamladı ve bu bitkilerde bulunan dokunmaya duyarlı keselerin ve salgıladıkları yapışkan maddenin, bitkinin varlığını sürdürmeye yönelik bir uyarlanması olduğunu gösterdi. Sonradan bu bitkilerin, az sayıdaki köklerine karşın, organik madde içeriği çok düşük topraklarda yaşayabilmelerinin, azot gereksinimlerini hayvansal besinlerden karşılamalarına dayandığı anlaşıldı; bu bulgu da gene Darwin'i doğruluyordu.

Darwin'in bir başka önemli katkısı da ekoloji alanındadır. Darwin, yaklaşık 30 cm derinlikten yüzeye çıkardığı ince topraktaki solucan dışkılarını tartarak bunların yılda hektar başına 44 tonu bulduğunu hesapladı. Toprak, böylece havalandırılarak bitkilerin yetişmesi için çok elverişli duruma geliyor, solucanların açtığı delikler de köklerin daha hızlı gelişmesini sağlıyordu. 20. yüzyılın ortalarında, tarımda kullanılan kimyasal gübrelerin ve zararlı ilaçların topraktaki solucanları da öldürerek verimi düşürdüğünün görülmesi, bu çalışmanın önemini daha iyi kavranmasını sağladı.

Değerlendirme. Darwin'in düşünsel gelişimi ilginç bir çizgi izlemiştir. "Beagle" gezisinden birkaç hafta öncesine değin bilimin ne olduğundan habersizken, döndüğünde çağının en önemli bilim adamlarından biri oldu. Bu değişimi bir ölçüde Lyell'in *Principles of Geology* yapıtına borçlu olduğu söylenebilir. Araştırmacı kişiliği, yapıtta okuduklarını, kendi izlediği olgulara uygulamasını sağlamıştır. Bir başka etken de, gene gözlediği olgulara dayanarak Kitabı Mukaddes'te anlatılan yaratılış öyküsünün yanlış olduğuna kesin biçimde inanmasıdır. Bu açıdan, eleştirel yargı yöntemini uygulamayı çok önceden öğrendiği söylenebilir. Darwin'in çağında, bilimdeki ilerlemelerin ancak tümevarım yöntemiyle gerçekleştirileceğine inanılıyordu. 1860'ta Lyell'a yazdığı mektupta "Kuram oluşturmadan gözlem yapılamayacağı kanısındayım" diyerek yalnızca tümevarıma dayalı gözlem olamayacağını ortaya koydu. Gözleminin kafasında, araştırdığı konu hakkında önceden tümdengelim yöntemiyle oluşmuş bir düşünce yoksa, hiçbir şey üzerine gözlem yapamazdı. Onun yöntemi, ilgisini çeken konu hakkında bir varsayım oluşturmak, sonra da bundan geçerliliği ya da geçersizliği kanıtlanabilecek sonuçlar çıkarmaktı. Çalışırken bütün zihinsel enerjisini konusu

üzerinde yoğunlaştırırdı. Bu yüzden gençliğinde büyük zevk aldığı şiir, resim, müzik gibi uğraşlardan, sonraları tümüyle vazgeçti. Başka kaynaklardan bilgi edinme konusunda da hiçbir şey kararlılığını yenemiyordu. Ne zaman konusunda uzman birini bulsa bitmek tükenmek bilmez sorularıyla yakasına yapışırdı.

Kişiliğinin en belirgin özelliklerinden biri de, dış görünümünün tersine, yaşamı boyunca çocuksu yönünü ve mizah duygusunu korumasıydı. Başkalarıyla olduğu kadar, kendi kişiliği ve görüşleriyle de dalga geçmesini biliyordu. Kedilerle ilgili bir serginin koruyucusu olması istendiğinde, "Halk bir sürü dinsiz kediye görmeye gitmek istemeyebilir" demişti.

Tarih ve politika konularına ise hiç ilgi duymuyordu. Bir mektubunda, "Almanya" da sosyalizm ile doğal seçme yoluyla evrim arasında bağ kurmaya çalışmaları ne aptalca bir düşünce" diyecekti.

Görüşlerinin, dinsel çevrelerden sert eleştiriler alacağını da büyük olasılıkla önceden biliyordu. Ama kendisi de eski bir rahip adayı olmasına karşın, Kitabı Mukaddes'te Yer'in oluşumuna ilişkin anlatılanların yanlışlığının ortada olduğunu ve Kitabı Mukaddes'in Tanrı'yı kinci bir tiran gibi gösterdiğini söyledi. Bu da, gene aynı metinde yer alan Tanrı'nın bağışlayıcılığı kavramına ters düşüyordu.

Darwin'in hastalığının ilk belirtileri "Beagle" gezisinden döndükten birkaç ay sonra ortaya çıktı. Yaşamının son yıllarında, ileri derecede yorgunluk, bağırsaklarında gaz birikmesi, sık sık kusma, uykusuzluk gibi belirtiler sıklıkla başladı. Doktorları, hastalığına ilişkin organik bir neden bulamıyorlar ve denenen tedaviler işe yaramıyordu. Sonradan bu belirtilerin Chagas hastalığına tıpatıp uyduğu ortaya çıkacaktı. Darwin de "Beagle" gezisi sırasında bu hastalığa yol açan böceklerin saldırısına uğramıştı.

Darwin, 19 Nisan 1882'de geçirdiği ikinci kalp krizi sonucunda öldü. Parlamento'nun 20 üyesi Westminster Abbey'nin başpapaasına başvurarak buraya gömülmesini sağladılar. 26 Nisan'da yapılan cenaze törenine, dostları ve bilim adamlarının yanı sıra pek çok yabancı temsilci de katıldı.

Darwin'in 10 çocuğundan ikisi doğduktan kısa süre sonra ölmüştü. Anne adındaki kızının da küçük yaşta ölmesi onu çok sarstı; bu olay üzerine, en güzel ve duygulu yapıtı olan kısa bir od yazdı. Öteki çocukları ise, astronomi, botanik, inşaat mühendisliği, ekonomi, öjenik gibi alanlarda başarı gösterdiler.

Darwin ve kuramı oldukça değişik biçimlerde değerlendirildi. Bazıları, psikanalizi bir yaklaşım benimseyerek Darwin'in evrim kuramı ile aslında Göklerdeki Babası'nı öldürdüğünü; kuramın onun babasına karşı bastırılmış saldırganlık duygularını ve Oidipus karmaşasını yansıttığını öne sürdüler. Ayrıca Darwin, hiçbir zaman insanın maymundan türediği yolunda bir sav öne sürmemiş olmasına karşın, evrim kuramı sık sık bu atıftan yola çıkan saldırılarla karşılaşmıştır. 1925'te ABD'de öğrencilerine evrim kuramını öğreten bir öğretmenin yargılanarak suçlu bulundu. "Maymun Davası" olarak bilinen bu davanın kararı 1968'de Yüksek Mahkeme tarafından bozulduysa da, 1980'lerde okullarda evrim kuramının öğretilmesine ilişkin tartışmalar yeniden gündeme geldi. Aynı yıllarda Türkiye'de de benzer tartışmalar oldu.

Doğal seçme yoluyla evrim kuramının, doğa bilimlerinin yanı sıra sosyal bilimlerde de önemli etkileri oldu. Ayrıca 19. yüzyılda, biyolojik evrimin ilkelerini ekonomi ve sosyoloji alanlarına uygulayan ve giderek

ırkçı kuramlara da temel hazırlayan bir akım geliştirdi (bak. sosyal Darwincilik). Öte yandan evrim kuramı, doğada sürekli bir harekete yer vermesi ve bunun, önce nicel değişimlere, giderek nitel dönüşüme yol açtığı biçimindeki savlarıyla, Tarihsel Maddecilik düşüncesinin gelişimini de etkiledi.

Darwin üzerine başlıca yaşamöyküleri, oğlu Francis Darwin'in yazdığı *Life and Letters of Charles Darwin* (1887, 3 cilt; Charles Darwin'in Yaşamı ve Mektupları) ve Gertrude Himmelfarb'ın *Darwin and the Darwinian Revolution* (1959, yb 1968; Darwin ve Darwinci Devrim) adlı yapıtıdır. Darwin'in kitap haline getirmede kısa çalışmaları da Paul H. Barrett tarafından derlenerek *The Collected Papers of Charles Darwin* (1977; Charles Darwin'in Toplu Yazıları) başlığıyla yayımlanmıştır. Otobiyografisi ve evrim kuramına ilişkin ilk yazıları da sırasıyla, Sir Gavin de Beer'in *Autobiographies* (1974, yb 1983; Otobiyografiler) ve *Evolution by Natural Selection* (1958; Doğal Seçme Yoluyla Evrim) adlı derlemelerinde yer alır.

OBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI *The Structure and Distribution of Coral Reefs* (1842; Mercan Resiflerinin Yapısı ve Dağılımı), *Geological Observations on the Volcanic Islands Visited During the Voyage of H.M.S. Beagle* (1844; H.M.S. Beagle'in Gezisi Sırasında Uğranan Volkanik Adalar Üzerine Jeolojik Gözlemler), *Geological Observations on South America* (1846; Güney Amerika Üzerine Jeolojik Gözlemler), *A Monograph of the Subclass Cirripedia* (1851, 2 cilt; Cirripedia Altıncısı Üzerine Bir Monografi), *The Movements and Habits of Climbing Plants* (1865; Tırmanıcı Bitkilerin Hareketleri ve Davranışları), *The Insectivorous Plants* (1875; Böcekçil Bitkiler), *The Effects of Cross and Self Fertilisation in the Vegetable Kingdom* (1876; Bitkiler Dünyasında Çapraz ve Kendi Kendine Döllenmenin Etkileri), *The Different Forms of Flowers on Plants of the Same Species* (1877; Aynı Türden Bitkilerde Bulunan Değişik Çiçek Biçimleri), *The Power of Movement in Plants* (1880; Bitkilerde Hareket Gücü), *The Formation of Vegetable Mould Through the Action of Worms* (1881; Solucanların Etkinliğiyle Bitkisel Kül Oluşumu).

Darwin, Erasmus (d. 12 Aralık 1731, Elton, Nottinghamshire - ö. 18 Nisan 1802, Derby, Derbyshire, İngiltere), İngiliz hekim. Charles Darwin ile Francis Galton'ın dedeleridir.

Cambridge (1750-54) ve Edinburgh (1754-56) üniversitelerinde eğitim gördü. Notting-

1781'de Derby'ye taşındı ve burada bir felsefe derneği kurdu; ardından, Lichfield'de bir dispensar açtı (1784). Dinsel dogmalardan uzak, özgürlükçü ve radikal bir kişi olan Darwin, bazı düşüncelerini ve bilimsel incelemelerini nazım biçiminde kaleme aldı. *The Botanic Garden* (1794-95; Botanik Bahçesi) ve *The Temple of Nature or The Origin of Society* (1803; Doğanın Tapınağı ya da Toplumun Kökeni), bu çalışmalarının en belirgin örnekleridir. *Zoonomia or the Laws of Organic Life* (1794-96; Zoonomi ya da Organik Yaşamın Yasaları) adlı yapıtında, Lamarck'ın görüşleriyle benzeşen, kendi evrim kavramını açıkladı. Darwin türlerin, belli bir amaca yönelik olarak çevrelerine uyum sağlamak yoluyla değişim geçirdiklerine inanıyordu. 18. yüzyıl Maddeciliğinin davranış ve değerlerini temsil etmekle birlikte Erasmus Darwin, basit gözlemlerden yola çıkarak ulaştığı sonuçlarla, daha gelişmiş ve daha ileri buluşları yapıldığı 19. yüzyıl bilimine katkıda bulundu. Torunu Charles Darwin'in çalışmalarına da esin sağladı. En önemli çalışmaları *A Plan for the Conduct of Female Education in Boarding Schools* (1797; Yatılı Okullarda Kızların Eğitimi İçin Bir Plan) ve *Phytologia, or the Philosophy of Agriculture and Gardening*'dir (1800; Bitoloji ya da Tarım ve Bahçecilik Felsefesi).

Darwin, Sir George (Howard) (d. 9 Temmuz 1845, Downe, Kent - ö. 7 Aralık 1912, Cambridge, İngiltere), İngiliz astronom, Ay'ın önceleri Yer'in bir parçası

Sir George Darwin, M. Gertler'in portre çalışması, 1912; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

olduğu, daha sonraları koparak uydu durumuna geldiği yolundaki kuramıyla tanınır. Ünlü biyolog Charles Darwin'in ikinci oğlu olan George Darwin, 1883'te Cambridge Üniversitesi'nde Plumian astronomi ve deneysel felsefe profesörü oldu. Gelgitler üzerine Pierre-Simon Laplace ile Lord Kelvin'in geliştirdiği yöntemlerden yararlanarak yaptığı çözümlemeleri 1884'te yayımladı. *The Tides and Kindred Phenomena in the Solar System* (1898; Gelgitler ve Güneş Sistemindeki Benzer Olgular) adlı yapıtında, gelgitlerin yarattığı sürtünmelerin Yer-Ay sistemindeki etkilerini tartıştı ve Ay'ın, henüz katılaşmamış haldeki Yer yüzeyinden Güneş'in çekim etkisiyle kopan maddelerden oluştuğu yolundaki kuramını geliştirdi; günümüzde, bu kuram artık geçerliğini yitirmiştir. Darwin'in en önemli başarısı, ilk olarak Güneş-Yer-Ay sistemine ilişkin olarak matematiksel çözümlemeye dayalı jeofiziksel bir evrim kuramı geliştirmiş olmasıdır.

Darwin, Güneş-Yer-Ay sisteminde olduğu gibi, birbirlerinin çevresinde ve kendi çevrelerinde dönen üç cismin yörüngeleri üzerine kapsamlı çalışmalar yaptı, belirli zamanlarda bunlardan her birinin nerede olacağını hesapladı. Ay'ın kökeni üzerindeki araş-

tırmaları sırasında, kendi çevresinde dönen akışkanların aldığı biçimleri ve hangi biçimde kararlı bir yapıya ulaştıklarını inceledi. Armut biçiminde dönen akışkanların kararlı olduğu yolundaki bulguları, bugün geçerliğini yitirmiştir. 1899'da Kraliyet Astronomi Derneği'nin ve altı yıl sonra da İngiliz Bilim Geliştirme Derneği'nin başkanlığına seçilen Darwin, birçok ödül kazandı ve 1905'te de K.C.B. (Knight Commander of the Bath) unvanı aldı.

Darwin kurbağası (*Rhinoderma darwini*), *Rhinodermatidae* familyasından. Arjantin ve Şili'de yaşayan kurbağa türü. Familyanın birkaç türünden biri olan bu küçük kurbağayı dünya gezisi sırasında Charles Darwin bulmuştur.

Darwin kurbağasının erkeği, dişinin bıraktığı yumurtaları çatlamadan hemen önce toplayarak, yumurtadan çıkan yavrular kendi başlarına yaşayabilecek büyüklüğe ulaşmaya değin ses keselerinde taşır. Bu ilginç kuluçka davranışına amfibyumların hiçbir üyesinde rastlanmaz.

Darwin Yükseltisi, Büyük Okyanus tabanında, Mezozoyik (ikinci) Zamanda (y. 225-65 milyon yıl önce) var olmuş büyük bir topografik yükseltiye karşılık gelen bölgede yer alan denizaltı yükseltisi. Adını, İngiliz bilim adamı Charles Darwin'den alır. Bölge yaklaşık 10 bin km uzunluğunda ve 4.000 km genişliğindedir. Çok sayıda düz tepeli denizaltı dağının ve atollerin varlığı en belirgin özelliğidir. En yüksek denizyüzeyi tabanından yüksekliği 1.600 m kadardır. Yükseltiye paralel olarak çok sayıda sırt ve çukurluk uzanır. Çatlak kuşakları ise yükseltiyi enine keser. Yükseltinin büyük bölümü takımadalara özgü olan ve lav kağanlarından oluşan geniş bir önülük (adaların deniz altında yer alan etek bölümleri) kaplıdır. Günümüzde, bölgede deprem etkinliklerine rastlanmamaktadır ve okyanus tabanında ısı akışı normal seyretmektedir.

Yükseltinin sırtlardan ve çukurluklardan oluşan fiziksel yapısı, eski yanardağ etkinliğinin kalıntıları ve bir okyanus havzasının ortasında yer alması, bu alanın önceleri de bir yükselti olduğunu düşündürmektedir. Alanın çöktüğünü gösteren çok sayıda kanıt vardır; denizaltı dağı tepelerinde sığ su organizmaları bulunmuştur; tarama yoluyla elde edilen örneklerin içinde yükseltiye demir oluşumlarına rastlanması, yenim ve hava etkisinin önceki varlığını ortaya koymaktadır. Darwin Yükseltisi üzerinde yer alan çok sayıda dağ yanardağ konisi geçmişte deniz düzeyi üzerinde bulunmuş olmalıdır.

Charles Darwin, alanı, mercan adalarının yukarı doğru büyüme özelliklerinden ötürü bir çöküntü bölgesi olarak tanımlamıştır. Bu, mercan adalarının okyanus tabanındaki çökmelerden oluştuğu yolundaki kuramına uygun düşüyordu. Çökmenin, Kretase (Tebişir) Döneminden (y. 136-65 milyon yıl önce) beri sürdüğü sanılmaktadır. Böyle bir çöküntü alanının varlığı deniz jeolojisi bakımından önemlidir. Çünkü bu durum, yerkabuğunun deniz altında kalan bölümlerinde büyük düşey hareketlerin oluştuğunu kanıtlamaktadır.

Darwincilik, Charles Darwin'in, organik değişimleri açıklamak amacıyla geliştirdiği biyolojik evrim kuramını temel alan yaklaşım.

Darwin 1837'den başlayarak, evrimin, üç ilkenin etkileşimine dayandığı görüşünü geliştirdi. Bu üç ilke çeşitlenme (varyasyon),

Erasmus Darwin, Joseph Wright'ın yağlıboya çalışmasından ayrıntı, 1770; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

ham'daki koşulları yeterli bulmadığı için Lichfield'de bir muayenehane açtı ve kısa sürede yetenekli bir pratisyen hekim olarak ün kazandı. Kral III. George'dan, Londra'da özel hekimi olması için aldığı öneriyi ise geri çevirdi. Lichfield'de bulunduğu sıralarda, aralarında Joseph Priestley, Jean-Jacques Rousseau ve Samuel Johnson'ın da bulunduğu birçok önemli kişiyle yakınlık kurdu.

kalıtım ve var olma savaşıydı. Darwin'in açıklama getirmedığı çeşitlenme, bütün canlılarda var olan ilerletici etken; kalıtım, benzer organik biçimlerin bir kuşaktan ötekine aktarılmasını sağlayan tutucu etken; var olma savaşı ise verili bir ortamda üstünlük sağlayacak değişiklikleri belirleyen, böylece de seçici bir üreme hızı aracılığıyla türlerin değişime uğramasını sağlayan etkendi. Günümüzdeki bilimsel çalışmalarla bu üç etken arasındaki etkileşim ve bunların evrim sürecindeki rolleri daha iyi kavranmıştır.

Yeni bilgilerin ışığında, Yeni-Darwincilik, daha önceki anlayışları aşmış ve Darwin'in, kazanılmış özelliklere ilişkin Lamarck'çı kuramla son bağlarını da koparmıştır. Günümüz bilim adamları, kalıtım mekanizmaları üzerine yeni bilgilerle, organizmalardaki kalıtsal olan ve olmayan değişiklikleri daha kesin biçimde ayırt edebilmektedir.

Das, Çhitta Rancan (d. 5 Kasım 1870, Kalküta - ö. 16 Haziran 1925, Darçiling, Hindistan), Hintli siyaset adamı. İngiliz egemenliği sırasında Bengal'deki Svarac (Özerklik) Partisi'nin başkanlığını yapmıştır.

Memurluk giriş sınavını kazanamayınca, avukatlık yapmaya başladı. Birçok siyasal suçluyu savundu ve milliyetçi gazetelerde etkin görevler aldı. Hindistan'daki İngiliz yönetimine şiddetle karşı çıkarak ve Batı'yı örnek alan siyasal ve ekonomik bir kalkınmayı reddederek, eski Hint köy yaşam biçimini yüceltme ve bu dönemi bir altın çağ olarak sunma yoluna gitti. Mohandas Gandhi'nin İngiliz yönetimine karşı başlattığı Pasif Direniş Eylemi'ni destekledi. 1921'de siyasal suçlu olarak altı ay tutuklu kaldı. 1922'de Hindistan Ulusal Kongresi'nin (INC, Kongre Partisi) başkanı oldu. Başkanlığı sırasında Kongre, eyalet meclisi seçimlerini boykot etme kararından vazgeçerek İngiliz yönetimini içerden engelleyecek mevkiler ele geçirmek düşüncesiyle seçimlere katılma kararı verdi.

Svarac Partisi Bengal'de en büyük parti durumuna geldiğinde, kendisine önerilen bakanlar kurulu başkanlığını, yıkmayı amaçladığı bir yönetimle işbirliği yapamayacağı gerekçesiyle geri çevirdi. 1924'te Kalküta belediye başkanı seçildi. Bu görevi sırasında Hintlilerin yaşam düzeyini geliştirmeye çalıştı. 1925'te Hindistan işleriyle görevli İngiliz devlet bakanı Lord Birkenhead ile bir uzlaşma olasılığı belirdiyse de, Das bir anlaşma sağlanamadan öldü.

Dasalar, DASYULAR olarak da bilinir, İÖ y. 1500'de Hindistan'daki Ari istülası sırasında ülkede yaşayan yerli halk. Arilerin betimlemelerine göre Dasalar esmer, kulak tırmalayıcı bir sesle konuşan bir halktı. Gene aynı kaynaklara göre Dasalar erkeklik organına tapınırlardı. Bu niteleme, kimi araştırmacılara, Hindu dininde *linga*'ya (erkeklik organı simgesi) tapınmanın Dasalar'dan kaynaklandığı biçiminde yorumlanmıştır. Ama kaynaklardaki bilgiler, Dasaların cinsel uygulamalarıyla da ilgili olabilir. Dasalar surlarla çevrili yerlerde otururlar ve buralardan dışarıya asker yollarlardı. Brahmanlar (rahipler), *Kshatriya* (askeri ve yönetici sınıf) ve *Vaişya* (tüccar) gibi üç üst *varna*'ya (geleneksel sınıf) hizmet eden, ama onların dinsel törenine alınmayan *Şudra*'ların, Dasaların soyundan geldiği söylenebilir.

Dasam Granth, tam adı DASVEN PADŞAH KA GRANTH (Pencap dilinde "Onuncu İmpara-

torun [Ruhani önder] Kitabı"), Hindistan'daki Sih cemaatinin onuncu ve son ruhani önderi Guru Gobind Singh'in yazdığı varsayılan derleme. Hintçe ve Farsça ile Brac Bhasa ve Pencap dillerinde yazılmış ilahiler, felsefi yazılar, Hindu masalları ve erotik fabllardan oluşur; ayrıca bir otobiyografi içerir. Yapıtın tümünü Gobind Singh'in yazıp yazmadığı araştırmacılar arasında tartışma konusudur. *Dasam Granth*, Gobind Singh'in kendi yazılarının yanı sıra çevresindeki şairlerin yapıtlarını ya da başka kaynaklardan gelen yazılan da kapsıyor olabilir. Kitaptaki bazı ilahiler Sih ayinlerinde kullanılmakla birlikte, *Dasam Granth*, Sihlerin temel kutsal metni *Adi Granth* ölçüsünde yüceltilmez.

Dasgupta, Surendra Nath (d. Ekim 1885, Kuştiya, Bengal - ö. 18 Aralık 1952, Lucknow, Hindistan), Vedanta geleneğinin bazı yönleri ve Cayanacılığın mistisizmi ile İngiliz-Amerikan yeni-gerçekçiliğini ve yinelenen evrim kuramını bütünleştirmeye çalışan Hindu filozof. Beş ciltlik *Hint Felsefesi Tarihi* (1922-55) ile ünlüdür.

Sanskrit kültür geleneğine bağlılığıyla tanınan bir aileden geliyordu. Öğrencilik yıllarında hem fen bilimleriyle hem de Sanskrit kültürüyle ilgilendi. Yükseköğrenimini Kalküta'da felsefe ve Sanskrit dili dallarında tamamladıktan kısa süre sonra Citağong College'da profesör oldu. *Hint Felsefesi Tarihi* üzerindeki çalışmalarına burada başladı.

1920'lerin başında İngiltere'ye giden Dasgupta, çağdaş Avrupa felsefesi üzerine hazırladığı teziyle Cambridge'den doktora derecesini aldı. Hindistan'a döndükten sonra çalışmalarını Kalküta'da sürdürdü. Avrupa felsefe çevrelerinde geniş saygı gören Dasgupta konferanslar ve dersler vermek üzere birkaç kez ABD'ye de gitti.

Dasgupta'ya göre zihin-bilgi bütünselliği, zaman ve mekânın oluşturduğu temel matrisin biyolojik evrelerden geçtiği tarihsel bir evrim sürecinin parçasıydı. Bu sürecin sonunda ulaşılan tanrısal mutluluk birey için en yüksek sevgi biçimi idi.

dasit, kuvars içeren bir andezit(*) türü olan volkanik kayaç. Temel olarak andezit ve trakit ile birlikte bulunur ve lav akıntıları, dayklar ve bazen de eski yanardağların merkezlerinde kütleli sokulmalar oluşur. Andezit gibi dasit de çoğunlukla, biyotit, hornblend, ojit ya da enstatit ile birlikte plajiyoklaz feldispatlar içerir ve genellikle porfirik (ince taneli kütle içerisinde dağılmış daha büyük kristaller) kristal yapısındadır. Ayrıca yuvarlak, aşınmış kristaller ya da taneler halinde ya da kayaç tabanının bir bileşeni olarak kuvars içerir. Dasitin feldispat içeriği oligoklazdan, andezin ve labradorite kadar değişir. Bazı dasitlerde sanidine de rastlanır ve sanidin miktarı artarsa riyolite geçiş kayaçları oluşur. Hornblendli ve biyotitli dasitlerin çoğu, beyaz feldispat, siyah biyotit ve hornblend kristalleri içeren gri ya da açık kahverengi ve sarı renkli kayaçlardır; ötekileri, özellikle de ojitli ve enstatitli dasitler daha koyu renklidir. Bu gruba özgü kayaçlar Romanya'da, İspanya'da, İskoçya'nın Strathclyde bölgesinde ve öteki yörelerinde, Yeni Zelanda'da, And Dağlarında, Nevada'da ve Kuzey Amerika'nın öteki kesimlerinde, Yunanistan'da ve birçok başka yerde bulunur.

Dass, Petter (d. 1647, Nord Herøy, Alstahaug yakınları - ö. 1707, Alstahaug, Norveç), Norveçli şair. Kitabı ve üslupçu bir anlayışın egemen olduğu bir dönemde, gündelik dille ve canlı bir üslupla yazdığı

şiiirleriyle çağdaşlarından ayrılmış ve geniş bir okur kitleesine seslenebilmiştir.

Bergen'e yerleşen İskoçyalı bir tüccarın oğluydu. Kopenhag'da öğrenim gördü. 1677'de papazlığa atandı ve Norveç'in kuzeyindeki Alstahaug'da göreve başladı. Yaşamının geri kalan bölümünü burada geçirdi; bölgede dağınık olarak yaşayan balıkçı, çoban ve çiftçilere yol göstermeye ve yardım etmeye çalıştı. Elyazması şiiirleri bu insanlar arasında elden ele, ağızdan ağıza dolaştı. Yaşamı süresince yayımlanan tek şiiiri *Den Nordske dale-viise*'dir (1683; Norveç Vadi Şarkısı). Kitabı Mukaddes metinlerini açıklayan ve akılda kolay kalan didaktik şiiirleri, ölümünden sonra *Aandelig ridsfordriv* (Manevi Eğlence) adı altında toplandı. En tanınmış yapıtı, 1678-1700 arasında yazdığı ve Norveç'in kuzeyindeki Nordland'ın şiiirsel bir betimlemesi olan *Nordlands trompet*'tir (1739; Nordland Trompeti). Dass bu yapıtında Nordland'ın doğal özelliklerini, insanların ve yaptıkları işleri, değişik ayrıntılara yer veren ve gerçeğe sadık kalan bir üslupla, sevecen ve sıcak bir mizahla anlatır. Şiiir, kolay ve canlı bir ölçüyle ve halkın anlayabileceği bir dille yazılmıştır.

Dassault, Marcel, asıl adı MARCEL BLOCH (d. 22 Ocak 1892, Paris - ö. 18 Nisan 1986, Paris), II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Avrupa'nın en başarılı askeri uçağını yapan şirketlerin sahibi Fransız sanayici ve uçak tasarımcısı.

Bir Yahudi doktorun oğlu olan Bloch, havacılık tasarımı ve elektronik mühendisliği alanlarında öğrenim gördü. I. Dünya Savaşı sırasında Fransa Hava Kuvvetleri için uçak tasarımları hazırladı. 1920'lerde bir ara emeklilikle uğraştı, ama 1930'da tekrar havacılığa döndü. Kendi şirketini kurdu ve başarılı sivil ve askeri uçaklar yaptı. II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar için çalışmayı reddedince Buchenwald'daki toplama kampına gönderildi.

Savaşın sonra Bloch soyadını Dassault (kardeşlerinden birinin Direniş Hareketi'ndeki takma adı) olarak değiştirdi ve Katolik oldu. Uçak üretim şirketi Générale Aéronautique Marcel Dassault, savaş sonrasında yeniden canlanan Fransız uçak sanayisine öncülük etti. Avrupa'nın ilk sesüstü uçakı Mystère'i ve çok başarılı olan delta kanatlı Mirage (1956'dan başlayarak) savaş uçaklarını üretti. Mirage uçakları tarafsız ülkelere Üçüncü Dünya ülkelerinde en beğenilen ve en çok kullanılan uçaklar oldu. 1967'de Dassault'nun şirketi, nakliye uçakları üreten Breget Aviation şirketiyle birleşerek Avions Marcel Dassault-Breguet Aviation adını aldı.

Dassault 1951-55 arasında ve 1958'den ölünceye değin Ulusal Meclis üyesiydi.

Dassin, Jules (d. 18 Aralık 1911, Middletown, Connecticut), ABD'li sinema yönet-

Dassin
ABC Aans.

meni. Toplumsal eleştiri içeren polisiye filmleriyle tanınmıştır.

Avrupa'da tiyatro okuduktan sonra New York'taki Yidiş Tiyatrosu'nda sahneye çıktı. Radyo oyunları yazdı. 1940'ta Hollywood'a giderek yönetmen yardımcılığı ve kısa film yönetmenliği yaptı. Konulu ve uzun metrajlı ilk filmi 1941'de çekti. Orta düzeyli birkaç filmden sonra 1940'ların sonlarında öyküleri gerçek yaşamdan alınmış üç polisiye filmle büyük başarı kazandı. 1947 tarihli *Brute Force* (*Kaba Güç*), 1948 tarihli *Naked City* (*New York Esrarı*) ve 1949 tarihli *Thieves' Highway* (*Uçurum Yolcuları*), gerçekçi yanları ve gerilimli anlatımları kadar içerdikleri hafif toplumsal eleştiriyi de polisiye sinemanın nitelikli örnekleriydi.

McCarthy'nin karalama kampanyalarına hedef olan Daşsin, Avrupa'ya yerleşmek zorunda kaldı. Önce İngiltere'de yarı belgeci bir üslupla *Night and the City*'yi (1950; Gece ve Kent), sonra da Fransa'da bir soygun öyküsü olan *Du rififi chez les hommes*'u (1955; *İnsanlar ve Para*) çekti. 1960'larda Yunanistan'da karısı Melina Mercouri için yaptığı *Pote tin kiriyaiki* (1960; *Pazarları Asla*) ile İstanbul'da geçen *Topkapı* (1964) gibi filmlerinde kurallarna uyduğu ticari sinema açısından başarılı oldu. 1968'de ABD'ye dönerek *Uptight*'i (*Kara Nokta*) çekti. 1970'lerde, Yunan cuntasının öğrenci katliamı üzerine *Rehearsal* (1974; *Prova*) adlı bir yarı belgesel ile çağdaşlaştırmış Yunan tragediyaları ve roman uyarlamaları yaptı.

dastak (Farsçada "geçiş"), 18. yüzyılda, çoğunluğu İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'ndan olan Avrupalı tüccarları, Bengal'de yürüttükleri özel ticaret etkinliklerine ilişkin gümrük ve geçiş harçlarından bağışık tutan izin. Hindistan'da İngiliz egemenliğinin kurulmasında önemli rol oynayan Robert Clive, 1757'de Mir Cafer'in Bengal *neva*'ı (mülki amir) atanması üzerine *dastak* uygulamasını başlattı. Mir Cafer'in ardılı Mir Kasım'ın *dastak*'ları feshetme girişimi, 1764'te devrilmesine ve İngilizlerin Bengal üzerinde doğrudan denetim kurmasına yol açtı.

Özel ticarete kullanılan bu *dastak*'lar, sonunda, Bengal valisi Warren Hastings tarafından kaldırıldı (1775). Sistem, Avrupalılarla rekabette Hintli tüccarlara büyük güçlük yaratmasının yanı sıra, İngiliz yönetiminin ilk dönemlerinde Bengal'in yoksullaşmasında da önemli bir etken oldu.

Dasvant (ü. 16. yy, Hindistan), Babürlü minyatür okulunun önde gelen ressamlarından biri. Hint-Türk hükümdarı Ekber'in tarih yazarı Ebu'l-Fazl Allami tarafından "çağının en büyük ustası" olarak nitelenmiştir.

Yaşamı ile ilgili oldukça az bilgi vardır. Hindu olduğu ve orta halli bir aileden geldiği sanılır. Ekber'in dikkatini çekti ve dönemin en önemli İranlı minyatür ustası Abdüssamed Hoca'nın yanında yetişti. Günümüze ulaşan az sayıdaki imzalı yapıtının büyük çoğunluğunu Caipur *Rezmnamesi*'nin (Hint destanı *Mahabharata*'nın Farsça adı) minyatürleri oluşturur. Dasvant'ın çizdiği bu minyatürler yardımcılar tarafından boyanmıştır. Cleveland Sanat Müzesi'nde bulunan *Tutiname*'nin(*) yazma kopyasındaki bir minyatür Dasvant'ın çizdiği ve boyadığı tek resimdir. Ama çok azı günümüze ulaşmış olan yapıtları onun ustalığını kanıtlamaya yeterlidir. Dasvant'ın cinnet getirerek kendini öldürdüğü söylenir.

Dasypeltis, *Colubridae* familyasının *Dasypeltinae* altfamilyasından, Afrika'da, Sahra'

nın güneyinde yaşayan beş türü içeren yılan cinsi. Bu yılanların hepsi yalnızca yumurtayla beslenir. Ağızları son derece büyük ve esnek, dişleri de büyük ölçüde körelmiş

Dasypeltis
E.S. Ross

olduğundan, en iri kuş yumurtalarını bile kırmadan yutabilirler. Boyun omurlarının yemek borusuna doğru uzanan alt dikenleri, bütün olarak yutulan yumurtaların kabuklarını kırar ve yumurtanın içi mideye giderken kabukları da ağızdan dışarı atılır. Daha çok ağaçlarda yaşayan, yumurtlayarak üreyen ve her yumurtayı ayrı bir yere bırakan *Dasypeltis* üyeleri yaklaşık 75 cm uzunluğunda ince yılanlardır.

Dasyular bak. Dasalar

Dasyuridae, keselisansarları, keselifareleri ve benzerlerini kapsayan keseli memeliler familyası. Bu familya içinde sınıflandırılan 50 kadar türün hepsi Yeni Gine, Aru Adaları, Avustralya ve Tasmanya'da yaşar. Familya üyelerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bak. keselifare; keselisansar; kovari; numbat; tasmanyakurdu; tasmanyaseytani.

Daszyński, Ignacy (d. 26 Ekim 1866, Zbaraż, Galicya, Polonya, Rus Çarlığı - ö. 31 Ekim 1936, Bystra, Cieszyn yakınları, Polonya), Polonyalı sosyalist önder ve yurtsever. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Polonya Cumhuriyeti'nin kurulmasındaki rolü ve

Daszyński, y. 1929
Adam Ciołkosz Archives, Londra

1926'dan sonra Józef Piłsudski'nin otoriter yönetimine karşı sürdürdüğü muhalefete tanınır.

Ekim 1892'de Galicya'da Polonya Sosyal Demokrat Partisi'nin kuruluş çalışmalarına katıldı. 1897'de Avusturya İmparatorluk Konseyi'ne (*Reichsrat*) girdi ve konsey üyeliğini 1918'e değin sürdürdü. 1903'ten sonra II. Enternasyonal'in birçok kongresine katıldı ve bütün Polonya topraklarının bağımsızlığını ve yeniden birleştirilmesini Polonya sosyalistlerince benimsenen programın ayrılmaz bir parçası olarak savundu. Bu amaca ulaşmak için 1912'den başlayarak Józef Piłsudski ile işbirliği yaptı. 1912'de Polonya sosyalistlerinin Kraków'da yayımlanan günlük gazetesi *Naprzód*'ün yayın yönetmeni oldu. Polonya'nın bağımsızlığını kazanmasından sonra, 7 Kasım 1918'de Lublin'de kurulan ilk geçici hükümetin başkanlığına getirildi. 26

Ocak 1919'da seçildiği *Sejm*'e (Yasama Meclisi) 1922, 1928 ve 1930'da da girdi. Temmuz 1920'den Ocak 1921'e değin, Wincenty Witos'un başkanlık ettiği ulusal birlik hükümetinde başbakan yardımcılığı yaptı. 1928-30 arasında, *Sejm*'in sözcüsü olarak Piłsudski'nin otokratik eğilimlerine karşı meclisin yetkilerini kararlılıkla savundu. 1930'da pasaportu elinden alındı; 1931'de hastalandıktan sonra siyasal yaşamdan çekildi.

Daşkova, Yekaterina Romanovna Vorontsova, Prenses (d. 28 Mart 1743-44, Petersburg - ö. 16 Ocak 1810, Moskova yakınları), Çariçe II. Yekaterina'nın (Büyük) destekleyicisi ve Rus edebiyatçılarınin önde gelen koruyucusu.

Rusya'nın nüfuzlu ailelerinden Vorontsov-ların kızıydı. 1759'da Prens Mihail İvanoviç Daşkov'la evlendi. Yekaterina'nın kocası III. Pyotr, İmparatoriçe Yelizaveta'dan (ö. 5 Ocak 1762) sonra tahta geçince, Pyotr'u tahttan indirmeye çalışan bir hizipte yer aldı. III. Pyotr'u devirip Yekaterina'yı, oğlu Pavel'in naibeliğine getirmeyi amaçlayan bir entrikaya katıldı. Daha sonra, Yekaterina'nın tahta çıkmasını sağlayan darbede rol oynadı.

Siyasette Yekaterina'yı desteklemesine karşın, çariçeyle ilişkileri içten değildi. Prenses Daşkova, 1760'ların sonlarında ve 1770'lerde zamanının çoğunu yurt dışında geçirdi. 1782'de Petersburg'a döndükten sonra Yekaterina tarafından Petersburg Bilim ve Sanat Akademisi'nin yöneticiliğine atandı. 1783'te, Rus dilinin kullanımı ve incelenmesini geliştirmek üzere kendi önerisiyle kurulan Rus Akademisi'nin de ilk başkanı oldu. Akademi, onun gözetiminde bir Rusça sözlük hazırladı. Daşkova ayrıca bir aylık dergiyi yönetti ve oyunlar yazdı. 1796'da Yekaterina'nın ardılı I. Pavel, Daşkova'yı bütün görevlerinden aldı ve Petersburg'dan ayrılmak zorunda bıraktı.

daşnami sannyyasin, 8. yüzyılda Hindu filozofu Şankara'nın kurduğu ve Hindistan'da bugün de yaygın olan on (*daşnami* "on ad") Şiva tarikatının çileci üyelerine verilen ad. On tarikat şunlardır: Aranya, Aşrama, Bharati, Giri, Parvata, Puri, Sarasvati, Sagara, Tirtha ve Vana. Her tarikat gene Şankara'nın Hindistan'ın kuzey, güney, doğu ve batı kesimlerinde kurduğu dört manasturdan (*matha*) birine bağlıdır: Cyoti (Coshi), Matha (Badrinath, Hardvar yakınları, Uttar Pradesh eyaleti), Şrngeri Matha (Şringeri, Karnataka eyaleti), Govardhana Matha (Puri, Orissa eyaleti) ve Şarada Matha (Dvarka, Gucerat eyaleti). Manasturların başkanlarına *mahant* adı verilir (Şrngeri Matha'nın başkanı *cagadguru* [dünyanın öğretmeni] olarak anılır). Öğretileri ilişkin sorunlarda günümüzde de bu kişilerin görüşü alınır. Gerek tarikat üyeleri, gerek öteki Hindular *mahant*'lara büyük saygı gösterir.

Daşnami sannyyasin'ler kiremit rengi cübbe giyerler. Omuzlarında, üstüne oturmak için kullandıkları bir kaplan ya da panter derisi bulunur. Ölü yakma törenlerinden alınan küllerle alna ve vücudun başka yerlerine çizilen üç yatay çizgiden oluşan bir işaret (*nilaka*) ve 108 *rudraksha* tohumundan oluşan bir tespih-gerdanlık taşırlar. *Daşnami*'ler sakallarını uzatırlar; uzun saçlarını ya omuzlarının üzerine bırakırlar ya da başlarının üstünde toplarlar.

Aşırıya kaçan bazı *daşnami*'ler çıplak dolaşır. En kavgacı çilecilerden oluşan bu gruba *naga* (çıplak) *sannyyasin* adı verilir. *Naga*

sannyasin'ler geçmişte İslamcı fanatiklere ve öteki Hindu mezheplerine üye çıplak çilecilere karşı savaşmışlardır.

Datça, Ege Bölgesi'nde, Muğla iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 459 km² olan Datça ilçesi doğuda Marmaris ilçesi, öbür yönlerde Ege Deniziyle çevrilidir.

İlçe toprakları, kıyıları girintili çıkıntılı, batıya doğru uzanan ince uzun ve engebeli Reşadiye Yarımadasından(*) oluşur. Gökova ve Hisarönü körfezleri arasında yer alan bu toprakların en yüksek noktası, batı kesimdeki Yayla Tepesidir (1.144 m).

İlçenin küçük tarım alanlarında zeytin, turuncgiller ve tütün yetiştirilmekte, turfanda tarla sebzeçiliği yapılmaktadır. Balıkçılık küçük ölçeklidir. Asıl geçim kaynağını turizm oluşturur.

Datça, denizinin temizliği, kumunun güzelliği ve olağanüstü koylarıyla ün kazanmıştır. Palamut Bükü, Domuz Çukuru, Kargı, Mesudiye ve Kormen koyları görülmeye değer yerlerin başında gelir. Yılda ortalama yedi-sekiz ay güneşli geçer. Deniz, güneş ve kumun etkileyici bir biçimde birleştiği bu koyların bir başka özelliği de hemen kumsaldan sonra başlayan gür ormanlardır.

Datça'nın gelişmesi, 1970'lerin sonunda açılan Datça-Marmaris karayolu ile başlamıştır. Bundan önce bütün bağlantısı denizyoluyla sağlanan ve oldukça içine kapalı bir

kazılarda ele geçen buluntular başta Aslanlı Anıt olmak üzere, bugün British Museum'da sergilenmektedir. Praksiteles'in Knidos kenti için yaptığı bilinen ünlü Aphrodite heykeli kayıptır, yalnızca kaidesi bulunmaktadır.

Datça Belediyesi 1928'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 10.741; kasaba, 5.022.

Datia, Hindistan'ın orta kesimindeki Madhya Pradesh eyaletinde il ve il merkezi kent. Adını, bölgenin kötü ruhlu efsanevi hükümdarı Dantavakra'dan alır. Önemli bir kara ve demir yolu kavşağında bulunduğu için tahıl ve pamuk ürünleri ticaretinde önemli rol oynar. Eski Datia Prensliği'nin merkezi olan kentin surları içinde birçok saray ve bahçe vardır. Hindu ulusal mimarisinin seçkin örneklerinden biri, Bir Singh Deo'nun 17. yüzyıldan kalan sarayıdır. 1907'de belediye olarak düzenlenen kentte Civaci Üniversitesi'ne bağlı iki yükseköğül

Datia'da Bir Singh Deo Sarayı, Madhya Pradesh, Hindistan
Christina Gascoigne

bulunur. Datia'nın hemen kuzeyindeki Guccarra'da İmparator Aşoka'nın bir yazıtı Sonagir'de de bir grup Cayna tapınağı vardır.

Yüzölçümü 2.034 km² olan Datia ili Sind ve Pehuc ırmakları arasındaki verimsiz taşkın ovasında yer alır. Başlıca ürünleri kocadan, mısır, buğday ve baklagildir. Datia prensliği, bir Racput reisi tarafından 16. yüzyılda kuruldu. 19. yüzyıl başlarında İngilizlerle ilişki kuran prenslik 1804 ve 1818'de yapılan antlaşmalarla, Orcha'da hüküm süren Racput klanı Bundelaların küçük bir koluna bağlandı. Böylece, Bundelkhand Vekillliği'nin antlaşmalı üç devletinden biri oldu. 1948'de Vindhya Pradesh eyaletiyle birleşen il 1956'da Madhya Pradesh'e bağlandı. Nüfus (1981) kent, 49.386; il, 311.893.

Datini, Francesco (di Marco da Prato) (d. y. 1335, Prato - ö. 16 Ağustos 1410, Prato, Floransa yakınları), İtalyan tüccar ve bankacı. Prato'da saklanan, iş ve özel yaşamına ilişkin belgeler, ortaçağın ekonomik tarihi konusunda en önemli kaynaklardan birini oluşturur.

Annesini, babasını, iki erkek ve bir kız kardeşini 1348'deki Büyük Veba Salgını sırasında yitirdi. Floransalı bir dükkân sahibinin yanında bir yıl çıraklık yaptıktan sonra, 1350'de zengin papalık sarayının bulunduğu Avignon'a (Fransa) gitti. Otuz iki yıl burada kaldı ve zırh, kumaş, dinsel eşyalar, Floransa'dan getirilmiş tablolar, mücevherat ve başka malların ticaretini yaparak bir servet kazandı.

1378'de papalığın yeniden Roma'ya taşınması üzerine İtalya'ya döndü ve Prato'ya yerleşti. Burada kumaş üretimi ve ithalatına başladı. 1386'da Avignon'da da bir şube birkarak, şirketin merkezini Floransa'ya taşıdı. Ayrıca İtalya ve İspanya'da bir dizi şube açtı; Brugge ve Londra'da da iş yapmaya başladı. Çalışma alanını genişleterek, Flo-

ransa'daki ipek tüccarları loncasına katıldı; sigortacılığa başladı ve bir banka açtı.

14. yüzyıl sonunda Floransa'da Büyük Veba Salgını yeniden patlak verince Bologna'ya kaçtı. Daha sonra Prato'ya döndü ve yaşamının geri kalan yıllarını burada geçirdi. 1870'te evinde değişiklikler yapılırken, kullanılmayan bir merdiven boşluğuna sıkıştırılmış bir çuval yığınının içinde mektupları, belgeleri ve hesap defterleri bulundu.

datio, Roma hukukunda bir malın mülkiyetinin başkasına devredilmesi ya da başkasına ait bir mal üzerinde bir kimse yararına bir aynı hak yaratılması. Devir işlemi çeşitli amaçlarla ve çeşitli biçimlerde yapılır. Örneğin rehin, ariyet vb amaçlarla, kullanılmak ve sonra geri verilmek üzere mal devrine *datio fiduciae causa*, alacaklının da kabul etmesi koşuluyla borcun para yerine borç tutarına eşit değerde bir malla ödemesini sağlayan mal devrine ise *datio in solutum* denir. Bazı durumlarda evlenecek olan kadın ya da onun bir yakını, erkeğe çeyiz yerine geçmek üzere bir malın mülkiyetini devredebilirdi (*datio dotis*).

Datisceae, *Begoniales* takımından, üç cinsi içeren familya. *Octomeles* cinsini oluşturan iki türün anayurdu Malezya'dır. Orta Asya'nın güney kesimlerinde yetişen *Terrameles nudiflora*'nın erkek ve dişi çiçekleri ayrı ağaçlar üzerinde açar. Akdeniz'den Orta Asya'ya kadar dağılım gösteren yalancıkenevir (*Datisca cannabina*) yüksekliği 2 m'ye ulaşan, kenevire benzer bir bitkidir. Yaprakları, dişi kenarlı 3-7 yapraklıktan oluşur. Dişi bitkilerin sarı çiçekli dalları vardır. Köklerinden, kumaş boyamada kullanılan sarı boyarmadde çıkarılır. Kuzey Amerika'nın güneybatı kıyılarında yetişen *D. glomerata* yaklaşık 1 m yüksekliktedir; loplu yaprakları ve belirgin olmayan çiçekleri vardır.

Dato Iradier, Eduardo (d. 12 Ağustos 1856, La Coruña - ö. 8 Mart 1921, Madrid, İspanya), 1913'ten 1921'e değin Muhafazakâr Parti başkanlığı ve üç kez başbakanlık yapmış İspanyol devlet adamı. Bazı reformlar gerçekleştirmekle birlikte, ülkedeki karışıklığı gidermede ve partisi içindeki bölünmeyi önlemede başarılı olamamıştır.

1892'de İçişleri Bakanlığı müsteşarı. 1899'da da bakan oldu. Bu görevleri sırasında işçi tazminatlarına ilişkin bir yasayı ve kadın işçi çalıştırılmasını düzenleyen yasa tasarılarını destekledi. 1902'de adalet bakanı, 1907'de Madrid belediye başkanı oldu. 1913'te Muhafazakâr Parti başkanı Antonio Maura'nın geri çevirdiği başbakanlık görevini kabul etti. Ardından parti başkanlığını üstlenmesi, daha katı bir çizgiyi savunma Mauro ile partiyi önemli ölçüde zayıflatan bir çatışmaya yol açtı. 1915'e değin başbakanlık görevini sürdüren Dato, I. Dünya Savaşı patlak verince İspanya'nın tarafsız kalmasını sağladı ve Katalonya'ya tanınan özerklik çerçevesinde *Mancomunidad* adlı meclisin kurulmasına izin verdi. Haziran-Ekim 1917 arasındaki ikinci başbakanlık döneminde bir ayaklanmaya dönüşmek üzere olan grev ve karışıklıkları bastırmak gereğiyle parlamentoyu feshetti ve anayasal güvenceleri askıya aldı. 1920'de üçüncü kez başbakan olduktan sonra Çalışma Bakanlığı'nı kurdu. Muhafazakâr Parti içinde yeniden birliği sağlama ve Katalonya'daki toplumsal karışıklıkları denetim altına alma çabaları sonuçsuz kaldı. 1921'de anarşistlerce düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü.

datolit, hidratlı kalsiyum borosilikat ($\text{CaBSiO}_4 \cdot \text{OH}$) yapısında azrak mineral.

Datça'dan genel görünüm
Engin Kavukcuoğlu

yapıda olan yerleşme, Dalaman Havaalanı'nın da açılmasıyla hızla gelişerek önemli bir turizm merkezi olmuştur. 1980'lerin başında ilçedeki turistik tesislerin sayısı hızla artmış, büyük tatil köyleri yanında art arda otel, motel, pansiyon, lokanta gibi tesisler açılmaya başlamıştır. Datça ayrıca tekne ve yatlarla yapılan gezilerde de önemli bir durak oluşturmaktadır.

Datça eskiden yörenin merkezi olan Reşadiye'nin iskelesiyeen sonradan önem kazanmaya başladı. Turizmin gelişmeye başlamasından sonra çevresi turistik tesislerle dolan kasabanın nüfusu yazın birkaç kat artar. Kasaba il merkezi Muğla'ya 155 km uzaklıktadır.

Datça'yı güzelleştiren öğelerden biri de taştan yapılmış, genellikle düz damlı, yüksek tavanlı beyaz badanalı evleridir. Bu evler arasında, 18-19. yüzyıl yapısı iki katlı Mehmed Ali Konağı, içindeki zengin bezemeler ve el işçiliğiyle göze çarpar. Konağın tavanı, ahşap bölmeleri ve duvarların üst bölümleri renkli resimler ve kalem işleriyle bezenmiştir.

Antik Karia bölgesinin ünlü kentlerinden biri olan Knidos'un(*) kalıntıları Datça'ya 42 km uzaklıkta ve yarımadaının ucundadır. Burası ünlü matematikçi Eudoksos'un doğum yeridir. 19. yüzyıl sonlarında yapılan

Bazık korkayaçlarda ve metal cevheri damarlarında, beyaz ya da renksiz damarlar ve oyuk astarları halinde bulunur. ABD'de Massachusetts'teki Westfield'de New Jersey'deki Bergen Hill'de ve Superior Gölü bakır havzasında bazı zengin datolit çökeltilerine rastlanır. Norveç'te ve İtalya'nın çeşitli bölgelerinde ve Tasmanya'da da bazı datolit yatakları bulunmuştur. Ayrıntılı fiziksel özel likleri için bak. silikat mineralleri (tablo).

Datong, Wade-Giles yazımında TA-TUNG. Çin'de, Shanxi yönetim bölgesinin (sheng) kuzey kesiminde kent. Yöre düzeyinde bir belediye (shi) olarak Yenbei yöresinin (di-qu) yönetim merkezidir. Çin'in geleneksel yerleşim alanının kuzey sınırında, Çin Seddi'nin hemen iç kesiminde, Sanggan Irmağı ile kollarının suladığı verimli bir ova üzerinde yer alır.

Datong, İÖ 2. ve 1. yüzyıllarda saldırgan Hsiung-nu (proto Hunlar) göçerlerine karşı bölgeyi koruyan Han ordularının doğudaki öncü güçlerinin merkeziydi. İS 1. yüzyıldan sonra bölge Çinlilerin elinden çıktı ve ancak 3. yüzyılın ikinci yarısında yeniden ele geçirildi. Tabgaç (Kuzey Wei) hanedanı (386-534/535) burada kurduğu başkenti, Kuzey Çin'in tamamını denetim altında tuttuğu dönem boyunca da değiştirmede. Kent 421'de, dış duvarlarının çevresi 16 km'yi bulan surlarla çevrildi. Kuzeyde yaşayan çok sayıda Çinli, yurtlarından zorla çıkarılarak bölgeye yerleştirilmek üzere buraya getirildi. Kent, Kuzey Çin imparatorluğunun varlıklı bölgelerinden uzakta bulunmasından doğan lojistik sorunlara karşın büyüüp zenginleşti. Budacılığa sıkı sıkıya bağlı olan Tabgaç hanedanının yaptırdığı sarayların ve kamu yapılarının yanı sıra

8. yüzyılda burası geniş bir askeri kolonileştirme programının merkeziydi. Mançurya kökenli Ural-Alтай halklarından olan ve Kuzey Çin, Mançurya ve Moğolistan'da hüküm süren Kitanlar 947'de bölgeyi istila edince Datong bir kez daha önemli bir yönetim merkezi durumuna geldi. Liao hanedanının 1125'e değin yöneten Kitanlar döneminde ve onları izleyen Jin yönetiminde kent batıdaki başkent oldu. Yuan hanedanı döneminde artık Datong adı kullanılıyordu. Ming hanedanının (1368-1644) kurulması ve Çin'de merkezi yönetimin yeniden canlanmasıyla Datong bir kez daha, Moğollarla karşı kurulan savunma hattında önemli bir stratejik merkez durumuna geldi. 14. yüzyıl sonlarında yeniden surlarla çevrildi. Ming hanedanı döneminden başlayarak Shanxi yönetim bölgesine katıldı. 1912'de Datong'a il (xian) statüsü verildi. Kent 1914'ten 1928'e değin Yanmen çevresinin (dao) yönetim merkeziydi. II. Dünya Savaşı'nda Japon işgali altında kalan Datong, Shanxi'nin kuzey kesimini içine alan Jinbei yönetim biriminin merkezi oldu.

Datong'un modern bir kent olarak gelişmesi 1917'de kenti Pekin ve Tianjin'e bağlayan demiryolunun tamamlanmasıyla başladı. Demiryolu 1920-21'de batıya doğru, İç Moğolistan'daki Hohhot ve Paotou'ya kadar genişletildi. Daha sonra kent Taiyuan'a uzanan bir hatla Shaanxi'nin orta ve güney kesimlerine bağlandı. 1950'lerde, bölgeyi Gansu yönetim bölgesindeki Lanzhou'ya ve Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Urumçi'ye (Wulumuqi) bağlayan batı demiryolunun, ayrıca Moğolistan'daki Ulan Bator (Ulaanbaatar) ve Sibirya'yla birleştiren kuzey demiryolunun tamamlanmasıyla kentin önemi arttı. Datong, İç Moğolistan'a uzanan yerel karayolu ağının da merkeziydi. Çevredeki alanlarda tarımla uğraşan Çinliler ve Wulanza ve Xilinguole'deki Moğollar için de bir ticaret merkezi oldu.

Başlıca yerel sanayi dalları gıda işleme ile un ve yağ üretimidir. Kent aynı zamanda bir tahıl, yün, deri ve dokuma merkezidir. Güneybatısında bulunan zengin kömür yatağı Çin'deki en verimli kömür alanlarından biridir. Makine sanayisinin yoğunlaştığı Datong'da tarım alet ve makineleri üretilir; kent ayrıca büyük bir çimento üreticisidir.

Datong'da, bazıları Liao ve Jin dönemlerinden kalma birçok eski bina ve anıt bulunur. Yungang'daki mağaraların yanı sıra Shanhua ve Huayen tapınakları (si) ünlüdür. Kentin kuzeyinde, Tabgaç başkentinin kurucusunun annesine ait büyük bir mezar vardır. Nüfus (1989 tah.) 765.400.

Datta, Michael Madhusudan, DUTT olarak da yazılır (d. 25 Ocak 1824, Sagardari, Bengal - ö. 29 Haziran 1873, Kalküta, Hindistan), şair ve oyun yazarı, çağdaş Bengal edebiyatının ilk büyük şairi.

Öğrenimini Kalküta'da, Batı eğitimiyle yetişen orta sınıf Bengallilerin kültür merkezi olan Hindu College'da tamamladı. 1843'te Hristiyan oldu.

İngilizce yazdığı ilk çalışmaları başarısız oluncu, başlangıçta isteksizce Bengali dilinde yazmaya başladı. Çoğu 1858-62 arasında yazılmış olan başlıca yapıtları düzyazı oyunları, uzun öykülü şiirler ve lirik şiirlerdir. Eski Sanskrit destanı *Mahabharata*'nın (Bharata Hanedanının Büyük Destanı) bir bölümüne dayanan ilk oyunu *Sarmishtha* (1858) başarı kazandı. Şiir türündeki ürünleri *Sunda* ve *Kapandya* öyküsünü işleyen öykülü şiiri *Tilottamasambhab* (1860); *Ramayana* (Rama'nın Aşk Öyküsü) temasını işleyen ve en önemli çalışması olan *Meghnadbadh* (1861) adlı destanı; Radha ile Krishna temasını işleyen lirik şiirler divanı *Bracangana* (1861) ile Ovidius'un *Heroi-*

des'ini örnek alan mektup biçiminde 21 şiirden oluşmuş *Birangana*'dır (1862).

Datta şiirsel anlatım ve nazım biçimi konusunda sürekli yenilikler denedi; dize sonunda cümlelerin bitmediği, durakları değişken, bir tür açık ölçü olan *anutraksar* türünü, Petrarca ve Shakespeare tarzı sone türünü ve lirik şiirlerde birçok özgün kıta biçimini Bengali edebiyatına kazandırdı.

Datura bak. tatula

Daubenton, Louis-Jean-Marie, D'AUBENTON olarak da yazılır (d. 29 Mayıs 1716, Montbard, Côte d'Or - ö. 1 Ocak 1800, Paris, Fransa), karşılaştırmalı anatomi ve paleontolojinin öncülerinden olan Fransız doğabilimci.

1742'de ünlü doğabilimci Georges Buffon, çok geniş kapsamlı bir doğa tarihi derlemesi

Daubenton, kimliği bilinmeyen bir sanatçının yaptığı büsten ayrıntı
Boyer - H. Roger - Viollet

olan *Histoire naturelle* (1749-1804; *Doğa Tarihi*) adlı yapıtında kullanacağı anatomi tanımlarını henüz bir up öğrencisi olan Daubenton'dan istemişti. Daubenton, yapıtın ilk bölümünde yer alan 182 dört ayaklı hayvan türünün tanımını tamamladıktan sonra Buffon ile anlaşmazlığa düşerek işi bıraktı. İki yıl sonra yeniden bir araya geldiler ve Daubenton, Paris'teki Botanik Bahçesi'nin doğa tarihi bölümünün yöneticisi ve eğitimcisi olarak Buffon'un yardımcılığına üstlendi. Hayvanlar üzerindeki diseksiyon çalışmaları ve anatomi tanımlamalarının yanı sıra yaşayan ve fosil hayvanların karşılaştırmalı anatomisi, bitki fizyolojisi ve mineraloji alanındaki araştırmalarıyla da başarılı bir bilim adamı olarak ün kazandı. Ayrıca tarım araştırmaları yapan Daubenton, Fransa'ya merinos koyununu tanıttı. 1775'te Collège de France'a geçerek önce up okulunda doğa tarihi dersleri verdi. 1778'de de zooloji profesörlüğüne atandı. 1793'te, Paris'teki Botanik Bahçesi *Doğa Tarihi Müzesi*'ne dönüştürülünce Daubenton bu kurumun ilk yöneticisi oldu. Ölümünden bir ay önce de Fransız senatosuna seçildi.

Dauberval, Jean, D'AUBERVAL olarak da yazılır, asıl adı JEAN BERCHER (d. 19 Ağustos 1742, Montpellier - ö. 14 Şubat 1806, Tours, Fransa), Fransız bale dansçısı, öğretmen ve koreograf. Komik baleyi Dauberval'in bir tür haline getirdiği ileri sürülür.

İlk kez 1761'de Ulusal Müzik Akademisi'nde (bugün Paris Operası) sahneye çıktı ve pantomimli danstaki yeteneğiyle göze çarptı. 1773'te bale topluluğu genel yönetmen (*maitre de ballet*) yardımcısı oldu. 1783'te Bordeaux'ya dansçı olarak gitti; daha sonra orada genel yönetmenliğe getirildi.

Koreograf Jean-Georges Noverre'in önde gelen öğrencilerinden biri olan Dauberval,

Datong yakınlarındaki Yungang'da tapınak, Shanxi yönetim bölgesi, Çin
Jorgen Btsch - Black Star / EB Inc

kentin batı kenarındaki Budacı Yungang mağara tapınakları da bu dönemde yapıldı.

5. yüzyıl sonunda Tabgaç hanedanının başkenti güneydeki Henan yönetim bölgesinde yer alan Luoyang'a taşındı. Bunun üzerine yağmalanan eski başkent terk edildi, ardından birçok kez adı değiştirildi. Tang hanedanı (618-907) döneminde Yunzhuo yöresinin merkezi oldu. Bu dönemde bölgede yalnızca az sayıda Çinli yaşıyordu. Datong adının, bölgede yerleşmiş olan büyük orduyu belirtmek için ilk kez kullanıldı-

öğretmenin *ballet d'action*(*) konusunda ki düşüncelerini yaymada büyük rol oynadı. Öğrencileri arasında, zaman zaman "Rus balesinin babası" olarak adlandırılan Charles Didelot ve danslı tiyatroyu İtalya'ya sokan Salvatore Viganò vardı.

Dauberval'in koreografilerini yaptığı çeşitli baleler arasında en tanınmış *La fille mal gardée*'ydi (1786; Korumasız Kız). Bu yapıtta Dauberval'in eşi Mlle Théodore'la (Marie-Madeleine Crespe) Noverre'in en gözde balerinlerinden Lise başrolü canlandırdılar. *La fille mal gardée* hem ilk komik balelerin, hem de mitolojiden alınmış ya da idealize edilmiş karakterler yerine gerçek kişilere yer veren balelerin ilk örneklerinden biriydi.

Dauberval, Mlle Allard'la birlikte *Sylvie* adlı oyunda, 1766; sanatçısı bilinmeyen bir resimden Jules Huyot'un yaptığı ağaç baskı, 19. yüzyıl Victoria and Albert Museum Londra

Vincenzo Galeotti'nin Cupido'nun Kapisleri ve Bale Yönetmeni (1786) adlı yapıtıyla birlikte bugün de çağdaş bale topluluklarının repertuarlarında hâlâ yer alan en eski iki baleden biridir. Bu yapıt için Dauberval'in yaptığı özgün koreografi kaybolmuşsa da, bugün özgün senaryoya dayanan daha yeni birkaç koreografi bulunmaktadır. Özellikle Lev Ivanov ile Marius Petipa'nın (1882) ve Frederic Ashton'ın hazırladıkları bunların en tanınmışlarındandır.

Daubigny, Charles-François (d. 15 Şubat 1817, Paris - ö. 19 Şubat 1878, Paris), Fransız manzara ressamı. Doğal ışığı, renkler aracılığıyla doğaya uygun bir biçimde çözümlenmeye çalışarak, 19. yüzyıl ortalarına doğalcılık anlayışına yeni bir yaklaşım kazandırmış ve bu eğilimiyle izlenimciliğin gelişmesinde etkili olmuştur.

İtalya'da bir yıl kadar eski ustaların yapıtlarını inceledikten sonra 1836'da Pa-

ris'e dönerek tarihsel ve dinsel konulu resimler yapmaya başladı. İlk kez 1838'de resmi Salon Sergisi'ne katıldı.

Gençliğinde kitap da resimlemişti. Ama asıl Barbizon okulunun manzara resmi anlayışına yakınlık duyuyordu. Bu nedenle, geleneksel manzara resmine karşı çıkarak, özellikle açık havada ve doğrudan doğa karşısında çalışmayı amaçlayan Barbizon okulu sanatçılarına katıldı. Corot gibi o da Morvan bölgesinde çalışıyordu. 1852'de ikisinin tanışmalarından sonra, Daubigny resimlerini özenli bir gözleme dayanan tonal değerler üzerine kurmaya başladı. Bunları, açık olmayan, ama gözardı da edilemeyecek nitelikteki temel kompozisyon kuruluğu ile destekliyordu. Bu dingin ve gösterişsiz resimleriyle kısa sürede önemli bir başarı kazandı. "Bahar" adlı yapıtını 1857'de imparator satın aldı. Daubigny'nin bu sıralarda hâlâ çekingen olan üslubu, daha kişisel bir lirizm kazanmıştı. Mekânsal etkiyi verebilmek amacıyla yüzeylerden yansıyan ışığın tonal değişimleri üstünde durmaya başladı. Bu yöntem, manzaranın anlık izlenimlerini yakalamaya da olanak veriyordu.

Daubigny Barbizon okulunun katı bir izleyicisi olmadı. Daha çok Corot'nun klasik bir anlayışıyla düzenlenmiş doğalcılığıyla, Claude Monet ve Alfred Sisley gibi genç izlenimci dostlarının daha az biçimsel olan görsel kavrayışları arasında bir köprü gibiydi.

Däubler, Theodor (d. 17 Ağustos 1876, Trieste - ö. 14 Haziran 1934, Sankt Blasien,

Däubler
Bavaria-Verlag

Almanya), Alman şair. Olağanüstü canlılığı, şiirdeki hayal gücü ve iyimserliği dönemin yazarlarının çoğunun dile getirdiği umutsuzlukla büyük bir karşıtlık oluşturur.

Däubler Avrupa, Ortadoğu ve Mısır'da uzun yolculuklar yaparak birçok değişik

esin kaynağından yararlandı. Şiiri hem klasik anlayışın, hem de romantizmin estetiğinden beslendi. Bununla birlikte, "Der neue Standpunkt" (1916; Yeni Bakış Açısı) ve "Im Kampf um die moderne Kunst" (1918; Modern Sanat Savaşında) adlı denemelerinde de belirttiği gibi en etkili yapıtları, sanatının ilk yıllarında dışavurumculuktan esinlendiği döneme rastlar. Başyapıtı *Das Nordlicht* (1910; Kuzey Işığı) insan ve evren konusunda özgün bir efsanedir. Otuz bin dizeyi aşan bu destan büyük ölçüde değiştirilerek 1921'de yeniden yayımlanmıştır. Däubler'in üslubu biraz tutuktur; İtalyan edebiyatının uyum merakıyla Alman edebiyatındaki barok eğilimi uzlaştırma çabası, genellikle bu kusurun nedeni olarak gösterilir. Däubler İtalyanca'yı da Almanca kadar iyi bilen bir yazardı. Ama *Das Siernenkind* (1916; Yıldız Çocuk) ve *Die Treppe zum Nordlicht* (1920; Kuzey Işığına Çıkan Merdiven) adlı şiir kitapları tutukluktan uzak, dikkate değer yapıtlardır. Öbür ünlü yapıtları *Der sternhelle Weg* (1915; Yıldızların Aydınlatığı Yol) ve *Attische Sonette*'tir (1924; Attika Sonetleri). Ayrıca masalları ve *L'Africana* (1928; Afrikalı) ile *Die Göttin mit der Fackel* (1931; Meşaleli Tanrıça) adlı iki romanı yayımlanmıştır.

Daubrée, Gabriel-Auguste (d. 25 Haziran 1814, Metz - ö. 29 Mayıs 1896, Paris, Fransa), çeşitli jeolojik olguların deneysel yöntemlerle incelenmesine öncülük eden Fransız jeokimyacı.

1838'de Haut-Rhin ilinde maden mühendisi olan Daubrée, sekiz yıl süren bu görevi sırasında bölgenin jeolojik haritasını hazırladı. Ayrıca Strasbourg Üniversitesi'nde mineraloji ve jeoloji profesörlüğü yaptı ve burada jeolojik ve mineralojik süreçlerin incelenmesi için bir deney laboratuvarı kurdu. 1861'de, Paris'teki Doğa Bilimleri Müzesi'ne jeoloji profesörü olarak atandı ve Fransız Bilimler Akademisi'nin üyeliğine seçildi. Ertesi yıl, Kraliyet Madencilik Okulu'nda profesörlüğe getirildi.

İlk çalışmaları arasında, minerallerin sentez yoluyla hazırlanması, kaynarcalarda mineral oluşumlarının incelenmesi ve bu araştırmalardan elde edilen bulguların mineral yataklarının kökenlerinin araştırılması çalışmalarına uygulanması yer alır. Daubrée bunların yanı sıra kum, çakıl ve çamur oluşumu, kayaların çatlaması, başkalaşımı ve şişleşmesi (yeniden kristalleşme ve ince, düzensiz plakaların oluşumu) üzerine deneysel çalışmalar yürüttü. 1867-86 arasında madenler genel müfettişliği yapan Daubrée, ölümüne değin bu kurumun onursal başkanı olarak kaldı. 1869'da Légion d'honneur nişanı aldı.

Yaşamının son yılları hastalıklarla geçmesine karşın büyük bir göktaş koleksiyonu oluşturan Daubrée, 1886'da *Météorites et la constitution géologique du globe* (Göktaşlar ve Yer'in Jeolojik Yapısı) adlı yapıtını yayımladı. Bu yapıtında göktaşları için bir sınıflandırma sistemi önerdi, bunların bileşimleri ve Yer kayaçlarıyla ilişkileri üzerine bilgi verdi ve göktaşlarının atmosferden geçerken uğradıkları biçim değişikliklerini tanımladı. Yeraltı sularının kireçtaşları üzerindeki kimyasal etkisiyle ilgili çalışmalar *Les Eaux souterraines* (1887; Yeraltı Suları) adlı kitabında yer alır. En önemli yapıtı olan *Études synthétiques de géologie expérimentale*'de (1879; Deneysel Jeoloji Üzerine Sentez Çalışmaları) ise temel ilgi alanındaki çalışmalarını toplamıştır. Daubrée dobrejit ve dobreilit minerallerine adını vermiştir.

"Oise Irmağı Kıyısı", Charles-François Daubigny'nin yağlıboya çalışması, 1872; Güzel Sanatlar Müzesi, Reims, Fransa

Daudet, Alphonse (d. 13 Mayıs 1840, Nîmes - ö. 16 Aralık 1897, Paris?, Fransa), Fransız romancı ve öykü yazarı. Fransa'nın güneyindeki yaşamı ve insanları duy-

Alphonse Daudet
H. Rogier - Viollet

gulu bir mizahla anlatmıştır. *Fromont jeune et Risler aîné* (1847; Fromont Kardeş ve Risler Ağabey) adlı romanıyla Académie Française Ödülü'nü almıştır.

Yaşamı. Bir ipek imalatçısının oğluydu. 1849'da babası fabrikasını satarak Lyon'a taşınmak zorunda kaldı. Daudet, ilk şiirlerini ve romanını 14 yaşında yazdı. 1857'de ailesinin bütün varlığını yitirmesi üzerine üniversiteye girmekten vazgeçti. Alès'deki bir okulda altı ay süren, hiç hoşlanmadığı yardımcı öğretmenlik görevi isten atılmasıyla sonuçlandı. *Le Petit Chose* (1868; *Bir Çocuğun Hayatı*, 1932/*Küçük Şey*, 1982) adlı yarı otobiyografik romanının teması bu dönemden esinlenmiştir. O yılın sonunda Daudet, Paris'teki ağabeyi Ernest'in yanına gitti. Kendisini yazmaya vererek hem bohem, hem de kibar edebiyat çevreleriyle ilişkiye girdi. Tek şiir kitabı *Les Amoureuses*'ü (1858; *Aşıklar*) sevgilisi olan model Marie Rieu'ye adadı. Marie Rieu ile uzun ve fırtınalı ilişkisi çok sonra yazdığı *Sapho* (1884; *Safo*, 1934, 1989) adlı romanına da yansıtıyordu. Bu arada, başta *Le Figaro* olmak üzere gazetelere makaleler yazdı. 1860'ta, Provans lehçesi ve edebiyatının 19. yüzyılda canlandırılmasına öncülük eden Frédéric Mistral'le tanıştı. Mistral, Kuzey'deki katı ahlaki ve entelektüel tutumların karşısı olarak gördüğü tutkulu, duygusal ve sanata yatkın Güneyli yaşam biçimine Daudet'nin ilgi duymasını sağladı. Aynı yıl Daudet, dük de Morny'nin sekreteri oldu.

Yoksulluk ve sonunda yaşamına mal olacak zührevi hastalık yüzünden sağlığı bozulan Daudet, 1861-62 kışını Cezayir'de geçirdi. Bu dönemin ürünlerinden *Chapatin le Tueur de Lions*'da (1863; *Aslan Katili Chapatin*) çizilen aslan avcısı portresi, daha sonra yaratacağı Tartarin tipinin ilk taslağı olarak görülebilir. Daudet'nin ilk oyunu, E. L'Épine ile birlikte yazdığı *La Dernière Idole* (Son İlah) 1862'de Paris'teki Odéon Tiyatrosu'nda sahnelendiğinde büyük yankı uyandırdı. Daudet *Lettres de mon moulin* (1869; *Değirmenden Mektuplar*, 1943/*Değirmenimden Mektuplar*, 1944, 1990) romanında, Korsika'da geçirdiği 1862 kışına ilişkin anılara yer verdi. 1863'ten Morny'nin öldüğü 1865'e değin sürdürdüğü hareketli toplumsal yaşamı, Daudet'ye *Le Nabab*'da (1877) acımasızca eleştirdiği çevreler hakkında malzeme sağladı. 1867'de derin bir aşkla bağlandığı Julia Allard'la evlendi. Yetenekli bir yazar olan Allard, beraberlikleri boyunca, çalışmalarında Daudet'ye destek sağladı.

Daudet'nin bir gönüllü olarak katıldığı Fransız-Alman Savaşı da (1870-71) yapıtlarını etkiledi; özellikle ikinci öykü kitabı *Les Contes du lundi*'de (1873; *Pazartesi Hikâyeleri*, 1946, 1966) bu etki belirgindir. Daudet, 1871'deki ten kaçtı. *Les Aventures prodigieuses de Tartarin de Tarascon* (1872; *Tarasconlu Tartarin*, 1938, 1983) adlı romanı, yazıldığı dönemde ilgi görmediyse de, romanın serüvenci kahramanı günümüzde saflık ve övünçliliğin karikatürü olarak ünlenmiştir. *L'Arlésienne* (Şehirli Kız, 1937, 1952) adlı oyunu da önceleri başarı kazanamadı, ama 1885'te yeniden sahnelendiğinde beğenildi. Académie Française Ödülü'nü alan romanı *Fromont jeune et Risler aîné*'nin büyük başarı kazanmasıyla Daudet bir süre için üne ve paraya kavuştu, ama bu arada düşmanca eleştiriler de eksik olmadı.

Daudet, son yıllarında yakalandığı zührevi hastalık yüzünden çok acı çekti. 1931'e değin yayımlanmayan *La Douleur*'da (Acı), acısını hafifletmek çabasıyla onu keşfe yöneldi. Acılarını denetlemeyi başararak çeşitli türlerde yapıtlar vermeyi, bir yandan da Paris'in edebiyat ve müzik çevreleriyle yakın ilişkiler kurmayı sürdürdü. Genç yazarların, örneğin Marcel Proust'un candan koruyucusu oldu. 1895'te Londra'ya ve Venedik'e gittikten sonra ani biçimde öldü.

Değerlendirme. Psikolojik açıdan Daudet çelişik unsurların bir sentezini temsil eder. Bütün toplumsal düzeylerde edindiği deneyimler ve çıktığı geziler yeteneklerini gelişmesine yardımcı olmuştur. Gerçek bir Güneyli olan Daudet, Akdeniz güneşiyle aydınlanan bir dünya görüşüyle tutkuyu birleştirmiş, insan davranışlarındaki ayrıntıları düşüncüne gem vurmaksızın işlemiştir. İnsanlarla ilişkin gözlemlerini küçük not defterlerine kaydeder ve yapıtlarında bu notlardan yararlanırdı. Daudet'ye göre roman, "hiçbir zaman tarihleri olamayacak kişilerin tarihi" olmalıydı. Ama bu yaklaşımında önyargı ve duygusuzluk yoktu; hatta kimi zaman duygusallıkla suçlanmıştı. Öbür doğalcıların tersine, zenginliklerle dolu dünyanın, yalnızca çirkin yönleri üzerinde yoğunlaşan yazarlar tarafından yanlış sunulduğuna inanıyordu.

Dış ayrıntılara duyduğu nesnel ilgi, olağanüstü tutkulu bir kişiliğin dışavurumu ve olaylarla bireylerdeki gizeme verdiği önemle birleşmişti. Daudet'nin dünyasında her şeyin bir iç gerçeği vardı ve bu gerçekliği yeniden yaratırken, ona da maddi görüngülere olduğu kadar bağlı kalıyordu. Tutkunun da, yazgı gibi önüne geçilemez bir gücü olduğuna inanıyordu. Pek çok yapıtında önemli yer tutan bu anlayış, onun yergici tutumunu yumuşatırken Maupassant'a olduğu kadar Dickens'a da yaklaşmasını sağlamıştı.

Daudet'nin yapıtları bir bütün olarak ele alındığında, olayların gelişiminde, değişik edebi eğilimlerin art arda anlatım bulduğu sürekli bir evrimden pek söz edilemez. *Tarasconlu Tartarin*'deki romantizm karşıtı alaycılık, *Değirmenimden Mektuplar*'da yerini noktacı ve izlenimci ressamınlıkına yaklaşan bir gerçekçiliğe bırakır. *Şehirli Kız*'ın trajik havası, daha önce Güneyli özelliklerini alaya alışı düzeltici niteliktedir. *Küçük Şey* ve *Pazartesi Hikâyeleri*'nde de alaydan çok, anlayış ve kaygı vardır. Daudet yaşlılık döneminde insan ilişkilerindeki büyük gelişmelerle daha çok ilgilenmiştir. *Jack*'da (1876; *Jack*, 1948, 1963) fiziksel aşkla analık sevgisi arasında bocalayan bir kadın anlatılır. *Numa Roumestan*'da (1881) kadınla erkek arasında Kuzeyli ve Güneyli kişiliklerinden kaynaklanan düşmanlık,

L'Évangéliste'te (1883; *Evanjelik*) dinsel bağnazlığa karşı evlat sevgisi. *La Petite Paroisse*'ta (1895) kiskançlıktaki çelişkiler işlenmiştir. *Safo*'daki (1884) ahlaki sorunun altında Daudet'nin bütün bir kuşağı değerlendirmesi ve genç erkeğin ayrıldığı kıza duyduğu acıma ile özgürlüğü seçişi arasındaki ikileme ilişkisi görüşleri yatar. *Le Trésor d'Arlatan* (1897; *Arlatan'ın Hazinesi*), *Notes sur la vie* (Yaşam Üzerine Notlar) ve *Nouvelles notes*'ta (Yeni Notlar) Daudet, Freud'dan önce karmaşaların çözümlemesini yapan yürekli bir psikolog olarak belirlir. Gerçek ve fantezi, acımasız tasvir ve şiir, sağduyulu ciddilik ve mizah duygusu, alay ve sevecenlik; insan değerini oluşturan bütün bu çelişik öğeler Daudet'nin en iyi yapıtlarında uyumlu biçimde yer alır.

Daudet'nin bütün yapıtları *Oeuvres complètes de Alphonse Daudet* (1929-31, 20 cilt, Alphonse Daudet'nin Bütün Yapıtları) başlığıyla yayımlanmıştır.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. Oyun. E. *L'Épine* ile birlikte yazdığı iki oyun; *Les Absents* (1863; *Yoklar*) ve *L'Oeillet blanc* (1865; *Beyaz Karanfil*). *Le Frère aîné* (1867; *Ağabey*). *Le Sacrifice* (1869; *Kurban*). *Lise Tavernier* (1872). *La lutte pour la vie* (1890; *Yaşam Savaşı*). *L'Obstacle* (1891; *Engel*). L. *Hennique* ile birlikte; *La Menueuse* (1892; *Yalanca*). Roman ve öykü. *Le Roman du Chaperon-Rouge* (1862; *Kırmızı Başlıklı Kızın Romansı*). *Lettres à un absent* (1871; *Olmayan Birine Mektuplar*). *Les Femmes d'artistes* (1874; *Sanatçı Karıları*). *Robert Helmont* (1874). *Les Rois en Exil* (1879; *Sürgündeki Krallar*). *Tartarin sur les Alpes* (1885; *Tartarin Alplerde*). *La Belle Nivernaise* (1886; *Niverneli Güzeli*). *L'Immortel* (1888; *Ölümsüz*). *Port-Tarascon* (1890; *Tarascon Limanı*). *Rose et Ninette* (1892; *Rose ve Ninette*). *L'Enterrement d'une étoile* (Bir Yıldızın Toprağa Verilişi). *La Fédor* (1896). *Souven de famille* (1898; *Ailenin Dureği*). *Ami. Souvenirs d'un homme de lettres* (1888; *Bir Edebiyat Adamının Anıları*). *Trente ans de Paris* (1888; *Paris'te Otuz Yıl*). *Premier voyage, premier mensonge* (1900; *İlk Yolculuk, İlk Yalan*). Edebiyat eleştirisi. *Pages inédites de critique dramatique 1874-1880* (ö. 1923; *Kitaplaşmamış Oyun Eleştirileri*, 1874-1880).

Daudet, (Alphonse-Marie-) Léon (d. 16 Kasım 1867, Paris - ö. 1 Temmuz 1942, Saint-Rémy-de-Provence, Fransa), Fransız gazeteci ve romancı. Edebiyattaki ününü

Léon Daudet
BNC Hulton Picture Library

büyük ölçüde gazeteciliğine ve cesur polemiklerine borçludur.

Ünlü romancı Alphonse Daudet'nin oğludur. *Le Figaro* ve *Le Gaulois*'da gazeteciliğe başlamadan önce tıp öğrenimi görüyordu. İlk romanı *L'Astre Noir*'ı (1893; *Siyah Yıldız*), doktorluk mesleğine sert bir suçlama olan *Les Morticoles* (1894) izledi. *Le Voyage de Shakespeare* (1896; *Shakespeare'in Yolculuğu*) adlı romanı, daha sonra yayımlanan birçok yapıtından daha başarılı olarak değerlendirildi.

Daudet'nin gazetecilikteki çıkışı, 1908'de Charles Maurras ile birlikte *L'Action Française*'i açıkça gerici, milliyetçi ve kralcı bir günlük gazete durumuna getirmesiyle oldu. Daudet 1901'de cumhuriyete karşı *Le Pays des partementiers* adıyla bir yergi yayımladı. *L'Action Française* gazetesine yazdığı yazılarda da aynı yergili, Rabelais üslubundaki anlatımı kullandı.

Daudet'nin öbür yapıtları arasında en önemlileri tutucu olduğu kadar ileri görüşlü de sayılabilecek *L'Avant-Guerre* (1913; Savaş Öncesi), katı biçimde Freud karşıtı olan psikoloji yapıtı *Le Monde des images* (1919; İmgeler Dünyası) ve 1789'dan sonra Fransa'da tapınılan sahte tanrıları şiddetle kınayan *Le Stupide XIXe Siècle*'dir (1922; Buda-19. Yüzyıl). *Souvenirs des milieux littéraires, politiques, artistiques, et médicaux* (1914-21; Edebiyat, Politika, Sanat ve Tıp Çevrelerine İlişkin Anılar) adıyla yayımlanan anıları, aydınlatıcı, canlı ve partizan bir görüşle yazılmıştır. *Mes Idées esthétiques* (1939; Estetik Görüşlerim) ise eleştirel bir çalışmadır.

Daugava Irmağı bak. Batı Dvina Irmağı

Daugavpils, Almanca DÜNABURG. Rusça (eskiden) ДВІНСК. Letonya'nın güneydoğusunda, Batı Dvina (Daugava) Irmağı üzerinde kurulu kent. 1270'lerde Töton Şövalyeleri'nin bir kolu olan Fratres Militiae Christi(*) (Kılıç Kardeşliği Tarikatı) bugünkü yerleşimin 19 km yukarısında Dünaburg Kalesi'ni yaptırdı. Kale ve yanındaki kasaba yıkıldıysa da 1570'lerdeki Livonya Savaşı sırasında IV. İvan (Korkunç) tarafından yeniden kuruldu. Livonya Savaşı sonunda Dünaburg, Polonya egemenliğine girdi. 1582'de Dünaburg Kalesi yeniden yapılarak güçlendirildi. Latgalya bölgesinin merkezi olmasına karşın kent önemsiz bir yer olarak kaldı. 1772'de Polonya'nın Birinci Taksimi'nde Rusya topraklarına katıldı. 1811'de tahkim edilmesine karşılık bir yıl sonra I. Napoléon'un eline geçti. 1861-62'de Petersburg-Varşova ve 1861-66 arasında Oryol-Riga demiryollarının yapımı kentin gelişimini büyük ölçüde hızlandırdı. Kent I. Dünya Savaşı'nda cephenin Batı Dvina'da olduğu sırada ve II. Dünya Savaşı'nda Almanların elinde iken büyük hasara uğradı.

Çağdaş Daugavpils'te, büyük lokomotif ve vagon onarım atölyeleri vardır ve kent önemli bir kara ve demir yolu kavşağıdır. Ayrıca elektrikli gereçler, bisiklet, sentetik elyaf, kord bezi, keten, mobilya, ayakkabı ve gıda maddeleri üretilir. Riga Politeknik Enstitüsü'nün bir bölümü Daugavpils'tedir. Nüfus (1989 tah.) 127.000.

Alfabetik sıralama sözcük esasına göre yapılmıştır.

Daugherty, Harry Micajah (d. 26 Ocak 1860, Washington Court House, Ohio - ö. 12 Ekim 1941, Columbus, Ohio, ABD), Warren G. Harding'in seçim kampanyalarını yöneten ABD'li avukat. Adalet bakanı olarak görev yaptığı (1921-24) dönemde yolsuzlukla suçlanmıştır.

1881'de Michigan Üniversitesi'nden hukuk diploması aldıktan sonra doğduğu kasabaya dönerek avukatlık yapmaya başladı. Hukuk ve politikayı birlikte yürütmesi ve politik

ilişkilerini ustaca kullanarak müvekkillerine yardımcı olmasıyla kısa sürede ün kazandı.

Yönetimde söz sahibi olmak için bazı seçimlere katıldıysa da politik yaşamı uzun sürmedi. Önce ilçe katipliğinde bulundu, ardından Ohio eyaleti Yasama Meclisi'nde iki dönem (1890-94) görev yaptı. 1893'te işyerini Columbus'a taşıdı. Burada, büyük şirketlerin temsilciliğini yürüterek çok zengin oldu. 1895'te eyalet başsavcısı, 1897'de de vali olma girişimleri başarısızlığa uğrayınca, yeteneklerini başkalarının seçim kampanyalarını yöneterek kullanmaya karar verdi.

1902'de, vali yardımcılığı için genç bir aday olan Warren G. Harding'le birlikte çalıştı. 1914'teki ABD Senatosu ve 1920'deki başkanlık seçimleri de içinde olmak üzere Harding'in, tüm kampanyalarını Daugherty yönetti. 1920'de, Cumhuriyetçi Parti'nin ulusal kongresinde bir çıkmaza girileceğini ve bunun, kendi deyişiyle "sigara dumanıyla dolu bir otel odasında" az sayıda kişiden oluşan bir grubun Harding'i aday göstermesiyle çözüleceği öngörüsünde bulundu.

Daugherty, Harding tarafından adalet bakanlığına atanınca kamuoyunun şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. Bu muhalefet sonucu 1922'de neredeyse görevinden alınması için dava açılıyordu. Harding'in başkanlığı sırasında, Daugherty'nin yolsuzluk yaptığı yolunda söylentiler yaygınlaştı. Harding'in çalışma arkadaşlarından biri hakkındaki suçlamaları soruşturan Kongre komitesine Adalet Bakanlığı dosyalarını vermeyi reddedince, Mart 1924'te Başkan Calvin Coolidge tarafından görevinden alındı.

Adalet bakanı olarak görev yaptığı dönemde rüşvet aldığı ve sahtekarlık yaptığı suçlamalarıyla 1927'de iki kez mahkeme önüne çıktı; her iki davada da jüri bir karara varamadı. Yaşamının geri kalan bölümünü Ohio'da avukatlık yaparak geçiren Daugherty, ölünceye değin suçsuz olduğunu ileri sürdü. 1932'de Thomas Dixon'la birlikte yazdığı *The Inside Story of the Harding Tragedy* (Harding Trajedisinin İç Yüzü) adlı kitabında hem kendini hem de Harding'i temize çıkarmaya çalıştı.

Daughters of the American Revolution (DAR-Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın Kızları), 11 Ekim 1890'da kurulan ve 2 Aralık 1895'te Amerikan Kongresi'nden berat alan yurtsever dernek. Derneğe yalnızca Bağımsızlık Savaşı'nda çarpışan askerlerin ve bağımsızlık hareketine katkıda bulunan kişilerin soyundan gelenler üye olabilir. Ayrıca 18 yaşına gelmiş olmak ve derneğin aradığı "kişisel özellikleri taşımak" gerekir. 1980'lerin başında yaklaşık 200 bin üyesi bulunan derneğin ABD'de ve başka ülkelerde 3 binden fazla yerel kolu vardır.

Yaygın adıyla DAR, ulusal merkezindeki bölümler aracılığıyla üç yönlü bir çalışma programı yürütür. Tarih bölümü, ağırlıklı olarak ABD tarihinin incelenmesi ve Amerikan kültürünün korunmasıyla uğraşır. Eğitim bölümü burs ve kredi sağlamanın yanı sıra yoksul gençler için açılan okulları ve Amerikalılaştırma programlarını destekler, çeşitli ödüller dağıtır, gerekli elkitaplarını yayımlar. Yurtseverlik bölümü ise *Daughters of the American Revolution Magazine* ile *The National Defense News* adlı yayın organlarını çıkarır.

Daukantas, Simanas (d. 28 Ekim 1793, Kalviai - ö. 6 Aralık 1864, Papilė, Litvanya, Rus Çarlığı), ilk kez Litvanca bir Litvanya tarihi yazan ve ulusal uyanışın öncülerii arasında yer alan Litvanyalı tarihçi.

Vilnius Üniversitesi'nde önce yabancı diller ve edebiyat (1816-18), ardından felsefe,

hukuk ve tarih öğrenimi gördü. 1825'te hukuk dalında yüksek lisans derecesi aldı. On yıl boyunca Riga'daki genel valilikte çevirmen olarak çalıştı. 1835'te Senato arşivinde görev almak üzere Petersburg'a gitti; burada Litvanya'ya ait önemli devlet belgelerini inceleme fırsatı buldu. Sağlık nedenleriyle 1850'de emekli oldu.

Daukantas'ın iki önemli yapıtı, Litvanya'daki halkları konu alan *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* (1845) ve *Istorija žemaitiškā* dır (1838'den önce yazılmakla birlikte, ilk kez ABD'deki Litvanca bir gazetede yazı dizisi olarak yayımlanmıştır [1891-96]). Litvanya halkına ulusal gurur aşılamaya ve bu gururu yüceltmeye çalıştığı için, ülkesinin geçmişini yüceltme yoluna gitmiştir. Yapıtları daha çok Litvanya ulusal hareketi üzerindeki etkileri ve üstün üslubu açısından önem taşır.

Daulat (ü. 16. ve 17. yy, Hindistan), Baburlu minyatür okulunun önemli ressamlarından. Ekber'le Cihangir ve Şah Cihan dönemlerinde ürün vermiştir. Saray hizmetindeki bir ressamın oğlu olduğu sanılmaktadır. Yetkin bir portreciydi. Tahran Gülistan Sarayı'nın Kraliyet Kütüphanesi'nde, sayfa kenarlarına kendinin ve başka Baburlu minyatür sanatçıların portrelerini çizdiği bir albüm bulunmaktadır. Daulat'ın bir başka portresinin yazıcı Abdürrahim'inkiyle birlikte Nizami'nin 1596 tarihli *Hamse*'sinin Dyson Perrins kopyasında (British Museum) yer alması ise, Cihangir'in bu ikisine verdiği önemi gösterir. En görkemli resimleri Chester Beatty Koleksiyonu'ndaki *Ekbername*'de ve Hindistan Ulusal Müzesi'ndeki *Babürname*'de bulunan Daulat, yaldızlı tezhip işçiliğinde de ustaydı. Onun bu tür çalışmalarından örnekler, Cihangir için derlenmiş albümlerde yer alır.

Daumier, Honoré (-Victorin) (d. 20/26 Şubat 1808, Marsilya - ö. 11 Şubat 1879, Valmondois, Fransa), Fransız karikatürcü, ressam ve heykeltci. Özellikle 19. yüzyıl

"Kendi Portresi", Honoré Daumier'in bir çalışması; Calvet Müzesi, Avignon, Fransa
Giroudon Art Resource

Fransız politikasını ve toplumunu yere çizim ve karikatürleriyle tanımıştır. Yazdığı yıllarda pek bilinmeyen resimleriyle, izlenimci tekniklerin modern sanata kazandırılmasına yardımcı olmuştur.

Yetiştirdi ortam ve gençliği. Büyükbabasıyla babası Marsilya'da resim çerçeveleri ve kendi yaptıkları dekoratif tabloları satarak geçinirlerdi. Daumier yedi yaşındayken, babası birçok Provence'lı gibi şair olarak şansını denemek üzere işini bırakarak Paris'e gitti. Orada XVIII. Louis'ye takdim edilmeyi başardı; ama iki haftada gözden düşüncü aklı dengesini yitirdi. Yıllarca kapalı tutulduktan sonra akıl hastanesinde öldü.

Daumier okul sırasında derslere karşı ilg duymuyor, sürekli resim çizmek istiyordu

Bu yüzden ailesi onu yaşlı ve oldukça tanınmış bir ressam olan Alexander Lenoir'in yanına verdi. Yeni-klasik üslubun önde gelen temsilcisi Jacques-Louis David'in öğrencisi ve arkadaşı olan Lenoir, ressamdan çok bir estetikçi ve özellikle Rubens'e büyük bir hayranlık besliyordu. Bir başka ilgi alanı da heykel sanatıydı. Ortaçağdan kalma ve çağdaş birçok heykeli Fransız Devrimi sırasında zarar görmekten kurtarmıştı. Bu heykeller Daumier'nin çok ilgisini çekti.

19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında birçok sanat tarihçisinin belirttiği gibi, Daumier kendi kendini yetiştirmiş ve kültürlü bir dahi değildi. Sanat alanında da bir boşluktan yararlanarak, birdenbire ortaya çıkmamıştı. Sanata yakın bir aile çevresinden geliyordu. Ayrıca çağdaşlarından çok daha ilginç bir sanat eğitimi de görmüştü.

On üç yaşındayken babasının sağlığının bozulması Daumier'yi para kazanmaya zorladı. Bir icra memurunun yanında ayak işlerinde çalışarak mahkemeleri tanıdı. Ardından Palais Royale'deki bir kitapçıda çalıştı. Arkadlarla çevrili bahçeleriyle Palais Royale o günlerde Paris'in en işlek yerlerinden biriydi. Daumier dükkânın vitrininden, daha sonra arkadaşı Balzac'la üzerinde konuşacağı *Comédie humaine*'deki (İnsanlık Komedi) tiplerin bütün örneklerini gördü. Bunlar arasında sık kadınlarla erkeklerden, aydınlarla sanatçılardan başka dolandırıcılar da vardı ve hepsi daha sonra onun karikatürlerine girdiler.

1825'lerde her şeyi bırakıp uzun zamandan beri düşlediği sanat yaşamına atılmaya karar verdiğinde Daumier sanat konusunda yeterince yetişmişti. Fiziksel açıdan çirkin sayılırdı. Provans diline çalan konuşmasını ve peltekliliği gizlemek için ağzında sürekli bir pipo taşırdı.

Daumier'nin başlangıçta amaçladığı gibi sırf resim ya da heykel yaparak geçinmesi olanaksızdı. Bu yüzden taş baskı siparişleri aldı. Zaten çocukluğundan beri portreler, töreleri ve insanların davranış biçimlerini konu alan karikatürler (*caricatures de mœurs*) çizmekteydi. Bazı erken örneklerde imzası bulunmakla birlikte, çalışmalarının çoğu imzasızdı. Genellikle bir başka sanatçının üslubunun temel alındığı bu portrelerin çoğu sıradan işlerdi; ama insan fizyonomisiyle ilgilenen birisi için gene de oldukça eğitici birer deneydi.

Daumier 1830-47 arasında taş baskı ustası, karikatürcü ve heykeltci; 1848-71 arasında da izlenimci bir ressam olarak çalıştı. Toplam 4 bin taş baskı ile 4 bin çizim üretti.

Yergici taş baskıları. Daumier 1830'da, çoğunda döneminin çeşitli tiplerini yediği büstler ve taş baskılar yapmaya başladı. Çevresinde yüksekte atan kişilerin bulunmasından hoşlanıyordu; daha çok sol eğilimli kişilerle ilişki kuruyordu. Gazeteci Charles Philipon bu sırada onu, kurucusu olduğu *La Caricature* adlı muhalefet gazetesine katkıda bulunmaya çağırırdı.

Daumier bu gazetedeki Kral Louis-Philippe'e saldıran resimleri nedeniyle altı aya mahkûm oldu. Bunun iki ayını cezaevinde, dördünü ise akıl hastanesinde geçirdi. Kral, kendisine karşı çıkmanın delilik olduğunu göstermek istiyordu.

1833'te serbest bırakıldıktan sonra da karikatürlerinde, küçük gördüğü bir rejime, toplum biçimine ve yaşam kavramına karşı saldırmayı sürdürdüye de, bir daha suçlanmadı. Bu arada unutulmaz karakterler de yarattı. Bunlar işadamları, hukukçular, doktorlar, profesörler ve küçük burjuvalar gibi evrensel tiplerdi.

Daumier'nin heykelleri bugün bile yeterli kadar incelenmiş değildir. Gazetede çalışır-

ken öylesine çırpıştırıverdiği 15 kadar küçük boyutlu kil heykel, dönemin politikacılarının unutulmaz portreleridir. Birkaçı 20. yüzyılda tunca dökülen bu heykellerin özgünlüğü, dönemin benzer ürünleriyle karşılaştırıldığında daha da çarpıcı bir boyut kazanır.

Daumier'nin en yakın arkadaşları, hepsi de romantik, yoksul ve ateşli birer solcu olan heykeltçilerdi. Bu sanatçılarla olan yakın dostluğuna karşın, dönemin hiçbir edebiyat ya da sanat topluluğuna katılmadı. Sanat çevrelerinde görünmeyi pek sevmez, dönemin önde gelen edebiyatçı ya da ressamlarıyla ilişkiye girmezdi.

İzlenimci teknikler. Daumier 1840'ların sonlarına doğru, figürleri ışık içinde eriterek atmosferle bütünleştirme doğrultusunda çalışmaya başladı ve bu denemeleriyle izlenimci teknikleri birçok sanatçıdan önce bulmuş oldu.

Resim çalışmalarını gittikçe yoğunlaştırdı. 1845'te tanıştığı ve 1848'den sonra sık sık birlikte olduğu şair Charles Baudelaire ve arkadaşları bu çalışmalarını destekliyorlardı. Yaşamı boyunca onunla ilgili yazı yazan tek kişi Baudelaire'di.

Daumier gerçekten de izlenimcilerin ilkiydi. 1848 gibi erken bir tarihte yaptığı taş baskılarında dış çizgilerin ışık içinde eridiği görülür. Bu olgunun gözden kaçmasının nedenlerinden biri, sanat tarihçilerinin onun taş baskılarına ilgi göstermemesi, ikincisiyse kesin tarihleme çalışmalarının eksikliğidir. Oysa bu resimlerin yapıldıkları tarihlerle ortaya çıktıkları tarihler aynı değildir. Örneğin 1860'larda ortaya çıkan izlenimci nitelikteki bazı taş baskıları, daha 1848'de bazı yayın organları çok cüretkâr ve modern bularak geri çevirmişlerdi. O dönemlerde fazla ilgilenen olmadığı için Daumier'nin izlenimci taş baskılarının sayısı azdır. Bütünle izlenimcilik içinde değerlendirilmekle birlikte, resimlerinin az sayıda olması, bunların Daumier'ye büyük hayranlık besleyen Manet ve Monet'nin resimlerinden önceki gerçek yerlerini almalarına engel olmuştur.

Daumier'nin resimlerinin tarihlenmesi çetnli tartışmalara yol açmıştır. Sanat tarihçileri 1938'e değin bu resimleri, başka çağdaş ressamların resimleriyle karşılaştırarak tarihlemişlerdir. Bugünse, sık sık üslup değıştiren bir sanatçının taş üstüne çizerken başka, tuvali boyarken başka üsluplar kullanmaya çağı varsayımından yola çıkarak Daumier'nin resimlerinin taş baskılarıyla karşılaştırılarak tarihlenmesine gidilmektedir.

Daumier'nin resimleri gerek üslup, gerek konu açısından son derece özgündür. Değer ve davranış biçimlerini konu aldığı resimlerinde suda oynayan çocuklar, çeşmeden dönen atlar, bohçalarını taşıyan yorgun çamaşırcı kadınlar, içki içenler ya da iskele üstündeki duvarcılar gibi Paris'in Saint-Louis Adası ve rıhtımlarındaki günlük yaşamdan sahneler işlemiştir. Tiyatrolar ve trenler de ona coşku veren konulardı. Bir ara Adalet Sarayı'nda çalışarak önemli hukukçuları konu ettiği bir dizi canlı çizim yapmıştı. Ardından Paris yakınlarındaki Valmondois'da kırsal yaşamı resimledi. Birçok resminde de sanatçıların atölyelerini canlandırdı. Bunlar şiirsel bir anlatımı amaçlamaktan çok, sanatsal yaratı sürecini belirleyen resimlerdi.

Kendini bütünle resme adanmak istegiyle, her gün, çizdiği karikatürün sonuncu olduğunu düşleyen Daumier, dinsel konulara pek ilgi duymamakla birlikte, bazı resimlerinde hakarete uğrayan ve aşağılanan İsa imgesini kullandı. Lenoir'la birlikte çalışırken Rubens'ten etkilenecek mitolojiye ilgi duymıştı. Ama mitolojiyi resimlerinde bir arka plan oluşturmaktan öteye kullanmadı.

Daumier birkaç tane de tarihsel konulu resim yaptı. 1789'da halkı ayaklandıran devrimci ondan canlandıran "Camille Desmoulins" ile III. Napoleon'un otoriter tavrına göndermeler yapan "Goçmenler" (1848-49, Ulusal Sanat Galerisi, Washington, D.C.) bunlar arasındadır.

Daumier'nin yarattığı tiplerin hepsi uzun ömürlü olmadı, bazıları ondan sonra unutuldu. Ama bunların en ilginç, Louis-Philippe döneminin tipik işadamı Robert Mucaire idi 1940'lara değin "İyi Burjuva" adlı yapıtının tipik Fransız orta sınıfını yansıttığı kabul edilirdi. "Avukatlar" ise güncelliğini hâlâ korumaktadır.

Daumier 1871'de kendisine verilen Legion d'honneur nişanını geri çevirdi ve aynı yıl Paris Komünü'ne katıldı. Yaşamının son yıllarında gözleri hemen hemen hiç görmez hale geldi. 1878'de Durand-Ruel Galerisi'ndeki sergisi yaşamındaki son mutluluk oldu. Halk da onun resimlerinin taş baskıları kadar ıy olduğunu artık kabul etmeye başlamıştı. Ama bununla asıl övmek istedikleri Daumier'den çok, onun cumhuriyetçi kişiliği idi.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. Resim. "Uç Avukat Konuşurken" (y. 1843-46, Phillips Koleksiyonu, Washington, D.C.), "Cumhuriyet" (y. 1848, Louvre Müzesi, Paris), "Değirmenci, Oğulları ve Eşekleri" (y. 1849, Glasgow Müzesi ve Sanat Galerisi), "İçkiciler" (y. 1856, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), "Melodram" (y. 1856-60, Yeni Pinakotek, Münih), "Baskı Koleksiyoncusu" (y. 1857-60, Petit Palais Müzesi, Paris), "Crispin ile Scapin" (y. 1858-60, Louvre Müzesi, Paris), "Çamaşırcı Kadın" (y. 1860-62, Louvre Müzesi, Paris), "Uçuncu Mevki Vagonu" (y. 1862, Metropolitan Sanat Müzesi), "Sehpası Başındaki Ressam" (y. 1866, Phillips Koleksiyonu, Washington, D.C.), "Don Kişot" (y. 1868, Yeni Pinakotek, Münih), Taş baskı. "Transnonain Caddesi, 15 Nisan 1834" (1834), "Bavın Özgürlüğü" (1834), "Pygmalion" (1842), "Sizi Rahatsız Ediyorsanız Otur Düküm" (1844), "Orkestra Bir Trajedinin Oynanış Sırasında" (1852), "Biraханenin İlham Pensu" (1864), Çizim "Ratapöl" (1850, Ulusal Sanat Galerisi, Washington, D.C.)

Daun (Kontu), Leopold Joseph, DHALN olarak da yazılır (d. 24 Eylül 1705, Viyana - ö. 5 Şubat 1766, Viyana), Avusturya-Prusya arasındaki Yedi Yıl Savaşı (1756-63) sırasında Avusturya ordularının başkomutanı olan mareşal.

Savaş deneyimini Sicilya'ya (1718), İtalya'ya ve Ren bölgesine (1734-35) düzenlenen askeri harekâtlarda, Osmanlı Devleti'yle Avusturya arasındaki savaşlarda (1737-39) ve Avusturya Veraset Savaşları'nda (1740-48) kazandı. Daha sonra Avusturya ordusunu yeniden düzenlemeye girişti; birliklerin gücünü artırdı, disiplini ve eğitimi geliştirdi ve bir askeri okul kurdu. Avusturya ordusu, bu düzenlemelerin sonucunda Prusya kralı II. Friedrich'in (Büyük) düşündüğünden daha tehlikeli bir güç haline geldi. Daun, Yedi Yıl Savaşı sırasında aşırı tedbirli tutumu nedeniyle sık sık eleştirilere uğradıysa da, Haziran 1757'de Kolin'de Friedrich'i yendi ve Avusturya ordusunun Leuthen'deki yenilgisinden (Eylül 1757) sonra Lorraine'li Charles'in yerine başkomutan oldu. Prusyalılara karşı Hochkirch (1758) ve Maxen'de (1759) kazanılan zaferlerden sonra, 1760'ta Torgau'da yenilgiye uğradı. 1762'de *Hofkriegsrat*'ın (Savaş Kurulu) başkanı olan Daun, askeri yönetimin merkezileştirilmesi ve askeri akademinin düzenlenmesi gibi çeşitli reformlar yaptı.

Daunou, Pierre-Claude-François (d. 18 Ağustos 1761, Boulogne - ö. 20 Haziran

1840, Paris, Fransa), Fransız devlet adamı, liberalizm kuramcısı ve tarihçi.

Yerel bir Oratoryen okulunda öğrenim gördü. 1780'den sonra tarikat manastırında ders vermeye başladı ve 1787'de papazlığa atandı. Fransız Devrimi sırasında Pas-de-

Daunou, Louis - Léopold Boilly'nin portre çalışması
H. Roger - Viollet

Calais'den Konvansiyon'a seçildikten sonra, XVI. Louis'nin yargılanmasına ve Jirondelerin haklarının ellerinden alınmasına şiddetle karşı çıkması nedeniyle, Ekim 1793'te hapse atıldı. Aralık 1794'te Konvansiyon'a geri döndü. 1795 Anayasası'nın başlıca yazarı ve 1793'te lağvedilen akademilerin yerini alan Ulusal Enstitü'nün kurucusu oldu. 1799'daki Napoléon Bonaparte darbesinden sonra, aralıkta, VIII. Yıl Anayasası'nın yazarları arasında yer aldı.

1804-15 arasında ulusal arşivlerin yöneticiliğini yapan Daunou, bu dönemde Papa VII. Pius'a karşı Napoléon'u destekleyen *Essai historique sur la puissance temporelle des papes* (1810; Papaların Dünyevi Gücü Üzerine Tarihsel Deneme) adlı yapıtını yayımladı.

dauphin, 1350-1830 arasında Fransız tahtının veliahtlarına verilen unvan. 1349'da Dauphiné(*) adıyla bilinen toprakların ileri de V. Charles olarak tahta geçecek veliaht tarafından satın alınmasından sonra kabul edilmiştir.

Batı Avrupa'da 4. yüzyıldan sonra kişi adı olarak çeşitli biçimlerde kullanılan Dauphin'den gelir. 12. yüzyılda Fransa'nın güneydoğu kesimindeki Viennois'nin hükümdarı IV. Guigues Dauphin bu adı kullanan ilk kişiydi; adın, ardıllarınca da düzenli olarak kullanılması üzerine *dauphin*, Viennois yöneticilerine özgü bir ad olarak kabul edilmeye başladı. 13. yüzyıl sonunda artık bir unvan durumuna gelmişti. *Dauphin*'lerin bütün *fief*lerinin bulunduğu ile de Dauphiné adı verildi. 1349'da Viennois *dauphin*'i yapılan Charles, 1364'te Fransa kralı oldu ve Dauphiné'yi, daha sonra kral VI. Charles adıyla tahta geçecek olan oğluna bağışladı (1368). Böylece Fransa kralının en büyük oğlunun *dauphin* olması gelenekselleşti.

Auvergne Dauphiné'si de benzer bir gelişim izledi ve 1693'te Fransa Krallığı'nın eline geçene değin Montpensier'ler tarafından yönetildi. Unvanları ayırt etmek amacıyla Fransa veliahtları 1436'dan 1693'e değin *Le roi dauphin* (kral *dauphin*), Auvergne *dauphin*'i de Montpensier'lerin prens soyundan gelmeleri nedeniyle *le prince dauphin* (prens *dauphin*) adıyla anıldı.

Dauphin Adası, ABD'de, Alabama eyaletinin güneybatı kıyısı açıklarında ada. Meksika Körfezine açılan Mobile Koyunun ağzında bulunan ve Mobile ilinin sınırları

içinde yer alan adanın uzunluğu 24 km, genişliği 8 km kadardır. Louisiana'da oluşturulacak Fransız kolonisi için Fransa kralı XIV. Louis tarafından üs kurmakla görevlendirilen Pierre Le Moyne 1699'da adaya ayak bastı. Kıyısında bulunan insan kemikleri nedeniyle önceleri Massacre (Toplu Kıyım) Adası olarak adlandırılan adaya, 1708'de Burgonya dükü Dauphin Louis'nin adı verildi. Fransa 1762'de Mississippi Irmağının doğusundaki topraklarını İspanya'ya devredince ada İspanya'nın egemenliği altına girdi. 1763 Paris Antlaşması ile İngiltere'ye geçen ada 20 yıl sonra yeniden İspanyol egemenliğine geçti. ABD 1803'te Louisiana Alımı'nın bir parçası olarak Dauphin Adası üzerinde hak iddia ettiyse de adayı ancak 1813'te alabildi. Dauphin'in doğu ucunda 1822'de yapımına başlanan Gaines Kalesi Amerikan İç Savaşı sırasında Mobile Koyu Çarpışması'nda (1864) Amiral David G. Farragut komutasındaki Federal kuvvetlerce ele geçirildi. Ada bugün bir dinlenme ve tatil yeridir.

Dauphiné, Fransa'nın güneydoğusunda, Isère, Hautes-Alpes ve Drôme illerini (*département*) içine alan tarihsel ve kültürel bölge. Eskiden Dauphiné ilinin bulunduğu toprakları kapsar.

İlin çekirdeği başlangıçta Arles Krallığı'nın parçası ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun *fief*i olan Vienne çevresinde kurulmuş Viennois Kontluğu'du. 1029 ya da 1030'da Viennois Kontluğu'nun güney bölümü *fief* olarak Albon kontu I. Guigues'e verildi. Guigues, kendi topraklarını Arles Krallığı'nın öbür bölümlerini de içine alacak biçimde genişletti. 1133-42 arasında kont olan torununun oğlu IV. Guigues, Dauphin adını kullanan ilk kişiydi; ardılları da bu adı benimsedi. Bölge 1162'de Albon hanedanından Burgonya hanedanına; 1282'de de La Tour du Pin ailesine geçti. Viennois Kontluğu yöneticilerinin geleneksel adı durumuna gelen Dauphin, 13. yüzyıl sonunda artık bir unvana (*bak. dauphin*) dönüşmüştü. Yöneticilere bağlı bütün *fief*lerin bulunduğu ile de Dauphiné adı verildi.

La Tour du Pin ailesinden gelen *dauphin*'ler, ile yeni topraklar katmanın yanı sıra yönetsel ve hukuksal kurumları da geliştirdiler. Parasal kaynaklarını tüketen II. Humbert (ö. 1355), 1349'da Dauphiné'yi gelecekteki Fransa kralı V. Charles'a sattı.

V. Charles, Fransa krallarının Dauphiné'yi veliaht prense vermesi gelenekğini başlattı. Dauphiné bölgesi meclisini de 1357'de ilk kez o topladı. Daha sonra XI. Louis adıyla tahta çıkacak olan *dauphin* II. Louis ise, 1453'te Dauphiné *Parlement*'ini (Yüksek Mahkeme) kurdu. Louis gençlik yıllarında,

1789'da Dauphiné ili

babası Fransa kralı VII. Charles'a karşı topraklarının yarı bağımsız özelliğini güçlendirmeye çalıştıysa da, babası 1457'de Dauphiné'yi Fransa Krallığı'na bağladı.

Dauphiné topraklarının özerkliği Fransız hükümetince 1628'de askısı alındı; önemli bir krallık görevlisi olan bir müfettişin yöreye atanmasıyla da yerel denetim iyice zayıfladı. Haziran 1788'de Grenoble'da yapılan bir toplantı, Dauphiné meclisinin 21 Temmuz'da Vizille'de yaptığı izinsiz toplantı izledi. Vizille toplantısı 1789 Fransız Devrimi'ne yol açan *États-Généraux*'nun (Millet Meclisi) toplanmasının en dolaysız etkenlerinden biri oldu.

Fiziksel coğrafya açısından bölge, Alpler'in batı ucundaki eteklerini içine alır; Fransız Alpleri'nin, Grenoble'un doğusundaki en yüksek kesimleri Dauphiné'nin doğu sınırını oluşturur. Bölgenin batı sınırını Rhône Irmağı vadisi çizer; güneyde ise Provence'la sınırdır. Isère'deki Chartreuse adlı dağlık bölgede taştan yapılmış geleneksel çiftlik binaları yer alır; dört köşe çatıları *essendoles* denen ufak tahta levhalarla kaplıdır. Isère ve Drôme ırmaklarının vadilerindeki şaleler de taştan yapılmış ve ilgi çekici kalkan duvarlarıyla süslenmiştir. Bu evlerde insanlara ve hayvanlara ait bölümler alt katta yer alır, tavan arası ise tahıl ambarı olarak kullanılır. Isère'in güneydoğusundaki evler, kaba yontulmuş taşlardan yapılmış ve arduvaz levhalarla kaplanmıştır. Bu evlerde de insanlar ve hayvanlar aynı çatı altında barınır.

Dauphiné'de yaşayanların çoğunluğu Katoliktir. Bununla birlikte bölgede yer yer büyük Protestan topluluklara da rastlanır; özellikle Drôme'un güneyinde kökleri Valdoculara dayanan Protestanlar yaşar. Kırsal arazilerde çok sayıda kilise vardır; özellikle tehlikeli yerlere haçlar dikilmiştir. Haute-Alpes'teki haçlar, İsa'nın çarmıha gerilirken çektiği acıları simgeler. Isère'in güneyindeki Aiguille Dağı, Dauphiné'nin yedi efsanevi harikasıdır. Meleklerin ve düşel hayvanların, şafak sökene değin bu dağın doruğunda dans ettiği söylenir.

Bölgenin mutfağı, büyük ölçüde peynir, tatlı su balıkları, kerevit, mantar, patates ve meyveye dayanır. Isère'deki Saint-Marcelin'de üretilen peynir, keçi ve inek sütünden yapılır. Graten yemekler patates, yumurta ve peynirle hazırlanır. Formülü 16. yüzyıla uzanan Chartreuse likörü 130 ayrı bitkiden damıtılır. Provans etkisi taşıyan Dauphiné yerel ağzı kaybolma yolundadır; Isère'in güneyinde ise yaygın dil İtalyancadır.

Dauphiné Alpleri, Fransızca ALPES DU DAUPHINÉ, Fransa'nın güneydoğusundaki Kott Alpleri'nin(*) batı uzantısı. Kuzeyinde Arc ve Isère ırmaklarının vadileri, güneyinde Durance Irmağı vadisinin yukarı kesimi vardır. Birçok doruk 3.000 m'yi aşar. En yüksekleri 4.100 m ile Les Écrins'dir. Dauphiné Alpleri, Pelvoux Masifi ile Belledonne ve Grandes Rousses sıradağlarını da içine alır. Dağlarda kayak ve dağcılık yapılır.

Daura (Tuareg dilinde "demirci"). Nijerya'nın kuzeyinde, Kaduna eyaletinde kent ve geleneksel emirlik. Katsina kenti ile Kano, Zango ve Zinder'den (Nijer) gelen yolların kesiştiği savan bölgesinde yer alan Daura kenti, *magaciva Daura* (Daura'nın Büyük Prensesi) unvanlı bir kraliçenin kurduğu antik bir yerleşmedir. 9. ve 10. yüzyıllarda kadınlarca yönetilmiştir. Hausa halkı için kutsal bir yerdir. Ünlü bir Batı Afrika efsanesine göre, Bağdat hükümdarının oğlu olan Bayezide (Ebueyidu) kentin kuyusundaki fetiş yılan Sarki'yi öldürerek Daura kraliçesi ile evlenmiştir. Onların altı torunu

ve Bayezide'nin doğudaki Bornu'nun prensesi olan öbür karısından doğan oğlu, Hausa Bakui'nin (Yedi Gerçek Hausa Devleti) yedi hükümdarı olmuştur. 10. yüzyılda bu torunlardan Gazaru (Kazuru) babasının (Bao) ardından Yedi Hausa Devleti'nden biri olan ve bugünkü Niğerya ve Nijer sınırları boyunca uzanan Daura'nın kralı oldu. Daura kenti Büyük Sahra'dan gelen tuz ve potas ile güneyden gelen giysi, köle, deri ve tarım ürünleri için bir kervan merkez durumuna geldi. Ama 79 km batıdaki Katsina ile 117 km güneydoğudaki Kano'nun elde ettiği siyasal ya da askeri konuma hiçbir zaman ulaşamadı.

Müslüman Fulanilerin 1805'te açtığı cihada değin Daura devleti hakkında çok az şey bilinmektedir. Fulani (Peul) savaşçısı Malam İşaku, bu savaşta başarılı bir kuşatmadan sonra Daura'da bir emirlik merkezi kurdu. Fulani emirleri Daura'da hüküm sürerken, yakındaki Daure-Zango (Zango) ve Daure-Baure'de (Baure) kurulan rakip Hausa krallıkları adım adım 1.150 km kuzeydoğudaki Zinder'in egemenliği altına girdiler. 1825'te kurulan Zango, öteki Hausa-Daura krallıklarından daha güçlü bir konuma ulaştı. 1903'te İngilizlerle Fransızların Üç Daura krallığını aralarında bölmelerinin ardından, İngilizler Zango kralı (*sarkin*) Malam Musa'yı Daura'nın yeni emiri yaptılar (1904). 1967'den sonra eski Kuzey Orta eyaletinin bir parçası olan bu geleneksel emirlik, 1976'da Kaduna eyaletine bağlandı.

Daura kentinde başlıca ticari ürünler koca-dan, kumdarı, yerfıstığı, pamuk, hayvan postu ve derisidir. Hausa ve Fulani halkları sığır, keçi, koyun, at ve eşek yetiştirir. Pamuk dokumacılığı ve yerfıstığı toplama da önemli ekonomik uğraşlardır. Resmi sağlık ocağı ve bir dispanserin bulunduğu Daura kenti, aynı zamanda yerel yönetim konseyinin de merkezidir. Nüfus (1972 tah.) kent, 25.151.

Dausset, Jean-Baptiste-Gabriel-Joachim (d. 19 Ekim 1916, Toulouse, Fransa), Fransız hematoloji ve immünoloji uzmanı. Bağışıklık tepkilerinin genetik temellerine ışık tutan çalışmaları nedeniyle 1980 Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülü'nü George Snell ve Baruj Benacerraf ile paylaşmıştır.

II. Dünya Savaşı'na Özgür Fransız Kuvvetleri'ne katıldı. Savaştan sonra yarım kalan tıp öğrenimini tamamlayarak 1945'te Paris Üniversitesi'nden mezun oldu. Bir süre Harvard Üniversitesi'nde çalışmalar yaptıktan sonra, Paris'teki Ulusal Kan Nakli Merkezi'nin laboratuvar yöneticiliğini üstlendi. 1958-77 arasında Paris Üniversitesi'nde önce immünohematoloji doçenti, ardından da profesörü olarak çalıştı. 1977'de Collège de France'ta deneysel tıp profesörlüğüne atandı.

Dausset, birkaç kez kan verilmiş kişilerin bağışıklık tepkilerini incelerken, her insandaki tepki düzeninin değişik olmasının kişiye özgü gen çeşitliliğinden kaynaklanabileceği sonucuna vardı. Bu konudaki çalışmalarını sürdürerek, kısaca HLA olarak bilinen *human leucocyte A complex* (insan akyuvarı A kompleksi) gen topluluğunun varlığını gösterdi. Daha sonra HLA'nın, Snell'in farelerde saptadığı H-2 kompleksine benzediğini kanıtladı. Her iki kompleks de, bütün omurgalılarda bulunan "majör" histokompatibilite kompleksi'nin (MHC) değişik türleri olarak görülmektedir.

dava, bir hukuki uyuşmazlığın çözülmek üzere mahkemenin önüne getirilmesi. Bu bir suç isnadını içeren bir ceza davası(*) olabileceği gibi, bir hakkın tanınması için mahkemeden hukuksal koruma istenmesini

içeren bir hukuk davası ya da idari dava da olabilir.

Dava kavramı yargılama usullerinin geçirdiği evrim içinde çeşitli öğeleri içermiş ve dayandığı esasların farklılığı nedeniyle bazı türlere ayrılmıştır. Davanın en eski ve klasik türü hukuk yargılamaları usulündeki esaslara dayanır. Buna göre dava bir subjektif hakkın yaptırımıdır. Oysa ceza yargılamaları usulünde dava toplum düzenini bozucu bir eylemin varlığına dayanır. İdari yargılama usulünde ise dava, ceza yargılamaları usulündekine benzer. Bu usulde de kamu düzeninin idarenin bir işlemiyle bozulmuş olduğu iddiası, dava hakkının varlığı için yeterlidir. Bununla birlikte idari dava açılması için bazı hukuk davalarında da görüldüğü gibi bir kişisel çıkarın zedelenmiş olması gereği vardır. Bu nedenle idari davalar bazı bakımlardan hukuk davalarına, bazı bakımlardan da ceza davalarına benzemekle birlikte, kendine özgü yönleri bakımından bağımsız bir kategori oluşturur.

Hukuk davaları birincil (asli) ve ikincil (feri) dava olarak ikiye ayrılır. Birincil dava, uyuşmazlığın mahkeme önüne getirilmesine neden olan esas iddiaya, yani başka bir dava ile ilgili olmayan bağımsız bir iddiaya dayanan davadır. İkincil dava ise tarafların birincil dava ile birlikte ve buna ek olarak, başka bir şey hakkında da hüküm verilmesi istemini içeren davadır. Örneğin zilyetliğe(*) el atmanın önlenmesi (müdahalenin men'i) istemini içeren dava birincil, buna ek olarak ileri sürülen tazminat istemi de (Medeni Kanun m. 896) ikincil davadır.

Ceza yargılamaları usulünde birincil ve ikincil dava ayrımı başka bir esasa dayanır. Bir kimseye yöneltilen suç isnadının araştırılmasını içeren birincil ceza davası, dava sonunda uygulanacak yaptırıma göre dar anlamda ceza davası ve güvenlik önlemi davası biçiminde ikiye ayrılır. İkincil ceza davası ise bir suç isnadının araştırılması amacına değil, yasak hakların geri verilmesi, bir malın zorunlu ya da bir ceza mahkemesinin kararının yanlış olup olmadığının araştırılması (kanun yolu yargılaması) gibi amaçlara yönelik olan davalara verilen bilimsel addir. Cezanın infazı sırasında infazla ilgili olarak ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözülmesi amacıyla açılan infaz davası da ikincil ceza davası niteliğindedir.

dava arkadaşlığı, BİRLİKTE DAVA olarak da bilinir, aynı davada, birden çok kişinin davacı ya da davalı olarak bulunabilmesi.

Maddi hukukun bir hakkın birden fazla kişi tarafından kullanılmasını ya da birden fazla kişiye karşı kullanılmasını zorunlu kıldığı durumlarda, bu hak dava konusu yapıldığı zaman, o hakla ilgili birden fazla kişi zorunlu dava arkadaşı olur. Bu durum, maddi ve biçimsel olmak üzere ikiye ayrılır. Maddi bakımdan zorunlu dava arkadaşlığı, dava konusu olan hukuki ilişki birden fazla kişi arasında ortak olup da bu hukuki ilişki hakkında mahkemece bütün ilgililer için aynı biçimde ve tek bir karar verilmesini gerektiren durumdur. Ortak mülkiyet ve kira sözleşmesinde birden fazla kiratçıya ya da kiracı bulunması halinde söz konusu olur. Davacılar arasında aktif zorunlu dava arkadaşlığı bulunduğu zaman, bütün davacılar davayı birlikte açmak zorundadır. Davacılar arasında pasif zorunlu dava arkadaşlığı bulunduğu zaman davacı bütün davalılara karşı dava açmak zorundadır. Biçimsel bakımdan zorunlu dava arkadaşlığı, gerçeğin daha iyi ortaya çıkmasını ve taraflar arasındaki hukuki ilişkinin daha iyi karara bağlanmasını sağlama amacına yöneliktir.

Mahkeme davayı tek bir hükümle sonuçlandırmakla birlikte, bütün dava arkadaşları

için aynı biçimde karar vermek zorunlu değildir. Hüküm yalnız bir kişi için temyiz edilebilir.

Aynı ayrı dava açabilecek kişilerin birlikte dava açmaları durumunda ihtiyari dava arkadaşlığı söz konusu olur. İhtiyari dava arkadaşlığının söz konusu olabilmesi için dava konusu hak ya da borcun ortak olması, davanın aynı nedenden doğmuş olması gerekir. Hem aktif, hem pasif dava arkadaşlığı durumunda, dava tek bir dilekçeyle açılır ve bütün davalıların ad, soyad ve adresleri ayrı ayrı gösterilir. Dava ihtiyari dava arkadaşlarının herhangi birinin bulunduğu yerin mahkemesinde açılabilir. İhtiyari dava arkadaşlarından her biri hukmu yalnız kendisi için temyiz edebilir.

İdari yargılamada tek bir dilekçeyle birden çok kişinin aynı idari karar ya da aynı eyleme karşı dava açabilmesi için hak ve çıkarlarda ortaklık ile maddi ve hukuki nedenlerde birlik bulunması gerekir. Bu koşullara uymayan başvurular reddedilir. Yargı yeri koşullarının var olup olmadığının ilk inceleme aşamasında kendiliğinden ele almak zorundadır.

dava ehliyeti, doğrudan ya da bir temsilci aracılığıyla bir davayı yurutme ve yargılama işlemlerini yapabilmek yeteneği

Tam dava ehliyeti için gerçek kişilerde sezgin (mümeyyiz) ve ergin (reşit) olma ve hakları kısıtlanmamış olma (Medeni Kanun [MK] m. 9), tüzel kişilerde ise yasaya ve kendi tüzüğüne göre gerekli organlarını oluşturmuş olma (MK m. 47) koşulları aranır. Sezgin, ama hakları kısıtlanmış (mahcur) olan gerçek kişiler sınırlı dava ehliyetine sahiptir. Bunlar ancak boşanma gibi kişiliğe bağlı haklarla ilgili davaları açabilir ya da açtırabilirler. Kendisine sulh mahkemesince bir meslek ya da sanatla uğraşma izni verilen vesayet altındaki kimseler de, bu meslek ya da sanatın gerektirdiği işlemlerden doğan alacak ve borçlar için dava ehliyetine sahiptir. Ayrıca ergin küçükler ve medeni hakları kısıtlanmış olanlar tasarruf hakkı kendilerine ait olan mal ve alacaklar (MK m. 283, 398) için de dava ehliyetine sahiptir. Ergin küçükler ile hakları kısıtlanmış olanların bu sayılan durumlarda dışında dava ehliyeti yoktur. Bunlar adına yasal temsilcilerin dava açabilir ve davada onları temsil edebilir.

Ergin olmayan kişilerin dava ehliyeti hiçbir durumda yoktur. Bunlar adına dava açmaya ve davada bunları temsil etmeye veli, vasi ve kayyım gibi temsilciler yetkilidir. Dava ehliyeti, dava koşullarından olduğu için, ehliyetle sahip olmayan bir kimsenin açtığı dava, ehliyet noksanı tamir edilemiyorsa, yani dava açanın yasal temsilcisi bu hususta icazet vermiyorsa (MK m. 269, 394), esasına girilmeksizin mahkemece reddedilir. Bu durumlarda davalı itiraz etmese bile, mahkeme davayı kendiliğinden reddeder. Bu hükümler, İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 31. maddesi gereğince idari davalar için de geçerlidir. Ayrıca Danıştay davacının, davanın konusu bakımından da dava ehliyetine sahip olması gerektiğini kabul ederek "müstahdem vergisi gerçekte istihdam edilen malvarlığından ödenen bir vergi olduğuna göre, istihdam eden, mustahdem vergisinin doğacak uyuşmazlıklarda dava ehliyetine sahip değildir" demiş ve çalıştırının açtığı davayı bu nedenle reddetmiştir (Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulu'nun 6 Şubat 1948 tarihli kararı).

dava hakkı, kişinin yargı mercileri aracılığıyla bir hukuki uyuşmazlığı çözdürmek, bir

hakkı tanıtmak ya da korunmasını sağlamak konusunda devlete, kamu kurumları ve idarelerine ve özel kişilere karşı sahip olduğu hak.

Dava hakkının, davanın konusu olan hakla ilişkisi öğretide çetin tartışmalara yol açmıştır. Bazı hukukçulara göre bir nesnel hukuk kuralının bir özel hak doğurup doğurmadığını saptamak için o konuda bir dava hakkının var olup olmadığına bakılması gerekir. Çıkar kuramı olarak bilinen bu görüş, dava hakkını esas hakkın bir ölçütü olarak kabul etmektedir. Buna karşılık kamu hukuku öğretisinde yaygın olan özel haklar kuramına göre bir dava hakkının varlığı, dava ile korunan bir özel hakkın varlığının ölçütü olamaz. Örneğin bir yasanın anayasaya aykırılığı iddiasıyla açılacak yasanın iptali davası, bu konuda bir özel hakkın varlığını göstermez. Çünkü bu davayı açma hakkı sayılı kamu makamlarına verilmiş bir yetki olmakla birlikte, dava açma hakkına sahip olan makamların bu dava ile korunan bir özel hakkı söz konusu değildir. İdari iptal davaları da bir özel hakla bağlı tutulmaz. Bu davaların açılması için güncel ve hukuka ve ahlaka aykırı olmayan bir kişisel çıkarın varlığı yeterlidir. Bu nedenle dava hakkı, dava ile korunan bir esas hakkın varlığının ölçütü olamaz. Hukuk yargılama usulünde de bir davanın açılabilmesi için davacının hukukten korunmaya değer bir çıkarının bulunması gerekir.

Demokratik anayasaların bazılarında kişilerin dava hakkı güvence altına alınmıştır (örn. İtalyan Anayasası m. 24). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin(*) 6. maddesi dava hakkını düzenlemiştir. Türkiye'de 1982 Anayasası'nın 36. maddesine göre "herkes meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma hakkına sahiptir. Hiçbir mahkeme görev ve yetkisi içindeki davaya baktıktan kaçınamaz."

davaların birleştirilmesi, aralarında bağlantı(*) bulunan uyumsuzlukların tek bir yargı merciince görülmek üzere birleştirilmesi. İki dava arasında bağlantı bulunması için davaların aynı nedenden doğması ya da biri hakkındaki verilecek hükmün ötekini etkileyecek nitelikte olması gerekir.

Aynı mahkemelerde açılmış bağlantılı davalarda birleştirme talebi, ancak ikinci davanın davalısı tarafından ve ilk itiraz aşamasında ileri sürülebilir; daha sonraki aşamalarda bu davaların birleştirilmesi olanaklı değildir. Aynı mahkemede açılmış ve görülmekte olan bağlantılı davalarda ise, davanın her aşamasında davacı ya da davalı birleştirme isteminde bulunabilir. Bu istem dilekçeyle ya da duruşmada sözlü olarak yapılabilir. Ayrıca mahkeme, bakmakta olduğu iki dava arasında bağlantı bulunduğu kanısına varır ve yargılamanın daha iyi yürütülmesi için gerekli görürse, bu davaların birleştirilmesine kendiliğinden karar verebilir. Bu durumda, mahkeme davaların hiçbirinden elini çekmediğinden, verilen karar son karar değil ara karardır ve yalnız başına temyiz edilemez. Birleştirilmesine karar verilen davalar ilk açılan dava dosyasında birleştirilir. Davaları inceleme aşaması ortak olmakla birlikte, birleştirilen davalar birbirinden bağımsızdır.

İdari yargılamada daha önce aralarında bağlantı bulunan davaların birleştirilmesi ile ilgili bir yasa hükmü yoktu. Bu boşluk Danıştay'ın "biri hakkında verilecek kararın ötekini etkileyecek nitelikte" olan davaların birleştirilmesi yolundaki içtihadı ile doldu-

rulmuştur. 1982 tarihli İdari Yargılama Usulü Kanunu konuyu ayrıntılı bir biçimde düzenlemiştir.

Danıştay, bağlantılı davaların birleştirilmesinde, Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'ndaki gibi hukuki ilişki aramaktadır. İdare yargıcı davaların birleştirilmesi kararını tarafların istemi üzerine verebileceği gibi, kendiliğinden de verebilir. Aynı yargı yerlerinde görülmekte olan davalardan biri Danıştay'da, öteki ise vergi ya da idare mahkemesinde bulunuyorsa, dava dosyaları Danıştay'a gönderilir. Danıştay'ın bağlantılı dava ile ilgili dairesi bağlantı olup olmadığına karar verir. Birleştirilen davalar Danıştay'da karara bağlanır. Bağlantılı davalar aynı bölge idare mahkemelerinin yargı çevresinde bulunan mahkemelerde ise, bağlantı kararında yetkili mahkeme de belirtilerek dosyaları o mahkemeye gönderir. Aynı bölge idare mahkemesinin yargı çevresinde ki mahkemelerde bulunan bağlantılı davalar üzerinde, bölge idare mahkemesi inceleme yaparak bağlantının varlığına ve hangi mahkemede görüleceğine karar verir.

Bağlantı isteminin mahkemece kabul edilmesi durumunda, istemin reddini içeren ara karar ilgililere tebliğ edilir. Bunu izleyen 15 gün içinde bağlantı konusunun karara bağlanması, bağlantılı davaların durumuna göre bölge idare mahkemesinden ya da Danıştay'dan istenebilir. İstem yerinde görülürse, birleştirilen davaların hangi mahkemede görüleceği de karara bağlanır. Danıştay'ın ve bölge idare mahkemesinin bağlantılı davalar konusunda verdiği kararlar kesindir.

Ceza usul hukukunda, davaların birleştirilebilmesi için yalnız bağlantı değil, birleştirmede yarar ya da zorunluk ve olanak bulunması da gerekir. Birleştirme yoluyla bağlantılı uyumsuzluklar daha çabuk, daha ucuz ve daha iyi çözülüyorsa, birleştirmede yarar ve gerek olduğu kabul edilir. Bu durum bazen yasa koyucu tarafından saptanmış, bazen de yargıcın takdirine bırakılmıştır. İcra tetkik merciinde görülen ceza davaları öteki mahkemelerdeki davalarla birleştirilemez. Birleştirilmiş davalar, yarar ve gerek kalmadığı anlaşıldığında, yargılama makamının kararıyla birbirinden ayrılabilir. Birleştirilen davalar aslında ayrı davalardır. Bu bakımdan sonda tek bir karar verilse de, dava sayısının son karar söz konusu olur.

Davanger, Hindistan'ın güney kesiminde, Karnataka (eski den Mysore) eyaletinin orta kesimindeki Chitradurga ilinde kent. Önemli bir kara ve demir yolu kavşağıdır. Büyük ölçekli bir dokumacılık sanayisinin bulunduğu kentte pamuk ve tahıl ticareti yapılır. Çevresindeki köylerde el dokuması pamuklu ve yünlü kumaşlar üretilir. Mysore Üniversitesi'ne bağlı birkaç yükseköğretim Da-vanger'dedir. Nüfus (1991) 265.971.

davanın durdurulması, Anglosakson hukukunda, davalının öne sürdüğü bir hususun davacıyı söz konusu aşamada ya da var olan koşullar altında davayı sürdürmekten alıkoyması durumunda, davaya ilişkin işlemlerin kesilmesi. Davanın durdurulmasına ilişkin başvurularda davacının iddiasına konu olan olayın yerine, zamanın ve oluş biçimine itiraz gibi hususlar öne sürülür. Geçmişte hakkaniyet davalarında davanın durdurulması yalnızca davanın askıya alınması sonucunu doğururdu; eksiklik gideril-diginde davaya yeniden başlanırdı. Hukuk davalarında ise davanın durdurulması, davacının yeniden dava açma hakkı saklı kalmak üzere davanın sona ermesi anlamını taşırdı. Günümüzde daha çok ikinci yöntem uygulanmaktadır.

Gürültü ya da huzuru bozma gibi davanın sürdürülmesini güçleştiren nedenler de davanın durdurulmasına yol açabilir.

Türk hukuk yargılama usulünde davanın durması, usulüne uygun olarak çağırıldıkları halde, taraflardan hiçbirinin duruşmaya gelmemesi durumunda dava yenileninceye değin dosyanın işlemiden kaldırılması biçiminde ortaya çıkar. Böylece takipsiz bırakıldığı için dosyası işlemiden kaldırılan dava, taraflardan birinin dilekçeyle başvurması üzerine yenilenebilir. Davanın yenilenmesi için yasanın öngördüğü süre bir yıldır. Davanın yenilenmesi durumunda, davaya kaldığı yerden devam edilir.

davanın düşmesi, ceza yargılamaları hukukunda, son soruşturmaya engel olan nedenlerden bazılarının gerçekleşmesi durumunda davanın ortadan kalkması. Ceza davası açıldıktan ve kabul edildikten sonra davanın düşmesine yol açan sorumsuzluk nedenleri şunlardır: Sanığın ölümü, genel af, daha zamanaşımı, sanığın akıl hastalığına tutulması, kovuşturulması, şikâyetle bağlı suçlarda şikâyetin geri alınması, kişisel davanın geri alınması, ön ödeme, hırsızın kan kocadan ya da usul ve furdan biri olması, yalancı tanığın sonradan tanıklıktan cayarak gerçeği söylemesi. Bu nedenler suçluların ceza sorumluluğunu kaldırdığı için, yalnızca yasayla belirlenebilir. Maliye Bakanlığı'nın ya da hükümetin bir tebliği ile bir eylemin suç olmaktan çıkarıldığı durumlarda, davanın düşmesi değil, bir aklanma kararı söz konusu olur. Ceza davasının düşüren neden yalnızca failin cezalandırılmasını önler; eylemin suç olma niteliğini ortadan kaldırmaz. Bu nedenle düşme nedenlerinden birinin ortaya çıkması, müsadere kararı verilmesine engel olmaz. Çünkü suç konusu eşyanın suçtan doğan zarar verme ya da tehlikeli bir sonuç yaratma özellikleri ancak bu yoldan önlenir. Düşme kararına karşı kanun yoluna gidildiğinde, kanun yolu yargılaması yapılarak sonuçta düşme nedeninin varlığı saptanırsa, kanun yolu davası reddedilir. Tersi durumda aykırılıkların giderilmesi yoluna gidilir. Kanun yoluna başka nedenlerle başvurulmuşsa, düşme nedeninin varlığı saptandığında bozma kararı verilmesi gerekir.

davanın geri alınması, davacının davanın özünü oluşturan istemini geri alması.

Hukuk yargılamaları usulünde davanın geri alınması davacının mahkemeye karşı yapacağı açık bir geri alma beyanıyla olur. Geri almanın geçerlik kazanabilmesi için davalı ya da mahkemenin bunu kabul etmesi gerekmez. Geri alma, davayı ve dava konusu uyumsuzluğu esastan sona erdirdiği için, herhangi bir koşula bağlı olarak yapılamaz. Davacı istemini kısmen ya da tamamen geri alabilir. Geri alma ilk derece mahkemesi önünde yapılabileceği gibi, kanun yolu yargılaması sırasında da yapılabilir. Geri alma beyanının ilk derece mahkemesinde hüküm verilmeden, kanun yolu yargılamasında da karar kesinleşmeden önce yapılması gerekir. Vekilin davayı geri alabilmesi için vekâletnamesinde geri alma ile ilişkin özel bir yetkinin öngörülmüş olması gerekir. Davayı geri alan taraf davada mahkûm olmuş gibi yargılama giderlerini ödemekle yükümlüdür. Ama geri alma durumunda davacıdan karar ve ilam harcının yalnızca üçte ikisi alınır.

Geri alma kural olarak davayı sona erdirir-se de, bunun bazı istisnaları vardır. Bir yargıca karşı açılan tazminat davasının geri alınması hukuksal bir etki yaratmaz; mahkeme geri almaya karşın davayı sürdürmek zorundadır (Hukuk Muhakemeleri Usulü

Kanunu m. 573-576). Paydaşlığın giderilmesi(*) davasında davacı davasını geri alır, davalı ise davanın sürdürülmesini isterse, mahkeme davaya bakmaya devam eder. İflas davasında davacı durumundaki alacaklı iflas kararının verilmesinden sonra iflas davasını geri alamaz. Geri almadan dönülemez, ama hata, hile ve korkutma gibi durumlar geri almaya yol açmışsa geri almanın ortadan kaldırılması için dava açılabilir.

Ceza yargılamaları usulünde geri alma yalnızca kişisel davalarda söz konusu olur. Savcı açtığı kamu davasını geri alamaz; ama sanığın aklanması ya da davanın düşmesini isteyebilir. Açılmış olan kişisel dava ilk derece yargılamasında hüküm açıklanınca, kanun yolu yargılamasında ise yargılamanın başlamasına kadar olanaklıdır. Kişisel dava ya açıkça geri alınır ya da yasa gereği geri alınmış sayılır. Yasaya göre kişisel davanın davacısı duruşmaya gelmezse ya da kendisini bir vekille temsil ettirmese, mahkeme emrine karine duruşmalarda hazır bulunmazsa, belirlenmiş süreye uymamanın kişisel davayı geri alma sonucunu doğuracağı bildirilmesine karşın, bu süreye uyulmazsa dava geri alınmış sayılır. Ama bunun için davacıya çağrıya ilişkin bildiri yapılmış olmalı ve süreye uymama, eski duruma getirme istemini haklı kılacak zorlayıcı nedenlerden kaynaklanmış olmamalıdır. Kişisel davanın geri alınması, hukuk davasının geri alınmasından farklı olarak, davalının yani sanığın kabulüne bağlıdır. Savcının sanık lehine açtığı kanun yolu davasını geri alabilmesi için sanığın bunu kabul etmesi gerekir. Kanun yolu yargılamasında karar duruşma ile verilecekse, duruşma başladıktan sonra davanın geri alınması karşı tarafın bunu kabul etmesine bağlıdır. Geri alma davayı sona erdirdiğinden, geri almadan sonra kişisel dava ya da kanun yolu davası yeniden açılmaz.

davanın reddi, açılmış bir davanın, dava koşullarının bulunmaması ya da esasa girildikten sonra yerinde görülmemesi nedeniyle kabul edilmemesi.

Ceza yargılamaları usulünde yalnızca dava koşullarının gerçekleşmemesi durumunda davanın reddi kararı verilir. Bunun bir istisnası ikincil ceza yargılamasıdır. İkincil ceza yargılamasında, örneğin kanun yolu yargılamasında davanın esasının kabul edilmemesi durumunda ret kararı verilir. Hukuk yargılamaları usulünde ise gerek dava koşullarının (dava ehliyeti, kesin hüküm bulunmaması, hukuki menfaat vb) gerçekleşmemesi, gerek yargılama sırasında davanın ileri sürdüğü iddiaların kanıtlanamaması ya da bu iddialardan ileri sürülen hukuksal sonucun çıkarılamaması gibi nedenlerle davanın reddi kararı verilir.

İdari yargılama usulünde ise idari yargı yerinin açılan dava bakımından görevsizliği ya da yetkisizliği, dava ehliyetinin bulunmaması, davada menfaat koşulunun gerçekleşmemiş olması, dava konusu idari işleme karşı yargı yolunun anayasa ve yasayla kapatılmış olması ve zaman aşımı gibi nedenlerle ilk inceleme sonunda, yani "önyargılama" evresinde ret kararı verilebilir. Bunun yanı sıra davanın haklı bir nedene dayanmaması, yani iptal davalarında dava konusu idari işlemin hukuka aykırı olmaması ve tam yargı davalarında da tazmini istenen zararın idarenin sorumluluğuna neden olacak bir nitelikte bulunmaması gibi nedenlerle asıl yargılama sonunda da ret kararı verilebilir.

Davao, Filipinler'de, Mindanao Adasının güneydoğusunda il. Güneyinde, Selebes Denizine açılan Davao Körfezi yer alır.

Açıktaki Samal ve Talikud adalarını da içine alan Davao 8.130 km²'lik alan kaplar. Başlıca ırmakları Libuganon ve Davao, körfeze dökülür. İl ekonomisi büyük ölçüde plantasyon tarımına (abaka, hindistancevizi, kahve) dayanır. II. Dünya Savaşı sırasında abaka üretimi durduysa da ekim büyük ölçeklerde yeniden başlamıştır. Mısır ve pirinç başlıca gıda ürünleridir. Mabini'deki madenlerden altın ve bakır çıkarılır. İç kesimlerdeki dağ sıralarında bulunan ormanlar büyük bir kereste sanayisini besler.

Davao'da ırmak kıyısına kurulmuş bir kontrplak fabrikası, Filipinler
World Photo Service-M. Girmoldi

Mindanao'yu boydan boya aşan bir karayolu Davao del Sur ilindeki Davao kentini Mindanao'nun kuzeybatı kesimine bağlar. İl merkezi Tagum'un yanı sıra Nabunturan kenti ile Mabini ve Panabo limanları öbür yerleşim merkezleridir. Samal Adasındaki Babak ve Peñaplata belediye statüsü olan limanlardır. Samal Adası yakınlarındaki Lananang Burnu, inci yetiştirme tesisleri ve çok çeşitli deniz canlılarıyla ünlüdür. Nüfus (1990) 850.000.

Davao, Filipinler'de Mindanao Adasının güneydoğusunda, Davao del Sur ilinde kent. Davao Irmağının ağzında, Davao Körfezinin yakınında yer alır. Ticaret alanı içinde kalan 50 kadar küçük limanla, Mindanao'nun güneydoğu kesiminin merkezi durumundadır. Açıktaki Samal Adasının oluşturduğu Pakiputan Boğazı, küçük gemilere hizmet veren Santa Ana limanı ve 8 km kadar kuzeye düşen Sasa'daki açık deniz liman tesisleri için bir korunak işlevini görür. Limanlardan adalar arası yolcu taşımacılığının yanı sıra kopra, mısır ve pirinç gibi ürünler de yüklenir. Aynı zamanda uluslararası bir liman olan Davao'dan abaka ihraç edilir.

II. Dünya Savaşı'ndan önce, geniş abaka plantasyonları bulunan bir Japon kolonisi olarak gelişen kent, savaş sırasında bütünüyle yıkıldı. Daha sonra İspanyol, Amerikan ve Müslüman etkilerinin karışımını yansıtan güzel bir mimariyle yeniden inşa edildi. Hindistancevizi bahçeleri ile pirinç tarlaları arasında yayılan 2.212 km²'lik alanıyla dünyanın en geniş kentlerinden biri olmakla birlikte, kentsel bir yapılanmanın görüldüğü merkezi dışında kırsal bir görünüm taşır. Ticari ve yönetsel bir merkez olduğundan büyük bir havalimanı vardır; ayrıca önemli karayollarının üzerindedir. Sanayisi elyaf, dokuma ve kereste gibi ürünleri kapsar. Mindanao Üniversitesi (1946), Davao Filipin Kız Yüksekokulu ve başka yüksekokulları banndırır. Talomo Plajları, Bago İnigo balık üretme tesisleri ve Samal Adasındaki inci tesisleri kentin

yakınında yer alır. Davao Körfezinde yapılan spor amaçlı balıkçılık gözde bir uğraştır. Nüfus (1984 tah.) 179.521.

Davao del Sur, Filipinler'de, Mindanao Adasının güney kesiminde il. Selebes Denizindeki Davao Körfezinin batı kıyısında yer alır. Güneydeki küçük Sarangani Adalarını da içine alan Davao del Sur'un yüzölçümü

6.378 km²'dir. İlin başlıca ticari ürünü hindistancevizi; az miktarda kereste ihraç edilir. Ana yerleşim bölgesi olan Padada Vadisinde il merkezi Digos'un yanı sıra Santa Cruz, Astorga ve Padada kentleri yer alır. Vadide büyük ölçüde mısır ekilir ve işlenir. Davao kenti körfezin kuzeydoğu kıyısında yer alır. Öbür kentler Malalag ve Malita'dır. Nüfus (1980) 1.133.599.

Davao Oriental, Filipinler'de, Mindanao Adasının güneydoğusunda kıyı ili. Büyük bölümü yayla olan ilin doğusunda Filipinler Denizinin oluşturduğu Pujada, Mayo ve Cateel körfezleri vardır. Yüzölçümü 5.164 km²'dir. Güneyde San Agustin Burnunda sona eren ince ve uzun bir yarımada, Davao Körfezinin doğu kıyısını oluşturur. İli Cateel, Caraga ve Casamaan ırmakları akaçlar.

Mindanao'daki en eski sürekli İspanyol yerleşimi ilin doğu kıyısındaki Caraga'dadır. Burada 1591'de bir Cizvit merkezi kuruldu. Mindanao'da 20. yüzyılın ortalarında görülen hızlı nüfus artışı Davao Oriental'i etkilemedi; ilin nüfus yoğunluğu düşük kaldı. Davao Oriental'de tarım büyük ölçüde geçimlik üretime yöneliktir. Pirinç ve mısır üretimi yanında büyük ölçekli hindistancevizi işletmeleri de bulunur. İl merkezi Mati limanı, aynı zamanda bir bölgesel ticaret merkezidir ve Davao del Sur iliyile karayolu bağlantısı vardır. Mati yakınında magnezit cevheri çıkarılır. Öbür kıyı kasabaları arasında Baganga, Cateel ve Manay sayılabilir. Nüfus (1980) 339.931.

davavekili, bazı koşullarla avukatlar gibi dava yürütme yetkisi verilen kişi.

1 Aralık 1939 tarihli ve 3499 sayılı eski Avukatlık Kanunu, bu yasanın yürürlüğe girdiği tarihte davavekilliği ruhsatı olan ve barolara kaydedilmemiş olmakla birlikte meslek çalışmalarını nedeniyle o yerin en yüksek dereceli yargıcının gözetim ve denetimi altında çalışan kimselerin en az beş avukat bulunmayan yerlerde davavekilliğini sürdürmelerini öngörüyordu. 1969 tarihli ve

1136 sayılı Avukatlık Kanunu'nun geçici 13. maddesinde, avukat sayısının beşi geçmesi durumunda bile, daha önce davavekilliği yapmaya hak kazanmış olanların aynı yerde davavekilliği yapma haklarının saklı kalacağı belirtilmiştir. Avukatlık Kanunu yeni davavekilli ruhsatnamesinin verilmesini yasaklamıştır.

davaya müdahale, başkası tarafından açılmış olan bir davaya yasanın öngördüğü koşullar altında katılma.

Hukuk yargılamaları usulünde davaya müdahale iki biçimde olabilir. Birincil katılma (asli müdahale), iki kişi arasında görülmekte olan bir davada üçüncü kişinin, dava konusu hakkın davacı ve davalıdan hiçbirine ait olmadığını ileri sürerek bunlara karşı dava açmasıyla gerçekleşir. Bu tür katılma, yasada öngörülmüş olmayıp Yargıtay kararlarıyla kabul edilmiştir. İkincil katılma (feri müdahale), hakkı ya da borcu, görülmekte olan bir davanın sonucuna bağlı bulunan bir kimsenin bu davada taraflardan birine katılarak ona yardım etmesidir (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu [HMUK] m. 54-58). Müdahale istemi bir dilekçeyle olur. Mahkeme müdahale dilekçesinin suretlerini davanın taraflarına saptayacağı duruşma günüyle birlikte bildirir. Duruşmada taraflar müdahaleye itiraz edebilirler. Mahkemenin müdahale hakkında vereceği karar davayı sonuçlandıran bir karar niteliğinde olmadığından, yalnızca bu karara karşı olmak üzere temyiz yoluna başvurulamaz. Ama esas davada verilen hükümle birlikte müdahaleye ilişkin karara karşı da kanun yolu davası açılabilir. Savcı da derneklerin feshi, evlenmenin butlanı, nesebin reddi, yaş ve ad değiştirme davası gibi davalara müdahale edebilir (HMUK m. 58).

Ceza yargılamaları usulünde suçtan zarar gören kimse, sanık hakkında yapılan ceza kovuşturması sırasında kişisel hak istemiyle kamu davasına ya da kişisel davaya katılabilir. Kamu davasına katılma, yasaya göre soruşturmanın her evresinde olanaklıdır. Katılma kamu davasını durdurmaz. Katılma istemi dilekçeyle ya da zabıt kâtibine yapılan bir sözlü açıklamayla yapılabilir. İstemin kabul edilip edilmemesi, savcının görüşü alındıktan sonra karara bağlanır. Katılmayı isteyen duruşmaya gelmezse, katılma istemi hakkında karar verilmez. Katılma isteminde bulunan kişi, katılmanın reddi yolundaki karara karşı, itiraz kanun yoluna ya da esas hükümle birlikte temyiz kanun yoluna da başvurabilir.

Savcının yasa uyarınca bir kişisel davaya katılmasına "iştirak" denir. Bu durumda kişisel dava kamu davasına dönüşür ve davayı açmış olan kişi müdahil (katılan) durumuna girer.

İdari yargılama usulünde hukuk yargılamaları usulündeki "müdahale"ye ilişkin esaslar uygulanır.

Davel, Jean-Abraham-Daniel (d. Ekim 1670, Morrens - ö. 24 Nisan 1723, Vidy, İsviçre), İsviçreli halk önderi ve Vaud kantonunun halk kahramanı. 1723'te Vaud halkının Bern yönetimine karşı başlattığı ayrılıkçı harekete öncülük etmiştir.

Bern'in 1536'da ilhak ettiği Vaud'da, Bernli yöneticilere karşı öteden beri bir tepki geliyordu. Davel 1723'te muhalefetin önderi durumuna geldi. Tanrı'dan ilham aldığını ve Hristiyanlığı yeniden canlandıracağını öne sürerek, yandaşlarından oluşan bir asker grubuyla 31 Mart 1723'te Vaud'un başkenti Lozan'a girdi ve Vaud'un

bağımsızlığını ilan etmesini istedi. Ama kentin yöneticileri Davel'in bu isteğine uymayı reddederek Davel'i Bernli yöneticilere teslim ettiler.

Hareketin bastırılması üzerine Davel idam edildi. Ama idam sehpasındaki kahramanca tavrıyla çok kişinin hayranlığını kazandı ve Vaud'un bağımsızlık mücadelesinin simgesi oldu. Davel, Vaud halk geleneği içindeki yerini 20. yüzyıla değin korudu.

Davenant, Sir William, D'AVENANT olarak da yazılır (d. 1606, Oxford - ö. 7 Nisan 1668, Londra), İngiliz şair, oyun yazarı ve tiyatro yöneticisi. *The Witts* (1634) adlı komedisi,

Davenant, John Greenhill'in bir yapıtından William Faithorne'un yaptığı oymabaskı, 1672

British Museum Londra fotoğraf J.R. Freeman & Co Ltd

The Temple of Love (Aşk Tapınağı), *Britannia Triumphans* ve *Luminalia* adlı maskarı ve *Madagascar* (1638) adlı şiir kitabının kazandığı başarı üzerine başşair (*poet laureate*) olmuştur.

Söylentilere göre Shakespeare, Davenant'ın vaftiz babası, belki de gerçek babasıydı. Davenant 1622'de, Londra'da sövalye olmak üzere eğitime başladı; daha sonra da, saray çevrelerinde Lord Brooke adıyla tanınan ünlü edebiyatçı Fulke Greville'in hizmetine girdi. Bu sırada, yaklaşık 1629'da sahnelenen *Albino* gibi intikam trajedileri ve *The Colonel* (Albay) gibi trajikomediler yazmaya başladı. Kara Avrupa'daki savaşlara katıldıktan sonra çekici, pervasız kişiliği, oyunları ve özel günler için yazılmış şiirleriyle Kraliçe Henrietta Maria'nın dikkatini çekti. 1638'de başşairliğe getirildi.

1641'de yaşamını tehlikeye atarak ordu içindeki başarısı bir komploya karıştı. 1642'de İç Savaş çıkınca tiyatro kurmak üzere saraydan aldığı izin belgesi geçerliliğini yitirdi. Kral I. Charles, 1643'te Manş Denizinden karşıya malzeme taşıması karşılığında Davenant'a "sir" unvanı verdi. Davenant, Paris'te sürgünde bulunan Stuart hanedanının yanına gittikten sonra, 1.700 dörtlükten oluşan, ama tamamlanamayan lirik şiiri *Gondibert*'i (1651) yazmaya başladı. Amerika'daki kralcılarının yardımına giderken yolda yakalandı ve 1654'e değin Londra Kulesi'nde hapsedildi.

Cromwell'in yasakladığı tiyatro oyunlarını yeniden canlandırma çabası 1656'da sahnelenen *The first day's Entertainment* (İlk Günü Eğlencesi) ile başladı; bu oyun daha sonra *Declamations and Musick* (Hitabet ve Müzik) adıyla oynandı ve yazının İngiltere'de ilk kez saray dışında oynanmak üzere bir opera yazmasını sağladı. 1656'da sahnelenen *The Siege of Rhodes Made a Representation by the Art of Prospective in Scenes, And the Story Sung in Recitative Musick* (Sahnede Görünüm Sanatı ve Öykünün

Resitatif Müzikle Söylenmesiyle Rodos Kuşatması Gösterisi) adlı operasında ilk kez dekor olarak resimli panolar kullandı ve bir şarkıcı-oyuncu kadını sahneye çıkardı. 1660'ta, Restorasyon sonrasında, yeni oyuncu toplulukları kurmak için izin belgesi elde etti ve Lincoln's Inn Fields'de yeni York Dükü Tiyatrosu'nu kurdu. Bu tiyatro için birçok oyun yazdı ve uyarladı, ayrıca yapımcılık ve yönetmenlik görevlerini üstlendi. Bu izin daha sonra Covent Garden'a devredildi. Davenant 1667'de, şair John Dryden'la birlikte Shakespeare'in *The Tempest* (*Fırtına*) adlı oyununu uyarladı.

Davenport, ABD'de, Iowa eyaletinin doğusunda, Scott ilinin yönetim merkezi (1837) kent. Mississippi Irmağının kuzey kıyısında yer alır. "Dördüz Kentler" (*Quad Cities*) denen kentsel yerleşim kompleksinin en büyük kentidir. Kompleksin öbür kentleri ırmağın karşı kıyısında, Illinois'da yer alan Moline, East Moline ve Rock Island'dır. Bugün park olarak kullanılan Credit Adası, 1812 Savaşı sırasında çarpışmalara sahne olmuştur. Rock Island'daki Armstrong Kalesi 1816'da inşa edildi. Oskosh ve ardından Morgan olarak anılan yöreyi Kara Atmaca Antlaşmasıyla (1832) ele geçiren Antoine LeClaire, daha sonra burayı Albay George Davenport'un başında olduğu bir kürk şirketine sattı. Mississippi Irmağı üzerindeki ilk demiryolu köprüsü 1856'da burada yapıldı. Hem ırmağın, hem demiryolu ulaşımının gelişmesi, kentin bir ticaret merkezi olarak büyümesini sağladı. Günümüzde başlıca sanayi ürünleri arasında tarım makineleri, giyim eşyası ve gıda maddeleri sayılabilir.

Palmer Kiropraksi Yüksekokulu'nu 1895'te kiropraksi (masajla tedavi) yöntemini ortaya atan D. D. Palmer kurmuştur. Öteki önemli eğitim kuruluşları Marycrest College (1939), St. Ambrose College (1882) ve Palmer Junior College'dır (1965). Davenport Belediyesi Sanat Galerisi'nde Grant Wood'un resimlerinden oluşan ilginç bir koleksiyon bulunur. Nüfus (1990) kent, 95.333; Davenport-Rock Island-Moline metropoliten alanı, 350.861.

Davenport, Charles Benedict (d. 1 Haziran 1866, Stamford, Connecticut - ö. 18 Şubat 1944, Cold Spring Harbor, New York, ABD), öjenik ve kalıtım konularındaki katkılarının yanı sıra biyoloji araştırmalarında istatistik yöntemlerinin kullanılmasına öncülük etmiş olan ABD'li zooloji uzmanı.

Davenport, 1892'de Harvard Üniversitesi'nde zooloji doktorasını tamamlayarak 1899'a değin aynı üniversitede öğretimi üyeliği yaptı. Daha sonra Chicago Üniversitesi'ne geçerek, 1901-04 arasında zooloji müzesinin yöneticiliğini üstlendi. 1904-34 arasında New York eyaletindeki Cold Spring Harbor'da bulunan Deneysel Evrim Merkezi'nin genetik bölümünü yönetti; ayrıca 1910'da bu kuruma bağlı Öjenik Kayıt Bürosu'nu kurarak 1934'e değin yöneticiliğini yaptı.

Davenport, Harvard Üniversitesi'nde deneysel morfoloji dersleri verdiği yıllarda, nüfus araştırmalarında ilk kez istatistik yöntemlerini kullandı. 1902'de özellikle tavuk ve kanaryalar üzerinde yaptığı çaprazlama deneylerine dayanarak, yüzyılın başında yeniden keşfedilen Mendel'in kalıtım kuramlarının doğruluğunu ilk kabul edenlerden biri oldu. *Heredity in Relation to Eugenics* (1911; Öjenik Bağlamında Kalıtım) adlı yapıtında, genetik ilkelerini uygulayarak insan soyunun ıslah edilebileceğini öne sürdü.

Davenport'un öbür önemli yapıtları arasında *Statistical Methods with Special Reference to Biological Variation* (1899; Özellikle Biyolojik Değişikliklere Uygulanabilen İstatistik Yöntemleri), *Eugenics* (1910, Öjenik) ve *Body Build and Its Inheritance* (1923; Vücudun Yapısı ve Kalıtsal Özellikleri) sayılabilir.

Davenport, John (d. Nisan 1597, Coventry, Warwickshire, İngiltere - ö. 13 Mart 1670, Boston, Massachusetts, ABD), New Haven Kolonisi'nin kurucularından olan Püriten din adamı.

İngiltere'da Oxford'da öğrenim gördükten sonra Londra'daki St. Stephens Kilisesi papazlığına seçildi. Püritenlere Felemenk'te İngiltere'dekinden daha ilımlı davrandığı için 1633'te oraya yerleşti ve Amsterdam'daki İngiliz Kilisesi'nde görev yapmaya başladı. Ama Felemenkli din görevlileriyle anlaşmazlığa düşen Davenport, çocukluk arkadaşı Theophilus Eaton ve İngiltere'deki yandaşlarıyla birlikte 1637'de Amerika'ya gitmek üzere yola çıktı. Grup hazırda Boston'a ulaşırsa da buradan da ayrılmaya karar verdi. Nisan 1638'de Connecticut'taki New Haven'da (Quinnipiac) bir koloni kuruldu ve Davenport, New Haven kilisesinin papazı oldu. Kilise ile sivil yönetimin yakın ilişkisi içinde bulunduğu yeni koloninin özgür yurttaşları Eaton'ı vali seçtiler.

New Haven'ın hem yönetsel, hem de kilise işlerinde önemli rol oynayan Davenport, 1661'de I. Charles'ın idam kararına katılan iki yargıca (William Goffe ve Edward Whalley) yerleşim bölgesinde sığınma izni verdi. New Haven ve Connecticut kolonilerinin birleşmesini ısrarla savunan Davenport, bu çabaları sonuçsuz kalınca 1667'de Boston'daki Birinci Kilise'nin papazı olması için yapılan çağrısı kabul etti. Ama vaftiz oldukları halde bilingli bir deneyimle Hristiyanlığı benimsediklerini kanıtlamamış olanların çocuklarının vaftiz edilmesine karşı çıktığı için, bazı kilise üyeleri Davenport'un bu göreve atanmasına tepki gösterdi. Davenport ancak Aralık 1668'de görevine başlayabildi.

Davenport, Thomas (d. 9 Temmuz 1802, Williamstown, Vermont - ö. 6 Temmuz 1851, Salisbury, Vermont, ABD), ticari açıdan başarıya ulaşan ilk elektrik motorunu geliştiren ABD'li mucit. Buluşundan, geliştirdiği öteki donanımlarda güç kaynağı olarak yararlanmıştır.

Vermont'taki Brandon'da demircilik yapan Davenport, 1831'de elektromagnetizma deneyler yapmaya başladı ve üç yıl sonra ilk elektrik motorunu geliştirdi. Bir yıl sonra da elektrik motorunu kullanarak küçük bir arabayı raylar üzerinde hareket ettirmeyi başardı. 1837'de "Makinelerin magnetizma ve elektromagnetizmle işletilmesi üzerine geliştirmeler" patentini aldı.

Davenport seramiği, 1793-1887 arasında İngiltere'de Staffordshire'da Longportlu John Davenport'un ürettiği krem sırlı seramik. Ayrıca bak. krem sırlı seramik.

Daventry, İngiltere'nin Northamptonshire ilinde ilçe. Yüzölçümü 666 km²'dir. Verimli olan toprakları dalgali bir görünümündedir. Toplam 70'ten fazla bucağıyla büyük ölçüde kırsaldır. İlçenin ortasında yer alan tarihsel Daventry kasabası I. Charles'ın Iç Savaş sırasında Naseby Çarpışması'ndan (14 Haziran 1645) önceki karargâhıydı. 1925'te BBC'nin Daventry kasabasının doğusundaki Borough Tepesinde güçlü bir uzun dalga verici istasyonu kurmasının ardından kasaba uluslararası önemde bir radyo merkezi oldu.

Borough Tepesinde Antik Çağda yapılmış toprak kaplar da bulunmuştur. Pythley tilki avı merkezinin bulunduğu ilçeye çok sayıda avcı ve balıkçı gelir. Daventry kasabasındaki başlıca etkinlikler ayakkabı ve çizme yapımı ve rulman üretimidir. Nüfus (1981 geç.) kasaba, 16.178; (1982 tah.) ilçe, 58.600.

David, Panama'nın batısındaki Chiriqui ilinin merkezi kent. David Irmağı üzerindeki kentin çevresi meyve ağaçlarıyla kaplıdır. Panama'nın dördüncü büyük kenti ve önemli bir ticaret merkezidir. Büyük Okyanus kıyısındaki Chiriqui Körfezinde yer alan Puerto Armuelles ile Pedregal gibi limanlarla ve Enrique Malek Havalimanı'yla bağlantısı vardır. Kentteki başlıca sanayiler et paketleme, besin işleme (şeker, kahve ve kakao), içki imalatı ve sepilemidir. David'de yapılan semer ve koşum takımları da ünlüdür 1738'de altın arayıcılarından uğradığı bir kamp olarak kurulan kentte, sömürge dönemi geleneklerinin çoğu günümüzde de korunmaktadır. San José Kilisesi'nde, Yerli saldırılarına karşı savunma amacıyla yapılmış ayrı bir çan kulesi bulunmaktadır. Nüfus (1990 geç.) 65.635.

David I (d. y. 1082 - ö. 24 Mayıs 1153, Carlisle, Cumberland, İngiltere), 1124'te tahta çıkan güçlü İskoç kralı. Krallığın tarihinde önemli rol oynayan Norman soyunun İskoçya'ya yerleşmesine izin vermiş. İskoç Kilisesi'ni kara Avrupa'sı ile

David I, Kelso Abbey'de bulunmuş bir belgedeki desenden ayrıntı, 1159; İskoçya Ulusal Kütüphanesi
The Duke of Roxburgh

İngiltere'deki uygulamalara göre yeniden düzenlenmiş ve başta Cistercium keşişleri ile Augustinuscular için olmak üzere birçok dinsel cemaat kurmuştur.

David, İskoç kralı III. Malcolm Canmore ile Kraliçe Margaret'in (sonradan Azize Margaret) altı oğlunun en küçüğüydü. Çocukluğu çoğunlukla eniştesi İngiltere kralı I. Henry'nin sarayında geçti. 1113'te Northumbria kontu Waltheof'un kızlarından biriyle evlenerek Huntingdon kontu oldu; bu kontlukla birlikte Northamptonshire'da da geniş topraklar elde etti. Anglonormanların yardımıyla, 1107'de İskoç kralı olan ağabeyi I. Alexander'dan Cumbria, Strathclyde ve Lothian'ın bir bölümünü yönetme hakkını elde etti. Nisan 1124'te de Alexander'ın ölümü üzerine İskoç kralı oldu.

David, tahta çıktıktan sonra, yegeni Kutsal Roma-Germen imparatoriçesi Mathilde'i (ö. 1167) İngiltere kralının vârisi olarak tanıdı. Henry'nin ardından Stephen İngiltere kralı olunca, David hem Mathilde'e yardım etmek, hem de Northumberland'ı ele geçirmek umuduyla yeni krala karşı

savaşa girdi. 1136'daki kısa barış süresinin sonunda Cumberland David'e, Huntingdon da oğlu Kont Henry'ye bırakıldı. Ama David bir süre sonra yeniden Mathilde'in hak iddiası için savaşılmaya başladı ve 22 Ağustos 1138'de Yorkshire (Northallerton) yakınlarında yapılan Standard Çarpışması'nda yenilgiye uğradı. Bunun üzerine David ve Stephen arasında yeniden barış yapıldı; Stephen 1139'da Northumberland'ı İngiltere'nin bir *siefi* olarak David'in oğlu Kont Henry'ye bıraktı. 1141'de Stephen'a karşı Mathilde'in safında yeniden savaşa giren David, 1149'da Mathilde'in oğlu Henry Plantagenet'ye (sonradan II Henry), Northumberland'daki haklarını tanıdığı için "sir" unvanı verdi.

İskoçya'da merkezi bir yönetim kuran David, İskoç tahtı adına ilk sikkayı bastırdı. Ayrıca, çevrelerinde Edinburgh, Stirling, Berwick, Roxburgh ve Perth gibi ilk İskoç kasabalarının geliştiği kaleleri yaptırdı, var olanları onarttı. Cumbria hükümdarı olduğu sırada Normanları hizmetine aldı. Krallığı sırasında da çok sayıda Norman ailesi İskoçya'ya yerleşip eski soylu İskoç ailelerinin üyeleriyle evlenerek önemli aileler kurdu. 1066'daki Norman istilası sırasında Fransa'nın kuzeyinden İngiltere'ye gelen ve David'in krallığı döneminde İskoçya'ya yerleşen bu ailelerin başında Bruce, Stewart, Comyn ve Oliphant'lar geliyordu. David, bu ailelere ve Fransızca konuşan oteki göçmenlere, İngiltere'de Norman istilasının başından beri yapıldığı gibi, belirli askeri hizmetler ya da para yardımı karşılığında toprak verdi.

David II (d. 5 Mart 1324, Dunfermline, Fife - ö. 22 Şubat 1371, Edinburgh, İskoçya), 1329'da tahta çıkan, ama hükümdarlık döneminin 18 yılını sürgünde ya da hapistede geçiren İskoç kralı. Tahtta bulunduğu dönem boyunca İngiltere'ye karşı aralıksızla girilen savaşlar sonucunda, krallık gücünü yitirirken baronların nüfuzu artmıştır.

17 Temmuz 1328'de henüz dört yaşındayken, İngiltere ile İskoçya arasında Northampton'da imzalanmış olan barış anlaşması uyarınca, İngiltere kralı III. Edward'ın kız kardeşi Joanna ile evlendi. 7 Temmuz 1329'da babası I. Robert Bruce'un yerine geçerek İskoçya kralı oldu. İngiltere kralı III. Edward, 1332'den sonra İskoçya'da naipliği üstlenen Sir Archibald Douglas'ı 19 Temmuz 1333'te Northumberland'daki Halidon Hill'de yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine, III. Edward'ın İskoçya tahtı üzerinde hak iddia eden vasallarından Edward de Balliol, İskoçya'nın fiili kralı oldu. David, 1334'te Fransa'ya sürgüne gönderildi ve orada Kral VI. Philippe tarafından çok iyi karşılandı. 1339-40 yıllarında Kral Philippe'in III. Edward'a karşı giriştiği başarısız savaşlara David de katıldı. David 1341'de İskoçya'ya dönme olanakları bulduysa da, İngiltere'ye karşı başarısız bazı saldırılar düzenlemenin dışında kral olarak bir varlık gösteremedi. İngilizlerin elinde bulunan Calais, Fransızlarca kuşatıldığı sırada David, Philippe adına giriştiği bir saldırıda yenilerek yaralandı ve Durham'daki Neville's Cross'ta tutsak düştü (17 Ekim 1346).

İngilizlerin elinde bir süre tutsak kalan David, gerekli fidyenin ödeneceği yolunda verilen söz üzerine 1357'de serbest bırakıldı. Ama sonradan bu fidenin, İskoçya hükümetinin ödeme gücünü aştığı anlaşıldı. 1363'te David, artık iyi ilişkiler içinde olduğu Edward'a, fidyeden vazgeçilmesi karşılığında onun oğullarından birinin İskoçya

tahtına çıkmasını önerdi. Bu öneri, o sırada tahtın yasal vârisi olan yeğenin (sonradan II. Robert) kendisine düşman olmasına yol açtı; ayrıca İskoçya Parlamentosu'na da reddedildi. Savurganca para harcaması yüzünden yaşamının son yıllarında David'in muhalifleri daha da çoğaldı.

David (AZİZ). Galsceda DEWI (d. y. 520, Saint Bride's Koyu yakınları, Pembrokeshire - ö. y. 600, Menevia, Galler; yortu günü, 1 Mart), Galler'in koruyucu azizi.

Yaşamıyla ilgili pek az bilgi vardır. Galli bilgin Rhygyfarch'in 1090 tarihli yazılarına göre, David'in annesi Azize Non, babası da Non'a tecavüz eden kabile reisi Sant'tu. David, Cardigan'daki Henfynyw'de öğrenim gördükten sonra, Pelagiusçu sapmayı bastırmak üzere Cardigan'da toplanan Llanddewi-Brefi Sinodu'nda önemli rol üstlendi. Daha sonra Monmouthshire'daki Caerleon-on-Usk'da toplanan ve bütün İngiltere'de Pelagiusçu sapmaya son veren Zafer Sinodu'na da başkanlık etti.

David, kilise yönetimini de Caerleon'dan Mynyw'ye taşıdı. Mynyw St. David's adıyla bugün de Galler'in batı kesimindeki kilise merkezidir. Güney Galler'de de çok sayıda kilise kuran David'in adıyla anılan 50'yi aşkın kilise vardır. St. David's'deki katedral ise ünlü bir hac yeridir. David'i azizler listesine Papa II. Calixtus'un (y. 1120) aldığı savı henüz kanıtlanmamıştır.

David AP GRUFFUDD (ö. Ekim 1283, Shrewsbury, Salop, İngiltere), Kuzey Galler'deki Gwynedd'in Gal kökenli son prensi. İngiliz yönetimine karşı büyük bir ayaklanma başlatmış ve ölümünden sonra Galler tümüyle İngilizlerin eline geçmiştir.

David'in büyükbabası Llywelyn ap Iorwerth, Gwynedd'i Galler'in merkezi haline getirmişti. David, kardeşi Llywelyn ap Gruffudd'un 1255'te tek başına Gwynedd prensi olmasını önleyemeyince, Llywelyn'in İngiliz kralları, III. Henry (hd 1216-72) ve I. Edward'a (hd 1272-1307) karşı giriştiği savaşlarda da ona muhalefet etmeyi sürdürdü. I. Edward, David'in Llywelyn'e karşı sürdürdüğü mücadeleyi ödüllendirmek için 1277'de ona Galler bölgesinin kuzeydoğusundaki toprakları bağışladı. Bununla birlikte, David İngilizlerin komşu topraklardaki baskıcı yönetimine duyduğu tepkiyle 22 Mart 1282'de İngilizlerin Hawarden'deki (Clwyd) garnizonuna saldırdı. Llywelyn'in Aralık 1282'de İngiliz kuvvetleri tarafından öldürülmesi üzerine Gwynedd prensi olan David, İngilizlere karşı direnişini Haziran 1283'e değin sürdürdü. Bu tarihte ihanete uğrayarak yakalandı ve işkence edilerek öldürüldü. David, Galler prensi unvanını taşıyan son Gal kökenli prensir.

David AP LLYWELYN (d. y. 1208 - ö. 25 Şubat 1246, Aber, Gwynedd, Galler), Kuzey Galler'deki Gwynedd'i 1240'tan 1246'ya değin yöneten Gal prensi.

Gwynedd'i Galler'in merkezi haline getiren Llywelyn ap Iorwerth ile İngiltere kralı John'un (hd 1199-1216) gayrimişru kızı Joan'ın oğludur. Llywelyn'in David'i kendine vâris seçmiş olmasına karşın, üvey kardeşi Gruffudd buna karşı çıktı. David, yaşlı kralın hastalığı sırasında Gruffudd'u tutuklayarak hapsedi (1239) ve Llywelyn'in Nisan 1240'ta ölümü üzerine tahta çıktı. İngiltere kralı III. Henry Ağustos 1241'de David'i topraklarının bir bölümünü İngilizlere vermeye ve Gruffudd'u kendisine teslim etmeye zorladı. Henry, zamanı geldiğinde Gruffudd'u serbest bırakarak David'e karşı

harekete geçirmeyi tasarlıyordu. Ama Gruffudd 1244'te Londra Kulesi'nden kaçmaya çalışırken boynunu kırdı ve öldü. Böylelikle rakibinden kurtulan David, kendini Galler prensi ilan ederek bu unvanı alan ilk Gal kökenli hükümdar oldu ve Henry'ye karşı savaş açtı. Çarpışmalar sürerken hastalandı ve öldü. Ardında vâris bırakmadığından Gwynedd'i, 1283'te Galler İngilizler'in eline geçinceye değin Gruffudd'un oğulları yönetti.

David, Félicien-César (d. 13 Nisan 1810, Cadenet - ö. 29 Ağustos 1876, Saint-Germain-en-Laye, Fransa), yapıtlarıyla müzikte Fransız romantizminin önemli niteliklerinden biri olan Doğu egzotizmine yöneliş başlatan besteci.

1829'da Aix-en-Provence'taki Saint-Sauveur Katedrali'nin müzik yönetmenliğini yaptı. 1830'da Paris Konservatuarı'nda öğrenim gördü. Ertesi yıl aralarına katıldığı Saint-Simoncuların başta gelen sanatçısı oldu ve törenleri için ezgiler besteledi. 1833-35 arasında Ortadoğu'da bu topluluğun öğretilerini yaymak için dolaştı.

David'in geç dönem bestelerinde Kudüs, Kahire ve Suriye'de dinlediği müziğin etkileri görülür. 1844'te "senfonik od" diye tanımladığı *Le Désert*'i (Çöl) besteledi. Operaya çok yakın bir oratoryoya benzeyen, Arap melodileriyle örülmüş, zengin çağışımalar yapan bu yapıt büyük başarı kazandı. David'in beş operasından biri olan *Lalla Roukh* (1862) 40 yıl boyunca çok sevilen bir sahne yapıtı oldu. David ayrıca çeşitli senfonik odlar, şarkılar ve oda müziği parçaları da besteledi. Berlioz ve Saint-Saëns'in çok değer verdikleri müziği, Bizet'nin *Cemile*, Delibes'in *Lakmé*, Verdi'nin *Aida* gibi romantik dönem operalarında görülen Doğu'ya yönelişin ilk örneğini oluşturmuştur.

Dávid, Ferenc, Latince FRANCISCUS DAVIDIS (d. 1510, Kolozsvár, Transilvanya - ö. 15 Kasım 1579, Deva, Valahya), Macaristan'da dinsel hoşgörünün gelişmesinde etkili olan Üniteren din adamı.

Dávid önce Katolikliği, ardından da Lutherçiliği reddettikten sonra 1566'da Kolozs-

çikanların merkezi durumuna getirdi. Sarayda Üniterenliği yaydı, Transilvanya Meclisi'nin (*Diet*) çıkardığı Torda Fermanı (1568) ile Üniterenliğe devletin hoşgörüsünü sağladı.

1571'de Zsigmond'un ölümü üzerine tahta çıkan Katolik István Báthory (sonradan Polonya kralı Stefan Batory) Üniterenlere karşı bir kıyım başlatınca, Dávid de İsa'ya hiçbir biçimde tapınılmaması gerektiğini savunmaya başladı. Bu görüşe karşı çıkan Blandrata, Báthory'nin yanında yer alarak Üniteren ilahiyatçı Faustus Socinus'un da yardımıyla Dávid'i ılımlı bir çizgiye çekmeye çalıştı. Ama bütün uzlaştırma çabaları başarısızlığa uğradı ve Dávid'i destekleyenler Eski Üniterenler adıyla, Blandrata'nın Yeni Üniterenler grubunun karşısında yer aldı.

Dávid'e yöneltilen suçlamalardan biri, Hristiyanlığı Yahudiliğe dönüştürücü eğilimler taşımasıydı. Dávid'in İsa'ya tapınmayı reddetmesi ile Yahudilerin İsa'yı Mesih saymaması arasında benzerlik kuruluyordu. 1579'da küfür suçuyla yargılanan Dávid ömür boyu hapse mahkûm edildi ve aynı yıl hapiste öldü. İsa'ya tapınma geleneği 19. yüzyıla değin Üniteren kiliselerinde de geçerliğini korudu.

Dávid'in Latince ve Macarca kaleme aldığı pek çok yapıt arasında vaazlar ve kateşizmler ile *De non invocando Jesu Christo in precibus sacris* (İsa Mesih'e Dua Edilmemesi Üzerine) ve Üçleme öğretisine karşı önemli bir çalışma olan *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti* (1567; Baba Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruhun Yanlış ve Doğru Birliği Üzerine) sayılabilir.

David, Gerard (d. y. 1460, Oudewater - ö. 13 Ağustos 1523, Brugge, Felemenk), Brugge okulunun son büyük ressamı.

Brugge'a gitmeden önce Haarlem'de A. van Ouwater'in yönetimi altında çalıştığı ve ilk dönem üslubunu burada geliştirdiği sanılır. 1484'te girdiği Brugge'deki Aziz Luka Loncası'nın 1501'de başkanı oldu. İlk yapıtlarından "Çarmıhta İsa" (1480, Ulusal Galerî, Londra) ve "İsa'nın Doğumu" (Güzel Sanatlar Müzesi, Budapeşte), Ouwater ve Geertgen tot Sint Jans'ın temsil ettikleri

"Meryem ve Çocuk İsa, Azizler ve Bağışçısıyla Birlikte", Gerard David'in yaptığı bir pano resmi, y. 1505; Ulusal Galerî, Londra
National Gallery, Londra. Fotoğraf: J.R. Freeman & Co Ltd

vâr'daki Kalvenci cemaatin piskoposu oldu ve Üniteren Macar kralı János Zsigmond'un yanına saray rahibi olarak girdi. 1567'den önce saray hekimi Georgius Blandrata'nın(*) etkisiyle Üniterenliği benimsedi ve Üçleme öğretisine karşı Tanrı'nın birliğini savunmaya başladı. Kolozsvâr'daki Büyük Kilise'yi, Üçleme öğretisine karşı

Haarlem geleneğini yansıtmakla birlikte, David'in üstün renkçilik anlayışının belirtilerini de taşır. David, Brugge'da van Eyck, Rogier van der Weyden, Hugo van der Goes gibi sanatçıların başyapıtlarını inceledi ve Hans Memling'in etkisi altına girdi. "Madonna Triptiği" (y. 1495-98, Louvre Müzesi, Paris) ve "Madonna Tahtta Melek-

lerle Birlikte" (Darmstadt) bu döneminin ürünleridir. Ama David asıl ününü "Kambyzes'in Yargısı" (1498), "İsa'nın Vaftiz Edilmesi" (y. 1502-07, Brugge), "Meryem ve Çocuk İsa, Azizler ve Bağışçıyla Birlikte" (y. 1505, Ulusal Galerî, Londra), "Meryem'e Müjde" (Metropolitan Sanat Müzesi, New York) ve "Madonna Melekler ve Azizlerle Birlikte" (1509, Güzel Sanatlar Müzesi, Rouen) gibi altar panolarıyla kazandı. Işık, hacim ve mekânın ustalıklı ele alındığı bu son derece ağırbaşlı, ama zengin renkli resimler David'in olgunluk döneminin ürünleridir. İki parçadan oluşan "Kambyzes'in Yargısı" panosu, aski çelenkler ve çıplak çocuk figürleri (*putto*) gibi İtalyan Rönesansı'na özgü öğelerin Flaman resminde ilk kez kullanıldığı örneklerdendir. David'in Anvers'te, kutsal temaları daha insancıl ve içten bir yaklaşımla ele alan Quentin Massys'in resimlerindeki hareket ve canlılıktan etkilenerek gerçekleştirdiği "İsa'nın Çarmıhtan İndirilmesi" (y. 1515, Ulusal Galerî, Londra) ve "İsa'nın Çarmıha Gerilmesi" (y. 1510-15, Cenova) adlı yapıtları uyandırdıkları dramatik hareketlilik duygusuyla dikkati çekerler.

Uzmanlar David'in seçmeci (eklektik) ve özellikle de bilinçli olarak uyguladığı arkaik yaklaşımla neyi amaçladığı konusunda anlaşamamaktadır. Bazılarına göre David düş gücünün eksikliği nedeniyle giderek yok olan Brugge sanatını yeniden canlandırmak için eski ustalara yakınlaşmak gereğini duymuştur. Bazılarına onu, yeniliklerini Felemenk okulunun kurucularının başarılarına dayandırmaya çalışan ilerici bir sanatçı olarak görürler.

David, Jacques-Louis (d. 30 Ağustos 1748, Paris - ö. 29 Aralık 1825, Brüksel), 18. yüzyılın sonlarında, rokoko üslubuna karşı bir tepki biçiminde oluşan yeni-klasik

mier'nin Portresi"nde (1800, Louvre Müzesi, Paris) görüldüğü gibi aynı zamanda usta bir portreciydi.

Gençliği ve yetişmesi. David, Pompei ve Herculeum'da yeni kazıların başladığı ve Antik Çağa dönüşün özendirildiği bir yılda doğmuştu. Küçük, ama başarılı bir kumaş tüccarı olan David'in babası 1757'de bir düelloda öldürüldü. David iki amcası tarafından, pek de şefkat görmeden büyütüldü. Klasik edebiyat yapıtlarını öğrendi, bir çizim kursuna devam etti, ardından tarihsel konular ressamı Joseph-Marie Vien'in atölyesine verildi. Vien yeni gelişmekte olan Yunan-Roma beğenisi doğrultusunda ürünler veriyor, ama yüzyılın başlarında moda olan hafif duygusalıkle erotizmden de tümüyle vazgeçmiyordu. Yeteneği giderek gelişen David, 18 yaşındayken Kraliyet Resim ve Heykel Akademisi'ne girdi. Resmî yarışmalarda dört kez başarısızlığa uğradı. İntihar girişiminde bulunduğu umutsuz bir dönemin ardından, 1774'te "Antiochos ve Stratonike" (Güzel Sanatlar Yüksekokulu, Paris) adlı yapıtıyla Roma Ödülü'nü kazandı. Bu yapıt onun bu aşamada, aile dostları ressam François Boucher'nin rokoko üslubundan az da olsa etkilendiğini gösterir.

David İtalya'da, koyu tonların egemen olduğu 17. yüzyıl Bologna okulundan, Nicholas Poussin'in ağırbaşlı klasik üslubundan ve Caravaggio'nun dramatik gerçekçiliğinden etkilendi. Her üç eğilimi de özümsemekle birlikte, Caravaggio'nun izleyicilerinin kullandıkları güçlü ışık-gölge karşıtlığına belirgin bir düşünlük duyuyordu. Fransa'dan ayrılırken "Antik sanat benim kanıma giremeyecek kadar cansız..." demişti. Bir süre bu sözlerine bağlı kaldıysa da, Roma'da Alman ressam Anton Raphael Mengs ve sanat tarihçisi Johann Joachim Winckelmann'ın geliştirdikleri yeni-klasik öğretilerle ilgilenmeye başladı. Antik Çağa dönüşle tutkuyla bağlı olan genç Fransız heykeltıraş Quatremère de Quincy'le birlikte Herculeum kalıntılarını, Paestum'daki Dor tapınaklarını ve Napoli'deki Pompei koleksiyonlarını gezdi.

Ön kazanması: 1780-94. 1780'de Paris'e döndü. Orada tamamladığı "Belisarius Dilenirken" (Wicar Müzesi, Lille) adlı yapıtında, Antik Çağa soylu duygusal bir yaklaşım ile Poussin'i anımsatan resimsel bir tekniği birleştirdi. 1782'de görünüşte sade, ama bir hayli renkli bir kişiliği olan Marguerite Pécoule ile evlendi. Varlıklı bir müteahhit olan Marguerite'in babası aynı zamanda Louvre'un yapımının gözetiminden de sorumluydu. David evlendikten sonra hızla yükseldi. "Hektor'a Yas Tutan Andromakhe" (1783, Louvre Müzesi, Paris) adlı yapıtında derin keder duygusunu yansıtmakta gösterdiği başarı ve ressamca ustalık, onun 1784'te Kraliyet Akademisi'ne seçilmesini sağladı. Aynı yıl, Corneille'in *Horace* (Horatius) adlı oyununun Paris'teki sahnelenişinden esinlenilerek ismarlanan resmi tamamlamak üzere eşi ve atölyesindeki yardımcılarıyla birlikte Roma'ya gitti. Sonuç, oyunla hiçbir ilişkisi olmayan "Horatius Kardeşlerin Yemini"ydi (Louvre Müzesi, Paris). David resimde bu üç kardeşin, Alba ile savaşan Roma'nın zaferini kesinleştirmek için babalarına canlarını feda etmeyi önerdikleri, yalın bir yüreklilikle yüklü, görkemli anı betimlemişti. Resme egemen olan güçlü dış çizgiler, çıplak kubik mekân, donuk renkler, friz benzeri kompozisyon ve berrak ışık gibi resimsel öğeler, işlediği konu kadar rokokoya ters düşüyordu. İlk kez David'in Roma'daki atölyesinde, ardından da Fransa'ya dönüşünü izleyen 1785 Salon Sergisi'nde gösterilen resim büyük bir olay yarattı ve yeni-klasik teriminin henüz

kullanılmadığı bir dönemde Avrupa'yı, süregelen zarif kıvrımlardan ve yatak odası temasından kurtaracak yeni bir sanatsal canlanışın bildirgesi sayıldı. Bu amaçla yapılmış olmamasına karşın giderek yozlaşmış, köhne bir aristokrasinin sonunu, cumhuriyetçi Roma'ya atfedilen katı ve yurtsever ahlak değerlerinin yeniden canlanışını simgeler oldu.

David bir kültür kahramanı haline geldi; hatta bazı çevrelerde bir mesih gibi görüldü. Ahlak dersi veren "Sokrates'in Ölümü" (1787, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), arkeolojik açıdan ilginç "Paris'le Helena'nın Aşkı" (1788, Louvre Müzesi, Paris) ve kendini feda konusunu işleyen "Lictorlar Brutus'a Oğullarının Cesedini Getiriyor" (1789, Louvre Müzesi, Paris) adlı yapıtlarıyla ünü daha da arttı. "Brutus" sergilendiği sırada Fransız Devrimi başlamıştı. İhanet içindeki oğullarını ölüme mahkûm eden yurtsever Roma konsülünün konuyu aldığı bu resim umulmadık bir siyasal anlam kazandı. Romalıların günlük yaşamının betimlendiği varsayılan resmin beklenmedik bir başka etkisi daha oldu ve David uzun bir süre Fransız modasını yönlendiren kişi durumuna geldi. Evler Roma eşyalarının taklitleriyle döşendi; erkekler saçlarını Roma'da olduğu gibi kısa kestirirken, kadınlar da Brutus'un kızlarının giysilerini ve saç biçimlerini örnek aldılar.

Devrim'in ilk yıllarında David, Robespierre'in önderliğini yaptığı Jakobenlere katıldı ve kendini siyasal bir davaya adanmış sanatçıya örnek oluşturdı. 1792'de XVI. Louis'nin idamının oylanacağı sırada Konvansiyon'a üye seçildi. 1793'te ise sanat işlerine bakan komisyonun bir üyesi olarak Fransa'nın sanat alanındaki diktatörü olmuştu ve "resmin Robespierre'i" olarak adlandırılıyordu. Konvansiyon'da estetik ve ahlak değerleri üzerine vaazlar veriyordu.

Akılçı yaklaşımı ve belki de Roma Ödülü'nü kazanma uğruna vermiş olduğu mücadelelerin acı anısıyla Kraliyet Akademisi'ni kapattı. Akademi'nin yerini kısa bir süre için Sanat Komünü, ardından da Halkçı ve Cumhuriyetçi Sanatçılar Derneği aldı. 1795'te ise, David'in gücünü yitirmesinden sonra Fransız Enstitüsü ile Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nun sistemlerinin karşımı bir eğitim sistemi başlatıldı. 19. yüzyıl boyunca Fransız sanat dünyasını bu sistem yönlendirdi.

David sanat alanındaki bu diktatörlük döneminde sık sık devrimci propaganda ile uğraştı. Anma madalyaları yaptırdı, taşrada dikilitaşlar dikirtirdi, ulusal şenlikler ve Devrim kurbanları için görkemli cenaze törenlerini düzenledi. Bu dönemde başladığı bazı resimlerini hiçbir zaman bitiremedi. Bunlardan biri kralcıların vurarak öldürdükleri trampetçi bir çocuğa övgü niteliğindeki "Joseph Bara" (1794, Calvet Müzesi, Avignon), bir başkası ise Halk Meclisi'nin (*Tiers État*) anayasa yapılıncaya değin dağılmamak üzere yemin edişini konu alan "Tenis Kortu Yemini"dir (1791, Louvre Müzesi, Paris). Bu ikinci yapıtın Versailles ve Trianon Ulusal Müzesi'yle Cambridge'deki Fogg Sanat Müzesi'nde de başka taslakları bulunmaktadı. David'in, öldürülen bir milletvekilinin onuruna yaptığı ve kendisinin de en iyi resimlerinden biri saydığı "Lepeletier de Saint-Fargeau'nun Ölümü" adlı yapıtı ise yok olmuştur. David, Jakobenlerden esinlenerek gerçekleştirdiği en önemli yapıtı "Katledilmiş Marat"ı, Charlotte Corday'in devrimci önder Marat'ı öldürmesinden kısa bir süre sonra yapmıştır. Devrim'in *pietá*sı

Jacques-Louis David'in yağlıboya ile yaptığı kendi portresi, 1794; Louvre Müzesi, Paris
Alinari-ART Resource/EB Inc

üslubun başlıca temsilcisi ve döneminin en seçkin Fransız sanatçısı.

"Horatius Kardeşlerin Yemini" (1784, Louvre Müzesi, Paris) gibi klasik temaları konu aldığı dev boyutlu yapıtlarıyla büyük bir ön kazanmıştır. 1789'da Fransız Devrimi başlayınca kısa bir süre sanatın yönlendirilmesiyle görevlendirilmiştir. "Katledilmiş Marat"da (1793, Belçika Kraliyet Güzel Sanatlar Müzesi, Brüksel) olduğu gibi Devrim'in kurbanlarını ve önderlerini klasik olmaktan çok, gerçekçi bir üslupla betimlemiştir. Daha sonra Napoléon'un ressamlığına getirilmiştir. Tarihsel konuların ressamı olarak bilinmekle birlikte, "Madame Réca-

olarak adlandırılan ve genellikle de David'in başyapıtı sayılan bu resim, içten duyguların baskısı altında yeni-klasik anlatımın nasıl trajik bir gerçekçiliğe dönüştüğünü gösterir.

Geç dönem: 1794-1825. David 1794'te, arkadaşı Robespierre'in giyotine gönderilmesinden sonra tutuklandı. Lüksemburg Sarayı'nda önce 4 ay, ertesi yıl da 2 ay oldukça rahat koşullarda hapis yattı. Hapiste resim yapmasına izin verildi. Pence-reten bakarak yaptığı "Lüksemburg Bahçeleri'ne Bakış" (1794, Louvre Müzesi, Paris) adlı tek manzara resmiyle, bitiremediği "Kendi Portresi" (1794, Louvre Müzesi, Paris) bu dönem ürünleriydi. O tarihte 46 yaşında olan David bu resimde kahverengi gözlü, dağınık saçlı, çocuğu bir genç adam görünümündedir. Yanındaki, yaşamı boyunca onu rahatsız eden ve konuşmasını etkilediği söylenen bir ur, yüzüne hafif bir çarpıklık vermektedir.

David hapis yaptığı dönemde bile Louvre'daki üç atölyesini kapatmadı. 1795 affından sonra kendini, devrimci politikayla uğraştığı zamanlardaki enerjiyle bu kez resim öğretmeye adanmıştı. Avrupa'nın her yerinden gelen yüzlerce genç ressamın yetiştirilmesi ve eğitilmesinde etkin rolü oldu. Bunlar arasında Baron François Gerard, Antoine-Jean Gros ve Jean-Auguste-Dominique Ingres gibi geleceğin ustaları da vardı. David'in eğitiminin başlangıç noktası sanatın temeli olduğuna inandığı dış çizgiydi. Bu nedenle 19. yüzyıl akademik Avrupa resminde çizimin aşın boyutlarda vurgulanması biraz da David'in bu tutumuna bağlanabilir. Ama David, yapıtlarında da görüldüğü gibi, zengin renk etkilerine her zaman karşı değildi. 1860 gibi geç bir tarihte Delacroix ayanında bir renkçi bile onu "bütün modern okulun babası" olarak tanımlıyordu.

Çağdaş modeller antik heykellerin hem evrenselliğinden, hem de çıplaklığından genellikle yoksun olduğundan, yeni-klasik anlayış kuramsal olarak portreciliğe sırt çevirme eğilimindeydi. Oysa David, resme başladığından beri kişinin psikolojik kimliğini ve sağlam vücudunu betimlediği portreler yapmıştı. Paris'te tıp profesörü olan Alphonse Leroy'un (1782-83), kayınlıdesi Madame Pécoul'un (1784), kimyager Antoine-Laurent Lavoisier ve eşinin (1788), güzel ve zarif baldızı Madame Sériziat ile kocasının (1795) portreleri bunlardan bazılarıdır.

David bütün yaşamını ders vererek ve portre yaparak geçirecek biri değildi. 1799'da "Sabin Kadınları" (1794-99, Louvre Müzesi, Paris) adlı dev boyutlu bir tuvalle yeniden görkemli bir çıkış yaptı. Genellikle yanlış olarak "Sabin Kadınlarının Kaçırılışı" olarak anılan bu resim, gerçekte efsanevi kaçırılıştan birkaç yıl sonrasını, yaşamlarından hoşnut olan kadınların, Romalı kocalarıyla, istemedikleri halde onları kurtarmaya gelen Sabin erkekleri arasına girmelerini canlandırıyor. Dövüşen kalabalığın tam ortasında duran Sabin kadını Hersilia bir koluyla Romalı Romulus'u, öbürüyle de sakallı Sabin Tatiüs'u durdurmaya çalışmaktaydı. David'in söylediğine göre bu resimdeki amacı "Horatius Kardeşlerin Yemini"nin kaba Romalı havasından uzaklaşarak daha zarif olan Yunan biçimlerine ulaşmaktı. Fransa'daki 10 yıllık kanlı dönemin ardından onun barışı amaçladığına inananlar da bu resmi olumlu karşıladılar. Ama resmin asıl ilgi çeken yanı, savaşçıların çıplaklığı oldu. Böylece "resmin Robespierre'i" olmaktan çıkan David'e radikal Cumhuriyet-

çilerin, yani "sans-culotte"ların Raffaello'su" adı takıldı.

"Sabin Kadınları"na hayran kalan Napoléon, David'in yeteneğini, kendisini yüceltecek bir yönde kullanabileceğini anlamıştı. Böylece David siyasi bir görev verilmeden hükümet ressamlığına getirildi. Konsüllük dönemi ile başlayan bu görevini, 1804'ten sonra imparatorluk sırasında da sürdürdü. Ayrıca Jakoben solculuğundan gelerek Bonaparte'ci sağlığı benimseyen tek önemli Fransız da David değildi. Kaldı ki o, tarihsel kahrmanlara karşı her zaman hayranlık duymuştu. David'in Napoléon'la ilişkili en önemli yapıtı, bazen "Napoléon İmparatoru'na Josephine'e Taç Giydirirken" adıyla da tanınan dev boyutlu "Taç Giyme Töreni"dir (1805-07, Louvre Müzesi, Paris). Bu yapıtta yeni-klasik üslup yerini, eski Fransız monarşisinin resmi portre anlayışıyla İtalyan Rönesans ustalarından izler taşıyan (hatta yer yer bunları doğrudan taklit eden) bir üsluba bırakmıştır. Bu resmi 1810'da büyük boyutlu "Napoléon Kartalları Dağıtırken" (Versailles ve Trianon Ulusal Müzesi), 1812'de de propaganda amacı çok belirgin olmakla birlikte, keskin bir gözlem gücünü yansıtan "Napoléon Çalışma Odasında" (Ulusal Sanat Galerisi Washington, D.C.) adlı yapıtlar izledi.

David, Napoléon'un 1815'te iktidardan düşüşünden sonra Brüksel'e sürgüne gönderildi. Yaşadığı büyük olayların coşkulu ve hareket geçirici etkisinden uzaklaşınca, eski enerjisini yitirmişti. Yaşamının sonuna doğru, büyük bir olasılıkla Belçikalı öğrencisi François-Joseph Navez'in yardımıyla, en inandırıcı portrelerinden biri olan "Gentli Üç Kadın"ı (Louvre Müzesi, Paris) gerçekleştirdi.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. "Mars ve Minerva'nın Kavgası" (1771, Louvre Müzesi, Paris), "Seneca'nın Ölümü" (1773, Petit Palais Müzesi, Paris), "Pierre Desmaisons'un Portresi" (1782, Albright-Knox Sanat Galerisi, Buffalo), "Charles-Pierre Pecoul'un Portresi" (1784, Louvre Müzesi, Paris), "Madame Pécoul'un Portresi" (1784, Louvre Müzesi, Paris), "Ugolino'nun Ölümü" (1786, Güzel Sanatlar ve Doğa Tarihi Müzesi, Valence), "Lavoisier ve Eşinin Portresi" (1788, Rockefeller Üniversitesi, New York), "Devi-enne'in Portresi" (1792, Belçika Kraliyet Güzel Sanatlar Müzesi, Brüksel), "Madame Trudaine'in Portresi" (1792, Louvre Müzesi, Paris), "Madame Sériziat'ın Portresi" (1795, Louvre Müzesi, Paris), "Napoléon'un Saint Bernard Dağına Aşması" (1800, Versailles ve Trianon Ulusal Müzesi), "Papa VII. Pius'un Portresi" (1805, Louvre Müzesi, Paris), "Sappho ve Phaon" (1809, Ermitaj Müzesi, Lenigrad), "Leonidas Thermopyles" (1814, özel koleksiyon, Paris), "Mars ve Venüs" (1824, Belçika Kraliyet Güzel Sanatlar Müzesi, Brüksel).

David, Sir T(annatt) W(illiam) Edgeworth (d. 28 Ocak 1858, Cardiff yakınları, Galler - ö. 28 Ağustos 1934, Sidney, Avustralya), Avustralya'nın jeolojik yapısına ilişkin çalışmalarıyla tanınan jeolog

1882-91 arasında, hükümetin Yeni Güney Galler'de sürdürdüğü arazi ölçme çalışmalarına yardımcı jeolog olarak katılan David, daha sonra Sidney Üniversitesi'nde jeoloji profesörlüğüne atandı. Avustralya'da Geç Paleozoyik Zamanda (y. 345-225 milyon yıl önce) oluşan büyük buzullaşmalara ilişkin kanıtların toplanması çalışmalarını yönetti. Ayrıca Sidney-New Castle Havzasının ilk jeoloji haritasını hazırladı ve mercan adalarının oluşumunu inceledi. 1897'de Ellice Adalarına yapılan araştırma gezisinin başkanlığını yaptı. 1907-09 arasında Shackleton'ın Antarktika araştırma gezisine bilimsel araştırmacı olarak katıldı ve 16 Ocak 1909'da Güney Magnetik Kutbu'na ilk kez ulaşan grubun başında bulundu. Yapıtları arasında *Geological Notes of the British Antarctic Expedition* (1909; İngiliz Antarkti-

ka Araştırma Gezisi Üzerine Jeoloji Notları) ve *The Geology of Australia* (1932; Avustralya'nın Jeolojisi) yer alır. 1920'de "sir" unvanını aldı.

David d'Angers, Pierre-Jean (d. 12 Mart 1789, Angers - ö. 4 Ocak 1856, Paris, Fransa), erken 19. yüzyıl Fransız heykeltıraşın egemen yeni-klasik üslubuna karşı çıkan heykeltıraş.

Bir oyma ustasının oğluydu. 17 yaşındayken, Philippe-Laurent Roland'ın yanında sanat öğrenimi görmek için Paris'e gitti. Bir buçuk yıllık çabadan sonra Angers Belediyesi'nden küçük bir yıllık almaya başladı. 1811'de Roma Ödülü'nü kazandı ve İtalya'ya gönderildi. Orada kısa bir süre Antonio Canova'nın atölyesinde çalıştı. 1816'da Paris'e döndü; Londra'ya yaptığı kısa bir geziden sonra önemli bazı siparişler elde etti. Paris'teki ilk önemli çalışmalarından olan "Condé" (Versailles Sarayı) adlı heykeli, daha gerçekçi bir anlatıma yönelme eğilimini yansıtır. David d'Angers 1827'de İngiltere'ye, 1828 ve 1834'te de Almanya'ya geziler yaptı. Oldukça radikal bir siyasi görüşü vardı. Eylül 1851'deki hükümet darbesinden sonra kısa bir süre için Fransa'yı terk etmek zorunda kaldı.

David d'Angers döneminin birçok ünlü kişinin büst ve madalyonlarını yapmıştır. Panthéon'un alınlığı için hazırladığı heykeller en önemli çalışmaları arasındadır. Alınlığın ortasındaki "La Patrie" figürünün çevresinde Fransız Devrimi'nden o güne değin yaşamış Fransız ünlüleri yer alır. Sanatçının öbür önemli yapıtları arasında Strasbourg'daki "Gutenberg Anıtı", Père Lachaise'deki "General Gobert Anıtı", Louvre Müzesi'ndeki "Philopoemen" heykeli ve Goethe büstü (bugün Weimar'daki halk kütüphanesinde) sayılabilir. Yapıtlarının büyük bölümünün aslı ya da kopyası Angers'deki David Müzesi'nde bulunmaktadır.

David de Mayrena, Marie Charles, I MARIE olarak da bilinir (d. 31 Ocak 1842, Toulon, Fransa - ö. 1890, Tioman Adası, Singapur yakınları), Fransız serüvenci. Kendini Vietnam'ın güneyindeki Annam Sıra-dağlarının (Truong-Son) kuzeyindeki yaylalarda yaşayan Sedang kabilesinin kralı ilan etmiştir.

Saygon'daki (bugün Ho Şi Minh) Fransız yöneticileri dolandırarak yayla bölgesindeki Kontum'a (bugün Cong Tum) kaçtı. Oradaki Fransız misyonerleri etkisi altına aldı ve Sedang kabilesini, kendisini şef olarak tanıtmaya ikna etti. Daha sonra Sedanglara Hristiyanlığı kabul ettirme sözünü vererek misyonerlerin desteğini sağladı ve kendisini I. Marie adıyla Sedangların kralı ilan etti.

Kral Marie, Katolikliği kabilenin resmi dini yaptısı da, çoğu Müslüman olan uyruklarını din değiştirmeleri için zorlamadığı gibi, kendisinin de İslam dinini kabul ettiğini duyurdu. Hemen ardından ulusal bir bayrak tasarladı ve Hong Kong'daki kuyumculara "I. Marie Tarikatı" adına bir arma yaptırdı. Krallığı uluslararası alanda tanıtmak amacıyla, 1889'da Hong Kong'a gitti. Resmen tanınma ve Sedang topraklarının kendisine verilmesi isteği Fransızlarca gen-gevrildi. Bunun üzerine öfkelenen de Mayrena, Fransa'ya savaş açtı ve Almanya'nın koruyuculuğuna başvuracağını açıkladı. Alman imparatoruna bir mektup yazarak Almanya'nın desteğine karşılık uyruklarının bağlılığını önerdi, ama bu mektup yolda Fransızların eline geçti. De Mayrena bunun ardından Fransa'ya dönerek para yardımı sağlamak için uğraştıysa da, ülkeyi terk etmeye zorlandı. Belçika'ya sığınarak krallığının yasal olduğuna inandığı birkaç yapı-

nımcıyla birlikte Çinhindi'ne döndü. "I. Marie Tarikatı" nişanı verdiği destekçilerini yüksek mevkilere atadı.

Daha sonra, Fransız yöneticilerin onun idamını emrettikleri kuşkusuna kapılarak yandaşlarını terk etti ve krallığının hazinesini de yanına alarak Tioman Adasına kaçtı. Orada, bir söylentiye göre suç ortaklarından biri tarafından zehirlendi; başka bazı kaynaklara göre ise Saygon hükümetinin misilleme yapmasından korkarak intihar etti.

Davidescu, Nicolae (d. 1888, Bükreş - ö. 1954), Rumen şair ve romancı. *Inscripții* (1916) ilk şiirlerinde Baudelaire'in etkisi görülür. Düzyazı yapıtlarından *Zăna din fundul lacului* (1912; Gölün Dibindeki Peri) adlı romanı simgeci bir deneme. *Viora mută* ise (1928; Sessiz Keman) sosyal psikoloji alanında bir çalışmadır. *Cântecul omului* (1928-37; İnsanın Şarkısı) adlı destanı, dünya tarihini yeniden yaratmayı amaçlar.

Davidović, Ljubomir (d. 24 Aralık 1863, Vlaško Polje, Sırbistan - ö. 19 Şubat 1940, Belgrad), daha sonra Yugoslavya adını alan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda iki kez başbakanlık yapmış (1919-20; 1924) siyaset adamı.

1901'de Sırbistan Parlamentosu'na girdi. Aynı yıl Bağımsız Radikal Parti'nin kurucuları arasında yer aldı ve 1912'de bu partinin başkanlığına seçildi. Nikola Pašić'in koalisyon hükümetinde (1914-17) ve ilk Yugoslav hükümetinde (1918) eğitim bakanı olarak görev yaptı. 1919'da kurulan Demokratik Parti'nin başkanlığını yaşamının sonuna değin sürdüren Davidović, 1919-20'de Demokratik-Sosyalist koalisyon hükümetine başkanlık etti. Temmuz 1924'te Demokratlar, Sloven Dinciler ile Bosnalı Müslümanların katılımıyla kurulan ve Hırvatistan Köylü Partisi'nce dışardan desteklenen kısa ömürlü koalisyon hükümetinde başbakan oldu.

Davidović gerçekten demokratik bir yönetimin merkezîyetçi bir anayasa gerçesinde Sırları, Hırvatları ve Slovenleri zamanla bir ulus halinde birleştireceğine inanıyordu. Bununla birlikte siyasal deneyimleri, Davidović'i bu halkların aralarında anlaşarak meşrutî, parlamenter ve federal bir devlet çatısı altında örgütlenmesini amaçlayan bir halk hareketini desteklemeye yöneltti. Birleşik Muhalefet'in önderlerinden biri oldu.

Davidson, Bruce (d. 1933, Oak Park, Illinois, ABD), ABD'li fotoğrafçı. Çoğunlukla insanların yalnızlığını ve dışlanmışlığını yansıtan duyarlı, duygu yüklü fotoğraflarıyla tanınmıştır.

İlk önemli fotoğraf dizisi, Yale Üniversitesi'nde öğrenciyken sınıf projesi olarak gerçekleştirdiği "Tension in the Dressing Room" (Soyunma Odasında Gerginlik) oldu. Üniversitedeki bir futbol maçında çektiği bu fotoğraflar *Life* dergisinde basıldı. Askerlik izni sırasında Paris'te gerçekleştirdiği "The Widow of Montmartre" (Montmartre'nin Dul Kadını) adlı fotoğraf dizisi, 1957'de terhis olmasından sonra *Esquire* dergisinde yayımlandı. 1958'de Magnum adlı fotoğrafçıların birliğine katılan Davidson, bir sirk palyaçosu, Brooklyn'li gençlerden oluşan bir çete, Galler'deki madenci kasabaları ve Londra'daki yaşam gibi konularda çok başarılı dizi fotoğraflar çekti.

New York kentinin Doğu Harlem bölgesinde tek bir blokta çektiği 1.000'i aşkın fotoğraftan 123'ü *East 100th Street* (Doğu 100. Cadde) adıyla 1970'te yayımlandı. Fotoğrafları, metinlerini Carol Hill'in yazdığı *Subsistence U.S.A.* (1973) adlı kitapta da yer aldı.

Davidson, John (d. 11 Nisan 1857, Barrhead, Renfrewshire, İskoçya - ö. 23 Mart 1909, Penzance, Cornwall, İngiltere), İskoç şair ve oyun yazarı. En iyi yapıtlarını

John Davidson, Walter Sickert'in mumboya çizimi; British Museum, Londra
British Museum Londra fotoğrafı J.R. Freeman & Co. Ltd

öykülü lirik balad türünde vererek bu türün ustası olduğunu ortaya koymuş; şiirlerinde yaşadığı dönemde moda olan "yüzyılın sonu" umutsuzluğunu yansıtmıştır.

Edinburgh Üniversitesi'ni bitirdikten sonra öğretmen oldu. Bu sırada açık ölçüyle (*) birçok oyun yazdı, ama ilgi görmedi. 1890'da Londra'ya yerleşerek gazeteciliğe başladı; bir yandan da geçimini sağlamak için roman ve öyküler yazdı. Sonunda *Fleet Street Eclogues* (1893; Fleet Sokakı Eglogları), *Ballads and Songs* (1894; Baladlar ve Şarkılar) ve ikinci bir egloglar dizisiyle (1896) kendini edebiyat dünyasına kabul ettirdi. Ömrünün son yıllarında yazdığı "Testaments" (Ahitler) insanın kendini sonuna kadar ifade etmek üzere yaratılmış bir varlık ve evrenin tek ölçütü olduğu görüşünü dile getirdi. Bu tema üzerine yazmayı düşündüğü bir oyun üçlemesinin ilk ikisi yayımlandı (1907 ve 1908). 1908'de Cornwall'a yerleşen Davidson, bir yıl sonra intihar etti.

Davidson (Lambeth), Randall Thomas Davidson, Baron (d. 7 Nisan 1848, Edinburgh - ö. 25 Mayıs 1930, Londra), Canterbury başpiskoposu. Toplam 25 yıllık görev süresi boyunca Parlamento'da ahlaki ve ulusal sorunlar üzerine yaptığı konuşmalarla ün kazanmıştır.

1875'te papazlığa atanan Davidson iki yıl sonra Canterbury başpiskoposu Archibald C. Tait'in özel rahibi oldu. Kısa sürede Kraliçe Victoria'nın güvenini kazandı; bu sayede 1883'te Windsor Katedrali başpiskoposluğu, 1891'de Rochester piskoposluğu ve 1895'te Winchester piskoposluğu görevlerine getirildi. 1903'te Frederick Temple'in yerine Canterbury başpiskoposu oldu.

Davidson, 1902-06 arasında okullardaki din eğitimi ve ayinler için yeterli ödenek ayrılması konusunda çıkan tartışmalarda karşı görüşleri uzlaştırmaya çalışarak sağduyulu ve ılımlı kişiliğiyle saygınlık kazandı. Lordlar Kamarası'nda yaptığı bir konuşmayla, Başbakan Herbert Asquith'in bu meclisin yetkilerini sınırlandıran yasa tasarısını öteki Anglikan piskoposların da desteklemesini sağladı; tasarı 1911'de kabul edildi.

Dış ilişkiler alanında Milletler Cemiyeti'nin kurulması için çalıştı, 1922'de Sovyetler Birliği'ndeki dinsel baskılara karşı çıkan halk protestolarını yönlendirdi. Ekumenik hareket içinde de etkinlik gösteren Davidson, 1920'de Lambeth Konferansı'na başkanlık ederek, Hristiyanların birliğine yönelik "Bütün Hristiyanlara Çağrı" tasarısının hazırlanmasına yardımcı oldu. Ortodoks kiliselerle yakın ilişki kurulmasını destekledi. Bu girişimleriyle Anglikan Kilisesi'nin

uluslararası saygınlığının artmasına katkıda bulundu. Davidson'ın *Book of Common Prayer*'in (Toplu Dua Kitabı) gözden geçirilmesi yolundaki önerisini Avam Kamarası kabul etmedi, ama Davidson 1919'da kurulan Kilise Meclisi'nin başkanı olarak kurullun yönlendirilmesinde önemli rol oynadı. 1928'de Canterbury başpiskoposluğundan emekliye ayrılınca baron yapıldı, ama çocuğu olmadığı için ölümüyle birlikte baronluk unvanı da sona erdi. Davidson'ın en önemli yapıtları *Life of Archbishop Tait* (1891, 2 cilt; Tait Başpiskoposunun Yaşamı) ve *The Character and Call of the Church of England* (1912; Anglikan Kilisesi'nin Yapısı ve Çağrısı).

Davidson, Thomas (d. 17 Mayıs 1817, Edinburgh, İskoçya - ö. 14 Ekim 1885, Brighton, Sussex, İngiltere), İskoç doğabilimci ve paleontolog. Deniz omurgasızlarının, fosilleri en eski jeolojik zamanlara kadar inen *Brachiopoda* filumu konusunda uzman kabul edilir.

Davidson, Edinburgh Üniversitesi'nde öğrenim gördü (1835-36) ve Avrupa'da çeşitli jeoloji gezilerine katılarak araştırmalar yaptı. Bir süre sonra, tüm yaşamı boyunca temel ilgi alanı olan *Brachiopoda* filumunu incelemeye başladı. *Monograph of the British Fossil Brachiopoda* (1851-86; İngiltere'deki *Brachiopoda* Fosillerinin Monografyası) adlı altı ciltlik klasik yapıtı, aynı zamanda yetenekli bir ressam olan Davidson'ın çizdiği 250 resmin kusursuz güzelliğiyle de tanınır. Ayrıntılı bir inceleme yazısı olan *Recent Brachiopoda* (*Brachiopoda'nın Yakın Zamanlarda Yaşamış Üyeleri*), Davidson'ın bu konudaki önemli çalışmalarından biridir.

Davie, Donald (Alfred) (d. 17 Temmuz 1922, Bransley, Yorkshire, İngiltere), İngiliz şair ve eleştirmen. Romantizm karşıtı tutumu William Empson'dan etkilenmiştir. Cambridge'den mezun olduktan sonra, II. Dünya Savaşı sırasında Kraliyet Donanması'nda görevli olarak Sovyetler Birliği, Seylan (bugün Sri Lanka) ve Hindistan'da oldukça uzun süre kaldı. Dublin'deki Trinity College'da (1950-57), Berkeley'deki California Üniversitesi'nde (1957-58) ve Cambridge'de (1958-64) ders verdi. 1965-68 arasında Essex Üniversitesi rektör yardımcısı vekilliği yaptı. 1968'de İngilizce profesörü olarak California, Palo Alto'daki Stanford Üniversitesi'ne atandı.

Brides of Reason (1955) yayımlanan ilk şiir kitabıdır. *Collected Poems 1950-70* (Toplu Şiirler 1950-70) 1972'de yayımlandı. Başka bir önemli yapıtı da bunu izleyen *In the Stopping Train*'dir (1977; Duran Trende).

Başlıca eleştiri yapıtları, *Purity of Diction in English Verse* (1952; İngiliz Şiirinde Anlatım Yalınlığı), *Ezra Pound: Poet as Sculptor* (1965; Pound, 1987) ve *Russian Literature and Modern English Fiction* (1965; Rus Edebiyatı ve Çağdaş İngiliz Romanı) adlı kitaplarıdır.

Davies, Arthur B(owen) (d. 26 Eylül 1862, Utica, New York, ABD - ö. 24 Ekim 1928, Floransa), ABD'li ressam, oymabaskı ustası ve duvar halısı tasarımcısı. Özellikle romantik üslupta gerçekleştirdiği kır yaşamına ilişkin fantazileriyle tanınmıştır. Çağdaş Avrupa sentez üsluplarının 20. yüzyıl başında Amerika'da tanıtılmasında da öncülük etmiştir.

Utica, New York kenti ve Chicago'da eğitim gördü. Önceleri romantik bir tarzda atmosfer etkili manzara resimleri yaptı.

"Erie Kanalı Boyunca" (1890, Phillips Koleksiyonu, Washington, D.C.) bu dönem çalışmalarına bir örnektir. En tanınan yapıtlarını 1900'den sonra üretti. "Kreşendo" (1910, Whitney Müzesi, New York) ve "Tekboynuzlular" (1906, Metropolitan Sanat Müzesi, New York) gibi bu dönem resimlerinde, zarif çıplakların yer aldığı kutsal sahneler ve romantik manzaralar içinde gruplar halinde düzenlenmiş mitolojik yaratıklar dikkati çeker.

Davies 1908'de, Ashcan okulu(*) adıyla anılan ressamların sergisini düzenledi. 1913'te Avrupa ve Amerikalı modern sanatçıların yapıtlarının ABD kamuoyuna sunulduğu ve büyük yankılar yapan Armory Show(*) adlı serginin düzenlenmesinde Bağimsız Ressamlar Derneği'nin başkanı olarak en önemli rolü oynadı. Bu dönemde farklı bir kübist üslup geliştirdi ve bir süre bu doğrultuda ürünler verdi. "Dansçılar"da (1913'ten sonra, Detroit Sanat Enstitüsü) olduğu gibi özellikle doğal biçim ve figürlerin geometrik parçalarından ritmik düzenlemeler gerçekleştirdi. Yaşamının son 10 yılında figüratif resme dönüş yaptı; zamanının çoğunu aside yedirme ve renkli taş baskı için resimler hazırlamaya, Fransa'daki Goblen duvar halısı fabrikası için desen çizmeye ayırdı.

Davies (Llandinam), David Davies, 1. Baron (d. 11 Mayıs 1880, Llandinam, Montgomeryshire - ö. 16 Haziran 1944, Llandinam, Montgomeryshire, Galler), Milletler Cemiyeti'nin kuruluşunu destekleyen ve savaşı önlemek için uluslararası polis gücü kurulmasını savunan İngiliz siyaset adamı.

Cambridge'deki King's College'da öğrenim gördü. 1906-29 arasında İşçi Partisi temsilcisi olarak Avam Kamarası üyeliğinde bulundu. I. Dünya Savaşı'nda çarpışan Davies, savaştan sonra Milletler Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarına katıldı. 1933'teki Silahsızlanma Konferansı'nın başarısızlığa uğramasından sonra, Yeni Uluslar Topluluğu Derneği'ni kurdu ve bu derneğin saymanlığı görevinde bulundu. Dernek, uluslararası anlaşmazlıkları çözüme ulaştıracak tarafsız bir yargı organı ve polis gücü olan daha etkili bir Milletler Cemiyeti kurmayı amaçlıyordu. Davies bu konu üzerine, aralarında *The Problem of the Twentieth Century* (1930; Yirminci Yüzyılın Sorunu) adlı yapıtın da bulunduğu birçok kitap ve broşür yazdı.

Davies, (Sarah) Emily (d. 22 Nisan 1830, Southampton, Hampshire - ö. 13 Temmuz 1921, Hampstead, Londra, İngiltere), kadınların üniversitelere kabul edilmesini amaçlayan hareketin öncüsü ve Cambridge'deki Girton College'in kurucusu. 1870'te, Londra'daki University College'a kadınların alınmasını sağlamıştır.

Evde öğrenim gören Davies, kadınlara özgürlük kampanyasında Barbara Leigh, Smith Bodichon ve Elizabeth Garrett Anderson ile birlikte çalıştı. Kadınların üniversite sınavlarına alınmasını sağlamak için, Dorothea Beale ve Frances Mary Buss ile birlikte okul kuruluşuna komisyonda (1864-68) tanıklık yaptı. Arkadaşlarının tersine, kadınların erkeklerle eşit koşullarda sınava alınmasında diretti. 1869'da arkadaşlarıyla birlikte Hitchin'de, kadınlar için bir yüksek okul açtı. Okul, 1873'te Cambridge'e taşınarak Girton College adını aldı. Davies, Londra okul yönetim kurulunda (1870-73) yer aldı ve Girton College'da müdire oldu (1873-75). Kitapları arasında *The Higher*

Emily Davies, W.A.R. Lehmann'ın portre çalışması; Girton Yüksekokulu koleksiyonu, Cambridge
Girton College Cambridge

Education of Women (1866; Kadınların Yükseköğrenimi) ve *Thoughts on Some Questions Relating to Women, 1860-1908* (1910; Kadınlarla İlgili Bazı Sorular Üzerine Düşünceler, 1860-1908) sayılabilir. 1927'de Barbara Stephen tarafından *Emily Davies and Girton College* (Emily Davies ve Girton College) adlı bir yaşamöyküsü yayımlanmıştır.

Davies, Sir John (d. Nisan 1569, Tisbury, Wiltshire - ö. 8 Aralık 1626, İngiltere), İngiliz şair ve avukat. *Orchestra, or a Poem of Dancing* (1596; Orkestra ya da Bir Dans Şiiri) adlı yapıtı doğal düzenle insan eylemi arasında bir uyum olduğu yolundaki Elizabeth dönemi özgü düşüncesi yansıtır.

Oxford'da öğrenim gören Davies, 1588'de Londra'da Middle Temple'a (İngiltere'de hukuk staj kurumu) girdi. 1595'te de baroya çağıldı. İlk şiirlerinin çoğu, çeşitli antolojilerde yayımlanan epigramlardı. Christopher Marlowe'un ölümünden sonra yayımlanan şiirlerini de içeren *Epigrammes and Elegies by J. D. and C. M.* (1590?; J. D. ve C. M.'den Epigram ve Ağtlar) Canterbury başpiskoposunun 1599'da yakılmasını emrettiği kitaplardan biriydi. Dansı öven bir şiir olan *Orchestra* Elizabeth dönemi kozmoloji ve gökküreler arası uyum kuramı üzerine kuruludur. *Nosce teipsum* (1599; Kendini Bil) adlı yapıtında Davies, ruhun yapısı ve ölümsüzlüğü üzerine düşüncelerini açık biçimde ortaya koydu. Aynı yıl yayımlanan *Hymnes of Astraea in Acrostic Verse* (Akrostiş Biçiminde Yıldız İlahileri), ilk dizelerinin baş harflerinden "Elisabetha Regina" (Kraliçe Elizabeth) sözcükleri çıkan bir dizi şiirden oluşur. Son yapıtları, Francis Davison'ın *Poetical Rhapsody* (1602; Şiirsel Rapsodi) adlı kitabında yer alan diyalog biçiminde iki şiirdi. Toplu şiirleri 1622'de yayımlandı.

Kraliçe I. Elizabeth'in ölüm haberini 1603'te, Elizabeth'in ardından I. James olarak tahta geçen İskoçya kralı VI. James'e ileten habercilerden biri de Davies'di. James kendisini çok olumlu karşılayarak İrlanda'ya savcı olarak atadı, ayrıca şövalyelik unvanı verdi. 1606'da Davies İrlanda başsavcısı oldu ve *common law* (İngiliz gelenek hukuku) yargılarından seçilen yüksek düzeyde avukatlar sınıfının üyeliğine (*sergeant-at-law*) getirildi. Ulster'a Protestanların yerleşmesinde etkin rol oynadı ve İrlanda sorunları üzerine birçok broşür yazdı. İrlanda Parlamentosu'na girdi ve sözcü seçildi. İngiltere'ye döndüğünde, 1621'de kurulan İngiliz Parlamentosu'nun üyesi oldu. 1626'de başyargıçlığa atandıysa da, göreve başlayamadan öldü. Londra Eski Yapıtlar Kurumu'nun kurucularındandı.

Davies, Peter Maxwell (d. 8 Eylül 1934, Manchester), *avant-garde* İngiliz besteci.

Müzik yapıtlarında olduğu kadar öğretim yöntemlerinde de yenilikçiliğiyle tanınmıştır. Manchester Kraliyet Müzik Yüksekokulu'nda (1952-56) ve Manchester Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1957'de kazandığı bursla İtalya'ya giderek besteci Goffredo Petrassi ile çalıştı. İngiltere'ye dönünce (1959) bir ilkokulda müzik öğretmenliği yaptı ve bu olay ona meslek yaşamının en önemli deneyimini kazandı. Beste üslubu iyice arındı; besteci, icracı ve dinleyici arasındaki etkileşimin bilincine gitgide daha iyi vardı. Çocukların görece karmaşık çağdaş müzik yapıtlarını çalmasına olanak veren bir öğretim yöntemi geliştirdi. Burs kazanarak Princeton Üniversitesi'nde Roger Sessions'la çalışmaya başlamasına değin (1962-64) bu görevini sürdürdü. İngiltere'ye dönünce gerek kendi, gerek öbür çağdaş bestecilerin yapıtlarını seslendirmek üzere kurduğu topluluklarla önemli bir başarı kazandı. Daha sonra icracı ve konferansçı olarak pek çok yer dolaştı.

Başlıca yapıtları arasında *St. Michael Sonata* (1957), *Prolation* (1958) gibi orkestra yapıtları, *O Magnum Mysterium* (1960; *Oh Büyük Giz*) ve *Veni Sancte Spiritus* (1963; *Vakur Bir Ruhla Geldim*) gibi korolu besteleri, *Taverner* (1962-68; Hancı) operası, *Eight Songs for a Mad King* (1969; Deli Bir Kral İçin Sekiz Şarkı), *Salome* (1978) balesi ve *Sinfonia Concertante*'i (1983) sayılabilir.

Davies, (William) Robertson (d. 28 Ağustos 1913, Thamesville, Ontario, Kanada), Kanadalı oyun yazarı ve romancı. Yapıtları Kanada yaşam tarzının tasralı niteliği ve dar ahlakçılığı üzerine keskin gözlemler içerir.

İngiltere'de, Oxford'da öğrenim gören Davies, Old Vic tiyatrosunda oyunculuk, yönetmenlik ve sahne amirliği konularında deneyim kazandı. Başlıca oyunları, *Eros at Breakfast* (1949; Eros Kahvaltıda) ve *At My Heart's Core* (1950; Gönülümün Derinliğinde) toplumsal değerlere ve ölçütlere ilişkin yergilerdir. Eski kuşakların kültür egemenliğini ele alan *Leaven of Malice* (1954; Kötülüğün Mayası) adlı romanı 1960'ta oynatılarak sahnelendi. Jung etkisinde yazılmış bir üfleme olan *Fifth Business* (1970; Gizli İşler), *The Manticore* (1973; İnsan Başlı Aslan) ve *World of Wonders* (1975; Harikalar Diyarı) ile Kanada'daki bir okulda geçen *The Rebel Angels* da (1981; As Melekler) önemli romanlarıdır. Kanada'ya "Amerika'nın tavanarası" olarak ele aldığı *A Voice from the Attic* (1960; Tavanarasından Bir Ses) gibi denemeleri de vardır.

Davies 1942'den başlayarak Peterborough'daki *Examiner*'in yayın yönetmenliğini yapmış, 1960'tan başlayarak da Toronto Üniversitesi'nde İngilizce dersleri vermiştir.

Davies, Samuel (d. 3 Kasım 1723, New Castle ili, Delaware - ö. 4 Şubat 1761, Princeton, New Jersey), Amerika'daki İngiliz kolonilerinde görev yapan Presbiteryen din adamı. Büyük Uyanış olarak bilinen dinsel canlanma hareketinin Güney'de yayılmasına katkıda bulunmuştur.

Davies, Pennsylvania'da öğrenim gördükten sonra 1747'de papazlığa atandı. Büyük Uyanış sırasındaki çalışmalarını Virginia'da yoğunlaştırdı. Resmi kilisenin önderlerince İngiltere Kilisesi'ne karşı olmakla suçlanan Presbiteryenler bu bölgede baskı altındaydı. Davies burada Aynlıkçıların baş savunucusu oldu. Virginia genel mahkemesinde Presbiteryenlerin haklarını savundu, önde gelen İngiliz ve İskoç Aynlıkçıların desteğini sağladı. Fransız ve Yerli Savaşı'nın (1754-63) patlak vermesinden sonra hükümetin ilgisinin savaşa yönelmesi, ayrıca Davies'in savaşı

vaazlarının etkisiyle Virginialıların sınırlı savunmak için harekete geçmesi, üzerindeki baskıların hafiflemesini sağladı. Gilbert Tennent ile çıktığı bir gezi sırasında İngiltere-

Samuel Davies, James Massalon'un yağlıboya çalışmasından ayrıntı, 1874; Princeton Üniversitesi Sanat Müzesi Princeton University

re ve İskoçya'da verdiği vaazlarla dönemin en etkili vaizlerinden biri olarak ününü pekiştirdi. Dönüşünden hemen sonra 1755'te Hanover'de Virginia'nın ilk Presbiteriyen kilise yönetim kurulunun ilk başkanı oldu. İngiltere'ye yaptığı gezi sırasında New Jersey Yüksekokulu (bugün Princeton Üniversitesi) için de para kaynağı bulmuştu; 1759'dan ölümüne değin bu okulun dördüncü rektörü olarak görev yaptı.

Davies'in dinsel hak ve özgürlükler konusunda kuvvetle savunduğu fikirler, ölümünden sonra Virginia eyalet anayasası hazırlanırken, Presbiteriyen önderlerin resmi bir kilise kurulmasını öngören maddenin red edilmesini sağlamalarına yardımcı oldu.

Davies, William Henry (d. 3 Temmuz 1871, Newport, Monmouthshire, Galler - ö. 26 Eylül 1940, Nailsworth, Gloucestershire, İngiltere), İngiliz şair. Lirik şiirleri, George dönemi şiirinde(*) eksikliği duyulan bir yalınlık ve çarpıcılık taşıyor.

Davies, bir süre bir resim çerçevesinin yanında çırak olarak çalıştıktan sonra, ABD'de çeşitli geziler yaptı. Sığır taşıyan teknelerle birçok kez Atlas Okyanusunu geçti; Kanada'daki Klondike bölgesine giden bir trene atlamaya çalışırken bir ayağını yitirdi; İngiltere'de seyyar satıcılık ve sokak şarkıcılığı yaptı; sürekli gezerek yaşadığı bu birkaç yıldan sonra, *The Soul's Destroyer, and Other Poems* (1905; Ruh Yıkıcı ve Başka Şiirler) adlı ilk şiir kitabını yayımladı. Bu sırada Londra'da yaşıyordu. Düzyazı çalışmaları arasında en tanınmış olanı *The Autobiography of a Super-Tramp* (1907; Bir Süper Serserinin Otobiyografisi) George Bernard Shaw'un önsözüyle yayımlandı. Bunu *Nature Poems and Others* (1908; Doğa Şiirleri ve Başka Şiirler), *Forty New Poems* (1918; Kırk Yeni Şiir), *Poems 1930-31* (1932; Şiirler, 1930-31) ve *The Loneliest Mountain* (1939; En İssiz Dağ) izledi. Şiirlerinin ilk toplu basımı 1916'da çıktı. Yapıtlarının yaygın ün kazanmasına karşın Davies, kabuğuna çekilerek yaşadı. Giriş bölümünü Sir Osbert Sitwell'in yazdığı *Collected Poems* (Toplu Şiirler) 1942'de yayımlandı.

Davilla, Enrico Caterino (d. 30 Ekim 1576, Sacco, Padova, Venedik - ö. 26 Mayıs 1631, Verona), İtalyan tarihçi. Fransa'daki iç savaşların tarihini anlatan kitabıyla tanınır. 1583'te Fransa kralı II. Henri'nin karısı Catherine de Médicis'nin hizmetine girdi. Daha sonra asker olarak iç savaşlarda

çarptı. 1598'de barışın sağlanması üzerine Padova'ya döndü. Bir süre kendini tarihsel çalışmalara verdi. Daha sonra patlak veren savaşta Venedik Cumhuriyeti safında çarpıştı. *Historia delle guerre civili di Francia* (1630; Fransa İç Savaşlarının Tarihi) adlı yapıtı yayımlandıktan hemen sonra büyük başarı kazandı. İki yüzü aşkın baskısı yapılan kitabın en kusursuz baskısı 1644'te Paris'te yayımlanmıştır.

Davis, Alexander Jackson (d. 24 Temmuz 1803, New York kenti - ö. 14 Ocak 1892, West Orange, New Jersey). ABD'li mimar ve kitap ressamı. Gotik canlandırmacılık üslubunda kır evleri yapmıştır. 1835'te sergilediği bir resimle İtalyan tarzı villayı Amerika'da tanıtan mimar olarak kabul edilir.

Davis yaşama ressam olarak atıldıysa da, 1829'da Ithiel Town'la birlikte çalışmaya başladıktan sonra mimarlığa yöneldi. Ithiel Town'un bürosunda üslup ayrımı yapılmadan çalışılıyordu. Davis'in bu bürorun işlerindeki katkısını belirlemek güç olmakla birlikte genellikle klasikçi tarzda olmayan tasarımların onun elinden çıktığı sanılmaktadır. New York Gümrük Binası'yla (1833) Illinois eyalet Meclis Binası'nın (Springfield, 1837) tasarımları büyük bir olasılıkla Davis'e aittir. Daha sonra giderek gotik üsluba dönen Davis, 1844'te Town'dan ayrılınca gotik canlandırmacılık üslubunun öncüsü ve bu üslupta yapılmış kır evlerinin en tanınmış mimarı oldu. Bu tür yapıların en önemlilerinden biri, New York eyaletinde Tarrytown'daki (bugün Tarihsel Koruma Ulusal Vakfı'nca işletilen) Lyndhurst Evi'dir (1838). Davis, daha sonra, peyzaj düzenleyicisi ve mimar Andrew Jackson Downing ile çalışmaya başladı. Önce Downing'in *Cottage Residences* (1842; Kır Evleri) ve *The Architecture of Country Houses* (1850; Kır Evleri Mimarlığı) adlı kitaplarını resimledi; daha sonra da yerleşim planını gene Downing'in hazırladığı bahçeli banliyo bölgesi Llewellyn Park (West Orange, New Jersey, 1852-69) için evler tasarladı. Onun İtalyan üslubundaki bu evlerinden günümüze ulaşabilen bir örnek, Kuzey Carolina eyaletinde Greensboro'daki Blandwood Evi'dir (1840). Davis çizimleri ve *Rural Residences* (1837; Kır Evleri) adlı incelemeyle gotik üslubun bütün ülkeye yayılmasında etkili oldu. Amerikan Mimarlar Enstitüsü'nün (AIA) kurucularından biriydi 1860'larda mimarlık konusunda beğenilerin değişmeye başlaması onun da meslek yaşamının sonunu getirdi; ölümünden uzun bir süre önce mimarlık yapmaktan vazgeçti.

Davis, Angela (Yvonne) (d. 26 Ocak 1944, Birmingham, Alabama, ABD), Siyahların mücadelesine katıldığı için 1970-72 arasında tutuklanarak yargılanması dolayısıyla uluslararası ün kazanan ABD'li felsefe profesörü.

Alabamalı bir öğretmen ailesinin kızı olan Angela Davis, 1961-67 arasında ülkesinde ve yurt dışında öğrenim gördükten sonra California Üniversitesi San Diego kampüsünde Marksist profesör Herbert Marcuse'nin doktora öğrencisi oldu. Üniversitenin Los Angeles kampüsünde ders vermeye başladıktan sonra, ABD Komünist Partisi'ne üye olduğunu açıklaması üzerine, kusursuz bir sicili olmasına karşın 1969'da üniversite yönetim kurulunca görevine son verildi.

Siyah mahkûmların mücadelesini destekleyen Davis, özellikle George Jackson adlı genç bir devrimciye bağlandı. Jackson, Soledad (Cezaevi) Kardeşleri olarak tanınan grubun üyesiydi. 7 Ağustos 1970'te California'daki Marin ilinin (county) Adalet Sarayı'ndan başarısız bir firar ve adam

kaçırma girişimi oldu. Bu olay sırasında, aralarında Jackson'ın kardeşi Jonathan ile duruşma hakiminin de bulunduğu dört kişi öldü. Suç ortaklığından kuşkuyla anılan Davis için tutuklama emri çıkarıldı. Ekim 1970'te New York kentinde tutuklanan Davis adam kaçırma, cinayet ve komplo suçlarından yargılanmak üzere California'ya geri gönderildi. On üç hafta süren dava sonunda, 4 Haziran 1972'de, bütünüyle beyazlardan kurulu jürinin kararıyla hakkındaki bütün suçlamalardan beraat etti. 1980 başkanlık seçimlerinde ABD Komünist Partisi tarafından başkan yardımcılığına aday gösterildi. Yapıtları arasında *If They Come in the Morning* (Şafakta Gelirlerse, 1973), *Angela Davis: An Autobiography* (1974; Angela Davis: Bir Otobiyografi), *Women, Race & Class* (1981; Kadınlar, Irk ve Sınıf) ve *Women, Culture, and Politics* (1989; Kadınlar, Kültür ve Siyaset) sayılabilir.

Davis, Bette, asıl adı RUTH ELIZABETH DAVIS (d. 5 Nisan 1908, Lowell, Massachusetts, ABD - ö. 6 Ekim 1989, Newilly-sur-Seine, Fransa), ABD'li sinema oyuncusu. Duyarlı, asabi kadın tiplerindeki güçlü oyunculuğuyla tanınmıştır.

New York'ta tiyatro eğitimi gördü. 1926'da küçük rollerle sahneye çıkmaya

Bette Davis
Warner Bros. Inc.

başladı. 1931'de Hollywood'a giderek bir süre gene küçük rollerde göründükten sonra 1934'te *Of Human Bondage*'daki (Aşk Kölesi) Mildred rolüyle ünlendi. Ertesi yıl, yaşlanmakta olan alkolik bir yıldız canlandırdığı *Dangerous* (1935; Tehlikeli Kadın) filmindeki güçlü oyunuyla Oscar kazandı. 1930'larda oynadığı öteki önemli filmler arasında *The Petrified Forest* (1936; Lanetli Orman), ikinci Oscar'ını kazandığı *Jezebel* (1938), *Dark Victory* (1939; Ölene Kadar) ve *The Private Lives of Elizabeth and Essex* (1939; Kraliçe Elizabeth) sayılabilir. Bu dönem boyunca Davis, filmleri üzerindeki kontrol hakkından vazgeçmeyen ve ona birinci derecede rolleri vermeye yanaşmayan Warner Brothers şirketiyle olan sözleşmesini bozmak için mahkemelerde mücadele etti.

Daha sonra *The Letter* (1940; Mektup), *The Great Lie* (1941; Büyük Yalan), *The Little Foxes* (1941; Öldürünceye Kadar), *Now, Voyager* (1942; Aşk Yolcuları), *The Corn is Green* (1945; Ekinler Yeşerince), *All*

About Eve (1950; *Perde Açılıyor*) ve *The Virgin Queen* (1955; *Kraliçe Kraliçe*) gibi filmlerde rol aldı. 1950'lerde bir süre sahneye çıktıktan sonra, 1961'de *Pocketful of Miracles* (Elmacı Kadın) filmiyle yeniden sinemaya döndü. 1960'larda ve 1970'lerin başlarında *Whatever Happened to Baby Jane?* (1962; *Küçük Bebeğe Ne Oldu?*), *Dead Ringer* (1964), *Hush Hush... Sweet Charlotte* (1964; *Sus Sevgilim*), *The Nanny* (1965; *Dadı*), *The Anniversary* (1967; *Yıldönümü*) ve *Watcher in the Woods* (1980; *Ormandaki Gözcü*) gibi korku filmlerinde oynadı. *Strangers-The Story of a Mother and Daughter* (1979; *Yabancılar-Bir Ana Kızın Öyküsü*) adlı televizyon filmiyle Emmy Ödülü kazandı. *Family Reunion* da (1981; *Aile Buluşması*) başarılı olduğu bir televizyon filmiydi.

İki otobiyografisinden *The Lonely Life* (Yalnız Yaşam) adını taşıyan 1962'de, *This 'n That* (Bu ve Şu) ise 1987'de yayımlanmıştır.

Davis, Charles Harold (d. 2 Şubat 1857, East Cambridge, Massachusetts - ö. 5 Ağustos 1933, Mystic, Connecticut, ABD), özellikle bulut oluşumlarını etkili bir biçimde işlediği romantik manzara resimleriyle tanınmış ABD'li ressam.

Boston Güzel Sanatlar Müzesi Okulu'nda öğrenim görürken 1880'de Paris'e gönderildi. Julian Akademisi'nde Lefebvre ve Boulangier'in yanında sürdürdüğü sanat eğitimiinden sonra Barbizon'a gitti ve Fontainebleau Ormanında birçok resim yaptı. 1906'da Ulusal Tasarım Akademisi'nin üyesi oldu. 1889 Paris Dünya Sergisi'nde aldığı gümüş madalya dahil, çok sayıda ödül kazandı. Önemli çalışmaları bugün ABD'nin önde gelen müzelerinde bulunmaktadır.

Davis, Sir Colin (Rex) (d. 25 Eylül 1927, Weybridge, Surrey, İngiltere), İngiliz orkestra yönetmeni ve önde gelen modern Berlioz yorumcusu. Berlioz'un bütün opera ve orkestra yapıtlarının kaydını yapmıştır.

Londra'daki Kraliyet Müzik Yüksekoku'nda klarnet çalıştıktan sonra yönetmenliğe yöneldi. 1957'de BBC İskoç orkestrasının şef yardımcılığına atandı. 1959'da *Don Giovanni*'nin Festival Hall'daki sahnelenmesinde hasta olan Otto Klemperer'in yerine orkestrayı yöneterek eleştirmenlerin övgüsünü kazandı. 1961'den 1964'e değin Sadler's Wells Operası'nın müzik direktörü, 1967'den 1971'e değin de BBC Senfoni Orkestrası'nın asıl şefiydi. 1971'de Georg Solti'nin ardından Covent Garden operasının müzik direktörlüğüne atanarak bu görevi getirilen ilk İngiliz şef oldu. 1980'de kendisine "sir" unvanı verildi. Davis, Berlioz, Mozart, Stravinsky ve Tippett'in yapıtlarındaki coşkulu, canlı ve taze yorumuyla orkestra şeffliğine önem kazandırmıştır. Üslubu, Wagner ve Verdi gibi daha koyu romantik bestecilere öbürleri kadar uygun değildir.

Davis, David (d. 9 Mart 1815, Cecil, Maryland - ö. 26 Haziran 1886, Bloomington, Illinois, ABD), Abraham Lincoln'ın yakın çalışma arkadaşı olan ABD'li siyaset adamı. Amerikan İç Savaşı öncesinde, savaş sırasında ve sonrasında Yüksek Mahkeme üyeliği ve senatörlük yapmıştır.

1832'de Kenyon College'dan mezun olduktan sonra, 1835'te Yale Üniversitesi'nden hukuk diploması aldı. Aynı yıl, Illinois barosuna kabul edildi ve 1836'da Bloomington'da avukatlık bürosunu açtı. Politik ihtirasları olan Davis, 1844'te Whig listesinden Illinois Eyalet Meclisi'ne seçildi.

1847'de eyaletin kurucu meclisinde görev aldı. Ertesi yıl gezici yargıç olan Davis, 14 yıl boyunca sürdürdüğü bu görevi sırasında Abraham Lincoln'la yakın dostluk kurdu.

Cumhuriyetçi Parti'nin 1860'taki kongresinde ve bunu izleyen başkanlık seçimlerinde, Lincoln'ı vargüçle destekledi. Lincoln 1861'de başkan seçilince onunla birlikte Washington'a gitti ve Yüksek Mahkeme üyeliğine atandığı 1862'ye değin onun danışmanlığını yaptı. Cumhuriyetçi Parti'nin kölelik karşıtlığında daha uç konumda yer alan kanadını hiçbir zaman desteklemeyen Davis, 1866'daki "Ex parte Milligan" Davası'nda yazdığı çoğunluk görüşü ile parti üyelerinin çoğunu kızdırdı.

Yüksek Mahkeme üyeliğini sürdürdüğü 1872'de, Liberal Cumhuriyetçi Parti adaylığı için bir basamak olacağı düşüncesiyle, Reformcu İşçi Konvansiyonu'nun başkan adaylığı önerisini kabul etti. Ama, Liberal Cumhuriyetçi Parti onun yerine Horace Greeley'i aday gösterince, Reformcu İşçi Konvansiyonu adaylığından da çekildi. Bu olaydan sonra Demokratlara yaklaştı ve 1877 seçim sonuçlarına itiraz edilmesi üzerine toplanan Seçim Komisyonu'nun üyesi oldu. Demokratlar, Davis'in komisyonda Hayes'e karşı S. J. Tilden'i desteklemesini bekleyorlardı. Ama, Davis Senato'ya girmek için komisyondan ve Yüksek Mahkeme'deki görevinden ayrıldı. Senato'da bir dönem boyunca görev aldı ve bu dönemin son iki yılında başkanvekilliği yaptı. 1883'te emekliye ayrıldıktan sonra Bloomington'a dönen Davis, ölünce ardında yaklaşık 2 milyon dolar değerinde bir mal varlığı bıraktı.

Davis, Dwight F(illey) (d. 5 Temmuz 1879, St. Louis, Missouri - ö. 28 Kasım 1945, Washington, D.C., ABD), Davis Kupası'nı başlatan ABD'li tenis oyuncusu. ABD yönetiminde de görev almıştır.

1899-1901 arasında üst üste üç yıl Harvard'dan takım arkadaşı Holcombe Ward'la birlikte ABD çift erkekler şampiyonluğunu kazandı. 1900 başlarında uluslararası Davis Kupası turnuvasını tasarlayarak kazanan takıma bir gümüş kupa vaat etti. İlk iki turnuvayı (1900, 1902) kazanan ABD takımlarında yer aldı ve ilk turnuvada ABD takımının kaptanlığını yaptı.

Avukat olmasına karşın bu mesleği yapmadı, ama St. Louis'de kamu görevlisi olarak etkinlik gösterdi. Kamu parkları yöneticiliği yaptığı dönemde (1911-15), aralarında belediyelere ait ilk tenis kortlarının da bulunduğu pek çok atletizm tesisinin yapılmasını sağladı. Başkan Calvin Coolidge'in yönetimi sırasında savaş bakanı yardımcılığı (1923-25) ve savaş bakanlığı (1925-29) yaptı. Başkan Herbert Hoover'ın yönetiminde ise ABD'nin Filipinler genel valisi (1929-32) idi.

Davis, Elmer (Holmes) (d. 13 Ocak 1890, Aurora, Indiana - ö. 18 Mayıs 1958, Washington, D.C., ABD), radyo yayımcısı ve yazar. II. Dünya Savaşı sırasında ABD Savaş Haberalma Dairesi'nin yöneticisiydi.

The New York Times'da muhabir ve başyazar olarak çalışırken 1939'da Columbia Broadcasting System'e (CBS) radyo haber yayıncısı olarak girdi ve ülke çapında tanındı. 1942'de Savaş Haberalma Dairesi başkanlığına atandı. Görevi sırasında liberal tutumu, özellikle de askeri sansüre karşı çıkması tartışmalara yol açıysa da resmi haber ve propaganda etkinliklerini yürütme biçimi saygıyla karşılandı. 1945'te American Broadcasting Company'de (ABC) haber yayımcısı olarak eski mesleğine döndü ve 1953'e değin burada çalıştı. Hazırladığı

başarılı radyo programlarıyla üç kez Peabody Ödülü'nü kazandı. Senator Joseph R. McCarthy'nin siyasal bir taktik olarak komünistlerin ABD yönetimine sızdığını ileri sürerek soruşturma açmasını açıkça eleştirdi.

Davis, H(arold) L(enoir) (d. 18 Ekim 1896, Yoncalla, Oregon - ö. 31 Ekim 1960, San Antonio, Texas, ABD), ABD'li şair ve romancı. Yapıtlarında Batı ABD'ye özgü yaşamı gerçekçi bir biçimde yansıtmış, köy-boyları kahraman olarak tipleştiren anlayışa karşı çıkmıştır.

Davis yazılarıyla tanınmadan önce köy-boyluk, dizgicilik ve kadastro memurluğu gibi çok değişik işler yaptı. 1919'da, Detlev von Liliencron'un şiirini taklit amacıyla yazdığı şiirlerinden ötürü Levinson Ödülü'nü aldı. Daha sonra H. L. Mencken'in özendirmesiyle düzyazıya yöneldi ve düzyazıları *American Mercury*'de yayımlandı. 1932'de Guggenheim Bursu ile gittiği Meksika'da *Honey in the Horn* (1935; *Boynuzun İçindeki Bal*) adlı romanını yazdı. 1936'da Pulitzer Ödülü'nü kazanan bu romanıyla Batı'nın romancısı olarak ünlenen Davis, ağır ilerleyen kitaplarında manzaranın bütüyleyciliğini yakalamaya çalışıyordu. Yayıpta son göçmenlerin Oregon'a geldiği dönemin genel portresi olay örgüsünden daha büyük bir ağırlık taşıyor, Davis kahramanlık öykülerine inmadığı için, göçmenlerin karşılaştığı kaçınılmaz, ama sonuçta aşılabılır sorunları gerçekçi bir biçimde ele alıyordu. Yazarın öbür kitapları arasında *Beulah Land* (1949; *Beulah Ülkesi*) ve *Distant Music* (1957; *Uzaklardan Gelen Müzik*) sayılabilir.

Davis, Jefferson (d. 3 Haziran 1808, Christian ili, Kentucky - ö. 6 Aralık 1889, New Orleans, ABD), 1861-65 arasındaki İç Savaş sırasında Güney eyaletlerinin kurdu-

Jefferson Davis
Library of Congress Washington D.C

ğu Amerika Konfedere Devletleri'nin başkanı. Savaştan sonra iki yıl tutuklu kalmaya ve vatana ihanetle suçlanmış, ama hiçbir zaman mahkeme önüne çıkarılmamıştır.

İlk dönemi. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na katılmış, Gal kökenli bir çiftçi olan Samuel Emory Davis'in 10 çocuğunun en küçüğüdür. Üç yaşındayken ailesi Woodwille (Mississippi) yakınlarındaki Rosemont plantasyonuna yerleşti. Yedi yaşına geldiğinde, üç yıllığına Kentucky'deki Dominiken erkek okuluna gönderildi. Transylvania College'ı bitirdikten sonra ABD Askeri Akademisi'nde dört yıl eğitim gördü ve 1828'de mezun oldu.

Teğmen rütbesiyle Wisconsin bölgesinde görev yaptıktan sonra, o zaman albay rütbesinde olan geleceğin başkanı Zachary Taylor'ın komutasında Yerli önder Kara Atmaca'ya karşı girişilen savaşa katıldı. 1835'te Taylor'ın kızı Sarah Knox'la evlendi.

1835'te ordudan ayrıldı ve en büyük kardeşi Joseph'in kendisine bıraktığı Vicksburg (Mississippi) yakınlarındaki plantasyonun başına geçerek çiftçiliğe başladı. Karısı Sarah Mississippi'ye yerleştikten üç ay sonra sızmadan önce, büyük bir üzüntüye kapılarak, yedi yıl boyunca bir müzeye gibi yaşadı. Bu sürede, el değmemiş topraklardan bir çiftlik ortaya çıkardı, anayasa hukuku ve dünya edebiyatı üzerine kitaplar okudu.

1845'te ABD Kongresi'ne seçildi. Aynı yıl Natchez'li soylu bir ailenin kızı olan, kendisinden 18 yaş küçük Varina Howell'la evlendi. Meksika Savaşı'na (1846-48) katılmak için Kongre üyeliğinden ayrıldı. Avrupa basınında bile övgülere yol açan taktiklerle Buena Vista Çarpışması'nı (1847) kazanınca, ulusal kahraman olarak görülmeye başladı. Ciddi bir yara aldığı için savaştan döndüğünde Senato'ya girdi ve kısa sürede Askeri İşler Komitesi başkanlığına yükseldi. 1853'te Başkan Franklin Pierce tarafından savaş bakanlığına getirildi. Bu görevi sırasında ordudaki asker sayısını artırdı, ülkenin kıyı savunmasını güçlendirdi ve Büyük Okyanusa uzanması planlanan demiryolu hatlarına ilişkin üç çalışmayı yönetti.

Kuzey-Güney çekişmesinin giderek arttığı dönemde, taraflar arasında anlaşma sağlanabilmesi için çalıştı. Aralık 1860'ta Güney Carolina Birlik'ten ayrıldığında, "Anayasa'nın eyaletlere topluluktan ayrılma hakkı tanıdığına inanmasına karşı, ayrılmaya karşı çıktı. Yeni seçilen başkan Abraham Lincoln'ın Güney'e baskı uygulayacağına ve bunun da bir felaket doğuracağına inanmalar arasında Davis de bulunuyordu.

Konfederasyon başkanı. Mississippi'nin de Birlik'ten ayrılmasından 12 gün sonra, Senato'da etkileyici bir veda konuşması yaparak Güney ve Kuzey arasında barışın sağlanmasını dileğinde bulundu. Alabama eyaletinin Montgomery kentinde toplanan Güney Eyaletleri Kongresi kendisini geçici başkan seçtiğinde, Brierfield'deki çiftliğine henüz yeni dönmüştü. 18 Şubat 1861'de görevine başlayan Davis'in ilk işi, silahlı çatışmanın önlenilmesi amacıyla Washington'a bir barış heyeti göndermek oldu. Ama Lincoln, Davis'in temsilcileriyle görüşmeyi reddetti ve Sumter Kalesi'ni "kurtarmak" amacıyla Charleston'a (Güney Carolina) savaş gemileri yollamak üzere gizlice hazırlıklara başladı. Lincoln'ın 75 bin gönüllüyü göreve çağırması üzerine, aralarında Virginia'nın da bulunduğu dört eyalet daha Birlik'ten ayrıldı.

Davis, önemli sorunlarla karşı karşıya kaldı. Konfederasyon'un ilk başkanı olarak, bir savaşın ortasında yepyeni bir ulus biçimlendirmek zorundaydı. Daha da önemlisi, pamuk ve cesaret dışında kaynakları sınırlı, Kuzey'in yalnızca dörtte biri kadar beyaz nüfusa ve gene Kuzey'deki sanayinin küçük bir yüzdesine sahip, barut-hanesi, donanması ve tersanesi bulunmayan tarım ağırlıklı Güney, bir istilaya karşı koyacak durumda değildi. Davis, hem silah ve cephanesini, hem Konfederasyon'un Fransa ve İngiltere tarafından tanınmasını sağlamak amacıyla Avrupa'ya temsilciler yolladı.

Konfederasyon'un başkenti Haziran 1861'de Montgomery'den Virginia'nın Richmond kentine taşındı. 21 Temmuz'da saldırıya geçen Federal ordu Manassas'ta (Virginia) yenilgiye uğratıldı ve düzensiz biçimde Potomac'a çekilmek zorunda kaldı.

Davis'in karşı karşıya kaldığı sayısız sorunlar arasında sürekli olay çıkaran bir Kongre, hoşnutsuz bir başkan yardımcısı, askere alma yasasına karşı çıkan iki vali ve muhalif

gazeteler de (Davis ilke olarak sansür uygulamaya karşıydı) bulunuyordu. Askeri yenilgilere, giderilmeyen gerginliklere, insan gücü ve donanım alanındaki korkunç yetersizliklere ve hızla artan enflasyona karşı Davis, kendisiyle aynı görüşteki General Robert E. Lee ile birlikte, savaşı sürdürme konusundaki kararlılığını yitirmedi.

Yakalanışı ve tutukluluğu. General Lee kendisinin onayını almadan Kuzey'e teslim olduğunda, Davis öteki hükümet üyeleriyle birlikte güneye doğru çekilmeye başladı. Mississippi Irmağını geçerek Kuzey'e daha uygun barış koşulları sağlanıncaya kadar mücadeleyi buradan sürdürmeyi amaçlıyordu. Ama, 10 Mayıs 1865'te güneş doğarken Irwinville (Georgia) yakınlarında Kuzeyliler tarafından yakalandı. Virginia'da Monroe Kalesi çevresindeki hendekte rutubetli bir kamata konulan Davis'e pranga vuruldu. İki nöbetçi gece gündüz hücrelerini adımlarken, yatağının yanında bir lamba sürekli yanıyordu. Duruma tepki duyan Kuzey kamuoyunun çabalarıyla daha sağlıklı koşullara sahip bir yere alınmakla birlikte, Davis'in tutukluluğu iki yıl daha sürdü. Sonunda Mayıs 1867'de kefaletle serbest bırakıldı ve bozulan sağlığını düzeltmek amacıyla Kanada'ya gitti. Bazı seçkin Kuzeyli avukatlar Davis'in bir an önce açılmasını istediği vatana ihanet davasında onu ücretsiz savunmayı önerdiler. Ama, hükümet davayı hiçbir zaman başlatmadı. Pek çok kişi hükümetin, bu davanın Anayasa'nın eyaletlere Birlik'ten ayrılma hakkını tanıdığına ortaya çıkaracağından korktuğuna inanıyordu. Sonunda dava 25 Aralık 1868'de düştü.

Davis sağlığını yeniden kazanmak ve bir İngiliz şirketinde temsilcilik görevi bulmak amacıyla Avrupa'ya beş gezi yaptı. ABD'de ise kendisine Güney'deki üç yükseköğretim başkanlığı önerildi. Ama bu görevler karşılığında alacağı ücretler eşinin ve dört çocuğunun geçimini sağlamaya yetmediğinden bu önerileri kabul etmedi. Birkaç yıl Memphis'teki (Tennessee) bir sigorta şirketinin başkanlığını yaptı. 1877'de, bir hayranının kendisine sağladığı, Biloxi (Mississippi) yakınlarında, Meksika Körfezine bakan küçük bir malikâne olan Beauvoir'a çekildi; *Rise and Fall of the Confederate Government*'i (Konfederasyon Hükümetinin Yükselişi ve Düşüşü) burada yazdı. Yeniden Senato'ya girmesine yönelik ısrarlara karşın, yanlış bir iş yapmış olduğuna hiçbir zaman inanmadığından "af talebinde" bulunmayı reddetti ve böylece yurttaşlık hakkını da bir daha elde edemedi. Ama Güney'in herkesçe benimsenmiş önderi olarak kaldı.

Demokrasi ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olan Davis, iyiliksever bir aristokrat kişiliği taşıyordu. Bir ölçüde diplomat olmakla birlikte, bir politikacının esnekliğini taşımıyordu. Onuruna aşırı düşün ve sıcakkanlı bir insandı. Ailesi ve akrabalarınca hep el üstünde tutulan Davis'in köleleri tarafından da çok sevildiği söylenir. İç Savaş döneminde bile, Kuzey'deki eski dostluklarını korumayı başarmış ve kamuoyunda tanınmış pek çok kişi, Davis'e duydukları sevgiyi çekinmeden dile getirmiştir. Davis, 50 yaşında Piskoposluk Kilisesi'ne katılıncaya değin hiçbir kiliseyle bağlantısı olmasına karşın Tanrı'nın inayetine olan inancını yaşamı boyunca korudu. Daha gençlik yıllarında etkileyici konuşmalarıyla dikkati çeken Davis, sonraki yıllarda bu yeteneğini Kuzey'le Güney'in bir uzlaşmaya varması için kullandı.

Davis bronşlarında oluşan bir hastalıktan ötürü New Orleans'ta öldü. Geçici mezarı

na konulması sırasında o güne değin Güney'de görülmemiş büyüklükte bir tören düzenlendi. 31 Mayıs 1893'te Richmond'daki Hollywood mezarlığına taşındı

Davis, Joe (d. 15 Nisan 1901, Whitewell, Derbyshire - ö. 10 Temmuz 1978, Hampshire, İngiltere), İngiliz bilardo ve snooker (İngiliz bilardosu) oyuncusu. 1927'den 1946'da bilardoyu bırakana değin dünya snooker şampiyonuydu.

Oyunculuk yaşamı boyunca 689 kez art arda 100 vuruşu geçti ve art arda 147 vuruşla dünya rekorunu elinde tuttu. Ayrıca 1928'den 1933'e değin dünya şampiyonu oldu, ondan sonra da İngiltere şampiyonluğunu sürdürdü. Olağanüstü yeteneği ve incelikli tekniğiyle izleyicileri büyülediği televizyon programı, "snooker'in koca ihtiyarı" olarak ününü pekiştirmesini sağladı. 1963'te kendisine O. B. E. (Order of the British Empire) nişanı verildi.

Davis, John, DAVYS olarak da yazılır (d. y. 1550, Sandridge, Dartmouth yakınları, Devon, İngiltere - ö. 29/30 Aralık 1605, Singapur yakınlarındaki Bintan Adası açıkları), İngiliz denizci. Kanada'nın Kuzey Kutup Bölgesi'nden Büyük Okyanusa geçişi sağlayacak Kuzeybatı Geçidini bulmaya çalışmıştır.

İlk kez 1583'te Kraliçe I. Elizabeth'in birinci bakanı Sir Francis Walsingham'a sunduğu sanılan planın kabul edilmesi üzerine, 1585'te ilk kuzeybatı seferine çıktı. Grönland'ın buzlarla kaplı doğu kıyısına ulaştıktan sonra güneye yönelerek Farewell Burnunu dolaştı ve Grönland'ın batı kıyılarını izleyerek kuzeye doğru yol aldı. Çin'e doğru yöneldiğini sanarak rotasını değiştirdi ve Baffin Adasının içlerine sokulan Cumberland Körfezinde bir süre yol aldıktan sonra geri döndü.

Kuzeybatı Geçidini bulmak için 1586 ve 1587'de iki sefer daha yaptı. Bu yolculuklarının sonucunda kendi adı verilen boğazdan geçerek Baffin Körfezine girdi ve Grönland'ın batı kıyılarını boyunca kuzeye doğru yol alarak yaklaşık 70° kuzey enleminde bulunan Disko Adasına ulaştı. Tayfalarının birlikte götürdüğü müzisyenlerin eşliğinde sunduğu dans gösterisi, sıcakkanlı insanlar olan Eskimolarla içten ilişkiler kurmasına yardımcı oldu. Kuzey Kutbu'nda ad verdiği çok sayıdaki yer arasında Walsingham Burnu ve Cumberland Körfezi de bulunmaktadır.

İspanyol Armadası'na karşı girilen savaşta "Black Dog" gemisine komuta ettiği (1588) ve Thomas Cavendish'e son seferinde (1591) eşlik ettiği sanılan Davis, bir başka seferde Macellan Boğazından bir geçit ararken Falkland Adalarını keşfetti (9 Ağustos 1592). Sir Walter Raleigh ile birlikte Cádiz ve Asor Adalarına gitti (1596-97). 1598 ve 1601'de Doğu Hint Adalarına yapılan keşif gezilerine katıldı. Hint Adalarına yaptığı üçüncü sefer sırasında Japon korsanlarca öldürüldü.

18. yüzyıl boyunca kullanılan bir kadrân geliştirmenin yanı sıra denizcilik üzerine bilimsel bir inceleme olan *The Seaman's Secret* (1594; Denizcinin Gizi) ve Kuzeybatı Geçidini konu alan *The World's Hydrographical Description* (1595; Yeryüzünün Hidrografik Betimlemesi) gibi yapıtlar yazmıştır.

Davis, Kingsley (d. 20 Ağustos 1908, Tuxedo, Texas, ABD), nüfus patlaması ve sıfır nüfus artışı terimlerini ilk kez kullanan ABD'li sosyolog ve nüfusbilimci. Amerikan toplumunu konu alan özgül ve uzun süreli

araştırmaları sonucunda, her toplumu yerinde ve ampirik yöntemlerle incelemeye dayanan genel bir dünya bilimi üzerinde çalışmaya yönelmiştir.

Davis, Texas Üniversitesi'nden lisans (1930), Harvard Üniversitesi'nden de lisansüstü (1933) ve doktora (1936) derecelerini aldı. İlk kez Smith College'da sosyoloji dersleri vermeye başladı (1934-36). Daha sonra Clark Üniversitesi'nde yardımcı profesör (1936-37) oldu. Pennsylvania Eyalet Üniversitesi'nde bölüm başkanı olarak görev yaptı (1937-42). İlk ve en önemli yapıtı olan *Human Society*'yi (1948; İnsan Toplumu) ancak Princeton Üniversitesi'nde antropoloji ve sosyoloji dersleri verdiği yıllarda tamamlayabildi. Kitabının yayımlanmasından sonra Columbia Üniversitesi'nce üniversitenin Uygulamalı Toplumsal Araştırmalar Merkezi'nde ders vermek ve yöneticilik yapmak (1949-55) üzere çağrıldı.

World Population in Transition (1945; Geçiş Sürecinde Dünya Nüfusu) adlı derleminde ve sonraki yapıtlarında demografi alanındaki yetkinliğini kanıtladı. Bu alandaki çalışmaları gitgide önem kazanan bir çözümleme aracı durumuna geldi. Columbia'dan ayrıldıktan sonra California Üniversitesi Berkeley kampusunda ders veren (1955-77) Davis, 1971-77 arasında bu üniversitede sosyoloji ve karşılaştırmalı araştırmalar dalında Ford Kürsüsü profesörü olarak çalıştı. 1977'den sonra Güney California Üniversitesi'nde toplumbilim dersleri verdi.

Carnegie Corporation tarafından desteklenen bir araştırma ekibinin başkanı olarak 10 Afrika ülkesinde incelemeler yapan Davis ayrıca Hindistan, Avrupa ve Latin Amerika toplumlarını konu alan çalışmaları yönetti. *The Population of India and Pakistan* (1951; Hindistan ve Pakistan Nüfusu), *A Crowding Hemisphere: Population Change in the Americas* (1958; Kalabalıklaşan Bir Yarıküre: Amerika kıtasında Nüfus Değişmesi) ve *World Urbanization 1950-70* (1969-72, 2 cilt; Dünya Kentleşmesi 1950-70) adlı kitaplarında insan toplumunu inceleyen genel bir bilime ilişkin toplumsal kuramını açıkladı. İnsan toplumunun benzersiz özelliği olan simgesel iletişimin bütün dünyada tekörnek olmadığını ileri süren Davis, bu nedenle sosyoloji ilkelerinin belirlenebilmesi için çok sayıda değişik insan topluluğunun incelenmesi gerektiğini savundu.

Davis, Miles (Dewey, Jr.) (d. 25 Mayıs 1926, Alton, Illinois - ö. 28 Eylül 1991, Santa Monica, California, ABD), ABD'li caz trompetçisi, orkestra şefi ve besteci. 1940'ların sonlarından başlayarak cazın gelişimi üstünde sürekli bir etkisi olmuştur.

Birçok Siyah çağdaşının tersine, orta sınıf olanaklarına kavuşmuş bir ailenin çocuğuydu. On üç yaşında trompet çalmaya başladı. New York kentindeki Juilliard Müzik Okulu'nda okudu (1945) ve kısa sürede yeni modernizme yöneldi.

Davis çalış stiliyle Clifford Brown ve Freddie Hubbard gibi kendileri de başka müzikçilere örnek olan trompetçileri etkiledi. Ama onun asıl önemi, modern cazın üç ayrı evresinin başlangıcında, önde gelen yenilikçi müzikçilerden oluşturduğu topluluklarla yeni eğilimleri billurlaştıran plaklar yapmış bir orkestra şefi olmasıdır. Bu albümler, besteci-düzenlemeci Gil Evans, besteci-düzenlemeci-saksafoncu Gerry Mulligan ve saksafoncu Lee Konitz ile 1949'da yaptığı *Birth of the Cool*, besteci-düzenlemeci-piyaniist Bill Evans ve tenor saksafoncu John Coltrane ile 1959'da gerçekleştirdiği *Kind of Blue* ve başka müzikçilerin yanı

Miles Davis, 1969
London Daily Express-Pictorial Parade/EB Inc

sıra, besteci-düzenlemeci-piyaniist Joe Zawinul ve besteci-saksafoncu Wayne Shorter ile yaptığı 1969 tarihli *Bitches Brew*'dur. Olağanüstü boyutlarda etkili olan bu plaklar, 1950'lerde *cool jazz*(*) üslubunun, 1960'larda modal yaklaşımların ve 1970'lerde *jazz-rock* anlayışının neredeyse kurallarını koyan çalışmalar olmuştur. Piyaniist Herbie Hancock, basçı Ron Carter, davulcu Tony Williams ile Shorter ve Davis'ten oluşan 1960'ların Davis Beşlisi de, caz tarihinin en önde gelen topluluklarından biridir. 1970'lerde eroin bağımlılığından kurtulmak için mücadele veren Davis, 1980 Newport Festivali'nde yeniden müziğe dönmüştür. *Miles: The Autobiography* adlı otobiyografisi 1989'da yayımlanmıştır.

Zaman zaman çok notalı hızlı geçişlere de yer vermesine karşın Davis'in üslubu, genelde modern cazın en yalın, özlü ve derinlikli trompet üsluplarından biri olmuştur. Doğaçlamalarındaki titiz ve ölçülü yaklaşım, açıklık ve lirik hava çok çarpıcıdır. Cazın ticari boyutlarının sınırlılığına karşın otuz yıl boyunca düzenli bir plak satışını sağlamayı da başarmıştır. Başka müzikçilerin sık sık yorumladığı besteleri arasında "Nardis", "Four", "Milestones", "Solar" ve "So What" sayılabilir.

Davis, Richard Harding (d. 18 Nisan 1864, Philadelphia - ö. 11 Nisan 1916, Mount Kisco, New York, ABD), ABD'li öykü ve duygusal aşk romanı yazarı, döneminin en ünlü gazete muhabiri.

Lehigh ve Johns Hopkins üniversitelerinde öğrenim gördü. 1886'da *Philadelphia Record*'da muhabir olarak çalışmaya başladı. Daha sonra Philadelphia ve New York'ta çeşitli gazetelerde çalıştı, öyküler yazdı ve 1890'da *Harper's Weekly*'de yönetici oldu. *Harper's* adına dünyanın birçok yerini gezdi. 1892-96 arasında yayımlanan bir dizi kitapta ABD'nin batısı, Avrupa ve Güney Amerika'ya ilişkin izlenimlerini aktardı. 1897 Türk-Yunan Savaşı'ndan I. Dünya Savaşı'na değin her savaşta muhabirlik yaptı. Bildirdiği her olayın içine karşın ve kurallara pek aldırmayan Davis, İspanyol-Amerikan Savaşı'nda (1898), San Juan

Richard Harding Davis, 1905
Library of Congress, Washington D C

Tepesi Çarpışması'na katıldı; I. Dünya Savaşı'nda ise onu casus sanan Almanlar tarafından kurşuna dizilmekten zor kurtuldu. Özellikle gazetede yayımlanan ilk öykülerinden derlenen *Gallegher and Other Stories* (1891; Gallegher ve Başka Öyküler), *Van Bibber and Others* (1892; Van Bibber ve Başka Öyküler) ve *Ranson's Folly* (1902; Ranson'un Çılgınlığı) adlı kitaplarıyla kısa sürede başarı kazandı. Yayımlanan yapıtlarının çoğunu Charles Dana Gibson resimledi. 1897-1909 arasında yedi popüler roman yazdı. *Ranson's Folly* (1904; Ranson'ın Çılgınlığı), *The Dictator* (1904; Diktatör) ve *Miss Civilization* (1906; Bayan Uygarlık) yazdığı 25 oyun arasında en başarılı olanlardır.

Davis, Stuart (d. 7 Aralık 1894, Philadelphia - ö. 24 Haziran 1964, New York kent), sıradan kentsel görüntüleri işlediği kendine özgü kübist resimleriyle, pop sanatçıların

"Kolon Kübizmi", Stuart Davis'in yağlıboya çalışması, 1954; Walker Sanat Merkezi, Minneapolis, Minnesota
Collection Walker Art Center, Minneapolis

1960'larda reklam sanatını kullanmalarına öncülük eden ABD'li soyut ressam.

Davis'in büyüdüğü ortamda sanat günlük yaşamın bir parçasıydı. Babası bir Philadelphia gazetesinde grafik sanatçısı ve sanat yönetmeniydi; burada daha sonra ABD resim sanatında Ashcan okulu üyeleri olarak ün kazanan William Glackens, George Luks, John Sloan ve Everett Shinn ile birlikte çalışıyordu. Ailesinin desteğiyle 16 yaşında liseden ayrılarak Robert Henry'nin yanında resim çalışmak üzere New York kentine gitti. Önceleri Sekizler adıyla bilinen Ashcan okulunun önderi Robert Henry, öğrencilerine sıradan sokak sahnelerini betimlemelerini öneriyordu.

Davis, 1913'te ünlü Armory Show'da beş suluboyasını sergileyebilecek kadar yetkinleşmişti. Öncü Avrupa sanatının ABD'deki ilk büyük gösterimi olan bu sergi sanatının meslek yaşamında bir dönüm noktası oldu. Bundan sonraki birkaç yıl boyunca yeni Avrupa resminin kompozisyon düzeni ile iki boyutlu resim mekânı üzerine çalıştı; rengin gerçekçi değeri yerine anlatıma değerini kullanmaya yöneldi. O sıralarda yeni gelişmekte olan kolaj tekniğini denedi. "Lucky Strike" (1921, Modern Sanat Müzesi, New York) adlı resminde olduğu gibi, bazen kendi kolajlarının resmini yaparak olağan süreci farklılaştırdı; yanılsamacılıktan tümüyle arınmış üslubunun doruğuna 1927-30 arasında "Yumurta Çırpıcısı" dizisiyle ulaştı.

1928'de Fransa'ya giden Davis, bir yıl boyunca Paris sokak sahnelerinin oldukça gerçekçi resimlerini yaptı. 1929 Büyük Bunalmı sırasında döndüğü ABD'de düz renkli geometrik alanların ritmik etkileşimleri ile çizgisel perspektif içinde net bir biçimde tanımlanan nesneler arasındaki karşıtlığa dayanan yeni bir üslup geliştirdi.

Davis'in 1940'ların ortalarından sonra ürettiği "Yumuşak Küçük Yastık" (1945-51, Bay ve Bayan Milton Lowenthall Koleksiyonu, New York) ile "Küçük Dev Ölüdoğa" (1950, Virginia Güzel Sanatlar Müzesi, Richmond) gibi tasarım ve uygulamasına büyük özen gösterdiği yapıtları, o sıralarda yaygın olan soyut dışavurumculuk anlayışına tümüyle yabancı bir nükte ve neşe boyutu içerir. Davis'in çalışmaları taksilerden, çeşitli yerlerde şubeleri bulunan mağazaların cephelerinden ve neon ışıklarından esinleniyordu. Uyumsuz renkleri ve canlı, yinelenen ritimleriyle bu yapıtlar, Davis'in çok sevdiği caz müziğinin görsel benzetimliydi. Davis'in sonraki çalışmaları "koloni kübizmi"ne örnektir.

Davis, Thomas Osborne (d. 14 Ekim 1814, Mallow County Cork - ö. 16 Eylül 1845, Dublin, İrlanda), İrlandalı yazar ve siyaset adamı. Yeni İrlanda hareketinin önde gelen örgütleyicisi ve şairi olarak kabul edilir.

İrlanda milliyetçiliğinin geleneksel olarak Katolik çevrelerle özdeşleştirilmesine karşı çıkan İrlandalı bir Protestan olan Davis, Dublin'de Trinity College'da öğrenim görürken, bütün mezhep ve sınıfları canlı bir ulusal hareket içinde birleştirme düşüncesine yöneldi. 1842'de *Nation* adlı haftalık derginin kurucuları arasında yer aldı. Daniel O'Connell'in İrlanda Parlamentosu'nun yeniden açılması için yürüttüğü mücadeleyi destekleyen bu dergi, zamanla Yeni İrlandalılar olarak bilinen yazarların yayın organı durumuna geldi. "A Nation Once Again" (Yeniden Bir Ulus Olmak) ve "The Battle of Fontenoy" (Fontenoy Çarpışması) gibi yurtseverlik şiirleri de yazan Davis'in yazıları, Sinn Féin hareketi içinde kutsallığa varan bir saygı gördü. Ölümünün yüzüncü yıldönümü nedeniyle deneme ve şiirleri 1945'te *Essays and Poems, with a Centenary Memoir, 1845-1945* (Yüzyıllık Anılarla Birlikte Deneme ve Şiirler, 1845-1945) adlı altında yayımlandı.

Davis, William Morris (d. 12 Şubat 1850, Philadelphia - ö. 5 Şubat 1934, Pasadena, California, ABD), yüzey şekillerinin incelenmesini konu edinen jeomorfolojinin ayrı bir bilim dalı olarak kurulmasına öncülük eden ABD'li coğrafyacı, jeolog ve meteorolog.

1870-73 arasında Córdoba'daki Arjantin Meteoroloji Gözlemevi'nde meteorolog olarak çalışan Davis, 1876'da Harvard Üniversitesi'ne geçti. 1912'ye değin burada ders verdi. Meteoroloji üzerine çalışmalarını topladığı *Elementary Meteorology* (1894; Meteorolojiye Giriş) adlı yapıtı 30 yılı aşkın bir süre yüksekokullarda ders kitabı olarak okutuldu.

1870'te yüzey şekillerinin incelenmesi çalışmalarına başladı ve *The Rivers and Valleys of Pennsylvania* (1889; Pennsylvania İrmakları ve Vadileri) adlı yapıtında, fiziksel coğrafyaya belki de en önemli katkısı olan ve kendi adıyla anılan yüzey şekli çözümlemesi sisteminin temellerini attı. Bu yapıtında Davis, fiziksel yüzey özelliklerinin aşınmanın neden olduğu uzun, sürekli ve düzenli bir değişme sonucunda ortaya çıktığını ve birbirini izleyen bu değişimlerin zaman içinde bir aşınma çevrimi oluşturduğunu gösterdi, bu olgunun ise günümüzdeki doğal çevreyi ve jeolojik tarihi anlamamız için gerekli olduğunu ileri sürdü.

1912'de emekliye ayrıldıktan sonra pek çok üniversitede konuk öğretim üyesi olarak çalışan Davis, zamanının büyük bir bölümünü yazmaya ve uygulamalı arazi çalışmalarına ayırdı. Mercan resifleri ve

mercان adalarına ilişkin ayrıntılı araştırmalarını da bu dönemde gerçekleştirdi.

Bu araştırmalarının sonuçlarını *The Coral Reef Problem* (1928; Mercan Resifleri Sorunu) adlı yapıtında topladı. Basılmış olan 500'den çok çalışması arasında, *Physical Geography* (1898; Fiziksel Coğrafya), *Geographical Essays* (1909; Coğrafya Makaleleri) ve *Origin of Limestone Caverns* (1930; Kireçtaşı Mağaralarının Kökeni) adlı yapıtları da yer alır.

Davis Boğazı, Atlas Okyanusunun kuzey kesiminde, Baffin Adasının (Kanada) güneydoğusu ile Grönland'ın güneybatısı arasında yer alan körfez. Kuzeydeki Baffin Körfezinin derin kesimleri ile güneydeki Labrador Denizini birbirinden ayırır. Kanada Kuzey Kutup Takımadalarından geçerek Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanusu birbirine bağlayan Kuzeybatı Geçidinin de bir bölümünü oluşturur. Kuzeyden güneye uzunluğu yaklaşık 650 km olan boğazın genişliği 320-640 km arasında değişir. Batı Grönland Akıntısı görece sıcak su kütlelerini Grönland kıyısı boyunca kuzeye taşır. Buna karşılık soğuk Labrador Akıntısı buz

Davis Boğazı kıyısındaki Holsteinsborg limanı, Batı Grönland
Gordon N. Converse-The Christian Science Monitor

kütlelerini Baffin Adasının doğu kıyısında Labrador Denizine ve Atlas Okyanusuna sürükler. Grönland'ın iç kesimindeki geniş buzul tabakalarından kopan buzdağları buzul etkinliğiyle boğaz sularına karışır.

Gemiler Grönland kıyısına yakın olan daha sıcak sulardan geçtiği için, Baffin Adası kıyılarından sürekli yerleşimler azdır. Grönland'ın Frederikshab, Godthab ve Holsteinsborg gibi büyük limanları ise yaz ortalarından sonbahar sonlarına değin ulaşılabilir. Ama bu süre yıldan yıla büyük değişiklikler gösterir. Boğazın adı, yöreyi 1585'te keşfeden denizci John Davis'ten gelir.

Davis Kupası, resmî adı ULUSLARARASI ÇİM KORT TENİS KUPASI, adını ABD'li tenisçi Dwight F. Davis'ten alan ve her yıl yapılan uluslararası çim kort tenis turnuvasını kazanan takıma verilen kupa. Başlangıçta yalnızca amatör erkek takımları arasında düzenlenen turnuva, ilk kez 1900'de Dwight F. Davis'in girişimiyle ABD ve İngiltere takımları arasında yapıldı. Kupayı koyan Davis de ilk iki turnuvanın (1900 ve 1902) galibi ABD takımında yer aldı. Başlangıcından bu yana Davis Kupası karşılaşmaları dört tekler ve bir çiftler maçından oluşur. 1904'te Belçika ve Fransa da turnuvaya katıldı. 1912'den bu yana Uluslararası Çim Kort Tenis Federasyonu'nun denetimi altında yapılmakta olan turnuva gerçek anlamda uluslararası boyutlara ulaşmıştır. Ülkeler birkaç bölgeye ayrılmakta ve bölge şampiyonları finallere katılmak için birbirleriyle karşılaşmaktadır. 1972'ye değin doğrudan finallere katılan önceki yılın şampiyonunun bu tarihten sonra bölge karşılaşmalarına

Davis Kupası
Keystone

katılması zorunlu kılındı. 1970'ten sonra ise ulusal tenis birliklerine kayıtlı profesyonel oyuncuların turnuvaya katılmasına izin verildi. Turnuvada daha çok Avustralya, ABD, İngiltere ve Fransa üstünlük sağlamış, 1980'de ise kupayı Çekoslovakya kazanmıştır. Kupayı kazananların listesi için bak. spor ve oyunlar: sonuçlar (tenis).

Davison, William (d. y. 1541 - ö. 21 Aralık 1608, Stepney, Londra, İngiltere), Kraliçe I. Elizabeth'in bakanı. Daha çok İskoçya kraliçesi Mary'nin idamındaki rolünden dolayı tanınır.

1566'da İngiliz büyükelçisi Henry Killigrew'un sekreteri olarak gittiği İskoçya'da yaklaşık 10 yıl kaldı. 1576-79 arasında İngiltere temsilcisi olarak Felemenk'te bulundu. 1583 ve 1584'te çeşitli görevlerle İskoçya'ya, 1585'te de yeniden Felemenk'e gönderildi. Ertesi yıl İngiltere'ye dönerek Knaresborough'dan Parlamento'ya girdi ve Özel Danışma Kurulu üyesi oldu. Ardından birinci bakanlık görevini Sir Francis Walsingham ile birlikte yürütmeye başladı.

Özel Danışma Kurulu üyesi olarak İskoçya kraliçesi Mary'yi yargılamakla görevli komisyonun üyelerinden birisi olmasına karşın, duruşmalara hiç katılmadı. Bununla birlikte Kraliçe Elizabeth'i Mary'nin idam kararını imzalamaya ikna etmede belirleyici rol oynadı. Elizabeth bu imza sırasında ve daha sonra yaptığı görüşmelerde idamın sorumluluğunu üstlenmek istemediğini ve Mary'nin başka yollardan ortadan kaldırılmasından hoşnut kalacağını üstü kapalı bir biçimde belirtti. Ama Mary'nin muhafızları Sir Amias Paulet ve Sir Drue Drury kendilerine ulaştırılan bu dokümanları anlamazlıktan geldiler. Bu arada Lord Burghley'nin çağrısı üzerine toplanan Özel Danışma Kurulu, idam kararının bir an önce yerine getirilmesine karar verdi ve Mary 8 Ocak 1587'de boynu vurularak öldürüldü.

Elizabeth, infazın gerçekleştiğini öğrendiğinde büyük bir öfkeye kapıldı ve bütün huncun imzalı idam kararını komisyona vermeme yolundaki emirlerine uymadığını ileri sürdüğü Davison'dan çıkarma yoluna gitti. Davison tutuklanarak Londra Kulesi'ne kapatıldı. 28 Mart 1587'de Star Chamber Mahkemesi önüne çıkartılarak, suçta göz yumma ve itaatsizlik suçlarından yargılandı. Kötü niyetle davranmadığı sonucuna varılmasına karşın, ağır bir para cezasına çarptırıldı ve kraliçe istediği sürece hapis kalmasına karar verildi.

Eylül 1589'da serbest bırakıldı. Öngörülen para cezasını ödemediği gibi, kendisine

yaşam boyu bağlanan bakanlık aylığı da kesilmedi. Walsingham'ın ölümüne (1590) değin mühür gelirlerinden bakan olarak payına düşeni aldı. Eski konumuna dönmesini sağlamaya yönelik girişimlerin sonuç vermemesi üzerine Stepney'e çekildi.

Davisson, Clinton Joseph (d. 22 Ekim 1881, Bloomington, Illinois - ö. 1 Şubat 1958, Charlottesville, Virginia, ABD), ABD'li deneysel fizikçi. Elektronların ışık

Davisson, 1946

Bell Telephone Laboratories, Murray Hill, New Jersey

dalgaları gibi kırınımına uğratılabileceğini bularak, Louis de Broglie'nin elektronların hem dalga hem de parçacık davranışı gösterdiği yolundaki tezini doğrulamış ve bu çalışmasıyla 1937'de Nobel Fizik Ödülü'nü İngiliz George P. Thomson ile paylaşmıştır.

Doktora çalışmasını Princeton Üniversitesi'nde yapan Davisson, meslek yaşamının büyük bölümünü Bell Laboratuvarları'nda geçirdi. Burada, sıcak koşullardaki bir metalden elektron salımı üzerine araştırmalara girişti ve daha sonra elektron mikroskopunun geliştirilmesine katkıda bulundu. Ardından Lester H. Germer ile birlikte, bir metal kristalinden yansıtılan bir elektron ışını demetinin, X ışınlarına ve öteki elektromagnetik dalgalara benzer kırınım desenleri sergilediğini buldu. Bu buluş, temel parçacıkların ikili yapısının daha iyi anlaşılmasına ve çekirdek, atom ve molekül yapılarının incelenmesine yardımcı oldu.

Davitt, Michael (d. 25 Mart 1846, Straide, Mayo ili - ö. 31 Mayıs 1906, Dublin, İrlanda), İrlanda Toprak Birliği'nin (1879) kurucusu siyaset adamı. Bu örgüt aracılığıyla üstünde yaşamadıkları toprakları işleten mülk sahiplerine karşı direniş örgütlemiş, kiracı çiftçilerin yoksulluğunu azaltmak amacıyla adil kira, sabit kira süresi ve kiracıların serbestçe satış yapabilmeleri gibi haklar sağlamıştır.

Kiracılıktan atılmış bir çiftçinin oğluydu. 1856'da, henüz 10 yaşındayken, bir ipplik fabrikasında çalışmaya başladı. Ertesi yıl, aynı fabrikadaki iş kazasında bir kolunu kaybetti. 1865'te, İrlanda'nın siyasal bağımsızlığını amaçlayan, Fenianlar adlı uluslararası gizli örgüte katıldı. 1868'de, örgütün İrlanda'daki uzantısı İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşlik Birliği'nin (IRB) sekreteri oldu. 1870'te Londra'dan İrlanda'ya silah göndermeye çalışırken tutuklandı ve 15 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Hapiste köylüleri ayaklandırmak için, Charles Parnell'in anayasal reformu ile Fenian hareketini bağdaştırma planları yaptı.

1877'de koşullu olarak tahliye edildikten sonra, IRB'ye döndü ve Fenian hareketinin ilk kez ortaya çıktığı ülke olan ABD'ye gitti. Burada, Henry George'un, toprak tekeliyle yoksulluk arasındaki ilişki üzerine görüşleri onu derinden etkiledi.

İrlanda'ya döndüğünde, Toprak Birliği'nin kurulması için Parnell'in desteğini sağladı. Ama bu birliğin kurulması, 1880'de IRB yönetim kurulundan atılmasına yol açtı. 1882'de Meath seçim bölgesinden Parlamento'ya seçildi, ama sabıkalı olduğu için görevine başlayamadı. Ayrıca, konuşmalarıyla halkı ayaklanmaya kıskırttığı gerekçeyle 1881-82'de ve 1883'te hapsedildi.

Henry George'un toprak reformuna ilişkin görüşlerini halkın önünde savunduğu için, Parnell'le arası açıldı. 1887-89 arasında Parnell Komisyonu önünde milliyetçileri etkin bir biçimde savundu. Parnell'in Yüzbaşı W. H. O'Shea'nın boşanma davasına karışması üzerine, İrlanda grubu 1890'da ikiye bölününce Davitt, Parnell'in önderliğini sürdürmesine karşı çıkanlar arasında yer aldı.

1892 ve 1893'te Parlamento'ya seçildiyse de, her ikisinde de milletvekilliği düşürüldü. 1895'te Güney Mayo'dan Parlamento'ya girdi, ama 1899'da Güney Afrika Savaşı'nı (1899-1902) protesto etmek için istifa etti. *The Fall of Feudalism in Ireland* (1904; İrlanda'da Feodalizmin Çöküşü) adlı kitabı zamanının en değerli belgelerinden biridir.

Davos (Almanca), Romanş dilinde TAVAU. İsviçre'nin doğusunda, Graubünden kantonunda kasaba. Davos Vadisinde, denizden 1.560 m yüksek, Landwasser Irmağı üzerinde yer alır. Davos-Platz ve Davos-Dorf adlı iki köyden oluşur. 1160 ve 1213'e ait

Davos yakınlarındaki Davos Gölü, İsviçre
Beringer & Pampaluch

tarihsel belgelerde Davos'tan söz edilir. Bu yıllarda kasabada Romanş dili konuşan bir halk yaşıyordu; 13. yüzyılda buraya, Valais'nin yukarı kesiminden gelen ve Almanca konuşan bir halk yerleşti. Davos 1436'da On Yönetim Bölgesi Birliği'nin (*Zehngerichtenbund*) başkenti oldu. 1477-1649 arasında Avusturya'nın egemenliğinde kaldı. 1860'lardan sonra gözde bir sağlık merkezi oldu. 20. yüzyılda ise uluslararası üne sahip bir kış sporları merkezi olarak gelişti; 2.652 m'den 1.555 m'ye inen ve bir teleferiğin çalıştığı Parsenn pisti dünyanın en iyi kayak pistlerinden biridir. İsviçre Dağcılık Yüksekokulu (1946) Davos'ta yer alır. Nüfusun çoğunluğu Almanca konuşur ve Protestandır. Nüfus (1983 tah.) 11.423.

Davout, Louis-Nicolas, AUERSTADT DÜKÜ, ECKMÜHL PRENSİ (d. 10 Mayıs 1770, Annoux-ö. 1 Haziran 1823, Paris, Fransa), Napoléon Savaşları'nın en önemli cephe komutanlarından olan Fransız mareşal.

Soylu bir aileden gelen Davout, ayrıca *ancien régime*'in (eski resim) askeri gelenekleri içinde yetişmişti. Buna karşın, 1790'da devrim yanlısı bir ayaklanmada kendi birliklerine komuta etti. 1792-93 Belçika seferin-

de özellikle başarılı oldu ve devrimin önde gelen generallerinden Charles-François Dumouriez'nin ihanetini (Nisan 1793) önleme girişimiyle ün kazandı. Tuğgeneralliğe kadar yükseldiyse de, Temmuz 1793'te eski soyluları Fransız ordularının dışında tutan bir karar alınması üzerine görevini bırakmak zorunda kaldı. Ama aristokrasi karşıtı Jakobenlerin iktidardan uzaklaştırılmasının ardından yeniden göreve çağıldı. Napoléon'un 1798-99 Mısır seferine katıldıktan sonra tümgeneralliğe getirildi. 1801'de Napoléon'un kız kardeşi Pauline Bonaparte'ın görüşmesi Louise-Aimée Le Clerc ile evlendi.

Napoléon Savaşları sırasında mareşallığa yükseltilen Davout'un askeri yetenekleri Austerlitz (1805), Jena-Auerstædt (1806), Eylau (1807), Eckmühl (1809) ve Wagram (1809) zaferlerinde önemli rol oynadı. Napoléon, 1808'de Davout'ya Auerstædt (Auerstedt) dükü, ertesi yıl da Eckmühl prensi unvanlarını verdi.

Napoléon'un yenilgisiyle sonuçlanan 1812-13 Rusya seferinde gene büyük başarı gösteren Davout ardından da Hamburg'u yeniden ele geçirdi. Napoléon 1814'te sürgüne gönderildiğinde Davout görevden çekildiyse de, Yüz Gün döneminde savaş bakanlığına getirildi. Waterloo yenilgisinden sonra müttefiklerin Paris'i işgali konusundaki görüşmelere katıldı ve Paris Sözleşmesi'ni imzaladı (3 Temmuz 1815). Kesin bir barış sağlanana değin Loire Vadisinde imparatorluk ordusundan kalan son birliklerin komutasını elinde tuttu. Bourbonların yeniden tahta çıkmasından sonra geri alınan unvan ve sıfatları, bir süre direndikten sonra Bourbonlara bağlılık yemini etmesi üzerine Ağustos 1817'de geri verildi.

davranış bak. hayvan davranışı; insan davranışı

davranış bilimleri, insan eylemlerini konu alan disiplinler. Çoğunlukla sosyoloji, sosyal ve kültürel antropoloji ve psikolojiyi; ayrıca, biyoloji, ekonomi, coğrafya, hukuk, psikiyatri ve siyaset biliminin insan davranışına ilişkin alanlarını kapsar. 1950'lerde ABD'de yaygınlık kazanan terim "sosyal bilimler"le eşanlamlı olarak kullanıldı. Davranış bilimleri terimi, sosyal bilimler terimine göre daha deneysel bir yaklaşımı ifade eder.

davranış genetiği, PSİKOGENETİK olarak da bilinir, bir canlının genetik yapısının davranışları üzerindeki etkisini ve davranışlara yansımaları açısından kalıtım ile çevre arasındaki etkileşimi inceleyen bilim dalı. Davranışlarla kendini gösteren yeteneklerin kalıtımla mı yoksa çevrenin etkisiyle mi belirlendiği, henüz sonuçlanmamış büyük bir tartışma konusudur.

Davranış ile genetik yapı ya da kalıtım arasındaki ilişkiyi ilk kez inceleyen, 19. yüzyılın bilim adamlarından İngiliz Sir Francis Galton'dır. Galton, çağdaşı olan ünlü kişilerin ailelerini incelemiş ve kuzeni Charles Darwin gibi, zihinsel yetilerin kuşaktan kuşağa aktarıldığı sonucuna varmıştı. Genetik araştırmalarında ikizlerden yararlanılmasına ve bugün de kullanılan birçok istatistiksel çözümleme yönteminin uygulanmasına öncülük eden Galton, sonradan edinilmiş davranış özelliklerinin kalıtım yoluyla aktarılamayacağını öne süren ilk bilim adamıdır. Oysa Scot R. A. Fisher 1918'de yayımladığı bir makalede, Mendel'in kalıtım yasalarını genelleştirerek, bireyin davranışları üzerinde hem genlerin, hem de çevrenin etkili olduğunu kanıtlamaya çalışmıştı.

Bilim adamları, yarım yüzyılı aşkın bir süre boyunca IQ (zekâ bölümü) ile kalıtım

arasındaki ilişkiyi araştırdılar, ama kesin bir sonuca varamadılar. 1937'de ABD'li üç psikogenetikçi, Horatio Newman, Frank Freeman ve Karl Holzinger, çevrenin zekâ üzerindeki etkisini saptamak üzere, değişik aile ortamlarında yetiştirilen tek yumurta ikizlerini incelediler ve bu ikizlerin zihinsel yeteneklerinin çevreden çok, genetik etkenlerce belirlendiği sonucuna vardılar. Buna karşılık ABD'li genetikçi Robert Plomin, 1980'de, kişiler arasındaki IQ farklılıklarının ancak yarısının genetik özelliklerle açıklanabileceğini öne sürdü.

İnceleme yöntemleri. İnsanlar üzerinde yürütülen uzun süreli genetik araştırmaları, bir yandan insanın gelişmesinin çok uzun bir zamana yayılması, öte yandan tek yumurta ikizlerini saptayıp uzun zaman gözlemeyi gerektirdiği için zor ve karmaşıktır. Oysa hayvanlar üzerindeki araştırmaların denetimi daha kolaydır ve bu araştırmalardan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bilim adamları, akraba olan hayvanları 20 kuşak boyunca birbirleriyle çiftleştirerek, bütün döllerin genetik bakımından birbirine çok benzediği hemen hemen saf bir soy elde edebilmektedirler. 1978'de ABD'li genetikçiler J. C. DeFries ve Robert Plomin, bu iç çaprazlama deneyleri sonucunda, laboratuvar hayvanlarında öğrenme, cinsel etkinlik, alkole yatkınlık, saldırganlık, tat algılama ve hastalıklara dirençsizlik gibi değişik davranışları etkileyen genetik bir bileşenin varlığını saptadılar.

Belirli bir özelliği incelemeyi amaçlayan bir genetikçi, bu özelliği en belirgin biçimde taşıyan hayvanları seçerek çiftleştirir. Kalıtım kuramı, incelenen tüm hayvanların aynı çevrede tutulmasına karşın, çaprazlama deneylerinde genetik yapısı birbirinden ne kadar farklı hayvan grupları kullanılırsa, seçme çaprazlamasıyla elde edilen bir davranışın da o kadar farklılaşacağını öngörür.

Kandaşlık araştırması adı verilen bir başka yöntem ise, bireyler arasındaki akrabalık derecesi arttıkça, söz konusu özelliğin ortaya çıkma olasılığının da artacağı varsayımına dayanır. Örneğin 1978'de kandaşlık araştırmalarından yararlanan bilim adamları, şizofrenik hastaların ana babalarında şizofreniye rastlama olasılığının genel ortalamasının daha üstünde olduğunu göstermişlerdir. Alkol bağımlılığı, ruhsal köküntü ve benzeri ruhsal bozuklukların kalıtımla ilişkisi de geniş çapta araştırılmıştır. İçedönüklük, dışadönüklük ve hareketlilik gibi davranış özelliklerinin de kalıtsal yapıyla ilgisi olduğu sanılmaktadır.

Genetik yapı tartışması. Davranış genetikçileri arasında en çok tartışılan konulardan biri de, ırklar ve etnik gruplar arasındaki IQ farklılıklarının kalıtımla ilişkisi. Örneğin 1969'da ABD'li eğitimci Arthur Jensen, Siyahlar ve beyazlar arasındaki IQ farklılıklarının genetik yapı farklılıklardan kaynaklanabileceğini öne sürmüştü. Oysa birçok bilim adamı, Jensen'in çevresel etkenleri ve IQ testlerinin "ırklar açısından taraflı" olduğunu yeterince göz önünde bulundurmadığını ileri sürerek Jensen'in bu görüşüne karşı çıkmıştır. Ayrıca bak. zekâ.

davranış tedavisi, deneysel yollarla edinilmiş öğrenme ilkelerinin ruhsal bozuklukların tedavisine uygulanması. Bu kavram, koşullandırma teknikleri ile kuramlarının anormal davranışlara uygulanması konusunda 1920 ve 1930'larda pek çok yapıt yayımlanmış olan Rus fizyoloji bilgini İvan Pavlov'un çalışmalarından kaynaklanır. Davranış tedavisi yöntemleri öncelikle belirtilere (davranışa) yöneliktir ve bilinçdışı süreçlerle, kişiye yeni bir içgörü kazandırma ya da köklü bir kişilik değişimi sağlama gibi

konularla hemen hemen hiç ilgilenmez; bu yönüyle de psikiyatri yöntemlerinden, özellikle psikanalizden ayrılır.

Davranış tedavisini yaygınlaştıran, Massachusetts'teki bir eyalet hastanesinde akıl hastaları üzerinde çalışan ABD'li psikolog B. F. Skinner'dır. Skinner, hayvanlardaki öğrenme yollarına ilişkin çalışmalarına dayanarak, ödüllendirme biçiminin, uyarılara verilen yanıtların ortaya çıkışını ve yok oluşunu belirleyebileceği sonucuna varmıştı. Ödüllendirmenin zamanını ve sıklığını gösteren ödüllendirme kalıbına "pekiştirme programı", davranışın istenen sonuca uygun olarak yavaş yavaş değişmesine ise "biçimlenme" denir. Davranış tedavisindeki son gelişmeler, bilişsel süreçlerin kolayca uyum sağlayabileceğini göstermiştir.

Davranış tedavisinin en önemli tekniklerinden biri olan ve sistemli duyarısızlaştırma, karşılıklı ket vurma, söndürme, karşıt koşullandırma gibi değişik adlarla anılan yöntem, Joseph Wolpe ve Arnold Lazarus'un 1950'lerde hayvanlar üzerinde yaptıkları deneylere dayanır. Bu deneylerden birinde kediler, kapalı mekânlarda yemek yemeyi reddetmek üzere elektrik şokuyla koşullandırıldı. Bir süre sonra hayvanlara, deney ortamına biraz benzeven mekânlarda yemek verilmeye başlandı ve hayvanlardaki bütün bunaltı belirtileri yok oluncaya değin, mekânlar arasındaki benzerlikler yavaş yavaş artırılarak koşullu korku yok edildi. Duyarsızlaştırma olarak bilinen bu teknik insanlara uygulandığında, hastalardan, bunaltı yaratan durumları zihinlerinde canlandırmaları ya da korkulan nesne ve durumun üstüne gitmeleri istenir. Bu yöntemin en önemli bölümü, hastanın korkuları arasında bir öncelik sırası yapmaktır; böyle bir sıralama için başlıca bilgi kaynağı hastanın kendisidir, ama tedavi uzmanı tanısallı testler, hastanın ailesi ya da arkadaşlarıyla yapılan görüşmeler gibi başka kaynaklara da dayanabilir. Çoğu kez hasta, korkularının kaynağı olan uyarılarla karşı karşıya getirilerek, bu uyarılar karşısında gevşemeye alıştırılır. Bununla birlikte, bu yöntemin, hastanın kendisine korku veren uyarılar karşısındaki tepkilerini mi azalttığı, yoksa aynı uyarılara karşı hastanın yeni ve değişik yanıtlar mı geliştirdiği henüz yeterince anlaşılamamıştır.

Planlı öğrenmenin ve davranış tedavisinin gruplar üzerindeki etkisini gösteren birçok veri toplanmıştır. Bir grup içinde duyguları dışavurma davranışını geliştirmeyi amaçlayan, yapılandırılmış tedavilere genel olarak girişkenlik eğitimi denir. Bu eğitim, kişilerin duygularını uygun biçimde ve açıkça dile getirmeyi bir kez öğrendikten ve uygulama yoluyla pekiştirdikten sonra, buna ilişkin öznel duyguları da yaşayabileceklerini öngören davranışsal kavramla dayanır.

Tedavide, bunlardan başka birçok davranış tekniğine başvurulur. Tikindirme tedavisinin amacı hastayı istenmeyen bir davranıştan kurtarabilmek için, bu davranışını kendisine acı veren ya da hoş olmayan bir uyarı ile birleştirmeye koşullandırmaktır. Bu amaçla kullanılan başlıca uyarılar elektrik ve kimyasal maddelerdir. Özellikle cinsel sapmalarda uygulanan elektrik tedavisinde, istenmeyen davranışın her ortaya çıkışında hastaya elektrik şoku verilir. Alkolizm tedavisinin temel yöntemlerinden biri olan kimyasal tedavide ise, istenmeyen davranışla bir araya geldiğinde, örneğin alkolle birlikte alındığında mide bulantısı gibi kötü etkiler yaratan bir ilaç kullanılır. İstenmeyen davranışları yenmenin bir başka yolu da, istenen davranışları övgü, sevilen yiyecekler ve başka ödüllere pekiştirmektir.

Davranış tedavisi teknikleri özellikle gece işemeleri, tikler, korkular, kekemelik, saplantı-zorlantı nevrozları, uyuşturucu alışkanlığı, "normal" kişilerin nevroitik davranışları ve bazı psikozlarda oldukça başarılı sonuçlar verir; ayrıca zihinsel özurlu kişilerin eğitiminde de bu tedavi yöntemlerinden yararlanılır.

Davranışlar üzerindeki özdenetim, özellikle biyolojik geribesleme(*) yöntemleriyle kalp atışlarının hızı, tansiyon ve bağırsak hareketleri gibi otonom sinir sistemi işlevlerini denetlemeyi öğrenmek açısından akademik çevrelerden büyük ilgi görmüştür. Özdenetim kuramı ve bunu amaçlayan tedavi, kişisel sorumluluğun gelişmesini sağlayarak insan davranışlarının değiştirilmesine ve düzenlenmesine yönelik olduğu için önemli bir gelişmeyi simgeler. Ayrıca bak. davranışçılık; koşullandırma.

davranışçılık, temelde ölçülebilir ve gözlemlenebilir verilerle ilgilenen, düşünceleri, duyguları, iç zihinsel deneyimleri ve etkinlikleri genellikle dışlayan psikoloji okulu. Özellikle I. ve II. Dünya savaşları arasında psikoloji kuramlarına egemen olan davranışçılık, canlıyı dış çevreden ve iç biyolojik süreçlerden kaynaklanan koşullara (uyarılara) "tepki verme" durumuyla ele alır. Dönemin düşünce yaşamına egemen olan Yapısalcılık akımı, psikolojiyi bilinçliliğin, deneyimin ya da zihnin bilimi olarak ele almaktaydı. Bedensel etkinlikler dışlanmakla birlikte, başlıca ilgi, bunların zihinsel olaylarla ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştı. Sonuç olarak psikolojinin ayrıt edici yöntemi, kişinin kendi zihninin işleyişini gözlemleyip bildirmesine dayanan bir içebakışı.

Başlangıçta davranışçılığın ilkeleri, ABD'li psikolog John B. Watson tarafından, içgözleme dayanan psikoloji kuramlarına tepki olarak belirlendi. Watson şöyle yazıyordu: "Davranışçılığa göre 'bilinçlilik' ne tanımlanabilen, ne de kullanılabilen bir kavramdır; yalnızca, eski çağlardaki 'ruh' sözcüğünün karşılığı olan başka bir sözcüktür. Bu yüzden eski psikoloji bir tür örtük dinsel felsefenin egemenliğindedir" *Behaviorism* (1924; Davranışçılık). Davranışçılık "hem çağdaş kuramlardan, hem de geleneksel kavram ve terimlerden koparak, psikolojide yeni ve taze bir başlangıç yapmaya girişmiştir" *Psychology from the Standpoint of a Behaviorist* (3. bas., 1929; Bir Davranışçının Bakış Açısından Psikoloji). İçebakıştan vazgeçilmeli, yalnızca, fizikte ya da kimyada olduğu gibi, bağımsız gözlemlerin aynı nesne ya da olay üzerinde yapacakları gözlemler geçerli sayılmalıydı. Böylece psikoloji, "dogmatiklerinin tümüyle nesnel ve deneysel bir dalı" olacaktı. Soyut görünüşler de, bu önerilerin çağdaş psikoloji ve sosyal bilimlerde üzerinde ve insanın kendisine ilişkin kavramlarında köklü bir etkisi oldu.

Watson'ın nesnelci görüşleri, düşünce tanhindeki birçok gelişme içinde de öngörülmüştü ve gerçekte, 19. yüzyıl sonlarından başlayarak biyoloji ve psikolojide ortaya çıkan güçlü eğilimleri içinde taşıyordu. Bu yüzden Watson'ın "öznel konuları gömmeye" isteği geniş destek buldu. 1920'lerin başlarından 1950'lere değin davranışçılık yöntemsel anlamda ABD psikolojisine egemen oldu ve uluslararası boyutta geniş yankılar uyandırdı. Davranışçılığın, Gestalt psikolojisi ve psikanaliz gibi başlıca alternatifleri de deneysel verilerden yararlanan yöntemler ortaya atıldı; bu da, deneysel temele dayalı varsayımları nesnel olarak doğrulama gerek-

siniminin gittikçe daha çok vurgulanmasını sağlayarak nesnelci tutuma destek oldu.

Klasik davranışçılığın kabaca 1912-30 arası döneme egemen olduğu söylenebilir. Watson bu dönemin en ünlü kuramcısıydı, ama kısa süre içinde başka araştırmacılar da sistemli katkılarıyla bu alanı zenginleştirmeye başladılar. Klasik davranışçılığın tek amacı, önceleri içebakışla gözlemlenmesi gerektiğine inanılan düşünme, imgeleme, coşkular ve duygular gibi olguların, uyarıcı ve tepki terimleriyle açıklanabileceğini kanıtlamaktı. Ayırt edici özelliği de, her tepkinin ardında onu başlatan tek bir uyarıcının bulunduğu inancına dayanan katı bir belirlemcilikti.

1930'lardan 1940'ların sonuna değin, psikologların, Watson'ın önerdiği genel yöntemleri, uyum sağlama davranışına dayalı ayrıntılı ve deneysel bir kurama dönüştürme çabalarıyla yeni davranışçılık akımı gelişti. Bu döneme damgasını vuran Clark L. Hull ve B. F. Skinner gibi öğrenme kuramcılarıdır. Doğrudan Watson'ın düşünsel mirasına dayanan Skinner'in görüşleri, 1950'lerin ortalarından sonra bu alana egemen oldu. Öteki önemli davranışçılar arasında, Hull'dan etkilenen Kenneth W. Spence, psikoloji araştırmalarında en verimli yolun sinir sistemini inceleyen bilimlerin olduğunu düşünen Neal Miller, ayrıca Edward C. Tolman ve Edwin R. Guthrie sayılabilir. Bu dönemde, biliş kuramcısı Tolman gibi kişilerin etkisiyle, hem yöntemsel, hem kavramsal anlamda katı davranışçı öğretinin yumuşatılmasına yönelik eğilimler gelişti. Ama, zihinsel değişkenlerin varlığının tanınmasına, sözlü anlatımların öneminin kabul edilmesine ve algı gibi alanlara eğilinmesine karşın, nesnelci tutum temelde aynı kaldı.

Davranışçı kuramın uygulama alanındaki doğal sonucu, davranış tedavisinin(*) doğuşuydu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ağırlık kazanan bu tedavi yöntemi, psikanalizde olduğu gibi hastanın düşünce ve duygularını değiştirmek yerine, gözlemlenebilir davranışlarını değiştirmeyi amaçlıyordu. Davranış tedavisinde kişinin duygusal sorunları, edinilen yanlış davranış kalıplarının ya da uyarılara tepki vermeyi öğrenememenin sonucu olarak değerlendirilir. Bu nedenle tedavinin amacı, davranış kalıplarının değiştirilmesidir. Ayrıca bak. koşullanma.

Davras Dağı, Akdeniz Bölgesi'nin Göller Yöresi'nde dağ. Isparta kentinin doğusunda yer alır ve 2.635 m yüksekliğiyle Isparta Ovasını kuşatan dağlar arasında en yüksek olanıdır.

Kretase (Tebeşir) Dönemine (y. 136-25 milyon yıl önce) ait gri renkli kalkerlerden

oluşan dağ. Isparta Ovasına dik yamaçlarla iner. Davras Dağı eteği ile Isparta Ovasının doğu kenarı arasında bol sulu voklüz kaynakları vardır. Aksu dağın güney yamaçlarından doğar.

Yükseklerde bitki örtüsüne rastlanır. Camili Yaylası, son yıllarda turizm bakımından önem kazanmaya başlamıştır. Burada bazı dağ dinlenme evleri de yapılmıştır. Dağın yamaçlarından Isparta Ovasını ve Eğirdir Gölünü değişik açılardan izleme olanağı vardır.

davsonit, hidratlı sodyum alüminyum karbonat ($\text{NaAlCO}_3[\text{OH}]_2$) yapısında karbonat minerali; olasılıkla alüminyum silikatların ayrışmasıyla oluşmuştur. Düşük ısı ve sıcak su (hidrotermal) kökenli bir mineral olan davsonit, ilk olarak Kanada'daki Montreal'de bulunmuştur; ayrıca İtalya'da Toscana yakınlarındaki Amiata Dağında, Cezayir'de, ABD'de Wyoming'deki Green Irmağı yakınlarındaki petrolü şeyllerde, alüminyum kaynağı oluşturacak zenginlikte davsonit yataklarıyla rastlanır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için bak. karbonat mineraleri (tablo).

Davud, Hz. (d. Beytlehem, Yahuda - ö. İÖ y. 962, Kudüs), İsrailoğullarının peygamberi ve Saul'dan sonraki ikinci kralı (İÖ y. 1000-962). İsrail'deki bütün kabileleri kendisine bağlayarak merkezi Kudüs olan bir krallık kurmuştur. Yahudi geleneğinde, kişiliğinde İsrailoğullarının kurtarıcı beklentisini yansıttığına inanılır. Mutlu bir geleceğin simgesi olduğundan, Yeni Ahit yazarları Hz. İsa'nın Hz. Davud'un soyundan geldiğini vurgulamışlardır. Hz. Davud İslam inancına göre de kitap getiren dört peygamberden biridir.

Gençliği. Boaz'la Rut'un torunu olan Yese'nin en küçük oğludur. İsrail'in ilk kralı Saul'un sarayında yaverlik yaptı. Saul'un oğlu ve vârisi Yonatan'la yakın dostluk kurdu ve Saul'un kızı Mikal'la evlendi. Filistinlilere karşı yapılan savaşlarda üstün yararlılıklar göstererek büyük bir ün kazandı. Bu durumu çekemeyen Saul, onu öldürmek isteyince, saraydan kaçarak Filistin'in kıyı ovasındaki Güney Yahuda'ya ve Filistin'e gitti; orada büyük bir beceri ve öngörüyle, krallığın temelini atmaya koyuldu.

Ülkesinin sınır çöllerinde (Yahuda) başka kaçakları ve buraya sığınanları örgütleyerek, onların önderi oldu. Bu grup, halkı haydutlardan koruyarak ya da yöreyi basan çapulcuların peşinden gidip çaldıklarını geri alarak, yavaş yavaş yörede herkesin sevgisini kazandı. Kral Saul'un saldırılarından korunmak için zaman zaman Filistin krallığına sığınmasına karşın, Yahuda halkı, Hz. Davud'u Kral Saul'a bağlılığını sürdüren, suçsuz bir yurtsever olarak görüyordu. Sonunda, önce Hebron'daki Yahuda kabilesi, sonra da bütün İsrailoğulları Hz. Davud'u, Saul'a karşı ayaklanan biri değil, onun ardılı olarak görmeye başladılar. Saul ve Yonatan, Gilboa Dağında Filistinlilere karşı savaşırken ölünce, Hz. Davud Hebron'daki Yahuda kabilesine kral seçildi. Ama öteki kabileler Saul'un oğullarından İş-boşet'e bağlı kaldılar. Bunun üzerine Hz. Davud İş-boşet'e karşı savaşa girişti ve İş-boşet öldürülünce bütün İsrail'in kralı oldu.

Krallığı. Davud İÖ 1000'den 962'ye değin, 40 yıl boyunca İsrail'in kralı olarak kaldı. Surlarla çevrili Kudüs'ü yabancı Yebusilerden alarak, yeni krallığın başkenti yaptı. Filistinlileri ağır bir yenilgiye uğratarak bir daha İsrail'in güvenliğini tehdit edemeyecek duruma getirdi ve kıyı bölgesini de krallığa bağladı. Edom, Moab, Ammon gibi küçük

komşu krallıkları kendine bağlayarak bir imparatorluk kurmaya yöneldi.

Ama aile içi anlaşmazlıklar ve buna bağlı siyasal ayaklanmalar, Hz. Davud'un bir asker ve devlet kurucusu olarak gösterdiği büyük başarıyı gölgeledi. Krallığı oluşturan çeşitli toplulukları birbirine bağlamak amacıyla, bunların her birinden bir eş seçen Hz. Davud, bir harem kurdu. Böylece, üyeleri arasında kan bağı olan geleneksel klan yapısına göre çok değişik bir aile ortaya çıktı. Hz. Davud'un karılarının çoğu birbirine yabancıydı. Çocukları ise, ardılık çizgisini belirleyen ve anlaşmazlıkların çözümlemesini sağlayan ortak bir toplumsal geleneği paylaşmıyorlardı. Bu durum, aile içinde anlaşmazlıklara ve çatışmalara yol açtı. Hz. Davud'un büyük oğlu Amnon, üvey kız kardeşi Tamar'a tecavüz ettiği için, Hz. Davud'un üçüncü oğlu ve Tamar'ın öz kardeşi Abşalom tarafından öldürüldü. Bir süre sürgünde yaşayan ve daha sonra babasıyla barışan Abşalom, yaşadığı yöre halkının kendisine olan sevgisinden yararlanarak ve bazı saraylıları kullanarak ayaklandı. Hz. Davud, Erden'e (Ürdün) kaçınca, Abşalom bir süre Kudüs'e egemen oldu. Ama sonunda yenildi ve Hz. Davud'un komutanlarından Yoab tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Hz. Davud'un Bat-şeba'dan doğan oğlu Hz. Süleyman, tahtın vârisi oldu.

Politik başarıları. Hz. Davud, İsrail'in ilk başarılı kralıydı. İsrail'deki bütün kabileleri birleştirip kalıcı bir hanedan kurarak, Kral Saul'un başaramadığı işi gerçekleştirdi, İsrail tarihi ve geleneğinde özel bir yer aldı. Kitabı Mukaddes'in II. Samuel bölümünün 9-20. babları ile I. Krallar bölümünün 11-22. babları, krallığı ve kendisinden sonra gelenlerle ilgili temel bir kaynaktır. Bu "tarih"in, Hz. Davud'un krallığından çok kısa bir süre sonra yazıldığı konusunda genel bir görüş birliği vardır. Belki de bu kaynak, Batı dünyasındaki tarih yazıcılığı geleneğinin en eski örneğidir. "Davud Ailesinin Tarihi" ve "Veraset Tarihi" olarak da bilinen bu yazılar, Hz. Davud'un, kişisel önderliğine ve otoritesine dayanan bir yönetimi, babadan oğula geçen bir krallığa dönüştürmede karşılaştığı sorunlara açıklık getirir.

Hz. Davud'un krallığından önceki yüzyıllarda, İsrailoğulları gevşek kabile birlikleri içinde toplanmışlardı. Bunların en tanınanı kuzeyde, merkezi Şekem olan Efraim kabilesinin egemenliğindeki birlikti. Bu dönemde ailelerin genişlemesiyle klanlar ortaya çıkıyor, bir araya gelen klanlar da kabileleri oluşturuyordu. Toplumun kan bağına ve aileye dayanan bu yapısı, Sami geleneğinin temel özelliğidir ve bugün de Arabistan Yarımadasında hâlâ geçerlidir. Hz. Davud'a karşı ayaklanarak onu bir süre sürgünde yaşamak zorunda bırakan Abşalom ve Süleyman'ın vâris olmasına karşı çıkarak, bir süre için tahtı ele geçiren Adoniya, iktidarın hızla merkezileştirilmesi karşısında düş kırıklığına uğrayan ve eski geleneklerini sürdürmek isteyen yerel güçlerden ve kabilelerden destek alıyordu. Hz. Davud'un başa geçmek için başarıları uyguladığı yerel klanların desteğini alma yöntemini, oğlu Abşalom babasına karşı kullanmaya çalıştı. Hz. Süleyman'ın krallığı sona erince, kabile gelenekleri yeniden canlandı ve birleşik krallık parçalandı. Hz. Davud'un Yakındoğu'daki eski devletleri örnek alarak kurduğu bu krallık, İsrail'in toplumsal yapısına ve geleneklerine yabancı olduğundan sağlam temellere dayanmıyordu. Bu nedenle Hz. Davud, kabilelere krallığın meşruluğunu benimsetmek ve onların onayını almak gibi sorunlarla karşılaştı.

İlk olarak, Yahuda kabilesini oluşturan klanları birleştirdi; klan yapısına özgü sıya-

Davras Dağı
Ersin Alok

sal ve toplumsal ilişkileri ustalıkla kullanarak egemenliğini güvence altına alıp, onlara krallığın meşruluğunu benimsetti. Bütün İsrail'i kendine bağlamak için önce Filistinlilere karşı giriştiği savaşta onları kesin bir yenilgiye uğratarak, tüm ülkenin güvenliğini sağladı. Ardından, Kudüs'ü, İsrail'in hem yönetimi, hem de din merkezi yaptı. Ama bütün bunlar krallığın sürekliliğini sağlamaya yetmedi ve oğlu Süleyman'ın ölümünden sonra krallık bölündü. Dinsel ve kültürel çabalarıyla olumlu sonuçlar verdi ve "Davud'un kenti" Kudüs, sonunda bütün Yahudilerin kutsal kenti oldu.

Dinsel rolü ve önemi. İsrailoğullarının dinsel geleneğinde Davud'un krallık soyu ya da "hanedan"ı, Tanrı ile ulus arasındaki ilişkisinin en önemli simgesi oldu. Eski toplumların çoğunda olduğu gibi, kral hem tanrısal, hem de insani özellikler taşıdı ve Tanrı ile halk arasında bir aracıydı. Kurtarıcı anlamına gelen "mesih" sözcüğü de, Davud'un soyundan gelen krallar için kullanılan *hamasiah*'dan (kutsanmış) türemiştir. Böylece, İsrail halkı daha sonraki güç dönemlerinde, kendini ve ülkeyi kurtaracak bir kurtarıcı beklemeye başladı. Hristiyanlık, Hz. İsa'nın Hz. Davud'un soyundan geldiğini savunarak, bu umudun gerçekleştiği inancını yarattı. Hz. Davud, hem İsrail'e siyasal gücünü veren büyük bir önder, hem de inançlarının en önemli simgesi olarak halkın belleğine yerleşti.

Hz. Davud Kuran'da da İsrailoğullarının peygamberi olarak anılır. Kuran'a göre Hz. Davud kendisine kitap indirilen ikinci peygamberdir. Geleneksel İslam düşüncesinde, Hz. Davud'a vahyedilen Zebur adlı kitabın vaazlardan, münacaatlardan ve ilahiyat bilgilerinden oluştuğu, ama sonradan tahrife uğradığı, sahih biçiminin ortadan kalktığı kabul edilir. Gene yaygın inanışa göre Zebur'da şeriat hükümleri yer almadığından, Hz. Davud Hz. Musa'nın getirdiği şeriata uymuştur. Zebur genellikle Kitabı Mukaddes'teki Mezmurlar Kitabı'yla özdeşleştirilir.

Hz. Davud, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra, yalnız halkı yönetmekle kalmayıp dinsel kurumların da yönetimini üstlendi. Kudüs'ün Yebusiler dönemindeki hükümdarları, hem rahip, hem kraldılar ve Tanrı ile halk arasında aracı rolünü üstlenmişlerdi. İsrailoğullarının dinsel geleneğinde ise ne aracılık rolünü üstlenen rahip-krallar, ne de yönetmel ve dinsel merkez olan, surlarla çevrili kentler vardı. Hz. Davud, Kudüs'ün dinsel geleneklerini benimseyerek, bunları İsrail toplumuna uyarladı. Hz. Davud'la başlayan ve 400 yıl kadar süren monarşi dönemi boyunca, İsrailoğullarının dinsel inançlarında kral yalnızca rahip olarak değil, Tanrı ile ulus arasındaki ilişkiyi kişiliğinde birleştiren bir kişi olarak da özel bir önem taşıdı. Oysa krallığının kurulmasından önceki İsrail toplumunda, Tanrı ile halk arasında kabile şefleri aracılığıyla bir anlaşma yapıldı. Hz. Davud, Kudüs'ün eski kültürünü İsrail toplumuna uyarlayarak, kendisinin kral olarak konumunu ve bunun kutsal anlamını ön plana çıkaran yeni bir ibadet düzeni geliştirdi.

Hz. Davud, Kudüs'ün en yüce tanrısına İsrailoğullarının Tanrı'sı Yehova'nın adını verdi. Tanrı için Kudüs'te daha önce kullanılan bütün adlar ise, Yehova'nın sıfatları haline geldi (örn. "En Büyük Tanrı" anlamına gelen *El Elyon*). İsrailoğullarının Tanrı'sı ötekilerin yerini aldıysa da, ibadetin özü değişmedi. Buna göre Yehova dünyayı yaratmış, ulusları yönetmiş ve evrensel hükümlerinin bir göstergesi olarak krallığı kurmuştu. Tanrı'nın krallığa seçtiği ve kutsadığı Hz. Davud'un makamı Kudüs'teki Sion Dağıydı. Yehova'nın tahtı da Sion'

daydı ve kral, onun naibi olarak sağında oturuyordu. Hz. Davud böylece, Kudüs'ün kuruluşundan beri var olan rahip-krallar geleneğini sürdürdü.

Hz. Davud, bu yeni makamı İsrailoğullarının krallık öncesi dönemlerini birbirine bağlamak ve yeni düzeni böylece İsrail kabilelerine benimsetmek amacıyla, Ahit Sandığı'nı Kudüs'e getirtti. İnanişaya göre bu sandık, İsrailoğullarıyla birlikte çölde dolaşmış ve onlara yol göstermişti. Yehova'nın İsrailoğullarıyla birlikte çarpıştığını göstermek için sandık savaşta götürülür, halkla birlikte olduğunu göstermek için de çölde dolaştırılırdı. Her yıl yapılan şenliklerin bir parçası olan hac yolculuklarında da birlikte taşınırdı. Sandık, Yehova'nın varlığının bir göstergesi, neredeyse onun varlık bulmuş biçimiydi.

Krallığı, Tanrı'nın yeryüzündeki varlığının özü ve aracı olarak gören Sion kültürünün Hz. Davud tarafından benimsenişi, dünya din tarihi, özellikle de Batı dünyası açısından önemli sonuçlar doğurdu. Kudüs, Kutsal Kent; Hz. Davud ise beklenen Mesih'in habercisi oldu. Bu inanışa göre, insanları ve dünyayı yenilemek, yargılamak ve düzeltmek için ortaya çıkacak olan Mesih, ya yeniden gelecek olan Hz. Davud ya da onun "oğlu" olacaktı. Böylece Hz. Davud, gelecekteki mutluluğun ve barışın simgesi haline geldi.

Yahudilikte, Hristiyanlıktan önceki son 200 yılda ortaya çıkan ve kültürel ve dinsel baskı altındaki topluluklara umut vermek amacıyla yazılan kıyametle ilgili metinlerde Hz. Davud'a simgesel bir anlam yüklenmesi, onun Tanrı ile halk arasındaki aracı rolünü vurgular. Hz. Davud'un "oğlu"nun üzerinde ise daha çok durulur ve ondan ulusların tümünü yönetmek için başa geçecek bir kişi ve Tanrı'nın oğlu olarak söz edilir. Bu düşünce daha sonra Hristiyanlığın temelini oluşturmuştur.

Davud Ağa (ö. 1598, İstanbul), Mimar Sinan'dan sonraki hasa başmimarı. Doğumu ve gençliği üzerine bilgi yoktur. 1575'te su yolu nazırlığına atandı. 1582'de Dergâh-ı Âli çavuşluğuna getirildi. Bu sırada Mimar Sinan'la birlikte çalıştı. 1583'te İran seferine çıkılırken Sinan onu orduyla gidecek yüz ustayı seçmek ve sefer sırasındaki yapım işlerini yönetmekle görevlendirdi. İki yıl sonra sefer dönüşü gene Sinan'ın yanında

Davud Ağa'nın yaptığı sanılan Cerrahpaşa Camisi, 1593, İstanbul
Dated

çalışan Davud Ağa, ölümünden (1588) sonra da onun yerine başmimar atandı.

III. Murad döneminde (1574-95) Sadrazam Sinan Paşa ona Sarayburnu sahilindeki İncili Köşk'ü yaptırdı ve yapıyı padişaha armağan etti. Her yanı İznik çinileriyle bezenmiş bu yapıdan çok hoşlanan III. Murad, bunun üzerine Sirkeci'de, deniz kıyısında bulunan Bayezid Köşk'ü'nü yıktırarak yerine Davud Ağa'yı Sepetçiler Kasrı'nı(*) yaptırdı. Davud Ağa III. Murad'ın ölümünden sonra Ayasofya'nın avlusunda onun için bir turbe yaptı. III. Murad'ı izleyen III. Mehmed döneminde de (1595-1603) başmimarlık görevini sürdürdü. Bu dönemdeki en önemli yapısı, bugun daha çok Yeni Cami adıyla anılan Eminönü'ndeki Valide Camisi (*bak* Yeni Cami Kulliyesi) oldu. Padişahın annesi Safiye Sultan'ın girişimiyle yapıldığı için bu adla anılan camiye 1598'de başlandıysa da, bir ay kadar sonra Davud Ağa vebadan öldü. III. Mehmed'in ölümüne değin sürdürülen caminin yapımına uzun bir aradan sonra ancak 1639'da yeniden başlandı.

Çeşitli kaynaklarda Davud Ağa'nın olduğu ileri sürülen başka yapılar arasında, hepsi de İstanbul'da bulunan Mesih Mehmed Paşa Camisi(*) (Fatih), Nişancı Mehmed Paşa Camisi(*) (Fatih), Cerrahpaşa Camisi(*) (Gazanfer Ağa Medresesi*) (Sarıcahane, bugün Belediye Muzesi), Sıyavuş Paşa Türbesi (Eyüp), Defterdar Mustafa Paşa Türbesi (Eyüp) vardır.

Davud Antaki, tam adı DAVUD BIN OMER EL-ANTAKI (d. 1541 ?, Antakya - ö. 1599, Mekke), daha çok tıp yapıtlarıyla tanınmış Arap bilgin, hekim ve şair.

Doğuştan kör olduğu için Danr (kör) ve Ekmeh (anadan doğma kör) lakaplarıyla tanınmış, geniş bilgisi ve parlak zekâsı nedeniyle de el-Basir (can gözüyle gören) adıyla anılmıştır. Rivayete göre küçük yaşta ağır bir hastalığa yakalanan Davud, kendisini iyileştiren Muhammed Şerif adlı İranlı bilgiden mantık, fizik ve Yunanca öğrendi. Öğrenimini bitirdikten sonra Antakya'dan ayrılarak Suriye ve Filistin'i gezdi; Mısır'a yerleşti. Zahiriye Medresesi'nde bir süre hekimlik yaptı. 1599'da Şerif Hasan bin Ebî Nüme'in çağrısı üzerine Mekke'ye gitti ve orada öldü.

Klasik İslam kültürünün son parlak temsilcilerinden olan Antaki, üstün zekâsı, güçlü hafızası ve bilimdeki kudreti ile tanınmıştır. Asıl ününü *Tezkiretül li'l-Elbâd ve'l-Cami li'l-Acebi'l-Ucâb* (ös 1838) adlı tıp kitabıyla kazanmıştır. Kısaca *Tezkire-i Davud* adıyla da bilinen bu yapıtı 1568'de yazmaya başlamış ve İbn Baytar'ın *el-Cami* adlı yapıtından da yararlanmıştır. Yapıtın ilk bölümünde tıp üzerine genel bilgiler ve 1.712 ilacın adı verilir. İkinci bölümde alfabetik sırayla hastalıklar ve tedavileri anlatılır. Yapıt 17. yüzyılda *Tezkire-i Davud Tercümesi* adıyla Türkçeye de çevrilmiştir. Antaki'nin tıp konusundaki ikinci yapıtı *en-Nüzhetü'l-Mübhice fi Teşhizi'l-Ezhanî ve Tadıli'l-Ezmice* adını taşır. Felsefi bir üslupla genel patoloji konularının anlatıldığı yapıtta bilimlerin sınıflandırılması ve özellikle aritmetik ile geometri konusunda açıklamalar yapıldıktan sonra anatomi, mizac ve hıtlar ele alınır. Antaki'nin tıp konusunda ayrıca *Elfiye fi'l-Tib*, *Nüzhetü'l-Ezhan fi İslahi'l-Ebdan*, *Kifâyenü'l-Muhtac fi İlmi'l-İlaç*, *Tuhfetü'l-Bekriye fi Ahkâmî'l-İshmami'l-Kulliyeh ve'l-Cüz'iyeh*, gibi yapıtları vardır.

Felsefe, astroloji, mantık ve geometri konularında *Serhi Kaside-i Ayniye*, *Gayetü'l-Merâm fi'l-Mannk ve'l-Kelâm*, *Risale fi'l-Tayr ve'l-Ukâb*, *Risale fi'l-Hey'e*, *Ziyenü't-*

Tarus fi Ahkâmi'l-Ukul ve'n-Nüfus; aşk ile ilgili *Tezyinü'l-Esvak bi-Tafsil-i Esvaki'l-Uşşak* gibi yapıtları bulunan Antaki'nin şiirlerinin bir bölümü *Silâferü'l-Asr* dergisinde yayımlanmıştır (1906).

Davud bin Halef, DAVUD EZ-ZAHİRİ olarak da bilinir (d. 815, Küfe - ö. 883, Bağdat), Arap fıkıh ve kelam bilgini. İsfahanlı bir ailedendir. Çocukluğu Bağdat'ta geçti. Basra ve Nişabur'da İshak b. Rahveyhi'nin yanında öğrenim gördü. Şafii mezhebini benimsedi. Ama sonraları bu mezhebin rey (kişisel görüş) ve kıyas gibi ilkelerini onaylamayarak Zahiriye mezhebini kurdu. Kıyasın akla dayandığını, dinde kıyasa yer verilirse Kuran'a ve sünnete aykırı yargılar ortaya çıkacağını savundu. Ama kendisi de birçok fıkıh sorununun çözümünde kıyasa başvurmak zorunda kaldı ve buna "delil" adını verdi. Başlangıçta İran'da yandaşlar bulan görüşlerini, 11. yüzyıl başlarında Endülüs'te İbn Hazm yeniden canlandırma-ya çalıştı. Yapıtlarının hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır.

Davud Kayseri, tam adı ŞEREFEDDİN DAVUD BİN MAHMUD (d. Kayseri? - ö. 1350, İznik), şerhleriyle tanınmış Osmanlı tasavvuf bilgini.

Kayseri'de öğrenim gördükten sonra Mısır'a gitti. Sadreddin Konevi'nin halifesi Kemaleddin Kaşani'nin yanında tasavvuf bilgisini geliştirdi. 1330'da Orhan Gazi'nin çağrısı üzerine İznik'e geçti ve orada yeni yapılan medreseye müderris olarak atandı. Yaşamının sonuna değin burada öğrenci yetiştirdi ve yapıtlarını hazırladı.

Muhyiddin Arabi'nin *Fususü'l-Hikem* adlı ünlü yapıtını, *Matlaü Hususü'l-Kilem fi Şerhi'l-Fususü'l-Hikem* (ös 1882) adıyla şerhetti. Bu çalışmasıyla Muhyiddin Arabi'nin düşüncelerinin Anadolu'da tanınmasını sağlamış, yapıt Osmanlı dönemindeki tasavvuf akımları üstünde etkili olmuştur. Davud Kayseri'nin tasavvufia ilgili öteki yapıtları *Kitab fi'l-Tasavvuf*, *Risale fi Istilahatü'l-Meşayih*'dir. Ayrıca, *Şerhi Kasidetü'l-Taiyye* ve *Şerhi Kasidetü'l-Hamriyye* adlı kaside şerhleri bulunmaktadır.

Davud Paşa (KOCA ya da Derviş) (ö. Ekim 1499, Dimetoka), Osmanlı sadrazamı. II. Bayezid döneminde yaklaşık 15 yıl sadrazamlık yapmıştır.

Arnavut asıllıdır. Devşirme olarak saraya alındı ve Enderun'da yetişti. Sancakbeyi ve II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-81) Anadolu beylerbeyi oldu. 1472'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yeğeni Yusufca Mirza'yla yapılan savaşa Karaman beylerbeyi Şehzade Mustafa'nın yanında katıldı. 1473'te Osmanlılarla Akkoyunlular arasındaki Otlukbeli Savaşı'nda öncü güçlere komuta etti. 1476'da II. Mehmed'in Boğdan ve Macaristan seferlerine Anadolu beylerbeyi olarak katıldı. 1478'de Rumeli beylerbeyi oldu. II. Mehmed'in Arnavutluk seferi ve İşkodra kuşatmasında bulundu; Gölbaşı, Dergos ve Leş kalelerini ele geçirdi.

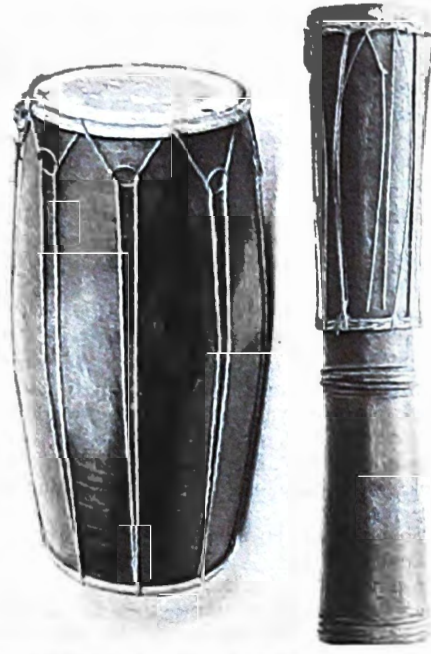
II. Bayezid'in tahta çıkmasından sonra, 18 Kasım 1482'de sadrazam oldu. 1487'de Memlûkler üzerine yürüyerek Adana ve Tarsus'u ele geçirdi. Varsak Türkmenlerini ve topraklarını Osmanlı egemenliğine kattı. 1492'de II. Bayezid'le Arnavutluk seferine çıktı. Güney Arnavutluk ve Epir'e ilerleyip Tepedelen'i ele geçirdi.

Davud Paşa, İstanbul'da bulunan Akkoyunlu Göde Ahmed Bey'in Tebriz'e kaçmasındaki ihmali nedeniyle 8 Mart 1497'de sadrazamlıktan azledilerek Dimetoka'ya

sürgüne gönderildi ve orada öldü. İstanbul'da adını taşıyan semtte, 1485'te yaptırdığı külliye içinde yer alan türbesine gömüldü.

davul, ahşap, maden ya da pişmiş topraktan silindirik bir gövdeyle bunun bir ya da iki yanına gerilmiş deriden oluşan ve el ya da sopayla vurularak çalınan çalgı.

Davulun, gövdesi kum saati gibi ortadan boğumlu olan ya da fiçıya benzeyen birçok

(Solda) Hindistan'dan fiçı biçimli bir kısa davul; Metropolitan Sanat Müzesi, New York, (sağda) Borneo'dan silindirik biçimli davul (Sol) Metropolitan Museum of Art, New York, Alice E. Getty armağanı, 1946. (sağ) M. Morrow

çeşidi vardır. Gövdesinin yüksekliği çapından küçük olursa, buna "kısa davul" adı verilir. Gövde bölümü, defte olduğu gibi, rezonatör ya da tınlatıcı işlevini göremeyecek kadar kısa olursa ahşap kasnaklı davul adını alır.

Arkeolojik araştırmalarda davullar, Neolitik Çağ'dan başlayarak çok geniş bir coğrafi bölgede ele geçmiştir. Moravya'daki bir kazıda İÖ 6000'e tarihlenen bir davul bulunmuştur. En eski davullar tek yanına bir sürüngen ya da balık derisi geçirilmiş, oyuk bir ağaç gövdesinden oluşuyor ve elle vurularak çalınıyordu. Daha sonra bu tür derilerin yerini av hayvanı ya da sığır derisi aldı ve çalmak için sopa kullanılmaya başlandı. Çift yüzlü davullarla çeşitli biçimlerdeki pişmiş topraktan davullar daha sonra ortaya çıktı. Tek yüzlü davulların derisi ağaç ya da metal çivilerle tutturularak, yapıstırılarak, kenarı boyunca açılan deliklerden tesbit edilerek ya da kenarları gövdenin yanına döndürülüp üstü bir kaytanla sınırlanarak gerilirdi. Çift yüzlü davulların gerilmesi ise, iki yüzdeki derilerin kenarları boyunca açılan karşılıklı deliklerden bir kaytanın geçirilmesiyle sağlanırdı. Modern Avrupa davullarının çoğunlukla her iki ucunda, iç içe geçerek birbirini sıkıştıran kasnaklar kullanılır. Deri, kenarları bu kasnakların arasına geçirilerek gerilir.

Davulun müzik dışında günlük toplumsal yaşamda haberleşmeye, özellikle de dine ilişkin çok önemli işlevleri de vardır. Büyüsel güçler taşıdığına inanıldığından davul çoğunlukla kutsal sayılmıştır. Birçok toplumda davul yapımının başlı başına törensel bir yanı vardır. Doğu Afrika'da kralın davullarının, onun gücünü simgelediğine ve onu koruduğuna inanılır.

Sümer tapınaklarında ahşap kasnaklı dev davullar kullanılmıştır. Mezopotamya'da

bulunmuş, İÖ 3000'e tarihlenen bazı eşyanın üstündeki betimlemelerde ahşap kasnaklı, yatay ya da düşey konumda çalınabilen küçük silindirik davul figürleri vardır. İÖ y. 4000'den kalma Eski Mısır buluntuları üstünde de, derileri sınımdan bir ağla gerilmiş bir davul türü betimlenmiştir. Hint tapınaklarındaki kabartmaların en eskisi olan Bharhut kabartmalar arasında (İÖ 2. yy) gövdesi kum saati gibi boğumlu bir davul göze çarpar. Biçimi gene kum saatine benzeyen modern Hint *damaru*'sunun kasnağına bağlı bir ya da iki ipin uçları, davul döndürüldüğünde deriye çarparak ses çıkarır. Fiçı biçimli davullarla kısa davullara özellikle Hindistan ve Uzakdoğu'da rastlanır. Eskiden Çin'deki savaşlarda da dev boyutlu davullar kullanıldığı bilinir.

İlkçağda Yakındoğu'da, Yunanistan'da ve Roma'da ahşap kasnaklı davullar kullanılırdı. Avrupa'ya ortaçağda İslam kültürü aracılığıyla ulaşan bu davullar daire, sekizgen, kare gibi biçimlerde, tek ya da çift yüzlü olur, üstlerine çingiraklar takılır ya da kirişler gerilirdi. Orta Asya, Kuzey Kutbu bölgesi ve Kuzey Amerika'daki şamanların büyüsel ve dinsel törenlerde kullandıkları ahşap kasnaklı davulların kökeninin farklı olduğu sanılır. Hindistan'da ve Tibet'te görülen içine saçma konmuş çift yüzlü ahşap kasnaklı davullar, takırtı davulları olarak bilinir.

Altı kapalı kısa davul betimlerine ilk kez 600 dolayında İran'da rastlanır. Daha büyük davulların 10. yüzyılda bunların yanında sözü geçerse de, 12. yüzyıldan önce ayrı resimlerine rastlanmaz. Altı kapalı davullar ilk başlarda pişmiş topraktan yapıpı derileri kaytanla gerilmiştir. Daha sonra bu tür davullar metalden, bazen de ağaçtan yapılmıştır. Bunların Avrupa, Asya ve Afrika'da yayılmasında da İslam kültürü aracı olmuştur.

Ortaçağ Avrupa davulları konusunda bilgi azdır; eldeki belgeler yalnızca resimlerden ve yazılardaki değinmelerden çıkarılmıştır. Ortaçağ'dan günümüze hiçbir davul kalmamıştır. İlk yazılı vurmalı çalgı partileri 16. yüzyıla tarihlenir ve bunlar yalnızca eğitim kitaplarında yer alır; o zamanlar davulculardan kendi partilerini doğaçlama çalmaları beklenmiştir. 13. yüzyılda üç tür davul görülür. Bunlar, altları kapalı küçük bir davul çifti olan ve adını Arapça ve Türkçe "nakkâre"den alan *naker* (İtalyanca *nacchera*, Fransızca *nacaires*), silindir biçimli küçük bir davul olan *tabor* ve deftir. Bunların yalnızca tempo vurmakta kullanıldığı ve def dışındakilerin sopa ya da tokmakla çalındığı sanılır. Yüksek sesli ve uzaktan duyulabilen davullar ancak 14. yüzyıldan sonra, paralı piyade birliklerinin oluşturulması üzerine yapılmıştır. Bu birliklerin fife takımlarına çok geçmeden davullar da eklenmiştir. Büyük davullar kraliyetin ve soy-luluğun simgesi sayılmıştır. Altı kapalı bir tür davul olan timbal(*), orkestralara 17. yüzyılın ortalarında girmiştir. Önceleri Mehter takımının uzun davullarının taklidi olan bas davul(*) 18. yüzyılda, askeri kökenli kırıltı davul(*) ya da trampet 19. yüzyılda orkestralarda yer almaya başlamıştır. Davulun günümüzde de orkestra ve askeri bantolarla popüler dans, caz ve rock müziği topluluklarında önemli bir yeri vardır.

Doğu ve Batı Afrika'da, Malezya ve Güneydoğu Asya'da görülen "konuşan davul"(*) iletişim aracı olarak kullanılır, çalınırken sözcüklerin ritim ve vurguları taklit edilir. Sesi 30 km'den daha uzaktan duyulabilen bu davullarla kabileler arasında hızlı haberleşme sağlanır. Bunların en ilginç örnekleri Yorubaların beş çeşidi bulunan *dündün*, Asantilerin *atumpani* ve *fontomfon* adlı davullarıdır.

Eski Türkler davula "tümruk", "tüngür" gibi, yansıma olduğu sanılan adlar vermişlerdir. Asya Türkleri, kötü ruhların davul çalarak uzaklaştırılabileceğine inanmış ve davulu siyasal bağımsızlık simgesi saymışlardır. Araştırmalar, eski Türklerin davullarına gerdikleri deriyi uzun ömürlü kılan bir sepilme yöntemi geliştirdiklerini ortaya koymuştur. Türkler Müslüman olduktan sonra çalgının adı davula dönüşmüştür. Bu adın Arapça *tabl*'den geldiği ileri sürülmüştür.

Türk halk müziğinde kullanılan davulun çapı ortalama 50-55 cm, kasnak yüksekliği 30 cm kadardır. Kasnak bölümü genellikle kayın, gürgen, ceviz, çam gibi ağaçlardan yapılır. İki yanına daha çok keçî derisi gerilir. Deriyi germeye yarayan iki yandaki çemberler fındık, dut, kızılçık, çam gibi ağaçlardan yapılır. Ortalama boyu 40 cm olan tokmağın yapımında ise genellikle kavak gibi yumuşak ağaçlar yeğlenir. Bazı yörelerde daha güçlü ses elde etmek amacıyla tokmağın kayısı, çam, ceviz gibi ağaçlardan yapıldığı da görülmüştür. Boyu 40 cm kadar olan çubuk kızılçık, badem gibi ağaçların dallarından yapılır.

Günümüz Türk halk müziğinde zurna ile birlikte ikili oluşturan davul, bir ip ya da kayışla boyuna asılarak ayakta çalınır; sol bacağın dizine dayanır ve deri yüzeyleri düşey olacak biçimde tutulur. Sağ el, tokmakla kuvvetli zamanları; arkadan davulu tutan sol el de çubukla zayıf zamanları vurur.

Davy, Edward (d. 16 Haziran 1806, Ottery, Devon, İngiltere - ö. 26 Ocak 1885, Malmesbury-Queensland, Avustralya), telgraf sinyallerinin gönderilmesinde kullanılan elektromagnetik tekrarlayıcıyı ve 1838'de elektrokimyasal telgrafı geliştiren fizikçi, kimyacı ve mucit.

1836'da *Experimental Guide to Chemistry* (Kimyada Deneyisel Yöntem) adlı yapıtını yayımlayan Davy, 1839'da Avustralya'ya yerleşti ve burada hekimliğin yanı sıra yayıncılık, çiftçilik ve fabrika yöneticiliği yaptı. 1836'da, elektrik sinyallerini toplayıp çoğaltan bir röleden oluşan, elektromagnetik tekrarlayıcıyı geliştirdi. Davy, İngiltere'den ayrılmadan önce, telgrafının patentini de satmıştı, ama patenti alanlar bu buluşu, uzun süre ticarî amaçla kullanmadılar ve Davy'nin bu alandaki katkılarını yıllarca önemsemediler.

Davy, Sir Humphry, BARONET (d. 17 Aralık 1778, Penzance, Cornwall, İngiltere - ö. 29 Mayıs 1829, Cenevre, İsviçre), İngiliz kimya bilgini. Yaşamı boyunca bilimsel yöntemin önde gelen savunucularından olmuş, başta sodyum ve potasyum olmak üzere birçok kimyasal element ve bileşik bulmuş ve madencilerin kullandığı güvenlik lambasını geliştirmiştir.

Gençliği. Ludgvan'da arazi sahibi orta sınıf bir ailenin en büyük çocuğu olan Davy, önce Penzance yakınlarındaki bir orta dereceli üniversite hazırlık okulunda, 1793'ten sonra da Truro'da öğrenim gördü. Babası Robert Davy'nin ölümünden bir yıl sonra 1795'te eczacılık da yapan bir cerrahın yanına çırak olarak girdi ve kendini tıp alanında yetiştirmeye yöneldi. Çoşku ve son derece parlak ve yaratıcı zekâyâ sahip bir çocuk olan Davy, şiir yazmaktan; taslaklar çizmekten, havai fişek yapmaktan, avlanmaktan ve mineral toplamaktan hoşlanıyordu. Yaşamı boyunca doğaya olan tutkusunu hiç yitirmeyecekti.

Saf duygular ve coşkuyla dolu ilk gençlik yıllarında Davy, bir şiir kitabı hazırlama çabasına girişmişti, ama 1797'den başlayarak bilimsel çalışmalarına daha çok ağırlık

vermeye yöneldi ve önceki hayalleri, "gerçeğin sesi karşısında uçtu gitti". O dönemde arkadaşlık kurduğu Davies Giddy, (sonraları Gilbert, 1827-30 arasında Royal Society başkanı) Davy'ye Tradea'daki kendi kütüphanesini açtı ve o günün koşullarına göre çok iyi donatılmış bir kimya laboratuvarında çalışmasına olanak sağladı. Davy, buradaki çalışmaları sırasında ısınin, ışığın ve elektriğin yapısı ile A.-L. Lavoisier'in kimyasal ve fiziksel öğretileri gibi güncel konularda kendine özgü bağımsız görüşler geliştirdi. Kendi küçük özel laboratuvarında diazot monoksit (güldürücü gaz) hazırlayıp soluyarak bu gazın herhangi bir hastalığa neden

Sir Humphry Davy, Sir Thomas Lawrence'in tablosundan yapılmış bir yağlıboya çalışmadan ayrıntı; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

olup olmadığını sınıadı. 1798'de Gilbert'in önerisi üzerine, Clifton'daki Pnömatik Enstitüsü'nde, gazların tedavi amacıyla kullanımını araştırmak amacıyla kurulan kimya bölümünün yöneticiliğine atandı. Her zamanki çalışma isteği ve deneyisel araştırma alanındaki olağanüstü yeteneğiyle işe sarıldı. Amonyakın yanı sıra azotun asit ve oksit bileşiklerinin bileşimini inceledi ve Samuel Taylor Coleridge, Robert Southey ve P. M. Roget gibi bilim ve edebiyat çevrelerindeki dostlarını diazot monoksit solumanın etkilerini bilim çevrelerine açıklamaları için ikna etti. Davy, hidrojen ve karbon monoksitten oluşan ve kimi zaman yakıt olarak da kullanılan su gazını deneme amacıyla solurken neredeyse yaşamını yitiriyordu. 1800'de *Researches, Chemical and Philosophical* (Kimyasal ve Felsefi Araştırmalar) başlığıyla yayımlanan çalışmaları, ününün yayılmasını sağladı ve Londra'da yeni kurulmuş olan Kraliyet Enstitüsü'ne ders vermesi için davet edildi. İngiliz asıllı ABD'li bilim adamı Sir Benjamin Thompson (Kont von Rumford), İngiliz doğabilimci Sir Joseph Banks ile İngiliz kimya ve fizik bilgini Henry Cavendish'den ilk elektrik pili türü olan volta pili üzerinde gerçekleştireceği araştırmalarında kendisine yardımcı olacaklarına ilişkin söz alan Davy, 1801'de Londra'ya yerleşti. Davy'nin özenle hazırlayıp verdiği dersler, kısa zamanda geniş dinleyici kitlelerinin ilgisini toplayan bir etkinlik durumuna geldi ve kurumun saygınlığına önemli ölçüde katkıda bulundu. 1802'de Davy kimya profesörü oldu. Görevlerinden biri de, sepilme (tabaklama) konusu üzerinde özel araştırmalar yapmaktı. Bu çalışmalarını sırasında, tropik bir bitkiden elde edilen kojunun, meşe özleri kadar etkili ama ondan daha ucuz olduğunu buldu ve konuya ilişkin makalesi uzun süre sepicilerin rehberi ola-

rak kaldı. 1803'te Royal Society'nin üyeliğine, Dublin Society'nin de onursal üyeliğine seçildi ve Dublin'deki bir tarım kuruluşu için her yıl bir konferans dizisi başlattı. Bu konuşmalarına dayalı olarak hazırladığı *Elements of Agricultural Chemistry* (1813; Tarım Kimyasının Öğeleri) adlı yapıtı, uzun dönem bu alandaki tek kaynak olarak kaldı. Volta pilleri, sepilme ve mineral çözümlerleri üzerine yaptığı çalışmalarla 1805'te Copley Madalyası'nı aldı. 1807'de Royal Society'nin sekreterliğine seçildi.

Başlıca buluşları. 1800'lerin başlarında, basit elektroliz kaplarıyla deneyler yapan Davy, bu kaplarda oluşan elektriğin kimyasal tepkimelerin etkisiyle ortaya çıktığını ve kimyasal birleşmenin zıt yüklü maddeler arasında gerçekleştiği sonucuna varmıştı. Bu bulgusundan kalkarak, elektrik akımının kimyasal bileşiklerle etkileşime girmesi süreci olan elektrolizin, tüm maddeleri bileşenlerine ayırmanın en etkili yolu olacağını düşündü. Bu görüşlerini 1806'da *On Some Chemical Agencies of Electricity* (Elektriğin Bazı Kimyasal Etkinlikleri Üstüne) adlı konferans dizisiyle bilim dünyasına duyurdu ve o dönemde İngiltere Fransa'yla savaşta olmasına karşın, 1807'de Fransız Enstitüsü'nün Napoléon Ödülü'nü aldı. Davy, bulgularına dayalı olarak sürdürdüğü çalışmaları sonucunda, 1807'de sodyum ile potasyumu, 1808'de de toprak alkali metalleri, bileşiklerinden ayırmayı başardı. Ayrıca, boraksı potasyumla ısıtarak bor elementini, hidrojen tellürü ve hidrojen fosfürü (fosfin) buldu. Klorun hidroklorik asitle ilişkisini doğru olarak belirledi ve klorun eski adı olan oksimüryatik asit tanımının yanlışlığını gösterdi, böylece Lavoisier'in, bütün asitlerin oksijen içerdiği yolundaki kuramını geçersiz kıldı. Klorun sudan oksijen açığa çıkartma yoluyla açartıcı etkisini ve 1811'de ve 1815'te iki oksidini keşfetti, ama bu elementin yapısına ilişkin görüşleri kabul görmedi. Aslında Davy, klorun kimyasal bir element olduğunun farkında değildi ve oksijenli bir bileşik sandığı bu maddeden oksijen açığa çıkarmaya yönelik deneyleri başarısızlıkla sonuçlandı.

1810 ve 1811'de Dublin'de geniş dinleyici kitlelerine, tarım kimyası, kimyasal felsefenin öğeleri ve jeoloji üzerine konferanslar veren Davy'ye, Trinity College onursal hukuk doktoru unvanı ile 1.275 sterlin ödül verdi. 8 Nisan 1812'de kral naibinden "sir" unvanı alan Davy, ertesi gün Kraliyet Enstitüsü'nün üyelerine bir veda konferansı verdi ve 11 Nisan'da, İngiltere ve İskoçya'daki kültür ve edebiyat çevrelerinde çok iyi tanınan Jane Apreece adındaki zengin bir dulla evlendi. Bu dönemde ayrıca, çalışmalarının büyük bölümünü kapsayan *Elements of Chemical Philosophy* adlı yapıtının ilk bölümünü yayımladı, ama konuya ilişkin tasarımı çok kapsamlı olmasına karşın bundan başka herhangi bir yayını olmadı. İsveçli kimyager J. J. Berzelius'a göre, bu kitabın tamamlanması, "kimya bilimini bir yüzyıl ileriye götürüldü". Yaşamının sonuna değin onursal profesör olarak kaldığı Kraliyet Enstitüsü'ndeki son önemli girişimi, genç İngiliz bilgin Michael Faraday ile ilişki kurarak onu bilim dünyasına kazandırması oldu. Bir süre sonra, 1813'te Faraday kurumun laboratuvar asistanlığına getirildi ve Davy'lerin 1813-15 arasındaki Avrupa gezisine katıldı. Napoléon'un izniyle Fransa'yı da gezen Davy, burada birçok ünlü bilim adamıyla tanıştı, ayrıca imparatoriçe Marie Louise tarafından kabul edildi. Kendi küçük portatif laboratuvarının ve Fransa ile İtalya'

daki çeşitli kuruluşların yardımıyla, daha sonra iyot adı verilecek olan ve klor benzerliğini hemen fark ettiği "X" maddesini inceledi; iyotun ve klorun çeşitli bileşiklerini üzerinde yapılması gereken çalışmaları anlattı. Ayrıca, bilinen çeşitli pigment türlerini inceledi ve elmasın bir karbon türü olduğunu kanıtladı.

Son yılları. İngiltere'ye dönüşünden kısa bir süre sonra Kömür Madenlerindeki Kazaları Önleme Derneği için hava ile metan gazı karışımlarının hangi koşullar altında patladığını araştırdı. Bu çalışmaları sonucunda kendi adıyla anılan madenci güvenlik lambasını geliştirdi ve alev üzerine araştırmalara yöneldi. Bu başarıları nedeniyle, Royal Society'nin altın ve gümüş Rumford madalyalarıyla ve maden sahiplerinin hizmet plaketiyle ödüllendirildi. 1818'de baronet unvanı alan Davy, bir süre sonra yeniden İtalya'ya giderek buradaki yanardağ etkinliklerini inceledi ve Herculanum'da bulunan papirüsleri çözmeye çalıştı, ama bu çabasında başarılı olamadı. 1820'de Royal Society'nin başkanlığına seçildi ve 1827'ye değin bu görevini sürdürdü. 1823-25 arasında, yazar ve politikacı John Wilson Croker ile birlikte Athenaion Klubu'nun, sömürge valisi Sir Thomas Stamford Raffles ile birlikte de, Zooloji Derneği'nin kurulmasına ve Londra'daki Regent's Park'ta hayvanat bahçeleri açılması çalışmalarına yardımcı oldu. Bu dönemde ayrıca, elektrik etkisiyle ortaya çıkan magnetik olguları ve gemilerdeki bakır malzemeleri tuzlu suyun yenimleyici etkisine karşı korumak amacıyla bunları elektrokimyasal yöntemlerle demir ve çinko levhalarla kaplamanın yollarını araştırdı. Malzemeleri yenime karşı korumanın ilkelelerini belirlemekle birlikte uygulamada ortaya çıkan aksilikler nedeniyle başarısızlığa uğradı. 1826'da "On the Relation of Electrical and Chemical Changes" (Elektriksel ve Kimyasal Değişimlerin İlişkisi Üzerine) konulu konferansında onun elektrokimyaya ilişkin son görüşlerini anlattı ve bu çalışmasıyla Royal Society'nin Kraliyet Madalyası'yla ödüllendirildi.

Sağlığı hızla kötüleştiği için 1827'de Royal Society'nin başkanlığından ayrılmak zorunda kaldı ve Avrupa'ya geziye çıktı. Artık çalışmayı ve açık hava sporlarını bırakmıştı, bu dönemde balıkçılık üzerine *Salmonia: or Days of Fly Fishing* (1828; Salmonia: ya da Sinek Avlama Günleri) adlı bir kitap yazdı, kitapta kendi çizimlerinden oluşan kabartmalar vardı. İngiltere'ye yaptığı son bir kısa geziden sonra İtalya'ya dönerek Şubat 1829'da Roma'ya yerleşti. Yarı felçli olarak yaşadığı son aylarında da, ölümünden sonra yayımlanan *Consolations in Travel, or the Last Days of a Philosopher* (1830; Yolculukla Avunma ya da Bir Düşününün Son Günleri) adlı yaşamöyküsünü yazdı.

Davy lambası, 1815'de Sir Humphry Davy tarafından geliştirilen güvenlik lambası. Ayrıca bak. madenci lambası.

Dawes, Charles G(ates) (d. 27 Ağustos 1865, Marietta, Ohio - ö. 23 Nisan 1951, Evanston, Illinois, ABD), 1925-29 arasında ABD başkan yardımcısı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın savaş tazminatları sorununu çözüme bağlayan Dawes Planı'nı(*) hazırlamıştır.

Marietta College ile Cincinnati Hukuk Okulu'nda öğrenim gördü. 1887-94 arasında Nebraska'nın Lincoln kentinde avukatlık yaptıktan sonra Evanston'a yerleşti. 1897'de ABD hazinesi adına ulusal bankaları ve

para basımını denetlemekle görevlendirildi. 1902'de bu görevinden ayrılarak özel sektöre girdi ve Illinois'da Central Trust Company'yi kurdu. I. Dünya Savaşı sırasında Fransa'daki Amerikan Çıkartma Kuvveti'nin levazım birliklerine komuta etti. 1919'da tuğgeneral iken ordudan istifa eden Dawes, 1921'de ABD Bütçe Dairesi başkanlığına atandı.

İtilaf Devletleri Tazminat Komisyonu, I. Dünya Savaşı tazminatlarını ödemeye gücü yetmeyen Almanya'nın sorunlarını çözecek bir plan hazırlamakla 1923'te Dawes'i görevlendirdi. Bu amaçla 1924'te Dawes başkanlığında bir uzmanlar kurulu toplandı. Kurul, Alman maliyesinin ABD'li yatırımcılardan sağlanan kredilerle yeniden düzenlenmesini öngören bir plan hazırladı. Dawes Planı olarak adlandırılan düzenleme birkaç yıl için Avrupa ekonomisinin çöküşünü engellediye de, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu istikrarsızlığı çözmekte yetersiz kaldığı zamanla anlaşıldı. 1925-29 arasında ABD başkanı Calvin Coolidge'in yardımcılığını yürüten Dawes, 1929-32 arasında Londra büyükkelçisi olarak görev yaptı. 1929 Büyük Bunalımı sırasında Yeniden İnşa Finans Kurumu'nu (RFC) yönetmek için ABD'ye döndü (1932). Aynı yıl istifa etti ve yeniden bankacılık yapmaya başladı.

1925'te Nobel Barış Ödülü'nü Sir Austen Chamberlain'la paylaşan Dawes'in yapıtları arasında *A Journal of Great War* (1921; I. Dünya Savaşı Üzerine Notlar), *Notes as Vice President* (1935; Başkan Yardımcısının Notları) ve *Journal of Reparations* (1939; Tazminatlar Üzerine) sayılabilir.

Dawes, William Rutter (d. 19 Mart 1799, Londra - ö. 15 Şubat 1868, Haddenham, Buckinghamshire, İngiltere), çiftyıldızlara ilişkin ölçümleri ve gezegenler üzerine titiz gözlemleriyle tanınan İngiliz astronom.

Tip öğrenimi gören Dawes, önce Haddenham'da, 1826'dan sonra da Liverpool'da hekimlik yaptı. Ama daha sonraları İngiltere Kilisesi'nden ayrılmaya yanlısı bir din görevlisi oldu. 1829'da Lancashire'daki Ormskirk'te özel bir gözlemevi kurarak 200'den çok çiftyıldızın yerini saptadı. 1839'da Londra'da Regent's Park'taki South Villa'da kurulu olan George Bishop Gözlemevi'nin yönetimini üstlendi. 1844'te Kent'teki Cranbrook'ta, 1850'de Kent'teki Watlingtonbury'de, 1857'de de Haddenham'da özel gözlemevleri kurdu. 1850'de Satürn'ün "Krep Halka"sını bağımsız olarak keşfeden birkaç astronomdan biri oldu. 1857'de Jüpiter'in Büyük Kızıl Benek bölgesini belirledi; 1864'te Mars'ın son derece ayrıntılı çizimlerini hazırladı. 1855'te Kraliyet Astronomi Derneği'nin Altın Madalyası'yla ödüllendirilen Dawes, 1865'te Royal Society üyeliğine seçildi. Ölümünden sonra adı Ay'daki bir kratere verildi.

Dawes Genel Tahsis Yasası, DAWES BİREYSEL MÜLKİYET YASASI olarak da bilinir, beyazlarda olduğu gibi kendi sorumluluğunu üstlenecek çiftçiler yetiştirmek amacıyla, Yerli yerleşime kamplarındaki toprakların kabile üyeleri arasında paylaşılmasını öngören ABD yasası. Massachusetts senatörü Henry L. Dawes'in desteklediği yasa, Kongre'nin birkaç oturumunda görüşüldükten sonra 8 Şubat 1887'de kabul edildi. Başkan, yasanın öngördüğü koşullara uygun olarak, hak sahiplerini belirleyerek, toprakları dağıttı. Buna göre her aile reisine 65 ha, evlenmemiş her yetişkin erkeğe ise 32 ha genişliğinde toprak verildi ve bu toprakların 25 yıl boyunca işlenmesi zorunluluğu getirildi. Bu yolla toprak sahibi olan Yerliler federal, yerel ve eyalete özgü yasalara bağlı olmak

üzere ABD yurttaşı olma hakkını kazandı. Yasanın ilk biçimini destekleyenler gerçekten Yerlilerin refah düzeyinin yükseltilmesini amaçlıyordu; ama Kongre'de yeterli bir destek sağlanamadığından, Yerlilere dağıtıldıktan sonra kalan toprağın halka satılabilmesini öngören bir değişiklik yapma yoluna gidildi. Yerli dostlarının yanı sıra arsa spekülasyonlarının de desteğiyle tasarı yasalaştı.

Dawes Yasası, bu yasayı destekleyenlerin umduklarının tersine, Yerlilerin yaşam biçiminin bozulması sonucunu doğurdu. Kabilelerin toplumsal dayanışmayı sağlayan yapısı zayıfladı; birçok göçebe Yerli, yerleşik yaşama ayak uyduramadı; bir bölümü dolandırıldı ve toprakları ellerinden alındı. Sonunda kamplardaki yaşama hastalık, pislik, yoksulluk ve umutsuzluk gibi özellikler egemen oldu. Öte yandan yasa "artan" toprakların beyazlara satılmasını öngördüğünden, Yerliler ellerinde bulunan toprakların büyük bölümünü yitirdiler. 1932'ye gelindiğinde, 1887'de Yerlilere ait olan 138 milyon hektarlık toprakların üçte ikisi beyazların eline geçmiş bulunuyordu.

Dawes Planı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın ödeyeceği savaş tazminatları sorununu çözüme bağlayan plan. ABD ve İngiliz hükümetlerinin girişimiyle, ABD'li maliyeci Charles G. Dawes'in başkanlığında kurulan bir uzmanlar kurulu, I. Dünya Savaşı'ndan sorumlu tutulan Almanya'nın ödeyeceği tazminatlar konusunda bir rapor hazırladı. İtilaf Devletleri ve Almanya'nın 16 Ağustos 1924'te kabul ettiği rapor, ödenecek tazminatın toplam miktarını belirleme yerine, ilk yıl 1 milyar altın markla başlayacak ödemelerin 1928'de 2,5 milyara yükseltilmesini, ayrıca Alman Merkez Bankası'nın (*Reichsbank*) yeniden örgütlenmesini ve başlangıcı için Almanya'ya 800 milyon mark tutarında bir kredi açılmasını öngörüyordu. Dawes Planı'nın çok iyi işlemesi üzerine, 1929'da Almanya üzerindeki sıkı denetimin kaldırılmasına ve toplam tazminat miktarının belirlenmesine karar verildi. Bu da aynı yıl yürürlüğe konan Young Planı'yla(*) gerçekleştirildi.

Dawlish, İngiltere'de, Manş Denizi kıyısındaki, Devon ilinin (*county*) Teignbridge ilçesine bağlı bucak. 19. yüzyılda ün kazanan Dawlish'in adı Charles Dickens ve Jane Austen'in romanlarında geçer. Deniz kıyısının berisinde yüksek, koyu kızıl renkli kayalık tepelerin üstünde bulunan yerleşim denize bakmaz; ama bir yaya yolu ile demiryolu kentin denizle bağlantısını kurar. Bu demiryolu başlangıçta, Isambard Kingdon Brunel tarafından, atmosfer basıncının bir vakum ortamı karşısında oluşturduğu itme gücünden yararlanarak hareket sağlayan bir sistemin örneği olarak tasarlanmıştı. Tasarım göre tren, vakum ortamı önünde, atmosfer basıncı arkasında olmak üzere pnömatik bir tüp içinde yol alacaktı. Patent almak için hazırlanan maketin çalışmasına karşın, 1844'te gerçek boyutlarda yapılan model çalışmadı. Daha sonra geleneksel yöntemlerle yeniden kurulan demiryolu, kuzeydeki Exeter ile güneybatıdaki Newton Abbot'u birbirine bağlayan hattın bir parçasıdır. Deniz kıyısı boyunca tünellerle girip çıkarak ilerleyen bu demiryolu İngiltere'nin en güzel manzaralı yollarından biridir. Nüfus (1981 geç.) 10.755.

Dawson, Kanada'da, Yukon Topraklarının batısında kent. Kuzey Kutup Dairesi'nin 265 km güneyinde, Alaska (ABD) sınır yakınında, Klondike ve Yukon ırmaklarının kavşağında yer alır. Adını jeolog-kâşif George M. Dawson'dan alan yerleşim 1896'da yöredeki Bonanza Çayında altın

bulunmasından sonra hızla gelişti. Kolondike'ta altına hücumun doruğuna ulaştığı 1898'de Dawson'ın nüfusu 30 bini aşmıştı. Altının kolaylıkla çıkarıldığı maden yataklarının tüketilmesi sonucunda nüfus aynı hızla azaldı. Kent 1898'de Yukon Topraklarının

azınlığın genel sekreteri" gibi görmeye başladı. Yatıştırma politikasının katı bir savunucusu olarak *The Times* ve bakanlarla olan kişisel ilişkileri aracılığıyla Adolf Hitler'e Çekoslovakya'nın Sudetenland bölgesini ele geçirme fırsatını veren Münih Anlaşması'nın (1938) imzalanmasında önemli rol oynadı.

Dawson, Sir John William (d. 30 Ekim 1820, Pictou, Nova Scotia - ö. 20 Kasım 1899, Montreal, Kanada), Kanadalı jeolog. Yaptığı sayısız çalışmayla, paleobotanik bilimine katkıda bulunmuş ve Kanada'nın jeolojisinin tanınmasına yardımcı olmuştur. Nova Scotia'da eğitim müfettişi olarak görev yaptığı dönemde (1850-53) eyaletin jeolojik yapısını araştıran Dawson, kömür içeren katmanlardaki orman fosillerini özel olarak inceledi. Araştırmalarının sonucunu da *Acadian Geology*'de yayımladı (1855). Aynı yıl Montreal'deki McGill Üniversitesi'nde jeoloji profesörü ve yönetici oldu. Bunu izleyen 38 yıl boyunca, McGill Üniversitesi'ni yetersiz ve önemsiz bir okul olmaktan kurtarıp, her gün biraz daha gelişen dünyaca ünlü bir üniversite durumuna getirdi. Hızlı ve yoğun çalışma temposuyla yılda en az 10 makale yayımlayan Dawson, ayrıca jeoloji, paleontoloji, botanik, zooloji, kimya ve tarım dersleri verdi ve 13 yıl süreyle, kurulmasına yardımcı olduğu Montreal Öğretmen Okulu'nun müdürlüğünü yaptı.

1859'da o dönemde bilinen en eski kara bitkisi olan *Psilophyton*'un Devoniyen Döneme (y. 395-345 milyon yıl önce) ait katmanlarda bulunduğunu açıkladı. *Air Breathers of the Coal Period* (1863; Kömür Dönemindeki Hava Soluyanlar) adlı yapıtında daha yeni bulunmuş olan hayvan fosillerini ve *Dendropteron* adı verilen hava soluyan bir sürüngenine ait ilk kalıntıları da tanımladı. 1884'te "sir" unvanı aldı.

Dawson Irmağı, Avustralya'da, Queensland'in doğusunda akarsu. Irmak Carnarvon Sıradaglarında doğar ve 80 km genişliğindeki bir vadide sırasıyla güney, kuzeydoğu ve kuzey yönünde 640 km'lik bir çığır izledikten sonra, Daringa yakınlarında Fitzroy Irmağına karışır. 1923'te başlatılan Dawson Vadisi Sulama Projesi birkaç su bendinden oluşur ve daha çok pamuk ve hayvan çiftliklerine hizmet verir. İlk olarak 1844'te Friedrich Ludwig Leichhardt'ın do-laştığı ırmak, adını bu keşif gezisini destekleyenlerden biri olan Robert Dawson'dan almıştır.

Daxue Dağları (Çince "Büyük Kar Dağları"), Wade-Giles yazımında TA-HSUEH. SICHUAN ALPLERİ ya da ÇİN-TİBET SİRADAĞLARI olarak da bilinir, Çin'in Sichuan yönetim bölgesinin batısında son derece yüksek ve engembeli dağ sırası. Tibet Platosunun yaşlı sabit bloğunun doğu kenarı çevresinde yer alır. Jura Döneminin (y. 190-136 milyon yıl önce) son evresinde birbirini izleyen kıvrılmalar, Kretase (Tebeşir) Dönemi (y. 136-65 milyon yıl önce) ve Tersiyer (Üçüncü) Dönemdeki (y. 65-2,5 milyon yıl önce) Himalaya yer hareketleri sırasında oluşmuştur. Bütün bu karmaşık sistem içinde başka-başka kayalar, sistler, kuvarsitler ve başka-başka kireçtaşları egemen kayış türlerini oluşturur; yer yer araya sokulmuş kütleli granitlere de rastlanır. Güneye doğru Çin-hindi Yarımadasının işlerine kadar uzanan geniş kıvrım kuşağının bir parçasını oluşturan bölge, Kuvaterner (Dördüncü) Dönemi (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) daha da yükselmiştir.

Daxue Dağları kuzeyden güneye doğru akan Yangtze Irmağının Yalong ve Jinsha

gibi bir dizi kolunun akaçladığı kuzey-güney doğrultulu birkaç dağ sırasını içine alır. Yükseklik bakımından 6 (100) m'yi geçen birçok doruğuyla Himalayalar'a yaklaşıp Bu dorukların en yüksek olan Gongga Dağı (Minya Konka) 7 556 m'ye ulaşır. Yüksek kesimlerin büyük bölümü karlarla kaplıdır. Gongga Dağının tepesi çok sayıda buzulla örtülüdür. Sürekli kar sınırı 5 050-5 810 m arasında değişir. Gümüşmüze de sık ormanlarla kaplı olan dağların doğu yamacında, 2.500 m'nin altında huş ağacı, sığa ve kavak karışımı ormanlar vardır. 4 (100) m'ye kadar olan kesimlerde çam ve ladin ormanları bulunur. Daha kurak olan kuzey kesimlerde çayırliklar ile çam ve meşe karışık ormanlar yaygındır. 4 (100) m'nin üzerinde ağaç ortusu yerini Alp tipi çayırlik ve otlaklara bırakır. Bununla birlikte bitki örtüsü ve iklim yükseklik ve yüzey şekillerinin özelliklerine göre küçük sayılabilecek alanlar içinde büyük değişiklikler gösterir. Eklili alanlar genellikle geniş ırmak vadilerindeki yelpaze biçimli alüvyonlu topraklarda dağınık arazi parçaları biçiminde uzanır. Buğday ve mısır 2 800 m'ye kadar olan elverişli kesimlerde yetiştirilir. Bu yüksekliğin üzerinde başlıca ürünleri soğuga dayanıklı yulaf, arpa, patates ve fasulye oluşturmaz.

Çinli nüfus bölgeyi boydan boya geçerek Tibet özerk bölgesine giden kervan yolları üzerindeki birkaç kasaba çevresinde toplanmıştır. Bölgede yaşayanların çoğunluğu hayvancılıkla uğraşan Tibetlilerdir. Dağ sıralarına verilen değişik adlar önemli bir karışıklık yaratır. Sichuan sınırında Dadu ve Yalong ırmakları arasında uzanan büyük sıradaga genellikle Daxue Dağları denir. Daha ilerde Yalong Irmağı ve Jinsha Irmağı arasında kalan dağ sırası ise Shaluli Dağları olarak bilinir. Bununla birlikte aynı dağ sırasının, yüksekliği 6.100 m'yi geçen ve sürekli karlarla kaplı olan güney bölümüne bazen Daxue Dağları ya da Mula Dağları da denir.

Day, Arthur L(ouis) (d. 30 Ekim 1869, Brookfield, Massachusetts - o. 2 Mart 1960, Washington, D.C., ABD), kayaçların ve minerallerin çok yüksek ve çok düşük sıcaklıklardaki özellikleri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan ABD'li jeofizikçi. Kaynarcalar, depremler, yüksek sıcaklıkların mutlak ölçümleri ve yanardağlara ilişkin fiziksel ve kimyasal sorunlar üzerine de araştırmalar yapmıştır.

1900-07 arasında ABD Jeolojik Araştırma Kurumu'nda çalışan Day, daha sonra Washington kentindeki Washington Carnegie Enstitüsü'nün Jeofizik Laboratuvarı'nın yöneticisi oldu. 1936'da emekliye ayrıldı. 1933-41 arasında Ulusal Bilim Akademisi'nin başkan yardımcılığını yaptı. 1938'de başkanı olduğu Amerika Jeoloji Derneği'nde onuruna Arthur L. Day Ödülü oluşturuldu.

Day, Benjamin Henry (d. 10 Nisan 1810, West Springfield, Massachusetts - ö. 21 Aralık 1889, New York kenti, ABD), ABD'de yayımlanan *New York Sun* gazetesini kuran yayımcı ve gazeteci. Gazetesinin tirajını artırmak için cinayet gibi heyecan uyandıran olayları dokunaklı ve alaycı bir üslupla verme yoluna gitmiş ve ABD'nin ilk polis muhabiri olan George Wisner'i yetiştirmiştir.

Mesleğine 1824'de *Springfield Republican*'da basım işlerinde çalışan bir çırak olarak başladı. Daha sonra New York'a giderek,

Altına hücum döneminde Dawson, Yukon Toprakları, Kanada
Public Archives of Canada-National Film Board of Canada Phototheque

yönetim merkezi oldu. Yönetim merkezi 1953'te Whitehorse'a taşındı. 1966'ya değin Klondike Irmağı boyunca sınırlı ölçüde altın çıkarımı sürdürüldü. Bu tarihten sonra kent yalnızca bir turizm ve yerel dağıtım merkezi işlevini üstlendi. Ünlü yazarlar Jack London ile Robert W. Service'in buradaki kulübe-leri onarılmıştır. Her yıl ağustos ayında kutlanan Keşif Gününde Dawson'ın parlak geçmişi anılır. 1967'de ulusal sit alanı ilan edilen Dawson bugün, Kanada ile ABD'nin birlikte gerçekleştirdiği Klondike Altına Hücum Uluslararası Tarih Parkı'nın bir parçasıdır. Nüfus (1981) 697.

Dawson, George Geoffrey, asıl adı GEORGE GEOFFREY ROBINSON (d. 25 Ekim 1874, Skipton-in-Craven, Yorkshire - ö. 7 Kasım 1944, Londra, İngiltere), 1912-19 ve 1923-41 arasında *The Times*'in yayın yönetmenliğini yapmış İngiliz gazeteci.

Oxford'da Eton College ve Magdalen College'da eğitim gördü. 1898'de Oxford All Souls College'in öğretim kadrosuna seçildi. Daha sonra devlet hizmetine girerek, 1901'de İngiliz yüksek temsilcisi olan Lord Milner'in özel sekreteri olarak Güney Afrika'ya gitti. İzlediği politikaların, İngiltere'ye dönüşünden sonra da desteklenmesini sağlamak isteyen Milner'in aracılığıyla *Johannesburg Star*'ın yayın yönetmeni oldu. Bu arada *The Times*'in Johannesburg muhabirliğini de yaptı. Gönderdiği haber ve yazılarla Lord Northcliffe'in ilgisini çekerek 1912'de *The Times*'in yayın yönetmenliğine getirildi. 1919'da gazeteyi çıkarıları doğrultusunda yönlendirmek isteyen Northcliffe ile ortaya çıkan görüş ayrılıkları üzerine gazeteden ayrıldı. Northcliffe'in ölümünden (1922) sonra, yayın politikasını kendi başına belirleme koşuluyla 1923'te eski görevine döndü.

Gazeteyi kendi politikalarına uygun bir çizgiye oturtan Dawson, 20 yıla yakın bir dönem boyunca siyasal gelişmelere yön vermede son derece etkili oldu. Sırasıyla Stanley Baldwin, Neville Chamberlain ve bir ölçüde de Ramsay Macdonald gibi devlet adamlarıyla yakın dostluklar kurdu. Önde gelen devlet adamlarıyla özel ve içten görüşmeler yoluyla ulusal politikaları etkilemeye çalışan ve üç ayda bir yayımlanan *Round Table* adlı derginin çevresinde toplanan bir grubun önderi durumuna geldi. Giderek kendini "devleti yöneten üst düzeydeki

1831'de kendi başına basımcılık işine atıldı. Basımevine iş çıkarma düşüncesinin de etkisiyle, *New York Sun*'ı yayımlamaya başladı. 1835'te bir teleskopla Ay'ı inceleyerek "insan" ve bitki yaşamına ilişkin bulgular ortaya çıkaran bir bilim adamını anlatan uydurma bir öykü yayımladı. Basında olumsuz bir tepki uyandıran bu olay, *Sun* okuyucularınca muziplik olarak değerlendirildi. 1839'da tirajı 50 bine çıkan *Sun*'ı sattıktan sonra 1840'ta *True Sun*'ı, 1842'de eski İngiliz romanlarını yeniden yayımlayan *Brother Jonathan* adlı dergiyi çıkardı. Yayımlarını devralan oğlu Benjamin Jr., baskı klişelerinde ara tonları elde etmeye yarayan Ben Day işlemini bulmuştur. *Life With Father* (1935; *Babamla Geçen Günler*, 1954) adlı otobiyografisiyle tanınan Clarence Day, bir başka oğlundan olan torunudur.

Day, Clarence (Shepard) (d. 18 Kasım 1874, New York kenti - ö. 28 Aralık 1935, New York kenti, ABD), otobiyografik yapıtı *Life with Father* (1935; *Babamla Geçen Günler*, 1954) ile ünlenen ABD'li yazar.

New Hampshire eyaletindeki Concord'da St. Paul Okulu'nda öğrenim gördü. Yale Üniversitesi'ni bitirdikten (1896) sonra, 1897'de New York Menkul Kıymetler Borsası'na üye oldu ve babasının komisyonculuk şirketine ortak olarak girdi. Yakalandığı eklem iltihabı sonucunda sakat kaldı.

Mizahi deneme ve tasvirlerden oluşan *This Simian World* (Şu Maymun Dünya) adlı ilk kitabı 1920'de yayımlandı. Bunu *The Crow's Nest* (1921; Karga Yuvası) ve *Thoughts Without Words* (1928; Sözcüksüz Düşünceler) izledi. *God and My Father* (1932; Tanrı ve Babam), *Babamla Geçen Günler* ve *Life with Mother* (1936; Annemle Geçen Günler) adlı yapıtlarıyla büyük başarı kazandı. Kendi yaşamından yola çıkarak yazdığı bu yapıtlar, ters ve inatçı bir baba ve sevecen, sevimli bir anne tiplmesiyle, geç Victoria döneminin özelliklerini taşıyan bir ailenin hoş ve ölçülü bir taşlamasıdır. Howard Lindsay ve Russel Crouse tarafından 1939'da sahneye konan ve ABD'de 10 yılı aşkın bir süre başarıyla oynanan *Life with Father*, Türkiye'de de *Babamızın Evinde Hayat* adıyla sahnelenmiştir. Day ayrıca, *The New Yorker* dergisine de sık sık yazmıştır.

Yazımı aynı olan başlıklar kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde sıralanmıştır.

Day, Sir Robin (d. 24 Ekim 1923, Londra), İngiliz televizyon muhabiri. Bu meslekte ilk kez "sir" unvanı alan kişidir.

Bembridge Okulu'nu bitirdikten sonra Oxford'da St. Edmund Hall'da hukuk okudu. 1952'de baroya kabul edildi. Bir süre İngiliz Haberalma Servisi'ne bağlı olarak Washington, D.C.'de çalıştı. 1954'te gazeteciliğe başladı. Ertesi yıl Independent Television News'a parlamento muhabiri olarak girdi. 1957'de, Süveyş bunalımından sonra Mısır devlet başkanı Nasır ile görüşme olanağını elde eden ilk Batılı muhabir oldu.

1959'dan sonra, "Panorama", "Question Time" ve "The World at One" gibi güncel olaylarla ilgili çeşitli BBC televizyon ve radyo programlarında yapımcı ya da sunucu olarak görev aldı. Siyaset ve devlet adamlarıyla yaptığı söyleşilerde, karşısındaki kişileri yıpratması, kimi zaman nezaket sınırlarını

aşması ve siyasetçilere karşı alışlagelmiş saygıyı göstermeyi reddetmesiyle ün kazandı. Bu nedenle bazı gazetelerde eleştirilerek hedef oldu.

1959'da Liberal Parti'nin Hereford adayı olarak katıldığı seçimleri yitirince, bir daha aday olmadı. Televizyondaki hizmetlerinden dolayı başta Richard Dimbleby Ödülü (1974) olmak üzere çeşitli ödüller kazandı. *The Case For Televising Parliament* (1963; Parlamento'dan Yayın Yapma Davası) ve *Day By Day* (1975) adlı kitapları yazdı.

Day, Stephen, DAYE olarak da yazılır (d. y. 1594, Londra, İngiltere - ö. 22 Aralık 1668, Cambridge, Massachusetts, ABD), İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki kolonilerinde ilk basımevinin kurucusu.

Önceleri İngiltere'deki Cambridge'de çilingirlik yapan Day 1638'de kiliseyle anlaşmazlıkları olan varlıklı bir din adamı olan Jose Glover'la kolonilerde bir basımevi kurmak için anlaştı. Amerika'ya yolculukları sırasında Glover öldüyse de Day ve Glover'ın dul eşi, Massachusetts'teki Cambridge'de basımevini kurdular ve Mart 1639'da tam kapasiteyle işletmeye başladılar.

Basımevinin yönetimini daha sonraları Day'ın oğlu Matthew Stephen üstlendi. Glover'ın dul eşi Harvard College'in başkanı Henry Dunster'la evlenince Day'ın basımevi Harvard Üniversitesi Yayınevi'nin temelini oluşturdu.

Day, William R(ufus) (d. 17 Nisan 1849, Ravenna, Ohio - ö. 9 Temmuz 1923, Mackinac Adası, Michigan, ABD), ABD'li devlet adamı ve Yüksek Mahkeme üyesi (1903-22).

Michigan Üniversitesi'ni 1870'te bitirdikten sonra baroya kabul edilerek Canton'da (Ohio) avukatlığa başladı. 1886'da Medeni Hukuk Mahkemesi yargıcılığına getirildi. Ardından ABD Bölge Mahkemesi'ne atandıysa da sağlığı bozulduğu için bu göreve başlayamadı.

Day 1897'de Başkan William McKinley tarafından dışişleri bakan yardımcılığına getirildi. 1898'de İspanya ile Amerika arasında savaş patlak verince dışişleri bakanı oldu. Savaşla birlikte beliren yayılmacı eğilimlere karşı çıktı; Filipinler'e açıkça el konması görüşüne karşı, adaların satın alınmasını savundu. Göreve başladıktan beş ay sonra, İspanya ile barış antlaşması görüşmelerini yürütecek ABD heyetine başkanlık etmek üzere bakanlıktan istifa etti.

1899-1903 arasında Temyiz Mahkemesi'nde görev yaptıktan sonra, başkan Theodor Roosevelt tarafından Yüksek Mahkeme üyeliğine atandı. Mahkemede sık sık taraf değiştiren Day, tröstlerin kaldırılması ile eyaletlerin sağlık ve güvenliği koruyan yasalar çıkarma hakkının korunmasında liberallerle birlikte davrandı; ama federal hükümetin, eyaletleri bu tür reformlar yapmaya zorlamasına karşı çıkarken de tutucuların yanında yer aldı.

Day dilleri, TAI DİLLERİ olarak da bilinir, Tay (Siyam) dili, Laos'ta konuşulan Lao dili, Myanmar'da (Birmanya) konuşulan Şan dili gibi yakın akraba dillerin oluşturduğu dil ailesi. Farklı ad ve nitelendirmelerle bilinen Day dilleri Tayland, Laos, Myanmar, Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Assam, Kuzey Vietnam ve Çin'in güneybatı kesimini kapsayan geniş bir alanda konuşulur.

Day dillerinin öteki dillerle ilişkisi kesin olarak belirlenmiş değildir. Geleneksel olarak benimsenen görüş, sesbilimsel yapılar, titrem (ton) sistemleri ve bazı sözcük türle-

rindeki benzerlikler açısından Çin-Tibet dil ailesine yakın olduğu yolundadır. Buna karşılık sözcük dağarcığındaki bazı benzerliklerden hareketle Çin'in güneybatısı ile Hainan'da konuşulan Kadai dillerine ve sonuçta Malezya-Polinezya dillerine yakın olduğu da öne sürülmüştür.

Sözcük dağarcığı ve sesbilim ölçütleri çerçevesinde ortak bir kökene dayandırılan Day dilleri, üç lehçe öbeği altında toplanabilir. Tay, Lao, Şan, Khün, Lü, Beyaz Day, Kara Day vb gibi dillerden oluşan Güneybatı öbeği Tayland, Laos, Kuzey Vietnam, Myanmar ve Yunnan (Çin) boyunca uzanan bir alana yayılmıştır. Son yıllarda etki alanı daha da genişlemiş olan bu lehçe öbeğine giren halklar, Day dillerini konuşan bütün nüfusun üçte ikisini oluşturur. Güneybatı öbeği coğrafi açıdan da en yaygın olan öbeğdir. Orta öbek, Kuzey Vietnam ve Longzhou'da konuşulan Tho lehçeleri ile Guangxi'de (Çin) konuşulan çeşitli lehçeleri kapsar. Kuzey öbeği, Guizhou'da konuşulan Zhongjia (Puyi) ve Guangxi'de konuşulan Zhuangjia lehçelerinin yanı sıra Yunnan ve Vietnam'ın belirli lehçeleri ile, Laos ve Tayland'a kadar uzanan güney kesimde konuşulan Saek lehçesinden oluşur.

Bu üç lehçe öbeğinin sözcük dağarcıklarının büyük bölümü ortaktır. Bununla birlikte yalnızca iki öbeğin paylaştığı ortak sözcükler de vardır. Kuzey lehçeleri, sesbilimsel gelişme göz önüne alındığında, öteki lehçelerden titreşimsiz kapantılılardaki solukla ve soluksuz ayrılmını içermemesi bakımından ayrılır. Bu lehçelerin belirli bir bölümünde var olan soluklu söyleyiş özelliği, başka dillerden alınan sözcüklerin ve sonradan ortaya çıkan gelişmelerin ürünüdür. Orta lehçeler öteki öbeklerden *tr* ve *thr* gibi İlk-Day (Proto-Day) diline ait belirli ünsüz kümelerinin kullanılış biçimi bakımından ayrılır.

Day dillerindeki sözcükler genellikle tekhecelidir. Çokheceli sözcüklerin büyük bölümü başka dillerden alınma sözcükler ve bileşik sözcüklerden gelmiştir. Heceler başta yer alan bir ünsüz ya da ünsüz kümesi ile bunu izleyen bir ünlü ya da ünlü kümesinden oluşur. Hecelerin bazen bir genizsil ya da ağızdan tam olarak çıkmayan kapantılı bir ünsüzle bittiği de olur. Her hece, belirli bir ses yüksekliğinde söylenir; böylece ürem, yazılış aynı olan sözcüklerin ayırt edilmesinde büyük önem taşır. Bu amaçla kullanılan beş titrem şu örneklerle gösterilebilir: Düz (*maa*'daki ["gelmek"] *a*); alçak (*māak*'taki ["arekceviz"] *ā*); inen (*māak*'taki ["çok"] *ā*); yüksek (*māa*'daki ["at"] *ā*); yükselen (*māa*'daki ["köpek"] *ā*).

Güneydoğu Asya'nın köy yöresinde konuşulan birçok farklı dille süregelen ilişkiler, Day dillerinin değişik kaynaklardan birçok sözcük almasına neden olmuştur. Örneğin Tay ve Lao dillerine, Khmer dili ile Hint-Ari dilleri Sanskrit ve Paliden geçen sözcüklerin sayısı çok yüksektir. Orta ve Kuzey lehçe öbeklerinde ise Çince'den alınma sözcüklerin etkisi belirgindir. Day dillerince ortaklaşa kullanılan ve eski bir ilk dilden geldiği sanılan ana sözcük dağarcığında, biçimbilimsel dönüşümler için bükünden yararlanma yerine türetme yoluna gidilir. Eski sözcüklere takı, önek ya da başka sözcükler eklenerek yeni sözcükler oluşturulur. Başlıca türetme yöntemi bileşik sözcükler kurmaya dayanır. Ayrıca sözcük ya da hece yineleme yöntemi de oldukça yaygındır; bazen kısmi sözcük ya da hece yinelemesine de rastlanır. Ünsüzleri ya da titremi ya da bunların her ikisini birden değiştirmeye dayanan eski türetme işlemi, günümüzde pek kullanılmamaktadır. Geçmişte tam bir sözcük oluşturan bazı kalıpla-

rın kısaltılmasıyla birtakım özgün örnekler geliştirilmiş olmaları birlikte, örnekler ve içkiler Hint-Ari ve Khmer dillerinden alınma sözcüklerde çok daha yaygındır.

Normal bir tümede sözdizimi, bir ad deyiimi (özne) ile bunu izleyen bir eylem deyiminden (yüklem) oluşur. Eylemin bulunmadığı ve bu işlevi bir adın yerine getirdiği tümelerde, yüklem ada ilişkin bir ifade biçimini de alabilir. Sözdiziminde ilgeçlerin işlevi önemlidir. Özellikle tümcenin sonunda yer alan bazı ilgeçler, tümeye soru ya da buyrum anlamını yükleme, bir vurgulama ya da belirsizliği dile getirme, konuşan kişinin cinsiyetini belirtme ve takınılan kibarlığın ölçüsünü yansıtırma gibi işlevleri görür.

Day dillerinde iki farklı yazı sistemi kullanılmıştır. Orta ve Kuzey lehçelerini konuşanlar Çin karakterlerine dayanan bir sistemi kullanmış ve 18. yüzyıldan ya da bundan önceki bir tarihten sonra da daha çok şarkı sözlerini yazmak amacıyla Çin karakterlerini bir ölçüde değiştirme yoluna gitmiştir. Hint-Ari kaynaklardan türetilmiş olan ikinci yazı sistemi, 13. yüzyıldan kalmadır ve Güneybatı öbeğine giren lehçelerin çoğunda kullanılmaktadır. Bu lehçeler, hepsi Hint-Ari kökenli olan farklı alfabelerle yazılır. Hindistan'daki Devanagari yazısından türetilmiş bir alfabeyle yazılan çağdaş Tay dili, 42 ünsüz, 35 ünlü ve ünlü kumesi ile dört titrem belirten işaret içermektedir. Lao, Lü, Beyaz Day, Kara Day gibi dillerde de benzer yazı sistemleri kullanılır. Buna karşılık Şan ve Ahom dillerinde kullanılan Hint-Ari yazı türü bütünüyle farklı bir yapı gösterir; bununla birlikte bu iki dilin benimsediği harf biçimleri büyük ölçüde farklıdır. Şan ve Ahom alfabeleri, Devanagari yazısının tersine, yazımda önemli sorunlar yaratır. Bunun nedeni yüksek ve alçak ünsüzler arasında bir ayırım bulunmaması, ünlü sayısının yetersiz olması ve titrem belirten hiçbir işarete yer verilmemesidir.

Day-Lewis, C(ecil) (d. 27 Nisan 1904, Ballintogher, Sligo, İrlanda - ö. 22 Mayıs 1972, Hadley Wood, Hertfordshire, İngiltere), 1930'ların önde gelen İngiliz şairlerinden. İlk dönemde sol siyasal görüşleri yansıtan şiirler yazmış, sonraki yıllarda geleneksel şiir biçimlerine yönelerek lirik bir üslup geliştirmiştir.

Bir din adamının oğlu olan Day-Lewis, Oxford'da öğrenim gördü ve 1935'e değin burada öğretim üyeliği yaptı. 1929'da yayımlanan *Transitional Poem* (Geçiş Şiiri) ile dikkati çekti. 1930'larda W. H. Auden ve öbür sol görüşlü şairlerle birlikte anılmaya başladı. *The Magnetic Mountain* (1933; Magnetik Dağ) adlı şiir dizisi ve *A Hope for Poetry* (1934; Şiir İçin Bir Umud) adlı incelemesi, o dönemde görüşlerinin tipik bir ifadesidir.

II. Dünya Savaşı sırasında Londra'da Haberleşme Bakanlığı'nda çalıştı. 1946'da Cambridge Üniversitesi'nde verdiği derslerin notları *The Poetic Image* (1947; Şiirsel İmge) adıyla yayımlandı. 1952'de BBC için Vergilius'un epik şiiri *Aeneis*'i çevirdi. Gene Vergilius'tan yaptığı *Georgica* çevirisi 1940'ta, *Eclogae* çevirisi ise 1963'te yayımlandı. 1951'de Oxford Üniversitesi'nde şiir dersleri veren Day-Lewis, 1964-65 arasında da Harvard Üniversitesi'nde ders verdi. Otobiyografisi *The Buried Day*'de (1960) komünizmi benimsemesini ve daha sonra reddedişini anlatır. *Collected Poems*'den (1954; Toplu Şiirler) sonra yayımlanan şiir kitapları arasında *The Room and Other Poems* (1965; Oda ve Başka Şiirler) ve *The Whispering Roots* (1970; Fısıldayan Kökler) sayılabilir.

1968'de John Masefield'den sonra başşair (poet laureate) unvanını alan Day-Lewis, Nicholas Blake takma adıyla *Minute for Murder* (1948; Cinayete Bir Dakika Kala) ve *Whisper in the Gloom* (1954; Karanlıkta-ki Fısıltı) gibi başarılı polisiye romanlar da yazmıştır.

dayak, eskiden suçluları cezalandırmak ve evde, okulda, orduda ve hapisanelerde disiplini sağlamak amacıyla uygulanan yaygın bir yöntem. Musa yasalarında dayak suçlulara karşı bir ceza olarak yer alıyordu. Köle sayısının yeterinden çok fazla olduğu ve kölelerin pek bir değer taşımadığı Antik Çağda köleler sık sık öldürülünceye kadar dövülürdü. ABD'de İç Savaş'tan önce, Güney eyaletlerinde Siyah kölelere sık sık dayak atılırdı; ama köleler çok değerli olduğundan dayak seyrekleşerek öldürme noktasına varırdı. Suçları cezalandırmaya yönelik bedensel ceza(*) 19. yüzyılda yerini giderek hapis cezasına bıraktı. Bununla birlikte mahkemelerin ırza tecavüz suçundan mahkûm olan birinin kamçılanmasına karar verme gibi yetkileri sürdü. Birleşik Krallık'ta 1948'de çıkarılan Ceza Adaleti Yasası'yla birçok suç için kırbaç cezası kaldırılmış olmasına karşın, mahkemeler İskoçya dışında, isyan, isyana teşvik ve erkek mahkûmların hapisane görevlerine karşı kaba şiddete başvurusu gibi durumlarda bedensel cezalar karar vermeye yetkilidir. 20. yüzyılın ikinci yarısında Kanada, bazı Avrupa ve Asya ülkeleri ve ABD'nin Delaware eyaleti yasalarında, hâlâ belirli bazı suçlar için dayak cezası öngörülmektedir. ABD'nin Delaware eyaletinde mahkemeler, 25 ayrı suç için halkın gözü önünde kamçılanma cezası verebilir.

İslam hukukunda zina ve haram edilen içkilerden birinin içilmesi gibi eylemler için dayak cezası öngörülmüştür. Ayrıca ulû'l-emre (meşru yönetim) verilmiş olan tazir yetkisi dolayısıyla, cezası Kuran'da ve hadiste belirlenmemiş olan bazı suçlarda dayak cezası uygulanabilir. Osmanlı Devleti'nde İslam ceza hukuku esaslarının yürürlükte olduğu dönemde geniş ölçüde uygulanan dayak cezası, 1851 tarihli Kanun-ı Cedid'de hakaret, sarhoşluk, kumarbazlık, noksan dirhemle mal satma ve ihtikâr gibi suçlar için üç kezden 79 keze kadar değnek vurulması biçiminde sınırlandırıldı. 1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu'nda dayak cezasına yer verilmedi. Bugün yürürlükte olan 13 Mart 1926 tarihli ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda da dayak cezası öngörülmemiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 26 Nisan 1909'da çıkarılan, şüpheli kişiler ve serseriler için kamçı cezasını öngören Serseri ve Mazanname-i Su' Olan Eşhas Hakkında Kanun daha sonra uygulamadan kaldırılmıştır.

Tarih boyunca dayak atmada çeşitli araç ve yöntemler kullanılmıştır. Evde ve okulda disiplini sağlamak için sopa, falaka değneği, kayış, kamçı ve başka araçlarla dayak atılırdı. Bazı yerlerde özel olarak düzenlenmiş dayak araçları vardı. Bunların en ünlülerinden biri olan dokuz kamçılı kırbaç, bir sapa tutturulan, ham deriden yapılmış dokuz düğümlü kaytan ya da sınımdan oluşurdu. Kurutulmuş ve sertleştirilmiş ham deri sınımlardan yapılan Rus kamçısı daha çok acı verir ve öldürücü bir nitelik taşırdı; bu kamçının sınımları vurulduğunda eti yarması için çoğu kez çengel biçiminde bükülmüş ve keskinleştirilmiş tellerle örülürdü. Aynı ölçüde öldürücü olmamakla birlikte, dayanılmaz acı veren bir dayak türü de Doğu'da yaygın olarak uygulanan falakaydı(*). Falaka hafif bir değnek, düğümlü bir kayış ya da kamçı ile ayak tabanlarına vurulması biçiminde uygulanırdı. Dayak atma geçmişte çoğu kez bir vahşet düzeyine çıkardı. Örneğin kırbaçlama sırasında mahkûmların sırtı yaralandığında, acıyı artırmak için yaralara tuz basılırdı.

dayaklama, yapım ya da onarım sırasında yapıların yıkılmaması, kazılarda toprağın çökmemesi için geçici olarak yapılan destekleme. Dayak olarak kullanılan ahşap destekler 65-70 derecelik bir açı yapacak biçimde eğik konur ve üstlerine gelen yükü yere yayarak iletmelerini sağlamak amacıyla altlarına bir taban yerleştirilir. Dayakların sıkıca oturmaları için ahşap kamalar kullanılır. Desteklenen duvarın yüksekliği bir katıtan fazlaysa, birden çok dayak sırası yapmak gerekir. Betonarme kalıpların iskeleleri de dayaklama ile sağlamlaştırılır.

Dayaklar, Borneo Adasının güneyi ile batısında (bugün Kalimantan) yaşayan yerli halklar.

Çoğunlukla genişçe ırmakların kıyısında yaşayan Dayaklar arasında değişik alt-gruplar ayırt edilebilir. Ama bunları birbirinden

Törensel savaş dansı yapan bir Dayak erkeği, Borneo
Harrison Forman

ayırarak çizgileri belirlemek güçtür. Büyük grupların en önemlileri arasında, Borneo'nun orta kesimleri ile doğusunda yaşayan Kayanlar ve Kenyahlar gibi Bahau kabileleri, Borneo'nun güneyindeki Ngacu kabileleri, Sarawak'ta ve Borneo'nun güneybatısında yaşayan Kara Dayakları ve Sarawak'ta yaşayan Deniz Dayakları (Ibanlar) sayılabilir. Borneo'daki Dayak nüfusu, günümüzde 2-2,2 milyon arasında hesaplanmaktadır.

Bu kıyı halkları genellikle birkaç yüz kişiden oluşan uzunev toplulukları biçiminde yaşar. Soy çizgisi hem ana, hem de baba yanından izlenir. Aile temel birimdir; çocuklar evleninceye değin ana babalarıyla birlikte kalır. Erkek, eşini genellikle kendi köyünün dışında arar, evlenince de onun topluluğuna katılır. Dil, görenek ve evlilik bakımından akraba olan topluluklar arasında kabile birliğinden çok söz edilemez. Deniz ve Kara Dayakları arasında, toplumsal sınıf ayrımları yoktur. Kayanlar ve Kenyahlar arasında ise toplum üç katmana

aynılır: Üst katmanda köy büyüklerinin aileleri ve yakın akrabaları, orta katmanda köy sakinleri, aşağı katmanda ise savaş tutsakları ile değişik gerekçelerle küçük görülen kişiler bulunur.

Dayakların geçimlik ekonomisi, dönüşümlü olarak gerçekleştirilen dağ pirinci üretimine, ikincil etkinlikler olarak da su ve kara avcılığına dayanır. Aletleri demirden yapılmıştır. Bellibaşlı silahları kılıç, mızrak ve üfleterek zehirli oklar fırlatmaya yarayan borulardır. Dayak halkları, Malezya-Polinezya dil ailesinin Endonezya koluna bağlı diller konuşurlar. Animist ve çoktanrılı inançları oldukça gelişmiş ve karmaşıktır. Geçmişte kabileler arasında, başlıca özelliği kafatası avcılığı olan bir savaş sürüyordu.

"Deniz Dayakları" terimi resmen bugün de kullanılmaktaysa da, yanlış bir adlandırmadır. Çünkü bu terimle adlandırılan İbanlar öncelikle bir kıyı ve dağ halkıdır; ekonomileri pirinç üretimine dayanır.

Dayan, Moşe (d. 20 Mayıs 1915, Deganya, Filistin - ö. 16 Ekim 1981, Tel Aviv, İsrail), İsraili asker ve devlet adamı. Arap-İsrail savaşlarında kazandığı başarılarla İsraililer için ülke güvenliğinin simgesi olmuştur.

İsrail'in ilk kibbutzunda doğdu; ülkenin ilk başarılı moşav'ı (tarımsal kooperatif yerleş-

on ve yeni başbakan Levi Eşkol'ün başını çektikleri hizipler arasındaki siyasal çekişme ortamında istifa etti.

Ben-Gurion ve yandaşlarının kurduğu yeni muhalefet partisi Rafi'nin (İsrail İşçileri Birliği) üyesi olarak 1965'te yeniden Knesset'e seçildi. 1 Haziran 1967'de komşu Arap ülkeleri ile savaş kaçınılmaz görünürken savunma bakanlığına getirildi. Genelkurmay başkanı Yitshak Rabin'le birlikte Altı Gün Savaşı'nı (5-10 Haziran 1967) yönlendiren Dayan, daha sonra İsrail'in ele geçirdiği toprakların yönetimini üstlendi. 1970'lerin başında İsrail'in dış ilişkilerinin yönlendirilmesinde artan ölçüde etkili olduysa da, Mısır ve Suriye'nin 6 Ekim 1973'teki beklenmedik saldırısı karşısında (Yom Kippur Savaşı) İsrail'in hazırlıksız yakalanmasından sorumlu tutuldu. Haziran 1974'te Golda Meir'in yerine başbakan olan Rabin, Dayan'ı kabine dışı bıraktı. Ama dört yıl sonra bu kez Menahem Begin kabinesinde dışişleri bakanı olan Dayan, Camp David Antlaşması'nın sonuçlandırılmasında önemli rol oynadı. Daha sonra Begin'in, İsrail işgali altında olmakla birlikte hukuksal olarak hâlâ Ürdün'ün bir parçası olan Batı Şeria üzerinde İsrail egemenliğini pekiştirme planına tepki duyarak Ekim 1979'da istifa etti. 1981'de, İsrail'in 1967 savaşlarında ele geçirdiği topraklardan tek tarafı olarak gelişmesini savunan Telem adlı yeni bir parti kurdu. Dayan'ın otobiyografisi *The Story of My Life* (Yaşamöyküm) 1976'da yayımlandı.

Dayananda Sarasvati, asıl adı MULA SANKARA (d. 1824, Tankara, Guccerat - ö. 30 Ekim 1883, Acmir, Racputana, Hindistan), Hindu çileci ve toplumsal reformcu. Hindu dininin en eski kutsal metinleri olan Vedaların dünyevi ve ruhani bağlayıcılığına geri dönülmesini savunan Arya Samac'ın(*) Soylular Derneği kurucusudur (1875).

Dayananda, genç Brahmanlara özgü bir ilköğrenim gördü. On dört yaşındayken Şiva tapınağında bütün gece süren bir ibadette babasına eşlik ederken, babası ve yanındakiler uykuya daldıktan sonra Şiva'nın tasvirine adak olarak sunulan yiyecekler farelerin saldırısına uğradı. Bu deneyim, Dayananda'da anlamsız putperest uygulamalara karşı bir tepki doğurdu. Beş yıl sonra, çok sevdiği amcasının ölümü dinsel kuşkuvarını daha da yoğunlaştırdı. Ölümü-lüğün sınırlarını aşma çabasında, önce zihinsel ve bedensel bir disiplin sistemi olan yogaya yöneldi. Kendi isteği dışında evlendirileceğini öğrenince evini terk etti ve Sarasvati çileci tarikatına katıldı.

Bundan sonraki 15 yıl boyunca (1845-60) dinsel doğruyu bulabilmek için bütün Hindistan'ı dolaştı; sonunda Svami Biracanda'nın müridi oldu. Gurusu, olağan eğitim ücreti yerine Dayananda'dan, bundan böyle Hindistan'da Budacılık öncesinde var olan Vedacı Hindu dinini yeniden canlandırmaya çalışacağı yolunda söz aldı.

Dayananda'nın görüşleri, Benares'te (Varanasi), Benares mihracesinin yönettiği ve gelenekçi Hindu bilginlerle yaptığı halka açık bir tartışmada geniş ilgi topladı. Arya Samac'ın kuruluşuna yönelik ilk toplantı 10 Nisan 1875'te Bombay'da düzenlendi. Örneğin elektrik kullanımı türünden çağdaş teknolojik gelişmelerin Vedalarda anlatıldığını ileri sürmesi gibi bazı ölçüsüz görüşlerine karşın, Dayananda önemli bazı toplumsal reformlara da başlatabildi. Çocukların evlendirilmesine karşı çıktı, dulların yeniden evlenebilmesini savundu. Bütün kastların üyelerinin Vedalar üzerinde araştırma yapabileceğini vurguladı, çok sayıda eğitim ve hayır kurumu açtı. Arya Samac, bağım-

sızlık öncesi Hint milliyetçiliğinin uyanışına da önemli katkılarda bulundu.

Dayananda, ölümden önce, bir prens gibi hüküm sürdüğü yönünde sert eleştirilere uğradı. Mihracenin adamlarından bin tarafından zehirlenmiş olabileceği düşünüldü de bu suçlama hiçbir zaman kanıtlanmadı.

Dayanılmaz Yasalar, BASKI YASALARI olarak da bilinir, Amerika tarihinin koloni döneminde, kolonilerin meydana okuyucu eylemlerine misilleme olarak İngiliz Parlamento'su'nun çıkardığı dört yasa ile Fransız Yerli Savaşı'ndan (1754-63) sonra İngiltere'ye bırakılan topraklarda yeni bir yönetim kurmaya yönelik Québec Yasası'na (1774) topluca verilen ad.

1773'teki Boston Çay Partisi(*) olayına tepki gösteren İngiliz hükümetinin aldığı ilk önlem, imha edilen çayın tazminatı ödenene değin kent limanının deniz ticaretine kapatılmasını öngören Boston Limanı Yasası'ydı. Bunun ardından çıkarılan Massachusetts Yönetim Yasası'yla, Massachusetts'in 1691 tarihli berati yürürlükten kaldırılarak bu koloni doğrudan krallığa bağlandı. Burada General Thomas Gage'in başkanlığında askeri bir hükümet kuruldu ve izin alınmadan toplantı yapılması yasaklandı.

Dayanılmaz Yasalar'ın üçüncüsü olan Yargı Yönetimi Yasası, ölüm cezası istemiyle yargılanan İngiliz görevlilerinin duruşma için İngiltere'ye ya da başka bir koloniye gitmelerine izin vererek onları korumayı amaçlıyordu. Dördüncü yasa ise, işgal altındaki Amerikan yerleşim bölgelerine İngiliz birliklerinin yerleştirilmesine ilişkin yeni düzenlemeler getiriyor, böylece 1770'te yürürlükten kalkan eski Yerleştirme Yasası'nın halkta doğurduğu hoşnutsuzluğu yeniden canlandırmıyordu.

1773'ten beri gündemde olan Québec Yasası'yla, Ohio ile Mississippi arasındaki kıvrık ticareti ve bölgenin yönetimi koloni organlarından alınarak Québec bölgesine bağlandı. Bu yasayla bölgede Fransız medeni hukukunun yürürlüğe konması ve Katolikliğin resmi din olarak benimsenmesi de çoğunluğu Protestan olan kolonilerin tepkisine yol açtı.

Dayanılmaz Yasalar, katı İngiliz denetimini yeniden kurmayı amaçlıyordu. Ama 10 yıllık bir bocalamadan sonra, sert önlemler alınması için çok geç kalınmıştı. Bu önlemler, Massachusetts'i korkutarak öteki kolonilerden ayırmak yerine, 1774'te I. Kıt Kongresi'nin toplanmasına yol açtı.

dayanışma ödentisi, toplu iş sözleşmesine taraf işçi sendikasına üye olmayan işçilerin, toplu iş sözleşmesinden yararlanmak için ödedikleri ödentisi. İşverenin toplu iş sözleşmesi kapsamı dışında kalan başka bir işyerinde çalışan işçiler ile aynı işyerinde başka bir sıfatla, sözelimi kamu görevlisi olarak çalışanlar bu haktan yararlanamaz. Buna karşılık işçi sıfatını taşımakla birlikte, işçi sendikasına üye olmaları yasaklananlar (örn. çalışan öğrenciler) uygulamanın kapsamına girer. Dayanışma ödentisi, kurum olarak, bir sendikaya girme ya da bu sendikada kalma zorunluluğuna yer veremeyen "olumsuz sendika özgürlüğü"nün bir sonucudur.

Dayanışma ödentisi ödeme, işçinin isteğine bırakılmıştır. Bu nedenle işveren kendiliğinden toplu iş sözleşmesini uygulayarak işçiden dayanışma ödentisi kesemez. İşçi sendikası ile işveren bu konuda anlaşsalar bile, böyle bir anlaşma geçerli değildir. Dayanışma ödentisi yoluyla toplu iş sözleşmesinden yararlanma, toplu iş sözleşmesini yapan işçi sendikasının onayına bağlı değil-

Dayan
Gamma Liaison

mesi) olan Nahalal'da yetişti. Askeri yaşamı 1937'de, İngiliz subayı Yüzbaşı Orde Wingate'ten gerilla savaşı yöntemlerini öğrendiği özel gece bölüklerinde başladı. Filistin'de ayaklanan Arap ceterlerine karşı örgütlenen bu bölükler, Yahudi ordusunun çekirdeğini oluşturdu. Yahudilerin bağımsızlık için savaşmak zorunda olduklarına inanan Dayan, yasadışı Siyonist askeri örgüt Hagana'ya katıldı ve 1939'da İngilizler tarafından tutuklanarak 1941'e değin hapis yattı. Serbest kaldıktan sonra Fransız Vichy Hükümeti'nin Suriye'deki etkinliklerine karşı mücadelede Filistinli Yahudilere önderlik etti. Bu dönemde bir çatışma sırasında sol gözü-nü yitirdi ve sonradan simgesi haline gelen siyah göz bandını takmaya başladı.

İsrail'in 1948'de başlayan bağımsızlık savaşında Kudüs bölgesi komutanıydı. 1949'da Ürdün ile İsrail arasındaki silah bırakışması görüşmelerine katıldı. 1953-58 arasında genelkurmay başkanlığı yaptı; 1956'da Sina Yarımadası'nın işgalini planlayıp yöneterek bir askeri komutan olarak adını duyurdu. Mısır'a karşı girişilen bu harekâta ilişkin anıları *Diary of the Sinai Campaign* (Sina Harekâtı Güncesi), 1966'da yayımlandı.

1959'da İsrail İşçi Partisi (Mapay) üyesi olarak Knesset'e (Parlamento) seçildi ve Başbakan David Ben-Gurion tarafından tamm bakanlığına getirildi. 1964'te Ben-Guri-

dir. Toplu iş sözleşmesinden yararlanma, istek tarihinden sonra başlar. Üyelik ödentsinin üçte ikisi olarak hesaplanan dayanışma ödentsi, işverence kesilerek işçi sendikasına ödenir. Toplu iş sözleşmesi sona erdikten sonra, artık var olmayan bir sözleşmeden yararlanma sözü konusu olmayacağı için dayanışma ödentsi de ödenmez. İşveren dayanışma ödentsi ödemeyen ve sendika üyesi olmayan bir işçiyi toplu iş sözleşmesinden yararlandırırsa, sendika üyesi işçiler kendisinden sendikal tazminat, işçi sendikası da yoksun kaldığı ödentsilerin tazmini ni isteyebilir.

Dayanışma Sendikası, Lehçe SOLIDARNOSĆ, eski Sovyet blokunda 1980'lerin başlarında kurulan ilk bağımsız sendika. Bir süre yasadışı kalmasına karşın, kuruluşundan dokuz yıl sonra 1989'da Polonya'nın çok-partili rejime geçişine önderlik eden en büyük siyasal güç durumuna gelmiştir.

Dayanışma Sendikası'nın kökeni, 1976'da yiyecek fiyatlarındaki büyük artışlara karşı değişik kentlerde greve giden ve gösteriler yapan binlerce işçinin kolluk kuvvetlerinin saldırısına uğrayarak tutuklanması üzerine bir grup aydının kurduğu İşçi Haklarını Koruma Komitesi'ne (KOR) kadar iner. Tutuklanan işçilerin ailelerini destekleyen, tutuklu işçilere adli ve tıbbi yardım sağlayan ve bir yeraltı yayın ağı kuran KOR, zamanla bir grev haberleşme merkezi işlevi kazandı ve 1979'da İşçi Hakları Bildirgesi'ni yayımladı.

Artan yiyecek fiyatlarını protesto etmeye yönelik yeni bir grev dalgasının yükseldiği 1980'de Gdańsk hükümet karamamelerine karşı direnişin odak noktası durumuna geldi. Lenin Tersaneleri'nde çalışan 17 bin işçi, bir elektrikçi olan Lech Wałęsa'nın önderliğinde greve giderek içeride barikatlar kurdu. Ağustos 1980 ortalarında, ülkenin her yanında hızla yayılan grevleri eşgüdüm altında yürütmek üzere Gdańsk'ta bir Fabrikalararası Grev Komitesi kuruldu. Komite bir hafta geçmeden hükümete büyük ölçüde KOR'un İşçi Hakları Bildirgesi'ne dayanan Yirmi Bir Talep adlı bir belge sundu. 30 Ağustos'ta hükümet ve Gdańsk grevcileri arasında varılan anlaşma uyarınca, grev hakkına sahip özgür ve bağımsız sendikalar kabul edildi ve daha geniş bir dinsel ve siyasal ifade özgürlüğü tanındı.

Dayanışma Sendikası, 36 bölgesel sendikayı temsil eden delegelerin Gdańsk'ta toplanarak Solidarność adı altında birleşmeleriyle, 22 Eylül 1980'de resmen kuruldu. Ardından kendisini dağıtan KOR'un önde gelen üyeleri sendikaya geçti ve L. Wałęsa başkanlığı seçildi. Aynı bir özgür tarım sendikası olan Köylü Dayanışma Sendikası (Więjska Solidarność) ülkenin çeşitli yerlerinden gelen yaklaşık bin kadar çiftçi önderinin toplanmasıyla 14 Aralık 1980'de Varşova'da kuruldu. 1981'in başlarına gelindiğinde üye sayısı 10 milyonu aşmış olan Dayanışma bütün ülkede çalışanların çoğunluğunu temsil ediyordu.

9 Şubat 1981'de Wojciech Jaruzelski'nin başkanlığında oluşturulan yeni hükümet, daha da güçlenen ve taleplerini artıran Dayanışma Sendikası ile sık sık karşı karşıya geldi. Ekonomik reformlar ve serbest seçimler isteyen ve en yüksek düzeydeki kararlarda sendikaların da rol alması gerektiğini öne süren Dayanışma Sendikası, bu taleplerini gerçekleştirmek için merkezden denetlenen bir dizi grev eylemine girişti. Ama ılımlı bir çizgiyi savunan Wałęsa'nın daha militan sendikacıların baskısı altında kalmayacağı, Dayanışma Sendikası'nın tutumu daha da sertleşti. Bu arada Sovyetler Birliği de Polonya hükümetine Dayanışma

Sendikası'nı kapatması yönünde yoğun baskı uyguluyordu. Sonunda 13 Aralık 1981'de hükümet ülkede sıkıyönetim ilan etti. Sendika yasadışı ilan edildi, yöneticileri tutuklandı; *Sejm*'in (Ulusal Meclis) 8 Ekim 1982'de aldığı kararla da resmen kapatıldı, ama bir yeraltı örgütü olarak varlığını sürdürdü.

1988'de bütün ülkede yeniden grevler ve işçi hareketleri yaygınlaştı; grevcilerin başlıca istemlerinden biri hükümetin Dayanışma Sendikası'nı tanımasıydı. Hükümetle sendika yöneticileri arasında yürütülen görüşmelerin sonunda Nisan 1989'da Dayanışma Sendikası'nı yasalılaştıran ve iki meclisli yeni parlamento için hazırlanmış yapılacak kısmen serbest seçimlere katılabilmesini, 1991'de de tam serbest seçimlere gidilmesini öngören bir anlaşmaya varıldı.

Haziran 1989 seçimlerinde Dayanışma'nın desteklediği adaylar, yeni oluşturulan Senato'daki 100 üyeliğin 99'unu elde ettiler; 460 üyeli *Sejm*'in muhalefetin de aday gösterebildiği 161 sandalyesinin tümünü gene Dayanışma adayları kazandılar. Ağustosunda sendika, komünist Polonya Birleşik İşçi Partisi'yle (PZPR) bir koalisyon hükümeti kurmaya razı oldu ve Jaruzelski, Dayanışma üyeleri ile yandaşlarının çoğunlukta olacağı kabineyi kurmakla, uzun süredir sendikaya danışmanlık eden Tadeusz Mazowiecki'yi görevlendirdi.

Dayanışma ağırlıklı hükümetin serbest piyasa ekonomisine geçiş yönündeki politikaları halkı büyük sıkıntılara sokunca, 1990'daki cumhurbaşkanı seçimlerinde Wałęsa ile Mazowiecki birbirlerine karşı aday oldular. Aralıkta Wałęsa'nın cumhurbaşkanı olması üzerine Mazowiecki başbakanlıktan çekildi ve Demokratik Birlik adlı partiyi kurdu. Ekim 1991'deki serbest genel seçimlerdeyse Dayanışma Sendikası'nı oluşturan grupların büyük bölümü Mazowiecki'nin arkasında toplandı. Ama seçimlerden sağlam bir çoğunluk çıkmadı ve ekonomik reformları eleştirilmesiyle tanınan partiz Jan Olszewski'nin başkanlığında, Dayanışma gruplarının desteklediği bir merkez-sağ koalisyon hükümeti kuruldu.

Daye, Wade-Giles yazımında TA-YEH, Çin'in Hubei yönetim bölgesinde (*sheng*) kent. Yöre düzeyinde bir belediye (*shi*) olan Huangshi'de bir il (*xian*) merkezidir. Yangtze Irmağının güney kıyısında, Hankou'nun (Hubei yönetim bölgesindeki Wuhan) 80 km güneybatısında yer alır. Daye'nin engebesiz topraklarında çok sayıda göl ve bataklık bulunur; kuzeyde ise demir cevheri yatakları olan tepeler vardır. Eski çağlardan beri bilinen demir yataklarını değerlendirmek amacıyla daha 8. yüzyılda Tang hanedanı döneminde (618-907) devlete ait bir ergitme tesisi kurulmuştur. 955'te Nantang eyaletine bağlı olarak kurulan ilin adı "büyük ergitme tesisi" anlamına gelir. İl topraklarında 10. ve 11. yüzyıllarda bakır da çıkarılmıştır.

İl 1890'da Hankou'da bir ray fabrikasının planlanmasından sonra önem kazandı. Fabrika, Pekin ve Hankou arasında kurulacak demiryolu için çelik ray üretecekti. Demir cevherinin demiryoluyla Daye'den Huangshi'ye, buradan da Yangtze Irmağı yoluyla Hankou'ya taşınması öngörülmüştü. Ama tesislerin yakıt ikmali, iş donanımları ve yönetim biçimleri yetersizdi. Hükümet 1895'te işletmeyi özel sektöre devretti. Jiangxi yönetim bölgesine bağlı Pingxiang'da bitümlü kömür yataklarının bulunmasından ardından 1903-05 arasında kömürü Yangtze'ye taşımak için bir demiryolu yapıldı. Böylece Hankou'daki Hanyang Demir Tesisleri, Daye'deki demir cevheri yatakları ve Pingxiang kömür yatakları, Han-Yeping

Demir ve Kömür Şirketi adlı tek bir kuruluşun çatısı altında birleştirildi. Kömür kıtlığı çekilen yıllarda ise demir cevheri Japonya'ya ihraç ediliyordu.

Zamanla finansman sıkıntısına düşen kuruluş, demir ya da pik demir karşılığında Japonlardan sağlanabilen krediyle avakta durabildi. 1913'ten sonra butunıyla Japonların eline geçti. Yeni bir Japon kredisıyla Daye'de kurulan ergitme tesisleri 1923-25 arasında işletmeye açıldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası demir piyasasının sarsılması, ana kuruluş olan demir tesislerinin çökmesine yol açtı. 1922'de Han-yang tesisleri kapatıldı. Kömür talebinin ortadan kalkması sonucunda Pingxiang kömür ocaklarında da 1925'te üretim durdu. 1915'e değin Çin'in tek demir cevheri üreticisi olan Daye, giderek Mançurya'da Japonların denetiminde olan madenlerin ve çelik işletmelerinin rekabetiyle karşı karşıya kaldı. Japonya'ya demir cevheri gönderilmekle birlikte miktarı oldukça azalmıştı. 1937'de Çin-Japon Savaşı çıkınca, Çinli milliyetçi güçler için bir sanayi üssü sağlamak üzere Han-yang'daki donanımının bir bölümü Sichuan yönetim bölgesine taşındı. 1939-45 arasında Japonlar, eskisinden daha küçük ölçekte olmakla birlikte, Daye tesislerini dökme demir ve çelik üretecek biçimde işletmeye açtılar.

1949'dan sonra sosyalist yönetim altında Daye'de bir çelik tesisi kuruldu. Bu tesis Hankou'da kurulan ve 1957'de büyük ölçekli üretime geçen demir-çelik kompleksine bağlıydı. Çelik üretiminde, yerel pik demirin yanı sıra Shanxi yönetim bölgesindeki Yangquan'dan getirtilen düşük fosforlu demir de büyük miktarlarda kullanılıyordu. Ayrıca gene çok miktarda demir cevheri, Hankou'daki demir-çelik tesislerine gönderiliyordu. Bugün Daye'de, Onan'daki kömür madenlerinden çıkarılan antrasitle işleyen bir termik santral da vardır. Bu santral, Huangshi ile Hankou'ya enerji sağlayan başlıca tesisler. Kentte ayrıca kimyasal gübre üreten bir tesis ile çevre ovalarda bol miktarda üretilen pamuğu işleyen dokuma fabrikaları bulunur. Bölgede bakır da çıkarılır.

dayı, 16-19. yüzyıllar arasında Osmanlı eyaletlerinden Garp Ocakları'nda (Cezayir, Tunus ve Trablusgarp) seçimle işbaşına gelen asker ya da denizci kökenli yöneticilere verilen unvan.

Daylık ilk olarak, Garp Ocakları'nın oluşturulmasından kısa bir süre sonra, 1591'de Tunus'ta ortaya çıktı. Bir ayaklanma sonucunda bölgede yönetimi fiilen ele geçiren yenicilerin bölük amirlerine bu unvan verildi. Aynı yıl Kerrase adı verilen paşa divanından ayrı bir de Divan-ı Guzat oluşturuldu. Yenicheri ağası ile birlikte dayılar da bu divanın üyesiydiler. Dayılar divanda aralarından birini yönetimin ve askeri gücün temsilcisi olarak seçerlerdi. Seçilen dayı, hukuken beylerbeyinden sonra gelmesine karşın, fiilen eyaletin yöneticisiydi. Daylık Trablusgarp'ta 1603'te, Cezayir'deyse gene bir dizi ayaklanma sonucunda 1689'da başladı. Tunus'ta etkisini yitirerek 1705'te yerini yerel beylere bırakırken, Cezayir'de 1830'a, Trablusgarp'ta da 1835'e değin sürdü.

Yönetimi askeri güce dayanarak ellerinde tutan dayılar, bölgelerinde mutlak bir otoriteyi temsil ederlerdi. Osmanlı yönetimiyle açıkça ters düşükleri zamanlar ise sert yaptırımlarla karşılaşırlardı. Örneğin 1689-1830 arasında başa geçen 30 Cezayir dayı-

sından 14'ü Osmanlı yönetimince idam edilmiştir. Biçimsel olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı olan dayılar, atadıkları "nazır" aracılığıyla merkeze danışmadan diplomatik ilişkiler kurar, elçi kabul edebilirlerdi.

Dayılar yeniçerilerin ulufelerinden ve li-manlarda barınan korsanlar ile yerel beylerden pay alırlardı. Yerli ve yabancı tüccarlarla da ortaklık kurarlardı. Yaşamları sıkı kurallara bağlıydı; perşembe ve cuma günleri dışında özel konutlarına gidemezlerdi.

dayı-yeğen ilişkisi, birçok toplumda, ama daha çok anaerik toplumlarda dayı ile yeğenleri, özellikle de erkek yeğenleri arasındaki akrabalığın özel önem taşıdığı ilişki. Dayı, yeğenleri üzerinde söz sahibi olduğu gibi onların yetiştirilmesinden, ergenlik törenlerinden ve evliliklerinden de sorumludur. Yeğenin de dayısının mülkü üzerinde belirli hakları ve genellikle dayının çocuklarına göre miras önceliği vardır. Dayı kızıyla evlenme önceliği ya da zorunluğu da (bir tür çapraz kuzen evliliği) oldukça sık görülen bir durumdur.

Birçok anaerik toplumda, ergenlik çağına gelen erkek çocuk doğduğu evden ayrılarak dayılarından birinin evine yerleşir. Kızlar ise evlenip kocalarının evine yerleşinceye değin kendi evlerinde kalırlar. Böylece, dayıyerli bir toplu ailede erkek, karısı, evlenmemiş kızları, erginleşmemiş oğulları, kız kardeşlerinin ergin oğullarının bir bölümü, kız kardeşlerinin evli oğullarının bazılarıyla onların karıları, erginleşmemiş erkek ve kız çocuklarıyla birlikte oturur.

dayk, SET olarak da bilinir, korkayaç katmanlarının arasına çoğunlukla düşey doğrultuda sokulmuş olan tablaması yapıda magma kütesi. Çevre kayaç katmanlarına koşut olarak sokulan benzer kütelere ise sil denir. Bir dayk takımı birçok paralel dayktan oluşur; daykların sayısı çok fazla olduğunda dayk kümesi terimi kullanılır. Daykların genişliği 2,5 cm ile onlarca metre arasında değişmekle birlikte, en sık rastlanılanlarının ortalama genişliği 30 cm ile 6 m arasındadır. Bir daykın uzunluğu genellikle nereye kadar izlenebildiğine bağlıdır; dayklar yüzlerce kilometre derinliklere inebilir. Zengin bir kayaç bileşimine sahip olan dayklar genellikle porfirik bir yapı gösterir. Bu yapının özelliği, iki evreli kristalleşmeye bağlı olarak büyük kristallerin daha ince taneli bir kütle içerisinde yer almasıdır.

Daylar, TAYLAR, DAILER ya da TAILER olarak da bilinir, Güneydoğu Asya anararasında yaşayan halklar. Tayland'ın orta ve güney kesimlerinde yaşayan Taylar (Tailer) ya da Siyamlıları; Laos'ta ve Tayland'ın kuzeyinde yaşayan Laoları; Myanmar'ın (Birmanya) kuzeydoğusunda yaşayan Şanları; temel olarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin Yunnan yönetim bölgesinde, ama aynı zamanda Myanmar, Laos, Tayland'ın kuzeyi ve Vietnam'da da yaşayan Lüler; Yunnan'daki en büyük Day topluluğu olan Yunnan Daylarını ve Vietnam'ın kuzeyinde kabileler halinde yaşayan Dayları kapsar. Bu halkların tümü Day dilleri konuşurlar.

1990'ların başlarında toplam Day nüfusu 75.760.000 olarak tahmin edilmektedir. Bunun, hem Tayları, hem de Laoları kapsayan 45.060.000'i Tayland'da; 3.020.000'i Laos'ta; 3.710.000'i Myanmar'da; 21.180.000'i ÇHC'de ve yaklaşık 2.790.000'i de Vietnam'da yaşıyordu.

Dayların çoğunluğu Theravada (İhtiyarlar Yolu) geleneğinden Budacılardır. Ama

Theravada Budacılığı çeşitli Day topluluklarına göre büyük ölçüde değişiklik gösterir. Pek çok Day köyünde *wat* adı verilen tapınaklar grubu ya da manastırlar, hem toplumsal, hem de dinsel bir merkez konumundadır. Genç erkeklerin çoğu bir süre keşiş olarak yaşarlar. Budacılığın yanı sıra Budacılık öncesinden kalma animist inançlar da yaşamakta ve günlük işlerin iyi yürütülmesinde rolü olduğu inanılan ruhlara (*phi*) adanmış kutsal yerler bulunmaktadır. Animist inançlar, Day Budacılığının geleneksel merkezlerinden uzakta yaşayan halklar arasında daha güçlü olma eğilimindedir.

Dayların başlıca ekonomik uğraşı yüksek yörelerde kuru, vadilerde sulu olmak üzere piring tarımıdır.

Aileler genellikle bir koca, bir ya da daha çok karı ve evlenmemiş çocuklardan oluşur. Kadının toplumda saygın bir konumu vardır. Day halklarının hiçbirinde kast sistemi görülmez. Taylar ve Laolarla olduğu gibi, bağımsız devletlerden, kabile birliklerine kadar değişen siyasal örgütlenmeler içinde yaşamalarına karşın, Day topluluklarının tümünde gözlenen yanı özerk köy yapılanması temelde birbirine benzer. Önderlik, Budacı keşişler ve köyün yaşlıları ile seçilmiş gelen bir başkan tarafından ortaklaşa yürütülür.

Daylar tarihte ilk kez, İS 1. yüzyılda Yangtze Vadisinde ortaya çıktı. Çinlilerin baskısıyla güneye göç ederek sonunda Güneydoğu Asya'nın kuzey kesimine yayıldılar. Bugün ÇHC'nin Yunnan yönetim bölgesindeki Baylar, Lüler ve Nualar; Guizhou yönetim bölgesindeki Cüncyalar (Puyiler) ve Guangxi Zhuang Özerk Bölgesi'nde yaşayan Cuanğyalar (Cuanğlar), Dayların kültürel mirasçısıdır.

Kültürel kimliklerini en güçlü biçimde koruyan Day halkları, Myanmar'daki Şanlar, Tayland'daki Taylar ve Laos'taki Laolardır. Myanmar'daki Shan Platosunun büyük bölümünü yurt edinen Şanlar özerk Shan eyaletinde yoğunlaşmış durumdadır. Geleneksel olarak, yarı tarımsal özellikler atfedilen prenslerce (*saabwa*'lar) yönetilirlerdi, ama artık bu prensler eski özerk konumlarını büyük ölçüde yitirmiştir.

Tayland'ın nüfusunun çoğunu oluşturan Taylar ırmak kıyıları ve alüvyonlu ovalarda yaşarlar. Köylerinin nüfusu 300'den 3 bine kadar değişebilmektedir. Günümüzde, kırsal yörelerde oturanlar, en alt düzeydeki toplumsal katmanı oluşturur. Onların yönetiminde zanaatçılar, tüccarlar, devlet görevlileri ve en üstte de rahipler bulunmaktadır.

Daha çok Mekong (Menam Khong) Irmağı vadisinde ve bu ırmağın kolları boyunca yaşayan Laolar, Laos nüfusunun yaklaşık üçte ikisini oluşturur.

Vietnam'ın kuzeyinde yaşayan Daylar arasında Siyah Daylar, Beyaz Daylar ve Kızıl Daylar olarak anılan topluluklar bulunmaktadır.

Lüler ise temel olarak Yunnan'ın güneyinde ve Myanmar, Tayland ile Laos'un yakınındaki yörelerde yaşar. Evleri genellikle 2-2,5 m yüksekliğindeki kazıklar üstüne kurulmuştur. Lüler kültürel açıdan, ÇHC'nin öteki yönetim bölgelerinde yaşayan Daylardan daha az Çinleşmiştir ve Myanmar, Tayland ve Laos'taki Daylarla yakın bağlarını korumaktadır.

Dayton, ABD'de, Ohio eyaletinin güneybatı kesimindeki Montgomery ilinin (*county*) merkezi (1803). Greene ve Montgomery illeri arasında, Büyük Miami Irmağının alçak taşkın ovaları üzerinde, Stillwater ve Mad ırmakları ile Wolf Çayının karıştığı noktada yer alır Cincinnati'nin 87 km kuzeydoğusundadır. Kettering, Miamisburg, Xenia,

Fairborn, Oakwood ve Vandalia kentlerini içine alan metropoliten alanın odağı durumundadır.

Bölge, Şavni Yerlileriyle 1795'te Greenville'de imzalanan barış antlaşmasının ardından beyazların yerleşimine açıldı. Kent, adını aldığı New Jersey'li Jonathan Dayton'la birlikte Bağımsızlık Savaşı'na katılmış bir grup emekli asker tarafından kuruldu; özellikle New Orleans'a taşınan tarım ürünlerinin gemilere yüklendiği bir ırmak limanı olarak gelişti. 1829'da Dayton ile Cincinnati arasında Miami-Erie Kanalı'nın açılması ve 1851'de bir demiryolu hattının Springfield'e ulaşması Dayton'ın ticaret ve sanayi açısından büyümesini hızlandırdı. James Ritty'nin mekanik para kasasını icat etmesinin ve 1880'lerde John H. Patterson'ın bu aygıtı geliştirmesinin ardından kent, yazar kasalarının üretildiği merkez durumuna geldi. Edward A. Deeds'le birlikte motor ateşleme sistemlerini ve çiftliklerde kullanılan elektrik donanımını üretmiş olan Charles F. Kettering, oto marşını da burada geliştirdi. Wilbur ve Orville Wright 1892'de kentte bir bisiklet tamirhanesi açtılar; uzun süre havada kalabilen motorlu bir uçakla 1903'te Kitty Hawk'ta (Kuzey Carolina) gerçekleştirdikleri ilk uçuş denemesi buradaki çalışmalarının bir ürünüydü.

1913'te bölgede bir dizi taşkın oldu. Bunun ardından, Miami Koruma Bölgesi adıyla kapsamlı bir taşkın denetleme projesi uygulamaya kondu. Dayton bugün büyük bir kentsel yığılmanın odağı, verimli bir tarım bölgesinin pazarlama ve dağıtım merkezi durumundadır. I. ve II. Dünya savaşları sırasında deneysel amaçla kurulan uçuş laboratuvarları, modern havacılık tesisleri olan Wright-Patterson Hava Üssü (1946), Hava Kuvvetleri Teknoloji Enstitüsü (1947) ve müzesi (1971) ile önemli bir ulusal havacılık merkezidir. Kentin başlıca ürünleri arasında oto parçaları ve donanımı, takım tezgahları, soğutucular havalandırma cihazları, bilgisayar, hesap makinesi, kâğıt, lastik, macun ve çeşitli vernikler sayılabilir. Dergi basımcılığı da önemlidir.

Dayton Üniversitesi (Katolik, 1850), Wright Eyalet Üniversitesi (1967), Birleşik İlahiyat Okulu (Birleşik Metodist, 1871), Sinclair Community College (1887) ve Miami-Jacobs İşletme Okulu (1860) metropoliten alan içindedir. Dayton'da bir sanat enstitüsü, doğa tarihi müzesi ve bir senfoni orkestrası vardır. Siyah şair Paul Laurence Dunbar'ın (1872-1906) Dayton'daki evi eyalet anıtı ve müzesi olarak korunmaktadır. Wright Kardeşlerin bisiklet dükkânının bir maketinin de bulunduğu Carillon Parkı tarihi sergileri ve açık hava konserleri ile kentin önemli gezinti ve dinlenme yerlerinden biridir. Nüfus (1990) kent, 182.044; metropoliten alan, 951.270.

Daytona Beach, ABD'de, Florida eyaletinin kuzeydoğu kesimindeki Volusia ilinde kent. Atlas Okyanusu kıyısında, Halifax Irmağının (Atlas Okyanusu suyolunun bir bölümünü oluşturan gelgit lagünü) üzerinde yer alır. Jacksonville'ın 146 km güneydoğusundadır. Yöredeki ilk yerleşim olan Daytona, Ohio'lu Mathias Day tarafından 1870'te kuruldu; 1876'da tüzel kimlik kazandığında kurucusunun adını aldı. 1926'da Seabreeze, Daytona ve Daytona Beach kentleri Daytona Beach adı altında birleştirildi. Çeşitli hafif sanayi dallarının bulunduğu kent yıl boyunca gidilebilen tanınmış bir dinlenme yeridir. Uluslararası uçuş taşıyan Ormond-Daytona plajı sert ve beyaz kumlarıyla ünlüdür; denizin çekildiği dönemlerde uzunluğu 36,8 km'ye, genişliği 150 m'ye ulaşan kumsal 1903'ten bu yana arabaların hız denemeleri için kullanılmaktadır. Sir

Malcolm Campbell 1935'te "Mavi Kuş" adlı arabasıyla burada snatte 442,91 km hıza ulaşmıştır. Her şubat ayında Daytona 500 ve her temmuz ayında Firecracker Stock Car 400 araba yarışlarının yapıldığı Daytona Uluslararası Pisti ile tazi yarış alanı ünlüdür. Kentteki eğitim kuruluşları arasında Bethune-Cookman College (1872), Daytona Beach Community College (1958) ve Embry Riddle Havacılık Üniversitesi (1926) sayılabilir. Nüfus (1990) kent, 61.921; metropoliten alan, 370.712.

Dazai Osamu, asıl adı TSUŞİMA ŞUCİ (d. 19 Haziran 1909, Kanagi, Aomori - ö. 13 Haziran 1948, Tokyo, Japonya), II. Dünya Savaşı'nın sonunda, döneminin en etkili edebiyatçısı olan romancı. Kapalı ve çarpık üslubu, geleneksel değerlere karşı güvenin sarsıldığı, genç kuşağın nihilist bir yaklaşımla bütün geçmişi yadsıdığı savaş sonrası Japonya'sının karmaşıklığını yansıtır.

Varlıklı bir toprak sahibi ve siyasetçinin altıncı oğlu olan Dazai, yapıtlarında genellikle kendi yetiştiği çevreden öğeler kullandı. Daha çok kasvetli bir ruh halinin egemen olduğu yazıları, bazen saçmalığa varan bir alaycılık da taşır. Öykülerini topladığı ilk kitabı *Bannen*'de (1936; Alacakaranlık Yılları) üslup ve konu bakımından çok

Dazai Osamu
International Society for Educational
Information, Tokyo

yönlü bir yeteneğe sahip olduğunu ortaya koymasına karşın, *şışoseisu* ("Ben" romanı ya da kişisel roman) tarzına yöneldi ve kendi kişiliğini karakterlerinin çoğunda yansıttı. Öyküleri günah çıkartmayla sınırlanamayacak bir ustalık taşımakla birlikte, sanatçı kimliği özellikle genç okurları için sürekli bir çekicilik kaynağı olan sefahata dönük yaşamının gölgesinde kaldı. Japon yazarlar arasında savaş yılları boyunca (1941-45) gerçek edebi değeri olan yapıtlar üretmeyi sürdüren tek kişi oldu. Geleneksel masalların yeni uyarlamaları olan *Otogi*'de (1945; Peri Masalları) üslubunun ve yaratıcılığının doruğuna ulaştı. Genellikle en iyi yapıtı sayılan *Tsugaru*'da (1944), doğduğu yeri sevgi dolu bir bakışla anlattı. *Şayo* (1947), *Biyon no Tsuma* (1947) ve *Ningen Şikkaku* (1948) gibi savaş sonrası yapıtlarında duygusal bunalımlarını yansıtan umutsuz bir üslup görülür. Yaşamının ilk yıllarındaki birçok başarısız intihar girişimin ardından 1948'de canına kıydı. Arkasında *Goodbye* (Elveda) adlı tamamlanmamış bir roman bıraktı.

dazhuan (Çince "büyük mühür"), Wade-Giles yazımında TA-CHUAN, Çin yazı sanatında eski *jiaguwen*(*) ve *guwen*(*) yazıları temel alınarak Zhou hanedanı döneminde (İÖ y. 1111-255/256) geliştirilen el yazısı. Sonraları bağlı bir sanat biçimi olarak büyük önem kazanan *zhuan*'un ("mühür yazısı") en eski biçimiydi. Bu adla anılmasının nedeni de geççeri yazı üslubu olmaktan

Tunçtan bir gul üstüne yazılmış dazhuan örneği, İÖ 779, Zhou hanedanı dönemi; Ulusal Saray Müzesi, Taipei
National Palace Museum, Taipei, Taiwan

çıktıktan sonra bile mühürlerdeki kullanımının sürmesiydi.

Dazhuan başlangıçta fırça ve mürekkep ya da vernikle ahşap ya da bambu tabletler ya da ipek üzerine yazılmış olmalıdır. *Guwen*'i andıran bu yazı türünün özelliği uçları küt biten eşit kalınlıktaki düz ve kıvrık çizgilerin dengeli biçimde kullanılmasıdır.

Dazkırı, topraklarının bir bölümü Ege Bölgesi, daha büyük bölümü ise Akdeniz Bölgesi sınırları içinde kalan, Afyonkarahisar iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 835 km² (1986) olan Dazkırı ilçesi kuzeyde Evciler, doğuda Başmakçı ilçeleri, güneyde Acıgöl, güneybatı, batı ve kuzeybatıda da Denizli iliyle çevrilidir.

İlçe Afyonkarahisar ilinin güneybatı ucunda yer alır. Bu toprakların batı kesimini dorukları ilçe sınırında bulunan Beşparmak ve Maymun dağları engemelendirir. Güneyde genişçe bir yer kaplayan Acıgöl'ün bir bölümü ilçe sınırları içinde kalır. Suları sığ ve tuzlu olduğu için canlı yaşamaz, sulamada yararlanılmaz. Acıgöl'ün kuzeyinde uzanan Dazkırı Ovasının bir bölümü sazlıklarla kaplıdır. Burası ilçenin başlıca tarım alanını oluşturmaktadır.

İlçede temel ekonomik etkinlik tarımdır. Başta buğday olmak üzere en çok tahıl, şeker pancarı ve haşhaş üretilir. Hayvancılık ikincil uğraş niteliğindedir. Hayvansal ürünlerin verimi düşük, elde edilen gelir azdır. En çok koyun, kıl keçisi ve sığır yetiştirilir. Evlerde kurulu tezgâhlarda dokunan halılar Dazkırı'nın geleneksel ürünlerindendir.

Dazkırı'nın tarihine ilişkin araştırmalar ve kesinleşmiş bilgiler yoktur. 1959'da ilçe yapılmıştır.

İlçe merkezi Dazkırı kasabası, gelişmemiş küçük bir yerleşimdir. Denizli ile Afyonkarahisar'ı birbirine bağlayan demir ve kara yolları kasabadan geçer. Kasaba il merkezi Afyonkarahisar'a 143 km uzaklıktadır.

Dazkırı Belediyesi 1958'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 16.258; kasaba, 6.677.

dazlak kartal (*Haliaeetus leucocephalus*), *Accipitridae* familyasından, Kuzey Amerika'da yaşayan kartal türü. Bütün kartallar içinde yalnızca Yenidünya'da dağılım gösteren tek tür olduğu için 1782'den bu yana ABD'nin ulusal simgesidir. Dazlak kartal, deniz kıyılarından çok göl ve ırmak boylarında yaşayan bir su kuşudur; yaklaşık 1 m uzunluğundaki erişkinlerin başı ve kuyruğu ak, gövdesi koyu kahverengi, gagası, gözleri ve ayakları sarıdır. Bütün tüyleri kahverengi olan yavruların yalnızca kuyruklarında ve kanatlarının kenarında birkaç beyaz çizgi bulunabilir; bazen yavruların erişkinlere özgü bütün tüylere kavuşması yedi yıl kadar sürer.

Balıkların bulunduğu yerlere ulaşabilmek için deniz kuşlarını izleyen dazlak kartal, genellikle balık kartalının avladığı balıkları yağmalar, bazen de leşleri yer. Yuvasını daha çok akarsulardaki adacıklarda, ağaçların üstüne kurar. Akarsuların kirlenmesi, tarım ilaçları ve yuva yapma yerlerinin azalması nedeniyle soyu tükenmeye yüz tutmuştur. 1940'ta çıkarılan Ulusal Amblem Yasası ile ABD'de koruma altına alınması-na karşın, dalyanlara tüneyerek sombalıklanını örküttüğü için Alaska eyaleti uzun yıllar, vurulan her kuş için para ödeyerek, avcılara dazlak kartal avına özendirilmiştir. Bu kuşların tünenmesine elverişli olmayan dalyanlar yapılarak sorun çözülünceye değin öldürülen kartal sayısı 100 bini aşmıştır.

Dazlak kartal (*Haliaeetus leucocephalus*)
Alexander Sprunt, IV

Bugün dazlak kartallar ABD'nin bütün eyaletlerinde koruma altındadır.

dazlaklık, ALOPESTI olarak da bilinir, saçların çıkmaması ya da dökülmesi sonucunda, saçlı derinin bütünüyle ya da yer yer, geçici ya da kalıcı olarak çıplak kalması. Dazlaklığın kalıcı ve geçici olmak üzere başlıca iki türü vardır; saçların oluştuğu hücrelerin yıkımı kalıcı dazlaklığa, bu hücrelerin geçici olarak zarar görmesi ise geçici dazlaklığa yol açar. Erkeklerin yüzde 40'ında görülen, yaşlanmaya bağlı tipik ve kalıcı dazlaklık, alındaki saç çizgisinin gerilemesiyle ya da tepedeki saçların seyrilmesiyle başlar ve yavaş yavaş ilerler. En ilerlemiş biçiminde, yalnızca başın iki yanında ve arkasında saç biçiminde ince bir saç tutamı kalıncaya değin sürer.

Yaşlılığa bağlı tipik erkek dazlaklığında kalıtım önemli bir etkidir ve dazlaklığın derecesi, kandaki erkek-çey hormonlarının düzeyine bağlı olarak kişiden kişiye değişir. Genellikle vücutları ve yüzleri daha kullu olan erkeklerde daha sık görülen bu dazlaklığın Avrupa ve Avustralyalı erkekler arasında görülme sıklığı çok yüksektir. Buna karşılık Asyalılar, Amerika Yerlileri ve Afrikalılar arasında dazlaklığa ender rastlanır; Avustralya Yerlilerinde ise dazlaklıkla birlikte genellikle baldır tüylerinde de azalma görülür. Ayrıca, nedbe oluşumuna yol açan birçok deri hastalığı ve yaralanmalar, saç gelişmesinin doğuştan yetersiz olması ve kimyasal ya da fiziksel etkenlerin saç hücrelerine zarar vermesi de kalıcı dazlaklıkla sonuçlanabilir. Başta ateşli hastalıklar olmak üzere, X ışınları, talyum, kalay ve arsenik gibi metaller, bazı ilaçlar, beslenme bozuklukları, iltihaplı deri hastalıkları, ileri derecede kronik zayıflık ve hormon bozuklukları da geçici saç dökülmesine yol açabilir. Birdenbire başlayan ve saçlı deride, kenarları kesin çizgilerle sınırlanmış saçsız lekeler oluşturan alopecia areata, nedeni

bilinmeyen geçici bir dazlaklık türüdür. Saçların, mantar enfeksiyonları ya da yara- lanma nedeniyle dibinden kırılması da, so- nuçta dazlaklığı andıran bir görünüm ya- ratır.

Erkek dazlaklığının tedavisinde iki yöntem uygulanır. Birinci yöntemde sağlıklı deri böl- gelerinden alınan kıl folikülleri saçsız alan- lara ekilir. Obür yöntemde ise bazı ilaçlar saçsız bölgelere günlük olarak uygulanır. Bu ilaçların en önemlisi olan minoksidil, kafa derisine günlük olarak uygulandığında yeni saç kayıplarını önlemekte, olguların küçük bir bölümünde de yeni kıl foliküllerin- nin gelişimini uyarmaktadır.

D.B.E. (Dame Commander of the British Empire), İngiliz şövalyelik tarikat ve nişan- larından The Most Excellent Order of the British Empire'in ikinci sınıf kadın üyelerine verilen kısaltılmış unvan. *Ayrıca bak.* British Empire, The Most Excellent Order of the.

Dbus-Gtsang, Orta Asya'nın, Tibetlilerin yaşadığı üç geleneksel bölgesinden biri. Dbus ve Gtsang 7. yüzyılda Tibet'in orta kesiminde hüküm süren krallıklar döneminde iki ayrı eyaletti. Dbus, Brahmaputra Irmağının güneyindeki (bugün Hindistan sınırları içinde) Yar-Klungs ve 'Phyong- rgyas vadileriyle, Lhasa'nın da yer aldığı Skyid-chu vadi sistemini içine alıyordu; bu vadiler Tibet sarayına ait antik bölgelerdi. Gtsang eyaleti ise Dbus'un batısındaydı. Gtsang'ın toprakları Brahmaputra Vadisiyle birleşen çok sayıda ırmak vadisinden oluşu- yordu. Bu vadilerin en büyüğü olan Nyang- Chu kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 240 km boyunca uzanır ve Brahmaputra Vadisiyle birleşir. Nyang-Chu Irmağı, bir kale kenti olan Gyangtse'den (Jiangzi) ve Gtsang'ın eski yönetim merkezi. Zhikats'e den geçer. Tibet Krallığı 7-9. yüzyıllarda sınırlarını kuzeyde Tanrı Havzası, doğuda Çin, güneyde Hindistan ve Nepal, batıda Keşmir'e kadar genişletti. Yeni kurulan dominyonlardan batıda yer alanlar Mnga'- ris, doğu ve kuzeydoğuda yer alanlar ise Mdo-khams olarak adlandırıldı. Bu geniş alan Tibet İmparatorluğu'nun 9. yüzyılda yıkılmadan önce ulaştığı son sınırlardı. Ge- leneksel Dbus-Gtsang bölgesi bugün Cem- mu ve Keşmir sınırlarındaki Mnga'-ris Skir- gsum'dan Sog kasabasına kadar uzanır ve Çin'e bağlı Tibet Özerk Bölgesi'nin büyük bölümünü kaplar.

DC-3, DOUGLAS DC-3, SKYTRAIN, C-47 (ABD Kara Kuvvetleri'nde), R4D (ABD Deniz Kuvvetleri'nde) ya da DAKOTA (Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde) olarak da bilinir, ticari amaçlı hava taşımacılığında başarıya ula- şan ilk nakliye uçağı. 1936'da geliştirilen "DC-3", II. Dünya Savaşı sırasında üzerin- de değişiklikler yapılarak askeri hizmetlerde kullanıldı. İlk haliyle, 2.725 kg yük ya da 21-28 yolcu taşıyabiliyordu. Çift motorunun yerleştirildiği, gövde altından çıkmalı kanat- larının açıklığı 28,9 m, gövde uzunluğu ise 19,5 m'den biraz fazlaydı.

"DC-3" hizmete girişiyle birlikte, yeni gelişmekte olan hava taşımacılığında üstün- lüğü ele geçirdi. 1940'ların ortalarında ABD'de, hava taşımacılığında kullanılan 300 uçaktan 25'i "DC-3"tü. Savaş sırasında- ki uyarlamaları basit ve etkili oldu. Askeri yüklerin (örn. iki hafif kamyon), yaralı askerlerin (18 sedye ve üç kişilik sağlık ekibi), tam teçhizatlı paraşütcü birliklerinin (28 kişi), yolcuların (28 kişi), ağırlığı 3 tonu aşmayan ve yük kapısından girebilen tüm

malzemenin taşınmasında kullanıldı. Yal- nızca askerlerin taşınması için uyarlanan modeli "C-53" olarak bilinir. Ayrıca planör- leri çekmek amacıyla, hatta motorları ve gereksiz ağırlıkları söküler (ve kaporta üzerinde değişiklikler yapılarak) planör ola- rak da kullanıldı. Planör olarak, 40 kişilik tam teçhizatlı bir askeri birliği saatte 464 km'ye ulaşan bir hızla taşıyabiliyordu. Bu, herhangi bir taşıma planöründen saatte 144,8 km ve bir nakliye uçağı olarak ulaştığı büyük hızdan ise yüzde 26 oranından daha fazlaydı.

"DC-3" sivil hizmetlerde, genellikle bir kabin görevlisi ve iki kişilik uçuş ekibi, askeri uygulamalarda ise daha güçlü motor- lar ve üç kişilik uçuş ekibiyle kullanıldı. "DC-3"ün kuyruk tekerleğinin sabit olması- na karşılık, ana iniş takımı içeri toplanabili- yordu.

"DC-3", kolay havalanması, 3.000 m yük- seklikte saatte 297,7 km hızla rahat uçabil- mesi, 7.071 m'ye kadar yükselebilmesi ve düşük yaklaşma hızıyla (107,8 km/sa) hem askeri, hem de sivil pilotlar tarafından çok tutuldu. Pilotların "kendisi iner" dediği "DC-3"ler, 2.413-3.379 km arasında uçuş erimine sahipti. 1945'te üretimine son veril- diğinde, 10.123'ü askeri amaçlarla olmak üzere 10.926 adet "DC-3" üretilmişti. Kulla- nımı ve bakımı kolay, kısa pistlerde kolay- lıkla havalanıp inebilen ve son derece güve- nilir olan "DC-3"ler, bugün bile birçok ülkede kullanılmaktadır.

D.C.B. (Dame Commander of the Bath), İngiliz şövalyelik tarikat ve nişanlarından The Most Honourable Order of Bath'ın ikinci sınıf kadın üyelerine verilen kısaltıl- mış unvan. *Ayrıca bak.* Bath, The Most Honourable Order of the.

D.C.M.G. (Dame Commander of St. Mic- hael and St. George), İngiliz şövalyelik tarikat ve nişanlarından The Most Distingu- ished Order of Saint Michael and Saint George'un ikinci sınıf kadın üyelerine veri- len kısaltılmış unvan. *Ayrıca bak.* Saint Michael and Saint George, The Most Dis- tinguished Order of.

D.C.V.O. (Dame Commander of Royal Victorian Order), İngiliz şövalyelik tarikat ve nişanlarından Royal Victorian Order'in ikinci sınıf kadın üyelerine verilen kısaltıl- mış unvan. *Ayrıca bak.* Royal Victorian Order.

DÇM bak. döviz çevrilebilir mevduat

DDT, tam adı DİKLORODİFENİLTRİKLOROETAN, 1,1,1-TRİKLORO-2,2-BİS(p-KLOROFENİL) ETAN ola- rak da bilinir, organik halojenler grubun- dan, pek çok böcek türü üzerinde zehirleyici etkisi olan bireşimsel (sentetik) böcek ilacı. Temas yoluyla böceklerin sinir sistemini bozarak etki gösterir

Kloral ile klorobenzenin sülfürik asit eşli- ginde tepkimeye girmesiyle elde edilen DDT ilk kez 1874'te üretilmiş, ama böcek öldürücü özelliği ancak 1939'da İsviçreli kimyacı Paul Hermann Müller(*) tarafından keşfedilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında ve sonraki yıllarda DDT'nin hem tifüs, veba, sıtma, sarıhumma gibi hastalıkların taşıyıcısı olan bit, pire ve sivrisineklerle, hem de patatesböceği, süngerörren (zikzaklı kele- bek) gibi tarım zararlısı böceklerle karşı etkili olduğu anlaşılmıştır.

Böceklerin çoğu DDT'ye karşı hızla baği- şıklık kazandığı gibi son derece kararlı olan bu bileşik böceklerin vücudunda birikerek, bu böcekleri yiye hayvanlarda, özellikle bazı kuşlarda ve balıklarda dolaylı olarak zehirlenmelere yol açar. Bu iki önemli

sakıncası nedeniyle 1960'larda DDT böcek ilacı olarak önemini yitirmiş ve 1970'lerde birçok ülke bu ilacın kullanımını kısıtlamış ya da tümüyle yasaklamıştır.

Katıksız DDT, 109°C'de eriyen renksiz, kristalsi bir katıdır; ticari amaçla kullanılan ürün ise benzer maddelerle karıştırılmış, genellikle yüzde 65-80 oranında etken bile- şik içeren ve erime noktası daha düşük olan amorf bir tozdur. Bu toz ya olduğu gibi serpilerek kullanılır ya da sulandırılarak püskürtülür.

de (özel adlarda), aşağıdaki başlıkların dı- şındaki girişler için "de"den sonra gelen asıl sözcüğe bakınız (örn. Gaulle, Charles de)

De Amicis, Edmondo (d. 31 Ocak 1846, Oneglia, Sardinya Krallığı - ö. 11 Mart 1908, Bordighera, İtalya), İtalyan romancı, öykü yazarı ve şair. Ayrıca gezi kitapla- rı ve çocuk öyküleriyle de tanınmıştır.

Modena'da askeri akademide öğrenim gör- dükten sonra, topçu subayı oldu. Ordu gazetesi *L'Italia militare*'ye askeri yaşamı anlatan birçok yazı yazdı; 1867'de bu gaze- tenin yayın yönetmenliğe getirildi. Öyküle- rini *La vita militare*'de (1868; İtalya'da Askeri Yaşam) topladı. Bunu bazı eleştir- menlerin en iyi yapıtı saydıkları *Novelle* (1872; Öyküler) izledi. *Poesie* (1880; Şiirler) adı altında yayımladığı şiirlerin yanı sıra romanlar ve denemeler de yazdı. En önemli yapıtı çocuklar için yazdığı duygusal bir öykü olan *Cuore*'dir (1886; *Mektep Alemi*, 1912 / *Annesini Kurtaran Kahraman Çocuk*, 1957 / *Çocuk Kalbi*, 1926, 1991). Bir öğrenci günlüğü biçiminde yazılmış olan bu kitap 25'i aşkın dile çevrilmiştir. Gezdiği ülkelerle ilgili anılarını da kitaplaştıran *De Amicis*, 1874'te İstanbul'da gördüklerini *Constantinopoli* adıyla ve gene o yıllarda Türkiye'ye gelen Cesare Biseo'nun resimle- riyle 1877'de yayımladı. Kitap Türkçede, kısaltılarak *1874'de İstanbul* (1938), tam metin olarak *İstanbul* (1981) adlarıyla ve resimli olarak iki kez yayımlanmıştır.

De Bakey, Michael Ellis (d. 7 Eylül 1908, Lake Charles, Louisiana, ABD), ABD'li cerrah. Dolaşım sistemi hastalıklarının ve bozukluklarının tedavisinde cerrahi yaklaşı- mın öncülerindendir.

De Bakey, 1932'de sonradan, açık kalp ameliyatlarında kullanılacak kalp-akciğer makinesinin bir parçası olan "silindirik pom- pa"sı'nı tasarladı. Ardından, aort anevriz- malarının cerrahi tedavisi için, damarın hastalıklı bölümünü çıkarıp yerine dondu- rmuş sağlam bir damar aşılama yöntemini geliştirdi; 1956'da da aynı amaçla, aşılanac- cak damar yerine plastik boruların kullanıl- masına öncülük etti. 1963'te, kalbin çalış- masını desteklemek üzere, bir hastasının göğsüne mekanik bir aygıt (kalp pompası) yerleştirdi; hasta ameliyattan dört gün son- ra öldü ama kalp pompası, işlevini başarıyla yerine getirmişti.

De Bakey, New Orleans'taki Tulane Üni- versitesi Tıp Okulu'ndan 1932'de tıp diplo- masını, 1935'te de lisansüstü derecesini aldı. 1948'de, Texas eyaletinin Waco kentindeki Baylor Üniversitesi Tıp Okulu'nda cerrahi profesörü ve cerrahi bölümü başkanı oldu. Aldığı ödüller arasında Albert Lasker Kli- nik Araştırmaları Ödülü (1963; başkasıyla bölüştü), Eleanor Roosevelt Beşen Bilimler Ödülü (1969) ve SSCB Bilimler Akademi- si 50. Yıldönümü Madalyası (1973) sayılabil- ir. 1958-70 arasında *Yearbook of Surgery* nin (Cerrahi Yıllığı) editörlüğünü yapan De Bakey'in başlıca yapıtı *The Living Heart*'tir (1977; Antonio Gotto ile birlikte, Yaşayan Kalp). De Bakey İstanbul'daki Internatio-

nal Hospital ile Malatya'da kurulmakta olan sağlık merkezinin danışmanlığını da yürütmektedir.

de Beer, Sir Gavin (Rylands) (d. 1 Kasım 1899, Londra - ö. 21 Haziran 1972, Alfriston, Sussex, İngiltere), deneysel embriyoloji, anatomi ve evrim konularındaki katkılarıyla tanınan İngiliz zooloji ve morfoloji bilgini.

Canlılardaki gelişme süreçlerini çözümlemeye çalışan de Beer, 1926'da *Introduction to Experimental Embryology*'yi (Deneysel Embriyolojiye Giriş) yayımladı ve bu yapıtında, eskiden embriyon taslağındaki hücre katmanları kuramına göre mezodermden (ortaderi) türediği sanılan bazı oluşumların aslında ektodermden (dışderi) kaynaklandığını açıkladı. Önemli yapıtlarından biri de *Development of the Vertebrate Skull*'dir (1935; Omurgalılarda Kafatasının Gelişimi).

De Beer, *Embryos and Ancestors*'da (1940; Embriyonlar ve Atalar), bir canlınin embriyon evresindeki gelişmesi sırasında atalarının erişkin dönemdeki tüm gelişme aşamalarını yinelediğini, başka bir deyişle her embriyonda türün evriminin kısa bir özetinin saklı olduğunu öne süren soyoluş (filogenezi) kuramına karşılık, her erişkinin atalarının çocukluk ya da gençlik dönemi özelliklerini koruduğunu öne süren pedomorfoz kavramını ortaya attı. Yakın kuşak atalarının yumuşak dokularındaki embriyonal gelişmeye fosil kalıntılarında rastlanmamasını, "gizli evrim" adını verdiği kuramla açıkladı. Sürüngenlere ve kuşlara özgü göğüs kemisinin arkeopteriks fosillerinde de bulunduğunu gözlemlemesi, her anatomik oluşumun adım adım değişikliğe uğradığını ve sonuçta bir hayvan türünün başka bir türe evrimlendiğini öne süren mozaik evrim kuramına ulaşmasıyla sonuçlandı. De Beer ayrıca hipofiz bezi üzerinde de önemli incelemeler yaptı.

Çiçektozlarını inceleyerek, buzulbilim ve başka yöntemlerden yararlanarak Hannibal'in Alpler'den geçerken izlediği yolu belirlemeye çalışması, Etrüsklerin Anadolu'daki kökenini kan grubu venileriyle saptamaya uğraşması, de Beer'in ilgi duyduğu tarih konusuna biyoloji yöntemleriyle yaklaşmasının birer örneğidir.

1926-38 arasında Oxford Üniversitesi'nde, 1945-50 arasında Londra'daki University College'da ders veren de Beer, 1950-60 arasında British Museum'a bağlı Doğa Tarihi Müzesi'nin yöneticiliğini yaptı. 1945'te "sir" unvanını aldı. Başta Royal Society'nin Darwin Madalyası (1958) ve Linné Derneği'nin Altın Madalyası (1958) olmak üzere birçok ödül aldı. Yapıtları arasında *Embryology and Evolution* (1930; Embriyoloji ve Evrim), *Vertebrate Zoology: An Introduction to the Comparative Anatomy, Embryology and Evolution of Chordate Animals* (1962; Omurgalılar Zoolojisi: Kordalıların Karşılaştırmalı Anatomi, Embriyoloji ve Evrimine Giriş), *The Elements of Experimental Embryology* (1963; Deneysel Embriyolojinin Öğeleri, Sir J. S. Huxley ile birlikte) ve *Atlas of Evolution* (1964; Evrim Atlası) sayılabilir.

De Beers Consolidated Mines, Ltd., dünyanın en büyük elmas üretim ve dağıtım şirketi. Daha çok altın ve kömür madenciliğiyle uğraşan Anglo-American Corporation of South Africa adlı büyük holdinge bağlıdır. Merkezi Güney Afrika'da, Kimberley'dedir.

Güney Afrika'da elmas ilk kez bugünkü Kimberley kenti yakınında, Nicolaas ve Diederick de Beer'e ait çiftlikte bulundu. Günümüzde kapanmış olan Kimberley ve

De Beers ocakları, bir zamanlar dünyanın en verimli ocaklarıydı. 1873'te De Beers ocağının bir bölüm hissesini satın alan İngiliz serüveni ve girişimci Cecil Rhodes, buradan sağladığı mali kaynakla Güney Afrika'daki elmas madenlerinin çoğunu ele geçirdi. 1888'de De Beers Mining Company'yi kurdu. Ardından fiyatları yükseltmek ve talebi kararlı tutmak için dünya elmas dağıtımını denetim altına almaya yöneldi. 1890'ların ortasında Elmas Sendikası'nı oluşturdu. Bu sendika, halen dünya elmas ticaretinin büyük bölümünü denetleyen finansman ve pazarlama örgütleri grubu Central Selling Organization'ın (Merkezi Satış Örgütü) öncüsü olarak kabul edilir.

1902'de Rhodes'un ölümünden sonra Elmas Sendikası'nın temsilcisi olarak Afrika'ya gönderilen Ernest Oppenheimer, De Beers'de rahat bir ortam bulamayınca, servet yapmak amacıyla altın madenciliğine başladı ve 1917'de Anglo-American Corporation'ı kurdu. Oppenheimer, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Güney Batı Afrika'da (bugün Namibia) elmas sahaları olarak ve De Beers'de denetimi sağlayacak oranda hisse sahibi olarak, yeniden elmas ticaretine döndü. Şirketin başkanlığını üstlenerek, Rhodes'un temelini attığı elmas pazarlama tekeli pekiştirdi.

Central Selling Organization, günümüzde dünya elmas ticaretinin yüzde 80'ini denetlemektedir. De Beers şirketi asıl uğraş alanının dışında patlayıcı madde ve kimya sanayisi, altın, kömür ve bakır madenciliği ve yapay elmas yapımı alanlarında da etkinlik göstermektedir.

De Bono, Emilio (d. 19 Mart 1866, Cassano d'Adda - ö. 11 Ocak 1944, Verona, İtalya), İtalya'da Faşist Parti'nin kurucusu Benito Mussolini'nin iktidara gelmesine yardımcı olan general.

1884'te teğmen rütbesini alan De Bono, Trablusgarp Savaşı'nda (1911-12) genelkurmayda görevlendirildi. I. Dünya Savaşı'nda Gorizia (1916) ve Grappa'da (Ekim 1918) Avusturyalılar karşısında kendini gösterdi. 1920'de tümgeneral rütbesiyle emekli edildi.

De Bono, Faşist Parti'nin örgütlenmesine de katkıda bulundu. 1922'de faşist rejimin başlangıcını belirleyen Roma Yürüyüşü'ne Mussolini ile birlikte katıldı. Polis şefi ve faşist milislerin komutanı olarak görev yaptıktan sonra, İtalyan işgali altındaki Trablus'un (Tripolitania) valiliğine atandı. 1935'te İtalya'nın Etiyopya'yı işgali sırasında başkomutan olan De Bono daha sonra mareşalliğe yükselmesine karşın, kendisinden daha yetenekli bir asker olan General Pietro Badoglio'ya kısa sürede yerini terk etmek zorunda kaldı.

De Bono 1942'de devlet başkanlığına getirildi. Faşist Yüksek Konsey'in tarihsel toplantısına (24-25 Temmuz 1943) katıldı ve Mussolini'ye karşı oy kullanarak Mussolini'nin devrilmesine katkıda bulundu. Mussolini Almanya'nın desteğiyle İtalya'nın kuzeyinde iktidarı yeniden ele geçirdiğinde De Bono'yu tutuklattı. Vatana ihanetle yargılanan De Bono kurşuna dizildi.

de Broglie dalgası, MADDE DALGASI olarak da bilinir, bir maddenin, uzayda ve zamanda, dalgaları tanımlayan matematiksel denklemlere uygun biçimde değişen davranış ya da özelliği. 1924'te Fransız fizikçi Louis de Broglie, ışığın hem dalga, hem de parçacık davranışı gösterdiğini kanıtlayan deneysel bulgulardan kalkarak, parçacıkların da, parçacık özelliklerine ek olarak dalga özelliklerine sahip olabilecekleri düşüncesini ileri sürmüştür. Üç yıl sonra,

elektronların dalga yapısı deneysel olarak belirlendi. Günlük yaşamda kullanılan cisimlerin hesaplanan dalga boyları, elektronlarınkinden çok daha küçük olduğundan, bunların dalga özellikleri belirlenememekte ve bu cisimler yalnızca parçacık davranışı göstermektedirler. Bu nedenle, de Broglie dalgaları yalnızca temel (atomaltı) parçalar alanında önem taşır.

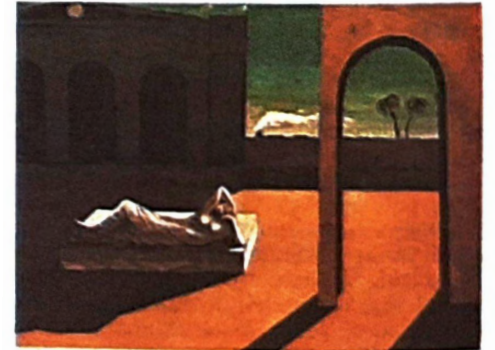
Temel parçacıkların hiç beklenmedik yerlerde görülmesi olayını de Broglie dalgaları açıklar; çünkü bu parçacıkların dalgaları, tıpkı sesin duvarın arkasına geçmesi gibi, onlerine çıkan engellerin içinden ote vana sızar. Bu nedenle, örneğin kimi kararsız atom çekirdeklerinin kendiliklerinden bir alfa parçacığı salarak girdikleri alfa bozunumu süreci sırasında, alfa parçacığının enerjisi, çekirdeği çevreleyen kuvvet duvarını aşmaya yetmez; ama bu parçacık bir dalga olarak bu engel içine sızabilir, yani parçacığın sınırlı da olsa çekirdeğin dışında bulunma olasılığı vardır.

Atom çekirdeğini çevreleyen elektronlarda olduğu gibi, kapalı bir yörünge çevresindeki de Broglie dalgaları, ancak bu yörüngeye tam oturmuş halde dalgalarırlarsa varlıklarını sürdürebilirler, aksi takdirde kendi kendilerini yok ederler. Bu özellik, atomlardaki elektronların birçok olası yerleşim düzeninden yalnızca belirli birini seçmelerine yol açar.

Bir parçacığın dalga özelliklerinin belirli dış bir kuvvete tepkisi, kuantum mekaniğinin matematiksel olarak Schrödinger denklemiyle ifade edilen temel yasası uyarınca gerçekleşir.

de Chirico, Giorgio (d. 10 Temmuz 1888, Vólos, Yunanistan - ö. 19 Kasım 1978, Roma), Carlo Carrà ve Giorgio Morandi ile birlikte metafizik resim(*) üslubunu yaratan İtalyan ressam.

1906'da Münih Güzel Sanatlar Akademisi'ne girdi. Başlangıça, sıradan şeylerle fantastik olanı bir araya getiren Arnold Böcklin

"Bilicinin Karşılığı", Giorgio de Chirico'nun yağlıboya çalışması, 1913; Philadelphia Sanat Müzesi
Philadelphia Museum of Art, Louise and Walter Arensberg Collection

in resimlerinin etkisi altında kaldı. Floransa'da bulunduğu sırada "Bir Sonbahar İkindisinin Gizemliliği" (1910, özel koleksiyon, İtalya) gibi, uğursuz görünümüne uzun gölgelerle, kasvetli ve düz renklerle verilmiş parlak ve berrak ışık alanlarının karşılık oluşturduğu resimler yaptı. 1911'de Paris'e gitti, resimleriyle Picasso ve Guillaume Apollinaire'in hayranlığını kazandı. Bu resimlerinde çevredeki kasvetli yapılarla kendi gölgeleri altında ezilmiş küçük ve yalnız figürlerin bulunduğu klasik heykellerle karanlıktan kurtulmuş, terk edilmiş, boş meydanların uğursuz görüntülerini çiziyordu. "Bilicinin Karşılığı" (1913, Phila-

delphia Sanat Müzesi) ve "Bir Sokağın Gizem ve Hüzünü" (1914, Stanley R. Resor Koleksiyonu, New Canaan, Connecticut) gibi resimleri bu dönemin ürünleridir. 1915'te İtalya'ya döndükten sonra askere alınan de Chirico, Ferrara'ya gönderildi. Orada yaptığı resimlerde daha önceki döneme oranla daha yoğun ve daha rasgele düzenlenmiş biçimlere yer verdi. 1917'de geçirdiği bir bunalım üzerine Ferrara'da yatırıldığı askeri hastanede Carrà ile karşılaştı. İki sanatçı, Morandi'nin de katılımıyla metafizik resmi geliştirmeye koyuldular. De Chirico bu dönemde "Görkemli Metafizik İç Mekân"la (1917) "Bilici" (1915, J. T. Soby Koleksiyonu, New Canaan, Connecticut) gibi resimler gerçekleştirdi. Bu yapıtlarında daha parlak renkler kullanmış, terzi mankenleri, bisküviler, resim sehpaları gibi çeşitli yeni imgeler geliştirmişti.

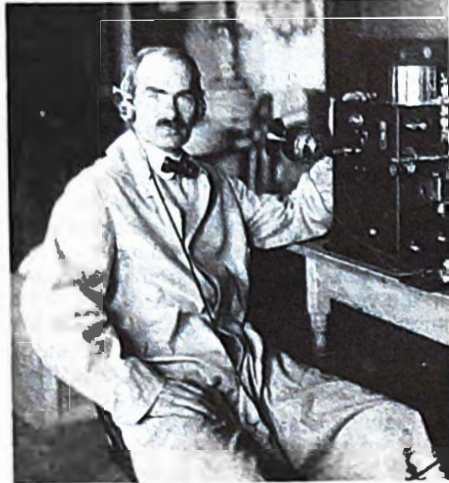
1920 dolaylarında grup dağıldı. 1925'te yeniden Paris'e giden de Chirico, orada gerçeküstücüler tarafından coşkuyla karşılandı. Ama gerçeküstücüler onun bir süre sonra özgün üslubundan uzaklaşarak daha gerçekçi ve romantik bir yola yönelmesine tepki gösterdiler. De Chirico 1930'larda eski dostlarıyla ilişkilerini kesti. Resimleri git gide daha ayrıntılı ve teknik açıdan daha özenli hale gelirken, içerik açısından yüzey-selleşiyordu. 1929'da *Hebdomeros* adlı bir roman, 1962'de de *Memorie della Mia Vita* (Yaşamımdan Anılar) adlı bir otobiyografi yazdı. Bazı eleştirmenler onu, üstün bir deha olmakla birlikte bu niteliğini hiçbir zaman fark etmeyen bir sanatçı olarak anarlar.

De Filippo, Eduardo (d. 24 Mayıs 1900, Napoli - ö. 31 Ekim 1984, Roma), İtalyan oyun yazarı, oyuncu ve sahne yönetmeni. Gerek tiyatroya, gerek sinemada duyarlı yapıtlar ortaya koymuş, özellikle Napoli lehçesiyle 60'a yakın oyun yazmıştır.

Napolili fars yazarı ve oyuncu Eduardo Scarpetta'nın evlilik dışı oğludur. Kardeşleri Titina (Annunziata) ve Peppino da ünlü birer oyuncudur. Eduardo çok küçük yaşta babasının tiyatro kumpanyasında sahneye çıktı. 1920'lerin sonlarında üç kardeş De Filippus adını verdikleri kendi tiyatrolarını kurdular. Eduardo 1931'de başarılarıyla ülkesinde tanınmaya başladı. 1932'de *Pulcinella, principe in sogno* (Düş Prensi Pulcinella) ve *La voce del padrone* (Sahibinin Sesi) adlı oyunları yazdı. 1937'de yazdığı *Sono stato io!* (Ben Yaptım!) ile kendini oyun yazarı olarak kabul ettirdi. Konuları çoğunlukla Napoli'de geçen oyunlarında daha çok aile ilişkilerini ele aldı. Geleneksel *commedia dell'arte*(*) tekniklerden yararlandı. 1945'te aile tiyatrosu dağılınca tek başına çalışmaya başladı. Bu dönemdeki oyunlarından *Napoli Milionaria* (1945; Milyoner Napoli) savaşın etkilerini anlatıyordu. *Questi fantasmi!* (1946; Şu Hayaletler!) ise yanlışla ile gerçeklik arasında bir oyundu. *Filumena Marturano* (1946) De Filippo'nun bütün yönlerini ortaya koyuyordu. 1951'de *Il paese di Pulcinella* (Pulcinella'nın Yurdu) adlı bir de şiir kitabı yayımlayan De Filippo'nun yapıtları birçok dile çevrildi, Moskova dahil birçok kentte oynandı. Londra'da sahnelenen oyunlarının bazılarında Sir Laurence Olivier de rol aldı. De Filippo 1953'te, Napoli'de San Ferdinando Tiyatrosu'nu kurdu, daha sonra Roma Üniversitesi'nde tiyatro dersleri verdi. 1981'de yaşam boyu senatör unvanıyla onurlandırıldı.

Oyunlarının birçoğu beyazperdeye uyarlanmış, bunların *The vomini in frak* (1932; Frak Giymiş Üç Adam) gibi bazısını De Filippo kendisi gerçekleştirmiştir.

De Forest, Lee (d. 26 Ağustos 1873, Council Bluffs, Iowa - ö. 30 Haziran 1961, Hollywood, ABD), odyon vakum lambasını geliştiren ABD'li mucit. Canlı radyo yayını-

De Forest, 1907
Culver Pictures

nı olanaklı duruma getiren odyon lambası, 1947'de transistorun geliştirilmesine değin bütün radyo, telefon, radar, televizyon ve bilgisayar sistemlerinin en önemli parçası olmuştur.

Yaşamı. De Forest'in bir Kongregasyon rahibi olan babası, ailesiyle birlikte Alabama'ya göç ettikten sonra burada Siyahlar için kurulumuş olan, ama çeşitli baskılar nedeniyle çalışamaz durumda bulunan Talladega College'ın yöneticiliğini üstlendi. Babasının Siyahları eğitmek için gösterdiği çabalara karşı çıkan beyazlar tarafından dışlanan ve bu nedenle arkadaşlarını kasanın Siyah çocukları arasında seçen Lee, bu taşra kentinde oldukça disiplinli ama mutlu bir çocukluk dönemi geçirdi.

Çocukluğundan başlayarak makinelere hayranlık duyan De Forest, 19. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilen teknolojik gelişmeler karşısında büyük heyecana kapılır ve çeşitli buluşlar yapmak için büyük bir heyecanla çalışırdı. Öyle ki, henüz 13 yaşındayken minyatür bir yüksek fırın ve lokomotif, ayrıca bir gümüş kaplama aygıtı geliştirmişti. Babası onun rahip olmasını tasarlıyordu. Ama Lee, bilim alanında öğrenim görmekte ısrar etti ve 1893'te Yale Üniversitesi Sheffield Bilim Okulu'na girdi. Bu okul, o dönemde ABD'de üst düzeyde bilimsel eğitim veren az sayıdaki kuruluştan biriydi. Tutumlu ve çalışkan bir öğrenci olan Lee, yetersiz bursuna ve ailesinin gönderdiği cep harçlığına ek bir gelir sağlamak amacıyla öğrenimi süresince hizmetkârlık ve benzeri işler yaptı. 1896'da makine mühendisliği bölümünden mezun oldu, üç yıl sonra da fizik alanındaki doktora çalışmasını tamamladı. Bu dönemde çalışmalarını elektrik, özellikle de elektromagnetik dalgaların yayılması konusu üzerinde yoğunlaştırmıştı. O yıllarda bu alandaki araştırmaların başını Alman fizikçi Heinrich Rudolf Hertz ile İtalyan fizikçi Guglielmo Marconi çekiyordu. De Forest'in, "Reflection of Hertzian Waves from the Ends of Parallel Wires" (Hertz Dalgalarının Paralel Tellerin Ucundan Yansıması) konulu tezi, daha sonraları radyo olarak tanımlanacak olan konu üzerinde ABD'de gerçekleştirilen ilk doktora çalışmasıydı.

Öğrenimini tamamladıktan sonra Chicago'daki Western Electric Company'de işe giren De Forest, burada önce dinamo, ardından da telefon bölümünde çalıştı ve daha sonra da araştırma laboratuvarına geçti. Günlerce tek başına çalıştıktan sonra, Hertz dalgalarını bulmak için elektrolitik bir detektör (algılayıcı) geliştirdi. Bu alet, başlangıçta onun tasarlamış olduğu gibi bir alternatif akım vericisi halinde çok başarılı olmadı. Bu araştırmalarıyla ABD ordusunun desteğini ve mali yardımını kazanan De Forest, 1902'de kendi adını taşıyan bir telsiz telgraf şirketi kurarak müdür yardımcılığını üstlendi. Bu yeni haberleşme aracının gücünü daha ilginç biçimde ortaya sermek için de işadamlarının, basın ve askeri gözlemlerinin önünde kamuya açık deneyler yapmaya başladı.

Odyon lambasının geliştirilmesi. Başarısız bir işadamı olan ve insanlar hakkında hep yanılığa düşen De Forest, kendi iş ortakları tarafından iki kez dolandırıldı. 1906'da şirketi iflas etti ve kendisi de şirketten uzaklaştırıldı. Ama 1907'de, odyon adını verdiği ve parlak bir gelecek vaat eden bir detektör türü geliştirerek buluşunun patentini aldı. Bu aygıtlı telsiz sinyalleri, o dönemde kullanılan elektrolitik ve silisyum karbürü (karborundum) detektörlerden çok daha duyarlı biçimde algılanabiliyordu. Termionik ızgaralı bir triyot vakum tüpü olan odyon lambası, 1905'te İngiliz fizikçi Sir John Ambrose Fleming tarafından geliştirilen iki elemanlı (elektrotlu) diyot lambanın benzeri olan üç elemanlı bir "salınım valfı"ydı. Aynı yıl De Forest, New York'ta bir radyo verici istasyonu kurarak haber bülteni ve müzik yayını denemelerine girişti.

De Forest'in kurduğu ikinci radyo telefon şirketi de ortaklarının davranışları nedeniyle 1909'da iflasa sürüklenmeye başladı. 1912'de De Forest, "değersiz bir aygıt" piyasaya sürebilmek için postayı kullanarak sahtekârlık yapmakla suçlandı ama bir süre sonra bu davadan beraat etti.

1910'da, yeni aracını daha yaygın biçimde tanıtmak amacıyla Enrico Caruso'nun Metropolitan Operası'nda verdiği konseri canlı olarak yayınladı. 1912'de yüksek frekanslı radyo sinyallerini güçlendirmek için tek bir lambaya verilen gerilimi artırmak yerine, bir dizi odyon lambasını birbirine bağlamayı denedi. Bir lambanın anot çıkışını bir transformatörden geçirdikten sonra ikincinin ızgarasına (elektroduna), ikinci lambanın anot çıkışını da üçüncünün ızgarasına bağlayarak ve bu düzende birçok lambayı birbirine ekleyerek başlangıçta çok zayıf olan sinyalleri büyük ölçüde yükseltmeyi başardı. Bu buluş, uzun erimli radyo yayınlarının ve telefon bağlantılarının gerçekleştirilmesi yolunda son derece önemli bir adım oluşturdu. 1912'de ayrıca, triyot lamba çıkışının bir bölümü lambanın ızgarasına geri beslendiğinde devrede kendiliğinden salınımların oluştuğunu buldu. Bu tür bir devreden sağlanan sinyaller, bir anten sistemine beslendiğinde, o dönemde kullanılan kaba vericilerden elde edilenlerden çok daha güçlü ve etkili olabiliyor ve uygun biçimde modüle edildiklerinde (kiplenim) insan sesi ve müzik iletebiliyorlardı. Gerekli modülasyon düzenlemeleri yapıldıktan sonra bu buluşla, radyo sinyallerini yaymak, almak ya da yükseltmek olanaklı duruma geldi.

Bilim adamları ve patent bürosu yetkilileri, De Forest'in hemen hemen bütün önemli buluşlarına şiddetle karşı çıktılar. Bir süre sonra, ticari alanda başarılı olamayacağını anlayan De Forest, patent haklarını büyük haberleşme şirketlerine satmak zorunda kaldı. Bu patentlerin en önemlilerinden

bazılarını çok düşük fiyatlarla satın alan American Telephone & Telegraph Company (AT & T), odyon lambasından, uzun erimli tekrarlayıcıların temel yükseltici (amplifikasyon) elemanı olarak yararlandı.

Öteki buluşları. 1920'de, sesli filmlerin çekilmesi ve çoğaltılmasına ilişkin pratik bir sistem üzerine çalışmaya başlayan De Forest, sesi filmin üzerine kaydeden optik bir çekim yöntemi olan fonofilm tekniğini geliştirdi ve 1923-27 arasında buluşunu sinemalarda sergiledi. Fonofilm tekniğinin çalışma ilkesi temelde doğru olmakla birlikte, bu yöntemle elde edilen kayıtların niteliği oldukça düşüktü ve bu nedenle buluş, film yapımcılarının ilgisini çekmedi. Ama birkaç yıl sonra film sanayisi, De Forest'inkine benzer bir sesli film kaydı yöntemi kullanarak sesli film çekimine yöneldi.

1930'larda De Forest, tıp alanında ısıyla tedavide kullanılmak üzere, odyon lambalı aygıtlar geliştirdi ve II. Dünya Savaşı sırasında Bell Laboratuvarları adına askeri araştırmalar yaptı. Buluşlarından esas olarak başkalarının yararlanmış olmasına karşın, "radyonun babası" ve "televizyonun büyükbabası" olarak onurlandırılan De Forest, birçok çevre tarafından Nobel Fizik Ödülü'ne aday gösterildi ve desteklendi, ama ödülü kazanamadı.

De Gasperi, Alcide (d. 3 Nisan 1881, Pieve Tesino, Trento yakınları, Tirol, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu - ö. 19 Ağustos 1954, Sella di Valsugana, İtalya), II. Dünya Savaşı'ndan sonra İtalya'nın maddi ve manevi bakımından yeniden kurulmasına katkıda bulunan İtalyan siyaset adamı. 1945-53 arasında başbakanlık görevini yürütmüştür.

De Gasperi 24 yaşında yönetimini üstlendiği *Il Nuovo Trentino* gazetesinde İtalyan kültürünün ve kendi bölgesinin ekonomik çıkarlarını savundu. 1911'de İtalya'yı temsil etmek üzere Avusturya Parlamentosu'na seçildi. Trentino'nun İtalya ile birleştirilmesi için çalışan öteki İtalyan milletvekillerine katıldı. 1919'da Trentino'nun İtalya'ya ilhakının ardından, liberal Hristiyan Demokrat geleneği temsil eden İtalyan Halkçı Partisi'nin (PPI) kurucuları arasında 1921'de milletvekili seçildi. Faşistlere karşı çıktığı için 1927'de tutuklandı ve 4 yıl hapse mahkûm oldu. On altı ay tutuklu kaldıktan sonra Papa XI. Pius'un girişimiyle serbest bırakıldı ve 1929'da Vatikan'da kütüphaneci olarak çalışmaya başladı.

II. Dünya Savaşı sırasında direniş hareketi içinde etkin olan De Gasperi, Hristiyan Demokrat Parti'nin (DC) bünyesinde PPI'yi yeniden örgütlemeyi başardı. Faşist rejimin 1943'te devrilmesiyle siyasal yaşamın ön saflarında yer aldı. Hristiyan Demokrat Parti'nin sekreteri oldu. Haziran 1944'te Ivanoe Bonomi'nin ilk hükümetinde devlet bakanı olarak görev aldı. Bunu izleyen iki hükümette dışişleri bakanlığı yaptıktan sonra 10 Aralık 1945'te kendi hükümetini kurdu. Yedi yılı aşkın süre başbakanlık görevinde kaldı.

II. Dünya Savaşı sonunda De Gasperi'nin Müttefiklerle imzaladığı barış antlaşması Ekim 1947'de İtalyan Parlamentosu'na onaylandı. Ocak 1948'de yeni İtalyan anayasası yürürlüğe girdi. De Gasperi Güney ve Orta İtalya'yı kapsayan uzun vadeli bir toprak reformunu yürürlüğe koydu; doğal gazla ya da volkanik kaynaklı doğal buharla çalışan yeni enerji santralleri kurarak ülkenin doğal kaynaklarının daha çok değerlendirilmesine çalıştı.

De Gasperi uluslararası ilişkilerde İtalya'ya eski nüfuzunu yeniden kazandırmak için çaba gösterdi. Batı'yla daha yakın ilişki

kurma çabası içindeki İtalya 1951'de NATO'ya girdi ve çok geçmeden yeniden silahlanmaya başladı. Demokratik Avrupa ülkelerinin bir federasyon oluşturmaya çalışmaları başında gelen De Gasperi, Avrupa Konseyi ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun (ECSC) örgütlenmesine katkıda bulundu. De Gasperi, 1953'te hükümetin düşmesinin ardından Hristiyan Demokrat Parti'nin genel sekreterliğine getirildi. Mayıs 1954'te de partinin genel başkanlığına yükseldi.

de Gaulle'cüler bak. Cumhuriyet İçin Birlik

De Geer, Gerhard (Jakob), Friherre (Baron) (d. 2 Ekim 1858, Stockholm - ö. 23 Temmuz 1943, Saltsjöbaden, İsveç), jeokronolojide kullanılan varv sayma yöntemini geliştiren İsveçli jeolog.

De Geer, göl yataklarının, dönüşümlü olarak açık renkli mil katmanları ile daha koyu renkli kil katmanlarının yer aldığı şeritli tortul katmanı çiftlerinden (varlar) oluştuğunu belirledi. Yazın açık renkli mil, kışın ise koyu renkli kil katmanlarının çöktüğü dikkate alındığında, bir yıllık birikimi gösteren bu varların sayılmasıyla tortulların tarihi saptanabiliyordu. De Geer ayrıca, farklı buzul gölü alanlarındaki varv dizilerinin birbirine denk düştüğünü, aralarında bağıntı bulunduğunu kanıtlamaya çalıştı, ama De Geer'in bu yönde elde ettiği sonuçlar, jeoloji çevrelerince kuşkuyla karşılandı. 1910'da varv sayma yöntemini Stockholm'deki Uluslararası Jeoloji Kongresi'ne sunan De Geer'in bu konuda yazdığı son tez *Geochronologia Suecica* (1940; İsveç'in Jeokronolojisi) oldu.

1878'de İsveç Jeolojik Araştırma Kurumu'nda görevlendirilen De Geer, 1879'da, Uppsala Üniversitesi'nden jeoloji dalında yüksek lisans derecesini aldı. Çıktığı bir araştırma gezisinde Spitsbergen buzullarını inceledi. 1897'de Stockholm Üniversitesi'ne profesör oldu ve 1902-10 arasında da aynı üniversitenin rektörlüğünü yaptı. 1924'te emekliye ayrıldıktan sonra üniversitenin Jeokronoloji Enstitüsü'nün başkanlığını üstlendi.

de Gennes, Pierre-Gilles (d. 24 Ekim 1932, Paris, Fransa), sıvı kristaller ve polimerler gibi karmaşık madde biçimlerinin düzenli halden düzensiz hale geçişte nasıl davrandıklarının anlaşılmasına yaptığı katkılarla 1991 Nobel Fizik Ödülü'nü kazanan Fransız fizikçi.

Doktora çalışmasını 1955'te Paris'teki École Normale Supérieure'de tamamlayan de Gennes, dört yıl Saclay'deki Nükleer Araştırmalar Merkezi'nde araştırmacı olarak çalıştı. Daha sonra, kısa bir süre için ABD'de Berkeley'deki California Üniversitesi'nde doktora sonrası çalışmalar yaptı ve ders verdi.

1959-61 arasında Fransız Deniz Kuvvetleri'nde astegmen olarak görev yapan de Gennes, daha sonra Paris Üniversitesi'nde katılar fizigi profesörü oldu ve görevini 10 yıl boyunca sürdürdü. 1972'de Collège de France'a geçti, 1976'da da Paris'teki Fizik ve Kimya Okulu'nun yöneticiliğine getirildi. 1988'de ise Paris'teki Rhône-Poulenc S.A.'nın fizik ve kimya bölümünün bilimsel yönetimini üstlendi.

Çalışmalarına, miknatıslardaki faz değişikliği araştırmalarıyla başlayan de Gennes, kalıcı miknatıslarda atomların düzenli halden düzensiz hale geçişteki tedrici ya da sıçramalı davranışlarını matematiksel olarak tanımladı. 1960'lar ve 1970'lerde bu çalışmasını başka sistemlere, özellikle de üstüniletken malzemelere, sıvı kristallere ve

polimerlere yaygınlaştırdı. Elektrik alanının sıvı kristallerin belirli bir bölgesine faz değişikliği indükleyerek bu bölgeyi saydam halden saydamsız hale nasıl dönüştürdüğünü tanımladı. Ayrıca sıvı kristaller ile üstüniletkenler arasındaki önemli benzerlikleri ortaya çıkardı. Butun bu çalışmalarını, temel başvuru kaynağı durumuna gelen *The Physics of Liquid Crystals* (1974; Sıvı Kristaller Fiziği) adlı kitabında topladı.

Daha sonra, davranışları sıvı kristallerinkinden daha karmaşık olan polimerlere el atan de Gennes, miknatıslar üzerindeki çalışmalarından çıkardığı ilkeleri polimerlere uygulayarak, polimerlerdeki karmaşık düzen olgusuna ilişkin yeni tanımlar geliştirdi. Ayrıca polimer zincirlerinin ve bunların tekil parçalarının davranışlarının önceden kestirilmesi ilkelerini ortaya koyarak bilim adamlarına polimer özelliklerini belirleme ve denetleme olanağı kazandırdı. Bu alandaki çalışmalarını ise, *Scaling Concepts in Polymer Physics* (1979; Polimer Fiziğindeki Ölçekleme Kavramları) adlı kitabında topladı.

1968'de Hollweck, 1970'te Cognac-Jay, 1977'de Ampère ve 1990'da Wolf Fizik ödüllerini kazanan de Gennes, dünyadaki pek çok bilim akademisi ve derneğinin üyeliğine seçilmiştir.

De Grey Irmağı, Batı Avustralya'nın kuzeybatısında akarsu. Marble Bar'ın 80 km güneydoğusunda, Robertson Sıradaglarında Oakover Irmağı olarak doğar ve kuzeye doğru akar. 300 km'lik çıkırının yarısında kuzeybatıya yönelir ve Nullagine Irmağıyla birleşerek De Grey adını alır. Yağışsız mevsimlerde kuruyan ırmağın ana kolları Shaw ve Coorgan'dır. Port Hedland'ın 45 km doğusundaki Breaker Koyundan Hint Okyanusuna dökülür. 1861'de yöreyi keşfeden Francis Gregory ırmağa, o sırada Kraliyet Coğrafya Derneği başkanı olan Grey kontunun (sonradan Ripon markisi) adını verdi. 1888'de zengin Pilbara altın yatakları birçok göçmeni ırmak vadisine çekti ve burada birdenbire zenginleşen ve genişleyen kentler kuruldu. Büyük Kum Çölünden sonra başlayan yerleşim bölgesinin sınırında yer alan ırmak vadisi koyun, sığır ve at yetiştirmeye elverişlidir. Büyük Kuzey Karayolu Hint Okyanusundan birkaç kilometre uzaklıktaki De Grey köyünde ırmağın üzerinden geçer.

De Havilland, Sir Geoffrey (d. 27 Temmuz 1882, Haslemere, Surrey - ö. 21 Mayıs 1965, Watford, Hertfordshire, İngiltere), İngiliz uçak tasarımcısı ve yapımcısı. Jet uçaklarının, uzun erimli ve ticari amaçlı yolcu ve yük taşımacılığında kullanılmasına öncülük etmiş, dünyanın ilk jet motorlu uçaklarından olan "Vampire" ve "Venom" savaş uçaklarını geliştirmiştir.

1910'da 50 BG'lık bir uçağı üreterek uçurmayı başaran De Havilland, daha sonra Army Balloon fabrikasında çalışmaya başladı ve burada çift kanatlı "British Experimental" küçük uçaklarını geliştirdi. I. Dünya Savaşı sırasında Aircraft Manufacturing Company'de baştasarımcı ve deneme pilotu olarak çalıştı ve birçok başarılı avcı ve hafif bombardıman uçağı tasarladı. 1920'de De Havilland Aircraft Company'yi kurdu. İki kişilik hafif bir uçak olan Moth'un gördüğü ilgi, şirketin mali başarısını sağladı ve İngiltere'de havacılık derneklerinin kurularak yaygınlaşmasına yol açtı. II. Dünya Savaşı'nda şirketin en başarılı ürünü, çift motorlu, yüksek hızlı, çok amaçlı, kontrplak

gövdeli "Mosquito" modeliydi. Savaşın sonra dev yolcu uçağı "Comet"i ve "Ghost" jet motorlarını üretti. De Havilland 1944'te "sir" unvanını ve 1962'de Liyakat Nişanı'nı aldı.

de Havilland, Olivia (Mary) (d. 1 Temmuz 1916, Tokyo), ABD'li sinema oyuncusu.

Babası bir İngiliz patent avukatı, annesi ise bir oyuncuydu. 1919'da annesi tarafından kız kardeşi Joan Fontaine ile birlikte California'ya götürüldü. Üniversite öğrenciliği sırasında California'da yerel bir tiyatrodaki sahnelenen *A Midsummer Night's Dream* (Bir Yaz Gecesi Rüyası) oyununda rol aldı ve oyunun 1935 tarihli sinema uyarlamasında Hermia rolünü oynamak üzere seçildi. 1930'lar ve 1940'larda birçok serüven filminde Errol Flynn'in çapkın âşık tipinin karşısında iyi huylu güzel kadını oynadı. Bunlar arasında *Captain Blood* (1935; *Kanlı Kaptan*), *The Charge of the Light Brigade* (1936; *Hafif Süvari Alayının Hücumu*), *The Adventures of Robin Hood* (1938; *Ormanlar Kralı Robin Hood*) ve *They Died with Their Boots On* (1941; *Sayılı Kahramanlar*) sayılabilir. Ayrıca *Strawberry Blonde* (1941), *Hold Back the Dawn* (1941; *Sabah Olmasını Şafakla Beraber*) ve *The Male Animal* (1942) gibi filmlerde romantik başrollerde oynadı, *Gone with the Wind*'de (1939; *Rüzgâr Gibi Geçti*) Melanie rolünü üstlendi.

1945'te Warner Brothers şirketine karşı, şirket tarafından yedi yıllık sözleşmesine eklenen altı aylık bir yükümlülükten kendisini kurtaran ve emsal oluşturan bir dava kazandı. Bundan sonra daha iddialı rollerde oynadı; *To Each His Own* (1946; *Günah Çocuğu*) ve *The Heiress* (1949; *Miras*) filmleriyle iki kez Oscar kazandı. *The Snake Pit* (1948; *Talihsizler Yuvası*) ile de Oscar'a aday gösterildi. 1955'te Fransa'ya yerleşti ve bundan sonra az sayıda filmde rol aldı. Bunlar arasında en önemlileri, *The Light in the Piazza* (1962; *Aşk ve Tesadüf*), *Lady in a Cage* (1964; *Kafesteki Kadın*) ve *Hush, Hush... Sweet Charlotte* (1964; *Sus Sevgili*) adlı filmlerdir.

De Havilland DH-98 Mosquito bak. Mosquito uçakları

de Klerk, F(rederik) W(illem) (d. 18 Mart 1936, Johannesburg, Güney Afrika). Güney Afrikalı politikacı. Eylül 1989'dan bu yana Güney Afrika devlet başkanı.

De Klerk önde gelen bir politikacının oğluydu. 1958'de Potchefstroom Üniversitesinden hukuk diploması aldı. Kısa bir süre sonra Vereeniging'de başarılı bir hukuk bürosu kurdu ve buradaki iş ve toplum yaşamında etkin bir rol oynamaya başladı. 1972'de Potchefstroom'da idare hukuku profesörlüğüne getirilmesine karşın, aynı yıl Ulusal Parti'den parlamentoya seçildi ve üniversitede görev almadı. Hukuk alanındaki ustalığı ve saygı uyandıran kişiliğiyle madencilik, sosyal hizmetler, eğitim, enerji ve dışişleri bakanlıkları gibi önemli görevlere getirildi. 1989'da Başkan P. W. Botha'nın hastalanması üzerine devlet başkanlığına vekâlet eden de Klerk, Botha görevine geçecek duruma gelince ona karşı çıktı. De Klerk politik başarısını, Ulusal Parti içinde Transvaal'de yarattığı sağlam dayanakla elde etti. Parlamentoda Muhafazakar Parti'nin güçlü muhalefetiyle karşılaşan de Klerk gene de, aralarında Nelson Mandela'nın da (1990) bulunduğu önemli siyasal tutukluların salıverilmesi ve Afrika Ulusal

Kongresi ile Pan-Afrika Kongresi gibi partilere yasallık kazandırılmasını sağladı ve ırk ayrımı (*apartheid*) yasalarının kaldırılması yolunda önemli adımlar attı. Bu çabaları nedeniyle 1993 Nobel Barış Ödülü'nü Nelson Mandela ile paylaştı.

de Kooning, Willem (d. 24 Nisan 1904, Rotterdam, Hollanda), soyut dışavurumculuğun, özellikle de hareketli soyutun önde gelen temsilcilerinden Hollanda doğumlu

De Kooning ve eşi Elaine, Hans Namuth'un fotoğrafı, 1952

Hans Namuth

ABD'li ressam. 1930'larda ve 1940'larda hem soyut, hem de figüratif çalışmalar yapmış, 1945 dolayında ise bu iki eğilimi kaynaştırmıştır. "Kadın I-VI" adlı dizisi (1952-53) şiddet imgeleri, atılğan ve canlı tekniğiyle büyük olay yaratmıştır.

Gençlik yaşamı ve yapıtları. Beş yaşındayken annesiyle babası ayrılan Willem'i annesi ve üvey babası büyüttü. 1916'da ticari amaçlı ürünler tasarlayan ve dekorasyon işleri yapan bir firmada çıraklığa başladı. Aynı yıl Rotterdam Güzel Sanatlar ve Teknikler Akademisi'nde akşam kurslarına yazıldı. Sekiz yıl bu okulda yaratıcı ve uygulamalı sanatlar öğrenimi gördü. 1920'de büyük bir mağazanın sanat yönetmeninin yanında çalışmaya başladı. Bu dönemde çağdaş sanat hareketleriyle tanıştı; özellikle de ressam Piet Mondrian ve Theo van Doesburg'un önderliğinde sanatta geometrik yapıya, soyutlamaya ve sadeleştirmeye önem veren de Stijl grubu ile ilgilendi. Birkaç akademik taslak dışında, de Kooning'in bu dönemden günümüze ulaşmış yapıtı yoktur.

1926'da kaçak olarak ABD'ye girdi. Bir süre sonra yerleştiği New Jersey'deki Hahobken'de badanacılık yaparak geçindi. 1927'de taşındığı Manhattan'da sanatçı ve eleştirmen John Graham ile ressam Arshile Gorky'nin etkisinde kaldı. Gorky, de Kooning'in en yakın arkadaşlarından biri oldu.

1928'den sonra de Kooning, Paris okulu ile Meksika resminin etkilerini yansıtan ölüdoğalar ve figürlü kompozisyonlar yaptı. 1930'ların başlarında biyomorfik biçimler ve basit geometrik düzenlemeler yaparak soyutlama araştırmalarına yöneldi. De Kooning'in erken dönem yapıtları arkadaşları Graham ve Gorky'nin yapıtlarıyla büyük benzerlikler taşıyor, biyomorfik biçimlerle güçlü anlatımcı kompozisyonlar oluşturan Pablo Picasso ile gerçeküstücü Joan Miró'nun bu genç sanatçılar üzerindeki etkilerini yansıtırdu.

De Kooning Ekim 1935'te Çalışma Projeleri Idaresi'ne (WPA) bağlı olarak kurulan

Federal Sanat Projesi'nde görev aldı; ABD yurttaşı olmadığı için 1937'de istifaya zorlanıncaya değin de bu projede çalıştı. Bu iki yıl 1929 Büyük Bunalımı'ndan beri geçimini ticari siparişlerle sağlamakta olan sanatçının bütün zamanını yaratıcı çalışmalara ayırabildiği ilk dönem oldu. Projenin hem tuval, hem de duvar resmi gruplarında çalıştı, ama tasarladığı duvar resimleri hiçbir zaman gerçekleştirilmedi. Projeden ayrıldıktan sonra, 1939 New York Dünya Fuarı'ndaki Eczacılık Salonu için bir duvar resmi siparişi aldı. Uygulamasını profesyonel duvar ressamlarının gerçekleştirdiği bu yapıt fuarın bitiminde yıkıldı. 1940'ta federal hükümetin Güzel Sanatlar Bölümü tarafından "S. S. President Jackson" adlı donanma gemisinin kütüphane duvarını resimlemek üzere görevlendirildi. Federal Sanat Projesi için yaptığı duvar resmi tasarımları üslup açısından 1930'ların başlarındaki soyut çalışmalarını andırır. Dünya Fuarı ve Güzel Sanatlar Bölümü için gerçekleştirdikleri ise daha figüratiftir.

De Kooning 1938'de "Ayakta Duran İki Adam" (y. 1938, özel koleksiyon, New York), "Adam" (y. 1939, özel koleksiyon, New York) ve "Oturan Figür (Klasik Erkek)" (y. 1940, özel koleksiyon) gibi hüznü ve dik bakışlı erkek figürleri yapmaya başladı. Aynı dönemde "Pembe Manzara" (y. 1938, Bay ve Bayan Reuben Tam Koleksiyonu, New York) ve "Ağıt" (y. 1939, özel koleksiyon) gibi lirik bir yaklaşımla renklendirilmiş soyutlamalar da yarattı. 1940'ların ilk yıllarında bir yandan figürlü, bir yandan da soyut çalışmalar yapmayı sürdürdü. Figüratif ama bir ölçüde geometrikleştirilmiş "Kadın" (y. 1943, özel koleksiyon, New York) ve "Ayakta Duran Adam" (y. 1942, Wadsworth Atheneum'u, Hartford, Connecticut) gibi resimlerin yanı sıra, biyomorfik biçimlerin figürleri çağrıştırdığı birçok soyutlama da yaptı. 1945 dolaylarında gerçekleştirdiği "Pembe Melekler"de (Bay ve Bayan Frederick R. Weisman Koleksiyonu, Beverley Hills, California) ise bu eğilimi kusursuz bir biçimde kaynaştırdı.

1946'da resimlerinde kullandığı yağlıboya alacak parası olmadığından siyah beyaz badana boyalarıyla büyük boyutlu soyut resimler üretti. Bunlardan "Ağustos'ta Işık" (y. 1946, Elize C. Dixon Koleksiyonu, Scottsdale, Arizona) ve "Siyah Cuma"da (1948, Bayan H. Gates Lloyd Koleksiyonu, Haverford, Pennsylvania) siyah, "Zürich" (1947, özel koleksiyon) ve "Posta Kutusu"nda (1947-48, Nelson A. Rockefeller Koleksiyonu, New York) ise beyaz renk egemendi. De Kooning ilk sergisinin ardından siyah-beyaz çalışmalarından geliştirdiği "Ashville" (1948-49, Philips Koleksiyonu, Washington, D.C.), "Tavanarası" (1949, Muriel Newman Koleksiyonu, Chicago) ve "Kazı" (1950, Chicago Sanat Enstitüsü) gibi resimlerinde yeniden renk kullanmaya başlayarak karmaşık ve coşkulu soyutlamalar gerçekleştirdi. Sanatçıyı yıllardır uğraştıran serbest çağrışımlı kompozisyon sorunları da bu yapıtlarda kesin biçimde çözülmüş gibidir.

De Kooning 1938'de tanıştığı Elaine Fried ile 1943'te evlendi. 1940'larda ve sonrasında soyut dışavurumculuk hareketiyle özdeşleştirildi; 1950'lerin ortalarına doğru bu hareketin önderlerinden sayıldı. İlk kişisel sergisini 1948'de New York'taki Charles Egan Galerisi'nde açtı. 1948'de Kuzey Carolina'daki Black Mountain College'da, 1950-51'de de Yale Sanat Okulu'nda ders verdi.

Olgunluk dönemi yapıtları. 1940'ların başlarıyla 1947-49 arasında da, dönem dönem kadın figürleri yapmasına, ilk soyutlamaların biyomorfik biçimlerin de dışılık simgele-

ri olarak yorumlanabilmesine karşın, de Kooning'in yalnızca kadın konusunu ele aldığı dönem 1950'de başlar. O yaz başladığı "Kadın I" (Modern Sanat Müzesi, New York) sayısız biçimlerden geçtikten sonra 1952'de bitti. Bu dönemde başka kadın resimleri de yaparak çalışmalarını 1953'te Sidney Janis Galerisi'nde sergiledi. Sergi başlıbaşına bir olay yarattı, çünkü öbür soyut dışavurumcuların soyut resim yaptığı bir dönemde bu yapıtlar hem figüratif, hem de teknikleri ve imgeleri açısından dolaysızdı. Vahşice uygulanmış, boyalı ile tuvale kusulmuş izlenimi uyandıran renk kullanımı çağdaş insanın duyduğu yaygın cinsel korkulara fazlasıyla uygun düşen bir "kadın" ortaya koyuyordu. "Kadın ve Bisiklet" (1953, Whitney Müzesi, New York), "Kırda İki Kadın" (1954, Joseph H. Hirshhorn Koleksiyonu, New York) gibi II'den VI'ya kadar "Kadın" resimlerinin tümü de bu temanın çeşitlemeleri idi.

Dikey bir figürün soyut bir arka plan içinde neredeyse eritildiği "Manzara Olarak Kadın" ın (1955, özel koleksiyon) adından da anlaşılacağı gibi, 1955'e gelindiğinde Kooning kadının simgesel özelliklerine yönelmeye başladı. Bu dönemini izleyen "Polis Bülteni" (1954-55, Robert C. Skull Koleksiyonu, New York), "Onuncu Cadde Üzerindeki Avlu" (1956, Baltimore Sanat Müzesi) ve "Havana'da Banliyö" (1958, Bay ve Bayan Lee V. Eastman Koleksiyonu, New York) gibi yapıtları ise bir dizi manzara resmiydi. Bunlarda karmaşık kompozisyon ve renk düzeninden geniş renk alanlarıyla yalın bir resme doğru bir evrim görüldü.

De Kooning, Long Island'daki East Hampton'a yerleştiği 1963'te yeniden kadın konusuna dönmüş ve izleyen 10 yıl boyunca "Kadın ve Çocuk" (1967, Joseph ve Mildred Gosman Koleksiyonu, Toledo, Ohio) ve "Ziyaret" (1967, M. Knoedler and Co. Inc.) adlı resimlerinde bu temayı işlemiştir. Kadının anatomisine yöneltilmiş yergisel saldırılar niteliğindeki bu resimleri de önceki kadın figürleri kadar tartışma yaratmıştır. "Adı Suyu Yazılı Olan..." (1975) gibi su üzerindeki yansımaları ve ışık titreşimlerini yakalayan geç dönem yapıtları liriktir. De Kooning son yıllarında artan ölçüde kil heykel yapımına yönelmiştir.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. "Max Margulis'in Portresi" (y. 1944, özel koleksiyon), "Kupa Kızı" (1943-46, Joseph H. Hirshhorn Koleksiyonu, New York), "Resim" (1948, Modern Sanat Müzesi, New York), "Kadın" (y. 1949, Kuzey Carolina Üniversitesi), "İki Kadın" (1952, Chicago Sanat Enstitüsü), "Kadın II" (1952-53, Modern Sanat Müzesi, New York), "Kadın IV" (1952-53, William Rockhill Nelson Sanat Galerisi ve Mary Atkins Güzel Sanatlar Müzesi, Kansas), "Kadın VI" (1953, Carnegie Enstitüsü, Pittsburgh), "Paskalya Sabahı" (1956, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), "Pastoral" (1963, özel koleksiyon), "Manzara İçinde İki Figür" (1968), "İsimsiz II" (1976), "İsimsiz V" (1977), "İsimsiz III" (1980).

De la Gardie, Jacob Pontusson, Kont (d. 20 Haziran 1583, Reval, İsveç Estonyası - ö. 16 Ağustos 1652, Stockholm), Felemenk'in gelişkin askeri yöntemlerinin İsveç'te de uygulanmasında başlıca rolü oynayan İsveçli devlet adamı ve asker. Rusya ve Polonya'ya karşı savaşan İsveç ordularına komuta etmiş, daha sonra da Kraliçe Kristina reşit olana değin ülkeyi yöneten beş kişilik naip kurulumunda yer almıştır.

De la Gardie 1606-08 arasında Felemenk komutan Orange prensi Nassau'lu Maurice'in maiyetinde bulundu. Ülkesine döndüğünde Maurice'in gelişmiş askerlik ilkelerini İsveç ordusuna aktardı. Kral IX. Karl tara-

findan, Rusya'da bulunan İsveç ordularının komutanlığına getirilince (1608-13) Moskova'yı (1610) ve Rusya'nın kuzeybatısındaki geniş toprakları ele geçirdi. Ama 1610'da Kluşino'da ağır bir yenilgiye uğradı; IX. Karl'ın oğlu Gustavus Adolphus'u (sonradan İsveç kralı II. Gustaf Adolf) Rus tahtına çıkarma girişiminde de başarısız olmadı. Ama Stolbova'da Rusya ile sürdürülen barış görüşmelerinde İsveç heyetine başarıyla başkanlık ederek bu yenilgilerini unutturdu. Stolbova'da yapılan anlaşmayla, Finlandiya'dan Estonya'ya kadar uzanan topraklar İsveç'e geçti ve hem Fin sınırını koruyan, hem de Rusya'nın Baltık Denizine çıkışını engelleyen bir üs işlevini gördü.

1621'den sonra Livonya'da (bugün Estonya ve Letonya) Polonyalılara karşı savaşan De la Gardie, 1626-28 arasında başkomutan olarak görev yaptıktan sonra geri çağrıldı. Öteden beri Polonya ile barış yapılmasını savunduğu için, bu ülke ile sürdürülen Stuhmsdorf barış görüşmelerinde (1635) İsveç'i temsil etti. İmzalanan anlaşma ile İsveç, Kraliyet (Polonya) Prusyası'ndan çekildi ve 1627'den beri Prusya limanlarından topladığı geçiş vergilerinden de vazgeçti.

1613'te devlet konseyi üyeliğine getirilen De la Gardie, 1620'de mareşal oldu ve küçük yaşta tahta çıkan Kraliçe Kristina'nın adına 1632-44 arasında ülkeyi yöneten beş kişilik naip kurulumunda yer aldı. Başlangıçta saray kâtipi Axel Oxenstierna'yı destekledi. Ama Kral II. Gustaf'ın ölümünden (1632) sonra Otuz Yıl Savaşları'nda (1618-48) İsveç ordularının komutanlığını Oxenstierna üstlenince, De la Gardie barışçı ve Fransız yanlısı tutumuyla onun tepkisini çekti. Oxenstierna'nın 1636'da İsveç'e dönüşünden sonra iki önder barıştılar. De la Gardie, aynı yıl uğradığı sert eleştirilere karşın etkisini sürdürdü; krallık gelirlerini toplama ve krallığa borç verme yoluyla büyük kazançlar sağladı.

De la Gardie, Magnus Gabriel, Kont (d. 15 Ekim 1622, Reval, İsveç Estonyası - ö. 26 Nisan 1686, Vennarn, İsveç), XI. Karl döneminde 1660-80 arasında İsveç yönetiminin başında bulunan devlet adamı. Küçük yaşta tahta çıkan XI. Karl adına ülkeyi yöneten Naip Kurseyi'ne başkanlık etti. Karl'ın reşit olması (1672) üzerine başbakanlığa getirildi. Ama 1675'te Danimarka ve Brandenburg ile yapılan savaş De la Gardie'nin dış politikasını gözden düşürdü. Ordunun kötü durumu mali sorunları açığa çıkarınca, başbakanlık görevinden uzaklaştırıldı. Naiplerle ilgili bir soruşturma sonunda De la Gardie de para cezasına çarptırıldı ve yoksulluk içinde öldü.

de la Mare, Walter (John) (d. 25 Nisan 1873, Charlton, Kent - ö. 22 Haziran 1956, Twickenham, Middlesex, İngiltere), İngiliz şair ve roman yazarı. Yaşamın uçup giden anlarını canlandırma konusundaki olağanüstü yeteneğiyle tanınmıştır.

Londra'da öğrenim gördü. 1890'dan 1908'e değin Anglo-American Oil Company'nin Londra bürosunda çalıştı. *Songs of Childhood* (Çocukluk Şarkıları) adlı yapıtının Walter Ramal takma adıyla yayımlandığı 1902'den sonra kendini daha çok yazmaya verdi. İlk romanı *Henry Brocken* 1904'te, *Poems* (Şiirler) adlı yapıtı 1906'da yayımlandı. Bunları yetişkinler ve çocuklar için yazılmış şiir ve öykü kitapları, şürel fantezinin doruklarından biri sayılan *Memoirs of a Midget* (1921; Bir Cücenin Anıları) gibi romanlar, bir masal-oyun olan *Crossings* (1921; Geçişler), denemeler, edebi incelemeler ve yapıtlarından

seçmelerin yer aldığı *Come Hither* (1923; Beri Gel) izledi. 1948'de C. H. (Companions of Honour), 1953'te de Liyakat Nişanı aldı. Derleme yapıtlarından *Collected Poems* (Toplu Şiirler) 1920, 1935 ve 1942'de, *Collected Rhymes and Verses* (Toplu Şiirler ve Dizeler) 1944'te, *Collected Stories for Children* (Çocuklar İçin Toplu Öyküler) 1947'de yayımlandı. Daha sonra yayımlanan şiir kitapları *The Burning Glass* (1945, Buyu-teç), *The Traveller* (1946; Yolcu), *Inward Companion* (1950; Manevî Yoltaş) ve *O Lovely England*'dir (1953; Ey Sevgili İngiltere).

De la Rey, Jacobus Hercules, DELAREY olarak da yazılır (d. 1847, Winburg yakınları - ö. 15 Eylül 1914, Johannesburg), Güney Afrika Savaşı'nda (1899-1902) yetenekleriyle sivrilmiş Boer önderi.

Bantu kabilelerine karşı girişilen seferlerde askeri deneyim kazandı. Lichtenburg temsilcisi olarak girdiği *Volksraad*'da (Halk Konseyi) Başkan Paul Kruger'in karşıtları arasında yer aldı. 1899'da Güney Afrika Savaşı'nın başlaması üzerine, general Riebeeckle batıdaki harekâta katıldı. 1 Haziran 1900'de Transvaal'ın batısındaki kuvvetlerin başına getirildi. Gerilla savaşlarında büyük başarı kazandı.

1902'de barışın sağlanmasından sonra, ülkenin yeniden inşası için mali kaynak sağlamak üzere önceki Boer generalleriyle birlikte Avrupa'yı dolaştı. Savaş sonrasında Halk Partisi'nin başkanı Louis Botha'yı destekledi. Sorumlu hükümet döneminde (1907-10) Transvaal yasama meclisinde Ventersdorp'u temsil etti. 1908'de Güney Afrika Birliği'nin oluşturulması için toplanan Ulusal Kongre'ye delege seçildi. 1910'dan 1914'e değin Güney Afrika Birliği Senatosu'nda yer aldı.

I. Dünya Savaşı patlak verince, bağımsız bir cumhuriyet için tarihsel bir fırsatın doğduğunu düşüncesiyle bir ayaklanma planladı. 15 Eylül 1914'te ayaklanmayı başlatmak üzere Potchefstroom'a giderken, Johannesburg'da bir polis devriyesince vurularak öldürüldü. Planladığı ayaklanma gerçekleşmediyse de, ölümünün halk arasında yarattığı öfke ve güvensizlik ekimde çıkan ayaklanmayı hazırlayan etkenlerden biri oldu.

de la Roche, Mazo (d. 15 Ocak 1879, Newmarket, Ontario - ö. 12 Temmuz 1961, Toronto, Kanada), Kanadalı romancı. Jalna adlı bir malikânedede oturan Whiteoak ailesine ilişkin roman dizisiyle 1925-50 arasındaki dönemin en gözde "aile destanı" yazarı olmuştur.

İlk başarılı romanı olan *Jalna* (1927), dinç kişiliğiyle sivrilmiş ve daha sonra *Whiteoaks* (1936; Whiteoak'lar) adlı oyun ve *Jalna* (1935) adlı filmde de yer alan büyükanne Adeline Whiteoak'un 100. yaşgünüyle sona erer. Whiteoak ailesinin 100 yıllık tarihini anlatan dizi roman, kronolojik bir sıra izlemeyen 15 kitabı kapsar. İçindeki olayların Ontario'da geçmesine karşın ABD ve Avrupa'da, Kanada'dan daha çok tutulmuştur. Bunun nedeni dizi romanın beklentilerin tersine Kanada'daki gerçek yaşamı yansıtmaması ve Whiteoak'ların gerçekte hayal dünyasının sonsuzluğu içinde yaşamasıdır. De la Roche'un öbür yapıtları arasında çocuk öyküleri, gezi kitapları, oyunlar ve yaşamöyküsünü anlattığı *Ringing the Changes* (1957; Değişimleri Kuşatmak) sayılabilir.

De la Rue, Warren (d. 15 Ocak 1815, Guernsey, Channel Adaları - ö. 19 Nisan

1889, Londra, İngiltere), çağdaş astronomi gözlemlerinde kullanılan astronomi fotoğrafçılığının gelişimine öncülük eden İngiliz sanayici ve bilim adamı.

Paris'teki Collège Sainte-Barbe'da öğrenim gördükten sonra babasının basımevinde çalışmaya başlayan De la Rue, 1851'de zarf katlama makinesini geliştirdi. 1852'den başlayarak, fotoğrafçılığın astronomiye uygulanması çalışmalarına girişti ve İngiliz astronom Sir John Herschel'in önerisi üzerine, Surrey'deki Kew'da, kendi yapımı olan özel bir teleskopla Güneş'in günlük fotoğraflarını çekti. Ay'a ve Güneş'e ilişkin stereoskopik fotoğrafları (birbiri ardına çekilen iki fotoğrafın birleştirilmesi), 1862'de Londra'da açılan Dünya Sergisi'nde büyük heyecan yarattı. 1860'ta İspanya'da yönettiği bilimsel

De la Rue
Burnside Library, Norwalk, Connecticut

bir gezide yaptığı gözlemleriyle, tam Güneş tutulması sırasında görülen fıskırmaların Ay'la değil de Güneş'le ilgili olduğunu kanıtladı.

De la Rue ayrıca, gümüş klorür pilini geliştirdi ve pillerle yaptığı deneylerin yanı sıra, platin filamentli hafif ampuller ile gazlardaki elektriksel boşalma olayı üzerindeki çalışmalarıyla, elektrik ve kimya bilimlerine katkılarda bulundu.

1850'de Londra'daki Royal Society'nin üyeliğine seçildi ve 1864'te Kraliyet Madalyası'nı aldı. Kraliyet Astronomi Derneği'nin üyesi de olan De la Rue, 1862'de bu kuruluşun Altın Madalyası'nı kazandı ve Fransız Bilimler Akademisi üyeliğine kabul edildi. Yapıtları arasında en ünlü olanı *Researches on Solar Physics*'tir (1865-68; Güneş Fiziği Üzerine Araştırmalar).

De Leon, Daniel (d. 14 Aralık 1852, Curaçao, Hollanda Antilleri - ö. 11 Mayıs 1914, New York kenti, ABD), Dünya Sanayi İşçileri Birliği'nin (IWW) kurucularından olan ABD'li sosyalist. Amerikan işçi hareketinin ilk dönemlerinde önde gelen sosyalist propagandacılarından biri olmakla birlikte, uzlaşmaz taktikleri genellikle hareket içinde bölünmelere yol açmıştır.

1874'te ABD'ye yerleşti. 1890'da Sosyalist İşçi Partisi'ne (SLP) üye oldu. Birkaç yıl içinde partinin önderleri arasına girdi. Sonradan *Daily People* adını alan parti yayın organı *Weekly People*'de çalıştı ve partinin ülke çapında disiplinli bir örgüte dönüşmesinde önemli rol oynadı. Dönemin sendika yöneticilerini yeterince radikal olmamakla suçladı ve 1895'te Knights of Labor'ın örgütünden ayrılan bir gruba öncülük ederek Sosyalist İş ve İşçi Birliği'nin (STLA) kurulmasını sağladı. 1899'da bir grup muhalifin SLP'den ayrılarak Sosyalist Parti'yi kurmasından sonra, SLP'nin üye sayısı ve saygınlığı azaldı.

1905'te Chicago'da toplanan bir kongrede IWW'nin kurulmasına ve STLA'nın IWW

ye katılmasına önyak olan De Leon, 1908 kongresinde siyasal eylem çizgisini eleştirerek şiddet yanlısı taktikleri savunan aşırı uçların tepkisi yüzünden yönetime giremedi. Bunun üzerine kurduğu Uluslararası Genel İşçi Sendikası güçsüz bir ayrılıkçı örgüt olmaktan öteye gidemedi.

De Long, George Washington (d. 22 Ağustos 1844, New York kenti, ABD - ö. 30 Ekim 1881, Sibirya), Amerikalı kâşif. Kuzey Kutbu'na yaptığı ve felaketle sonuçlanan sefer, kutup bölgelerinde sürekli okyanus akıntılarının varlığının kanıtlanmasına olanak vermiştir.

De Long, 1873'te Grönland'ın çevresinden dolaşan kutup keşif seferinde görevli olduğu sırada, Kuzey Kutbu'na ulaşmak için bir plan geliştirdi. Temmuz 1879'da "Jeanette" adlı gemiyle San Francisco'dan yola çıktı, Bering Boğazını geçtikten sonra Asya'nın kuzeydoğu kıyılarındaki Vrangal Adası'na doğru yol aldı. O dönemde Vrangal'in kuzeye doğru uzanan büyük bir kara parçası olduğuna inanılıyordu. De Long da gemiyle bu kara parçasının kıyısı boyunca çıkabildiği kadar yukarı çıkıp, daha sonra kızaklarla Kuzey Kutbu'na ulaşmayı umuyordu. Ama 5 Eylül'de gemisi Vrangal'in doğusunda bulunan Herald Adasının (bugün Gerald) yakınında, yüzen buz kütlelerinin arasında sıkışıp kaldı. Batıya doğru sürüklendikleri 21 ay süresince De Long Vrangal'in çok büyük olmadığını keşfetti.

"Jeanette" 12 Haziran 1881 günü 77° 15' kuzey enlemi ve 155° doğu boylamında buzların sıkışmasıyla ezildi ve ertesi gün battı. De Long ve mürettebatı erzaklarının büyük bölümünü yanlarına alarak üç küçük tekneyle yollarına devam ettiler. Hedefleri olan Sibirya kıyıları 600 mil uzaklıktaydı. Buzun arasında yolculuk ettikleri iki ay süresince çok sıkıntılı günler yaşadılar. Açık denize ulaştıkları zaman teknelerden biriyle içindekiler kaybolmuştu. Kalan iki tekne de birbirini kaybetti. De Long Lena Irmağı deltasının doğu kıyısına ulaştı; geminin mühendisi Melville ise batı kıyısına varmıştı. Melville'in grubu kurtarıldı, ama De Long ve adamları uzun süre açlıkla kalmaktan ve aşıktan teker teker öldüler.

De Long'un ölümünden kısa süre öncesi ne değin tutmayı sürdürdüğü günlüğü bir yıl sonra bulundu ve *The Voyage of the Jeanette* (1883; Jeanette'in Yolculuğu) adı altında yayımlandı. Batmasından üç yıl sonra "Jeanette" in enkazının Grönland'ın güneybatı kıyılarındaki bir buz sahrasının üstünde bulunması, Kuzey Kutbu'na geçen akıntının bulunduğu kuramına yeni bir kanıt getirmiş oldu.

De Mille, James (d. 23 Ağustos 1836, Saint John, New Britain - ö. 28 Ocak 1880, Halifax, Nova Scotia), Kanadalı romancı. Mark Twain'i anımsatan kıvrak zekâsı ve mizah gücü ile değişik kuşaklara seslenen 30'dan çok romanıyla tanınmıştır.

Acadia College'da öğrenciyken Avrupa'nın pek çok yerini gezdi; romanlarının birçoğunun geçtiği yer de İtalya'ydı. Başarısız kitapçılık deneyinden sonra 1860-64 arasında Acadia College'da klasik edebiyat, 1864-80 arasında ise Dalhousie Üniversitesi'nde İngilizce dersleri verdi. De Mille'in yetişkinler için yazdığı popüler kitaplar arasında *The Cryptogram* (1871; Şifreli Yazı) gibi gerilim romanları, *The Dodge Club; or, Italy In 1859* (1860; Hilekârlar Kulübü ya da 1859 İtalyası) gibi komik serüven kitapları ve *A Tale of Rome in the First Century* (1867; Birinci Yüzyılda Roma'nın Öyküsü) gibi tarihsel romanlar yer alır. Gençlere yönelik yapıtları arasında ise Kanada'da gençler için yazılan ilk serü-

ven öyküleri olan "B.O.W.C." ("Brethren of the White Cross"-Beyaz Haç Birliği) dizisi sayılabilir. De Mille, *A Strange Manuscript Found in a Copper Cylinder* (1888; Bakır Silindir İçinde Bulunan Garip Elyazması) adlı yapıtında hayal gücünün sınırlarına ulaştı. Gelecek zamanda geçen bu öyküde yeni düşünceler üretmekten yoksun kalan insanın başarı dürtüsünün bir yana iterek tekdüzeliğe düşer. Tanrı sevgisinin bu dünyadaki görünümünü konu alan "Behind the Veil" (Peçenin Arkası) adlı şiirinde ise gene yaratıcı ama farklı bir düşselliğe gözle çarpar.

De Moivre teoremi, bir karmaşık sayının herhangi bir kuvvetinin, kutupsal koordinatlar sisteminde,

$$[r(\cos \theta + i \sin \theta)]^n = r^n(\cos n\theta + i \sin n\theta)$$

biçiminde gösterilmesi. Bu formül, n'in pozitif ya da negatif bir tamsayı olması halinde geçerlidir. Eşitlik, n'in kesirli olması durumunda da geçerlidir. Ama bu durumda daha genel biçimi olan

$$[r(\cos \theta + i \sin \theta)]^{-n} = r^{-n} \left[\cos \frac{\theta + k \cdot 360}{n} + i \sin \frac{\theta + k \cdot 360}{n} \right]$$

eşitliğiyle gösterilir. Burada k, 0, 1, 2, ..., (n-1) değeri alır ve r⁻ⁿ, r'nin n'inci kökünü gösterir. Böylece teorem herhangi bir sayının n'inci köklerini verir.

De Morgan, Augustus (d. 27 Haziran 1806, Madura, Hindistan - ö. 18 Mart 1871, Londra), İngiliz matematikçi ve mantıkçı. Mantıkta kendi adıyla anılan kuralları ortaya koymuş, bağıntılar kuramının gelişmesine ve simgesel (matematiksel) mantığın doğuşuna öncülük etmiştir.

De Morgan, Londra'da yeni kurulan University College'a 1828'de matematik profesörü oldu; beş yıllık bir süre dışında (1831-36) 1866'ya değin burada ders verdi. 1866'da Londra Matematik Derneği'nin kuruluşuna katıldı ve derneğin ilk başkanlığına getirildi. Matematik alanındaki amacı bu bilgi dalını daha sağlam temeller üzerine oturtmaktır. İlk çalışmalarından olan *Elements of Arithmetic* (1830; Aritmetiğin Öğeleri) sayı ve büyüklük kavramlarını, yalın ama derin bir felsefi bakışla işlemesi bakımından önemlidir. De Morgan matematiksel tanımlamalarda o güne değin oldukça bulanık biçimde izlenen süreci belirlemek amacıyla 1838'de matematiksel tümevarım terimini ortaya atarak ilk kez tanımladı. Cebirin salt simgesel yapısını vurgulayan Cambridge matematikçileri arasında yer alıyordu ve klasik cebir dışında başka cebir türlerinin de geliştirilebileceğini kavramıştı. *Trigonometry and Double Algebra*'da (1849; Trigonometri ve İkili Cebir) karmaşık sayılarını (*) özelliklerini geometri açısından yorumlayan De Morgan, böylelikle dördey kavramına giden yolu açtı. Ayrıca basılı metinlerde kesirli terimlerin eğik çizgiyle (/) yazılmasını önererek matematiğin simgeleştirilmesine de katkıda bulundu.

De Morgan'ın adını taşıyan mantık kuralları, önermelerin ve tam deyimlerin alması ve çoğu zaman daha kullanışlı biçimlere dönüştürülmesine olanak veren bir teorem geliştirdi. 14. yüzyılda Ockhamlı William'ın sözel biçimde ortaya koyduğu bu kuralları De Morgan derinlemesine inceleyerek matematiksel bir anlatıma kavuşturmuştur: 1) Bir tikel evetlemenin değillemesi (ya da çelişgi) almasıkların değillemesinin tümel evetlemesine eşittir; yani (p ya da q) önermesini olumsuzlamak hem p'yi hem de q'yu olumsuzlamakla eşdeğerdir. Örneğin p önermesi "Ahmet zekidir", q önermesi de "Ahmet çalışkandır" ise, "Ahmet zeki ya da

çalışkandır" önermesinin yanlışlığını belirtmek, "Ahmet ne zeki ne de çalışkandır" önermesinin doğruluğunu belirtmek anlamına gelir. Bu kural simgesel biçimde şöyle gösterilir: $\sim(p \vee q) \equiv \sim p \wedge \sim q$ Birtümelevetlemenin değillemesi, bileşenlerinin değillemesinin tikel evetlemesine eşittir; yani $(p \vee q)$ önermesini olumsuzlamak, p 'yi ya da q 'yu olumsuzlamakla eşdeğerdir. Örneğin "Ahmet zeki ve çalışkandır" önermesinin yanlışlığını belirtmek "Ahmet ya zeki değil ya da çalışkan değil" önermesinin doğruluğunu belirtmek anlamına gelir. Bu kural simgesel biçimde şöyle gösterilir: $\sim(p \wedge q) \equiv \sim p \vee \sim q$.

Anstoteles'ten geldiği biçimiyle mantığın, gereksiz ölçüde dar bir alana sıkıştırıldığını öne süren De Morgan'ın en büyük katkısı bu alanda gerçekleştirdiği yeniliklerdir. 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan mantıkta yenileşme hareketi, De Morgan ile gene bir İngiliz matematikçisi olan George Boole'un çalışmalarıyla doruğa ulaşmıştır. De Morgan kurallarının alması biçimleri ve genellemeleri, günümüzde matematiğin çeşitli dallarında kullanılmaktadır.

De Niro, Robert (d. 17 Ağustos 1943, New York), ABD'li sinema oyuncusu. 1970'ler ve sonrası Amerikan sinemasının en önemli oyuncularından biri olmuştur.

Resimle uğraşan bir ailenin çocuğuydu. On yaşında tiyatro öğrenimine başladı. On altı

Robert de Niro Geç Kalan Sevgi filminde, 1985
ABC Ajansı

yaşında ünlü Actors Studio'ya(*) girerek Stella Adler ve Lee Strasberg'in öğrencisi oldu. 1960'ta sinemaya adımını atana değin, ticari Broadway tiyatrosuna tepki olarak gelişen Off-Broadway(*) oyunlarında ve gezici tiyatrolarda sahneye çıktı. Sinemada önceleri Brian De Palma'nın düşük bütçeli bağımsız filmlerinde roller aldıysa da pek dikkat çekmedi. Adını duyurmasını sağlayan film, ölümcül bir hastalığa yakalanmış bir beyzbol oyuncusunu canlandığı *Bang the Drum Slowly* (1973; Davulu Yavaş Çal) oldu. Aynı yıl Martin Scorsese'in *Mean Streets*'inde (Kötü Sokaklar) oyunculuk yeteneğini gösterdi. Bundan sonra Scorsese'in birçok filminde, topluma sorunları olan huzursuz tipleri canlandırdı.

De Niro, 1974'te Francis Ford Coppola'nın *The Godfather, Part II* (Baba-II) adlı filmindeki genç Vito Corleone yorumuyla yardımcı oyuncu dalında Oscar kazandı. İki yıl sonra Scorsese'in *Taxi Driver*'indeki (Taksi Şoförü) olağanüstü oyunuyla dünyanın gözde oyuncularına arasına girdi. Cannes Film Şenliği'nde en iyi oyuncu ödülünü kazandığı bu filmi Bernardo Bertolucci'nin dev filmi *1900* (1976), Elia Kazan'ın *The Last Tycoon* (1976; Seni Kaybetmek İstemiyorum), Scorsese'in *New York, New York* (1977; New York, New York) adlı filmleriyle Oscar'a aday gösterildiği *The Deer Hunter* (1978; Avcı), izledi. 1980'lerde ise 30 kilo alarak canlandırdığı ünlü boksör Jake La Motta rolüyle Oscar kazandığı *Raging Bull* (1980; Öfkeli Boğa) ve Jerry Lewis'le birlikte

oynadığı *The King of Comedy* (1983; Kahkahalar Kralı) adlı iki Scorsese filmi, Sergio Leone'nin yönettiği *Once Upon a Time in America* (1984; Bir Zamanlar Amerika), Merly Streep'le birlikte oynadığı *Falling in Love* (1985; Geç Kalan Sevgi), Cannes Film Şenliği'nde büyük ödülü kazanan *The Mission* (1986; Görev), Alan Parker'in yönettiği *Angel Heart* (1987; Şeytan Çikmazı), yıllar sonra De Palma'nın yönetiminde oynadığı *The Untouchables* (1987; Dokunulmazlar) ve *Good Fellas* (1990; Sıkı Dostlar) gibi yapımlarda rol aldı.

"Amerikan düşü"nün değişik mitlerini canlandırıp bunlara gerçeklik ve hafif bir hiciv katan De Niro, rolleri üzerinde uzun boylu çalışması ve özel yaşamını gözlerden uzak tutmasıyla da klasik sinema yıldızı tipinin dışına çıkmıştır.

De Palma, Brian (d. 11 Eylül 1940, Newark, New Jersey), ABD'li sinema yönetmeni ve senaryo yazarı. Çektiği başarılı gerilim filmleriyle tanınmıştır.

Lise öğrencisiyken kendisi için bir bilgisayar tasarlayıp yapmış olan De Palma, Columbia Üniversitesi'nde fizik okumak amacıyla New York kentine gitti. Orada sinemaya yöneldi ve 1962'de lisans derecesi aldıktan sonra Sarah Lawrence College'in (Bronxville) tiyatro bursunu kabul etti. Lisansüstü çalışmasını 1964'te tamamladı. O dönemde, 1969'da gösterime giren ilk konulu filmi *The Wedding Party*'yi (1964; Düğün Partisi) çekti. Geçimini sağlamak amacıyla belgeseller ve tanıtım filmleri yaptı. Hayranı olduğu Alfred Hitchcock'un sinemasını inceleyerek örnek aldı. Bu gerilim ustasının çizgisindeki ilk filmi *Obsession*'la (1976; Saplantı) ticari sinemaya adımını attı. Daha sonra parapsikolojiye yönelerek, büyük ticari başarı kazanan ve etkili toplumsal betimlemeler içeren *Carrie* (1976; Günah Tohumu) ve *Fury*'yi (1978; Gizli Kuvvet) çekti. Bu filmler onu Hollywood'un en parlak genç yönetmenlerinden biri konumuna getirdi. *Blow Out* (1981; Patlama) ve *Body Double* (1984; Dublör) gibi daha sonraki filmlerinde sık sık Hitchcock'u animasyon görüntüler kullanarak ve kurguya önem vererek gerilim dozu yüksek, çağdaş öyküler anlattı. 1983'te Howard Hawks'un klasik gangster filmi *Scarface*'i (Sicilyalı) ikinci kez perdede aktardı. İlk filmde İtalyan Mafyası arasında geçen öyküyü bu kez Kübalılar arasına aktaran De Palma, yeraltı dünyasına egemen olan şiddeti, perde-de etkili çatışma sahneleriyle canlandırdı. Ünlü gangster Al Capone'un yaşamöyküsüne dayanan *The Untouchables*'da da (1987; Dokunulmazlar) aynı tutumunu sürdürdü.

De Palma, Ralph (d. 23 Ocak 1884, İtalya - ö. 31 Mart 1956, South Pasadena, California, ABD), ABD'li otomobil yarışçısı. Bu sporun başlangıç yıllarındaki en ünlü ve en başarılı yarışçılardan biridir.

1892'de ABD'ye yerleşti. Önceleri çevrek mil (400 m) koşullarına, bisiklet ve motosiklet yarışlarına katıldı. Otomobil yarışçılığına 1912 ve 1914'te ABD şampiyonu oldu. 1915'te düzenlenen Indianapolis 500(*) yarışını saatte ortalama 145,55 km'lik bir hızla kazanarak 1922'ye değin kırılmayan bir rekor elde etti. 12 Şubat 1919'da Florida'daki Daytona Beach'te yapılan 1 mil yarışında, 241.239 km/sa'lık derecesiyle dünya rekoru kırdı. 1934'te pistlerden çekildiğinde katıldığı 2.889 yarışın 2.557'sini kazandığı söyleniyordu.

1916'da yarış otolarının yanı sıra otomobil ve uçak motorları üretmek üzere Detroit'te De Palma Manufacturing Company'yi kurdu. Daha önce de I. Dünya Savaşı'nda ünlü "Liberty" uçak motorunun tasarı-

mında çalışmıştı. Savaş sırasında Ohio'daki Dayton'da McCook Askeri Havaalanı'nın uçuş yöneticisiydi

De Quincey, Thomas (d. 15 Ağustos 1785, Manchester, Lancashire, İngiltere - ö. 8 Aralık 1859, Edinburgh, İskoçya). *Confessions of an English Opium-Eater* (Bir İngiliz Afyonkeşin İtirafı) adlı kitabıyla ünlü İngiliz deneme yazarı ve eleştirmen

Ticaretle uğraşan varlıklı bir aileden geliyordu. On beş yaşında üniversiteye hazırlık için Manchester'da bir okula girdi, ama iki yıl sonra buradan kaçarak Galler'e gitti. 1802-03'te Londra'da kimliğini gizleyerek yaşadı ve toplum dışına düşmüş kişilerle arkadaşlık kurdu. 1803'te Oxford'daki Worcester College'a girdi. Bu dönemde tarih, yaşamöyküsü, ekonomi, psikoloji ve Alman metafiziği gibi çeşitli alanlar üstüne yazdı. Afyon kullanmaya ilk kez okul yıllarında başladı; 1813'te artık tam bir afyon bağımlısı olmuştu.

Wordsworth ve Coleridge'in *Lyrical Ballads* (Lirik Baladlar) adlı çığır açıcı yapıtının önemini ilk kavyarılardan biriydi. 1807'de bu şairlerle yakın arkadaşlık kurdu. Grasmere'e yerleşti ve 1817'de orali bir kıza evlendi.

De Quincey, çok sayıda ürün vermesine karşın, yazdıklarının çok azını yayımladı. Giderek kötüleşen parasal durumu, *Confes-*

De Quincey, J. Watson-Gordon in yağlıboya çalışmasından ayrıntı, 1845; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

sions'ın (1821) *The London Magazine* dergisinde yayımlanmasıyla düzeldi. *Confessions* 1822'de de kitap olarak yayımlandı.

Confessions, okuru afyonun tehlikelerine karşı uyararak amacıyla yazılmış. Toplumsal bir kötülüğün içyüzünü ortaya koyan bir gazete yazısını andıran kitap, aynı zamanda uyuşturucu bağımlılığının verdiği öznel hazları da betimliyordu. Yaşamı boyunca bu bağımlılığı sürdüren De Quincey, 1856'da toplu yapıtları yayımlandığından ününü borçlu olduğu bu kitabı yeniden ele aldı; 1845'te *Suspiria de Profundis* (Derinden Gelen İççekişler) başlığıyla *Blackwood's Magazine* dergisinde yayımlanan yazıları da kitaba ekledi. *Confessions*'ın gözden geçirilmiş basımı, De Quincey'nin çocukluğuna ve Londra yıllarına ilişkin bölümler içerir, ama yazarın son dönem üslubu karmaşık ve zordur. Ayrıca sonradan eklenen bölümler yapıtın bütünlüğünü bozmuş, sanatsal etkisini hafifletmiştir.

Başka bir otobiyografik yapıtı da, ilk kez 1834-40 arasında *Tair's Magazine*'de yayımlanan yazılarını içeren *Lake Reminiscences*'dir (Göl Anıları). Wordsworth ve öbür Göl şairlerini(*) kızırdıran bu yazılar, kişisel yarğılardan ve öznelikten uzak olmasına ve kuşku götürür ayrıntılar içermesine karşın, bugün de ilginç olma özelliğini korumaktadır.

Edebiyat eleştirmeni olarak De Quincey, "On the Knocking at the Gate in Macbeth" (Macbeth'te Kapının Çalınması Üzerine) adlı denemesiyle ünlüdür. İlk kez 1823'te *The London Magazine*'de yayımlanan ve parlak bir psikolojik kavrayışın ürünü olan yazı, Shakespeare eleştirisinin klasikleri arasındadır.

Yapıtlarının 14 ciltten çok olmasına karşın De Quincey geniş bilgisini ve yaratıcı düşüncelerini hiçbir zaman sistemleştirememiş ve *Confessions*'ın ilk basımı dışında yetkin bir edebi yapıt ortaya koyamamıştır.

De Sanctis, Francesco (d. 28 Mart 1817, Morra Iripina, Napoli Krallığı - ö. 29 Aralık 1883, Napoli), İtalyan edebiyatı ve uygarlığının anlaşılmasında önemli rolü olan 19. yüzyıl İtalyan edebiyat eleştirmeni.

Liberal bir yurtsever olan De Sanctis 1848 Napoli devrimine katıldı ve birkaç yıl Bourbonların elinde tutsak kaldı. Daha sonra sürgüne gittiği Zürich ve Torino'da öğretmenlik yaptı. 1860'ta İtalya'ya döndü ve eğitim bakanı olarak (1861-62) eğitim reformuyla ilgilendi. 1871'de Napoli Üniversitesi'nde karşılaştırmalı edebiyat dersleri vermeye başladı.

Bir edebiyat ve tarih bilgini olan De Sanctis felsefi bir yaklaşımla yazdığı eleştirilerinde özellikle Hegelci estetik anlayışına dayandı. İtalyan şairler üzerine yazdığı *Saggi critici* (1866; Eleştiri Denemeleri) ve *Nuovi saggi critici* (1873; Yeni Eleştiri Denemeleri) gibi yapıtlarında bu şairleri yaşadıkları dönemin toplum yapısı içinde ele alır. Başyapıtı *Storia della letteratura italiana* (1870; İtalyan Edebiyatı Tarihi) İtalyan edebiyatı ve İtalyan toplumunun gelişimi üzerine aydınlatıcı bir çalışmadır.

De Sica, Vittorio (d. 7 Temmuz 1901, Sora, İtalya - ö. 13 Kasım 1974, Paris, Fransa), İtalyan sinema yönetmeni. Roberto Rossellini ile birlikte, II. Dünya Savaşı sonrasında İtalyan halkının sorunlarını sevecenlikle ele almış, yeni gerçekçilik hareketinin önde gelen temsilcilerinden biri olmuştur.

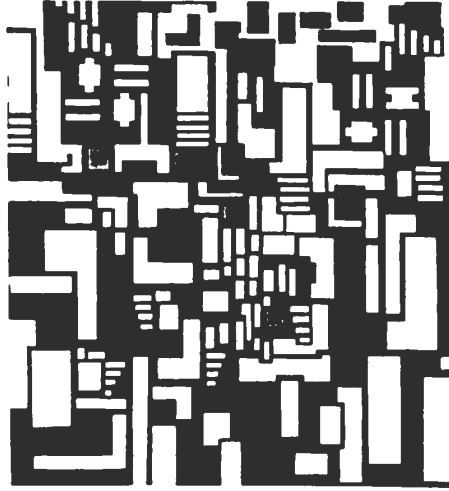
Bir işadamlarının oğluydu. Bankacı ya da politikacı olması tasarlandysa da mali sıkıntılar yüzünden bu tasarı gerçekleştirilemedi. 1923'te bir tiyatro topluluğuna katıldı, sevilen bir oyuncu ve şarkıcı oldu. Mario Camerini'nin *Gli uomini, che mascazzoni!* (1932; Erkekler Ne Alçaktır!) adlı filmiyle sinema oyunculuğuna başladı ve oyunculuk gücünü kabul ettirdi. Yönettiği ilk film olan *Due dozzine di rose scarlatte* (1940; İki Düzine Kırmızı Gül) ile de başarı kazandı. Yeni gerçekçi sinemaya yönelerek yönettiği filmlerde bu sinemaya duygusal yoğunluk, toplumsal temalar ve bütün insanların kardeş olduğuna inanç gibi özelliklerine yer verdi. 1945'ten sonra İtalya'nın yeniden canlanış döneminde, büyük insançıl filmlerin yönetmeni olarak ortaya çıktı. Filmlerinde, toplumun "saygıdeğer" kesiminin dışında kalan insanların öyküleri çarpıcı biçimde aklıdır. *Sciuscià* (1946; Kaldırım Çocukları) yoksul İtalyan çocuklarının, *Ladri di biciclette* (1948; Bisiklet Hırsızları) ise bir bisiklet hırsızlığı yüzünden yaşamları tehlikeye giren, savaş sonrasında yoksul düşmüş bir ailesinin öyküsüdür. *Miracolo a Milano* (1950; Milano mucizesi) toplumsal yergiyle fanteziyi birleştirir. *Umberto D* ise (1952) köpeğiyle arkadaşlık eden yaşlı ve yalnız bir adamın serüvenidir.

De Sica, *Kaldırım Çocukları*, *Bisiklet Hırsızları*, *Ieri, oggi, domani* (1963; Dün, Bugün, Yarın) ve *Il giardino dei Finzi*

Continis (1970; Finzilerin Bahçesi) adlı filmleriyle en iyi yabancı film dalında dört Oscar kazanmıştır. Ama sonraki filmleri genellikle yeni gerçekçi çalışmaları kadar başarılı sayılmamıştır. Son iki filmi, *Una breva vacanza* (1974; Kısa Bir Tatil) ve öldüğü sırada Paris'te gösterime girmiş olan *Il viaggio*'dur (1974; Yolculuk). De Sica oyunculuğu da hiç bırakmamış ve çok sayıda filmde rol almıştır.

De Stijl, 1917'de Amsterdam'da bir araya gelen Hollandalı sanatçıların oluşturduğu grup. İçlerinde ressam Piet Mondrian, Theo van Doesburg, Vilmos Huszár, mimar Jacobus Johannes Pieter Oud ve şair A. Kok bulunuyordu. Bunlar dışında Bart van der Leek, Georges Vantongerloo, Jan Wils ve Robert van't Hoff da De Stijl'in öncülerindendi. Soyut üslupta çalışan grup elemanları hem sanatta, hem de insan ve toplum ilişkilerinde geçerli olacak denge ve uyum kurallarının arayışı içindeydiler.

De Stijl grubunun en dikkati çeken ressamı Mondrian'ın sanatı, teosofinin mistik düşünceleri ile besleniyordu. 1914'ten önce Paris'te tanıdığı çözümsel (analitik) kübizmden (bak. kübizm) etkilenmişti, ama bu akımın saf soyutlamaya ya da kendi deyişiyle, "saf plastiklik dışavurumu"na (buna sonradan yeni-plastizm adını verecekti) doğru gelişmeyerek gerçek amacına ulaşmadığına inanıyordu. Berraklık ve düzen öğelerinin egemen olduğu, aynı zamanda kendi felsefi ve dinsel inançlarını da

"Iskambil Oyuncuları". De Stijl grubu ressamlarından Theo van Doesburg'un yağlıboya çalışması, 1917; Lahey Belediye Müzesi, Lahey Haag Gemeentemuseum Lahey

yansıtacak bir sanat arayışı içinde, Mondrian resmi bütün figüratif bileşenlerinden arındırarak, düz çizgiler, yüzeyler, dikdörtgenler ve nötr renklerle (siyah, gri, beyaz) birleştirdiği ana renklere (kırmızı, sarı, mavi) indirgedi. Mondrian'ın bu aşırı yalın ilkelerini paylaşılan Van Doesburg da grup üyelerinin kuramlarını yansıtan *De Stijl* (1917-32) adlı bir dergi çıkarmaya başladı.

De Stijl'in etkileri resimde, mobilya tasarımı da içinde bütün bezeme sanatlarında, matbaacılık ve mimarlık alanlarında görülmüştür. Ama hareketin biçimsel hedefleri ve sanat dalları arasında yakın işbirliği sağlama amacı özellikle mimarlıkta gerçekleştirilmiştir. Hoek van Holland'da Oud'un tasarladığı İşçi Konutu Blokları (1924) netlik, yalınlık ve düzenlilik gibi bir Mondrian resminde bulunabilecek niteliklerin tümünü yansıtır. Gerrit Rietveld de tasarımlarında De Stijl'in biçimsel ilkelerini uygulamıştır. Örneğin Utrecht'deki Schröder Evi (1924),

iç mekân tasarımı ve yalın ön cephesiyle gene bir Mondrian tablosunu anımsatır. De Stijl estetiğinin izleri 1920'lerde Almanya'da ortaya çıkan Bauhaus(*) akımında ve Uluslararası Üslupta(*) da seçilmektedir.

De Tham, HOANG HOA THAM olarak da bilinir (d. y. 1860, Yen The - ö. 10 Ocak 1913, Yen The yakınları, Kuzey Vietnam), Çinhindi'nde Fransız egemenliğinin ilk 20 yılı boyunca Vietnam milliyetçiliğini canlı tutan Vietnamlı direnişçi.

Hoang Hoa Tham, Vietnam'da hüküm süren Nguyen hanedanına karşı olan Truong soyağlı bir ana babanın çocuğuydu. Krallığı karşı başarısız bir darbe girişiminden sonra annesi idam edildi, babası da intihar etti. Hoang Hoa Tham, amcalarından biriyile Yen The'ye kaçtı ve orada bütün aile Hoang adını aldı. Hoang Hoa Tham, daha sonra De Tham adıyla Yen The'deki ihtilalci çetelere katıldı. Cesareti ve savaş taktikleriyle ün kazandı. Gerilla güçlerini örgütleyerek zalimliği ve kan dökücülüğü konusunda abartılı söylentiler yayan Avrupalı sömürgecilerin korkulu rüyası haline gelirken, kendi halkı arasında "Yen The Kaplanı" adıyla neredeyse bir efsane kahramanı oldu. 1885'te Vietnam'ın gelecekteki önderi Ho Şi Minh'in büyük dayısı da kendisine katıldı.

1894'te De Tham, Fransızlarla Yen The'nin kendi yönetimi altında özerk bir bölge olmasını sağlayan geçici bir uzlaşma sağladı. Bununla birlikte topraklarını genişletme çabalarını sürdürdü, ama Fransızlar De Tham'ın tehditlerini önemsemediler. 1908'de başka milliyetçilerle birlikte, Fransızların verdiği bir ziyafette konukları öldürmek amacıyla düzenlenen, ama başarısızlıkla sonuçlanan Hanoi Zehir Komplosu'na katıldı. Bu olaydan sonra aranmaya başlandı ve başına ödül kondu. Sonunda kendi adamlarından üç Çinli tarafından öldürüldü.

De Tham Fransızlar arasında da bir efsane haline gelmiş, maceraları birçok popüler kitaba konu olmuştur.

de Toni-Fanconi sendromu, FANCONI SENDROMU ya da SİSTİN DEPOLAMA HASTALIĞI olarak da bilinir, su, fosfat, potasyum, glikoz, aminoasit ve başka maddelerin böbrek borucuklarında yeterince geri emilmesi biçiminde tanımlanan boşaltım sistemi bozukluğu. De Toni-Fanconi sendromu, böbrek borucuklarının yıkıma uğrayarak işlev yapamayacak duruma gelmesinden kaynaklanır; bu işlev bozukluğu, sistinozda olduğu gibi kalıtsal ya da mikrop öldürücü ilaçların ve zehirli maddelerin sürekli alınmasına bağlı olarak sonradan gelişmiş olabilir. Tedavi, borucuklarda yıkıma yol açan nedenin giderilmesine dayanır; ayrıca, fosfat, potasyum ve yeterli miktarda sıvı verilmesi de böbreklerdeki taşıma bozukluğunu dengelemeye yardımcı olur. Tedavi edilmediğinde bu sendrom kemik yumaşmasına, kas zayıflamasına ve su kaybına yol açabilir.

De Valera, Eamon (d. 14 Ekim 1882, New York kenti, ABD - ö. 29 Ağustos 1975, Dublin, İrlanda), İrlandalı siyaset ve devlet adamı. Bağımsızlık mücadelesinin etkin önderlerinden biri olarak başbakanlık (1932-48, 1951-54, 1957-59) ve cumhurbaşkanlığı (1959-73) görevleri yapmıştır. Akademik çalışmalarıyla da tanınan De Valera, 1921'de İrlanda Ulusal Üniversitesi'nin rektörü olmuş ve Dublin Yüksek Araştırma Enstitüsü'nü kurmuştur.

Küçük yaşta ABD'den İrlanda'ya dönerek, Limerick'te annesinin dar gelirli akrabalarının yanına yerleşti. Bir bölge okulunda başlayan öğrenimini Dublin'deki Blackrock College'da sürdürdü. daha sonra

Kraliyet Üniversitesi'ni bitirerek matematik öğretmeni oldu. İrlanda dilinin canlandırılmasına yönelik hareketi ateşli bir biçimde destekledi. 1913'te İrlanda'nın özerkliği için çalışan İrlanda Gönüllüleri adlı örgüte katıldı. 1916'da Dublin'de İngiliz yönetimine karşı başlatılan Paskalya Ayaklanması sırasında, işgal edilen bir binadaki kuvvetleri yöneterek, en son teslim olan komutan oldu. Ayaklanmaya önderlik etmek suçun-

De Valera, y. 1965
Irish Embassy, Fotograf. Lensmen Ltd Press
Photo Agency, Dublin

dan idama mahkûm edildiyse de, ABD uyruklu olduğu için cezası hapse çevrildi. 1917'de serbest bırakıldı. Ama bir süre sonra yeniden tutuklandı ve Mayıs 1918'de İngiltere'deki bir hapisaneye gönderildi. Paskalya Ayaklanması'nın sağ kalan önderlerinden biri olarak devrimci Sinn Féin'in başkanlığına seçildi. Aralık 1918 seçimlerinde Sinn Féin İrlanda'daki oyların dörtte üçünü alıncı, parti üyeleri Ocak 1919'da Dublin'de toplanarak, kendi meclisleri *Dáil Éireann*'ı (İrlanda Meclisi) oluşturdu ve İrlanda Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ettiler. Şubat 1919'da Lincoln Cezaevi'nden kaçmayı başaran De Valera, gizlice ABD'ye gitti ve orada İrlanda davası için mali destek sağladı. 1921'de imzalanan antlaşma uyarınca askeri başkının sona ermesinden kısa bir süre önce İrlanda'ya döndü ve Londra'da İngiliz hükûmetiyle yapılacak görüşmeleri sürdürecektir tam yetkili temsilcileri atadı. Bu görüşmeler sonunda İngiliz tahtına bağlılık yemini edilmesi ve Kuzey İrlanda'nın krallığa bağlı kalması koşuluyla Serbest İrlanda Devleti'nin kurulmasını öngören bir antlaşma imzalandı.

De Valera bu koşulları kabul edilmez olarak gördüğünden antlaşmaya karşı çıktı. *Dáil Éireann*'in antlaşmayı onaylaması üzerine çıkan iç savaşta da Cumhuriyetçilerin yanında yer aldı. William Thomas Cosgrave başkanlığındaki Serbest İrlanda Devleti hükûmetince hapse atıldı. 1924'te serbest bırakılınca, meclise girmenin önkoşulu olan bağlılık yemininde bulunmayı reddederek, *Dáil*'in oturumlarına katılmama kararı alan Fianna Fáil adlı Cumhuriyetçi bir muhalefet partisi kurdu. Ama 1927'de parti üyelerini, "içi boş bir uygulama" olarak nitelendirdiği bağlılık yemininde bulunmaya ikna ederek Fianna Fáil'in *Dáil*'e girmesini sağladı. Bağlılık yemininin, genel valiliğin, o sıradaki yapısıyla *Seanad*'in (Senato) ve Büyük Britanya'ya ödenmesi gereken yıllık toprak ödentilerinin kaldırılmasına yönelik bir muhalefet yürüttü. 1932 seçimlerinde Cosgrave hükûmetinin Fianna Fáil karşısında yenilgiye uğraması üzerine, başbakanlığı üstlenerek, Büyük Britanya ile ilişkileri kesmek için hemen harekete geçti. Ardından toprak ödentilerini kesmesi, iki ülke arasında ekonomik bir savaşa yol açtı. Giderek artan karşılıklı misilleme ortamında, koruyucu gümrük duvarları koyarak sanayiye geliştir-

me ve İrlanda dili konuşan, kendine yeterli bir ülke yaratma programını uygulama olanağını buldu. 1937'de ülkenin resmi adı İrlanda (Éire) olarak değiştirildi ve İngiliz tahtına bağlılığa son verildi.

De Valera'nın saygınlığı, 1932'de Milletler Cemiyeti Konseyi, 1938'de de Genel Kurul başkanı olarak sağladığı başarılarla daha da arttı. Bu arada Avrupa'da savaş tehlikesinin belirmesi, İngiltere başbakanı Neville Chamberlain'ın karşılıklı ödümlerle "ekonomik savaş" sona erdirmeye yöneltti. İngiltere İrlanda'daki Cobh, Berehaven, ve Lough Swilly deniz üslerini boşalttı. De Valera, Eylül 1939'da İrlanda'nın tarafsız kalacağını ve hangi taraftan gelirse saldırıya karşı direneceğini açıkladı. Böylece savaşın getireceği yüklerden ve yıkımlardan kaçınmanın yanı sıra, ülkede geçici bir refah sağlayarak uzun bir dönem başbakanlık görevinde kalmayı başardı.

De Valera'nın partisinin uzun süre iktidarı elinde tutmasının yarattığı tepki, muhalefetin 1948'de John A. Costello başkanlığında partilerarası bir hükûmet kurmasını kolaylaştırdı. Ama bu koalisyon hükûmeti, De Valera'nın çıkarmaktan kaçındığı bir yasayla İrlanda'da cumhuriyet ilan ettikten sonra düştü. Üç yıllık bir aradan sonra yeniden başbakan olan De Valera, bu görevi, erken seçimde beklediği başarıyı elde edemediği 1954'e değin sürdürdü. Böylece Costello ikinci koalisyon hükûmetini kurdu. Öteki partilerin yükselen fiyatlar, süregelen göçler ve tarımsal yapının geriliği karşısında değişik çözümler getirememesinden yararlanan De Valera, ülke sorunlarının üstesinden güçlü bir tek parti hükûmetinin gelebileceğini ve bütün koalisyonların yanlış ve yıkılmaya mahkûm olduğunu işlemeye başladı. Bu propagandayla Mart 1957'de istediği salt çoğunluğu elde etti. 1959'da cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, aday olmayı kabul ederek başkanlıktan (*taoiseach*) ve Fianna Fáil Partisi başkanlığından istifa etti. Haziran 1959'da seçildiği cumhurbaşkanlığı makamına 1966'da yeniden getirildi. 1973'te Dublin yakınlarında bir bakımevine çekildi ve 1975'te orada öldü.

De Valera'nın siyasal yaşamı İrlanda'da milliyetçi duyguların ve kültürel gelişmenin canlandığı hareketli bir döneme rastlar. 1920'lerdeki iç savaşın doğurduğu siyasal bölünmeler, İngiliz yönetimindeki toprakların cumhuriyet yönetiminin dışında kalması ve İrlanda'nın ekonomik durumunun zayıflığı gibi unsurlar önüne gölge düşürmüş olmakla birlikte, ulusal bağımsızlığın simgesi olarak yarım yüzyıl boyunca İrlanda siyasetine egemen olmuştur. Denis Gwynn'ın *De Valera* (1933) ve Constantine FitzGibbon ile George Morrison'ın *The Life and Times of Eamon De Valera* (1974) adlı yapıtları yaşamöyküsüne ilişkin başlıca kaynaklardır.

de Valois, Dame Ninette, asıl adı EDRIE STANNUS (d. 6 Haziran 1898 Blessington, Wicklow, İrlanda), İrlandalı dansçı, koreograf ve Vic-Wells Balesi'nin (sonradan Sadler's Wells, bugün Kraliyet Balesi) kurucusu. Türk balesinin kuruluşuna da büyük emeği geçmiştir.

Cecchetti ile çalıştıktan ve pantomim, revü ve operalarda dansçı olarak deneyim kazandıktan sonra, 1923'te Diaghilev topluluğunun konuk sanatçısı oldu ve Londra'da Koreografik Sanatlar Akademisi'ni kurdu. Ayrıca Dublin'deki Abbey Tiyatrosu'nda Lennox Robinson ve Cambridge'deki Festival Tiyatrosu'nda Terence Gray için baleler sahnelledi.

1931'de Camargo Topluluğu için yaptığı *Job* (Eyub) adlı bale büyük başarı kazandı. De

Valois'nın Old Vic Tiyatrosu'nun yönetmeni Lilian Baylis ile gırtlığı işbirliği sonucunda 1931'de Vic-Wells Balesi ile Sadler's Wells Okulu kuruldu. *De Valois Invitation to the Ballet* (1937; Baleye Davet) ve *Come Dance With Me* (1957, Gel Benimle Dans Et) adlı kitaplarında bu topluluğun kuruluşuyla 1956'da Kraliyet Balesi adını alması arasında geçenleri anlattı. Vic-Wells Balesi'nde banyönetmenliğinin yanı sıra *Checkmate* (1937; Satranç), *Don Quixote* (1950) gibi birçok balenin koreografisini yaptı. William Hogarth'ın oymabaskı dizisinden esinlendiği *The Rake's Progress* (1935; Hovardanın Sonu) ve Thomas Rowlandson'ın aynı adlı bir karikatürünü model aldığı *The Prospect Before Us*'ta (1940; Bizi Bekleyen) olduğu gibi koreografik malzemelerini İngiliz geleneginden alarak eşsiz bir ulusal bale yarattı. Baleleri, erkek dansçılar için önemli roller içeriyor, onlara, sanatlarını gösterebilmeleri için olanak veriyordu.

1947'de Milli Eğitim Bakanlığı'nın çağrısı üzerine Türkiye'ye giden de Valois, 6 Ocak 1948'de İstanbul'da Yeşilköy'de açılan ilk Türk bale okulunu kurdu ve yönetti. Bu okul 1950'de Ankara'ya taşınarak Ankara Devlet Konservatuarı'na bağlandı. De Valois Ankara Devlet Opera ve Balesi'nde *Hovardanın Sonu*, *Satranç* ve Ferit Tüzün'den *Çeşmebaşı* gibi baleler sahnelledi. Birçok öğrenci yetiştirerek ve daha sonra İngiltere'den ünlü öğretmenler göndererek Türkiye'de bale sanatının kurumlaşmasına katkıda bulundu.

Türk hükûmetince Devlet Kültür Nişanı, kendi ülkesince de 1951'de D B E. (Dame of the British Empire) nişanıyla onurlandırılan de Valois, 1963'te Kraliyet Balesi banyönetmenliğinden emekliye ayrıldı.

De Vinne, Theodore L(ow) (d. 25 Aralık 1828, Stamford, Connecticut - ö. 16 Şubat 1914, New York kenti, ABD), tipografi tarihi üzerine birçok bilimsel yapıtı bulunan ABD'li yazar.

New York'taki Fishkill ve Newburgh'de çıkan gazetelerde çıraklık yaptıktan sonra 1849'da, New York'un önde gelen basımcılarından Francis Hart'ın yanında çalışmaya başladı. 1859'da şirketin kadrosuna alındı. De Vinne bundan sonra daha çok, kitap basımıyla uğraştı. 1864 dolaylarında basımcılık üzerine yazmaya başladı. Önceleri için ekonomik yönüne ağırlık verirken, giderek yazılan tipografik üslup ve mesleğin tarihi üzerinde yoğunlaştı.

Şirket, 1873'te *St. Nicholas* ve *Century* dergilerini basmaya başladı ve kullanılan yeni basım standartlarında bu dergiler örnek oldu. 1883'te adı Theodore L. De Vinne and Company yapılan şirket, ülkenin en önemli basımevi olarak ün kazandı. De Vinne, Fransız ciltçilerinin koruyucusu Jean Grolier onuruna açılan Grolier Kulübü'nün kurucularından ve en etkin üyelerindendi. Grolier'nin daha önce çıkardığı birçok kitabı yeniden bastı, bazılarını yazdı ya da yayına hazırladı. Bir basımcı olarak üstün yetenekleri olan bir zanaatçıydı, ama büyük bir yaratıcı olduğu söylenemez. En basit kitapları, en iyi kitapları olarak kabul edilir.

Tipografi üzerine kitapları içinde en önemlileri şunlardır: *The Practice of Typography* (1900-04; Tipografi Uygulaması) ve dört elkitabınları oluşan bir dizi; *The Invention of Printing* (1876; Basımın İcadı); *Christopher Plantin and the Plantin-Moretus Museum at Antwerp* (1888; Christopher Plantin ve Anvers'teki Plantin-Moretus Müzesi); *Notable Printers of Italy During the Fifteenth Century* (1910; 15. Yüzyılda İtalya'nın Önemli Basımcıları).

De Voto, Bernard (Augustine) (d. 11 Ocak 1897, Ogden, Utah - ö. 13 Kasım 1955, New York kenti, ABD), Amerikan edebiyatı ve Batı sınırı tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan ABD'li romancı, gazeteci, tarihçi ve eleştirmen.

Utah ve Harvard (1920) üniversitelerini bitirdi. Uzun yıllar Kuzeybatı (1922-27) ve Harvard (1929-36) üniversitelerinde ders verdi. Ardından *Saturday Review of Literature*'in yayın yönetmeni oldu. İki yıl sonra bu görevden ayrılarak yaşamının geri kalan bölümünü geçirdiği Cambridge'e (Massachusetts) yerleşti. Bir dizi roman yazmasına karşın daha çok *Harper's Magazine*'in "The Easy Chair" (Koltuk) sütununa yazdığı makaleleriyle tanındı. Sağlam bir bilimsel yaklaşım ile canlı, açıksozluk bir üslubu başarıyla kaynaştırması onu zamanının en çok okunan eleştirmen ve tarihçilerinden biri yaptı. Amerikan yaşam biçimine ilişkin önyargılı görüşlerinden dolayı birçok eleştirel tartışmanın odağı oldu. Başlıca yapıtları arasında *Mark Twain's America* (1932; Mark Twain' in Amerikası), *Mark Twain at Work* (1942; Mark Twain Çalışırken), 1948 Pulitzer Ödülü'nü alan *Across the Wide Missouri* (Geniş Missouri'nin Karşı Yakası), *The World of Fiction* (1950; Kurmaca Dünyası), *The Hour* (1951; Saat), *The Course of Empire* (1952; İmparatorluğun Gidişi), yer alır. Ayrıca *Mark Twain in Eruption* (1940; Püsküren Mark Twain) ve *The Journals of Lewis and Clark* (1953; Lewis ve Clark'ın Günlükleri) adlı iki derlemesi vardır. En çok bilinen romanları *The Crooked Mile* (1924; Eğri Mil) ve *Mountain Time*'dir (1947; Dağ Zamanı). Wallace Stegner'in yazdığı *The Uneasy Chair* (Rahatsız Koltuk) adlı yaşamöyküsü 1974'te, seçilmiş bazı mektuplarından oluşan *Letters* ise 1975'te yayımlanmıştır.

De Vries, Peter (d. 27 Şubat 1910, Chicago - ö. 28 Eylül 1993, Westport, Connecticut, ABD), daha çok yergici ve dilbilimci olarak tanınan ABD'li yayın yönetmeni ve romancı.

Hollandalı göçmen bir ailenin oğlu olan De Vries, Chicago'nun Güney Yakası'nda Kalvenci bir çevrede yetişti. Chicago Hristiyan Lisesi'nden mezun olduktan sonra, Michigan'da Grand Rapids'deki Calvin College'ı bitirdi (1931). 1938-44 arasında Chicago'daki *Poetry* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptıktan sonra *The New Yorker*'in yayın kadrosuna katıldı ve Connecticut'taki Westbury'ye yerleşti.

İlk romanı *But Who Wakes the Bugler?* (1940; İyi Ama Sabah Borucusunu Kim Uyandırır?) daha çok, kitabı resimleyen karikatürcü Charles Addams'ın çizgileriyle ilgi çekti. Bunu izleyen iki romanının hemen hiç yankı uyandırmaması karşın, ilk öykü kitabı *No But I Saw the Movie* (1952; Hayır Ama Filmi Gördüm) eleştirmenlerin övgüsünü kazandı. Bundan sonra yazdığı *The Tunnel of Love* (1954; Aşk Tüneli) adlı romanı en çok satan kitaplar listesine girdi. Ayrıca oyun olarak sahnelendi ve filmi yapıldı. *Comfort Me With Apples* (1956; Beni Elmayla Yatıştır), *The Tents of Wickedness* (1959; Günahkârlık Çadırları), *Reuben, Reuben* (1964), *Madder Music* (1977), *Sauce for the Goose* (1981; Kaz Eti İçin Sos) ve *Slouching Towards Kalamazoo* (1983; Kalamazoo'ya Doğru Sürmek) sonraki yapıtlarından bazılarıdır.

De Wint, Peter (d. 21 Ocak 1784, Stone, Staffordshire - ö. 30 Ocak 1849, Londra, İngiltere), Felemenk asıllı İngiliz manzara ressamı. Konu olarak yapıtları da işlemiş, 19.

yüzyıl başlarında İngiliz suluboya ressamlarının en önde gelenlerinden olmuştur. 1802-06 arasında oymabaskı ustası John Raphael Smith'in yanında çalıştıktan sonra geçimini öğretmenlik yaparak sağladı. 1811'de Suluboya Ressamları Derneği'ne üye oldu. Hep İngiltere kırlarının resmini yaptı; yaşamı boyunca yalnız bir kez ülkesinden ayrıldı. Renk ve fırça kullanmada çağdaşlarından az rastlanan özgürce bir tutumu vardı.

De Zong, Wade-Giles yazımında TE TSUNG, asıl adı LI KUO (d. 742, Çin - ö. 805, Çin), Tang hanedanının 9. imparatoru (hd 779/780-805). Hanedanın hüküm sürdüğü dönemin ikinci yarısında 20 yıldan fazla hüküm süren tek hükümdardır. Uzun yıllar başta kalmasına karşın, imparatorluk buyruklarını dinlemeyen eyalet yöneticisi komutanları denetlemede başarılı olamadı. Eyaletlerin belirlenmiş yıllık bir tutarı para olarak ödemesine dayanan bir vergi sistemi getirmesi, 781'den 786'ya değin süren bir ayaklanma dalgasına yol açtı. Ayaklanma sonrasında daha temkinli bir politika izleyen De Zong, yeni vergileri adım adım yerleştirmeyi başardı. Tibet'ten gelen tehdidi azaltarak Nan Zhao ile ittifak kurdu.

Son yıllarında yönetim işleriyle ilgisini keserek, güven duyduğu tek kesim olan hadım edilmiş saray hizmetlilerinin güçlenmesine yol açtı. Şair olduğundan, bakanlara gönderdiği buyrukları şiir biçiminde yazardı.

Deadwood, ABD'de, Güney Dakota'nın batı kesiminde, Lawrence ilinin merkezi kent. Black Hills'in kuzeyinde ve Belle Fourche Irmağına bağlı bir kolun oluşturduğu kanyon içinde yer alır. Deniz düzeyinden 1.382 m yüksektedir. Yaklaşık 25 bin madencinin çevredeki tepelere akın ettiği 1876'daki altına hücum sırasında Deadwood Vadisinin dik ve ormanlık yamacında kuruldu. Hareketli ve yasadışı bir kent olarak kazandığı ün, "Deadwood Dick" dizi romanlarıyla daha da yayıldı. 2 Ağustos 1876'da Jack McCall'ın bir barda öldürdüğü efsaneleşmiş sınır adamı Wild Bill Hickok, Moriah Dağı mezarlığında, aynı dönemin ünlü kişileri olan Calamity Jane, Vaiz Smith, Seth Bullock ve benzerlerinin yanına gömülmüştür. Sonraki yıllarda birkaç kilometre güneybatıdaki Lead'de altın bulunduğu haberi üzerine, Deadwood hemen tümüyle terk edildi.

Deadwood'un ekonomisi günümüzde turizm, madencilik ve orman ürünlerine dayanır. Lead'deki geniş Homestake altın madeninin ekonomiye katkısı da önemlidir. Her yıl kutlanan 76 Şenliği'nde ve "Jack McCall Davası" melodramında kentin geçmişindeki olaylar canlandırılır. İlginç turistik yerler arasında, Adams Müzesi, Hickok'un anısına dikilen granit büst ve Theodore Roosevelt'in ilk kez burada askere alınan "Sert Binicileri"nin (İlk Gönüllü Süvari Bölüğü) adına dikilmiş anıt sayılabilir. Terry Tepesi kayak bölgesi kentin yakınındadır. Nüfus (1990) 1.830.

Deák, Ferenc, lakabı ÜLKENİN BİLGESİ, Macarca A HAZE BÖLESE (d. 17 Ekim 1803, Söjtő, Macaristan, Avusturya İmparatorluğu - ö. 28/29 Ocak 1876, Budapeşte, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu), Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kurulmasını sağlayan 1867 Uzlaşması'nın (Ausgleich) mimarı Macar devlet adamı.

Varlıklı bir toprak sahibinin oğluydu. Hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra kendi ili Zala'da devlet hizmetine girdi. 1833'te görevinden istifa eden erkek kardeşinin yerine Zala'yı temsil etmek üzere Macar Meclisi'ne (Diet) gönderildi. Bu mecliste ve

1839 ile 1841 meclislerinde Macaristan'ın siyasal özgürlüğünü ve yeniden canlanması amaçlayan ve günden güne gelişen reform hareketinin onderi olarak ün kazandı. 1843'te yeniden Meclis'e seçilmesine karşın, seçimler sırasındaki yolsuzlukları protesto ederek Meclis üyeliğini reddetti. Tartışılmaz dürüstlüğü, her zaman koruduğu iyi niyeti ve engin hukuk bilgisiyyle çevresinde herkesce en çok saygı duyulan kişi olmuştu. 1847'de "ulusal muhalefet" in 1847 Meclisi'ne sunulmak üzere hazırladığı reform programını da Deák kaleme aldı. Sağlığının

Deák, Bertalan Székely'nin yağlıboya çalışmasından ayrıntı; Macar Ulusal Müzesi, Budapeşte
Hungarian National Museum, Budapest

bozulması 1847 Meclis seçimlerine girmesini engelledi, ama Mart 1848'de imparator bağımsız bir Macar hükümeti kurulmasını onaylayınca, yeni hükümetin başkanı Kont Lajos Batthyány, Deák'ın adalet bakanı olması konusunda diretti.

Deák adalet bakanıyken, imparator tarafından 11 Nisan 1848'de onaylanan reformcu "Nisan Yasaları"nı hazırladı. Bunu izleyen aylarda Macaristan hükümeti ile düşmanları arasındaki görüşmelerin çoğuna katıldı. Batthyány'nin 28 Eylül'de istifası üzerine bakanlığı bıraktı ve yeniden atanmayı reddetti. Ocak 1849'da, Buda'yı işgal eden Avusturya ordularının komutanı Windischgrätz prensi Alfred ile yapılan görüşmelere katıldı. Meclis'e yeniden girmesi ölünce ailesinin malikânesine çekildi ve Avusturya otoriteleri etkinliklerini vatana ihanet olarak görmedikleri için orada birkaç yıl rahatsız edilmeden yaşadı. Bununla birlikte, yasadışı olarak gördüğü bu rejimle işbirliği yapması konusundaki bütün çağrıları reddetti. 1854'te malını mülkünü sattı, elde ettiği kazancın büyük bölümünü kız kardeşine bıraktı ve Peşte'ye taşındı. Peşte'de İngiltere Kraliçesi Oteli'ne (Hotel Angol Királyné) yerleşti ve son hastalığına değin burada yaşadı.

Peşte'de, Macaristan'ın siyasal çıkmazına uygulanabilir ve onurlu bir çözüm arayan birçok kişiye yol gösterdi. Nisan Yasaları'nın hukuksal açıdan geçerli olduğunu, bu yasaları tanımayan bir rejimin kendisinin yasal olmadığını, dolayısıyla da yasal bir rejim davranışı göremeyeceğini savundu. 1861 Meclisi'nde bu ilke üzerinde katı biçimde diretmesi üzerine imparator Meclis'i dağıttı ve yeniden mutlakiyetçi bir rejim kuruldu. Bununla birlikte Deák, Nisan Yasaları'nın imparatorluğun bütünlüğüne tümüyle uygun olduğunu ve hem imparator, hem de ulus için doyurucu bir uzlaşmanın temeli olabileceğini öne sürdü; ayrıca, böyle bir uzlaşmada her iki tarafın da hayatı

çıkartıldığını önemle vurguladı. İmparator Franz Joseph, önceki devletlerle ilişkilerinde karşı karşıya olduğu sorunlar yüzünden giderek Macaristan'la uzlaşmanın gerekliliğine inandı. Bunun üzerine Deák, hem özel konuşmalarında, hem de halk önünde yaptığı konuşmalarda, özellikle 16 Nisan 1865'teki ünlü "Paskalya Makalesi"nde, Macaristan'ın anlaşma koşullarını ortaya koydu. Avusturya ve Macaristan'ı birleştiren ikili monarşinin kurulmasını sağlayan 1867 Uzlaşması Deák'ın öne sürdüğü bu koşullara uygun olarak gerçekleşti. Uzlaşmanın yaratıcısı kuşkusuz Deák'tı. Uzlaşmada yer alan düzenlemelerde başkalarının da payı vardı, ama uzlaşmayı olanaklı kılan, Deák'ın doyurucu bir anayasaya sahip bir Macaristan ile güçlü bir monarşinin birlikte var olabileceği ve olması gerektiği yolundaki inancıydı. Deák'ın zekâsı, kararlılığı, dürüstlüğü ve onun bu niteliklerinin her iki tarafta da uyandırdığı güven olmasaydı, uzlaşma gerçekleşmezdi.

Görüşmeler sırasında Deák'ın yandaşları kendilerini "Deák Partisi" olarak adlandırdılar ve hükümeti kurdukları yıllarda da bu adı korudular. Bununla birlikte Deák, kendisini hiçbir zaman bir parti adamı olarak görmedi ve bir parti önderi gibi davranmadı. Parti örgütlenmesine ilişkin sorunları başbakanı bırakmıştı ve hiçbir bakanlık görevi almadı. Ama uzlaşmanın uzantısı olan yasaların tamamlanmasına yardım etti ve gerektiği zaman uzlaşmayı Parlamento'da savundu. Kendisini yalnızca ulusal çıkarların koruyucusu olarak düşündü ve ulusal çıkarların sözcülüğünü yaptı; kimi zaman ikincil konularda Deák Partisi'ne karşı görüşleri savunduğu da oldu. Sağlığının kötüleşmesi üzerine hükümete daha az karışmaya başladı. Halkın önünde son konuşmasını Kasım 1873'te yaptı.

Uzlaşma Deák'ın en önemli başarısıydı, ama devlet adamı olarak etkisini göstermediği alan yok gibiydi. Her zaman insanlığın, akılcı reformların ve iyi duyguların yanındaydı. Macar köylüsünün yaşam koşullarının düzeltilmesi için savaşanların başında gelen Deák, kendi topraklarında çalışanlar için yaptıklarıyla başkalarına örnek oldu. Yakından ilgilendiği öteki alanlar arasında ceza reformu ve mezhepler arasındaki ilişkiler sayılabilir. İhlallığı ve doğruluğuyla Deák, hassas sorunların ele alındığı tüm görüşmelerde aranan kişi olmuştu. Çok alçakgönüllü olan ve reklamlardan kaçınan Deák, 1848'de zorla adalet bakını yapılmasının dışında, kendisine vermek istenen tüm unvan ve mevkileri reddetti. Konuşmalarını duygusallıkla değil, akıcılık ve kusursuz bir mantıkla inandırıcı kıldı. Hiç evlenmedi ve bütünüyle gösterişten uzak bir özel yaşamı sürdü.

Deák ölümünden önce bütün yazılarını yok etti. Konuşmaları ve bazı mektupları M. Kónyi tarafından *Deák Ferencz beszédei* (1882-98, 6 cilt) adıyla yayımlandı. Ayrıca Z. Ferenczi'nin yazdığı *Deák élete* (1904, 3 cilt) adlı bir yaşamöyküsü vardır.

Deakin, Alfred (d. 3 Ağustos 1856, Melbourne - ö. 7 Ekim 1919, Melbourne, Avustralya), Avustralya başbakanı (1903-04, 1905-08, 1909-10). Başta beyaz olmayanların ülkeye göçünün sınırlandırılması, toplumsal refah ve ulusal sanayinin korunması olmak üzere, Avustralya Uluslar Topluluğu'nun ilk yıllarında izlenen politikaların belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. 1880'de Victoria Yasama Meclisi'ne girdi ve meclis üyeliğini 20 yıl boyunca sürdürdü. 1886'da önemli bir tarımsal sulama tasarısını, 1885 ve 1896'da da fabrika işçilerini korumaya yönelik yasaları destekledi. Federasyon hareketinin önderlerinden olan Deakin, Avustralya Uluslar Topluluğu'nun

kurulmasını öngören anayasa taslağının hazırlanması için 1891'de ve 1897-98'de toplanan konferanslara katıldı. 1900'de yeni anayasanın Parlamento'dan geçmesini sağlamak için İngiltere'ye gitti.

1901-03 arasında Sir Edmund Barton hükümetinde başsavcı olarak görev yaptıktan sonra, 1903'te başbakan oldu. Liberal Parti'nin önderi olan Deakin, ilk iki başbakanlık döneminde Avustralya İşçi Partisi (ALP) ile koalisyon kurdu. Ama üçüncü döneminde Muhafazakârlarla işbirliği yaptı ve halkın onaylamadığı bu girişimi seçimleri yitirmesine yol açtı. Bağımsız bir Avustral-

Alfred Deakin
Australian Information Service

ya donanmasının kurulmasına ilişkin tasarıları, kendinden sonra gelenlerce gerçekleştirildi. İngiltere ile ilişkileri pekiştirme konusundaki düşünceleri ise Avustralya Uluslar Topluluğu'nun ilk yıllarında çok etkili oldu. Avustralya'yı bir federasyon çatısı altında birleştirme mücadelesine ilişkin görüşlerinin yer aldığı *The Federal Story* (Federasyonun Tarihi), ölümünden sonra 1944'te yayımlandı.

Deakin, Arthur (d. 11 Kasım 1890, Sutton Coldfield, Warwickshire - ö. 1 Mayıs 1955, Leicester, Leicestershire, İngiltere), II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda İngiliz sendikacılığının önderi.

Bir ayakkabı tamircisinin oğlu olan Deakin, 13 yaşında Güney Galler'deki bir çelik fabrikasında çalışmaya başladı. I. Dünya Savaşı sırasında sendikal hareket katıldı ve 1919'da fabrikadan ayrılarak profesyonel sendikacı oldu. 1932'de İngiltere'deki en büyük sendika olan Taşımacılık ve Genel İş Sendikası'na bağlı Genel İşçi grubunun sekreterliğine atandı. 1940'ta Ernest Bevin Savaş Kabinesi'nin üyesi olunca, onun yerine genel sekreterliğe getirildi. 1945'ten

Arthur Deakin
Camera Press

ölümüne değin İngiliz sendikacılığı üzerinde, belki de Bevin'in 1930'larda olduğundan daha fazla güç sahibi oldu.

Deakin ücretler konusunda becerikli ve usta bir görüşmeci idi. Bununla birlikte İşçi Partisi hükümetinin ücretleri sınırlama politikasını destekledi. Kararlı bir antikomünist olarak, başkanlığını yaptığı Dünya İşçi Sendikaları Federasyonu'ndan komünist olma-

yan sendikaların ayrılmasını sağladı ve rakip bir örgüt olan Uluslararası Hur İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (ICFTU) kuruluş çalışmalarına katıldı. İşçi Partisi hükümetinin 1951'de düşmesinden sonra, partinin Aneurin Bevan önderliğindeki sol kanadına karşı yürüttüğü muhalefet hem Clement Attlee'nin parti önderliğini ele geçirmesini, hem de partinin ABD yanlısı bir politika benimsemesini sağladı. Deakin 1954'te Özel Danışma Kurulu üyeliğine getirildi.

Deal, İngiltere'de. Kent iline (county) bağlı Dover ilçesinde kent. Manş Denizi kıyısında yer alır. Kentin Downs adı verilen doğal demirleme limanı, Kuzey ve Güney Foreland ve tehlikeli bir kumsal olan Goodwin ile çevrilidir.

Julius Caesar'ın İÖ 55'te buradan karaya çıktığı söylenir. 1539'da VIII. Henry, tümü de bugünkü kentin sınırları içinde olan Deal, Sandown ve Walmer şatolarını yaptırdı. Deal Şatosu ve Cinque Ports(*) yöneticisinin resmi konutu olan Walmer Şatosu hâlâ ayakta; Sandown ise deniz etkisiyle aşınarak harap olmuştur. Gerek şatolar, gerek rakip kent Sandwich limanının denizden gelen mülle dolması, Deal'de ticaretin önemli ölçüde gelişmesini sağladı. Downs, 1639'da İspanyollar ve Felemenkliler, 1666'da da İngilizler ve Felemenkliler arasında deniz savaşlarına sahne oldu. William Penn Amerika'ya ilk yolculuğuna çıkmak üzere 1682'de Deal'den denize açıldı.

19. yüzyıl boyunca kent gözde bir dinlenme yeri idi. Balıkçılık ve gemi yapımı etkinlikleri bugün de önemlidir. Kent ilindeki kömür ocaklarının en büyüğü Betteshanger'in yakınında bulunan Deal'de hafif sanayi kurulmuştur. Nüfus (1981) 26.548.

Dean, James (Byron) (d. 8 Şubat 1931, Marion, Indiana - ö. 30 Eylül 1955, Paso Robles, California, ABD), 1950'lerin huzursuz, kararsız ve idealist gençliğinin simgesi olan ABD'li sinema oyuncusu.

Bir çiftlikte, akrabalarının yanında büyüdü. İki yıl tiyatro eğitimi gördükten sonra New York'ta profesyonel tiyatro oyunculuğuna başladı. 1954'te sahnelenen *The Immoralist* adlı oyundaki şantajcı Arap rolüyle dikkatleri çekti ve Hollywood'dan teklif aldı. Elia Kazan'ın John Steinbeck'in aynı addaki romanından sinemaya uyarladığı *East of Eden*'de (1955; *Cennet Yolu*) huzursuz, endişeli genç tipine duyarlı bir yorum getirdi. Bu film den sonra, anlaşılmayan gençler arasındaki çalkantılı toplumsal ilişkileri ele alan *Rebel Without a Cause*'de (1955; *Asi Gençlik*) oynadı. Edna Ferber'in

James Dean *Devlerin Aşkı* filmi, 1956
Warner Bros. Fotoğraf Culver Pictures

romanından uyarlanan *Giant*'ta (1956; *Devlerin Aşkı*) kaba, başkaldıran bir çiftlik işçisini canlandırdı. Bu üç filmiyle engellen-

miş gençliğin simgesi, bir gençlik ilahı haline geldi. *Devlerin Aşkı* filminin gösterime girmesinden önce bir otomobil kazasında ölmesi ABD'de gençliği yasa boğdu ve Dean giderek bir efsaneye dönüştü.

Dean, John Wesley, III (d. 14 Ekim 1938, Akron, Ohio, ABD), Nixon yönetimi sırasında, Beyaz Saray danışmanlığı (1970-73) yapan ABD'li avukat. Yönetimin Watergate Skandalı'na katıldığını açıklaması, başkanın istifasına, kendisinin ve oteki üst düzey yöneticilerinin hapse mahkûm edilmesine yol açmıştır. 1961'de Ohio'daki Wooster College'dan mezun oldu; 1965'te de Washington, D.C.'deki Georgetown Üniversitesi'nden hukuk diploması aldı. 1966'dan 1967'ye değin Temsilciler Meclisi Adalet Komisyonu'nda azınlık başdanışmanlığı yaptı. Ceza Yasası Reformu Ulusal Komisyonu'nda iki yıllık başkan yardımcılığından sonra, Nixon yönetiminde adalet bakanı yardımcısı oldu. Başkan Nixon, Dean'ı 1970'te Beyaz Saray danışmanlığına atadı.

Dean, kamuoyunun dikkatini ilk kez 1972'de, Nixon tarafından Beyaz Saray yetkililerinin Watergate Skandalı'yla ilişkilerini araştırmakla görevlendirildiği zaman çekti. Olayı gizlemeye karşı çıkarak, önceden hazırlanmış uydurma bir raporu yayımlamayı reddetti ve Beyaz Saray'ın olayla ilişkisi kesinlik kazanınca federal soruşturmayı yürüten görevlilere bütün bildiklerini anlattı. 30 Nisan 1973'te Nixon tarafından görevine son verilen Dean, iki ay sonra başkanlık seçimi kampanya etkinliklerini araştıran Senato Seçim Komisyonu önünde tanıklık yaptı. Tanıklığı sırasında aralarındaki başkanın da bulunduğu Beyaz Saray yetkililerinin, 17 Haziran 1972'de Demokrat Parti Ulusal Komitesi'nin Watergate'teki merkezine girilmesini izleyen olaylarla ilişkilerini gizlemek için, adalete nasıl engel olduklarını ayrıntılı olarak anlattı.

Watergate Skandalı'na karışığı için daha sonra hapsedilen Dean, bu olaydaki rolünü *Blind Ambition* (1976; Kör Tutku) adlı kitabında anlatmıştır.

Deane, Silas (d. 24 Aralık 1737, Groton, Connecticut, ABD - ö. 23 Eylül 1789, Deal yakınlarında denizde, Kent, İngiltere), Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na Fransa'dan yardım sağlamak için yurt dışına gönderilen (1776) ilk ABD'li diplomat.

1761'de baroya kabul edilen Deane, Philadelphia'daki Kıta Kongresi'ne Connecticut temsilcisi olarak katıldı (1774-76). Kongre, mali ve askeri yardım sağlamak ve bir Amerikan-Fransız ittifakı olanağını araştırmak üzere onu gizlice Fransa'ya gönderdi. Deane, Fransa'dan toplam değeri 6 milyon *livre*'i aşan silah ve cephane sağlayarak bunları Amerika'ya yolladı; bu silahlar Saratoga'da İngilizlere karşı kazanılan kesin zaferde (Ekim 1777) önemli rol oynadı. Kasım 1777'de Kongre'nin geri çağırıldığı Deane, Fransa'yı terk etmeden önce, öteki ABD temsilcileri olan Arthur Lee ve Benjamin Franklin'le birlikte görüşmelerini yürüttüğü ticaret ve ittifak anlaşmalarını 6 Şubat 1778'de Paris'te imzaladı. Ülkesine döndükten sonra, Fransa'nın Amerika'ya bağışlamak istediği malzemeyi Deane'in satın aldığı konusunda Lee'nin söylediği imalı sözler, zimmetine para geçirmekle ve ihanetle suçlanmasına neden oldu. Hiçbir zaman kanıtlanamadıysa da, bu suçlama Deane'in yıkımına yol açtı.

1780'de sade bir vatandaş olarak Fransa'ya döndü ve Amerika'daki eski arkadaşlarına Fransızlarla işbirliğini yeren ve yerine İngiliz

tere'yle uzlaşmayı öneren mektuplar yazdı. Mektuplar 1781'de New York'taki Tory'lerin sözcüğünü yapan *The Royal Gazette*'de yayımlanınca vatan haini ilan edildi. Sonraki yıllarını sürgünde geçiren Deane, önce Gent'e, ardından da Londra'ya gitti. 1784'te Londra'da *An Address to the Free and Independent Citizens of the United States* (ABD'nin Özgür ve Bağımsız Yurttaşlarına Söylev) adlı savunmasını yayımladı. Beş yıl sonra gemiyle Amerika'ya doğru yola çıktı, ama yolculuğu sırasında esraren-giz bir biçimde öldü. Hiçbir zaman yanlış davrandığını kabul etmeyen Deane 1842'de Kongre tarafından aklandı.

Dearborn, ABD'de, Michigan'ın güneydoğusunda, Wayne ilinde (*county*) kent. Rouge Irmağı kıyısında yer alır; kuzey ve doğuda Detroit'le çevrilidir. Henry Ford'un doğum yeri olan Dearborn, aynı zamanda Ford Motor Company'nin araştırma, mühendislik ve üretim birimlerinin merkezidir. 1795'te başlanan ilk yerleşimin ardından Detroit ile Chicago arasındaki Sauk Yolu'nda bir posta arabası durağı (Ten Eyck, sonradan Bucklin) olarak kuruldu. Pekin adıyla gelişen yerleşme, 1833'te ABD savaş kahramanı General Henry Dearborn'un anısına Dearbornville adını aldı. 1893'te de Dearborn köyü olarak tüzel kimlik kazandı. 1917'de Ford Motor Company'nin River Rouge Montaj Fabrikası'nın yapımıyla başlayan sanayi gelişmesi otomotiv sanayisine bağlı yan dallarla sürdürüldü. Fabrikasının yanındaki Fordson kenti 1928'de Dearborn ile birleşti. Henry Ford Community College (1938) ve Michigan Üniversitesi'nin (1959), Ford'un eski malikânesi Fairlane'in yerinde kurulmuş olan Dearborn kampüsü buradadır. Greenfield köyü ve Henry Ford Müzesi'nde, Amerikan yaşamıyla ilgili çeşitli belge, esya vb sergileri vardır. Dearborn Tarih Müzesi, Detroit Cephane Merkezi'nin (1833-37) eski komutanlık binasında yer alır. Nüfus (1990) 89.286.

Death Valley bak. Ölüm Vadisi

deavi (Arapçada "davalar"), Osmanlı Devleti'nde yönetsel yargılamalarla ilgili olarak kullanılan bir terim. Osmanlı Devleti'nde örfi ve şeri nitelikli yargı ile icra ve infaz, Divan-ı Hümayun'un görevleri arasındaydı. Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundaki (bugün var olmayan) Deavi Köşkü'nde her gün bir vezir halkın başvurularını dinler ve gerekli gördüklerini Divan-ı Hümayun'a getirirdi. Divanda davaların ön hazırlığından ve yargılama sonunda infaz işleminin yerine getirilmesinden çavuşbaşı(*) sorumluydu. Çavuşbaşının divana girip çıkanları denetleyen deavi çavuşları ya da Divan-ı Hümayun çavuşları denen yardımcılarları vardı. Bunlar, divanda mübaşirlik yaptıkları gibi, infaz işlerinde de görev alırlardı. 18. yüzyılda icra ve infaz görevleri bütünüyle deavi çavuşlarına bırakıldı. Suçluları sürgün yerine götürmek, taşra görevlilerini idam edip başlarını İstanbul'a getirmek, mallarını müsadere etmek bu çavuşların göreviydi.

II. Mahmud'un (hd 1808-39) adalet örgütündeki reformlarına koşut olarak 1836'da çavuşbaşılık kaldırılıp yerine Divan-ı Deavi Nezareti kuruldu. Önce Mabeyn-i Hümayun'daki bazı nazırlardan bir Divan-ı Deavi (Davalar Kurulu) oluşturuldu. Bu kurulun başkanına önce reis, sonra nazır sıvanı verildi. 1838'de, deavi nazırının katıldığı Arz Odası murafaası şeyhülislamla bırakılınca, Divan-ı Deavi yalnızca yönetsel konuları görüşen bir idari mahkemeye dönüştü. Kaldırılan çavuşbaşılıkla birlikte, deavi çavuşlarının sayıları da azaltılarak bunlara tezkireci, çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini sanları

verildi. Teşrifat görevleri azaltılan, buna karşılık Bâbü'lî yakınındaki Tomruk Dairesi'nin (tutukevi) amirliğine getirilen deavi nazırı, amedci ve beylikçiyle aynı düzeyde ve üla rütbeli bir bürokrat durumuna geldi. Deavi Nezareti ise büyük ve küçük tezkirecilerin yönetiminde çalışan kalemleri kapsayan bir birim oldu. Bu birimlerde çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi, duacı efendi, deavi kесedarı gibi âmirler bulunuyordu. Önceden olduğu gibi, tutuklama kararları, azıl, sürgün, müsadere ve idam infazları, 1865 Adliye Nizamnamesi'nin yayımlanmasına değin Deavi Nezareti'nin yetkileri içinde kaldı. 1870'te Adliye ve Mezahib Nezareti'nin kurulması ve Nizamiye mahkemelerinin çalışmaya başlamasından sonra Deavi Nezareti kaldırıldı.

Deba, DİBBE olarak da bilinir, Arabistan Yarımadasında, Umman Burnunun doğu (Umman Körfezi) kıyısında yerleşme yeri ve liman kasabası. Dağlarla çevrili Devhet Deba Koyunda yer alır. Kasaba ve çevresi iki ayrı ülkenin sınırları içinde kalır. Eski liman alanı ve hemen güneydeki topraklar Birleşik Arap Emirlikleri'ne (Şerce ve Fuceyre emirlikleri), koyun kuzeyindeki topraklar ise Umman Sultanlığı'na aittir.

İslam öncesi Arabistan'ın önemli bir limanı olan Deba, Umman'ın iç kesimlerinin bakır ihraç merkezi olarak geleneksel bir ün kazanmıştı. İslam dininin doğuşu sırasında zengin bir kasabaydı. Yeni dine karşı direnen son önemli yerlerden biri oldu. 7. yüzyılda Müslümanlarca yerle bir edildi. 19. yüzyılda Kavasim korsanlarının reisi Sultan ibn Sekr, burayı oğullarından birine timar olarak verdi; onun soyundan gelenler çeşitli dönemlerde bağımsız şeyhlik iddiasıyla ortaya çıktı.

Günümüzde hurmalıklar ile sebze bahçelerinin yer aldığı küçük bir balıkçı köyü olan Deba'da bir elektrik santrali ve küçük bir hastane vardır. Umman Burnundaki yollar ve patikalarla güneydeki kıyı yerleşim birimlerine ve Resul'l-Hayme'ye bağlanır. Nüfus (1968) 1.010.

Deba Habe, DEBA, DEBBA HABA ya da DEBE HABA olarak da bilinir, Nijerya'nın kuzeydoğusunda, Bauchi eyaletinde kent. Gombe'den Numan'a giden yol üzerinde yer alır. 1810'larda Gombe'nin ilk Fulani (Peul) emiri Buba Yero'nun yönetimine girdi. Bugün de Gombe yöresindeki en büyük kentlerden biridir. Yerfıstığı ve pamuk toplanma yeri olan Deba Habe aynı zamanda Fulani, Hausa, Tera ve Tangale halklarının koca-darı, kumdarı ve bürölce gibi ürünleri, sığır, keçi, koyun ve eşek gibi evcil hayvanlara dayanan ticaret merkezidir. Nüfus (1972 tah.) 25.788.

debiölçer, DEBİMETRE ya da VERDİÖLÇER olarak da bilinir, akışkanların debisini (akışkanın belirli bir noktadan bir saniyede geçen akışkan miktarı) ölçmekte kullanılan ağıt. Debi ölçümüne temel oluşturan akış hızının belirlenmesinde çeşitli tekniklerden yararlanılır. Akış hızı, akışkanın daralmış kesitli bir boru içinde sıkıştırılması ya da akış yolu üzerine ağızlı bir plaka (diyafram) yerleştirilmesiyle akışkanın iki ayrı kesitinde ortaya çıkan basınç farkının ölçülmesiyle belirlenir. Akışkana daldırılan bir kontrol çubuğu üzerindeki çarpma basıncının ya da akış yönünün değiştirilmesiyle oluşan basınç farkının ölçülmesiyle de akış hızı hesaplanabilir.

Debi ölçümünde en yaygın kullanılan ağıt, türbinli debiölçerdir. Hareket halindeki akışkan, türbinin rotorunu döndürerek borunun dışına yerleştirilen bir dedektördeki küçük, güçlü miknatısın alanında sapmalar

oluşturur. Bu sapmaların ürettiği alternatif akımlı gerilim küçük bir bilgisayara aktarılır. Bilgisayar bu bilgiyi çözümler ve debiyi hesaplayarak çıkış verir.

Diyaframalı debiölçerlerde ise, akış yoluna daldırılan ortası delik bir plaka, akışkanın delikten geçerken hızının artmasına ve basıncının düşmesine neden olur. Bir diferansiyel basınç ölçme aygıtı, akışkanın delikten hemen önceki ve sonraki basıncını ölçer ve böylece bulunan diferansiyel basınçtan akış hızı hesaplanır.

Bu aygıtlar, debi ölçümünü hacim türünden yapar. Kütle türünden debi ölçümü ise, hacim debiölçerlerine, akışkanın yoğunluğunu ölçen ve böylece bu iki ölçümden elde edilen verilere dayanarak akışkanın kütleliğini hesaplayan aygıtların eklenmesiyle gerçekleştirilir.

Ote yandan debiyi doğrudan kütle türünden saptayan aygıtlar da vardır. En yaygın olarak kullanılan türbinli debiölçerlerde, akış yatağına iki türbin daldırılır. Bunlardan biri sürekli döndürülerek akışkana belirli bir hız kazandırılır. Aşağı çığıra yerleştirilen ikinci türbin ise, akışkanın hızını başlangıç hızına düşürmeye ayarlanmıştır. Böylece ikinci türbin üzerinde akışın kuvvetiyle orantılı bir moment (açısal momentum) oluşturulur. Türbin, üzerine yerleştirilen bir yayı, akışkanın oluşturduğu momentle orantılı biçimde saptırır. Elde edilen sonuç, kütle cinsinden debidir.

déblé, Batı Afrika'da yaşayan Senufo halkınca toprağın bereketini artırmaya yönelik

Ağaçtan yapılmış bir *déblé*, Rietberg Müzesi, Zurich
H. E. Bidjari, Baidon, Baidon

ayinlerde kullanılan ve "tempo tutma" işlevini gören, ağaçtan yontulmuş kadın heykeli. Poro (Lo) adlı gizli erkek derneğinin kabul törenine katılanlar, bereket dansını yaparken heykelleri kollarından tutar, ağır kaidelerini bir uyum ve tempo bütünlüğü içinde yere vururlardı. Ayrıca toprağı kazma yarışmaları sırasında *déblé*'leri tarlalara yerleştirirlerdi.

Débo Gölü, Mali'nin orta kesiminde, Nijer Irmağı üzerinde göl. 80 km güneyinde Mopti ve 240 km kuzeydoğusunda Timbuktu kentleri yer alır. Bu bölgede Nijer Irmağına çok sayıda göl, dere ve durgun su katılır. Suların yükseldiği dönemlerde Débo Gölü genel taşkınların bir parçası durumuna gelir.

Debora, Eski Ahit'te (Hâkimler 4 ve 5) adı geçen kadın peygamber. Filistin'de ya-

şayan Kenanlılara karşı İsrailoğullarının büyük bir zafer kazanmasına esin kaynağı olmuştur. Debora'ya ait olduğu varsayılan "Debora'nın Şarkısı" (Hâkimler: 5) bir olasılıkla Kitabı Mukaddes'in en eski bölümüdür ve İÖ 12. yüzyıldaki İsrail kültürüne ışık tutması bakımından önemlidir. Haham geleneğinde Debora'nın, o dönemde tapınak kâhînlerini gözetmekten sorumlu olduğuna inanılır.

Kitabı Mukaddes'te Debora'nın kahramanlık öykülerini aktaran iki bölüm vardır. Birincisi Hâkimler 5'ten sonra yazıldığı açıkça belli olan Hâkimler 4'teki düzyazı metindir. Hâkimler 5'teki savaş şiiri ise, şair sanatının İsrail'de o dönemde ulaştığı yüksek düzeyi belgeleyen lirik bir üründür. Bu iki bölüm, bazı önemli ayrıntılarda farklılık gösterir. En önemli farklılık, İsrailoğullarının baş düşmanının kim olduğu konusunda- dır. Hâkimler 4'e göre baş düşman Hatsor (bugün Hula Havzasının 5 km kadar güneybatısındaki Tel-el-Keda) kralı Yabin'dir; onun Haroşet-goyim'de (bir olasılıkla Megiddo'nun 19 km kuzeybatısındaki Tel-el Amr) oturan başbuğu Sisera hütün onemine karşın ikincil konumdadır. Şiirde ise Yabin'den söz edilmez; buna karşılık Sisera. Kenanlıların bağımsız bir kralı olarak tanıtılır. Hâkimler 4'teki Tabor Dağından da Hâkimler 5'te söz edilmez. Debora ile Naftali kabilesinden gelen başbuğu Barak'a katılan İsrail kabileleri, Hâkimler 4'e göre yalnızca Zebulun oğulları ve Naftaliler iken, Hâkimler 5'e göre başka kabileler de onların yanında yer almıştır. Hâkimler 4'te Sisera'nın uykusunda öldürüldüğü, Hâkimler 5'te ise süt içerken arkadan vurulduğu anlatılır.

Hâkimler 5'in daha önce (bir olasılıkla İÖ y. 1125'te) yazıldığı varsayıldığında, olayların gerçek tarihsel akışı kurulabilir. İsrailoğulları Filistin'in tepelik ve ormanlık kesimlerine yerleşmişlerdir; orta kesimlerdeki İsrail yerleşimleri ile kuzeydeki tepelerde kurulu yerleşimler arasında uzanan Yizreel Ovasında (Cehle ve Samiriye arasında) Kenanlılara ya da Mısırlılara ait bir dizi kale vardır. Hem hâkim, hem de peygamber olan Debora'nın yönlendirmesiyle Barak, Efraim, Benyamin, Makir (Manasse), Zebulun ve İssakar kabileleri ile kendi kabilesi Naftali'yi toplar. Aşer, Dan, Gilead (Gad) ve Ruben kavimleri tarafsız kalır. Şiirde Yahuda ve Simeon'dan söz edilmemesi bu bölümün daha önce yazıldığına kanıtlardan biridir. İsrail kabileleri Taanak'ta düşmanı bastırır. İsrailoğullarına göre Sina Dağından Tanrı'nın inişini gösteren bir fırtına Kenanlıları dehşete düşürür. Kenanlıların demirden yapılmış 900 arabası ıslanan toprakta yürümek olur; sağanak yağmurlarla kabağan Kişon Irmağı, Sisera'nın kaçışan askerlerini yutar. Barak'ın önünden yaya kaçan Sisera, Kenanlılarla barış yapmış olduğu varsayılan göçebe Kenilerin kralı Heber'in çadırına sığınır. Heber'in karısı Yael, Sisera'yı koruyacağına söz verirse de, yenik başbuğ süt içerken kafasına bir çadır kazığı saplayarak onu öldürür. Böylece Debora'nın, zaferi bir kadının kazandıracağı yolundaki kehaneti de doğrulanmış olur.

Deborin, Abram Moiseyeviç, asıl adı ABRAM MOISEYEVİÇ IOFFE (d. 16 Haziran 1881, Upyna, Litvanya, Rus Çarlığı - ö. 8 Mart 1963, Moskova), Hegelci diyalektikçi savunan Marksist Sovyet filozofu. Bir küçük burjuva ailesinden gelen Deborin, 1903'te Bolşevik harekete katıldı. Ama 1908'de Bern Üniversitesi'nden mezun olduğunda, Georgi Plehanov'un etkisiyle Menşevik olmuştu. Deborin 1917'de

yeniden Lenin'e katıldı. 1921'de de Sverdlov Üniversitesi'ne atandı. Buradaki çalışmalarıyla Sovyet felsefesinin geliştirilmesine öncülük etti. Deborin'in maddecî kuramları genel kabul gördü. Ama 1929'dan sonra Stalin yönetimi döneminde Deborin'in görüşleri Leninizmin önemini küçümseme ve felsefeyi pratikten uzaklaştırma gerekçeleriyle reddedildi. Deborin Bilimler Akademisi'nde üstlendiği onemsiz bir görev (1931-53) dışında eğitim ve yayıncılık alanlarındaki bütün kıt noktalardan uzaklaştırıldı. Stalin'in ölümünden sonra yayımladığı *Sotsialno-politiçeskiye uçeniya novogo i noveşego vremeni*'nin (1958, Günümüzdeki Toplumsal ve Siyasal Öğretiler) 1. cildi ve *Filosofiya i politika* (1961, Felsefe ve Siyaset) ile toplumsal düşünceye yeniden eğildi. Daha önceki önemli çalışmaları arasında *Lenin i kurtis noveşey fiziki* (1930; Lenin ve Modern Fiziğin Bunalımı) ve *Filosofiya i marksizm* (1930; Felsefe ve Marksizm) sayılabilir.

DeBrazza maymunu (*Cercopithecus neglectus*), Afrika'nın orta ve doğu bölgelerinde, özellikle ırmak ve bataklıklara yakın ormanlarda geniş bir dağılım gösteren iri

DeBrazza maymunu (*Cercopithecus neglectus*)

Robert C. Hermes The Natural Audubon Society Collection Photo Researchers

yapılı genon türü. Gözaltıcı, canlı renklerle bezenmiş olan DeBrazza maymununun postu sarımsı boz üstüne benekli, ön ve arka ayakları ile kuyruğu karadır; ağzının çevresinde beyaz tüylerden bir sakal, her iki uyluğunda da beyaz bir şerit bulunur. Alnında, beyaz uçlu kırmızı tüylerden bir tutam, onun üstünde de kara bir şerit uzanır. Yanaklarındaki tüyler boza çalan siyah ve sarıdır. DeBrazza maymunu öbür genonlardan daha iri yapılı ve bazı genonlardan daha ağır kanlıdır. Ayrıca bak. genon.

Debré, Michel (-Jean-Pierre) (d. 15 Ocak 1912, Paris), Charles de Gaulle'un yakın yardımcılarından olan Fransız siyaset adamı. Beşinci Cumhuriyet anayasasının yazılışında önemli rol oynamış ve cumhuriyetin ilk başbakanı olmuştur.

Hukuk ve siyasal bilimler öğrenimi gördükten ve hukuk doktorasını tamamladıktan sonra, devlet hizmetine girdi. II. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine silah altına alındı. Mayıs 1940'ta Almanlara tutsak düşüyse de, kaçmayı başardı. Rabat'ta Direniş hareketine katıldıktan sonra, yeraltı çalışmalarında görev almak üzere ısgal altındaki Fransa'ya döndü.

İşgalin sona ermesinden sonra Angers bölgesi valisi oldu ve Ağustos 1944'te ilk kez General de Gaulle'le tanıştı. Ertesi yıl de Gaulle'ün geçici hükümetinde kamu yönetimi reformlarının planlanmasıyla görevlendirildi. 1947'de Dışişleri Bakanlığı'nda Almanya ve Avusturya masası başkan-

lığına atandı ve Saar bölgesinin yeni bir statü altında düzenlenmesinde önemli rol oynadı. 1948'de de Gaulle'ün kurduğu Fransız Halkının Birliği'nden (RPF) Senato'ya seçildi. RPF'nin dağılmasından sonra Sosyal Cumhuriyetçiler'e katılarak 1955'te yeniden seçildi. 1958'de de Gaulle'ün kurduğu hükümette adalet bakanlığına getirildi. Beşinci Cumhuriyet anayasasını hazırlama çalışmalarını yönetti. Ocak 1959'da de Gaulle'ün cumhurbaşkanı olmasıyla başbakanlığa atandı. Gerek anayasal koşulların, gerek de Gaulle'e olan yakınlığının etkisiyle bir hükümet başkanı olmaktan çok cumhurbaşkanına bağlı birinci bakan gibi davranma eğilimi gösterdi. Cezayir'in Fransız egemenliğinde kalmasından yana olmasına karşın, de Gaulle'ün Cezayir'e bağımsızlık verme politikasını destekledi. Ama daha önce Cezayir'in Fransa'dan ayrılmaması konusundaki tutumunun yarattığı tepkiler yüzünden, Nisan 1962'de yerini Georges Pompidou'ya bırakmak zorunda kaldı.

Mayıs 1963'te Ulusal Meclis'e seçildi. Ocak 1966'da ekonomi ve maliye bakanı olarak yeniden hükümete girdi ve büyüme-yen dönük bir ekonomi politikası izledi. Mayıs 1968'de dışişleri bakanı oldu. Pompidou'nun Haziran 1969'da cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra kurulan hükümette savunma bakanı olarak yer aldı ve 1973'e değin bu görevde kaldı. 1976'da Jacques Chirac'ın kurduğu de Gaulle'cü Cumhuriyet İçin Birlik (RPR) partisinin önderlerinden biri oldu. 1981'de katı de Gaulle'cü kanadın temsilcisi olarak Chirac'a karşı cumhurbaşkanlığı için mücadele ettiyse de başarılı olamadı.

Debreceen, Macaristan'ın il statüsündeki beş kentinden biri ve 1876'dan bu yana Hajdu-Bihar ilinin (megye) yönetim merkezi. Macaristan'ın doğusundaki en önemli kentlerden biridir. Nyírség bölgesindeki kumlu düzlüğün en güneybatısında ve Hortobágy bozkırının (puszta) doğu ucunda yer alır. Ticaret, din, siyaset ve kültür merkezi olarak uzun bir geçmişe dayanır.

Debreceen'de Büyük Protestan Kilisesi, 19. yy.
Paul Almasy

Ortaçağda cins atların ve çiftlik hayvanlarının satıldığı panayırılarıyla ün kazanan Debreceen zamanla en varlıklı ve nüfuslu Macar kentlerinden biri oldu. 14. yüzyılda kent statüsüne kavuştu. Orta Avrupa'nın doğusunda gerçekleşen dinsel reformdaki öneminden dolayı uzun bir süre "Kalvenci Roma" olarak bilindi. Osmanlı yönetiminde ve daha sonraki yıllarda büyük önem ka-

zandı. Macaristan'ın 1561'den bu yana çalışan en eski matbaasını barındırmanın yanı sıra önemli tarihsel olaylara da sahne olmuştur. 1849'daki, devrimci ayaklanmanın önderi Lajos Kossuth Macaristan'ın Habsburg egemenliğinden kurtuluşunu burada ilan etti. Ayaklanmanın kısa sürede bastırılmasının ardından, müdahaleci Rus birliklerinin işgali altına girdi. II. Dünya Savaşı sırasında, Alman birliklerinin 1944-45'te Sovyet orduları önünde batıya doğru geri çekilmesi üzerine, bir süre geçici Macar hükümetinin merkezi oldu.

Kentin çevresindeki hendekler 19. yüzyılda doldurulmuştur. Eski kentin çevresindeki dönemeçli sokaklar istihkâm hatlarını anımsatır. Bugün Kossuth Meydanı olan eski pazaryerinde görkemli Büyük Protestan Kilisesi (Református Nagytemplom) bulunur. Bir parkı andıran alana Kossuth'un heykeli egemendir. Kentte Frigyes Déri Müzesi, Mihály Csokonai Tiyatrosu ve bazı ilginç eski evlerin yanı sıra çok sayıda kilise ve büyük bir hamam vardır. 1550'de Protestan okulu olarak kurulan Lajos Kossuth Üniversitesi (1912), Debreceen Tıp Üniversitesi (1951) ve Debreceen Tarım Bilimleri Üniversitesi (1868) başlıca eğitim kuruluşlarıdır. Demiryolu istasyonu 1962'de yeniden inşa edilmiştir. Yaygın hava, kara ve demir yolu ulaşımı ticaretin yanı sıra eczacılık, mobilyacılık, bilyeli yatak yapımı gibi sanayi dallarının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Çömlekçilik, çizme yapımı ve el yapımı paltolar (szűrs) gibi yerel el sanatları bugün de varlığını sürdürmektedir. Nüfus (1990) 212.247.

Debrett's Peerage, İngilizce tam adı DEBRETTS' PEERAGE AND BARONETAGE WITH HER MAJESTY'S ROYAL WARRANT HOLDERS (Debrett Soylular ve Baronetler Katalogu ve Majestelerinin Unvan Verdiği Kişilerin Listesi), Britanya soylular katalogu. İlk kez 1802'de Londra'da John Debrett tarafından *Peerage of England, Scotland and Ireland* (İngiltere, İskoçya ve İrlanda Soyluları) adıyla yayımlandı. Kraliyet ailesi, kraliyet danışma kurulu üyeleri, İskoçya Yüksek Mahkemesi üyeleri, baronetler ve İskoçya'da aile ile soy reislerine ilişkin bilgileri içerir. Tümüyle gözden geçirilmiş 1980 baskısında soylular için 1.300 sayfalık, baronetler için de 900 sayfalık resimli bölümler bulunmaktaysa da, yalnız sürmekte olan yan kollar verilmiş, *Burke's Peerage*'da(*) olduğu gibi soyun tümü gösterilmemiştir. Bu son baskıda Kraliyet İhracat ve Teknoloji Ödülleri'ne değer görülenlerle tahtın koruyucusu, başşair ve kraliyet özel bandosunun başyöneticisi unvanlarını taşıyan kraliyet görevlerine de yer verilmiştir. Önsöz niteliğindeki makalelerde kraliyet ailesi üyelerinin evliliği gibi özel önem taşıyan konulara değinilir. Katalogda ayrıca sona ermiş, kullanılmayan, askıya alınmış ya da feragat edilmiş soyluluk ve baronetlikler de liste halinde verilmiştir.

Debreu, Gerard (d. 4 Temmuz 1921, Calais, Fransa), Fransız asıllı ABD'li iktisatçı. İktisat kuramına yaptığı temel katkılardan dolayı 1983 Nobel Ekonomi Ödülü'nü kazanmıştır.

1946'da Paris Üniversitesi'nde iktisat doktoraasını tamamladı. 1950'de merkezi Chicago'da bulunan Cowles Ekonomi Araştırmaları Vakfı'nda çalışmaya başladı. 1955'te vakfın bağlandığı New Haven'daki (Connecticut) Yale Üniversitesi'ne geçti. Klasikleşen tezi *Theory of Values: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium* (Değerler Kuramı: Ekonomik Dengenin Aksiyomatik Bir Analizi) 1959'da yayımlandı. Bu

tezde ilk kez 1776'de Adam Smith'in, kendi çıkarları peşinde koşan insanların farkında olmadan topluma da hizmet etmelerine yol açan "görünmez el" biçiminde tanımladığı arz ve talep dengesi olgusunun dayandığı matematiksel temelleri inceledi.

Ayrıca arz ve talep dengesini etkileyen unsurları incelemeye yarayan istatistik yöntemler geliştirdi. 1962'de California Üniversitesi'nin Berkeley kampusunda ekonomi ve matematik profesörü oldu ve 1975'te ABD yurttaşlığına geçti.

Debs, Eugene V(ictor) (d. 5 Kasım 1855, Terre Haute, Indiana - ö. 20 Ekim 1926, Elmhurst, Illinois, ABD), ABD'li sendikacı. 1900-20 arasında beş kez Sosyalist Parti'den başkan adayı olmuştur.

On dört yaşında evden ayrılarak demiryolu atölyelerinde çalışmaya başladı. Daha

Debs
Library of Congress, Washington, D C

sonra trenlerde ateşçilik yaptı. 1875'te Lokomotif Ateşçileri Birliği'nin bir şubesinin kurulu çalışmaları katıldı; 1880'de bu birliğin genel sekreterliğine ve saymanlığına seçildi. Terre Haute kent yazmanlığı (1879-83) ve Indiana Yasama Meclisi üyeliği (1885) yaptı.

Debs başından beri sendikaların mesleklerle göre değil, işkollarına göre örgütlenmesini savunuyordu. Bu nedenle çeşitli demiryolu örgütlerini birleştirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. 1893'te yeni kurulan Amerika Demiryolu Sendikası'nın başkanı oldu. Büyük Kuzey Demiryolu Şirketi işçilerinin, daha yüksek ücret için Nisan 1894'te başlattıkları grev başarıya ulaşınca sendika ülke çapında ünlendi. Debs, Chicago Pullman Palace Car Company işçilerinin başlattıkları grevin de (bak. Pullman Grevi) düzenleyicileri arasındaydı. Grevin federal hükümet tarafından kırılmasından sonra 6 aya mahkûm olması kamuoyunun ilgisinin yeniden üstünde toplanmasına yol açtı.

Illinois'daki Woodstock'ta hapiste kaldığı günlerde, aralarında Karl Marx'ın yapıtlarının da bulunduğu çok sayıda kitap okudu; geleneksel siyasal ve ekonomik kavramlar, özellikle de kapitalizm konusunda eleştirel bir tavır takındı. Popülist öğretilere yakınlık duyan Debs, 1896'da başkanlık seçimlerinde Demokrat-Popülist aday William Jennings Bryan'ı destekledi. Ertesi yıl sosyalizmi benimsediğini açıkladı ve 1898'de, üç yıl sonra Sosyalist Parti adını benimseyen partinin kurucuları arasında yer aldı. 1900'de bu partiden başkan adayı oldu, ama yalnızca 96 bin oy toplayabildi; 1904 seçimlerinde ise aldığı toplam oy sayısı 400 bine yükseldi. 1905'te Dünya Sanayi İşçileri Birliği'nin (IWW) kuruluş çalışmalarına katıldı, ama izlenen köktenci politikaya karşı çıkarak birlikten ayrıldı.

1908 ve 1912 seçimlerinde yeniden Sosyalist Parti'den başkan adayı olan Debs, 1916'da aday gösterilmeyi reddetti. Daha sonra, hükümetin bazı kişiler hakkında

1917 Casusluk Yasası'na aykırı davrandıkları gerekçesiyle dava açmasını eleştirdiği için hapse mahkûm oldu. Hapisteyken aday gösterildiği 1920 seçimlerinde yaklaşık 915 bin oy topladı. 1921'de başkanın emriyle hapisten çıkartıldı, ama yitirdiği yurttaşlık haklarını bir daha elde edemedi.

Ne bir entelektüel ne de soğukkanlı bir politikacı olan Debs, halkın desteğini dü-rüst ve içten kişiliği sayesinde kazandı. Çok etkili bir konuşmacıydı. Yaşamını genellikle konferanslar vererek ve çeşitli dergilerde yazarlık, editörlük yaparak kazandı. En tanınmış yapıtları *Unionism and Socialism* (1904; Sendikacılık ve Sosyalizm) adlı bro-şürü ile *Walls and Bars* (1927; Duvarlar ve Parmaklıklar) adlı kitabıdır. Yaşamı Ray Ginger'in, *The Bending Cross: A Biography of Eugene Victor Debs* (1949) adlı kitabında anlatılmıştır.

Deburau, Jean-(Baptiste-) Gaspard, DE-BUREAU olarak da yazılır, asıl adı JAN KAŞPAR DVORAK (d. 31 Temmuz 1796, Kolín, Bo-hemya - ö. 17 Haziran 1846, Paris, Fransa), Bohemya asıllı Fransız pantomim sanatçısı. Arlecchino oyunlarındaki (*bak.* Arlecchi-no) Pierrot (*bak.* Pedrolino) tipini geliştir-miştir.

Bir akrobatlar ailesinin çocuğu olan Debu-rau küçük yaşta Avrupa turnelerinde aile-siyle birlikte gösterilere çıkmaya başladı. On beş yaşındayken Paris'te cambazlık, hokkabazlık ve başka sirk gösterilerinin sunulduğu Cambazlar Tiyatrosu'na katıldı. Yaşamının sonuna değin de bu toplulukta çalıştı.

Deburau, *commedia dell'arte*'nin Pedrolino'sundan gelen kaba ve budala Pierrot tipini etkileyici bir karaktere dönüştürdü. Yarattığı, bol beyaz giysiler içindeki genel-likle iyimser, ama aşta umduğunu bulama-yan, çocuksu tavırlı Pierrot, hem izleyiciler, hem de eleştirmenler tarafından çok tutul-du. Deburau'nun ölümünden sonra Pier-rot'yu aynı toplulukta oğlu Charles oynama-yı sürdürdü.

Pierrot karakteri 1920'lerde İngiltere'de yeniden canlandırılmış ve ünlü pantomimci Marcel Marceau'nun çizdiği Bip karakterini büyük ölçüde etkilemiştir. Sacha Guitry *Deburau* (1918) adlı oyununda Deburau'nun özel yaşamı ve onun, Dumas'ın *Kame-lyalı Kadın*'in kahrmanını yaratan esinlendiği Marie Duplessis ile olan ilişkisi üzerinde durmuştur. Deburau'nun yaşamı Marcel Carné'nin *Les enfants du paradis* (1945; Cennet'in Çocukları) adlı filmine de konu olmuştur.

Debussy, (Achille-) Claude (d. 22 Ağus-tos 1862, Saint Germain-en-Laye - ö. 25 Mart 1918, Paris, Fransa), yapıtlarıyla 20. yüzyıl müziğinde yeni ufuklar açmış Fransız besteci. Çağının izlenimci ve simgeci ressam ve yazarlarının ülkülerini birçok bakımdan dile getiren son derece özgün bir armoni sistemi ve müzik yapısı geliştirmiştir. *Clair de lune* (*Suite bergamasque*'in içinde, 1890-1905; *Ay Işığı*), *Prélude à l'après-midi d'un faune* (1894; *Bir Faun'un Öğleden Sonrası-na* *Prelüd*), *Pelléas et Mélisande* operası (1902) ile *La Mer* (1905; *Deniz*) en önemli yapıtları arasındadır.

Gençlik dönemi. Eski bir denizcinin oğlu olan Debussy denizci olmaya istekliydi. Aile çevresinde daha önce herhangi bir müzikçi yoktu. Debussy'nin piyanodaki ye-teneğini dokuz yaşındayken, şair Verlaine'in kayınvalidesi Madame Mauté de Fleuryville keşfetti. Chopin'le çalışmış olan bu kadının özendirmesiyle müziğe yönelen Debussy, 1873'te Paris Konservatuarı'na girdi, piya-no ve kompozisyon çalıştı. 1884'te *L'Enfant*

Prodigue (*Savurgan Oğul*) adlı kantatıyla Roma Ödülü'nü kazandı.

Gençliği büyük çalkantılar içinde geçen Debussy gerek maddi, gerek duygusal yaşamındaki zorluklar altında ezildi. Ailesi ile birlikte Paris'in yoksul bir kenar mahal-lesinde yaşarken 1879-82 arasında beklen-medik bir biçimde Chateaux de Chenonceau'da oda piyanisti olarak iş buldu. Arka-sından da milyoner bir Rus kadını olan Nadejda Filaretovna von Meck'in koruması altına girdi. Çaykovski'nin de koruyucusu olan Bayan von Meck, Debussy'den, kendi-siyle ve çocuklarıyla birlikte düetler çalma-

Debussy, Marcel Baschet'in bir çalışması, 1884: Versailles Müzesi, Paris
Giraudon - Art Resource / EB Inc.

sını istiyordu. Debussy konservatuvarın uzun yaz tatilleri sırasında von Meck'lerin İsviçre, İtalya ve Rusya'daki malikânelerini dolaştı. Paris'te bulunduğu sırada bir mimar-ın genç ve güzel karısı, şarkıcı Blanche Vassier'ye tutuldu. Erken dönem yapıtları-nın birçoğuna bu kadın esin kaynağı oldu. İçinde bulunduğu bu kaşık ortam De-bussy'yi epeyce hırpaladı, ama bu fırtınalı yıllar, onun ilk dönem üslubuna duyarlık da kazandı.

Debussy'nin bu dönemdeki üslubunun en iyi örneklerinden biri *Clair de lune*'dür. Yapıtın adı, Fransız pantomiminde gele-neksel aşık Pierrot'nun sahnelerinde kulla-nılan bir halk şarkısından gelir. Gerçekten de Debussy'nin daha sonraki parçalarında-ki, özellikle *Images* (1912; *Görüntüler*) adlı orkestra yapıtıyla *Viyolonsel ve Piya-no Sonatı*'ndaki (1915; ilk adı *Pierrot fâché avec la lune* [*Pierrot Aya Küstü*]) Pierrot'yu anımsatan pek çok çağrışım, onun sirk çevresine duyduğu ilgiyi ortaya koyar. Bu, başka bestecilerin yapıtlarında da, özellikle İgar Stravinsky'nin *Petruşka* balesiyle (1911) Arnold Schoenberg'in *Pierrot Lu-naire*'inde görülür.

Orta dönemi. Roma Ödülü Debussy'ye Roma'daki Medici Villası'nda üç yıl kalma olanağını sağladı. Bestecilerin burada, ideal olduğu varsayılan koşullarda yaratıcı çalış-malarını sürdürecekleri düşünülmüyordu.

Oysa bu bursu alan çoğu besteci, görkemli bir Rönesans sarayı olan Medici Villası'nda-ki yaşamdan fena halde sıkılıyor, alıştıkları basit çevreye dönmek için can atıyordu. Roma Ödülü, ödülü kazanan bestecinin, hazırladığı besteyi belli aralıklarla seçiciler kuruluna göstermesini öngörüyordu. De-bussy'nin bu koşul uyarınca sunduğu *Printemps* (*Bahar*) adlı senfonik şiir kurulca beğenilmedi, herhangi bir biçimi olmadı-ğı ileri sürüldü. Bütün bunlardan iyice sıkılan Debussy, ikinci yılın sonunda Medici Villa-sı'ndan kaçıp Paris'e, Blanche Vassier'nin yanına döndü. Bir ara Rusya'ya gitti; orada

Rus müziğini, özellikle de Mussorgski'nin yapıtlarını tanıdı. Bu yıllarda, bazısının adı kötüye çıkmış pek çok kadınla ilişki kur-muştu. Bir kez metreslerinden Gabrielle (Gaby) Dupont onu, intihar etmekle tehdit etti. 1899'da evlendiği ilk eşi, kadın terzisi Rosalie'yse ("Lily") gerçekten ken-dini vurdu, ama ölmedi. Duygusal yaşamla-rı bu kadar yoğun ve yüklü olan sanatçılarda görüldüğü gibi Debussy de sık sık intihar etme düşüncesine kapılıyordu.

1882-92 arasında Bayreuth'ta seyrettiği *Tristan, Meistersinger* ve *Parsifal* operala-rından etkilenen Debussy, sanatında geli-şme gösterdi. Ayrıca Gregorius dinsel ezgile-riyle, 1889 Paris Dünya Sergisi'nde dinledi-ği Cava'dan gelmiş bir *gamelan* orkestrası da çok ilgisini çekti. İzlenimci ressam-lardan, Nabi'lerden (*) ve İngiliz *art nouveau* sanatçılarından etkilendi. Ama onun yaratıcı çalışmasını asıl etkileyen Wagner'in ve Rus bestecileri Aleksandr Borodin ile Mo-dest Mussorgski'nin müzikleri oldu. Wagne-r'in *Gesamtkunstwerk* (bütünsel sanat) anlayışı, sanatçıları duygusal tepkilerini in-celtmeye ve saklı düşlerini dışa vurmaya özendiriyordu. Wagner'i izleyen Fransız bestecilerinin yapıtlarının oldukça ince ya-pısı bundan ileri gelir. Debussy *Bir Faun'un Öğleden Sonrasında Prelüd* senfonik şiirini bu anlayışla yazmıştır. İlk döneminin öbür yapıtları, onun İngiliz Ön-Raffaellocu res-samlara olan yakınlığını ortaya koyar. Bun-lardan en dikkate değer olanı, İngiliz şair ve ressam Dante Gabriel Rossetti'nin "The Blessed Damsel" (1850; Kutsanmış Genç Kız) şiirinden esinlenen *La Damselle élue*'südür (1888; *Seçilmiş Genç Kız*). Buna karşılık, ancak 25 yıl süren sanat yaşamı boyunca Debussy sürekli olarak yenilik aramıştır. Tamamladığı tek operası *Pelléas et Mélisande*, yazgıları kendi kendilerini yok etmek olan kabuslu karakterleri betimleme-de, Wagnerci tekniklerin nasıl uyarlanabi-leceğine örnektir. Debussy ve librettounun yazarı Maurice Maeterlinck, Edgar Allan Poe'nun "The Fall of the House of Usher" (Usher Malikânesi'nin Çöküşü) adlı öykü-sünün etkisinden kendilerini kurtaramadık-larını söylerler. *Pelléas*'ın üslubunun yerni zamanla daha cüretkâr, daha renkli bir tarz almıştır. Bir deniz betimlemesi olan *Deniz*, İngiliz ressam J. M. W. Turner ile Fransız ressam Claude Monet'nin düşüncelerinden esinlenmiştir. Debussy, kişisel yaşamında olduğu kadar çalışma yaşamında da yaratıcı bir beynin ulaşabileceği her alanda deneyim kazanmaya çalışmıştır.

Debussy'nin yapıtları ilk kez 1 Mart 1894'te, Brüksel'de Renoir, Gauguin, Sisley ve daha başka izlenimci ressamların yeni tablolarının sergilendiği La Libre Esthé-tique galerisinde verilen konserde seslendi-rildi. *Yaylı Çalgılar Dörtlüsü*'nün (1893), son sonatlarının ve piyano etütlerinin dışın-daki bütün yapıtları resim ve şiir temalarıyla zenginleştirilmişti. Maillarmé'nin *L'après-midi d'un faune*'undan esinlenerek besteledi-ği prelüde sanatların birbirleri içinde erimesi ülküsünü gerçekleştirmeye çok yak-lamıştı.

Geç dönemi. 1905'te Debussy'nin evlilik dışı kızı Claude-Emma doğdu. Debussy 1904'te Lily Texier'den ayrıldı ve bir süre sonra da kızının annesi Emma Bardac ile evlendi. Bu olayın yol açtığı dedikodular-dan ve ortaya çıkan skandal havasından uzaklaşmak için İngiltere'nin güney kıyısın-daki Eastbourne'e gitti. Chou-Chou diye çağırıldıkları kızı için *Çocukların Köşesi* (1908) adlı piyano süitini yazdı. İçinden

geldiği gibi beste yapan Debussy'nin algılayışındaki duygululuk, onun çocuk ruhunu derinden kavramasına olanak veriyordu. Mussorgski'nin *Çocuk Odası* başlıklı şarkı dizisini andıran *Çocukların Köşesi*'nde, piyano için *Douze préludes*'ünde (ilk kitap 1910; ikinci kitap 1913; On İki Prelüd) ve ilk kez 1919'da sahnelenen *La Boite à Joujoux* balesinde (Oyuncak Kutusu) bu özellik çok belirgindir.

Debussy son dönem çalgı yapıtlarında, özellikle de öte dünyayı çağrıştıran *Violoncel Sonatı*'nda bir hayal peşindedir. Bu soylu bas çalgı onun elinde bukalemun gibi değişir; keman, flüt, hatta mandolin niteliğine bürünür. Debussy bu yapıtında, gençliğinde yazdığı *Frères en art* (Sanat Kardeşleri) oyunundaki düşünceleri geliştirmiştir. Oyunda, müzikçiler, ressamlar ve şairler Debussy'nin alışılmışın dışında, hatta anarşik nitelikteki düşüncelerini tartışır. (Debussy, yazdığı ve daha sonra *Proses lyriques* [1893; *Lirik Şiirler*] adlı şarkı dizisi olarak bestelediği şiirleri, anarşist bir dergide yayımlatmıştı.)

Değerlendirme. İnceden inceye işlenmiş doğaçlamalar biçimindeki özgür yapısıyla Debussy'nin müziği, 19. yüzyılın geleneksel müzik diline yöneltilen saldırıların ilkinin oluşturmaktadır. Debussy 19. yüzyılın basmakalıp armoni uygulamasına inanmıyordu. Tonallite duygusunu boğmayı amaçlayan 21 notalık diziyi bu nedenle oluşturmuş, ama bu sistem hiçbir zaman Schoenberg'in oniki ton müziği kadar katı biçimde uygulanmamıştır. Sürekli sorgulama eğilimiyle çalgıların orkestradaki geleneksel kullanımına meydan okumuştur. *Yaylı Çalgılar Dörtlüsü*'nün (1893) *pizzicato scherzo*'su ile *Deniz*'in kabaran fırtına dalgalarını betimleyen simgesel keman bölümleri, yaylı çalgılarda yeni bir anlayışa işaret eder. Tahta nefesli çalgıların donanma fişekleri gibi kullanılması, yersiz olduğunu fark eden Debussy, bunların tıpkı insan sesi gibi büyük çeşitlilik sağladığını gösterir; bakır nefesli çalgılar da özgün biçimde kullanır. Onun müziğinde tahta nefesli, bakır nefesli ve yaylı çalgılar bölümleriyle alışılmış orkestra düzeni, izlenimci ressamların yapıtlarındakine benzer biçimde sarsılmış ya da parçalanmıştır. Çalgıların her biri büyük bir oda müziği topluluğunda yer alıncasına solo yapar hale gelmiştir. Debussy piyanoyu da araştırmacı bir yaklaşımla ele almış, piyano yapıtlarında yeni sonoriteler, ses alanı karşılaştırmaları ve pedalların ustaca kullanılmasıyla elde edilen efektlerden yararlanarak Chopin'den o güne en özgün üslubu yaratmıştır.

Debye, Peter (Joseph William), Hollanda dilinde PETRUS JOSEPHUS WILHELMUS DEBYE (d. 24 Mart 1884, Maastricht, Hollanda - ö. 2 Kasım 1966, Ithaca, New York, ABD), çiftkütuk momentleri, X ışınları ve ışığın gazlardaki saçılımına ilişkin araştırmalarıyla 1936'da Nobel Kimya Ödülünü kazanan fiziksel kimyacı.

1910'da, Münih Üniversitesi'nde fizik alanındaki doktora çalışmasını tamamladıktan sonra, Zürich, Utrecht, Göttingen ve Leipzig üniversitelerinde fizik dersleri verdi. 1935'te, Berlin'deki Kaiser Wilhelm Kuruşamı Fizik Enstitüsü'nün yöneticiliğini üstlendi. 1940'ta, anayurdunun Alman istilasına uğramasından iki ay önce, bir konferans vermek üzere gittiği New York eyaletinin Ithaca kentindeki Cornell Üniversitesi'nde kimya bölümü başkanlığına getirildi ve 1950'de emekli olana değin burada kaldı.

Debye'nin ilk önemli çalışması olan dipol momentine ilişkin araştırmaları, atom-

ların moleküller içindeki yerleşimi ve atomlararası uzaklıklar gibi konuların anlaşılmasına önemli katkılarda bulundu. 1916'da, katı maddelerin kristal yapılarının X ışınlarıyla incelenilebilmesinin, maddeyi toz haline getirmekle olanaklı olabileceğini gösterdi ve böylelikle araştırma öncesi nitelikli kristallerin hazırlanması zorunluluğunu ortadan kaldırdı.

1923'te, Erich Hückel ile birlikte yürüttüğü çalışmalar sonucunda, Svante Arrhenius'un, bir çözelti içindeki artı ve eksi yüklü tuz iyonlarının çözünmesine ilişkin kuramını genişleterek, iyonlaşmanın kısmi değil, tam olduğunu kanıtlaması Debye'nin en önemli başarılarından biri olmuştur.

Debye-Hückel denklemi, yüklü parçacıklar (iyonlar) halinde bulunan elektrolitik çözeltilerin bazı özelliklerini tanımlamak amacıyla geliştirilen matematiksel anlatım. Bu tür çözeltilerde yoğunlukla, çözelti halde bulunan parçacıkların sayısı gerçekten var olandan daha çok ya da daha azmış gibi görünür; Debye-Hückel denklemi ise çeşitli iyonlar arasındaki etkileşimi dikkate alır. Seyreltik elektrolitik çözeltiler ile ideal çözeltilerin özellikleri arasındaki farklılıklara yol açan etmen de bu etkileşimlerdir.

decadentismo, İtalyan sanat hareketi. Adını, 19. yüzyılın son 10 yılında ortaya çıkan Dekadanlardan(*) almakla birlikte onlardan ayrılan özellikleri de vardır. Bir hareketin gerektirdiği bütünlükten uzak olan *decadentismo* yanlısı yazarlar genelde olguculuğa tepki göstermekle birlikte, bilimsel usçuluk ve bir bütün olarak insanın önemi karşısında içgüdü, uşşısı, bilinçaltı ve birey gibi değişik kavramlara ağırlık vermişlerdir.

Harekete bağlı yazarlardan Antonio Fogazzaro, Giovanni Pascoli, Gabriele D'Annunzio ve Italo Svevo üslup ve felsefi yaklaşım bakımından büyük farklılıklar göstermelerine karşın, toplumun ve dünyanın son derece öznel bir görüntüsünü çizme noktasında birleştiler.

20. yüzyılın başında eleştirmen Benedetto Croce'nin eleştirilerine hedef olan *decadentismo*, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Walter Binni'nin çabalarıyla yeniden saygınlık kazandıysa da, 1960'larda Marksist eleştirmen Carlo Salinari'nin eleştirileriyle bir kez daha gözden düştü.

Decaë, Henri (d. 31 Temmuz 1915, Saint-Denis - ö. Mart 1987, Paris, Fransa), Yeni Dalga(*) hareketine büyük katkıda bulunmuş Fransız görüntü yönetmeni.

Çocukluğunda amatörce kısa filmler yapmaya başladı. Sinema dünyasına ses kayıtçısı ve kurgucu olarak girdi. II. Dünya Savaşı'nda Fransız ordusunda kameraman olarak görev yaptı ve belgesel filmler çekti. 1940'ların sonlarından başlayarak konulu Fransız filmlerine belgeli bir hava kattı ve özellikle diz çekimlerindeki gerçekçi, özgür davranışlarıyla, başta Jean-Pierre Melville, Claude Chabrol ve Louis Malle olmak üzere Yeni Dalga yönetmenlerinin aradığı bir görüntü yönetmeni oldu. Melville'nin *Le silence de la mer* (1947; *Denizin Sessizliği*) filminde el kamerası kullanarak yarattığı gerçekçi hava, Malle'nin *Ascenseur pour l'échafaud* (1957; *İdam, Selpası / Ölüm Asansörü*) ve François Truffaut'un *Les quatre cents coups* (1959; *400 Darbe*) filmlerindeki siyah-beyaz çalışmaları ilgi çekti. Malle'nin *Viva Maria!* (1965; *Viva Maria*), Melville'nin *Le samourai* (1967; *Kiralık Katil*) ve *Le cercle rouge* (1970; *Ateş Çemberi*) filmlerindeki görüntüleri ise en önemli renkli çalışmaları arasındadır. Büyük bütçeli filmlerde de ustalıkla gösteren Decaë'nin bu türden çalışmaları içinde 1978 tarihli *The*

Boys from Brazil (Brezilyalı Çocuklar) sayılabilir.

Decamerone, İtalyan şair ve yazar Boccaccio'nun yazdığı 100 öyküden oluşan yapıt. Nükteli bir üslupla ve çoğu açık saçık bir anlatımla yazılmış bu öykülerin bugün bilinen biçimine 1348-53 arasında getirildiği sanılır. Yapıt, insanın değişmez aptallığını yansıtmışının yanı sıra, 14. yüzyılda İtalya'daki yaşama ilişkin çok ilginç ve hoş ayrıntılar da içerir.

Decamerone, yedi kadın ve üç erkeğin 1348'de veba salgınının başladığı Floransa'dan kaçıp bir kır evine sığınmalarıyla başlar. Düzenledikleri eğlencelerin bir parçası olarak, veba salgını sona erene değin topluluğundaki herkesin sırayla bir öykü anlatmasına karar verilir. Öykülerin anlatılması 10 gün sürer: "On Günlük İş" anlamına gelen kitabın adı *Decamerone* buradan kaynaklanır. Her gün, bir şarkıyla (*canzone*) sona erer. Bu şarkılar, Boccaccio'nun en güzel lirik şiirlerindendir. *Decamerone* sonraki yüzyıllarda İtalyan edebiyatında düzyazının temel kaynaklarından biri olmuştur. Türkçeye de *Bokaçyonun Dekameron* (*On Gün*) ismindeki Meşhur Hikâyeleri (1940) ve *Decameron Hikâyeleri* (1954, 1984, 2 cilt) adlarıyla çevrilmiştir. Ayrıca bak. Boccaccio, Giovanni.

Decamps, Alexandre (-Gabriel) (d. 3 Mart 1803, Paris - ö. 22 Ağustos 1860, Barbizon, Fransa), 19. yüzyılda yeni klasikçilikten romantizme yönelen ilk Fransız ressamlarından.

Gençliğinde Ortadoğu'yu dolaştı. Doğaya gözü pek bir bağlılıkla Doğu yaşamını ve manzaralarını yansıtan resimler yaptı. Çarpıcı renk, ışık ve gölge karşıtlıklarına dayanan tekniğinden dolayı, yapıtları gelenekçi eleştirmenlerce anlaşılmasız olarak değerlendirildi. Ama çok geçmeden yetenekleriyle kendini kabul ettirdi. Eugène Delacroix ve Joseph Vernet ile birlikte dönemin Fransız resminin en önde gelen adları arasında sayılmaya başladı. Yaşamının büyük bölümünü Paris'in çevresinde geçirdi. Hayvanlara, özellikle de köpeklerle karşı tutkuya varan bir düşkünlüğü vardı. Alan sporlarının hemen hepsinden çok hoşlanıyordu. Fontainebleau'da avlanırken atından düşerek yaşamını yitirdi.

Decamps'ın işlediği konular alışılmamış ölçüde çeşitlilik gösterir. Ortadoğu'daki gezilerinin sağladığı birikimle, Kitabı Mukaddes'te anlatılan olayları geçtikleri bölgenin doğal havasıyla yansıtan ilk Avrupalı resamlardan biri sayılır. Bu tarz resimlerinin başlıcaları "Yusuf Kardeşlerince Satılırken" ve "Musa Nil'den Çıkarken" adlı tablolar ile Şimşon'un (Samson) yaşamındaki olayları canlı bir anlatımla çizdiği dokuz karakalem çalışmasıdır. Tarihsel resimlerinin en çarpıcısının "Kimberlin Yenilgisi" olduğu söylenebilir. Decamps'ın günlük yaşamı konuları alan bir dizi resmi de vardır; bunlar arasında mizahi bir yaklaşımla daha çok Fransız ve Cezayir ev yaşamından kesitler sunan resimler dikkat çeker. Köpek, at ve maymun gibi hayvanları çizdiği çeşitli tablo ve çizimlerinde de benzer biçimde olağanüstü bir mizah duygusu görülür. Bütün yapıtlarının belki de en ünlüsü "Maymun Ustatlar"dır. Bu tabloda, bilinen ölçülerin hiçbirine sığmadıkları için ilk yapıtlarından bazılarının geri çeviren Fransız Resim Akademisi'nin jürisini inceden inceye alaya alır.

Decapoda (onayaklılar), *Crustacea* (kabuklular) sınıfının, karides, ıstakoz, kerevit, yengeç ve pagur gibi 8 bini aşkın türü kapsayan takımı.

nem y. 280-225 milyon yıl önce) karidesler ve öbür fosil türlerle ortaya çıkmış, ilk yengeç örnekleri Orta ve Üst Jura Döneminde (Jura Dönemi y. 190-136 milyon yıl önce) gelişmiştir. En eski kerevit fosili Üst Jura Dönemi ve Alt Kretase (Tebeşir) Dönemi (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce) çökellerinde görülür.

Decatur, ABD'de, Illinois'un orta kesimlerinde, Macon ilinde (*county*) kent. Sangamon Irmağının üzerindeki Decatur Baraj Gölü yakınındadır. 1829'da il merkezi olarak kurulan kente deniz kahramanı Stephen Decatur'un adı verildi. Indiana'dan göç eden Lincoln ailesi bir yıl (1830-31) kentin yakınlarında yaşadı. Kentin 11 km güneybatısındaki Lincoln Trail Homestead Eyalet Parkı'nın kütükten kulübelerin bulunduğu bölümünde Lincoln'ların yaşadıkları yer canlandırılmıştır. Abraham Lincoln'ın kullandığı, kütükten yapılmış hükümet binası ise Fairview Parkı'ndadır. Bugün kentin merkezinde bulunan Lincoln Meydanı onun ilk siyasal konuşmasını yaptığı yerdir; yakınlarındaki Wigham'da Cumhuriyetçilerin 9 Mayıs 1860'taki eyalet kongresinde Lincoln resmen başkan adayı olarak kabul edildi. Büyük Cumhuriyet Ordusu'nun ilk karakolu da gene burada kuruldu (6 Nisan 1866).

Decatur önemli bir ulaşım ve dağıtım merkezidir. Soya ve mısır işleyen büyük tesislerin yanında traktör, greyder, lastik, su ve gaz boruları üretimini kapsayan çeşitli sanayi kolları vardır. Millikin Üniversitesi (1901) ve Richland Community College buradadır. Nüfus (1990) kent, 83.885; metropoliten alan, 117.206.

Decazes (ve Glücksberg) (Dükü), Élie (d. 28 Eylül 1780, Sainte-Martin-de-Laye - ö. 24 Ekim 1860, Decazeville, Fransa), Fransız siyaset adamı. Bourbon Restorasyonu döneminde ılımlı meşrutî monarşi yanlılarının önderi olmuştur.

Hukuk öğrenimi gören Decazes, yerel mahkemelerde sulh yargıcılığı (1806). Louis Bonaparte'a danışmanlık (1807) ve Paris temyiz mahkemesinde yargıcılık (1811) yaptı. Bourbon Restorasyonu'ndan sonra Paris emniyet müdürlüğüne (Temmuz 1815), ardından da emniyet genel müdürlüğüne atandı. Kral XVIII. Louis'nin yakın danışmanlarındandı. Güneydeki aşırı kralcı Katoliklerin antimonarşistlere karşı başlattıkları Beyaz Terör'e karşı çıkarak ılımlı anayasacı güçlerin önderi oldu. Ağustos 1816'da XVIII. Louis'nin *Chambre Introuvable* (Bulunmaz Meclis) olarak nitelediği ve aşırı kralcıların çoğunlukta olduğu Temsilciler Meclisi'nin dağılmasını sağlayarak yeni seçimleri ılımlıların kazanmasına yol açtı. Aralık 1818'de içişleri bakanlığına getirildi ve Jean Dessolles hükümetinin tartışmasız en güçlü adamı oldu.

Decazes sansürün ve seçim yasalarının liberalleştirilmesinden ve Fransız mali sisteminin gözden geçirilmesinden yanaydı, ama Temsilciler Meclisi'nde denetimi yeniden ele geçiren aşırı kralcılar bu planlara şiddetle karşı çıktılar. 1819'da Henri Grégoire'in temsilci seçildiği halde meclise sokulmaması üzerine yaşanan kriz sırasında Decazes resmen başkanlığı üstlendi. Ama, Berry dükü Charles-Ferdinand de Bourbon'un bir suikasta kurban gitmesi (13 Şubat 1820) aşırı kralcıların hiddetini yeniden uyandırdı ve kral, Decazes'in istifasını kabul etmek zorunda kaldı (19 Şubat 1820). XVIII. Louis bunun üzerine çok sevdiği Decazes'e dük unvanı verdi ve İngiltere'ye büyükelçi olarak gönderdi.

Şubat 1821'de Decazes, Soylular Meclisi'nde (*Chambre des pairs*) yer almak üzere Fransa'ya döndü ve burada X. Charles'in gerici politikalarını açıkça eleştirdi. 1830 Devrimleri sırasında Orléans dükü Louis Philippe'in tahta geçmesini destekledi. Aveyron yöresindeki kömür ve çelik üretiminin düzenlenmesindeki çabaları yüzünden kent merkezi 1829'da onun onuruna Decazeville olarak adlandırıldı.

Deccal, Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişinden önce insanlığı kötülüğe ve imansızlığa yönelteceğine inanılan hükümdar.

Yeni Ahit'te Paulus'un Selaniklilere İkinci Mektup'unda bir "fesat adamı"nın adı geçmekle birlikte, ilk kez Yuhanna'nın mektuplarında (I. Yuhanna, 2:18, 22; II. Yuhanna, 7) bir "Mesih muhalifi"nden (Yunanca *Antikhristos*) söz edilir. Ama ahir zamanda Tanrı düşmanlığını küleştiiren güçlü bir hükümdarı ortaya çıkacağı inancı çok daha eskidir ve Hristiyanlığa Yahudilikten geçmiştir. Yahudiliğin bu inancı da dünyanın sona ereceği dönemde Tanrı ile şeytan arasında bir savaş çıkacağı yönündeki İran ve Babil efsanelerinden etkilenmiştir.

Eski Ahit'te, Makabiler döneminin başlarında (İÖ y. 168) yazılmış olan Daniel Kitabı'nda, Yahudiliğin Deccal anlayışı belirginleşmişti. Buradaki Deccal figürünün dayandığı tarihsel örnek Yahudilere zulmeden Selevkos kralı IV. Antiokhos Epiphanes'ti. Bu örneğin, Deccal kavramı üzerinde kalıcı etkisi oldu. O dönemden sonra Deccal genellikle, dev orduların başına geçip üç hükümdarı (üç boynuz, Daniel; 7:8, 24) yok ederek inanılanı ezcek (7:25) ve Tanrı'nın mabedini yıkaacak çok güçlü bir hükümdar olarak betimlendi. Sonraları ise Tanrı'nın düşmanı olan despot figürü, değişik bunalım dönemleri için kullanılan bir kehanet simgesi durumuna geldi. Bu arada bazı Yahudi ve Hristiyan kıyamet kitabı (apokalips) yazarları İmparator Neron'u (ö. İS 68) Deccal'la özdeşleştirdiler.

Paulus'un Selaniklilere İkinci Mektup'unda ise Deccal'ın Hristiyan anlayışına uygun bir yorumu vardı. Burada Deccal, çeşitli alametler ve sahte mucizelerle iş görerek kutsallık görünüşü kazanmaya çalışan bir baştan çıkarıcıydı. Doğruya iman etmeyen Yahudiler bu "fesat adamı"na kanacaklardı. Deccal'ın bu betimlemesi Hristiyanlar arasında hemen yayıldı. Gerçek Mesih'e inanan Yahudilerin, ceza olarak Deccal'a iman edeceği düşüncesi Yuhanna İncili'nde de dile geliyordu (5:43).

Deccal'ın insanları doğru yoldan sapıncı bir varlık olarak görülmesi doğal olarak yanlış öğretilerin de onunla ilişkilendirilmesine yol açtı (I. Yuhanna, 2:18, 22; 4:3, II. Yuhanna, 7). Vahiy Kitabı'nda ise Deccal sahte mucizeler yaratan sapıncı bir varlık olarak betimleniyordu.

Ortaçağda özellikle bunalım dönemlerinde Deccal kavramı tarihsel ve siyasal bakımdan çok önemli bir unsur oldu. 12. yüzyıl sonlarında Fiorelli Gioacchino, 1260'ta Kutusal Ruh'un üçüncü çağının başlayacağı kehanetini ortaya atınca, yandaşları Hristiyan imparator II. Friedrich'i Deccal'la özdeşleştirdiler. Ardından başkaları da Deccal'ın Papa VIII. Bonifatius ve XXII. Johannes'in kişiliğinde kiliseyi yönettiğini öne sürdüler. Siyasal rakipler, özellikle de papalar ve imparatorlar sık sık birbirlerini Deccal olarak nitelediler.

Deccal'ın kim olduğu ve ne zaman geleceği, özellikle de gelişini bildiren işaretler tarih boyunca büyük ilgi çekti. Doğal afetler, savaşlar, salgın hastalıklar, açlık ve başka felaketler Deccal'ın habercisi olarak

yorumlandı. 14. ve 15. yüzyıllar boyunca vaizler halkın tövbekâr olmasını sağlamak amacıyla, Deccal'ın yakında geleceği tehdidini kullandılar. Reform akımının önderleri ve özellikle Martin Luther, tek tek papaların değil, bütün papalık kurumunun Deccal'ı temsil ettiğini öne sürdü. Kötülüğün kilisenin başında olduğu ve Deccal'ın ruhban sınıfında vücut bulduğu savı, papalığın saygınlığını zedeleyen en önemli silah durumuna geldi.

Reform döneminden sonra Deccal'ın önemi zamanla azaldı. Günümüzdeki bazı Protestan ilahiyatçılara göre, İsa'nın egemenliğine karşı çıkan ve siyasal iktidarı tanırtırmaya yönelik her şey Deccal'la ilişkilendirilebilir. İlahi takdire ve binyıl(*) inancına dayalı ilahiyat kuramlarında dünyanın son döneminde Deccal'ın belirli bir kişiliğe bürünmüş olarak ortaya çıkacağı inancı hâlâ güçlüdür.

İslamda da kıyamet belirtilerinden (eşrat-ı saat) biri sayılan Deccal hadislerde tıknaz, kırmızı yüzlü, kıvrıkcık saçlı, tek gözlü, alnında Arap harfleriyle kâfir yazılı biri olarak betimlenir. Deccal büyük bir baskı ve sıkıntı döneminde ortaya çıkacaktır. Yahudiler, kâfirler, münafıklar onun peşinden gidecekler ve Deccal, Kudüs'ün Tanrısı olduğunu ilan edecek, sahte mucizeler gerçekleştirecek ve insanları çoğu ona kanacaktır. İşte bu anda Hz. İsa yeryüzüne ikinci kez inecektir.

İslam geleneğinde Deccal'ın Doğu'da, Horasan'da ya da İsfahan'da ortaya çıkacağına inanılır. Deccal bir eşeğin üstünde dolaşarak Mekke ve Medine dışında bütün dünyayı ele geçirecek, 40 gün, 40 ay ya da 40 yıl hüküm sürdükten sonra Mehdi ya da Hz. İsa tarafından Filistin'de öldürülecektir. Gemici efsanelerine ve Sindbad masalına göre Deccal, Doğu Hint Adalarında, uzakta dans ve müzik seslerinin geldiği bir adada yaşamaktadır. Prometheus efsanesiyle bağlantılı bir Deccal öyküsü de vardır. Buna göre Deccal, denizde, bir adanın üzerindeki kayaya bağlanmış ve cinler tarafından beslenmektedir.

Decebalus (ö. 106), ilkağda bugünkü Romanya topraklarının bir bölümünü kaplayan Daçya'nın kralı.

85'te tahta çıkar çıkmaz çeşitli Daçya kabilelerini birleştirerek bir ordu kurdu. Roma İmparatorluğu'nun Moesia eyaletine (bugün Bulgaristan ve Doğu Yugoslavya) saldırdı ve eyalet valisini öldürdü. 86/87'de Cornelius Fuscus komutasındaki bir Roma ordusunu yok ettiyse de 88'de Tettius Iulianus'a karşı bozguna uğradı. Ama Roma tahtında hak iddia eden birinin Domitianus'a karşı ayaklanması üzerine batıdaki Germen kabileleri de ayaklandı. Bu nedenle Domitianus 89'da Decebalus'la hemen anlaşmak zorunda kaldı. Bu anlaşmaya göre, Daçyalıların Roma egemenliğini kabul etmesine karşılık, Domitianus da onlara mali ve teknik yardım sağlayacaktı.

Böylece başlayan barış dönemi Decebalus'a iktidarını pekiştirme olanağı verdi. Roma'nın Daçya'yı istila etmek üzere 101'de başlattığı sefere ise İmparator Traianus komuta etti (I. Daçya Savaşı). Başkent Sarmisegetuza (bugün Romanya'da) Romalılarca ele geçirildi ve Decebalus 102'de ülkede Roma işgal karakolları kurulmasını kabullenmek zorunda kaldı. Decebalus 105'te işgal kuvvetlerini yenerek Moesia'yı istila etti (II. Daçya Savaşı). Ama Traianus 106'da Sarmisegetuza'yı ikinci kez ele geçirince yenik kral intihar etti. 107'de Daçya bir Roma eyaleti durumuna geldi.

decemviri (Latince "on adam"), Eski Roma'da, 10 kişiden oluşan resmi kurul. Bu

ad genellikle, İÖ 451-449 arasında olağan yöneticilerin yerine geçen geçici yasama kurulu *decemviri legibus scribundis* için kullanılırdı. Birinci *decemviri* kurulu ılımlı bir yönetim gösterdi ve İÖ 451'de 10 tane yasa levhası hazırladı. Bazı araştırmacılara göre pleblerin de katıldığı ikinci bir kurul ise "Lex XII Tabularum"u(*) (On İki Levha Yasaları) düzenledi ve bu yasalardan ikisi pleblerin aleyhindeydi. İÖ 449'da zalimce bir yönetim başlatan *decemviri* üyeleri görevlerinden çekilmek zorunda kaldılar.

Decemviri litibus iudicandis ise, kişilerin özgür yurttaş mı, köle mi olduklarına karar veren bir hukuk mahkemesiydi.

Deception Adası, Antarktika Yarımadası'nın açıklarında Güney Shetland Adalarından biri. Drake Geçidinde yer alır. Krater çapı 16 km olan batık bir yanardağdır. Antarktika'nın en iyi demirleme yerlerinden birini oluşturur. Port Foster olarak bilinen limanı, 1910'dan bu yana Antarktika'da İngilizlerin hak iddia ettiği bölgelere ana giriş limanı olmuştur. 1906-31 arasında balina ve fok avcılarının bir istasyonu olan ada, II. Dünya Savaşı sırasında da İngiliz askeri üssü olarak kullanıldı. Ada üzerinde hak iddia eden Arjantin, Şili ve İngiltere burada çeşitli istasyonlar kurmuştur. 1967'de ve daha sonra meydana gelen yanardağ patlamaları ve depremler adayı alt üst etmiştir.

Deception Bay, Avustralya'da, Queensland'in güneydoğusunda koy ve sayfiye kasabası. Kasaba Caboolture'un 14 km güneydoğusunda ve Brisbane'in 40 km kuzeyinde yer alır. 1823'te kâşif John Oxley, bugün Caboolture Irmağı olarak bilinen yöredeki akarsuyu, ağzındaki sığıklardan dolayı Deception (Aldatma) olarak adlandırdı. Aynı ad ırmağın döküldüğü koya ve koyun adı da burada kurulan yerleşime verildi. Güvenli yüzme alanlarıyla çevrili olan kasabada balıkçılık, kükrek çekme ve deniz sporları yapılır. Redcliffe kenti, koyun güney sınırını oluşturan Redcliffe Yarımadasında kuruludur. Nüfus (1986) 5.773.

Déchelette, Joseph (d. 8 Ocak 1862, Roanne - ö. 8 Ekim 1914, Aisne, Fransa), Fransız arkeolog. Fransa'nın bütün Tarihöncesi'ni kapsayan *Le Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine* (1908-14; Tarihöncesi, Kelt ve Gal-Roma Arkeolojisi Ders Kitabı) adlı önemli yapıtıyla tanınır. J.-G. Bulliot ile Mont Beuvray'daki Gal kalıntılarını kazmış ve bulunları *L'Oppidum de Bibracte* (1903; Bibracte Kenti) adlı kitapta anlatmıştır. Yüz yirmiyi aşkın kitap ve makale yayımlayan Déchelette asıl ününü *Manuel* ile kazanmıştır. Bu geniş kapsamlı ve iddialı kitabın özellikle kaynakçası çok değerlidir. Déchelette'in I. Dünya Savaşı'nda ölmesiyle yarım kalan yapıtı Albert Grenier tamamlamıştır.

Déçin, Almanca TETSCHEN, Çek Cumhuriyeti'nde, Kuzey Bohemya (Severočeský) ilinde (kraj) kent. Almanya sınırının yakınında, Elbe Irmağı vadisinde yer alır. 50 m yükseklikte bir kayalık üstüne kurulmuş olan 18. yüzyıldan kalma kale, kente egemen bir konumdadır. Derin vadileri ve ilginç kayalar oluşumlarıyla tanınan güzel manzaralı turistik bir bölgenin ekonomik ve kültürel merkezidir. 12. yüzyılda kurulan kente II. Dünya Savaşı'na değin Almanlar çoğunluktaydı. Geçmişte Elbe Gemiciler Sendikası'nın merkezinin bulunduğu ırmağın limanı günümüzde de canlılığını korumaktadır. Başlıca sanayi dalları metal işleme ve kâğıt, dokuma ve kimyasal madde üretimidir. Nüfus (1988 tah.) 56.243.

Decius, Gaius Messius Quintus Traianus (d. y. 201, Budalia, Küçük Pannonia - ö. 251), 249-251 arasında Roma imparatoru. Balkanlar'daki Moesia eyaletinde Got istilasına karşı savaşmış ve Hristiyanlara yönelik ilk sistemli baskıları başlatmıştır.

Aile geçmişi karanlıkta kalmış olmasına karşın, imparator olmadan önce senatörlük ve konsüllük yaptığı bilinmektedir. 245 dolayında imparator Philippus (Arap) tarafından Tuna'daki kuvvetlerin komutanlığına atandı. 249'da bazı kaynaklara göre kendisi istememesine karşın, askerlerce imparator ilan edildi. Philippus'u Verona yakınlarında bir çarpışmada öldürdükten sonra, Tuna Irmağını aşarak Moesia ve Trakya'yı istila eden Gotlarla savaşa girdi. Bu sefer sırasında Temmuz 251'de Dobruca'daki bataklık bir alanda yapılan çarpışmada yenilerek oğluyla birlikte öldürüldü. Roma'da bulunmadığı dönemlerde yönetim işlerini Valerianus'a bırakmış olmasına karşın, yerine Gallus (hd 251-253) geçti.

Decius'tan önce imparatorluk içinde Hristiyanlara yapılan baskılar zaman zaman patlak veren yerel olaylarla sınırlıydı. Ocak 250'de yüksek görevlilerin denetiminde yapılacak bir dinsel kurban törenine katılmayı zorunlu kılan fermana birçok Hristiyanın karşı gelmesi, örgütlü bir baskı dalgasına yol açtı. Roma, Kudüs ve Antiokheia (Antakya) piskoposları idam edildi. Pek çok kişi de tutuklandı.

Baskıcı önlemler, Hristiyanlığı zayıflatmak yerine daha da güçlendirdi. Yönetimin şiddet uygulamalarını tepkiyle karşılayan halk, Hristiyanlık uğruna ölenlerin pasif direnişine sempati göstermeye başladı. 251 başlarında, Decius'un ölümünden birkaç ay önce baskılara son verildi.

Decken, Karl Klaus von der (d. 8 Ağustos 1833, Kotzen, Brandenburg - ö. 2 Ekim 1865, Bardera yakınları, Somali), Doğu Afrika'yı dolaşan Alman kâşif ve Kilimanjaro Dağına tırmanmayı deneyen ilk Avrupalı.

Decken, bir oymabaskıdan ayrıntı
Bavaria-Verlag

İlk gezisine 1860'ta çıkan Decken, Nyasa Gölü bölgesinde araştırmalar yaptı. Ertesi yıl, bir jeologla birlikte Kilimanjaro'yu inceledi. 1862'de de 4.200 m'ye kadar tırmandı; dağın sürekli karla kaplı olan tepesini inceleyerek yüksekliğinin 6.100 m olduğunu tahmin etti ve bölgenin haritasını çıkardı. Bunu izleyen araştırma gezisinde (1863) Madagaskar'a ve daha doğudaki Mascarene Adalarına gitti. 1865'te Somali'nin içlerine kadar girdi. "Welf" adlı küçük bir buharlı gemiyle Cubba Irmağından yukarı doğru çıktı. Bardara'nın yukarılarında ki ivinti yerinde tekne batınca, Decken ve yanındaki üç Avrupalı burada Somaliler tarafından öldürüldü.

décor bois, porselen ve fayanslarda duvarlı ve budaklı ağaç benzeri bir görünüm

elde etmek için kullanılan, göz aldatmasına (*trompe l'œil*) dayalı bezeme tekniği 18. yüzyıl ortalarında Niderviller ve Tournai'deki Fransız fabrikalarında üretilen fincan, tabak ve kavanozlarda uygulandı; yüzyılın sonunda da Thüringen'deki Gera fabrikasının özelliği haline geldi. Olağanüstü bir bezeme yöntemi olmakla birlikte porselen bezemesine pek uygun düşmediğinden kısa ömürlü oldu ve fazla yaygınlaşmadı.

decorum (Latince "uygunluk"), edebiyatta bir karakterin, eylemin, konuşma ya da sahnenin uygun bir biçimde anlatılması. Edebiyatta uygunluk kavramı, ilk kez Aristoteles tarafından ana çizgileriyle belirlenmiştir. Daha sonraki klasik dönemde Romalı şair Horatius, bir sanat yapının bütünlüğünü koruyabilmesi için her bakımdan tutarlı olması ve konu ya da temanın uygun bir söyleyiş, ölçü, biçim ve anlatımla ele alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Horatius'a göre, farslarda geçen kişiler toplumsal konularına uygun biçimde, krallar da incelik ve soylulukla konuşmalıydı.

decretum, Roma hukukunda imparatorun bir hukuki uyumsuzluğu çözmek için verdiği karar. İmparator bu kararı *magister*'in (yasa yöneticisi) ya da uyumsuzluğu taraf kişilerin istemi üzerine verirdi. İmparatorun bu kararların bütün benzer durumlarda uygulanmasını emretme yetkisi bulunduğundan, *decretum*'lar zamanla yasa gücü kazanarak yürürlükteki hukuk üzerinde önemli yenilikler yarattı. İmparator bazen bir hukuki uyumsuzluktan bağımsız olarak da soyut ve genel nitelikte bir *edictum* (bildiri) çıkarabilirdi. Bunun ilginç bir örneği, İmparator Marcus Aurelius'un alacaklıların alacaklarını güç kullanarak borçludan elde etmelerini yasaklamak üzere çıkardığı *Decretum divi Marci* (Tauri Marcus'un Kararı) adlı karardır. İmparatorluğun son dönemlerinde *magister*'in hukuksal ve yönetsel konularda aldıkları kararlara da *decretum* adı verilmeğe başlanmıştır.

Decretum Gratiani (Latince "Gratianus Karar Derlemesi"), CONCORDIA DISCORDANTIUM CANONUM olarak da bilinir, Benedikten keşişi Gratianus'un 1140'larda hazırladığı hukuk derlemesi. Kilise disiplini ve kurallarının kapsadığı bütün alanlara ilişkin 3.800 kadar metinden oluşur. Yayımlandıktan kısa bir süre sonra kilise hukuku öğretmenlerinin üniversitelerdeki derslerde ve yorumlarda yararlandıkları temel kitap durumuna gelmiştir.

Decretum Gratiani bir derleme olmanın ötesinde, değişik kaynaklardan alınmış kurallar arasındaki açık çelişki ve uyumsuzlukları gidermeye çalışan bir deneme niteliği de taşımaktadır. Gratianus gerekli gördüğü yerde Roma hukukuna başvurmuş ve Kilise Babaları ile kilise yazarlarından geniş ölçüde yararlanmıştır.

Yüzyıllar boyunca okullarda kilise hukuku derslerinde temel alınan *Decretum*, birçok tanınmış kilise hukukçusunun açıklama ve yorumlarına konu oldu. *Corpus Iuris Canonici*'de (*) (Kilise Hukuku Mevzuatı) birinci bölüm olarak yer aldı ve 1917'de resmi kilise hukuku yasalarının yazımında önemli bir kaynak oldu.

Decroly, Ovide (d. 23 Temmuz 1871, Ronse - ö. 10 Eylül 1932, Brüksel, Belçika), özürlü ve normal çocukların eğitimi konusunda öncü Belçikalı eğitimci. Aslında hekimdi. Zihinsel özürlü çocuklar için açılan

bir okulda çalışırken eğitimle ilgilenmeye başladı. 1901'de Belçika'daki Uccle'de Zihinsel Özürlü Çocuklar Enstitüsü'nü kurdu. Ev ortamını andıran bu okulda Decroly, normal çocuklara öğrenim verenlerin birçoğundan daha iyi ve tutarlı sonuçlar aldı. Buradaki başarısı öğretim yöntemlerini 1907'de normal çocuklar için açtığı L'École de l'Ermitage adlı okulda da uygulamasına yol açtı.

Dersliği bir işlik olarak gören Decroly eğitim programını çocukların, beslenme, barınma, korunma ve iş kategorilerine ayırdığı dört temel gereksiniminin çözülmesine dayandırdı. Her çocuğun yıllık eğitiminin merkezinde kişisel gereksinimleri yer alıyor, bu çerçevede çocukların ilgilerini geliştirmeleri özendiriliyordu. Decroly yöntemi olarak tanınan bu eğitim programı, Decroly'yle Avrupa'da tanışan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve M. Rauf İnan başta olmak üzere bazı Türk eğitimcilerini de etkiledi. Görüşleri, bu eğitimcilerin aracılığıyla 1930-50 arasında Türk eğitim sistemine yansdı. Türkçede yayımlanmış yapıtları arasında *Tedrisatta Toplulaştırma İşi* (1929), *Yeni Mektep, Yeni Program, Yeni Tedris Usulü* (1931), *Terbiyevi Oyunlarla Zihni ve Hareki Faaliyet Temrinleri* (1931) ve *Talebeleri Tanımak İçin Kılavuz* (1935) sayılabilir.

decurio (Latince "onbaşı"), Eski Roma'da 10 kişilik bir grubun başına verilen ad. Sivil ve askeri olmak üzere iki ayrı anlamda kullanılmıştır. Sivil *decurio*'lar yerel meclis ya da koloni senatosu ile *municipium*(*) üyeleri idi. Yerel yönetimle, maliye ve hukuk işlerinde geniş yetkileri vardı. Sonradan imparatorluğun zayıflaması ve merkezi yönetimin taleplerinin artmasıyla vergi toplama ve bütçe açıklarından sorumlu tutulmaları, durumlarının gittikçe güçleşmesine yol açtı. *Decurio*'luk da *curiales* olarak bilinen sınıfın soyla geçen ve zorunlu bir hizmeti haline geldi.

Orduda, bir süvari bölüğüne komuta eden ya da karargâh birliklerinden sorumlu subaylara *decurio* denirdi.

dede, bazı İslam tarikatlarının büyüklerine verilen unvan. Türkçede yaygın olarak büyükbaba, cet, ata anlamında kullanılan sözcük, eski Türklerde efsane kahramanlarına ve din büyüklerine unvan olarak da verilirdi. Bu gelenek Anadolu'da Mevlevilik, Bektaşilik ve Alevilikte sürmüştür.

Dede unvanı, Mevlevilikte 1001 günlük çilesini bitiren derviş için kullanılırdı. Çile sonunda gerekli olgunluğa ulaşmış sayılan derviş, dede unvanını alarak şeyhliğe hak kazanırdı. Bir yerde şeyhlik boşalınca, dedeler içerisinde en yetkini oraya şeyh atanırdı. Bu uygulama nedeniyle, giderek Mevlevi şeyhlerine dede denmesi yaygınlık kazanmıştır.

Bektaşilerde başlangıçta baba karşılığında kullanılan dede unvanı, sonraları dedebaba biçiminde Hacıbektaş'taki merkez tekkenin şeyhi için kullanılmaya başladı. Dede-babalık, Bektaşiliğin en üst makamını oluşturdu.

Dede unvanının Anadolu Aleviliğinde de önemli yeri vardır. Aleviler de manevi önderlerini dede olarak anırlar. Hz. Muhammed'in soyundan geldiği kabul edilen dedelerin ayrı nüfus bölgeleri ve bu bölgede tartışılmaz manevi güçleri vardır. Her biri bir ocağın temsilcisi olan dedeler, görevlerini kendilerinden sonra oğullarına devrederek, Dedelik gibi ocağa bağlı Aleviler de bu bağlılığı babadan oğula sürdürürler. Bir

Alevinin, babasının bağlı olduğu ocaktan başka bir ocağa, başka bir dedeye bağlanması olanaksızdır.

Türkiye'de tarikat etkinliklerini yasaklayan 677 sayılı ve 30 Kasım 1925 tarihli yasa ile dedelik ve dede unvanının kullanılması yasaklanmıştır.

Dede Efendi bak. İsmail Dede Efendi (HAMMAMİZADE)

Dede Korkut Kitabı, asıl adı KİTABI DEDEM KORKUD ALA LİSAN-I TAİFE-I OĞUZAN. Oğuz boyları arasında oluşmuş destansı öyküler derlemesi. Yapıtı adını veren ve kitapta Dedem Korkut, Dede Sultan, Korkut Ata gibi adlarla anılan Dede Korkut'un yaşadığı dönemle ilgili kesin bilgiler yoktur. Bilinenlerin çoğu söylentilere dayanır. Buna göre Bayat boyundan Kara Hoca'nın oğludur. 100 ya da 295 yıl yaşadığı söylenir. Öykülerden, Oğuzların akıl hocası, bilge bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Her öykünün sonunda kopuzuyla ortaya çıkarak Oğuz beylerine, boylarına dualar okur, şiirler söyler.

Dede Korkut Kitabı'nın bugüne değin bulunabilen iki nüshası Dresden ve Vatikandır. Dresden yazması, kısa bir giriş ile 12 öyküyü içerir, girişin öykülerle bir ilişkisi yoktur. Öyküler sırasıyla şunlardır: 1) Dirse Han Oğlu Boğaç Han, 2) Salur Kazan'ın Evi Yağmalanması, 3) Kam Bure Bey Oğlu Bamsı Beyrek, 4) Kazan Bey Oğlu Uruz'un Tutsak Olması, 5) Duha Koca Oğlu Deli Dumrul, 6) Kanlı Koca Oğlu Kanturalı, 7) Kazılık Koca Oğlu Yegenek, 8) Basat'ın Tepegöz'ü Öldürmesi, 9) Begün Oğlu Emren, 10) Uşun Koca Oğlu Segrek, 11) Salur Kazan'ın Tutsak Olup Oğlu Uruz'un Çıkarması, 12) İç Oğuz'a Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü. Vatikandan yazmasında da giriş ile altı öykü yer almaktadır. Öyküler sırasıyla şunlardır: 1) Hikâyet-i Han Oğlu Boğaç Han, 2) Hikâyet-i Bamsı Beyrek, 3) Hikâyet-i Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı, 4) Hikâyet-i Kazan Begün Oğlu Uruz Han Tutsak Olduğu, 5) Hikâyet-i Kazılık Koca Oğlu Yegenek Bey, 6) Hikâyet-i Taş Oğuz İç Oğuz'a Asi Olup Beyrek Vefatı.

Yazmaların üstünde, ne zaman, kimin tarafından yazıya geçirildiklerine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Uzmanlar Dede Korkut öykülerinin 15. yüzyılda yazıya geçirildiği konusunda görüş birliğine varmışlardır.

Öykülerin içeriği. Dede Korkut öyküleri, Bayındır Han soyundan geldiklerine inanan Akkoyunluların egemen olduğu Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki olayları, Akkoyunluların dedeleri Oğuzların yaşamını anlatır. Öykülerin tarihsel olaylarla ilgisi üzerinde duran araştırmacılar, bu destansı öykülerde iki tarihsel katmanın bulunduğunu belirtirler. Birinci katmanda Oğuzların eski yurtları Sirderya (Seyhun) bölgesindeki komşularıyla (Peçenekler ve Kıpçaklar) ilişkileri ve savaşları yer alır. İkinci katmanda, Oğuzlar Doğu Anadolu'ya göç ettikten sonra olaylar bu yöredeki komşularına (örn. Gürcüler) uyarlanmıştır.

Her ne kadar öykülerde Oğuz beylerinin serüvenleri ayrı ayrı anlatılır, her öykü başlıbaşına bir bütün oluştursa da, çoğunda aynı kişilerin yer alması nedeniyle birbirleriyle ilişkili olduğu söylenebilir. Başka bir özellik de, öykülerin hanın da bulunduğu bir toplantıda anlatılmasıdır (öyküler "hanım hey" diye başlamaktadır).

Dede Korkut öykülerinde kahramanların bazıları olağanüstü güce sahiptir. Örneğin Kanturalı ve Selcen Hatun, sayıları 600'e varan düşmanı bozguna birlikte uğratarlar; Karaçuk Çoban, sapanıyla her defasında 12

batman ağırlığında taşlar atar; Uşun Koca Oğlu Segrek, ilk defasında 60 demir-donlu kâfiri, ikinci defasında 100 kâfiri kırıp geçirir; Dirse Han Oğlu Boğaç, 15 yaşındayken azgın bir boğayı yenip başını keser; Direk Tekür, 60 batman ağırlığında bir gürz sallır. Bazı kahramanların vücut yapıları normal boyutların üstündedir. Örneğin Kazılık Koca Oğlu Yegenek öyküsünde Karadeniz kıyısında Düzmürd Kalesi'nin beyi kâfir Direk Tekür'ün boyu 60 arşındır. Bazı öykülerde gerçeküstü olaylar geçer, doğaüstü yaratıklar anlatılır. Örneğin Duha Koca oğlu Deli Dumrul, Azrail'i kılıcıyla öldürmeye kalkışır; bir çobanın bir periyle çiftleşmesinden doğan Tepegöz, Oğuz'un başına bela olan bir devdir, yalnızca gözü ettendir, anasının parmağına geçirdiği bir yüzük sayesinde vücuduna ok, kılıç işlemez.

Bazı kahramanlar tanrısal güçle kerametler gösterirler. Örneğin Bamsı Beyrek öyküsünde kız kardeşi Banı Çiçek'i istemeye geleni öldüren Deli Karçar, Dede Korkut'a da kılıç çeker, ama Dede Korkut "çalarsan elin korusun" diye beddua edince Karçar'ın eli havada asılı kalır.

Gelenekler, görenekler. Dede Korkut öykülerinde, gerek eski Türk yaşamından, gerek İslam din ve kültüründen gelen motiflere rastlanmaktadır. Eski Türk dini Şamanlıktan kalma motifler arasında su, dağ ve ağaç kültleri, uğurlu ya da uğursuz olduğuna inanılan 3, 7, 9, 40 gibi sayılar belirtilebilir. Örneğin Dirse Han'ın hatunu, oğlunun yarası için Hızır'ın verdiği öğüde dayanarak 7 dağ çiçeği toplar ve onu sütüyle karıştırarak merhem yapar. İslami motifler arasında da Kuran'dan alınan dualar, Allah'ın adları (örn. Aziz, Cebbar, Kadir, Kahhar, Gani), kelime-i şahadet getirmek, namaz kılmak, ezan okumak, hac, sadaka, bazı kıssalar (örn. Adem ile Şeytan, İbrahim, Nemrut, Firavun), İslam uluları (Hz. Muhammed, üç halife: Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Hz. Ali) özellikle anılabilir.

Dede Korkut öykülerinde, eski Türklerin devlet anlayışı (hanlık düzeni, 4'lü ve 24'lü örgütlenme), insan tipi (dışa dönük, inançlı, cesur, ahlak sahibi, yiğit), töresel olguları (yağma geleneği, ad verme geleneği, avlar, güreşler), yarı göçebe yaşama biçimi, sevgi, saygı ve bağlılığı dayanan aile kurumu öykülerin dokusuna sindirilmiş olarak görülür. Öykülerde ayrıca eski Türklerin kullandıkları halk çalgıları (kopuz, yelteme), gündelik giyecekler (börk, çüppe, kaftan, yağmak), yiyecek ve içecekler (at, deve ve koyun eti, yahni, kaymak, süt, ayran, kımız, şarap) konusunda da ilginç bilgiler vardır.

Biçim, dil ve anlatım özellikleri. Dede Korkut öyküleri, bazı destan özellikleri taşısa da, tam bir destan olarak kabul edilmemektedir. Uzmanlar bu öykülerin destansı öykü türüne girdiği görüşündedir. Derlemedeki öykülerin, halk arasında çok eski zamandan beri yaşamakta olduğu, okuyazar biri tarafından halk ağzından derlendiği ya da öykücü bir ozan tarafından kaleme alındığı kabul edilmektedir. Öyküler nesir-nazım karışık olarak yazıya geçirilmiştir. Anlatıcının ağzından söylenen bölümler düzyazıdır, "soy soyladı" ya da "soylamış" sözleriyle başlayan manzum parçalar, dramatik gerilimi oluşturan duygusal konuşmaları içerir. Bu manzum parçalarda çoğunlukla on ikili (4-4-4) ya da sekizli (4-4-3-5), daha az olarak da yedili (4-3) ve on birli (4-4-3) hece kalıpları kullanılmıştır. Anlatımın etkisini artırmak için de kimi parçalar değişik hece kalıplarıyla yazılmıştır. Dede Korkut öykülerinin dili, Azeri Türkçesinin bazı özelliklerini taşır. Bununla birlikte 13-15. yüzyıl Anadolu Türkçesiyle

yazılmış kitapların diliyle de büyük benzerlikler gösterir. Öyküler halk ağzından derlendiği için, doğal olarak konuşma diline dayanmaktadır. Bu nedenle içlerinde pek çok deyim ve atasözü geçmektedir. Anlatım ve biçim yönünden de eski öykü anlatma geleneğinin izlerini taşımakta, kimi uzmanlar bunların destandan romana geçen halk öykülerinin ilk basamağını oluşturduğunu ileri sürmektedir. Dede Korkut öykülerinde yalın bir anlatım göze çarpar; konuşma dilinin dinamizmi ve estetiği içinde kısa ve yalın tümceler çoğunluktadır. Öykülerde yer yer seci kullanılması, öykülerin epik niteliğinden kaynaklanmaktadır. Öyküler, masallarda ve meddah öykülerinde görüldüğü gibi kalıplaşmış sözlerle başlar ve gene kalıplaşmış dualarla biter. Kurgusunda dramatik öge her zaman göz önüne alınmış, doğa betimlemelerine özel bir yer verilmiştir.

Araştırmacılar Dede Korkut öyküleriyle Yunan mitolojisindeki bazı kişi ve olaylar arasında (örn. Bamsı Beyrek ile Odysseus, Tepegöz'le Kyklops, Polyphemos, Deli Dumrul'un hatunu ile Alkestis) ilginç benzerlikler bulmaktadır.

Yarı göçebe Türk toplumunun siyasal ve toplumsal yapısını, birey-toplum ilişkilerini, bireylerin niteliklerini destansı öykü üslubuyla anlatan Dede Korkut öyküleri, yalnız dil ve edebiyat bakımından değil, tarih açısından da önemli bir yapıttır.

Dede Korkut öyküleri üzerinde pek çok bilim adamı inceleme yapmış, öykülerin bilimsel yayınına hazırlamış, onları yabancı dillere çevirmiştir. Önemli Dede Korkut öyküleri yayınları şunlardır: Rifat (Bilge), *Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Taife-i Oguzan* (1916), Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut* (1938), Hamit Araslı, *Kitab-ı Dede Korkut* (1939, 1962), V. V. Bartold, *Dede Korkut* (1950, yay.haz. Hamit Araslı ve M. G. Tahmasib), Ettore Rossi, *Il "Kitab-ı Dede Qorqu"* (1952), Joachim Hein, *Das Buch des Dede Korkut* (1958), Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (1958-1963, 2 cilt), V. V. Bartold-M. Jirmunski-A. H. Kononov, *Kniga Moego Deda Korkuta* (1962), Faruk Sümer-Ahmet E. Uysal-Warren S. Walker, *The Book of Dede Korkut* (1972), Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı* (1973).

Dede Korkut öykülerini Eflatun Cem Güney, Orhan Şaik Gökyay, Muharrem Ergin, Adnan Binyazar bugünkü dile çevirmiş, Ziya Gökalp, Behçet Kemal Çağlar bazı öyküleri nazım halinde yazmış, Suat Taşer de bazılarını oyunlaştırmıştır (*Aşk ve Barış* [1961], *Deli Dumrul, Ölüm ve Aşk* [1962]). Cengiz Tanç'ın *Deli Dumrul* adlı bir operası vardır (1974). Azerbaycan'da da konusunu Dede Korkut öykülerinden alan bir film yapılmıştır (1976).

Dedeagaç bak. Aleksandrupolis

Dedegöl Dağı, DEDEGÖL DAĞLARI olarak da bilinir, Akdeniz Bölgesi'nin Gölle Yöresi'nde dağ. Beyşehir Gölünün batı kıyısına koşut olarak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanır. Yenişarbademli kasabasının güneybatısında 2.992 m'ye erişen doruğuyla Gölle Yöresi'nin en yüksek dağıdır. Yapısında Paleozoyik (Birinci) Zaman (y. 570-225 milyon yıl önce), Mezozoyik (İkinci) Zaman (y. 225-65 milyon yıl önce) ve Tersiyer (Üçüncü) Döneme (y. 65-2,5 milyon yıl önce) ait çeşitli kayalar vardır. Şist, gre, kuvarsit ve bitümlü kalkerlerden oluşan bir temel üstüne Kretase (Tebişir) Dönemi (y. 136-65 milyon yıl önce) kalkerleri oturmaktadır. Doğu eteklerine doğru, kalınlığı 50 m'yi geçen konglomeralar ve gene kalkerler yer alır. Yüksek kesimlerin-

de Kuvaterner (Dördüncü) Dönem (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) buzullarının izlerine rastlanır. Bu izlerin başında buzul aşınımının en tipik şekillerinden olan ve buzulyalığı (sirk) adı verilen çukurlar gelmektedir. 2.300 m yükseklikten sonra rastlanan ve hepsi de kuzeydoğuya bakan bu çukurlar Poyraz, Çobankaya, Karagöl, Karagöaltı, Karaçukuru ve Gevenliçukur buzulyalıkları diye bilinir. İçlerinde yalnızca Karagöl denen buzulyalığının tabanında bir göl vardır. Gölün çevresinde eski buzulların bıraktığı buzultaşlar (moren) açık seçik bir biçimde görülmektedir.

Dedegöl Dağının yüksek kesimlerinde çam ormanlarına rastlanırsa da, buzulyalıklarının bulunduğu yerler bitki örtüsü bakımından bütünüyle çıplaktır. Dağın doğu yamaçlarındaki kaynaklar, Beyşehir Gölüne su taşıyan küçük akarsuları besler. Batı ve güney yamaçlarından çıkan sular ise Köprü Çayı aracılığıyla Akdeniz'e ulaşır.

Dedekind, (Julius Wilhelm) Richard (d. 6 Ekim 1831, Braunschweig - ö. 12 Şubat 1916, Braunschweig, Almanya), irrasyonel (oransız) sayılara, aritmetik kavramlara dayalı yeni bir tanım geliştiren Alman

Dedekind
Library of the Swiss Federal Institute of Technology Zurich

matematikçi. Gerçek sayıları oluşturan ögeler ile sonsuz kavramı üzerine yaptığı ve kendi döneminde pek kabul görmeyen çalışmalarının modern matematik üzerindeki etkileri günümüzde de sürmektedir.

Bir avukatın oğlu olan Dedekind, 1843-47 arasında Braunschweig'daki Martino Catherineum Lisesi'nde öğrenim gördü. Önceleri kimya ve fiziğe daha çok ilgi duyuyordu ama 1848-50 arasında devam ettiği Caroline College'da, çalışmalarını integral ve diferansiyel hesap, cebir ve analitik geometri alanlarında yoğunlaştırdı ve bu konularda edindiği bilgilerin yardımıyla Göttingen Üniversitesi'nde Carl Friedrich Gauss'un yüksek matematik derslerini izleme olanağını buldu.

İki yıl süreyle kendi başına cebir, geometri ve eliptik fonksiyonlar üzerine çalıştıktan sonra, 1854-58 arasında Göttingen Üniversitesi'nde ücretsiz okutman olarak görev yaptı. Galois denklem kuramını ilk olarak buradaki derslerinde ortaya attı, bu arada Alman matematikçi Peter Gustav Lejeune Dirichlet'in derslerini izledi. Bu dönemde Dedekind, irrasyonel sayıların, aritmetiksel özellikler açısından yeniden tanımlanması gerektiği sonucuna vardı. 19. yüzyılda Eudoksos irrasyonel sayıları, geometrik bir yaklaşımla yaklaşık rasyonel sayılar (örn. $\sqrt{2} = 1,414213...$ gibi tekrarsız ondalık basamaklar serisi) biçiminde tanımlamıştı.

1859'da Zürich Politeknik Okulu'nda ders vermeye başlayan Dedekind, 1862'de Braunschweig'daki Teknik Üniversite'ye geçti

ve yaşamının sonuna değin burada, toplumdan oldukça uzak bir biçimde çalıştı.

Teknik Üniversite'de verdiği dersler sırasında Dedekind, hem rasyonel, hem de irrasyonel sayılardan, bir doğru üzerindeki noktalarla bire bir ilişkisi içinde olmaları koşuluyla gerçek sayılardan oluşan kesiksiz bir süre kurulabileceği düşüncesini ortaya attı. Bu durumda irrasyonel sayı, özel olarak kurulmuş iki rasyonel sayı kümesini birbirinden ayıran sınır değeri oluyordu.

Dedekind, süreyin niteliğinin, doğru parçası (ya da süre) üzerindeki noktaların niceliğinden çok, doğrunun nasıl bölünebildiğiyle ilgili olduğunu belirledi. Kendi adıyla tanınan kesim yönteminde, bir serideki gerçek sayılar iki bölüme ayrılıyor ve bir bölümdeki her gerçek sayı, öteki bölümdeki gerçek sayıların hepsinden daha küçük oluyordu. Verili bir değere karşılık gelen böylesi bir kesim, her iki bölümde de daha küçük ya da daha büyük herhangi bir sayı bulunmuyorsa, bir irrasyonel sayıyı tanımlar; buna karşılık bir rasyonel sayı, bölümlerinden birinde daha küçük ya da daha büyük bir sayının bulunduğu bir kesimle tanımlanır. Bu nedenle Dedekind, süreyi, bir bölümdeki bütün elemanların öteki bölümdeki elemanların hepsinden daha büyük olduğu iki bölüme ayıran biricik sayının $\sqrt{2}$ olduğunu gösterdi. Başka bir deyişle, kesim ya da bölünme sonucunda oluşan iki bölümden birisindeki sayıların hepsinin karesi 2'den büyük, öteki bölümdeki sayıların hepsinin karesi 2'den küçüktür.

Dedekind, irrasyonel sayılar üzerindeki aritmetiksel çalışmalarını, *Stetigkeit und Irrationale Zahlen* (1872; Sürey ve İrrasyonel Sayılar) adlı yapıtında geliştirdi. İki yıl sonra da, Alman matematikçi Georg Cantor(*) ile birlikte, bir kümenin bir esas altkümesiyle bire bir örtüşen bir uygulusunun bulunması durumunda o kümenin sonsuz olduğu; yoksa kümenin sonlu olduğu yolundaki savı ortaya attı. Sonsuzküçük ve sonsuzbüyük kavramları üzerindeki çalışmalarıyla da modern matematiğin gelişmesine önemli katkılarda bulundu.

1874'te İsviçre'deki Interlaken'de tatilini geçirirken Cantor'la tanıştı. O sıralarda Cantor'un henüz yayımlanmış olan ve daha sonraları modern matematik alanında önemli bir yer tutacak olan kümelerle ilişkin önemli çalışmaları Dedekind'in ilgisini çekmişti. Her iki matematikçi de son derece özgün kavramlar geliştirmişler, ama bu görüşlerine, çağdaşları, fazla bir ilgi göstermemişti. Bu ortak özellikleri, Dedekind ile Cantor arasında sağlam bir arkadaşlık ilişkisinin gelişmesine katkıda bulundu.

Tam sayıların özellikleri ve ilişkileri üzerindeki araştırmalarını sürdüren Dedekind 1879'da *Über die Theorie der ganzen algebraischen Zahlen*, (Cebirsel Tamsayılar Kuramı Üzerine) adlı yapıtını yayımladı. Bu kitabında "İdeal" olarak nitelendirdiği bir sayılar topluluğunu ele alıyordu. Kendisinden daha geniş bir topluluktan ayrılabilen bu topluluğu oluşturan cebirsel tamsayılar, adı tamsayılar diler sabit katsayı olmak üzere, polinom denklemleri sağlıyordu. İdeal, verilen bir cebirsel tamsayının çarpma ile olan cebirsel tamsayıların oluşturduğu topluluktur. Örneğin, (2) biçimindeki bir gösterim, $..., -8, -6, -4, -2, 0, 2, 4, 6, 8, ...$ ideal topluluğunu tanımlıyordu. İki idealin toplamı, elemanları bu ideallerdeki bütün elemanların birbiriyle toplamından oluşan yeni bir idealdi. İki idealin birbiriyle çarpımı da, benzer biçimde açıklanıyordu. Dedekind ideal kuramının yardımıyla, tam çarpanları-

na ayırma işleminin (bir sayıyı, yalnızca tek bir asal sayı takımının çarpımı olarak ya da 1 ve kendisinin çarpımı olarak ifade etmek), birçok cebirsel yapıya uygulanmasını olanaklı kıldı.

Dedekind kesimi, matematikte 1872'de Alman matematikçi Richard Dedekind tarafından geliştirilen kavram. Bu kavram süreklilik düşüncesinin aritmetiksel formülasyonu ile, rasyonel ve irrasyonel sayılar arasındaki kesin ayrımı birleştirir. Gerçek sayıların(*) x ve y gibi herhangi iki sayının $x < y$, $x = y$ ya da $x > y$ koşullarından yalnızca birini sağlayacak biçimde sıralı bir süreyi oluşturdukları düşüncesinden yola çıkan Dedekind, süreyi, birinin her terimi ötekini her teriminden küçük olan iki altküme-ye ayıran bir kesim tasarladı. Başka bir deyişle süreyi, x , X 'in ve y , Y 'nin herhangi bir ögesiyle $x < y$ olacak biçimde X ve Y altkümelerine ayırabileceğini varsaydı. Eğer kesim, X bir en büyük rasyonel ögeye ya da Y bir en küçük rasyonel ögeye sahip olacak biçimde yapılırsa, bu durumda bir rasyonel sayıya karşılık gelir. Ama, X 'in bir en büyük rasyonel ögesi ve Y 'nin de bir en küçük rasyonel ögesi bulunursa, bu kez kesim bir irrasyonel sayıya karşılık gelir.

Örneğin eğer X , $22/7$ 'ye eşit ya da bundan daha küçük tüm gerçek x sayılarının kümesi ve Y , $22/7$ 'den daha büyük tüm gerçek y sayılarının kümesi ise, bu durumda X 'in en büyük elemanı $22/7$ rasyonel sayısıdır. Ama X , $x^2 \leq 2$ koşulunu sağlayan tüm gerçek sayıların kümesi ve Y , $y^2 \geq 2$ koşulunu sağlayan tüm gerçek sayılar kümesi ise, X 'in en büyük rasyonel ögesi ve Y 'nin de en küçük rasyonel ögesi bulunamaz ve bu kesim bir irrasyonel sayı olan $\sqrt{2}$ 'yi tanımlar

Dedemoğlu (ü. 17. yy), Alevi-Bektaşî şiirinin ünlü temsilcilerinden. Yaşamına ilişkin bilgiler büyük ölçüde şiirlerine dayanır. Çorum'un Sungurlu ya da Alaca yöresinde yaşadığı sanılır. Şiirlerinden çıkarılan bilgilere göre, Alioğlu adlı bir Alevi-Bektaşî şiirini tanımsı, Teslim Abdal(*) ve Züldan Muhammed ile arkadaşlık kurmuştur. Yayımlanmış şiirleri arasında halk şiirinde ender rastlanan bir tür olan ve birbiri ardınca sıralanmış mahlaslı mânilerden oluşan "Yüzname" adlı bir manzume yer alır. Şiirlerinin bir bölümü Ziya Gürel'in *Hak Aşıklarından Aşık ve Dedemoğlu* (1980) adlı kitabında toplanmıştır.

17. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı sanılan Dedemoğlu mahlaslı bir de Türkmen aşığı vardır. Güney ve Orta Anadolu'da dolaşan göçebe aşiretlerde yetişen aşıkların oluşturduğu şiir geleneği çerçevesinde değişir söyleyen Dedemoğlu'nun Türkmen beylerinden Firuz Bey'in adamlarından olduğu sanılmaktadır. Şiirlerinde aşiretler arası mücadele, zorunlu göç ve iskân olaylarını dile getirir.

Dedza, Malavi'de, Orta bölgeye bağlı yönetim birimi ve merkezi kasaba. Dedza kasabası Dedza Dağının (2.198 m) eteklerinde kuruludur. Dağ kaynaklarından yıl boyunca gelen suyu ve serin iklimiyle yerleşime uygun bir bölgede, Mozambik sınırı yakınlarındaki Ntcheu ile Lilongwe arasındaki geleneksel yol üzerinde yer alır. Pirinç ve patates yetiştirilen verimli bir tarımsal bölgenin ticaret merkezidir. Dedza Dağı yumuşak kerestelik ağaçlarla kaplıdır. Kasabada bıkıhaneler, yakınlarında da bir ormancılık okulu vardır.

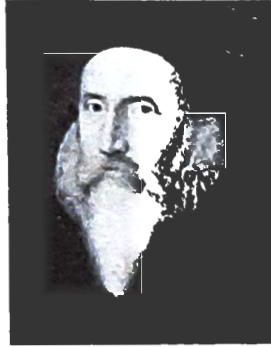
Dedza yönetim biriminin yuzölçümü 3.624 km²'dir. Önceleri nüfus yoğunluğu düşük

olmasına karşın, 1920'lerde ve 1930'larda Mozambik'teki vergilerden kaçan çok sayıda mültecinin yerleşmesiyle kalabalıklaşmıştır. Kasaba belirli bir ölçüde turist çekmektedir. Nüfus (1977) kasaba, 5.578; (1987 geç.) bölge, 410.847.

Dee, John (d. 13 Temmuz 1527, Londra - ö. Aralık 1608, Mortlake, Surrey, İngiltere), İngiltere'de matematiğe ilginin yeniden canlanmasına katkıda bulunan İngiliz simyacı, astrolog ve matematikçi.

1547-50 arasında Avrupa'da dersler veren ve çalışmalar yapan Dee, 1551'de İngiltere'ye döndü ve kendisine hükümet tarafından ödenek bağlandı. Daha sonra Kraliçe Mary Tudor'un astronomluğuna atandıysa da, kısa bir süre sonra sihirbaz olduğu gerekçeyle hapsedildi, ama 1555'te serbest bırakıldı. I. Elizabeth'in yanında ve koruyuculuğu altında astroloji ve horoskopi (yıldızların yerlerinin saptanması) üzerine çalıştı ve bu arada Yenedünya'yı araştıran kılavuzlara ve denizcilere yol gösterdi. Elizabeth'in taç giyme töreni için özel bir gün saptadı, ayrıca kraliçeye, kendi yazılarının gizemli anlamları üzerine dersler verdi.

1570'te Eukleides'in çalışmalarının ilk İngilizce çevirisi yapıldı. Bu çevirinin, Londra

Dee, kimliği bilinmeyen bir İngiliz sanatçının portre çalışmasından ayrıntı, 1594
Ashmolean Museum, Oxford

belediye başkanı Sir Henry Billingsley tarafından gerçekleştirildiği ileri sürülmekle birlikte, metin, olasılıkla bir bölümüyle ya da tümüyle Dee tarafından yazılmıştır. Ayrıca, matematiğe ilginin canlanmasını sağlayan önsözü de o yazmıştır. 1583-89 arasında Polonya ve Bohemya'da bulunan Dee, çeşitli prenseslerin koruyuculuğunda sihirbazlık gösterileri yaptı. 1595'te Manchester College'in yöneticisi oldu.

Deer, The Book of (İngilizcede "Deer Kitabı"), Aziz Columba'nın Deer Abbey'de (bugün Grampian ilinde Deer ilçesi) yazdığı bir manastırda 9. yüzyılda yazıldığı sanılan tezhipli Latince yazmalar. Yapıta 12. yüzyılda Latince ve İskoçya Gaelcesinde ekler yapılmıştır. Yapıt, Yuhanna İncili'nin tümünü ve öteki üç İncil'in bazı bölümlerini, Havariler Amentüsü'nün eski bir uyarlamasını ve İskoç kralı I. David'in keşişlere verdiği beratı içine alır. Baş harfleri ve kenar süsleri ile İncil yazarlarının resimlerinden oluşan tezhipleri, ilk İrlanda İncil'lerindeki tezhipleri andırır. Yapıttaki İncil metinleri İrlanda'da kullanılan metinlerle özdeşdir. 1860'ta Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde ortaya çıkarılan el yazmalarının, bozulmuş bir metnin ozensiz kopyası olduğu söylenebilir.

Yapıta 12. yüzyılda yapılan ekler, İskoç tarihinin çok az bilinen bir dilimi olan Kelt döneminin sonlarına ışık tutar. Bu dönemdeki klan örgütlenmesi, toprak bölünümü, manastırın toprak kullanımı ve kuruluşu konusunda ayrıntılı bilgiler vardır.

Deere, John (d. 7 Şubat 1804, Rutland, Vermont - ö. 17 Mayıs 1886, Illinois, ABD), tarım aletleri yapımına öncülük eden ABD'li sanayici.

On yedi yaşında, bir demircinin yanında çıraklık yapmaya başlayan Deere, daha sonraları kendi demirci atölyesini açtı ve 1837'de Illinois'daki Grand Detour'da Binbaşı Leonard Andrus ile ortaklık kurarak çelik pulluk üretimini başlattı. 1847'de, şirketteki hisselerini Andrus'a satan Deere, Moline'a geçti ve 1868'de burada kendi şirketi Deere & Company'yi kurdu. Yaşamının sonuna değin şirketinin yönetimini elinde tuttu.

Deere & Company, ABD'nin tarım makineleri ve sanayi donanımı üreten büyük şirketi. Merkezi Illinois eyaletindeki Moline'dadır.

Şirketin kökeni 1836'ya dayanır. Bu tarihte John Deere, ABD'de Ortabatı kırlarında toprağı engellere takılmadan sürebilen ilk çelik sabanı yaptı. Ertesi yıl bu sabanı üretmek ve pazarlamak üzere kurduğu şirket, 1868'de Deere & Company adıyla anonim bir yapı kazandı. Bugünkü şirketin temelini oluşturan John Deere-Delaware Company (1958) eski Deere and Company ve yan şirketleriyle birleşerek (1959) bugünkü adını aldı. Deere & Company'yi kuruluşundan bu yana Deere ailesinin beş ayrı kuşağı yönetmiştir.

Tarım makinelerindeki teknolojik değişimin hızlandığı 1960'larda ve 1970'lerde, çiftçiler kârlılığı artırmak için çok daha büyük ölçekli işletmeler kurmaya yöneldi. Bu eğilime uygun bir yapısal değişikliğe giden Deere & Company, büyüyen tarımsal kuruluşlar için büyük model traktörler, balya makineleri, ekim ve hasat makineleri üretmeye başlayarak iş hacmini artırdı. Bir yandan büyük makinelerle doğru kayan talebi karşılamak, bir yandan da küçük ve orta ölçekli işletmelerin gereksinimlerine uygun çeşitli tarım araçları üretmek amacıyla, bu alanda "esnek imalat" sisteminin başlıca öncüsü oldu. Bu sistem çerçevesinde 1981'de 1,5 milyar ABD Doları'ndan fazla bir yatırım yaparak, Iowa'da bilgisayar ve robotların yaygın olarak kullanıldığı bir fabrika kurdu. Böylece farklı ürünler için çok sayıda küçük montaj hattını aynı anda işletme ve düşük miktarda üretimle bile kârlılık sağlama olanağını buldu. Büyük ölçüde bu stratejinin bir sonucu olarak, 1980'lerin başında ABD'nin en büyük tarım makine ve aletleri yapımcısı oldu.

ABD, Kanada, Batı Avrupa, Arjantin ve Güney Afrika'daki Deere tesislerinde tarım makinelerinin yanı sıra, forklift (çatallı taşıyıcı), buldozer ve sanayi traktörü gibi sanayi makineleri ve ayrıca, motorlu testere ve çim bakım aletleri gibi aletler de üretilir. Deere & Company'ye bağlı şirketler perakende satış finansmanı, kiralama ve 1969'dan bu yana çeşitli sigorta işleriyle uğraşmaktadır.

Deering, William (d. 25 Nisan 1826, South Paris, Maine - ö. 9 Aralık 1913, Coconot Grove, Florida, ABD), ABD'li işadamı ve hayırsever. Başında bulunduğu şirket, bir dönem tarım araçları üretiminde dünyanın en büyük kuruluşuydu.

1844'te tıp öğrenimine başladıysa da, babasının isteği üzerine aileye ait yün fabrikasının başına geçti. 1850'lerde çiftlik arazisi satın almak üzere Illinois ve Iowa'ya gitti. Ama 1856'da South Paris'e geri dönerek bir manifatura mağazası açtı. Burayı daha sonra Deering, Milliken and Company adıyla bir toptancı dükkanına dönüştürdü.

1870'te bu işi bırakarak, bir ekin biçme makinesinin üretim haklarını satın almış

olan Elijah H. Gammon ile ortak oldu ve Illinois'daki Plano kentinde bir fabrika kurdu. 1875'te Gammon'un hissesini satın aldıktan sonra Chicago'ya taşınarak, burada biçme makinesi ile birlikte kullanılacak bir bağlama makinesinin yapımına başladı. 1883'te William Deering & Company (sonradan Deering Manufacturing Company) adıyla anonim bir şirket kurdu ve 1900'de kendi motoruyla hareket eden ilk biçme makinesini imal etti. 1901'de iş yaşamından çekilmesinden sonra, şirketi International Harvester Company ile birleşti.

Deering uzun yıllar Garrett Kitabı Mukaddes Enstitüsü ve Evanston'daki (Illinois) Kuzeybatı Üniversitesi'nin yönetim kurulunun başkanlığını yaptı. Bu kuruluşlara ve bugün Kuzeybatı Anısal Hastanesi'nin bir bölümü olan Chicago Wesley Anısal Hastanesi'ne büyük çapta bağışta bulundu.

def, TEF olarak da bilinir, ensiz bir kasnağa deri gerilerek oluşturulan vurmali çalgı. Daire ya da çokgen biçimli olabilir. Derisi çivilenerek ya da yapıştırılarak gerilir. Defin kenarına ziller, vızılı sesler çıkarması için saçma taneleri ya da kırılgan bağlanabilir.

Eski Sümerlerde tapınak törenlerinde büyük kasnaklı davullar kullanılırdı. Küçük defler ise Mezopotamya, Mısır, İsrail (İbranice: *tof*), Yunanistan ve Roma'da (*tympa-*

periyotlarının hesaplanmasına yönelik sayısal bir yöntem geliştiren Defant, bu yöntemden yararlanarak, göllerdeki seş olaylarını ve koylarda gelgitlerin doğurduğu salınımları inceledi. Ayrıca, okyanus katmanlarının oluşum sonucunda ortaya çıkan iç gelgit olaylarını inceledi.

Innsbruck ve Berlin üniversitelerinde öğrenim gören Defant, Innsbruck, Viyana ve Berlin üniversitelerinde dersler verdi ve araştırmacı olarak çalıştı. 1925-27 arasında, ilk kez tüm okyanusun ayrıntılı osinografik araştırmasını gerçekleştiren Alman Atlantik Araştırma Ekibi ile birlikte "Meteor" gemisinde görev yaptı. En önemli yapıtı, iki ciltlik *Physical Oceanography*'dir (1961: Fiziksel Okyanusbilim).

defensor civitatis (Latince "devlet koruyucusu") Roma İmparatorluğu'nun son döneminde halkı zengin ve güçlü kimselere ve haksız bir biçimde baskı yollarına başvuran fakla vergi almak isteyen memurlara karşı korumak için oluşturulan makam. *Defensor plebis* (halk koruyucusu) adını da alan bu makama önceleri, mülki ve askeri yönetim alanında imparatorun en yüksek dereceli temsilcisi durumundaki *praefectus praetorio*'nun, daha sonraları halkın seçtiği kimseler getirilirdi. *Defensor civitatis* bazı önemsiz hukuki uyumsuzlukları da çözer ve vasi atamalarını yapardı.

Deffand (Markizi), Marie de Vichy-Chamrond (d. 1697, Chamrond Şatosu, Burgonya - ö. 23 Eylül 1780, Paris, Fransa), Fransız sosyetesinde ün kazanmış yazar.

Soylu bir ailenin kızıydı, Paris'te bir manastırda öğrenim gördükten sonra 21 yaşında, akrabalarından Deffand markisi Jean-Baptiste de La Lande ile evlendi. 1722'de kocasından ayrıldı. Bu dönemde, kral naibi Orléans dükü II. Philippe'in sefahata düşkün çevresine katıldı ve II. Philippe'in gözdesi oldu. Maine düşesinin Fontenelle, Lambert Markizi, Voltaire ve Paris'in *Parlement* (Yüksek Mahkeme) başkanı Jean-

19. yüzyılda yapılmış sedef kakmalı def; Nuri Akbayer Koleksiyonu, İstanbul Ana Yayıncılık Arşivi

non ya da *tympanium*) çalınırdı. Astarte, İsis ve Kybele anatanrıça kültürlerinde de def vardı. Bugün Ortadoğu halk müziğinde de kullanılmaktadır.

"Bendir", "girbul" ve "daire" de def türleridir. Daha çok tasavvuf müziğinde kullanılan, kasnağı daha enli zilsiz büyük defe "mazhar" denir. Eski çağlarda olduğu gibi bugün de defi daha çok kadınlar çalar.

13. yüzyılda Haçlıların Ortadoğu'dan Avrupa'ya götürdükleri *timbrel* ya da *tabret* adı verilen defi, şarkı ve danslara eşlik etmek üzere genellikle kadınlar çalardı. Modern def Avrupa'ya 18. yüzyılda, zamanın modası olan Osmanlı mehter müziğinin etkisiyle girdi. Zaman zaman 18. yüzyıl operalarının partiyonlarında (örn. Christof Gluck ve André Grétry'nin yapıtlarında) yer aldı. 19. yüzyılda da Hector Berlioz ve Rimski Korsakov gibi besteciler yapıtlarında defe yer verdiler.

Türk müziğinde biri arabesk denen küçük, biri de kasnağı dar, ama çapı daha büyük iki tür def kullanılır.

Defant, Albert (Joseph Maria) (d. 12 Temmuz 1884, Trient - ö. 24 Aralık 1974, Innsbruck, Avusturya), araştırmalarıyla okyanuslardaki dinamik süreçlerin anlaşılmasına katkıda bulunan Avusturyalı meteorolog ve okyanusbilimci. Çeşitli genişlik ve derinliklerdeki, tümüyle ya da kısmen kapalı havzaların içindeki su kütlelerinin salınım

Deffand, Louis Carrogis Carmontelle'in portre çalışmasından Forshel'in yaptığı oymabaskı J E Bulloz

François Hénault gibi kişileri ağırladığı evinin önde gelen konukları arasına girdi. Kendi "salon"una bilimi adamlarını, yazarları, güzel konuşan kişileri, edebiyat çevrelerinde ve sosyete de yeri olan kimseleri çekmeyi başardı. 1754'te görme yeteneğini yitirdi ve bir süre sonra salonu dağıldı.

Deffand'ın Voltaire, Choiseul düşesi ve Horace Walpole gibi yakın dostlarına yazdığı mektuplar, canlı ve çekici bir üslup taşıyor. Voltaire ile 43 yıl süren yazışmaları, kıvrak zekasını bütün parlaklığıyla yansıtır. Sarayda ve evinde geçen olayları anlattığı güncesi, değerli bilgiler veren, hayranlık uyandıran bir belgedir.

Defferre, Gaston (d. 14 Eylül 1910, Marsillargues, Marsilya yakınları - ö. 7 Mayıs 1986, Marsilya, Fransa), Sosyalist Parti yöneticiliği ve uzun yıllar Marsilya belediye başkanlığı (1944-45, 1953-86) yapmış Fransız siyaset adamı.

Bir avukatın oğluydu. Aix-en-Provence'taki Hukuk Fakültesi'nde okudu; 1931'de avukatlığa başladı. II. Dünya Savaşı sırasında Direniş Hareketi'nde yer aldı. Savaşın sonlarına doğru kısa bir süre Marsilya belediye başkanlığı görevinde bulundu. Ardından 1945'te milletvekili olarak Ulusal Meclis'e girdi; kısa bir dönem dışında ölümüne değin sandalyesini korudu. Cezayir'e ve öteki Fransız denizaşırı topraklarına bağımsızlık verilmesini savundu. Charles de Gaulle'un cumhurbaşkanlığına seçildiği 1958'de Ulusal Meclis'in dışındaydı. Yeniden milletvekilliğine seçildiği 1962'de Sosyalist Parti'nin de Gaulle'e karşı yürüttüğü muhalefeti topladı. Sosyalist Parti adayı olarak 1969'daki cumhurbaşkanlığı seçimine girdi, ama oyların ancak yüzde 5'ini alabildi.

De Gaulle yanlısı bir milletvekilyle 1967'de kılıç duellosuna girecek ölüme kavgacı bir siyaset adamı olan Defferre, François Mitterrand'a cumhurbaşkanı olmak için 1970'lerde yürüttüğü ısrarlı mücadelede büyük destek verdi. Daha sonra Mitterrand'ın cumhurbaşkanlığı döneminde sosyalist hükümette içişleri bakanı olarak yer aldı. Bu hükümetin en önemli idari reformlarından biri olarak 1982'de merkeziyetçi yapıyı değiştirme yönünde getirilen düzenlemelere damgasını vurdu. Ama siyasal yaşamının asıl ağırlık merkezini Marsilya'daki belediye başkanlığı makamı oluşturdu. Sağ güçlerin amansız muhalefetine karşın 33 yıl boyunca elinde tuttuğu bu görev sırasında Marsilya'nın modern bir kente dönüşmesini sağladı. Sosyal ve kültürel hizmetleri geliştirerek daha yüksek düzeye çıkardı. Cezayir'den 1962'de başlayan göçmen akınının, mali sıkıntılarının ve konut açığının yol açtığı sorunları gidermek için çalıştı.

defi, borçlunun kendisine karşı açılmış olan edim davasında borcunu yerine getirmekten kaçınabilmek için ileri sürebileceği özgül nedenler. Defi hak sahibinin hakkını ortadan kaldırmazsa da, gerçekleşmesini bir ölçüde engeller. Defiye en belirgin örnek zamanaşımıdır. Zamanaşımı, borçluya edimini yerine getirmeyi kesin olarak reddetme olanağı verdiği için, kesin defi türündendir. Geciktirici defi ise borçluya geçici bir süre için edimden kaçınma olanağını sağlar. Adi kefillikte kefilin ileri sürebileceği peşin dava defi bu türdendir. Ödemezlik defi(*) de aynı nitelikte bir defidir. Defiyi itirazdan ayıran en belirgin özellik, davada taraflarca açıkça ileri sürülmedikçe yargı tarafından kendiliğinden göz önüne alınamamasıdır.

define, toprağın altında saklanmış olarak bulunan ve sahibi çıkmayan madeni para, külçe, altın ya da gümüş eşya gibi değerli nesneler.

Uluslararası hukukun kurucusu Hugo Grotius'a göre, tahtın bütün toprakların asıl sahibi olarak görüldüğü feodal dönemde Avrupa ülkelerinin çoğunda geçerli olan, definelere hükümdarların sahip çıkması biçimindeki gelenek zaman içinde genel ve evrensel bir hak biçimini almıştır. Günümüzde bile İngiltere ve İskoçya'da defineler hükümdara ait olarak kabul edilir; hükümdar bu hakkı isterse bir ayrıcalık biçiminde başkasına devredebilir. Toprağın altında değerli bir eşya bulunduğunda, bunun daha

önce bir sahibinin olduğu varsayılır; söz konusu sahibin ortaya çıkmaması durumunda eşya bulan kişiye değil, tahta ait olur. Bu tür eşyaların saklanması, el koyma kastiyla yapılmadığı sürece ağır bir suç oluşturmaz. Herhangi bir eşya bulan ya da böyle bir olaydan haberdar olan kişiler durumu sorgu yargıcına (*coroner*) bildirmek zorundadır. Sorgu yargıcı yapacağı araştırma sonunda buluntunun define kapsamına girip girmediğine karar verir. İngiliz sistemini örnek almış olan ABD gelenek hukukunda da defineler kamu hazinesinin malı sayılır. Ama uygulamada defineyi bulan kişinin bunu alkoymasına genellikle izin verilir.

Roma hukukunda defineye denk düşen *thesaurus* kavramının gerçek özü ve Anglo-amerikan sistemiyle olan benzerliği tartışma konusudur. İustinianus Yasaları'nda bu konuya ilişkin olarak verilen tanım Roma hukukundaki genel veraset ilkelerine ters düşmektedir. Bazı araştırmacılar bu bölümün güvenilir olmadığını öne sürmüştür. Hadrianus'un çıkardığı bir yasada ise *thesaurus*'un bulan kişi ile toprak sahibi arasında eşit bir biçimde bölüşüleceği açıkça belirtilmiştir.

deflasyon (jeolojide) bak. yel süpürmesi

deflasyon, iktisatta, para arzının, fiyatların ve parasal gelirlerin topluca azalışı. Ayrıca bak. enflasyon.

defne (*Laurus nobilis*), defnegiller (*Lauraceae*) familyasından, kışın yapraklarını dökmeyen küçük bir ağaç türü. Defnenin anayurdu Akdeniz bölgesidir, ama bugün dünyanın başka bölgelerinde de yaygın olarak yetiştirilir. Eski Yunan'da kahramanların başına takılan çelenkler defne dalları ile yapraklarından hazırlanırdı.

Defne, 6-18 m yüksekliğinde, yuvarlak tepeli ve sık dallı bir ağaç ya da ağaççıktır. Almsık olarak dizilmiş, 7,5-10 cm uzunluğundaki yaprakları oval biçimli, donuk renkli, derimsi ve sert, kenarları da genellikle dalgalıdır. Bitkinin, sarımsı ya da yeşilimsi beyaz renkte küçük çiçekleri, olgunlaştığında rengi koyu mora dönen tek tohumlu, etli meyveleri vardır.

Yaklaşık yüzde 2 oranında uçucu yağ içeren hoş kokulu defne yaprakları, başta balık olmak üzere çeşitli yiyeceklerde baharat olarak kullanılır, ayrıca bazı likörlere katılır. Çok eski çağlardan beri ilaç olarak da kullanılan yaprakların sindirime yardımcı, terletici ve antiseptik etkisi vardır. İdrar artıncı ve romatizma ilacı olarak kullanılan meyvelerinden defne yağı elde edilir. Tıpta ve veteriner hekimlikte, deriye sürülerek romatizma ağrılarına ve dış asaklara karşı kullanılan defne yağından ayrıca, sivilceleri ve yaraları iyileştirici, saç dökülmesini önleyici sabunlar yapılır.

Defne (*Laurus nobilis*)
W. H. Hodges

Türkiye'de özellikle Akdeniz, Ege ve Karadeniz bölgelerinin kıyı kesimlerinde yetiştirilen defne, ülkenin ihraç edilen önemli orman ürünlerinden biridir.

Defne, Zeki Ömer (d. 1903, Çankırı), şair. Halk şiiri geleneğine bağlı deyişleri, ince bir Anadolu duyarlılığını yansıtan temaları, çeşitli yöreleri ele alan yurt güzelleriyle tanınmıştır.

İlk ve ortaokulu Çankırı'da bitirdi. Orta öğrenimini Ankara Orta Muallim Mektebi'nde tamamladıktan (1920) sonra bir süre ilkökul öğretmenliği yaptı. Yeterlik sınavı vererek Kastamonu Lisesi'nde Türkçe-edebiyat öğretmeni, müdür yardımcısı ve vekili olarak çalıştı (1925-35). Kabataş Lisesi öğretmeniyken İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi (1939). Daha sonra Alman Lisesi ve Kabataş Lisesi'nde görev aldı. 1969'da emekli oldu.

İlk şiiri "Musiki" 1923'te Çankırı'da *Halk Yolu* gazetesinde yayımlandı. 1940-64 arasında *Çınaraltı*, *Sanat ve Edebiyat*, *Hareket*, *Ün*, *Şadırvan*, *İstanbul*, *Edebiyat Dünyası*, *Çağrı* dergilerinde yayımlanan ürünleriyle tanındı.

Önceleri Ömer Bedrettin Uşaklı ve Ahmet Kutsi Tecer'in hece şiiri çizgisini sürdüren bir şair olmasına karşın, zamanla bu çizgi üzerinde daha kişisel bir şiire yöneldi. Kırılmış, özlemleri gerçekleşmemiş insanın şiirini yazdı. Günlük olaylara bağlılığı şiirini eski gelenekçi yapıdan kopardı.

1971'de Millî Eğitim Bakanlığı yayınları arasında çıkan *Denizden Çalınmış Ülke*, Defne'nin şiirlerinden yapılmış seçmeleri içerir.

Defoe, Daniel (d. 1660, Londra - ö. 24 Nisan 1731, Londra), İngiliz romancı ve gazeteci. *Robinson Crusoe* (1719; *Robinson Crusoe*, 1946, 1991) ve *Moll Flanders*'in (1722; *Yosma*, *Moll Flanders*, 1966) yazarı olarak tanınır.

Gençliği. James Foe adlı Flaman asıllı ve oldukça varlıklı bir mum imalatçısının oğluydu. Otuz beşine doğru kullanmaya başladığı "Defoe" soyadının özgün aile adı olduğu sanılır. Babası İngiltere Kilisesi'nden ayrılma yanlılarındandı. Bu yüzden oğlunu Oxford ya da Cambridge'e gönderemedi. Newton Green'de Rev. Charles Morton'ın yönettiği akademiye gönderilen Defoe burada bir İngiliz üniversitesinde görebileceğinden daha kapsamlı ve yer yer daha nitelikli bir öğrenim gördü.

Presbiteryen papazı olmak üzere yetiştirilmekle birlikte papaz olmamaya karar veren Defoe 1683'te ticarete atıldı. "Sevgili konusu" ticaret, yaşamının en değişmez ilgi alanlarından biri olacaktı. Çeşitli malların alım satımıyla uğraştı; yurt içinde ve dışında çok yer dolaştı; birçok bakımdan çağının ilerisinde sayılabilecek isabetli ve akıllı bir iktisat kuramcısı oldu; ama şu ya da bu biçimde şanssızlıktan kurtulamadı ve kendisi için şu dizeleri yazdı:

"Benim kadar kısmeti değişen yoktur,
Tam on üç kez zengin oldum ve yoksul."

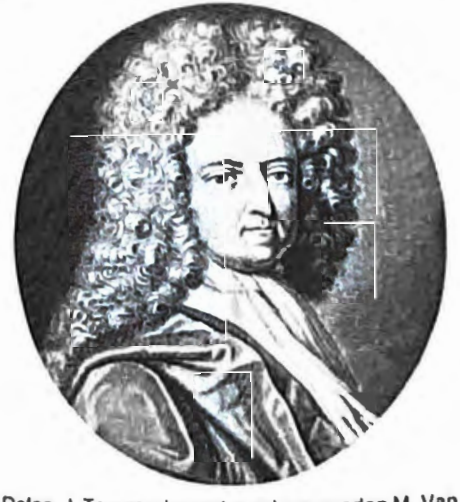
1692'de 17 bin sterlin borçla iflas etti. Düşüncesizce spekülasyonlara ve yatırımlara girişme eğiliminde olduğunu, zaman zaman ilkelerine ters düşen davranışlarda bulunduğunu kendisi de kabul etmişti. İflasının başlıca nedeni ise Fransa savaşı sırasında sigorta ettiği gemiler yüzünden uğradığı kayıplardı; Defoe bu tarihte iflas eden 19 "tüccar sigortacı" arasındaydı. 1703'te siyasal nedenlerle tutuklu bulunduğu sırada Tilbury'deki tuğla ve kiremit işi batınca gene ağır kayıplara uğradı. Bu tarihten sonra bir daha ticaretle uğraşmadı.

1684'te evlendiği Mary Tuffley İngiltere Kilisesi'ne karşı olan varlıklı bir tüccarın kızıydı. Ömrü boyunca süren bu evlilikten Defoe'nun ikisi küçük yaşta ölen sekiz çocuğu oldu.

Olgunluk dönemi ve yapıları. Politikayla da ilgilenen Defoe'nun siyasal yergi broşürlerinin ilki 1683'te yayımlandı. 1685'te Katolik II. James tahta çıkınca koyu bir muhalif olarak Monmouth dükünün ayaklanmasına katıldı ve felaketle sonuçlanan Sedgemoor Çarpışması'ndan (1685) sonra canını zor kurtardı. Üç yıl sonra James Fransa'ya kaçınca, Oranj prensi III. William'ın ordusunu karşılamaya gitti. Saltanatı süresince William'ı destekleyerek onun önde gelen yazarlarından oldu. 1701'de nükteli şiiri *The True-Born Englishman* (Safkan İngiliz) yayımlandı. Çok tutulan bu yapıt okunabilirliğini ve ırk ayırımının geçersizliğini ortaya koyması bakımından güncelliğini hâlâ korur.

1701'de Kent ilinin beylerinden beş kişi savaş olasılığı karşısında savunma hazırlıklarının artırılmasını isteyen bir dilekçeyi o sırada Tory denetiminde bulunan Avam Kamarası'na sundular ve yasalara aykırı olarak tutuklandılar. Ertesi sabah Defoe "yaklaşık 16 seçkin beyin korumasında" Avam Kamarası başkanı Robert Harley'e "Legion's Memorial" (Alayın Muhtırası) adlı ünlü belgeyi sundu. Belgede sözünü hiç sakınmadan, "Kralın kölesi olmayan İngilizlerin Parlamento'nun da kölesi olamayacaklarına" Avam Kamarası'nın dikkatini çekiyordu. Girişim etkili oldu; Kentli tutuklular salıverildiler ve Londralılar Defoe onuruna kutlama törenleri düzenlediler. Defoe'nun ömrü boyunca övündüğü bu kahramanca çıkış Tory'lerin gözünde sindirilmesi gereken tehlikeli kişi damgasını yemesine neden oldu.

Din ile siyasetin ayrılmadığı bu dönemde Tory'lerin muhalifler üstündeki baskıları artırması üzerine Defoe belki de en ünlü ve ustaca yergisi olan "The Shortest-Way With The Dissenters"ı (1702; Aynıkçılarla Başetmenin En Kestirme Yolu) yazdı. Brosür sanki Katolik ayin usüllerinin benimsenmesini savunmaların açısından, ama gerçekte savunduklarının saçmalığını göstererek onları küçük düşürmek için yazılmıştı. Kitap çok sattı, ama hilesi ortaya çıkınca her iki tarafın da şimşeklerini üstüne çekti. Yergiye ciddiye alan taraflar farklı nedenlerle de olsa alay edildiklerini anlayınca büyük tepki gösterdiler. Defoe yayın yoluyla isyana teşvik suçundan yargılandı ve Mayıs 1703'te tutuklandı. Yakalayana ödül vaat eden ilanda yazar orta boylu, zayıf, esmer tenli, koyu kahverengi saçlı amu peruk takan, gaga burunlu, sivri çeneli, gri gözlü, ağır

Defoe, J. Taverner'in portre çalışmasından M. Van der Gucht'un yaptığı oymabaskı, 18 yüzyılın ilk yarısı
National Portrait Gallery, Londra

kenarında büyükçe bir beni olan biri olarak betimleniyordu. Onerilere uyararak suçunu kabul edip mahkemenin masafına sığındıysa da, gördüğü davranışı hiç insafli olmadı; para cezasından başka üç kez de tehir cezasına çarptırıldı. Dava siyasal amaçlıydı ve Defoe bazı Whig ileri gelenlerini ele vermesi için zorlandı, ama istenen amaca ulaşamadı. Defoe cezasını çekmeyi beklerken "Hymn to the Pillory"yi (1703; Teşhir Cezasına Ovgü) yazacak kadar yürekliydi. Böylece cezanın bir tur zafere dönüşmesini sağladı; boyun ve kollarının geçirildiği teşhir aracı çiçeklerle süslendi; şırı sokaklarda satılırken seyre gelen halk da şerefine kadeh kaldırdı.

Defoe, Newgate hapisanesine geri götürüldü; Tilbury'deki işinin battığı bu dönemde kalabalık ailesinin geçimi en büyük kaygısıydı. Robert Harley'e başvurusu çetirel ertelemelerden sonra salıverilmesini sağladı. Yardımlarına karşılık Harley de Defoe'nun yazarlığından ve istihbarat ajanı olarak hizmetlerinden yararlanacaktı.

Defoe dört bir yanı dolaşarak, raporlar hazırlayarak, öğütlerini kaleme alıp vergiler yazarak efendilerine camı gönülden hizmet etti. Birkaç kez, özellikle de 1707 Birleşme Yasası sırasında İskoçya'ya giderek Harley'e kamuoyu ile ilgili bilgiler verdi. Sonradan yayımladığı *Tour Thro' the whole Island of Great Britain* (1724-26, 3 cilt; Boydan Boya Büyük Britanya Gezisi) adlı aydınlatıcı yapıtında çoğunlukla bu gözlemlerinden yararlanmıştı.

Defoe'nun Kraliçe Anne dönemine rastlayan en başarılı girişiminin ise *Review* adlı süreli yayını olduğu söylenebilir. Bu ciddi, etkili ve uzun ömürlü yayını 1704-13 arasında hemen hemen tek başına doldurdu. Başlangıçta haftalık olan yayını 1705'te haftada üç kez çıkmaya başladı. Defoe siyasal düşmanlarının çeşitli bahaneleriyle kısa sürelerle hapisteye kaldığı 1713'te bile yayını sürdürmeyi başardı. *Review* fiilen hükümetin başlıca yayını organıydı. Zaman zaman gösterdiği bağımsız tavra karşın Defoe ilimli Tory çizgisinden ayrılmadı; ama politikanın yanı sıra güncel sorunları, din, ticaret, ahlak, davranış kuralları gibi konuları da gündeme getirdi. *Review*, Richard Steele ve Joseph Addison'ın *The Tatler*'i ve *The Spectator*'ı gibi sonraki deneme dergilerinin ve gazeteciliğin gelişmesinde önemli rol oynadı.

Yaşlılık dönemi ve yapıtları. I. George'un tahta çıkmasıyla (1714) Tory'ler iktidardan düştü, ama iktidara gelen Whig'ler de Defoe'nun değerini kabul etti. Böylece Defoe zamanın hükümeti adına yazmayı ve haberalma hizmetini sürdürdü. Bu dönemde çok sayıda didaktik yapıtı arasında en çok tanınan ve sevileni olan *The Family Instructor*'ı (1715; Aile Eğitmeni) yazdı. Ama Defoe'ya ölümsüzlüğü sağlayan 1719'da yayımlanan *Robinson Crusoe* oldu. Alexander Selkirk gibi gezginlerin ve kazazedelerin anılarından da yararlandığı iki bölümlü kitabın tam adı *The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner. Written by Himself* ve *The Farther Adventures of Robinson Crusoe; Being The Second and Last Part of his Life* (1719) idi. Bir Alman eleştirmenin "dünya kitabı" olarak tanımladığı yapıtın sayısız baskısı, çevirisi ve uyarlaması yapıldı. Örneğin, Türkçedeki ilk baskısı 1864'te *Robenson Hikâyesi* adıyla yapıldı. 40'ı aşkın Türkçe baskıda *Hikâye-i Robenson* (1870), *Robenson* (1886), *İssiz Adada 28 Yıl* (1938), *Robinson Crusoe* (1946, 1991), *Robinson Crusoe İssiz Adada* (1955, 1977) ve *Robinson Adası* (1972) gibi adlar da kullanıldı. Ama bir "dünya kitabı" sayılmasının asıl nedeni Defoe'nun her okurun şu ya da

bu biçimde özdeşleşebileceği bir kahraman ya da bir durum yaratmada gösterdiği başarıydı.

Moll Flanders (1722; *Yasma, Moll Flanders*, 1966), *A Journal of the Plague Year* (1722; *Veba Yılı Günlüğü*) ve *Colonel Jack* (1722; *Albay Jack*) gibi romanlarında da görüldüğü üzere Defoe *Robinson Crusoe* da insan doğasını kavrama gücünü ortaya koyar. Romanlarında ele aldığı erkek ve kadın tipleri hep ahişilmadık koşullar içindedir, hepsi de yalnızdır ve sürekli yaşam kaygısı verirler. Gene de bu karakterler sıradan kişilerdir ve Defoe birinci şahsın ağzından yazarak onların beyinlerine nüfuz etmeye, dürtülerini çözümlemeye çalışır. Ayrıntılarda seçici değilmiş gibi görünse de bunların yardımıyla butünsel bir dünya kurmayı başarır. Romanlarının başlıca kusurları biçimden yoksunluk, aşırı ısrarlı bir ahlakçılık, zaman zaman gösterdiği savruklu ve safdilliktir. Defoe'nun alanı dardır, ama bu alan içinde oldukça güçlü bir romancıdır ve yalın, dolaysız üslubuyla obur yapıtlarında olduğu gibi okuyucunun ilgisini çekmeyi başarır.

1724'te yayımladığı *Roxana* Defoe'nun son büyük yapıtı oldu, ama bozulan sağlığına karşın son yıllarında bile üretken ve girişimci bir yazar olmayı sürdürdü.

Değerlendirme. Çok çeşitli ve kapsamlı yapıtlar veren Defoe İngiliz romanının ve çağdaş gazeteciliğin babası sayılır. 1701'de çıkan *The True-Born Englishman*'in o güne değin İngiliz dilinde yayımlanan şirler arasında en yüksek satışa ulaştığı söylenir. Pek çok yonden anlaşılmaz bir kişiliği olan Defoe çok düşman kazanmış, kıyuzluluk, sahtekârlık, şüpheli davranışlarda bulunmak ve rüşvet yemekle suçlanmıştır. Politika hem Tory'lere hem de Whig'lere hizmet ettiği bir gerçekti. Önce Tory'ler adına gizli ajanlık yapmış, ardından ayrıştı Tory yanlısı gazetelere sızıp onları yumuşatarak Whig'lere hizmet etmiştir. Ama her zaman amacın araçlardan önemli olduğunu savunan Defoe orta yoldan ayrılmamalarını öğütlediği ve desteklediği kişilere ustaca yardım eden yazmış bir ilimlilik yanlısı olarak da tanımlanabilir. Şiddetli bir partizanlık döneminde yazıları ve eylemleriyle parti ve din çekişmelerini yumuşatmaya çalışmıştır. Elli dokuz yaşındayken dikkate değer bir dizi romanın ilki olan *Robinson Crusoe* ile ve onundaki beş yıl boyunca tükenmez enerjisinin çoğunu verdiği obur romanlarıyla yepyeni bir mesleğe atılmıştır. Böylelikle de üstün gazetecilik yetilerini etkinliklerle dolu bir yaşamın birikmiş deneyimleriyle bir araya getirerek güçlü yapıtlar yaratmıştır.

Hem birey, hem de yazar olarak yaşamını iki önemli olgu yönlendirmiştir. Bunlardan birincisi resmi kiliseye karşı bir ortamda yetişmesi, öbürü 30 yaşlarından başlayarak bir türlü yakasını boğlardan kurtaramamış olmasıdır. İngiltere Kilisesi'ne bağlı olmaması Defoe'nun 18. yüzyıl edebiyatının kibar dünyasından dışlanmasına yol açmıştır. Jonathan Swift ondan küçümsemeyle "teşhir edilen o herif", diye söz eder ve adını anmaz. Alexander Pope da içten içe Defoe'nun yazarlık başarısını övdüğü halde *The Dunciad* taşlamasında ona da bir yer ayırmaktan geri kalmaz. Defoe'nun son yılları alacaklılar ile arasındaki hukuksal anlaşmazlıklarla geçmiştir.

OBUR ÖNEMLİ YAPITLARI. *An Essay upon Projects* (1967, Bırkaç Tutan Üzerine Deneme), "An Argument Shewing, That a Standing Army, With Consent of Parliament, Is not Inconsistent with a Free Government" (1698, Parlamento'nun Oluruya Sürrekli Ordu Bulundurulması Bağimsız Yönetime Aşkın Düşme-yeceğim Kamitayan Görüşler), "The Two Great Questions Consider'd" (1700, İki Büyük Sorun

Üzerine Düşünceler), "Covizs Alms no Charity And Employing the Poor A Grievance to the Nation" (1701 Sıdaka Vermekle Havar Etmeye ve Yoksulların İhtidamı Üzerine Bir Dart Kınayışı), *The History of the Union of Great Britain* (1709, Büyük Britanya Birliğinin Tarihi), *The History of the Life and Adventures of Mr. Daniel Campbell, A Gentleman who tho' Dead and Buried, writes down in Strangers Name at first Sight with their future Contingencies of Fortune* (1720, Bay Daniel Campbell'in Yaşamı ve Seruvenleri, Sığır ve Dışız Olduğu Halde Her Yahancının Adını ve Geleceğini Bir Bakışta Yazan Beyefendi), *Memoirs of a Cavalier* (1720, Bir Süvarinin Anıları), *The Life, Adventures, and Prayers of the Famous Captain Singleton* (1720, Ünlü Kaptan Singleton'un Yaşamı, Seruvenleri ve Korsanlığı), *Serious Reflections During the Life and Surprising Adventures of Robinson Crusoe With His Vision of the Angelick World* (1720, Robinson Crusoe'nun Yaşamı ve Şaşırtıcı Seruvenleri Sıra-sında Ciddi Düşünceleri ve Obur Dünya Görüşü), *A Narrative of all the Robberies, Escapes, etc. of John Sheppard* (1724, John Sheppard'ın Soygunlarının Kaçılarının vb. Anlatısı), *A New Voyage Round the World, By A Course never sailed before* (1725-1724, Bir Kez Denenmemiş Bir Rotada Yeni Bir Dünya Gezisi), *The Complete English Tradesman* (1725, İngiliz Tacirinin Elkitabı), *The Political History of the Devil As Well Ancient as Modern* (1726, Geçmişte ve Günümüzde Şeytanın Siyasal Tarihi), *Mere Nature Delineated Or A Body without a soul, also a brief dissertation upon the usefulness and necessity of souls whether political or natural* (1726, Katikatsız Doğanın Tanımı ya da Ruhusuz Beden Avrı Zamanında Gerek Siyasette Gerek Doğada Aptalların Gerekliği ve Yararlılığı Üzerine Özlü Bir İnceleme), "Some Considerations upon Street-Walkers With a Proposal for Lessening the Present Number of them" (1726, Sokak Kadınları Üzerine Bazı Düşünceler, Sayılarını Azaltmak İçin Bir Öneri), *A Plan of The English Commerce* (1728, İngiliz Ticaretinin Planı), *The Compleat English Gentleman* (as 1890, Her Yonayla İngiliz Centilmeni)

DeForest, John William (d. 31 Mayıs 1826, Humphreysville, Connecticut - ö. 17 Temmuz 1906, New Haven, ABD), gerçekliği açıkça benimseyen ilk ABD'li romancı. *Miss Ravenel's Conversion from Secession to Loyalty* (1867; yb 1939; Bayan Ravenel'in Ayrılkılıktan Birliğe Dönüşü) adlı yapıtı Amerikan İç Savaşı üzerine yazılmış en başarılı romandır.

Varlıklı bir pamuk imalatçısının oğluydu. Sağlığının kötü olması yüzünden yüksek okula gidemiyse de Yakındoğu'ya bir gezi yaptı (1848-49). Geri döndüğünde *History of the Indians in Connecticut* (1851, Connecticut'taki Yerlilerin Tarihi) adlı araştırmasını yayımladı. 1851'den 1854'e değin Avrupa'da yaşadı. Bu dönemde Avrupa edebiyatını, özellikle Fransız yazarları inceledi. Yurtdışındaki bu deneyimlerinden *Oriental Acquaintance* (1856, Doğu'yu Tanımak) ve *European Acquaintance* (1858, Avrupa'yı Tanımak) adlı gezi kitaplarında yararlandı.

İç Savaş başladığında DeForest, New Haven'lı gönüllülerden bir bölük oluşturdu ve yüzbaşı rütbesiyle Federal güçlerin Louisiana ve Shenandoah Vadisi çatışmalarına katıldı. Savaş sonrasında Güney Carolina'daki Greenville'de Azatlı Kolejer Dairesi'nin bölge komutanıydı (1866-67). Savaş ve sonrasında ait deneyimlerini esine yazdığı mektuplarda ve dergi makalelerinde ayrıntılı olarak yansıttı. Bunlar, ölümden sonra *A Volunteer's Adventures* (1946, Bir Gönüllünün Seruvenleri) ve *A Union Officer in the Reconstruction* (1948, Yeniden İnşa Döneminde Bir Birlik Subayı) adlarıyla yayımlandı.

Miss Ravenel's Conversion from Secession to Loyalty'nin yayımlanmasından iki yıl sonra DeForest, "The Great American Novel" (Büyük Amerikan Romanı) adlı çok önemli bir makale yazdı. 1869'da *The Nation* adlı haftalık dergide yayımlanan bu

yazıda Amerikan romanında gerçekçiliğin tam olarak geliştirilmesini savundu, ama Amerikan toplumu bir bütün olarak kavramayacak kadar hızlı değiştiğinden bunu başarmanın zor olduğunu ileri sürdü.

DeForest'in Güney Carolina'daki yaşantısı iki romanına konu oldu. Bunlar savaş öncesinde eyaletteki toplumsal yaşamı yansıtan *Kate Beaumont* (1872) ile savaş sonrasında *The Bloody Chasm*'dır (1881; Kanlı Bölünme). *Honest John Wayne* (1875; Dürüst John Wayne) ve *Playing the Mischief* (1875; Yaramazlık) adlı romanları ise Başkan Ulysses S. Grant döneminde başkentteki yozlaşmayla ilgilidir. Son romanı *A Lover's Revolt* (1898; Başkaldıran Aşık) Amerikan Bağımsızlık Savaşı üzerine duygusal bir yapıttır.

deformasyon ve akma bak. malzemelerin biçim değiştirmesi ve akması

Defter-i Hakani Nezareti, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında arazi ve tapu işlerini yürüten merkezi örgüt.

Fatih Kanunnamesi, ülke topraklarının yazım, sayım ve tasarruf hakkının devri işlemlerini Defterhane'ye(*) bırakmıştı. Bu dairenin amiri ise defter emini idi. Defter-i Hakani de denen Defterhane, 1871'de yeniden örgütlenirken Defter-i Hakani Nezareti adını aldı. Defter emini defter-i hakani nazırı oldu. Defter-i Hakani Nezareti, Defterhane'nin çalışma alanına giren, toprak mülkiyeti ve tapulama işlerini üstlendi. Arazinin el değiştirmesi, boş arazinin bir başkasına verilmesi işlerinde sahib-i arz yetkisi vardı. Bu tür tevcihat, duruşma ve yargılama işlemleri özel tarife göre harçlar alınarak yapılır, hesabı kisedar tarafından tutulan bu gelir ile kimi tevcih gelirleri, Defter-i Hakani Nezareti görevlilerine belirli oranlarda dağıtılırdı.

19. yüzyılın sonuna doğru Defter-i Hakani Nezareti şu birim ve görevlilerden oluşuyordu: Vezir rütbesinde nazır, üla rütbeli nazır muavini, nazırın başkanlığında daire müdürlerinden kurulu Encümen-i Nezaret, daire başkanlığını Tevkii-i Divan-ı Hümayun'un yaptığı Kuyud-ı Hakaniye İdaresi, mektupçunun yönettiği Mektubi İdaresi, muhasebecinin başkanlığında Muhasebe İdaresi ile müdürlük düzeyinde Senedit-ı Umumiye İdaresi. Bu idarelerde çalışan görevlilerin sayısı ise 50 dolayındaydı.

Defter-i Hakani Nezareti'nin Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kaldırılmasından sonra kurumun bütün kayıt ve defterleri Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivlerine devredilmiştir.

defter tutma, medeni hukukta, ileride çıkması olası uyuşmazlıkları önlemek, korunmaya muhtaç kişilerin haklarını korumak ve hakları kanıtlamak, ticaret hukukunda da ticari işletmenin ekonomik ve mali durumunu, borç ve alacak ilişkilerini ve her iş yılı içinde elde edilen sonuçları saptamak gibi amaçlarla bazı malların ve hakların deftere kaydedilmesi.

Medeni Kanun'a göre mal birliği rejiminde ve vesayette ehliyeti kısıtlanmış kişilerin ve velayet altındaki çocukların mal ve haklarının, mirasta mirasçıların haklarının ilişkin olduğu malvarlığının ve kirada tarafların karşılıklı hak ve çıkarlarının korunması amacıyla defter tutulması gerekir (m. 197/8, 279, 382, 470, 532, 547, 559, 571, 597, 735).

Ticaret Kanunu'na göre her tüccar yevmiye defteri, defteri kebir ve envanter defteri tutmak zorundadır. Ayrıca tüccar tüzel kişiye bunlardan başka karar defteri, ger-

çek kişiye bir de işletme defteri tutma yükümlülüğü vardır. Yevmiye defteri, kayda geçirilmesi gereken işlemlerin belgelerden çıkarılarak tarih sırasıyla ve maddeler halinde düzenli olarak yazıldığı defterdir. Defteri kebir, yevmiye defterine geçirilmiş olan işlemlerin buradan alınıp sistenli olarak hesaplara dağıtılarak sınıflandırılmış bir biçimde bu hesaplarda toplanması yoluyla tutulan defterdir. Envanter defterine işletmenin açılış tarihinde ve daha sonra her iş yılı sonunda çıkarılan envanterler ve bilançolar kaydolunur. İşletme defteri yıllık gelir ve gider tablolarını içerir. Yalnızca tüzel kişilerce tutulması zorunlu olan karar defteri ise genel kurul ya da ortaklar kurulu ve varsa yönetim kurulu tarafından görüşülerek alınan kararların, toplantıya katılanların adlarıyla birlikte kaydedildiği defterdir.

Ticari defterler, tüccar sıfatını taşıyan kimseler arasında ticari işlerden dolayı çıkan hukuki uyuşmazlıklarda delil olarak kabul edilir. Bunun için defterin düzenli bir biçimde ve yasaya uygun olarak tutulmuş olması gerekir. Bir tüccarın defter tutma yükümlülüğüne yerine getirmeye yetkili kıldığı kimsenin bu deftere geçirdiği kayıtlar, o tüccarın kendisi tarafından tutulmuş kayıtlar olarak kabul olunur. Defter tutma yükümlülüğüne bağlı kimselerle bunların ardılları, defterleri son kayıt tarihinden başlayarak 10 yıl geçinceye değin saklamak zorundadır.

defterdar (Farsçada "defter tutan"), Osmanlı Devleti'nde maliyenin yönetiminden sorumlu görevli.

Ortaçağ Türk ve İslam devletlerinde mali işleri yürüten defterdar-ı memalik ya da müstevfiler vardı. Bunlar genel gelir ve gider defterlerini tutar, vergileri toplar, mali uyuşmazlıkları çözümleyerek divana sunarlardı. Selçuklularda müstevfi, vezir düzeyindeydi ve bir mali divanın da başkanıydı. Osmanlı Devleti'nde defterdarlığın ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Fatih Kanunnamesi'ne göre defterdar padişaha karşı sorumluydu. Hazineyi ve arazi kayıtlarının bulunduğu defterlerin saklandığı Defterhane'yi(*) korur, buranın açılıp kapanmasında hazır bulunurdu. Kendisine dirlik olarak 600 bin akçelik has verilirdi. Maaş verilmesi halinde bu miktar 200 bin akçe olurdu. Osmanlı Devleti'nin gelişme sürecinde defterdarlığın önemi arttı ve 15. yüzyılın sonuna doğru kapsamlı bir örgüt haline geldi. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-81) yalnızca bir defterdar varken, II. Bayezid döneminde (1481-1512) Rumeli defterdarı ve Anadolu defterdarı olarak sayısı ikiye çıktı. 16. yüzyılın başlarında Halep'te Arap ve Acem defterdarlığı kuruldu. Bu düzenlemeye Rumeli defterdarına "başdefterdar" ya da "şikk-ı evvel defterdarı", Anadolu defterdarına "şikk-ı sani defterdarı", Arap ve Acem defterdarına da "şikk-ı salis defterdarı" dendi. Ama işleyişte bütün yetkiler başdefterdarın elindeydi. Hazine ve arazi defterlerini tutmak; maliyeden hüküm çıkarmak; çavuşluk, sipahilik, kâtiplik, sancak beyliği tevcihlerini arzetmek; Divan-ı Hümayun üyesi olarak toplantılara katılmak başdefterdarın başlıca görevleriydi. 16. yüzyılın sonunda Tuna, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam, Trab-luşşam defterdarlıkları kuruldu. Ayrıca Anadolu Defterdarlığı içinde, Kenar Defterdarlığı adı altında Sivas ve Karaman defterdarlıkları oluşturuldu. Öbür eyaletlerde ise yerel örgüte ve sancak sayısına göre hazine defterdarı, mal defterdarı, tımar defterdarı denen maliye görevlileri vardı.

Defterdarlık 16-18. yüzyıllarda 30'a yakın kalem (daire) oluşuyordu. Bunlardan en

önemlileri başdefterdar, reis efendi, defter emini, beylikçi, ruznameci, başmuhasebeci, haraç muhasebecisi, mevkutatçı maliye tezkirecisi, mukabeleci ve teşrifatçı kalemleriydi. Başdefterdar dışındaki defterdarlarla bu kalemlerin âmirleri, kalem ricalinden sayılırdı. Defterdarlığa bağlı olmakla birlikte bir ölçüde bağımsız çalışan Tersane, Darphane, Gümrük, Arpa, Şehir ve Gümüşhane eminlikleri ile Tophane öbür önemli kuruluşlardı. III. Selim (hd 1789-1807) Nizam-ı Cedid için Şikk-ı Rabi Defterdarlığı'nı, II. Mahmud (hd 1808-39) da Darphane-i Amire ve Mansure defterdarlıklarını kurdurdu. 1837'de hazinelerin hepsinin birleştirilmesi sırasında ise Hazine-i Şahane Defterdarlığı oluşturuldu. 1838'de defterdarlık sistemi kaldırılarak yerine Maliye Nezareti(*) kuruldu.

Defterhane, resmi adı DEFTER-İ HAKANI, Osmanlı Devleti'nde toprak mülkiyetine ilişkin kayıt ve defterlerin tutulup saklandığı yer.

Defterhane'nin başlıca görevleri tımar, zeamet ve hasların kayıtlarını tutmak, mülk ve vakıf toprakların yazım ve sayım işlemlerini yapmak, arazi uyuşmazlıklarını çözmek, öşür ve resimlerin toplanmasını sağlamaktır. Çalışma ilke ve kuralları Fatih Kanunnamesi ile belirlenmiş ve Tanzimat sonrasına değin bozulmadan uygulamada kalmıştır.

Karamameye göre Defterhane'nin amiri olan defter (defterhane) emini menasib-ı sitteden olup teşrifattaki yeri reisülküttab ve şehremininden önce gelirdi. Nişancı ya da defterdarın yerine bu göreve atanabilirdi.

Defterhane, İcmal, Mufasssal ve Ruznamçe olmak üzere üç ana kaleme (daire) ayrılırdı. İcmal Kalemi'nde, sancak ya da eyalet sınırlarına göre toprağın miri, has, zeamet ve tımar olarak genel gelirlerini gösteren defterler; Mufasssal Kalemi'nde kişi tasarrufundaki toprakların hüccet, tapu ve temlik belgeleri; Ruznamçe Kalemi'nde ise, askeri tımar sahiplerinin ferağ ve intikal işlemleri tutulur ve bunlara ilişkin kütük defterleri saklanırdı. Bu özelliği nedeniyle Defterhane, toprağa ve tarıma dayalı bir imparatorlukta halkın birinci derecede ilgili olduğu kurumdu. Buradaki defterler titizlikle işlenir, düzeltme ve eklemeler yetkililerce yapılır ve şerh düşülürdü. Üç ana kalem dışında yaya, müselleme, yörük, akıncı, evlad-ı fatihan, tımar yoklaması, voynuk, taycı, cebelü vb örgütlerin defterlerinin tutulduğu küçük kalemler de vardı.

Defterhane'nin önemli bir görevi de arazi tahririydi (bak. tahrir). Ele geçirilen ülke ve bölgelerin toprakları yazıcı denen Defterhane kâtiplerince yazılır, ikiye örnek olarak hazırlanan mufasssal ve mücmel defterlerin birer örneği Defterhane Hazinesi'ne konur, ikincileri ilgili eyaletlere gönderilirdi. Bu defterler tapu geçerliliğindeydi. Tahrir sırasında, yeni dirliklerin tımar, zeamet ve has ayrımları da yapılır, bunlar için tevcih beratlarını gene Defterhane hazırlardı. İstanbul'da Divan-ı Hümayun çalışmalarının aksamaması sürdüğü dönemlerde, Kubbealtı'nın yanındaki özel dairesinde çalışan kurum, gerektiğinde divandan istenen her çeşit defter ve kaydı çıkartırdı. Defterhane mahzeni, defterdarın gözetiminde her açılışından sonra, sadrazamın mühürüyle mühürlenerek kapatılırdı. Divan-ı Hümayun'da kayıtlar üzerinde yapılan düzeltmelerden nişancı ve defter emini sorumluydu. Seferlerdeyse özel bir Defterhane çadırı bulunur ve defter emini küçük bir kadro ile seferlere katılırdı. Toprak yazımının yenilenmesi gerektiğinde, il yazıcılarına (toprak yazımını yürüten görevli) köhne (eski) defterler teslim edilir.

bunlar halkın elindeki vakıfname, mülkname, berat gibi belgelerle birlikte değerlendirilerek ortaya çıkan değişiklikler saptanır ve cedit (yeni) defterler düzenlenirdi. 1858 Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra Defterhane devlet arşivi olarak önemini korudu. 1871'de Defter-i Hakanî Nezaretî(*) adını aldı.

Degas, (Hilaire-Germain-) Edgar (d. 19 Temmuz 1834, Paris - ö. 27 Eylül 1917, Paris), hareket halindeki insan figürünü betimlemedeki büyük ustalığıyla tanınan

Degas'nın yağlıboya ile yaptığı kendi portresi, y. 1857-58; Sterling ve Francine Clark Sanat Enstitüsü, Williamstown, Massachusetts
Sterling and Francine Clark Art Institute
Williamstown, Massachusetts

Fransız sanatçı. Çok çeşitli malzemelerle çalışmış, ama en çok pasteli yeğlemiştir. Daha çok balerinleri konu edindiği resim, çizim ve heykeller yapmıştır. İzlediği başka konular arasında portreler ve olağanüstü figür grupları vardır. İzlenimcilerin hemen bütün sergilerine katılmakla birlikte, izlenimcilik ilkelerini bütünüyle benimsemediğini ve kendini akımın dışında tutmuştur.

İtalya ve ABD'de bankacılık ve ticaret alanlarında güçlü ilişkileri olan büyük burjuva kökenli bir ailenin çocuğuydu. Louis-le-Grand Lisesi'ni bitirdikten sonra ailesinin isteğiyle bir süre hukuk öğrenimi gördü. Ama 1855'te Louis Lamothe'un Güzel Sanatlar Yüksekokulu'ndaki atölyesine girdi. Lamothe, çizim ve konuda uzun süredir akademik geleneğin temsilcisi olan Jean-Auguste-Dominique Ingres'in öğrencisiydi. Ama o günlerde akademik gelenek Courbet'nin gerçekçi, Delacroix'nin romantik tutumlarıyla zorlanıyordu.

Degas gençlik yıllarında geleneksel resim çizgisini seçmiş, görkemli Fransız geleneği doğrultusunda giderek tarihsel konular üstünde çalışmaya kararlaşmıştı. Bu amacını gerçekleştirmek için Floransa, Assisi, Roma ve Napoli'yi gezdi; Andrea Mantegna, Sandro Botticelli, Genç Hans Holbein ve Nicolas Poussin'in yapıtlarını yakından inceledi, onların kopyalarını yaptı. Bu ustalardan hepsi de figür çalışmalarına büyük özen gösteren sanatçılardı. Degas'nın 1860 öncesinde gerçekleştirdiği bazı aile portrelerine de bu tutumun açıkça yansıdığı izlenir. Bu dönemin tipik bir örneği olan "Morbili Düşesi'nin Portresi"nde (1855-56, Louvre Müzesi, Paris) Ingres'in tarzını andıran bir biçimde geniş ve yalın alanlara yer verilmiştir. Boya kalın olmakla birlikte zarif, renkler donuk ve denetimliydi, geçiş alanlarında ise siyah ya da gri kullanılmıştı. Degas 1860'ta "Spartalı Gençler Taliminde"yle (Ulusal Galerisi, Londra) bir klasik konu ressamı olarak ilk çıkışını yaptı. Bu resimde çıplak figürler dengeli bir grup düzeni içinde yerleştirilmişse de, bunlar Arkadia ortamına özgü idealiye verilmiş gerçek gençlerdi.

Degas 1861'de, gene akademik doğrultudaki "Semiramis Babil'i Kuruyor" (Louvre

Müzesi, Paris) adlı yapıtından sonra tarihsel konulardan uzaklaşarak Paris'in hareketli kent yaşamını işlemeye başladı. Bu değişim büyük bir olasılıkla, Courbet ve Édouard Manet gibi çağdaş ressamların, romancıların ve 1850'lerin sonuna doğru keşfettiği biçime ağırlık veren, ama o anda da belgesel bir nitelik taşıyan Japon grafik sanatının etkileriyle olmuştu. Degas ayrıca Paul Gavarni ve Honoré Daumier gibi çağdaş Fransız grafik sanatçıların yapıtlarını da incelemişti. Bu açıdan bakıldığında, 1862'de atları, binicileri, Longchamp yarış alanındaki şık izleyicileri, daha sonra da müzikçilerin grup portreleri ile sahneye ilişkin konuları betimlemeye başlaması bir sürpriz olmadı. Yaptıkları hareketlere kendilerini kaptırmış modeller Degas'nın bütün yaşamı boyunca ilgisini çekti. "La Source Balesinde Bayan Fiocre" (y. 1867-68, Brooklyn Müzesi, New York) onun bu ilgisini örnekleyen ilk resimlerinden biriydi. 1870'lerde yaptığı portreler ilk portrelerine göre daha rahat ve doğal bir havadadır, ama gene de bunlarda Holbein ve Kuzey İtalyan portre ressamlarına kadar uzanan bir anlayışın izleri yansır.

1870-71'deki Fransız-Alman Savaşı'nda topçu birliklerinde görev yaptı. Savaştan sonraki iddialı grup portrelerinde rahat bir hava içinde gene hareketli figür gruplarını işlemeyi sürdürdü. Ayrıca sahne ve orkestra gruplarının resimlerini de yaptı. Bunları, hem iç mekânı, hem de açık havadaki bir anlık görünüşleri saptamaya çalıştığı resimleri izledi. Figür gruplarını alışılmamış bir düzen içinde yerleştiriyor ve perspektifi adeta bir kameraman gibi kullanarak, sahneyi çerçeve dışına taşıyacak biçimde kuruyordu. Ama olağanüstü biçim duygusu ve ustalığıyla bu zor kompozisyonlarda anlık da olsa dengeyi koruyabiliyordu. "Concorde Meydanı" (y. 1875, Gerstenberg Koleksiyonu, Berlin) adlı yapıtı, onun figürlü bale kompozisyonlarında izlenen dondurulmuş hareket anının, açık mekâna uyarlanması gibidir. 1872'de ABD'ye giderek beş ay kaldı. Orada işbaşındaki figürleri canlandıran grup resimlerinin en iyi örneklerinden biri olan "New Orleans'da Pamuk Pazarı" (1873, Güzel Sanatlar Müzesi, Pau) adlı yapıtını gerçekleştirdi. Bu resimde ilk dönemlerindeki tarihsel konulardan bütün bütüne uzaklaşmış, ama akademik geleneğin yapısal ilkelerini tam anlamıyla uygulamıştı. 1870'lerin başlarındaki resimlerinde figür gruplarını, geniş tutulmuş bir arka plan önünde oldukça seyrek bir düzende yerleştirmeyi sürdürdü. 1870'lerin sonlarındaysa figürleri iyice iç içe sokarak ya da üst üste getirerek gruplar oluşturmaya başladı. Bu kompozisyonlarda figürler arasında kalan boşlukların biçimsel niteliğine daha çok özen gösteriyordu. Bu eğilimin daha ileri bir aşamasını temsil eden "İki Çamaşırcı Kadın"da (1884, Louvre Müzesi, Paris) resim mekânına yapay bir sıklık vermiş, ayrıca üç boyutlulukla yüzeyi 16. yüzyıl ortaları Venedik sanatında da yapıldığı gibi uzlaştırmıştı. Pasteli kullanmaya da bu sıralarda başladı; bazen yağlıboya çözücülerden yararlanarak karışık bir teknik de uyguluyordu. Bu malzemeyle gerçekleştirdiği yakanan kadın resimlerinde de benzer araştırmalarını sürdürdü. Bazı geç dönem pastellerinde üç boyutluluk ile yüzeydeki doku arasında şaşırtıcı bir uyum sağladı. Onun insanların ten renkleri, izlenimcilerin fırça vuruşlarından daha sık ve saf renk şeritlerinden oluşuyor ve belli bir uzaklıktan bakıldığında en az izlenimcilerinki kadar sağlam bir hacimlendirme etkisi uyandırıyor.

Degas 1880'den sonra, zaman zaman heykelle de uğraştı. Balerinleri, yıkanan kadın-

ları, atları konu aldığı tunçtan küçük heykel grupları onun, insan ve hayvanların sıradan, gözün görmediği hareketlerini yakalayarak yapıtlarına yansıtmadaki ustalığını gösterir. Gerçekte Degas bu çalışmaları yaparken, hem insanı, hem de hayvanı model olarak aynı tarafsız gözle gören sanatçıların belki de ilk örneğini oluşturuyordu. Fotoğrafa da ilgi duymuştu. Zaten onun bakışı ile gelişmiş bir fotoğraf makinesinin yakaladığı görüntü arasında oldukça yakınlık vardır. Degas'nın gözleri son yıllarında iyice bozuldu. Öldüğünde ardında, çağdaş ressamların yapıtlarından oluşan önemli bir resim koleksiyonu, bir de çoğu sone biçimindeki şiirlerinin yer aldığı bir not defteri bıraktı.

OBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. Resim. "Achille de Gas Askeri Öğrenci Üniformasıyla" (1856-57, Ulusal Sanat Galerisi Washington, D.C.), "Bayan Brunet'nin Portresi" (1860, Charles S. Payson Koleksiyonu, New York), "Yarışlarda" (1860-62, Fogg Sanat Müzesi, Cambridge, Massachusetts), "Genç Bir Kadının Portresi" (1867, Louvre Müzesi, Paris), "Jacques-James Tissot" (1868, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), "Orkestrada Müzikçiler" (1868-69, Louvre Müzesi, Paris), "Yarış Alanında Araba" (1870-73, Güzel Sanatlar Müzesi, Boston), "Rue Le Pelletier'deki Opera'da Bale Prova Odası" (1872, Louvre Müzesi, Paris), "Dans Simü" (1872, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), "Saçlarını Taran Kadınlar" (1875-76, Phillips Koleksiyonu, Washington, D.C.), "Aspet İçerler" (1876, Louvre Müzesi, Paris), "Prova" (1877, Glasgow Sanat Galerisi), "Dans Simü" (1880, Denver Sanat Müzesi, Colorado), "Jockeyler" (1881-85, Yale Üniversitesi Sanat Galerisi, New Haven, Connecticut), "Şapkacı Dükkanı" (y. 1885, Chicago Sanat Enstitüsü), "Bale Sahnesi" (1907, Ulusal Sanat Galerisi Washington, D.C.). Pastel. "Ayağını Kurulayan Kadın" (y. 1866, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), "Sahnede Prova" (1878-79, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), "Operada Bale" (1878-80, Leigh B. Block Koleksiyonu, Chicago), "Mavi Balerin" (y. 1883, Charles S. Payson Koleksiyonu, New York), "Balerinler" (1899, Toledo Sanat Müzesi, Ohio), Heykel. "On Dört Yaşındaki Balerin" (1880, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), "Ayak Tabanına Bakan Balerin" (y. 1900, Metropolitan Sanat Müzesi, New York).

Deggendorf, Almanya'nın güneydoğusundaki, Bavyera eyaletinde (*Land*) kent. Tuna ve Isar ırmaklarının birleştiği noktanın 4 km yukarısında ve Tuna kıyısında kurulu olan kent, Bavyera ve Bohemya ormanlarının batı eteklerinde, Starubing'in doğusunda yer alır. 750'lerde kurulduktan sonra 1242'de Bavyera düklerinin eline geçti. 1316'da tüzel kimlik kazandı. Ortaçağdaki biçimini ve surlarının bazı bölümlerini korumuş olan kente, Tuna Irmağı ve ormanlık dağlar güzel bir görünüm verir. Kentteki başlıca yapılar belediye binası (1335), barok bölge kilisesi ve kutsal ekmeğe yapılan bir saygısızlığın kefareti olarak inşa edilen ve yıllık hac merkezi olan Kutsal Kabir Kilisesi'dir (Heilige Grabkirche; 1337). Tarih müzesinde önemli arkeolojik buluntular sergilenir. Kentin yakınındaki Metten ve Niederaltach Benedikten manastırları, kitap ve sanat yapıtları koleksiyonlarıyla tanınır. Daha çok bir alışveriş merkezi olan Deggendorf'ta dokuma ve metal işleme sanayilerinin yanı sıra bira fabrikaları ve bir tersane bulunur. Nüfus (1987 tah.) 28.600.

Degrelle, Léon (d. 15 Haziran 1906, Bouillon, Belçika), Belçika'daki Kralî Parti'nin kurucusu ve önderi. II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yapmıştır. İyi bir hatip olarak tanınan Degrelle, Louvain Üniversitesi'nde girdiği hukuk bitirme sınavlarında üç kez başarısızlığa uğradıktan sonra siyasete atıldı. Bankacılık skandallarını ve ulusal partilerdeki yozlaş-

malari konu edinerek ve Katolik mezhebinin bulaştığı siyasetten arındırmak istediğini ileri sürerek, 1930'da Kralcı Hareketi örgütledi. Başlangıçta iktidardaki Katolik Parti'nin bir kanadı olan Kralcı Hareket'in giderek bir muhalefet partisi niteliğini kazanmasını ve 1936'da Belçika Parlamento-su'na 21 temsilciyle girmesini sağladı. Ardından İtalyan diktatörü Benito Mussolini'nin para yardımıyla partisini faşist bir örgüte dönüştürdü. Aynılıkçı Flaman Milliyetçi Partisi'nin (VNP) 16 milletvekiliyle ittifak kurarak, 1930'ların sonlarında ülkenin zayıf koalisyon hükümetleriyle yönetilmesine yol açtı.

II. Dünya Savaşı sırasında Alman işgal kuvvetleriyle işbirliği yaptı. Ağustos 1941'de Rus Cephesi'nde çarpışan Valon ve Flaman fırtına süvari birliklerini kurdu ve daha sonra bu birliklere komuta etti. Belçika'da yerel yönetimlerin ve gazetelerin denetimini ele geçirmek için kralcıları seferber etti. Eylül 1944'te Belçika işgalden kurtulunca, İspanya'ya kaçtı. Aralık ayında işbirlikçi olarak gıyabında ölüm cezasına çarptırıldı. İspanya'da Franco'nun koruması altına girdikten sonra İspanyol yurttaşı oldu.

degu (*Octodon degus*), *Rodentia* (kemiriciler) takımının *Octodontidae* familyasından, Peru ve Şili'nin çayırliklarında yaşayan kemirici memeli türü; familyanın, gündüzleri etkinlik gösteren tek üyesidir. Degunun uzunluğu, ucu kara lekeli kuyruğuyla birlikte yaklaşık 32,5-44 cm, ağırlığı 170-300 gr arasında değişir. Kahverengimsi boz postu yer yer turuncuya çalar; gözlerinin çevresinde de açık sarı renkte bir benek bulunur. Bazen tarım ürünlerine zarar veren degular, toprağın altında kazdıkları karmaşık yeraltı yuvalarında toplu halde yaşarlar. Birçok dişi yavrularını ortak bir yuvada büyütür.

değer artımı resmi, ŞEREFİYE olarak da bilinir, belediyelerde yapılan kamulaştırmalar nedeniyle değeri artan taşınmaz malların eski değeri ile yeni değeri arasındaki farkın belli bir oranı tutarındaki vergi.

Bayındırlık işleri temelde kamu yararına yönelik olduğundan, giderlerin de kamuya yüklenmesi gerekir. Bununla birlikte bu bayındırlık işlerinden doğrudan doğruya ve öteki kimselerden daha fazla yararlanan belli taşınmaz mal sahiplerine birtakım mali yükümlülükler yüklenmesi de hakkaniyet gereğidir. Çünkü bayındırlık işleri çerçevesinde yapılan kamulaştırmalarla bir yol ya da bir meydan açıldığında ya da genişletildiğinde, çevredeki taşınmaz malların sahipleri hiçbir yatırım yapmadan ve emek harcamadan büyük çıkarlar elde ederler. İdare hukuku öğretisi ve uygulamasında bu kimselerin elde ettikleri söz konusu çıkarlar, bir tür sebpsiz zenginleşme olarak görülür. Bu zenginleşmenin bayındırlık işlerinin bütçe giderleriyle karşılanması nedeniyle, vergi ödeyicilerinin dolaylı biçimde üstlendiği mali yükün dengelenmesi için bayındırlık işleri sonucunda çıkar elde eden kimselerden değer artımı, resmi alınır.

Fransa'da ilk kez 16 Eylül 1807 tarihli yasayla kabul edilen değer artımı resmi 3 Mayıs 1841 tarihli yasayla geliştirildi. Türkiye'de ise 1 Temmuz 1948 tarihli ve 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nun 16. maddesine göre, kamulaştırma nedeniyle sokak, belde bahçeleri, meydan ya da yeşil alanın yüzüne çıkmak ya da sokağa yüzü artmakla ya da yüzünde bulunduğu yolların genişlemesiyle değerleri artan taşınmazlar-

dan takdir edilecek olan eski rayiç değeriyle yeni rayiç değeri arasındaki farkın yarısı değer artımı resmi olarak alınmaya başladı. Bu yasayı yürürlükten kaldıran 26 Mayıs 1981 tarihli ve 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nda değer artımı resmi yer almamakta, buna karşılık 86. maddede yol, kanalizasyon ve su tesisleri yapımı gibi bayındırlık işleri giderlerinin belli oranda "harcamalara katılma payı" adı altında ilgililerden alınması öngörülmektedir.

değer felsefesi, AKSİYOLOJİ (Yunanca *aksi-os*: "değer", "değerli" ve *logos*: "bilim") olarak da bilinir, değer kavramını en geniş anlamıyla inceleyen felsefe dalı. Bir yandan değer teriminin anlam içeriğinin genişlemesine, bir yandan da önceleri ayrı ayrı ele alınan ekonomi, ahlak, estetik ve hatta mantık sorunlarının araştırılmasında bir birlik sağlanmasına katkıda bulunmuştur.

Değer terimi başlangıçta ekonomik anlamda, 18. yüzyıl iktisatçısı Adam Smith'te görüldüğü gibi herhangi bir nesnenin değişim değeri için kullanıldı. 19. yüzyıl boyunca anlamı genişleyerek birçok düşünür ve okurun görüşlerinde yer aldı. Terimi bir felsefe görüşü içinde ilk kullanan Hermann Lotze oldu. Görüşüne "ereksel idealizm" adını veren Lotze, insanın dünyanın en son ilişkilerini ancak kendi açısından tasarımılabileceğini savundu; değerlerin insanın yöneldiği, amaçladığı anlamlılıklardan oluştuğunu ileri sürdü. *Grundriss der Axiologie*'de (1909; Değer Felsefesinin Anahatları) terimi ilk kez bir başlık içinde kullanan ve bilinç altı sorunlara yönelen felsefeci Eduard von Hartmann da değer ve değer felsefesi terimlerini yaygınlaştıran düşünürlerdendi.

Kara Avrupa'sında "değer" terimine en temelli anlamı veren ise Friedrich Nietzsche oldu. Ona göre değerleri oluşturan "istenebilirlik"ti ve insan dünyaya hep belli değerler, belli değerlendirmelerle bakardı. İnsan topluluklarının güçlü olmak için geliştirdikleri ahlaklar içinde belirli değer sıralamaları vardı. Çeşitli kültür alanlarında yapıt veren yaratıcı kişiler ise bu değerleri yeniden değerlendirerek, insan topluluklarının gelecekte neleri "değer" sayacağını belirlerdi.

Nietzsche'den de etkilenen Max Scheler, Kant'ın etik görüşünün biçimciliğini eleştirerek maddesel bir değer-etigi savundu; değerlerin kendilerine özgü "içerik"leri olan düşünsel, ama gerçek varlıklar olduğunu söyledi. Gene Nietzsche'den etkilenen Albert Camus, "değerlerin değersizleşmesi"nden yola çıkarak 20. yüzyılın siyasal olayları bağlamında "başkaldırma" olgusu ile "değerler" arasında ilişki kurdu.

Değer felsefesi görüşleri Anglosakson gelenğinde farklı bir gelişme gösterdi. Wilbur Marshall Urban, bu konudaki ilk İngilizce çalışma olan *Valuation, Its Nature and Laws* (1909; Değerlendirme, Doğası ve Yasaları) adlı kitabıyla hareketin ABD'de yayılmasına öncülük etti. Ralph Barton Perry'nin *General Theory of Value*'sü (1926; Genel Değer Kuramı) ise yeni yaklaşımın başyapıtı olarak kabul edildi. Değeri "herhangi bir çıkar nesnesi" olarak tanımlayan Perry ahlak, din, sanat, bilim, iktisat, siyaset, hukuk ve gelenek olmak üzere sekiz değer "alanı" belirledi. Genellikle değer kavramında araç ve amaç temelinde bir ayrım yapılır; araç olarak iyi bulunan ya da değer taşıyanla amaç olarak iyi bulunan ya da kendi içinde değer taşıyan ayrıştırılır. John Dewey, *Human Nature and Conduct* (1922; İnsan Doğası ve Davranışı) ve *Theory of Valuation*'da (1939; Değerlendirme Kuramı) pragmatik bir yorumla bu ayrımı yıkmayı denedi. Ama asıl yaptığı sağlık,

bilgi ve erdem gibi insan yaşamında gerçekliği olan birçok şeyin iki anlamda da iyi olduğunu vurgulamaktı. C. I. Lewis, Georg Henrik von Wright ve W. K. Frankena gibi bazı felsefeciler ise ayrımları çoğalttılar. Örneğin araçsal değer (bir amaca göre iyi olma) ile teknik değer (bir şeyi yapabilmekte iyi olma) arasında ya da katkı değeri (bir bütünün parçası olarak iyi olma) ile sonul değer (bir bütün olarak iyi olma) arasında ayrımlar yaptılar.

"Kendi içinde iyi olan nedir?" sorusuna birçok değişik yanıt verildi. Hazcılar zevk; pragmatistler doyum, büyüme ya da uyum; Kantçılar iyiyi isteme; hümanistler uyum içinde kendini gerçekleştirmeye; Hristiyanlar Tanrı sevgisi olduğunu ileri sürdü. G. E. Moore, W. D. Ross, Max Scheler ve Ralph Burton Perry gibi çoğulcular ise bunların sayılarının sınırlanmayacağından söz ettiler. Analitik felsefenin kurucularından Moore, bütünü değerinin, öğelerin nasıl birleştiğine bağlı olduğunu savunan bir organik bütünlükler kuramı geliştirdi.

Olgu nesnelliği, değer ise öznenelliği çağırıştırdığından, değer ve değer yargılarının nesnelliğine ilişkin bir kuramın geliştirilmesinde, değer ile olgu arasındaki ilişki büyük önem taşır. Sosyoloji, psikoloji, antropoloji, karşılaştırmalı din araştırmaları gibi bilimlerin hem değerlerin olgusal bir betimlemesini, hem de aralarındaki benzerlik ve farklılıkların nedensel açıklamasını yapmaya çalışır. Filozof ise olguların nesnel geçerliliğini ya da Perry'nin öne sürdüğü gibi bir şeyin arzu edildiği için mi değerli olduğunu, yoksa Moore ve Nicolai Hartmann'ın öne sürdükleri gibi değerli olduğu için mi arzu edildiğini sorgular. Her iki yaklaşımda da değer yargılarının bilişsel bir niteliği olduğu varsayılır. Fark, o nesnenin insan için istenir olmak dışında bir değer taşıyıp taşımadığından kaynaklanır. Değer yargılarının bilişsel niteliklerini reddedenler ise bunların duygusal (örn. olgucu düşünür A. J. Ayer) ya da kural koymaya ilişkin (örn. çözümlemeci R. M. Hare) işlevleri olduğunu ileri sürerler. Kişi değerlerinde özgürlük, karar ve seçim gibi kavramları vurgulayan Jean-Paul Sartre gibi varoluşçular da değer ile olgu arasında mantıksal ya da ontolojik herhangi bir bağ olmadığını savunurlar.

değer takdiri, genellikle vergilendirme amacıyla taşınır ya da taşınmaz mallar için değer belirleme işlemi. Ülkelerin çoğunda merkezi hükümet temsilcileri, bazılarında ise yerel görevlilerce yapılır.

Değer takdirinde en yaygın yöntem, İngiltere'de olduğu gibi, yıllık kira değerinin temel alınmasıdır. ABD, Almanya, Avusturya ve Danimarka'yı da kapsayan bazı ülkelerde ise vergi matrahını söz konusu malın sermaye değeri oluşturur. Değer takdirinde izlenen öteki yöntemler arasında piyasa verilerinin incelenmesi yoluyla malın cari piyasa fiyatının hesaplanması, malın yeniden üretme maliyetinden tahakkuk eden amortismanın çıkarılması, malın sağladığı kazancın sermayeye çevrilmesi sayılabilir.

Ticari malların ve binaların değer takdirinde en uygun yöntem, sonuncu yöntemdir. İkinci yöntem ise fabrikaların ve belirli işlevleri olan malların değerinin bulunması için uygundur. Uygulamada değer takdirinle görevli memurlar, her üç yöntemden yola çıkarak bulunmuş bir yaklaşımdan yararlanırlar. Takdir edilen değer çoğu kez malın cari piyasa değerinden düşük olur. Bazen hükümetler, çeşitli vergi bölgeleri için, görevlilerin yaptığı düşük değerlendirmenin derecesine göre değişen bir çarpan faktörü

kullanarak, gerçek değerlerle takdir edilen değerleri eşitlemeye çalışırlar.

Türkiye'de 1982 Anayasası'nın 46. maddesi kamulaştırma bedelinin hesaplanmasında vergi beyanı ve öteki nesnel ölçülerin yanı sıra resmi makamlarca kamulaştırma tarihinde yapılmış olan değer takdirlerinin de göz önünde bulundurulmasını öngörmüştür.

değerli taşlar, öteki minerallere oranla daha güzel, dayanıklı ve az bulunur olma-

nı nedeniyle daha değerli kabul edilen minerallerin ortak adı. İnci, kırmızı mercan ve kehribar gibi organik kökenli ve kristal yapısında bulunmayan bazı malzemeler de değerli taş olarak sınıflandırılır. Çok eski zamanlardan beri değerli taşların çekiciliğine kapılan insanlar, bu taşları mücevher yapımında kullanmışlar, ayrıca, sertlik, saydamlık, yanardönerlik ve parlaklık gibi nitelikleri nedeniyle gizemli güçleri olan doğaüstü nesneler olarak kabul etmişlerdir.

Belirlenmiş iki bini aşkın doğal mineral arasında değerli taş olarak kullanılanların sayısı 100'ü geçmez ve bunlardan da yalnızca 16'sı önem kazanmıştır. Bunlar beril, elmas, feldispat, grenat, korindon, krizobeyril, kuvars, lazurit, olivin, opal, spinel, topaz, turmalin, turkuvaz (firuze), yeşim ve zirkondur. Bu minerallerin mücevher ola-

Başlıca değerli taşlar

mineral formülü	taşın adı	renk	Mohs sertliği*	özgül ağırlık*	kırma indisleri ayrılım*	saydamlık	kristal sistemi yapısı	açıklamalar
beril $\text{Be}_3\text{Al}_2(\text{SiO}_3)_6$	gökzümürüt	gök mavimsinden yeşilimsi maviye doğru çeşitli renklerde	7,5-8	2,68-2,71	$\epsilon = 1,570-1,580$ $\omega = 1,574-1,586$ $d = 0,014$	saydam	heksagonal 121, çoğunlukta kusursuz ve karmaşık yüzeyli kristaller	
	zümürüt	yeşil		2,68-2,74	$\epsilon = 1,571-1,581$ $\omega = 1,577-1,588$		yatık heksagonal düzgün yüzeyli kristaller; çoğunlukla kalıntı içerir	
	goşenit	renksiz; yeşilimsi sarı, sarı yeşil, kahverengimsi		gökzümürütün aynısı	gökzümürütün aynısı			
	heliyodor	altın sarısı		gökzümürütün aynısı	gökzümürütün aynısı			
	morganit	pembe		2,80-2,90	$\epsilon = 1,580-1,590$ $\omega = 1,589-1,601$			
elmas C		hafif sarımsı ile renksiz arası; ayrıca çeşitli renklerde	10	3,52	$n = 2,4175$ $d = 0,063$	saydam	izometrik yassı sekizyüzlüler; onküyüzlüler	sekizyüzlü yüzeyine paralel kusursuz yanına; uzun dalga boylu morötesi ışık altında koma zaman fluonisi
feldispat potaslı feldispat (K,Na)AlSi ₃ O ₈	ortoklaz	soluk sarı, ışıltılı kırmızı	6	2,6	$\alpha = 1,518$ $\beta = 1,522$ $\gamma = 1,522$	saydam ile mat arası	monoklinal kristaller	dik açılı ile kusursuz yanına
	aytaşı	renksiz; ayrıca beyazdan sarımsıya ve kırmızımsıdan mavimsi griye doğru çeşitli renklerde			ortoklazın aynısı		yumrular, kütleler	mavi yanardöner; ışıltılı
	amazonitaşı	sarı yeşilden mavi yeşile çeşitli renklerde			$\alpha = 1,514$ $\beta = 1,518$ $\gamma = 1,521$		triklinal 121 kristaller	mikroklin türü
	plajiyoklaz $\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$ ile $\text{NaAlSi}_3\text{O}_8$ karışımı	pastel pembeden griye doğru çeşitli renklerde	6-6,5	2,6-2,7	$\alpha = 1,527-1,577$ $\beta = 1,531-1,585$ $\gamma = 1,528-1,590$	saydam ile mat arası	triklinal prizma biçimli kristaller	yanardöner
	güntaş (yıldıztaşı)	kalıntılardan kaynaklanan kırmızımsı parlaklık, renksiz						pullu görünümü
	labradorit	gimsi					peküşük kütleler	geniş yüzeylerde ışıltılı yanardönerlik
grenat almandin $\text{Fe}_3\text{Al}_2(\text{SiO}_4)_3$	kızıl yakut	koyu kırmızı aflatun izler	7,5	4,3	$n = 1,830$ $d = 0,024$	saydam ile (açık renkli tonlarda) mat arası	izometrik onküyüzlü ve en yaygın olarak da yirmidört-yüzlü, tüm yüzeyleri gölgemiş (dihedral) kristaller	
andradit $\text{Ca}_3\text{Fe}_2(\text{SiO}_4)_3$ grossularit $\text{Ca}_3\text{Al}_2(\text{SiO}_4)_3$	demantoyit	koyu zümürüt yeşili	6,5	3,9	$n = 1,887$ $d = 0,057$			
	tarçintaşı Güney Afrika yeşimi	kahverengimsi sarı ya da turuncudan turuncu, kırmızı ya da yeşile doğru çeşitli renklerde	7,25	3,6	$n = 1,734$ $d = 0,028$			
pirop $\text{Mg}_3\text{Al}_2(\text{SiO}_4)_3$ spesartit $\text{Mn}_3\text{Al}_2(\text{SiO}_4)_3$		koyu kan kırmızısı	7-7,5	3,6	$n = 1,714$ $d = 0,027$			
		sarımsı turuncu; kahverengimsiden turuncu kırmızıya doğru çeşitli renklerde	7,25	4,2	$n = 1,800$			
korindon Al_2O_3	padmaradşah	turuncu	9	4,0-4,1	$\epsilon = 1,757-1,768$ $\omega = 1,765-1,776$ $d = 0,018$	saydam	heksagonal	
	yakut	kırmızı					düzgün yüzeyli kristaller	morötesi ışık altında floresan; belirgin yanardönerlik

* Burada verilen özellikler, değerli taş niteliğindeki malzemelerin özellikleridir, bu nedenle de mineralin kendi özelliklerinden farklı olabilir.

rak kullanılabilirlikleri için hemen hemen her zaman tıraşlanmaları ve cilalanmaları gerekir.

Çok sert olduğu için özel sorunlar yaratan elmas dışında (bak. elmas kesimi), değerli taşların tıraşlanması ve cilalanması üç biçimde gerçekleştirilebilir. Mohs sertlikleri yedi ya da daha az olan akik, opal, jasp,

oniks ve kalsedon, uzun eksen çevresinde dönen ve içinde aşındırıcı kumtaşı parçacıkları ile su bulunan bir tamburdan oluşan cila makinesinde yuvarlanarak temizlenebilirler. Bu yöntemle taşlar cilalanır ama biçimleri düzensizdir. İkinci bir yöntem de bu taşların, faseta oluşturacak biçimde tıraşlandıktan sonra su ya da motor gücüyle çalışan kumtaşı çarklarda cilalanmasıdır. Almanya'daki Idar-Oberstein'da bu yöntem birkaç yüzyıldır. Değişmeden uygulanmaktadır.

Üçüncü olarak, Mohs sertlikleri yedinin üzerinde olan taşlar, silisyum karbürden yapılmış bir bıçkıyla kesildikten sonra bir kısıkaç içine yerleştirilerek, silisyum karbürü kumtaşı, elmas tozu ya da başka bir aşındırıcıyla yüklenmiş dökme demir bir çarkta taşlanır. Taş üzerindeki fasetalar böylece oluşturulduktan sonra bir önceki yöntemle cilalanır.

Taşlar çok çeşitli biçimlerde tıraşlanabilir, ama fasetalı kesim tekniklerinin en yaygın

Başlıca değerli taşlar

mineral formülü	taşın adı	renk	Mohs sertliği*	özgül ağırlık*	kırma indisleri ayntım*	saydamlık	kristal sistemi yapısı	açıklamalar
kızobeni BeAl_2O_3	gökyakut (safir)	mavi; kırmızı dışında çeşitli renklerde	8,5	3,6-3,8	$\alpha = 1,746$ $\beta = 1,748$ $\gamma = 1,756$ $d = 0,015$	saydam	sivri uçlu çilt-piramitler ortorombik çoğunlukla ikizlenmiş, yassı kristaller	belirgin yanardönerik kızobeni kedigözü parıltılıdır
lazurit $\text{Na}_4\text{Al}_3\text{Si}_3\text{O}_{12}\text{Cl}$	aleksandrit, ayrıca kimofan, kedigözü	koyu mavi gök mavisi, yeşilimsi mavi (beyaz ve altın rengi benekli mavimsi)	5-5,5 (5-5)	2,4-2,95 (2,7-2,9)	$n = 1,50$	(mat)	izometrik (pekişik kütleler)	lacivertaşı, renk maddesi olarak lazurit içeren bir kayadır; bileşimi ve özellikleri çeşitlidir. Parantez içinde verilen özellikler kayacıdır; ötekiler lazurit mineralinin özellikleridir.
olivin $(\text{Mg, Fe})_2\text{SiO}_4$	yeşil zebircet, krizolün	safr yeşil; koyu yeşil; zeytin yeşili	6,5-7	3,3-3,5	$\alpha = 1,635-1,671$ $\beta = 1,652-1,698$ $\gamma = 1,671-1,707$ $d = 0,020$	saydam	ortorombik yassı, prizma biçimli kristaller; taneli kütleler	
silis kuvars SiO_2	ametist (mor yakut)	elfatun	7	2,65	$\epsilon = 1,553$ $\omega = 1,544$ $d = 0,013$	saydam	heksagonal	
	dumanlı kuvars	dumanlı griden kahverengiye doğru çeşitli renklerde					sekizyüzlü kristaller	
	sitrin, neceftaşı, pembe kuvars, akik (yosun akığı)	safr renksiz pembe çeşitli renklerde				yarısaydam ile mat arası	pekişik kütleler; yumrular	
	kadıköy taşı (mühresenk, kameliyan, Süleyman taşı, praz, krizopraz, plasma, kantaşı)	çeşitli renklerde						
kristobalit $\text{SiO}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$	jasp opal	çeşitli renklerde beyaz ile renksiz arası; süt rengi ile mavimsi beyaz arası; çeşitli mat tonlarda	7	2,0-2,3	$n = 1,435-1,455$	mat	tetragonal çok küçük kristalin agregalar; yuvarlak ya da böbrek biçiminde yüzey şekilleri; düzensiz topaclar izometrik sekizyüzlü kristaller; yuvarlak taneler, kütleli	fiziksel özelliklerini değiştiren, çeşitli miktarlarda su molekülü içerir
spinel MgAl_2O_4	lal yakutu, seylantaşı	kırmızı; ayrıca çeşitli renklerde	8	3,6	$n = 1,715-1,725$ $d = 0,020$	saydam	izometrik sekizyüzlü kristaller; yuvarlak taneler, kütleli	uzun dalgaboylu morötesi ışık altında flüoresis
topaz $\text{Al}_2\text{SiO}_5(\text{F, OH})_2$		şarap sarısı, soluk mavi, yeşil, mor ya da kırmızı	8	3,5-3,6	$\alpha = 1,606-1,629$ $\beta = 1,609-1,631$ $\gamma = 1,616-1,638$ $d = 0,014$	saydam	ortorombik prizma biçimli kristaller	
turkuvaz $\text{CuAl}_2(\text{PO}_4)_2(\text{OH})_4 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$		gök mavisi; yeşilimsi mavi	6	2,6-2,8	$\alpha = 1,61$ $\beta = 1,62$ $\gamma = 1,65$	mat	triklinal kriptokristalinden ince taneli, yapıya doğru değişen çeşitli kristal yapılarında	güneş ışığında rengi solar
turmalin, karmaşık alüminyum borosilikat	akroiti	renksiz	7-7,5	3,0-3,2	$\epsilon = 1,610-1,650$ $\omega = 1,635-1,675$ $d = 0,016$	saydam	heksagonal prizma biçimli, yuvarlaklaşmış kristaller; kütleli	
	-Brazilya zümrüdü, draviti, indikoliti, rubelili, alberti	yeşil, kahverengi, koyu mavi, pembe, mor						
yeşim, jadeit $\text{NaAlSi}_2\text{O}_6$	yeşim	katişksız beyazdan, siyah, kırmızı, kahverengi, safr, mavi, lilyak rengi ve yeşilin çeşitli tonlarına doğru çeşitli renklerde	6	3,2-3,4	$\alpha = 1,640-1,658$ $\beta = 1,645-1,663$ $\gamma = 1,652-1,673$	yarısaydam mat arası	monoklinal pekişik ya da lifli kütleler	
nefrit $\text{Ca}_2(\text{Mg, Fe})_5\text{Si}_8\text{O}_{22}(\text{OH, F})_2$		koyu ispanak yeşilinden beyaza doğru çeşitli renklerde	5-6	3,0-3,4	$\alpha = 1,600-1,672$ $\beta = 1,614-1,686$ $\gamma = 1,627-1,693$	yarısaydam mat arası	monoklinal pekişik ya da lifli kütleler	
zirkon ZrSiO_4	jargon	çeşitli renklerde	7,5	4,6-4,7	$\epsilon = 1,968-2,015$ $\omega = 1,923-1,960$ $d = 0,048$	saydam	tetragonal eşkenar dörtgen prizma biçimli kristaller; taneler	
	yementaşı	renksiz, safr, (turuncu, kırmızı, kahverengi)						

* Burada verilen özellikler, değerli taş niteliğindeki maddelerin özellikleridir, bu nedenle de mineralin kendi özelliklerinden farklı olabilir.

uygulanmaları pırlanta kesim(*), roza kesim(*), damla kesim(*) ve basamaklı kesimdir(*). Fasetasız taşlara yuvarlak kesim(*) tekniğinin yanı sıra oyma işlemi de uygulanabilir. Bu işlemlerde yüksek devimli elmas uçlu tıraşlama araçlarından yararlanılır. Taş, alete elle tutularak sürtülür ve kesimin biçimi, bakişımı, boyutu ve derinliği gözle ayarlanır. Birkaç küçük taşın birbirine yapıştırılması yoluyla da bir büyük değerli mücevher taşı elde edilebilir.

Kimi zaman, değerli taşların renkleri de yoğunlaştırılır. Bu işlem üç yöntemle yürütülebilir: Denetimli koşullarda ısıtma, X ışınlarından geçirme ve alt kısımlardaki fasetalara boya ya da renkli metal yaprak kaplama.

Gözenekli yapıdaki malzemelerin renkleri, kimyasal işlemlerle ya da boyanarak değiştirilebilir. Akik, değişik çözeltilere daldırıldığında, kimi zaman da bu işlemlere sonra ısıtıldığında çeşitli renkler kazanabilir. Isı ya da demir II nitrat uygulandığında kırmızı, hidroklorik asit ve ısı uygulandığında limon sarısı, krom ya da nikel tuzları uygulandığında yeşilin tonları; demir III demir siyanür, ardından demir II sülfat ya da Prusya mavisi uygulandığında mavi, şeker ve ardından sülfürik asit uygulandığında da kahverengi elde edilir. Jasp mavi renk verilerek lapis lazuli taklit edilir; turkuvaz, opal ve albatır ise, daha güzel bir görünüm elde etmek amacıyla çoğunlukla renklendirilir.

Değerli taşlara, renklerini güçlendirmek ya da değiştirmek amacıyla ısı uygulanması yüzyıllardır uygulanan bir yöntemdir. Isıtıldıklarında, koyu fümre kuvars, sitrin ya da topazı andırır; kahverengiyeye ya da kırmızıya çalan zirkon, canlı bir mavi renk alır ya da renksizleşir; sarı topaz pembeleşir; uçuk bir rengi olan kalsedon, karneliyan kırmızısı olur; bazı yakut ve kuvars türlerinin ise her noktadaki renkleri ayrışır. Taşlardaki renk değişimi çoğunlukla taşın ısıtıldığı sıcaklık derecesine, çevredeki atmosfer koşullarına ve ısıtma ya da soğutma işleminin süresine bağlıdır.

Belirli taşların ışınlanması da renklerinin değişmesine neden olur. Bazı renksiz elmaslar yeşile, açık pembe kuvars kahverengiyeye dönüşür; renksizleştirilmiş kuvarslar ise gene eski mor renklerini alır. Bu renk değişimleri her zaman kalıcı olmaz ve taşlar radyoaktif bir nitelik kazanabilir.

Son zamanlarda yakut, gökyakut ve zümrüt gibi değerli taşların taklitleri üretilmiştir. Günümüzde bunların üretiminde, çözeltiliden ya da eriyikten kristal oluşumu tekniklerinden yararlanılır. *Ayrıca bak.* taklit taş.

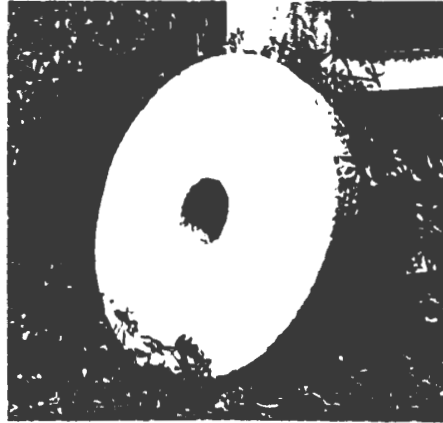
değerlik, VALANS olarak da bilinir, belirli bir elementin, atomlarından birine kimyasal olarak bağlanabilen başka atomların olası sayısını belirleyen özelliği. 1868'de ortaya atılan bu kavram, genel olarak bir elementin bağ oluşturma gücünün yanı sıra, bu gücün sayısal değerini gösterir.

Değerlik kavramının tanımlanması ve sistematikleştirilmesi, 19. yüzyıl kimyacılarının önde gelen sorunlarından biriydi. Yetkin bir kuramsal yaklaşımın bulunmaması nedeniyle, elementlerin değerliklerinin saptanmasında deney yoluyla elde edilen kimi kurallardan yararlanılıyordu. Herhangi bir elementin özgün değerliği, element atomlarından birinin bağ oluşturabildiği ya da bir bileşikte yerini alabildiği hidrojen atomu sayısıyla ölçülüyordu. Bununla birlikte, çoğu elementin değerliğinin değişik bileşiklerde farklı olduğu ortaya çıktı. Kimyasal birleşmenin ve değerliğin açıklanması doğrultusundaki ilk yetkin adımı, 1916'da organik bileşiklerde atomlar arasındaki kimyasal bağ, bir çift elektronun iki atom tarafından

paylaşılması biçiminde açıklayan ABD'li kimyacı G. N. Lewis attı. Aynı yıl Alman fizikçi W. Kossel, elektriksel olarak yüklü atomlar (iyonlar) arasındaki kimyasal bağın inceledi. Periyodik sistemin ayrıntılı elektron kuramının geliştirilmesinden sonra, değerlik kuramı, elektron yapıları ile atomlararası kuvvetlere bağlı olarak yeniden tanımlandı. Bu gelişme, iyon değerliği, ortaklaşım bağ, yükseltgeme sayısı, düzenleme sayısı, metal bağ gibi her biri atomlararası değişik etkileşimleri gösteren yeni kavramların doğmasına yol açtı

değerlik elektronu, VALANS ELEKTRONU olarak da bilinir, atomun en dış kabuğunda yer alan ve başka bir atomla kimyasal bağ kuran eksi yüklü temel parçacık. Atomlar arasında kurulan kimyasal bağın türü (iyon bağ, ortaklaşım bağ, metal bağ) ne olursa olsun, atom yapısında ortaya çıkan değişiklikler, yalnızca en dışardaki elektronlarla, yeni değerlik elektronlarıyla sınırlıdır. Değerlik elektronları, pozitif yüklü çekirdeğe, içteki elektronlara oranla daha zayıf çekim kuvvetiyle bağlıdır ve bu nedenle de komşu atomlarla bağ kurma sürecinde, oteki atomlar tarafından paylaşılabilir ya da onlara aktarılabilir. Değerlik elektronları ayrıca, metallerde ve yarıiletkenlerde elektrik akımının iletilmesini sağlarlar.

değirmen taşı, tahılların öğütülmesinde kullanılan yuvarlak taş. Çoğunlukla çiftler halinde kullanılan değirmen taşlarından biri sabittir, ötekisi ise bunun üstünde yatay düzlemde döner. Tahlil, dönen taşın ortasındaki bir delikten, sabit taşın merkezinden

Değirmen taşı
U.S. Department of Agriculture

dışarı doğru uzanan oluklara beslenir. Oluklardan, taşın düzgün yüzeyli öğütme bölümüne aktarılan tahıl burada un haline getirilir. Değirmen taşının yıpranan olukları zaman zaman yeniden derinleştirilir ve öğütme bölümünün pürüzlenen yüzeyi düzeltilir.

En nitelikli değirmen taşları Paris yakınlarından çıkarılan ve değirmen taşı olarak adlandırılan silili tortul kayalardan hazırlanır. ABD'de değirmen taşı ocakları bulunmadığından, bunun yerine kuvars konglomeralarından, kuvarsitten, kumtaşından ya da granitten yararlanılır.

Değirmen tepesi, Malatya'nın Merkez ilçesinde Kalkolitik ve Demir Çağ yerleşimleri ile ortaçağa ait bir garnizonun bulunduğu höyük. *Ayrıca bak.* Aşağı Fırat Projesi (Malatya).

değişen yıldız, gözlemlenen ışığının şiddeti (parlaklığı) zaman içinde belirgin biçimde değişen yıldızların ortak adı. Bu olgu, yıldızın örtülmesinden ya da yapısına özgü bir özellikten kaynaklanabilir. Değişimler

periyodik, yarı düzenli ya da tümüyle düzensiz olabilir.

Bulunan ilk değişen yıldız R harfiyle gösterilmiş, ayrıca buna yıldızın bağlı olduğu takımyıldızın Latince adı ile ek halinde eklenmiştir. Örneğin, Monoceros takımyıldızında bulunan ilk değişen yıldız, R Monocerotis olarak adlandırılmıştır. Bu kural, bulunan oteki yıldızlar için de uygulanmıştır. Aynı takımyıldızda bulunan oteki değişen yıldızlar S'den Z'ye kadar olan harflerle adlandırılmış, daha sonra gelenlere ise, RR'den RZ'ye, SS'den SZ'ye ve TT'den TZ'ye kadar çift harfli adlar verilmiştir. ZZ'den sonra çift harf sistemi, AA, AB, AC, ..., AZ, BB, BC, ..., BZ biçiminde ve J'nin oluşturduğu tüm harf çiftleri dışında OZ'ye kadar gider. Bu 334 gösterim kullanıldıktan sonra sistem, V335, V336 vb olarak sürer. Oteki adlandırma sistemlerinde yerleşmiş bir adı bulunan Tansik (Mira Ceti), Delta Sefe (Delta Cephei) gibi değişen yıldızların adları, özgün biçimleriyle korunmuştur. *Ayrıca bak.* parlak yıldız, uzun devirli değişen yıldız.

değişik kanatlılar bak. yarı kanatlılar

değişiklik, ÇEŞİTLİLİK ya da VARYASYON olarak da bilinir, biyolojide, hücreler, tek tek canlılar ya da aynı türden canlı toplulukları arasında, genetik farklılıktan (genotip değişikliği) ya da çevresel etkenlerin genetik yapının dışavurumunu etkilemesinden (fenotip değişikliği) kaynaklanan farklılık. Değişiklik fiziksel görünüme, metabolizmaya, üreme biçimine ve sıklığına, davranışlara, öğrenmeye, zihinsel yeteneklere ve gözlemlenebilen ya da ölçülebilen tüm özelliklere yansiyabilir.

Genotip değişiklikler, kromozomların sayısındaki, yapısındaki ya da taşıdıkları genlerdeki farklılıklardan kaynaklanır. Örneğin, göz rengi, vücudun biçimi ve hastalıklara karşı direnç genotip değişikliklerdir. Birden fazla kromozom takımı olan bireyler poliploid denir; birçok bitkide, normal kromozom sayısının iki ya da daha fazla katı kromozom bulunur ve genotip değişiklik sonucunda yeni türler ortaya çıkabilir. Bir değişikliğin genotipe özgü olduğu yalnızca canlıyı gözlemleyerek anlaşılamaz; değişikliğin kalıtsal olup olmadığını saptayabilmek için, denetlenmiş çevre koşullarında üretilen canlıların yeni döllerini de incelemek gerekir.

Çevrenin etkisiyle ortaya çıkan değişiklikler ya tek bir etkenden ya da iklimi, besin kaynağı ve başka canlılar gibi birkaç etkenin ortak etkisinden kaynaklanır. Bir canlı yaşam çevrimindeki gelişme evreleri ve bir bireyin geçirdiği mevsimlik değişiklikler de fenotip değişikliklerindendir. Canlıların genetik yapısında herhangi bir farklılaşmaya yol açmayan bu tür değişiklikler genellikle sonraki kuşaklara kalıtım yoluyla aktarılmaz, bu nedenle de evrim sürecinde önemli bir yer tutmaz.

Değişiklikler, sürekli ya da nicel ve sürekli ya da nitel olmak üzere iki gruba ayrılır. Örneğin, insan boyunun en büyük ve en küçük iki uç değer arasında düzgün bir dağılım göstermesi ve bireylerin büyük bölümünün orta değerlerde toplanması sürekli ya da nicel değişikliktir. İnsanlardaki kan gruplarında olduğu gibi iyi tanımlanmış kesin sınıflar halinde ayrılabilen değişiklikler ise sürekli ya da niteldir. Üstün yapıları canlılardaki erkek-dişi ayrımında ve aynı türden kelebekler arasında değişik biçim ve renkteki bireylerin görülmesinde olduğu

gibi çok sayıda büyük sınıflara ayrılabilen süresiz değişikliklere ise çok biçimli değişiklik denir.

değişimler hesabı, bir fonksiyonun, verilen bir integralin değerini en büyük ya da en küçük yapacak biçimde belirlenmesini konu alan matematik dalı. Değişimler hesabına giren problemlerin çoğu, yalın bir biçimde ve kolayca ortaya konulabilmelerine karşın, çözümleri için diferansiyel hesaba ve diferansiyel denklemlere ilişkin karmaşık yöntemler gerektiren problemlerdir.

Değişimler hesabının en yalın problemi olan eş çevre problemi(*), bir düzlemde bulunan ve uzunluğu belli bir değerde olan kapalı eğrilerden en büyük alanı çevreleyen eğrinin bulunması problemidir. Bu problemin çözümünün çember olduğu, Eski Yunan matematikçileri tarafından biliniyordu (İÖ 2. yy). Eş çevre problemi terimi, daha sonraları, belirli bir koşul altında bir fonksiyonun maksimum ya da minimum olmasını sağlamaya yönelik yöntemleri de içerecek biçimde kullanılmaya başlandı. Problemde sağlanması gereken koşula, bu koşulun çevre uzunluğuyla bir ilişkisi olmasa bile, "eş çevre koşulu" adı verilir. Hacmi verilen bir değer ve yüzey alanı en küçük olan katı cismin bulunması, bu tür problemlere bir örnek oluşturur. Bu problemde, verili hacim değeri, sağlanması gereken koşulu, bir başka deyişle eş çevre koşulunu oluşturur. Hacmi belirli olan bir katı cismin hava içinde sabit bir hızla hareket etmesi durumunda karşılaşacağı hava direncinin en küçük olmasını sağlayan biçimin belirlenmesi, aerodinamiği ilgilendiren bir başka eş çevre problemidir. Herhangi bir biçimde eğilip bükülmüş çembersel bir tel halka, sabunlu suya daldırılıp çıkarıldığında oluşacak ince sabun zarı, tel halkayla sınırlanmış yüzeylerden alanı en küçük olanın biçimini alır. Tel halkanın biçimi verilmişken bu yüzeyin belirlenmesi de tipik bir değişimler hesabı problemidir.

Değişimler hesabı 1697'de İsviçreli matematikçi Jakob Bernoulli'nin ortaya attığı brakistokron(*) problemiyle birlikte çağdaş matematiğin ilgi alanına girdi. Bu problem şöyle ifade edilebilir: Yükseklikleri farklı iki nokta ince bir telle birbirine bağlanmış olsun. Telle geçirilmiş bir boncuğun yükseklikten noktadan ilk hızı olmaksızın bırakıldığı ve yerçekimi etkisiyle tel üzerinde aşağı doğru kaydığını ve bu kaymanın sürtünmesiz olduğunu varsayalım. Boncuğun alçakta ki noktaya en kısa sürede varması için teli verilmesi gereken eğrisel biçim ne olmalıdır? Bu problemi, başka matematikçilerin yanı sıra, Johann ve Jakob Bernoulli ile Isaac Newton birbirlerinden bağımsız olarak çözdüler. Problemin çözümünde tutulan yol, boncuğun düşüş süresini telin biçimlendirdiği (ve aranmakta olan) eğriye bağımlı olarak ifade eden integralin oluşturulması ve eğri değişken olarak alınıp bu integralin değerini minimum yapan eğrinin belirlenmesidir. Değişimler hesabının tipik bir yöntemi olan bu yolla, ilkin bir diferansiyel denklem elde edilir, ardından bu denklemin çözümüyle de aranan eğrinin sikloit(*) olduğu bulunur.

Diferansiyel ve integral hesabın bulunup geliştirilmesi değişimler hesabının gelişmesine büyük katkı sağladı. Bernoulliler çeşitli minimum ve maksimum koşullarını sağlayan birçok eğri buldular ve bunları sınıflandırdılar. Bir başka İsviçreli matematikçi, Leonhard Euler, belirli bir minimum koşulunu sağlayan eğrinin belirlenmesine ilişkin

(sonradan Euler diferansiyel denklemi olarak adlandırılacak olan) kuralı bularak değişimler hesabı yöntemlerinin genelleştirilmesi yolunda önemli bir adım attı. Bu alandaki terminolojinin büyük bölümü ise konunun gelişmesinde önemli katkısı bulunan İtalyan asıllı Fransız matematikçi Joseph-Louis Lagrange tarafından ortaya kondu.

Çeşitli bilimsel yasaların değişimler hesabına dayanan genel ilkeler biçiminde ifade edilmesi olanaklıdır. Bu ilkeler değişimsel ilkeler olarak adlandırılır ve verilen bir integralin maksimum ya da minimum olması biçiminde ifade edilirler. Mekanikte çok önemli yeri olan Hamilton en küçük eylem ilkesi, bu alanda bir örnektir. Adını İrlandalı matematikçi William Rowan Hamilton'dan alan bu ilke, eylem integrali olarak adlandırılan bir integralin değerinin en küçük olmasına dayanır. En küçük eylem ilkesi, Newton'ın hareket yasalarını bir özel durum olarak içerir, ayrıca kuantum mekanizminin de temelini oluşturur. Genel görelilik kuramı da değişimler hesabından büyük ölçüde yararlanır. Değişimsel ilkelerin, esneklik kuramı, elektromagnetizma, aerodinamik, titreşim kuramı ve başka birçok bilim ve mühendislik dalında uygulamaları vardır.

değişimin bak. değişim

değişken akım bak. alternatif akım

değişkenlerin ayrılması yöntemi, kimi kısmi diferansiyel denklem türlerinin çözümünde yararlanılan, en eski ve en yaygın tekniklerden biri. Bilinmeyen fonksiyonun ve türevlerinin, en büyük üssü birden büyük olmayan ve fonksiyonun değişik basamaklı türevlerinin birlikte yer aldığı ($f, f', f'', \dots$ gibi) terimler içermeyen kısmi diferansiyel denklemler doğrusal olarak adlandırılır. Eğer denklemden her terim, fonksiyonu ya da türevlerinden birini içeriyorsa, denklem homojendir. $f' + f^2 = 0$ örneğinde, denklem homojendir, ama doğrusal değildir; $f' + x^2 = 0$ örneğinde doğrusaldır, ama homojen değildir; $f_{xx} + f_{yy} = 0$ örneğinde, homojen olduğu gibi aynı zamanda doğrusaldır.

İki değişkenli bir doğrusal homojen denklemin $g(x)$ ve $h(y)$ gibi, her biri bir değişkeni iki çarpandan oluşan $f(x, y)$ gibi bir çözümü varsa, kimi zaman bu bilinmeyen çarpanların çarpımını, bilinmeyen bileşke fonksiyonun yerine koyarak her değişken için bir adi diferansiyel denklem elde edilebilir. $f_{xx} + f_{yy} = 0$ örneğinde $f(x, y)$ denklemini sağlıyorsa, $f(x, y)$ yerine $g(x)h(y)$ koyarak, denklem, $g_{xx}h + gh_{yy} = 0$ ya da $-g_{xx}/g = h_{yy}/h$ şekline dönüştürülür. Son denklemin sol yanı, yalnız x değişkenine, sağ yanı ise y değişkenine bağlı olduğundan, ancak ve ancak her iki taraf sabit bir sayı olursa, denklemin iki tarafı eşit olabilir. Böylece, $-g_{xx}/g = c$ olan denklem, çözümleri, $g = a \sin(xc^{1/2})$ ya da $g = a \cos(xc^{1/2})$ olan, tek değişkenli, $g_{xx} + cg = 0$ adi diferansiyel denklemin dönüşür. Benzer biçimde, $h_{yy}/h = c$ denkleminde, $h = \exp(\pm yc^{1/2})$ sonucu çıkar. Böylece, ilk denklem $f_{xx} + f_{yy} = 0$ 'ın çözümleri de, $f = gh = a \exp(\pm yc^{1/2}) \sin(xc^{1/2})$ ya da $a \exp(\pm yc^{1/2}) \cos(xc^{1/2})$ olur. a ve c , denklemin çözümlerinin sağlaması gereken fiziksel durumun sınır değerleri ve ilk değerleri gibi öteki yardımcı koşullara bağlı olarak seçilen sabitlerdir. a ve c gibi değişik sabitler içeren $a \exp(\pm yc^{1/2}) \sin(xc^{1/2})$ gibi terimlerin toplamı da verilen diferansiyel denklemini sağlar. Fourier serileri olarak adlandırılan sonsuz sayıda terimlerin toplamı yöntemi kullanılarak daha geniş ve çeşitli yardımcı koşulları sağlayacak çözümler bulunabilir.

Değişkenlerin ayrılması yöntemi, $f_{xx} + x^2 f_y = 0$ gibi katsayıları değişkenlerden oluşan denklemler ile daha yüksek basamaktan denklemlere ve daha çok değişken içeren denklemlere de uygulanabilir.

değişimlilik özelliği, matematikte, toplama ve çarpma işlemlerine ilişkin ve simgesel olarak $a + b = b + a$ ve $ab = ba$ olarak ifade edilen özellik. Bu özellik, sonlu bir toplama ya da çarpma işleminde, terimlerin yerlerinin değiştirilmesinin sonucu etkilemeyeceği anlamına gelir. Değişimlilik özelliği birçok sistem için uygulanabilirse de, dördeylerde olduğu gibi kimi çarpma işlemleri için geçersiz olduğu durumlar da vardır. İki vektörün, (nokta çarpımını veren) skaler çarpımı değişimlidir (yani, $a \cdot b = b \cdot a$), ama (çapraz çarpımını veren) vektörel çarpımı değişimlidir değildir (yani, $a \times b = -b \times a$). Değişimlilik özelliği, koşullu yakınsak serilerin çarpımında da geçersizdir. Ayrıca bak. birleşme özelliği, dağılma özelliği.

değişmez bak. sabit

değiştirme işaretleri, ARIZA olarak da bilinir, müzikte, hemen soluna konduğu notanın perdesinin değiştirilmesi gerektiğini gösteren işaretler. Diyez (#) notayı yarım ton tizleştirir, bemol (b) yarım ton pesleştirir, bekar ya da natürelse (n) notayı doğal sesine döndürür. Çift diyez (##) ya da (x) ve çift bemol (bb) notanın iki yarım ton tizleşeceğini ya da pesleşeceğini belirtir. Bekar işareti çift diyez ya da çift bemolü de geçersiz kılar. Diyez ya da bemolün başına konduğunda (##), çift diyez ya da çift bemolden bir tanesinin geçersiz olduğunu belirtir. Portenin başına konup bir parçanın tonalitesini belirleyen diyez ve bemoller, değiştirme işaretleri değil, tonalite işaretleri(*) olarak adlandırılır.

Değiştirme işaretleri ilk kez 10. yüzyılda si için kullanıldı. O dönemde belirli kuramsal ve estetik kuralları yerine getirmek amacıyla si yerine göre yarım ton pesleştirilir ya da fa yarım ton tizleştirilirdi. Başlangıçta bekar işareti olmadığından bemolü geçersiz kılmak için diyez, diyezi geçersiz kılmak için de bemol kullanılırdı. Geç Rönesans'ta mi bemol, la bemol ve do diyez oldukça yaygın olarak kullanılıyordu. Bütün notalara değiştirme işaretlerinin uygulanması daha sonraki dönemlerde giderek yaygınlaştı.

değiştokuş katsayısı bak. burgaçlılık katsayısı

değme yöntemi, KONTAK YÖNTEMİ olarak da bilinir, sülfürik asit üretiminde kullanılan modern sanayi işlemi. Daha eskilerden beri kullanılagelen kurşun odalar yöntemi(*) bugün yerini büyük ölçüde değme yöntemi-ne bırakmıştır. Bu yöntemde, kükürt dioksit ile oksijen sıcak bir katalizörün üzerinden geçirilerek kükürt trioksit trioksit oluşturulur, ardından kükürt trioksit suyla işleme sokularak sülfürik asit elde edilir.

Değme işlemi iki tür tesiste yürütülür. Daha basit olan kükürt yakmalı değme tesislerinde, hammadde olarak kükürt kullanılır. Ergimiş kükürtün yakılması yoluyla hazırlanan kükürt dioksit, önce soğutulur ve ardından, çoğunlukla vanadyum pentoksit emdirilmiş gözenekli silisli malzeme topaklarının ve bir potasyum bileşiğinin eşliğinde, orta yükseklikteki sıcaklıklarda yükseltgenerek kükürt trioksit elde edilir.

Daha gelişkin değme işlemi tesislerinde kükürt dioksit, pirit gibi düşük kükürt tenörlü malzemelerden üretilir. Pirit fırından çıkan gazın içindeki katışkıları gidermek ve yoğunlaştırılarak, asit ürünün seyreltikleşmesine yol açabilecek su buharı-

nin bir bölümünü ayırmak için, soğutulması gerekir. Bu işlemin ardından kükürt dioksit, derişik sülfirik asitle kurutulur. Anıtma işlemi sırasında gazın, kükürt yakmalı tesislerde olduğunun tersine soğuk halde bulunması ve daha sonra katalizörün etkin duruma gelmesini sağlayacak sıcaklığa kadar ısıtılması gerekir.

değnekçekirgesi bak. cadıçekirgesi

değşinim, DEĞİŞİM ya da MUTASYON olarak da bilinir, yeni döller aktarılabacak kalıtsal bilgide, genellikle fiziksel ya da kimyasal dış etkenlerin uyarısıyla, çok seyrek olarak da kendiliğinden ortaya çıkabilen değışiklik.

Değşinim, hücredeki kalıtsal bilgiyi taşıyan dezoksiribonükleik asit (DNA) zincirinin gen adı verilen ve belli bir özelliği, örneğin bir proteini kodlayan bölümündeki değışikliklerden kaynaklanır. DNA, yapısal olarak, şeker ve fosfat gruplarından oluşan iki zincir üstünde özel bir sırayla dizilmiş, purin yapısındaki adenin (A) ve guanin (G) ile pirimidin yapısındaki timin (T) ve sitozin (C) bazlarının yer aldığı bir makromoleküldür. Birbirinin tümleyicisi olan bu bazlardan A her zaman T ile, G de her zaman C ile bağlanarak birer baz çifti oluşturur; bu tümleyici bazlar arasında kurulan hidrojen bağları DNA'nın iki zincirini de bir çift sarmal oluşturacak biçimde birbirine bağlar. Bazların DNA zinciri üstündeki dizilişle belirlenen kalıtsal bilgi, kodon adı verilen üçlü nükleotitlerle kodlanır. Proteinleri oluşturan yalnızca 20 aminoasite karşılık, nükleik asitlerin yapısındaki dört çeşit baz üçlü nükleotitler halinde 64 değışik kodon oluşturabildiği için, bir aminoasiti kodlayan birden fazla kodon bulunabilir. Bazı kodonlar ise bir protein birleşiminin (sentez) başlamasını ve bitişini işaret eder.

Değşinimler, bir DNA zincirindeki bir bazın başka bir bazla yer değıştirmesi sonucunda ortaya çıkabileceği gibi, bir ya da birden çok bazın eklenmesi ya da eksilmesi sonucunda da oluşabilir. DNA molekülünde saklı kalıtsal bilgide bir tek baz çiftinin değışmesiyle gerçekleşen değşinimlere nokta değşinimi adı verilir. Bu tür değşinimlerde bir purin-pirimidin baz çiftinin (örn. A-T çifti) başka bir purin-pirimidin çiftiyle (örn. G-C çifti) yer değıştirdiği düz geçişli yer değıştirme ya da bir purin-pirimidin baz çiftinin (örn. A-T) bir pirimidin-purin (örn. T-A) baz çiftiyle yer değıştirdiği çapraz geçişli yer değıştirme söz konusudur. Böyle bir değşinim kendiliğinden ortaya çıkabileceği gibi, bazların benzerleriyle (örn. 5-bromo urasil ya da 2-amino purin) yer değıştirmesinden de kaynaklanabilir. Örneğin, timinin benzeri olan 5-bromo urasil eşleme sürecinde timinin yerini alır; ama bu bileşik kolayca enol durumuna geçebildiği için guanin ile tümleme yapar. Sonuçta, ikinci bir eşlemeyle A-T baz çiftinin yerini G-C çifti almış olur.

Nokta değşinimleri genellikle tek bir kodonu etkilediğinden çoğu kez büyük değışikliklere yol açmaz. Örneğin değşinime uğramış kodon aynı aminoasiti kodlamaya devam edebilir ya da proteinin işlevini değıştirmeyen başka bir aminosit kodlanabilir. Ama bazı durumlarda, DNA molekülündeki tek bir nükleotitin değışmesi bile çok önemli sonuçlar doğurabilir. Örneğin orak hücreli kansızlık olarak bilinen kalıtsal hastalık, böyle bir nokta değşiniminden ileri gelir ve eğer çocuk değşinime uğramış geni hem annesinden hem babasından almışsa kötü sonuçlar doğurabilir.

Bir aminoasiti kodlayan bir kodonu hiçbir aminoasiti kodlamayan bir kodona, örneğin bir sonlanma kodonuna dönüştüren değş-

nimlere anlamsız değşinim adı verilir. Bu tür değşinimler, protein birleşiminin normalden önce sonlanmasına, dolayısıyla genin biyolojik işlevini yerine getirmemesine yol açar. Bir aminoasiti kodlayan bir kodonun başka bir aminoasiti kodlayan bir kodona dönüştüğü değşinimlere ise yanlış anlamlı değşinim adı verilir.

Eksilme ya da eklenme değşinimleri, nokta değşinimlerinden çok daha önemli değışikliklerin sorumlusudur. DNA zincirinde bir ya da birden çok bazın eksilmesi ya da eklenmesi, genellikle eklenme ya da eksilmenin olduğu noktadan başlayarak kod okuma çerçevesinin kaymasına yol açacağından, gen yapısında daha önemli değışikliklere neden olur. Örneğin TAG GGC ATA ACG ATT dizisinde, ilk kodonda oluşan bir değşinimle bir A bazının eklendiği varsayılırsa, bu yeni dizi TAA GGC CAT AAC GAT T biçimine dönüşecek ve bu farklı dizi, okuma çerçevesindeki kayma nedeniyle, bambaşka bir aminoasit dizisini kodlayacaktır. Birden fazla kodonda ortaya çıkan bu tür değışikliklerin daha önemli ve ciddi sonuçlar doğurması doğaldır.

Değşinime uğramış DNA dizileri de tipki normal DNA dizileri gibi eşlenir, çoğalır ve hücrede kuşaktan kuşağa normal diziler gibi aktarılır. Değşinim geçirmiş kalıtsal bilgi ancak yeni bir değşinimle eski normal durumuna dönebilir. Gen dönüşü değşinim denen ikinci değşinim özgün genin yapısını onarır ve yeniden normal işlevini kazandırabilir; bazen de, ilk değşinimin oluştuğu bölgeden başka bir bölgede ortaya çıkan ve baskılayıcı değşinim denen ikinci bir değşinim ilk değşinimin etkisini tümüyle ya da bir ölçüde yok edebilir.

Eşeyli olarak üreyen insanda ve obür üstün yapılı canlılarda değşinimler, oluştukları hücrelerin cinsine bağlı olarak iki grupta incelenebilir. Eşey hücrelerinde oluşan değşinimlere tohumal değşinim, bu hücrelerin dışındaki bütün obür hücrelerde oluşan değşinimlere ise somatik değşinim adı verilir.

Somatik değşinimlerin en çarpıcı örneği mavi gözlü insanlarda gözlenebilir. Mavi göz, bir pigmentin eksikliğinden ileri gelen çekinik bir karakterdir. Mavi gözlü insanlar, bu karakteri belirleyen *b* genini hem annelerinden hem babalarından alırlar (*bb*). Kahverengi gözü belirleyen *B* geninden bir tane bile alan kişiler (*Bb*) ise kahverengi gözlüdür. Bazen ender olarak, mavi gözlü insanların genellikle bir gözünde kahverengi bir bölge görülür. Bu özellik büyük olasılıkla, göz hücrelerinde oluşan ve *b* genlerinden birinin *B*'ye dönüşmesiyle sonuçlanan somatik bir değşinimden kaynaklanır. Böyle bir insanın gözü, hücrelerinin büyük bölümü *bb* (mavi), az büyük bölümü de *Bb* (kahverengi) olan bir genetik mozaiktir. Bu tür değşinimler eşey hücrelerini etkilemediği için ana-babadan çocuğa aktarılmaz. Buna karşılık yumurta ya da sperma gibi eşey hücrelerinden birinin DNA'sını etkileyen tohumal değşinimler kalıtsaldır ve kuşaktan kuşağa aktararak sürer. Örneğin, kuramsal olarak, mavi gözlü (*bb*) iki insanın kahverengi gözlü (*Bb*) çocuklarının olması ancak eşey hücrelerindeki bir değşinimden kaynaklanabilir. Kalıtsal hastalıkların çoğu da bu tür değşinimler sonucunda ortaya çıkar. Özellikle tohumal değşinimler, kalıtımın kuramsal temellerinin incelenmesi için olduğu kadar, insan evrimin gelecekteki yönünü belirleyen ipuçları olarak da incelenmeye değer olgulardır.

Yeni oluşan değşinimlerin çoğu doğal dengeyi bozduğu için genellikle zararlı, hatta kalıtsal hastalıkların birçoğunda olduğu gibi

olumcudur. Bu zararlı genlerin toplumdaki yayılmasını önleyebilmek, ancak değşinime uğramış kalıtsal bilgiyi taşıyan canlıların üreme yeteneğinin azalmasına ya da yok olmasına bağlıdır. Oldukça seyrek gerçekleşen yararlı değşinimler ise, evrimin doğal seçme yoluyla daha uygun canlılar yaratma amacına yardımcı olur.

Değşinimin, gözlemlenebilen herhangi bir etki olmaksızın kendiliğinden ortaya çıkması çok seyrek görülen bir olgudur, buna karşılık, fiziksel ya da kimyasal etkenlerle uyarılmış değşinimin görülme sıklığı, bu etkenlerin varlığına bağlı olarak artar. Bir dış etkenin değşinime yol açabilmesi (mutajen olması) için hücre içine girip etkinliğini göstermesi gerekir. Örneğin Güneşin morötesi ışınları, grım gucu düşük olduğu için yalnızca deri hücrelerinde somatik değşinime yol açabilirken, grım gucu yüksek olan X ışınları ya da atom bombası ışımaları tohumal değşinimlere yol açabilen çok güçlü etkenlerdir.

Ote yandan, nükleik asitlerle etkileşime girerek alkil grupları ekleyebilen ya da amin gruplarını kaldırabilen bazı kimyasal maddeler de değşinime yol açabilir. Örneğin diklorodietil sülfür gibi savaş gazları, epoksitler, etileniminler gibi alkilevi kimyasal maddelerin kanser oluşumuyla yakın ilişkisi olduğu saptanmıştır.

deha, olağanüstü zihinsel güç. ABD'li psikolog Lewis M. Terman'ın yayınlattığı tanımıyla deha, standart bir zeka testindeki başarı düzeyiyle ölçülebilen yüksek zihinsel yetenektir. Terman'ın "gizli deha" için öngördüğü zeka bolumu (IQ) 140 ve üstüdür, bu düzeye toplam nüfusun ancak 250'de biri ulaşabilir. Bazı uzmanlar ise deha tanımı için daha yüksek bir standart önerir. Ama bu tanımla deha yalnızca yüksek zihinsel yetenek anlamına gelir ve gerçekleşmiş bir başarıdan çok bir gizilgucu belirtir. Terim bu anlamda, henüz belirgin başarılarla kendini gösterme olanagı bulamamış çocuklar için de kullanılabilir. Gidererek yaygınlaşan ve belki de daha uygun bir yaklaşım, bu tür çocuklar için "üstün yetenekli" terimini kullanmak ve toplam nüfusun ilk birinde 1'lik diliminde yer alan çocukları birinci-derecede, geri kalan nüfusun ilk yüzde 10'unda yer alanları ise ikinci-derecede üstün yetenekli biçiminde gruplamaktadır.

19. yüzyıl İngiliz bilim adamı Sir Francis Galton'ın çalışmalarından kaynaklanan daha yaygın tanımıyla "deha", gerçekleşmiş başarılarla kendisini gösteren olağanüstü yüksek yaratıcı güç anlamına gelir. Ama bu başarıların gelip geçici bir değer taşıması ya da sozgelimi veraset yoluyla ışıbaşına geçmiş hukumdarlar örneğinde görüldüğü gibi doğuştan gelen bir şansla bağlı olmaması gerekir. Deha, gerek nicelik, gerek nitelik açısından yetenekten farklıdır. Yetenek özel bir iş türüne doğuştan gelen vatkınlığı belirtir ve belli bir becerinin görece çabuk ya da kolayca edinilebilmesi demektir. Deha ise özgünlük ve yaratıcılık, daha önce araştırılmamış alanlarda düşünüp çalışarak dünyaya ancak bu volla kazanabileceği bir değer katmak gibi öğeleri de içerir. Dahilerin eşsiz katkıları genellikle belli bir alanda ortaya çıkar, ama bu kişilerin daha önceki gelişmelerini konu alan araştırmalar genel zaka düzeylerinin de olağanüstü yüksek olduğunu göstermiştir.

Dehanın yapısını ve kaynağını açıklamak için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bir kurama göre deha, psikobiyolojik bakı-

dan insandan farklı bir türün özelliğidir; insan maymundan ne ölçüde farklı ise, zihinsel ve duygusal süreçleri açısından dahi de sıradan insandan o ölçüde farklıdır. Bir başka kuram, dehayı nevroz ve psikoz ile yakından ilişkili görür. Bu görüşün belki de en tanınmış temsilcisi İtalyan kriminolog Cesare Lombroso'dur. Modern psikanaliz kuramına göre, nevroz ve psikoz gibi deha da benlik ile çevre arasındaki temel çatışmadan kaynaklanmakla birlikte, bu çatışmaları, belirtileri ve ürünleri toplumsal bakımdan yararlı ve değerli olacak biçimde çözer. Araştırmalar, dahilerin zihinsel rahatsızlıklara, fiziksel zayıflığa ve bedensel bozukluklara daha az eğilimli olduğunu göstermiştir. Zekâ düzeyi "üstün yetenekli" ya da "olası deha" biçiminde nitelendirilebilecek ölçüde yüksek olan çocukların da beden gücü, sağlık, duygusal ve toplumsal uyum bakımından öbür çocuklardan genellikle daha üstün olduğu saptanmıştır.

Dehanın sistematik biçimde incelenmesine öncülük eden Galton, dehayı, her insanda değişik ölçülerde bulunan üç birleşik özelliğin (akıl, çaba ve çalışma gücü) aşırı boyutlara ulaşmasıyla tanımlayan bir kuram geliştirmiştir. *Hereditary Genius* (1869; Kalıtsal Deha) adlı kitabında, ölçü olarak parlak başarılar alındığında, dehanın aile içinde süregitme eğiliminde olduğunu gösteren ilk istatistiksel verilere de yer vermiştir. O tarihten bu yana bilim adamları, değişik bireylerin başarı düzeyleri arasındaki büyük farkları açıklamakta, eğitim ve olanaklardan bağımsız olarak biyolojik kalıtıma ne ölçüde başvurulabileceği konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Ama değişik görüşlerdeki ortak nokta, dehanın hem kalıtsal hem de çevresel etmenlerin bir işlevi olduğudur. Olağanüstü başarıların kaynağındaki özgün gizli güç kalıtsaldır; ama bu gizli gücün ürün verip vermemesi, hiç değilse bir ölçüde olanaklara ve eğitime bağlıdır.

Dehhani (HOCA) (ü. 13. yy), divan şiirinin Anadolu'daki ilk temsilcisi.

Hiçbir tezkirede adı geçmez. Yaşamına ilişkin bilgiler şiirlerinden çıkarılmaktadır. Hikmet İlaydın onun I. Alaeddin Keykubad döneminde (1220-39), Fuad Köprülü ise III. Alaeddin Keykubad döneminde (1284-1307) yaşadığını ileri sürmüştür.

Dehhani, Horasan'dan gelip Konya'ya yerleşmiş, sarayda görev yapmıştır. Yarcanî'nin *Şehname*'sinden öğrenildiğine göre Alaeddin Keykubad'ın ondan Firdevsî'nin *Şehname*'si gibi bir yapıt istemesi üzerine, 20 bin beyitlik bir *Şehname* yazmıştır. Ama bu yapıt günümüze değin ele geçmemiştir.

Divan edebiyatının bilinen ilk şiir örnekleri Dehhani'nindir. Eldeki yapıtları gazel ve kaside türünde, dindışı konularda yazılmış, sık sık kalıplaşmış benzetmelerin yinelenildiği basit şiirlerdir. Dehhani, yazım tekniği zayıf olmakla birlikte, dilde oldukça başarılıdır. Şiirlerine Ömer bin Mezid'in 1436'da derlediği *Mecmuatü'n-Nezair* ile Eğirdirli Hacı Kemal'in 1512'de derlediği *Camiü'n-Nezair* adlı nazire mecmualarında rastlanmaktadır. Onu ilk kez 1926'da Fuad Köprülü tanıtmış, daha sonra Mecmud Mansuroğlu *Dehhani ve Manzumeleri* (1947) adıyla 10 şiirini yayımlamıştır. Ama Hikmet İlaydın bu şiirlerden üç tanesinin onun olmadığını saptamıştır.

dehidratasyon bak. su kaybı

Dehiwala-Mount Lavinia, Sri Lanka'nın (eskiden Seylan) güneybatı kıyısında kent-sel alan. Batı bölgesinde, Colombo kentinin

güneyinde yer alır. Kentin konut ağırlıklı bir banliyösü konumundadır. Dehiwala, Galkissa, Mount Lavinia ve bazı oteki yerleşimleri içine alır ve tek bir kent organına yönetilir. Mount Lavinia kumsallarıyla ünlü bir dinlenme yeridir. Dehiwala ayrıca hayvanat bahçesiyle ünlüdür. Kentsel alan 20. yüzyıl ortalarında hızla gelişmiştir; ama sınırları içinde bugün de bazı çeltik tarlaları vardır. Nüfus (1988 tah.) 190.000.

Dehmel, Richard (d. 18 Kasım 1863, Wendisch-Hermsdorf, Brandenburg, Prusya - ö. 8 Şubat 1920, Blankenese, Hamburg yakınları, Almanya), Alman şair. Romantik geleneği reddederek biçim ve içerikte yaptığı yeniliklerle çağdaşı genç yazarları büyük ölçüde etkilemiştir. İzlenimci üslubuna karşın, dışavurumculuğun öncülerindendir.

1887'de öğrenimini tamamladıktan sonra sigorta memurluğu yaptı. 1895'te serbest yazarlık yapmaya başladı. İlk yapıtlarında doğalcı edebiyatta görülen toplumsal temaları işleyen Dehmel, Alman işçi sınıfının sefaletini anlatan ilk önemli şairdir. Bununla birlikte şiirinin ana teması aşk ve tutkudur. Nietzsche'nin etkisiyle bireyselliği, içgüdülerin ve tutkuların bastırılmadığı bir yaşamı yüceltmış, bir yandan da özveriye ve uyum içindeki ahlaksal düşünceleri öne çıkarmıştır. Bu çatışma, hem kişisel yaşamını, hem de kesin, açık ve tutkulu bir anlatımın görüldüğü yapıtlarının içeriğini ve üslubunu etkilemiştir. İlk şiir kitabı *Erlösungen* (1891; Kefaretler) dizginlenemeyen tutkularla, kendini denetim altında tutmaya çalışan bir çilecilik arasındaki karşıtlığı dile getirir. Dehmel çözümü erkeklerle kadın arasındaki aşkla bulur. En önemli romanlarından *Zwei Menschen* (1903; İki İnsan) bu konuyu işler. Cinselliği, yalnızca tutkulu değil, aynı zamanda son derece açık sözlü bir anlatımla ele almıştır.

Dehmel, özverinin gerekliliğine olan inancıyla I. Dünya Savaşı'na gönüllü olarak katılmıştır. Ama bir savaş günlüğü olan *Zwischen Volk und Menschheit* (1919; Halk ve İnsanlık Arasında) adlı son yapıtı, savaşta uğradığı düş kırıklığını dile getirir. Öbür önemli yapıtları *Weib und Welt* (1896; Kadın ve Dünya), *Die Verwandlungen der Venus* (1907; Venüs'ün Dönüşümleri) ve *Schöne wilde Welt*'tir (1913; Güzel Vahşi Dünya).

Dehmelt, Hans Georg (d. 9 Eylül 1922, Görnitz, Almanya), 1989 Nobel Fizik Ödülü'nün yarısını Alman fizikçi Wolfgang Paul'la paylaştan Alman asıllı ABD'li fizikçi (ödülin öbür yarısı, ABD'li fizikçi Norman F. Ramsey'e verilmiştir). Dehmelt, az sayıda iyon (elektrik yüklü atomlar) ve elektronu, özelliklerinin şaşmaz bir kesinlikle incelenmesine izin verecek bir süre boyunca tutabilen elektromagnetik bir aygıt olan Penning kapanını geliştiren çalışması nedeniyle ödüllendirilmiştir.

Dehmelt 1940'ta Alman ordusunda göreve başladı, 1945'te ABD ordusuna tutsak alındı. Savaş sırasında, orduda yürütülen teknik bir program çerçevesinde fizik eğitimi gördü. Savaşın sona çalışmaları Göttingen Üniversitesi'nde sürdürdü ve 1950'de fizik doktoru oldu. 1952'de ABD'ye gitti, 1955'te Washington Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. 1961'de bu üniversitede profesör oldu ve ABD yurttaşlığına geçti.

Dehmelt'in 1955'te geliştirdiği Penning kapanı, elektronları ve iyonları uzun bir süre boyunca, küçük bir alanda, görece yalıtılmış bir biçimde tutabilmektedir. Dehmelt 1973'te, gözlem amacıyla tek bir elektronu bu aygıtla ayırmayı başardı. İlk kez

gerçekleştirilen bu çalışmayla, elektronların en önemli özelliklerinin kesin bir biçimde ölçülebilmelerini sağlayacak bir yöntem bulunmuş oldu. Daha sonra çalışma grubuyla birlikte, atomik frekanslarını ve tek tek kuantum sıçramalarının (atom enerjisi düzeyleri arasındaki geçişler) o güne değin alımlanmış bir kesinlikle ölçülebilmelerini sağlayan yöntemler geliştirdi. 1970'lerde de kapanını, bir elektronun magnetik momentini trilyonda dört gibi o dönemin en kesin ölçülebilmeye oranıyla ölçmek amacıyla kullandı.

Dehn, Max (Wilhelm) (d. 13 Kasım 1878, Hamburg, Almanya - ö. 27 Haziran 1952, Black Mountain, Kuzey Carolina, ABD), topoloji alanındaki çalışmalarıyla tanınan Alman matematikçi ve eğitimci. 1910'da topolojik katmanlı uzaylara (manifold) ilişkin Dehn aksiyomu olarak adlandırılan teoremi geliştirmiştir.

Almanya'da öğrenim gören Dehn, 1900'de Göttingen Üniversitesi'nde doktora çalışmasını tamamladı. Alman matematikçi David Hilbert'in aksiyomatik geometri üzerine çalışmalarından ve Fransız matematikçi Poincaré'nin yazılarından etkilenildi. 1921'den, Naziler tarafından ayrılmaya zorlandığı 1935'e değin Frankfurt Üniversitesi'nde matematik profesörlüğü yapan Dehn, 1940'ta ABD'ye göç etti ve topoloji alanındaki çalışmaları ile derslerini burada sürdürdü.

Dehna, ed- (Arapçada "çöl"), Suudi Arabistan'ın orta kesiminde büyük bir yay biçiminde uzanan, kızıllımsı kumlardan oluşmuş çöl. En-Nufud Çölünün kuzeydoğu ucundan Rubû'l-Hali Çölünün kuzeybatı sınırına kadar 1.300 km boyunca uzanır. Böylelikle Suudi Arabistan'ın büyük çölleri ni birbirine bağlayan ed-Dehna, Ha'il ve eş-Sarkiya adlı yönetim bölgelerini de (*munika*) kat eder. Düzluklerle birbirinden ayrılmış belli başlı yedi kum tepesi sırasından oluşur. Eni 50 km kadar olan çölün üzerinde, kışın ve ilkbaharda otlaklar oluşur. Kuveyt'i ez-Zilfi ve Riyad'a, Riyad'ı da el-Ahsa'ya bağlayan yollar ed-Dehna üzerinden geçer.

Dehon, Léon-Gustave (d. 14 Mart 1843, La Capelle-en-Thiérache, Fransa - ö. 12 Ağustos 1925, Brüksel, Belçika), İsa'nın Kutsal Yüreği (Sacré-Cœur) Ruhban Topluluğu'nu kuran Fransız Katolik din adamı. Sorbonne'da öğrenim gören Dehon 1868'de Roma'da papazlığa atandı. I. Vatikani Konsili'ne (1869-70) katıldıktan sonra Fransa'ya döndü ve Saint-Quentin'de vaiz olarak göreve başladı (1871). Daha sonra sosyal hizmetlere ağırlık verdi, 1877'de piskoposluk bölgesinde Kutsal Yürek Dehşetleri adlı topluluğu kurdu. Dehon'un keşiş topluluğu 1883'te Papa XIII. Leo'nun onayını aldı. Dehon 1886'da topluluğun ilk başkanlığına seçildi ve bu görevi yaşamının sonuna değin sürdürdü. O sıralarda Fransa, kilise ile cumhuriyet yönetimi arasındaki çatışma yüzünden çalkalanıyordu. 1901'de dinsel cemaatlerin ancak özel izinle kurulabileceği ve bir kararnameyle hükümet tarafından kapatılabileceği yönünde bir karar alındı. Ertesi yıl hemen bütün cemaatlerin etkinlikleri durduruldu, Dehon da sürgüne gönderildi. Dehon 1906'da evini Brüksel'e taşıdı. 1923'te Papa XV. Benedictus, İsa'nın Kutsal Yüreği Ruhban Topluluğu'nun varlığını bir kez daha onayladı. Topluluk beş kıtaya ve ABD'nin bazı eyaletlerine yayıldı.

Dehra Dun, Hindistan'ın kuzeyindeki Uttar Pradesh eyaletine bağlı il ve il merkezi

kent. Himalayalar'ın eteğinde, deniz düzeyinden 670 m yükseklikte yer alır. Sapkın görüşleri yüzünden Pencap'tan sürülen Sih gurusu (dinsel önder) Ram Rai'nin burada bir tapınak inşa etmesiyle 1699'da kuruldu. 18. yüzyıl boyunca bölgeyi peşpeşe ele geçiren istilacıların sonuncusu Gurkhalardı. 1816'da Gurkha Savaşı'nın sona ermesi üzerine bölge İngilizlere devredildi. Bir dağ sayfiyesi olan kent, güneyden gelen karayolu ile demiryolunun son durağıdır. Çay işleme kentin başlıca işkoludur. Hindistan Arazi Kadastro İdaresi ile orman bakanlığının merkezleri buradadır. Kentte orman Araştırma Enstitüsü, Arkeolojik Araştırma Laboratuvarı ve iki askeri akademi vardır. Ayrıca üç yüksekokul ve birkaç müze bulunur. Birkaç kilometre kuzeydoğuda kaplıca olarak kullanılan bir kükürtlü su kaynağı vardır.

Dehra Dun ilinin yüzölçümü 3.088 km² dir. 2.400 m'ye yükselen doruklarıyla dağlık bir bölge olan ilin Dun olarak bilinen bölümü, Himalayalar'ın yamaçları ile Sivalik Tepeleri arasında kalan bir vadidir. Burada piring, buğday, darı, çay ve öteki bazı ürünler yetiştirilir, oldukça değerli keresteler elde edilir. Dehra Dun kentinin kuzeyinde yer alan Masori gözde bir yazlık dinlence yeridir. Rishikesh ise önemli bir hac merkezidir. Nüfus (1991) kent, 270.028; (1981) metropoliten alan, 293.010; il, 761.668.

Dehri, Hindistan'ın kuzeydoğusundaki, Bihar eyaletine bağlı Rohtas ilinde kent. Son Irmağının batısında yer alır. Dehri'nin önemli demir ve kara yolu bağlantıları vardır; kentte ayrıca demiryolu atölyeleri bulunur. Son Irmağının kanal sistemi Dehri'de başlar; burada bir hidroelektrik santrali kurulmuştur. Kentte şeker üretimi, biçkilik ve yağcılık gibi işkollarının yanı sıra çeşitli imalat dalları da vardır. Kent yakınlarında, Son'un kıyısında eski Rohtas Kalesi bulunur. Nüfus (1981) 90.409.

Dehriye, DEHRIYUN, MADDIYUN, HISSIYUN olarak da bilinir, İslam dünyasında 10. yüzyılda ortaya çıkan, zamanın (dehr) ve maddenin ilksiz ve sonsuz olduğunu savunan felsefe akımı. Ravendî de doğup Bağdat'ta yetişen İbn Ravendî'nin (ö. 910) kurduğu kabul edilen Dehriye, yalnız duyularla algılanabilen maddi dünyanın varlığını kabul eder, bunun dışında duyular üstü bir dünyanın varlığına inanmaz. Dehriye'ye göre tek dünya vardır, o da maddi dünyadır. Her şeyin aslı maddedir. Her şey maddeden oluşur ve gene maddeye döner. Varlıklar, maddenin çeşitli biçimlerindeki görünüşlerinden başka bir şey değildir. Maddenin ulaşabildiği en yetkin biçim ise insandır. İnsanla öbür varlıklar arasında nitel bir fark yoktur, yalnızca derece farkı vardır. Dehriye ussal bilginin kaynağının da duyular olduğunu savunur.

Dehriye, maddeyi varlığın tek cevheri kabul etmesi nedeniyle monist (tekçi) bir görüş olarak ortaya çıkar. Kendine özgü bir tanrı anlayışı vardır. Dehriye'ye göre, metafizikçi filozofların düşündüklerinin tersine, evreni açıklamak için onu Tanrı'ya dayandırmak gerekmez. Çünkü Tanrı gerçekte maddeden ayrı ve ondan başka bir şey değildir, madde ile Tanrı aynı şeydir. Melekler ve şeytan yoktur. Peygamberlik bir iddiadır ve bunu kanıtlamak olanaksızdır. Dehriyenin bu görüşlerini kelam bilginleri ve İslam filozofları (Mutezile bile) sert biçimde eleştirmişlerdir.

Başta İbn Ravendî olmak üzere Dehriye içinde yer alan filozofların yapıtları günümüze ulaşmadığı için hareketin İslam dünyasındaki gelişimi üstüne yeterli bilgi yok-

tur. Dehriyenin düşünceleri de ancak karşıt görüşlü düşünürlerin aktardıkları kadarıyla izlenebilmektedir. Onlar da Dehriilerin düşüncelerini genellikle Zenadika, Melahide, İlhadıye gibi akımlarla birlikte anarlar. Bu yaklaşımın da ortaya koyduğu gibi Dehriye, İslam dünyasında dine karşıt bir düşünce olarak dışlanmış, sert tepkilerle karşılaşmıştır. Bu yüzden saf bir akım olarak varlığını koruyamamış, yandaşları etkinliklerini daha çok çeşitli batını akımlar içinde sürdürmeye çalışmışlardır.

Dehşur, Nil'in batı kıyısında, Sakkara'nın tam güneyindeki piramit bölgesi. Yöredeki beş piramitten ikisi, 4. sülale zamanında (İÖ y. 2613-y. 2494) Firavun Snefru tarafından (y. 2565-35) yaptırılmıştır. Bunların daha eski olanı, yarı yüksekliğinden sonra eğimi değiştiği için Eğri, ya da Kırk Piramit gibi adlarla anılmıştır. Bu piramit, gerçek piramit yapmaya yönelik ilk girişimin ürünüdür. Ama tasarlanan ilk eğim (54° 4') yapı yarıya kadar yükseldikten sonra fazla dik bulunmuş ve 43°'ye düşürülmüştür. Beş piramit arasında en iyi korunmuş Eğri Piramit'tir; bu piramit ayrıca Eski Krallık döneminin iki girişi bulunan tek piramittir.

Dehşur'da Firavun Snefru tarafından yaptırılan Eğri Piramit, Mısır
H. Roger - Viollet

Dehşur'daki Snefru piramitlerinden ikincisi olan Kuzey Taş Piramidi, 43°'lik bir eğimle inşa edildiği için daha kısadır.

Öteki üç piramit 12. sülale dönemine (İÖ 1991-1786) aittir ve iyi korunmamıştır. Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla, bunların kuzey yanına da eski piramitlerde olduğu gibi bir giriş yapmaktan güvenlik nedeniyle vazgeçilmiş ve yalnızca bir kapıyla yetinilmiştir. 12. sülale piramitlerinin yakınlarına yapılmış Firavun ailesi mezarlarında zengin bir mücevher koleksiyonu ile silahlar bulunmuştur. Bazı araştırmacılar bu koleksiyonun, Mısır metal işçiliğinin ve taş kakmacılığının en yüksek aşamasını temsil ettiği kanısındadır.

Alfabetik sıralama sözcük esasına göre yapılmıştır.

Dehua porseleni, Fujian yönetim bölgesindeki Dehua'da üretilen beyaz Çin porseleni. Ming döneminde (1368-1644) yapılmaya başlandıysa da, günümüze ulaşan örneklerin pek çoğunun Qing (Mançu) hanedanı döneminden (1644-1911/12) olduğu sanılmaktadır. Dehua'nın tipik örnekleri sütlü beyaz porselenlerdir ve Fransa'da *blanc de chine* (Çin beyazı) olarak bilinir. Budacılığa ait tanrı figürleri, vazoların üstünde kabartma erik çiçekleri çok rastlanan örgelerdir. 18. yüzyıldan sonra Avrupa'ya büyük miktarlarda ihraç edilen bu porselenler Fransa'da Saint-Cloud, İngiltere'de Chelsea ve Bow gibi yerlerde taklit edilmiştir. Ayrıca

Tanrıca Guanyin'in Dehua beyaz Çin porseleninden yapılmış heykeli. Fuluen yönetim bölgesi, Qing (Mançu) hanedanı dönemi, 18. yy; Victoria ve Albert Müzesi, Londra
Victoria and Albert Museum Londra Fotoğraf EB inc

bak. Bow porseleni; Chelsea porseleni; Saint-Cloud seramiği ve porseleni.

Dehuk, Irak'ın kuzey kesiminde il (*muhafaza*) ve il merkezi kent. Kürt Özerk Bölgesi'nin üç ilinden biridir. Türkiye sınırına bitişik dağlık bir bölgede 6.120 km²'lik alan kaplayan il toprakları tarıma uygun olmamakla birlikte meyve bahçeleri ile otlaklar için elverişlidir. Dehuk kenti, Dicle Irmağı vadisinin kuzey ucunun yakınlarında yer alır. 1974'teki Özerklik Yasası'ndan sonra Dehuk'ta yeni bir meyve konservesi fabrikası ile bir dokuma fabrikası kurulmuştur. Yeni turizm tesisleri yapılmakta, eskiler de geliştirilmektedir. Özerk Bölge'de yürütülen bir konut projesiyle 1970'lerin sonlarında Dehuk'ta 3 binin üzerinde yeni konut inşa edilmiştir. 1980'lerde ilin köylerinde elektrik, su ve kanalizasyon sistemleri kurulmaya başlamıştır. Nüfus (1970 tah.) kent, 19.736; (1987) il, 293.304.

Deighton, Len (d. 18 Şubat, 1929, Marylebone, Londra), İngiliz yazar, gazeteci, film yapımcısı. Özellikle casus romanlarıyla tanınmıştır. *The Ipcress File* (1962; *Ani Tehlike*, 1965) adlı kitabı en tanınmış yapıtıdır. Londra'daki St. Martin Güzel Sanatlar Okulu ve Kraliyet Sanat Yüksekokulu'nda öğrenim gördü. Mezun olduktan sonra çeşitli işlerde çalıştı. Royal Festival Hall'da pastacılık, bir giyim fabrikasında müdürlük, haber fotoğrafçılığı yaptı; yemek konusunda yazdığı yazılar bağlı olduğu ajans aracılığıyla çeşitli gazete ve dergilere dağıldı.

İkinci romanı *Funeral in Berlin*'de (1964; *Rusya'daki Cenaze*, 1966) casusluk ve gerilim temalarını ele almayı sürdürdü. Gene bir casus romanı olan *The Billion Dollar Brain* (1966; *Bir Milyar Dolarlık Beyin*) eşsiz işçiliğini ve entrika kurmadaki ustalığını gösteriyordu. Bazı eleştirmenler, 1967'de yayımlanan *An Expensive Place to Die*'i (Ölmeğin İçin Pahalı Bir Yer), yalın üslubu ve sürükleyici kurgusu nedeniyle Deighton'ın en iyi romanlarından biri saydılar. *Only When I Larft* (1968) Deighton casusları bırakarak dolandırıcıları konu aldı. II. Dünya Savaşı'nda yerine getirilemeyen bir bombardıman görevini anlattığı *Bomber*'de (1970; *Baskın*, 1972) değişik bir biçimde de olsa gerilimli anlatımını sürdür-

dü. 1972'de yazdığı *Close-Up*'ta (*Artist*, 1974) ilk kez gerilim temasını bir yana bırakarak, kendine özgü eleştirel bakışıyla Hollywood film endüstrisini anlattı. 1974'te *Spy Story* ile (*Casus Öyküsü*) casus romanı türüne dönüş yaptı. Daha sonraki romanları arasında *Yesterday's Spy* (1975: *Dünkü Casus*, 1990), *Twinkle, Twinkle Little Spy* (1976; *Parilda, Parilda Küçük Casus*) ve *Winter* (1987; *Kış*) yer alır. Deighton'ın, aralarında *Ani Tehlike*, *Funeral in Berlin*, *Only When I Larf* ve *An Expensive Place to Die*'in da bulunduğu birçok kitabı sinemaya uyarlanmıştır. Deighton ayrıca *Blitzkrieg: From the Rise of Hitler to the Fall of Dunkirk* (1979; *Yıldırım Savaşı: Hitler'in Yükselişinden Dunkerque Bozgununa Değin*) gibi II. Dünya Savaşı'nı anlatan birçok tarih kitabıyla yemek kitapları da yazmıştır.

Deimos, Mars'ın iki uydusundan dışta olanı. Her iki uyduyu da, 1877'de ABD'li astronom Asaph Hall keşfetmiştir. 15 × 12 × 11 km'lik üçeşkenli bir elipsoit biçiminde, kraterli, düzensiz küçük bir kütle olan Deimos, Mars'ın çevresindeki bir tam dolanımını 30,3 saatte tamamlar. Gezegenin ekvator düzlemiyle 2°'lik bir açı yapan dairesel yörüngesinin Mars'tan uzaklığı 23.459 km'dir. En uzun ekseninin sürekli Mars'a yönelik olması, uydunun kendi çevresindeki dönme periyodunu yörünge periyoduyla eş zamanlı kılar. Uydunun güney kutbu yakınında yer alan en büyük krateri, 2,5 km çapındadır. Deimos'un, yoldaşı Phobos'un gibi gri renkli ve çok karanlık olan yüzeyinin yansıtma oranı yalnızca yüzde 7 kadar, yani Ay yüzeyinin yaklaşık yarısı kadardır. Bu olguların yanı sıra, ortalama yoğunluğunun çok düşük olması (cm³ başına 2 gr'nin altında), Deimos'un, karbonlu bir yapıda olduğuna ve küçük gezegen (asteroit) benzeri kütleler gibi kapılabileceğine işaret etmektedir. Kütleçekimi çok düşük (yaklaşık 10⁻³ g) olmasına karşın, Deimos'un yüzeyinde bol miktarda regolit (kayaç örtüsü) bulunur.

Deiokes (ü. İÖ 8. yy sonu ve 7. yy başı), Manna Krallığı'na (bugün İran Azerbaycanı) bağlı küçük bir Med kabilesinin reisi. Ölümünden sonra, Med İmparatorluğu'nun kurucusu olduğu inancı yerleşmiştir. İÖ. 5. yüzyılda yaşamış Eski Yunan tarihçisi Herodotos'a göre, Deiokes Medlerin ilk kralıydı. Önceleri hiçbir siyasal örgütlenmenin bulunmadığı köylerde oturan Med kabileleri, kararlarının adillığıyla ünlü bir köy yargıçı olan Deiokes'i kral seçtiler. Bütün Media kabilelerini birleştiren Deiokes başkent olarak Ekbatana'yı (bugün Hemedan, İran) inşa ettirdi ve İÖ 728-675 arasında hüküm sürdü. Çağdaş araştırmalar, Herodotos'un Deiokes'i büyük olasılıkla Media'da bir krallık kuran ve İÖ 675'ten yaklaşık İÖ 653'e değin hüküm süren Phraortes ile karıştırdığını göstermiştir.

Deiotarus (ö. İÖ 40), Anadolu'nun orta-kuzey kesimindeki Galatya'nın batısında, yaşayan Tolistobogii halkının *teirarkhes*'i (eyaletin dörtte birinin yöneticisi), daha sonra bütün Galatya'nın kralı. Romalıların sadık bir müttefiki olan Deiotarus, Romalı komutanların Roma Cumhuriyeti'nin yıkılmasına yol açan iç mücadelelerine de karışmıştır.

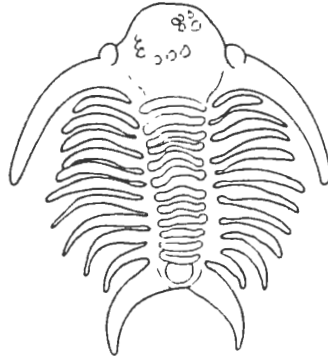
Deiotarus İÖ 74'te Pontus kralı VI. Mithradates'in istilacı ordularını Frigya'dan sürdü. Gnaeus Pompeius, Deiotarus'un bu desteğine karşılık İÖ 64'te ona kral unvanı ile Doğu Pontus'un bir bölümünü verdi.

Senato da Kilikya'nın yanı sıra Galatya'nın büyük bölümünü ona bağışladı.

İÖ 49-45'teki iç savaş sırasında Lucius Julius Caesar'a karşı Pompeius ile Optimatların (tutucu Senato aristokrasisi) yanında yer alan Deiotarus, İÖ 48'de Pharsalus'taki yenilgiden sonra yandaşlarıyla birlikte Anadolu'ya kaçtı. Ertesi yıl Caesar tarafından bağışlandı; ama Galatya prenslerinin şikâyeti üzerine Deiotarus'a bağlı topraklardan bir bölümü elinden alındı.

Deiotarus İÖ 45'te Roma'da, Galatya'da konuk bulunduğu sırada Caesar'ı öldürmeyi tasarlamakla suçlandı. Bunun üzerine savunmasını Cicero üstlendi. İÖ 44'te Caesar'ın öldürülmesi, davada hüküm verilmesini engelledi. Ardından Marcus Antonius, büyük bir rüşvet karşılığında, Caesar'ın ölmeden önce Deiotarus'un eskiden egemen olduğu bölgelerin başına yeniden geçmesini buyurduğunu ilan etti. Gene de Deiotarus İÖ 42'de Filippi'de uğradığı yenilgiye değin Caesar karşıtlarını desteklemeyi sürdürdü, sonra da triumvirlerin yanında yer aldı. Ölünceye değin krallığının başında kaldı.

Deiphon, Kuzey Amerika'nın Silüriyen Dönem (y. 430-395 milyon yıl önce) kayaçlarında fosillerine rastlanan trilobit (soyu tükenmiş eklembacaklı) cinsi. Değişik biçimleriyle kolayca ayırt edilebilen bu trilobitlerin körelen göğüs loplardan geriye yalnızca dikenli bölütler kalmıştır. Ön bölü-

Deiphon forbesi

mün kenarlarında bulunan gelişmiş dikenler, küçük olan kuyruk bölümünün arka kenarlarında da görülür. Üstünde birçok küçük kabartı bulunan baş bölümü belirgin biçimde küreseldir.

Deira, Britanya Adasının kuzeyinde kurulmuş bir Anglosakson krallığı. 7. yüzyılın son çeyreğinde komşusu Bernicia'yla(*) birleşerek Northumbria Krallığı'nı oluşturmuştur.

Deira'nın sınırları Humber'den Tyne Irmağına kadar uzanıyordu. Bilinen ilk Deira kralı olan ve 560'ta tahta çıkan Aelle'nin ölümünden (588 ya da 590) sonra, Bernicia kralı Aethelric Deira'yı istila etti. Aethelric'in oğlu Aethelfrith 616'ya değin her iki krallıkta birden hüküm sürdü Aethelfrith'in ardından tahta çıkan oğlu Edwin (hd 616-632) de bu durumu sürdürdü. Deira, 632-633'te Edwin'in kuzeni Osric'in yönetiminde kaldı. Aethelfrith'in oğlu Oswald, iki krallığı yeniden birleştirerek 633'ten 641'e değin hüküm sürdü. Onun ölümünden sonra, Bernicia'yı 641'e değin kardeşi Oswiu, Deira'yı ise 651'e değin Osric'in oğullarından Oswine yönetti. Oswine'nin ölümünden 678'e değin Deira'ya, Bernicia krallık ailesinin üyeleri egemen oldu.

Deirdre, Eski İrlanda dilinde DEIRDRIU, ilk dönem İrlanda edebiyatında, Ulster çevri-

minin büyük aşk öyküsü *Oidheadh Chloinne Uisneach*'in (Usnech'in Oğullarının Yazgısı) soylu ve güzel kadın kahramanı. İlk kez 8. ya da 9. yüzyılda ortaya çıkan öykü sonradan yapılan düzeltmelerle 15. yüzyılda *Oidheadh Chloinne Tuireann* (Tuireann'ın Çocuklarının Yazgısı) ve *Oidheadh Chloinne Lir* (Lir'in Çocuklarının Yazgısı) ile birleştirildi; böylece *Tri Truaighe Scéalaigheachta* (Üç Acıklı Yapıt) adlı yapıt oluşturuldu. Öykünün *The Book of Leinster*'de (y. 1160; *Leinster Kitabı*) yer alan eski biçimi, düzeltilen biçimine göre daha trajik, yalın ve daha az romantiktir. Öyküye göre Deirdre doğduğunda, bir druid(*), birçok erkeğin onun yüzünden öleceği kehanetinde bulunur. İnsanlardan uzak büyütülen Deirdre büyüdüğünde olağanüstü güzel bir kadın olur. Kral Conor (Conchobar mac Nessa) Deirdre'ye aşık olur, ama Deirdre, Usnech'in oğlu Noisi'ye (eski İrlanda dilinde Noisiu) tutulur. İki aşık kaçarak, Noisi'nin erkek kardeşleriyle birlikte İskoçya'ya giderler. Burada mutluluk içinde yaşarlarken, Kral Conor bir yolunu bulup yeniden İrlanda'ya dönmelerini sağlar. Usnech'in oğulları öldürülür; Ulster'da isyan çıkar ve çok kan dökülür. Deirdre, Conor'un eline geçmemek için başını kayalara vurarak kendini öldürür. Düzeltilmiş biçiminde öykünün birinci yarısı yoktur ve trajik sonu geliştirmek amacıyla Deirdre'nin kendini öldürmeden önce bir yıl hiç gülmeden Conor ile birlikte yaşadığı anlatılır.

İrlanda ve İskoçya'da çok sevilen öykü İskoç sözlü edebiyatında yaşayarak 20. yüzyıla ulaştı. 20. yüzyıl başında da edebiyatı etkilemeyi sürdürdü; özellikle William Butler Yeats ve John Millington Synge gibi İngilizce yazan İrlandalı yazarlar bu temayı oyunlaştırdılar.

Deisenhofer, Johann (d. 30 Eylül 1943, Zusamalthem, Almanya), fotosenteze temel oluşturan bazı proteinlerin yapısını belirlemelerinden ötürü, 1988'de Hartmut Michel ve Robert Huber'le birlikte Nobel Kimya Ödülü'nü alan Alman biyokimyacı. Deisenhofer 1974'te Martinsried'deki Max Planck Biyokimya Enstitüsü'nde doktora çalışmasını tamamladı. 1987'ye değin burada çalıştıktan sonra ABD'de Texas eyaletindeki Dallas'ta bulunan Howard Hughes Tıp Enstitüsü'ne geçti.

Michel ve Huber'le birlikte çalışmalarına başlayan Deisenhofer, fotosentez yapan bakterilerdeki bir protein bileşimini incelemeye başladı. Fotosentez tepkime merkezi olarak bilinen bu proteinin basit bir fotosentez sürecinin başlamasında belirleyici bir rol üstlendiği önceden belirlenmişti. Uç araştırmacı 1982-85 arasında protein bileşimini oluşturan 10 binden fazla atomun diziliş ve düzenlenişini belirlemek için X ışını kristalografisini kullandılar. Yaptıkları araştırmalar genel olarak fotosentez mekanizmalarının anlaşılmasına, bitki ve bakterilerdeki fotosentez süreçleri arasındaki benzerliklerin ortaya çıkarılmasına yardımcı oldu.

deizm bak. yaradancılık

Déjerine-Roussy sendromu, TALAMUS SENDROMU olarak da bilinen, talamusun arka bölümünde, genellikle damarların örselenmesi sonucunda gelişen sinir sistemi bozukluğu. Vücudun yalnızca bir yanında yüzeyel ama kalıcı duyu yitimi, hafif felç ve hafif eşgüdüm bozukluğu gibi belirtilerle tanımlanan hastalık, ayrıca nesneleri tanıma yetisinin tamamen ya da büyük ölçüde yitilmesine, felçli bölgelerde şiddetli ve sürekli ağrıların, vücudun etkilenen yanındaki kol ve bacaklarda istemsiz ve denetimsiz hareketlere yol

açar. Bu tabloya çoğu kez duygusal gerginlik ve bitkinlik de eşlik eder.

Hastalık, adını Jules Déjerine (1849-1917) ve Gustave Roussy (1874-1948) adlı iki Fransız nörologdan almıştır.

Dejnyov Burnu, Rusça DEJNYOVA, DEJNEV BURNU olarak da bilinir, Rusya Federasyonu'nda Çukçi Yarımadasının ve hütün Avrasya kütlesinin en doğu noktasını oluşturan burun. Alaska'daki Galler Prensi Burnundan Bering Boğazı ile ayrılır. Rusça adı, 1648'de F. A. Popov ile birlikte burnu ilk kez dolaşan Rus kâşifi S. I. Dejnyov'un anısını yaşatmak için 1879'da konmuştur.

Dekabristler (Rusça *dekabr*: "aralık ayı"), 26 Aralık 1825'te başlattıkları ayaklanma başarısızlığa uğrayan, ama mücadeleleriyle sonraki devrimci kuşaklara esin kaynağı olan Rus devrimciler. Çoğunluğu üst sınıf ailelerden gelme, Napoléon Savaşları'nın ardından Fransa'yı işgal eden Rus birliklerinde yer almış subaylar, masonlar ve Rusya'daki gizli yurtsever (sonradan devrimci) örgütlerin üyeleri idi. Selamet Birliği (1816), Refah Birliği (1818), Kuzey Birliği (1821) ve Güney Birliği (1821) gibi örgütleri vardı.

Kuzey Birliği, I. Aleksandr'ın ölümünü izleyen kısa ama kargaşalı ara dönemden yararlanıp Petersburg'daki birliklerin bazılarını I. Nikola'ya bağlılık yemini etmemeye, onun yerine kardeşi Konstantin'in tahta geçmesini istemeye ikna ederek bir ayaklanma başlattı. Ama iyi örgütlenemeyen ayaklanma kolaylıkla bastırıldı ve yönetimi geçici olarak üstlenmesi tasarlanan Albay Prens Sergey Trubetskoy kaçtı.

Güneyde, Çernigov alayının başlattığı bir başka ayaklanma da çabucak bastırıldı. Nikola'nın kişisel olarak katıldığı soruşturmalar sonucunda 121 Dekabrist tutuklandı. Bunlardan Pavel Pestel, Sergey Muravyov-Apostol, Pyotr Kahovski, Mihail Bestujev-Ryumin ve Kondrati Rulev idam edildi; 31'i hapse atıldı; öbürleri de Sibirya'ya sürgün edildi.

Dekadanlar (Fransızca *décadence*: "çöküş", "gerileyiş"), 19. yüzyıl sonunda ortaya çıkan şairler grubu. Terim, daha çok Fransız simgecileri ile estetikçilik(*) akımının ikinci kuşağını oluşturan İngiliz şairler için kullanılır. Her iki grup da, edebiyatı ve sanatı toplumsal yaşamdan bağımsız, ayrı bir alan olarak tanımlamayı amaçlamıştır. Bazı şairlerin ahlaki açıdan serbest davranışları, terime ahlaki bir boyut da kazandırmıştır. "Dekadan" sözcüğü, 19. yüzyıl sonunda sanat ve edebiyat çevrelerinde ortaya çıkan bezginlik, estetikçilik ve karamsarlığı anlatmak için kullanılan *fin-de-siècle* (yüzyıl sonu) kavramıyla hemen hemen aynı anlamda gelir.

Fransa'da, Gabriel Vicaire ve Henri Beauclair'in *Les Délivrescentes d'Adoré Floupette* (1885; Adoré Floupette'in Yozlaşması) adlı parodi kitabında kullanılan *décadent* tanımını benimseyen ilk şair Paul Verlaine'di. 1886-89 arasında Anatole Baju, yazarları arasında Verlaine'in de bulunduğu *Le Décadent* dergisini yayımladı. Baudelaire'den esinlenen Dekadanlar, Arthur Rimbaud, Stéphane Mallarmé ve Tristan Corbière gibi şairleri kendilerinden saydılar. Esoterik temalara ilgi duyan romancı J.-K. Huysmans da grubun önemli adları arasındaydı. Huysmans'ın *À rebours* (1884; Tersine) adlı romanı, Arthur Symons tarafından Dekadanların elkitabı olarak değerlendirilmiştir. İngiltere'de Dekadanlar, aynı zamanda Şair Müsveddeleri Kulübü (Rhymers Club) üyeleri ya da *The Yellow Book* dergisinin yazarlarından olan Arthur Symons (sarışın

melek), Oscar Wilde, Ernest Dowson ve Lionel Johnson gibi 1890'ların şair kuşağından oluşuyordu. "Dekadan" terimine ilişkin bilgi için G. L. van Roosevelt'in *The Legend of the Decadents* (1927; Dekadanlar Efsanesi) adlı kitabından yararlanılabilir.

Dekahliye, Aşağı Mısır'da. Nil Deltasının kuzeydoğusunda, Akdeniz kıyısında il (*muhafaza*). Ucu güneye bakan bir üçgen biçimindeki il topraklarından Nil'in Dimyat kolu geçer. Dekahliye adı, Dimyat'ın güneybatısındaki küçük Dekahle köyünden gelir ve Kopt dilindeki Tkehli'nin Arapçalaşmış biçimidir. Yüzölçümü 3.471 km² olan ilin yönetim merkezi ve en büyük kenti Mansure'dir. İS 11. yüzyılın sonlarında Fatimi halifelerince bir yönetim birimi olarak kurulan Dekahliye, pek çok sınır değişikliğine karşın kısa dönemler dışında varlığını bugüne değin korumuştur. Güneyde, çok verimli olan orta delta topraklarının bir bölümünü içine alır; kuzeydoğu ucunda ise tuzlu Menzile Gölü bulunur. Bu gölün arazisinden 57.000 hektarlık bir bölüm ıslah edilerek tarıma elverişli duruma getirilmiştir. Başka ıslah çalışmaları da sürdürülmektedir. Engebesiz kırsal alanlarda sulama amaçlı çok sayıda kanal ve hendek vardır. En önemli kanal el-Bahrü's-Sagır'dır.

Dekahliye'nin kuzey kesimi, Mısır'ın önde gelen piriç üretim merkezidir. Güney ve orta kesimlerinde ise daha çok pamuk yetiştirilir. Öteki ürünler arasında mısır, buğday ve yonca sayılabilir. Dekahliye'de sanayi tarım ürünlerinin işlenmesine dayanır. Başlıca sanayi tesisleri çirçir, çeltik, un ve bitkisel yağ fabrikalarıdır. Mansure'de çeşitli imalat kuruluşları vardır; Mit Gamr'da ise dokuma fabrikaları bulunur. Assuan Yüksek Barajı'nın yapımı ile kıyılarda önemini yitirmiş olan ticari balıkçılık tuz gölünün ekonomik önemini sürdürmektedir. Dekahliye'nin kuzey bölümündeki Ebu Madi'de bulunan doğal gaz yatakları 1974'te işletmeye açılmıştır. Burada elde edilen doğal gaz, yöredeki sanayi tesislerine, bu arada Talha'daki gübre fabrikasına enerji sağlar. İlin önde gelen yerleşimleri Mansure, Meteriye, Menzile, Mit Gamr ve Sinbil-laveyn'dir. Mansure'nin güneybatısındaki Semennud, antik Sebennyos kentinin yerinde kurulmuştur. Dekahliye'de, Kahire'deki el-Ezher Üniversitesi'ne bağlı bir enstitü bulunur. Dekahliye'nin bir bölümü 1955'te ayrılarak Dimyat ilini oluşturmuştur. Nüfus (1990 tah.) 3.828.000.

dekalkomani bak. çıkartma

Dekalogos bak. On Emir

dekapaj bak. paklama

Dekapolis, Suriye Çukurundaki (bugün Bikaa Vadisi) 10 Yunan kentinden oluşan birlik. Romalı komutan Pompeius'un doğuda oluşturduğu yerleşimin bir parçası olarak İÖ 63'te kurulduğu sanılır. Skythopolis (Beysan), Hippos, Gadara, Abila (Raphana), Dium, Pella, Gerasa ve Philadelpia'yı (Amman) kapsayan sekiz kent Yahuda'nın doğusunda kesintisiz bir sınır oluşturur. Kuzeydoğuda bulunan Kanatha bu kentlerden kopuktur. Şam ise daha da kuzeydedir. İS 97/98'de kurulan Kapitolas ya birliğe sonradan katılmıştır ya da Raphana'nın yeni adıdır. Dinsel nitelik taşıdığı sanılan birlik İS 2. yüzyıla değin varlığını korumuştur.

dekaton, yarışmacıların, birbirini izleyen iki gün boyunca 10 ayrı yarışmaya katıldıkları atletizm karşılaşması. İlk kez 1912 Olimpiyat Oyunları'nda yer almış ve üç gün

sürmüştür. İlk gün yapılan 100 m koşusu, uzun atlama, güre atma, atlama ve 400 m koşusuyla ikinci gün yapılan 110 m engelli koşu, disk atma, sırıkla atlama, cıvıt atma ve 1 500 m koşusundan oluşur. Yarışmacıların her daldaki dereceleri Uluslararası Amatör Atletizm Federasyonu (IAAF) tarafından düzenlenen bir tabloya göre değerlendirilir. Bu tablo, dünya rekorlarındaki gelişmelere göre düzenli aralıklarla değiştirilir. İlk tablo, dekatonun henüz üç günlük bir yarışma olduğu 1912-36 arasında, ikinci tablo 1936-50 arasında, 1952'de yapılan bazı küçük değişikliklerden sonra da üçüncü tablo 1952-64 arasında kullanıldı. Bunların üçü de bireysel yarışmalardaki en iyi dereceleri temel alıyordu. 1964-83 arasında kullanılan dördüncü tablo ile onu izleyen beşinci tablo ise 10 karşılaşmanın hepsinden dengeli bir biçimde puan alabilen atletlerin lehinedir.

İlk dönemdeki yarışların önde gelen dekatoncuları Finlandyalı Akilles Jarvinen, ABD'li James Bausch ve Alman Hans Sievert'ti. Sievert 1934'te 8.790,46 puanla bu tabloya göre son rekorun sahibiydi.

İkinci tablonun kullanıldığı dönemde 1936'da 7.900 puanla bir dünya rekoru kıran ABD'li Glenn Morris ve iki olimpiyat şampiyonluğunun yanı sıra 1950'de 8.642 puanla dünya rekoru kıran ABD'li Robert Mathias dekaton dalında üstünlük sağlamışlardı. Mathias ayrıca 1952'de, 7.887 puanla üçüncü tabloya dayanan ilk rekorun da sahibi oldu. Ancak bu rekor daha sonra ABD'li Rafer Johnson, SSCB'li Vasili Kuznetsov ve Tayvanlı Yang Chuan-kuang tarafından birkaç kez yenildi. Yang 1963'te 9.121 puanla bu tabloya göre son rekoru kırdı. Dördüncü tabloya göre yapılan yarışmaların önde gelen adları ABD'li Bruce Jenner, AFC'li Jürgen Hingsen ve İngiliz Daley Thompson'dır. Olimpiyat şampiyonları için bak. Olimpiyat Oyunları. Dünya şampiyonları için bak. spor ve oyunlar: sonuçlar (atletizm).

Deken, Aagje, asıl adı AGATHA DEKEN (d. 10 Aralık 1741, Amstelveen - ö. 14 Kasım 1804, Lahey, Felemenk), Felemenkî yazar. Betje Wolff ile birlikte ilk Felemenkçe roman olan *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*'ı (1782, 2 cilt; Bayan Sara Burgerhart'ın Öyküsü) yazmıştır.

Pek az yankı uyandıran bir dinsel şürler kitabı yazdıktan sonra 1776'da Betje Wolff ile tanıştı. Ertesi yıl Wolff'un kocası ölünce, Deken ve Wolff birlikte yaşamaya ve yazmaya başladılar. Üçüncü kitapları *Sara Burgerhart* Felemenk edebiyatında bir dönüm noktası oldu. İngiltere'de Samuel Richardson'ın tanıttığı mektup türünün yaygınlaşmasını sağlayarak kişilikleri inandırıcı, duygusalıktan ve yapaylıktan uzak, gerçekçi bir romana yöneldiler. Deken yetimhanede ve hizmetçilikte geçen yıllarının deneyimleriyle olay örgüsüne katkıda bulundu. Deken ve Wolff'un bu romandan sonra yazdıkları, ama aynı başarıyı gösteremeyen yapıtları arasında *De historie van den heer Willem Leevend* (1784-85, 8 cilt; Bay Willem Leevend'in Öyküsü) ve *De historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut* (1793-94, 6 cilt; Bayan Cornelia Wildschut'un Öyküsü) sayılabilir.

Prusya'nın 1788'de Felemenk'i istilası sırasında Fransa'da Trévoux'ya geçen Deken ve Wolff, burada 10 yıl kaldılar. Bu dönemde yazdıkları *Wandelungen door Bourgogne* (1789; Burgonya'da Gezinti) adlı yapıt Fransız kırsal kesimine ilişkin izlenimlerini

yansıtır. Deken bundan sonra dört didaktik şiir kitabı yayımladıysa da, asıl ününü Wolff'la yaptığı işbirliğinden dolayı kazandı.

Dekkan minyatür okulu, 16. yüzyılın sonlarında Hindistan Yarımadasındaki Dekkan sultanlıklarının egemenliği altındaki topraklarda gelişmeye başlayan minyatür üslubu. Yerli ve yabancı sanat biçimlerinin oldukça duya bir biçimde bütünleştiği bir

Dekkan minyatür okulundan bir örnek, 18. yy ortaları; Haydarâbad, Hindistan; özel koleksiyon
P. Chandra

üşluptur. Uzatılmış figürler Vicayanagar duvar resimlerinin, zemindeki çiçek dalları, yüksek ufuk çizgisi ve genelde manzaranın ele alınışı ise İran minyatürünün etkilerini yansıtır. Renkler çok zengin ve ışıltılıdır, ayrıca yaldız ve beyaz da çok kullanılmıştır. Dublin'deki Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunan ve bu konudaki bilinen en eski el yazması olan *Nücumü'l-Ülûm*'un (1570; Bilimlerin Yıldızları), Dekkan minyatür okulunun belli başlı merkezlerinden Bicapur kentinde yazıldığı sanılmaktadır. Bicapur'da II. İbrahim Adil Şah'ın (hd 1579-1626) koruyuculuğu altında resimden başka dalları da gelişmiştir. Büyük bir müzik ve sanat tutkunu olan Adil Şah'ın, döneminde yapılmış birkaç portresi de günümüze ulaşmıştır. Dekkan minyatür okulunun başka önemli merkezleri Ahmadnagar, Golkonda ve 18. yüzyılda Evrengâbad ve Haydarâbad'dır. Dekkan okulu 17. yüzyıldan sonra, kuzeydeki Babürlü minyatür okullarıyla karşılıklı etkileşim içinde olmuştur. Dekkan sanatı Racathan'daki ve Orta Hindistan'daki Hint saraylarında görülen minyatür üsluplarının gelişimini de etkilemiştir.

Dekkan Platosu, Hindistan Yarımadasının büyük bölümünü kaplayan üçgen biçiminde yüksek plato. Sanskrit dilindeki *dakshina* (güney) sözcüğünden türetilen Dekkan adı, bazen yarımada'nın Narmada Irmağının güneyinde kalan bölümünün tümünü belirtmek için de kullanılır. Platonun doğusu ve batısı, güney ucunda birleşen Gat Sıradagları'yla(*) çevrilidir. Kuzey ucunda ise Satpura Sıradagları bulunur. Genel olarak

doğuya eğimli olan Dekkan Platosunun ortalama yüksekliği 600 m dolayındadır. Platodaki başlıca ırmaklar olan Godavari, Krişna ve Kaveri, Batı Gatlar'dan doğuya doğru akıp Bengal Körfezinde denize dökülür. Platonun iklimi kıyıya oranla kurak ve yer yer kıraçtır.

Dekkan Platosunun en eski tarihi henüz aydınlatılamamıştır. Tarihöncesi'nde platonun insan yerleşimleri bulunduğunu gösteren bazı kanıtlar vardır. Bölge az yağış aldığından, sulama başlayıncaya değin güçlükle tarım yapıldığı sanılmaktadır. Platonun yeraltı kaynakları açısından zengin olması, ovalarda hüküm süren birçok hükümdarın burayı ele geçirmek için savaşmasına yol açmıştır.

Dekker, Thomas (d. y. 1572, Londra, İngiltere - ö. y. 1632), İngiliz oyun ve risale yazarı. Londra'daki yaşamı canlı bir biçimde anlatan yapıtlarıyla tanınır.

Yaşamına ilişkin kesin bilgiler çok azdır. Oyun yazarı olarak adına ilk kez 1598'de rastlanır. Geçimini sağlamak için yazan Dekker, bu tarihi izleyen 30 yıl boyunca en az 42 oyunun yazımına katıldı. Oyunlarında sağlam bir kurgu yoktur. "Şairler savaşı" ya da "tiyatrolar savaşı" olarak bilinen tartışmada Ben Jonson'un *Poetaster* (1601; Şair Müsveddesi) adlı oyununda Demetrius Fannius karakteri aracılığıyla alaya alındı. Bunun üzerine John Marston ile birlikte yazdığı *Satiro-mastix* (1602) adlı oyunda Jonson'a ağır saldırılar yöneltti. Dekker'in, Thomas Middleton, John Webster, Philip Massinger, John Ford ve William Rowley gibi oyun yazarlarıyla birlikte yazdığı 11 oyun daha günümüze kalmıştır. *Sir Thomas More*'un da bir bölümünün yazarıdır.

Dekker'in tek başına yazdığı beş oyundan en tanınmış *The Shoemakers Holiday*'dir (1600; Kunduracının Tatili). Oyunun olay örgüsü, Thomas Deloney'in *The Gentle Craft* (1597-y. 1598; İnce Zanaat) adlı yapıtı üzerine kuruludur. Bu oyun, geleneksel tiyatroya özgü ahlakçı anlatımı, akıcı düzyazısı, taşkın üslubu ve doğallıkla çizilen karakterleriyle Dekker'in yapıtlarının tipik bir örneğidir.

Dekker'in düzyazı risalelerinde de enerjik bir üslup görülür. İlk risalesi "The Wonderfull yeare" (1603; Olağanüstü Yıl), Londra'daki Büyük Veba Salgını'nı anlatan bir dizinin ilk risalesidir. "The Belman of London" (1608; Londra Çancısı) Robert Greene ve başka yazarlardan alınan suç ve dolandırıcılık öyküleri üzerine kuruludur. "The Guls Horne-booke" (1609; Ahmaklar Kitabı) Londra tiyatro seyircisinin davranışlarını anlatması açısından ilginçtir.

Dekker, 1613-19 arasında borçları yüzünden hapis yattı. 1616'da Sir Thomas Overbury'nin yazarının adını belirtmeden yayımladığı *Characters* (Karakterler) kitabındaki altı hapisane sahnesinin, Dekker'in bu deneyimine dayandığı söylenebilir. Dekker, 1603'te I. James'in Londra'ya girişini kutlamak için düzenlenen sokak gösterisinin hazırlanmasına da katkıda bulunmuştur.

dekolman, AĞTABAKA DEKOLMANI, RETİNA DEKOLMANI ya da AĞTABAKA AYRILMASI olarak da bilinir, gözyuvarının arkasını ve yanlarını döşeyen ışığa duyarlı ağtabakadaki doku katmanlarından birçoğunun, gözyuvarının orta katmanı olan pigmentli damartabakadan ayrılması. Bu ayrılmadan sonra, ağtabakanın, göz merkezinden en uzakta bulunan ve pigmentli ağtabaka epitelyumu denen en dış katmanı damartabakaya yapışık olarak kalır. Ağtabaka dekolmanı bazen göz yaralanmalarına ve doku örselenmelerine yol açan fiziksel etkenlerden kaynaklanabilir de, genellikle yaşlanma süreçlerine

bağlı olarak yavaş yavaş gelişir. Dekolman sonrasında ağrı duyulmaz, ama gözün görüşü giderek bulanıklaşır ve tedavi edilmediğinde körlüğe sonuçlanabilir. Ağtabakayı eski normal durumuna döndürebilmek için, ağtabakanın arkasındaki sıvıyı boşaltmak ve gözün iç duvarlarına ısı, laser demeti ya da aşırı soğuk uygulamak gerekir.

Ağtabaka dekolmanı, kural olarak, yalnızca orta yaşlı ya da yaşlı kişilerde görülür; bu kurala uymayan tek örnek, zamanından önce doğan ve solunum güçlüğünü önlemek üzere aşırı miktarda oksijen verilen çocuklarda, gözmerceğinin arkasındaki kan damarlarının zamanla bağdokuya dönüşmesinden kaynaklanan ağtabaka dekolmanıdır. 1954'te, oksijenin bu olaydaki rolü anlaşıncaya değin, retrolental fibroplazi olarak bilinen bu hastalık başlıca körlük nedenlerinden biriydi. Oksijen tedavisinde değişiklik yapıp, verilen oksijen miktarı monitörlerle yakından izlenmeye başlandıktan sonra, bu hastalığın görülme sıklığı büyük ölçüde azaldı.

Yenidoğanın ağtabakasındaki olgunlaşmamış kan damarları oksijene çok duyarlıdır; oksijen yoğunluğu yüzde 40'ı aştığı zaman damarlar büzülür ve kan akışı engellenir. Oksijen kesildiği zaman damarlar iyice genişler ve kıvrılarak ağtabaka ile cıması cisme doğru yayılır. Hastalığın erken evresinde tedavi uygulanırsa, damarlar yeniden eski durumuna dönebileceği için iyileşme oranı yüzde 50'yi bulur. Buna karşılık, hastalık ilerlerse kan damarları bağdokuya dönüşür ve ağtabakanın damartabakadan ayrılması kalıcı körlüğe yol açar.

dekonjestan ilaçlar, soğuk algınlığında ve saman nezlesinde, burun mukozasını besleyen kan damarlarının genişleyerek aşırı kanlanması sonucunda burun mukozasında oluşan ödemi çözen bileşikler. Burun spreyi, damlası, merhemi olarak ya da buğu biçiminde kullanılan dekonjestan ilaçlar, kan damarlarının duvarlarındaki kasları büzerek, burun boşluğunu döşeyen mukozanın iltihaplı bölgelerindeki kanlanmayı azaltır; böylece burun tıkanıklığını açarak solunuma yardımcı olur. Etkisini en çok küçük atardamarlar üstünde gösteren bu ilaçların kılcal damarları, toplardamarları ve büyük atardamarları da bir ölçüde büzdüğü saptanmıştır.

Dekonjestan ilaçlar, sempatik sinir sisteminin etkisine benzer etki yapan adrenerjik ya da (sempatomimetik) ilaçlardır. Hem hormon olarak böbreküstü bezlerinden salgılanan, hem de sempatik sinirler uyarıldığında, uyarıyı iletici kimyasal madde olarak sinir uçlarında açığa çıkan adrenalin, en çok kullanılan dekonjestan ilaçların başında gelir. Kızgınlık ya da korku anında böbreküstü bezlerince salgılanan adrenalin, nasıl derideki kan damarlarını büzerek rengin uçmasına yol açarsa, dekonjestan olarak verilen adrenalin de aynı etkiyi göstererek kanlanmayı azaltır.

Kullanılan öbür dekonjestan ilaçların etkisi de kimyasal olarak adrenaline benzemelerinden kaynaklanır. Bunlardan en eskisi ve en önemli olan efedrin, bazı denizüzümü (*Ephedra*) türlerinden elde edilen bir alkaloidtir; Çinliler, *ma huang* adını verdikleri bu bitkilerin yapraklarından çıkardıkları alkaloidi en az 5 bin yıl boyunca kullanmışlardır. Günümüzde efedrin ve öbür dekonjestan ilaçlar, örneğin fenilefrin hidroklorür, amfetamin ve türevleri ile nafazolin hidroklorür bileşim yoluyla elde edilir. Etkileri uzun süreli olmadığı için bu ilaçların belirli aralarla kullanmak gerekir; bununla birlikte, çok sık kullanıldıklarında kana karışarak sinirlilik, uykusuzluk, baş dönmesi, baş ağrısı ve çarpıntıya yol açabilirler.

dekonstrüksiyon, edebiyat eleştirisinde Jacques Derrida'nın(*) geliştirdiği yaklaşımdır. Post-modernizmin önemli bir öğesidir.

dekoratif sanatlar, kendisi estetik değer taşıması zorunlu olmayan nesnelerin tasarlanması ve bezenmesiyle uğraşan sanat dalları. Bu tür nesneler çoğunlukla günlük kullanım eşyasıdır. Seramik, mücevher ve dokuma ürünleri, cam ve madeni eşya, sepet işleri, mobilya, giyim eşyası, hatta bazen mimari düzenlemeler dekoratif sanatların uygulama alanına girer.

Sepetçilik ya da çömlekçilik gibi dekoratif sanatların birçoğu genellikle el sanatlarından da sayıldığı için, bu iki terim arasında kesin bir ayırım yapmak güçtür. Dekoratif sanat teriminin bugün geçmişe dönük olarak Batı tarihinde gelişmiş bazı el işleri ve el sanatları için kullanılmasına karşın, dekoratif sanatların güzel sanatlardan ayırımı çağdaş bir olgudur. Dekoratif sanatların bir alt kategori olarak belirlenmesi, Sanayi Devrimi'nin "el işi" nesnelerin niteliğini değiştirmeye başladığı döneme rastlar. Dekoratif sözcüğü belgelerde ilk kez 1791'de görülür. 19. yüzyılda terim, çoğunlukla makineyle yapılmış sanat ürünlerinin hepsi için kullanılmıştır. Zamanla dekorasyon, her yalın düzeye uygulanabilecek bir tür sanatsal cila gibi görülmeye başlamış, bu aşamayla birlikte de uygulamalı sanat terimi yaygınlaşmıştır. Bunun ardından dekorasyonun, satılabilir ürünlerin ekonomik biçimde üretilmesinin bir koşulu olarak görülmeye başlanması olgusu ise, endüstri sanatları teriminde çok uygun bir anlatım bulmuştur. Ama başını William Morris'in çektiği Arts and Crafts(*) hareketi bu yaklaşımın karşısında yer almıştır. Bugün, dekoratif sanatçılar, yüksek nitelikli seri üretim için tasarımlar yaptıkları gibi, tek nesneler üretmek üzere doğrudan bir zanaat alanında da çalışabilirler.

Aralarında Raffaello ve Fragonard'ın da bulunduğu geçmişin birçok usta sanatçısı, bugün dekoratif sanatlardan sayılabilecek işlerle uğraşmışlardır. Buna karşılık 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında sanatçılar, iki tür sanat arasında belirginleşmeye başlayan ayrımı yansıtmak biçiminde uzmanlaşmışlar. Ama bazı bağlamlarda bu ayırım, üstü örtülü bir hafifsemeyi de içeriyordu. Yakın dönemlerde, güzel sanat dallarından birçok sanatçı dekoratif sanatların ya da el sanatlarının araç ve tekniklerini benimsemiş; bunun sonucunda da güzel sanatlarla dekoratif sanatlar arasındaki ayırım daha da bulanıklaşmıştır. Örneğin Picasso seramik boyamış, Salvador Dalí mücevher, Fernand Léger duvar halısı ve dokuma, Marc Chagall ise vitray tasarlamışlardır.

Batılı olmayan kültürler genellikle dekoratif sanatları güzel sanatlardan ayırmazlar. Örneğin Doğu Asya'da seramik, kaligrafi ve (özellikle Japonya'da) çiçek düzenleme, Osmanlılarda hat, tezhip ve çinçilik yaratıcı birer sanat dalı olarak kabul edilir.

Dekoratif Sanatlar Müzesi, Fransızca MUSÉE DES ARTS DÉCORATIFS, Paris'te, Doğu ve Batı ülkelerinden dekoratif sanat yapıtlarının toplandığı müze. 1880'de Louvre Müzesi'nin yan kanatlarından birinde açılmıştır. Ortaçağdan günümüze mobilya ve sanat yapıtları örneklerini kapsayan koleksiyonlar dönemlerine göre ayrı ayrı, oda düzenlemeleri biçiminde zamandizinsel olarak sergilenmektedir.

dekstrometorfan, d-3-METOKSİ-N-METILMORFIN olarak da bilinir, bireşim yoluyla hazırlanan ve tıpta öksürük kesici olarak kullanılan morfin benzeri ilaç. Dekstrometorfanın hidrobromür tuzu, şurup ya da

tablet biçiminde ağızdan alınır. Merkez sinir sistemine etki ederek öksürme refleksini baskılayan bu ilaç, öbür morfin türevlerinin çoğunda olduğu gibi alışkanlık yapmaz ve merkez sinir sisteminin işleyişini bozmaz; ayrıca morfin ve türevleri gibi ağrı kesici etkisi de yoktur.

Dekstrometorfan hidrobromür suda, alkolde ve kloroformda çözünen beyaz kristaller ya da kristalli yapıda beyaz bir tozdur.

dekubitus ülseri bak. yatak yarası

dekupaj (Fransızca *découpage*; "kesip çıkartma"), kesilerek biçim verilmiş parçaları, ahşap, metal ya da cam bir yüzeye, bir kompozisyon oluşturacak biçimde yapıştırma sanatı. Birçok değişik teknik bulunmakla birlikte, genelde hepsinde dört temel işlem izlenir. Önce resimler kesilip çıkarılır, ardından bir kompozisyon düzenlenir. Parçalar yüzeye yapıştırıldıktan sonra da üstlerine birkaç kat (bazen 12 kat) vernik sürülür.

Dekupaj, eski Çin kâğıt kesme sanatı, Sibirya halkları arasında görülen keçe uygulaması ve Polonya'daki kâğıt kesme sanatı gibi geleneksel kesme sanatı türlerinden esinlenerek geliştirildi ve ilk kez 17. yüzyılda Fransa'da mobilya bezemede kullanıldı. Kâğıt kesme sanatı Osmanlılarda katı(*) adıyla biliniyordu. 18. yüzyılda bütün Avrupa'ya yayılan dekupaj, özellikle İtalyan, Fransız ve İngiliz saraylarında gözde bir uğraş durumuna geldi. Yelpazeler, paravanlar, saç fırçası gibi tuvalet eşyası özellikle bu amaç için basılmış resimlerden kesilen zarif, çarpıcı ve renkli desenlerle bezendi. 19. yüzyılda, küçük bir delikten bakarak büyüteçle izlenebilen minyatür manzaralar da dekupaj tekniğiyle yapılıyordu.

Fransız *art deco* tasarımcısı Jean-Michel Frank 1920'lerde Paris'te yaptığı ilk vaaz kürsülerinin bazısında dekupaj kullanmıştı. Dekupaj 1960'larda ABD'de kutular, kül tablları, çöp kutuları, abajurlar, satranç tahtaları ve paravanlara uygulanan popüler bir bezeme yöntemi olarak yeniden canlandı.

Del Rio, ABD'de, Texas eyaletinin güneybatısındaki, Val Verde ilinin (*county*) merkezi (1885). San Antonio'nun 233 km batısında, Rio Grande kıyısında yer alır; bir köprüyle karşı kıyıdaki Ciudad Acuña'ya bağlanır. San Felipe del Rio adıyla y. 1675'te kurulan ilk İspanyol misyonu Yerlilerce yıkıldı; halde 1883'e değin aynı adı korudu. Bu tarihte, San Felipe de Austin ile karışmasını önlemek amacıyla adı Del Rio biçiminde kısaltıldı. Bugünkü yerleşim 1872'de kuruldu. Bol su veren San Felipe kaynağına bağlı eski kanal sisteminin kalıntıları bugün de ayakta. İlk ticaret noktası da Whitehead Anısal Müzesi olarak korunmaktadır. Turistik alışverişin yoğun olduğu liman girişi, geniş bir çiftlik yöresi için de pazarlama işlevi görür. Laughlin Hava Kuvvetleri Üssü doğusundadır. Kentin 19 km yukarısında Rio Grande üzerindeki Amistad Barajı'nın 34.000 hektarlık bir göleti ve dinlenme alanı vardır. Nüfus (1990) 30.705.

Delacour, Jean Theodore (d. 26 Eylül 1890, Paris - ö. 5 Kasım 1985, Los Angeles, ABD), soyu tükenmeye yüz tutmuş birçok kuş türünü bularak koruma altına alan Fransız asıllı ABD'li kuş yetiştiricisi.

Delacour daha çocukluk yıllarında 1.300'ü aşkın kuş toplamıştı. Bu kuşların bulunduğu bölge I. Dünya Savaşı'nda, Almanlar tarafından yok edildi. Savaşın sonra Asya, Afrika ve Güney Amerika'da araştırma gezilerine çıkan Delacour, Clères'deki malikânesinde, ilkinden iki kat daha zengin yeni

bir koleksiyon oluşturdu. 1920'lerde, Edwards sülünlerinin yaşayan ilk örneklerini İngiltere'ye götürdü. 1924'te, Vietnam'ın kuzeyinden, o güne değin tanımlanmamış lacivert renkli bir çift sülün getirerek, "imparator sülünü" adını verdiği bu türü üretmeyi başardı. Ayrıca kuşlardan ve memelilerden birçok yeni türü ve alttürü bularak adlandırdı.

1920'de, sonradan *Lu Revue Française* ile birleşen *L'Oiseau* adlı bir kuşculuk dergisi çıkarmaya başladı. Delacour'un *Oiseaux de l'Indochine Française* (1931; Fransız Çinhindi'ndeki Kuşlar) adlı yapıtı da bu bölgedeki kuşlara ilişkin değerli bir çalışmadır.

II. Dünya Savaşı'nda Almanlar ikinci koleksiyonunu da yok edince, Delacour Fransa'dan ayrılarak ABD'ye yerleşti ve 1946'da bu ülkenin yurttaşlığına geçti. Daha sonra yeniden Clères'e dönerek, yeniden kurduğu kuş ve hayvanat bahçesini Fransa'ya bağışladı. 1951-60 arasında Los Angeles II Müzesi'nin yöneticiliğini üstlendi.

Delacroix, (Ferdinand-Victor-) Eugène (d. 26 Nisan 1798, Charenton-Saint-Maurice - ö. 13 Ağustos 1863, Paris, Fransa), yapıtlarında rengi kullanma biçimiyle hem izlenimci, hem de ard izlenimci ressamı etkileyen Fransız ressam. Konularını daha çok tarihsel ya da güncel olaylarla edebiyattan seçmiştir. 1832'de Fas'a yaptığı gezi, daha egzotik konulara yönelmesine yol açmıştır.

Gençliği. Ailenin dördüncü çocuğu olan Delacroix'un babası 1798'de Felemenk elçiliğinde bulunmuş, 1805'te de Bordeaux belediye başkanırken ölmüştü. Ama asıl babasının devlet adamı Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord olduğu da söylenir. Delacroix mutlu bir çocukluk geçirdi. On yedi yaşına değin klasik konular üzerine eğitim gördü. Seçkin ve sanatsever aile ortamında müzik ve tiyatro sevgisi kazandı; edindiği davranış biçimleri ve ilişkilerle tam bir salon adamı oldu. 1815'te akademik eğilimli ünlü ressam Baron Pierre-Narcisse Guérin'den ders almaya başladı. Bu arada tarihsel konuları işleyen ressam Antoine-Jean Gros ile tanıştı, kral yanlısı ressam Baron François Gérard'ın toplantılarına katıldı. 1822 gibi erken bir tarihte devlet adamı ve tarihçi Louis Thiers'in desteğini kazandı. 1830'larda içişleri bakanlığı yapan Thiers onu mimari dekorasyon işlerinin başına getirdi.

Napoléon Savaşları'nın ardında bıraktığı hüznü duygusuyla büyüyen Delacroix, Fransız ressam Théodore Géricault, İngiliz ressam Richard Parkes Bonington, Polonya asıllı besteci ve piyanist Frédéric Chopin ve Fransız yazar George Sand gibi romantik sanatçılardan etkilendi. Ama romantik hareket içindeki, Victor Hugo, Hector Berlioz gibi sanatçıların yer aldığı kavgalara katılmadı.

Delacroix'in yağlıboya ile yaptığı kendi portresi, y. 1837; Louvre Müzesi, Paris
Graudon - Art Resource / EB Inc.

Olgunluk üslubunun gelişmesi. Delacroix'nin, Dante'nin *İlahi Komedyası*'ndan esinlenerek gerçekleştirdiği "Dante ve Virgilius Cehennem'de" (1822, Louvre Müzesi, Paris) adlı ilk başyapıtındaki trajik duygu Michelangelo ve Rubens'i anımsatır. 1824 Salon Sergisi'ne verdiği "Sakız Adası Katliamı" (Louvre Müzesi, Paris) adlı büyük boyutlu resminde izlenen istilacıların gururlu havası, Yunanlıların dehşeti ve çaresizliği, gökyüzünün görkemi, yansıttığı anlatım bütünlüğüyle Delacroix'nin dehasının kanıtlarıdır.

Delacroix, Fielding kardeşlerle (Thales, Copley, Theodore ve Newton) Bonington'ın duyarlı tekniklerine ilgi duyduğu gibi John Constable'ın 1824'te Paris'te sergilenen İngiltere manzaralarına da hayran kaldı. Tekniğini ilerletmek, kültür ve bilgisini genişletmek amacıyla 1825'te Londra'ya gitti. Orada Turner, Constable ve Sir Thomas Lawrence ile kurduğu ilişkiden sonra tekniği gelişmeye başladı ve o tarihe değin Rubens'te aradığı bir özgürlük ve ustalık düzeyine ulaştı. 1827-32 arasında "Nancy Çarpışması" (1831, Güzel Sanatlar Müzesi, Nancy) ve "Poitiers Çarpışması" (1830, Louvre Müzesi, Paris) gibi tarihsel konuları işlediği başyapıtlar üretti. Bu dönemdeki öbür yapıtlarının konularını da İngiliz şairi Byron'dan almıştı. Ayrıca Goethe'nin *Faust*'unun Fransızca baskısı için de 17 taş baskı hazırladı. 1830 Devrimi'nden esinlenerek gerçekleştirdiği "Halka Yol Gösteren Özgürlük" (1830, Louvre Müzesi, Paris) romantik tutumunun başka bir örneğiydi. Delacroix bundan sonra "Sardanapalus'un Ölümü"ndeki (1827, Louvre Müzesi, Paris) baş döndürücü renkler, "Liège Piskoposunun Öldürülmesi"ndeki (1829, Louvre Müzesi, Paris) katliam kargaşası ve tarihsel konuların gösterişli bir biçimde anlatılması gibi daha önceki resimlerinde izlenen niteliklerden kaçınmaya çalıştı. Dramatik bir ifade sağlamak için ne edebi eğilimlerine, ne de tarihsel ayrıntının doğruluğuna tutsak olmak istiyordu. İç dünyasını yüceltecek bir gerçek peşindeydi.

Bu gerçeği 1832'de Fas'a yaptığı bir gezide buldu. Ocakla temmuz arasında Kral Louis Philippe'in diplomatik temsilcisi Morin kontu ile birlikte ülkeyi gezdi. Doğanın coşkunluğu, atların güzelliği, yerel giysiler ve ilkel vahşiliğin görkemi bundan sonra anılarından hiç çıkmadı ve son yapıtlarına değin ona esin kaynağı oluşturdu.

Dekorasyon işleri. Delacroix ilk dekorasyon siparişini 1833'te aldı. Bourbon Sarayı'ndaki Kral Dairesi'nin duvarlarının resimlenmesinde ortaya çıkan sorunları, Venedik Okulu'ndan, Rubens'ten ve Fontainebleau'da çalışmış olan Rönesans ustaları Il Rosso ve Francisco Primaticcio'dan esinlenerek, renge güç vererek çözüme yoluna gitti. Kompozisyon öğelerini, en ince şiirsel ayrıntıya kadar bütünleştirebilecek güçlü bir renk düzeni kullandı. Bundan sonra yaptığı duvar resimleri, Rönesans ustalarınınkinden hiç aşağı kalmaz. Özellikle Versailles'daki tarih müzesine yaptığı "Taillebourg Çarpışması" (1837, Louvre Müzesi, Paris) ve "Haçlıların İstanbul'u Alışı" (1840, Louvre Müzesi, Paris) dikkate değer örneklerdir. Delacroix bu yapıtlarında tarih, mit, felsefe, din ve insanlığın çilesini adeta görkemli bir senfoni içinde bütünleştirmiştir. 1835-61 arasında büyük boyutlu dekorasyon işleri üstlendi. Bourbon Sarayı Krallık Dairesi'nin tavanını ve kapı üstündeki frizleri çeşitli alegorik sahnelerle süsledi. 1847'de kütüphane tavanındaki iki yarım

daire ile 20 pendentifin üstündeki resimleri tamamladı. Lüksemburg Sarayı kütüphanesinin kubbeceği ile yarım daire ve dört pendentifinin bezemesini de 1846'da bitirdi. 1851'de Louvre'daki Apollon Galerisi'nin tavanında çalıştı. 1849'da Paris Belediye Binası'ndaki (1871'de yandı) bir salonun tavanını, sekiz duvar panosunu ve 11 pencere üstünü resimledi. Saint-Sulpice Kilisesi'ndeki Kutsal Melekler Şapeli tavan ve duvarlarını da 1861'de tamamladı.

Ama bu çalışmaları gerçekleştirmek için harcadığı çabalar sağlığının bozulmasına yol açtı. 1849'a gelindiğinde en yakın akrabası arkadaşlarını kaybetmişti. Bundan sonra yalnızca düşlediklerini yaratmaya çalıştı. Fürstenberg Meydanı'ndaki dairesi ölümünden sonra ulusal bir müzeye dönüştürüldü.

Değerlendirme. Delacroix'nin güçlü bir düş gücü, ince bir zekası ve az bulunur bir duyarlılığı vardı. Bu özellikleriyle yüzyılın belki de en az anlaşılan sanatçısı oldu. İngiliz ressamı J. M. W. Turner ile birlikte izlenimcilik atılan teknik yeniliklerini ilk kez deneyen ve modern dışavurumculuğun öncülüğünü yapan bir sanatçıydı. Auguste Renoir, Claude Monet, Paul Cézanne, Paul Gauguin, Vincent van Gogh, Odilon Redon, Georges Seurat, Henri Matisse ve Pablo Picasso ona çok şey borçlu olduklarını belirtmiş sanatçılardır. Delacroix'nin renk kullanımı ve biçimsel yaratıcılığı Tiziano ve Rubens'inkine eşdeğer bir düzeyde olduğu gibi, herhangi bir estetik hareket içinde ele alınamayacak kadar da çok yönlüydü. 1830'da bir romantik olarak nitelendirilmesi, onu hoşnut etmemişti. O, varlığının şiirini sanatıyla yansıtmayı amaçlıyordu. Böylece her yapıtında biçim, renk ve ışık açısından çarpıcı bir anlatım bütünlüğüne ulaştı.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI. "Baron Schwiter" y. 1826-27 Ulusal Galerisi, Londra), Gâvur ile Paşa'nın Kavgası" (1827, Chicago Sanat Enstitüsü), "Arap Fantezisi" (1833, Devlet Sanat Enstitüsü, Frankfurt am Main), "Cezayirli Kadınlar Evlerinde" (1834, Louvre Müzesi, Paris), "Öfkeli Medea" (1838, Güzel Sanatlar Müzesi, Lille), "Frédéric Chopin'in Portresi" (1838, Louvre Müzesi, Paris), "George Sand'ın Portresi" (1838, Øregaard Müzesi, Kopenhag), "Traianus'un Adaleti" (1840, Güzel Sanatlar ve Seramik Müzesi, Rouen), "Fas Sultanı Mevlay Abdurrahman" (1845, Augustin Müzesi, Toulouse), "Rebecca'nın Kaçırılması" (1846, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), "İsa'nın Mezara Konması" (1848, Güzel Sanatlar Müzesi, Boston), "Alfred Bruyas" (1853, Fabre Müzesi, Montpellier), "İsa Galile Denizinde" (1854, Walters Sanat Galerisi, Baltimore), "Türk Kadınların Hamamda" (1854, Wadsworth Atheneum, Hartford, Connecticut), "Tanca'nın Kuyudan Görünüşü" (1858, Minneapolis Sanat Enstitüsü, Minnesota), "Aslan Avı" (1858, Güzel Sanatlar Müzesi, Boston), "Rebecca'nın Kaçırılması" (1858, Louvre Müzesi, Paris), "Aslan Avı" (1861, Chicago Sanat Enstitüsü).

delafossit, bakır ve demir oksit (CuFeO₂) yapısında, siyah renkli ve metal halde bulunan oksit minerali. Öteki bakır ve demir oksit mineralleriyle karışmış durumda ve ikincil mineral olarak bulunan delafossitin en yaygın olarak elde edildiği bölgeler Meksika'daki Sonora, İspanya'daki Pedros ve Almanya'daki Pfaffenreuth'dur. ABD'de, Arizona'daki Bisbee'de ve Nevada ile Idaho'da da bol miktarda bulunur. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için bak. oksit mineralleri (tablo).

Delage, Yves (d. 13 Mayıs 1854, Avignon ö. 7 Ekim 1920, Sceaux, Fransa), omurgasızların fizyolojisine ve anatomisine ilişkin araştırmaları ve açıklamalarıyla tanınan Fransız zoolog. Ayrıca, içkılaktaki yarım daire kanallarının denge organı olarak işlev yaptığını bulmuştur (1886).

1880'de Sorbonne, 1881'de Caen üniversitelerinde zoolog olarak çalışan Delage, 1884'te Luc'teki zooloji araştırmaları merkezinin yöneticiliğine, 1886'da Sorbonne Üniversitesi'nde zooloji profesörlüğüne getirildi, 1878 ve 1902'de de Roscoff'daki deniz zoolojisi merkezinin yöneticiliğini yaptı.

Delage, kabukluların dolaşımını inceledi, bazı süngerlerin embriyolojisine ilişkin önemli buluşlar yaptı, deniz kabukluları (özellikle *Pelagaster* cinsi) ile yassısolucanların (özellikle *Convoluta* cinsi) sinir sistemlerini inceledi. Denizkestanelerinin üretimi için, yumurtalarını kimyasal maddelerle yapay olarak dölemeye dayanan bir yöntem geliştirdi. Meslek yaşamının son yıllarında biyolojinin daha genel sorunlarına eğilerek, tek tek canlılarda ve canlı türlerinde yaşamın sitoplazmadan doğuşunu ve hücrenin mekanik sorunlarını inceledi. *La Structure du protoplasma, les théories sur l'hérédité et les grands problèmes de la biologie générale* (1895; Protoplazmanın Yapısı, Kalıtım Kuramları ve Genel Biyolojinin Önemli Sorunları) ile altı ciltlik *Traité de zoologie concrète* (1896-1903; Kuramsal Zooloji İncelemeleri) başlıca yapıtlarıdır.

Delagoa Körfezi, Portekizce BAIA DE LOURENÇO MARQUES, Mozambik'in güneydoğu kıyısında, Güney Afrika Cumhuriyeti sınırının yakınında körfez. Adını Baía Da Lagoa'dan (Lagün Körfezi) aldığı sanılır. Uzunluğu 31 km, genişliği 26 km'dir. Körfez girişindeki Inhaca Adası bir turizm merkezidir. Kuzeyinde Mozambik'in başkenti Maputo limanı yer alır. Körfez 1502'de Vasco da Gama'nın ekibinden António do Campo tarafından keşfedildi. Portekizli tüccar Lourenço Marques 1544'te körfezi dolaştı. Körfez zamanla fildişi ve köle ticaretinde ihraç limanı, Hint Okyanusunda yapılan ticarete ara istasyon ve Güney Afrika'daki altın ve elmas yataklarına giden yol olarak önem kazandı. Uzun süre yöre üzerinde hak iddia eden Portekizliler, Felemenkler, İngilizler ve Boerler arasında tartışma konusuydu. 1875'te sorunun çözümü için hakeme başvuruldu ve Delagoa Körfezi Portekiz'e bırakıldı. Körfezin iç kesimindeki koya, Espirito Santo (eski deniz İngiliz İrmağı) Halicinde birleşen Matola, Tembe ve Umbeluzi ırmakları dökülür. Daha büyük olan Maputo ve Komati ırmakları, sularını dış körfeze boşaltır.

Delalande, Michel-Richard, DE LALANDE olarak da yazılır (d. 15 Aralık 1657, Paris - ö. 18 Haziran 1726, Versailles, Fransa), 18. yüzyıl başlarında, Fransa'da önde gelen dinsel müzik bestecisi. Jean-Baptiste Lully'nin sağlığında etkili olabilmiş az sayıdaki besteciden biridir.

Korucu olarak girdiği Saint-Germain l'Auxerrois'da birkaç çalgı çalmayı öğrendi. Paris'in dört değişik kilisesinde org çaldı. XIV. Louis'nin kızlarına müzik dersi vermesi istendi. 1683'te Kraliyet Şapeli'nin yöneticiliğine getirildi. 1704'e gelindiğinde saraydaki dinsel müziğin denetimini tek başına eline geçirmişti. Aynı zamanda kraliyet oda müziği sorumlusuydu.

Delalande'in ünü Versailles'daki şapel için yazdığı 42 ilahiden kaynaklanır. Parçalarının kontrpuanları sağladı, metinleri ustaca işlenmiş, Fransız ve İtalyan biçimleri başarıyla kaynaştırılmıştı. Lully'nin Fransa'da opera alanında başardığını, Delalande da dinsel müzik alanında başardı. *Symphonies pour les soupers du roi* (Kralın Akşam Yemeği İçin Senfoniler) adlı bestesini çok beğenen XIV. Louis, 1703'te André Philidor'u yapıtın tam bir kopyasını çıkarmakla görevlendirdi. Delalande aynı zamanda.

dinsel olmayan kantatlar ve pastoraller de yazmış, Paris'teki Cizvit Okulu'nda oynanan dinsel trajedilere müzik bestelemiştir.

Delambre, Jean-Baptiste-Joseph (d. 19 Eylül 1749, Amiens - ö. 19 Ağustos 1822, Paris, Fransa), Uranüs'ün hareketine ilişkin olarak hazırladığı cetvellerle tanınan Fransız astronom.

Delambre, 1771'de oğluna özel dersler vermeye başladığı maliyeci Geoffroy d'Assy'nin de desteğiyle 1788'de küçük bir gözlemevi kurdu. Burada aralıksız biçimde gözlemler ve hesaplamalar yaptı ve 1792'de, *Tables du Soleil, de Jupiter, de Saturne, d'Uranus et des satellites de Jupiter* (Güneş, Jüpiter, Satürn, Uranüs ve Jüpiter'in Uydularının Cetvelleri) adlı yapıtını yayımladı. 1795'te kurulan Fransız Enstitüsü'nün üyeliğine alınan Delambre, 1803'te bu kuruluşun matematik bölümünün sekreterliğine getirildi; 1795'ten başlayarak da boylamlar dairesinde görev yaptı. 1792-99 arasında, Dunkerque ile Barcelona arasındaki meridyen yayının uzunluğunun ölçülmesi çalışmalarına katıldı ve *Base du système métrique* (1806, 1807, 1810, 3 cilt; Metrik Sistemin Temeli) adlı yapıtında ölçüm işlemini ayrıntılarıyla açıkladı. 1807'de Paris'teki Collège de France'ta astronomi profesörü olan ve 1808'den, kapatıldığı 1815'e değin İmparatorluk Üniversitesi'nin saymanlığını yapan Delambre, ayrıca en eski çağlardan başlayarak kendi dönemine kadarki astronomi tarihini yazdı. *Tables éclipiques des satellites de Jupiter* (Jüpiter'in Uydularının Tutulum Cetvelleri) adlı yapıtını, boylamlar dairesi 1817'de yeniden bastı. Ay'daki büyük kraterlerden birine Delambre'in adı verilmiştir.

Delamere (Dunham Massie), George Booth, 1. Baron, SIR GEORGE BOOTH, 2. BARONET (1636-61) olarak da bilinir (d. Ağustos 1622 - ö. 8 Ağustos 1684, Dunham Massey, Cheshire, İngiltere), Ağustos 1659'da Cromwell Cumhuriyeti'ne karşı başarısız bir kralcı ayaklanmaya önderlik eden İngiliz siyaset adamı. Giriştiği ayaklanma 1660'ta Stuart hanedanının yeniden başa geçmesini sağlayan kralcı hareketin yükselmeye başlamasının ilk belirtisi olarak kabul edilir.

1645'te Uzun Parlamento'ya girdi. Cromwell Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, 1654 ve 1656 parlamentolarında yer aldı. 1655'te askeri yetkili olarak Cheshire'a atandı ve savaş dönemi hazinedarlığına getirildi. Ordu içindeki bir grup subayın, Cromwell'in yerine geçen oğlu Richard'ı devirerek yönetimi ele geçirmelerinden sonra, Mayıs 1659'da Parlamento'dan ihraç edildi. Bunun üzerine, İngiltere'nin her yerinde ayaklanmalar planlayan Presbiteryen kralcılara katıldı. 19 Ağustos'ta Cheshire'i ele geçirdi. Ama öteki bölgelerdeki ayaklanmalar bastırıldığından, Nantwich Köprüsü'nde yapılan çatışmada General John Lambert karşısında yenilgiye uğradı. Kadın kılığına girerek kaçtıysa da, 23 Ağustos'ta yakalanarak Londra Kalesi'ne hapsedildi. Kralcıların Lambert'i Ocak 1660'ta yenilgiye uğratmasından sonra serbest bırakıldı. Ardından sürgündeki II. Charles'ı İngiliz tahtına geçmek üzere ülkeye çağırarak (Mayıs 1660) Düzen Paramentosu'na girdi. 1661'de baron unvanı aldı. Sonraki yıllarda daha çok yerel düzeydeki siyasal konular ve Lordlar Kamarası'nda görüşülen ülke sorunlarıyla uğraştı. İngiltere Kilisesi'ne karşı olanlara haklarını geri verme konusuyla da uğraştı.

Delamere (Vale Royal), Hugh Cholmondeley, 3. Baron (d. 28 Nisan 1870,

Vale Royal, Cheshire, İngiltere - ö. 13 Kasım 1931, Loresho-Limuru, Kenya). İngiliz Doğu Afrikası'na (bugün Kenya) yerleşen Avrupalıların önderlerinden biri. Afrika'ya uygarlığı yalnızca Avrupalıların getirebileceğine inanmış ve yaşamı boyunca beyaz ırkın üstünlüğünü savunmuştur.

Avlanmak için geldiği Kenya'ya 1903'te yerleşti. Sömürge yönetiminin başlaştığı 40 bin hektarlık toprağa uygun hayvan ve bitkileri saptamak amacıyla deneme ve araştırmalara girişti. 1903'te Çiftçiler ve Üreticiler Birliği'nin (1904'ten sonra Koloniler Birliği) başkanlığına seçildi; ilk Yasama Konseyi'nin de üyelerinden biriydi (1907). 1920'de Rift Vadisi temsilcisi olarak Parlamento'ya seçildi ve bu görevini yaşamının sonuna değin sürdürdü. Tartışmacı kişiliği ve açık sözlülüğüyle tanınan Delamere, kısa zamanda Kenya'daki beyazların önde gelenlerinden biri oldu. Sömürgeler Bakanlığı'nın 1920'de Kenya'daki Afrikalıların çıkarlarının önde tutulacağını ilan etmesinden sonra, İngiliz hükümetine sürekli karşı çıktı. 1925'te beyazların Afrika'daki denetimini güçlendirme yollarını görüşmek üzere kendi hesabına bir konferans düzenledi; konferansa Kenya'nın yanı sıra Kuzey Rodezya, Tanganika ve Nyasaland'den gelen temsilciler katıldı.

Delamere, 1923 ve 1930'da beyaz göçmenleri desteklemek için Londra'ya gönderilen heyete başkanlık etti.

Delane, John Thadeus (d. 11 Ekim 1817, Londra - ö. 22 Kasım 1879, Ascot, Berkshire, İngiltere). Londra'da yayımlanan *The Times*'in genel yayın yönetmenliğini 36 yıl sürdüren İngiliz gazeteci.

Tanınmış bir avukat ve yazarın oğlu olan Delane, daha küçük yaşta komşuları olan *The Times*'in sahibi II. John Walter'in dikkatini çekti. Londra'da King's College'da iki yıl öğrenim gördükten sonra Oxford'a girdi. Daha okul yıllarında gazetelerde yazıları çıktı. 1839'da mezun olunca babasının mali işler müdürlüğü yaptığı *The Times*'in yazıişlerinde çalışmaya başladı. Kısa bir süre sonra gazetenin genel yayın yönetmeni Thomas Barnes ölünce, Walter'in isteği üzerine 23 yaşında bu göreve getirildi. Uzun meslek yaşamı içinde, gazetenin saygınlığını daha önce görülmemiş bir düzeye çıkardı. Bakanlar ve yüksek devlet görevlileriyle kurduğu yakın dostluklardan geniş ölçüde yararlandı. *The Times*'in tirajını 1800'lerin ortalarında 70 bine ulaştırdı. Zaman zaman hedef olduğu hükümete yaranmaya çalışma gibi suçlamalara şiddetle karşı çıktı. Gazetesi aracılığıyla hükümet politikalarının belirlenmesinde sürekli etkili oldu.

Kişisel olarak liberal görüşler taşımakla birlikte, yayın politikasında tarafsızlığını korumaya özen gösterdi. 1845'te kurduğu "Times ekspresi" sistemiyle İskenderiye'den Londra'ya muhabirlerin gönderdiği haberler normal mektuplardan iki hafta önce ulaşmaya başladı. 1877'de kendi isteğiyle emekli oldu.

Delaney, Shelagh (d. 25 Kasım 1939, Salford, Lancashire, İngiltere), İngiliz oyun yazarı. On dokuz yaşındayken Londra'da sahnelenen ilk oyunu *A Taste of Honey* (1958; *Bir Parmak Bal*) ile eleştirmenlerin övgüsünü topladı ve geniş bir izleyici kitlesine ulaştı. İki yıl sonra New York kentinde sahnelenen oyun, Delaney'e Tiyatro Eleştirmenleri Çevresi Ödülü'nü kazandırmıştır.

Delaney, kendi açıklamasına göre, Terence Rattigan'ın bir oyununu gördükten sonra kendisinin daha iyi bir oyun yazabileceğini düşünerek *Bir Parmak Bal*'i kaleme aldı. Oyun, yazarın doğduğu yer olan, ülkenin

kuzeyindeki kasvetli sanayi bölgesinde geçiyordu. Evlilik dışı gebe kalan bir genç kızın öyküsünü canlı bir anlatımla ve mızahla dokunaklılığı birleştiren bir üslupla ele alan oyun, 1961'de sinemaya uyarlandı.

İkinci olarak yazdığı *The Lion in Love* (1961; *Aşık Aslan*) ilk oyunu kadar tutulmadı. Delaney daha sonra *Sweetly Sings the Donkey* (1963; *Eşeğin Tatlı Şarkısı*) adlı bir öykü kitabı yayımladı. *Charlie Bubbles* adlı senaryosuyla 1968'de büyük başarı kazandı. Üçüncü oyunu *The House That Jack Built* (1977; *Jack'in Yaptığı Ev*) önce televizyonda gösterildi. Delaney, 1970'lerde ve 80'lerde daha çok radyo ve televizyon oyunları yazdı.

Delany, Martin R(obison) (d. 6 Mayıs 1812, Charles Town, Virginia - ö. 24 Ocak 1885, Xenia, Ohio, ABD), Koleliğin Kaldırılması Akımı yanlısı ABD'li Siyah hekim. Savunduğu Siyah milliyetçiliği ve Siyah olmanın onur duyma anlayışı sonraki kuşaklara örnek olmuştur.

Ailesi çocuklarına daha iyi bir eğitim olanağı sağlayabilmek için Pennsylvania'ya göç ettiğinde henüz küçük bir çocuktur. On dokuz yaşına geldiğinde, gündüzleri Pittsburgh'da çalışmaya ve geceleri Siyahlara ait bir kilisede öğrenim görmeye başladı. Bu arada koleliğe karşı militan bir mücadeleye girerek, Siyahların yaşam koşullarını düzeltmeyi amaçlayan çeşitli örgütlerle ilişki kurdu. İki yardımsever hekimin yardımıyla dişçi ve hekim yardımcısı olarak yetişti ve 1839'da çalışmak üzere Güney ve Güneybatı eyaletlerini dolaştı.

Pittsburgh'a döndüğünde, Siyahların kötü yaşam koşullarını anlatan ve kadın haklarını savunan *Mystery* adlı haftalık bir gazetedeki çalışmaya başladı. Büyük yankı uyandıran makaleleri, beyazların çıkardığı gazete ve dergilerde sık sık yeniden basıldı. 1846-49 arasında, New York eyaletinin Rochester kentinde, Koleliğin Kaldırılması Akımı'nın ünlü önderi Frederick Douglass ile birlikte *North Star* adlı haftalık gazeteyi yayımladı. Üç yıl sonra tıp eğitimini sürdürmeye karar verdi ve Harvard Tıp Okulu'na giren ilk Siyahlardan biri oldu. Zamanla un önde gelen hekimler arasına girdi.

1850'lerde Siyahların yabancı ülkelere yerleşmesine ilişkin çalışmalarla ilgilenmeye başladı. 1859-60'ta Nijer Deltasında yerleşme olanağını araştırmak üzere Batı Afrika'ya düzenlenen bir keşif gezisine başkanlık etti.

1856'da Siyahlara yapılan baskıları protesto etmek için ABD'yi terk ederek Kanada'ya gitti ve tıbbi çalışmalarını burada sürdürdü. İç Savaş'ın (1861-65) başlarında ABD'ye dönerek, ünlü 54. Massachusetts Gönüllüler Alayı için asker toplanmasına yardımcı oldu ve orduda cerrah olarak görev yaptı. Savaşın sonlarına doğru Güney'in, köleleri zorla askere alma planını boşa çıkarmak amacıyla, Şubat 1865'te binbaşı rütbesiyle ve ilk resmi Siyah subay olarak eski köleleri Kuzey ordularına katmak ve örgütlemek üzere Güney Carolina'nın Hilton Head Adasına gönderildi. Nisan ayında Kuzey ve Güney arasında barış yapınca, Azatlı Köleler Dairesi'nde görev alarak, iki yıl burada çalıştı.

1874'te Bağımsız Cumhuriyetçilerin adayı olarak Güney Carolina valı yardımcılığı seçimlerine katıldı. Ama seçimleri kazanamadı ve bu olaydan sonra konumu giderek sarsıldı. *The Condition, Elevanon, Emigration and Destiny of the Colored People of the United States Politically Considered*

(1852; ABD'deki Siyahların Yaşama Koşulları, Göçleri ve Yazgılarının Siyasal Açından Değerlendirilmesi) adlı bir kitabı vardır.

Delaroche, (Hippolyte-) Paul (d. 17 Temmuz 1797, Paris - ö. 4 Kasım 1859, Paris, Fransa), gerçekçi bir biçimde özenle işlediği tarihsel konulu resimleriyle 19. yüzyıl ortalarında Fransa'nın en başarılı akademik ressamlarından biri sayılan sanatçı. Babası sanat uzmanı, amcası Mühürler

"Edward'ın Çocukları", Paul Delaroche'un yağlıboya çalışması, 1830; Louvre Müzesi, Paris
Giraudon - Art Resource / EB Inc

Dairesi'nin (Cabinet des Estampes) müdürü, kardeşi Jules-Hippolyte ise ressamdı. Delaroche, 1832'de Güzel Sanatlar Yüksek Öğretmen Okulu'nda ders vermeye başladı ve enstitü üyeliğine getirildi.

Üslubu yeni-klasik ressamlarla romantikler arasında yer alan Delaroche'un, uzun diziler oluşturan tarihsel resimleri halk tarafından çok tutuldu. Oymabaskı kopyaları yapılmaya yaygınlıkları daha da arttı. Delaroche kompozisyonlarını oluşturmada önce balmumundan modellerini yapardı. Resimleri sağlam, katı ve düzgün yüzeyleriyle tam bir bitmişlik duygusu uyandırır. En tanınmış resimlerinden biri olan "Edward'ın Çocukları" (1830, Louvre Müzesi, Paris) IV. Edward'ın çocuklarının Londra Kulesi'ne hapsedilmesini canlandırır.

Delaunay, Charles-Eugène (d. 9 Nisan 1816, Lusigny-sur-Barse - ö. 5 Ağustos 1872, Cherbourg yakınları, Fransa), Ay'ın hareketine ilişkin kuramıyla, gezegen hareketleri kuramlarının gelişimine katkıda bulunan Fransız metamatikçi ve astronom.

1836'da Madencilik Okulu'nda öğrenime başlayan Delaunay, 1843'te mühendis ve 1858'de başmühendis oldu. 1841-48 arasında, Jean-Baptiste Biot ile birlikte Sorbonne'da matematik ve astronomi dersleri aldı. 1850'de Politeknik Okul'da mekanik dersleri vermeye başladı, daha sonra da Madencilik Okulu'nda hoca oldu. 1855'te Fransız Bilimler Akademisi'nin üyeliğine seçildi ve 1870'te Paris Gözlemevi'nin yöneticiliğine atandı.

Başlıca yapıtları, *Cours élémentaire de mécanique* (1850; Temel Mekanik Dersleri), *Cours élémentaire d'astronomie* (1853; Temel Astronomi Dersleri), *La Théorie du mouvement de la lune* (1860-67, 2 cilt; Ay Hareketi Kuramı), *Traité de mécanique rationnelle* (1856; Rasyonel Mekanik İncelemeleri), *Ralentissement de la rotation de la terre* (1866; Yer'in Dönme Hareketinin Yavaşlaması) ve *Rapport sur les progrès de l'astronomie*'dir (1867; Astronominin Gelişimi Üzerine)

Delaunay, Robert (d. 12 Nisan 1885, Paris - ö. 25 Ekim 1941, Montpellier, Fransa),

kübizmde ilk kez canlı renkler kullanarak orfizm(*) akımının oluşmasına katkıda bulunan Fransız ressam. Bütünüyle temsili olmayan (salt soyut) bir üslupta çalışmış, renk düzlemlerinin birbiri üstüne gelecek biçimde düzenlenmesiyle oluşan ve kurgusal gerilime dayanan soyut sanatın gelişmesini büyük ölçüde etkilemiştir.

Sanat yaşamına sahne tasarımcısı olarak başladı. Resimle yalnızca boş zamanlarında ilgileniyordu. Ama bir süre sonra ard izlenimcilerin bezemesel ve yanılsamasız renk kullanımının etkisi altında kaldı. 1910'larda katedrallerle Eyfel Kulesi'ni konu alan ve kübizmdeki parçalanmış düzlemleri ışık ve titreşen renklerle birleştiren iki resim dizisiyle kübizme özgün katkılarda bulundu. Eugène Chevreul'un renk kuramlarından esinlenerek geliştirdiği bu yeni ve özgün uygulamalar, konularındaki şiirselliklerle birleşerek, Delaunay'ı daha gelenekçi kübist ressamlardan ayınyordu. Karısı ressam Sonia Terk Delaunay'ın da (1885-1979) benimsediği bu eğilim (orfizm akımı) Münih'te çalışan bir grup dışavurumcu ressamın oluşturduğu Der Blaue Reiter topluluğunun çalışmalarında etkisini hemen gösterdi.

İki yıl sonra yaptığı "Renk Çarkları" ve "Pencereler" adlı dizileriyle bütünüyle so-

"Eyfel Kulesi", Robert Delaunay'ın yağlıboya çalışması, 1910-11; Basel Sanat Müzesi, İsviçre
Kunstmuseum Basel. Emanuel Hoffmann - Foundation.
fotoğraf: Hans Hinz

yut resme yönelen Delaunay bu çalışmalarla, ABD'deki ilk soyut akım olan sinkromizm(*) esin verdi. İki dünya savaşı arasında karısıyla birlikte Paris'te büyük ve çok etkileyici duvar resimleri yaptı. 1921'den sonra evleri, "saçma"ya dayandırdıkları çalışmalarını yaşamın anlamsızlığına ilişkin görüşlerini yansıtan dadacıların toplanma yeri haline geldi. Ama Delaunay, orfizmin kuramları doğrultusunda resimler yapmaya devam etti.

Delaunay, Sonia, eö SOFYA İLİN İTÇNA TERK (d. 14 Kasım 1885, Gradijsk, Ukrayna, Rus Çarlığı - ö. 5 Aralık 1979, Paris, Fransa), I. Dünya Savaşı öncesinde soyut sanat akımının öncüleri arasında yer alan ressam ve tekstil tasarımcısı. Ünlü Fransız ressamlarından olan kocası Robert Delaunay ile bazı ortak çalışmalar yapmıştır.

Petersburg'da büyüdü. Karlsruhe'de çizim dersleri aldı. Daha sonra Paris'e gitti. Ard

izlenimcilik ve fovizm akımlarından etkilen-di. Kübizm akımına bağlı orfizm eğilimin başlıca temsilcilerinden Robert Delaunay ile 1910'da evlendi. Uyumlu bir biçimde yan yana dizilmiş saf renk alanlarına dayanan orfizm eğilimi doğrultusunda resimler yapmaya bu evlilikten önce başlamıştı. Orfizmin ilkelerini kumaş deseni tasarımı, seramik ve porselen süsleme, sahne tasarımı ve başka uygulamalı sanat dallarında kullandı. En önemli çalışmalarından biri Blaise Cendrars'ın *La Prose du Transsibérien* ("Transsibirya'nın Öyküsü") adlı şiiri için yaptığı orfist çizimlerdi. Bu çizimlerin yer aldığı kitap, modern kitap tasarımında yeni bir çığır açtı.

Delaunay 1920'lerde tekstil ürünleri ve giysiler için tasarımlar yaptı. Soyut renk uyumlarıyla uluslararası moda üzerinde güçlü bir etki bıraktı. 1930'larda yeniden resme döndü ve kocasıyla birlikte 1937'deki Paris Sergisi için büyük duvar resimleri yaptı. Kocasının ölümünden (1941) sonra da ressam ve tasarımcı olarak çalışmaya sürdürdü. 1950'lerden başlayarak önde gelen müzelerde eski yapıtlarının yer aldığı çok sayıda sergi açıldı. Louvre Müzesi'nin 1964'te düzenlediği sergiyle, yaşadığı sırada yapıtları Louvre Müzesi'nde sergilenen ilk ve tek kadın ressam olmayı başardı.

Delaware, ABD'yi oluşturan eyaletlerden biri. ABD'nin doğusundaki Güney Atlantik bölgesinde yer alır. Kuzeyinde Pennsylvania, doğusunda New Jersey, Delaware Körfezi ve Atlas Okyanusu, güney ve batısında ise Maryland bulunur. Yüzölçümü 5.294 km²'dir. Eyaletin başkenti Dover'dır.

Delaware'de ilk sürekli yerleşim, Fort Christina (bugün Wilmington) adıyla bir grup İsveçli tarafından 1638'de kuruldu. Yöredeki İsveç kolonisi New Sweden'i, 1655'te New Amsterdam'da yaşayan Felemenkliler, 1664'te de İngilizler ele geçirdi. Daha sonra New York'un parçası olan Delaware 1682'de, Pennsylvania'da kurduğu koloni için okyanusa çıkış yolu arayan William Penn'e devredildi. Pennsylvania 1704'te Delaware'e kendi meclisini oluşturma hakkını tanıdı. Delaware 1787'de ABD Anayasası'nı onaylayan ilk eyalet oldu. İç Savaş sırasında bir sınır eyaleti olan Delaware'de kölecilik yasaldı; ama eyaletin Birlik'ten (Kuzey) ayrılması hiçbir zaman söz konusu olmadı.

Delaware, Atlantik Kıyı Düzlüğünün bir bölümünü oluşturur ve Florida'dan sonra ABD'nin en alçak eyaletidir. Verimli ve engebesiz topraklardan oluşan kıyı düzlüğünün büyük bölümünün deniz düzeyinden yüksekliği 18 m'den azdır. Güneye doğru kumluk arazi giderek çoğalır. Eyaletin kuzeybatı ucunda çok küçük bir kesimi kaplayan Piedmont'un dalgalı tepelerinin en yüksek noktası 134 m'dir.

Delaware genel olarak Atlantik bölgesinin orta kesimlerine özgü iklim özelliklerini gösterir. En sıcak ay olan ağustosta, ortalama 142 mm ile en çok yağış düşer. Yıllık ortalama yağış yaklaşık 105 mm'dir.

Ülkenin en küçük ikinci eyaleti olan Delaware buna karşılık en yoğun nüfuslu eyaletlerden biridir. 1980 verilerine göre nüfus yoğunluğu kilometre kare başına 112 kişidir. İsveçlilerden sonra yöreye ilk yerleşenler Finliler, Afrikalı köleler, İngilizler, Galliler, İskoçlar ve İrlandalılar olmuştur. 19. yüzyılda gelen başlıca göçmen grupları ise Almanlar, İtalyanlar, Polonyalılar ve Avrupalı Yahudilerdir. 20. yüzyıl ortalarında nüfus artışı hızlanmış, eyalette kurulan petrol rafinerisi ve petrokimya tesisleri buraya Siyahlarla birlikte kalifiye beyaz teknisyenleri de çekmiştir. 1970-80 arasında eyalette nüfus artışı yüzde 8,6'ya ulaşmıştır;

bu hız ulusal ortalamasının biraz altındadır. Gene 1980 verileriyle eyaletin toplam nüfusunun yarısından çoğu Wilmington'ın dışında, ama bu kente en çok 24 km uzaklıktaki çevre yerleşimlerde yaşamaktadır.

Kümes hayvancılığı eyaletteki başlıca tarımsal etkinliktir; ayrıca soya fasulyesi, mısır, lima fasulyesi ve kuşkonmaz yetiştirilir. Kıyılarda ve iç sularda bir miktar balıkçılık da yapılır. İmalat sektörü, sanayi etkinliklerinin önemli bir bölümünü oluşturur; bu alanda kimyasal maddeler ağırlık taşır. Başlıca ürünler boya, naylon ve petrokimya bileşikleridir.

Delaware'in başlıca ulaşım bağlantısı, açık deniz gemileri için derinleştirilip düzleştirilmiş olan Chesapeake-Delaware Kanalıdır. Bu kanal, Philadelphia ile Baltimore arasındaki suyunun birkaç yüz kilometre kısalmasını sağlar. Kanal, tarımsal nitelikli "Aşağı Delaware" ile kuzeydeki sanayi bölgesini birbirinden ayıran sınır olarak kabul edilir. Delaware'in kuzeybatı bölümü, New York-Philadelphia-Baltimore-Washington, D.C. koridorunun üzerinde bulunur.

Eyalette tarihsel değer taşıyan çok sayıda yapı vardır. Bunların en önemlisi 1698'de yapılmış olan Lutherci (bugün Episkopal) Kilise'dir. Wilmington'daki müzelerden Delaware Sanat Müzesi'nde ressam Howard Pyle'in önemli yapıtları sergilenmektedir. Eyaletin önde gelen yükseköğretim kurumu, Delaware Üniversitesi'dir. Nüfus (1990) 666.168.

Delaware Irmağı, ABD'nin Atlas Okyanusuna açılan yamaçlarında ırmak. Ağzından 210 km yukarıda, New Jersey'deki

lar'daki ovayı geçerken çiftlikler ve ormanlar arasında ilerler ve Pennsylvania'ya bağlı Easton'da yeniden tepeler arasına girer. Buradan başlayarak zaman zaman tepelerin ve aralarında uzunluğu 5 km, yüksekliği 60 m'yi aşan Nockamixon Kayaları da bulunan yarıların yanından geçer. Trenton'da 2,5 m'lik bir çavlan oluşturur.

Trenton'dan sonra iki yanında bataklık araziler bulunan geniş ve durgun bir deniz girintisi oluşturur ve halici durumundaki Delaware Körfezine kadar genişlemeyi sürdürür. Başlıca kolları New York'ta Mongaup ve Neversink ırmakları ile Callicoon Çayı; Pennsylvania'da Lackawaxen, Leigh ve Schuylkill ırmakları; New Jersey'de Rancocas Çayı ile Musconetcong ve Maurice ırmaklarıdır. Delaware Irmağı üzerindeki başlıca kentler ise Port Jervis (New York); Easton, Philadelphia ve Chester (Pennsylvania); Trenton ve Camden (New Jersey) ve Wilmington'dır (Delaware).

Demiryolları rekabetinin başladığı 1857'den önce, ırmağın yukarı bölümünde ticaret önemli yer tutuyordu. O dönemde kullanılan kanallardan bugün yalnızca ikisi önemini sürdürmektedir. Bunlar, Trenton'dan New Brunswick'e uzanan ve Delaware ile Raritan ırmaklarını birleştiren kanal ile Delaware Irmağını Chesapeake Körfezine bağlayan kanaldır. 1936'da, ırmağın havzasında yer alan dört eyalet (New York, New Jersey, Pennsylvania ve Delaware), ırmaktaki kirlenmeyi denetleyip önlemek, ırmak suyunu kentsel kullanım için düzenlemek ve ırmak üzerindeki bütün bölgelerin kalkınmasını planlamak amacıyla, Delaware Irmağı Havzası Eyaletlerarası Komisyonu'nu oluşturdu. Bu çerçevede, Delaware Körfezinden Philadelphia'ya kadar, derinliği 9,5 m, genişliği 180 m olan bir kanal ile Philadelphia'dan Trenton'a, derinliği 3,5 m olan bir kanal açıldı.

Delaware Konfederasyonu, LENNI LENAPE KONFEDERASYONU olarak da bilinir, Algonkin dili konuşan Kuzey Amerikalı bir grup Yerli kabilesinin oluşturduğu birlik. Delaware'deki Henlopen Burnundan, New York'taki Long Island'ın batısına kadar Atlas Okyanusu kıyısına yerleşmiş olan bu kabileler özellikle Delaware Irmağı vadisinde yoğunlaşmıştı. Konfederasyonun adı da bu vadiden geliyordu.

Delaware kabilelerinin tarıma dayalı ekonomisinde avcılık ve balıkçılık da önemli yer tutuyordu. Yaz aylarında birkaç yüz kişilik topluluklar biçiminde yaşayan bu kabileler kışın daha küçük aile birimleri oluşturarak kendilerine ait avlanma bölgelerinde dolaşırlardı.

Delaware kabileleri anasoylu üç klanla ayrılmış, bu klanlar da her biri genellikle aynı uzunevde bir arada yaşayan soylara bölünmüştü. Birkaç soy birleşerek özerk bir topluluk oluşturdu; 1600'de bu tür 30 ya da 40 topluluk vardı. Soy başkanları ile soyun önde gelen öteki erkeklerinden oluşan bir kurul, topluluğun ortak sorunlarıyla ilgili kararlar alırdı. Soyun en yaşlı kadın üyesi soy başkanını atar ve görevden alırdı.

Pennsylvania'nın kurucusu William Penn'e dostça davranan Yerlilerin başında Delaware kabileleri geliyordu. Buna karşın 1737'de Penn'in oğlu Thomas'ın Delaware ve Lehigh ırmakları arasında bir buçuk günlük yürüyüş mesafesindeki toprakların be-yazlara bırakılmasını öngören bir antlaşmayla (Walking Purchase) dolandırdığı Delaware Yerlileri kendi topraklarından çıkarılarak İrokualara ayrılmış topraklara yerleştirildi. Topraklarını önce beyazlara kaptıran, 1690'dan sonra da İrokuaların boyunduruğu

altında giren Delaware kabileleri Ohio'da Susquehanna, Allegheny ve Muskingum ırmakları ile Indiana'da White Irmağında konaklayarak yavaş yavaş batıya kaydılar. 60 yıl boyunca durmadan oradan oraya sürüldükten sonra Ohio Irmağının ötesine yerleşen Delaware Yerlileri ve onlara katılanlar, bir kabile birliği oluşturarak İrokualardan bağımsızlıklarını ilan ettiler ve ilerleyen beyazlara karşı direndiler. Fransız-Yerli Savaşı'nda (1754-63) İngiliz generali Edward Braddock'u yenilgiye uğrattılar, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın başlarında da Amerikalıların desteklediler. Greenville Antlaşması (1795) ile Ohio'daki topraklarını bıraktılar. Bunun üzerine Delaware topluluklarının çoğu dağıldı; ama 1835'e gelindiğinde bazı gruplar Kansas'ta yeniden bir araya gelmişti. Bunların da çoğu 1867'de Oklahoma'ya sürüldü. Günümüzde Oklahoma, Wisconsin ve Ontario'da yaklaşık 3 bin Delaware Yerlisi yaşamaktadır.

Delaware Körfezi, Atlas Okyanusunun kuzeyinde, ABD'nin doğu kıyısında körfez. New Jersey ve Delaware eyaletleri arasındaki sınırın bir bölümünü oluşturur. Delaware Irmağıyla Alloway Çayının birleştiği noktadan, New Jersey'deki May Burnu ile Delaware'deki Henlopen Burnu arasında yer alan 19 km genişliğindeki gırış bölümüne kadar uzunluğu 84 km'dir. Çevresinde çoğunlukla bataklık arazilerin bulunduğu körfez, Atlas Okyanusu suyu üzerinde önemli bir bağlantı durumundadır. Delaware Irmağı üzerinde, derinliği 10 m, genişliği 180 m olan bir kanalla kuzeyde Philadelphia'ya ulaşım sağlanır.

Delaware Suyolu, New York kentine su taşıyan şebekenin bir bölümünü oluşturan daire kesitli basınç tüneli. Kaynak noktası yakınında Delaware Irmağından ve Catskill Dağlarındaki başka akarsulardan beslenir. İlk yapıldığında, Catskill'deki Rondout Göletinden New York'un Westchester ilinin güneyindeki Hill View Göletine kadar anakayaç derinliğinde 137 km boyunca uzanıyordu. 1937-53 arasında yapılan su yolu 1965'e değin süregelen eklemelerle toplam 169 km'ye ulaştı. Bazı yerlerde yüzeyin 750 m kadar altından geçer ve son 20 km'lik bölümünde çapı yaklaşık 5 m'ye ulaşır.

Delblanc, Sven (d. 26 Mayıs 1931, Swan River, Manitoba, Kanada), 1960'ların ve 70'lerin önde gelen İsveçli romancısı.

1962'de yayımlanan *Eremitrkraften* (Keşiş Yengeç) adlı ilk romanında, insan özgürlüğü sorununu ve insanın varoluşunda sevgi ve gizemciliğin rolünü araştırdı. 1780'lerde Almanya'da geçen pikaresk romanı *Präskappan*'da (1963; Papaz Cüppesi), *Kastrater*'de (1975; Hadım) ve *Gunnar Emanuel*'de (1978) bu temalanın tarihsel bir çerçevede işlendi. İsveç'te geçen *Aminne* (1970; Anımsama), *Stenjdägel* (1973; Taştan Kuş), *Vinteride* (1974; Kış İni) ve *Stadporten* (1976; Kentin Kapıları) adlı romanlarında da gene aynı ikilemi ele aldı. Delblanc'ın dildeki ustalığı pek çok genç yazarı etkiledi. Grotesk, düşsel ve mitolojik öğelerden yararlanarak yazdığı yapıtlarında yaşadığı toplumu ayrıntılı biçimde sergiledi. 1970'te Büyük Roman Ödülü'nü ve Zorn Ödülü'nü kazandı.

Delbrück, Berthold (d. 26 Temmuz 1842, Putbus, Prusya - ö. 3 Ocak 1922, Jena, Almanya), Alman dilbilimci. Sözdizim so-

Delaware Irmağı, New Jersey
National Park Service fotoğrafları Albert Dillahunty

Trenton'a kadar olan bölümünde gelgitten etkilenir. En uzun kolu da içinde olmak üzere uzunluğu 650 km'dir ve 29.630 km²'lik bir alanın sularını toplar. Pennsylvania-New York ve New Jersey-Pennsylvania eyalet sınırlarının bir bölümünü oluşturur; birkaç kilometre boyunca da Delaware ile New Jersey sınırında akar.

Batısında bulunan ana kolu, New York'ta, denizden 575 m yüksekteki Schoharie ilinden doğar. Yüksek kesimlerden geçen bölümleri balıkçılığa, özellikle de alabalık avına elverişlidir. İrmak, Catskill Dağlarına kadar bir platoyu derin biçimde yararak ilerler. Öbür kolları, New York eyaletindeki Greene ve Delaware illerinden doğar. İrmak, dağları ve platoyu geçtikten sonra, Apalaş Dağlarındaki vadilere doğru ilerler. Kittatinny Dağlarının eteklerinde bir süre aktıktan sonra, Delaware Geçidi Ulusal Dinlence Alanı'nda, hemen hemen düşey durumdaki kumtaşı duvarların arasından geçerek Kittatinny Dağlarını aşar. Apalaş-

runları üzerinde çalışmalar yapmış ve Hint-Avrupa dillerinde karşılaştırmalı sözdizim araştırmalarının temellerini atmıştır.

1870-1912 arasında Jena Üniversitesi'nde Sanskrit ve karşılaştırmalı dilbilim profesörüdür. 1871'de Sanskrit ve Yunancadaki

Berthold Delbrück
Dr. Wilhelm Rau, Marburg

isteme ve istek kiplerini inceleyen *Syntaktische Forschungen* (Sözdizim Araştırmaları) adlı klasik yapıtını yayımladı. Bu, karşılaştırmalı sözdizim alanında bir sorunu geniş kapsamlı ve tümüyle yöntemli biçimde inceleyen ilk yapıttır. Delbrück asıl büyük başarısını *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (1886-93, 5 cilt; Hint-Avrupa Dillerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi Taslağı) adlı yapıtın üç cildi olarak yayımlanan sözdizim üzerine çalışmasıyla kazandı. Dilbilgisine ayrılan öbür iki cildini Karl Brugmann'ın hazırladığı yapıt, 1897-1916 arasında genişletilmiştir.

Delbrück'ün çok sayıda benzer sözceyi karşılaştırma, farklılıklarını ortaya koyma ve sınıflandırma yöntemi sonradan geliştirilmişse de temel olarak geçerliliğini yitirmemiştir. Ayrıca *Einleitung in das Sprachstudium* (1919; Dil İncelemesine Giriş) adlı kitabın da yazarıdır.

Delbrück, Max (d. 4 Eylül 1906, Berlin, Almanya - ö. 9 Mart 1981, Pasadena, California, ABD), moleküler genetiğin öncülerinden olan Alman asıllı ABD'li biyoloji bilgini. Bakteriyofajlara (bakterilerde asalak yaşayan virüsler) ilişkin çalışmaları nedeniyle, 1969 Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülü'nü Alfred Day Hershey ve Salvador Luria ile paylaşmıştır.

Delbrück, 1930'da Göttingen Üniversitesi'nde fizik doktorasını tamamladı. 1932-37 arasında, Berlin'deki Kaiser Wilhelm Kimya Enstitüsü'nde araştırma asistanı olarak çalışırken bakteriyofajlarla ilgilenmeye başladı. 1937'de Nazi Almanyası'ndan kaçarak ABD'ye sığınan Delbrück, California Teknoloji Enstitüsü'nde (1937-39; 1947-81) ve Vanderbilt Üniversitesi'nde (1940-47) öğretim üyeliği yaptı. 1945'te ABD uyruğuna geçti.

Delbrück 1939'da, bir saatlik bir kuluçka devresinden sonra bakteriyofajların hızla çoğaldığı ve sayılarının birkaç yüz bine ulaştığı tek basamaklı bir kültür yöntemi buldu. Ayrıca 1946'da, Hershey ve Delbrück birbirlerinden habersiz olarak, değişik virüsler arasındaki genetik malzeme alışverişi sonucunda yeni virüs tiplerinin ortaya çıktığını buldular. Daha önceleri bu olgunun, yalnızca eşeysel olarak çoğalan üstün yapıllı canlılara özgü olduğu sanılıyordu.

Delcassé, Théophile (d. 1 Mart 1852, Pamiers - ö. 22 Şubat 1923, Nice, Fransa),

1898-1905 ve 1914-15 arasında Fransa dışişleri bakanı. I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da oluşturulan yeni ittifakların başlıca mimarlarından.

Léon Gambetta'nın ılımlı cumhuriyetçi programlarını ve Jules Ferry'nin yayımlı destekleyen bir gazeteci idi. 1885'te Temsilciler Meclisi'ne seçildi. 1893'te ticaret, sanayi ve sömürgeler müsteşarı olarak girdiği Alexandre Ribot kabinesinde 1894-95'te sömürgeler bakanı olarak görev aldı. 1898'de Henri Brisson hükümetinde dışişleri bakanı oldu. Üçüncü Cumhuriyet döneminde, yedi yıl boyunca ve birbiri ardına altı hükümette bu görevini sürdürdü; bu, daha önce örneğine rastlanmamış bir durumdur.

Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kurduğu Üçlü İttifak'tan çekinen Delcassé, Rusya ile dostluğu sürdürmenin ve İngiltere'yle yakınlaşmanın Fransa'nın çıkarları doğrultusunda olacağına inanıyordu. 1904'te İngilizlerle pek çok konuda görüş birliğine vararak 1940'a değin Avrupa siyasetinde önemli bir etken olan Entente Cordiale'in(*) imzalanmasını sağladı (8 Nisan 1904). Aynı zamanda 1907'deki İngiliz-Rus anlaşmasına giden yolu da açarak bu üç büyük gücün I. Dünya Savaşı'nda Üçlü İttifak'a karşı Üçlü İtilaf içinde bir araya gelmesine katkıda bulundu.

Başbakan Maurice Rouvier'nin, izlediği politikalara karşı çıkması üzerine 1905'te istifa etti. Ama Almanların etkisiyle istifa ettiği biçimindeki yorumlar Fransa'da Almanya karşıtı tepkilere neden oldu; bu da, Delcassé'nin oluşturduğu bağların güçlenmesini sağladı. Delcassé, 1909'da Fransa'nın deniz gücündeki zayıflıkları onarmak üzere kurulan komisyonun başkanlığına atandı. 1911-13 arasında denizcilik bakanı olarak savaş durumunda İngiliz ve Fransız donanmaları arasında işbirliği sağlayacak düzenlemeler getirdi. Bu düzenlemeler, I. Dünya Savaşı başladığında İngiltere'nin Fransa'yı destekleyerek Almanya'ya savaş açmasında en önemli etken oldu. Delcassé savaş sırasında, 1915'te emekli olana değin René Viviani hükümetinde dışişleri bakanı olarak görev yaptı.

Deledda, Grazia (d. 27 Eylül 1875, Nuoro, Sardinya - ö. 15 Ağustos 1936, Roma, İtalya), gerçekçilik okulundan İtalyan yazar. 1926'da Nobel Edebiyat Ödülü'nü almıştır.

Genç yaşta evlenerek Roma'ya yerleşti ve burada sakin bir yaşam sürdü. Romanlarının birçoğunun geçtiği doğum yeri Sardinya'ya sık sık yolculuk yaptı. Hemen hiç öğrenim görmeyen Deledda, ilk öykülerini 17 yaşında yazmaya başladı. Bu öykülerde, halk kültüründen alınma temaları duygusal bir biçimde ele alıyordu. *Il vecchio della montagna*'dan (1900; Dağlı İhtiyar) başlayarak günah ve baştan çıkmanın basit insanlar üzerindeki trajik etkilerini işledi. En önemli yapıtları *Dopo il divorzio* (1902; Boşanma Sonrası), kardeşinin karısına aşık olan eski bir mahkûmun öyküsü olan *Elias Portolu* (1903; Ağrı, 1972) ve evlilik dışı oğlu yüzünden intihar eden bir anneyi anlatan *Cenere*'dir (1904; Küller). *Cenere*, 1916'da sinemaya uyarlanmış ve başarılı Eleonora Duse oynamıştır. *La madre* (1920; Anne) adlı yapıtı ise, oğlu rahip olunca düşlerinin gerçekleştiğini sanan, ama oğlunun şehvete kapılmasına tanık olan bir annenin trajedisini konu alır. Deledda, 50'ye yakın romanında benzer konuları işlemiştir. *Cosima* adlı otobiyografik romanı, ölümünden sonra 1937'de yayımlanmıştır.

Delehay, Hippolyte (d. 19 Ağustos 1859, Anvers - ö. 1 Nisan 1941, Brüksel, Belçika),

biyografik kilise tarihi alanında arkeolojik bulgulara ve yazılı belgelere dayalı yetkin çalışmalarıyla tanınan Belçikalı araştırmacı.

1879'da Cizvit tarikatına girdi. 1890'da papazlığa atandı. Daha sonra azizlerin yaşamöykülerini derlemek üzere 17. yüzyıldan kurulmuş bir Cizvit grubu olan Bollandistlerin çalışmalarına katıldı; 1912'de bu grubun başkanı oldu.

Delehay, yaşamları bilinen azizlerin saptanmasında önemli bir rol oynadı ve özellikle erken Hristiyan dönemi konusunda uzmanlaştı. 1895'te *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (Yunan Azizlerinin Yaşamöyküleri Kitaplığı) adlı yapıtı derledi. Asıl ününü, azizlerin yaşamöykülerine uyguladığı eleştirel yöntemleri vurguladığı genel olarak tarihçilere yönelik kitaplarıyla sağladı. Bu yapıtlar arasında en tanınmışları *Les Légendes hagiographiques* (1905; Azizlerin Yaşamlarına İlişkin Efsaneler), *Les Origines du culte des martyrs* (1912; Din Şehitleri Kültürünün Kökenleri), *Les Passions des martyrs et les genres littéraires* (1921; Din Şehitlerinin Azabı ve Edebi Türler) ve *Sanctus*'tur (1927; Kutsal). Delehay, *Martyrologium Hieronymianum*'un metin açıklamasını yaptı ve *Martyrologium Romanum* konusunda Bollandistlerin yaptığı yorumlara önemli katkılarda bulundu. Bollandistlerin başlıca yayınları olan *Acta Sanctorum*'la (Azizler Belgesi) *Analecta Bollandiana*'ya (Bollandist Seçmeler) ve başka dergilere de yazılar yazdı.

Delémont (Fransızca), Almanca DELSBERG, İsviçre'nin kuzeybatısında Jura kantonunun yönetim merkezi kent. Geniş bir vadide, Sorne ve Birse ırmaklarının birleştiği noktada yer alır. Adına ilk kez, 727'den kalma tarihsel belgelerle rastlanır. 11. yüzyılda Baselli piskopos-prenslerce ele geçirildi ve yazlık olarak kullanılmaya başladı. 1793'te Fransa'ya geçti ve 1815'te Bern'e verildi. 1979'da, yeni kurulan Jura kantonunun yönetim merkezi oldu. Başlıca yapılar piskoposluk sarayı (1721), belediye binası (1745) ile dişi merdivenleri 16. yüzyıldan kalma Rönesans çeşmeleri ve St. Marcel Kilisesi'dir (1766). İmalat ürünleri saat ve hassas aletlerdir. Kentin, Basel, Biel ve Fransa'daki Belfort kentleriyle kara ve demir yolu bağlantısı vardır. Nüfusun çoğunluğu Katoliktir ve Fransızca konuşur. Nüfus (1983 tah.) 11.400.

Delescluze, (Louis-) Charles (d. 2 Ekim 1809, Dreux - ö. 25 Mayıs 1871, Paris, Fransa), Fransız devrimci. 1830 ve 1848 devrimlerine katılmış ve Paris Komünü'nün önderleri arasında yer almıştır.

Ateşli, radikal bir cumhuriyetçi olan Delescluze, 1830 Devrimi sırasında henüz öğrenciydi. Gizli cumhuriyetçi örgüt Halk Dostları'nın militanlarından biri olarak, 1832'de Kral Louis-Philippe'e yönelik başarısız bir suikast girişimine karıştı ve Brüksel'e kaçmak zorunda kaldı.

1841'de Fransa'ya dönerek Valenciennes'e yerleşti ve radikal *L'Impartial du Nord* gazetesini çıkarmaya başladı. Temmuz Monarşisi'nin devrildiği 1848'de, kuzeydeki devrimci hareketlerde etkin rol oynadı. Kısa bir süre sonra Paris'e gitti ve *La Révolution Démocratique et Social* adlı gazete aracılığıyla Louis-Napoléon'a sert eleştiriler yöneltti. 13 Haziran 1849'da ayaklanmalara karıştığı için, İngiltere'ye kaçmak zorunda kaldı. 1853'te gizlice Fransa'ya döndüyse de tutuklanarak Fransız Guyanası'ndaki ceza kolonisine gönderildi. Bu döneme ilişkin anılarını *De Paris à Cayenne, journal d'un transporté* (1869; Paris'ten Cayenne'e, Bir Mahkûmun Günlüğü) adlı kitabında topladı.

Serbest bırakıldıktan sonra gazetelerde İkinci İmparatorluk yönetimini hedef alan saldırılarını sürdürdü. 1870'te İmparator Louis-Napoléon'un tahttan çekilmesinden sonra, Şubat 1871'de yeni Ulusal Meclis'e seçildi. Mart 1871'de kuralan Paris Komününü yaşatmak için yığıtçe bir çaba gösterdi; barikatlarda çarpışırken öldürüldü.

Delft, Hollanda'nın batısında, Zuidholland ilinde (*provincie*) belediye (*gemeente*). Rotterdam ve Lahey arasında açılmış bir kanal olan Schie Irmağı üzerinde yer alır. 1075'te kurulup 1246'da tüzel kimlik kazanan Delft, 1536'da yangın, 1654'te de bir baruthanenin patlaması sonucunda büyük çapta yıkıma uğradı. 16. ve 17. yüzyıllarda, kendi adıyla anılan el ürünü porselenleriyle ünlü bir ticaret merkeziyken, 18. yüzyılda Rotterdam'ın gelişmesiyle gölgede kaldı. Bugün başlıca imalat ürünleri seramik eşya, alkollü içkiler, yağlar, penisilin ve makinedir.

Delft'te, 1842'de Kraliyet Akademisi adıyla kurulan Delft Teknik Üniversitesi ile Ren ve Meuse ırmaklarının haliçlerini kapatma amacına yönelik Delta Planı'nın hazırlanmış hidrolik laboratuvarları bulunur. Ortaçağda kalma gotik Oude Kilisesi'nde Amiral Maarten Tromp, Amiral Piet Hein ve Delft'te doğmuş olan Antonie van Leeuwenhoek'e ait anı eşyaları saklanmaktadır. 1384-1496 arasında St. Ursula Kilisesi adıyla anılan gotik Nieuwe Kilisesi'nde ise Oranje-Nassau hanedanının mezarları bulunur; I. Willem'in (Sessiz) mezarı, Hendrick de Keyser ile oğlu Pieter tarafından yapılmıştır. Gene aynı kilisede mezar bulunan hukukçu Hugo Grotius'un pazar meydanında da bir heykeli vardır. Daha önce rahibe manastırı iken I. Willem'in sarayı olan Prinsenhof bugün kent müzesi olarak kullanılmaktadır; I. Willem, 1584'te bu yapıda öldürülmüştü. Delft'teki öteki önemli yapılar, 1618'de ortaçağda kalma bir kulenin çevresinde yapılmış olan belediye binası, 17. yüzyıldan kalma *Armamentarium* (silah deposu), Paul Tetar van Elvan Müzesi ile pek çok ülkeden parçaları içeren bir çini koleksiyonunun bulunduğu Huis Lambert van Meerten Müzesi'dir. Delft'te doğmuş birçok ressam arasında en tanınmış olanı Jan Vermeer'dir. Nüfus (1987 tah.) 87.736.

Delft seramiği, ilk kez 17. yüzyıl başlarında Felemenk'te Delft kentinde yapılan kалаy sırlı seramik. Felemenkli seramikçiler kалаy sır yapma sanatını daha sonra Delft adıyla İngiltere'ye götürdüler. Bu ad günümüzde, Hollanda ve İngiltere'de üretilen seramiği Fransa, Almanya, İspanya ve İskandinav ülkelerinde üretilen fayans(*) ve İtalya'da üretilen majolikadan(*) ayırmak için kullanılır.

delgi bak. matkap

delgi çamuru bak. sondaj çamuru

delgi madenciligi bak. sondaj madenciligi

Delhi, Hindistan'ın ortakuzey kesiminde kent ve birlik toprağı. Doğuda Uttar Pradesh, kuzey, batı ve güneyde Haryana ile çevrili olan birlik toprağı, genellikle Eski Delhi olarak bilinen Delhi'yi, başkent Yeni Delhi'yi ve çevredeki kırsal alanları kapsar. Bir bütün olarak ortakuzey kesimindeki ulaşım ağının odak noktasını oluşturur. Adının İÖ 1. yüzyılda yörede hüküm süren Maurya krallarından Raca Dhila'dan geldiği söylenir. Tarih boyunca çeşitli imparatorluk ve krallıklara başkentlik eden Eski Delhi, günümüzde yörenin ekonomi ve yerleşme merkezidir. Hemen güneyindeki

Yeni Delhi ise yönetim hizmetlerinin toplandığı bir kenttir. Delhi üçgeni olarak bilinen alanda değişik dönemlerde kurulmuş kentlerin kalıntıları bulunur. Delhi'nin yüzölçümü 932 km², Yeni Delhi'nin 438 km², birlik toprağının ise 1.485 km²'dir. Nüfus (1991) Delhi, 7.174.755; Yeni Delhi, 294.149; birlik toprağı, 9.370.475.

Doğal yapı. Deniz düzeyinden yüksekliği 213-305 m arasında değişen Delhi birlik toprağı, Ganj'in kolu Yamuna Irmağının batı yakası boyunca uzanır. Batısında Ara-

Delhi'de kırmızı kumtaşı ve mermerle yapılmış Hümayun Türbesi, y. 1564
P. Chandra

valli Dağlarının kuzey uzantısını oluşturan Delhi Sırtı yer alır. Delhi kenti Himalaya Sıradağlarının 160 km güneyine düşer. İklimin belirgin özelliği aşırı kuraklık ve çok sıcak yazlardır. Mart ortasından temmuz sonuna değin süren yaz mevsiminde ortalama sıcaklık 25°-36°C arasında değişir; nisan ve mayıs aylarında sık sık rüzgâr patlamaları ve şimşekli fırtınalar görülür. Eylül sonuna değin süren muson mevsiminde ortalama 660 mm yağış düşer. Bir geçiş döneminin ardından kasım sonlarında başlayan kış mevsimi şubat ortalarında biter; ortalama sıcaklık 11°-21°C arasında değişir. En sıcak ay temmuz, en soğuk ay ocaktır. Genelde düşük olan nem oranının yükseldiği temmuz ve ağustos aylarında boğucu bir hava görülür.

Sırt ve tepe yamaçlarında akasya gibi dikenli ağaçlar bol miktarda bulunur. Muson mevsiminde çok sayıda otsu bitki yetişir. Bangar denen ovalık kesimde kerestelik sıso ağacı yaygındır. Yamuna kıyısında yabanıl ot ve çimenlerden oluşan bir bitki örtüsü görülür. Yeni Delhi, caddeleri süsleyen gölgelik ağaçları ve rengârenk çiçeklerle ünlüdür. Yöredeki cangıl, orman ve tepelik alanlarda pars, sırtlan, tilki, kurt ve çakal gibi hayvanlar yaşar. Yamuna kıyılarında yaban domuzuna rastlanır. Başlıca kuş türleri keklik, güvercin, papağan ve bildircindir. Tepelik sırtlarda sayısız tavuskuşları vardır. Birçok balığın bulunduğu Yamuna'da bazen timsahlar da görülür.

Kentin görünümü. Eski Delhi'nin iç içe girmiş yapısı ile Yeni Delhi'nin düzenli, diyagonal ve modern yolları çarpıcı bir

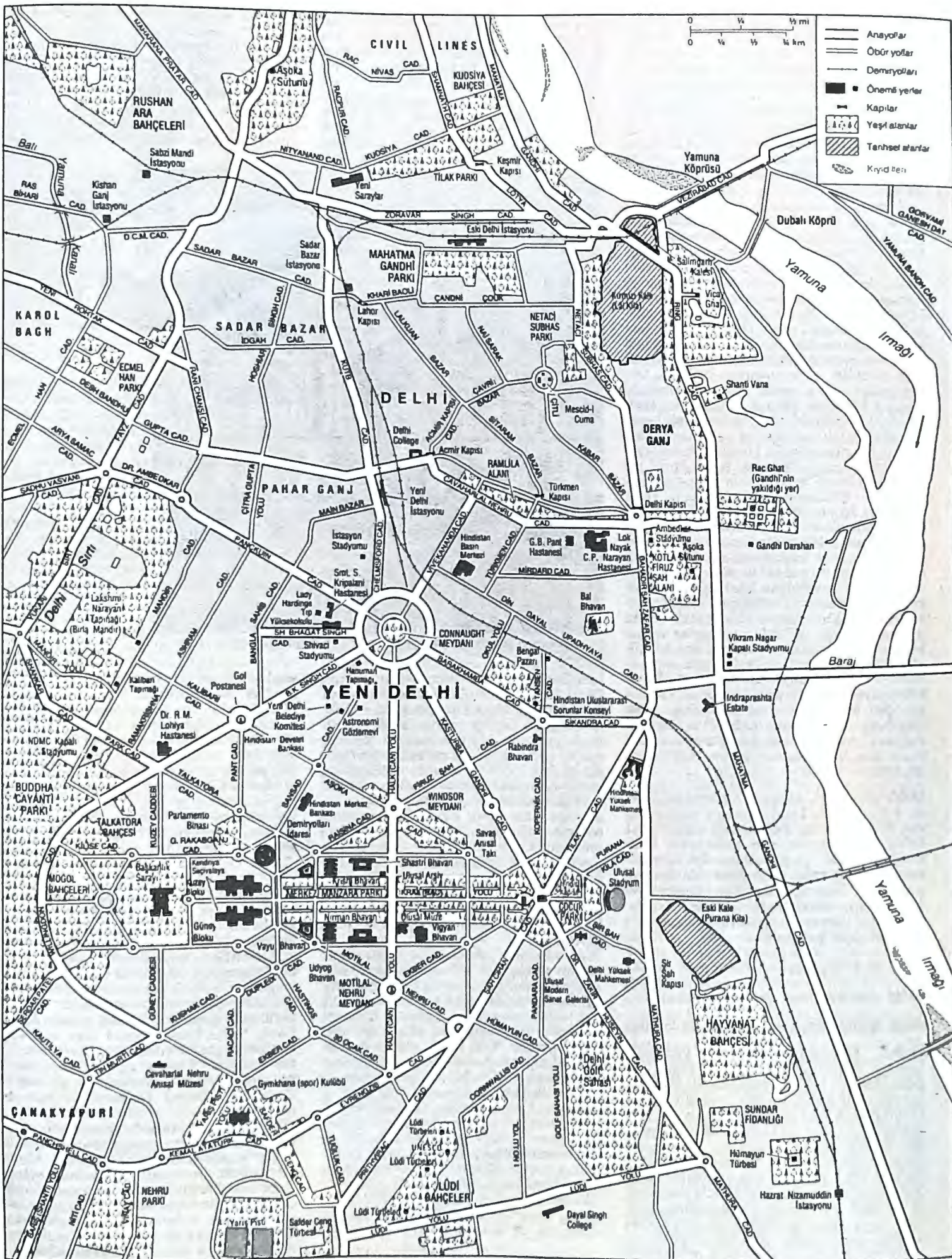
karşıtlık gösterir. Eski Delhi'de ana dış kapılar arasında uzanan biçimsiz caddeler dar ve dolambaçlı sokaklar, pasajlar ve dolaşık yollarla konut ve işyeri alanlarına açılır. Buna karşılık İngiliz yönetimi sırasında üst rütbeli subaylar için inşa edilen ve günümüzde yüksek gelirli insanların oturduğu kuzeydeki Civil Lines (Kibar Yollar) ile güneydeki Yeni Delhi, planlı yapılaşmanın.

yeşil alanların ve sessizliğin yarattığı bir ferahlık duygusu verir.

Düzlük alanlara bakan alçak bir tepenin çevresinde gelişmiş olan Yeni Delhi'nin en göz alıcı bölümü, doğudaki Ulusal Stadyum'dan baidaki Başkanlık Sarayı'na (Rashtrapati Bhavan) kadar uzanan Merkezi Manzara Parkı'dır. İçinde resmi binaların, müzelerin ve araştırma merkezlerinin yer aldığı bu ana eksen, kuzeydeki alışveriş merkezi Connaught ile güneydeki konut alanlarını birbirinden ayırır.

Delhi Gelişme İdaresi'nin hazırladığı 20 yıllık (1962-81) ana plan uyarınca, Yeni Delhi'nin Kendriya Saçılalaya bölümü ve Civil Lines'in Eski Valilik bölümü kamu yapılarına ayrılmıştır. Eski Delhi'nin hemen her yanında küçük imalat kuruluşları bulunmakla birlikte, başlıca sanayi alanları batıdaki Nacafgarh Caddesi ile planlı bir sanayi bölgesinin (Okhla) kurulduğu güneydeki Mathura Caddesinde toplanmıştır. Ticari kuruluşlar genellikle Chandni Çouk, Khari Baoli, Sadar Bazar, Ecmel Han caddeleri ve Connaught Meydanı gibi belirli yerlerde kurulmuştur. Eğitim kuruluşlarının çoğu kuzeydeki Delhi Üniversitesi ile güneydeki Cavaharlal Nehru Üniversitesi çevresindedir.

Delhi'nin son yıllarda karışık bir yapı kazanmış olmasına karşın, bazı sementlerin özgün yapısı hemen dikkati çeker. Güçlü bir mahalle (*mohalla*) duygusunun bulunduğu Eski Delhi'de evler tek kapılı avlular çevresinde sıralanır. Yeni konut alanlarında gelir düzeyi ayrımlı oldukça belirgindir. Yabancı elçiliklerin toplandığı Çanakayapuri, uluslararası mimariyi sergileyen bir ma-

ket görünümündedir. Bengal pazarı gibi kapalı kültürel alanlar, Kotla Mubarekpur gibi köy görünümüne semtler ve gecekondu mahalleleri Delhi'nin öteki ilginç özelliklerini yansıtır. Son yıllardaki göçler ciddi bir konut açığı yaratmıştır. Eski Delhi'deki plansız evler genellikle birkaç katlıdır; birer odalı apartmanlar yaygındır. Zenginlerin oturduğu semtlerde eski tek katlı evlerin yanında çok katlı binalar yükselir.

Delhi'nin çarpıcı mimari anıtları Hindistan tarihinin bütün evrelerini yansıtır. Erken Peştü üslubunun örneği olan Kutb Minare ve Kuvvetü'l-İslam Camisi'nde Hint üslubu ve yapı malzemeleri İslam motifleri ve yapı koşullarına uyarlanmıştır. Tuğlukâbad ile Seyyid ve Ludi hükümdarlarının türbelerinde görülen geç Peştü üslubu, zarif kubbe, mermer, çini ve süslemelerle ayırt edilir. Geç Babürlü mimarisini yansıtan Kırmızı Kale (Lâl Kila) ve Mescid-i Cuma'nın belirgin özellikleri süslü dış yüzeyler, üst üste binmiş kubbeler ve yüksek minarelerdir. 25 m yüksekliğindeki kırmızı kumtaşı surlarla çevrili Kırmızı Kale'nin içinde bir dişi bahçe, bahçe, kışla ve bina yer alır. İngiliz döneminden kalma Kendriya Saçivalaya, Parlamento Binası ve Başkanlık Sarayı modern İngiliz mimarisi ile geleneksel Hint kalıplarının özelliklerini birleştirir. Yarararı bir eğilimin ağır bastığı bağımsızlık sonrasındaki kamu yapılarında Hint ve Batı üslupları arasında bir sentez oluşturma arayışı görülür. Günümüz mimarisine işlevci ve insana dönük bir anlayış egemendir. Yamuna Irmağına bakan çiçekli bahçelerde ulusal önderler anısına dikilmiş çeşitli anıtlar yükselir.

Nüfus. 1911'de 240 bin olan Delhi'nin nüfusu, 1981'e değin 20 katı aşan bir artış göstermiştir. Bu artış en yüksek hızı yoğun mültecî akınının yaşandığı 1941-51 arasında ulaşmıştır. Tam bir kozmopolit yapı gösteren Delhi halkının yarısı dışardan gelmez. Hindular nüfusun dörtte üçünü oluşturur. En büyük dinsel azınlık olan Müslümanları küçük Ceynacı, Hristiyan ve Budacı topluluklar izler.

Ekonomi. Delhi ekonomisinin temelini işgücünün büyük bölümünü kapsayan hizmet sektörü oluşturur. Sanayi ikinci, ticaret ise üçüncü sırada yer alır. Yüzyıllar boyunca Kuzey Hindistan'ın en önemli ticaret ve alışveriş merkezi olan Delhi'nin fildişi oymacılığı, işlemecilik, altın ve gümüş işçiliği, bakır ve tunç eşya yapımı gibi el sanatları bugün de önemini korumaktadır. El dokuması ürünler, hazır giysi, spor ve deri eşya imalatı da yaygındır. Son yıllarda gelişen orta ve küçük ölçekli sanayi kuruluşlarında elektronik eşya, makine, otomobil parçaları, ölçüm aletleri, elektrikli aletler gibi mallar üretilir. Hindistan Merkez Bankası ile bir borsanın bulunduğu Delhi, aynı zamanda canlı bir depolama, toptan ticaret ve dağıtım merkezidir.

Hindistan'ın kuzeybatısından doğudaki ovalık kesime giden bütün yollar, coğrafi konumundan dolayı Delhi'den geçer. Burada bulunan beş ulusal karayolu ve çeşitli demiryolu hatları, kenti ülkenin her yanına bağlar. İki havalimanından Palam uluslararası, Safderceng ise iç seferler için kullanılır. Kent içi ulaşım ağı bisiklet ve kağırlar ile otomobil ve kamyonların yan yana yer aldığı ağır trafik yükünü kaldırmaktan uzaktır. Otobüs ve tren hatlarına dayanan kitle ulaşım sistemi yetersizdir.

Yönetiş ve toplumsal koşullar. 1952'de merkezden yönetilen eyalet, 1956'da da birlik toprağı statüsü kazanan Delhi'nin yönetim sistemi üç kademeli bir yapıya dayanır. Devlet başkanınca atanan ve birlik toprağının en üst yöneticisi olan valiye,

gene devlet başkanınca atanan dört kişilik bir Yürütme Konseyi yardım eder. Büyük Şehir Konseyi kent sorunlarının görüşüldüğü bir organdır. Seçimle belirlenen Belediye, Yeni Delhi Belediye Komitesi, Delhi Askeri Bölgesi Kurulu ve Delhi Gelişme İdaresi dışında bütün özerk organları yönetir. Su, çöp toplama ve elektrik hizmetleri yetersizdir. Kentte resmi hastanelerin yanı sıra çeşitli dispanserler vardır. Polis örgütü valiye bağlı bir genel müfettişin yönetimindedir. İlk ve orta düzeydeki okulların eğitim sistemi merkezi bir kurulca düzenlenir. Delhi ve Cavaharlal Nehru üniversitelerine bağlı birçok yüksek okul ve araştırma kurumu vardır.

Kültürel yaşam. Delhi'nin kültürel özellikleri bir değişim süreci içindedir. Eski dönemin dans, müzik ve şiir toplantıları *müsaare* gibi eğlencelerinin yerini sinema, kabare ve kulüpler almaktadır. Öte yandan yerel edebiyat ve güzel sanatları geliştirmeye yönelik tiyatro toplulukları ve kurumları da etkinlik göstermektedir. Bunların başlıcaları Sangit Natak, Lalit Kala ve Sahitya akademileridir. Ulusal Modern Sanat Galerisi'nde yüze yakın sanatçının yapıtları bulunur. Kentte birçok dinlenme alanı, park, bahçe ve spor tesisi vardır.

Tarih. Kentin bilinen en eski yerleşmesi ünlü *Mahabharata* destanında sözü edilen Indraprastha'dır. İÖ 1400'de Pandava kralından Yudhishtira'nın kurduğu bu kent sonradan Eski Kale ve Hümayun Türbesi'nin kurulduğu yerler arasındaki büyük bir tümseği kaplıyordu. Efsanelere göre canlı bir merkez olmasına karşın, zamanla bütünüyle yıkıldı. Raca Dhilu'nun İÖ 1. yüzyılda bugünkü Kutb Minare yakınlarında kurduğu kent, uzun bir gerileme döneminin ardından 12. yüzyılda Çauhan (Çahamana) hükümdarı III. Prthviraca'nın başkenti olarak yeniden önem kazandı. Daha sonra Müslümanların eline geçti ve Muizzî hanedanının kurucusu Kutbeddin Aybeg'in başkenti oldu. Alaeddin Halacı (hd 1296-1316) kuzeydoğuya düşen Sini'de ikinci bir kent kurdu. Gıyaseddin Tuğluk'un (hd 1320-25) Tuğlukâbad'da kurduğu üçüncü kent bir süre sonra su sıkıntısı yüzünden terk edildi. Muhammed bin Tuğluk (hd 1325-51) genişleterek surlarla çevirdiği dördüncü kente Cihanpenah adını verdi. Onun ardılı III. Firuz Şah (hd 1351-88) başkentini daha kuzeyde, bugünkü Kotla Firuz Şah alanında kurduğu Firuzâbad adlı beşinci kente taşıdı.

14. yüzyıl sonlarındaki Timur istilası sırasında başkentini Agra'ya taşınmasıyla, Delhi önemini yitirdi. İlk Hint-Türk imparatoru Babür'ün 1526'da burayı merkez edinmesinden sonra Hümayun'un kurduğu Din Penah'ı 1540'ta yerle bir eden Şir Şah, Eski Kale (Purana Kila) olarak bilinen altıncı kenti inşa etti. Başkent olmaktan çıkarak yeniden önemini yitiren Delhi, Şah Cihan'ın 1638'de Şahcihanâbad adlı yedinci kentin (bugün Eski Delhi) temelini atmasıyla eski parlak günlerine döndü. 18. yüzyıl ortalarında Hint-Türk imparatorluğu'nun yıkılması ile izleyen Maratha akınları ve Nadir Şah'ın saldırıları yüzünden önemli yıkımlara uğradı.

1803'te İngiliz yönetimine girdikten sonra giderek gelişti. 1857 Hint Ayaklanması sırasında birkaç ay ayaklanmacıların elinde kaldı. 1912'de İngiliz Hindistan'ının başkenti, Kalküta'dan Yeni Delhi'ye taşındı.

Delhi Hayvanat Bahçesi, resmi adı DELHİ ZOOLOJİ PARKI, Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'de 1957'de kurulan hayvanat bahçesi. 97 hektarlık bir alana yayılan ve ulusal hükümet tarafından yönetilen bu hayvanat bahçesinde 185 kadar türün 1.700'ü aşkın örneği sergilenir ve üretilir.

Delhi Hayvanat Bahçesi'nde beyaz kaplanlar ve ender bulunan geyik türleri başlarıyla üretilmektedir. Aslan kuyruklu şebekeler bahçe içinde serbestçe dolaşırken, birçok hayvan da kafes dışında, hendekle çevrili bölümlerde sergilenmektedir.

Delhi Paktı, NEHRU LIYAKAT PAKTI olarak da bilinir, Hindistan ile Pakistan arasında mülteciler konusunda imzalanan antlaşma (8 Nisan 1950). Bu antlaşmanın ardından yıl sonuna değin yaklaşık 1 milyon kişi (Doğu Pakistan'dan Hindular ve Batı Bengal'den Müslümanlar) sınırı geçmiştir.

Aralık 1949'da Hindistan ile Pakistan arasındaki ekonomik ilişkilerin kötüleşmesinden sonra Doğu Pakistan'da (bugün Bangladeş) durum gerginleşti. Bunun üzerine Hindistan başbakanı Cavaharlal Nehru, ülkenin önde gelen devlet adamlarından Vallabhbhai Patel'in muhalefetine karşın, Pakistan başbakanı Liyakat Ali Han ile Delhi Pakti'ni imzaladı. Böylece mültecilerin eskiden yaşadıkları yerlerdeki mülklerini satmak üzere herhangi bir zorlukla karşılaşmadan buralara dönmeleri sağlandı. Pakti, kaçınılan kadınların ve yağmalanan malların geri verilmesini, zora dayalı din değiştirmelerin tanınmamasını ve azınlık haklarına saygı gösterilmesini öngörüyordu. Bu hükümleri yerine getirmek üzere azınlık komisyonları kuruldu; bir süre için güven ortamı gerçekten sağlandı ve birçok mülteci geri döndü.

Delhi Sultanlığı, Kuzey Hindistan'da 13. yüzyıldan 16. yüzyıla değin hüküm süren Müslüman devlet. Gurlu hükümdarı Gıyaseddin Muhammed'in (hd 1163-1203) kardeşi Muizzeddin Muhammed bin Sam ile komutanlarından Kutbeddin Aybeg'in 1175-1206 arasında düzenledikleri akınların, özellikle de Taraori (1192) ve Çandavar (1194) çarpışmalarında kazanılan zaferlerin sonucunda kuruldu. Muizzeddin Muhammed 1206'da öldürülünce Kutbeddin Aybeg Lahor'da başa geçti. Bu tarih aynı zamanda Memlükler de denen ve 1290'a değin hüküm süren Muizziler hanedanının başlangıcı yılı olmuştur.

Kutbeddin Aybeg, Muhammed'in tahtında hak iddia eden Memlük hükümdarlarından Gazne hâkimi Taceddin Yıldız ile yaptığı savaş sırasında konumunu daha güçlendirmeyi başardı. Bu arada Gazne'yi bir süre elinde tuttu. Hükümdarlığı Hindistan'la sınırlı kalan Aybeg 1210'da öldü. Yerine damadı İltutmuş (hd 1211-36) geçti.

Delhi'yi sürekli başkent yapan İltutmuş, Hindistan'daki Gur fetihlerini bastırmak isteyen Taceddin Yıldız'ı yenilgiye uğratarak tutsak etti. Ayaklanan Bengal valisine boyun eğdirdi. 1220'lerde Afganistan'ı fetheden Moğol kuvvetleri karşısında ordularını çekme yoluna gitti. Gurlu paralı askerler Hindistan'la siyasal bağlarını bu dönem sonunda kestiler. İltutmuş, Kuzey Hindistan ovasının başlıca kentsel yerleşim merkezlerini de ele geçirerek, ası Racput şeflerini denetim altına aldı.

İltutmuş'un ölümünden sonra kızı Razıyye Begüm başa geçtiyse de, Türk Memlük soylularının muhalefeti karşısında 1240'ta tahttan inmek zorunda kaldı. Bunu izleyen iç çatışmalar sonunda 1246'da duruma egemen olan Balaban, 1266'da sultan oldu ve 1287'ye değin hüküm sürdü. Bu süre içinde Delhi Sultanlığı, Moğol istilasına karşı savunmada kaldı ve yeni topraklar elde etmek için yalnızca Racputlarla savaştı.

II. Firuz Şah'ın 13 Haziran 1290'da Balaban'dan sonra başa geçen Keykubad'a karşı gerçekleştirdiği darbeye hanedanlık Muiz-zilerden Halacilere geçti. 1290-1320 arasında egemen olan Halaci hanedanı döneminde Delhi Sultanlığı, bir imparatorluğa dönüştü. Halaci kabilesi Afganistan'da yerleşmiş olmasına karşın, köken olarak Türktü. İlk Halaci sultanı II. Firuz Şah da Afgan sanıldığından halk arasında pek tutulmadı. Bu nedenle başkente girmeye hiçbir zaman cesaret edemedi. Damadı Cuna Han, Dekkan Platosuna bir sefer düzenleyerek Ellichpur'u ve hazinesini ele geçirdi. Dönüşünde kayınpederini öldürerek Alaeddin Halaci adıyla başa geçti ve 20 yıl (1296-1316) hüküm sürdü. 1297'de Gucerat'ı, 1301-12 arasında da Racasthan'ın başlıca merkezlerini ele geçirdi. 1307-12 arasındaki dönemde Hindistan'ın güneyindeki başlıca Hint krallıklarını kendisine bağlı vasallıklar durumuna getirdi. Alaeddin'in orduları, 1297-1306 arasında da Çağatay Hanlığı akınlarını durdurdu. Alaeddin'in komutanlarından Melik Naib 1308'de yağma amacıyla güney seferine gönderildi. Bu sefer sonucunda Varangal ele geçirildi, Krişna Irmağı'nın güneyinde bulunan Hoysala hanedanı devrildi ve Madura işgal edildi. Melik Naib 1311'de ganimetlerle birlikte Delhi'ye geri döndü. 1316'da Alaeddin'in ölümü üzerine tahtı ele geçirmeye çalıştıysa da öldürüldü. Son Halaci sultanı Kutbeddin Mübarek Şah 1320'de nedimi Hüseyin Han tarafından öldürüldü. İktidarı ele geçiren Gazi Melik (Gıyaseddin Tuğluk) Tuğluklu hanedanının ilk hükümdarı oldu.

Gıyaseddin Tuğluk'un oğlu Muhammed bin Tuğluk (hd 1325-51) Dekkan'da Müslüman kökenli askeri, kültürel ve yönetsel bir seçkin tabaka oluşturmak ve Devletabad'ı ikinci başkent yapmak istedi. Ama Dekkan'daki Müslüman soylular Delhi'nin egemenliğine karşı çıktılar ve 1347'de Behmeni Sultanlığı'nı kurdular. Muhammed'den sonra gelen III. Firuz Şah (hd 1351-88) Dekkan'ı geri almak için girişimde bulunmadı.

Timur'un 1398-99 yıllarında giriştiği istisalar ve Delhi'yi yağmalaması sonucunda konumu büyük ölçüde sarsılan Delhi Sultanlığı, Seyyid hanedanı döneminde (1414-51), öbür küçük Müslüman ve Hint beylikleriyle durmadan çekişen, yöresel bir güç durumuna düştü. Ludi (Afgan) hanedanı döneminde (1451-1526) Afganistan'dan gelen büyük göçmen topluluklarının da yardımıyla bir ölçüde eski konumuna kavuştu. Hint-Türk imparatoru Babür, 21 Nisan 1526'daki I. Panipat Çarpışması'nda Delhi Sultanlığı kuvvetlerini bozguna uğrattı. Babür'ün 15 yıl süren egemenliğinden sonra Afganistanlı Şir Şah Sur'un, Delhi'de yeniden kurduğu sultanlık, Babür'ün yerine geçen oğlu Hümayun tarafından 1555'te yeniden ele geçirildi. Hümayun'un oğlu Ekber, 5 Kasım 1556'da yapılan II. Panipat Çarpışması'nda Hintli komutan Himu'yu kesin bir yenilgiye uğrattı, Delhi Sultanlığı Hint-Türk imparatorluğuna katıldı.

Delhi sultanları daha önceki Hint siyasal geleneklerini sürdürerek, eskiden olduğu gibi görkemliliği egemenliğe üstün tuttular. Hint kabile reislerini silahsızlandırıp güçsüzleştirme ve kendilerine bağlama yoluna gitmediler. Delhi sultanlarına Türk, Afgan ve Hintlilerden oluşan karışık bir seçkinler tabakası hizmet ediyordu. Hint görevlileri ve Hint vasalları her zaman kabul gördü. Delhi sultanları ulaşım olanaklarının yetersizliği ve uzun süren Moğol saldırılarının etkisiyle yerel yöneticilere ve valilere zorunlu olarak geniş yetkiler tanıdılar.

Delhi Üniversitesi, Hindistan'ın Delhi kentinde devlet üniversitesi. Öğrencilere yurt olanağı sağlayan bir üniversite olarak 1922'de kuruldu. Zamanla bir öğretim merkezi biçiminde gelişti. Bugün Hindistan'ın iki federal üniversitesinden biri sayılan Delhi Üniversitesi'ne, Delhi metropoliten alanına yayılmış çok sayıda yükseköğretim kuruluşu, Delhi Sosyal Hizmetler Okulu ve kız öğrencilere açık Uluslararası Araştırmalar Okulu'nun yanı sıra tıp, hemşirelik, eğitim, tarım ve teknoloji okulları sayılabilir. Öğretim dili İngilizce ve Hintçedir.

Delhi Birader bak. Gazali

Delhi İbrahim bak. İbrahim

Delia, Eski Yunan'da İonyalıların Tanrı Apollon onuruna dört yılda bir düzenlediği şenlik. Delia adı, şenliğin yapıldığı yer olan Delos'tan gelir. Şenliğin yerel adı olan Apollonia'nın ise Apollon onuruna her yıl düzenlenen şenlikler için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. İonya'nın siyasal ağırlığının azalmasına koşut olarak Delia da zamanla önemini yitirmiş, ama İÖ 426'da Atinalıların yayılmacı politikasının bir parçası olarak yeniden canlandırılmıştır.

Delibaş Ayaklanması bak. Konya Ayaklanması

Delibes, (Clément-Philibert-) Léo (d. 21 Şubat 1836, Saint-Germain-du-Val - ö. 16 Ocak 1891, Paris, Fransa), bale için yazdığı özenli müziklerle tanınan besteci. Senfonik bale yapıtlarındaki öncü tutumuyla, bu konuyu ciddiye alan bestecilere yeni bir alan açmış, Çaykovski başta olmak üzere bale için beste yapan başka müzikçileri etkilemiştir. Aydınlık, zarif, incelikli, egzotizme dönük müziği, Fransa'da III. Napoléon döneminin ruhunu yansıtır.

Delibes, L. Abbéma'nın çizimi

Delibes Paris Konservatuvarı'nda, önemli bir opera bestecisi olan Adolphe Adam'la çalıştı. 1853'te Théâtre-Lyrique'te sanatçılara piyanoda eşlik etmeye başladı. 1863'te Paris Operası'nda aynı işi sürdürdü, 1881'de Konservatuvar'da kompozisyon öğretmeni, 1884'te de Fransız Enstitüsü üyesi oldu. Sahnelenen ilk yapıtları Offenbach ve başka hafif opera bestecilerini çağırıştıran bir dizi eğlendirici operet, parodi ve farstu. Ludwig Minkus ile birlikte hazırladığı *La source* (1866; Kaynak) balesinin başarı kazanması üzerine daha büyük ölçekli bale siparişleri aldı. Bunlar E.T.A. Hoffmann'ın bir öyküsünden kaynaklanan *Coppélia* (1870) ve bir mitoloji temasına dayanan *Sylvia*'ydı (1876). Delibes bu arada opera yazmada ustalığını da geliştirdi. Bir opera-komik olan *Le Roi l'a dit*'yi (1873; Kral Böyle Söyledi), *Jean de Nivelle* (1880) adlı ciddi operayı (*opera seria*) ve başyapıtı *Lakmé*'yi (1883) besteledi. Koloratur aryası "Çan Şarkısı" ile ün kazanan *Lakmé*, yeni ve egzotik nitelikli bir müzikle desteklenen, Doğu'ya özgü sahneler içeriyordu.

Delibes kilise orgcusu olarak da çalışmış, kilise müziği parçaları yazmıştır. Ayrıca, Bizet'in üslubunu çağırıştıran "Les Filles de Cadix" (Cadiz Kızları) gibi bazı şiirsel parçalar da bestelemiştir.

Deliboran (d. ? 1838 - ö. 1898, Sarımbey, Çorum), 19. yüzyılın önde gelen Türkmen aşığı.

Çukurova'da dolaşan Kuyumcu aşiretindendir. Bu aşiret 18. yüzyılda Çorum'a yerleştirilmiştir. Bu yüzden Deliboran'ın şiirlerinde hem göçebeliliğin, hem de yerleşik yaşamın izleri vardır. Bir şiirindeki Gazi Osman Paşa'yı öven ifadeden Deliboran'ın 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldığı sanılmaktadır. Ölüm tarihi, arkadaşı Sefil Ahmet'in söylediği ağıttan saptanmıştır. Şiirlerinde Karacaoğlan ve Dadaloğlu etkileri görülür. Dili Güneyli Türkmen aşıklarının sözcük zenginliğini içerir. Şiirlerinde geçen yer adlarına bakılarak Deliboran'ın bağlı olduğu aşiretin göçebelik döneminde daha çok Suriye ve dolaylarında dolaştığı sanılmaktadır.

Delice, İç Anadolu Bölgesi'nde, Kırıkkale iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 726 km² olan Delice ilçesi doğuda Çorum ve Yozgat illeri, güneyde Kırşehir ili ve Keskin ilçesi, batıda Balıkesir ilçesi, kuzeyde de Sulakyurt ilçesi ve gene Çorum iliyile çevrilidir.

İlçe topraklarının kuzey kesimini Karagüney Dağı, güney kesimini ise Dinek Dağı'nın uzantıları engemelendirir. İlçe topraklarının büyük bölümüne plato düzlükleri egemendir. Kızılırmak'ın kollarından biri olan Delice Irmağı, ilçe sınırları içindeki en önemli akarsudur.

İlçede başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Tahıl ve şeker pancarı üretimi de yapılan ilçede bağcılık önemlidir. Yaygın olarak kıl keçisi ve Ankara keçisi yetiştirilen ilçenin başlıca hayvansal ürünleri tiftik ve kıldır. Delice yöresinin tarihine ilişkin yeterli bilgi yoktur. Delice yöresi 1928'de bucak, 1960'ta ise ilçe yapılmıştır.

Eskiden Keskin kasasının bir köyü olan Delice kasabası, adını verdiği akarsuyun

Delice'den genel görünüm
Anadolu Yayınları Arşivi

vadisinde kurulmuş küçük bir yerleşimdir. Ankara-Kayseri demiryolu güneyinden, Çorum'u Ankara'ya bağlayan karayolu da hemen doğusundan geçer. Kasaba il merkezi Kırıkkale'ye 52 km uzaklıktadır.

Kasabanın 12 km kuzeybatısındaki Küçükavşar köyünde bulunan Şeyh Mustafa Karababa Türbesi 17. yüzyıldan kalmıştır.

Delice Belediyesi 1955'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 27.668; kasaba, 7.415.

delice (*Falco subbuteo*), *Falconidae* familyasından doğan türü. Yaklaşık 33 cm uzunluğunda, üst bölümleri koyu mavimsi kahverengi, alt bölümleri ak üstüne koyu renk çizgili, bacakları kıvrımsıdır. Avrupa'da, Afrika'nın kuzeybatısında, Arabistan dışın-

da bütün Ortadoğu'da, Asya'nın kutupaltı ve ılıman bölgelerinde ürer. Ormanlık bölgelerin yakınındaki açıklık yerlerde yaşar, küçük kuşları ve iri böcekleri avlayarak beslenir. Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu dışındaki bütün bölgelerinde ormanların açık kesimlerinde ve ağaçlıklı açık arazilerde yaz aylarında ürer, güz ortasında Afrika'ya göç eder.

delice (*Lolium temulentum*), BUGDAYDELCİ ya da EREZ olarak da bilinir, buğdaygiller (*Poaceae*) familyasından bir yıllık otsu bitki. Akdeniz Bölgesi'nde, özellikle ekili alanlarda kendiliğinden yetişir. Yaklaşık 30-100 cm yüksekliğindeki bitkinin koyu yeşil yaprakları ve 10-20 başakçuktan oluşan başakları vardır.

Delice, tohumlarındaki alkaloidler (örn. temulin) nedeniyle uyuşturucu etki gösteren zehirli bir bitkidir. Tohumlarının öbür tahılların ununa karışması, insanda ve hayvanlarda zehirlenmelere yol açar. Ayrıca bitkinin üstünde asalak yaşayan zehirli bir mantar da zehirlenmelere yol açabilir.

Delice Irmağı, İç Anadolu Bölgesi'nde akarsu. Kızılırmak'ın en uzun koludur. Uzunluğu 426 km'dir. Delice Irmağı Akdağmadeni ve Çayıralan yörelerindeki dağlardan doğduktan sonra Bozok Platosunun irili ufaklı sularını toplar. Arsızözü, Sorgun-özü, Eğriöz, Konak Çayı, Boğazlıyan Çayı, Bozok Çayı ve Kılıçözü ile Sungurlu'dan gelen Budaközü suları başlıca kollarını oluşturur. Kayseri-Ankara demiryolu Yenifakılı istasyonu yakınından Çerikli istasyonu yakınına kadar Delice Irmağı vadisini izler. Vadi tabanı çok yerde geniş ve tarıma elverişlidir. 17.228 km²'lik bir alanın sularını toplayan Delice Irmağı Çankırı'nın doğusunda Kızılırmak'a kavuşur.

Rejimi düzensizdir. Bahar ve kış aylarında yükselen suları, yaz ve sonbahar mevsimlerinde çekilir. Irmağın kollarından Konak Çayı üzerinde sulama amacıyla kurulması öngörülen Gelingüllü Barajı'nın yapımı sürmektedir. Bu baraja bağlı sulama sisteminin devreye girmesi sonucunda Türkiye'nin tahıl ambarlarından biri olan Bozok Platosundaki tarlalarda büyük bir verim artışı sağlanması beklenmektedir.

delik, katılar fizğinde, belirli türden katı cisimlerin içinde serbestçe dolaşan pozitif yük. Her delik, tıpkı su dolu bir kabın içindeki hava kabarcığı gibi, belirli bir kristal örgüsünde yer değiştiren bir elektronun (eksi yüklü bir parçacığın) boş bıraktığı yerdir. Delikler, katı cisimlerin dışında incelenemez, ama bunların cisim içindeki hareketleri gözlemlenebilir. Berilyum gibi bazı metaller ile çoğu yarıiletken türü, elektrik akımlarını, deliklerin hareketiyle taşırlar.

Katıların elektron bandı kuramına göre, bir katı cismin içindeki elektronlar ancak kesikli enerji düzeylerinde bulunabilirler. Bu kesikli düzeyler birleşerek enerji düzeyleri grupları ya da bantlar oluştururlar. Eğer belirli bir bant içindeki tüm enerji düzeyleri elektronlarla doluyorsa, bant dolu olarak tanımlanır. Dolu bir banttaki elektronların hareketleri birbirini dengeler, bu nedenle de dolu bir banttaki elektronlar, cismin elektrik akımı taşımasına herhangi bir katkıda bulunmazlar. Dolu bir banttan birkaç elektron uzaklaştırılırsa denge durumu ortadan kalkar ve böylece elektrik akımı iletimine uygun bir ortam doğar, yani net bir elektron hareketi oluşur. Elektron bandı, elektron yitiren her enerji düzeyinde yitirilen elektron sayısı kadar artı yük (delik)

bulunuyormuşçasına davranır. Bu bant yapısı yalnızca katı cisimler için geçerli olduğundan boş uzayda deliklere rastlanmaz.

Deliklerin bulunması, malzemenin elektrik akımı taşıma özelliğini artırdığından, dolu enerji bantları bulunan katı cisimlerde, çoğu kez, delikler özellikle oluşturulur. Delik oluşturma işlemi, katışkısız, katı yarıiletken bir cisme bazı katışkı atomlarının eklenmesi temeline dayanır. Eğer bu atomların en dış kabuklarında, katı cismi oluşturan atomların en dış kabuklarından daha az sayıda elektron bulunuyorsa, katışkı atomları, katı cismin komşu atomlarından elektron kapabilir. Bir atomdan bir elektronun boşalmasıyla delik oluşur.

delik işi, AJUR olarak da bilinir, metal eşyada delikler açılarak bezeme yapılması. Bu iş için testere, matkap, keski ve zımba gibi aletler kullanılır. Çok eski bir

Samuel Courtould tarafından delik işi tekniğiyle bezenmiş bir kek tabağı, 1751; Procter and Gamble Company

bezeme tekniğidir; Suriye'den çıktığı sanılır. 3. yüzyılda Roma'da yaygın olarak kullanılmış ve *opus interassile* adıyla anılmıştır. Özellikle grift ve figürsüz bezeme örneklerine uygun olan bu teknik daha sonra Bizans ve erken Hristiyan sanatlarında da kullanılmıştır. Bugün en çok Hintli el sanatçılarınca uygulanmaktadır. Avrupa'da metal eşyanın kulp, kapak gibi bölümlerinde, tepeliklerde, anahtar ve kilitlerde, kılıf ve kutu gibi gündelik eşyada, silahlarda, takılarda sık sık delik işiyle karşılaşılır. Kek tabağı, şekerlik, nihale gibi gümüş sofra eşyasının çok üretildiği 18. yüzyılda, delik işi karmaşık desenlerle yaygın olarak kullanılmıştır. Eritme yöntemiyle gümüş kaplanan bakır Sheffield levhalarına delik işi uygulamak için geliştirilmiş yeni bir araç vardır.

delik işleme tezgâhı, malzemelere açılmış olan deliklerin iç yüzeylerine son biçimini vermekte ve delikleri çaplandırmakta kullanılan aygıt. Delik işleme tezgâhlarında kesici takım olarak çelik, demir karbür ya da elmas kalemlerden ya da küçük taşlama çarklarından yararlanılır. Kalemler çalışan tezgâhlarda kesici uç, döner bir iş miline takılır ve dairesel biçimde döndürülerek deliğin iç yüzeyinden talaş kaldırması sağlanır.

Taşlama çarklı kesicilerle çalışan tezgâhlarda ise, takım hem kendi eksenini çevresinde, hem de iş milinin çevresinde döner. Deliğin çapı, çarkın eksenini iş milinin eksenini arasındaki uzaklık ayarlanarak denetlenir. Delik işleme tezgâhlarındaki iş milleri, düşey ya da yatay eksenler çevresinde dönebilir.

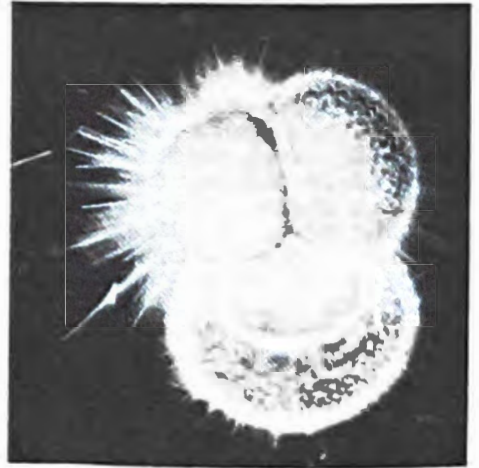
Tek düşey milli tezgâhlarda, işlenecek malzeme, düşey düzlemde birbirine dik iki doğrultuda hareket eden bir tablanın üzerine yerleştirilir ve kesici takıma beslenir. Geniş çaplı üretim yapan fabrikalarda, bir-

den çok iş mili bulunan özel delik işleme tezgâhlarından yararlanılır.

delikliler (*Foraminiferida*, eskiden *Foraminifera*), FORAMİNİFERLER olarak da bilinir, *Rhizopodea* (kökayaklılar) sınıfından, sert bir kabukla çevrelenmiş tekçekirdekli ya da çok çekirdekli sitoplazmalarından uzanan ince uzun yalancıayaklarıyla ayırt edilen tekhücreliler takımı. Kabuklarının çapı, biçimi, iç bölme sayısı, kimyasal bileşimi ve dış yüzeyi türe bağlı olarak değişir. Bazı türler çok küçük olduğu halde bazılarının, örneğin Mısır piramitlerindeki Eosen Bölüm (y. 54-38 milyon yıl önce) kireçtaşlarında bulunan *Nummulite* cinsinden deliklilerin kabuk çapı 5 cm'yi aşar; Büyük Okyanusun güney kesimlerindeki türlerin kabukları da, okyanus adalarında yaşayan Yerlilerin takı olarak kullanacağı kadar büyüktür. Bu takımın üyeleri bütün denizlerde, besinlerini oluşturan mikroorganizmaların bol bulunduğu hemen her derinlikte yaşar.

Deliklilerin yaklaşık 4.200 kadar yaşayan, 28.000 kadar da fosil türü tanımlanmıştır. Bugünkü deniz faunası içinde, gerek plankton (sürüklenerek yüzen), gerek bentos (dipte yaşayan) tipi küçük deniz canlılarının önemli bir bölümünü oluşturan delikliler, kayıtlara geçmiş zengin fosil kalmatları nedeniyle jeolojik tarihlendirmede ve petrol araştırmalarında yararlanılan en önemli tanıtıcı fosillerdendir. Bu takım, delikliler adını, bazı türlerde görülen dış gözeneklerden değil, kabuk geliştikçe eklenen yeni bir bölme ile eski bölme arasındaki açıklık ya da deliklerden alır. Bu canlılar öldükleri zaman, kireçli boş kabukları dibe çöker ve deniz tabanının yaklaşık yüzde 30'unu kaplayan kalın bir katman oluşturur. Örneğin deniz dibindeki kireçtaşı ve tebeşir kütleleri, deliklilerin dibe çökmüş kabuklarından oluşur.

Suyun sıcaklığı, derinliği ve tuzluluk derecesi ile ortamdaki besin ve oksijen miktarı, deliklilerin gelişmesini, üremesini ve dağı-

Deliklilerden *Globigerina* (büyütülmüş)
John J. Lee ve Hugo D. Freudenral

lımlarını belirleyen başlıca etkenlerdir. Bugün denizlerde yaşayan delikliler topluluğu dördü ılıman, ikisi soğuk denizlere dağılmış altı ayrı fauna oluşturur.

Deliklilerin bazı türleri yalnızca eşeysiz üremeyle (bölünme, tomurcuklanma, vb) çoğalırsa da, türlerin büyük bölümünde düzenli olarak ya da zaman zaman eşeyli üreme söz konusudur. Üreme olayı, türün büyüklüğüne ve gelişmişliğine bağlı olarak 1-3 gün arasında gerçekleşir. Küçük türlerde eşeyli ya da eşeysiz üremeye yeni bir bölünme oluşması bir ay içinde tamamlanır.

ken, daha büyük türlerde bir ya da iki yıl geçmesi gerekir. Yavrunun oluşması için genellikle erişkinin bütün sitoplazması kullanıldığından, üreme sonrasında normal olarak erişkinin yaşamı da sona erer.

deliklimantarlar (Polyporales), bazitlimantarlar (*Basidiomycetes*) sınıfından, 2.500 kadar türü içeren mantar takımı. Bazı uzmanlar bu mantarları, *Polyporaceae* adıyla familya kabul ederek lamellimantarlar (*Agaricales*) takımı içinde sınıflandırır.

Deliklimantarlar
Üstte: *Sparassis herbstii*
L. N. & Anella Dexter
altta: *Fomes applanatus*
Mary W. Ferguson

Genellikle dikkati çekecek kadar belirgin biçimleri olan deliklimantarların bazı türleri şapkalı mantarları andırır. Spor taşıyan katmanları (himenyum) boru ya da lamel biçiminde pürüzlü, düz ya da kıvrık olabilir. Türlerin birçoğu toprakta ya da çürümüş odunların üstünde yaşar; bazı türleri yenebilir, bazıları ise ağaçlarda hastalık yapar. *Clavariaceae*, *Polyporaceae* ve *Cantharellaceae* bu takımın en önemli familyalarıdır.

Yaklaşık 500 türü içeren *Clavariaceae* familyasının üyeleri, genellikle yaz sonuna doğru ve güz aylarında toprakta ya da çürümüş odunların üstünde yukarıya doğru dallanarak büyüyen mantarlardır. Bu türlerden çoğu pek lezzetli olmamakla birlikte yenebilir. Familyanın en tanınmış cinsleri *Clavaria* (25 tür), *Pistillaria* (50 tür), *Pterula* (50 tür), *Rumaria* ve *Typhula*'dır (40 tür).

Polyporaceae familyasının mantarları, ağaçların üstünde raf gibi çıkıntılar yaparak büyük ve genellikle ağaçlara zarar verir. *Poria* cinsinin bazı türleri huş ve öbür sertodunlu ağaçlarda hastalık yapar; *Fomes* cinsinin üyeleri lastikağaçlarında (kauçuk) çürüklüklere, *Ganoderma* cinsinden mantarlar kahve, kakao ve lastikağaçlarında kök çürüklüğüne, *Polyporus* cinsinin türleri ise huş ve iğneyapraklılarda hastalıklara yol açar. *Fomes applanatus*'un kesildiğinde karanar beyaz alt yüzeyi aside yedirme bası tekniğinde kullanılır. Kavmantarı (*Fomes fomentarius*) ise eskiden kurutulup kan dindirici olarak kullanılırdı.

Polyporus betulinus huş ağaçlarının çürümmesine yol açar. Yelpaze ya da eyer

biçimindeki *Polyporus squamosus* yaprak-döken ağaçların üstünde yetişir; koyu renkli pulları ve keskin bir kokusu vardır. Yenebilir türlerden olan *P. frondosus* yaşlı ağaçların ve kütüklerin üstünde büyüyen, tek bir sap üstünde iki ya da üç şapka bulunan grimsi mantar kümeleri oluşturur; şapkalarının alt yüzü deliklidir. *P. (Laelioporus) sulphureus*, ölü odunların üstünde büyüyen, raf biçiminde bir mantardır; bu kükürt sarısı rengindeki mantarın yalnızca gövdesindeki genç bölümler yenir.

Dentinum (Hydnum) ve *Hericium* cinsinden deliklimantarlar kirpiye benzer. *Hydnum repandum*, şapkasından dış gibi oluşumlar sarkan beyazımsı renkli, yenebilen bir mantardır; güz aylarında çürümüş organik kalıntılar arasında görülür.

Cantharellaceae familyasından *Craterellus cornucopioides*'e yaz sonunda ormanlarda çok sık rastlanır; gençken yenebilen bu mantar olgunlaştığı ve pişirildiği zaman kararır. *Cantharellus cibarius* turuncumsu sarı renkli ve hoş kokulu, yenebilen bir türdür; yaz ve güz boyunca ormanlarda görülebilir.

Takımın öbür önemli üyelerinden *Schizophyllaceae* familyasının *Schizophyllum* cinsi beş türü içerir. Beyaz şapkasının kenarları yarık olan *S. commune*, çürümüş odunların üstünde yaşayan çok yaygın bir mantardır. *Sparassidaceae* familyasının *Sparassis* cinsinden *S. crispa* ve *S. radicata*, güz aylarında ağaçların dibinde yetişen çok büyük (bazıları 20 kg ağırlığında), yenebilen ve kıvrık salata demetini andıran boz renkli mantarlardır. *Fistulinaceae* familyasından *Fistulina hepatica*, meşe gibi bazı ağaçlarda güzün yetişen ve yenebilen bir türdür. Çiğ et renginde olan bu mantar, meşelerde kahverengi lekelerle tanınan bir hastalığa yol açar.

delikten yayınma bak. sızma

delil, bir davada tarafların iddia ve savunmalarını dayandırdıkları olguların doğruluğunu göstermek için başvurdukları kanıtlama araçları.

Günümüzde uyumsuzluk konusu olan sorunların çözümünde geçerli olan yöntemler, genellikle yargı ya da jüri gibi yargılama makamlarını, öne sürülen hususun doğruluğu ya da yanlışlığı konusunda ikna etmeye dayanır. Ama tarih içinde her zaman bu yöntemler izlenmemiştir. Örneğin Norman İstilas (1066) öncesinde İngiltere'de ve belirli dönemlerde başka ülkelerde bu tür sorunların çözümünde kararı doğaüstü güçlere bırakmaya dayanan düzenlemeler temel alınır. Bu çerçevede bakiılığı kanıtlamak için sınımadan geçme, çarpışma ya da ant içme gibi yöntemlere başvurulurdu.

Zamanla delilleri elde etme ve sunma konusunda iki temel sistem ortaya çıktı. Soruşturma sistemi olarak bilinen birinci sistemin temel özelliği, delillerin araştırılması için emir veren, belgeleri inceleyen ve tanıkları sorguya çeken yargıcın etkin bir rol üstlenmesidir. Bu sistem genellikle kara Avrupa'sı ceza yargılamaları ile SSCB ve öteki sosyalist ülkelerin ceza ve hukuk yargılamalarında uygulanır.

Suçlama ya da çatışma sistemi olarak bilinen ikinci sistemde yargı daha pasif bir rol üstlenir; delilleri toplama ve mahkemeye sunma işi savcıya ve davanın taraflarına bırakılır. Gelenek hukukunun geçerli olduğu ülkelerdeki ceza ve hukuk davalarında bu sistem uygulanır. Kara Avrupa'sındaki hukuk davalarında geçerli olan sistem karma bir özellik gösterir.

13. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan jüri sistemi, delillerle ilişkin kuralların gelişmesini önemli ölçüde etkilemiştir; delil hukuku

bir bakıma jüri sisteminin bir ürünü sayılabilir. Davanın yasa ve kuralların öngördüğü biçimde yürütülmesini sağlamak ve delilleri değerlendiren jürinin yanlış bir biçimde yönlendirilmesini önlemek için, delillerin nasıl ele alınacağı konusunda geniş bir kurallar dizisi ortaya çıkması, Angloamerikan delil hukukunun son derece biçimci bir yapı kazanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Angloamerikan hukukunda deliller klasik olarak üç türe ayrılır: Maddi nesneler (gerçek ya da nesnel deliller), belgeler ve tanık beyanları. Gerçek delillere örnek olarak adam öldürmede kullanılan silah, sanığın giyim eşyalarına ilişkin parçalar ve olayı aydınlatacak ipuçları gösterilebilir. Bunların delil sayılabilmesi için usulüne uygun olarak teşhis edilmeleri, olayla ilgili ve gerçek olduklarının açık biçimde gösterilmesi gerekir. Mahkemeye olayla doğrudan bağlantılı olmayan taslak, model ve fotoğraf gibi nesneler de delil olarak sunulabilir. Belge niteliğindeki deliller, maddi nesne biçiminde ortaya konmaları açısından, temelde gerçek delillere benzer. Tanıklar yoluyla elde edilen delillere oranla daha güvenilir kabul edilen bu tür deliller de bazı özel kurallara bağlıdır.

Duruşmalarda ortaya konan delillerin büyük bölümü genellikle tanıkların sözlü beyanlarından oluşur. Bu nedenle delillere ilişkin yasa hükümlerinin çoğu tanıkların dinlenmesi işlemiyle ilgilidir.

Türk hukukunda hukuk yargılaması usulündeki delil sistemiyle ceza yargılaması usulündeki delil sistemi arasında farklar vardır. Hukuk yargılaması usulünde deliller yargıcı bağlayıcılık bakımından iki kategoride ele alınır: Kesin deliller ve takdiri deliller. Kesin deliller ikrar, senet, yemin ve kesin hüküm olmak üzere dört tanedir. Yargı bu delillerden biriyle kanıtlanan bir olguyu kanıtlanmış olarak kabul etmek zorundadır. Bu konuda takdir yetkisi yoktur. Değeri 500 TL'yi aşan hukuki işlemler ve bir senete karşı ileri sürülen iddialar ancak kesin delillerle kanıtlanabilir (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu m. 288, 290). Takdiri deliller tanık, bilirkişi, keşif ve özel hüküm nedenleridir. Özellikle tanık ve bilirkişinin beyan ve düşünceleri yargıcı bağlamaz. Yargı bunların hem içeriğini, hem de hükme etki etme derecesini takdir edecektir. Keşif ve özel hüküm nedenlerinde ise, delil temelde yargıcın kendi algılamaya yeteneği ile saptığı olgulardan oluşur. Hukuk kuralları delilin konusunu oluşturmaz. Çünkü bunların kanıtlanmasına gerek yoktur. Yargı hukuk kurallarını kendiliğinden göz önüne alır.

Ceza yargılaması usulünde maddi gerçek arandığı için, şekli gerçeği aramakla yetinen hukuk yargılaması usulünden farklı olarak yalnızca vicdani delil sistemine yer verilir. Bunun anlamı ceza yasalarının, belli olguların belli delillerle kanıtlanması gibi bir durumu içermemeleri ve yargıların da tarafların ileri sürdüğü delillerle bağlı kalmamasıdır. Gerçi tarihte vicdani delil sisteminden önce uzun yıllar yasal delil sistemi, yani belli hususların belli delillerle kanıtlanması yöntemi uygulanmıştır. Bu sistemle yargıların akıl dışı delillere başvurmaları önlenmek istenmiştir. Ama bu sistem, daha önceki "dinsel delil sistemi" gibi maddi gerçeği tam olarak ortaya koyma olanağı veremediğinden, bir yana bırakılmış ve yargı gerçeği gösterebilecek her şeyi delil olarak kabul etme serbestliğini tanıyan vicdani delil sistemi benimsenmiştir. Örneğin çalıntı olduğu ileri sürülen hayvanların yargı önünde kendi kendilerine ahırlarını bulmaları, hayvan hırsızlığının bir delili olarak kullanılabilir. Ses bantlarının delil

olarak değeri tartışılmaktaysa da, bunlar genellikle dolaylı olarak yargıcın hükmünü etkilemektedir.

Ceza yargılaması hukukunda yerleşmiş olan ilkelere göre delillerin bazı özellikler taşıması gerekir: 1) Delil akılcı ve gerçekçi olmalıdır. Örneğin dinsel delil döneminde olduğu gibi sanığın suçu olup olmadığının anlaşılması için onun ateş, zehir, kaynar su gibi sinamalardan geçirilmesi günümüzde kabul edilebilecek bir şey değildir. Yemin yoluyla kanıtlanma da gerçekçi bir davranış olmadığından yeminin ceza yargılamasında delil olamayacağı kabul edilmiştir. 2) Delil amaca elverişli ve olayı temsil edici, onu yansıtırıcı olmalıdır. 3) Delil hukuka ve yasaya aykırı olmamalıdır. Bu nedenle yasanın açık kuralı gereğince sanığın yakınlarına tanınmış olan tanıklıktan çekinme hakkı (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu m. 47) bu durumdaki bir tanığa bildirilmemiş ve anlatılmamışsa bu tanığın beyanı delil olarak değerlendirilemez (m. 245). Ayrıca yasaya aykırı yollardan elde edilmiş bir delilin değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorunu yasalarla çözüme bağlanmış değildir. Alman Federal Temyiz Mahkemesi (*Bundesgerichtshof*) kararlarına göre özel kişilerce gizli dinleme (bant kaydı) ve haberleşmenin gizliliğinin çiğnenmesi yoluyla mektup açarak elde edilen deliller mahkemeye değerlendirilemez. ABD Yüksek Mahkemesi de yasalara aykırı biçimde elde edilmiş olan delillerin yargılamada göz önünde tutulmaması doğrultusunda sürekli bir içtihat oluşturmuştur. En iyisi bu gibi durumların yasalarla düzenlenmesidir. 4) Delil, yargılamada tarafların da öğrenebileceği ve algılayabileceği biçimde açıklanmalıdır. Bu nedenle örneğin yargıcın olay hakkındaki kişisel bilgisine dayanarak karar vermesi kabul edilemez. Çünkü bu bilginin delil olarak taraflarca yargılama sırasında tartışılması olanaksızdır. Yasa yargıcın kanaatinin duruşmadan edinilmiş olması ve delillerin açıkça ortaya konmuş olması koşullarını arar. Doğru olan, olay hakkında kişisel bilgisi olan yargıcın yargıçlıktan çekinerek tanık olarak görev yapmasıdır.

delil sözleşmesi, belli bir olgunun ya da hukuksal işlemin belli delil ya da delillerle kanıtlanabileceği konusunda taraflar arasında yapılan sözleşme. Delil sözleşmesine her türlü delil konu olabilir. Delil sözleşmesinde kanıtlanma koşulu olarak yazılı delil öngörülebileceği gibi, tanıkla kanıtlanma yolu da kararlaştırılabilir. Ama geçerlilik koşulu olan yazılı biçim yerine başka bir şey kararlaştırılamaz.

Delil sözleşmesi, münhasır ve münhasır olmayan diye ikiye ayrılır. Münhasır delil sözleşmesi, davanın taraflarının dava açılmadan önce ya da sonra bir konunun yalnız belli bir delille kanıtlanacağı yolunda yaptıkları sözleşmedir. Bu durumda o konu yalnız sözleşmede kararlaştırılan delille kanıtlanabilir. Kararlaştırılan delil sayısı birden fazla olabilir. Münhasır delil sözleşmesinin en önemli örneği hakem bilirkişi sözleşmesidir. Bu sözleşmeyle taraflar, aralarındaki belli bir uyuşmazlık konusunun tutarının ya da niteliklerinin, hakem bilirkişiler tarafından saptanacağını ve yapılan bu saptamayı kabul edeceklerini kararlaştırırlar. Münhasır olmayan delil sözleşmesinde ise delillere bir sınırlama getirilmez; bir konunun başka bir delille kanıtlanabileceği de öngörülür. Bunun en önemli örneği senetle kanıtlanma zorunluluğu olan bir hukuksal işlemin tanıkla kanıtlanabileceğinin kararlaştırılmasıdır. Bu durumda, hukuki işlem tanıkla da kanıtlanabilir. Ayrıca davalıya yemin de önerilebilir.

Delil sözleşmesinde yazılı biçim geçerlilik koşulu değil, kanıtlanma koşuludur. Delil sözleşmesi sözlü olarak yapılmışsa, varlığı mahkemede ikrar edilebilir. İkrar açık olmalıdır. Taraflar mahkemeye önünde sözlü olarak da delil sözleşmesi yapabilirler. Bu, tanık dinletmek isteyen tarafa öteki tarafın açıkça onay vermesi yoluyla olur.

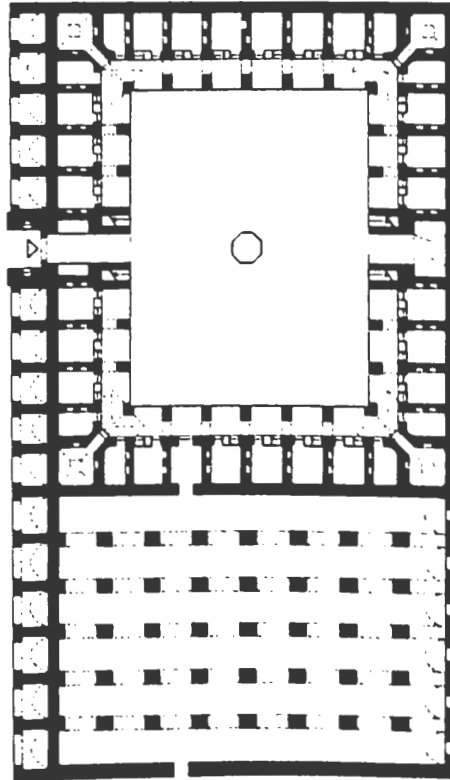
Delila, Eski Ahit'te, Şimşon'u (Samson) aldatarak Filistilere (10. yüzyılda bugünkü Filistin'in güney kıyılarında yaşayan halk) teslim eden kadın (Hâkimler: 16). Kendisi de bir Filistinli olan Delila, Şimşon'u tuzaga düşürmesi için Filistinli beylerinin yaptığı öneriyi kabul eder. Şimşon'a dil dökecek, tükenmez gücünün uzun saçlarından geldiğini öğrenir ve Şimşon'un güveninden yararlanarak onu düşmanlarının eline verir. Bu öykü dolayısıyla Delila adı şehvet düşkünü, düzenbaz kadın anlamında kullanılır.

Delille, Jacques, lakabı BAŞKEŞİŞ DELILLE (d. 22 Haziran 1738, Aigueperse - ö. 1 Mayıs 1813, Paris, Fransa), yaşadığı dönemde "Fransa'nın Vergilius'u" olarak ünlenen şair ve klasik edebiyat uzmanı.

Parlak bir öğrencilik döneminden sonra, Collège de France'ta Latin şiiri dersleri verdi. Vergilius'un *Georgica*'sının manzum çevirisiyle (1770) ün kazandı. Otuz altı yaşında Académie Française'e seçildi. 1804'te Vergilius'un *Aeneis*'ini, 1805'te Milton'un *Paradise Lost* (1667; Kaybedilmiş Cennet) adlı yapıtını çevirdi.

Les Jardins (1782; Bahçeler), *Les Trois Règnes de la nature* (1809; Doğanın Üç Alemi) adlı şiir kitaplarının başlıca konusu doğadır. Delille, bir süre Saint-Séverin Manastırı'nın desteğiyle yaşadı, ama başkeşiliği bir unvanın ötesine geçmedi. Evlenerek Almanya, İngiltere ve İsviçre'ye yolculuklar yaptı. Ölümünden sonra büyük bir cenaze töreniyle onurlandırıldıysa da, ünü pek uzun sürmedi.

Deliller Hanı, HÜSREV PAŞA HANİ olarak da bilinir, Diyarbakır'da sur içinde, hemen

Deliler Hanı, zemin kat planı

Mardin Kapısı'nın yanında, Vali Hüsrev Paşa'nın 1527/28'de yaptırdığı kervansaray. Her yıl hacca gitmek üzere toplanan kafilelere yol gösterecek kılavuzların (delil) burada gecelemelelerinden ötürü bu adla anılmıştır. Yer yer kesme taştan, yer yer de moloz taş ve tuğladan yapılmıştır. Odaların bulunduğu bölüm iki, ona bitişik ahır bölümü tek katlıdır; plan olarak bu iki bölüm birlikte bir dikkörtgen oluşturur. Hanın ana caddeye bakan cephesinde, zemin katta, beşik tonozla örtülü dükkânlar sıralanır. Bu tonozların cepheye gelen kenarlarındaki kemerler siyah beyaz taşlarla örülmüştür. Gene aynı cephe üzerinde, odaların bulunduğu bölümün ekserine gelen yerde, dükkânların arasında hanın kapısı yer alır. Kapı dışı doğru taşınarak ve siyah beyaz taş sıralarıyla işlenerek vurgulanmıştır. Kapı nişi geometrik geçmeli bir bordürle çevrelenir; nişin iki yan duvarında üstleri mukarnaslı birer niş yer alır. Kapıdan sonra, ıki yana genişleyen bir ara mekândan geçilerek avluaya ulaşılır.

Avlu kareye çok yakın bir dikkörtgen biçimindedir, dört yandan iki katlı revaklarla çevrilidir, ortasında bir şadırvanı vardır. İkinci kata çıkan merdivenler hem girişin, hem de girişin tam karşısındaki bölümün iki yanında yer alır. Her iki katta da revakların arkasında han odaları sıralanmıştır. Bunlar birer kapı ve pencereyle revaklara açılır. Köşelere gelen odalar, öbürlerinden farklı olarak aynalı tonozla örtülüdür ve revaklara birer geçitle bağlanır.

Odaların bulunduğu bölümden ahır bölümüne açılan özel bir kapı yapılmamıştır. Buraya zemin katta, güney tarafındaki odalardan birinde bulunan küçük bir kapıdan geçilir. Bu kapının tam karşısına gelen duvarda, dışarıya açılan bir kapı daha vardır. Dikkörtgen biçimli ahır bölümü beş ayak sırasıyla uzunlamasına altı nefe bölünür; nefler beşik tonozlarla örtülüdür. Bu mekânı, yalnızca doğu duvarına açılmış bir sıra pencere aydınlatır.

Deliller Hanı plan düzeni bakımından Osmanlı kent içi hanlarının bir örneği sayılır. Siyah beyaz taş sıraları ve bezemeleriyle daha çok Güneydoğu Anadolu'nun yöresel mimarlığına özgü öğelerdir.

delirium, hastanın çevresini doğru olarak kavramasına engel olacak düzeyde yönelim bozukluğu ve düşünce bulanıklığıyla beliren zihinsel bozukluk. Deliriumda hasta sürekli olarak hussursuz ve uyuşuktur, var olmayan tehlikelerden korkar, varsanılara kapılarak ürkütücü hayvanlar gördüğünü ya da içinde bulunduğu binanın yandığını düşünür.

Delirium genellikle bazı zehirlenmelerden ya da yüksek ateş, kalp yetmezliği, başa sert bir cisimle vurulması gibi beyni örselleyebilecek fiziksel etkenlerden kaynaklanır. Yaştıncılarının, özellikle bromürlerin aşırı miktarda alınması ve barbitürat bağımlılarında ilacın birdenbire kesilmesi de çoğu kez deliriuma yol açar. Alkol bağımlılarında görülen ve tipik belirtisi titreme olduğu için titremeli delirium anlamındaki "delirium tremens" adıyla bilinen alkol deliriumu, yalnız aşırı alkol kullanımından değil, buna eşlik eden bitkinlik, kötü beslenme ve su kaybından da kaynaklanır; deliriumun ortaya çıkmasından hemen önce, hasta genellikle kusmaktan ve hussursuzluktan bitkin düşer.

Hastayı hussursuz edecek çevre değişiklikleri de deliriumun başlamasını kolaylaştırır. Örneğin, deliriumun eşisindeki bir hastanın evden hastaneye götürülmesi sakıncalı ola-

bileceğinden, genellikle aile bireylerinin de hastaya eşlik etmesi istenir.

Delirium, genellikle fiziksel nedenin ortadan kalkmasından kısa bir süre sonra kendiliğinden geçer. Ne var ki, iyileşme yalnızca vücuttaki zararlı maddelerin atılmasına değil, beyin dokusundaki örülenmenin ölçüsüne ve vücudun bunu onarabilme gücüne de bağlıdır.

Delisle, Guillaume (d. 28 Şubat 1675, Paris - ö. 25 Ocak 1726, Paris, Fransa), Fransız haritacılığının yenileşmesine öncülük eden harita mühendisi.

Astronom Joseph-Nicolas Delisle'in kardeşi ve astronomi bilgini Jean Dominique Cassini'nin öğrencisi olan Delisle, astronomi gözlemlerine dayanarak konum belirleme yöntemini öğrendi. Eski haritalarda gösterilen kıtaların sınır çizgilerini düzeltti ve boylam çizgilerinin belirlenmesinde yapılan büyük hataları önemli ölçüde azalttı. 1700'de yayımlanan ilk çalışmaları, gökyüzünü ve yeryüzünü oluşturan bir çift küre haritası, kıtaların haritaları ve yanküreler biçiminde bir dünya haritasıydı. Ayrıca 100'ün üzerinde harita hazırladı, ölçme bilgisi ve eski çağ coğrafyası üzerine yazılar yazdı. 1718'de kralın ilk başcoğrafyacısı oldu.

Delisle, Joseph-Nicolas (d. 4 Nisan 1688, Paris - ö. 11 Eylül 1768, Paris, Fransa), Fransız astronom. Güneş çevresinde zaman zaman görülen renkli halkalar dizisinin, Güneş ışınının bulutlardaki su damlacıklarınca kırınımına uğratılması sonucunda oluştuğunu ileri sürmüştür. Ayrıca, Venüs ve Merkür'ün Güneş'in önünden geçişlerini gözlemleyerek Güneş'in Yer'den uzaklığını bulmaya çalışmıştır.

1725'te bir astronomi enstitüsü kurmak amacıyla dört yıl için gittiği Petersburg'da 22 yıl kaldı ve ilk kuşak Rus astronomlarını eğitti. 1738'de yayımlanan *Mémoires pour servir à l'histoire et au progrès de l'astronomie* (Astronomi Tarihi ve Gelişimine Yardımcı İncelemeler) adlı yapıtında, Güneş lekelerinin günmerkezli (helyosantrik) koordinatlarını belirlemeye yarayan yöntemi geliştirdi. 1747'de Paris'e döndükten sonra donanma astronomluğuna atandı ve Hôtel Cluny'de bir gözlemevi kurdu. 1761'de Venüs'ün Güneş'in önünden geçişini izlemek üzere dünya çapındaki ilk araştırmayı örgütledi.

Delius, Frederick (d. 29 Ocak 1862, Bradford, Yorkshire, İngiltere - ö. 10 Haziran 1934, Grez-sur-Loing, Fransa), 19. yüzyıl sonlarında İngiliz müziğindeki yeni den canlanışın en seçkin temsilcilerinden biri olan besteci.

1860'ta İngiliz uyruğuna geçmiş bir Alman fabrikatörün oğluydu. Bradford Grammar School'da (orta dereceli üniversite hazırlık okulu) ve Londra'da Isleworth'teki International College'da öğrenim gördü. Bir süre babasının şirketi için iş gezileri yaptıktan sonra 1884'te Florida'ya yerleşerek portakal üreticiliğine başladı. Boş zamanlarını da dostu orgcu Thomas Ward'la birlikte sürdürdüğü müzik çalışmalarına ayırdı. 1886'da Florida'dan ayrıldı; Leipzig'e giderek düzenli sayılabilecek bir müzik eğitimi ne başladı. Burada Norveçli besteci Edvard Grieg'le dostluk kurdu. İki yıl sonra Paris'e taşındı. 1897'de ressam Jelke Rosen'le birlikte Paris yakınlarındaki Grez-sur-Loing'a (Seine-et-Marne) yerleşti; 1903'te de Rosen'le evlendi. Yayımlanan ilk yapıtı keman

ve orkestra için *Legend* (1893; *Efsane*) oldu; ama bundan önce de şarkılar, bir orkestra süiti (*Florida*) ve bir opera (*Irme-lin*) bestelemişti. Bunları 20. yüzyılın ilk 10 yılında özellikle Almanya'da ilgi toplayan daha iddialı yapıtlar izledi. Altı operasından *Koanga* (1895-97), *A Village Romeo and Juliet* (1900-01; Bir Köy Romeo ve Juliet'i) ve *Fennimore and Gerda* (1908-10) adlı üçü ile *Appalachia* (1902), *Sea Drift* (1903; *Deniz Akıntısı*), *Paris: the Song of a Great City* (1899; *Paris: Büyük Bir Kentin Şarkısı*) gibi büyük ölçekli koro ve orkestra yapıtlarının birçoğu ilk kez Almanya'da seslendirildi. En başarılı yorumcusu olan Sir Thomas Beecham'ın çabalarıyla daha sonra ünlü İngiltere'ye de yayıldı.

Delius 60 yaşlarındayken kör ve kötürüm olmasına karşın sekreteri Eric Fenby'yle birlikte çalışarak beste yapmayı sürdürdü. Öbür önemli yapıtları arasında ikisi de Nietzsche'nin metinlerine dayanan *A Mass of Life* (1904-05; *Bir Yaşam Missası*) ile bir *Requiem* (1914-16), orkestra için *Brigg Fair* (1907; *Brigg Panayırı*), çeşitli çalgılar için dört konçerto, keman ve piyano için üç sonat, çok sayıda küçük orkestra parçası ve şarkılar bulunmaktadır. Delius 1929'da C. H. (Companion of Honour) nişanıyla ödüllendirildi.

Genellikle çağdaşı Elgar'la karşılaştırılan Delius'un bugün de yorumlanmakta ve kayıtları yapılmakta olan yapıtları *Over the Hills and Far Away* (1895; *Tepelerin Ardında ve Uzaklarda*) adlı senfonik şiir, *Dance Rhapsodies* (1908 ve 1916; *Dans Rapsodileri*) adlı iki orkestra yapıtı, *Two Pieces for Small Orchestra: On Hearing the First Cuckoo in Spring* (1912; *Küçük Orkestra İçin İki Parça: Baharda İlk Guguk Kuşunu Dinlerken*) ve *Summer Night on the River* (1912; *İrmak Boyunda Yaz Gecesi*) ile orkestra, koro ve solo sesler için *Songs of Sunset*'tir (1906-07; *Günbatımı Şarkıları*).

Dell, Floyd (d. 28 Haziran 1887, Barry, Illinois - ö. 23 Temmuz 1969, Bethesda, Maryland, ABD), I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında ABD'li bohem sanatçılar arasında cinsellik ve siyasete karşı tutumda ortaya çıkan değişiklikleri inceleyen romançı ve radikal gazeteci.

Ailesinin yoksulluğu nedeniyle 16 yaşında liseyi terk ederek bir fabrikada işçi oldu. 1908'de Chicago'ya giderek gazeteciliğe başladı ve çok geçmeden kentteki ilerici edebiyat akımının önderleri arasına girdi. 1909'da *Evening Post* gazetesinin *Friday Literary Review* ekinin yayın yönetmeni yardımcısı, 1911'de yayın yönetmeni oldu. Dergiyi ABD'nin en ünlü edebiyat eki durumuna getirdi. Eleştirmen olarak, Sherwood Anderson ve Theodore Dreiser'in mesleklerinde ilerlemelerinde önemli rol oynadı.

Gençliğinden beri sosyalist olan Dell, 1914'te New York'a yerleşti ve 1917'ye değin sol çevrelerin yayın organı olan *The Masses*'in yayın yönetmenliğini yaptı. 1918-24 arasında *The Masses*'in yerini alan *The Liberator*'in kadrosunda yer aldı. Büyük ölçüde kendi yaşamını yansıtan ilk ve en iyi romanı *Moon Calf* (Geri Zekâlı) 1920'de yayımlandı. Bu yapıtın devamı olan *The Briary-Bush* (Fundalık) 1921'de, otobiyografik romanı *Homecoming* (Eve Dönüş) 1933'te yayımlandı. Bu arada yaşamı alışıl-gelmişin dışındaki yönleriyle ele alan *Janet March* (1923), *Runaway* (1925; Kaçak) ve *Love in Greenwich Village* (1926; Greenwich Village'da Aşk) gibi romanlar yazdı. Roman türü dışındaki yapıtları arasında çocuk yetiştirme üzerine yazdığı *Were You Ever a Child?* (1919; Hiç Çocuk Oldunuz

mu?), bir yaşamöyküsü olan *Upton Sinclair: A Study in Social Protest* (1927; Upton Sinclair: Toplumsal Başkaldırı Üzerine Bir Araştırma) ve cinsellik üzerine görüşlerini ortaya koyduğu *Love in the Machine Age* (1930; Makine Çağında Aşk) sayılabilir. Kendi romanı *An Unmarried Father*'dan (1927; Bekâr Bir Baba) yola çıkarak Thomas Mitchell ile birlikte yazdığı *Little Accident* (Küçük Bir Kaza) adlı oyun 1928'de başarılı bir biçimde sahnelendi.

Della Casa, Giovanni bak. Casa, Giovanni Della

Della Çavlanı, Kanada'da İngiliz Kolumbiyası eyaletindeki Vancouver Adasında, Della Gölünün Drinkwater Çayı vadisine inen üç çağlayanın oluşturduğu çavlan. Port Alberni'nin kuzeybatısına, Courtenay'nin güneybatısına düşer. Her iki kasabaya da yaklaşık 60 km uzaklıktadır. Adını, ilk beyaz olarak 1899'da yöreyi gezen Joe Drinkwater adlı kürk avcısı ve altın arayıcısının karısından alır.

Hemen hemen dik eğimli 440 m'lik bir yamaçtan düşen Della Çavlanı, Kanada'nın en yüksek çavlanıdır. Buzullarla beslenen, 1.080 m yükseklikteki Della Gölü, dağlık Strathcona Eyalet Parkı'nın sınırları içinde kalır. Adanın en yüksek doruklarından dördü Della Çavlanını çevreler. Bunlar Big Interior Dağı (1.860 m), Rosseau Dağı (1.962 m), Septimus Dağı (1.950 m) ve Dokuz Doruk'tur (1.842 m).

della Porta, Giambattista bak. Porta, Giambattista della

Della Robbia, Andrea, tam adı ANDREA DI MARCO DI SIMONE DELLA ROBBIA (d. 20 Ekim 1435, Floransa - ö. 4 Ağustos 1525), Floransalı heykeltari, Luca Della Robbia'nın yeğenidir. 1482'de amcasının ölmesinden sonra aile atölyesinin yönetimini üstlenmiştir.

Luca gibi Andrea Della Robbia da bir heykeltari olarak yetişti. En tanınmış yapıtları, Brunelleschi'nin Floransa'daki yapıtı Yetimler Yurdu'nun (Ospedale degli Innocenti) cephesi için 1463'te gerçekleştirdiği ve sokakta bulunmuş kundaklı yetim bebekleri gösteren 10 tane yuvarlak madalyondur. Andrea öyküsel heykele karşı duyduğu ilgiyle Luca'nın kabartmalarından yola çıkarak boyutlu ve çok renkli bir tür büyük kabartma geliştirdi. Bunların karakteristik örnekleri, Assisi'deki Sta. Maria degli Angeli ve Floransa'daki Sta. Croce gibi birçok İtalyan kilisesiyle İtalya dışındaki birçok müzede yer alır. Andrea'nın üslubunun 1475-1522 arasındaki gelişimi, birbirini izleyen bir dizi tarihi saptanmış yapıt aracılığıyla izlenebilir. Daha küçük boyutlu kabartmalarının birçoğunun ise Della Robbia atölyesinde üretilmiş değişik biçimleri vardır.

Della Robbia, Giovanni (d. 19 Mayıs 1469, Floransa - ö. 1529), Floransalı heykeltari, Andrea Della Robbia'nın oğlu ve Luca Della Robbia'nın yeğenidir. Babasının 1525'te ölmesi üzerine aile atölyesinin yönetimini üstlenmiştir.

Giovanni ilk yapıtlarını ya babasının işbirliğiyle ya da onun güçlü etkisi altında gerçekleştirdi. Bunlar arasında en dikkate değer olanları Floransa'da Sta. Maria Novella Kilisesi'ndeki vaftiz kurnasıyla (1497), S. Paolo Kilisesi'nin *loggia*'sındaki madalyonlardır (1490-95). Ama Giovanni'nin en iddialı çalışması Pistoia'da bulunan Ospedale del Ceppo'daki friziydi. 1525-29 arasında Benedetto Buglioni (1461-1521) ve Santi Buglioni (1494-1576) adlı öğrencilerinin

yardımla gerçekleştirdiği bu yapıtta merhamet konusunu işlemiştir.

Giovanni'nin kardeşi Girolamo da (1488-1566) aile atölyesinde yetişti. 1527-28 dolaylarında Fransa'ya gidinceye değin babası ve ağabeyiyle birlikte çalıştı. Fransa'da Madrid Şatosu'nun *terra-cotta* (pişmiş toprak) bezemelerini gerçekleştirdi. 1547'de I. François ölüme Floransa'ya geri döndü. Ama 1559'da yeniden Madrid Şatosu ve Fontainebleau'daki işlerinin başına döndü. Ayrıca II. François'nin ve Catherine de Médicis'nin Saint Denis'deki anıtlarının yapılması görevi ona verildi.

Della Robbia, Luca, tam adı LUCA DI SIMONE DI MARCO DELLA ROBBIA (d. 1399/1400, Floransa - ö. 10 Şubat 1482), Floransa Rönesansı'nın öncülerinden heykeltıraş. Kuruğu aile atölyesi sırlı *terra-cotta* (pişmiş toprak) eşya yapımında uzmanlaşmıştı.

Ailesinin adıyla anılan *terra-cotta* yöntemi ni geliştirmeden önce mermerle çalışıyordu. 1431'de, belki de en önemli yapıtı olan *cantoria*'ya başladı. Floransa Katedrali'nin kuzey *sacristia*'sının kapısının üstünde yer alan yapıt 1688'de yerinden sökülerek Floransa Katedrali Yapıtlar Müzesi'ne taşındı. Üstünde şarkı söyleyen, dans eden, çeşitli çalgılar çalan kabartma çocuk figürlerinin yer aldığı panolardan oluşan yapıt, özellikle bu figürlerdeki saflığın ve gösterişten uzak içtenliğin betimlenmesinde ulaşılan ustalıkla ün kazanmıştır. Luca'nın mermerden başka önemli yapıtları 1441'de Floransa yakınlarındaki Peretola'da bulunan Sta. Maria Nuova Kilisesi için gerçekleştirdiği *tabernaculum*(*) ve 1434-57 arasında Fiesole başpiskoposusu Benezzo Federighi için gene Floransa'da bulunan Sta. Trinata Kilisesi'nde yaptığı anıtmazdır.

Luca'nın bilinen ilk çok renkli sırlı *terra-cotta* çalışması Floransa Katedrali'nin kuzey *sacristia*'sının kapısının üstündeki yeniden diriliş sahnesini gösteren kabartmadır (1442-45). Sanat tarihçisi Giorgio Vasari'ye göre Luca, yaptığı *terra-cotta* heykelleri kalay, kurşunlu antimon ve başka minerallerden oluşan bir karışımla kaplayarak sırlamaktaydı. Yeniden diriliş, katedralin güney *sacristia*'sının kapısının üstündeki daha renkli bir göğe çıkış sahnesi izledi.

Luca'nın sırlı *terra-cotta*'yla gerçekleştirdiği birçok bezemenin en önemlileri Brunelleschi'nin Pazzi Şapeli'nde bulunan yuvarlak havari madalyonları, Michelozzo'nun Floransa'da bulunan S. Miniato al Monte Kilisesi'ndeki Çarmıha Geriliş Şapeli'nin tepesi, Urbino'daki S. Domenico Kilisesi'nin girişinin üstündeki lunette (kemer aynası) yer alan kabartmadır. Sırlı *terra-cotta* olarak gerçekleştirdiği son büyük yapıtı Pescio'daki Vescovile Sarayı'nda, 1472 sonrasına ait bir altar panosu olan Luca'nın, İtalya dışında da birçok dikkate değer yapıtı vardır. Londra'daki Victoria ve Albert Müzesi'ndeki Anjou'lu René'nin soyagacını gösteren dev boyutlu rulo ve her ay yapılacak işleri belirten Medici Sarayı'ndan gelme 12 adet yuvarlak madalyon bunlar arasındadır. Ayrıca New York Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki "Altman" ve "Demidoff" Madonnaları da Luca'nın dikkate değer yapıtlarındandır.

Della Scala AİLESİ, SCALIGER olarak da bilinir, İtalyanca SCALIGERİ. Latince SCALIGERUS. 13. yüzyıl sonları ile 14. yüzyılda Verona'ya egemen olan ünlü aile. 11. yüzyıldan beri Verona'nın önde gelen aileleri içinde yer almasına karşın, yönetici konumu I. Mastino della Scala (ö. 1277) ile başladı. Verona tiranı Ezzelino da Romano'nun yenilgiye uğrayarak ölmesinin (1259) ardından *podestà*(*) olan I. Mastino,

1262'de yapılan yeni bir seçim sonucunda geniş yetkileri olan milis komutanlığı görevini de üstlendi. I. Mastino'nun yerini kardeşi Alberto (ö. 1301), onun da yerini I. Mastino'nun oğlu ve Dante'nin *Divina Commedia*'sının (İlahi Komedya, 1956) "Paradiso" (Cennet) bölümünde adı "Gran Lombardo" (Büyük Lombardo) olarak geçen Bartolomeo (ö. 1304) aldı. Romeo Montague ile Juliet Capulet arasındaki büyük aşkın da Bartolomeo'nun egemenliği döneminde yaşandığına inanılır.

Bartolomeo'nun kardeşi olan ve I. Cangrande (ö. 1329) olarak bilinen Can Francesco ailenin en ünlü üyesidir ve sürgündeki Dante'yi korumasıyla tanınır. I. Cangrande başlangıçta Verona'yı, kardeşi Alboino'yla birlikte yönetti. İki kardeş 1311'de, Kutsal Roma-Germen imparatoru VII. Heinrich'ten imparatorluk vekili unvanını aldılar. Alboino'nun 28 Ekim 1311'de ölümünden sonra Verona'nın tek yöneticisi olan I. Cangrande 1312-14 arasında Vicenza'ya, 1317-18'de de Padova'ya karşı bir dizi başarılı savaşa girişti. 1318'de Ghibellino Birliği'nin milis komutanı olarak nüfuzunu Fetre ve Belluno'ya kadar genişletti. 1327'de ise Mantova imparatorluk vekili unvanını alarak gücünün doruğuna ulaştı. Yerine geçen II. Mastino, kardeşi II. Alberto ile birlikte bu yayılmacı politikayı sürdürmeye çalıştı. Ama saldırgan tutumu Floransa ile Venedik arasında bir işbirliğinin doğmasına ve bazı topraklar ile müttefiklerini yitirmesine yol açtı. Yönetiminin son yıllarında elinde yalnızca Verona ve Vicenza kaldı.

II. Mastino'nun oğulları ile torunlarının birbirini izleyen kısa yönetim dönemlerinden sonra, Milano duku Gian Galeazzo Visconti'nin 1387'de Verona'yı Visconti ailesinin egemenliğine katmasıyla, della Scala ailesinin egemenliği son buldu.

Della Suda, Francesco bak. Faik Paşa

Della Suda, Giorgio bak. Faik Paşa

Della Valle, Federico (d. y. 1560, Asti, Piemonte - ö. 1628, Milano, İtalya), İtalyan şair ve oyun yazarı. 20. yüzyılda önemli bir edebiyatçı olarak değerlendirilmiştir. Torino ve 1628'de üç tragedyasının yayımlandığı Milano'da Savoia sarayında bulunmuş, ama yaşamı hakkında günümüze çok az bilgi ulaşmıştır.

1591'de yazdığı *La reina di Scozia* (İskoçya Kraliçesi) adlı lirik yapıtında, anayurdu İskoçya'yı bir kez daha görme isteğine karşın, bu isteğini gerçekleştiremeyip kendisini ölüme teslim eden Mary Stuart'ın son saatlerini konu alır. *Judit* (Yudit) ve *Ester* adlı öbür iki tragedyasında da arka plan olarak gene fesat dolu, çürümüş saray çevresini kullanır. Her iki yapıtın da Kitabı Mukaddes'ten alınan kadın kahramanları (Yudit ve Ester) tek kurtuluşun Cennet'teki Tanrı'nın elinde olduğu bir dünyada inançları uğruna ölümlerini vermedikleri. Kadın kahramanların ideallerinin barbar bir gerçeklikle çatıştığı *Adelonda di Frigia* (1595; Frigyalı Adelonda) adlı trajikomedisinde de Della Valle'nin trajik bakış açısı öne çıkar.

Dello Joio, Norman (d. 24 Ocak 1913, New York), yeni-klasik üslupta yapıtlar vermiş ABD'li besteci.

Müzikçi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Org çalmayı babasından öğrendi. Müzik Enstitüsü ve Juilliard Lisansüstü Okulu'nda öğrenim gördü. Daha sonra Paul Hindemith'ten kompozisyon dersleri aldı. Yeni-klasik tarza yönelmiş bir besteci olarak *ricercare*(*), çeşitleme, sonat ve *chaconne*(*) gibi eski formları çağdaş müzik tekni-

ğiyle birleştirdi. Armoni bakımından tutucu olan müziğinde melodik çekicilik ve ritmik canlılık ön plandadır. Özellikle koral yapıtlarıyla tanınmıştır. 1972-78 arasında Boston Üniversitesi'nde ders vermiştir.

Dello Joio, yaylı çalgılar orkestrası için yazdığı *Meditation on Ecclesiastes*'la (*Vazirler Kitabı Üzerine Meditasyonlar*) 1957 Pulitzer Ödülü'nü kazandı. Öbür besteleri arasında *The Trial at Rouen* (1955, *Rouen Duruşması*; 1959'da yeniden gözden geçirildi, adı da *The Triumph of St. Joan* [*Jeune d'Arc'in Zaferi*]) olarak değiştirildi ve *Blod Moon* (1961, Kanlı Ay) operaları, karışık koro için *A Psalm of David* (1950; *Davud'un Bir Mezmuru*); org, bakır nefesli ve yaylı çalgılar için *Antiphonal Fantasy on a Theme by Vincenzo Albrici* (1965, *Vincenzo Albrici'nin Bir Teması Üzerine Antifonal Fantazi*); koro ve orkestra için *Evocations* (1970; *Çağrışımlar*); org, bakır nefesli ve yaylı çalgılar ile koro için *Mass in Honor of Pope John XXIII* (1975, *Papa XXIII. Johannes'in Onuruna*), orkestra, solistler, koro, anlatıcı ve dansçılar için *As of a Dream* (1978, *Daş Gibi*); koro ve piyano için *Hymns Without Words* (1979; *Sözsüz İlahiler*); ayrıca çeşitli oda müziği ve birkaç bale yapıtı da sayılabilir.

Delmarva Yarımadası, ABD'de, Atlantik Kıyı Düzlüğünün güneye doğru uzanan bölümü. Batıda Chesapeake Körfezi, doğuda ise Delaware Irmağı, Delaware Körfezi ve Atlas Okyanusu ile çevrilidir. Delaware, Maryland ve Virginia eyaletlerinin bir bölümünü kapsar. Uzunluğu 290 km, genişliği ise 112 km'dir. Chesapeake Körfezi köpeltmeli yarımada'nın kuzey ucundaki Charles Burnunu Virginia'daki Norfolk'a bağlar; William Preston Lane, Jr. Anısal Köprüsü ise Chesapeake Körfezini geçerken yarımada'yı batıdaki Annapolis kentyle (Maryland) birleştirir. Chesapeake ve Delaware Kanalı yarımada'nın kuzeydeki dar kıstığından geçer. Balıkçılık, turizm, kumeler hayvanları yetiştiriciliği ve ticari amaçlı bahçecilik yorenin gelir getiren başlıca uğraşları arasındadır. Yarımada'nın ticaret merkezi, Maryland eyaletine bağlı Salisbury kentidir.

delme araçları bak. sondaj makineleri

Delmedigo, Eliya (d. 1460 ?, Kandiye [bugün Iraklion] - ö. 1497, Kandiye, Girit), Kabala düşünçesini eleştiren *Behumat ha-dat* (Dinin Sorgulanması) adlı yapıtıyla ünlü Yahudi filozof. Aristoteles'in *Physika*'sı (Fizik) üzerine Latince bir yorum yazmış, ayrıca İbn Rüşd'ün bazı yorumlarını çevirmiştir. Platoncu İtalyan filozof Pico della Mirandola'nın öğretmeni ve bilim adamı, filozof Yasef Salomon Delmedigo'nun da büyükbabasının babasıdır.

Delmenhorst, Almanya'nın kuzey kesiminde, Aşağı Saksonya (Niedersachsen) eyaletinde (*Land*) kent. Bremen'in hemen batısında ve Delme Irmağı kıyısında yer alır. Adı tarihte ilk kez 1254'te geçen Delmenhorst, Oldenburg dukları ailesinin bir koluna ait olan, hendeklerle çevrili bir şatonun çevresinde gelişti. 1371'de tuzel kımlık kazandı. 19. yüzyılın sonlarında yorede başlayan sanayileşme hızla büyümesini sağladı. Günümüzde linolyum üretiminde uzmanlaşmış bir imalat merkezidir. Öbür ürünleri arasında yun, jüt, mantar, metal eşya, kozmetik, giycek, kâğıt ve kimyasal maddeler sayılabilir. II. Dünya Savaşı'nda, Nisan 1945'te Müttefik kuvvetlerin eline geçti. Nüfus (1989 tah.) 72.901.

Delmonsiyen Kat, Kuzey Amerika'nın Büyük Okyanus kıyısındaki bolumlerinde Miyosen Bölümde (y. 26-7 milyon yıl önce) oluşan kayaçların en üst bölümü ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi. Mohni-yen Kat kayaçlarının üzerinde yer alan Delmonsiyen Kat, adını California'daki Del Monte yakınlarında saptanan yüzey oluşumlarından alır. Delmonsiyen'in tanıtıcı faunası, deliklilerden *Bolivina obliqua* fosillerinden oluşur. Delmonsiyen Kat, çoğunlukla Avrupa ve oteki bölgelerdeki Sar-masiyen Katla bağlantılıdır.

delomorfl hücre bak. çeper hücresi

Delon, Alain (d. 8 Kasım 1935, Sceaux, Fransa), Fransız sinemasının dünya çapında ünlü oyuncularından.

Güçlüklerle dolu bir çocukluk geçirdi. On yedi yaşında askere yazıldı ve Çinhindin-de, Dien Bien Phu Çarpışması'na paraşüt-çü olarak katıldı. Çeşitli işlerde çalıştıktan sonra 1957'de filmlerde rol almaya başladı. Yakışıklılığıyla ilgi topladığı sinemada, kısa süre içinde oyun gücünü de kabul ettirdi ve

Delon
ABC Ajansı

usta yönetmenlerin yapıtlarında başarılı kompozisyonlar çizdi. Luchino Visconti'nin *Rocco e i suoi fratelli* (1960; *Düşman Kardeşler*) ve *Il gattopardo* (1963; *Leopar*), Michelangelo Antonioni'nin *L'eclisse*'i (1962; *Batan Güneş*) bu döneminin önemli filmleriydi. 1960'larda Jean-Paul Belmondo ile birlikte Fransız sinemasının en önde gelen genç oyuncusu oldu. Jean-Pierre Melville'in *Le samourai* (1967; *Kiralık Katil*), *Le cercle rouge* (1970; *Ateş Çemberi*), Jacques Royer'in *La piscine* (1969; *Sen Benimsin*) gibi filmlerinde oynadı. Bu arada kendisi de bir yapım şirketi kurmuştu. Yapımcılığını üstlendiği ve Belmondo ile birlikte oynadığı, Delon'un yönettiği *Borsalino* (1970) ile büyük bir ticari başarı elde etti. 1970'lerde bir yapımcı-oyuncu olarak, ticari yanı ağır basan serüven filmlerine yöneldi. Bu dönemde rol aldığı önemli filmler arasında Joseph Losey'nin *The Assassination of Trotsky* (1972; *Meksika'da Cinayet*) ve *Mr. Klein* (1976; *Kaderi Arayan Adam*) adlı yapıtlar sayılabilir. Adı zaman zaman skandallara da karışan Delon 1980'lerde hem yönettiği, hem de oynadığı *Pour la peau d'un flic* (1981; *Örnek Mücadele*) ve *Le battant* (1982; *Elmas Peşinde*) gibi filmler yaptı.

Deloney, Thomas (d. 1543?, Norwich? - ö. 1600, İngiltere), İngiliz popüler edebiyatının ilk örneklerini oluşturan balad, risale ve düzyazı öykülerin yazarı.

Bir ipek dokumacısı olan Deloney, güncel konulu baladlar yazdı ve risaleleriyle dinsel tartışmalara katıldı. İsyanı teşvik suçundan Londra'ya girmesi yasaklanınca gezgin bir dokumacı ve balad satıcısı olarak taşrada düzyazı öyküleri için malzeme topladı. Baladları ve şiirleri *The Garland of Good Will* (1593; İyi Niyet Çelengi) adıyla yayımlandı. *Jacke of Newberie* (1597; Newberie'li Jacke), iki bölümlük *The Gentle Craft* (1579-y. 1598; İnce Zanaat) ve *Thomas of Reading* (1599?; Reading'li Thomas) adlı yapıtları, Thomas Dekker ve dönemin başka tiyatro yazarlarının oyunlarının olay örgülerini etkilemiştir. *The Gentle Craft*, her biri kunduracılık, dokumacılık, terziçilik gibi bir zanaatı yücelten öykülerden oluşur.

Deloney çok geniş bir okuyucu kitlesine sahip olmasına karşın dönemin üniversiteli oyun yazarları tarafından basit bir balad şairi ve aşağı tabaka edebiyatçısı olarak değerlendirilmiş ve edebi değeri 20. yüzyıla değin anlaşılamamıştır.

Delorme, Marion (d. 3 Ekim 1613, Paris - ö. 2 Temmuz 1650, Paris), 17. yüzyılda Paris'te, edebiyatçı ve sanatçıların toplandığı salonlardan birinin sahibi.

Jean de Lon de Lorme'un kızıydı. Özgürlük yanlısı şair Jacques Vallée des Barreaux'nun sevgilisi oldu. Ama kısa süre sonra, XIII. Louis'nin gözdesi olan Cinq-Mars Markisi için sevgilisini bıraktı. Paris'te bugün adı Vosges Meydanı (Place des Vosges) olan Kraliyet Meydanı'nda (Place Royale) açtığı gösterişli salon, önde gelen birçok edebiyatçı ve siyaset adamının uğrak yeri oldu. Cinq-Mars Markisi'nin vatana ihanet suçundan idam edilmesinden (1642) sonra Delorme, aralarında Enghien Düğü (sonradan Büyük Condé), şüpheci yazar Saint-Évremond ve maliye başmüfettişi Michel Particelli d'Emery'nin de bulunduğu birçok kişiyle ilişki kurdu. Kral XIII. Louis'nin başbakanı güçlü Kardinal Richelieu ile ilişkisi olduğu yolunda kasıtlı bir söylenti çıkarıldı. Fronde olarak bilinen ayaklanmalar sırasında (1648-53) salonu, burjuva ve aristokrat isyancıların toplantı yeri oldu. Hükümet tarafından Kraliyet Meydanı'nı terk etmeye zorlanan Delorme, yoksulluk içinde öldü. 19. yüzyıl Fransız yazarı Alfred de Vigny'nin *Cinq-Mars* adlı romanında yer verdiği Delorme, Victor Hugo'nun bir oyununun da kahramanıdır. G. Mongrédien'in *Marion de Lorme et ses amours*'u (Marion de Lorme ve Aşkları) 1940'ta yayımlandı.

Delorme, Philibert, DE L'ORME olarak da yazılır (d. 1510-15 arası, Lyon - ö. 8 Ocak 1570, Paris), 16. yüzyılın önemli Rönesans mimarlarından. Belki de İtalyan ustaların evrensel bakış açısını onları taklit etmeksizin benimseyebilmiş ilk Fransız sanatçıdır. Fransa'daki mimarlık gereksinimleriyle İtalya'dakilerin farklı olduğunu gözden kaçırmamış, yerel malzeme kullanmaya özen göstermiş, tasarımlarını sağlam mühendislik ilkeleri üzerine oturtmuştur. Klasik mimarlık düzenlerini özümlemiş ve bunları kullanmakta ustalaşmış olmakla birlikte, bağımsız ve mantıklı düşünce yapısı ve güçlü kişiliğiyle bunları Fransız klasikliğinin saf örneklerine özgü zarif bir yaratıcılık, yalınlık ve uyumla kaynaştırmıştır.

Bir duvarcı ustasının oğluydu. Yaklaşık 1533-36 arasında Roma'da yaşadığı sırada antik yapıları inceledi. Geniş ve coşkulu hümanist bakış açısını geliştirmesinde büyük bir olasılıkla, o sıralarda tanıştığı yurttaş Kardinal Jean du Bellay etkili oldu. Delorme yaklaşık 1541-47 arasında Saint-Maur-des-Fossés'de kardinal için bir şato inşa ettiği sırada (1547'de II. Henri adıyla tahta geçecek ve 1549'da onu Ivry başkeşiş-

Tasarımını Philibert Delorme'un yaptığı Anet Şatosu giriş kapısı, y. 1552
J. E. Bulloz

liğine atayacak olan) Fransa veliahtının mimarlığına atandı. Henri'nin gözdesi Diane de Poitiers için görkemli Anet Şatosu'nu (1547-56) ve Chenonceaux Şatosu'nun köprüsünü (1556-59) tasarladı. 1548'de yapılan denetleme görevine getirilen Delorme, Saint-Denis'deki Kral I. François'nın mezarı (1547), Fontainebleau Sarayı'nın ek pavilyonları (1548-58) ve Saint-Germain-En-Laye'deki yeni şato gibi birçok önemli yapıya imzasını attı. Ne yazık ki büyük çoğunluğu günümüze ulaşamayan bu yapılar ancak oymabaskılarından bilinmektedir.

1559'da Henri'nin ölümünden sonra saraydaki etkisini yitiren Delorme yazı yazmaya ağırlık verdi ve uygulamalarına temel oluşturan kuramlarını açıkladığı *Nouvelles Inventions pour bien bastir et à petits fraiz* (1561; İyi ve Ucuz İnşaat Yapmak İçin Yeni Buluşlar) ve *Le premier tome de l'architecture de Philibert de L'Orme* (1567; Philibert de L'Orme'un Mimarlığı, Birinci Cilt) adlı iki mimari inceleme kitabı yayımladı. Bu yapıtlar aynı zamanda onun, Rönesans'ın yeni ruhunu klasik Fransız geleneğiyle nasıl bütünleştirdiğini de ortaya koyar. 1564'te ana kraliçe Catherine de Médicis, Delorme'u Paris'teki Tuileries Sarayı'nı yapmakla görevlendirdi. Bu onun son büyük yapıtı oldu.

Delos, Yunanca ΔΗΛΟΣ, KÜÇÜK DELOS olarak da bilinir, Yunanistan'da, Ege Denizi'ndeki Kyklad Adalarının en küçüğü. İlkçağın dinsel, siyasal ve ticari merkezlerinden biridir. Bugün büyük bölümüyle ıssız olan ada 3,4 km² genişliğinde yalın bir granit kütlesidir. Batısında Rinia (Rhenania) Adası (Büyük Delos [Megáli Dhilos] olarak da bilinir) doğusunda ise Mikonos Adası bulunur.

Atina Fransız Okulu'nun 1873'ten bu yana adada sürdürdüğü kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yapı kompleksleri Delphoi ve Olympia'daki yapıtlarla karşılaştırılabilir düzeydedir. Adadaki yapıtlar arasında en ünlüleri dev boyutlu Apollon heykelinin parçaları ile mermerden yapılmış dokuz aslan heykelidir. Adanın batı kıyısındaki kalıntılar dört ana gruba ayrılabilir: Liman ve küçük kutsal mekânlar, dinsel bir merkez olan Apollon *hierion*'u (kutsal alan) Kynthos Dağı tapınakları ile tiyatro ve Kutsal Göl Bölgesi.

Kutsal Liman'ın arkasında 13 km genişliğindeki Kutsal Yol ya da Ayin Alayı Yolu başlar. Batıda bir kutsal bölge, doğuda ise üç önemli tapınağın bulunduğu teras uzanır. Dor düzenindeki Apollon Tapınağı'nın (İÖ 5. yy ortaları - 3. yy) iç mekânında sütun yoktur, kabartma bezemeler oldukça azdır,

yalın friz örneklerine yer verilmiştir. Onun bitişiginde, gene Dor düzeninde yapılmış Athena Tapınağı (İÖ 425-417) vardır. Üçüncü tapınak ise Porinos Naos'tur. Bu kompleksin arkasında olağandışı bir yapı olan iki bölümlü bir kutsal mekân bulunur. Kuzey uçta ise, kurban edilen hayvanların boynuzlarından yapılmış bir sunak olduğu anlaşılmaktadır.

Bölgede o dönemde ayrıca, üzerinde adak yerleri olan geniş bir yol ile birbiri üzerine inşa edilmiş üç tapınak bulunan Artemis alanı vardı. Bu alan, Yunan öncesi dönemin belki de en eski yapısıydı. Güneyde, Apol-

Delos, Büyük İskender'in kurduğu imparatorluğun yıkılmasından sonra 150 yıl kadar bağımsız kaldı. İÖ 166'da Romalıların egemenliği altına girmesinin ardından serbest liman durumuna geldi. İÖ 88'de Pontus kralı Mithradates'in komutanlarından Menofaneses, Deloslular Roma'ya bağlı kaldığı için adayı yağmaladı ve binlerce insanı öldürdü. İÖ 69'da adaya bir korsan saldırısı oldu. İÖ 42'de ada Atina egemenliğinden yeniden Roma egemenliğine geçti; ama Yunanlı coğrafyacı Pausanias bu tarihlerde adada hemen kimsenin kalmadığını belirtir. İS 1. yüzyıl sonlarında ticaret yollarının

daki kentler ele geçirildi, ama Donskos'a yapılan saldırı başarısız olunca burası Avrupa'daki tek Pers garnizonu olarak kaldı. Atinalı komutan Kimon'un İÖ y. 467-466'da büyük bir konfederasyon filosunun başında Anadolu'nun güney kıyılarındaki Pers garnizonlarını sürüp atmaya ve kıyı kentlerini birliğe katmasıyla büyük bir zafer kazanıldı. Kimon daha sonra Pers filosunu Pamphylia'daki Eurymedon'da yenilgiye uğrattı, Pers ordugâhlarını yağmaladı ve Kıbrıs'tan gelen yedek kuvvetleri de bozguna uğrattı.

Atina ile Sparta arasındaki ilişkilerin İÖ 461'de kopmasıyla birlikte, birliğin politikasında yeni bir dönem başladı. Atinalılar bir yandan Peloponnesos Birliği'yle savaşa (İÖ 460-446) tutuşurken, bir yandan da Kıbrıs, Mısır ve Doğu Akdeniz üzerindeki denetimlerini güçlendirmek amacıyla doğu cephesinde büyük bir saldırıya giriştiler. Atinalıların ve müttefiklerinin Spartalılara karşı giriştiği sefer başarılı oldu; Aigina, Boiotia ve Orta Yunanistan birliğe boyun eğdi. Ama birlik filosu Mısır'da yok edilince bu yayılma durdu. Denizdeki yenilginin ardından Perslerin daha büyük bir saldırıya geçeceğinden korkan Atinalılar, birlik hazinesini Atina'ya taşıdılar (İÖ 454). Sonraki beş yıl içinde Atina ile Sparta arasındaki sorunların çözülmesi (beş yıllık ateşkes, İÖ 451) ve Perslerle barış yapılması (Kallias Barışı, İÖ 449/448) üzerine Delos Birliği öteki bütün devletlerce tanınan bir Atina imparatorluğuna dönüştü.

Atina'nın yayılmacı eğilimi, daha İÖ y. 472'de Evvoia'daki (Egriboz) Karystos'un birliğe zorla sokulması, birlikten ayrılmak isteyen Nakсос'a da gene zorla boyun eğdirilmesiyle belirginleşmişti. İÖ 463'te de Thasos'taki (Taşoz) bir ayaklanma bastırıldı. İÖ 450'ler boyunca Miletos, Erythrai ve Kolophon'da Atina'ya karşı hareketler görüldü. Atina, kendi yönetim biçimini dayatma ve garnizonlar kurma yoluyla müttefiklerinin iç işlerine ve yargı yetkisine karşarak bu devletlerin bağımsızlığına gıgıde daha çok el uzatıyordu. Sonunda birlik konseyi de toplanmaz oldu ve Atinalılar, Perslerin yitirdiği Atina tapınaklarının onarımında birlik paralarını kullanmaya başladılar. Atinalıların Peloponnesos Savaşı'na katılmaları (İÖ 431-404) müttefiklerini daha da sıkıntıya soktu; savaş giderlerini karşılamak için daha çok haraç ve Atinalıların kayıplarını kapatmak için daha çok askeri destek istendi. Mytilene (İÖ 428-427) ile Khalkidikia'daki (İÖ 424) ayaklanmalara ve Atina'nın Sicilya'daki yenilgisinin (İÖ 413) ardından patlak veren yaygın başkaldırlara karşın Atina, kentlerin çoğundaki demokratik partilerin desteğini hâlâ yitirmemişti. Ama Atinalıları Aigos-Potamos Savaşı'nda (İÖ 405) yenen Sparta'nın dayattığı barış koşulları İÖ 404'te birliğin dağılmasına yol açtı.

İÖ 404'ten sonra Spartalıların eski imparatorluk yönetimini gerektiği gibi sürdürememesi Atina etkisinin canlanmasına yardımcı oldu. Atina 377'de Kos (İstanköy), Mytilene, Methymna, Rodos ve Byzantion'la (İstanbul) birlikte, yeni bir deniz birliğinin çekirdeğini oluşturdu. Bu birliğin amacı barışı korumak ve Sparta saldırılarını önlemektir. Spartalıların Boiotialılarca yenilgiye uğratıldığı İÖ 371'de birliğin üye sayısı en az 50'ye ulaşmıştı. Ama müttefikleri bir arada tutan Sparta korkusunun ortadan kalkmasıyla birlik gerilemeye başladı. Makedonya kralı II Philippos İÖ 338'de

Delos'ta tiyatro kalıntıları, Yunanistan
J. Allan Cash - EB Inc

lon alanının ötesinde boş bir alan bulunurdu. Alan ile bu açıklık arasında din adamları için yapılmış bir ev vardı; Artemis'e tapınan Hyperboreoi'li Bakirelerin mezarları da bu evdeydi. Doğuda Dionysos Tapınağı yer alırdı; batıda Afrodit ve Hermes tapınağının bulunduğu bir ticaret merkezi vardı. Limandaki iskele ve ambarların ardında İÖ 3. ve 2. yüzyılda yapılmış, sütunlu birer avlusu olan evler bulunurdu. Bu avluların çoğunun tabanı mozaik döşeliydi.

İÖ 3. yüzyılın başlarında yapılmış tiyatro, limanın arkasında ve Kynthos Dağının eteklerindedir. Dağın doruğunda antik Kyklad evlerinin (İÖ 3000) kalıntıları ile Kynthos Zeus'u ve Athena için düzenlenmiş kutsal alanlar bulunur. Daha aşağılarda yabancı tanrılar için yapılmış bir kutsal mekân vardır; bu mekânın güneyi Mısır, kuzeyi Suriye tanrılarına adanmıştır.

Bugün kurumuş olan Kutsal Gölün güneyinde eskiden İtalyan Agorası yer alıyordu; giriş kemeri Dor tarzında sütunlardan oluşan agora, Delos'un en geniş mekânlı yapısıydı. Göl ile Kutsal Liman arasında Theophrastos Agorası (İÖ 2. yy sonları) vardı. Gölün kuzeyinde 165 m uzunluğunda bir stadion ve lon tarzı sıra sütunlu bahçesi olan bir palaestra gymnasion avlusu bulunurdu.

Delos'un tarihiyle ilgili birçok efsane vardır. Adaya ilk yerleşim İÖ 3. binyılın sonlarında başladı. İÖ 10. ve 9. yüzyıllarda İonialılar adada Leto kültünü başlattılar. Leto'nun, Artemis ve Apollon'u burada doğurduğuna inanılırdı. *Odysseus*'ta adı geçen Delos, o zamanlar parlak bir liman ve din merkeziydi. Pers savaşlarından sonra Atinalıların yönetimindeki Delos Birliği burada kuruldu; Spartalıların Peloponnesos Savaşları (İÖ 431-404) sonunda kısa bir süre için Delos'a bağımsızlık tanıdı.

değişmesi adanın önemini iyice azalttı ve ardından adadaki kültler de silindi. Nüfus (1981) 16.

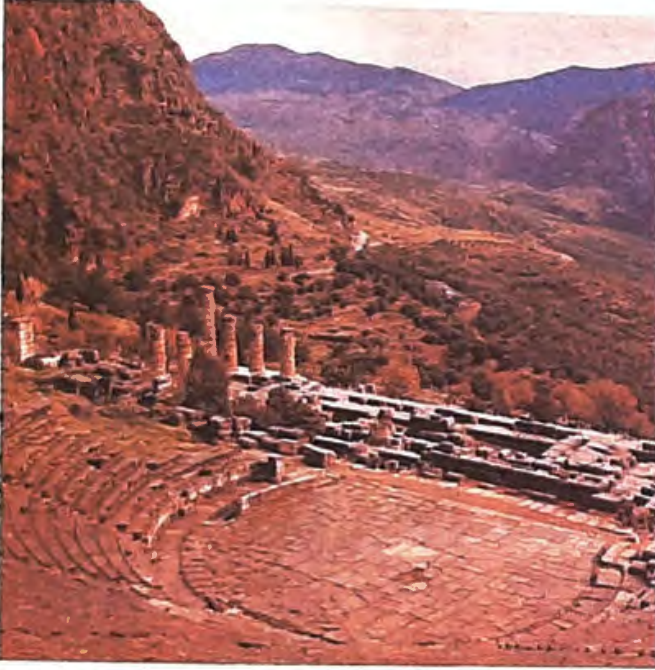
Delos Birliği, Eski Yunan devletlerinin Atina önderliğinde oluşturduğu konfederasyon. İÖ 478'de Pers Savaşları sırasında kurulan birliğin merkezi Delos'taydı. Thukydides'in aktardığına göre, başlangıçta bütün Yunanlılar İran'daki Ahemeniş İmparatorluğu'na karşı kendilerini savunmak üzere birliğe çağılmıştı. Atina, Anadolu'daki İonyalıları daha çok desteklemeyi ve Perslerden ganimet koparmayı amaçlıyordu; buna karşılık Sparta denizasırlı etkinliklere girişmek niyetinde değildi. Birlik ordularının başkomutanlarını Atinalılar sağlayacak ve hangi devletlerin para, hangilerinin gemi vereceğini de onlar belirleyecekti. Ayrıca birlik parası Atinalı 10 hazine görevlisince (*hellenotamiai*) toplanıp denetlenecekti. Eşit oy hakkı olan üye devlet temsilcileri her yıl, birlik hazinesinin korunduğu Apollon Tapınağı'nın bulunduğu Delos'ta toplanıyordu. Aigina, Melos ve Thera dışındaki Ege adalarının, Khalkidikia kentlerinin çoğunun, Hellespontos (Çanakkale Boğazı) ve Bosphoros (İstanbul Boğazı) kıyılarının, bazı Eolis kentlerinin, İonya'nın büyük bölümünün ve doğudaki birkaç Dor kenti ile Yunanlı olmayan bazı Karya kentlerinin başlangıçta birliğe üye olduğu sanılmaktadır.

Birliğin ilk 10 yılı boyunca Perslere karşı dağınık girişimlerde bulunuldu: Trakya'da Eion'da bulunan Pers garnizonu kentten sürüldü; bu bölgeye gönderilen bir Atina *kleroukhia*'sı (Eski Yunan'da, işgal edilen ülkeye yerleştirilenlerin oluşturduğu topluluk) yöre halkınca yok edildi; ama Skyros Adasına gönderilen bir başka *kleroukhia* burada tutunmayı başardı. Trakya kıyısının

Khaironeia'da, birliği bir daha toparlanamayacak biçimde çökertti.

Delphinium bak. hezaren

Delphoi, en önemli Eski Yunan tapınağının ve Apollon'un kehanet merkezinin bulunduğu yer. Eski Yunanlılarca dünyanın merkezi olarak düşünülür, tapınak içinde yer alan ve *omphalos* (göbek deliği) denen taşın üstündeki çukur bu noktayı tam olarak belirtirdi.

Delphoi'de Apollon Tapınağı, Yunanistan
Sven Samelius

Kehanet merkezi aslında Toprak Tanrıçası Gaia'ya aitti ve onun çocuğu olan yılan Python tarafından korunuyordu. Daha sonra Apollon, Python'u öldürerek burada kendi kehanet merkezini kurdu.

Kazılar, Delphoi'de, geç Miken döneminden beri (İÖ 14. yy) sürekli yerleşimler kurulduğunu göstermiştir. Ama Delphoi'nin tam anlamıyla tarihi, İÖ 6. yüzyılda Delphoi Amphiktyoniası'nın (Delphoi Birliği) merkezi olmasıyla başlar. 582'de yeniden düzenlenmeye başlayan ve bütün Yunan dünyasının katıldığı Pythia Oyunları, dört yılda bir burada yapıldı. Kehanet merkezi bu dönemde ününün doruğundaydı ve özel konuların yanı sıra devlet yönetimi ve kolonileşme ile ilgili sorunlar da buraya danışılıyordu (*bak. kâhinlik*). Kent "Delphoi" adını yunus biçiminde simgelenen Apollon Delphinos kültünden aldı. Delphoi kâhinlerinin ünü Yunan dünyasının sınırlarını aşmış, Anadolu'ya da yayılmıştı. Herodotos'a göre Frigya kralı Midas, tahtını Delphoi'ye sunmuş, Lidya krallarından Gyges ve Kroisos da Delphoi Apollon'una adaklar vermişlerdir.

Daha sonra, İÖ 356-346 arasında Delphoi'yi işgal eden Phokisliler tapınak hazinelerini yağmalayıp buraya sunulan birçok değerli eşyayı yok ettiler. Sonunda Makedonya kralı II. Philippos, Phokislileri Delphoi'den sürdü. Romalılar da güçlenmeye başlayınca sık sık Delphoi'yi yağmaladılar ve Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte bu kutsal alanın çöküşü hızlandı. İS 4. yüzyılın ortalarında, İmparator Iulianus Apostata tapınağı onarmaya giriştiyse de, kehanet merkezi, eski görkemine bir daha kavuşamadı.

19. yüzyıl sonlarında başlayan kazılarda araştırmalar, kutsal bir *temenos* duvarı içinde yer alan Apollon Tapınağı'nda yoğunlaşmıştır. İÖ 7., 6. ve 4. yüzyıllarda yeniden inşa edilen üç tapınak kalıntısının yanı sıra kutsal emanetlerin saklandığı hazine binaları, arkadlar, adak sütunları bulundu. Tapınak alanının doğusunda bir Roma agorası, kuzey köşesinde tiyatro yer alır. Ayrıca Roma dönemine ait lahitler ve çok iyi korunmuş bir *stadion* ortaya çıkarılmıştır.

Bir tiyatroyu andıran yerleşme, Korinthos Körfezinden yaklaşık 10 km uzaklıktaki Parnassos Dağının dik alt yamaçlarında,

Phokis topraklarında yer alır. Sit alanı üzerindeki Kastri köyü 1890'da biraz ileriye taşındı; köye Delphoi adı verildi. 1892'de başlayan kazılarla, İS 2. yüzyılda yaşamış coğrafyacı Pausanias'ın yazılarında ayrıntılarıyla betimlenmiş sit planı ortaya çıkarıldı. Üç tapınak kalıntısı saptandı. Duvarının üstünde Apollon için bestelenmiş ilahilerin kazılı olduğu, Dor düzenindeki Atinalılar Hazinesi, özgün taşları kullanılarak yeniden inşa edildi.

Delta, Kanada'da, İngiliz Kolumbiyası'nın güneybatı kesiminde ilçe belediyesi (*district municipality*). Vancouver metropoliten alanının güneyinde, Fraser Irmağı deltası ile Georgia Boğazının bir kolu olan Boundary Koyu arasında uzanır. Kuzey kesiminin konut ağırlıklı olmasına karşılık 352 km²'lik alanının büyük bölümü pazara yönelik mandıracılık, meyve, sebze ve çiftlik ürünleri üretimine ayrılmıştır. Annacis Adasında yoğunlaşmış olan sanayi balıkçılık, balık konserveciligi, gıda ve kâğıt imalatını kapsar. Georgia Boğazında, banliyönün batı kıyısı açıklarında bulunan 22 hektarlık yapay bir adada, kömür taşımacılığında kullanılmak amacıyla 1970'te inşa edilen dev boyutlu Robert Bank limanı yer alır. Güzel plajların bulunduğu Delta'da Vancouver Adasındaki Victoria'ya feribot seferleri vardır. Yerleşim 1879'da tüzel kimlik kazanmıştır. Nüfus (1986) 79.610.

delta, akarsuların taşıdığı çökellerin bir ırmak ağzında birikmesiyle oluşan alçak düzlük. Yaklaşık 2.500 yıl önce Herodotos, Nil'in denize boşalan bölümünde dallanan kolları arasında kalan arazinin üçgen biçiminde yayıldığını belirlemiş ve bu tür yüzey

şekillerini tanımlamak üzere Yunanca'daki Δ (delta) harfini kullanmıştı. Yeryüzündeki deltaların çoğu üçgen biçiminde olmakla birlikte, daha değişik biçimlerde bulunanları da vardır; deltanın biçimi çoğunlukla, bölgeye akan suyun en dışardaki kolları tarafından belirlenir. Bu nedenle delta terimi günümüzde, belirli bir biçimi çağrıştırmaksızın bir ırmağın ağzında oluşan alçak düzlüğü tanımlamak için kullanılır.

Deltalar, tarihöncesi dönemlerden beri insanlık için önem taşımışlardır. Deltaların, hayvan ve bitki yaşamına son derece elverişli olması, insanların bu bölgelere göç etmesine yol açmıştır. Birbirine bağlanan kanallar ağı, doğal ulaşım ve ticaret yollarını oluşturmuştur. Sel sularının getirdiği kum, mil ve kil birikintileri son derece verimliydi. Tarım teknolojisinin gelişmesiyle birlikte Nil ile Dicle ve Fırat deltalarında büyük uygarlıklar doğmuştur.

İrmak ağzları, açık deniz gemilerinin iç limanlara girmesine olanak sağlar. Bu nedenle dünyanın büyük limanlarının çoğu delta düzlüklerinde yer alır. Nil üzerindeki İskenderiye ve Mississippi üzerindeki New Orleans limanlarının her ikisi de gelişmelerini ırmak boyundaki yerlerine borçludur.

Deltalar, bir akarsuyun ya da akarsu sisteminin denize döküldüğü bölgeye çökel taşıma ve biriktirme hızının, bu çökellerin dalgalar ya da deniz dalgaları tarafından bölgeden uzaklaştırılma hızından daha fazla olduğu durumlarda oluşur. Deltanın gelişimi akarsu ile deniz arasında bir mücadeledir ve doğadaki en dinamik durumlardan birini oluşturur. Akarsu akışına ve deniz hareketliliğine ilişkin süreçlerden kaynaklanan birçok etken, akarsu-deniz dengesini belirler. Su toplama havzasının koşulları ve bir akarsuya kaynaklık eden alanın durumu, delta oluşumu üzerinde önemli etkiye bulunur. Havza içindeki kayaların jeolojik yapısı, boyutları, biçimi, oluşturdukları yüzey şekli ve toprak oluşturma özellikleri, denize iletililebilir çökel miktarı ve türü üzerinde büyük ölçüde etkili olur.

Deltalar, köken bakımından birikinti (alüvyon) yelpazelerine benzerler ve her ne kadar delta düzlüklerindeki eğim çok daha yumuşak ve çökeller daha ince taneli ise de, birikinti yelpazelerinin sulu ortamdaki eşdeğeri olarak düşünülebilirler. Bir akarsu denize ya da göle akarken, akış hızı yavaşlar ve taşıdığı yükler yatağın kenar bölümlerinde birikir. Bu yanal çökme, akarsu yatağının akarsuyun ağzından dışarıya doğru uzamasına neden olan setler oluşturur. Akış yolu yeni tümsekler nedeniyle sık sık yön değiştirir ve sonunda üçgen yelpaze biçiminde yayılarak her iki yaka üzerine de malzeme biriktirir. İç ve dış bölümlerde çökel birikimi sürerken, akarsu yatağı uzar ve birkaç örgülü kola bölünür.

Deltaların aşağı çığır bölümü, üç tür çökel süreci sonucunda oluşur. İnce malzemeler, en ileri bölümlere taşınarak en dipteki katmanları oluştururlar. Deltanın ana bölümü, her katmanın bir öncekinin üstüne binmesi ve daha ileride birikmesi sonucu, dik eğimli katmanlar halinde dışarı doğru yayılır ve son olarak da ırmak birikintileri, deltanın hemen hemen düz en üst katmanı olan alüvyonlu sığ katmanı oluştururlar.

Deltalar, bir plan ya da harita üzerinde son derece karmaşık yatak, göl ve bataklık labirenti olarak görülür. Bununla birlikte, deltayı oluşturan temel üç bölüm çoğu kez belirli bir düzen içinde bulunur. Karaya doğru olan bölüm, üst delta düzlüğü olarak adlandırılır. Ortadaki bölüm daha alçak olan delta düzlüğüdür. Üçüncüsü ise kıyı

hattından denize doğru uzanan ve deniz düzeyinin altında oluşan sualtı bölümüdür. Bu bölümlerin karşılıklı oranlarındaki değişiklikler, dünya deltalarının farklı boyut ve biçim kazanmalarına yol açar.

Vadi duvarlarıyla sınırlanmış bir akarsu, bir su toplamaya havzasından denize tortul ve su getiren bir kanal olarak düşünülebilir. Aşağı çığır bölümündeki düzlük bir noktada genişler ve çoğu akarsu birden çok kola dağılır. İşte bu nokta, deltanın en üst bölümü ile üst delta düzlüğünün başlangıcıdır. Deltanın bu bölümü alüvyonlu düzlük (yelpaze) özellikleri gösterir. Deniz düzeyinin ve etkin su gelgitlerinin üzerinde kalan bu bölüm, akarsuyun etkisiyle biçimlenir. Akarsu yatakları arasında kalan alanlar, geniş tatlı bataklıklar ve sığ göllerle kaplıdır. Daha alçak delta düzlüğü periyodik olarak su gelgitlerinin altında kalır ve bu bölüm hem akarsuyun, hem de denizin etkisiyle biçimlenir. Yataklar arasındaki alanlar, hafif tuzlu su koyu, tuzluluk oranı, bataklık ve mangrov bataklığından daha yüksek olan gelgit düzlüğü ve kumsal sırtları gibi çeşitli yüzey biçimlerini içerir. Deltanın sualtı bölümü, deniz düzeyinin tümüyle altında oluşur ve genellikle kıta sahanlıkları üzerinde denize doğru belirgin bir çıkıntı oluşturur. Bu süreçte deniz etkisi, egemendir. Akarsu etkisi ikincil önem taşır.

Akarsu akışının hızı, akarsu ağzında genellikle yavaştır ve deniz akıntıları ile dalgalar, tortulları kolaylıkla deltanın ön cephesi boyunca yana doğru dağıtabilir. İri taneli tortullar dalgalar tarafından akarsu ağzının yakınlığında yoğunlaştırılır. Daha ince taneliler ise delta kıyısı boyunca yanal olarak hareket eder. Taşkın dönemleri başladığında, taşınan tortullar ve su, artık delta içindeki yataklarda kalmaz ve akarsu setlerini aşarak komşu ara alanlara yayılır. Bu nedenle mil ve kil tortulları, normal olarak çökelti oranları çok düşük olan bu alanlara hızla girmeye başlar. Bu olgu, su düzeyinin üzerindeki delta düzlüklerinin oluşumundaki en önemli etkidir. Akarsu ağzında, taşkın dönemlerindeki akarsu akışı hızları, akarsu düzeyinin ve akış hızının düşük olduğu dönemlere oranla belirgin biçimde yüksektir ve bu nedenle deniz akıntılarının ve dalga hareketlerinin etkisine egemen durumdadır. Böyle dönemlerde tortullar deniz yönünde sahil boyunca yanal olarak çok daha uzaklara yayılır. Miller ve kimi zaman da kumlar, sığ akarsu ağzından taşınır ve deltanın ön cephesi boyunca ya da sualtı deltasının daha dik eğimli bölümleri boyunca birikir.

Delta birikiminin gelişimi, her yörede kendine göre farklılıklar gösterir. ABD topraklarının yaklaşık yüzde 40'ını kaplayan Mississippi Irmağı deltasının güneybatı bölümü her yıl yaklaşık 400 m uzar. Venezuela'da Orinoco Deltası yılda 200 m, Rusya Federasyonu'ndaki Volga Deltası ise 170 m ilerler. Bununla birlikte bazı deltalar yılda yalnızca birkaç metrelik büyüme gösterebilir. Örneğin, Rusya Federasyonu'ndaki Don Irmağının deltası her yıl yalnızca 10 m ilerler. Genel olarak, delta büyüme oranlarının geçmiş zaman içindeki durumları sıralandığında, günümüzdeki çoğu deltanın son buzlaşma döneminden (y. 13 bin yıl önce) bu yana genişlediği ve daha sonraki deniz düzeyi yükselmesinden etkilenmiş olduğu görülür.

Nil tipi kavislî deltalar, ana akarsudan dışarı akan kolları yarattığı birikimlerden oluşur. Bu kollar, akarsu ile denizin birleştiği yerden başlayarak kavislî bir yol izler ve yayılır. Öteki delta biçimleri de tanımlanabilir. Sivri uçlu (testere dişli) deltalar, ötekilerine egemen durumdaki tek bir yata-

ğın ileriye doğru uzamasıyla oluşur. İtalya'da Tiber Irmağı deltası bunun bir örneğidir.

Üçüncü tür deltaların önde gelen örneği Mississippi Irmağı deltasıdır. Mississippi Deltası, yarımada biçimindeki tortul uzantılardan (parmaklar) oluşur. Yarımada biçimindeki parmaklar bir kuşun pençelerini andırır. Bu nedenle bu tür deltalar "kuş ayağı deltaları" olarak bilinir. Mississippi'nin bu tür bir delta oluşturmamasının nedeni, akarsuyun, kendisinden ayrılan yatakların kenarları boyunca taşıdığı ve biriktirdiği çok miktardaki ince tortuldur. Mississippi Deltasının biçimi çok belirgin olmakla birlikte, ana deltanın deniz düzeyinin hemen altında ve gerçekte kavislî bir yapıda olduğu söylenebilir.

Dördüncü tür delta, haliç deltasıdır ve deniz düzeyinin yükselmesiyle su altında kalmış dar haliçlerde oluşur. Bu tür deltanın biçimini haliçin kendi biçimi belirler. Fransa'da Sen Irmağı, Manş Denizi ile birleştiği yerde bir haliç deltası geliştirmiştir.

Delta, 1959'da geliştirilen üç katlı ABD uzay füzesi. İlk "Delta" roketi, 220 kg'lık bir yükü Yer'den 480 km yükseklikteki bir yörüngeye oturtabiliyordu. 1960'ların başlarında "Delta" roketleriyle, TIROS meteoroloji uyduları "Echo I", "Telstar", "Re-

Uzaya biyolojik araştırmalar yapmak üzere uydı göndermekte kullanılan bir "Delta" roketi, 1966 National Aeronautics and Space Administration

lay" ve "Syncom" haberleşme uyduları yörüngeye oturtuldu.

19 Ağustos 1964'te, ilk katı çok daha güçlü olan ve 460 kg'lık yükü 800 km yükseklikteki yörüngelere oturtabilen geliştirilmiş bir "Delta" roketiyle, "Syncom 3" haberleşme uydusu yörüngeye yerleştirildi. "Long Tank" türü çeşitli "Delta" roketleri de geliştirilmiştir; bunların iki ya da üç katlı gelişkin modellerinde, eylemsizlikle güdüm sistemi bulunur. "Long Tank Delta"larla, 1.650 kg'lık yükler 370 km yükseklikteki yörüngelere oturtulabilmektedir.

Delta Amacuro, Venezuela'nın kuzeydoğusunda federal bölge. Kuzeydoğudan Atlas Okyanusu, güneydoğudan Guyana, güneyden Bolivar ve batıdan Monagas eyaletleriyle çevrilidir. Yüzölçümü 40.200 km² olan bölge Orinoco Irmağının 26 kolunun denize boşaldığı batıklık bir deltadan oluşur. Uzun süre zamlık, balata, tanen kaynağı olan *divi-divi* ve mangrov kabuğu toplayarak geçiren Yerlilerin yaşadığı bölge, 1960'lardan başlayarak büyük değişimler geçirdi. Islah edilmiş topraklarda yetiştirilen muz, pamuk, yerfıstığı, piriç, şekerka-

ması ve öteki ürünler bugün Orinoco Irmağının yukarı çığırında bulunan Ciudad Guayana'daki sanayi bölgesini beslemektedir. Delta Amacuro'da çıkarılan petrol, bölgenin yönetim merkezi Tucupita'da işlenir ya da boru hattıyla komşu Monagas eyaletindeki Caripito'ya taşınır. 1960'ların sonlarında boksit cevheri de bulunmuştur. Devlet ve özel sektörce tarım ve sanayinin geliştirilmesi için ekonomik planlar hazırlanmıştır. Tucupita'ya ulaşan bir karayolu olmakla birlikte ulaşım çoğunlukla su yoluyla sağlanır. Nüfus (1990) 91.085

Delta Cephei bak. Delta Sefe

delta ışınları, madde içinden geçen bir yüklü parçacığın çarpması sonucu enerji kazanan bir elektronun, bu kez kendi yolu üzerine çıkan öteki atomlardan çok sayıda elektron kopartması sonucunda oluşan ışıma türü. Delta ışınlarına yol açan yüklü parçacık, iki proton ile iki nötrondan oluşan alfa parçacığı gibi, oldukça büyük bir parçacık ya da çok hızlı bir elektron olabilir. Bu parçacık, madde içersinde yavaşlarken, iyonlaştırma yoluyla atomlardan binlerce elektronun ayrılmasına ve böylece elektronlardan ve pozitif iyonlardan oluşan bir devinime yol açar. Kopartılan elektronların enerjisi çoğunlukla düşük olduğundan, bu parçacıklar iyonlaşma sürecine katkıda bulunamazlar. Ama kimi zaman, ilk iyonlaştırıcı parçacık, yolu üzerine çıkan bir elektrona tam karşıdan çarparak, bu elektrona oldukça yüksek bir enerji aktarır. Bu tür yüksek enerjili elektronlar, ikincil iyonlaşmaya yol açarlar ve delta ışınları olarak adlandırılırlar. Banyo edilmiş fotoğraf emulsiyonlarında iyonlaştırıcı parçacıklar koyu ve kalın izler halinde, delta ışınları ise ince, dalgali saçaklar halinde görülür. İlk olarak İngiliz fizikçisi J. J. Thomson tarafından ortaya atılan delta ışını terimi, kimi zaman ikincil iyonlaşmaya yol açan parçacıklar için de kullanılır.

Delta Projesi, DELTA PLANI olarak da bilinir, Hollanda'nın güneybatı bölümlerini gelgit etkilerinden korumak amacıyla geliştirilen büyük taşkın denetleme projesi. Ren, Maas ve Schelde haliçlerini Walcheren, Noord-Beveland, Schouwen, Goeree-over-Flakkee ve Vorne adalarını birleştiren setlerle kapatarak gelgitten bağımsız büyük bir tatlı su gölü oluşturmak amaçlanıyordu. Hollandalı mühendis Johan Van Veen'in tasarladığı planın gerçekleştirilmesi 1953'teki sel felaketinden sonra büyük ivdedilik kazandı ve hemen başlatılan uygulama 1986'da tamamlandı.

Bölgeyi yüzyıllar boyunca Kuzey Denizi'nin yıkıcı gücüne açık tutan uzun, geniş ve birbirleriyle bağlantılı koyların ağzlarını kapatmak için dört baraj ile üç ikincil set yapıldı. Böylece, Ren ve öteki ırmakların taşıdığı tatlı sular burada toplanmış tuzlu suyun yerini aldı. Barajların toplam uzunluğu yaklaşık 30 km'dir. Doğu Schelde Irmağının üç kanalı üzerindeki ayarlanabilir kapaklı barajın yapımı ise sürmektedir.

Delta Sefe, DELTA CEPHEİ olarak da bilinir, Sefe takımyıldızında yer alan Sefeillerin (Sefe türü değişen yıldızlar) belirlenen ilk örneği. Görünür kadını en az 4,34, en çok 3,6'dır ve beş gün dokuz saatlik düzenli bir çevrim halinde değişir. Delta Sefe'nun parlaklığının değiştiğini 1784'te İngiliz amatör astronom John Goodricke bulmuş ve 1894'te de radyal hızının düzenli olarak değiştiği belirlenmiştir (bu değişiklik bugün

bu yıldızın bir pulsar olma özelliğine bağlanmaktadır).

Deltatheridium, fosillerine Moğolistan'daki Üst Kretase (Tebeşir) Dönemi (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce) kayaçlarında rastlanan soyu tükenmiş ilkel memeli cinsi. Küçük yapılı böcekçil hayvanlar olan bu cinsin üyeleri, bugünkü böcekçillerin erken gelişme evrelerinden birini temsil eder; bugün yaşayan eteneli memelilerinin de bu hayvanlardan türediği sanılmaktadır. Kafatası uzunluğu ancak 5 cm dolayında olan *Deltatheridium* üyelerinin dış yapıları hem gelişmiş, hem ilkel özellikler taşır.

deltoit kas, ÜÇ KÖŞELİ OMUZ KASI olarak da bilinir, omzu oluşturan ve kolun yana açılmasını sağlayan geniş, üçgen biçimindeki kas. Köprücük kemiğinin ön dış yüzünün üçte birindeki kıvrım ile kürek kemiği çıkıntısının alt kenarından başlar. Lifleri birleşerek kalın bir giriş oluşturur ve kol kemiğinin dış yüzeyinin ortasındaki deltoit tümseğe yapışır.

Deluc, Jean-Andre (d. 8 Şubat 1727, Cenevre, İsviçre - ö. 7 Kasım 1817, Windsor, Berkshire, İngiltere), kuramsal çalışmalarıyla 19. yüzyıl meteoroloji bilimine katkılarda bulunan İngiliz jeolog ve meteorolog.

Uzun bir dönemden beri Cenevre'de yaşamakta olan Toscana'lı seçkin ve eğitimli bir aileden gelen Deluc, matematik ve doğa bilimleri öğrenimi gördü. Sonraları ticaretle uğraşmaya başladı ve politikaya atıldı. 1770'te İki Yüzler Konseyi'ne seçildi. Avrupa'nın çeşitli ülkelerine düzenlediği iş gezileri sırasında, bir yandan da mineral ve bitki örnekleri topladı.

1773'te işleri bozulan Deluc, Cenevre'den ayrılarak İngiltere'ye yerleşti ve burada tüm zamanını bilimsel çalışmalara ayırdı, kısa bir süre sonra da Royal Society'nin üyeliğine seçildi. Ayrıca Kraliçe Charlotte'un bilim danışmanlığına atandı ve böylece Avrupa'ya sık geziler yapma olanağını buldu. Isının ve basıncın cıva barometresi üzerindeki etkilerini inceledi, yükseklik ölçümlerinde barometrelerden yararlanmaya yönelik çalışmalara katkıda bulundu. Bilimsel amaçlı dağcılık sporuna da öncülük eden Deluc, çalışmalarından elde ettiği bulgulara dayanarak dağların yüksekliklerini duyarlı bir biçimde yeniden ölçtü.

Deluc, aynı zamanda amatör bir fizikçiydi; bu alanda da, bir süreden beri elektrik deneylerinde kullanılmakta olan volta pili-ne benzeyen ve çinko ile gümüş emdirilmiş kâğıttan oluşan bir "elektrik sütunu" geliştirdi. Deluc'un en ilginç başarılarından biri de, Yaradılış inancı ile jeolojik bilgileri birbirine bağlayarak, Tekvin'de yer alan ve yeryüzünün yaratılmasını betimleyen yedi günden her birini, birer jeolojik çağ olarak tanımlaması ve açıklamasıdır.

Delvaux, Paul (d. 23 Eylül 1897, Anthelt, Liège, Belçika), gizemli bir zaman ve mekân içinde betimlediği durağan figürleriyle tanınan Belçikalı gerçeküstücü ressam. Brüksel Güzel Sanatlar Akademisi'nde mimarlık ve resim öğrenimi gördü. Ardından Mimarlık ve Dekoratif Sanatlar Ulusal Enstitüsü'nde ders verdi. Önceleri oldukça gerçekçi manzaralar yaparken 1920'lerde dışavurumculuğa yöneldi. 1930'larda İspanyol Salvador Dalí, İtalyan Giorgio de Chirico, daha sonra da Belçikalı René Magritte gibi gerçeküstücülerden etkilen-

meye başladı ve 1935'te bu akıma katılarak veristik (doğrucu) gerçeküstücülük doğrultusunda yapıtlar üretti. II. Dünya Savaşı öncesinde gittiği İtalya'da bir gezi yaptı; de Chirico gibi, gördüğü klasik mimarlık yapıtlarından, mekân ve biçimleri özgürce ele alan erken 16. yüzyıl maniyerist resimlerinden etkilendi.

Delvaux'nun en tipik resimlerinden biri, sıra olmuş üç çıplak uyurgezerin sanki

Delvaux
Publ - Press

zaman içinde yürüyormuş gibi boş tapınakların önünden geçişini gösteren "Yankı" (1943) adlı tablosudur. "Mezara Konuş" (1951) adlı yapıtında ise, iskeletleri gömen başka iskeletleri gösterir. Delvaux, Avrupa'nın birçok yerinde, Kuzey ve Güney Amerika ile Afrika'da sergiler açmış, İtalya ve Belçika'da önemli ödüller kazanmıştır.

Delvigne, Henri-Gustave (d. 1799, Hamburg, Almanya - ö. 18 Ekim 1876, Toulon, Fransa), yeni tüfek modelleri geliştiren ve silindirik biçimli mermilerin kullanılmasına öncülük eden Fransız subay ve mucit.

Genç yaşta Fransız ordusuna katılan Delvigne, kısa bir süre sonra kraliyet koruma birliğinde yüzbaşılığa yükseldi. 1826'da barut haznesi namlusundan daha dar olan ve kendi adıyla anılan tüfeği geliştirdi. Bu silahta, namlu ağzından içeri bırakılan misset mermi, barut haznesine dayandıktan sonra birkaç harbi darbesiyle dövülerek yivlere sıkıca yerleştiriliyordu. Kimi yeter-sizlikleri bulunmakla birlikte bu düzenek Cezayir'de yaygın biçimde kullanıldı ve oldukça etkili oldu.

1830'da yassılaştırılmış mermilerle denemeler yapmaya başlayan Delvigne, ucu konik silindirik biçiminde bir mermi tasarımı geliştirdi; merminin dip tarafı boştu ve ateşlendiğinde genleşerek yivlere oturması düşünülmüştü. Daha sonraları Fransız mucit Claude-Étienne Minié, Delvigne'in bu tasarımıyla yararlanarak kendi adını taşıyan mermiyi geliştirdi. Delvigne 1842'de de kama düzenekli (kuyruktan dolma) bir tüfek tasarımı yaptı. Gerçekleştirdiği deneyler ve yaratıcı buluşları, ateşli silahların daha sonraki gelişiminde önemli rol oynadı. Ayrıca çeşitli el bombası türleri de geliştirdi.

Delyn, Galler'in kuzeydoğusunda, Clwyd iline (county) bağlı ilçe (district). 1974'te, Galler'in kuzey kıyısında 257 km²'lik bir alanda kuruldu. Dee Halicinin batı yakasından batıya doğru Clwyd Tepelerine uza-

nır. Batıda Rhuddlan ve Glyndwr, güney ve güneybatıda Alyn ve Deeside ilçelerine bitişiktir. Dee Halicinin karşı kıyısında, doğuya doğru İngiltere'ye bağlı Wirral ve Ellesmere Port ilçeleri uzanır. Delyn'in güneyindeki Mold kasabasının tam batısında, IS 430'da Saksonlarla Piktlerin yenilgiye uğradığı noktada Nehemiah Griffith tarafından bu zaferin anısına yapılmış bir dikilitaş (1736) vardır. II. Richard, Northumber-

land kontuna kanarak güvenli Conwy Şatosu'ndan çıkmış ve 1399'da Flint Şatosu'nda Henry Bolingbroke'a teslim olmuştu; Bolingbroke aynı yıl IV. Henry adıyla tahta çıktı.

Hollywell'deki Greenfield Vadisi, Sanayi Devrimi'nin ilk geliştiği yerlerdendir. Delyn bugün de yoğun bir sanayi bölgesidir. Ağırlık demir çelik fabrikaları ve doklardan makine, kimyasal madde ve sentetik tekstil imalatı gibi daha küçük ölçekli ve çeşitlendirilmiş sanayilere kaymıştır. Hem Delyn ilçesinin, hem de Clwyd ilinin yönetim merkezi olan Mold kenti, Alyn ve Deeside ilçelerinin batı bölümleriyle Delyn'in güneyinde yetiştirilen sınırlı miktardaki tarım ürünlerinin pazar yeridir. Flint, reyon sanayisinde ve kimyasal madde üretiminde önemli bir merkezdir. İlçedeki turistik yerler arasında Hollywell'de bulunan kilisedeki Aziz Winefride su kaynağı ve Dee Halici kıyılarında geliştirilmiş yaygın kuş sığınakları bulunur. Gal romanının babası sayılan Daniel Owen, 1836'da Mold'da doğmuştur. Dee Halici'nin kıyısı boyunca uzanan bir demiryolu ve daha içeride buna paralel bir karayolu bulunur. Nüfus (1989 tah.) 66.000.

dem, Türk müziğinde, sesle ya da çalgıyla yapılan bir doğaçlama sırasında, yaylı ya da nefesli çalgı çalan bir müzikçinin, makamın güçlü ya da durak sesiyle, sürekli ya da aralıklı olarak soliste eşlik etmesi. Buna daha çok ney taksimlerinde, neyzenin detone olmaması amacıyla başvurulur. Türk halk müziğinde de, zaman zaman doğaçlamalarda ya da kalıplaşmış ritimsiz parçalarda (uzunhava) ve bölümlerde benzeri bir eşlik vardır. Dem bir tür sürekli bas ya da burdondur(*).

dema tanrıları, Yeni Gine'nin güneyinde yaşayan Marind-Animler'in efsanevi ataları. Dema tanrılar öbeği olarak adlandırılan mitolojik bütünün ana temasını oluşturur. Dema efsanelerinde belirleyici öge, dema (ata) tanrısının ata kabile tarafından öldü-

rölmesidir. Bu eylem, ataların dünyasından insan dünyasına geçişi sağlar. Pek çok eski *dema* efsanesinde insan evrenden sonra yaratılmıştır. İnsan ve insana özgü cinsiyet, toprağı ekme ve ölüm gibi özellikler, eşeysiz üreme, yiyeceklerin kendiliğinden yetişmesi ve ölümsüzlükle tanımlanan önceki var oluş biçiminden kesin bir kopuş olarak görülür.

Kutsal dünya ile insan dünyası arasındaki kopuş, bazı efsanelere göre kutsal bir malın (örn. ateş, tohum) alınmasının sonucudur. Bunun kötü bir eylem sayıldığı geleneklerde insanlık durumu bir ceza olarak görülür (Cennet'ten kovulma öbeği). Başka geleneklerde ise insan usta bir hırsız olarak tanımlanır ve insanlık durumu ile kültür, bir fırsatın ustaca değerlendirilmesi olarak görülür (Prometheus öbeği). İnsanların dünyası ile ataların kutsal dünyası arasındaki kopuşu, bir atanın ya da bir ata tanrısının atalar tarafından öldürülmesine bağlayan efsaneler ise *dema* tanrılar öbeği olarak adlandırılır.

Dema tanrılar öbeğinin en çok bilinen örneği, Endonezya'nın Seram Adasına özgü Hainuwele efsanesinin Danimarkalı antropolog Adolf E. Jensen tarafından uyarlanan metnidir. Bu efsaneye göre, Amenta adında bir *dema* erkeği, bir yabandomuzunun azı dişinde filizlenen bir hindistancevizi bulur ve düşünür, onu toprağı ekmesi söylenir. Altı gün içinde, çekirdekten bir palmye fışkırır ve çiçek açar. Bunun üzerine Amenta parmağını keser ve kanını çiçeğe damlatır. Dokuz gün sonra, çiçekten bir kız doğar ve üç gün içinde ergenliğe ulaşır. Amenta ona "Hindistancevizi Dalı" anlamına gelen Hainuwele adını verir. Ardından büyük bir dinsel şölen düzenlenir; şölen boyunca Hainuwele dans alanının ortasında durur ve bedeninden değerli eşyalar çıkarır. Bundan dokuz gün sonra, *dema* erkekleri dans alanının ortasında bir çukur kazarak Hainuwele'yi içine atarlar, tepesinde dans ederler. Amenta, kızın cesedini çukurdan çıkarıp, parçalar ve parçaları toprağı eker. Bu parçalardan, o güne değin adı duyulmamış, ama o günden sonra Seramlıların başlıca yiyeceği olan bitkiler, özellikle yumru kökleri biter. Başka bir *dema* tanrıcısı, *dema* erkeklerini bir labirentten geçmeye zorlar; bazı erkekler sıradan birer ölümlü duruma gelir; bazıları da birer hayvan ya da ruha dönüşür.

Yeni Gine'de *dema* öbeğinin ilk kez ortaya çıkarılmasından bu yana, yumru kök yetiştiricisi pek çok kültürün bu temel özelliği paylaştığı anlaşılmıştır. Temeldeki ölüm ve parçalanma motifi, bu bitki türlerinin çoğaltılabilmesi için yumru köklerin parçalanıp toprağı ekilmesi gerekliliğini yansıtır olabilir.

Demades (d. İÖ 380 - ö. 319), Atinalı hatip ve politikacı. Sıradan bir aileden gelen Demades ateşli konuşmaları ve halkın nabzını elinde tutma yeteneğiyle Atina'nın siyasal yaşamında önemli bir konuma yükseldi. Demosthenes'in Makedonya kralı II. Philippos'a karşı Atinalıları harekete geçirme girişimine karşı çıktığına da, Khaironeia Çarpışması'nda (İÖ 338) Makedonyalılara karşı savaşı ve tutsak düştü. Serbest bıraktığında, Makedonya ile Atina arasındaki barış görüşmelerine katkıda bulundu. II. Philippos'un ardılı Büyük İskender'in 335'teki ayaklanmadan sonra Atinalılara yumuşak davranmasının nedeni Demades'e duyduğu hayranlıktı. Demades İÖ 324'te İskender'e kutsal unvanlar verilmesini önerdi. Ama 324-323 yılında, İskender'in, hazinedarıyken zimmetine para geçirerek kaçan Harpalos'tan rüşvet almaktan ötürü

suçlu bulundu. Ağır para cezasına çarptırılarak yurttaşlıktan çıkarıldı. Ancak, Atina ile Makedonya arasındaki Lamia Savaşı'nı (İÖ 323-322) sona erdirmek amacıyla, Makedonya naibi Antipatros'la barış görüşmelerinde bulunması için 322'de yeniden yurttaşlığa alındı. Görüşmelere katılmak üzere yola çıkmadan önce, Demosthenes ve yandaşlarının ölüm cezasına çarptırılmalarını sağladı. Görüşmeler sonunda Atinalıların aleyhine bir barış anlaşması yapıldı. İÖ 319'da Demades yeniden Makedonya sarayına gönderildi. Ama naip Perdikkas ile birlikte bir entrika düzenlemiş olduğu öğrenilince, Antipatros ya da oğlu Kassandros tarafından ölüme mahkûm edildi. Demades'in konuşmalarından hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır.

demantoyit, sarımsı yeşil ya da zümrüt yeşili renkteki andradit. Bir grena türüdür. Ayrıca bak. andradit.

Demaratos (ü. İÖ 6. yy. sonu ve 5. yy. başı), I. Kleomenes'le birlikte Sparta kralı. Kleomenes'in Atina ve Aigina üzerindeki planlarının suya düşmesine yol açtı. Hükümdarlığının yasal olmadığı biçiminde asılsız bir suçlamayla I. Kleomenes tarafından tahttan indirilince Pers İmparatorluğu'na sığındı. Anadolu'nun kuzeybatısındaki bazı küçük kentler Demaratos'a bırakıldı. Bu bölgeler, Ksenophon'un zamanında da Demaratos'un soyundan gelenlerin egemenliğinde kaldı. Herodotos'un anlattığına göre, İÖ 480'de I. Kserkses'in Yunanistan'a yaptığı sefere katılan Demaratos, Kserkses'e öğütler vermiş ve uyarılarda bulunmuştur.

Demargne, Pierre (d. 8 Şubat 1903, Aix-en-Provence, Fransa), Ege uygarlıkları konusundaki araştırmaları ve Anadolu'da Likya bölgesindeki kazalarıyla tanınan Fransız arkeolog.

Yüksek Öğretmen Okulu (Ecole Normale Supérieure) ve Atina Fransız Okulu'nda arkeoloji öğrenimi gören Demargne, 1933'te Grenoble, 1937'de Strasbourg, 1950-71 arasında da Sorbonne üniversitelerinde klasik arkeoloji dersleri verdi. 1969'da Edebiyat Enstitüsü üyeliğine seçildi. Légion d'honneur nişanı aldı. *Revue d'Archéologie*'in yöneticiliğini yaptı. 1971'de öğretim üyeliği görevinden emekliye ayrıldıktan sonra çalışmalarını Paris'te sürdürdü.

1927'den 1964'e değin Girit'te Mallia kenti kazılarını yöneten Demargne, Girit uygarlığının İÖ 2000-1400 arasındaki dönemine ait buluntuları ortaya çıkardı. Bu kazılar, Yunan öncesi Girit uygarlığının aydınlatılmasına önemli rol oynadı.

Demargne, İÖ 8. ve 7. yüzyıl Yunan sanatında görülen Doğu etkisinin deniz yoluyla dağıldığını ve Girit'in bu yayılımda ilk durak olduğunu savundu. Bu görüşünü 1923'te Girit'te Anaulokhos'ta, 1933 ve 1936'da da Arkaik döneme ait bir yerleşme yeri olan Dreros'ta yaptığı kazılarla doğruladı.

Ege'nin Yunan Arkaik ve Klasik dönemlerinde ortak bir kültür çevresi haline geldiğini ileri süren Demargne, bu tezini doğrulamak için Afrika'nın kuzey kıyısında Kartaca'da ve 1950-62 arasında Anadolu'da Likya bölgesinde Ksanthos'ta(*) P. Devambez ve H. Metzger ile birlikte kazılar gerçekleştirdi.

Demargne'in kazalarıyla Ksanthos kentinin kuzeyinde yer alan Likya akropolisini, İÖ 700-540 arasında ilk dönem hükümdarlarının oturdukları saray, tapınaklar (özellikle Artemis Tapınağı) ve kentin doğusundaki Nereidler Anıtı'nın kalıntıları araştırıldı.

Daha önce burada kazı yapmış olan C. Fellows'un 1842-46 arasında kabartmalarını ve heykellerini British Museum'a götürdüğü bu anıtın yerine, bir kopyası yapılarak yerleştirildi. Kentin batısındaki Roma agorası çevresinde bulunan Likya mezarlarıyla yazıtları da Demargne'in çalışmaları sırasında saptandı. Likya mezarlarının çoğu daha önceden bilinmekle birlikte, planları ve ayrıntılı araştırmaları Demargne tarafından gerçekleştirildi.

Demargne'in başlıca yapıtları arasında *Fouilles de Mallia* (1942, F. Chopoothier ile birlikte; Mallia Kazıları); *Fouilles de Xanthos I: espiliers funéraires* (1958; Ksanthos Kazıları I: Kule Mezarlar); *Naissance de l'art Grec*, (1964; Yunan Sanatının Doğuşu); *Fouilles de Xanthos III: Le monuments des néreides, architecture* (1969, P. Coupel ile birlikte; Ksanthos Kazıları III: Nereyidler Anıtı, Mimarlığı); *Fouilles de Xanthos V: Tombes maisons, tombes-rustres, sarcophages, les épitaphes lyciennes* (1974, E. Laroche ile birlikte; Ksanthos Kazıları V: Ev Mezarlar, Kaya Mezarları, Lahitler, Likya Mezar Taşları) sayılabilir.

Demavend Dağı, Farsça KOLLE-YI DEMAVEND, İran'da, Elbruz Dağlarında sönmüş volkanik doruk. Tahran'ın yaklaşık 68 km kuzeydoğusundadır. Yüksekliğine ilişkin

Demavend Dağı, İran
Manly'n Silverstone - Magnum

tahminler 5.600 m ile 5.800 m arasında değişir. Çevresinde yer alan 900-2.450 m yükseklikteki dağ sıralarına egemen konumdadır. Karla kaplı sarp konisi, lav ve küllerden oluşmuştur ve kükürt tortulları içeren küçük bir krateri vardır. Kraterin aşağısında, iki küçük buzul yer alır; ayrıca fümeroller (duman ve gaz püskürten küçük delikler), kaplıcalar ve traverten çökelleri bulunur.

Dağın yamaçlarını Heraz Çayının kaynak suları olan Rudhane-i Kezgan Çayı ve Rud-i Lar akarlar. Bu akarsular, derin bir vadi oluşturarak dağın doğu sınırını çizer. Çevredeki Polur, Rehne, Ab Germ ve Esk köyleri, Tahran'la karayolu bağlantısı kurulduktan sonra yazlık dinlenme yeri olarak gelişmiştir. Dağın 27 km güneyindeki Demavend kenti madensuyu kaynakları olan zengin bir vadiye, denizden 2.300 m yükseklikte yer alır. Gözde bir dinlenme yeri olan kentin canlı bir çarşısı vardır.

Birçok İran efsanesinde Demavend Dağı'nın adı geçer; efsanelerden birine göre de Nuh'un gemisi buradadır.

deme, biyogenetikte, gen alışverişinin tümüyle rastlantısal olarak gerçekleştiği, başka bir deyişle erkek ve dişi bireyler arasındaki bütün çiftleşme kombinasyonlarının gerçekleşme olasılığının eşit olduğu türdeş canlı topluluğu. Yabani hayvan topluluklarında çiftleşmelerin rastlantı derecesini değerlendirmek oldukça güçtür, ama yeni döl-

lerin doğdukları yerden uzaklaşarak geniş bir alana dağılması gen karışımının çok fazla olduğunu gösterir. Deme genellikle kapalı bir topluluk değildir; hem kendi bireylerini komşu topluluklara göndermeye, hem de başka topluluklardan gelen göçmenleri kabul etmeye açıktır.

Demenhur, Aşağı Mısır'da, Nil Deltasının batısındaki el-Buheyre ilinin (*muhafaza*) merkezi kent. Adı, Eski Mısır'daki Timinhor'a (Horus'un Kenti) dayanır. Mısır tarihinde, başta deltadaki yerleşimler olmak üzere çeşitli merkezlere bu ad verilmiştir. Ptolemaioslar döneminde bir eyalet (*nome*) merkezi olan Demenhur, Helenistik dönemde Hermopolis Parva adıyla biliniyordu. 1302'deki bir depremde büyük ölçüde zarar gördü; 14. yüzyılın sonlarında Memlük halifesi Berkuk, Bedevilerin saldırılarına karşı koyabilmek için kentin istihkamlarını onardı. Fatımi yönetimi (11. yy) altında il merkezi oldu. Ortaçağda, Kahire'den İskenderiye'ye uzanan posta yolu üzerinde kervanların uğrak yeri olarak zenginleşti. Napoléon'un Mısır seferine (1799) katılan bölüklerden biri, Ahmed Mehdi'nin süvari bölüğü tarafından burada katledildi.

Demenhur bugün, el-Buheyre ilinin tarımsal hinterlandında yetiştirilen pamuk, hurma, sebze ve tahılın taşındığı dar hatlı demiryolu sisteminin odağı olan deltanın batısında önemli bir merkezdir. Hurma paketleme, patates işleme, pamuk çekirdeği ayıklama ve tekstil başlıca sanayilerdir. Yaklaşık 65 km güneybatıdaki en-Natron Vadisinden çıkan natrondan (hidratlı doğal sodyum karbonat minerali) sodyum bikarbonat elde edilir. Kahire ile İskenderiye arasındaki ana demiryolu üzerinde yer alan Demenhur, önemli bir demiryolu, karayolu ve kanal kavşağı durumundadır. Nüfus (1986) 190.840.

Demerara Irmağı, Guyana'nın doğusunda ırmak. Ülkenin orta kesimindeki ormanlardan doğar ve önemli bir kol almadan kuzeye doğru akar. Uzunluğu 346 km olan ırmak Georgetown'da Atlas Okyanusuna dökülür. Dar halici ve hızlı akışıyla, doğrudan okyanusa açılan 5-6 m'lik temiz bir kanal oluşturmaz. Okyanusta işleyen buharlı vapurlar boksit almak üzere 104 km içerideki Linden'e gider. Küçük gemiler, buradan 40 km ilerideki Malali'ye kadar ilerleyebilir; bu noktadan sonra çok sayıda ivinti yeri vardır. Irmağın adı, eski Felemenk kolonisi Demerara'dan gelmektedir. Koloni, 1831'de Essequibo ve Berbice ile birleşerek İngiliz Guyanası'nı oluşturmuş. 1966'dan sonra bağımsız Guyana Cumhuriyeti olmuştur.

demet, izdüşümsel geometride, verili bir doğruya geçen düzlemlerin tümü. Bu doğru, demetin ekseni olarak tanımlanır. Katılar geometrisindeki eşleklikte (noktalar ile düzlemler arasındaki bir tür bakışım), bir düzlemler demetinin eşleği, noktalardan oluşan bir doğrudur. Noktalar ile doğrular arasında eşleklik bulunan bir düzlemde ise noktalardan oluşan bir doğrudan eşleği, bir noktadan geçen tüm doğrulardan oluşan ve doğrular demeti olarak adlandırılan biçimdir.

demet sütun, DESTE SÜTÜN olarak da bilinir, özellikle gotik kilise mimarlığında kullanılan ve üstündeki kaval silmelerden dolayı birbirine yapışık birçok küçük sütundan oluşmuş gibi görünen sütun türü. Romanesk dönemde kullanılan bileşik ke-

mer ayağının(*) daha gelişmiş biçimidir. Ayrıca bak. sütun.

Demeter, Eski Yunan dininde toprak ve bereket tanrıçası. Kronos ile Rheia'nın kızı, Zeus'un kız kardeşi ve eşidir. Adı "tahıl ana" ya da "toprak ana" anlamına gelir.

Homeros destanlarında çok az sözü edilen Demeter, Olymposlu tanrılar arasında sa-

Demeter'in İÖ 4. yüzyıl ortalarında yapılmış heykeli; British Museum, Londra
British Museum, Londra

yılmaz. Yeraltı tanrısı Hades'in, Demeter'in kızı Persephone'yi kaçırışının öyküsü çevresinde gelişen efsanenin kökleri eskidir. Demeter, Persephone'yi aramaya gider ve yolculuğu sırasında, onu ağırlayan Eleusis halkına gizlerini açıklar. Kızının kayboluşu yüzünden kapıldığı üzüntünün, onu hasattan uzaklaştırdığı ve kıtlığa yol açtığı söylenir. Demeter'in Zeus'tan başka, Iasion adlı Giritli bir ölümlüyle seviştiği ve ondan Plutos'u (Zenginlik, yani topraktan gelen bolluk) doğurduğu anlatılır.

Demeter ağırlıklı olarak bir tahıl tanrıçasıydı. Bu nedenle Ioulo adının (*ioulos*: "tahıl demeti") Demeter'i tahıl demetiyle özdeşleştirdiği düşünülmüş ve bu ad, Demeter kültünün kaynağında tahıl anaya tapınmanın yattığı savının kanıtı olarak öne sürülmüştür. Ama Demeter'in etki alanı yalnızca tahılla sınırlı değildi; fasulye dışında tüm bitkiler ve yeryüzünün bütün meyveleri onunla ilişkililiydi. Bu geniş bağlamda Demeter, Gaia'nın (Yer) akrabasıydı ve bazı sıfatları onunla paylaşırdı. Demeter bazen de Rheia-Kybele ile özdeşleştirilirdi.

Demeter'in bir başka önemli yanı, yeraltı dünyasına özgü bir tanrıça sayılmasıydı. Örneğin Sparta'da ve özellikle Argolis'teki Hermione'de Demeter bir *khthonia* (Yer tanrıçası) idi. Argolis'teki Khtonia şenliğinde dört yaşlı kadın Demeter'e bir inek kurban ederdi. Demeter'in Erinyes (Öç Alıcı) ve Melaina (Kara Kişi) sıfatları ise Arkadia'ya özgüydü ve kişiliğinin karanlık yönlerini vurguluyordu. Ayrıca sağlık, evlilik ve doğum tanrıçası olarak bilinen Demeter'in bazı siyasal ve etnik adları da vardı. Delphoi Tapınağı'yla bağlantısı dolayısıyla sonradan çok ün kazanan, Delphoi Amphiktyoniası'nın (Delphoi Birliği) koruyucu tanrıçası Amphiktyonis, Demeter'in öteki adlarından en önemlisiydi. Demeter onuruna düzenlenen tanrı şenlikleri şunlardı: 1) Poseidon (aralık) ayında düzenlenen Halos (halos'tan "harman yeri") Atina'da başlar ve Demeter'in ilk rahibi, tarımın mucidi

Triptolemos'un harman yeri Eleusis'te bitirdi. 2) Mısır'ın filiz vermesi dolayısıyla ilkbahar başlarında (Anthesterion) Eleusis'te, Yeşerme Tanrıçası Demeter Khloi (Yeşil) onuruna Khloia şenliği düzenlenirdi. Bu şenlik, sonraları Thargelion ayının altıncı gününde kefaretiler amacıyla gene aynı tanrıça onuruna yapılan koç kurban etme töreniyle karıştırılmamalıdır. 3) Toprağı sürmeden önce düzenlenen Proirosia'da ise verimli bir hasat için dua edilirdi. Bu şenliğin Proarktouria olarak da adlandırılması, Arktürüs yıldızının doğuşundan önce yapıldığını gösterir. Şenliğin eylül ayı içinde Eleusis'te düzenlendiği sanılır. 4) Thalsia, Kos (İstanköy) Adasında hasattan sonra sonbaharda düzenlenen bir şükran şenliği idi. 5) Mısır tanesinin bereketini artırmayı amaçlayan Thesmophoria kadınlarca kutlanırdı. 6) Yaz ortasında kutlanan Skirophoria ise bir dostluk şenliği idi.

Demeter'in simgeleri (mısır koçanı, çiçek, mısır ve her çeşit meyveyle dolu sepet) toprak ve bereket tanrıçası olarak taşıdığı kişilikle bağlantılıydı. Demeter'in gözde hayvanı domuzdu; bir *khthonia* olduğu için yanından hep bir yılan bulunurdu. Eski Yunan resimlerinde genellikle Hera'ya benzerdi, ama daha anaç ve yumuşak bir anlatımı vardı; ayrıca Demeter figürleri daha geniş ve dolgundu. Bazen ejderhaların ya da atların çektiği bir arabayı sürerken, bazen yürürken, bazen de bir taht üstünde yalnız ya da kızıyla otururken betimlenirdi. Romalılar Demeter'i Ceres(*) ile özdeşleştirdiler.

Demetrios (ü. İÖ 2. yy), Baktriane kralı. Babası Euthydemos'tan sonra tahta geçmiştir. Hükümdarlık dönemine ilişkin tarihsel bilgilerin azlığı değişik yorumlar yapılmasına yol açmıştır. Bazı tarihçiler İÖ 190-167 arasında hüküm sürdüğünü, bu tarihte Eukratides'in onu öldürerek yerine geçtiğini kabul eder. Bunlara göre Demetrios, Kuzey Hindistan'da birçok fetihler yapmış ve y. 184'te çökmüş olan güçlü Maurya İmparatorluğu'nu neredeyse yeniden kurmuştu. Bazı tarihçilere göre ise, Hindistan'da fetihler yapan Demetrios daha genç biriydi ve Baktriane kralı olmakla birlikte Euthydemos'un oğluyla ilgisi yoktu. Bunlar ayrıca İÖ y. 180-165 arasında hükümdar olan bu Demetrios'un çok geniş fetihler yapmadığını, krallığını da Eukratides'e kaptırdığını ileri sürerler. Ama bu iki Demetrios'tan birinin, üstünde hem Yunan, hem de Pratik dilinde yazılar bulunan ilk sikkeleri çıkarmış olması Hindistan halklarıyla Baktrianeli Yunanlılara eşit davrandığını düşündürmektedir.

Demetrios I POLIORKETES (Kuşatıcı) (d. İÖ 336, Makedonya - ö. 283, Kilikya), İÖ 294-288 arasında Makedonya kralı.

Büyük İskender'in komutanlarından I. Antigonos Monophthalmos'un oğluydu. Babasının seferlerindeki başarılı komutanlığıyla sıvırdı ve onun Asya'daki imparatorluğunu yeniden kurmaya girişti. Mısır satrapı I. Ptolemaios ile Nebatiler karşısında başarılı olmadı. 307'de Atina'yı Makedonyalı Kassandros'tan kurtardı ve 306'da Ptolemaios'u Kıbrıs'taki Salamis'te kesin bir yenilgiye uğrattı. Başarısız Rodos kuşatmasından (305) ötürü I. Demetrios'a "Poliorketes" unvanı verildi. Babası tarafından Yunanistan'a geri çağırılan Demetrios, Ipsos Savaşı'nda çarptı. Bu savaşta babası öldürüldü ve imparatorluğun büyük bölümü yitirildi (301). Demetrios, Yunanistan'da tutunabileceği sağlam mevziler kazandıktan sonra 294'te Atina'yı yeniden işgal etti ve kendisini Makedonya kralı ilan etti. Ama

288'de rakipleri Lysimakhos ve Pyrrhos tarafından Atina'dan sürüldü. Sonunda Kilikya'da I. Selevkos'a teslim oldu (285) ve orada öldü. Plutarkhos'un *Bio paralleloi* (Hayatlar, 1945, 2 cilt) adlı yapıtında Demetrios'un da yaşamöyküsü anlatılır.

Demetrios II (d. İÖ y. 276 - ö. 229), İÖ 239'dan sonra Makedonya kralı.

Çok genç yaşta Epeiros kralı Aleksandros'u yenerek tahttan indirdi ve böylece Makedonya'yı kurtardı (y. 263). Tahta çıktığında karşısında Aitolia Birliği(*) ve Akhaia Birliği(*) arasındaki ittifakı buldu. İttifaka daha sonra Epeiros Birliği de katıldı. Makedonya bu tehditler altındayken Dardaniahların istilası başlayınca Demetrios kuzeybatıya yöneldi ve bir çarpışmada yenilgiye uğradıktan sonra öldü. Başarısızlığı hem ülkeyi, hem de krallığı ciddi biçimde zayıflattı.

Demetrios I Soter (Koruyucu) (d. İÖ y. 187 - ö. 150), İÖ 162-150 arasında Suriye kralı.

IV. Selevkos Philopator'un (hd İÖ 187-175) oğluydu. Babasının hükümdarlığı sırasında rehine olarak Roma'ya gönderildi. Oradayken önce amcası IV. Antiokhos Ephiphanes (hd İÖ 175-164), sonra da kuzeni V. Antiokhos, Suriye'ye egemen oldu. Demetrios, Yunanlı devlet adamı ve tarihçi Polybios'un yardımlarıyla 162'de Roma'dan kaçtı ve Suriye'ye dönerek krallıkta hak iddia etti. Komutan Timarkhos'un ayaklanmasını bastırdıktan sonra Roma senatosunca kral olarak tanındı. 160'ta Filistin'deki bir Yahudi ayaklanmasını sindirdi. Roma, Mısır ve Pergamon'un (Bergama) desteğiyle tahtta hak iddia eden Aleksandros Balas'a karşı savaşırken öldü.

Demetrios II Nikator (Muzaffer) (d. İÖ 161 - ö. 125), İÖ 145-139 ile İÖ 129-125 arasında Suriye kralı.

Kral I. Demetrios Soter'in (Koruyucu) oğluydu. Babası tahtı zorla ele geçiren Aleksandros Balas ile yaptığı savaşta öldürülünce, Demetrios 150'de sürgüne gitti. Girtili ücretli askerlerden oluşan bir orduyla 147'de Suriye'ye dönerek, 145'te Balas'ı tahttan indirdi ve kendisi tahta çıktı. 140'ta bir Part saldırısını puskürttü; ama 139'da Partlara yenilerek tutsak düştü. 129'da serbest bırakılınca Suriye'ye döndü ve ikinci hükümdarlık döneminde krallığın yalnızca bir bölümünü denetiminde tutabildi. Yaklaşık dört yıl sonra öldürüldü.

Demetrios KHALKONDYLES (d. 1424, Atina - ö. 1511, Milano), Rönesans döneminin Eski Yunanca ve Platoncu felsefe uzmanı.

1447'de İtalya'ya, Kardinal Bessarion'un yanına gitti. 1463'te Padova'da profesör oldu. 1479'da Lorenzo de Medici'nin çağrısıyla Floransa'ya gitti, 1492'de Milano'ya geçti. Marsilio Ficino, Angelo Poliziano ve Teodoro Gaza ile birlikte, Batı dünyasında edebiyatın yeniden canlanmasını sağladı. Floransa'daki öğrencileri arasında araştırmacı Johann Reuchlin de vardı. Homeros'un (1488) ve İskrates'in (1493) yapıtları ile *Suda* sözlüğünün (1499) ilk baskılarını Demetrios yaptı. Ayrıca soru-yanıt biçiminde bir Yunanca dilbilgisi kitabı (*Erotemata*) yayımladı.

Demetrios PHALERONLU, Latince DEMETRIUS PHALEREUS (d. İÖ y. 350, Phaleron, Atina yakınları), Atinalı hatip, devlet adamı ve düşünür. Makedonyalı komutan Kassandros tarafından 317'de Atina valiliğine getirildi. Varlıklı sınıflardan yana olan Demetrios, Aristoteles gibi ilk siyaset kuramcılarının düşüncelerini uyguladı. 307'de

eski demokrasi yeniden kurulduğunda önce Thebar'ye, sonra da Mısır'a kaçtı; orada Ptolemaios'un sarayında hatip olarak büyük ün kazandı.

Demidov AİLESİ. 18. yüzyılda, özellikle demir üretimi ve madencilikle büyük bir servet edinen Rus ailesi. Sanat ve bilimin koruyucusu ve destekleyicisi olarak tanınmıştır.

Aile servetinin temeli, 1702'de Demidov soyadını alan Tulalı demirci Nikita Demidoviç Antufyev'e (1656-1725) dayanır. Önceleri silah üreten Nikita Demidov'a, 1682-1725 arasında hukum süren I. Petro (Büyük) toprak bağışladı ve soyluluk unvanı verdi. Demidov Tula'da bir demir dökümhanesi kurdu.

Nikita'nın oğlu Akinfi Demidov (1678-1745) mal varlığını genişletip başta Ural Dağları olmak üzere çeşitli bölgelerde altın, gümüş ve bakır madenleri açarak kendisine miras kalan serveti büyüttü. Nikita ve Akinfinin çabaları sonucunda Demidov ailesi, büyük mülklerin ve şirketlerin sahibi oldu. 18. yüzyılın sonunda, ülkedeki dökme demir ürününün yaklaşık yüzde 40'ı Demidov ailesinin şirketleri tarafından üretilmekteydi.

Demidov ailesinin obür üyeleri sonraları insanı, sanatı ve bilimleri korumaya yönelik etkinliklere girdiler. Akinfinin yeğeni Pavel Grigoryeviç Demidov (1738-1821), ülke içinde uzun yolculuklara çıktı ve Rusya'daki bilimsel eğitimi destekleyip korumaya yöneldi. Bu amaçla 1805'te Yaroslavl'daki Demidov Yaroslavl Hukuk Lisesi'nin (Demidov Hukuk Okulu) kurulması için parasal kaynak sağladı. Yeğeni Kont Nikolay Nikitiç Demidov da (1773-1828) özellikle Moskova'daki bilimsel eğitimin gelişmesine katkıda bulundu. Ayrıca, Rusya'yı işgale kalkışan Napoléon ordularına karşı koymak amacıyla bir alay kurdu ve komutanlığını yaptı (1812); ailenin maden şirketlerini de o yönetti. Nikolay'ın büyük oğlu Pavel Nikolaeviç Demidov (1798-1840), Petersburg Bilim ve Sanat Akademisi'nin her yıl Rus edebiyatı dalında vereceği bir ödül oluşturdu. Nikolay'ın küçük oğlu Anatoly, Nikola-yeviç Demidov (1812-1870) ise birçok yeri gezdi ve sanatçıların önde gelen koruyucularından biri oldu. Uzun yıllar İtalya'da yaşayan Anatoly, Toscana kentinin *principe di San Donato* (Aziz Donato prensi) unvanını satın aldı. 1840'ta Jérôme Bonaparte'in kızı ve I. Napoléon'un yeğeni Prinses Mathilde ile evlendi.

deMille, Agnes (George) (d. 18 Eylül 1905, New York kenti - ö. 7 Ekim 1993, New York kenti), ABD'li dansçı ve koreograf. Dansın anlatımcı yönünü geliştirmiş, koreografilerinde Amerikan temalarını ve folk danslarını yepyeni bir biçimde kullanmıştır.

Babası oyun yazarı William deMille, amcası ise film yönetmeni Cecil B. deMille'di. 1929'dan 1940'a değin ABD ve Avrupa'da turnelere çıkarak kendi hazırladığı esprili skeçleri mim ve dans karışımı gösteriler halinde sundu. Baledeki ilk önemli rollerine Antony Tudor'un yapıtlarının sahnelendiği Rambert Balesi'nde çıktı; daha sonra modern dans eğitimi görmeye başladı.

En önemli balelerinden biri olan *Rodeo*'yu (1942) Monte Carlo Rus Balesi için sahneye koydu. Bu, *tap dance*'in(*) yer aldığı ilk baleydi. DeMille balelerinde, ilk kez Eugene Loring'in *Billy the Kid*'de (1938) uyguladığı (vahşi ata binme, kementle boğa yakalama gibi) Amerikan kır yaşamından alınma motifleri de kullandı. Obür balelerinin çoğunu 1940'ta katıldığı Bale Tiyatrosu için hazırladı. Bu topluluk için koreografisini yaptığı baleler arasında *Fall River Legend*

(1948, Fall River Efsanesi), *The Harvest According* (1952, Uygun Hasat) ve *Three Virgins and a Devil* (1941, Uç Bakire ile Bir Şeytan) sayılabilir.

DeMille müzikal oyunlarda koreografi yapmaya 1929'da *The Black Crook*'la (Siyah Asa) başladı ve başarıyla sürdürdü. 1943'te *Oklahoma*'nın danslarının koreografisini yaptı. Bu müzikalde dans, Amerikan tiyatro tarihinde ilk kez yalnızca dramatik atmosfere eklenmekle kalmamış, aynı zamanda konunun geliştirilmesi için bir araç olarak da kullanılmıştı. DeMille'in sahnelediği obür muzikallerden bazıları *One Touch of Venus* (1943; Venus'un Bir Dokunuşu), *Carousel* (1945; Atlıkarınca), *Brigadoon* (1947), *Gentlemen Prefer Blondes* (1949, Erkekler Sarışınları Sever), *Paint Your Wagon* (1951, Arabacı Boya), *The Girl in Pink Tights* (1954; Pembe Giysili Kız) ve *110 in the Shade*'di (1963; Gölgede 110 Derece). DeMille ayrıca *Romeo and Juliet* (1936) ve *Oklahoma*' (1955) gibi filmlerin de danslarını hazırladı, oyunlar yönetti, televizyonda dans programlarının koreografilerini yaptı. 1973'te merkezi Kuzey Carolina Sanat Okulu'nda olan Heritage Dance Theatre'i kurdu. Bazısı televizyonda olmak üzere Amerika'nın dans geleneği konusunda gösterili konferanslar hazırladı. 1980'de Broadway'de onun yönetiminde yeniden sahnelenen *Oklahoma*' büyük bir ilgi gördü.

To a Young Dancer (1962; Genç Bir Dansçıya), *The Book of the Dance* (1963; Dans Kitabı), *Lizzie Borden* (1968), *Russian Journals* (1970; Rusya Günlüğü), *America Dances* (1980; Amerika Dans Ediyor) ve otobiyografik özellikler taşıyan *Dance to the Piper* (1952; Kaval Eşliğinde Dans), *And Promenade Home* (1956; Gezinti Evi), *Speak to Me, Dance With Me* (1973; Benimle Konuş, Benimle Dans Et) ve *Where the Wings Grow* (1978; Kanatların Büyüdüğü Yer) gibi kitapları da olan deMille, çok sayıda ödül ve onur unvanı kazanmıştır. Bunlar arasında Antoinette Perry (Tony) Ödülü (1947, 1962) ve Capezio Dans Ödülü (1966) sayılabilir. DeMille 1965'te Tiyatro Yönetmenleri ve Koreograflar Derneği'nin ilk başkanı olmuştur.

deMille, Cecil B(lount) (d. 12 Ağustos 1881, Ashfield, Massachusetts - ö. 21 Ocak 1959, Hollywood), ABD'li sinema yapımcısı ve yönetmeni. Gösteri ögesini kullanarak büyük izleyici kitlelerini etkilemiş ve Amerikan sinemasının dünyaya egemen olduğu bir dönemde Hollywood'un en önemli adlarından biri olmuştur.

Oyun yazarı Henry Churchill DeMille'in (1853-93) oğludur. Pennsylvania Askeri Yüksekokulu ve Amerikan Tiyatro Sanatları Akademisi'nde öğrenim gördü. 1900'de tiyatro oyunculuğuna, bir süre sonra da oyun yazarı olan kardeşi William Churchill deMille'le (1878-1955) birlikte yazarlığa başladı.

İlk filmi *The Squaw Man* (1914) bir western'di ve Hollywood'da çekilen uzun metrajlı filmlerin ilklerindendi. Halkın istediğini vermekteki becerisiyle deMille, yönetmenlerin hemen hiç tanınmadığı bir dönemde bir yönetmen olarak tanındı. Önceleri malzeme olarak daha çok tiyatro oyunlarını kullanırken, ABD'de ilginin I. Dünya Savaşı'na yönelmesiyle filmlerinde yurtseverlik temalarına yer verdi. 1919'dan 1923'e değin savaş sonrasında katı ahlak kurallarından sıyrılma eğilimini yansıtan komediler yaptı. Ama bu filmler tepki görmeye başlayınca bu kez Kitabı Mukaddes'ten alınma konuları işleyen, çarpıcı

dekorları ve kalabalık sahneleri olan filmle-re yöneldi. Bunlar arasında *The Ten Commandments* (1923; *On Emir*) ve 800 milyon kişi tarafından izlendiği tahmin edilen *The King of Kings* (1927; *Hazreti İsa*) gibi filmler vardır.

DeMille, Hollywood'da bir yaşam biçimi olarak gösterişe önem vermenin de örneği oldu. Sette megafon kullanan ve emirlerini iletme için hoparlör sistemi kuran ilk yönetmendi. DeMille'in daha sonraki büyük yapımlar döneminin doruk noktaları *Samson and Delilah* (1949; *Samson ve Dalila*), 1952'de en iyi film Oscar'ını kazanan *The Greatest Show on Earth* (*Harikalar Sirkisi*) ve 1956'da gerçekleştirildiği, 70. filmi olan *On Emir*'in ikinci çevirimiydi.

Bankacılık alanında da etkinlik gösteren deMille, 1919'da dünyanın ilk ticari hava-yollarından biri olan Mercury adlı havacılık şirketini kurdu. 1936'dan 1945'e değin, ünlü filmlerin uyarlamalarına yer veren haftalık bir radyo programına çıktı. Pek çok eleştirilen, filmlerini sansatıl değerden yoksun bulsalar da, deMille destan türü filmlerde başarılı olmuş ve bu türü kendisine mal etmişti.

Arada oyunculuk da yapan deMille, en ilginç rolünü aldığı Billy Wilder'in *Sunset Boulevard* (1950; *Sunset Bulvarı*) filminde kendisini canlandırmıştı. *Autobiography* adlı kitabı 1959'da, ölümünden sonra yayımlandı.

Deming, W(illiam) Edwards (d. 14 Ekim 1900, Sioux City, Iowa, ABD), Amerikalı istatistikçi, öğretim görevlisi ve danışman. Sanayi üretiminde kalite kontrol yöntemlerini savunan görüşleriyle, Japonya'nın 20. yüzyıl sonlarında birçok sanayi dalında dünya çapında üstünlüğü ele geçirmesinde önemli rol oynamıştır.

Küçük bir kasaba avukatının oğluydu. Wyoming Üniversitesi'ni 1921'de bitirdi. Lisansüstü çalışmasını 1924'te Colorado Üniversitesi'nde; matematiksel fizik konusundaki doktora çalışmasını ise 1928'de Yale Üniversitesi'nde tamamladı. Daha sonra çeşitli üniversitelerde fizik dersleri verdi. ABD Tarım Bakanlığı'nda matematiksel fizikçi olarak çalıştı (1927-39). ABD Nüfus Sayımı Dairesi'nde istatistik danışmanı olarak görev yaptı (1939-45). New York Üniversitesi'ne bağlı lisansüstü iş idaresi okulunda 1946'dan başlayarak istatistik profesörü olarak görev aldı. Ayrıca özel işletmelere araştırma danışmanı olarak hizmet verdi.

Deming istatistiksel çözümlemeyle sanayi-de kalite kontrolünü daha yüksek düzeye çıkarma konusuna 1930'larda ilgi duymaya başladı. 1950'de bu konudaki yeni yöntemleri sanayi yöneticileriyle ve mühendislerle öğretmek üzere Japonya'ya çağrıldı. Düşüncelerini coşkuyla benimseyen Japon şirketlerinin kalite kontrolüne büyük bir özen göstermesi, Japon ürünlerinin dünyanın birçok kesiminde pazara egemen olmasında önemli rol oynadı. Japonya bu hizmetin karşılığında her yıl kalite kontrol konusunda sıkı bir yarışmanın öne çıkardığı büyük şirketlere verilen Deming Ödülü'nü koydu.

Yabancı ürünlerle daha etkili bir rekabet düzeyine ulaşma arayışına giren Amerikan şirketleri 1980'lerde Deming'in düşüncelerine sınıldılar. Deming'in kalite kontrol yöntemleri temelinde ürün kusurlarının sistematik bir dökümünü yaptıktan sonra bunların nedenlerini çözümlenip gerekli düzeltmeleri yapmaya ve ardından düzeltmelerin yeni ürün kalitesi üzerindeki etkilerini belirlemeye dayanır.

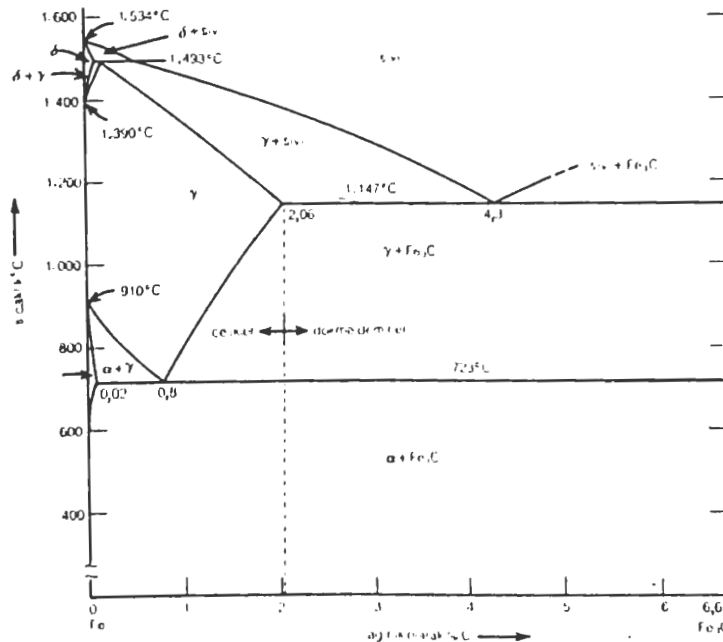
Demiourgos (Yunancada "zanaatçı"). Platon'un *Timaios* diyalogunda, dünyanın yaratıcısı. İS 2. ve 3. yüzyıllarda çeşitli Gnostik mezhepler Demiourgos'u dünyayı bütün kusurlarıyla yaratan kışkıracı ve ikinci bir tanrı olarak tanımladılar. Gnostiklere göre cahil ve sıradan Hristiyanlar, yalnızca Gnostiklerin kavrayabildiği ve tapındığı yüce Tanrı'ya değil, bilinçsizce Demiourgos'a ibadet ediyorlardı.

demir (Fe), periyodik tablonun VIII. grubunda yer alan kimyasal element; en yaygın kullanılan ve en ucuz metaldir. Demir, Tunç Çağında, kırmızı demir cevheri (demir oksit) üzerinde ateş yakılmasıyla, bu ateşin küllerinde bulundu. Boya kayacı olarak adlandırılan bu kırmızı cevherin, bulunan bu yeni metal türü için zengin bir kaynak oluşturduğunun belirlenmesiyle de demir üretimi başladı. Demir oksiti metal haldeki demire indirgemek için, önceleri rüzgâra bırakılan cevher yığınının karşısında ateş yakıldı; daha sonraları taştan ocakların yapılmasıyla, alevlerin körük yardımıyla cevher yığınının üflenmesi yöntemi geliştirildi. Demir aletler ve silahlar, Yakındoğu'da ve Uzakdoğu'da yeni bir çağın başlamasına yol açtı. Mısır'da İÖ y. 2900'da yapılmış olan Gize Piramitleri'nde ve İÖ 1900-1200 dönemine ait Hitit sanat yapıtlarında demir eşyalar bulunmuştur. Ayrıca İsrail'de, İÖ 1300'lerde yapıldığı belirlenen birçok demir eritme fırını ortaya çıkarılmıştır. Çinliler, Hristiyanlıktan çok önceki zamanlarda yüksek fırını ve dökme demiri buldular. Batıda, Romalılar demir işleme tekniklerini geliştirdiler ve bilgilerini Avrupa'nın kuzey bölgelerine taşıdılar. Çekoslovakya, Fransa ve İngiltere'de, Romalılara ait demir döküm eşyalar bulunmuştur.

Bulunduğu yerler, kullanım alanları ve özellikleri. Yerkabuğunun yaklaşık yüzde

rastlanır. Grönland'daki bazaltlı kayalarda ve ABD'de Missouri'deki karbonlu tortularda, yüzde 2-3 nikel alaşımlı, Yer kökenli serbest demir oluşumları bulunmuştur. Öte yandan, göktaşı kökenli kamasit de, düşük nikelli (yüzde 5-7) demir içerir. Doğal nikelli demir alaşımlarına ise, Yer'deki çökeltilerde (yüzde 21-64 demir, yüzde 77-34 nikel) ve göktaşı kökenli taenitte (yüzde 62-75 demir, yüzde 37-24 nikel) rastlanır. (Doğal demirin ve nikelli demirin mineralojik özellikleri için *bak* doğal elementler [tablo].) Göktaşları, içerdikleri demir ve silikat minerallerinin göreceli oranına bağlı olarak, demirli, taşı demirli ya da taşı olarak sınıflandırılır. Demir, başka elementlerle birleşmiş halde, yüzlerce mineralde de bulunur. Hematit, magnetit, limonit ve siderit, en önemli demir cevherleridir.

İnsan vücudundaki demirin ortalama miktarı yaklaşık 4,5 gr'dır (yaklaşık yüzde 0,004). Bunun yaklaşık yüzde 65'i, akciğerlerden vücut dokularına oksijen moleküllerini taşıyan hemoglobinin biçimindedir. Ayrıca yüzde 1'i, hücre içi yükseltgemeyi denetleyen çeşitli enzimlerde bulunur. Geri kalan demirin çoğunluğu, gerektiğinde hemoglobine dönüştürülmek üzere karaciğer, dalak ve ilikte depolanır. Bir yetişkinin günlük gereksinimi olan 10-20 mgr demiri et, yumurta sarısı, havuç, meyve, buğday ve yeşil sebzeler sağlar. Demir eksikliğinin neden olduğu hipokrom kansızlığın tedavisinde, birçok organik ya da inorganik demir (çoğunlukla demir II) bileşiklerini kullanılır. Günlük yaşamda kullanılan demir, hemen her zaman az miktarlarda karbon içerir; bu karbon bileşen, malzemenin özelliklerini belirler. Alaşımsız metal, katışkıları giderilmiş demir bileşiklerinin (örn. oksitler) üzerinden yüksek sıcaklıklarda hidrojen geçirilmesi ya da çeşitli demir tuzu çözeltilerinin, elektroliz yoluyla çökeltilmesi yoluyla elde

Demir-sementit faz diyagramı

5'ini oluşturan demir, doğada bulunma bolluğu bakımından, metaller arasında alüminyumdan sonra ikinci, elementler arasında oksijen, silisyum ve alüminyumdan sonra dördüncü sırada gelir. Yerkirdeğinin büyük bölümünü oluşturan demir, bir bütün olarak Yer'i oluşturan elementler arasında da, yaklaşık yüzde 35 oranıyla birinci sırayı alır, ayrıca Güneş'te ve başka yıldızlarda da bol miktarlarda bulunur. Yerkabuğunda, ender olarak serbest metal halinde

edilir. Demirin üç ayrı biçimi (alotrop) vardır. Kristal yapısı içmerkezli kübik olan delta demir (ferrit δ), yaklaşık 1.390°C'nin üzerinde kararlıdır ve bu sıcaklığın üzerinde gamma demire (ostenit) dönüşür (*bak* çizim). Gamma biçimi, yüzmerkezli kübik yapıdadır ve paramagnetiktir (mıknatıstan zayıf biçimde etkilenir); demir karbürle (Fe_3C , sementit) kolayca katı çözeltiler oluşturabilme özelliği çelik yapımında önem taşır. 910°C'de, içmerkezli kübik yapıdaki

alfa demire (ferrit) geçiş başlar. 768°C'de ise alfa demir, kristal yapısı sabit kalmak üzere, elektron yapısındaki bir değişimle ferromagnetik özellik kazanır. Katıksız demir, sürekli olarak mıknatıslanamaz; Curie noktasının (768°C) üzerinde ferromagnetizma özelliğinin tümünü yitirir. Yumuşak, sünek ve gri-beyaz renkte bir metal olan alfa demirin çekme dayanımı yüksektir. Doğal demir, demir-56 (yüzde 91,66), demir-54 (yüzde 5,82), demir-57 (yüzde 2,19) ve demir-58 (yüzde 0,33) gibi dört kararlı izotopun karışımıdır. Belirgin Mössbauer etkisi (geri tepmesiz gamma ışını rezonans soğurumu) gösteren demir-57, magnetizma ile hemoglobin türevlerine ilişkin çalışmalarda ve aşırı duyarlı nükleer saat yapımında kullanılır.

Cevher hazırlama ve işleme. Demirin elde edildiği en yaygın bileşikler oksitleri, karbonatları ve sülfürleridir. Kırmızı hematit (Fe_2O_3), katıksız haldeyken yüzde 70 demir içerir. Ama maden ocagından çıkarılmış durumunda, bu oran yüzde 25'e kadar inebilir. En yaygın elde edildiği yerler, İsveç, Belçika, Avusturya'nın batı bölümleri ile ABD'deki Alabama ve Superior Gölü bölgesidir. Hematitin hidratlı türüne limonit ya da kahverengi hematit ($2\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$) demir ve katıksız halde yüzde 60 demir içerir. Topraksi demir cevherinin başlıca bileşenini oluşturan limonitin en yaygın çıkarıldığı yerler Almanya, Fransa, İspanya, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), ABD ve Avustralya'nın batı bölgeleridir. Magnetik özellikli bir demir cevheri olan magnetit ise, siyah renkli bir doğal demir oksitidir (Fe_3O_4). Kimi bölgelerde siyah kum denen magnetitin en sık rastlandığı yerler, İsveç, Norveç, BDT ve ABD'dir. Başlıca karbonatlı cevherleri olan siderit ve spat yapısındaki demir cevheri (FeCO_3), katıksız halde yaklaşık yüzde 48 demir içerir. Çoğunlukla killi demirtaşı ve karbonlu demirtaşı halinde bulunan bu cevherlere İngiltere'de rastlanır. ABD'deki Mesabi cevherlerini çevreleyen demir II silikattan elde edilen, demirli çakmaktaşılarından oluşan takonit de önemli bir demir cevheridir. Çeşitli tenörlerde olabilen ve son derece sert ve parlak bir cevher olan takonitte demir, şeritler halinde ya da tümüyle dağılmış durumda bulunur; bu demir bileşen, hematit ya da magnetit, ya da her ikisinin karışımı olarak yer alır. Hidrotermal yöntemlerle yıkandığında, hematit içerikli zengin bir cevher elde edilir. Yüksek tenörlü yatakların giderek azalması ve taşıma giderlerinin yükselmesiyle, cevherdeki katıksı maddelerinin giderilmesi işlemleri madenlerde ya da buralara yakın bölgelerde yapılmaya başladı. Cevherler, yıkama ve kurutma, yüzdürme, yığıştırma ya da magnetik ayırma işlemleriyle hazırlanır. Yüzdürerek ayırma işleminde, ince toz haldeki cevherin bir yağ ve su karışımı içinde çalkalanmasıyla mineraller, nemlenme derecelerine ve özgül ağırlıklarına göre birbirlerinden ayrılır. Yığıştırma, küçük parçacıklardan iri parçacıkların hazırlandığı bir deriştirme işlemidir. Magnetik maddeleri magnetik olmayanlardan ayırmada sık kullanılan magnetik ayırma yönteminden, özellikle demir cevherlerinin hazırlanmasında ve temizlenmesinde yararlanır.

İnce taneli demir cevheri, yüksek fırında pekişik biçimde topaklaşarak gazların geçmesini engellediğinden, bunlara sinterleme işlemi uygulanır. Bu işlemden, ince taneler kok kömürüyle karıştırılıp yakılarak, eritme için yeterli, yarıkaynaşmış kümler üretilir. Sinterleme işlemi, yüksek fırın tesislerinde yürütülür.

Topaklama işleminde, demir cevheri toz haline getirilerek bentonit gibi bir bağlayıcı ve az miktarda suyla karıştırılır; daha sonra bu karışımdan bisküvi biçiminde küçük parçalar oluşturulur; nemi alındıktan sonra da sertleştirilmek üzere pişirilir.

Demir cevherleri, dolaylı ve doğrudan olmak üzere iki yöntemle indirgenir. Dolaylı indirgeme işlemi, iç bölümü yüksek sıcaklıklara dayanıklı tuğlalarla örülmüş çelik yüksek fırınlarda yürütülür (*bak. yüksek fırın*). İşlem için gerekli olan hava, fırının alt bölümündeki hava soğutmalı hamlarla püskürtülür. Fırının üst bölümünden beslenen yük ise, birbirini izleyen odun kömürü ya da kok kömürü, ham cevher, sinter ya da topak ve eritici katmanları halinde oluşturulur. Yüksek fırınlarda demir üretimi, sürekli bir işlemdir ve büyük onarımların dışında fırın söndürülmez. Modern fırınlar 24,3 m yüksekliğinde ve yaklaşık 9 m çapındadır. Demir ürün, eriyik halde ve belirli aralıklarla fırından boşaltılır ve cürufur çekilir. Daha sonra potalar aracılığıyla çelik yapım fırınlarına gönderilir ya da ingotlara dökülerek pik demir halinde depolanır.

Yüksek fırın yapımı büyük maliyetler gerektirdiğinden, günümüzde bir dizi doğrudan indirgeme yöntemi de geliştirilmiştir. Bugün gri demir, sünek demir ve dövülen demirlerin doğrudan dökümünde kullanılan başlıca yöntemler, döner ocak ve hareketli ızgara işlemleridir.

Döner ocaklarda topaklar halindeki cevher, katı karbon yakıt kullanarak ön indirgeme işleminden geçirilir. 5-20 mm iriliğindeki cevher kümeleri ya da 10-15 mm iriliğindeki demir topakları, kömür ve eritkenle birlikte döner ocaga beslenir. Ocak sıcaklığı, 1.050°C-1.100°C arasındadır. İşlemin sonucunda, eriyik halde, yüksek karbonlu metal elde edilir. Hareketli ızgara işleminde ise hammaddelerin boyutları önemsizdir. İnce taneli cevher, kömür ve eritkenden oluşan yük, filtreden geçirildikten sonra, 25 mm iriliğindeki topaklar halinde hareketli bir ızgaraya beslenir. Topaklar kurutulduktan, yakıldıktan ve karbonlandıktan sonra, yaklaşık 982°C'de kapalı bir ark fırınına boşaltılır ve belirli derecede eritilerek yüksek karbonlu döküm demiri elde edilir.

Dökümhanelerde demir, kupollarda ya da elektrik fırınlarında tekrar eritilerek dökme demir üretilir. Kupol ürünü olan gri demirin içerdiği karbon miktarı ayarlanabilir ve krom, nikel ya da magnezyum gibi çeşitli metaller katılarak, gerekli mekanik ve fiziksel özellikler elde edilir.

Az sayıda ve çeşitli biçimlerde döküm(*) yapılan küçük dökümhanelerde, tahta maçalar (kalıp modeli) kullanılır. Bunlar bir kutu içine yerleştirilir ve çevresi nemli kumla doldurularak kalıp hazırlanır. Sıvı demir kalıba, üst bölümde yer alan kapakçıklardan ya da deliklerden dökülür. Büyük çaplı üretim yapılan dökümhanelerde ise, aynı maçaıyla çok sayıda döküm yapılır ve işlemler otomatik olarak ve bilgisayar denetiminde yürütülür.

Metal ve alaşımları. Dövme demir(*), yüzde 0,3'ten, çoğunlukla da yüzde 0,1'den daha az karbon ve yüzde 1 ya da yüzde 2 oranında mekanik halde karışmış cürufur içeren demir türüdür. Sünek ve kolayca işlenebilen ve kaynaklanabilen bir malzeme olan dövme demir, aynı zamanda yenime, darbelere ve metal yorulmasına karşı dayanıklıdır, ve bu özellikleriyle yaygın bir kullanım alanı bulur.

Dökme demir(*) ise, yüzde 1,8-4,5 oranında karbon içeren demir alaşımlarını tanımlayan terimdir. Bu alaşımlar, genellikle

doğrudan kullanım malzemesi ya da başka işlemlerin hammaddesi olarak belirli biçimlerde üretilir. Gri dökme demir, yüzde 2-4 karbon içeren demir-karbon alaşımlarıdır; pik ve hurdadan ya da yalnız hurda demirden üretilir. Beyaz dökme demirin içerdiği karbon, sementit ile perlit karışımı halindedir. Doğrudan döküm halinde kullanılacağı uygulamalarda, beyaz dökme demire belirli oranlarda silisyum ve krom eklenir. Aşınmaya karşı direncinin artırılması için de, nikel ve kromla alaşımlanır. Beyaz dökme demir oldukça serttir ve hiçbir sıcaklıkta dövülgen değildir. Sünek dökme demirlerde ve küresel grafitli dökme demirlerde, grafitler (demir içinde çökelen karbonun heksagonal sistemdeki biçimi) küresel halde bulunur. Küresel grafitli yapı, seryum ya da magnezyum eklenerek elde edilebilir. Bu tür dökme demirlerin dayanımları ve çarpma dirençleri oldukça yüksektir. Dövülgen dökme demir, beyaz dökme demirin uzun süreli tavlınması yoluyla elde edilir. Bu işlem sırasında, demirde giderme ya da grafitleme süreçleriyle, malzemenin yapısındaki sementitin bir bölümü ya da tümü yok edilir.

Demir alaşımları, ticari uygulama alanlarına bağlı olarak, magnetik alaşımlar, elektrikli dirençli alaşımlar, ısıya dirençli alaşımlar, yenime dirençli alaşımlar ve ısıl genişleme alaşımları olarak sınıflandırılır. Magnetik alaşımlar, magnetik özelliklerine göre yumuşak (ya da magnetikliği geçici) ve sert (ya da magnetikliği kalıcı) olarak iki grupta toplanır. Yumuşak alaşımlar, magnetikliği en kalıcı olan dökme demirden, en az kalıcı olan demir-nikel alaşımlarına doğru sıralanır. Bu alaşımlar, haberleşme ve elektrikli aygıtlarda kullanılır. Ayrıca, indüksiyon çekirdekleri olarak, telefonlarda ve yüksek frekanslı devrelerde Foucault akımı kayıplarını azaltmakta yararlanır. Magnetik alan etkisi altında bile magnetikliğini yitirmeyen sert alaşımlar, sürekli magnetik alana gereksinim duyulan, ama elektromagnetik alanların oluşturulmasının pratik olmadığı uygulamalarda kullanılır. Sert demir alaşımları, dökme ya da dövme demirden yapılır ya da demir tozundan sinterleme yoluyla hazırlanır. Elektrikli dirençli demir alaşımları, ısıyla ısıtma aygıtlarında ısıtıcı olarak kullanılır. Bu tür alaşımların en yaygın kullanılanları, yüzde 60 nikel ve yüzde 16 krom, yüzde 38 nikel ve yüzde 19 krom, yüzde 5 alüminyum ve yüzde 1 kobalt içerenlerdir.

Yüksek sıcaklık alaşımları, hepsi aynı oranda demir içermek üzere, demir ağırlıklı, kobalt ağırlıklı ya da nikel ağırlıklı olarak gruplandırılır. Bu malzemeler, yüksek sıcaklıklarda ve basınçlarda özgün yapılarını korurlar ve yüksek dayanımına ve ani çarpma direncine sahiptirler. Isıya dayanıklı alaşımlar genellikle, uçak motorlarının turbin kanatlarında ve egzoz kompresörlerinde kullanılır. Oksijenin yanı sıra sıvıların ve gazların yenimleyici etkilerine karşı dayanma özelliğine sahip olan demir alaşımlarına yenime dirençli alaşımlar denir. Yüzde 15 silisyum içeren demir alaşımları birçok alkali ve asite karşı dayanıklıdır ama hidroklorik asite de dirençli olabilmeleri için alaşıma yüzde 4 molibden eklemeye gerek. Yenime dirençli birçok alaşım ısıya da dayanıklıdır. Isıl genişleme özelliği gösteren alaşımlar ise, çoğunlukla yüksek oranda nikel içerir. Bu tür alaşımlar, saatlerin ayar sarkaçlarının ve zembereklerinin yapımında ve duyarlı aygıtlarda kullanılır.

Bileşikler. Genellikle +2 ve +3 değerli olan demir, özel durumlarda +4 ve +6 değerli bileşikler de oluşturabilir. Demir II bileşikler, donuk yeşil renkte Fe^{2+} iyonu ya da karmaşık iyonlar içerir. Demirin +3 değerli olduğu bileşiklerde ise, hidrolik derecesine bağlı olarak rengi sarıdan turuncuya ve kahverengiye doğru değişen Fe^{3+} iyonu ya da karmaşık iyonlar bulunur.

Oksijen ile demir üç bileşik oluşturur: demir II oksit (FeO), demir III oksit (Fe_2O_3) ve her iki demir iyonunu da içeren Fe_3O_4 . Yeşilimsiden siyaha doğru değişen çeşitli renklerde bulunan demir II oksit tozu, cam yapımında pigment (renkveren) olarak kullanılır. Doğada, vüstit minerali olarak bulunur, ayrıca demir II bileşiklerinin havasız ortamda ısıtılması ya da demir III oksit üzerinden hidrojeni geçirilmesi yoluyla hazırlanabilir. Doğal halde, hematit minerali olarak bulunur. Havasız bir ortamda demir II bileşiklerinin ısıtılması ya da hidrojenin, demir III oksite etkimesiyle elde edilir. Doğada hematit minerali olarak bulunan demir III oksit, kırmızımsı kahverengiden siyaha doğru değişen çeşitli renklerde bulunan bir tozudur. Herhangi bir demir II bileşiğinin havada yakılması yoluyla da hazırlanabilir. Demir III oksit, sarıdan, Venedik kırmızısı olarak bilinen kırmızıya doğru değişen renklerdeki pigmentler grubunun temel maddesidir. İnce öğütülmüş kırmızı toz halinde, değerli metallerin ve elmasların parlatılmasında ve kozmetik yapımında kullanılır. Demir III oksit, çeşitli yapılar ve bileşimlerde hidratlar oluşturur. Bunun en sık rastlanan örneği, havadaki nemin, karbondioksitin ve oksijenin metal demir üzerindeki birleşik etkisiyle oluşan demir pasıdır. Doğada magnetit minerali olarak bulunan Fe_3O_4 , magnetik, siyah ya da kırmızı-siyah renkli bir kristaldır. Kızgın demir üzerinden buhar geçirilmesi yoluyla da hazırlanabilir. Bazı bilgisayar belleklerinde ve teyp bantlarında kullanılan magnetik geçirgenliği ve elektrik özdirenci yüksek ferritlerin hazırlanmasında bu oksitten yararlanılır. Pigment ve parlattıcı olarak da kullanılır.

Sülfürik asitin demire etkimesiyle, iki kü-kürt bileşiği oluşur; bunlar, genellikle yedi su molekülü içeren demir II sülfat ($FeSO_4 \cdot 7H_2O$) ile demir III sülfat ($Fe_2(SO_4)_3$). Ticarete, yeşil vitriyol ya da zaç olarak bilinen hidratlı demir II sülfat, sülfürik asitle işlenmiş demir cevherleri kullanan sanayi işlemlerinde yan ürün olarak elde edilir. Öteki demir II bileşiklerinin üretiminde hammadde ve indirgeyici olarak, ayrıca mürekkep, gübre, böcek ilacı yapımında ve elektrikli kaplamacılıkta kullanılır. Demir III sülfat, sıcak demir II sülfat çözeltisine, bir yükseltgen (örn. nitrik asit ya da hidrojen peroksit) ile sülfürik asit eklenmesi yoluyla büyük miktarlarda üretilir. Demirli şapların ve öteki demir III bileşiklerinin üretiminde hammadde olarak, su arıtımında ve kirli suların temizlenmesinde pıhtılaştırıcı olarak, dokumaların boyanmasında ve basım işlemlerinde mordan (boyasaplar) olarak kullanılır.

Demir, klor ile birlikte, birçok sanayi işleminde önem taşıyan demir II klorür ($FeCl_2$) ve demir III klorür ($FeCl_3$) bileşiklerini oluşturur. Demir II klorür, kızgın demir üzerinden kuru hidrojen klorür gazı geçirilmesi yoluyla, sarı-yeşil renkli ve nem soğuran kristaller halinde elde edilir. Metal haldeki demirin hidroklorik asit içinde çözündürülmesi yöntemiyle hidratlı biçimde de ($FeCl_2 \cdot 4H_2O$) hazırlanabilir. Boyarmad-

de sanayisinde, mordan ve indirgeyici olarak kullanılır. Demir III klorür genellikle, klorür iyonunun ya da nitrik asitin etkimesiyle, demir II klorürden üretilir. Gümüş, bakır ve bazı organik bileşiklerin klorlanması ve birçok başka demir III bileşiğinin yapımında hammadde olarak kullanılır. Altı siyanür molekülü içeren demir II siyanür karmaşık iyonuna ($[Fe(CN)_6]^{4-}$), +3 değerli bir demir çözeltisinin etkimesiyle, Prusya mavisi adı verilen, koyu mavi renkte bir çökelti elde edilir. Bu pigment, hafif kırmızımsı tondadır ve özellikle, boyalarda, minelerde ve lakelerde kullanılır.

Bazı demir bileşiklerinden tedavi amacıyla da yararlanılır. Demir II glikonat [$Fe(C_6H_{11}O_7) \cdot 2H_2O$] ve demir III pirofosfat [$Fe_4(P_2O_7) \cdot xH_2O$], kansızlık tedavisinde sık kullanılan bileşikler arasındadır. Pıhtılaştırıcı olarak etki yapan çeşitli demir III tuzları da yaralara uygulanır.

Türkiye'nin başlıca demir yatakları Pontid ve Toros kuşaklarında yer alır. Pontid kuşağı demir yatakları, İponti Paleozoik (Birinci) Zamana (y. 570-225 milyon yıl önce) ait çökel örtüsünde oluşan Çamdağ demir yatağı ve Güney Pontid başkalaşım kuşağında yer alan demir yataklarıdır. Toros kuşağı demir yatakları, siderit ve magnetit içerir. Türkiye'nin en önemli demir yatakları Doğu Toros kuşağındadır. Bunlar, sıcak sularla taşınan maddelerden oluşmuş, siderit içeren kütleli yataklardır.

Doğu Toros kuşağında yer alan ve hem nitelik, hem de rezerv bakımından Türkiye'nin en önemli demir yatakları Divriği'de bulunur. Divriği yatakları, Doğu Toros kuşağı kireçtaşı platformu içine sokulan siyenitli korkayaçlardan kaynaklanan ve demirli çözeltiler içeren yüksek sıcaklıktaki gazlar ile çevredeki kireçtaşlarının etkileşime girmesi sonucunda oluşan magnetitleri ve hematitleri içerir. Divriği'nin Maltepe köyündeki Akdağ yatağı, yüzde 60 demir tenörlü, 428 bin ton; Dumlucu yatağı, yüzde 55-60 tenörlü, 7,8 milyon ton; Demirdağ yatağı, yüzde 64 demir tenörlü, 1,5 milyon ton; Divriği yatağı, yüzde 54 demir tenörlü, 84 milyon ton ve yüzde 58 demir tenörlü 25 milyon ton rezerv sahiptir. Bu kuşakta yer alan öteki önemli demir yatağı olan Hasan Çelebi yatağı, yüzde 52 demir tenörlü ve 380 milyon ton rezervlidir. Hekimhan-Deveci yatağında, cevher minerali siderit ($FeCO_3$) oluşumları, sıcak suların içerdiği volkanik kökenli çözeltilerin ürünüdür. Karamağara, Karatepe ve Karaköçek çevresinde gözlenen cevher yatakları, yüzde 36,4 demir tenörlü, 110 milyon ton limonit rezervine sahiptir.

Güney Pontid volkanik kuşağında yer alan en önemli demir yatağı, volkanik patlamalardan kaynaklanan gazların ve çözeltilerin göl ortamında tüflerle birlikte çökmesiyle oluşan Eymir (Havran) yatağıdır. Eymir yatağı, 1,9 milyon ton rezervli olan Ana Eymir ve 11,5 milyon ton rezervli olan Büyük Eymir olarak iki bölgeye ayrılır.

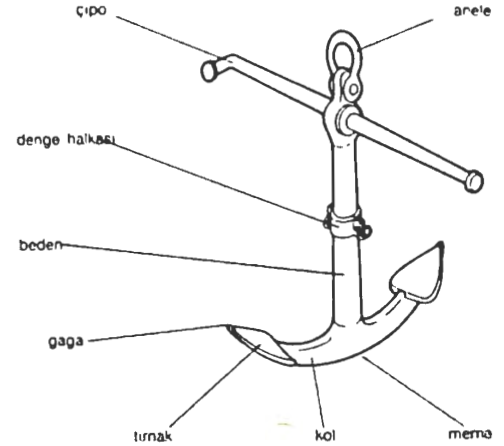
Anadolu kuşağında bulunan demir yatakları, Menderes masifinden uzanan yüzeydeki başkalaşım kayalarla ile Eğrigöz yöresindeki asitli derinlik kayalarla arasındadır. Çatlak yatağı yüzde 46,5 demir tenörlü, 7 milyon ton; Karaağıl yatağı yüzde 45-54 demir tenörlü, 2 milyon ton; Göncek yatağı yüzde 55 demir tenörlü, 1,4 milyon ton; Küreci yatağı yüzde 54 demir tenörlü 1,2 milyon ton rezerve sahiptir.

Türkiye'de 1990'da yalnızca Karabük, Ereğli ve Iskenderun demir ve çelik işletmelerinde 481.248 ton pik ve 4.827.478 ton ham demir üretilmiştir. Aynı dönemde tuvenan olarak cevher üretimi ise 4.518.174 ton olarak gerçekleşmiştir. Dünya ve ulus-

lar ölçeğinde, demir cevherlerinin çıkarımı, rezervi, metal arıtımı ve ticaretine ilişkin istatistiksel bilgiler için *bak.* madencilik (tablo: [Dünya demir sanayisi]).

atom numarası	26
atom ağırlığı	55,847
erime noktası	1.535 °C
kaynama noktası	3.000 °C
özgül ağırlığı	7,86 (20 °C)
birleşme değeri	2, 3, 4, 6
elektronların yerleşimi	2-8-14-2 ya da (Ar) 3d ⁶ 4s ²

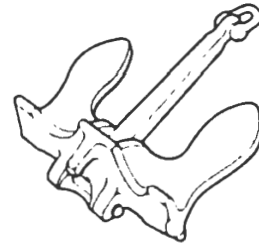
demir, ÇAPA olarak da bilinir, gemi ya da teknelerde, halat ya da zincir yardımıyla deniz dibine indirilen ve tırnağıyla dibe tutunup teknenin su üstünde belirli bir konumda kalmasını sağlayan, ağır metal parça. Eskiden demir yerine büyük taş

Çizim 1: Çıpolu demir
U.K. Stationery Office

parçaları, sepete doldurulmuş iri çakıltaşları, kumla doldurulmuş çuvallar ya da kurşun bağlanmış ağaç kütükleri kullanılırdı. Bu malzemeler, ağırlıklarının ve dipte oluşturdukları sürtünmenin etkisiyle, teknenin su üstünde sürüklenmesini engellerdi. Çapa yapımında demir kullanılmaya başladıktan sonra, diş ya da tırnak gibi çıkıntılarla çapaların tabana daha sıkı oturtulması olanaklı duruma geldi.

19. yüzyılın başlarına değin üretilen demir türleri oldukça yetersizdi. İstenilen biçimler elde edilemiyor, yeterli sağlamlıkta kaynak yapılamıyor ve kalitesiz demir malzeme kullanıldığından dökümler de kötü oluyordu; ayrıca, çapaların düz halde döküldüğünden, dipten biraz zorlanarak çekildi-

Çizim 2: Çıposuz demir
U.S. Navy

ğinde çoğunlukla meme bölümünden kopuyordu. 1813'ten başlayarak demirlerin kol bölümleri kıvrımlı halde dökülmeye başladı, 1852'de de çıpolu demir (*admiralty demiri*) türü geliştirildi. Çıpolu demirlerin çizim 1'de gösterilen bugünkü türleri, çoğunlukla hafif ve küçük teknelerde kullanılmaktadır. Demir yana yattığında, tırnaklardan birinin dibe sağlamca tutunmasını sağlayan çipo, demir kolları alınırken, bedene eklenen bölümündeki bağlantı mandalının açılmasıyla düşey duruma getirilir ve aşağı katlanarak teknenin yan gövdesine asılır.

Demir atılmadan önce, çiponun yeniden yatay konuma getirilmesi gerekir, ancak böylece demir dibe indiğinde tırnaklardan birinin dibi taraması olanaklı olur.

Çizim 2'de gösterilen çiposuz demir (göz demiri) türü ise 1821'de İngiltere'de geliştirildi. Atılması, vira edilmesi ve demir boşluğunun (loça deliği) ağzına bağlanması daha kolay olan bu demirler, hızla yaygınlaşarak özellikle ağır ve büyük teknelerde çipolu demirlerin yerini aldı.

Gemilerde ve küçük teknelerde başka demir türleri de kullanılır. Bunlar baş aşağı çevrilmiş bir mantarı andıran ve fener gemilerinde, tarak dubalarında ve laytelerde sabitleme demir olarak kullanılan şamandıra demiri; metal çemberlerin çevresine çadır bezinin sarılması yoluyla yapılan ve geminin pruvasını rüzgâra ve akıntıya karşı tutmak ve rüzgâr altına düşmeyi önleyerek dalgalı denizde daha güvenli seyir sağlamak amacıyla kullanılan akıntı demiri; küçük teknelerin çırpıntılı bir kıyıya yanaşırken borda olmalarını önlemek için kullanılan *drag*; dip taramasında ve küçük teknelerin demir atmasında kullanılan, dört ya da beş eğri kollu çiposuz filika (iğrip) demiri ve demir atıp çekme yoluyla tekneyi kısa mesafelerle hareket ettirmeye ve teknenin pruvasını ya da kıçını hareket ettirerek yönünü değiştirmeye yarayan, çipolu ya da çiposuz tonoz demirleridir.

Demir, İsmet (d. 1925, Eskişehir - ö. 16 Mart 1979, İstanbul), sendikacı. Ortaöğrenimini yarıda bırakarak işçiliğe başladı. Bir süre arazi ölçüm işlerinde çalıştı. 1962'de işsizliğe karşı düzenlenen ve büyük yankılar uyandıran "Meclis Yürüyüşü"nü düzenleyenler arasında yer aldı. Bir süre Karadeniz Ereğlisi'nde topograf olarak çalıştı. Burada Türk-İş'e bağlı Yapı-İş Federasyonu'nun Ereğli şubesini kurdu. 1963'te aynı federasyonun İstanbul'daki Marmara Bölge Sendikası'nda görev aldı. 1965'te iç anlaşmazlıklar nedeniyle sendikadan çıkarıldı. Aynı yıl bağımsız Yapı İşçileri Sendikası'nı (YİS) kurdu. 1966'da sendikanın yürüttüğü petrol boru hattı grevi sırasında tutuklandı. 1967'de Kadıncık Barajı inşaatında, 1968'de Ferro Krom Tesisleri'nde, 1970'te Aliaga Rafinerisi'nde ve 1974'te İskenderun Demir Çelik İnşaatı'nda büyük grevleri yönetti. Koşulları çok ağır ve dağınık bir işkolunda geniş çaplı örgütlenmeler gerçekleştiren Demir, farklı sendikal anlayışıyla dikkatleri çekmiş bir sendikacıydı. Ölümünden sonra *Anılar ve Deneyler - İşçi Sınıfı Mücadelesinden Bir Kesit 1962-1975* (1980) adlı kitabı yayımlandı.

demir alaşımı, en çok yüzde 50 oranında demir ile bir ya da daha çok metalden oluşan alaşım türü. Alaşım çeliklerinin üretiminde gerekli olan, metal haldeki çeşitli elementler için önemli bir hammadde kaynağıdır. Erime noktaları katıksız elementlerinkine oranla çoğunlukla daha düşük olan demir alaşımları, eriyik haldeki çelikte daha kolay işleme girer. Ferromanganez, ferrotungsten, ferrokrom, ferromolibden, ferrovandiyum, ferrotitan ve ferrosilisyum, gevreklikleri nedeniyle malzeme üretiminde doğrudan kullanıma elverişli olmamakla birlikte, alaşım çeliklerinin üretiminde yararlanılan bu elementler için ekonomik bir hammadde kaynağı oluşturlar. Bu elementlerin kendi cevherlerinden katıksız halde elde edilmesi güç ve pahalı işlemleri gerektirir.

Demir alaşımları, demirdışı metal cevherlerinin, demirin ve demir cevherinin, kömür ve eriticilerle birlikte yüksek sıcaklıklarda işlenmesi yoluyla hazırlanır.

Demir Çağı, Taş-Tunç-Demir Çağı sıralaması içinde son teknolojik ve kültürel aşama. Araç ve silah yapımında tunç yerine büyük ölçüde demirin kullanıldığı bu çağı belirleyen tarihler, coğrafi konuma bağlı olarak değişiklik gösterir. Başlangıç tarihi Yakındoğu'da ve Avrupa'nın güneydoğusunda İÖ y. 1200'ken, Çin'de İÖ y. 600'ü bulur. Örneğin Yakındoğu'da demir İÖ 3000'lerden beri az bulunur, değerli bir maden olarak sınırlı biçimde kullanılmış, onu tunçtan ayıran özelliklerinin farkına varılmamıştı. Ama İÖ 1200-1000 arasında demir eşya ve demir metalurjisi konusunda bilgi alışverişi hızla yayıldı. Demir aletlerin çok sayıda üretilmesi, daha sürekli yerleşim biçimlerinin ortaya çıkması sonucunu doğurdu. Öbür yandan, demirin silah yapımında kullanılması kitlelerin silahlanmasına ve 2000 yıl boyunca ardı kesilemeyecek büyük halk hareketlerinin başlayarak Avrupa ile Asya'nın çehresinin değişmesine neden oldu.

demir eksikliği kansızlığı, en sık rastlanan kansızlık tipi. Demir kaybının yüksek ve demir depolarının tükenmiş olduğu durumlarda (örn. hızlı büyüme dönemleri, gebelik, adet kanaması ve kronik kan kaybına yol açan öbür nedenlere bağlı olarak) ya da besinlerle alınan demir miktarının ve vücutta demir emiliminin yetersizliğinde (örn. ileri derecede açlık, bağırsak asalakları, midenin bir bölümünün ya da tümünün ameliyatla alınması) ortaya çıkabilir. ABD'de küçük çocukların yaklaşık yüzde 20'sinde, 15-45 yaş arasındaki kadınların yüzde 5-10'unda demir eksikliği kansızlığı bulunduğu sanılmaktadır. Türkiye'de ise, kırsal kesimde 15-45 yaş arasındaki gebe kadınların yüzde 40-68'inde, aynı yaş grubunda gebe olmayan kadınların yüzde 10-40'ında, 0-5 yaş grubundan çocukların yüzde 50'sinde, 5 yaşın üstündeki erkek çocukların yüzde 25'inde, kız çocukların yüzde 28'inde demir eksikliği kansızlığı saptanmıştır. Bu kansızlığın başlıca belirtileri halsizlik, yorgunluk, bazen deride solukluk, solunum darlığı, kol ve bacakların soğuması, iştahın zaman zaman azalıp çoğalması, dilde kızamıklık ve yanma, saç dökülmesi, tırnakların kolayca kırılması ve derinin kurumasıdır. İlerlemiş olgularda alyuvarlar küçük ve soluk renkli, hemoglobinin oranı da düşüktür; vücutta demir depoları tükenmiş, kan plazmasındaki serbest demir azalmış, plazmanın demiri bağlama kapasitesi ve bağırsakların alınan besinlerdeki demiri emme yeteneği artmıştır. Tedavi hastaya demir verilmesine dayanır ve genellikle hızla iyileşme görülür.

Demir Haç Nişanı, Almanca EISERNE KREUZ, Prusya ve Almanya'da verilmiş askeri nişan. İlk olarak 1813'te, Prusya kralı III. Friedrich Wilhelm tarafından Bağımsızlık Savaşı'nda üstün başarı gösterenlerin ödüllendirilmesi amacıyla oluşturuldu. Daha sonra, 1870-71 Fransız-Alman Savaşı'nda I. Wilhelm tarafından; 1914'te I. Dünya Savaşı'nda ve son olarak 1 Eylül 1939'da Alman ordularının Polonya'yı işgal ettiği gün Adolf Hitler tarafından yeniden canlandırıldı.

İlk konduğu biçimiyle, aşağıdan yukarı doğru ikinci sınıf, birinci sınıf ve Büyük Haç diye sıralanan üç sınıfı vardı. Büyük Haç, I. Dünya Savaşı sonuna (1918) değin yalnızca 19 kez verildi. Waterloo Çarpışması'ndan (1815) sonra, feldmareşal G. L. Blücher için üstünde parlak bir yıldız bulunan özel bir sınıf Büyük Haç Nişanı çıkarıldı. Bu nişan ikinci ve son kez 1918'de feldmareşal Paul von Hindenburg'a verildi. 1915'te

Alman dostu İngiliz Houston Stewart Chamberlain için, Demir Haç Nişanı'nın sivilere verilen yeni bir sınıfı oluşturuldu. İlk konduğu zamandan I. Dünya Savaşı sonuna değin 5.719.300 tane birinci ve ikinci sınıf Demir Haç Nişanı verildi.

II. Dünya Savaşı sırasında Hitler, üstün cesaret gösteren ya da düşmanla mücadelede önderlik üstlenen Almanlar ile Almanya'nın müttefiki ülkelerin yurttaşlarına da Demir Haç Nişanı verilmesini emretti. Derecelerin sayısı sekize çıkarıldı: ikinci sınıf, birinci sınıf, Şövalye Haçı, meşe yapraklı Şövalye Haçı, meşe yaprağı ve kılıçlı Şövalye Haçı, meşe yaprağı, kılıç ve elmaslı Şövalye Haçı; altın meşe yaprağı, kılıç ve elmaslı Şövalye Haçı (yalnız bir kez verildi) ve en yüksek derece olarak da Büyük Haç Nişanı (bu nişan da yalnız bir kez, Hava Kuvvetleri'nin 1940'ta Fransa'ya düzenlediği harekât sırasında gösterdiği başandan otürü Hermann Göring'e verildi).

Nişanın, gümüş kenarlı, dökme demirden Malta Haçı biçimindeki tasarımı hep aynı kaldı. II. Dünya Savaşı sırasında tasarımı haçın alt koluna "1939" tarihi işlenmişti. Daha önceki nişanlarda ise sırasıyla "1813", "1870" ve "1914" tarihleri vardı. II. Dünya Savaşı'nda verilen nişanın arka yüzünde "1813" tarihi yazılıydı ve üstünde bir de gamalı haç vardı. Daha önceki nişanlarda gamalı haçın yerinde kraliyet simgesi ve arması bulunuyordu.

1957'de Batı Almanya'da yürürlüğe giren bir yasayla, Demir Haç Nişanı'nın takılabilmesi, üstündeki gamalı haçın çıkarılması koşuluna bağlanmıştır.

Demir Haç Partisi, Macarca NYILASKE-RESZTES PART. OKLU HAÇ PARTISI olarak da bilinir, Macaristan'da kurulmuş faşist örgüt. II. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında değişen ölçülerde etkili olmuş, Ocak 1944'ten Nisan 1945'e değin hükümeti denetiminde tutmuştur. 1930'ların başında Macaristan'da birçok radikal sağcı siyasal örgüt kuruldu. Bunlardan biri de, Mart 1935'te Ferenc Szálasi'nin kurduğu Ulusal İrade Partisi'yd. Szálasi'nin partisi oldukça küçüktü ve birçok kez yeniden örgütlendi. Öteki radikal sağcı partilerle birleşti, ayrıldı, hükümet tarafından dağıtıldı, değişik adlar altında yeniden örgütlendi ve sonunda 1939 başlarında Demir Haç Partisi adıyla yeniden ortaya çıktı. Mayıs 1939'daki ulusal seçimlerde parlamentoda 30 sandalye kazanarak ikinci büyük parti oldu.

Şubat 1939 - Nisan 1941 arasında Macaristan başbakanı olan Pál Teleki, II. Dünya Savaşı başladıktan sonra, aralarında partili milletvekilleri de bulunan çok sayıda Demir Haç Partisi yanlısını hapsederek partiyi sindirdi. Ama Almanların Macaristan'ı işgal ederek işbirlikçi Döme Sztójay hükümetini işbaşına getirmesiyle (Mart 1944) Demir Haç'ın talihi değişti. Yeni hükümetçe resmen tanınan parti, subayların, orta sınıfın ve işçilerin kitlesel desteğini sağladı.

Macaristan naibi Amiral Miklós Horthy'nin Almanlardan bağımsız olarak Müttefiklerle barış yapmaya çalışması (Eylül 1944) üzerine Almanlar, Szálasi'yi önce başbakan (Ekim 1944), sonra da ulusal önder (4 Kasım) olarak iktidara getirme yoluna gittiler. Şubat 1945'te Budapeşte'ye giren Kızıl Ordu, Almanlarla birlikte işbirlikçi Demir Haç Partisi yanlılarını da Macaristan'dan sürdü.

demir işi, demirden yapılan yapı öğeleri, sanat ürünleri, araç ve silahları tanımlamada kullanılan genel terim. İÖ y. 4000

yıllarında ilk demir nesneler ancak göktaşı demirinden üretildiği için sınırlı sayıda kalıyordu. Cevherden ergitme yoluyla demir elde edilmesi İÖ y. 1400'de Ortadoğu'da yaygınlaştı. Bunu izleyen 500 yıl içinde, çeşitli alet ve silah yapımında demir, tuncun yerini almaya başladı. Ortaçağdan önce demir daha çok işlevsel amaçlarla kullanılan bir madendi; bezeme için kullanılması ikinci planda kalıyordu. Silah ve zırhlar çoğu zaman bezeniyorsa da, çoğunlukla basit desenler uygulanıyor, incelikli süslemelere seyrek rastlanıyordu.

Ortaçağda demirin çeşitli gündelik alanlarda kullanılması yaygınlaştı. Demirle kaplanan kapılar güvenliğinin yanı sıra, bezeme için yeni olanaklar da yarattı. Demirle güçlendirilmiş sandıklar hem sağlam, hem de güzel oluyordu. Dövme demir kapılar, korkuluklar ve parmaklıklar bir işlevi yerine getirmekle kalmıyor, sanatçılar için yapılar da yeni bezeme alanları da oluştuyordu. 16. yüzyıldan sonra demir işlerinde rulo kıvrımlar, yapraklar, çiçekler, demetler ve karmaşık desenlerle çok süslü tasarımlar geliştirildi. Demir maden olarak yaygınlaştıkça, çeşitli ev aletleri, şömine takımları, ocak, kafes, tava, kazan, kilit, hırdavat vb yapımında kullanılır oldu. Fenerler, meşale ayakları, şamdanlar ve avizeler de dövme demirden yapılıyordu. Dökme demir işçiliğinin yaygınlaştığı 19. yüzyıla değin demir işlerinin çoğu ısıtılıp örs üstünde çekikle dövülerek üretilirdi.

Demir Kapı, Rumence PORTILE DE FIER. Sırp-Hırvat dilinde GVOZDENA VRATA. Karpat ve Balkan dağlarını birbirinden ayıran Djerdap boğaz sistemindeki son boğaz. İçinden Tuna Irmağı geçer. Boğaz, Yugoslavya ve Romanya arasındaki sınırın bir bölümünü oluşturur. Uzunluğu yaklaşık 3 km, genişliği 162 m'dir. İki yanında yükselen kayalık yarılarla Avrupa'daki en güzel doğal oluşumlardan biridir. Sip kenti yakınlarında bulunan Perigrada adlı büyük kaya resifi. 1896'da Sip Kanalı açılmadan önce ırmağın hemen hemen tümünü enine kesiyordu. Yugoslav-Rumen işbirliğiyle hazırlanan ve Tuna üzerinde bir baraj ile bir hidroelektrik enerji santralının yapımını ve ırmak trafiğinin düzenlenmesini öngören proje 1972'de tamamlandı. İki ülke üretilen enerjiden eşit ölçüde yararlanmaktadır; ırmak üzerinden taşınan yük dört katına çıkmıştır. Demir Kapı adı çoğu zaman, 145 km uzunluğundaki boğaz sisteminin tümü için de kullanılır.

demir karbür bak. sementit

Demir Maske, Fransızca LE MASQUE DE FER. Fransız tarihinde destanlara konu olan, kimliği bilinmeyen siyasal tutuklu. Kimliğiyle ilgili belirtilerin dikkatle gizlenmesi ve yüzüne siyah kadifeden bir maske takmak zorunda bırakılması bir esrar perdesi yaratmış ve hakkında çeşitli öyküler uydurulmasına yol açmıştır. Demir maske yakıştırması sonraları destansı öykülerde ortaya çıkmıştır.

Demir Maske, 1681'den bir süre önce Piemonte'deki Pinerolo'da (Pignerol) tutuklandı. Ardından çeşitli cezaevlerinde kaldı. Son olarak 18 Eylül 1698'de Paris'teki Bastille'e nakledildi ve 19 Kasım 1703'te burada öldü. Ertesi gün Saint-Paul Kilisesi mezarlığına gömüldü. Mezarlık kayıtlarında "Marchioly" adıyla görünmekte ve "yaklaşık 45 yaşında" olduğu belirtilmektedir. Tutukluluğu süresince nereye nakledildiyece cezaevi yöneticisi Benigne D'Auvergne de

Saint-Mars'ın da oraya atanması, özellikle onun sorumluluğu altında bulunduğunu göstermektedir.

Demir Maske'nin ölümünden önce de bir sır olarak saklanan kimliği hakkında, 18. yüzyıldan bu yana çeşitli varsayımlarda bulunuldu. 1711'de bir İngiliz soylusu; 1745'te XIV. Louis ile Louise de La Vallière'in oğulları Vermandois kontu Louis de Bourbon; 1738-71 arasında XIV. Louis'nin ağabeyi; 1883'te, *Tartuffe*'a misilleme olarak Cizvitlerce hapsedilen Molière olduğu öne sürüldü. XIV. Louis'nin ağabeyi olduğu yolundaki olasılık dışı varsayım Voltaire tarafından popülerleştirildi ve daha sonra Alexandre Dumas'nın *Dix Ans plus tard ou le Vicomte de Bragelonne* (1848-50; *Demir Maske*, 1981) adlı yapıtında ele alındı. Bir düzineyi geçen bütün bu varsayımlardan yalnızca Ercole Matthioli ve Eustache Dauger ile ilgili olan ikisi olanaklı gözükmektedir.

Matthioli, Mantova dükü Ferdinando Carlo'nun elçisiydi. Fransa ile imzalanacak antlaşmayla ilgili gizli görüşmeler yapmakla görevlendirildi. Yüz bin *écu* karşılığında Casale Kalesi'ni Fransa'ya bırakacak olan antlaşma 1678'de imzalandıysa da, Matthioli'nin gizli kalması gereken bu olayı başka hükümdarlara bildirmesi yüzünden geçerliliğini yitirdi. Aldatılmış olmasına sert tepki gösteren XIV. Louis, Matthioli'yi sessizce kaçırarak Pinerolo'da hapsedirdi (1679). Bu olay Demir Maske'nin sırrını çözüyor görünmekle birlikte, Matthioli'nin Nisan 1694'te Cannes açıklarındaki Sainte-Marguerite Adasında öldüğü kabul edildiğinden, Demir Maske'nin aslında Eustache Dauger olduğu varsayımı ağırlık kazanmaktadır.

XIV. Louis'nin bakanı Louvois markisi Le Tellier'nin yazışmalarından, bir uşak olan Dauger'nin onun buyruğuyla Temmuz 1669'da belirtilmeyen bir nedenden ötürü Dunkerque yakınlarında tutuklandığı anlaşılmaktadır. Dauger Pinerolo'da, XIV Louis'nin maliye bakanıyken yankı uyandıran bir mahkemeden sonra ömür boyu hapse mahkûm edilen Nicolas Fouquet'nin hizmetkarlığını yaptı. Fouquet'nin 1680'de ölümünden sonra, gene Fouquet'ye hizmet etmiş olan başka biriyle birlikte hapiste tutuldu. Dauger, 1681'de Saint-Mars tarafından Pinerolo'dan alınarak başka bir yere götürüldü; bu sırada Mathioli Pinerolo'da kalmıştı. 1687'de de Sainte-Marguerite Adasına getirildi. Fouquet'nin düşmanı olan Louvois'nin, eski maliye bakanının hapisteyken açıklamış olabileceği sırların ortaya çıkmaması için iki hizmetkarın gözetiminde tutulmasını istemiş olduğu düşünülebilir. Bu görüşe göre Dauger'nin kimliğinin gizlenmesi ve maske önemi, onun asıl suçundan çok, bildiklerinin gizli kalması gereğinden kaynaklanmaktadır.

Demir Muhafızlar, Rumence GARDA DE FIER. 1930-41 arasında önemli bir toplumsal ve siyasal güç oluşturan Rumen faşist örgütü. 1927'de Corneliu Zelea Codreanu tarafından Başmelek Mikael Lejyonu adıyla kuruldu. 1930'a değin bu adı taşıyan örgüt, Romanya'nın dinsel ve ırksal açılardan yenilenmesi amacını güdüyor, antisemitizm ve mistik milliyetçilikten besleniyordu. Aralık 1933'te hükümet kararıyla kapatıldı. Daha sonra, Her Şey Vatan İçin Partisi (Totul Pentru Tară) adıyla yeniden ortaya çıkarak Kral II. Carol'un da örtük ve çekingen desteğiyle gelişti. 1932 seçimlerinde oyların yalnızca yüzde 1,2'sini alan parti, 1937 seçimlerinde oyların yüzde 16'sı oranında oy aldı. 1938'de Carol'un korporatist diktatörlüğünü ilan etmesinden sonra yeniden baskılarla karşılaşan parti, Carol'un 1940'ta tahtı oğluna bırakmasından sonra

yeniden canlandı. Demir Muhafızlar General Ion Antonescu hükümetlerinde (1940-41) görev aldılar. Ama Ocak 1941'de, Antonescu'ya karşı düzenledikleri Alman yanlısı ayaklanmayı Almanların desteklemesiyle gözden düştüler ve Antonescu aynı yıl partiyi kapattı.

demir-nikel alaşımı bak. permalloy

Demir Perde, II. Dünya Savaşı sırasında Batı'da yaygınlık kazanan ve SSCB'nin, kendisini ve Doğu Avrupa ülkelerini Batı'yla ve komünist olmayan öteki ülkelerle özgür ve açık ilişkilere kapalı tutma çabalarını simgeleyen terim. Terimi ilk kez, İngiltere'nin II. Dünya Savaşı sırasındaki başbakanı Winston Churchill, 5 Mart 1946'da ABD'nin Montana eyaletindeki Westminster College'da yaptığı bir konuşmada kullandı. Churchill konuşmasında komünist devletlerden söz ederken, "Baltık Denizindeki Stettin'den, Adriya Denizindeki Trieste'ye kadar bütün kıta üzerine bir demir perde inmiş bulunuyor", demişti. 1949'da Çin'deki komünist hükümet, kendini dünyadan yalıtıma yönelik benzer bir politika benimsediğinde, bunu SSCB'nin politikasından ayırmak için "Bambu Perde" deyiimi kullanılır oldu.

demir piritleri bak. pirit

demir spatı bak. siderit

Demir Yasası (1750), Amerika'nın koloni döneminde, çıkartılan İngiliz Ticaret ve Deniz Ulaşım yasalarından biri. Bu yasa ile İngiltere, Amerikan demir sanayisinin büyümesini sınırlandırarak kolonideki imalat sanayisinin gelişmesini engellemeyi, böylece de sanayide üstünlük sağlamayı amaçlıyordu. İngilizlerin ihtiyacını karşılamak için pik demirin ve demir çubukların İngiltere'ye gümrüksüz girmesine izin verildi. Kolonilerde ise, yüksek çelik fırınlarının, delme makinelerinin ve kaplama fırınlarının kurulması; madeni eşya imalatı; kolonilerdeki demirin imparatorluğun sınırları dışındaki ülkelere ihraç edilmesi yasaklandı. Yasa kolonilerde demir eşya üretiminin azalmasına yol açarak amacına ulaştı; ama aynı dönemde gene İngiltere'ye yönelik pik ve ham demir üretimi gelişti.

demirağacı, *Casuarinaceae* familyasının, *Casuarina* cinsinden bazı bitkilere, özellikle *Casuarina equisetifolia*'ya verilen ad. Anayurdu Avustralya olan demirağacı (*C. equisetifolia*) ılıman iklimli ülkelerde de süs bitkisi olarak yetiştirilir. Türkiye'nin batı ve güney kıyılarındaki parklarda ve yol kenarlarında da çok sık rastlanır. Ağır ve dayanıklı odunu nedeniyle "demirağacı" adını almıştır. Kışın yapraklarını dökmeyen bu ağaç yaklaşık 30-40 m yüksekliğinde ve 40-50 cm (bazen 100 cm) çapındadır. Mat ve pürüzlü gövde kabukları tenence zengindir. Genç sürgünlerin yaprakları pul biçimini almıştır. Odunu koyu kırmızı renkli, sert ve sık dokuludur. Süs amacıyla kullanılmasının yanı sıra rüzgâr çiti olarak, ayrıca köklerinin azot bağlayıcı özelliği nedeniyle çorak arazilerin ıslah ve ağaçlandırılmasında da kullanılır.

Başta *Sapotaceae* familyasının *Sideroxylon* cinsi olmak üzere, bazı sertodunlu ağaç türleri de bu adla anılır.

demirbaş eşya, envanteri yapılarak kayda geçirilen ve az çok sürekli kullanılan devlet malları ya da ürün kirasına konu olan ve kira süresi sonunda geri verilmesi gereken eşya. İdare hukukunda devletin ve katma bütçeli kamu tüzel kişilerinin kamu hizmet-

lerinde sürekli olarak kullandıkları eşya, 26 Mayıs 1927 tarihli ve 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu'na göre "ayniyat muhasibi"nin sorumluluğu altına konur. Ayniyat muhasibi bu eşyanın varlığını ve bunlarda ortaya çıkan değişiklikleri bildiren bir hesap cetvelini her yıl bağlı olduğu kurumun merkezine sunulmak üzere amirine verir. Kurum merkezi bu hesap cetvelini deftere geçirerek inceleyip onayladıktan sonra Sayıştay'a gönderir (m. 96-98). Silahlı kuvvetlerin elinde bulunan devlet mallarının denetlenmesi 1982 Anayasası'nın 160. maddesiyle Sayıştay'ın yetki alanı dışında tutulmuştur. Anayasa böylece daha eski tarihli olan Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun 99. maddesinin benzer içerikli hükmüne paralel bir düzenlemeye yer vermiştir.

Borçlar hukukunda demirbaş eşya ürün kirasına ilişkin hükümlerle düzenlenmiştir. Borçlar Kanunu'nun 271. maddesine göre ürün kirası sözleşmesi gereçleri, hayvanları ve zahireyi de kapsıyorsa iki taraftan her biri ötekine bu nesnelerin tümünün imzalı bir defterini vermek ve bunların değerlerini elbirliğiyle biçmek ve saptamakla yükümlüdür. Kira süresinin bitiminde kiracı kiralanı defterde yazılı tüm nesnelerle birlikte ve bulundukları durumda geri verir (m. 292); değerde eksilme olmuşsa bunu tazmin eder (m. 293).

Demirci, Ege Bölgesi'nin İçbatı Anadolu Bölümü'nde, Manisa iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.233 km² olan Demirci ilçesi kuzeyde Balıkesir ve Kütahya illeri, doğuda gene Kütahya ili, güneydoğuda Selendi, güneyde gene Selendi ve Kula, güneybatıda Salihli ve Köprübaşı, batıda da Gördes ilçeleriyle çevrilidir.

Manisa'nın en dağlık ve engebeli kesiminde yer alır. Hemen hemen tümüyle dağlar ve platolarla kaplı olan ilçede, ova düzlükleri az yer tutar. Manisa ilinin Kütahya ve Balıkesir illeriyle olan sınırını da çizen Demirci Dağları ilçenin kuzeydoğusundan başlayıp kuzeybatısına doğru uzanır. Simav Dağları ya da Demirci-Simav Dağları denen bu kütlelerin en yüksek noktası, Demirci-Simav arasında 1.800 m yüksekliğindeki Damırk Ziyaret Tepesidir. Demirci-Simav Dağlarının güneye doğru gidildikçe alçalan etekleri Gördes-Uşak Platosu olarak adlandırılır (bak. Gördes). Demirci Dağlarının güney yamaçlarından doğan Demirci (Demrek) Çayı, ilçenin başlıca akarsıyudur. Demirköprü Baraj Gölünün küçük bir bölümü ilçe sınırları içinde kalır.

Demirci, Manisa'nın orman açısından zengin ilçelerinden biridir. İğneyapraklı ağaçlardan oluşan verimli ve nitelikli korulara her yerde rastlanır. Perlit yatakları, başlıca yeraltı zenginliğini oluşturur.

Demirci, Türkiye'nin en önemli halıcılık ve dokumacılık merkezlerinden biridir. İlçe nüfusunun büyük bölümü halıcılıkla geçinir. 1983'te 21 yün ve pamuk ipliği, altı halı fabrikası bulunan ilçede, 27 bin kişi dokumacılıkla uğraşmakta, ayrıca yöreden yurtdışına el halıları satılmaktaydı.

Toprakların çok engebeli olması nedeniyle tarla tarımı gelişmemiştir. Başta ayva ve erik olmak üzere bir miktar meyve ve biraz da sebze yetiştirilir. İlçenin "Figân Efendi Eriği" adıyla anılan eriği, kabızlığı önleyici ilaç yapımında hammadde olarak kullanılmak üzere yurtdışına satılır. Hayvancılık ve ormancılık, bitkisel üretime göre daha gelişmiş durumdadır. Reçine üretimi de önemli miktardadır.

19. yüzyıl sonlarında Aydın vilayeti Saruhan (Manisa) sancığına bağlı kaza olarak yönetilen Demirci yöresi 21 Temmuz 1920'de Yunan işgaline uğradı ve bu işgalden 5 Eylül 1922'de kurtuldu.

Demirci-Simav Dağlarının güney eteklerindeki bir vadide kurulmuş olan kent, yavaş gelişen bir yerleşme merkezidir. Kent il merkezi Manisa'ya 162 km uzaklıktadır. Kentte bir devlet hastanesi ile Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı bir eğitim yüksekokulu vardır.

Demirci Belediyesi 1884'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 60.184, kent, 20.576

Demirci, Latif (d. 31 Ocak 1961, İstanbul), günlük yaşamı gülünç ve abartılı bir çizgi diliyle yansıtan Türk karikatürcü.

Ortaöğrenimini 1979'da sınavla dışarıdan tamamladı. Aynı yıl Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Seramik Bölümü'nde başladığı yükseköğrenimini yarım bıraktı. İlk karikatürü lise yıllarında *Girgir* adlı mizah dergisinde yayımlandı (1975). Demirci daha sonra bu derginin çizer kadrosuna katıldı; haftalık olayları değerlendiren karikatürler çizdi. 1978-79'da arkadaşlarıyla birlikte *Mikrop* adlı haftalık bir mizah dergisi çıkardı (68 sayı). Derginin kapanması üzerine yeniden *Girgir*'a döndü. Ayrıca *Fırt* ve *Yeni Gündem* dergileri ile *Söz* gazetesinde çizdi. 1989'da bir grup arkadaşıyla *Girgir*'dan ayrıldı. *Hibir* mizah dergisini kurdu.

Oğuz Aral'ın etkisinde çizmeye başlayan Demirci, karikatürlerinde çizgi ve yazıyı birbirini tamamlayan öğeler olarak kullanmıştır. *The Selamın Aleşküm* (1985) ve *Yes Problem* (1987) adlı albümleri, çoğu *Yeni Gündem*'de yayımlanan karikatürlerini içermektedir. 1990 ve 1991 yıllarında *Nostaljist Kandilli*, *Mithat* ve *Mırsat* ve senaryosunu Erdal Belenlioglu'nun yazdığı *Eyyvah! Mezun Oldum* adlı karikatür albümleri yayımlanmıştır.

Demirci-Simav Dağları, Ege Bölgesi'nin İçbatı Anadolu Bölümü'nde, Demirci ve Simav'ı birleştiren çizginin kuzeyinde uzanan dağ sırası. Yüksekliği, doğuda bulunan Simav Dağının Damırk Ziyaret Tepesinde 1.800 m'ye, batıda bulunan Demirci Dağının Hasanyaran Tepesinde ise 1.595 m'ye ulaşır.

Kuzeyde Simav Çayının yukarı çıkışının içinden geçtiği tektonik çukurla sınırlanmıştır. Saruhan-Menteşe Masifinin(*) parçası olan dağ sırası, Susurluk Çayı ile Gediz Irmağı arasındaki su bölümü çizgisini de oluşturur. Dağların temeli daha çok gnays ve mika şistlerinden oluşmuştur. Ayrıca kalker, tuf, dolomit ve andezit, trakit, riyolit, dasit gibi volkanik oluşumları da rastlanır. Kuzey yamaçları doğu-batı doğrultulu kırıklarla (fay) parçalandığından basamaklı bir yapı gösterir. Bu basamaklı yapıdaki dik yüzeyler üzerinde toprak oluşumu ve bitki örtüsü zayıftır. Bitki örtüsü ancak kırık yüzeylerinin önündeki basamaklar üzerinde tutunma ve gelişme olanağı bulmuştur. Buradaki kızıl çam ve kara çamların arasına kestane, kayın, meşe gibi genişyapraklılar da karışmıştır. Eskiçağ kaynaklarında Temnos adıyla geçen Demirci-Simav Dağlarının Degirmendere (Kuzuluk) ile ayrılan doğu kesimine Simav Dağları, Sındırgı'nın doğusuna kadar uzanan batı kesimine ise Demirci Dağları adı verilir.

Demircihöyük, Eskişehir Bozüyük arasındaki eski yolun kuzeyinde, Söğüt sapagının batısında Geç Kalkolitik (IO 4000-3500), İlk ve Orta Tunç (IO 3500-1900) çağları yerleşmesi. 1937'de ara verildikten sonra 1975'te İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü adına gene Kurt Bittel tarafından başlatılan kazılar 1979'da sona ermiştir.

Demircihöyük'te saptanan yapı katları aşağıdan yukarıya doğru A'dan P'ye kadar adlandırılmıştır. Ama bunlardan ancak C'ye kadar inilerek 17 tanesi kazılmıştır. İki ara

kata bolunen E katında yangın izleri vardır. Uç ara kattan oluşan F katıyla G katında yerleşme daire planlı bir surla çevrilidir. Yer yer zıkkap çizgiler halindedir. Bu sur F katında yapılmış, G katında yükselti olarak at nalı biçiminde burçlarla sağlamlaştırılmıştır. Yaklaşık 4 m yüksekliğindeki sur duvarının üst bölümleri belirgin bir biçimde eğimlidir. Hoyugün kuzeyinde ve doğusunda birbirine benzeyen anıtsal iki giriş bulunmuştur, taş döşeli kuzey kapı geçidi 20 m uzunluğundadır. Bu kapı geçitlerinden hoyugün merkezinin doğru uzanan yollar birbirleriyle yaklaşık dik bir açı oluşturarak birleşir. Surların içindeki yapılar E katına kadar daha çok ahşaptan yapılmış, ahşap dikmeler çamurla sıvanmıştır. E katından sonra en içteki yapıların çoğu ahşaptan, dış halkadakilere ise taş temeller üstüne kerpiçten yapılmıştır. H katında çıktığı izlenen büyük yangından sonra içteki yapıların da taştan yapılmış olduğu görülür.

K₁ katında kuzey kapının yanındaki yapı yangından korunmuştur. Bu yapı taş temelleri, üç odası, ahşap dikmeleri ve antesi(*) ile dikkati çeken bir megarondur(*) Bu ilk megarondan sonra K₂ katında aynı tipte en az 3 megaron daha vardır. Demircihöyük'teki odaların birçoğunun sol arka köşesinde kubbeli bir fınır görülür. Bazı odalarda ortalama 1 m çapında bir daire biçiminde, kenarları bilezik gibi yükseltilmiş, sıvalı ocaklar bulunur. Bunlar hep odanın ortasında, çok ender olarak da kubbeli fınırın yanında yer alır. Yapıların iç duvarları beyaz, yeşil ve pembe renkte badanalanmıştır.

Demircihöyük'te bulunan kırmızı, kahverengi ve siyah aklı çanak çömlekler ustun nitelikleriyle dikkati çeker. Tabaklar ve ağır kenarından yükselen ilmek kulplu yassı kâseler en yaygın çanak çömlek tipleridir. Çanak çömleklerden bazıları Hacilar(*), Fikirtepe(*), Bulgaristan'da Karanova I, II ve Romanya'da Dudeşti kazılarında çıkarılara benzemektedir. Bu nedenle Demircihöyük kültürünün Anadolu, Bulgaristan ve Romanya kültürlerinin bir karışımı olduğu ileri sürülebilir.

Demircihöyük yerleşmesinde ele geçen buluntuların en dikkat çekici olanları çok sayıdaki kadın idolleridir. Kilden hayvan figürleri, özellikle öküz betimlemeleri de oldukça yaygındır. Çakmaktaşından uzun, geniş bıçaklar, taş orak sapları, ırı bir boğa başı, haç biçimli ağırlıklar, kemikten kaşıklar, ördek biçimli çok süslü bir kap, balta, keser, çekiç, açkı taşları ve maden işçiliğinin varlığını kanıtlayan bir balta kalıbı obür küçük buluntulardır. Metal buluntuların sayıca azlığı dikkati çeker. Bir banyo kabı ile birlikte bulunmuş inciler, ağırsaklar, fırça sapları, minyatür kaplar, paletler, küçük havan elleri vb eşyanın bir tuvalet takımının parçaları olduğu sanılmaktadır.

demircilik, sıcak ya da soğuk demiri, demirci ocaklarında ısıtarak işleme ve biçimlendirme. Tarımsal yaşamın vazgeçilmez araçları olan saban, orak, tirpan vb aletlerin kullanıma girmesiyle birlikte ortaya çıkan ve gelişen demircilik, bugün varlığını daha çok kırsal kesimde sürdürmektedir. Demirciler, çoğunlukla elle çekilen körük, çekiç, ors ve pense gibi araçlar ile ham demir ve onu ısıtmak için ağaç komuru gibi hammadde kullanırlar. Ocakta kor haline getirilen demir, ors üzerinde çekiçle dövülerek biçimlendirilir. Daha sonra malzeme, sertleştirilmek üzere suya daldırılır.

Tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte demircilik mesleği de önemini yitir-

meye başladı. Geleneksel sıcak demircilik, yerini soğuk demircilik olarak adlandırılan mesleğe bıraktı. Günümüzde demirciler, yassı ya da yuvarlak malzemeden, elektrikli ark kaynağı, punta kaynağı, el ve motor testeresi, makas, matkap gibi aletlerin yardımıyla ve perçin, civata gibi yardımcı malzemeler kullanarak, çeşitli mallar üretirler. Genel olarak demir doğrama adı verilen bu ürünler arasında, kapı, pencere, balkon demiri, çeşitli amaçlı direkler, reklam ve tanıtım panoları vb sayılabilir.

Demircioğlu, Yusuf Ziya (d. 1887, Ula, Muğla - ö. 28 Mart 1976, İstanbul), Cumhuriyet döneminde halk müziği derlemelerine öncülük etmiş folklorcu.

Medrese öğrenimi gördükten sonra sınav kazanarak köy öğretmeni oldu. Daha sonra Bursa Darülmualimini'ni bitirdi. İzmir, Edremit ve İstanbul'da öğretmenlik yaptı. 1926'da Darüelhan müdürlüğüne getirildi ve 1952'de emekliye ayrılınca değin bu görevi yürüttü. Darüelhan'da halk müziği derleme ve araştırmaları yapılmasına öncülük etti. 1926-29 arasında Darüelhan adına düzenlenen dört derleme gezisi ile daha sonraki derleme gezileri sonunda bin dolayında halk türküsü derlendi. Demircioğlu bu çalışmaları dışında halk edebiyatı, çocuk oyunları, türküler ve gelenekler üzerine kitaplar da yayımlamıştır: *Boş Beşik ve Ak Kuş* (1932), *Şu Dağların Arasında* (1933), *Anadolu'da Eski Çocuk Oyunları* (1934), *Köylüler ve Yörükler Arasında Hikâyeler ve Masallar* (1934), *Anadolu'da Eski Düğün ve Evlenme Âdelleri* (1938), *Anadolu Köylerinin Türküleri* (1938).

Demircioğlu, Ziya (d. 1891, Kastamonu - ö. 15 Mart 1970, İstanbul), Türk gazeteci. Anadolu basınının en uzun süreli yayın organlarından *Doğrusöz* gazetesini 20 yıla yakın yönetmiştir.

Kastamonu İdadisi'ni bitirdi. İlk yazıları Kastamonu'da yayımlanan *Koroğlu*, *Zafer*, *Kastamonu*, *Şule* adlı gazete ve dergilerde çıktı. 1919'dan başlayarak Kastamonu'daki birçok okulda öğretmenlik yaptı. Bir süre ticaretle uğraştı; daha sonra müftülük müessesvidi oldu ve 1946'da emekliye ayrıldı. Demircioğlu, Hüsnü Açıksöz'ün(*) 1937'de kurduğu *Doğrusöz* gazetesini 1940'ta yönetmeye başladı. 1945'te gazeteyi satın aldı. 1947'de, sonradan *Doğrusöz* Matbaası adını alan Yeni Matbaa'yı kurdu. 1958'de gazete ve matbaanın yönetimini oğlu Aziz Demircioğlu'na bırakarak İstanbul'a yerleşti. Gazete 1975'e değin yayımını sürdürdü. Demircioğlu'nun *Kastamonu Evliyalari* (1957), *Kastamonu'da Meşruiyet Nasıl İlan Olundu* (1968), *Kastamonu Valileri 1881-1908* (1973) ve *Şeyh Şaban-ı Veli ve Postnişinleri* (1983) adlı kitapları vardır.

demirdikenî (*Tribulus terrestris*), ÇARIKDIKENİ ya da ÇOBANÇOKERTEN olarak da bilinir, yabaniikimyonçiller (*Zygophyllaceae*) familyasından, bir yıllık otsu bitki. Toprak yüzeyinde yatık olarak büyüyen bitkinin bileşik yaprakları ve açık sarı renkli küçük çiçekleri vardır. Sivri uçlu meyvelerinden hazırlanan çay, taş düşürücü, idrar söktürücü ve kuvvet verici olarak kullanılır.

demire vurma, önceleri bazı suçlulara uygulanan bir ceza iken, hapisanelerde düzeni korumaya yönelik bir önlem niteliği kazanı yapıtırm. Osmanlı Devleti'nde 1851 tarihli Kanun-ı Cedid, bazı suçlar için "prangabentlik" adı altında demire vurma cezasını öngörmüştü 1869 tarihli Askeri

Ceza Kanunname-i Hümayunu'nun 30. maddesinde öngörülmüş olan "demirbentlik" cezası ise şöyle tanımlanmaktaydı: "Şahs-ı mahkûmun bir ayağında 350 dirhem ağırlığında demir halka olduğu halde mahbeste tevkif olunması ve icabı halinde pranga mahkûmları gibi kışla ve sair askeri binaların hidematı şakkasında kullanılmasıdır". Bu ceza daha sonra çıkarılan Askeri Ceza Kanunu ile kaldırıldı. 1965 tarihli ve 647 sayılı Cezaların Infazı Hakkındaki Kanun tutuklunun, tutukevinin düzen ve güvenliğini bozması durumunda bir önlem olarak demire vurma yöntemine başvurulmasını öngörüyordu. Ama yasanın buna ilişkin hükmü Anayasa Mahkemesi'nce anayasaya aykırı bulunarak 15.6.1967 tarihli kararla iptal edildi.

Demirel, Selçuk (d. 1954, Artvin), Türk karikatürcü ve grafik sanatçısı. Toplumsal eleştiri ve yergiye ağırlık veren çalışmalarıyla tanınmıştır.

İlk ve ortaöğrenimini Ankara'da tamamladı. İlk karikatürlerini 1973'te, kurucuları

Selçuk Demirel'in bir yapıtı
Ana Yayıncılık Arşivi

arasında kendisinin de yer aldığı *Amatör Sanatçılar Dergisi*'nde yayımladı. 1974'te mimarlık öğrenimine başladı. Aynı yıl "Akla-Kara I" adıyla ilk kişisel sergisini açtı. Bunu daha sonraki yıllarda kişisel ve karma sergiler izledi. 1975'te Yeraltı Maden-İş Sendikası'nda çalışmaya başladı. Bu sendikanın yayın organı *Maden İşçisinin Sesi* başta olmak üzere *Cumhuriyet*, *Politika*, *Yeni Ulus*, *Demokrat*, *7 Gün*, *Mimarlık*, *Birlik Haberleri* gibi gazete ve dergilerde çizdi. Çok sayıda siyasal içerikli afiş yaptı. 1978'de mimarlık öğrenimini yarıda bırakarak Fransa'ya yerleşti. 1979'da Paris'te Güzel Sanatlar Yüksekokulu'na girdi. 1980'de Türkiye'deki çalışmalarını içeren *Biracayıp* adlı albümünü çıkardı. Yaratığı "Moumouk" adlı bir kız çocuğu tipinin serüvenlerini anlatan yapıtları on bir ayrı dilde basıldı.

Çocuk kitapları başta olmak üzere birçok kitap resimleyen, karikatürleri karpostal olarak da basılan Demirel, *Le Point*, *Le Monde Diplomatique*, *L'Expansion*, *Que Choisir*, *L'Humanité* *Dimanche*, *L'Entreprise*, *Pelerin Magazine* adlı gazete ve dergilerde sürekli çizdi. Bunların dışında desenleri Batı Almanya, Hollanda, Yunanistan, İsviçre ve İngiltere'de çıkan dergilerde, derleme kitaplarda, antoloji ve albümlerde yayımlandı. Demirel'in ayrıca *Kara Karga Gak Dedi* (1981), *Moumouk, aime les lettres* (1981; Moumouk Harfleri Seviyor), *Moumouk, chez les Jouets* (1981; Moumouk, Oyuncaklar Arasında), *Der Ra-be* (1982; Karga), *Het Turkse Alfabet* (1982; Türkçe Alfabe), *Innocent* (1983, 4 kitap; Suçsuz), *Semra, mon album* (1983; Semra, Benim Albümüm), *The Fox and the Crow* (1983; Tilki ile Karga), *Kedili Geçmiş Zaman* (1983), *Seyir Defteri* (1984) ve *Başiboş* (1987) adlı yapıtları vardır.

Demirel, Süleyman (d. 1924, İslamköy, Isparta), Türk siyaset adamı. 1965-80 ara-

sında altı kez başbakanlık yaptı; 1991'de yedinci hükümetini kurdu. 16 Mayıs 1993'te Türkiye'nin 9. cumhurbaşkanı seçildi.

1949'da İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Bölümü'nü bitirdi. 1950'de Elektrik İşleri Etüd İdaresi'nde çalışmaya başladı. Sulama ve elektrik konularında araştırma yapmak için ABD'ye gönderildi. Türkiye'ye dönüşünde Devlet Su İşleri Barajlar Dairesi başkanı oldu. Bir süre sonra Eisenhower bursuyla yeniden ABD'ye gitti. 1955'te DSI genel müdürlüğüne getirildi. 17 Mayıs 1960'tan sonra serbest mühendislik ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı.

1962'de siyasete atılarak AP'ye girdi. Aynı yıl yapılan 1. Kongre'de genel idare kruluna seçildi. AP'lilerin af kampanyası sonucunda eski cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 22 Mart 1963'te şartlı olarak serbest bırakılması üzerine meydana gelen olaylar sırasında AP genel merkezinin saldırıya uğraması üzerine aktif siyasetten çekildi. Ama Haziran 1964'te AP genel başkanı Ragıp Gümüşpa-la'nın ölümü üzerine baş gösteren parti içi bunalım sırasında yeniden siyasete döndü. Kasım 1964'te toplanan 2. Kongre'de Saadettin Bilgiç'e karşı büyük bir farkla AP genel başkanlığına seçildi. İnönü hükümetinin düşürülmesinden sonra Şubat 1965'te Suat Hayri Uğurlu başkanlığında AP, Yeni Türkiye Partisi (YTP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve Millet Partisi'nden oluşan koalisyon hükümetinde Demirel meclis dışından başbakan yardımcısı ve devlet bakanı oldu.

10 Ekim 1965 genel seçimlerinde Isparta'dan milletvekili seçilen Demirel, AP'nin mecliste çoğunluğu sağlaması üzerine 27 Ekim 1965'te, 27 Mayıs sonrasının ilk koalisyonsuz hükümetini kurdu.

Demirel
İlâşim Yayıncılık Arşivi

12 Ekim 1969 genel seçimlerinde AP yeniden çoğunluğu sağladı ve Demirel ikinci hükümetini kurdu (3 Kasım). Ama bazı iktisadi ve siyasal konularda kendisiyle anlaşmazlığa düşen ve Ferruh Bozbeyli, Saadettin Bilgiç ile Faruk Sükan'ın başını çektiği bir grup AP milletvekili tarafından Şubat 1970'teki bütçe görüşmeleri sırasında istifaya zorlandı. 11 Şubat'ta 41 milletvekilinin karşı oy vermesi üzerine bütçe güvenoyu alamadı ve ertesi gün başbakanlıktan istifa etti. Mart 1970'te yeni bir hükümet kurdu ve aynı yıl yapılan 5. Kongre'de yeniden genel başkan seçildi. Demirel hükümeti, 12 Mart 1971'de ordunun verdiği muhtıra üzerine istifa etti, ama 12 Mart dönemi hükümetleri AP tarafından desteklendi.

14 Ekim 1973 genel seçimlerinden sonra kurulan CHP-MSP koalisyonunun ve güven-oyu alamayan Sadi Irmak hükümetinin ardından Demirel, Mart 1975'te AP, Milli Selamet Partisi (MSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden (CGP) oluşan I. Milliyetçi Cephe (MC) koalisyon hükümetini kurdu. 5 Haziran 1977 genel seçimleri sonrasında kurulan Ecevit hükümeti güvenoyu alamayınca, Ağustos 1977'de MSP ve MHP'nin de katılımıyla oluşan II. MC hükümetinin başkanı oldu. Bu hükümet 31 Aralık 1977'de CHP'nin gensoru önergesiyle düşürüldü. Kasım 1979'da MSP ve MHP'nin dışardan desteklediği bir azınlık hükümeti kuran Demirel, 12 Eylül 1980'deki askeri müdahaleye değin başbakanlık görevini sürdürdü. Ardından Hamzakoy'da (Gelibolu) bir süre genel gözetim altında tutuldu. 1982 Anayasası ile 10 yıl siyaset yasaklıları kapsamına alındı. Mayıs 1983'te siyasi partilerin kurulmasına izin verilmesinden sonra, siyaset yasağını çiğnediği gerekçesiyle bazı CHP ve AP'lilerle birlikte bir süre Çanakkale'deki Zincirbozan'da gözetim altında tutuldu. 6 Eylül 1987'deki halk oylaması sonucunda siyaset yasağı kalkan Demirel, 24 Eylül 1987'de Doğru Yol Partisi'nin (DYP) genel başkanlığına seçildi. 29 Kasım 1987 seçimlerinde Isparta'dan milletvekili seçilerek TBMM'ye girdi. 20 Ekim 1991'deki genel seçimlerde DYP oyların yüzde 27'sini alarak TBMM'de birinci parti durumuna gelince Demirel hükümeti kurmakla görevlendirildi. 20 Kasım 1991'de Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile bir koalisyon hükümeti kurdu. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993'te ölmesi üzerine, bu görevi DYP ve SHP'nin desteğiyle 16 Mayıs'ta Demirel seçildi.

demirhindi (*Tamarindus indica*) baklagiller (*Fabaceae*) familyasından, yaprak-dökmeyen bir ağaç. Anayurdu Afrika'nın tropik kesimleri olmakla birlikte, çeşitli bölgelerde (özellikle Hindistan ve Mısır'da) süs amacıyla ya da yenebilen meyveleri için yaygın olarak yetiştirilir. Adını "Hint hurması" anlamındaki Arapça *temri hindi* sözcüklerinden alan bu ağaç yaklaşık 24 m yüksekliğe kadar büyüyebilir; 2 cm uzunlu-

Demirhindi (*Tamarindus indica*)

Walter Dorn

ğundaki yaprakçıklardan oluşmuş ulmaşık dizilişli, tüysü yaprakları vardır. Küçük kümeler oluşturan sarı renkli çiçekleri 2,5 cm çapındadır. Keçiboynuzu meyvelerine benzeyen, 7,5 - 24 cm uzunluğundaki etli ve açılmayan meyvelerinin içinde 1-12 kadar iri ve yassı tohum bulunur. Meyvenin şeker ve organik asitler içeren kahverengi, etli

bölümünden reçel ve şerbet yapılır; ayrıca müşil olarak kullanılır.

Demiri, tam adı MUHAMMED İBN MUSA KEMAL-LEDDİN ED-DEMİRİ (d. 1341, Kahire - ö. 27 Ekim 1405, Kahire), Arap din bilgini. Yazdığı hayvanlar ansiklopedisi ile tanınır. Zamanının en önde gelen bilginlerinin öğrencisi olan Demiri tefsir, hadis, fıkıh ve filoloji alanında uzmanlaştı. El-Ezher Medresesi de aralarında olmak üzere, Kahire'nin çeşitli okullarında ve camilerinde düzenli konferanslar ve vaazlar verdi. Bir sufi olarak çileciliği, duaları ve oruçları ile ünlüydü. Altı kez Mekke'ye hacca gitti.

Hayatü'l-Hayavân (y. 1371: Hayvanların Hayatı) adlı ansiklopedisinin değişik uzunluklarda üç Arapça nüshası vardır. Kitap Farsça, Türkçe ve Latince'ye de çevrilmiştir. Demiri bu kitapta, Kuran'da adı geçen 931 hayvanı alfabetik olarak ele almıştır. Yer yer konuyla ilgisi olmayan öykülere de yer vermiştir. Yapıt folklor, tıp ve veterinerlik tarihi bakımından önemlidir. Demiri'nin öteki yapıtları İslam skolastik geleneğini yansıtır.

demirkazık bak. Kutup Yıldızı

demirkır antilop (*Hippotragus equinus*), *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Bovidae* familyasından, ovalarda ve çayırlik-larda küçük gruplar halinde yaşayan Afrika

Demirkır antilop (*Hippotragus equinus*)

Leonard Lee Rue III Bruce Coleman Inc

antilopu. Samur antilopunun (*Hippotragus niger*) ve soyu tükenmiş *H. leucophoeus* türünün akrabası olan demirkır antilop, omuz yüksekliği 130-150 cm arasında değişen iri ve alımlı bir hayvandır. Kulakları uzun ve sivri, yelesi dik, hem erkekte hem dişide bulunan boynuzlar uzun ve orak biçimindedir; gerdanından uzun tüyler sarkar. Postu kızılımsı boz ya da kahverengi, burnu, karnı ve baldırları aktır; yüzünde ak ve kara lekeler bulunur.

Demirköprü Barajı, Manisa'nın Salihli ilçesinin 24 km kuzeyinde, Gediz Irmağı üzerinde kurulu baraj. Yapımına 1954'te başlanan baraj 1960'ta tamamlandı. Baraj ve gölet alanının büyük bir bölümü, çok eski jeolojik kökeni olan (büyük olasılıkla Arkeozoyik) büyük gnays kütleleri üzerinde yer alır. Barajın oturduğu zeminin bazaltlı yapısı geçirimsiz bir kuşak oluşturur. Toprak dolgu barajın temelden yüksekliği 77 m, kret uzunluğu 543 m, su toplama hacmi 1.320 milyon m³'tür. Her biri 23.000 kW'lık üç güç ünitesi bulunan barajın sol yamacında dolusavak yer alır. Dolusavaktan boşalan sular Kuratuş Vadisini sular.

Demirköprü Barajı, Aşağı Gediz Vadisinde 62.500 hektarlık bir alana sulama suyu sağlar. Ayrıca baraja bağlı olarak 50.000

Demirköprü Barajı, Manisa

Fuat Şentürk

hektarlık bir alan taşkınlerden korunur. Barajın yıllık enerji üretimi 193 milyon kW-sa'dır.

Demirköy, Marmara Bölgesi'nin Trakya kesiminde, Kırklareli iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 945 km² olan Demirköy ilçesi kuzeyde Bulgaristan, doğuda Karadeniz, güneyde Vize, güneybatıda Pınarhisar ilçeleri, banda da Merkez ilçeye çevrilidir.

İlçe topraklarının büyük bölümü dağlık ve ormanlıktır. İlçenin yüzde 67'si ormanlarla kaplıdır. Karadeniz'e kıyısı bir set oluşturan Istranca (Yıldız) Dağları, güney ve batı kesimlerini boydan boya engemelendirir. En yüksek noktası olan Mahya Dağı (1.031 m) Demirköy ilçesinin Merkez ilçe ve Pınarhisar ilçesine komşu olduğu kesimde yer alır. Istranca Dağlarının yoğun bir orman örtüsü ile kaplı kuzeydoğu yamaçları bol yağış aldığından su kaynakları açısından da zengindir. Deringeçit ve Rezve dereleri ile Bulanıkdere bu akarsuların başlıcalarıdır. Rezve Deresi, ilçenin Bulgaristan'la doğal sınırını oluşturur.

Istranca Dağları ile Karadeniz kıyı kuşağı arasında kalan alanda, Demirköy ve Limanköy platoları vardır. Doğal bitki örtüsü açısından zengin olan bu platolar, Deringeçit Deresi ile birbirinden ayrılır. Limanköy Platosu, kuzeyde Rezve Deresiyle bölündükten sonra, Bulgaristan içlerine uzanır. Demirköy Platosu ise, Mahya Dağı ile İğneada arasında yer alır. Dalgalı bir yapı gösteren plato, ormanlarla kaplıdır.

Istranca Dağlarının doğusundaki İğneada alçak alanında yer alan küçük lagünler, Demirköy kıyıının değişik özelliklerinden birini oluşturur. Kumul kuşakları ile denizden ayrılan lagünlerin, genellikle yazın Karadeniz'le bağlantısı kesilir. Erikli, Mert ve Sakpınar gölleri, bu lagünlerin en önemlileridir. Çevreleri genellikle sazlık ve bataklık olan, arkalarında hemen ormanlar başlayan, yabanıl yaşama elverişli bir ortam oluşturan göllerin turizm potansiyeli yüksektir.

Genellikle fazla girintili çıkıntılı olmayan kıyılardaki en önemli girintiler Limanköy Koyu ile İğneada'dır. Limanköy'ün doğusundaki çıkıntı İğneada Burnu adıyla anılır. İğneada, 40-50 km uzunluğunda, 10 m genişliğindeki kumsalı, zengin orman örtüsü ve konaklama tesisleri ile ilçenin özellikle iç turizm açısından en gelişmiş kesimidir. Akarsu ağzlarında birçok kuş çeşidi yaşar. Son yıllara değin İğneada ile Çilingöz Koyu arasında soylu tükenmeye yüz tutan Akdeniz foklarına rastlanırdı. Yaban domuzu, kurt, geyik, karaca gibi hayvanlar ormanlarda yaşadığı bilinen başlıca memelilerdir. Kıyıda yer alan dünya çapında önem taşı-

yan bir alüvyonlu orman alanı olan Saka Gölü Longozu'nda geyik ve karacalar için bir av koruma ve üretim alanı kurulmuştur. Saka Gölü Longozu'nun 1.345 ha'lık bölümü 29 Nisan 1988'de doğayı koruma alanı olarak ayrılmıştır. İlçenin önemli doğal değerlerinden biri de Dupnisa Mağarası'dır (*). Balıklık da hayli gelişmiştir. İğneada'da modern bir balıkçı barınağı vardır. Ekili alanlar ilçe topraklarının yüzde 10'undan azdır ve az yer tutar. Patates, buğday, fasulye ve elma ile kereste, en önemli ürünlerdir. Demirköy ve İğneada'da fidanlık kurulumu. İlçede orman ürünlerini işleyen bir parke fabrikası vardır.

Bugünkü adını bir zamanlar işletilmiş olan demir yataklarından olan Demirköy, Osmanlı döneminde Kırkkilise'ye (Kırklareli) bağlı bir nahiye merkeziyken, 1908'de kaza yapıldı. Osmanlı döneminde avlak ve konaklama alanı olarak gelişen İğneada ve Ayastefanos köyü, daha eski yerleşmelerdir. Eskiden Samakov ya da Samakovcuk adlarıyla bilinen Demirköy, 27 Temmuz 1920'de uğradığı Yunan işgalinden 2 Kasım 1922'de kurtuldu.

Demirköy kasabası, iç kesimde, doğu-batı doğrultulu Bulanıkdere kıyısında, doğuya bakan bir yamaçta yer alır. Kasaba il merkezi Kırklareli'ne 72 km uzaklıktadır.

Demirköy Belediyesi 1923'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 12.946; kasaba, 5.203.

demirli göktaş, temel olarak demir ile yüzde 11'e kadar değişen oranlarda nikel içeren göktaşlarının ortak adı. Bu tür göktaşları yeryüzüne düştüğünde, yüzeylerinde siyah bir demir oksit katmanı oluşur ve bu katman kısa bir süre sonra pasa dönüşür. Yer kayaçlarından kolayca ayırt edilebilen demirli göktaşlarına, taşı ya da taşı demirli göktaşlarına oranla daha sık rastlanır. Demirli göktaşları, yapılarına göre başlıca oktahedrit, heksahedrit ve ataksit gruplarına ayrılır. Taşların yapısı, parlatılmış kesitlerinin seyreltik asitle dağlanması yoluyla belirlenebilir.

Demirözü, Karadeniz Bölgesi'nde, Bayburt iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Bayburt'a bağlı bir bucak olan Demirözü, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Demirözü Belediyesi 1968'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 13.319; kasaba, 2.452.

Demirsoy, Seyfi (d. 1926, Naslıç, Yugoslavya - ö. 14 Ocak 1974, Londra), Türk-İş'in kurucuları arasında yer almış ve 1960-74 arasında genel başkanlığını yapmış sendikacı. 1962'den sonra geliştirdiği ve Türk-İş'in temel ilkesi haline getirdiği "partilerüstü politika"nın "işçi hareketinin bütünlüğünü korumayı sağlayan gerçekçi bir tutum" olduğunu savunmuştur.

Küçük yaşta ailesi ile birlikte Yugoslavya'dan Türkiye'ye göç ederek Çatalca'ya yerleşti. İlk ve orta okulu burada okudu. Bomonti Bira Fabrikası'nda çalışmaya başladı. 1947'de kurulan İstanbul Bomonti Bira Fabrikası İşçileri Sendikası'nda önce saymanlık, daha sonra da genel başkanlık yaptı. 1948'de İşçi Sendikaları Birliği'nin kuruluşuna katıldı ve yönetim kuruluna seçildi. Daha sonra da aynı kuruluşun genel başkanı vekili oldu. 1952'de Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (Türk-İş) kuruluş çalışmalarına katıldı. Aynı yılın eylül ayında yapılan 1. Genel Kurul'da yönetim kurulu üyeliğine seçildi. Bu arada İşçi Sendikaları Birliği'nin genel başkanlığı

nı da 1960'a değin yürüttü. 1954 ve 1957 seçimlerinde CHP'den adaylığını koyduysa da yoklamaları kazanamadı.

Türk-İş genel başkanı Nuri Beşer'in 27 Mayıs 1960'tan sonra başkanlıktan düşürülmesi üzerine yapılan genel kurulda genel başkan seçildi. Türk-İş'in yeni anayasasının hazırlık çalışmalarına katılmasında ve Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (ICFTU) üye olmasında rol oynadı. 1962'de CHP'den istifa ederek, kuruluşu gerçekleşmeyen Çalışanlar Partisi hareketine katıldı. 1963'te Sendikalar Kanunu ile Grev, Lokavt ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu'nun çıkmasından sonra hızlanan işçi hareketleri ve grevler sırasında, Demirsoy yönetimindeki Türk-İş olayların gerisinde kalmakla suçlandı. Konfederasyon içinde gelişen muhalefet sonunda 1967'de bazı sendikalar Türk-İş'ten ayrılarak Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DISK) kurdu. 1970'te ortaya çıkan sosyal demokrat muhalefet de gene Demirsoy yönetimine karşı oluşan tepkiden doğdu. İlimli ve dengeli politikalarla konfederasyon içindeki farklı eğilimleri uzlaştırmaya çalışan Demirsoy, genel sekreter Halil Tunç'un desteğiyle bu yönetimi ölümüne değin sürdürdü.

Demirtaş Barajı, Bursa ili sınırları içindeki Ballıkaya Irmağı üzerinde kurulu baraj. Toprak-kaya dolgu tipinde olan baraj, 1983'te hizmete açıldı. Barajın kret kotu 172 m, temel kotu 165 m'dir.

İngiltere'deki ocaklarda kullanıma girdi. Demiryolu taşımacılığında karışılacak ilk önemli zorluk olan vagonların raydan kayarak çıkması sorunu, budenli tekerleklerin geliştirilmesiyle aşıldı, böylece vagonların kendiliklerinden yön kazanmaları da olanaklı duruma geldi. Önceleri tekerleğin her iki yanında da budenler bulunuyordu, ama sonraları yalnızca iç kenarı budenli tekerlekler kullanılmaya başladı. Bir başka ilkel demiryolu türü de, üzerinde budensiz tekerlekli vagonların hareket ettiği, iki kenarı çukuntulu, köşebent raylardan oluşuyordu. Böylece vagonlar, hem raylı hatlar üzerinde, hem de düz yolda kullanılabilirdi, ama bu raylarla makas sistemlerinin kurulması son derece güçtü; bu nedenle de 1815'te budenli demiryolu hattı kullanımı terk edildi.

Maden ocaklarında kullanılan ilk demiryolu vagonları, insanlar ya da hayvanlar tarafından çekiliyordu. 1804'te İngiliz mucit R. Trevithick'in geliştirdiği ilk lokomotif türünün Galler'deki kömür havzalarında kullanıma girmesiyle birlikte, modern demiryollarının temeli atılmış oldu. Ama, o dönemde yapılan demir rayların lokomotifin ağırlığı altında kolayca kırılması ve lokomotif yapımında kullanılan malzemelerin kalitesizliği ve donanım yetersizliği, bu tür buharlı çekicilerin kullanımını bir süre geciktirdi. Çok geçmeden, başta George

Stephenson olmak üzere birçok mucit ve mühendisin katkılarıyla çok daha sağlam raylar ve gelişkin lokomotifler yapmak olanaklı duruma geldi ve böylece demiryolu taşımacılığı hızla yaygınlaştı. Eylül 1825'te Stockton and Darlington Railway şirketi, ilk ticari amaçlı demiryolu yolcu ve yük taşımacılığını başlattı. Ardından 1830'da Liverpool and Manchester Railway kuruldu. Stephenson'un "Rocket" adını verdiği lokomotifi geliştirilmesiyle de demiryolu çağı başlamış oldu. 1841'e gelindiğinde İngiltere'de 2.000 km'nin üstünde demiryolu döşenmişti. 19. yüzyılda hızla gelişen demiryolları, dünya uluslarının toplumsal ve ekonomik yaşamları üzerinde son derece etkili bir güç haline geldi ve birçok teknik ilerlemeye yol açtı. Avrupa'daki birçok ülke, İngiltere'yi örnek alarak, iki ray arasındaki açıklığı 1.435 m olarak saptadı. İspanya ve Portekiz'de 1.68 m olan hat genişliği, Rusya ve Finlandiya'da 1.5 m olarak belirlendi. İngiltere'nin standart hat genişliğini benimseyen ABD'de, ilk buharlı lokomotifi 1825'te John Stephens geliştirdi ve aracını New Jersey'deki Hoboken'de evinin bahçesinde sergiledi. İki yıl sonra da, ABD'nin ilk demiryolu şirketi olan Baltimore and Ohio Railroad (B&O), bu lokomotifi kiralayarak kullanmaya başladı.

Önceleri, hemen tüm lokomotifler buhar gücüyle çalışıyordu, ama 20. yüzyılın başlarında elektrik motorları da kullanıma girdi. Yüzyılın ortalarına doğru çoğu demiryolunda buharlı lokomotiflerin yerini dizel motorlu lokomotifler ya da elektrikli trenler aldı (*bak.* lokomotif). Yolcu ve yük taşımakta kullanılan vagonlar da çok çeşitli türlerde yapıldı. Üstü açık, kenarsız ya da kapalı türden olabilen yük vagonlarının, sarnıç vagonu, frigorifik vagonu gibi özel hizmetlerde kullanılan biçimleri de geliştirildi. Yolcu vagonlarının ise tek ya da çok yataklı ya da yataksız türleri üretildi, ayrıca uzun yolculukta yemek servisi yapan yemek vagonları kullanıma sokuldu. Adını George Pullman'dan alan pulman (geriye yatabilen) koltuklu vagonlar ise 1859'da hizmete girdi (*bak.* vagon).

Demiryolu yapımı. Demiryolları genel olarak, büyük ticaret ve yerleşim merkezlerinin arasında ve düz bir zemin üstünde doğru bir hat oluşturacak biçimde döşenir. Ama uygulamada, çok çeşitli zorluklarla karşılaşılır. Belirli bir bölgede döşenecek demiryolu için gerekli güzergâh seçimi, yapım harcamaları ile yıllık bakım ve işletme giderleri, ayrıca olası trafik hacmi ve kârlılık oranlarının karşılıklı olarak hesaplanmasıyla yapılır.

Bu nedenle, nüfusun yoğun ve sanayinin gelişkin olduğu bölgelerde inşa edilen demiryollarında, ağır çalışma koşulları dikkate alınır, eğimli ya da kıvrımlı güzergâhlar en aza indirilir, ağır köprülerden yararlanılır ve kimi zaman da çok hatlı sistemler kurulur. İngiltere ve Avrupa'daki ana demiryolu hatlarının çoğu bu biçimdedir. Yerleşim birimlerinin çok seyrek dağılım gösterdiği Kuzey ve Güney Amerika ile öteki ülkelerde ise demiryolu yapımında düşük maliyet esası göz önünde tutuldu ve bu nedenle de daha hafif malzemelerden yapılmış raylar kullanıldı, hafriyat çalışmaları en aza indirilerek eğimli ve kıvrımlı hatlar kuruldu. Daha sonraları demiryolu trafiğinin artmasıyla, ana hatların kapasitesi ve niteliği geliştirildi ve işletme giderleri azaldı.

Demiryolunun yapım ve donanım giderlerini etkileyen bir başka etmen de hat genişliğidir. Dünyadaki demiryollarının yüzde 60'a yakın bir bölümü, 1.435 m'lik standart hat genişliğine göre döşenmiştir. Ancak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke-

lerde demiryollarının önemli bir bölümünün hat genişliği daha dar yapılmakta, böylece ekilebilir araziden yer kazanma ve daha hafif, küçük ve ucuz lokomotif ve vagonlardan yararlanma amacı güdülmektedir. Ama dar hat genişlikleri, yanıl dengeli olumsuz yönde etkilediğinden, seyir hızının azalmasına yol açmaktadır.

Karayolu yapımında olduğu gibi, yeni bir demiryolu hattının döşenmesinde de önce güzergâh belirlenir, ardından arazinin üzerindeki bitki örtüsü temizlenerek hattın eğimi saptanır. Zemin bölümü kırma taştan bir katmanla örtülür ve bunun üzerine uygun aralıklarla traversler yerleştirildikten sonra raylar bu traverslere sıkıca bağlanır.

Modern demiryolu rayları, düz tabanlı ve birbirine geçebilen, ters T biçimindeki çelik profillerdir. Bu biçimdeki rayları ilk olarak 1830'larda İngiliz mühendis Charles Vignoles geliştirmiştir. Daha sonraları metalurji ve yapım tekniği alanlarındaki ilerlemelerin yardımıyla, biçim olarak Vignoles'ininkilerine benzemekle birlikte, çok daha nitelikli raylar üretilmeye başlandı.

Bu arada, trafik yükünün yarattığı iç gerilimleri en aza indiren ve böylece rayların dayanıklılık süresini uzatan yeni tasarımlar geliştirildi. Kimi zaman, aşırı ağırlığın ya da keskin dönüşlerin yol açacağı aşırımlara rayların dayanıklılığını artırma amacıyla malzemeye yüzey sertleştirme işlemi uygulanır. Bu raylar, haddelerden geçirdikten sonra özel bölmelerde yavaşça soğutulur. Bu denetimli soğutma, demiryolu hatlarındaki rayların kırılmasının başlıca nedeni olan iç çatlakları en aza indirir.

Avrupa'da kullanılan standart ray uzunluğu 30 m'dir. Ana hatlarda kullanılan rayların ağırlıkları metrede 45 ile 75 kg arasında değişir. İngiltere'deki düz tabanlı rayların ağırlığı, metrede 55 kg'dır.

Ray döşeme işleminde sağlanan en önemli ilerlemelerden biri, sürekli kaynaklanmış rayların kullanıma girmesidir. Bu yöntemle, çok daha düzgün ve daha düşük bakım ve onarım gideri gerektiren hatlar yapılabilir. Raylar, genellikle, her 400 m'de birbirlerine kaynaklanmakta ve böylece kilometrelerce uzunlukta kesiksiz hatlar elde edilmektedir. İlk olarak 1933'te ABD'de geliştirilen kaynaklı ray sistemi, 1950'lerde öteki ülkelerde de yaygınlaştı ve günümüzde yeni döşenen hatların başlıca yapım tekniği durumuna geldi. Sürekli kaynaklı rayların ısıyla genişlemesi sonucu ortaya çıkabilecek sorunlar, rayların traverslere çok daha sıkı biçimde bağlanmaları ya da döşeme işleminin, bölgenin yıllık ortalama sıcaklığında bulunduğu mevsimde yapılmasıyla aşılmaktadır.

Rayların ağaç traverslere bağlanmasında tırfon, krampon ya da yatak gibi malzemelerden yararlanılır, ama özel uygulamalarda, çok çeşitli ankraz civataları ile kelepçe türleri de kullanılır. Raylar çoğunlukla doğrudan ağaç traverslerin üzerine yerleştirilir ama yoğun trafikli hatlarda, yükün geniş bir alana yayılması amacıyla raylar ile traverslerin arasına metal selalar yerleştirilir. Rayların beton traverslere bağlanmasında da özel vida türlerinden yararlanılır ve ray ile travers arasına kauçuk sömeller konulur.

Travers yapımında kullanılan temel malzeme ağaçtır. Modern ağaç traverslerin yapımında, malzemeye çeşitli kimyasal maddeler emdirilerek dayanıklılıkları artırılır. Ana hatlarda kullanılan bu tür traverslerin kullanım süresi ortalama 35 yıldır. Öte yandan, ağacın maliyetinin artmasıyla, başka tür malzemelerden travers yapımına geçildi.

Çelik traversler, uzun bir süreden beri çeşitli Avrupa, Afrika ve Asya ülkelerinde kullanılmaktadır. Öte yandan, çoğunlukla

çelik çubuklarla ya da tellerle sağlamlaştırılmış beton travers kullanımı da yaygınlaşmaktadır. Beton traversler ile sürekli kaynaklı rayların birlikte kullanılmasıyla, son derece sağlam ve düzgün hatlar döşenebilmektedir.

Demiryolunun bakımı. Modern makinelerin yardımıyla, az sayıdaki işçiyle rayların yenilenmesi, çakıltaşı zeminin yeniden düzeltilip sıkıştırılması gevşemiş civataların sıkıştırılması, hat doğrultusunun yeniden düzeltilmesi, bozulmuş kaynakların yenilenmesi gibi bakım işlemleri yürütülebilmektedir. Hattın yıpranmış bölümleri, önceden hazırlanıp birleştirilen ray ve travers gruplarıyla değiştirilir. Öte yandan taşlama makineleriyle rayların yüzeyleri taşlanarak yeniden düzeltilir, pürüzler giderilir. Rayların bakıma gereksinim duyan bölümleri, genellikle gözle saptanır, ama malzemenin içinde oluşan çatlaklar, çeşitli elektronik aygıtlarla belirlenir ve gerekli onarım ya da değiştirme işlemleri yapılır.

Demiryollarının işletimi ve denetimi. Binlerce kilometrelik alanlara yayılan demiryolu ağlarının işletimi ve denetimi, bu hatların kurulmasına oranla çok daha güç ve karmaşık bir sorundur. Bu nedenle de, telgraftan bilgisayarlı denetim sistemlerine ve en yeni otomasyon tekniklerine kadar birçok yenilik, önce demiryolu işletmeciliği alanında ortaya çıkmıştır.

Tren işletmeciliğinde telsiz kullanımı çok erken bir dönemde başlamakla birlikte, bu haberleşme aracından demiryolu ulaşım alanında yaygın olarak yararlanılması, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, çok yüksek frekanslı alıcı-verici telsiz donanımlarının geliştirilmesiyle birlikte gerçekleşti. Bugün telsizler, uzun katarların ön ve arka vagonları arasında, ayrı hatlardaki trenler arasında ve trenler ile hareket merkezi arasında haberleşmeyi sağlamaktadır. Alıcı-vericinin telsiz aygıtları, terminallerdeki manevra işlemlerini de büyük ölçüde hızlandırır. Ayrıca hat bakım ve onarım ekipleri, alıcı-verici telsizlerin yardımıyla, birbirleriyle ve seyir halindeki ya da onarım gerektiren trenlerle bağlantı kurabilirler. Bugün geniş bantlı mikrodalga telsizler giderek yaygınlaşmakta ve telgrafın yerini almaktadır.

Demiryollarındaki bilgi işlem etkinliklerinde önceleri delikli kart sistemlerinden yararlanılırdı. 1970'lerde ve 80'lerde ise bilgisayar kullanımı ve bunun çevresinde kurulan "toplu bilgi" sistemleri yaygınlık kazandı. Böyle bir sistemde, çoğunlukla çeşitli istasyonlarda bilgisayar donanımlı iletişim merkezleri kurulur. Böylece, o merkezin çevresindeki demiryolu araçlarının her hareketine ilişkin bilgiler, merkezdeki bilgisayara aktarılır. Merkezi bilgisayar, istasyonlardan gelen verileri değerlendirecek ve gerekli komutları verecek belirli bir programla yüklendiğinden işletme hizmetlerine, hatlardaki trafığa ve öteki etkinliklere ilişkin denetimi sağlar ve yerine getirilmesi gereken işlemleri istasyonlara iletir. Böylece demiryolu ağının bütününde eksiksiz ve düzenli bir çalışma düzeni kurulur.

Demiryolu hatları üzerinde seyir halindeki ya da manevra yapmakta olan araçların geçişlerini düzenleyen ve bugün de kullanılmakta olan eski donanımlardan birisi, 1841'de geliştirilen semafor(*) işaretleridir. Daha sonraları semaforların yerini renkli ışıklar, ardından da ışıkdak (projektör) türü işaretler aldı. Bu donanımların yardımıyla seyir ve manevra düzenlenmesine yönelik blok sistem(*) geliştirildi ve günümüzde otomatik blok sistemlerin kullanımı hızla yaygınlaştı.

Otomasyon. Demiryolu hatlarındaki trafiğin denetimine yönelik olarak, günümüzde

ortaya çıkan temel eğilim, sistemin tümüyle otomatik duruma getirilmesine yöneliktir. Bu sistemde elektronik komandalı aygıtlar, her tren için otomatik olarak makasları açıp kapar ve sinyalleri değiştirir. Hareket memurlarının müdahaleleri ancak olağandışı durumlarda gerekir, ayrıca hattın daha uzun bölümlerini denetleyebilmeleri olanaklı duruma gelir. Bazı hızlı transit demiryolu hatlarında, elektronik program makineleriyle etkinleştirilmiş, tümüyle otomatik sinyal sistemleri kullanılır.

Otomatik denetim sistemi, lokomotif makinistlerine rayların durumu hakkında ısıtsel (kimi zaman da görsel) bilgi verir. Eğer makinist, hız sınırlayıcı bir sinyali gözden kaçırarak olursa, frenler otomatik olarak devreye girer ve treni yavaşlatır ya da durdurur. Lokomotifin kumanda tablosundaki minyatür bir sinyal, yoldan gelen sinyallerin görüntüsünü yineler (ya da yoldan gelen sinyallerin yerini alabilir). Eğer trenin hızı verilen görüntüde isteneni aşarsa frenler yine devreye girer ve hız gerekli düzeye düşürülür.

Trenin tümüyle otomatik olarak yönlendirilmesi için bu tekniğin yalnızca biraz daha geliştirilmesi yeterlidir. 1970'lerin başında, birçok maden ocağı ve sanayi bölgesindeki demiryolları tümüyle otomatik denetim ya da uzaktan kumanda yöntemiyle personel-siz olarak çalıştırılmaya başlandı. Ama trenin hareket geçmesini, istasyonlarda durmasını ve kapıların açılıp kapanmasını yine makinistler denetler.

Demiryolu hatlarının denetiminde kullanılan bir başka aygıt da, kızılötesi "sıcak kutu dedektörü"dür. Yol kenarına yerleştirilen bu aygıt, aşırı ısınan tekerlekleri belirler ve tren personelinin uyarır. Büyük terminallerde, bu denli bozulmuş tekerleklerin saptanmasına yönelik olarak da dedektörlerden yararlanılır. Ayrıca, vagonların fren donanımı ya da başka bir parçasının yola sürünmesi, heyelan ya da yer kayması sonucu hattın kapanması, hattın taşkın ya da su basması sonucunda geçilmez duruma gelmesi, katarın ağırlığını taşıyamayacak ya da boyutlarına uygun olmayan türden köprü ve tünellerle karşılaşması gibi durumlarda da dedektörler makinistleri uyarır.

Demmam, ed-. Suudi Arabistan'ın doğusunda, eş-Şarkıya bölgesindeki eş-Şarkıya yönetim bölgesinin (*munaka*) merkezi kent. Basra Körfezinde, Bahreyn Adasının kuzeybatısında yer alır. Küçük bir kıyı yerleşimiyken, 1938'de burada büyük petrol rezervlerinin bulunmasıyla köklü bir değişime uğradı. Bugün önemli bir liman, petrol ve doğal gaz merkezi. Suudi Arabistan'ın doğu kesimindeki ticaretin odağı ve ülkenin tek demiryolunun doğudaki son durağıdır. Büyük bölümü 1940'lardan sonra inşa edilen kentin, giderek yayılan banliyöleriyle çarpıcı biçimde modern bir görünümü vardır. Petrol sanayisinin yanı sıra tarım ve özellikle de mandıracılık ekonomide önemli yer tutar. Büyük miktarlarda ithal edilen et ve süt hayvanları deney çiftliklerinde barındırılır. Kentte Kral Fayçal Üniversitesi (1975) bulunur. Nüfus (1980 tah.) 200.000.

demografi (Yunanca *demos*: "halk" ve *graphein*: "yazmak"), NÜFUSBİLİM olarak da bilinir, nüfusun yapısını ve dinamik özelliklerini inceleyen bilim dalı. Nüfusun coğrafyası olarak da tanımlanan demografi, yaş, cinsiyet, evlilik durumu vb ölçütleri göre nüfus dağılımını ve doğum, ölüm, göç hareketi gibi değişimleri yansıtır.

En temel düzeyde, nüfusların nicel olarak incelenmesidir. Başlıca ilgi alanı, insan topluluklarının geçmişte, bugün ve tasarlanmış bir gelecekteki sayısal artış ya da azalışlar çerçevesinde istatistik açıdan incelenmesidir. Bu da, verili bir nüfusu belirleyen temel etkenleri oluşturan doğum, ölüm ve göç hareketleri gibi değişkenlerin çözümlemesiyle gerçekleştirilir. İkinci bir inceleme alanı da tanımlayıcı birtakım temel niteliklere göre nüfusların birleşimidir. Bu niteliklerin birçoğu başka inceleme alanlarının da kapsamına girer. Demografinin bir başka ilgi alanı ise verili bir toplumdaki nüfus değişkenleri, tanımlayıcı nitelikler, hatta tanımsal üretkenlik ya da işsizlik düzeyleri gibi makro-çevresel değişkenler arasındaki karşılıklı ilişkilerdir.

Demografinin, sözü edilen geniş kavramlar çerçevesinde ele alınması biçimindeki yaklaşım ağır basmakla birlikte, uzlaştırıcı bir bakış açısıyla bu kavramlar arasında belirgin bir sınır çizilebilir. Demografinin kuramsal özü, kesin biçimde tanımlanmış nüfus değişkenleri arasındaki matematiksel ilişkilerin incelenmesidir. Uygulama alanında ise demografi, nüfusun oluşum ve değişim süreçleriyle bunları sürekli etkileyen çevre arasındaki ilişkileri çözümlemeyi amaçlayan öteki bilgi dallarıyla ortak bir alanı paylaşır; bu ortak alana "nüfus çalışmaları" adı verilir. Dolayısıyla demografi, çoğunlukla sosyoloji, ekonomi, istatistik, matematik gibi alanlarla bağlarını korur.

Nüfus çalışmalarında demografi sözcüğü ilk kez, Fransız doğabilimci Achille Guillard tarafından, 1855'te yayımlanan *Éléments de statistique humaine ou démographie comparée* (Beşeri İstatistiğin İlkeleri ya da Karşılaştırmalı Demografi) adlı yapıtında kullanıldı. Fransız akademik çevreleri, terimi, özellikle sağlık ve ölüm oranını etkileyen yaşam koşullarına ilişkin istatistikler için kullandılar. Terim, çok kısa sürede Avrupalı araştırmacılarca yaygın biçimde kullanılmaya başladı; ABD'de ise daha geç kabul gördü. Ancak nüfustaki artış ya da azalışın etkilerine, bir ölçüde de nüfusun niteliğine karşı ilgi, çok daha eski çağlarda gelişmeye başlamıştı. Demografi uzmanlarının temel aracını oluşturan nüfus sayımının en azından Roma İmparatorluğu'na değin uzandığı bilinir. Ancak demografi, ilk kez 17. yüzyılda İngiliz istatistikçi John Graunt'un çalışmasıyla bir bilim olarak ortaya çıktı. Graunt, 1662'de yayımladığı *Natural and Political Observations. . Made upon the Bills of Mortality*'de (Ölüm Kayıtları Üzerine Doğal ve Siyasal Gözlemler), gene demografinin temel araçlarından olan ölüm oranı tablolarının ilkinin hazırlanmış olduğunu ve vaftiz kayıtları üzerine çözümlemelerinden yola çıkarak gerçekleştirdiği çalışmalarla, demografi biliminin kurucusu oldu.

Demografik araştırma ve çözümlemelerdeki ilerlemeler 16. ve 17. yüzyıllar boyunca sürdü. Ölüm oranı (yaşam) tabloları daha gelişkin duruma getirildi; doğumda erkeklerin ağır bastığı cinsiyet oranları gibi belli bazı demografik "yasalar" ya da eğilimler saptandı; dünyanın pek çok yerinde, bu alandaki bilgilerden yola çıkılarak ilk nüfus tahminleri yapıldı. 18. yüzyılda yaşam sigortasının gelişmesi ve halk sağlığına verilen önemin artması sonucunda, ölüm istatistiklerinin incelenmesine karşı ilgi uyandı. 19. yüzyıla değin demografik istatistikler ve nüfus sayımları hızlı bir gelişme gösterdi. 19. yüzyıl ortalarında Batı dünyasının büyük bölümünde, ulusal nüfus sayımı ve

yaşam istatistikleri (doğumların ve ölümlerin sistemli olarak kayda geçirilmesi) uygulamaları artık yerleşmişti. Bu durum, demografik araştırmaların kapsamının genişlemesini sağladı.

19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında demografi alanında gerçekleşen ilerlemelerin odak noktasını, karmaşık matematiksel teknikler ve daha da gelişkin yaşam tabloları oluşturuyordu. Bu dönemde büyük bölümünde ölüm oranı araştırmaları ağırlık kazandı, bu da doğurganlık konusunun gözden kaçmasına neden oldu. Ama sanayileşmiş ülkelerdeki doğurganlık oranında, 19. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir düşüş gerçekleştiği anlaşıncaya demografi uzmanları, doğurganlık ve nüfus artışı konularına gereken ilgiyi göstermeye başladılar. Demografi, 20. yüzyılda, görülmedik biçimde genişleyip çeşitlendi. Nüfus dinamikleri ile demografi dışı değişkenler arasındaki etkileşim daha geniş biçimde kabul görmeye başladı. Örneğin, gelişmiş ülkelerde doğurganlık oranının, genellikle üst sınıflardan alt sınıflara ve kentsel merkezlerden dışa doğru artış gösterdiğine ilişkin gözlem, bu etkileşime yeterli kanıt sağlıyordu.

Doğurganlıktaki düşüş sürdükçe, 1. ve II. Dünya savaşları arasındaki dönemde de bu konu üzerinde yeni araştırmalar yapıldı. Bilimdeki ilerlemelerin yanı sıra yeni ortaya çıkan toplumsal sorunlar da demografinin ilgi alanlarını etkiledi; böylece demografi, daha kapsamlı ve disiplinlerarası bir nitelik kazandı. Gerek gelişmekte olan, gerek gelişmiş ülkelerdeki nüfus sorunları da demografiye verilen önemin artmasını sağladı. Demografik çalışmalara yön veren çağdaş sorunlar arasında nüfus patlaması, nüfus ve kalkınma arasındaki karşılıklı ilişki, doğum kontrolü hareketi, kentlerin şişmesi, yasadışı göçler ve işgücü istatistikleri yer almaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısında, başta Birleşmiş Milletler'e bağlı örgütler olmak üzere demografi alanında daha kapsamlı ve daha çok sayıda sorunla ilgilenen birçok araştırma örgütü, çeşitli uluslararası kuruluş ve konferanslar, yalnızca demografik çalışmalarına ayrılmış yayınlar ortaya çıktı. Bütün bu ilerlemeler, modern demografinin olgunlaşmış, geniş bir ilgi alanını içeren ve uluslararası nitelikte bir disiplin olarak gelişmesine katkıda bulunmuştur. Öğrenim gören nüfusa, emekli maaşı alanların sayısına, hanehalkı sayısına, işgücü piyasasının yapısına, tıbbi gereksinimlere, konut gereksinimlerine ilişkin tahminlerin temelini nüfus projeksiyonu oluşturur. Ama uzun vadeli tahminlerde, nüfus projeksiyonu, tümüyle güvenilir bir yöntem olmaktan çok, var olan eğilimlerin değişmeden sürmesi durumunda ortaya çıkacak sonuçlara ilişkin bilgi sağlar. Bu yüzden demografik araştırmaların büyük bölümü, hâlâ temel olarak nüfus sayımlarına, yaşam istatistiklerine ve örneklem çalışmaları dayanır.

Demokles, DAMOKLES olarak da bilinir (ü. İÖ 4. yy), Sicilya'daki Syrakusa (Siracusa) kentinin tiranı Yaşlı Dionysios'un (hd İÖ 405-367) nedimlerinden. "Demokles'in Kılıcı" öyküsü dolayısıyla tarihe geçmiştir.

Efsaneye göre Dionysios, hükümdarın mutluluğunu abartarak dile getiren Demokles'i görmekle büyük bir ziyafete davet eder ve bir tek sicimle tavana asılı duran bir kılıcın altına oturtur. Böylece tiran, iktidarı elinde bulunduranların yazgısının, Demokles'in o andaki durumu kadar tehlikede olduğunu gösterir. Öykü Cicero'nun *Tusculanae disputationes*'inde (Tusculum Tartışmaları) yer alır.

demokrasi (Yunanca *demos*: "halk" ve *kra-tos*: "iktidar"), sözcük anlamıyla halk iktidarı. Çağdaş kullanımda terimin birkaç farklı anlamı vardır: 1) Genellikle doğrudan demokrasi olarak bilinen ve siyasal karar alma hakkının, çoğunluk yönetimi usulleri çerçevesinde hareket eden bütün yurttaşlar topluluğu tarafından doğrudan kullanıldığı hükümet biçimi; 2) genellikle bir tür temsil demokrasi olarak bilinen ve yurttaşların aynı hakkı kişisel olarak değil, seçtikleri, yurttaşlara karşı sorumlu temsilciler aracılığıyla kullandıkları hükümet biçimi; 3) genellikle bir tür temsil demokrasi olan ve liberal ya da anayasal demokrasi olarak bilinen, bütün yurttaşların ifade ve dinsel inanç özgürlüğü gibi bazı bireysel ve toplu haklarını güvence altına almak üzere çoğunluk iktidarının belirli anayasal kısıtlamalar çerçevesi içinde uygulandığı hükümet biçimi; 4) toplumsal ve ekonomik farklılıkları, özellikle de özel mülkiyetin eşitsiz dağılımından doğan farklılıkları en aza indirmeye yönelik bir siyasal ya da toplumsal sistem. Toplumsal (sosyal) ya da ekonomik demokrasi olarak bilinen bu sonuncu sistemde siyasal işleyiş ilk üç anlamıyla "demokratik" olmayabilir.

İlk demokrasi uygulamalarının görüldüğü Eski Yunan kent-devletlerinde (*polis*) yasama organı bütün yurttaşların katılımıyla oluşuyordu. Kent nüfusunun çoğu zaman 10 bini aşmaması ve kadınlarla kölelerin siyasal haklardan (yurttaşlıktan) yoksun olmaları böyle bir sistemin işlemesine olanak veriyordu. Yurttaşlar çeşitli yürütme ve yargı görevlerine getirilebilirlerdi. Bu görevlerin bir bölümü seçim, bir bölümü de kura yoluyla üstlenilirdi. Güçler ayrımı yoktu. Bütün görevliler yasama kadar yürütme ve yargı konularında da yetkili kılınmış olan halk meclisine karşı sorumluydular.

Kısa ömürlü Yunan demokrasisinin çağdaş devlet uygulamaları üzerindeki doğrudan etkisi önemszdir. Demokrasi uygulamasında da Yunan kent-devletinin çöküşüyle çağdaş anayasacılığın yükselişi arasında 2 bin yıllık bir boşluk olmuştur.

Çağdaş demokrasi anlayışı büyük ölçüde ortaçağ Avrupa'sının düşünce ve kurumlarıncaya biçimlendirildi. Bunların en önemlilerinden biri tanrısal, doğal ve geleneksel hukukun iktidarın kullanımını sınırladığı yolundaki görüş, bir başkası ise vergi koyma hakkı da içinde olmak üzere hükümdarların farklı zümrelere ya da gruplara danışarak politikalarına onay sağlamaya çalışmalarıydı. Bu zümre ya da grup çıkarlarının temsilcilerinin bir araya gelmeleriyle çağdaş parlamentoların ve yasama meclislerinin temeli atıldı. Köklü düşünsel ve toplumsal gelişmeler, özellikle de Aydınlanma, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Fransız Devrimi sırasında doğan doğal hak ve siyasal eşitlik kavramları bu meclislerin ortaya çıkışında önemli rol oynadı.

Genel oy ve serbest seçimle işbaşına gelen temsili parlamentolar 19. ve 20. yüzyıllarda demokratik yönetimlerin vazgeçilmez kurumları oldu. Aynı dönemde Batı demokrasisi seçimlerde rekabet, ifade ve basın özgürlüğü ile hukukun üstünlüğü ilkelerini de içermeye başladı.

Sosyalist sistemlerin demokrasi tanımı ise oldukça farklıdır. Batılı ölçütlerin geçerli olmadığı halk demokrasileri ya da halk cumhuriyetlerinde yöneticiler genellikle partilerarası yarışma olmaksızın tek bir partinin aday listesinden seçilirler. Bu sistemler, üretim araçlarındaki ortak mülkiyetin halk iradesinin gerçekleşmesi için yeterli temeli oluşturduğu görüşüne dayanır.

Demokrasi Partisi (DEP). ağırlıklı olarak Kürt seçmen kitlesine dayanan ve genelde Halkın Emek Partisi'nin() (HEP) çizgisini sürdüren siyasal parti. Amblemi mavi zemin üzerinde bordo ceylandır.

HEP hakkında açılan kapatma davası üzerine 7 Mayıs 1993'te kuruldu. Programında "demokratik bir savaşla, evrensel hukuk kurallarına uygun yeni bir anayasa çerçevesinde, barışçıl, özgürlükçü, eşitlikçi, değişimci ve katılımcı bir demokrasiyi, örgütlü sivil bir toplumu ve herkesin kendi kimlik özelliklerini geliştirebileceği toplumsal bir yapıyı gerçekleştirmeyi" temel amaç olarak benimsedi. Büyük bölümü HEP kökenli olan kurucuları arasında da iki eski HEP milletvekili de yer aldı. Daha sonra HEP'den 16 milletvekili daha partiye katıldı.

DEP'in kurucu genel başkanı Yaşar Kaya 27 Haziran 1993'teki 1. Olağan Kurultay'da yeniden bu göreve seçildi. Aralık 1993'te ise genel başkanlığa Hatip Dicle getirildi. "Kürt sorunu"nu Türkiye'nin gündemindeki en önemli konu sayan DEP, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tırmanan gerilimin "barışçı" yollarla çözülmesini savundu. Ama milletvekillerinin çeşitli demeç ve girişimleri nedeniyle çeşitli çevrelerce "PKK'nın uzantısı" olmakla suçlandı ve partinin kapatılması gündeme geldi.

Demokrat Parti (ABD). İngilizce DEMOCRATIC PARTY. ABD'nin iki büyük siyasal partisinden biri. Amblemi eşektir.

Demokrat Parti'nin kökeni, 1792'de iktidardaki Federalist Parti'ye(*) karşı Cumhuriyetçi Parti adıyla ABD'nin ilk muhalefet partisini örgütleyen Jefferson'cu Cumhuriyetçilere(*) kadar uzanır. 1801-25 arasında iktidarı elinde tutan ve 1820'lerde bölünen Cumhuriyetçi Parti'nin Demokratik Cumhuriyetçi Parti'yi oluşturan kanadı, Andrew Jackson'ın başkanlığı (1829-37) sırasında Demokrat Parti adını almıştır.

1790'ların başlarında Federalist Parti'nin aristokratik eğilimlerine ve güçlü merkezi hükümet anlayışına karşı çıkanlar, Washington'ın başkan yardımcılardan Thomas Jefferson'ın halk iktidarı ilkesi çevresinde toplanmaya başladılar. Çoğunluğunu eski Antifederalistlerin(*) oluşturduğu bu grupta yer alanlar, yeni Federal Anayasa'nın kabulüne (1787) karşı çıkmış ve eyalet haklarını savunmuştu. İlk üç Cumhuriyetçi başkan Thomas Jefferson (1801-09), James Madison (1809-17) ve James Monroe'nun (1817-25) her anlamıyla aristokrat kökenli oluşu, Cumhuriyetçi Parti'nin demokrat çizgisine aykırı gözüküyordu. Ama her üçü de aynı liberal felsefeyi paylaşıyordu. Bununla birlikte üç başkanın görevde bulunduğu 1801-25 arasında, Jefferson'cu Cumhuriyetçiler eleştirdikleri Federalist kurum ve uygulamaların pek azını değiştirebildiler. Dış ilişkilerin doğurduğu gereksinimler karşısında çoğu zaman Federalistleri anımsatan milliyetçi politikalar izlediler.

1808'i izleyen 20 yıl boyunca Jefferson'cu Cumhuriyetçiler, birleşmiş bir siyasal partiden çok, kişisel ve bölgesel çıkarları temsil eden çeşitli hiziplerin gevşek bir koalisyonu olarak varlığını sürdürdü ve 1820'lerde iki ana hizbe bölündü. Ulusal Cumhuriyetçiler adını alan hizbin önderliğini ABD'nin altıncı başkanı (1825-29) John Quincy Adams ve Henry Clay gibi yayılmacıların yanı sıra Daniel Webster gibi bazı eski Federalistler üstlendi. Sonraki 10 yılda bu hizip Whig Partisi'nin(*) çekirdeğini oluşturdu. 1850'lerde bazı eski Demokratlarla ve Özgür Toprak Partisi üyeleriyle birleşen bir grup eski Whig üyesi bugünkü Cumhuriyetçi Parti'yi(*) kurdu.

Jefferson'cu Cumhuriyetçiler arasında Martin Van Buren'in örgütlediği muhalefet ise Demokratik Cumhuriyetçi adını benimsedi. Yerel ve beşerî sorunlarla, eyalet haklarıyla, çiftçilerin çıkarlarıyla, demokratik yöntemlerle ilgilenen çeşitli unsurların bir araya geldiği bu hizip, Andrew Jackson'ın başkanlığı sırasında (1829-37) dönemin eşitlikçi anlayışına uygun olarak Demokrat Parti adını aldı.

Jackson döneminde Demokrat Parti içinde Jefferson'cu ilkelere den en ufak bir sapmaya izin vermeyen radikal bir kanat ortaya çıktı. 1835'te New York kentinde örgütlenen ve hiçbir zaman ulusal bir örgüte dönüşmeyen Locofoco Partisi büyük ölçüde işçilerden ve reform yanlılarından oluşuyordu. 1840'tan sonra yalnızca New York'ta etkin olan Locofocolar 1840'ların sonuna gelindiğinde, daha sonra köleliğin yaygınlaştırılmasına ilişkin görüş ayrılıkları yüzünden Demokrat Parti'den ayrılan Barnburner Demokratları ile birleştiler.

Jackson'ın başkanlıktan ayrıldığı 1837 ile 1860 arasında, 1840 ve 1848 dışında bütün başkanlık seçimlerini Demokrat Parti adayları (1837'de Martin Van Buren, 1844'te James M. Polk, 1852'de Franklin Pierce ve 1856'da James Buchanan) kazandı. Ama 1840'lar ve 1850'lerde Demokrat Parti içinde kölelik sorununa ilişkin görüş ayrılıkları derinleşmişti. Jefferson Davis'in önderliğindeki Güneyli Demokratlar köleliğin bütün ABD'de yaygınlaşarak sürmesinden yana çıkarken, Stephen A. Douglas'ın önderliğindeki Kuzeyli Demokratlar halk egemenliği ilkesini savunuyor, köleliğin sürmesi konusunda her eyalet için o eyalet halkının karar vermesinde ısrar ediyorlardı. 1860'taki Demokrat Parti kongresinde Kuzeyli Demokratlar Douglas'ı, Güneyli Demokratlar da John C. Breckinridge'i başkan adayı gösterdiler. Parti içindeki görüş ayrılıkları ve kölelik konusundaki bu bölünme Demokrat Parti'yi zayıflatırken, yeni kurulmuş olan Cumhuriyetçi Parti'nin 1860'ta ilk ulusal zaferini kazanmasında da önemli rol oynadı. O yıl Cumhuriyetçi Abraham Lincoln başkan seçildi.

Lincoln'ın başkan seçilmesiyle, Güney'de Birlik'ten (Kuzey) ayrılma yolunda girişimler başladı. Aralık 1860'ta Güney Carolina Birlik'ten ayrıldı, onu başka Güney eyaletleri izledi. Konfederasyon (Güney) askerlerinin 12 Nisan 1861'de Birlik gemilerine ateş açmasıyla Amerikan İç Savaşı(*) başladı. 1860 sonrasında iç savaşla ilişkin görüş ayrılıkları Demokrat Parti'yi uzun sürecek bir başarısızlık dönemine soktu. Savaşçı Demokratlar olarak bilinen ve İç Savaş'ın sürmesinden yana olan Kuzeyli Demokratlar, Güney'in ayrılmasından sonra da Birlik'e sadık kaldılar. Demokratlar arasında, Birlik yanlılarıncı Bakırkafalar olarak adlandırılan Barışçı Demokratlar ise İç Savaş'ın daha fazla sürdürülmesine karşı çıkıyor ve Konfederasyon'a ödün verilerek bu eyaletlerin Birlik'e yeniden katılmasını savunuyorlardı. Ama Barışçı Demokratların partideki tabanında büyük ölçüde benimsenen uzlaşma çağrısı partinin 1864'teki başkan adayı George B. McClellan'ca benimsenmedi. Parti içinde Barışçı Demokratların sayıca çok olması ve görüşlerini inançla savunmaları, Demokrat Parti'nin uzun yıllar Bakırkafalar ile özdeşleşmesine yol açtı.

Lincoln'ın ekonomi politikasına ve yurttaşlık haklarını askıya almasına karşı çıkan Savaşçı Demokratlar, İç Savaş sırasında savaş desteklemekle birlikte, İç Savaş sonrasında partilerinden ayrılan bazı Cumhuriyetçilerle birlikte Birlik Partisi'nde bir araya geldiler. Birlik Partisi, başkanlığa yeni-

den Lincoln'ı, başkan yardımcılığına da Savaşçı Demokrat Andrew Johnson'ı aday gösterdi.

1860-76 arasındaki başkanlık seçimleri Cumhuriyetçilerin tartışmasız zaferiyle sonuçlandı. 1876'daki erken başkanlık seçimi ise Demokrat ve Cumhuriyetçi partiler arasında başa baş bir mücadele dönemini başlattı. Gene de 1912'ye değin, Grover Cleveland'ın iki başkanlık dönemi (1885-89, 1893-97) dışında Demokratlar Beyaz Saray'a giremediler.

İç Savaş sonrasında Cumhuriyetçi Parti'yi İç Savaş ve Yeniden İnşa Dönemi'yle (1865-77) özdeşleştiren beyaz Güneyliler 20. yüzyılın ortalarına değin Demokrat Parti'yi desteklediler. Neredeyse bir yüzyıl süren bu bağlılığın nedeni Demokrat Parti'nin İç Savaş sonrasında izlediği temelde tutucu ve çiftçi yanlısı politikaydı. Büyük sermayeye karşı olan Demokrat Parti o yıllarda korumacı gümrük tarifelerine karşı çıkıyor ve ucuz para politikası izlenmesini öngörüyordu. 1896'da parti, o yıl seçimi yitiren başkan adayı William Jennings Bryan'ın serbest gümüş yanlısı populist programına ilişkin görüş ayrılıkları yüzünden bölündü. Demokrat Partililerin çoğunun Bryan'ın ekonomik radikalizmini desteklemesi ise 1896 sonrasında Demokratların azınlık partisi durumuna düşmesine yol açtı.

ABD ekonomisinin giderek daha çok sanayileşmesi ve şirketleşmesi sonucunda devlet müdahalesine duyulan gereksinim 20. yüzyılda Demokrat Parti'nin farklı bir kimlikle yeniden canlanmasına yol açtı. 1912'de Cumhuriyetçi oyların William Howard Taft ile İlerici Parti adayı Theodore Roosevelt arasında bölünmesinin de etkisiyle, Demokrat Woodrow Wilson başkanlık seçimini kazandı.

Yeni Özgürlük sloganıyla yola çıkan Wilson, başka reformların yanı sıra, maliye ve sanayi alanlarında federal denetimi artıran yasaların çıkmasını sağladı. Wilson 1916'da yeniden başkan seçildi. Ama 1920'lerin bolluk günlerinde Wilson'ın idealizmi, Cumhuriyetçilerin açıkça büyük sermaye yanlısı tutumundan daha az çekici geldi. Demokratlar 1920, 1924 ve 1928 başkanlık seçimlerini yitirdiler.

Hem Büyük Bunalım(*), hem de bunalımın yarattığı sorunları çözmek için Cumhuriyetçilerin hiçbir önlem alamaması ya da almaması Demokrat Parti'ye yeniden uzun süreli iktidarı yolunu açtı. 1932'de Franklin D. Roosevelt başkan seçildi. Roosevelt'in Yeni Düzen (New Deal) politikaları ve siyasal becerisi, küçük çiftçileri, Kuzeyli kentlileri, örgütlü işçileri, Siyahları ve öteki azınlıkları, liberalleri, aydınları ve reformcuları bir araya getirdi. Bu seçmen koalisyonu, Demokrat Parti'nin 1952'ye değin başkanlığı elinde tutmasını, yeniden çoğunluk partisi durumuna gelmesini ve 20. yüzyılın geri kalan bölümünde Temsilciler Meclisi ve Senato'nun en az birinde, genellikle de ikisinde birden çoğunlukta olmasını sağladı.

1936, 1940 ve 1944 başkanlık seçimlerini kazanarak art arda dört kez ABD başkanı seçilen Roosevelt'in 1945'te ölmesi üzerine başkan yardımcısı Harry S. Truman başkan oldu. Truman, parti içinde Strom Thurmond'un önderliğindeki ırkçı Güneyli Demokratlar ile Henry Wallace'in çevresinde toplanan birçok liberalin kendisini desteklemesine karşın, küçük bir farkla da olsa 1948 başkanlık seçimini kazandı.

Demokratlar 1952 ve 1956 başkanlık se-

çimlerini yitirdiler; 1960'ta ise Demokrat John F. Kennedy ABD başkanı seçildi. Kennedy ve Kennedy'nin 1962'de öldürülmesinden sonra başkanlığı üstlenen başkan yardımcısı Lyndon B. Johnson'ın önderliğinde medeni haklardan yana ve ırk ayrımcılığına karşı yasaların çıkmasını sağlayan parti, Güneyli seçmenlerin geleneksel desteğini yitirdi. Bununla birlikte 1964'te Johnson büyük oy farkıyla başkan seçildi. Johnson'un liberal Büyük Toplum projesi halktan büyük destek gördü. Ama ABD'nin Vietnam Savaşı'na katılmasına karşı gelişen şiddetli muhalefet, Johnson'ın ardındaki bu desteği büyük ölçüde eritti. Bölünen Demokratlar 1968 başkanlık seçimini kaybettiler.

Demokratların çekişmeli geçen 1968 kongresi, daha sonra partinin 1972'deki başkan adayı olan George S. McGovern'in önderliğinde parti içi kurallar ve seçim yöntemlerinde bir reforma gidilmesine yol açtı. McGovern 1972'de büyük farkla seçimi yitirdi. 1976'da başkan seçilen Demokrat Jimmy Carter 1980'de yeniden adaylığını koyduysa da Cumhuriyetçi Parti'nin tutucu kanadını temsil eden Ronald W. Reagan karşısında seçimi kaybetti. 1980 seçimlerinde Demokratların Senato'daki üstünlüğü de sona erdi. Demokrat Parti 1984 seçimlerinde, başkan adayı olarak Walter F. Mondale, başkan yardımcısı adayı olarak da ABD tarihinde büyük bir partinin böyle bir görevi aday gösterdiği ilk kadın olan Geraldine A. Ferraro ile katıldı. Ama 1984 seçimlerini Reagan büyük bir farkla kazandı. 1986'da Demokratlar Senato'da yeniden çoğunluğu elde ettiler. Temsilciler Meclisi'nde de çoğunluğu korudular. 1988'de Cumhuriyetçi George Bush'un başkan seçilmesine karşın Demokratlar Kongre'de çoğunluğu elde tuttular.

Demokrat Parti (DP), 1950-60 arasında iktidar olan Türk siyasal partisi. II. Dünya Savaşı'nın ardından basında ve mecliste tek parti yönetimine karşı çok partili, liberal siyasal sistemi savunan bir muhalefet oluşurken, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)

Demokrat Parti'nin kurucularından Fuad Köprülü (solda), Adnan Menderes (ortada) ve Refik Koraltan (sağda)
İletişim Yayıncılık Arşivi

genel başkanı ve cumhurbaşkanı İsmet İnönü de 19 Mayıs 1945'te yaptığı bir konuşmayla siyasetin liberalleşmesi gereğini vurguladı. Bu arada Adnan Menderes 14 Mayıs'ta mecliste görüşülmeye başlanan Çiftçi Topraklandırma Kanunu tasarısını eleştiren bir konuşma yaptı. 21 Mayıs'ta

başlayan bütçe görüşmeleri sırasında da mecliste güçlü bir muhalefetin varlığı ortaya çıktı. Adnan Menderes, Feridun Fikri Düşünsel, Yusuf Hikmet Bayur, Emin Sazak gibi bazı milletvekilleri hükümetin uygulamalarını eleştirdiler. 29 Mayıs'taki bütçe oylamasında ise Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuad Köprülü ve Emin Sazak karşı oy kullandılar. 11 Haziran'da mecliste kabul edilen, ama daha sonra uygulanma olanağı bulamayan Çiftçi Topraklandırma Kanunu, CHP içindeki muhalefetin güçlenmesine yol açtı. Bu yasanın görüşüldüğü sırada Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan, parti Meclis Grubu'na Dörtlülük Takrir(*) olarak bilinen bir önerge verdiler. Gerek ülke, gerek parti yönetiminde liberal düzenlemeler yapılmasını isteyen bu önerge, 12 Haziran'da reddedildi. Bu gelişmeden sonra da parti içinde muhalefeti sürdüren Menderes, Köprülü ve Koraltan partiden çıkarıldı. Bayar ise önce milletvekillikinden, sonra da partiden ayrıldı. İnönü, 1 Kasım 1945'te TBMM'yi açış konuşmasında ülkede ciddi ve inanılır bir muhalefet partisinin kurulmasını isterken, tek dereceli seçim sisteminin getirileceğini, demokrasiye aykırı bazı kanunların değiştirileceğini söyledi.

DP, 7 Ocak 1946'da Dörtlülük Takrir'e imza koyanlar tarafından kuruldu. Parti genel başkanlığına Bayar getirildi. DP'nin programı, ekonomide ve siyasette liberal düzenlemeler öngörüyordu. Türkiye'de siyasal sistemin demokratikleşmesi, temel hak ve özgürlüklerin sağlanması amaçlanıyor, ekonomide liberalizmin önemi vurgulanıyordu. DP'nin kuruluşu iktidar tarafından önce olumlu karşılandı. Ama partinin hızlı gelişmesi, bu tavrın değişmesine ve baskıların yoğunlaşmasına yol açtı. Daha ilk dönemde iktidar ile muhalefet arasında sert siyasal çatışmalar görüldü. İktidar muhalefeti ihtilalcilikle suçlarken, DP de iktidarı tek parti özcüsü olarak niteledi. Muhalefetin demokratik olmayan yasaların değiştirilmesi ve seçim güvenliğini sağlayacak bir seçim yasası yapılması konusundaki isteginin hükümetçe yerine getirilmemesi, çatışmanın boyutunu artırdı.

DP, 21 Temmuz 1946'da yapılan genel seçimlerde 465 milletvekilliğinin ancak 66'sını kazanınca seçime hile karıştırıldığını ileri sürerek, bu durumu protesto etmek için miting ve yayınlarla girişti; ama bu tür etkinlikleri sıkıyönetimce yasaklandı. Muhalefetin hileli olduğunu iddia ettiği seçim üzerine yapılan tartışmalar uzun süre siyasal gündemin ilk maddesini oluşturdu. DP, 7 Ocak 1947'de topladığı 1. Büyük Kongre'de kabul edilen ve Hürriyet Misakı(*) olarak bilinen komisyon raporunda demokratik olmayan ve anayasaya aykırı yasaların kaldırılmasını; seçimleri devlet memurlarının değil, yargının denetlemesini; cumhurbaşkanlığı makamının parti liderliğinden ayrılmasını istedi.

Öte yandan DP'nin içinde de çatışmalar ve anlaşmazlıklar çıktı. İktidara karşı daha sert ve uzlaşmaz bir muhalefetten yana olanlar, parti yönetimini pasiflikle, hatta muvazaa ile suçladılar. İnönü'nün 1947'de yayımlanan 12 Temmuz Beyanamesi ile iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkilerin yumuşaması ve iktidar-muhalefet diyalogunun başlaması, sertlik yanlısı grubu harekete geçirdi. Parti içindeki tartışmalar sonucunda Fevzi Çakmak, Yusuf Hikmet Bayur, Kenan Öner, Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan ve Yusuf Kemal Tengirşenk öncülüğünde bir grup milletvekili DP'den ayrılarak, 20 Temmuz 1948'de Millet Partisi'ni (MP) kurdu.

DP, 17 Ekim 1948'de yapılan ara seçimlerle, seçime güven duymadığı gerekçesiyle

MP ile birlikte katılmadı. Seçimi protesto eden bu tavrını 16 Ekim 1949 ara seçimlerinde de sürdürdü. 16 Şubat 1950'de gizli oy, açık tasnif ve yargı denetimini kabul eden, Yargıtay ve Danıştay üyelerinden oluşan bir Yüksek Seçim Kurulu'nu öngören seçim yasasının kabul edilmesinden sonra, 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimlerde DP, oyların yüzde 53,35'ini alarak 487 milletvekilliğinin 408'ini kazandı. 22 Mayıs 1950'de Menderes başkanlığında ilk DP hükümeti kuruldu ve Bayar cumhurbaşkanı seçilerek genel başkanlıktan ayrıldı. DP Genel İdare Kurulu 9 Haziran'da Menderes'i genel başkanlığa seçti. Menderes bu görevi partinin kapatıldığı 1960'a değin sürdürdü.

DP'nin birinci iktidar döneminde (1950-54) ekonominin liberalleştirilmesi konusunda önemli adımlar atıldı. 1 Ağustos 1951'de Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu çıkarılarak sanayi, enerji, maden, ulaştırma ve turizm alanında yabancı yatırımlar desteklendi. Ezanın Arapça okunması ve radyoda dini program yapılması yasası kaldırıldı ve okullara din dersi kondu. Öte yandan, laiklikten uzaklaştığı gerekçesiyle 1954'te Millet Partisi kapatıldı. DP dış politikada Batı'ya daha yakın bir politika izlemeye başladı. Kore Savaşı'na asker gönderilmesinden sonra 1952'de NATO'ya girildi; Türkiye 1953'te Balkan Paktı'na, 1955'te de Bağdat Paktı'na katıldı. Kuruluş ve gelişme yıllarında demokrasinin savunuculuğunu yapan ve özgürlükler vaat eden, bu tutumu nedeniyle sol kesim ve basın tarafından da desteklenen DP, iktidara geldikten sonra çıkardığı yasalarla özgürlükleri kısıtlamaya, hükümeti eleştiren gazetelere ağır cezalar ve sansür uygulamaya başladı. DP'nin basın ve sol kesim üzerindeki baskıcı tutumu 10 yıllık iktidarı boyunca sürdü.

2 Mayıs 1954 genel seçimlerinde yüzde 56,61 oranında oy alan DP, 541 milletvekilliğinin 503'ünü kazandı. DP'nin ikinci iktidar döneminde (1954-57), iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkiler gerginleşti. Ekonomide de olumsuz gelişmeler görüldü. Muhalefetin sert politika izlemeye başlaması üzerine iktidar baskı önlemlerini daha da artırdı. Parti içinde baş gösteren anlaşmazlıklar DP'nin bölünmesi ve 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi'nin kurulmasıyla sonuçlandı. 27 Ekim 1957 genel seçimlerinde DP oyların yüzde 47,70'ini alarak 610 milletvekilliğinin 424'ünü kazandı. Bu seçimde muhalefet partilerinin toplam oyları ilk kez iktidar partisinininkinin üzerine çıkmıştı. DP'nin üçüncü ve son iktidar dönemi (1957-60), iktidar ile muhalefetin yer yer sokağa taşan sert çatışmaları ile sürdü. Muhalefetin gücünü kırmak ve etkinliklerini kısıtlamak için DP iktidarı çeşitli baskı önlemleri alırken, ekonomideki çıkmazı giderebilmek için de 4 Ağustos Kararları(*) olarak bilinen önlemleri almak zorunda kaldı. Vatan Cephesi(*) kurularak partinin gücü ülke çapında kanıtanmaya çalışıldı. Muhalefetin etkinliklerinin sınırlandırılması amacıyla TBMM içinde bir Tahkikat Komisyonu(*) kuruldu. Komisyon, CHP lideri İnönü'nün TBMM'deki konuşmalarının basında yayımlanmasını yasakladı.

Yoğun baskılar karşısında 28-29 Nisan 1960'ta Ankara ve İstanbul'da üniversite öğrencilerinin olaylı protesto gösterilerini Harp Okulu'nun başkentte yaptığı gösteri yürüyüşü izledi (21 Mayıs). Başbakan Menderes radyoda yaptığı konuşmalarla kışkırtmalara kulak asılmamasını söyledi. Ege Bölgesi'ne giderek İzmir, Bergama, Manisa'da CHP'yi eleştiren konuşmalar yaptı. 27 Mayıs 1960'ta silahlı kuvvetler bir darbeyle hükümeti devir-

di. DP milletvekilleri ve parti yöneticileri tutuklandılar. Milli Birlik Komitesi'nce oluşturulan Yüksek Adalet Divanı'na yargılandılar. Bir yıla yakın süren yargılamalar sonucunda 15 kişi idama, 31 kişi ömür boyu hapse, 418 kişi değişik hapis cezalarına çarptırılırken 123 kişi de aklandı. Milli Birlik Komitesi'nin onayı ile üç kişi, Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu idam edildi. Bayar ve Koraltan ile birlikte 11 kişinin idam cezası ömür boyu hapse çevrildi. DP, parti üyesi Cemal Özbey'in başvurusu üzerine, zamanında kongresini yapmadığı için mahkeme kararı ile kapatıldı (29 Eylül 1960). 1992'de çıkarılan bir yasadın yararlanan DP Kasım 1992'de yeniden açıldı ve genel başkanlığa Hayrettin Erkmen getirildi.

Demokratik Cumhuriyetçi Parti, ABD' de 1790'larda Cumhuriyetçi Parti adıyla Federalist Parti'ye karşı örgütlenen Jefferson'cu Cumhuriyetçilerin(*) 1820'lerde dağılmasıyla ortaya çıkan siyasal parti. Demokratik Cumhuriyetçi Parti, Andrew Jackson'ın başkanlığı (1829-37) sırasında Demokrat Parti adını almıştır. Ayrıca bak. Demokrat Parti.

Demokratik İlerlemeci Parti, Tayvan'da 1986'da kurulan siyasal parti. Çok partili sisteme geçilmesini, demokratik özgürlüklerin tanınması ve Çin'le ekonomik bağlar kurulmasını savunan bir grup bağımsız siyaset adamı tarafından kurulmuştur.

1949'dan 1987'ye değin süren sıkıyönetim sırasındaki yeni parti yasağına karşın, 1983'te gayri resmi bir biçimde oluşturuldu. 1986'da resmen etkinlik göstermeye başlayarak hükümet tarafından tanınan ilk muhalefet partisi oldu. 1989 seçimlerinde parlamentodaki 101 sandalyeden 21'ini kazandı.

Demokratik Merkezîyetçiler, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) içinde, iktidarın parti ve hükümet organlarının elinde toplanmasına karşı çıkan muhalefet grubunun üyeleri.

Demokratik Merkezîyetçiler Grubu, merkezi hükümet ve parti organlarının İç Savaş'ın doğurduğu sorunları çözmeye çabası içinde yerel sovyetler ve Parti birimleri üzerinde denetimlerini artırdıkları 1919-20'de ortaya çıktı. Önderliğini Timofey V. Saprionov, Vladimir K. Smirnov ve Valerian V. Osinski'nin (Obolenski) yaptığı grubun çoğunluğu, 1918'de sanayi üzerindeki denetimin merkezileştirilmesine karşı çıkmış aydınlardan oluşuyordu. Demokratik Merkezîyetçiler, 1919'daki çeşitli parti ve hükümet toplantılarında merkezi önderlerin kendi politikalarını benimsetme ve yerel görevlileri atama eğilimlerine karşı çıkarak, Parti içinde daha geniş bir demokrasi istemeye başladılar. VII. Sovyetler Kongresi'nin (Aralık 1919) bu doğrultuda kararlar almasına karşın, iktidarı daha geniş bir temele yaymaya yönelik pratik düzenlemeler sınırlı bir düzeyde kaldı. Demokratik Merkezîyetçiler muhalefetlerini 1920'de de sürdürdüler; ama muhalefet gruplarının sert biçimde eleştirildiği X. Parti Kongresi'nde (Mart 1921) örgütsel reformları destekleyen karar tasarılarının kabul edilmesiyle yetinecek çalışmalarını geçici olarak durdurdular.

Partinin alınan kararları uygulamaması üzerine yeniden etkin muhalefete başlayan Demokratik Merkezîyetçiler 1923'te merkezi parti önderliğini eleştirmek için önceki muhalefet gruplarıyla birleştiler ve 15 Ekim 1923'te Politbüro'ya sunulan 46'lar Deklarasyonu'na katıldılar. 1926 ve 1927'de Stalin'in parti içinde giderek artan egemenliğine karşı çıkan muhalefetin yanında yer aldılar. Ama Stalin muhalefeti bastırdı ve

XV. Parti Kongresi'nde (Aralık 1927) 18 Demokratik Merkezîyetçi SBKP'den atıldı. 1930'lardaki temizlik hareketi sırasında Demokratik Merkezîyetçilerin çoğu ortadan kayboldu.

Demokratik Parti, İLERİCİ PARTİ olarak da bilinir, Japonca MINSEITO, II. Dünya Savaşı öncesinde Japonya'nın önde gelen siyasal partilerinden biri. İlk kez 1929'da iktidara gelmiş ve sonraki 11 yıl boyunca hükümete geçmek için daha tutucu bir parti olan Meşrutîyetçi Yönetim Dostları ile çekişmiştir.

1927'de eski Meşrutîyetçi Parti ile küçük bir partinin birleşmesinden doğan Demokratik Parti, Japonya'nın Batı'yla olan ilişkilerinin geliştirilmesi ve ordunun hükümet üzerindeki denetiminin azaltılması için çalıştı. Bir merkez partisi olan Demokratik Parti'nin yönetimi, devletten destek sağlamak için bürokratlarla ve mali destek sağlamak için de iş çevreleriyle anlaşmaya hazır siyaset adamlarından oluşuyordu.

1940'ta hükümet, Demokratik Parti'yi ve Meşrutîyetçi Yönetim Dostları'nı güdümlü İmparatorluk Yönetimine Yardım Birliği ile birleşmeye zorladı. 1945'ten sonra üyeleri arasında birçok eski Demokratik Parti üyesi bulunan yeni bir Demokratik Parti kuruldu.

Demokratik Parti (DP), Türk siyasal partisi. Demokrat Parti'nin gerçek siyasal mirasçısı olma iddiasıyla ortaya çıkmış, ama etkili olamamıştır.

Adalet Partisi'nin (AP) içinde kuruluşundan beri var olan anlaşmazlıklar, Kasım 1964'te Saadetdin Bilgiç'e karşı açık bir farkla Süleyman Demirel'in genel başkan seçilmesiyle yeni bir aşamaya vardı. Bilgiç parti içinde muhafazakâr kanadı, Demirel ise liberalleri temsil ediyordu. 1970'te Bilgiç grubunun parti içi muhalefeti daha da belirginleşti ve bazı milletvekillerinin partiden çıkarılmasını protesto etmek amacıyla Demirel'e 72 milletvekilinin imzasını taşıyan bir mütura verildi. 11 Şubat 1970'teki bütçe oylaması sırasında, daha sonra "41'ler" olarak anılan AP'li 41 milletvekili bütçeye karşı oy kullanınca, Demirel hükümeti düşü. Bu gelişmeler üzerine AP içindeki muhalif milletvekillerinin bir bölümü disiplin kurulu kararıyla partiden uzaklaştırıldı, bir bölümü de istifa etti. Ayrılmalar sonucunda AP Cumhuriyet Senatosu'nda çoğunluğu yitirdi.

DP, AP'den ayrılan bu muhafazakâr grup tarafından 18 Aralık 1970'te Ankara'da kuruldu. Başlıca kurucuları Saadetdin Bilgiç, Ferruh Bozbeyle, Faruk Sükan, Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy, Samet Ağaoğlu'nun eşi Neriman Ağaoğlu, Adnan Menderes'in oğulları Yüksel Menderes ve Mutlu Menderes, Talat Asal, İlhan Darendelioğlu, Cevat Önder ve Mehmet Turgut idi. Bozbeyle genel başkanlığa, Bilgiç ve Yüksel Menderes de genel başkan yardımcılığına seçildi. Partinin TBMM'de, 41, Cumhuriyet Senatosu'nda 8 üyesi vardı. Demirel'e karşı bir politika izleyen DP, eski Demokrat Partililerin saflarına çekebilmek için siyasal af çıkarılmasını ve siyasal yasakların kaldırılmasını istedi. 12 Mart döneminde kurulan hükümetlere katılmadı ve Nisan 1973'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Bozbeyle'ye oy verdi.

14 Ekim 1973 genel seçimlerinde oyların yüzde 11,9'unu alan DP, 45 milletvekili çıkardı. Ama senato üçte bir yenileme seçimlerinde oyların 10,4'ünü almasına karşın senatörlük kazanamadı. Seçimin ardından Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile koalisyon hükümeti kurmaya yanaşmayan DP, Mart 1975'te Demirel başkanlığında I. Milliyetçi Cephe (MC) Hükümeti'nin kuru-

luş hazırlıkları sırasında parçalandı. Saadetdin Bilgiç bir grup milletvekiliyle birlikte partiden ayrılarak AP'ye geri döndü. Bu kopmadan sonra DP'nin milletvekili sayısı 23'e düştü. Parti içi bir başka olumsuz gelişme de eski Demokrat Partililerin yenisinden AP bünyesinde birleşme hareketine girmeleri oldu. DP böylelikle varlık nedenlerinin en önemlisini yitirmiş oldu. 12 Ekim 1975'te yapılan senato üçte bir yenileme seçimlerinde oyların ancak yüzde 3,14'ünü alabilirdi ve senatörlük kazanamadı. 5 Haziran 1977 genel seçimlerinde de başarısızlığı sürdü; yüzde 1,9 oranında oy alarak yalnızca bir milletvekili (Faruk Sükan) çıkarabildi. Milletvekili seçilemeyen Bozbeyle, daha sonra parti genel başkanlığında ve etkin siyasal yaşamdan çekildi. Siyasal gücünü bütünüyle yitiren DP, Ağustos 1977'de kurulan II. MC Hükümeti'ne de katılmadı. Ocak 1978'de Ecevit başkanlığında kurulan koalisyon hükümetinde yer aldı ve Sükan başbakan yardımcısı oldu. Parti 4 Mayıs 1980'de yapılan 4. Büyük Kongre'de alınan kararla kendini feshetti.

Demokratik Parti, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde liberal eğilimli siyasal parti. 1989'da İlerici Federal Parti'nin Ulusal Demokratik Hareket ve Bağımsız Partı adlı iki küçük liberal partiyle birleşmesi sonucu kuruldu. Güney Afrika'daki Siyah çoğunluğa, başta seçme hakkı olmak üzere bütün medeni hakların eksiksiz olarak tanınmasını savunan Demokratik Parti, insan hakları ihlallerine son vermesi için hükümete bir çağrıda bulundu. Parti 1989 seçimlerinde parlamentoda 33 sandalye kazandı.

Demokratik Sol Parti, İtalyanca PARTITO DEMOCRATICO DI SINISTRA. 1921-91 arasında İTALYAN KOMÜNİST PARTİSİ (İtalyanca PARTITO COMUNISTA ITALIANO (PCI)), İtalya'nın ikinci büyük siyasal partisi. Aynı zamanda Batı Avrupa'nın en büyük komünist partisidir.

İtalyan Sosyalist Partisi'nin (PSI) sol kanadı Ocak 1921'de partiden ayrılarak PCI'yi kurdu. Hızlı bir gelişme gösteren PCI, Benito Mussolini'nin bütün siyasal partileri kapattığı 1926'ya değin parlamentoya temsilci göndermeyi başardı. Daha sonra yeraltına geçerek İtalyan Direniş Hareketi'nde önemli rol oynayan bir örgüt kurdu.

II. Dünya Savaşı'nın ardından Hristiyan Demokrat başkan Alcide De Gasperi önderliğinde beş antifaşist partinin kurduğu koalisyon hükümetlerinde yer aldı. PSI ile birlikte koalisyondan dışlanmasına karşın seçimlerde sürekli başarı göstererek siyasal yaşamdaki ağırlığını korudu. Sosyalistlerin sol kanat oylarını toplayarak bu partiyi önemli ölçüde gerilettiler.

SSCB'nin 1956'da Macaristan'daki ayaklanmayı bastırmasından sonra PCI genel sekreteri Palmiro Togliatti, komünist partilerin bağımsızlığını öngören "çok merkezlilik" kavramını savunarak partinin SSCB'den uzaklaşmasına öncülük etti. Togliatti'nin ölümünün (1964) ardından bu kavram üzerindeki tartışmalarla ortaya çıkan "Sovyet" ve "İtalyan" kanatları partiyi bölünmenin eşiğine getirdi. Bu çekişmelere ve soldaki öbür bölümlere karşın gücünü koruyan ve özellikle belediye seçimlerinde geniş bir destek gören PCI, 1968 parlamento seçimlerinde de oyların yüzde 26,9'unu aldı. Seçimlerde elde edilen zafer ve PCI'nin 1969'da parlamentonun açıkça benimsesi, komünistlerin hükümette yer almasını gündeme getirdi. Bu konu sonraları oluşturulan koalisyonlarda sürekli ayrıntılara neden oldu.

1972'de partinin genel sekreteri olan Enrico Berlinguer, komünist ilkeleri ulusal ve yerel koşullara uygun bir esneklikle uygulanmasını savunan Avrupa komünizmi akımının başını çekenler arasında yer aldı. 1980'lerde İspanya ve Fransa'daki komünist partilerin gerilemesiyle Avrupa komünizmi etkisini yitirdi. Berlinguer'in ölümü (1984) partide belirgin bir önderlik boşluğu yarattı. 1980'lerin sonlarında SSCB'de ve Doğu Avrupa'da ortaya çıkan köklü değişimlerin de etkisiyle 1991'de partinin adı Demokratik Sol Parti olarak değiştirildi.

Demokratik Sol Parti (DSP), Türk siyasal partisi. 12 Eylül döneminde Mayıs 1983'te siyasal partilerin kurulmasına yeniden izin verilmesi üzerine, kapatılan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) eski yöneticileri, bu partinin yerini doldurabilecek yeni bir siyasal parti kurulması için girişimlerde bulundu. Bu girişimler sırasında, CHP'nin son genel başkanı Bülent Ecevit "demokrasiye geçiş dönemi"nin kendine özgü olağanüstü siyasal koşullarında gerçek bir demokratik sol partinin kurulamayacağını ve bu koşullar altında sağlıklı bir yapı, örgütlenme ve işlerliğe kavuşamayacağını savunarak, 1982 Anayasası ile yeni yasalar çerçevesinde bir siyasal parti kurulmasına karşı olduğunu açıkladı. Ama Halkçı Parti (HP) ile Sosyal Demokrasi Partisi'nin (SODEP) kurulmasından sonra yeni bir parti kurma girişimini başlattı. Partinin kuruluş çalışmalarına Türk-İ, eski genel başkanı Halil Tunç, işadama Murteza Çelikel, T.C. Merkez Bankası eski başkanı İsmail Hakkı Aydın-oglu, CHP İzmir eski il başkanı Sedat Akman ile Cahit Ülkü de katıldı. Bu kurucu çekirdek kadro bir süre sonra yerini Haluk Özdalga, Celal Kürkoğlu gibi adların da yer aldığı yeni bir kurucu kadroya bıraktı. Bu aşamada partinin tabandan kurulduğunu vurgulamak amacıyla, kurucuların halktan kişiler olmasına özen gösterilmesi ve kurucu sayısının da 40 bin olması önerilmişti.

DSP, 14 Kasım 1985'te 612 kurucu üye ile kuruldu. 23 Kasım'da toplanan Kurucular Kurulu'nda parti genel başkanlığına Rahşan Ecevit seçildi. 12 Eylül döneminde Adana belediye başkanlığı yapan ve 1983'te HP'den Adana milletvekili seçilen Nuri Korkmaz genel sekreter oldu. Çelikel ile Özdalga da genel başkan yardımcılıklarına getirildi. HP ile SODEP'in Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adı altında birleşmesi sırasında, buna karşı çıkarak HP'den ayrılan bazı milletvekillerinin DSP'ye katılmaları sonucunda, DSP de TBMM'de grup kurmayı başardı. Grup başkanlığına eski TBMM başkanı Cahit Karakaş seçildi. DSP, Eylül 1986'da 11 milletvekilliği için yapılan ara seçimlerde ilk kez seçime katıldı ve oyların yüzde 7,7'sini alarak dördüncü parti oldu. Ama milletvekilliği kazanamadı. 6 Eylül 1987'deki halkoylaması sonucunda siyaset yasağı kalkan Bülent Ecevit 13 Eylül'de DSP başkanlığına getirildi. DSP 29 Kasım 1987 seçimlerinde yüzde 8,5 dolayında oy topladı. Ülke genelinde yüzde 10'luk barajı aşamadığı için TBMM'ye milletvekili sokamadı. Genel Başkan Ecevit bu sonuç üzerine ilk genel kongrede genel başkanlıktan ve etkin siyasal yaşamdan ayrılacağını açıkladıysa da sonra düşüncesini değiştirdi.

20 Ekim 1991 seçimlerinde yüzde 10,7 oy alan parti altı milletvekili çıkardı. 1992'de CHP'nin yeniden açılması gündeme gelince sosyaldemokrat ve demokratik solun CHP içinde birleşmesi konusu tartışıldı. Ecevit CHP'nin DSP'ye katılabileceğini ileri sür-
düyse de bu görüş kabul görmedi.

Demokratik Sosyalist Parti, Japonca MIN-ŞU ŞAKAITO (MINŞATO). Japon Sosyalist Partisi'nden, partinin katı Marksist çizgisi ve kendisini bir "sınıf partisi" olarak tanımlamasından dolayı 1959'da ayrılan ılımlı sosyalistlerin 1960'ta kurduğu parti. Tabanı büyük ölçüde, Japonya'nın ikinci en büyük işçi sendikaları konfederasyonu Domei'ye (*) dayanır. Öncelikle işçilerin refahının yükseltilmesini ve yalnızca birkaç temel sanayinin devletleştirilmesini öngören programıyla, sosyalizme evrimci yoldan geçilmesini savunur. Komünistlerin yer alacağı her türlü sol koalisyona karşıdır.

Demokritos (d. y. İÖ 460 - ö. y. 370), evrenin yapısına ilişkin atomcu kuramın gelişmesinde önemli bir yeri olan Eski Yunanlı filozof.

Demokritos'un yaşamıyla ilgili bilgilerin çoğu, güvenilirliği zayıf kaynaklara dayanır. Trakya'daki Abdera (bugün Avdihira, Yunanistan) kentinin varlıklı yurttaşları arasında olduğu, Doğu'da birçok yolculuğa çıktığı söylenir. Diogenes Laertios'a (ü. 3. yy) göre Demokritos'un insan bilgisinin neredeyse bütün alanlarını konu alan yapıtlarının sayısı 73'e ulaşır. Çoğunlukla etik üzerine incelemelerinden kalan, ancak birkaç yüz parça günümüze ulaşmıştır.

Demokritos'un fizik ve kozmoloji öğretileri, öğretmeni Leukippos'un görüşlerinin daha gelişmiş ve sistemleştirilmiş biçimidir. Demokritos, gerçekliğin (Varlık) öncesiz ve sonsuz, ayrılmamış bir bütün olduğu konusunda Elea Okulu filozoflarıyla aynı görüştedir; ama varlığın tekliği ve devinimsizliği savını yadsır. Dünya üzerindeki değişken fiziksel olayları açıklarken, Varlık'ın yanında uzayın da (Boşluk) aynı ölçüde var olduğunun dikkate alınması gerektiğini savunur. Ona göre Boşluk, Varlık'ı (fiziksel dünya) oluşturan sonsuz sayıda atomun devindiği sonsuz bir uzaydır. Bu görünmez atomlar öncesiz ve sonsuzdur; daha da küçültülemeyecek kadar küçüktür (Yunanca *atomon*: "bölünemez"). Atomlar bütünüyle doludur; delikleri olmadığı ve kapladıkları uzayı bütünüyle doldurdıkları için atomları sıkıştırmak olanaksızdır. Atomlar yalnız biçimleri, düzenlenişleri, konumları ve büyüklükleri bakımından birbirinden farklıdır. Atomlar arasında yalnızca nicelik farkı olduğu için, doğadaki nitelik farkları yalnızca görünüştedir ve atomların farklı bileşimlerinin duyulanımız üzerinde yarattığı izlenimlerden kaynaklanır. Bir şeyin sıcak ya da soğuk, tatlı ya da acı, sert ya da yumuşak oluşu uzlaşımına bağlıdır; gerçekten var olan yalnızca atomlar ve Boşluk'tur. Örneğin suyun ve demirin atomları özdeşdir ama pürüzsüz ve yuvarlak olan su atomları birbirleriyle kenetlenmeden küçük küreler gibi yuvarlanıp gider. Oysa demir atomları pürüzlü ve çinkintili olduğu için birbirine kenetlenerek katı bir cisim oluşturur. Bütün fiziksel varlıklar aynı öncesiz ve sonsuz atomlardan oluştuğuna göre, mutlak anlamda hiçbir şeyin yoktan var olmadığı ve hiçbir şeyin varken yok olmadığı söylenebilir. Bir nesnenin ortaya çıkışı ya da kayboluşu, "doğuşu" ve "ölüşü" atom bileşimlerinin çöğalip azalmasıyla açıklanabilir.

Nasıl atomlar herhangi bir nedenin sonucu değilse, öncesiz ve sonsuz birer nesne ise, devinim de öyledir. Demokritos, devindirici bir ilke (örn. Empedokles'te Sevgi ve Kavgı, Anaksagoras'ta *nous*: "zihin" ya da "us") yerine, belirli bir amaca yönelik bilinçli bir nedene yer bırakmayan bütünüyle mekanik bir sistemden değişmez ve "zorunlu" yasalarından söz eder. Demokritos evrenin kökenini de şöyle açıklar: Başlangıçta atomlar her yönde devinmektedir; bu bir tür "titreşim"dir. Böylece atomlar bir-

birleriyle çarpışmaya ve giderek hızla dönmeğe başlamış, bu arada benzer atomlar bir araya gelerek daha büyük cisimleri ve dünyaları oluşturmıştır. Bu, herhangi bir amacın ya da modelin değil, yalnızca bir "zorunluluğun", yani atomların kendi niteliğinin olağan sonucuudur. Atomlar sayısız sonsuz, Boşluk da uzamda sınırsız olduğuna ve devinim hiç sona ermediğine göre, evrende her zaman gelişmenin ya da gerilemenin çeşitli evrelerindeki benzer atomlardan oluşan sonsuz sayıda dünya var olmuştur.

Demokritos, algı ve bilgi sorunlarıyla da ilgilendi. Ona göre duyular, başka nesnelerin yaydığı ve ruha çarpan atomların ruhta oluşturduğu değişikliklerdir. Ruhun atomları ancak başka atomların değişinden etkilenebilir. Ama tatlılık ve acılık gibi duyular, yayılan atomların içerdiği özellikler değil; bunlar yalnızca atomların büyüklüğünün ve biçiminin sonucuydu. Örneğin tatlılık duyumu-
na çok küçük olmayan yuvarlak atomlar yol açıyordu. Renkleri açıklama girişimi de ilk kez Demokritos'tan geldi. Renk de kendi başına nesnel bir nitelik değil, atomların biçimlerinden çok "konumlarına" bağlı bir özellikti. Örneğin, beyazlık duyumu-
nu, gölge düşürmeyecek biçimde pürüzsüz ve yassı atomlar oluşturmuyordu; siyahlık duyumu ise pürüzlü, çinkintili atomların sonucuydu.

Demokritos, halkın tanrılara olan inancını, olağanüstü olayları (örn. gökgürültüsü, şimşek, deprem) insanüstü güçlerle açıklama arzusuna bağlar. Kuramsal değil kılgsal bir temele dayanan etik sistemine göre sonul iyi olan "neşe", ruhun korkudan ve boş inançlardan etkilanmeden barış ve dinginlik içinde yaşamasıdır.

Demokritosun bilinen önemli yapıtları arasında *Peri eutymies* (Neşe Üzerine), *Megas diakosmos* (Büyük Evren İçin), *Mikros diakosmos* (Küçük Evren İçin), *peri nou* (Zihin Üzerine), *peri aisteson* (Duyum Üzerine), *Kratunteria* (Doğrulamalar), *peri logikon kanon* (Mantığın Kuralları Üzerine) sayılabilir.

Demolder, Eugène (d. 16 Aralık 1862, Brüksel - ö. 8 Ekim 1919, Essonnes, Fransa), Belçikalı romancı ve öykü yazarı. 19. yüzyıl sonunda edebiyat alanında canlanmayı amaçlayan Jeune Belgique (Genç Belçika) hareketinin üyelerindendir.

Hukuk öğrenimi gören Demolder'nin *Sous la robe* (Giysinin Altında) adıyla yayımladığı anıları, Belçika edebiyatındaki yenileşme hareketinin öncüsü olan bir grubun mesleki ve kültürel yaşamını yansıtır. Yaratıcılığı atmosfer açısından ilginç olan romanları bütünsel anlatılardan çok, bir görünümler dizisi biçimindedir.

La Légende d'Yperdamme (1891) gibi ilk yapıtlarında İncil'den alınma öyküleri ortaçağ Flaman ortamı içinde vermiştir. Bu ortamı aktarmak için çizdiği sahneler, Bruegel'in resimleriyle karşılaştırılmıştır. *La Route d'éméraude*'da (1899; Zümrüt Yol) 17. yüzyılda bir ressam adayının Felemenk, Flandre ve Lüksemburg'daki yaşamını zengin, görsel betimlemelerle anlatır. Bir başka önemli romanı olan *Le Jardinier de la Pompadour* (1904; Madam Pompadour'un Bahçıvanı) Fransa'da geçer. Geçmişte kalmış kibarlık dönemini gözler önüne seren bu romanda, üslup ve konu arasında tam bir uyum vardır. *L'Espagne en auto* (1906; Otomobil ve İspanya) adlı romanı otomobil yolculuğu üzerine yazılmış ilk yapıtlardan biridir.

Demophoon, Yunan mitolojisinde, Eleusis kralı Keleos'un oğlu. Tanrıça Demeter kızı Persephone'yi ararken Eleusis kralının evi-

ne uğrar ve Demophoon'un sütninesi olur. Kendisine barınak sağlayanlara borcunu ödeyebilmek için, Demophoon'un ölümlü yerlerini yakarak onu ölümsüzleştirmeye kalkışır. Ama çocuğun annesi ansızın ortaya çıkar ve Demeter'in Demophoon'a zarar vereceğini düşünür. Öfkelenen Demeter, çocuğu hemen ateşten çeker ve ölümlü kalmasına yol açar. Öykünün bir başka biçimine göre, kraliçenin ansızın ortaya çıkması Demophoon'un alevler içinde ölmesine neden olur. Demeter bu olaydan kısa süre sonra Eleusis'ten ayrılır.

demos (Yunancada "halk"), Eski Yunan'da, kent-devleti (*polis*) dışında kalan taşra bölgesi ya da köy; klanların toprağa yerleşmesi sonucu ortaya çıkmış yerleşim birimi ya da klanın (*genos*) yerleşik biçimi. *Demos* terimi Latince'deki pleb gibi, sıradan halkı belirtmek için de kullanılırdı. Kleisthenes'in Atina'da gerçekleştirdiği demokratik reformla (İÖ 508/507) ve kandaşlık birimi olarak kabile ve klanlardan, toprağa göre yeniden örgütlenmiş biçimsel birimler olarak kabilelere geçişle birlikte, Attika'daki(*) *demos*'lara yerel yönetimde ve devlet yönetiminde yer vermeye başladı. Böylece 18 yaşını geçmiş bütün erkekler yerel *demos*'larına kaydolma yoluyla yurttaşlık statüsü ve hakları elde ettiler.

Attika'daki *demos*'lar kendi kolluk kuvvetleri, arazileri, kültürleri ve memurları olan yerel birimler biçiminde örgütlenmişti. *Demos*'a ilişkin sorunlar bütün üyelerin katıldığı toplantılarda görüşülür ve mülkiyet kayıtları vergilendirme amacıyla düzenli bir biçimde tutulurdu. Atina'daki danışma meclisi *boule*'nin(*) üyeleri (*bouleutai*) her *demos*'tan nüfusuyla orantılı olarak seçilirdi. *Demos*'ların büyüklükleri birbirinden oldukça farklıydı. İÖ 5. yüzyılda yaklaşık 150 olan *demos* sayısı daha sonra 170'in üstüne çıktı. Ortalama bir *demos*, *boule*'de üç üyeyle temsil edilir, bu sayı en büyük *demos*'lar için 22'ye kadar çıkabilirdi.

Helenistik dönemde ve Roma yönetimi sırasında yerel alt bölümleri ifade eden *demos* sözcüğü, İS 5. ve 6. yüzyıllarda Konstantinopolis'teki (İstanbul) at yarışlarında çekişen gruplar için de kullanılırdı.

Demosthenes (ö. İÖ 413), Atina ile Sparta arasındaki Peloponnesos Savaşı (İÖ 431-404) sırasında strateji alanındaki yaratıcılığıyla kendini gösteren Atinalı komutan.

İÖ 426'da Korinthos'un kolonisi Leukas'ı kuşatma hareketından sonuç alamayan ve Aitolia'yı istila girişiminde ağır bir yenilgiye uğrayan Demosthenes, bu başarısızlıklarını, Atina'nın Korinthos Körfezindeki deniz üssü Naupaktus'u Spartalılara karşı başarıyla savunarak ve Argos yakınlarındaki Olpai'de ve Argos'un kuzeyine düşen tepeliklerdeki Idomene'de Spartalılara karşı iki kesin zafer kazanarak unuttu. İÖ 425'te Peloponnesos çevresinde hareketli yürütmek için donanmadan yararlanma yetkisini aldı. Messenia'daki Navarin (Pilos) Burnunu tahkim ettirdikten sonra, küçük filodaki gemilerin büyük bölümünü Sicilya'ya doğru göndererek, buraya yalnız beş gemi bıraktı. Spartalıların giriştiği saldırılara başarıyla karşı koydu. Spartalılar yakındaki Sphakteria Yarımadasını işgal ettiler. Ama geri dönen Atina filosu Sparta gemilerini geri çekilmek zorunda bıraktı ve Spartalıları kuşatma altına aldı. Demosthenes, Kleon'un da yardımıyla karada sıkışıp kalan Sparta ordusunu yenilgiye uğrattı ve askerlerini tutsak aldı.

Demosthenes İÖ 424'te Megara ve Boiotia'ya yönelik saldırılarında başarıya ulaşamadı. İÖ 413'te Atina'nın Syrakusa'ya (Syracusa) karşı giriştiği kuşatma sırasında

Nikias'ın yardımına gönderildi. Kente egemen olan yüksek bir tepeden düzenlenen gece baskınının başarısızlığı uğraması üzerine hemen geri çekilmeyi önerdi. Ama Nikias'a sözünü geçiremedi. Sonunda geri çekilme hareketi başladiysa da, komutasındaki birliğin geride kalması yüzünden teslim olmak zorunda kaldı ve öldürüldü.

Demosthenes (d. İÖ 384, Atina - ö. 12 Ekim 322, Kalauria, Argolis), Atinalı devlet adamı. Eski Yunan hatiplerinin en büyüğü olarak kabul edilir. Atinalıları Makedonyalı II. Philippos'a ve ardından oğlu Büyük İskender'e karşı harekete geçirmiş-

Demosthenes, İÖ y. 280'de Yunanistan'da yapılmış bir heykelin Roma kopyası; Ny Carlsberg Heykel Galerisi, Kopenhag
Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhag

tir. Konuşmaları Atina'nın İÖ 4. yüzyıldaki siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşantısına ilişkin değerli bilgiler taşımaktadır.

Ailesi ve gençliği. Platon ve Aristoteles'in çağdaşı olan Demosthenes, varlıklı bir kılıç yapımcısının oğluydu. Yedi yaşındayken babası öldü ve yüklü bir miras bıraktı. Ama vasileri Demosthenes'in küçük oluşundan yararlanarak mirasın büyük bölümünü kendilerine aktardılar. Büyüdüğünde babasından kalan mülkün pek azına sahip olabildi. Vasisi Aphobos hakkında dava açma tutkusunu ve geleneksel beden eğitimi göremeyecek kadar zayıf bünyeli oluşu Demosthenes'in, kendisini hatip olarak yetiştirmeye yöneltti. Ayrıca hukuksal retorik öğrenimi gördü. Yunan tarihçisi ve biyografi yazarı Plutarkhos, *Bio paralleloi* (Hayatlar, 1945, 2 cilt) adlı yapıtının Demosthenes'e ayırdığı bölümünde (Demosten, 1936), Demosthenes'in sesini geliştirme alıştırmaları yapmak üzere evinin altında bir çalışma odası yaptırdığını ve dışarı çıkmamak için saçının yarısını kazıttığını anlatır. Demosthenes'in sözcükleri "anlaşılmasız biçimde ve kekeleyerek" söylediği, bunu alt etmek içinse ağzına doldurduğu çakıllarla konuştuğu, ayrıca koşarken ya da soluk soluğa iken şiir okuduğu, boy aynası karşısında konuşma alıştırmaları yaptığı da gene Plutarkhos'un yapıtında belirtilir.

Bütün bu çalışmalarına karşın Demosthenes'in gençliğinde halka açık Meclis'te (*Ekklesia*) yaptığı ilk konuşma başarısız oldu ve dinleyicileri güldürdü. Ama İÖ 363'te Aphobos ile öteki iki vasisine karşı açtığı davalarda daha başarılıydı. Sonuçta eline pek az para geçmekle birlikte, konuşma stratejisi ve tartışma yöntemleri konusunda epey bilgi edindi, Aphobos'a karşı yaptığı üç ve heykeltci Antenor'a karşı yaptığı iki konuşma günümüze ulaşmıştır. **Söylev yazarlığı.** Yirmi yaşına geldiğinde elindeki serveti tüketen genç Demosthenes,

güç bir durumda kaldı. Ticaretten anlamadığı gibi, bir mesleği de yoktu. Herhangi bir alanda başarılı olabileceği kuşkuluydu. Çevresinin ilgisini uyandıran çok özelliği retorik alanındaki becerisiydi. İÖ 4. yüzyıl Atina demokrasisinde, bir dava açmak ya da bir suçlamaya karşı kendini savunmak isteyen her yurttaş mahkeme önünde kendisi konuşmak zorundaydı. Ama her yurttaş yapacağı konuşmayı hazırlamak için yeterli beceriye sahip olmadığından, bu gibi durumlarda bir söylev yazarı (*logographos*) görevlendirilmeye başlandı. Demosthenes'in Aphobos'a karşı konuşmalarındaki becerisi, bir söylev yazarına gerek duyan varlıklı insanların dikkatini çekmişti. Çok geçmeden, hazırlayacağı konuşmalar karşılığında dolgun bir ücret vermeye hazır, varlıklı ve güçlü müvekkiller edindi. Böylece yaşamı boyunca sürdürdüğü ve Makedonyalı II. Philippos'a karşı yürüttüğü siyasal mücadelesinin en yoğun anlarında bile geri kalmadığı mesleğine atılmış oldu.

Demosthenes İÖ 354'te Meclis önünde ilk önemli konuşmasını yaptığından henüz 30 yaşındaydı. "Donanma Üzerine" diye bilinen bu konuşma ona büyük bir ün kazandı. Atinalı bütün erkek yurttaşların oluşturduğu Meclis, Pers kralının Atina'ya saldıracağı yolunda yaygınlaşan söylentiler üzerine toplanmıştı. Demosthenes'in sağlam bir mantığa dayanan söylevi, Atinalıların, Perslere yönelik bir saldırıya girişmeyeceklerini, ama çarpışmaya da hazır olduklarını göstermek amacıyla, sessizce donanmalarını güçlendirmeye ikna etti. Demosthenes, Atina saldırısını başlatırsa hiçbir müttefik kazanamayacağını, oysa saldırıyı Persler başlatırsa öteki Yunan kent-devletlerinin (*polis*) Atina'nın yanında yer alacağını belirtti. Böylece siyasal yaşamı boyunca işleyeceği ana temayı ilk kez dile getirmiş oldu: Atina, demokratik özgürlüğünü en iyi biçimde korumak için öteki kent-devletlerinden bağımsız kalmalı, ama bir tehlike anında geçici ittifaklar kurmaya da hazır olmalıydı. Demosthenes aynı söylevinde mali planlamaya verdiği önemi açığa vurarak gemiler için gerekli parayı toplamak üzere varlıklıların vergilendirme yönteminin kapsamlı bir biçimde gözden geçirilmesini önerdi.

Demokratik grubun önderi. Demosthenes'in bundan sonraki meslek yaşamı Atina dış siyasetinin tarihinden ayrılmaz. Hitabet alanındaki becerisiyle çok geçmeden "demokratik" diye nitelendirilebilecek siyasal grubun önderi haline geldi. Bu sırada başta varlıklılar olmak üzere bazı çıkar çevreleri demokrasi yerine oligarşiyi yeğ tutan bir eğilim göstermekteydi; pek çok tüccar da ne pahasına olursa olsun barışın sürmesinden yanaydı, Atina yurttaşlarının büyük çoğunluğu, Makedonyalıların barbar olduğu görüşüne katılmakla birlikte, Thebai ve Sparta gibi öteki Yunan kent-devletlerine de güvenemiyordu. Yaklaşık 6 bin erkek yurttaştan oluşan Meclis sık sık kargaşa çıkan, örgütlenmesi gevşek bir yasama organıydı. Beğenilmeyen bir konuşmacı bağırtılarla susturabilir ya da kahkahalarla kürsüden indirilebilirdi. Her yurttaşın konuşma hakkı vardı, ama değerlendirme ölçütleri yalnızca en iyi hatiplerin kürsüde kalabilmesine olanak veriyordu. Demosthenes üstün yeteneğiyle bu arenada sıvırdı. Sert ve belki de ürkütücü bir kişiliği vardı; gerektiğinde son derece ıgneleyici bir tarzda konuşabilirdi. *Peri korone* (Taç Üzerine) adlı söylevinde yaşamı boyunca rakibi olan Aiskhines'in saldırılarına karşı kendisini savunurken, onu aşağılayıcı yakıştırmalarda bulunmaktan hiç

çekinmemiştir. Rakibinin dinleyici karşısında saygınlığını yitirmesinin sağladığı üstünlüğün farkındaydı.

Yunan tarihini incelemeye büyük önem veren Demosthenes, halk önündeki söylevlerinin hemen tümünde güncel konularla tarihsel olaylar arasında ayrıntılı paralellikler kurardı. Dile egemenliğini pekiştirmek ve Yunan tarihini iyice özümlemek amacıyla Thukydides'in *Peloponnesos'lularla Atina'lıların Savaşı* (1950-58, 2 cilt) adlı yapıtını sekiz kez yazdığı söylenir. Konuşmalarında sürekli olarak Atinalılardan kendi tarihlerini ve geçmişte demokrasiye duydukları inancı anımsamalarını, tiranlardan ne kadar nefret ettiklerini de unutmamalarını istiyordu. Demokrasi sevgisinin konuşmalarına kattığı insancıl boyut bunların hâlâ ilgi çekmesine yol açmıştır. Demosthenes ayrıca olağanüstü çalışkandı. Plutarkhos'un anlattığına göre geceleri geç saatlere değin oturup ertesi günün konuşmalarını gözden geçirir, verilebilecek değişik yanıtları ve yapılabilecek konuşmaları denerdi. Önceden özenle hazırlama olanağını bulduğu bütün konuşmalarında üstünlüğünü kabul ettiriyordu; Atina'daki politik yaşamın doğası gereği kuşkusuz sık sık da rakiplerine anında yanıt vermek zorunda kalıyordu. Ama, günümüze kalan yapıtlarının tümü titizlikle derlenmiş metinler olduğundan doğaçlama konuşmalarının sıklığını kestirmek olanaksızdır.

Demosthenes'in İÖ 354'teki ünlü "Donanma Üzerine" söylevi Doğu'dan gelen tehdide yöneltilmişti. Bu arada Atina'nın kuzeyindeki Makedonya'da, Demosthenes ile hemen hemen aynı yaşta olan genç Kral II. Philippos, sınırlarının güneyindeki Yunan kent-devletlerini adım adım topraklarına katıyordu. İÖ 356'da kenti koruyacağı yolundaki parlak sözlerle Atinalıların gözünü boyayan II. Philippos Trakya'daki bir Atina kolonisini ele geçirmişti. İÖ 354'te de bir ikincisini topraklarına kattı. İÖ 353'te Arkadia ve Sparta II. Philippos'a karşı Atina'dan askeri yardım istedi. II. Philippos askeri gücünün yanı sıra rüşvet ve tehdide de başvurarak güneye doğru ilerleyişini sürdürürce, Atinalılar Thermopylai Geçidi'ni tutmak üzere küçük bir kuvvet gönderdiler. Bu kez Atina ile doğrudan çatışmaya girmekten kaçınarak Trakya kıyılarına yöneldiyse de II. Philippos'un niyeti açıktı. Gene de pek çok Atinalı bu tehdidin geçici olduğu kanısındaydı.

II. Philippos'a karşı söylevler (*Philippikos'lar*). Demosthenes İÖ 351 başlarında *Kata Philippon* (Philippos'a Karşı) adını taşıyan ve her biri *Philippikos* olarak anılan söylevlerinin ilkinin verdi. Kendisini Makedonya'nın yayılmacı emellerine karşı direnişin önderi durumuna getiren bu söylevden sonraki 29 yıl boyunca da hiç ödün vermedi. Plutarkhos'un deyişiyle, Atina topraklarında Yunanlıları Philippos'a karşı savunmak gibi soylu ve haklı bir amaç edinmişti. Söylevinde Atinalılara, geçmişte en az II. Philippos kadar güçlü olan Sparta'yı yendiklerini anımsatıyor ve II. Philippos Atinalıların şimdi davrandığı kadar ürkek olsa, onların topraklarını asla fethedemeyeceğini belirtiyordu. Söylevinin sonunda da yurttaşlarını, II. Philippos'a savaşmaksızın bir zafer kazanma fırsatı vermek yerine kendi sorunlarına sahip çıkmaya çağırırdı.

Bütün dürtücülüğüne karşın söylev Atinalıların hareketi geçirmeye yetmedi. II. Philippos Khalkidikia içlerine ilerledi; tehdit ettiği Olynthos kent-devleti de Atina'dan yardım istedi. Demosthenes İÖ 349'da Olynthos'a yardım sağlamak için *Olynthia-*

koi (Olynthoslular Üzerine) olarak anılan üç konuşlu söylev verdi. Ama Atina'dan önemli bir destek göremeyen kent ertesi yıl düştü. Sonunda II. Philippos ve Atinalılar İÖ Nisan 346'da Philokrates Barışı'yla anlaşmaya vardılar. Demosthenes, biraz da ufukta gördüğü uzun süreli mücadelede hazırlanacak zamanı kazanmak için barışı kabul etti ve II. Philippos'la maddeleri görüşmek üzere oluşturulan kurulda yer aldı. Görüşmeler sırasında Demosthenes'in üstün konuşma yeteneğinin tasarları için bir tehlike oluşturduğunu kavrayan II. Philippos, onunla ilgilenmeyerek öteki elçi Aiskhines'i muhatap aldı. Böylece Demosthenes ile Aiskhines Atina'ya amansız birer düşman olarak döndüler. Demosthenes, Aiskhines'i suçlarken, Aiskhines de herkesi II. Philippos'un iyi niyetli olduğuna inandırmaya çalıştı.

İÖ 346 sonlarında Demosthenes *Peri eirenes* (Barış Üzerine) adlı söylevinde Philokrates Barışı'nın hükümlerini kınamakla birlikte bunlara uyulması gerektiğini savundu. Bu arada II. Philippos, Thebai ve Sparta gibi Yunan kent-devletlerini birbirine düşürme taktiğini sürdürdü. Bunun üzerine II. Philippos'a karşı askeri destek sağlamak için Peloponnesos'a gönderilen kurulda Demosthenes de görev aldı, ama bu girişimden sonuç çıkmadı. II. Philippos ise bu elçilerin yaptığı bazı konuşmalar nedeniyle Atina'yı protesto etti. Demosthenes de İÖ 344'teki ikinci *Philippikos* söylevinde sert bir karşılık vererek, II. Philippos'un sözünü tutmayacağını bilmiş olsaydı Philokrates Barışı'na asla katılmayacağını açıkladı. Ayrıca Aiskhines ile öteki görüşmecilerin, güvenlik konusunda yanlış bilgi vererek Atinalıları gaffelet düşürdüklerini öne sürdü. İÖ 343 güzünde konu halka açık bir mahkemede ele alındı. Demosthenes burada yaptığı "Hatalı Elçilik Kurulu" adlı konuşmasında Aiskhines'i sahte raporlar sunmak, yanlış öğütler vermek, verilmiş talimatlara uymamak ve rüşvetçiliğe yatkın olmakla suçladı. Ama mahkeme Aiskhines'i akladı.

İÖ 341'de Atinalı bir komutanın, Khersonesos'taki bir Makedonya kentinin çok yakınında tatbikat yapması II. Philippos'u öfkeliendirdi. Komutanın hemen geri çekilmesini isteyen II. Philippos'a Demosthenes "Khersonesos Üzerine" adlı konuşmasında yanıt verdi ve süregelen durumu "Philippos bizimle savaş halindedir ve barışı bozmuştur" biçiminde özetledi. Kısa bir süre sonra da II. Philippos'a karşı yürüttüğü uzun süreli kampanyanın belki de en başarılı konuşması olan üçüncü *Philippikos* söylevini verdi. Söylev Demosthenes'in donanma denetçisi olmasına ve daha İÖ 354'te önerdiği reformları gerçekleştirme olanağını bulmasına yol açtı. Ayrıca Byzantion'u (İstanbul) ve Thebai gibi Atina'nın eski düşmanı olan kentlere de içine alan büyük bir ittifak oluşturuldu. Bu kutuplaşmanın ardından Atina'nın denizde güçlü, II. Philippos'un da karada karşı konulmaz bir üstünlüğe sahip olduğu ve bu nedenle kesin bir sonuca ulaşmayan bir savaş başladı. Çok iyi örgütlenmiş Makedonya ordusunun başında tek bir komutan bulunuyor, süvarilerle piyadeler eşgüdüm içinde kullanılıyordu. Oysa Yunan ittifak ordusu temelde yurttaşlardan oluşan bir milis gücüne dayanıyordu.

II. Philippos'un İÖ 338'de Yunanistan'ın ortakuzey kesimindeki Khaironeia'da yapılan savaşı kazanması müttefiklerin felaketi oldu. Plutarkhos'a göre, Demosthenes savaşa katılmış, ama silahını bırakıp kaçmıştı. Böyle onursuz bir davranışta bulunmuş bile olsa Atina halkı savaşta öldürülenler anısına düzenlenen cenaze töreninde konuşması için gene onu seçti. Atinalı hatip ve devlet adamı Demades'in çabalarıyla barış yapıl-

dıktan sonra II. Philippos daha ileri gitmemeyi yeğledi ve Atina'daki Makedonya yanlısı grubun zaferin etkisiyle güçlenmesine karşın da Atina'yı işgal etmekten kaçındı. Bu arada Demosthenes, Aiskhines ve yandaşlarının çeşitli saldırılarına hedef oldu.

İÖ 336'da Yunanistan, II. Philippos'un bir suikast sonucu öldürüldüğü haberiyle çalkalandı. Makedonya tahtına II. Philippos'un oğlu Büyük İskender geçince, pek çok Yunanlı özgürlüğe yeniden kavuşmalarının yakın olduğunu sandı. Ama bir yıl bile geçmeden İskender'in, babasından çok daha amansız bir düşman olduğu ortaya çıktı. İskender İÖ 335'te kendisine başkaldıran Thebai'yi yerle bir etti. Kazandığı bir dizi zaferden cesaret alarak Atina'dan, babasına ve kendisine karşı çıkan Demosthenes ile yedi başka hatibi teslim etmesini istedi. Ama İskender'e gönderilen özel bir elçilik kurulu bu buyruğun geri alınmasını sağlayabildi; İskender'in izleyen Asya seferi de Atina'yı onun askeri tehdidinden kurtardı.

Bununla birlikte Atina'daki İskender yanlısı grubun hâlâ güçlü olduğuna inanan Aiskhines, İÖ 330'da devlete hizmetlerinden ötürü Demosthenes'in altın bir taçla ödüllendirilmesini öneren Ktesiphon'a karşı, altı yıl önce de ortaya attığı yolsuzluk suçlamasını yeniden gündeme getirdi. Kuşkusuz asıl hedef Demosthenes'ti; Ktesiphon, Demosthenes'in yurtseverliğini ve Atina'ya yaptığı hizmetlerini överken halkı yanıltmakla suçlanıyordu. Bu gelişmeler sonucunda Demosthenes ile Aiskhines'in hitabet alanında karşı karşıya gelmeleri, bütün Yunanistan'da ilgi uyandırdı, çünkü yargılanan yalnızca Demosthenes değil, Atina'nın son 20 yıl içindeki siyasetiydi. Bu gibi davalarda en az 500 yurttaşın oluşan bir jürinin toplanması gerekiyordu. Oysa tartışmayı izlemek için gelen Atinalılar ve hatta yabancılar çok daha büyük bir kalabalık oluşturdu.

Peri korone söylevinin verilisi. Aiskhines'in, siyasette dengesizlik, rüşvet alma ve savaş alanında korkaklık biçimindeki suçlarına Demosthenes'in verdiği yanıtları kapsayan *Peri korone* söylevi retorik sanatının bir başyapıtı olarak kabul edilir. Demosthenes, bu söylevde, 20 yıl boyunca Yunanistan ile II. Philippos ve Büyük İskender arasında süregelen ilişkileri ele alarak, bu dönemde kendisinin her somut olayda izlediği siyasetlerle Makedonyalıların bir ajanı olarak nitelediği Aiskhines'in haince siyasetleri arasındaki karşıtlığı sergiler. Her zaman olduğu gibi bu söylevde de tarihsel ayrıntılara egemenliği hayranlık uyandırıcıdır. Demosthenes, konuşması boyunca dinleyicilerine belirli bir bunalım anında yapılması gerekenin ne olduğunu ve buna göre hareket etmiş olanın kim olduğunu döne döne sorar. Doğrudan Aiskhines'e seslenerek, "Senin izlediğin siyasetler düşünce gücü verdi, benimkiler ise ülkemize" der. Ağır hakaretlerle Aiskhines'i aşağılık bir dök ve II. Philippos'a satılmış bir uşak durumuna düşürür. Jürinin kararı ise çok kesin ve açıktır. Oyların beşte birini bile alamayan Aiskhines, sürgüne gitmek zorunda kalırken, Demosthenes ve siyaseti ezici bir oy çokluğuyla halkın onayını alır.

Hapis ve sürgün. Bu parlak başarıdan altı yıl sonra Demosthenes ağır bir suçtan hüküm giydi ve hapishaneden kaçarak bu kez kendisi sürgüne gitmek zorunda kaldı. Demosthenes'e yüklenen suç Büyük İskender'den kaçan Harpos'un Atina'da bıraktığı 20 talente el koymaktır. Yargılama sonunda suçlu bulunan Demosthenes, 50 talent para cezasına çarptırılarak hapse kondu. Davanın ayrıntıları karanlıkta kalmışsa da Demosthenes, bu parayı bayındır-

lık işleri için harcamayı tasarlamış olabilir. Mahkemenin teamüle uyarak dava konusu paranın 10 katı yerine, ikibuçuk katı para cezasına hükmetmesi de anlamlıdır. Demosthenes hapisneden kaçmakla, cezayı ödemek için gerekli parayı toplamak üzere Atina'ya dönme olanağını da yitirdi. Böylece bir zamanlar önderlik ettiği halkından kaçmak ve bir yabancı ülkeye sığınmak zorunda kaldı.

Ertesi yıl Büyük İskender'in ölmesi Demosthenes'in talihinin yeniden dönmesine yol açtı. Sonunda gücü kırılır gibi olan Makedonyalılara karşı Yunanistan'da yeni bir ittifak oluşturuldu. Atinalılar Demosthenes'i sürgünden geri çağırarak cezası için gerekli parayı sağladılar. Ama Büyük İskender'in yerine geçen Antipatros'un kuvvetleri Atina'ya yaklaştığında Demosthenes öteki hatiplerle birlikte yeniden kentten kaçtı. Bir zamanki dostu Demades'in çabalarıyla Atinalılar tarafından ölüm cezasına çarptırıldı ve Antipatros'un askerlerinden kaçarken zehir içerek intihar etti. Uzun yıllar devlete hizmet edem Demosthenes'in yaşamının sık sık görüştüğü Atina yurttaşlarının terk edilmekle noktalananması, Atina demokrasisinin de çöküşünü simgelediği söylenebilir.

Etkisi ve ünü. Plutarkhos'un anlatığına göre, Atinalılar ölümünden sonra Demosthenes'in pirinçten dökülmüş bir heykelini diktiler. Bir yüzyıl sonra İskenderiye Kütüphanesi'ndeki bilgiler titiz bir çalışma sonunda onun ünlü konuşmalarının yazmalarını derlediler. Romalı hatip ve siyaset adamı Cicero derinden etkilendiği *Peri korone*'yi Latinceye çevirerek bir de önsöz yazdı. Demosthenes'in II. Philippos'a mücahadesini andıran koşullarda Cicero'nun İÖ 44'te Marcus Antonius'a karşı yaptığı bir dizi konuşmaya da *Philippica* (Philippos'a Karşı) adı verildi. Roma'daki okullarda hitabet eğitiminin bir parçası olarak Demosthenes'in söylevleri okutuldu. Ortaçağ'da ve Rönesans'ta Demosthenes adı güzel söz söyleme sanatıyla eşanlamı hale geldi. Kraliçe I. Elizabeth, Demosthenes'ten öylesine etkilendi ki bilgin Roger Ascham'la birlikte söylevlerin Yunanca metinleri üzerinde çalıştı. Bazı 19. yüzyıl bilginleri birbiriyle çekişme halindeki Yunan kent-devletlerinin Makedonyalılarca fethini doğal bir siyasal evrim olarak değerlendirdiklerinden, Demosthenes'i ilerlemenin karşısında yer almakla suçladılar. I. Dünya Savaşı sırasında Demosthenes'e karşı ilgi garip bir biçimde yeniden canlandı. Devlet adamı Georges Clemenceau gibi Fransız yazarlar Yunanistan'a saldıran Makedonyalı istilacılara karşı direnişinden dolayı ona hayranlık beslerken, bazı Alman yazarlar da onu siyasal gücü hareketle geçirmedeki ustalığını övdüler. Warner Jaeger gibi günümüz bilim adamları ise Demosthenes'in hitabet yeteneğiyle alt etmeye çalıştığı son derece karmaşık siyasal sorunlara işaret ederek daha tarafsız bir bakış açısı ortaya koymuşlardır. Kişiliğine ve yaptığı işlere ilişkin yorumlar ne olursa olsun, Demosthenes her çağda, dünyanın en büyük hatip ve devlet adamlarından biri olarak görülmüştür.

demotik yazı, İÖ 7. yüzyıl başlarından İS 5. yüzyıla değin el yazması metinlerde kullanılan el yazı biçimindeki Mısır hiyeroglifi. Daha önceki resim yazısı (piktograf) biçimindeki hiyeroglifle yazılmış yazılardan ve hiyeratik yazıdan(*) türetilmiştir. I. Psamtik'in (Psammetikos) egemenliği döneminde (İÖ 664-610) hiyeratik yazının yerini almaya başladı. İÖ 5. yüzyıla gelindiğinde ticari ve edebi amaçlarla bütün Mısır'da demotik yazı kullanılmakla birlikte, dinsel

metinler gene hiyeratik yazıyla kaleme alınıyordu. Ptolemaioslar döneminde (İÖ 305-30) demotik yazının yerini Yunan yazısı almaya başladı. Ama Philae'deki İsis rahiplerinden kalma İS 452'ye ait hiyeratik duvar yazıları da bulunmaktadır.

Demotikos (Yunanca *demos*: "halk"), DEMOTİKİ ya da ROMAIKİ olarak da bilinir, çağdaş Yunanca konuşma dili. Yakın çağlarda standart Yunanca konuşma dili olmuş, 20. yüzyılda Yunan edebiyatının neredeyse tek dili durumuna gelmiştir. 1976'da hükümet kararıyla devletin resmi dili kabul edilen Demotikos, resmi ve hukuki belgelerde, mahkemelerde, parlamentoda, okullarda, gazete ve başka yayınlarda Katharevusa'nın(*) yerini aldı. Yerleşik literatürün büyük boyutlarda olduğu alanlarda, örneğin bazı hukuk belgeleri ya da teknik metinlerde ise Katharevusa'nın kullanılması sürdürüldü.

Demotikos'un temelini Eski Yunanca sözcük dağarcığı, ses yapısı ve dilbilgisi oluşturur; ama bunlar büyük ölçüde değiştirilmiş ve yalınlaştırılmıştır. Yunanistan'da Klasik dönem sonrasında, Doğu Roma İmparatorluğu'nun kuruluşundan Haçlılara, Venediklilere ve Türklere değin yabancı egemenlikleri ve çeşitli dış güçlerin etkileri sonucunda, Yunancaya çok sayıda yabancı sözcük ve tümce yapısı girdi. Yunanistan'ın 19. yüzyıl başlarında bağımsızlığını kazanmasından sonra birçok milliyetçi, halk dilini yozlaşmış bularak küçümsedi; giderek eski klasik kurallara daha yakın, yapay bir dil olan Katharevusa geliştirildi. 1967'deki askeri darbeden sonra Katharevusa yaygınlaştı ve okullarda kullanılmaya başladı. Ama 1974'te demokrasiye dönüşle birlikte, Demotikos resmi dil ilan edildi.

Dempsey, Jack, asıl adı WILLIAM HARRISON DEMPSEY (d. 24 Haziran 1895, Manassa, Colorado - ö. 31 Mayıs 1983, New York kenti, ABD), ABD'li dünya ağır siklet boks şampiyonu. Birçoklarının profesyonel boksun en büyük sporcusu olarak kabul edilir. 4 Temmuz 1919'da Ohio'daki Toledo'da Jess Willard'ı üçüncü rauntta nakavt ederek kazandığı Dünya şampiyonluğu unvanını 23 Eylül 1926'da Philadelphia'da Gene Tunney'a 10 raunt sonunda sayıyla yenilerek yitirdi. Zamanının tartışmasız en sevilen boksörü olan Dempsey, boks tarihinde "5 milyon dolarlık gişe hasılatı"na ulaşan ilk boksördür.

1914'te Kid Blackie takma adıyla boksa başladı. 1918'de ve 1919'ların başında çoğu birinci rauntta olmak üzere çok sayıda nakavt yaparak Willard'la maç yapma hakkını elde etti. Otuz yedi yaşındaki şampiyon genç Dempsey, karşısında hiçbir varlık gösteremedi. Başlama gonguyla birlikte büyük bir yirtıcılıkla saldırıya geçen Dempsey, Willard'ı ilk rauntta yedi kez yere düşürdü. 14 Eylül 1923'te New York kentinde Arjantin ağır siklet şampiyonu Luis Angel Firpo'ya karşı unvanını koruduğu maç, daha kaba bir şiddet gösterisi biçiminde geçti. İlk rauntta ringden dışarı düşen Dempsey ikinci rauntta Firpo'yu sert yumruklarla hırpalayarak yere serdi.

Sonraki üç yıl boyunca yalnızca gösteri maçlarında dövüştü. Otuz bir yaşındayken, çok iyi hazırlanmış genç boksör Tunney'la yaptığı ilk maçta, onunla başa çıkamayacak ölçüde yaşlandığını anladı. 22 Eylül 1927'de, Chicago'da ünlü "Uzun Sayma Dövüşü"nde iki boksör yeniden karşılaştı. Bu maçta Dempsey yedinci rauntta Tunney'ı yere düşürdükten sonra kendi köşesine gitmesi gerekirken, bunu yapmayıp Tunney'ın başında durarak onu nakavtla yenme

şansını yitirdi. Tunney kendine gelerek 10 raunt sonunda maçı sayıyla kazandı.

1930'larda pek çok gösteri maçı yapan Dempsey, bir daha şampiyonluk için dövüşme olanağını bulamadı. 1940'ta pek tanınmamış rakiplerle yaptığı üç maçı da nakavtla kazandıktan sonra boksu bıraktı, boks ve güreş hakemliği yapmaya başladı. II. Dun-

Dempsey
UPI - EB Inc

ya Savaşı'nda Sahil Koruma Birliği'nde komutan vekili olarak görev yaptı. 1914'ten 1940'a değin yaptığı 84 maçtan 51'i nakavtla olmak üzere 62'sini kazandı. New York kentinde açtığı bir lokantayı başarıyla işletti. Otobiyografisi 1977'de yayımlandı.

Dempster, Arthur Jeffrey (d. 14 Ağustos 1886, Toronto, Kanada - ö. 11 Mart 1950, Stuart, Florida, ABD), atom çekirdeği ya da molekül gibi çeşitli yüklü parçacıkların ayrılmasında ve büyüklüklerinin ölçülmesinde kullanılan kütle spektromet-

Dempster
The University of Chicago Archives

resini geliştiren ABD'li fizikçi. Bu aygıtla, bir elementin farklı izotoplarının bağl miktarları belirlenebilmekte ve kimyasal bileşimleri çözümlenebilmektedir. Dempster ayrıca, birçok nüklit buldu, bu arada atom bombasında kullanılan uranyum-235'i de keşfetti. 1918'de ilk kütle spektrometresini yaptı ve 1936'da ABD'li fizikçi Kenneth T. Bainbridge ve Avusturyalı fizikçi J. H. E. Matthauch ile birlikte, atom çekirdeğinin kütesini ölçen çiftodaklamalı kütle spektrometresini geliştirdi. Daha sonraları tümüyle, kütle spektrometresi tekniğinin geliştirilmesiyle uğraştı.

Demre Ovası, Akdeniz Bölgesi'nde küçük birikinti ovası. Teke Yarımadasının(*) güneyinde, Finike ile Kaş arasında yer alır. Teke Yarımadasının iç kesimlerinden gelen

Demre Ovasında seralar ve meyve bahçeleri, Antalya
Kadir Can

65 km uzunluğundaki Demre (eskiden Myros) Çayının taşıdığı alüvyonların yığılmasıyla oluşmuştur. Verimli topraklarında geleneksel olarak turuncgiller yetiştirilir, son yıllarda seracılıkta ve yöredeki adı yeni-dünya olan maltaeriği üretiminde de büyük bir atılım gerçekleşmiştir. Noel Baba adıyla bilinen Aziz Nikolaos'un uzun süre bu ovanın merkezi olan Demre'de yaşamış olması, özellikle dış turizm açısından yörenin önemini artırmıştır. Burada kalıntıları bulunan antik Myra kenti yakınında, 8. yüzyılda yapıldığı sanılan Aziz Nikolaos Kilisesi'nin kalıntıları vardır. Ovadaki tek yerleşim olan Demre, 1987'de Kale adıyla ilçe merkezi yapılmıştır.

Demuth, Charles (d. 8 Kasım 1883, Lancaster, Pennsylvania - ö. 23 Ekim 1935, Lancaster, Pennsylvania, ABD), çağdaş Avrupa akımlarının Amerikan sanatına girmesine katkıda bulunan ve presizyonizm(*) akımının öncüsü olan ABD'li ressam.

İlk sanat çalışmalarını Pennsylvania Güzel Sanatlar Akademisi'nde Thomas Anshutz

Duchamp'ın ve kübistlerin etkisi altına girdi ve sanat yaşamı boyunca bu etkileri yansıtan resimler yaptı. ABD'ye döndükten sonra, Henry James, Emile Zola ve Edgar Allan Poe'nun da aralarında bulunduğu sevdiği yazarların yapıtlarını resimledi, ama bunları yayımlamaya yönelmedi. Gitgide kitap resimleme sanatından uzaklaştı. 1910'ların sonlarında çiçekleri, sirkleri ve *café* görünümelerini konu aldığı bir dizi suluboya yaptı ve döneminin en önemli suluboya ressamlarından biri oldu. Daha sonra yalınlaştırılmış biçimlere yönelerek kübik-gerçekçilik ya da presizyonizm adıyla anılan akım doğrultusunda resimler yapmaya başladı. Kent görünümeleri ve makineler ilgi duyduğu konulardı. 1920'lerde presizyonizmden uzaklaştı. Bu dönemde yaptığı kent manzaralarına afiş ve reklam panosu görüntüleri de katmaya başladı. Özellikle "Yapılar, Lancaster" (1930, Whitney Sanat Müzesi, New York) adlı çalışmada çarpıcı reklam yazıları, yapıların sert ve keskin çizgilerle soyutlanmış görüntüsü ile etkili bir biçimde bütünleşir. Demuth'un en tanınmış yapıtları, şair William Carlos Williams'a adanmış "Altın Bir 5 Sayısı Gördüm" (1928, Metropolitan Sanat Müzesi, New York) adlı çalışması gibi afiş portreleridir.

Demy, Jacques (d. 5 Haziran 1931, Pont-Château - ö. 27 Ekim 1990, Paris, Fransa), Yeni Dalga(*) hareketinin önemli adlarından sinema yönetmeni.

Nantes'ta güzel sanatlar, Paris'te sinema eğitimi gördükten sonra 1952'de canlandırma sinemacısı Paul Grimaud'ta, 1954'te belgesel sinemacı Georges Rouquier'e asistanlık etti. Birkaç kısa filmden sonra 1960'ta uzun metrajlı ve konulu ilk filmi *Lola Montès* (1955) filminin yönetmeni Max Ophüls'e adanmış bu filmdeki yenilikçi, uyarıcı üslubuyla adını sinema çevrelerinde duyurdu. 1964 tarihli üçüncü filmi *Les Parapluies de Cherbourg* (Cherbourg Şemsiyeleri), diyaloglarının tümünün Michel Legrand'ın müziğiyle şarkı biçiminde söyleniş, Jean Rabier'nin renk zenginliği içindeki görüntü çalışması ve neşeyle hüznün iç içe geçtiği havasıyla büyük ilgi gördü. Cannes Film Şenliği'nde büyük ödülü kazanan bu film Demy'yi de dünyaya tanıttı. Demy'nin bir sonraki filmi *Les Demoiselles de Rochefort* (1968; *Tatlı Günler*) gene Legrand'ın müziğiyle gerçekleştirdiği bir müzikaldi.

Daha sonra, çocuksu ve düşsel niteliklerine ilgi duyduğu masallara yönelen Demy, ünlü bir masalın uyarlaması olan *Peau d'âne* (1971; *Eşek Derisi*) ve ABD'de gerçekleştirdiği *The Model Shop* (1969; *Model Dükkanı*) gibi filmlerde eski başarısını yineleyemedi. 1982 tarihli *Un Chambre en ville*'le (Şehirde Bir Oda) yeniden dikkatleri çekti. Öteki filmlerinden bazıları *Le Joueur de flûte* (1972; *Fareli Köyün Kavalcısı*), *L'Événement le plus important depuis que l'homme*

a marché sur la Lune (1973; *Kocam Hamile*), *Parking* (1985) ve *Trois places pour le 26*'dir (1988; *26 İçin Üç Yer*). Demy, Fransa'nın en önde gelen kadın yönetmenlerinden Agnès Varda ile evliydi.

Denbigh, Galce DINBYCH, Galler'de, Clwyd iline bağlı (county) Glyndwr ilçesinde (district) kasaba.

1. Edward'ın Galler'i ele geçirmesinin ardından, Lincoln 3. kontu Henry de Lacy 1283'te yörede bir kasaba kurarak bir kale inşa ettirdi. 1402'de Gal prensi asi Owen Glendower'ın buraya giriştiği saldırıda kale ayakta kaldıysa da, kasaba yağmalanarak yerle bir edildi. 17. yüzyılda İç Savaş nedeniyle kuşatılan kale, ele geçirildikten sonra yıkıldı. Denbigh, 15. ve 16. yüzyıllarda Galler'in en önemli kasabalarından biriydi. Hükümet binası ve kilisesi 16. yüzyıldan kalmadır. 19. yüzyılın ünlü Afrika kâşifi Henry Morton Stanley burada doğmuştur. Günümüzde bazı modern sanayileri olan önemli bir pazar kasabasıdır. Nüfus (1981) 7.783.

Denbigh çakmaktaşı kültürü, Kuzey Amerika'da, Alaska, Yukon ve Kuzeybatı Toprakları'ndaki taş alet kültürü. İlk izleri 1948'de, İyatayet kampı denen, Alaska'da Norton Körfezindeki Denbigh Burnunun batısında, kıydan yüksek bir düzlüğün üstündeki İyatayet'te J. L. Giddings, Jr. tarafından belirlenmiştir.

Denbigh çakmaktaşı kültürüne ait aletler arasında çok yüzeyli çekirdekler, oyma kalemleri (keskiler), küçük yongalar, mikrolit (küçük taş) dilgiler ve ABD'nin güneybatısında, Folsom, Plainviaw ve Scottsbluff gibi yerlerde ele geçenlere benzeyen yivli uçlar bulunur. Özenle yontulmuş olan bu aletlerin bazıları fasulye tanesinden bile ufaktır ve çok güzel biçimlendirilmiştir. İlk kez ABD'nin güneybatısında ortaya çıktığı sanılan yivli uçların Denbigh çakmaktaşı kültüründe olması, onun, güneybatı bölgesindeki alet kültürlerinden daha geç tarihli olduğunu gösterir.

Jeolojik bulgulara göre Denbigh çakmaktaşı kültürü günümüzden 5-9 bin yıl öncesine tarihlenmekteyse de, daha da eski olduğu düşünülebilir. İki ocaktan alınan odunkömürü kalıntıları karbon-14 yöntemiyle incelenerek 3.500-5.000 yıl öncesine tarihlenmiştir. Ama odunkömürlerine sonradan organik madde bulaştığından, bu belirlemeler, ancak çakmaktaşı kültürünün en yakın olası tarihini göstermektedir. Denbigh aletleriyle Avrupa ve Sibirya'da bulunan Mezolitik Çağ aletleri arasındaki büyük benzerliğe dayanarak Eskimo kültürünün Mezolitik kökenli olduğu öne sürülebilir.

Dendera, Yukarı Mısır'da, Nil'in batı kıyısındaki Kene iline (*muhafaza*) bağlı tarım kenti. Bugünkü kent, Eski Mısırlıların Tanyt-netert (Kutsal Sütunun Dişisi), Yunan-

"Altın Bir 5 Sayısı Gördüm", Charles Demuth'un yağlıboya çalışması, 1928; Metropolitan Sanat Müzesi, New York
Metropolitan Museum of Art, New York. The Alfred S. Weitz Collection, 1949

ve W. M. Chase'in yanında yaptı. 1907-13 arasında birkaç kez Avrupa'ya giderek Julian ve Colarossi akademilerinde eğitimini sürdürdü. Paris'te bulunduğu sırada Marcel

Dendera'daki Hathor Tapınağı'nın önden görünüşü
Oriental Institute, University of Chicago

hıların da Tentyris adını verdiği antik yerleşimin üzerinde kurulmuştur. Burası firavunun döneminde Yukarı Mısır'ın 6. eyaletinin (nome) merkeziydi; Gök ve Bereket Tanrıçası Hathor'a adanmıştı. Hathor'un tapınağı Mısır'da en iyi korunmuş tapınaklardan biridir. Ptolemaioslar dönemine (İÖ 305-30) tarihlenen bugünkü yapıyı Roma imparatoru Tiberius (hd İS 14-37) tamamlamıştır. Yapının temelleri ise 4. sülalenin (İÖ y. 2613-y. 2494) ikinci firavunu Keops (Kufu) döneminde inşa edilmiş yapılara aittir.

Kumtaşından yapılmış olan tapınak yaklaşık 79 m uzunluğundadır ve kerpiçten bir duvarla çevrili 83.570 m²'lik bir alan içinde yer alır. Tapınağın içindeki büyük ve süslü salonun tavanını Hathor başlıklı 18 sütun taşır. Tavanda astronomiyle ilgili kabartmalar, duvarlarda ise bir kral ziyaretiyle ilgili ayrıntılar görülür. Büyük salonun dışında bulunan daha küçük bir salon altı sütunludur ve altı tane depoyla çevrelenmiştir. Salon iki girişe açılır; bunlardan ikincisi, tanrıçanın tasvirini taşıyan kutsal geminin saklandığı kutsal mekâna açılır. Tapınağın çatısında tanrı Osiris'e adanmış birkaç şapel bulunur; bunlardan birinde bulunan burçlar kuşağı ile güneş saati bugün Paris'tedir.

Tapınağın arkasında İsis'in küçük bir tapınağı yer alır. Kuzeyinde kutsal bir göl vardır. Günümüzde Kahire Müzesi'nde sergilenmekte olan II. Mentuhotep'e (hd İÖ 2060-10) ait bir kapı da burada bulunmuştur. Kutsal gölün doğusunda iki doğumevi ile bir Hristiyan kilisesi yer alır. Nüfus (1966) 21.279.

Dendrobium, salepgiller (*Orchidaceae*) familyasından 1.500 kadar türü kapsayan orkide cinsi. Başka bitkilerin üstünde yetişen bu bitkilerin anayurdu Asya'nın tropik ve astropik bölgeleri, Pasifik Adaları ve

Dendrobium crumenatum
İvan Polunin EB inc

Avustralya'dır. Bazı türlerin çiçekleri küçük ve soluk renkli, bazılarının ise büyük ve gösterişlidir. Tek tek ya da kümeler halinde bulunan çiçeklerin yan çanak yaprakları tabanda birleşerek küçük bir kese oluşturur. Şişkin gövdelerinin uzunluğu 5 cm'den 4,5 m'ye kadar değişir.

Güvercine benzeyen çiçekleri nedeniyle "güvercin orkide" adıyla anılan *Dendrobium crumenatum*, anayurdu Filipinler olan *D. taurinum* ve yaprakları hiyar yapraklarına benzeyen, Avustralya kökenli *D. cucumerinum* bu cinsin en iyi bilinen türleridir.

Dendrocolaptidae, *Passeriformes* (ötücü kuşlar) takımından, ağaçtırmışkuşlarını ve orakgagaları içeren kuş familyası. Meksika'dan Güney Amerika'ya kadar uzanan çalılık ve ormanlarda yaşayan bu kahverengimsi kuşların uzunluğu 15-37 cm arasındadır. Gagaları sağlam, bacakları güçlü, kuyrukları kalkıktır.

Bazı uzmanlar *Dendrocolaptidae* familyasını bir altfamilya kabul ederek *Furnariidae* familyası içinde sınıflandırır, bazıları da tam tersine *Furnariidae*'yi *Dendrocolaptidae* içinde bir alt familya sayarlar.

dendrogram bak. soyağacı

dendrokronoloji, ağaçların yıllık halkalarını inceleyerek geçmiş çağlardaki olayları, özellikle iklim değişikliklerini tarihlendirmeyi ve yorumlamayı amaçlayan bilim dalı. Ağaçları kesmeden gerekli incelemelerin yapılabilmesini sağlayan artım burgusu, içi boş ve küçük çaplı basit bir metal parçasıdır. Bu burguyu kabuktan oze kadar sokarak ağaçtan alınan kalem biçimindeki örnek laboratuvarda uzunlamasına ikiye yarılır, daha sonra yıllık halkalar sayılır, halka genişlikleri ölçülür ve yanılma payını azaltmak için halka dizilişleri başka örneklerle karşılaştırılır. Ayrıca bak. tarihleme.

Deneb (Arapçada "Kuyruk"), 1,26'lık görünür kadriyle gökyüzünün en parlak yıldızlarından biri ve Kuğu takımıyıldızının en parlak (alfa) yıldızı (Alpha Cygni). Yer'den uzaklığı yaklaşık 1.400 ışık yılıdır; görülebilir en parlak 20 yıldızın en uzaktakileri arasındadır.

denektaş bak. mihenktaş

deneme, tek bir konuyu rahat ve akıcı bir biçimde ele alan, çoğu kez yazarın kişisel deneyim ve bakış açısını yansıtan orta uzunluktaki edebi metin. Bu edebiyat türünün yaratıcısı 16. yüzyıl Fransız yazarı Michel de Montaigne, yazdığı metinlerin kişisel düşünce ve deneyimlerinin iletilmesine yönelik çabalar olduğunu vurgulamak için deneme (*essai*) adını seçmiştir. Montaigne, yaşamın en gizli yanlarına ilişkin düşüncelerini kusursuz bir ustalıkla ortaya koyarken, kendine karşı şaşırtıcı ölçüde durust olabiliyordu. 1588'de yayımlanan *Essais* (Denemeler, 1947) bugün de türünün en iyi örneklerinden sayılır.

İlk büyük İngiliz deneme yazarı olan Francis Bacon'ın *Essays* (1597; *Denemeler*, 1943) adlı yapıtı Montaigne'inkinden çok değişik. 1612 ve 1625'te genişletilmiş baskıları yapılan ve "Of Ambition" (Hirs Uzerine), "Of Truth" (Gerçek Üzerine) gibi başlıkları olan bu denemeler daha ciddi ve ağırbaşlı konuları ele alır. Bacon'ın üslubu genellikle çalımı ve hoşgörüsüdür. Abraham Cowley (1618-67), "Of Myself" (Kendime Dair) gibi denemelerinde Montaigne'in kişisel üslubuna yaklaşan ve onun oluşturduğu örneği izleyen ilk önemli İngiliz denemecidir. 18. yüzyılda İngiliz denemeciliği Joseph Addison, Sir Richard Steele, Samuel Johnson ve Oliver Goldsmith gibi ustaların elinde büyük saygınlık kazanarak altın çağını yaşamıştır.

En büyük İngiliz denemecilerden biri olan Charles Lamb'in (1775-1834) 1820'de yayımlanmaya başlayan "Essays of Elia" (Elia'nın Denemeleri) dizisi bu türün temel taşlarından sayılır. Lamb denemelerinde mizah, fantezi ve duyarlılığı, yaşam hakkındaki keskin gözlemleriyle birleştirerek çok kişisel bir üslupla sunar. Bir başka önemli denemeci "On Murder as One of the Fine Arts" (Cinayet Sanatı Üzerine) ve "On the English Mail Coach" (İngiliz Posta Arabası Üzerine) gibi ince işlenmiş, yaratıcı metinler yazan Thomas de Quincey'dir (1785-1859). 19. yüzyılın ikinci yarısında Robert Louis Stevenson'ın denemeleri Montaigne ve Lamb'inkileri andırır ve onların kusursuz düzeyine yaklaşır.

Amerikan edebiyatında deneme türü Thoreau'nun *Walden; or, Life in the Woods*

(1854; *Walden ya da Ormanda Yaşam*, 1971) ve Emerson'ın *Essays* (1841-44, *Denemeler*) adlı yapıtlarında derin bir içerik ve zengin bir üsluba ulaştı.

Yaratıcısı Fransız olduğu halde deneme Fransa'da çok geç benimsendi. Saint-Beuve'un (1804-69) *Causeries du lundi* (*Pazarları Konuşmaları*, 1952) adlı yapıtı tam anlamıyla edebi denemelerdir. Yapıt Fransa'da daha sonra yazılan pek çok başarılı denemeye örnek olmuştur. Theophile Gautier ve Anatole France da önemli Fransız denemecilerdir. 20 yüzyılda deneme yen ve şakacı bir edebiyat türü olarak yeniden doğdu. James Thurber ve Dorothy Parker gibi mizah yazarları bu türde yetkin ürünler ortaya koydular.

Türk edebiyatında deneme obur edebiyat türleri gibi Tanzimat'tan sonra Batı'nın etkisiyle girdi. Edebiyat-ı Cedide döneminde bir temel bulma çalışmalarının ardından gerçekte Cumhuriyet'ten sonra bir tur olarak gelişti. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ahmet Haşim, Falih Rıfkı Atay, Yahya Kemal Beyatlı gibi yazarlar başarılı denemelerle de tanındılar. Ama deneme türü Nurullah Ataç ile ilk önemli temsilcisine kavuştu. Ataç denemelerinde kişisel tavırını açıkça ortaya koyan, dilde yenilikçi ve titiz, üslubunda akıcı ve zaman zaman polemige yönelen bir yazar kimliğini korudu. Aynı dönemde Sabahattin Eyuboğlu, Sadri Ertem, Vedat Günyol, Suut Kemal Yetkin, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi yazarlar farklı görüş açılarından çıkarak yazdıkları denemelerde bu alanı zenginleştirdiler. Hümanist bir dünya görüşünü benimseyen Eyuboğlu ve Günyol gibi yazarlar daha çok edebiyat konularını ele aldılar. A. Hamdi Tanpınar ise zengin kültür birikimiyle yazdığı denemelerinde yeni bakış açıları getirmeye çalıştı. Daha sonraki deneme yazarları arasında Melih Cevdet Anday, Salah Bırsel, Nermi Uygur, Fethi Naci, Memet Fuat, Cemal Süreya sayılabilir.

deneme süresi, hizmet sözleşmesinin başlangıcında tarafların birbirlerini tanımlan için konan süre. Bu süre içinde işçi, işverenin genel tutumu ile işyerinin çalışma koşulları; işveren de işçinin yetenekleri hakkında doğrudan bilgi edinir. Böylece taraflara bu süre içinde edindikleri bilgi ve görüşü dayalı olarak hizmet ilişkisini sürdürme ya da koparma hakkı verilir.

Hizmet sözleşmesiyle kararlaştırılan deneme süresi, en çok bir ay olabilir. Ama toplu iş sözleşmesiyle bu süre üç aya kadar uzatılabilir. Hizmet sözleşmesinde toplu iş sözleşmesindekinden daha kısa bir deneme süresi kararlaştırıldığında, işçi lehine olan hizmet sözleşmesindeki deneme süresi uygulanır. İşe alınacak işçilerin niteliğine göre, değişik deneme süreleri kararlaştırılabilir. Deneme süresi içinde işçinin hastalanması bu süreyi kesmez. Hizmet sözleşmesinin tarafları, deneme süresinin bitmesine değin bozma bildiriminde bulunmazlarsa, yapılan hizmet sözleşmesiyle bağlı kalmak zorundadırlar. İşçi ya da işveren deneme süresinin sonunda sözleşmeyi bildirimsiz ve tazminatsız olarak feshedebilir. Bu konuda herhangi bir nedenin gösterilmesi gerekmez. Hizmet sözleşmesi kesinleştiğinde kıdem hesabında deneme süresi de gozunünde bulundurulur. Deneme süresinin başlangıcı olarak, işçinin fiilen işe başladığı tarih temel alınır. İşverenin deneme süresinin sonunda hizmet sözleşmesini feshederek ardından deneme süreli yeni bir hizmet sözleşmesi yapması ve bu durumu sürdürmesi durumunda hukukun hakkını kötüye

kullanması söz konusu olur. Bu nedenle var olan hizmet sözleşmesi belirsiz süreli bir hizmet sözleşmesi olarak kabul edilir.

denetim birimi, sayısal (dijital) bilgisayarlardaki ana işlem biriminin, işlemleri düzenleyen ve bütünleştiren bölümü. Ayrıca bak. ana işlem birimi.

denetim kuramı KONTROL KURAMI olarak da bilinir, belirli fiziksel süreçlerin ve sistemlerin denetimine ilişkin, uygulamalı matematik dalı. Denetim kuramı, değişimler hesabı ve diferansiyel denklemler kuramıyla yakından bağlantılı olmakla birlikte, ancak 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarında ayrı bir dal durumuna geldi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra mühendislik ve ekonomi alanlarındaki bazı problemlerin var olan kuramlarla tanımlanamamakla birlikte, diferansiyel denklemlerdeki ve değişim hesaplarındaki problemlerin değişik biçimleri olduğu anlaşıldı. Önceleri, tekil problemlerin çözümü için, klasik tekniklerde ve kuramlarda bazı değişiklikler yapıldı. Sonraları, görünürde birbirinde farklı olan bu problemlerin hepsinin aynı matematiksel yapıda olduğu gözlemlendi ve denetim kuramı önem kazandı.

Denetim kuramının uygulandığı sistemler ya da süreçler aşağıdaki yapıya sahiptir. Sistemin herhangi bir t zamanındaki durumu $x_1(t)$, $x_2(t)$, ..., $x_n(t)$ biçiminde gösterilen n tane nicilikle tanımlanabilir. Örneğin sistem, n tane kimyasal maddenin tepkimeye girmesiyle oluşan bir karışım olabilir. Bu durumda $x_1(t)$, ..., $x_n(t)$ değerleri n tane maddenin t anında, karışım içindeki yoğunluğunu gösterir. Bilinen bir kanuna göre herhangi bir t anında, $x_1(t)$, ..., $x_n(t)$ değerlerindeki değişim hızları, $\dot{x}_1(t)$, ..., $\dot{x}_n(t)$ değerlerinin kendisine ve denetim değişkeni olarak adlandırılan k tane $u_1(t)$, ..., $u_k(t)$ değişkeninin değerlerine bağlıdır. Denetim değişkenlerinin değerleri, belli bir amaca ulaşılacak biçimde seçilir. Çoğunlukla, fiziksel sistemin niteliği, denetim değişkenlerinin değerlerine kısıtlamalar getirir. Kimyasal tepkime örneğinde, kinetik denklemler, yoğunlukların değişme hızlarını denetleyen kuralları belirlerken, denetim değişkenleri herhangi bir t anında sabit en yüksek ve en düşük değerler arasında değişmesi gereken basınç ve sıcaklık değerleri olabilir.

Yukardaki biçimde tanımlanan bu çeşit sistemlere denetim sistemleri denir. Denetim sistemlerine ilişkin temel problemler denetlenebilirlik, gözlemlenebilirlik, kararlılık ve optimum denetimdir.

Denetlenebilirlik şöyle açıklanabilir. Başlangıçta $a_1, a_2, \dots, a_n$ durumundaki bir sistemin belirli bir süre içinde, istenilen $b_1, \dots, b_n$ durumuna ulaşmasını sağlayacak, $u_1(t)$, ..., $u_k(t)$ denetim değişkenleri belirlenebilir mi? Gözlemlenebilirlik problemi ise, durumun kendisinin ölçülebilmesinin olanaklı olmadığı ama yalnızca fonksiyonlarının ölçülebildiği hallerde, herhangi bir t anında sistemin durumuna ilişkin bilgi edinmektir. Dengelenebilirlik problemi, işlem zamanı uzadıkça, sistemin durumunu gösteren $x_1(t)$, ..., $x_n(t)$ değerlerinin, istenilen duruma daha yakınlaşmasını sağlayacak, herhangi bir t anındaki $u_1(t)$, ..., $u_k(t)$ denetim değişkenlerinin seçilmesidir.

Denetim kuramının en önemli problemi, optimum denetimdir. Burada problem, sistemin istenilen duruma, aşağıda açıklanan optimum anlayışı içinde ulaşmasını sağlayacak denetim değişkenlerinin seçilmesidir. Başarıyı gösteren sayısal bir ölçüt,

sistemin işlem değeri olarak alınır, $u_1(t)$, ..., $u_k(t)$ denetim değişkenleri istenen duruma ulaşılacak biçimde seçilir ve başarı ölçütü değeri olabildiğince küçük tutulur. Bunu açıklamak için, yukardaki kimyasal tepkime örneğini, ilk iki maddesi c_1 ve c_2 yoğunluklarında elde edilmek istenen bir sanayi işlemi olarak ele alalım. Bu durumun T zamanda ortaya çıktığını ve bu anda tepkimenin durdurulduğunu varsayalım. T anında tepkimenin yan ürünleri olan öteki maddelerin yoğunlukları, $x_3(T)$, $x_4(T)$, ..., $x_n(T)$ olur. Bu ürünlerin bazıları gelir getirecek biçimde satılırken, ötekiler belli bir harcama yapılarak atılmalıdır. Böylece kalan maddelerin $x_3(T)$, ..., $x_n(T)$ yoğunlukları, sisteme maliyet olarak katılır ve bu maliyet geliri düşürür. Bu maliyet başarının bir ölçütü olarak alınabilir. Bu özel örnekteki denetim problemi, herhangi bir t anındaki ısı ve basınç değerlerinin, ilk iki maddenin sonuçtaki c_1 ve c_2 yoğunluk değerlerini en düşük maliyetle elde edilecek biçimde belirlenmesidir. Burada tartışılan denetim problemi çoğunlukla belirlenimci özelliktedir; bunun karşılığı olan rasgele denetim problemlerinde sistemin durumu rasgele tedirginliklerden etkilenir. Ama sistem, belirlenimci sistemlerdeki benzer amaçlar doğrultusunda denetlenmelidir.

denetim sistemi, KONTROL SİSTEMİ olarak da bilinir, bir değişken niceliğin ya da değişken nicelikler kümesinin, önceden belirlenmiş bir düzeye (norm) uyumunu sağlamaya yönelik olarak gerçekleştirilen işlemler bütünü. Denetim sistemleri, denetlenen niceliklerin değerlerini sabit tutar ya da bu değerlerin, önceden belirlenmiş biçimde değişmesini sağlar. Sistemi oluşturan işlemler, elektrikli ya da mekanik kumanda donanımlarıyla, akışkan (sıvı ya da gaz) basıncıyla ya da bu ve benzeri araçların birleşik etkisiyle gerçekleştirilir. Denetim devresinin herhangi bir bölümünde bilgisayarlar kullanıldığında, tüm denetim sistemlerini elektrikle işletmek daha uygun olur; buna karşılık, birleşik donanımlar oldukça yaygındır.

Denetim sistemlerinin gelişimi. Denetim sistemleri, otomasyon(*) kavramıyla yakından bağlantılı biçimde gelişmiştir, ama gene de, temel iki denetim sistemi olan geribesleme ile ileribeslemenin geçmişi oldukça eskilere dayanır. 1801'de Fransız mucit Joseph Jacquard'ın geliştirdiği dokuma tezgâhı, ileribeslemeli (ayarlamalı) denetimin ilk örneğini içeriyordu; bu tezgâhta, delikli kartlardan oluşan bir deste, dokumanın desenlerini programlıyor, tezgâhın işlemlerinin kumanda edilmesinde, sürece ilişkin herhangi bir bilgi kullanılmıyordu. Benzeri ileribeslemeli denetim düzeneklerinde, 19. yüzyılda geliştirilen ve kesici takımların belirli bir örnek uyarınca çalışması esasına dayalı olan birçok takım tezgâhında da yararlanılmıştır.

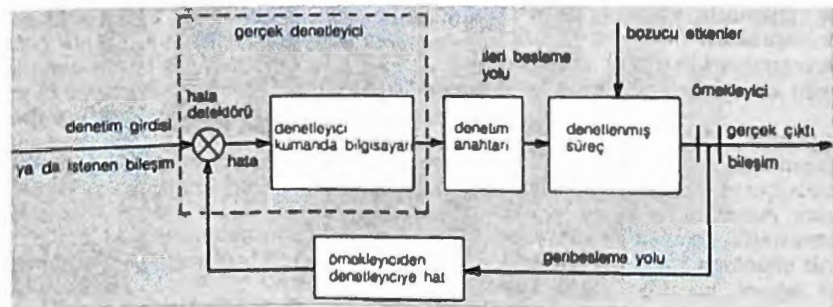
Makinenin, işlemden elde edilen bilgiler uyarınca çalıştırılması temeline dayalı olan

geribeslemeli denetimin tarihi, daha da eskilere gider. Romalı mühendisler, inşa ettikleri su kemerlerindeki su düzeyini, belirli düzeylerde açılıp kapanan yüzer valflarla sabit tutuyorlardı. 17. yüzyılda Felemenk'teki rüzgâr değirmenlerinde ise, değirmenin üst bölümünü döndürerek kanatların rüzgârı cepheden almasını sağlayan yardımcı kanatlar bulunuyordu. Sanayi Devrimi sırasında hızla yaygınlaşan geribeslemeli denetim düzeneklerinin en ünlü örneği ise, James Watt'ın 1769'da geliştirdiği toplu regülatördü; bu aygıt, buhar makinesine buhar akışını ayarlayarak, yük değişse de makinenin çalışma hızının sabit kalmasını sağlıyordu.

Bir denetim sistemine ilişkin ilk kuramsal çözümleme, 19. yüzyılda, Watt regülatörünün bir diferansiyel denklem modelini geliştiren İskoçyalı fizikçi James Clerk Maxwell gerçekleştirdi. Maxwell'in yayımladığı bu çalışması kısa sürede genelleştirildi ve birçok başka bilim adamının da katkısıyla denetim kuramı geliştirildi. Özellikle 1922'de yayımlanan, ABD zırhlısı "New Mexico"nun otomatik dümen sistemine ilişkin çalışma, bu doğrultudaki çabalara önemli hız kazandı. 1930'larda, uzun erimli telefon yükselteçlerindeki (amplifikatör) elektrikli geribesleme düzeneklerinde önemli ilerlemeler gerçekleştirildi. Benzer bir gelişme de, az miktardaki bir güçle çok büyük ölçekli güçlerin denetlenmesini ve bunlara otomatik olarak kumanda edilmesini sağlayan servomekanizmaların genel kuramı alanında görüldü. Bunu, kimya ve petrol sanayilerindeki otomatik sistemlerin önemli ölçüde geliştirilmesini olanaklı kılan pnömatis (havalı) denetleyicilerin ve örneksel (analog) bilgisayarların keşfi izledi. Tüm bu ilerlemeler, kapsamlı bir denetim sistemi kuramının oluşturulmasına ve II. Dünya Savaşı sırasında uçaksavar bataryaları ve atış denetim sistemleri gibi çeşitli uygulamalara temel sağladı.

II. Dünya Savaşı'na değin yapılan kuramsal çalışmaların ve uygulamaların çoğu tek döngülüydü; yani, bu sistemler, yalnızca tek bir noktadan geribesleme ve kumanda özelliği taşıyordu. 1950'lerde, çok döngülü sistemlerin sunduğu olasılıklar incelenmeye başladı. Bu sistemlerde geribeslemenin, belirli bir sürecin birden çok noktasından başlatılabileceği ve gerekli ayarların birkaç noktadan yapılabileceği düşüncesi ortaya atıldı. Örneksel ve sayısal (dijital) bilgisayarların geliştirilmesi, çok daha karmaşık otomatik denetim sistemlerinin kurulmasına yol açtı; bu doğrultuda oluşturulan kuramlar, eski "klasik denetim"den ayırt edilebilmeleri amacıyla, "modern denetim" olarak adlandırıldı.

Temel ilkeler. Az sayıdaki ve görece önemsiz aykırı durumun dışında, tüm modern denetim sistemlerinin iki temel ortak özelliği vardır: (1) Denetlenen niceliğin değeri, gücünü gelen sinyallerden değil, yerel bir kaynaktan alan bir motor (sözcüğün genel anlamıyla) yardımıyla ayarlanır (değiştirir)

Tipik bir kapalı döngülü denetim sisteminin başlıca bileşenleri

lir). Böylece, denetlenen nicelik üzerinde gerekli ayarlamaları yapabilmek ve bu ayarlama işlemlerinin, denetim kesinliğinin bağlı olduğu sinyalleri yükseltmesini ve saptırmasını engellemek için gerekli olan büyük miktardaki güç elde edilebilir duruma gelir. (2) Denetlenen niceliğin değerlerinin ayarlanması amacıyla motora yüklenen gücün beslenme hızı, denetlenen niceliğin gerçek ve istenen değerleri arasındaki farkın belirli bir fonksiyonu tarafından, hemen hemen doğrudan belirlenir. Böylece, örneğin termostatik bir ısıtma sisteminde, fırına yakıt besleme işlemi, gerçek sıcaklığın, istenen sıcaklıktan daha düşük ya da daha yüksek olup olmamasıyla belirlenir. Bu temel özelliklere sahip bir denetim sistemi, kapalı döngü denetim sistemi ya da servomekanizma olarak adlandırılır (*bak. çizim*). Açık döngü denetim sistemleri, ileribeslemeli sistemlerdir.

Bir denetim sisteminin kararlılığı, büyük ölçüde, sistemin kendi üzerine aniden yüklenen sinyale vereceği karşılıkla belirlenir. Eğer bu tür bir sinyal, sistemin kendisini aşırıyarmaya sokmasına yol açarsa, salınım olgusunun doğmasına neden olur. Salınım durumundaki bir sistem, kendisini önce bir doğrultuda aşırıyarmalar ve daha sonra öteki doğrultuda aşırıyarmalar. Salınım olgusu istenmeyen bir durum olduğundan, bunun önüne geçmek için çeşitli önlemler alınır. En yaygın önlem, sistemin belirli bir yerine sönümleyici eklenmesidir. Sönümleyiciler, sistemin karşılık verme hızını yavaşlatır ve aşırıyarmaları engeller. Sönümleyiciler, bir elektrik devresinde elektrik dirençleri, mekanik bir devrede fren uygulaması, ya da amortisörlerde olduğu gibi, yağın küçük bir deliğe doğru zorlanması biçiminde olabilir.

Bir denetim sisteminin kararlılığını anlamaya yönelik bir başka yöntem de, frekans yanıtını, yani sürekli olarak değişen çeşitli frekanslardaki girdi sinyaline karşılık verme yeteneğini belirlemektir. Böylece, denetim sisteminin çıktısı ile girdisi, genlik ve faz açısından, yani girdi ve çıktı sinyalleri arasındaki sapma açısından karşılaştırılır. Frekans yanıtı, özellikle elektrikli sistemlerde, deneysel olarak belirlenir ya da, eğer sistemin sabitleri biliniyorsa, matematiksel olarak hesaplanır. Matematiksel hesaplamalar, özellikle, adi doğrusal diferansiyel denklemlerle ifade edilebilen sistemlerde kullanışlıdır. Sistem yanıtının araştırılmasında, grafik kestirmelerden de yararlanılır.

Gelişkin denetim sistemlerinin tasarımında, birçok başka teknik de kullanılır. Uyarlamalı denetim, sistemin kendi işlemlerini, en iyi olası işlem tarzını sağlamak doğrultusunda uyarlayabilme yeteneğidir. Belirli bir denetimin uyarlamalı özellikte olabilmesi için, şu işlevleri yerine getirebilmesi gerekir: sistemin içinde bulunduğu durumlara ilişkin olarak sürekli bilgi sağlaması ya da süreci tanımlaması; sistemin belirli bir andaki başarısını, istenen ya da optimum başarıyla karşılaştırması ve sistem üzerinde, tanımlanmış başarıya ulaşabilmesi için gerekli değişiklikleri yapmak doğrultusunda karar vermesi; ve denetim sistemini optimuma yönleltecek gerekli düzeltmeleri başlatması. Bu üç ilke (tanımlama, karar verme ve düzeltme) tüm uyarlamalı sistemlerde bulunur.

Dinamik optimizasyonlu denetimde, denetim sistemi, belirli bir başarı ölçütünü elde etmeye yönelik olarak işler. Bu ölçüt çoğunlukla, denetlenen sistemin, olanaklı en kısa zamanda ya da en düşük toplam harcamayla, özgün konumdan yeni bir konuma geçmesi esasına göre formüle edilir.

Öğrenmeli denetim, denetim sisteminin belirli bir düzeyde hesaplama yeteneğine

sahip olması ve böylece, denetlenen değişkenin matematiksel modelinin tanımlarını geliştirebilmesi ve işlemlerini bu yeni bilgiler doğrultusunda düzeltebilmesi anlamına gelir. Bu açıdan öğrenmeli denetim, uyarlamalı denetimin gelişkin bir biçimidir.

Çokdeğişkenli etkileşimsiz denetim ise, iç değişkenlerinin büyüklüğü sürecin öteki ilgili değişkenlerinin değerlerine bağlı olan geniş sistemleri içerir. Bu tür işlemler için, klasik denetim kuramının tek döngülü teknikleri yetersiz kaldığından, gerekli denetim sistemlerini kurabilmek için daha karmaşık ve gelişkin tekniklerden yararlanılır.

Modern denetim uygulamaları. Sanayideki denetim uygulamalarında, kuramsal otomatik denetim yöntemlerinin bir otomatik denetim sisteminin tasarımını yapmaya ya da etkilerini tümüyle önceden kestirmeye yeterli olmadığı birçok duruma rastlanır. Bu durum, çoğu sanayi tesisinde bulunan çok büyük enterkonekte sistemler için de geçerlidir. Bu tür sistemlerde, belirli bir durumdaki olası işlemler sırasını değerlendirmekte, matematiksel bir teknik olan yöneylem araştırmasından(*) yararlanılabılır.

Bir sanayi tesisinde hangi fiziksel denetim sisteminin kurulması gerektiğine karar vermek durumunda olan denetim sistemi mühendisleri, çok sayıda donanım ve donanımlara ilişkin kullanım yöntemleri arasından seçim yaparlar. İlgili sinyallerin, yani bir akımın, gerilimin ya da hava basıncının sürekli değişen bir fiziksel tanımı kullanılarak, örneksel tipteki aygıtlar kümesinden yararlanmayı tercih edebilirler. Bu tür sinyallerle çalışan aygıtlar, yalnızca tek bir sinyal girdisi alabilirler ve tek bir kumanda çıkışı verebilirler. Bu nedenle bunlar çoğunlukla tek döngülü sistemlerdir ve toplam denetim sistemi bu türden bir dizi aygıtın bir araya getirilmesiyle kurulur. Örneksele türden bilgisayarlar, birçok değişkeni birden algılayarak, daha karmaşık denetim işlevlerini yerine getirebilirler. Ama bu tür uygulamalar, son derece özgün alanlarda yapılır ve fazla yaygın değildir.

Bir sanayi tesisinde kullanılan denetim aygıtlarının sayısı, tesisten tesise değişir. Bunlar, temel olarak tesisin işletim koşullarının izlenmesinde kullanılan birkaç gösterge biçiminde olabilir. Bu durumda operatör, işletme koşullarının normal olup olmadığını gözler ve gerektiğinde düzeltmeler yapar. Öte yandan, hemen hemen tüm olasılıkları dikkate alan bir denetim sistemi kurmayı olanaklı kılan karmaşık ve çok çeşitli aygıtlar da vardır. Bu tür aygıtlarla kurulan denetim sistemleri, öngörülebilir tüm aksamaları otomatik olarak denetler ve işlemin istenen doğrultuda sürmesini sağlar.

Sayısal bilgisayarların 1960'larda geliştirilen son derece güvenli türleri, sanayi tesislerindeki denetim sistemlerinin önde gelen ögesi durumuna geldi. Bilgisayarlar sanayideki denetim problemlerine, gözetleyici denetim ya da optimizasyon denetimi, doğrudan sayısal denetim ve düzey (hierarchy) denetimi işlevlerine yönelik olarak uygulanır.

Gözetleyici denetim ya da optimizasyon denetiminde bilgisayar, dış ya da ikincil türden bir sığayla (kapasite) işler ve ilk denetim sistemindeki düzenlenmiş konumları, ya doğrudan ya da işleticinin yardımıyla değiştirir. Örneğin bir kimyasal işlem, sıcaklığı termostatik olarak ayarlanan bir teknede gerçekleştirilebilir. Gözetleyici denetim sistemi, çeşitli nedenlerle, termostatin düzeyini yeniden ayarlayabilir. Gözetleyici denetimin amacı, tesisin işletim düzenini korumak ve böylece giderleri düşürmek ya da üretimi artırmaktır.

Doğrudan sayısal denetimde, tek döngülü örneksele denetleyiciler grubunun yerini tek bir sayısal bilgisayar alır. Bu bilgisayarın daha yüksek hesaplama yeteneği, daha karmaşık ileri denetim tekniklerinin uygulanabilmesini olanaklı kılar.

Düzyen denetimi, bir tesisteki tüm denetim durumlarına bilgisayarların uygulanması yoluyla kurulur. Bu nedenle de, bir tesisin işletimindeki en yüksek yönetmel kararlarından bir anahtarın çevrilmesine kadar her düzeyden etkinliği bütünleştirebilmek için, en gelişkin bilgisayarlara ve otomatik denetim aygıtlarına gereksinim duyar.

Sayısal bilgisayarların, klasik denetim sistemleri karşısındaki üstünlüğü, son derece çeşitli ve değişik görevleri yerine getirebilecek biçimde programlanabilmeleridir. Ayrıca, belirli bir işlemin yetersiz kalması durumunda, sisteme yeni görevler yüklemeye yönelik olarak bilgisayarların programları kolaylıkla değiştirilebilir ve yeglenen işlemlere ilişkin yeni programlar yüklenebilir. Sayısal bilgisayarlarda bu değişiklikler, denetim sisteminin fiziksel donanımında herhangi bir değişikliğe gerek kalmaksızın yapılabilir. Ama eski denetim sistemlerinde, çoğu kez donanım malzemelerinin ve aygıtlarının yenilenmesine gerek duyuluyordu.

Denetim sistemleri, modern fabrikalardaki üretim zincirlerinin otomasyon donanımlarının başlıca bileşeni durumuna gelmiştir. Otomasyon, 1940'larda, büyük malzemelerin (örn. motor blokları) üretim zinciri boyunca taşınmasını ve konumlanmasını olanaklı kılan aktarma makinesinin geliştirilmesiyle birlikte ortaya çıktı. Eski makinelerde, yukarıda anlatılan türden bir geribeslemeli denetim bulunmuyordu. Buna karşılık, taşıma işlemleri ve yerleştirmeye ilişkin son düzeltmeler ve ayarlamalar elle yapılıyordu. Ama seri üretim, aktarma makinesinin ve buna bağlı denetim sistemlerinin geliştirilmesini zorunlu kıldı.

İmalat sanayisinde el emeğinin azaltılması, maliyetlerin düşürülmesi, daha duyarlı tekniklerle daha kaliteli mal üretimi, ürün üzerinde daha gelişkin denetim çalışmalarının yapılması doğrultusunda ortaya çıkan zorunluluklar, günümüzde, bilgisayarlı üretim monitörlerinin, deneme aygıtlarının ve geribeslemeli denetimli üretim robotlarının geliştirilmesine yol açtı. Sayısal bilgisayarların, birçok görevi yerine getirebilecek biçimde programlanabilmelerinin yanı sıra kolayca yeni programlarla yüklenebilmeleri, bu aygıtları yukarıdaki işlemler için vazgeçilmez duruma getirdi. Benzer biçimde, otomatik tezgâhlarda takımların aşınmasından ya da öteki değişikliklerden kaynaklanan sapmaların giderilmesine yönelik olarak, takımların konumlandırılmasında ve çalışma hızlarının belirlenmesinde geribeslemeli denetim düzeneklerinden yararlanılmaya başlandı. Böylece, takım ve tezgâhlardaki aşınma ya da bozulma olasılığı en aza indirilerek, daha nitelikli mal üretilir oldu.

denetim ve denge kuramı, ABD'de siyasal gücün bir kişinin ya da grubun elinde toplanmasına karşı önlem olmak üzere devletin yasama, yürütme ve yargı organlarının birbirini denetlemesi ve böylece bir siyasal dengenin kurulması gereğini öne süren kuram. Ayrıca *bak.* güçler dengesi.

Deneuve, Catherine, asıl adı CATHERINE DORLEAC (d. 22 Ekim 1943, Paris). Fransız sinema oyuncusu. Değişik tipi ve usta yönetmenlerin filmlerindeki yorumlarıyla

Fransız sinemasının en ünlü oyuncularından biri olmuştur.

Bir sinema ve tiyatro oyuncusunun kızı, genç yaşta otomobil kazasında ölen tanın-

Deneuve
ABC Ajansı

mış sinema oyuncusu Françoise Dorléac'ın (1941-67) kardeşidir. Sinemada oynamaya 13 yaşında annesinin soyadıyla başladı. Roger Vadim'in desteklemesine karşın, Jacques Demy'nin *Les parapluies de Cherbourg* (1964; *Cherbourg Şemsiyeleri*) filminde oynayana değin adını duyuramadı. İnce yüz çizgileri, soğuk ve gururlu güzelliği, zarif havasının yanında, güvenli tavırlarıyla güçlü oyunculuğunu kabul ettirdi ve sinemanın ünlüleri arasına girdi. Roman Polanski'nin *Repulsion* (1965; *Tiksinti*), Luis Buñuel'in *Belle de jour* (1967; *Gündüz Güzeli*) ve *Tristana* (1970; *Seni Sevmeyeceğim*), François Truffaut'un *La Sirène du Mississippi* (1969; *Evlenmekten Korkmuyorum*) ve *Le Dernier métro* (1980; *Son Metro*), Marco Ferreri'nin *Liza* (1972; *Çılgın Fahişe*) gibi filmleri oyunculuk yaşamının en önemli çalışmaları oldu. Zaman zaman önemsiz filmlerde de gözükten Deneuve, özel yaşamında özgür ve bağımsız kimliğini korudu. Birlikte yaşadığı ve birer çocuk sahibi olduğu Roger Vadim'le de, Marcello Mastroianni'yle de evlenmedi. İngiliz fotoğrafçı David Bailey'yle yaptığı evlilikse boşanmayla sonuçlandı.

Deneuve'un rol aldığı öteki filmler arasında Demy'nin *Les Demoiselles de Rochefort* (1968; *Talı Güller*) ve *L'Événement le plus important depuis que l'homme a marché sur la Lune* (1973; *Kocam Hamile*) filmleriyle *L'Agression* (1975; *Karanlıkta Tecavüz / Saldırı*), *Le Sauvage* (1975; *Vahşi Dilber*), *Hôtel des Amériques* (1981; *Amerikalılar Oteli*), *Paroles et musique* (1984; *Müzik ve Sözler*) ve *Indochine* (1992; *Çinhindi*) gibi filmler sayılabilir.

deneycilik, AMPİRİZM (Yunanca *empeiria*: "deney", "deneyim", "duyu verisi") olarak da bilinir, bütün kavramların ve olgulara ilişkin bütün bilgilerin deneyimden türediğini ya da deneyime dayandığını, dolayısıyla her önermenin ancak deneyimle doğrulanabileceğini savunan felsefe akımı. Deneycilik ve usulculuk(*), felsefe tarihindeki başlıca karşıt akımlardan ikisini oluşturur. Günlük dilde ve felsefi tartışmalarda deneyim terimi genellikle duyu organlarının uyarılmasıyla ilişkilendirilir; ama pek çok deneyci düşünür deneyimin yalnızca duyularla sınırlı olmadığını, ruhsal durumların (örn. acı ya da korku duygusu) bilincine varmayı da içerdiğini belirtir. Ahlaki, estetik ya da dinsel yaşantıların deneyim sayılıp sayılmayacağı, deneyci düşünürler arasında tartışma konusudur. Türkçede ve başka dillerde "denemek" (örn. Latince *experiri*) fiilinden türetilen "deneyim" (Latince *experientia*) ve

"deney" (Latince *experimentum*) terimleri zaman zaman eşanlamlı olarak kullanılır.

Deneyci düşünürlerin bir bölümü, *a priori* bilgiyi(*) ya tümüyle yadsır ya da bu tür bilginin, geçerliliğini yalnızca sözcüklerin anlamından alan, içeriksiz analitik önermelerle(*) sınırlı olduğunu savunur. Önermeler, deneyim konusu olabilen nesneler arasında, gene deneyim konusu olabilecek bağlantıları dile getirdiği ölçüde doğru ya da yanlış olabilir. Bu yaklaşıma göre, mantığın *a priori* geçerliliğini bilimsel bir içerikle bütünleştirmeye çalışan bir metafizik geliştirmek olanaksızdır. Yalnızca usa dayalı bir bilgi ve araştırma yöntemi de geliştirilemez; çünkü şeylerin yapısı salt usa ya da düşünme yoluyla ortaya çıkarılamaz.

Deney dışında hiçbir kavram ve bilgi kaynağı tanımayan mutlak deneycilik çok yaygın değildir. Birçok deneyci düşünür, dolaysız deneyimden kaynaklanmayan bazı kavramların ve kavramlar arası bağlantıların bulunduğunu yadsımaz, ama bunların dünyaya ilgili gerçek bir bilgi sağlamadığını savunur. İlmî deneyiciler ise, özellikle matematiksel önermelerin *a priori* ve bilgii genişletici özelliğini kabul eder, ama olgulara ilişkin önermelerin ancak deneyimle doğrulandığında sağlam ve güvenilir olabileceğini savunur.

Deneycilik, tarih boyunca, bir yandan bilgiyi tekelinde tutan otoritelere, deneyimle sınanmamış inançlara, vahye ve aşkınlık kavramına karşı çıkarken, bir yandan da usun tek başına ürettiği bilgilerin ya sağlam bir temelden yoksun olduğunu ya da dünya ve gerçek nesneler üzerinde bir bilgi vermediğini savunmuştur. Felsefe tarihinde deneyiciliğin etkisine bağlanabilecek belli başlı görüşler şunlardır: 1) Her deneyim, nesneyle ya da öznenin içinde bulunduğu koşullarla ilgilenmeksizin, yalıtılmış durumda tek başına kavranabilir. Dolayısıyla her deneyim, o deneyimin öznesi olan zihinle, deneyimi tanımlayan düşüncelerle ya da deneyimin yaşadığı somut koşullarla ilgilenmeksizin betimlenebilir. 2) Deneyimi yaşayan kişi, kendi etkinliğine hiç bağlı olmaksızın, zihnine işlenen verilerin bir tür alıcısı durumundadır. İnsan deneyime hiçbir şey katmaz, her şeyi deneyimden alır. 3) Bilimsel yöntem dışında yöntem olamaz. Dünyanın yapısını ortaya çıkarabilmek için, her türlü bilginin deneyimle sınanmasını sağlayacak bir deney yöntemi geliştirmek zorunludur. 4) Deneyimin, olgularla ilgili önermeleri doğrulaması ölçüsünde, dünyaya ilişkin her şey olgulara indirgenebilir. Dolayısıyla aşkın bir dünyaya ilişkin önermeler her türlü temelden yoksundur. Öte yandan, tümellerin gerçekliğini yadsıyan, yalnızca tikelleri gerçek sayan adıcılıkta(*) da deneyiciliğin etkisi görülebilir.

Deneyiciliğin nedensellik kavramı, bu akımın bilgi kuramının kaçınılmaz sonucu sayılabilir. Deneycilige göre dünya, aralarında yalnızca rastlantısal bağ bulunan zorunlulukların değil, düzenliliklerin bir arada tuttuğu, aşkın bir nedenle ilişkisi olmayan nesnelerin ve durumların oluşturduğu bir kümedir. Bu yaklaşıma göre bilim, yalnızca olgular arasındaki bağlantıları inceler ve gözlemlenmiş düzenliliklere dayanarak kesirtilmelerde bulunmayı amaçlar. Değer yargılarının bilimde yeri yoktur, çünkü bu yargılar araştırmacının öznel tercihlerini yansıtır. Deneyci düşünürler felsefe etkinliğini genellikle bilimsel bilginin incelenmesiyle sınırlandırmışlardır.

Batı'da deneyiciliğin ilk temsilcileri Eski Yunanlı Sofistlerdi. Dünyayı bir bütün olarak konu alan kurgusal genellemelere karşı çıkan Sofistler insan ve toplum gibi görece somut sorunlar üzerinde yoğunlaştılar. Platon'un temsil ettiği usçu felsefe görüşlerine

karşı çıktılar. Daha sonra Aristotelesçi usçu gelenek içinde Stoacılar ve Epikürosçular kavramların oluşumuna açıkça deneyci bir anlayışla yaklaştılar. Usun doğuştan boş bir levha olduğu görüşünü ilk kez Stoacılar ortaya attı. Daha belirgin deneyci ilkelere yola çıkan Epikürosçular ise kavramların, önceki deneyimlerin zihinde bıraktığı izlerden oluştuğunu savundular.

Ortaçağda Hristiyan filozofların çoğu deneyci geleneği izledi. 13. yüzyılda Aquino'lu Tommaso, doğuştan gelen bazı kavramlar olduğunu bütünüyle yadsıyor ve zihnin, bütün kavramları duyu verilerinden soyutlama yoluyla elde ettiğini savunuyordu. 14. yüzyılda da Ockham'lı William sistemli bir deneycilik geliştirerek, duyu verilerine dayanmayan ideaların dünyada hiçbir gerçek karşılığı olamayacağını öne sürdü. Onu izleyenlerin geliştirdiği köktenci deneycilik, doğadaki nedensellik ilişkisinin, us aracılığıyla kavranabilir bir bağlantı olmadığını, yalnızca gözleme dayalı düzenli bir ardışıklığı dile getirdiği savını ortaya attı. 16. yüzyılda Francis Bacon, *a priori* bilginin varlığını yadsıyamamakla birlikte, edinmeye değer tek bilgi türünün, doğaya ilişkin deneyime dayalı bilgi olduğunu savundu. Özellikle doğanın incelenmesi ve inançların bilgilerden ayırt edilmesi için ilkelere geliştiren Bacon'a göre, dünyanın doğru bir resmini çıkarabilmek için doğaya ilişkin gözlem verilerini sistematik, hatta mekanik bir yöntemle derleyerek düzene sokmak gerekiyordu.

Aydınlanmanın ilk filozoflarından John Locke, deneyciliğine en incelmış ve en etkili anlatımını kazandırdı. Zihnin boş bir levha (*tabula rasa*) olduğunu öne süren Locke, zihinde doğuştan gelen *idea*'lar (*ideae innatae*) bulunduğu görüşüne uzlaşmaz biçimde karşı çıktı. Onu izleyen George Berkeley, tinsel töz dışında her şeyin ancak duyularca algılandığı ölçüde var olduğunu öne sürecek kadar deneycilik ile idealizmi bütünleştirdi. Locke'un deneyciliğini daha da geliştiren David Hume, insanın dış dünyada gerçekte hiçbir bağlantı algılamadığını, yalnızca bazı izlenimlerin kopyaları olan *idea*'lar arasında alışkanlık yoluyla ilişki kurduğunu savundu. Hurafelere ve mucize inançına karşı çıkan Hume, deneyime dayalı bilgiler ile boş inançları ayırt etmeyi sağlayabilecek ölçütler de geliştirdi.

Hume'dan büyük ölçüde etkilenmekle birlikte, usçu gelenekten eleştirel bir anlayışla yola çıkan Immanuel Kant, deneycilik ile usculuk arasındaki karşıtlığa son vermeye çalıştı. "Bütün bilgi deneyle başlar, ama bütünüyle deneyden kaynaklanmaz" ilkesine dayanan filozof, usun deney verilerini düzenleyici bir işlevi olduğunu vurguladı, bilgiye deney yoluyla katılan öğeler ile bilme yetisinin kattığı öğeleri ayırt etmeye çalıştı.

19. yüzyılda John Stuart Mill ve Herbert Spencer gibi düşünürler İngiltere'de deneyci geleneği sürdürdü. Mill'e göre, matematik de içinde olmak üzere bütün bilgiler deneyimden kaynaklanıyordu ve tümevarım yoluyla elde edilmişti. Matematikğin görünüşteki zorunluluğu, matematiği doğrulayan deneyimlerin, başka hiçbir bilgi türünde görülmeyen ölçüde istisnasız oluşuydu. Evrimci düşünür Spencer ise daha çok inançlar üzerinde durdu ve eski kuşakların deneyimle kanıtlanmış inançlarının sonraki kuşaklara aktarıldığını öne sürdü.

20. yüzyılda Viyana Çevresi'nin mantıksal olguculuğu, deneycilige yeni bir yaklaşım kazandırdı. Bütün bilimlerin paylaşabileceği ortak bir mantık dili geliştirmeyi amaçlayan Viyana Çevresi, metafizik önermelere, deneyimle doğrulanabilir olmayan genellemelere kesinlikle karşı çıktı.

